
3 1761 06383915 3

MINTA ANTIQUARIUM
CÉGTULAJDONOS
SZÉKELY ALBERT
BUDAPEST
VIII.
JÓZSEF KÖRUT 21.

MAKOLDY
GIDA

RÉVAI
NAGY LEXIKONA

RÉVAI
NAGY LEXIKONA

AZ ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA

IV. KÖTET

Brutus—Csát

A SZÖVEGBEN 173 ÁBRA; 49 KÜLÖN MELLÉKLET, EZEK KÖZÖTT 2 SZÍNNYOMAT, 9 MŰVÉSZETI REPRODUKCIÓ, 2 TÉRKÉP ÉS 5 VÁROSI TERVRAJZ

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1912

A SZÖVEGET VALAMENNYI SZÍNES ÉS FEKETE MŰMELLÉKLETTEL NYOMTA A PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPESTEN

B.

Brutus, a régi *Junius*-család egyik ágának utóneve. Nevezetesebbek: 1. *Lucius Junius B.*, a római hagyomány szerint a köztársaság megalapítója, miután a várost Tarquinius Superbus uralmától megszabadította. Midőn e zsarnok, ki anyai nagybátyja volt, összes néki veszedelmesnek látszó rokonait megölette, magát hülyének tétette (innen a B. név) és így menekült a haláltól. Midőn pedig Lucretia halála miatt Róma népét fellázította és a királyt Rómából elkergette, Lucretia férjével, Tarquinius Collatinusszal együtt a város első konzulja lett. Az elűzött király a város előkelő ifjait összeesküvésre tüzelte, melyben B. fiai is részt vettek; de a dolog kiderült és a halálra ítélt árulókat a konzul jelenlétében végezték ki. Midőn pedig Tarquinius Superbus az etruszkok segítségével fegyveresen vonult Róma ellen, B. a döntő csatában az Arsia erdőnél Aruns Tarquiniusszal párbajt vívott és mindkettő elvesztette életét (Kr. e. 509). Vele kihalt a családnak patricius ága.

2. *Marcus Junius B.*, a római köztársaság utolsó bajnoka (szül. Kr. e. 85., megh. 42 őszén), a plebejus eredetű Marcus Junius B.-nak és az uticai Cato nővérének, Serviliának a fia. Athénben tanulta a filozófiát s nagybátyjának, ifj. Catónak példáját igyekezett követni. Feltünt ritka szorgalmával és szigorú erkölcsü életével, amely nagyon ellentétben állt az akkori ifjúság szokásos léhaságával. A politikától sokáig távoltartotta magát. 53-ban apósával, Appius Claudius proconsullal Ciliciában időzött, majd beutazta a görög Keletet és irodalmilag is dolgozott; valószinüleg ott írta De officiis, de virtute és de patientia c. munkáit. Bár Pompeius B. apját, ki 78. Lepidushoz csatlakozott, megölette, B. nagybátyjával, Catóval együtt mégis Pompeius pártjához csatlakozott, mely a köztársaság védelmét és fenntartását tűzte ki célul; ott volt a pharsalusi csatában is, de Caesar a Rómába visszatérő B.-t kegyébe fogadta (48). Cicero is belső barátságot kötött vele. Midőn Julius Caesar 45. szept. Rómába visszatért, B. abban reménykedett, hogy sikerül rá hatni s lebeszélni a monarchia megalapításának tervéről. Caesar kegyesen fogadta ugyan és a városi praeturát is rábizta, de a főhatalom végleges megtartásának tervétől nem engedte magát eltéríttetni. A köztársaság hívei, főleg Cassius, folyton nógatták, hogy nevéhez híven szabadítsa meg hazáját a fenyegető császárságtól és nagy töprengés után végre ő is részt vett Caesar megölésében (44 márc. 15.), de megakadályozta, hogy az összeesküvők Antoniust is megfosszák életétől, kinek Caesar fölött tartott halotti beszéde a népet annyira fellázította, hogy B. társaival együtt Rómát sietve elhagyta. Több hónapi tépelődés után a Caesartól neki kijelölt provinciába, Makedóniába ment, hol a katonaságot maga részére nyerte és a triumvirek ellen Kis-Ázsiában katonákat gyüjtő Cassius hadseregével egyesült. Midőn Antonius és Octavianus a szenátus által megátkozott köztársaságiak ellen keletre vonultak hadaikkal, B. Cassiusszal visszatért Makedóniába; 80,000 gyalogos és 12,000 lovasból álló seregükkel Philippi mellett foglaltak állást s itt találkoztak 42 őszén a triumvirekkel. B. külön táborával a baloldalon Octavianusszal állott szemben, Cassius a jobboldalon Antoniusszal szemben, mindketten igen kedvező állásban. B. Octavianust legyőzte, de Antonius diadalt aratott Cassiuson, ki öngyilkos lett. Vagy 20 nap mulva Antonius B.-szal is összecsapott, seregét megverte, mire B. kétségbeesésében hívének, Stratónak a kardjába dőlt. A rétori iskolákban tartott szónoki gyakorlatok B.-t mint a szabadság utolsó bajnokát dicsőítették és nagy erényekkel ruházták fel; de az újabb történeti kutatások nem oly ideális jellemnek tüntetik fel. B. több filozófiai munkát írt, amelyek elvesztek; leveleiből azonban több maradt ránk a Ciceróval folytatott levélváltásból.

3. *Decimus Junius B.* (Albinus), Caesar egyik hadvezére (Kr. e. 84. született, 43. meghalt), előbb Galliában katonáskodott, a polgárháború idején 49. Massilia falai előtt az ostromló hajóhad vezére volt és két tengeri csatában győzött. Caesar lovasvezérévé, majd 48. Gallia kormányzójává nevezte ki, sőt Octavianus halála esetére örökösének jelölte ki. Mindazáltal B. is az összeesküvőkhöz csatlakozott. A merénylet után kitört zavarban Galliába sietett s bár Mutinát vitézül megvédte, a Lepidustól támogatott Antoniusszal szemben nem érezte magát elég erősnek és Marcus B. meg Cassius után Makedóniába akart vonulni. Légiói azonban elhagyták és Antonius parancsára az Alpok között megölték.

Brutus *János Mihály*, Báthory István erdélyi fejedelem történetírója, szül. Velencében 1517., megh. Gyulafehérváron 1592 májusban. Fiatalon lépett a Szt. Ágoston szerzetébe, de a szerzetesi

élettel nem tudván megbarátkozni, tanár lett; mint ilyen magára vonta az inquizició haragját és menekülni volt kénytelen. Irodalmi munkássága által hírnévre jutván, Báthory István fejedelemtől azt a megbízást kapta, hogy Magyarország történetét írja meg, Bonfin művének folytatásaként, II. Ulászló uralkodásától kezdve (1490). B. e művével különösen arra törekedett, hogy Zsámbokival, I. Ferdinánd udvari történetírójával szemben igazságot szolgáltatván Szapolyai János ellenkirálynak, a nemzeti párt politikájának jogosultságát bizonyítsa. Élete alkonyán Bécsben töltött két évet, hol Ernő főherceg is kegyébe fogadta. 1592-ben visszatért Gyulafehérvárra, ahol meghalt. Nagy gonddal írt művének címe: *Rerum Hungaricarum libri XX* (de ezekből a XV—XX. könyv elveszett). Eredeti okiratokból készült s részrehajlatlan ítélet jellemzi. Praynak az a vádja, hogy B. bérért magasztalta a Szapolyai fejedelmeket, teljesen alaptalan. Kéziratai szétszóródtak; egy részük elveszett v. lappang, másrészük a bécsi udvari könyvtárba került. Toldy érdeme, hogy B. műve 300 év mulva valahára napfényre került; 1863—67. kiadta a budapesti kézirat nyomán a műnek I. és II. kötetét, míg a III-at *Nagy* Iván rendezte sajtó alá (1877). B. egyéb művei közt megjelentek: Epistolae clarorum virorum; Florentinae historiae; De historiae laudibus és Opera Varia selecta. — B. életrajzáról Toldy írta az első úttörő vázlatot, melyet azonban Fraknói Vilmos római kutatások alapján sok adattal bővített (Századok 1887, 793—97.) V. ö. *Fabritius* Károly cikkét (a Történ. Tár-ban 1879). *Borovszky* Samu, B. magyar históriájának ismeretlen kézirata (Századok 1900); *Dézsi* L., AdalékokB. életéhez (Irod. történ. Közl. I. 1900).

Brutus, alszol? Azok a szavak, melyeket papirosdarabkákra irva, M. Junius Brutus egyéb titokzatos intelmekkel együtt ülőhelyén a szenátusban, továbbá ablakában találts amelyek Rómának Caesar uralmától való megszabadítására ösztönözték; átvitt értelemben most tettre való felszólításképen használják.

Bruun, 1. *Christian Walter*, dán történetíró és bibliografus, szül. Kopenhágában 1831 dec. 10., meghalt 1906 február 28-án u. o. Főbb munkái: Bibliotheca Danica (4 köt., 1872—79); Aarsberetninger fra det store kongl. Bibliothek (3 köt., 1870—90); Holbergs Epistler (1865—76); P. Fr. Suhm (1898).

2. *B., Laurids*, dán regényíró, szül. 1864 jún. 25. Odenseben (Fünen). Kopenhágában jogot tanult, s azután 1887—96. a dán kir. statisztikai hivatalnál volt alkalmazva. 1896-ban lemondott hivataláról, hogy egészen írói tevékenységének szentelhesse magát; a dán államtól azóta írói évdíjat is húz. Legnagyobb feltűnést Minden bűnösök királya (Alle synderes konge, 1903) c. tört. regénye keltette, amely rendkívül gazdag megragadó, plasztikus képekben. Igen termékeny író; számos regénye közül nevezetesebb: Kronen (A korona, 1902); Absalons-sage (Kopenhága alapítójának története, 1904); Den sidste fribonde (Az utolsó szabad paraszt, 1903); Den evige (Az örökkévaló, modern szociológiai regény, melyben B. a szimbolizmus felé hajlik, 1905); Midnatssolen (Az éjféli nap, 1907). Elbeszélések gyüjteménye: Historiens dom (A történelem ítélete, 1902); dráma: Lifvets frugter (Az élet gyümölcsei, 1905).

3. *B., Philipp*, orosz történetíró és régiségbúvár, szül. Fredrikshammban (Finnország) 1804 aug. 18., megh. Odesszában 1880 jún. 15. 1832-ben az odesszai Richelieu-liceumban a történelem és államtudományok tanára lett. Figyelemre méltóbb művei: Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie (Szt.-Pétervár 1866); Essai de concordance entre les opinions contradictoires relatives à la Scythie d'Hérodote (u. o. 1873); Csornomorje (Feketetenger, 1880); Zbornjik izszledovanij po iszteri-cseszkoj geografii Juzsnoj Rasszii (Déli Oroszország történelmi geográfiai kutatásainak gyüjteménye, Odessza 1879—80). Kiadta többek közt Schiltperger (l. o.) útleírását.

Bruvno, adók. Lika-Korbava vm. gračaci j.-ban, (1900) 1414 horvát-szerb lak., postahivatal; u. t. Gračac.

Bruxelles, l. *Brüsszel.*

Bruyck, *Karl Debrois van*, zenei író, szül. Brünnben 1828 márc. 14., megh. Waldhofenben 1902 aug. 5. Hollandi eredetü; gyermekkorában telepedett le családja Bécsben. Több zeneművet adott ki, dalokat, zongoradarabokat és Bach magánhegedüre írt szonátáinak zongorára készült átiratát. Filozófiával, természettudománnyal is foglalkozott. Nagybecsű monográfiái: Bach jól temperált zongorájának technikai és esztétikai elemzése (Leipzig 1868 és 1889); A zongora-zeneirodalom fejlődése Bachtól Schumannig (u. o. 1880) és (a Stimmen der Zeit c. folyóiratban) Schumann méltatása (1868). Nagyszabású énekművei kéziratban maradtak.

Bruyère, l. *La Bruyère.*

Bruyére-fa, l. *Briar-wood.*

Bruyn (ejtsd: brajn), *Bartholomaeus*, német festő, szül. 1493., megh. 1555. Kölnben dolgozott. Az alsórajnai régibb mesterek hatása alatt készült nagy művei közül kiemelendők az esseni apátsági templomban és a xanteni székesegyházban levő oltárképei, de jelentékenyebbek képmásai, melyek olykor Holbeinéire emlékeztetnek. Kiemelendők: Johann von Rheidt polgármester arcképe a berlini Frigyes császár múzeumban, Arnold von Brauweiler polgármesteré a kölni múzeumban, stb. A budapesti Szépművészeti múzeumban egy női arckép közel áll B. művészetéhez. B. utóbb az olasz művészet hatása alatt erősen modorossá vált, még inkább fia, *ifj. B. Bartholomaeus* (1530—1607 körül), ki atyja későbbi nagy munkáinak elkészítésében is közreműködött.

Bruys (ejtsd: brui, *Bruis, Brusius, Bruzius) Pierre de*, Languedocban élt a XII. sz.-ban; ő a *bruziánusok* v. *petrobruziánusok* vallásfelekezetének megalapítója. Többek közt tanította, hogy a gyermekek megkeresztelése hiábavaló dolog, az úrvacsorát nem szabad megismételni, a keresztet nem kell tisztelni, nincs szükség templomokra stb. Tanait 25 éven át rendkívüli buzgalommal terjesztette Languedocban, Provenceban és Dauphinéban. V. ö. *Döllinger*, Beiträge zur Sektengesch. des Mittelalt. (Leipzig 1890).

Bruziánusok, l. *Bruys.*

Bruznik, kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, most *Marosborosznok* (l. o.).

Brück, 1. *(Pontanus*, tkp. *Heintze) Gregor*, német államférfiú, szül. Brückben, Wittenberg mellett, 1483., megh. Jenában 1557 febr. 20. Bölcs Frigyes szász választófejedelem 1520. kancellárjának tette s mint ilyen kisérte urát és ennek utódját a birodalmi gyűlésekre. Nagyban lendített a reformáció ügyén. Ő tervezte először az augsburgi hitvallás benyujtását (1530) s ő írta a német szöveghez az előszót. Részt vett a schmalkaldeni szövetség alapításában. 1547-ben Jenába vonult vissza. V. ö. *Kolde*, Der Kanzler B. (Gotha 1874). Fiát, *Christiant*, a Grumbach-féle mozgalmakban (l. o.) való részvétele miatt 1567. Gothában lenyakazták.

2. *B.*, *Heinrich*, mainzi püspök, egyházi író, szül. 1831 okt. 25. Bingenben, megh. 1903 nov. 4. Mainzban. Pappá szentelték 1855. Rövid ideig segédlelkész volt Olmban. 1857-ben az egyháztörténelem, 1887. az egyházjog tanára Mainzban, 1889 kanonok, 1899 dec. 21. püspök u. o. Művei: Die rationalist. Bestrebungen im kath. Deutschland (1865); Die oberrheinische Kirchenprovinz (1868); Lehrbuch der Kirchengeschichte (1874, 1902); Die geheimen Gesellschaften in Spanien (1881); Die Geschichte der kath. Kirche in Deutschland im XIX. Jahrdt. (I—V., 1887—1905) stb.

Brücke, *Ernst Wilhelm*, lovag, ném. fiziológus, szül. Berlinben 1819 jún. 6., megh. Bécsben 1892 jan. 7. Tanult szülőhelyén és Heidelbergben. 1884. az élettan magántanárává lett a berlini egyetemen. 1849-ben a bécsi egyetemre hivták meg az élettan és felsőbb boncolástan tanárának. Még ez évben a bécsi tud. akad. tagjává választotta. 1879-ben az osztrák urakházának lett a tagja. Irodalmi munkássága igen sokoldalú volt. 1847-ben jelent meg: Anat. Beschreibung des Auges c. műve, melyet számos, a szem élettanát követő értekezése követett. Foglalkozott az emésztés élettanával, vizsgálta és leírta a vérmegalvadás okát. A beszéd fiziológiájának és rendszerének alapvonalai c. közleménye úttörő volt az élettan e részében. Számos egyéb dolgozatán kívül kiadta élettani előadásait is Vorlesungen ü. Physiologie címmel. Röviddel halála előtt jelent meg Schönheit u. Fehler der menschlichen Gestalt c. munkája. Magyarul megjelent tőle: Miként óvjuk gyermekeink egészségét és életét. Ford. Faragó Gyula (Budapest 1892).

Brücke-féle kisérlet, l. *Pupilla.*

Brückenau, járási székhely az alsó-frank bajor kerületben, a Breite Sinn mellett, (1905) 1819 lak., fürészmalommal, bútorgyárral, sörfőzővel; I. Lajos király emlékével, melyet 1897. állítottak föl. Közelében a kies fekvésű B. fürdőhely, vastartalmú és alkalikus ásványvízforrásokkal.

Brückmann, *Ernst Franz*, wolfenbütteli orvos, szül. Mariathalban, Helmstedt mellett, 1697 szept. 27., megh. Wolfenbüttelben 1753 márc. 21. 1724. hazánknak nagy részét beutazta s termékeinknek ismertetésével lett nevezetes. Idevonatkozó munkái: Specimen prius Botanico-Medicum, exhibens fruticem Koszodrewina, eiusque Balsamum Koszodrewinowy Oley dictum (Braunschweig 1727); Specimen posterius Botanico-Medicum, sistens arborem Limbowe Drewo eiusque oleum Limbowy Oley dictum (u. o. 1727); De frutice Carpati Hungarico Koszodrewina et arbore Limbowe Drewo. Cent. I. 4. in Observation. rer. Hungaricarum intersertæ Epistol. Itiner (Wolfenb. 1728—44). Számos értekezésének felsorolását l. *Szinnyei*, Magyarorsz. természettudományi könyvészete, 1878, 90. old. Repertorium.

Brückner, 1. *Alexander*, történetíró, született 1834 aug. 5. Szt.-Pétervárott, megh. 1896 nov. 15. Jenában. 1861—67-ig Szt.-Pétervárott működött mint főiskolai tanár, 1867—72-ig Odesszában, 1872—91-ig Dorpatban. Ez évben német származása és munkái miatt tanári székétől megfosztották, mire Jenába költözött. Főbb művei: Die Familie Braunschweig in Russland 1741—1806 (Szt.-Pétervár 1876); Iwan Possoschkow, Ideen und Zustände im Zeitalter Peters d. Gr. (Leipzig 1878); Kulturhistorische Studien: die Russen im Ausland, die Ausländer in Russland im XVII. Jahrhundert (Riga 1878); Der Zarewitsch Alexei (Heidelberg 1880); Beiträge zur Kulturgeschichte Russlands im XVII. Jahrhundert (Leipzig 1887); Die Europäisierung Russlands, Land u. Volk (Gotha 1888); Peter d. Grosse (Berlin 1879); Katharina II. (u. o. 1883); Geschichte Russlands (1 köt., Gotha 1896). Az 1788—1890-iki orosz-svéd háború történetét és gr. Panin N. P. életrajzát oroszul írta meg.

2. *B.*, *Alexander*, lengyel szlávista, szül. Tarnopolban 1856 jan. 26. Előbb magántanár volt a lembergi egyetemen, 1892 óta rendes tanár a berlini egyetemen. B. a régi lengyel irodalom fáradhatatlan kutatója, ki nagy érdemeket szerzett a lengyel filológia körül. Kisebb-nagyobb értekezései s ismertetései főleg az Archiv für slav. Philologie köteteiben jelentek meg, azonkívül a krakói akadémia értekezései közt *(Rozprawy)* s a Prace filologiczne című folyóiratban. Önállóan megjelent munkái közt említést érdemelnek: Die slavischen Fremdwörter im Litauischen (Weimar 1877); Die slavischen Ansiedelungen in der Altmark und im Magdeburgischen (Leipzig 1879); Cywilizacja i język (Varsó 1901); Z dziejów języka polskiego (A lengyel nyelv történetéből, Lemberg 1903); Starożytna Litwa (A régi Litvánia, Varsó 1904); Mikotay Rej, studyum krytyczne (Rej Miklós, kritikai tanulmány, Krakó 1905); Dzieje języka polskiego (A lengyel nyelv története, Varsó 1906); Geschichte der poln. Literatur (Leipzig 1901); bővebb a később megjelent két kötetes lengyel átdolgozás Dzieje literatury polskiej w zarysie (Varsó 1905, 2 kiad., 1908); Geschichte der russ. Literatur (Leipzig 1905). B. írta meg a lengyel irodalomtörténetet a Die osteurop. Literaturen u. die slavischen Sprachen c. munkában is (Berlin és Leipzig 1908, Die Kultur der Gegenwart, Teil I. Abt. IX) és a lengyel és orosz irodalomtörténetet az Egyetemes irodalomtörténet számára.

3. *B.*, *Benno Bruno*, evang. teológus és hitszónok, szül. Rossweinban 1824 máj. 9., megh. 1905 máj. 2. 1872 óta főszuperintendens és 1877 óta az egyházi főtanács helyettes elnöke is. Művei: Epistola ad Philippenses Paulo auctori vindicata

contra Baurium (pályamű), továbbá egyházi beszédek gyüjteménye (1857—63) és Predigten in der St. Nikolai-Kirche zu Berlin (1894). Ezenkívül újabb feldolgozása de Wettes kommentárjainak János evangéliumáról (4. és 5. kiad., 1852 és 1863) és a katolikus levelekről (3 kiad. 1867).

4. *B.*, *Eduard*, német geográfus és klimatológus, *B. 1.* fia, szül. Jenában 1862 júl. 29., jelenleg egyetemi tanár Bécsben. B. leginkább a klimaváltozásokat tanulmányozta és szerinte ez Európában minden 35 évben következik be, ami a glecserek növekedésére v. apadására befolyással van. Mint glaciológus legbuzgóbb munkatársa *Penck* Albrechtnek (l. o.). B. legnevezetesebb munkája: Klimaschwankungen seit 1700, nebst Bemerkungen über die Klimaschwankungen der Diluvialzeit, Pencks Geogr. Abh. IV. 2 (Wien 1890).

Brüderschaft (ném.), l. *Céh.*

Brügge, l. *Bruges.*

Brüggemann, *Hans*, német szobrász, szül. Walsrodeban, meghalt 1540 körül. Többnyire Schleswigben élt. Nagy műve, 1515—21-ig a bordesholmi templom számára faragott oltár, mely sok szobrot és Krisztus kínszenvedését ábrázoló 20 domborművet foglal magában, a német fafaragás leghíresebb emlékei közé tartozik.

Brüggen, *Ernst von der*, báró, politikai író, szül. 1840 nov. 22. Laidsenben (Kurland). Midőn az oroszok a balti tartományok kíméletlen oroszosításához fogtak, B. kénytelen volt 1872. a Baltische Monatsschrift-től megválni és külföldre költözni. A legjelesebb német revuekben nagybecsű tanulmányokat közölt Oroszország újabb történetéből és kultúrájáról. Munkái: Polens Auflösung (Leipzig 1878); Wie Russland europäisch wurde (u. o. 1885); Das heutige Russland (1902).

Brühl, 1. *község* a németországi Baden nagyhercegség mannheimi kerületében, a Laimbach mellett, a Rheinau—B.-i vasút vonalán, (1905) 2288 lak. — 2. *B.*, *város* Poroszország kölni kerületének kölni járásában, a Ville (az Eifel nyúlványának) lábánál, a köln—koblenzi és a köln—bonni vasút mellett, (1905) 7415, jobbára róm. kat. lak. Tanintézetei és gyárai mellett figyelemreméltó az *Augustenburg* királyi kastély, szép vadaskerttel. — 3. *B.*, a Mödling-patak festői *völgye* Alsó-Ausztriában, Bécs közelében. A déli vasúti Mödling állomással villamos vasút köti össze. Két falu van benne: Vorder- és Hinter-B., a bécsieknek kedvelt nyaraló és kiránduló helyei. A B.-völgyben találjuk a Mödlingi vár romjait és a XII. századból származó Liechtenstein-várat. Hegyeiről (Kleine- és Hohe-Anninger, 494 és 674 m.) szép kilátás nyilik. L. *Mödling.*

Brühl *Károly Bernát*, bécsi származású természettudós, ki 1858—1861-ig a pesti egyetemen az állattan és összehasonlító anatómia tanára volt, ahonnan a bécsi egyetemre ment át. Szül. Prágában 1820., megh. 1899 aug. 14. Mint pesti egyetemi tanár a következő dolgozatokat írta: Einige Worte über die wissenschaftliche Stellung, Bedeutung und Tragweite der Zoologie, insbesondere im Cyclus der medicinischen Wissenschaften (Pest 1858), és Mittheilungen aus dem k. k. Zoologischen Institute der Universität Pest (Wien 1860). Mint bécsi egyetemi tanár egy zootomiai munkát adott ki, Zootomie aller Thierklassen címen.

Brühl, *Heinrich*, gr., III. Ágost szász választófejedelem (és lengyel király) miniszterelnöke, szül. Gangloffsömmern birtokán 1700 aug. 13., megh. 1763 okt. 28. Már II. Ágost kegyét is birta, úgy hogy 1719 óta a legjövedelmezőbb állásokhoz jutott. Hatalmának tetőpontjára III. Ágost uralkodása (1733—63) alatt emelkedett. Ő segítette a lengyel trónra, és ő szerzett neki pénzt, ha kellett, bármi úton-módon; ezért nyerte el az ország főbb hivatalait. 1737-ben gróf rangra is emelték. Az ország ügyeit korlátlan hatalommal vezette s az állam adósságát 100 millió tallérral növelte. II. Frigyes porosz király megvetésével sujtotta, amiért a bosszus B. urát arra birta, hogy a második sziléziai háboruban Ausztria pártjára álljon. E politikát Szászország nagyon megkeserülte. Frigyes 1756 aug. megszállotta az országot, mire B. Lengyelországba menekült, honnan csak a hubertsburgi béke után (1763 márc.) tért vissza Drezdába. A király halála után B. hivatalát letette. Három héttel rá meghalt. Brühlt csakis halála menté meg a megérdemelt büntetéstől: kiderült ugyanis, hogy az országot 5 millió tallérral rövidítette meg. A kormány mindamellett a pört beszüntette, úgy hogy a nagy vagyont B. fiai örökölték. V. ö. *Justi*, Leben und Charakter des Grafen von B. (Göttingen 1760—61, 3 köt.); Zuverlässige Lebensbeschreibung des Grafen von B. und des Kabinetsministers A. J. Fürsten von Sulkowski (Frankf. és Leipzig 1766); *Becker*, Der Dresdner Friede und die Politik B.-s (Leipzig 1902).

Brüll, 1. *Ignaz*, osztrák zongoraművész és zeneszerző, szül. Prossnitzban (Morvaorsz.) 1846 nov. 7., megh. Bécsben 1907 szept. 17. Itt tanult Epsteintől, Dessofftól, s kiváló zongoraművész és tanár lett. Sok művet írt zongorára, de szimfóniát, kamarazenét is; tíz operája közül nagy sikert csak Az arany kereszt (1875) ért. Dalai, Champagne-i rege (1896) c. balletje szintén értékesek.

2. *B.*, *Nehemias*, zsidó tudós, szül. 1843 márc. 16. Neu-Rausnitzban, megh. 1891 febr. 5. Majna-Frankfurtban. Tanulmányait Bécsben végezte, nemsokára kitünt irodalmi munkásságával. Miután rövid ideig Bisenzben működött, 1870. Geiger Abraham utódjául választották Frankfurtba, ahol élete végéig töltötte be a papi széket. A Prédikációk-on (Leipzig 1869) kívül több dolgozat jelent meg tőle szaklapokban. Kiadta: Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur (1—9 köt., Frankfurt 1874—90) és sajtó alá rendezte *Zunz* Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden c. művének 2. kiadását (u. o. 1892).

Brülov *(Brüllov, Brylov)*, *Karl Pavlovics*, orosz festő, szül. Szt.-Péterváron 1799., megh. 1852 jún. 23. A szentpétervári akadémián, majd Rómában tanult, hol a császári udvar megbízásából Rafael athéni iskoláját másolta. Óriási sikert aratott Pompéji pusztulását ábrázoló nagy képével (1830—33, Szt.-Pétervár, Eremitage), mely valójában szinpadias hatású, akadémikus jellegű kép. Későbbi művei közül említendők: Inez de Castro meggyilkolása, Pskow ostroma (Szt.-Pétervár, akadémia).

Brün., rovar-, hal- és madárneveknél *Brünnich* M. Th. dán zoológus (1737—1827) nevének rövidítése.

Brüneck *Judit*, Vásárhelyi Albertné, megh. Budapesten 1892 ápr. 6., 85 éves korában. A szabadságharc idején Aradon lakott, hol mindent elkövetett a fogoly vezérek sorsának enyhítésére. Teleki Sándor grófot, ki Aradon bujdokolt, ő mentette ki a városból az osztrákok elől. Damjanich 1849 okt. 5., a halála előtti napon B.-et kérte föl felesége gyámolítására. Élete utolsó éveit a fővárosban töltötte, meghitt barátságban Damjanichnéval.

Brünig, hágó, a legrövidebb és legkényelmesebb út visz át rajta a Vierwaldstätti tótól a Berni Oberlandba. 1889-ben nyitották meg a rajta átmenő B.-vasutat.

Brünig-vasút, Svájc egyik leghíresebb vasútja, Luzernt összeköti Brienzzel, mely a berni Oberlandnak kiinduló pontja. A B. 1 m. nyomtávolságú, részben fogaskerekű, részben adhéziós vasút. Brienztől Meiringenig a völgyben halad; itt kezdődik a hegyi pálya, amelyen a fogaskerekű és adhéziós pályarészek váltakoznak. A fogaskerekű rész legerősebb emelkedése 120‰. A vasút 1889 óta van forgalomban.

Brünn (csehül *Brno)*, az osztrák birodalomhoz tartozó Morvaország fővárosa a Schwarzawa és Zwittawa egyesülésénél, a Bécs—B.—Prága—Dresden vasútvonal mentén (Bécstől 156 km.), 227 m. tengerszinfeletti magasságban. Nevezetes vasúti csomópont; a Vlarapasson át Magyarországba (Trencsén-Tepliczbe) közvetlen vonal vezet. Belvárosa régies, utcái kanyargósak. A belvárost körülvevő egykori erődítményeket 1860. lebontották s helyükön széles utak, boulevardok és ültetvények létesültek. Tereit szép új épületek és parkok díszítik. Nevezetesebb épületei: az egykori Augusztinus-kolostor, most helytartósági épület, az országos székház (1881), a városház (1511), az ú. n. jezsuita laktanya (azelőtt kolostor), szinház (1882), püspöki rezidencia és számos szép templom, köztük az 1906. restaurált Szt. Péter és Pál dóm (XV. sz.), a Szt. Jakab és az Augusztinus-templom (mindkettő gót stílusban, a XIV. sz.-ból), új evangelikus templom és mórstílusú zsidó templom stb. 1850 óta önkormányzati jogú város. Helytartóság, országos főbiróság, pénzügyigazgatóság, posta- és táviróigazgatóság, rendőrigazgatóság, kerületi kapitányság (Bezirkshauptmannschaft), hadosztály- és dandárparancsnokság, végül r. k. püspökség székhelye. *Kulturális intézményei:* német és cseh technika, két német és két cseh főgimnázium, két német és egy cseh főreáliskola, német és cseh tanító- és tanítónőképző, teológiai tanintézet, német és cseh kereskedelmi iskola és ipariskola, szövőiskola, két muzeum, botanikus kert, szinház. Kórházain kívül van őrültekháza, szülészeti intézet, süketnémák és vakok intézete stb. B. az osztrák birodalom egyik legjelentékenyebb *gyárvárosa*. Különösen szövő-fonógyárai nevezetesek. Magyarországba is rengeteg B.-i posztó és szövet kerül. Számottevő a bőr-, gép-, fémárú-, sör-, maláta- és téglagyártás stb. Gyáriparának megfelelő élénk *kereskedelme* kiterjed nemcsak Európára, hanem Amerikára is. Országos hírüek évi vásárai. Számos nagy bank van a városban. Villamos és gázvilágítása, vízvezetéke és villamos vasútja is van a városnak. *Lakossága*, a katonasággal együtt, (1910) 125.844, ennek mintegy kétharmada német, a többi cseh. A várostól Ny.-ra emelkedik (59 m. B. felett) a magyar történelemben hírhedt *Spielberg* vára (l. o.), amely 1621-től 1857-ig állami börtön gyanánt szolgált. Magyar foglyokon kívül itt raboskodott 1746-tól haláláig, 1749-ig, *Trenck* báró (l. o.), a pandurvezér (sírja a B.-i kapucinusok templomában) és később (1822—1830) Silvio *Pellico*, az olasz költő (l. *Pellico)*, akinek emlékiratait magyarra is lefordították (Börtöneim, Olcsó könyvtár, Budapest 1886). A városi parkokon kívül (a Spielberg, a Franzensberg, az Augarten) kedvelt kiránduló hely a Gelber Berg (292 m.) és a Schreibwald (a várostól Ny.-ra). A környékbeli népes helységek (Königsfeld, Hussowitz, Schimitz stb.) gyáripara, főleg szövő-fonóipara, B.-é mellett is figyelmet érdemel.

A régi B. alapítása a IX. sz.-ra vezethető vissza. 1278-ban szabad császári várossá lett. A XIV. sz.-ban, egészen 1411-ig, a morva őrgrófok székhelye volt a spielbergi vár. 1419-ben Zsigmond király a csehekkel és Prága követeivel folytatott itt tárgyalásokat, amelyeknek kedvezőtlen kimenetele felidézte a huszita-háborút (l. o.). B. ekkor még katolikus maradt. Később azonban a XVI. sz.-ban és a XVII. sz. elején gyorsan terjedt a protestantizmus, amely miatt Podjebrad alatt és utóbb az ellenreformáció és a 30 éves háború idején kemény harcokat kellett kiállnia. 1805-ben Napoleon két héten át (nov. 20—dec. 2.) itt tartotta főhadiszállását. 1866-ban két hónapon át porosz kézben volt. V. ö. *Trautenberger*, Chronik der Landeshauptstadt B. (B. 1893—97); *Hanak*, Die Landeshauptstadt B. u. die Umgebung (u. o. 1880); *D'Elvert*, Versuch einer Geschichte B.'s (u. o. 1828); u. a., Neu-B., wie es entstanden ist (u. o. 1889); *Batty*, Moravian Schools and Customs, London; *Engel*, Österreich-Ungarn im Welthandel (Wien 1902); *Hickmann*, Verzeichnis der Österreichischen Baumwollspinnereien, Webereien etc. (u. o. 1901).; *Bretholz* B., Geschichte der Stadt B. (I. köt., B. 1911).

Brünnl (csehül: *Dobra Voda)*, falu és híres búcsujáróhely Kaplitz cseh ker. kapitányságban, 550 lak.

Brünnow, *Franz Friedrich Ernst*, német csillagász, szül. Berlinben 1821 nov. 18., megh. 1891 aug. 20. Encke alatt végezte tanulmányait; 1854. a michigani egyetemen az asztronómia tanára és az ann-arbori obszervatórium igazgatója. 1866-ban az asztronómia tanára Dublinban, irországi kir. csillagász címmel. Munkái: az Astr. Nachr. XXII—XXX. köteteiben közzétett megfigyelések és apró bolygó- meg üstököspálya-meghatározások és a nagyon elterjedt Lehrbuch der sphärischen Astronomie (Berlin, 4 kiad. 4°, 1881).

Brüsau, város Morvaországban a mährisch-trübaui kerületben, a Zwittava és a bécs—prágai vasútvonal mellett, (1910) 1765 német lak.; pamut- és selyemszövő-, valamint gummiárúgyárral.

Brüsszel (franc. *Bruxelles*, flamandul *Brussel*; l. *a mellékelt tervrajzot)*, Belgium fő- és székvárosa, Brabant tartomány (l. o.) fővárosa, a kis Senne folyócska partján (amely a Rupelbe s azzal együtt a Scheldébe ömlik). Sűrű vasúti és csatornahálózat középpontja. Tengerszínfeletti magassága 15—75 m. Földrajzi fekvése, csaknem pontosan az ország közepén, 50° 51′ é. sz., 4° 22′ k. h. A tulajdonképi várost a régi városfalak helyén a XIX. sz. elején épült széles boulevardok veszik körül 8 km. hosszuságban, ötszög alakban (Boulevard d'Anvers, Boulevard du Jardin Botanique, Boulevard Bischoffsheim, Boulevard du Régent, Boulevard de Waterloo, Boulevard du Midi, Boulevard Barthélemy, Boulevard du l'Entrepôt). Az így közrezárt város két részre oszlik: a nagyobb *alsó* (ÉNy.-i) és a kisebb *felső* (DK.-i) városrészre, amely szelid lejtésű halmon foglal helyet. Ehhez csatlakozik, már a boulevardon kívül, az *új* városrész, a Quartier Léopold és a Quartier Nord-Est. A boulevardokat körülfogó külvárosok, habár teljesen egybeépültek már B.-lel, külön közigazgatás alatt állanak. Ezek: Laeken, Molenbeek, Saint Jean, Koekelberg, Saint Josse Ten Noode, Schaerbeek, Etterbeek, Ixelles, Saint Gilles, Cureghem-Anderlecht.

B. legszebb, legelőkelőbb és legegészségesebb része a *felső* város, amelynek a közepét a *Parc* foglalja el, a B.-iek kedvelt sétahelye. Mellette emelkedik (É.-on) a Palais de la Nation, azelőtt Brabant tartományi gyűléseinek, most a nemzetgyűlésnek székhelye. E körül találjuk a minisztériumok hivatalait. A Parc D.-i oldalán van a királyi kastély (Palais du Roi), mellette a Palais des Académies nagyszerű kép- és szoborgyüjteményekkel (Palais des Beaux Arts). A felső város forgalmának középpontja a Place Royale (Bouilloni Gottfried lovasszobrával) és a belőle kinduló Rue Royale, amely a Parc Ny.-i oldalán elhaladva, a nagy boulevardon levő 1826. alapított botanikus kertnél ér véget. A Place Royalet a Place Polaerttel összekötő Rue de la Régence végén Polaert építész remekét, az 1866—83. (42 millió K költséggel) görög-római stílusban épült Palais de Justicet, a XIX. sz. építészetének leghatalmasabb alkotását pillantjuk meg. Itt említendők még a rendkívül gazdag Musée Moderne; a királyi könyvtár (600,000 kötettel és egyéb gyüjteményekkel); a Sainte Gudule (B. védőszentjének) temploma a XIII. sz.-ból, gót stílusban; az Arenbergi herceg és a flandriai gróf palotái; a Théâtre du Parc, stb.

A sokkal élénkebb *alsó* városban az ipar és a kereskedelem az uralkodó. Eleven forgalom lüktet a két pályaudvart (Gare du Nord és Gare du Midi) összekötő útvonalakon; a régi város kanyargó és szűk utcáiban, klasszikus terein, a nemrégiben (1867—74) kiépült boulevardokon és a Canal du Charleroi kikötőiben. Legnevezetesebb tere a középkorias hangulatu Grand' Place, híres csúcsíves ízlésű városházával (Hôtel de Ville; Stadthuis; 1402—54), amelynek 90 m.-es tornyából megragadó kilátás nyilik a gyönyörű városra és környékére; a színes pompájú cégek házával (Maison des Corporations) és a Maison du Roi-val. Egyéb terei: a Place de la Liberté (Rogier festőművész szobrával), a Place Frère-Orban (Frère-Orban államférfiú szobrával), Place de la Monnaie (a Théâtre Royal de la Monnaie-val), a Place des Martyrs (a hollandusok elleni forradalomban 1830. elesettek emlékével), Place des Barricades (Vezalius, a híres anatomus szobrával), Place de Brouckère (a nagy boulevardok megteremtőjének, Anspach polgármesternek az emlékére emelt szép szökőkúttal), Place de la Bourse (a renaissance-stílű tőzsdével), Place du Congrès (I. Lipót 47 m. magas oszlopon nyugvó szobrával) stb. Figyelemreméltó épületek a már felsoroltakon kívül: az 1834. alapított egyetem (egy érseki rezidencia céljára emelt XVI. sz.-beli épületben); a főposta (1892); a Porte de Hal, a városfalak egyetlen maradványa (XIV. sz.); a vásárcsarnok (Halles Centrales); halcsarnok; Galerie du Commerce; Galerie Saint Hubert (Európa legnagyobb üvegtetős árúháza, 213 m. hosszú, 18 m. magas); Académie Royale des Beaux-Arts (1711); Palais du Midi; az ú. n. Manneken-Pis kút (1619), amelynek vizet szolgáltató naiv gyermekalakját a művészetellenes álszemérem annak idején ruhába bujtatta; a vakok intézete (Hospice des Aveugles); az Église du Béguinage (1657—76); Notre Dame de la Chapelle és egyéb templomok; stb.

Az *új* városrész, a Quartier Léopold és a Quartier Nord-Est fényes magánépületeivel, utóbbi ezenkívül nagyszerű parkjaival tűnik ki. A Quartier Nord-Est középpontja a Square Ambiorix (szép park, vízesések, Meunier szobra); közel hozzá van a Square Marie-Louise (mesterséges tó, ültetvények). Ezektől D.-re van a Parc Léopold (az egyetem orvostani intézeteivel és természetrajzi múzeummal, nagy tóval) és a Parc du Cinquantenaire, az 1880-iki kiállítás céljaira épült óriási Palais du Cinquantenaire-rel, amelyben egyebek közt a Musée Royal des Arts décoratifs et industriels és des Antiquités gazdag gyüjteményei találtak elhelyezést.

A *külvárosok* közül *Laeken* (l. o.) királyi kastélyával (1782—84) és az 1903. a belga nemzetnek ajándékozott királyi parkkal vonja magára figyelmünket. Az 1910-iki *világkiállítás Ixelles* külváros D.-i részén volt, a Soignei erdőhöz tartozó Bois de la Cambre K.-i szélén. Aug. 14. az angol s részben a belga és a francia kiállítás tűzvésznek esett áldozatul, de utóbb ezeket új gyüjteményekkel újra megnyitották.

A **lakosság** száma 1824 végén 84,000; 1845.: 123,874; 1855.: 152,828; 1865.: 157,905; 1880.: 162,498; 1890.: 182,305; 1900.: 183,686; 1910. a külvárosokkal együtt (Agglomération Bruxelloise) 720,030, felerészben francia, felerészben flamand (a franciául tudók túlsúlyban). *Vallásra* nézve: 1% protestáns és ennél is kevesebb izr. kivételével r. katolikusok.

Foglalkozás. B. jelentékeny ipari és kereskedő város. *Iparában* első helyen áll a világhírű csipke (l. *Brüsszeli csipke)*, azután a gyapju- és gyapot-, fém- és bőrárúk. *Kereskedelme* ezeken kívül kiterjed a környék gazdag terményeire. B. Belgium sűrű vasúti hálózatának kellős közepén fekszik. Hajózható csatorna köti össze a Scheldével, tehát Antwerpennel (Anvers) és (D.-en) Charleroival.

BRUXELLES.

Magyarázat:
Vasút
helyiérd. vasút
közúti vasút
nyilvános épület
1. Vágóhid
2. Közp. vásárcsarnok
3. Királyi szinház
4. Királyi palota
5. Szépműv. akadémia
6. Csendőrség
7. Akadémia
8. Parkszinház
9. Kat. földrajzi int.
Mérték 1:40,000.
0 500 1000 1500
méter.
Parc de Laeken
Laeken
Saint Pierre
Koekelberg
Molenbeek-St. Jean
Vergote-medence
Teher-pályaudvar
Schaerbeek
Parc Josaphat
St. Josse-ten-Noode
Parc Leopold
Etterbeek
Ixelles
Cureghem
Vágóhid és marhavásár
Börze
Grand Pl.
Egyetem
Notre D. de la Chapelle
Igazságügyi pal.
St. Gilles
Parc de St. Gilles
Fogház
Forest
Le Chat
Bois de la Cambre
Katonai iskola
1910. évi nemzetközi kiállítás

Kimélyített kikötőjébe tengeri hajók is feljárhatnak. Tőzsdéje (Bourse de Commerce) a legnagyobb forgalmú a kontinensen.

Műveltség. Legfőbb tanintézete az 1834. alapított *szabad* egyetem, amely tisztán magánosok adakozásából létesült; 1907—8-ban 837 hallgató; a hozzá tartozó technikai iskolák hallgatóinak száma 2278. Vándor- és nép-egyetemein kívül megemlítendők a Léopold-parkban levő orvostani intézetek. Szépművészeti akadémiája (Académie Royale de B.) 1772. alapíttatott. Tudományos és irodalmi társaságok (orvosi, természettudományi, földrajzi, irodalmi és művészeti társ.) nagy számmal vannak B.-ben. Egyéb kulturális intézetei: zenekonzervatórium, állatorvosi-, hadiiskola, a legkülönfélébb szakiskolák, közép- és népiskolák; szinházak (a Théâtre Royal de la Monnaie operán kívül a Th. R. du Parc, Th. des Galeries, Vlaamsche Schouwburg stb.); városi múzeum, természetrajzi múzeum, csillagvizsgáló, királyi könyvtár; műgyüjtemények (Musée Ancien és Musée Moderne stb.). A kir. könyvtárnak magyar vonatkozású nevezetességei is vannak: itt őrzik a Corvin-kódexek egyik legszebb példányát, egy misekönyvet Attavante miniatürjeivel, és itt van a könyvtára Mária magyar királynénak, II. Lajos özvegyének, aki később Németalföld kormányzónője lett. Az orsz. levéltárban pedig a királyné iratait őrzik, melyeknek magyar vonatkozású részét Horváth Mihály közölte a Magyar Tört. Eml. I—II. kötetében (Pest 1857—59). B. jótékonysági intézetei, tekintettel a (B.-ben felhalmozott óriási gazdagság mellett is) nagy számban élő szegényekre, nagyfontosságuak. Ezek között említendők a kórházak, az aggok és elhagyott gyermekek menedékházai, siketnémák és vakok intézetei.

Közigazgatás, közlekedés. B. hivatalos nyelve a francia és a flamand. Az utcák nevei is két nyelvűek. A város igazgatása rendkívül magas fokon áll. Egészségügyi viszonyai kedvezőek. Gáz- és villamos művei a városnak dúsan kamatoznak. Közlekedése elsőrangú. A villamos vasutak két magántársaság kezében vannak. Ezeken kívül automobil-omnibuszok, társaskocsik, taksamérős gépkocsik is vannak. B. (nyáron Laeken) székhelye a királyi udvarnak. Itt a székhelye a legmagasabb állami hivataloknak, a tartományi kormánynak (Brabant) és a külföldi követségeknek. A város élén áll a polgármester, 5 adófelügyelővel és 39 tagú tanáccsal. Az 1886. egységesített városi adósság közel 300 millió K.

Története. B.-t a mondaszerű történet szerint St. Géry cambrayi püspök alapította a VI. sz.-ban a Senne egyik szigetén. A X. sz. krónikáiban *Brucsella* («mocsár-telep») néven szerepel. A XII. sz.-tól fogva a brabanti hercegek, 1430—82. a burgundi hercegek uralma alatt állott s mint Németalföld fővárosa, úgy gazdasági, mint művészeti téren fényes szerepet játszott s lakossága számára nézve is a legnagyobb városok közt foglalt helyet. II. Fülöp alatt Alba herceg és az inkvizició rémuralma megrendítette erejét. 1584-ben spanyol kézre került. Sokat szenvedett a város a spanyol-francia háborúban (XIV. Lajos alatt Villeroi a város jórészét romba lövette). 1702-ben francia, 1713. osztrák, 1746. újból francia birtokká lett, de már 1748., Mária Terézia idején, ismét az osztrák birodalom alkatrésze. Ekkoriban újra föllendült a város. 1794—1815-ig a franciák uralma alatt áll, 1815. egész Belgiummal együtt Németalföldhöz csatlakozik, 1830 aug. véres harcok árán kivívja függetlenségét s azóta a belga királyság virágzó fővárosa. V. ö. *Henne* és *Wauters*, Histoire de la Ville de B. (B. 1843—45); *Nève*, B. et ses environs (Bruges 1888); *Baedeker's* Belgien und Holland, nebst Luxemburg (24. kiad., Leipzig 1910).

Brüsszeli csipke, amelyet jogtalanul «point d'Angleterre»-nek neveztek azért, mert az alençoni csipkéhez hasonlít, az első helyet foglalja el a csipkék közt. A régibb B. kizárólag vert csipke volt, de a XVIII. sz.-ban Brüsszel már a varrott csipke főhelye, aminthogy most is többnyire varrott csipkét készítenek a legfinomabb brabanti lenfonálból, hangsúlyozott körvonalú finom és változatos mintával. A mintát először készítik el, azután verik bele a hálószerű alapot, vagy újabban a Bobbinet-géppel előállított tüllre applikálják. Minták tekintetében mindig az uralkodó stílushoz alkalmazkodtak. Egyes példányoknál gótikus, az építészettől kölcsönvett motivumokat alkalmaztak, míg később a XVIII. sz. végéig vonalas díszt használtak; akkor lett divatos a most is használatos virágminta. A minták eleinte merevek, de később mind naturalisztikusabbak és lendületesebbek lettek.

Brüsszeli cukoregyezmény, l. *Cukoregyezmény*.

Brüsszeli értekezlet. 1874-ben azért tartották, hogy az európai hadi szabályokat és szokásokat kodifikálják. A tanácskozások eredménye csak egy nyilatkozat lett, amelynek alapján az Institut du droit international 1883. kidolgozta a hadi szabályokat összefoglaló Manuel des lois de la guerre sur terre c. könyvecskét (l. *Hadi jog* és *Békekonferenciák*). Az 1889. évben tartott brüsszeli értekezlet célja pedig a rabszolgakereskedés elnyomása volt.

Brüsszeli nyilatkozat, l. *Brüsszeli értekezlet*.

Brüsszeli szőnyeg, bársonyszerű, nyiratlan, rövid szálú szőnyeg.

Brüszk, l. *Brusque*.

Brütt, *Adolf*, német szobrász, szül. Husumban 1855 máj. 10. A berlini művészeti akadémián, azután Párisban és Olaszországban tanult. 1887. aratta első nagy sikerét Megmentve c. csoportjával, mely a berlini Nationalgaleriebe került. U. o. van Évát és gyermekeit ábrázoló csoportja (1890). Az Éjt ábrázoló nagy szoborcsoportját 1908. állította ki. Nagy része volt monumentális művek készítésében is. Tőle való egyebek közt I. Vilmos császár emlékszobra Kielben, Bismarcké Altonában, III. Frigyes császár lovasszobra Boroszlóban, Mommsen emlékszobra Berlinben.

Brüx, város Csehországban (239 m. tengerszínfeletti magasságban), a Biela mellett, a prága—B.—moldaui és az aussig—teplitz—komotaui vasút vonalán, Prágától (légvonalban) kb. 75 km.-nyire ÉNy. felé. Kerületi kapitányság, biróság és bányahivatal székhelye. A csehországi barnaszénbányászat középpontja. Gyártelepei: cukor-, hamuzsir-, gummi-, szesz- és gépgyártás, vasöntő, üveg-

csiszoló stb. A városban villamos vasút van. Lakossága (1910) 25,752 (ötödrésze cseh, a többi német). Látnivalói közül megemlítendők az 1651. elpusztított vár romjai a Schlossbergen (411 m.), a városfalak maradványai, II. József császár szobra, a városház és az 1517—32. épült gótstílusú Dechantei-templom. B.-től D.-re *Sedlitz, Püllna* és *Saidschitz* falukban keserűvízforrások vannak. B.-öt 1273. II. Ottokár emelte a királyi városok sorába.

Brya *P. Br.* (növ.), a Papilionatae (Pillangósviráguak) génusza, melynek 3 faja az Antillákon és Nikaraguában honos. Kis fák v. cserjék páratlanul szárnyas levelekkel. Legismertebb a *B. ebenus* (L.) DC.; fája az ú. n. *amerikai ébenfa* (zöld ébenfa, nyugatindiai grenadillfa). Ez zöldesbarna, hosszában világosabb és sötétebb csíkokkal, nagyon kemény, sűrű és nehéz, súlyosabb mint a víz, szépen fényesíthető. Finom munka készül belőle v. más dísztárgyat vonnak be vele. Édeses virágát és gyümölcsét hashajtónak használják.

Bryan (ejtsd: brájen), *William Jennings*, amerikai politikus, szül. Salemben (Illinois) 1860 márc. 19. 1887-ben mint ügyvéd telepedett le Lincolnban, 1890. pedig a képviselőházba jutott. 1896-ban a demokrata «ezüst-párt» elnökjelöltje volt, de Mac Kinleyvel szemben kisebbségben maradt, szintúgy 1900. és harmadszor 1908., noha hívei a «silver tongued orator»-ért szinte rajongtak. 1906-ban beutazta Európát és Budapestet is felkereste.

Bryant (ejtsd: brájönt), *William Cullen*, amerikai költő, szül. Cummingtonban 1794 nov. 3., megh. Long Islandon 1878 jún. 12. Már 14 éves korában írt egy híres politikai szatirát (The embargo), de elkedvetlenítve, a jogi pályára lépett. 1817-ben jelent meg mély gondolatokban gazdag és pesszimisztikus költeménye: Thanatopsis, 1821. tanító költeménye: The Ages. Megnősült s New Yorkban 1825 óta egészen az irodalomnak élt; 50 évig volt főszerkesztője az Evening Postnak. Verskötetei közül az első 1832. jelent meg; a továbbiak The Fountain and other poems (1842); The White-footed Deer and other poems; Thirty poems (1864). Közben kiadta úti leveleit: Letters of a traveller (1852); Letters from Spain and other countries (1859); Letters from the East (1869). Híres volt Homer-fordítása. Beszédei Orations and Addresses címmel jelentek meg 1863. Gayvel együtt megírta az Egyesült-Államok történetét (1878—82); ő adta ki a Library of Poetry and Song c. antológiát. Műveit kiadta Parke Godwin (New York 1883). V. ö. *Godwin*, Life of B. (1883); *Bigelow*, William Cullen B. (1889).

Bryarium, üvegedény, benne mohaültetvény, díszítésül szolgál.

Bryaxis (valószínűleg káriai születésű), görög szobrász, ki a Kr. e. IV. sz. második felében működött. Fiatal korában (350 körül) részt vett a halikarnasszusi mauzoleum szobrászi díszítésében. Később Seleukos Nikator portrait-szobrán dolgozott; vallásos tárgyú művei közül a legnevezetesebbek a Knidos számára készült márvány Dionysos, az Antiochia melletti Daphnéban fölállított Apollon és az alexandriai Serapis, mely ennek az istenségnek egyúttal első szobrászi képe volt és művészi tipusával a római időkre is kihatott. B. hiteles alkotásai közül csak egy kisebb jelentőségű triposz talapzatául szolgáló domborműves márványtömb maradt reánk, melyen a művész jelzése olvasható; a dombormű triposz felé haladó lovas alakot ábrázol. Ennek a közepes, fiatalkori munkának a stílussajátságai alapján sikerrel nyomozták ki a kutatók a halikarnasszusi mauzoleum domborműves párkányszalagjának azokat a lapjait, melyeket B. készíthetett.

Bryce (ejtsd: brájsz), *James*, angol történetíró és államférfiú, szül. Belfastban 1838 máj. 10. A jogot Oxfordban és Londonban végezte; ügyvéd lett és azután a londoni, majd az oxfordi egyetemen a római, ill. a magánjog tanára. 1880-ban megválasztották a parlamentbe, Gladstone pedig 1886. a külügyi minisztérium államtitkárává nevezte ki. 1892—94-ig tagja volt a kabinetnek, 1895. ír államtitkár, 1907. pedig washingtoni nagykövet lett. Szakmunkái közül említendő: The holy Roman empire (1864, számos kiad., le van fordítva franciára, olaszra, nemetre és magyarra: Akadémia 1903, ford. Balogh Ármin); Handbook of Home Rule. Articles on the Irish Question (1887). Legfontosabb munkája: The American commonwealth (3 k., London 1888); Impressions of South Africa (4. kiad., London 1899, ném. ford. Kleinschmidttől, Hannover 1900); Transcaucasia and Ararat (4. kiad. u. o. 1896); Studies in history and jurisprudence (2 köt. 1902); a Helmolt-féle Világtörténetnek angol fordításához Introductory essay-t írt; Studies in contemporary biographie (London 1903).

Bryer *(Brehar* v. *Bryher)*, a Scilly-szigetek egyike, l. *Scilly-szigetek*.

Brylov, l. *Brülov*.

Brynmawr (ejtsd: brönnmár), 1. város Brecknock walesi grófságban, Merthyr Tydfil közelében, (1901) 6831 lak., vaskohókkal és szénbányákkal. — 2. *B.*, pennsylvaniai falu, Philadelphiától Ny.-ra 10 km.-re; nevezetessége a B. College, nők számára alapított egyetem, mely 1885. nyilt meg. Taylor Joseph W. alapította; a tanulónők az egyetemi telepen laknak. Az egyetemnek van 45 tanára, nagy könyvtára, külön előkészítő gimnáziuma; az elméleti oktatás mellett nagy gondot fordítanak a testi nevelésre is.

Bryologia (növ.), a mohokkal foglalkozó tudomány.

Bryonia *L., földi tök,* (növ.), a Cucurbitaceae (Tök-félék) család génusza, melynek 8 faja a Földközi-tenger vidékén honos, 2 Közép-Európáig terjed. Évelő növények hosszú szárral, melyen kacsok vannak, húsos, répaszerű tőkével; a virágok fürtösek, az egyes virágok harangalakuak. Nálunk két faja van elterjedve: a *B. alba* L. (l. az *ábrát)*, bibéje kopasz, bogyója fekete; és a *B. dioica* Jacq., bibéje szőrös, bogyója veres. Régebben a gyökér, melynek friss állapotában kellemetlen szaga és csípős íze van, mint orvosság volt használatos, ma már nem, mert könnyen gyomorbélgyuladást (hányást, hasmenést), sőt nagyobb dózisban őrjöngést és tetanuszos tünetek közt beálló halált is okozhat.

Bryophyllum *Salisb.* (növ.), a Crassulaceae (Húsoslevelüek) család génusza, melynek 4 faja közül 2 madagaszkári, 2 pedig trópikus és szub-

trópikus tájakon él. Félcserjés, pozsgás füvek. A *B. calycinum* Salisb. és a madagaszkári *B. proliferum* Bowe néha kultúrában is látható, az előbbi kelések ellen használatos.

Bryozoa (gör.-lat), l. *Mohállatok.*

Bryozoás-rétegek (geol.) azok, amelyekben tömegesen, kőzetalkotólag szerepelnek a kövült bryozoumok. Igy nevezzük *Hofmann* nyomán a budai hegyekben a felső eocén (barton-emelet) felső részének rétegeit, amiket ezelőtt priabonai emelet néven külön emeletbe is soroztak.

Bryum *Dill* (növ.), lombos mohagénusz, melynek 730 faja közül hazánkban mintegy 40 faj él. Leginkább a földön és a sziklákon terem.

Brzaja, adók. Belovár-Körös vm. grubišno poljei j.-ban, (1900) 211 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Grdjevac.

Brzesko (ejtsd: bsseszko), az ugyanily nevű ker. kapitányság székhelye Galiciában, az Uszvica mellett, 13 km.-re Bochniától, (1910) 3664 lak., Közelében, Okocim faluban van Galicia legnagyobb sörgyára.

Bryonia alba.
Ága és virága. Ága és gyümölcse.

Brzežany (ejtsd: bsezsani), az ugyanily nevű ker. kapitányság székhelye Galiciában, a Dnyeszter mellékvize, a Zlota Lipa mellett, (1910) 12,626 lak., a Potocki grófok kastélyával, Sobieski János emlékével, kolostorral, sörfőzővel, bőrgyártással, gabona- és szeszkereskedéssel.

Brzezinka l. *Birkenthal.*

Brzeziny, város Orosz-Lengyelországban, a petrokovi kerületben, 7669 lak., posztó- és bőrnemügyártással.

Brzozow (ejtsd: bzsozov), az ugyanily nevű ker. kapitányság székhelye Galiciában, a Stebnica mellett, (1910) 4431 lengyel lak.; vászonszövéssel és fehérítéssel, len- és vászonkereskedéssel.

B. Sc., a. m. *Baccalaureus Scientiae* v. *Bachelor of Science*, Angliában legalsó fokozat a természettudományok egyetemi tanulmányában.

B. T. Besztercze, mint pénzverő-hely sziglája, Apafi Mihály erdélyi fejedelem ezüst pénzein.

Bt., az angol *baronet* (l. o.) rövidítése.

B. T. C., a *Budapesti Torna Club* nevének rövidítése.

btr., orvosi rendelvényeken a. m. *bene tritum* (lat.), jól szétdörzsölendő.

Btto, l. *Brutto.*

Bu, japán hosszmérték, = $\frac{1}{10}$ saku (láb), 3·036 mm. — Régebben pénzegység Japánban *itsibu* néven, amelyből különböző értékű arany- és ezüst-érmék voltak forgalomban.

Bú (eszt.), *bánat, búbánat*, csendes, mély fájdalomérzés, mely a művészi ábrázolásnak kedvelt tárgya. A festő és szobrász emberi alakoknál a lehangoló indulat külső jellemzetes jeleit tünteti fel az arckifejezésben s testtartásban; más művekben, pl. tájképben a lelkét eltöltő fájó hangulatnak vagy érzelemnek megfelelő tárgyakat s formákat keres. Jól ki tudja fejezni a maga eszközeivel a zenész is, de főleg a lírai költő a bút rendkívüli gazdagságban képes megénekelni számtalan fokozati s faji árnyalataiban, tárgy szerint való (szerelmi, hazafias stb.) elkülönítettsége szerint. Az elégia, a szónak szorosabb, modern értelmében éppen panaszt, bút, bánatot zeng. *Mélabú* állandóvá lett bú, melynek egész valónkat lenyűgöző hatalmával szemben akaratunk tehetetlennek bizonyul.

Bua *(Buha)*, Árpád-kori magyar személynév. Igy nevezték II. Gyula erdélyi vezér egyik fiát, kit később Péter felakasztatott. Mai kiejtése Pauler szerint Baja, Karácsonyi J. sz. Bolya, mások sz. Bia.

Bua, Spalato ker. kapitánysághoz tartozó kis sziget Dalmácia partján, Trau várossal szemben, mellyel 150 lépés hosszú, forgatható híd köti össze. B. 15 km. hosszú, legnagyobb szélessége 3 km., területe 29·5 km²; dombok takarják, amelyek közt a legmagasabb 226 m. Ny-i partján igen jó kikötő van. Terményei: bor, olaj, mandula. Lakóinak száma 3500. Főhelye: Bua v. Santa Croce.

Buache (ejtsd: büas), 1. *Jean Nicolas*, francia geográfus, *B. Philippe* (l. *B.* 2.) unokaöccse, szül. 1741 Neuville au Pontban, megh. 1825. Géographie élémentaire ancienne et moderne (Paris 1769—1772., 2 köt.) című műve igen el volt terjedve.

2. *B., Philippe*, francia geográfus és rajzoló, szül. 1700. Párisban, megh. 1773. Hirnevet szerzett fizikai földrajzával, amelyben a Földet hegyláncolatok és vízrendszerek szerint osztotta föl és az országokat termékeik szerint hasonlította össze. Fő művei: Considérations géographiques et physiques sur les nouvelles découvertes de la grande mer (Paris 1753); Atlas physique (u. o. 1754). Értekezései közül legnevezetesebb Parallel des fleuves de toutes les parties du monde (Mémoires de l'Académie des sciences, Paris 1756).

Bu-Amama, eredeti nevén Mohamed-ben-Arbi-Hadzsi, marokkói fölkelővezér, szül. 1840. Figigben, megh. 1908 okt. 7. Udzsda környékén, ahol táborozott. Öreg atyjának, mint szentnek és csodatevőnek nagy tekintélye volt az Ulad-Szidi törzs előtt. Mohamed-ben-Arbi, aki a B. (turbános ember) melléknevet kapta, kezdetben mint hasbeszélő és bűvészmester alapította meg hírét. 1875-ben a nomád törzseket fellázította Franciaország ellen; de a fölkelést elfojtották. 1881-ben Dél-Oranban szervezett lázadást, mely a Weinbrenner hadnagy vezetése alatt kiküldött expedició lemészárlása után veszedelmes arányokat öltött; a francia sereg csak erős harcok után

tudta B.-t marokkói területre visszaszorítani. Később B. a Figig oázis törzseit szervezte a franciák ellen. 1900-ban ugyan meghódolt, de a franciák nem bíztak benne és szigorú megfigyelés alatt tartották. 1902-ben elhagyta Figiget és az ellenséges Beni-Gil törzsekhez pártolt. 1905-ben a marokkói forradalmat támogatta a magzen ellen; de midőn a magzen által 1904. elfogott fia, Szi-Tajeb, a marokkói ügyvivő közbenjárására 1907. visszanyerte szabadságát, megbékélt a franciákkal és elvonult az Udzsda melletti Angod mezőségre, ahol hosszú betegeskedés után meghalt.

Buanszu (állat), az indiai vadkutya *(Cuon javanicus* Desm. var. *dukhunensis* Syks) maláji neve. L. *Indiai vadkutya.*

Buarcos, l. *Figueira da Foz.*

Buasra, tuniszi aranypénz = 10 piaszter ($\frac{1}{10}$ bumia), 5·63 K.

Bubalis (állat), a nagytermetű, ú. n. tehénantilópok (l. o.) egyik neme. Fajai népes nyájakban Afrikában élnek, még pedig az északafrikai *tora (Bubalis boselaphus* Pall.) kivételével Dél-Afrikában. 4 kihalt és 9 élő faj ismeretes. A torán kívül legismertebb a *káma* (l. o.).

Búbánat, l. *Bú.*

Bubasztisz, az ókori Alsó-Egyiptom városa, ahol Baszt-ot, az örömök macskafejű istennőjét imádták. Hieroglif neve Per-baszt, kopt elnevezése Pubaszti; a bibliában (Ezekhiel XXX, 17) mint Phibeszet szerepel. A XXII. dinasztia székhelye volt. Romjain épült a mai Tell-Busztuh falu.

Bubbles (ang., ejtsd: böbblsz), *Bubbles Act.* A XVIII. sz. elején, majdnem egyidejüleg, Franciaországban és Angliában nagy üzérkedés fejlődött ki, mely végül valóságos szédelgéssé fajult. Franciaországban összefügg e kórjelenség Law hirhedt vállalataival, Angliában a déltengeri társulat alapításával. Igy keletkeztek a leghihetetlenebb vállalatok, még olyanok is, melyek a részvényeseknek csak a jövőben igérték azon cél megjelölését, melyre a társulat alakult. Ezeket a szédelgő vállalatokat igen jellemzően B.-nek (szappanbuborék) nevezték és a törvényt, mely e szédelgést meg akarta szüntetni, B.-Actnak (1720).

Bube (ném.), a francia és tarokk-kártya egy tagja, mely a magyar kártya filkójának felel meg.

Bubendey, *Friedrich*, német mérnök, szül. 1848 júl. 4. Hamburgban; eleinte kereskedelmi, később műszaki pályára lépett s a műegyetemet Zürichben és Aachenben járta. 1872-ben a hamburgi kikötő és folyamszabályozó munkálatokhoz mérnöknek nevezték ki; 1895. a berlini műegyetem tanára lett. 1903-ban mint vízműépítészeti igazgató Hamburgba ment a nagy kikötői munkálatok vezetésére. Irodalmi működést is fejtett ki, közreműködött többek közt a Handbuch der Ingenieurwissenschaften című munka vízépítészeti részének megírásában.

Bubendorf, község Basel-land svájci kantonban, 4 km.-re Liestaltól, (1910) 1340 lak., fürdőintézettel, Spitzburg kastély romjaival. Mint klimatikus gyógyhelyet sokan látogatják.

Bubenhausen-Ernstthal, falu a porosz Pfalz kerületben, téglagyárakkal, homokkőbányával, (1900) 2604 lak.

Bubenka *Jónás*, lőcsei tanár; a zenében és fametszésben is jártas volt. Különösen említésreméltó, hogy ő metszette a képeket Comenius Orbis pictusához. Munkája: Arithmeticæ vulgaris nucleus (Lőcse 1699).

Bubentsch (csehül: *Bubenč)*, falu Prága mellett Smichow ker. kapitányságban, Csehországban, (1910) 10,599 lak., papirgyártással; császári kastéllyal. A prágaiak kedvelt nyaralóhelye.

Buber, *Salomon*, szül. 1827 febr. 2. Lembergben, ahol mint kereskedő élt élete végéig (1908). A zsidó irodalmat héber nyelven írt dolgozatokkal, de főként régi kéziratos héber művek kiadásával gazdagította. Ez utóbbiak közül nevezetesek: Rabbi Kahana Pesiktaja, a legrégibb palesztinai haggada (Lyk 1868); Midras Lekach tob a Pentateuchhoz Tobia ben Eliezertől (1100 Kr. u., Vilna 1880—84, 2 köt.); Midras Tanchuma a Pentateuchhoz (u. o. 1885); A Sibbóle haleket című rituális vonatkozású mű (u. o. 1886); Midras a zsoltárokhoz (u. o. 1891); Aggadikus kommentár a Pentateuchhoz (Wien 1892—93); Midras Sámuel könyvéhez (Krakó 1893) és Salamon példabeszédeihez (Vilna 1893); Jalkut Machiri a zsoltárokhoz (Berditsev 1899); Midras Szechel tob Menachem ben Salamontól (1139) Mózes I. és II-ik könyvéhez (Berlin 1900).

Bubi v. *Báobi*, a Fernando-Po szigetén (felsőguineai öböl, Nyugat-Afrika) lakó adiyák, a bantu-négerek egyik ágának európai neve, mert ők minden idegent B.-nak (a. m. barát) szólítanak. A B.-k Gábunból költöztek át, minthogy őket szülőföldjükön a mpongvék egyre sanyargatták. Igen elhagyatott nép, mely meztelenül jár, csak pálmarostokból font kalapot visel; fegyverük a tűzkőspuska és a dárda, ritkán bunkó, ezenkívül minden férfi a karjára szíjjal erősített kést hord. A B.-k magas (1·7 m.) termetüek, erős testalkotásuak, sötétbarna bőrüek, de csúf arcvonásuak (miért is angol elnevezésük: scratched faces, ráncos arcuak). Szelid jellemöknél fogva a többi négerektől elütnek, kicsiny községekben egy főnök kormányzósága alatt élnek, rabszolgaság náluk ismeretlen. Terményeiket (yam-ot, pálmadiókat stb.) az európaiakkal más tárgyakért becserélik.

Bubi (ang. *Booby)*, kis lakatlan sziget a Torres-úton, a 10° 35′ D.-i szél. alatt, 1845 óta az arra járó hajók itt megállnak és egy megjelölt barlangba leveleket tesznek le a később arra járó hajók számára, valamint elhozzák onnan az előbbi hajókról ott hagyott leveleket; egyszersmind élelmiszereket hagynak ott az esetleg eltévedt hajók számára.

Bubics *Zsigmond*, püspök, szül. Ozorán (Tolna vmegyében) 1821 márc. 11., megh. 1907 máj. 22. Badenben. Iskoláit Magyaróvárott, Sopronban és Győrött, teológiai tanulmányait főképp a bécsi Pázmáneumban végezte. 1844-ben szentelték pappá. A szabadságharc idején s utána Esterházy Pál herceg fiai mellett nevelősködött, kikkel több ízben külföldön utazgatott, behatóan tanulmányozva mindenütt a múzeumok, képtárak kincseit. 1867-ben győri szentszéki ülnök, 1879. rátóti prépost, 1880. nagyváradi kanonok és papnevelő igazgató, 1884. országgyűlési képviselő, 1887. kassai püspök lett. 1893-ban az akadémia leve-

lező-, 1900. tiszteleti taggá választotta. Később a Magyar Nemzeti Múzeumi Tanács másodelnöke lett. 1896 jún. 9. megkapta a v. b. t. tanácsosi címet. Nagyon értékes festményeit a kassai múzeumnak, mintegy ezer darabból álló holicsi faience-gyüjteményét pedig a budapesti iparművészeti múzeumnak ajándékozta. Irt az Arhaeologiai Értesítőbe és a Századokba több cikket; önálló művei: *Magyarországi várak és városoknak a m. nemzeti múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei*, 22 fototipikus táblarajzzal (Budapest 1880); *Cornaro Frigyes velencei bécsi követnek jelentései Budavára visszavételéről 1686.* (1892—94, magyarul és németül, díszmű, kéziratként); *Az Esterházy-család története* (1894); *Esterházy Pál Mars Hungaricusa* (1895, akad. székf.); *A miniature-festészetről* (1899). V. ö. *Ortvay* Tiv. a Századokban (1909).

Bubikir, perzsa orvos, l. *Rházes*.

Bublitz, járási székhely Köslin porosz kerületben a Gotzel mellett, (1905) 5168 lak., akik nagyobbára földmívelők; van pamutfonó- és szeszgyára.

Bubna, egyik külvárosa Prágának (l. o.).

Bubna, ősrégi cseh nemzetség, mely grófi és bárói ágban virágzik. Tagjai közül említendő: *B.-Littitz Ferdinand* gróf, szül. 1768 nov. 26., megh. Milanóban 1825 jún. 6. 1784-ben az osztrák hadseregbe lépett, részt vett a török háborúban és 1792—1805-ig a francia háborúkban, 1805 és 1809. I. Napoleonnal folytatott békealkudozásokat. 1812-ben mint követ Párisba ment. 1813-ban részt vett a lipcsei csatában és utóbb Lyon-ig nyomult elő. 1818-ban Lombardia főkormányzója volt. 1821-ben elnyomta a piemonti felkelést.

Bubnjarci, adók. Zágráb vm. károlyvárosi j.-ban, (1900) 504 horvát-szerb lak.; u. p. Ribnik, u. t. Károlyváros.

Bubo (állat), l. *Baglyok*.

Bubo (gör. *lágyékmirigy*, lat. *lymphadenitis)*, a nyirokmirigyeknek fertőző megbetegedések következtében való megnagyobbodása. Nevezetesebb alakjai pl. a *pestises B.*, az egész testben korán fellépő, fájdalmas, gyorsan széteső kelevények; a *szifiliszes* B., a sanker környékén ülő mirigyek kemény, szilvaalakú, alig fájdalmas (indolens), szét nem eső megnagyobbodása, mely lassan a távol eső mirigyekben is fellép; a *venerikus B.*, mely a lágyfekély közelében fekvő 1—2 mirigynek gyuladásából és genyes széteséséből áll; a *tuberkulotikus, leukaemiás* stb. B. rendszerint az egész test minden nyirokmirigyére kiterjedve és fájdalmatlan, néha ökölnyi daganatokat okozva. A nyirokmirigyek a szervezetnek a fertőzéssel folytatott küzdelmében a szűrő szerepét viszik. E célból a mirigy finom hálószerű recével bir, melyet rengeteg sok és szaporodásra könnyen képes sejt, a kéreg és velőállomány bélel ki. Fertőzés esetében az állomány megduzzad és a nyirokárammal hozott fertőző csirákat megállítja és tönkreteszi. Eközben azonban a mirigy is szenvedhet, elkeményedhetik v. széteshetik, elgenyed, kifekélyesedhet, elsajtosodhatik stb., különösen ha a fertőzés igen heves, folyton megújuló, sokáig tartó és így a mirigynek nincsen ideje regenerálódni vagy ha a szervezet annyira elgyengült, hogy a mirigy megerősödése nem tart lépést a fertőzés mérvével. A B.-k kezelésénél az alapbajnak mielőbbi megszüntetése és a lobos mirigynek megnyugtatása a fontos; ha tehát már el van árasztva fertőző, genyesztő csirákkal, amelyek előbb-utóbb széteséshez vezetnek, úgy a mirigy felnyitása v. legalább a geny kiszivattyuzása szükséges, különben pedig borogatásokkal, pihentetéssel törekszünk a mirigylobot enyhíteni.

Bubopestis, l. *Pestis*.

Búbos banka, l. *Banka*.

Búbos cinege *(Lophophanes cristatus* L., állat), l. *Cinege-félék*.

Búbos fecske (állat), l. *Macropteryx*.

Búbos fürj (állat), l. *Callipepla*.

Búbos gébics *(Falcunculus frontatus*, állat), a gébics-félék *(Laniidae)* családjába tartozó ausztráliai madárfaj. Kb. akkora, mint a mi tövisszúró gébicsünk.

Búbos pacsirta *(Ptilocorys cristata* L., állat), l. *Pacsirta*.

Búbos tyúkok *(Opisthocomi*, állat), a tyúkszerű madarak *(Alectornithes)* egyik csoportja, melynek rendszertani helyzete még nincsen végérvényesen tisztázva. Dél-Amerikában, Kolumbia Egyesült-Államaiban Szurinamtól D.-re Boliviáig honos. Legjellemzőbb képviselője a búbos tyúk *(Opisthocomus hoazin* Müll.), melyet bízvást bűzös tyúknak is lehet nevezni, annyira jellemző reá friss lóganéjra emlékeztető bűze, mely miatt a benszülöttek sem eszik meg a húsát. Hossza 62, szárnyhossza 34, farkhossza 29 cm.

Búbos vöcsök *(Podiceps cristatus* L., állat), l. *Vöcsök*.

Bubulcus (állat), l. *Egyiptomi gém*.

Bubus v. *mumus*, tájszólásilag *babós, bőbiska* is (v. ö. *Ipolyi*, Magy. myth.), gyermekijesztő rém.

Buca, kohászati műszó, l. *Bocs*.

Bucaramanga, Santander départamento fővárosa Kolumbiában, a Rio Lebrija mellett, 990 m. magasan a tenger fölött; kb. 20,000 lak., élénk kávékereskedéssel.

Bucardia *(cor bovinum* v. *taurium* a. m. *ökörszív)* névvel jelölik a szívnek enormis kitágulását és izmának megvastagodását, ami különösen kombinált billentyűbántalmak következményeként fordul elő.

Bucaró (sp.), illatos agyagból készült spanyol serlegalakú vízhűtőedény, mázatlan, fehéres, vörös vagy fekete színű. Mexikóból került Spanyolországba, ahol a XVI. században nagyon gyártották. A B. agyagja jó ízű s a spanyol nők ették is, mert gyógyító erőt tulajdonítottak neki.

Bucca v. *mala*, a pofa, az arc oldalsó része. — *Buccalis*, mindaz, ami a pofán, a B.-n vagy annak szomszédságában van, vagy ahhoz tartozik.

Buccaneer (ang. ejtsd: bökkanir), telivér angol mén, l. *Kisbér*.

Buccari, l. *Bukkari*.

Buccelati (ejtsd: buccseláti), *Antonio*, olasz kriminalista, szül. Milanóban 1831 máj. 22., megh. mint páviai egyetemi tanár 1890 febr. 5. Irodalmi tevékenységének jelentékeny részét az olasz büntetőtörvénykönyvi javaslatok birálata vette igénybe, majd a Lombroso-féle antropologiai v. pozitiv is-

kola elleni harc, amelynek irányát egyenesen büntetőjogi nihilizmusnak, híveit nihilistáknak nyilvánította. «Il nihilismo e la ragione del diritto penale». Művei közül említendők: Istituzioni di diritto e procedura penale (1884); a stockholmi börtön-kongresszus számára írt véleménye, Sul sistema cellulare. Dolgozatainak nagy része Lucchini Rivista penale c. folyóiratában jelent meg.

Buccina, l. *Bucina.*

Buccinator-ideg *(nervus buccinatorius)*, a trigeminus III. részének egy ága, a pofa bőrének érző idege, l. *Trigeminus.*

Buccinator-izom *(musculus buccinator)*, a. m. pofa-, trombitás- v. tárogató izom, l. *Fejizmok.*

Buccinátorok, l. *Alchemia.*

Buccino, falakkal kerített város Salerno olasz tartományban, a Botto és a nápoly-tarantói vasút mellett, (1901) 5718 lak. ÉNy.-ra van a Lago di Palo nevű, halban dús tó.

Buccinum *L.*, az előlkopoltyus *(Prosobranchiata)* csigák rendjében, a fésükopoltyusok alrendjéből *(Ctenobranchiata)* s a keskenynyelvüek *(Rachiglossa)* csoportjából való tengeri csiganem, melynek egyik faja, a hullámos kürtcsiga *(B. undatum* L.), az európai tengerekben közönséges; húsát eszik; háza 8—9 cm. magas. E nemnek fajai különösen a felső-krétakorban igen el voltak terjedve, amennyiben e korból 100-nál több faj ismeretes.

Buccleuch (ejtsd: böklú), skót grófi és hercegi cím, melyet a *Le Scott* család viselt legelőször. A család őse *Richard* báró, ki 1296. I. Eduárd angol királynak hódolt. Utódai 1619. a grófi címet nyerték. A második B. grófnak másodszülött leánya, *Anna,* Monmouth herceghez, II. Károly király természetes fiához ment nőül (1663) s esküvője napján a B.-i hercegnő címet kapta. *Henry* nevű dédunokája, a harmadik B.-i herceg (szül. 1746 szept. 13., megh. 1812 jan. 11.) nagyanyjától (1810) a *queensberry*-i hercegi címet örökölte. Apósa, *Montagu* herceg halála után pedig annak a címét is felvette. Az ő unokája, *Montagu-Douglas-Scott Walter Francis, B.-i és queensberryi herceg,* a skót nemesség leggazdagabb és a torypárt legbefolyásosabb tagja volt. Szül. 1806 nov. 25.; 1842. a nagy pecsét őre lett s Peel Róbert alatt (1845) a titkos tanács elnöke. Megh. 1884 ápr. 16. Fia, *William Henry Walter Montagu-Douglas-Scott* (szül. 1831 szept. 9.), a hatodik B.-i herceg, szintén a tory-párt tagja.

Bucco (lat.), pofás ember; egyik állandó maszkja az *Atellana fabula*-nak (l. o.), t. i. a falánk, hizelgő és gyáva szolga; az olasz brighella.

Bucco (növ.), l. *Barosma.*

Buccomantia (gör.-lat.), az arcismeret tudományának amaz ága, mely a száj és a fogak alakjából az ember jellemére és szellemi képességeire von következtetéseket. A B. megalapítója *Roges* Vilmos népszerű párisi fogorvos volt, aki a század első felében élt és megfigyeléseit egy füzetben foglalta össze, melyet a párisi tudományos akadémia könyvtárában őriznek. A B. ma már végképen feledésbe ment.

Bucconidae (állat), l. *Bukkó-félék.*

Buccow, *Adolf,* báró, osztrák tábornok. Kemény László grófnak, Erdély gubernátorának lemondása után 1762. Mária Terézia Erdély teljes hatalmú katonai és polgári kormányzójának nevezte ki. Ezt a méltóságot két évig töltötte be és ezalatt oly gyűlöletessé tette magát, hogy a *székelyek hóhérjának* nevezték. Egyrészt jogtalanul hajtott be mindenféle adót, másrészt katonafogdossással sanyargatta a népet. A királynő megbízásából székely határőrezredeket szervezett, aminek a székelyek ellentálltak. Erre 1764 jan. 6. éjjel Madéfalván Siskovics altábornaggyal oly vérfürdőt rendeztetett, melynek 400 székely esett áldozatául. B.-nak még ugyanabban az évben bekövetkezett halálában Isten ujját látta a nép. V. ö. *Szádeczky* Lajos dolgozatait a székely határőrség szervezéséről és az általa kiadott Halmágyi-féle naplókat. L. még *Madéfalva* és *Határőrvidék.*

Bucefalus, l. *Bukephalas.*

Bucentaurus, l. *Bucintoro.*

Bucer *(Butzer, Buzer), Martin,* német reformátor, szül. Schlettstadtban, Elszászban 1491 nov. 11., megh. Cambridgeben 1551 febr. 27. Már 15 éves korában a dominikánus rendbe lépett s a heidelbergi egyetemen tanult. Lutherrel 1518. kötött személyes ismeretsége, valamint Erazmus iratai hamar megnyerték a reformáció ügyének, s elhagyva rendjét, annak szolgálatában lelkészkedett több helyen, nagy tevékenységet fejtve ki a lutheránusok és a reformátusok uniója, sőt a református és katolikus egyházak kiegyeztetése érdekében is. E célból több vallásértekezleten vitázott és több névtelen iratot adott ki. Sokat ártott B. hirnevének, hogy Hesseni Fülöp tartományi gróf kettős házasságát védeni iparkodott. Politikai okokból Strassburgot, hol lelkészkedett, kénytelen volt elhagyni s 1549. Cranmer érsek hívására Angliába ment, hol nagy tudományáért és szerénységéért általános becsülésnek örvendett. Hamvait a cambridgei főtemplomban helyezték örök nyugalomra, de Mária királynő kivétette azokat a koporsóból és megégettette, mígnem Erzsébet neki u. o. emlékjelet állíttatott. Számos iratai összegyüjtve még nem jelentek meg. V. ö. *Baum,* Capito u. B. (Elberfeld 1860); *Lenz,* Briefwechsel Landgraf Philipps des Grossmütigen von Hessen mit B. (Leipzig 1880—91, 3 köt.); A. *Erichson,* Martin B. (Strassburg 1891); *Harvey* A., M. B. in England (Marburg 1908).

Buceros (állat), a varjúszerű madarak *(Coracornithes)* rendjében a rágócsőrüek *(Trogoniformes)* alrendjének egyik neme. L. *Szarvascsőrű madár.*

Bucerotidae (állat), l. *Szarvascsőrű madár.*

Buch, falu Poroszország Potsdam kerületében, a berlin-bernaui vasút mellett, 395 lak.; Berlin város birtokával, melyen több nagyszabású intézményt állított föl Berlin városa, így elmegyógyintézetet 1500 személyre, aggok kórházát szintén 1500 ápolt számára; továbbá tüdőbeteggyógyító intézetet.

Buch, *Christian Leopold,* báró, német geológus, szül. 1774 ápr. 26. Stolpe várában (Ukermark), megh. 1853 márc. 4. Berlinben. A hírneves *Werner* Ábrahámnak volt a tanítványa a freibergi bányászati akadémián. Kezdetben Werner eszméi mellett szállott síkra, de amikor Nápolyban *Humboldt* Sándorral s *Gay-Lussac*-kal együtt

1805 aug. 12. szemtanuja volt a Vezuv kitörésének, belátta, hogy a bazalt nem vízből keletkezik s egyszersmindenkorra szakított a neptunikus elmélettel. Sőt a másik túlzásba esett, különösen a Kanári-szigeteken tett utazása után, mert a dolomitot is vulkáni kőzetnek mondotta s a déli tengerek atolljait is kialudt vulkánok krátereinek vélte. Eltekintve azonban ezen tévedéseitől, B. báró geológiai megfigyelései nagyobbrészt ma is érvényesek. Skandináviai 1810. évi utazásában azt a nevezetes tényt konstatálta, hogy ez a félsziget egyre emelkedőben van. Az Alpokban és Németország számos területén végzett tanulmányai eredményekép 1824. kiadta Németország földtani térképét 42 lapon, amelynek második kiadása 1832. jelent meg. Legjelentősebb tanulmányait az Alpokban végezte *Humboldt* Sándorral együtt s Salzburg vidékének földtani viszonyait ők írták le legelőször. Nevezetes munkája: Ueber den Jura in Deutschland, amely 1839. Berlinben jelent meg; míg a paleontológia terén legösmertebb Ueber Terebrateln (Berlin 1834) c. értekezése. Összes munkáit összegyüjtve Berlinben adták ki négy kötetben 1867—85.

Buchan (ejtsd: bökn), 1. *Alexander*, angol meteorológus, szül. Kinnesswoodban (Kinross grófság) 1829 ápr. 11., megh. 1907 máj. 13. 1860-ban a skót meteorológiai társaság titkára, 1906. a Royal Society of Edinburgh alelnöke. Számos munkái közül kiemelendő úttörő értekezése: The mean pressure and prevailing winds ower the globe (Transactions of the Royal Society, 25. köt., Edinburgh), melyben a légnyomás eloszlását kapcsolatban a szél irányával tárgyalja.

2. *B., Elizabeth*, l. *Buchaniták.*

Buchanan, természettudományi nevek mellett *Buchanan* F. H. (megh. Bengáliában 1829.) orvos jegye.

Buchanan (ejtsd: bjúkenen), 1. *Claudius*, az indiai vallásos misszió megalapítója, szül. Cambuslangban, Skóciában, 1766., megh. Indiában Kalkuttában 1815 febr. 9. Mint a keletindiai társaság káplánja 1796. Kalkuttába ment, hol a keleti irodalom tanítása végett kollégiumot alapított, s az újtestamentumot lefordította perzsa s hindosztáni nyelvekre. 1808-ban visszatért Angliába, hol fáradhatatlan munkásságával a parlament útján 1813. létesítette egy indiai egyházalkotmány alapjait. Christian researches (keresztény kutatások) c. 1811. írt s 1858. Londonban Foy által kiadott művében megírta indiai élményeit.

2. *B., George*, skót költő és történetíró, szül. Killearneban 1506 febr. 1., megh. Edinburghban 1582 szept. 28. A franciskánusok ellen írt Somnium és Franciscanus versei miatt bebörtönözték, de ő Párisba menekült; majd Bordeauxban élt egy ideig, hol latin nyelven a Jephtes és Baptistes szomorujátékait írta. 1543-ban Párisban Montaigne tanítója. 1547-ben a coimbrai egyetemre hívták, ahol azonban szabadelvü magatartása miatt fogságra vetették. Itt kezdte meg a zsoltárok latin verses fordítását (Paraphrasis psalmorum Davidis poetica, Strassburg 1566, Basel 1721). 1560-ban Skóciába ment, hol nyiltan áttért a protestantizmusra; igazgatója lett a st.-andrewsi egyetemnek és érdemeket szerzett a skót felsőbb iskolák fejlesztése körül. A Stuart Mária korabeli mozgalmakban Murray gróf régens pártjára állt és a De Maria Scotorum regina c. iratban keményen kikelt Mária jelleme ellen. A királynő bukása után VI. Jakab nevelője lett. Erzsébet angol királynő pecsétőrré nevezte ki, de mikor Jakab személyesen átvette az uralkodást, B.-nek vissza kellett vonulnia. De jure regni apud Scotos (Edinburgh 1579) c. munkájában erélyesen védelmezte a nép jogait. Utolsó éveit a Rerum Scotticarum historia (Edinburgh 1582, 20 köt., angolul 1690 s újabban is) kidolgozására fordította. Latin nyelven írt költeményei közt legsikerültebbnek tartják az Epithalamium címűt, melyet Stuart Máriának II. Ferenccel való lakodalmára írt. Munkáit kiadták: Ruddiman (Edinburgh 1715), Burmann (Leiden 1725). V. ö. *Irving*, Memoirs of the life and writings of G. B. (Edinburgh 1807); *Brown Hume* P., G. B. humanist and reformer (u. o. 1890).

3. *B., James*, az Egyesült-Államok 15. elnöke, szül. Stony Batterban (Pennsylvania) 1791 ápr. 23., megh. Wheatlandben 1868 jún. 1. A pennsylvaniai törvényhozó testületbe, majd 1820. a kongresszusba választották. Jackson elnök 1831-ben Oroszországba küldte, ahol az első kereskedelmi szerződést hozta létre. Polk elnök alatt államtitkár volt (1845—49). 1852-ben a demokraták elnökjelöltje volt. 1853-ban londoni követté nevezték ki. Amerikába visszatérve, 1857. a rabszolgapárt, vagyis a Déli államok szavazataival nyerte el az elnöki széket. Mint elnök tétlenül nézte, mint készítik elő a Déli államok elszakadásukat. Midőn 1861 márc. 4. visszalépett, Lincoln elnöknek a kitörő polgárháborut hagyta örökül. V. ö. *Curtis*, Life of James B. (New-York 1883, 2 köt.).

4. *B., Robert*, angol költő és hirlapíró, szül. 1841 aug. 18., megh. 1901 jún. 10. Glasgowban tanult. Költői pályáját Londonban kezdte meg 1863. Undertones c. verskötetével. Ezt követték London poems (1866) és fordítások skandinávból: Ballad-stories of the affections. Későbbi munkái: Wayside poesies (1867); North coast, and other poems (1867); The book of Orm, the Celt (1870); Drama of kings (1871); The land of Lorne (1871); The witchfinder, tragédia; A madcap prince (1874) vígjáték. Kritikai művei: David Gray and other essays (1868); The fleshly school of poetry (1872) Rossetti és Swinburne ellen. Regényei közül kiválóbb The shadow of the sword (1876). További munkák: Balder the Beautiful a song of divine death (1877); Ballads of life, love and humour (1882); The City of dream, an epic poem (1888); The coming Terror and other essays and letters (1891); Andromeda, idyll of the great river (1900). Művei utoljára 1901. jelentek meg. V. ö. H. *Jay*, Robert B. (1903).

Buchaniták, fanatikus felekezet, mely 1783. Skócia nyugati részében keletkezett, de már megszünt. E felekezetnek alapítója *Buchan* Elizabeth volt, ki 1735. szül. Glasgowban, megismerkedett *White* Hugh nevű lelkésszel s ketten új szektát alapítottak Irvineben. Hiveik abban a hitben éltek, hogy halál nélkül jutnak föl a mennyországba. Az általuk várt mennyország puszta érzéki gyönyörökből állott; korlátlan nemi közös-

ségben éltek egymással, mert a házasságot a keresztényekhez méltatlan dolognak tartották, s rendszeresen folytatták a gyermekölést. Végleg kipusztultak, az utolsó közülök 1846-ig élt. A felekezet történetét *Train* Joseph írta meg legrészletesebben The Buchanites from First to Last (A Buchaniták kezdettől végig) c. Edinburghban 1846. megjelent művében.

Buchara, l. *Bokhara*.

Bucharai kő, l. *Lazurkő*.

Buchari, l. *Bokhári*.

Bucharius. Ezen név alatt fordul elő az Árpádok korában ama nagyszámú személyzet egyik csoportja, melynek kötelessége volt a királyi udvarban felszolgálni s ellátni azt mindennemű szükséglettel; ennek fejében a várjavakból földet kaptak haszonélvezetbe, mely az Árpád-korszak vége felé jobbára örök tulajdonukká vált, maguk pedig a kisnemességbe olvadtak. Ilyenek voltak a királyi vadászok, halászok, lovászok, szakácsok, sütők, asztalnokok, regősök vagy jokulátorok, igricek stb., közéjük tartoztak a B.-ok is. Okirataink szerint a B.-ok *pohárnokok* v. *pincemesterek* voltak, kik saját szekereiken szállították a bort a kir. udvarba és a főpohárnokmester vagy Árpádkori nyelven: a pohárnokok ispánja alá tartoztak. A XIII. sz. derekától kezdve már teljes katonai fegyverben részt vettek a király hadjárataiban.

Buchau, 1. város Württembergben, hajdan birodalmi város, nem messze a Feder-tótól, a Duna-kerületben, (1905) 2411, többnyire kat. lak., kat. és ev. templommal, kastéllyal, sörfőzővel és kötő-szövőgyárral. — 2. *B.* (csehül *Bochov)*, város Csehország Luditz ker. kapitányságában, (1900) 2216 lak., ásványvízforrással, több gyárral.

Buchberg, kisk. Temes vm. lippai j.-ban, most *Bükkhegy* (l. o.).

Buchbergi bor, egyike a legjobb svájci vörös boroknak Reineck vidékéről St.-Gallen kantonban.

Buchbinder *Bernát*, Bécsben élő szinműiró, írói álnéven *Klinger* Gusztáv, szül. 1851 júl. 6. Budapesten. Kezdetben mint budapesti német ujságíró elbeszéléseket és regényeket írt, később Bécsben a szinműirodalom terén fejtett ki serény munkásságot; több művét magyar nyelven is előadták. Mintegy harminc szinpadi művet (drámát, életképet, bohózatot) írt; A mameluk c. szinművét Jókai Mórral együtt. Ismertebb művei: Husarenliebe; Heirat auf Probe; Ein kecker Schnabel; Die Küchenkomtesse; Die dritte Eskadron; Die Diva; Achtundvierzig Stunden Urlaub; Er und seine Schwester; Das Wäschermädel; Der Eintagskönig; Das Musikantenmädel; Die Förster-Christel; Paula macht alles; Die Frau Gretl.

Buchböck *Gusztáv*, kémikus, szül. Pozsonyban 1869 febr. 15. Középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd a budapesti egyetemen kémiai, matematikai és fizikai előadásokat hallgatott, mely tárgyakból a tanári szakvizsgálatot is letette. 1896-ban bölcsészdoktori oklevelet nyert. Előbb mint tanársegéd, 1902-től 1909-ig mint adjunktus működött az egyetemi I. kémiai intézetben. 1904-ben az általános kémia magántanára, 1909-től a kémia ny. rk. tanára a budapesti tud. egyetemen. A Tud. Akad. levelező tagja. Dolgozatai: *A topliczai ásványvíz kémiai analizise; A carbonysulfid hydrolitos bomlásának sebességéről; A ferrocyanaethyl molekulasúlyáról; A közeg befolyása a reakciósebességre; A csizi jódtartalmu ásványvíz physikochemiai vizsgálata. Az ion-elmélet*; *Az ionok hidratációja*, és kisebb cikkek a Magyar Chemiai Folyóiratban.

Buchen, város Baden nagyhercegségben, Mosbach kerületben, (1905) 2105 lak., nagy kőbányával.

Buchenau, *Franz*, német botanikus, a brémai népiskola (1868—1903) igazgatója, szül. Casselben 1831 jan. 12., megh. 1906 ápr. 23. Különböző értekezésein kívül a következő munkáit említjük: Index criticus Butomacearum; Alismacearum Juncaginearumque (Bréma 1868); Flora von Bremen (6. kiadás Leipzig 1906); Flora der Ostfriesischen Inseln (4. kiad. u. o. 1901); Monographia Juncacearum (u. o. 1890); Flora d. norwestdeutschen Tiefebene (u. o. 1894); ehhez pótlék (1904). *Engler*, Das Pflanzenreich gyüjteményes munkában a Tropaeolaceae (1902, Heft 10); Scheuchzeriaccae, Alismataceae, Butomaceae (1903. Heft 16) és Juncaceae (1903, Heft 25) monográfiáját írta meg.

Buchenberger, *Adolf*, badeni államférfi, szül. Mosbachban 1848 máj. 18., megh. Karlsruhéban 1904 febr. 20. 1893-ban kinevezték a pénzügyminisztérium elnökévé s egyúttal Baden meghatalmazottjává a szövetségi tanácsban. 1899—1904-ig pénzügyminiszter volt. Fő munkája az Agrarwesen u. Agrarpolitik (Leipzig 1892—93, 2 köt., a Wagner-féle Handbuch d. politischen Ökonomie egyik része); Zur landwirtschaftlichen Frage der Gegenwart (Leipzig 1887—88); Grundzüge d. deutschen Agrarpolitik (Berlin 1897, 2. kiad. 1899); Finanzpolitik und Staatshaushalt im Grossherzogtum Baden 1850—1900 (1902).

Buchenstein *(Livinallongo)*, a Cordevole folyó felső folyásának völgye a déltiroli dolomitalpok közt. É.-on a Sella-csoport, K.-en a Nuvolan, D.-en a Marmolada-csoport határolja, átlag 1500 m. magas. Az egész völgy helységei egy községet alkotnak, főhelység *Pieve*, (1900) 2186 lak., járásbirósággal. A *Col di Lana* (2464 m.) szép kilátást nyujt.

Buchensteini rétegek (geol.), a felső triasz emeletének képződménye az Alpokban.

Bucher, 1. *Anton von*, német író, szül. Münchenben 1746 jan. 8., megh. u. o. 1817 jan. 8., hol 1771 óta iskolaigazgató volt. A jezsuita iskoláztatás heves ellensége. Szabad szellem, humor és maró szatira jellemezik munkáit. Humorisztiko-szatirikus munkái: Charfreitagsprocession; Spottspiel von der Sündflut; Fastenexempel; Portiunkula-Büchlein; Christenlehre auf dem Lande; Die Jesuiten auf dem Lande; Allerneuester jesuit. Eulenspiegel; komoly hanguak: Briefe über die Jesuiten in Bayern. Összes munkáit Klessing J. adta ki öt kötetben (München 1819—20).

2. *B.*, *Lothar*, porosz politikai író, szül. Neustettinben 1817 okt. 25., megh. Glionban a Genfi-tó partján 1892 okt. 12. A birói pályára lépett, 1848. a frankfurti nemzetgyülésbe választották, később pedig a II. porosz kamarába, hol B. az alkotmányos reformokban élénk részt vett és a Berlinben kihirdetett ostromállapot ellen fel-

szólalt. 1850. pedig megtagadta az adót. E miatt fogságra ítélték, mely büntetés elől Londonba menekült, ahol 1859-ig mint hirlapiró élt. Lassacskán szakított liberális pártállásával és Der Parlamentarismus, wie er ist c. feltünést okozó könyvében be is vallotta politikai színváltozását. 1861-ben visszatért Németországba és a szabadelvü nemzeti párt ellenfeleihez szegődött. 1864-ben Bismarck a külügyi minisztériumban alkalmazta, sőt B. elválaszthatatlan kisérője lett a kancellárnak, kinek külügyi politikai jegyzékeit és politikai emlékiratait gyakran egymaga fogalmazta. Az 1870—71-iki háboruban sem távozott Bismarck oldala mellől. Bismarck elbocsáttatása után azonban B. is visszavonult (1892). Egyéb művei közül nevezetesebbek: Kulturhistorische Skizzen aus d. Industrieausstellung aller Völker (Frankfurt 1851); Bilder aus der Fremde, für die Heimat gezeichnet (1862, 2 köt.). Sajtó alá rendezte Lassalle-nak System der erworbenen Rechte 2. kiadását (Lassalle ugyanis végrendeletében B.-t bizta meg munkái kiadásával); Kleine Schriften politischen Inhalts (1893). V. ö. *Poschinger*, Ein Achtundvierziger (Berlin, 2 kötet 1890).

Bucher-féle tüzoltó anyag, l. *Tüzoltó anyagok.*

Buchesismus, l. *Buchez.*

Buchez (ejtsd: büsé), *Philippe Benjamin Joseph*, francia orvos és iró, szül. Mortagneban 1796 márc. 31., megh. Rhodezben 1865 aug. 12. Többed magával titkos szövetséget szervezett a Bourbonok megbuktatására; el is fogták, de nemsokára szabadon bocsátották. Mint a Saint-Simonismus hive 1826 óta egy ideig munkatársa volt a Le Producteur c. lapnak. Később a történelemmel és filozófiával foglalkozott; a L'Européen c. folyóiratban pedig saját új-katolikus nézeteit fejtegette (filozófiai rendszerét *Buchesismus*-nak nevezték). Az 1848 februáriusi forradalom után B. két hónapig a nemzetgyülés elnöke volt. Kiadta Roux-val együtt a Histoire parlementaire de la révolution française-t (Paris 1833—38, 40 köt.), s több filozófiai, történelmi és politikai munkát, minők: Essai d'un traité complète de philosophie, au point de vue du catholicisme et du progrès (Paris 1833—1838, 40 köt.); Introduction de la science de l'histoire (u. o. 1842); Hist. de la formation de la nationalité française (1859); Traité de politique (u. o. 1866, 2 köt.). Legkiválóbb követője volt Saint-Simonnak s alaposan ismerte a nemzetgazdászatot és szocialisztikus filozófiát.

Buchholtz *Jakab*, mineralogus, a Magas-Tátra hegység legelső kikutatóinak egyike. Már ifjú korában sokat barangolt a Kárpátokban természeti kincsek gyüjtése végett; gyüjteményeiről oly hires lett, hogy Ferenc császár 1754. megbizta őt az ércbányák átkutatásával. 1746-ban több ezer ércdarabból állította össze a Tátrahegység domborművü térképét, melyet Althan gróf, akkori váczi püspök vett meg.

Buchholz, 1. város Szászországban, Chemnitz kerületben, (1905) 9306 lak., szép ev. templommal, Bölcs Frigyes és Bismarck emlékszobraival, paszományárúgyárral és iskolával, sörfőzőgyárral, litográfiai intézettel. — 2. *B. (Französisch-B.)*, falu Poroszország Potsdam kerületében, (1900) 3157 lak.; van szép kastélya parkkal, Vilmos császár emléke, három elmegyógyító intézete. A nagy választófejedelem által befogadott francia hugenották telepítették meg.

Buchholz, 1. *Karl*, német festő, szül. Vippachban 1849 febr. 23., megh. 1889 máj. 29. Weimarban Max Schmidtnek volt tanitványa és főleg Weimar környékén festette finom, festői, hangulatos tájképeit, melyek közül kettő a berlini Nationalgalerieben látható.

2. *B.*, *Reinhold*, német zoológus és utazó, szül. Odera-Frankfurtban 1837. okt. 2., megh. Greifswaldban 1876 ápr. 17. 1869-ben részt vett a német sarkvidéki expedicióban. 1872-ben a greifswaldi egyetemen az állattan tanárává lett és még azon nyáron Afrikába hajózott, ahol 1875-ig a Kamerun-hegységben, Fernando Po szigetén és az Ogové mellékén kutatott. Megjelent tőle: Erlebnisse der Mannschaft des Schiffs Hansa bei der II. deutschen Nordpolfahrt. Nyugat-afrikai uti naplóit Heinersdorff dolgozta föl (Leipzig 1880).

Buchit, a bazalt-kőzetbe beolvasztott homokkövek, amelyek üveggé olvadtak meg.

Buchka, *Hermann von*, jogtudós és mecklenburg-schwerini miniszter, szül. Schwanbeckben 1821 jún. 19., megh. Schwerinben 1896 jún. 15. Előbb Rostockban jogtanár, 1866 óta pedig a mecklenburg-schwerini igazságügyi minisztérium főnöke volt. Munkái: Der unvordenkliche Besitz des gemeinen Deutschen Civilrechts (Heidelberg 1841); Die Lehre vom Einfluss des Processes auf das materielle Rechtsverhältniss (Rostock 1846); Die Lehre von der Stellvertretung bei Eingehung von Verträgen (Rostock 1852); Entscheidungen des grossherzogl. mecklenb. Oberappellationsgerichts zu Rostock (Rostock 1855 s k. 5. köt.).

Buchloë *Engelm.* (növ.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza, melynek egyetlen faja, a *B. dactyloides* Engelm., az északamerikai prairiek nevezetes *buffalo-füve*. Alacsony, lecsepült, a földet nagy területeken beborító fű, mely a prairiek legjobb legelőjét adja. A marha akkor is szivesen lelegeli, ha a forró nyári nap látszólag teljesen kiszikkasztotta. Néhány órai eső az egész legelőt ismét pompásan helyrehozza.

Buchlowitz, város Ungarisch-Hradisch kerületi kapitányságban Morvaországban, 9 km.-re Ung.-Hradischtól, (1910) 2308 cseh lak., kénes forrásokkal, gyümölcstermeléssel, a Berchtold grófok kastélyával. 4 km.-re tőle, a Mars-hegység egyik magaslatán a régi Buchlau-várkastély.

Buchner, 1. *Eduard*, német kémikus, szül. 1860 máj. 20. Münchenben, ahol 1890. a kémiai laboratóriumon asszisztens volt. 1893-ban kieli, 1896. tübingeni egyetemi tanár, 1898. Berlinbe ment a gazdasági főiskola tanárának. Innen hívták meg a boroszlói egyetemre 1909. 1907-ben a kémiai Nobel-díjat nyerte meg azokért a korszakalkotó kutatásokért, melyekkel az erjedés folyamatának okait új világításba helyezte. 1903-ban fölfedezte, hogy az alkoholos erjedést nem az élesztősejtek életműködése, hanem a bennük levő és elszigetelhető enzym, a zymase idézi elő. Művei: Die Zymasegärung (München 1903); Beziehungen der Chemie zur Landwirtschaft (Berlin 1904).

2. *B.*, *Hans*, német bakteriológus, *B.* 1. testvére, szül. Münchenben 1850 dec. 16., megh. u. o.

1902 ápr. 5. Naegeli laboratóriumában Münchenben a betegséget okozó baktériumok tanulmányozásának szentelte minden tevékenységét. 1880-ban a müncheni egyetemen az egészségügytan magán-, 1892. rendkívüli és 1894. rendes tanára lett, egyúttal az egyetem higiéniai intézetének vezetésével is megbízták. Művei: Über die experimentelle Erzeugung des Milzbrandkontagiums aus den Heupilzen (1880); Untersuchungen über den Durchtritt von Infektionserregern durch die intakte Lungenoberfläche (Archiv für Hygienie, 8. köt. 1888); Untersuchungen über die bakterienfeindlichen Wirkungen des Blutes und Blutserums (u. o., 10. köt. 1890); Über den Einfluss des Lichtes auf Bakterien und über die Selbstreinigung der Flüsse (u. o. 17. köt. 1893); Die chem. Reizbarkeit der Leukocyten und deren Beziehung zur Entzündung und Eiterung (Berliner klinische Wochenschrift, 1890).

3. *B., Johann Andreas*, gyógyszerész és kémikus, szül. Münchenben 1783 ápr. 6., megh. u. o. 1852 jún. 5. A müncheni egyetemen a gyógyszertan tanára volt. A gyógyszerészek számára szerkesztett Repertorium d. Pharmacie-t egész haláláig ő vezette. 1836-ban kiadta a Lehrbuch der analytischen Chemie u. Stöchimetrie c. könyvét. Ezeken kívül még írt fizikai, gyógyszertani és toxikológiai könyveket.

4. *B., Ludwig Andreas*, orvos, az előbbinek fia és utódja a katedrán, szül. Münchenben 1813 júl. 23., megh. u. o. 1897 okt. 23. Atyja halála után a gyógyszerészeti Repertoriumot Neues Repertorium címmel ő vezette tovább. A német gyógyszerkönyv szerkesztőbizottságának egyik tagja volt, az akkori szaklapokban több dolgozata jelent meg.

5. *B., Max*, ném. utazó és orvos, szül. 1846 ápr. 25. 1875-ben körülutazta a Földet és hosszabb ideig tartózkodott New-Zeelandban, a Fidzsi és Havaïi szigeteken és Észak-Amerikában. 1878-ban a német Afrikai-társaság ajándékokat küldött vele Nyugat-Afrikába Muata Jamvónak, aki Pogge-t oly barátságosan fogadta. 1884-ben Nachtigalt kísérte nyugatafrikai útján. Vele együtt kötötte Togóval a védőszerződést, s Nachtigal Kamerun ideiglenes konzuljává nevezte ki. Később a müncheni etnogr. múzeum igazgatója lett. A bajor kormány megbízásából (1889) a melbournei kiállításra ment és visszatérőben a Csendes-óceán partvidékén etnologiai gyüjtéseket végzett. Megjelent tőle: Reise durch den Stillen Ocean (Breslau 1878); Kamerun. Skizzen u. Betrachtungen (Leipzig 1887).

Bucholzit (ásv.), l. *Fibrolit*.

Buchon (ejtsd: büsoñ), *Jean Alexandre*, francia történetiró, szül. Menetou-Salonban 1791 máj. 21., megh. Párisban 1846 ápr. 29. Irói működését mint ellenzéki hirlapíró kezdte meg, amiért a kormány első munkáit, többek között a Vie du Tasse-t (Paris 1817) eltiltotta. 1821-ben fölolvasásokat tartott az angolok drámai művészettörténetéről. Beutazta Európa nagy részét s nagy szorgalommal gyüjtött anyagot a Collection des chroniques nationales françaises écrites en langue vulgaire du XIII. au XIV. siècle c. nagyszabású vállalatához (Paris 1824—29, 47 köt.), melyet a Chroniques de Froissart kiadása követett (1824—26, 15 köt.). 1840-ben kiadta a Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIII. siècle. 1828-ban Franciaország levéltárai és könyvtárainak főfelügyelőjévé nevezték ki. Azonban a Polignac-minisztérium megfosztotta ez állásától. Ezóta egészen a tudománynak élt Párisban. Egyéb művei: Histoire des conquêtes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Grèce sous les Villehardouin (befejezetlen, Paris 1846, 1. köt.); La Grèce continentale et la Morée (1843); Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française dans les provinces démembrées de l'empire grec (u. o. 1840); Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée (1845, 2 köt.). A Histoire universelle des religions, théogonies, symboles, mystères, dogmes, stb. is B. vezetése mellett indult meg (5 kötet, Paris 1844—46).

Buchonit, bazaltszerű *kőzet*, ú. n. nefelintefrit, elegyrészei: nefelin, amfibol, plagioklász, augit, biotit és magnetit.

Buchrucker, *Karl*, lovag, evang. teológus, szül. 1827 nov. 19. Kleinweisachban (Bajorország), megh. 1899 jan. 29. Münchenben. Oberlaimbachban, Nördlingenben volt lelkész, 1873 óta Münchenben, ahol a Márk-templomot létesíté, 1885 óta főegyházi tanácsos. Kiválóbb munkái; Die Grundlinien der kirchl. Katechetik (Berlin 1889); Die Normalkatechismen der christl. Kirche (Nürnberg 1890); Der Schriftbeweis im Katechismusunterricht (Gotha 1893); Die Grosstaten Gottes und unser Glaube (Nördlingen 1883); Christian Friedr. B., ein Seelsorgerleben (nagyatyja életr., München 1876). Frankkal együtt 1890 óta a Neue Kirchl. Zeitschrift kiadója. Ő kezdeményezte a belmissziói vándorértekezleteket, amikből a bajor országos belmissziói egyesület nőtte ki magát az ő elnöklete alatt.

Buchs, falu St. Gallen svájci kantonban, 1 km.-nyire a Rajna balpartjától, a B.—feldkirchi és rorschach—churi vasutak csomópontján, svájci és osztrák vámhivatallal, (1910) 4437 lak., akik állattenyésztéssel, himzőiparral és kereskedéssel foglalkoznak.

Buchsbaum *(Puchsbaum), Hans*, egyike azon építőmestereknek, kik a bécsi Szt. István székesegyházat építették a XV. sz.-ban. 1429-ben vette át a templom építését, 1432. fejezte be a déli tornyot és a másikba is belefogott. 1451—52-ben ő építette a Wiener Bergen ismert Spinnerin am Kreuz emlékoszlopot. Megh. állítólag 1454.

Buchstein, az Ennsvölgyi Alpok egyik csoportja, mely É.-ról a Gesäuset (l. o.) határolja, legkiemelkedőbb csúcsai a Grosser B. 2224 m. és a Tamischbachturm 2034 m.

Buchsweiler *(Bouxwiller)*, város Alsó-Elszász német birodalmi kerületben, 33 km.-re Strassburgtól, (1905) 3037 lak., kat. és evang. templommal, gimnáziummal, vegyészeti gyárral. Népessége húsz év óta fogyott. Egykori várkastélyának fenmaradt része most városháza és műcsarnok.

Buchta, *Richard*, afrikai utazó, szül. Radlowban, Galiciában, 1845 jan. 19., megh. 1894 júl. 29. Bécsben. 1878—80-ban a Fehér-Niluson föl-

hajózott és Ugandáig jutott, ahonnan a nyam-nyamok országán és Dar-Fertiten át tért vissza. Útközben készített számos fényképe és rajza Die obern Nilländer cím alatt (Berlin 1881) jelent meg. Megjelent még tőle: Der Sudan und der Mahdi (Stuttgart 1884); Der Sudan unter ägypt. Herrschaft (1889). Sajtó alá rendezte Junker Afrika-utazásait (1890).

Buchtarma, az Irtis mellékfolyója, az Altai-hegységben ered, 500 km. hosszú.

Bučica, adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1900) 941 horvát-szerb lak.; u. p. Pokupso, u. t. Glina.

Bucina *(buccina*, gör.), régi római réz fúvóhangszer neve, mely a trombitához és túbához, melyekből a mai puzon származott, hasonlított. Használták pásztor-kürtnek és a tábori életben a katonai kürtjelekhez.

Bucinari-szigetek, tíz kis sziklasziget Szárdinia É.-i partja mellett, nevezetesebb köztük Bucina v. Tavolara, La Maddalena, Caprera (l. o.), Garibaldi egykori lakóhelye.

Bucintoro *(Bucentaurus)*, tkp. *buzino d'oro*, fényesen díszített, megaranyozott, pompás ünnepi gálya, melyen a velencei köztársaság *dogéja* 1311 óta évente Mária mennybemenetele napján a tengerre szállt, hogy magát azzal — egy gyűrűnek a tengerbe dobása által — képletileg eljegyezze. Az utolsó B.-t a franciák 1798. elégették, arany ékítményeit pedig elvitték. Egyes darabjai a velencei arzenálban láthatók. V. ö. Il B. di Venezia (u. o. 1837).

Bučje, adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1900) 504 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Ratkovica.

Bucka v. *buckó*, homokterületeken szél összehordotta halom v. domb. Sekélyvizű homokos talaju tengervidéken a homokbuckák (Dünen) a partot széles szegélyképen környezik, és minthogy az erősebb szél messze befelé hordja a finomszeműséjü futóhomokot, a B.-k lekötése és beerdősítése nagyfontosságú feladat. L. *Futóhomokkötés* és *Barkhán*.

Buckau, Magdeburg külvárosa (l. o.).

Buckboard (ang., ejtsd: böckbórd), durván faragott északamerikai munkakocsi, 4 kereken nyugvó kocsiállványának két tengelyére deszka van erősítve; ha személyszállításra alkalmazzák, ülést helyeznek e deszkákra.

Buck-eyes (ang., ejtsd: böck-eisz, *kecskeszemű)*. Ohio északamerikai állam lakóinak gúnyneve.

Buckhaven (ejtsd: bökkhéven v. bökkhín), város Fife skót grófságban, a Firth of Forth mellett, (1910) 15,149 lak., látogatott kikötővel, élénk halászattal. Ipara közül említendő a grófságban általában virágzó vászonszövés, valamint a hajókötélgyártás. Szarvasmarhatenyésztése is nevezetes, az egész Angliában híres fifeshirei fajt tenyésztik.

Buckie (ejtsd: bökki), város Banff skót grófságban, közel ahhoz a helyhez, ahol a B. Burn a Moray-öbölbe torkol. East- és Nether-B.-ből áll; (1910) 8897 lak., jelentékeny heringhalászattal.

Buckingham (ejtsd: bökkingem, v. rövidebben: *Bucks)*, 1. angol grófság Middlesex, Hertford, Bedford, Northampton, Oxford és Berks között; 1931 km² területtel és (1910) 193,951 lak., akik főképen földmíveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak. B. dombos vidék, legnagyobb magasságát az Aylesburytól 15 km.-re fekvő Ivinghoe Beaconban (275 m.) éri el. A Temze több kisebb folyóval, D.-i részét pedig az Ouse az Ousellel öntözi. Bányái nincsenek; egyedül a papiripar jelentékenyebb. Fővárosa: Aylesbury. — 2. *B.*, város B. grófságban az Ouse partján, (1901) 3151 lak. Három km. hosszú villasor köti össze Stowe (ejtsd: sztau) kastéllyal, a B. hercegeknek egykor művészeti kincseiről híres székhelyével.

Buckingham. Régi angol nemesi család, mely nevét az ilyen nevű grófságtól vette. Gifford Waltert tekintik az első B. grófnak, ki a grófságot Hódító Vilmostól kapta hűbérül. Gifford fiával kihalt a család s a grófság visszaszállott a koronára. 1377. III. Eduárd legifjabb fia, Woodstock Thomas kapta a B. grófságot, akinek 1397. történt megöletése után Stafford Humphrey grófra szállott át. Ő volt az *első B.-i herceg* VI. Henrik kegyéből. A hercegi címet unokája, Henry örökölte, a York-ház buzgó híve, ki III. Richard adományaiból nagy vagyonra tett szert; de midőn ennek dacára ellene fellázadt, 1483. kivégezték. Fia Edward VII. Henriktől visszakapta atyjának címét és vagyonát, de VIII. Henrik alatt felségsértés ürügye alatt lefejezték (1521). Most egy századon át nem volt használatban e cím, mígnem I. Jakab 1623. kegyencét, Villiers George-ot nevezte ki B. hercegévé. 1688-ban kihalt a Villiers-család, követte ezt a B.-i hercegi méltóságban a Sheffield-család, mely 1735. szintén kihalt. 1784. Temple George gróf kapta III. Györgytől a *B. marquis* címet, fia pedig, Richard 1822. hercegi méltóságra emelkedett. Richard herceg unokájával (l. *B. 5.)* a Temple-B.-családnak magva-szakadt és a B.-i hercegi cím megszűnt.

1. *George Villiers, B. hercege*, szül. 1592 aug. 28. Brookesby kastélyban, megölték 1628 aug. 23. A nagyravágyó udvaronc I. Jakab királyt teljesen hatalmába kerítette, ki őt a legfőbb méltóságokra és hercegi rangra emelte. Kedvenc terve volt a walesi herceget egy spanyol infánsnővel összeházasítani, mely célból a herceget Madridba is kísérte, de ott oly kihívóan viselkedett, hogy a házassági terv meghiusult. Visszatérése után rábírta Jakabot, hogy Spanyolországnak hadat üzenjen. Időközben Jakab meghalt (1625), mire B., hogy a parlament bosszuját kikerülje, azon volt, hogy I. Károlyt egy francia hercegnővel házasítsa össze. Ez a terv sikerült, mindamellett a parlament a gyűlölt kegyencet perbe fogta, mire Károly a parlamentet feloszlatta. Midőn azonban a B.-től Franciaország ellen céltalanul megindított és ügyetlenül vezetett háború La Rochelle falai alatt vereséggel végződött (1627), az elkeseredés oly nagy lett, hogy a nép megmentőjének tekintette Felton John nevű fanatikus puritánt, ki a herceget 1628 aug. 23. Portsmouthban leszúrta. V. ö. *Gardiner*, History of England from the accession of James és History of England under the duke of B. and Charles I. (1875, 2 kötet).

2. *George Villiers, B. hercege*, az előbbinek fia, szül. Londonban 1628 jan. 30., megh. 1687 ápr. 16. A forradalom alatt I. Károly oldalán küzdött. 1651-ben Franciaországba menekült, 1657. Angliába visszatérve nőül vette Fairfax (l. o.)

lord leányát, kinek a parlament a B.-család jószágait adományozta volt; Cromwell 1658. a Towerbe záratta. Cromwell halála után kiszabadult s II. Károly alatt, ki atyja címét és birtokait reá ruházta, nagy méltóságokra emelkedett. 1669-ben tagja lett a Cabal-minisztériumnak, de ennek bukása után, fejét mentendő, felcsapott ellenzékinek és a *Test-akta* ellenzői közé tartozott. II. Károly halála után visszavonult a politikai élettől; az irodalomnak és alchemiának élt és kicsapongásokban pazarolta el vagyonát. Vele kihalt a Villiers-család főága. Műveinek nem teljes kiadását Londonban 1775. adták ki 2 kötetben.

3. *John Sheffield, B. és Normanby hercege,* angol költő és államférfiú, szül. 1648 ápr. 7., megh. 1721 febr. 24. II. Károly és II. Jakab kegyence. II. Jakab a Privy council tagjává és főkamarássá nevezte ki. Jakab futása után azonban meghódolt III. Vilmosnak, aki 1694. Normanby marquisvá tette, Anna királyné pedig főpecsétörré. 1703-ban kapta a B.-i hercegi rangot. 1703—11-ig az ellenzékkel tartott. III. György alatt kegyvesztes lett. Költeményei, melyek közt legsikerültebbek az Essay on poetry és Essay on satire, szellemesek, de kevéssé eredetiek. Érdemesebb munkája a Memoirs. Munkái összegyüjtve Londonban jelentek meg 1753.

4. *Richard Plantagenet Grenville, B. és Chandos hercege,* szül. 1797 febr. 11., megh. 1861 júl. 29. 1822-ig a *Temple gróf*, ettől kezdve atyja haláláig (1839) a *Chandos marquis* nevet viselte. A parlamentben mint a gabona-törvény és a nagybirtokosok érdekeinek védője lépett föl, de vendégszerető magaviseletével a nép szeretetét is annyira megnyerte, hogy The farmers's friendnek (bérlők barátja) nevezték. Atyja halála után mint B. és Chandos hercege a felsőházba lépett (1839). 1841. Peel bevette kabinetjébe, de már 1842. visszalépett. Pazarló életmódja következtében 1848. vagyonilag megbukott s a politikai élettől visszavonult. A családi levéltárban őrzött oklevelekből kiadta: Memoirs of the court of George III. and the regency (új kiadás London 1853. és 1856, 4, ill. 2 köt.); Courts and cabinets of William IV. and Victoria (u. o. 1861, 2 köt.); The private diary of Richard, first duke of B. (London 1862, 3 köt.). V. ö. *Thomson,* Life and times of Richard, duke of B. (u. o. 1859, 3 köt.).

5. *Richard Plantagenet Grenville, B. és Chandos hercege,* az előbbinek fia, szül. 1823 szept. 10., megh. 1889 márc. 25. Mint több vasúttársaságnak igazgatója újból vagyonra tett szert, melyet gazdag házassága révén is gyarapított. 1846—57-ig az alsóház tagja, 1866. lord Derby harmadik minisztériumában a titkos tanács elnöke, 1867—68. a gyarmatok államtitkára és 1874—80-ig Madras kormányzója volt. Benne kihalt a B. és Chandos hercegi család férfi-ága.

Buckinghamshire, l. *Buckingham* (grófság).

Buckl., természettud. neveknél *Buckland* William (l. o.) nevének rövidítése.

Buckland (ejtsd: bökklend), 1. *Francis Trevelyan,* angol természetbuvár, *B.* 2. fia, szül. 1826 dec. 17. Winchesterben, megh. 1880 dec. 19. Orvostudományokat tanult, kórházi sebész volt stb., majd 1854—63. a testőrség orvosa lett. Saját költségén South Kensington-ban a haltenyésztés szemléltetésére múzeumot létesített; 1867-ben Anglia lazachalászatának felügyelőjévé nevezték ki. Művei: Curiosities of natural History (1857—1872, 4 kötet; utolsó kiadása 1900); Familiar history of British fishes (1873, utolsó kiadása 1881); Fish-hatching (1863); Log-book of a fisherman and zoologist (1891); Notes and jottings from animal life (1882). Életrajzát megirta *Bompas,* Life of Frank B. (1—9. kiad. London 1885).

2. *B., William,* angol geológus, szül. Axminsterben (Devonshire) 1784 márc. 12., megh. Claphamban, London mellett 1856 aug. 14. Kezdetben teológiát tanult, később a természettudományokkal foglalkozott s 1813. az oxfordi egyetemen az ásványtan, 1818-ban a földtan tanára is lett. Oxfordban a földtani múzeumnak vetette meg alapját, Londonban a brit múzeumnak is volt őre és szüntelen a forrásvízvezeték építése érdekében működött. Két főmunkája a Reliquiae diluvianae (2. kiad. London 1824) és a Geology and mineralogy considered with reference to natural theology. Főtörekvése volt e munkában a geológiai búvárlatoknak összeegyeztetése a bibliai teremtéstannal. 1825-ben adta ki harmadik nevezetes munkáját: Description of the South-Western coal districts of England.

Bucklandia *R. Br.* (növ.), a Hamamelidaceae család génusza, melynek egyetlen faja, a *B. populnea* R. Br., a kelet-himalajai erdők jellemző, 50 m. magas fája. Levelei több dm. átmérőjüek, pirosan sávozottak és pompás lombozatot nyujtanak. Nehéz, erős barna fáját faragómunkákra használják.

Bucklandit (ásv.), tulajdonképen egy vasdús *epidot.*

Buckle (ejtsd: bökl), *Henry Thomas,* angol kulturtörténetiró, szül. 1821 nov. 24. Leeben, London mellett, megh. 1862 máj. 29. Damaszkusban. Gyenge egészsége miatt otthon tanították s igen korán magára maradt. Midőn atyja 1840. elhunyt, a gyengéd érzelmű fiú bánatában nagy beteg lett, felgyógyulva könyveihez vonult vissza. Még csak 22 éves volt, midőn első műve, I. Károly története megjelent, de azután sokáig nem írt, csak adatokat gyüjtött tanulmányútjai alkalmával. 1857-ben jelent meg nagy művének, a History of Civilisation in England-nak I. kötete, mely óriási feltűnést keltett. 1861. újra nagyobb útra kelt Egyiptomba és Palesztinába. Utközben tifusz ölte meg Damaszkusban. Nagy művе, melyet *Zsilinszky* Mihály, *György* Aladár és mások magyarra fordították (8 füz., Budapest 1871—78), 15 kötetre volt tervezve s a megjelent két kötet csak bevezetés hozzá, melyekben történeti kutatásának csak módszerét ismerteti s Anglia, Franciaország, Spanyolország és Skótország történetének egyes fejezeteit világítja meg. Fő célja volt a történelmet természettudományi módszer szerint tárgyalni; a történelem ugyanis szerinte tudományos probléma, mely az események alapjául szolgáló törvényeket kutatja s ezek segélyével igyekszik a fejlődés rendszerét megállapítani. Munkáját minden művelt nyelvre lefordították és számtalan kiadást ért. Kisebb művei halála után Miscellaneous and posthumous works of H.

Th. B. cím alatt (3.köt., London 1872) jelentek meg. V. ö. *Huth*, Life and writings of B. (1880, 2 köt.; ném. Katschertól); *Robertson*, B. and his critics (London 1895); *Droysen*, Grundriss der Historik (3. kiad. 1882); *Korény-Schek*, B. rendszere (Bpest 1870); *Droysen* és *Bernheim* művei (l. o.).

Buckle Island (ejtsd: bökkl ájlend), l. *Balleny-szigetek*.

Buckó, l. *Bucka*.

Buckow, város Frankfurt porosz. kerületben, a Schermützel-tó közelében, kedves vidéken (Märkische Schweiz), (1905) 2040 lak., gyógyintézettel; a berliniek látogatott nyári kiránduló helye.

Bucks, l. *Buckingham*.

Buckskin, l. *Buxkin*.

Buckstone, város, l. *Buxton*.

Buckstone (ejtsd: böksztón), *John Baldwin*, angol szinész és szinműiró, szül. Londonban 1802 szept. 8., megh. 1879 okt. 31. Hosszas küzdés után aratta első sikerét Luke the labourer című szinművével, melyben ő játszotta a főszerepet. 1851-ben lett a Haymarket szinház igazgatója. Több mint 150 darabot írt, melyekben maga is szerepelt s igen sikerülten személyesítette nemcsak a bohózatos, hanem a klasszikus vigjátéki alakokat is. Legismertebbek: Popping the question; Mary Ann; Uncle John; Married life; Good for nothing; A lesson for ladies; The green bushes.

Bucó (*Aspro* Cuv.), a zárt uszóhólyagú (*Physoclisti*), tüskeparás (*Acanthopteri*) csontoshalak, sügérfélék (*Percidae*) családjába tartozó halnem. Teste megnyúlt, orsóalakú; széles orra az alul fekvő szájon túl ér. Kopoltyúfedői tövisesek, kis pikkelyei érdesek, fogai sertenemüek, nyelve síma. A tiszta folyóvizet kedveli, rendesen a mély helyeken tartózkodik. Ívási ideje április és május. Jó húsa miatt piacon árulják. Közép-Európában honos 3 faj közül hazánkban kettő él: *a magyar B.* (*A. zingel* L.), feje majd háromszögletű, farka rövid, 30—40 cm. hosszura nő. Sárgásbarna színű, vékonyabb-vastagabb, egymással többé-kevésbbé összeolvadó fekete sávokkal tarkázva. Ragadozó; tápláléka vízi rovarok lárvái, apró rákok és kis halacskák. Hazánkban a Duna, Tisza, Körös, Rába, Szamos, Olt és Zagyva folyókban él. A *német B.* (*A. asper* L.), feje kerekded, farka hosszú. Színe barnássárga, 4—5 fekete sávval. 14—20 cm. hosszú. Hazánkban előfordul a Balatonban, a Duna, Tisza, Berettyó, Bódva, Borzsa, Dráva, Garam, Körös, Latorcza, Maros, Olt, Rába, Sajó, Szamos, Turócz és Zagyva folyókban.

Bucoli, l. *Bukolok*.

Bucolicus, l. *Bukolikus*.

Buconjić *Paszkál*, mostari róm. kat. püspök, szül. 1834 ápr. 2., megh. Mostarban 1910 dec. 8. Teológiai tanulmányait Ferrarában végezte. Hercegovinában sok új plébániát, templomot, kolostort és közművelődési egyesületet létesített. Bosznia-Hercegovina okkupációjának lelkes híve volt.

Bucquoi, l. *Buquoy*.

Búcs, nagyk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1910) 1578 magyar lak.; postahivatal, u. t. Bátorkeszi.

Bucsa, közs., l. *Királyhágó* és *Kisbucsa*.

Bucsánszky *Alajos*, könyvkiadó és nyomdász, szül. Egerben 1802., megh. Budapesten 1883 febr. 13. Mint könyvkötő kezdette meg pályáját s 1831. Pozsonyban telepedett le. Itt az elhanyagolt népies irodalom termékeit kezdte kiadni, de emellett egyéb közhasznú munkák kiadásával is foglalkozott. B. adta ki az első földrajzi atlaszt 24 lapon; lefordíttatta Peregrinyi Elek jeles pedagógusunk által Campe Amerika felfedezését és később az angol eredeti után Robinson Crusoét. Nevét legjobban mégis ponyvairodalmi termékeinek kiadványai tartották fenn. Üzletét veje, *Rózsa* Kálmán, ennek halála után eleinte az özvegy második férje, *Kósa* Rezső, Rózsa Kálmán és neje cég alatt folytatta, újabban a cég nevének meghagyásával a nyomda részvénytársasággá alakult át.

Bucsány, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 1550 tót és magyar lak.; vasúti állomás, postahivatal; u. t. Nagybresztovány. Springer Gusztáv báró birtoka, ménessel.

Bucsatelep, Füzesgyarmathoz tartozó telep Békés vm. szeghalmi j.-ban, (1900) 1072 lak.; postaügynökség, u. t. Pusztaecseg.

Bucsecs, a Kárpátok D.-i határláncolatában, a Brassói v. Barczasági hegység legmagasabb s a Negoj után Erdély másod legmagasabb csúcsa, hatalmas hegytömeg, mely a Törcsvári- és Tömösi-szoros közt, Törcsvártól DK.-re emelkedik s legnagyobb részt már Romániába esik. A B. tulajdonkép óriási sziklakatlan, melyen a Jalomica folyik végig; ennek völgyéből köröskörül enyhén emelkednek a hegygerincek egy félköralakú hegypárkánnyá, mely kifelé irtóztató sziklacsoportokban rémítő meredekséggel esik alá. E kívülről hozzáférhetetlen sziklapárkány középpontjában a B. legmagasabb csúcsa, az Om (Omu, azaz ember) emelkedik (2508 m.) Magyarország határán, míg a Szinája feletti Karajmán (2495 m.) már egészen Romániába esik. A Jalomica-szakadékban (oláh területen) Szkit la Jalomica sziklakolostor fekszik, vadregényes helyen, sziklabarlang nyílása előtt, néhány kalugyer lakóhelye; az Om csúcsán a Siebenbürgischer Karpathenverein menedékháza áll. A B. Törcsvár felől a Simon-völgyön, Sztrunga vámházon és az említett kolostoron át 10 óra alatt, a Porta völgyön át, nehezebb úton 5 óra alatt, v. végül Rozsnyóról a híres Malajesti völgyön át 8 óra alatt érhető el; Szinaja felől 7 óra alatt. V. ö.: *Hunfalvy* János, A magyar birodalom természeti viszonyainak leirása, II. 139—142; *Filtsch* József, Die Stadt Kronstadt und deren Umgebung (Wien 1886); *Mysz* Edw., Touren-Weiser für Ausflüge in die Umgebung von Kronstadt (Brassó 1892); Emke uti kalauza Magyarország erdélyi részében (Kolozsvár 1891); *Orbán* Balázs, A Székelyföld leirása, VI. 386—389.

Bucsesd, kisk. Hunyad vm. brádi j.-ban, (1910) 819 oláh lak.; u. p. Kristyor, u. t. Abrudbánya. A község 7 km. hosszuságban van elszórva s egész a Vulkán tetőig vonul fel. A Hunyad vármegyéből Alsó-Fehér vmegyébe átvezető brád-abrudbányai országút Ny.-i kaptatójának kiindulása s a két vmegye határjeléül szolgáló nyeregig a 10 km. hágó gyönyörű kilátást nyujt. A felette kimagasló Vulkán (1264 m.) az Érczhegység legfeltűnőbb mészszirtje, növénytanilag is érdekes.

Bucsó, régi magy. nőnév. 1190. említtetik Buchou asszony, a Miskócz nembeli Turna felesége.

Bucsonfalva (azelőtt: *Butyásza),* kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 702 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagysomkút.

Bucsony (azelőtt: *Bucsum),* kisk. Alsó-Fehér vm. verespataki j.-ban, (1910) 1075 házzal és 3999 oláh lak. B. tkp. 6 szétszórt faluból (B., B.-Cserbu, B.-Izbita, B.-Pojén, B.-Sásza és B.-Muntyán) áll, melyek lakói túlnyomóan aranybányászattal foglalkoznak (l. *Abrudbánya* és *Verespatak*); legjelentékenyebb a Péter-Pál és Mihály bányamű, mely aranyat és ezüstöt bőven termel s több száz munkást alkalmaz; ezenkívül több kisebb bánya is van, de a termelés ezekben csekély. B. a Detunáta (l. o.) megtekintésére alkalmas kiinduló pont. Hajdan Tőkefalva volt a neve, s lakói állítólag ide telepített szepesiek voltak.

Bucsu, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 630 magyar lak.; vasúti állomás, postahivatal; u. t. Rohoncz.

Búcsú (lat. *indulgentia),* a római jogban amnesztiát, büntetés elengedését jelenti (v. ö. Cod. Theod. l. 9 tit. 38), előfordul a szentirásban is ilyen értelemben: szabadon bocsátás, elengedés, remissio (Izaiás 61, 1, és Szt. Lukács 4, 18). Egyházi értelemben a B. a gyónáson kívül való elengedése az ideigtartó büntetéseknek, amelyeket vagy ezen a világon, vagy a tisztító helyen kellene kiállani. A B. tehát nem a bűntől való föloldozás, hanem föltételezi azt. A B.-ról való tanítás egyrészt az egyház kulcshatalmán, másrészt Krisztus helyettesítő elégtételén és a szentek egyességén alapszik. Van teljes B. (indulgentiae plenariae) és nem teljes B. (indulgentiae partiales), aszerint, amint a büntetés elengedése teljes v. részleges. Általános felfogás szerint pl. 40 napi B. elengedése azoknak az ideigtartó büntetéseknek, melyet az ember a régi egyh. fegyelem szerint 40 napi vezekléssel nyert el. A B. elnyerésének feltételei: kegyelemállapot, bűnbánat és az előirt jócselekedetek teljesítése. A B.-t a tisztítóhelyen szenvedő lelkek javára is lehet fordítani. L. még *Jubileum.* V. ö. *Gröne,* Der Ablass (1863); *Maurel,* Die Ablässe (1878); *Lea,* Confession and indulgences (1896); *Paulus,* Tetzel (1899); *Beringer,* Die Ablässe (1906); *Prohászka* O., A keresztény bűnbánat és bűnbocsánat (1894); *Dudek* J., Bűnbocsánat az ősegyházban (1910).

Búcsúbulla neve annak az iratnak, amelyben a pápa fontosabb búcsúkat hirdet ki.

Bucsuháza, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 164 magyar lak.; u. p. és u. t. Somorja.

Búcsújárás, a kat. egyházban kegyeletes helyek látogatása, ájtatoskodás és lelki épülés végett. A kegyeletes helyek látogatásának szokása egykorú a vallás történetével. Megvan a mohamedánoknál, megvolt a zsidóknál (jeruzsálemi templom) és a régi pogányoknál is. A búcsújáró helyek között a kor és kegyelet tekintetében első helyen áll a Szentföld, melyet már a II. sz. folyamán látogattak egyes áhitatoskodók. A Szentföld iránti kegyelet szülte a keresztes hadjáratokat is. A keresztények ezenkívül a szenteknek: az apostoloknak, a vértanuknak, hitvallóknak és szüzeknek sírjaihoz is zarándokolnak a II. sz. eleje óta, első sorban Szt. Péter és Pál, és komposztellai Szt. Jakab sírjához. Olyan helyekre is, amelyeken szentek csodatevő képei vannak, szokásosak a B.-ok. Különösen a bold. szűz Máriának templomai s az azokban lévő képei v. szobrai tárgyai a kat. hívek kiváló és bizalomteljes tiszteletének. Igy hazánkban: Sasvár, Kisczell, Máriaradna, Besnyő, Máriaremete stb.; Spanyolországban: Monserrat; Olaszországban: Loretto; Franciaországban: Lourdes; Stiriában: Maria-Zell; Svájcban: Einsiedl, stb.

Búcsúlevél (lat. *literae indulgentiales),* gyónási levél is (confessionalia). A középkor vége felé igen elterjedt; manap ismeretlen. A B.-nek birtokosa fel volt jogosítva magának gyóntatóatyát választani, aki őt néhány fentartott eseten kívül, töredelmes gyónás után minden bűntől feloldozhatta egyszer az életben és halála óráján; azonkívül teljes búcsúban is részesíthette az illetőt. A B.-t megszabott pénzadománnyal lehetett megszerezni. V. ö. *Beringer,* Die Ablässe, ihr Wesen u. ihr Gebrauch (Paderborn 1906); *Lea,* Confession and indulgences (Philadelphia 1896) stb.

Bucsum, 1. kisk. Fogaras vm. sárkányi j.-ban, most *Sárkánybucsony* (l. o.). — 2. *B.,* kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, most *Kisbucsony* (l. o.). L. még *Bucsony* és *Tőkefalva.*

Búcsús pille *(Thaumetopoea* v. *Cnethocampa processionea* L.), az éjjeli lepkék és pedig a *Notodontidae* családba tartozó kártékony rovar. Nősténye barnás-szürke, szárnyán két harántcsík van, melyek közül a belső szélesebb, mint a külső; csápja kétszeresen fűrészelt. Testhossza 1·5 cm., szélessége pedig kiterjesztett szárnnyal 3—3·7 cm. Hímje kisebb és fehér tövű szárnyán három haránt csík van; 0·9 cm. hosszú és kiterjesztett szárnnyal 3·1 cm. széles. Hernyója 16 lábú, barnás-szürke, hátán fekete csíkkal és minden testizén 10 vörösbarna szemölccsel, melyekből hosszú és fehéres szinű szőrcsomó ered. Bábja gubóban pihen és egy helyen igen nagy számmal található. E pille igen nagy ellensége a lombos fáknak és rendesen csak aug. végén és szept.-ben mutatkozik, amikor nősténye éjjel röpködve megtermékenyül és petéit vénebb tölgyfaágak kérgére, hajlásokba v. repedésekbe rakja. Egy-egy nőstény 150—200 petét rak. A pete csomóban marad és csak a következő évi május havában kel ki belőle az apró hernyócska. A hernyók társasan élnek, nappal egy közös helyen húzódnak meg és éjjel egy csapatban vándorolnak lombfalásra. E vándorlás, melyről a pille nevét is kapta, napleszálltakor kezdődik: a hernyók akkor hosszú sorban indulnak útra és elől rendesen egy halad, utána szintén egy vagy kettő, majd hármasával, sőt hetesével csatlakoznak hozzájuk a többiek s úgy vonulnak fel a fa koronájába, v. egy szomszédos fára. Ha nagyobbak, akkor már állandó fészkük is van, ahová lombfalás után mindennap visszatérnek. E fészek igen nagy, néha 30—40 cm. hosszú, 20—30 cm. széles, kívülről sűrű pókhálószerű fonadékkal, levedlett bőrrel és hernyóürülékkel van bevonva. Júl. havában bebábozódnak és bábjaik ugyanabban a fészekben maradnak, ahol a hernyók tanyáztak. De nemcsak azért nevezetes e hernyó, mert kárt okoz, hanem arról is, hogy lehullott szőre kellemetlen bőrkiütést,

söt ha ember v. állat szemébe, v. könnyebben megsérülő részébe hatol, gyuladást is okozhat. *Fabre* szerint a gyuladás oka a szőrök mechanikai hatása mellett cantharidin és hangyasav. Vedléskor és bábozódáskor, mikor a hernyó bőrét és azzal együtt nagy mennyiségű szőrét leveti, igen veszélyes dolog ilyen helyen járni, s az erdőben tartózkodó állatok, ha ilyen helyre kerülnek, nemcsak hogy igen sokat prüszkölnek (a szőr ugyanis orrukon-szájukon át belső részeikbe jut), hanem néha el is pusztulnak. Védekezésül legjobb a hernyót még akkor irtani, mikor kisebb számmal mutatkozik, mert ha nagyobb mennyiségben szaporodott el, akkor a pusztítás a hernyó előbb említett tulajdonsága miatt igen bajos. A B. mérgére nézve l. *Fürth* O., Vergl. chem. Physiologie d. med. Tiere (Jena 1903, 338—343 l.); *Jablonowski* J., Mérges hernyószőr (Termtud. Közl., 34. köt., 391 l.); *Gorka* S., Mérges hernyószőr (u. o. 35. köt., 357 l.).

Bucsuszentlászló, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 506 magyar lak.; vasúti állomás, postahivatal; u. t. Szentlászló.

Bucsuta, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 623 magyar lak.; u. p. Bánokszentgyörgy, u. t. Tófej.

Búcsúverseny, rendszerint valamely meetingen a legutolsó versenyszám neve, tekintet nélkül a verseny karakterére, vagyis lehet handicap, eladó- vagy bárminő más futam is.

Búcsúztatás, faluhelyen divatozó szokás a temetéseknél s abból áll, hogy a kántor verses mondókákban elbúcsúztatja a halottat a rokonságtól és ismerősöktől.

Bucuresci, Bukarest román neve.

Bucyrus (ejtsd: bjuszeirösz), Crawford county fővárosa Ohio északamerikai államban, Cleveland közelében, (1900) 6560 lak., több iparvállalattal.

Buczacz (ejtsd: bucsacs), az ugyanily nevű ker. kapitányság székhelye Galiciában, a Stripa partján, (1910) 14,241 lak., akik közül 8546 zsidó; a baziliánusok kolostorával, szép városházával, jelentékeny lótenyésztéssel, az egykor hatalmas Potockiak régi kastélyával. 1672. itt kötötték békét a lengyelek és törökök, amelyben Wisniowiecki lengyel király átengedte a törököknek Podoliát és Ukrainát és magát évi adó fizetésére kötelezte.

Buczló, kisk. Sáros vm. szekcsői j.-ban, (1910) 194 tót lak.; u. p. és u. t. Magyarraszlavicza.

Buczy *Emil*, író, szül. Kolozsváron 1782 máj. 16., megh. u. o. 1839 okt. 28. Iskoláit szülővárosában és Kassán elvégezvén, sokirányú érdeklődése miatt mindenfélét próbált, tanult. Jogászkodott, majd a kegyesrendbe lépett és tanárkodott, azután felsőbb teológiai kiképzés céljából Bécsbe ment; visszatérve Szebenben a retorika professzora lett. Fiatalon, Kazinczy buzdítására kezdett verselni, mestere modorában, de igazi költői ihlet híján. Neve ismertté lett, összeköttetésbe került kora vezérszerepet játszó íróival és szoros barátságot kötve Döbrenteivel, részt vett abban a mozgalomban, melyet ez Erdély irodalmának és műveltségének fölvirágoztatásáért indított. Egyik alapítója s lelkes támogatója volt Döbrentei folyóiratának, az Erdélyi Múzeumnak. Munkásságának is tágult a köre, fordított Platonból és esztétikai értekezéseket írt (*A lyrika poesis okai és a lyrikusok*, megj. a Felső-Magyarországi Minervában; *A tragoedia a görögöknél*, megj. Erd. Muz. IX.). Ezen a téren van igazi jelentősége. Eredetisége és mélysége kisebb ugyan mint képzettsége, de éppen ismeretei gazdagságának és ízlésének köszöni hatását és tekintélyét, melyet mint az esztétika tudományának egyik meghonosítója szerzett. V. ö. *Lázár* Béla, B. E. élete és irod. munkássága (Budapest 1888).

Bud, püspök, l. *Bőd*.

Bud *János*, statisztikus, szül. 1880. Dragomérfalván, Máramaros vm. Jogi tanulmányait Budapesten végezte. Még mint joghallgató lépett be az Országos statisztikai hivatalba, ahol ez idő szerint mint miniszteri segédtitkár működik. Folyóiratokban és az Országos statisztikai hivatal önálló kiadványaiban sok fontos demográfiai kérdést világított meg. Főbb művei: *A magyar szent korona országainak bűnügyi statisztikája* (1904—1908); *Magyarország népességének foglalkozása* (Stat. Közl. 27. kötete); *Bűnügyi statisztikánk reformja* (1907); *Népünk halandósága és élettartama* (1907); *A munkanélküliség statisztikája Magyarországon* (1910); *Az elválások alakulása hazánkban* (1911); *A koncentráció a gazdaságtársadalmi életben* (1911); *A gyermekmunka hazánkban és a külföldön* (1911). Munkatársa e Lexikonnak is.

Buda, régi magyar személynév, mely a történelmileg is ismert személyeken kívül nagyon el volt terjedve a kisebb nemességnél és várjobbágyoknál.

Buda. 1. Hún mondáink szerint Etelével és Kevével (Kézainál Reuva) együtt Bendeguz fia az Érd v. másik változat szerint a Kádár nemzetségből s a hét hún vezér egyike. Midőn a hún vezérek elestek a cesumauri ütközetben, testvérével Etelével úgy osztozott a hún birodalmon, hogy neki jutott a keleti rész a Tiszától a Don folyóig. Míg Etele a nyugati népek ellen harcolt, azalatt B., megszegve a szerződést, Sicambriában ütötte fel székhelyét s azt a maga nevéről B. várának kezdte hivatni. Etele ezért megölette B.-t, testét a Dunába dobatta s megparancsolta, hogy Sicambriát ezentúl ne B. várának, hanem Attila városának nevezzék. A németek szót is fogadtak neki, a magyarok azonban nem törődtek a tilalommal. A monda többféle elemből alakult. Attila városa, *Etzelburg* (Acilburg, Acingburg) a régi *Aquincum* nevének német népetimológiai átalakítása (l. *Attila székhelye*); B. neve a germán-szláveredetü «buda» «bódé» szóra vezethető vissza s nyilván azon nagybolgárországi izmaeliták deszkaházairól nevezték el a régi pesti (t. i. budai) vár alatti városrészt, akik Béla király jegyzője szerint Taksony idejében költöztek be s a pesti vár szolgálatába osztattak be. B. egyéniségének kialakulásában egyfelől Attila testvére Bleda (l. o., hún változat szerint talán Bilida), másfelől a keveaszói és tárnokvölgyi hún-kabar (hún-bolgár) elem egyik vezére Bojta hagyományának egybeolvadását kereshetjük. B. mondáját költőileg feldolgozták: *Arany* János *B. halála* eposzában (1864), a tervezett hún-magyar trilógia első, önálló részében; *Fábián* Gábor

B. haragja c. eposzi töredékében (1876); *Bessenyei* György *B. tragédiája* c. szomorújátékban (1773., új kiad. 1787. *Attila* és *B.* címmel); *Demeter* János *B.* c. tragédiában (1795); *Vajda* Péter *B. halála* c. tragédiában (kiadta Zsilinszky M., 1867).

2. *B.*, Egrut fia, azt a megbizást nyerte Szt. Istvántól, hogy Vazult a nyitrai tömlöcből hozzá vigye. Kiváló pártembere lévén Péter királynak, Aba Sámuel hívei 1041. felkoncolták. — 3. Fia v. rokona lehetett *B.*,ki Devecser urral együtt 1045. arról értesítette Pétert, hogy helyette egyes elégedetlenek Szár László fiait akarják trónra ültetni. Péter az összeesküvőket részint megvakíttatta, részint felakasztatta. — 4. *B.* comes 1132. a sajói táborból követségbe ment Boleszláv lengyel királyhoz,kinek kijelentette, hogy a magyarok nem ismerik el Boricsnak a trónra való jogát. — 5.*B.-család* Zarándban főkép a XV—XVI. sz.-ban virágzott s egy János nevű tagjával szakadt magva.

Buda, l. *Budapest* és *Budavár*.

Buda, magyar szabású téli felöltő.

Budački dolnji, adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1900) 769 horvát-szerb lak.; u. p. Krnjak, u. t. Vojnić.

Budački gornji, adók. Modrus-Fiume vmegye vojnići j.-ban, (1900) 542 horvát-szerb lak.; u. p. Krnjak, u. t. Vojnić. Régi vára ma romokban hever. 1575 szept. 22. a törökök Ferhat pasa vezetése mellett itt véres győzelmet arattak Auersperg Herbert gróf felett, aki maga is elesett a harcban.

Budaeus *(Budinszky) György*,ev.lelkész, szül. Teschen mellett, Sziléziában, hol atyja, a magyarországi Budai-családból származott B. Ádám, jószágigazgató volt. Tanulmányait itthon végezte. 1661-ben Bosztriczra (Ung vm.) hívták lelkésznek, azután különböző helyeken, végre Szentandráson (Szepes vm.) lelkészkedett, hol meg is halt. Munkái: Christiani hominis Militia (Berolini 1674); Threnodia, abyssum persecutionum et exinde manantem labyrinthum naufragiorum historice plagens (1690). Ezeken kívül naplót hagyott hátra.

Budaeus *(Budé), Guillaume*, kiváló francia tudós, szül. Párisban 1467., megh., u. o. mint kir. könyvtáros 1540 aug. 22. Párisban és Orléansban tanulta a jogot és a klasszikus nyelveket. XII. Lajos megbizásából diplomáciai küldetéseket végzett. I. Ferenc az ő ösztönzésére állította fel a Collège de Franceot. De asse et partibus eius (1514) c. művével a tudományos metrológia megalapítója lett. Fontos: Commentarii linguae Graecae (1519). Kiváló nyelvi tudással írta Lettres en grec (1526) c. művét. Annotationes in XXIV Pandectarum libros (1508); De studio litterarum recte instituendo, de philologia (1526); De transitu Hellenismi ad Christianismum (1534). Összegyüjtött művei Baselben jelentek meg négy kötetben 1557. V. ö. *Rebitté*, G. B., restaurateur des études grecques en France (Paris 1846); *Egger*, L'Hellenisme en France I. 161. sk.

Budafa, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 349 magyar lak.; u. p. Salomvár, u. t. Zalaegerszeg.

Budafok *(Promontor)*, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, a Duna jobbpartján, (1910) 1258 házzal és 10,935 lak.; húsz évvel ezelőtt 7273 lakója volt, közte 1890 magyar, 5217 német; nagy fejlődésnek indult iparos közs., számos iparteleppel (Törley- és François-féle pezsgő-, sör- és 3 cognac-gyár) és igen nagy borospincékkel; van itt zománcozó és fémárúgyár, fűrészmalom, villamosvilágítási és vízvezetéki r.-t., Unió ált. gyujtógyár, francia baromfitenyésztő intézet és több más gyártelep. Számos nagy borkereskedés van itt, jelentékeny nagy borpincékkel. Van takarékpénztára, kölcs. segélyző egylete, m. kir. pincemesteri iskola, van pénzügyőrbiztosi állomása, ipartestülete. B. a m. kir. államvasút fiumei vonalának és a déli vasútnak állomása, Budapesttel villamos vasút is összeköti; van továbbá gőzhajóállomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás. Sok csinos nyaraló díszíti a községet. Régente római telep volt helyén,de a mai B. csak 1739. keletkezett, az emelkedett helyen álló kastélyát azonban már 1736. építtette Savoyai Jenő herceg. Régebben Promontorium néven fordul elő s a budaiak és pestiek, utóbb a csepelszigetiek szőllőhegye volt, még 1819-ben Promontorium-Csepel nevet viselt. A község házainak egyrésze, valamint a fővárosiaknak borpincéi cerithium mészkőbe vájt barlanglakok, melyek jó szárazak, minden boltozás nélkül megállanak, úgy hogy csak füstölgő kéményeik látszanak ki. A nagy kiterjedésű szőllőket, melyeknek termése budai bor neve alatt került forgalomba, a filloxera elpusztította, de újjáalkották.

Budaháza, kisk. Ung vm. kaposi j.-ban, (1910) 146 magyar lak.; u. p. Dobóruszka, u. t. Nagykapos.

Budai, 1. *Ézsaiás*, ref. tanár, püspök, szül. Peéren (Közép-Szolnok) 1766 máj. 7., megh. Debreczenben 1841 júl. 14. Iskoláit a debreczeni kollégiumban végezte, aztán 1792. külföldre indult. Majdnem két évet töltött Göttingenben, közben meglátogatta Oxfordot s a bölcsészdoktori címet megszerezve, 1794 nov. 1. Debreczenben Sinai utódjává, a történelem és klasszikus nyelvek tanárává lett. Munkássága ettől fogva a kollégium összes ügyeire kiterjedt. Reá bízták úgy az elemi, mint a latin középiskola felügyeletét és kormányzását, tankönyveket, sőt magyar nyelvű latin nyelvtanokat készített, első volt, aki a művészi hajlamú tógás felsőbb diákokat (Karacs, Erős, Pethes, Papp, Halász) irányozván és vezetvén (1794—1809), magyar térképeket nyomatott. A nagy könyvtár rendezésének oroszlánrésze is rá esett.A debreczeni főiskolába 1807. bevitt egészen új s a kor fejlődésével egyező tanterv és rendszer (Ratio Institutionis), melyet az ország közvéleménye is méltatott s több ref. iskola is mintául vett, az ő tollából folyt. Midőn általánosan latin volt az iskolai tanítás nyelve, ő magyar tankönyveket írt és alkalmazott s nagyban hozzájárult a kollégium kormányának ama határozatához (1797), hogy ezután «minden tudományok magyar nyelven taníttassanak.» 1808-ban a dogmatika tanszékére tétetett át s kiadta a reformáció 3 századós évfordulója ünnepére teológiai vezérkönyvét (Propaedeumata), melyért a

göttingeni egyetem hittudori címmel tisztelte meg. 1813. kerületi főjegyzővé, 1821. Debreczen egyik lelkipásztorává, 1822. a tiszántúli egyházkerület püspökévé választották; 1829. József nádor a Magyar Tudományos Akadémia tervét készítő bizottság egyik tagjává nevezte ki; 1831. pedig az akadémia első nagygyűlése tiszteletbeli taggá választotta. Olajba festett arcképe a debreczeni kollégium könyvtárában van, onnan másolták le a M. Tud. Akadémia képes terme számára.

Munkái: Commentatio de causis Culturae... (Göttingen 1794); *Közönséges historia*, tanítványai számára (Debreczen 1800); *Régi tudósvilág historiája* (u. o. 1802); *Halotti beszéd Rhédei Lajosné felett* (Nagy-Várad 1804); *Oskolai magyar új Atlas*(Debreczen1804); *Deák nyelv kezdete példákban* (u. o. 1804); *Magyarország historiája* 1. köt. a mohácsi veszedelemig (u. o. 1805. 2. köt.) A mohácsi vésztől Buda visszavételéig (u. o. 1808) 3 köt. Az ausztriai ház örökös uralkodása alatti kor (u. o. 1812); *Deák törzsök szók* jelentéseikkel (u. o. 1809); Ratio Institutionis (az egyházkerürületi, Álmosdon 1804. tartott tanügyi bizottságban dolgozott, s az egyházkerületi közgyűlés által 1806. helybenhagyott tanterv (u. o. 1807); *Régi római vagy deák irók élete* (u. o. 1814); Propaedeumata Theologiae Christianae (u. o. 1817). Irt több egyházi beszédet és a ref. énekeskönyvben a 6. és 27. *dicséret* tőle van. Kiadta bátyja, B. Ferenc, *Polgári Lexicon, magyar történelmi családok tárát* (Nagy-Várad 1804—1805-ig, 3 köt.). Közrebocsátott több tankönyvet s klasszikus írót és kéziratban is maradt néhány munkája.

Irodalom. Toldy Ferenc, Irodalmi beszédei, Pest 1872, I. k. 40; Péczeli József, A M. Tudós Társaság kézi könyvei, 1845. VI. k. 43; Ujabbkori Ismeretek Tára, Pest 1850, II. k.; Prot. Képes Naptár, 1858, 77, arcképpel; Vasárnapi Ujság, 1858. 3. sz. (Kátai Gábortól arckép); Balogh F. M., Prot. Egyh. Tört. Irodalma, Debreczen 1879; Kiss K., Uj m. Athenás 1882, II. f. (Kálmán Farkastól); Kálmán F., Éneklő kar, Budapest 1880, 11—18. l. (Családi vonások említve); Fővárosi Lapok, 1871, 68 sz. (Hőke Lajostól); Annalen der Literatur, Wien 1804, 1805; Allgemeine Liter. Zeitung, Halle u. Leipzig 1822, III. 286. sz.; Sárospataki füzetek 1866; Dóczi Imre, A debreczeni rézmetsző diákok, M. Pedagogiai Szemle 1892; Polgár Mihály, Egyházi almanach 1836; Schwartner, Statisztika. Egykoru méltatásai: Budai E. püspök feletti beszédek: *a*) A sokat tanított oktató, Füsüs Andrástól; *b*) Az egyházi hivatal terhei és kellemei, Aranyi István debr. hittanártól (ebben van életrajza, végül latin sírfelirata Péczeli Józseftől); *c*) Az egész gyülekezettől megsiratott Áron, Soltész Józseftől; *d*) Emlékbeszéd (tanári jellemzése) Kalós Mózes debr. tanártól. A két utóbbi beszéd a kollégium imatermében tartatott. Mind a négy megjelent Debreczenben, 1841. Tov. Hirnök 1841, 61. sz.; Athenaeum 1841, 11. 17. sz. (Péczeli Józseftől).

2. *B. Ferenc*, ref. lelkész, B. Ézsaiás testvérbátyja, szül. Peéren (Közép-Szolnok vm.) 1760 nov. 8., megh. mint szováti lelkész 1802 okt. 28. Nagy olvasottságú tudós volt, aki csillagászattal, természettannal, politikával, hazai törvényekkel, a régebbi és újabb bölcsészettel, de legfőkép a hazai történelemmel s ennek kútfőivel foglalkozott. Munkái: *A Kánt szerint való filozófiának rostálgatása levelekben.* (Magyarra fordítva és jegyzésekkel megbővítve (Pozsony 1801, névtelenül); *Magyarország polgári historiájára való lexicon, a XV. sz. végéig.* Kiadta B. Ézs. (Nagy-Várad 1804—5. 3 köt., 2. kiadás Pest 1866.)

3. *B. Simon*, versszerző a XVI. sz. legelején, ki mint számüzött v. mint vándor lantos megfordult Spanyolországban is, hol a király udvarában nagy tetszés mellett adta elő hét (magyar, latin, görög, német, lengyel, francia és török) nyelven szerzett verseit.

Budai Delean *János*, román író, szül. 1770 táján Csigmóban, Hunyad vm., megh. 1820. Munkáit *Asaki* fedezte föl Lembergben, ahol B. kir. tanácsos volt. Foglalkozott történelemmel, nyelvtudománnyal és költészettel. Munkái: Bukovina történelmi, politikai, közigazgatási, társadalmi, statisztikai stb. leirása (németül); Erdély népeinek eredetéről kezdettől a legújabb időkig (latinul); Az erdélyi nációk uniójáról stb. Legbecsesebb műve a Ţiganiada seaŭ Tabera Ţiganilor c. komikus éposza, mely először a Buciumul Romîn-ban (II. 1877) jelent meg. 12 énekre van felosztva, 6 soros strófákkal.

Budai főesperesség, a veszprémi püspökségnek volt egyik kerülete. Területe a régi Pilis vármegyére egészben, Fejér vármegyéből a mai váli és adonyi járásra, Esztergomból az esztergomi járás nyugat-déli részére terjedt ki. V. ö. *Ortvay*, Magyar egyh. földr. I.; *Dedek*, Pest vm. tört. (Magy. Várm. és Városai I. k. 256 l.).

Budai görög-keleti szerb püspökség. A magyarországi 4 s a horvátországi 3 szerb egyházmegye közül lélekszámra a legkisebb, kiterjedésre nézve azonban a legnagyobb a budai püspökség. Joghatósága alá tartoznak a Duna mellékén 13 vármegyében igen szétszórtan előforduló szerb hitközségek, továbbá a pesti s az elszigetelten álló brassói görög hitközség. Van köztük nem egy olyan, melyben a még fennálló templomok mellett évek óta nincsenek hívek, pl. Czegléden, Nagykőrösön, Mosonban stb. A püspökséget 1695., közvetlenül a szerbek beköltözése után alapították. 1731-ben egyesítették vele a mohácsi püspökséget, melyet szintén 1695. alapítottak. Az egyházmegye székhelye kezdettől fogva Szentendre, az egykor igen népes és virágzó északi szerb központ, mely a XIX. sz. eleje óta azonban teljesen elvesztette korábbi jelentőségét. Az egész egyházmegye 2 esperességre oszlik: a *budaira:* 30 templommal, 23 plébániával és 12 plébánossal, és a *mohácsira:* 33 templommal, 25 plébániával és 18 plébánossal. A hitközségek száma a budaiban 26, a mohácsiban 41, beleértve az ú. n. flókközségeket is. Iskola van: a budaiban 15, a mohácsiban 29. Az egész egyházmegye híveinek száma körülbelül 20 ezer. Kulturális intézményeinél és jelentékeny anyagi eszközeinél fogva legvirágzóbb a két fővárosi község: Pest és Buda.

Budai hegység, a magyar középhegység dunajobbparti részében a Pilis-hegység egyik kisebb csoportja, mely Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegyében Budapest, Vörösvár, Zsámbék és Budaörs közt terül el. E hegycsoportot É. felé a Vörösvári völgy a Nagy-Kevély és a Pilis csoportjától, D.-en a Budáról Bicskére vezető ú. n. Mészáros-út völgyelése a törökbálinti domboktól választja el; K.-en a Duna képezi határát, Ny.-on az a tág hullámos síkság, mely Piliscsaba, Jenő, Páty és Biától Ny. felé a dorogi hegyekig, Zsámbékig és Bicskéig elterül. Ezen, magassága által nem annyira, mint terjedelme és természeti szépségei által kitünő hegységben két nagyobb csoportot különböztetünk

meg, egyiket *Nagykovácsi csoportnak*, a másikat szorosabb értelemben *Budai hegységnek* nevezhetjük. Amaz Vörösvár, Piliscsaba, Páty és Budakeszi közt terül el s középpontja Nagykovácsi. Ettől É.-ra és D.-re egy-egy nagyobb hegytömeg terül el, É.-on a Nagy-Szénáshegy (549 m.) csoportja, D.-en a Nagy Kopaszhegy (558 m.) szélesre elterülő erdős háta, a kettő Nagykovácsitól Ny.-ra jelentékenyebb hegység által egymással közvetlenül összefügg, minek következtében Nagykovácsi egy 3 oldal felől hegyektől körülzárt s csak K. felé keskenyen nyiló magas (346 m.) katlanban fekszik. A Nagy-Szénáshegy és a belőle kiágazó hegyek kopár mészképződmények, erősen kiárkolt völgyelésekkel és silány növényzettel; K.-i folytatásukban feltárt széntelepekkel s a Remetehegyen néhány kis barlanggal; A Nagy-Kopaszhegy csoportját ellenben túlnyomóan erdőségek borítják, s végső ága a Torbágy felett emelkedő Katalinhegy (345 m.).

Szorosabb értelemben B.-nek csak azon hegycsoportokat nevezzük, melyek Solymár, Hidegkút, Budakeszi, Budaörs és Budapest közt terülnek el s tagozatuk szerint 3 kisebb csoportra oszolnak szét. A legészakibb a *Hármashatárhegy csoportja*, mely Solymár és Hidegkút közt kezdődve, innen D. felé néző félkörben a Hármashatárhegyig huzódik, ahol szélesebbre elterülve a Lipótmező és Óbuda közti térséget hálózza be. E csoport élesen határolt keskeny gerinc alakjában Solymár felől a hidegkúti Kálváriahegyen (386 m.) át a Csúcshegybe (445 m.) folytatódik, gerincét több nyereg rovátkolja, lejtői É. felé a mély (129—117 m.) vörösvári völgybe, D. felé a magas fekvésű (247 m.) hidegkúti katlanba ereszkednek. Keskeny gerince erdős, lejtőit előbb nagyrészt szőllők borították, most részben fel vannak szántva, részben csak gyepesek. Hidegkúttól K.-re mélyebb nyereg választja el a Hárshegyen (462 m.) túl szélesre elterülő fensíkszerű, csak újabban beerdősített, meredek lejtőjű, nagy kiterjedésű Hármashatárhegy csoportjától. Ennek legmagasabb, gyönyörű kilátást nyujtó csúcsa maga a Hármashatárhegy (496 m.), kisebb csúcsai a Kecskehegy (497 m.), a Remetehegy (348 m.) és a Mátyáshegy (299 m.); valamennyi régebben kopár, most nagyrészt beerdősítve, lejtőin számos kőbányával és az elpusztult szőllők szomorú nyomaival. Az említett tetők által képezett, DK. felé csapó főgerincből a Hármashatárhegyből eleintén Ny., majd DDK. felé forduló mellékág ered, mely Ny. felé meredek sziklacsoportokkal esik alá, míg K. felé enyhén ereszkedik a főgerinctől elválasztó Szépvölgybe és Pálvölgyébe; e melléklánc tetői az Újlaki tető (418 m.), a Kecskehegy (479 m.), a Gugerhegy (376 m.) és a Lipótmező felett emelkedő Lipóthegy végső DK.-i alacsony nyúlványai a Csatárka, Ferenchegy (265 m.), Józsefhegy (232 m.), Rézmál, Rókushegy (249 m.), Rózsadomb és Kálváriadomb, melyek már Buda közvetlen szomszédságában emelkednek; azelőtt kitünő bortermőhelyek, ma nagyobbára kopár lejtők, de újabban mindjobban elszaporodó kertekkel és nyaralókkal. Az Újlaki hegyet egy 311 m. magas nyereg választja el a szélesre elterülő erdős Vadaskerttől (375 m.), mely Hidegkút és Lipótmező közt emelkedik. A Lipótmező kies völgytágulata és az Ördögárok mély medre a Hármashatárhegyi csoportot egy kisebb, nagyobbára erdős és kitünően kultivált csoporttól, a *Hárshegyi csoporttól* választja el; ennek legnagyobb emelkedése a B. egyik legszebb tagját képező Hárshegy (458 m.), melyhez a Kis-Hárshegy (361 m.) és Ferenczhalma csatlakozik; e szép csoportot több kies völgy (Kuruczles stb.) szeldeli és lejtőit számtalan nyaraló és kert díszíti. E csoportot Ny. felől az ördögárok völgye választja el a Nagykovácsi hegyektől, D.-en a budakeszi országút által jelölt völgyelés (melynek 360 m. magas nyergén a Szép Juhászné vendéglő áll) a János- és Svábhegy csoportjától különíti el.

A *János- és Svábhegy csoportja* a legmagasabb s legkiterjedettebb tagja. A szép Juhászné nyerge fölött közvetlenül emelkedik a B. legmagasabb csúcsa, a Jánoshegy (529 m.), melyből a 450—480 m. magas, szép erdőfedte széles gerinc D.-i, majd DK.-i irányban a Háromkúthegyen és a Normafán (471 m.) át az Istenhegyre, illetőleg a Svábhegyre vezet. E félköralakú hegylánc É. felől gyönyörű völgyeket (Zugliget, Csillagvölgy, Harangvölgy) zár körül, melyekben párjukat ritkító nyaralótelepek jöttek létre; a természet és az emberi tevékenység vállvetve működött közre, hogy itt valóságos paradicsomot teremtsen. A regényes hegyek (Hunyadihegy 349 m., Tündérhegy) övezte völgyekben szebbnél-szebb nyaralók, díszkertek, mulatóhelyek (Fácán, Disznófő) vannak, melyeket a főváros közönsége tömegesen keres fel; kitünő utak hálózzák be a jól ápolt erdőségeket s csinos messzelátók ékesítik a tetőket. A Svábhegyre, a nyaraló közönség ezen gócpontjára fogas kerekű vasúton és kitünő kocsi- és sétautakon juthatni. Tetején az Eötvös-nyaraló mulatóhely van, mely körül egész kis város jött létre templommal, iskolával és üzletekkel. A Jánoshegyet a Svábheggyel összekötő gerinc Ny. felé ritka szép erdőtakarta lejtőkkel (melyeket a főváros a kincstártól szerzett meg) ereszkedik Budakeszi felé; D.-i ágai azonban egészen eltérő jellegüek. Nagykiterjedésű, részben erdős, részben kopár, szaggatott völgyek határolta ágak csapnak DK.-i irányban, a köztük levő, felette mélyre kimosott völgyek helyenként járhatatlanok. A hegylejtők nagy része kopár és lakatlan. Völgyei közül a legszebb az Irhás árok (Lederner Graben) és a Farkasvölgy, tetői közül a Széchenyihegy (427 m., Széchenyi István emlékével és egy kilátóval), a Mártonhegy, az Orbánhegy, és mint végső emelkedései a Sashegy (329 m.) és Gellérthegy (235 m.) említendő. Hajdan itt kitünő bor termett, ma a bortermés korlátolt s a hegyek egy része kopár, sziklás; helyenként érdekes sziklaformációk (Ördögorma, 317 m.) és nagy kőbányák vannak, forrás azonban alig fakad valahol. E nyúlványok azon alacsony halmokat is képezik, melyek Sasad, Magasút, Dobogó, Örsöd s más nevek alatt (mindmegannyi bortermő hely) a budaörsi lapályig terülnek el, melyet a magy. kir. államvasutak budapest-győri vonala és a buda-bicskei országút (Mészárosút) követ. Ezektől Ny.-ra az a magasabb, kopársága, érdekes sziklaképződményei s részben karsztszerű jellegénél fogva érdekes *Budaörsi v. Csiki hegycsoport* terül

el, mely a főgerincből a Normafa- és Makkos-Mária közt ágazik ki és DNy.-i irányban a Csiki puszta felé csap (ormai: a Budaörsi hegy 438 m., Rossberg 366 m., 24 ökrös hegy 290 m.) s Budaörs bizarr kúpjait (Lukenberg 315 m., Strassberg 264 m., Törökugrató 251 méter) is magában foglalja. Az egész B.-ben ez a legkopárabb, legterméketlenebb csoport, mely a szőllők elpusztulása óta kevés gyümölcsön kivül alig terem valamit. E csoportban rendes völgyképződést sem észlelhetni, vízhiány, s teljes erdőtlensége jellemzi. Egészben véve nagy változatosság, nagy szakadozottság, többé-kevésbbé elkülönített völgyteknők és medencék jellemzik a B.-t, melyek részint DNy.-ról ÉK.-re, részint ÉNy.-ról DK.-re csapnak; a legnagyobb völgyteknők Buda határában, továbbá Budakeszi, Hidegkút és Nagykovácsi mellett vannak.

Geológiai tekintetben a B.-nek elég egyszerű szerkezete van. A számtalan magaslattá és hegygerinccé szakadozott hegységnek alapját a felső triaszhoz tartozó mészkő-képződmény alkotja, melynek alsó emeletét dolomit (Gellérthegy, Sashegy, Csiki hegység, Törökugrató, budaörsi Kálváriahegy, Farkasvölgy, Zugliget, a Jánoshegy oldalán, a Hármashatárhegytől a Mátyáshegyig), felső emeletét tömött mészkő képezi. A dolomit mindenütt kopár magaslatokat képez, csak helyenként (Jánoshegy, Nagykovácsi) fedi erdő; régente a most kopár tetőket is szép erdő boritotta, de azokat letarolták s mióta az eső a televényföldet lemosta, újból való befásításuk csak nehezen halad. A főváros azonban a Hármashatárhegy csoportjában már nagy területet ültetett be túlnyomóan fenyőfákkal. A tömött mészkő a dachstein-mésznek felel meg s leginkább a hegység belsejében mutatkozik. A dolomitból s mészkőből álló alaphegységre eocén és oligocén mészkő, márga, agyag, homokkő és konglomerát-rétegek települnek, tökéletlen és eredeti összefüggésükből későbbi eltolatások által szétszaggatott takarót képezve. Az eocénhez a Budán gyakori nummulit-mész tartozik; a legalsó eocén lerakódások, az édesvizi mész és barnaszén s többféle agyag csak néhány helyen ismeretes, nevezetesen Nagykovácsi és Szentiván határában van feltárva, ahol szénbányák is vannak. Sokkal nagyobb területet foglal el a nummulitmész, márga és konglomerát, melyet sok bányában fejtenek; szintén nagy elterjedése van az oligocénhez tartozó meszes homokkőnek (Hárshegy), a budai márgának (Gellérthegy) és a kiszcelli agyagnak (Mátyáshegy). Fiatal harmadkori (miocén) rétegek Budafoktól Biáig húzódnak s ott a budafoki fensíkot, az Iharos és Katalinhegyet alkotják. A felső miocén korbeli cerithium-rétegek Budafok és Diós táján lépnek fel, ezekre negyedkori édesvizi rétegek települnek, melyek lószból, homokból és kavicsból állanak; ez a völgyeket (Ördögárok) tetemes vastagságban födi s a szőllő legjobb termőhelye volt. Szintén negyedkori képződmény a budai hévvizekből lecsapódott mésztufa, mely a Várhegy és Gellérthegy hátán, Ó-Budánál a kiszcelli magaslaton s a Lipótmezőn lép fel.

A B. úgy forrásokban, mint folyóvizekben nagyon szegény, mindazáltal jelentékeny völgyei s mélyre bevágódott medrei vannak; legnagyobb völgye az Ördögárok völgye, mely a nagykovácsi katlanból indul ki, alsó részében a Hűvösvölgy nevet veszi fel s a Tabánban önti vizét a Dunába; rendes körülmények közt sekély vize záporok alkalmával óriási mértékben megdagad s nagy pusztításokat visz végbe (1875). A többi völgyek majdnem teljesen víz nélkül szűkölködnek. A B. flórája igen változatos és gazdag; a budai tölgyerdők a magasabb tetőkre és az északi oldalakra terjednek ki; érdekes és jellemző növényfajok igen gyakoriak. A főváros közelében kertek nagy számmal vannak, a gyümölcstermelés Nagykovácsi, Budakeszi, Solymár, Jenő, Páty és Torbágy vidékén virágzó; a szőllők a filloxera terjedése folytán tönkre mentek, de nagyrészt megújíttattak. A földmívelés a B.-ben nem jelentékeny. Bányászat csak Nagykovácsiban folyik barnaszénre. Nevezetesebb közlekedési ere a hüvösvölgyi és zugligeti villamoson, valamint a svábhegyi fogaskerekű vasúton kivül nincs; vasút D.-en és É.-on érinti (a m. kir. államvasutak budapest-győri vonala és a budapest-esztergomi vonal), közlekedési útjai Budakeszire, Nagykovácsiba, a Svábhegyre, Zugligetre, Hidegkútra vannak. A tulajdonképeni B. sűrűn van lakva, a nagykovácsi hegyekben ellenben csak kevés emberi lakás van. A hegységet a főváros kitünően gondozza; kitünő sétautak hálózzák be és a Jánoshegyen a főváros 1910. nagy (Erzsébet-) kilátótornyot épitett.

Irodalom. Gerlóczy Gyula és Dulácska Géza, Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leirása, Budapest 1879; Hofmann Károly, A buda-kovácsi hegység földtani viszonyai, Magy. k. földtani intézet évkönyve, 1871, 199—274; Hunfalvy János, A magyar birod. természeti viszonyainak leírása, II. k., Pest 1864; Hantken Miksa, A buda-esztergomi eocén tengeri képlet kitünőbb szintjeiről, M. földt. társ munkálatai, III. k., 1867, 182; u. a., A buda-vidéki ó-harmadkori képződmények, Földtani Közl., X. 41.; Hofmann Károly, Buda vidékének némely ó-harmadkori képződéséről, Földt. Közlöny X. 244; Szabó József, Pest-Buda környékének földtani leirása, Pest 1858; Hantken Miksa, Geológiai tanulmányok Buda és Tata között, Akad. mathem. és természettud. közlemények, I. 213; Galgóczy Károly, Pest, Pilis és Solt törv. egyes. megye monografiája, Budapest 1876—77, I. k.; Thirring Gusztáv, Budapest környéke, u. o. 1900; u. a., A budai és pilisi hegység történelmi emlékei, Turisták Lapja 1899. XI. évf.; Palóczy Lipót, Budapest és környéke, Budapest 1896. Számos értekezés a Földtani Közlönyben és a Földtani Intézet évkönyveiben.

Budai hévforrások (geol.). A B., amelyeknek hőfoka 43—64·75 között változik, nagyjából egy a Duna jobbpartjával összeeső vetődési vonal mentén törnek fel *(budai termális vonal)*, még pedig a budai alaphegységet formáló felső triaszkoru *dolomitból*, amint azt különösen a 970 m. mélységű városligeti artézi kút fúrása bebizonyította.

Budai jogkönyv, l. *Buda város jogkönyve.*

Budai kadarka, kékszemű, muskatályzamatú csemegeszőllő-fajta. Középérésű. Rövid metszés mellett is jól terem.

Budai káptalan. Az egykori Pilismegyének a veszprémi egyházmegyéhez tartozott része, a budai főesperesség területén, a mai Óbudán állott a Szt. Péter és Pálról elnevezett budai prépostság és káptalan, amelyet Turóczi krónikájának értesítése szerint már Szt. István alapított volna abból a hadizsákmányból, amelyet Keán bolgár fejedelem hadaitól elvett 1022 táján. Gyarapították a káptalant I. László és II. Géza királyok,

Ez utóbbi építtette fel pompás templomát is, amelyet 1150. Martinius egri püspök szentelt fel. A prépostság és káptalan gazdagságáról fogalmat alkothatunk magunknak II. Endre királynak 1212-iki kiváltságleveléből. Eszerint a Császárfürdőtől nyugatra eső terület, a közbeeső hegyeken-völgyeken át egész a Pilis-hegy oldaláig és K. felé a Dunáig, mind az övék volt. És a káptalan II. Endrétől kezdve csaknem minden királyunk és királynénk bőkezű gondoskodásának tárgya volt. Sokat köszönhetett Nagy Lajos anyjának, Erzsébet királynénak, ki templomát is újjáépíttette; Szilágyi Erzsébetnek és első sorban Borbálának, Zsigmond király nejének. Mint hiteles hely elsőrangú szerepet vitt hazánk történetében. Hivatalos kiadványaiban a Cap. Ecclesiae Budensis nevet viselte. Prépostjainak elég pontos és teljes névsorát ösmerjük. Fennállott 1648-ig, amikor is a király javadalmával együtt az esztergomi érsekségnek adta oda papnevelőjének a javadalmazására. Ez időtől kezdve csupán címét adományozzák.

Budai keserűvíz (geol.). A budai hegység D.-i tövében mintegy félkörben egymásmellé sorakozva, de elkülönülten apró medencékben csekély mélységű keserűvízkutak vannak, nevezetesen Budapest-Kelenföldön az Erzsébet sósfürdő keserűvizes kútjai, továbbá Budapest-Őrmezőn, a Budapest-Örsödön lévő Hunyadi János nevű keserűvizes telep s végre a főváros határától DNy.-ra fekvő és Budaörs községhez tartozó völgyben levő keserűvíz-telepek. A Gellért-hegytől egészen a Csiki hegyekig elhuzódó hegység főleg dolomitból áll, az előtte fekvő völgyek talaja pedig kisczelli agyag. A geológusok magyarázata szerint a keserűvíz a dolomit, kalciumnátriumföldpátok és pirit kölcsönös bomlásának az eredménye, amely anyagok részint szálban a hegységben, részint finom törmelék alakjában a kisczelli agyagban bennefoglaltatnak. A magnéziumszulfát képződése a dolomit és a pirit kölcsönös bomlása útján már a dolomit hegyek lejtőin indul meg, a keserűvíz teljes kialakulása azonban csak a kisczelli agyagtalaju völgyekben következik be. A dolomit és a pirit kölcsönös bomlásából $MgSO_4 7H_2O$ (keserűsó vagy epszomit) és $CaSO_4 2H_2O$ (gipsz), a földpát és a pirit bomlásából ellenben $Na_2SO_4 10H_2O$ (glaubersó v. mirabilit) keletkezik. Míg a gipsz szilárd halmazállapotu kristályok alakjában válik ki, addig a keserűsó és a glaubersó feloldódnak s együttesen szolgáltatják a keserű gyógyvizet. Az egyes medencék elkülönültsége magyarázza meg azt, hogy mindezen források az általános közös karakteren túl egymástól különböző összetételüek és természetüek. A B., kivált a *Hunyadi János-féle,* erős kiviteli cikk. L. *Ásványvizek.*

Budai krónika *(Chronicon Budense),* az első hazai nyomtatvány, melyet Budán, 1473 jún. 5. fejezett be Hess András könyvnyomtató és pártfogójának, Karai László budai prépostnak ajánlott, ki őt Olaszországból Magyarországba hívta volt. Hess nyomtatványából, melynek egyébiránt sem címlapja, sem címe nincsen és csupán utólag adták a Chronica Hungarorum nevet, ma mindössze hét példány ismeretes. Másodszor Podhradczky József bocsátotta közre Budán 1828; harmadszor 1900 jelent meg, Budapesten, Ranschburg Gusztáv költségén, pompás kiadásban, mely az elsőnek tökéletes hasonmása. Mint történelmi mű a B. részben Kézaival és a Bécsi Képes Krónikával kapcsolatos, amennyiben első felének forrása ugyanaz volt, amelyen amazok is fölépültek. Ezt a forrás-szöveget a B. a három mű közül a legpontosabban őrizte meg. Többi részei más természetüek: Nagy Lajosról Apród János küküllei esperes emlékiratát közli; utóbbról jóformán csak apró, száraz feljegyzései vannak, melyek 1468-ig terjednek. V. ö. *Domanovszky* Sándor, A B. (Századok 1902); *Kaindl,* Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. Archiv für österr. Gesch. (88. B. 2. Hälfte 425).

Budai márga, a budai hegyekben levő márga, illetőleg agyagos mész, meszes homok s homokos agyagrétegek képezte alsó oligocén korbeli emelet. A főváros budai részének közvetlen környékét főképen márga alkotja, s erre vonatkozik a B. név. A Várhegy főtömege ebből a márgából áll, s általában mondhatni, hogy a Várhegyet körülvevő hegykoszorunak a Várhegy felé néző oldalán mindenütt megvan a márga. Előfordulási helyei különösen a Várhegy K.-i, É.-i és Ny.-i oldala, a Jánoshegy, Ferenczhegy, a Szépvölgy, a Gellérthegy, a Nyárshegy, a Sashegy É.-i lejtője, a Svábhegyek, a Jánoshegy és Hárshegynek a város felé néző egyes pontjai, de megvan itt-ott ezen hegyeknek nem a város felé néző oldalain is. A dolomit hegyeket (Gellérthegy, Sashegy stb.) köpeny gyanánt veszi körül. A várhegyi alagút márgában van fúrva és innen építésekor igen becses kövületek kerültek elő. Néhol (pl. a Sashegy Ny.-i részén) a B. igen vékonyan palás és a széthasított palákban levél- és hallenyomatokat (Meletta sardinites és crenata) is találni. Igen jó cementet gyártanak a B.-ból a II. kerületben emelkedő Józsefhegy oldalán.

Budai prépostság. Zsigmond magyar király 1424 körül a budai várpalota közelében volt templomot védszentjéről címzett prépostsággá emelte és káptalant csatolt hozzá. Ebben az egyházban temették el 1464. Mátyás király első nejét, a cseh Katalint. 1490-ben itt tanácskoztak a főurak a királyválasztásról s 1514. Bakacs Tamás érsek itt adta át a vöröskeresztes zászlót Dósa Györgynek. A törökök elfoglalván Budát, a prépostság is elenyészett, de kiüzetésükkel visszaállt. 1716-ban a tűz pusztította el. 1720-ban a keresztes vitézek, vagyis a vöröscsillagos szabályozott kanonokok kapták a prépostságot és ezekre bizta 1771. Mária Terézia Szent István király sértetlenül fenmaradt jobbjának őrizetét. Régi elpusztult temploma helyett a kir. palota kápolnájában végezték az istentiszteletet, ellátván egyúttal az oda telepített angol kisasszonyok lelki gondozását is. 1881-ben a vöröscsillagos rend eltávozott Budáról s a kir. palota gondozását és a szent jobb őrzését az esztergomi egyházmegye vette át.

Budai Zitta *(Szitta) György,* 1596—1617-ig kassai ötvösmester; másként *Kolozsvári Z.*-nak is írják az egykorú feljegyzések, amiből az következik, hogy kolozsvári illetőségű s csak ván-

dorlásaiban fordult meg Budán, ahonnét a török zavarok elől Kassára ment, ahol 1599. nyert polgárjogot. V. ö. *Mihalik* J., Kassa város ötvösségének története (Budapest 1899, M. Tud. Akadémia kiadása).

Budai zsinat. 1. E név alatt mindenekelőtt azt az egyházi gyülekezetet értjük, amelyet 1232. tartott Budán — a mai Óbudán — Pecorari Jakab prenestei bíbornok, pápai követ, a II. Endre és Róbert esztergomi érsek között felmerült vitás ügyek s az érsektől kimondott interdictum ügyében.

2. A legfontosabb B. 1279. IV. László korában tartatott *Fülöp* fermói püspök, mint pápai követ elnöklete alatt. E zsinat kiváló jelentőséggel volt a magyar egyházra. Iratai a kor elsőrangú művelődéstörténeti forrásai. V. ö. *Péterffy*, Sacra Conc. T. I. A zsinati határozatokat bő magyar kivonatban közli: *Pauler* Gy., A magyar nemz. tört. az Árpádházi királyok kor. (II. kiad. Budapest 1899, II. k. 357—366 k.) A legteljesebb kiadás *Hube*, Antiquiss. Const.

3. 1308 nov. 18-án *Gentilis* bíbornok tartott Budán zsinatot Magyarország főpapjaival, mely az ország dolgairól fontos határozatokat hozott. A zsinati konstituciókat csak 1309. hirdették ki. Közli: *Péterffy* f. i. h.; *Fejér* Cod. Dipl. VIII[7] 58. l.; *Dudik*, Iter Romanum I.; *Wenzel*, Budai regesták.

4. 1791 szeptember 14. nyilt meg s október 13. végződött a protestáns egyházak budai zsinata. Az 1790—91. XXVI. t.-c. a protestáns egyházak vallásszabadságát — ha nem is teljes mértékben — biztosítván, úgy az ev., mint a ref. egyház sietett a két egyház vezérférfiai által Pozsonyban tartott egyetemes értekezlet határozata szerint, a királyi engedély megnyerése után zsinatot tartani, mely az egyházi kormányzás szervezetét a változott viszonyokhoz s a kor követelményeihez képest megállapítsa. A lutheránusok Pesten tartott zsinata egy időben nyilt meg a budai ref. zsinattal, melyen, mint az előjelek után bizton várható volt, a mind hatalmasabbá vált kiriarchia és a jóformán csak képzeletben élő hierarchia szelleme küzdött meg egymással. A küzdelem az erőszakos és különben is hatalmas világi elem javára dőlt el. A zsinat üléseiből néhányat a formaságok és a Sinay ügye foglaltak el s így voltaképen nem is értek rá a beható tanácskozásokra az egyes fontosabb kérdéseket illetőleg. A törvénykönyv, melyet e zsinat egybeállított, öt szakaszra oszlik, melyekben az egyházkormányzás, az egyházi fegyelem, a házasságügy, az iskolai szervezet és a vagyonügy van rendezve. Ám a zsinat működésének ez az eredménye soha törvényerőre nem emelkedett, amennyiben királyi szentesítést nem nyerhetett. Némely más intézkedése ellenben konventi határozatok és kerületi statutumok útján később mégis megvalósult, de az egészet átható kiriarchikus szellem mellőzésével. V. ö. *Révész* Kálmán, A lengyel disszidens kánonok története s befolyása a B. törvényhozására (Pápa 1887); Emlékkönyv a budai és pesti zsinatok százados évfordulójára (Bpest 1891); A zsinat jegyzőkönyvét l. a M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező 1874. évfolyamában.

Budajenő, kisk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, (1910) 972 német és magyar lak., postaügynökség; u. t. Zsámbék.

Budakalász *(Kaláz)*, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. pomázi j.-ban (1910) 2471 német, szerb és magyar lak., a budapest-szentendrei vasút állomása, postahivatallal, u. t. Pomáz. Lakói előbb túlnyomóan szőllőműveléséből éltek, most kőbányákban dolgoznak, melyek a B. felett emelkedő és turistáktól gyakran felkeresett Nagy-Kevély (537 m.) lejtőin és az alatta elterülő síkságon nagy számmal vannak. Téglagyárai is vannak. B.-t már az Árpád-korban említik, mint a Duna melletti (Békás-) Megyer fölött lakó nemzetség telepét, melynek környékén szőllők voltak; hajdan a Kalázi- vagy Kalózi-család birta, ennek kihalta után (a XV. század elején) a pomázi Csikó Tamás mint Kovács István budai polgár kalózi birtokának provizora szerepel. A török uralom alatt elnéptelenedett helyre I. Lipót szerbeket telepített le. B. környékén több barlang van. V. ö. *Thallóczy* Lajos, A B.-i barlangok (Pesti Napló 1877. 211. sz.).

Budakeszi, csinos nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, (1910) 712 házzal és 5224 lak. (1900-ban 4215 lak., közte 3896 német), takarékpénztárral, hitelszövetkezettel, posta- és távíróhivatallal, telefonállomással, csendőrőrssel, fürdőrészvénytársulattal. B. a Jánoshegy és Svábhegy gerincének alján, kiterjedt erdőségek szélén fekszik s a fővárosiaknak kedvelt nyaraló és kiránduló helye; a községtől Ny.-ra az elpusztult Felsőkeszi község templomának csekély romjai vannak. B. közelében, kies völgykatlanban *Makkos-Mária* búcsujáróhely van; régi templomát hajdan a trinitárius szerzetesek az óbudai Kiscell kolostor flókjaként birták s mellette kolostor volt; egy cserfa tetején most is látható Szűz Mária képe, melyet búcsújárók sűrűn keresnek fel. Határában fekszik az Erzsébet tüdővészesek szanatóriuma. V. ö. *Herrmann* Antal, A B.-i Mária-kép mondája (Turisták Lapja 1889, 15).

Budakovac, közs. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1900) 685 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Suhopolje.

Budalégy *(Eristalis* Latr.), a kétszárnyú rovarok *(Diptera)* rendjébe, a lebegő legyek *(Syrphidae)* közé tartozó nagy, méhforma légynem, amelynek hosszufarkú kukacai rothadó anyagokban, pöcegödrökben élnek; testök hátsó végének farkalakú nyulványán (ú. n. szifón) levő légcsövek segítségével lélegzenek s ezért farkukat a lélegzés alkalmával a környezetből a szabad levegőre dugják ki. Legközönségesebb faja az *Eristalis tenax* L., mely 14 mm. hosszú s árnyékszékekben gyakori. Egyéb nevei: iszaplégy, herelégy, méhmajmoló légy.

Budamér, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 573 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Lemes. E helység közelében játszódott le 1848 dec. 11. a B.-i ütközet. A mintegy 8000 embert számláló hadtestével Dukláról dec. 5. az országba betört Schlick 9-én akadály nélkül Eperjesig jutott előre. Pulszky Sándor alezredes az ellenségéhez hasonló számú, de gyakorlatlan csapatjait B.-től DNy.-ra a Tarcza és Hernád folyók között fekvő magaslatokon helyezte el védőállásba, hogy Schlick to-

vábbi előnyomulásának útját állja. A jobbszárnynak Bányafy, a középhadénak Gedeon, a balszárnynak pedig gróf Haller őrnagy volt a parancsnoka; a Török őrnagy vezényelte lovasság a jobbszárny mögött a Chvala boha nyergen állott fel. Schlick hadteste Eperjesről éjjeli 1 órakor indult útnak s hajnaltájt érkezett a lángban álló lemesi Tarczahidhoz, melynek helyreállítása sok vesződséggel járt. A Tarczán átkelve, Schlick a Fiedler dandárt Tapolcsány-Tihanyon (Hernádtihany) át a magyarok hátába, a Pergen és Deym dandárokat pedig B.-en át rendelte támadásra előre. Pulszky a harcot elfogadta ugyan, azonban a jobbszárnyán beosztott önkéntesek és nemzetőrök a támadásra előnyomuló osztrákok elől, még mielőtt döntő támadásra került volna a dolog, futásnak eredtek s így Pulszky csakhamar többi csapatjait Kassára s onnan még tovább rendelte vissza. Schlick este 6 órakor már Kassára vonult be s itt működését azzal kezdte meg, hogy a városra 60,000 forintnyi hadi sarcot vetett ki. A magyarok a B.-i ütközetben, illetve az azt követő rendetlen futásban 230 halottat és sebesültet vesztettek, 250 emberük pedig fogságba került, míg Schlick állítólag csak jelentéktelen veszteséget szenvedett. V. ö. *Breit*, Magyarország 1848—49-iki függetlenségi harcának katonai tört. 1. köt. 183. old.

Budaméry. Régi magyar család az Aba nemzetség Somosi ágazatából. A XIV. és XV. sz.-ban szerepelt B.-család első ismert őse, Péter, a XIII. sz. dereka táján élt s talán egy személy azzal a György fia Péterrel, ki 1246. Chobay nevű ősi birtokát eladta. Fiai: Somosi György, Miklós ispán, a nemsokára elhalt Tamás mester, János ispán és Mihály mester, 1280—87. mislyei prépost és egri kanonok, 1280. osztoztak meg. Közülök Miklós ivadékai a Somosi nevet viselték (kihalt a XIV. sz. vége felé), Györgytől származott a Somosi-család idősb ága (kihalt a XV. sz. közepe táján), a Kőszeghy-család (kihalt a XV. sz. közepe felé) és az ifjabb B. ág; János három fia (Egyed, Dénes és Andronikus) közül az első alapította az idősb B.-családot, mely négy izen virágzott s Egyed kisunokájában, Konya fia Péterben halt ki 1394. előtt. Az ifjabb ág alapítója az említett Somosi Györgytől (1280) származik, kinek három fia volt, ú. m. Péter (1284—1304) abaujvmegyei főispán; Ivánka, kit 1285. a tatárok öltek meg, és János mester (1285—1341). Ennek nyolc fia közül Pál és Péter ivadékait Somosiaknak nevezték, György ága a Kőszeghy, Miklósé pedig a B. nevet vette föl, de ez az ág sem tartott tovább egy századnál, a XV. sz. vége felé kihalt B. Porkoláb Györgyben. V. ö. *Wertner* M., A magy. nemz. I. 35., 318; *Karácsonyi* J., M. nemzetségek I. 16 s köv. l.

Budančevica, adók. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1900) 526 horvát-szerb lak.; vasúti megálló, u. p. és u. t. Kloštar.

Budanica, adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1900) 803 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Cabuna.

Budaörs, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, (1910) 1059 házzal és 7376 lak., (1900. 6104 lakos, közte 5669 német); van takarékpénztára, vasúti állomása, posta- és távirőhivatala és telefonállomása, csendőrőrse. B. a török uralom idején elpusztult, s csak a XVIII. sz. elején települt meg újra német lakosokkal; 1737 körül Zichy Péter gr. örökösei birták, kiknek várszerű kastélyuk volt itt; utóbb az óbudai koronauradalomhoz került, 1773. Mária Terézia a mercopaili merino-törzsjuhászat egy részét a B.-i koronauradalmi majorba helyezvén át, B. a magyar nemes juhtenyésztés bölcsőjévé lett. Lakói azelőtt túlnyomó részben szőllőmíveléssel foglalkoztak, a filloxera azonban a szőllőket kipusztította és bár a szőllők részben megújíttattak, hegyei most részben még pusztán állanak. A külön emelkedő úgynevezett Törökugratóról (251 m.) a nép azt hiszi, hogy róla Budavár bevétele alkalmával egy török parancsnok ugrott le, hogy a zsineghalált elkerülje. B. határában keserűvízforrások (Loser-féle, Palma, Herkules) fakadnak, melyeknek nagy elterjedtségük van. A közeli Csiki puszta hajdan lakott hely volt itt, de a török uralom alatt elpusztult.

Budaörsi hegycsoport, l. *Budai hegység.*

Buda pénze, l. *Attila-érmek.*

Budapest (*5 térképpel, 15 képmelléklettel, 2 szövegmelléklettel és 14 szövegábrával. Térképek:* 1. B. térképe; 2. B. közlekedési térképe; 3. B. és környéke; 4. B. IV. kerülete 1911-ben; 5. Pest sz. kir. városa 1758-ban. — *Képmellékletek:* 1. B.-i templomok; 2. Középületek; 3. Bérházak és villák; 4. Szobrok; 5. Hidak; 6. Mauzoleumok; 7. Élelmezési intézmények; 8. Egyetemi épületek; 9. Iskolák; 10. Muzeumok; 11. Fürdők; 12. Vízművek; 13. B. székesfőváros nagylakásos bérházai; 14. B. székesfőváros kislakásos bérházai; 15. Népotthon és Népszálló. — *Szövegmellékletek:* 1. Utcák és középületek jegyzéke; 2. B. helyi vasútjai). A cikk tartalma:

Budapest fekvése és területe.

B., a magyar birodalom fővárosa és a magyar király székvárosa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye székhelye, azelőtt sz. k., ma törvényhatósági joggal felruházott város, a Duna mindkét partján fekszik. Határa az é. sz. 47° 25′ 47″ és 47° 35′ 21″, valamint a k. h. 36° 36′ 5″ és 36° 53′ 27″ közt terül el; kiterjedése É.-ról D. felé 18, K.-ről Ny. felé 22 km. A főváros ezt a kiterjedését az 1872. XXXVI. t.-c. által nyerte. B. területe É.-on Solymár, Üröm, Békásmegyer, Ujpest és Rákospalota, K.-en Pestújhely, Rákosszentmihály, Czinkota, Rákoskeresztúr, Pestszentlőrincz, D.-en Kispest, Erzsébetfalva, Csepel, Budafok, Albertfalva, Kistétény, Nagytétény, Ny.-on Budaörs, Budakeszi, Nagykovácsi és Pesthidegkút területével határos; határainak hossza, vagyis egész kerülete 77·43 km.

Területe. A főváros és határának egész területe 19,444·29 ha., ebből szárazföld 18,661·27 ha., Dunaterület 783·02 ha. A szárazföldi részből 2560·22 ha. a beltelekre, 16,101·05 ha. a kültelkekre esik.

BUDAPEST.

Magyarázat:
Nevezetesebb épületek,
vasút
vill. vasút,
földalatti vill. vasút
lóvasút
hajójárat
kőbánya
erdő, kert, park,
szőllő
rét, legelő,
a főváros kerületeinek határai
Magasságok méterekben pl: 235
Mérték 1:35,000
0 100 400 800
méter.
B
C
D
E
F
G
H
1
2
3
4
5
Nagysziget
DUNA
ÚJPEST
Palotaujfalu
RÁKOSPALOTA
Remetehegy
Kiscell
Angyalföld
Vizafogó
Tervezett híd
Margitfürdő
Erdőtelek
Zöldmál
Szemlőhegy
Vérhalom
Rákosi rendező p. u.
Rákos tér
Béke tér
Herminamező
Kisszugló
VÁROSLIGET
Rézmál
Margit híd
Sporttelep
Rudolf tér
Felhagyott temetők
Óbudai hajógy.
Felső rakpart
Tomori tér
Palóc tér
Lukácsfürdő
Császárfürdő
Lipótvárosi áll.
Bosnyák tér
Mezőgazd. múzeum
Műcsarnok

RÉVAI-LEXIKON. Rajzolta: Péter Károly. RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

A Duna jobbparti szárazföldi rész területe 9983·27, a balparti részé 8678 ha.

Természeti viszonyok.

Hegyrajz. B. jobbparti részét a *Budai hegység* egyes csoportjai hálózzák be. E hegység egyfelől a Rózsadombbal, másfelől a Várheggyel és a Gellértheggyel közvetlenül a Duna medréig nyomul elő. A Várhegy és Rózsadomb közt nyiló lapály, melyet a Viziváros és Országút foglal el, Ny. felé a Hűvösvölgy és Ördögárok völgylapályában nyer folytatást. A budai hegységnek ez a fővölgye a hegység két csoportját (a Hármashatárhegy és a Jánoshegy-Svábhegy csoportját) egymástól elválasztja s egyúttal a főbb vizek levezetőjéül szolgál. A Hármashatárhegy csoportjától K.-re tágasabb lapály kiséri a Duna medrét, melybe ÉNy. felől a vörösvári völgyelés nyilik. Egy másik lapály a Gellérthegytől D.-re elterülő Kelenföld és Lágymányos, melyen a híres budai keserűvizek fakadnak. Ezt alacsony dombsor választja el a budaörsi völgylapálytól, melytől D.-re a Kamaraerdő és a tétényi fensík terül el. E hegycsoportok jelentékenyebb emelkedései a főváros területén: a Hármashatárhegy 496, Felső-Kecskehegy 497, Ujlaki-hegy 448, Kecskehegy 479, Vadaskert 375, Gugerhegy 376, Nagy-Hárshegy 458, Jánoshegy 529, Svábhegy 464, Kakukhegy 438, Kis-Svábhegy 258, Gellérthegy 235 és a Kőérberek (Kamaraerdő) 253 m. (Részletesebb leirását l. *Budai hegység.*)

A főváros balparti része alacsony fekvésű síkság, mely nagyrészt csak 8—10 m.-nyire emelkedik a Duna nullpontja fölé (legmélyebbek a Belvárosban a Váczi- és Molnár-utca, 7 m.) s csak ÉK. és K. felé (Teleki-tér 13 m., Kálvária-tér 15·8, Ludoviceum 17, Orczy-ut 18 m.) emelkedik magasabbra; ezért szükségessé vált egész városrészek talajának feltöltése s a rakodópartoknak megfelelő emelése. A főváros beépített részének legmagasabb pontjai a tenger szine felett a Várhegy 169, Naphegy 158, Gellérthegy 235, kőbányai Ó-hegy 149 m. Legmélyebb a Váczi-utca 103 és az óbudai Hajógyári sziget 103·5 m. A Lánchid közepe 112 m., hidfői 107·6 m. A Duna nullpontja 96·68 m.

Geológiai alakulás. A balparti alluviális síkság 3—15 m. mélységig homokból és kavicsból áll, mely alatt a kelet felé erősen vastagodó kisczelli, ill. vízálló agyag települ. A városligeti artézi kút fúrásakor kiderült, hogy a 15·53 m. vastag alluvium alatti harmadkori képződmények vastagsága 901·5 m. (agyag és homokkő folytonos váltakozásban, legalul kisczelli agyag 325·42 m. vastagságban) s ezek alatt a felső triászkorú dolomit találtatott; a kőbányai dombokat mediterrán lajtamész, agyag, homok, kavics, szarmata mész, pannóniai agyag, homok és levantei kavics alkotja. A jobbpart főalkotó közete a triasz-korbeli dolomit és a Dachstein-mész, melyekre jól kifejlődött eocén és oligocén rétegek (nummulit-mész, briozoás márga, budai márga, helyenként homokkő s felette kisczelli agyag és Pectunculus-homok) s ezekre kavicsból, homokból, mediterrán és cerithium-mészből, kongeria-agyagból, homokkőből és édesvizi mészből álló neogén képletek települnek; ezeket lősz és mésztufa takarja.

A talaj minősége. Míg a város dunajobbparti részein a talaj természettől fogva egyenlően kifogástalan volt mindig, a balparti egyes, különösen mélyebben fekvő s különböző altalaji vízerektől átszelt részein, hol a régebbi lakosság nem ügyelt a feltöltési anyag minéműségére, sok munkára volt szükség, hogy a talaj a közegészségügyi követelményeknek megfelelővé tétessék. Az e tekintetben keresztülvitt nagyszabású csatornázási, talajviz-vezetési és burkolási munkálatok irányítására kezdetben nagy befolyással voltak néhai Fodor József egyetemi tanár kitűnő vizsgálatai, s lehet mondani, az a céltudatos munkálkodás, amelyet a város e tekintetben kifejtett s mely következetesen és szigorúan érvényesítette a magánosok munkálatainál is a közegészségügy igényeit (talaj feltöltése kizárólag szervetlen anyaggal, csatornázási és vízelvezetési kényszer, pöcegödrök megszüntetése stb.), az egész város talajviszonyait kielégítővé tette.

A Duna. A Duna É.-D.-i irányban, először Ny. felé, azután K. felé kidomborodó ívben hasítja B. területét s hossza itt 15·27 km.; szélessége 3—800 m. (legszélesebb a Margitsziget É.-i csúcsánál, legkeskenyebb a Gellérthegynél), mélysége a nullponttól számítva 3·5—13 m.; a főváros határában összesen 783·02 ha. területet foglal el s medrében 5 sziget van: az újpesti, melynek keskeny Dunaágát téli kikötővé alakították át, az óbudai (102·79 ha.), a hajógyári és a régebben önálló kis budai szigettel egyesített Margit- (62·14 ha.), végül a főváros területén már kívül eső Csepelsziget. A Duna nullpontja 96·68 m.-nyire van az Adriai-tenger szine felett; a folyam közepes vízállása az 1880—1909. évek átlagában 2·35 m.; szélsőségei — 0·72 és 9·36 m. voltak.; tehát a vízjáték több mint 10 m. Az észlelt legmagasabb vízállások voltak: 1740: 10·24, 1775: 7·64, 1838: 9·36, 1876: 7·67 és 1891: 6·79 m. Legkisebb vízálláskor a Duna a fővárosnál mintegy 500 m³, legnagyobb vízálláskor mintegy 10,500 m³-t szállít másodpercenkint.

A főváros egy része mélyebb, mint a dunai nagy jeges árvizek szintje s ezért a partokat oly magasra kellett emelni, hogy rajtuk az árvizek át ne ömölhessenek; az alacsonyabb külterületeket töltések védik az elöntéstől. A kőpartok magassága 8·4 m. 0 pont fölött, de rajtuk még 9·00 m.-ig fölérő mellvédő fal is húzódik, úgy hogy a főváros 9·00 m. magas árvíz ellen védett. De mivel a legmagasabb árvizeket eddig a jégtorlódások okozták, igyekeztek a jégtorlódások keletkezésének lehetőségét is megszüntetni. Ebből a célból elzárták a soroksári Dunaágat, hogy a vizet a budafoki ágba tereljék. A Csepel-sziget felső végénél u. i. az ellaposodott mederben keletkeztek a jégtorlódások, melyeket a két ágban megosztott víz elragadó ereje csak nehezen birt megbontani. A bajon a víznek egyetlen mederbe szorításával segítettek. Ezenkívül a budafoki ágat is rendezték, mélyítették, széles helyeit párhuzamos művekkel szűkítették, úgy hogy a főváros a jégtorlódások veszedelmétől mentesnek mondható. A régi jeges árvizek közül megemlítjük az

1838-ikit, mely Pest 4254 háza közül 2281-et, Buda házai közül 601-et döntött romba, azonkívül Pesten megrongált 827, Budán 536 házat s 150 ember vesztét okozta. Az utolsó nagyobb áradás 1876 elején volt s ekkor a főváros területéből 1865 ha került víz alá. Az újabb árvizek nagyobb veszedelem nélkül folytak le.

A Duna szabályozásával részint a szigetek mellett, részint egyes széles mederszakaszokban a hajók számára téli kikötőket készítettek. Ilyen téli kikötők: az újpesti (32 ha), az óbudai (24·2 ha) és a lágymányosi (7 ha).

A soroksári Dunaág az elzárása után a hajózásra alkalmatlan, bűzhödő pocsolyává változott. Ezt a Dunaágat most szabályozzák. Az elzárást az árvíz szine fölé emelik, hogy az árvíz az ágba be ne hatolhasson. Ebben az árvízgátban két zsilipes nyílást késztenek. Egyet a soroksári ág vízzel való ellátása céljából és egy csegét a hajózás számára. Ezenkívül Ráczkeve táján is elzárják még a soroksári ágat s ide is csegét építenek. B. és Ráczkeve közt tehát a Dunaág mesterséges tóvá alakul, melyet a hajózás céljából csegék kötnek össze a fő Dunával. A munkálatok most vannak kivitel alatt.

Talajvíz. A főváros balpartján a vizátbocsátó rétegek a Duna felé lejtenek, tehát a talajvíz mindenütt a Duna felé szivárog s csekély vízállás mellett könnyen lefolyik, a Duna növekedésével ellenben visszatódul s a kutak víztükrét duzzasztja. A homokból és kavicsból álló felső földrétegek alatt, melyeknek vastagsága 3—15 m., mindenütt van víz, de a pesti belső kutak kevésbbé jó vizet adnak, mint a külsőbbek és a jobbpartiak. Minthogy a földalatti vizet az agyagrétegek át nem eresztik, helyenként földalatti medencék támadnak, melyekben a talajvíz rendesen magasabban áll, mint a Duna víztükre. Szabó a fővárostól É.-ra 3 ily medencét különböztet meg: a budapest-rákosit, az újpest-palotait és a káposztásmegyer-dunakeszi-fótit; mindegyik igen vízbő s a víz ott a természetes szürődésnél fogva igen jó.

Ásványos források. B. területén világhírű ásványos források fakadnak, melyek 3 csoportba oszthatók: 1. a Duna jobbpartján, a Gellérthegytől D.-re elterülő lapályon (Lágymányos) fakadó hideg keserűvíz-források; 2. a Duna mindkét partján, sőt magában a Duna medrében nagy mennyiségben fakadó hévvizek, és 3. a Duna balpartján fakadó hideg vasas források.

A Lágymányoson fakadó (1852. Schleisz György budai birtokos által felfedezett) keserűvizek főalkotórésze kénsavas magnézium és kénsavas nátrium, mely e vizeknek sajátságos ízüket adja; e sók nem valami meglevő telepből lúgoztatnak ki, hanem folyvást képződnek, mely vegytani folyamat a dolomitban és alsó oligocén márgában és agyagban — az ebben előforduló pirit bomlása folytán — megy végbe. E keserűvizek hőfoka változó; közepes hőmérsékletük 10·9° C. A megnyitott kutak száma mintegy 200 s ezek 3 helyen csoportosulnak: a Lágymányoson, az Őrmezőn és Örsödön a Dobogó alatt. A Lágymányoson fakadó források közül a Szent István, Hunyadi Mátyás I., II., Széchenyi István, Deák Ferenc, Heinrich és Hildegarde egyesített keserűsós-források vize a kereskedelembe *budai királykeserűvíz* néven kerül; ezek egy része az *Erzsébet-sósfürdőt* (l. o.) táplálja, mely szép lendületnek indult. Jelentékeny forrás még az *Aesculap-forrás*. Az őrmezei források a Ferenc József, az Apenta és a Saxlehner-féle források; a budai keserűvizek közül a legkoncentráltabbak és leghíresebbek a Dobogó alatt fakadó, Saxlehner András utódai tulajdonában levő *Hunyadi János* keserűvízforrások, melyek vize az egész világon el van terjedve. (Kivitel évi 8—10 millió liter.)

A hévvizek közül a Józsefhegy alatt levő Császár- és Lukácsfürdő, a Királyfürdő, a Margitsziget forrása és a városligeti artézi forrás *kénes hévvizek*, a Gellérthegy alatt fakadó rácfürdői, rudasfürdői és a sárosfürdői források *földes meszes hévvizek*. Utóbbiak már az Árpádok korában Alhévvizeknek, a Józsefhegy körül fakadók pedig Felhévvizeknek neveztettek; e források hőmérséklete igen különböző, a Császárfürdő ivó forrásának hőfoka 64·2° C., a mellette levő másik forrásé csak 24° C.; legtöbbje kevés kénhidrogént is tartalmaz; a margitszigeti és a városligeti források szénsavat is tartalmaznak. A Duna jobbpartján bugyogó forrásokból 24 óra alatt 486,000 hl. víz folyik ki; magasabb vízállásnál a hévvizek tükre, hőmérséklete és bősége is emelkedik. Ezen források közül különös nevezetességű a városligeti artézi forrás, melyet a főváros hatósága Zsigmondy Vilmos vezetése alatt 1868—1878. fúratott; 970·5 m. mélységből fakadó, 73·9° C. vize szintelen, hidrotion szagú és dús szénsavtartalma miatt csipős ízű; a forrás vízbősége 24 óra alatt 7600 hl.; ivásra és fürdésre szolgál. Kevésbbé jelentékenyek a Duna balpartján (Erzsébetkörút, Hársfa- és Nyárutca) fakadó s fürdésre használt hideg vasas források.

Éghajlat. B. éghajlata némileg átmenet az Alföld kontinentálisabb és a Dunántúl kissé mérsékeltebb éghajlata között. A jobbparti rész éghajlata az egyes pontok fekvése szerint eltérőbb, mint a balpartié, ahol egyébként a sűrűbb háztömegek hatása jobban érvényesül. Közegészségi szempontból fontos, hogy az uralkodó szél elsősorban az ÉNy.-i, másodsorban a Ny.-i, mely a tisztább hegyi levegőt a főváros balparti részébe viszi. B. évi középhőmérséklete (valódi közép) a meteorológiai intézetnek a Lovas-uton 153 m. magasságban végzett megfigyelései szerint 9·6° C., a legmelegebb hónap a július 20·9°-kal, a leghidegebb a január —2·3-kal. A hőmérő legmagasabb állása egy-egy esztendőben átlag 33·3°, legalacsonyabb állása pedig — 14·8°. Ezek az átlagos szélsőségek. Az abszolut szélsőségek az utolsó évtizedekben 38·2° 1892 aug. 18. és — 20·6° 1879 dec. 25. A pesti oldalon az évi középhőmérséklet hozzávetőleg 0·5—1·0°-kal magasabb; mint minden nagy városban, úgy itt is főleg nyáron a felmelegedett házfalak este és éjjel meleget sugároznak ki és a levegő hőmérsékletét emelik.

Az évi átlagos csapadékmennyiség (1871—1905) 640 mm., legtöbb esett 1882-ben 896 mm., legkevesebb 1904-ben 427 mm. A kora nyári esőzések az uralkodók, május és júniusban a csapadék átlaga 74 mm., februárban pedig csak 31 mm. A mult század 60-as évei nagyon szárazak vol-

BUDAPEST IV. KER. 1911-BEN.

Eskü tér
Erzsébet híd
Saskör
Sörház u.
Molnár u.
Angol hölgyek
Városház
Szerb egyh.
Pintér u.
Havas u.
Szarka u.
Só u.
Tud. egyetem
Egyetem u.
Királyi Pál utca
Orsz. nőkép. egyes.
Leánygimnázium
Bástya
Kecskeméti u.
Kálvin tér
Reform. templ.
Iparrajzisk.
Iskola
Ref. gym.
Vámház körút
Fővám tér
Központi vásárcsarnok
Fővámház
Ferencz József rakpart
Fer. József híd
Csarnok tér
Erkel u.
Magyarázat:
Villanyos vasút
Földalatti vill. vasút
D U N A F O L Y A M
RÉVAI-LEXIKON.
RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

PEST SZ. KIR. VÁROSA 1758-BAN.

MAGYARÁZAT:
A telkeknek nemzetiség szerint való kiosztása a foglalás után
Középületek
Németek
Magyarok
Szerbek
Ismeretlen nemzetségűek
Puszta helyek
1715 után kiosztott házhelyek
A kettős pontozott vonal a Rondella utcától a haltérig Jankovich szerint a régi városfal irányát mutatja.
Rómer Flóris után.
DUNA FOLYAM
Pálosok
Clarisszák
Városi
Rác templom
Sörfőzde
Középület
Jászberényi ház
Koháry ház
Wilfersheimb telke
Harruker
Kecskeméti kapu
Új lövőlde
Pálosok bástyája
Czélos bástya
Kis Rondella
Alsó Duna bástya
Lipót bástya
Belgrádi kapu?
Vízi kapu
Halász köz
Rév
Hal tér
Mészár székek
Úri utca
Hajdu utca
Pálos utca
Lipót utca
Bástya utca
Kecskeméti utca
Vízi kapu utca
Vízi kapu köz
Magyar u.
Rác u.
Alsó Bástya u.
Kecskeméti kapu k.
Kecskeméti kapu felé
Felső Bajor utca
Kötélgyártó u.
Koháry köz
Kőrösi u.
Kőrösi ház
Ferenc u.
Kecskeméti ház
Grófi fogadó
Iskola
Plébánia
Ágyúöntőde

tak, azoknak figyelembe vételével (1856–1905) az évi csapadék 598 mm.-re száll le (1863. csak 328 mm.-t mértek). Össze-vissza van egy esztendőben 121 csapadékos nap (legalább 0·1 mm. csapadékmennyiséggel) és 19 zivataros nap. Pusztító felhőszakadás ritkán fordul elő, ilyen esetek voltak: 1875 jún. 26. (103 mm.) és 1878 júl. 31 (108 mm.). B.-en az évi borultság az égbolt 0·52 részét boritja, legderültebb az augusztus (0·35), legborusabb a december (0·67), a páranyomás évi közepe 7·2 mm., a relativ nedvességé 73%, legszárazabb a levegő ápr.-ban (64%), legnedvesebb jan.-ban (87%), a légnyomás évi közepe 748·5 mm., 153 m. magasságban a tenger szine fölött.

Növényvilág. B. flórája a *Dunai flórakerületnek alföldi flórakörnyékébe* tartozik, még pedig ennek nyugati határvonalára, melyen e környék a *pannóniai flórakörnyékkel* érintkezik. Égalja a tenyészeti viszonyoknak nagyon kedvező, termőhelyei változatosak, flórája gazdag. A jobbparté hegyi, a balparté pusztai jellegű. Az erdő övei közül a tölgy és bükk öve fordul elő; a hegyi rétek, réti lápok, füves puszták és homoktérségek vegetációja szintén érdekes; szikes növényzet a keserűforrások körül, mocsaras flóra a Rákospatak mentén van kifejlődve. A termesztett növények közül legfontosabb volt — mielőtt a filloxera kipusztította — a szőllő. A hajdan híres szőllők részben már regeneráltatnak; azonkívül pompásak a gyümölcsösök: cseresznye, mandola, őszi és kajszin barack, meggy, szilva, dió, alma, körte. A főváros környékén észlelt növényfajok száma 1634, a nemeké 523, a családoké 108. Összefoglaló munka B. flórájáról: *Borbás* V., A főváros környékének növényzete (B. monografiájában.).

Állatvilág. B. faunája az ország többi vidékének állatvilágától több tekintetben eltér; változatos, jellemzetes és gazdag, mert benne nemcsak a szárazföldi, de a vizi állatok is képviselve vannak. Faunáját a palearktikus régió európai szubrégiójához számítják, de van sok állata, mely a mediterrán szubrégióit jellemzi. Legnevezetesebb állatja az Ablepharus pannonicus (l. *Ablepharus*), mely kizárólag csak a budai hegyekben fordul elő; rovarfaunája igen gazdag.

Ásványország. Az ásványország termékeire nézve l. fentebb a geológiai viszonyokról szóló pontot.

Topográfia.

B.-et már a természet két egymástól lényegesen különböző félre osztotta; a Duna jobbpartján épült *Buda* és *Óbuda* (I—III. kerület) akadálytalan terjeszkedésének a talaj egyenetlensége s a nehezen hozzáférhető hegyek határt szabnak; övé volt a mult, mely benne látta hazánk egyik védőbástyáját; a balparti Rákosmező homokján épült *Pest* (IV—X. ker.) ellenben akadálytalanul terjeszkedhetik minden irányban s az új korszellem, szakítva a mult emlékeivel és hagyományaival, s felismerve e lapály fontosságát, oda költöztette át a közélet nyilvánulásának majdnem minden tényezőjét. Bár Buda politikai jelentőségét részben még megtartotta s ma is a királyi családnak és több minisztériumnak székhelye, közgazdasági szerepét Pest vette át, mely különösen az alkotmány visszaállítása óta (1867) úgy a szellemi, mint az anyagi műveltség terén óriási haladást tett. Népességének gyors növekedésével lépést tartott építkezésének gyors emelkedése, fellendülő kereskedelme és ipara folytán pedig mintegy varázsütésre új élet és elevenség költözött az előbb csendes városba. Az alkotmányos korszak jótékony hatása mellett nagyrészt a természeti viszonyok okozták a Duna két partja közt kifejlődött különbségeket; Buda újabban a Gellérthegyen túli sík területeknek a beépítésbe való bevonása által vetette meg jövendő fejlődésének szélesebb alapjait.

A kerületek. B. alkotórészei a főváros egyesítésekor szervezett 10 közigazgatási kerület, úgymint:

a) a Duna jobbpartján (Budán): az I. kerület (Vár, Tabán és Krisztinaváros), a II. kerület (Országút és Viziváros) és a III. kerület (Újlak és Óbuda);

b) a Duna balpartján (Pesten): a IV. ker. (Belváros; l. a *Budapest IV. ker. 1911-ben* c. térképet), V. ker. (Lipótváros), VI. ker. (Terézváros), VII. ker. (Erzsébetváros), VIII. ker. (Józsefváros), IX. ker. (Ferencváros) és X. ker. (Kőbánya).

A budai oldalon nagyobbára a hegyrajz állapítja meg a kerületek határait. Az I. kerülethez tartozik a Várhegy s az attól D.-re elterülő völgylapály, valamint a Gellérthegy; hozzátartozik továbbá a Lágymányos és Kelenföld neve alatt ismeretes tágas lapály, most Buda leendő fejlődésének szinhelye, továbbá a már erősen benépesedett Svábhegy csoportja a Zugligettel és Hűvösvölggyel; a II. kerület a Várhegy K.-i és É.-i lejtőit foglalja magában, mihez még a Kálváriahegy, Rózsahegy és Rókushegy lejtői csatlakoznak, végül a III. kerület a budai hegyek és a Duna közt húzódó keskeny partszegélyen s a Hármashatárhegy csoportjának lejtőin terjeszkedik ki. A balparton a főbb közlekedési erek adják meg a város beosztásának vázát, magva a belső körút (Vámház-, Muzeum-, Károly-körút és Deák Ferenc-utca) által befogott Belváros; ennek sarokpontjaiból sugár irányban s legyezőszerüleg indul ki a Váczi-körút, Király-utca, Rákóczi- és Üllői-út, melyek az V., VI., VII., VIII. és IX. kerületet egymástól elkülönítik s kifelé való terjeszkedésüknek (a Józsefváros kivételével, melynek kültelke nincs) tág teret engednek; e sugárutakat harántul szegi az V—IX. kerületek neveit viselő Nagykörút (l. alább), mely az egyes kerületek közti közlekedést közvetíti. A régi fogyasztási vámvonal jelöli a sűrűbben beépített beltelket, melyen kívül a városi jelleget nélkülöző kültelkek terülnek el; ezek azonban mindjobban beépülnek, úgy hogy a vámvonalnak a balparti kerületekben már a fővárosi terület határáig való kitolása vált szükségessé.

Az egyes kerületek különböző időben jöttek létre, azért jellegük is nagyon különböző; a 169 m. magas hegyen fekvő, bástyáktól környezett *Vár* kisvárosra emlékeztető csöndes utcáiba a minisztériumok s az udvar öntenek némi életet; a *Tabán* (hajdan rác városrész) eredetileg a Gellérthegy lejtőire felnyúló keskeny utcáival s apró

házaival az új nagyszabású szabályozásoknak esett áldozatul, úgy hogy keleties jellegű festői képe már teljesen elveszett s helyet fog adni egy modern, szép városrésznek; a völgylapályt elfoglaló *Krisztinaváros* (hajdan Logod), mely eredetileg nyaralók telepének indult, újabban a nagyvárosi jellegű építkezések óriási terjedésével új fejlődési irányzatot vett. Hasonlóképen egészen modern nagyvárosi jellegű városrésszé alakul a Lágymányosnak most beépülő síksága. A Várhegytől a Császárfürdőig és Városmajorig elterülő lapályt a II. kerület (*Országút* és *Viziváros*, utóbbi a középkorban Szt.-Péter külváros) foglalja el, emez a budai kereskedelem és ipar központja, amaz eredetileg földmívelők lakóhelye. A III. ker. (*Újlak* és *Obuda*, előbbi régente Szt.-Jakab) nagyrészt vidéki jellegű, lakói leginkább szöllő- és gyári munkások; e kerület aránylag leglassabban ölt nagyvárosias jelleget. A balparti városrészek a bár fiatal, de magasra törő nagyváros bélyegét viselik magukon; a *Belváros*, B. city-je, a tudományos élet és a hatóságok széke, a régi polgárság központja, a legújabb nagyarányú szabályozások folytán egészen újjáépülni készül s világhírű korzójának (Dunapart) megadja az eddig nélkülözött megfelelő hátteret. A *Lipótváros* az üzleti élet, a nagykereskedelem, a tőke és a tőzsde székhelye, B. legszabályosabb városrésze, ahol az új országház tája a főváros legfényesebb részévé épült ki. A *Teréz-* és *Erzsébetváros* belső részeiben a kiskereskedés honol, külső utcáiban a munkás és napszámos népesség túlnyomó; az Andrássy-út és a Nagykörút külső képére is előkelő városrészt teremtett a régi szűk utcák helyén. A *Józsefváros* belső része (a Nemzeti Múzeum körül) a főurak kedvelt lakóhelye, külső s eddig kevéssé fejlett (de igen népes) részében a kisiparosok és a szegényebb néposztályok élnek, míg a vele szomszédos *Ferencvárosban* majorosok és fuvarosok telepedtek meg nagy számmal; a fővámhivatal, elevátor s gőzmalmok körül azonban nagyvárosi élet lüktet. Végül a X. ker. (*Kőbánya*), a fővárostól egészen elkülönítve fekszik, s lakói leginkább gyármunkások és napszámosok, kik a nagy gyári vállalatokban, téglavetőkben és sörfőzőkben keresik kenyerüket; a közigazgatásilag ide tartozó, de az Üllői-út mentén épült tisztviselőtelep több mint 200 csinos magánházból áll.

A főváros újabbkori fejlődését áttekintve, általában mondhatni, hogy a város főleg az utolsó 20 év alatt oly óriási mértékben lendült fel, mely világváros színvonalára emelte; lakóinak száma megháromszorozódott, egészen új városrészek keletkeztek, a nagyszabású szabályozások és két díszes dunai híd építése pedig a régibb kerületek jellegét és képét is lényegesen megváltoztatták. A rendkívül élénk építési tevékenység, mely különösen az 1898. évig lázas mérveket öltött és 1910 óta újból óriásilag megindult, ezer meg ezer lakóházat, köztük számos bérpalotát és nevezetes középületet teremtett s különösen a baloldali (pesti), már régebben is gyors növekedésben lévő kerületeket gyarapította. De a kezdettől fogva csöndesebb jobbpart (Buda) is a testvérvárosok egyesítése előtt alig sejtett fellendülést mutat, mely az új hidak építése és az előbb elhanyagolt forgalmi eszközök tökéletesítése következtében a jövőre is még nagyobb felvirágzást enged remélni.

Szabályozás. B. fejlődése leginkább csak egyesítése óta vett nagyobb lendületet. Gróf *Andrássy* Gyula kezdeményezésére a törvényhozás a kormánynak a főváros szabályozására és emelésére az 1870. évi X. t.-c.-ben sorsolási kölcsön útján 24 millió frtnyi pénzalapot bocsátott rendelkezésére s az 1870. LX. és 1871. XLII. t.-c.-ben az Andrássy-út (akkor Sugár-út) és Nagy-körút építését kimondotta, a szükséges szabályozási munkálatok vezetésére pedig a fővárosi közmunkák tanácsát léptette életbe. Az ez által hirdetett pályázaton a 10 versenyző közül (némi változtatással) *Lechner* Lajos terve fogadtatott el az általános szabályozás alapjául. E tervezet alapján jött létre az Andrássy-út s a Nagy-körút, a Podmaniczky-utcának a Váczi-körútig való meghosszabbítása, a belső körút boulevardozása, a Külső Váczi-út (ma Váczi-út) kiszélesítése; ezenkívül terveztetett egy külső körút, mely a Margitsziget fölött indulna ki a Dunaparttól s a Városliget külső határán elhaladva, az egész várost megkerülné. Hasonlókép terveztek Budán egy nagy körutat, mely a Margit-hídtól kiindulva, a Városmajor felől, a Vérmező szélén huzódik el s a Gellérthegyet megkerülve, Kelenföldön, a Ferenc-körúttal szemben érné a Dunát. E tervezet kiterjeszkedett végül a Duna szabályozására, a Margithíd és vámházkörúti híd, a Gellérthegyen túl pedig hajókikötő létesítésére is (ezt utóbb elejtették).

E nagyszabású szabályozási tervek megindítása óta a fővárosi hatóság és a kormány igen nagy összegeket fordítottak építkezésekre s a főváros szépítésére. Maga a főváros a szükséges középületek s közmunkák létesítésére közjövedelmének 50%-át fordítja (1867—1883-ig 74.853,668 koronát), a kormány pedig szabályozásokra s építkezésekre az 1867—83-iki években nem kevesebb mint 127.524,108 koronát szavazott meg.

Az eredeti tervezetben felvett szabályozások legnagyobb részt már végrehajtattak s a budai körút is meg van nyitva, bár korántsincsen beépítve. A főváros rohamos fejlődése újabb szabályozások és városrendezések foganatosítását is tette szükségessé, melyek egyes városrészek arculatát teljesen megváltoztatták.

Ily nagymérvű szabályozások szinhelye volt legutóbb a Belváros. Az Erzsébet-híd építésével kapcsolatban a *Kossuth Lajos-utca* kiszélesíttetett s az egész sűrűn beépített rendezetlen városrész, mely a Ferenciek-terétől az Eskü-térig elterült, lebontatott és szabályoztatott. Ezen új városrész főere a díszes *Eskü-út*, mely a Kossuth Lajos-utca folytatásaként (bár megtört vonalban) vezettetett a hídhoz, két oldalt a király bérpalotájától, a Belvárosi takarékpénztár palotájától és a Klotild-palotáktól szegélyezve. A szabályozásnak áldozatul esett a *Kasselik* Ferenctől 1844. épített tornyos *régi városháza* és a csinos barokizlésű *Grassalkovics-palota* a Kossuth Lajos-utcában. Az új útvonalak díszes házakkal épültek be; a sza-

bályozás és hídépítés folytán gödörbe került a belvárosi *plébánia-templom* és a *piarista rendház;* ezek azonban a legutóbb elfogadott szabályozással kapcsolatos restaurálás, illetőleg újjáépítés folyamán szerencsés végleges megoldáshoz jutnak. Jelentékeny szabályozás vált szükségessé a Ferenc József-híd pesti feje körül, ahol a *központi vásárcsarnok* épült. Új alkotás a Kaplony-utca megnyitása is, az Egyetem-tértől a Magyar-utcáig, melynek a Muzeum-körútig való folytatását tervezik. A jelenleg városházul szolgáló régi *Károly-kaszárnya* helyén épitendő bérházcsoport és a vele kapcsolatos szabályozás a Belváros képét teljesen meg fogja változtatni, de e szabályozás terve végleg megállapítva még nincsen. Az új városházát az Erzsébet-térre tervezik, melynek parkját a Váczi-körútig és a Szt. István templomig vinnék ki.

Óriási változáson ment át a Lipótváros, ahol az 1786. emelt, nagy négyszöget képezett s 4 tompa sarkán hatalmas pavillonoktól bezárt (36,025 m² területű) *Újépület* megváltása és lebontása (1898) folytán egy egész új városrész keletkezett, melynek központja a hatalmas *Szabadság-tér* a tőzsde és az Osztrák Magyar Bank palotáival és számos más díszes palotával. Ez és a közeli *Országház-tér* környéke most B. egyik legelőkelőbb része. A Terézvárosban az Andrássy-út és a Nagy-körút megépítése óta nagyobb szabályozás nem történt; az Erzsébetvárosban a Wesselényi-utcának a Károly-körútig való meghosszabbítása üdvös rést nyitott a sűrűn beépített kerület belső részeiben, melyeknek a tervezett Erzsébet-sugárút fogja új egészséges fejlődésre a lehetőséget megadni.

A Duna jobbpartján a Gellérthegy alatti lágymányosi terület szabályozása és fokozatos beépítése által egy a legszebb fejlődésre jogosító új, nagy városrész vette kezdetét; ezenkívül megnyílt a budai belső körút (Attila- és Krisztina-körút) és az Ördögárok a Karátsonyi-palotától a Városmajorig beboltoztatott. Új körút van tervezve a Tabánon át is és végrehajtás előtt áll a Tabán szabályozási terve, mely a régi, zegzugos és piszkos sikátorok helyébe a legmodernebb, előkelő városrészt fogja oda varázsolni. A II. kerületben a Margit-rakpart és Országút körül folyt a szabályozás; végül a III. kerület szabályozási terve s különösen a Hungária-úti híd ez eddig elhanyagolt kerület építészeti fejlődését is új irányba fogja terelni.

Utcák és terek. 1695-ben Rómer szerint Pesten 40 utca és 3 tér volt; 1803. már 129; 1853 : 238; Budán ugyanakkor 99 utcát és teret számláltak. Jelenleg a főváros egész területén 1294 utca és 102 tér van, miből a beltelkekre 772 utca és 89 tér esik. Leghosszabb beltelki utak a Bécsi-út (3075 m.), Soroksári-út (2427 m.), Üllői-út (az Orczy-útig 2351 m.), Andrássy-út (2313 m.) és Krisztina-körút (2127 m.); más nevezetesebb utak közül a Baross-utca 1943, a Váczi-út 1678, a Király-utca (a fasorig) 1625, a Rákóczi-út 1596, a Váczi-körút 1414 m. hosszú; a Nagy-körút egész hossza 4300 m. Legszélesebb a Nagy-körút (38 m.), az Andrássy-út az Oktogonig 34, azon túl 44·5 m., a Rákóczi-út 37 m. széles. Legtöbb ház van a Lajos-utcában 162, Vörösvári-úton 133, Váczi-úton 128, Thököly-úton 124, Bécsi-úton 121, Andrássy-úton 117, Üllői-úton 107, Baross-utcában 106, Király-utcában 93. Legnépesebb utcák: az Üllői-út 12,310, a Király-utca 10,842, Dob-utca 9873, Váczi-út 8518, Hungária-körút 7710, Baross-utca 7420, Izabella-utca 6934, József-körút 6899, Rózsa-utca 6654, Szondy-utca 6637, Ráday-utca 6505, Rákóczi-út 6371, Visegrádi-utca 6293, Thököly-út 6190, Andrássy-út 6180, Dembinszky-út 6054, Váczi-körút 5978, a jobbparton a Lajos-utca 5475 lakóval. Az összes utcák és utak területe a beltelken 538, a kültelken 1100 ha.

A főváros szabályozása által, különösen a Duna balpartján, a jelentékeny és szép utaknak egész hálózata jött létre. Valamennyi közül legnevezetesebb az *Andrássy-út* (előbb Sugár-út), mely a Váczi-körútból kiágazva ÉK. felé (a régi Hermina-tér irányában) a Városligetig vezet. Az 1870. évi LX. t.-c. az út területének megszerzésére s a kiépítésre 6.671,818 koronát, a kisajátításokra pedig 9.727,624 koronát engedélyezett, mely utóbbi összeg az újonnan alakítandó telkek eladási árából visszafizetendő volt. 1872 márc. 9. létrejött a Sugár-út és környékének építése iránt az általános magyar municipális hitelintézet, a francia-magyar bank és a báró Erlanger bankházzal kötött szerződés, melynek értelmében a vállalkozók a telkeket a kisajátítási áron megveszik s az utat 5, a mellékutcákat 10 év alatt kiépítik, miért a közmunkák tanácsától 2.076,000 kor. segélyt nyernek. Még azon évben 34 ház lebontatott, s 207 telek és ház 17.473,744 koronáért megszereztetett; 1875. az egész út ki volt nyitva, úgy hogy 1876-ban a szerződés felbontatott s a közmunkák tanácsának tulajdonában maradt 155 újonnan alakított építési telek eladásra került. A kész úttest 1876 aug. 20-án adatott át a közforgalomnak; az utolsó telek 1885-ben épült be, amidőn az út *Andrássy* nevét nyerte. Az Andrássy-út ma egész Európában ritkítja párját; a körtérig 3- és 4-emeletes paloták sorakoznak egymás mellé (köztük a m. kir. operaház s vele szemben a m. kir. államvasutak nyugdij-palotája); azon túl díszes nyaralók. Az átmenet a nagy város pompás palotáitól a Városliget kies nyaralóiig kiváló szépen sikerült.

Az Andrássy-utat az Oktogonon a *Nagy-körút* keresztezi; ez a Margithídtól a Ny.-i pályaudvar, az Oktogon s az üllői-úti kaszárnya érintésével hatalmas félkörben a Boráros-térig vonul s egyes részeiben az átszelt közigazgatási kerületek nevét *(Lipót-, Teréz-, Erzsébet-, József-, Ferenc-körút)* viseli. Kisajátítása, mely 1883. történt, 3.443,586 koronányi összeget igényelt, mely részben az 1871. XLII. és 1872. VII. t.-c. által, részben a kormánytól engedélyezett előlegek által folyósíttatott. A körút kiépítése 6.229,598 koronába került. Ez a főváros legszélesebb útja, s az Andrássy-út méltó versenytársa; sajnos, hogy egész vonalán egyetlen középület sem nyert elhelyezést s a körút egyhanguságát nem szakítják meg terek, square-k vagy parkok.

A Belvárost környező körutak közül a közmunkák tanácsa 1871—72. a *Váczi-körutat*, 1875. a *Károly-körutat*, 1880. a *Muzeum-* és *Vámház-körutat* boulevardoztatta s 34 méterre szélesítette

ki; e 2.408,748 koronányi költség által e körutak is B. elsőrendű közlekedési ereivé váltak, melyeken igen élénk üzleti élet lüktet. A Károly-körút kevésbbé szép, legnagyobb részét régibb épületek (Orczy-ház, központi városháza) foglalják el. A Muzeum-körút ismét B. legszebb részei közé tartozik; díszes magánépületei mellett hatását a Nemzeti Muzeum klasszikus épülete, a régi műegyetem, a természetrajzi intézetek s a Nemzeti Szinház bérházának palotái emelik.

A belső körútból kiágazólag a *Rákóczi-út* (előbb Kerepesi-út) egyenes irányban a K.-i pályaudvar felé nyílik; egyenlőtlen szélessége, részben elhibázott szabályozása s befejezetlen építkezése az arányainál fogva nagyszerű út hatását némileg csökkentik ugyan, de forgalma akkora, hogy megosztása céljából a Népszinház-utca rendezése vált szükségessé. A Rákóczi-utat a főváros 1873—75. években 869,000 K költségen boulevardoztatta. Épületei közül a Nemzeti és Népszinház, a Rókus-kórház, a Luther-udvar, az evang. tót templommal, több szálloda s díszes magánház válik ki. Folytatásául tekinthető a régi Hatvani-utca kiszélesítése által nyert díszes *Kossuth Lajos-utca*, mely — bár szög alatt — a Dunáig nyert folytatást a Belváros legsűrűbben beépített részén át tört *Eskü-úttal*, melyet két oldalt impozáns bérpaloták (Klotild kir. hercegnő két palotája, a Kigyó-téren álló királyi bérpalota stb.) szegélyeznek. Az *Üllői-út* belső részét a főváros 1879., külső részét 1888. boulevardoztatta; jelentékenyebb épületei: az egyetem orvoskari épületei, a Köztelek, az Iparművészeti Muzeum, az üllőiúti kaszárnya, a Stefánia gyermekkórház, a törvényszéki orvostani intézet, s külső részeiben a női klinika, a Ludoviceum, a Szent István közkórház és több katonai épület; ugyanott van az Orczykert és a megcsonkitott és más felé áthelyezendő egyetemi füvészkert. Mint újabb alkotás említendő a *Podmaniczky-utca* és az *Alkotmány-utca*, amaz a Váczi-körútból ÉK.-i irányban kiágazó Bárány-utca szabályozásából s a Városligetig való folytatásából jött létre. Az Alkotmány-utca a Váczi-körútról egyenesen az országházra nyílik, s már is B. legdíszesebb utcái közt foglal helyet; benne az igazságügyi, erdészeti palota, unitárius egyház, hirlapirók nyugdijintézete, keresk. akadémia palotái állanak. Kevésbbé szép, de a most folyó építkezések által is előkelő képet nyer a Belvárosban a *Váczi-utca*, melyben a legelegánsabb üzletek vannak s a fővárosi élet itt legmozgalmasabb. A jobbparton kiválik a Főherceg Albrecht-út, a még kevéssé kiépített budai körút (Margit-, Krisztina-, Attila-körút) s a királyi palotához vezető Palota-út, továbbá a Fehérvári-út szép vonala, számos új mellékutcájával.

Nagyobb *tér* a jobbparton kevés van; legjelentékenyebb a Szt. György-tér, a Palota-tér, Dísz-tér, Szt. Háromság-tér (a koronázó templommal), a Nándor-tér, a Lánchíd-tér, Szilágyi Dezső-, Batthyány-, Pálffy-, Széna-, Marczibányi- és az óbudai Fő-tér. A balparti terek közül legszebb s legimpozánsabb a *Ferenc József-tér* (2·59 ha.) a Magyar Tudományos Akadémia, a Lloyd-társulat palotájával, mely nemrég a Budapesti Kereskedelmi Testület tulajdonába ment át, amely azt a Trieszti Általános Biztosító-Társaságnak adta el, a m. kir. államrendőrség, a Gresham biztosító-társulat és a kereskedelmi bank palotájával; a tér közepére a Lánchíd torkollik s előtte 3 sétány van, melyek kettejében Deák Ferenc és gr. Széchenyi István szobra áll (utóbbi mögött Szarvas Gábor és Salamon Ferenc mellszobrai), míg a harmadikra Ferenc József király lovas-szobra van tervezve; e helyen állott az ország összes vármegyéinek földjéből összehordott koronázási domb, melyen a király koronázásakor (1867 jún. 8.) a szokásos kardvágásokat végezte; ezt 1877. lebontották. Az *Erzsébet-tér* (3·1 ha.), melyen hajdan a német szinház állott, a legszebb terek egyike, árnyas parkkal, díszes kioszkkal (Haliczky és Heinzmann műve, de a Nemzeti Szalon ráépítése által 1907. eredeti jellegéből kivetkőztetve), Semmelweis és özv. Veres Pálné szobraival s meteorológiai házikóval. A *József-tér* (0·6 ha.) ültetványei közt József nádor szobra áll. A Ferenc József-térhez csatlakozó kis *Eötvös-teret* báró Eötvös József szobra díszíti. A *Vigadó-tér* csinos parkjában a kis kioszk, hátterében a Vigadó palotája, a *Gizella-téren* (0·9 ha.) a Haas-féle palota, a Gerbeaud-palota és Vörösmarty márványszobra tűnik ki. Teljesen új alkotások a Lipótvárosban a nagy kiterjedésű *Szabadság-tér* (4·3 ha.), mely az Újepület és a régi Széchenyi-tér helyén keletkezett, B. egyik legimpozánsabb tere, a Főnix, az Osztr.-Magy. Bank, az Osztálysorsjáték, az Adria-társulat palotáival, díszes ültetvényekkel; továbbá az *Országház-tér* (6·5 ha.), az új országház és a Kúria gyönyörű palotáival, a *Rudolf-tér* (1·9 ha.) a Margit-híd fejénél. A Váczi-körútra nyiló *Szt. István* (előbb Lipót-) *tér* közepén a Szt. István-templom emelkedik. A Belváros terei a nagyarányú szabályozások folytán teljesen átalakultak; legnagyobb ma az Erzsébet-híd pesti feje körül a régi tér megnagyobbítása által keletkezett *Eskü-tér* (1·02 ha.), ahol a plébániatemplom előtt I. Ferenc József király 1867. a magyar alkotmányra megesküdött, szép új palotáival. Említendők még a *Szervita-tér*, a szerviták templomával, a *Kristóf-tér*, melynek a Váczi-utcába sarkalló egyik házán 1910-ig a nagy Kristóf-szobor állott, a *Ferenciek-tere* a ferenciek templomával és bazárjával, valamint az egyetemi könyvtár épületével és a Király-bazárral, az *Egyetem-tér* az egyetem új épületével s az egyetemi templommal; a Belvárost körülfutó körutak mentén a *Deák-tér* az evang. templommal és az újonnan épült hatalmas Anker-palotával, a *Kálvin-tér* (1·06 ha.) a ref. templommal s a Pesti hazai I. takarékpénztár áldozatkészségéből emelt díszkúttal, a *Petőfi-tér* a gör. templommal és Petőfi szobrával, végül a *Fővám-tér* (2·5 ha.) a fővámpalotával és a közp. vásárcsarnokkal. A Terézváros legszebb tere az Andrássy-út és Nagykörút keresztezésénél létesített *Oktogon*, 4 egyforma palotaszerű épülettel, továbbá szintén az Andrássy-út mentén a nagy köröndd az Andrássy-udvarral, Hübner-udvarral s a m. k. államvasutak palotáival, ültetvényei közt 4 szoborral és szökőkutakkal; a *Liszt Ferenc-tér* az orsz. zeneakadémia palotájával; kevésbbé jelentékeny a Hunyadi-tér és Lövölde-tér. Az Erzsébetvárosban a Szegényház-, István-, Almássy-, Bethlen- és az

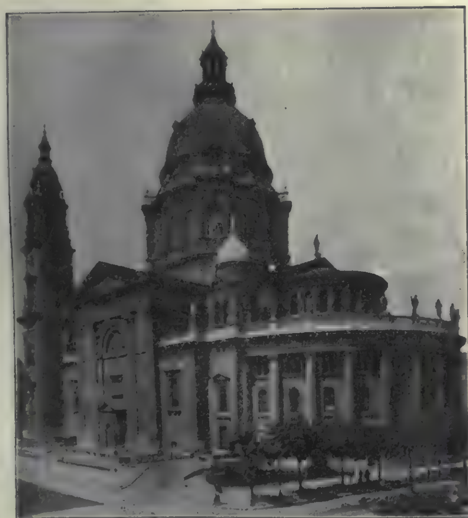
BUDAPESTI TEMPLOMOK.

Budavári koronázó templom.

Egyetemi templom.

Szent István templom.

Zsinagóga.

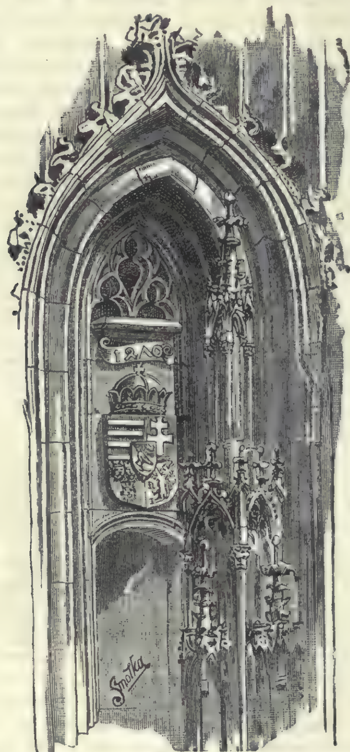
impozáns *Baross-tér* (3·2 ha.), a keleti pályaudvarral és Baross Gábor szobrával; a Józsefvárosban van B. legnagyobb tere, a *Tisza Kálmán-tér* (8·4 ha.), melynek ültetvényei között a Népopera épülete áll és a főv. népház és közkönyvtár fog épülni. A Mátyás-, Rákóczi-, Mária Terézia-, Kálvária- és Teleki-tér építészileg jelentéktelenek. A Ferencvárosban a *Bakács-tér* (a ferencvárosi templommal), a Ferenc-tér, a *Boráros-tér* (1·7 ha.) Kőbányán a nagykiterjedésű, de még kiépítetlen Schuster János-tér (4 ha), a Szt. László-tér (3·5 ha.), a Martinovics-tér, a Liget-tér és Mázsatér, a tisztviselőtelepen pedig a Rezső-tér említhető. Végül kiemelendő a Lipót- és Belváros Dunapartjának egy részén, valamint a budai parton elhuzódó *korzó*, melyek nagyszerű fekvésükkel, páratlan kilátásukkal, impozáns palotasoraikkal, pompás sétányaikkal és a rajtuk nyüzsgő népességgel B. egyik, a külföld által is leginkább bámult része.

Építészeti fejlődés. A rómaiak építészeti tevékenysége Aquincumban (l. o.) hagyott nyomokat. A középkorból csak kevés emlék maradt reánk, de Budavára egész elrendezésében, sőt egyes részleteiben is az átalakulások ellenére még magán viseli a középkori jelleget. Itt emelkedik a koronázó templom és az ú. n. *Csonka-torony* 1252 tájáról, IV. Béla idejéből. Abból a nagy építészeti tevékenységből, mely Mátyás király idejében a pompás épületek egész sorát hozta létre, a török pusztítás mitsem hagyott meg. A török uralom némi nyomai a Császár- és Rudas-fürdőben s a Gül baba sírjában maradtak meg; az utóbb keletkezett épületek szegényesek, izléstelenek, még a templomok közül is csak néhánynak van műbecse. A magánépítkezés tevékenysége azonban helyenként csinos és némi műbeccsel biró házakat létesített, kivált a barok építészeti korban, melyeknek képviselői a nagymérvű lebontások dacára ma is megvannak, kivált a Várban és a Belvárosban. A művészeti építkezés csak a XIX. század elején indult meg, B. tehát e tekintetben is egészen modern s új város jellegével bir. Az empire-stílus legkiválóbb képviselője a miniszterelnöki, egykor gróf Sándor-féle palota. Az újabbkori föllendülés a XIX. század harmincas éveire esik, amelynek legkiválóbb alkotása a Nemzeti Múzeum épülete *Pollák* Mihálytól. Az 1838. évi nagy árviz nemcsak a város szabályozásának vetette meg alapját, de egyúttal a nemesebb művészeti építkezés korszakának is hajnalát jelzi. A klasszikuskodó építészet felé hajló Pollák megalapítója lett a modern műépítészetnek B.-en; mellette *Hild* József, ki ugyanazt az irányt követte, egyszerüségükben nagyhatású épületekkel gazdagította fővárosunkat. Ez időben épült fel a Lipótváros, mely szabályos utcáival s egyszerű, de nemes arányú épületeivel leginkább képviseli az új város jellegét. A szabadságharc után pangás állott be s csak a hatvanas években keletkezett új iskola (*Ybl* Miklós, *Weber* Antal, *Feszl* Frigyes) kezdte ismét a főváros építészeti jellegét modern irányban fejeszteni. A M. Tud. Akadémia és a Vigadó épületével vette kezdetét a monumentális építkezés, mely 1867 után, a törvényhozás, az állam és a főváros hathatós támogatása mellett nyert nagy lendületet. Az Andrássy-úttal s a Nagy-körúttal a díszes magánépítkezések hosszú sora is megindult, melyek közt nem egy műbeccsel biró alkotást találunk. A monumentális építkezésben az olasz, a francia, a német renaissance uralkodik, csak ritkán lép fel a bizánci v. román izlés, a gót stil pedig csak az új országháznál és a budavári koronázó templom helyreállításánál nyert alkalmazást.

A köz- és monumentális magánépítkezés e stilszerű fejlődése mellett azonban a fővárosnak nagy része még ma is egyszerű házakból áll, melyek azonban a rohamos építkezés folytán csakhamar eltűnnek, úgy hogy előreláthatólag a város képe rövid időn belül teljesen átalakul. A magánépítkezéseknél a művészibb irány csak néhány évtized óta jutott érvényre. A legújabb időben azonban teljesen új építészeti irányok kerekednek felül; az ú. n. magyar stilus megteremtését célzó kisérletek (Lechner Ödön, Mende Valér, Zrumeczky, Kós) mellett a legújabb modern és szecesszionista építészeti irányok is nagy mértékben terjednek. Sok szép köz- és magánépület nem eléggé jut érvényre, mert tágasabb terek csak csekély számmal vannak, ellenben sok a keskeny utca, mely a kedvező összbenyomást rontja. A főváros azonkívül földszintes épületeinek túlnyomó tömege által (1000 ház közül 543, Bécsben csak 123, Párisban 64, Berlinben 50) is különbözik a modern nagyvárosoktól s habár a magasba való építkezés itt is terjed (3 emeletes ház volt 1869 : 182, 1890 : 779, 1906 : 2.418; négy és több emeletes volt 1869 : 18, 1890 : 83, 1906 : 462), e tekintetben a külföld nagy városait egyhamar nem fogja utólérni.

Templomok (l. a *Budapesti templomok* képmellékletet). A Duna jobbpartján a Várban emelkedik a Boldogasszonyról nevezett budavári *Koronázó templom* (helytelenül *Mátyás-templom*; l. egy részletét az *ábrán*). A IV. Béla korában megkezdett, csúcsíves csarnoktemplom D.-i tornyát (80 m.) 1470. Mátyás király újonnan építtette; később többször átalakítást szenvedett s eredeti alakjából egészen kivetkőzött. 1873—96-ig Schulek Frigyes vezetése alatt az eredeti elrendezés eszméjének elfogadásával, de a XIV. és XV. sz.-beli csúcsíves részletek egy részének megtartásával (a vallásalap, műemléki alap és a főváros költségén) újjá épült s egyike lett B. legjelentékenyebb építészeti emlékeinek. Kezdettől fogva minden rendkívüli ünnepélyesség szinhelye volt (Róbert Károly koronáztatása 1309, Mátyás esküvője Beatrix-szal; 1867 jún. 8. I. Ferenc József megkoronáztatása). Belsejében állíttatott fel (a király adományából) III. Béla király és neje, Antiochiai Anna díszes síremléke. A templom mögött van ugyancsak Schulek Frigyes nagyszerű alkotása, a *Halászbástya* (l. a *Budapesti középületek* képmellékleten) román-gót átmeneti stílusban, díszlépcsővel és Szt. István lovasszobrával (Strobl Alajostól). A *helyőrségi templom* (hajdan a magyar céheknek Mária Magdolnáról nevezett plébániatemploma) 1259. csúcsíves stílusban épült, a XVIII. sz.-ban átalakíttatott; kívül egyik oldalfalába van illesztve a Budavár visszafoglalásának 200 éves fordulóját (1886) megörökítő emléktábla Az elébb Szt. Zsigmondról

most Szt. Istvánról nevezett várpalota-templomban, mely a királyi várral együtt 1748—71-ig épült, őrzik Szt. István jobb kezét. Szép a Szt. Annáról nevezett barokizlésű kéttornyú *vizivárosi plébániatemplom* (1740—1746), szép oratóriummal, szoborművekkel és festményekkel. Említendő még a *kapucinusok temploma* a Korvin-téren (1703), mely 1856. román stílben újjáépült, az *Erzsébet-apácák temploma* a Batthyány-

A Koronázó templom toronyfal részlete.

tér mögött (XVIII. sz.), a *tabáni* (1728—1739) és a *krisztinavárosi templom* (1795—97); a budai *evang. templom* (1890) és a *szerb templom* (1742). Új és érdekes építkezés a budai *ref. templom* is (Petz Samutól), csúcsíves stílusban ötszögű alaprajzzal.

Pest templomai közül a *belvárosi plébánia-templom* a legrégibb, még a tatárjárás előtt, román stílusban épült, szentélyében két díszes márványpastophoriumot őriz 1507-ből; barok homlokzata 1726-ból való; 1890. belseje díszesen megújíttatott; belsejében van Kray tábornok (megh. 1804) és Kulcsár István síremléke, az utóbbi Ferenczy Istvántól. E templom a legújabban elfogadott szabályozás folytán művészi restaurálás alá kerül. Az *egyetemi templom* (hajdan a pálosoké, épült 1715—76, renováltatott 1857.) ma a főváros legszebb templomainak egyike, kéttornyú épület, barok stílben, gazdag belsejében szép freskókkal (Bergl Jánostól) és faragott padokkal; említendő továbbá a *Ferencrendiek* (1690), az *angol kisasszonyok temploma*, a *szerviták temploma*, a *terézvárosi* (1794), az *erzsébetvárosi gör. kat.*, a *józsefvárosi* (1797) templom, utóbbi Kuppelwieser oltárképével; ugyancsak e városrészben a *Jézus szent szíve temploma* (építette 1890. Kauser József) román-gót átmeneti stílben. Nevezetes továbbá a *református templom* (1816—1830), a deáktéri *evangélikus templom* (1799—1811) s ugyancsak az evangélikusok nemrég épült díszes új temploma a Városligeti-fasorban, a kéttornyú *görög templom* a Petőfi-téren; az *izraelita zsinagóga* a Dohány-utcában (mór izlésű kerek kupolájú kéttornyú épület Förstertől 1861) és egy másik a Rombach-utcában (bizánci stílben). Építészetileg sokkal jelentékenyebb a Bakács-téren 1867—69-ig Ybl Miklós tervei szerint román stílben épült *ferencvárosi templom*, mely alaprajzában 3 hajós oszlopos bazilikát tüntet fel, melybe kereszthajó van beillesztve; a templom hossza 66, szélessége 21, a torony magassága 66·7 m., belsejét Than és Lotz festményei, Kratzmann ablakfestményei (a Szt. Gellértet ábrázoló kiváló festmény Storno Ferenc műve), Szász, Feszler és Dittmann szobrászati munkái díszítik. Az *erzsébetvárosi plébánia-templom* (1900), Steindl Imre műve, gót izlésben épült kéttornyú templom, mely a korai francia-gót stílus formáira támaszkodik, méltóságos és komoly architektúrával, a főhomlokzat bejárói, rózsaablakja és a fölötte levő timpanon majolikából és pirogránitból. Az *Örökimádás temploma* az Üllői-uton (Aigner Sándortól, 1907), korai gót stílusban, belsejében Erzsébet királyné szobrával, Klotz Hermanntól. A *kőbányai templom* (Lechner Ödön műve) háromhajós bazilika, melynek francia-román stílusát gotikus elemek és magyaros díszítmények szövik át. Említendő a *lazaristák temploma* (1908) és a *karmelita templom* az Angyalföldön (Hofhauser Jánostól 1899). Legpompásabb temploma a fővárosnak a *Szt. István-templom* (előbb Lipótvárosi plébánia-templom, hibásan közönségesen bazilikának nevezik), mely 1851 óta Hild tervei szerint antik stílusban épült, de 52 m. magas kupolája 1868 jan. 22. összeomlott. Hild halála után Ybl Miklós folytatta a nagy építkezést, aki megtartván a központi elrendezést és a már meglevő külső falakat, azt olasz renaissanceban építette ki görög kereszt alakjában, melynek közepe felett 96 m. magasságig emelkedő kupola domborul. Az egész épület 86 m. hosszú, 55 m. széles s a keresztkarokban a koszorupárkányzat beszámításával 30 m. magas; szabad terraszon áll s 4147 m² felületet borít. Fő bejárata előtt nagyszerű csarnok áll, melyhez szabad lépcső vezet; felette 23 m. hosszú s 4 m. magas szoborcsoportozat van, mely Jézus imádtatását ábrázolja a 3 király által. A nagyszerű mű, melynek külső építése 1890. készült el, mintegy 8 millió K-t igényelt, mihez a vallásalap és a főváros tetemes összeggel járult, belsejének kiképzését Ybl halála (1891) után *Kauser* József fejezte be (1905). A főoltáron van Szt. István márványszobra Strobl Alajostól, az oltárképek Benczúr Gyula, Roskovics Ignác, Stetka Gyula, Vastagh György, Feszty Árpád és Deák-Ebner Lajos művei; a mozaikképek Lotz tervei

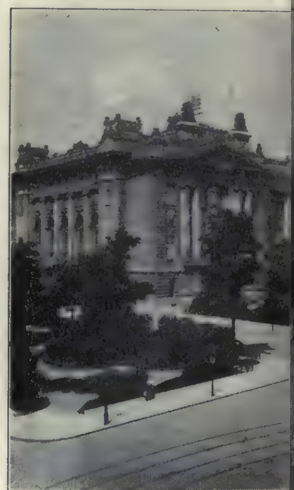
Kir. várpalota. Tervezte: Ybl Miklós.

Parlament. T

M. kir. Operaház. Tervezte: Ybl Miklós.

Árú és értéktőzsde.

ÓZÉPÜLETEK.

.Te ste: Steindl Imre.

Halászbástya. Tervezte: Schulek Frigyes.

ezte: Alpár Ignác

Vigadó. Tervezte: Feszl F.

szerint Salviatinál Velencében készültek; különösen nevezetes a főoltár mögött a Benczúr kartonjai után készült s a mise főrészeit allegorizáló mozaikképsorozat.

A királyi palota és kert. Buda várának dísze, a kir. palota (l. a *Budapesti középületek képmellékleten),* a Várhegy déli végén (156 m.) a török uralom alatt romba dőlt régi vár helyén Mária Terézia idejében 1748—77. Hillebrand József tervei szerint barok ízlésben 402,000 frt költséggel épült; a Dunára néző főhomlokzata 178 m. hosszú volt, Ny.-felé patkóalakú nyilt udvara volt, az É.-i oldalszárnyban a Szt. Zsigmond-kápolna (l. a *templomoknál),* az egész palotában 203 szoba volt. Az 1849. ostrom alatt megsérült palota középső részét az ötvenes években három emeletesre építették ki, de hatása ezzel sem fokozódott. A Várhegy oldalát már József nádor alakította át kertté, de mai pompáját a kir. vár kertje csak I. Ferenc József alatt nyerte, aki 4·4 millió K-t engedélyezett a várkert rendezésére, az olasz renaissance stílben épült 310 m. hosszú várbazár, a terraszok, lépcsők és melléképületek létesítésére. 1883-ban ő felsége elfogadta Ybl Miklósnak a kir. palota kibővítésére s részben újjáalakítására vonatkozó tervezetét, mely szerint a palota, vele két hátrafelé nyuló szárny által összekapcsolva, egy a Krisztinavárosra néző 4 emeletes, alapfalaival a Lógodi-utcáig leérő (tehát 7 emelet magasságú) s több mint 300 termet tartalmazó palotával és szükséges melléképületekkel (13·6 millió K költségen) kibővíttessék s ezen új palotához az Attila-utcából ő felsége, a közmunkatanács és a főváros költségén új feljáró épüljön. Kiegészítést nyert ezen építkezés (Ybl halála után Hauszmann Alajostól) az által, hogy a régi főhomlokzat impozáns méretekben tartott, oszlopsorozatos középrész beillesztésével, majdnem kétszeres hosszuságra (304 m.) kiépíttetett s az öt részre tagozott homlokzat közepére hatalmas kupola (62 m.) emeltetett. Belsejében három nevezetes terem van, ú. m. a román stílű Szt. István-terem, a korai olasz renaissance stílusban tartott Mátyás-terem és a 724 m² területü pompás ünnepi terem. A várpalotában külön páncélszobában őrzik a szent koronát és a koronázási jelvényeket. A palota új főbejárata, gazdag szobordísszel, a Szt. György-tér felől nyílik a díszes (most zárt) várudvarra; a főbejárat mellett a díszes Mátyás-kút (Strobl Alajostól, 1905). A palotában van elhelyezve az Erzsébet királyné emlékmuzeum. A főudvarról nyíló Szt. István templomban őrzik Szt. István király jobbját. E templom alatt van József nádor családjának sírboltja, melyet november 1-én a közönség is látogathat; síremlékei közt nevezetesebb az 1895. szerencsétlenül járt László kir. hercegé Strobltól.

Középületek (l. a *Budapesti középületek* képmellékletet). B. monumentális épületei nagyobbára az utolsó évtizedekben keletkeztek, csak kevés való a mult század közepéből s azok közt is csak egy-két művészi becsű emlék van. Budán a jelentékenyebb középületek a miniszterelnöki (előbb gr. Sándor-féle) palota, a kis várszinház (1784-ig karmelita-kolostor), a cs. és kir. 4. hadtestparancsnokság épülete, az országház (most belügyminisztérium); az újabbak közül a *honvédelmi minisztérium* palotája (renaissance épület Kallina Mór terve szerint), a *honvédfőparancsnokság* épülete (szintén Kallinától), a budai *Vigadó* (Árkai Aladár és Kallina Mór tervei szerint emelt renaissance stílű épület, barok motivumokkal tarkítva, 350 m² területü díszteremmel; a *pénzügyminisztérium* régi épülete (ép. Baumgarten, Mária Terézia korabeli barok ízlésben), ugyanannak új palotája (Fellner Sándor terve szerint, 1901—5) sok magyar motivummal vegyített átmeneti gót stílusban, a *m. kir. közp. statisztikai hivatal épülete* (Czigler Győzőtől), az *irgalmasrend kórháza,* József főherceg palotája, a Lukácsfürdő (1894), a kir. kat. főgimnázium (XVI. századbeli gazdag olasz renaissance stílben Lippert és Schmidt tervei szerint), az állami főreáliskola, a hazai I. takarékpénztár épülete válik ki. Az újabb építkezések közül az új *műegyetem* impozáns épületcsoportja említendő (kis részben Czigler Győző, főként Hauszmann Alajos és Pecz Samu műve, 1905—10), mely 71,795 m² területen épült fel. Történelmileg érdekes a Császárfürdő feletti Rózsahegyen 1543—48. Mohamed budai pasa által épített török mecset, melyben egy török szent, Gül-Baba, a «rózsák atyjá»-nak sírja van, a jámbor mozlimek zarándoklásának célpontja.

Középületekben sokkal gazdagabb a főváros balparti része, ahol a különböző történeti stílusokat követő művek mellett a modern építészet is mindinkább tért hódít. A Belvárosban a Zitterbarth Mátyás által 1838—41. épített oszlopos homlokzatú *megyeháza* s a 43,259 m² telken épült *központi városháza* említendő (1900-ig Károly kaszárnya), mely III. Károly idejében 1716—28. Martinelli Antal Eberhard császári építész tervei szerint eredetileg 4000 rokkant harcos részére készült, utóbb gránátos-kaszárnya lett, Károly-körúti része 1860-ban épült. Építészetileg érdemes alkotások az *új városháza* (1869—75. Steindl Imre tervei szerint 1.646,000 koronán olasz renaissance stílben épült) figyelemre méltó vasszerkezetü lépcsőházzal és Lotz Károly freskóival díszített nagy ülésteremmel; a *főposta- és távíró-palota* (Koch és Skalnitzky tervei szer. ol. renaiss.-ban, 3.239,984 K) homlokzatán Gastell jelképes alakjaival; az *egyetemi könyvtár* (1873—76. Skalnitzky Antal tervei szerint XVI. sz.-beli gazdag ol. renaissanceban 1.425,850 K költségen) szép olvasóteremmel; az *egyetem központi épülete* (Herczeg és Baumgarten műve, 1900), Mária Terézia korabeli barok ízlésben, impozáns kupolával és díszes aulával, melyet az egyetem szimbolumai és Verő László meg Ney Simon szobrászati munkái ékesítenek; a *Pesti hazai első takarékpénztár* kupolás épülete (Ybl Miklós műve), udvarán Kahle által cinkből öntött kúttal s szabadon függő csigalépcsővel, az *Első magy. ált. biztosító-társaság* palotája (Kauser és Frey műve) művészi kivitelü kariatidoktól támasztott főerkéllyel, a *Hungária* fogadó (Skalnitzky és Koch műve); a részben üveggel fedett díszes *Harisbazár* (Feszty műve) helyébe 1911. keskeny sikátorszerű utcától elválasztott két nagy bérház emeltetett (Rainer Károly terve szerint); éppen így eltünt a régi Párizsi ház, melynek helyére a belvárosi takarékpénztár impozáns palo-

tája kerűlt. Említésre méltó, terjedelmes építkezések a *Ferenciek-bazárja*, a *Király-bazár* stb. A Lipótvárosban egyrészt a Ferenc József-téren, másrészt az új országház táján csoportosulnak a legszebb középületek. Amott a *Magyar Tudományos Akadémia palotája* a legkiválóbb épület; 1862—64. Stüler Ágost porosz építész tervei szerint épült; hatalmasan kiszögelő, felül Wolf Albert szobraival ellátott 3 emeletes középrésze a karrarai oszlopokon nyugvó karzattól körülfutott dísztermet foglalja magában, melynek tetejét 24 kariatid támasztja, egyik oldalfalát Lotz Károlynak a magyar közművelődés történetéből vett három képe díszíti; a kétemeletes oldalszárnyakban, melyeket 6 kiváló tudós szobra ékít, van a Ligeti 4 tájképével díszített heti üléste rem, a könyvtár s egyéb hivatalos helyiségek, az I. emeleten van még a Széchenyi-Muzeum is, a II. emeleten pedig a történelmi arcképcsarnok és a M. N. Múzeum növénytani gyüjteménye van elhelyezve. A palota főbejárata a Ferenc József-tér felől van. A palotához díszes bérház csatlakozik. Az akadémia-utcai homlokzaton van Holló Barnabás domborműve (az akadémia alapítása 1893-ból). Ugyane téren van a budapesti magy. kir. államrendőrségi *főkapitányság* épülete, a *Gresham-palota* (Quittner Zsigmondtól, 1905), a *Pesti magyar kereskedelmi bank* palotája (1909). A Ferenc József-téren, szemben az Akadémiával áll a magyar politika történetében gyakran szerepelt nagy üvegerkélyes épület, mely azelőtt a Pesti Lloyd-társulat tulajdona volt, ettől a Budapesti Kereskedelmi Testület vásárolta meg, s ettől ismét a Trieszti Általános Biztosító-Társaság,mely annak helyére 1913. új, díszes palotát fog építeni. A Mária Valéria-utcában áll a Lloyd kereskedelmi társulatnak 1872. épült, nemrég díszesen renovált palotája, a régi *tőzsde-épület*; továbbá a Vigadótéren a fővárosi *Vigadó* (redoute) épület, mely a XVII. sz.-beli redoute (erődítmény) helyén emelt régi vigadó telkén 1859—65. Feszl Frigyes pesti műépítész tervei szerint több mint 2 millió K költségen épült; a mór, bizánci és román elemek vegyítése által létrejött kevert stílű épület hatalmas homlokzata óriási arkádokon nyugszik, a két szárny szögletpilléreit Alexy Károly domborművei környezik; lépcsőházának freskói Than Mórtól és Lotz Károlytól valók (1866); a nagy terem (B. legnagyobb báli és hangversenyterme) mezőkre felosztott sík tetőzetén a 4 folyó allegorikus képe, a csemegeteremben Than, Wagner Sándor és Lotz freskói vannak. A Lipótvárosban áll B. legnagyobbszerű épülete, egyúttal Európa egyik legimpozánsabb műemléke, a csúcsíves stílusban épült *új országház*. A Steindl Imre tervei szerint (1883—1902) közvetlenül a Duna partjára állított hatalmas épület középpontja a közös csarnok fölé domboruló 96 m. magas kupola, melytől oldalt fekvő két — sarkain tornyokkal díszített — épületrészben az üléstermek vannak elhelyezve, a Duna felől oszlopos loggia huzódik, mögötte az olvasó-, társalgó és éttermek nyertek elhelyezést. Az egész épület hossza 268, legnagyobb szélessége 118, magassága 27 m., területe 15,327 m² (az udvarokkal 17,745 m²) s így egyike a világ legnagyobb épületeinek; benne 18 udvar, 27 lépcső s több mint 100 terem van s a díszítésre 450 allegorikus alak szolgál. Építési költsége 32 millió K volt. Az országházzal szemben van a renaissance stílusú pompás *igazságügyi palota* (építette Hauszmann Alajos, 1896), a hatalmas portikus fölött rézből készített triga (Sennyeitől), a gyönyörű lépcsőházban Justitia szobra Stróbltól és tetőfestmény Lotztól. Az Országház-térre néz a *földmivelésügyi minisztérium* nagytömegű épülete (ebben van jelenleg az igazságügymnisztérium is). Az Országház-térre vezető Alkotmány-utcában állanak az *erdészeti egyesület*, a *keresk. akadémia*, a *hirlapirók nyugdíjintézetének* díszes palotái, az *unitárius egyházközségnek* templommal szerencsésen egyesített bérháza, a budapesti kir. *törvényszék palotája*; az utóbbi 1888—90. Hauszmann Alajos tervei szerint 3·4 millió K költségen épült, esküdtszéki tárgyalási termében Feszty Árpádnak 6 fali képe van. A legújabb építkezések közül kiválik az *árú- és értéktőzsde* (1905) és az *osztrák-magyar bank* (1904) palotája, mindkettő Alpár Ignáctól, a *Vígszinház* (1896), az *osztrák delegáció palotája* az Akadémia-utcában.

A Terézvárosban a legfényesebb épület a *m. kir. dalszinház* (opera); a király áldozatkészségéből s Ybl tervei szerint tiszta olasz renaissance stílben 1875—85. épült, beépített területe 5076 m², a szinpad 702 m², a hátulsó szinpad 263 m², mélysége 44 m. Homlokzata pilléreken nyugvó erkélyével s az I. emeleten gyönyörű loggiával kiválóan sikerült s belső berendezése (a szinpad vasszerkezete az Aszfaleia-társaságtól) mintaszerű; művészeti díszítésében Lotz Károly (a nézőtér mennyezetének festményei), Székely Bertalan, Than Mór, Feszty Árpád, Vastagh György, Kovács Mihály, Keleti Gusztáv, a szobrászok közül Donáth, Strobl, Szász, Feszler, Kiss, Brestyánszky vettek részt. Az operával szemben a *magy. kir. államvasutak nyugdíjintézetének* palotája (Lechner Ödön és Pártos Gyula műve) s ugyancsak az Andrássy-úton a *képzőművészeti főiskola* (Rauscher Lajos terve szerint 1885) renaissance toszkán palotastílben, az ablakközökben Székely B. és Scholtz sgrafitto-díszítményeivel, a volt *műcsarnok* (Láng Adolf terve szerint 1875—1876. olasz renaissance izlésben, 520,000 K költségen), végül a *Foncière* biztosító-társulat palotája (Feszty Adolftól) válik ki. A Liszt Ferenc-téren az *orsz. zeneakadémia* új palotája áll (ép. Korb Flóris és Giergl Kálmán, 1907), homlokzatán Liszt F. szobrával (Strobl Alajostól), belsejében díszes hangversenyteremmel, Kőrösfői Kriesch freskóival. Az Andrássy-út végében van az új *műcsarnok* (Schickedanz és Herzog, 1894) és a *szépművészeti muzeum* (ugyanazoktól, 1900—906), főhomlokzata az ókori építkezés szellemében épült, gazdag tagozással és nyilt csarnokkal, melyhez összhangzóan simul a magasan kiemelkedő túlsó épületcsoport, renaissance izlésben. A Stefánia-úton a *földtani intézet* palotája emelkedik (Lechner Ödön műve), homlokzatán két oldalt egy-egy zömök toronnyal, középen kupolával, melynek tetejét egy hatalmas földgömb díszíti; az épületet magyaros izlésű részletek és díszítmények jellemzik. Ugyanott van a *fővárosi mu-*

Liszt Ferenc-tér 6. Tervezte: Vidor Emil.

Damjanich-utca 36—38. Tervezte: Nagy és Benedek.

Gyopár-utca 2. Tervezte: Vidor Emil.

Stefánia-út 59. Tervezte: Bálint és Jámbor.

Üllői-út 14. Tervezte: Fodor Gyula.

Ferenc József-tér 5—6. Tervezte: Quittner Zsigmond.

«Budapest» cikkhez.

ÁZAK ÉS VILLÁK.

Erzsébet-körút 19. Tervezte: Kauser József.

Baross-utca 21. Tervezte: Szentpályi József.

Andrássy-út 101. Tervezte: Spiegel Frigyes.

Bálint-utca 9. Tervezte: Matouschek Ferenc.

Bercsényi-utca 2. Tervezte: Porgesz József.

Wesselényi-utca 32. Tervezte: Ágoston Emil.

zeum épülete is, épült az 1885-iki országos kiállítás alkalmából, a művészetek számára. Említendő még az *Erzsébet-nőiskola* és a *vakok intézetének* palotája; a Városligetben kiváló a *mezőgazdasági muzeum* hatalmas épületcsoportja, a millenniumi kiállítás román, gót és renaissance épületei mintájára (Alpártól 1902—904) építve, hazai építészetünk legkiválóbb alkotásainak (Ják, Vajdahunyad, Csütörtökhely) felhasználásával. A Váczi-körút végét a *nyugati pályaudvar* impozáns pályaháza jelöli; a 25,509 m² területen álló épület De Serres tervei szerint létesült, vasból és üvegből való csarnoka 42 m. széles, a Váczi-körút felé kettős tornyokkal és loggiákkal díszített két homlokpavillont mutat. Költsége 3.357,534 K, az egész pályaudvaré az 1875. épült (a pályaudvart a Szív-utca tengelyében áthidaló) Ferdinánd-híddal együtt 8 millió K.

Az Erzsébetváros legdíszesebb épülete a *New-York biztosító-társulat* pazar fénnyel tervezett palotája (tervezte Hauszmann Alajos). Említésre méltó a szegények háza, a protestáns árvaház, az országos kisdedóvó képezde és az *állatorvosi főiskola* (l. alább). E városrész legjelentékenyebb középülete a m. kir. államvasutak keleti *pályaudvara*, mely 308,000 m² területen épült; a beépített terület 25,900 m², a csarnok maga 42 m. széles, 188 m. hosszú s 7522 m² területű; a Rákóczi-útra néző impozáns kapuzata 43 m. magas; a pénztári csarnok festménye Lotztól való. Az épület 4·8, az egész pályaudvar 9·76 millió K költségen létesült.

A Józsefvárosban a nagyszámú egyetemi épületek mellett (l. alább) még sok kiváló középület van; valamennyi közt legjelentékenyebb a *Nemzeti Muzeum*-nak Pollák Mihály által 1837—47. emelt, 108 m. hosszú, 70 m. széles s 24 m. magas, 8 hatalmas korintusi oszlopon nyugvó s allegorikus alakokkal díszített homlokzatu épülete, melynek belseje is (szép díszterem, nagyszerű márványfalu lépcsőcsarnok, Lotz és Than történelmi festményeivel) egyszerüségében nagyszerű s nagyhatású alkotás. A *Nemzeti Szinházat* (Zitterbarth Mátyás műve, 1825—40) az 1876. évi átalakítás eredeti klasszicizáló jellegéből kivetköztette; bérháza Koch és Skalnitzky műve (940,000 K). A *Népszinház* a főváros telkén és támogatásával 1874—75. Fellner és Hellmer bécsi építészek terve szerint olasz renaissance izlésben épült (felszereléssel együtt 1.400,000 K); területe 2229 m². 1905-ben újjáépíttetett. Jelenleg, a Nemzeti Szinház épületének rokkantsága miatt, az állam bérbe vevén, ott a Nemzeti Szinház tagjai játszanak. Jelesebb épület még a nemzeti lovagló (1858. Ybl Miklós), a nemzeti tornacsarnok, a régi képviselőház (Ybl), a magyar kir. tanárképző intézet gyakorló főgimnáziuma, a közs. főreáliskola, a technológiai múzeum (Hauszmann Alajostól, nyers téglaépület terrakotta-díszítéssel), a Ludoviceum, a Stefánia-gyermekkórház, egész sora a modern berendezésű klinikáknak és egyetemi intézeteknek; a Rókus-kórház csak nagyságánál fogva imponál. Fölemlítendő a Mária Terézia-téren az új községi iskola, egyike a legmodernebbeknek, egy millió K költséggel építette 1911. Balogh Lóránt. A Józsefvárosban készül Ray Rezső tervei szerint az új telefon-központ, díszes kőhomlokzattal, nagyszerű vasszerkezettel.

A Ferencváros legkiválóbb épülete, a *fővámház*, Ybl Miklós tervei szerint 1870—74. erőteljes renaissance stílben 4·28 millió K költségen létesült; főhomlokzatát 10 óriási oszlop, oldalhomlokzatát 6—6 oszlop díszíti, fölöttük Sommer szobrai; az épület 165 m. hosszú, 53 m. széles s 23 m. magas; az alsó rakodóparttal alagút köti össze, belsejébe sinpár vezet. Az *Iparművészeti Muzeum* Lechner Ödön és Pártos Gyula tervei szerint 1893—1897-ig épült, keleti stílusra támaszkodva, magyar mintájú majolikadísszel; kupolája 47 m. E kerületben van még a törvényszéki bonctani intézet, a Pasteur-kórház, a ref. főgimnázium új épülete, a közp. vásárcsarnok (Petz Samu, 1897), a közraktárak és az elevátor, a Köztelek, a dunaparti teherpályaudvar, közvágóhíd és marhavásár, sertésközvágóhíd, üllőiúti laktanya, Szt. István-kórház és honvéd helyőrségi kórház (l. alább a kereskedelem-, közegészségügy- és katonai épületeknél). A Kálvin-téren fog épülni a ref. egyház és a város új palotája.

Katonai épületek. A közös hadsereg 25 épület birtokában van, köztük 15 kaszárnya, 2 kórház és 8 egyéb. A kaszárnyák közül a *Mária Terézia kaszárnya* 1839. épült s egy ideig katonai kórház volt; 1660 katona van benne. Legnagyobbszerű a *Ferenc József lovassági kaszárnya* a Kerepesi-úton; 1884—86. Holtzspach A. fiai cég által pavillonrendszer szerint épült, összesen 46 épületből áll, egész területe 174,487 m²; berendezése s felszerelése megfelel a legszigorubb követelményeknek. 6 lovasszázad részére épült s 1000 katona van benne elhelyezve. Több régi kaszárnya megszünt; ellenben új építések a Károly főherceg, Albrecht főherceg, Hungária-körúti tüzér-, I. Ferenc József honvédgyalogsági, gr. Nádasdy, Vilmos főherceg, gr. Hadik, Radetzky, Pálffy-laktanya és a hadapródiskola. A *Gellérthegyi citadella* a régi csillagvizsgáló helyén 1852. épült; bástyája É. és D. felé, köröndje K. felé néz; a hadászati jelentőség nélküli citadella, erődjellege megszünvén, 1895. a főváros tulajdonába ment át.

Magánépületek (l. a *Budapesti bérházak és villák* képmellékletet). A díszesebb magánépületek a hatvanas évek óta főleg a pesti oldalon épültek. Budán leginkább báró Lipthay Bélának Unger által tervezett s Lotz Károly képeivel díszített palotája, továbbá gr. Széchenyi Béla francia-renaissance stílű palotája (Ybltől) és a gróf Karátsonyi-paloták említendők. Pesten a Thonet-féle ház a Dunasoron, a Haas-palota a Vigadó mögött, Klotild kir. hercegnő palotái az Eskü-úton (Korb és Giergl tervei szerint), a király bérpalotája a Kigyó-téren (77 m. hosszú és 40 m. magas óriási épület). Legtöbb s legszebb főúri palota a Nemzeti Muzeum táján épült; ezek közül kiválik gróf Károlyi István és Alajos palotája (utóbbi kiváló festményekkel), Festetics Tasziló herceg palotája és a Tisza-féle (előbb Degenfeld) palota, mindhárom Ybl Miklós műve; a Baross-utcában a gróf Wenckheim-palota, továbbá gróf Batthyány Géza palotája a Teréz-körúton, gróf Dessewffy Aurélé, gróf Erdődy Istváné,

gróf Zichy Rezsőé az Andrássy-úton, gróf Esterházy Pálé az Esterházy-utcában. Kiemelendők továbbá az Andrássy-út és Nagy-körút palotái, valamint az Andrássy-út pompás nyaralói, melyek legkiválóbb építészeink művei. A régibb magánházak közül az ósdi Marokkói-udvar, az Orczy-ház és a Huszár-ház említhető. Az újabb bérházak közül a Lyka-féle ház a Városház-téren, az Ullmann-féle ház az Egyetem-utcában, a Dreher-féle a Kossuth Lajos-utcában, a Tüköry-ház az Arany János-utcában, a Haggenmacher-féle ház az Andrássy-úton, a Schossberger- s Luczenbacher-féle házak a Teréz-körúton, a gróf Károlyi-féle házak az Alkotmány-utcában, az Anker-udvar (Alpár Ignác műve) a Deák-téren.

Nyilvános emlékek (l. a *Budapesti szobrok* képmellékletet). B.-nek aránylag kevés szoborműve van, s a meglevők nagyobb része is csak az utolsó évtizedekben állíttatott fel. A régebbiek közül említendő József nádor szobra a József-téren (Halbig müncheni szobrásztól, 1865), az úgynevezett nagy Kristóf-szobor, mely azelőtt a Kristóf-tér sarkán, most a Központi városháza egyik udvarán áll (XIX. sz. első fele) és a Szt. György-térről a hadapródiskola udvarára áthelyezett Hentzi-szobor (Sprenger műve, 1852); az újabbak közül: Deák Ferenc szobra a Ferenc József-téren, ülő alak, Huszár Adolf terve szerint (1887); br. Eötvös József szobra az Eötvös-téren, szintén Huszár műve (1879); gr. Széchenyi István szobra a Ferenc József-téren (Engel műve, 1880), mögötte Szarvas Gábor és Salamon Ferenc mellszobrai Jankovits Gyulától (1899 és 1902); Petőfi Sándor szobra a Petőfi-téren (Huszár Adolf műve, 1882); Arany János szobra a Nemzeti Muzeum előtt (Strobl Alajos műve, 1893), az 1849-iki honvédek szobra a budai Dísztéren (Zala György műve, 1893), gr. Széchenyi Ferenc szobra a Nemzeti Muzeum kertjében (Istók műve 1902); Baross Gábor szobra a Baross-téren (Szécsi Antal műve, 1898); Ybl Miklós szobra a várbazár előtt (Mayer Ede műve, 1896); Savoyai Jenő lovasszobra a királyi palota előtti díszes terraszon (Róna Józseftől, 1902); Veres Pálné szobra (Kiss Györgytől, 1906) és Semmelweis Ignác szobra (Strobl Alajostól 1906), mindkettő az Erzsébet-téren; gr. Andrássy Gyula lovasszobra az Országház előtt (Zala György műve, 1906); Vörösmarty Mihály emléke a Gizella-téren (Kallós, Telcs és Márkus műve, 1908); Washington szobra (Bezerédy Gyulától, 1906), gr. Károlyi Sándor szobra (Strobl Alajostól 1908), Rudolf trónörökös szobra (Ligeti Miklóstól, 1906), mind a három a Városligetben. A király által a millennium alkalmából adományozott tíz szobor közül Szt. Gellért püspök szobra (Jankovics műve, 1902) az Erzsébet-híddal szemben a Gellérthegy lejtőjén, Anonymus szobra (Ligeti Miklóstól, 1903) a Városligetben, Zrinyi Miklós szobra (Róna Józseftől), Bethlen Gábor szobra (ifj. Vastagh Györgytől, 1902), Bocskay István szobra (Holló Barnabástól, 1902) és gr. Pálffy János szobra (Sennyei műve, 1905) az Andrássy-úti köröndön, Werbőczi István szobra (Donáth Gyulától 1908) a Kigyó-téren, Tinódy Sebestyén szobra (Bezerédytől, 1907) a Népszinház előtt, Hunyady János szobra (Tóth műve, 1905) a Halászbástya tövében áll; a tizedik szobor, Pázmány Péteré (Radnai Bélától) a Kigyó-téren fog felállíttatni. Megemlítendők még az Akadémia alapítását ábrázoló dombormű a M. Tud. Akadémia falában és a Wesselényi-emléktábla a Ferenciek templomán, mindkettő Holló Barnabás műve (1893 és 1905); a díszes Mátyás-kút a királyi palotában (Strobl Alajostól, 1905), Szt. István lovasszobra (Strobl Alajostól, 1906) a koronázó-templom mellett, a Trefort-szobor (Strobl Alajostól, 1904) a régi műegyetem udvarán, a Danubius-kút a Kálvin-téren (Feszlertől, 1883), a nagyszabású *Ezredéves emlék* az Andrássy-út végén (Zala György és Schickedanz Albert műve), nagy félkörös oszlopsorozat, 14 magyar király szobrával, a közepén emelkedő 36 m. magas oszlopon Gábor arkangyal alakjával; a prágai Szt. György lovasszobor másolata a Halászbástya lépcsőzetén, továbbá kisebb szoborművek és mellszobrok a Nemzeti Muzeum kertjében, a régi műegyetem előtt, Jókai Mór mellszobra a Svábhegyen, a Széchenyi-emlék a Széchenyi-hegyen, végül a Jánoshegyen épült Erzsébet-kilátótorony (Schulek Frigyes műve). A jövő alkotása lesz a nagyszabásúnak tervezett Kossuth-szobor (Horvay János), továbbá a Szabadság-szobor (Szamovolszky Ödön és Gách J. tervei szerint), Erzsébet királyné emléke, a Jókai-szobor, Tisza Kálmán szobra stb.

Hidak (l. a *Budapesti hidak* képmellékletet). A főváros két partját jelenleg 4 közuti és 2 vasuti híd kapcsolja össze: a Lánchíd, a Margithíd, a Ferenc József- és az Erzsébethíd, végül a két összekötő vasuti híd. A *Lánchíd* nemcsak B. legkiválóbb építészeti emléke, hanem oly művészi alkotás, melyhez fogható nincsen sehol egyebütt. Eszméjét gr. Széchenyi István pendítette meg, akinek hét évig tartó nehéz küzdelmébe került, míg a tervet megvalósítania sikerült s a híd létesítésére részvénytársaságot alakíthatott, melynek az 1840. XXXIX. t.-c. azt a jogot és szabadalmat biztosította, hogy a forgalom részére való átadástól számított 87 éven belül (1946-ig) a hidtól 1—1 mérföldnyi távolságig más híd nem épülhet. A híd tervét Tierney Clark Vilmos angol mérnök készítette, építését testvére, Clark Ádám vezette. 1838—48. épült s 1849 nov. 20. adatott át a közforgalomnak. A nagyszerű mű 2 parti oszlopon és 2, alsó részében mauthauseni gránitból, a híd felszinétől kezdve sóskúti kőből álló 48 m. magas hatalmas vízi oszlopon s az ezeken áthúzott 4 óriási láncon függ; hossza 375 m., a két oszlop egymástóli távolsága 202, az oszlopok és a hídfő közti távolság 86·7 m.; szélessége 11 m. (ebből kocsiút 7·4 m.), építési költsége 8.633,259 korona volt. 1870-ben a kormány a részvénytársaságtól 14 millió koronáért megvette s szabadalmát is megváltotta. Vasszerkezetének megújítását 1912—13-ra tervezik. A *Margithíd* a párisi Gouin Ernő és társa cég terve szerint 1872—75. 10 millió korona költségen épült; tengelye az alaprajzban szögbe van törve (150°), hogy a szigetet képező mindkét folyamágban merőleges legyen a víz sodrára. Mindegyik félhídnak 3 nagy medernyilása és a kőpartot áthidaló kisebb parti nyilása van; teljes hossza a jobb-

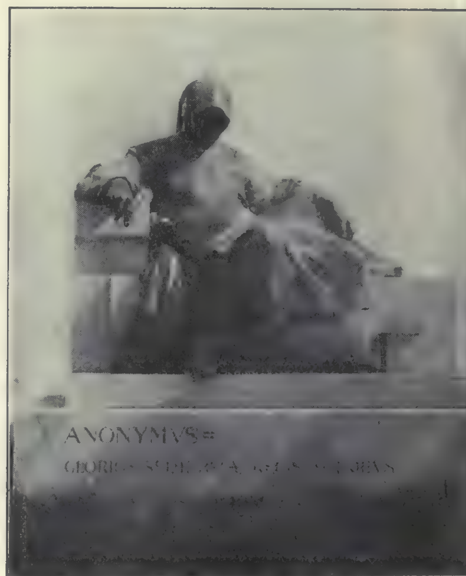
Arany János. Strobl Alajostól.

Millenniumi emlék. Zala Györgytől.

Gróf Andrássy Gyula. Zala Györgytől

Anonymus. Ligeti Miklóstól.

József nádor. Halbig Jánostól.

Vörösmarty Mihály. Kallós Edétől, Telcs Edétől és Márkus Gézától.

Petőfi Sándor. Huszár Adolftól.

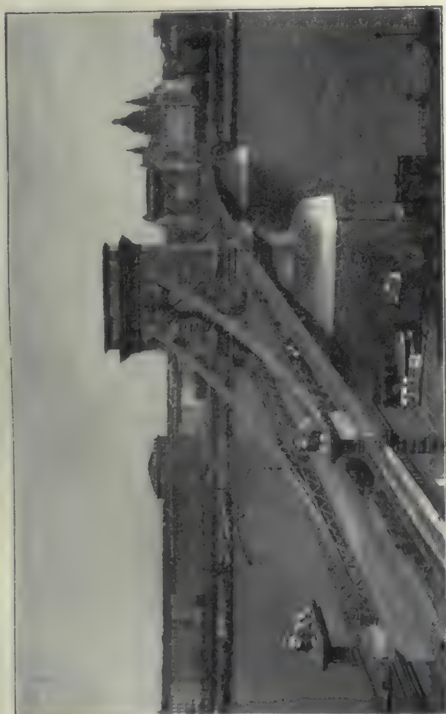

Deák Ferenc. Huszár Adolftól.

BUDAPESTI HIDAK.

Ferenc József-híd.

Erzsébet-híd.

Lánc-híd.

Margit-híd.

és balparti kőpartáthidalások ellenfalai között kereken 607 m.; szélessége 16 m., miből 12 m. a kocsiútra és 2—2 m. a két gyalogútra esik. A híd 1876 ápr. 30. nyilt meg, építette a Société de construction de Batignolles. Róla szárnyhíd vezet a Margit-szigetre (1901), melynek építését az 1899. VII. t.-c. rendelte el. A *Ferenc József-híd* a Fővám-tér és a Sárosfürdő közt 1894—96. épült s 1896 okt. 4. adatott át a forgalomnak; két oszlopon nyugvó háromnyílású híd, mely 331 m. hosszú, miből a középső nyílásra 175, mindegyik oldalnyílásra 78 m. esik. Szélessége 17·3 m., melyből a kocsiútra 11·5 m. jut. A híd terve Feketeházy J. pályanyertes tervének felhasználásával a keresk. minisztériumban készült; a hidszerkezet magyar vasművekben gyártott bázikus Martin-vasból a m. k. államvasutak gépgyárában készült. Építési költsége 5 millió K. Az *Erzsébethíd* (terv. a keresk. min. Dunahíd-osztálya) az Eskü-tér és Döbrentei-tér között 1897—1903. épült s 1903 okt. 4. adatott át a forgalomnak; a híd egyetlen, 290 m. hosszú nyílással hidalja át a Dunát s így Európában a legnagyobb egynyílású lánchíd. A hídpálya legmagasabb pontja a Duna nullpontja felett 18 m. Szélessége 18 m., miből 11 m. az úttest. A vasszerkezet súlya 110.000 q. A hídépítés költsége $11^1/_2$ millió K. volt. Az *összekötő vasúti híd* Feketeházy János m. k. államvasuti főmérnök tervei szerint 1873—76. Cail és társa párisi cég által épült; 2 parti és 3 mederoszlopon nyugszik, a partokat kisebb nyílású vasszerkezetek hidalják át. A főhídban az oszlopok 98·5 m.-re vannak egymástól, hossza 394 m. Két sinpár fut rajta végig s gyalogjárója is van. Építési költsége 2.342, 410 K volt. A hídnak kiszélesítése most van folyamatban olyan formán, hogy pilléreit a város felőli oldalon meghosszabbítják s egy második, szintén kétvágányú vasszerkezetet építenek a meglevő mellé. *A budapest—esztergomi vasút hídja* valamennyi magyarországi Duna-híd között a leghosszabb; Újpestről a Népszigetre s innen a budai partra vezetvén, tulajdonképen két áthidalásból áll, melyek közül az újpesti téli kikötőt áthidaló kisebb híd 220, a tulajdonképeni Duna-híd 670 m. hosszú, a kettőt összekötő népszigeti töltés 300 m. hosszú. A nagy Duna-hidnak 7, egyenként 93 m hosszú nyílása van. A 4·25 m. széles hídpálya egyik oldalán 2 m. széles gyalogjáró van. A hidat egy torinói cég tervezte s építette 1893—96. években 3·5 millió K költségen; vasszerkezete magyar gyárakban készült. Tervbe van véve még a Boráros-téri és Óbuda—Hungária-körúti híd létesítése.

Kőpartok. A Dunát szegélyző kőpartok hatalmas mészkő négyszögkövekből épültek s két részből állanak; az alsó, mely 5·6 m.-nyire emelkedik a Duna nullpontja fölé, 11—26 m. széles s be- és kirakodásra szolgál, a felső 8·4 m.-nyire fekszik a nullpont felett s 11·4 m. széles, róla 190 m.-nyi közökben kettős lépcsők vezetnek az alsó partra. 1893. a felső kőpartot erős kőpárkánnyal $^3/_4$ méternyire emelték. Az emeletes kőpartok mindkét oldalon szegélyezik az egész Dunát az újpesti kőparttól a Csepel-kőpartig és az óbudai kőparttól a Műegyetem-kőpartig. A rakodópartokhoz a kőhányások csatlakoznak, melyek a budai oldalon az óbudai hajógyártól a Margithídig, alul pedig a Műegyetem-kőparttól a város határáig, a pesti oldalon Ujpesttől a Margithídig s a vasúti hídtól a puskaporos torony környékéig terjednek. Az emeletes és lépcsőzetes kőpartok hossza 4300 m., a Duna medrének javítása végett épített párhuzamos művek és töltések hossza 17,400 m.

Nyilvános kertek, ültetvények. Alig van város, mely közkertekben annyira szűkölködnék, mint B. Nagyobb parkja csak 3 van: a Városliget, az üllői-úti Népliget és a Városmajor. A *Városligetet* (97·3 ha.) József nádor rendeztette, az ő műve a kőbányai vizek beeresztése által létesített tó és a Városligeti fasor is; mostani szépségét azonban csak a Stefánia-út építése s a liget előbb elhanyagolt részeinek parkozása óta (1885) nyerte. Élénkségét az artézi fürdő, a főváros által most teljesen átalakított állatkert (14 ha.), a jégpálya, cirkusz, a Városligeti szinház és népliget fokozza. Egészen új keletkezés az üllői-úti *Népliget* (118·6 ha.) melyet a főváros a tisztviselőtelep, Kőbányai-út s összekötő vasút közt 1890 óta 238,000 K költségen létesített; benne játszóterek, jégpálya, sétaterek vannak, s tervbe van véve a Városligetnek a Stefánia-út folytatásában építendő 45 m. széles korzó-út által a Népligettel való összeköttetése. A II. József idejében keletkezett *Városmajor* (13·9 ha.) a Krisztinavárosban egyszerűbb árnyas kert, az alsóbb néposztályok mulatóhelye. Jelentékenyebb sétány még a Várhegy K.-i lejtőjét elborító *Ellipsz* (1·3 ha.), mely József nádor alatt fásíttatott be, de 1868. átalakíttatott, valamint az egészen új *gellérthegyi sétány*. Ültetvények s kisebb kertek vannak még az Országház-, Szabadság-, Erzsébet-, József-, Ferenc József-, Szegényház-, Tisza Kálmán- (6·7 ha.), Mátyás-, Mária Terézia- és Bakács-téren, az üllői-úti közkórház előtt, a Petőfi-, Deák-, Kálvin-téren, az Andrássy-uton, Budán a Margit-rakparton, a Várkert-rakparton, a Rudasfürdő előtt, a Horvátkert (1·2 ha.), a Bástyasétány, a Marczibányi-téren s a Vérhalmon ültetett sétány. Az összes közkertek és sétaterek területe 271 ha.; ezenkívül mintegy 200 utca és tér van befásítva. A magánparkok közül említést érdemel a királyi várlak gyönyörű kertje (8·9 ha.), a Lukács- és Császárfürdő parkja, a Margitsziget pompás parkja (62 ha.), a szép Muzeumkert (2·2 ha.), a közönségnek hozzá nem férhető Orczykert (23 ha.), a területében lényegesen megcsonkított egyetemi füvészkert (eredetileg 10·1 ha.) és a városon kívül a Római fürdő parkja (8·7 ha.).

Temetők. B. temetői közül legnevezetesebb a kerepesi temető (57 ha.), gr. Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Kossuth Lajos művészi becsű mauzoleumával (Batthyányé Schickedanz, Deáké Gerster, Kossuthé Gerster Kálmán és Strobl Alajos műve, l. a *Budapesti mauzoleumok* képmellékleten) s nemzeti művelődésünk legkiválóbb alakjainak síremlékeivel (Arany, Vörösmarty, Kisfaludy, Toldy Ferenc, Horváth Mihály, Munkácsy Mihály stb.); mellette a zsidó temető. A krisztinavárosiban az 1848—49. évi szabadságharcban Buda falai alatt elhalt honvédek sírja van. Ezenkívül van Budán az új nagy farkasréti

mellett az új helyőrségi és izr. temető, továbbá a németvölgyi, a lezárt helyőrségi, a vizivárosi s Óbudán is több kisebb temető. A balparton az új köztemető a rákoskeresztúri határban (43 ha.) s több megszünt régi temető.

Lakosság.

Történelmi visszapillantás. B. lakossága oly rohamosan emelkedett, mint Európa egyik városáé sem. A XVIII. sz. elején, amidőn Berlinnek 55,000, Nápolynak 300,000, Párisnak pedig már 730,000 lakosa volt, Pest alig számított 2000 lakost, fővárosunk egész emelkedése tehát a XIX. évszázadra esik, sőt a gyors fejlődés voltaképen az utolsó ötven évre szorítkozik. Hogy e tekintetben egyik európai nagyváros sem vetekszik B.-tel, kitünik abból, hogy a XIX. sz.-ban B. népessége 1254%-al gyarapodott, míg a fejlődését leginkább megközelítő München is csak 1150%-al, Berlin 998, Glasgow 883 és Liverpool 789%-al, ellenben Bécs csak 578, Páris 395 és London 373%-al, még pedig majdnem kivétel nélkül külvárosok hozzácsatolása által, míg B. népszáma már a legrégibb időre vonatkozólag is a mai területről van kimutatva. A török uralom után, amidőn Budának 56,000 lakosa volt, nagy visszaesés állott be. 1720-ban Budának mintegy 8500, Óbudának 1100 lakosa volt. Az 1787. évi népszámlálás Budán 24,873, Pesten 22,417 lelket konstatált; azóta Pest gyarapodása fölülmulta Budáét, 1810. ott már 35,349 lakos volt, Budán ellenben csak 24,910. A nagyarányú gyarapodás azonban a XIX. sz. közepén indult meg; már a hetvenes években, a főváros egyesítésétől kezdve 1880-ig 73,890 fővel gyarapszik a népesség, a rákövetkező évtizedben a szaporulat 135,617 lélek és a XIX. sz. utolsó tizedében 226,974 fővel maximumát éri el. A kedvezőtlen gazdasági helyzet és a nagyfokú drágaság akkor a főváros felé özönlő néptömegeknek a szomszédos községekben való letelepedését eredményezi, ennek folytán a népesség szaporulata 1900—1910-ig csak 148,243 lélek, ellenben a főváros balparti részével közvetlenül összeépített községek népessége 85,270 főnyi gyarapodást mutat. A tényleges lakosság szaporodását a következő összeállítás tünteti fel:

Év	Buda és Óbuda	Pest	Budapest
1720	9,600	2,600	12,200
1780	21,665	13,550	35,215
1787	24,873	22,417	47,290
1799	24,306	29,870	54,176
1810	24,910	35,349	60,259
1821	33,281	45,318	78,599
1831	38,565	64,137	102,702
1841	38,974	68,266	107,240
1850	50,127	127,935	178,062
1869	70,000	200,476	280,349
1880	78,635	292,132	370,767
1890	96,999	409,985	506,384
1900	122,412	610,946	733,358
1906	134,870	656,878	791,748
1910	162,500	719,101	881,601

B.-nek ez a rohamos, szinte amerikai arányokat mutató népgyarapodása természetszerüleg túlnyomó részben bevándorlásból ered; a természetes népmozgalom, azaz a születéseknek a halálozások feletti többlete kivált a régibb időben, amidőn B.-en a halandóság igen nagy volt, jelentéktelen volt s csak az utolsó két évtizedben öltött nagyobb arányokat. A két tényezőnek egymáshoz való viszonya megítélhető a következő adatokból:

Év	Az összes szaporulat volt	Ebből: természetes szaporulat	Ebből: bevándorlások többlete
1874—1880	73,890	5,733	68,157
1881—1890	135,617	17,988	117,629
1891—1900	226,974	67,547	159,427
1900—1910	148,243	65,474	82,769
Összesen	584,724	156,742	427,982

A természetes szaporulat tehát csak a legújabb időben játszik szerepet B. népgyarapodásában, amikor az összes szaporulatnak jó negyed részét, sőt a XX. sz. elején jó kétötöd részét teszi. A természetes szaporulat fokozódása pedig a halandóság nagymérvű csökkenésére vezethető vissza, mely mellett azonban a legutolsó években a születések erős megcsappanása is észlelhető, még pedig nem a házasságok csökkenése miatt — mert ezeknek száma lényegesen emelkedett — hanem a gyermekek számának korlátozása következtében.

Kerületek népszáma. A kerületek népességének nagyon eltérő alakulása a következő népszámlálási eredményekből ítélhető meg:

	1874	1880	1890	1900	1906	1910
I. kerület	25,824	28,223	35,693	47,301	54,012	71,935
II. «	22,709	25,513	31,038	36,995	38,769	41,509
III. «	21,040	24,899	29,668	38,116	42,089	49,056
Összes jobbpart	69.573	78,635	96,399	122,412	134,870	162,500
IV. kerület	25,094	29,131	28,370	24,372	26,884	25,358
V. «	27.565	34,409	39,515	51,285	57,739	63,943
VI. «	43,868	58,519	91,008	135,560	144,683	156,703
VII. «	47,688	62,417	90,027	158,965	169,821	181,38[illegible]
VIII. «	49,764	64,614	93,063	135,756	141,913	152,665
IX. «	25,670	32,808	46.142	70,587	75,821	86,490
X. «	7,645	10.234	21,860	34,421	40,017	52,557
Összes balpart	227,294	292,132	409,985	610,946	656,878	719,101
Budapest	296,867	370,767	506,384	733,358	791,748	881,601

Fővárosunk fejlődésére nézve rendkívül fontos a népességnek kerületek szerinti eloszlása és lényegesen eltérő gyarapodása. A nyolcvanas években a X. kerület népessége gyarapodott a legrohamosabban (113%-al), de az abszolut tömegeket tekintve nem a X. kerület döntötte el B. népgyarapodását, hanem a VI., VII. és VIII. kerületek, melyekben a népesség együttvéve 88,548 lélekkel (44 —55%) szaporodott, míg ezek mellett az összes budai kerületek csak 17,764 lélekkel (19—26%) és a IX. kerület 11,626 lélekkel (40%) gyarapodott. A rákövetkező évtizedben már a VII. kerület ragadta magához a vezető szerepet (68·938 főnyi, vagyis 76·5%-nyi gyarapodással), 24—26 ezerrel haladva meg a hozzá legközelebb álló VI. és VIII. kerület szaporulatát. Ekkor megindul a budai kerületek nagyarányú fejlődése, előidézve elsősorban az új hidak felépítése és a közúti közlekedésnek az I. kerületbe való bevezetése által, mely kerület terjeszkedésre alkalmas óriási belterületeivel a főváros fejlődésének egyik gócpontjává kezd válni. 1901—1906-ig az I. kerület szaporulata, arányszámát tekintve, közvetlenül a X-ik után következik már, míg az abszolut

BUDAPESTI MAUZOLEUMOK.

Deák Ferenc mauzoleuma.

Kossuth Lajos mauzoleuma.

gyarapodás tekintetében még csak a negyedik helyen áll; 1906 óta azonban óriási mérvben épül és 17,293 főnyi népgyarapodásával, mely 33·2%-nak felel meg, a nagy pesti kerületeket is messze háttérbe szorítja s a főváros jövő fejlődésének képét előreláttatja.

Nem, kor, családi állapot. B. népességében állandóan többségben van a női nem; 1906. volt 394.484 férfi (ebből 17.184 katona) és 397,264 nő lakosa, ezer férfira jutott tehát (a katonaság beszámításával) 1007 nő. *Korra* nézve volt 0—15 éves 203,014, 15—40 éves 408,421, 40—60 éves 140,648, 60 éven felüli 39,075, vagyis 0—15 éves 25·6%, 15—40 éves 51·6%, 40—60 éves 17·7% és ennél idősebb 5·0%. Rendkívül nagy és éles az országos viszonyoktól való eltérés; a még keresetképtelen 0—15 éves gyermekek aránya ugyanis az országban 35·6%, B.-en ellenben csak 25·6%, s ezzel szemben a produktiv korban álló (15—40 éves) néprétegek aránya az országos 37·9%-hoz képest B.-en 51·6%. Ez az arány B.-en lassan, de fokozatosan emelkedik (1880-ban csak 48%), míg ezzel szemben a gyermekek arányszáma (1880-ban 26·9%) állandóan csökken. A nagyvárosi népesedés ezen jellemző vonása, mely a vidéki városok korösszetételétől is élesen elválasztja B. népességét, a gyermekkor tekintetében ugyan még nem jut oly élesen kifejezésre mint a külföldi nagyvárosokban, de a termelőképes korban álló néprétegeket illetőleg már teljesen a külföldi nagyvárosok képét engedi itt is felismerni. *Családi állapotra* nézve van a lakosságban (1900):

	Férfi	Nő	Százalékokban Férfi	Nő
Nemházas	210,562	207,055	62·0	56·9
Házas	119,503	118,753	35·2	32·7
Özvegy	8,064	36,006	2·4	9·9
Elvált	807	1,614	0·2	0·4
Ismeretlen	713	371	0·2	0·1

Az eltérés az országos viszonyoktól ép oly szembetűnő, mint a koreloszlásnál; míg a vidéken a felnőtt (20 évnél idősebb) férfinépességnek csak 25·7%-a nőtlen, addig B.-en 39·4, a házasok aránya ellenben amott 69·3, itt 55·4%; még nagyobb a különbség a (15 évnél idősebb) női népességnél, ahol ugyanis házasságban él a vidéken 67·6, B.-en ellenben csak 43·3%. E mélyreható eltérések a fővárosi népességnek késői és kisebb arányú házasodására vezethetők vissza; a nagyvárosba tóduló népesség nagy része egyáltalán nem alapít családot, vagy csak későn jut ennek lehetőségéhez, a 30—35 éves férfiaknak még 31·4%-a legény, az ugyanolykorú nők 20·2%-a hajadon. Feltünő és jellemző a nagyvárosi viszonyokra, hogy a város legjobb módú és egyszersmind legműveltebb kerületeiben a házasodási arány sokkal alacsonyabb, mint a szegényebb és kevésbbé művelt városrészekben; házasságban él a férfiak közül a IV. kerületben 48·5, a X-ben 64·1, a nők közül 33·8 és 56·4%. A családi háztartások száma (1906) 158,136 volt, ezek közül 28,628 esetben nő volt a családfő; a házasság összetétele egyébként a következő volt: családtag és rokon 407,985, szolga és cseléd 59,116 (ebből 53,218 nő), albérlő 82,937, ágyrajáró 27,323, üzleti segéd 11,747, egyéb 8845. Az intézeti háztartások száma 280 volt, összesen 35,659 taggal.

Származás és illetőség. A nagyvárosok népességének idegenek bevándorlása által való nagymérvű gyarapodása B.-en klasszikus példát mutat, mert alig van Európában nagyváros, melyben a népességnek akkora része volna idegen, mint B.-en; ennek következtében a helyben szülött egyének aránya állandóan csökken, míg 1880. még 42·7% volt, húsz évvel reá már csak 36·7%-ot tett; ezzel ellentétes arányban nő a Magyarország különböző részéből bevándorolt elemek aránya (37·9%-ról 48-ra). 1900-ban volt a népességből B.-i születésű 258,358, pestvmegyei születésű 53,053, egyéb magyarországi 337,460 (1880-ban 134,888), fiumei 266, horvát-szlavon születésű 3916, osztrák születésű 41,979 és egyéb külföldi 7762; a B.-en kívül született, tehát beköltözött egyének száma volt 1880-ban 203,722, 1890-ben 295,454, 1900-ban ellenben már 445,090. A Magyarországból bevándorlottak legnagyobb tömegekben jöttek Pest (53,053), Fejér (30,771), Veszprém (18,300), Nyitra (17,199), Tolna (14,388), Komárom (13,758), Pozsony, Bács-Bodrog, Vas és Zala vmegyékből (11—12,000); az illető vmegyék népszámához viszonyítva azonban azt látjuk, hogy Fejér vmegye adózik a fővárosnak a legnagyobb mértékben, mert ezer lakója közül 13·1 él B.-en, azután következik Veszprém (8·3), Komárom (7·8), Esztergom (6·9), Győr (6·6), Pest (6), Liptó (6), Tolna (5·7), Árva (5·3), Turócz (4.6), Bars (4·5) és Nyitra (4) vmegye; feltünő különösen az északi tót vmegyék felől fennálló nagymérvű beözönlés, mely teljesen műveletlen és igénynélküli elemekkel (napszámosok stb.) árasztja el a fővárost, míg ezzel szemben az ország K.-i és kivált DK.-i része alig gyarapítják B. népességét számottevő arányban. Aránylag jelentéktelen (Ausztriát kivéve) a külföldiek beszivárgása is. Lényeges befolyást gyakorol a nagyarányú bevándorlás a népesség korviszonyainak alakulására; ez ugyanis óriásilag növeli a munkaképes korban álló osztályok számát és pedig úgy a férfiaknál, mint a nőknél; míg azonban a férfiak bevándorlása már a 12-ik évvel kezdődik s a 42-ik évig tart, addig a nőknél a 32. életév körül már véget ér, de a rövidebb tartam ellenében az egyes korévekben intenzivebb, mint a férfiaknál.

Honosságra nézve van a lakosok közül (1900) magyar honos 663,978, osztrák honos 33,383, egyéb külföldi honos 6087, közte 2724 német, 663 olasz, 397 svájci, 318 francia, 202 brit, 420 orosz, 315 bolgár, 313 szerb és 228 román honos.

Nemzetiség. B. lakói közt van (1900) 673,337 magyar (85·1%), 73,997 német (9·4%), 20,487 tót (2·6%) és 23,927 egyéb nemzetiségű. Az egyéb nemzetiségüek közt van 3189 szerb, 1956 horvát, 1746 oláh, 63 vend, 119 rutén és 16,854 egyéb külföldi, közöttük legtöbb lengyel (5484), cseh (4003), morva (1065) és olasz (1161). A megelőző évekkel összehasonlítva, a magyarság terjedése az utolsó évtizedekben igen tetemes s a legközelebbi jövő kétségtelenül meg fogja hozni a lakosság teljes elmagyarosodását.

A főváros nemzetiségi átalakulását illetőleg Rómer Flóris kimutatta, hogy a XV. sz.-ban Pest lakossága túlnyomóan magyar volt; Budán már a régibb időben is sokkal erősebb volt a német

elem; a törökök kiűzése után a magyarság ereje tetemesen meggyöngült. A főváros puszta környéke németekkel telepíttetett be s a nyelvéhez is szivósan ragaszkodó szomszéd német falusi lakosság B. külvárosait koronként német települőkkel látta el s a főváros piacát német jellegüvé tette. Az új jövevények részint kiszorították, részint magukba olvasztották az itt talált magyar és szerb lakosokat. A nemzetiségek %-os arányszáma következőképen változott (a XVIII. sz.-beli adatok csak Pestre vonatkoznak):

	1725	1737	1750	1850	1880	1890	1900	1906
magyar ...	19·4	22·5	22·2	36·6	56·7	67·1	79·6	85·1
német ...	55·6	57·7	55·2	56 4	34·3	23·7	14·0	9·4
tót	2·2	5·6	6·5	5·0	6·1	5·6	3·4	2·6
egyéb ...	22·8	14·1	16·1	2·0	2·9	3·6	3·0	2·9

A magyarságnak óriási térfoglalása mellett szembeötlő a német elemnek nemcsak aránylagos, de abszolut számbeli csökkenése is, míg a tótság meglehetősen megtartja helyét; a 3 főnemzetség száma volt:

	magyar	német	tót
1880	201,776	122,155	21,871
1890	326,533	115,573	27,126
1900	559,965	98,515	24.091
1906	673,337	73,997	20,487

Nyelvismeret. B.-en jelenleg a magyar nyelv a legelterjedtebb, minthogy a magyar szót (1900) 643,655 ember (91·5%, 1880-ban csak 70·4%) érti, míg a németet csak 387,276 (55%), a tótot 84,377 (12%); egyéb hazai nyelveket 84,746 ember beszél. A magyar anyanyelvüek közül csak magyarul beszél 271,110 (48·4%), németül 270,458 (48·3%), tótul 47,841 (8·5%), ellenben magyarul beszél a német anyanyelvüek közül 60,024 (60·9%), a tót anyanyelvüek közül 14,374 (55·5%). A lakosság közül csak egy nyelvet beszél 316,162 fő (44·9%), még pedig 271,110 magyar, 30,568 német, 7944 tót és 6540 egyéb. Két nyelvet beszél 286,196 egyén (40·7%), 3 nyelvet 101,090 (14·4%). A többnyelvüség az izraelitáknál a leggyakoribb; közülök két nyelvet 48·9, 3 nyelvet 19·3% beszél; a nemzetiségek közül a németek beszélnek legnagyobb számmal (54·6%) két nyelvet, három nyelvet a tótok (24·3%). Egyéb nyelvek ismerete ekként van elterjedve: oláhul beszél 11,127, horvátul 6201, szerbül 11,236, franciául 31,002, angolul 9756, olaszul 6339, oroszul 1459 és ruténül 757 egyén.

A *hitfelekezetek* összetételében is lényeges átalakulások észlelhetők; míg 1869-ben a róm. katolikusok a népességnek még 72·2%-át tették, arányuk 1906-ig leszállt 60·1-re, ezzel szemben a reformátusok százaléka 4·8-ról 9·3-ra, az izraelitáké 16·6-ról 23·5-re emelkedett; az ág. evangélikusok állandóan 5%-kal szerepelnek. A hitfelekezetek száma ekként emelkedett:

	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ág. ev.	ref.	unit.	izr.	egyéb
1869	195,624	?	1,838	14,316	13,008	?	44,890	800
1880	239,723	1,227	1,787	19,716	21,655	119	70,227	1,228
1890	314,835	2,837	2,559	27,224	36,112	436	102,377	291
1900	427,112	5,886	3,201	37,170	62,837	989	166,198	561
1906	475,836	6,821	5,328	40,319	73,847	1,381	186,047	2,169

Az egyéb felekezetek között volt 1906-ban 107 anglikán, 434 baptista, 49 nazarénus, 293 mohamedán, 113 egyéb vallású és 401 felekezet nélküli. Az egyes kerületek közül legkatolikusabbak a budai kerületek (75—78%), az ág. ev. elem meglehetősen egyenletesen (4—6%) van eloszolva B. egész területén, a reformátusok a X. kerületben (14·3) legszámosabbak, a IX., VIII., I. és IV. kerületben is 10%-ot meghaladnak, az izraeliták leginkább a VII. (39·2), VI. (34·9), V. (28·5) és IX. kerületben (11·8%) tömörülnek. A hitfelekezetek közül legmagyarabbak a reformátusok (97·7%) és izraeliták (90·3%, 1890-ben 75%), a németek az ág. ev. és róm. katolikusok között (11—12%), a tótok az ág. evangélikusok között a legszámosabbak (7·9%).

Közgazdaság.

Történelmi visszapillantás. A főváros közgazdasági nagy fellendülése a legújabb kor vívmánya; ipara és kereskedelme ugyan már a középkorban volt, de az csak fejletlen csirája volt a később kifejlődött anyagi műveltségnek. Történelmi okmányaink szerint a Duna mentén budai polgárok már a XIII. században állítottak fel malmokat. Zsigmond idejében már számos szervezett céh volt a városban, közülök legtekintélyesebb volt Budán az ötvösök, Pesten a timárok céhe. A török uralom megszünte után a céhek újra szervezkedtek s ezek voltak az ipar egyedüli képviselői. A kereskedelmet nagyobbára idegen családok (görögök, szerbek, németek) tartották fenn, kik utóbb B.-en telepedtek meg s a főváros lakói közé beolvadtak. A városi élet nagyon szerény volt; Pest város összes jövedelme 1722-ben 13,430 frt, kiadása 13,656 frt volt; legnagyobb jövedelmi forrása a hídvám volt, 18 dunai malma alig jövedelmezett valamit. Az ipar és kereskedelem csak a közlekedés tökéletesbülésével fejlődött gyorsabban; az első lökést erre a dunai gőzhajózás adta, de csakis a vasuti hálózat fejlődése s annak B.-en való központosítása fejezte be az anyagi művelődés ezen folyamatát. Az e téren való fellendülés 1867. kezdődött s ujabb tápot nyert a főváros egyesítésében. A legutóbbi időben a kormánynak s a fővárosnak a kereskedelem és ipar érdekében hozott nagy áldozatai s a céltudatos közlekedési politika gyors virágzásra juttatták a még fiatal magyar ipart és kereskedelmet, melynek természetszerü központjává B. vált. A gyáripar kifejlődése mellett a kisipar sem szorult egészen háttérbe. A főváros üzleti életének élénkülését mutatja, hogy évenként mintegy 6000 új üzlet keletkezik s a régi üzletek megszünése mellett is évenként mintegy 3000-el gyarapodik az üzletek száma.

A lakosság foglalkozása. A főváros nagymérvű fellendülése a népesség iparral és kereskedelemmel foglalkozó rétegeinek nagyarányú duzzadására vezetett, minek következtében ma Magyarországon nincs város, melyben ezen foglalkozási főcsoportok nagyobb számmal volnának képviselve, mint B.-en. Ezeknek számbeli gyarapodása jóval nagyobb az össznépesség gyarapodásánál, mert míg emez 1890—1900-ig 44·8%-al szaporodott, a kereskedelemnél a gyarapodás 91·2% volt, az iparnál 79%, a közlekedésnél 69·8%, a közszolgálati ágaknál 61%. Az ipar és forgalom tehát B. népességének 64·2%-át tartja fenn, és ha ehhez még hozzávesszük a napszámosokat, úgy kiderül, hogy az ipar és forgalom több

mint fél millió egyént tart el, míg 1890. csak 322,597 egyént. A népességnek foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlása a keresők és eltartottak megkülönböztetésével 1890-ben és 1900-ban a következő volt:

	1890			1900			Százalékos megoszlás	
	kereső	eltartott	együtt	kereső	eltartott	együtt	1890	1900
Őstermelés	5,616	11,907	17,523	5,660	8,560	14,220	3·4	1·9
Bányászat	87	27	114	240	246	486	0·1	0·1
Ipar	104,966	66,922	171,888	161,039	146,668	307,707	34·0	41·7
Kereskedelem, hitel	28,196	26,015	54,211	46,731	56,917	103,648	10·7	14·2
Közlekedés	16,102	19,405	35,507	22,863	37,444	60,307	7·1	8·2
Közszolgálat, szabad foglalkozások	18,182	24,220	42,402	31,240	37,054	68,294	8·4	9·3
Véderő	13,825	1,467	15,292	15,846	2,475	18,321	3·0	2·5
Napszámosok, részl. nélk.	35,908	24,969	60,877	19,195	17,326	36,521	12·0	4·9
Vagyonból élők	10,287	44,817	64,896	12,756	14,235	26,991	12·8	9·0
Egyéb foglalkozások	9,792			13,567	22,760	36,327		
Házi cselédek	43,053	—	43,053	57,204	2,296	59,500	8·5	8·2
Összesen	286,014	219,749	505,763	386,341	345,981	732,322	100·0	100·0

A tényleg kereső népesség száma 1900-ban 386,341 volt, míg 1890-ben 286,014. Számuk tehát az utolsó évtized folyamán 100,327 lélekkel, vagyis 35·4%-al gyarapodott, tehát jóval kisebb mértékben, mint az össznépesség általában; ez a körülmény annál inkább tekinthető a gazdasági fejlődést bénító kedvezőtlen viszonyok jeléül, amennyiben B. népessége leginkább bevándorlás által gyarapszik, ezek között pedig a felnőtt korú, tehát keresetképes elemek vannak túlsúlyban, minek folytán a kereső népességnek tekintélyes szaporulatát kellett volna várni.

Az egyes iparágak jelentősége és fejlődése a következő adatokból tünik ki, melyek a hozzájuk tartozó kereső népesség számát adják:

	1890	1900
Vas- és fémipar	7,660	13,337
Gépgyártás	13,104	23,260
Kő-, agyag- és üvegipar	3,027	3,643
Fa- és csontipar	6,229	8,874
Bőr-, serte- és tollipar	1,242	1,712
Fonó-, szövőipar	2,397	3,802
Ruházati ipar	28,867	41,986
Papiripar	806	2,606
Élelmezési ipar	13,700	19,326
Vegyészeti ipar	1,820	3,706
Építőipar	9,166	13,414
Sokszorosító- és műipar	5,107	9,376
Elszállásolási ipar	10,729	15,402
Egyéb ipar	321	139
Hási ipar	600	118
Vándoripar	191	338
Összesen:	104,966	161,039

A legerősebben képviselt iparágak a következők (zárójelben közöljük az 1890. évi adatokat): szabó 14,522 (8846), gép- és hajógyártás 11,139 (7382), vendéglős, szállodás 9200 (6773), cipész 9132 (7152), könyvnyomda 7601 (4243), mosás és vasalás 6873 (3023), asztalos 6307 (4491), varrás 4877 (5569), kőműves 4459 (2658), lakatos 4259 (2746), kávéházak, tejcsarnokok 3917 (2397), malomipar 3694 (3420) és borbélyipar 3099 (1442). A kereskedelmi ágak közül legtöbb a vegyesárúkereskedő 4012 (2756), kofa 3799 (1216), rövidárúkereskedő 3718 (2802), pénzintézeti tisztviselő 3109 (1231), ügynök 3053 (1782). A közlekedésügynél: vasutak 7621 (6675), posta- és táviró 4043 (2325), bérkocsisok 2860 (1739), fuvarosok 2783 (1446), villamos vasutak 2202 (222), hajózás 1824 (1732). Egyéb népesebb foglalkozási ág még: államhivatalnok 3207 (2427), nevelő és nevelőnő 1935 (1068), néptanító 1476 (773), orvos 1076 (680), ügyvéd 1069 (739).

Az iparban és kereskedelemben működő önálló egyének (munkaadók) száma volt (1900) 46,547, köztük 31,219 iparos és 15,328 kereskedő; a forgalomnál az önálló vállalkozók száma 1960. (1852-ben mindössze 5104 mesterember és 1302 kereskedő volt B.-en).

Az iparban és kereskedelemben alkalmazottak között volt (1900):

	Iparban		Kereskedelemben		Közlekedésben	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Tisztviselő	6,748	1,337	10,483	1,237	4,651	765
Segítő családtag	313	1,420	293	843	62	5
Művezető	2,551	35	59	—	2,580	1
Segéd, munkás, napszámos	76,535	15,575	10,184	1,745	3,934	37
Tanonc	12,028	2,648	1,545	106	—	—
Szolga	6,438	4,192	4,864	44	8,707	28
Összes alkalmazott személyzet	104,613	25,207	27,428	3,975	19,934	836

Az ipar és kereskedelem Pesten sokkal erősebben van képviselve, mint Budán; az egyes kerületek közül legtöbb iparos a József- és Erzsébetvárosban, legkevesebb az I. kerületben van; a kereskedők száma ellenben legnagyobb az V. és IV. kerületben, legkisebb Óbudán.

Őstermelés, művelési ágak. B.-en az őstermelés az ipar és a kereskedelem nagy szerepe mellett csak csekély jelentőségű s a főváros őstermények-ben való szükségletének csak elenyésző csekély részét képes fedezni. A kertészet és magasabb földművelés közvetlen a főváros határában sem fejlődött még odáig, hogy onnan a közönséges szántó-vető gazdaságot kiszorította volna. A művelési ágak következőleg oszlanak meg: szántóföld 7417, kert 2085, rét 1610, legelő 1018, szőllő 235, erdő 1845, nádas 38, egyéb (földadó alá nem eső területek) 5134 ha. A szántóföldből legtöbb kukoricával (2218 hold), tavaszi árpával (1896 hold), őszi rozzsal és burgonyával van bevetve; búzát és zabot kevesebbet termesztenek. Természetes kaszálók és legelők nagy kiterjedésben vannak a Gellérthegytől D.-re, az ó-budai lapályon, a Duna és a Rákos mentén. A konyhakertek legjobb termékei a káposzta (566 hold), kalarábé, saláta, hagyma, retek, répa; különösen bolgár kertészek termelik nagyban. A szőllőmívelés a filloxera pusztításai folytán lényegesen megcsappant s csak újabban terjednek újból az ame-

rikai szőllőültetvények; a budai bor régóta híres s az ország legjobb borai közé tartozik; a balparton a kőbányai bor is jeles. 1878-ban még 3626 ha. szőllő volt B. határában, ma már csak 953 ha.; a legjobb bor a Gellérthegy, Naphegy, Józsefhegy, Rókushegy és Mátyáshegy lejtőin termett; a veres bort a fekete kadarka, a fehéret a piros dinka és muskotályfaj adta. A bortermés volt 1878: 140,414 hektoliter bor és 195,006 hektoliter must, 1888: már csak 34,577 hektoliter bor és 38,987 hektoliter must, 1909-ben: 23,276 hl. must és 20,948 hl. bor. A szőllők kipusztulása óta a gyümölcstermelés terjedt, de ez korántsem képes a szőllőt pótolni; Óbudának azelőtt majdnem kizárólag szőllősgazdákból álló lakossága jelenleg gyári munkával keresi kenyerét. Az erdőterület túlnyomórészt a jobbparton van, a balparton csak 206 ha. van. A kitünően kezelt budai erdők összes fahozama 40 év alatt 192,529 m³, az évi növedék 4246 m³. A fővárosi hatóság nagy gondot fordít a kopár hegyoldalak beerdősítésére s eddig már 228 ha. területet erdősített be, évente 3—400,000 csemetét ültetve el; e célból csemetekertet is tart fenn. A főváros a K.-i határszélen 206 ha. területü erdőövet létesített a Rákos porának és homokjának távoltartása céljából. Említést érdemel a főváros kertészete is (évi fentartás 400,000 K), mely pompás virágtenyésztéseért gyakran nyert kitüntetést nemzetközi kiállításokon is.

Állattenyésztés. A legújabb (1910) összeírás szerint van a főváros területén 9404 drb szarvasmarha, 18,579 ló, 102 szamár, 5921 sertés, 4343 juh és birka, 443 kecske; továbbá 53,372 drb baromfi és 668 méhkas. Az előző évekhez képest az állatállomány tetemesen apadt. Az állattenyésztés legjelentékenyebb ága a sertéshizlalás volt, mely Kőbányán 1847—49. keletkezett, de nagy arányait az I. magyar sertéshizlaló részvénytársaság megalakulása óta (1869) nyerte; nagy szállásaiban állandóan 100—130,000 sertés volt elhelyezve s az évi felhajtás 6—700,000 darabra rúgott (1892. 848,072); a Kőbányára szállított s ott hizlalt sertések értéke 50—76 millió K közt ingadozott (1892: 85 millió K). Kőbánya a sertéskereskedelem tekintetében Közép-Európa legjelentékenyebb nemzetközi piaca volt, mely mintaszerüen berendezett hizlalótelepei s egészségügyi berendezései, célszerü vasuti összeköttetése s az újabban szervezett tőzsde folytán világhírnek örvendett. Az 1895. évi sertésvész azonban tönkretette a kőbányai sertéshizlalást, mely azóta jelentőségét teljesen elvesztette. A sertéshizlalás mellett az ökörhizlalás a B.-i nagy szeszgyárakban folyik (állandóan 5000 drb), a hízott marhák Bécsbe vitetnek. Lótenyésztés a fővárosban nincs, de azért B. a lónemesítés országos központja, mely a magyar lovaregylet, a lótenyésztés emelésére alakult részvénytársaság és a B.-i gyepen rendeztetni szokott lóversenyek által a lótenyésztésre jótékonyan hat. Jelentékeny a baromfitenyésztés, melynek céljaira Kőbányán mintaszerüen berendezett baromfitenyésztés és hízlaló állíttatott fel.

Ipar. B.-en az utóbbi évtizedekben az iparnak majdnem minden ága meghonosodott s nagy ipari vállalatok jöttek létre; területén (1900) 32,393 önálló iparvállalat létezik, a nagyobb gyárak, ipartelepek száma pedig 622 (1852-ben 30); a nagyipari vállalatokban 68,502, a kisipariakban 42,046 ember nyer alkalmazást. Az iparvállalatok nagyságuk szerint ekként oszolnak meg:

	vállalat	segéd-személyzet
Vállalatok segéd nélkül	19,300	—
« 1— 5 segéddel ...	10,429	11,772
« 6— 10 « ...	1,336	10,041
« 11— 15 « ...	469	5,976
« 16— 20 « ...	237	4,257
« 21— 50 « ...	373	11,741
« 51— 100 « ...	119	8,182
« 101— 200 « ...	62	9,043
« 201— 300 « ...	24	5,848
« 301— 500 « ...	22	8,514
« 501— 700 « ...	7	4,150
« 701—1000 « ...	5	4,156
« 1000-nél több « ...	10	16,868
Összesen	32,393	110,548

Egyes iparágak oly tökéletességre jutottak, hogy európai hírnévre tettek szert. Köztük első helyen áll a *malomipar*, B. legrégibb iparága; jelenleg B. a kontinens legnagyobb malomvárosa, mely 13 nagy, a technika vívmányaival a legtökéletesebben felszerelt gőzmalomban (legrégibb a hengermalom) 7½ millió q. gabonát dolgoz fel (1910) s 6·0 (1870-ben 1·1, 1881-ben 4·1) millió q. lisztet, 1·3 millió q. korpát termel és szállít a világ minden részébe (leginkább Angliába, Ausztriába, Amerikába, Franciaországba, Olaszországba és Hollandiába). Nem kevésbbé fontos a *szeszipar*, mely ágban évenkint 200,000 hl. szeszt állítanak elő; a sörgyártás az első magy. részvénysörfőzőben, a Dreher-féle kőbányai sörfőzőkben és a Polgári sörfőzőben nagy mértékben folyik (évi termelés 800,000 hl) s a kőbányai sör igen élénk forgalom tárgya. A *gépgyártás* 23,260 embert foglalkoztat sok nagy s jelentékeny vállalatban (a Ganz-féle vasöntő és gépgyár, Schlick-féle vasöntő, államvasúti gépgyár, gazdasági gépgyár, csavargyár stb.), maga az államvasúti gépgyár 3870 emberrel, a két államvasuti főműhely 3492 munkással dolgozik s évenkint 50—60 mozdonyt épít. Jelentékeny a *hajógyártás*, melyet a Dunagőzhajózási társulat régi (1840) híres óbudai hajógyárán kívül még két ipartelep űz; szintúgy a villamos gépek s berendezések gyártása (Ganz-féle villamos gyár), mely innen látja el számos külföldi város villamos világítását. Az *építő ipar* jelentékenyebb vállalatai az újlaki tégla- és mészégető, a kőbányai gőztéglagyár, a Drasche-féle téglagyár, a magyar építő és magyar faipar részv.-társulat; a 8 nagy téglagyár 1909-ben 180 millió drb téglát állított elő (eladatott ez évben 236 millió drb tégla). Jelentékeny továbbá az építéssel karöltve haladó asztalos-, lakatos-, bádogosipar s a parketgyártás. Jóhírüek a B.-i kocsigyárak, kékfestőgyárak, bőrgyárak (6 nagy gyár, melyek 1 millió darab bőrt dolgoznak fel s 150,000 drb talpbőrt s 50,000 felsőbőrt készítenek), valamint a vegyészeti gyárak, ú. m. enyvgyár, műtrágyagyár, olajgyárak, stearingyár, kőolajfinomító gyár, légszeszgyárak. A 3 légszeszgyár évenkint 54 millió m³ gázt termel (1870-ben 4·5, 1890. 19·8 millió m³) s 2300 munkást foglalkoztat.

A gyáraknak a főváros által történt átvétele (1911) folytán nagy mértékben ki fognak bővittetni. Nagy villamosgyárak (Magyar ált. és B.-i vill. r.-t.) látják el B.-et villamosárammal (évenként 12.547,000 hektowatt). Előkészítés alatt áll a főváros villamos telepének felállítása. A sokszorosító ipart nagy könyv- és kőnyomdák (államnyomda, egyetemi nyomda, Athenaeum, Franklin-társulat, Lloyd-nyomda, Pallas, Pesti részv.-nyomda, Hornyánszky, Stefaneum, Hungaria-nyomda; Posner, Légrády, Czettel és Deutsch kőnyomdái, a magy. földrajzi intézet), a betüöntő és hangjegymetsző gyár képviselik. A dohány- és szivarkészítés 3 nagy állami gyárban (3374 munkás) folyik (1909-ben 72 millió drb szivar és 484 millió drb szivarka, továbbá 35,000 q. dohány). Az élelmi ipar terén a tésztagyár, szalámigyárak, konzervgyárak, pezsgő- és cognacgyárak említendők. Ezenkívül a főváros területén a keményítőgyártás, gyufagyártás, aranyműves-, zománc-, majolika- és faience-ipar, lámpa- és fémárúgyártás, vasúti kocsigyártás, táviró- és telefonkészülékek gyártása, fegyver- és tölténygyártás, jutagyártás, ruggyanta- s guttapercha-gyártás, fecskendőgyártás (Walser) honosodott meg.

Az ipar terén igen jelentékeny a *részvénytársulatok* szerepe; 1891-ben 70, 1909-ben már 262 részvénytársulat foglalkozott az ipar különböző ágaival s az ezeknek szolgálatában álló tőke ezen idő alatt 137·4 millió K-ról 484·3 millió K-ra emelkedett; a részvénytársaságok ekként oszolnak meg iparcsoportok szerint:

	Részv. társaságok száma	Részvénytőke K
Vas- és fémipar	19	61.314,000
Gépgyártás	51	96.204,000
Kő-, agyag-, üvegipar	39	44.8·3,000
Fa- és csontipar	27	48.385,000
Bőr- és sörteipar	4	5.400,000
Fonó- és szövőipar	17	33.784,000
Ruházati ipar	5	639,000
Papirosipar	4	6.950,000
Élelmezési ipar	34	85.202,000
Vegyészeti ipar	35	83.528,000
Építőipar	5	3.222,000
Sokszorosító- és műipar	22	14.871,000

E társulatok 49·8 millió K tiszta jövedelmet értek el s 6·4%-os osztalékot fizettek; legdúsabban kamatozott a vas- és fémipari vállalatokba fektetett tőke (19·6%), a gépgyári, bőrgyári és élelmezési részv.-társaságok (12—15%). Az ipari vállalkozás általában véve a legjobb befektetésnek bizonyult, amennyiben állandóan 6—10%-ot jövedelmez.

Kereskedelem tekintetében jelentékeny szerepe van B.-nek már ma is, s még nagyobb szerepe lesz a jövőben, mint a Kelet és Nyugat közvetítőjének a nemzetközi kereskedelemben. A főváros kereskedelmének fellendülésére első sorban a hajózás működött közre; de jelen nagyságát B. kereskedelme csak akkor érte el, midőn a vasúti hálózat kiegészült s a vasúti közlekedés természetes központjává B. vált. A közlekedési eszközök előteremtése mellett a kereskedelem erősbödéséhez szükséges intézmények is teljes számmal megvannak immár B.-en; a kereskedelmi vállalkozás támogatására jelentékeny tőkékkel rendelkező pénz- és hitelintézetek állanak fenn s a hitelszövetkezet B.-en van összesítve. A kereskedelem főtényezője az *árú- és értéktőzsde*; ez eredetileg (1853) mint gabonacsarnok keletkezett, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy a magyar gabonakereskedés súlypontja Győrből B.-re átment. 1864-ben az értéktőzsde is életbe lépett. Mindkét intézmény együttes igazgatósága választott birósági joggal bir; ezen biróság tárgyalásain egy miniszteri biztos vesz mindig részt, s itéletei ellen felebbezésnek helye nincs; gyors és olcsó működése nagyban elősegíté a főváros kereskedelmi viszonyainak fejlődését és szoliditását, sőt ezt az intézményt később a külföldön is, és különösen Bécsben utánozták. A B.-i tőzsdén minden nap óriási forgalmat bonyolítanak le, csak a gabonaforgalom 8—9 millió q.-ra rúg évenkint (1875-ben 3·8 millió q.); a jogosított ügynökök száma 180 (124 a gabona-, 37 az értékpapirüzletben, 19 egyéb üzletekben), a tőzsdelátogatóké 1500 (1873-ban 1263). A tőzsde mellett a főváros kereskedelmi érdekeit képviseli a kereskedelmi és iparkamara, a kereskedelmi csarnok, az országos iparegyesület, a Kereskedelmi Muzeum és a közraktárak. Az állami segélyben részesülő *Kereskedelmi Muzeum* célja a hazai iparcikket a fogyasztó közönséggel megismertetni s a termelőket a külföldre, nevezetesen a keleti országok piacaira szállitandó árúcikkek felől tájékoztatni; e célból a városligeti iparcsarnokban fennálló állandó kiállításon felül ideiglenes kiállításokat rendez s a Balkán-félsziget jelentékenyebb városaiban fiókintézeteket tart fenn. A fővámpalotán alul, a dunaparti teherpályaudvar közelében épített s így a vasúti és hajóközlekedéssel szoros kapcsolatban álló *közraktárak* a főváros költségén Krajcsovics Lajos és Basch Gyula tervei szerint 1880—81-ig 1.960,000 K költségen épültek s jelenleg a magy. leszámítoló és pénzváltóbank bérletében állanak; hozzájuk a nevezett bank kezelése alatt álló *gabona-elevátor* csatlakozik, mely 1881—82. Ulrich, Flattich, Zipperling és Miklós tervei szerint $4^1/_4$ millió K költségen épült, a hajókon érkező gabonát gőzerővel és légnyomással kiraktározza s kitünő berendezésével a főváros egyik látványossága; a közraktárak és az elevátor 400,000 q. árú befogadására alkalmasak s az utóbbi forgalma a 3 millió q.-t meghaladja. Az elevátor épülete cölöpökön áll s 160 vas oszlopból van szerkesztve, a belső épület egészen vasból készült, a benne elhelyezett 10 emelő-gép 290 gabonatölcsért lát el, amelyek munkaképessége 12 óra alatt 300,000 q. A főváros kereskedelmének emeléséhez nagyban fog hozzájárulni az összekötő vasúti híd körül tervezett kereskedelmi kikötő építése.

A kereskedelem egyik jelentékeny ága a *marhakereskedés*; a B.-i marhavásárra 1910-ben 314,619 drb háziállat hajtatott fel ú. m. 139,066 drb szarvasmarha, 121,947 borjú 52,490 juh és 116 kecske. Élénk kereskedés folyik továbbá sertésekkel (l. az állattenyésztésnél), lovakkal (a fővárosi lóvásárokra 1910. felhajtatott 50,858 ló, eladatott 29,745; jelentékenyek az évenkint 4-szer tartott országos lóvásárok), juhokkal, baromfival, gyapjuval (a B.-i piacot külföldi kereskedők is nagy számmal keresik fel), disznó-

zsírral és szalonnával (igen régi jóhírű árúcikkek); a gabona tekintetében (l. tőzsdénél), melynek heti forgalma 200,000 q., B. a külföldi fogyasztó piacok megrendeléseit bármikor nehézség nélkül teljesítheti, mert itt központosul Magyarország s a Balkán-félsziget gabonakereskedelme; jelentékeny a főzelékkel, gyümölccsel való kereskedés, újabban a déligyümölccsel való kereskedés is megindult. Ezenkívül a kereskedés tárgyai: liszt, bor, borszesz, repce és lóheremag, dohány, kender, méz, viasz, állati nyers bőrök, épület- és tüzelőfa, kézműárúk stb.

Az árúforgalom évről-évre emelkedik; 1874. csak 19 millió q.-ra rugott, ma már a 100 milliót meghaladja (1890-ben 39·8, 1900-ban 62·2, 1910-ben 103·5 millió q.); ez a nagymérvű emelkedés természetes folyománya a főváros gyors felvirágzásának, népessége rohamos szaporodásának; ennek folytán a fogyasztási cikkek (élelmiszerek, gabonanemüek, tüzelő- és világítószerek) forgalma csaknem megkétszereződött, önálló gyáripar keletkezett s a kereskedelem nagy lendületet vett. Hozzájárultak továbbá az árúforgalom emeléséhez azok az intézmények, melyek oly célból létesültek, hogy a főváros az ország kiviteli forgalmának és közvetítő kereskedelmének gócpontjává váljék; ilyen az összekötő vasút, a közraktárak és elevátor építése, a vasúti hálózatnak B.-en való központosítása, új vonalak megnyitása, a régieknek megváltása, a körvasút kiépítése, végül az 1890. az árúszállítás terén életbe léptetett új díjszabás, valamint általában a Baross Gábor keresk. miniszter által inaugurált céltudatos nemzeti irányú közgazdasági politika. 1910-ben a bevitel 70·2 (1874. 13·2), a kivitel 33·3 (1874. 6·0) millió q. volt; a kivitel tehát nagy arányokban gyarapszik. Az árúforgalom legjelentékenyebb ágai: a gabona (12·1 millió q.), élelmi cikkek (10·2 millió q.), tüzelőanyagok (21·1 millió q.) és építőanyagok (15 millió q.). A kivitel jelentékenyebb cikkei: gabona (2.032,364 q.), sör (1.175.650 q.), szesz (398,494 q.), liszt (6·7 millió q.), ásványviz (164,601 q.), ásvány- és kőolaj (1.669,538 q.), építőanyagok (3·2 millió q.), kőszén (2 millió q.), bőr és bőrárúk, zsiradék, dohány, stb. A behozatal gabonanemüekben, élelmi cikkekben, tüzelőcikkekben legnagyobb. Az árúforgalom legnagyobb részét (73 millió q.) a m. kir. államvasutak közvetítik; a déli vasút árúforgalma 1·8, a helyi érd. vasutaké 3·9, a Dunagőzhajózási társulaté 7·9, a Magy. folyam- és tengerhaj. r. t.-é 3·8, a magánhajóké 12·8 millió q.

Hitelintézetek. B.-en a hitelszükségletek kielégítésére s a mindennapi forgalom lebonyolítására a régi, kipróbált hitelintézetek hosszú sora áll fenn. Itt székel az osztrák-magyar bank főintézete, továbbá 17 nagy takarékpénztár (közte a hazai tkpt. 20, az egyesült fővárosi tkpt. 20, a magy. orsz. közp. tkpt. 10·5, a magy. ált. tkpt. 20, a belvárosi tkpt. 16 millió K részvénytőkével), a magy. földhitelintézet és a kisbirtokosok országos földhitelintézete, továbbá 72 bank- és jelzálogintézet (köztük a pesti magyar keresk. bank 50, a magy. ált. hitelbank 60, a magy. leszámítoló és pénzváltóbank 40, a magy. jelzáloghitelbank 40, a hazai bank 32, a magy. agrár- és járadékbank 24, a magy. bank és keresk. r.-t. 40 millió K részvénytőkével). Az összes pénzintézetek részvénytőkéje 1891. 63·8, 1908. 421 (ebből takarékpénztárak 88·1) millió K-ra rugott, értékpapirbirtokuk 420·4 millió K volt. Egyes üzletágaik állapota volt 1910 végén: betétek 1111·8, váltótárca 1163·1, lombardüzlet 395·6, jelzálogüzlet 2021·9 millió K. Az évi tiszta jövedelem 52·8 millió K volt a (részvénytőke 11%-a a bankoknál, 17·7% a takarékpénztáraknál), az osztalék 8·6 és 14·2% volt. A B.-i pénzintézetek szolid vezetésüknél fogva jó hirnévnek örvendenek s méltán igazolják a közönségnek irántuk való bizalmát; ennek köszönhetik a fényes üzleti eredményt, melyet évek óta felmutathatnak, tartalékuk nagysága (a részvénytőke 60%-a, kétszer nagyobb, mint a bécsi intézeteké) pedig minden rázkódtatás ellen védi őket. A pénzüzlet fejlődése az összes pénzintézetekre vonatkozó következő adatokból tünik ki:

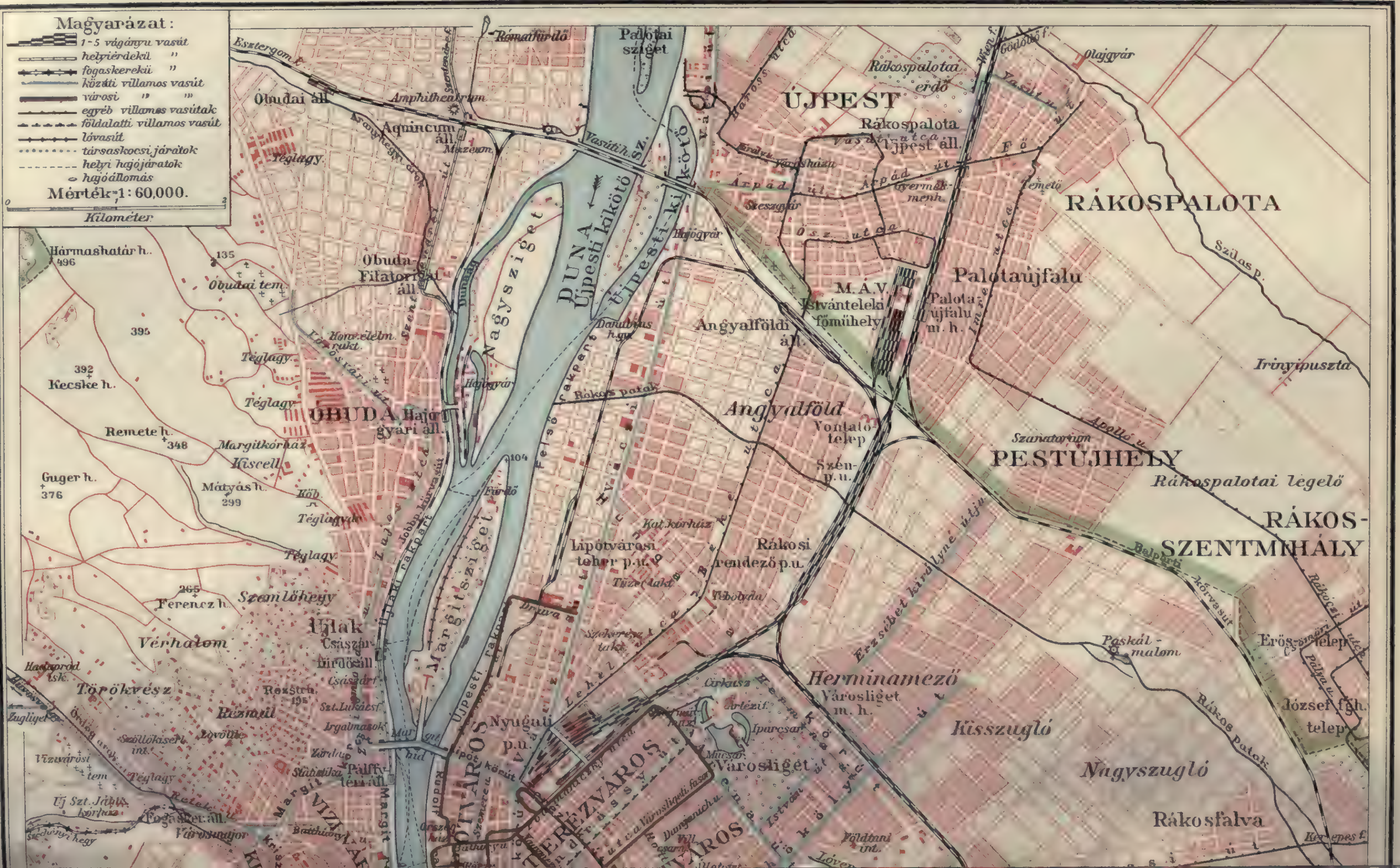
	1880	1891	1908
	millió korona		
Részvénytőke	60·6	127·6	421·0
Tiszta nyereség	8·0	19·2	53·8
Betétek	175·6	278·6	1,187·0
Váltótárca	77·6	152·2	639·3
Előleg papirokra	14·8	95·4	503·7
Jelzálogüzlet	200·0	573·2	1,587·1
Értékpapirok	94·2	117·6	420·4
Közs. és törvényh. kölcsönök	—	—	699·3

Ezeken kívül fennáll 131 hitelszövetkezet 54 millió K törzsbetéttőkével; üzleti nyereségük rendszerint az alaptőke 6—7%-a.

A fővárosban fennálló *biztosító-intézetek* (legnagyobb az I. magy. bizt. társ. 6, a Foncière 3, a Magy.-franc. bizt. társ. 2·5 és a magy. jég- és viszont bizt. társ. 3 millió K részvénytőkével) 17·7 millió K részvénytőkével rendelkeznek. Tartaléktőkéjük 9·9 millió K. Ez intézeteken kívül számos külföldi biztosító intézetnek van B.-en *fiókigazgatósága. A postatakarékpénztárak*, melyeknél a cheque- és clearing-forgalom is be van rendezve, az üzleti tevékenységet a pénzforgalom lebonyolításának megkönnyítése által szintén tetemesen előmozdítják. 1910-ben a betét takarékforgalomban 3·8, cheque-forgalomban 280·8 millió K, a visszafizetés pedig 16·8 és 1313·8 millió K.

Helyi forgalom (l. *Budapest közlekedési térképét* és a *Budapest helyi vasútjai* c. mellékletet). A főváros gyors emelkedése szükségessé tette, hogy a helyi közlekedés is megfelelőleg fejlesztessék. E tekintetben B. ma már a legszükségesebb közlekedési vonalakkal rendelkezik, úgy hogy alig van már városrész, mely a forgalmat nélkülözné. Alig van nagyváros, mely a közlekedési eszközök oly nagy változatosságával dicsekedhetnék, mint B. A Dunán a Dunagőzhajózási társulat gőzhajói közvetítik a forgalmat a Boráros-tértől Óbudáig és Újpestig, azonkívül csavargőzösök közlekednek a két part különböző pontjai közt. A szárazföldön a hatóság által engedélyezett 3 vonalon a *Székesfővárosi közlekedési vállalat* 97 modern társaskocsija közlekedik, melyek 1910-ben 11·1 millió embert szállítottak, ezenkívül 465 két- és 856 egyfogatu, valamint 544 számozatlan bérkocsi áll a közönség rendelkezésére. A nagyobb közlekedési vállalatok legrégibbje a pesti (1866 és budai (1867 vállalatok

BUDAPEST KÖZLEKEDÉSI TÉRKÉPE.

RÉVAI-LEXIKON. Rajzolta: Péter Károly. RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

egyesítéséből (1878) keletkezett *Budapesti közúti vasút*, mely 1895. villamos erőre alakíttatott át, ma már a főváros majdnem minden részét bevonta forgalmi hálózatába. Jelenleg fentartott 18 vonalának építési hossza 73·2 km., a közlekedésre ezidőszerint (1911. szept.) 680 kocsi szolgál, naponként 12,000 menet indíttatik, mely 26.178,173 km.-nyi utat fut be. A befektetett tőke 64·7 millió K.

Az 1889. Siemens és Halske cég által létesített, most részvénytársulat tulajdonában levő *Városi villamos vasút* 17 vonalon tartja fenn a közlekedést, melyeknek pályahossza 50·1 km., a közlekedő kocsik száma 428. E vasút az első villamos vasút volt. Befektetett tőkéje 31·9 millió K. A menetek száma 2.245,245, a kocsikilométereké 13.636,009. A részvények többségének a város kezébe jutása útján a város e vasútra döntő befolyást biztosított magának. B. egyik nevezetessége a 3·7 km. hosszú Ferenc József földalatti vasút, mely 1896. épült 7·2 millió K költséggel. Említendő továbbá a B.-Újpest-Rákospalotai közúti (vill.) vasút (18·9 km. pályahossz. 87 jármű), mely főleg a külvárosokkal való forgalmat közvetíti. A budai várhegyre a *budai hegypálya* (az ú. n. sikló) közvetíti a közlekedést; ez a 364,000 K költségen gr. Széchenyi Ödön által 1868—70. drótkötél-rendszer alapján Vignol-féle síneken létesített pálya 30 foknyi lejtéssel épült s részvénytársulat tulajdona. *A svábhegyi fogaskerekü vasutat* egy baseli társulat építette 1874.; hossza 3·9 km., emelkedése 259 m. 1889-ben a Széchenyi-hegyig hosszabbították meg; forgalmát csak a nyári hónapokban tartja fenn, télen azonban a főváros saját költségén tartja fenn a közlekedést. Ezenkívül a forgalmi eszközök közt a Lánchíd, Margithíd, Ferenc József és Erzsébet-híd és a budai várhegyet átfúró *alagút* említendő; ezt Ürményi József által alakított társaság építette 1853—57. összesen egy millió koronán felüli költségen, Clark Ádám tervei szerint s vezetésével. Hossza 350 m., szélessége 9·48 m., magassága a kapuzatoknál 10·6, a közepén 7·85 m.; lejtése 1 : 58-hoz. Részvénytársulat birta, melytől 1906. az államra szállt át.

Ezen közlekedési eszközök évi személyforgalma 1875-ben 20.792,485, 1885-ben 32,138,324, 1895-ben 51.804,646, 1905-ben 115.344,633, 1910-ben végül 195.638,485 főre rugott; évi bevételük volt 1879. 3·28 millió K, 1892. 6·52 millió K, 1910. 25·2 millió K volt. Az egyes vállalatok 1910. évi forgalma volt:

Közuti vasút	100.356,078
Városi villamos vasút	45.164,738
Ferenc József földalatti vasút	4.167,688
Budapest—Újpest—Rákospalotai vasút	7.019,414
Margitszigeti vasút	101,515
Hegypálya (gőzsikló	514,596
Svábhegyi fogaskerekü vasút	262,963
Székesfőv közlekedési vállalat (társaskocsi)	11.135,512
Dunagőzhajózási társaság helyi hajói	473,573
Csavargőzősök	5.828,690
Lánchid	4.590,000
Erzsébethid	4.197,600
Margithid	4.044,000
Ferenc József-hid	5.589,200
Margitszigeti híd	254,298
Alagút	1.938,600
Összes személyforgalom	195.638,485

1910-ben a hidakon és alagúton 3.520,667 kocsi közlekedett.

A *posta, táviró* és *telefon* B. területén nagy tökéletességre van fejlesztve; a főváros területén 77 posta- és 72 táviróhivatal van; a feladott levélpostai küldemények száma 1910-ben 169·63 millió (közte 7.231,084 drb. ajánlott, az érkezett levélpostai küldemények száma pedig 124 millió (közte 6.570,575 ajánlott) volt; távirat érkezett 2.398,915 drb. A Puskás Tivadar által létesített, most állami tulajdonban levő telefon-hálózat az egész fővárosra és Ujpestre kiterjed; a távbeszélő-állomások száma 20,746, ebből 245 nyilvános; a beszélgetések száma 57·34 millió a helyi forgalomban, 1·3 millió a távolsági forgalomban. B. városi távbeszélő-hálózata összeköttetésben van 128 környékbeli hálózattal; az interurbánforgalomhoz az összes magyarországi, 181 ausztriai, 11 boszniai, 28 németországi, 11 romániai, 18 szerbiai és 1 bolgár távbeszélő központ van kapcsolva. (A fővárosi hivatalokkal és intézetekkel több száz telefonon lehet érintkezni. Magán a központi városházán 1911 augusztusában egy oly központi állomást létesítettek, mely a városházán kívül levő telefonállomásokról a «Városház» hívással s ha ez a bekapcsolás megtörtént, az illető felhivandó egyént vagy hivatalt megnevezésével vagy számával lehet felhívni. Ez a «Városház» nevű állomás természetesen csupán a városházán levőkkel köti össze a felhívót.) A telefonhálózat további fejlesztése és olcsóbbá tétele az új központ építése után várható. Ugyancsak Puskás kezdeményezéséből jött létre s áll fenn eddig egyedül nálunk a Telefonhirmondó.

Közlekedés. B. az ország közlekedési hálózatának központja s több nemzetközi vasuti vonalnak egyik főgóca. Innen indulnak ki az ország legjelentékenyebb közlekedési vonalai, melyek a fővárost a haza minden részével, úgyszintén a külfölddel közvetlen kapcsolatba hozzák. A magyar kir. államvasutak összes fővonalai innen indulnak ki: a pozsonyi, zsolnai, ruttkai, kassai, máramarosszigeti, brassói, aradi, szegedi, zimonyi, pécsi, fiumei, balatonvidéki, gráci és bécsi vonalak innen ágaznak szét; innen indul ki a déli vasút; a szentendrei, esztergomi, ráczkevei, czinkotai, szentlőrinczi, lajosmizsei és budafoki h. érdekű vasutak itt veszik kezdetüket. Hozzájárul még az árúforgalom szempontjából nevezetes körvasút, mely a főváros nagyobb iparvállalataival áll kapcsolatban. E nagy vasuti hálózat összesen 28 pályaudvarral bír, melyek közül 18 egyedül csak az államvasút tulajdonában van. A személyforgalomra szolgál a keleti (azelőtt központi) és nyugati, a ferencvárosi, kelenföldi és a két kőbányai, az angyalföldi, óbudai, császárfürdői és déli vasuti pályaudvar; az árúforgalom a józsefvárosi, dunaparti, nyugati, lipótvárosi és angyalföldi pályaudvaron legélénkebb. Ezekhez járulnak a Dunagőzhajózási társaság budai és pesti hajóállomásai, melyekről a hajók Bécs és Orsova felé közlekednek, a Magy. folyam- és tengerhajózási társaság állomásai, továbbá néhány magánhajózási vállalat kikötőhelyei. A kőpartok mentén hosszú sorban kötnek ki a gőzhajók, uszályhajók és magánhajók százai, gyakran külföldi hajók is. 1910-ben összesen 11,439 hajó érkezett, közte a Dunagőzhajózási

társaságnak 5071 és a Magyar folyam- és tengerhajózási társaságnak 2111 hajója. A teherforgalom legélénkebb a fővámháztól a dunaparti teherpályaudvarig terjedő parton; maga a pályaudvar 9 millió K költségen épült. Két vaggonkölcsönző-társulat is van B.-en.

A személyforgalom az utolsó években, különösen a zónatarifa behozatala óta, óriási arányokat öltött; a B.-t érintő összes közlekedési vonalak személyforgalma 1880. csak 1.714,125 személyt tett; 1885: 2.871,531 személy közlekedett rajtuk, 1888: 3.227,007, 1889. (a zóna-tarifa behozatalának évében): 5.443,604, 1892: 8.036,761, 1900: 16.171,683 és 1910-ben 40.647,389. A személyforgalom tehát óriási nagy; fejlődéséről és az egyes forgalmi vállalatok közt való megoszlásáról a következő adatok adnak képet:

Az összes forgalmi vállalatokra:	érkezett	elutazott
1880	982 108	732,021
1890	3.458.492	3.376,140
1900	8.024,220	8.147,463
1910	20.221,893	20.425,496

Az 1910. évi forgalomból esett:

	érkezés	elutazás
a m. kir. államvasutakra	11.999,413	12.132,500
a déli vasútra	162.067	206,596
a h. é. vasutakra	7.880,958	7.940 164
a gőzhajózási vállalatokra	179,455	146,236

Idegenforgalom. A főváros csekély idegenforgalmának emelésére 1888. fővárosi bizottság alakult, mely a külföldön B. iránt az érdeklődést felkelteni s az utazó közönség figyelmét fővárosunkra felhívni igyekezett; e bizottság működését azonban csakhamar megszüntette, B. idegenforgalma azonban az idegenforgalmi vállalat megalakulása óta évről évre emelkedik s ma az 1885-iki és 1896-iki kiállítási évek forgalmát (102,252 és 152,567) is tetemesen felülmulja. A fővárosi fogadókban megszállt idegenek száma volt 1887-ben 89,456, 1890-ben 121,646, 1900-ban 121,617 és 1910-ben 226,844. Az idegenek legnagyobb része, 65—70%, állandóan magyarországi, 20% ausztriai s csak 9—12% külföldi. 1910-ben volt 173,547 magyarországi, 29 376 osztrák és 23.921 egyéb külföldi, közte 9511 német, 2363 román, 1745 francia, 1457 brit, 1442 amerikai, 1089 orosz, 1075 szerb, 947 olasz, 823 bosnyák, 696 török, 693 bolgár és 567 svájci. Az utolsó években B. idegenforgalma erősen fellendült, ami a kedvező közlekedési viszonyokon kívül az idegenforgalmi vállalat működésére vezethető vissza. A hotelviszonyok javulásának erre szintén van némi befolyása.

Élelmezés, fogyasztás (l. a *Budapest élelmezése* képmellékletet). A fővárosnak jó élelmiszerekkel, nevezetesen jó hússal és tejjel való ellátása a hatóságnak régóta egyik főgondja volt. E célból már 1872. beszüntette az addig létezett magánvágóhidakat s új, sok ideig európai hírű *marhaközvágóhidat* építtetett; ez a Hennicke és V. d. Hude tervei szerint 3.550,000 K költségen emelt épület a Soroksári-út mentén, a marhavásárral együtt 27·5 ha. területen fekszik. A főkapu oszlopait Begas híres állatcsoportjai díszítik. A közvágóhíd istállóiban 600 drb nagymarha és 2000 drb aprómarha helyezhető el; 1888 óta a marhavásártéren 1200 drb marha befogadására szolgáló faszerkezetü istálló építtetett s marhavásárcsarnok létesíttetett 3600 drb befogadására; a főépület 40 vágókamarát tartalmaz, melyek falai márványból, padlója porcellánból való; a vágókamarák mögött vannak a hűtőkamarák, melyek fölött óriási jégtartók vannak elhelyezve. A tisztaság fenntartása céljából a közvágóhíd a vizet levezető egész csatornahálózattal van körülvéve, közepén pedig a víztorony emelkedik. A közvágóhíd es marhavásár nagyarányú kibővítése után ez az intezmény 10 millió K becsértéket képvisel. 1901-ben a főváros *sertésközvágóhidat* letesített, egy 23 épületből álló s 6 millió K költségen épült mintaszerű intézményt, mely a főváros közélelmezésének javításához lenyegesen hozzájárult. Legújabban a szegény népretegek élelmezésenek megkönnyítése céljából *lóvágóhidat* es lómészárszekeket nyitott; beállított továbbá 1907. húspároló intezetet. Mindezen intézetek szigorú állatorvosi felügyelet alatt állanak. Évi 1·2 millióra rúgó összes költségeik mellett ez intézetek (510,000 vágatás) kerek 1 millió K-t szállítanak a város pénztárába.

A városnak egészséges hússal való ellátásán kívül a főváros hatósága a vásárügy ellenőrzését és szervezetét is a modern igényeknek megfelelőleg újjászervezte. E célból a főváros különböző reszén elszórt 44 vásárpiac helyebe 1895—97 években 11½ millió K költségen egy *központi* és 5 kerületi *fiókvásárcsarnokot* épített, melyek 27,881 m² alapterületen 4000 árúhely van. E csarnokokban a vidékről szállított élelmicikkek tetemes szállítási kedvezményben részesülnek, a vásárcsarnokok kezelése és ellenőrzése pedig hatósági személyek által történik, úgy, hogy a nagyközönség könnyebben juthat jó és olcsó élelmicikkek birtokába, mint az eddigi nyilt piacokon, melyeken az élelmicikkek ellenőrzese hiányos volt. A vásárcsarnokok tiszta jövedelme évi fél millió K, vagyis 4·8%. Bár az élelmezésnek remélt olcsóbbodása nem következett be, mégis a felhozatal minőségének javítása által lenyegesen javították B. közélelmezéset. A még fennálló 18 nyilt piacon a vásárigazgatóság személyzete végzi az elelmicikkek ellenőrzését. Az árúpróbák vizsgálata és ellenőrzese a főváros vegyeszeti és tápszervizsgáló intézetében történik.

Az élelmicikkek rendkívüli áremelkedése a hatóságot számos intézkedés tételére indította, melyeknek célja a kedvező árképződés előmozdítása. Ezek közül első helyen a *községi kenyérgyár* említendő, mely 1909. nyilt meg s a pékek határtalan drágításának szabott határt, egyúttal a közönséget olcsó és jó kenyérrel látja el; az évi termelés (1910) 64,679 q kenyér volt, a kenyérárak (fehér, félbarna, barna) 30, 26 és 22 f. Egy nagy községi tejraktár szervezésere nézve is megtörténtek a kezdő lépések, a szénuzsora letörésére pedig a hatóság 574,000 K költségen központi tüzelőszerraktárt létesitett. A közélelmezés javítása érdekében általában mindenfelé történtek intezkedések, melyeknek eredménye a közel jövőben érezhetővé fog válni. E téren a társadalmi működés is sorompóba lépett; a fővárosnak jó tejjel való ellátását a *központi tejcsarnok* célozza, egy földbirtoko-

Budapest székesfőváros sertésközvágóhídja.

Budapest székesfőváros lóhúsvágója.

Budapest székesfőváros kenyérgyára.

Központi vásárcsarnok.

sokból alakult szövetkezet, mely naponként 250,000 liter tejet hoz forgalomba, mely a legszigorubb vizsgálat alá vettetik. Fennáll B.-en 8 fogyasztási szövetkezet, összesen 33,554 taggal és 26·3 millió K értékű fogyasztással.

A *fogyasztás* mennyisége csak a fogyasztási adó alá vetett cikkek után állapítható meg. B. lakossága évenkint átlag 380,000 q. húst (fejenként 45 kg.) és 700,000 hl. szeszes italt (fejenként 90 l.) fogyaszt, ezenkívül 6 millió drb házi és vad szárnyast. A húsfogyasztás fejenkénti átlaga, mely nem kielégítő, az idők folyamán még csökkent. Az összes fogyasztási cikkek után 35 millió K állami fogyasztási adó és 4 millió községi fogyasztási adópótlék fizettetik.

Adóviszonyok. A fővárosra kivetett egyenes adó összege 1874-ben 19, 1891-ben 27·2, 1900-ban 50·3 millió K volt és ma a 60 milliót meghaladja, miből községi pótlékra 20 millió K esik. A lakosság egy fejére átlag 45 K állami adó és 15 K községi pótlék esik. Legnagyobb tétellel szerepel a házbéradó, a kereseti adó, az általános jövedelmi pótadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója és a házbérkrajcár. A házbéradó 1871-ben 5·6, 1891-ben 11 millió K volt, most 14 millió K, melyből 4·4 millió községi pótlék. A házbérjövedelem 1874-ben 45·2, 1891-ben 59·8 millió K volt, most az utolsó évek óriási lakbéremelései folytán 140 millió K-ra szállt fel. Fogyasztási adó címen fizettetett 1891-ben 21·8 millió K állami adó és 1·72 millió K községi pótlék; ezek az összegek máig 35 és 4 millió K-ra szöktek fel. A fogyasztás nagysága kitünik abból, hogy az országra kivetett söradó 47, a házadó 34, a boradó 23, a petróleumadó 25, a szeszadó 18 és a részvénytársulati adó 52%-a B.-en fizettetik. A fővárosi adópénztárba 1874-ben 13·2, 1891-ben 25, 1910-ben 52·6 millió K folyt be; az adófizető felek száma ez időben 136,000-ről 220,000-re emelkedett. A végrehajtást szenvedő felek száma évenként 50—60,000, a végrehajtott adóösszeg 7—8 millió K.

Közművelődés.

(L. a *Budapesti egyetemi épületek* és *Budapest székesfőváros iskolái* képmellékleteket).

A *közoktatás* terén mutatkozó nagy lendület az alkotmány visszaállításától, s leginkább a főváros egyesítésétől számítható. A XIX. sz. elején Pesten csak 8 iskola volt 17, utóbb 23 osztállyal; 1832-ig az általános tannyelv a német volt, mint a városi hatóság hivatalos nyelve, és mivel 1848-ig a tanítók kivétel nélkül kántorok voltak, a tanítás ügye leginkább cseh és morva zenészek kezébe volt letéve. Pest városában 1832-ben 8 rendes és 7 segédtanító működött, 150 illetőleg 80 váltó frt fizetéssel. 1850-ben Pesten 24, Budán 13 elemi iskola volt, melyeket összesen 9574 gyermek látogatott; az iskolában alkalmazott módszer nagyon hiányos volt. A hatvanas évek óta vett a közoktatás ügye nagyobb lendületet; Pest városa már 1860. elrendelte, hogy a tanítás nyelve mindenütt a magyar legyen, 1867. pedig egy évi próbatanításhoz kötötte a tanítók alkalmazását. Az 1868. XXXVIII. t.-c. hatása alatt a pesti városi közgyűlés 1868 dec. 17. kimondotta az addig róm. kat. hitfelekezeti jellegű (patronátusi) elemi iskoláknak községivé való átalakítását s 1867 jún. 26. Gerlóczy Károly akkori főjegyző indítványt tett az elemi iskolák szaporítása, új iskolaházak építése, a tanítók fizetésének javítása iránt; a fizetésjavítás 1868. megtörtént, ugyanakkor a város iskolaszékekbe osztatott be, új tanterv lépett életbe s megindultak az iskolai építkezések. 1869 aug. 14. alakult meg a törvény alapján felállított B.-i tankerületi iskolatanács, mely 1876-ig állott fenn, továbbá megalakult 21 iskolaszék. 1871-ben kimondatott a népiskolai tanítók nyugdíjképessége s a tanítónők alkalmazása. 1872-ben alakult az orsz. közoktatásügyi tanács, ugyanakkor Trefort alatt új polgári iskolai tanterv készült; 1876. megalakult a fővárosi közoktatásügyi bizottmány, 1878. pedig létrejött a fővárosnak 18 iskolaszékre való felosztása. Ezalatt az iskolák száma is évről-évre emelkedett. 1870-ben nyilt meg az első polgári iskola, ugyanakkor szervezték az iparostanulók rajziskoláit s az ismétlő iskolákat, 1872. az alsó- és középfokú kereskedelmi iskolákat, 1877. az iparostanulói iskolákat, 1878. a középipariskolákat, 1879. az iparrajziskolákat, 1886. pedig az ismétlő iskolák helyébe az ipariskolák és alsófokú kereskedelmi iskolák léptek. A főváros egyesítése óta az iskolák egységes szervezetet nyertek s a tanítók fizetése végleg rendeztetett. A kormány 1872 óta ad tanügyi segélyt. A főváros a községi elemi iskolák számát 1873-tól 1910-ig 55-ről 160-ra, az osztályok számát 240-ről 1443-ra emelte s 1868—1910-ig 34.601,797 K-t fordított iskolaépületek emelésére. A községi elemi iskolák látogatóinak száma ez idő alatt 13,666-ról 57,404-re emelkedett. A népnevelés fejlesztése mellett a közép és magasabb oktatás terén is nagy haladás tapasztalható; ennek ügyét a főváros mellett különösen az állam vette kezébe, amely Trefort minisztersége alatt az egyetemet és műegyetemet a modern tudományos főiskolák szinvonalára emelte, azokat kitünő tanerőkkel ellátta s gazdagon felszerelte. Hasonlókép fellendült a szakoktatás s a művészeti oktatás ügye is, úgy hogy B. ma a közművelődés minden ágazatában kitünő szakiskolákkal dicsekedhetik.

Tanintézetek, iskolák. A B.-en jelenleg létező összes iskolák és tanintézetek a következők:

	Iskolák száma	Tanulók száma
Kisdedóvó	95	8,157
Kisdedóvóképző	1	187
Elemi népiskola	208	68 330
Gazd. és háztart. népiskola	44	3,853
Felső népiskola	—	—
Polgári iskola	45	16,758
Tanító- és tanítónőképző	9	1,644
Gimnázium	20	9 084
Reáliskola	5	2,609
Felsőbb leányiskola	9	1.450
Keresk. és ipari tanonciskola	65	18,474
Ipari és keresk. szakiskola	25	5,343
Gazdasági tanintézet	3	300
Katonai iskola	2	379
Művészeti iskola	19	4,339
Vegyes szakiskola	10	9[illegible]8
Hittani intézet	5	136
Műegyetem	1	1,[illegible]49
Egyetem	1	6;491
Emberbaráti jellegű iskola	29	11,091
Összesen	616	150,972

Ezek közül maga a főváros a következő iskolákat tartja fenn:

	Isko-lák	Osztá-lyok	Tanerő		Tanuló		
	száma		férfi	nő	férfi	nő	együtt
Kisdedóvó	77	—	—	107	3,400	3,500	6,900
Elemi népiskola	160	1443	867	1018	30,087	27,317	57,404
Gazd. és háztart. népiskola	39	135	—	—	400	1,881	2.281
Polgári iskola	33	350	226	265	7,150	8,853	16,003
Főreáliskola	2	24	42	—	1,098	—	1,098
Felső leányisk. és leánygimn.	3	20	22	19	—	826	826
Keresk. és ipari szak- és tanonciskola	98	705	121	2	18,156	3,417	21,573
Összesen	412	2677	1278	1411	60,291	45,794	106,085

A főváros összes közoktatásügyének fejlődése a következő adatokból ítélhető meg, melyek a B. területén létező összes (mindennemű) iskolákra vonatkoznak:

	Iskolák száma	Tanulók száma
1890	278	58,164
1896	355	96,487
1900	419	114,081
1909	616	150.972

A községi iskolaügy fejlődését pedig a következő adatok mutatják:

	Iskolák száma	Osztályok száma	Tanerők száma	Tanulók száma
1873/74	100	385	300	17,419
1884/85	135	675	667	32,693
1894/95	161	1,128	1,144	55,047
1905/06	321	2,139	2,192	93,797
1910/11	412	2,677	2,689	106,085

A községi iskolaügy ezen extenziv fejlesztése mellett, mely új iskolanemek szervezésében nyer kifejezést, a tanításügy intenziv fejlesztése és tökéletesítése is a hatóság törekvését képezi; a hatóság abban az irányban munkálkodik, hogy az új tantervben előírt tanítási anyag a főváros különös viszonyaira való tekintettel dolgoztassék fel. A népiskolák tanítási anyagának újból való megállapítása alkalmából arra törekedett a hatóság, hogy a népiskola alsó tagozatán (I—III. osztály) a gyermek közvetlen környezetének életéről, az emberi élet legegyszerübb, legelemibb viszonyairól, a puszta szó teljes mellőzésével, erős képzetek bevezetésével gondoskodjék, míg a felső fokon (IV—VI. osztály) a nemzeti és gazdasági élet követeléseit teljes figyelemre méltatva, a közműveltség lerakott alapjának betetőzése a feladat. Jelenleg szerepet játszik az új tantervben a fiuknak kézi munkára való nevelése, vagyis az ú. n. slöjdoktatás is, mely eddig a szegény gyermekek részére létesített napközi otthonban honosíttatott meg. Nevezetes szerepet játszanak a községi oktatásügyben a gazdasági és háztartási iskolák, melyek az ismétlőiskolákat hivatvák pótolni, továbbá legújabban a továbbképző tanfolyamok, s a rajzoktatás fejlesztése, a tanonciskoláknak szakok szerinti elkülönítése is lényeges haladást jelent az oktatásügy terén. Fennáll újabban az a törekvés is, hogy a fővárosi népiskolákba egy külön felállítandó fővárosi tanítóképző intézetből kikerülő oly tanítók alkalmaztassanak, kik a népiskolai tanítók eddigi átlagos képesítésénél jóval magasabb és a főváros speciális viszonyainak megfelelő képesítéssel birnának.

A fővárosi hatóságnak a közoktatásügy terén hozott áldozatai igen nagyok; míg a főváros iskoláira az iskolák építésén és fenntartásán kivül 1873-ban 398·913 koronát fordított, addig ez a költség 1880-ban 1.793,203, 1890-ben 2.873,249, 1900. 6.539,505, 1905-ben 9.100,192 és 1910-ben 15.199,973 koronára rúgott. Jelenleg a községi iskolákra fordított költség és azok jövedelme a következő:

	költség	jövedelem
reáliskolák	421,521	137,570
felső keresk. iskolák	555,251	273,104
felsőbb leányiskolák	211,870	84,396
polgári iskolák	3.231,523	497,722
iparrajziskola	413,644	13,656
elemi népiskolák	8.421,812	76,000
iparostanonciskolák	702,200	—
keresk. tanonciskolák	49,·60	—
ismétlő népiskolák	295,400	—
keresk. női tanfolyamok	95,520	78,900
kisdedóvók	801.872	1.220
Összesen	15.199,973	1.162,568

B. és egész hazánk legelső tanintézete a *kir. magyar tudomány egyetem*, mely népességre nézve Európa legnagyobb főiskolái közé sorolható (l. *Egyetem).* A központi épület ma a teológiai és jogszak elméleti tanszékeit foglalja magában, a decentralizált orvosi s bölcsészeti tanszékek és intézetek elhelyezésére a kormány több mint 8 millió K-án külön épületeket emelt, melyek kitünő s célszerű berendezésük s gazdag felszerelésüknél fogva jó hírben állanak; ilyenek az üllőiúti telepen az orvosi klinikák, melyek Weber, Kolbenheyer és Skalnitzky tervei szerint, olasz renaissance izlésben emelt épületekben vannak elhelyezve; az élettani intézet; a tvszki orvostani intézet; a természettudományok ápolására épített s mintaszerüen berendezett vegytani, élettani, természettani és természetrajzi intézetek. A bölcsészeti kar elméleti tanszakai 1910. a régi műegyetem épületét foglalták el. Könyvtára igen gazdag (320,000 köt.); füvészkertje meg van csonkítva s eddigi helyéről a Margitszigetre való áthelyezése van tervben. Az egyetem évi költségvetése 3.300,000 K, melynek legnagyobb része saját vagyona (29 millió korona) jövedelmében nyer födözetet. Hazánk második főiskolája a *József-műegyetem*, a Budán 1846. alakított József-ipartanodából fejlődött, 1871. az egyetemhez hasonló szervezetet nyert, egy évvel reá Pestre helyeztetett át s 1883. a Múzeum-körúton (Steindl Imre tervei szerint 850,000 frt költségen, olasz renaissance stilben készült) díszes új épületet nyert, melyből 1909. a Ferenc József-híd budai feje mellett épített új épületcsoportba költözött át; 4 szakosztályában (építészi, gépészmérnöki, mérnöki és vegyészi) 35 rendes, 10 rendkívüli és 14 magántanár működik, hallgatóinak száma 1463. A főiskolákhoz számítandó még az egyetemmel kapcsolatos központi papnevelő intézet, továbbá a premontrei, ciszterci és kegyestanítórendi hittani intézet, a ref. teol. akadémia és az orsz. rabbiképzőintézet. Legújabban pedig főiskolai rangra

BUDAPESTI EGYETEMI ÉPÜLETEK.

Sebészeti klinika.

Szemészeti klinika.

Kir. József-műegyetem.

Szülészeti klinika.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS ISKOLÁI.

Váczi-úti iskola. Tervezte: Kauser József.

Szentendrei-úti iskola óvodája. Tervezte: Hikisch Rezső.

Telep-utcai iskola. Tervezte: Fritz Oszkár.

Szentendrei-úti elemi iskola. Tervezte: Hikisch Rezső.

emeltetett az állatorvosi akadémia, melynek Steindl Imre által 1880–81. emelt épületcsoportja az Erzsébetvárosban, a Rottenbiller-utcában van. A terület 25,776 m²-t foglal el; az épületeket övező parkozott udvarban áll Azary Ákos orvostanár mellszobra.

A középiskolák rohamosan fejlődnek; míg 1855. B.-nek csak 2 középiskolája volt, ma 20 gimnázium és 5 reáliskola gondoskodik a fiatalság neveléséről. Az intézetek közül kiemelendő az 1889 óta a Ferenc József nevelőintézettel is egybekapcsolt II. ker. királyi kat. főgimnázium, mely 1777. az egyetemmel kapcsolatban helyeztetett Budára s ezért egyetemi főgimnáziumnak is neveztetik; a tanárképző intézet gyakorló gimnáziuma («minta-gimnázium»), mely a tanárképzés céljának is szolgál; az V. ker. állami főreáliskola, a VII. ker. Barcsay-utcai főgimnázium az ország legnépesebb középiskolája (1039 növendék); az István-úti főgimnázium; a kegyesrendi, az ág. ev. s a ref. főgimnázium. A középiskolák közt van 3 leánygimnázium, legrégibb az orsz. nőképző-egyleté (1896). Ide sorolható a Tökölyanum is (1830), mely görög keleti vallású szerb ifjaknak lakást és ösztöndíjat ad. A középiskolákhoz számítandók a felsőbb leányiskolák; ilyen 7 van B.-en (2 állami, 2 községi, 2 felekezeti s 1 magán); egyik (Erzsébet-nőiskola) felsőbb tanítónőképezdével kapcsolatos leánynevelő intézet; hasonló intézeteket tartanak fenn az orsz. nőképző-egyesület, az angol kisasszonyok és a Sacré-cœur apácák.

Tanítóképző intézete 3 van a fővárosnak; legnagyobb a «Paedagogium» néven ismeretes áll. polgári és elemi iskolai tanítóképző intézet, gyakorlóiskolákkal, asztalos-, esztergályos- és fafaragászati tanműhellyel, gazdasági tanfolyamokkal s gipszöntő műhellyel; hozzá van csatolva az orsz. tanítói árvaház. A tanítónőképzésre 6 intézet szolgál, közte a VII. ker. polgári és a II. ker. elemi tanítónő- és nevelőnőképző intézet, utóbbi elemi gyakorlóiskolával, amaz felsőbb leányiskolával egybekapcsolva. Van továbbá 3 felekezeti tanítónőképző; végül állami tornatanítóképző tanfolyam.

A népnevelés ügye a főváros áldozatkészsége mellett (fenntartásuk évenkint 8½ millió K-ba kerül) óriási haladást tett ugyan, de a lakosság rohamos szaporodásával mindamellett lépést tartani alig képes. Századunk elején B.-en összesen 8 elemi iskola volt 17 osztállyal, 1869. már 60, 1881-ben 150, 1892-ben 168, s jelenleg 208, köztük 160 községi. Az iskolába járó gyermekek száma 1869-ben 19,207 volt, 1881-ben 38,513, 1892-ben 47,909 s jelenleg 63,330. A népiskolák jelenleg a magyarosodás előmozdításának főeszközei. Van ezenkívül B.-en 65 kereskedelmi és ipari tanonciskola (13,474 tanulóval) és 45 polgári iskola (16,758 tanulóval).

A kisdedóvás szolgálatában 95 óvó (közte 77 községi) áll, melyben 8157 gyermek részesül gondozásban; az 1891. évi XV. t.-c., mely a kisdedóvók felállítását követeli, e téren is nagy feladatot ró a fővárosra, amennyiben 40,000 óvóköteles gyermek elhelyezéséről kell gondoskodnia; ezt a szükségletet azonban a fennálló kisdedóvók egyáltalában nem bírják kielégíteni. Az óvó- és gyermekkertésznők képzése az országos kisdedóvóegyesület óvóképzőjében s a Fröbelnőegylet gyermekkertésznői képző intézetében történik.

Szakiskolák tekintetében is nagyot fejlődött a főváros; ide tartozik a B.-i kereskedelmi testület által fenntartott keresk. akadémia (1857), 1 állami, 3 községi és 2 magán felsőkeresk. iskola, női kereskedelmi tanfolyam; az állami középipariskola és felső építőipari iskola, áll. iparművészeti iskola, községi iparrajziskola, 2 állami nőipariskola, a keleti kereskedelmi akadémia stb.; a. m. kir. kertészeti tanintézet nagy kisérleti kertjével a Ménesi-úton, a Gellérthegy alatt; a Ludoviceum, mely 1802. állíttatott fel s 1872. a magyar honvédség tisztjeinek kiképzésére szolgáló akadémiává (intézetté) alakíttatott át, a hadapródiskola stb.

Művészeti tanintézeteink legjelesebbjei az országos m. kir. zene- és a színművészeti akadémia, a nemzeti zenede, a budai zeneakadémia, a magyar zeneiskola, két m. kir. festészeti mesteriskola és a szobrászati mesteriskola, az orsz. mintarajziskola és rajztanárképző és a m. kir. üvegfestészeti intézet.

Megemlítendő a régi állat- és növényhonosító társaság feloszlása folytán a fővárosra szállt és a legmodernebb külföldi állatkertek mintájára jelenleg szervezés alatt álló *állatkert*, melyre a főváros 2½ millió K-t költött; megnyitása 1912 május havában lesz.

Közműveltségi állapot. Mindamellett, hogy a főváros és a kormány vállvetve működtek közre a közoktatásügy emelésén s a műveltség terjesztésén, B. közművelődési viszonyai még sem fejlődtek annyira, hogy teljesen kielégítőknek lehetne mondani. A népnevelés terén még mindig sok a teendő. A fővárosi iskolákat a rohamosan fejlődő lakosság igényeihez mérten évrőlévre szaporítani kell, de a tanköteles gyermekek nyilvántartásának hiányossága mellett az iskolakerülők száma, bár folyton csökken, mégis elég jelentékeny. Ezért az írni-olvasni nem tudók arányszáma is igen nagy s csak lassan csökken; a főváros összes lakosságából ugyanis:

	1869	1880	1890	1900
Irni-olvasni tudott	59·9%	66·2%	72·6%	77·5%
Csak olvasni tudott...	3·3%	1·4%	0·9%	1·0%
Sem írni, sem olv. nem tudott	36·8%	32·4%	26·5%	21·5%

A 6 éven felül népesség közül pedig

	1869	1880	1890	1900
Irni-olvasni tudott	68·5%	75·3%	82·3%	88·2%
Csak olvasni tudott...	3·7%	1·6%	1·1%	1·1%
Sem írni, sem olv. nem tudott	27·8%	23·1%	16·6%	10·7%

1900-ban 545,051 lakos tud irni-olvasni, 6981 csak olvasni, 151,416 ellenben (közte 88,015 nő) a műveltség ezen alapfeltételeit nélkülözi. Az analfabéták száma kerület, kor, vallás és nemzetiség szerint nagyon különböző; a kerületek közül legműveltebb a Belváros, melyben az analfabéták aránya csak 11·9%, legrosszabbak a viszonyok Óbudán és Kőbányán (28·3 és 28·6%). Budán az arány átlag 23·4, Pesten 21·2, a főváros belterületi részében 20, a kültelken 29·7. A nemzetiségek közt a legműveltebb a magyar (20·5% analfabéta) és német (20·4), legkevésbbé művelt a tót

(40·6); a hitfelekezetek közt az írni-olvasni nem tudók aránya a következő: izraelitáknál 18·2, helvéteknél 12·1, ágostaiaknál 18, katolikusoknál 23·6%. Legkisebb az analfabéták száma a 10—15 éves korosztályban (2·3%, 1869-ben még 21%), onnan kezdve folyton emelkedik (25—30 évig 7·5, 40 45 évig 14·5, 60—65 évig 23·8, 80—85 évig 33·2%). Az írni-olvasni nemtudók aránylag nagy számát a vidékről nagy tömegekben idetóduló felnőtt népesség okozza, melynek alacsony művelődési fokán a főváros fejlett iskolai intézményei sem változtathatnak.

Értelmiségi kereset. Az értelmiségi kereset 1890-ben 13,641, 1900-ban 21,694 egyént (közte 5766 nőt) foglalkoztat, vagyis az egész lakosság 9·3%-át. Ez a tömeg ekként oszlik meg: törvényhozás 179, közigazgatás 5445, igazságszolgáltatás 5445, egyházi szolgálat 1328, tanügy 5837 (ebben 3227 nő), közegészségügy 2321, tudományos egyletek 454, irodalom és művészet 1737, egyéb értelmiség 933. Az egyes ágak közül említhető: állami tisztviselő 3207, fővárosi tisztviselő 741, biró 385, ügyvéd 1009, szerzetes, apáca 883, tanító, tanár 3811, orvos 1076, szülésznő 717, hirlapíró 579. Az értelmiségi kereset legerősebben a Belvárosban van képviselve, utána a II. és I. kerület és a Lipótváros következik, utolsó helyen a III. és X. kerület. Budán valamivel nagyobb az értelmiség aránya mint Pesten.

Tudományos intézetek, muzeumok (l. a *Budapesti muzeumok* képmellékletet). Hazánkban minden tudományszakma legkiválóbb gyüjteményei s elsőrangu intézetei B.-en központosulnak; nemcsak a főváros, de az egész ország legelső tudományos gyüjteménye a *Magyar Nemzeti Muzeum,* mely József nádor kezdeményezésének gyümölcse, ki az 1807. évi országgyülésen azon tervvel lépett fel, hogy a gróf Széchenyi Ferenc által 1802. az országnak adományozott könyv-, régiség- és éremtár általános muzeummá bővíttessék ki. Az intézet másoktól is becses ajándékokat nyervén, annak mostani épülete a gróf Batthyány Antal hercegprimástól odaajándékozott telken 1837—47. létesült; 1867 óta az országgyüléstől évenkinti (most 400,000 K) segélyt nyervén, fejlődése akadálytalanul folyhatott. Gyüjteményei közül a könyvtár 2.101,000 drb könyvet, kéziratot, oklevelet, hírlapot és halotti levelet foglal magában s főleg hungarikákban igen gazdag; legritkább kincsei a Corvinák, kéziratai közt a Halotti beszéd és könyörgés; levéltára sok régi nemes család ősi okiratait őrzi; az érem- és régiségtár tisztán nemzeti jellegü ugyan, de gazdagságánál fogva párját ritkítja; leggazdagabb népvándorlási emlékekben, amely tekintetben minden más európai muzeumot felülmúl. Az állattár különösen a rovar- és madárgyüjtemény tekintetében szolgálhat mintaképül, az ásványtár szintén a kontinens leggazdagabb gyüjteményei közé tartozik, a füvészeti tár főleg Haynald Lajos hagyatéka által gyarapodott. A néprajzi tár (mely a Városligeti Iparcsarnokban van elhelyezve) 80,000 drbból áll, leginkább a magyar nép és a magyarokkal rokon népek etnografiáját öleli fel; benne van elhelyezve a Xántus-féle keletázsiai gyüjtemény, a gr. Zichy Jenő-féle kaukázusi gyüjtemény stb. Végül említendő a Deák-szoba, a nagy államférfiura vonatkozó ereklyék gyüjteményével.

A Nemzeti Muzeum mellett hazai közművelődésünk második főtényezője a *Magyar Tudományos Akadémia,* mely gróf Szechenyi István nagylelkü adományának (1825) köszöni létét s 1830 nov. 17. alakult meg (bővebben l. *Akadémia*). A muzeumok közül említendő továbbá az Erzsébet királyné muzeum (a kir. palotában), a fővárosi muzeum (a Városligetben), a maga nemében páratlan mezőgazd. muzeum (ugyanott), a m. k. földtani intézet gazdag muzeuma, a technologiai iparmuzeum, a Petőfi-ház.

A tudományos gyüjtemények és intézetek sorában említendő az országos m. iparművészeti muzeum, m. kir. technologiai iparmuzeum, orsz. tanszermuzeum, keresk. muzeum, a m. kir. földtani intézet, a meteorologiai és földdelejességi intézet, a m. kir. központi statisztikai hivatal, a fővárosi statisztikai hivatal, az országos levéltár és a fővárosnak 1686. k letkezett igen gazdag levéltára; a könyvtárak közül a Nemzeti Muzeum, a M. Tud. Akadémia, az egyetem és a műegyetem könyvtára, továbbá a fővárosi könyvtár (melynek palotája a Tisza Kálmán-téren épül), a m. k. közp. statisztikai hivatal, a képviselőház, az orvoskar, a nemzeti kaszinó könyvtára. Kiváló újabb szakintézetek még az *állatélettani* kisérleti állomás, a m. kir. *rovartani* állomás, az állami *vetőmagvizsgáló* állomás, a m. kir. *kémiai* intézet, a *szőllészeti* kisérleti állomás és *ampelológiai intézet,* melyek mind Budán célszerüen berendezett új épületekben helyeztettek el. Jelentékenyebb tudományos társulatok a m. kir. természettudományi (10,000 tag), a magyarhoni földtani, a m. történelmi, a m. földrajzi, a magyarorsz. néprajzi, az országos embertani és régészeti, a m. heraldikai és genealogiai, az orsz. m. képzőművészeti, a m. iparművészeti társulat, a matematikai és fizikai, a m. pedagógiai, a budapesti filologiai társaság; a B.-i kir. orvosegyesület, a m. mérnök- és építészegylet, a magyarorsz. gyógyszerészegylet, a m. orsz. állatorvosegylet, a m. orvosi könyvkiadó társulat, a m. orvosok és természetvizsgálók vándorgyülése, az orsz. erdészeti egyesület, az országos közegészségügyi egyesület, országos középiskolai tanáregyesület, az Adria-egyesület, a magy. közgazdasági társaság, a két társadalomtud. társaság stb. Az irodalmi egyesületek közül első a *Kisfaludy-társaság,* mely a magyar költészet, széppróza és műbirálat fejlesztésére 1836. alakult, a *Petőfi-társaság* (1875), a m. prot. irodalmi társulat, a Szent István-társulat, a Luther-társaság stb.

A közművelődést szolgáló v. egyébként közhasznu számtalan egyesület közül az országos m. iskolaegyesület, a m. országos balneologiai egyesület, az országos nőképző egyesület, a Fröbel nőegylet, az országos iparegyesület, országos m. gazdasági egyesület, a m. lovaregylet, a m. turista-egyesület, a m. atlétikai klub; — az emberbaráti és jótékony egyesületek közül a B.-i ált. poliklinikum, a mentő-egyesület, a Józsiv-

BUDAPESTI MÚZEUMOK.

Magyar nemzeti múzeum.

Szépművészeti múzeum.

Iparművészeti múzeum.

Mezőgazdasági múzeum.

egyesület, a m. gazdasszonyok országos egyesülete, a Vöröskereszt-egylet, a Feherkereszt-egylet, a Mária Dorothea-egyesület, a pesti jótékony nőegylet, a tanítók Eötvös-alap egyesülete, az országos állatvédő-egyesület; — a társas egyletek közül a nemzeti kaszinó, az orsz. kaszinó, a magyar tisztviselők országos egyesülete, az Otthon írók és hírlapírók köre, a Budapesti ujságírók egyesülete, a pesti Lloyd-társulat, a katonai kaszinó, az országgyűlési körök, a kerületi és egyéb kaszinók, a szabadkőmíves-páholyok említhetők.

A *művészet* terén is irányadó szerep jutott a fővárosnak. A művészeti intézmények között kiváló hely illeti meg a *szinházakat*, melyek nemzeti művelődésünknek mindig hathatós tényezői voltak.

A főváros szinészete nagy és állandó hatást tett a társadalmi és művész-élet fejlődésére. A mult század végén állandó szinpad hiányában vándorlásai között szokott be-betérni a magyar Thalia, s Kelemen László, az első magyar rendezett szintársulat vezetője hozta ide már művészi elemekből összeállított vándor-csapatát. A szinészet első állandóbb tanyája a dunaparti *rondella*, a régi erődítményekből fennmaradt bástyatorony primitiv belseje, majd a budai deszka-aréna és a Hacker-szála volt, míg ugyanakkor a magyar mágnások protekciója által fenntartott Gizella-téri fényes szinházban a német múzsa aratta babérait; később ebben játszhattak a magyar szinészek is hetenkint kétszer, s Déryné (l. o.) főleg itt aratta babérait. Az állandó magyar szinház eszméjét *Kulcsár* és *Fáy* András vetették föl s a Grassalkovich herceg által ajándékozott kerepesiúti telken 1837 aug. 22. megnyílt a Nemzeti Szinház. Kezdetben kevés eredeti darab mellett sok fordítást adtak, s Kisfaludy Károlynak műveit. Majd Szigligeti teremtette meg írói reputációját drámái-, vígjátékai- s népszinműveivel, mely utóbbiak, mint új genre, csakhamar nagy kedveltségnek örvendtek. Az intézet anyagi viszonyai is javultak; a főnemesség adományaiból 600,000 K gyűlt össze a szinház segélyezésére (gróf Károlyi-alapítvány), I. Ferenc József király pedig 120,000 K évi segélyösszeget utalványozott, mely idővel 420,000 K-ra emelkedett; ez összegből 320,000 K az operának, 100,000 K a Nemzeti Szinháznak jut. A hatvanas évek ritka nagy föllendülést hoztak a szinpadnak, az 1863. megalakult szinésziskola pedig a mai művészgeneráció nagy részét nevelte.

1875. alapíttatott a Népszinház, mely túlnyomó részben a fővárosi hatóság támogatásával jött létre (a főváros telket s 1.130,000 K segélyt adott) s most is annak felügyelete alatt áll. E szinház a népies és operette-múzsa alkotásait mutatta be s Tamássy és Blaháné művészete a népszinműnek folytonos diadalokat biztosított s egész légióját hívta munkára a modern népszinmű-íróknak. A közönség megváltozott izlése azonban a Népszinházat válságból válságba sodorta s miután egy Vígopera létesítését célzó kisérlet is kudarcot vallott, a Népszinház társulata teljesen feloszlott, a szinházat az állam a Nemzeti Szinház átépítésének idejére (10 évre) utóbbi részére bérbevette, ami által a Népszinház eredeti rendeltetésében való visszaállításának lehetősége kétségessé vált.

Az opera 1884. vált el a Nemzeti Szinháztól, hogy sugárúti (később Andrássy-úti) fényes palotájába költözzék. A roppant összegbe kerülő épület oly terheket involvált s oly kevéssé volt jövedelmező, hogy operánk mai napig is deficittel küzd. Művészeti vezetése is ingadozást mutat, a külföldi művészeknek a hazai erőkkel szemben érvényesülő dédelgetése a nemzeti operaművészet megizmosodását késleltette. Függeléke a Nemzeti Szinháznak a budai Várszinház, melyben a téli hónapokban hetenkint kétszer játszanak a nevezett intézet művészei. Az utolsó évtizedekben több új szinház alakult, így a könnyebb szinművészetnek hódoló Vígszinház (1896), a Magyar Szinház (1896), a tisztán operetteket művelő Királyszinház (1903) és az arénából állandósított Feldfele Fővárosi Városligeti Szinház. Hozzájárul még a krisztinavárosi Fővárosi nyári szinház, melyben Krecsányi Ignác temesvári szintársulata mulattatja nyaranta a főváros közönségét. Egy új népopera építése (a Tisza Kálmán-téren) most nyert befejezést.

A *zene* művelésén az operaházon és a már említett intézeteken kívül egyes zenei egyesületek és társulatok fáradoznak. Az opera zenekarából alakult filharmóniai társulat közöttük az első helyet foglalja el; hangversenyei, melyek a klasszikus művészet mellett a jelesebb modern szerzeményeknek is helyt adnak, B. zenei életének kimagasló pontjai s az orkesztrális zene elismert értékű jelenségei. A zenekedvelők egyesülete (zene- és énekkar) leginkább oratóriumok előadásában fáradozik s különösen énekkarának iskolázottsága által tünik ki; a budai zeneakadémia szintén ezt a műfajt műveli. E kitűnően szervezett s jeles közreműködőktől támogatott zenei társulatok mellett még néhány négyes-társaság a kamara-zene ápolásának él; a fővárosi nagy zeneműkereskedések pedig (Rózsavölgyi, Harmonia, Bárd, Méry) a tél folyamán a legkiválóbb bel- és külföldi művészek közreműködésével hangversenyeket rendeznek s újabban a kevésbbé jómódu közönség részére az ú. n. népszerű (olcsó) hangversenyeket honosították meg. Általában mondhatni, hogy B. zenei élete az utolsó évtizedekben óriási haladást tett; ma már igen nagyszámú rendes hangversenylátogató közönsége van, a legkiválóbb művészek körútjokban B.-en is megállapodnak s a zenei élvezetek minden neme dúsan kinálkozik a téli évad hangversenyeiben. Az egyházi zene szintén gondos művelésben részesül, a nagy ünnepeken zenés misék művészi előadása gyönyörködteti a hívőket.

A *képzőművészet* valamennyi művészeti ág között a legfiatalabb a fővárosban, de immár erőben megizmosodott. Szolgálatában állanak művészeti gyüjtemények és szakiskolák. Művészeti gyüjteményeink közül első a *Szépművészeti Muzeum*, mely az országos képtárnak (alapja a herceg Esterházy-féle híres képtár, melyet az állam 2·6 millió K költségen megvásárolt és tovább fejlesztett) a Nemzeti Muzeum képtárával (újabb képek) való egyesítéséből jött létre s ma már az

európai nagy képtárakkal is kiállja az összehasonlítást.A több mint 900 képből álló régi képtár az olasz iskolákon kívül (Rafael, Piombo, Lotto, R. Ghirlandajo, Luini, Giampetrino, Bassano, Giorgione, Correggio, Tintoretto) igen gazdag a hollandi és flamand iskola műveiben, de kivált a spanyol művészet gazdagsága által (7 Murillo, 4 Goya, Velazquez, Greco) vált híressé. Modern képtárában (600 drb) a magyar művészeken kívül (Munkácsy, Benczúr, Paál, Lotz, Zichy, Székely) neves külföldi mesterek is (Segantini, Böcklin, Lenbach) szép számmal vannak képviselve. Gazdag a muzeum grafikai osztálya. A szobrászati gipszgyüjtemény berendezés alatt van. Kiegészítő része a japán művészeti gyüjtemény. A Szépművészeti Muzeum tartozéka az Akademia palotájában elhelyezett történelmi arcképcsarnok, továbbá az államnak hagyományozott *Ráth György-muzeum*, gazdag képtárral és műipari gyüjteményekkel. Értékes magángyüjtemények is nagyobb számmal vannak (Nemes Marcell, Lederer, Enyedy, Glück, gr. Andrássy Gyula, Jánosi, Kohner, Kilényi, Ernszt Lajos stb.).

A művészeti gyüjteményeken kívül a már említett művészeti tanintézetek és gyüjtemények fiatalabb művésznemzedék nevelését célozzák, amit azonkívül a közoktatásügyi minisztérium külföldi ösztöndíjak engedélyezésével is előmozdít. Nagy hatása van a művészeti élet fokozására az Orsz. Magyar Képzőművészeti Társulatnak, mely 1861 óta áll fenn s évenkint többször váltakozó hazai és nemzetközi tárlatai által a műérzék fejlődését s a képzőművészetek iránti érdeklődést máris magas fokra juttatta; e kiállítások alkalmával történik a kormány érmeinek s díjainak odaitélése is; az ott kiállított jelentékenyebb művek közül szokott a kormány évenként néhányat a Szépművészeti Muzeum képtára részére megvásárolni. A nagyfokú pártolás mellett a magyar festőművészet rövid idő alatt nagy lendületnek indult s a festészeti mesteriskolák (Benczur Gyuláé 1883) és számos magánműterem, valamint a képzőművészeti társulat műterem-bérházának felállítása annak további felvirágzását biztosítja. A főváros építészeti fejlődése a képzőművészetek fellendülésének is újabb lökést adott, amennyiben a nevezetesebb középületeknek majdnem mindegyikében jelentékeny rész jutott hazai művészeink közreműködésének is; a szobrászat fejlődéséről a hazai művészeink vésője alól kikerült újabb szobrok tanuskodnak.

Az *irodalom* B.-en központosul; a fővárosban létesített tudományos intézetek, a nagy könyvtárak, a tudós társaságok mind közreműködtek abban, hogy B. váljék a magyar irodalom központjává. Hozzájárultak a nagy kiadóhivatalok (Athenaeum, Franklin-Társulat, Pallas, Révai, Singer és Wolfner, Szent-István-társulat) s a 40 év előtt még kizárólag német, ma már egészen megmagyarosodott könyvkereskedések, melyeknek az irodalom fejlesztésében nagy érdemük van. Tekintve azt, hogy hazánknak majdnem összes tudományos társulatai B.-en székelnek s a tudományos kutatások alapfeltételei is majdnem kizárólag csak itt vannak meg: természetes, hogy a magyar tudományos irodalom B.-en fejlődött mostani virágzására. A tudományos irodalommal, melynek fő lüktető ere a Magyar Tudományos Akadémia, a királyi természettudományi társulat stb., a szépirodalom is a Kisfaludy-, Petőfi-társaság, Műbarátok köre s más tényezők (szinházak) hatása alatt lépést tartott; a politikai viszonyok alakulása pedig a hirlapirodalmat is nem remélt kiterjedésre juttatta. Jelenleg megjelenik B.-en 70 politikai lap, 5 helyi érdekű lap, 34 szépirodalmi lap, 474 szaklap, folyóirat és élclap, összesen 595 lap; ezek közül magyar nyelvű 484, magyar és német nyelvű 41, magyar és más nyelvű 4, német 46, tót 7, oláh 6, rutén 1, horvát 1, francia 3, szerb 1, héber 1. (1847-ben 14, 1851-ben 7, 1892-ben 344 magyar lap jelent meg B.-en). A könyvnyomdák száma, mely 1892-ben 87 volt, most 203.

A *sport* is virágzásnak örvend B.-en és főleg a lóversenyek keltenek nagy érdeklődést, ezeket a nemzeti kaszinó kebeléből alakult lovar-egylet rendezi; tavasszal és ősszel több napig tartanak a lóversenyek, melyeknek legérdekesebbje a Szt. István-díjért (80,000 K) való versengés. A B.-i versenytér a Kerepesi-út mellett van s a monarchiában a legszebbek s legjobbak közé tartozik. A közel jövőben e tér a főváros tulajdonába megy át s új, a mainál alkalmasabb versenytér fog megnyilni. Újabban meghonosodtak az úrlovas- és ügetőversenyek az alagi pályán. Nagyban dívik B. környékén a vadászat és különösen a rókavadászat. A céllövészetet a polgári lövöldékben űzik; a tornászat, atlétika, vívás szolgálatában több egyesület (nemzeti tornaegylet, magyar atlétikai klub stb.) áll; a regatta-sport több csónakegylet létesítése által magas fejlettséget ért el; a sport minden ágában, kivált úszásban és evezésben Magyarország, illetve B. európai hírnévre és tekintélyre tett szert. A korcsolyázásnak is nagyban hódol a közönség. Legújabban az eddig elhanyagolt turistaságot is felkapták, melyet immár több egyesület fejleszt. A ski- és hegyiszánkó-sport újabban szintén tért foglalt.

A *jótékonycélú intézetek* közül a vakok országos intézete, a siketnémák áll. intézete, az izraelita siketnémák országos intézete, a képezhető hülyék 2 áll. iskolája, a hülyék intézete (Frim), a főv. községi s a Klotild szeretetház, a Mária-intézet, a Margit leánynevelő intézet, a Mária Dorottya tanítónői menedékház, 12 árvaház (köztük az Erzsébet fővárosi leány-, a József és Mayer Ferenc fi-, a prot. orsz. árvaház, a magyar gazdasszonyok orsz. árvaháza, a tanítók árvaháza, a pesti izr. nőegylet leányárvaháza, az izr. fiárvaház), összesen 900 gyermekkel, továbbá az áll. gyermekmenhely, több bölcsőde, a Gyermekbarát-egyesület, a szünidei gyermektelep-egyesület említendő. A főváros évenként $2^1/_2$ millió K-t fordít jótékony intézeteire, miből 1 millió az intézetek saját bevételeiben nyer födözetet. A *szegényügy* szolgálatában áll a 2 szegényház, melyben 1300 szegény nyer ellátást (az intézetek vagyona 3·8 millió K, a főváros évenként $^1/_2$ millió K-val járul a fenntartáshoz), a 4 községi árvaház (340 gyermek; 5 millió K vagyon és 200,000 K évi fenntartás), a népkonyhák és a ker. elöljáróságokkal karöltve működő ált.

közjótékonysági egyesület. A nyilt szegényügy a ker. elöljáróságok igazgatása alatt áll; 3200 szegény állandó és 6000 egyén rögtöni segélyként évente 500,000 K-t nyer, továbbá népkonyhajegyekkel, fa- és szénutalványokkal, ruhával való ellátás egészíti ki a hatósági működést. Nagy betegsegélyző pénztárak s az ált. munkásbiztosító hivatal, az állami munkaközvetítő hivatal, jogvédőegyletek s újabban alapított és alapítandó népotthonok és népszállók a szociálpolitikai működés legfőbb tényezői. A főváros továbbá 200,000 K-val támogat felekezeti és társadalmi jótékony intézeteket és az iskolás gyermekeket tankönyvek kiosztásával (64,000 kötet), felruházással (7000 gyermek) és napközi otthonokban (egész napi felügyelet és étkeztetés, 68 napközi otthon 6787 tanulóval) segélyezi. (A főváros kezelése alatt álló 3 árvaház és a községi szeretetház alapítványi tőkéi 1.658,730 K-ra, az évi járulékok 54,000 K-ra rúgnak. A népkonyha alapítványi összegei 55,000 K. Ösztöndíjakra, segélyekre, jutalmakra, özvegyek, árvák, szegények felsegítésére, gyermekmenhelyekre, lelencekre, bölcsődékre, kiházasításokra, cselédek jutalmazására, nevelésére és elhelyezésére tett alapítványok összege 4.234,000 K, ebből az összegből 3.796,000 K-t a főváros adományozott).

Közegészségügy.

Általános áttekintés. B. közegészségügyi viszonyai a régi időben igen kedvezőtlenek voltak; a halandósági arány a XIX. sz. első felében állandóan 50‰ körül mozgott és még a hetvenes évek elején is 40-nél több volt. Nem ok nélkül állott B. egészségtelen és nagy halandóságú város hírében; a fertőző betegségek sok áldozatot kívántak és a tifusz állandóan pusztított. E kedvezőtlen viszonyok az erősen fertőzött talajban, az egészségtelen kútvízben, melyet részben szűretlen Dunavíz pótolt és a közegészségügyi szolgálat hiányosságában találta okát. Bár a nagy halandóság oka nemcsak kizárólag a főváros helyi viszonyaiban volt keresendő, hanem részben abban is, hogy hazánkban úgy gazdasági, mint általános művelődési tényezők közreműködése következtében az élettartam általában rövidebb s a halandóság nagyobb, mint az előbbre haladt nyugateurópai államokban, a fővárosba pedig az ország minden vidékéről tódul a népesség s így ez sem vonhatja ki magát az országszerte uralkodó vitalitás befolyása alól: mégis kétségtelen, hogy a régi időben nagyon fertőzött talaj, a rossz levegő, a szűretlen víz, a hiányos csatornázás, az egészségtelen lakásviszonyok s magának a lakosságnak a közegészségügy követelményeivel szemben tanusított közönye nagy részben hozzájárult a halandóság fokozásához s általában a közegészségi viszonyok súlyosbításához. A hatóság első sorban a fertőző betegségek elleni küzdelemre törekedett s az 1881 júl. 1-ével életbeléptetett bejelentőkényszer és óvóintézkedések által terjedésüknek gátat vetett. Ehhez járult a fertőző betegek elkülönítése, fertőző kórházak és fertőtlenítő intézet létesítése, valamint a közegészségügyi szolgálatnak intenzivebbé tétele, minek következtében a halálozás aránya lényegesen csökkent (1874-ben ezer lakóra 43·0 haláleset, 1880-ban 33·5, 1890-ben 29·2, 1900-ban 20·6, 1910-ben 18·5). Ezzel szemben ugyan a születések száma is csökkent (1874-ben 44·1, 1890-ben 34·2, 1910-ben 25·4), de a viszonyok javulása a természetes szaporulat növekedésében (1880-ig alig 1—2‰, most 7—8, sőt a mult évtized végén 12—13, ezer lakóra) világos kifejezést nyer. Legkedvezőbbek a viszonyok azon kerületekben, melyekben a vagyonosság s intelligencia nagyobb s a lakosság egészséges táplálkozásra, mértékletes életmódra s tisztaságra legtöbb gondot fordít (így a IV. kerületben a halálozási arány 11·4, az V.-ben 14·3 1000 lakos után); legnagyobb a szegényebb népesség körében (a X. kerületben 17·3, a IX.-ben 18·8, a III.-ban 20·6). A legsűrűbben fellépő halálokok a gümőkór, bélhurut és béllob, tüdő- és mellhártyalob; ezek mellett a heveny fertőző bajok fellépése volt gyakori s pusztításaik nagyok voltak. 10,000 lakosból 1892-ben 30 halt meg fertőző betegségekben most 14—15. Az 1881. életbe léptetett óvintézkedések, nevezetesen a fertőző betegségekre kimondott bejelentési kényszer a fertőző bajok terjedését erősen korlátolta (azok behozatala előtt évenkint 10,000 lakos közül 44—56 halt meg fertőző bajokban), de azért különösen a kanyaró és vörheny még mindig pusztít, míg a difteritisz a szérumoltás óta erősen megcsappant.

Az 1910. évi statisztikai adatok szerint házasság köttetett 827 . Született 22,206 gyermek, vagyis ezer lakóra 25·4; ezek között törvénytelen volt 5580, vagyis 25·1%. Ezenkívül halvaszületett 742 gyermek és 2988 elvetélést jelentettek be. Meghalt 16,130 egyén, ebből 2208 idegen (nem B.-i lakos), még pedig a következő fontosabb halálokokban: hasi hagymáz 170, kiütéses hagymáz 30, kanyaró 140, tüdőlob 87, vörheny 350, szamárhurut 95, croup-diftéria 142, influenza 36, ázsiai kolera 8, gyermekágyi láz 44, egyéb fertőző bajokban 364. Tüdővész 2661. Nem fertőző bajok: szervi szívbaj 663, érelmeszesedés 648, tüdőlob 937, bélhurut 1108, veselob 403, veleszületett gyengeség 867, aggaszály 589, baleset 449, öngyilkosság 400, emberölés 73. Korra nézve volt az elhaltak között 3268 egyéven aluli gyermek, 1587 gyermek az 1—5 éves korban.

A kolera eddig 8 izben látogatta meg B.-et, amidőn is:

	megbetegedett	meghalt
1831	2450	1526
1854—55	3520	1848
1866	4082	1944
1872—73	5284	2558
1886	1164	565
1892	889	499
1910	9	8
1911 szept. 16-ig ...	17	8

Testi és szellemi hiányokban szenvedők. A főváros területén 1900-ban 521 vak, 477 siketnéma, 2104 elmebeteg és 456 hülye találtatott, összesen 3558. Ezek közül intézetekben volt elhelyezve: 245 vak, 104 siketnéma, 2017 elmebeteg és 236 hülye. A B.-en létező intézetek tehát a testi és szellemi hiányokban szenvedőknek csak ²/₃ részét képesek befogadni.

Közegészségügyi szolgálat. A közegészségügyi központi igazgatást a polgármester nevében a fővárosi tanács közegészségügyi osztálya

intézi, a gyakorlati működés a kerületi elöljáróságok kebelében történik a tiszti főorvos ellenőrzése és főirányítása mellett. A törvények szerint a közgyűlés elé kerülő és közegészségügyi vonatkozású ügyekben szakvéleményező testület a törvényhatósági bizottság kebeléből kiküldött közegészségügyi bizottság, melynek a polgármester vagy helyettese az elnöke, hivatalból tagjai a közegészségügyi ügyosztály vezetője, a tiszti főorvos, a kerületi tisztiorvosok, a kórházigazgatók és a rendőrfőorvos. A közegészségügyi szolgálat hatásköre kiterjed a fertőző bajok fellépése ügyében szükséges óvóintézkedésekre, közhelyiségek, iskolák, gyógyszertárak, magánházak és lakások, zsúfolt lakások, tömeges éjjeli szállók, élelmiszerárusítás, vízellátás, jégtermelés, gyárak, műhelyek, üzletek felülvizsgálatára és ellenőrzésére, himlőoltásra, gyermekfelügyeletre, a halottvizsgálatra, temetők, köztisztaság ellenőrzésére stb. A kerületi orvosok 27,000 szegény beteget gyógyítanak átlag évente, a kerületi szülésznők 4500 szülési esetben segédkeztek; Minden kerületben 1—2 tisztiorvos, állatorvos, vásárfelügyelő, egészségőr, szülésznő és a szegény betegek gyógyítására kerületi orvos működik. Összesen alkalmazva van 18 tisztiorvos, 22 kerületi orvos, 19 szülésznő, 11 állatorvos, 28 egészségőr és 13 szolga. (A kórházakat l. alább.) Az egész fővárosban (1900) volt összesen 1076 orvos és sebész, 318 gyógyszerész, 717 szülésznő. (1843-ban 104 orvos és 83 sebész.) A gyógyszertárak száma 102 (1843-ban 20). A társadalmi működés köréből említendő az *önkéntes mentőegyesület*, mely rögtönös balesetekben az első segélyt adja (évenkint mintegy 12,000 eset) s gyors működésével, kitűnően szervezett központi telepével B. közegészségügyi szolgálatának egyik főtényezőjévé vált. Egyéb közegészségügyi intézmények a 2 fertőtlenítőintézet, amelyek közül az egyik most épül 1.300,000 K költséggel, a vegyészeti és élelmiszervizsgáló intézet (évi költsege 70,000 K; bevétele 50,000 K; elemzések száma 10,000), a bakteriológiai intézet, a nyilvános illemhelyek, termokémiai intézet stb.

Kórházak. A fővárosban létező nagy kórházak nagyobbrészt a fővárosi hatóság, kisebb részben a társadalom áldozatkészségéből jöttek létre; az államnak (a klinikákon, az elmegyógyintézeten és a Pasteurkórházon kívül) nagyobb kórháza nincs, s a tervbe vett nagy állami kórház építése bizonytalan időre elhalasztatott. A főváros legnagyobb s legrégibb kórháza az 1711. emelt fogadalmi Szt. Rókus kápolna mellett létesített *Rókus-kórház*, melynek legrégibb része 1796., a többi 1839. és 1860. épült; jelenleg az anyakórházból, a Stáhly-utcai halottasházból áll; hozzátartozik az új dologházi kórház, a Szt. László (fertőző) és Szt. Gellért (járvány) kórház közvetetlenül a törvényhatóság felügyelete alatt áll s jelenleg Magyarország egyik legnagyobb humanisztikus intézete, soká kiegészítő része volt az egyetemnek, melynek egyik sebészeti klinikája itt volt elhelyezve. Az anyakórház 12,985 m² területen álló nagy kétemeletes épület tágas udvarokkal és sétányokkal; az egész intézetben (a flókokkal együtt) 19 osztály, 131 kórterem s 1713 betegágy van; az orvosi létszám 50, az ápolónőké 204. 1885-ben nyilt meg a külső Üllői-úton a *Szt. István kórház*, mely Hauszmann Alajos tervei szerint 56,920 m² telken pavillon-rendszerben 3.001,389 K költségen létesült s 9 osztályban 37 kórtermet s 1072 ágyat tartalmaz; személyzete 28 orvosból s 126 ápolónőből áll. A két kórház évi forgalma 36,000 személy, költsége 2·2 millió K. A Duna jobbpartján 1820 óta áll fenn a (régi) *Szt. János kórház* (13 kórterem, 178 ágy), melynek kibővitése 1897. a 13 pavillonból álló, teljesen modern *Új Szt. János kórház* (épült 60,761 m² területen 3 millió K költségen), benne 51 kórteremben és 46 különszobában 725 ágy van. Az óbudai *Szt. Margit kórházban* 8 terem és 85 ágy van, de kibővítése tervbe van véve. A főváros tulajdonában levő összes kórházakban (60 épület) 300 kórterem és 4000 betegágy van, az orvosi személyzet 120, betegápoló 450, betegforgalom 50,000, összesen 1·3 millió betegnappal. Az épületek becsértéke 16 millió K; az évi fenntartás 3·3 millió K. A városi kórházak egy részének kibővítése részben folyik, részben tárgyalás alatt áll, a Rókuskórház helyébe új nagy kórházak létesítésére (10 millió K) pedig tárgyalások folynak. A községi kórházakon kívül van 8 egyetemi klinika és 5 rendőri és rabkórház 1208 ággyal és 15.000 beteggel, 13 magánkórház (1375 ágy, 15,000 beteg), 3 katonai kórház (1306 ágy, 9000 beteg), 5 elmebetegkórház (1598 ágy, 3200 beteg) és 8 szanatórium (349 ágy, 2500 beteg); összesen van a fővárosban 49 kórház kerek 10,000 ággyal és évenként 95—100ezer fekvő beteggel (3 millió ápolási nap) és 330,000 ambuláns beteggel. Az összes kórházak évi költségei 8 millió K-ra rúgnak. A nem községi kórházak közül említhető: a Vöröskereszt-egylet *Erzsébet-kórháza*, Hauszmann Alajos tervei szerint 47,520 m² területen, egészséges fekvésben 1,200,000 K költséggel épült mintaszerűen berendezett központi kórházból (13 épület) és 10 barakból áll, mely utóbbiakban háború esetén 680 sebesült helyezhető el; a központi kórház 120 betegre van berendezve. E kórház 1884. nyilt meg. A nagyobb kórházakhoz tartozik a három *katonai kórház*, kettő a közös hadseregé, az egyik nagyszabású intézet, a 17. számú helyőrségi kórház (épült 1870—72., de végleg csak 1877-ben vétetett használatba) a Krisztinavárosban 30.000 m² területen áll s 509 ágyra van berendezve; a másik a 16. számú, a VI. ker. Hungária-úton épült nagyszabású, teljesen modern helyőrségi kórház; kisebb a *honvéd-helyőrségi kórház* a Gyáli-úton 278 ággyal. Az *állami elmegyógyintézetek* közül az egyik a Lipótmezőn, kies hegyvidéken fekszik; nagy kiterjedésű épülete 1860—68. emeltetett, összesen 800 beteg részére; a másik az Angyalföldön 1881—1883. épült Huber Antal tervei szerint. A fővárosban létező egyéb kórházak közül említendő az Irgalmas-rend nagyszabású és tökéletes felszerelésű kórháza (1904—1906 épült a régi helyett) és az Erzsébet-apácák kisebb kórháza, mindkettő Budán, a pesti oldalon kisebbek a Bethesda-kórház, az izraelita kórház, a Bródy Adél- és a Stefánia-gyermekkórház, a hasonszenvi kórház, a Ferenc József keresk. kórház, Budán a Schwartzer-féle és a Ringer-féle elmegyógyintezet stb.

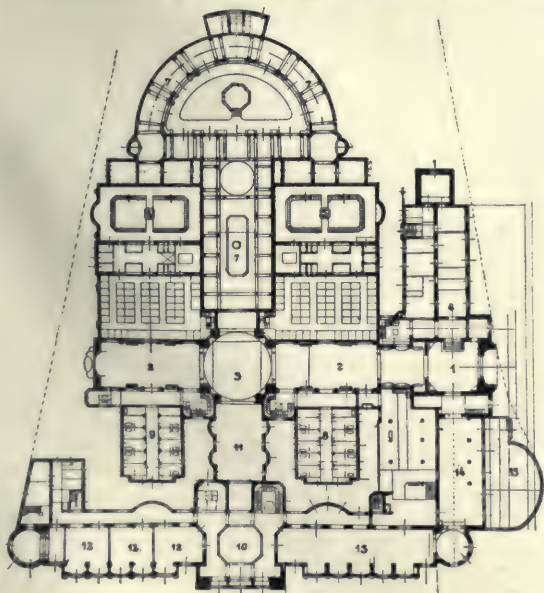
BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS FÜRDŐI.

nádorszigeti artézi-fürdő. Tervezte: Czigler Győző műegyetemi tanár és Dvorák Ede műépitész.

A Saros-fürdő. Tervezte: Hegedüs Armin Sebestyén Arthur és Sterk Izidor.

1. A fürdő főbejárata.
2. Nagy fürdőcsarnok.
3. Kupolacsarnok.
4. Igazgatóság és orvosi rendelés.
5. Thermal-fürdő (férfiak).
6. Thermal-fürdő (nők).
7. Díszudvar, fedett sétány és ivócsarnok (fűthető).
8. 9. Négy emeletsorban: ásványvizes kabinfürdők (iszapkezelés, szénsavas, éleny, villany, forró légfürdők, vízgyógyintézet, nap- és légfürdők).
10. Gyógyszálloda előcsarnoka.
11. Szálloda hall-ja
12. Női-, zene-, olvasó-termek.
13. Penziós és diétás étterem.
14. Nyilvános étterem.
15. Étkező-terrasz.

A Sáros-fürdő magas földszintjének alaprajza.

Fürdők, gyógyintézetek (l. a *Budapest székesfőváros fürdői* képmellékletet). B. fürdői régi idők óta híresek s alig van város, mely fürdőkben annyira bővelkednék, mint B. A *Császárfürdőt* (hajdan Királyfürdő) már a rómaiak ismertek. Mátyás király s utóbb Mohamed pasa megnagyobbíttatta, a mai gőzfürdő ebből a korból való. Most az Irgalmasrend tulajdona. 10 forrása 28·2—64·7° C., vízbőségük naponként 117,000 hl. A Császárfürdő B. legnagyobb fürdőtelepe, gőz-, iszap-, fedett női és nyilt férfi úszófürdővel, tükör-, török- és kádfürdőkkel, 200 lakószobával. A *Lukácsfürdő* (részvénytársaság tulajdona) részben a Musztafa pasa által 1568. ásott halastóból (benne a Nymphea thermalis) nyeri vizeit; 11 forrása van 26·5—60° C. hőmérsékkel; van iszapfürdője, férfi- és női uszodája, gőzfürdője, népfürdője, kádfürdői, timsós fürdője s modern nagy szállója; ez a fürdő hozza forgalomba a külföldön is elterjedt Kristályvizet. A *Királyfürdőt* hasonlóképen Musztafa török pasa építtette 1560. Gőz-, kád-, török- és népfürdői vannak, hidegvízgyógyintézete, újabban célszerű berendezést nyert. A *Rácfürdő* szintén egyik régi eredetű, nagyon látogatott fürdő. A Heinrich-család tulajdona. A *Rudasfürdő* valószinüleg már a rómaiak idejében is megvolt; Musztafa pasa 1556. kijavíttatta, a törökök kiűzetése után Buda város tulajdonába került; mostani épülete 1831-ből való. 1883. a főváros a kor igényeinek megfelelőleg átalakíttatta s 1894. nagy úszócsarnokkal látta el. A gőzfürdő a törökök idejéből való, 8 oszlopon nyugvó kupolás épület 1560—1570-ből. A fürdő 5 forrásból nyeri vizét, hőfoka 42·2° C., vízbősége 24 óra alatt 8500 hl. Közvetlen közelében fakad a 26 C. fokú, lithium-s brómtartalmú Hungária-forrás. A Rudasfürdő újjáépítése is tervbe van véve. A régi kedvelt, bár primitiv berendezésű *Sárosfürdő* a Ferenc József-híd építése miatt 1895. lebontatott, de kitünő iszaptartalmú forrása (44·2° C.) a most épülő nagyszabású modern fürdőnek lesz gyógyvize. Kiépítését 1911. kezdték meg Hegedüs Ármin, Sebestyén Artúr és Sterk Izidor terve szerint; költségei a Rudas- és Artézi-fürdő kiépítésével együtt 10 millió K-ra rúgnak, miből a Sárosfürdőre 5.650,000 K esik. Elébb Mattoni, most báró Kozmitza *Erzsébet-sósfürdője* Budától D.-re a Kelenföldön park közepette fekszik, számos épületből áll, melyekben 65 fürdő és 70 lakószoba van; női bajok ellen kitünő sikerrel használják. Az Aquincum mellett fekvő ú. n. *Rómaifürdő* (a hajdani puskaporos malom) szép parkban fekszik, két uszodából s néhány épületből áll; vize a Császárfürdő vizéhez hasonló tágas tavat képez, melynek fenekén számos forrás fakad; hőfoka 27·5° C.

A Duna balpartján (a nagykörúti, hársfautcai és nyárutcai vasas fürdőkön kívül) a Városligetben fekvő *Artézi fürdő* a leghíresebb, mely az artézi kútból nyeri 73·9° C. hőmérsékletű vizét; a főváros tulajdona, nagyszabású kibővítése most van folyamatban Czigler Győző és Dvorák Ede tervei szerint 4 millió K költséggel. A *Margitszigeti fürdő*, melynek pompás épülete Ybl Miklóstól való, összesen 68 jól berendezett fürdőszobával bír. A fürdő vizét a Duna partján álló ivócsarnok mellett Zsigmondy Vilmos által 1867—78. fúrt 118 m. mély artézi kútból nyeri, hőfoka 43·3° C. Fürdővendégek számára a szigeten 300 szoba áll rendelkezésre. E fürdőkön kívül van B.-en néhány gőzfürdő (Hungária-fürdő, Első magyar gőzfürdő) es több hidegvízgyógyintézet (Vaskovics-féle a Városmajorban s a Svábhegyen, Batizfalvy-féle, Pajor-féle stb.), végül a Dunában több uszoda s 3 fővárosi ingyenfürdő.

Vízvezeték (l. a *Budapest székesfőváros vízművei* képmellékletet). B.-nek jó ivóvízzel való ellátása régi idők óta foglalkoztatta a város intéző köreit. A jobbparton már a rómaiak idejében volt vízvezeték, melynek nyomai Aquincum közelében ma is látszanak. Mátyás király palotájába óncsővezeték szállította a vizet a Svábhegy egyik forrásából. 1728 ban a svábhegyi Orvoskút vizét vezették a Várba s a XVIII. sz. végén a Duna vizét is vezették fel oda. Midőn a vízvezeték 1850 és 1860 körül elegtelenné vált, Clark Ádám 104,000 K költségen új vízvezetéket épített, mely egész Budát ellátta vízzel; ez utóbb a budai végleges vízműbe kapcsoltatott be. A főváros balparti része a hatvanas évek végéig kutakból fedezte vízszükségletét; a talaj fertőzöttsége miatt ebben közegészségügyi szempontból nagy veszély rejlett, azért Pest városa 1868. Lindley Vilmos angol mérnök által, már akkor is ideiglenesnek tekintett vízművet építtetett; ennek szívótelepe a Lipótvárosban, a felső Dunaparton volt elhelyezve s a vizet természetes szűrő alapján 3 kútból nyerte. A hetvenes években ez a szállított víz minősége tekintetében sem megfelelő s 5.600,000 K-ba került vízmű a negyedik szívókút létesítése dacára elégtelennek bizonyulván, miután Lindley annak kibővítésére nem vállalkozott, a főváros hatósága Wein János tervei alapján a vízművet (1879) oly módon bővíttette ki, hogy a meglevő 4 szívókúthoz, egy a Duna 0-pontja alatt 4·5 m.-nyi mélységben fekvő gyüjtőkút csatoltatott; ezáltal a naponkénti vízmennyiség 20,000 m³-re emeltetett, de az új országház alapozó munkái miatt ezt a telepet 1884—1886. át kellett helyezni, a vízművet pedig ismét kibővíteni. Ez a kibővítés, bár 1885 óta a főváros balparti része a budai vízműből a Margithídon át naponkint 10,000 m³ vizet nyert, nem volt elegendő a vízszükséglet fedezésére s azért nemcsak a kültelkek, de a beltelkek nagy része (a Nagymező- és Klauzál-utcától kifelé eső részek) állandóan szüretlen vizet kaptak. (Ennek szállítása csak 1899 május havában szünt meg.) E tarthatatlan állapotok s a B.-en pusztító különféle járványok elodázhatatlanná tették a vízszükséglet fedezését, ezért a főváros, nem várva be a végleges vízmű létesülését, 1889. a meglevő vízművet a közmunkák tanácsának javaslata alapján a Margithíd mellett épített mesterséges szűrőteleppel bővítette ki, melynek napi vízszolgáltatása 25,000 m³; ezáltal a beltelkek ugyan mind szűrt vízhez jutottak, de csakhamar bebizonyult, hogy a mesterséges szűrőtelep vize alig jobb a szüretlennél. A végleges vízmű létesítését a közmunkatanácsnak a mesterséges szűrőkhöz való ragaszkodása évekig késleltette; végre az 1892. évi kolerajárvány hatása alatt a főváros annak kiépítését 15 millió K költségen elhatározta, s addig is, míg e nagy mű elkészülne, 30,000 m³ vizet szállító s a végleges

vízműbe utóbb beilleszthető ideiglenes vízmű s 3 kisegítőtelep létesítését kezdette meg (3·44 millió K költséggel). Ugyanezen időben történtek meg az előkészületek a végleges vízmű építésére, mely a káposztásmegyeri határban terveztetett, ahol próbafúrások egy 10 m. vastag kavicsréteg létezését konstatálták, mely vízálló agyagrétegek közé helyezve, kitünő vizet szolgáltathat. Az építést 1893 ápr. 24. kezdték Salbach tervei szerint, függélyes kútrendszerrel. 4 ily kút épült, melyek még az év folyamán 30,000 m³ vizet szolgáltattak. (A fővezetéket a Külső Váczi-út mentén fektették le 7 km. hosszúságban és 1·2 m. átmérővel; a vezeték a nyugati pályaudvar mellett csatlakozik a régi csőhálózathoz.) A vízmű második részlete 1894. épült a rákospalotai szigeten, 4 kút, melynek vize 497 m. hosszú alagútban vezettetik a Duna medre alatt Káposztásmegyerre. A harmadik részlet 1896. épült, 7 kút, melyeknek vizét 2·8 km. hosszú kettős csatorna viszi a víztartóba, mely az első részlet melletti szivattyútelepnél van. Minthogy az így létesített vízmű nem adta a Salbach által tervezett vízmennyiséget, a vízmű újabb kiterjesztése vétetett folyamatba Kajlinger Mihály tervei szerint, még pedig olyformán, hogy most már egyrészt a dunakeszi Dunapart, másrészt a szentendrei sziget partján 9·2 km. kiterjedésben több mint 60 szívókút építtetett, melyek közepes (nyári) vízállás mellett naponként 170,000 m³, alacsony (őszi és téli) tartós vízállás mellett pedig 125,000 m³ vizet képesek szolgáltatni. Az új nagy káposztásmegyeri vízmű 1904 ápr. 20. kezdte meg a vízszállítást. A vízmű 240,000 m³ maximális napi termelésre van előirányozva 13 km. partvonal felhasználásával. A jelenleg kiépített 9·2 km. partvonal, a 3 alagút s a 3 szivattyútelep teljes felszereléssel (terület nélkül) 10.734,827 K-ba került. E munkákkal kapcsolatban a balparti csőhálózat is lényegesen kibővíttetett. 1899-ben lerakták a második fővezetéket a Váczi-úton s a Gellérthegyen vízmedencét építettek, melynek feneke 42 m.-el van a Duna normálszintje fölött, míg a régi kőbányai medence csak 33·66 m. magas. A kőbányai vízműtelep is megnagyobbíttatott szivattyúteleppel, mely a régi vízmedence vizét egy víztoronyba hajtja, honnan a város magasabb fekvésű részeibe vezettetik. — A Duna jobbpartjának vízműve 1·7 millió forinton Wein János terve szerint 1881. épült; szivattyútelepe Ujlakon, a Lujzamalom előtt van; innen a víz 7 különböző magasságú medencébe hajtatik, melyekből Buda minden részébe (a Svábhegyre is) eljut. A vízmű naponkint 31,000 m³ kitünő vizet szolgáltat. 1883-ban ezt kiterjesztették Óbudára is s 1894. néhány vízszintes szívókutat építettek és az újlaki vízművet lényegesen kibővítették. Újabb nagyszabású bővítése a közel jövőben fog megtörténni.

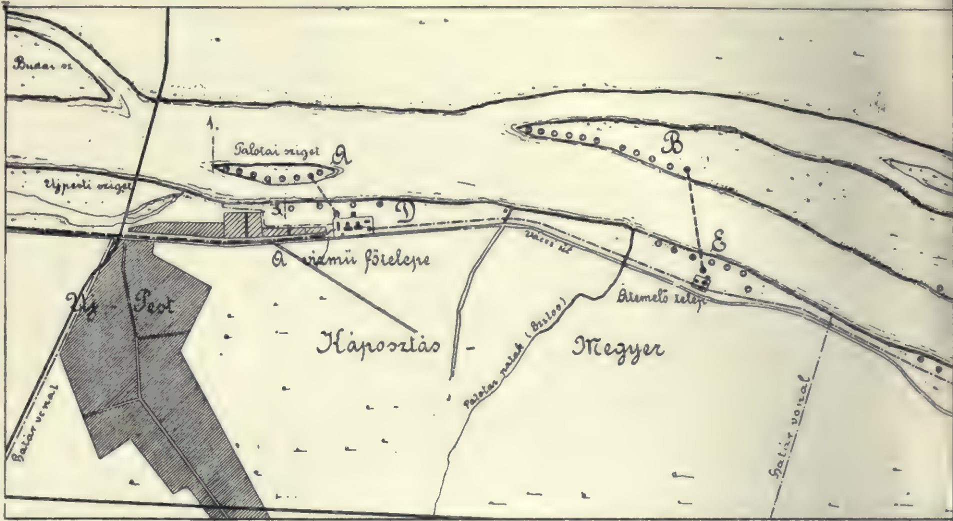
Az egész vízmű 1874. csak 1335 házat látott el vízzel, most 14,150-et; ezen idő alatt a vízdíjbevétel 474,558 K-ról 4.779,458 K-ra emelkedett. A fogyasztott víz mennyisége volt 1874-ben 3.560,300 m³, most 62.079,900 m³; a fejenkénti vízfogyasztás napi 35·1 literről 212 literre emelkedett (1 m³ víz ára 16 f.). Az egész vízmű mai becsértéke 30 millió K-t halad meg; bevétele (1910) 5.743,166 K, kiadása 1.835,835 K, jövedelmezősége tehát — a kamat és amortizáció leszámítása után is — elég jelentékeny.

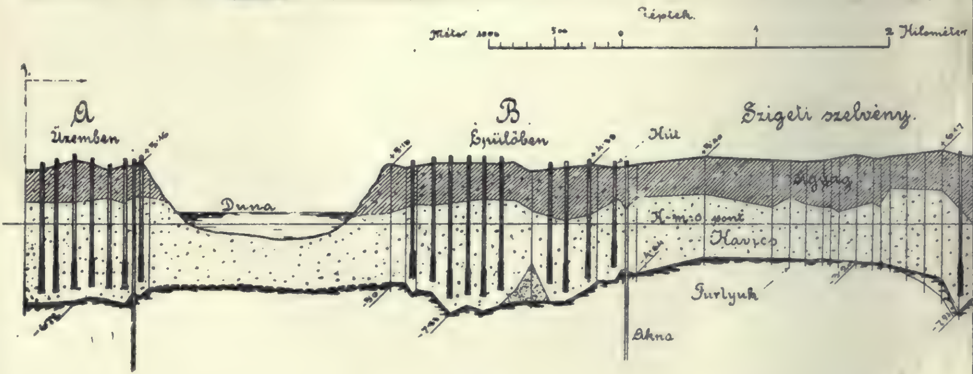
Csatornázás. B. régi csatornázása, mely a XVIII. sz.-nál nem megy vissza messzebb, rendszertelen és primitiv volt; a csatornák nagyobbára közvetlenül a Dunába torkoltak s minthogy torkolataik a Duna közepes vízállásánál mélyebben feküdtek, a Duna az év legnagyobb részében a csatornákba s a város alá behatolt, tartalmuk lefolyását akadályozta s 5 m.-nél magasabb vízállásnál a csatornák zsilipjeinek elzárását s tartalmuk kiszivattyúzását tette szükségessé. A később épített főcsatornák a főváros belterületén ugyancsak 8 ponton ömlöttek a Dunába, de ennek vizét mégis beszennyezték és közegészségügyi szempontból káros hatást gyakoroltak. E közegészségügyi szempontból tarthatatlan állapot javítása céljából készült a balpart új csatornázási terve, mely főleg a csatornahálózatnak a Dunától való függetlenítését célozta. Ezen, Lechner Lajostól eredő terv szerint a főváros balparti területe 3 zónára osztatott: egy alsó és két magas zónára, melyek szennyvizeinek levezetésére 3 nagy gyüjtőcsatorna épült, egy a Dunapart mentén (15,550 m. hosszú), mely a régebben a Dunába ömlő összes csatornákat felfogja, másik a Nagykörút mentén (3326 m. hosszú), míg a harmadik a város külső szélén épült (6300 m.). Kőbánya részére külön gyüjtőcsatorna (5031 m.) fog épülni. E gyüjtőcsatornák az összekötő vasúti hídnál torkollanak egy 4·48 m. átmérőjü főgyüjtőbe, melynek tartalmát a központi szivattyútelep viszi 40 m. távolságig a Duna medrébe. Ezzel el van érve a kivánt cél, hogy a szennyvizek a városon alul ömöljenek a Dunába s a víz inficiálása a város területén elkerültessék. A gyüjtőcsatornák a legmodernebb elvek szerint épültek, szellőztethetők és öblíthetők; kiürítésük függetlenítve van a Duna vízállásától s a folyam vizének a csatornákba való behatolása meg van akadályozva. Az egész csatornahálózat hossza (1860-ban 80·3 km.) most 361·4 km. (ebből a főgyüjtők 23·3 km.), értékük 20·86 millió korona. Az általános csatornázás befejezése (mely 1920-ra várható) még 25 millió K-t fog igényelni. A további jövőre tervbe van véve a szennyvizek hasznosítása és derítése.

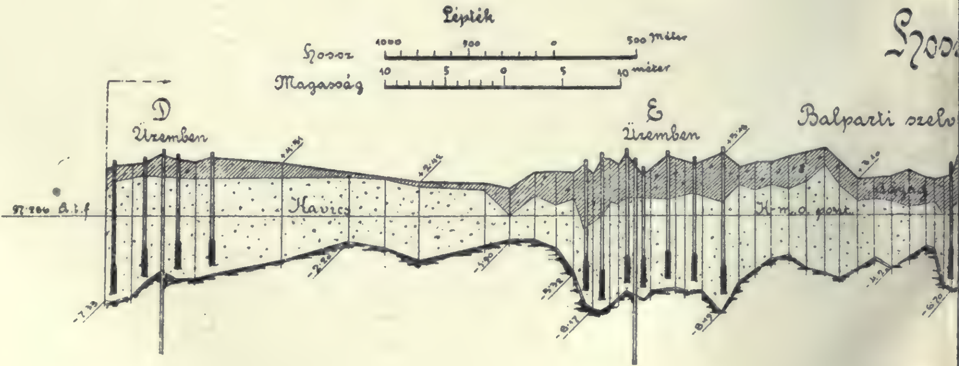
Köztisztaság. A köztisztaság ügye (utcatisztítás és öntözés, hóeltakarítás) házilag kezeltetik a köztisztasági hivatal által; a szemételfuvarozást külön vállalat végzi a szemétfuvarozó vasút útján a pusztaszentlőrinczi szemétbányába. Az utcatisztítás ambuláns módon történik, akként, hogy a munkások a város utcáit egész napon át állandóan tisztítják. A tisztítandó terület 3 millió m², melynek tisztítását 807 munkás végzi 52 altiszt és 5 tiszt felügyelete alatt. A gyalogjárók tisztítása a háztulajdonosok kötelessége. Az utcalocsolásra való kocsikat a fuvartelep szolgáltatja, a munkát 166 munkás végzi 180 locsolókocsival. Újabban az utcáknak olajjal való pormentesítését gyakorolják nagy sikerrel. Az összegyüjtött utcai szemét súlya mintegy 600,000 q, a háziszemété 1.400,000 q. A köztisztaság költségei 2,199,000 K-ra rúgnak, miből több mint 400,000 K a háziszemét eltávolításának költsége.

BUDAPEST SZÉKES

A KÁPOSZTÁS-MEGYERI VÍZM

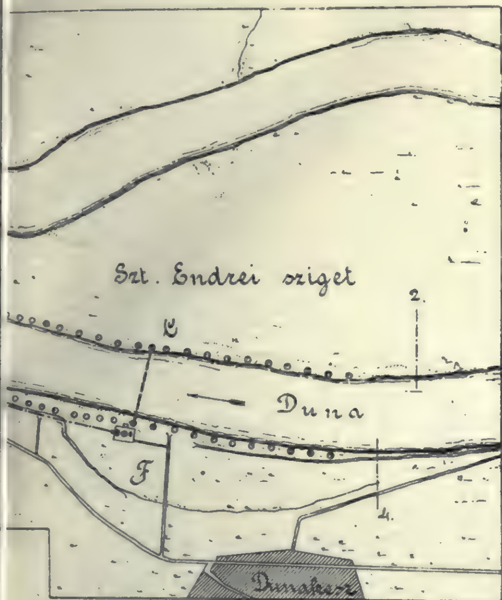

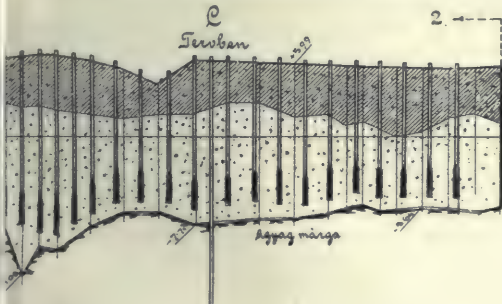

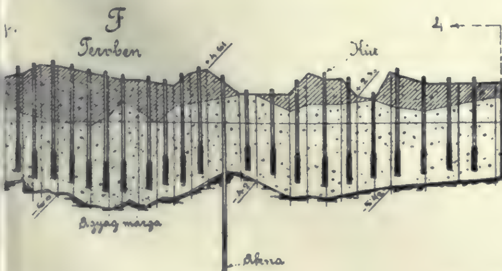
«Budapest» cikkhez.

...ÓVÁROS VÍZMŰVEI.
...HELYSZÍN- ÉS RÉTEGRAJZA.

...szelvény.

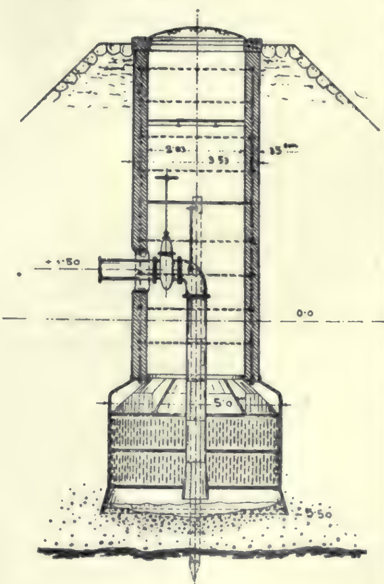
Jelenleg 9·2 kilométer partvonal van kiépítve, melynek rendeltetése, hogy a Duna közepes (nyári) vízállásainál naponként 170,000 m³ vizet, alacsony (téli és őszi) tartós vízállásoknál pedig 125,000 m³ vizet szolgáltasson.

A vízmű 240,000 m³ maximális napi termelésre van előirányozva, 13·0 kilométer partvonal felhasználásával.

A vízmű főtelepe a 240,000 m³ szállításra máris be van rendezve.

A jelenleg kiépített 9·2 kilométer partvonal, a három alagút s a három szivattyú-telep teljes felszereléssel (terület nélkül) 10.738,826·64 koronába került.

A kút hosszmetszete.

Lakásviszonyok (l. a *Budapest székesfőváros nagylakásos bérházai, Kislakásos bérházai, Népotthona és Népszállója* képmellékleteket). A kedvezőtlen egészségügyi állapot s a nagy halandóság, mely B.-et jellemzi, részben a lakásviszonyok kedvezőtlenségében találja magyarázatát és okát; ez viszont az építésügy helytelen szervezetére és a céltudatos egészséges lakáspolitika hiányára vezethető vissza. Midőn az alkotmány visszaállítása után az első felelős kormány B. fejlesztését vette munkába, a városszabályozás egész köre az 1870. X. t.-c. által létesített Fővárosi Közmunkák tanácsának, mint a fővárosi hatóságok fölé rendelt intézménynek hatáskörébe utaltatott, melynek tehát a fővárosra érvényes építési szabályzatról is kellett gondoskodnia. A közmunkatanács azonban csak egy negyed század mulva (1894) adta ki végleges építési szabályzatát, addig tehát az építkezések (számra nézve 6514 épület) oly ideiglenes építési szabály alapján történtek, mely már megalkotásának időpontjában sem felelt meg a kor igényeinek, utóbb pedig, a főváros rohamos fellendülése mellett, teljesen értéktelenné vált. Ez az építési szabály (valamint az 1894. évi végleges is) csak nagyon hiányosan gondoskodott természetszerű és az élet igényeinek megfelelő építési zónákról és — csekély kivétellel — a főváros egész területén majdnem korlátlan építési szabadságot engedett meg, úgy hogy B. területének legszélsőbb részein éppen úgy lehetett 3—4 emeletes bérkaszárnyákat építeni, mint a Belváros drága telkein. Ez az építőszabály megengedte 25 m. magas házak építését oly utcákban is, amelyek csak 15 m. szélesek és 21. m. magas házakat engedélyezett 10 m.-nél nem szélesebb utcákban. Lehetővé tette továbbá a teleknek oly tömött beépítését, hogy 4 emeletes házaknál az udvarnak 20%-ban, 3 emeleteseknél éppen csak 15%-ban való kiszabását engedte meg, miáltal teljesen sötét, szellőzetlen, aknaszerű udvarok és lakások jöttek létre. Ennek következménye volt egyrészt a telkeknek rendkívül sűrű beépítése és ezzel egészen természetellenes népsűrűség felidézése (helyenként a város külső részein 1000-nél is több lélek egy hektárra), másrészt a város külső szélein fekvő telkekkel űzött mértéktelen spekuláció, ahol a 3—4 emeletes házak építésének lehetősége a telekárakat óriásilag felhajtotta.

E viszonyok következménye lett egyes városrészek túlnépesedésén kívül a lakásbéreknek a telekspekuláció és lakásuzsora okozta óriási felcsigázása. A bérek az utolsó években egészen szokatlan, sehol másutt fel nem található magasságig emelkedtek. E lakásdráguláshoz csatlakozott még a tőke és bankkölcsön hiánya, valamint a hosszas munkássztrájkok által minimális mértékre leszorított építkezések folytán támadt lakáshiány, mely 190,000 lakás mellett éveken keresztül csak 3—400 lakásnak üresen állásában (1910. I. negyedében csak 211 üres lakás) nyert kifejezést és így minden lakáskészlet teljes hiányában a legsúlyosabb lakásinségek egyikét idézte elő, mely valaha észlelhető volt. Ez a háztulajdonosoknak kedvező alkalom volt a lakásbéreknek újabb felcsigázására, melyek pl. 1907-ről 1908-ra (bár akkor csak igen kevés új lakás keletkezett) 25 millió K-val szöktek fel. E viszonyok hatása alatt a főváros hatósága, mely már 1897. kisérletképen 4 nagy (egyenként 24 lakást tartalmazó) munkásházat épített, elhatározta, hogy több millió K költségen saját munkásai és tisztviselői részére kis családi házakból (és kertekből) álló telepet épít, ezenkívül pedig 26 háromemeletes házat épít kislakásokkal; ugyanekkor az állam 10,000 munkáslakás sürgős felépítését határozta el a szomszédos Kispesten, részben a kőbányai Óhegyen s e célra 12 millió K-t szavazott meg; a kispesti telep (Wekerle-telep) egy része már befejezést nyert.

A főváros törvényhatósága már 1907. egy millió K-t szavazott meg olcsó bérletü kislakások építésére. 1909-ben a főv. tanács előterjesztést tett 95 millió K-nak a községi építések céljaira a legközelebbi öt év alatt leendő folyósítására nézve. Kezdetben a képviselőtestület 2·3 millió koronát szavazott meg szükséglakások, barakkok, népotthonok és nőtlen férfiak számára való épületek emelésére, 10 milliót kisebb lakások építésére, oly bérek mellett, amelyek a község saját költségeinek felelnek meg, további 10 milliót közönséges, méltányos kamatot hajtó bérházak építésére s 10 milliót iskolák és kisdedóvók számára. Ezt az építési programmot a belügyminiszter jóvá is hagyta némely módosításokkal, melyek közül legfontosabb az, hogy a kamatos bérházak számára megjelölt összeget törölte.

E határozatok alapján elkészült: 15 iskolaépület, amelyek által körülbelül 300—400 lakás lett magánházakban szabaddá; 17 többemeletes bérház a főváros különböző részeiben, 14 földszintes épület-telep amelyekben minden egyes lakás egy szobából, konyhából, kamrából és klozetből áll. Ezen nagy lakásos bérházakban és kislakásos telepeken eddig körülbelül 4000 lakás van, persze túlnyomóan kislakás. Azonkívül építettek egy népházat, amelyben egyebeken kívül 66 férfinak és 26 nőnek van szállása, továbbá 417 fekvőhellyel biró népszállót. A többemeletes bérházakra nézve figyelmet érdemel, hogy a teljesen zárt udvarokat elvből kerülték és hogy minden egyes lakásnak szobái is akként vannak elhelyezve, hogy erős légáramlatuk van.

Az építési programm évről-évre bővül és tovább folytatása a főváros lakásviszonyainak kedvezőbbé fordulására jelentékeny befolyással lesz.

E nagyszabású építőtevékenység a lakásügy terén fennállott legégetőbb szükséget kielégítette ugyan, de anélkül, hogy a kedvezőtlen kereseti viszonyok és nagy drágaság okozta bajon teljesen segíthetett volna, ami csakis évtizedeken át folytatott közhasznú, erélyes és józan telek- és lakáspolitika útján lesz majd elérhető. Ennek első lépései történtek 1908 óta és továbbfejlesztése a fővárosi közigazgatás mai szociális érzékű vezetése mellett a jövőben is várható. A főváros hatósága azonban egyébként is igyekezett orvosolni a lakásügy bajait. Erélyes intézkedései folytán a pincelakások száma 1880 óta 5217-ről 1672-re, a benne élő népesség száma 31,637-ről (8·7%) 8083-ra (1·0%) szállt alá, a túl-

népes lakások száma legalább aránylag csökkent, a tömeges éjjeli szállóhelyek erősen megapadtak s a fennmaradtak erélyes ellenőrzés alá kerültek. A lakásviszonyok ennek dacára nem nevezhetők kedvezőknek; mert ma is a népesség felénél több (52.5%) egyszobás lakásokra van utalva és ugyancsak a népesség fele oly lakásokban él, melyekben egy szobára (a mellékhelyiségek beszámítása nélkül) négynél több személy jut. Eddig nem történt semmi gondoskodás kellő lakásfelügyeletről, néhány éve azonban megtörténtek a lépések arra, hogy a lakások felügyelete és ellenőrzése szerveztessék s megfelelő telek- és lakáspolitika indíttassék meg. Ezt célozzák többek közt a fővárosnak újabb nagyarányú telekvásárlásai, melyeknek a telekárképződésnek a közjó érdekében való irányítására üdvös befolyásuk lesz.

Lakások statisztikája. 1906-ban volt B.-en 157,007 rendes lakás, 280 intézet és 31,955 egyéb helyiség, összesen 189,242 lakalkalmatosság (1880-ban 77,480, 1890-ben 104,047); a rendes lakások közül volt a pincében 1672, földszinten 72,313, I. emeleten 38,345, II. emeleten 25,861, III. emeleten 16,552, IV. emeleten 2154, V. emeleten 72, padláson 38. Konyhája volt 144,180 lakásnak, nem volt 12,827-nek. A konyhás lakások közül csak 1 helyiségből áll 160, kettőből 70,950, háromból 23,659, négyből 15,966, ötből 10,404, hatból 10,634, hétből 6371, nyolcból 2919, kilencből 1354, tízből 668, több mint 10 helyiségből 1095; a konyhátlan lakások közül 1 helyiségből áll 10677, kettőből 1114, háromból 414, több helyiségből 622.

Az *épületek* száma B.-en 1910-ben: 18,104.

Hatóságok, szervezet, pénzügy.

B. a magyar birodalomnak nemcsak fő- és székvárosa, de egyúttal az anyagi és szellemi élet központja, a legelső tudományos intézetek székhelye, a közlekedés gócpontja, a kereskedelem és ipar empóriuma. 1848 óta itt ülésezik az országgyűlés mindkét háza (főrendiház és képviselőház), itt székelnek az összes minisztériumok (az ő felsége körüli minisztérium kivételével), minden második évben a delegációk, továbbá a m. kir. állami számvevőszék, s az ezek alá rendelt hivatalok. A fővárosban székelő jelentékenyebb hatóságok és hivatalok a következők: B. székesfőváros hatósága, a m. kir. államrendőrség, a főv. közmunkák tanácsa, az országos levéltár, az orsz. közegészségügyi tanács, a m. kir. Kúria és kir. ítélőtábla, a közigazgatási bíróság, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye hatósága, stb.

B. törvényhatósági állását, szervezetét külön törvény — az 1872. XXXVI. t.-cikk — szabályozza, mely Buda és Pest sz. kir. fővárosokat, Óbuda mezővárost és a Margitszigetet B. főváros néven egy törvényhatósággá egyesíté. E törvény irányelvül követte, hogy a fővárosi hatóság közjogi állása lehetőleg egyenlő legyen az ország egyéb köztörvényhatósági joggal bíró városaiéval, és eltérések csak annyiban foglaljanak helyet, amennyiben azok a főváros autonom és közigazgatási érdekeinél a fennforgó kivételes népességi és kulturális és politikai viszonyoknál fogva mulhatatlanul szükségesek. Az eltérések röviden jelezve arra céloznak, hogy egyfelől a főváros szervezeti alakulása demokratikusabb legyen, de másfelől a kormánynak beavatkozása is biztosíttassék azon országos szempontoknál fogva, melyek a főváros közigazgatási állapotához fűződnek.

Az a körülmény, hogy a fővárosi törvény B.-nek csak oly autonómiát biztosított, minővel bármely kis vidéki város rendelkezik, a főváros fejlesztésének egyik akadályává vált, mihez hozzájárul még az is, hogy ez az autonómia is nagyrészt csak látszólagos, mivel egyrészt az állami törvények hosszú sora lényegesen megszorította azt, másrészt a kormány a főváros határozataitól a jóváhagyás gyakori megtagadása vagy évekig való késleltetése által illuzóriussá teheti a főváros önkormányzati jogát. A főváros autonómiájának jelentékeny csorbítását idézte elő az 1870. X. t.-c., mely a városszabályozásnak majdnem egész területét, valamint az építésügyet a községi igazgatásból kivette és az állami szerv gyanánt kontemplált *fővárosi közmunkatanácshoz* utalta át, melynek a főváros érdekeivel gyakran ellentétes magatartása B. fejlődését nagyban hátráltatta. Ehhez járul még, hogy az állam minden lehető jövedelmi forrást magának lefoglalt s ezzel észszerű községi adórendszer kifejtését lehetetlenné tette.

Míg ezelőtt a városi hatóság túlnyomólag adminisztrativ működést fejtett ki, addig újabban a városigazgatás terén új és modern irányzatok érvényrejuttatását tette feladatává. Ennek következménye az a nagyarányú községesítési politika, mely a gázgyárak megváltásával indult meg s lassanként kiterjed a községi élet minden ágazatára, egyrészt jelentékeny jövedelmi forrásokat biztosítva a városnak, másreszt odatörekedve, hogy a nagy üzemek és közszolgáltatások (világítás, közlekedés stb.) a közönség és a község érdekeinek szolgálatába állíttassanak és egészséges községi szociálpolitika létesíttessék.

A fővárosi törvényhatóság köréhez tartozik: *a)* az önkormányzat, *b)* az állami közigazgatás közvetítése, *c)* országos ügyek megvitatása, ezekre nézve megállapodásainak kifejezése, a többi hatósággal és a kormánnyal való közlése, a képviselőházhoz való felterjesztése.

Önkormányzati jogánál fogva saját belügyeiben intézkedik, határoz, szabályrendeleteket alkot, határozatait és szabályrendeleteit saját közegeivel hajtja végre, tisztviselőit választja, az önkormányzat és közigazgatás költségeinek fedezéséről gondoskodik; a kormánnyal közvetetlenül érintkezik. Ingatlan elidegenítésére és szerzésére vonatkozó határozatai csak akkor szükséglik a belügyminiszter jóváhagyását, ha az illető ingatlan értéke 50 ezer K-t meghalad. Az árva- és gyámhatóságot a főváros is az 1877. XX., 1885. VI. és 1886. VII. t.-cikkek értelmében gyakorolja. Az illetőségre nézve a fővárosban is az 1886. XXII. t.-cikk (községi törvény) rendelkezései irányadók.

A főváros rendőrhatósága szűkebb körű egyéb törvényhatóságokénál, annyiban, hogy a főváros területén a megfigyelő, megelőző és felfedező rendőrséget az állam saját közegeivel kezeli, fenn-

Üllői-úti bérház. Tervezte: Hübner Jenő.

Berzenczey-úti bérház. Tervezte: Komor és Jakab.

«Budapest» cikkhez.

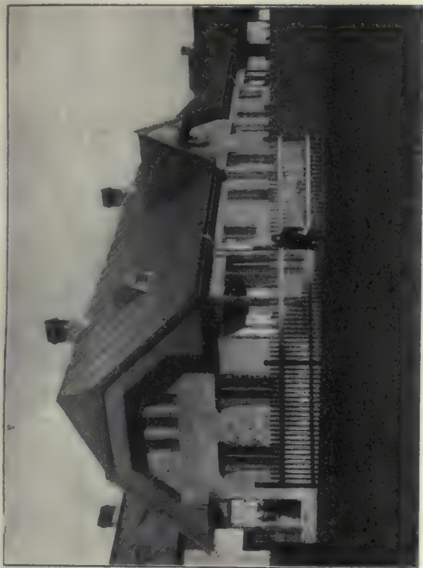
NAGYLAKÁSOS BÉRHÁZAI.

Vág-utcai bérház. Tervezte: Nay és Strausz.

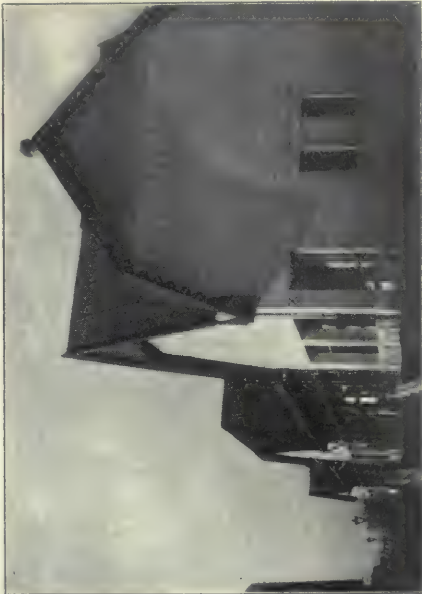
Köztemető-úti bérház. Tervezte: Balint és Jámbor.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KISLAKÁSOS BÉRHÁZAI.

V ker. Ujpesti-rakparti kislakások. Tervezte : Iváncsó István.

Százados-utcai kislakások. Tervezte : Éberling és Schoditsch.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS NÉPOTTHONA ÉS NÉPSZÁLLÓJA.

Népotthon. Tervezte: Somló és Orth.

Népszalló. Tervezte: Eberling es Schoditsch.

maradván a főváros közgyűlésének joga rendőri szabályrendeletek alkotására, amelyek végrehajtása az államrendőrséget illeti meg. A középítés és építési rendőrség ügyének vezetésére és intézésére nézve lényegesen meg van szorítva a főváros autonómiája az 1870. évi X. t.-cikk alapján szervezett fővárosi közmunka-tanácsnak adott hatáskör folytán.

A főváros hatósági szervezetében első helyen említendő a *törvényhatósági bizottság*, mely a főváros közönségét, egyetemességét képviseli s amennyiben a törvények másként nem intézkednek, a hatósági jogokat a törvényhatóság nevében gyakorolja. E bizottság alkotási módja eltér attól, amely egyéb törvényhatóságok bizottságaira nézve az 1886. évi XXI. t.-cikk értelmében követendő. Igy nevezetesen: Választói joggal e bizottság tagjaira csak azon országos képviselőválasztók birnak, kik egyéb kellékeken kívül igazolják, hogy *írni és olvasni tudnak* és legalább két év óta állandóan a főváros területén laknak. A bizottság 400 tagból áll; ennek felét a megfelelő számú póttagokkal együtt az ezerkétszáz legtöbb egyenes államadót fizetők (virilisták) sorából, másik felét az összes választók sorából választják. A választás kerületenkint 6 évi időtartamra történik, mindig a tagok fele esik választás alá.

A bizottság közgyűlésein a főpolgármester, akadályoztatása esetén a polgármester, esetleg ennek valamelyik helyettese elnököl. A polgármester, a polgármesterek, tanácsnokok, árvaszéki elnök, főjegyző, főügyész, főorvos, középítési igazgató (a legújabb szervezés szerint a középítési igazgató állása megszűnik, mert a vezetése alatt álló mernöki hivatalt a tanács ügyosztályaiba osztják be), főszámvevő, főlevéltáros és a fővárosi statisztikai hivatal igazgatója a közgyűlésen üléssel és szavazattal birnak, habár bizottsági tagokul nem választattak is meg. A központi kormányhatalom képviselője a fővárosi törvényhatóságnál a *főpolgármester*, kit a király által a belügyminiszter ellenjegyzése mellett kijelölt három egyén közül a közgyűlés hat évenkint választ. Állása és hatásköre megfelel a főispánokénak.

A fővárosi törvényhatóság közegei a polgármester, alpolgármesterek, a tanács, a közigazgatási kerületi elöljáróságok, és ezeken kívül részben törvényben, részben a szervezeti szabályrendeletekben meghatározott nagyszámú tisztviselők, segéd- és kezelő személyzet.

A fővárosi tanács a polgármester elnöklete alatt áll az alpolgármesterekből és a tanácsnokokból. Ez hatásköre szerint 1. végrehajtó kollégiuma a törvényhatósági bizottságnak, úgy átruházott mint autonom igazgatási ügyekben, 2. önálló hatóság a törvények és szabályrendeletek által meghatározott ügyekben. Fontos szervezeti hatalma a főváros azon tisztviselőinek, segéd-, kezelő, tanszemélyzetének választása, kikre e jogot nem a törvényhatósági bizottság gyakorolja. A tanács az ügyeket részint tanácsülésekben, részint ügyosztályokban intézi el; határozatai közigazgatási ügyekben az illető miniszterhez, a főváros vagyonát illető ügyekben a törvényhatósági bizottsághoz felebbezhetők.

A főváros a törvényhatósági közigazgatás ügyeinek célszerű intézése szempontjából alsóbb igazgatási területi körökre, kerületekre oszlik. Jelenleg ezen kerületek száma tíz. A kerületi igazgatás élén áll a *kerületi elöljáró*, ki a mellé rendelt fogalmazási, műszaki, egészségügyi, számvevőségi és pénztári személyzettel alkotja a kerületi elöljáróságot. A kerületi elöljárót a törvényhatósági bizottság, az esküdteket és pótesküdteket a kerület törvényhatósági választói választják. A kerületi elöljárósági szervezet 1893. újjáalakíttatott, amidőn is hatásköre a központi szervezet megszorítása mellett lényegesen kiterjesztetett.

A fővárosnak összes igazgatási működésében hivatalos ügykezelési, tanácskozási nyelve a magyar. Az 1911. évben a községi központi igazgatásnak nagyarányú módosítását határozta el a közgyűlés, ezzel kapcsolatban a tisztviselők státus- és fizetésrendezését is eszközölte.

Közigazgatási személyzet. B. székesfővárosi közigazgatási személyzete az adminisztráció körének nagymérvű kiterjesztése folytán rendkívüli mértékben szaporodik s ezzel arányban a személyzeti költségek is óriásilag fokozódnak. 1911-ben a fővárosi törvényhatóság szolgálatában álló *mindennemű* személyzet ekként oszlott meg:

	alkalmazottak száma	illetményeik K-ban
Közp. közigazgatási személyzet	410	1.652,398
Számvevő és pénztári személyzet	177	682,900
Árvaszéki személyzet	28	174,·30
Közegészségügyi személyzet	118	470.713
Adóhivatali «	150	528,900
Fogyaszt. adókat kezelő személyzet	8	31,070
Műszaki személyzet	156	716,940
Tűzoltósági «	450	646,425
Ideiglenes hivatalnoki személyzet	1,961	2.209,708
Altiszti és szolgaszemélyzet	1,425	1.9·9,945
Tanügyi személyzet	2,846	9.083,498
Vízvezetéki «	390	641,712
Közvágóhidi és állatvásári szem.	340	549.346
Vásárcsarnokok személyzete	221	403,072
Zsibárustőszde és árúbódék szem.	14	20,924
Állategészségügyi telep «	17	26,415
Fuvartelep személyzete	890	463,142
Lóhúsüzem «	87	131,979
Tattersall lóvásártelep személyzete	27	38,162
Kenyérgyár személyzete	139	182,627
Állatkert «	45	61,535
Kórház, temető, árvaházi személyzet	335	668,224
Gázművek személyzete	2,303	3 119,845
Összesen	12,537	24.424,110

Itt kell megemlítenünk azt is, hogy B.-nek, eltérőleg a közigazgatási kerületek számától (10), csupán 9 országgyűlési képviselője van, amenynyiben a IX. és X. kerület együtt választ egy képviselőt.

A főváros pénzügye. B. gyors fellendülésével háztartása is óriási mértékben emelkedett; Buda és Pest (rendes és rendkívüli) költségeinek előirányzata 1867. csak 4.084,520 K volt, 1893. már 33.889,746 és 1906. 40.768,161 K. Azóta rohamosan fokozódott a közigazgatási teendőknek mind szélesebb körre való kiterjesztésével. Az 1911. évi költségvetés összege már 105.591,312 K volt, még pedig:

	kiadás	bevétel
rendes	60.211,370	62 258,023
rendkívüli	2.914,124	1.0 1,177
eladott ingatlanokból	820,000	820,000
kölcsönpénzekből fedezendő	41.645,818	41.645.818
összesen	105.591,312	105.735,018

A *kiadások* főbb tételei: közigazg. személyzet 5.348,695, fizetésrendezés 1.300,000, irodai költségek 579,826, hivatalos helyiségek 963,220, nyugdij 1.972,000, épületek fenntartása 554,325, parkok 690,617, vízvezeték 1.835,835, tőketörlesztés 2.034,940, kamatokra 9.051,005, köztisztaság 2.199,000, utcák és utak építése és fenntartása, kövezések 3.330,733, közvilágítás 888,360, marhaközvágóhíd 834,580, sertésközvágóhíd 582,620, vásárcsarnokok 702,065, tűzoltás 908,253, államrendőrség 800,000, szegényalap segélyezése 633,123, közegészségügy és állategészségügy 426,424, vallásügyi kiadások 800,846, közoktatásügy 15.199,973 K.

A *bevételek* főbb tételei: községi adópótlék 12.400,000, házbérkrajcárok 5.250,000, fogyasztási adópótlék 4.452,514, italmérési jövedék jövedelméből 1.481,353, városi vám 4.980,798, telekátíratási díjak 1.500,000, ház- és lakásbérek 4.882,740, nyilvános területek használata 2,444,502, vízvezeték 5.743,166, gázművek 1.890,000, gázszolgáltatás keresztülvitt értéke 1.260,000, építésrendőri díjak 800,000, marhaközvágóhíd 1.355,580, sertésközvágóhíd 1.409,300, vásárcsarnokok, 1.162,568, népjóléti intézmények 1.228,853, közoktatásügy 1.162,568 K.

A költségeknek óriási mértékben való fokozódása és a községi pótadónak 1907-ig változatlanul 25%-ban való meghagyása a főváros pénzügyi egyensúlyát megingatták, úgy hogy újabb jövedelmi források nyitása nélkül a deficit elkerülhető már nem lett volna. A kedvezőtlen pénzügyi helyzethez nagyrészben hozzájárult az is, hogy az állami teendők teljesítése nagy súllyal nehezedett a fővárosra. A törvényhozás és a kormányok a főváros támogatása elől elzárkóztak, mindennemű új adónem (szegényadó, iskolaadó, tűzoltási járulék stb.) behozatalát ellenezték, ellenben számos új törvénnyel nagy terheket róttak a fővárosra és jövedelmeit elvonták. Miután más adójavaslatok (mint pl. a telekértékemelkedési adó) már a bizottsági tárgyalások folyamán el buktak, a pénzügyi helyzet javításának immár elodázhatatlan szükségessége végre arra indította a törvényhozást, hogy az 1908. XLVIII. t.-c.-ben a főváros fejlesztésének és háztartása rendezésének alapfeltételeit megadja. E törvény szerint az állam 2 millió K kamatmentes előleget ad a fővárosi pénzalapnak az Attila-körút és környékének szabályozási költségeire, a Sárosfürdő vételára és kamatai fejében 1.050,795 K-t visszatérít, a III. kerületben új Dunahidat épít, a Margitszigetet 11 millió K becsértékben József főhercegtől (a fővárosi pénzalap tulajdonában levő ingatlanok és évi járadék ellenében) megszerzi, a székesfővárosnak az államrendőrség költségeihez való hozzájárulását 800,000 K évi átalányban állapítja meg és az 1904—06. évi hátralékait elengedi, az 1907-től kezdve esedékessé vált (s az 1899. XXV. t.-c. értelmében beszedett) italmérési illetéket átengedi s végül nagyarányú házadómentességet engedélyez a város különböző részeiben és a hatóság által épített lakóházakra. E törvény jelentékeny mértékben hozzájárult a főváros háztartásának rendezéséhez, mely a 33%-ra felemelt pótadóval együtt tényleg egyensúlyba is hozatott s hosszú időre biztosíttatott. Midőn így a főváros egyrészt a rendes háztartás fokozott igényeit kielégíteni képessé vált, másrészt jelentékeny kölcsönök felvétele által nagyszabású reformtervek és alkotások végrehajtását is megkezdhette, melyek az évtizedeken át elmulasztott közhasznú tevékenység pótlására és fontos közművek megteremtésére alkalmasak.

A főváros vagyona igen jelentékeny, úgy hogy B.-et a leggazdagabb városok közé számítják. Vagyonának legnagyobb része ingatlanokban (házak és telkek) van. A községi alap vagyonállapotának fejlődése a következő adatokból ítélhető meg:

	Vagyon	Teher	Tiszta vagyon
		koronákban	
1875	106.010,683	26.365,790	79.644,893
1880	119.666,334	29.713,050	89.953,284
1885	163.586,398	32.216,106	131.370,292
1890	198.337,296	39.841,102	158.496,194
1895	271.991,828	68.920,512	203.071,316
1900	322.161,225	120.474,800	201.686,425
1905	375.397,603	158.981,450	216.416,153
1910	509.597,438	222.322,287	287.275,156

A vagyon 1910. ekként oszlott meg:

	korona
ingatlanok (622 ház)	216.273,610
telkek (4757 ha.)	203.435,760
bútorok, feszerelések	8.894,962
anyagok, termesztvények	1.114,436
cselekvő tőkék	34.540,736
haszonvételi jogok	6.246,690
cselekvő hátralékok	36.626,285
pénzkészlet	2.464,959
összesen	509.597,438

A teher túlnyomó része törlesztéses kölcsön, melyeknek összege a legutóbbi években felvett kölcsönök folytán igen erősen emelkedett; a törlesztéses kölcsönök magassága volt:

		korona
1874	végén	17.732,260
1880	«	23.040,802
1890	«	34.292,736
1900	«	103.859,218
1910	«	184.810,654

A községi alapon kívül a fővárosnak számos külön alapja van (mint kórházi, temetői, szegényalap, nyugdíjalap stb.), melyeknek összes tiszta vagyona 40.375,382 K.

A fővárosi közmunkák tanácsa az a közigazgatási hatóság, mely a főváros területén a középítési ügyben résztvenni, illetőleg azt az 1870. évi X. t.-cikk értelmében önállóan intézni hivatva van. Alkotásának célja volt, hogy Budapest középítkezése és fejlesztése teljesen megbízható, szakavatott és lehetőleg önállósított hatóság erélyes működése által előrevitessék. Főteendője az egész fővárosra, vagy az egyes városrészekre kiterjeszkedő szabályozási tervek elkészítése, középületek, parkok, mulatóhelyek, utcák, utak, terek helyének, irányának, nevének meghatározása; az építési ügyet szabályozó törvényjavaslat kidolgozása. Ezenkívül felügyeleti és felebbviteli hatóságot gyakorol a főváros területén minden építésrendőri ügyben. A törvényben meghatározott fontos középítkezések iránt hozott közgyűlési határozatok, tervek, költségvetések végrehajtás előtt elébe terjesztendők, s ha véleménykülönbség állana be közte és a fővárosi képviselet között, az ügy a belügyminiszter eldöntése alá tartozik. A közmunkák tanácsa alakulásakor a főváros sza-

bályozásának megindításával hasznos szolgálatot tett a fővárosnak; e nagy szabályozások befejeztével létjogosultsága lényegében megszűnt s erős mozgalom indult meg eltörlése iránt.

A főváros rendőrsége 1881 óta állami rendőrség, amelynek feladatait és hatáskörét az 1881. XXI. t.-c. szabja meg. Területét az 1889. XL. t.-c. Újpest és Rákospalota községekre is kiterjesztette. Élén áll a főkapitány, kit a belügyminiszter előterjesztésére a király nevez ki élethossziglan. Az egész főváros I–X. ker. kapitányságra oszlik s ezeket egy-egy rendőrtanácsos v. ker. kapitány vezeti. A főkapitány támogatására rendelt intéző tisztviselők: tanácsosok, ker. kapitányok, fogalmazók, segédfogalmazók, gyakornokok. Szakközegek: a rendőrorvosi kar, a főkapitányság mellé rendelt számvevőség s a rendőr-állatorvos. A segédhivatalokban: a hivataltisztek, segédtisztek. A végrehajtó rendőrség (az egyenruházott őrszemélyzet) élén a főparancsnok áll, aki közvetlenül a főkapitánynak van alárendelve. A főparancsnok rendelkezésére állanak a csapattisztek, altisztek s a legénység. Az őrszemélyzet polgári intézmény, de szigorúan katonás szabályok és fegyelem alatt. Ugyancsak végrehajtó rendőrség, de különálló testület az egyenruházatlan detektivtestület, melynek feladata első sorban a nyomozó szolgálat. A fővárosi rendőrség közvetlenül a belügyminiszter alatt áll. Működésének jogalapjait képezik: a törvények, miniszteri rendeletek, a fővárosi szabályrendeletek (Újpesten és Rákospalotán a megyei szabályrendelet is), végül a főkapitány rendőri rendeletei, akit az 1881. XXI. t.-c. 8. §-a jogosít fel ily rendeletek kibocsátására. A rendőri intézkedések ellen, amennyiben a törvények más hatóságot ki nem jelölnek, a belügyminiszternél kereshetni orvoslást. Vagyoni felelősség tekintetében a fővárosi állami rendőrség személyzete a többi közigazgatási tisztviselőkre érvényes szabályok alatt áll. Fegyelmi tekintetben a rtisztviselők felett első fokban a főkapitány, II. fokban a közigazgatási bizottság, III. fokban a belügyminiszter dönt. A főkapitány felett pedig I. fokban a közigazgatási bizottság, II. és végső fokban a belügyminiszter. A fővárosi rendőrség és a rendőr-kórház kiadásai az 1910-ik évben meghaladták a hat millió koronát. Ezt a kiadást az állam fedezi s a főváros csak hozzájárul. A főváros hozzájárulása az 1908. XLVIII. t.-c. szerint 800,000 K (azelőtt a főváros az összes költségek felét viselte). — A fővárosi állami rendőrség 1910. évi létszáma: 288 tisztviselő, orvos, csapattiszt stb. 363 detektiv és egyéb alkalmazott, 229 altiszt és 1993 főnyi legénység, vagyis a teljes létszám 2873.

A fővárosban székelő nevezetesebb *pénzügyi hatóságok* és *intézmények:* a pénzügyi közigazgatási biróság, két pénzügyigazgatóság, pénzügyőrség, adófelügyelőség, fővámhivatal, főfémjelző és beváltóhivatal, dohányjövedéki közp. igazgatóság, dohánybeváltó felügyelőség és hivatal, lottóigazgatóság, bányakapitányság. *Keresk. hivatalok* és *intézmények:* m. kir. közp. statisztikai hivatal, m. kir. postatakarékpénztárak igazgatósága, közúti kerületi felügyelőség, m. kir. államépítészeti hivatal, kereskedelmi muzeum, m. kir. posta- és távirda-igazgatóság, árú- és értéktőzsde, keresk. és iparkamara. *A földmivelésügy* szolgálatában áll az erdőfelügyelőség, állatorvosi felügyelői kerület, m. kir. sertésveszteglő hivatal (Kőbányán), orsz. közp. mintapince, m. kir. földtani intézet, orsz. vizépítési és talajjavítási hivatal, m. kir. folyammérnöki hivatal, m. kir. kulturmérnöki hivatal, filloxera-felügyelő, orsz. gyümölcsészeti biztos s több szakintézet, melyről a közművelődésnél emlékezünk meg. *Vallás-* és *közoktatásügyi* hatóságok és hivatalok a következők: közalapítványi kir. ügyigazgatóság, orsz. közoktatásügyi tanács, B.-vidéki és B.-fővárosi tankerületi főigazgatóságok, B. fő- és székvárosi és pestvármegyei tanfelügyelőségek; itt székel továbbá az érseki vikariátus (1893 óta), a budai gör. kel. szerb. püspök és esperes, a dunamelléki ev. ref. egyházkerület és püspöke, az izraeliták orsz. irodája, 11 szerzetesrend. Itt székelnek az *igazságszolgáltatás* legfőbb fórumai: a kir. Kúria, kir. itélő tábla, közigazgatási biróság, hatásköri biróság, legfőbb fegyelmi biróság, kir. főügyészség, 2 kir. törvényszék, 6 járásbiróság, büntető járásbiróság, kir. kereskedelmi és váltó-törvényszék, sajtóbiróság, 2 pénzügyi biróság, bányabiróság, ügyvédi kamara, közjegyzői kamara, igazságügyi orvosi tanács. 21 államnak konzul-képviselősége van B.-en.

Katonai hatóságok és *intézmények* közül itt székel a m. kir. honvéd főparancsnokság, I. budapesti honvédkerületi parancsnokság, 79. gyalogdandár, m. kir. honvéd lovassági felügyelő, 2. lovasdandár, budapesti m. kir. honvéd térparancsnokság, ideiglenes m. kir. honvéd főtörvényszék, I. honvéd kerületi hadbiróság. Itt székel továbbá a m. kir. csendőrségi törzs-, szárny- és szakaszparancsnokság. *M. kir. honvédségi intézetek:* m. kir. honvédségi Ludovika Akadémia, m. kir. központi honvéd lovasiskola, m. kir. honvéd törzstiszti tanfolyam, m. kir. honvéd főruharaktári bizottság, m. k. honvéd fegyverzeti bizottság. *Cs. és kir. parancsnokságok és hatóságok:* Cs. és kir. 4. hadtestparancsnokság, 31. és 32. gyalog hadosztályparancsnokság, 61., 62., 63. és 64. gyalogdandár-parancsnokság, 4. és 18. lovasdandár-parancsnokság, 4. tüzérdandárparancsnokság, cs. és kir. térparancsnokság, 32. hadkiegészítő parancsnokság, állandó vegyes felülvizsgáló bizottság.

Tűzoltás. A fővárosban összesen 53 tűzoltóság áll fenn, melyekben mindössze 2035 tűzoltó működik. Ezek túlnyomó részben gyári tűzoltóságok. A fővárosi hatóság által felállított és fenntartott tűzoltóság kitűnően van szervezve és európai hírnévnek örvend. Összes személyzete 450. A tűzoltóság egy főparancsnok vezetése alatt áll, s 1 főőrségen s 11 őrségen van elhelyezve. Felszerelése igen jeles; a tűzjelző távirdák száma 326. Évi költsége 1911-ben 908,252 K.

Világítás. B. gázzal való világítását 3 légszeszgyár eszközli: a Tisza Kálmán-téri (1856), budai (1866) és soroksári-úti (1870); mindhárom gyár az osztrák légszesztársulat tulajdona volt, 1910 végén azonban a főváros 18.554,508 K-ért megváltotta a gyárakat (a készleteket 1.600,000 K-ért) s 39.896,000 K költségen új nagyszabású gyárak építését határozta el Weiss Albin zürichi igaz-

gató tervei szerint. A gázgyárakban jelenleg 2300 munkás dolgozik. A légszeszfogyasztás 1860.: 1·75, 1880.: 8·18, 1891.: 20·73 és 1908.: 53.97 millió m^3 volt s a nyilvános lámpák száma 1856.: 856, 1891.: 8780 és 1910.: 22,186. Ezenkívül 4479 petróleum-lámpa is szolgál egyes utcák világítására. 1910-ben a főváros megkezdte a nagy útvonalaknak (körutak, Andrássy-út, Kossuth Lajos-utca stb.) villamos ívlámpákkal való világítását. A magánvilágításra két (Magyar általános és Budapesti) villamossági társaság áll fenn, melyeknek évi áramfogyasztása 12·6 millió hektowatt.

Budapest neve és címere.

B. neve. B. ezt a nevet végérvényesen az 1872. XXXVI. t.-c.-kel kapta, mely t.-c. 1. §-a kimondja, hogy Buda és Pest szab. kir. fővárosok, Óbuda mezőváros és a vele együtt a Pest vmegyéből kikebelezett Margitsziget *B. főváros* neve alatt egyesíttetnek. Hazánk fővárosa tehát ez idő óta nemcsak hivatalosan, de törvény szerint is viseli mai nevét. Ám nem ez első nyoma a B. elnevezésnek, már az 1848-iki törvényekben is megtaláljuk azt (persze csak Budára és Pestre vonatkozóan), s ámbár Buda és Pest az 1848-iki törvényekben is többször vannak külön felemlítve (IV. t.-c. 1. §-a «az országgyűlés jövendőben évenként és pedig *Pesten* tartván üléseit», az V. t.-c. 5. §-a külön említi Budát és Pestet is), de a III. t.-c. 5. §-a azt mondja: «a minisztérium székhelye Budapest».

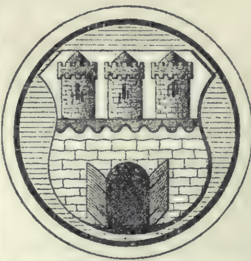
Az irodalom és a társalgási nyelv 1848 előtt is igen gyakran használja úgy a B., Pestbuda, mint németül a Pestofen és Ofenpest elnevezéseket. Előfordul a B. és Pestbuda sok irónknál is, de főkép egyes kiadványok címében. Mindez azt mutatja, hogy a köztudat már jóval az egyesítés előtt is együvé tartozónak, sőt egynek tekintette a két várost, Budát és Pestet, melyhez az 1872-iki törvény azután Óbudát és a Margitszigetet hozzácsatolta. 1892-ig tehát a főváros hivatalos neve volt: «*B. főváros*», mely névhez 1892. I. Ferenc József magyar királlyá való koronáztatásának 25 éves fordulója alkalmával még egy jelző is járult, a székvárosé; a király erre vonatkozó elhatározásával a főváros tehát megkapta azt a régi címet is, melyet már I. Lipót adományozott Buda városának az 1703 okt. 23. kelt szabadalomlevelében. Ez idő óta eleinte rossz magyarsággal «*B. fő- és székváros*» volt B. neve, amely elnevezést lassanként kiszorította a jobb hangzású «*B. székesfőváros*» elnevezés.

B. címere. Hogy mikor és kitől kapta Buda, Óbuda és Pest a maga címerét, azt nem tudjuk. Mind a három város címerét többféle alakban ismerjük. Budának legrégibb ismert címere illetőleg pecsétje az, mely egy 1329-iki oklevélen látható (l. az *1—2. ábrát*). 1402-ből, 1438-ból és 1489-ből Buda pecsétjének oly alakját ismerjük, mely e kettős pecsét jobboldalához hasonlít némi eltéréssel. Ugyanezt a motivumot találjuk azon két, kőtáblába vésett címer egyikén, melyek az 1894. lebontott fejérvári kapu falába voltak illesztve, ezek Budának azon címerképei, melyek a mohácsi vész előtt voltak használatban s melyek közül az egyiket itt bemutatjuk *(3. ábra)*.

Megváltozott Buda városának címere 1533., midőn János király Buda összes polgárait megnemesíté, mert ugyanekkor az ő «régi címerüket» megváltoztatta. Ennek a címernek sehol sem maradt nyoma, de az oklevél alapján a *4.*

1—2. ábra. Buda legrégibb ismert kettős pecsétje 1329-ből.

3. ábra. Buda mohácsi vész előtti címere.

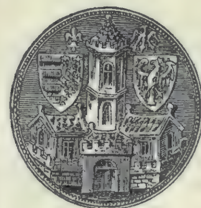
4. ábra. Buda címere 1533-ból.

5. ábra. Buda pecsétje 1703—1873.

6. ábra. Buda birói lezárolásra használt pecsétje.

7—8. ábra. Óbuda címeres pecsétjei a XIV. századból.

ábrán látható képet mutathatta. A Lipót adta 1703 okt. 23-iki szabadalomlevél ismét új alakot ád Buda címerének, melyet a város 1873-ig használt *(5. ábra)*. Ezeken a címereken illetőleg pecséteken kívül voltak még mások is, melyeket a város egyes hivatalai használtak. Ilyen pl. az,

BUDAPEST ÉS KÖRNYÉKE.

Budaörs
Törökbálint
Budafok
Kistétény
Nagytétény
Diósd
Érd
Albertfalva
Kelenföld
Tabán
Belváros
Józsefváros
Ferenczváros
Kőbánya
Rákos-Keresztur
Kispest
Wekerle-telep
Pestszentlőrincz
Erzsébetfalva
Kossuthfalva
Csepel
Soroksár
Dunaharaszti
Szigetszentmiklós
Csepel
Duna
Soroksári Duna
Molnár sziget
Háros sziget
Fejér vármegye
Tétényi legelő
Bérki legelő
Csiki hegység
Pünkösdhalom

Magyarázat:
Középület, vasút állomással, villanyos és helyiérdekű vasút, országút, dűlőút, posta, távirda, telefon, hajóállomás, komp, kápolna, kőbánya, malom, vadászlak, vendéglő, főváros határa, vármegyei határ, erdő, park, kert, szőllő, rét, legelő, temető.
Magasságok méterekben pl. 132.
Mérték 1:125,000
0 1 2 3 4
Kilométer.

Rajzolta: Péter Károly.

melyet birói lezárolás alkalmával használtak, az ú. n. Sperrsiegel *(6. ábra)*, stb.

Óbuda legrégibb címeres pecsétje kb. ugyanabból az időből maradt reánk, mint a legrégibb budai pecsét. Ezt két egymáshoz igen hasonló változatban mutatjuk be *(7—8. ábra)*. Ennek a címernek ismerete idők folytán annyira kiveszett a köztudatból, hogy amidőn az egyesített főváros címerét megállapították, nem is tudtak létezéséről.

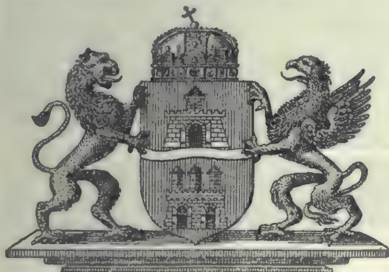
Pest városának ismert legrégibb címeres pecsétje az, mely az országos levéltárnak egy 1481. kelt oklevelén látható *(9. ábra)*. Ennek is több változata keletkezett, míg végre ugyancsak I. Lipót 1703 okt. 23-iki oklevelében Pest városa címerét is újra megállapította abban az alakban, amint az a *10. ábrán* látható. Ezt a címeres pecsétet Pest is az egyesítésig használta. Ekkor egy külön bizottság megállapította az egyesült főváros címerét azon alakjában, amelyben azt ma is használják *(11. ábra)* s amint azt I. Ferenc József 1873 szept. 21. kelt elhatározásával megerősítette.

9. ábra. Pest címeres pecsétje 1481-ből.

10. ábra. Pest címere 1703—1873.

11. ábra. Budapest címere az egyesítés óta.

Környéke.

B. környéke (l. a *mellékelt térképet*) már a természettől sok szépséggel van megáldva s az emberi ápolás és gond azokat még tovább fejlesztette. Kétségkívül egyik legkiválóbb része a *Margitsziget*, «Budapest gyöngye». Hajdan mint az Árpád-házi királyok vadaskertje Nyulak szigete nevet viselt, IV. Béla alatt odamenekültek az egyháziak az ellenség elől menedéket keresve. A sziget csúcsát az esztergomi érsek foglalta el, lakát bástyákkal erősítette meg; alább apáca-klastrom épült, melyben Margit királyleány is élt (róla vette a sziget mai nevét), azonkívül a premontrei, franciskánus és Szt. János rendnek voltak itt jól megerősített házai; a cselédség egész falut alkotott. Ezen építkezéseknek ma is számos maradványa látható a szigeten. 1790-ben Sándor kir. herceg vette meg a szigetet, 1795. József nádor birtokába került, 1847. István kir. hercegé volt s ennek halálával 1867. József kir. herceg örökölte, kinek fejedelmi bőkezüsége paradicsommá s a főv. közönség legkedveltebb üdülőhelyévé tette azt, főleg mióta 1901-ben szárnyhíd által összekapcsolták a Margithíddal. 1908-ban József kir. herceg eladta a szigetet az állam kezelése alatt álló ú. n. Fővárosi pénzalapnak s azóta az a közmunkatanács kezelésében van.

B. balparti környéke kevés érdekeset nyujt; a Városligeten kívüli Herminamezőn, az Angyalföldön, a Kis- és Nagy-Zuglóban nyaralótelepek vannak keletkezőben. A Nagy-Zuglón kívül a czinkotai úton van a X. kerülethez tartozó, tőle 4 km.-nyire fekvő *Rákosfalva*. A főváros határán kívül, Czinkota közelében, *Mátyásföld* néven keletkezett nagy nyaralótelep. D. felé szintén B. határán túl számos község, illetve telep jött létre; ilyen Kispest (30,175 lak.), Pestszentlőrincz (7826 lak.), Erzsébetfalva (30,919 lak.). Nagyobb távolságban Dunaharaszti szolgál a fővárosi lakosság kedvelt nyaralójául. E részeknek jó közlekedésük van a fővárossal a harasztii, czinkotai és szentlőrinczi helyi érdekű vasutak és a zimonyi, hatvani és czeglédi vonalak által. É. felé a gyártelepek hosszú sora kapcsolja *Ujpestet* (55,221 lak.) a fővároshoz; ez és a szomszédos *Rákospalota* (25,097 lak.) B. flókjáiul tekinthetők; utóbbinak flókjai *Pestújhely* (5559 lak.), míg Csömörből *Rákosszentmihály* (6555 lak.), Rákoskeresztúrból pedig *Rákosliget* (2624 lak.) vált ki. Ezek a fővárosból nyerték népességöket s innen gyarapodnak. A távolabb vidéken *Gödöllő*, a király kastélyával és szép parkkal, *Fót*, a gr. Károlyi-féle kastéllyal, parkkal és gyönyörű templommal, *Aszód*, javítóintézettel, *Péczel* szép kastélylyal, sok nyaralóval, *Ócsa*, gyönyörű templommal, a jelentékenyebb községek.

A jobbparton a *Budai hegység* (l. o.) a természeti szépségek nagy tömegét egyesíti magában. A *Svábhegy* és vidéke a fővárosi lakosság legszebb nyaralótelepe; gyönyörűen fejlődött s rendelkezik a modern kényelem minden eszközével (vasút, telefon, üzletek, iskola, templom stb.); a *Zugliget* nem kevésbbé szép és kedvelt, újabban a *Lipótmező* és *Hüvösvölgy* fejlődik rohamosan. A Budai hegységtől D. felé *Budafok*, *Kistétény*, *Nagytétény*, *Érd*, *Törökbálint* és *Budaörs* a jelentékenyebb községek, még tovább *Torbágy* és *Bia* tünik ki csinos vidékével. A Duna mentén felfelé a Nagy-Kevélyhegy csoportja terül el, *Békásmegyer*, *Üröm*, *Pilisborosjenő*, *Csobánka* és *Budakalász* községekkel; Üröm, Alexandra Pavlovna orosz nagyhercegnő, József nádor nejének mauzoleumáról nevezetes. Még odább É. felé *Pomáz* és *Szentendre* fekszik, melyeken túl *Visegrádig* és *Esztergomig* a Pilis-hegység, vagyis a Dunai trachithegység természeti szépségekben gazdag csoportja terül el a Pilis-heggyel és Dobogókővel (rajta a Magyar Turista-Egyesület br. Eötvös Loránd-menedékháza). A közlekedés itt kevésbbé kielégítő; a szentendrei és esztergomi h. é. vasút, a Magyar folyam és tengerhajózási és a Duna-

gőzhajózási társulat tartja azt fenn. Még távolabb *Tata* városa a fővárosi közönség egyik kedvelt kiránduló helye.

Története.

B. története a kelták idejéig nyúlik vissza; még Kr. e. alapíták a kelták a mai Óbuda helyén fekvő *Ak-ink* (a. m. bővíz) várost, melyet a Kr. u. II. században itt megtelepedő rómaiak *Aquincum*-nak (l. o.) neveztek el; e nagy jelentőségre vergődött telepet, mely Hadrianus alatt municipium, Septimius Severus alatt colonia rangra emelkedett, a Duna tulsó partján fekvő Contraaquincummal hajóhíd kötötte össze, egyúttal határállomásul szolgált a birodalomtól K.-re elterülő barbár országok ellen. A rómaiak uralmát a népvándorlás idejében a húnok, keleti gótok s longobárdok s végül az avarok és szlávok váltották fel, kiknek korából valók a *Buda* és *Pest* nevek.

Béla király a mongolok eltávozása után belátván a Dunának védelmi fontosságát, a mentében emelkedő, addig be nem épített dombot (a mai várhegyet) a támadások ellen szolgáló várrá alakíttatta át; az ott keletkező új várat a magyarok Budának, a régi Budát Óbudának nevezték el; ekkor lett a balparti Pestből Nagy-Pest, míg a jobbparti Pest (a mai Ráczváros) a Kis-Pest nevet nyerte. Buda külvárosai voltak Felhévvíz (a mai Császárfürdő táján) és Alhévvíz (a Rudas- és Rácfürdő környéke), Szt.-Péter (a mai Viziváros) és Szt.-Jakab (a mai Újlak); Buda várától É.-ra a vár alatt Tótfalu feküdt. A régi Pest a Kalap-utcától a Régi posta-utcáig terjedt; külvárosai voltak Uj-Bécs és Jenő (a mai Lipótváros helyén) és Szent-Erzsébetfalva v. Szentfalva (a Kalap-utcától a vámházig). A várhegyen keletkezett új városban felépült a Boldogasszony temploma (a mai koronázó templom), a biztos menedéket szolgáltató Nyulak

Buda 1470-ben.

A húnok a hagyomány szerint újból felépítették Aquincumot s azt Etelvárának vagy Budának nevezték. A magyarok bejövetele előtt a mostani Pest és Buda helyén a két római város téglavető telepei és mészégető kemencéi voltak, innen az egyik németül Ofen, a másik szláv nyelven Pest nevet nyert, melyek mindegyike kemencét jelent. A magyarok a Buda és Pest neveket meghagyták s alattuk mindkét város felvirágzott. Történetükről azonban keveset tudunk. 1046. a kereszténység ellen fellázadt pogányok a pesti hegyről (utóbb Gellérthegy) levetették Gellért püspököt; 1156. Buda (a mai Óbuda) már prépostság és társas káptalan székhelye s királyi lak volt; Pest kezdettől fogva kereskedő város volt s nagy jólétnek örvendett; kereskedelmét leginkább bolgárok tartották fenn. A tatárok a sajói csata után Pest alatt termettek, a várost felgyujtották s lakóit kegyetlenül leméászárolták (1241 április). A Duna gátat vetett továbbnyomulásuknak, de midőn a folyam a rákövetkező kemény télen befagyott, Buda is Pest sorsára jutott.

szigetén kolostorok jöttek létre s az apáca-kolostorba vonult Margit királyleánytól nyerte a sziget mai nevét. 1250 körül a hegyen épült Buda már rektor igazgatása mellett rendes várossá alakult, s lakói a III. Miklós pápa legátusa, fermoi Fülöp püspök által 1279. egybehivott zsinatot, mivel a király jogait csonkítani merészelte, állam-csinnyel feloszlatták. A város ezáltal megnyerte Kun László kegyét, aki 1286. a Rákosra az első országgyűlést hívta egybe. Az utolsó Árpád halála után Buda Róbert Károly ellen foglalt állást, seregét szétverte s ezzel a pápa egyházi átkát zudította fejére; 1307. mégis meghódolt Róbert Károlynak, de ez csak ritkán fordult meg itt, s hatalmát a rektor (várkapitány) személyesítette; a mai királyi palota helyén az Istvánvárat építtette s ő verette Budán az első aranyforintot. Nagy Lajos uralma jótékony hatással volt a városra; maga gyakran lakott Budán; 1347. kiváltságlevelet adott lakóinak s az árúmegállítás jogával ruházta fel. Óbudát, az anyakirálynő lakóhelyét, királyi várossá emelte.

A Nagy Lajos után bekövetkezett zavaros időben Buda is sokat szenvedett; hozzájárult még, hogy Zsigmondot pénzzavarából Pest városa segítvén ki, ez azt a jogot nyerte tőle, hogy a birót és 6 esküdtet ne többé Buda adja a városnak, hanem a polgárság saját kebeléből választhassa; Zsigmond korában azonban francia építőmesterek által újjáépült a királyi vár s Buda a német császár székhelye lett. Zsigmond halála után nemzetiségi viszályok törtek ki Budán, minek az volt a következménye, hogy ezentúl évenkint felváltva magyar és német birót s 6 magyar és 6 német esküdtet választottak. Ugyanekkor pártviszályok dúltak az egész országban s V. László a cselszövő Cillei-párt rábeszélésére Hunyadi Lászlót a budai Szt. György-téren 1457 márc. 16. kivégeztette. A csakhamar Prágában meghalt V. László után megválasztott Hunyadi Mátyás király alatt Buda és Pest virágzásnak indult; Pestet erős fallal vétette körül, Buda városát is falakkal erősíttette meg; Buda vára fejedelmi székhellyé vált, melynek pazar fényéről mesés leirásokat közöltek ama kor történetirói; az országgyűlések és a királyi udvar fénye sok főurat vonzott Budára, s egymás után épültek ott a főurak és főpapok palotái. Mátyás 1478. a Zsigmond korabeli óbudai főiskola helyébe Budán új főiskolát állitott föl, tudósok, irók csoportosultak körülötte, könyvnyomda létesült s a királyi könyvtár párját ritkította; a kereskedelem is nagy lendületet vett s általában ekkor élte Buda fénykorát.

Mátyás halála után Buda hanyatlásnak indult; 1514. Dózsa György hada fosztogatta Buda külvárosait s Pestet is ostrom alá vette. 1526-ban volt az utolsó országgyűlés a Rákoson; a mohácsi vész hallatára az özvegy királyné odahagyta Buda várát, a német s a magyar polgárság éj idején megfutamodott s Szolimán szultán akadálytalanul foglalhatta el Budát; a királyi várat minden kincsétől megfosztotta, a polgári várost pedig felgyujtotta. 3 napig tartott a város égése s utána romhalmaz állott a hajdani királyi székváros helyén. A törökök elvonulása után Szapolyai megszállta Budát, de Ferdinánd hadserege elől már 1527. kénytelen volt elvonulni. 1529-ben a szultán ismét elfoglalta Budát s Szapolyai Jánosnak adta át, aki Pestet is elfoglalta; halála után Ferdinánd hadai ellenállás nélkül elfoglalták Pestet, ezért Szapolyai kis fiának gyámja Martinuzzi György ismét behívta a török hadakat, hogy Pestet visszafoglalja. Ferdinánd vezére, Roggendorf, 25,000 emberrel ostromolta Buda várát, melyet Martinuzzi csak 2400 fegyveressel védett; de a beállott éhinség már-már arra késztette a polgárságot, hogy a várat titokban feladja. A terv nem sikerült, az összeesküdt polgárok elmenekültek, többeket Martinuzzi kivégeztetett s vagyonukat lefoglalta. Kevéssel rá megérkezett a török hadsereg, tönkre tette a Pestre menekülő Roggendorf-féle sereget s Pestet elfoglalta; 1541 szept. 2. csellel megszállta Buda várát, melyet a magyarok hősies elszántsággal az ő számára védelmeztek volt. Szolimán nem tartotta meg igéretét, hogy Budát János Zsigmondnak vissza fogja adni, s a főuraknak, a nemeseknek s főpapoknak egy hét alatt ki kellett a várból takarodniok. Igy került Buda a törökök kezébe, amelyben 1541—1686. maradt.

Ez idő alatt Buda és Pest fejlődése teljesen megakadt; előkelő s vagyonos lakossága kiűzetett vagy kivándorolt, kereskedelme teljesen megszűnt, művelődésének minden nyoma elpusztult. A visszafoglalására intézett támadások alatt (1542, 1598, 1602 és 1684) a városok nagy része romba dőlt, s ami megmaradt, azt a gyakori tűzvészek és lőporrobbanások pusztították el; 1602-ben sikerült a keresztényeknek Pestet bevenni, de két év mulva ismét török kézre került. Lotharingiai Károly végre 1686 szept. 2. visszahódította Buda várát (l. *Budavár)* s ezzel új fejlődés korszaka kezdődött. I. Lipót 1703. sz. kir. várossá emelte Pestet, de a Rákóczi-kor zavarai s a pestis rettentő pusztításai annyira apasztották népességét, hogy 1710. csak háromszáz lakosa maradt. A város gyorsan heverte ki a nagy csapást. A vármegye hatósága visszaköltözött Pestre, III. Károly 1723. ide helyezte át a hétszemélyes és a kir. táblát s a Károlykaszárnya nagy épületét emeltette. Mária Terézia alatt épült a királyi palota s az állandó hajóhid (az egykori Kishid-utca, ma Türr István-utca irányában); II. József 1784. Pestre hozta az egyetemet s két évvel rá felépült a papnevelde s messze a városon kivül az Újépület. Ebben az időben keletkezett a Lipótváros, 1796. a polgári (ma Rókus-) kórház, 1799. a Városliget s 1808. a szépitési egylet, melynek hatása alatt Pest régi falai leomlottak. A tulajdonképeni nagy lendület korszaka a XVIII. sz. végén indult meg s egyik megalapítója József kir. herceg, Magyarország nádora, aki minden erejét Pest város felvirágoztatására fordította. A XIX. sz. első

Buda és Pest a XVII. században.

évtizedeiben létesültek a nemzeti muzeum, a magyar tudós társaság, a nemzeti kaszinó, a nemzeti szinház, a vakok intézete, a lóversenyek, a dunai gőzhajózás; gr. Széchenyi István fenkölt szelleme hatotta át a testvérvárosok lakosságát s az egész nemzetet, mely példátlan áldozatkészséggel teremtette meg közművelődésének s anyagi jólétének nélkülözhetetlen tényezőit. Még az 1838-iki rettentő árvíz is csak pillanatnyilag tudta megbénítani a közszellem példátlan lendületét. Az árvizet követő évtizedben ipar és kereskedelem, irodalom és művészet váratlanul gyors fejlődésnek indult; ez időszakba esik Pest első rendszeres szabályozása; ekkor jött létre a lánchíd, a pesti hazai első takarékpénztár, a Kisfaludy-társaság, a természettudományi társulat s az orvosegyesület; ekkor vetették meg a későbbi műegyetem alapját a József-ipartanodában, ekkor létesültek az első vasúti vonalak (Váczra és Szolnokra).

Az 1848. év új korszak kezdetévé vált; a külföldi mozgalmak hatása alatt a magyar nemzetben is felébredt a szabadság eszméje; márc. 15-én született meg Pesten a nemzet óhajait kifejező 12 pont s a pozsonyi országgyűlésen V. Ferdinánd személyesen hirdette ki a szentesített alkotmányos törvényeket, melyek a nemesi kiváltságokat eltörölték, Pestet jelölték ki az országgyűlés s «Budapestet» a kormány székhelyéül. Az első magyar felelős minisztérium Pozsonyból Pestre költözött s júl. 5. itt nyitotta meg a király nevében István főherceg nádor az első népképviseleti országgyűlést. Az eddigi békés reformmozgalmakat azonban csakhamar tűz és vas váltotta fel. Az ország D.-i részében kitört forrongás a főváros helyzetét is súlyossá tette. Jellasics Magyarországba betört, a nádor szept. 25. leköszönt, a cs. kir. biztossá kinevezett Lamberg Ferenc altábornagy pedig a Lánchidon szept. 28. a nép dühének áldozatául esett. E hírre Windischgrätz Pest felé nyomult, a készületlen várost 1849 jan. 5-én elfoglalta s az ostromállapotot kihirdette. Az e közben szervezett magyar nemzeti sereg közeledésére az osztrákok ápr. 24. a fővárosból kivonultak s csak Hentzi vezérőrnagy maradt meg helyőrségével a Várban, amelyet a magyar hadsereg Görgei vezérlete alatt heves ostrom után máj. 21. elfoglalt (bővebben l. *Budavár)*. A felszabadított Buda és Pest ismét a kormány székhelye lőn, de csak rövid időre. Az oroszok betörése újabb fordulót jelöl. Júl. 13. Budavára ismét a császáriak kezében volt.

Az 1849-re következő katonai és rendőri uralom alatt a közélet minden ágában tespedés állott be: szinház, irodalom, zene és jótékonyság képezték talán az egyetlen tért, melyen nemzeti törekvések érvényesülhettek. De a nemzet lassanként felébredt tespedéséből s az 1859-iki események óta új mozgalom járta át az egész országot. Az 1861-iki országgyűlésen lazulni kezdtek Magyarország békói s miután 1866. Ausztriát a königgrätzi vereséggel még egy ujabb súlyos csapás érte volt, az uralkodó a nemzettel kibékült. Az 1867 jún. 8-iki koronázás Magyarország és a főváros történetének legújabb korszakát nyitja meg. Az alkotmány visszaállítása, az országgyűlés szinhelyének Pestre való állandó áthelyezése, majd 1872. Pest, Buda és Óbudának B.-té, a magyar birodalom fővárosává való egyesítése B. felvirágzásának megalapítójává lett. Az azóta letelt 4 évtized alatt lett B. csak valójában hazánk fővárosává, szellemi és anyagi műveltségének, politikai és társadalmi életének központjává s az európai nagy- és székvárosok méltó vetélytársává.

Hazánk újabbkori történetének legfontosabb mozzanatai az utolsó 40 év alatt itten játszódtak le, s így azok B. történetének is mozzanataivá lettek; azokat, amelyek különösen és úgyszólván kizárólag a főváros történetéhez tartoznak, a megelőző hasábokon ismertettük. Ezek, mint láttuk, főként a főváros szellemi és anyagi haladásának egyes határköveit jelzik. Történeti szempontból azonban legfontosabb az a változás, mely a fővárosi közigazgatás szervezése tekintetében állott be az egyesítés óta elmult 38 év alatt. E tekintetben is legfontosabb a szervezetnek az a módosítása, mely a törvényhatósági bizottság 1911 júl. 5. tartott közgyűlésén fogadtatott el, s mely jelenleg kormányhatósági jóváhagyás alatt áll. Ez az új szervezés kibővíti a közigazgatás eddigi kereteit, újabb beosztást adva az ügyosztályok és szakhivatalok működésének, új állások létesítésével, a szolgálati viszonyoknak helyesebb alapokra való állításával; megelőzte ezt az 1909. méltányosabb alapon megszerkesztett új nyugdíjszabályzat, mely előfutára volt az 1911-iki szervezeti szabályzatnak.

Az 1873-iki egyesítés óta máig B.-nek 3 főpolgármestere volt és pedig *Ráth* Károly, *Márkus* József és a jelenlegi: *Fülepp* Kálmán; polgármestere pedig 4 és pedig *Kamermayer* Károly, *Márkus* József, *Halmos* János és a jelenlegi polgármester: *Bárczy* István dr.; mindanynyian nagy szeretettel s ügybuzgalommal fáradoztak és fáradoznak a főváros felvirágoztatásán és nevükhöz számos, a főváros érdekeit előmozdító nevezetes alkotás füződik.

Irodalom.

A Budapestet tárgyaló gazdag irodalomból csak a nevezetesebb műveket említjük fel s a hivatalos kiadványok közül csak a közérdeküeket.

Általános ismertetések, monografiák: A fővárosi statisztikai hivatal heti kimutatásai, havi füzetei és közleményei, különösen Kőrösi József és Thirring Gusztáv, B. főváros az 1901. évben, B. 1904—5, 2 köt.; továbbá B. székesfőváros Statisztikai Évkönyve, szerk. Thirring Gusztáv (eddig 10 köt.); Gerlóczy Gyula és Dulácska Géza, B. és környéke természetrajzi, orvosi és közmivelődési leirása, B. 1879., 3 köt.; Thirring Gusztáv, B. székesfőváros a millennium idejében (Matlekovits, Magyarország az ezredik évben, IX. köt.), B. 1898; Edvi Illés Aladár, B. műszaki útmutatója, B. 1896; Guthi Imre, Fővárosi Almanach, Lexikon és Utmutató, 1910—1912; Oscar v. Krücken, B. in Wort und Bild, Berlin 1900; Palugyay Imre, Buda-Pest sz. k. városok leirása, Pest 1852; Az Osztr.-Magy. Monarchia irásban és képben c. vállalatnak B.-et tárgyaló kötete, 1892; Kőrösi József, B. magyarosodása, B. 1883, akad. értekezés; Thirring Gusztáv, Das Wachstum Budapests, Österr.-ung. Revue 1892; Kovács Pál, B. és környéke a magyarság szempontjából, B. 1880; J. V. Häufler, Buda-Pest, historischtopographische Skizzen, Pest 1854; Hunfalvy János, Magyarország és Erdély képekben; Franz Schams, Vollständige Beschreibung der kgl. freyen Hauptstadt Ofen, Buda 1822; Patacsich József, Sz. k. Pest városának leírása, Pest 1831; Franz Schams, Vollständige Beschreibung der kgl. Freystadt Pest in Ungarn, Pest 1821; Jankovich Ant., Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medicinischer und anthropologischer Hinsicht, Buda 1838; Patisz Károly, Beschreibung der kgl. Freistadt

Pesth, Pest 1833; Dietze Christ. Jos., Ideen zur Erhöhung der Wichtigkeit der kgl. Freistadt Pesth, Pest 1822; Panorama von Pest und Ofen, Leipzig 1838; Gemälde von Pest und Ofen mit ihrer Umgebung, 2. kiadás, Pest 1841; Leyer J., Die Stadt Pest und ihre Gegend, u. o. 1803; Feldmann G. L., Pest und Ofen, u. o. 1844, új kiad., 1855, 1859; Dorffinger Jos. And., Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die kgl. ung. Freystadt Pest, Buda 1827; Bél M., Notitia Hungariae novae historico-geographica, 3. k. 1737. A nagyszámú úti kalauzok közül: Szalai és Kahn, Die ungarische Metropole, B. 1888; Heksch Sándor, Illustrirter Führer durch B. und Umgebung, Wien 1882; Steinacker, B., Europ. Wanderbilder 84—86. füzet; Kahn József, An illustrated guide of B., B. 1891; Hevesi Lajos, B. és környéke, B. 1873; Gelléri Mór, B. a kiállítás alatt, u. o. 1885 Palóczi Lipót, B. és környéke, u. o. 1896; Thirring Gusztáv, B. környéke, u. o. 1900.

Térképek: Budapestről százával vannak térképek különösen a XVIII. sz.-tól kezdve; legtöbb a Fővárosi Muzeumban, a fővárosi mérnöki hivatal térképtárában. Nevesebbek: Homolka tervrajza 1893; A mérnöki hivatal által kiadott különböző méretű térképek; Kogutowicz Manó térképei.

Fisikai viszonyok: Szabó József, B. és környéke geológiai tekintetben, B. 1879; u. a., B. területének földtani fejlődése, M. T. Akad. Értesítő 1856; u. a., Pest-Buda környékének földtani leirása, Pest 1858; Hantken Miksa, Az esztergomi barnaszén-terület földtani viszonyai, M. k. földtani int. I. évk. 1871, 3—140. lap; Koch Antal, A Szt.-Endre-Visegrádi és a Pilis hegység földtani leírása, M. k. földtani intézet I. évk. 1871, 141—196. l.; Hofmann Károly, A Buda-Kovácsi hegység földtani viszonyai, u. o., 1871, 199—274. lap; Szabó József, Fóth-Gödöllő-Aszód környékének földtani viszonyai, Földtani Közlöny 1872; Zsigmondy Vilmos, A városligeti artézi kút B.-en, B. 1878; Inkey Béla, Szt.-Lőrincz vidékének talajtérképezése, M. k. földtani int. évk. 1892; Borbás Vince, B. és környékének növényzete, u. o. 1879; B. meteorológiai viszonyai, kiadja a meteor. közp. int., u. o. 1879; Bozóky Endre, B. meteorológiai állapotai, Term. tud. Közlöny pótfüzetei 1892, 39—48. lap; Havas Sándor, A főváros erdészeti viszonyai, Erdészeti Lapok 1885; Funk Gyula, Der Weinbau von Ofen und dessen Umgebung, Buda 1868; A fővárosi talajvizsgáló bizottság jelentései, B. 1875; Révy Gyula, A Duna B.-en, u. o. 1876; Benkert Antal, Erinnerungsbuch an die verheerende Überschwemmung 1838, Pest 1838; Szabó A., Pest városába berontott nagy vízáradása 1838. esztendőben, Pest 1838.

Fürdők, ásványos források: Gerlóczy Zsigmond és Hankó Vilmos, B. fürdői, B. 1891; Törs Kálmán, A Margitsziget, u. o. 1873; Verzár A., Der Kurort Margaretheninsel in B., u. o. 1885; Hauer Károly, Chemische Analyse der Mattoni et Wille'schen vereinigten 6 Ofner Königs-Bitterquellen, u. o. 1878; Bruck Jakab, Der Kurort Elisabeth-Salzbad und dessen Bitterquellen, u. o. 1866; Szontagh Tamás, Az Aesculap-társaság kelenföldi kútjairól, Földtani Közlöny 1882; Fresenius, Chemische Untersuchung der Hunyadi János Bittersalzquellen, Wiesbaden 1878; Andreas Saxlehner's Hunyadi János Bittersalzquelle, B. 1884; Fehling és Kunze, Die natürliche Franz Josef-Bitterquelle, u. o., 1883; Heinrich, Das Raitzenbad in Ofen, Leipzig 1873; Chyzer Kornél, Die namhafteren Kurorte und Heilquellen Ungarns, Stuttgart 1887; Than Károly, A margitszigeti hévforrás vegyi elemzése, B. 1875, Értek. a term. tud. köréből VII. k. 9. sz.; Dr. Vári Szabó János, A budai Sósfürdő, u. o. 1878; Linzbauer, Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen, Pest 1837; Illés, A budai Császárfürdő leírása, Buda 1847; Stocker, Thermographia Budensis, Augsburg 1721; Oesterreicher, Analyses aquarum Budensium, Buda 1781; Edvi Illés L., A budai hévvizek, Pest 1843; Frankel A., Das Ofner Kaiserbad, u. o. 1853; Molnár I., A hévvizek Buda környékén, B. 1869; Than Károly, A városligeti artézi kút hévforrásainak vegyi elemzése, u. o. 1880.

Népesség: Thirring Gusztáv, A bevándorlás hatása B. népességének alakulására, Főv. Stat. Havifüzetek 1893; u. a., Der Einfluss der Wanderungen auf die Entstehung der Bevölkerung von B., B. 1907.

Közművelődés: Békey Imre, B. főváros közoktatásának vázlatos története 1868—81, B. 1882; Dr. Pauler Tivadar, A B.-i kir. magy. tud. egyetem története, u. o. 1880—82; Dr. Toldy László, A B.-i Erzsébet-leányárvaház 1861—86, u. o. 1888; Dr. Thanhoffer Lajos, Az állatorvosi tanintézet története, u. o. 1888; Gyertyánffy István, A B.-i áll. elemi és polg. isk. tanítóképezde multja és jelene, u. o. 1882; A fővárosi képzőművészeti bizottság jelentése 10 éves működéséről 1880—90, u. o. 1891; Vajdafy Emil, A nemzeti zenede története, u. o. 1890; Reményi Antal, Emlékkönyv a Petőfi-szobor leleplezése alkalmából, u. o. 1882; Kurtz Vilmos, A B.-ferencvárosi r. kat. plébániatemplom tört. vázlata, u. o. 1879; Thirring Gusztáv, B. közoktatásügye az 1905/06. tanévben és a községi iskolák statisztikája 1828—1907., u. o. 1908; B. székesfőváros iskolai hatóságai és intézetei az 1910—11. iskolai évben; Pauler Tivadar, A B.-i m. k. tud. egyetem története, u. o. 1880—85; Schmall Lajos, A B.-i József fiárvaház története, u. u. 1893; Divald Kornél, Buda és Pest régi művészete, u. o. 1901; u. a., B. művészete a török hódoltság előtt, u. o. 1905; Bárczy István, A főváros iskolaügyeiről (Magy. Paedagógia 1908.. 8. szám).

Közgazdaság: A B.-i keresk. és iparkamara jelentései; Fenyvessy Adolf, A pesti hazai I. takarékpénztár 50 éves története 1840—89, B. 1890; Pólya Jakab, A pesti magyar kereskedelmi bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története 1841—92, u. o. 1892; Rácz Sándor, B. távíró- és távbeszélő-ügye 1889-ben, Kolozsvár 1890 Országh Sándor, B. középítkezései 1868—82, u. o. 1884; A főv. közmunkák tanácsának jelentései (1873 óta); Thirring Gusztáv, A fővárosi szegény néposztályok lakásai (Közg. Szemle, 1894); u. a., B. építőipara és építkezései (Közg. Szemle, 1900); Bricht Lipót, A B.-i keresk. akadémia története alapításától 1895-ig, u. o. 1896; Leonhardt E. R. és Melan J., Öffentliche Neubauten in B., u. o. 1885; Deutsch Anton, Der Pester Lloyd-Gesellschaft 1853—1903, u. o. 1903; Pólya Jakab, A pesti polg. keresk. testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története, u. o. 1896.

Közegészségügy: A főv. stat. hivatal halandósági munkái; Die hygienischen Verhältnisse der grösseren Garnisonsorte der österr.-ungar. Monarchie II. B., Wien 1888; Tormay Károly, Medicinische Topographie der Stadt Pest, Pest 1854; u. a. Bevölkerung der Städte Buda-Pest und ihre Bewegung 1854—56, u. o. 1857; Schlesinger, Medicinische Topographie der k. Freistädte Pest und Ofen, u. o. 1840; Dr. Halász Géza, A B.-en uralgott járványos betegségek történelme, B. 1879; Flór Ferenc, Hivatalos tudósítás az 1846—47. évi hagymázjárványról, Pest 1848; A járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, B. 1893; B. főváros közkórházainak évkönyvei 1874—82, 1883—88, 1889—90; A főv. m. kir. államrendőrség főorvosi hivatalának jelentése 1883—87. A B.-i önkéntes mentőegyesület évkönyvei; Dr. Fodor József, Egészségtani kutatások a levegőt, talajt és vizet illetőleg, Math. és term. tud. Közlemények XVII. k. 1881, 113—471. Thirring Gusztáv B. gyermekegészségügyi viszonyai, u. o. 1896; u. a., B. közegészségügyi és közművelődési viszonyai, u. o. 1894; Gerlóczy Károly, Előterjesztés a B.-i lakásviszonyok rendezése tárgyában, B. 1893; Neményi Ambrus. A B.-i lakáskérdés, u. o. 1883; Hennicke Gy. és v. F. Hüde, B. közvágóhídja és marhavásárja, u. o. 1886; Győry Tibère, Guide médical de B., u. o. 1909. Ezenkívül a vízvezetékre vonatkozó számos kiadvány, leginkább Wein János, B. nyilvános vízművei, B. 1883.

Történelem: Salamon Ferenc, B. története, 3 kötet, B. 1878—85; Rómer Flóris, A régi Pest, u. o. 1873; Dr. Károlyi Árpád, Buda és Pest visszavívása 1686; Gömöri Havass Sándor (utóbb Kuzsinszky Bálint), B. régiségei, u. o. 1889 óta; Jelentés az óbudai papföldi ásatásról, u. o. 1881; Dr. Gőőz József, B. története, u. o. 1883; Podhraczky József, Buda és Pest sz. kir. városoknak volt régi állapotjokról, Pest 1833; Horváth István, Pest sz. kir. városnak régi Ofen német nevéről, u. o. 1810; Patachich József, Történeti jegyzetek sz. kir. Pest városról, Pest 1839; Havas Sándor, Fehéregyház és Árpád sírja. B. 1883; Schuster, Geschichte der Stadt Pest, Pest 1806; Patachich József, Die Bürger Pesths in der Vorzeit und Gegenwart, u. o. 1834; Rupp Jakab, Buda-Pest és környékének helyrajzi története, u. o. 1869; Némethy Lajos, A Nagyboldogasszonyról nevezett B. vári főtemplom története, Esztergom 1876. Számos értekezés az Arch. Értesítőben és a Századokban; Schmall Lajos, Adalékok B. történetéhez, 2 k., B. 1899; u. a., Adatok a régi Pest történetéhez, u. o. 1898; Michnay A. és Lichner P., Ofner Stadtrecht von 1244—1421, Pozsony 1845; Miler I. E. F., Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium, Buda 1760; Némedy I., Die Belagerung der Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1849, Pest 1853; Őri G. G., Margit-sziget történelme, Kassa 1876; Schier P. X., Buda sacra sub priscis regibus, Viennae 1773; Törs Kálmán, Margitsziget, Pest 1872; Ujhegyi Béla, Budavár keletkezése és hadtörténelmi multja, Temesvár 1892; Wekerle L., Alba Maria, mint Árpád sírja holfekvésének meghatározása, B. 1885; Ziegla̋uer, Die Befreiung Ofens 1686, Innsbruck 1886; Die Verteidigung Ofens durch Hentzi, Wien 1893.; Dr. Toldy László, B. régibb és újabb címerei, B. 1896; Gárdonyi Albert, B. legrégibb kiváltságlevele, a Turul 1910-iki 2—3. füzetében.

Budapest, politikai napilap, 1877. alapította *Wodianer* Fülöp. Első szerkesztője *Huszár*

Imre volt, kitől rövid idő mulva *Brankovics* György vette át a szerkesztést és vezette 1884-ig, amidőn *Gracza* György lett a lap szerkesztője, aki 20 esztendőn át állt a lap élén. 1904 óta *Szatmári* Mór a szerkesztő. A lap jelenlegi tulajdonosa és kiadója *Wodianer* Hugó, udv. tan. A B. iránya a tiszta függetlenségi és 48-as programm. *Kossuth* Ferenc, hazatérte óta, politikai vezére és cikkírója. A B. félhivatalosa a függetlenségi pártnak. 1907-ben harminc éves fennállását ünnepelte, amikor egy díszes album keretében megjelent a lap története.

Budapest-bécsi távlovaglás. 1908 okt. 7. megtartott lovas mérkőzés, amelynek célja volt, a Budáról Bécsig terjedő utat a legrövidebb idő alatt végiglovagolni. A célt elsőnek *Wodianer* Béla cs. és kir. huszárhadnagy érte el 16 óra 38 p. alatt, ami óránként kb. 15 km.-es sebességnek felel meg. Wodianer hadnagy lova (Adamsapfel) angol telivér volt, gróf Esterházy Miklós Móric nevelése. Második *Folis* cs. és kir. huszárfőhadnagy lett (17 óra 10 p.), harmadik *Vargyas* honvédhuszárfőhadnagy (17 óra 10$^{1}/_{2}$ p.), negyedik br. *Baich* Péter cs. és kir. huszárhadnagy (17 óra 56 p.).

Budapest-budafok-nagytétényi villamos h. é. vasút. Engedélyeztetett a budafoki vonal 1899 márc. 8-án 4381/98. sz. a., a nagytétényi vonal 1908-ban 98,675. sz. a. 90 évre és megnyilt az előbbi vonal 1899 szept. 19., az utóbbi 1909 ápr. 24. személy- és árúforgalomra. Kiindul Budapestről a Ferenc József-híd budai oldaláról s a főváros, majd Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegye területén, Albertfalván és Budafokon át Nagytétényig terjed, 14·4 km. hosszban. Rendes vágányai 30‰ legnagyobb emelkedéssel és 50 m. legkisebb sugárral. Önálló és közúti üzemű vasút. Csatlakozik Budapesten a Budapesti Közúti Vaspályához és annak az Átlós-útig terjedő vonalát közösen használja; Budafokon pedig a Máv. budapest-fiumei vonalához. Befektetett tőke 5.290,000 K. Elsőbbségi részvény ugyanannyi.

Budapest-Csepeli Atletikai Klub, l. *Budapesti Atletikai Klub*.

Budapester Tagblatt, politikai napilap, 1884 máj. 1. *Grecsák* Károly indította meg Budapesten és szerkesztette 1884 végéig, amikor *Bolgár* Ferenc orsz. képviselő vezetése alá került a lap. 1894-ben az Európa r.-t. tulajdonjogilag magához váltotta, de 1906 végéig *Bolgár* Ferenc szerkesztésében jelent meg tovább is. 1906—1907-ig *Weisz* Julián orsz. képviselő lett a szerkesztője, az ő visszavonulása után pedig *Schmidek* Izor. A lap állandóan liberális politikát követett s erre a politikai helyzet változásai sohasem voltak befolyással.

Budapest-esztergom-fűzitői h. é. vasút. A Budapest-esztergomi h. é. vasút és az Esztergom-almás-füzitői h. é. vasút egyesüléséből keletkezett 1895. Kiindulási pontja Budapest-Angyalföld, ahonnan Óbudáig a Máv. jobbparti körvasúti vonalát a Duna-hídon át Óbudáig közösen használja, Óbudától pedig ÉNy.-ra Ürömig Budapest területén, Piliscsabáig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyén, onnan Kenyérmezőmajorig és innen Esztergomig és Tokodon át Süttőig (valamint a szárnyvonalak Dorogtól a Drasche-bányatelepig és Tokodtól Annavölgyibánya-Sárisápig) Esztergom vmegyén, Süttőtől pedig Almás-Füzitőig Komárom vmegyén vonul át, ahol csatlakozik a Máv. budapest-bruck-királyhidai vonalához. A Máv. jobbparti körvonalát Óbudától Buda-Császárfürdőig közösen használja. Kiterjedése 99·3 km. Üzemét a Máv. látja el. Megnyittatott: Esztergom-Almásfüzitő 1891 nov. 29., Óbuda-Esztergom 1895 nov. 17., Angyalföld-Óbuda 1896 nov. 3. Beruházási tőke 18.283,400 K, elsőbbségi részvény 16.354,600 K.

Budapesti általános villamossági részvénytársulat, 1893. alakult, világítás és erőátvitel céljaira egyenáram szolgáltatására. Egy központi telepen több fázisú váltakozó áramot termel, amelyet négy állomáson megfelelő forgó transzformátorokkal egyenárammá alakítanak át; 14 gőzgéppel dolgozik s a belső állomásokon tekintélyes számú akkumulátor-batteriái vannak. Az egész gépi berendezés munkabirása 19,800 lóerő. A kábelhálózat hosszusága 915 km., értéke kerek számban 10 millió K. A hálózatba be van kapcsolva 5700 ívlámpa, 350,000 izzólámpa és 4200 mótor. A társaság fejlődését legjobban megvilágítja az, hogy míg a bruttojövedelemből a fővárosnak fizetett 5% részesedés 1895. csak 8843 K volt, 1910. a részesedés fejében 285,771 K 37 fillért fizetett be a főváros központi pénztárába. Az engedélyidő lejártával a kábelhálózat ingyen jut a főváros birtokába. A társaság felvirágoztatásában legnagyobb érdemet *Fodor* István (l. o.) vezérigazgató szerzett.

Budapesti árú- és értéktőzsde, l. *Tőzsde*.

Budapesti Atletikai Klub. 1900-ban alakult. Tagjainak száma 750. Tagjai az atletika majd minden ágában értek el kiváló eredményeket, így a birkózásban, gyaloglásban, úszásban, labdarúgásban stb. A B. 1911-ben fuzionált a Csepeli Atletikai Klubbal és felvette a *Budapest-Csepeli Atletikai Klub* nevet. Versenypályája a VI. ker. Amerikai-út 36. sz. a. van.

Budapesti (Budai) Torna-Egylet. Az alkotmányos éra hatása alatt alakult 1869-ben 43 taggal mint Budai Torna-Egylet. Később más budai tornaegylettel fuzionálva 1885. vette fel a B. nevet. Saját, tágas tornacsarnokát 1885. építtette 54,000 K költséggel. A legtevékenyebb tornaegyesületek egyike; foglalkozik a tornán kívül a testgyakorlatok minden ágával; meghonosította a női tornázást, a lawn-tennist, a ski-sportot, szánkózást, ping-pong játékot. Tornász-mintacsapatok részére 1900. vándordíjat alapított; a díj Toldi Miklósnak a farkasokkal való viaskodását ábrázolja; Fadrusz János mesterműve. Atlétikai versenyekre 1907. a Zsingor Mihály vándordíjat alapította. Nemcsak mint testgyakorló egylet, hanem mint társadalmi tényező is számottevő szerepet játszik a fővárosban. 1910-ben 1300 tagja volt.

Budapesti Divatlap, l. *Pesti Divatlap*.

Budapesti glosszák, lapszéli és sorközi magyar jegyzetek a budapesti egyetemi könyvtárnak 98. sz. latin kódexében. A másolatnak látszó kézirat a XV. sz.-ból való és vasárnapi prédikációkat tartalmaz, melyeket eredetileg valószinűleg Mohácsi Dénes pécsi kanonok és tolnai főesperes

irogatott össze a század 30-as és 70-es évei között. A beszédekben sok magyar vonatkozás van, de egyúttal a gyüjteménynek jókora része — 45 prédikáció — máris idegen forrásból, Jacobus a Voragine Sermones Dominicales c. munkájából átvettnek vagy kompiláltnak bizonyult. Nyomtatásban közrebocsátotta az egészet Szilády Áron a köv. munkában: Sermones Dominicales. Két XV. sz.-ból származó magyar glosszás latin codex (2 köt., Bpest 1910).

Budapesti helyi érdekű vasutak 1889. keletkeztek oly célból, hogy a Budapesti Közúti Vasútnak engedélyezett, kiépített és üzemben tartott három különálló helyiérdekű vasutat egyesítve, azokat fejlesszék, új vonalak létesítésével kiegészitsék és üzemben tartsák. 1. A *budapest-dunaharasztii* vonal engedélyeztetett 1887. s megnyílt Soroksárig 1887 aug. 7., Dunaharasztiig 1887 nov. 24. Csatlakozásban a Máv. dunaparti összekötő vonalával és a Budapesti Közúti Villamos Vasúttal kiindul Budapest vágóhid állomásról és a Dunával párhuzamosan D.-re Dunaharasztiig terjed, Budapest és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. területén 19·7 km. kiterjedésben. 2. A *budapest-czinkotai*, illetőleg *kerepesi* vonal engedélyeztetett 1888, ill. 1900. és megnyílt Czinkotáig 1888 júl 20., Kerepesig 1900 jún. 28., 20·1 km. kiterjedésben. Kiindul a Kerepesi-úton a Keleti pályaudvar mellett fekvő állomásáról s K.-re Budapest és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területén Kerepesig terjed. A M. Á. V. vonalaival a Kőbánya felsőpályaudvar és a Ferenc József laktanya állomás között fekvő összekötő vonal köti össze. 3. A *budapest-szentendrei* vonal engedélyeztetett 1887. és megnyilt 1888 aug. 17. Kiindul Filátorigát állomásról és északi irányban a Dunával párhuzamosan annak jobb partján Szentendréig terjed Budapest és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. területén 16·3 km.-re. Csatlakozik a Máv. jobbparti körvasúti vonalával Filátorigát állomáson, a Budapest-Esztergom-Füzitői h. é. vasúttal Óbudán és Filátorigát állomástól a Pálffy-térig a Máv. vonalát a személyforgalomban közösen használja és személyvonatai onnan indulnak és oda érkeznek. Befektetett tőke 29.173,520 K, elsőbbségi részvény 38,843,800 K. Összes kiterjedése 60 km. és üzemét maga látja el s a Haraszti-Ráczkevei helyi érdekű vasút üzemét is vezeti. Az 1908. XXX. t.-c. alapján vonalainak villamos üzemre leendő átalakítása és a budapest-kerepesi vonalnak Gödöllőn át Máriabesnyőig való kiépítése engedélyeztetvén: a budapest-dunaharasztii vonal átalakítása 1910., a Czinkotáig terjedő vonalé pedig 1911 ápr. 11-én megtörtént; az új vonal kiépítése is folyamatban van.

Budapesti Hiradó, a konzervativ párt legerősebb vezérlapja volt; *Dessewffy* Emil gróf indította meg 1844 júl. 2. és *Szenvey* József szerkesztette 1848 márc. 18-ig, ekkor *Vida* Károly vette át a szerkesztést, azon év júl. 15-ig, midőn a lap megszünt. Összesen 888 száma jelent meg. Ebben a hírlapban jelent meg az első tárca 1845 jan. 5-től *Jósika* Miklós Akarat és hajlam c. regényével; az 1846. évvel pedig már Irodalom és tudomány címmel állandó tárcarovata volt a lapnak.

Budapesti Hirlap, 1. politikai napilap «Hivatalos Értesítő»-vel; *Szilágyi* Ferenc adta ki és szerkesztette 1853-tól (mint a Magyar Hirlapnak folytatását); 1856-tól *Emich* Gusztáv volt a lap kiadója s *Nádaskay* Lajos mint szerkesztőtárs van megnevezve, ki 1857-től maga szerkesztette a lapot 1860 szept. 15-én bekövetkezett haláláig. Ekkor *Vértei* Ernő vette át a lapot, mely 1859-től «A cs. k. kiadó ügyvezetése alatt» jelent meg. Itt közölte Salamon Ferenc szinházi kritikáit és Bulyovszky Gyula Vasárnapi tárcáit. Megszünt 1860 nov. 30. és belőle alakult a *Sürgöny* c. hivatalos lap.

2. *B.*, politikai napilap, alapították *Csukássi* József és *Rákosi* Jenő 1881., miután Csukássi József vezetésével a Pesti Hirlapot szerkesztő munkatársak e lap kiadójával ellenkezésbe jutva, onnan testületileg kiléptek. A B. minden párttól független magyar nemzeti politikai programm alapján indult meg s ezt a programmot követi ma is. Csukássi József halála után 1891. *Rákosi* Jenő megváltotta a lap tulajdonjogát s 1891 júniustól a B. az ő főszerkesztése alatt, *Csajthay* Ferenc addigi hely. szerkesztő felelős szerkesztése mellett jelenik meg. Ideiglenes helyiségeiből 1892. véglegesen saját vállalati házába költözött, ugyanakkor a vállalat maga alapított nyomdát is; később még megindította az *Esti Ujság* napilapot, *Kakas Márton* élclapot s a *Divatujságot*.

Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár. A pénztár az 1907. XIX. t.-c. alapján létesült kerületi munkásbiztosító pénztár, az országos munkásbetegsegélyző- és balesetbiztosító pénztár helyi szerve. Szervezete a munkaadók és biztosított alkalmazottak egyenlő arányú képviseletén alapul s ügyeit a közgyűlés és az annak kebeléből választott igazgatóság intézi. Feladata a törvényben előirt kötelező betegség és baleset esetére való biztosítás ellátása. Jövedelmeit a munkaadók és biztosított alkalmazottak egyenlő arányú járulékaiból nyeri. A járulékok a munkabér magassága szerint 8 osztályba vannak sorozva s a munkabér 3%-a szerint fizetendők; azok, kik üzemükben ötnél több munkást rendszerint nem alkalmaznak, az 1907. évi XIX. t.-c. életbeléptétől számított öt éven belül csak 2%-os járulékot kötelesek fizetni. A betegség esetén nyujtandó gyógysegélyek a következők: orvosi kezelés, gyógyszer, gyógyászati eszközök és a táppénz a napibér 50%-a szerint számítva 20 héten át. Ezek helyett kórházi ápolás, illetve ellátás nyujtható s a hozzátartozóknak féltáppénznek megfelelő tápsegély. A baleseti kártalanítás külön segélyezési ágként kezeltetik s a segélynyujtás lényegében kiterjed a sérült munkás összes szükségleteinek ellátására. A pénzbeli kártalanítás a munkaképesség csökkenésének arányában annak egész tartamára nyujtatik vagy halállal végződő baleseteknél a hozzátartozóknak. Ezen biztosítás költségeit egészében a munkaadók viselik s azok az osztó-kivonó rendszer alapján évenként utólag szedetnek be. A balesetbiztosítás szempontjából az egyes üzemek a veszélyesség és az alkalmazott munkások száma szerint fokozatokba osztatnak s ehhez képest viselik a felmerült költségeket. A pénztár eredetileg 1870. évben alakult munkások társulatából Általános Munkás-

betegsegélyző és Rokkantpénztár címen, mint magánegyesület. Később az 1891. XIV. t.-c. alapján létesült Kerületi Munkásbetegsegélyző Pénztárral egyesült az 1906. évben, majd az 1907-iki biztosítási törvény alapján végleg átalakult munkásbiztosító pénztárrá. Ilyformán a magánegyesülésből keletkezett segélyegylet törvényes intézkedések folytán a munkásbiztosítás nyilvános szerve lett. Működésének és feladatának arányait a következő számadatok szemléltetik: Fennállása óta 1910. év végéig kifizetett a pénztár segélyek fejében: 1. Táppénz, gyermekágyi és szülési segélyek: 27.686,177 K.-t. 2. Temetkezési segély: 2.053,259 K-t. 3. Gyógyszerek és ásványvizek: 7.192,070 K. 4. Kórházi ápolási és szállítási költségek: 4.107,500 K. 5. Vízgyógyászati és fürdőköltségek: 1.104,324 K. 6. Gyógyászati eszközök és kötőszerek: 798,668 K. 7. Orvosi költségek: 8.737,289 K. 8. Egyéb rendkívüli segélyek: 1.145,581 K. A segélyezési kiadások teljes öszszege: 52.824,868 K. A pénztár Budapesten és környékén több rendelőintézetet tart fenn, járó beteg tagjai ellátására, amelyekben több mint 80 szakorvos és megfelelő számú szaksegéd működik. A fekvő betegeket az egyes kerületekben és községekben alkalmazott orvosok látják el. Az összes pénztári orvosok száma 1910-ben 449 volt.

Budapesti kir. büntető törvényszék, l. *Törvényszék.*

Budapesti kir. kereskedelmi és váltótörvényszék, l. *Törvényszék.*

Budapesti körvasutak. 1. *Budapesti balparti körvasút.* Az 1888. XXVII. t.-c. alapján az állam által építtetett a Duna balpartján fekvő különböző pályaudvaroknak és vonalaknak, valamint a gyáraknak emezekkel való összekötésére, 29·1 km. kiterjedésben. 2. *Budapesti jobbparti körvasút.* Elágazik a balparti körvasútnak budapest-angyalföld-óbudai vonalából Aquincum elágazásnál s Buda-Császárfürdőn át a Pálffy-térig s onnan Budapest déli vasút pályaudvarig terjed, 11·2 km. kiterjedésben. A Budapest déli vasút és és Pálffy-tér közötti vonal 1900 jún. 1-től nincs forgalomban. Engedélyeztetett az 1891. XXIV. t.-c.-kel, megnyittatott 1892 szept. 1.

Budapesti Közlöny, hivatalos lap, mely 1867 febr. 20. indult meg Emich Gusztáv, később az Athenaeum kiadásában; szerkesztette *Salamon* Ferenc 1892 okt. 10. történt haláláig; 1893 jún. 1-jétől kezdve *Vadnay* Károly szerkesztette szintén haláláig. Vadnay után *Beksics* Gusztáv volt a B. szerkesztője és pedig 1905 febr. elsejétől kezdve 1906 máj. 6-án bekövetkezett haláláig. Beksics utódja 1907 jún. 1-től kezdve *Bársony* István. — Úgy Vadnay, mint Beksics halála után *Ladik* Gusztáv látta el ideiglenesen a hivatalos lap szerkesztését.

Budapesti közúti vaspálya-társaság. Első vonalát a Széna- (most Kálvin-) térről Újpestre, a kopenhágai és a bécsi után, mint a világ harmadik lóvasútját 1866. nyitotta meg. 1878-ban megszerezte a budai lóvasutat és a két hálózatot a Margit-hídon át egymással összekötötte. 1894-ben engedélyt szerzett vonalainak elektromos üzemre való átalakítására, amit 1898. végén befejezett. Saját vasútján kívül tulajdonát képezik: a Budapest—budafoki, a Budapesti helyi érdekű, a Budapest—újpest—rákospalotai és a Budapestvidéki vasutak, valamint fele részben a Ferenc József földalatti vasút is. Így a B. a világ egyik leghatalmasabb kisvasúti vállalata és összes vasútjainak teljes vonalhossza 200·7, vágányhossza pedig 346·8 km. A közúti vasút 1948. a székesfővárosra háramlik, melynek jogában áll 1923-tól kezdve azt bármikor beváltani. A város belsejében fekvő vonalak 38·5 km. vágányhosszal alsó vezetékesek (l. *Elektromos vasút).* A B. teljes vagyona mintegy 150 millió korona.

Budapesti m. kir. állami hidak felügyelősége. A pénzügyminisztérium fenhatósága alatt álló hivatal, amelynek feladata a budapesti állami közúti dunahidak (a lánchíd, a Margit-híd, a Ferenc József híd, Erzsébet-híd) fenntartásával s a vámszedés kezelésével járó műszaki, pénzügyi és adminisztrativ teendőket ellátni. A hivatal élén állanak egy felügyelő és egy műszaki vezető. A hidak építési ügyeit, vagy nagyobb átalakításokkal (mint a lánchíd tervbe vett megerősítésével) járó teendőket azonban már nem ez a hivatal, hanem a kereskedelemügyi minisztérium Dunahíd-építő szakosztálya végzi.

Budapesti Napló, szabadelvű programú politikai napilap; *Vészi* József alapította 1894., mint főszerkesztő, mellette 1896—1905-ig *Braun* Sándor volt a felelős szerkesztője. 1907-ben dr. *Pályi* Edének, a Magyar Szó felelős szerkesztőjének tulajdonába ment át, aki azóta egyszersmind szerkesztője.

Budapesti Népoktatási Kör. Magyarország legrégibb közművelődési intézményeinek egyike, amely 1870. alakult. Ingyenes tanfolyamokat tart fenn a felnőtt írni-olvasni nem tudók részére és a tanulni vágyó közönség számára. Megalakulása óta több mint 30,000 egyént részesített rendszeres oktatásban.

Budapesti Önkéntes Mentő-Egyesület, célja a mentés és első segítségnyujtás mindennemű baleset alkalmával, a főváros határán belül, valamint általában a rendőrségnek és hatósági közegeknek támogatása ezen a téren, továbbá a megbetegedetteknek és megsérülteknek ellátása a kezelő orvos megérkeztéig. Az egyesület e végből Budapesten mentőállomásokat állít föl, végzi a mentőszolgálatot, mozgó mentőőrségeket állít nagyobb sokadalmakon, továbbá végzi a betegek szállítását is. 1887-ben alakult a dr. Mundy báró által Bécsben megalkotott mintára, gr. *Andrássy* Aladár és dr. *Kresz* Géza orvos vezetése alatt. Kresz Géza halála óta (1901) dr. *Kovách* Aladár kir. tan., igazgató főorvos vezeti. 1890-ben már saját épületet emelhetett a Markó- és Sólyom-utcák sarkán a főváros által ajándékozott telken. 1899-ben az épületet a főváros segítségével megnagyobbították. Az egyesület évi költsége körülbelül 260,000 korona, melynek fedezése csak részben teljesíthető az állam és a székesfőváros 20—20,000 korona segélyéből s az alapítványok kamataiból; legnagyobbrészt a közönség önkéntes adományaira van utalva. Az egyesület, melynek működő tagjai orvosok vagy szigorlók, mint segédmentők fiatalabb orvosnövendékek, a téli estéken tanfolyamot tart laikusok részére is

melyeken minden jelentkező részt vehet. Hasonló tanfolyamokat vidéki városokban is rendez és ezeken 1911-ig körülbelül 30,000 egyén nyert oktatást az első segítség nyujtásának módjaiból. Az intézmény nagyarányú fejlődését mutatja az, hogy amíg 1888. az első évben 5878 esetben működött közre, 1910. már 31,067 esetben vették igénybe működését; fennállása óta 317,000 esetben nyujtott segítséget. Az egyesület védője *József* főherceg, a hölgybizottság elnöke *Auguszta* főhercegasszony, az egyesület elnöke gr. *Karátsonyi* Jenő.

Budapesti összekötő vasút. Az 1872. IX. t.-c. alapján az állam által építtetett s megnyittatott 1877 okt. 23. Kiindul Kőbánya f. p. u.-ról s DNy.-i irányban Budapest-Ferenczváros p. u.-ra, onnan pedig a Dunán át 400 m. vasszerkezetü hidon Budapest-Kelenföld p. u.-ra vezet, ahol csatlakozik a Déli vasút budapest-csáktornyai vonalához és elágazik Kőbánya felső p. u.-ról Kőbánya hizlalda p. u.-ra, Budapest-Ferenczváros rendező p. u.-ról Budapest-Ferenczváros marhavásártérre és az 1902. megnyilt Budapest-Ferenczváros sertésvásártérre, továbbá Budapest-dunaparti teherpályaudvarra, Budapest fővárosi közraktárakba, Budapest fővámházhoz és a Budapest központi vásárcsarnokhoz 18·9 km. kiterjedésben.

Budapesti Philologiai Társaság, 1874 aug. 8-án Ponori Thewrewk Emil és Garami Rikárd kezdeményezésére alakult 38 rendes taggal. Bár tagjainak száma az első év végén 84-re nőtt, igazi jelentőségre csak 1877. emelkedett, mikor céljai elérésére *Egyetemes Philologiai Közlöny* c. szaklapot indított. A társaság legutoljára 1905. jóváhagyott alapszabályai értelmében érintkező pontja akar lenni a magyar állam területén lakó filológusoknak; műveli, ismerteti, terjeszti a szigorú filológiai módszert, működése körébe vonván mind a klasszikus ókort illető tanulmányokat, mind a magyar és egyéb nyelvet meg irodalmat. Céljai elérésére felolvasásokat és vitatkozásokat rendez (minden hónap második szerdáján), önálló filológiai műveket tesz közzé (jelenleg egy tudományos görög-magyar szótáron dolgozik), s szakszerű tudományos folyóiratot ad ki, a 35-ik évfolyamában járó Egyetemes Philologiai Közlönyt. Tagjai *alapítók,* akik legalább 200 K-val járulnak a társaság vagyonához (számuk 1911-ben 27), *tiszteletiek* (14), *rendesek,* akik évenként 10 K-t fizetnek (571), *rendkívüliek,* akik csak főiskolai hallgatók lehetnek s tagdíjuk 6 kor. (72). Mindezek hivatalból kapják a társaságnak évenként tízszer, összesen ötven ívnyi terjedelemben megjelenő közlönyét, melyet a M. Tud. Akadémia 2000 K évi segéllyel támogat s ennek fejében a választmánytól kijelölt szerkesztőket (jelenleg *Császár* Elemér és *Láng* Nándor) megerősíti. A tagokon kívül 217 előfizetője van az Egyetemes Philologiai Közlönynek. A társaság ügyeit az évenkénti közgyülésen megújított választmány (30 budapesti, 30 vidéki tag) intézi s az élén a három évenként (utoljára 1911) választott tisztikar áll; tiszteletbeli elnök *P. Thewrewk* Emil, elnök *Heinrich* Gusztáv, első titkár *Hornyánszky* Gyula, második titkár *Papp* Ferenc, pénztáros *Cserhalmi* Sámuel, ügyész *Bonta* Károly. A társaság alaptőkéje 1910 dec. 31. 7185·73 K volt, bevételei 1910. 10,443·15 K-ra, kiadásai 9776·43 K-ra rúgtak.

Budapesti Szemle, az ország legrégibb élő revue-je. Szalay László alapította 1840., b. Eötvös József társaságában, az 1837. megindított, de az érdeklődés hiánya miatt megszünt *Themis* helyébe, mely azonban jogi s államtudományi folyóirat volt, míg az új vállalkozás az ismeretek szélesebb körét karolta fel. Kiadására Heckenast vállalkozott. A tudományos kutatás szolgálata, az ismeretek terjesztése, gyakorlati célú törekvések elméleti megvilágítása és előkészítése volt a folyóirat föladata. Legszorgalmasabb munkatársai akkoriban a szerkesztőkön kívül Schedel (Toldi) Ferenc, Trefort Ágoston, Henszlmann Imre és Lukács Móric voltak. A vállalat azonban már a második füzettel megszünt. 1857-ben, midőn a nemzetnek ily organumra nagy szüksége volt, támadt föl újra, első lapján br. Sina Simonnak ajánlva, «kinek hazafias ajánlata hozta létre e vállalatot». Szerkesztője és kiadója ekkor *Csengery* Antal volt, ki 1865. Lónyay Menyhértet társul vette maga mellé; 1867-től fogva ismét maga szerkesztette tovább, de 1868 végén ő is fölhagyott vele. Négy évi szünet után, 1873., *Gyulai* Pál költötte ismét új életre, a M. Tud. Akadémia megbizásából és támogatásával, 1881. pedig, megkettőztetve a füzetek számát, rendes havi folyóiratttá alakította. Munkatársai a magyar irodalom, tudomány és közélet legkiválóbb alakjai voltak, úgyszólván kivétel nélkül, Gyulai vezetése alatt az irodalmi és tudományos kritikának is nagytekintélyű fórumává emelkedett. Gyulai Pál holtáig, 1909 végéig szerkesztette, 1910-től fogva a M. Tud. Akadémia megbizásából, *Berzeviczy* Albert és *Beöthy* Zsolt közreműködésével, *Voinovich* Géza szerkeszti.

Budapesti szünidei gyermektelep-egyesület, l. *Szünidei gyermektelepek.*

Budapesti takarékpénztár *és országos zálogkölcsön r.-t.,* 1893. Budapest-terézvárosi takarékpénztár cég alatt 2.500,000 K alptőkével alakult; 1895. fölemelvén részvénytőkéjét 10 millió koronára, cégét a jelenlegi névre változtatta s ugyanakkor jogot nyert, hogy a fővárosban és a vidéken kézizálogüzletet vihessen és zálogpénztári utalványokat adhasson forgalomba. Ugyancsak 1895. külföldi résztvevőkkel megalapította az Osztálysorsjáték-részvénytársaságot. 1910-ben 15, 1911. pedig 20 millió koronára emelte részvénytőkéjét s fölvette üzletkörébe a törlesztéses jelzálogkölcsönüzletet is. Betétállománya 1910 dec. 31-én volt 24.046,510 K 61 f.; tartalékalapja 1.951,756 K 51 f.; váltótárcája 17.501,821 K 75 f.; értékpapirokra adott előlegei 10.245,531 K 24 f.; a forgalomban levő zálogpénztári utalványok összege 5.675,000 K.

Budapesti Torna-Club. Igen szerény keretben s igen szerény programmal 1885. alakult. De negyedszázados működése alatt tornászai, atlétái, labdarugói a legelső helyet szerezték meg a tornaegyletek sorában. Nagy érdemet szerzett a B. a labdarugó sport meghonosításával, mivel a legszélesebb rétegben keltette fel az érdeklődést a sport iránt.

Budapesti Tudósító, hírszolgáltató lapvállalat, 1875 dec. 18. indította meg *Futtaky* Gyula *Budapester Korrespondenz* címen. A lap magyarországi politikai híreket szolgáltatott a bel- és a külföldi sajtónak magyar és német kiadásban; e két kiadás később külön címmel mint *Budapesti Tudósító* és *Budapester Korrespondenz* jelent meg. Futtaky a hírközvetítést a közvetlenül megszerzett információkra alapította, amennyiben ő maga járt el a nagyobb politikai és katonai események színhelyére, ahonnan eredeti tudósításokkal látta el a sajtót. A kormány nyilvánosságra szánt közleményeit is ez a lap adta, ami által félhivatalos jelleget nyert. Futtaky halála után 1895 végén a B. vezetését *Sturm* Albert vette át, kinek elhunyta, 1909 febr. 14. óta *Lányi* Zsigmond a kiadótulajdonosa a vállalatnak.

Budapesti Ujságírók Egyesülete. Budapest hivatásos ujságíróinak erkölcsi testülete, amely az ujságírói kar érdekeinek megvédelmezésére alakult. Reprezentativ szerve a magyar zsurnaliszták egyetemének s mindennemű ujságírókat érintő ügyekben mint hivatalos testület jár elől. Ezenkívül szociális intézményeivel az ujságírói kar anyagi helyzetének megerősítésére és függetlenítésére törekszik, szükség esetén anyagi támogatója hivatásos ujságíróknak. Az egyesület rendes tagja csak oly budapesti nagykorú ujságíró lehet, akinek a hírlapírás állandó foglalkozása. A B. 1896 júl. 15. alakult. *Kálnoki* Henrik és *Szatmári* Mór hírlapírók kezdeményezték. Első elnökének *Mikszáth* Kálmánt választotta meg. Azóta az egyesület jelentős tevékenységet fejtett ki az ujságírók erkölcsi érdekeinek oltalmazása, a testületi szellem fejlesztése és a testület társadalmi érvényesülése dolgában. Mikszáth Kálmán 1899 februárban lemondott s helyébe *Vészi* Józsefet választották, majd ennek lemondása után *Herczeg* Ferenc lett az egyesület elnöke. 1910. *Zichy* János gróf vallás- és közokt. miniszter két tanulmányi ösztöndíjat bocsájtott az egyesület rendelkezésére, amelyet évente az egyesület két tagja élvez. Az ujságírók szociális érdekeinek támogatására szolgálnak az egyesület égisze alatt működő szociális intézmények. Nem sokkal az egyesület megalakítása után megindult a *segítőalap* létesítésére irányuló akció. Aránylag rövid idő alatt az alapítványokból közel 20,000 K gyült be, úgy hogy az egyesület már 1897. tényleg megcsinálta a segítőalapot, melynek az egyesület kebelében külön szervezete van. Az alapítványokból összegyűlt segítőalap kamatai, valamint a segélyezésekre befizetett havi 1 K-s tagsági járulékok azonban aránylag csekély összeget eredményeztek s a segélyezések csak igen szerény arányokban történhettek. Ez bírta az egyesületet arra, hogy a segítőalap javára nagyobb arányú *sorsjátékot* rendezzen, amely a segítőalap javára *150,000 K-t* eredményezett. A segítőalap vagyona az 1910 ik évben 312,000 K-t tett. Ennek kamataiból és a tagsági hozzájárulásokból már nagyobb arányokban történhetik a segélyezés. Az alap fennállása óta 130,000 K-val támogatta a megszorult tagokat. Egy másik intézménye az egyesületnek az *özvegy- és árva-alap*, amely az elhunyt ujságírók özvegyeinek és árváinak támogatására van hivatva és 50,000 K alaptőkével rendelkezik. A szociális intézmények közül legutóbb a *Budapesti ujságírók egyesületének betegpénztára* (l. o.) alakult meg. *Herczeg* Ferenc 1911 aug. az elnöki tisztségről lemondott; alelnökök: *Bródy* Lajos dr., *Hoitsy* Pál és *Szatmári* Mór, főtitkár: *Purjesz* Lajos. Az egyesület rendes tagjainak száma 1910-ben 429, az alapító tagoké 82. Az egyesület mostani helyisége: Budapest, Nagymező-u. 36. sz. I. em.

Budapesti ujságírók egyesületének betegpénztára, az egyesület kebelében 1909 végén alakult meg külön intézményképen s 1910 januárban kezdte meg működését. Célja, hogy rendes tagjainak betegségük tartamára gyógyítási segélydíjat, esetleg gyógyintézeti kezelést biztosítson. Tagjai csakis budapesti hivatásos ujságírók lehetnek. A betegpénztárnak már az első év végén közel 300 tagja volt; gyógydíjat 3156 K-t fizetett ki. Vagyona, ill. tartalékalapja meghaladta az 55,000 K-át, mely túlnyomó részben adományokból gyült össze.

Budapesti villamos városi vasút *részvénytársaság* 1888. a Teréz-körúton 1 km. hosszú alsó vezetékes elektromos próbavasutat (l. *Elektromos vasút)* épített; ez volt a világ első ilyen rendszerű vasútja. A kedvező tapasztalatok folytán Budapesten a lóvasút mellett jelentékeny elektromos vasúti hálózat keletkezett. A később épített vonalak nagyrésze már felső vezetékkel épült ugyan, de a ma 109·7 km. hosszú vágányzatból 41·5 km. még mindig alsó vezetékes. E történeti fejlődés következménye volt, hogy a budapesti lóvasút átalakításakor is a belső városrészekben mindenütt ezt a rendszert választották és így Budapesten van a világ leghosszabb alsó vezetékes hálózata 80 km. vágányhosszal. A B. vonalai 1940. a székesfővárosra háramlanak, melynek jogában áll 1917-től kezdve a vasutat bármikor beváltani. 1911 május havában a székesfőváros a B. részvényeinek több mint felét megvásárolta és ezáltal a B. és a többi fentemlített vasút igazgatására döntő befolyásra tett szert. A B. tulajdona saját vasútján kívül a Budapest-szentlőrinczi h. é. vasút, valamint fele részben a Ferencz József földalatti vasút, mely utóbbinak üzletét is viszi, s ezekkel együtt a vállalat összes vonalainak hossza 65·7, vágányaié pedig 143·5 km.

Budapesti zsinatok. 1. *Református zsinatok.* Az 1880—81. tartott debreczeni ref. zsinat után eddig két zsinatot tartott a hazai ref. egyház és pedig mindkettőt Budapesten, hogy elintézze az időközben fölmerült s egyedül az egyházi törvényhozó testület által elintézhető ügyeket. A két zsinat közül az első 1891 dec. 5. nyilt meg első ülésszakra, s u. a. hó 16-ikáig tartott; a második ülésszak 1892 márc. 9-én nyilt meg s ápr. 8. ért véget. A harmadik ülésszak ugyanez évi nov. 24. vette kezdetét s dec. 6. zárult be, míg a negyedik ülésszak 1893 nov. 14—15. napjain tartott. Legfölemelőbb mozzanata a zsinat egész folyamának 1891 dec. 6-iki ünnepélyes közgyűlése volt, melyet a lutheránus zsinattal együttesen tartott. Legfontosabb határozatai a

zsinatnak az egyházi biróságok hatáskörének kiterjesztése; a lelkészválasztásoknál a kijelölés eltörlése s a meghívás útján is választhatás kimondása; egy egyetemes lelkészi özvegy- árva gyámintézet alapításának kezdeményezése; a zsinati és konventi képviselők választásának egyöntetű szabályozása stb. A második budapesti országos ref. zsinat 1904 nov. 10. nyilt meg, s hét ülésszakon át 1907 márc. 14-ig tartott, amely idő alatt kilenc törvénycikket alkotott, amelyek közül talán legfontosabb az egyházi adóról szóló III. t.-c., mint amely, egyéb újabb rendelkezései között, az egyes egyháztagokon nyugvó, elviselhetetlenül súlyos adóterhek könnyítése céljából egyetemes adóalapot létesített.

2. *Evang. zsinat.* A magyarországi evang. (lutheránus) egyház törvényhozó zsinata, amelyről azonban az erdélyi (szász) evang. egyházkerület a hozzá intézett testvéri meghivás dacára is elmaradt. Hosszas készülődések után, az 1791. évi pesti zsinat százéves fordulóján, 1891 dec. 5. összeült. Tisztikarának és a szakbizottságoknak megválasztása után elnapolta magát s csak 1892 máj. gyűlt ismét össze, amikor aztán letárgyalta az egyház egész alkotmányát. A zsinat határozatait egyfelől valódi evangéliomi protestáns, másfelől gaz hazafias szellem lengi át. Az egyház kormányzásában a presbiteri rendszer alapjára helyezkedett, az egyház életébe befészkelődött pánszlávizmust pedig kánoni vétségnek minősíté. Megalkotá az evang. zsinat egyszersmind az országos közalapot, valamint az egyházi nyugdíjintézetet is. A harmadik ülésszakban az egyházkerületek új beosztását és a reformátusokkal közös ügyeket tárgyalta. A zsinat elnökei Karsay Sándor dunántúli püspök és Péchy Tamás tiszai kerületi felügyelő voltak.

Budapest-lajosmizsei h. é. vasút, l. *Budapest-tiszai h. é. vasút.*

Budapest-pécsi vasút, a Budapest-Kelenföldtől Újdombóváron át Szentlőrinczig és Újdombóvárról Dombóvárig terjedő vonala engedélyeztetett az 1881. XLVI. t.-c. alapján s megnyittatott 1882 nov. 16., a Rétszilas-Szekszárd közötti szárnyvonal pedig engedélyeztetett 1883 ápr. 28. s megnyittatott dec. 2. 1885-ben a Pécs-barcsi vasúttal és a Mohács-pécsi vasúttal az üzemvitel céljából egyesült, 1889. pedig államosíttatott s ezáltal a vasúti vonal a Máv. birtokába és üzemébe jutott.

Budapest-szentlőrinczi h. é. vasút. Mint 1 m. keskenyvágányú, gőzmozdonyú vasút engedélyeztetett 1886 márc. 28-án 11,025. sz. a. s megnyilt 1887 ápr. 12. Villamos üzemre való átalakítása engedélyeztetett 1899 jún. 2-án 35,240. sz. a., megnyilt 1900 okt. 12. Kiindul Budapestről a Hungária-úttól és D.-i irányban ennek területén, majd Pest vmegye területén Kispest-Szentlőrinczen a Szarvas-csárdáig terjed 12 km. hosszuságban saját üzemében. Befektetési tőke 2.846,000 K, elsőbbségi részvény 3.127,400 K.

Budapest-tiszai h. é. vasút. 1. A Budapest-lajosmizsei, 2. a Kecskemét-tiszaugi és 3. a Kecskemét-lajosmizse-kerekegyházai h. é. vasutak egyesüléséből keletkezett. Engedélyeztetett 90 évre az 1. 1888 febr. 24-én 8214. sz. a., a 2. 1896 jún. 4-én 38,470. sz. a., a 3. 1904-ben 58,878 sz. a. A forgalomnak átadatott az 1. 1889 jún. 8., a 2. 1896 okt. 3., a 3. 1905 jún. 11. Az 1. és 2. egyesült 1903., a 3. a megnyitásakor 1905 jún. 11. Kiindul a Máv. Kőbánya alsó p. u. melletti lőrinczi átrakodóból s D.-i irányban Budapest, majd egész hosszában Pest vmegye területén Kecskeméten át Tiszaugig és szárnyvonala Kisnyirtől Kerekegyházáig terjed 124·9 hosszuságban. Kecskemét alsó p.-tól Kecskemét állomásig a Máv. vonalát közösen használja. Csatlakozik Kőbánya alsó p. u. és Kecskeméten a Máv. budapest-orsovai vonalához, Kecskemét alsó p. u.-on a Kecskemét-Fülöpszállási h. é. vasúthoz, Lakiteleken a Szolnok-kiskunfélegyházai helyi érdekü vasúttal. Üzemét a M. kir. álllamvasut vezeti. Befektetett tőke 6.472,000 korona, elsőbbségi részvény 5.479,600 korona.

Budás, kisk. Zólyom vm. zólyomi j.-ban, (1910) 155 tót lak.; u. p. Zólyombúcs, u. t. Garamberzencze.

Budaševo, adók. Zágráb vm. sziszeki j.-ban, (1900) 724 horvát-szerb lak.; u. p. Topolovac, u. t. Sziszek.

Budaszállás (azelőtt: *Budalehota)*, kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1910) 1467 tót lak.; u. p. Divény, u. t. Lónyabánya.

Budatelke, kisk. Kolozs vm. nagysármási j.-ban, (1910) 1241 oláh és magyar lak., vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Budatin *(Budetin)*, kisk. Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, Zsolna közelében, (1910) 1016 tót, német és magyar lak., m. kir. erdészeti hivatal, gr. Csáky-féle birtok; postaállomás, u. t. Zsolna. Azelőtt pazar fénnyel berendezett vára ma honvédkaszárnyául szolgál s egyik fülkéjében, melyen a Szunyogh-család címere látható, a monda szerint Szunyogh Katalint falaztatta be atyja, mivel nem akart Jakusich István nejévé lenni. (Ezt a mondát feldolgozta *Arany* János *Katalin* c. költői elbeszélésében). B. vára már 1250. állott s nagyobb része a Szunyoghok műve; eleintén királyi birtok volt, 1395. Ulászló lengyel király birtokába került, a husszitàk betörésekor Zsigmond király Pán várkapitánynak ajándékozta, és az utolsó Pán de Katna özvegye útján jeszeniczi Szunyogh Gáspár kezére jutott (1485). A Szunyogh-család utolsó férfisarja 1798. meghalván, leánya Jozefina kezével B. Csáky Antal grófra szállott, fiának Istvánnak halála után pedig 1812. özvegye, Lazsanszky Ludmilla grófnő és utódjai örökölték. 1848 dec. 4. Hurbán csapatjaival itt vereséget szenvedett s az országból kimenekült; 1849 jan. 2. azonban Götz tábornok felgyujtotta B. várát s akkor nagy része a könyv- és levéltárral együtt elpusztult. V. ö. *Lovcsányi* Gyula, Vág és vidéke (Budapest 1881, 90—96); *Pechány* Adolf, Kalauz a Vág völgyében (u. o. 1888, 70—71); *Griesbach* Ágost, A budetini monda (u. o. 1891).

Budaun, a brit-indiai ÉNy.-i tartományok azonos nevű kerületének székhelye, 35,372 lak.; az ó- és újvárosból áll, az előbbiben szép mecset és rombadőlt erőd van.

Budavár (l. *Budapest)* több izben játszott fontos szerepet az ország hadtörténelmében, s a nem-

zet mozgalmasabb korszakaiban gyakran volt következményeikben nevezetes események szinhelye.

I. A török háborúkban.

A gyászos emlékű mohácsi csata után (1526 aug. 29.) *Szulejmán* szultán ideiglenesen Budát is elfoglalta ugyan, azonban az ázsiai lázadások hirére elhagyta az országot. De a két ellenkirály, *Ferdinánd* és *Szapolyai* János viszálykodása 1529. és 1530. ismételten alkalmat adott a töröknek, hogy védencét, János királyt segítendő, az országba törjön és Budát megszállja. János király 1540. elhalálozván, Ferdinánd *Fels* Lénártot küldte Buda alá, hogy azt az özvegy királyné kezéből kiragadja, ez azonban nem sikerült. 1541-ben *Roggendorf* folytatta Fels vállalatát, de határozott eredményt ő sem volt képes elérni. Buda ostromának hirére *Szulejmán* elhatározta, hogy személyesen indít hadjáratot Magyarország ellen. Seregének elővédje *Mohammed* pasa alatt június végén érkezett Buda alá, amikor a János-pártiak már igen veszélyes helyzetben voltak. Szulejmán maga csak aug. 26-án ért Budára, s a Dunán úszó német holttestek százai már jóval előbb Mohammed pasa győzelmét jelentették neki. Ilyenformán az ország fővárosa éppen a gyászos emlékű mohácsi csata 15-ik évfordulóján, aug. 29-én könnyű szerrel és hosszú időre török járom alá került.

A vasvári béke után a háború Törökországgal 1683-ban újból megkezdődött. A császári hadak fővezérletét Lipót császár sógorára, *Lotharingiai Károly* hercegre bízta, aki a Bécs környékén szept. 12-én vívott ütközetben a törökökön fényes győzelmet aratott ugyan, de csak a következő évben foglalta vissza Visegrádot s csak júl. 10. fogott hozzá Buda ostromához, miközben júl. 22-én Érdnél (Hamzsabégnél) a budai pasa fölött fényes győzelmet is aratott, de dacára ennek, az ostromot nem folytatta tovább.

Az 1686. a törökök ellen megindult felszabadító hadjárat kulcsa B. visszafoglalása volt. B. parancsnoka ez időben a 70 éves kora dacára még mindig igen tevékeny és erélyes *Abdurrahman* pasa volt, akinek mintegy 10,600 főnyi védőrség 200ágyúval állott rendelkezésére. *Lotharingiai Károly* herceg a Buda ostromára kirendelt 42,000 főnyi seregével jún. 18-án ért Óbudára, míg a balparton haladó *Miksa* bajor választófejedelem 22,000 emberével már egy nappal előbb ért Pest alá, melyet a fiatal *Savoyai Jenő* herceg lovas különítményével nyomban hatalmába ejtett. A két fővezér kölcsönös megállapodása szerint *Károly* hercegnek észak felől, *Miksa* bajor választófejedelemnek pedig dél felől kellett az ostromot vezetnie; ez utóbbi ennek folytán június 21-én seregével a Gellérthegy déli lábánál szállott táborba. *Károly* herceg első feladatául az alsó város (Viziváros) elfoglalását tűzte ki. Június 30-án egy sváb segélycsapat érkezett, mely a Kis-Svábhegyen foglalt állást; a július 1-én beérkező frankok a Rókus-hegyet szállották meg, a brandenburgiak pedig a frankok jobb szárnyán, a Kis-Svábhegy mögött állottak fel. Július 9-én 400 janicsár a brandenburgiak irányában intézett sikertelen kirohanást. Négy nappal később *Károly* herceg rohamot rendelt a felső város (Vár) északi része ellen, mely azonban dacára annak, hogy a legnagyobb erőfeszítés mellett többször ismételték, nem vezetett célhoz. Nevezetesebb esemény történt július 22-én, mely napon hajnalkor *Izmail* pasa újabb kirohanást kisérelt meg a szászok ellen, de miután 4 ágyút és 1 mozsarat beszögeznie sikerült, jelentékeny veszteséggel ismét visszaveretett. Midőn az újból helyreállított mozsárból az első lövés megszólalt, a következő pillanatban iszonyú dördülés hangzott el; a lövés ugyanis a várkastélyban levő fölőportárba csapott s az ott elraktárolt 8000 métermázsa lőport felrobbantotta. A robbanás borzasztó pusztításokat vitt véghez; a várkastélynak egyik sarka egészen leomlott, s 1500 török férfi és nő pusztult el. A következő napon *Károly* herceg *Abdurrahman* pasát a vár föladására szólította fel, ez azonban erre újabb kirohanással felelt, mely a brandenburgiaknak jelentékeny veszteségeket okozott.

E közben híre érkezett, hogy *Szulejmán* nagyvezir 40,000 főnyi sereggel útban van Eszékről Buda felé; ez arra birta *Károly* herceget, hogy a tervezett általános rohamot minél előbb végrehajtsa. Ez július 27-én este 6 órakor következőleg hajtatott végre: *Esterházy* János gróf 2000 magyar hajduval tüntetőleg a Duna felől, a robbanásokozta rés felé, *Schöning* a brandenburgiakkal a Bécsi kapurondella és a bal courtina ellen, *Starhemberg* a császáriakkal az esztergomi rondella és a mellette levő courtina ellen (ez utóbbi kettő együttvéve 6000 ember) s végül *Serényi* a bajorokkal (4000 ember) a palota-oldal ellen nyomult előre. A küzdelem mindkét részről heves volt és eredménye lőn, hogy miután a brandenburgiaknál beosztott győri magyar hajduk egyik zászlótartója a courtina falára a magyar nemzeti lobogót feltüzte, a brandenburgiak a Bécsi kapu melletti köröndöt, a császáriak az Esztergomi köröndöt, a bajorok pedig a Palota-bástyát ejtették hatalmukba. A szövetségesek e napon 5000, a törökök mintegy 2500 embert vesztettek. Ezalatt *Szulejmán* nagyvezir felmentő seregéről mind nyugtalanítóbb hirek érkeztek, ami arra indította a herceget, hogy *Caraffa* Antal altábornagy hadtestét is magához vonja. A török fölmentő sereg *Sátán* pasa által vezetett 4—5000 lovasból álló előhada aug. 8. Albertfalva környékén beérkezvén, azt *Batthyány* Ádám gr. 2500 magyar huszárral csakhamar széjjel verte. Aug. 12. Szulejmán nagyvezir a felmentő sereg zömével Érdnél szállott táborba, mire a haditanács azt határozta, hogy a rohammal vár az Erdély felől közeledő *Scherffenberg* beérkeztéig. Aug. 14. Szulejmán 3 részre osztotta seregét s egy-egy rész Miksa bajor választófejedelemmel és Károly herceggel szemben maradt, a harmadik pedig északnak, Hidegkút irányában vonult el. Ez utóbbi csakhamar összeütközött a császári sereg jobbszárnyával, ahol Petneházy, Heissler és Dünnewald heves rohamai a török oszlopot csakhamar megfutamították. A jobb szárnyon kivívott diadal hirére Károly herceg, nemkülönben a bajor választófejedelem is támadásra indult a nagyvezir ellen, aki azt be nem várta, hanem Törökbálintra, innen pedig Székesfehérvárra vonult vissza.

Jelmagyarázat.

I—XII Köröndök és bástyák.
1 Királyi várlak.
2 Várkapu.
3 Várkert.
Hadszertár.
5 Udvari lovarda.
6 Szt.-György-tér.
7 Sándor-palota.
8 Főhadpar. épület.
9 A réstörés helye.
10 Székesfehérvári kapu.
11 Vizi kapu.
12 Vízmű.
13 Paliszádsor.
14 Dísz-tér.
15 Ferdinánd-tér.
16 Bécsi kapu.
17 Kapucinus-tér.
18 Bomba-tér.
19 Császárfürdő.
20 Erődházak.
21 Cölöpzetes folyosó.
22 Leégetett hajóhíd.

Erre a keresztény sereg is előbbi állásába tért vissza. Aug. 22. a bajor seregnek háromszoros roham után végre sikerült a várkastély egy részét, az István-tornyot és a terraszfalat hatalmába ejtenie, minden további kisérlet azonban hiábavalónak bizonyult. Aug. 29. 3000 lovasított janicsár Óbuda felől kisérli meg a circumvallatio meglepő megrohanásával a várba való bejutást, de sikertelenül; több mint 1000 közülük elesett és mindössze 3—4 juthatott be a Bécsi kapun át. Aug. 30. végre megérkezett *Scherffenberg* erdélyi hadteste és ennek kötelékén belül *Csáky* ezredes 1500 huszárral. Most aztán a megtartott haditanács szept. 2-ikára általános rohamot határozott, mely nap délelőttjén még 1200 svéd is beérkezett a táborba.

A rohamot északon és délen egyszerre, a mondott napon délután 5 órakor kezdték. A küzdelem rövid, de véres volt. Az Esztergomi körönd felé indított 3 oszlop közül mindenekelőtt a szárnyon levők hatoltak be a várba, mire a középső oszlop a köröndöt ejtette hatalmába. Ezzel majdnem egyidejüleg a csak álrohamra kirendelt brandenburgiak is behatoltak a Bécsi kapun át, mire a védőrség a torlaszok mögé menekült. Miután azonban a keresztények itt is nyomukban voltak, a további ellentállás és küzdelem majdnem lehetetlenné vált. Károly herceg, hogy az oknélküli öldöklésnek elejét vegye, parancsot adott a harc beszüntetésére. Még mielőtt ez megtörtént volna, a vitéz galambősz *Abdurrahman* pasa, aki környezetének kérései dacára sem volt arra birható, hogy biztosabb helyen menedéket keressen, egy maroknyi csapat élén kivont karddal rohant a feléje jövő császári csapatoknak s így lelte halálát. Ezután a törökök utolsó maradványa, mintegy 3000 férfi, asszony és gyermek, kegyelemre megadta magát. Ekkor jelent meg a nagyvezir serege a Kamarai erdő magaslatain, de látva, hogy B. elveszett, nyomban hátrálót fuvatott és azután Székesfehérváron át Eszékre vonult vissza. Ezzel az ország szíve és gyöngye, B., ki volt ragadva az azt majdnem másfél századon át bitorló félhold uralma alól. V. ö. *Breit*, Az egyetemes hadtörténelem vázlata, I. köt.

II. Buda bevétele 1849-ben.

A sikeres tavaszi hadjárat folyamán a magyar sereg egy része az ostrom alól felmentett Komáromba vonult be, míg *Görgei* Buda alá vezette seregét, hogy minél előbb azt is hatalmába kerítse. A Buda alá rendelt sereg *Nagy* Sándor I., *Aulich* II. és *Knezich* tábornok III. hadtestéből, valamint *Kmety* ezredes 15. hadosztályából állott s annak állománya 25,800 gyalogost, 5100 huszárt és 142 ágyút számlált. Ez a sereg május 4-ig a csatavázlaton látható módon helyezkedett el. A várat *Hentzi* Henrik tábornok védelmezte 4 zászlóaljjal, 1 lovas századdal s a kellő számú tüzérséggel. *Görgei* a vár alá érve, Hentzit megadásra szólította fel, amit azonban ez visszautasított. Erre Görgei azonnal jelt adott a tüzelés megkezdésére, Kmetynek pedig parancsot küldött, hogy a vízművet rohammal vegye be. A tüzet a kis-svábhegyi tizenkétfontos üteg kezdte meg a IV. sz. körönd ellen s rövid ideig tartott ágyúzás után az osztrák üteg a bástyafokot odahagyni kényszerült. A gellérthegyi üteg az I. sz. köröndöt, a várlakot és a várkert terepfokait vette tűz alá, minek eredményeként este 6 óra tájban az őrség épülete és egy raktárépület lángba borult. A Kálvária-hegyre rendelt ütegek az V., VI. és VII. sz. köröndből ellenük összpontosított tűztől már felvonulásközben igen érzékeny veszteséget szenvedtek, minek folytán kénytelenek voltak többször állást változtatni. Végül a Nyárshegyen felvonult magyar röppentyű-üteg az I. sz. köröndből arcban lekötve, a II. és III. számúból pedig oldalozó tűz alá fogva, csakhamar a magaslat mögé visszahúzódni kényszerült. *Kmety* a kapott parancs folytán megkisérlette a vízvezeték védősáncainak elfoglalását, de ismételt roham és 170 ember elvesztése után végre is kénytelen volt a meddő támadással felhagyni s megtizedelt csapatjait hadosztálya zöméhez, a Császárfürdőhöz visszavezetni. Görgei látván, hogy a várral szemben egyszerű rohammal nem boldogul, a rendszeres ostrom megkezdését határozta el.

A budai várat körülvevő hegyekről Pestre áthangzó ágyúdörgés moraja az örömujjongó népek ezreit csalta a Duna partjára, amin Hentzi annyira felháborodott, hogy néhányszor a pesti parton tolongó néptömeg közé lövetett, majd este 7-től kezdve majdnem 2 óra hosszat a várost lövette.

Május 5. az egész vonalon lassú ágyú- és helyenként puskaharc is vette kezdetét, melyet déltájban mindkét részről hirtelen beszüntettek. Május 6., 7. és 8-ika elég nyugodtan telt el. 8-án este 11 órakor a magyar ütegek újból megkezdték a tüzelést a vár ellen, mire Hentzi reggel 4 órától 6-ig újból Pestet, ezúttal már gyujtó és romboló lövedékekkel bombáztatta. A május 11-ikére hajló éjjel Hentzi 2 határőr-század által kirohanást eszközöltetett, de siker nélkül. Május 13. mindkét részről erős lövegharc vivatott, mely egyrészt a pesti épületekben igen nagy kárt okozott, de másrészt a magyarok egyik lövedéke a IX. számú körönd mellett levő lőszerkamrákba csapott be s azokat a levegőbe röpítette. Május 15-ig a magyar leszerelő és réstörő ütegek összesen 49 löveggel teljesen elkészültek, melyek reggeli 4 órától este 6-ig szakadatlanul szórták lövedékeiket a vár felé. *Hentzi* már reggel 9 óra tájban kénytelen az egyenetlen harcot feladni s rosszul fedezett lövegeinek legnagyobb részét a bástyafalról a szomszédos utcákba vonja vissza. Ezután a magyar réstörő üteg még nagyobb hévvel és sikerrel dolgozik, melynek eredményeként este 6 óra tájban az I. számú körönd táján a várfalon máris hatalmas rés tátong, félórával később pedig a királyi várlakból is hatalmas lángtenger csapott fel. A kedvező körülményen felbuzdulva, *Görgei* éjfélkor megkezdendő rohamot parancsol, melyet az I. hadtestnek a lőtt rés ellen, a III. hadtest 3. és 9. zászlóaljának pedig a IV. számú körönd ellen kellett végrehajtania. A II. hadtestnek és Kmety hadosztályának a vízművek irányában tüntetőleges szerep jutott. Az I. hadtest emberei az elrendelt támadáshoz előnyomulva, szerencsésen el is érték a várfalat, de midőn létráikat a falnak támasztották, azok legtöbbje rövidnek bizonyult. Erre csaknem valamennyi zászlóalj a rés felé

tódul, de itt is hiába: az oda vezető domboldal oly meredek, hogy az azon való felkapaszkodás lehetetlen volt. A III. hadtest két vitéz zászlóalja sem járt jobban s így nem volt mást mit tenni, mint a rohamot, mely körülbelül 200 ember életébe került, reggel felé teljesen beszüntetni.

A döntő roham keresztülvitelére Görgei máj. 20. adta ki a vonatkozó rendelkezéseket, melyek értelmében éjfél tájban szinleges támadás volt végrehajtandó, mely után hosszabb szünet közbeiktatása mellett, hajnali fél háromkor a döntő előnyomulásnak kellett bekövetkeznie. Úgy a szinleges, mint a döntő roham tervszerüen végre is hajtatott. A rés tájékán a császári őrség makacsul védte magát, ellenben az udvari lovarda környékén a honvédeknek sikerült a falakra feljutni, mire az ottani császári őrség majdnem az egész vonal mentén hamar és önként megadta magát. Hajnali 4 óra tájban a honvédek már egész biztosan megvetették lábukat a bástyafalakon s kevéssel utána már 3 zászlóalj verődött össze a Szent-György-téren. Eközben Aulich emberei is feljutottak a várkertnek védőfalakkal ellátott terrasszaira úgy, hogy fél 5 óra tájban már a várnak D.-i része is a magyarok kezében volt. *Hentzi* kétségbeejtő helyzetében egy kis csapat élére áll, azt a Sz.-György-téren gyülekező honvédek elé vezeti s e közben puskagolyótól találva halálosan megsebesül. Ezek után a mind nagyobb erővel a várba törő magyarok gyorsan végeztek. *Alnoch* ezredes Hentzi elestéről értesülvén, felgyujtotta a lánchíd előkészített robbantó aknáit. A robbanás a hidnak csak keveset ártott, de magát Alnochot megölte. Reggel 7 óra tájban, a császári őrségnek elkeseredett védekezése és kitartó ellenállása dacára, annak teljes megadásával és lefegyverzésével az ostrom nagy munkája be volt fejezve. A császáriak halottakban 710 embert vesztettek; foglyul esett 113 tiszt és 4091 főnyi legénység. *Hentzi* a május 22-ikére hajló éjjeli 1 óra tájban halt meg kapott sebe következtében s 24-én *Alnoch* ezredessel együtt közönséges parasztszekéren a budai temetőbe vitetett, ahol egészen csendben elhantolták őket. A magyarok vesztesége sebesültekben 1 százados, 4 főhadnagy, 15 őrmester, 20 tizedes és 630 honvéd; az elesettek száma 368 fő. V. ö. *Breit,* Magyarország 1848—49. évi függetlenségi harcának katonai története, II. köt.

Budavár, kisk. Zala vm.-ben, l. *Óbudavár.*

Buda város jogkönyve. Buda városának 1413—1421 táján írásba foglalt joga; kiadták Michnay Endre és Lichner Pál ily címen: Ofner Stadtrecht von MCCXLIV—MCCCCXXI. Pressburg 1845. A budai jogkönyv hazai városi jogkönyveink közül a legterjedelmesebb és a későbbi magyar városi jogéletre való nagy hatása révén a legfontosabb. Nagy tekintélyét mutatja, hogy a sz. kir. tárnoki városok később kifejlődött országos joga, a tárnoki jog (így nevezték, mert a legfőbb közös felebbezési biróságuk, a tárnokszék fejlesztette ki) szabályainak egy részét belőle merítette. V. ö. *Relković* Néda, B. (Budapest 1905).

Budavirág (növ.), l. *Spergularia.*

Buday, 1. *Árpád,* archeológus, szül. 1879 jan. 17. Marosludason. Főiskolai tanulmányait Kolozsvárott végezte. 1899-ben kinevezték az Erdélyi múzeum régiségtárához, hol most osztály-archeológus. 1902—3-ig Oroszországban volt tanulmányúton, 1909—10-ig Németországban múzeumok tanulmányozásán kívül bejárta gyalog a Dunától a Rajnáig az 550 km. hosszú római limes-vonalat s tapasztalatait az erdélyi limes kutatásában értékesíti. A szakfolyóiratokban jelentékeny munkásságot fejt ki; önálló művei: A *Fratres Arvales collegiumáról* (Kolozsvár 1907); *Porolissumból,* ásatási jelentések, I., II. (u. o. 1909—10); *A római limes Németországban* (u. o. 1910), francia abrégével.

2. *B. Barna,* hirlapíró, szül. 1870. Ófehértón (Szabolcs vm.). A gazdasági akadémia elvégzése után 1902. az országos magyar gazdasági egyesületnél segédtitkári állást foglalt el, miután számos gazdasági és politikai tárgyú cikket írván, 1901. a *Hazánk* napilap szerkesztőjének hívták meg. 1905-ben az *Ország* c. politikai napilap szerkesztője, 1907. a *Köztelek* gazdasági lap felelős szerkesztője lett. Közben a Köztelek Olcsó Könyvtárát is szerkesztette; emellett sűrün jelentek meg politikai és gazdasági cikkei különböző napilapokban. 1906-ban a szászsebesi kerület orsz. képviselőül választotta. Önálló tanulmányai: *A gabonauzsora; A koronaszövetkezetekről; A parcellázásokról; A falusi élet bajai; Munkáskereset, birtokmegoszlás és kivándorlás; Derült égbolt alatt* címen egy kötet elbeszélése is jelent meg. Munkatársa e Lexikonnak is.

3. *B. József,* tanár, bölcsészeti író, szül. Szegeden 1854 jan. 15., megh. 1906 jan. 20. Reáliskolai tanár volt Budapesten, 1890 óta filozófiai magántanár az egyetemen. Egy ideig a Magyar Philosophiai Szemlét szerkesztette. Önálló művei: *A bánsági német telepítvények és a Schulvereinok* (Újvidék 1887); *Az egyéni halhatatlanság* (u. o. 1887); *A positivismus nevelési rendszere* (Budapest 1889); *Giordano Bruno élete és bölcselete* (1889); *Vázlatok a posit. történetéből* (Athenaeum 1893, I—IV. füzetben) és egyéb cikkek e folyóiratban.

4. *B. Kálmán,* orvos, szül. Pécsett 1863 okt. 13-án. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1886. orvosdoktorrá avatták. Már 1885. a Scheuthauer tanár vezetése alatti kórbonctani intézetben dolgozott 1890-ig, amikor Kovács tanár sebészeti klinikájára ment műtőnek; 1890—1894-ig ott volt gyakornok, majd tanársegéd. Az 1894—95-iki tanévet külföldön töltötte. 1895-ben a kolozsvári egyetemen a kórbonctan helyettes tanára lett; 1896. magántanári képesítést nyert és ugyanezen év június havától a kórbonctan és kórszövettan nyilvános rendes tanára. Mintegy 30 önálló orvosi közleménye jelent meg hazai és külföldi szaklapokban. Irt többek között a csontok és izületek gümőkórjáról, az oszteogenezis imperfektáról, a streptoccus-fertőzésekről, a rákstatisztikáról, az üszkös gyuladások keletkezéséről.

5. *B. Mihály,* a legrégibb hazai zeneszerzőnek mondható, a XIV. sz.-ban Erdélyben élt; művei közül csakis egy kézirata maradt fönn, mely a kat. szertartáshoz szükséges imákat és énekeket

tartalmazza, s melyet a magyar nemzeti múzeumban őriznek.

Budde, 1. *Emil Arnold,* német elektrotechnikus és nemzetgazda, szül. 1842 júl. 28. Geldernben, 1869. a fizika magántanára lett Bonnban, majd a Kölnische Zeitung levelezője Rómában és Konstantinápolyban, ahonnan több keleti utat tett. Később Berlinbe költözött, ahol a Siemens és Halske elektromos gyár fizikusa lett. Több fizikai munkát, valamint egyéb művet írt úti tapasztalatairól. Főbb művei: Lehrbuch der Physik (1879, új kiad. 1902); Mechanik der Punkte und starren Systeme (1890—91); Energie und Recht (1902); Stannemayers römische Kunstfahrten (Bonn 1884); Erfahrungen eines Hadschi (1888); Naturwissenschaftl. Plaudereien (1891); Blätter aus meinem Skizzenbuch (1893).

2. *B., Hermann von,* porosz miniszter, szül. 1851 nov. 15. Bensbergben, megh. 1906 ápr. 28. Berlinben. 1869 óta a katonai pályán működött, s 1901. tábornoki ranggal kilépvén a hadseregből, a német fegyvergyárak vezérigazgatója lett; 1902 óta pedig közmunkaügyi miniszter. Műve: Die französischen Eisenbahnen im deutschen Kriegsbetrieb 1870—71. (Berlin 1904).

3. *B., Johann Franz,* l. *Buddeus.*

4. *B., Karl Ferdinand,* evang. teológus, *B.* 2. testvére, szül. Bensbergben (Köln mellett) 1850 ápr. 13. Részt vett az 1870—71-iki hadjáratban, 1900 óta egyetemi tanár Marburgban. Munkái: Die biblische Urgeschichte (Gen. 1—12, 5) untersucht (Giessen 1883); Die Bücher Richter und Samuel, ihre Quellen und ihr Aufbau (u. o. 1890); Religion Israels (1900); Ebed-Jahvelieder (1900); Kanon des Alten Testaments (1900). Lefordította A. Kuenen Volksreligion und Weltreligion (1883) munkáját; kiadta Reuss levelezéseit, s számos tudományos és népies cikket írt.

Buddenbrock, *Wilhelm Dietrich von,* porosz tábornagy, szül. Litvániában 1672., megh. 1757. Porosz szolgálatban részt vett 1690—97-ig a franciák ellen folytatott háborúkban, azután a spanyol örökösödési háborúban s 1715. a svédek ellen viselt hadjáratban. I. Frigyes Vilmos bizalmával tisztelte meg: ő volt rendes társalkodója és kísérője. II. Frigyes is nagyon becsülte. Csaslau mellett (1742) annyira kitünt, hogy a király lovassági tábornokká nevezte ki. Hohenfriedberg és Soor mellett ujra kitünt. — *Fia: B. Johann Jobst* (1701—1781) II. Frigyes szárnysegéde volt, ujjászervezte a hadapródiskolákat és 1765. az Académie militaire igazgatója lett.

Buddeus *(Budde), Johann Franz,* evang. teológus, szül. Anklamban 1667 jún. 25., megh. Gothában 1729 nov. 19. A bölcseleti etika tanára volt Halleban, majd teol. tanár Jenában. Mint teológus közvetíteni igyekezett az ortodoxia és a pietizmus között s egyben-másban útját egyengette a felvilágosodás teológiájának is. Alapjában mégis ortodox, de erősen hangsulyozza a keresztény vallás gyakorlati erkölcsi jellemét s ennyiben a pietistákhoz húz. Kiváló egyháztörténész. Főbb munkái: Institutiones theologiae moralis (1711) és dogmaticae (1723); Historia Ecclesiastica Veteris Testamenti (1715—19); Isagoge historico-theologica (1727); Ecclesia apostolica (1729).

Buddha, l. *Buddhizmus.*

Buddhizmus *(Buddhaizmus),* vallásforma, mely Észak-Indiában állt elő és a Brahmanizmussal szembe helyezkedett. A B. neve e szanszkrit szóból eredt *Buddha* (a felvilágosodott), ez alatt oly embert értünk, ki az igazság megismerésével és a bűnök legyőzésével a létezések kötelékeiből tökéletes megváltást ért el. Megkülönböztetünk «patjekabuddhát», ki e megváltást csak a maga részére szerezte meg és «samjakszambuddhát», aki a világból való eltünése előtt a világ megváltására szolgáló tant az egész emberiséggel közölte. A Buddhák száma, kik a tökéletes ismeretet elnyerték és mint tökéletes tanítók felléptek vagy fellépnek ezután, a Buddhisták dogmája szerint igen nagy. A történeti Buddha, aki valódi alapítója a B.-nak, volt a régiek felfogása szerint a nemes királyfi *Siddhártha,* ki a Kr. e. VI. sz.-ban a Sákják törzséből született, kiknek kis országa a Himalaja tövében terült el. Fővárosa volt *Kapilavasztu,* melynek romjait A. A.

Buddha.

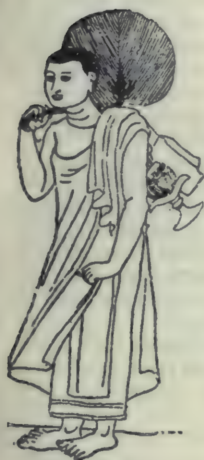

Koreai szerzetes.

Führer 1896 dec. 1-én egy nepáli falu, Nigliva közelében, Paderiában feltalálta és felásatta. A legenda szerint, mely az északi buddhisták felfogását tükrözi vissza, egy fehér-elefánt küldte őt le az istenek birodalmából. Innen van Sákjamuni (sákjabölcs) neve, másik neve Gautama volt, mit egy vedai költőcsalád után adtak a gyermeknek és az egész családnak. Az emberi testnek és életnek mulandóságán elmélkedve, arra határozta magát, hogy trónjáról lemond, nejét és környezetét elhagyja. Miután hét évig az akkor híres tanítóknak tanítványaként, kemény vezeklésben, a megváltó tan után hiába törekedett, egy éjjel Uruvelában a bódhifa (a felvilágosodás fája) alatt ülve, hirtelen felvilágosodásban volt része. Ettől kezdve mint tanító lépett fel. A sútra és vinaja iratok (l. o.) úgy rajzolják, hogy tanítványaitól kísérve, prédikálva és vitatkozva bejárta az országot, s megalkotta az általa alapított szerzet- és apáca-rendeknek a rendi élet szabályait. Maga Kr. e. 560 körül született és 480 körül halt meg. A Köppen (l. o.) művében az északi buddhisták hagyományai alap-

ján írt tanításokban levő források, melyek az északi páli nyelven irvák, ezt vallják, míg a cejloni tudósítások lényegesen módosítják életiratát.

Buddhának legrégibb és legismertebb tanítása legrövidebben fejeződik ki a «négy szent igazságban», melyek ezek: 1. a szenvedésről, az *élet* merő szenvedés; 2. a szenvedés keletkezése a *vágy* vagy a szomj (t. i. élvezetek után); 3. a vágy vagy a szomj fojtja a lényeket a lélekvándorlásba; 4. a nyolc ösvényű út vezet a szenvedés megszüntetéséhez; e nyolc ösvényű út: *az igaz hit, igaz elhatározás, igaz szó, igaz tett, igaz élet, igaz törekvés, igaz gondolat, igaz elmélyedés.* Minden szellemi törekvésnek legmagasabb célja a *nirvána* (a kialvás), az ujjászületésektől való megszabadulás, minden szenvedéstől való megszünés. Hogyan kell a nirvánát felfogni, vajjon a semmibe való bemenetelnek-é, erre a kérdésre való feleléstől Buddha mindig vonakodott.

Japán szerzetes.

Birmai szerzetes.

Japán apáca.

A régi szentiratok kifejezései e kérdésre néha úgy látszik hogy igenlőleg, néha pedig tagadólag válaszolnak. A legmagasabb megváltáshoz vivő utak e három területen mennek keresztül: igazságosság, elmélyedés és bölcsesség. Az «*igazságosság*» követelményei túlnyomóan tagadó jellegűek; különösen 5 rendelet lép itt előtérbe: élőlényt nem ölni, másét el nem tulajdonítani, másnak a feleségét nem bántani, hazugságtól és szeszes italoktól óvakodni. Az «*elmélyedés*» jelenti: a koncentráció és exsztázis művelésének tervszerű gyakorlását; szerepe van ennél az autohipnózisnak is. A «*bölcsesség*» nem más, mint megismerése a négy szent igazságba vetett tannak. A vezeklésben való gyakorlást elvetette Buddha. Úgy látszik, hogy Buddhának elmélete, spekulációja a szánkhyja-bölcseletből, a gyakorlati koncentrációja pedig az úgynevezett jógafilozófiai bölcseletből van átvéve (l. *Ind filozófia*). Buddha hívei bizonyos szerzetesi és apácai rendbe verődtek össze (Bhikku és Bhikkuni, a. m. koldusok és koldusnők) és szigoruan megtartották a szegénységi és szüzességi fogadalmat.

Csakhamar Buddha halála után egy konciliumon állapították meg a szentiratok kánonát. Ez 3 pitakába (ú. n. «kosár»-ba) van foglalva: 1. Vinajapitaka, a községi rendeletekről; 2. Sutta (szutra) pitaka Buddha prédikációit és versbe szedett igazságok gyüjteményét tartalmazza. Idetartozik a leghíresebb közmondás-gyüjtemény, a Dhammapada (angol fordítását adta Max Müller a Sacred Books of the East 10. kötetében); németre fordították L. v. Schröder 1892 és G. E. Neumann 1893). E «kosárba» vannak beosztva a mesegyüjtemények is, leghíresebb gyüjtemény a Dzsátaka a. m. születési történetek, Buddha előbbi életének történetei; egy gazdag és a népisme számára igen fontos mesék, mondák és elbeszélések gyüjteménye (kiadta Fausboell, London 1877—96, 6 kötetben; angolban the Jataka or stories of the Buddhas former births, transl. under the editorship of Cowell, Cambridge 1895—8). 3. Abhidhamma (Abhidharma) pitaka, dogmatikai tárgyak felsorolása és megbeszélése. A szentirás kánona eredeti páli dialektusban van fenntartva Cejlonban és Hátsó-Indiában.

Fordításokat adott: *Warren*, Buddhism in translation (Cambridge, Észak-Amerika, 1896). A vinaja-iratokból: Rhys *Davids* és *Oldenberg* a Sacred books of the east 13., 17. és 20. kötetében; a suttákból: Rh. *Davids* a Sacred books of the east 11. és 12. kötetében (London 1899); továbbá *Neumann*, Buddhistische Anthologie (Leiden 1892).

Fénykora a B.-nak Asoka király (a Kr. e. III. sz. közepén) és Kanishka indoszkitha király idejében a Kr. u. I. sz.-ban volt.

Irodalom. Kern, Der Buddhismus u. seine Geschichte in Indien (németül Jacobitól) Leipzig 1882—84; Barthélemy Saint Hilaire, Le Bouddha et sa réligion, Paris 1862; Senart, Essai sur la légende du Buddha, son caractére et son origine, Paris 1875; Hardy, Manuel of Buddhism, 2. kiad., London 1880; Lamairesse E., La vie de B., Paris 1892; Prof. dr. Richard Pischel, Leben und Lehre des B. Mit einer Tafel, Leipzig 2. kiad. 1911; Berthelot Alf., Buddhismus u. Christentum, 2. kiad., Tübingen 1909; magyarul: Egyetemes irodalomtörténet I. kötetében, India, írta: Fiók K., Budapest 1903; Bhiksu Subhadra. Buddhista katekizmus. Bevezetés a Botamo Buddha tanába. Németből fordította Erőss Lajos, Debreczen 1906; Giesswein Sándor, Buddhismus és kereszténység, Esztergom 1889; Goldziher Ignác, A buddhizmus hatása az izlámra, Budapest 1903; Lénárd Jenő, Dhammó, bevezetés a Buddha tanába, u. o. 1911.

Buddleia *L.* (növ.), a Loganiaceae család génusza, melynek 70 faja Ázsia és Amerika tropikus és szubtropikus tájain, továbbá Dél-Afrikában él. Fák v. cserjék, ritkán füvek. A *B. japonica* Hemsl. és a *B. Lindleyana* Fort. nálunk a szabadban kitelel. Az előbbi Japánban, az utóbbi Kínában honos.

Budduma, szudáni néptörzs, l. *Jedina*.

Budé, *Guillaume*, l. *Budaeus*.

Budenheim, falu Hessenben, a mainzi kerületben, a porosz-hesszeni államvasút mellett, (1905) 2250 lak.; van cement-, pálmaolaj-, maláta- és vegyészeti gyára, mészkemencéi, üveggyára.

Budenz *József*, legnagyobb összehasonlító nyelvtudósunk, szül. Németországban, Würtemberg Fulda mell. Rasdorf nevű falujában 1836 jún. 13., megh. Budapesten 1892 ápr. 15. Tanulmányait

szülővárosában, Marburgban és Göttingenben végezte. Utóbbi helyen megismerkedett egy Nagy Lajos nevű magyar teológussal, kitől a magyar nyelv tulajdonságait tudakolta. Majd könyvből is kezdett magyarul tanulni, s érdeklődése annál inkább fokozódott, mert ép akkortájban jelentek meg Berlinben Schott és Bécsben Boller tanulmányai, melyekben nyelvünket már az ugor, török, mongol nyelvekkel hasonlították össze. Budenz ezeket olvasva, maga is hozzáfogott a török nyelv tanulásához, és megérlelődött benne a szándék, hogy a nagy urál-altáji nyelvcsaládot tüzetesen tanulmányozza. Mindenekelőtt hazánkban akart magyarul tanulni, s midőn erről Hunfalvy Pál értesült a hazatérő Nagy Lajostól, annyira megörült a hírnek, hogy hívására a 22 éves B. már 1858. itt termett köztünk. Debreczenben s az Érmelléken nyaralva oly hamar elsajátította nyelvünket, hogy már azon év őszén néhány értekezését magyar nyelven írta meg. Aztán a székesfehérvári gimnáziumban tanított 2 évig s oly termékeny irod. munkásságot fejtett ki, hogy 1861 végén a 25 éves idegent az akadémia lev. tagjává választotta. 1861-ben könyvtársegéd lett az akad. könyvtárban, s azóta életének szerény külső keretét nagyszabású tudományos munkásság töltötte be.

Eleinte a magyar nyelvet leginkább a törökkel hasonlítgatta, mert Hunfalvyval együtt azt hitte, hogy ezzel van legközelebbi rokonságban. De ép ezen kutatásai közben győződött meg arról, hogy a magyar-török egyezésnek nagyobb része csak szók átvételén alapszik, s hogy voltaképen az ugor nyelvek (finn, lapp, vogul stb.) a miénknek legközelebbi rokonai. Ekkor teljes erejét az ugor nyelvhasonlításra fordította, és megmutatta nyelvészetünknek azt a biztos utat, melyet soha többé el nem hagyhat. 1868-ban mtanár lett az egyetemen s ugyanakkor állította össze a magyar s ugor nyelvekbeli szóegyezéseket. 1872-ben állították föl számára az összehas. altáji nyelvtudomány tanszékét, melyen 20 éven át folytatta áldásos és termékeny működését, s ezen idő alatt egész iskolát nevelt magának. A hetvenes években alkotta az idézett szóegyeztetésekből legnagyobb munkáját: a *Magyar-Ugor Összehas. Szótárt*, melyet az akadémia a nagy díjjal tüntetett ki. Ebben a magyar szókincsnek legrégibb rétege van magyarázva s összevetve a rokon nyelvek megfelelő szavaival. E nagy műhöz sorakozott utóbb méltó társul *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*, mely a nyelvtani alakok magyarázatát adja, de befejezetlen maradt (a hátrahagyott töredékeket tanítványa, Simonyi Zs. adta ki). A nyolcvanas években erős irodalmi harcot küzdött meg Vámbéryvel, ki vele szemben újból hangsúlyozta a török nyelvrokonítás elveit. 1871-ben az akadémia rendes tagnak választotta. Számos külföldi tud. társaságnak is tagja volt. 1884-ben 25 éves nyelvészeti működése emlékét lelkesen megünnepelték tanítványai s kiadták tiszteletére arcképével díszítve a Budenz-Albumot (szerk. Simonyi Zs.). Az említetteken kívül egyéb munkái: *Finn nyelvtan* (Budapest 1873, 2 kiad. 1880); *Mordvin nyelvtan* (u. o. 1876); Ugrische Sprachstudien (u. o. 1869—70); Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen (Göttingen 1876); *Csuvas tanulmányok* (Budapest 1862—63); *Khivai tatárság* (1865); *A mandsu nyelv alak-tana* (1887); *Rövid mongol nyelvtan* (1887). *Jurák-szamojéd nyelv* (1890—2); *Nyelvészeti észrevételek Vámbéry munkájára* (1883). Az utóbbiak s egyéb értekezései is nagyrészt a Nyelvtudományi Közlemények c. folyóiratban jelentek meg, melyet Hunfalvy után ő szerkesztett 1879—1892. (Munkáinak teljes jegyzéke a Bndenz-Albumban.)

Irodalom. B.-Album, Budapest 1884, fénynyom. arck. Életrajzok, részben arcképekkel: Vasárnapi Ujság 1872. Magyarország és a Nagy Világ 1884., aztán több heti s napilapban 1884 márc. s ismét halála alk. 1892 ápr. Németül Simonyi Zs. az Ungarische Revue-ben 1884. és Asbóth O. a Deutsche Rundschau-ban 1885. Finnül Setälä E. a Valvoja-ban 1892. Legalaposabb méltatása Munkácsi Bernáttól, B. J. emlékezete Budapesti Szemle 1896, és különlenyomat.

Budetin vára, l. *Budatin.*

Budfalva, kisk. Máramaros vm. sugatagi j.-ban, (1910) 2637 oláh lak.; u. p. és u. t. Aknasugatag. Hozzátartozik Tótosbánya telep. Határában több bánya van, melyekben arany, ezüst, ólom, réz és horganyércekre folyik a bányászat.

Budge, 1. *Albrecht*, orvos, szül. 1846 aug. 23. Bonnban, megh. Greifswaldban 1885 júl. 17. A greifswaldi egyetemen előbb magán-, 1884. pedig rendkívüli tanár lett az anatómiából. Tudományos dolgozatai a gerincoszlop kifejlődéséről, a máj, vese, porcogó, csont vérereinek fejlődéséről szólnak. Az embriológia más részéből is több értékes dolgozata maradt fenn.

2. *B., Ludwig Julius*, orvos, az előbbinek atyja, szül. Wetzlarban 1811 szept. 6., megh. Greifswaldban 1888 júl. 14. Előbb a bonni, később mint az anatómia rendes tanára a greifswaldi egyetemen működött. Legnevezetesebb munkája: Die Bewegung d. Iris, amit a párisi tud. akad. a Monthyon-díjjal tüntetett ki. Az epehajszálerek lefutásának ismerete is tőle való.

Budget, l. *Állami költségvetés.*

Budić, adók. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1900) 437 horvát-szerb lak.; u. p. Kamensko, u. t. Pakrácz.

Budičina, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1900) 520 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Hrastovica.

Budimci, adók. Verőcze vm. nasiczi j.-ban, (1900) 1198 horvát-szerb lak.; u. p. Podgorač, u. t. Koška.

Budin, *Viddin* v. *Bödön* v. *Bodony* Árpád-kori magyar neve; így nevezi a Gellért-legenda (cap. 10), míg Anonymusnál (cap. 11) Bundyn név alatt fordul elő.

Budincz, kisk. Temes vm. temesrékási j.-ban, (1910) 947 oláh lak.; u. p. Józseffalva, u. t. Kiszető.

Budinjak, adók. Zágráb vm. jaskai j.-ban, (1900) 636 horvát-szerb lak.; u. p. Kalje, u. t. Krašić.

Budinšćina, adók. Varasd vm. zlatari j.-ban, (1900) 1198 horvát-szerb lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Budinszky *György*, l. *Budaeus.*

Budis, kisk. Turócz vm. mosóczznióí j.-ban, most *Turóczborkút* (l. o.).

Budisavljević, 1. *Bude*, horvát író, szül. Bjelopoljén (Lika), 1843 júl. 29. Kisebb elbeszéléseket s Kurelac Fran horvát nyelvészről egy tanul-

mányt írt, melyet a zágrábi akadémia adott ki. Lika-Korbava és Zágráb vmegyék volt főispánja.

2. *B., Milán,* horvát író, szül. Korenicán 1874 márc. 16. Zágrábban tanult, jelenleg karlóczai gimnáziumi tanár. Tudományos értekezéseken kívül számos elbeszélést írt, melyek Bijedni ljudi (Nyomorgó emberek, Zágráb 1899) és Priče (Elbeszélések, Mostar 1902) c. könyvekben jelentek meg.

Budissa, latin neve Bautzennek (l. o.).

Budjanovci, adók. Szerém vm. rumai j.-ban, (1900) 2403 horvát-szerb lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Budli v. *Budlu,* ősmagyar személynév, mely a Beztrid névvel együtt átment a martirológiumi nevek közé is. Vámbéry A. a török «budlu», «botli», azaz combos szóval veszi egynek. (Magy. Ered. 187.) Árpád genealógiájában Csanád fia és Beztur apja fordul elő B. néven. A XI. sz. első felében élt B. püspök, Szt. Gellért társa a vértanuságban, kit Vatha emberei agyonköveztek; nevét a Gellért-legenda Budlinak, a Képes Krónika Buldinak, a Budai Krónika B.-nak írja, mely némelyek szerint Bődnek olvasandó. Legvalószinübb a B. vagy Budlu alak.

Budmani *Péter,* szlávista, szül. Raguzában 1835 okt. 28. Tanult Bécsben, 1870. a raguzai gimnázium tanára lett, 1883. pedig a zágrábi akadémia által szerkesztett horvát-szerb szótár szerkesztőségébe hitták meg. Sok és jeles nyelvészeti és irodalomtörténeti tanulmányt írt. Munkái: Grammatica della lingua serbo-croata (Wien 1866—1867); O. postanku slova ъ u slavjanskijem jezicima (Raguza 1873—74); Još nješto o našoj narodnoj metrici (u. o. 1875—76); Dubrovački dijalekat kako se sada govori (Zágráb 1883); Pogled na istoriju naše gramatike i leksikografije (1885); Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (Zágráb 1884—90) és egy orosz nyelvtan (u. o. 1888). Jelenleg Olaszországban él.

Budmer-*nemzetség,* őse B., akiről ép úgy, mint a nemzetségről, csak töredékes adatok maradtak, úgy hogy a nemzetség tagjai egymással össze nem köthetők. Javaik Baranyában és Sopronban feküdtek. 1305-ön túl nincs nyomuk.

Budnaeus *(Budnait, Budny) Simon,* az unitáriusok egyik túlzó pártjának feje, egy litvániai unitárius felekezet lelkésze, szül. Masszoviában, megh. 1584. Ő is, mint Dávid Ferenc Erdélyben, az unitáriusoknak Krisztusra vonatkozó tanát következetesen kifejtette és azon végeredményhez jutott, hogy helytelen Krisztust istenként imádni. Az unitáriusok e miatt őt a felekezet kebeléből kirekesztették. B. később kárhoztatott tanait visszavonta. Követői, a *budnejánusok* felekezete, vagy a *demi-judeusok* Litvániában és Lengyelországban éltek nagyobb számmal.

Budrovac, 1. adók. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1900) 931 horvát-szerb lak.; u. p. Gjurgjevac, u. t. Katalena. — 2. *B.,* adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1900) 572 horvát-szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Lukač.

Budrovci, adók. és polit. község Verőcze vm. diakovári j.-ban, (1900) 1186 horvát-szerb lak.; u. p. Diakovár, u. t. Piškorevci-Budrovci.

Budrun, város Aidin (Szmirna) kis-ázsiai török vilajetben, Kis-Ázsia DNy.-i végében a Mendeliai- és Koszi-öblök közt, 6000 lak., jól védett kikötővel; K.-i részében a Johanniták egykori várának maradványaival, mely ma fegyház. A környékén levő romok Halikarnasszus romjai.

Budsin, város Poroszország Bromberg kerületében, a posen-neustettini vasútvonal mellett, (1905) 2003 lak.

Bud. Tud., a *Budapesti Tudósító* (l. o.) címének a hirlapokban szokásos rövidítése.

Budua *(Budva),* város Dalmáciában, Cattaro ker. kapitányságban, Cattarótól D.-re az Adriai-tengerbe nyúló földnyelven, (1900) 2840 lak.; erőddel, kikötővel, tengerisó-kereskedéssel. A középkorban püspöki székhely volt, 1571. árulás következtében a törökök birtokába került, de később a velenceiek elfoglalták és megerősítették.

Budurásza, község, l. *Boudoraszó.*

Budurló, kisk. Kolozs vm. tekei j.-ban, (1910) 518 oláh lak.; u. p. és u. t. Teke.

Budvár, érdekes hegy Udvarhely vmegyében, Székelyudvarhely mellett; fensíkján erős, csaknem bevehetetlen vár volt. Ezt a mese szerint Bud vezér még Attila birodalmának felbomlása előtt építette s ez volt az Attila húnjaitól elszakadt s a havasok közé vonult székelyek főrabonbánjainak székhelye, ahol a székely nép áldozni és ülésezni összegyűlt. 1241-ben a mongolok, a várat védő Sándor István s 300 társának halála után, lerombolták. A hegy igen meredeken emelkedik fel, tetején falak és sáncok maradványai látszanak. V. ö. *Orbán* Balázs, A Székelyföld leírása (I. k. 60—63); u. a., B. (Vasárnapi Ujság 1878. 22. sz.).

Budweis (csehül *Budějovice),* város Csehországban (392 m. tengerszínfeletti magasságban), a Maltsch és az innen kezdve hajózható Moldau összefolyásánál, a bécs—egeri és a linz—pilseni vasút mellett, Prágától D.-re (vasúton) 169 km.-nyire. Kerületi kapitányság, biróság, pénzügyigazgatóság, bányahivatal, kereskedelmi és iparkamara, dandárparancsnokság és r. kat. püspökség székhelye. Jelentékeny gyáripara (ceruza, dohány, cserépkályha, gép, fém, papiros, cukor, sör, szesz, liszt) mellett kereskedelme (gabona, fa, grafit) is számottevő. *Lakossága* (1910) katonasággal 45,137 (60% cseh, 40% német). Tanintézetei: német és cseh főgimnázium és főreáliskola; német tanítóképző és kereskedelmi iskola; teológiai tanintézet; német és cseh földmívesiskola. Van továbbá süketnéma-intézete és árvaháza. Muzeumában egyebek közt látható a Böhmer-Wald 1:25,000 arányú dombormüvű térképe. Három-tornyos szép városháza a lombos fasorokkal díszített Ringplatzon épült (1730). Gótikus Mária-temploma a XIII. sz.-ból való. A várostól ÉNy.-ra levő tavakban halgazdaságot űznek. K.-re és ÉK.-re *Gutwasser* és *Libnitsch* fürdőhelyek, amaz vastartalmú, ez kénes forrással. É.-ra Frauenburg vára. B.-et II. Ottokár király alapította 1265. II. Ferdinánd idejében szabad várossá, II. József alatt (1783) püspöki székhellyé lett.

Budwitz *(Mährisch-B.,* csehül *Moravske Budejovice),* város Znaim ker. kapitányságban, Morvaországban, a Rokitna partján, (1910) 3772 cseh lak.; szép kastéllyal, sörgyártással, szeszégetéssel, cipő- és gépgyárral.

Budytes (állat), l. *Sárga billegető.*

Budzanov, város Galiciában, Trembowla kerületben, a Szeret mellett, (1910) 5324 lak.

Budzsa a. m. *bedzsa* (l. o.)

Budzsak, sík és meglehetősen termékeny, de fátlan és néhol puszta alföld Besszarábia D.-i részében. A Duna áradása miatt gyakran van kitéve az árvíznek. Magasabban fekvő részein, melynek televényes a talaja, már sok telepes falu van; de fa itt sem terem. Összesen mintegy 80,000 telepes szállta meg ezt a területet, moldvai oláh, orosz, lengyel, görög, bolgár és német is.

Buea, hittérítő állomás Kamerunban a Kamerun-hegység DK.-i lejtőjén, 920 m.-nyire a tenger szine fölött, a Kamerun német nyugatafrikai gyarmat kormányzósági székhelye.

Buech (ejtsd: bües), a Durance 90 km. hosszú, zabolátlan mellékfolyója Franciaország DK.-i részében.

Bueckelaer, *Joachim*, l. *Beuckelaar.*

Buenaventura, *Bahia del Choco* (l. o.) régebbi neve.

Buen Ayre, l. *Bonaire.*

Buenos Aires (ejtsd: buénosz aíresz), 1. *Argentina* (l. o.) délamerikai köztársaság legnagyobb és legjelentékenyebb *tartománya*, a 33° 20'—41° d. sz. és 63° 24'—56° 30' ny. h. között. *Határai:* K.-en és D.-en az Atlanti-oceán, Ny.-on a Rio Negro és a Pampa kormányzóság, É.-on a Santa Fé és Córdoba tartomány. *Területe* 305,028 km² (nem foglalja magában a köztársaság fővárosát, amely önálló kormányzás alatt áll). *Felszine*, D.-i részét kivéve, amelyet két hegylánc szel keresztül (1065 m.), részben rendkívül termékeny lapály, részben apró sóstavakkal és mocsarakkal borított sivár *pampa.* Alacsony és homokos partjai, kivéve D.-en, kevéssé tagozottak. *Folyói:* a *Paraná* (torkolatánál La Plata) és a *Salado*, mellékfolyóival. A tavakat és lagunákat összekötő apró folyók, ha nem is hajózhatók, öntözésre kiválóan alkalmasak. *Éghajlata* egészséges, bár nagyok a hőmérséklet szélsőségei. A nyár idején gyakori D.-i szelek néha pusztító pampero-vá (orkán) növekednek. A *talaj* alkalmas a földmívelésre (kukorica, búza, zab, burgonya, lucerna), de ma még az állattenyésztés az uralkodó. (Juh, marha, ló, sertés és struc). Kősót is bányásznak a D.-i részeken. *Ipara* (gőzmalmok, vágóhidak, húsfagyasztók, fűrésztelepek, bőrgyárak stb.) fejlődőben. A *kereskedelem* s *hajózás* igen kiterjedt a tartomány termékenységénél és földrajzi helyzeténél fogva, amennyiben jórészt erre bonyolódik le Argentina forgalma. Főkiviteli cikk: a gyapjú, hús és egyéb állati termék. A *vasút-* és *táviró*-vonalak hossza tekintélyes. *Közigazgatása* független a központi kormánytól. A végrehajtó hatalom a kormányzó és alkormányzó kezében van. Törvényhozó testülete a képviselőház és a szenátus. *Fővárosa* (1884 óta) La Plata, (1909) 95,126 lak. Többi városai: San Nicolas, Quilmes és Mercedes. A tartomány *lakossága* (1909) 1.803,264. Legtöbb az olasz és a spanyol, azután a francia, angol, német. — B. 1853. elszakadt a köztársaságtól, de már 1859. kénytelen volt újra csatlakozni. 1880-ban újabb sikertelen kisérletet tett. A tartományt kényszerítették rá, hogy B. helyett a jelentéktelenebb La Platát válassza székhelyéül. L. *Argentina.*

Irodalom. Andree, B. und die Argentinische Republik, 3. kiad., Leipzig 1874; Coni, Die Provinz B., Zürich 1884; Schnabl, B. Land und Leute am silbernen Strom, 2. kiad. Stuttgart 1890; Annuaire statistique de la province de B., évenként; Barclay, The River Paraná, Geographical Journal, 1908 dec.

2. *B.*, Argentina délamerikai köztársaság fővárosa a La Plata 50 km. széles torkolatának D.-i partján, Montevideotól kb. 200 km.-nyire, a 34° 36' d. sz. és 58° 21' ny. h.-on. 5—10 m. tengerszinfeletti magasságban, síkon terül el. Területe, környékével együtt, 181·4 km². Éghajlata nem a legkedvezőbb, habár a vízvezeték és a csatornázás lényegesen megjavította az egészségügyi viszonyokat. Évi középhőmérséklet 17°; jan.—febr. 26°, júl.—aug. 13°. Az évi csapadék 846 mm. Gyakoriak a szelek és felhőszakadások. A sakktáblaszerüleg épült széles utcák, nagyszerű terek, parkok és boulevardok igazi világvárosias külsőt adnak a városnak. Legszebb tere a Plaza Mayo (azelőtt P. de la Victoria). Itt van a kormány palotája (Belgrano tábornok lovasszobrával), a kongresszus épülete, a róm. kat. székesegyház, érseki rezidencia, tőzsde, posta, igazságügyi palota és a Hôtel Argentina. A tér közepén a szabadság szobra. A város É.-i végén a La Plata mentén van a Parque Tres de Febrero («Febr. 3.-park») vagy Palermo-park, benne állatkert, akvárium, csónakázó tó. Említendők még a Recoleta-park, lóversenytér, sporttelepek. Legszebb útvonalai az Avenida de Mayo, a Calle Rivadavia és az üzleteiről híres Calle Florida. A Calle San Martin a pénzarisztokrácia lakóhelye. Itt vannak a bankok pazar épületei. Figyelemre méltó épületei még az egyetem, a muzeum, az opera és még vagy 25 szinház, kórház, vásárcsarnok, vasúti állomások. A városi villamos vasutak hossza (1908) 602 km. *Ipara* és *kereskedelme* jelentékeny. Kiválóbb gyártelepei a vas és gépgyárak, gőzfűrészek, malmok, szeszfőzők, nyomdák, bőr-, cipő- és kalapgyárak, szövőgyárak, butor- és kocsigyárak. Argentina kereskedelmének legnagyobb része B.-en keresztül bonyolíttatik le. Kikötőiben 1910-ben 1611 idegen hajó és 3.452,156 t. árú fordult meg. A parti forgalom: 24,497 hajó, 6.626,314 t. Kivitele gyapju, juh- és marhahús (és egyéb állati termék), eleven állatok. 1910-ben nemzetközi mezőgazdasági kiállítás volt B.-ben. B.-ből 6 felé ágaznak el a *vasutak* (Valparaisoba és Boliviába is). *Hajók* naponta járnak Montevideoba és a Paraná és Uruguay folyón Brazilia határáig. Közvetlen hajójáratok Európa kikötőibe és New-Yorkba. Európába 3 kábel vezet; táviró és telefon az ország egyéb városaiba és Montevideoba. *Tanintézetei:* az 1821. alapított nemzeti egyetem (1909) 4364 hallgatóval, bányászati, mezőgazdasági, tengerészeti és katonai iskola, ipariskola stb. Itt említendők a muzeum, 2 nagy könyvtár, a tudományos és irodalmi társaságok (pl. a földrajzi társ.), egyesületek, klubok. 189 ujságja (1909) közül 154 spanyol, 14 olasz, 8 német, 6 angol, a többi 7 skandináv, francia, orosz és baszk. *Jótékonysági* intézményei a Sociedad de Beneficencia (megalapult 1823), kórházak, őrültek háza, Pasteur-intézet, siket-néma intézet, szülé-

szeti intézet, özvegyek, szegények és árvák menedékházai, bevándorlók háza stb. B. városa nem tartozik egyik tartomány kötelékébe sem. Élén áll a polgármester és a városi tanács. 14 politikai és 20 közigazgatási és rendőri kerületre oszlik. Székhelye a köztársasági törvényhozásnak, a diplomáciának, a legfelsőbb állami hivataloknak és római katolikus érsekségnek. *Lakossága* 1801-ben 40,000, 1852-ben 76,000, 1869-ben 178,000, 1895-ben 663,854, 1900-ban 800,951, 1909-ben 1.302,855; fele idegen (olasz, spanyol, francia, német). B. 1535. alapíttatott ezen a néven: Ciudad de la Santísima Trinidad y Puerto de Santa María de B. A benszülöttek kétszer lerombolták. 1580-ban újra alapult és 1776. fővárosa lett a Rio de la Plata vagy B. alkirályságnak. A B.-ben összegyűlt kongresszus 1810. kimondotta a köztársaság függetlenségét. 1826-ban fővárosa lett a «La Platai Egyesült tartományok köztársaságának». 1853—59-ig az önálló állammá alakult B. tartomány fővárosa, ettől fogva ismét Argentina köztársaság székhelye. 1880-ban B. tartománytól külön választatott. L. még *Argentina*. V. ö. Anuario estadistico de la Ciudad de B. (évenkint).

3. *B.*, tó Argentinában 46° 25′ d. sz. és 71° 25′ ny. h. alatt, 1550 m. tengerszinfeletti magasságban. Hossza 36 km., szélessége 25 km. Lefolyása van a Rio Deseadoba.

Buenos Ayres, l. *Buenos Aires*.

Buen-Retiro (a. m. jó magány), négyszögletes, tornyokkal ellátott egykori királyi kastély Madridtól K.-re, amelyet a XVII. sz.-ban Olivarez hercege, IV. Fülöp kegyeltje építtetett. 1645-ben került a korona birtokába. A kastély kertjében III. Károly király, azelőtt Szicilia királya, 1759. Capo di Monteból hozott művészek segélyével porcellángyárat alapított. A gyár, mely részint Capo di Monte termékeit, részben pedig a delfti és angol mintákat utánozta, virágzott 1808-ig, mikor a franciák elfoglalták. Jegye a bourbon liliom, M vagy M^D (Madrid) koronával. IV. Károly alatt egymásba fűzött két C és kis o. Már az 1808-iki ostromkor is sokat szenvedett a kastély, az 1868-iki forradalom után nagyrészét lebontották, 1890. átépítették és a tüzérségi muzeumot helyezték oda. Nagy parkja most Madrid egyik nyilvános sétahelye.

Buer, porosz község a münsteri kerületben, kőszénbányászattal; Erle és Middelich alközségeivel együtt (1905) 40,280 lak.; 4 kat., 3 evang. templommal.

Buet (ejtsd: büé), 3109 m. magas hegy a francia Mész-Alpokban, a Trient és Giffre forrásánál, Wallis svájci kanton határán, szép kilátással, különösen a Mont-Blancra.

Bufarik, város Algeriában, a több pataktól öntözött Metidzsa-síkon, (1901) 5243 lak., környékén gazdag ültetvényekkel és nagy heti vásárokkal. 1836. alapították a franciák mocsaras, egészségtelen vidéken, amelyet kiszárítottak és egészségessé tettek.

Buff., természettudományi neveknél *Buffon* G. L. (l. o.) nevének rövidítése.

Buff, *Charlotte*, Goethe Werther-regényének nőalakja, szül. Wetzlarban 1753 jan. 11., megh. Hannoverben 1828 jan. 16. Atyja a németrend igazgatója volt. Goethe, ki 1772. Wetzlarba került, gyakran megfordult B. házában és szenvedélyes vonzalmat érzett a leány iránt. De ez már a hannoveri Kestner levéltári titkárnak jegyese volt, kivel 1773. egybe is kelt, miután Goethe már a megelőző év szept. Wetzlarból távozott. Ez a reménytelen szerelem és a fiatal Jerusalem öngyilkossága szolgáltatta Goethe regényének anyagát. A költőnek Saroltához és férjéhez intézett leveleit *Kestner* A. adta ki Goethe és Werther c. alatt (1854). V. ö. *Herbst*, Goethe in Wetzlar (1881).

Buffa (ol.) a. m. bohózat; *opera B.*, bohózatos, víg opera. L. még *Buffo*.

Buffalmacco (ejtsd: —makkó), *Bonamico*, olasz festő a XIV. sz. első felében. Boccacciótól kezdve az olasz novellisták sokat regélnek mulatságos csinyjeiről. Faënzában és Pisában festett freskói nem maradtak fönn; művészetéről csak a firenzei Badia templomban 1910. felfedezett 4 freskótöredék (jelenetek Krisztus kínszenvedésének történetéből) ad számot és B.-t mint a realista irány egyik legkiválóbb úttörőjét mutatja be.

Buffalo (ang.) a. m. bölény (l. o.).

Buffalo, 1. város New-York állam (Északamerikai Egyesült-Államok) Erie countyjában, az Erie-tó K.-i végén, ott, ahol a Niagara kiszakad belőle, a Hudson folyót az Erie-tóval összekötő (1825. megnyilt) Erie-csatorna (New-York Central Erie Canal) végződésénél, a B. Creek hatalmas kikötővé szélesített torkolatánál (42° 52′ é. sz., 78° 54′ ny. h.). A tavak vidékének egyik legjelentékenyebb kereskedelmi középpontja, lakosságra az Egyesült-Államok 10. városa. Távolsága a Niagara vízeséstől 32 km., Chicagótól (K.-re) 865, New-Yorktól (NyÉNy.-ra) 656 km., vasúton. A város a tó mellől fokozatosan 15 méter magasságig emelkedő térszinen terül el; kiterjedése 108 km², tengerszínfeletti magassága 180 méter. Széles és szabályos utcái, hatalmas parkjai, kertes családi házai és nagyszerű középületei B.-t a legszebb amerikai városok sorába emelik. Monumentális épületei: kormányzósági palota, városház, törvényszék, posta, arzenál, őrültekháza, zene-palota, tőzsde, könyvtárak, kórházak, jótékonysági palota, bankok, r. k. és protestáns székesegyház, stb. Ide tartoznak az óriási árúraktárak, elevátorok (itt épült az egész földön a legelső elevátor, 1843), gyártelepek stb. A *kereskedelem* legfőbb cikkei a gabona és liszt, szén, fa, ló, juh, marha, hal; a *gyáripar* terén első helyen áll a vasöntés, gépgyártás, hajóépítés, petróleum, sör- és szappangyártás, malomipar; itt említendők még az óriási forgalmú marhavágóhidak. A rendkívül nagyarányú kereskedelmi forgalom lebonyolítására szolgálnak a tavak és csatornák vízi útjai és a B.-ból 17 irányban elágazó vasúti vonalak. A Niagarán nemzetközi híd visz keresztül a canadai partra. 1896 óta a Niagara vízi ereje szolgáltatja jórészt az áramot a város villamos művei (vasút stb.) számára. B. *kulturális intézményei* közül kiválik a jótékonysági célokat szolgáló Charity Organisation Society, a legelső ilynemű intézmény az országban (alapíttatott 1877). Orvosi és jogi egyetemén

kívül számos főiskola, akadémia, szakiskola és egyéb tanintézet van a városban, úgyszintén egy természettudományi, történelmi és ifjusági egyesület, gazdag könyvtárak, muzeum, műcsarnok. B. helyén a legelső lakó 1792. települt le. 1795-ben négy-öt ház állott ezen a helyen. 1803—4-ig falu alakult a B. Creek torkolatánál, New Amsterdam néven, amely név azonban hamar feledésbe ment; B.-nak a tó közelében levő sós forrásokat fölkereső bölényekről nevezték el. 1813 végén az angolok felégették, de már két év multával újból felépült. Eleinte lassan fejlődött, de az Erie-csatorna megépítése (1825) után rohamosan nőtt naggyá a város, amely 1832. városi jogot nyert. 1901-ben pan-amerikai kiállítás volt B.-ban; ekkor ölték itt meg Mac Kinley elnököt (l. o.). Lakóinak száma (1905) 423,715. V. ö. *Ketchum*, An Authentic and Comprehensive History of B. (B. 1864—65); *Smith*, History of the City of B. and Erie County (Syracuse 1884); *Powell*, Historic Towns of the Middle States (New York 1899).

2. *B.*, több község és város neve az északamerikai Egyesült-Államokban és pedig Alabama, Colorado, Illinois, Jowa, Minnesota, Missouri, Texas, West Virginia, Wisconsin és Wyoming államban.

3. *B. Bay (Belvedere)*, öböl Dél-Afrikában (Cape Colony, 34° 10′ d. sz., 23° k. h.).

4. *B. Creek*, folyó B. mellett (l. o.) és még több helyütt az északamerikai Egyesült-Államokban.

5. *B. Lake*, tó Alberta canadai tartományban.

Buffalo Bill, l. *Cody*.

Buffalo-fű (növ.), l. *Buchloë*.

Buffalora, falu Pavia olasz tartományban, Magenta közelében, az itt áthidalt Naviglio Grande mellett. A magentai csata napján, 1859 jún. 4-én Mac-Mahon francia vezér csak az osztrákok makacs ellenállása után tudta elfoglalni, de ezzel már biztosította győzelmét.

Buffalorubin, naftilaminból és naftoldiszulfosavból álló azofesték.

Buffet (franc., ejtsd: büffé), eleinte értékes tárgyak megőrzésére szolgáló helyet jelentett; majd a XII. sz.-ban magát az értékes tárgyak összességét. A XIV. és XV. sz.-ban divatba jött, hogy a patkóalakban elhelyezett asztalok által bekerített tér közepére állványt helyeztek, melyre a részben üres, részben ételeket tartalmazó edényeket és ezüstöt kirakták, erre az állványra ment aztán át a B. elnevezés. Ebből fejlődik aztán a Dressoir és a Credenz, melyek már a középkorban a falhoz vannak állítva és az asztalnemű és ezüst megőrzésére szolgálnak. Mai formáját és elrendezését a B. már nagyjából a XVI. sz.-ban kapta. L. még *Pohárszék*. — *B.* továbbá az az asztal vagy lakomahely, hol hideg ételt tálalnak fel a vendégeknek. Vendéglőkben az ételeket és italokat kiszolgáltató helyiség neve. — *Buffetier*, a B. kezelője.

Buffet, *Louis Joseph*, francia államférfiú, szül. Mirecourt-ban 1818 okt. 26., megh. 1898 jún. 7. Párisban. Ügyvéd volt és a februáriusi forradalom után az alkotmányozó gyülésbe választották, melyben a szocializmus ellen hevesen kikelt. Napoleon Lajos elnöksége alatt kétszer volt földmívelés- és kereskedelemügyi miniszter. A dec. 2-iki államcsiny után visszavonultan élt. 1864-ben beválasztották a törvényhozó testületbe, hol ama középpárthoz tartozott, mely a császárságot a szabadelvü eszmékkel kibékíteni iparkodott. 1870 jan. 2. Ollivier ál-liberális minisztériumában a pénzügyi tárcát vállalta el, de már ápr. 10. állásától megvált. 1871-ben beválasztották a nemzetgyűlésbe, hol a monarchistákhoz csatlakozott. 1873 ápr. 4. a nemzetgyűlés elnöke lett, mely esemény Thiers bukását siettetė. 1875 márc. 10. egy konzervativ minisztérium élére állott, melyben a belügyi tárcát vállalta. Ez állásában B. nagyon is reakcionárius irányt követett. Bukása óta (1876) a szenátusban vezére volt a reakcionárius pártnak. — Fia, *André*, ügyvéd, szül. 1859 ápr. 7., megh. 1909 szept. 17. 1899-ben mint Fülöp orléansi herceg bizalmas híve, annak érdekében monarchista összeesküvést szervezett. Ezért 1900 jan. öt és társát, Deroulède-et 10 évi száműzetésre ítélték, de 1905. amnesztiát kapott és visszatért Franciaországba.

Buffo (ol. *buffone*, franc. *bouffon)*, komikus szinész, bohóc, leggyakrabban pedig éneklő, tehát operai komikus. Van *B. cantante* és *B. comico*. Az operai komikus rendszerint basszus-énekes, ezért is a neve *Basso B.* Még egy általános olasz neve van: *B. caricato*, mely az efajta komikum alsórendüségére utal. A víg operának *Opera Buffa* a neve. Franciaországban a *bouffon* szónak századokon keresztül más jelentése volt. Minthogy 1729. a Párisban vendégszereplő olasz szinészek jobbára víg operákat adtak, a franciák minden olasz énekes szinészt bouffon-nak neveztek s ez az elnevezés csak a mult század vége felé szünt meg teljesen. *Bouffonerie*-nek a franciák azokat a bohózatokat hívják, amelyeknek komikuma szélsőséges, sőt durva. Ilyen pl. Molière bohózata: A botcsinálta doktor.

Buffon, *George Louis Leclerc* gr., francia természettudós, szül. Bourgogneban, Montbard községben 1707 szept. 7., megh. Párisban 1788 ápr. 16. Már fiatal éveit is a természettudományoknak szentelte. Kingston herceggel beutazta Francia-, Olasz- és Angolországot. Visszatérte után 26 éves korában a párisi akadémia tagja lett, 1739. a Jardin royal des plantes igazgatójává nevezték ki. Többek társaságában egy nagy, összefoglaló természetrajzot dolgozott ki. XV. Lajos francia király grófi méltóságra emelte. Szülőhelyén emléket és 1851. Párisban a Champs Elysées-en bronzszobrot állítottak emlékére. Tudományos tekintetben nem mindenben alapos és megbízható, de stilusának szépségével fölülmulhatatlan hatalmas munkája: Histoire naturelle générale et particulière, mely 1749—1788-ig jelent meg Párisban 36 kötetben s a Föld keletkezésére vonatkozó elmélet mellett az ember és négylábú állatok továbbá a madarak és ásványok természetrajzát tartalmazza. E munkája több kiadást ért, s angol, német, olasz nyelven is megjelent. B. levelezését Correspondance (Paris 1860, 2 köt.) és B., sa famille, ses collaborateurs et ses familiers (u. o. 1863), ükunokája: Henri Nadault de B. adta ki. Életrajzát megirta *Lebasteur*, Collection des classiques populaires (u. o. 1889) c. művében.

Bufo (állat), l. *Varasbékák.*

Bufonia, athéni üveg, l. *Diipolia.*

Bufonin, a varasbékák bőrmirigyei által termelt mérges váladék egyik hatóanyaga. Kloroformban, benzolban és meleg alkoholban jól, éterben nehezebben, hideg alkoholban és vízben pedig kissé oldódik. Alkoholos oldatból finom tűkben kiválik; olvadáspontja 152°; összetétele $C_{34}A_{54}O_2$. Hatása megegyezik a digitalinéval, vagyis elsősorban a szívre hat.

Bufotalin, a varasbékák bőrmirigyei által termelt mérges váladék fő hatóanyaga. Kloroformban, alkoholban, jégecetben, vizes alkaliákban és acetonban jól, benzolban és vízben nehezen oldódik, petroléterben oldhatatlan. Vizes oldata savas vegyhatású. Összetétele $C_{34}H_{46}O_{10}$. Hatása a digitalin hatásával egyezik meg, vagyis a szívre hat; az ideg- és izomrendszerre hatástalan. V. ö. *Faust,* Über Bufonin u. Bufotalin (Archiv f. exp. Path. u. Pharmakologie, 47-ik köt., 1902, 278 l.).

Bug. 1. Déli B., a régiek Hipanisa és a törökök Ak-szuja folyója, mely Podolia és Volhinia határán mocsarakban ered; sellői miatt csak Nikolajev fölött 85 km.-re válik hajózhatóvá. Nikolajev alatt, miután az Ingul folyót fölvette, 48 km.-nyi hosszú limánná szélesedik, amely a Dnyeper limánjával folyik össze és ezen keresztül a Feketetengerbe torkol. Hossza 750 km. — 2. Ny.-i vagy lengyel B., 700 km.-nyi hosszú mellékfolyója a Visztulának; a Kárpátok K.-i lejtőjén, Zloczow falu közelében ered, átfolyik Orosz-Lengyelországba, egyideig a határ Oroszország és Lengyelország közt, Usztilongnál hajózhatóvá lesz és Novo-Georgievszknél torkollik. Csatornák által a Nyemennel és Dnyeperrel van összekötve.

Buga, régi magyar személynév, l. *Boga.* — *B.*, kisebb gömbölyű tárgyak, különösen ilyenforma termések neve, pl. a kender fejéé, a fenyőtobozé. A régibb nyelvben a. m. *gubacs.* — *Szem bugája* a. m. szemgolyó, a székelyeknél.

Bugadarázs (állat), l. *Gubacsdarazsak.*

Bugarszky *István,* kémikus, szül. Zentán 1868. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Az állatorvosi akadémián a vegytani tanszék mellett tanársegéd, később segédtanár volt, 1898. ny. rendkívüli és 1903. ny. rendes tanárrá nevezték ki. 1894-ben a budapesti egyetemen magántanári képesítést nyert. 1899-ben pedig a M. Tud. Akadémia lev. tagjává választotta. Önálló dolgozatainak legnagyobb része a M. Tud. Akadémia által kiadott Math. és Természettudományi Értesítőben jelent meg. *A közeg befolyása a reakciósebességre és a kémiai egyensúlyállapotok* c. művét az Akadémia 1905. évi nagygyűlésén a Lukács Krisztina díjjal tüntette ki. Több tankönyvet is írt főiskolai használatra, ezek közül a Liebermann Leóval írt *Kémia* 1908. második kiadásban jelent meg.

Búgás, a párosodásra gerjedő sertések hangja, de átvitt értelemben a nemi ösztön nyilvánulása és a párosodás is.

Bugasz, földnyelv a csernomori kozákok területén, a Kubanszkoj Limán (Kiziltas-öböl) bejáratánál, a Kercsi-szorostól K.-re. Erőssége és kikötője van. Közelében *Szjennaja* falu mellett a régi pontusi királyság korából való síremlékek láthatók.

Bugát *Pál,* orvos, szül. Gyöngyösön 1793 ápr. 12., szegény iparos szülőktől, megh. 1865 júl. 8. Az egyetemet Pesten látogatta. 1819. orvosdoktor, 1820. szemészmester lett. Több éven át volt tanársegéd, majd bakabányai t. főorvos, később Selmecz- és Bélabánya főorvosa lett. 1824-ben a pesti egyetemre hívták meg az élettan, kór- és gyógytan, s a gyógyszertan tanárának. 1830-ban akadémiai r. taggá választották. 24 évig volt egyetemi tanár. 1848-ban a honvédelmi bizottság Magyarország főorvosává nevezte ki, 1849. követte a kormányt Debreczenbe. Ezért 1850. megfosztották tanári állásától, valamint nyugdíjigényétől. Ekkor a magánéletbe vonult vissza és nyelvek tanulásával foglalkozott. 1860-ban a magyar természettudományi társulat újra elnökévé választotta, mely tisztet haláláig viselte. Különös érdemeket szerzett magának azzal, hogy megalakította a Természettudományi Társulatot; a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének ő volt kezdeményezője (melynek négy gyűlésén alelnöke is volt és Munkálatait is szerkesztette); lelkesedéssel foglalkozott az orvosi — de egyéb műszóknak is — megmagyarosításával, úgy hogy magyar orvosi műszóink nagy része tőle származik s bár nagy részük hibásan képzett szó, annyira meggyökeresedtek a magyar orvosok műnyelvében, hogy már szinte kiirthatatlanok, bármennyire igyekeznek joggal is kiküszöbölésükön az ortológus nyelvészek. 1831—48-ban szerkesztette az Orv. Tárt és cikkei ebben, az Akad. Évkönyvben, a Tudom. Tárban s az Akadémiai Értesítőben jelentek meg. Része volt az Akadémia Zsebszótára szerkesztésében is. Munkái: Dissertatio inaug. medica sistens enkephalitidem (Pest 1818); *Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonalai* (Németből Hempel után, 1828); *Hahnemann Organonja* (Homoeopathia. Fordítás 1830); *Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyv* (Schedel Ferenccel 1833); *Sebészség* (Chelius után ford.); *Tapasztalati természettudomány* (Tscharner után ford.); *Természettudományi szóhalmaz* (Buda 1844), ajánlva Ferdinánd királynak, aki a szerzőt gyémántos gyűrűvel jutalmazta meg stb. Műveinek kéziratban maradt részét a Magyar T. Akadémiára hagyta. V. ö. *Bugát Pál emlékezete.* Irta *Toldy* Ferenc (Budapest 1865., Budapesti Szemle új folyam II. köt.).

Búgatás a. m. sertések párosítása.

Bugavas, a kinyujtásra, kikovácsolásra előkészített vastagabb darab vas.

Bugázás, l. *Len.*

Bugdálás (ném. *stampfen,* ol. *beccheggiare,* franc. *tanguer,* ang. *to pitch).* A hajónak az az ingadozása, amely a hajó hosszának irányában, tehát a képzelt kereszttengelye körül történik. A tulajdonképeni B. abban áll, hogy a hajó ezen ingadozása közben előrészével mélyebbre sülyed, mint hátsó részével. A hajónak e mozgása a hullámoktól ered, melyek a hajó elülső vagy hátsó részét felemelik és ismét sülyesztik. Rövid hajók erősebben bugdálnak, mint a hosszabbak, amiért is újabb időben az oceánjáróhajókat hosszabbra szokták építeni, hogy ezáltal egyszerre több hul-

lámot szeljenek ketté, illetőleg több hullámtól támogattassanak. Hibás rakodás által a hajó szintén hevesebben bugdál és ezért nehezebb árúcsomagokat inkább a hajó közepe táján kell elhelyezni.

Bugdáló-rúd (ném. *Stampfstock*, ol. *dolfinera*, franc. *arc-boutant de martingale*, ang. *dolphin-striker)*, a béna ághoz hasonló rúd, mely egyik végével az ormánytörzs járomfájára nehezedve, a külső és belső bugdáló-tarcsnak kifeszítésére, támogatására szolgál. L. az *Árbocozatok képmelléklet* 45. és 47. számait.

Bugdáló-tarcs (ném. *Stampfstag*, ol. *martingala*, franc. és ang. *martingale)*, erős kötelek, melyek az ormányderék és sudárszárat a hajóhomlok éle illetőleg befelé és lefelé tartják. L. *Bugdáló-rúd* és az *Árbocozatok képmelléklet* 45. és 47. számait.

Bugeaud (ejtsd: büzsó), *Thomas Robert, marquis de la Piconnerie, Isly hercege*, szül. 1784 okt. 15. Limogesben, megh. Párisban 1849 jún. 9. Még I. Napoleon alatt, 1814. lett ezredes. 1831 után Lajos Fülöp újra alkalmazta mint dandártábornokot; 1836. Oranba küldték Abd-el-Kader ellen. Felszabadította Tafnát s júl. 6. a Szika folyónál legyőzte Abd-el-Kader seregét. Erre altábornaggyá léptették elő. 1837 máj. 31. Abd-el-Kaderrel a tafnai szerződést kötötte meg. 1840—47-ig algeriai kormányzó volt, miközben 1843. tábornagy lett. 1844-ben Isly-nél tejesen leverte a rabló marokkói törzseket. A franciák jogosan neki tudják be érdemül, hogy Algeriában a francia uralom megszilárdult. 1849-ben a nemzetgyűlésbe választották, ahol a szélső jobbpárttal szavazott. Algerben és Périgueux-ben szobrot emeltek neki. Több jeles művet írt (összegyüjtve megjelentek Párisban 1883.: Oeuvres militaires du Maréchal B. címen). V. ö. *Bournand*, Le maréchal B. (1895) és *d'Ideville*, hasonló című műve (3 köt.); *Ferrand* G., La colonisation militaire du maréchal B. (Paris 1909).

Bugenhagen, *Johann*, kit kortársai rendesen Dr. Pomeranusnak vagy Dr. Pommernek neveznek, Luther és Melanchton mellett a német reformáció legkiválóbb harcosa, szül. Wollinban 1485 jún. 24., megh. 1558 ápr. 20. Greifswaldban tanult s 1504. a treptowi iskola rektora lett. Luthernek Von der babylonischen Gefangenschaft c. irata által a reformációnak megnyeretvén, 1521. Wittenbergbe ment. Lutherhez szoros barátság fűzte. Mellette és Melanchton mellett működött Wittenbergben mint egyetemi tanár és lelkész. 1525-ben Zwingli ellen az urvacsoráról munkát írt, melyre Zwingli durva modorban felelt. Részt vett Luther bibliafordításában, melyet 1535. alnémetre is átültetett. Melanchtonnal együtt készítette a lipcsei interimet. Számos iratai közül kiemelendők: «Pomerania», Pomeránia története, melyet Boleslaw herceg megbízásából írt, de csak halála után sokkal később jelent meg nyomtatásban (Greifsw. 1728, új kiadás Vogl-tól u. o. 1857); Kirchenordnung für die Stadt Braunschweig című művét Hänselmann adta ki (Wolfenb. 1885), míg Hamburg egyházrendezését Bertheau (Hamburg 1885), levelezését Vogt O. (Stettin 1888), prédikációit (Katechismuspredigten) Buchwald G. (Leipz. 1908). V. ö.: *Bellermann*, Johann B. (Berlin 1859); *Vogt*, B. (Elberf. 1868); *Zitzlaff*, Johann B. (Wittenberg 1885); H. *Hering*, Doktor Pomeranus J. B. (Halle 1888); G. *Geisenhof*, Bibliotheca Bugenhagiana (1908); *Graepp*, Joh. B. ein Lebensbild (Gütersl. 1897).

Bugey (ejtsd: büzsé), Franciaországnak az Ain és Rhône között fekvő vidéke, főhelye *Belley* (l. o.).

Bugge, 1. *Alexander*, norvég történetíró, *B.* 2. fia, szül. Krisztiániában 1870 dec. 30. 1903 óta szülővárosa egyetemén a történelem tanára. Nevezetes a vikingekről szóló nagy munkája (1904—1906, németül is megjelent Die Wikinger címen, Halle 1906). Német, angol és norvég nyelven ír és több régi norvég tört. kútforrást adott ki. Nevezetesebb művei: Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter (Vierteljahrschrift für Social- u. Wirtschaftsgesch. IV. köt. 1906); Contributions to the history of the Norsemen in Ireland (Kristiania 1900); Vesterlandenes inflydelse paa Nordboernes og särlig Normändenes ydre kultur i Vikingetiden (u. o. 1905).

2. *B.*, *Elseus Sophus*, norvég filológus, szül. Laurvikban 1833 jan. 5., megh. Krisztiániában 1907 júl. 8. Tanulmányait előbb hazája fővárosában, majd a kopenhágai és berlini egyetemeken végezte. 1866-ban a krisztiániai egyetemen az indogermán összehasonlító nyelvtudomány és óskandináv nyelvek tanára lett. Már 1858. megkezdte a régi norvég népdalok kiadását (Gamle Norske Folkeviser). Számos értekezést és tudományos munkát írt az óskandináv költészet termékeiről és sajtó alá rendezte kritikai kiadásban az Edda dalait (1867). A skandináv mitoszok keletkezéséről azt a felfogást hirdette, hogy azokban a görög-római vallási mondák elemei és zsidó-keresztény hagyományok vegyültek germán képzetekkel (így németül is megjelent könyvében: Studien über die Entstehung der nordischen Götter und Heldensagen, München 1889). Legtöbbet köszön a tudomány B. tevékenységének a norvég rúnák és rúnafeliratok magyarázata és kiadása terén (Norges Indskrifter 1891-től). Ide vág Runeskriftens Oprindelse (Krisztiánia 1905) c. műve is. Nevezetesebb munkái még: Helge-digtene i den äldre Edda (Kopenhága 1896); Norsk sagafortoelling op sagaskrivning i Irland (Krisztiánia 1901) stb.

Buggy (ejtsd: böggi), könnyű, de azért erős szerkezetü négykerekű kocsi, melynek elülső kerekei éppen olyan nagyok, mint a hátulsók. Mindig csak egy lovat — rendesen kitünő ügetőt — fognak eléje. A B.-ban csak egy, nagyon ritkán két ember számára van ülőhely; amerikai eredetű és főleg ügetőversenyben használatos.

Bugi, *vugi* v. *bonir* (maláji nyelven: orangbugi, saját tájszólásukon: to-vugi, ami embert jelent). Celebesz DK.-i csúcsán Boni tartományban élő maláj néptörzs. Erőteljes zömök testalkatuak, nőik meglepően szépek, tüzes feketeszemüek, kellemes világosbarna bőrüek és koromfekete hajuak. A nők társadalmi helyzete igen kedvező, szépen öltözködnek. Vállalkozó kereskedők és ügyes tengerészek, úgy hogy Új-Guineáig és az Aru-szigetekig már mindenütt vannak telepeik, sőt Borneo K.-i részén új B. állam van ke-

letkezőben. V. ö. *Matthes*, Boegineesche Spraak-Kunst (Haag 1875).

Bugiardini, *Giuliano di Piero,* olasz festő, szül. 1475 jan. 29. Firenze egyik elővárosában, megh. 1554 febr. 16. Firenzében. Domenico Ghirlandaio és Mariotto Albertinelli tanítványa, egyideig Michelangelo segédje. Firenzén kívül Rómában (1508) és Bolognában (1526—30) működött. Legjellegzetesebb művei: Szent család a luccai Mansi palotában (1520); Mária, amint gyermekét imádja (a berlini Kaiser Friedrich Museumban), s Keresztelő Szt. János a milanói S. Maria delle Grazieben. Figyelemreméltó arcképeket festett, így a Michelangeloét, VII. Kelemen pápáét és Guicciardini történetíróét.

Bugio (japán), l. *Banjo.*

Buglasz, sziget, l. *Negros.*

Buglócz, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 389 német lak.; határában Talheim barnaszénbánya van; u. p. és u. t. Pinkafő.

Búgó-csiga, játékszer, mely vagy pörgethető csigából áll, v. madzagra kötött zsindely-darabból, mely gyorsan körülcsóválva, búgó hangot ád.

Bugojno, város Boszniában, a travniki kerületben, a Vrbasz mellett. Lakosainak száma (1910) 1936, kik nagyobbrészt róm. katolikusok. Járási székhely, posta- és táviróhivatal. A helység legfőbb nevezetessége az 1879. I. Ferenc József király ezüstlakodalma alkalmából épített r. kat. templom és egy új mecset.

Búgómű v. *regál,* nyelvsípokból készült régi orgonaváltozat. Ma már nem használatos.

Bugres, l. *Botokudok.*

Bugula (állat), a *mohállatokhoz (Bryozoa)* tartozó állatnem. Fajai valamennyien tengeriek s az európai tengerekből mintegy hét ismeretes.

Bugulma, város Szamara orosz kormányzóságban, a Bugulminka folyó mellett, három templommal, jelentékeny kereskedelemmel, látogatott állatvásárokkal, 7577 lak.

Buguruszlán, város Szamara orosz kormányzóságban, a nagy Volga-pusztán, a Kinel folyó és a szamara-ufai vasút mellett, 12,141 orosz, kozák és tatár lak., kik a volgamenti lakosokkal és a puszta népeivel élénk kereskedelmi összeköttetésben vannak. Szeptember elején B.-ban népes országos vásár van; közelében több kén- és aszfalt-forrás.

Bugyelláris, l. *Pugillares.*

Bugyfalva (azelőtt: *Budest),* kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 270 oláh lak.; u. p. Acsucza p. u., u. t. Acsucza.

Bugyi, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alsódabasi j.-ban, (1910) 3462 magyar lak.; postahivatal; u. t. Kiskunlaczháza.

Bugyikfala, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1910) 199 tót és magyar lak.; u. p. Felsőbalog, u. t. Rimaszombat.

Bugyka *(Angustrum, Angster),* német hasas üveg, ivóedény, a XIV—XVI. sz.-ban volt használatos. Nyaka hosszú, igen vékony és rendszerint hajlott, néha többszörös és egymásba fonott, de a kiöntőnél erősen elszélesedik.

Bugyogás alatt a vadászok a nyirfajdkakasnak kora tavasszal, párzás, ill. dürgés (l. o.) ideje alatt hallható hangját értik.

Buhača, adók. Modrus-Fiume vm. szluini j.-ban, (1900) 869 horvát-szerb lak.; u. p. Vališ selo, u. t. Slunj.

Bu-Hamara, marokkói rónkövetelő, *rogi,* szül. 1868 körül, megh. 1909. A próféta ivadékának és az előbbi szultán fiának adván ki magát, *Mulej Mohammed* nevet vett föl és összeesküvést szervezett a szultán ellen. Elfogták, de csakhamar megszökött és Alegriába menekült. Innen sikerült több törzset pártjára vonnia és Zeluánban valóságos kormányzatot szervezett, adót vetett ki és hadsereget állított fel, amellyel gyakran intézett támadást a szultán csapatai ellen. Ő adta el a spanyoloknak azokat a bányákat, amelyek miatt később a melillai véres harcok törtek ki. 1909-ben azonban Mulej Hafid szultán seregei legyőzték, elfogták s Mulej Hafid kegyetlen kínzás után kivégeztette; állítólag az oroszlánok ketrecébe vettette.

Buhl, *Ludwig von,* orvos, szül. Münchenben 1816 jan. 4., megh. u. o. 1880 júl. 30. 1859-től kezdve a müncheni egyetem tanára az ált. kórtanból és kórbonctanból. Munkái: Lungenentzündung, Tuberculose u. Schwindsucht (1872); Mitteilungen aus dem path. Institut in München (Stuttgart 1877). Pettenkofer és Voit társaságában megalapította a Zeitschrift f. Biologie (1845) c. lapot, amelyben több tudományos értekezése is megjelent.

Buhot (ejtsd: büó), *Félix,* francia rézkarcoló és festő, szül. Valognesban (Manche département) 1847., megh. Párisban 1898. Tanulmányait Lecocq de Boisbaudran, Pils és Jules Noël műtermében végezte. 1870-ben a Rollin-kollégium rajztanára lett. Nevét különösen a finoman kidolgozott, többnyire tájképi vagy építészeti motivumokat feltüntető rézkarcai tették népszerüvé; a Szépművészeti Múzeum grafikai gyüjteményében is több lapját őrzik. Mint könyvillusztrátor is nevezetes.

Buhú, a nagy fülesbagoly *(Bubo bubo* L.) neve. L. *Baglyok.*

Buhuj (*Bagolyvár),* csontbarlang Stájerlak-Anina határában, Krassó-Szörény vmegyében a *Miinis* (hajdan Ménes) és *Karas* folyók vízválasztójául szolgáló lapos fensíkon. E főüreg mellett egy kisebb, alig 30 m. mellékbarlang tátong, melynek cseppkődíszét a látogatók összerombolták. A barlang nevezetességét a belőle napfényre került barlangi medve (Ursus spelaeus Blunb.) koponyája, de különösen egy havasi kecskéé (Capra ibex) teszik. A havasi kecske Kárpátjainkból rég kiveszett s jelenleg az Alpok 3—4000 magaslatainak olyan szurdékaiban tengődik, hol az évi középhőmérséklet átlag 0 fokon felül nem emelkedik; holott itt a legközelebb eső Szemenik csúcsa sem haladja meg az 1455 m.-t. V. ö. *Téglás* Gábor, A Bagolyvár nevű csontbarlang. Math. és természett. Közl. 1883, XII. köt. 1. sz.

Buhurd vagy *buhurt,* ónémet lovagi tornajáték.

Buiatria (gör.), az állatorvostannak a szarvasmarhák betegségeit tárgyaló része. L. *Állatorvostan.*

Buila. A híres nagyszentmiklósi, vagyis az ú. n. Attila-kincs egyik arany csészéjén egy tisztán

olvasható görög fölirat van, mely BOYHAA és BOYTAOYA zoapanokat említi. Az egész fölirat átírva így hangzik: + *Buéla. zoapan. Tesé. Dygetoigé. Butaul zoapan. Tagrogé. Etzigé Taisé.* Bizonyos, hogy az említett Buéla és Butaul személynevek és oly személyeket jelölnek, kik egy bizonyos területnek vagy törzsnek az ispánjai, zsupánjai voltak. A kincs a legújabb felfogás szerint a VIII—X. sz.-ból való s vagy az avar kagánoké v. a bolgár Geloué v. ivadékáé Ajtoné (Ochtum) volt. Legvalószinübb az utóbbi eset s B. azaz Béla egy X. sz.-beli magyar v. bolgár törzsfőnök lehetett.

Buila-tó *(Bullea-, Bulla-tó)*, gyönyörű fekvésü tó (2050 m. magasságban) a fogarasi havasokban, a Negoj közelében. A Buila menedékház,melyet a Siebenbürgischer Karpathenverein épített, a tótól 3 órányira van. A Negoj innen mászható meg.

Building societies, l. *Benefit building societies.*

Buin *(Piz B.)*, a rhäti Alpok Silvretta-csoportjának 3316 m. hegycsúcsa, Svájc és Vorarlberg határán, szép kilátópont, az Alp-egyletek tagjainak sűrűn látogatott helye.

Buinszk, kerületi székhely Szimbirszk orosz kormányzóságban, a Karla mellett, mely a város alatt a Volgába ömlő Szvijagába torkol, (1900) 4216 lak., akik felében tatárok és földmívelők.

Buirette, *Pierre Laurent*, francia drámaíró, l. *Belloy.*

Buisson (ejtsd: büiszoñ), *Ferdinand Edouard*, francia pedagógus, szül. Párisban 1841 dec. 20. 1866—70-ig a lausannei akadémia tanára volt. 1870-ben a háború kezdetén visszatért Párisba s az ostrom alatt a papságtól független árvaházat létesített. 1871-ben népiskolai tanfelügyelő lett, 1878. főfelügyelő, 1879. osztályfő a közoktatásügyi minisztériumban s 1897—1906. a pedagógia tanára volt a Sorbonneon. Irt jelentéseket a bécsi és filadelfiai iskolaügyi kiállításokról, számos egyházi vonatkozású és pedagógiai művet, mint pl. La religion, la morale et la science, leur conflit dans l'éducation contemporaine (Paris 1900). Kiadta a Dictionnaire de pédagogie (4 köt., 2 pótk. u. o. 1878—87) és Répertoire des ouvrages pédagogiques du XVI. siècle (1886) c. műveket.

Buisson ardent (növ.), l. *Cotoneaster.*

Buitenzorg (ejtsd: baitenzorg, maláj nyelven *Bogor)*, város Jáva szigetén, 59 km.-re Batáviától, amellyel vasút köti össze, a Szalak vulkán alján, egészséges vidéken, 24,610 lak.; mint Holland-India főkormányzója és főtisztviselői rendes lakóhelyének van fontossága. Nevezetes a fűvészkertje, gazdasági intézete és 1901. alapított zoológiai laboratoriuma.

Buj, nagyk. Szabolcs vm. dadai felső j.-ban, (1910) 3140 magyar lak.; vasúti állomás, postahivatal; u. t. Gáva.

Buja, a tenyészélet gyors fejlődése; erkölcsi értelemben az érzékeknek való kedvezés a szellemi élet rovására. Ez utóbbi értelemben használatos a *bujálkodás* szó is.

Bujafekély, l. *Sanker.*

Buják, kisk. Nógrád vm. sziráki j.-ban, (1910) 2260 magyar lak., postahivatallal; u. t. Sirák. Romokban heverő várának délfelőli fala most is még 50 méter magas. Udvarán igen mély négyszögü kút van a sziklába vágva. Albert király 1438. Báthory István országbirónak adományozta. 1551-ben Báthory András megerősítette, de azért már a következő évben a budai pasa öt napi ostrom után, miután a várbeliek kiszöktek, kézrekerítette. 41 évig volt a török birtokában, míg végre 1593. Tieffenbach Kristóf és Pálffy Miklós visszavívták. 1655. a török kezébe esett, majd gyors egymásutánban megint magyar és ismét török uralom alá jutott, de ezúttal Murtuzán aga csak egy éjjel pihent benne: másnap hajnal hasadtával felgyujtatta s pusztán hagyta a várat. V. ö. *Mocsáry Antal*, Nemes Nógrád vármegyének ismértetése (Pest 1826, 3. k. 240—47).

Bujakiütés *az ivarszerveken* (hólyagos kiütés, bujakórság), lovakon és szarvasmarhákon, ritkán egyéb háziállatokon, többnyire a közösülés által közvetített fertőzés következtében járványosan jelentkező hevenyés, jóindulatu betegség. Nyálkás kifolyás mellett a hímvessző makkján ill. a hüvely falán és a szeméremajkak belső felületén lencsényi, egészen borsónagyságú, tiszta sárga savóval telt hólyagok fejlődnek, melyek felrepedése után lapos, vörös alapu fekélyek képződnek, ez utóbbiak pedig v. fehér hegedés visszamaradásával vagy nyom nélkül begyógyulnak. E helybeli tünetek mellett az állatokon izgatottság (viszketegség, sárlás, a hímvessző merevedése, gyakori vizelés), továbbá némelykor, leginkább azonban csak elhanyagolt esetekben, a szomszédos részek duzzadása és láz észlelhető. A betegség első jelei a fertőzés után átlag 3—6 nap mulva mutatkoznak. A betegség, igen ritka kivételekkel, 3—4 hét alatt magától is gyógyul; megfelelő kezelésre már 2 hét alatt is beáll a gyógyulás. Az orvoslás a beteg részeknek fertőtlenítő és összehúzó szerek oldataival (1—2% timsó- vagy gálic-oldat, 2—3% karbololdat, 1 : 2000 szublimátoldat) való mosásokban és tisztaságban áll. Az állategészségügyi törvény a B.-t a hivatalból jelentendő betegségek közé sorolja. A beteg állatok a betegség tartamára a fedeztetéstől eltiltandók; nagyobb mérvü elterjedése esetén a járványos vidék ló- és szarvasmarha-állományát hatósági állatorvos megvizsgálni tartozik; kisebb terjedelme esetén a járvány megszüntnek nyilvánítható, ha egy beteg állat sincs többé a községben és a fertőtlenítés megtörtént; nagyobb elterjedése esetén csak akkor, ha a legközelebbi fedeztetési idény előtt megejtett vizsgálat az illető vidéken beteg állatot nem talált.

Bujakór, a szifilis betegségnek helytelen magyar neve, melyet a régebben használatos *francu* helyett a nyelvújítás korában csináltak a «hányszékelés», «agyvízdag» stb. mintájára. E név deferál annak a már 1506. megdöntött nézetnek, hogy a szifilis az emberek bujaságának eredménye, nem pedig fertőző folyamat. A nép hitében napjainkig élt e tévedés *(Lustseuche, vénuszi* nyavalya, *venerikus* betegség stb.) és okozott mérhetetlen kárt a közegészségügynek, mert az emberek megvetésre méltónak tartották a szifilises beteget, aminek eredménye azután a betegség eltitkolása és annál nagyobb elterjedése lett. Ennek a fikciónak hódoltak a legújabb időkig az

ú. n. betegsegélyző pénztárak is, amikor a szifilises betegtől, akit különben támogatni lettek volna kénytelenek, megtagadták a segélyt. L. *Szifilis.*

Bujakóros bélfekély, *bujakóros izületi gyuladás, bujakóros koszorú,* l. *Szifilis.*

Bujalance, kerületi székhely Cordoba spanyol tartományban, közel a Guadalquivir balpartjához, (1901) 10,756 lak., kéttornyú régi kastéllyal, amelyet a X. században III. Abdurrahman építtetett, posztó- és kőedénygyártással.

Bujálkodás, l. *Buja.*

Bujánháza, kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, (1910) 755 oláh lak.; u. p. Bikszád, u. t. Szinyérváralja.

Bujár (állat), a búbos vöcsök népies neve. L *Vöcsök.*

Bujasenyv, l. *Szifilis.*

Bujavica, adók. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1900) 283 horvát-szerb lak., u. p. Lipik, u. t. Kukunjevac.

Bujdos, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 517 oláh lak., u. p. Alparét, u. t. Pánczélcseh.

Bujdosó-csalán (növ.), l. *Ballota.*

Buje, város Isztria tartományban, a parenzoi kerületben, 9 km.-re a tengertől, járásbirósággal, (1910) 3108, mint község 6991 olasz lak.

Bujidák (arab. *buveihidák),* mohamedán (siita) perzsa uralkodó család. Alapítója *Bujeh.* Három fia megszerezte (934), a Fârs és (935) a Média feletti hatalmat. A legifjabb pedig elfoglalta Bagdadot és arra kényszerité Muktafi kalifát, hogy az Emir-al-Omara hatalmát és a «*Mo'izz-ed-daula*» kitüntető jelzőt reá ruházza (945). *Ad ud daula* 949—83-ig vitt vaskezű uralmat úgyszólván egész Perzsia felett; de utódai egymásközt meghasonolván, uralmukat elvesztették. Miután előbb (1029) Mahmud, Ghazna ura, tizedelte meg birtokaikat, Tughrul bég (szeldzsuk) bevette Bagdadot magát s véget vetett a B. hatalmának (1058). V. ö. *Mirchond,* Geschichte der Sultane aus dem Geschlechte B., perzsául és németül; kiadta *Wilken* (Berlin 1835).

Bujinja, adók. Zágráb vm. dvori j.-ban, (1900) 380 horvát-szerb lakossal, u. p. Divuša, u. t. Volinja.

Bujnyik, l. *Bojnyik.*

Bujórigó (állat), l. *Crateropus.*

Bujtás, a szőllő szaporításának egyik módja s abból áll, hogy az egy éves vesszőt lehajlítjuk a föld alá 25—35 cm. mélyen úgy, hogy vége egy-két szemmel a talaj felszine fölött álljon. A földbe lehúzott vessző nyáron át gyökeret ver s a jövő tavasszal az anyatőkéről levágva, a maga gyökerein él tovább. A közönséges B. célja hiányzó tőkék pótlása, amikor a lebujtott vesszőt a hiányzó tőke helyén kell a föld szine fölé hozni. A por-B. célja, hogy nagyobb termést érjünk el s az anyatőkét se erőltessük meg, miután a lebujtott vessző maga is gyökeret vervén, hozzájárul a nagyobb termés kifejlesztéséhez. A por-B.-t a sorok között húzzák fel s a következő tavasszal minden por-B. mint erőteljes gyökeres vessző használható. A kör-B. az, amidőn a tőke összes vesszőit lebujtják a tőke körül. Célja tisztán szaporítás. Ugyanaz a célja az ú. n. kinai B.-nak is, amidőn a sekélyen földbe takart vesszőt hullámosan fektetik le, hogy minél több rügye kihajtson s egyszersmind gyökeret vervén, kiszedés után eldarabolják s ily módon 3—4, sőt több gyökeres vesszőt nyernek. Nehezen gyökerező vagy értékes fajták szaporításánál alkalmazzák.

B., a hajósoknál a kötélnek mindennemü könnyebben oldható kötése; egyik ágnak a másikba be- v. átdugása.

Bujtási számla, az erdőgazdaságoknál fordul elő. Ezen számlán tartják nyilván a kivágásra kerülő erdő értékét, a kivágás költségeit, nemkülönben az előállított faanyag és erdőtermékek napi értékét. A számlán mutatkozó egyenleg csak az üzem teljes befejezte után adja a veszteséget vagy a nyereséget, aszerint, amint a tartozó v. a követelő oldal a nagyobb.

Bujtató néven ismeretes a vesszőkből, ágakból, sásból, kákából v. csátéból *mesterséges* úton készített egyszerű fal, sövény, födeles építmény, továbbá ugyancsak mesterséges úton készített földhányás vagy gödör, valamint a *természetben* kinálkozó fatörzs, bokor, bozót vagy kiálló szikla, mely arra alkalmas, hogy mögötte a vadász a feléje közelgő vad elől elrejtőzzék. A különböző B.-k között nevezetesebb szerepet játszanak a vadászatban a lesőgödrök, magasan álló B.-k v. magas lesek, leső és bagolykunyhók.

Bujtófa, fölül fogantyunak alkalmas alakban meggörbült, alul hegyes, esetleg megvasalt fadarab, mellyel a földbe lyukat csinálnak, hogy abba kicsiny, gyökeres csemetét, palántát vagy bujtóágat, dugványt ültetni lehessen. Más néven furdancs v. ültetőfa.

Bujtogatás, l. *Felbujtás.*

Bujtur, kisk. Hunyad vm. hunyadi j.-ban, (1910) 234 oláh lak.; Erdély leggazdagabb kövülettelepe (mediterrán korú csigák, korallok és echinusok). U. p. és u. t. Vajdahunyad.

Bujuk, *bulyuk,* a XVI. sz.-beli magyar nyelvben szakaszt, hadosztályt, csapatot jelentett. A hódoltság korabeli haderő egyes szakaszainak elnevezése révén került az akkori magyar szókincsbe. Az egyes B.-ok élén a *B. basa* vagy más néven *szer-B.* állott. Az alapjául szolgáló török szó *bölüknek* hangzik. E kifejezés elváltoztatott alakja amellett szól, hogy a délszláv nyelvek révén került a nyelvünkbe.

Bujukdere, l. *Böjükdere.*

Bujuruldu, szószerint azt jelenti törökül: *megparancsoltatott.* Olyan írás v. rendelet neve, melyet a szultán szokott alattvalóihoz vagy a hivatalos közegekhez intézni. Előkelőbb európai utazók rendesen ily B.-val vannak ellátva, ha a török birodalomban utaznak és e rendelet mindennemü erkölcsi és anyagi segély, mindenekfelett pedig lovak és katonai kiséret megkövetelésére jogosítja őket.

Buk, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 700 horvát-szerb, cseh és német lak.; u. p. és u. t. Pleternica.

Buk, város Poroszország Posen kerületében, a frankfurt-poseni vasút mellett, (1905) 3672 lak., két kat. és egy ev. templommal, cipő- és bútorgyártással.

Buka, a két német Salamon-sziget egyike, a DK.-re fekvő Bougainville-szigettől a B.-csatorna választja el; sűrű lakossága szorgalmas, a Vilmos császár-földön mint munkásokat nagyra becsülik.

Bukamsin, tuniszi aranypénz = 50 piaszter = 28·67 K.

Bukanálás (franc. *boucanier*), a húsnak lassú tüzön való pirítása. A szó eredetileg a braziliai bukan szóból ered, mely alatt a benszülöttek azt a rostélyt értették, amelyen a húst sütötték. Boucanier-nek nevezték azután a santo-domingói franciákat, kik a hússütésnek ezt a módját használták. Később a bukanok alatt mindenféle csavargókat értettek, a nyugatindiai tenger kalózait, akik a XVII. sz.-ban különösen a spanyol hajókat és spanyol városokat fosztogatták. Minthogy francia védnökség alá helyezkedtek, egyre félelmesebb lett a hatalmuk. Nevezetesebb vezéreik voltak: Nau Olonais, aki Venezuelát és Maracaibót fosztotta ki; az angol származású Morgan, aki 1670. Panamát is elfoglalta; az ostendei származású Van Horn, aki más kalózkapitányokkal egyesülve, 6 hajóval és 1200 emberrel támadta meg Veracruzt és 17 spanyol hadihajó közt bántatlanul elvitorlázott. A parti városok kénytelenek voltak nagy sarccal megmenteni magukat a kalózok fosztogatásától. A párisi Gramont, aki Mexikót is megsarcolta, 1697. Cartagenánál az egyesült angol-hollandi hajóhadtól súlyos vereséget szenvedett, hajói majd mind megsemmisültek, s ettől fogva a bukanok apránkint elszéledtek s eltüntek.

Bukaramanga, város, l. *Bucaramanga*.

Bukarest (*Bucurescĭ*, ejtsd: bukurest), Románia fő- és székvárosa (l. *a mellékelt tervrajzot*), a Dimbovica két partján, 88 m. tengerszinfeletti magasságban, 44°26′ é. sz., 26°7′ k. h., a budapest-brassó- (vagy orsova)-konstantinápolyi és a lemberg-küsztendzsei stb. vasút vonalán. Termékeny síkságon terül el (területe 50 km²), a Dunától É.-ra 68 km. és a Fekete-tengertől Ny.-ra 280 km. távolságra. A Filaret pályaudvar vagy a Metropolia magaslatáról tekintve, csinos képet nyujt a város modern épületeivel, kertjeivel és kupoláival; nyugat-európaias jellegét kevéssé érinti a szűk és kanyargós utcáknak itt-ott még keleties hangulata. A jelentéktelen, nyáron kiszáradó folyón át 14 híd vezet. Főbb útvonalai a villamvilágításos Boulevardok; a Calea Victorieĭ (a királyi palotával és a nemzeti szinházzal); a Strada Lipscani és az előkelő kocsikorzójukról nevezetes Chaussée-k. Középületei közül kiválnak még: az egyetem Joan Heliade tudós szobrával, az akadémia, a régi Coltza-, Brancovanu és a katonai kórház, 2 vásárcsarnok, nemzeti bank; száznál több román temploma közül pedig a Metropolia (1793) az érseki rezidenciával, a Radu Voda templom (1568) és a még régibb Bucur kápolna, amelyről állítólag a város nevezetett. Kertjei: a Parcul Regala Carol I; a szép, nagykiterjedésű Cismigiu-kert, vízeséssel; a Cotroceni park, a trónörökös palotájával; a botanikus kert. Modern villamosvasúti közlekedés van a városban. B.-et 18 erőd veszi körül (épült 1885—1895-ig); az erődítmények 72 km.-es körben övezik a várost. *Éghajlatát* a nagy hőmérsékleti szélsőségek (—30°-tól +40°-ig) jellemzik. *Lakossága* a XVI. sz.-ban 100,000 körül, 1713-ban 50,000 körül, 1890-ben 220,000, 1899-ben 282,071, 1906-ban 287,328, 1909-ben 297,843. Ebből mintegy 200,000 román, a többi idegen (és pedig osztrák és magyar — nagyobbrészt magyar — 40,000; német 4000, török 4000, görög 2000, francia 1000, olasz 600, svájci 500, orosz 1000, bolgár 1000, szerb 300, néhány ezer cigány és végül mintegy 40,000 meg nem jelölt illetékességű idegen, többnyire zsidó. Vallás szerint kb. 200,000 gör. kel.; a többi felerészben keresztény, felerészben izr.; a mohamedánok száma 4—500 körül; ugyanennyi a lippován (l. o.). *Ipara* idáig inkább csak a kisipar (cipő, ruha, szőrme stb.), újabban a gyáripar is (liszt, sör, szappan, gyertya, tégla, vasárúk) fejlődőben. *Kereskedelem* tekintetében az országnak igazi középpontja. Jelentékeny bankjai vannak. *Kulturális intézetei:* az 1864. alapított egyetem, számos alsófokú és középiskola, magyar iskolák mintegy 2000 tanulóval, szakiskolák, művészeti és iparművészeti iskola, zenekonzervatórium, hadi iskola, technika stb.; tudományos akadémia (szép gyüjtemény és könyvtárral); földtani, meteorológiai, botanikai, kémiai és bakteriológiai intézet, földrajzi társaság, magyar egyesület, múzeum, állat- és növénykert stb. Kórházaiban az ápolás ingyenes. B. székhelye a román királynak, a szenátusnak és kamarának, minisztériumoknak, a diplomácia képviselőinek, a legfőbb fölebbviteli bíróságnak és egyéb országos hivataloknak, gör. kel. érsekségnek. A város *alapítását* a monda szerint egy Bucur nevű pásztornak tulajdonítják; a krónikák a XIV. sz.-ban említik először. Ettől az időtől fogva a XVII. sz. végéig B. és Têrgoviste fölváltva voltak fővárosok; 1698. aztán végleg B. lett az ország fővárosa. 1738., 1794. és 1812. a pestis, 1793. és 1802. földrengés, 1804. tűz és a következő két évben árvíz pusztította. 1812 máj. 28. itt kötötték a török-orosz békét, amely szerint utóbbi megkapta Besszarábiát. 1861-ben Oláhország és Moldva egyesülése után, B. Románia fővárosa lett. 1906-ban Carol I. király uralkodásának 40 éves fordulóját kiállítással ünnepelte meg a város. V. ö. Meyers Reiseführer, Türkei, Rumänien stb. (7. kiad., Leipzig 1908); *Kraus*, Rumänien und B. (Leipzig és B. 1896). L. még *Románia*.

Bukaresti béke, l. *Románia* (története).

Bukaresti nemzetközi tanács, l. *Duna*.

Bukás. Alakilag az 1881. XVII. t.-c. (csődtörvény) 1. §-a értelmében arra nézve következett be, aki ellen a csődbiróságnál csődnyitást elrendelő határozatot függesztettek ki. A kifüggesztés napjától kezdve az, aki ellen a biróság a csődöt elrendelte, vagyonbukott. Anyagilag a B. a vagyon összeomlását jelenti, minek következtében az adós tartozásainak kifizetésére képtelenné vált. Ha a vagyonbukott a B.-t hitelezőinek megkárosítása céljából szándékosan csalárd tettével, avagy — habár károsítási célzat nélkül — gondatlansággal idézi elő, a B. büntethetővé válik. A B. büntethetőségének alapja a hitelezők károsodását okozó vagyonhiány. Büntethető B. tehát csak akkor létesülhet, ha a vagyonbukott tartozásai a

BUKAREST (BUCUREŞCI).

csőd megnyitása idején létező vagyon értékét felülmulják. Ennyiben a büntethető B. lényegesen különbözik a csődtől (l. o.), mely akkor is megnyitandó, ha a kereskedő, vagy kereskedelmi társaság fizetéseit megszünteti, tehát vélelmezett fizetési képtelenség okából is, holott a tartozások a létező vagyont esetleg nem is haladják meg s a hitelezők károsodása sem fog szükségkép bekövetkezni. A büntetendő B.-ról először rendelkező 1807. XII. t.-c. úgy a nemes, mint a nem nemes vagyonbukottat büntársaival együtt mint tolvajt büntette. A csődületről szóló 1840. XXII. t.-c. szerint hamissággal párosult B. alanya bárki lehetett, míg a vétkes B.-t csak kereskedő követhette el. A btk. 416. §-a szerint vétkes B.-t is bárki követhet el, kivéve a 414. § 4. pontjában és a 416. § 2—3. pontjaiban a kereskedelmi könyvek vezetésével kapcsolatosan megjelölt cselekményeket, mulasztásokat. A 414. § szerint a *csalárd B.* bűntettét követi el a vagyonbukott, ki azon célból, hogy hitelezőit megkárosítsa, 1. vagyonához tartozó értéktárgyat elrejt, félretesz, értéken alul elidegenít, elajándékoz, vagy őt cselekvőleg megillető követelést elenged, eltitkol, vagy valótlan követelést kifizet; 2. oly adósságot v. kötelezettséget valónak ismer el, mely egészben vagy részben valótlan; 3. egy vagy több hitelezőjét kielégíti, zálog- vagy megtartási jognak engedélyezése, vagy vagyona valamely részének átengedése által kedvezményben részesíti; 4. kereskedelmi könyveket, ha a törvény azok vezetésére kötelezte, nem vezetett, vagy azokat megsemmisítette, vagy elrejtette, hamisan vezette, vagy akkép változtatta meg, hogy azokból cselekvő és szenvedő állapota vagy üzletének folyama ki nem deríthető. A csalárd B.-t megállapító cselekmény nemcsak a csőd megnyitása előtt, hanem azután is követhető el. Ha a 414. §-ban meghatározott cselekmények valamelyikét a hitelezők megkárosítása céljából az a fizetési képtelenségbe jutott adós követi el, aki ellen a csőd akár azért, mert csak egy hitelezője van, akár azért, mert vagyona a csőd költségeinek fedezésére elégtelen, ki sem mondatott: a cselekmény a 387. § szerint csalás. A 416. § szerint *vétkes B.* vétségét követi el, aki 1. fizetésképtelenségbe pazarlása, gondatlan üzletvezetése, tőzsdejáték, vagy oly merész üzletek által jutott, melyek rendes üzletköréhez nem tartoznak; 2. a 414. § 4. pontjában megjelölt valamelyik cselekményt nem azon célból követte el, hogy valamely hitelezőjét megkárosítsa; 3. kereskedelmi könyvek (l. o.) vezetésére kötelezve, cselekvő és szenvedő állapotáról évenként rendes mérleget nem készít; 4. miután fizetési képtelenségét tudta, vagy tudnia kellett, új adósságokat csinált, vagy a csődkérvény beadásának elmulasztása által alkalmat szolgáltatott arra, hogy vagyonára egy vagy több hitelezője zálog- vagy megtartási jogot nyerjen. A fizetési képtelenség általában akkor forog fenn, ha az adós tartozásai vagyonát meghaladják. Kereskedőé és kereskedelmi társaságé ellenben akkor, midőn fizetéseit megszünteti. Ha kereskedelmi társaság vagy egylet vagyona ellen nyittatik csőd, a csalárd B. bűntette, vagy a vétkes B. vétsége esetében a bűnösség az üzlet vezetésével megbizott azon személyeket terheli, kik a büntetendő cselekményt elkövették (417. §). A csalárd B. büntetése: 5 évig terjedhető fegyház, de ha az okozott kár 4000 koronát túl nem halad, 3 évig terjedhető börtön, a vétkes B.-é 2 évig terjedhető fogház. Csalárd B. esetében hivatalvesztés és politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése, vétkes B. esetében pedig hivatalvesztés is állapítandó meg. Okozott kár alatt azt a kárt kell értenünk, amelyet a hitelezők a büntett következtében szenvednek. A bünvádi eljárás a törvényszék hatáskörébe tartozik.

Bukdálás, l. *Bugdálás*.

Bukei horda, a belső kirgizek (l. o.) «kitsidzsus» ága, mely a Volga balpartján, az asztrakáni kormányzóságban tanyáz. Szabad területük 92,144 km², számuk alig 300,000. Nyáron nomadizálnak, télre falvakba húzódnak. Saját törzsfőnökei kormányozzák, bár teljesen orosz befolyás alatt. Fővárosuk a khán szállása, azaz oroszul Chanskaja stavka néven ismeretes.

Buken, azaz *Büken*, *Bökény* v. *Bekény*, Árpád-kori magyar személynév és nemzetségnév. Buquennek nevezték a Szt. István korabeli nyitrai főispánt. A XIII. sz. elején élt Buken ispán, a Huntpázmán nemzetség cekleszi ágából, ki III. Béla Erzsébet nevű unokáját vette nőül. Fia, Cseklészi Buken 1260—90 körül élt. Az Aba nemzetség debrei ágából 1255. egyszerre két B. nevű is ismeretes, az egyik Mokián fia, és az 1286-iki nádor, Mokián apja; a másik nagy-olaszi Opuz fia és Csaba testvére.

Bukephala, ókori város Indiában, a Hydaspes partján, a mai Darapur környékén; Nagy Sándor Poros király fölött aratott győzelme emlékére alapította és a csatában elesett kedves harci ménjéről, Bukephalasról nevezte el. A város még az indoskytha korban is virágzott.

Bukephalas (így is *Bukephalos*, lat. *Bucephalus)*, Nagy Sándornak híres, csak általa megfékezett lova, melynek nevére Indiában, a Hydaspes mellett, *Bukephala* városát (l. o.) alapította.

Bukevje, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1900) 1059 horvát-szerb lak.; u. p. Orle, u. t. Velika Gorica.

Bukfenc. Ha az ember kezén, karján, fején v. a hátán fordul át testének szélességi tengelye körül: B.-et vet. Ha a B.-t erőteljes elugrás után, vagy a hintázásnál az elő- vagy hátlendületnél végezik, úgy *halálugrásnak, salto mortale, saltonak* nevezik. E módja a B.-nek *cirkuszi gyakorlat*.

Bukhara, l. *Bokhara*.

Bukin, kisk. Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, most *Bökény* (l. o.).

Bukini lecsapoló-társulat. Alakult 1888. Bukin és Plávna közs. határában (Bács-Bodrog vármegyében) a Duna egyik ármentesített holt kanyarulatának lecsapolása céljából. A mélyen fekvő 1128 katasztr. hold nagyságú területről 28·59 km. hosszú csatorna és egy gőzszivattyu vezeti le a vizet. 1905. végéig befektetett építéstőkéje 62,332 K. Székhelye Bukin (most *Dunabökény)*.

Bukkari *(Buccari, Bakar)*, sz. kir. város Modrus-Fiume horvát-szlavonországi vármegyében, (1900) 434 házzal és 1870 horvát-szerb lak. (közte

csak 2 magyar). B. az Adriai-tenger B.-öblének, ezen hegyektől körülvett s a nyilt tenger hullámverésétől elzárt gyönyörű hegyi tóhoz hasonló medencének legbelsőbb szögletében, meredek hegylejtőn, félkörben gyönyörüen fekszik. Apró házai festői rendetlenségben épültek, zigzugos meredek utcáinak és sikátorainak útvesztőjében kocsi nem mehet. B. házai olasz módra, több emeletesen, sűrün egymás mellé vannak építve, hátterében magaslaton áll a Szt. András temploma és közelében a Frangepánok régi roskadozó várkastélya. B.-ban van járásbiróság, telekkönyv, kir. közjegyzőség, takarékpénztár, a susáki tengerparti bank flókja, mellék-vámhivatal, hadi tengerészet, tengerészeti iskola, vasúti állomás (a várostól egy órányira tetemes magasságban), gőzhajó-állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. Lakói mind hajósok vagy halászok, sokan a kedvelt Bakar-bort készítik. A hajóépítés élénk. B. helyén Velcera római város állott; a horvátok hajóhadának itt volt az állomása. IV. Béla Zenggel együtt a Frangepánoknak adományozta, kiktől a város sok privilégiumot nyert, melyeket Mátyás király 1470. megerősített. A XVII. sz.-ban B. kastélya a Zrinyiek birtokába került s Zrinyi Péternek is az volt utolsó székhelye. 1777-ben a város és öböl a fiumei kerületekkel együtt a magyar kormány alá jutott s mint szabad kikötő élénk virágzásnak indult; a francia foglalás után csak 1822. csatolták ismét Fiuméhoz s a kormányzóság különös gondot fordított felvirágoztatására. Amióta horvát közigazgatás alá került, folyton hanyatlik, lakossága fogy, kereskedelme pang, hajók alig látogatják öblét. V. ö. *Lajos Szalvátor* főherceg, Der Golf von B.-Portoré (Prag 1871).

Bukkefjord *(Buknfjord)*, öböl Norvégia Ny.-i partján, Stavanger mellett; hosszú nyulványai közt a legjelentékenyebb a Lysefjord (l. o.).

Bukkócserje (növ.), l. *Barosma.*

Bukkó-félék *(Bucconidae*, állat), a jakamáralakú madarak *(Galbuliformes)* egyik családja, melynek több mint 40 faja él Dél-Amerika forróégövi tájain. Esetlen testű, nagyfejű, hatalmas csőrű, gyengelábú madarak; tollazatuk nagyon laza, barnás v. fekete szinű. Jellemző reájuk nagy csendességük és tunyaságuk. Rovarokkal élnek és némely fajaik magukásta gödrökben fészkelnek. Izletes húsuk miatt vadásszák. Legismertebb a barátbukkó *(Monastes fuscus* Gm.); hosszusága 20, szárnya 8·5, farka 8·5 cm. Brazilia DNy.-i részének erdeiben nagyon gyakori.

Bukna v. *Bohna*, régi magyar személynév, II. Gyula erdélyi vezér egyik fiának a neve, melyet Pauler Gy. a mai Bajna, Karácsonyi J. Bonyha névvel vesz egynek. Öccsével Buával együtt Péter felakasztatta.

Buknfjord, l. *Bukkefjord.*

Bukoba, keletafrikai állomás a Viktória Nyanzató Ny.-i partján, termékeny, népes vidéken, 1890. Emin pasa alapította.

Bukócz (most *Berencsbukócz)*, kisk. Nyitra vm. miavai j.-ban, (1910) 732 tót lak., u. p. és u. t. Brezova.

Bukóczhegyi monostor *(Bukova horka)*, Szent Vazul-rendi monostor Zemplén vármegyében, a keleti bérces Kárpátok határhegyláncolataiból mintegy különválva, a tenger szine felett 347 m. magasságban. Egy 1744. a zborói várban kelt okmány tanusága szerint az egész Bukóczhegyet Szirmay Tamás gróf ajándékozta a monostornak. A régebbi időben e monostorba zárták büntetésül a magukról megfeledkezett papokat. A monostort, templomot, kápolnát 1895—96. Szegedy Bazil Szent Vazul-rendi házfőnök renováltatta. V. ö. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez (szerk. *Dongó Gy.* Géza, Sátoraljaújhely, IV. évf. 8., 13.).

Bukógát, közönséges értelemben valamely vízfolyásra keresztirányban huzódó, a meder fenekéből kiálló építmény, melyen a víz átbukhatik. A meder fenekébe beépített minden mű akadálya a vízfolyásnak s ez az akadály *földuzzasztja* a vizet. A közönséges értelemben vett B. tehát a duzzasztógátnak (l. o.) egyik faja s éppen ezért a duzzasztógát címszó alá tartozik s szerkezeti leírása ott található meg. Azonban a B.-nak hidraulikai meghatározása is van s ez a meghatározás elkülöníti a duzzasztógáttól. A B. hidraulikai értelemben olyan vízvezető oldalnyílás, mely felső részén nincsen elhatárolva; tehát a B. nemcsak vízfolyásban, hanem vízmedencében is képzelhető. A B. on átfolyó vízmennyiséget első pillanatra nagyon egyszerű képlet fejezi ki:

$$Q = m.\, l.\, H.\, \sqrt{2gH},$$

hol Q a gáton átbukó vízmennyiség m^3-ben, l a B. (vagy nyilás) hossza m-ben, H az átbukó víz magassága a B. koronája fölött m-ben, g a szabadesés gyorsulása m-ben kifejezve és m valamely tapasztalati tényező, melynek értéke tág határok között 0·32-től 0·66-ig változik a különféle gátalak és az átbukás különféle módozata szerint. Ugyanis a B. koronája lehet éles szélű és lehet széles; a B. elülső oldala lehet függőleges és ferde, éppen így a B. alsó oldala is; továbbá az átbukó vízréteg lehet a gát alsóoldalához tapadó, vagy tőle elvált; a levegő bejárhat a bukóvízréteg alá, vagy nem; a B. alatti vízszin a gát koronája fölé érhet vagy alatta maradhat stb. Mindeme különleges esetekre *Bazin* francia mérnök kisérleti úton állapította meg az m tényező értékét. V. ö. *Bogdánfy* Ödön, Hidraulika.

Bukolikus (gör., a. m. *ökörpásztori)*, átvitt értelemben a. m. *pásztori*. *B. költészetnek* nevezik a pásztori dalköltészetet, melynek a régi görögöknél Theokritos, Bion és Moschos, a rómaiaknál Vergilius voltak a főképviselői, s utánzóik minálunk Dayka Gábor, a németeknél főkép Gessner. — *B. regény*-nek nevezik a regénynek azt a faját, mely a pásztori és mezei életet festi. Ilyen pl. Longosnak Daphnis és Chloéja, vagy Auerbachnak falusi elbeszélései is.

Bukolok (latin, *bucŏli)*, szilaj pásztornép az ÉNy.-i Nilusdelta ingoványai közt (Alexandria és Herakleion vidékén), mely a győztes római légiókkal is kikötött, sőt többszörös vereségei után sem adta meg magát. Kr. u. 172. Avidius Cassius irtó hadjáratot kezdett ellenük. de még Diocletianus alatt is zavarogtak. Későbbi történetük ismeretlen.

Búkór, l. *Melankólia.*

Bukosnicza, kisk. Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, (1900) 679 oláh lak.; u. p. és u. t. Körpa.

Bukova, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, most *Márványbánya* (l. o.).

Bukovac, adók. és polit. közs. Szerém vm. ópazuai j.-ban, (1900) 1264 horvát-szerb és német lak.; u. p. és u. t. Karlócza — Karlovci.

Bukovac, *Vlaho*, dalmáciai eredetü horvát festő, szül. Cavtatóban, Raguza közelében, 1855 jún. 5. Rendkívül hányatott gyermekkor után a párisi Cabanelnél tanult. Már 1878. bejutott a párisi Szalonba, ahol a kilencvenes évek elejéig állandóan kiállított s neves festővé küzdötte fel magát. Festett allegorikus, genre, vallásos és történeti jeleneteket, de leginkább az arcképfestésben tünt ki. Mintegy húsz év előtt Párisból elköltözve, Zágrábban telepedett le s azóta ott működik mint rendkívül keresett arcképfestő. Budapesten az 1896-iki ezredéves kiállítás alkalmával szerepelt, amikor a horvát pavillonban 33 müve volt látható. Ugyanekkor vásárolta meg a magyar állam a Szépművészeti Múzeum részére a művész *Dubravka* c. festményét. 1903-ban a bécsi Artin-szalonban gyüjteményes kiállítást rendeztek műveiből.

Bukovácz, Zomborhoz tartozó puszta Bács-Bodrog vmegyében, (1900) 1017 lak., u. p. és u. t. Zombor.

Bukovcak, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1900) 159 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Velika-Gorica.

Bukovčani, adók. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1900) 244 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Lipik.

Bukovec, 1. község Zágráb vm. szentivánzelinai j.-ban, (1900) 536 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Sveti-Ivan-Zelina. — 2. *B.*, község Varasd vm. zlatari j.-ban, (1900) 765 horvát-szerb lak., u. p. Mače, u. t. Zlatar.

Bukovec mali, adók. Varasd vm. ludbriegi j.-ban, (1900) 1359 horvát-szerb lak., postahivatal; u. t. Ludbrieg.

Bukovec veliki, adók. Varasd vm. ludbriegi j.-ban, (1900) 986 horvát-szerb lak.; u. p. Mali-Bukovec, u. t. Ludbrieg.

Bukovecz, 1. kisk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, most *Krassóbükk* (l. o.). — 2. *B.*, kisk. Temes vm. temesrékási j.-ban, most *Bükkfalva* (l. o.).

Bukovica, 1. adók. Zágráb vm. vrginmosti j.-ban, (1900) 467 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Vrgin most. — 2. *B.*, adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j. ban, (1900) 621 horvát-szerb lak.; u. p. Tušilović, u. t. Vojnić.

Bukovica dolnja, adók. Verőcze vm. slatinai j.-ban, (1900) 258 horvát-szerb lak.; u. p. Nova-Bukovica, u. t. Bukovica.

Bukovica gornja, adók. Verőcze vm. slatinai j.-ban, (1900) 542 horvát-szerb, magyar és német lak.; u. p. Nova-Bukovica, u. t. Bukovica.

Bukovica nova, adók. Verőcze vm. slatinai j.-ban, (1900) 683 horvát-szerb, német és magyar lak., vasúti állomás, postahivatal; u. t. Bukovica.

Bukovina, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1900) 97 tót lak.; u. p. Szielnicz, u. t. Liptóteplа.

Bukovina («a bükk országa»), hercegség, az Osztrák birodalom koronatartománya (Kronland) a 47°15'—48°40' é. sz., 25°05'—26°20' k. h. között. *Határai* É.-on és ÉNy.-on Galicia, ÉK.-en Oroszország (Besszarábia), K.-en és D.-en Románia (Moldva), Ny.-on Magyarország (Máramaros és Beszterce-Naszód vármegye; e határvonal hossza nem éri el a 100 km.-t). *Területe* 10,442 km². *Felszine* felerészben hegyvidék, amelyet az Erdős-Kárpátok párhuzamos láncai (Obcina Mare, Obcina Feredeul stb.) szelnek keresztül (legmagasabb csúcsa a Dzumaleu, 1859 m.). Magyarország felől átjáróul szolgál az Aranyos-Beszterce völgye és a Borgói hágó (1227 m.), előbbi Máramarossziget, utóbbi Beszterce felől. Vasút nem épült még erre a B.-i határon keresztül. B. É.-i és K.-i részét síkság — a Dnyeszter, Prut és Szeret lapálya — foglalja el. Az ÉK.-i vidéken a kék márga és a diluvium rétegei, D.-en mindenütt a kárpáti homokkő az uralkodó.

Folyói a Kárpátokkal egyközüen ÉNy.—DK.-i irányban haladnak s a Fekete-tenger felé veszik futásukat; a Galicia felé határt alkotó Dnyeszter kivételével, amely közvetlenül a tengerbe ömlik, a Prut és a Szeret folyó vidékéhez tartoznak s ezek útján a Dunába öntik vizeiket. A Dnyeszter és a Prut Galiciában, a Cseremosz (a Prut mellékfolyója) nagyobbik ága Galiciában, kisebbik ága — a B. és Galicia közti határfolyó — B.-ban ered; a Szucsava és Moldava forrásai B.-ban, az Aranyos-Beszterczéé a Kárpátok Ny.-i oldalán, Magyarországon vannak.

Éghajlata kissé zordon, de egészséges. A középhőmérséklet Czernovitzban 7·6°, a magasabban fekvő vidékeké 5° körül. Átlagos évi csapadék 62 cm. B. *őstermelő* ország. Egész területéből 43·2% erdő, 27·6% szántóföld, 13·4% kert és rét, 12·4% legelő (összesen 96·6%). Az aratás eredménye (1907) métermázsában: tengeri 1.100,778; zab 552,035; árpa 389,414; rozs 367,596; búza 329,672. Egyéb mezőgazdasági termékek: burgonya, cukorrépa, takarmányrépa, kender, len, tatárka, repce, köles, hüvelyesek, tök, káposzta, takarmányfélék és gyümölcs. *Állattenyésztése* jelentékeny (1900): 60,328 ló (híres a radautzi ménes), 241,422 marha, 147,739 juh, 183,344 sertés. A méhészet is tekintélyes. Az erdőterületnek több mint fele állami. A vadállomány szegény, ragadozók azonban (medve, farkas, róka, hiuz) nagy számmal akadnak. A *bányászat* legfőbb cikkei (1906): a barnakő (103,942 q.), a só (62,000 q. 1 millió K értékben) és a kénkovand (38,619 q.), főleg D.-en. Ásványvizei közül néhány szénsavas forrás mellett legnevezetesebb a jakobenyi kénes fürdő.

Ipara kevéssé fejlett. Legszámottevőbb még a sör-, szesz- és cukorgyártás. Említésre méltók a fűrésztelepek, üveghuták, gőzmalmok, olajgyárak. A *kereskedés* elsősorban a nyers termények (marha, bőr, fa, tengeri) kivitelére szorítkozik. A Lembergből Romániába vivő vasút áthalad B.-n. Ehhez járul kb. 4000 km.-nyi kiépített országút és 350 km.-nyi vízi út.

A műveltség még meglehetősen kezdetleges. A tanköteles korú (6—13 év) gyermekeknek mintegy negyed része nem jár iskolába. Több száz

népiskolán és mintegy 20 különböző középiskolán kívül egy német nyelvű egyeteme van Czernovitzban 54 tanárral (1908) és 1051 hallgatóval (1909—1910).

A kormányzás élén áll a czernovitzi *Landesregierung*. A *Landtag*-nak 31 tagja van és pedig: az egyetem rektora; a czernovitzi görögkeleti érsek; a nagybirtokosok 10 képviselője; a városok 5, a kereskedelmi és iparkamarák 2 és a községek 12 képviselője. A *Reichsrat*-ba 11 képviselőt küld B. Az *igazságszolgáltatás* szervei: a czernovitzi országos biróság (Landesgericht), a suczavai kerületi biróság (Kreisgericht) és 18 járási biróság (Bezirksgericht). B. 10 járásra oszlik; fővárosa Czernovitz (l. o.) (1910) 86,870 lakossal.

A lakosság száma (1910) 801,364; 1 km²-re esik 77. Az 1900-iki népszámlálás adatai szerint a rutének számaránya 41% (főleg E.-on és Ny.-on), a románoké 32% (D.-en és K.-en), a németeké 22%. Ezenkívül volt 3·7% lengyel, 1·3% (9500) magyar. A magyarok nagyrészt Erdélyből származnak (l. *Csángók*), bár leginkább Moldvából jöttek be a XVIII. sz. vége felé, s előbb Tzibeny és Jakobestie falvakban (amelyeknek Istensegíts és Fogadjisten nevet adtak), majd pedig András-, Hadik- és Józseffalva helységekben telepedtek le. Számuk 1880-ban 9887, 1890-ben 8139 (1883. Magyarországból kapott biztatásra kb. 1000 család az Al-Duna mellékére vándorolt, néhány év mulva azonban sokan visszaköltöztek).

Vallás szerint (1900) 69% gör. kel., 15% r. k., 13% izr., 2·6% evang., 0·4% lippován (l. o.).

Irodalom. Kaindl, Geschichte der B., 2. kiad., Czernowitz 1896—1903; u. a., B., Wien 1899; Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, XVII. köt., Budapest 1899; Friedrich, Die Boden-Meliorationen im Herzogtum B., Wien 1903; Weigand, Die Dialekte der B. und Bessarabiens, Leipzig 1904; Geimeindelexikon der B. (K. K. Statistische Zentralkommissio), Wien; Mittelmann, Führer durch die B., Czernowitz 1907.

Története. A római császárság korában B. (Traianus óta) Dáciának volt egy része. Azután a nyugati gótoké, 375 óta pedig a húnoké lett a föld, a VI. sz.-ban pedig a szláv eredetű rutén pásztortörzsek telepedtek le. A XI. sz.-tól kezdve az ország sokat szenvedett a bessenyőktől és a Szereten túl tanyázó kúnoktól és mongoloktól. 1330-ban (a mai B. határán fekvő) Baja város környékén érte Károly Róbert hadát Bazarád moldvai vajda bosszuja. A XIV. sz. további folyamában, a litván-lengyel háborúk révén, Nagy Lajos királyunk hordta körül ez erdős vidékeken diadalmas fegyvereit. Miután Bazarád fiát, Sándort hódolatra kényszerítette (1344), Kázmér lengyel király kérelmére maga ment az ÉK.-i Kárpátokon Keisztut litván vezér ellen, kit legyőzött s a keresztség felvételére kényszerített. Keisztut esküszegésének hírére Lajos 1352. másodszor kelt át a Kárpátokon és ez alkalommal a magyar-lengyel had élén egészen a Szeret folyó mentéig haladt, ahonnan rengeteg őserdőkön keresztül tért vissza Beregbe.

1354. Lajos a Bug folyó mentén az új tatárfőnök ellen vonult, kit ekkor a magyar fenhatóság elismerésére kényszerített. Ugyanezen években (1349 körül, mások szerint csak 1360.) történt, hogy Bogdán, a máramarosi oláhok vajdája, kit Lajos a kat. hit felvételére akart kényszeríteni, törzsével titkon Moldvába szökött, hogy ott a mongol hatalom romjain önálló fejedelemséget alapítson. Lajos király utána sietett, hogy a hűtlen embert visszatérésre kényszerítse. Ez ugyan nem sikerült, azt azonban elérte Lajos, hogy Bogdán a magyar király vazallusának vallotta magát, sőt Bogdán utóda késznek nyilatkozott, hogy a kat. hitre tér, mely igéret Lajos királyt és a pápát megerősíté abban a reményben, hogy az egykori úgynevezett milkói püspökség (l. o.) közelebb újból fel fog támadni. A magyar fenhatóság kora azonban nemsokára véget ért, amennyiben Moldva B.-val együtt magát önállósította, ez utóbbi pedig a század vége felé a Jagellók hatalmi körébe esett. 1412-ben Zsigmond király ugyan Lublóban Jagello Ulászlóval szerződést kötött, melyben B. felosztását tervezték; ez a terv azonban füstbe ment. (Ez az 1412. kötött szerződés a legrégibb magyar oklevél, melyben a «nagy» B. neve előfordul.) A nagy B. a magyar határtól a Szeret folyóig terjedt, míg a «kis» B. alatt a Pruth mellékét értették. — A régi moldvai hoszpodárok Suczavában székeltek (a XVII. sz.-ig) és a putnai kolostor kriptájában temetkeztek. Közülök különösen *I. Sándor* (1400—1432) és *III. István* (1457—1504) gondoskodott B. jólétéről.

Hogy a későbbi moldvai vajdák gyakorta összeköttetésben állottak Erdély fejedelmeivel, ismeretes; Báthory Gábornak, Bethlen Gábornak és a két Rákóczinak hol hűbéres emberei, hol szövetségesei, hol meg ellenfelei gyanánt szerepeltek. Ezen időkben a mai B. területe sokat szenvedett a törököktől, kik 1504. Moldvát magát adófizetővé tették és még a határszéli Choczin várát is elfoglalták, honnan csak Sobieski János király űzte ki a pogányt. 1711 után alapították kivándorló magyar Rákóczi-emigránsok Stojczin helységet és 1717. törtek be a tatárok B. felől utoljára hazánk földjére, csakhogy ez alkalommal Borsánál pórul jártak. Az 1769-iki orosz-török háborúban az oroszok szállották meg B.-t.

Lengyelország első felosztása után (1774) Kaunitz kancellár, hivatkozással a magyar koronának B.-ra és Moldvára tartott egykori igényeire, diplomáciai alkudozásokat folytatott Oroszországgal, hogy B.-nak Ausztriához tervezett csatolását helybenhagyólag tudomásul vegye, mi meg is történt, ámbár Ghika Gergely moldvai hoszpodár ellenmondott. Ezzel azonban csak azt érte el, hogy az újabb orosz háborútól remegő porta 1775 máj. 7. B.-át Ausztriának végleg átengedte. Eleintén katonailag kezelték, 1786. pedig a «csernovici kerületet» Galiciához csatolták és csak 1849 márc. 4. óta szerepel B. mint külön koronatartomány *hercegség* címén.

A bécsi kormányok a mult század végéig keveset törődtek e távoli tartománnyal. Csak 1875. alapíttatott a csernovici egyetem. A Taaffe-minisztérium e tartományban is háttérbe szorította a liberális rutén-német pártot és ezóta itt is dúl a nemzetiségi viszály, melynek a sűrűn váltakozó helytartók csakhamar áldozatul szoktak esni. Kivétel számba ment Hohenlohe Konrád herceg helytartó, aki 1903—1904-ig valamennyi párt és

nemzetiség bizalmát birta. 1909-ben új választási törvény és vele közvetlen és titkos választás lépett életbe.

Irodalom. B. régibb történetére nézve a dolog természete szerint egyrészt a moldva-román, másrészt a lengyel történeti kézikönyveket kell figyelembe venni. Hormuzaki br., Fragmente zur Gesch. d. Rumänen, kül. I. köt. 2. szak.; Kaindl, Geschichte der B., 2. kiad. 1896; Rössler, Romänische Studien, 1871; Bendella, Die B., 1854; Zurkowski, Die B. Heimatskunde, Czernovic 1898; Bidermann, Die B. unter österr. Verwaltung 1775—1875, Lemberg, 2. kiad., 1876; Schmidt, Suczawas histor. Denkwürdigkeiten 1885; Werenka, B.-s Entstehen u. Aufblühen, 1892; Wickenhauser, Die deutschen Siedlungen der B., Czernoyic 1882—84, 2 köt.; Polek, Die Erwerbung der B. durch Österreich, 1889; Kaindl, Die B. in den J. 1848—49, 1894; Kaindl, Gesch. der Deutschen in den Karpatenländern I., 1908; Ursu, Jorga és Nistor munkái (l. Moldva). A magyar vonatkozásokra nézve l. Pór Antal, Nagy Lajos története, 1892; Szilágyi István, Máramaros megye történetéből, Századok, 1889, melléklet; Schmidt cikke Századok 1888. 761. l.; Csánki Dezső, Máramarosmegye és az oláhság a XV. sz.-ban, Századok 1889. 8. füz.; Márki S., Az oroszok hazánk történetében 1878; Lovcsányi Gy. cikksorozata a Századokban (1886) és Matijov műve, u. o. 1877, 459. l. A Magyarországból B.-ba telepített székelyek történetére nézve: Kaindl, Das Ansiedlungswesen in der B. (Innsb. 1902) és Csángók; Weigand G., Die Dialekte der B. (Leipzig 1904).

Bukovinapodszkle, kisk. Árva vm. trsztenai j.-ban, (1900) 902 tót és német lak.; u. p. Podvilk, u. t. Jablonka.

Bukovlje, 1. adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1900) 837 horvát-szerb lak.; u. p. Barilović, u. t. Károlyváros. — 2. *B.*, adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1900) 375 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Bród Sz./m. — Brod n/S.

Bukov vrh, adók. Modrus-Fiume vm. delnicei j.-ban, (1900) 611 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Skrad és Brod-Moravice.

Bukow, *Adolf*, báró, osztrák tábornok, lásd *Buccow*.

Bukranion (gör. a. m. ökörfej), így nevezik az antik művészetnek áldozati állatok koponyáját ábrázoló díszítő motivumát; a B.-ok között gyakran rájuk akasztott, lágyan ívelt gyümölcs- és virágfüzér csüng alá. A B.-t először a Kr. e. III. sz. görög művészei alkalmazták (Hermogenes a magnesiai Artemisionon), a római korban pedig lépten-nyomon találkozunk vele épületeken, oltárokon, szarkofágokon.

Bukranion.

Bukszkin, szövet, l. *Bnxkin*.

Bukta, édes, élesztős tésztából készült, mazsolával, ízzel, mákkal, dióval v. túróval töltött kalács; a tésztából ökölnyi darabokat szaggatnak, a töltelék körül csigaalakúra fonva, vagy egy kisebb tésztalapot a töltelék körül csücskösen összehajtva, egymás mellé rakják a tepsibe s kelesztés után megsütik.

Buktató készülék. Savtartók veszély nélkül való kiürítésére használatos biztossági készülék, amely egy állványon billenthetően felfüggesztett vaskosár. A savval telt ballont a B. kosarába teszik és pánttal v. lánccal a kosárhoz megerősítik. A ballont a kosárra erősített nyélnél megfogva, kényelmesen és biztosan kiüríthetni, nem forog a munkás abban a veszélyben, hogy a keze közül esetleg kicsuszó, maró savval telt, nehéz ballon kifröccsenő tartalma összeégeti, vagy szemét kimarja.

A B., melyet a bányákban a szállító edények kiürítésére használnak, igen sokféle szerkezetű. Ahol magyar csillékkel pallókon szállítanak a bányában, a gurító fölé egy pár gerendát fektetnek, hogy a csille, ha felboríttatik, bele ne essék a gurítóba. *Vasúti szállításnál* a legegyszerűbb B. a vaspálya végén, hol a csillét kell kiüríteni, a keresztbe fektetett gerenda, melybe a csille első kerekei beleütődnek; a csillér azután kinyitja a csille ajtaját és felemelvén a csille hátulsó részét, könnyen kiüríti tartalmát. E helyett néhol a vaspályasinek végeit felgörbítik, hogy a csille kerekeit felfogják. Igen jó B. a vasrudakból készült és a tengelye körül forgatható kosár, melybe a telt csillét beletolják és azután a kosarat fordítván, egészen felfordítják.

Bukura-tó, Hunyad vm.-ben, a Retyezát hegység glaciális eredésű tavainak legszebbike.

Bukuresd, kisk. Hunyad vm. brádi j.-ban, (1910) 633 oláh lak., arany- és ezüstbányászattal; u. p. Kristyor, u. t. Brád.

Bukurest, l. *Bukarest*.

Bulacan, a Filippi-szigetek egyikén, Luzonban az ugyanolyan nevű tartomány fővárosa, a Pampagna folyó deltájának egyik ága mellett, 13,186 lak., kik cukorgyártással és szőnyegek készítésével foglalkoznak.

Bulair, falu Drinápoly török vilajetben, Gallipolitól É.-ra. Erődítményeit (görögül Plagiari) 1854. angol és francia mérnökök építették, azóta pedig kibővítették, a Szaroszi-öböltől a Márványtengerig húzódnak; céljok, hogy az ellenséges csapatoknak partra szállását a Gallipoli-félszigeten és a Dardanellák környékén megakadályozzák.

Bulak, Kairó egyik külvárosa és a nilusi bárkák kikötője, a Nilus jobbpartján, a B.-szigettel szemben. Kairóval vasút és széles, szép út köti össze. Van itt fegyvergyár, papirgyár és nagy állami nyomda, melyben sok nevezetes arab, perzsa és török munka készült, továbbá elmegyógyintézet és női fegyház. 1864—1889. itt volt a Mariette által alapított egyiptológiai múzeum, melyet Gizehbe, később Kairóba vittek át.

Bulama, sziget és város, l. *Bisszagosz* és *Bolama*.

Bulan, kozár király, ki népének nagy részével, különösen az előkelő osztállyal együtt felvette a zsidó vallást. Utódai (Obadjah, Hizkijah, Menase, Nisszi, I. Áron, Menahem, Benjamin, II. Áron és József) már csupa ó-testamentomi nevet viseltek. József királynak egy 957—61 körül írt levele szerint, amelyet Khaszdai Ibn Safruthoz írt, B. ő előtte 340 évvel tért át a zsidó hitre, az arab Maszudi szerint azonban ez Harun-al Rasid korában, tehát a VIII. sz. második felében történt. Ha tekintetbe vesszük, hogy B. és József király között 12 király uralkodott, aminek legfeljebb 200—240 év felel meg, Maszudi állítása valószinűbb. A kozároktól elszakadt s a honfoglaló magyarsághoz csatlakozott kún-kabar népség egy része szintén áttért a zsidó hitre s még a VII. sz. közepén is ezt a vallást követte.

Bulandzser v. *Barran* (ang. *Boolundshuur)*, az ugyanily nevű kerület fővárosa Mirat britindiai tartományban, 70 km.-nyire Delhitől, a Kali Nadi jobbpartján, 18,685 lak.

Bular (Bilar), l. *Belár.*

Bularchos, a legrégibb görög festők egyike, a Kr. e. VIII. század körül élt; a hagyomány szerint Kandaules lidiai király a magnéziabeliek harcát ábrázoló festményét arannyal mérte föl.

Bulavadin *(Bolivadin)*, város Kis-Ázsiában, a Khodavendikjár vilajetben, 8135 lak., akik nagyrészt kertészek. Hajdan Polybotos volt a neve. 1605-ben a kisázsiaiak itt megverték a törököket.

Bulavayo, l. *Gubuluvajo.*

Bulbáris bénulás, l. *Nyúltvelői bénulás.*

Bulbiformis (lat.) a. m. hagymaalakú.

Bulbillus, l. *Sarjrügy.*

Bulbotuber, l. *Hagymagumó.*

Bulbuk (most *Balbuk*), kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1910) 371 oláh lak.; u. p. Algyógy, u. t. Alkenyér.

Bulbul (perzsa), l. *Bülbül.*

Bulbus, az anatomiában bunkószerű megvastagodások megjelölésére használatos kifejezés. Rendesen a szemgolyót, a bulbus oculit értik alatta, v. az ideggyógyászatban a törzsvelőt. — *B. aortae:* az aorta kezdeti részén lévő tágultabb szakasz. — *B. cornu posterioris:* az agyvelő oldalsó gyomra hátsó szarvának mediális felszinén lévő bedomborodás, melyet egy rostköteg, a forceps posterior okoz. — *B. olfactorius:* a Craetus olfactorius végén lévő megvastagodás, l. *Szaglás.* — *B. urethrae:* a férfi húgycsöve barlangos testének végén lévő duzzanat; l. *Húgycső.* — *B. venae jugularis*, l. *Jugularis.* — *B. vestibuli*, érdús, laza (cavernosus) szövetből álló duzzanatok a hüvelytornác nyálkahártyája alatt. Analogok a férfiban lévő B. urethrae-vel.

Bulbus (növ.), l. *Hagyma.*

Bulcke, *Karl*, német költő, szül. Königsbergben 1875 ápr. 29. Jogot tanult és sokat utazott; most ügyészi ülnök Halleban. Lirai művei: Die Töchter der Salome (1901) és Gedichte (1905). Regényei: Ein altes Haus (1898); Triebsand (1900); Silkes Liebe (1900); Tagebuch der Susanne Övelgönne (1905); Reise nach Italien oder die drei Zeitalter (1907); Irmelin Rose (1908). Nagy műveltségű, tehetséges író.

Bulcs, kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, (1910) 442 oláh lak.; u. p. és u. t. Birkis. Legrégibb községeink közül való, melynek benedekrendi apátságát még Szent István alapította. Ez az apátság 1652. pusztult el. Nevét állítólag Bulcs vagy Bulcsu vezérről vette.

Bulcsu, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 725 magyar lak.; u. p. és u. t. Beregszász.

Bulcsu, régi magyar név, melyet az Árpádok korában főleg a kisebb nemességnél és várjobbágyoknál találunk. Jelentése v. a. m. «bölcs», v. a «búcsu», «bocsánat» szóval függ össze.

1. *B.* (Vér-B., Vér-Bölcs, a bizanciaknál Bultzus, Bolesodês, a német évkönyvekben Pulszi), Kál fia. Úgy ő, mint apja, a 3-ik fejedelmi méltóságot, a karkhaszságot (horka) viselte. 947—950 felé Konstantinápolyban járt s ott fölvette a kereszténységet, de hazajövetele után ismét visszatért az ősi hitre. Hagyományaink Léllel és Botonddal együtt szerepeltetik, az utóbbi azonban valószinűleg később élt. Az augsburgi ütközetnek (955) B. és Lél volt a vezére, német források még Surt vagy Assurt is emlegetik; az ütközet elvesztése után mindharman a németek kezébe estek, kik aztán Regensburgban felakasztották őket. Az a Bogát, kit Béla király jegyzője B. atyjának mond, talán a nagybátyja volt. B. nemzetsége a Balaton környékét szállta meg, hol még a XIV. sz. elején is előfordul (l. *Lád* és *Vérbulcsu* nemz.). Ebből származott:

2. *B.*, 1221—29-ig győri kanonok és prépost, 1228-tól királyi kancellár s mint ilyen IX. Gergely megbizásából ő vizsgálta meg az erdélyi püspök és a kolozsmonostori apát közt támadt viszályt s ő teljesítette Bánffy Lukács boldoggáavatásakor az előleges nyomozásokat. 1229—1234-ig csanádi püspök volt. 1241-ben a királyuk megölete miatt feldühödött kúnokkal kemény csatát vívott a hada, míg ő betegen feküdt kocsijában. A csatát elvesztette, de ő maga megmenekült. Aggkorára megvakult. Származására nézve veszprémvármegyei volt, legalább egy 1258-iki oklevél (Árp. új Okl. II. 311. Haz. Okl. VIII. 366.) szerint.

Bulcsu *Károly*, családi néven *Palcsó*, szépirodalmi és egyházi író, szül. Kassán 1823 ápr. 8., megh. Kecskeméten 1865 aug. 20. Iskoláit Sárospatakon, Késmárkon végezte; ref. teológiát hallgatott, de a papi vizsgálatot csak 1859. tehette le, mikor már ügyvéd és tanár volt, mert *Ármány* c. pajkos drámája miatt diákkorában eltiltották tőle. Kitörvén a szabadságharc, ő is beállt önkéntesnek, s mint érdemjellel kitüntetett főhadnagy kapitulált Komáromban. Irt verseket és egyházi beszédeket; az előbbiek korának szépirodalmi lapjaiban jelentek meg. Erdélyi János elismeréssel nyilatkozott költészetéről. Nevezetesebb munkái: *Vladár*, magyar tündérrege (Pest 1858); *B. Károly költeményei* (Kecskemét 1860); *Gyász- és sirbeszédei* (Debreczen 1871). Összeszedte és kiadta *Ferenczy* Teréz költeményeit: Téli csillagok címmel (Pest 1864).

Buldur, l. *Burdur.*

Búlé (gör.) a. m. tanács, tanácsgyűlés, a régi görög államok arisztokratikus kormányzatában születésen és társadalmi rangon alapuló tanács volt, a demokratikus államokban pedig a polgárok összeségéből választott vagy kisorsolt testület. L. *Athén.*

Buleleng, l. *Bali.*

Buleuterion (gör.), a régi görög államokban az államtanács gyűléshelyisége.

Bulgar-Dagh, hegység, l. *Taurusz.*

Búlgári, l. *Bolgári.*

Bulgária, l. *Bolgárország.*

Bulgarian atrocities (ang., *bolgárországi kegyetlenségek)*, így nevezte el az angol közvélemény azt a rettenetes vérengzést, melyet a török katonaság, különösen a basi-bozuk-csapatok és török tisztviselők az 1876-iki bolgár felkelés leveretése után a bolgár keresztényeken elkövettek. Egyedül Filippopol és Trnovo tartományban 35 helység pusztult el, összesen pedig 12,000 bolgárt öltek meg. Ezeken kívül a rögtönítélő bíróság is százával szedte áldozatait. Európa elborzadt e mészárlások hírére és a szláv meg az angol liberális sajtó a legerélyesebb megtorlást sürgette. Az ellenzék a közhangulatból fegyvert kovácsolva,

a Beaconsfield-minisztérium ellen fordult. Gladstone és Stratford de Redcliff a balkáni keresztények számára autonomiát követeltek és v. 200 meeting utálatát fejezte ki a törökök eljárása fölött. Gladstone kiadta azonfelül a Bulgarian horrors c. röpiratot. Anglia sürgetésére az európai nagyhatalmak a török tartományokban élő keresztények érdekében 1876 végén Konstantinápolyban konferenciát tartottak, mely azonban 1877 jan. 20. a porta passziv magatartása következtében eredménytelen véget ért. Erre azután Oroszország vállalta magára Bolgárország felszabadítását. L. *Bolgárország.*

Bulgarin, *Faddej*, orosz író, szül. a minszki kormányzóságban 1789., megh. Karlova nevű birtokán 1859 szept. 13. Tanult a szentpétervári hadapród-iskolában, részt vett 1807-ig a Franciaország ellen viselt hadjáratban, de 1810. a francia hadsereg mellé szervezett lengyel légióba lépett, ezzel együtt részt vett az 1810-iki spanyol s az 1811-iki olasz hadjáratokban, harcolt 1812. I. Napoleon oroszországi inváziójában és az 1813 és 1814-iki hadjáratokban. Spanyolországban el is fogták s már éppen agyon akarták lőni, mikor egy francia lovas-csapat megmentette. 1814. porosz fogságba került, de abból is csakhamar kiszabadult s Napoleon főhadiszállására ment, aki rábízta a lengyel szabad csapatok vezérletét. Napoleon bukása után B. visszament Varsóba, ahol mint lengyel író lépett föl. 1819-ben Szent-Pétervárra ment s orosz író lett. Összegyüjtött művei oroszul Szent-Pétervárott 1827., lengyel nyelven Varsóban 1828., németül Lipcsében 1828. jelentek meg. Miklós cár alatt B. készséges szolgája volt a reakciónak. Később írt, rég feledésbe ment művei közé tartoznak: Vüzsigin Iván (Szt.-Pétervár 1829) c. regénye és folytatása Vüzsigin Péter Ivanovics (u. o. 1830); Oroszország történeti, statisztikai, földrajzi és irodalmi tekintetben (u. o. 1837, 4 köt.) és emlékiratai (u. o. 1846—49, 6 köt.).

Bulgaris, *Demetrios*, gör. államférfiú, szül. Hydrában 1803., megh. Athénben 1878 jan. 11. Önfeláldozó tevékenységet fejtett ki a görög szabadságharcban. Később része volt Kapo d'Istriának megbuktatásában (1831). Ottó király uralkodása alatt a szenátusban működött az ellenzék ellen. 1848-ban pénzügyminiszter lett a Kanaris-kabinetben (1848—49). 1862—63-ig régens volt, 1865., 1872. és 1874—75. pedig miniszterelnök. — Fia, *Leonidas*, szül. 1842., Kumunduros barátja, Oroszország híve s ezért 1877—78. arra törekedett, hogy Görögország az orosz-török háborúban Oroszországnak segélyére siessen.

Bulgárok, l. *Bolgárok.*

Bulhao-Pato, *Raimundo Antonio de*, portugál költő, szül. Bilbaoban 1829 márc. 3. Költeményeiben a romantikus irányt követi. Ilyenek: Versos (1850 és 1867); Paquita (elbeszélő költemény, 1866); Canções da tarde (1867); Flores agrestes (1870); Cantos e Satyras (1873). B. tagja a portugál tud. akadémiának; ilyen minőségében adta ki a Cartas de Affonso de Albuquerque művet (Lisboa 1884).

Bulhar, kikötő a brit Szomali-földön Kelet-Afrikában, 12,000 lak.

Bulič (ejtsd: —lics), *Ferenc*, horvát klasszika-filológus és archeológus, kormánytanácsos, szül. Vranjic-Salonában, Spalato mellett, 1846 okt. 4. Középiskolai tanulmányait Spalatóban, a kat. teológiai tanfolyamot Zárában elvégezvén, Spalatóban és Ragusában tanár, majd a ragusai gimnáziumban igazgató volt s 1896. nyugdíjazták. Hivatalos működésén kívül nagy tevékenységet fejtett ki tudományos téren, mint Zára és vidékének, később pedig Spalato és vidékének régészeti főfelügyelője, továbbá a spalatói régészeti múzeum igazgatója és a salonai ásatások vezetője. Művei: Q. Horatius Flaccus ab adulationis crimine defenditur (Ragusa 1875); De poesi epica populari in Latinis litteris (u. o. 1879); Colonia Martia Julia Salona (Spalato 1885); Catalogus Inscriptionum Musei archaeologici Salonitani Spalati (u. o. 1885 és 1889) és ennek folytatásai Actuarium Inscriptionum címen (u. o. 1893 és 1894); ezenkívül megírta Dalmácia őstörténetét (Zur Vorgeschichte Dalmatiens, az Osztrák-magyar monarchia leírásában).

Bulimia (gör.) a. m. farkaséhség.

Bulimus *Bung.* (állat), a tüdős csigák (*Pulmonata*) rendjében a *Helicidae* családjába tartozó szárazföldi csiganem, harangforma v. hosszukás tojásalakú házzal; az egész földön el van terjedve, különösen sok faja él Dél-Amerikában. Manapság mintegy 1200 élő és 30 kihalt faját ismerik.

Bulkeszi (azelőtt: *Bulkesz*), nagyk. Bács-Bodrog vm. palánkai j.-ban, (1910) 2897 német lak., van népbankja, takarékpénztára, segélyző- és előlegező egylete, gőzmalma, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala. V. ö. *Pesty* Frigyes, B. (Századok 1875, 650—653).

Bull (ang., a. m. *bika*), az angolban körülbelül a. m. «oktondi». *John B.* az angol nép jellemének humorisztikus személyesítése. Ezt az elnevezést először Swift használta. Arbuthnot (l. o.) e címen pamfletet írt a whigek ellen. Torzrajzokban a B. köpcös alakú, mindig verekedésre kész. Ir-B. alatt félszeg, de komikai hatást előidéző beszédet értenek, minőt különösen az ireknek tulajdonítanak. *B.* alatt Angliában a tőzsde nyelvén haussier-t értenek.

Bull., növénynevek mellett P. *Bulliard* (szül. 1742., megh. 1793) francia botanikus nevének rövidítése. Munkái: Flora Parisiensis (Paris 1776—1780, 5 köt.); Histoire des plantes vénéneuses (u. o. 1784 és 1798); Histoire des Champignons de la France (u. o. 1791—98); Herbier de la France (u. o. 1780—95, 12 köt., 600 színes tábla).

Bull, 1. *John*, angol zenész, állítólag a God save the King (nemzeti himnusz) megzenésítője, szül. Somersetshireben 1563., megh. Antwerpenben 1628 márc. 12. Gyermekkorában mint a kir. énekkar tagját képezték ki. 1582-ben orgonás lett Herefordban, 1585. a kir. énekkar tagja, 1592. az oxfordi, majd a cambridgei egyetem tb. tudora, 1596. Londonban a Gresham College zenetanára, 1617. az antwerpeni székesegyház orgonása. Híres orgonajátszó, jeles ellenpontozó; virginal (zongora)-darabjai s gyakorlatai, egy anthem (bibliai kántáte) s néhány kánon maradt fenn tőle.

2. *B.*, *Ole Bornemann*, norvég hegedűművész, szül. Bergenben 1810 febr. 5., megh. Lysoén villájában 1880 aug. 17. Már korán rendkívüli tehetséget mutatott a hegedüléshez, de atyja akaratára a teológiai pályára lépett s csak titkon élhetett művészetének. 1831-ben Párisba ment, hol hangversenyen lépett föl. Ekkor képezte ki B. sajátságos, bizarr játékmodorát, mely alapjában Paganini iskolájára vezethető vissza. 1836-ban Londonban játszott, bejárta Angol-, Skót- s Irországot. 1844 óta Amerikában járt sokszor. 1847—1848-ig Franciaországban rendezett hangversenyeket. 1848—52-ig szülővárosában szinházat alapított s vezetett. 1879-ben Budapesten is volt; öregségében is alig veszített valamit virtuózitásából. Guarneri-hangszerén a flageolet biztossága, a messze ugrások, kettős fogások, a csipkedő és a szaggatott játék, futamok krómatikus oktávákban, többszólamú előadás dolgában rendkívülit nyujtott. Műveit is a maga ilynemű készségéhez szabta.

Bulla (lat.), 1. lapos tok, formára kerek v. szívalakú (l. *1. ábra)*, melyet a szabadszületésű római gyermekek a nyakon hordtak. Az volt a rendeltetése, hogy a benne rejlő talizmán a rossz tekintettől, elbűvöléstől megóvjon. A gazdagabb családok gyermekei aranyból valót viselték, a szegényebbeké bőrből készült. A fiúk a *Toga praetexta* levetésekor felhagytak a B. viselésével is s a házisteneknek *(Lares)* szentelték. A leányoknál valószinüleg férjhezmenetelükig használatban maradt. Bizonyos alkalmakkor, így diadalmeneteknél, férfiak is még nyakukba akasztották, mint védelmi szert a *fascinatio* ellen. Több szobron, melyek flatal rómaiakat ábrázolnak, ott látjuk a B.-t. Pompejiben pedig egy aranyból készült, valószinüleg női ékességül szolgáló B. került napfényre.

1. ábra. Római bulla.

2. *B.*, az a szelence, mely valamely oklevélnek függő pecsétjét tartalmazza, arany, ezüst és ólom pecsétet, melyek állami okiratok megerősítésére szolgáltak; leginkább azonban a B. magát az ilyen függő pecsétekkel ellátott oklevelet jelenti. A B. nevet régibb időben császárok- és királyoktól kiállított okleveleknél is használtak. Reánk nézve legfontosabb a II. Endre király 1222. évi arany-B.-ja (l. *2. ábra* és *Aranybulla)*, mely legrégibb alaptörvényeinket tartalmazza, s mely a nemesség s a nép Szent István király adta jogait újra megerősítette.

2. ábra. II. Endre bullájának pecsétjei.

3. *B.*, *egyházi értelemben* a legünnepélyesebb alakban kibocsátott ólompecsétes pápai iratok (sub plumbo). A XII. sz. óta a pecsét az egyik oldalon az apostolfejedelmek fejképével, a másik oldalon az illető pápa nevével van ellátva és vagy selyemzsinóron (kegyelmi ügyekben) v. kenderzsinóron (igazságügyekben) függ. A B.-k stílus és írásmódja határozott formákhoz van kötve. Bevezetés: N. (Pius) Eppus servus servorum Dei dilecto filio N. Salutem et Apostolicam Benedictionem vagy In perpetuam rei memoriam. A keltezésnél az illető pápa uralkodási éve is kitétetik, a napokat a római naptár szerint jelzik. A pápa ritkán írja alá. A B.-kat erős, sárgás pergamentre és latin nyelven írják. Régebben gót betüket használtak (bullaticum gothicum v. teutonicum), XIII. Leó 1878 dec. 29. kelt Motu propriója óta azonban latin betüket; az ólompecsétet is csak fontos iratoknál rendelte el, különben a vörös pecsét használatos. A B.-kat a szöveg kezdő szavaival szokás idézni. V. ö. *Pflugk-Harttung*, Bullen der Päpste (1901).

4. *B.*, a bőrgyógyászatban a bőrnek oly elváltozása, amelynél a bőrnek valamelyik két rétege széjjelválik és közöttük savó gyűlik meg, mely a felső réteget kisebb-nagyobb hólyag alakjában felemeli. Igen gyakran fordul elő égésnél, bőrloboknál, gyógyszerek alkalmazása (pl. jód, lúg, hólyaghúzók után), fertőzések (pl. orbánc, lepra), idegbajok (pl. syringomyelia), bőrbajok (pl. pemphigus) esetében stb. A B. terméke rendszerint tiszta savó, később véres vagy genyes lehet; ez vagy beszárad vagy kifolyik és pörköt hagy maga után, amelynek leesése után a B. néha nyomtalanul eltünik, máskor folt vagy heg marad vissza.

Bulla *János*, író, a Petőfi-társaság tagja, 1875 óta több költeményt és elbeszélést irt különböző lapokba. A *Tündéröv* c. regényes elbeszélését, mely pályadíjat nyert, 1876. a Kisfaludy-társaság adta ki. *Don Zsuán* c. elbeszélő költeményéből csak töredék jelent meg.

Bulladan *(Bulvadin)*, kerületi főhely Aidin ázsiai-török vilajet Denizlü szandzsákjában, a Hermus és Meander folyó vízválasztóján, 9700 jórészt török lak.; nagy szövőiparral.

Bullant (ejtsd: bülañ), *Jean*, francia építész, szül. 1525 körül, megh. 1578 okt. 10. Eleinte főleg a Montmorency-család szolgálatában fejtett ki nagy tevékenységet, 1557-től pedig — megszakítással — királyi építész volt. Leghíresebb művei az écoueni és chantillyi kastélyok, melyeknek építésében nagy része volt. Az olasz renaissance pompás formái sajátos módon egyesülnek itt a régi francia építészet jellegzetes elrendezésével és formáival. A kor két legnagyobb építési vállalkozásában, a Louvre és a Tuileries újjáépítésében is részt vett B., ki a francia renaissance művészet

vezető mesterei közé tartozik. Elméleti művei közül különösen fontos a Reigle générale d'architecture des cinq manières de colonnes (Paris 1564—68).

Bullarium (lat.), gyüjteménye azoknak a pápai ügyleveleknek (bulláknak, breveknek), amelyek az egyházi törvénytárban nem fordulnak elő vagy csak annak lezárása után tétettek közzé. Hivatalos B. csak egy van, XIV. Benedeké, aki saját rendeleteit gyüjtötte egybe és e gyüjtést hivatalos használatra helybenhagyta. A többi magánjellegű. Ilyenek: B. romanum Cherubinus Laërtius római jogtudortól, I. Leótól V. Sixtusig terjed (1586); fia Cherubinus Angelus Mária folytatta a gyüjtést X. Incéig; ezt folytatták X. Kelemenig lantuscai Angelus és római János Pál. Mainard Jeromos B. magnuma 19 folio kötetben I. Leótól XIV. Benedekig terjed (1739—68). A B. Privilegiorum et Diplomatum amplissima collectio 1737-től jelent meg, Cocquelines Károlytól Rómában, 14 folio kötetben. Ennek mintegy folytatása XIV. Benedek említett B.-a; Barbéri András (206 füzetben, 1835—1854-ig) XIV. Benedektől a legújabb időkig folytatta a gyüjtést. Acta Pii IX. és Leonis XIII. megjelentek Rómában (1854—81 stb.).

Bullati doctores v. *B. magistri*, l. *Bullatus.*

Bulla-tó, *Bullea-tó*, l. *Buila-tó.*

Bullatus (lat.), az, akit bulla adományozásával neveztek ki. *Bullati doctores* v. *bullati magistri* azok, akiket nem egyetem tett doktorrá, hanem a pápa v. király.

Bulldog (ang.), a házi kutya egyik fajtája *(Canis familiaris molossus gladiator)*, a szelindekek csoportjából. Egész megjelenésében a közönséges szelindekhez hasonló, de annál kisebb; a szelindektől főleg fejének alkatában különbözik. A B. feje rövidebb, csaknem teljesen gömbölyü. Homloka szélesebb és domborúbb; arcorra rövidebb és inkább felvetődött; alsó állkapcsa sokkal előbbre nyúlik a felsőnél; elülső fogai mindig láthatók; füle mindig fölálló, a hegyén kajla. Végtagjai rövidebbek, de ép oly erősek, mint a szelindekéi. Színe különböző; az egyszínű vörös, fehér, vörhenyes sárga vagy sötét foltokkal tarkázottakat becsülik a legtöbbre. A B. a spanyol Alano-kutyától származik.

Bulldog-expedició, l. *Tengeri tudományos expediciók.*

Bulle (ejtsd: büll, *Boll)*, város Fribourg svájci kantonban, a la Gruyères kerületben, termékeny síkon, a Trême közelében, (1910) 4100 lak.; sajt- és fakereskedéssel, papirgyártással.

Bulle, *Konstantin*, német történetíró, szül. Mindenben 1844 márc. 30., megh. Blumenthalban (Bréma m.) 1905 júl. 31. Művei: Geschichte der neuesten Zeit 1815—71 (Bremen 1876, 2 köt.) és Geschichte der Jahre 1871—77 (Leipzig 1878, 2 köt.), melyek együttesen: Geschichte der neuesten Zeit (Berlin 1886, 4 köt.) c. alatt jelentek meg. Oncken vállalata számára megírta a Geschichte des zweiten Kaiserreichs u. des Königreichs Italien (Berlin 1890). Ovidius Átváltozásait lefordította németre (1898).

Bullea-tó, l. *Buila-to.*

Buller, *Redvers Henry*, sir, angol tábornok, szül. 1839., megh. 1908 jún. 2. Londonban. Részt vett a kinai háborúban, a Red-River-expedicióban az asanti- (1874), a zulu-háborúban (1879), az egyiptomi (1882) és a szudáni hadjáratban (1884). Érdemei elismeréseül 1890. Wolseley lord utódjává, 1899 szept. 1. pedig a Transzvál ellen működő hadsereg fővezérévé nevezték ki, a búrokkal azonban nem boldogult. 1899 dec. 15. a Tugela folyónál, Colenso mellett óriási vereséget szenvedett. Erre Roberts lord vette át a fővezényletet, míg B. csak a Natálban működő csapatokat vezényelte. 1900 jan. 24. a Spionskopnál újra nagy vereség érte és csak a harmadik kisérletnél sikerült neki (1900 febr.) Ladysmithet felmenteni. Okt. 10. állásáról visszahívták Angliába, hol az I. hadtest és az aldershoti tábor parancsnokává nevezték ki. Midőn új hivatalát elfoglalta, önérzetes beszédben a kormányt, különösen Brodrick hadügyminisztert vádolta, mint vereségeinek okozóját. Erre 1901. elbocsátották. V. ö. *Ierrold*, Sir R. B. (London 1908).

Bulletin (franc., ejtsd: büllteñ; ol. *bolletino)* a. m. napi értesítés; pl. orvosi jelentés magas állású egyének betegségéről, tudós társaságok időszaki jelentései. Az első francia köztársaság rendeleteinek és törvényeinek hivatalos gyüjteménye is B. nevet viselt.

Bullet-tree wood, l. *Balata.*

Bull-finch (ang.), többnyire élősövény; az akadályversenyek egyik ugrása szokott lenni.

Bullidae (állat), l. *Hólgagcsigák.*

Bullinger, *Heinrich*, svájci reformátor, szül. Bremgartenben, Aargauban 1504 jul. 18., megh. 1575 szept. 17. Zürichben. Kölnben tanult, ahol Luther: Von der babylonischen Gefangenschaft c. iratának hatása alatt a reformációhoz csatlakozott. Mint tanító a kappeli kolostorban Zwinglivel szoros összeköttetésbe lépett, elkisérte őt a berni vallásértekezletre s Bremgartenben rövid ideig (1529—31) tartó lelkészi működés után Zwingli utóda s egyik vezetője és előharcosa lett a reformációnak. Zürichből kiszorította Bucer konkordiáját s egyik kezdeményezője volt a második baseli vagy első helvéciai (1536), valamint a második helveciai hitvallásoknak (1566). Befolyását és tanácsait a francia és angol ref. egyházra is kiterjesztette. Diariumában megírta életét. A reformáció történetét tárgyaló munkáját Hottinger és Vögeli (Frauenf. 1838—1840, 3 köt.) adta ki. V. ö. *Pestalozzi*, Heinrich B. (Elberf. 1858); *Christoffel*, B. és felesége (1874); *Egli*, Analecta reformatoria, (2 köt.); Biographien (Zürich 1901); magyar munka: *Ráth* György, B. H. és a magyar reformáció (Irod. Tört. Közlemények 1896).

Bullion-bizottság *(Bullion Comittee)*. Az 1797-iki angol Bank Restriction Act következtében beállott pénzforgalmi zavarok tanulmányozására és az alkalmazandó eszközök iránti javaslattételre kiküldött bizottság v. ankét, amelynek tárgyalásai nagy befolyással voltak a pénzforgalom elméletére. Angliában a kormány ugyanis a jegybanktól kölcsönöket vett fel, minek következtében a bankjegyek ércfedezete csökkent. A bank jegyeit nem tudván beváltani, 1797. készfizetéseit

beszüntette és a bankjegyeket a törvény kényszerforgalommal ruházta fel. A B.-ot 1810-ben küldték ki s munkálatait még ugyanabban az évben közzétették.

Bullivant-háló, a hajót torpedók ellen védő háló; nevét Bullivant gyárostól vette.

Bullock-gép, Bullock Williamtól 1863. feltalált könyvnyomtató-gép, melynek segítségével először nyomtattak a papirtekercs mindkét oldalára stereotipek által. Különösen Amerikában van elterjedve, 1 óra alatt 10—12,000 ivet nyomtat.

Bullocks heart (növ.), l. *Cimetalma.*

Bullom v. *bullámi,* a fulb vagy felup néger népcsaládhoz tartozó törzs Sierra Leoneban (Afrika nyugati partján).

Bullrich-féle só néven azelőtt, mint tikos szert, a nátrium-bikarbonát és Glauber-só keverékét árúsították, manapság azonban ehelyett tiszta nátriumbikarbonátot árúsitanak.

Bull-Run (ejtsd: bulrön), kis patak az Egyesült-Államok Virginia államában; az Alleghany egy mellékágában, a B. Mountainsban ered és a Potomac egyik mellékvizébe, az Occoquanba torkollik. Mellette, 1861 jún. 21. és 1862 aug. 29. és 30. az unionisták seregét a szecesszionisták megverték.

Bullterrier (ang.), a bulldog és a tacskó kereszteződéséből származó kutyafajta.

Bully (ejtsd: bülli), *Roger de* (vagy *de Beauvoir),* francia író, szül. Párisban 1809 nov. 28., megh. 1866 ápr. 27. A romantikus iskolához csatlakozott és számos regényt: L'écolier de Cluny (1832); L'hôtel Pimodan (1846) stb. irt. — Neje, sz. *Doze* (1822—59) 1850-ben elvált férjétől. Ünnepelt szinésznő volt, aki szindarabokat is írt.

Bulmerincq, *August von,* német jogtudós, szül. Rigában 1822 aug. 12., megh. Stuttgartban 1890 aug. 18. 1858-ban a közjognak és nemzetközi jognak tanára a dorpati egyetemen, 1863. a Baltische Wochenschrift f. Landwirtschaft, Gewerbfleiss und Handel szerkesztője; a genti Institut de droit international egyik alapítója; 1882. a heidelbergi egyetem a Bluntschli elhaltával megüresedett nemzetközi jogi tanszékre hivta meg. Főbb művei: Das Asylrecht in seiner geschichtlichen Entwicklung (Dorpat 1853); Die Systematik d. Völkerrechts (u. o. 1858); Praxis, Theorie u. Codification d. Völkerrechts (Leipzig 1874).

Bulmke, porosz falu, (1900) 11,001 lak.; vasművekkel, kazángyárral, kőszénbányával; 1903. bekebelezték Gelsenkirchen városba.

Bulnesia *Gay* (növ.), a Zygophyllaceae család génusza, melynek 6 faja Dél-Amerikában, főkép Argentinában honos. Steppelakó cserjék v. fák. Fájuk igen tartós s különösen a *B. arborea* (Jacq.) Engl. és B. *Sarmienti* Lorentz kiváló e tekintetben. Mindkettő magas fa. Az utóbbinak fája 1892 óta *palo balsamo* név alatt kerül a kereskedelembe. Szine a levegőn zöldes-kékre változik. Igen kellemes illatú éterikus olajat tartalmaz, Bulgáriában a rózsaolajat hamisítják vele.

Buloz, *François,* francia író, szül. Vulbensban (Savoie) 1803 szept. 20. megh. Párisban 1877 jan. 12. Nyomdai korrektor volt, fordított egyet-mást angolból s 1831. megalapította a Revue des deux Mondes folyóiratot, amelyet több mint 40 évig szerkesztett s rendkívül nagy tekintélyre emelt. Művei közül felemlítendő: Lettres et mémoires.

Buls, *Charles,* belga politikus, szül. Brüsszelben 1837 okt. 13. a *Ligue belge de l'enseignement* nevű liberális egyesület elnöke. Brüsszel polgármestere volt (1881—99) és a kamarának szabadelvű tagja. Művei: Une excursion scolaire à Londres (Bruxelles 1872); Vienne en 1873 (1874); La sécularisation de l'enseignement (1876).

Bulthaupt, *Heinrich,* német író, szül. Brémában 1849 okt. 26., megh. u. o. 1905 aug. 20. Tanulmányai végeztével beutazta a Keletet, Görögországot, Tuniszt és Olaszországot. 1879 óta szülővárosa könyvtárnoka volt. Munkái: Ein corsisches Trauerspiel (Leipzig 1872); Die Kopisten (vigjáték 1875); Lebende Bilder (vigj. 1876); Die Arbeiter (szomorujáték 1877); Dramaturgische Skizzen (Bremen 1878); Streifzüge auf dramat. u. krit. Gebiet (u. o. 1879); Malteser (dráma 1884); Der verlorene Sohn (dráma 1889); Franzosenherrschaft an der deutschen Bühne (1888); Timon von Athen (1892) stb. Lirai munkák: Durch Frost u. Gluten (1877); Der junge Mönch, Novelette in Liedern (1879). Fő munkája: Dramaturgie des Schauspiels (1882—1901, 4 köt.), és pótléka: Dramaturgie der Oper (1887, 2 köt.), melyben Shakespeare és a kiválóbb modern (német és idegen) drámaköltők műveit kitünő szakismerettel és finom izléssel elemzi és jellemzi.

Bulungan, országrész a hollandus Borneo D.-i és K.-i részén; 54,017 km², 34,000 lak.

Buluvajo, l. *Gubuluvajo.*

Bulvadin, l. *Bulladan.*

Bulwer, l. *Lytton.*

Bulweria (állat), a viharmadarak *(Thalassorinthes)* rendjébe, a hojsza-félék *(Procellariidae)* családjába tartozó madárnem, mely az Atlanti-oceán és a Csendes-oceán mérsékelt övében honos. Legismertebb faja az ékalakú hojsza *(B. bulweri* Yard. et Selby), melyet egy izben Angliában is lőttek.

Buly, község, l. *Buj.*

Bulya. Régibb iróinknál török szövetek (vászon, selyem) s török asszonyok melléknevе.

Bulyovszky, 1. *Gyula,* író, szül. Rákoskeresztúron, Pestm., 1827 ápr. 10., megh. Budapesten 1883 ápr. 17. Pesten és Debreczenben végezte a gimnáziumot, a jogot a pesti egyetemen hallgatta s 1847. ügyvédnek esküdött fel; 1848. a márciusi napok egyik főszereplője volt a pesti ifjuság élén, majd hivatalt viselt a belügyminisztériumban, a szabadságharc után kizárólag az irodalomnak élt, sokat utazott külföldön. Az irói hajlam korán fölébredt benne s már 1843-tól novellákat és verseket közölt a Regélőben, Honderüben és Pesti Divatlapban. 1847-ben az Életképek rendes dolgozótársa lett, s 1848. munkatársa volt a Kossuth Hirlapjának is. Működésének legnevezetesebb tere azonban a tárcaírás volt, melyet 1849 végén a hivatalos Magyar Hirlapnál kezdett meg s csaknem haláláig folytatott a különböző lapoknál. Első volt, ki a csevegő tárcának nálunk irodalmi jogosultságot szerzett, e kis genret állandóan művelte, jelentőségre emelte és a lapok rendes fűszerévé tette. A francia feuilletonisták szellemes modorában dolgozott; egyébként nem volt

kiváló stiliszta, inkább a kiművelt hang, a friss észjárás és a pikáns szinek újsága tetszett cikkeiben. A tőle 1859. alapított *Nefelejts* szépirod. divatlapba írta legszebb tárcáit. A *Fusio* c. vígjátéka (1878) kevésbbé sikerült; dialógja azonban ennek is elmés és finom. — Neje:

2. *B. (Szilágyi) Lilla*, szinművésznő és írónő, Szilágyi Pál szinész leánya, szül. Kolozsváron 1833 máj. 25., megh. 1909 dec. 13. Grácban. Már mint gyermekleány föllépett a pesti Nemzeti Szinházban, ahol 1847-től kezdve jelentékenyebb szerepet játszott. 1848-ban nőül ment B. Gyulához. 1859-ben megvált a magyar szinpadtól s egy évi tanulás után Boroszlóban, Hamburgban, Weimarban, Meiningenben nagy sikerrel lépett föl. 1861. szerződtették a drezdai udvari szinházhoz, ahol Davison és Devrient mellett játszotta Juliát, Opheliát, az Orléansi szűzet stb. Európai körutat is tett. Egy csomó szinművet fordított, írt útirajzokat, tárcacikkeket és novellákat. Önállóan megjelentek: *Novellák* (Pest 1855—57); *Norvégiából*, úti emlékek (Pest 1866, németül is).

3. *B. Mihály* (duliczi), teológus, bölcselő, jogász és zenész, duliczi turóczvmegyei nemes családból származott a XVII. század közepe táján, megh. Durlachban 1711., mások szerint 1712. Iskoláit idehaza végezte, azután német akadémiákra ment, hol magát a teológiai, matematikai s bölcseleti tudományokban kiképezte, emellett költő és zeneértő is volt, játszott zongorán és orgonán. Durlachban bölcseleti doktor, tanár és igazgató volt. Munkái: De emendatione organorum, oder kurze Vorstellung des Orgelwerks (Strassburg 1680); Hohenloici gymnasii Hodegus Calendariographus (Oeringae 1693); Speculum librorum politicorum Justi Lipsii (Durlach 1705); Monarchiae és Tastatura quinque formis panharmonica metathica (Durlach 1711).

Bulza, kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, (1910) 586 oláh lak.; u. p. Facset, u. t. Kápolnás.

Bulzesd, kisk. Hunyad vm. körösbányai j.-ban, (1910) 2470 oláh lak.; u. p. és u. t. Körösbánya. Havasi falu érdekes sziklaszorosokkal és barlangokkal. Innen megmászható a Gaina csúcs (1481 m.), melynek pázsitos kúpján a gör. kel. naptár Péter Pálján (júl. 11.) a Felsőkörös és Aranyosvidék hegyi lakossága tavaszi ünnepet, ú. n. leányvásárt tart.

Bum, *Anton*, orvos, ortopéd, szül. Brünnben 1856. jul. 2., tulajdonosa és vezetője egy bécsi ortopédiai intézetnek. Főszerkesztője a W. med. Presse és Wiener Klinik c. orvosi lapoknak. 1904-től a sebészet magántanára a bécsi egyetemen.

Bumede, l. *Bedemund*.

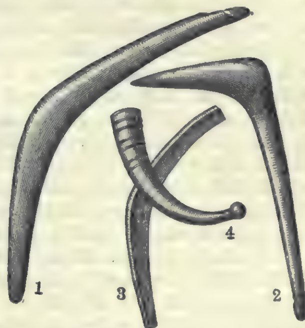
Bumerang (v. *párkán)*, hajító sarló kemény fából, amelyet főleg az ausztráliai benszülöttek fegyver gyanánt használnak (l. az *ábrát)*. A B. mintegy 50—60 cm. hosszú, 1—2 cm. vastag, végein keskenyedő, sarlóalakú kemény fadarab, amely 30—50° szög alatt hajítva, a csavarmozgás törvényei szerint bukfencezve röpül egy ideig előre vagy felfelé, azután pedig hirtelen megfordul és oda tér vissza, ahonnan elhajították. Hasonló B.-jai vannak Madras, Gudzsarat benszülött népeinek, az arizonai mokki-indiánusoknak stb. Újabban mint sporteszköz és gyermekjátékszer Európában is terjed. V. ö. *Smyth*, The aborigines of Australia (Lond. 1878); *Egerton*, Indian arms (u. o. 1880). A B.-hajítás magyarázatát l. *Buchner*, Das B.-werfen (Globus Bd. 88., 1905).

Bumia, tuniszi aranypénz = 100 piaszter = 57·54 K.

Bumm, *Ernst*, német nőgyógyász, szül. Würzburgban 1858 ápr. 15. 1885-ben u. o. magántanár a ginekológiából. Előbb a baseli és hallei, később a berlini egyetem rendes tanára (1904) a nőgyógyászatból s igazgatója a «Charité» egyet. nőklinikának. Nagyszámú dolgozatai a nőgyógyászat és szülészet körébe vágnak. Rendkívül elterjedt szülészeti tankönyve: Grundriss zum Studium der Geburtshilfe (Wiesbaden 1902), melyet orosz, spanyol, olasz és magyar nyelvre is lefordították. (A szülészet alapvonalai, Kubinyi dr. és Kovács dr. fordítása, Budapest, 1910).

Bún, kisk. Kis-Küküllő vm. erzsébetvárosi j.-ban, (1910) 2021 oláh és magyar lak., vasúti megálló; u. p. és u. t. Héjjasfalva.

Buna, hercegovinai hely, Mosztár közelében, a sarajevo-metkovicsi vasút mellett. Tőle nem messze, a Stepangrad régi vár alatt fakad a bővizű *Buna-forrás*, mely B.-nál, alig félórai folyás után, 50 m. szélességben ömlik a Narentába.

1. és 2. Ausztrália bumerang. 3. és 4. Gudzsarati bumerang.

Buna velika, adók. Zágráb vármegye nagygoriczai j.-ban, (1900) 456 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Velika-Gorica.

Buncho Tani (1764—1841). A japán festők egyik legnevezetesebbike. Jelentősége abban áll, hogy a különböző nemzeti és kinai művészeti irányokat áttanulmányozva, egy új életerős stílust alkotott. Katô Bunrei, Watanabe Gentai és Suzuki Fuyô festők tanítványa volt. Festett tájakat, emberi alakokat, virágokat, rovarokat, halakat stb. Tájképeket egyaránt festett tussal és több színnel. Irodalmi művei: *Shuko Jisshu*, japán művészek és történészek számára egyaránt nélkülözhetetlen kompiláció; *Honchô Gwasan*, Japán festmények gyüjteménye és *Buncho Gwadan*, értekezés a művészetről.

Bund (ném.), l. *Állam*.

Bund *Károly*, erdészeti szakíró, szül. 1869 jún. 4. Beszterczebányán. Miután tanulmányait a selmeczbányai erdészeti akadémián befejezte, 1891. állami szolgálatba lépett, előbb a beszterczebányai erdőigazgatóságnál, 1894—99. a földmívelésügyi minisztériumban működött. 1899-ben az orsz. erdészeti egyesület titkárául választotta s ugyanez időtől fogva szerkeszti az Erdészeti Lapokat. E lapon kívül több német erdészeti folyóiratba ír cikkeket és tanulmányokat. Munkatársa e Lexikonnak is.

Bunda, 1. *(gerezna, prém)* az állatnak szőrrel födött bőre. — 2. *B.-nak* nevezzük a juhról lenyirt összes gyapjut, tehát a juhnak egyszeri gyapjuhozamát. A B. a gyapju minőségéhez, zároltságához mérten, s a juh kisebb vagy nagyobb volta szerint súlyosabb vagy kevésbbé súlyos. Nagyobb a B., ha az állat teste nagy, bőre ráncos, s ha fején és lábán is gyapju van. Legnagyobb a B.-hozam a francia merinókon, amelyeket nálunk Rambouillette néven ismernek, és pedig 3—4 kg. Legkisebb és legkönnyebb a legfinomabb gyapjuval biró kistestű Elektoral-merinón és pedig 1—2 kg. Mennél finomabb gyapjut termel a juh, annál kisebb súlyú a B.-ja és megfordítva. De különben egyenlő juhoknál is annak a B.-ja súlyosabb, amelyiké tömörebb és jobban zárolt; amelyiknek B.-ján tehát hézagok nincsenek, amelyiknél a B. felülete egységes zárt tömeget képez. Ebbe sem piszok, sem eső nem hatolhat be, az ilyen gyapju tehát tisztább és finomabb. Mennél jobban zárolt a B., annál értékesebb a gyapju, tehát minden juhtenyésztőnek törekednie kellene juhai bundájának zároltságára. A bunda zároltsága néha csak látszólagos; csak felül látszik tömörnek, s ha közéje nyulunk, ritka növésünek látjuk. A jól záró B. csak kiálló v. mozgó testrészeken nyílik meg önmagától, mint pl. a nyakon. A B.-nak kiegyenlítettnek is kell lennie, vagyis a B.-t alkotó gyapju a test minden részén egyminőségű legyen, illetőleg minél kevesebb különbségeket mutasson. Jól kiegyenlített az olyan B. gyapjuja, amely csak 2—3 finomsági fokozatot mutat. Olyan B. nincs, amelynek gyapjuja mindenütt teljesen egyforma legyen. Legfinomabb a gyapju a test két oldalán. — 3. *B.*, *bundás*, báránybőrökből készített bő öltöny, a jómódú magyar nép hagyományos téli ruhája; neve átment már a szövetből készült, prémmel bélelt, prémgalléros úri öltönyre is, melyet rendszerint kocsin v. szánon való utazásra használnak. A magyar gubások a B. kivarrása és díszítése körül sok ügyességet fejtenek ki. A mezőtúri *kis B.* rövidebb és izléses kivarrások által tünik ki. Esős időben a B.-t kifordítva viselik, innen a példaszó: «Kifordítom, befordítom, mégis bunda a bunda».

Bunda, ismeretlen v. eltorzított nevű volga-vidéki város a XIII. sz. első felében a szaracénok (volgai bolgárok) Uela nevű földjén, melyet Julián domonkosrendi szerzetes útjába ejtett, midőn az őshazában maradt magyarokat fölkereste. (Fr. *Ricardus*, De Ungaria Magna. Endlicher kiadása 251. l.)

Bundaberg, város Queensland ausztráliai városban a Burnett folyó mellett, Brisbane-nal vasút köti össze, nagy cukorrépaültetvényekkel, cukorgyárakkal, fűrészmalmokkal és téglagyárakkal; 17,000 fehér és 2500 színes lak.; jó kikötővel.

Búndahis, l. *Bundehes*.

Bunda-négerek, a bántu-csoport Ny.-i ágához tartozó ág, mely a velük határos szudáni négerektől olajbarna bőrszíne, vörösbarna haja, kevésbbé vastag ajkai és kisebb termete által különbözik. A B. Angola, Benguela és Damara-föld területére ágaznak szét.

Bunda-nyelvek, a bántu-nyelvek nyugati csoportja; ide tartoznak a gabuni, kongói, angolai, benguelai s a hererók nyelve.

Bundarágók, l. *Szörtetvek*.

Bundás, l. *Bunda*. — Így nevezik tréfásan a katonaságnál az ujoncot. Kutyáknak is szokták ezt a nevet adni.

Bundefjord, l. *Christianiafjord*.

Bundehes, helyesebben *Búndahis*, összetéve ezekből a szókból: *bún* a. m. eredet, alap és *dahis* a. m. teremtés, tehát a teremtés könyve. A parszok egyik szentirata, mely sok régibb írásból van összeállítva. Valószinüleg az arab hódítás után készült. V. ö. *Geiger* és *Kuhn*, Grundriss der iranischen Philologie (Strassburg 1896).

Bundela v. *bandela*, Brit-India északi részében lakó, mintegy másfélmilliónyi keverék népség, a radzsputák és ezek rabszolganőinek ivadékai. A B.-knál az árja tipus kevésbbé kifejezett, mert sötétebb bőrüek és kisebb termetüek. Területüket, mely különféle ércekben és erdőkben bővelkedik, *Bundelkhand* néven ismerjük.

Bundelkhand *(bundelák országa)*. Brit-India északi részének egyik vidéke, 26,500 km² területtel, amely áll a brit Nordwest provincia néhány kerületéből és 31 benszülött fejedelemségből. Keleti része a centrális-indiai platón van, nyugati felében a Vindhija hegységet (l. o.) találjuk, amely lépcsősen végződik el a plató felé. A hegységből eredő bővízű folyók párhuzamos futással sietnek a Ganges mellékvizébe, a Gográba, de csak a Ken hajózható 96 km. hosszuságban, a többi mély kanyónban folyik, s a terület öntözésre szorul. Éghajlata nagyon forró; termelnek kölest, gyapotot, cukornádat. Bányásznak gyémántot, vasat és ezüstöt. Őslakói, a bundelák, szanszkrit dialektust beszélnek. 1802 óta angol birtok.

Bunder, 1. a hektár németalföldi elnevezése; 2. területmérték Szurinamban = 1001·79 a.

Bundesstaat (ném.), l. *Állam*.

Bundi *(Boonden)*, falakkal kerített fővárosa az ugyanily nevű angol hűbér-államnak (területe: 5917 km², 296,000 lak.), a Csambal közelében, Radzsputanában, (1900) 22,544 lak., számos hindu templommal, szép kertekkel. A radzsa terjedelmes palotája a városon kívül áll.

Bunea *Ágoston*, román történetiró, szül. 1857. aug. 4. Vádon, megh. 1909 nov. 30. Balázsfalván. Középiskoláit Brassóban és Balázsfalván, a teológiát Rómában végezte. 1882-től Balázsfalván volt tanár, majd kanonok lett. Történelmi munkái: Cestiunĭ din dreptul şi istoria bisericeĭ romîneşti unite. (Az egyesült román egyházra vonatkozó kérdések megvitatása, Balázsfalva 1893); Episcopul Ioan Inocenţiu Clein (u. o. 1900); Statistica românilor din Transilvania în anul 1750 (Nagyszeben 1901); Vechile episcopii romînesti (Balázsfalva 1902); Episcopii Petru Paul Aron şi Dionisie Novacovici (u. o. 1902); Discursurĭ, autonomia bisericească, diverse (u. o. 1903); Jerarchia românilor din Ardeal şi Ungaria (Bukurest 1904); Mitropolitul S. Brancovici (1906). V. ö. *Gagyi* Jenő cikkét a Századokban, 1910.

Bung., növénynevek mellett *Bunge* A. orosz botanikus (l. o.) nevének rövidítése.

Bungalow (ang.), indiai ház, l. *Bangalo*.

Bungarus (állat), az elülső méregfogas kigyók *(Proteroglypha)* csoportjába tartozó mérges ki-

gyónem, melynek mostanáig ismert 6 faja Kelet-Indiában és Dél-Kinában honos. Ismertebbek a *páma (B. fasciatus* Schneid.), 1·75 m. hosszú és a *páráguda (B. candidus* L.), 1·20—1·30 m. hosszú. L. *Páma* és *Páráguda*.

Bunge, 1. *Alexander*, orosz botanikus és felfedező utazó, szül. Kievben 1803 szept. 24., megh. 1890 júl. 18. Esztlandban. 1825-ben orvos volt Tomszkban, 1826. Ledebourral (l. o.) az Altai-hegységet kutatta, amely út eredményei Ledebour munkáiban jelentek meg. Majd a Salair és Kotunja területén s a Cholsun hegyvidékén kutatott, 1830. az orosz tudományos akadémia expediciójával a Gobi sivatagon és Peking környékén járt. 1833-ban Kazánban, 1836. Dorpatban lett egyetemi tanár és növénykerti igazgató, mint ilyent kutató útjai 1835. a Volga-melléki steppékre, Asztrakánba, 1857. Perzsiába, Afganisztánba, 1858—59-ig a sósivatagokra vitték. 1868-ban nyugalomba vonult. Munkálkodásának fő iránya a bejárt területek növényeinek leírása, a középázsiai flóra kutatása volt. Főbb művei: Enumeratio plantarum, quas in China boreali collegit (Petropoli 1821); Plantarum mongholico-chinensium decas I. (Casani 1835); Verzeichniss der im Jahre 1832 im östl. Teile des Altaigeb. gesammelten Pflanzen (St. Petersburg, 1836); Beiträge zur Kenntniss der Flora Russlands etc. (u. o. 1851); Icones plantarum novarum vel minus cognitarum, in itinere per deserta Asiae etc. (Riga 1851). Életrajza: Kertészeti Lapok 1890. évf., Természettudományi Közlöny 1891, 630.

2. *B., Alexander*, orosz zoológus és utazó, *B.* 1. fia, szül. Dorpatban 1851 nov. 9. Elvégezve az orvosi egyetemet, 1882—84-ig részt vett a Lena torkolatához kiküldött expedicióban, 1885—1887-ig a Jana vidékét és az újszibériai szigeteket kutatta ki. Művei: Untersuchungen zur Entwickelungsgeschichte des Beckengürtels der Amphibien, Vögel und Reptilien (Dorpat 1880); Bericht über die im Sommer 1885 ausgeführten Reisen ins Lenagebiet (3. kiad. 1886); Bericht über die Reise auf die Neusibirischen Inseln (3. kiad. 1887); Az idegenek betegségéről Jakuck északi vidékén (oroszul, Szt.-Pétervár 1888).

3. *B., Friedrich Georg von*, német jogtudós, szül. Kievben 1802 márc. 13., megh. Wiesbadenben 1897 ápr. 9. 1831-ben dorpati egyetemi tanár, 1842. Reval város polgármestere, 1856. orosz császári irodai főhivatalnok lett, 1865. nyugalomba lépett. Számos művében és az általa kiadott folyóiratokban Livland, Esztland és Kurland jogtörténetére vetett fényt. Művei közül említendők: Das liv- u. esthländische Privatrecht (Dorpat 1838—39, 2 rész); Sammlung der Rechtsquellen Liv-, Esth- und Kurlands (u. o. 1842—46, 1. rész, 2. köt.); Das kurländische Privatrecht (u. o. 1851).

4. *B., Gustav von*, fiziológus, szül. Dorpatban 1844 jan. 19. Tanulmányait a lipcsei és strassburgi egyetemeken végezte. Utóbbi helyen a híres farmakológus Schmiedeberg vezetése alatt dolgozott. Előbb magántanár a lipcsei és dorpati egyetemeken, 1885-től a baseli egyetem fiziológus professzora. Munkái: Über d. Bedeutung des Kochsalzes u. das Verhalten d. Kalisalze im menschlichen Organismus (Dorpat 1873); Der Kali-, Natron- u. Chlorgehalt der Milch usw. (u. o. 1874); Zur quant. Analyse d. Blutes (Zeitsch. f. Biologie 1876); Die Ausrottung d. Geschlechtskrankheiten (Leipzig 1911), stb. Eléggé elterjedt tankönyvet is írt: Lehrb. des physiologischen u. path. Chemie címmel, mely igen szellemesen s jól összeállítva, de nem éppen kellő kritikával tárgyalja anyagát.

5. *B., Nikolaj*, orosz államférfiú, szül. Moszkvában 1823 nov. 24., megh. Szt.-Pétervárott 1895 jún. 16. Tanárkodott a njezsini liceumban, majd a kievi egyetemen; egyideig az ottani bank igazgatója volt. Sok értekezést írt a nemzetgazdaságról és statisztikáról, megírta a hitel elméletét, a rendőri jogot és lefordította Wagnernek az orosz papir-pénzről írt munkáját. 1882—87-ig pénzügyminiszer volt és fontos reformokat létesített; megszüntette a só- és fej-adót, a parasztok váltságdíját leszállította, megalapította a népbankokat, az adókat igazságosabban vetette ki, erősebben adóztatta meg a nyerészkedő vállalatokat. 1887. elfoglalta a miniszteri bizottság elnökségi tisztét, 1892 ápr. azonban e tisztről is lemondott.

6. *B., Rudolf*, német költő, szül. Köthenben 1836 márc. 27., megh. u. o. 1907 ápr. 5. mint titkos udvari tanácsos. Fő művei: Blumen (költemények 1854, B. *Rudolf* álnévvel); Der Herzog von Kurland (tragédia) 1871 és Tragödien (1875), öt darab: Nero, Alarich, Desiderata, Das Fest zu Bayonne és Klosterhanns, melyek a kereszténység hatását a népek politikai életére tárgyalják. Azután: Heimat und Fremde (költemények, 4. kiad. 1899); Camoëns (verses regény 1891); Burenlieder (1901). Ő írta a szöveget Nessler operájához: Der Trompeter von Säckingen (1884).

Bungener (ejtsd: bőnzsné), *Louis Félix*, francia teológiai író, szül. Marseilleben 1814 szept 29., megh. Genfben 1874 jún. 14. Előbb gimnáziumi igazgató volt, de 1848. megfosztották állásától. Ezentúl mint teológiai és történetíró működött. Szélesebb körben azok a művek tették ismertté, melyeket regényformában a protestantizmus védelmére írt, nevezetesen: Un sermon sous Louis XIV. (7. kiad. Paris 1881); Histoire du concile de Trente (2. kiad. 1854, 2 köt.); Trois sermons sous Louis XIV. (5. kiad. 1876); Voltaire et son temps (2. kiad. 1851, 2 köt.); Christ et le siècle (1856); Rome et la Bible (2. kiad. 1860); Calvin (2. kiad. 1863); Pape et concile au XIX. siècle (Paris 1870); Saint-Paul (u. o. 1867); Rome et le vrai (u. o. 1873) stb. Életrajzát megírta Gambier (Genf 1891).

Bungert, *August*, német zeneszerző, szül. Mülheimben 1846 márc. 14. Egy zongora-quartettel vonta magára a figyelmet, mellyel a firenzei quartett által kitűzött pályadíjat megnyerte. Attól kezdve karokat és nagyobb szabású instrumentális darabokat szerzett. Ilyenek: A salamancai diákok (víg opera 1884); Hutten és Sickingen (Op. 40., Berlin 1888); Meerlieder; Tasso (ouverture). Wagner Richard példájára hősmondát dolgozott fel kapcsolatos dalművekké: (I. Achilleus, II. Klytemnestra, III. Kirke, IV. Nausikaa, V. Odysseus hazatérése, VI. Odysseus halála). Erzsébet román királyné (Carmen Sylva) költeményeire is írt dalokat (Lieder einer Königin).

Bungo, régi magyar nőnév, mely valószinüleg a törökségtől került hozzánk, s megfelel az ujgur «munk», «munka», csagataj: «munk», kazáni tatár «mong» azaz munka, baj, szomoruság, bánat szóknak és a népies magyar Szomorú névnek. Nyilván ezzel függ össze a szintén nőnévnek előforduló *Bunguch* v. *Bunguz* is.

Bunias *L.*, *dombvirág* (növ.), a Cruciferae (Keresztesviráguak) család génusza, melynek 5 faja a Földközi-tenger vidékén és Ázsiában él. Egyéves v. évelő füvek. A *B. orientalis* L. húsos, leveles szárát és levélnyelét az oroszok és lengyelek főzeléknek eszik, néhol takarmánynak vetik. A *B. erucago* L. gyökerét és zöld részeit Görögországban eszik. Az utóbbiak és a mag hajdan az officinális semen et herba erucaginis-t szolgáltatták. Mindkét faj hazánkban is előfordul, de az utóbbi inkább csak a tengerparton.

Bunić, adók. Lika-Korbava horvátországi vmegye korenicai j.-ban, (1900) 1941 horvát-szerb lak., posta- és táviróhivatallal. B. soká a törökök kezében volt, kik itt erősséget építettek, melynek romjai még most is látszanak. 1553-ban Malkocs pasa török családokat telepített ki, de később gr. Herberstein, Károlyváros parancsnoka visszafoglalta B.-ot és a török telepítvényeseket elkergette. B. gyönyörű tölgyerdejét a XVIII. század közepe táján Laudon ültette, midőn itt százados volt.

Bunić Vučićević (ejtsd: vucsicsevics) *Miklós*, horvát író, szül. Raguzában a XVII. sz. kezdetén. Már korán oly nagy tudományt, érett itélőképességet és ügyességet mutatott, hogy a szenátus őt a legfontosabb ügyekkel bízta meg. Kétszer ment mint követ fontos küldetésben a portához. Midőn 1667. Raguza földrengés következtében elpusztult, B. megmentette a köztársaság fontosabb iratait és kincseit. Mikor későbben ismét nagy veszély fenyegette a köztársaságot IV. Mahmud szultán részéről, B. mint Raguza követe elment a nagyvezérhez, aki őt láncokba verette és Szilisztriában börtönbe záratta, ahol meghalt. Munkái: Praxis judiciaria iuxta stylum Curiae Ragusinae (1784); Descriptio Ragusanae ditionis (1708); Grad Dubrovnik vlastelom u trešnji (Ancona 1667, költemény a raguzai földrengésről) és több eddig még kiadatlan horvát költemény.

Buninto, l. *Bonin-szigetek.*

Bunium *L.* (növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza, melynek fajai Európában és Ázsiában honosak. Gumós növények, levelük finoman szabdalt, viráguk fehér. Számos faj gumója ehető, különösen a *B. bulbocastanum* L.-é, s pl. DNy.-i Németországban mint «földi gesztenye» ismeretes. Dél-Európában, különösen Romániában úgy sütve, mint főzve gesztenye gyanánt fogyasztják. Magvait úgy használják, mint a köményt, leveleit pedig mint a petrezselymet. A *B. ferulaceum* Sm. gumóját a Balkánon eszik, a török *topaná*-nak hivja.

Bunker (tenger.), tengeri kereskedelmi hajókon a hajtógép üzeméhez szükséges szénkészletnek elhelyezésére szolgáló tár.

Bunker-Hill (ejtsd: bönker), domb Massachusetts északamerikai államban, Charlestown város határában; itt vívták 1775 jún. 17. az amerikai szabadságharc első csatáját. 1843-ban a csata emlékére 70 m. magas obeliszket állítottak föl. Számos helység viseli az Egyesült-Államokban a B. nevet.

Bunkó. Egyik végén vastagodó vagy görcsös (bütykös) bot; az első támadó fegyver, amelyet az ősember használt s amelynek módosításaiból — amint azt különösen az óceániai benszülötteknél talált fa-, kő- és csontfegyverek mutatják — keletkezett a buzogány, az egy- és a kétélü kard. — B. az ágyutörlő egyik végén levő, hengeralaku, a törlő rúdjánál vastagabb része. — Bunkoló, l. *Sulyok.*

Bunkó, neves cigány muzsikus család, a palócság minden városában híres volt (Eger, Losoncz, Balassagyarmat). Egyik tagja már a 30-as években Pestre származott s csakhamar megkedvelték; rokona, *B. Ferenc*, az 50-es és 60-as években egyike volt Pest híres négy cigányprímásának (Patikárus, Kecskeméti, Rácz). Komponált is csárdásokat, de főkép a régi magyar hallgatók és táncnóták előadásában remekelt. Megh. 1889-ben, fia *B. Gyula* pedig 1897-ben. Külföldön él *Miklós* fia és Szatmárban rokonának, *Vincé-nek* utódai.

Bunkós, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 364 tót lak., u. p. és u. t. Szobráncz.

Bunsen, 1. *Christian Karl Josias*, báró, német diplomata és tudós, szül. Korbachban (Waldeck) 1791 aug. 25., megh. Bonnban 1860. nov. 28. 1816. Párisban a perzsa és arab nyelveket tanulmányozta, majd Rómába ment, ahol a dúsgazdag Waddington Fannit vette nőül. 1818. követségi titkárrá nevezték ki Rómába. III. Frigyes Vilmos porosz király római utazása alkalmával nagyon megkedvelte és 1824. a követség vezetésével bízta meg; 1827. pedig meghatalmazott miniszterré nevezte ki a pápai udvarhoz. Ez időben működött közre a Beschreibung der Stadt Rom (1830—43, 3 köt.) munka megirásában, 1843-ban pedig megjelent Die Basiliken des christlichen Rom c. díszmunkája (új kiad. 1864; francia kiad. Ramiertől 1873). Midőn 1837. a kúria és Poroszország között viszály támadt, B. emlékiratban (Denkschrift über die katholischen Angelegenheiten in den westlichen Provinzen Preussens) megokolta a kölni érsek (Droste zu Vischering) elfogatását, amiért a pápánál kegyvesztes lett. 1839—41-ig berni, 1842—54-ig pedig londoni követ volt. 1845-ben a Die Kirche der Zukunft c. műben túlbuzgó lutheránus támadóival szemben a külső ájtatoskodást és rideg formalizmust elítélte. A schleswig-holsteini nép érdekében, mely képviselőjének választotta a német parlamentbe, memorandumot nyujtott át Palmerstonnak (Memoir on the constitutional rights of the duchies of Schleswig and Holstein). IV. Frigyes Vilmos megbízásából aláirta az 1852 máj. 8. kelt londoni jegyzőkönyvet. A krimi háború idején a király környezetében működő orosz párt keresztülvitte B. visszahivatását (1854 június). B. ekkor Heidelbergbe vonult és itt írta Gott in der Geschichte, oder der Fortschritt des Glaubens an die sittliche Weltordnung (1857—58, 3 kötet) c. vallásos művét. Régészeti és teológiai művei kö-

zül megemlítendők: Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte (Hamburg-Gotha 1845—87, 5 köt.); Hippolytus und seine Zeit (Leipzig 1853, 2 kötet, melyből bővebb angol kiadás is megjelent); Ignatius von Antiochien u. seine Zeit (Hamburg 1847); Die drei echten und die vier unechten Briefe des Ignatius von Antiochien (1847); Bibelwerk für die Gemeinde (Leipzig 1858—69, 9 köt.). B.-nek IV. Frigyes Vilmossal való levelezését *Ranke* adta ki (Leipzig 1873); római bíbornokokkal és más főpapokkal folytatott levelezését pedig *Reusch* (1897). Életrajzát özvegye írta meg angolul; németre *Nippold* ford. B. aus seinen Briefen und nach eignen Erinnerungen geschildert (Leipzig 1868—1871, 3 kötet). V. ö. *Baehring*, B., Ein Lebensbild eines deutsch-christl. Staatsmannes (1892); *Hare*, Freifrau von B., ein Lebensbild aus ihren Briefen; németül Tharautól (6 kiad., Gotha 1890). 1891-ben szülővárosában szobrot állítottak B.-nek.

2. *B., Ernst*, B. Christian Karl fia, teológiai író, szül. 1819., megh. Londonban 1903 máj. 14. Előbb porosz százados volt, azután Angliába költözött s kiválólag vallástörténeti tanulmányokkal foglalkozott. Művei: Die Einheit der Religionen im Zusammenhang mit den Völkerwanderungen der Urzeit und der Geheimlehre (Berlin 1870, 2 köt.); The chronology of the Bible connected with contemporaneous events in the history of Babylonians, Assyrians and Egyptians (London 1874; németül Berlin 1876); Das Symbol des Kreuzes bei allen Nationen (1876); Die Plejaden und der Thierkreis (1879); Die Überlieferung (1889, 2 köt.) és: Die Reconstruction der kirchl. Autorität (1892); Islam (London 1889). Németre fordított továbbá egy névtelenül megjelent angol művet: William Penn, oder die Zustände Englands (Leipzig 1854).

3. *B., Robert Wilhelm*, német kémikus és fizikus, szül. Göttingenben 1811 márc. 31., megh. Heidelbergben 1899 aug. 16. Tanulmányait szülővárosában, Párisban, Berlinben és Bécsben végezte. A göttingeni egyetemen 1833. dócens, 1836. Kasszelben a kémia tanára, 1851. boroszlói, 1852—89-ig heidelbergi tanár, 1889. nyugalomba vonult. A M. Tud. Akadémia 1858. külső tagjának választotta. Félszázadon át kiváló eredménnyel buvárkodott a kémia és fizika terén s igen nagy számú fontos felfedezéssel gazdagította a tudományt. Buvárlatait az anorganikus kémia körébe vágókkal kezdte meg, azután az arzénszénvegyületeket tanulmányozta. Az analitikai és mineralogiai kémia nagyon sokat köszön neki. Az arzéntrioxid hathatós ellenszeréül kisérletei alapján a ferrihidroxidot ajánlotta. Behatóan foglalkozott a gázok analizisével és kitünő módszereket állapított meg, melyeket széltében használnak. A gázok sűrűségének és folyadékokban való oldhatóságának meghatározására készülékeket szerkesztett. A B. szerkesztette jégkaloriméter igen fontos adatokat szolgáltat. Megállapította a gázoknak vízben és borszeszben való oldhatóságait. A gázok diffuzióját és az élégésükkor fellépő tüneményeket is tanulmányozta. Az alkali földfémeket elektrolizis útján állította elő. A magnéziumot ő állította elő először nagyobb mennyiségben és az elégésekor fellépő erős fényképződésre ő hívta fel a figyelmet; azért használják a magnéziumot bizonyos esetekben világító szerül. Korszakalkotó felfedezése a *spektrálanalizis* v. *színképelemezés* (Kirchhof társaságában 1860), mely felfedezése nevét örök időkre halhatatlanná tette. E módszerrel fedezte fel a *rubidium* és *cézium* ritka elemeket a *dürkheimi* ásványos vízben. Számos igen célszerű készüléket szerkesztett, melyek nagyon elterjedtek (B.-féle elem, B.-féle gázlámpa). A geológia terén is nagy érdemeket szerzett. Hosszabb időt töltött Izlandon, ahol a gejzireket tanulmányozta. A kőzetelemzési módszereket sok tekintetben megjavította és az izlandi vulkáni (bazaltos) kőzetekből számos elemzést készített. Rendkívül nagyszámú dolgozatait összegyüjtve 1904. 3 kötetben B. Gesammelte Abhandlungen címen adták ki. Nevezetesebb értekezései: Enumeratio ac descriptio hygrometrum (Göttingen 1830); Das Eisenoxydhydrat, ein Gegengift des weissen Arseniks oder der arsenigen Säure (Berthold társaságában, u. o. 1834, II. kiad. 1837); Schreiben an Berzelius über die Reise nach Island (Marburg 1846); Gasometrische Methoden (Braunschweig 1857, II. kiadás 1877); Chemische Analyse durch Spektralbeobachtungen (Wien 1861); Anleitung zur Analyse der Aschen und Mineralwässer (Heidelberg 1884. Magyarra lefordította *K. Karlovszky Géza*, Utmutatás az ásványvizek elemzéséhez, Budapest 1888); Flammenreactionen (Heidelberg 1880). Sok nagynevű ember az ő tanítványa. Igy hazai tudósaink közül: Eötvös Lóránt báró, Lengyel Béla, Than Károly és Ilosvay Lajos. A M. T. Akadémiában emlékbeszédet Than Károly mondott róla. V. ö. *Ilosvay* Lajos, B. Róbert Vilmos (Budapest 1899).

Bunsen-féle elem, l. *Galvánelem*.

Bunsen-féle fénymérő, l. *Fotométer*.

Bunsenin (ásv.), l. *Krennerit*.

Bunsenit (ásv.), nikkeloxid (NiO), oktaéderekben, zöld, üvegfényű. Szászországban, Johanngeorgenstadtban fordul elő.

Bunyan (ejtsd: banjen), *John*, angol vallásos író, szül. Elstowban 1628 nov. 28., megh. Londonban 1688 aug. 31. Ifjúkori léha élete után rajongó vallásosságba merült; 1655. belépett a baptisták közé s vándorprédikátor lett. Pártállásáért börtönbe került s itt írta 12 év alatt The pilgrim's progress etc. (A zarándok útja, London 1678) híres művét, mely angolul megszámlálhatatlan sok kiadást ért és igen sok idegen nyelvre is lefordíttatott. A biblián kívül talán egyetlen egy munka sem ért annyi kiadást, mint ez. Magyar fordítások: Keresztyén utazás a boldog örökké valóságra stb., írattatott angliai nyelven ... Mostan pedig annak német nyelvre való fordításából, magyarra fordíttatott Szigeti Sámuel és Tordai Sámuel által (2 könyv Kolozsvárott 1777—78. Nyom. a ref. koll. bet.). Most másodszor kiadattatott 2 könyv (Kolozsvárott 1782. A ref. kollégium bet. Kaprontzai Ádám által); A zarándok útja. Angolból B. L. (Pest 1867; 1892; 1898).

Bunyaszegszárd, kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, (1910) 250 magyar lak.; u. p. és u. t. Birkis.

Bunyevácok, hazai délszláv népfaj, mely főleg Bács-Bodrog vmegyét a magyarokkal vegyesen lakja. A nevet némelyek a *bunyák* és *bunyistár* szókból magyarázzák, ami *söpredék-népet* jelent, mások, kiindulva e népfaj hagyományából, úgy magyarázzák, hogy *Bunától származó*, azaz a hercegovinai Buna, a Narenta baloldali mellékfolyója mentéről való eredetileg dalmata nép. 1683 táján jött nagy részük Dél-Magyarországba, hol még sokszor kellett védekezniök a törökök ellen. Magyarországnak mindig leghívebb lakói közé tartoztak, kik magyar hazafiságukkal — példa rá 1848—49 — mindig büszkélkedtek. Számuk jelenleg körülb. 80,000-re rúg a csongrád-, torontál- s pestvármegyeiekkel együtt. A B. magasak, erősen kifejlett testalkatuak; arcuk éles metszésü, kifejezésteljes; nőknél igen gyakori a tojásdad halovány arc. A legények arcbőre jóval sötétebb. Hajuk és szemöldökük igen dús, barna, erősen a sötétbe játszó. A férfiak szakállukat borotválják, de bajuszuk kifejlett, lecsüngő. Szembogaruk nagy, legtöbbnyire sötétbarna; fogazatuk erős, fehér. Jellemvonásaik: nagy vallásosság, büszke magatartás, becsületesség, nagy vendégszeretet s az ezzel járó rendkivüli borivás, melyről különösen a bácskaiak országosan híresek. A legtöbb szokásuk — kis eltéréssel — a gör. kel. szerbekével egyezik. A férfiak egyszerű, többnyire magyaros szabású, sötétkék kelméjü ruhát vagy igen széles, hófehér gatyát és inget, a legények selyem- v. bársony-mellényt, tov. kerek kalapot s csizmát hordanak; a leányok pazar fényt űznek az öltözködésben. A finom, ezüstkapcsos mellényke által leszorított karcsú testüket a sok széles szoknya még jobban szembe tünteti. A B. bútorzata szerény. Foglalkozásra nézve a B. földmívelők. A nők kézi munkáikban nagy ügyességet tanusítanak. Minthogy munkás és kissé fukar nép, jómóduak, sőt igen gazdag ember is akad köztük.

A B. a szerb-horvát nyelvet beszélik, még pedig amannak «stokáv», emennek «ikáv» nyelvjárását. Némely részen az «ekáv», de még inkább a «jekáv» dialektusok járják és a magyar nyelv hatása igen nagy. Népköltészetükből a nemrég még kedvelt hősköltemények kivesztek, de lirai és meseköltészetük még gazdag. Saját nyelvjárásukon csak az utóbbi évtizedben kezdtek írni *Antunovich* János címz. püspök buzdítására, ki történetüket is először igyekezett megvilágítani. V. ö. *Iványi* István, *Szabadka története* (2. köt. 1886—92) és az Etnographia számos közleménye. L. még *Sokác.*

Bunyila (most *Bonyola)*, kisk. Hunyad vm. hunyadi j.-ban, (1910) 400 oláh lak.; u. p. Gyalár, u. t. Vajdahunyad.

Bunyita, kisk. Sáros vm. alsótárczai j.-ban, (1910) 138 tót lak.; u. p. Keczerpeklén, u. t. Ránkfüred.

Bunyitay *Vince*, történész, nagyváradi apátkanonok, szül. Sátoraljaújhelyen 1837 jan. 11.; bélfenyéri plébános, majd n.-váradi püspöki könyvtárnok, 1884 óta a M. Tud. Akadémia levelező tagja. Különösen az egyháztörténet és műemlékek kutatása terén fejtett ki figyelemre méltó tevékenységet. Főbb munkái: *Régi képek* (Pest 1868—69. Két rész); *Ismeretlen apátságok* (Esztergom 1880); *Az Egyedi apátság története* (Nagy-Várad 1880); *A váradi püspökség története* (u. o. 1883—1884, 3 köt.); *A mai Nagyvárad megalapítása* (Budapest 1885); *Szilágymegye középkori műemlékei* (u. o. 1887); *Bihar vármegye oláhjai és a vallásunió* (Értekezések a történeti tudományok köréből, u. o. 1892); *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* (Szerkesztették B. V., Rapaics R., Karácsonyi J., I. k. 1520—1529, u. o. 1902) stb.

Bunzengroschen, l. *Bedemund.*

Bunzlau, 1. járási székhely Liegnitz porosz kerületben, a Bober jobbpartján, (1910) 16,131 lak., jelentékeny kerámikus, üveg-, vas- és faiparral, fürészmalmokkal, fehérnemű-, drótszövet-, malátagyárral, gimnáziummal, tanítóképzőintézettel, keramikai szakiskolával, elmebetegkórházzal. A vásártéren Kutuszov orosz tábornok emlékét hirdető vas obeliszk áll. A Boberen hatalmas vasúti híd vezet át. B. Opitz német költő születéshelye, kinek emlékszobra a gimnázium előtt látható. Mellette van a Gnadenberg nevű herrnhuterkolónia. — 2. *B.*, l. *Jungbunzlau.*

Bunzlaui edény (*Bunzlauer Braungeschirr).* Barnaszínű, ólomtól mentes főzőedény, melyet annyira égetnek, hogy az agyag kemény, kőanyagszerü lesz. A B.-t tűzálló agyagból készítik, de mivel a keményre égetett edény főzéskor könnyen reped, még homokot vagy finom chamottot kevernek hozzá, miáltal az edény a gyors hőfokváltozásokat jobban kibirja. A B. előnye, hogy ólommentes máza a kémiai szerek oldó hatásának ellentáll, de csak takaréktüzhelyen használható, mert szabad tüznél könnyebben reped, mint a közönséges fazekasárú.

Buochs, falu Unterwalden svájci kantonban, a Vierwaldstätti-tó D.-i partján (amiért a tó ezen részét B.-i tónak is hívják), (1910) 1570 lak., selyemfonóval és parkettgyárral. B., valamint a $4^1/_2$ km.-re fekvő Beckenried látogatott klimatikus gyógyhely.

Buol-Schauenstein, *Karl Ferdinand*, gróf, osztrák miniszter, szül. 1797 máj. 17., megh. Bécsben 1865 okt. 28. Több helyütt mint követ működött, így 1848. Pétervárott, hol a magyar szabadságharc idejében nagy befolyást gyakorolt. Schwarzenberg halála után 1852. a külügy és a császári ház minisztere, valamint a minisztertanács elnöke lett. Ez állásában, mint *Friedjung* kiderítette (Der Krimkrieg und die österreichische Politik), kétszínű politikájával és nevezetesen a hadsereg elhamarkodott mozgósításával a végsőig sértette Oroszországot, a többi nagyhatalom bizalmát pedig eljátszotta, úgy hogy elvégre Ausztria teljesen elszigetelten állott. Az 1859-iki katasztrófának B. az értelmi szerzője.

Buon, olasz művész-család, l. *Buono.*

Buonaccorsi, *Pietro*, olasz festő, l. *Vaga.*

Buonaparte, l. *Bonaparte.*

Buonarroti, 1. *Filippo*, a francia forradalom lelkes híve, szül. Pisában 1761 nov. 11., megh. Párisban 1837 szept. 15. Hazájában nagy hévvel terjesztette Rousseau eszméit, 1787. pedig ellenzéki lapot indított, mely miatt száműzték, mire Korzikára távozott, hol a L'ami de la liberté Italienne c. lapnak vetette meg az alapját. Következetesen a francia-olasz szövetség megköté-

sén buzgólkodott. Robespierre bukása után elfogták, de csakhamar szabadon bocsátották. Nemsokára az 1793-iki alkotmány visszaállítása végett Babeuffel összeesküvést szőtt, melynek felfedezése után életfogytiglan száműzték, de I. Napoleon, mint ártatlan politikai rajongót, keleti Franciaország egy kis városába rendőri felügyelet alá helyezte. B. később Brüsszelbe költözött s itt írta Conspiration de Babeuf (Bruxelles 1828) c. könyvét. 1830-ban visszatért Párisba. V. ö. *Catania* Romano, F. B. (2. kiad. Palermo 1902); *Robiquet* Paul, B. et la Secte des Égaux (Paris 1910).

2. *B., Michelangelo,* festő és szobrász, l. *Michelangelo.*

3. *B., Michelangelo,* az ifjabbik, másodunokaöccse az ilyen nevű nagy szobrásznak, olasz író, szül. Firenzében 1568 nov. 1., megh. u. o. 1646 jan. 11. Tekintélyes és vagyonos polgár volt, aki nagy anyagi áldozatokkal értékes képtárt alapított és tevékeny részt vett a Crusca-akadémia működésében. Irt verseket, néhány szónoklatot, néhány csevegést különböző tárgyakról és a La Tancia és La Fiera c. szindarabokat. Az utóbbiban a költő egy vásár százféle alakját és eseményét iparkodott szinpadra hozni, de csak érdektelen, szétfolyó szerkezetű művet alkotott; a Tancia ellenben igazi eleven és kerek népszinmű, olyan, amilyenné a XIX. sz.-ban a magyar népszinmű fejlődött; még dalok és táncok is vannak benne. B.-nak az az irodalomtörténeti jelentősége, hogy ő adta ki 1623. Firenzében apja nagybátyjának, a hasonló nevű nagy szobrásznak szerelmi és vallásos költeményeit, szonettjeit, madrigáljait. B. munkatársa volt a Crusca-szótár első kiadásának is. Műveinek legújabb kiadása Firenzében jelent meg.

Buoncompagni (ejtsd: buonkompánnyi, *Boncompagni),* 1. *Baldassare* herceg, olasz tudós, szül. Rómában 1821 máj. 10., megh. 1894 ápr. 13. Matematikai és fizikai tanulmányokkal foglalkozva, magának világhírű matematikai könyvtárt gyüjtött; saját nyomdája is volt. Mint tudós főleg a matematika történetének kutatásával tünt ki, különösen Bonatti (Róma 1851), cremonai Gherardo (u. o. 1851) és Leonardo Pisano (u. o. 1854) életrajzaival. Ő adta ki havi füzetekben a Bolletino delle scienze matematiche e fisiche folyóiratot (1868—87), melyet a Repertorio di scienze etc. 4 évfolyama előzött meg. Érdemeiért 1847. a Nuovi Lincei akadémia tagja lett, melynek utóbb könyvtárnoka is volt.

2. *B., Carlo,* l. *Boncompagni.*

Buondelmonte *János.* Egyike azoknak az idegen főpapoknak, kikkel Zsigmond király, miután a főpapi kinevezés jogát kezére kerítette (1403), hazánk székesegyházait elárasztotta (Bullások). A firenzei előkelő B. (de Buondelmontibus) v. Montebonis-családból származott, 1424—31-ig a kalocsai érsek helytartója, 1431—1447. kalocsai érsek volt.

Buonfigli, *Benedetto,* l. *Bonfigli.*

Buoninsegna, olasz festő, l. *Duccio di Buoninsegna.*

Buono v. *Buon (Bon),* kb. 1430—1530 közt Velencében működött olasz építész- és szobrászcsalád. *Giovanni* B. (1376 körül—1445 körül) és fia *Bartolommeo* (1410 körül—1470 körül) csúcsíves modorban dolgoztak; együttes főművük a Dogepalotának 1438—43 közt épített Porta della Carta nevű kapuja és a Szt. Márk templom Mascoli-kápolnája (1430). Bartolommeo fia, az *ifj. Bartolommeo* (1450 körül—1529-ig) már a renaissance követője volt, szintén Velencében működött; 1517 a Scuola di San Roccot kezdte építeni, befejezte a Procurazie Vecchiet s 1511—14-ig újjáépítette a Campanilének villámtól sujtott felső emeletét.

Buononcini *(Bononcini,* ejtsd: —csini), a XVII—XVIII. sz.-ban nevezetes zenészcsalád. *B., Giovanni Maria,* szül. Modenában 1640., hol II. Ferenc hg. zenekarában játszott, míg templomi karnagy nem lett Bolognában; megh. 1678 nov. 19. 1673-ban kiadott Musica prattica c. zeneszerzéstanáért nagy volt a tekintélye. Számos a kamarazeneműve, énekre is. Fiai: *B., Marco Antonio,* szül. Modenában 1675., bécsi, majd római, végül modenai udv. zenész, megh. 1725. Roppant sikert aratott (Velence 1706) Királynak hitt királynő c., csekélyebbet Camilla c. operája. *B., Giovanni Battista,* gordonkás és zeneszerző, szül. Modenában 1672. Atyja, majd Colonna tanította; korán jelentek meg művei. Bécsben I. Lipót zenekarában játszott; 1720. Londonba hívták az olasz operához. Itt kedvelték, de szégyennel kellett távoznia, miután kiderült róla, hogy egy Lottiféle madrigált eltulajdonított. Párison át Bécsbe ment, itt az aacheni béke ünneplésére 1748. dalművet írt; azóta csak azt tudhatni felőle, hogy Velencébe ment. Nagysikerű operái (Polifemo, Berlin 1703) mellett kántátéi, motettje, vonóshangszerekre szonátái maradtak.

Buontalenti, *Bernardo (delle Girandole),* ol. festő és építész, szül. Firenzében 1536., megh. 1608 jún. 6. Eleinte festészettel, utóbb Vasari vezetése alatt főleg építészettel, azonkívül szobrászattal is foglalkozott és különösen Francesco és Ferdinando nagyhercegek szolgálatában nagy tevékenységet fejtett ki. Művei közül, melyek némelyike erősen barok szellemű, a következők emelendők ki: Firenzében a St. Maria Nuova kórház homlokzati csarnoka, a Palazzo non finito, a Pal. Riccardi némely részei, stb. Sienában a Palazzo Reale. B. fejezte be a Vasaritól megkezdett Uffizi palotát Firenzében és ő volt a híres Boboli-kert egyik tervezője. B. mint mérnök és várépítő is működött.

Buonvicino, *Alessandro,* olasz festő, l. *Moretto da Brescia.*

Buphaga (állat), a seregélyfélék *(Sturnidea)* családjába tartozó madárnem, mely főleg csőrének és lábának alkotásában és életmódjában különbözik a többi seregélyektől. Csőre erős, töve széles, orma kissé lelapított, hegye felé domborúló; lábai hosszú ujjuak, csüdje rövid, karmai élesek. Szárnya hosszú, ékalakú farka szintén hosszú és széles. Az idetartozó 2 faj közül a piroscsőrű nyűvágó *(B. erythrorhyncha* L.) a gyakoribb; 21 cm. hosszú, 33 cm. széles, szárnya 11, farka 9 cm. hosszú; felül olajbarna, alul világos fakó rozsdássárga, evezőtollai sötétbarnák, csőre vörös. 6—8 darabból álló társaságokban az ele-

fántok, orrszarvuak közelében él és a bőrükön élő nyüveket szedi össze s azokkal táplálkozik.

Buphonia, régi görög ünnep Athénben, l. *Diipolia*.

Buphthalmum *L.*, *ökörszem* (növ.), a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza. melynek 7 faja Európában és Nyugat-Ázsiában él. Évelő növények. A *B. salicifolium* L. Közép-Európa, hazánkban pedig különösen az ÉNy.-i

Buphthalmum speciosum Schreb. (Telekia speciosa Baumg.) virágzata és leveles szára.

felvidék mészkőhegyein nő. Virágai sárgák. *B. speciosum* Schreb. *(Telekia speciosa* Baumg.) Csehországtól a Kaukázusig a Balkánon és Kis-Ázsiában nő. Hazánk erdős vidékeinek délkeleten jellemző, szép, nagy levelű, sárgavirágú növénye. Kertekbe is ültetik.

Buphthalmus *(hydrophthalmus)* a szemteke olyan megnagyobbodása, illetőleg kitágulása, amely rendszerint világrahozott érhártyabetegség következtében a gyermekkorban keletkezik. A baj gyakran vakságra vezet és nehezen gyógyítható.

Bupleurum (növ.), l. *Buvákfű*.

Buprestidae (állat), a rovarok *(Insecta)* osztályába, a bogarak *(Coleoptera)* rendjébe tartozó bogárcsalád. L. *Díszbogarak*.

Buquoy *(Bucquoi, Bouquoy*, ejtsd: bükoá, ill. bukoá), 1. *Georg August de Longueval, Vaux báró, B gróf*, német fizikus és kémikus, szül. Brüsszelben 1781 szept. 7., megh. Prágában 1851 ápr. 19. Nagybátyjától 1803. nagy vagyont örökölt. Beutazta Dél-Európát s visszatérte után a tudományoknak és az üveggyártásnak szentelte magát. A legszebb kristályüveg és színes üveg cseh gyáraiban készült és ugyanott készül az általa föltalált *hialit* is. Vejével, Deym gróffal, részt vett az 1848 júniusi fölkelésben, amiért a bécsi kormány a hradsini várba záratta. Júliusban azonban kiszabadult, de Prágát el kellett hagynia, mire Rothenhaus várába vonult vissza. Számos természettudományi, filozófiai és nemzetgazdaságtani művet írt.

2. *Karl Bonaventura de Longueval, Vaux báró, B. gróf*, a császári hadak kiváló vezére a 30 éves háború korában, szül. Arrasban 1571., elesett Érsekújvár előtt 1621 jul. 10. 1618-ban mint a császári hadseregek fővezére a felkelt csehek ellen vonult, s elfoglalta Budweist. 1619-ben pedig megverte Mansfeldet Netolitz mellett. Midőn híre járt, hogy Bethlen Gábor (1619) felkelt és É.-Magyarországon át Bécsnek siet, B. Lundenburg vidékén Dampierre-rel egyesült és megakadályozta a floridsdorfi hídfőig előnyomult Bethlent abban, hogy a Dunán hidat verjen, de azt nem tudta megakadályozni, hogy Bethlen alvezére, Rhédei, kopjás lovasaival Hainburgnál ne keljen át a Dunán, aki azután Köpcsény mellett B. előhadát széjjelverte. Bethlen és B. között azonban nem került a dolog nyilt csatára, mert Homonnay betörésének hírére Bethlen visszavezette hadait és fegyverszünetet kötött a császárral (1620 febr.). 1621 elején B. elbocsáttatását kérte II. Ferdinándtól, aki őt a gratzeni, rosenbergi és több más elkobzott cseh birtokkal ajándékozta meg. Azonban még ugyanazon év tavaszán B. ismét a sereg élére állva, a pozsonyi vár megvétele után Nagyszombat, majd Érsekújvár alá vonult, melynek ostroma közben Horváth István kopjás lovasai júl. 10. elfogták és nehogy megszökjék, megölték. V. ö. *Weyhe-Eimke*, Karl Bonaventura, Graf v. B. (Wien 1876); *Olchváry*, Bethlen Gábor első hadjárata (Hadtörténelmi Közlemények 1890).

Bura, régi görög város Achája peloponnézusi tartományban. Kr. e. 373. Helike szomszéd várossal együtt földindulás következtében romba dőlt, de nemsokára felépült.

Buraët, l. *Burjét*.

Buráltunguz, néptörzs, l. *Birár*.

Burán v. *burján*, Oroszország pusztáin és Szibéria tundráin dühöngő vihar. A lakosok a nyári B.-t a télitől megkülönböztetik; az elsőt rekkenő hőség és a napot elsötétítő porfellegek jellemzik, a por ilyenkor még zárt ajtókon és ablakokon is behatol az emberi lakásokba; a téli B. veszedelmesebb, mert dermesztő hóvihar, mely a szabadban való tartózkodást és tájékozódást lehetetlenné teszi. Évenként emberben és állatban sok kárt okoz. Az északszibériai tundrákon *purga* a neve.

Buranello, olasz zeneszerző, l. *Galuppi*.

Burano, város Velence olasz tartományban, Velencétől 8 km.-re, a lagunák közt egy szigeten, (1900) 8169 lak., akik közt a férfiak halászattal, az asszonyok csipkekészítéssel foglalkoznak. Plébániatemplomában értékes festmények vannak.

Buratit (ásv.), bázisos réz-cinkkarbonát, rendesen egy kevés mészoxid is van benne; rokon az aurikalcit-tal. Rostos, tűs halmazokban, zöld színű. Nálunk Rézbányán, Moraviczán és Moldován találták, azonkívül ismeretes az Uralból

(Loktevszk), Franciaországból (Chessy), Toscanából (Volterra) és a Vogézekből (Framont). Delesse nevezte el (1847) Burat után.

Burattini (ol.), a bábjáték alakjainak neve, l. *Bábszinház.*

Burbage (ejtsd: barbedzs), *Richard,* Garrick előtt az angolok legnagyobb szinésze, Shakespeare barátja és a nagy shakespearei szerepek kreálója, szül. 1566. Warwickshireben, megh. 1619. A kortársak nem győzik őt eléggé magasztalni. Ben Jonson híres drámaíró és kritikus szerint Roscius ékesszólását párosította Aesop komolyságával. Legkiválóbb szerepe volt III. Richard. B. nemcsak mint szinész, hanem mint festő és rajzoló is kiváló volt. Társtulajdonosa volt a Globe és Blackfriars-szinháznak s nagy vagyont szerzett.

Burbank, *Luther,* amerikai növénytermesztő, szül. 1849. Lancasterben (Massachusetts államban), kinek a haszonnövények terén létesítendő új változatok vagy fajvegyülékek képezték főtörekvését. Különösen három alkotása alapította meg világraszóló hírnevét: 1. a B.-burgonya; 2. a tüskétlen takarmány-kaktusz; 3. a csonthéjnélküli B.-szilva. Nagyhorderejű termesztési irányainak méltánylásaképen *Carnegie* 50,000 K.-t bocsátott rendelkezésére kisérleteinek anyagi támogatására.

Burchard-Bélaváry *Konrád,* a főrendiház tagja, a Pesti Hengermalom-társaság volt igazgatója, később elnöke, szül. Eperjesen 1837 márc. 23. A kollégium elvégzése után kereskedelmi pályára lépett. Több évi külföldi útról hazatérvén, a gr. Széchenyi István alapította Pesti Hengermalom szolgálatába lépett, ahol szakértelme és szorgalma által nemsokára igazgatóvá emelkedett. Kiváló érdemeket szerzett a magyar malomipar fejlesztésében és a magyar lisztkivitel megteremtésében. Ő alkotta meg az Országos magyar malomegyesületet is, melynek fennállásáig elnöke volt. Az 1885-iki országos kiállítás malomipari szakosztályáról terjedelmes jelentést adott ki könyvalakban. A főrendiház ujjászervezésekor a legelső kinevezett öt tag közt, mint a nagyipar képviselőjét, a király őt is e méltóságra emelte.

Burchard dekrétuma, Burchard wormsi püspöknek (megh. 1025.) nagy egyházjogi forrásgyüjteménye, amelyet Collectarium Burchardi és Magnum Decretorum volumennek is neveznek. A gyüjteményt Burchard 1012 és 1022 között készítette a wormsi prépostnak, Brunichonak kezdeményezésére, a munkában segítette Gembloursi Olbert. A gyüjtemény rendeltetése az volt, hogy az egyházmegye papságának és a papi jelöltéknek az egyházfegyelem kérdéseiben útmutatásul szolgáljon.

Burchardt, *Hermann,* német keleti utazó, szül. 1857. Berlinben, meggyilkolták 1909. Jemen arábiai tartományban, Taisz közelében. Kereskedő volt és már akkor sokfelé utazott; szüleinek halála után felhagyott a kereskedéssel s kizárólag utazásra adta magát, bejárta és tanulmányozta Egyiptomot, Tuniszt, Marokkót, majd Indiába, innen Ausztráliába ment. Hosszabb ideig élt Damaszkuszban, ahol teljesen beleélte magát a török-arab népéletbe. 1903-ban járta be először Jement s útjáról beszámolt a berlini Gesellschaft für Erdkunde folyóiratában; nagyszámú keleti fényképekből álló gyüjteménye a berlini keleti szemináriumba került.

Burchiello (ejtsd: burkiello), *Domenico,* érdemét meghaladó módon híressé vált olasz népköltő, szül. 1390 táján, megh. Rómában 1448. Foglalkozására nézve borbély volt; furcsa, gyakran trágár és néha érthetetlenül bizarr verseivel a maga korában nagyon emlegetetté tette nevét, sőt írásmodorának *(stile burchiellesco)* számos utánzója is akadt. V. ö. *Mazzi,* Il Burchiello (Bologna, Romagnoli).

Burckhard, *Max,* osztrák író, jogtudós és szinházigazgató, szül. Korneuburgban 1854 júl. 14. Eleinte a hivatalnoki pályán működött, mígnem 1890. a Burgszinház titkára, s utóbb annak igazgatója lett. 1897-ben váratlanul elbocsátották és a közigazgatási törvényszék tagjává nevezték ki. Munkái: System des österr. Privatrechts (3 köt., Wien 1883—89), melyben B. megkisérli Darwin teoriáját a morál és a jog terére alkalmazni és mind a kettőt természetes fejlődés eredményeként feltüntetni. Továbbá: Zur Reform der juristischen Studien (1887); Gesetze und Verordnungen in Kultussachen (1887, 2. köt., 3. kiad. 1895); Volksschulgesetz (2. köt., 2. kiad. 1893); Leitfaden der Verfassungs-Urkunde der österr.-ungar. Monarchie (2. kiad. 1893); Ästhetik und Socialwissenschaft (1895); Das Recht des Schauspielers (1896); Das Lied vom Tannhäuser (romantikus költemény, 1888). Írt azonfelül több, szatirikus vonatkozásokkal átszőtt szinművet, mint Die Bürgermeisterwahl (1898), melyben az osztrák közigazgatás ferdeségeit gúnyolja. Szellemesek kisebb dolgozatai: Quer durch das Leben (50 cikk, 1907). Utolsó művei: Im Paradies (szinmű 1906); Die verflixten Frauenzimmer (vígjáték 1909); Die Insel der Seligen (regény 1908); Trinacria (regény 1910).

Burckhardt, 1. *Heinrich,* erdőgazda, szül. 1811 febr. 26. Adelebsenben, megh. mint porosz főerdőmester 1879 dec. 14. Hannoverben. Szerkesztette az Aus dem Walde c. erdészeti folyóiratot (1865-től). Legjelesebb műve Säen u. Pflanzen címen jelent meg (Hannover 1855, 6 kiad. Trier 1892), s egyike a legkiválóbb erdőműveléstani munkáknak. Számos más erdészeti művet is írt.

2. *B., Jakob,* svájci tudós, szül. Baselben 1818 máj. 25., megh. 1897 aug. 8. A baseli egyetemen a történet és művészettörténet tanára volt. Kultúr- és művészettörténeti művei rendkívül erős hatást gyakoroltak és különösen az olasz renaissance jelentőségét terjesztették igen széles körben. A legnevezetesebbek: Der Cicerone, eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens (Basel 1855, 10 kiad. Leipzig 1909. Kiadták Bode W. és Fabriczy); Die Kultur der Renaissance in Italien (Basel 1860, 8 kiad. Leipzig 1902); Geschichte der Renaissance in Italien (Stuttgart 1867, 3 kiad. 1891). Halála után jelentek meg: Erinnerungen aus Rubens (Basel 1898); Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien (u. o. 1898); Griechische Kulturgeschichte (Berl. 1898—1900): Weltgeschichtliche Betrachtungen (Berlin és Stuttgart 1905). Magyarul megjelent tőle: A re-

naissancekori műveltség Olaszországban. Ford. *Bánóczi* József. (Budapest 1896, Akad.) V. ö. *Hänel* C., Skizzen u. Vorarbeiten zu einer wissenschaftlichen Biographie J. B.-s (Leipz. 1908); *Joel* K., J. B. als Geschichtsphilosoph (Basel 1910).

3. *B.*, *Johann Karl*, csillagász, szül. Lipcsében 1773 ápr. 30., megh. Párisban 1825 jún. 22. 1797-ben Párisba került; 1799. a Bureau des longitudes segédcsillagászává nevezték ki, 1807. a hadi-iskolai csillagvizsgáló igazgatója. Lefordította Laplace Mécanique céleste című munkáját németre (Berlin 1800—1802, 2 köt.), 1812. kiadott holdtáblái a Hansen-féle táblák megjelenéséig a legjobbak voltak.

4. *B.*, *Johann Ludwig*, utazó, szül. Lausanneban 1784., megh. Kairóban 1817. A londoni Afrikai-társaság megbizásából utazott Afrikában. Maltából 1809. indult el mohamedánusnak öltözve *Ibrahim sejk* álnéven és harmadfél évet töltött az arab nyelv, történet, földrajz és az iszlam tanulmányozásával Aleppóban, Damaszkuszban; 1810—12-ig, beutazta a Libanont és Haurant, átkutatta a Jordántól K.-re eső vidéket és 1812 őszén Kairóba jutott. Onnan Mehemed Ali ajánlatával Nubiába utazott és európaitól addig nem járt úton Berberből Szuakimba jutott. Azután áthajózott Dzsiddába. Mekkában négy hónapot töltött. 1815-ben Medinán és Szuezon át visszatért Kairóba. 1816-ban, mikor Kairóban a pestis pusztított, a Szinai félszigeten járt. Miután Kairóba visszatért, naplóinak, mennyiségtani és természettudományi iratainak rendezése közben halt meg. A londoni földrajzi társaság birtokában levő naplóiból megjelentek: Travels in Nubia (1819, német. 1823. Weimar); Travels in Syria and the Holy Land (1822, németül 1823—24. u. o.); Travels in Arabia (1829, németül 1830, u. o.); Notes on the Bedouins and Wahabys (1830, német. 1831, u. o.); Arabic proverbs (1831, német. 1834, u. o.). V. ö. Beiträge zu Burckhardts Leben und Charakter (Basel 1828).

Burckmair, *Hans*, l. *Burgkmair*.

Burcsella (ném. *Leichter* v. *Lichter*, ol. *alleggio* v. *peatta*, franc. *allège*, ang. *lighter)*, oly többnyire laposfenekű, fődetlen vizi járóművek, melyek erősen megterhelt hajók rakományát átveszik, hogy azok sekély kikötőkbe, folyókba befuthassanak; továbbá mindennemű árúknak a horgonyzó hajókra v. hajókról való be- és kirakodására szolgálnak; a legnagyobb B.-k 1000 tonna hordképességgel birnak.

Burda (ar.) a. m. köpeny, különösen az, melyet a mohamedánusok hagyománya szerint a próféta Ka'b b. Zuheir költőnek, ki őt azelőtt gúnyverseivel üldözte volt, ajándékozott, midőn hiveként hozzá szegődve *Bânat Szu'âd* kezdetű költeménynyel magasztalta. Az abbászida kalifák ez öltönyt állítólag megszerezték és uralkodói jelvényül használták. Noha ezt a bagdadi kincstárban őrzött ereklyét 1258. Bagdad bevételekor a mongolok megsemmisítették, kalifai árnyméltóságuk érdekében az egyiptomi abbászidák azt hitették el a néppel, hogy a B. náluk is megvan. Ez az állítólagos ereklye 1520. Egyiptom meghódítása után a török szultánok birtokába került és azóta *khirka-i-serif* (nemes ruha) néven minden év ramazán hó 15-én az udvar és a köznép vallásos tisztelettel közeledik feléje. Ka'b' «köpenykölteményét» francia fordítással és kommentárral legújabban (Alger 1910) Basset adta ki. E régibb B. költeményen kívül ugyane néven ismeretes még Al-Busziri arab költőnek (megh. Kairóban 1295 körül) ugyancsak a prófétát magasztaló és a mohamedánusok pietással tisztelt költeménye, melynek fejében a legenda szerint a költő álmában a prófétától köpenyét nyerte jutalmul. E csudás ajándékról szóló legenda miatt bűbájos hatásokat tulajdonítanak a költeménynek; misztikus értelemben magyarázzák, amulettekre használják egyes verseit. Vele kisérik a mohamedánus halottakat utolsó útjukon. E költemény legelső kiadását latin fordítással magyar tudós nyujtotta: *Uri* János (Carmen mysticum Borda dictum stb., Leiden 1761, 2. kiad. Utrecht 1777).

Burdach, 1. *Ernst*, német anatómus, szül. Lipcsében 1801 febr. 25., megh. Königsbergben 1876 okt. 10. Tanulmányait a königsbergi egyetemen végezte, u. o. lett magántanár, 1844. pedig rendes tanár a bonctanból. Munkái: Beitrag zur mikroskopischen Anatomie der Nerven (Königsberg 1837). Atyjának (l. *B. 2.)* Anthropologie für das gebildete Publicum c. könyvét áldolgozva 2. kiadásban kiadta (Stuttgart 1849). Az atyja által szerkesztett fiziológia VI-ik kötetében annak munkatársa volt. Kisebb dolgozatai a normál és patológiai anatómiára vonatkoznak.

2. *B.*, *Karl Friedrich*, német fiziológus, *B. 1.* atyja, szül. Lipcsében 1776 jún. 12., megh. Königsbergben 1847 júl. 16. Előbb a dorpati, 1815. a königsbergi egyetem tanára. Már fiánál említett munkáin kívüli fontosabb könyvei: Vom Bau u. Leben des Gehirns u. Rückenmarks (Leipzig 1810); Enzyklopädie der Heilwissenschaft (u. o. 1810—1812 III. köt.).

3. *B.*, *Konrad*, német filológus, született Königsbergben 1859 máj. 29. 1892-ben a német nyelv és irodalom rendes tanára lett a hallei egyetemen. 1902 óta a tanítás alól fel van mentve, s mint a berlini tud. akadémia tagja kizárólag a tudománynak él. Különösen a német irodalmi nyelv kialakulásának történetével s középfelnémet művelődéstörténelemmel foglalkozik. Munkái: Reinmar der Alte und Walther von der Vogelweide (Leipzig 1880); Die Einigung der neuhochdeutschen Schriftsprache (u. o. 1884); Vom Mittelalter zur Reformation (u. o. 1892); Walther von der Vogelweide (u. o. 1900); Bericht über Forschungen z. Urspr. d. neuhochd. Schriftsprache (1903); Die älteste Gestalt des westöstl. Divans (1904); Satzrhytmus d. deutschen Prosa (I., 1909); Sinn u. Ursprung der Worte «Renaissance» und «Reformation» (1910). Ő a weimari nagy Luther-kiadás nyelvészeti munkatársa is.

Burdach-féle köteg, a gerincvelő hátsó kötegében lévő rostcsomó, melyben a központba vezető, centripetális pályák haladnak, l. *Gerincvelő.*

Burdeau (ejtsd: bürdó), *Auguste Laurent*, francia bölcsész és radikális politikus, szül. Lyonban 1851 szept. 10., megh. 1894 dec. 12. Párisban. 1870-ben mint önkéntes harcolt, de Sédan-nál a németek elfogták. A háború után Saint-Etienneben a filo-

zófiát adta elő. 1880-ban Párisba hívták a Louis le Grand liceumhoz. 1885-ben megválasztották képviselőnek. Lefordította Spencer Herbert Essay-ét (1877–83, 3 köt.), továbbá Schopenhauer Grundprobleme der Ethik (1888, 3 kiad.) és: Die Welt als Wille und Vorstellung (1888, 2 köt.) c. műveit. 1882-ben kidolgozta a L'instruction morale à l'école c. munkát. 1892-ben a közmunkák minisztere lett a Loubet-kabinetben, majd a tengerészeti minisztérium vezetését vette át, de már 1893. a Loubet-minisztérium többi tagjaival állásáról lemondott. Utolsó művei: Les Carnots (1888); L'Algérie en 1891 (1892) és Devoir et patrie (1893). V. ö. *Simond*, Histoire d'un enfant du peuple, A. B. (Paris 1895).

Burdekin (ejtsd: bördkin), folyó Queensland britausztráliai gyarmatban; a d. sz. 18° alatt ered, nagyobbára sivatag-vidéken folyik keresztül; a Beliando fölvetele után a 19° 30′ s 19° 50′ közt több ágban a Csendes-oceánba torkollik. Leichardt (1845), Dalrymple (1859) és Smith (1860) kutatták át.

Burdett (ejtsd: bördett), *Francis*, sir, angol politikus, szül. 1770 jan. 25., megh. Londonban 1844 jan. 23. Miután Európát beutazta, a gazdag Coutts bankárnak leányát vette nőül, mire a parlamentbe sikerült jutnia (1796), amelynek azután 36 évenát tagja volt. Eleinte a whig ellenzékhez tartozott és választóihoz intézett nyilt levele miatt egy pár hónapra el is zárták. A katolikusok emancipációját s a reformbillt melegen felkarolta, de azután váratlanul a tory-párthoz szegődött. Leánya *B.-Coutts* Angela Georgina (l. o.).

Burdett-Coutts, *Angela Georgina*, bárónő, filantrop, akit Angolországban a jótékonyság királynőjének neveztek, szül. 1814., ápr. 25., megh. 1906 dec. 30. Londonban. A B.-cég banküzletét és több millió fontra rúgó vagyonát örökölte, melynek alapját öregatyja: Thomas Coutts vetette meg s atyja Francis Burdett, a szókimondó liberális képviselő fejlesztette. Minden jövedelmét jótékonycélra, szegény irek, skótok, munkások és nyomorultak segítésére, szegény gyermekek kitaníttatására, kivándorlók megtelepedhetésének előmozdítására, különböző jótékonysági intézetek és iskolák alapítására fordította. Eduárd király anyja, Viktória királynő után Anglia első asszonyának nevezte. 1871. bárói rangra emelték. Férje, B. William, a parlament tagja.

Burdia *Szilárd*, orsz. képv., szül. 1861 szept. 7. Karánsebesen. Tanulmányait Budapesten végezte. 1885-ben Karánsebesen rendőrkapitány, 1887. városi tanácsos, 1896. polgármester lett, mely tisztét 1904-ig viselte. Polgármesteri működése alatt a magyarság érdekeinek és a békés egyetértésnek sok szolgálatot tett a nemzetiségi harcok közepette; viszont mint a 13-ik bánáti román ezredből alakult vagyonközösség elnöke, e vagyonközösség gyarapitásában, valamint a görög keleti román egyházi élet emelése körül is sok érdemet szerzett. 1906-ban udvari tanácsosi méltóságot kapott. A karánsebesi választókerületben 1906. alkotmánypárti, 1910. nemzeti munkapárti programmal választották meg orsz. képviselővé.

Burdigala, latin neve Bordeauxnak (l. o.).

Burdu *(burdó)*, bortartó tömlő neve a hétfalusi csángóknál és részben a háromszéki székelyeknél, melyet többnyire juhbőrből szoktak késziteni. Valószinüleg a régi kúnoknál volt használatban s tőlük vették át a csángók meg az oláhok, akik «burduf»-nak nevezik.

Burdur *(Buldur)*, ázsiai Törökország Konia vilajetje egyik szandzsákjának főhelye, közel a tőle D.-re fekvő azonos nevű sóstóhoz, melynek az ókorban Askania Limne volt a neve; 12,000 lak., akiknek háromnegyed része mohamedánus, egy negyede pedig görög és örmény keresztény. Környékéről sok gabonát szállítanak vasúton Szmirnába; van sok szövőgyára is.

Burdwan *(Bardwan)*, 1. a tulajdonképi Bengália hat kommisszáriátusának egyike Brit-Indiában, Csota-Nagpur, Behar, Radzsah, a Presidency-division és a Bengáliai-öböl közt. 36,145 km² területtel, (1901) 8.244,847 lak., akik közt 6.429,150 hindu, 999,191 mohamedánus és 6268 keresztény; B. nagyobbára sík és rendkívül termékeny vidék; az egész egy nagy kert. Vizeit a Baghirati és a Hugli veszi föl. Főtermékei a rizs, indigó és ópium. A bengáliai főkormányzó felügyelete alatt álló commissioner kormányozza. 5 disztriktusra oszlik; ezek: B., Bankura, Birbhum, Hugli, Howrah és Midnapur. — 2. B. fővárosa, a Damudah partján, vasút mellett, (1901) 35,785 lak., a címzetes rádzsa székhelye, annak nagy palotájával, amelyet egy park és állatkert vesz körül, selyemkészítéssel; a 108 templomból álló Sivoraja és a Pirbaharam nevű hindu szentélyekkel.

Buré, francia fenhatóság alatt álló dombos vidék Szenegambiában, a felső Niger környékén, aranymosással. Lakói mandingók, kiknek leghatalmasabb törzsfejedelme Didiben lakik.

Bureau (franc., ejtsd: büró) a. m. íróasztal, írószoba, v. hivatal.

Bureau central des Associations de la presse, a különböző országok hirlapíróegyesületeinek közös érdekeit védő központi bizottság, mely évenkint egyszer-kétszer más-más európai városban tartja üléseit s határozatait időhöz nem kötött megjelenésü Bulletinjében közli. Magyarországi szindikátusi tagja *Rákosi* Jenő.

Bureaucratie, l. *Bürokrácia*.

Bureau des longitudes. A francia nemzeti konvent 1795 jun. 24. kelt törvényével szervezte a B.-t, alája rendelvén a párisi nemzeti csillagvizsgálót, a volt katonai iskolát s az összes a nemzet tulajdonában levő csillagászati műszereket. Tagjai voltak: 2 matematikus, 4 csillagász, 2 tengerész, 1 geográfus és egy mechanikus. 1874 márc. 15-iki törvénnyel újra szervezték az intézetet, feladatául tűzvén ki 1. asztronómiai műszerek és észlelési módok javítását; 2. a fizikai asztronómia, árapály és földmágnesseg tanulmányozása tekintetében való instrukciók kiadását; 3. a Föld alakja, fizikája v. a csillagászat érdekében szükségesnek ítélt expediciók kezdeményezését és előkészítését; 4. az égitestek mechanikájának haladását és a Nap, Hold és a bolygók tábláinak tökéletesbítését; 5. utazók, csillagászok geográfusok és tengerészek által az intézettel közölt és tőle jóváhagyott fontos munkálatok közzétételét. A kormányzatnak véleményt mond a meglevő vagy

új obszervatóriumok és tudományos expediciók ügyében; ilyeneknek tanáccsal szolgál, műszereiket ott megvizsgálja. Kiadja a Connaissance des temps-ot; az Annuaire-t és Annaleseket. Van 14 rendes, 3 rendkívüli, 20 levelező tagja, 1 adjunktusa, 2 technikus szakértője, 10 kalkulátorja, s 1 könyvtárosa.

Bureja, az orosz-szibériai Amur tartományban az Amur vizének mellékfolyója, a B. hegységben fakad, miután a 270 km. hosszú Njumant fölvette, a tunguzok Njuman-birának nevezik. Szkobolcinánál ömlik az Amurba. Hossza 771 km., melyből 287 km. hajózható.

Bureja-hegység, hegylánc a szibériai Amur-tartomány K.-i részén, az 54—48° é. sz. közt, legnagyobb magassága 1500 m.

Buren (ejtsd: bjurn), *Martin van*, az Egyesült-Államok 8-ik elnöke, szül. Kinderhookban (New York állam) 1782 dec. 5., megh. 1862 júl. 24. Hollandi bevándorlók gyermeke volt. 1803-ban ügyvéd lett, 1809. pedig Hudsonban a demokrata párt élére állott. Mint a new-yorki törvényhozó gyűlés tagja (1812) nagy erélyt fejtett ki az Anglia ellen viselt háborúban. 1821. és 1827. a washingtoni kongresszus tagjának választották. 1829-ben New York kormányzója lett, 1830. államtitkár, 1832. a köztársaság alelnöke és 1837. elnöke. Életét megirta *Dorsheimer* az American statesmen c. művében (Boston 1885); utóbb *Shephard* (Boston 1888), majd *Bancroft* George (New York 1889).

Búr-erdő, terjedelmes fenyves erdőség Pozsony vmegyében, a Kis-Kárpátok és a Morva folyó közt, Búrszentmiklós és Detrekőcsütörtök közt. Pálffy herceg tulajdona.

Burét, l. *Burut*.

Burford (ejtsd: börford), mezőváros Angolország Oxford grófságában, Oxfordtól 27 km. É.-ra, (1910) 3576 lak., régi csúcsíves templommal, latin iskolával. Az angolszász uralkodók korában Beorgford volt a neve. 752-ben Cuthred wessexi király itt megverte Ethelbaldot, Mercia királyát.

Burg, több város neve Poroszországban; köztük a legjelentékenyebb: 1. *B. an der Ihle*, járási székhely Magdeburg kerületben, az Ihle folyó és csatorna mellett, (1910) 24,082 lak., akik közül sokan utódai a francia hugenotta menekülteknek. B.-nak virágzó posztó-, bőr- és keztyüipara, több sörgyára, vasöntője, gépgyára van; I. Vilmos császár és Bismarck emlékszobrai díszitik. — 2. *B.*, a düsseldorfi kerületben, a Wupper mellett, gép-, papir- és pokrócgyárral, (1900) 1482 lak., régi várát, mely a XIII. sz.-ban a Berg grófok székhelye volt, ujjáépítették és muzeummá alakították át. — 3. *B.*, Schleswig kerületben, Fehmarn sziget főhelye, tengeri fürdővel, kikötővel, (1900) 2911 lak. — 4. *B.*, falu Schleswig hercegségben, Süd-Dithmarschen járásban, a keletten-geri csatorna mellett, (1900) 3460 lak.

Burg, *Adam*, báró, osztrák matematikus és technológus, szül. Bécsben 1797 jan. 28., megh. u. o. 1882 febr. 1. Fiatal korában atyjának műhelyében az asztalos-mesterséget tanulta, 1810—1813-ig a képzőművészeti akadémián, 1815. a műegyetemen tanult, hol 1820. tanársegéd lett. Miután néhány évig Salzburgban mint tanár működött, 1828. a bécsi műegyetemre hívták meg, hol előbb felsőbb matematikát, később mechanikát és gépszerkezettant adott elő. 1849—1852-ig a bécsi műegyetem igazgatója volt; de midőn ez intézetet katonai vezetés alá helyezték, visszalépett és osztálytanácsosi ranggal a kereskedelmi minisztériumba került. Művei: Anfangsgründe der analyt. Geometrie, (Wien 1824); Handbuch der geradlinigen und sphärischen Trigonometrie (u. o. 1826); Auflösung algebraischer Gleichungen (u. o. 1827); Ausführliches Lehrbuch der höhern Mathematik mit bes. Rücksicht auf die Zwecke des praktischen Lebens (u. o. 1832—33); Compendium der höhern Mathematik (3. kiad., u. o. 1859); Compendium der populären Mechanik und Maschinenlehre (3. kiad., u. o. 1855); Lehrbuch der Maschinenlehre (u. o. 1856); Über die Wirksamkeit der Sicherheitsventile bei Dampfkesseln (u. o. 1862).

Burgalhao, gyémántot tartalmazó törmelék Braziliában.

Burgasz (görögül: *Pirgosz*), bolgár kikötőváros a 12 km.-nyi széles és 15 km.-nyire a szárazföldbe benyuló B.-i öbölben, a Fekete-tenger Ny.-i partjainak e legnagyobb bemélyedésén, a Vajaköi-i és Atanaszköi-i lagunák közt, domboldalban, (1900) 11,703 leginkább bolg. és gör. lak.; 2 mecsettel, bolgár, görög templommal, zsinagógával. Újabban emelkedő város. Jó kikötője nincs, csak hosszú, fából készitett kikötőhidakkal ellátott révpartja; ezért a téli viharok idejében a hajók a közeli Csingene-kikötőben kénytelenek menedéket keresni. A forgalmat a szófia—B.-i vasút és a gőzhajójáratok közvetitik. Kivisznek gabonát, gyapjut, faggyut, vajat, sajtot és rózsavizet. Az Osztrák-magyar monarchiának alkonzula van itt. 15 km.-nyire tőle, teljesen kopár helyen, Lodzsaköi falunál van egy 42° C. melegvízforrás és az Aitoszi-fürdő, az «Aitoska Lodzsa», amelynek kupolás fürdőházát a nagy Szoliman (1510—1566) szultán építtette. E fürdőt már a rómaiak is ismerték. Justinianus megerősíttette; ez erődöt II. Henrik latin császár 1206. lerombolta tatta. B.-t újabban Bolgárország hadi kikötővé is átalakítja.

Burgau, bajor város Schwaben kerületben, (1905) 2133 lak. Közelében gazdag tőzegtelep, a városban szalag- és cérnagyár.

Burgauté (franc., ejtsd: bürgoté), gyöngyházzal kirakott tárgyakat jelent, nevét «le burgau» szótól vette, mely franciában gyöngykagylót jelent. *Laque B.* nyugatázsiai, többnyire kinai berakott gyöngyház-díszű lak-munka.

Burgdorf, 1. az ugyanily nevű kerület székhelye Bern kantonban, az Emme és vasút mellett, szép vidéken, (1910) 9292 nagyobbrészt ref. lak., szép fekvésű, régiségeket tartalmazó kastéllyal, amelyben Pestalozzi 1798. nevelőintézetét alapította, gimnáziummal, technikai iskolával, városi könyvtárral, selyem-, szalag- és damasztszövéssel, 2 sörgyárral és 3 malommal. Innen indult ki 1830. az a mozgalom, amely Bern arisztokratikus uralmát megdöntötte. — 2. *B.*, több helység neve Németországban; a legjelentékenyebb: *B. in Hannover*, járási székhely Lüneburg porosz kerületben, (1905) 4171 lak., gazd. iskolával, régi kastéllyal, olaj-, konzerv-, keményítő-, ezüstárú-, tészta-, szeszgyárakkal, gőzfűrésszel.

Burgena, l. *Banovci stari.*

Burger, 1. *Fritz*, német festő, szül. Münchenben 1867 júl. 16. Münchenben és Párisban tanult, azután szülővárosában, majd Berlinben dolgozott és kivált férfiarcképeivel aratott sikereket.

2. *B.*, *Johann*, svájci rézmetsző, szül. Burgban (Aarau) 1829 máj 31. A müncheni akadémián Thäternek volt tanítványa. Régi és újabb mesterek művei után készített metszetei közül a legjelesebbek: Ráfael Madonna della Seggiolája (1882); Reni Guido Aurórája (1887); Palma Vecchio Szt. Borbálája (1889); Ráfael Szt. Ceciliája (1892).

3. *B.*, *Ludwig*, német festő, szül. Krakóban 1825 szept. 19., megh. 1884 okt. 22. Eleinte sokszorosító művészettel, majd főleg a német háborúkra vonatkozó illusztrációk készítésével foglalkozott, élete utolsó évtizedeiben azonban berlini nyilvános épületekben nagy dekorativ falképeket is festett.

Burger (ejtsd: bürger), *Schalk Willem*, búr vezér, szül. Lijdenburgban 1852. Farmer és kerékgyártó volt, 1887 óta tagja a néptanácsnak, amelynek 1895. elnöke is volt, 1896 óta a végrehajtó tanács tagja. 1898 elején Krüger ellen az iparosok elnökjelöltje volt. Az Angolországgal folyt háború kitörésekor szintén tábornokká nevezték ki és 1900., midőn Krüger Európába ment, a délafrikai köztársaságok helyettes elnökévé választották. A guerillaharcok alatt Botha táborában tartózkodott s miután a beteg Steijn elnök visszalépett, 1902. ő is közreműködött abban, hogy az Oranje-beli búrok is szüntessék meg a már sikertelen harcot.

Burgess (ejtsd: bördsess), *James*, skót orientalista, szül. Kirkmahoe helységben (Dumfriesshire) 1832. 1855-ben előbb Kalkuttában tanár, majd a bombayi archeológiai bizottság igazgatója s az indiai archeológiai felügyelő bizottság vezérigazgatója volt. Fő munkái: The temples of Shatrunjaya (1869); The antiquities of Somnath, Girnar and Junagar (1871); The cave temples of India (1876) és az Archeological Survey of Western India folyóiratban közzétett tudósításai. Az Archeological Survey of Southern India közleményei 1881 óta az ő vezetése alatt jelentek meg. 1872-ben B. szerkesztette Bombayban az indiai régiségtanra oly fontos Indian Antiquary folyóiratot, melytől azonban 1884. visszalépett. 1888-ban több tudóssal szövetkezve alapította Kalkuttában az ó-ind feliratok közzétételére szolgáló Epigraphia Indica folyóiratot.

Burgfarrnbach, bajor helység Mittelfranken kerületben, a passau—nürnberg—würzburgi vasút mellett, ércárúgyárral, villamos művekkel, serfőzővel, (1905) 2028 lak.

Burggraf, l. *Gróf.*

Burghausen, város Bajorországban, Oberbayern kerületben, a Salzach mellett, nem messze ennek az Innbe való torkolatánál, (1905) 3384 lak. A város fölötti magaslaton terjedelmes régi várkastély van, amelyet újabban restauráltak. Van itt 8 kat. templom, szeminárium, kapucinus kolostor, angol kisasszonyok leánynevelő intézete. B. 1255—1505. székhelye volt az alsóbajorországi hercegeknek.

Burgherek és *antiburgherek*, l. *Seceders.*

Burghersh, *lord*, l. *Westmoreland.*

Burgi, *Jost*, l. *Bürgi.*

Burgio (ejtsd: burdzso), *János Antal* báró, pápai követ Magyarországon. VII. Kelemen pápa küldte 1524 elején a magyar kir. udvarhoz. Tanáccsal, tettel támogatta II. Lajost, tevékenységre buzdította a főurakat és egyesíteni iparkodott a nemzetet. 1526-ban B. pápai pénzen Morvában és Sziléziában zsoldosokat szerzett, jelentékeny pénzösszeggel támogatta a királyt s míg ez hadainak élén a török ellen vonult, ő Budán maradt s tevékenységét folytatta. A mohácsi vész után a királynét Pozsonyba kisérte s szomoruan hagyta el az országot, melynek megmentéseért maga többet tett, mint az elfajult magyar főurak együttvéve. Jelentéseit lásd: *Pray*, Epistolae Procerum I. és *Theiner*, Monumenta Historica Hungariae II.

Burgkmair *(Burckmair)*, *Hans*, német festő, szül Augsburgban 1473., megh. 1531. Atyjának, B. Thoman festőnek volt tanítványa. Eleinte Schongauer hatása alatt állhatott, de nagyobb befolyással volt reá a velencei művészet, mellyel nyilván a helyszínén ismerkedett meg. 1498-ban a festőcéh tagja lett Augsburgban, hol id. Holbein Hans vetélytársa volt. Festményei erős olasz befolyásról tanuskodnak és a sváb iskola legkiválóbb termékei közé tartoznak; lágyak, tetszetősek, pompás szinezetüek, de nem oly bensők, mint a Dürer művei. Különösen kiemelendők: Mária megkoronázása (1507, augsburgi képtár); Nagy Constantinus és Szt. Sebestyén (1505, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum); Madonna (1509, u. o.); A. és felesége híres arcképe, tükörrel, melyben két halálfej látszik (1529, Bécs, udv. múzeum); a Golgotát ábrázoló szárnyas oltár (1519, augsburgi képtár); János evangélista Patmos szigetén (1518, München, Alte Pinakothek) stb. B. fontos szerepet játszik a grafika történetében is. Fametszetsorozatokhoz sok rajzot készített I. Miksa császár számára (Weisskunig; Turnierbuch; Triumph; Österreichische Heilige stb.) és az elsők egyike, ki az ú. n. *clairobscur-fametszést* Németországban meghonosította. Halála után fia, *ifj. B. Hans* (megh. 1560 körül) vette át műhelyét.

Burglengenfeld, járási székhely Bajorországban, Felső-Pfalz kerületben, a Naab partján, erdős vidéken, (1905) 3076 lak., közelében nagy barnaszénbányákkal és Maxhütte nevű nagy vasművel.

Burgóhegy, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 752 német lak.; u. p. és u. t. Szentelek.

Burgonya, *krumpli, kolompér, csucsorka, pityóka (Solanum tuberosum* L.) a Solanaceae (Ebszőlőfélék) családba tartozó *Solanum* génusz faja. Kitelelő gumókkal biró növény, melyekből a burgonyának 60—150 cm. magas bokra növekedik. Húsos szára elágazó, levele egyenetlenül szárnyas, levélkéi tojásdadok, épszélüek. Virágzata hosszú kocsányos bogernyő. A virág pártája tányéralakuan kiterülő, szennyes fehér, sárga, rózsaszínű v. ibolyaszínű, ami a gumó színével is megegyező; sárga porzói összeborulva állanak, bogyója zöldesfekete és sokmagvú.

A B. hazája Dél-Amerika, ahol az Andokban ma is vadon fordul elő. Európába legelőször a

spanyolok hozták 1560—1570 között s Itáliában és Németalföldön nemsokára nagyban termesztették. Angliába Raleigh hozta Virginiából 1584. Itáliába (Rómába) Redi hozta Spanyolországból 1654. Innen a belgiumi pápai legátus közvetítésével Sivry Fülöp kormányzó kapta. Ő küldte a gumókat 1588 elején az akkor Bécsben élő Clusiusnak, aki a növénykertben el is ültette. Clusius révén került azután Németországba. Már Rauhinus emlegeti 1599. a B. termesztésének és étkül való elkészítésének módját, amint ezt Franciaország Bourgogne nevű hegyvidékén látta. Magyarországba innen kerülhetett, amint ezt a más nyelvben ismeretlen burgonya névből következtethetjük.

Burgonya-növény.

Hadadi Wesselényi Ferenc nádor alatt az 1654. Németországhól hazakerült protestáns akadémikusokat Budán azért tartóztatták le, mert tarisznyájokban B. volt. A nádor maga hallgatta ki őket; tőlük megtudta, hogy a B. termesztésre érdemes, jó eleségnövény. A nádor javaslatára III. Ferdinánd hiába rendelte el termesztését, nálunk a «sváb-tök»-ön senki sem kapkodott. Liptóban, Árvában és a Szepességben 1760. kezdik a B.-t termelni. Gömörben Császár András 1775 óta fáradozott az elterjesztésén. Hazánk többi részeiben csak lassan terjedt el, úgy látszik, a magyar ember nem igen akart vele megbarátkozni. Ezt árulja el közmondásunk: «se jó, se rossz, mint a krumpli». Az erdélyi gubernium az éhinség idején 1815 febr. 15. különösen figyelmeztet könnyű termelésére, melyhez jószág nem kell. Ebben az időtájban terjedt el a határőrségi székelyeknél is (Csik és Háromszék). Az 1816-iki Magyar Kurir említi, hogy csak a szükség birta rá a magyar embert a zab, tönkölybúza (*Triticum spelta* L.) és krumpli termesztésére. Galiciában ugyanakkor terjedt el, mint nálunk; de Oroszországban még 1844. is jutalmakat igértek a mívelésééert. Montenegróban ugyanakkor, Görögországban 1836. Ottó király bajor környezete terjesztette el. Perzsiában, Indiában, a Fok-földön és Ausztráliában az angolok honosították meg.

B. takarmányozása. A B. könnyen emészthető takarmányt szolgáltat, s szarvasmarhával és sertéssel szoktuk etetni, mindig más takarmányokkal keverten. Szarvasmarhának és juhnak nyersen és főzve is adhatjuk, sertéseknek azonban csak főzve. Rothadó, megfagyott v. csirázó B.-t szarvasmarhával is csak főzve etessünk. A főzésnél v. párlásnál lecsapódó vizet nem szabad felitatni, mert többnyire szolanint tartalmaz, s rossz ízű. A B.-t leggyakrabban sertésekkel etetjük, s 1000 élő súlyra 60—100 kg.-ot adunk belőle. Süldők részére lefölözött tejet vagy árpát keverjünk közéje; tej hiányában pedig kevés lóbabot vagy korpát. Idősebb sertések részére csak árpavagy tengeri-darát. Malacokkal ne sok B.-t etessünk, mert csüngő hasuakká válnak s angol betegséget kapnak. Szarvasmarhával nyersen felaprózva, egyhatod annyi súlyú szecskával keverten etessük, de 1000 kg. súlyra 20—25 kg.-nál ne többet, legfeljebb hízónak adhatunk 60 kg.-ig.

Termesztése.

Eltérő éghajlati és talajviszonyok között termesztik, ami nagy alkalmazkodó képességét igazolja. Legjobb talaja a középkötött, mélyrétegű, növényi táplálóanyagokban gazdag vályogtalaj, jól díszlik a homokos talajokon is. A nehéz, túlkötött hideg agyagtalaj ellenben nem neki való. Jó elővetemenyei a trágyázott takarmánynövények, a lucerna, lóhere, a magnak termesztett hüvelyesek, a kalászosok, sőt saját maga után is sikerrel termelhető, de a betegségek elszaporodása miatt ez a beosztás nem ajánlatos. Talajelőkészítésnél legfontosabb az őszi mély szántás, tavasszal boronálás v. extirpálás. Jó trágyaerőben levő talajt igényel s ezért alája közvetlenül is adható az istállótrágya, bár ez a gumótermés növelése mellett csökkenti a keményítőtartalmat. Célszerű az istállótrágyát már ősszel kihordatni alája s ezzel egyidejüleg holdankint 150 kg. szuperfoszfátot is jó adni. Istállótrágya hiányában homokon katasztrális holdankint 200 kg. szuperfoszfát, 100 kg. 40%-os kálisó és 75 kg. kénsavas ammoniák műtrágya adandó alája. Kötöttebb talajokon a káli-trágya el is hagyható. Vetése április elejétől április végéig tart, vethető kézzel lyukakba ültetve, v. eke után, v. vonalzóval jelölt és kapált lyukakba és újabban vetik ültetőgépekkel is. Ápolása kelés után kapálás, majd gyomirtó kapálás, mikor 20—30 cm. magasra nőtt, feltöltögetés és ezután gyomirtás. Szedése aug.—okt. hónapokban történik, ekkor kell a gumók válogatását is végezni. Termése kataszteri holdankint 60—150 q. Eltartása rendedesen prizmákban 20—30 cm. szalma és 60 cm. földréteggel letakarva történik. Legjobb elraktározási mód a veremben v. pincében való elrakás volna, de ez nagyban nem alkalmazható. Vetőgumót ősszel a szedés alkalmával kell kiválogatni. Vetésre a középnagy és dúsan termett bokrok alól származó gumókat kell hagyni és ezek eltartására nagy gondot fordítani. *Fajtái és változatai.* A B.-nak egy faja és közel 3000 változata van. Ezeket felosztjuk korai, közepes és késői érésüekre; alak szerint kifli, tojásdad és gömbölyüekre; használati cél szerint étkezési v. asztali, gyári (keményítő és szesz) és takarmány B.-ra. Az osztályozásnál figyelembe jöhet a héj, a hús és a virágok színe, az indák hossza, a rügyek elhelyeződése is. Étkezési B.-nál a megkívánt keményítőtartalom 18%, ha ennél magasabb, akkor egyenlőtlenül fő, ha alacsonyabb, akkor szappanossá válik. Az étkezési B.-nál figyelembe jöhet a rügyek elhelyeződése, mert itt a mélyen ülő rügyü B.-t nem lehet gazdaságosan felhasználni. Takarmány és szeszgyári B.-nál a magas keményítőtartalom, illetve a holdankinti keményítőtermés az irányadó, melyet úgy ka-

punk meg, ha a kataszteri holdankinti q. termést szorozzuk a talált keményítő %-al. Ismertebb változatai: *a)* asztali B.-k, a rózsa (korai és késői), hópehely, magnum bonum, korai bőtermő, vese, sárga Jakab-B. stb.; *b)* szeszgyári B., Richter-féle Imperator, Climax Aurora, Alkohol, Champion, magyar kincs, Prof. Maercker, Prof. Wohltmann, Lech, Dolega, Pannonia stb.; *c)* takarmány-B., Imperator, Champion, Carevna, kék óriás stb. *Nemesítése.* Tenyészkiválasztással és keresztezéssel nemesítik. Ha mindig a legtöbb gumót termő tövek alól válogatjuk a vetőgumót, a degenerálás nem következik be, így a fajtaváltozat jó tulajdonságai igen sokáig fenntarthatók. Keresztezéssel az egyes fajták tulajdonságait egyesítik, ilyenkor a virág után termett magról nevelik fel az új növényeket. Magról vetve, az első évben csak igen apró gumókat növeszt s így ennek az eljárásnak a célja csak a nemesítésnél alkalmazható új változatok előállítása.

Hazánkban a B. a szántóföldnek aránylag csak kis részét foglalja el, nem egészen 4%-át. Egyes vm.-ékben, különösen a felföldiekben: Liptó, Árva, Turócz stb. vmegyékben azonban a legfontosabb növény, a szántóföld 25—30%-át foglalja el.

Betegségei.

A) *Kedvezőtlen életviszonyok által okozott betegségek:*

1. *Fonalkórság.* Abban áll, hogy az elültetett gumók a helyett, hogy rendes leveles szárat hajtanának ki rügyeikből, ezek vékony fonalakká nőnek, melyek a földet áttörni nem képesek. Oka az, hogy mielőtt a B.-gumók kifejlődtek volna, tartós szárazság állott be, melynél azok kényszeredve értek meg; különösen az erősen felmelegedett talajokban szokott jelentkezni. Védekezni ellene jól kifejlődött gumók ültetése által lehet. 2. *Földfölötti gumósodás.* Abban áll, hogy a föld fölötti zöld száron, a levelek hónaljában, a földalatti gumókhoz hasonló, csakhogy zöld, keményítőben szegény gumók képződnek; oka az, hogy a gyökerek működése a nitrogénhiány vagy túlságos nedvesség következtében megzavartatott. 3. *Fiasodás* v. *bábosodás* az, midőn a gumókon, mielőtt kiszedetnénck, a rügyek helyén kisebb *fiók-B.-k* találhatók; néha pedig a rügyek kihajtanak, s csak a vékony szárakon képződnek a fiók-B.-k. Oka az, hogy nagy szárazság alkalmával a gumók fejlődésüket befejezik, s ha ezután hirtelen, anélkül hogy a hőmérséklet csökkenne, nedves idők állanak be, a gumók azonnal rügyeiket hajtják ki. 4. *Szárfelpattanás.* Értjük rajta azt, ha a föld fölötti szár megrepedezik; tartós szárazságot követő esőzés után szokott beállani. 5. *Édesedés.* Abban áll, hogy alacsony hőfokon (körülbelül 2 C°-on) a pincébe vagy vermekbe helyezett gumók keményítőjének egy része cukorrá alakul át; ha az édes gumókat néhány napig +20 C°-u vízbe helyezzük, azok ismét élvezhetőkké válnak.

B) *Élősködők által okozott betegségek:*

1. *A B.-vész.* A B.-nak legveszélyesebb betegsége, mely hazánkban is több évben óriási kárt, s a felvidéken nem egyszer éhinséget okozott. A betegséget a *Phytophthora infestans* de By. nevű gomba okozza. A betegség rendesen júniusban szokott először a leveleken jelentkezni; a megtámadott levelek hegye, avagy azok szélén egy-két folt megbarnul; a foltok folyton terjednek s ha az időjárás nedves, ruganyosak maradnak, ellenkező esetben elszáradnak. Meleg, nedves időben a betegség átterjed a földfölötti szárra is, úgy hogy némely évben már július végén vagy augusztusban egész B.-bokrok el vannak feketedve. A betegség megtámadja a gumókat is, amelyeken barna foltok keletkeznek; e foltok addig, míg csak a Phytophtora bántja a gumót, kemények és nedvesek maradnak, de legtöbbször a Phytophthora támadása után a gumó részben különféle rothasztó gombák letelepedése, részint egyéb, még eléggé nem tanulmányozott okok következtében *nedves* v. pedig *száraz rothadásba* megy át, annyira, hogy nagyon sok esetben az egész gumó átváltozik, tönkre megy. A betegség fejlődése még nincs egészen tisztázva. *Védekezés.* Mivel a gomba a gumókban telel át, fődolog, hogy csak teljesen egészséges gumók használtassanak az ültetéshez, továbbá, mert tapasztaltatott, hogy némely B.-fajta egyes vidékeken a betegséggel szemben meglehetős ellenállást fejt ki, ajánlatos az ilyen fajták termelése; leginkább a pirosszínű vastaghéjú fajták között találkoznak ellenállók. A további védekezés állhat a művelésmódban, v. kémiai szerek alkalmazásában. Az előbbiek közül felemlítendők a *Jensen-* és a *Gülich*-féle művelésmódok. Jensen eljárása abban áll, hogy a B.-szárakat a feltöltéskor egy oldalra hajlítják. S ezt az eljárást többször ismétlik. Gülich eljárása abban áll, hogy a feltöltéskor a föld a fészek közepére jő, mellyel a hajtások mintegy szétteríttetnek. Mindkét eljárás hatásának magyarázata az, hogy a lehajlított hajtásokról a netalán itt fejlődő konidiákat nem mossa le a víz egyenest a bokor aljába, ahol a gumók találhatók, hanem v. a sorok közti barázdába, vagy a fészek kerületére, de a tapasztalatok szerint ezek az eljárások a B.-vészt nem tartóztatják fel. Kémiai szerek közül legjobb hatása van a bordeaux-i keveréknek, mellyel a B.-bokrokat 3-szor kell bepermetezni, jún., júl. és aug. közepén; az első permetezéshez 2%-os, a második- és harmadikhoz 4%-os oldatot célszerű venni; egy kataszter-holdra az első permetezésnél körülbelül 2, a másik kettőnél körülbelül 3 hl. oldat szükséges. Az oldatot permetező készülékekkel fecskendezik a B.-ra. A B.-vész által megtámadott gumókat nem érdemes elvermelni, mert a betegség a vermekben még tovább terjed. Legjobb a beteg gumókat szeszkészítésre felhasználni, vagy pedig megfőzve vagy gőzölten az állatokkal feletetni; ezt az eljárást célszerű követni egyéb betegségben szenvedő gumóknál is.

2. *Nedves rothadás* v. taknyosság. A gumók vagy már künn a szántóföldeken, vagy a vermekben megpuhulnak, elnyálkásodnak s megbüdösödnek. A felbomlás a vajsav-erjesztő gomba (Clostridium butyricum Prazm.) működése következtében áll be. 3. *Száraz rothadás.* A gumók belsejében lyukak támadnak, melyeknek megbarnult szélei fehér porral vannak borítva; egyik felte-

vés szerint a száraz rothadást is a vajsav-erjesztő gomba okozza, ha a B. száraz helyen fekszik, míg egy másik feltevés szerint a száraz rothadást a Phytophthora infestans okozza akkor, ha a gumók a levegőtől el vannak zárva. 4. *Varasodás* (Schorf). A gumó felületén előbb bibircses kiemelkedések, majd barna, szabálytalan, tányéralakú bemélyedések támadnak, melyek körülete kimartnak látszik; e mélyedések lassankint terjednek mind kerület-, mind mélységben; oka nem egészen ismeretes, Brunchorst az általa Spongospora Solani-nak nevezett nyálkagombát mondja a betegség előidézőjének, míg az újabb vizsgálatok szerint többféle hasadó gomba (bacillusok és mikrokokkuszok) oka a betegségnek. 5. *Koszosodás.* A gumó felületén eleinte fehér, később megbarnuló egy-két mm. átmérőjű szemcsék támadnak, melyek könnyen leválnak; oka felderítve nincs, állítólag a Rhizoctonia Solani Kühn idézi elő. 6. *A gyökérgyilkoló* (a Leptosphaeria circinans Sacc. nevű gomba), még a fészekben violaszínű, sűrű kéreggel vonja be a gumót s később ennek belsejébe hatolva azt elnyálkásítja; néha a szárak tövét is megtámadja. 7. A Periola tomentosa Fr. nevű gomba a gumón kerek, v. szabálytalan, elszórtan v. csomókban álló 4—6 mm.-nyi átmérőjű *fehér varancsokat* okoz, melyeknek belseje szilárd, kissé húsos állományú. 8. *Uszög.* A gumó felületén kis szemecskék támadnak, melyek később felrepednek s melyekből fekete por (spórák) szóródik ki; egy üszöggomba, a Sorosporium Scabies F. v. W. okozza. 9. *Szárfeketedés.* A B. levelei elsárgulnak és ellankadnak s lassankint alulról felfelé elszáradnak; a beteglevelű szárak eleinte egyenesen állanak, de később lekonyulnak s tövükön megfeketednek, még később ilynemű fekete foltok a szárak felső részén támadnak s a foltokat krétafehér gomba-fonalcsomók borítják; a gomba fejlődése nem ismeretes, a fehér csomók Fusarium-képződmények. 10. *Szár-redvesedés.* A földfölötti szár a tőtől felfelé elhal és összeesik; a beteg szár sejtjei tartalmukat kiürítik és sötét színt vesznek fel; néha a szár csak az egyik oldalon betegszik meg, s itt barázda támad; e betegséget a Bacillus caulivorus Prill. et Delacr. okozza. 11. *A földfölötti száron* a Vermicularia atramentaria B. u. Br. *sugaras fekete foltokat* okoz. 12. A Sclerotinia Libertiana Fckl. a *szár külsején* és belsejében néhány mm. nagyságú *fekete, belül fehér gumókat* okoz. 13. A leveleken lassan terjedő, kerekded v. szabálytalan *foltok* támadnak, melyeket később egy viola-szürke, penészszerű bevonat lep be. A betegséget a Cercospora concors Sacc. nevű gomba okozza.

C) *Ismeretlen okú betegség:*

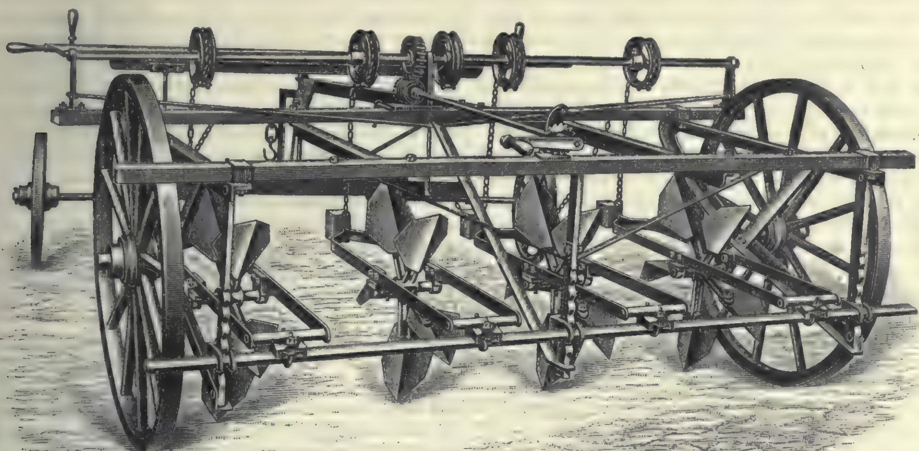
Bodrosság vagy *levélfodrosodás.* A földfölötti szárak törpék maradnak, a levelek elveszítik eleven színüket, nyelük hátra konyul, lapjuk — lemezük — összeráncosodik. A levelek és szárak néha törékenyekké lesznek, s hosszukás barna foltok támadnak rajtuk. A bodros B. korán elhal s emiatt gumók vagy éppen nem, vagy csak jelentéktelen mennyiségben és nagyságban képződnek. A beteg gumók puha tapintatuak s metszési felületükön az edénynyalábgyűrű sárgás színt mutat. Keményítőtartalmuk is 5—10%-kal kisebb a rendesekénél. Az ilyen gumók eltartása igen nehéz, mert elromlanak s ami még belőlük megmarad, azok után a termés már majdnem semmi. A betegséget némelyek több gomba (a Pleospora polytricha Tul., a Polydesmus exitiosus Kühn s a Verticillium albo-atrum Reinke) támadásának tartják, míg mások azt az erős trágyázásnak tulajdonítják. Hazánkban 1908. észlelték ezt a betegséget s azóta egyre jobban terjed. Okait folyton kutatják, de még nem tudták megállapítani s így a védekezés biztos módját sem lehet még megjelölni. Eddigelé még csak úgy lehet ellene védekezni, hogy a megtámadott vidékekről származó B.-t vetésre ne használjanak.

Gépek.

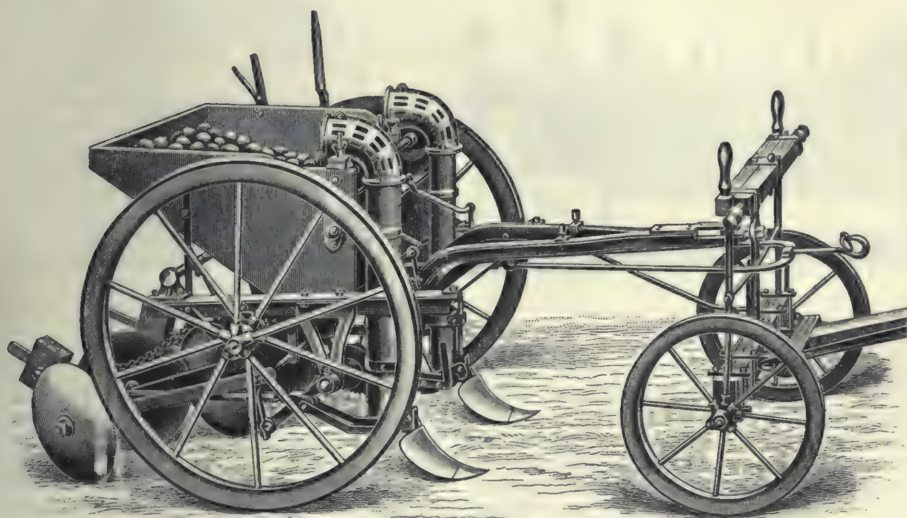
A *B.* műveléséhez és felhasználásához gépek készülnek. Nevezetesebbek: *B.-fészekvájó-* v. *B.-lyuggatógép;* eddig kétféle rendszer van leginkább alkalmazásban. Az egyik rendszernél egy közös tengelyre karok vannak erősítve, mely karoknak végeire kis kapák vannak szerelve. A gép járó kereke forgásba hozza a közös tengelyt, s az erre erősített karoskapák a földön szabályos távolságokban egy-egy hosszukás vájatot készítenek, melyben az elvetendő B.-gumó helyét megjelölik. Egy másik rendszernél, a Ring-féle B.-gépnél ugyancsak egy közös tengelyre 3 v. 5 egyenlő vékony vas v. acél kerék van szerelve, mely kerekek abroncsán fa- v. öntöttvas-koloncok vannak elhelyezve és pedig 7—12 darab. A gép előre menvén, a vetőkerekek mozgásba jönnek és a rajtuk lévő koloncok egyenletes távolságban 4—6 hüvelyk mély lyukakat nyomnak a földbe a B. befogadására. A gép elég könnyen jár kétlovasan, munkaképessége az 5 sorosnak 10 munkaórában 10 ha., a 3 sorosé 6 ha.

B.-ültetőgép. Eddig még nem sikerült a célnak teljesen megfelelő B.-ültetőgépet szerkeszteni. Legtöbbje egy garatból áll, melyből a B. két bádogcsövön át az ültető csoroszlyák által vont barázdákba esik. A barázdába jutott gumókat a gép hátulsó részére szerelt töltögető eketestek födik be. Munkaképessége kb. 4 kat. hold. Erőszükséglet 2 igás állat és 2 munkás.

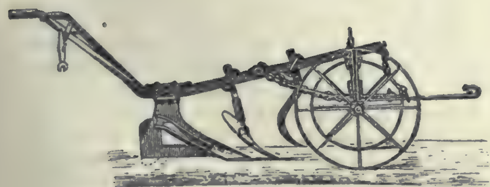
B.-kiemelő eke. A B.-nak kiszedésére használják ott, ahol azt nagyban termelik. Kézi erővel ugyanis a kiszedés csak tetemes pénzáldozat árán végezhető, de néha nem kapható elegendő számú munkáskéz. Ennek következménye lett a B. kiszedésére a fogatos erő alkalmazása s így keletkeztek a különböző B.-kiemelő ekék. Ezek ugyan korántsem végeznek oly munkát, mint a kézi erő, mert sok gumót megsértenek és ott is hagynak, de mivel gyors és olcsó munkát végeznek, alkalmazásuk okolt és sok helyen nélkülözhetetlen. Szerkezetük általában a következő: az eketest a kormánylemezek helyén több ágra oszlik, melyek oly sűrűn állanak egymás mellett, hogy a B.-gumó nem fér át, míg a B.-val együtt kiemelt föld áthull az ágak között. Hibájuk ezeknek az ekéknek az, hogy az eketest előtt a B.-szárak felhalmozódva az ekét munkájában hátráltatják, mert többször meg kell állni és megtisztítani, ami nagy idő- és munkaveszte-

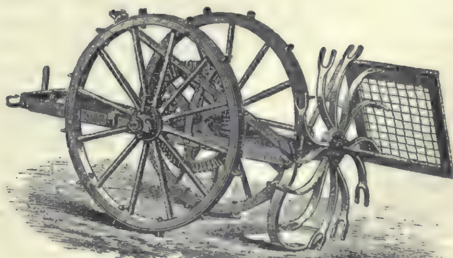
Burgonyafészekvájó gép.

Burgonyaültető gép.

Burgonyakiemelő eke.

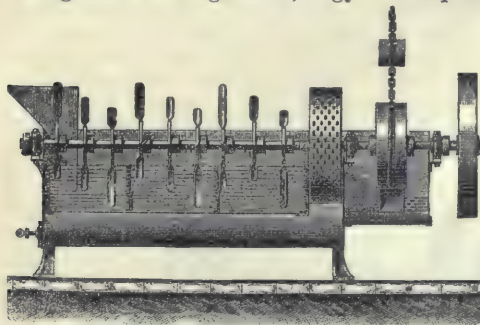

Gülich-féle burgonyaszedő.

séggel jár. A *Sack*-féle B.-kiemelő eketest a Sack-féle egyetemes ekére szerelve B.-kiemelésre szintén használható. Használják a B. kiemelésére még a töltögető, sőt a közönséges ekét is, de ezek a B.-t földestől emelvén ki, megnehezítik a gumók összeszedését s így sok elmarad belőlük.

B.-szedőgép. Miután a nagyban való B.-termelésnél még a B.-kiemelő ekék sem bizonyultak elégségeseknek, oly gépeket iparkodtak szerkeszteni, melyek még a B.-kiemelő ekéknél is gyorsabb munkát végeznek. Eddig többféle szerkezet ismeretes, de a célnak teljesen megfelelő gép még nincs. Legelterjedtebbek azok a gépek, melyek a B.-t a földdel együtt kiemelik s azt egy teknőalakú rostára juttatják. E rostán elválik a föld a gumóktól, s utóbbiak egy emelőkar szerkezet segélyével a gép által vont mélyedésbe jutnak, honnan kiszedhetők. Hátránya e gépnek az, hogy nagy vonóerőt (4 erős ló) igényel s munkaképessége aránylag csekély: 1—1½ ha. 10 órában.

B.-mosógép. A szeszgyártásnál felhasznált B.-t feldolgozás előtt megmossák, hogy a reátapadt

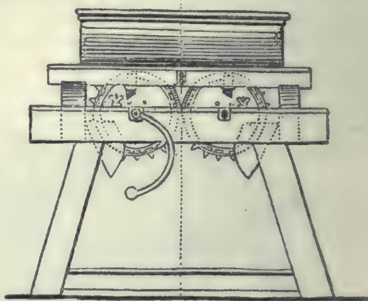

Burgonyamosó.

földrészektől megtisztuljon. Ezt a B.-mosógép végzi, mely áll egy pléh-, fa- v. cementvályuból, melyben a B.-t kavaró lapátokkal addig mossák, míg meg nem tisztult. A kavaró lapátok, melyek ferde irányuak, a vályuban levő vízszintes tengelyre vannak erősítve, s a mosás közben felkavart, úszó B.-t a vályuban előrefelé terelik. A lapátok alatt mintegy 5 cm.-nyire rácsozott teknőalakú fenék van a vályuhoz erősítve, úgy hogy a mosógép ezen a helyen kettős fenékkel bir. A rácsok közt levő hézag körülbelül 1 cm.-nyi széles, a föld v. egyéb piszok tehát itt áthullhat, míg a B. közé keveredett kavics a rácsozaton marad. A mosás történhetik hideg v. meleg vízzel (utóbbi alkalmasabb), mely víz a vályuba jutva, onnan az annak oldalain levő nyilásokon kifolyhat. A vályú egyik oldalfalán vízállóan készített ajtó van, melyen át a vályú megtisztítható. A vályú folytatását egy a lapátok tengelyén ülő lyukasztott mosódob alkotja, melybe a lapátok által hajtott, már megmosott B. beléjut; itt a velejött víz lecsepeghet s a megszikkadt B. innen a további feldolgozásra különféle elevátor-szerkezetek segítségével eltávolíttatik.

B.-osztályozógép. A B.-t annak használati célja szerint osztályozni kell, mert a kis gumók vetésre nem alkalmasak, éppen így a túlságos nagyok sem, míg takarmányozásra megfelelnek; a piacra szánt terményt is nagyság szerint osztályozni kell. Nagyban való termelésnél az osztályozást egy a gabona-rosta elvén készült B.-osztályozógép végzi. E gépen rendesen három egymás fölött lévő lemez van különböző nagyságú nyilásokkal. A rosta-lemezek készülhetnek fából v. sodronyból. A felső rostalemezen a legnagyobb gumók maradnak fönt, legalul pedig a legkisebb gumók hullanak le. E gépet egyszersmind a B. rostálására, illetőleg tisztítására is lehet használni, mert a B. közé keveredett kavics és földrészek legnagyobb része a rosták ide-oda mozgásánál kiválik és a földre hull.

B.-zúzógép. A takarmányozásra szánt B.-t föletetés előtt el kell aprózni, v. meg kell főzni, illetve gőzölni. A kisebb gazdaságokban, hol gőzölő nincs, a B.-t az ú. n. B.-zúzógépen aprítják. A zúzó szerkezet egy végnélküli csavarból áll, mellyel ellenkező irányban szeges dob forog. A B. egy garaton az ellenkező irányban forgó szeges dob és éles végnélküli csavar közé jutva

Burgonyazúzó.

szétzúzatik. E gép hajtása lehet kézi erőre v. járgányra is berendezve. Munkaképessége óránkint a gép nagysága szerint 3—10 q. B. lehet. E gépet egyszersmind a takarmányrépa zúzására is szokták használni. Kis gazdák a B. zúzására az ú. n. *S vasat* használják, mely egy S alakban meghajtott és egy nyélre az S közepén keresztben megerősített vasabroncsdarab. Ezzel az eszközzel a sajtárba v. teknőbe öntött B.-t összezúzzák, oly módon kezelve az S vasat, mint a mozsártörőt.

Burgonyabetegségek, l. *Burgonya.*

Burgonyacukor, l. *Cukor.*

Burgonyaháború *(Kartoffelkrieg)* volt kicsinylő neve a *bajor örökösödési háborúnak*, mivel az ellenfelek csaták s ostromok helyett cseh táborukban főkép burgonyáért verekedtek.

Burgonyakeményítő, l. *Keményítő.*

Burgonyamoslék, l. *Moslék.*

Búrgos (búrgo a. m. vár), 1. Spanyolország egyik *tartománya*, Ó-Kasztiliában. Határai: É.-on Santander és Vizcaya, K.-en Álava és Logroño, D.-en Soria és Segovia, Ny.-on Valladolid és Palencia. Területe 14,196 km²; lakossága (1910) 346,927, 1 km²-re 24. L. *Spanyolország.* — 2. B. tartomány *fővárosa*, termékeny fensíkon (851 m.), a Vega és Arlanzón egyesülésénél, utóbbinak jobb partján, vasút mellett, a

Vizcaya-öböltől D.-re (légvonalban) 120 km.-nyire. Kormányzóság, felebbviteli biróság és érsekség székhelye, (1910) 31,849 lak. A régi negyedben keskeny, görbe utcák, az új városrészben fasorokkal beültetett széles utak, modern házak és szép parkok. Nagyszerű gótikus műemlékei vannak a régi Spanyolország hőskorából, Cid idejéből, akinek egykori lakóhelyét szoborral jelölték meg. Székesegyháza (1221-ből) Spanyolország egyik legművészibb gót stílusú épülete. A város fala és a citadella romokban hever. A hadászati tekintetben fontos helyen fekvő B. városát újabban megerősítették. Az Arlanzón folyón három híd visz keresztül. *Iparának* és *kereskedelmének* legjelentékenyebb cikkei: a gyapju, bőr, kalap, sajt és gabona. *Kulturális intézetei:* technikai iskola, tanító- és papképző, muzeum, könyvtár, jótékonysági intézetek. B.-tól Ny.-ra Las Huelgas és San Pedro külvárosok, az Arlanzón tulsó partján pedig a La Vega külváros terül el. A B. melletti Vivarban született *Cid* (l. o.), a spanyolok nemzeti hőse, akinek a hamvai 1842 óta a városházában őriztetnek. A város közelében van *Miraflóres* karthausi kolostor, II. Don Juan és felesége, Portugál Izabella síremlékével. B. 900 körül alapittatott s 1087-ig a kasztiliai és a leoni grófok székhelye volt. Ekkor VI. Alfonso Toledóba tette át székhelyét. 1808-ban a franciák kezére került.

Burgos, *Javier de*, spanyol műforditó, író és történész, szül. Motrilban (Granada tartomány) 1778 okt. 22., megh. 1852. Több áll. hivatalt viselt. volt államtitkár, szenátor és a spanyol akadémia tagja. Az idegen uralom üldözése folytán 1812. kivándorolni volt kénytelen, mely idő alatt számos kézirata pusztult el. Neve mint Horatius műveinek forditójáé fenn fog maradni az irodalomban. Egyéb művei: Continuacion del Almacen de frutos literarios (8 köt.); Anales del reinado de Isabel II. (6 köt.) stb.

Burgoyne (ejtsd: börgeun), 1. *John*, angol hadvezér, szül. 1722. Suttonban, megh. 1792 jún. 3. Londonban. Az északamerikai szabadságharcban egy angol hadtestet vezényelt, mellyel azonban 1777 okt. 17. Saratoga mellett megadásra kényszerült. 1782—83-ig Irországban müködött. V. ö. *Fonblanque*, Political and military episodes from the life of J. B. (London 1875).

2. *B.*, *John Fox*, sir, angol tábornagy szül. 1782 júl. 24., megh. 1871 okt. 7. Londonban. Részt vett a maltai (1800), sziciliai, egyiptomi, spanyolországi (1809—14) és északamerikai (1814—15) hadjáratokban. 1845-ben az angol erősségek főfelügyelője lett. A krimi háborúban mint az angol hadsereg vezérkari főnöke működött, de már 1855 márc. visszahívták. 1856-ban a baronet-rangot kapta, a City pedig díszpolgárává választotta. Military opinions című műve (1859) Anglia védelmezésére vonatkozó tanácsokat tartalmaz, egy a kontinens felől jövő invázióval szemben. V. ö. *Head*, Sketch of the life and death of Sir J. B. (1872); *Wrokesley* (B. veje), Life and Correspond. of J. B. (London 1873, 2 köt.).

Burgörner, falu Poroszország Merseburg kerületében, a Wipper mellett, rézércbányászattal, rézkohóval, kénsavgyártással, (1900) 3967 lak.

Burgstädt, város Lipcse szász ker. kapitányságban, (1905) 7253 lak., jelentékeny keztyü-, kötöttárú-készítéssel, porcellángyártással.

Burgstall, több csúcsnak a neve az Alpokban, legnevezetesebb a Stubai Alpokban, Tirolban a 2613 m. magas *Hoher B.*

Burgsteinfurt, járási székhely Münster porosz kerületben, az Aa partján, Bentheim-Steinfurt grófság székhelye, (1905) 5441 lak., muzeummal, könyvtárral, Bagno nevű szép parkkal, Vilmos császár és Schorlemer-Alst szobrával; szivar-, cementárú-, cipőgyár, vaskohó, pamutfonó, sörfőző, szeszgyár emelte újabban nagyban az iparát.

Burgtheater (ném.) v. *Theater an der Burg*, a bécsi császári udvari szinház neve. Mária Terézia alatt csak Hoftheater volt, bérlők kezében, de II. József, a «drámát» meg akarván menteni, elvetette a Hoftheater címet s Nationaltheaternek nevezte el a szinházat, melyet az egész nemzetnek szánt a jó izlés és nemes erkölcsök ápolása végett. A B. ettől fogva hatalmasan fejlődött s majdnem a legutolsó időkig a németség első szinháza volt. A legkiválóbb igazgatók (Laube, Dingelstedt) virágoztatták fel, a legkiválóbb német szinészek segitségével. Műsora mindig nagy súlyt helyezett a klasszikusokra s főképen Shakespeare-re, míg a modern drámából csak azt művelte, ami a legkényesebb igényeknek is megfelel. Az utolsó húsz év szinpadi forradalmai a B.-t is megviselték, régi fényét elhomályositották, s csak legújabban kezd ismét lábra állani. Jelenlegi igazgatója *Berger* Alfred báró (l. o.). V. ö. *Laube*, Das B. (Leipzig 1868, 2. kiad. 1891); *Wlassák*, Chronik des k. k. Hofburgtheaters, zu dessen Säkularfeier (Wien 1876); Julius *Stern*, Geschichte der vereinigten Wiener Hoftheater in Wien unter der Regierung Franz Josef I. (1898) stb.

Burgund, l. *Burgundia.*

Burgundia *(Bourgogne)*, K.-i Franciaország középső területe, Páristól DK.-re, Svájctól Ny.-ra, Lyontól É.-ra. Határai É. felől a Champagne, Ny.-on Bourbonnais és Rivernais, D.-en Lyonnais és Dauphiné, K.-en Savoie, Svájc és a Franche-Comté. A francia forradalom előtt tartomány volt, amely magában foglalta Auxerrois, Montagne, Auxois, Dijonnais, Autunais, Chalonnais, Charolaix, Mâconnais, Pays de Dombes, Bresse, Bugey, Pays de Gex és Val Romey vidékeket — ma: *Ain*, *Saône-et-Loire* és *Côte-d'Or* départementok — összesen 23,170 km² *területtel*. Termékeny, híres bortermő vidék. *Lakossága* (1906) 1·3 millió körül (1 km²-re 55). L. *Franciaország.*

Története. A burgundok *(burgundiones)* germán néptörzs, a vandalok sarjai, kik Kr. u. 250 körül felkerekedve a Netze és Warthe partjairól, hosszas kóborlás után az alemannok szomszédságában a Majna mellékére húzódtak s 413. Guntiar királyuk alatt Worms környékén, a Rajna bal partján kis országot alapítottak. Ariánus hitük és egyéb okok miatt viszályba keveredtek Aëtiusszal (l. o.), végül pedig, Gundichar király idejében, országuk római szolgálatban álló hún csapatok által 437. megsemmisíttetett. A német hősmonda, különösen a Nibelung-dal megörökítette e régi burgundi királyság tragikus bukását, Wagner Richard pedig opera-ciklusban dolgozta fel a

Nibelungok mondáját. A nép maradványai Gundioch király alatt 443. Savoya földjére vándoroltak, 520 körül pedig a *Rhône mellékén egy új országot alapítottak*, melyet 533-ban a frankok meghódították, ámbár a B.-iak akkoriban már a katolikus hitet vallották. 567—880-ig időszakonkint némi függetlenségnek örvendett B., teljes függetlenségét azonban csak Viennei Boso alatt érte el, aki 880. *B.* vagy *Arelat* királyságnak lett királya, míg a *trans-jurai* v. *felső burgundi* királyság I. Rudolfnak hódolt, kit 912. fia, II. Rudolf követett. A Saône és felső Seine mentén pedig 884. egy harmadik burgundi fejedelemség is alakult, a *burgundi hercegség* (Bourgogne), melynek alapítója Boso öccse, Richárd autuni gróf volt.

Arelatot és a Jurán túli B.-t 930. *II. Rudolf* egyesítette, kinek utóda, Konrád (937—53) uralma idején B. sokat szenvedett a magyarok és arabok betöréseitől. III. Rudolf király pedig unokájára, II. Konrád német császárra hagyta B.-t, aki azt 1034. el is foglalta, mire a nagyok a solothurni gyülésen királlyá koronázták. 1038 óta 1378-ig B. a német császárságnak volt tartománya. Egyik-másik német császár burgundi királynak is koronáztatta magát, így I. Rőtszakállu Frigyes (1178) és mint utolsó IV. Károly (1364). A Németországgal fennálló kapocs azonban mind jobban lazult és IV. Károly halála után az ország több apró fejedelemségre oszladozott, melyek idővel — Savoya kivételével — Franciaország fenhatósága alá kerültek.

Hasonló sors érte a *burgundi hercegséget (Bourgogne)*. Richárd grófot, az alapítót, ugyanoly nevű fia követte a trónon, kit a francia nagyok királyukká választottak. 936-ban a hercegség Capet Hugó király öccsére szállt, ki Richárd unokahugát, Ludegardist birta nőül. 936—1361-ig B. a capetingi család mellékágának maradt birtokában, mely 1361. Fülöp hercegben kihalt. Erre János francia király az országot a francia koronával egyesítette, de már 1363. mint hűbért legifjabb fiára, *Merész Fülöpre* ruházta.

Fülöppel kezdődik a *burgundi hercegek új sorozata s egyúttal B.-nak fénykora.* Fülöp flandriai Margittal kötött házassága révén Flandriára, Mecheln- és Antwerpenre meg Franche-Comtéra is fenhatósági igényt szerzett. Fülöp (l. o.) Franciaország kormányzója lett, de éppen emiatt gyült meg a baja a király mellőzött öccsével, Lajos orléansi herceggel. Alig hogy Fülöp 1404. elhalt, Lajos magához ragadta a francia kormányzóságot, miből polgárháború támadt, melynek folyamán Fülöp fia és örököse, János herceg megöletett (1415). János fia és utóda, *Jó Fülöp* (l. o.) B. területi nagyságát sikeresen öregbítette. Meghódította Hennegaut, Hollandot és Zélandot, megvásárolta (1429) Namurt s örökölte Brabantot meg Limburgot. Az arrasi békében (1435) Maçont, Amienst, St. Quentint és a boulognei grófságot kapta; 1443. pedig megszerezte a luxemburgi hercegséget. Fia *Merész Károly* 1461. követte a trónon és a maga részéről is növelte B.-t Geldernnel és Zütphennel, de midőn a szabadságszerető svájci pórokkal háborúba elegyedett, Nancy mellett életét vesztette (1477).

B. most Károly egyetlen leányára, Máriára szállott, ki hét kérő közül a lovagias Miksa osztrák herceget (III. Frigyes császár fiát) szemelte ki férjéül. Miksa versenytársa, XI. Lajos francia király csak a megüresedett bourgognei hercegséget kapta.

Midőn Mária korai halála után (1482) Miksa a B. fölött való kormányhatalmat magához akarta ragadni, több tartomány adós maradt a hódolattal, sőt Flandria lakói Miksát elfogták és három hónapig fogva tartották. Csak 1489-ben ismerték el őt kiskoru fia *(Szép) Fülöp* helyettesének. Fülöp halála után (1506) B. a fiára, *Károlyra* (a későbbi V. Károly császárra) szállott. B. további történetét l. *Németalföld, Németország* és *Burgundi kerület.*

Irodalom Binding, Das burgundisch-romanische Königreich, I. 1868, Lipcse; Jahn, Die Gesch. der Burgundionen bis zum Ende der I. Dynastie, Halle 1874, 2 köt.; Barante, Hist. des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (8. kiad. 8. köt.); Dubois, La Bourgogne stb. (Rouen 2. kiad. 1867); Kallmann R., Die Beziehungen d. Königreichs Burgund zu Kaiser u. Reich; Berlin 1889; Kleinclaus, Hist. de Bourgogne, Paris 1909; Cartellieri, Gesch. der Herzöge von B., I. Leipzig 1910; A Magyarország és B. között fennállott ipari és művészeti kapcsokról s nevezetesen Magyar István (Etienne de Hongrie) nevű képíróról, aki Merész Fülöp herceg udvarában virágzott, l. Meister értekezését a Histor. Jahrbuchban 1900, 21. köt 78 sk. l. és Pór Antal cikkét: Egy magyar festő és műszövő (Archaeol. Ért. 21. köt., 1901).

Burgundi bor. Egyike a legkitünőbb francia boroknak. E borfajta háromféle: a felső B. (Côte-d'Or), az alsó B. (Yonne) és az ú. n. Mâcon (Saône-et-Loire). A B.-t majdnem kizárólag a pineau noir szőllőfajtából készítik, melyet nálunk kisburgundinak neveznek. Szüretkor a szőllőt megválogatják ugyan, de nem szemelik le s csak részben tiporják meg, a többit tiprás nélkül töltik a kádba s csak az erjedés végén, ha a törköly a fölszinre emelkedik, tiporják bele a borba. E tiprást még párszor ismétlik; a szemeket azután pár nap mulva kipréselik s erjedni hagyják. A B. sötét biborvörös színű, zamatja kitünő; rendkívül síma és erős bor. Fehér burgundit is készítenek a pineau blanc szőllőfajtából, ezek közt a leghiresebb a Mont-Rachet és Meursault nevű bor. Legújabban pezsgőt is készítenek a B.-ból, melyet különösen Angliában és Amerikában értékesítenek. A legjobb B.-ok Dijon és Châlon között teremnek. Első rendű helyek (premier crûs): Romanée-Conti, Chambertin, Richebourg, Clos Vougeot, Romanée St. Vivant, La Tache, Clos St. Georges, Cortoso; másodrendű helyek: Clos Prémeau, Musigny, Clos du Tart, Bonnes Mares, Clos à la Roche, Vervilles, Clos Morjot, Clos St. Jean, La Perriére, mindmegannyi a Côte d'Or-on. A baumorilloni és chablisi igen finom, tüzes és zamatos fehér borok.

Burgundi csatorna *(Canal de Bourgogne)*, a Szajnát a Rhône folyóval összekötő hajózó csatorna, melyet 1775—1832-ig építettek. A Yonne és Armançon összefolyásánál, La Rochenál kezdődik s a Côte d'Or hegységet átlépve, Dijonig az Ouche folyását követve, St. Jean-de-Losnenál a Saôneban végződik. Hosszúsága 242 km.

Burgundi csipke, művészi vert csipke, mely Burgundban már a XVI. sz.-ban készült. Nagyon finom alapon szélesebb formákat egyenletesen sűrűn és símán készít, a körvonalak erősebbek és áttörtek.

Burgundi kereszt, l. *Andráskereszt.*

Burgundi kerület *(Burgundischer Kreis)*, egyike azon 10 kerületnek, amelyekre a rendek Németországot I. Miksa uralma alatt 1512. felosztották. Eredetileg magában foglalta Burgundia szabad grófságot és Németalföld 17 tartományát. 1548-ban a B. mint a Habsburg-család birtoka a birodalomtól elkülöníttetett és Spanyolország tartományaihoz csatoltatott. 1579-ben pedig a 7 északi prot. németalföldi tartomány Spanyolországtól elszakadt, míg a déli, spanyol kézen maradt tartományok sok viszontagság után 1713—1714. Ausztriához kerültek. 1801—14-ig Franciaországhoz tartoztak, 1814. Németalföldhöz csatolták.

Burgundi keverék, a szőllő permetezésére használt olyan rézgálicoldat, melybe szénsavas nátriumot, azaz szódát keverünk; különösen csemegeszőllő permetezésére ajánlatos, mert nem tapad annyira a fürthöz, mint a meszet tartalmazó bordeauxi keverék.

Burgundi nyelvjárás, l. *Francia nyelv.*

Burgundi répa, l. *Cukorrépa.*

Burgundi széna, *Medicago sativa* L., l. *Lucerna.*

Burgundi szőllő. Több híres francia szőllőfajta neve, melyek közül legjelentékenyebbek a következők: 1. *Kék B.* (Pineau v. Pinot noir, Bordeaux petit noir; német neve: blauer Clävner, olasz neve: Pignolo). E fajtának köszönheti Franciaország borainak világhírét; a világ összes szőllőfajtái közül ez adja a leghíresebb vörös bort. Fürtje kicsiny, hengeres, tömött; bogyója gömbölyű v. hosszukás, sötétkék, hamvas, gyengén pettyezett; a bogyóhéj vékony; leve híg, édes, illatos. Hosszú metszést kíván. — 2. *Korai kék B.* (Madelaine noir, vigne d'Ischia; német neve: früher Clävner v. Jacobstraube). Az előbbi fajtához nagyon hasonló s attól csak korábbi, már augusztus végén beálló érésére, kisebb és lazább fürtjeire, továbbá vastagabbhéjú bogyóira nézve különbözik. Nálunk *kis B.* és *Jakabszőllő* néven ismerik. — 3. *Piros B.* (Pineau gris, auvergnas gris, német neve: Ruländer). Fürtje kicsiny, tömött, hengeres, bogyói kicsinyek, hosszad gömbösek, rozsdavörös színüek. Igen édes, finom bort ad, mely főleg pezsgőgyártásra használatos. Badacsony vidékén, Erdélyben s elszórtan több borvidéken nálunk is ültetik, kitünő pecsenyebort ad. — 4. *Fehér B.* (Pineau blanc, Blanc de Champagne). Fürtje kicsiny, rövid, tömött; bogyói hosszukásak v. gömbölyüek, világos sárgák, áttetszők, gyengéden hamvasak, igen édesek és zamatosak. — 5. *Korai fehér B.* Az előbbi fajtához nagyon hasonló s tőle csak abban különbözik, hogy koraibb érésű s hogy bogyói gömbölyübbek, sárgás zöldek, feketén pettyezettek; kevésbbé nemes a fehér B.-nél. — 6. *Nagy B.* (Gamai noir) bőtermő, tömegbort adó kék szőllőfajta. Nálunk tévesen a kék-frankost hívják nagy B.-nak.

Burgundi törvénykönyv *(Lex Burgundionum)*, a burgund (germán) néptörzs joga az V. sz.-ból. Gundobald király alatt készülvén, *Lex Gundobada*-nak is nevezik. Alkotó elemei régi burgundi jogszokások és a burgundi királyok törvényei. A burgundoknak egymás közt és a velök együttélő rómaiakkal való jogviszonyait szabályozza; a burgundi rómaiaknak egymás között fennállott jogviszonyaira a *lex romana Burgundionum* vonatkozik (az ú. n. Papianus, a VI. sz.-ból). Kiadták Bluhme, Monumenta Germaniae Historica, Leges III., 1863, és Binding, Fontes rerum Bernensium I. 1880.

Burgundok, l. *Burgundia.*

Búr háború, l. *Nagy-Britannia* (története).

Burhanpur *(Boorhaunpoor)*, város a brit-indiai Narbada divizióban (Provinces centrales), a Tapti jobbpartján, 32,252 túlnyomóan hindu lak., Akbartól épített, de most omladozó palotával, Aurangzebtől épített nagy mecsettel, musszelin és arannyal meg ezüsttel áttört selyemszövetek készítésével. B. egykoron a mongol Dekán fővárosa volt, azóta nagyon hanyatlott. Az angolok 1861. vették végleg birtokukba.

Búr harcmód. A gyalogsági támadásnak az angol-búr háborúban legelőször a búrok által alkalmazott azon módja, hogy nagy veszteségek elkerülése céljából állásban levő ellenség ellen eleinte igen gyenge és ritka rajvonalak (l. *Rajvonal)* alkalmaztatnak, melyek lehetőleg közel az ellenség állásához alkalmas terepszakaszokban befészkelik magukat, hogy aztán hátulról jövő tartalékok segítségével fokozatosan megerősítve, az ellenségét felülmúló döntő tűzharc vívására képesíttessenek. Az ily támadásnak alapföltétele az egyes embereknek, közkatonáknak kivált a tűzharc vívásában oly tökéletes kiképzése, hogy azok a vezető tisztek és altisztek útbaigazítása és támogatása nélkül is helyesen viselkedni és harcolni képesek legyenek, miután ez utóbbiak a nagy harckiterjedéseknél fogva csak igen korlátolt mértékben gyakorolhatnak befolyást harc közben alárendeltjeikre. A hadseregek mai tömegrendszere és kiképzése, valamint az emberanyagnak átlag nem nagyon magas fokon álló műveltségi állapota mellett az egyes katonának a rendelkezésre álló rövid kiképzési idő alatt ily tökéletes és ideális kiképzésére számítani nem igen lehet s így a B., mely eleinte katonai körökben igen nagy port vert föl, általában letárgyaltnak és idejét multnak tekinthető, ami azonban nem zárja ki, hogy egyes kiválóan kiképzett csapatok alkalomadtán azt ne használják. Az orosz-japán háborúban egyes japán csapatrészek gyakrabban és sikerrel alkalmazták ezt a harcmódot az oroszok ellenében. V. ö. *Breit*, Der russisch-japanische Krieg 1904—05; Kriegsgeschichtliche Einzelschriften Heft 32: Aus dem südafrikanischen Kriege (Berlin 1903); *Lüttwitz*, Das Angriffsverfahren der Japaner im ostasiatischen Kriege (u. o. 1906).

Buri, a skandináv mitológiában Borr atyja, Ódin (l. o.) öregapja. B. úgy kelt életre, hogy egy tehén (Audhumla) sós jégsziklákból nyalogatta ki.

Buri *(burusok)*, néptörzs, Tacitus szerint a suevek egyik ága az Odera és a Kárpátok között, ahonnan a népvándorlás viharaiban eltünt. Némelyek a *boranokkal* (l. o.) azonosítják.

Buri, félsziget a Vörös-tengerben, Masszauától D.-re, az Annesley-öblöt fogja át; rajta azonos nevű kikötő.

Burial szebili, tuniszi ezüstpénz (piaszter) = 48 fillér.

Burián *István* (rajeczi), báró, közös pénzügyminiszter, szül. Stomfán (Pozsony vm.) 1851 jan. 16. törzsökös pozsonyvmegyei nemesi családból. Magyar középiskolákban tanult, majd a bécsi keleti akadémia hallgatója lett. Diplomáciai pályáját Alexandriában kezdte, 1875. bukaresti, később belgrádi alkonzul lett, négy évig pedig a moszkvai főkonzulátust vezette. 1889-ben ugyanezen minőségben Szófiába helyezték át, hol mint diplomáciai ügynök működött 1895-ig, Bulgária fejlődése legválságosabb éveiben. Itt az orosz-bolgár mozgalmak idejében erélyesen képviselte a kettős monarchia érdekeit. Ezután Stuttgartban, 1897. pedig Athénben lett rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. 1900-ban bárói ranggal, 1903. a titkos tanácsosi címmel tüntették ki s még ez év július 24-én Kállay örökébe, a közös pénzügyminisztérium és a megszállott tartományok kormányának élére került. B. egészben véve nagy elődjének politikai és adminisztrativ elveit követte. Előkészítette az annexiót, melyet 1908 októberében a magyar királyság történeti jogára való hivatkozással léptettek életbe. Részben az új-török mozgalom nyomában kelt izgalmak miatt, részben a tartományok autonómiájának kifejlesztésére 1910 tavaszán Ő felsége alkotmányt adott a bosnyák és hercegóc népeknek, melyet B. dolgozott ki a magyar és osztrák kormányok hozzájárulása mellett. Nagyrészt B. érdeme, hogy a sarajevói tartománygyűlés nemzetiségi torzsalkodások háttérbe szorulásával komoly szociálpolitikai működést fejt ki. A bosnyák kmetek megváltásában a magyar közgazdasági érdekek pártolása miatt 1909. konfliktusba került az osztrák Bienerth-kormánnyal, illetőleg az annak parlamenti többségét alkotó keresztény-szociálista párttal. Az összetüzésből azonban a magyar kormány és közvélemény erélyes megnyilatkozása következtében B. került ki győztesen s így állása is megszilárdult. Felesége Fejérváry Géza báró leánya.

Burić selo, adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1900) 369 horvát-szerb lak., u. p. Krnjak, u. t. Vojnić.

Buridan, *Jean*, francia skolasztikus, Occam tanítványa és mint ez nominálista, szül. Béthuneben a XIV. sz. elején, megh. 1358 után. 1350-ben a párisi egyetemen a bölcsészet és teologia tanára lett. B. inkább a logika és metafizika, mint a teológia problémáival foglalkozott. Művei közül becsesek az Aristoteles logikájához írt kommentár: Summa de dialectica (Paris 1487); Compendium logicae (Velence 1489); Quaestiones in X libros ethicos Aristotelis (Paris 1849 és Oxford 1637). «*Buridan szamara*» alatt azon, B.-nál régebbi példát értik, mely szerint egy szamár, két tökéletesen egyforma szénacsomag közé állítva, okvetlenül éhen halna, mert nem tudná magát elhatározni, hogy melyikhez nyuljon. Ebből nem az következik, hogy a «szabad választás» (aequilibrium arbitrii) lehetetlen, hanem, hogy az akaratnak, hogy egyáltalában elhatározásra juthasson, egy a többi okoknál erősebb indító okra van szüksége. Művében azonban hiába keressük ezt a szamarat. Ő neki tulajdonítják a *szamarak hídját* is (pons asinorum), azaz utasítást, mely az együgyűnek is könnyűvé teszi a szillogisztikus okoskodást. Tágabb értelemben mindaz, ami a buta embert fölmenti a gondolkodás terhe alól.

Buridan szamara, l. *Buridan*.

Burin (franc.), a rézmetszésnél használt különös formájú véső.

Burins, l. *Chizerots*.

Burján, másként *gyom* vagy *gaz*, oly növényfajok, melyek a kulturnövények között föllépve, ezeket kiszorítják v. fejlődésökben akadályozzák.

Burján, vihar, l. *Burán*.

Burjánfalva, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 438 oláh lak., u. p. és u. t. Marossolymos.

Burjánkáposzta, oly káposztafaj, melynek feje szétterpedt és levelei terebélyesek.

Burjét v. *buraët*, dél-szibériai mongol eredetü, de a XIV. sz. óta orosz vérrel keveredett nép orosz fenhatóság alatt Irkutszk kormányzóságban. Az oroszok «bráckije» néven nevezik. Jóllehet Oroszország alattvalói, mégis saját választott fejedelmek («taidzsi») alatt élnek, akiket az orosz kormány megerősít. Testi sajátságaikra nézve igen hasonlítanak a kalmükökhöz. Alacsony homlokuak, kajla szemrésüek, belapult kicsiny orruak, széles koponyájuak (brachikefálok), kurta lábszáruak. A B.-ek részint buddhisták (lámaisták), részint mohamedánusok és keresztények, de emellett mindnyájan sámánisták (l. o.). Állati bőrrel v. nemezzel bevont sátrakban *(jurta)* laknak, főfoglalkozásukra nézve vadászok, halászok (a Bajkál-tó környékén) és állattenyésztők. Az utóbbi időben kissé földműveléssel is foglalkoznak. A B. nép összes száma mintegy 300 ezer lélek, ebből 86,000 Irkutszkban lakik. A városi B.-ek ügyes mesteremberek, bőrcserzők, takácsok, főleg fegyverkovácsok és ötvösök. Ezüstdamaszkjaik messze földön híresek. Nyelvüket minden keveredés mellett tisztán őrizték meg.

Burjét nyelv, grammatikáját s szótárát Castrén hagyatékából adta ki Schiefner (Pétervár 1857). Az északi burjét mongol nyelvjárást magyarul ismertette *Bálint* Gábor (Nyelvtud. Közlemények XIII. k. 1877). Egyéb irodalom: *Castrén* tanulmányai; *Girtler*, Opisanie zabaikalskiéj krainy w Syberyi (Leipzig 1867, 3 k.); *Orlov*, A mongol-burjét nyelv grammatikája (oroszul, Kazán 1878).

Burke, 1. *Edmund*, angol író és államférfiú, szül. Dublinban 1729 jan. 12., megh. Beaconsfieldben 1797 júl. 9. Szegény fiú létére korrekturákat végzett, de nemsokára mint író lépett föl. Első művében a Vindication of natural society-ban (1756) Bolingbroke stílusát utánozván, annak a vallás ellen intézett támadásait gúnyolta. Nagy föltűnést keltett Philosophical inquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful (1757) c. müve (ném. Garve-tól 1773). 1759—64-ig Hamilton W. G.-nak volt titkára, 1765. a kincstár első lordja, Rockingham fogadta maga mellé és a parlamentbe is beválasztatta. Mint hatalmas szónoki tehetség különösen az amerikai bélyegtörvény fölött megeredt vitában tünt fel, melyet ellenzett. Rockingham visszalépése után B. a Pitt-kabinet ellenfeleihez szegődött és kiadta a Short account of a late short administration (1766) című művet. 1768-ban Wilkes képviselőnek kelt védelmére (l. o.). 1773-ban kiadta a Thoughts on the cause of pre-

sent discontents c. művét, melyben reformokat javasolt. Miután az amerikai gyarmatok érdekeit ismételten védte, New-York lakói londoni ügynökükké választották. Ez időben szoros barátságot kötött Fox-szal (l. o.), mely a francia forradalom kitöréséig fennállott. Rockingham alatt (aki 1782 márciusában ismét a kormány élére állott), a titkos tanács tagja és a hadsereg főpénztárnoka lett. Midőn a Shelburne-minisztérium az Egyesült-Államok függetlenségét elismerni vonakodott, B. és barátjai átmentek az ellenzékhez. 1783-ban tagja lett ugyan az úgynevezett koaliciós minisztériumnak, de nemsokára visszalépett. Az ő sürgetésére fogta az alsóház 1785. Hastings Warren-t pörbe. A francia forradalommal nem tudott megbarátkozni, s midőn kebelbarátja, Fox, a forradalomban egy áldásos jövő hajnalát üdvözölte: B. egy emlékezetes parlamenti ülésben Fox-szal szakitott és azontúl szenvedéllyel küzdött minden ellen, ami Franciaországból eredt. (Reflexions on the revolution in France, London 1790; németül Gentztől, Berlin 1793, 2 kötet, 3. kiad. 1838.) Ez időtől fogva a kormány határozott híve lett. 1794-ben visszavonult és a felajánlott peerséget visszautasította. Utolsó művei: Thougts on a regicide peace (1796); nyilt levele Fitzwilliam lordhoz (1796). Összes műveit Fitzwilliam és Burke R. rendezték sajtó alá (London 1826—44, 20 köt.), beszédei 1816. 4 kötetben jelentek meg. V. ö. *Prior* J., Memoir on the life and character of E. B. (4. kiad. London 1854, 2 köt.); *Macknight*, Life and times of B. (1861, 3 kötet); *Morley*, Edmund B. (1867 és 1879); *Robertson*, Letters on the life, writings and times of E. B. (Dublin 1876); *Schädel*, E. B. (Leipzig 1898); *Spinelli*, Political life of E. B. (Torino 1908).

2. *B.*, *John Bernard, sir*, angol genealógus és heraldikus, szül. Londonban 1814. jan. 5., megh. 1892 dec. 13. 1839-ben ügyvéd lett; 1853-ban az ulsteri king of arms méltóságot nyerte el, 1854. pedig a dublini egyetem részéről doktori díszoklevelet kapott. Főművei: Encyclopaedia of heraldy or general armoury (1844); The historic lands of England (1848—49); Anecdotes of the aristocracy (1850, 2 köt., új kiad. 1855); The heraldic register (1849—50); A visitation of the seats and arms of the noblemen and gentlemen of Great-Britain (1852—54, 4 köt.); The romance of the aristocracy or anecdotes and records of distinguished families (1855); A genealogical and heraldic dictionary of the landed gentry of Great-Britain and Ireland (1871, új kiad. 1891); The book of the orders of knighthood (1858); Vicissitudes of families (új kiad. 1882); The rise of great families (1873, új kiad. 1882). Előbb atyjával, ennek halála után pedig (1848 óta) egymaga adta ki a Peerage and Baronetage of the British empire című almanachot.

3. *B.*, *Robert O'Hara*, angol-ausztráliai utazó, szül. Irországban, St. Cleramban 1820., meghalt 1861. 1848-ig a Radetzky-huszárezrednél szolgált Ausztriában, 1858. nagy expedició vezetésével bízták meg, amelynek az volt a célja, hogy az egész ausztráliai szárazföldön keresztülhatoljon. Kitünően fölszerelve hagyta el Melbournet 1860 aug. 20. és el is érte a Carpentaria-öbölt 1861 jún. 20., ahol a kiséretében levő orvos, Wills éhen halt, mely sors azután B.-t magát is érte. Másik útitársát, Kinget a kóborló benszülöttek megtalálták és addig ápolták, míg a Melbourneből Howitt vezetése alatt utánuk küldött expedició szept. 15. meg nem mentette. B. és Wills holttestét is utóbb Melbournebe szállították, ahol szobrot emeltek nekik. V. ö. *Wills*, Narrative of a successful exploration through the interior of Australia (London 1863).

4. *B.*, *William*, hirhedt gyilkos és halott-rabló, szül. Irországban s mint csizmadia élt Edinburghban. Tetemeket lopott a temetőből, melyeket orvosoknak adott el. Utóbb 1828. egyik szomszédjával 16 embert ölt meg, s holttesteiket Knox orvosnak adta el. Még ugyanazon esztendőben lefejezték. V. ö. *Mac Gregor*, History of B. and Har (Glasgow 1884). L. még *Burkizmus*.

Burkersdorf, 1. kis falu Porosz-Sziléziában, Breslau kerületben, a Weistritz melett, 320 lak. Nagy Frigyes 1762 júl. 21-én a Daun vezérlete alatt álló osztrákok elsáncolt táborát itt megostromolta és bevette. — 2. *B.*, Szászországban, Leipzig kerületben, (1900) 2824 lak., kesztyügyárral.

Burkhardt, *Karl August Hugo*, német történetíró, szül. Jenában 1830 jún. 6., megh. u. o. 1910 máj. 9. A weimari hercegi levéltár igazgatója volt. Munkái: Der historische Hans Kohlhase und Kleist's M. Kohlhas (Leipzig 1864); Dr. M. Luthers Briefwechsel (u. o. 1866); Goethe u. der Komponist Kayser (u. o. 1879); Urkundenbuch der Stadt Arnstadt (1883); Briefe v. Goethes Mutter an die Herzogin Anna Amalie (Weimar 1885); Hand- u. Adressbuch der deutschen Archive (u. o. 1887); Das Repertoire des Weimarischen Theaters unter Goethes Leitung (Hamburg 1891); Goethes Unterhaltungen mit dem Kanzler Friedr. von Müller (Stuttg. II. kiad. 1898); Die Entstehung des Parks in Weimar (1907, 2. kiad.). A weimari Goethe-kiadás számára Goethe naplóit és Soret-vel ill. Eckermannal folytatott beszélgetéseit rendezte sajtó alá (1905).

Burkhardtsdorf, község Zwickau szász ker. kapitányságban, a Zwönitz partján, (1905) 4454 lak., jelentékeny kötőiparral és selyemszövéssel, 16 gyárral.

Burkizmus. Midőn Angliában a holttestboncolás tilos volt, akadtak tolvajok, akik halottakat loptak abból a célból, hogy a tanulni vágyó orvosoknak jó pénzért eladják, de akadtak olyanok is, akik ha holttestet másképp nem szerezhettek, a gyilkosságtól sem riadtak vissza. Az ily célból elkövetett gyilkosság Burke-nek (l. *B.* 4), első elkövetőjének neve után B.-nak neveztetett.

Burkolás, az építészetben a kevésbbé jó vagy tetszetős építészeti anyagnak jobbal való elfödése, részint használhatóság, részint díszítés céljából. L. még *Burkoló lemezek*, *Boiserie*, *Falvért*, *Faburkolat* és *Héjjazás*. — *B.* a vasútépítésnél, l. *Biztosítás*.

Burkolat, valamely tárgyat védő külső fedőréteg, mely szorosan reátapad a tárgyhoz. A vízműépítésben a B.-ot főként a vízfolyás medrének, partjainak vagy az árvédelmi töltések oldalának megvédésére használják. Az ily B.-ok anyaga lehet fa, rőzse, kő, tégla vagy falazat stb.

Burkoló. Ha vm. görbe vonal v. felület bármily módon egy változó parametertől függ, úgy hogy a különböző parameterértékek végtelen sorozatának a görbe vonalak, ill. felületek végtelen sorozata felel meg, akkor e sorozat minden egyes eleme — görbe vonal, ill. felület — általában egy bizonyos görbe vonalat, ill. felületet érint, melyet ama sorozat — a *burkolt rendszer* — B.-jának mondunk. A B. egyenlete szinguláris megoldása ama differenciálegyenletnek, amelynek általános megoldása a burkolt rendszer egyenlete. L. *Differenciálegyenlet.*

Burkoló fal (koh.), a nagyolvasztónak külső falazata, mely az újabb szerkezetü nagyolvasztóknál erős vasoszlopokra van építve és vasabroncsokkal körülfogva, hogy megmelegedése következtében szét ne repedhessen.

Burkológép, l. *Átfonógép.*

Burkoló lemezek, rendesen négyszögű, márványból, majolikából, porcellánból, üvegnemű anyagból, keramitból, cementből stb. álló csekély vastagságú lemezek, padlózatok vagy falak burkolására. A régente e célra szolgáló ú. n. metlachi lapokat teljesen kiszorította a kiváló minőségű hazai gyártmányú keramit lap, márványmozaik lap és a pécsi Zsolnay-gyár eozin, grès, fayence, pirogranit stb. fal- és padló-burkoló anyaga.

Burkoló tégla (ném. *Verblendziegel).* Ezek finomabb téglák, melyekből a vakolatlan házak homlokzatát építik, holott a fal belseje közönséges téglából készül. A B.-t rendszerint sajtolják, hogy felülete sima legyen és nagyobb gonddal is égetik, hogy színe is egyforma legyen. Rendszerint különböző színű B.-t készítenek és alakjuk is többféle, aszerint, amint azt párkánynak, boltívnek stb. alkalmazzák. Üreges és vékony lemezszerű B.-k is készülnek. L. *Téglagyártás.*

Burkolt jogügylet, l. *Áljogügyletek.*

Burkony elnevezés alatt a hajósok a hajó- v. csónak fenekének és oldalának befödésére szogáló deszkákat értik. A hajó oldalain alkalmazott deszkázatot rendszerint oldal-B.-nak, a fenekdeszkázatot pedig fenék-B.-nak szokták nevezni.

Burkus, így nevezik nálunk a poroszt, onnét, hogy a bécsi kongresszus alatt ottlevő főuraink a brandenburgus nevezetet burgus-ra rövidítették és magyar főnévként használták.

Burleigh (ejtsd: börli), *William Cecil,* lord, angol államférfiú, szül. 1520 szept. 13. Bourn-ban, megh. 1598 aug. 15. Londonban. 1548. titkára lett a somerseti hercegnek, kinek bukása után (1549) őt is egyideig fogva tartották. Nemsokára azonban kiszabadult, sőt államtitkárrá nevezték ki. Mária alatt külföldön járt diplomáciai küldetésben, Erzsébet trónralépése után (1558) azonban újra államtitkár lett, 1572. pedig kincstárnok, majd peer és lord. Bámulandó ügyességgel intézte Anglia külpolitikáját és nagyon befolyásolta a gyakran szeszélyes királynő elhatározásait. Stuart Mária kivégzésére és a spanyolok elleni háborúra is B. beszélte rá. Legid. fiától, *Thomas*-tól az *Exeter* marquis-család, ifj. fiától, *Robert*-től, aki Erzsébet és I. Jakab alatt kincstárnok volt, a *Salisbury* marquis-család származott. V. ö. *Nares,* Memoirs of W. C.. Lord B. (London 1828—32, 3 köt.); *Hume,* The great Lord B. (u. o. 1896).

Burleszk (eszt.), az olasz *burla* szóból ered s bohózatost, gúnyost jelent. Az alantas komikumnak egy formája, mely elbeszélő költeményekben, regenyekben s kisebb szinművekben nyer alkalmazást. Főcélja a nevetségessé tétel, leginkább a hamis igenyekkel fellépő nagyképűség megalázása. Eszköze a túlzás s a travesztia. Az olasz B. költészet egykori mesterei Berni, a Dühöngő Roland travesztálója, Goldoni s Gozzi drámaköltők. A Békaegérharc s Blumauer Aeneis-travesztiája is B.

Burletta (ol.; franc. a. m. *Opéra bouffe),* bohózatos dalmű.

Burlington (ejtsd: börlingtn). Több város neve az Egyesült-Államokban. 1. *B.*, Jowa államban, Des Moines county főhelye, a Missziszippi partján, (1900) 23,201 lak. Saint Louis és Saint Paul közt a legiparosabb és legélénkebb forgalmú város, van baptista egyeteme. — 2. *B.*, New Jerseyben, a Delaware balpartján, (1900) 7392 lak., vasművekkel; Cooper szülővárosa. — 3. *B.* Vermontban, a Champlain-tó K.-i partján, (1900) 18,640 lak., házai nagy részét ültetvények veszik körül; 1791. alapított egyeteme a várostól K.-re 85 méter magas dombon áll; van nyilvános könyvtára és élénk ipara.

Burlington House (ejtsd: björlingt'n hausz), 1665. épült palota Londonban, 1854 óta a kormány tulajdona; a Royal Society és több tudományos társaság, valamint a kir. művészeti akadémia székhelye, ez utóbbi itt tartja rendes évi kiállításait.

Burlosz *(Burollosz),* halakban gazdag, 112,000 ha. területü sós vizű laguna-tó a Nilus deltájában, a rosettei ágtól K.-re. É.-on alacsony zátony választja el a tengertől és csak a Brullusz-foknál, a régi szebennitai torkolatnál függ vele össze.

Burm., zoológiai neveknél *Burmeister* Hermann (l. o.) nevének rövidítése.

Burma (ejtsd: börma), l. *Birma.*

Burmán, l. *Birmán.*

Burmann, 1. *Johannes,* németalföldi botanikus, szül. 1706 ápr. 26. megh. 1779 jan. 20. Nagyobb munkái: Thesaurus zeylanicus exhibens plantas in Zeylana nascentes etc. (Amsterdam 1737, 110 táblával); Rariorum africanarum etc. decades 1—10 (u. o. 1738—1739, 100 táblával); Flora Malabarica etc. (u. o. 1769).

2. *B., Peter,* az «idősb», szül. Utrechtben 1668 jún. 26., megh. Leidenben 1741 márc. 31. Eleinte ügyvéd volt szülővárosában. 1696. az utrechti egyetemen a görög nyelv tanára lett, 1715-től a leidenin (Perizonius utódja). Nagy tudományú, de felszines kritikus. Legfontosabb műve: Sylloge epistolarum (Leiden 1727, 5 köt.). Phaedrus, Horatius, Quintilianus, Valerius Flaccus, Ovidius, Petronius, Suetonius, Lucanus, Velleius, Justinus, Claudianus kiadója. Aztán Poetae latini minores (u. o. 1731); De vectigalibus populi Romani (1694).

3. *B., Peter,* az «ifjabb», az előbbinek unokaöccse, szül. Amsterdamban 1714., megh. Wassenaer mellett sandhorsti jószágán 1778. Tanárkodott 1731-től az odera-frankfurti egyetemen, 1742-től Amsterdamban, 1752. u. o. a királyi könyvtár felügyelője. Legérdemesebb műve az Anthologia Latina magyarázatos kiadása (1759—1775). Kiadta

Aristophanest, Claudianust, Vergiliust, Propertiust stb. Poemata (1774—79).

Burmannia *L.* (növ.), l. *Burmanniaceae.*

Burmanniaceae (növ.), az egyszikűek családja, melynek mintegy 60 faja tropikus őserdőkben, szavannákon van elterjedve, különösen Braziliában, Borneo és Új-Guinea szigetén; egyesek Észak-Afrikában. Az Orchideákkal rokon család. Amazoktól főkép sugaras szerkezetű, forrtszirmú virágtakarója és belső 3-as tagú porzóköre különbözteti meg. 9 génusza közül fajokban leggazdagabb (20) a *Burmannia.*

Burmeister, *Hermann,* német természettudós, szül. Stralsundban 1807 jan. 15., megh. 1892 máj. 2. Buenos Airesben. Hallei egyet. tanár és 1848. a frankfurti parlamentnek is tagja volt. 1850—1851-ig és 1856-tól 1860-ig Braziliában utazott, 1861. a la-platai San Joséban a politechnikum igazgatójává nevezték ki, majd Buenos-Airesbe ment a tőle alapított természetrajzi muzeum igazgatójának; 1870-ben a cordobai egyetem természettudományi karánál gondnok lett. Számos műve közül fontos a Handbuch der Entomologie (Berlin 1832—55, 5 köt.) című, tov. Zoologischer Handatlas (Berlin 1835—43) és Systematische Übersicht d. Tiere Brasiliens (Berlin 1853); Grundriss d. Naturgeschichte (u. o. 1833, 10. kiad. 1868); Genera insectorium (u. o. 1838—46, 10 füzet); Geschichte d. Schöpfung (Leipzig 1843, 7. kiad. 1867 és 1872); D. Organisation d. Trilobiten (Berlin 1843); Die Labyrinthodonten (u. o. 1849—50); Erläuterungen zur Fauna Brasiliens (u. o. 1857); Die fossilen Pferde der Pampasformation (u. o. 1875) stb.

Burmester, *Wilhelm,* klasszikus német hegedűművész, szül. Hamburgban 1869 márc. 16. Csodagyermek volt; atyja tanította, utóbb Joachim és Bülow. 1893 óta hangversenykörútja a legnagyobb sikerekkel járt. B. hegedűiskolát írt a hegedűjátszás legmagasabb nehézségeinek leküzdésére; átdolgozta Paganini néhány hangversenydarabját. Berlinben él; gyakrabban jön Budapestre is hangversenyezni.

Burn (ejtsd: bőrn), *Amos,* angol sakkjátékos, szül. Hullban 1848 dec. 31. Bár fiatal korában is kitűnően játszott, a nagy nyilvánosság elé 1886. lépett a londoni nemzetközi sakkversenyen, hol második lett, s még ugyanazon évben Nottinghamban első díjat nyert. 1889-ben nagy díjat vitt el kiváló ellenfelekkel szemben: Boroszlóban másodikat, Amsterdamban elsőt. Igen meggondoltan, óvatosan játszik.

Burnaburias, több babilóniai király neve, Kr. e. XIV. sz.

Burne-Jones (ejtsd: bőrn-dzsónsz), *Edward,* angol festő, szül. Birminghamben 1833 aug. 22., megh. 1898 jún. 17. Az oxfordi egyetemen teológiát tanult, de Rossetti Dante Gabriel, majd Hunt Holman műveinek hatása alatt 1855. a művészi pályára lépett és 1856-ban volt tanulótársával, Morris Williammal Londonban telepedett le. Rossetti vezetése alatt tanult, általa került érintkezésbe a *prerafaelista* festőkkel és művészetén mindvégig meglátszik mesterének hatása. Eleinte főleg üvegfestményekhez és gobelinekhez készített kartonokat, melyeknek kivitelét Morris (utóbb a Morris és társa cég) végezte, továbbá dekorativ panneaukat és aquarelleket, idilli, allegóriai, mitológiai, irodalmi tartalmú ábrázolásokkal. Iparművészeti tervezésekkel pályája egész folyamán foglalkozott és művei nagy részének erős dekorativ jellege van, de emellett utóbb kisebb-nagyobb olajfestmények hosszú sora is keletkezik. Fejlődésére nagy befolyást gyakoroltak 1859. és — Ruskinnel együtt — 1862. Olaszországba tett utazásai. B. művészete a tkp. prerafaelista festők realizmusától eltérően erősen stilizált, idealista jellegű. Alakjainak sajátos tipusa, igen karcsú arányaik olykor modorosakká válnak, de képei általában finom érzést, melancholikus hangulatot tükröztetnek vissza. Mint a Morris által készített dekorativ művek tervezője a modern iparművészet legkiválóbb mesterei közé tartozik és nagy hatást gyakorolt annak fejlődésére. Festményei közül a legkiválóbbak: A teremtés napjai; Venus tükre (liverpooli képtár); Circe; Szerelem a romok közt; a Pygmalion-sorozat; Az arany lépcső; Cophetua király és a koldusleány (London, Tate-Gallery); A tenger mélyében; Meduza feje; Merlin és Viviane, stb. V. ö. The work of E. B. (Berlin 1900); *Lady Burne-Jones,* Life of Sir Edw. B. (London 1901); *Schleinitz,* B. (Bielefeld-Leipzig 1901).

Burnell (ejtsd: bőrnel), *Arthur C.,* angol orientalista, szül. 1840. St.-Briavel-ben, Glocestershireben, megh. 1882 okt. 16. Londonban, hol a Kings Collegeben tanult. 1860-ban Madrasba ment és India különböző vidékein mint biró működött. 1868—69-ig beutazta Arábiát, Egyiptomot, Nubiát és Levantet, 1876. Jávát, hogy ott a hindu kultúra maradványait tanulmányozza; 1881. visszatért Angliába. Számos irata közül említendők: Elements of South Indian palaeography (2. kiad. Mangalur 1879) és On the Aindra school of Sanskrit grammarians (1875) továbbá indiai szövegkiadásai s Dél-India dialektusairól szóló értekezései.

Burnes (ejtsd: bőrnsz), *Alexander,* sir, angol utazó, szül. Montroseban, Skótországban 1805., meghalt Kabulban 1841. 1821-ben hadapródként Indiába ment, ahol már 1828. a vezérkar második főnöke volt. Nagy nyelvi ismereteinél fogva több ízben politikai ügyek elintézésével bizták meg és 1830. a lahorei rádzsához küldték. Minthogy ott ügyesen végezte dolgát, a főkormányzótól engedélyt kapott Balchba, Kunduzba és Bokharába való utazásra. 1832-ben indult el Gerard orvos kiséretében, aki a természettudományi megfigyeléseket vállalta magára. Ezt az utazást Travels into Bokhara (London 1834, 3 köt.; új kiad. 1847) c. művében írta meg, amely Afganisztánra és a szomszéd országokra vonatkozólag még most is a főforrásmunkák közé tartozik. Kabulra vonatkozó műve: Cabool, being a narrative of a journey to and residence in that city (London 1842, ném. Leipzig 1843). V. ö. *Kaye,* Lives of Indian officers (új kiad. London 1889, 2 köt.).

Burnet (ejtsd: bőrnet), 1. *Gilbert,* angol prot. teológus és történész, szül. Edinburghban 1643 szept. 18., megh. 1715 márc. 7. Beutazta Hollandiát 1664., és skót hazájában 1665. saltouni lelkész lett. A vallási pártok küzdelmébe «Beszélgetések egy konformista s egy nem-konformista között» (1669)

c. iratával került be. 1669-ben teológiai tanári minőségben Glasgowba hívták, hol a skót korona szuverén hatalmának védelme megnyerte neki II. Károly király kegyét, de amelyet szabadszellemű magatartása és pápistaellenes buzgalma folytán ismét elveszített. 1673-ban odahagyván glasgowi tanszékét, Londonban királyi káplán, végre sok hányatás után 1689. salisburyi püspök lett, s ettőlfogva úgy egyházában, mint a parlamentben nagy szerepet játszott. Több kisebb történeti, politikai és teológiai műve mellett jelentősebb munkái: History of the reformation of the church of England (London 1679—1714, 3 köt.; új kiadás 1880, 2 köt.), melyért neki az angol parlament köszönetet szavazott; History of my own time (kiadta fia, Thomas B. (1723—24, 2 köt.; új kiadás az elsőből kihagyott helyekkel és jegyzetekkel, Oxford 1823, 6 köt., s ismét Foxcroft kiadásában 1902); A vindication of the authority, constitution and laws of the church and state of Scotland (1672).

2. *B., John,* angol festő és rézmetsző, szül. Fisher Rowban, Edinburg mellett 1784 márc. 20., megh. 1868 ápr. 29. Mint rézmetsző különösen Wilkie képei, valamint Rafaelnak Hampton-Courtban levő kartonjai után készített reprodukciókkal tette nevét ismertté. Genreképeket festett. Elméleti műveket is írt a festészet különböző ágairól.

Burnett (ejtsd: bőrnett), folyó Queensland britausztráliai államban, a Dawes-hegylánc déli lejtőjén fakad s a Csendes-oceánba torkollik.

Burnett (ejtsd: bőrnett), *Frances Hodgson,* amerikai írónő, szül. 1849 nov. 24. Manchesterben (Angliában). Fiatalon Amerikába költözött. A lancashire-i bányászvilágot tárgyaló That Lass o'Lowries (New York 1877) c. népszerű regénye nagy sikert aratott, hasonlókép az ifjuságnak szánt Little Lord Fauntleroy (1886) c. regénye. Nixie c. drámáját sikerrel hozták szinre 1890. Magyar ford. megjelent: A kis lord (Bpest 1891); Sárika története (u. o. 1891); Rejtett szerelem (Nemzet, 1890 évf.).

Burnett-eljárás, l. *Fa.*

Burney (ejtsd: bőrni), *Charles,* angol zenetörténetíró, szül. Shrewsburyben 1726 ápr. 7., megh. 1814 ápr. 12. Elkészítette egy nagy zeneiskola tervét 1767; írt Händelről 1785; a Rees-féle Cyclopaedia zenei cikkei is tőle valók. Kiadta 1784. a Sixtus-kápolna nagyheti ájtatosságának Palestrinától, Allegritől, Baitól származó zenéjét, s írt fuvolára, hegedűre, zongorára stb. darabokat.

Burnham (ejtsd: bőrnem), *Sherburne Wesley,* amerikai csillagász, szül. Thetfordban 1838 dec. 12. A csillagászatban autodidakta. Jelenleg a Lick-csillagvizsgálóintézet felügyelője. A kettős csillagok legalaposabb ismerője. Fő műve a nagyszabású General catalogue of double stars (Washington 1906, 2. köt.).

Burnley (ejtsd: bőrnli), város Lancaster angol grófságban, a Burn és Calder összefolyásánál, a Pendel Hills (600 m.) Ny.-i lábánál, (1910) 104,331 lak., régi kastéllyal, jelentékeny pamut- és vászoniparral és vasművekkel, gépgyárakkal, sárgarézművekkel. Környékén gazdag szén- és kőbányák vannak. 1861-ben még csak 28,000 lakosa volt; nagy fejlődését pamut és gyapjuszövő iparának köszönheti. A leeds—liverpooli csatorna átszeli.

Burnót, l. *Dohány* és *Burun.*

Burnótráspoly. A burnót reszelésére használták a XVII. sz.-ban, s ép oly művésziesen állították ki, mint a burnótszelencét; zománcból, faienceból, porcellánból, fából és főképen elefántcsontból készült faragott vagy gazdagon díszített fedőlapja volt, amely alatt volt a tulajdonképeni reszelő. Az Iparművészeti Múzeumnak is vannak burnót-reszelői.

Burnótszelence vagy *dohányszelence* (franc. *tabatière*), a tubákolás szokásával jött divatba a XVII. sz. első felében és különösen a XVIII. sz.-ban. Alakja különböző, többnyire kerek vagy ovális, alacsonyabb mint hosszú. Különböző anyagokból készül, ú. m. fa, elefántcsont, fém, kő, üveg, papir. A fedele rendesen csukló körül forgatható vagy egészen levehető. Rendszerint ez a díszítés taraja; az ötvösséget és a zománcot, üvegcsiszolást, miniatürfestést s az összes ismert technikákat felhasználták a B. díszítésére. Alakos disznek rendszerint korukbeli eseményt ábrázolnak. A XIX. sz.-ban a tubákolás kimegy a divatból és ezzel együtt a B. is mindig ritkább lesz.

Burnouf, *Eugène,* francia nyelvész, szül. 1801 aug. 12., megh. 1852 máj. 28. A Collège de France-on a szanszkrit nyelv tanára volt. Ő volt az első, ki a Buddha-vallásnak szent nyelvével, a pálival tudományosan foglalkozott Lassennel együtt kiadott Essai sur le Pali c. művében. Több, nagy szanszkrit nyelvismeretéről tanuskodó dolgozatot írt a Journal asiatique és a Journal des Savantsba. Halhatatlan az érdeme a zend nyelvészet művelése terén. Hű kőnyomatban kiadta a Zoroasternek tulajdonított zend szövegek egyikét, a Vendidad Sadé, l'un des livres de Zoroaster-t (Paris 1830) és a párszi szent iratok magyarázatának alapját megvetette a Commentaire sur le Yaçna című művében (Paris 1836). A Collection orientale számára lefordította a Bhagavata-Puránát, s ezenkívül megírta az indiai buddhizmus történetét (Paris 1844). B. óta lehet csak szó a buddhizmus tudományos méltatásáról.

Burns (ejtsd: bőrnsz), 1. *John,* angol munkásvezér, szül. 1858. Londonban. Mint gyári munkás szegényes viszonyok közt kezdte pályáját s csakhamar kiváló tagja lett a marxista Social Democratic Federationnak. Beszédeiért két ízben is hosszabb fogságot szenvedett. 1889-ben a London County Council tagjává lett. 1892-ben képviselőnek választották, amely minőségben az állami gyárak nyolcórás munkaidejét sikerült kivívnia. 1905 óta a liberális kormányban a Local Government Board elnöki tisztét tölti be, mint az első munkás, aki Angliában miniszteri székbe jutott. Több kisebb szociálpolitikai értekezést írt.

2. *B., Robert,* a legnagyobb skót lirikus költő, szül. 1759 jan. 25. Allowayben, Ayr grófságban, megh. Dumfriesben 1796 júl. 21. Szegény farmer fia volt, de jó nevelésben részesült s korán ismerkedett meg az angol irodalommal, Addisonnal, Shakespeare-rel, Pope-pal és különösen Allan Ramsayvel. Hazájának természeti szépségei is hamar kifejlesztették benne a szép iránti érzéket és lelkesedést. Anyjától megtanulta a nép ajkán élő dalokat. Atyja farmjában dolgozott s közben írta, az eke mellett, lírai költeményeit, megéne-

kelve a legjelentéktelenebb élményeket is, melyeket őszinte, belső érzéstől áthatva, igazi költészettel juttat kifejezésre. Később rossz társaságba került s el is kellett hagynia a szülői házat, de az élet megpróbáltatásai s atyja halála (1784) hazaszólították. Anyagi viszonyai azonban kedvezőtlenek maradtak és komolyan kezdett foglalkozni azzal a tervvel, hogy Nyugat-Indiába menjen. Utiköltségeit előteremtendő, kiadta költeményeit (1786). A váratlan sikeren felbátorodva, Nyugat-India helyett Edinburghba ment. Itt megismerkedett Scottal s magas pártfogói akadtak. Hazatérve azonban rendszertelen életmódja következtében búskomorságba esett, az ivásra adta magát, végre a sok munka és mértéktelen életmód annyira aláásta egészségét, hogy már 38-ik évében meghalt. Halála után *Currie* adta ki műveit összegyüjtve és életrajzzal ellátva (Liverpool 1800). Azóta munkái számtalan kiadásban jelentek meg. B. skót nemzeti költő, műveiből a szabadság (Vision of Liberty), a haza, a természet s főleg a skót felföld szeretete (My Heart's in the Highlands) és a szerelem szól, s költészetével rendkivüli hatást gyakorolt az utókorra. Víg balladáját, egy boszorka-történetet előadó Tom o'Shantert Arany János fordította le Kóbor Tamás cimmel. A Cotter's Saturday Night a skót földmíves család oly hű és megkapó rajza, mint Arany Családi kör-e. Életrajzát többek közt megirták: *Lockhart* (1828); *Blackie* (1888); *Higgins* (1893); v. ö. *Carlyle* gyönyörű tanulmányát (Essays I.); *Meyerfeld*, Robert B. Studien zu seiner dichterischen Entwickelung (1899); O. Ritter, Quellenstudien zu Robert B. (1901). Magyarra többen fordították, nevezetesen Szász Károly és Lévay József. A Kisfaludy-Társaság kiadta B. összes költeményeit Lévay fordításában.

Burnside (ejtsd: börnszájd), *Ambrosius Everett*, északamerikai tábornok, szül. 1824 máj. 23. Libertyben, megh. 1881 szept. 13. Bristolban (Rhode-Island). Fegyvergyáros volt Bristolban, utóbb meg vasúti hivatalnok. A polgárháború kitörése után csakhamar dandárnokká léptették elő, részt vett a bullruni csatában és Mac Clellan alatt a Potomachadsereg újjászervezésében. Része volt Lee tábornoknak Marylandból való kiűzetésében; Fredericksburg ellen intézett rohama (1862) balul ütött ki és a reá ruházott fővezényletben sem vált be, amiért 1863-ban Grant foglalta el helyét. Knoxville bevétele egyébiránt az ő érdeme. A béke helyreállítása után Rhode-Island kormányzója volt 1866—69-ig. V. ö. *Poor*, Life and public services of B. (Providence 1882).

Burntisland (ejtsd: börntajlend), kikötőváros és tengeri fürdő Fife skót grófságban, a Firth of Forth É.-i partján, (1910) 4707 lak., nagy szénkivitellel.

Burntwood, város, l. *Brentwood*.

Burnusz, a beduinok leginkább fehér színű gyapot-köpenyege, mely rendesen csuklyával is el van látva; e ruhadarab B. neve leginkább Észak-Afrikában van használatban, ahol e viselet a városi emberek közt is el van terjedve.

Buro *(Buru)*, a Molukki-szigetek egyike; a hollandi Amboina tartományhoz tartozik. Területe (Amblaut és a szomszédos kis szigeteket is beleszámítva) 9710 km². Partjain sík és mocsaras; belseje hegyes és erdős. Legmagasabb csúcsa a 2500 m. magas Tomahu. Földje termékeny, de alig művelik. A kajeputolaj legértékesebb kiviteli cikke. Lakói malájok; számuk körülbelül 15,000 (köztük 200 keresztény, 2—3000 mohamedánus). Főhelye Kajeli a K.-i parton. A babirussa sertés a Molukki-szigetek közül csak B.-n él.

Burok, vmely tárgyat körülzáró burkolat. *B.-levél*, a szivarból beburkolására szolgáló szebb dohánylevelek.

Búrok v. *boerok* (holland. *boers* a. m. parasztok), Dél-Afrikában az Oranje és Transvaal közt fekvő vidék hollandus eredetű benszülöttei. Ők magukat *Zuidafrikaner boers* (délafrikai parasztok) vagy egyszerüen afrikaniknak nevezik, minthogy szerintük ők egyedül Afrika valamirevaló népe. A B. törzse a háromszáz év előtt kivándorolt németalföldiek, de már 1687. hugenotta menekültekkel, majd angol, német, dán, norvég telepítvényesekkel összekeverődtek. Általában véve igen magas (1·8—1·9 m.) termetüek, széles válluak és erős testalkotásuak. Bőrszinük, különösen a nőké, fehér (éppen a B.-at említik fel annak a példájául, hogy a messze távolságra, az idegen égaljak alá költözött emberek fajtabeli sajátságaikat megtartják). Jóllehet fajtabeli sajátságaikra nézve a B. a hollandusoktól az idegenekkel való vérkeveródés következtében több tekintetben eltérők, erkölcsi jellemükre nézve valódi hollandusoknak maradtak, amennyiben kitartók, szorgalmasak és flegmatikusok, számítók és patriarchális életmóduak. Csak a munkás és önálló embert becsülik, az idegen jószágon élőt *bywoner*-nek (ott-lakónak) nevezik, aminek a fogalmához az alsóbbrangu ságét kapcsolják. A B. nem falvakban, hanem tanyákon (farm) laknak, minthogy mindeniknek nagy gazdasága van. A házakat agyagból építik, a háztető fűvel kevert gipszrétegből áll, belül a falak ki vannak meszelve; bútorzatuk egyszerű falóca és asztal; minden házban van biblia. A németalföldi reformált felekezethez tartoznak és felette bigottak. Irni, olvasni mindenki tud. Foglalkozásuk szerint: 1. a szőllőmíves és borkereskedő B. a leggazdagabb és legműveltebb elem, mely összeköttetéseinél fogva a külkereskedelmet is közvetíti; 2. földmívesek, bár jólétben, de mérsékelt kényelemben élnek terjedelmes tanyáikon; 3. állattenyésztők, elhanyagolt állapotban. A B. ösztönszerüleg irtóztak földjük természetes kincseinek feltárásától, a vasút, táviró stb. befogadásától, mert tartottak az idegenek beözönlésétől s aggodalmaikat a közelmult eseményei igazolták. A búr háború kitörése előtt számuk 645,600 lelket tett ki (tehát a fehér lakosság 67%-a), de elszórva Fokföldön, Natalban, Oranjeben, valamint a szomszéd német és angol területeken. Jelenleg az angol és németalföldi nyelv hivatalosak és egyenjoguak. Három egyházmegyére oszlanak. A társadalmi szervezkedésvagyis az összes afrikanderek egy szövetségbe való vonása származás és hitbeli különbség nélkül a nagy háború óta megakadt, bár a szövetség fennáll. V. ö. *Younghusband*, South Africa of to day

(London 1898); *Wenzelburger*, Die Geschichte der B. (Nürnberg 1902).

Burokban születés az, midőn a magzat részben azon hártyákba takarva jön a világra, melyek az embriót körülveszik. Ez azért veszélyes, mert rendszerint csakis az egész petezsáknak, lepénynyel együtt a méh faláról idöelőtt történt leválása alkalmával születhetik így meg a magzat. A lepény-vérkeringés megszüntével pedig az újszülött megfulad, ha a hártyákat nem távolítják el a fejről. A B. ritka, s főleg az embernél és a kisebb állatoknál, pl. a sertésnél fordul elő. Az embernél a B. tréfás értelemben azt jelenti, hogy sok szerencséje van, valószinüleg azért, mert az magában is nagy szerencse, ha valaki burokban születik és meg nem fulad.

Burokfonal (ném. *Hüsing*, ol. *lezzino*, franc. *lusin*, ang. *housing)*, vékony, három kátrányozott fonalból készített zsineg, mely különösen vitorlás hajókon bizonyos kötelek, mint pl. a csarnakok, tarcsok stb. beburkolására szolgál. Ezáltal e kötelek tartósabbakká lesznek. A beburkolás fából készült, megfelelően megfaragott szerszámmal, a burkolófával történik, de előbb a beburkolandó kötelet jól bekátrányozzák és burokronggyal begöngyölik.

Buroklövedék, l. *Lövedék*.

Burokrepesztés. A magzat testét védendő, a fejlődés alatt ezt többrétegű burok veszi körül, melyben több-kevesebb folyadék is van (magzatvíz). E burok a szülés első ú. n. tágulási időszakában is kitünő védelmet nyujt az előlfekvő rész számára, de másfelől a méhszáj tágitását is kitünően elősegíti. A szülés kitolási szakában, ha még meg nem repedt volna a méh izomzata részéről reáható nyomás alatt szivós volta miatt, úgy, mivel most már a szülés gyorsabb lefolyását csak hátráltatja, erre alkalmas eszközzel, esetleg ujjal megcsipik — burkot repesztenek.

Burokrongy (ném. *Schmarting*, ol. *imboio*, franc. *limande*, ang. *parcelling)*, régi vitorlavászon, mellyel a kötelek helyenkint beburkoltatnak, hogy a kölcsönös dörzsölés által kárt ne szenvedjenek.

Burokszülés, l. *Burokban születés*.

Burollosz, l. *Burlosz*.

Burow, *August*, német sebész és szemész, született Elbingben 1809., megh. 1874. Königsbergben 1846. magán sebészi kórházat alapított, melybe nagy sebészi és szemészi híre számos külföldi beteget hozott. 1839-ben egyetemi docens, majd néhány évvel utána a sebészet tanára lett. 1859-ben lemondott tanári állásáról és tovább vezette magánintézetét. Munkái: Physiologie u. Physik des menschlichen Auges (1842); Resultate d. Beobachtung an 137 Schieloperationen (1844).

Burow-féle oldat, 5% bázisos ecetsavas aluminiumot tartalmazó víztiszta vagy kissé opaleszkáló oldat. Összehúzó és gyengén antiszeptikus hatású.

Burr (ejtsd: börr), *Aron*, északamerikai politikus, szül. 1756 febr. 6. Newarkban, megh. 1836 szept. 14. Richmondban. Beállt katonának és Quebeck meg Monmouth mellett harcolt (1775 és 1778). 1784-ben tagja lett a törvényhozó testületnek, 1801. pedig az Unió alelnöke. Anyagi zavarokkal küzdvén, kalandos terveket szőtt; az Unió Ny.-i részében avagy Mexikóban császárságot akart alapítani. Emiatt pörbe fogták, de az esküdtek felmentették. V. ö. *Davis*, Memoirs of A. B. (1838); *Parton*, The life and times of A. B. (2. kiad. 1864, 2 köt.); *Tompkins*, B. bibliografie (1892).

Burra vagy *Burrátu*, az Eufrátesz folyam babilóni neve, a bibliai Peráth.

Burra, gazdag rézbánya *Kooringa* délausztráliai városnál.

Burrhus, l. *Borri*.

Burrian, *Karel*, cseh operaénekes (tenor), szül. Prágában 1870 jan. 12. Az ottani konzervatóriumban Pivoda F. tanítványa volt; 1892 óta énekel. Köln, Hannover, Hamburg, Prága után 1900. Budapesten mint vendég énekelt lírai és hőstenorszerepeket; 1901 szept.-től 1902 nyárig itt szerződve is volt, ekkor kreálta Tristant és az Anyéginben Lenskit. Utóbbi időkig Drezdában a szász kir. opera tagja volt, de onnan is végleg eltávozott. Énekelt Amerikában is.

Burriana, város és kikötő Castellon spanyol tartományban a Földközi-tenger mellett, a Seco torkolatánál, (1900) 12,962 lak., igen jelentékeny déligyümölcs, főképen narancskivitellel.

Burrillville (ejtsd: börrilvill), város Rhode-Island északamerikai államban a Branch partján, vasút mellett, (1900) 6317 lak., jelentékeny gyapjuszövőkkel.

Burritt (ejtsd: börrit) *Elihu*, az örök béke apostola, szül. New-Britainban (Connecticut) 1810 dec. 8., megh. u. o. 1879 márc. 9. Szegény csizmadia gyermeke volt. Fáradhatatlan szorgalommal elsajátítá a klasszikus, kelta és jóformán az összes modern nyelveket. Már mint húsz éves ifjú társakat gyüjtött maga köré, kik előtt a biblián alapuló nézeteit mély vallásossággal s meggyőződéssel fejtegette. 1840 óta beutazta Amerikát, mindenütt az örök békét hirdetvén s a háborút kárhoztatván. Angliába 1846. ment. Ott írta a Sparks from the anvil (Az üllőtől visszapattanó szikrák) c. kis röpiratot. Olive leaves (Olajfalevelek) c. műve több millió példányban terjedt el az egész föld kerekségén. Visszatérve, tapasztalatait a Thoughts and notes at home and abroad (New-York 1854) c. művében írta meg. Angolországi és skóciai utazásairól a Walks from the Land's End to John O'Groat's (London 1864, új kiad. 1867) c. munkában számol be. Önéletirását a Ten minutes talk on all sorts of topics (1874) c. műve tartalmazza. V. ö. *Northend*, Elihu B. (New-York 1880). Beszédei (Lectures and speeches) 1869. jelentek meg.

Burroughs (ejtsd: börrós), *John*, amerikai író, szül. 1837 ápr. 3. Roxburyben (New York közelében). Fejlődésére Emerson, Thoreau és Walt Whitman voltak legnagyobb befolyással, prózai és verses munkáit a természet forró szeretete, egészséges világfelfogás és eleven, lelkes stilus jellemzik. Fő művei: Notes on Walt Whitman (1867); Wake-Robin (1881); Winter Sunshine (1875); Birds and Poets (1877); Locusts and Wild Honey (1879); Pepacton (1881); Fresh Fields (1884); Signs and Seasons (1886); Sharp Eyes (1888); Indoor Studies (1889); Walt Whitman, a Study (1897).

Bursa, a görög *byrsa* szóból származó középkori latin szó, tulajdonképeni jelentménye irha, bőr, átvitt értelemben pénzes zacskó, tarsoly. Utóbb e szóból származott a *börze*. — *B.* volt a neve a középkorban az egyetemekkel kapcsolatosan alapítványokból vagy magánvállalkozásból létesült házaknak, melyekben a tanulók lakást és ellátást nyertek. Igy nevezték a tanulók egy-egy társaságát is (pl. a magyar B. Wittenbergben stb.). Innen származott a német *Bursch* s a francia *bourse* szó is. — *Bursarius*, valamely közös jószág felügyelője, pénztáros; továbbá valamely B. tagja vagy lakója.

Bursa mucosa, l. *Nyálkatömlő.*

Bursaria *(erszényállatocska,* állat), a csillós ázalékállatkákhoz tartozó véglénynem, melynek fajai jobbára különböző állatok belében élnek. Legismertebb a *B. truncatella* Müll.; 1 mm. hosszú; árkokban, mocsarakban él.

Burscheid, város Düsseldorf porosz kerületben, (1905) 6322 lak., bársony- és plüsszövőkkel, fémárú- és csőgyártással.

Burschenschaft (német, a *Bursch* szóból), németországi főiskolákon a diáktársaságok neve. Jenában alakult 1815. az első B., mely összetartotta a diákokat, szelidítően hatott életmódjukra s vezetője lett az egyetemi ifjuság életének. B. más egyetemeken is alakult. Csakhamar politikai mozgalmakba elegyedtek; 1818. Jenában 14 egyetem ifjuságának küldöttei megalakították az Allgemeine Deutsche B.-ot, melyet 1819. Kotzebue meggyilkolása után a kormányok feloszlattak, tagjait szigoruan üldözték. A B. élete azonban mégsem szünt meg; a szövetség is újra megalakult, bár más nevek alatt s általános diákgyűléseket is tartottak. Később két irány vált külön: az *Arminia* nevű B. csupán a német egységért és szabadságért való lelkesedést ápolta tagjaiban, a *Germania* azonban e célokért való tevékenységet is megkivánta tőlük. Ez a politizáló irány lett az erősebb s így újra vizsgálatok és büntetések érték a B.-okat. 1848 óta politikai tekintetben nyugodtan élnek, de át is alakultak mulató társaságokká. A B.-oknak most két szervezetük van: a régieké az Allg. Deputierten-Konvent (1881), közlönye a B.-liche Blätter (Berlin); ezektől külön áll 1883 óta az ú. n. reform-B.-ok szövetsége, az Allg. Deutscher Burschenbund, közlönye az Allg. Deutsche Universitäts-Zeitung (Berlin). V. ö. *Heyck*, Deutsche B. (Berlin und Leipzig 1902); bő irodalmi utalások: *Pernwerth v. Bärnstein*, Beiträge zur Geschichte und Literatur des deutschen Studententums (Würzburg 1882) s a megnevezett lapokban.

Bursera *L. Triana et Planch.* (növ.), a Burseraceae család génusza, melynek 40 faja különösen Közép-Amerikában van elterjedve. Fák. Levelük többnyire szárnyas. Viráguk apró, virágzatuk rendesen fürtszerű buga, csomókban álló virágokkal. Számos faj igen hasznos, részint gummit, részint balzsamot szolgáltatnak. Ilyenek különösen: *B. simaruba* L. Sarg (l. *az ábrát)*, balzsama édesen aromás; a kéregben foglaltatik. Szárítva *chibou-*, *cachibou-* v. *gomartgyanta* név alatt kerül kereskedelembe. Amerikában több külső és belső baj ellen orvosságnak, továbbá firnisznek használják. Az amerikai elémi-gyantáknak nagy részét teszi. A braziliai *B. leptophloeos* Mart., balzsama terpentinszerű, szintén elémi-gyanta. A *B. tomentosa* (Jacq.) Engl. és *B. excelsa* (H.B.K.) Engl. a *takamahaka*-gyantát (tacamahaca occidentalis v. nyugatindiai takahamaka) adja, mely azelőtt igen értékes volt, amennyiben összehúzó, görcscsillapító, valamint köszvény és reuma elleni szernek használták.

Bursera simaruba.

Burseraceae (növ.), a kétszikűek szabadszirmú családja, melynek 320 faja a trópusokon él. Viráguk sugaras, rendesen egyivarú, 3—5 tagú. Magházuk 2—5 üregű, tojásdad v. 3 élű. Termésük csonthéjas. Cserjék v. többnyire magas fák, kérgük mindig tartalmaz gyantajáratokat. Levelük többnyire szárnyas. Rendesen apró virágaik bugavirágzatot alkotnak. A B. nevezetesebb hasznos génuszai: *Commiphora*, *Boswellia*, *Bursera*, *Protium*, *Canarium* stb. Mind értékes gyantát v. balzsamot szolgáltat.

Bursian, *Konrad*, német filológus, szül. Mutzschenben 1830 nov. 14., megh. 1883 szept. 21. Münchenben, hol 1874 óta egyetemi tanár volt. Munkái: Julius Firmicus Maternus, De errore profanorum religionum kritikai kiadása (1886); Geographie v. Griechenland (1862—1872); Geschichte der klassischen Philologie in Deutschland (München 1883) stb. Értékes vállalata volt 1874 óta a Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft és ezzel kapcsolatban 1879 óta a Biographisches Jahrbuch für Altertumskunde. Érdemeit méltatta Richter (1884).

Bursikóz (a német *Bursch*-ból: burschikos), diákos, pajkos; aki a formára nem ügyel.

Bursitis, l. *Nyálkatömlő-gyuladás.*

Burslem (ejtsd: börszlem), iparos város Stafford angol grófságban, a Trunk-csatorna mellett, 27 km.-nyire Staffordtól, (1910) 44,153 lak., rendkívül virágzó keramikus iparral. Wedgewood, a róla elnevezett kőedény gyártásának fölfedezője, B.-et vallotta hazájának. Van művészeti iskolája, muzeuma képtárral, nagy kórháza.

Bursza, Brussza (l. o.) török neve.

Búrszentgyörgy, nagyk. Pozsony vm. malaczkai j.-ban, (1910) 2038 tót, német és magyar lak., fogyasztási szövetkezet, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Búrszentmiklós, nagyk. Pozsony vm. malaczkai j.-ban, (1910) 2993 tót és német lak., fogyasztási szövetkezet, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Búrszentpéter, nagyk. Pozsony vm. malaczkai j.-ban, (1910) 1945 tót, német és magyar lak.; u. p. és u. t. Búrszentmiklós.

Bursztyn (ejtsd: bursttin), község Galiciában, Rohatyn ker. kapitányságban, a Gnila Lipa mellett,

(1910) 4887 lak., szép kastéllyal, alabástrom-bányákkal, sörfőzővel.

Burt (ejtsd: bört), *Thomas*, angol munkásképviselő, szül. Morton-Rowban (Northumberland) 1837 nov. 12. Tizéves koráig atyjával együtt a bányában dolgozott. 1865-ben a northumberlandi kölcsönös bányászegyesület titkára volt. A munkások körében csakhamar oly népszerűségre tett szert, hogy 1874. radikális programmal Morpeth kerület képviselőjének választották, ezt a kerületet képviseli azóta folyton. Mint a bányászok nemzeti szövetségének elnöke, Birminghamben s Manchesterben több ízben rendezett bányászkongresszust, az 1890-iki berlini nemzetközi munkáskongresszuson Anglia egyik képviselője volt. 1892—95-ig kereskedelmi államtitkár volt és 1905. kinevezték a titkos tanács tagjává. Számos szociálpolitikai és közgazdasági cikket irt. V. ö. *Watson* A., A great labour leader, being a life of Thomas B. (London 1908).

Burtaszok. Középkori arab írók szerint egy a Volga balpartján, a kozárok és bolgárok közt, ez utóbbiaktól 3 napi távolságra lakó nép, mely a kozároknak adózott, de a bolgárok zaklatásainak is gyakran ki volt téve. A B. nem voltak egységes törzs, hanem minden község vagy nemzetség külön állam, élükön egy v. két öreggel, kik a pörös dolgokban biráskodtak. Házaik fából készültek s a földművelésen kivül méhtenyésztéssel foglalkoztak. Az oroszok 969-iki volgamenti hadjárata csaknem az egész népet megsemmisítette; a B. előbbi lakhelyükről mindenfelé elszéledtek. Rendesen a mai mordvinokkal azonosítják őket.

Burton (ejtsd: börtn), 1. *John Hill*, skót történetiró, és jogász, szül. Aberdeenben 1809 aug 22., megh. 1881 aug. 10. 1831 óta mint ügyész működött. 1854—68-ig mint a börtönügy felügyelője volt alkalmazva, 1877. pedig Skótország kir. történetírója lett. Nagyobb művei: Manual of the Law of Scotland (1839, s azóta sokszor); The Law of bankruptcy, insolvency and mercantile sequestration in Scotland (1845); Life and correspondence of David Hume (1846); Political and social economy (1849); Emigration (1851); Narratives from criminal trials in Scotland (1852, 2 köt.); History of Scotland from the Revolution to the extinction of the last Jacobite insurrection (1853, 2 rész); The book-hunter (1862); The Scot abroad (új kiadás B. életrajzával 1881); History of the reign of Queen Anne (1880, 3 köt.); The history of Scotland from Agricola's invasion to the revolution of 1688 (2. kiadás 1873, 8 kötet).

2. *B., Richard Francis*, ang. utazó, szül. Barbamhouseban 1821. márc. 19., megh. Triesztben 1890 okt. 20. Rövid ideig az angol keletindiai hadseregben szolgált. K.-indiai utazása után adta ki: Sindh and the races that inhabit the valley of the Indus (London 1850); Goa and the Blue Mountains (u. o. 1851) cimű műveit. 1853. *Abdallah sejk* álnéven Szuezből egy zarándokhajóval Janboba utazott, onnan pedig gyalog Medinába, azután Mekkába ment, ahonnan 1854. Dzsiddán át visszakerült Egyiptomba. Ez utazásának leirása: Personal narrative of a pilgrimage to El Medinah and Meccah (London 1855, 3. kiad. 1879, 3 k.). Erre a keletindiai társaság a Szomáli-földnek és Hararnak kikutatásával bízta meg. Harari utazásának leírása First footsteps in Eastern Africa or an exploration of Harar címmel jelent meg (London 1856). B. és Speke a kormány támogatásával 1856. Bombayból Zanzibáron át Afrika belsejében utaztak és 1858 febr. elérték a Tanganyika K.-i partját, ahol még nem járt volt európai ember. B. 1859. visszatért Angliába. Utazásának leirása: The lake regions of Central-Africa. (London 1860, 2 köt.). Később tette csak közzé Zanzibar c. munkáját (u. o. 1872,2 köt.). A krimi háború után Amerikában járt és utazását: The city of the Saints and across the Mountains to California (2. kiadás London 1862) című művében írta meg. Azután angol konzullá lett Fernando Po-ban, ahonnan Abeokutába utazott és Mann német füvésszel a Kamerun-hegységbe ment; Dahomeyben is járt követségben. 1864-ben santosi konzulnak nevezték ki, ahonnan Brazilia felföldjén tett utazásokat, melyekről a The highlands of Brazil (London 1868, 2. köt.) c. műve szól. 1869. damaszkuszi konzul lett. 1872 nyarán Izland belsejében járt, mely utazásának eredménye az Ultima Thule (1875, 2 köt.) volt. Végre Triesztbe nevezték ki angol konzulnak. Onnan utazott 1876—77. az egyiptomi alkirály megbizásából a régi Midian földén, ahol az elhagyott aranybányákat kutatta ki és sok rombadőlt várost fedezett fel. Erről szólnak: The gold mines of Midian and the ruined Midianite cities (1878, 2 kötet) és The land of Midian revisited (1879, 2 köt.) cimű művei. Egyéb munkái: Wit and wisdom from West Africa (1865); Proverbia communia syriaca (1872); Two trips to Gorilla Land and the cataracts of the Congo (1875, 2 köt.); Etruscan Bologna (1876); Sind revisited, notices of the Anglo-indian army (1877); To the Goldcoast for gold (Cameronnal 1882, 2 kötet); Book of the sword (London 1884). Fordította Camoens Luziadáit (1881) és lirai költeményeit (1884) és megirta a költő életrajzát és Luziadáinak magyarázatát. — Későbbi utazásaiban részt vett neje *B. Isabel*, szül. *Arundel de Wardour*, megh. Mortelakeben, London mellett, 1896 márc. 22., akitől megjelent: A. E. I. Arabia, Egypt, India, narrative of travel (1879) és The inner life Syria, Palestine and the Holy Land (új kiadás 1884). V. ö. *Wickins*, The romance of Isabel Lady B., story of her life (5. kiad. 1899).

Burton-upon-Trent, város Stafford angol grófságban, a hajózható Trent partján, amely folyón 471 m. hosszú híd vezet át, fontos vasúti csomópont, (1910) 53,399 lak., több modern templommal, Nagy-Britanniában a legnagyobb sörgyártással (ale-sör), amely mintegy 3000 munkást foglalkoztat; vasművekkel, kazángyárral, hordógyártással.

Burtscheid (franc. *Bourcette*), azelőtt önálló város Aachen porosz kerületben, 1897 óta Aachen egyik kerülete, jelentékeny posztó-, gyapju-, fonóiparral és tűgyárral. Meleg (60—74°) ásványvízforrásai az aacheniekhez hasonlítanak; főképen reumatikus bajok, neuralgia stb. ellen használják. 1338-ban kapta meg a városi kiváltságot. Eredete egy II. Ottó császár nejének bátyjától, Gregorios görög hercegtől 973. alapított bencés kolostor volt, melyet 1222. ciszterci apácakolostorrá alakították át; 1803. szekularizálták.

Buru, l. *Buro.*

Burudzsird, város Lurisztánperzsa tartományban, 1655 m. magasban, a Dizful felső völgyében. 20,000 lak., kitünő legelőkkel, amiért az ország lovasságának egy része, miként egykor Médiában, itt állomásozik; van 6 nagy mecsetje, 64 iskolája, 35 fürdője, 6 karavánszerája.

Burun, török szó, jelentése orr; átvitt értelemben hegyfokot, előfokot is jelent. Eredeti jelentésére példa a *burun otu* szó, mely tubákot, szószerint orrfüvet jelent, innen a magyar *burnót* szó. Átvitt értelemben főleg helyneveknél, földrajzi elnevezéseknél használatos. *Szeráj-burnu* a neve a Jeni szeráj-palotája ama részének,mely a tengerbe nyúlik ki. Van egy *Mezár-burnu* nevű helynév is. A Jóreménységfokának *Umid-burnu* a neve.

Burunduk (állat), az ó-világi csíkos mókus (*Tamias asiaticus* Gm.) neve. L. *Tamias.*

Burusok, l. *Buri.*

Burut v. *burét* (jól megkülönböztetendő a burjét-tól, l. o.), kinai neve a karakirgizeknek (kara a. m. fekete), akiket az oroszok köves kirgizeknek neveznek; l. *Kirgizek.*

Búrvölgyi vízlecsapoló társulat, alakult 1899., hogy a Búr patak mentén Hont vm.-ben fekvő 834 kat. holdnyi területet lecsapoljon. Székhelye Magyarád. 1905 végéig befektetett építéstőkéje 61,248 K 33 f.

Burwance, indiai állam, l. *Barvani.*

Burwood (ejtsd: bőrvúd), város az ausztráliai Új-Dél-Walesben, 13 km.-re Sydneytől, (1900) 7000 lakossal.

Bury (ejtsd: bőrri), város Lancaster angol grófságban, az Irwell és Roach közt, a Manchester-B.-Bolton csatorna mellett, (1910) 56,959 lak., igen jelentékeny gyapotfonókkal, posztógyárakkal, gépgyárakkal. Főépülete a városháza, melyet Smirke épített olasz stilusban. B.-ben született Peel Róbert; szobra a vásártéren áll.

Bury (ejtsd: bőrri), *John Bagnal,* angol történetiró és orientálista, szül. Monaghanban (Irország) 1861 okt. 16. Jelenleg tanár a cambridgei egyetemen. B. megtanult magyarul és figyelemmel kiséri a magyar tudományos irodalmat. A Magyar Tud. Akadémia 1910. külső tagjává választotta. Munkái: History of the later Roman empire from Arcadius to Irene (1886, 2 köt.); History of Greece (1900); The ancien greac historians (1909); kiadta Pindar ódáit (1892), Gibbon (The history of the decline stb.) nagy művének új, változatlan kiadását (London 1897 s köv.). Hazai történetünket érdekli Konstantin császárnak De administrando imperii c. művének kiadása. V. ö. *Domanovszky* S., a Századokban (41. köt. 437. l.).

Bury, *Henri,* (Blaze de B.), francia iró, l. *Blaze.*

Bury Saint-Edmunds (ejtsd: bőrri szent eddmőndsz), város Suffolk angol grófságban, a Lark vagyis Bourne mellett, (1910) 16,785 lak., több igen szép régi templommal (St. James és St. Mary a XV. sz.-ból), egy még VI. Eduárdtól alapított latin iskolával, nagy muzeummal, élénk gabonavásárokkal. B.-t Nagy Kanut alapította (870), amikor alapját vetették azon apátságnak is, amely a dánoktól meggyilkolt Edmondnak, Ost-Angeln királyának emlékét volt megörökítendő. Ez apátságnak 27 m. magas tornya, Church Gate, maig is fennáll, a kolostor romban hever. Saint-Mary templomban VIII. Henrik nővérének, francia Máriának sírját őrzik.

Burzenland, Brassó vidékének régi német neve; magyarul: *Barczaság* (l. o.).

Burzev, *Vladimir,* orosz forradalmár. Mint a szentpétervári egyetem hallgatója összeesküvésbe keveredett és emiatt 1886. Szibériába száműzték. Onnan azonban sikerült Angliába, majd Svájcba menekülnie. Zürichben orosz elvtársakkal a Szabad Oroszország-ot szerkesztette, de nemsokára Svájcból is kiutasították. Erre Londonba távozott, ahol Stepnjak társával az Orosz forradalom történetét írta és a Népakarat-ot szerkesztette. Az orosz rendőrség sürgetésére azonban innen is kiutasították, mire Párisba ment, hol a Multunk c. folyóiratot kezdte szerkeszteni (1904). Az alkotmányt igérő császári manifesztumban bízván, 1905. Szt.-Pétervárra ment, ahol azonban újra üldözőbe vették. Erre Párisba menekült és itt leplezte le aztán (1907) Azev orosz kémnek és Landesen-Hartingnak, a párisi titkos rendőrök fejének szennyes üzelmeit.

Burzsuk, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 422 oláh lak., vasúti megálló, u. p. és u. t. Zám.

Buság, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1910) 494 oláh lak., vasúti állomás, táviróhivatal; u. p. Misztótfalu.

Busa marha, l. *Moldvai marha.*

Bu Sater, rom, l. *Utica.*

Busau, régi várkastély északi Morvaországban Olmütztől nyugatra, a hasonló nevű városka feletti dombon. A vár valamikor Podiebrád király fiáé, majd Postupič Zdenkóé, a Hoditz grófoké és 1696 óta a német lovagrendé volt. 1895-ben *Jenő* főherceg, mint a lovagrend ezidőszerinti nagymestere, a várat Hauberisser György müncheni tanár tervrajzai szerint restauráltatta.

Busbecq (ejtsd: büszbek), *Ogier (Augerius) Ghiselin de,* államférfiú és tudós, Ghiselin (Ghislain) Georges természetes fia, szül. Cominesben, Flandriában, 1522., megh. Maillot várban (Rouen m.) 1592 okt. 28. Rendkivül sokat tanult és utazott. I. Ferdinánd 1552. Konstantinápolyba küldötte követnek. Hazánkon átutaztában Budán tartózkodott egy ideig. Konstantinápolyból Kis-Ázsiába is átrándult tudományos expedicióra s ez alkalommal felfedezte az Ancyra-i feliratot (l. *Ancyranum monumentum*). 1554-ben részt vett I. Ferdinánd király angol követségében; 1553. II. Szolimán szultánnal fegyverszünetet közvetített és 1556—62-ig, mint I. Ferdinánd követe, Konstantinápolyban tartózkodott. Itt többnyire kéziratok, ritka növények és állatok gyüjtésével foglalatoskodott. A gyüjtött növényeket, hagymákat v. magvakat főkép a magyar flóra kutatójának, *Clusius*-nak küldözgette, a bécsi császári kert számára. Visszatérte után II. Miksa császár gyermekeinek nevelője lett; 1574 óta IX. Károly francia király özvegyének (Erzsébetnek) birtokait kezelte Franciaországban. Összes művei Leidenben és Baselban jelentek meg (1633 és 1640): A. G. Busbequii omnia quæ extant opera. A hazai kiadást Tóth Tamás piarista tanár rendezte (Pest 1761). Hazai történetünkre leg-

fontosabb a Legationis Constantinopolitanum (későbbi cím: Legationis turcicae epistolae IV. Paris 1581 és ujabban Zimmerertől 1904.). V. ö. *Forster* és *Daniel*, Life and letters of Ogier Ghiselin de B., (London 1881, 2 kötet); *Viertel*, B.-s Erlebnisse in der Türkei (Göttingen 1902); *Baróti* Lajos, Útleírások régi időkből (Budapest 1895); *Hirschfeld* G., Aus dem Orient (Berlin 1896). A genti botanikus kertben orgonafa meg a tulipánok ezrei között áll mellszobra, melyet *Parmentier* szobrász alkotott.

Busca (ejtsd: buszka), város Cuneo olasz tartományban, a Mairánál, (1901) 3000, mint község 9036 lak., márvány- és alabástrombányával, selyemfonókkal, bortermeléssel.

Buscaino-Campo, *Alberto,* olasz író, szül. Trapaniban 1826 jan. 26. Munkái: Vannina d'Ornano, szomorujáték (Trapani 1848); Del siciliano insorgimento (u. o. 1848); Versi e prose (Firenze 1862); Regole per la pronunzia della lingua italiana (Trapani 1875); Alcuni aneddoti di storia letteraria (u. o. 1874); Studii di filologia italiana (Palermo 1877); Studii varii (Trapani 1867—71).

Busch, 1. *Emil,* német iparos, szül. Berlinben 1820 aug. 6., megh. 1888 ápr. 1. 1845 után átvette bátyjának, Dunckernek látszerüzletét s iparágát igen nagy tökélyre emelte, főleg a tábori látcsövek és a szinházi látcsövek előállítása terén. 1872-ben e gyárat részvénytársulat vette át, mely Rathenower optische Industrieanstalt céggel még ma is fönnáll s egyebek közt igen jó prizmás távcsöveket készít.

2. *B., Johann,* német teológus, szül. Zwolleban 1400., megh. Sultában 1479. Nagy tevékenységet fejtett ki különböző kolostorok reformálása körül és fokról-fokra emelkedett az egyházi méltóságokban; 1450. a neuwerki kolostor prépostja és a város archidiakonusa lett; a baseli zsinaton hozott, a kolostorok reformálására vonatkozó határozatok erélyes végrehajtásában a velf fejedelmek is segítségére voltak. Irásai: A windesheimi kolostor krónikája (Chronicon Windesemense, kiadta Rosweydus, Antwerpen 1628); De reformatione monasteriorum quorundam Saxoniae (Leibnitzii Script.-aiban, Braunschweig; 2 kötet) stb.

3. *B., Moritz,* német publicista, szül. Drezdában 1821 febr. 13., megh. 1899 nov. 16. Lipcsében. 1851-ben Amerikában járt, 1856. Keleten utazott. V. ö. Wanderungen zwischen Hudson und Mississippi (1853, 2 köt.); Egypten (1858); Griechenland (1859); Die Türkei (Triest 1881); Eine Wallfahrt nach Jerusalem (Leipzig 1881); Bilder aus dem Orient (Triest 1862). Bismarck politikáját a lipcsei Grenzbote hasábjain támogatta s 1870. a berlini külügyi hivatalba hívták meg, hogy Bismarck eszméit a sajtóban jobban terjeszthesse. A francia háborúban is Bismarck kíséretében járt. Legnagyobb sikerét a naplószerüen írt Graf Bismarck und seine Leute während des Krieges mit Frankreich című könyvével érte el (Leipzig 1878, 7-ik kiadás 1889), melynek kiegészítői: Neue Tagebuchsblätter (u. o. 1879) és Unser Reichskanzler (u. o. 1884, 2 köt.). Röviddel halála előtt jelentek meg: Bismarck u. sein Werk (u. o. 1898) és az indiszkrét Tagebuchblätter (ang. London 1898, ném. Leipzig 1899, 3 köt.). Lefordította továbbá Lenormant a Kelet őskoráról írt művét (3 köt.) és a Die Mormonen c. munkának is ő a szerzője (1870).

4. *B., Wilhelm,* német sebész, szül. Marburgban 1826 jan. 5., megh. Bonnban, mint az ottani sebészeti klinika főnöke, 1881 nov. 24. Munkái: Beobachtungen über Anatomie und Entwickelung einiger wirbellosen Seetiere (Berlin 1851); Chirurg. Beobachtungen, gesammelt in der chirurg. Universitätsklinik zu Berlin (u. o. 1854); Lehrbuch der Chirurgie (u. o. 1857—69).

5. *B., Wilhelm,* német rajzoló, szül. Wiedensahlban 1832 ápr. 15., megh. 1908 jan. 9. Mechtshausenban. Düsseldorfban, Antwerpenben és Münchenben tanult. Festőnek készült, de nem keltett nagyobb hatást, annál inkább humoros rajzaival, melyeket 1859 óta a Fliegende Blätter c. élclap számára készített, humoros könyvei pedig, melyekhez maga írta a verseket, világszerte népszerüekké váltak, részben magyarul is megjelentek. Jóllehet politikával nem foglalkozott, verseinek és rajzainak maró szatirájával sokat ártott a kat. centrumpártnak, a papságnak és a hivatalos tekintélynek; ennek dacára népszerüségének hatása alatt halálakor II. Vilmos német császár is részvéttáviratot küldött Mechtshausenbe. Leghíresebb művei: Max u. Moritz (Marci és Miska); Hans Huckebein, der Unglücksrabe (Ugri Matyi, a vészmadár), derült humorú történetkék, míg Der heil. Antonius von Padua, Die fromme Helene, Pater Filucius erős szatirikus élüek. Halála után adták ki művészi hagyatékát: Künstlerischer Nachlass, 250 Kunstdrucke auf 60 Tafeln (München 1910, szövegét irta F. von Ostini). V. ö. *Wolkmann* O. F., W. B. der Poet. Seine Motive und Quellen (1910).

6. *B., Wilhelm,* német történetíró, szül. Bonnban 1861 febr. 18. Lipcsében lett magántanár, jelenleg Marburgban egyetemi tanár. Munkái: Drei Jahre englischer Vermittlungspolitik 1518—1521. (Bonn 1884); Cardinal Wolsey und die kaiserliche Allianz (u. o. 1886); Der Ursprung der Ehescheidung K. Heinrichs VIII. (Histor. Taschenbuch 1889); Der Sturz des Kardinal Wolsey (u. o. 1890); England unter den Tudors. I. B. Heinrich VII. (Stuttgart 1892; ezt a 6 kötetre tervezett munkát *Todd* A. angolra fordította); Bismarck und die politischen Anschauungen in Deutschland (1896); Die Berliner Märztage (Leipzig 1899); Das grosse Hauptquartier 1870—71 und die Bekämpfung von Paris (1905); Die Kämpfe um Reichsverfassung und Kaisertum (1906).

Busche, *Hermann von dem* (Pasiphilus), ném. humanista, szül. Sassenberg várában (Münster m.) 1468., megh. Dülmenben 1534. 1486—91-ig egyet. tanár volt Rostockban, Greifswaldban, Wittenbergben (1502), Lipcsében (1503) és Kölnben (1508), ahol főművét megírta: Vallum humanitatis (1518, utolsó kiadása 1745), a humanizmusnak erélyes és szellemes védelme. Később beutazta Hollandiát és Angliát, mire 1517. Weselben és 1526. Marburgban lett tanár. Élete végén az újrakeresztelőkkel vitázott. Reuchlin, Luther és Hutten lelkes híve, alapos tudós, a latin nyelv kiváló mestere és valódi költői tehetség volt; különösen

jelesek szatirái. Életét megírta Liessem J. (Köln 1884—87).

Buschhausen, falu Poroszországban, a düsseldorfi kerületben, a Ruhr vidékén, (1905) 6820 lakossal.

Buschhütten, falu Poroszország Arnsberg kerületében, (1905) 2028 lak., vasöntőgyárral, kohókkal, agyagárúgyárral.

Buschmann, *Johannes Karl Eduard,* német nyelvész, szül. Magdeburgban 1805 febr. 14., megh. Berlinben 1880 ápr. 21. Ő fejezte be a berlini akadémia megbizásából Humboldt Vilmosnak a jávaszigeti kári nyelvről megkezdett munkáját és adta ki Humboldt S. Kosmos című nagy művének 5-ik kötetét jeles tárgymutatóval. Egyéb munkái: Aperçu de la langue des Iles Marquises et de la langue taïtienne (Berlin 1843); Die aztekischen Ortsnamen (u. o. 1853); Die Spuren d. aztekischen Sprache im nördlichen Mexiko u. höhern amerik. Norden (u. o. 1859); Der athapaskische Sprachstamm (u. o. 1856); Das Apache und der athapaskische Sprachstamm (u.o. 1860—63); Grammatik der sonorischen Sprachen (u. o. 1864—69).

Buschtehrad, község Kladno kerületi kapitányságban, Csehországban, 16 km.-nyire Prágától, (1910) 4101 lak., császári sörfőzővel (20,000 hl.) és jelentékeny kőszénbányákkal.

Buschtehradi vasút (kizárólag szabadalmazott). Csehország ÉNy.-i részében fekszik és fővonala Bubnától és Smichov-tól (Prága) két ágban Hostiwitzig s onnan Komotau-Karlsbadon át Tirschnitzig s innen Egerig terjed. Elágazásai: Kralup, Rakonitz, Kolleschowitz, Reitzenhain, Weipert, Klingenthal és Franzensbad; Prágától Bubnáig az osztrák államvasutak vonalát a személyforgalomban közösen használja. Csatlakozások: Smichow, Bubna, Rakonitz, Saaz, Kralup, Komotau, Eger: az államvasutakkal, Komotau: az Aussig-teplitzi vasúttal, Kaaden: a kaadeni h. é. vasúttal, Schlackenwerth: a Schlackenwerth-joachimsthali h. é. vasúttal, Dalwitz: a Karlsbad-dalwitz-meckelsgrüni h. é. vasúttal, Karlsbad: a Marienbad-karlsbadi vasúttal és a Karlsbad-johanngeorgenthali h. é. vasúttal, Chodau: a Chodau-neudecki h. é vasúttal, Neusattel: a Neusattel-elbogeni h. é. vasúttal, Tirschnitz: a Tirschnitz-schonbachi h. é. vasúttal, Reitzenhain, Weipert, Klingenthal, Eger, Franzensbad: a szász kir. államvasutakkal. Smečna—Sternberg, Milostin—Kunowa—Michelob, Komotau—Eger között kettős vágányú, többi részén egyvágányú rendes nyomtávú fővasút, 419·68 km. kiterjedéssel. Beruházási tőke 208.006,572 K, 240 mozdony, 335 személy- és 1231 teherkocsiállománnyal. Igazgatósága Prágában van.

Buselaphus, l. *Zebuantilóp.*

Busembaum, *Hermann,* német jezsuita, szül. Vesztfáliában, Nottelnben 1600., megh. Münsterben 1668 jan. 31. Tanította a bölcseletet s teológiát, különösen az erkölcstant, Kölnben, Hildesheimben és Münsterben. Fő műve: Medulla theologiae moralis facili ac perspicua methodo resolvens casus conscientae, ex variis probatisque auctoribus concinnata (Münster 1645, azóta igen sok kiadást ért). E könyvre hivatkoznak azok, kik azt állítják, hogy a jezsuiták a királygyilkosságot megengedettnek mondják. A kérdéses hely így hangzik: «saját életét, testének épségét bárki — tehát még fiú, szerzetes és alattvaló is — jogosan megvédelmezheti, ha máskép nem lehet, még a támadó megölésével is, tekintet nélkül arra, hogy a támadó szülő, apát v. fejedelem: kivételt képez az az eset, ha az ölés következményei felette nagyok volnának, pl. háború stb.».

Busento (a görögök *Pyxusa,* a rómaiak *Buxentiusa),* folyócska Cosenza olasz tartományban; a Monte Cocuzzón ered és a Tarantói-öbölbe torkoló Cratiba szakad. Ennek a folyónak medrébe temették hivei Alarichot (l. o.), a nyugati gótok királyát.

Bušetina, adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1900) 1473 horvát-szerb és magyar lak.; u. p. Spišić-Bukovica, u. t. Szlavonverőcze.

Buseu *(Buzau),* város Romániában, az itt B.-nak nevezett Bodza folyó mellett, kerületi és püspöki székhely, (1900) 21,561 lak., nagy püspöki székesegyházzal, papnevelővel, gimnáziummal, gabonavásárokkal.

Buševec, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1900) 629 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Velika-Gorica.

Bushel (ang., ejtsd: busel), Angolországban és az északamerikai Egyesült-Államokban főleg száraz árúra, különösen gabonára használt ürmérték. Az angol v. imperial-B. = 8 gallon = 36·35 l., míg az északamerikai, másként winchesteri B. = 35·238 l. A kereskedelmi forgalomban 33 amerikai B. = 32 imperial-B.

Bushman, ausztráliai angol kifejezés a lakosság ama részének megjelölésére, akik az ország legelőkben (bush) gazdag vidékein élnek és nem földmíveléssel, hanem állattenyésztéssel foglalkoznak.

Busi (szlávul: *Bišavo),* kis dalmát sziget Lissától DNy.-ra, 5 km. hosszú és felényi széles; 160 lak., akik halászaton kívül szőllő- és gyümölcstermesztéssel foglalkoznak. Újabban híressé lett Ransonnet nevű barlangjáról, amely a caprii kékbarlanghoz hasonló. Csak a tenger felől lehet bejutni; bejárata: 2·5 m. széles és 1·5 m. magas; a barlang 31 m. hosszú, 15—17 m. széles.

Busi, *Giovanni,* olasz festő, l. *Cariani.*

Busir *(Abusér, Bender-Busir),* Dél-Perzsia egyik legjelentősebb kikötő-városa a Perzsa-öbölben (29° é. sz., 51° k. h.), a K.-i part közelében elnyúló keskeny szigeten. Éghajlata egészségtelen, lázas. Házai részben csak egyszerű nádfedelű kunyhók. Utcái szűkek. Bazárjaiban élénk kereskedés folyik. Legfőbb kiviteli cikk a gyöngy, a szőnyeg és az ópium. Azonkívül kivisz datolyát, gyapjut stb. A bevitelnek kb. fele Nagy-Britanniából (vászon stb.), tekintélyes része Indiából (cukor, tea, rizs, indigo stb.) kerül. A vámhivatal angol kézben van. *Lakossága* (1909) 27,000 körül. 1909 áprilisában a perzsiai zavargások idején Anglia Oroszországgal egyetértően bevonult B.-ba. (Az orosz csapatok Tebrizt szállották meg ugyanekkor.) A sah erre sietett megadni az alkotmányt a forrongó népnek. L. *Perzsia.*

Busiris, egy görög hajósmonda hőse, költött egyiptomi király, ki az országába vetődő idegeneket megöli, míg végre Herakles agyonüti. A

mondát, mely eredetileg Egyiptom zárkózottságának és idegengyűlöletének túlzó illusztrálására készült, a görög epikusok részletvonásokkal kiszínezték, a komédia-írók a nagyétű Herakles központi beállításával burleszkké változtatták, míg egyes retorok félig tréfásan nemeslelkű pappá eszményítették B. alakját.

Busiris, városok, l. *Buzirisz.*

Busk, 1. város Galiciában, Kamionka kerületi kapitányságban, a Bug, Solotwina és Peltew összefolyásánál, (1910) 7540 lengyel és rutén lak., mintegy 30 híddal, melyek a hat külvárossal kötik össze, régi várfalak maradványaival, sörfőzővel és élénk fa- meg vászonkereskedéssel. — 2. *B.*, kis mezőváros Orosz-Lengyelországban, a kielcei kormányzóságban, 1673 lak.; közelében látogatott kénesvizű fürdő van.

Buskerud, norvég kerület, területe 14,997 km², (1910) 123,663 lak., magába foglalja a Husum félszigetet és a bájosságáról híres Ringerike dombvidéket; középpontja a termékeny B. uradalom. Főhelye *Drammen.*

Búskomorság *(melancholia)*, szomorú hangulattal és gondolatokkal járó elmebaj. A hangulatban a lelkifájdalom uralkodik. A gondolkodást önvádlási, bűnösségi és kicsinységi téves eszmék töltik be. A betegek gátoltak, mozgásaik lassuk, minden behatás fájdalmasan érinti őket, belső nyugtalanság gyötri, gyakran szívtájéki szorongással járó erős félelem *(praecordiális félelem)* lepi meg őket, amikor is futkosnak, hangosan jajgatnak. A betegek szemrehányásokkal, vádakkal illetik magukat, ők nagy bűnösök, elkárhozottak, gonoszak, szerencsétlenek, nem érdemlik mások szeretetét, Isten kegyelmét, nem érdemlik meg az ételt, mások miattuk szenvednek, családjuk miattuk megy tönkre. Gyakori az életuntság és az öngyilkosságra való hajlandóság. Emiatt vonakodnak enni. Néha családjukat kipusztítják, hogy a reá váró szerencsétlenségtől megmentsék. A B. többnyire a 40—50 éves korban jelentkezik, nőknél talán gyakrabban, mint férfiaknál. Oka valamely tartós gond, bánat, betegség, kimerülés lehet, de veleszületett hajlandóság is. A baj ismétlődhetik, gyakran pedig a mániával (l. o.) váltakozik. A B.-ban szenvedő beteg igen gondos felügyeletre szorul *(öngyilkosság veszélye)*, tehát leghelyesebb elmegyógyító intézetbe elhelyezni, ahol a betegek pár hónap alatt meggyógyulnak.

Busley, *Karl*, német technikus, szül. 1850 okt. 7. Neu-Strelitzben. 1875-től kezdve gépészmérnök a császári német hadtengerészetben, majd tanár a kieli hadtengerészeti akadémiában, azután a Schichau hajó- és gépépítő gyár képviselője és 1899 óta a német hajóépítészeti társaság üzletvezető igazgatója. Vezérlő szerepet játszik a német vitorlásversenyek és léghajózás terén és a német hajóhadtársaság (Flottenverein) alapítása és vezetése körül is nagy érdemeket szerzett. Termékeny tengerészeti szakíró.

Busmán nyelv, l. *Afrikai nyelvek.*

Busmánok (hollandi nyelven *bosjemans*, azaz bozót-emberei), Dél-Afrikának egy a többi benszülöttektől különös testi sajátságaikkal különböző törzse, mely törzs magát *szán*-nak nevezi. Fő és majdnem egyedüli fegyverök az íjj és a nyíl, amelynek hegyét rendkívül erős méreggel vonják be és vele vadászat alkalmával vagy rablójárataiknál igen ügyesen bánnak. A B. nomád életmódjuk mellett a szomszédok birka- és ökörcsordáit, ahol csak lehet, megdézsmálják, ezért üldözik őket. Termetük igen kicsiny (1·44 m.), tehát oly magasak, mint nálunk a 15 éves gyermekek, mindamellett szívósak, erősek. Hosszú és alacsony fejüek (dolicho-, platy- v. chamaecephali), orruk annyira belapult, hogy az arcél (profil) vonalában ki nem emelkedik az előretolt állcsontok felett, csontjaik vaskosak, durvák. Medencéjük sokkal keskenyebb, mint más emberfajtáké és a nők medencéje is alig szélesebb, mint a férfiaké, ami az állati tipusra emlékeztet. Bőrük ráncos, szattyánszerű; sötét hamuszínű, gyapjas hajuk gömbölyű csomókká tapad, ezt egy-egy fürtbe egyesítik, s beléje keselyűtollakat erősítenek. Fülük és orruk cimpáját átfurják és beléjük csontpálcikákat dugdosnak, a homlok és derék körül szíjat kötnek, a testüket zsírral mázolják be. Meztelenül járnak és csak a hátukat takarják be valami állati bőrrel. Igen ügyes a kezük fogása s a rajzolásra nagy kedvet és ügyességet mutatnak. A budapesti embertani muzeumban egy igen ügyes vadászati jelenet rajza van, amelyet a Fokföld woodhousei kerületében a B. egy sziklaodu falára vörös, fehér és fekete színnel festettek, s amelyet *Alsberg* casseli orvos másolt le. A B. sziklaodukban, kiásott hangyabolyokban huzódnak meg, vagy gyékényből és rőzséből méhkasalakú kis kunyhót építenek maguknak. Mondják, hogy egy felső lényt *(kágán* vagy *kaang)* ismernek. Van nekik mondájuk az ős emberekről is. A B.-nak még legtöbb fajtabeli hasonlatosságuk van a hottentottákkal, akikkel még a nyelvük is rokon, minthogy mindkettőjük nyelvében előfordulnak az ú. n. csettentő hangok (Schnalzlaute), amelyeket európai ember kiejteni képtelen. A B. története ismeretlen. Mikor a Fokföld gyarmatosítása megindult, az első telepesek «sonqua» néven ismerték e vad fajt és véres harcok után űzték el az őserdőkbe a becsuánok felé. Azóta szakadatlanul tart az irtó harc, amely a már is nagyon megritkult B. teljes kipusztulására vezet. Busmán nő és férfi képét l. *Afrika* cikknél az *Afrikai népfajok* képmellékleten. V. ö. Zeitschr. für Ethnologie 1905. foly. és a Globus 83—84. köt.; *Moszeik* O., Die Malereien der Buschmänner (Berlin 1910).

Busmánok földje, 1440 m. magas fensík az angol-afrikai Fokföldön. Magába foglalja Kis-Namaföld ÉK.-i és Calvinia meg Carnarvon kerület É.-i részét. A fensíkot a Hartebeest folyó szeli át, de mégis majdnem egészen víz híjával van s csak bőséges eső után borítja növényzet, amikor a nomád életet élő búrok, korrannák, namák és busmánok járják végig barmaikkal.

Busnach (ejtsd: büsznak), *William Bertrand*, francia szinműiró, szül. 1832., megh. Párisban 1907. Több operette-szövegkönyvet írt s mint Zola társszerzője ennek Nana, L'assomoir, Germinal és Pot-Bouille c. regényeit a szinpadra vitte. Hátrahagyott műve a La bête humaine drámai átdolgozása.

Busnovi, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 200 horvát-szerb lak.; u. p. Vilić selo, u. t. Pozsega.

Busócz, kisk. Szepes vm. késmárki j.-ban, (1910) 438 német és tót lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. Damaszt- és vászongyára a késmárki Wein-féle gyár flókja.

Busolt, *Georg,* német történetíró, szül. Keppurrenben (Insterburg mellett) 1850 nov. 13. Miután Olaszországot és Görögországot beutazta, 1878. a königsbergi egyetemen mint az ó-kor történelmének magántanára habilitálta magát. 1879-ben a kieli egyetem hívta meg rendkívüli tanárnak, 1881. ugyanott rendes tanár lett, 1897. óta pedig a göttingeni egyetemen tanít. Munkái: Der zweite athenische Bund (Leipzig 1875); Die Lakedaimonier u. ihre Bundesgenossen (u. o. 1878, 1 köt.); Forschungen zur griechischen Geschichte (Breslau 1880, I. köt.), már ebben is Curtius-nak számos nézetét halomra döntő, még inkább fő munkájában: Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaironeia (Gotha 1885—97, 3 köt.); az 1. és 2. köt. 2. kiad. 1893—95); Die griechischen Staats- und Rechtsaltertümer (München, 2. kiad. 1892).

Busoni, *Ferruccio,* olasz zeneköltő és zongoraművész, szül. Empoliban 1866 ápr. 1. Lángelméje korán ébredt; szülői oktatták, majd Grácban a W. A. Remy név alatt élő Meyer; 1881. már oklevelet kapott a bolognai akadémiától. Nagy sikerrel hangversenyzett Németországban; 1888. a helsingforsi, 1890. a moszkvai konzervatórium tanára lett. Zongorajátékában a technika csodálatos; mint zeneszerző, híres rögtönző; írt zenét Schiller Turandotjához, zenekari suite-eket, vonós négyeseket, zongorára változatokat, fugákat, gyakorlatokat stb. Könyve: Entwurf einer neuen Aesthetik d. Tonkunst (1907). A bécsi konzervatóriumon Sauer Emil utóda volt 1907—08-ig, mint a zongora-mesteriskola vezetője.

Buson Josa (1716—1783). Japán festő és költő. Előbb Jedoban, később Kyôtoban működött. A «Haiku» költészet művelője volt. Mint festő B. a «Bun-jin-gwa» név alatt ismert iskolához tartozott, mely főleg a régi kinai tájfestés «déli iskolának» nevezett irányát követte.

Buss, község, l. *Bous.*

Buss, 1. *Ernst,* német prot. teológus, szül. Svájcban, Tennikenben 1843 febr. 15. 1880 óta glarusi lelkész. Szerzője a Die christliche Mission, ihre prinzipielle Berechtigung und praktische Durchführung (Leiden 1876) című, a hágai társaság által megkoszoruzott műnek. Az ebben lerakott elvek keresztülvitelére 1884 jún. 4. és 5. Weimarban tartott gyűlésen megalakult az általános evang.-prot. misszió-egyesület, melynek 1893-ig B. állott az élén. B. különben, mint alapos alpismerő, e téren is több irat által tette nevét ismertté.

2. *B., Franz Josef,* a badeni klerikális párt egyik vezére, szül. Harmersbachban 1803 márc. 23., megh. Freiburgban 1878 febr. 1. 1833 óta Freiburgban mint tanár működött. A frankfurti parlamentben (1848) a nagynémet katolikus iránynak egyik legbuzgóbb harcosa volt. 1873 óta vezére volt a klerikális pártnak a badeni képviselőkamarában, 1874 óta pedig a centrumpárt tagja a birodalmi gyűlésen. Művei: Die Gesellschaft Jesu (Mainz 1853, 2 köt.); Der heilige Thomas, Erzbischof von Canterbury (1856); Österreichs Umbau in Kirche und Staat (Wien 1863, I. köt,); Urkundliche Geschichte des National- und Territorial-Kirchentums in der katholischen Kirche Deutschlands (Schaffhausen 1851); Geschichte u. System der Staatswissenschaft (Karlsruhe 1839, 3 kötet). Hagyatékából jelent meg: Winfried-Bonifacius (Graz 1888).

Bussa, kisk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1910) 793 magyar lak.; postaügynökség, u. p. Nógrádszakál, u. t. Rárosmulyad-Nógrádszakál.

Bussaco (ejtsd: busszako), 557 méter magas hegy Portugáliában, Coimbrától 26 km.-re. Ismeretes azon csatáról, amelyben 1810. Wellington Masséna francia seregét legyőzte. Tetején 1268. alapított egykori kolostor, körülötte pompás erdő van, amelyet Lissabon lakói gyakran felkeresnek. A hegy ÉNy.-i lábánál fekszik *Luzo* fürdőhely 27° meleg forrásaival.

Bussahir a. m. *Basar* (l. o.).

Bussang (ejtsd: büsszang), festői fekvésű község Vosges francia départementban, a Mosel forrásvidékén, 625 m. magasan, (1901) 1216 lak.; híres vastartalmú szénsavas ásványvizéről, amelyet évenkint több mint egy millió palackban küldenek szét és különösen gyomorbajok ellen használnak; van selyemfonó, szövőgyára, több fűrészmalma.

Busse, *Karl,* német költő és író, szül. a poseni Lindenstadt-ban 1872 nov. 12. A berlini egyetemen irodalomtörténetet, történetet és bölcseletet hallgatott és 1897. a rostocki egyetemen doktori diplomát nyert. Berlinben él. Versei: Gedichte (1892, 5. kiad. 1902); Neue Gedichte (1895, 2. kiad. 1901); Vagabunden (1901); Heilige Not (1910). Elbeszélései: Ich weiss es nicht (1892); In junger Sonne (1892); Stille Geschichten (1893); Träume (1895); Im polnischen Wind (1906). Regényei: Jugendstürme (1896); Höhenfrost (1897); Die hässliche Witka (1897); Die Schüler v. Polajevo (elb., 1900); Annette von Droste-Hülshoff (1903, 2. kiad. 1910). Egyéb művei: Geschichte der deutschen Dichtung im XIX. Jahrhundert (1901) és Geschichte der Weltliteratur (I., 1909). Kiadott egy irodalomtörténeti bevezetéssel ellátott jeles antológiát Neuere deutsche Lyrik címmel (1895) és Neue deutsche Lyriker (I.—IV., 1902—09).

Bussen, elszigetelten álló 757 m. magas hegy Württembergben, a dunai kerületben, tetejéről jól látni a Boden-tavat és a svájci Alpokat. A rómaiaknak volt itt erődjük, amelynek romjain később két vár épült; 724. a Berchtold grófok törzsfészke volt. Habsburgi Rudolf birtokába kerítette, de 1806. Württemberghez csatolták. Schwabenbergnek is hívják.

Busse-Palma, *Georg,* német költő, *Busse* Karl (l. o.) testvére, szül. 1876 jún. 10. Lindenstadtban (Posen); egyetemi filozófiai tanulmányai befejezte óta mint író Berlinben él. Költeményei: Lieder eines Zigeuners (1899, 2. kiad. 1908); Zwei Bücher Liebe (1903); Die singende Sünde (1904) és Brückenlieder (1906) többékevésbbé chansonszerű Brettl-dalok köréhez tartoznak. Novellái: Mord (1902); Abendfalter

(1902); Das grosse Glück (1905); Des Satans Karten (1906) stb.

Bussola, l. *Iránytű* és *Tájoló.*

Bussone, *Francesco,* l. *Carmagnola.*

Bussy-Rabutin, 1. *Roger,* gróf, francia tábornok és író, szül. Epiryben 1618 ápr. 13., megh. Autunban 1693 ápr. 9. Hamarosan magas rangra jutott a hadseregben, de Turenne marsallal összeveszvén, ki kellett lépnie a szolgálatból; az udvarnál pedig gúnyolódó versei miatt, melyekben többi között XIV. Lajosnak La Vallière-rel folytatott szerelmi viszonyát is bolygatta, kegyvesztes lett (1665) és egy évi fogsággal bünhődött. A maró gúnnyal, frivolan írt munkát (Histoire amoureuse d. Gaules, Lüttich 1666), újabban kiadta *Sainte-Beuve* 1868, 2. köt. Azután birtokaira számkivetették és csak 16 év mulva jelenhetett meg ismét Versaillesban. Élete alkonyán emlékiratokat is írt: Mémoires (2 köt. 1696), új kiad. *Lalanne*-tól (1857, 2 köt.), aki B. levelezését (Lettres) is újra kiadta (5 köt. 1858—59). Utóbbiakat rokonához, Madame *de Sévigné*-hez intézte.

2. *B.*, császári tábornok, l. *Rabutin.*

Busszang, város a középső Szudánban, Badjibótól ÉK.-re 140 km.-nyi távolságban, a Niger jobbpartján. B. az ugyanily nevű kis ország fővárosa és e vidék jelentékeny kereskedelmi helye. Európaiak gyakran keresik föl, 10—12,000 lakosa van. A B.-i *vizesések,* melyek a várostól 40 km.-nyi távolságban Badjibóig terjednek, a Nigeren Timbuktu és a tenger között a hajózás legnagyobb akadályai.

Busszi (növ.), l. *Cola.*

Busszola, l. *Iránytű* és *Tájoló.*

Busszu (növ.), l. *Manicaria.*

Bustamante, *Anastasio,* a mexikói köztársaság elnöke, szül. 1780 júl. 27., megh. Queretaróban 1853 febr. 6. Iturbide elnöksége alatt tábornokká emelkedett, annak halála után a föderalisták élére állott és felkelt Guerrero elnök ellen (1829), kit lemondásra szorított. 1830 jan. 1. pedig őt választották meg elnöknek, de 1832. Santa Anna megbuktatta; 1837—39-ig újra elnök volt, de ekkor is menekülni volt kénytelen.

Bustamit (ásv.), mészdús, sugaras rostos változata a *rodonitnak.*

Buste (franc., ejtsd: büszt), l. *Mellszobor.*

Bústelek, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 52 magyar lak., u. p. és u. t. Nagymagyar.

Busti, *Agostino,* másképen *Il Bambaja, il Bustino* v. *Agostino da Milano,* olasz szobrász, szül. 1470. Milanó vidékén, megh. 1550 körül. A XVI. sz.-i milanói iskola legnevezetesebb szobrásza. Eleinte a korai renaissance tiszta stíljében dolgozott, később modorossá vált. Fő műve Gaston de Foixnak I. Ferenc francia király megrendelésére 1515—22-ig készült síremléke, melynek részei ma különböző muzeumokban vannak szétszórva; a fiatalon elesett hős alakját ábrázoló legszebb részt a milanói Brera régészeti gyüjteményében őrzik. Kiváló műve még a Marino Caracciolo (megh. 1528) síremléke és Mária bemutatását ábrázoló dombormű, mindkettő a milanói székesegyházban.

Busto Arsizio (ejtsd: buszto arszició), község Milano olasz tartományban, az Olona jobbpartján, vasút mellett, (1901) 12,000, mint politikai község 19,673 lak.; technikai iskolával, szőllőtermeléssel, gyapotszövéssel. Santa Maria templomában szép oltárkép van Ferrari Gaudenziótól.

Bustuarii (lat.), l. *Gladiátorok.*

Bustyaháza, kisk. Máramaros vm. técsői j.-ban, (1910) 2053 rutén, német és magyar lak.; hitelszövetkezet, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Bustyálóháló, l. *Halászat.*

Bús Vitéz, *Matkovich* Pál (l. o.) írói álneve.

Buszáda *(Bu-Saadah),* város és erőd Algeriában, Alger départementban, a Vadi B. mellett, dombon, amfiteátrálisan épült, van szép forrása, sok datolyapálmafája, (1901) 5364 lak., köztük 4707 benszülött.

Buszán, a Volga egyik delta-ága, mely kb. 44 km.-re Asztrakán fölött szakad ki a folyóból; 150 km. hosszú és csak 60—75 m. széles; nyáron gyakran egészen kiszárad, de tavasszal messze kiárad. Medrében igen sok romot, fegyvert és szerszámot találnak, amelyek az egykor itt tanyázó tatároktól származnak.

Buszáni v. *buzáni,* a Bug mentén lakott régi szláv nép, utóbb: *velinjani* v. *volinyi* (Volin várostól Lemberg és Vladimir közt) néven szerepeltek, míg végleg beolvadtak az oroszokba.

Buszlajev, *Fedor,* orosz nyelvész és folklorista, szül. Kerenszkben 1818 ápr. 25., megh. Moszkva mellett, Lyublinban 1897 aug. 12. Egyetemi tanulmányait Moszkvában végezte, ahol előbb gimnáziumi tanár volt, időközben 2 évet töltött Sztroganov gróf családjával külföldön, s 1847. az orosz nyelv tanszékét foglalta el a moszkvai egyetemen. Első nagyobb munkája többször kiadott orosz nyelvtana: Opyt istoričeskoj grammatiki russkago jazyka (Moszkva 1858), a 2-ik 1861. megjelent kiadástól kezdve Istoričeskaja grammatika russkago jazyka c. a. (5. kiad. 1881); ehhez 1861. terjedelmes, és a maga idejében igen becses egyházi szláv és orosz kresztomatiát adott ki: Istoričeskaja christomatija cerkovno-slavjanskago i drevne-russkago jazyka. A régi orosz irodalomról, az orosz népköltészetről és művészetről írt sok tanulmányát összegyüjtötte két hatalmas kötetben: Istoričeskije očerki russkoj narodnoj slovesnosti i iskusstva (Moszkva 1861, a későbbieket 1887); Narodnaja poezija. Istoričeskije očerki. 1884-ben jelent meg Moszkvában gyönyörű orosz apokalipszise: Ruszkij licevoj apokalipsis. 1890—2. írt visszaemlékezései (Moji vospominanija. Akad. Th. I. Buslajeva) külön kiadásban 1897. jelentek meg Moszkvában.

Busztrofédon (gör., *ökörfordulósan, barázdaszerüleg*), a régi görögök és itáliaiak írásmódja, mely mint a szántó ökör vonta barázda, egyszer jobbra, aztán visszakanyarodva balra haladt (pl. Solon törvényei, gortyni fölirat). Ez már átmenet volt a mostani írásmódhoz, mert a keleti népek, mint a föniciaiak, zsidók, csak jobbról balra írtak.

Buszuluk, kerületi székhely Szamara orosz kormányzóságban, a B. és Szamara összefolyásánál, az orenburgi vasút mellett, (1900) 14,471 lak.; akik többnyire kozákok és tatárok; faggyu-

olvasztókkal, bőrcserzéssel és népes vásárokkal. Nagy állami erdőség (65,000 ha.) középpontja.

Buszurman, l. *Baszurman*.

But, *Buti*, magyarosan *Both*, az Árpád-korban divatozó s nyilván szláv eredetű személynév. Bonfinius Hunyadi János apját is Butinak nevezi (s innen Arany J. egyik balladájában Bot bajnok), oklevelek szerint azonban Vojk volt a neve; B. talán a Hunyadiak eredeti nemzetségneve.

Butacsira *(butaság-csira)*, törvényszéki állatorvostani szempontból az agyvelő idült, láztalan, gyógyíthatatlan betegsége. Lovakon a betegség tünetei a következők: az állásban az állatok kevéssé v. éppen nem figyelnek a környezetre, lehorgasztott v. a jászolra támasztott fejjel, v. pedig homlokukkal a falnak támaszkodva, sokszor egészen rendellenesen elhelyezett lábakkal állnak; vezettetéskor ügyetlenül és nem szívesen mozognak, hátráltatásuk pedig, főleg felemelt fejjel, nehezen vagy éppen nem sikerül; lábaik a legkülönbözőbb állásokba helyezhetők és az állatok ezeket sokáig, némelykor az egyensúly veszélyeztetéséig megtartják; evés közben, a takarmányt gyakran a szájukban felejtve, szüneteket tartanak; iváskor orrukat mélyen a vízbe dugják és csak az orrnyilások elzárása folytán beálló levegőhiány miatt kapják fel a fejüket. E főtünetek mellett az animális élet nyilvánulásai is renyhék (ritka, lassú pulzus, gyér bélmozgás és ürítés stb.), némelykor pedig hozzájok kényszermozgások is társulnak, főleg jártatás és munka közben. A betegségre főleg a nehezebb, keskeny fejű, kevésbbé nemes fajtájú lovak s közülök főleg a heréltek az 5—8 éves korban hajlamosak; a betegség legtöbb helyütt a szavatossági főhibák közé tartozik (l. *Szavatosság*).

Butades, szikioni görög fazekas a Kr. e. VII. sz.-ban. Ő találta fel állítólag Korintusban az agyagszobrászatot, amit a hagyomány a következő kedves elbeszéléssel indokol: B. leánya távozó kedvese árnyékának körvonalait megvonta a falon. Atyja azután a körvonalat agyaggal kitöltötte s így keletkezett az első domború mű, mely állítólag fennmaradt Korintusban a Nymphaionban, míg csak Mummius a várost el nem pusztította.

Bután, *butilhidrogén, quartán*; C_4H_{10}. Telített alifás szénhidrogén; a metán, vagy paraffinsorozat negyedik tagja. Két izomeriája lehetséges és ismeretes:

A *normális B.* (dietil, metilpropil) a nyers petroleumban előfordul és előállítható etiljodidból, ha erre cink vagy nátrium hat. Közönséges hőmérséken gáz alakú, de 0° alá hűtve színtelen, igen mozgékony folyadékká sűrűsödik meg, mely +1°-on forr. Az *izobután* (metilizopropil, trimetilmetán, metilpropan) a terciér butiljodidból ($(CH_3)_3CJ$) cink és sósav behatására készülhet. Színtelen gáz, amely —17°-on folyadékká sűrűsödik.

Butanol 1. normálbutilalkohol, *B.* 2. szekundér butilalkohol.

Butanolsav a. m. almasav (l. o.).

Butánsav, l. *Vajsav*.

Buta Palena, folyó Chiloe chilei tartományban, az Andokban ered és a corcovadói öbölbe ömlik. Termékeny partjain újabb időben földmívesgyarmatok keletkeztek.

Butaság, pszichológiai értelemben az elme tompultsága, érzéketlensége, elfogultsága minden iránt, ami az egyén közvetetlen szükségletein, szokott körén kívül esik. Ezt az érzéketlenséget fejezi ki a közmondás: buta, mint a kő. Ezt értjük a paraszt-B. alatt is. Ily értelemben tehát nem a nevelés, tudás hiányát jelenti, hanem a gondolkodás, ítélés tehetségének csekély intenzitását, az illető folyamatok lassuságát, lomhaságát, tehetetlenségét. A tudatlan ember nem buta, csak tudatlan; igaz, hogy ha az ész ki nem műveltetik, akkor könnyen ellomhul, elbutul, elveszti rugékonyságát. A B. fogalma rokon a szellemi restség fogalmával is. A magyar gyakran együtt használja e két szót: buta és rest. L. még *Bárgyuság*. Orvosi értelemben l. *Gyöngeelméjüség*.

Bute (ejtsd: bjut), sziget a Clyde-öböl É.-i végében Skóciában; Argyle grófságtól Kyles of Bute nevű keskeny csatorna választja el, területe 122 km², (1910) 18,186 lak., akik közül még mintegy 800-an beszélik a kelta nyelvet, de néhány kivételével angolul is tudnak. Földmívesek és halászok. A sziget felülete meglehetősen egyenletes; a Kames Hillben (263 m.) éri el legnagyobb magasságát. Éghajlata nagyon egyenletes, amiért sokan keresik föl mint klimatikus gyógyhelyet. Főhelye Rothesay. A B. grófság *(Buteshire)*, melynek ugyanez a főhelye, B. mellett még Arran és Cumbrae szigeteket foglalja magában, 583 km², (1901) 18,786 lak., akik közül még 3482 beszéli a kelta nyelvet.

Bute (ejtsd: bjut), *John Stuart*, gróf, angol államférfiú, ősi skót család ivadéka, szül. 1713 máj. 26., megh. 1792 márc. 10. Nevelője volt a későbbi III. György királynak, aki őt utóbb (1760) a titkos tanács tagjává, majd államtitkárrá és (1761) miniszterelnökké nevezte ki. Mint ilyen Anglia szövetségesének, N. Frigyesnek ellenére megkötötte Franciaországgal a fontainebleaui békét 1762. Új adók kivetése és a bélyegilleték behozatala által (mi az északamerikai gyarmatokkal való viszályra vezetett) rendkívül népszerűtlenné lett. 1763-ban le kellett mondania. A királyné számára díszmunkát írt az angol flóráról: Botanical tables címmel, 9 nagy fényűzéssel kiállított kötetben, melyből csak 12 példányt nyomatott. V. ö. *Ruville*, Will. Pitt und Graf B. (Berlin 1895).

Butea *Roxb.* (növ.), a Papilionatae (Pillangósviráguak) család génusza, melynek 3—5 faja Kelet- és Hátsó-Indiában honos. Igen szép fák, hármas levelekkel, sárgás- vagy sötétvörös virágokból álló fürtökkel v. bugákkal. Hüvelyük hosszukás, összenyomott, egymagvú. Hazájukban *dhak-* v. *palasa*-fa a nevük. Kérgük rubinpiros nedvet tartalmaz, mely a forró évszakban bőségesen szivárog elő a megvágás helyén. A levegőn ez a nedv megkeményedik s összehúzó hatású mézgája *butea-*, *palasa* vagy *bengáliai kino* név alatt ismeretes a kereskedelemben. A törzs meg a gyökerek kérge durva, fonó rostot is szolgáltat,

ezenkívül a gyökerekből vörös, a levelekből pedig sárga festőanyagot is nyernek. Fajai: *B. monosperma* (Lam.) Taub., *B. frondosa* Roxb. (l. az *ábrát*), *B. superba* Roxb.

Buteanu, prefekt, az 1848-iki oláh nemzetiségi mozgalmak egyik hirhedt vezére. 1848 okt. 25. Tehénfalván (Váka) a Brády-család valamennyi tagját lemészároltatta. Vérengzéseinek Csutak Kálmán honvédőrnagy 1849 ápr. 2. vetett véget, midőn Körösbányán B. elsáncolt táborát szétszórta. Utóbb tagja lett annak a bizottságnak (Jancu, Dobra, Vladutiu, Boér stb.), mely Kossuth felszólítására kereste a magyar kormánnyal való kiegyezést. Hatvani Imre őrnagy indokolatlan támadása (máj. 6.), majd seregének felkoncolása miatt az oláh-magyar béke meghiusult, mire Hatvani, a zarándi hadosztály tönkretevője azzal állt bosszut, hogy B.-t máj. 23. Jószáshelyen kivégeztette.

Butellakő *(Bouteillenstein)*, Csehországban a Moldova mentén, úgyszintén Morvaországban homokban találnak a palackok zöld színével megegyező színű, átlátszó üvegszerű anyagot; a *bouteillenstein*-t v. *moldawit*-ot. Aligha természeti produktum, valószinüleg mesterséges üveg. Ez azonban nem lévén biztossággal megállapítva, sokan a vulkáni üvegekhez, obszidiánokhoz számítják. Suess F. szerint kozmikus eredetüek.

Butea frondosa virágzó ága és hüvelye.

Buteo (állat), l. *Ölyv.*

Butera, város Caltanissetta sziciliai olasz tartományban, a Manfria melletti hegyen, (1901) 6934 lak.; normann eredetü várkastéllyal, szónbányával, gabona- és selyemkereskedéssel.

Butes, az attikai mondában heros-őse az *Eteobutadai* nemzetségnek, melynek tagjai az Erechtheionban örökös papi tisztet viseltek (a férfiak Poseidon Erechthonios, a nők Athena Polias szolgálatában).

Buteshire, l. *Bute.*

Buthkay-*család*, l. *Guthkeled-nemzetség.*

Buthroton, l. *Butrinto.*

Buthus (állat), a skorpiók rendjébe tartozó nem, melynek *B. occitanus* Amour (mezei skorpió) nevű faja Olasz-, Görög- és Spanyolországot, valamint a Földközi-tenger partjain elterülő többi országokat lakja. L. *Skorpió.*

Buticularius (középkori *buticula*, a. m. üveg), a volt német birodalom főpohárnoka.

Butil *(butyl)*, C_4H_9, egyvegyértékű alkil gyök. Négy izomer alakja lehetséges.

Butilaldehid, l. *Butiraldehid.*

Butilalkoholok, C_4H_9OH. Négy izomer butilalkohol lehetséges és ismeretes. Két elsőrendű, egy másodrendű és egy harmadrendű.

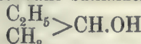
$CH_3.CH_2.CH_2.CH_2OH$

normális butilalkohol.

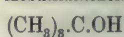
$\frac{CH_3}{CH_3}{>}CH.CH_2.OH$

izobutilalkohol.

$\frac{C_2H_5}{CH_3}{>}CH.OH$

szekundér butilalkohol.

$(CH_3)_3.C.OH$

terciér butilalkohol.

Normális butilalkohol (propylcarbinol) a normál butilaldehid redukciójakor képződik. Érdekes, hogy a glicerin *schizomyceták* okozta erjedésekor is keletkezik. Kellemes szagú folyadék, fs. (20°-on) 0·810, fp. 116·8°. *Izobutilalkohol (isopropylcarbinol)* vagy *erjedési butilalkohol* a pálinkaolaj elegyrésze. Kellemetlen szagú színtelen folyadék; fs. (20°-on) 0·806, fp. 107°. Butilalkohol elnevezésen ezt az alkoholt értik. *Szekundér butilalkohol (methylaethylcarbinol)*, metilaethylketonból, azt fémnátriummal redukálva, állítható elő. Átható szagú folyadék, fs. (0°-on) 0·827, fp. 100°. *Terciérbutilalkohol (trimethylcarbinol).* A cinkmetilnek acetilkloridra való hatásakor képződik. Rombos prizmákban kristályosodik, melyek 25°-on megolvadnak. Fs. (30°-on) 0·779, fp. 83·5°.

Butilén, C_4H_8. Telítetlen, az olefinsorozatba tartozó szénhidrogének. 3 izomer alakja lehetséges és ismeretes:

$CH_3.CH_2.CH:CH_2$ α B. fp. —5°

$CH_3.CH:CH.CH_3$ β B. fp. +1°

$(CH_3)_2C:CH_2$ γ B. v. Izo-B. fp. —6°.

Butilénhidrát a. m. szekundér butilalkohol, l. *Butilalkoholok.*

Butilhidrogén, l. *Bután.*

Butilklorál *(butylchloral, trichlorbutylaldehyd*, régebben *crotonchloralnak* nevezték). Képlete $C_3H_4Cl_3.CHO$. Képződik a paraldehidből klór hatására. Színtelen, olajszerű folyadék, 163—164°-on forr; vízzel egyesül az ú. n. *B.-hidráttá*:

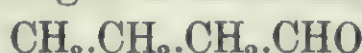
$(C_3H_4Cl_3.CHO.H_2O)$.

A B.-hidrát színtelen selyemfényű kristálykákból áll, melyeknek kellemes, almához hasonló szaguk van; íze kesernyés. Op. 78°. Gyógyszerül használják; hatása hasonlít a klorálhidrátéhoz, de ennél jóval gyöngébb. (Álomhozó szer.)

Butilklorálhidrát, l. *Butilklorál.*

Butiral, a vajsavas kalcium száraz lepárlásakor keletkező, 95°-on forró olajszerű folyadék.

Butiraldehid, vajsavaldehid, két izomer alakja lehetséges és ismeretes:

$CH_3.CH_2.CH_2.CHO$

normális butilaldehid.

$(CH_3)_2CH.CHO$

izobutilaldehid.

Normális B. színtelen folyadék, fp. 73—74°, fs. 20°-on 0·817. *Izo-B.* 63°-on forró folyadék, fs. 20°-on 0·794.

Butirátok, a vajsav sói (l. o.).

Butirellit *(butyrit)*, vajállományú, szerves eredésű ásványi anyag Irország turfatelepeiben.

Butirométer, finom areométer a tej fajsúlyának illetve zsírtartalmának meghatározására, l. *Tejvizsgálat.*

Butiron, dipropilketon, $(C_3H_7)_2CO$. A vajsavas kalcium száraz lepárlásakor keletkező átható szagú 144°-on forró folyadék, fs. 20°-on 0·8195.

Butjadingen, járás Oldenburg hercegségben a Weser és Jade közt 243 km² területtel, (1905) 17,665 lak., termékeny földdel és virágzó marhakereskedéssel. A középkorban külön kis fríz állam volt. 1676-ban Dániához, 1773. Oldenburghoz került. Az Északi-tenger ellen három oldalról védik magas töltések; a XVIII. sz.-ban háromszor is elpusztították a hullámok.

Butka, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1910) 1339 tót és magyar lak.; postahivatal, u. t. Deregnyő.

Bu't'ki, marokkói aranypénz = 9·80 K.

Butkovec, adók. Varasd vm. novi-marofi j.-ban, (1900) 420 horvát-szerb lak.; u. p. Breznica, u. t. Novi-Marof.

Butler (ang., ejtsd: bötler) a. m. pincemester.

Butler, több county és város neve az Egyesült-Államokban. A városok közül: 1. *B.*, Bates county székhelye Misszuri államban a Pacific vasút mellett, (1900) 3158 lak. — 2. *B.*, az azonos nevű county székhelye Pennsylvaniában, (1900) 10,853 lak.; nagy iparral, főiskolával.

Butler (ejtsd: bötler), 1. *Benjamin Franklin*, az északamerikai Egyesült-Államok tábornoka, szül. Deerfieldben (New-Hampshire) 1818 november 5., megh. 1893 jan. 11. Washingtonban. A függetlenségi harc kitörésekor az Unió hadseregébe lépett, bevette Hatteras várat és 1862. Farragut tengernaggyal New Orleans-t, melynek kormányzója lett. 1864-ben Kelet-Virginiában Grant-ot Richmond elleni hadi vállalataiban segítette. A déli tartományok legyőzése után a legszigorubb rendszabályok alkalmazását sürgette az elszakadás hívei ellen. 1872-ben Grant elnök újból való megválasztását pártolta. Önéletírása (Autobiography) 1892. jelent meg Bostonban. V. ö. *Blund*, Life of general B. (Boston 1879).

2. *B., Dundas Edward*, l. *Buttler*.

3. *B., James*, ormondei herceg, l. *Ormonde*.

4. *B., Joseph*, teológiai és filoz. író, szül. 1692 máj. 18. Wantageban Berkshireben, megh. 1752 jún. 16. Durhamban. Karolina királyné titkára volt, majd bristoli, 1750 pedig durhami püspök. Clarkehoz intézett levelei Isten tulajdonságairól tették ismertté. Predikációi és teológiai művei annak idején nagy hatást tettek. A skót filozófiához rokon álláspontja van. Főművei: Fifteen sermons upon human nature stb. (1726); The analogy of religion (1236). Összes műveit kiadta Gladstone (1896, 2. köt.). V. ö. *Collins*, B. (1881); *Carrau*, La phil. de B. Gladstone Studies Subsidiary to the works of Bishop B. (London 1896).

5. *B., Samuel*, angol költő, szül. Strenshamben 1612 febr. 3., megh. Londonban 1680. Worcesterben és Cambridgeben tanult, irnok volt egy békebirónál, egy ideig Kenti Erzsébet grófnő házában élt, majd Sir Samuel Luke, egy fanatikus puritán tiszt szolgálatába állt. Szatirikus, töredékes költeményének, Hudibrasnak (1663—78) mintája Don Quixote volt; az egész országot bejáró Hudibrasnak és apródjának kalandjaiban a vallási szektákat és politikai pártokat, különösen a puritánokat igyekezett nevetségessé tenni. E költemény igazi nemzeti mű s értékes mint korrajz is. II. Károly annyira kedvelte, hogy írójának 300 font sterlinget fizettetett. Hanem dacára a bőkezű pártfogásnak s dacára a gazdag Herbert-özveggyel kötött házasságának, B. végre nyomorba jutott s úgy is halt meg. 40 évvel halála után emléket állítottak neki a Westminster-apátságban. Összes művei 1759. jelentek meg Genuine remains in prose and verse címmel. A Poetical Works megjelent többször, többek közt az Aldine edition-ben R. B. Johnson adta ki magyarázatokkal.

6. *B. (Buttler), Walter*, Wallenstein gyilkosa, szül. 1600 körül Irországban, megh. 1634 dec. 25. Schorndorfban bajor földön. A császári hadseregben Wallenstein alatt ezredesi rangra emelkedett. 1634-ben Wallensteint Pilsenből Égerbe követte, de már ekkor Taaffe ír gyóntatóatyja által feltétlen hűségéről biztosította Piccolomini császári tábornokot. Égerben pedig Gordon, Leslie, Deveroux és másokkal egyetértve végrehajtotta Wallenstein meggyilkolását (1634 febr. 25.). A császár jutalmul grófi rangra emelte és tábornokká nevezte ki. V. ö. *Carve*, Itinerarium cum historia facti Butleri (1640—1646) és a Wallenstein-irodalmat.

Butlerov, *Alexander*, orosz kémikus, szül. Csisztopolban (Kazán) 1828 (aug. 25.) szept. 6., megh. Biarritzban 1886 (aug. 5.) aug. 17. Tanulmányait Kazánban végezte, később a külföldi egyetemeket is meglátogatta. 1868-tól a kémia tanára volt a szentpétervári egyetemen. Különösen a szénhidrogéneket és származékait tanulmányozta. Az első terciér alkoholt (a trimetilkarbinolt) ő állította elő. Általában az I., II. és III. rendű alkoholok között levő különbséget szabatosan megállapította. A szénhidrogének izomeriájának tanulmányozásával nagy sikerrel foglalkozott; e vegyületek szerkezetének ismerete leginkább az ő vizsgálatainak köszönhető. Oroszul megjelent tankönyve német fordításban is (Lehrbuch der organischen Chemie, Leipzig 1861) nagyon elterjedt. Érdekes, hogy e nagy tudós a spiritizmus tanainak követője volt és több kisebb ily irányú munkán kívül egy Psychiatrische Studien című könyvet is írt.

Búto, Alsó-Egyiptom istennője, az Ozirisz-mítosz szerint Hóruszt nevelte volna fel, akit Izisz, Ozirisz keresése közben, nála titokban szült. Alsó-Egyiptom úrnőjének és védőjének tartják és ezért ábrázolták Alsó-Egyiptom vörös koronájával a fején. Tulajdonképeni alakja az Uraeuskígyó, mint ilyen, ahogy harcra készen felemelkedik, v. pedig amint papirusznád köré csavarodik, különösen azonban, amint kiterjesztett szárnyakkal a király felett lebeg, hogy őt megőrizze. Szentelt állatja a mezei (hegyes orrú) egér. — *B.*, a nagy Burluszmocsár szélén fekvő, alsóegyiptomi *Dep* városának görög neve; a legrégibb korszakban az É.-i állam fejedelmének székhelye volt, de B. istennőnek szentelt helye is.

Butomaceae, *Virágkákafélék* (növ.), az egyszikűek családja, melynek 7 faja rész-

ben trópusi, részben mérsékelt övi. Virága sugaras, hímnős, 3 tagú; virágtakarója csésze- és pártalevelekből áll (3, 3). Porzó 9 v. számos. Termője rendesen 6, külön álló levélből alakul, belső falán sok magkezdeménnyel. A termés tüsző. Többnyire kórós mocsári növények, melyek v. a víz fenekében gyökereznek vagy a víz felületén úsznak. Levelük többnyire szálas v. szélesen kiterülő és rácsos erezetü. Virágzatuk ernyős. Az idetartozó 5 génusz közül legismertebb a mérsékelt övi *Butomus*, melynek biztosan meghatározható harmadkori fosszilis maradványai is vannak.

Butomus *Tourn.*, *virágkáka* (növ.), a Butomaceae család génusza, melynek egyetlen faja a *B. umbellatus* L., a mérsékelt öv ernyős virágzatú, pirosas virágú mocsári növénye. Magva és gyökere keserű ízű s radix et semen junci floridi néven orvosság, 3 élű levelébõl kosarat s gyékényt fonnak. Gyökere szárítva v. pörkölve a kalmuk és osztják nép eledele; jó kenyér sül belőle. Kerti vízmedencékben is tenyésztik. Egyes É.-i vármegyéket kivéve, egész hazánkban el van terjedve.

Buton *(Butung)*, Celebesz DK.-i félszigete végében fekvő sziget, amelynek területe a hozzátartozó kisebb szigetekkel (Muna, Tukang, Besszi) együtt 4700 km²-nyi, mintegy 100,000 kevéssé művelt, részben mohamedánus lak., akik régebben hirhedt kalózok voltak. Alacsony hegyek takarják; belseje részben ismeretlen. Külön szultán uralkodik rajta, aki a hollandiak hűbérfejedelme. A sziget D.-i végén Dzsangan-Katában székel a hollandi alkormányzó.

Bútor (franc. *meuble*, lat. *mobilis; öt képmelléklettel)*. B. alatt tulajdonképen minden a házhoz tartozó ingó felszerelést értünk, de szorosabb és általánosan használt értelmében a B. ülésre, fekvésre, tárgyaink megőrzésére használt nagyobb méretü berendezési tárgy. Azon cél szerint, melyet szolgál, 2 csoportba sorozzák: 1. ülő-fekvő és 2. állvány-B. (szekrény, asztal). A B. készítésének az anyaga többnyire fa, ritkábban fém. A fát lakkal, politurral, funérral látják el, befestik, intarziával díszítik vagy fémmel bevonják, faragják v. esztergályozzák. A B.-nak a legrégibb időktől a középkorig kevés fajtája volt ismeretes. Már Kr. e. 3000 évvel az egyiptomiaknál találjuk a széknek több formáját, a padot és az ágyat, de úgy látszik, itt a B. csak a legelőkelőbb néposztály használatában állott és így tovább nem jutott a legegyszerübb formáknál. A munka szempontjából már eléggé fejlett, fém és elefántcsontberakásokkal, faragással v. festéssel gazdagon díszítik. Díszes takarók és párnák tették az ülő B.-t kényelmessé, ezek azonban magával a B.-ral nem voltak organikus kapcsolatban. Formái többnyire egyenes vonaluak, a lábakat rendszerint állat-lábak helyettesitik.

Görögország eleinte ázsiai befolyás alatt szintén egyenes hátu ülő-B.-t használ, melyet párnákkal tesz kényelmessé, később a célszerüség okából az emberi test formái szerint hajlított háttal látják el a székeket. Díszítő formák a meander és az akantusz-levél. A B. anyaga a fa mellett a fém. Uj B. nincsen, csak asztal, szék, ágy és láda ismeretesek, a széket és asztalt néha keresztlábakkal összecsukhatóra készítik. Az egészen egyszerű B. mellett voltak gazdagon kiképzettek, faragott, esztergályozott dísszel, berakással. Ismerték már a funért is.

Az *etruszkok* a B.-készítésnél is inkább a fémet kedvelték s így a rómaiak, a görög-etruszk művészet örökösei is alkalmazták. Eleinte csak a legszükségesebb B.-darabokat (szék, ágy, asztal, láda) ismerték, csak a késő római korban kezd megjelenni az ajtókkal és polcokkal ellátott szekrény. A B. díszítésében féldrágakövek, ritka külföldi fák és rendkívül gazdag faragások alkalmazásával nagy fényűzést fejtettek ki. A római és görög B. nyomán indul a bizánci B., de a díszítésben erős keleti hatás alatt áll s a szerkezeti formát a dísznek alárendeli. A farészeket nemes fémmel vonja be. Párnák és drága szövetek gyakoriak. A középkorban a B. elveszíti mobilis jellegét és többnyire ingatlan, a fával burkolt falhoz van építve v. ablakmélyedésekbe kőből faragva (padok). Az északi népek éghajlati, politikai és gazdasági élete megköveteli a házban való állandó tartózkodást, ezáltal új B.-formák fejlődésére adott okot.

Északon fejlődött a ládából a szekrény, alakját és szerkezetét nem az építészettől vette, hanem egyszerüen rendeltetéséből alakult ki formája és belső beosztása, csak később látták el palotahomlokzatokkal. Itt keletkezett a XIII—XV. sz.-ban a dressoir, a kredenc. A szekrényt, ágyat és széket gazdagon díszítik. A B. sima felületeit a román korban festett, a csúcsívesben faragott dísszel töltik ki.

A nagy sima felületeket már az egyiptomiaknál ismert rámás eljárással érték el, a betétet a rámához lécek helyett vasalásokkal erősítették s ezek a fa vetemedését is megakadályozták. Fém különben a B. készítésére nem használatos, a fafelületek és faragások kékre és vörösre voltak festve. A díszítőformák a román korban szegények, de a csúcsíves korban már változatosabbak. A renaissance a B.-készítésben is érvényre juttatja az eddigi egységesség helyett az egyéniséget, a dísz csodálatos változatosságát és formagazdagságát s az egyes B.-fajtáknak megadja a még ma is használatos formákat. A csúcsíves korban keletkezett pohárszék mellett már kabinet-, étel-, okmány-, könyv-, ruha-, ékszer-, fegyver- stb. szekrényeket készít s azokat a legkülönbözőbben díszíti. A csúcsíves formáktól való megválás nem mindenütt történt egyformán könnyen.

Olaszországban, hol a csúcsíves formák soha nem voltak igazán honosak, terjedt el legkönnyebben a renaissance. Az északi népek új B.-ait ellenben idegenkedéssel fogadták, úgy hogy még a szekrényt is csak a XVII. sz.-ban kezdik megszokni. Fafaragás, intarzia és festett dísz mellett használják még a stukkót, mely aranyozva és festve van és néha a B. egész felületét elfödi. Velence valószinüleg a móroktól tanulta ezt a technikát, később Firenze alkalmazza leggyakrabban. A kora renaissance a B. felépítésében szerkesztési, építészeti formákat alkalmaz. Német- és Franciaország a csúcsíves ízlés formáiról nehezen tudnak lemondani, csak a XVI. sz. elején kezdik azokat a renaissance formákkal eleinte

1

2.

3.

4.

5.

6.

7.

13.

12.

1. Egyiptomi szék. — 2. Római szék. — 3. Kelengyeláda. XV. század vége. Iparművészeti múzeum. — 4
Fraknó. — 6. Olasz szék. XVII. század. Iparművészeti múzeum. — 7. Velencei szék. XVII. század. — 8.
Iparművészeti múzeum. — 10. Német ágy. XVII. század. — 11. Olasz emeletes szekrény. XVII. száza
asztal. XVII. század. (

«Bútor» cikkhez.

8

9.

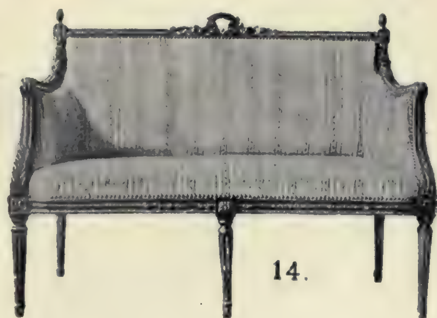

11.

10.

krény fából vasalásokkal. XIV. század. Gróf Wilczek János. — 5. Ezüsttel borított szék. XVII. század.
ajtós francia szekrény. XVI. század. Orsz. Ráth György-múzeum. — 9. Német szekrény. XVII. század.
rművészeti múzeum. — 12. Bethlen Kata kelengyeládája. XVII. század. — 13. Olasz késő renaissance
Ráth György-múzeum..

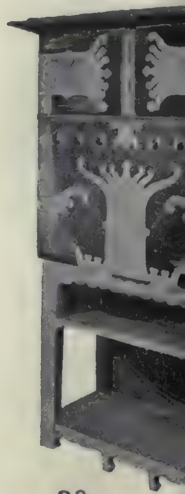

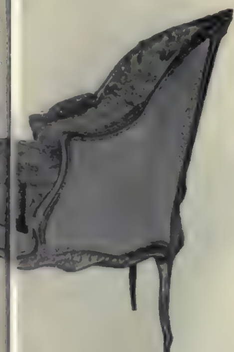

14. Canapé. XVI. Lajos. Iparművészeti múzeum. — 15. Chaise longue. XV. Lajos. Iparművészeti mú
mode. Boulle. — 19. Asztal. Chippendale. — 20. Karos-szék. Sheraton. — 21. Fiókos szekrény biederı
gand-tól. — 25. Moderı

«Bútor» cikkhez.

16.

20.

19.

24.

25.

26.

— 16. Ablakkeret. XVIII. század. St.-Pölten — 17. Konzól. XVIII. század. Eszterházán. — 18. Com-
-stilusban. — 22. Szék biedermeyer-stilusban. — 23. Szekrény, Nádler Róbert-től. — 24. Szekrény, Wie-
. — 26. Angol karosszék.

BÚTOROK III.

Szekrény, Olbrich J.-től Darmstadt.

Szék, Van de Velde-től.

Modern angol szék.

Könyvszekrény, E. Gallé-tól.

Szekrény, északi stilusban.

Könyves polc. Van de Velde-től.

BÚTOROZÁS I.

1. Gótikus hálószoba.

2. Renaissance hálószoba.

1. Ebédlő-terem a keszthelyi Festetics-kastélyban.

4. Modern ebédlő.

3. Szalon Auersperg herceg goldecki palotájában.

2. Empire-szoba. (I. Napoleon dolgozószobája Versaillesban.)

keverni, majd helyettesíteni. Dél-Németországban az építészeti elemek alkalmazását túlzásba vitték, de északon németalföldi befolyás alatt szerkesztés és dísz helyes arányban van. A XVI. sz.-ban a masszív tölgyfa helyett a funért kezdik alkalmazni. Az ülő-B. fejlődésében a XVI. sz. a korszakalkotó, mert itt lép fel először a párna szoros kapcsolatban a B.-ral. A renaissanceból fejlődött barok a pompás, gazdag, festői megjelenésre fekteti a fősúlyt s a tiszta világos szerkesztést és fölosztást alája rendeli a dísznek. A XVII. sz. második felétől kezdve a B.-készítésben Franciaország vezet. Itt az udvar mindig nagy hatással volt a B.-divatváltozásra, ez a tény kifejezésre jut abban is, hogy a franciák B.-formáikat az egyes uralkodók után nevezték el. Igy megkülönböztetnek: Meubles Louis XII., François I., II., Henry II., III., IV., Louis XIII., XIV., du duc d'Orléans (Régence), Louis XV., XVI., Révolution, Empire-t. XII. Lajos alatt a francia B. még a csúcsíves formákból él, csak uralkodása vége felé mutatkozik némi olasz befolyás, mely I. Ferenc alatt fokozódik és tiszta renaissance ízlésű műveket hoz létre, melyek II. Henrik idejében is divatban maradnak. A polgárháborúk alatt tengődő asztalosművesség XIII. Lajos korában éled fel újra, előtérbe helyezvén a festőiséget és nehéz nagy barok formákat. XIV. Lajos pompaszeretete mindenütt aranyat követel. A gazdag faragványokat, a pompás, ünnepélyes, nehéz formákat arannyal vonják be. Boulle volt az, aki korának pompaszeretetét nagyszerű fém és teknősbéka intarziáival legjobban ki tudta elégíteni. Midőn XV. Lajos a trónra lép, már majdnem teljesen ki van fejlődve az az ízlés, melyet róla neveztek el. Még XIV. Lajos alatt a pompás ünnepélyesség visszahatásaként kifejlődött egy minden kényszerszabály és szimmetria nélküli formajáték. A szeszélyes dísz nem veszi tekintetbe a konstrukciót. Az aranyozás helyére nagyrészt a funér lép, melynél sokféle értékes, ritka fát használnak, de mert ez a hajlított felületeken rosszul tart, mesterien cizellált bronzveretekkel erősítik meg. A rokokó még XV. Lajos halála előtt kiéli magát, a szeszélyes formák megnyugosznak, a szimmetria újra kezd tért hódítani. XVI. Lajos uralkodása elején már tökéletesen kifejezésre jut a reakció, nyugodt formák és egyenes vonalak uralkodnak. A támasztékul használt oszlopok többnyire kanellirozottak, a bronzdíszek ép oly gyakoriak, mint ezelőtt, éppen úgy, mint a ritka és értékes funér, de azért az olajjal festett és aranyozott B. is divatban van. A díszítő formákon már antik befolyás észlelhető, babérgallyak és akantuszlevelek gyakoriak. Porcellánlapok beillesztése is divatos. XVI. Lajos halálával megszűnik a francia B. világuralma és a forradalmi idők alatt nagy hanyatlás észlelhető. Napoleon egyiptomi diadalai az egyiptomi formákra terelték a figyelmet s megalakul az *empire* stílus, mely görög, római és egyiptomi elemekből táplálkozik és tart egészen a XIX. sz. 30-as éveiig. Ekkor a franciák visszatérnek a történeti stílusokhoz és felváltva renaissance, Louis XV. és Louis XVI. modorban készítik B.-aikat.

Németországban a 30-as évektől az 50-es évekig a francia B. reakciójaként kialakul az egyszerű formák és a célszerűség jegyében a biedermeier ízlés (l. *Biedermeier*).

Míg Franciaország a régi hagyományokon tengődik, addig Angolországban, majd Észak-Amerikában egészen új B. fejlődik, melynek formái a B. gyakorlati rendeltetését veszik tekintetbe. Ez az új B. visszavezethető az angol XVIII. sz.-i Chippendale Sheraton B.-ra, mely konstrukciója és megmunkálása (tömör fából készül) szempontjából mindig megtart némi kapcsolatot a gótikával, de díszítő formáiban kinai és francia hatások észlelhetők. A modern angol B. a díszítő formákat még jobban alája rendeli a szerkesztésnek; így keletkeznek az egyenes vonalú, dísznélküli, de tartós és — különösen az ülő B.-nál — igen kényelmes B.-ok.

Ezek az angol B.-ok nagy hatást gyakoroltak a modern B. fejlődésére. Belgiumban találtak először követőkre Henri van der Velde festőművész vezetése alatt. Ő az angol egyenesvonalúság és merevség helyére görbe vonalat és hajlított formákat hozott s a vonalak játékában keresi a hatást (szecesszió).

Franciaországban szintén követésre talált az angol B., de kevés sikerrel. A dísz túlzottsága és az anyagszerűség hiánya jellemzik. Ch. Plumet és H. Sauvage főképviselői, L. Sozel és Carabin másik irányban dolgoznak, ez utóbbi szobrász; B.-ain a meztelen emberi alak részint mint konstruktiv támasztó elem, részint mint dísz igen nagy szerepet játszik a célszerűség rovására. Értékesebbek az E. Gallé és L. Majorelle modern B.-ai. Ők Nancyban párisi befolyástól menten iskolát alapítottak; gazdag színes hatásokra törekszenek, melyet színes faberakások és zománcozott lapok alkalmazása által érnek el.

Németországban München és Berlin képviseli a modern B.-t. Münchenben is a célszerűség az irányadó, de eleinte a díszről nem mondanak le egészen. A természetes színű, fényezett B.-t fémből kimetszett lendületes vonalú veretekkel emelik, melyeknél színhatásra is törekszenek. Berlinben a modern irányzat az angol B. utánzásával kezdődik, de később önálló jelleget ölt. A párnázott és szövettel bevont B.-nál a szövet színe és mustrája hozzájárul a B. hatásához. Újabban Berlinben északi stílus elnevezés alatt az északi országok középkori művészetéhez csatlakoznak s hol szigoruan, hol szabadabban alkalmazzák modern elvek szerint annak a formáit. Ennek az iránynak a képviselői Hirschler építész és Leistikow festő. A B.-szöveteket is régi északi mustrák szerint készítik. Karlsruhe, Darmstadt és Drezda szintén készítenek modern B.-t. Az egyszerűség és célszerűség hangoztatásával a biedermeier B.-formák is ismét divatba jöttek.

Nálunk a B.-ipar ugyanazon a fejlődésen ment át, mint nyugat népeinél. A XVIII. sz.-ban nálunk is a francia ízlés uralkodik, de a modern B. is mívelőkre talált. Úttörői külföldi befolyás alatt eleinte a görbevonalú, faragott dísszel ellátott B.-t készítették. Ezen irány képviselői Uhl Sándor és Horti Pál. Később az egyszerűbb formák, a síma felületek és a politúr jutottak diadalra, ezek

elterjesztésében nagy érdemük van Faragónak és Wiegandnak. Újabban pácolt tölgyfából készitenek faragott diszű bútorokat egyszerű felépítési formákkal és gazdag, laposan faragott disszel.

Irodalom. Violet-le-Duc, Dictionnaire raisonné du mobilier francais de l'époque carlovingienne à la Renaissance, Paris 1855—75; Jaquemart, Histoire du mobilier, u. o. 1877; Champeaux, Le meuble, u. o. 1885; Bonaffé, Le meuble en France au XVI. siècle, u. o. 1886; Havard, Dictionnaire de l'ameublement, u. o. 1887—90; Histoire et philosophie des styles, u. o. 1898; Hirth, Das deutsche Zimmer, München 1899; Storck, Einfache Möbel im Charakter der Renaissance, Wien 1875; Swenke, Ausgeführte Möbel und Zimmereinrichtungen der Gegenwart, Berlin 1884; Pape, Der Möbeltischler der Renaissance, Dresden 1884; Prignot, Moderne Sitzmöbel, Berlin 1885; Lambert u. Sahl, Das Möbel. Musterbuch stilvoller Möbel aus allen Ländern, Stuttgart 1886—90; Gurlitt, Möbel deutscher Fürstensitze, Berlin 1888; Dohme, Möbel aus den königlichen Schlössern zu Berlin und Potsdam, Berlin 1889; Rémon, Moderne Möbel, u. o. 1894—1895; Falke, Mittelalterliches Holzmobiliar, Wien 1897; Roeper u. Bösch, Möbel aller Stielarten vom Ausgang des Mittelalters bis zum Ende des XVIII. Jahrhundertes, München 1897; Zell, Bauernmöbel aus dem bayrischen Hochland, Frankfurt a. M. 1899; Möbel u. Zimmereinrichtungen der Gegenwart, Berlin 1900—04; Bode, Die italienischen Hausmöbel der Renaissance, Leipzig 1902; Luthmer, Deutsche Möbel der Vergangenheit, u. o, 1902; Köppen u. Breuer, Geschichte des Möbels, Berlin 1904; Timms u. Webb, Die 35 Möbelstile, Darmstadt és London 1904; Meyer, Tafeln zur Geschichte der Möbelformen, Leipzig 1902—05; Hepplewhite, Englischer Hausmöbel-Stil. Ende des XVIII. Jahrhunderts, Berlin 1906; Vorbilderhefte aus dem königlichen Kunstgewerbemuseum in Berlin; Journal für moderne Möbel, Stuttgart 1886—95; Möbel und Dekoration, Dresden; Ráth György, Iparművészet könyve: A B.

Bútordamaszk, ábrás fésüsgyapju bútorszövet, fonalainak m. f. sz. $^{40}/_{30}$, sűrűsége $^{36}/_{36}$ pro cm. kötése: damaszk.

Bútorkrepp, szinesen nyomtatott pamutszövet, fon. a. f. sz. $^{20}/_{5}$, sűrűsége $^{20}/_{12}$ pro cm., kötése 12 fonalas krepp, l. *Kreppkötés.*

Bútorplüs, v. *utrechti gyapjubársony* (franc. *Velours d' Utrecht),* bársonyszerű bolyhos szövet, alaplánca len, vetüléke pamut, bolyhozó fonala mohair, l. *Mohair.*

Bútorszövet, kárpitozott bútorok bevonására és függönyökre szolgáló mindenféle szövet.

Butrinto, község Törökország janinai vilajetjében, Korfuval szemben, 2000 lak.; görög püspökséggel. Közelében vannak *Buthroton* régi város romjai. 1797-ig Velence birtokában volt.

Butschany *Mátyás,* magyarországi származású német természetvizsgáló, előbb Göttingenben magántanár, később Hamburgban mint magánzó élt; szül. Zólyomban 1731 febr. 10., megh. Hamburgban 1796 aug. 2. Különösen a légköri elektromossággal foglalkozott, mire nézve néhány értekezést is irt: Dissertatio de fulgure et tonitru ex phaenomenis electricis (Göttingen 1757); Eine Unvollkommenheit des Blitzableiters nebst ihrer Verbesserung (Hamburg 1787); Die Sommerwolken sind Schneewolken (Beitr. z. Hannov. Magazin 1761); Der Blitz entsteht nicht durch Entzündung einiger brennbaren Theilchen, die in der Luft schweben und ist auch kein Feuer (u. o.).

Butschowitz (csehül *Bučovice),* város Wischau ker. kapitányságban, Morvaországban, (1910) 3238 lak., a Liechtenstein-hercegek szép kastélyával, vászon- és gyapjuszövőkkel.

Butt, angol folyadék-mérték = 572·5 l., l. *Pipe.*

Butt, *Isaak,* ír politikus, szül. Glensinben 1813 szept. 6., megh. Dublinben 1879 máj. 5. A nemzetgazdaság tanára volt a dublini egyetemen (1836 óta); a parlamentben tulajdonképi megalapítója s első vezére volt az ú. n. ír Home-rule pártnak (1872). Művei: History of the kingdom of Italy (1860, 2 köt.); Chapters of college romance (1863); Treatise of the new law of compensation to tenants in Ireland (1871).

Buttadio, l. *Bolygó zsidó.*

Butte City, város Montana északamerikai államban, DK.-re Helenától, (1900) 30,470 lak., arany-, ezüst- és rézbányákkal, amelyek évenként 100 millió franknál többet jövedelmeznek.

Butti, *Enrico Annibale,* olasz drámairó, szül. 1868. Milanóban. A korunkat égetően érdeklő társadalmi és erkölcsi eszméket merész és gyakran szerencsés kézzel viszi szinpadra. Drámái közül nagy feltünést keltett a Lucifer c. négy felv. szinmű, melyben a szerző a hitetlenség vagyis inkább ateizmus ellen küzd, továbbá a Mindent semmiért c. 3 felv. szinmű, a Poétikus intermezzo, A kakuk s A szerencse hazájában, melyek közül többet a mi szinpadainkon is adnak. B.-nak *Az erkölcstelen* c. elbeszélését *Tóth* Béla forditotta magyarra (Magy. Könyvt. 1898); *Diadalmas szerelem* c. regénye a Pesti Napló 1906. évf.-ban jelent meg magyar fordításban.

Buttler-*család,* a XVII. sz.-ban Kurlandból származott át hozzánk s tagjai főleg katonai szolgálatokat teljesítettek. Egy báró B. Eger várának parancsnoka volt. Magyar honosságot a család 1687. nyert *B. János* báró lembergi parancsnok személyében. Magyar grófságot B. János báró 1710. nyert, ugyanő az 1715-iki országgyűlésen magyar honpolgárságot kapott, később adományt nyert Párdány birtokra, honnan a család előnevét írja. A család grófi ágának utolsó sarja, *B. János* gróf, a Ludoviceumra 126,000 forintnyi alapítványt tett. A grófi ág B. Jánosban 1845. halt ki. A családnak Magyarországon egy bárói ága is él, de ez nincs honfiusítva.

Buttler (ejtsd: böttler), 1. *Dundas Edward,* angol író, szül. Chelsea-ben, London mellett, 1842 okt. 15. s a londoni Blue Coat Schoolban nevelkedett. Tanulmányai végeztével 1859. a British Museum könyvtárában segédőr (Junior Assistent), 1880. könyvtárőr (Senior Assistent) lett a térképek osztályában. A magyar irodalom ismertetésével szerzett érdemeiért a Magyar Tudományos Akadémia s a Kisfaludy-társaság kültagnak választotta. Fontosabb munkái: The Legend of the Wondrous Hunt (A csodálatos vadászat regéje, vagyis a Rege a csodaszarvasról, Arany János Buda halála után) with a few miscellaneous pieces of folk-songs, translated from the Magyar (London 1881); Hungarian Poems and Fables for English Readers (többnyire Fáy meséi, néhány szemelvénnyel Kazinczy, Kármán és Kisfaludy Sándorból, 1877); Az olcsó ebéd. The Cheap Dinner; translated from the German into Hungarian and English; With an Allegory and a few fables by Fáy; translated from the Hungarian into English and German (London 1876); The Race between the Hedgehog and the Hare; translated from the Plattdüdsch (Lond. 1876). A nagy Encyclopaedia Britannica-ba több éven át írta a magyar tárgyú cikkeket.

2. *B., Walter,* l. *Butler* 6.

Buttmann (eredetileg *Boudemont), Philipp,* francia eredetü német filológus, szül. M.-Frankfurtban 1764 dec. 5., megh. Berlinben (hol gimn. tanár és kir. könyvtáros volt) 1829 jún. 21. Fő művei: Griechische Grammatik (Berlin 1792, számos kiadás) és kivonata: Gr. Schulgrammatik (1816); Ausführliche griech. Sprachlehre (2 köt., 1819—27); Lexilogus oder Beiträge zur griech. Worterklärung, hauptsächlich für Homer und Hesiod (Berlin 1818—25); Mythologus oder gesammelte Abhandlungen über die Sagen des Altertums (1828—29, 2 köt.). Kiadott több klasszikust (Odysseia-scholionok, Platon, Sophokles: Philoktetes,Aratos: Phainomena,Demosthenes: Midiana). Wolffal együtt kiadta a Museum der Altertumskunde-t.

Buttstädt, város Sachsen-Weimar nagyhercegségben, Apolda kerületben, (1905) 2667 lak., nagy lóvásárokkal.

Buttyin, közs., l. *Körösbökény* és *Temesbuttyin.*

Buttykay (gálszécsi és butkai) *Ákos,* zongoraművész és zeneszerző, szül. Halmiban (Ugocsa) 1871 júl. 22. A budapesti jogi fakultásnak volt hallgatója. Első zenei képzettségét a Nemzeti Zenedében nyerte; megismerkedvén *Stavenhagen* Bernát hírneves zongoraművésszel, annak meghívására Weimarba ment, hol másfél évet töltött. 1895-ben visszatért Budapestre s az Orsz. m. kir. zeneakadémia tanárainak vezetése mellett képezte ki magát a zongorában, a formatanban és a hangszerelésben. Számos műve látott napvilágot úgy a hazai, mint a külföldi zenecégek kiadásában. A Királyszinházban 1905. nagy sikerrel adták *A bolygó görög* cimű operettjét és 1907. ugyanott *A csibészkirály*-t. Szimfónikus műveit legelső zenésztestületeink folyton műsoron tartják és az abban festett magyar hangulatok a közönségnek is mindig igen tetszenek.

Buttyogató, talpas, a talpon öblösen kivájt fácska, amelyet a ladikon ülő halász kimért ütemben a vizbe ver, mert a béka hangját igy utánozva, a harcsát vele a horogra csalja.

Butung, sziget, l. *Buton.*

Buturlin, *Dmitrij Petrovics,* orosz tábornok és katonai iró; szül. 1790., megh. 1849.; részt vett az 1809., 1812., 1813. és 1829-iki hadjáratokban, ez utóbbiban mint az orosz sereg vezérkarának főnöke. Franciául irta le az 1799-iki, 1813-iki és a spanyol hadjáratokat. Oroszul irta meg az 1812-iki francia-orosz háborút és megkezdte, de be nem végezte az oroszok által a XVII. sz.-ban viselt hadjáratok leirását (megjelent 4 kötet 1820-ig Pétervárott), melyet az orosz történészek nagyrabecsülnek.

Buturlinovka, mezőváros Voronezs orosz tartományban, a vasút és a szaratovi országút mellett, (1900) kb. 22,000 lak., jelentékeny bőrgyártással.

Butyán *(Buteanu),* 2510 m. magas hegy a fogarasi havasokban. L. *Vunetára.*

Butyásza, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, most *Bucsonfalva* (l. o.).

Butyl, l. *Butil.*

Butyrit, l. *Butirellit.*

Butyrospermum *Kotschy* (növ.) a Sapotaceae család génusza, melynek 2 faja Afrikában honos. Magas fák, az ágak végén csomósan álló bőrnemű levelekkel, 1 magvú bogyóval. A *B. Parkii* (G. Don) Kotschy (Felső-Guinea és felső Nilus) magva a *shea-* és a *karitudió,* melyeknek zsiradéka (50—54, és 33—35%) *galam-* v. *sheavaj* (ejtsd: sí—) név alatt ismeretes zöldesfehér, kellemes izű és illatú növényi vaj, melyet a vastag csirából nyernek. 43°-nál olvad, nem avasodik könnyen.

Butyrum (lat.) a. m. vaj; *B. antimonii* v. *stibii,* antimonklorid; *B. cacao,* kakaóvaj; *B. nucistae,* szerecsendióolaj; *B. zinci,* cinkvaj, l. *Cinkklorid.*

Butzbach, város Hessenben, Oberhessen tartományban, vasút mellett, részben még falakkal és tornyokkal kerítve, (1905) 4258 lak., van 2 ev. és egy kat. temploma, reáliskolája, fegyháza, gazd. gépgyára, serfőzője, timár-, festék- és enyvfőzőipara. Közelében római erődítések maradványai láthatók.

Butze, *Nuscha,* német szinésznő, szül. Berlinben 1860 febr. 22. Már tizennégyéves korában Augsburgban a szinpadra lépett. A lipcsei szinházhoz szerződött, ahol humoros, szentimentális, később tragikus szerepekben is nagy sikert aratott. Később a wiesbadeni, majd a Berliner Theater kötelékébe tartozott. 1898 óta saját szinháza volt, amelyet nem sokáig vezetett, mert elszerződött a berlini Königliches Schauspielhaushoz, melynek ma egyik legkiválóbb tagja.

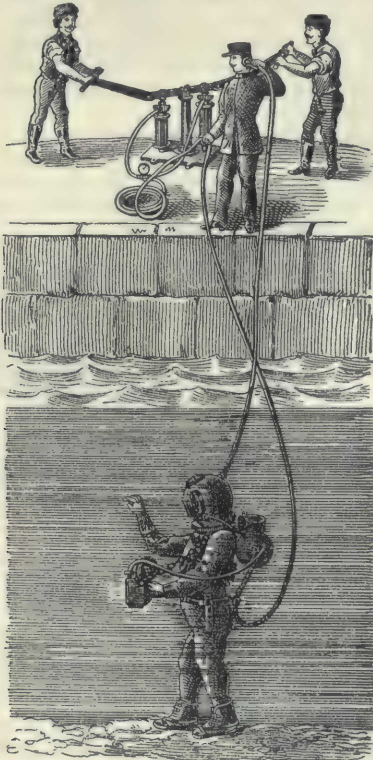
Butzenscheibe (ném., *csutásüveg),* apró, kerek vagy hatszögletesre vágott üvegtáblák, melyek üveges ólomba foglalva a XV. és XVI. sz.-ban ablak gyanánt szolgáltak. A táblácska közepén levő, a készités módjától származó kidudorodástól (Butzen, csuta) származik német elnevezése. A szines B.-t újabban díszüvegezésre nagyon kedvelik, l. *Táblaüveg.*

Butzer, *Martin,* l. *Bucer.*

Buvákfű *(Bupleurum* Tournf., növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza, melynek 90 faja nagyrészt Európában, azonkívül Azsiában és Észak-Afrikában van elterjedve. Egyéves vagy évelő füvek, néha félcserjék. A többi európai ernyőstől abban különböznek, hogy levelük osztatlan, épszélü, ernyőcskéjük alatt aránylag nagy gallérkát viselnek. A hazaiak közül közönségesebb az átnőttlevelű *B. rotundifolium* L. *(általbúvófű)* vetésekben. Virága sárga.

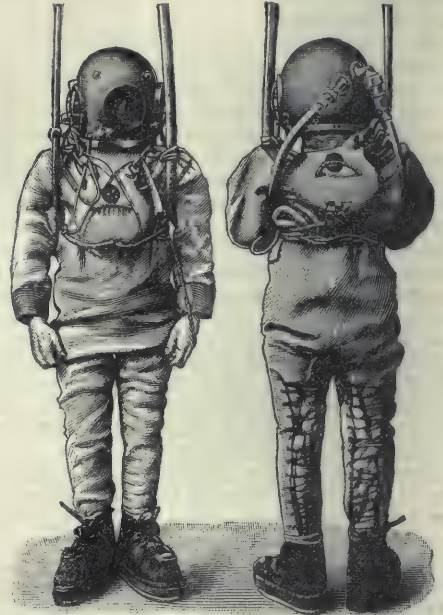
Buvár az, aki viz alá merül, hogy ott munkálatokat végezzen. E munkálatok lehetnek: koráll-, gyöngy-, borostyánkő- és kagylóhalászat, vizi építéseknél cölöpök megalapozása és a vizalatti részeken végzendő egyéb munkák, a tengerészetnél a hajók vizalatti felületének megvizsgálása s azon végrehajtandó kisebb javítások, elveszett tárgyak megkeresése, horgonyokon és horgonyláncokon végzendő munkák, a tengerfenék alapos kipuhatolása, aknamunkák stb. B.-ok már a legrégibb időkben voltak; ezek, mint még manapság is némely vad tengerparti lakosok, minden készülék nélkül merültek alá. De így a leggyakorlottabb B. is legfeljebb 2 percig maradhat viz alatt. Ezért már korán felmerült az eszme a B.-t valamely készülék által több levegővel ellátni. Aristoteles leír egy ilyen B.-készüléket, mely egy

felfordított, a B. fejére tett üstből állott. Az üst csakhamar B.-haranggá növekedett, melyet kötélen eresztettek le a tengerfenékre. B.-harangokkal próbálták az elmerült spanyol armada kincseit is a felszínre hozni. A közönséges B.-harangnak legfőbb hátránya az, hogy az alulról benyomuló víz által összenyomott levegő élenye rövid idődn elhasználódik. Halley 1716. javított rajta, amennyiben friss levegőt tartalmazó tartányokkal látta el; Smeaton pedig légszivattyúval hozta összeköttetésbe, mely folyton friss levegőt szorított beléje. Ezek után is megmaradt az a hátránya, hogy a B. a harang által befödött fenékrészre, tehát igen szűk határok közé volt szorítva.

1. ábra. Rouquayrol-Denayrouze-féle buvárkészülék.

Javítások hajótesteken s egyéb a harangon kívül végzendő munkák lehetetlenek voltak. Hasonló készülékek azonban a *caissonok*, melyek még most is használatosak a hídépítésnél. De egyéb vízalatti munkálatokra jelenleg a különösen a XIX. sz. folyamán tökéletesített B.-készülékeket használják, melyek lehetővé teszik a B. szabad mozgását a tengerfenéken, bizonyos ideig s bizonyos mélységig. A számos, e célra szolgáló készülék közül 2 a legfontosabb. Az egyik az *1. ábrán* feltüntetett francia, *Rouquayrol-Denayrouze*-féle, úgyszólván az egész európai kontinensen használatos, az osztr.-magy. hadtengerészetben is ez van rendszeresítve. E készülék áll egy bő, vízálló gummiszövetöltözetből, üveglencsékkel ellátott rézsisakból, nehéz ólomtalpakkal biró bőrsarukból, egyéb ólomnehezékből s késből és az aeroforból v. lélegző készülékből, melyet a B. a hátán visel. A lélegzésre szükséges levegőt légszivattyúval felülről — a partról vagy egy hajóról — egy csövön át az aeroforba, egy erős fémhengerbe nyomják, melynek önműködő szelepei vannak. E szelepek akként vannak szerkesztve, hogy bármely mélységben, tehát bármely külnyomás alatt is — a víz nyomása 10 m.-ként 1 légköri nyomással növekedik — csak 1 légköri nyomás feszültségével biró levegőt bocsátanak azon közvetítő csőbe, mely az aeroforból a fejsisakon át a B. szájába vezet és ezt is csak akkor, ha a B. a lélekzetvételnél a levegőt magába szíjja; ellenkező esetben, midőn a B. a már felhasznált levegőt kileheli, a szelepek bezárulnak s egy másik, az aerofor felső részén levő gummiszelep nyílik ki, melyen kereszt-

2—3. ábra. Angol buvárkészülék.

tül a lehelet a vízen keresztül elillan. Az aeroforba tehát oly sűrített levegőt kell szivattyúzni, melynek feszereje 1 légköri nyomással nagyobb, mint a víznek nyomása; tehát pl. 30 m.-nyi mélységbe 4 légköri nyomással biró levegőt kell szivattyúzni. A leírt készülék ezen berendezése azonban csak látszólagos előny. Kisérletek azóta megállapították, hogy ember és állat 54 m. vízmélységnek megfelelő nyomású levegőben minden nehézség nélkül lélegzik. A francia készülék hátrányai, hogy szerkezete bonyolódott, az aerofor könnyen beleakad valami kötélbe, szűk téren a B.-t akadályozza, ha a B. arcára esik, az aerofor fölötte van s a B. kénytelen nyomás ellen lélegzeni stb. Fő hátránya azonban az, hogy a kelleténél több szivattyúmunkát kell kifejteni, mert az aeroforban a nyomás nagyobb, mint a B.-sisakban levő levegőé, továbbá, hogy a szivattyúval kapcsolatos manométer épen ezen oknál fogva más

nyomást mutat, mint az illető mélység víznyomása, s így a manométer állásából nem lehet biztosan következtetni a mélységre.

Ezen hátrányok miatt az angolok egy külön B.-készüléket fogadtak el, melyet a *Siebe, Gorman* és Tsa cég szerkesztett. E készüléket *2.* és *3. ábráink* mutatják be. Fő különbsége az előbbivel szemben, hogy nincs aeroforja: a légszivattyúk a levegőt egy kaucsukcsövön át közvetlenül a sisakba nyomják. A sisakon több szelep van, fontos a jobb fül közelében levő szabályozószelep, melynek segélyével a B. az öltözékben összegyülemlő levegőt maga szabályozhatja, még pedig akkép, hogy testhelyzetének megfelelőleg lehetőleg könnyen vegyen lélegzetet és hogy az egyensúlyt ne veszítse el. A levegőt kézi szivattyúk szolgáltatják, bár a leszállás nagyobb mélységekbe erősebb, mótorok által hajtott szivattyúkat kivánna meg. A közlekedés a B.-ral egy kötél rángatásával, szócsövön át v. telefonice történik. Világításra legjobbak a villamoslámpák.

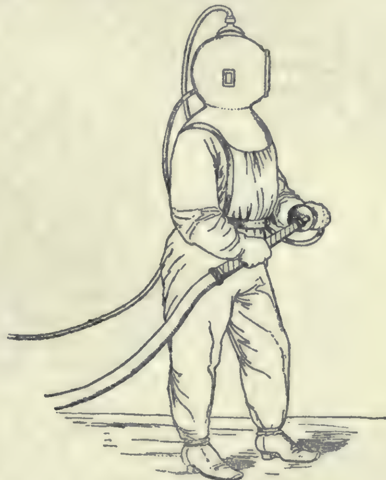
Felemlítendő még a *Fleuss*-féle B.-készülék, melyhez nem kell légszivattyú, minthogy a B. egy acélhengerben oxigéngázt visz magával, mely az elfogyasztott oxigént pótolja; a sisak levegőjébe lehelt szénsav pedig maró sziksó által szivatik fel. E készülék csak sekély vízben megbízható, minthogy a nagyobb mélységekben uralgó nyomás alatt belehelt oxigén mérgező hatású lehet.

A többi B.-készülékek használata mellett is 40—45 m.-nél alább nem szokás B.-kat küldeni; ily mélységbe is nagy óvatossággal, lassú le- és felszállással és csekély időt töltve a fenéken, szabad leereszkedni. Ugyanis hosszabb időzés után a jelzett mélységben, de különösen gyors felszállás után gyakran lép fel az ú. n. *B.-betegség*, mely ugyan sokszor csak végtagfájdalmakból áll, olykor azonban az altest és a hólyag megbénításával jár, sőt nem ritkán halállal végződik. E jelenségek tulajdonképeni okainak megállapítására és a buvárlásnak az eddigieknél nagyobb mélységekre való veszélytelen kiterjesztésére az angol admiralitás 1905. egy szakbizottságot küldött ki. Ez a következő évben folytatott élettani, vegytani, természettani vizsgálódások és kisérletek, valamint metodikus gyakorlati kipróbálás után (állatokon és embereken) megállapította, hogy:

1. a lélegzetvétel nehézségeinek és a vízalatti ájulásoknak oka kizárólag a B.-sisak levegőjében összegyülemlő *szénsav nyomásában* van és nem a beszivattyúzott levegő v. a víz nyomásában általában.

2. A B.-betegségeknek és gyakori haláleseteknek fiziológiai oka abban rejlik, hogy a nagyobb mélységek külső nyomása alatt, ha az ott tartózkodás hosszabb ideig tart, a B. teste lassanként megtelül a levegő nitrogénjével; ha a B. kis mélységekbe v. pláne rögtön a víz felszínére kerül, a kis nyomás alatt a testben levő, nagy nyomású nitrogén rohamosan felszabadul, buborékokat képez, melyek pl. a szív egy rekeszében összegyülve rögtöni halált okozhatnak, míg a központi idegrendszer (agy, gerinc) valamely részében bénulást idéznek elő.

Ezen végzetes következmények elháríthatók, ha: *a)* a B. lehetőleg *gyorsan* merül alá a mélységbe; 64 m.-nyi mélységbe 2 perc alatt minden veszély nélkül szállhat alá, ha a B. dobhártyái jók, ha az eustachi csatornák kifúvásában gyakorolva van és ha a nagy mélységnek megfelelő nagy légmennyiséget rögtön megkaphatja; *b)* az időzés a nagy mélységben csak rövid ideig tart; *c)* a B., dolgát végezvén vagy félbeszakítván, nem fokozatosan, mint az eddig szokásos volt, száll fel, hanem lehetőleg gyorsan emelkedik oly rétegbe, hol az előbbi, nagy mélység abszolut nyomásának csak fele van meg; itt hosszabb ideig pihen és a további felemelkedést fokozatosan, átlag 3 m.-ként és mind hosszabb időt töltve az egyes állomásokon végzi; *d)* ha mégis gyanús tünetek lépnek fel, a B.-t haladéktalanul rekompresszió, azaz nagy nyomás alá kell helyezni, vagy külön e célra készült, sűrített levegővel telíthető kamarában vagy újolagos alámerülés által; sokszor tiszta oxigénnek a belélegzése is enyhülést szerez; *e)* a B.-öltözék lábrészei zsinórral szorosra fűzetnek

4. ábra. Tűzoltók buváröltözete.

(l. *a 3. ábrát);* ezáltal megakadályoztatik a levegő összegyülemlése az öltözék alsó részeiben és hogy ennek következtében a lehajló vagy a tenger fenekén kúszó B. lábaival felfelé, rögtönösen a víz színére ragadtassék.

A bizottság által tényleg elért legnagyobb mélység 64 m. volt. De e határon csak azért szakította félbe kisérleteit, mert a szivattyúkkal egybekapcsolt manométer beosztása csak idáig terjedt. Valószínű, hogy a jelenlegi kézi légszivattyúk a még nagyobb mélységekben szükségelt tetemes légmennyiséget előállítani nem képesek.

Fiziológiailag azonban az alámerülés határa csak ott van, hol az oxigén a nagy nyomás alatt már edző hatást gyakorol, azaz tüdőhurutot idéz elő. Valószínű, hogy 91 m. mélységben még 2—3 órai, de már 122 m. mélységben csak igen rövid idejű tartózkodás lehetséges.

A *tűzoltóságok* a füst és hőség ellen szintén használnak B.-készülékeket (l. a *4. ábrát),* kivált oly tüzeknél, amelyeknél a hely zárt volta miatt a füst nagyobb tömegben bennszorul, pl. a pincetüzeknél.

Ezen öltözetekben a tűzoltó nemcsak a füst ellen van védve, hanem a hőség ellen is védekezhetik, amennyiben egy a fejburával összefüggő tömlődarabon át a fecskendő vizsugara a fejburára vezethető s ott szétoszolva az egész testet mintegy vízköpennyel borítja el. A légszállító tömlő néha a vizszállító tömlő belsejében nyer elhelyezést; sőt biztosító, illetve villamos lámpa s csengő is hozatott kapcsolatos használatba az öltözettel, úgy hogy a tűzoltó a kívül állókkal villamos csengőjelekkel közlekedhetik s a légszivattyuzást szabályozhatja avagy segélyt kérhet. A berlini tűzoltóság az Oestberg és Greiner-féle, a magdeburgi tűzoltóság a Stolze-féle öltözetet használja. B.-öltözetek készítésében a Bremen S. kieli cég tett szert hírnévre.

Buvárbetegség, l. *Buvár*.

Buvárcsibe (állat), l. *Heliornis*.

Buvárfélék (állat), a buváralakuak *(Colymbiformes)* rendjének egyik családja, melynek fajai az északi sarkkör tájékán élnek, ahonnan azonban télre a mérsékelt égöv tájaira vonulnak. Hazánkban átvonulás alkalmával gyakori a sarki buvár *(Colymbus arcticus* L.), ritkább az északi buvár *(C. septentrionalis* L.) A sarki buvár hímje és tojója egyforma. Nászruhában a fejtető és a nyak hátsó része szürke, oldalt feketés sötétszürke, a torok feketés ibolyaszínű; a hátoldal, a csőr és a lábak kékesfeketék, a szárny fehér foltokkal díszített; hasoldal fehér; a csüd belső széle kissé rózsaszínbe hajló. Hossza 65—70, szárnya 27—34, farka 9 cm. Átvonuláskor nagyobb vizeinkben mindenütt előfordul. Az északi buvár nászruhában hátoldalt szürkésbarna, gyenge zöldes fénnyel s fehér pettyekkel tarkázott, hasoldalt fehér, torka, feje, nyakának oldala szürke, csőre, nyaka hátoldalt és nyakszirtje fekete. Hossza 60, szárnya 28—29, farka 5 cm.

Buvárhajó (ném. *Taucherschiff)*, oly vízi jármű, mely a buvárok alkalmazására (l. *Buvár)* különlegesen be van rendezve. E berendezés áll buvárkészülékekből, lejáró lépcsőből, kötelekből, légszivattyúkból, légsűrítőkből, esetleg egy kompressziós kamarából, hol a buvár meghatározott légnyomás alá helyezhető, gyógyszerekből és orvosi műtőszerekből stb. Igy a B.-k igen jó szolgálatokat tesznek nagy kereskedelmi és hadi kikötőkben, utóbbiakban különösen a torpedó- és akna-fegyver kifejlődése óta. Különben minden nagyobb hadihajónak és minden torpedóanyahajónak (l. o.) van B.-felszerelése.

Buvárharang (ném. *Taucherglocke)*, l. *Buvár*.

Buvárkacsa (állat), l. *Buvárréce*.

Buvárkészülékek, l. *Buvár*.

Buvárlegénység (ném. *Tauchermannschaft)*, azaz a buvármesterségben (l. *Buvár)* különlegesen kiképzett legénység minden tengerészetben van, különösen a torpedó- és akna-szakmabeli legénység közt, minthogy e 2 fegyvernem sok buvármunkát igényel. Az osztrák-magyar haditengerészet B.-e közt minden rendfokozat képviselve van. Kiképzésük külön tanfolyamokban történik. A tisztek egy része szintén részesül ily kiképzésben.

Buvármadarak, l. *Buvárfélék*.

Buváröltözék, l. *Buvár*.

Buvárpók *(Argyroneta* Walck.), a *csőszövőpókok (Tubitelariae)* alrendjének egyik neme; szemei két harántsorban állanak, hátulsó lábain alul és oldalt hosszú evezősörték vannak, teste tömötten szőrökkel borított és szőrei közé levegőt tud felvenni, amely a vízben teste körül ezüstszínű hólyagnak látszik. Vízben él s itt finom hálószálakból harang- vagy gyüszüforma boltozatot épít, amelyet erősebb szálakkal a közeli növényszárakhoz, fagyökerekhez erősít, s a körlégi levegőből potrohján a viz alá szállított levegővel tölt meg, aztán alája huzódik. Egyetlen faja ismeretes, a *vízi B. (Ar. aquatica* Cl.), mely sötétbarna, hímje 16—20 cm., nőstényе 10—12 cm. hosszú. Nálunk is meglehetős gyakori, különösen tőzeges pocsolyákban; nagy hidegeket is kiáll; vízi rovarokat és apró rákokat eszik.

Buvárréce *(Merganser*, állat), a lúdalakuak *(Anseriformes)* rendjébe tartozó madárnem. Hazánkban 3 faja él. 1. Nagy B. *(Merganser castor* L.); a hím feje és nyaka felső része zöldesfekete, a nyakszirttollai megnyúltak, de nem alkotnak bóbitát, háta és belsőválltollai feketék, külső válltollai, szárnyfedőtollai, másod- és harmadrendű evezőtollai fehérek, elsőrendű evezőtollai szürkésfeketék, nyaka alsó része, begye, melle, hasa és alsó farkfedői fehérek, sárgás rózsaszínű árnyalattal, csőre vérvörös; a tojó feje, tarkója rozsdabarna, háta hamuszürke, testének hasoldala fehér. Hosszusága 60—70 cm. Európa és Ázsia északi részeiben honos. Észak-Amerikában a *M. americana* Cass. helyettesíti. Hazánkban a nagy folyók mentén (nov.—márc.-ban) gyakori. 2. Kis B. *(Mergus albellus* L.). A hím uralkodó szine fehér; testének mustrázata fekete; háta közepe bársonyfekete, oldalt kifutó két-két keskeny félköralakú szalaggal, dereka szürkésfekete; felső farkfedői és kormánytollai szürkék; oldala szürke zeg-zugos vonalakkal díszített; csőre, lába és ujjai kékesek. A tojó fejteteje rozsdabarna; feje oldalt és torka fehér, nyaka alsó része és begye szürkés; hasoldala piszkosfehér; hátoldala szürkésbarna; csőre és lábai ólomszürkék. Hosszusága 39—41 cm. Észak-Ázsiában és Észak-Európában honos; télen délibb vidékekre vonul s ilyenkor Kinát tömegesen lepi el. Hazánkban október végén s novemberben jelenik meg. 3. *Kontyos B. (Merganser serrator* L.). Csőre és lábai kékesszürkék, fekete tolltükrén három oldali fehér sáv határolja. A hím feje és a nyak hátsó része fehér, a szem alatt és a nyakszirt táján zöld folttal, míg a nősténynél egyszínű, barna. Farka 16 tollú. Hossza 55—58 cm. Magas északról jöve novemberben jelenik meg hazánkban és márciusig marad itt.

Buvárúszás, egy neme az úszásnak. Nem a víz felszínén, hanem víz alatt van az úszó. Kedvelt versenyneme is az úszásnak, melynél vagy időre vagy távolságra versenyeznek. A B.-versenynél lehető mélyen, közel a fenékhez úszik a versenyző, mert így egyrészt a haladását segíti elő a víznyomás, másrészt a vízfeneket látva, nem téved el könnyen. Nálunk 50 m.-nél hosszabb távolságra és 1 percnél hosszabb időre nem szabad versenyt kiírni. Veszélyes, mert a versenyző könnyen túlerőltetheti magát, ezért B.-verse-

nyeknél mindig készen kell állnia néhány mentőnek. A B.-hoz tartozik a *tányérkeresés*, ami abban áll, hogy tiszta, átlátszó vízbe 12—20 bádogtányért dobnak, s azokat a versenyzőknek ki kell hozniok. A győztes az, ki a legtöbb tányért hozza ki a vízből.

Buvette (franc., ejtsd: büvett), kisebb ivószoba egyes vasúti állomásokon, szinházakban; *buvetier*, az ilyen helyiségek vendéglőse.

Buxaceae, *puszpángfélék* (növ.), a kétszikűek családja, melynek 30 faja részben trópusi, részben szubtropikus. Virágúk sugaras, egyivarú, egylakú. A virágtakaró-levelek szabadok, fellevélszerűek, zöldek. Porzó 4 vagy több. A magház többnyire 3 üregű, rendesen 2—2 magkezdeménnyel, melyeken 1 integumentum van. A termés tok vagy csonthéjas. Örökzöld növények, kórók, cserjék vagy fák. Levelük osztatlan, épszélű. Virágzatuk v. gombvirágszerű v. füzér, mely porzós és termős virágokból áll. Legjelentősebb génusz a *Buxus*. Ennek fosszilis maradványai is ismeretesek.

Buxentius, l. *Busento*.

Buxhöwden, *Frederik*, gróf, orosz hadvezér, szül. Magnusdalban, Mohn szigetén 1750 szept. 14., megh. Esztoniában, Lohn kastélyban 1811 aug. 23. Már 1789. tábornoki rangra emelkedvén, kitünt 1790. Finnországban a svédek elleni, 1792—1794. pedig a lengyel háborúban. II. Katalin 1795. Lengyelország kormányzójává, 1796. pedig I. Pál cár Pétervár katonai kormányzójává nevezte ki. I. Sándor cár a balti tartományok kormányzóságát bízta rá. 1805-ben a 2-ik orosz hadtestet vezényelte, mellyel Austerlitz mellett a balszárnyon vitézül küzdött. 1806-ban a szerencsétlen pultulszki ütközet után kénytelen volt a vezérséget Bennigsennek átadni, de azt az eylaui ütközet után újra visszanyerte. A svéd háború kitörése után 1808. Finnországot tíz hónap alatt meghódította. II. Frigyes Vilmos 1795. a porosz, s I. Pál 1797. az orosz grófi méltóságot adományozták neki.

Buxin, $C_{18}H_{21}NO_3$, szintelen, keserű ízű, vízben nehezen oldható alkaloida, 148°-on forr, de nem illan el. Előfordul a *Buxus sempervirens* héjában, néha a kinin pótlására használják.

Buxkin (ang. *buckskin* a. m. szarvasbőr), két vetülékfonallal biró erős kártolt gyapjuszövet (l. *Bélelt szövetek*) őszi s téli férfi-divatkelme. Szövés után erősen kallózzák, színoldalán bogácsolják és annyira kinyírják, hogy kötőpontjai jól láthatókká váljanak.

Buxtehude, város Stade porosz kerületben, a hajózható Este partján, 7 km.-nyire az Elbától, (1905) 3760 lak., nagy lóvásárokkal; különösen Hamburggal van élénk kereskedése, továbbá bőr-, festék-, enyv-, szappangyártása, gőzmalma, serfőzője.

Buxtehude, *Dietrich*, orgonaművész, szül. Helsingörben 1637., megh. Lübeckben 1707 máj. 9. Valószinüleg atyja, János, orgonajátszó (meghalt 1674) képezte ki; 1668. nyerte fontos állását, mint a lübecki Mária-templom orgonása; itt 1673. alapította meg híressé vált «esti zenéjét»: a karácsony előtti öt vasárnapon vecsernye után tartott nagy templomi hangversenyeit, melyekre új és új műveket alkotott. (Ezekért gyalogolt oda olyankor Sebastian Bach Arnstadtból.) Kiadva csak 5 menyegzői ének és hegedüre, gambára meg cembalora (zong.) írt 7 szonáta maradt fenn, de állítólag 1678—87. az «esti zene» darabjai is megjelentek. Ujabban a Monatshefte für Musikgesch. (17., 18. évf.), Dehn S., Commer stb. bocsátották közre énekműveit; de B. nagyságát orgonaművei tanusítják legjobban; ezeket Spitta rendezte kritikai kiadás alá.

Buxton (ejtsd: böxtn) v. *Buckstone*, kis város és látogatott fürdőhely Derby angol grófságban, a Peak-hegységben, a Wye forrásai közelében, (1910) 10,025 lak., szép sétahelyekkel, nagy kórházzal. Reumatikus bajok ellen hatásos, meleg (28° C.) forrásait már a rómaiak ismerték. Közelében Pool's Hole stalaktitbarlang; ebben fakad a Wye folyó.

Buxton (ejtsd: böxtn), 1. *Sidney Charles*, angol liberális politikus, szül. 1853-ban. 1883 óta képviselő, 1892—1895-ig helyettes államtitkár a gyarmatügyi minisztériumban, 1905. főpostamester, 1910 febr. óta pedig kereskedelmi miniszter. Munkái: Handbook to political questions of the day (London 1880, 11. kiad. 1903); Finance and politics, an historical study 1783—85 (1888, 2 köt.); Mr. Gladstone as chancellor of the Exchequer (1901); Fishing and shooting (1902); Arguments on either side of the fiscal question (1904).

2. *B.*, *Thomas Fowell, sir*, angol politikus és filantróp, szül. Earl's Colneban (Essex) 1786 ápr. 1., megh. 1845 febr. 19. Az Enquiry whether crime and misery are produced or provented by our present system of prison discipline (London 1818) c. művében a börtönügy reformját sürgette. 1818-ban Wilberforce példájára a parlamentben a négerek fölszabadítása mellett küzdött és a munkások érdekében is működött. Munkái: The African slave trade and its remedy (London 1840; németül Juliustól, Leipzig 1841); The African Coloniser (folyóirat); 1840. a királyné baronetnek nevezte ki. V. ö. Memoirs and correspondence of Sir Thomas Fowell B. (új kiad., London 1872, ném. Hamburg 1853).

Buxtorf, 1. *Johann* (idősb), német orientalista, szül. 1564 dec. 25. Camen vesztfáliai faluban, megh. 1629 szept. 13-án Baselben. Marburgban, Herbornban, Heidelbergben, Baselben és Genfben végezte tanulmányait. 1591-ben a héber nyelv tanára lett Baselben. A héber és a kaldeusi tudomány alapját ő vetette meg Németországban. Alapos ismerője volt a rabbinikus irodalomnak. Munkái: Biblia hebraica rabbinica (Basel 1618); Tiberias seu commentarius massorethicus (u. o. 1620); Lexicon hebraicum et chaldaicum (u. o. 1604). Ez utóbbi művét átdolgozta s újra kiadta Bär 1862.

2. *B.*, *Johann* (ifj.), az előbbinek fia, szül. 1599 aug. 13. Baselben, megh. u. o. mint apja utódja 1664 aug. 16. Kiadta Maimonides More ha-nebuchimját (Basel 1629), majd atyjának hagyatékából a Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum-ot (u. o. 1639). Munkái: Concordentiae bibliorum hebraicorum (Basel 1632); Lexicon chaldaicum et syriacum (u. o. 1622). Fia *Jakob* követte őt a héber tanszéken, ennek utóda pedig unokaöccse, *Johann B.*

Buxus *L.*, *puszpáng* (növ.), a Buxaceae család génusza, melynek 19 faja úgy az ó-, mint az újvilág melegebb vidékein él. Igen dúsan elágazó cserjék. Levelük osztatlan, épszélű, rövidnyelű, örökzöld. Nálunk kertben gyakori a *B. sempervirens* L., mely atlantikus Európából és a Földközi-tenger vidékéről származik. Virágágyat, pázsitot szokás vele körülfogni. Fácska alakjára is megnő; ez a változat a var. *arborescens*. A nyírást jól tűri. Délen kerítésnek is ültetik. Fája halványsárga, évgyűrűi igen keskenyek, az európai fák legnehezebbike. Finomságánál és sűrűségénél fogva faragványokra a legalkalmasabb (l. *Puszpángfaragás)*, de fúvóhangszert, szelencét és fésűt is készítenek belőle. A Baleárokon honos *B. balearica* Willd. piramisformán 25 m.-ig is megnő. Nálunk csak hidegházban nő.

Buyapart, a liberiai néger gyarmatban pénz gyanánt szolgáló posztódarab, telerakva kaurikagylóval, értéke kb. 25 f.

Buys-Ballot (ejtsd: baisz-ballot), *Christoph Heinrich Diedrich*, németalföldi meteorológus, szül. Klötingenben, Zélandban, 1817 okt. 10., megh. Utrechtben 1890 febr. 3. 1854 óta a kir. meteorol. intézetnek igazgatója. Legfontosabb munkálkodásai a meteorológiára és annak a gyakorlati életben való alkalmazására vonatkoznak. E téren ő az újabb iránynak főképviselője, mely a kutatás módszerének egysége által, nevezetesen szinoptikus térképek szerkesztése és a tengeri hajókon egyformán végzett megfigyelések alapján oda törekszik, hogy az időjárás változásainak törvényeit megtalálja és e törvényeket gyakorlati célokra felhasználja. Európában ő hozta be a viharjelzést, amennyiben Hollandiában 1860. viharjelző hálózatot szervezett. A tengerészeti meteorológia számára sikerült külön intézetet felállítania, melynek az a feladata, hogy a kereskedelmi és hadihajók észleléseinek anyagát feldolgozza. Legnevezetesebb felfedezése az a nevét viselő törvény, mely a légnyomás eloszlása és a szél iránya meg erőssége között a kapcsolatot megállapítja, l. *Barikus széltörvény.* Az aeroklinoszkóp segítségével a távoli hajóknak a várható szél irányát és erejét adta tudtára.

Búza (növ., *Triticum* L.), a Gramineae (pázsitfűfélék) család génusza. 15-nél több faja, melyek közül 12 az *Aegilops* szekcióba tartozik, Dél-Európában és Keleten van elterjedve egészen Afganisztánig és Turkesztánig. Kalászkái szélesen lapítottak, 3—4 virágúak s a kalász tengelyének kimetszéseibe magánosan, lapított oldalukkal támaszkodnak; a tengely csúcsát is kalászka foglalja el. A virágok közül egyik-másik meddő szokott maradni s a kalászkákból, vagyis füzérkékből rendesen 2—3, ritkán csak egy mag lesz. Pelyvái szélesek, élük kiemelkedő, hegyes v. szálkahegyű. Az alsóbbik toklászon hosszabb v. rövidebb szálka vagyis bajusz (arista) van, eszerint a B.-nak *szálkás* v. *bajuszos* és *tar* v. *szálkátlan fajtáit* szokás megkülönböztetni. E génusz vadon termő fajai legnagyobbrészt az *Aegilops* szekcióba tartoznak; közönséges pl. a *tarajos* B. *(T. cristatum* L.) Schreb., ez tarackot hajt, kalásza összenyomott és kalászkái kétoldalt fésüsen állanak. Napos, homokos lejtőkön, utak mentén közönséges. A génusz gabonanemű alakjai a *Sitopyros* szekcióba tartoznak s általában 3 fajba lehet őket összefoglalni és pedig:

1. *T. monococcum* L. *(egyszemű* B.), füzérkéi tömött, törékeny kalásszá egyesülnek, csak külső pelyvájukon viselnek 1—1 szálkát és csak alsó viráguk terem szemet, ritkán a felső is. El van terjedve a Balkánon, Kis-Ázsiában a Kaukázus vidékein és Mezopotámiáig. Dél-Európában különösen Spanyolországban termesztik, Németországban csak helyenkint, Svájcban pedig sovány, más gabonanemünek meg nem felelő talajon és pedig bizonyára már régtől fogva, mert a svájci cölöpépítményekben ezt is felfedezték, nemkülönben azonban a magyarországiakban is. A szemet nem annyira kenyérlisztnek, mint inkább darának és gríznek őrlik és marhatakarmányul szolgál.— 2. *T. sativum* Lam., kalásza 4 szögletü, füzéreiben 1—3 virág érlel szemet, pelyvái rövidebbek a toklásznál. Nevezetesebb fajtái: *a) T. sativum spelta* (*T. spelta* L., *tönköly* B.) kalásza laza, éréskor darabokra hull szét, a szem a pelyvákba marad zárva. A külső pelyva széles, tojásdad és tompa fogban, a külső toklász pedig hosszú szálkában végződik. Az ókorban Egyiptomban, Görögországban, Itáliában nagyban mívelték, de később egyre inkább meggyérült és manapság a két első országban teljesen hiányzik; Itáliában, Svájcban, Francia- és Németországban helyenkint termesztik; igénytelenebb a tar-B.-nál; sovány talajon, közepes gondozásnál is jobban beválik. Jó talajon és okszerű mívelés mellett nagyobb a hozadéka a közönséges B.-énál. b) *T. sativum dicoccum (T. dicoccum* Schrank), jelenleg csak Dél-Németország, Svájc, Spanyolország, Itália és Szerbia termeszti, főkép daráért és keményítőlisztjeért. c) *T. sativum vulgare (T. vulgare* Vill., *közönséges* B.), kalásza hosszú, többé-kevésbbé laza, kissé összenyomott. A mai mezőgazdaság legfontosabb terméke. Az egész földkerekségén mindenütt mívelik, ahol a viszonyok megengedik, így Norvégiában még 69° é. sz. alatt, az Alpokban pedig 1400 m. magasságban is. Legtöbbet termel belőle Észak-Amerika, Oroszország és hazánk. A magyar «acélos» B. minősége első helyen áll; az angolok legfinomabb süteményei magyar lisztből készülnek. Mint *őszi* és *tavaszi* B.-t vetik; az előbbi rövid szálkájú v. szálkátlan (*tar*.-B.), az utóbbi mindig hosszú szálkájú (*bajuszos* B.). Termesztése a legrégibb időkig nyúlik vissza, így pl. egyiptomi sírokban is találtak B.-szemeket. — 3. *T. polonicum* L. (*lengyel* B.), nagy, tömött, kékeszöld kalásszal biró fajta, 8—12 mm. hosszú szemekkel. Törzsalakja ismeretlen, valószinüleg a kultúrában állt elő. Hazája nem Lengyel-, hanem inkább Spanyolország, ahol most is nagyban termesztik, de előfordul Olaszországban és Abessziniában is; hozadéka nem jelentékeny. Hosszú, vékony szemeit néha csalásból «óriásrozs»-nak adják el.

Termesztése.

A B. a legrégibb termesztett növények egyike. Termesztését már Egyiptom legrégibb emlékei igazolják. A kinaiak Kr. e. már 2700 esztendővel előbb termesztették. Európában *Heer* tanusága szerint a svájci és felsőolaszországi tavak mellékén

a legrégibb lakosoknak, körülbelül a trójai háború korában, apró szemű, a mai búzával meg nem egyező B.-jok volt, melyet a római hadjáratok idejéig termesztettek. A B.-nak neve van már a legrégibb nyelvekben (kinai, szanszkrit, héber, egyiptomi stb.). A B. termelése sokkal ősibb lehet, mint e nyelvek eredete, másrészről pedig a B. őshazájának azt a vidéket kell gondolnunk, ahol legelőször emlegetik. A legrégibb írók közül *Berosos*, Nagy Sándor kortársa, és *Strabon* beszélik, hogy a B. Mezopotámiában és India Ny.-i részén vadon terem. Még *Olivier* is erősíti, hogy 1807. a török birodalomban utazván, a B.-t és tönkölyt Mezopotámiában vadon látta. Ez egyáltalában megfelel annak a vidéknek, ahol a B. hazáját a hagyományok alapján általában gondolhatjuk. Innen terjedt volna el K.-re, Ny.-ra.

A B. a mérsékelt égöv növénye, minden talajon megnő, legjobban a középkötött, jó termőerőben levő agyagtalajokat szereti. Jó előveteményei: dohány, repce, trágyázott kapások, lóbab, korai tengeri, trágyázott takarmánynemüek és herefélék. Rossz előveteményei a gabonafélék, késői burgonya és tengeri, mohar. Talajelőkészítés az elővetemény letakarítása szerint 2—3-szori, néha csak egyszeri szántás, fogasolás és esetleg hengerezés, hogy lehetőleg apróra munkált talajba kerüljön. Vetése szeptember közepétől november végéig történik, géppel 11—15 cm. sortávolságra vetik, ez sokkal tökéletesebb, mint a szórvavetés, a sorosvetésnél kataszt. holdankint 75—100 kg. vetőmag szükséges. Ápolása tavasszal a bokrosodás kezdetén boronálás, ha a talaj felfagyott, megelőzi ezt a hengerezés, gyomirtás (acatolás, rozsolás), megdűlés ellen sarlózás v. hengerezés. Érése a klima szerint jún. végétől júl. végéig következik be. Kaszával v. aratógéppel aratják. Közvetlenül alája istállótrágyát nem tanácsos adni, mert könnyen megdűl és szeme megszorul. Legcélszerűbb az előveteményt megtrágyázni. Műtrágyák közül szuperfoszfát 150—200 kg., ritkábban a thomassalak 250—400 kg. kataszt. holdankint, a vetőszántás előtt elszórva; gyengén áttelelt vetésre chilesalétromot szokás adni fejtrágyaként, kataszt. holdankint 25—40 kg.-ot.

A *T. sativum vulgare* fajhoz tartozik a legtöbb változat. Ezek különböznek egymástól a szem színében (piros- és fehérszemű B.) a kalász alkatában (szakállas és tar B.) a vetési időben (őszi-tavaszi és járó B.). Használhatóságát a belőle készíthető liszt mennyisége és minősége szabja meg, mely utóbbi ugyanazon B.-nál a hl.-súllyal — mely 76—83 kg. között váltakozik — van szoros összefüggésben. A liszt legbecsesebb alkotórésze a sikér. Legsikérdúsabb B.-k a magyar, a doni és romániai B.-k. A bőtermő angol és németországi B.-k kevés és gyengébb minőségű sikért tartalmaznak s így lisztminőségük is jóval gyengébb. Termőképessége változó, szoros összefüggésben van a bokrosodó képességgel és a kalász alkatával. A külföldi square head jellegű B.-k kataszt. holdankinti átlagos termése 16—25 q., a magyar B.-é 7—16 q., az ennél nagyobb hozam igen ritka.

Hazánknak a B. a legfontosabb kultúrnövénye, ezt termelik valamennyi között legnagyobb területen. Legjobb minőségben terem az Al-Tisza vidékén és a Bánságban. Legtöbbet termel Torontál, Jász-Nagykun-Szolnok, Temes és Békés vármegye, a bevetett területnek 40%-án felül. A kereskedésben a magyar B. tiszavidéki, bánsági, fehérmegyei, bácskai, pestvidéki és északmagyarországi elnevezések alatt fordul elő; legdrágábban az elsőt fizetik, legkevesebbet az utolsóért adnak.

A B. lisztje a kenyér- és tészta-nemeken kívül még arcpornak, ostyának, csiriznek, makaróninak stb. is használatos, *B.-dara* és *B.-griz* és korpa is lesz belőle, sőt a sör- és szeszfőzéshez is használják. Lisztjéből lesz a B.-keményitő *(farina tritici)*, melyet sokféleképen, orvosilag is használnak. Szalmájával a jószágot is etetik, de szalmakalapot is fonnak belőle, s erre a célra Toscanában hosszú szálkás fajtát (toscanai *kalap-B.)* vetnek. Ennek a szalmája a sűrű vetésben és középszerű földben annyira elgyengül, hogy a legfinomabb fonásra is alkalmatos *(flórenci kalap)*, sőt papirost is gyártanak belőle.

Nemesítése. Tenyészkiválasztás és keresztezés vezethet célra. A tenyészkiválasztás a tipusok nagy száma miatt fáradságos, de igen eredményes munka, ezáltal fokozhatjuk az átlagterméseket 150—200 kg.-al, ami igen tekintélyes jövedelmi többletet jelent. A keresztezés új fajtaváltozatok létesítésére alkalmas, szintén sok fáradságot igényel. Sokat tehet a gazda a termésátlagok fokozására az okszerű vetőmagtermesztéssel és a fajtaváltozat helyes megválasztásával is. A magyar B.-t kalászalakra és termésmennyiségre, rozsdaállóságra és szalmaerősségre, az idegen B.-kat fagyállóságra, korai érésre és minőségre nemesítik, különös gondot fordítva a jellegzetes jó tulajdonságok összevágó fokozására s a hátrányosak csökkentésére.

Betegségei.

A) *Kedvezőtlen életviszonyok által okozott betegségek:* 1. Apadtszemüség. 2. Foghíjasság. 3. Aszály. 4. Sorvadás. 5. Elfagyás. 6. Kifagyás. 7. Felfagyás. 8. Megfuladás. 9. Gyökérkirothadás. 10. Megdülés.

B) *Élősködők által okozott betegségek:* 1. *Kőüszög.* A B. egyik leggyakoribb betegsége, melyet két gomba, a Tilletia Triciti Wtr., és a T. laevis Kühn okoz. (L. *Gabonaüszög.)* — 2. *Porüszög*, az előbbinél sokkal kevésbbé ártékony gomba, az Ustilago segetum Dittm. okozza (L. *Gabonaüszög.)* — 3. *Rozsda.* Hazánkban majd minden évben jelentékeny károkat tesz, két gomba, a Puccinia graminis Pers. és a P. Rubigo vere Wtr. okozza. (L. *Gabonarozsda.)* —4. *Anyarozs.* Ritka betegsége a B.-nak, melyet a Claviceps purpurea Tul. nevű gomba okoz. (L. *Anyarozs.)* — 5. *Lisztharmat* (l. o.). — Ezen általánosan ismert betegségeken kívül még a következő gombák támadják meg a B.-t: 6. A *Dilophia graminis* Sacc. nevű gomba a B. kalászát, szárát és leveleit támadja meg; a kalászorsó fehér húsos tömeggé bomlik, a szemek ki nem fejlődnek, a polyvák elfeketednek s a leveleken és a száron fekete, sárgás övvel szegélyezett foltok láthatók; a betegség mindig a levélhüvelyt támadja meg először s úgy hatol tovább

A gomba konidiák, peritheciumok és pycnidák által szaporodik. Csak Francia- és Angolországban okozott eddig jelentékenyebb károkat. Ellene a búza csávázását (l. *Csávázás)* s a beteg foltok mielőbbi letarolását s a letarolt növények elégetését lehet javasolni. — 7. Az *Ophiobolus herpotrichus* Sacc. nevű gomba az egész növényt megtámadja, mely elszárad s fehér színt ölt, a kalász elsatnyul, a polyvák fekete foltokat kapnak, a szemek kicsinyek maradnak, összeasznak s az elszáradt leveleket is fekete foltok lepik be. — 8. A *Sphaerella exitialis* Morini, a *Leptosphaeria Tritici* Pass., a *Gibellina cerealis* Pass., a *Ploespora infectoria* Fckl., a *Septoria gramineum* Desm., a *Septoria Briosiana* Mor., *Septoria nedorum* Berk. nevű gombák mint fekete foltok tanyáznak a már elszáradt növényeken, többnyire leveleken; hogy valódi paraziták-e, az eldöntve nincs. — 9. A *Fusarium heterosporum* N. v. E. nevű gomba rózsaszínű, a *Phoma Hennebergii* Kühn és a *Septoria glumarum* Pass. feketés foltokat okoznak a polyvákon. — 10. A *Fusarium roseum* Lk. a B. szemét és polyváit rózsapiros v. fehéres ragadós anyag alakjában lepi be; az erősen megtámadott B.-ból készült kenyér *bódító* hatást okoz.

Buza, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 1983 oláh és magyar lak.; postahivatal; u. t. Kékes.

Buza *Barna*, lapszerkesztő Sátoraljaújhelyen, szül. 1873 jan. 1. Tolcsván. 1905-ben képviselőül választották s az akkori nemzeti ellenállási mozgalomnak Zemplénben egyik vezére volt. 1906-ban ismét megválasztották, de az 1910-iki választáson, midőn Justh-párti programmal lépett föl, kisebbségben maradt. 1906—9-ig a Budapest, 1909-től a Magyarország állandó vezércikkirója; 1896-ban megjelent egy verskötete is.

Búzabetegségek, l. *Búza.*

Buzád, kisk. Temes vm. temesrékási j.-ban, (1910) 859 oláh lak.; u. p. és u. t. Bogdarigós.

Buzád-*nemzetség*, így nevezik a *Hahót-nemzetségből* (l. o.) származó B. egyenes leszármazottait. B. atyja, Hahót 1165 táján jött Magyarországba, az egyik nézet szerint Meissenből (Szászország), újabb nézet szerint Messendorfból (Stíria) és Zala vármegyében a Pölöske patak mellett alapította a róla nevezett falut, hol unokája I. Arnold (Buzád fia), a XIII. század elején Szt. Margit tiszteletére monostort alapított. I. Arnoldnak három fia volt: II. Arnold zalai főispán és nádor (1234—1242), I. Keled (a Hahóti-család őse) és Panyit, aki még 1272. is élt. A B.-nemzetség igazi megalapítója II. *B.*, 1209. győri, 1222—23. pozsonyi, 1224. vasvmegyei főispán, 1226—9-ig tótországi bán. Négy fia volt már, mikor 1233. belépett a Domonkosrendiek pesti kolostorába s 1241. a mongolok ott az oltár előtt ölték meg. A magyarok őt a nagy B. bánnak hívták. Fiai voltak: 1. B. a Szabary-család őse; 2. Csák, 1234—69. közt tárnokmester és bán, a Csányi-család őse; 3. Trisztán, magyarosan Terestyén, a királyi tárnokok ispánja; 4. Lancelot, a Falkosy- és Söjtöry-család őse s 5. Iven, kinek leszármazottjait nem ismerjük. V. ö. *Wertner*, Magyar nemzetségek (I. 147—172, 324, II. 422. és Turul, XVI. 19., 59.); *Karácsonyi*, A magyar nemzetségek (I. 115—135).

Buzádsziget, a zalavmegyei Hahót határában 1292 táján épült vár, mely kétszáz évig volt a B.-i Sárkány-család tulajdona, kiknek emlékét az itt elterülő *Sárkánysziget* puszta őrzi. 1483-ban Mátyás király hűtlenség címén elvette a Sárkány-családtól s Bánffy Miklós pozsonyi főispánnak és Batthyány Boldizsár kőszegi kapitánynak adományozta. 1536-ban még fennállott.

Búzaeső (növ.), l. *Ranunculus.*

Búzafalva, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 316 tót és magyar lak., vasúti megálló; u. p. és u. t. Hernádcsány.

Búzaféreg (állat), a gabonazsizsik *(Calandra granaria* L.) régi magyar neve.

Buzaháza, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 546 magyar lak., u. p. Demény-háza, u. t. Nyárádszereda.

Buzahely, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 190 vend lak., u. p. Bodóhegy, u. t. Muraszombat.

Búzakeményítő, l. *Keményítő.*

Búzakorpa, a malomipar legfontosabb hulladéka. Megkülönböztetünk durva és finom korpát, továbbá búzatakarmánylisztet. A korpa annál jobb, mennél több benne a liszt. A műmalmok jobban kiőrlik a lisztet s így a korpa keményítőtartalma ritkán mulja felül a 16%-ot, ellenben az egyszerű malmok korpája 21% keményítőt is tartalmaz. A finom korpa rendszerint több keményítőt tartalmaz a durvánál; még többet tartalmaz a takarmányliszt, mely tehát sokkal táplálóbb, mint a korpa. Utóbbi aránylag jóval olcsóbb a korpánál. A B. főleg fejős teheneknek való takarmány, kevésbbé növendék állatoknak, mert igen kevés benne a mész. A lóra lazítólag hat, tehát nem tanácsos állandóan korpát etetni vele. A búzatakarmányliszt elsősorban hízóknak való. Mindkét takarmány maximális adagnagysága a hízó marhánál 10, fejős teheneknél 5 kg. fejenként. Idegen anyagokkal, pl. rostaalj, homok, kukoricacsutkaliszt stb. szokták hamisítani.

Buzamező, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 253 oláh lak., u. p. és u. t. Nagyilonda.

Búzamoslék, l. *Moslék.*

Buzançais (ejtsd: büzanszé), város Franciaországban, Indre départementban, az öt híddal áthidalt Indre partján, (1901) 3503 lak.

Buzáni, l. *Buszáni.*

Búzarozsda, l. *Gabonarozsda.*

Buzás, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 499 tót és német lak., üveggyárral; u. p. és u. t. Zayugrócz.

Búzásbesenyő, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 1105 magyar és oláh lak., u. p. Kerelőszentpál p. u., u. t. Kerelőszentpál.

Buzásbocsárd, kisk. Alsó-Fehér vm. balázsfalvi j.-ban, (1910) 1790 oláh és magyar lak., u. p. Karácsonfalva p. u., u. t. Karácsonfalva.

Búzaszalma, l. *Őszi szalma.*

Búzatakarmányliszt, l. *Búzakorpa.*

Búzatalaj. A talajoknak a 4 fő gabona szerint történő osztályozásánál a kötöttebb vályog- és a nem tulságosan kötött agyagtalajok mondatnak B.-nak, amelyek t. i. a búzát sikeresen megtermik. Megkülönböztetnek 4 osztályt: 1. Gazdag,

mélyrétegű, humuszos és meszes agyag. 2. Az előbbinél valamivel gyengébb. 3. Szívós agyag v. vályog át nem eresztő altalajjal. 4. Hideg talaj v. vályogtalaj.

Buzáth *Ferenc*, szül. 1857 dec. 3. Beregszászon. Gyógyszerészetet tanult s egyetemi hallgató korában ő alapította a gyógyszerészeti segítő egyesületnek, amelynek elnöke volt, önképző körét. 1881-ben átvette atyja gyógyszertárának vezetését. 1896-ban a rumi kerületben néppárti programmal országgyűlési képviselőnek választották s ezt a kerületet egész 1910-ig képviselte.

Búzatörköly, l. *Keményítőgyári hulladékok.*

Buzau, város, l. *Buseu.*

Búzaüszög, l. *Gabonaüszög.*

Búzavirág (növ.), l. *Centaurea.*

Búzazápor (növ.), l. *Ranunculus.*

Buzd, 1. kisk. Alsó-Fehér vm. kisenyedi j.-ban, (1910) 1071 oláh és német lak., u. p. és u. t. Koncza. — 2. *B.*, kisk. Nagy-Küküllő vm., l. *Szászbuzd.*

Buzer, *Martin*, l. *Bucer.*

Buzér (növ.), l. *Rubia.*

Buzero, billiárd-műszó, magyarul *orvlökés*. Az oly lökést értjük alatta, melynél a játszógolyó először a keretet (mantinelle) érinti s csak azután találja a második és harmadik golyót.

Buzeru, néger néptörzs a Kongo-vidéken; rút, piszkos; a férfiak kitépik szemöldöküket, leborotválják a hajukat, de némelyek bajuszt és szakállt hordanak; férfiak és nők majdnem teljesen meztelenül járnak. A legújabb időkig emberevők voltak. A földet az asszonyok mívelik.

Buzet, város, l. *Pinguente.*

Buzeta, adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1900) 983 horvát-szerb lak., u. p. Maja, u. t. Glina.

Buzgatni szokták a beolvasztott nyers rezet, midőn rondító keverékeitől megtisztítani és kovácsolhatóvá tenni kivánják. A *buzgatás* abban áll, hogy száraz fadarabokkal kavargatják a megolvadt rezet, a fából fejlődő gázok, melyek redukáló képességgel birnak, nagy erővel törnek föl a megolvadt anyagból és a benne levő rézoxidult, mely a kovácsolhatóságot megakadályozná, szinítik. Buzgatás közben a rézből gyakran próbát kell venni, és ha a kivánt minőséget elérte, abba kell hagyni a buzgatást, mert a túlságos buzgatás következtében szenet vesz fel a réz, ami ismét a nyujthatóság rovására történik.

Buzgóság, a lélek érdeklődése, mely ha magas fokra hág: szóban, tettben nyilvánul. Értéke akkor van, ha kitartással párosul, különben szalmatűz. Régi mondásunk is azt tartja: «Rendetlen rutság, midőn elin buzog, közepin pösög, végin pedig ugyan meg is hül.» A B. becse különben attól függ, mit ér a tárgy, mely felkelti s milyen belátással s értelmi erővel párosul a cselekvés. Az ilyen kitételben: «buzgón imádkozni» a B. a. m. bensőség, meleg érzelem.

Buziásfürdő, nagyk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1910) 2913 német, oláh és magyar lak., a járásszolgabirói hivatalának, méhészeti felügyelőnek, vándortanítói kerületnek s alapítványi jószági főtisztségnek székhelye; van járásbirósága, telekkönyve, adóhivatala, csendőrőrse, takarékpénztára, gazdasági és ipari hitelszövetkezete, természetes szénsavsűrítő és ásványvíztöltő telepe, két vasúti állomása (a temesvár-B.-i és a versecz-lugosi vasúton), posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Marhavásárai, mézkivitele Németországba élénk. Az alacsony dombos vidéken fekvő *fürdőt* (132 méter magasságban), mely jelenleg Muschong J. és Tsa tulajdona, csinos park övezi körül s Trefort miniszter alatt kitünő karba hozták, úgy hogy ma elsőrendű fürdőink közé tartozik. Kitünő szénsavas vasas savanyuvizei számos forrásban fakadnak; a nevezetesebbek a Mihály-, József-, Szt. Antal- és Phönix-forrás. A fürdőben van gyógycsarnok, több vendéglő és szálloda, szénsavas sós és vasas fürdő, úszófürdő, vízgyógyintézet, lápfürdő stb. A B.-i igen erős vasas savanyuvizet, mely kereskedelmi cikk is, főleg vérhiány s az ez okozta gyomor-, bél-, hólyag- és méhhurutok, valamint idegbajok ellen használják sikerrel. A vendégek száma (1911) 12000 (ebből 4000 állandó); a fürdővendégek részére a közvetlen közelben levő községben 100 ház áll rendelkezésre. B. éghajlata enyhe és egészséges. Régebben azt hitték, hogy a rómaiak Centum putea nevű helységén B. értendő; ez az azonosítás azonban valószinűtlen, nem bizonyítható. V. ö. *Hirschfeld*, Der Kurort B. und seine Stahlquellen (Temesvár 1874); Der Kurort B. in Ungarn (Budapest 1883); Századok 1868, 109.

Buzilla, Roger sziciliai fejedelem leánya, Kálmán király felesége. Kálmán, ki idáig nyilt háborúban állott a normánokkal, 1097. a normán Rogertől megkérte és meg is nyerte B.-t. Májusban 300 lovag kiséretében menyasszonyát haza hozatta, kit, midőn Bielogradban partra szállt, Vinkur comes vezetése alatt 5000 főnyi fegyveres díszkiséret fogadott. A fényesen megült lakodalom után számos normán úr maradt a magyar király udvarában. 1100. B. László és István ikerfiukkal ajándékozta meg férjét; amaz 1104. meghalt, emez azonban Kálmán halála után Magyarország királya lett. 1102. elhunyt az ifjú királyné is. Kálmán másodszor 1112. az orosz Eufémiával lépett házasságra.

Bužim, adók. Lika-Korbava vm. gospići j.-ban, (1900) 1002 horvát-szerb lak., u. p. Smiljan, u. t. Gospić.

Buzin, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1900) 443 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Velika-Goricza.

Buzinka, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 423 tót és magyar lak., postahivatal, u. t. Nagyida.

Buzirisz, ókori egyiptomi város a damiettei Nílus-ág Ny.-i partján, Ozirisz isten híres sírja; ó-egyiptomi neve *Peruziri*, azaz Ozirisz háza. Megfelel neki a mai *Abuszir*. — Egy másik *B.*, melynek mai neve szintén *Abuszir*, Memfisz közelében volt; itt állnak a híres abusziri piramisok az V. dinasztiabeli királyok sírkamráival.

Buzita, kisk. Abauj-Torna vm. cserehàti j.-ban, (1910) 1082 magyar lak., postahivatal; u. t. Csécs.

Buzogány, 1. régi magyar fegyver, bár nem a legrégiebbek közül való. A honfoglaló magyarság még nem ismerte; Bölcs Leó császár «Taktikája» szerint Árpád népének támadó fegyverei közé a nyil, kard és kopja tartozott; az ősmagyar leletekben ezeken kívül ritkábban még csákány vagy

fokos is előfordul, de B.-t egyben sem találtak. A B. a XIV. sz. folyamán kezd a nyugati népeknél ismeretessé válni, nálunk valamivel előbb terjedhetett el s alighanem a XIII. sz. közepén letelepült kunok honosították meg, vagy pedig a tatárok. A neve mindenesetre arra mutat, hogy a törökségtől került hozzánk; a boszgán v. buszgán a. m. zúzó, romboló, ami teljesen kifejezi a fegyvernem tulajdonképeni rendeltetését. De használták vezéri vagy fejedelmi jelvénynek is. Ilyen a koronázási jelvények közt a kristálygömbös királyi pálca, mely talán még a vezérek korába megy vissza. Később az erdélyi fejedelmek jelvénye lett a B., melyet a törökök küldtek nekik a fejedelmi székbe való beiktatásuk alkalmával. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában van egy pár ilyen, türkiszekkel kirakott stb. fejedelmi B., többek közt egy II. Rákóczi György címerével. Mint vezéri jelvény, a kuruc idők után tünt le. A B.-nak többféle változata ismeretes: a *tollas B.*, a *gerezdes B.*, a *tüskés B.* vagy *csatacsillag*, a *láncos B.* stb. — A *bunkós fejü B.* a legősibb fegyverek közé tartozik s a legtöbb primitiv népnél feltalálható. Híres Meszilim, egy a Kr. e. IV. évezredből való északbabiloni (Kisi) király kő-B.-a, ékirásos föliratttal ellátva, mellyel a nippuri Inlil istennek ajánlja fel a B.-t.

Torna-buzogány.

2. *B.* mint *tornaszer* indus eredetü. Az indiai benszülöttek hadi B.-aikkal változatos tetszetős mozdulatokat végeztek, melyekkel karjaikat erősítették, szivóssá, kitartókká fejlesztették. Az angol hadsereg tisztjeinek megtetszettek e testedző gyakorlatok s maguk is üzték. Az Indiából hazatérő katonák azután otthon is meghonosították. Majd Amerikában is elterjedt. Németországban a bonni tornaünnepélyen 1872. mutatta be először a B.-ozást hat angol tornász. Nálunk a Budapesti (Budai) Tornaegyletben használták legelőször 1875. Oherolly János, az egylet akkori művezetője hozta Amerikából. Ma már úgy az egyleti és iskolai, mint a női tornázás kedvelt neme. A B. kemény, ritkán puha fából készül. Alakja hasonlít egy hosszú nyakú palackhoz (l. az *ábrát).* Részei a gomb, a nyak, has és talp. Hossza a tornász karjához mérten 50—70 cm.-ig váltakozik. Súlya függ a tornászótól. Súlypontjának elhelyezése fontos, a talp és has között legyen. Egyenként is, de rendesen párosan használják. Ritkábban használják a *kettős B.-t,* mely hasonlít két gombjával szembe állított buzogányhoz (l. az *ábrát).* A kettős B.-nyal végezhető gyakorlatok több ügyességet kivánnak s szükebb körre szorítkoznak, mint a közönséges B.-nyal végzettek.

3. *B.* v. *B.-virágzat* (növ.), l. *Torzsavirágzat.*

Buzogányfejüek *(Acanthocephala,* állat), a fonálférgek *(Nemathelminthes)* egyik rendje. Az idetartozó férgekre jellemző a kitolható, több horogsorral fegyverzett orrmány, melynek segítségével gazdáik belének nyákhártyájához hozzáerősíthetik vagy éppenséggel befurhatják magukat. Lárváik rovarokban és apró rákokban, kifejlett alakjaik pedig különböző gerinces állatok belében élnek. Szájnyilásuk és belük nincsen, ezért gazdaállatuk bélnedvéből táplálkoznak, melyet bőrükön keresztül szívnak fel. Váltivaruak. Egyetlenegy család *(Echinorhynchidae)* és egyetlenegy nem *(Echinorhynchus)* tartozik ide. Több száz fajuk ismeretes. L. még *Echinorhynchus.*

Buzogányfű (növ.), l. *Typha.*

Buzogány-gyakorlatok, a szabad gyakorlatoknak igen fontos neme. Helyet foglal úgy az egyleti, mint az iskolai tornászásban, sőt a női tornászásnak is kedvelt anyaga ezen festői szépségű gyakorlatok. Jellemző gyakorlatai a körzések, melyek végezhetők teljes karral, mint *karkörzések* (nagy körök) és csuklóból, mint *kézkörzések* (kis körök). E körzések végezhetők teljes, valamint fél- és háromnegyed körben a test előtt, oldalt és mögötte. A B. anyaga kombináció által végtelennek mondható. Főleg a csuklót erősíti, miért is vívóknak kiválóan ajánlatos. E célra a rendesnél súlyosabb buzogányok is használhatók.

Buzogányosak, *Spathiflorae* (növ.), az egyszikűek sorozata. Virágaik többnyire meglehetősen megvastagodott tengelyen *(buzogány, torzsa,* spadix) nagy számban sürüen csoportosulnak s legalább kezdetben közös, hüvelynemű buroklevél (spatha) takarja. Ide tartozik a kontyvirág- és békalencsefélék családja.

Buzogányos kacsa *(Fuligula rufina* Pall.). A buvárkacsákhoz tartozik, főjellege, hogy a gácsér fejét buzogányalakú tollbokréta díszíti. Díszszárnyasnak is tartják.

Buzogányvirágzat (növ.) l. *Torzsavirágzat.*

Buzolić *István,* horvát költő és pedagógus, szül. Obrovácon (Dalmácia) 1830 okt. 5. Lirai költeményei: Bog, rod i sviet (Isten, haza és világ) címen 1871. jelentek meg. Epikus költeményei: Viška bitka (Lissai ütközet); Zadarski rat s Mletci (Zára harca Velencével); Petar Mica. Lefordította Virgil Aeneisét és Dante Poklát eredeti versmértékben (Zara 1897). Fiatal éveiben olasz költeményeket is írt.

Buzot (ejtsd: büzó), *François Léonard Nicolas,* francia politikus, szül. Evreuxben 1760 márc. 1., megh. 1794 jún. 18. 1789 után ismételten képviselőnek választották és a girondistákhoz csatlakozott. Mindamellett, hogy a király halálára szavazott, bevádolták mint a királyság barátját, mire B. 1793 juniusában Normandiába menekült, hol hiába iparkodott Calvados lakóit fölkelésre birni. Innen a Girondeba menekült, hol üldözői közelgésére magát megmérgezte. Hiveit, a *buzotistákat,* többnyire hasonló üldözés és szenvedés érte. V. ö. Mémoires inédits de Pétion, de B. et de Barbaroux (kiadta *Dauban,* Paris 1866); *Hérissay,* Un girondin. F. B. (u. o. 1908).

Buzsák, kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1910) 2288 magyar lak., postahivatal; u. t. Lengyeltóti.

Buzyges (gör. «ökröt járomba fogó»), hérosz, egy athéni ősrégi előkelő papi nemzetségnek, a *Buzygai*-nak mitikus őse, ki a monda szerint először szántotta fel az athéni földet.

Buzzards Bay (ejtsd: bözzardsz bej), az Atlanti-oceánnak 50 km. hosszú, 12 km. széles öble Massachusetts északamerikai állam partján, amelyet az Erzsébet-szigetek választanak el a sík tengertől.

B. ü., a katonaságnál a becsületügyi eljárás rövidített jelzése.

Bűbájos, l. *Báj*.

Bűbájosság, a bűvészetnek, mint kollektiv fogalomnak egyik része. Értették alatta a *mágiát* is, de nem tölti be ennek teljes értelmét. Gonosz v. jó szellemekkel elért csodás eseményeknek bekövetkezése, amely részint magunk hasznára, részint embertársaink hasznára v. megrontására irányul. Természetfölötti erőknek az ember szolgálatába hajtása kényszerrel, ráolvasással, magasabb rendbeli erőkkel. Eszközei varázsigék, különös italok v. eledelek, sokszor a rendestől eltérő taglejtések, egyes rajzok v. jelek, tűzzel, vízzel, fénnyel v. sötétséggel előhivott jelenségek, szuggesztió és igen sokszor az álom. Közönséges formájában *(magia alba)* ügyességek, szemfényvesztés és kóklerkodás, törvény v. istenellenes formában *(magia nigra)* a rossz szellemeknek (ördög, manó, boszorkány) kényszerítése emberi szolgálatra az idézőnek lelki üdvössége fejében. A keresztény dogma lehetőségét elismeri, de elitéli, mihelyt a lelki üdvösség kockázata, v. a gonosztól várja boldogulását. Ennélfogva etikai jelentőségű s alkotó része a hitnek, mely elitéli, mivel malasztok, szentségek nélkül iparkodik lelki vagy anyagi javakat elérni. Ebből erednek a monda és meseviláig, a költészetnek legbájosabb alkotásai, mivel az Isten és ember közti összeütközésből eredő tragikus cselekedetek megérzékítői. Keletről származott át a keresztény világba s onnan jött át a jó szellemeknek segélyhívása, megidézése. A B.-ot, ha rosszra tört, az egyház és az állam egyaránt üldözte. Innen a *boszorkánypörök*, *varázslatok*, *istenítéletek* (l. o).

Bücheler, *Franz*, német filológus, szül. Rheinbergben 1837 jún. 3. megh. Bonnban 1908 máj. 3. Bonnban tanult, Ritschl, Welcker és Jahn tanítványa, ott lett egyetemi magántanár, majd több helyen, 1870-től Bonnban volt egyet. tanár. A latin nyelv dialektusainak egyik legkiválóbb ismerője. Kiadványai: Frontini de aquis urbis Romae (Leipzig 1858); Pervigilium Veneris (1859); Petronius (1862 és 1882); Herondae mimiambi (Bonn 1892); Riesevel együtt: Anthologia Latina (epigraphikai rész, Leipzig 1895—97). Művei: Grundriss der lateinischen Deklination (1866); Umbriai nyelvemlékek magyarázata (Umbrica, Bonn 1883). Számos dialektologiai tanulmány. A Rheinisches Museum társszerkesztője volt 1878-tól haláláig.

Bücher, *Karl*, német közgazda, szül. Kirbergben (Nassau) 1847 febr. 16. Középiskolai tanár, majd ujságíró volt. 1881-ben a müncheni egyetem magántanárrá habilitálta, ahonnan a dorpati, baseli és karlsruhei főiskolákon való működése után 1892. a lipcsei egyetemre nevezték ki a statisztika és a közgazdaságtan tanárává. Főleg gazdaságtörténettel foglalkozik és elsősorban a munkásviszonyok történetét kutatja műveiben, melyek közül ezeket említjük: Aufstände der unfreien Arbeiter 143—129 v. Chr. (1874); Die gewerbliche Bildungsfrage (1877); Die Frauenfrage im Mittelalter (1882); Die sociale Gliederung der Frankfurter Bevölkerung im Mittelalter (1887); Entstehung der Volkswirtschaft (6 előadás 1893); Arbeit und Rhythmus (1898). Kiadta még Laveleye Demokrácia és szociálpolitika és Tulajdon c. munkáit.

Büchler *Ignác*, orvos, szül. Szarvason 1846 szept. 23. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1871 orvosdoktorrá avatták. 1871-ben lett a kolozsvári, akkor orvos-sebészeti tanintézet kórbonctani intézeténél tanársegéd, majd 1872. az egyetem felállításakor belgyógyászati tanársegéd 1878-ig. 1878-ban magántanári képesítést nyert és több évig helyettes volt a belgyógyászati tanszéken. B. irodalmi dolgozatai a belgyógyászat köréből valók.

Büchmann, *Georg*, német filológus, szül. Berlinben 1822 jan. 4., megh. u. o. 1884 febr. 24. Teológiai és filozófiai tanulmányainak befejezte után előbb a brandenburgi reáliskolában, később a berlini Friedrich-Werder-féle ipariskolában volt 1877-ig tanár. Nagyobb hírt szerzett Geflügelte Worte című gazdag idézet-gyüjteményével (Berlin 1864, 20. kiad. 1900), melyet sok nyelven utánoztak.

Büchner, 1. *Alexander*, német és francia író, szül. 1827 okt. 25. Tanulmányai befejezte után 1852. magántanár lett Zürichben, de 1857. francia államszolgálatba lépett és 1862. az idegen irodalmak tanára lett Caenben. Német művei: Geschichte der englischen Poesie (1855, 2 köt.); Französische Literaturbilder (1858, 2 köt.); Jean Paul in Frankreich (1863) stb.; francia nyelven: L'école romantique et la jeune Allemagne; Le roman réaliste en Allemagne; Les comédies de Shakespeare (1864); Kryloff et ses fables (1877); Hamlet le Danois (1878); Essai sur H. Heine (1881) stb. Dumont Lajossal franciára fordította Jean Paul esztetikáját (1862).

2. *B.*, *Georg*, német költő, az előbbinek testvére, szül. Goddelauban, Darmstadt mellett, 1813 okt. 17., megh. Zürichben 1837 febr. 19., ahol az egyetemen filozófiai előadásokat tartott. Fő műve: Dantons Tod, dramat. Bilder aus der Schreckenszeit (1835), nagy költői erővel írt, de szertelen munka. Kéziratban maradtak hátra: Geschichte der philos. Systeme von Cartesius bis Spinoza; Geschichte d. ältern griech. Philosophie; Leonce und Lena (vígjáték). Összes műveit költői hagyatékával együtt, jó életrajzzal kiadta K. E. Franzos (1879).

3. *B.*, *Ludwig*, német filozófiai s természettud. író, az előbbiek testvére, szül. Darmstadtban 1824 márc. 28., megh. 1899 máj. 1. Az orvosi tudományokat tanulta s Darmstadtban le is telepedett mint orvos; 1854. Tübingenbe költözött s az ottani egyetemen m.-tanár lett, egyszersmind a klinika segédorvosa. Itt adta ki híressé vált művét: Kraft und Stoff (1855, azóta 16 kiadásban jelent meg, magyarra fordította *Láng* Lajos 1870, újabban *Seress* László 1895), amellyel mint elsőrangú szószóló

részt vett a materialisztikus vitában, mely akkor már javában dúlt; Vogt s Moleschott mellett ő volt a legkiválóbb képviselője a materializmusnak. Igen nagy irodalmi küzdelem keletkezett e mű nyomán, mely kétségkívül találó kifejezést adott a kor tendenciáinak a spekulativ filozófia ellenében. B. kénytelen volt tübingeni állásáról lemondani s visszatért Darmstadtba, ahol orvosi gyakorlatát folytatta s igen élénk irodalmi tevékenységet fejtett ki. Megjelent tőle: Natur und Geist (1857); Physiologische Bilder (2 köt.); Aus Natur und Wissenschaft (2 köt.); Die Darwinische Theorie (most már az ötödik kiadásban); Der Mensch und seine Stellung in der Natur; Der Gottesbegriff; Aus dem Geistesleben der Thiere; Die Macht der Vererbung; Der Fortschritt in Natur und Geschichte; Liebe und Liebesleben in der Thierwelt; Thatsachen und Theorien aus dem naturwiss. Leben der Gegenwart; Das künftige Leben und die moderne Wissenschaft; Fremdes und Eigenes aus dem geistigen Leben der Gegenwart; Zwei gekrönte Freidenker; Das goldene Zeitalter oder das Leben vor der Geschichte; Das Buch vom langen Leben (Makrobiotik). Utolsó művei: Darwinismus und Socialismus (1894); Am Sterbelager des Jahrhunderts (1898); Im Dienste der Wahrheit (1899, halála után). Magyarul a fentemlitetten kívül még a Gottesbegriff két fordításban jelent meg Fendlertől (1875) és Andor Imrétől (1894). V. ö. B. működésének kritikai méltatását: *Lange,* Geschichte des Materialismus.

4. *B., Luise,* német írónő, az előbbiek testvére, szül. Darmstadtban 1821 jún. 12., megh. u. o. 1877 nov. 28. Költeményeivel (Frauenherz, 2. kiad. 1866), regényeivel (Das Schloss zu Wimmis, 1864; Aus dem Leben, novellák 1861) és Die Frauen und ihr Beruf (5. kiad., 1884) című művével korán ismertté vált. Sokat buzgólkodott a női kérdés érdekében. Hátrahagyott művei: Nachgelassene belletristische und vermischte Schriften (1878, 2 köt.).

Bückeburg, Schaumburg-Lippe fejedelemség fő- és székvárosa, az orsz. kormány székhelye, (1905) 5683 lak.; fejedelmi várkastéllyal, amelynek képgyüjteménye s nagy parkja van; 2 evang. és 1 kat. templommal, reálgimnáziummal, evang. tanítóképzővel, 1906. felavatott nagyszerű új városházával. Az egykori várfalak és árkok szép parkká vannak átalakitva. Herder 1771—76-ig itt működött mint udv. hitszónok.

Bückling, a frissen füstölt héring *(Clupea harengus)* kereskedelmi neve. L. *Héring.*

Bücsurin (szerzetesi neve *Jakinth,* azaz Jácint), a Kínával foglalkozó első orosz tudósok közé tartozott. Szül. 1778., megh. 1853 máj. 11. Hosszú ideig az orosz misszió vezetője volt Kinában és ott szerezte ismereteit. 1828-tól kezdve Kinára, Mongolországra, Tibetre stb. vonatkozó munkáinak egész sorozata jelent meg, nagyobbára kinai forrásmunkák alapján. Legnevezetesebbek: Mongolországról (Szt.-Pétervár 1828); Tibet (u. o. 1818); Dzungária és Keleti-Turkesztán (u. o. 1829, 3 köt.); Kina lakosai, szokásai stb. (u. o. 1840); Kina statisztikai leírása (u. o. 1841); Kinai nyelvtan (u. o. 1838); Kinai-orosz szótár és A mandzsuk története Kinában való betörésükig. Ez utóbbit a pekingi misszió egy másik tagjával, Leontyevszkivel együtt írta. Szübilov archimandritával együtt adta ki a Kinától nyugatra eső országok leírását.

Büdelsdorf, falu Schleswig porosz kerületben, az Eider mellett, (1900) 3029 lak., nagy vasgyárral és hajógyárral.

Büderich, 1. mezőváros Düsseldorf porosz kerületben, Mörs járásban, a Rajna mellett, szemben a Lippe torkolatával, vasúti gócpont, kat. és evang. templommal, (1900) 2955 lak., nagy zöldségtermeléssel, sajtkészítéssel. Erődítéseit 1672. Turenne francia tábornagy rontatta le. — 2. *B.*, mezőváros u. a. kerületben, Neuss járásban, (1900) 2763 lakossal, két katolikus templommal, 2 várkastéllyal, maláta- és szeszgyártással, zöldségtermeléssel.

Büdesheim, falu Rheinhessen porosz kerületben, a worms—bingeni vasút mellett, (1900) 2782 lak., jelentékeny bortermeléssel.

Büdfalva, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 308 vend lak., u. p. Nagydolány, u. t. Szentgotthárd.

Büdi boszorkány, l. *Böjti boszorkány.*

Büdingen, város Hessen nagyhercegség Felső-Hessen kerületében, az Isenburg-Büdingeni herceg székhelye, (1905) 3406 lak., régi falainak maradványaival. Van gimnáziuma, mezőgazdasági iskolája, üveggyára, gyapjufonó gyára, több gőzmalma, a kastélykertben sósforrások fakadnak.

Büdinger, *Max*, német történetíró, szül. Kasselben 1828 ápr. 1., megh. 1902 febr. 23. Bécsben, *Moses B.* pedagógus fia. 1851 óta a marburgi egyetemen működött mint docens, 1861-ben a zürichi egyetemen lett a történelem rendes tanára, 1872—99-ig pedig a bécsi egyetemen tanított. Nagyszámú dolgozatai közül említendők: Die Königinhofer Handschrift und ihr neuester Vertheidiger (Wien 1859); Zur Kritik der altbairischen Gesch. (u. o. 1857); Österreichische Gesch. bis zum Ausgang des XIII. Jahrhunderts (I. köt. 1858). Kiadta azután a zürichi történeti szeminárium tagjainak dolgozatait: Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte (3 köt., 1868—70 Leipzig) és Untersuchungen zur mittleren Geschichte (2 köt. 1871). Ezt követte hazai történetünket közelebbről érdeklő munkája: Ein Buch ungarischer Geschichte 1058—1100 (Leipzig 1866); Lafayette in Österreich (1878); Krösus Sturz (Wien 1878); Vorlesungen über englische Verfassungsgeschichte (1880); Entstehung des VIII. Buches Ottos von Freisingen (1881). Az ő felügyelete alatt jelentek meg a *Stich* és *Turba* által kiadott Venezianische Depeschen vom Kaiserhof (I. köt. 1889), mely mű I. Ferdinánd és Szapolyai ellenkirályok történetét is érinti; Poesie und Urkunde bei Thukydides (Wien 1890); Don Carlos Haft und Tod (u. o. 1892); Die Universalhistorie im Altertum u. im Mittelalter (u. o. 1895 és 1898).

Büdös, a *B.-barlangról* nevezetes vulkáni hegy Karatnavolál határában, Háromszék vm. kézdi j.-ban, a Bodoki hegységben, 1184 méternyi magasságra emelkedik. Hazánk egyik nevezetessége az 1053 m.-nyi magasságban nyiló *B.-barlang,* mely 2 m. széles, 6 m. magas és 14 méter

hosszú; belsejében szénsav- és kénhidrogén-gázok özönlenek fel, melyek fenekén összegyülnek; e gázok 95·49% széndioxidból, 0·56% kénhidrogénből, 0·01% oxigénből és 3·64% nitrogénből állanak; gyógycélokra használják, a csúzban és köszvényben szenvedő betegek a barlangban levő padokon ülve használják e légfürdőt; használatához nagy óvatosság kell, miután a fejlődő gázok fulasztólag hatnak s már sok látogató vesztét okozták. A barlang tetejéről kénsav és timsótartalmú víz csepeg le, melyet a nép szembajok ellen használ. Hasonló, de kevésbbé nevezetes a Timsós- és a Gyilkos-barlang. A B. tövében több gyógyforrás (Katalin sósforrás, Károlyforrás, Timsósforrás, Várpadforrás, Hammas stb.) és fürdő van, K.-re pedig az Első magyar szénsavgyár, melybe a szénsavgázokat a kénbarlangból 4 km. hosszú ólomcsövekben vezetik; a gázok itt sűrűség által cseppfolyó állapotba mennek át s ily úton naponként 150 kg. szénsavat nyernek a barlangnak gáztömegéből. Közelében emelkedik *Bálványosvár* (l. o.). V. ö. *Hankó* V., Az erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása (Kolozsvár 1891); *Orbán* B., A Székelyföld leírása (III. köt.); *Bielz*, Siebenbürgen (Wien 1885); *Ilosvay* L., A torjai B. barlangról (Budapest 1885).

Büdös banka, l. *Banka*.

Büdösbarlang, l. *Büdös*.

Büdösbogár *(Blaps mortisaga* L.), az ízeltlábú rovarok, födelesszárnyuak (Coleoptera) rendjébe tartozó bogárfaj. L. *Bűzbogár*.

Büdösfa, mint anyag amerikai trópusi fák és cserjeféléktől származik, a Myrtace-ák családjából. A *Gustavia Augusta* L. 6—9 m. magas fának anyaga mint guayanai B. ismeretes. Neve onnan származik, hogy dögszagú. A szag — mint a fajlagos szagú fáknál általában — kivált friss megmunkálási felületein érezhető. Műszakilag is alkalmazzák a B. fát. Nálunk az idetartozó cserjéket és fákat szép levelük és viráguk miatt melegházban szokták tenyészteni.

Büdösféreg, l. *Poloska*.

Büdöske (növ.), l. *Tagates*.

Büdöskő a. m. *kén* (l. o.).

Büdöskő *(Szmrdák)*, kisk. Nyitra vm. szeniczi j.-ban, (1910) 323 tót lak.; u. p. és u. t. Szenicz. Kis fürdőjét, melynek vize hideg, lúgos, sós kénesvíz, csúz és köszvény, az ivóforrást hurutos bántalmak ellen használják sikerrel.

Büdöskút, kisk. Sopron vm. kismartoni j.-ban, (1910) 1398 horvát, német és magyar lak., postahivatal, u. t. Lajtaújfalu; hozzátartozik B.-bánya barnaszéntelep 433 lakóval.

Büdös mészkő, bitumenes mészkő; úgy nevezik, mert ráütésekor v. dörzsölésekor kellemetlen, bitumenes szagot áraszt. Elég gyakori mindenütt, de különösen a diasz-szisztéma Zechstein emeletében találni nagy tömegben. Van *büdös kvarc, büdös dolomit* is, ugyancsak bitumentartalmu.

Büdöspatak, l. *Révkörtvélyes*.

Büdössár, Vámfaluhoz tartozó kis fürdő Szatmár vmegye szinyérváraljai j.-ban, az Avas hegység egyik szűk völgyében, 397 m. magasságban fekszik; vize hideg, kénes-meszes. Tulajdonosa gróf Vay Ádám.

Büdszentmihály (azelőtt: *Szentmihály)*, nagyközség Szabolcs vm. dadai alsó j.-ban, (1910) 7880 magyar lak., posta- és távíróhivatal.

Bühl, 1. járási székhely Badenben, termékeny vidéken (Goldenes Land), (1905) 3489 lak., gyapot- és cérnafonókkal, jelentékeny (affenthali) borkereskedéssel, 4 km.-re tőle Bühlerthal, bortermeléssel, gesztenyeültetvényekkel, (1900) 4184 lak. — 2. *B.*, falu Felső-Elszászban, a Lauch mellett, fonó-, szövőgyárakkal, (1900) 3203 lak.

Bühlau, falu Szászországban, Dresden kerületben, (1900) 2885 lak., gyógyintézettel.

Bühler, *Georg*, német szanszkritista, szül. Borstel-ben (Hannoverben) 1837 júl. 19., megh. 1898 ápr. 8. Sokáig működött Bombayban az Elphinstone-Collegeban, s mint tanfelügyelő egész Indiában. Visszatérve 1881. az ó-ind filológia és régiségtan tanára lett Bécsben. Munkái: A Digest of Hindu law (1867—1869); Pancatantra (1868—69); Apastambha Darmasutra (1868); Dasakumaracarita (1873); Vikramancadevacarita (1875); Three new edicts of Asoka (1877); Apastambha and Gautama; Vasistha and Baudháyana; Manu; Leitfaden für den Elementarkursus des Sanskrits (Wien 1883); Über das Leben des Jaina-Mönches Hemacandra (u. o. 1889); Die ind. Inschriften u. das Alter der ind. Kunstpoesie (u. o. 1890). Megalapította a nagy Grundriss der indoarischen Philologie und Altertumskunde című vállalatot (Strassburg 1896), melyben Indische Paläographie c. művét tette közzé. A Grundrisst, melyen mintegy 30 európai, amerikai és indiai szaktudós dolgozik, halála óta Kielhorn folytatja.

Büjükdere, l. *Böjükdere*.

Bük, három községből *(Alsó-, Felső-* és *Középső-B.)* egyesitett nagyk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 2963 magyar lak., a nagyczenki cukorgyár r. t. cukorgyárával (590 munkás, 140,000 q. cukortermelés); vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Bükk *(Fagus* L., növ.), a Fagaceae (bükkfélék) család génusza, melynek 4 faja közül az *erdei B.* *(F. silvatica* L.) a Földközi-tenger vidékétől a 60° é. sz.-ig van elterjedve, a *F. Sieboldii* Endl. és a *F. japonica* Max. Japánra, a *F. ferruginea* Ait. pedig Észak-Amerika K.-i részére szorítkozik. Az *erdei B.* Európa egyik legjelentősebb lombos fája. Levelei váltakozók, kerülékesek, épszélüek vagy kissé fogasak. Fiatalon pelyhesek, később csak szélükön szőrösek s fényesek, bőrnemüek lesznek. Porzós virágai gömbölyű, csomós virágzattá egyesülnek, mely hosszú nyélen lefelé csüng. A termős virág többnyire kettesével, felfelé álló. Termése 3 oldalú makk, mely kettesével tüskés kupacsba van zárva. Ez utóbbi 4 részre reped szét (l. *a képmellékletet)*. Terebélyes, síma kérgü fa; terjedelmes erdőket alkot, különösen a hegyvidékeken, de humuszos homoktalajon a síkon is (pl. Németország, Oroszország). Elterjedésének ÉK.-i határa a norvégiai Alvesundtól (60° é. sz.) a Krim félszigethez tartó vonallal jelölhető ki; feltalálható továbbá a Kaukázusban, Perzsiában. Dél-Európában csak a hegyeken van meg. Elterjedésének felső határa a délkeleti Kárpátokban 1600 m., a Biharban 1574 m., a Tátrában 1185 m., de ilyen magasságban már cserjévé

törpült. Lefelé a tölgy közé vegyül s átlag 250 m.-től fölfelé a felső határig mindenütt megterem, ahol a levegő elég nyirkos és a tenyészetre alkalmas idő legalább 5 hónap. Rendesen 50—60 éves korában virágzik. Sötét, bíborbarna levelü fajtáját, mint *vér-B.-öt (F. purpurea* Hort.) parkokban ültetik. Van tarka és sallangos levelü változata is (l. *a képmellékletet, 7. és 8. ábra).* A B. fája kitünő tűzi-, bútor- és szerszámfa; makkjával sertést hizlalnak, olaját kisajtolják.

A B. egyike a legelterjedtebb erdőalkotó fafajoknak. A magyar birodalom erdőségeiben mintegy 3·35 millió ha. elfoglalt terület mellett 37%-kal részesedik. A legnagyobb erdőségeket az ÉK.-i hegyvidéken, Zemplén, Ung, Bereg vmegyékben, továbbá Bihar, Hunyad és Krassó-Szörény vmegyékben alkotja, de előfordul az ország összes többi hegyvidékén is. A közép- és magashegység fája s csak ritkán ereszkedik le a dombvidékre (Zágráb és Belovár-Körös vm.) és a síkságra (Szerém vm.). Átlagos alsó elterjedési vonala Magyarországon 290 m., felső határa 1340 m. a t. sz. f. Különösen a mésztartalmu, üde, erőteljes talajokat kedveli. Nagy, tiszta faállományokat alkot, de előfordul a kocsányos és kocsánytalan tölgy, a jegenye- és lúcfenyő társaságában is. A külföldön, különösen Németországban és Ausztria Ny.-i felében térbelileg sokat veszített, mert az erdőgazdaság nagy mértékben pótolta értékesebb fafajokkal, különösen fenyőfélékkel. Ily irányban működik a magyar erdészet is, de rosszul kezelt fenyvesekben és tölgyesekben viszont a B. tért hódít. A B.-erdőt túlnyomóan szálerdőüzemben, 80—120 éves vágásfordulóban kezelik. A sarjerdőüzemre kevésbbé alkalmas, mert a B. tuskói nem sarjadzanak jól. A B. fiatal korában a fagy és a nap heve iránt rendkívül érzékeny lévén, a B.-erdő felújítása természetes úton, fokozatos felújító vágások segélyével (l. *Erdőfelújítás)* történik. Mesterséges úton, 3—4 éves csemeték ültetésével csak nagyon kivételes esetekben telepítik a B.-t. Dús lombhullásával nagyon jó karban tartja a talajt, de nehezen korhadó lombjának vastag rétege gyakran az erdő felujulásának is akadálya. Egy ha.-on 100 éves korban a legjobb termőhelyeken mintegy 600 m³ B.-fatömeg terem. A B. károsítói közül különösen a tavaszi fagy és a nap perzselő hatása, a csemetéket elfonynyasztó *Phytophthora omnivora* nevű gomba, az *Oeneria dispar* és *Dasychira pusibunha* nevű lepkefajok nevezendők meg.

A B. fája frissen vágva fehér vagy halvány vöröses, de csakhamar világos vörösesbarna színt vesz fel. Fajsúlya légenszáradt állapotban 0·74, nyers állapotban 1·01. Kemény, csekély hordképességű, kevéssé ruganyos, de nyomásnak és koptatásnak soká ellenáll. Teljesen víz alatt és a szárazon tartós; váltakozva a nedvességnek és szárazságnak kitéve ellenben igen gyorsan korhad. Ágcsonkokból és gyökérsebekből kiindulva gyakran már az élőfába is behatolnak a korhadás okozó gombafajok myceliumai, amelyek terjedése ellen a B. az ú. n. *álgeszt* képzésével védekezik. Az álgeszt sötétebb barna színével tünik fel (l. *Gesztfa).* A B.-fát használják bútorkészítésre (hajlított bútorok), hordódongáknak, szerszámfának, bányafának, vasúti talpfának (kátrányolajjal telítve), gyümölcsládáknak (testoni és tavoletti), parkettának, lépcsőfokoknak, híd- és utcaburkolatnak stb. Műszaki célokra való kiterjedtebb alkalmazását megduzzadás és száradás közben beálló jelentékeny térfogatváltozása, nagy súlya, csekély teherbirása és tartóssága gátolja. Kiválóan jó tűzifa és faszén égetésére is nagyban alkalmazzák, még pedig úgy az erdőben, mint ú. n. falepárlótelepeken, mely utóbbi üzemnél a faszénen kívül még kátrányt, faecetet, faszeszt (methylalkohol) és több más terményt is nyernek a B.-fából. A B. makkját sertéshizlalásra és olaj sajtolására használják. A B.-makk etetése kezdetben bódítólag hat a sertésekre. Szétaprított B.-makkal a házi szárnyas is előnyösen etethető. Az olajsajtolásnál visszamaradó pogácsa lovakkal nem etethető fel, mert a benne levő méreganyag (fagin) gerincagyi bénulást (tüdőbénulással kapcsolatos fulladást) okoz. 0·5—0·75 kg. a lónál halálos hatású, szarvasmarha valamivel többet bir el. V. ö. *Dr. Tuzson* János, A B.-fa korhadása és konzerválása (Budapest 1904); *Baur,* Die Rotbuche in Bezug auf Ertrag, Zuwachs u. Form (Berlin 1881); *Hartig* u. *Weber,* Das Holz der Rotbuche (u. o. 1888); *Schwappach,* Wachstum u. Ertrag normaler Buchenbestände (u. o. 1893); *Grebe,* Der Buchenhochwald (Eisenach 1856); *Frömbling,* Der Buchenhochwaldbetrieb (Berlin 1908).

Bükk, l. *Bányabükk, Gyimesbükk, Hétbükk.*

Bükkaranyos, nagyk. Borsod vm. miskolczi járásában, (1910) 1161 magyar lakossal; u. p. és u. t. Emőd.

Bükkfa, l. *Bükk.*

Bükkfakéreg v. *talpkéreg,* 0·5—2 mm. vastag bükkfalemezek, melyeket lábbeli-készítők vaktalpnak használnak. Különleges, kézi vagy váltakozó mozgásu gépgyalukkal készülnek rendesen oly helyen, hol a fa és munkaerő olcsó. Csak sugárirányosan hasított, vagy mint a gyakorlatban mondják, *tükrös* kéreg jó; a másként hasított törékeny. Ennek vékonyabb fajtáját gyakran fidibuszra metszik föl. Hazánkban a felvidéken számos iparos gyártja.

Bükkfalva (azelőtt *Bukovecz),* kisk. Temes vm. temesrékási j.-ban, (1910) 1614 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Remete.

Bükkfélék (növ.), l. *Fagaceae.*

Bükkhavas, Csík vármegye gyergyótölgyesi j.-ban, Borszék felett emelkedő 1346 m. magas hegy, a borszékiek kedvelt kiránduló helye.

Bükkhegy (azelőtt *Buchberg),* kisk. Temes vm. lippai j.-ban, (1910) 327 német, oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Bogdarigós.

Bükk-hegység. 1. A Magyar Középhegység Duna-balparti részének legkeletibb tagja, Borsod és Heves vmegyében terül el. É.-on és K.-en a Sajó, Ny.-on az Eger völgye, D.-en a nagy magyar Alföld határolja. A B. eszerint 3 oldal felől élesen határolt hegytömeg, mely csakis Ny.-on az Eger és Arló völgye közti 429 m. magas nyereggel csatlakozik közvetlenül a Ny. felé elterülő dombvidékhez. A hegységet leginkább a központját tevő nagy (KNy.-i irányban 12 km. hosszú, ÉD. felé 4—6 km. széles) 780—940 m.-nyi magasságú, kerekded töbörökkel, ravaszlyukakkal, nye-

BÜKK I.

Közönséges bükk (*Fagus silvatica* L.).

«Bükk» cikkhez.

BÜKK II.

Közönséges bükk (*Fagus silvatica* L.). 1. Májusi hajtás, felálló termős és két lecsüngő, porzós virágzattal. 2. Porzós virág. — 3. Termős virág, term. nagys. — 4. Négy részre felnyilt kupacs 2 makkal. — 5. Zárt termés.— 6. A hajtás vége, két rüggyel. — 7. *F. silvatica* var. *aspleniifolia*. — 8. *F. silvatica* var. *comptoniifolia*.

lőkkel és barlangokkal telehintett, de még túlnyomóan erdős nagy fensík (Kőhát) jellemzi, melyből a legmagasabb csúcsok aránylag már csak kevéssel dudorodnak ki; ilyen az É.-i oldalon az egész hegységet uraló Bálvány (957 m.) és az Örvesvölgyfő (918 m.), a Ny.-i párkányon a Kakucsóhegy (935 m.), Ispánhegy (955 m.) és Kopaszhegy (918 m.), D.-en a meredek sziklás párkánnyal aláeső Simakő (848 m.), Tarkő (932 m.) és Háromkő (889 m.). A sajátszerű fensík tövében É.-on a Garadna, K.-en a Szinva, D.-en a Tisza számos mellékvize ered. A B.-et természeti szépségei mellett (legkiválóbb a Hámorvölgy, szép tóval és vízeséssel, továbbá a tárkányi völgy) romjai (Diósgyőr, Szentlélek, Dédes, Apátfalva stb.), ipartelepei (diósgyőri m. k. vasgyár és papirgyár, kőszénbányák, hámori bútorgyár, gyertyánvölgyi üveghuta), fürdői (Diósgyőr-Tapolcza, Kács-Tapolcza), s egyéb nevezetességei (az időszaki Imóforrás a Tarkő alatt stb.) kedvéért újabban gyakrabban keresik fel turisták, hozzáférhetővé tételén a Magyarországi Kárpátegyesület egri Bükkosztálya és a Magyar Turista-egyesület miskolczi osztálya fáradozik. A hegység belsejében is (kivéve a fensíkot) meglehetős lakott; legújabban a hámori nyaralótelep (Lillafüred) létesült. A vasutak többfelől érintik a B.-et, ezért Miskolcz, Eger és Nádasd a legjobb kiinduló pontok; az apátfalva-tapolcsányi út csak Ny.-i előhegyeit szeli át. *Geológiai tekintetben* a *Borsodi B.* legrégibb képződménye az *alsó karbon* felső részébe tartozó fekete agyagpala, amellyel szürke mészkő váltakozik. Fontosabb kövületei: Productus punctatus, Spirifer striatus, fusulinák. Főképen a hegység DNy.-i részében uralkodik. A palát Tárkánynál és Kisgyőrnél fejtik tetőfedő előállítására. Erre nagyvastagságú *júra* mészkő telepszik, amely kövületeket nem tartalmaz. Ez alkotja a Bükk fensíkját. A *harmadkor* képződményei közül az *eocén* nummulitos mészkövek alakjában van jelen a B. É.-i és D.-i oldalán. Az *alsó oligocén* kisczelli agyag Parasznya körül van meg. *A mediterrán emelet* (főleg) agyag- és homokrétegekkel van képviselve, amelyek közé elég jelentékeny barnaszénrétegek települtek. Néhol óriási Ostrea longirostris példányok találhatók ezekben a rétegekben. A *szarmata emelet* alul homokos márgákkal, feljebb andezittufákkal van képviselve. Utóbbi a B. D.-i részén nagy kiterjedésű. A *pleisztocén* kavics alakjában van főkép jelen, melyben számos kihalt gerinces állat (mammuth, rhinoceros) maradványa található. A júramészkő barlangjaiban (Szeleta, Balla) a *barlangi medvének* csontjait, az *ősember szerszámait* s legújabban *egy ősemberi koponyát* leltek. *Vulkáni kőzetei:* régiek a diabáz, gabbró és a szarvaskői wehrlit, fiatal az andezit és tufája. Tektonikailag töredezett röghegység, mely a Közép-Kárpátokhoz tartozik. V. ö. *Márki Sándor*, A borsodi B.-ben (Magyar Kárpátegylet IX. évk. 1882. 247–273); *Montedegoi Albert Ferenc*, Heves és Külső-Szolnok vmegye leirása (Eger 1868); *Truskovszky Gyula*, Bükkvidéki kalauz (Miskolcz 1898). — 2. *B.*, a Bihar-hegység (l. o.) legészakibb tagja, Szatmár és Szilágy vmegye határán félkörben D. felé huzódik; csekély magasságú (Kale Kuczel 575 m., Tarnicza 550 m.) és kiterjedésű hegység, melynek gerincei szelid hajlásuak; többnyire erdősek, völgyei K. felé a Szilágy-patakba, Ny. felé a Krasznába és Homoródba, É. felé a Szamosba öntik csekély vizüket. D.-en a Hadad melletti Fövényes nyereggel (343 m.) a Meszeshegységhez csatlakozik. Geológiailag is ehhez tartozik. Magvát kristályos palák alkotják, melyek az alacsonyabb pannoniai képletekből tömegesen emelkednek ki. A B.-ben sok község van.

Bükkmakk, l. *Makkoltatás*.

Bükkmogyorósd, kisk. Borsod vm. ózdi j.-ban, (1910) 320 magyar lak.; u. p. Csernely, u. t. Szilvásvárad.

Bükköny, *Vicia* L. (növ.), a Papilionatae (pillangós virágúak) génusza, melynek 180 faja főkép az északi mérsékelt övben, részben azonban Dél-Amerika D.-i és Ny.-i részén van elterjedve. Egyéves v. évelő, többnyire kacsokkal kapaszkodó, felfutó füvek. Levelük párosan szárnyas, sok levélkéből összetett, ez utóbbiak épszélüek v. csúcsukon fogasak, a legfelső v. még több levélkepár is többnyire kacsokká alakul át. A levélnyél tövén különböző alakú, két pálha van. Viráguk többnyire kék, ibolyaszínű, sárgás v. fehéres, 1–2-ével csaknem ülő, vagy virágzattá egyesülve tömött fürtöt alkot. Hüvelyük rendesen több, többé-kevésbbé gömbölyű magot tartalmaz. Amellett, hogy e génuszba számos, kellemetlen gabonagaz tartozik (pl. *V. cracca* L., kaszanyűg B., *V. villosa* Roth, szöszös B., *V. hirsuta* Koch, pelyhes B., *V. tetrasperma* Mnch., négymagvú B.), úgyszólván minden faj jó vagy elsőrendű takarmány. Gazdaságilag legnevezetesebb: a *takarmány-B.* (*V. sativa* L., abrakborsó, lóborsó, vadlencse), kúszó szárán 7 párból összetett leveleket visel, ezeken a kacsok 3 ágúak. Vitorlája kékes, evezői bíborszínűek. Rozzsal, árpával, borsóval vegyest termesztik. Gyakran el is vadul. Magva megőrölve marha-, de különösen sertéshizlalásra alkalmas, különben pedig baromfieledel. Lisztjét gabonaliszt közé is keverik. Kötött talajba való, de olyan sovány talajon is, amelyen már a lóhere és a takarmánybaltacim (*Onobrychis viciaefolia*) sem sikerül, jól beválik. A másik fontos gazdasági faj a *V. faba* L. (ló-B., babó, disznó-, lóbab, tótbab). Szára nem kapaszkodik, hanem felálló, csöves, vaskos. Levele 1–3 párból összetett. Virága tiszta- vagy szennyesfehér, evezőin fekete folt van. Ázsiából származik, Közép- és Dél-Európában széltében mívelik s több változata ismeretes. Hüvelye és magva, úgy zölden, mint szárítva, fontos tápláléka a népnek. Legnagyobb változatát (*V. faba* var. *megalosperma*) *magazan-* vagy *windsorbab*-nak hívják s különösen Észak-Németországban kedvelt főzeléknövény, nagy világosbarna magvaival tűnik ki. Egy kisebb változat (*V. faba* var. *equina*) fehér vagy fekete magva abrakul és sertéshizlalásra szolgál.

Mint orvosság a magvak lisztje (babliszt) anynyiban szerepel, hogy égési sebekre hűsítő borogatásnak alkalmazzák, másrészt pedig a lencseliszttel együtt főalkotórésze a *revalenta arabica*-nak, egy amerikai erősítőlisztnek, amelyet újabban mindenféle betegség ellen ajánlanak, noha magas ára nincs arányban gyógyító hatásával.

A lóbab egyike az emberiség legrégibb termesztett növényeinek s termesztése egészen prehisztorikus időkben homályosodik el. Már az ókorban általában lepényt v. kenyeret sütöttek belőle v. ételnek főzték. A *mitológiában* is szerepe volt. A virág fekete foltja gyászbetű s a halál irása, jelképe volt. Gyászünnepen babot tálaltak fel. Attikában a bab istenének, Kyamitesnek temploma is volt. Szavazást is végeztek babszemekkel, a fehér a fölmentést, a fekete az elitélést jelentette. A lemuriák ünnepén a kisértetek kiengesztelésére a családfő éjjel fekete lóbabszemeket hányt el a feje fölött, a paliliák vagyis *Pales*, a pásztorok nőistensége ünnepén pedig babszalmával gyujtott tűzön ugráltak át, mint nálunk a Szt. Iván tüzén. A babünnepen (calendae fabariae) az isteneknek babot áldoztak s ilyenkor a nép és az énekesek is babbal táplálkoztak. *Pythagoras* a testre és értelemre nézve kedvezőtlen hatást tulajdonitott a babnak s tanitványait el is tiltotta a babevéstől, sőt babföldön sem volt szabad keresztülmenniök.

Sok faja közül leginkább termesztik a közönséges B.-t *(V. sativa* L.), a szöszös B.-t (*V. villosa* Roth) és a *narboni* B.-t. A közéletben B.-nek csak a közönséges B.-t (máskép abrak-B., lednek vagy lendek) mondják s főleg csak szára és levele miatt termesztik, mely igen kitünő takarmány, de nem egymagában, hanem vm. gabonafélével, főleg zabbal keverten, mint zabos B. Magnak csak azért termelik, hogy a zabos B. számára vetőmagot nyerjenek. Termelése leginkább megegyezik a mezei borsó termelésével, egyszersmind ez a B. is ősszel és tavasszal is vethető. Ápolást rendszerint nem kap. Ha a hüvelyek legnagyobb része megérett, lekaszálják. Termése kat. holdankint 7—12 hl. mag, 7—15 q szalma. A mag hl.-súlya 76—90 kg.

Bükkönymag. A közönséges, szöszös, de leggyakrabban a vad-B.-ot szokás takarmányul felhasználni. Újabban mint triőr-hulladék nagymennyiségben kerül feltakarmányozásra. Ha nem penészes, ami igen gyakori eset, akkor úgy a közönséges, mint a vad-B. kitünő takarmány s különösen a tejelést mozditja elő. Főleg fejőstehenekkel etetik, amelyeknek 3—4 kg., sőt több B.-ot is lehet adni 1000 kg. élősúlyra, lehetőleg darával, egyéb szemes takarmánnyal v. szecskával keverten. Nem okoz elvetélést, nem ad a tejnek keserű izt, legfeljebb a vaj lesz kemény és morzsás. Juhnak, főleg pedig hizó ürünek kitünő hizlalótakarmány.

Bükkörményes (azelőtt *Örményes)*, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 698 oláh lak.; u. p. és u. t. Égerhát.

Bükkös, kisk. Beszterce-Naszód vm. naszódi járásában, (1910) 1142 oláh lakossal; u. p. Telcs, u. t. Naszód.

Bükkösd, 1. kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 806 német és magyar lak., vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. — 2. *B.*, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, most *Somogybükkösd* (l. o.).

Bükköskút, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 196 tót lak.; u. p. Geletnek, u. t. Szénásfalu-Vihnyepeszerény.

Bükköspatak, kisk. Máramaros vm. ökörmezői j.-ban, (1910) 755 rutén lak.; u. p. Iszka, u. t. Ökörmező.

Bükkszék, kisk. Heves vm. pétervásári j.-ban, (1910) 908 magyar lak.; u. p. és u. t. Pétervására.

Bükkszenterzsébet, kisk. Heves vm. pétervásári j.-ban, (1910) 1201 magyar lak.; postahivatal, u. t. Pétervására.

Bükkszoldobágy (azelőtt *Szoldobágy)*, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 596 oláh lak., u. p. Erdőd, u. t. Középhomoród.

Bükktófalu, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 649 oláh lak.; u. p. és u. t. Hadad.

Bükkzsércz, nagyk. Borsod vm. egri j.-ban, (1910) 1235 magyar lak.; u. p. Bogács, u. t. Mezőkövesd.

Bükszád, község, l. *Sepsibükszád.*

Bülau, *Friedrich*, német politikai és nemzetgazdasági iró, szül. Freibergben 1805 okt. 8., megh. Lipcsében 1859 okt. 26. 1836. a lipcsei egyetemen a bölcsészet, 1840. az államtudományok tanára lett. 1837—44-ig ő volt az időszaki sajtó cenzora, 1838—49-ig a Neue Jahrbücher der Geschichte und Politik cimű gyüjteményt, 1843—48-ig a Deutsche Allg. Zeitungot és 1851—54-ig a Leipziger Zeitungot szerkesztette. Nemzetgazdasági munkáiban a korlátlan szabad verseny hive; erősen sürgette a földbirtok teljes fölszabadítását, mindamellett, hogy akkor már megindult az ezt ellenző áramlat. B. művei közül ezeknek a cimeit iktatjuk ide: Encyclopädie der Staatswissenschaften (Leipzig 1832); Handbuch der Staatswirtschaftslehre (u. o. 1835); Geschichte des europäischen Staatensystems (u. o. 1837—1839, 3 köt.).

Bülbül, törökös kiejtése a perzsa *bulbul* a. m. fülemile szónak. A keleti rege szerint B. szerelmes a rózsába. B. a szerelmes jelképe a perzsa és a török költészetben. Legismertebb török feldolgozása Fazlitól: Gül u Bülbül, das ist Rose und Nachtigall. Ein romantisches Gedicht, türkisch und deutsch, kiad. Pammer József (Pest és Lipcse 1834).

Bülbül-félék *(Brachiopodidae,* állat), a varjúszemű madarak *(Coracornithes)* rendjébe, az éneklők *(Oscines)* csoportjába tartozó madárcsalád, melynek tagjai (kb. 150 faj) az indiai és etiópiai régió jellemző állatai. Nagyság és termet dolgában a rigókra emlékeztetnek. Mindnyájan pompásan énekelnek, ezért több fajukat, főleg a szürke bülbült *(Pycnonotus arsinoë* Hempr. et Ehrb.) szobákban tartják; a fogságot jól tűrik, kevéssel beérik és könnyen szelidíthetők. Indiában a bülbülöket harciasságuk miatt tartják, a himek ugyanis nagy harcokat vívnak egymással. Legismertebb fajai a sárgafarú bülbül *(Pycnonotus nigricans* Vieill.) és a szürke bülbül *(P. arsinoë* Hempr. et Ehrb.). A sárgafarú bülbül Európát rendesen látogatja; Ciprus, Rhodus szigeteken, továbbá a Cykladokon, sőt Helgolandon is észlelték.

Bülbülmadár (állat), l. *Bülbül-félék.*

Bülina, eredetileg és főképen az orosz népköltészet hősi dalainak neve, újabban azonban a modern irók által szerzett kisebb, hősies szinezetű költői elbeszéléseket is ezzel a névvel illetik. Szó

szerint a. m. *volt, megtörtént esemény,* hanem azért a legtöbb esetben a B. csak képzelem szüleménye, melynek magva vm. történelmi esemény. Orosz B.-kat már Danilov Kirsa kozák gyüjtött a XVIII. sz.-ban, de egész gazdagságukban csak Rübnjikov tárta föl (1861—67, 4 köt.). Ujabb költők közül B.-kat írtak: gr. Tolsztoj Elek, Mej Leo és Kresztovszkij Vszevolod.

Bülow, 1. *Adam Heinrich Dietrich von,* német katonai író, szül. 1757., megh. 1807. 1773-ban porosz tiszt lett; alig két év mulva azonban a németalföldi hadseregbe lépett át, de ott is leköszönt és szinésszé lett. 1791. Amerikába ment s onnan visszatérve, 1794-ben az Über den Operationsplan der Alliierten in Belgien im Feldzug 1794 című értekezését írta, melyben élesen kikelt a hadviselés avult módja ellen; 1805. kiadta a Lehrsätze des neuen Krieges című művét, mely méltó feltünést keltett; 1806. a Der Feldzug von 1805 militärisch und politisch beleuchtet című művében könyörtelen kritikával illette az osztrák és az orosz hadvezéreket; emiatt az orosz udvar kívánságára a porosz kormány pert indított ellene, amelynek következtében elítélték.

2. *B., Babette von,* német írónő, *Eberty* Felix tanár leánya, szül. 1850 szept. 30. Warmbrunnban, Sziléziában, B. főhadnagy vette nőül; Erfurtban él. Vagy tizenkét kötet novellát adott ki (Hans *Arnold* álnéven), melyek kedvező fogadtatásban részesültek. Vigjátékai: Geburtstagsfreuden (1884); Zwei Friedfertige (1892) és Theorie und Praxis (1890) szintén tetszettek.

3. *B., Bernhard,* herceg, német államférfi, szül. Klein-Flottbeckben (Holstein) 1849 máj. 9. Jogot végzett, 1870. beállt Bonnban huszárönkéntesnek és a háború után tiszti rangot kapott. Majd a diplomáciára tért. 1876-ban mint attaché a római követséghez került; 1880. a párisi, 1883 óta a szentpétervári követségnél működött. 1888-ban Bukarestbe ment mint követ, 1893. pedig a Quirinálhoz. 1897-ben a német külügyminisztérium államtitkára lett; sikeres politikájáért (a Karolinák s Mariannák megszerzése s az Angliával való barátságosabb viszony létrehozataláért) II. Vilmos 1899. grófi rangra emelte. 1900 okt. 17. Hohenlohe lemondása után német birodalmi kancellárrá, porosz miniszterelnökké s külügyminiszterré nevezték ki. Midőn az Ausztria-Magyarország és Olaszország közötti barátságos viszony részben politikai, részben kereskedelmi okokból elhidegülni kezdett, B. 1902 tavaszán személyesen látogatott el Bécsbe és onnan Itáliába, hogy Goluchowskival és Prinettivel a hármas-szövetség megújítását előkészítse, ami azután jún. 28. sikerült is. Hogy a pangermán osztrákokat kiábrándítsa, felolvasta a birodalmi gyűlésen Bismarcknak 1874. és 1883. kelt s Thielen budapesti főkonzulhoz és Schweinitz bécsi nagykövethez intézett utasításait, melyben Bismarck tudomásukra hozta, hogy Ausztria és Magyarország belső ügyeibe elvből nem szándékozik beavatkozni és egyúttal a magyar nemzet hatalmi elsőbbségét hangoztatván, a magyar és német érdekeket Szt. István koronájának országaiban azonosoknak mondotta. 1905-ben az örökös hercegi méltóságot kapta, s a császár vezérőrnaggyá nevezte ki. A külügy terén (marokkói kérdés) kivívott siker után B. népszerüsége még emelkedett, ámde 1908. váratlanul kancellárválság állt be. II. Vilmos császárnak a Daily Telegraph-ban közölt, Angliával szemben harcias jellegű interview-ja a német közvéleményt felizgatta, amiért B. a birodalmi gyűléssel egyetértve a császárt arra kérte, adjon biztosítékot, hogy a személyes uralom jelenségei a jövőben nem fognak ismétlődni. A császár meg is igérte, hogy magánbeszélgetéseiben ezentúl tartózkodóbb lesz. B. benyujtott lemondását pedig visszautasította. 1909-ben a belügy terén halmozódtak fel akadályok. Előbb a B. herceg által együtt tartott többség egyes pártjai támadták meg a kancellár lengyel politikáját, majd a centrum, a lengyelek s a konzervativok ad hoc létrejött többsége szavazta le a hagyatéki adójavaslat főpontjait. B. erre újból lemondott és 1909 júl. 14. megvált állásától. V. ö. *Penzler,* Graf B.-s Reden (Leipzig 1903) és Fürst B.-s Reden (3. köt. 1897—1909, Berlin 1909).

4. *B., Frederik Henrik von,* dán tábornok, szül. Nustrupban (Schleswig) 1791 febr. 4., megh. Sandbergen 1858 jún. 16. 1848—49-ben mint tábornok a schleswig-holsteiniak és a német szövetséges csapatok ellen küzdött s egy kirohanása által Bonin tábornokot Fridericia ostromának félbenhagyására kényszerítette (1849 aug. 5.). 1855—1856-ig londoni követ volt.

5. *B., Frida,* bárónő, írónő, szül. 1857 okt. 12. Berlinben, megh. 1909 márc. 12. Dornburgban, Jena mellett. Nővére volt B. Margarete (l. o.) írónőnek. Szmirnában nevelkedett; 1887. fivérével Német-Kelet-Afrikába ment, ahol Daresszalamban és Zanzibárban betegápoló állomásokat létesített s maga is ápolt betegeket. 1888-ban az éghajlatot nem birván, visszatért Németországba, de 1893—1894. ismét ellátogatott Afrikába, amelynek gyarmati életét több munkájában rajzolta. Főbb regényei: Kara (1897); Im Lande der Verheissung (1899); Abendkinder (1900); Im Hexenring (1901); Hüter der Schwelle (1902); Irdische Liebe (1905); Die Tochter (1906); Die Schwestern (1909). Nem volt erősebb költői tehetség, de kellemesen és érdekesen tudott elbeszélni.

6. *B., Friedrich Wilhelm, báró, Dennewitz grófja,* szül. Falkenbergben 1755 febr. 16., megh. Königsbergben 1816 febr. 25. 1768-ban a porosz hadseregbe lépett, hol 1790. kapitány lett. Mint Lajos Ferdinánd porosz herceg katonai nevelője részt vett a rajnai hadjáratokban. 1808-ban mint vezérőrnagyot Blücher hadtestéhez osztották be; de mivel Blücherrel nem tudott megférni, a nyugati porosz harctérre küldték. 1813-ban bevette Halle-t, a Luckaunál jún. 4. kivívott győzelme által pedig megmentette Berlint a franciáktól. Aztán Bernadotte svéd trónörökösnek rendelték alája, de B. függetlenítette magát s Bernadotte ellenére kivívta a grossbeereni és dennewitzi győzelmeket. Részt vett a lipcsei csatában, s azután Hollandiát szabadította fel s Belgiumon keresztülnyomulva, csatlakozott Blücher hadseregéhez. A laoni ütközetben a porosz hadsereg centrumát vezényelte. Jutalmul a király gyal. tábornokká és grófffá nevezte ki s 200,000 tallért érő birtokkal adományozta meg. Az 1815-iki hadjáratban a 4. hadtestet vezette, s bár a ligny-i ütközettől elkésett

erőltetett menetekben Blücherhez csatlakozott s a planchenoit-i ütközettel előkészítette a waterlooi győzelmet. Berlinben Rauch által készített emlékszobra áll. Életét megírta *Varnhagen von Ense* (Berlin 1854). V. ö. B. *Heinrich*, Generalfeldmarschall Graf B. von Dennewitz (Wien 1910).

7. *B.*, *Hans Guido von*, német zeneművész, *B. 8.* fia, szül. Drezdában 1830 jan. 8., megh. Kairóban 1894 febr. 12. Lipcsében 1848. jogot tanult; 1849. lépett végleg a művészpályára, a Drezdából ismert Wagner Richardhoz Zürichbe ment, innen az előadó művészet betetőzését elsajátítani 1851. Weimarba költözött Liszthez, kinek leányát, Cosimát 1857. nőül vette. Hangversenykörutak után 1854. Berlinben telepedett le, a Stern-konzervatórium tanára gyanánt; 1858. udv. zongoraművész címét nyerte II. Lajos bajor királytól és Münchenbe ment, a Wagner terve szerint létesített zeneiskola tanáráúl, nagy tevékenységet fejtvén ki a nagyobb szabású zenei előadások vezetése körül. Áldásos, ritka buzgó működését családi viszonyai miatt szakította meg 1869 tavaszán; nejétől, Cosimától elvált s két évi firenzei tanulmányozás után művészi körutjainak élt. 1877-ben Hannoverben, 1880. a meiningeni hercegnél lett udv. karnagy; egész diadalút volt, mikor a 80-as évek közepén a feloszlatás küszöbén álló zenekarral a nagyobb városokban (Budapesten is) búcsúhangversenyeket rendezett. Azóta B. vándoréletet élt mint hangversenyigazgató és zongoraművész. A Neue Zeitschrift für Musik-ban sokat írt a Liszt-Wagner-féle új német zenei irány érdekében; zenei alkotásai is (A dalnok átka, zenekari ballada; Nirvana, szimfóniai költemény; zongoraművek) ebbe tartoznak; mint előadó művész, a legnagyobb klasszikusok legszigorubb, legklasszikusabb tolmácsa. Jegyzetes kiadásai (Bach, Händel, Gluck, Scarlatti, Weber, Cramer, Beethoven művei) fölötte becsesek. Az ohlsdorfi temetőben (Hamburg mellett) levő sírja fölé tisztelői emlékszobrot emeltek (tervezte Hildebrand). Leveleit kiadta felesége, *Marie v. B.*, Briefe und Schriften H. G. B.'s (8 k., Leipzig). Megjelent továbbá: Briefwechsel zwischen Franz Liszt u. H. B. Kiadta La Mara (Leipzig 1899).

8. *B.*, *Karl Eduard von*, német író, szül. Bergben 1803 nov. 17., megh. Thurgauban 1853 szept. 16. Irodalmi működését Novellenbuch c. könyvével kezdte (1834—36, 4 köt.), melyben száz novellát dolgozott fel régi olasz, spanyol, francia, angol, latin és német szövegek után. További munkái: Neues Novellenbuch (1841); Eine allerneueste Melusine (1849). Értékesek irodalomtörténeti kiadványai is: Simplicissimus (1836); Schröder drámai munkái (1831, 4 köt.); Kleist Henrik élete és levelei (1848); Schiller anthológiája 1782-ből (1850); Ein Fürstenspiegel (II. Frigyes rajnai palotagróf emlékiratai, 1849, 2 köt.) stb.

9. *B.*, *Margarete von*, B. Frida nővére, német írónő, szül. Berlinben 1860 febr. 23. Egy ideig Szmirnában tartózkodott, hol apja konzul volt. Korán önállóságra jutva, 1876—78. családjával Angliában lakott, 1881 óta pedig Berlinben, hol 1885 jan. 2. egy vízbe esett gyermek kimentése közben a rummelsburgi tóba fult. Munkái: Novellen (1885); Neue Novellen (1890); Jonas Bricius (1886); Aus der Chronik derer von Riffelshausen (1887), mind igaz tehetségre vallanak.

Bülow-Cummerow, *Ernst von*, német konzervativ publicista, szül. Pritzauban 1775 ápr. 13., megh. Berlinben 1851 ápr. 26. Főbb iratai: Über die Verwaltung d. Staatskanzlers Hardenberg (1821); Preussen, seine Verfassung und Verwaltung, sein Verhältniss zu Deutschland (Berlin és Jena 1842—43); Politische und finanzielle Abhandlungen (Berlin 1844—45); Die europäische Staaten nach ihren innern und äussern polit. Verhältnissen (Altona 1845); Der Zollverein (Berlin 1844); Preussen im Jan. 1847 und das Patent vom 3. Febr. (u. o. 1847); Die Revolution, ihre Früchte (Berlin 1850).

Bűn, a kat. egyház tanítása szerint Isten törvényének tudva és akarva való megszegése. Elkövethető gondolattal és kívánsággal, szóval, cselekedettel és a jónak elmulasztásával. Súlyosságra nézve a bűn v. halálos v. bocsánatos, aszerint, amint valaki fontos dologban tudva és akarva szegi meg az isteni törvényt, v. kisebb dologban, v. nem egészen tudva és akarva. A halálos bűnök elveszik a lélek természetfölötti életét s örök halált okoznak és csak a bűnbánat szentsége v. életveszedelemben a tökéletes bánat tisztít meg tőlük; a bocsánatos bűnök nem veszik el a lélek természetfölötti életét és azért könnyebben bocsáthatók meg a bűnbánat szentsége nélkül is, t. i. bánat, jó cselekedetek és ideigtartó büntetések elszenvedése által. Megkülönböztetünk eredeti bűnt és személyes bűnöket; az eredeti bűn az ősszülőktől minden emberre átszálló bűn, a személyes bűnök, amelyeket magunk követünk el. A bűnök különösebb fajtái: a főbűnök (l. o.), a szentlélek ellen való bűnök (l. o.), az égbekiáltó bűnök (l. o.), az idegen bűnök (l. o.). V. ö. az erkölcstanokat.

B. (eszt.). Az egykor hirdetett, helytelen s azóta elavult moralizáló felfogással szemben, mely a szinpadon s a regényben erényhősöket, gáncs nélkül való jellemeket kivánt látni, minden korok művészete az emberi gyarlóságokat s a bűnt is ábrázolja, mert az élet lépten-nyomon elénk állítja s a bűn lélektana tanulmánynak érdekes, költői feldolgozásnak hálás anyag. A bűn, ha félelmes erővel s fenséggel párosul, erős esztetikai hatású. Shakespeare III. Richardjának démonikus egyénisége a legmerészebb s leghatalmasabb alkotás ezen a téren. Hiba, vétség, bűn — amint Aristoteles óta hangoztatják — a tragikumnak lényeges előfeltétele. Az újabb verizmus és naturalizmus a rútat s így a bűnt is, mint erkölcsi rútságot előszeretettel festi.

Bűnáldozat (héberül *asam* és *chattasz)*. Mózes harmadik könyvében előírt áldozat. Az asam arra az esetre, ha valaki szertartások betartása ellen vétett, vagy ha hazudozással, hamis esküvéssel, csalással, kölcsönletagadással, elveszett jószág vissza nem adásával valakit megkárosított. Emberek megkárosításakor az áldozat csak akkor mutatható be, ha a kártalanítás már megtörtént. A *chattaszt* véletlenül elkövetett szertartásos vétségeknél mutatták be.

Bünau, *Heinrich*, gróf, szász miniszter és történetíró, szül. Weissenfelsben 1697 jún. 2.,

megh. 1762 ápr. 7. Ossmannstedtben. VII. Károly császár az első protestáns birodalmi gróffá tette és meghatalmazott miniszterként több német udvarhoz küldte. 1751—59-ig Weimarban volt miniszterelnök. B. legfőbb érdeme, hogy a tudósokat (Winckelmann) pártfogolta. Könyvtára 42 ezer kötetet számlált. V. ö. *Franke* J. M., Catalogus bibliotheca Buenaviensis, Leipzig 1750—1756, 7 köt.). Történeti művei közül a következők említendők: Deutsche Kaiser- u. Reichshistorie (Leipzig 1728—43, 4 köt.), csak 918-ig terjed; Historie d. Kriegs zwischen Frankreich, England u. Deutschland (franciául és németül, Regensburg 1763—67, 1 köt.). V. ö. *Sahrer v. Sahr*: Heinrich Graf von B. (Drezda 1869).

Bűnbak, l. *Azazél*.

Bűnbánat. A penitenciatartás v. a B. szentségének leglényegesebb része. Kétféle: tökéletes és kevésbbé tökéletes. L. *Attritio* és *Contritio*. — Protestáns felfogás szerint a B. tisztán személyes etikus processzus. A protestáns dogmatika a B.-hoz két dolgot követel meg: 1. A bűnösségnek az isteni örök törvénnyel való ellenmondásban fölébredt tudatát, a bűn fölismeréséből eredt fájdalmat, melyben a bűngyönyör elpusztul (contritio); 2. a hitet, a Krisztus által való megmentetés tudatát, egy új életelv pozitiv megragadását.

Bűnbánati idő *(napok)* a kat. egyházban arra a célra, hogy a híveket bűnbánatra, magábaszállásra és az önsanyargatás meghatározott cselekedeteinek gyakorlására figyelmeztesse. Ilyenek az Advent (l. o.), Nagyböjt (l. o.) Kántorböjtök (l. o.), minden megtartóztatási és böjti nap (l. *Böjt*) és a kérőnapok (l. o.). Rendkívüli bűnbánati napokat rendelhet a püspök a saját egyházmegyéjében, a pápa az egész egyházban (pl. jubileum alkalmából).

Bűnbánati zsoltárok, az a hét zsoltár: 6, 32 (a Vulgata számítása szerint 31), 38 (37), 51 (50), 102 (101), 130 (129), 143 (142), melyekben a bűnbánat fájdalma legmeghatóbban tükröződik, s melyeket a róm. kat. egyház liturgiai használatra fogadott el. Legismeretesebbek ezek közül a Miserere 50 (51) és a De profundis 129 (130).

Bűnbánat szentsége, l. *Penitenciatartás*.

Bűnbeesés alatt rendesen az első emberpárnak B.-ét a paradicsomban értjük, amely az isteni tilalom ellenére a jó és gonosz tudásának fájáról evett. Ezt az első bűnt eredeti bűnnek nevezik. L. *Eredeti bűn*.

Bűnbocsánat, a bűnnek Isten, vagy a felszentelésben erre Istentől felhatalmazott pap által való elengedése. A bűn által a lélek és Isten között fennálló kapocs megszakad, a B. által helyreáll. A bűnbe esett ember csakis a B. által juthat ismét Isten kegyelmébe, s ezt a gyónásban nyeri vissza. L. *Feloldozás* és *Gyónás*.

Bűncselekmény, l. *Büntetendő cselekmény* és *Bűntett*.

Bünde, város Minden porosz kerületben, az Else mellett, (1905) 5102 lak., vas-, szivar- és hentesárúgyárral, vastartalmú ásványvízforrással.

Bűndíj, l. *Fájdalomdíj*.

Bünger *(Bunger)*, kun-kabar személynév, melyet Anonymus szerint a honfoglaló magyarsághoz csatlakozó és Borsodban megszállt kun vezérek egyike, Bors apja viselt. A nevet újabban modernizálva Böngyérnek olvassák. Vámbéry (Magy. Ered. 173) a török-tatár «büngüz» (azaz vénülő) szóval veszi egynek, amiből az tűnnék ki, hogy a kun-kabar nép csuvas-féle török nyelvet beszélt (amire különben másféle nyomok is mutatnak), mert a csuvas nyelvben szokott a szóközépi vagy szóvégi *z* betű *r*-ré változni.

Bűnhalmazat. A B. (concursus delictorum) ugyanazon tettesnek több büntetendő cselekménye, amelyek együtt vagy egymásra való tekintettel kerülnek elítélés alá. E szerint B. akkor van, ha ugyanaz az egyén több büntetendő cselekményt követett el, mielőtt azok bármelyike miatt jogerősen elítéltetett. A B. viszonyában lévő cselekményeket «többség» elnevezéssel szokták megjelölni, ellentétben az «egység»-gel, amely egy tényálladékban összefoglalt büntetendő cselekményt jelent. Az egység azonban több tényálladék összefolyásából vagy összetételéből is állhat. A büntetendő cselekmények egysége körében a következő eseteket különböztethetjük meg: 1. Az egység legtisztább alakja az az eset, midőn a tényálladék egymagában elzárt, és minden más büntetendő cselekménytől független egész, mint pl. az emberölés vagy az egyszerű lopás. 2. Az egyszerű bűntettel határos az *összetett* bűntett, amelynek szintén egységes tényálladéka van, amely azonban elemeire bontva, több büntetendő cselekmény ismérveit tünteti föl. Ilyenek pl. a betöréses lopás, mely a magánlak megsértését és az idegen ingó dolog elvételét, a rablás, mely a lopást és személyes szabadság megsértését is magában foglalja. 3. Az összetett bűntetthez közel áll, de attól mégis különbözik az *összefoglalt* bűntett (delictum complexum). Ez akkor áll elő, midőn a törvény több önálló bűntettet egy közös büntetés alatt mesterségesen alakított tényálladékban egyesít. Igy pl. a magyar Btk. szerint összefoglalt bűntettek: több ember szándékos megölése (280. §), rablással kapcsolatban elkövetett szándékos emberölés (349. §), az egy időben, v. egymásután rövid időközben elkövetett több gyujtogatás (424. §) stb. A törvény külön rendelkezése nélkül itt mindegyik esetben több bűntett vagyis B. forogna fenn, minthogy azonban ez esetben a B.-i büntetés csak 15 évi fegyházig terjedhetne (100. §), a törvény a most kiemelt súlyos eseteket életfogytig tartó fegyházbüntetéssel rendeli büntetni és ezzel azokat a B. körén kívül eső egységgé foglalta össze. Ugyanily szempont alá esik a Btk. ama rendelkezése is, mely szerint több egyszerű lopás vétsége egy lopás bűntette gyanánt ítélendő el, ha a külön lopások alkalmával eltulajdonított dolgok értéke együttvéve a 200 K.-t meghaladja (335. §). Több lopás vétsége tehát ez esetben nem vétségek halmazata, hanem egy összefoglalt bűntett. 4. Több büntetendő cselekményből alakul az ú. n. *folytatólagos* bűntett (delictum continuatum) is. Ez abban áll, hogy valaki ugyanazt a büntetendő cselekményt ismételve, de mégis oly módon követi el, hogy azok együttvéve egy összefüggő egységet alkotnak. Az összefüggés alapja itt vagy a sértett jogtárgy oszthatatlansága, aminő pl. a házassági vagy a hivatali hű-

ség, vagy az a körülmény, hogy az egyes tényálladékokat, pl. ismételt lopásnál az egyes alkalmakkor eltulajdonított dolgok értékét megállapítani és így az egyes tényálladékokat egymástól pontosan elkülöníteni nem lehet. Az előbbi szempontból folytatólagosság forog fenn, ha valaki pl. a házasságtörést vagy a hivatali sikkasztást ismételve különböző időközökben követi el; az utóbbi szempontból folytatólagos a lopás pl. akkor, ha a cseléd ismételve lop gazdája pénztárából v. magtárából, de nem lehet meghatározni, hogy mindegyik külön alkalommal mennyi pénzt vagy búzát vitt el. 5. Az egység körébe tartoznak még a látszólagos többség egyéb esetei is. Ilyenek pl. az *abszorpció,* midőn a súlyosabb büntetendő cselekmény a vele együtt elkövetett csekélyebb súlyút magába olvasztja, mint pl. a hatóság elleni erőszak a könnyű testi sértést, a királysértés a közönséges becsületsértést stb. Ilyen továbbá az úgynevezett *delictum collectivum* vagyis az az eset, midőn ugyanazon akaratelhatározásból származó több egynemű büntetendő cselekményt az üzletszerűség, iparszerűség vagy szokásos elkövetés súlyosabb beszámítás alá eső egységbe foglal össze, aminő pl. az üzletszerű orgazdaság (Btk 372. §), az üzletszerű kerítés (Bn. 45. §) stb.

Ez eseteken kívül a büntetendő cselekmények többsége B.-ként kerül beszámítás alá. Ennek jelentősége az, hogy az egység eseteiben csak egy büntetési tétel alapján szabatik ki a büntetés, míg a B. büntetése a törvény szerint kiszabandó több büntetés alkalmazásából vagy összefoglalásából áll. A B. körén belül *eszmei* vagy *alaki* és *anyagi* B.-ot szoktak megkülönböztetni (concursus idealis és realis). A határvonal megvonása iránt azonban még ma is szétágaznak a vélemények. *Eszmei* B.-nak azt tekinthetjük, midőn több büntetendő cselekmény tényálladéka oly módon födi egymást, hogy szétválasztásuk lehetetlen. Ily eset pl. az erőszakosan elkövetett vérfertőzés, mely cselekmény a nemi erőszak és a vérfertőzés két önálló bűntettét elválaszthatatlanul egyesíti. Az eszmei B. viszonyában álló tényálladékok találóan két egymást metsző körhöz hasonlíthatók, amelyek részben egymást födik, részben külön állanak. Ezzel szemben az *anyagi,* vagyis a tulajdonképeni B. abban áll, hogy valaki több önálló büntetendő cselekményt követ el, amelyek mindegyikének tényálladéka egymástól elkülöníthető. Ugyanazon nemű büntetendő cselekmények több ízben való elkövetése *bűnismétlésnek* neveztetik. A btk. az általános rész VIII. fejezetében (95—104. §) rendelkezik a B.-ról. E rendelkezések lényege a következő: 1. Ha valamely cselekmény a btő törv. több rendeletét sérti (eszmei B.): ezek közül az alkalmazandó, amely a legsúlyosabb büntetést állapítja meg (95. §). 2. Az anyagi B. esetében, ha szabadságvesztéssel büntetendő cselekményekről van szó: az egyes cselekményekre együttvéve egy összbüntetés szabandó; mely büntetés akként áll elő, hogy a legsúlyosabb nemű és tartamú büntetés bizonyos mértékig fölemelhető. Igy különösen: vétségek és kihágások halmaza esetében 1 évvel, bűntett és más büntetendő cselekmények halmazánál 2 évvel, több bűntett halmazata esetében pedig 5 évvel emelhető fel az azokra megállapítottak közül a legsúlyosabb szabadságvesztésbüntetés. E büntetés leghosszabb tartama azonban 15 évet meg nem haladhat (96—101. §-ok). 3. Összbüntetést kell megállapítani akkor is, ha valaki több külön ítélettel ítéltetett el, több külön szabadságvesztésbüntetésre oly cselekmények miatt, amelyek egymással a B. viszonyában állanak v. ha az elítélt szabadságvesztésbüntetésének végrehajtása alatt újolag határozott tartamú szabadságvesztésbüntetésre ítéltetik el oly cselekmény miatt, amelyet még jogerejű elítéltetése előtt követett el (104. §). 4. Ha pénzbüntetéssel büntetendő cselekmények B.-a forog fenn: ez esetben a pénzbüntetést mindegyik cselekményre külön kell megállapítani (102. §).

A B.-ra vonatkozó tudnivalókat szakszerűen és tudományosan kifejti dr. *Finkey* Ferenc a Magyar jogi lexikonban (2. köt. 343—354. l.), gyakorlatilag megvilágítja dr. *Edvi Illés* Károly A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata c. kézikönyvében (3. kiad. 1. köt. 399—449. l.). Mindkét helyen feltalálható a B.-ra vonatkozó irodalom ismertetése is. Különösebb figyelmet érdemel dr. *Heil* Fausztin Büntetőjogi tanulmányok c. alatt 1911. megjelent művének a B.-ról szóló fejezete (228. és köv. lap).

Bűnismétlés, l. *Bűnhalmazat.*

Bűnjel *(corpus delicti),* a bűntett által létrehozott tárgy s a bűntett elkövetésére használt eszköz; tehát pl. okirathamisítás esetében a hamis okirat; gyilkosság esetében az ölésre használt puska, fejsze stb.

Bűnjelenségek *(indicia).* A büntető perben nem mindig rendelkezik a biró közvetlen bizonyítékkal, hanem más tényekből kell megállapítania, hogy elkövette-e vádlott a terhére rótt cselekményt. E tények a B., vagyis a gyanuokok; az ezek felhasználásával eszközölt bizonyítás pedig a közvetett vagy összetett bizonyítás. Ha valakinek birtokában megtaláljuk az ellopott órát, az már gyanuok arra, hogy a lopást ő követte el. Egymagában azonban még nem bizonyítéka a vádnak, mert az óra tudtán kívül is birtokába juthatott. Rendszerint több ténynek, több gyanuoknak kell lenni, hogy ezek egymást kiegészítve, a bűnösség megállapítására alapul szolgálhassanak. A közvetett bizonyítás már az ókor kultúrnépeinél ismeretes volt; a bűnvádi eljárás fejlődésének későbbi évszázadaiban azonban mindinkább háttérbe szorult, s amennyiben közvetlen bizonyíték nem állott a biróság rendelkezésére: rendszerint misztikus módon, az istenítélet (l. o.) próbájával (párviadal, tüzes vas megérintése), vagy eskütársak (l. o.) felhasználásával döntöttek a bonyolódottabb esetekben. Utóbb az a felfogás jutott érvényre, hogy közvetlen bizonyíték hiányában nem lehet a terheltet elítélni, minélfogva kínvallatás (l. o.) útján igyekeztek a legközvetlenebb bizonyítékot, a beismerést megszerezni. Ujabban a B.-kel való észszerű bizonyítás ismét elfoglalta helyét a büntető bíráskodás körében. Közvetett bizonyítás esetében olyan tények a bizonyítás tárgyai, amelyekből a bizonyítandó tény valóságára vagy valótlanságára okszerű következtetést lehet vonni. A következtetés, vagyis az összetett bizonyítás rendszerint csak való-

szinűséget eredményez, ha azonban a jelenségek oly nagy száma találkozik s a bizonyítandó tények közt oly szoros az összefüggés, hogy az ezekből előálló következtetés ellenkezője ki van zárva: ez esetben az összetett bizonyítás eredménye szükségszerű lesz. A Bp. nem rendelkezik kifejezetten a B.-ről, de mivel a biróság szabadon mérlegelheti a bizonyítékokat, vagyis a bizonyítás eredménye felett a bizonyítékoknak egyenkint és egybefüggésükben való gondos mérlegelésével határoz: a Bp. szerint is tág tere nyílik a B.-kel való közvetett bizonyításnak. L. *Bizonyítás.*

Bűnkisérlet, l. *Kisérlet.*

Bűnlajstrom, l. *Bűnügyi nyilvántartás.*

Bűnösség. Megállapításának föltétele az, hogy szabadon határozza el magát jogsértést előidéző cselekmény elkövetésére oly egyén, aki ezért büntetőjogi felelősségre vonható. A B. tehát egyértelmű a büntetőjogi felelősséggel. (L. *Beszámítás.)* A B. nagyobb vagy kisebb fokú ahhoz képest, amint a cselekvő elő akarja idézni a jogsértő eredményt, vagy nem akarja azt előidézni, de oly körülmények közt cselekszik, hogy a tettéből bekövetkező jogsértő eredmény rendszerint előrelátható és nagyobb figyelemmel és gondossággal elhárítható lett volna. Az előbbi esetben szándék (dolus, l. o.), az utóbbiban gondatlanság (culpa, l. o.) forog fenn. A szándék és a gondatlanság csak az ellen lévén megállapítható, aki cselekményét tudva és szabad akarattal követi el, ez okból az öntudatos és szabad elhatározás hiánya, vagyis a beszámíthatóságot kizáró okok egyszersmind kizárják a tettes B.-ét is. (L. *Beszámítás).* A B. megállapítása lényeges előfeltétele annak, hogy a biróság büntetést szabjon a büntetőjogilag felelős egyénre. Az esküdtbirósági eljárásban ez a két birói funkció meg van osztva. Arra a kérdésre ugyanis, hogy bűnös-e vádlott a terhére rótt büntetendő cselekmény elkövetésében, az esküdtek felelnek (Bp. 355. §), ellenben a büntetést az esküdtekkel együtt működő törvényszék szabja ki arra, akinek B.-ét az esküdtek megállapították.

Bűnösséget kizáró okok, l. *Beszámítás* és *Bűnösség.*

Bűnpártolás. A magy Btk. kétféle B.-t ismer: *a)* személyes, *b)* tárgyi B.-t. Az elsőt az követi el, aki a bűntett v. vétség tettesének v. részesének segítséget nyujt arra, hogy büntetlenül maradjon (Btk. 374. §), a másikat az, aki a bűntettből v. vétségből származott előny biztosítására közreműködik (Btk. 375. §). Ha a segélynyujtást, illetve közreműködést a bűntett vagy vétség elkövetése előtt igérték, nem B., hanem az elkövetett bűntettben v. vétségben való részesség ténye forog fenn. Kihágás esetében a B. nem büntetendő, de B. akkor sem forog fenn, ha a pártolt egyén, akit a pártoló bűnösnek tartott, bűntelennek bizonyul. A B.-t szigorubban bünteti a törvény, ha azt a bűnös abból a célból követte el, hogy magának v. másnak jogtalan vagyoni hasznot szerezzen (Btk. 376. §), míg — ettől az esettől eltekintve — B. miatt nem büntethető az, aki a B.-t valamely hozzátartozója érdekében követte el. A B. büntetése egy évig, a 376. § esetében két évig terjedhető fogház. A törvény nem tartalmaz oly intézkedést, amely szerint a B. büntetése a pártolt által elkövetett vétségre megállapított büntetést meg nem haladhatja, ami egyes esetekben helytelen következményekkel járhat.

Bűnper, l. *Bűnvádi eljárás.*

Bűnrészesség, l. *Részesség.*

Bűnsegéd az, aki a bűntett v. vétség elkövetését szándékosan előmozdítja v. könnyíti, v. előmozdítására v. könnyítésére mást reábir, úgyszintén az, aki másokkal a cselekmény elkövetésénél v. elkövetése után nyujtandó segély v. a cselekményből származó haszon biztosítása v. pedig a hatósági intézkedések meghiusítása iránt megelőzőleg egyetért (Btk. 69. § 2. p.); a B. büntetése olyan, mint a kisérleté (l. o.). L. *Részesség* és *Bűnpártolás.*

Bűnszerző, l. *Felbujtó* és *Részesség.*

Bűnszövetség, l. *Részesség.*

Bűntárs, l. *Bűnsegéd* és *Részesség.*

Büntetendő cselekmény (rövidebb, de nem szabatos kifejezéssel: *bűncselekmény).* 1. tárgyi (objektiv) értelemben emberi magatartással a külvilágban okozott, előidézett változás; alanyi (szubjektiv) értelemben az emberi magatartás, amely a külvilági változáshoz, mint okozathoz, oki viszonyban áll. Cselekményről azért csak akkor szólhatunk, ha a külvilági változás emberi magatartásra is, mint okára vezethető vissza. 2. B. az a cselekmény, amelyet a tételes törvény büntetendőnek nyilvánít. A tételes törvényen kívül B. nincs. A jogbölcselet a tételes törvényhozások intézkedéseit jog- és célszerüség szempontjából birálat tárgyává teheti, de sem a tételes törvény szerint nem B.-t a büntetendőség jellegével fel nem ruházhat, sem a törvény szerint B.-t jellegétől meg nem foszthat. A B.-ek hármas vagy kettős felosztását illetőleg l. *Bűntett.* Másik, inkább elméleti felosztás különbséget tesz: *a)* jogsértő, *b)* jogveszélyeztető és *c)* oly B.-ek között, amelyek egyszerü engedetlenségben állanak. Ez utóbbihoz tartoznának a kihágások, vagyis az ú. n. rendőri jogtalanság, mint a szorosabb értelemben vett büntetőjogi — kriminális — jogtalanságnak ellentéte, habár e megkülönböztetésnek ma egyáltalában, s különösen oly tételes törvényhozásban, ahol a kihágások között valóságos jogsértő cselekmények is fordulnak elő, gyakorlati jelentősége nincs.

Büntetendő cselekmény elleni biztosítás, l. *Biztosítás.*

Büntetés. A pozitiv jog értelmében B. az a külső rossz, amelyet a törvény vagy törvényerejű jogszabály a büntetendő cselekmény elkövetőjére, annak igazságos megtorlása végett, s az állami jogrend érdekében megállapít. A B. előföltétele eszerint a büntetendő cselekmény, alapja a törvény, illetőleg törvényerejű jogszabály s az ennek folytán keletkezett birói ítélet, rendeltetése az igazságos megtorlás és a jogrend biztosítása. A B.-től ez értelemben különböznek: *a)* a fegyelmi B., melynek célja bizonyos testületi, társulati vagy hivatali körök belső rendjének megóvása; *b)* a rend-B., melyet az eljáró hatóság alkalmaz avégett, hogy az eljárás rendjét megóvja és intézkedéseinek foganatot szerezzen; *c)* a szerződési B., aminő pl. a kötbér és bánat-

pénz; *d)* a kártérítés, mely a büntetendő cselekmény által okozott sérelemért a sértettet megillető anyagi elégtételt jelenti; *e)* a B. egyéb magánjogi következményei, mint pl. a rabtartási és bűnvádi eljárási költségek megtérítése.

A B.-nek, hogy céljának megfeleljen, személyesnek, osztékonynak, egyenlőnek, megbecsülhetőnek, emberiesnek és erkölcsösnek, helyrehozhatónak, példásnak, megelőzőnek és javítónak kell lennie. E kellékeknek legkevésbbé a halál-B., legnagyobb mértékben a szabadságvesztés-B. felel meg.

A B.-eket többféle szempontból szokták megkülönböztetni. Igy vannak fő- és mellék-B.-ek, határozottak és határozatlanok, egyszerüek és minősítettek, rendesek és rendkívüliek. A B.-ek egyes nemei pedig aszerint különböznek, amint az azokban foglalt külső rossz az ember egyik vagy másik javát érinti. E szempontból a B.-ek nemei a következők: halál-B., testi és szabadság-B., becsület- és vagyon-B. Az idők folyásán e B.-ek mindegyike alkalmaztatott. Amíg az elrettentési elv volt az irányadó, a legszigorubb és legembertelenebb B.-ek voltak napirenden. Igy pl. a halál-B.-t sok esetben minősítéssel (kerékbetörés, máglyán való elégetés stb.) hajtották végre, a testi B.-ek közül nemcsak a testfenyítők, hanem a testcsonkítók is napirenden voltak; a szabadságvesztés-B.-ek közül a száműzés, a gályarabság és a különböző módon súlyosbított börtön-B.-ek voltak a legszokottabbak; a vagyon-B.-ek közül nem ritkán az egész vagyon elkobzása, a becsület-B.-ek közül pedig legtöbbnyire a meggyalázók (pl. a bitófa, a gyalázó öltöny, szégyenkő stb.) alkalmaztattak. Ez embertelen B.-ek azonban újabban a műveltség és humanizmus terjedése folytán kiküszöböltettek a kultúrállamok B.-ei közül; így a testi B.-t nálunk is eltörölte az 1871. LII. t.-c., a többieket pedig már a Btk. megalkotása előtt hatályon kívül helyezte és enyhítette a korszellemnek megfelelő birói gyakorlat. A Btk. B.-ei a következők: 1. a halál-B., mely zárt helyen, kötél által hajtatik végre (21. §), s a felségsértésre és gyilkosságra van megállapítva (128. és 278 §-ok); 2. az életfogytig tartó fegyház (22. §), melynek végrehajtása azonban a feltételes szabadonbocsátás által 15 év letelte után felfüggeszthető (48. §); 3. a határozott ideig tartó fegyház, amelynek legrövidebb tartama 2 év, leghosszabb tartama 15 év (22. §); 4. az államfogház, melynek leghosszabb tartama 15 év, legrövidebb pedig 1 nap (23. §); 5. a börtön, amelynek tartama 6 hónaptól 10 évig terjedhet (24. §); 6. a fogház, amely egy naptól kezdődőleg 5 évig tarthat (25. §); 7. a pénz-B., amely 2—8000 K-ig szabható ki (26. §). Ezek a bűntettek és vétségek B.-ei. Igy különösen a halál-B., a fegyház, a börtön s az 5 évi v. 5 éven felüli államfogház a bűntettek, az 5 éven aluli államfogház, a fogház és a pénz-B. a vétségek B.-ei. A bűntettek és vétségek mellék-B.-ei, amelyeket a törvény bizonyos fő-B.-ekkel összekapcsol: a pénz-B. (Btk. 53. §), a hivatalvesztés s a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése, amelynek tartama vétség esetében 1—3 évig, bűntett esetében 3—10 évig terjedhet (57. §); bizonyos foglalkozásoktól való eltiltás (60. §), a bűntett vagy vétség által létrehozott vagy azok elkövetésére eszközül szolgált tárgyak elkobzása (61. és 62. §-ok); külföldiekre nézve az országból való kiutasítás (64. §). Ezekhez járul a viselt hivatal elvesztése, amelyet mellék-B.-ként hivatali vétségek eseteiben szabhat ki a biróság (484. §). A kihágások fő-B.-ei: az elzárás és a pénz-B. (K. B. T. K. 15. §). Az előbbinek tartama rendszerint nem haladhat túl 2 hónapot, az utóbbi 600 K-ig terjedhet (16. §). Mellék-B. gyanánt kihágások eseteiben a pénz-B., a foglalkozástól való eltiltás és az elkobzás alkalmazható (24. és 25. §-ok). E B.-ekhez csatlakoznak a B.-ek szerint fiatalkorú, vagyis életkoruk 18-ik évét még be nem töltött bűntettesek ellen tehető intézkedések, névszerint: a dorgálás (l. *Birói dorgálás)*, a próbára bocsátás (l. o.) a javító nevelés (l. o.), a fogház és államfogház, kihágás esetében pedig az elzárás (Btk. 17. és 33. §-ok). Ezek az intézkedések azonban, kivéve a fogházat, államfogházat és elzárást, nem birnak a tulajdonképeni B.-ek természetével, sőt az utóbbiak is inkább a javítás, mint a megtorlás céljait szolgálják. Az egyes B.-i nemeket l. az illető címszók alatt.

B. a nevelésben, annak a kifejezése, hogy a nevelő (szülők, tanító) a növendékkel valamiért elégedetlen. Ennek oka s mértéke igen különböző lehet, azért a B. is sokféle: alkalmazkodik a hibához, mely előidézi s az egyénhez, akit ér. Csekély hibáért súlyos megrovás, érzékeny gyermeknek kemény büntetés több kárt okoz, mint hasznot, mert az igazságtalanság érzetét kelti fel s csökkenti a bizalmat a nevelő iránt. Éppen olyan káros azonban a durva növendékre magára is, ha csak olyan szelid B.-t kap tettéért, amely iránt nem fogékony. Helytelen minden B., mely az elkövetett hibával nincs arányban, mely a gyermekben a méltatlanság vagy oktalanul erős megaláztatás érzését ébreszti fel; amely az egészségre bármely tekintetben káros lehet (térdeltetés, éheztetés, verés) vagy újabb helytelenségre ad alkalmat (bezárás felügyelet nélkül); valamint hiba tanulni valót jelölni ki B. gyanánt s lélektelen másolást róni valakire, akinek lelkére óhajtunk hatni. A B. célja mindig az, hogy az illető s a többiek (testvérek, tanulótársak) a hibának tudatára jussanak, annak elkerülését tegyék fel magukban, tehát szokjanak önfegyelmezésre s ezzel javuljanak. A család s az iskola sokszor nem egyenletesen ítéli meg a B.-t érdemlő hibákat. A növendék érdekében e tekintetben a közös eljárás volna szükséges. Az iskolai B. fokait és okait is a fegyelmi szabályzat állapítja meg E szabályzatot azonban mereven alkalmazni nem szabad. A B. akkor igazi, ha nem tünik fel a tanító hatalma éreztetésének, hanem ha bünhődés, azaz a vétségnek mintegy természetes következése. A hazugnak ne higyjünk; a fecsegőt ültessük külön; aki kárt okozott, térítse meg; a civakodó ne játszhassék stb. Minél gyakoribb a büntetés, hatásából annál többet veszít, annál kevésbbé indítja a növendéket magába szállásra, a következményeknek előzetes meggondolására. A B. a nevelésnek csak kivételes eszköze legyen, kivált súlyosabb alakjaiban. Mindenik fokon sokat

lehet tenni arra, hogy ritkán legyen reá szükség; ne tiltsunk semmit megokolás nélkül s ne parancsoljunk olyat, aminek értelmét a tanuló fel nem ismerheti. Természetes, hogy a nevelés egyes fokain különböző mértékű lehet ez a megértés; de felettébb káros büntetni olyasmiért, aminek hiba voltát a gyermek nem éri fel ésszel.

Büntetés átváltoztatása. A B. különböző módon történhetik meg. Igy pl. a törvényben megállapított büntetést a biróság enyhítő körülmények alapján, továbbá kisérlet és bűnsegédi részesség esetében enyhébb büntetésnemmel helyettesítheti, vagyis enyhébb büntetésre változtathatja át. A Btk. szerint halálbüntetés helyett és rendkívüli enyhítő körülmények esetében életfogytig tartó, illetőleg 15 évi fegyház, életfogytig tartó fegyház helyett 15, illetőleg 10 évi fegyház szabható ki (Btk. 91 és 92. §-ok), kisérlet és bűnsegédi részesség esetében pedig halálbüntetés helyett 5 évi, életfogytig tartó fegyház helyett 3 évi fegyháznál nem rövidebb tartamú fegyházbüntetést állapíthat meg a biróság (66 és 72. §). Továbbá joga van a biróságnak rendkívüli körülmények, valamint kisérlet és bűnsegítés eseteiben a törvényben megállapított börtönbüntetést fogházra, a fogházat pénzbüntetésre átváltoztatni. Egy másik esete a B.-nak az, midőn a biróság pénzbüntetést szab ki s ezt behajthatatlansága esetére megfelelő szabadságvesztés-büntetésre változtatja át. A Btk. 53. §-a szerint ez átváltoztatás szabályai a következők: *a)* az ítéletben meghatározandó a szabadságvesztés-büntetés tartama, melyre a pénzbüntetés behajthatatlansága esetére átváltoztatandó; *b)* ez átváltoztatásnál 2—20 K-ig terjedő összeg helyett egy nap számítható; *c)* a főbüntetésként kiszabott pénzbüntetés vétség esetén fogházra változtatandó át, amelynek tartama azonban 6 hónapot túl nem haladhat, a mellékbüntetésként kiszabott pénzbüntetés azon nemű szabadságvesztés-büntetésre (fegyház, börtön v. fogház) változtatandó, amelyre a bűnös a pénzbüntetésen felül ítéltetett, az átváltoztatott büntetés tartama azonban csak 3 hónapig terjedhet. A kihágásokról szóló 1879. XL. t.-c. 22. §-a szerint a kihágásra kiszabott pénzbüntetésnek elzárásra való átváltoztatásánál 4 K-t felül nem haladó pénzbüntetés helyett 12 óránál hosszabb ideig tartó elzárás nem állapítható meg, 4—20 K-ig egy napi, ezen felül pedig minden 20 K-ig terjedő összeg helyett egy-egy napi elzárás állapíttatik meg. E szabály áll a Bp. alapján rendbüntetésként kiszabott pénzbüntetések átváltoztatására is (Bp. 12. §). Más törvények egyes kihágásokra vonatkozólag más kulcs szerint rendelik a pénzbüntetésnek elzárásra való átváltoztatását. A B. megtörténhetik még királyi kegyelem útján is. A kegyelmezés joga korlátlan felségjog lévén, e tekintetben szabályokat felállítani nem lehet. Leggyakoribb eset az, hogy a király a halálbüntetést fegyházbüntetésre, a biróság által kiszabott szabadságvesztés-büntetést pénzbüntetésre változtatja át.

Büntetésből való áthelyezés, l. *Fegyelmi büntetések.*

Büntetés elévülése, l. *Büntetés végrehajtását kizáró okok.*

Büntetés elhalasztása. Büntető ítélet, illetőleg az azzal megállapított büntetés csak az ítélet jogerőre emelkedése után hajtható végre. A törvény azonban megengedi, hogy az a vádlott, aki vagy nem él v. csak a büntetés mértéke miatt él perorvoslattal, az ellene megállapított szabadságvesztésbüntetést az ítélet jogerőre emelkedése előtt is megkezdheti. Minthogy azonban a vádló felebbezése alapján az ítélet a vádlott javára is megváltoztatható, megtörténhetik, hogy az elítélt oly büntetést áll ki önként, amely alól őt a felső biróság felmenti. Viszont a büntetés az ítélet jogerőre emelkedése után rendszerint azonnal foganatosítandó; a kivételeket a Bp. állapítja meg. Ily kivételek: 1. Halálbüntetésnél: *a)* Halálbüntetés csak akkor foganatosítható, ha a király az elítéltnek nem adott kegyelmet; *b)* elmebetegen vagy teherben levő nőn felgyógyulásuk előtt nem foganatosítható. 2. Szabadságvesztés-büntetés: *a)* a végrehajtás elhalasztandó az elitéltnek felgyógyulásáig, ha az elitélt elmebeteg vagy oly súlyos beteg, hogy büntetésének végrehajtása életét veszélyeztetné; *b)* elhalasztható, ha az elitélt nem ugyan súlyos, de ragályos betegségben szenved, vagy az elitélt nőnek terhessége annyira előrehaladott, hogy a szülés bekövetkezése a büntetés tartama alatt várható; *c)* elzárás és egy évet meg nem haladó fogház v. börtönbüntetés végrehajtása egy ízben és legfeljebb két hónapra elhalasztható, ha az elitélt kimutatja, hogy a büntetésnek azonnal való végrehajtása neki vagy családjának a büntetés célján kívül eső súlyos sérelmet okozna és ha szökésétől nem kell tartani; *d)* a katonai tényleges szolgálat érdekében hat hónapot meg nem haladó szabadságvesztésbüntetés a szolgálat leteltéig a katonai hatóság megkeresésére elhalasztható. A határozat a királyi ügyészséget, illetőleg az igazságügyminisztert illeti. Az igazságügyminiszter ezeken az eseteken kívül is különös tekintetet érdemlő körülmények fennforgása esetében két évet meg nem haladó bármely szabadságvesztésbüntetés végrehajtására több ízben és két hónapot meghaladó halasztást is adhat. Az államfogházbüntetés végrehajtásának elhalasztása az igazságügyminiszternek van fenntartva. Újrafelvétel önmagában nem halasztási ok, de ha az előbbi ítélet hatályon kívül helyezése alaposan várható, a biróságnak joga van az egész büntető ítélet végrehajtását az elsőfokú érdemleges határozat hozataláig felfüggeszteni. Ugyanez a jog illeti a biróságot, ha az elitélt, jelesül a felebbezési határidő elmulasztása miatt igazolással él. A még meg nem kezdett szabadságvesztésbüntetés végrehajtásának elhalasztásától különbözik a már megkezdett szabadságvesztés-büntetés *végrehajtásának félbeszakítása.* Ezt az újrafelvételnek és az igazolásnak a biróságnak fenntartott eseteit kivéve, csak az igazságügyminiszter engedheti meg fontos okokból. A büntetés elhalasztásától különbözik s egészen más szempont alá esik az újabb időkben különösen hangsúlyozott s az 1908. XXXVI. t.-c.-kel a büntetés feltételes felfüggesztése név alatt kezdeményezett *feltételes elítélés* intézménye (l. o.).

Büntetés enyhitése, l. *Büntetés kiszabása, Büntetés átváltoztatása.*

Büntetés félbeszakitása, l. *Büntetés elhalasztása.*

Büntetési jegyzőkönyv, a katonaságnál minden fegyelmi fenyítés, valamint minden birói büntetés, úgy amint az kiszabatott, a minden katona számára külön lapra írt B.-be vezettetik be. A B.-eket vezető alosztályparancsnokok az egy hó folyamában előforduló fenyítésekről és büntetésekről kivonatokat készitenek s azokat megvizsgálás végett az elöljáró parancsnokságoknak előterjesztik.

Büntetési rendszerek, l. *Büntetés, Büntetési tételek, Szabadságvesztésbüntetés.*

Büntetési tételek megállapítják azokat a kereteket, amelyeken belül a biró a büntetést adott esetben kiszabhatja. Ez alatt nem az egyes büntetési nemeknek (fegyház, börtön stb.) a Btk. általános részében megállapított leghosszabb és legrövidebb tartamát (pl. nálunk a börtönnél 10 év és 6 hó), hanem az egyes bűncselekményekre kiszabható büntetés mértékének körülhatárolását kell érteni. Igy a Btk. 307. §-a 1. bek. szerint az erős felindulásban elkövetett halált okozó testi sértés büntetése egy évtől öt évig terjedhető börtön. Ez az utóbbi keret a cselekmény büntetési tétele. A felhozott esetben a kiszabható büntetésnek úgy a legkisebb, mint a legmagasabb mértéke törvényileg meg van határozva (viszonylag is meghatározott B.). Ha a törvény csak a legmagasabb mértéket határozza meg, melyet a biró meg nem haladhat, lefelé azonban a birónak szabad kezet enged még enyhébb büntetési nem alkalmazására is: a B. viszonylag határozatlanok. A Btk. a viszonylag meghatározott B. rendszerét fogadta el, de 92. §-ában felhatalmazza a birót arra, hogy túlnyomó enyhitő körülmények esetében ugyanazon büntetési nem legkisebb mértékéig (felhozott példánkban 6 hónapi börtönig), ha ez is túlszigorú volna, a következő enyhébb büntetési nemre s ennek is legkisebb mértékéig leszállhat (példánkban 1 napi fogházig). Az említett két rendszernek megfelelően ismeretes még a föltétlenül határozott és a teljesen határozatlan B. rendszere. Az előbbiben a törvény minden bűncselekményre egy határozott büntetési tételt (pl. 5 évi börtönt) állapit meg, amelyet a birónak ki kell szabnia. Ilyen abszolut büntetési tétel előfordul ugyan a Btk.-ben is: a halálbüntetés; de a 91., ill. 92. §-ok módot nyujtanak a birónak arra, hogy halál helyett életfogytig tartó, ill. 15 évig terjedő fegyházat szabhasson ki. Végül a teljesen határozatlan B. rendszerében a birónak teljesen szabad keze van a büntetés mértékének, sőt még nemének is megválasztásában. Nem tévesztendő ezzel össze a «határozatlan tartamú büntetések» néven ismert új irány, mely szerint a biró csak a büntetés nemét, de nem egyszersmind tartamát állapítja meg. Ezen irány szerint a büntetésnek szubjektive indokolt tartama csak a bűntettesnek alapos megismerése és közvetlen megfigyelése mellett, tehát csakis a büntetés végrehajtása folyamán állapítható meg s ez a megállapítás egy a kellő biztosítékot nyujtó bizottság feladata.

Büntetés kiszabása. A Btk. szerint a B.-nál figyelembe veendők a bűnösség fokára befolyással biró súlyosító és enyhitő körülmények, s aszerint, amint azok v. ezek számuk v. nyomatékuk tekintetében túlnyomók, a cselekményre megállapított büntetésnek az első esetben a legmagasabb, a második esetben a legkisebb mértékét kell megközelíteni v. alkalmazni. Túlnyomó enyhítő körülmények esetében a halálbüntetés életfogytig tartó fegyházra, az életfogytig tartó fegyház pedig 15 évre változtatandó át. A törvény azonban a birót rendkívüli büntetésenyhítési joggal is felruházta, amennyiben megengedi neki, hogy ha az enyhitő körülmények annyira nyomatékosak vagy oly nagy számuak, hogy a cselekményre meghatározott büntetésnek legcsekélyebb mértéke is aránytalanul súlyos volna, ez esetben ugyanazt a büntetési nemet a legkisebb mértékig leszállíthassa, s ha még ez is túlszigorú volna, fegyház helyett börtönt, börtön helyett fogházat, fogház helyett pénzbüntetést — e büntetési nemek legkisebb mértékéig — állapíthasson meg. 10—15 évi fegyházzal büntetendő bűntett esetében tehát a biró a rendkívüli enyhítési jog (Btk. 92. §) igénybevételével két évi fegyházra, sőt ha ezt is túlszigorunak találná, fegyház helyett börtönnek alkalmazásával, 6 hónapi börtönre — mint a börtönbüntetés abszolut minimumára — szállhat le (l. *Korrekcionalizáció).* A büntetési nemeknél tehát csak egy fokú leszállításnak van helye, s nem szállhatni le fegyházról fogházra, sem börtönről pénzbüntetésre. Halálbüntetés helyett 15 évi, életfogytig tartó fegyház helyett pedig 10 évi fegyháznál kisebb büntetés egyáltalán ki nem mérhető. A B.-nál továbbá a törvény az életkort s egészségi állapotot is tekintetbe veszi, amennyiben, ha a bűnösre aggkora v. testi gyöngesége miatt a fegyházbüntetés egyáltalán túlságosan súlyosnak mutatkoznék s nem életfogytig tartó fegyházról van szó, a büntetés fegyház helyett börtönre változtatható át, mely esetben azonban a börtönbüntetésnek tartama 15 évre emelhető fel.

Büntetés súlyosbitása, l. *Büntetés kiszabása.*

Büntetést kizáró okok, l. *Büntethetőséget kizáró okok.*

Büntetés végrehajtása, l. *Halálbüntetés, Szabadságvesztésbüntetés, Pénzbüntetés, Büntetés elhalasztása, Büntetés végrehajtását kizáró okok.*

Büntetés végrehajtását kizáró okok. A jogerősen megállapított büntetés végrehajtását elsősorban azok az okok zárják ki, amelyeket a Btk. felsorol; így különösen az elitélt halála, a királyi kegyelem és az elévülés (Btk. 117. §). Az elitélt halála azonban nem zárja ki a büntetendő cselekmény által létrehozott vagy elkövetésénél eszközül használt tárgyak elkobzását, továbbá a pénzbüntetés végrehajtását sem abban az esetben, ha az ítélet még a vádlott halála előtt jogerőre emelkedett (118. §). A királyi kegyelem pedig nem terjed ki az elkobzott tárgyak visszaadására s az eljárási és perköltségek vagy a sértettet megillető pénzbüntetés elengedésére (119. §). A büntetés elévülésének hatálya sem terjed ki a büntető perben megítélt vagyoni elégtételre, valamint nem terjed ki a jogerős ítélettel megállapított hivatalvesztésre s a politikai jogok gyakorlatának a felfüggesztésére (123. és 125. §). Az elévülés ideje: *a)* 25 év, ha az elitélt halálra v.

életfogytig tartó fegyházra, *b)* 20 év, ha 10 évet felülhaladó fegyházra vagy államfogházra, *c)* 15 év, ha 5—10 évi szabadságvesztésbüntetésre, *d)* 10 év, ha büntett miatt 5 évi szabadságvesztésbüntetésre, *e)* 5 év, ha vétség miatt kiszabott büntetésre ítéltetett el (120. §). A büntetés elévülése az ítélet jogerőre emelkedése napján veszi kezdetét; ha pedig az elítélt a büntetés végrehajtása alatt megszökött: a szökés napján (121. §). A már megkezdett elévülés félbeszakad a hatóságnak a büntetés végrehajtására irányzott bármely intézkedése s különösen az elítélt elfogatása által (124. §). A büntetés végrehajtását kizáró ok az is, ha a biróság a Bn. 1., ill. 8. §-a alapján föltételesen felfüggeszti az egy hónapnál nem hosszabb tartamú fogház vagy elzárás vagy a pénzbüntetés végrehajtását, s ha ez esetben a 3, ill. 1 évi próbaidő akként telt le, hogy ezalatt az elítélt ellen újabb elitéltetését eredményező büntető eljárást nem indítottak. (L. *Feltételes elitélés.)* A büntetés végrehajtását ideiglenesen kizárja az, ha a hatóság a jogerős büntetés végrehajtását bizonyos időre elhalasztja. A halasztás megadásának joga a kir. ügyészséget, jbirósági ügyekben a kir. jbirót, amennyiben pedig ezek a halasztást megtagadták vagy e tekintetben törvényadta jogukat már kimerítették: az igazságügyminisztert illeti meg. V. ö. a Bp. 508—511. §-ait.

Büntethetőséget kizáró okok. Valamely büntetendő cselekmény tényálladéka tárgyilag megvalósulhat anélkül, hogy azért a tettes felelősségre vonható volna. Ennek többféle oka lehet, így különösen: a beszámítást, a bűnvádi eljárás megindítását, vagy a büntethetőséget kizáró ok fennforgása. A beszámíthatóságot kizáró okok: az öntudatlan állapot és elmezavar, az ellenállhatatlan kényszer stb. (l. *Beszámítás)*; a bűnvádi eljárás megindítását kizáró okok: a bűnös halála, a királyi kegyelem, az elévülés s az eljárás megindításához szükséges magánindítvány hiánya. A bűnösség megállapítását kizáró ez okoktól különböznek a B. A beszámíthatóságot kizáró ok fennforgása azt eredményezi, hogy büntetendő cselekmény egyáltalában nem jön létre, és pedig vagy azért, mert a tettes nem tud öntudatosan és szabadon cselekedni, vagy azért, mert kényszerhelyzetben cselekszik (jogos védelem és végszükség állapota), vagy azért, mert tévedésben van a tényálladékhoz tartozó valamely lényeges körülmény iránt. Ezzel ellentétben a büntethetőséget megszüntető ok azt jelenti, hogy a büntetendő cselekmény tényálladéka már létre jött, de utólagosan történik valami, ami az egyébként büntetés alá eső cselekmény büntethetőségét megszünteti. B. esetei a Btk. szerint: *a)* a büntetés alá eső kisérlet sem büntethető, ha a tettes a megkezdett cselekmény véghezvitelétől önkényt elállott, vagy ha a tényálladékhoz tartozó eredményt felfedeztetése előtt önkényt elhárította (67. §); *b)* nem büntettetik a jogsértő cselekmény, ha a jogos védelem határainak félelemből, ijedtségből, vagy megzavarodásból történt túlhágása folytán követtetett el (79. §. 3. bek.); *c)* a felségsértésre irányzott kisérlet, szövetség és felhívás büntethetőségét megszünteti az, ha a bűnös kellő időben önkényt eláll, a káros következményt elhárítja, vagy a hatóságnál jelentést tesz (136. és 137. §), mely föltételek alatt a hűtlenségre irányzott szövetség és a lázadás és az arra irányzott szövetség büntethetősége is megszünik (151., 159. és 160. §§); *d)* a hamis tanuzás és hamis eskü büntethetőségét megszünteti az, ha a tettes hamis tanuzását vagy esküjét az illető hatóságnál visszavonja, mielőtt ellene feljelentés tétetett s mielőtt cselekményéből másra hátrány háramlott volna (225. §); *e)* a bevégzett gyujtogatás is büntetlen marad, ha a tűz tovább terjedése, mielőtt nagyobb kár okoztatott volna, a tettes által vagy az ő intézkedésére megakadályoztatott (427. §); *f)* az erőszakos nemi közösülés nem büntettetik, ha a sértett és tettes közt házasság jött létre (240. §). Mindegyik esetben egy már büntetendővé vált cselekmény büntethetőségét szünteti meg a törvény által föltételezett körülmény utólagos közbejötte. A büntethetőséget megszüntető ok fennforgásának a bűnvádi eljárásban az a jelentősége van, hogy anyagi semmiségi ok az, ha a biróság a törvény rendelkezését nem vagy tévesen alkalmazta abban a kérdésben, hogy a büntethetőséget kizáró ok és melyik forog fenn (Bp. 385. §. 1. *c)* pont); továbbá, hogy az esküdtbirósági eljárásban olyan okra nézve, amely a büntető törvények rendelkezése értelmében a büntethetőséget megszünteti: külön kérdést kell az esküdtekhez intézni (359. §). E szabály nem áll a beszámíthatóságot kizáró okokra nézve, mert ezeket a főkérdésbe is be lehet foglalni (358. §).

Büntető biráskodás, l. *Büntető biróságok, Büntető hatáskör.*

Büntető biróságok azok, amelyek büntető ügyekben biráskodnak; t. i. járásbiróságok, törvényszékek, esküdtbiróságok. Hatáskörüket a bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről szóló 1897. XXXIV. t.-c. határozza meg akképen, hogy a járásbiróságokhoz azok a vétségek tartoznak, amelyek nincsenek a törvényszék v. az esküdtbiróság elé utalva; a törvényszék bűntettek és járásbiróságok elé nem utalt vétségek fölött biráskodik, kivéve azokat a bűntetteket és vétségeket, amelyeket különös fontosságukra tekintettel az esküdtbiróság (l. o.) hatáskörébe utasít a tv. Felebbviteli biróságok: törvényszék, itélőtábla, kúria; hatáskörüket l. *Bűnvádi perrendtartás, Felebbvitel.* — Büntető biráskodást gyakorolnak még a közigazgatási hatóságok is, amelyeknek a hatáskörébe utalja az 1897. XXXIV. t.-c. a kbtk.-ban meghatározott kihágások legtöbbjét, továbbá azokat a kihágásokat, amelyeket külön törvény közig. hatáskörbe utasít, úgyszintén a miniszteri rendeletben megállapított kihágásokat, ha nincsenek jbirósági hatáskörbe utasítva, végre a törvényhatósági v. városi szabályrendeletben megállapított kihágásokat. A közig. hatóságok büntető birói működésére nézve l. *Rendőri büntető biráskodás.*

Büntető eszközök, l. *Büntetés.*

Büntető gyarmatok, valamely államnak az anyaországon kívül eső — rendszerint tengerentúli — ama részei, melyek büntetésvégrehajtási célokra szolgálnak. Ilyen B. voltak Róma számára az Archipelagosz szigetei, majd a császárság ide-

jében Korzika és Szárdinia. Franciaország Új-Kaledoniát és Gujanát használta és használja részben ma is B.-ul, de 1906 óta Új-Kaledoniába nem szállítanak új elítélteket. Anglia eleinte Észak-Amerikába, ennek elszakadása után Ausztráliába szállította a bűntetteseket, ma azonban már csak az Andaman-szigeteken vannak Kelet-India számára büntető gyarmatai. Oroszország már a XVII. sz. vége felé kezdte Szibéria keleti részeit B.-ul használni, a mult század kezdete óta Nyugat-Szibériát, 1880 óta pedig Szakhalin-szigetét. Utóbbinak büntetőgyarmati jellegét a japán-orosz háborút követő békekötés alapján megszüntették. A B.-on végrehajtott büntetések a deportáció, transzportáció és relegáció, melyeket közös megjelöléssel deportációnak (l. o.) szoktak nevezni.

Büntető hatáskör *(jurisdictio criminalis)*, a büntető igazságszolgáltatás gyakorlatára való jogosultság. Hazánkban csak a biróságokat, kivételesen jelentéktelenebb, de nagyszámú kihágási esetben a közigazgatási hatóságokat is megilleti (l. *Büntető biróságok)*. A közigazgatási hatóságoknak B.-rel való felruházása rést tört az 1869. IV. t.-c. 1. §-ában kimondott nagy elven, mely szerint az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülöníttetik.

Büntető itélet, büntető ügyben a főtárgyalás után hozott ügydöntő határozat, tekintet nélkül tartalmára; szorosabb értelemben csak a marasztaló itélet, ellentétben a felmentő itélettel.

Büntetőjog (lat. *jus criminale*, ném. *Strafrecht*, franc. *droit criminel*, *droit pénal*, ol. *diritto criminale, penale*, ang. *criminal law*), *alanyi értelemben*: korlátolt, szabályozott és biztosított büntetőhatalom, *tárgyi értelemben:* e korlátok, szabályok és biztosítékok összesége. Az alanyi értelemben vett B. — mint tág fogalom — magában foglalja egyfelől az egyént (szülő, gazda, tanító), társadalmi csoportokat, osztályokat, rendeket, felekezeteket stb., másfelől az államot illető korlátolt, szabályozott és biztosított büntetőhatalmat; az előbbit *fegyelmi jognak* (l. o.), az utóbbit tulajdonképeni B.-nak vagy egyszerüen csak B.-nak nevezzük, melynek rendeltetése — szemben a csupán belső rend fenntartására törekvő fegyelmi joggal — az általános jogrend létének biztosítása s a társadalom védelme.

I. Az *alanyi értelemben vett B.* (jus puniendi) ezeknél fogva: az államot illető korlátolt, szabályozott és biztosított büntetőhatalom, melynek célja az általános jogrend biztosítása s a társadalom védelme. *A tárgyi értelemben vett B.* (jus criminale) összessége azoknak a korlátoknak, szabályoknak és biztosítékoknak, melyek valamely államban a büntetendő cselekményekre, ezek büntetésére, a büntetendő cselekmény elkövetőinek kinyomozására, a bűnösség kérdésének eldöntésére, a büntetés kiszabására és végrehajtására vonatkozóan fennállanak. A B. a *közjognak* kivált és önállóságra jutott része, mert *alanya*: az állam, *tárgya*: a büntetendő cselekmény, mint az általános jogrend megsértése s *eszköze* a közérdekből alkalmazott büntetés. A B. közjogi jellegének felismerése az ú. n. *legalitás* (l. o.) elvének uralmát biztosítja, melynek értelmében az államnak nemcsak joga, hanem kötelessége is büntető hatalmát érvényesíteni és pedig függetlenül attól, kívánja-e a sértett ez érvényesítést vagy sem (l. *Hivatalból való eljárás;* kivétel pl. a *magánindítvány* intézménye, l. o.). A *tárgyi értelemben vett B.* anyagi és alaki. Az *anyagi B.*, — melyet röviden csak B.-nak szokás nevezni — a büntetendő cselekményekre és büntetésekre vonatkozó jogtételek összessége; az *alaki B.* — amelynek bevett elnevezései *büntető eljárás*, *büntető perjog* vagy *bűnvádi perrendtartás* (l. o.) — egyfelől a büntető hatalom gyakorlására jogosított hatóságok szervezetét, másfelől e büntető hatalom érvényesítésének módját szabályozó jogtételek összessége.

II. A *B. tudománya* a tárgyi értelemben vett B. tana, azaz az ennek körébe tartozó jogtételek áttekinthető rendszerbe foglalása, mélyreható feldolgozása, úgy hogy egyrészt a gyakorlati jogászt az élő jog ismeretére vezesse, másrészt az elmélet emberét a jogfejlődésről tájékoztassa s ennek számára megteremtse a továbbépítés alapjait. A B. tudománya a XIX. sz. közepéig a *bölcseleti jog* részeként szerepelt, mióta azonban annak alapját és anyagát kodifikált jogi tételek képezik, *tételes jogtudománnyá* lett. Néhány évtized óta felismerték a gondolkodók, hogy a büntetendő cselekmény nemcsak jogi, de egyszersmind egyéni és társadalmi jelenség is, sőt *szociális baj*, melyet orvosolni kell, s hogy a B. és ennek tudománya csak akkor közelíti meg feladatának megoldását, ha a tételes szabályok dogmatikáján kívül kiterjeszkedik a bűnösség okainak tanulmányozására, ez okok hatását megszüntetni vagy gyengíteni alkalmas eszközök és módozatok kikutatására és megállapítására, — a büntetést e cél szolgálatába vonva; ennek tökéletesbítésére, a társadalom védelmét célzó ú. n. biztonsági rendszabályok (l. o.) kiépítésére, s végül a bűnösség csökkentését előidézni törekvő társadalmi akció szervezésére. Ily keretekben alakul ki a *B.-nak társadalmi tudománya*, mely immár több ágazatra s a következő főbb címekre oszlik szét: *bűnügyi embertan* vagy kriminálantropológia, *bűnügyi élettan* v. kriminálbiológia, *bűnügyi lélektan* v. kriminálpszichológia, *kriminológia* (l. o.), *kriminálszociológia*, *kriminalisztika*, *kriminálpolitika*, a *büntetéstan* v. börtönügy tudománya (pönológia, l. o.) stb., melyek mellett mind szűkebb térre szorul vissza *a szoros értelemben vett B. tudománya*, mint az anyagi B. tételeinek dogmatikai kifejtése s jog-logikai tárgyalása. A *büntető eljárás tudománya* az alaki B. szabályainak rendszerbe foglalása s dogmatiko-szociológiai alapon való feldolgozása.

III. A *B. története* két főkorszakra osztható; az első a *bosszú korszaka*, melyben a magánbosszú és isteni bosszú eszméinek, azaz az egyéni és babonás elvnek hatása alatt eleinte a sértett maga (magánbosszú), majd az ő társaságában a hozzátartozók (vérbosszú) vettek elégtételt s csak bizonyos — a közösség létét érintő, illetőleg az istenséget sértő — bűncselekményeket torolt meg a kezdetleges állam, illetve az egyház. A később kifejlődött *megváltási rendszer*, mely alatt lehetséges volt a büntetést anyagi javak szolgáltatá-

sával megváltani (l. *Kompozicio, Váltságdij, Vérdij*) sem más, mint a bosszú mérséklését célzó intézmény. Ebben a korszakban a B. magánjellegű. A második korszak *az állami büntetőjog korszaka*, mely a fejedelmi kényuralmi elv megerősödésével a despotizmusnak nyit tág teret; a B. közjogi jelleget ölt, de szabályozottság hiányában kegyetlenségekbe, embertelenségbe, vérbe fojtja az emberi jogokat. A despotikus elvet csak az utolsó évszázadban váltja fel az emberiségi eszme, mely az egyéniesítés gondolatával társulva, ezidőszerintazt az utat készíti elő, melyen az immár teljesen közjogivá lett B. a társadalom hathatós védelmét szolgálja.

A B. világtörténeti kifejlődése során jelentős szerepet játszott a *római B.*, mely erősen szubjektiv jellegű; majd a *germán népek B.-a*, mely különösen a megváltási rendszert fejlesztette ki s objektiv irányt vesz; Nagy Károly idején már közjogivá lesz, de utóbb a hűbéri szakadozottság tűrhetetlen jogbizonytalanságot von maga után s a B. ismét hanyatlik. A szubjektiv *egyházi B.* eleinte enyhítőleg hatott, de utóbb már nem tudott segíteni a kétségbeejtő közállapotokon. Mindenütt sürgetik a kodifikációt s ennek eredményeként létrejön a német jogterületen a *Constitutio Criminalis Carolina* (röv. *Carolina*, l. *C. C. C.)*, melyet V. Károly megbizásából Schwarzenberg János készít el, s mely 1532. emelkedik törvény erejére. A XVI. sz.-ban a legtöbb európai állam megalkotja büntető-törvénykönyvét, vagy legalább is összefoglalja a létező s érvényben levő anyagot. A XVII. s XVIII. sz. gyakorlata ismét túlteszi magát a szabályokon s egy a réginél még kegyetlenebb B. fejlődik ki. A XVIII. sz. második felében megindult reformmozgalom (Voltaire, Beccaria, Montesquieu, Filangieri) aztán előkészíti a B. újjászületését s ez időtől fogva az emberiességi eszme ver gyökeret. A reformeszmék alapgondolatai: a polgári szabadságnak a birói önkény elleni védelme, azaz a *nullum crimen et nulla poena sine lege* elvnek (l. o.) törvénybeiktatása, a tortura eltörlése, a halálbüntetés megszüntetése vagy legalább is korlátozása, s általában a büntetések enyhítése s azok végrehajtásának emberiessé tétele. E követelményeket először az 1791-iki francia code pénal, majd az 1803-iki osztrák, s az 1810-iki — ma is érvényben levő — francia Btk. valósítja meg, s e példák nyomán egy félszázad alatt úgyszólván minden jelentősebb európai állam megalkotja a maga modern Btkvét. A magyar Btk. (1878. V. t.-c. a bűntettekről és vétségekről s az 1879. XL. t.-c. a kihágásokról) 1880. évi szept. 1-én lépett életbe. Legújabban az egyéniesítés eszméje s a társadalom védelmének gondolata tör előre, s az utolsó évek törvényhozói munkálatai (1902. évi norvég Btk., az 1908 évi magyar Büntetőnovella (Bn.), az 1909 évi svájci, osztrák s német Btk. tervezetek, az amerikai törvények) már mind ezt a szellemet sugározzák vissza.

IV. A *magyar B. története* többé-kevésbbé ugyanazt a fejlődési folyamatot tünteti fel, mint a többi európai államok B.-ának története. Vérbosszú, kompozició, állami büntetőhatalom: azok a kiemelkedő fokozatok, melyek — mint másutt, úgy hazánkban is — a kor szellemét visszatükröztetve, egymásra következtek. Kezdetben — őseinknek ázsiai tartózkodása idejében — eredeti nemzeti alapon, valószinüleg minden külső befolyástól menten fejlődhetett a magyarok B.-a, mely a magánbosszú elvén alapult, bár volt már biróság is (karkhász, gylas), mely bizonyos büntetteket (honárulás, vezér személye iránti hűtlenség, szökés stb.) közfenyitékkel sujtott. A honalapítás, a kereszténység felvétele s a királyság megalapítása a B. közjogi jellegének megerősödését vonta maga után; a XI—XVI. sz. sporádikus törvényei sokat merítenek a római, kánon és germán jogokból; Szt. István és Szt. László büntető törvényei igen szigoruak s erősen vallási vonatkozásuak; Kálmán király már áttér az enyhébb irányzatra; utóbb inkább az alaki B. fejlődik. A XVI. sz.-ban nálunk is siralmas a jogbizonytalanság; sürgetik a kodifikációt, melynek eredménye Verbőczy István Hármaskönyve (l. o.), mely 1514-től fogva szokásjogi alapon a jogforrások közé emelkedik. Dacára e jogkönyvnek, mely a korbeli B.-ot valamiként rendezi, a jogbizonytalanság tovább tart, s a XVI—XVIII. sz. nálunk is a vadság és kegyetlenség kora; ez időből alig írnak elő törvényeink mást, mint halálbüntetést. A gyakorlatot időközben befolyásolták az 1656-iki Praxis criminalis (l. o.), majd az 1787-től 3 évig érvényben volt Jozefina (l. o.) A kodifikácionális mozgalom megindult már a XVII. sz. végén, készülnek is javaslatok, de egyikük sem emelkedik törvény erejére. Kiemelkedő az 1792-ik évi javaslat, mely úgy emberiességi, mint jogászi szempontból kiválik a korabeli európai törvényhozási munkálatok közül; már az 1827-iki javaslat a reakció szülötte s visszaesést jelent, de annál dicsőségesebben emelkedik ki az *1843-iki javaslat* (legnagyobbrészt Deák Ferenc alkotása), mely külföldön is méltó feltünést keltett. A XIX. sz. első felében gr. Széchenyi István, Deák Ferenc, Eötvös József, Kossuth Lajos és Szemere Bertalan küzdenek B.-i reformeszmék érdekében s ez az 1827-től 1850-ig terjedő időszak B.-unk újjászületésének kora. 1849-től 1861-ig az osztrák B. érvényes nálunk, melynek uralmát 1861 júl. 23-án ismét a régi magyar jog váltja fel. 1880. évi szept. 1-én végre életbe lép a két Btk. (1878. V. és 1879. XL. t.-c.). L. még *Büntetőtörvénykönyv, Büntető novella, Bűnvádi perrendtartás.*

Büntetőjogi beszámítás, l. *Beszámítás.*

Büntetőjogi bizottság, l. *Büntetőjogi Határozatok Tára.*

Büntetőjogi elméletek alatt azzal a kérdéssel való tudományos foglalkozás értendő, hogy mi a büntetés jogalapja, célja és mértéke, melyek a bűncselekmény és büntetés ismertető jelei. A B. két főcsoportra oszlanak; az első csoportot alkotják az ú. n. *spekulativ elméletek*, amelyeknél a teoretikus álláspont igazolása nyomul előtérbe; ezek három alosztályra válnak szét és pedig: 1. relativ elméletek, 2. abszolut elméletek és 3. egyenlítő elméletek; a második főcsoportba tartoznak az ú. n. *praktikus elméletek*, melyek a gyakorlati élet igényeire helyezik át a súlypontot s nem annyira a büntetés jogalapját kutatják, mint inkább a bűnösség tényezőit keresik s azokat az

eszközöket, melyeknek segélyével a kriminalitás elleni küzdelem minél eredményesebbé tehető; alosztályaik: 1. a kriminálbiológiai iskola, 2. a kriminalszociológiai iskola és 3. a közvetítő iskola.

I. *Spekulativ elméletek.* 1. *Relativ elméletek;* alapgondolat, hogy a büntetés jogalapját a cél igazolja; szállóigévé lett idevágólag a Senecának tulajdonított, de valójában Protagoras-tól eredő következő mondás: Nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur; revocari praeterita non possunt, futura prohibentur. Áttekintve a részletetes elméleteken, a következő csoportosítást nyerjük: *A) Megelőzési* (másként *akadályozási) elméletek,* melyek aszerint, amint az összességre (generális prevenció) vagy az egyesre (speciális prevenció) való hatásában fogják fel a büntetést, általános és különös megelőzési elméletekre oszthatók. Az *általános megelőzési elméletek* közül említendők: *a) az elrettentési elmélet* (Filangieri), mely szerint a büntetés célja az elrettentés, mi a minél szigorubb és kegyetlenebb büntetésekkel érhető el; *b) a lélektani kényszer elmélete* (Feuerbach), eszerint a büntetés célja a bűnre indító érzéki vággyal szemben ellenmotivumot teremteni; *c) az intési elmélet* (Bauer), mely az előbbitől csak annyiban tér el, amennyiben azt kivánja, hogy a büntetésfenyegetéssel az embernek ne érzéki, hanem erkölcsi természetéhez szóljon az állam és pedig intőleg. A *különös megelőzési elméletek* sorából kiemelkednek: *a)* a *visszatartási elmélet* (Grollman), eszerint a büntetés célja a bűnöst a további bűnözéstől visszatartani, mit egyfelől elijesztéssel, másfelől a bűnelkövetésre alkalmas fizikai képességek elvonásával lehet elérni; *b) a javítási elmélet* (Krause), mely a büntetéssel a büntettes erkölcsi erejét akarja helyreállítani, hogy így az azután külső szabadságával is helyesen éljen. *B) Önvédelmi elmélet* (Schulze, Martin, Romagnosi); gondolatmenete a következő: az államnak joga van magát fenntartani s a támadásokkal szemben védeni; a bűncselekmény nemcsak a sértettet, hanem az államot is támadja; midőn tehát az állam büntet, tulajdonképen e támadással szemben védekezik. *C) Elégtételi elmélet* (Welcker); eszerint a büntetés a bűncselekmény okozta intellektuális kár jóvátételét célozza; ily értelmi kár ugyanis jelentkezik a büntettesben, akinek jogellenes akaratát a büntetés megtöri, — a társadalomban, ahol a büntetés a rossz példát közömbösiti, a zavargó kedélyeket lecsillapítja s a törvénytiszteletet helyreállítja, — végül a sértettben, akinek a büntetés elégtétellel szolgál. *D) Szerződési elmélet* (Hobbes, Rousseau, Fichte); ennek alaptétele, hogy az állam szerződésen alapul; aki bűncselekményt követ el, az szerződésszegő s az államból kirekesztendő lenne; de ez erőcsökkenéssel járna, miért is a polgárok az állam létesítésekor bünhődési szerződést kötöttek, melyben megállapodtak, hogy aki bűncselekményt követ el, azt kizárás helyett büntetés érje. *E) Hasznossági elméletek;* az idetartozó árnyalatok közül: *a) Bentham* szerint a büntetés akkor jogos, amikor hasznos, azaz amikor nagyobb bajt hárít el a polgárok összességéről, mint aminő az a szenvedés, mit a büntetés a büntevőnek okoz; *b) Ihering* azt tanítja, hogy a büntetés a szükségérzeten alapul; *c) Liszt* szerint a büntetés céljai: az általános megelőzés, azaz az összesség elrettentése a bűncselekmények szigorú helytelenítése által, — elégtétel a sértettnek, — végül a büntevővel szemben különös megelőzés, azaz a javíthatók elrettentése vagy javítása (adaptio), és a javíthatatlannak ártalmatlanná tétele (selectio). 2. *Az abszolut elméletek* a büntetést az elkövetett bűncselekmény megtorlásaként fogják fel. Három csoportra oszthatók: *A) Az isteni megtorlás elmélete* (Stahl); az állam az isteni rend megvalósítása a földön; a bűntevő e rend ellen vét, tehát az istenség nevében és megbízásából büntetendő; a büntetés jogalapja ezeknél fogva az isteni igazság. *B) Az erkölcsi megtorlás elmélete* (Herbart); a bűncselekmény az erkölcsi törvényt sérti s megzavarja az egyensúlyt, melyet a büntetés állít helyre; a büntetés esztetikai szükségesség, mint megtorlásban rejlő bajnak egyenértékűnek kell lennie a bűncselekmény nyomán előálló bajjal. *C) A jogi megtorlás elmélete,* melynek árnyalatai: *a) Kant elmélete,* mely szerint a büntetés a gyakorlati ész feltétlen követelménye: kategórikus imperativus, tehát igazolásra nem szorul; mértéke az egyenlőség elvére fektetett megtorlás, azaz a tálió (l. o.); 2. *Hegel elmélete:* a jog mint abszolutum nem szűnhetik meg; a bűncselekmény tehát csak tagadása a jognak s mint ilyen önmagában semmis, illetve a jog részéről jövő tagadással megsemmisítendő; a büntetés nem más, mint a jog részéről jövő tagadás, tehát tulajdonképen a jog tagadásának tagadása. 3. *Az egyesítő elméletek* kiegyenlíteni törekszenek az abszolut és relativ elméletek közötti ellentétet. Számos árnyalatuk van, de abban megegyeznek, hogy a büntetést a relativ, ember által felismerhető igazság s a társadalmi rend fenntartásának szükségessége igazolják. A büntetés célja tehát egyfelől a megtorlás, másfelől a megelőzés. — Jelentősebb elméletek: *a) Abegg elmélete,* mely szerint a büntetés alapelve az igazság, a büntetés kiszabásánál azonban figyelembe veendők a biztositás, elrettentés, kártalanítás, javítás, mely célok tulajdonképen bent vannak az igazság elvében (Schnierer); *b) Rossi elmélete*; a büntetés jogalapja a polgári igazság s a jogrend fenntartásának szükségessége; az igazságos büntetés csak annyiban alkalmazható, amenynyiben azt valamely államcél igazolja (Csemegi, Kautz, Finkey); *c) Carrara elmélete*; a büntetés alapja s mértéke az igazság; de a büntetés egyúttal védelme a társadalomnak a büntevők ellenében; *d) Merkel érdekelmélete;* a bűncselekmény érdeksérelem; a büntetés a jog által védett érdekeket biztosító eszköz, mely azonban csak akkor alkalmas e célra, ha a társadalom etikai felfogásával, különösen igazságérzetével összhangban van; *e) Fayer elmélete;* a büntetés fogalmában benne van úgy a megtorlás, mint a célszerüség eszméje, de nem oly értelemben, hogy egyik a másik nélkül is alkalmazható; ha visszatorlásra nincs alap, a célszerüség nem elegendő az intézkedésre, ha pedig az intézkedés nem célszerű, azaz nem feltétlenül szükséges, akkor a visszatorlás szempontja enged; *f) Angyal elmélete;* a büntetés alapja az emberi igazság köve-

telte megtorlás, melyet azonban a cél gondolata mérsékel és szabályoz; az igazság adja kezünkbe a büntetést mint fegyvert, melyet azonban csak akkor és úgy szabad használnunk, amint azt a célszerűség kivánja; *g) Binding elmélete*; a bűncselekmény a tiltó vagy parancsoló szabályok (normák) áthágása; a büntetőtörvény a normáknak szankciót ad s feljogosítja az államot, hogy a tilalom vagy parancs megszegőjét mint engedetlent megbüntesse; a norma analogonja a tízparancsolat, mely szintén csak tilt s a büntetést más törvény számára hagyja fenn; a büntetéssel egyébként a végrehajtáson belül többféle cél elérésére lehet törekedni.

II. Praktikus elméletek: 1. *A kriminálbiológiai* vagy *kriminálantropológiai iskola* két osztályra oszlik; mind a kettő az egyénben keresi a bűnösség okait, mégis az egyik (kriminálszomatológiai iskola) inkább testi, a másik (kriminálpszichológiai irány) inkább lelki tulajdonságokban véli azokat felfedezni. A) A *kriminálszomatológiai* vagy szűkebb értelemben vett kriminálantropológiai *iskola* megalapítója Lombroso Cesare, ki számos megfigyelés és adat alapján azt állítja, hogy a bűnös embert bizonyos — majd öröklött, majd szerzett — testi és lelki abnormitások kényszerítik a bűnelkövetésre; a gonosztevők a normális emberek között egész külön típust alkotnak; e típussal szemben a mai büntetőjog eszközei hatástalanok, miért is a büntetőjog átalakítandó. Kiválasztandó a helyes eljárási módokat, először is osztályozni kell a bűnösöket; ez osztályozást Lombroso és hívei (Kurella, Havelock Ellis, nálunk Reichard) következőleg viszik keresztül; vannak: 1. született bűntettesek, kiket bizonyos sajátos külső jelek (stigma) jellemeznek; ezek az ősember maradványai, ma is vademberek s javíthatatlanok; velük szemben az ártalmatlanná tétel (halálbüntetés, deportáció) alkalmazandó; 2. szokásos bűntettesek: ezek inkább társadalmi befolyás alatt lesznek bűnösökké; ép úgy javíthatatlanok, mint a született bűnösök, tehát ártalmatlanokká teendők; 3. az alkalmi bűnösök; ezeknek nincs kellő erélyük az alkalom csábító erejével szembeszállani; hosszabb időre elzárandók; 4. szenvedélyből lett bűnösök; ezek tulajdonképen alkalmi bűnösök; rövidebb-hosszabb időre elzárandók; 5. őrült bűnösök; ezek bűnügyi tébolydába szállítandók. B) *A kriminálpszichológiai iskola* (Maudsley, Krafft-Ebing, Benedikt, Forel) lelki abnormitásokból vezeti le a bűnösséget s felállítja a tételt, hogy egyes embereknek oly pszichikai tulajdonságaik vannak, melyek miatt ezeknek nagyobb hajlandóságuk van a bűnözésre, mint másoknak. A bűntettes nem azonos ugyan az őrülttel, de a lelki tulajdonságok gyengesége, mely az ész egyensúlyát megzavarja s a bűncselekményt kiváltja, valamely lelki, erkölcsi vagy esztétikai neurasztténia következménye.

2. *A kriminálszociológiai iskola* alaptanítása, hogy a büntetendő cselekmények elkövetésére a társadalmi környezetnek van döntő befolyása. E téren Quetelet (belga statisztikus) volt az első, ki már 1835. megjelent művében megállapítja a büntetendő cselekmények elkövetésében felismerhető társadalmi törvényszerűséget. A kriminálszociológiai iskola árnyalatai: A) *Az olasz pozitiv* iskola (Ferri, Garofalo, Marro) a bűntettes szervezeti hajlandósága mellett különösen a társadalmi tényezőknek tulajdonítja a bűnösséget. *Ferri* szerint a bűncselekmény a társadalmi rend megtámadása, melyre bekövetkezik a társadalmi védekezés; a büntetés a társadalmi védekezésnek csak egyik eszköze, melyben szintén a megelőzés célja domborodjék ki; *Garofalo* azt vitatja, hogy különösen azok ellen kell védekezni, kikből a szánalom (pitié) érzése kihalt; ezek esetleg kivégzendők; *Marro* a gazdasági tényezők közvetett befolyását vitatja; a nyomor gyengíti az akarat szerveit, amennyiben a táplálkozás hiányossága a központi idegrendszer elsatnyulására vezet s ezáltal bűncselekményre visz. B) *A francia iskola* (Lacassagne, Tarde, Brouardel) elismeri, hogy a kriminalitásnak többféle tényezője van, de ezek közül a társadalmi tényezőknek tulajdonítja a döntő befolyást. *Lacassagne* szerint a bűntettesnél van ugyan szervezeti elváltozás is, de ez az agyrendszernek s a milieu-nek különös összehatására vezethető vissza. *Tarde* azt vitatja, hogy a társadalom összes jelenségeit s így a bűncselekményt is az utánzásnak hatalmas, gyakran öntudatlan és titokzatos hatása magyarázza meg (loi de l'imitation); a bűnösség elleni harcban a súly a megelőzésre helyezendő s e téren különösen a családi és társadalmi környezet javítása szorgalmazandó. C) A *szociálista iskola* a kriminalitás főokát a társadalom jelenlegi kapitalista szervezetében véli felismerni; a baj orvoslásának egyedüli eszköze a magántulajdon teljes eltörlése vagy legalább is az, ha a termelés eszközei köztulajdonba kerülnének. *Colajanni* azt vitatja, hogy a bűnösség közvetlen oka a gazdasági méltánytalanság és bizonytalanság; *Turati*, *Battaglia* s újabban *Ferri* viszont a büntetendő cselekményben nem látnak mást, mint természetes visszahatást azok részéről, kiket a kapitalizmus kizár a föld javaiból.

3. *A közvetítő iskola* hívei (Liszt, Prins, van Hamel, nálunk Angyal, Balogh, Finkey) összeegyeztetik a két szélső irány tanításait; a bűnösséget összetett jelenségnek tekintik, mely a legkülönbözőbb (egyéni, társadalmi, kozmikus, fizikai stb.) tényezők eredőjében alakul ki. *Liszt* szerint a bűncselekmény hármas szempontból vizsgálandó: mint absztrakt fogalom, mint egyéni, s mint társadalmi jelenség. *Prins* szerint a bűntett összetett jelenség, mely részint külső (fizikai környezet, éghajlat, bő aratás, társadalmi környezet, szegénység, nevelés, ipar túltengése stb.), részint belső (egyéni sajátosságok, jellem, vérmérséklet stb.) okok nyomán jön létre; ez okok nem nyomják el az embernek akaratát, s ép ezért van, hogy a bűntettes felelősségre vonható; *van Hamel* a gazdasági viszonyoknak tulajdonít vezető szerepet a bűnösség számtalan tényezői között; *Angyal* szerint nincs született bűntettes, de nincs átlagember sem; a kriminalitás egyfelől az egyéni akarat, másfelől az ennek erejére állandóan ható s a cselekvő embert az elhatározás és cselekvés idején befolyásoló élettani, természeti, égövi, társadalmi tényezők összhatásának

eredménye. A természeti s égövi tényezők hatása vagy egyáltalán nem, vagy csak rendkívüli nehézséggel s csak korlátolt mérvben ellensúlyozható; már a társadalmi tényezők ereje úgy állami, mint társadalmi úton gyengíthető, sőt némelykor meg is semmisíthető; e téren tehát megindítandó a harc, s az általános jellegű tényezőket (nyomor, munkanélküliség, vallástalanság, hibás nevelési rendszer) a szociálpolitika, a különöseket (alkohol, prostitució, műveltséghiány, csavargás stb.) a kriminálpolitika eszközeivel kell erejüktől megfosztani. Ott a gazdasági, művelődési, valláserkölcsi, nevelési viszonyok általános javítása, itt az egyén megerősítése, lehető átalakítása, esetleg ártalmatlanná tétele azok a módok, melyek a büntetőjogot főcéljának megvalósításában elősegítik, azaz a bűncselekmények számának lehető csökkenését előidézve, a társadalmi béke védelmét szolgálják. A közvetítő iskola harcosai ez idő szerint a *Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület* (l. o., N. B. E., Union internationale de droit pénal, Internationale kriminalistische Vereinigung) keretében fejtik ki tevékenységüket.

Büntetőjogi Határozatok Tára, a magyar kir. Kúriának büntető ügyekben hozott elvi határozataiból készített hivatalos gyüjtemény, amelyet az 1907. XVIII. t.-c. 4. §-a értelmében a m. kir. Kúriának hivatalos kiadványai gyanánt az igazságügyminiszter tesz közzé. A B. számára az elvi határozatokat a Kúria büntető szakosztályának vezetőjéből, büntető tanácsainak vezetőiből és a koronaügyészből vagy helyetteséből álló büntetőjogi bizottság választja ki. A határozatok kiválasztásának és közzétételének módozatait az 1907 ápr. 24. 17,700. I. M. sz. alatt (Igazságügyi Közlöny XVI. évf. 4. sz. 104. l.) kiadott rendelet szabályozza. A B. I. és II. kötete az 1907. év végén jelent meg, III. kötete pedig az 5. füzettel az 1910. év végén nyert befejezést. E három kötet 280 elvi határozatot tartalmaz.

Büntetőjogi reform, összessége mindazoknak az óhajtásoknak, kivánságoknak, javaslatoknak, melyek a korukbeli büntetőjog egészének v. részleteinek módosítását, megváltoztatását, újjáalakítását célozzák, hogy ezáltal a büntetőjognak homloktérbe állított céljai minél tökéletesebben megvalósíttassanak. A XVIII. sz. utolsó évtizedeiben s a XIX. sz. első felében a B. odairányult, hogy az embertelen büntetések, az arbitrárius ítélkezés s az általános jogbizonytalanság helyébe emberies büntetések, a polgári szabadságot biztosító ítélkezés és jogi szabatosság lépjen s így a B. követelményei voltak: a nullum crimen sine lege (l. o.), nulla poena sine lege (l. o.) elveknek törvénybeiktatása, a halálbüntetés törlése vagy legalább is visszaszorítása, a testcsonkító s testfenyítő büntetések kiküszöbölése, a börtönrendszer javítása, a tortura eltörlése, az esküdtbíráskodás behozatala, a törvény előtti egyenlőség, a rendi különbségek megszüntetése, a büntető eljárásnak alkotmányjogi garanciákkal való átszövése stb. A jelenkor B.-jai, tekintettel arra, hogy a büntetőjog főcéljául a társadalom békéjének minél nagyobb védelme szerepel — azoknak az intézményeknek átjavítása s oly rendszabályoknak megalkotása, melyek a megtorlás, megelőzés és védekezés eszközeinek tökéletesítésével és szaporításával a bűnösség mennyiségi csökkenésére s minőségi enyhülésére vezetnek. A XX. sz. B.-jai: a rövidtartamú szabadságvesztésbüntetés káros hatásainak ellensúlyozása, azoknak megszorítása s más intézkedésekkel való pótlása (*feltételes elitélés*, l. o.), a behajthatatlan pénzbüntetésnek közmunkára való átváltoztatása (l. *pénzbüntetés reformja* stb.), a dorgálás (l. o.), házi fogság, rehabilitáció (l. o.) stb.; a fiatalkoruak büntetési rendszerében a nevelés elveinek kidomborítása; a visszaesők, csökkent szellemi értéküek, közveszélyes bűntettesek (l. o.) ellenében hatályosabb eszközöknek igénybevétele, a *biztonsági rendszabályok* (l. o.) rendszerének kiépítése, a *határozatlan elitélés* (l. o.). A B.-törekvések legkitünőbb egybefoglalását nyujtja a 16 kötetes Vergleichende Darstellung des deutschen und ausländischen Strafrechts című gyüjteményes munkálat (Berlin, Otto Liebmann; 1905—1909) s azokat állandóan napirenden tartja külföldön a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület (l. o.), hazánkban a Magyar Jogászegylet (l. o.) s a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület Magyar Csoportja (l. o.)

Büntető Jog Tára. Magyar büntetőjogi folyóirat *Németh* Péter, ny. kir. kúriai biró szerkesztése alatt, mely értekezéseket és büntető ügyekben hozott itéleteket közöl, összehasonlítja az egyes esetekben hozott itéleteket, és kritikailag megbeszéli. Mellékletét *Polgári törvénykezés* címmel polgári ügyekben hozott itéletek közzététele és összehasonlító fejtegetése teszi. Megindult 1880. egyidejüleg a magyar btkvek életbeléptetésével és a büntető judikatura érdekében nagy szolgálatot tesz. Mellékletén a polgári jog fejlődésére is kiváló súlyt fektet. A megjelent kötetekről nagyobb időközökben terjedelmes mutató jelent meg a btkvek szövegével.

Büntetőlap, l. *Bűnügyi nyilvántartás*.

Büntető novella (1908. XXXVI. t.-c., rövidítve: Bn.), az a legújabb büntetőtörvényünk, melynek kifejezett célja, hogy a büntetőtörvénykönyvnek alkalmazása körül észlelt legnagyobb visszásságokat és igazságtalanságokat javítsa, illetőleg a leglényegesebb hiányokat és hézagokat pótolja. A B.-ra vonatkoznak a 20,001/1908, 20,002/1908, továbbá a 27,100/1909, 27,200/1909, 27,300/1909, 27,400/1909, 27,500/1909, 27,600/1909. sz. ig. min., valamint a 160,000/1909. sz. belügymin. s a 149,500/1909 sz. vallás- és közokt min. rendeletek.

A B. első fejezete *a büntetés feltételes felfüggesztése* cím alatt az ú. n. *feltételes elitélés* (l. o.) intézményét vezeti be hazai jogunkba; második fejezete *fiatalkoruakra vonatkozó rendelkezéseket* tartalmaz (l. *Fiatalkoruak büntetési rendszere)*; harmadik fejezete *a mellékbüntetésekre és az elkobzásra vonatkozó rendelkezéseket* tartalmazza s az ú. n. *bűnügyi muzeumok* (l. o.) tárgyában rendelkezik; a negyedik fejezet, melynek címe: *Egyes büntetendő cselekményekre vonatkozó rendelkezések*, a pénzhamisítás, kerítés, lopás, csalás és élelmicikk stb. lopása tárgyában módosítja, illetve egészíti ki a btk. és a kbtk. vonatkozó szakaszait. A B. és pedig különösen annak I. és II. fejezete annyiban rendkívül jelentős törvény,

amennyiben az azokban szabályozott reformintézményekkel a klasszikus bűnügyi iskolával szemben a modern eszméket felkaroló ú. n. *új irányok* követelményeinek egy részét valósítja meg s a megtorlás helyébe a megelőzés gondolatát iktatja, az általánosításról áttér az egyéniesítésre és ezáltal határozottan kifejezésre juttatja, hogy a büntetőjog csak akkor felel meg rendeltetésének, ha a társadalom hathatós védelmét szolgálja.

Büntető parancs, büntető perrendtartásunk (1896. XXIII. t.-c.) által meghonosított új intézmény, melynek lényege az, hogy csekélyebb súlyú bűnügyekben a biró a panaszos fél kérelmére tárgyalás, sőt a terhelt meghallgatása nélkül szabja ki a büntetést. A B. feltételei: 1. hogy csak kihágás vagy pénzbüntetéssel büntetendő vétség esetében bocsátható ki és pedig csak akkor, ha a biró 200 koronát meg nem haladó büntetést tart kiszabandónak; 2. hogy a terhelt szabadlábon legyen; 3. hogy a közvádló írásban megokolva indítványozza; 4. hogy hatóság vagy közhivatalnok közvetlen tapasztalata alapján tette a feljelentést, vagy magánegyén tette ugyan, de okirattal vagy más bizonyítékkal valószinűsíti. Ha a terhelt a B.-ban megnyugszik és a pénzbüntetést kifizeti, az ügy jogerősen el van intézve, ha azonban hallgatólag (a nem fizetés által) vagy kifejezetten kifogást tesz, a biróság a tárgyalásra határnapot tűz. A tárgyaláson meg nem jelent s ki nem mentett terhelt ellen a biró a B.-ot jogerősnek mondja ki, ha azonban a felek megjelentek, tárgyalás tartandó, melyen az itélet meghozatalában a parancs a birót semmi irányban nem köti (Bp. 532—535). A közigazgatás egyszerüsítéséről szóló 1901. XX. t.-c. B.-ot adott a rendőri btő birónak is (17—19. §§). A 65,000/1909. B. M. rendelettel megállapított rendőri büntető eljárás ez alapon külön fejezetben (62—71. §§) rendelkezik a B.-ról, amely rendelkezések némileg eltérnek a Bp. megfelelő rendelkezéseitől. Nevezetesen B. a Bn. értelmében a fiatalkorú, tehát életkoruk 18-ik évét még be nem töltött egyének ellen nem bocsátható ki (62. § ut. bek.); továbbá a B. végrehajtható, ha a terhelt ellene a kézbesítéstől 15 nap alatt kifogást nem tesz (67—71. §§), holott a Bp. 535. §-a szerint éppen megfordítva, nem kell a B. ellen kifogást tenni, hanem elég a tárgyalás elrendelésének okául az, ha terhelt 15 nap alatt nem fizet, vagy fizetési halasztást nem kér, szóval: ha semmit sem tesz. A rendőri büntető eljárás szerint, amely 1911. lépett életbe, a rendőrbiró 30 koronát meg nem haladó összegben büntetést szab ki tárgyalás nélkül az olyan kihágásokra, amelyeknél csak pénzbüntetés kiszabásának van helye. A terhelt fél azonban tárgyalást kérhet; ez esetben a B. azonnal elveszti hatályát s a tárgyalást úgy tartja meg a rendőrbiró, mintha a B.-ot nem is bocsátotta volna ki. Öt koronán túl egyébként felebbezhető is és ekkor a B. az elsőfokú itélet jellegével bir.

Büntető per, l. *Büntetőjog* és *Bűnvádi eljárás.*

Büntető per betudása. A btkvek életbelépte előtti gyakorlatunkban enyhébb esetekben a büntetés egyik neme volt.

Büntető politika, azoknak az elveknek az összessége, amelyeket az állam és a társadalom a bűntett elleni küzdelmében követ, illetőleg amelyeket célirányosan követnie kell. Ezek az elvek szolgálnak alapul a büntetések és a megelőző intézkedések rendszerének kiépítésére. Tudományos és gyakorlati értéke a B.-nak csak akkor van, ha összhangban áll a kriminológiának (l. o.) valamely ország kriminalitására vonatkozó megállapításaival. Céltudatos irányban a B. csak a XIX. sz. végén fejlődött ki, különösen a Nemzetközi büntetőjogi egyesület és az angol Penal Reform League működése által. Legfontosabb szabálya a B.-nek az *egyéniesítés*, a bűntettesek egyes csoportjaival (fiatalkorúak, közveszélyes bűntettesek, csavargók) szemben követendő megfelelő bánásmód. V. ö. *Vámbéry*, B.-i követelések (1900); *Maillart*, Histoire de la politique criminelle (1901). L. *Bűntettek osztályozása* és *Büntetőjog.*

Büntető szociológia, l. *Kriminológia.*

Büntető törvények, l. *Büntető törvényhozás*, *Büntető törvénykönyv.*

Büntetőtörvények versenye. Ugyanarra a cselekményre nézve az idők folyásán különböző törvények keletkezhetnek. Nevezetesen: *a)* valamely cselekmény bizonyos ideig nem büntethető, ettől kezdve azonban büntetés alá esik, mint pl. az uzsora; *b)* a cselekmény súlyosabb büntetését enyhébb, enyhébb büntetését súlyosabb válthatja fel, pl. betöréses lopás büntetése. Ily esetekben a kérdés az, hogy melyik törvény alkalmazandó, ha a cselekmény elkövetése idejében más törvény volt hatályban, mint az itélet idejében. Általános szabály az, amit a Btk. 2. §-a is fölállít, hogy amennyiben a cselekmény elkövetésétől az itélethozásig terjedő időközben egymástól különböző törvények léptek hatályba: ezek közül a legenyhébb intézkedés alkalmazandó. Melyik az enyhébb törvény, ezt a biróság mindannyiszor az illető cselekményre vonatkozó összes büntető rendelkezések egybevetése alapján ítéli meg. E rendelkezések a cselekmény minősítésére, büntetésére, elévülésére, hivatalból vagy csak magánindítványra üldözhető voltára vonatkozhatnak. A B. áll elő akkor is, ha valaki külföldön követett el büntetendő cselekményt s emiatt a hazai biróság itéli el. A Btk. szerint amennyiben a cselekmény büntetése az elkövetés helyén enyhébb annál, mint amelyeket a Btk. megállapít: az előbbi, vagyis az enyhébb külföldi törvény alkalmazandó (12. §.).

Büntetőtörvény hatálya. A btő törv.-ek hatályának az idő, a terület és a személyek szempontjából van jelentősége. A különböző időben keletkező btő törv.-ek hatályáról és egymáshoz való viszonyáról l. *Büntetőtörvények versenye.*

Terület és személyek tekintetében a kérdés az, hogy a büntetendő cselekmény bel- vagy külföldön követtetett-e el. A Btk. hatálya kiterjed a magyar állam egész területére, Horvát- és Szlavonországok kivételével (5. §); ha e területen akár magyar honos, akár külföldi büntetendő cselekményt követ el: emiatt, ha a magyar biróság elé állítható, a magyar törvények alapján itélendő el. Külföldre a Btk. hatálya nem terjed ki, kivéve a konzuli biróságok (l. o.) hatásköre alá tartozó területeket; de a külföldön elkövetett bűntettek és vétségek is a magyar törvény alapján büntetendők bizonyos esetekben, még pedig vagy fel-

tétlenül t. i. tekintet nélkül a tettes honosságára, vagy csak akkor, ha a bűntettet vagy vétséget magyar honos követi el. Feltétlenül a Btk. szerint büntetendő az, aki felségsértést, hűtlenséget, lázadást és pénzhamisítást külföldön követ el, a magyar honos pedig még akkor is, ha külföldi területen királysértést követ el. Magyar honos a Btk. szerint az, aki a magyar állam területén honossággal bir, tehát a horvát-szlavon községi illetőségű is; ellenben az osztr. honosok (Btk. 6. §) külföldiek. Kivétel pl. az, hogy az osztrák honos más állam hatóságának ki nem adható, miként a külföldi (17. §), továbbá, hogy az osztrák honos is elkövetheti a Btk. 142., 143., 144. §-aiban meghatározott hűtlenséget (145. §), holott a külföldi e bűntettek alanya nem lehet. Magyar honos külföldön elkövetett bűntett és vétség miatt, ha magyar biróság elé állítható, a magyar törvény szerint büntetendő, kivéve, ha: *a)* a cselekmény az elkövetés helyén fennálló v. a magyar törvény szerint nem büntethető, vagy azok egyike szerint megszünt büntethető lenni, v. ha a büntetést az illetékes külföldi hatóság elengedte (Btk. 11. §); *b)* a külföldi törvény enyhébb, mint a magyar (12. §); de a hivatalvesztés v. a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése végett a bűnvádi eljárás belföldön akkor is megindítandó, ha a magyar honos büntetését külföldön már kiállotta (15. §). Külföldinek külföldön elkövetett bűntette vagy vétsége miatt magyar biróság csak akkor járhat el, ha fennforognak azok a feltételek, amelyek a magyar honosokat illetőleg a fennebbiek szerint megkivántatnak és még ha: *a)* kiadatásának nincs helye; *b)* ha az igazságügymin. a bűnvádi eljárás megindítását elrendelte (Btk. 9. §). Kiadatási (l. o.) ügyekben a nemzetközi szerződések és a fennálló gyakorlat az irányadók. A Btk. e tekintetben csak azt a szabályt állítja fel, hogy a magyar honos más állam hatóságának sohasem, az osztrák honos pedig csak saját állama hatóságának adható ki (17. §). Kihágás miatt, ha külföldi követte is el, kiadásnak nincs helye; a külföldön elkövetett kihágás pedig egyáltalában nem büntethető (Kbtk. 13. és 14. §-ai). Az utóbbi szabály alól azonban ki vannak véve a kábelkihágások (1888. XII. t.-c. 1—4. §-ai), a fegyveres erő elleni kihágások (1889. VI. t.-c. 35., 44., 50., 61. és 69. §-ai) és a kivándorlási kihágások (1909. II. t.-c.), melyeknek külföldön való elkövetése is büntetendő. A diplomáciai testület tagjai belföldön is a saját államuk törvényeinek vannak alávetve a területenkívüliség jogánál fogva (l. o.).

Büntető törvényhozás és illetőleg B.-i munkálatok a jogrendszer azon ágazata, mely meghatározza a büntetőjogi jogtalanság *(büntetendő cselekmény,* l. o.) lényegét és nemeit s megállapítja ennek sajátos közjogi jellegű következményét *(büntetés,* l. o.; *biztonsági rendszabályok,* l. o.). A B.-on ugyan államok szerint bizonyos nemzeti jelleg felismerhető, mindazonáltal vannak oly jellegzetes vonásai is, melyek többé-kevésbbé egyezők s egy meghatározott kultúrfoknak mintegy lenyomatai. Ily értelemben európai B.-ról is lehet szó, melynek alaptételei ez idő szerint a következők: 1. *Nullum crimen et nulla poena sine lege,* azaz csak oly cselekményért s oly büntetéssel lehet büntetni, melyet a törvény előzetesen mint ilyent meghatározott. 2. *A büntetendő cselekmény lényege valamely jogi jó támadása v. veszélyeztetése,* miből folyólag a csupán erkölcsi szempontból elvetendő magatartás nem vonható büntetés alá. 3. *Büntetés csak bűnösség esetén szabható ki,* azaz nem elég a jogsértő eredménynek egyszerű bekövetkezése, hanem kell, hogy ez az objektiv külsőség szubjektiv vonatkozásban álljon annak előidézőjével; legtöbbször szándék kell, némelykor elég a gondatlanság; a bűnösségről viszont csak beszámítási képességgel biró embernél lehet szó (l. *Beszámítás).* 4. Közös vonása az európai B.-nak, hogy *a büntetési rendszer gerince a szabadságvesztésbüntetés;* a halálbüntetés mind szűkebb térre szorul.

Büntetőtörvénykönyv, oly rendszeres törvény, mely a büntetendő cselekményeket s büntetésüket meghatározza. Hazánkban *Horváth* Boldizsár igazságügyminiszter a hetvenes évek elején *Csemegi* Károlyt bízta meg a B. javaslatának elkészítésével, amely *1873. évi okt. 29.* benyujtatott, de miután az országgyűlést feloszlatták, tárgyalva nem lett. Új megbízás alapján Csemegi átdolgozta a javaslatot. *Perczel* Béla igazságügyminiszter kétkötetes indokolással *1875. évi nov. 5.* a Ház elé terjesztette (II. javaslat). Az igazságügyi bizottság, a képviselőház, majd a főrendiház, illetve annak hármas bizottsága a következő években tüzetes tárgyalás alá vette a javaslatot, melyen több módosítást tett, végre elfogadta. Ő felsége *1878. évi május 27.* megadta a szentesítést s a törvény mint 1878: V. t.-c. (Magyar B. a bűntettekről és vétségekről) két nappal később: *máj. 29.* az országgyűlés mindkét házában kihirdettetett. Még 1878. elkészítette Csemegi Károly a kihágási B. tervezetét, amelyet a törvényhozás rövid idő alatt törvény erejére emelt. E törvény mint 1879: XL. t.-c. (Magyar B. a kihágásokról) foglal helyet a törvénytárban. Az életbeléptetést a Teleszky István államtitkár által készített tervezet alapján létrejött 1880: XXXVII. t.-c. eszközölte, mely a két törvénykönyv hatályba lépésének napját *1880. évi szept. 1-ére* állapította meg (Fiuméban 1880. évi okt. 1. lépett életbe a két B., a törvényben nyert meghatalmazás erejénél fogva kibocsátott miniszteri rendelet alapján, mely utóbbi a fiumei viszonyokra való tekintettel némi, a törvénytől eltérő intézkedést tartalmaz).

Mind a két B. általános és különös részre oszlik; amaz az általános szabályokat (büntetés, kisérlet, részesség, szándék, gondatlanság, beszámítást kizáró és enyhítő okok, bűnhalmazat, elévülés stb.), emez a bűncselekményeknek fogalommeghatározásait s a büntetési tételeket tartalmazza. Az 1878: V. t.-c. általános része, amennyiben az 1879: XL. t.-c. eltérő intézkedéseket nem tartalmaz, a kihágásokra is alkalmazandó.

A két B.-ön kívül még egyéb törvények is tartalmaznak büntetőjogi szabályokat, melyek az 1878: V. s 1879: XL. t.-c.-ek tételeit módosítják s kiegészítik. Ezek közül legfontosabb az 1908: XXXVI. t.-c., az úgynevezett *Büntető novella* (l. o.).

Büntetőtörvény visszaható ereje, l. *Büntetőtörvények versenye.*

Bűntett. Tágabb értelemben büntetendő cselekmény általában. Büntetendő az a cselekmény, melyet a tételes törvény annak nyilvánít. Szűkebb értelemben B. a büntetendő cselekményeknek csak egyik osztályát jelenti. E tekintetben fontos a kettős és hármas felosztás. Az első a büntetendő cselekményeknek két faját különbözteti meg, ú. m. B.-eket és kihágásokat, amelyek elvileg különböznek egymástól, amennyiben B.-ek csak oly cselekmények, amelyek konkrét jogsértést v. jogveszélyeztetést tartalmaznak, pl. emberölés, testi sértés, lopás, míg a kihágások oly cselekmények, amelyek konkrét jogokat nem sértenek, nem veszélyeztetnek, de könnyen veszélyesekké válhatnak, pl. a sebes hajtás. A hármas felosztás a büntetés szerint a büntetendő cselekményeknek három faját különbözteti meg, ú. m. a B.-eket, vétségeket és kihágásokat. A kettős felosztást elfogadta és legtökéletesebben keresztülvitte az olasz Btkv. A magyar btkvek a francia jogból származó hármas felosztást fogadták el. Halálbüntetés, fegyház, börtön és öt éven felüli államfogház kizárólag B.-ekre; fogház és pénzbüntetés, mint önálló büntetés kizárólag vétségekre alkalmazandók. A kihágások büntetései: elzárás és pénzbüntetés.

B. alanya, tárgya. 1. B. alanya a modern felfogás szerint csak az ember lehet, habár a történelemben állatok ellen hozott s végrehajtott büntető ítéletekkel is találkozunk. Az ember is csak annyiban, amennyiben beszámítási képességgel bír (l. *Beszámítás).* Továbbá csak az egyes emberek, de nem a jogi személyek, amelyeknél a bűnösség mindig azokat a személyeket terheli, akik a büntetendő cselekményt elkövették. 2. B. tárgya nem az az ember vagy dolog, aki vagy amely ellen a merénylet irányul, hanem a törvény által védett jogérdek (a németek által ú. n. Rechtsgut). A gyakorlatban azonban bűntett tárgya alatt az előbbit is szokás érteni.

B.-ek osztályozása. A B.-ek többféle osztályozását ismeri az elmélet. Igy megkülönböztetnek: 1. *természeti* és *tételes* B.-et aszerint, amint büntetendőségük a cselekmény természetében, az igazság általános elveiben v. csak az állam tételes intézkedéseiben gyökerezik. Az újabb felfogás ezt a felosztást elveti. 2. *Formális* és *materiális* B.-ek; emezeknél a tényálladékhoz bizonyos anyagi eredmény szükséges, amazoknál nem. Igy formális a becsületsértés, materiális az emberölés. 3. *Nyomokat hagyó* és *nyomokat nem hagyó* B.-ek (delicta facti permanentis, és facti transeuntis). 4. *Közös* és *különös B.*, aszerint, amint mindenki által v. csak bizonyos osztályú személyek, pl. közhivatalnok által elkövethetők. 5. *Cselekvésiek* v. *mulasztásiak* (l. *Mulasztási bűntettek).* 6. *Pillanatnyi* és *folytonos* B.-ek; ilyen pl. a fogvatartás; a folytonos B. jelentősége főleg az elévülésnél nyilvánul (l. o.). 7. *Egyszerü* és *összetett* (complex) B.-ek, aszerint, amint egy v. több jogot sértenek. 8. *Üzletszerü, iparszerü, szokásos B.*, melyeket némelyek kollektivB.-eknek neveznek. Az üzlet- v. iparszerű B. némelyek szerint a B. mint élethivatás (professionelles Verbrechen), mások szerint a B. mint keresetforrás. Az ellentét az ú. n. *alkalmi B.*, mely mintegy epizódszerű jelenet a tettes életében. Az üzletszerüség néha a cselekmény büntetendőségének feltétele, pl. szerencsejáték-vállalat; néha minősítő körülmény, pl. az orgazdaságnál. 9. Büntetésekre nézve: a) *főbenjárók* (delicta capitalia) v. *nem főbenjárók*, aszerint, amint halállal büntettetnek, v. nem; b) *közönséges, minősített* és *privilegizált* B.-ek aszerint, amint a rendes, v. a rendesnél súlyosabb v. annál enyhébb büntetés alá esnek. Minősített pl. a betöréses lopás, privilegizált a gyermekölés.

Bűntettek versenye, l. *Bűnhalmazat.*

Bűntett elősegítése, l. *Részesség.*

Bűntettesek kiadása, l. *Kiadatás.*

Bűntettesek osztályozása. A büntetőjognak újabb iránya a régebbi elméletnek szemére vetette, hogy kizárólag a bűntetteseket mint elvont jogi lényeket vette figyelembe, teljes félreismerésével annak az igazságnak: Si duo faciunt idem, non est idem. (Ha ketten ugyanazt követik el, az nem ugyanaz.) Ez a főoka a bűntettesek ellen vívott harc eddigi sikertelenségének. A büntetőjognak célirányos reformja, mely általánosan érzett szükség, csakis az eddigi rendszerrel való szakításban keresendő. Ez alatt a jelszó alatt: «nem a tettet kell büntetni, hanem a tettest», az új tanok szabályul azt állítják fel, hogy a büntetés minősége s mennyisége szempontjából a tettnek tárgyminősége nem oly fontos, mint a tettesnek egyénisége és érzülete. Nem az a döntő, «mit» követett el valaki, hanem az, hogy «ki», milyen ember az, aki a bűntettet elkövette. Azért nem a bűntetteket, hanem a bűntetteseket kell osztályozni. Az osztály megállapításánál az elkövetett bűntett minőségének legfölebb alárendelt szerepe lehet.

A kriminológia (l. o.) legnagyobb gyakorlati fontosságú feladata, hogy a bűntett egyéni és társadalmi tényezőinek figyelembevételével a bűntetteseknek oly osztályozását állítsa fel, amely a büntetések és a megelőző intézkedések helyes szervezésére felhasználható. A kriminológia két ágazatának megfelelően két osztályozás a leggyakoribb: A *kriminálantropológiai irány* (Lombroso-Ferri) a bűntettesek következő osztályait különbözteti meg: *a)* az ú. n. született bűntettest, akit egyéniségében gyökerező hajlam indít a bűnözésre és akit úgy testi mint lelki degenerációs jelek tesznek felismerhetővé; *b)* a szenvedély bűntettesét, aki a cselekményt valamely heves indulat hatása alatt követi el s mint ideges, túlérzékeny, lelki egyensúlyát vesztett ember jellemezhető; *c)* a szokásos (hivatásos) bűntettest, akiben a bűntettre irányuló hajlam állandósága a környezet hatására vezethető vissza. E csoport legjellemzőbb tagjai a vagyoni bűntettek visszaesői, akik tudatosan helyezkednek szembe a jogrenddel; *d)* az alkalmi bűntettest, akit csekély ellenállási képesség mellett külső körülmények és kisértések visznek a törvénysértés útjára, végül *e)* az elmebeteg bűntettest, aki bár nem bűntettes a szó jogi értelmében, mert felelősségre nem vonható, de aki ellen a társadalomnak védekeznie kell. Egyszerübb a *büntetőszo-*

ciológiai irány (Garraud-Lacassagne) osztályozása, amely a bűntetteseket a következő osztályokba sorozza: *a)* ösztönszerű bűntettesek, akiket a bűnöző hajlam állandósága jellemez, legyen az bár átöröklött vagy szerzett; *b)* a cselekvő bűntettesek (criminels d'action), akiknek sorába úgy a szenvedélyből bűnözők, mint az alkalmi bűntettesek tartoznak; *c)* a bűntevő elmebetegek (criminels de pensée). Az említetteken kívül még számos osztályozás van, amelyek közül kizárólag gyakorlati nézőpontot ural *Liszt berlini tanár hármas felosztása,* aki a bűntettesek közt a javíthatatlanokat, javíthatókat és javításra nem szorulókat különbözteti meg. Minden osztályozásnak legfőbb nehézsége az, hogy egyes kategoriákhoz tartozó bűntettesek külső és biztosan megállapítható ismérvekkel irassanak körül. Ennek tulajdonítható, hogy gyakorlati jelentőségre elsősorban a kor szerint való osztályozás emelkedett. A gyermekek és a fiatalkoruak a legtöbb kultúrállamban eltérő büntetőjogi elbánásban részesülnek. Jelenleg a büntetőpolitika (l. o.) egyik legfontosabb feladatának ismeri a közveszélyes bűntettesek oly tárgyi jellegű meghatározását, mely az elkövetett bűntett fogalmi körülirását pótolhatná. Kétségtelen, hogy a jövő fejlődésben a bűntettesek egyes osztályainak szabatos megállapítása a büntetés és a megelőző intézkedések alkalmazása tekintetében mindig nagyobb szerepet fog játszani.

Bűntett kisérlete, l. *Kisérlet.*

Bűntettre való felhívás, l. *Felhívás.*

Bűnügyek, büntetendő cselekmények vizsgálatára s megbüntetésére vonatkozó ügyek.

Bűnügyi antropológia, l. *Kriminológia.*

Bűnügyi kongresszusok, l. *Börtönügyi kongresszusok.*

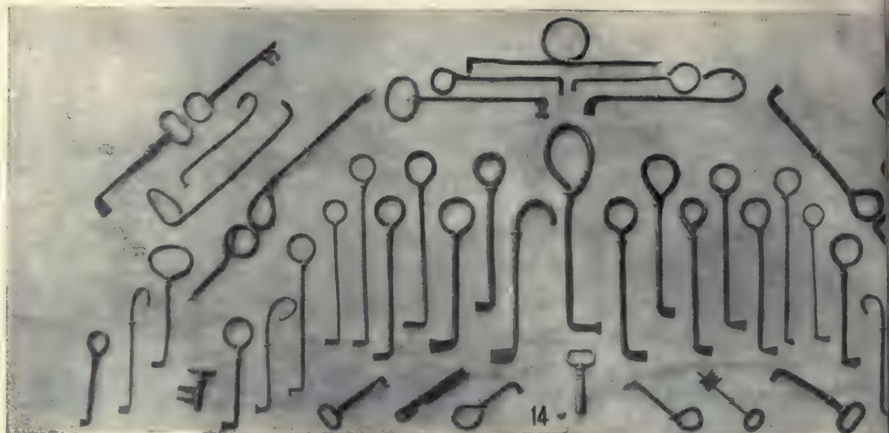
Bűnügyi lélektan, l. *Kriminológia.*

Bűnügyi muzeum *(képmelléklettel),* bűncselekményeknél használt és e célra szolgáló eszközök, továbbá a különféle bűncselekmények elkövetésének módját szemléltető rajzok, képek gyüjteménye. Elsősorban mint oktató eszköz szolgál s a nyomozásra és bűnvizsgálatra hivatottak gyakorlati oktatásánál újabban mind nagyobb tért hódít; de fejlődéstörténelmi szempontból is fontos hivatása van, szemléltetve a módok és eszközök fokozódó tökéletesedését, amelyre éppen ez a folyton fejlődő leleményesség készteti a jogrendet védő hatalmat. A B. hivatásának fontosságára a 90-es évek elején Lombroso Caesar ismert kriminálantropológus és Gross Hans gráci egyetemi tanár hívták fel a jogászvilág érdeklődését, az előbbi Turinban, az utóbbi Grácban megalakítva az első ilyen nemű gyüjteményt. Ma már minden nagyobb városban találunk B.-ot és pedig rendszerint a helyi rendőrség mellett szervezve. Említésre méltók a bécsi, drezdai, hamburgi és a budapesti államrendőrségé, mely utóbbi különösen a betöréses lopásra, csalásra és pénzhamításra vonatkozó bűnjelekben s az anarchisták által használatos bomba- és pokolgépmintákban rendkívül értékes anyaggal rendelkezik (l. *a mellékelt képet).* V. ö. *Vámbéry* B., A bűnügyi muzeumokról (Magyar jogászegyl. értek. 158.).

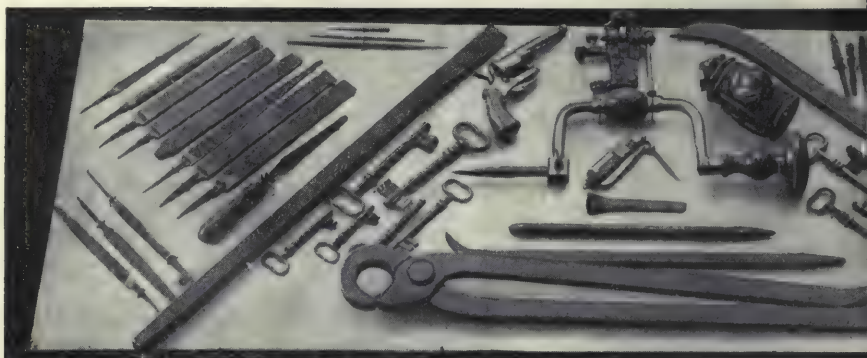
Bűnügyi nyilvántartás (ném. *Strafregister,* franc. *casier judiciaire,* olasz. *casellario giudiziale),* a bűntettesekkel szemben az állam és a társadalom védekezését előmozdító intézmény, amely a jogerősen elitéltekről készült feljegyzések összegyüjtése és megfelelő kezelése útján felvilágosítást nyujthat arra nézve, hogy valamely egyén volt-e már büntetve s ha igen, melyik biróság, mikor, mily bűncselekmény miatt és minő büntetésre itélte el. Főleg az igazságszolgáltatás érdekét szolgálja, amennyiben lehetővé teszi a visszaesés megállapítását, a feltételes elitélés helyes alkalmazását, a bűncselekmény megfelelő minősítését s a visszaeső bűntettesnek kellő büntetéssel sujtását. De egyéb állami érdeket is kielégít, mert módot nyujt arra, hogy a büntetett egyének kizárassanak azokból a jogokból és kedvezményekből, amelyeknek elnyeréséhez a törvények teljesen vagy bizonyos vonatkozásban büntetlen előéletet kivánnak. A B. kiterjeszthető a körözöttekre, a csődbejutottakra, a kiutasítottakra stb. és kapcsolatba hozható a személyazonosság megállapítására szolgáló ujjnyomatrendszerrel (l. *Daktiloszkópia),* v. Bertillon mérő- és fénykép-rendszerével (l. *Bertillon-módszer* és *Portrait parlé).* Minden művelt államban találkozunk B.-sal, amelyeknek keretei és vezetése többé-kevésbbé különbözők.

I. Hazánkban a B. szervezését az 1897. XXXIV. t.-c. 26. §-a és az 1908. XXXVI. t.-c. 14. §-a rendelte el, módozatait pedig a m. kir. igazs. és belügyi minisztereknek 1908 okt. 15. 24,300 I. M. sz. a. (Rend. Tára 1755 l. és Igazs. Közl. XVII. évf. 10. sz. mell.) kiadott rendelete állapította meg, amely központi nyilvántartást létesített és felállította az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatalt Budapesten (a m. kir. államrendőrség főkapitányságának épületében). E hivatal személyzete a nevezett két miniszter felügyelete alatt az igazságügyi államszolgálat és a m. kir. államrendőrség tagjai közül kirendelt egyénekből áll.

Országos B.-unk felhasználja az ujjnyomatrendszert és a fényképezést, amelyek más államokban a rendőri nyilvántartás körébe esnek és kiterjeszkedik a körözött egyének nyilvántartására is. Anyagát az igazságügyi hatóságok, különösen a kir. ügyészségek és kir. járásbiróságok, valamint a rendőri büntető biróságok szolgáltatják. Ezek kötelesek: 1. az olyan egyénekről, akiket bűntett miatt, vagy — az egyedül pénzbüntetéssel büntetendő becsületsértés kivételével — vétség miatt, vagy csavargás és koldulás kihágása miatt itéltek el, vagy egyéb kihágás miatt egy hónapot meghaladó elzárásbüntetésre itéltek, büntetőlapot kiállítani, amely a jogerős itélet (büntetőparancs) kivonatát tartalmazza (a fiatalkoruakról azonban, ha ellenük az 1908. XXXVI. t.-c. 17. §-ának 1—3. p. alapján tettek intézkedést, büntetőlapok nem készülnek); 2. azokról az egyénekről, akik súlyosabb — különösen az élet- és vagyon ellen irányuló — bűncselekmények miatt letartóztatásba vagy büntetésük végrehajtása alá kerültek, ujjnyomatot felvenni, s ha még büntetőlapjuk nincs, személyi adataikat feltüntető ujjnyomati kisérőlapokat készíteni; 3. a közveszélyes bűntetteseket lefényképeztetni; 4. a körözöttekről a nyomozólevelek, elfogatóparancsok és személyleirás-körözések adatait ma-

Álkulcsgyüjtemény a budapesti rendőrség bűnügyi múzeumában.

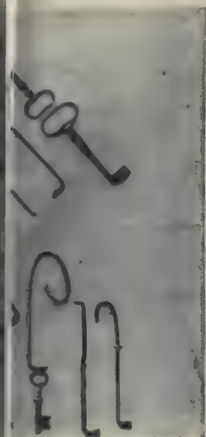

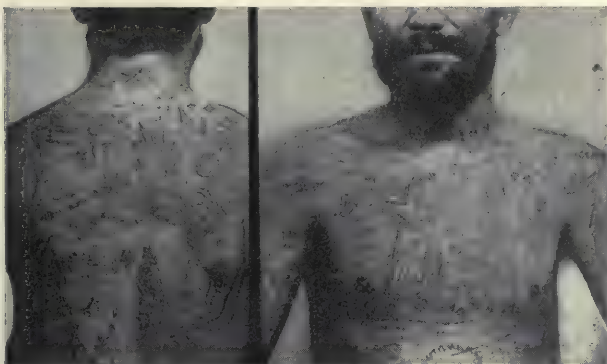
Egy nemzetközi «Wertheim-bontó» betörőnek a budapesti rendőrség múzeumában

Pokolgépek. (A budapesti rendőrség múzeumának gyüjteményéből.)

Egy

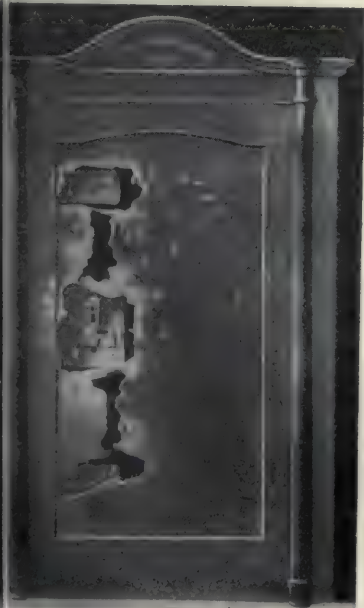

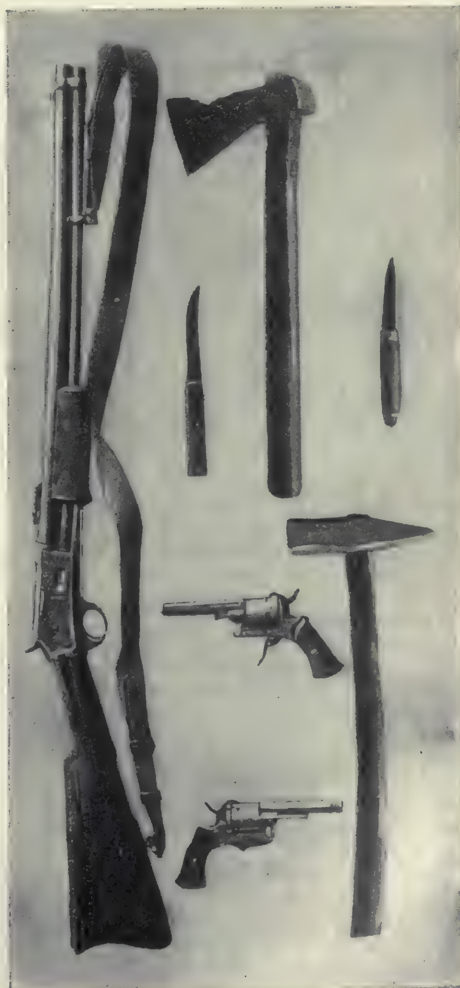
Tetovált bűntettes. (A budapesti rendőrség gyüjteményéből.)

felszerelése.

theim-bontó» betörő által feltört pénzszekrény.

Gyilkosságra használt fegyverek és eszközök.
(A budapesti rendőrség múzeumának gyüjteménye.)

gukban foglaló figyelőlapokat kiállítani és mindezeket az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatalhoz juttatni.

Az ekkép egyebegyűlt anyagot az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal az elítéltek nevei szerint fonetikus betűrendben, az ujjnyomatlapokat képleteik és a fényképeket sorszámaik szerint szekrényfiókokba helyezve nyilvántartja, egyszersmind végzi e nyilvántartással kapcsolatos tennivalókat, különösen: ellenőrzi az adatszolgáltatást; közli a külföldiek elítélését saját államaikkal; értesítést ad az eljáró hatóságoknak a bűntettesek visszaeséséről és a körözötteknek ismeretessé vált tartózkodóhelyéről oly célból, hogy a bűnvádi eljárás újrafelvétele (Bp. 449. és 450. §), összbüntetés kiszabása (Bp. 517. és 518. §, Bn. 5. §), a feltételesen felfüggesztett büntetés végrehajtása (Bn. 4. és 12. §), a körözöttek kézrekerítése stb. iránt intézkedhessenek; megállapítja az ujjnyomatlapok és fényképek segítségével a bűntettesek személyazonosságát; leleplezi a hamis nevet használó egyéneket; közreműködik a bűncselekmény helyén talált ujjnyomok alapján a tettes kiderítésében stb.

Az országos B. adatai a Btk. védelme alatt álló hivatali titkok, csupán a hatóságok hivatalos céljaira szolgálnak és azokról magánosok értesítést nem nyerhetnek. Az 1909 dec. 28. 29,280. I. M. sz. a. (Igazs. Közl. XIX. évf. 1. l.) kibocsátott igazság- és belügyi min. rendelet szerint büntető ügyekben az eljáró hatóságok kötelesek az országos B.-ból értesítést kérni s e célra a büntetőlap szövegével megegyező értesítőlapot használnak; az 1910 júl. 1. 10,900. I. M. sz. a. (Igazs. Közl. XIX. évf. 227. l.) rend. 11. §-a szerint pedig értesítés a bűnügyi célokra szolgáló erkölcsi bizonyítvány (l. o.) felhasználásával kérhető. Büntető ügyekben az országos B. összes adatairól, más ügyekben azonban csak azokról az adatokról kaphatnak a hatóságok értesítést, amelyeket az átiratukban kijelölt célra ismerniök kell. Igy pl. értesítést nyerhet az állami tisztviselők kinevezésére jogosult hatóság a kinevezés céljára arról, hogy valamely egyén volt-e nyereségvágyból eredő bűntett vagy vétség miatt elítélve, ami az illetőnek állami tisztviselővé kinevezését az 1883. I. t.-c. 1. §-ának *b)* pontja értelmében kizárná; vagy értesítést nyerhet az italmérési engedély megadására jogosult hatóság arról, hogy az engedélyt kérő öt éven belül volt-e bűntett vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt elítélve, amely esetben az 1889. XXV. t.-cikk 3. §-ának 1. pontja szerint az engedély meg nem adható stb.

Az országos B. felesleges anyagának eltávolítására a selejtezés szolgál. Selejtezés alá kerülnek azoknak az egyéneknek a lapjai és képei, akik meghaltak, akik 70. életévüket betöltötték, akiket korábbi elítélésükkel szemben újrafelvétel folytán vagy a jogegység érdekében használt perorvoslatra hozott határozattal felmentettek s akik csupán mint körözöttek szerepeltek a nyilvántartásban és kézrekerültek. A meghaltak lapjait és képeit az elhalálozásnak tudomásra jutása után azonnal, a többieknek lapjait és képeit pedig öt évig tartó külön megőrzés után megsemmisítik vagy összezúzva értékesítik, esetleg a bűnügyi muzeumnak engedik át.

II. A külföldi B.-okra vonatkozó rendelkezések közül a következők emelhetők ki:

Ausztriában az 1897 dec. 8. 27,904. sz. a. kelt igazságügyminiszteri rendelettel szervezett B.-t (Strafregister) decentralizálva az elítéltek községi illetőségének államügyészségénél vezetik, csak a külföldi vagy ismeretlen községi illetőségű egyénekről vezet az 1900 dec. 5. rend. értelmében központi nyilvántartást az osztr. igazs. min. Büntetőlapok (Strafkarten) az összes bűntettek, vétségek és valamennyi kihágás miatt elítéltekről készülnek. Értesítést csupán hatóságok nyerhetnek. A Strafregister a személyazonosság megállapítására szolgáló eljárások egyikét sem használja fel, az azonosítás a külön rendőri nyilvántartás körébe tartozik.

Belgiumban az 1888 dec. 31. igazs. min. rendelettel szervezett B.-t központilag (casier central) az igazs. min.-ban vezetik, de külön B.-uk van a csavargókról és koldusokról.

Franciaországban az 1899 aug. 5. törvénnyel újjászervezett B.-t (casier judiciaire) decentralizálva az elítélt születési helyére illetékes elsőfolyamodású törvényszékeknél s a külföldiekre nézve központilag vezetik. A B. a bűntettek és vétségek miatt elítélteken felül kiterjeszkedik a fegyelmi úton hivatalvesztésre ítéltek, a csőd alatt állók és a kiutasításra ítélt külföldiek nyilvántartására is. Értesítést nem csak hatóságok, hanem magánosok is nyerhetnek a rehabilitáció (l. o.) által korlátolt mértékben. A személyazonosság megállapítására Bertillon rendszere szerint külön nyilvántartás van szervezve.

Németalföldön az 1896 febr. 19. kir. rendelettel szervezett B. decentralizált és körébe a bűntettek, vétségek, valamint a csavargás és koldulás kihágása miatt elítéltek tartoznak. Értesítést csakis az igazs. min. által kijelölt hatóságok nyerhetnek.

A *Német birodalomban* a szövetségtanácsnak 1882 jún. 16. és 1896 júl. 9. kiadott rendeletei szervezték a decentralizált B.-t, amelyet Poroszországban és több német államban az elítélt születési helyére illetékes államügyészségnél, Szászországban és Badenben a jbíróságoknál, Württembergben a községi elöljáróságoknál vezetnek; ezenfelül központi nyilvántartást vezet a Reichs-Justizamt a külföldiekről. Büntetőlapokat (Strafnachrichten) a bűntettek miatt, a vétségek miatt — kivéve a magánvádra üldözendő vétségeket — és a német büntető törvénykönyv 361. §-ának 1—8. pontjai alatt felsorolt kihágások miatt elítéltekről készítenek. A Strafregister felöleli a körözöttek nyilvántartását is, amely célra a Steckbriefnachrichtok szolgálnak. Értesítést csak hatóságok nyerhetnek. A személyazonosság megállapítása a rendőri nyilvántartás (Erkennungsdienst) feladata.

Olaszországban a B.-t (casellario giudiziale) újabban az 1902 jan. 30. kelt törv. és az 1902 ápr. 13. kelt kir. rend. szabályozta a francia casierhez hasonló keretben a decentralizáció alapján, de az olasz igazs. min.-ban központi nyilvántartás (casellario centrale) is van, ahova az összes elítél-

tekről készült lapok másolata kerül. A legtöbb állam B.-át részletesen ismerteti *G. le Poittevin* műve: Le casier judiciaire (Paris 1907).

Bűnügyi rendőrség (törvényszéki rendőrség), kizárólagos feladatát képezi a büntetendő cselekmények és a bűntevők kinyomozása s utóbbiaknak a biróság elé állítása. Közvetlenül a kir. ügyészségek rendelkezése alatt állanak, de segítségére vannak a büntető biróságoknak is. Tettenérés esetén pedig önállóan járnak el. Ilyen B.-ek vannak a német birodalomban, ahol a bűnvádi eljárás is ehhez képest szabja meg feladatukat és hatáskörüket. Nálunk a különállónak szervezett B. fogalma ismeretlen. A rendőrségnek egyéb feladatai közé tartozik a bűnügyek megelőzése, megakadályozása és a már megtörtént bűncselekmények s elkövetőik üldözése is. Tervbe vették ugyan a német birodalmi minták átvételét, de nagyban egészben a régiben maradtunk, amely a magyarországi viszonyoknak inkább megfelel. Budapesti példára a legtöbb városban külön bűnügyi osztályokat állítottak fel s ezek végzik azokat a feladatokat és teendőket, amelyeket a bűnvádi perrendtartás a rendőrségre bizott. Az előkészítő,sürgős teendők teljesítése azonban minden rendőri hatóságot egyformán kötelez.

Bűnügyi statisztika. A B. négy részre oszlik. Az első az *ügyforgalmi statisztika,* amely amellett, hogy megismertet az elbirálás alá kerülő ügyek számával s nemével, rendszerint a birói eljárás adatait is tartalmazza s ily módon rámutatván az ügymenet különböző mozzanataira, betekintést nyujt a büntető jogszolgáltatás elég szövevényes mechanizmusába. Főként az igazságügyi kormányzat szempontjából fontos. Alkalmas eszköz nemcsak a biróságok tevékenységének ellenőrzésére, hanem felszinre veti a különböző hiányokat is. A második része a biróságoknak az egyes ügyekben hozott véghatározatait öleli fel; ez az ú. n. *ítélkezési statisztika* (Justizstatistik). Számot adnak itt az adatok az eljárás eredményéről, ismeretes lesz általuk tehát úgy az elitéléssel, valamint a felmentéssel, avagy más egyéb módon véget ért ügyek száma, megtudjuk belőlük az elitéltekkel szemben alkalmazott büntetésnemeket s a büntetések mértékét. A nyert eredmények amellett, hogy a fennálló büntetőtörvények beválásának, hatásának s általában az ez alapon kifejlődött joggyakorlatnak legmegfelelőbb kritikáját nyujtják, igen gyakran kezdeményezőivé válnak új legiszlativ munkásságnak is. Az ítélkezési statisztikával mintegy kapcsolatos a *fogházügyi statisztika,* amelyből nyilvánvalóvá lesz a különböző büntetések végrehajtásának módozata. Világot vet azonkívül ez a statisztika a letartóztatottak különböző életviszonyaira, a letartóztatási intézetek állapotára, a felmerülő költségekre stb. Ahol a B. kezdetleges korát éli, rendszerint a letartóztatottakra vonatkozó statisztika képviseli a szigorú értelemben vett kriminálstatisztikát is. Utolsó s legfontosabb része a B.-nak a legszűkebb értelemben vett vagyis a *tulajdonképeni B.,* helyesebben a *bűnözés statisztikája* (kriminálstatisztika). Ez magukkal a bűntettesekkel foglalkozik és pedig — ami lényeges alapelv — nemcsak a büntetőjog, hanem a népességi s morálstatisztika szempontjából is. A lényeges különbség az ítélkezési és kriminálstatisztika közt az, hogy míg előbbi a bűncselekmény elkövetőjét csak mint a birói tevékenység tárgyát szemléli, az utóbbinak figyelme már a társadalmi lény felé irányul, a bűntettesekben magát a társadalmat, illetve ennek bizonyos tagolt részeit teszi kutatás tárgyává, amely társadalom maga hozza létre a bűnöst s amelynek életnyilvánulásához tartozik a bűncselekmény is. A kriminálstatisztikára kettős feladat hárul, és pedig egyrészt kikutatni a kriminalitás alakulását a különböző életviszonylatokból (kor, nem, családi állapot, műveltség, vagyoni helyzet stb.), kiindulva az egyes társadalmi osztályokon belül hely és idő szerint, másrészt pedig a bűncselekményeket tisztán, mint az egyes individuumok személyi megnyilatkozásait vizsgálni minden más mellékkörülményre való tekintet nélkül. Vagyis a B.-nek nemcsak az a célja, hogy a szociális, gazdasági, kultúrai s egyéb viszonyok befolyását kutassa a kriminalitásra, hanem egyszersmind annak megállapítása is, hogy mily nagy a bűnösségi hajlam. Az első feladatot az általános B. teljesíti, a másodikat a visszaesők statisztikája.

A B. eme céljai megvalósításában azonban nagy akadályokkal találkozik. Igy még ma is eldöntetlen kérdés, hogy a bűnözés megállapításánál mi vétessék egységül: a bűntettes-e vagy a bűncselekmény.Legtermészetesebb az volna, hogy a bűntettes az elkövetett bűncselekménnyel együtt. Az elitéltek ily részletezése könnyű volna az esetben, ha mindegyik csak egy bűncselekményt követett volna el. De mi történjék most már a jelentékeny számmal előforduló oly esetekben, amidőn egy személy több bűncselekmény miatt ítéltetik el. Az egyes országok statisztikai tekintetben egészen eltérően járnak el. Találkozunk oly eljárással, amidőn az dönt, hogy az elkövetett bűncselekmények a büntetőtörvény minősítése szempontjából egyjellegüek-e (bűntett vagy vétség) vagy nem. Amennyiben az előbbi eset forog fenn, akkor az elitélt egyszer vétetik számba, ha azonban a bűncselekmények közt bűntett és vétség fordul elő, akkor az elitélt külön szerepel mindenütt. Másik módszer, hogy az az irányadó, vajjon egyező vagy különböző bűncselekményeket követ-e el valaki, amikor is pl. két vagy több lopásért elitélt egyszer, lopásért és testi sértésért elitélt pedig kétszer szerepel a statisztikában. Harmadik válfaja az eljárásnak, amidőn akárhány bűncselekményért történt is az elitélés, a bűntettes mindig csak egyszer és pedig különböző jellegű bűncselekmények esetén a súlyosabb elbirálás alá eső bűncselekménynél jön számba. Ezt a módszert, amely az elitélteken nyugszik, alkalmazza a mi B.-nk is s a külföldi tapasztalatok is mellette szólnak, mert ez áll legközelebb a kriminálstatisztika kiinduló pontjához, vagyis az elitéltek statisztikájához.

A B.-ban természeti törvény erejével biró szabályszerűségek lehetetlenek. Nem is öleli fel az összes erkölcstelen cselekedeteket, hanem csak azokat, amelyek megtorlást igényelnek. De ezek a bűncselekmények sem kerülnek mind nyilvánosságra, jórészük a statisztikára nézve örök ti-

tok marad. A B. tehát a morál törvényeibe ütköző cselekményeknek csak kis körére terjed ki és pedig azokra, amelyeket a biróság megállapít vagyis az ú. n. «látható kriminalitásra». Nemcsak a jogi és szervezeti változások domborodnak ki a B. adataiban; nyilvánvaló, hogy az évről-évre jelentkező hullámzások sem a véletlennek folyománya, hanem határozott zavaró okokra engednek következtetni s azt igazolják, hogy minden fontosabb tényező, mely a társadalmi életre befolyik, módositja a B. eredményeit is. Ezért fontos, hogy a B. pontos legyen, részleteiben kiterjeszkedjék lehetőleg minden mozzanatra, mely okozati összefüggésben lehet a bűnnel. Ezt a célt van hivatva szolgálni a helyes adatgyüjtési módszer, ez adatok kellő feldolgozása mellett meghatározott területen belül az adatgyüjtésnek hosszú évekre menő egyöntetüsége is s a különböző területekre, államokra vonatkozólag az adatoknak összehasonlíthatósága.

Hazai B.-k nagy hibája az egységesség hiánya. A B. általában úgy fejlődött, hogy az állam, büntető igazságszolgáltatásának működését nyilvántartandó, számszerű adatokat kívánt be az ítélkezés s végrehajtás folyamatáról. A börtönök és biróságok statisztikai anyagának gyüjtése azután csak lassanként terjedt ki mind több és több személyi mozzanatra, a vádlottak, letartóztatottak és elítéltek fontosabb életviszonyaira, tüzetesebb osztályozására. Ily módon változott meg azután a puszta közigazgatási jellegű és célú adatgyüjtés hovatovább a kriminalitás, a bűntett-elkövetési hajlam tanulmányozására alkalmas anyaggá. Viszont azt az éles elhatárolását a B.-nak, amelyet az elmélet kíván, s amely tisztán az elítéltek életviszonyainak feltüntetésére s a társadalom megfelelő viszonylataival való kapcsolatbahozásra szorítkoznék, amint máshol, nálunk sem találni. Legjobban megközelíti még az elméletet a német birodalmi B., de az is felöleli az ítélkezési statisztikát. Leggyakoribb eset, hogy ezenkívül helyet talál a B. keretében az ügyforgalmi rész is. Igy saját B. is, mely 1872 óta lett egészen rendszeressé, az ügyforgalmi statisztikát és az ítélkezési statisztikát folyton felöleli. Hosszú időről volnának így adataink, de egyrészt az 1899., majd később az 1903. bekövetkezett módszerváltozás, melyek a megbízhatatlan lajstromos rendszer helyébe a modern statisztikának megfelelően az egyéni lap-rendszert léptették életbe s még inkább az 1872—99. évi B.-nknak helytelen alapelve, hogy nem a jogerős, hanem az elsőfokú ítéletek képezték az adatgyüjtési egységet, valamint, hogy az 1899—1903-ik évi időközben, nem valami szerencsésen, az elítéltek személyi viszonyaira vonatkozó adatszolgáltatást a letartóztatottakéval helyettesítették, az összehasonlíthatóságot a multtal a legtöbb esetben majdnem lehetetlenné teszik. El lehet mondani, hogy 1903-ig bűnügyi statisztikánk oly súlyos bajokban szenvedett, hogy akár a bűnvádi eljárást, akár a bűnös hajlam nyilvánulásainak részleteit, finom árnyalatait illetőleg az adatokból valamely mélyebb következtetést levonni a legtöbb esetben nagyon is kockáztatott vállalkozás.

A francia B.-t 1820, az ausztriait 1852, az angolt 1856, a németet 1882, az olaszt 1890 óta mívelik rendszeresen. A nemzetközi B. adatai összehasonlításán az Institut international de Statistique fáradozik.

Adatok Magyarország bűnügyi statisztikájából (nemzetközi összehasonlításokkal):

A bűnözés mértékének megállapítására egyik gyakran használt módozat a feljelentések alapulvétele. Hazánkban a B.-ánknak 1899 óta kezdődő újabb korszakából, az 1902-ik évből indulva ki, ahol még nincsenek nyomai az adatváltoztatással s az új bűnvádi perrendtartással végbement rázkódtatásoknak, volt a feljelentések száma:

Év	Kir. járásbiróságok	Kir. törvényszékek	Összesen
1902	285,291	66,976	352,267
1905	305,804	77,933	383,737
1908	317,641	80,581	398,222

Az emelkedés a kir. járásbiróságok által befejezett ügyeknél 11·3, a kir. törvényszékieknél 20·3, az összes feljelentéseknél 13·0%. Az adatok a kriminalitás jelentékeny emelkedésére engednek következtetni. Megjegyezzük azonban, hogy a feljelentések száma legfeljebb gyenge támpontul, de sohasem használható döntő bizonyítékként a kriminalitás mérvének megállapításánál. Számukat két tényező befolyásolja számottevően: a társadalom erkölcsi felfogása és a biróságok ítélkezésébe vetett bizalom. Minél szigorubb az előbbi, annál több ügy kerül birói döntés elé, s minél fejlettebb az emberekben az utóbbi, annál gyakrabban keresik fel a biróságokat. Gyakran megtörténik tehát, hogy nem a kriminalitás nő ilyenkor, hanem a feljelentési hajlam ölt nagyobb arányokat. Nálunk is több mint valószinű, hogy az új bűnvádi perrendtartás, amely megszüntette hazánkban a jogegység hiányát, továbbá az ingadozó ítélkezésre, a kedvezésre és önkénykedésre oly sok módot nyujtó régi gyakorlatot a törvénynek mindenkire egyformán kötelező jogszabályaival váltotta fel, valamint a bűnvádi pert is rövidebbé tette, mindenesetre jelentékenyen közreműködhetett a feljelentések számának növekedésében. Ez az egy tény maga azonban oly erős emelkedést, mint amit az adatok mutatnak, még sem fejt meg. Nyilvánvalóbbá válik ez az alábbi összeállításból, mely szerint az elítéléssel befejezett ügyek jobban megszaporodtak, mint az ítélet nélkül véget ért feljelentések. Vagyis a jogerős befejezést nyert feljelentések közül:

Év	A kir. járásbiróságnál		A kir. törvényszéknél	
	ítélettel	ítélet nélkül s felmentéssel	ítélettel	ítélet nélkül s felmentéssel
	ért véget			
1902	68,408	216,893	15,406	51,570
1908	79,676	237,965	19,342	61,239
Emelk. %-ban 1902—1908-ig	16·5	12·4	25·5	19·6

A növekedési arányszámok már nem a vádaskodási hajlam fokozódásáról, nem a sértett jogérzet kiengesztelésére való hajthatatlan törekvés erősbödéséről tesznek tanuságot, hanem határozott bizonyítékai annak, hogy kriminalitásunk emelkedő irányzatú. Teljesen erre vall az

elítéltek számának alakulása is. Volt az elítéltek száma:

Év	Kir. járásbiróságok	Kir. törvényszékek	Összesen
1902	86,288	22,492	108,780
1908	100,917	28,877	129,794
Növekedés %-ban 1902—1908-ig	17·0	28·4	19·3

A kriminalitás ily alakulásában része van első sorban szerencsétlen gazdasági viszonyainknak. Kivált az 1900-ik év körül határozott válsággal küzdöttünk, amely ha később vesztett is élességéből, a folytonos politikai bizonytalanság folytán teljesen nem szünt meg, s csak újabban vesz kedvezőbb fordulatot. De a materiális okok, az érdekek kielégíthetlensége mellett az erkölcs sülyedése, a jellem silánysága is azon tényezők közé tartozik, amelyek megmagyarázzák, hogy miért lépnek mind többen a bűn útjára.

Lássuk ugyanakkor, mint alakul a kriminalitás a különböző külföldi államokban. Ausztriában állandóan emelkedik. 1891—1905-ig ötéves átlagokban volt a rendes büntető biróságok által

Év	a büntetékért	a vétségekért	a kihágásokért
	elítéltek száma		
1891—1895	29,328	6,379	533,197
1896—1900	32,042	7,479	552,150
1901—1905	34,816	8,613	572,643
Növek. 1891—95-től 1901—05-ig %-ban	18·7	35·0	7·4

A Német birodalomban szintén a kriminalitás majdnem állandó emelkedésével találkozunk. Az elítéltek száma volt:

Év	Összesen	100 ezer lélekhez viszonyítva
1882—1886	323,396	1,006
1887—1891	350,155	1,031
1892—1896	423,849	1,180
1897—1901	462,650	1,202
1902—1906	505,768	1,221

Angliában is megnőtt az utóbbi években a legsúlyosabb bűncselekményekért elítéltek száma, mely volt:

1900-ban	11,079
1907-ben	14,184

Olaszországban 1901-ig folyton emelkedés észlelhető, 1902-től kezdve ellenben javulnak a viszonyok. Elítéltetett:

Év	Összesen	100-ezer lélekhez viszonyítva
1892	440,286	1,451
1893—1895	473,064	1,527
1896—1898	553,961	1,752
1899—1901	572,090	1,774
1902	567,145	1,734
1903	570,289	1,730
1904	528,013	1,589

Franciaországban az esküdtszékek által a legsúlyosabb, az ú. n. «grand criminalité» körébe tartozó bűntettek miatt elítéltettek:

1881—1885	4,381
1886—1890	4,229
1891—1895	4,020
1896—1900	3,400
1901—1906	3,128

A javulás jelentékeny és állandó. Ugyanekkor vétségekért történt elítélés:

1881—1885	183,808
1886—1890	196,579
1891—1895	210,643
1896—1900	187,836
1901—1906	185,666

Ami végül Belgiumot illeti, itt a kriminalitás alakulásáról a következő adatok számolnak be:

	elítéltek száma
1899	53,508
1907	55,505

Bűncselekmények szerint az elítéltek, az azonos alap hiánya miatt téves következtetések elkerülése végett kerülve a messzebbmenő multtal a részletekig való összehasonlítást, volt:

A bűncselekmény megjelölése	1902-ben	1908-ban	Növekedés	Fogyás
			1902—08-ig %-ban	
1. Felségsértés	—	—	—	—
2. A királyi ház tagjainak bántalmazása stb.	40	30	—	25·0
3. Hűtlenség	—	—	—	—
4. Lázadás	—	—	—	—
5. Hatóság elleni erőszak	1,756	2,887	64·4	—
6. Választási jog megsértése	14	13	—	7·1
7. Vallás ellen	288	268	—	6·9
8. Személyes szabadság, házi jog, levéltitok megsértése:				
a) közhivatalnokok által	17	14	—	17·6
b) magánszemélyek által	905	1,386	53·1	—
9. A titok tiltott felfedezése	—	—	—	—
10. Pénzhamisítás	205	232	13·2	—
11. Hamis tanuzás, hamis eskü, hamis vád	103	129	25·2	—
12. Szemérem	367	643	75·2	—
13. Kettős házasság	12	11	—	8·3
14. A családi állás elleni bűntettek	19	14	—	26·3
15. Rágalm. és becsületsértés	32,274	40,809	26·4	—
16. Az emberi élet ellen:				
a) gyilkosság	45	46	2·2	—
b) szándékos emberölés	174	223	28·2	—
c) emberölés felindulásban	97	144	48·5	—
d) emberölés gondatlanság által	455	480	5·5	—
e) gyermekgyilk. és kitétel	72	58	—	19·4
f) magzatelhajtás	80	99	23·8	—
g) egyéb esetek	9	15	66·7	—
17. Párviadal	394	255	—	35·3
18. Testi sértés:				
a) könnyű és súlyos testi sértés	23,701	26,164	16·9	—
b) halált okozó súlyos testi sértés	579	909	57·0	—
c) gond. okozott súlyos testi sértés	748	920	23·0	—
19. Közegészség ellen	11	16	45·5	—
20, Vagyon ellen:				
a) lopás	20,511	24,505	45·5	—
b) rablás és zsarolás	449	695	54·8	—
c) sikkasztás, zártörés és hűtlen kezelés	3,183	2,865	—	9·9
d) jogtalan elsajátítás	2,254	2,924	29·7	—
e) orgazd. és bűnpártolás	2,055	2,588	25·9	—
f) csalás	495	639	29·1	—
g) csalárd és vétkes bukás	228	192	—	15·8
h) gyujtogatás	599	592	—	1·2
i) más vagyonának megrongálása	865	1.264	46·1	—
k) egyéb	78	95	21·8	—
21. Okirathamisitás	666	696	4·5	—
22. Foglyok megszöktetése	12	[illegible]	—	25·0
23. Fegyveres erő ellen	76	12	—	84·2
24. Hivatali és ügyvédi bűntettek és vétségek	165	199	20·6	—
25. Egyéb bűntettek és vétségek	383	855	123·2	—
26. Kihágások	16,011	15,899	—	0·7
Összesen	110,400	129,794	17·6	—

Legtöbb elítélt tehát a rágalmazásra és becsületsértésre, a testi sértésre és a lopásra esik, amelyekre az összes elítélteknek 1908-ban 71·9%-a jut. Legnagyobb az emelkedés a szemérem elleni bűncselekményekért, a hatóság elleni erőszakért, halált okozó testi sértésért elítélteknél, míg a jelentékenyebb bűncselekményeket véve, legerősebb a csökkenés a csalárd és a vétkes bukásért elítélteknél.

Figyelemreméltók azok az adatok, amelyek a kiszabott büntetéseknek büntetésnemek szerint való megoszlását tüntetik fel.

A büntetés neme	100 büntetés közül jutott			
	a kir. járásbiróságoknál		kir. törvényszékeknél	
	1904-ben	1908-ban	1904-ben	1908-ban
Elzárás	7 7	7·1	2·7	3·0
Fogház	36·9	33·6	57·4	61·2
Börtön	—	—	25·9	21·6
Államfogház	0·0	0·1	0·9	0·7
Fegyház	—	—	5·2	4·5
Halálbüntetés	—	—	—	0·0
Pénzbüntetés	55·4	59·2	7·9	9·0

A kimutatás az enyhébb jellegű büntetésnemek szaporodásáról tanuskodik. A rendkívüli enyhítési jog (Btk. 92. §) igénybe vétetett:

Év	A kir. járásbiróságok által	A kir. törvényszékek által
	az összes elítéltek %-ában	
1902-ben	12·8	55·5
1905-ben	12·8	59·5
1908-ban	15·3	61·0

Az elítéltek személyi viszonyait tanulmányozva, mindenekelőtt megemlítjük, hogy a férfiak évente mintegy 6-szorosan nagyobb arányban vesznek részt a bűnözésben, mint a nők. A női elítéltek aránya volt ugyanis 1908-ban 15·8%. A nő gyengédebb természete, erősebb szégyen- és szeméremérzete, függő állapota, visszavonultabb élete, testi gyengesége stb., mind megfejtik a női kriminalitás kisebb voltát. Ami a külföldi államokat illeti, volt az arányszámuk Ausztriában a bűntettekért elítéltek közt 13·9%; a német birodalomban 1907. a női bűnösök az összes elítélteknek 15·7, Franciaországban 13·1, Belgiumban 23·3, Angliában 22·4%-át tették. Nyugat felé általában nagyobb a nők kriminalitása, nyilvánvaló bizonyítéka gyanánt annak, hogy amint a nő a változott gazdasági élet, az egyre terjedő indusztrializmus folytán kisodortatik az ő természetes köréből, a családból s kényszeríttetik, hogy minél tevékenyebb részt vegyen az anyagiakért való küzdelemben, megsokszorosodván az alkalmak, könnyebben és gyakrabban merül el a bűn fertőjébe, mint a régi, egyszerű viszonyok között.

Egyike azoknak a tényezőknek, amelyek a kriminalitással szoros kapcsolatban állanak: a kor. Különösen értékesek azok az adatok, amelyek a fiatalkoruakra vonatkoznak, legjellegzetesebb vonása lévén éppen a mai kor kriminalitásának s legszomorubb tünete társadalmunknak a fiatalkorú bűnösök folytonos szaporodása. Hazánkban a 12—18 éves bűnösök száma 1901 óta 10,893-ról 1908-ig 12,441-re emelkedett. A német birodalomban a polgári népesség 12—18 éves korcsoportjára tartozó 100,000 lélekre 1882. csak 568, ellenben 1907. már 734 fiatalkorú elítélt jutott. Ausztriában 1881—1885. a bűntettekért elítélt fiatalkoruak száma 5878 volt, 1901—1905. pedig 7904. Franciaországban 1877. a fiatalkoruak az összes elítélteknek 14·8, 1907-ben 16·9%-át tették. A fiatalkoruak folyton növekvő kriminalitását első sorban az a gazdaság-társadalmi processzus fejti meg, melyet talán leghelyesebben indusztrializáció névvel jelölünk meg. Ennek folytán számtalan gyermek marad megfelelő fegyelem és felügyelet nélkül, kivált a nagy városokban, ahol és ezek közvetlen környékén százszámra növekednek fel 12—18 éves fiatalkorú egyének, akik gyermekkoruktól fogva munka nélkül, csavargásból, koldulásból, sőt bűncselekmények elkövetéséből élnek, akik már egész fiatalon többször megfordulnak a fogházban és onnan szabadulva folytatják régi életmódjukat. Jelentékenyen előmozdítja a fiatalkoruak kriminalitását azonkívül az alkoholizmus, a városi rossz és túlzsufolt lakásviszonyok, az erősen mételyező ponyvairodalom stb.

Érdekes a bünöző társadalom ama rétegével foglalkoznunk, amely veszélyességével leginkább magára hívja az állam és társadalom figyelmét, s ez a visszaesők csoportja. Hazánkat illetőleg ez irányban sajnálattal nélkülöznünk kell megbízható adatokat; a bűnügyi nyilvántartás nálunk csak az 1908. évben valósíttatott meg s így legfeljebb a jövőben fogunk teljes s pontos visszaesési statisztikával rendelkezni. A rendelkezésre álló adatok alapján megemlíthető, hogy az utolsó öt évben, vagyis 1904-től 1908-ig a visszaesők száma 10,632-ről 11,582-re emelkedett. Külföldön is a visszaesők emelkedésével találkozunk. A német birodalomban folyton szaporodnak a visszaesők, így 1892 óta 147,000-ről 235,000-re növekedtek meg. Angliában a legsúlyosabb bűncselekményekért elítéltek száma öt év alatt 1904-től 1908-ig 6447-ről 8222-re emelkedett. Franciaországban 1882-től 1892-ig a visszaesők 80,818-ról 107,110-re emelkedtek, innen kezdve fokozatos a csökkenés s 1907. már csak 85,000-et tett a számuk. A viszonyok ily alakulása érthető is ott, ahol úgyszólván legelőször és leghathatósabban jutott érvényre az irány oly büntetőrendszer meghonosításával, mely a bűncselekmények megelőzését tűzi ki célul. Különben tekintettel a visszaesők magas számára, teljesen igazoltaknak mondhatók azok a törekvések, amelyek a bűntettesek egyes osztályaival szemben, akik közé tartoznak a szokás- és üzletszerű bűntettesek is, kiindulván abból, hogy a jelenlegi büntetésrendszerek nem váltották be azokat a reményeket, amelyeket megalkotóik hozzájok fűztek, egyrészt az ítélkezés tekintélyének biztosítása végett, de a társadalom megnyugtatására is radikálisabb és hathatósabb eszközök igénybevételét óhajtják, vagyis oly eljárásról kivánnak gondoskodni, mely az ilyen egyénektől addig, amig közveszélyességük tart, megvédi az államot és társadalmat egyaránt.

Irodalom. Általános munkák: Guerry, Essay sur la statistique morale de la France, 1884; Quetelet, Physique sociale (utolsó kiadás 1869); Oettingen, Die Moralstatistik 1874 (II. szakasz); Ferri, Verbrechen in seiner Abhängigkeit vom

Temperaturwechsel, 1888; Lombroso, L'uomo delinquente, 1885; Wassermann, Begriff und Grenzen der Kriminalstatistik, 1909; A nemzetközi statisztikai kongresszusok és az Institut de Statistique üléseinek jegyzőkönyvei, továbbá többrendbeli értekezések a Zeitschrift für die ges. Strafrechtswissenschaft; Zeitschr. für die ges. Staatswissenschaft; Zeitschr. d. preuss. statist. Bureaus; Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung u. Statistik; Jahrbücher für Nationaloekonomie u. Statistik; Allgemeines Statistisches Archiv; Blätter f. Gefängnisskunde; Bulletin de la Société des Prisons; Rivista di discipline carceraria című folyóiratokban. Egyes nevezetesebb országokra vonatkozólag: Magyarország: A magyar Statisztikai Évkönyvek VIII. füzetei, a m. kir. igazságügyminisztérium jelentése az 1875—87. évi működéséről, u. a. időszaki jelentései a börtönök felől; Jekelfalussy-Vargha, Közgazdasági és Statisztikai Évkönyvek; Földes, A Bünügy statisztikája (mindkettő becses időbeli és nemzetközi összehasonlításokkal); Konek és Jekelfalussy előadásai a M. T. Akadémia II. osztályának Értekezései-ben; Ráth Zoltán több értekezése a Nemzetgazdaságtani Szemlében; Bud János, Bűnügyi statisztikánk fejlődése és a kriminalitás iránya, Jogt. Közl. 1906. évf., valamint A B. reformja, Büntetőjogi értekezések, 4 füzete 1909, A Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatának 30-ik kötete gyanánt, A Magyar Szent Korona Országainak B.-ja az 1904—1908 évekről. Ausztria: Ergebnisse der Strafrechtspflege i. J. 1888, Oesterr. Statistik XXX. köt., 3. füzet. Németország: Kriminalstatistik für 1907. Statistik d. Deutschen Reichs, Band 193; Starke, Verbrechen u. Verbrecher in Preussen, 1884; Valentini, Verbrecherthum im preussischen Staate, 1869. Olaszország: Statistica Giudiziaria penale per l'anno 1889; az igazságügyi statisztikai bizottság munkálatai; Lavori della autorità giudiziarie in materia civile e penale negli anni 1880—86 (nemzetközi összehasonlításokkal); Statistica della criminalità, 1906. Franciaország: Compte Général de l'administration de la Justice Criminelle 1906; Yvernès: La justice en France de 1876 à 1880. Belgium: Statistique judiciaire de la Belgique 1907; Joly, La Belgique criminelle, Paris 1907.

Bűnügyi szociológia, l. *Kriminológia.*

Bűnügyi zárlat. A bűncselekményből származó kár biztosításául szolgál. Elrendelhető a valószinű kár erejéig annak az ingóságaira, akit bűntett v. vétség nyomatékos gyanuja terhel, ha egyrészt nem fér kétség ahhoz, hogy ez kártérítéssel tartozik és ha egyszersmind alaposan kell tartani attól, hogy vagyonának elrejtése v. elidegenítése a kártérítési igény érvényesítését meghiusítja. Elrendelhető a sértett kérelmére; vagy a kir. ügyészségnek, illetőleg a nyomozást teljesítő rendőri hatóság tagjának megkeresésére, vagy végül hivatalból is. Elrendeli rendszerint a vizsgálóbiró, de imminens veszély esetében, ha t. i. a terhelt intézkedéseket tesz vagyonának elidegenítésére v. elrejtésére, a nyomozást teljesítő rendőri hatóság is elrendelheti. A B.-nak zálogjogi hatálya nincsen s feloldandó, ha a magánfél a zárlat elrendelésétől számított 30 nap alatt biztosítási végrehajtást nem kért; de hivatalból is feloldandó, ha elrendelésének oka megszünt.

Bűnvád, l. *Vádrendszer.*

Bűnvádi eljárás. A büntetőjog közjogi jellegének érvényre emelkedése óta szabály, hogy minden büntetendő cselekményt az állam torol meg. Ennélfogva, ha bűntett, vétség vagy kihágás elkövetésének nyomatékos gyanuja merül fel, akkor az államnak evégből szervezett hatóságai, rendszerint hivatalból, kivételesen (az ú. n. magánindítványi bűncselekményeknél) a sértett fél kezdeményezésére, eljárást indítanak és folytatnak le. Ez eljárás folyamán ki kell nyomozni a tettest vagy részest, felderíteni a való tényállást és biztosítani, illetőleg összegyüjteni a bizonyítékokat, amelyek alapján a biróság itélkezni hivatott. Az állam hatóságain és közegein felül a felek (a kir. ügyészség mint közvádló, a sértett mint a magánvád képviselője, a terhelt és a védő), valamint más magánegyének is egyes eljárási cselekményeket végezhetnek. Mindezeknek a cselekményeknek az összessége: a B. Ez akkor lép a *bűnper* szakába, ha erre jogosult vádló (kir. ügyészség vagy a sértett) meghatározott egyén ellen (a büntetendő cselekmény gyanujával terhelt vagy a vádlott) bűncselekmény miatt vádat emelt. A bűnperben a biróság a vád és a védelem előterjesztése, a bizonyítékok beszerzése, esetleg a büntetés kiszabására lényeges körülmények megállapítása után határozatot hoz. A B. különböző hatáskörű biróságok (esküdtbiróság, törvényszék, járásbiróság, közigazgatási hatóságok) előtt, eltérő szabályok szerint folyik le. Társasbiróságok (törvényszék, esküdtbiróság) előtt az eljárás három fő szakra oszlik. Az *előkészítő* eljárás: nyomozás vagy vizsgálat, főleg a bűncselekmény nyomainak épségben tartását, a terhelt megszökésének megakadályozását és a bizonyítékok egybegyüjtését célozza. A *közbenső* eljárás az előkészítő perszak végétől a főtárgyalás határnapjának kitüzéséig tart. Az ügy érdemleges elbirálása a *főtárgyaláson* történik (l. o.).

Bűnvádi perrendtartás *(Bp.).* A B.-ról szóló 1896. XXXIII. t.-c. az esküdtbiróságok, a törvényszékek és a jbiróságok hatáskörébe tartozó bűnügyekben meghatározza a büntető törvénykezés föladatainak végzésére rendelt hatóságok (biróságok, kir. ügyészség, rendőri hatóság) és közegek, valamint a felek és képviselőik büntető perbeli jogkörét és szabályozza az eljárási cselekmények végzését, ill. a bűnvádi eljárás lefolyását. Ez a törvénykönyvünk nem az önálló magyar jogfejlődés terméke, hanem a mult század végén hatályban volt legkiválóbb nyugateurópai törvények és javaslatok felhasználásával készült. Nem egyéni alkotás, hanem többeknek együttes munkája.

A B. a nyomozó- és vádelvnek a jelenkor törvényhozásai és elmélete által levont tételein alapuló vegyes rendszeren nyugszik és ebben a vádelvnek enged túlsúlyt. Emellett a felek jogegyenlőségének lehető megvalósítására törekszik. A B. alapelvei: 1. *a szóbeliség és a közvetlenség.* A törvény már a vizsgálat folyamán helyt ad a szóbeliségnek a vizsgálóbiró intézkedései ellen használható panaszok és felfolyamodások esetében, tov. a vád alá helyező eljárásban a kifogások feletti tárgyalás alkalmával is. A szóbeliség elvét emeli érvényre akkor is, midőn ama vizsgálati cselekmények teljesítéséről rendelkezik, melyek a főtárgyaláson előreláthatólag ismételhetők nem lesznek. Teljesen uralkodik a szóbeliség és közvetlenség az elsőfokú biróság elé kitűzött főtárgyaláson. A szóbeliséget a perorvoslatok elintézésénél is meghonosítja. A közvetlenség a másodfokon is érvényesül, amennyiben másodfokon is van közvetlen bizonyításfelvételnek helye: ha a felső biróság a ténymegállapítások helyességére nézve fennforgó kétségeit csak ily módon képes eloszlatni. 2. *A nyilvánosság* csak annyiban van korlátozva, amennyiben azt az eljárás eredményeit érhető veszélyek elhárítása mulhatatlanul megköveteli. Ki van zárva a nyilvánosság a nyomozás, vizsgálat és vádtanács előtti eljárásból.

Mihelyt azonban a bizonyító anyag túlnyomó része meg van rögzítve, a nyilvánosság minden irányban teljes mértékben érvényre jut s csak a közerkölcsiség és közrend, valamint a főtárgyalás méltósága érdekében van részlegesen korlátozva. Az előkészítő eljárásban a törvény az ú. n. *ügyfélnyilvánosságban* rejlő alapeszmét emeli érvényre, azonban anélkül, hogy ezáltal az eljárás eredményességét veszélyeztetné. 3. *A védelem és a személyes szabadság biztosítékai.* Nemcsak a terhelt érdekeinek megóvása, hanem a vád egyoldaluságának ellensúlyozása és az igazság kiderítésének elősegítése céljából a törvény a védelmet a lehető legszélesebb területre kiterjeszti. A per bármely szakában meg van engedve a védőválasztás s terheltet e jogára figyelmeztetni is kell, a választott védő pedig a per minden szakában eljárhat. A védő hivatalból való kirendelésének tág körben ad helyet, a vagyontalan terheltek részére az állam által díjazott közvédők kirendeléséről gondoskodik. A terhelt elővezetése csak kivételes szükség esetén van megengedve és az elővezetés, letartóztatás, valamint a vizsgálati fogság esetei és tartama pontosan körülíratnak. 4. *Az esküdtbiróság.* A törvény az esküdtbiróságot a rendes eljárás keretében igazságügyi intézménnyé emeli (l. o.).

Ezeknek az elveknek megfelelően az eljárás menetének fő mozzanatai: 1. *A nyomozás.* A nyomozást, melynek tárgya a vád emelése vagy nem emelése kérdésében vádló tájékozására szükséges adatok kipuhatolása, a kir. ügyész rendeli el, ő irányítja és ellenőrzi a nyomozó rendőri hatóságok és közegek működését, a nyomozás megszüntetése vagy befejezése felett határoz, a fő magánvád eseteit kivéve, melyekben az ügyészség jogai a rendőri hatóság főnökét illetik. A nyomozást a vizsgálattól, a formális különbségeket nem tekintve, az választja el, hogy a nyomozás megszüntetése az ügyet sohasem teszi res judicatává.

2. *A vizsgálat.* A vizsgálat tekintetében a törvény a fakultativ vizsgálati rendszert követi. A vizsgálatot teljesítő vizsgálóbiró csak olyan egyén ellen teljesíthet vizsgálati cselekményt, aki ellen vád emeltetett. A vizsgálóbiró hatáskörének szabályozásába mindazonáltal a nyomozó elv is belejátszik, mert egyrészt sürgős intézkedéseket bármikor foganatosíthat (utólag azonban az iratokat az ügyésszel indítványtétel végett közölni tartozik), másrészt a vizsgálóbiró nincs passzivitásra szorítva, hanem hivatalból teszi meg mindazon intézkedéseket, melyek a tényállás megállapítására, a tettes és részes kinyomozására szükségesek. A vizsgálóbiró az ügyész indítványait függetlenül bírálja felül, ha azonban a vizsgálatot már elrendelte, azt csak akkor szüntetheti meg, ha a vádló a vádat elejti, minden más esetben csak a vádtanács, mely mint a törvényszéknek állandó tanácsa, háromféle hatáskörrel van felruházva: felügyeleti jogokat gyakorol, a vizsgálat teljesítését irányítja és ellenőrzi s mint másodfokú hatóság működik. A biró a terheltet sem nem kötelezi, sem nem kényszeríti a válaszadásra. A törvény az előzetes letartóztatás és a vizsgálati fogság eseteit taxative felsorolja, s kimondja, hogy az előzetes letartóztatást s vizsgálati fogságot azonnal meg kell szüntetni, mihelyt az elrendelés oka megszünik; egyszersmind minden egyes esetre megállapítja, hogy a letartóztatás meddig tarthat. A személyes szabadság kiméletét tartja szem előtt a terheltnek biztosíték melletti szabadlábra helyezése, melyet a törvény, kolluzió és bűnismétlés esetét kivéve, bizonyos feltételek mellett megenged.

3. *A vád alá helyezés, vagy közvetlen idézés a főtárgyalásra.* A vádló az összegyüjtött adatok alapján vádiratban kéri a terhelt ellen a főtárgyalás kitűzését. A vádirat következtében vagy vád alá helyezési eljárásnak vagy közvetlen idézésnek van helye. A vád alá helyezés tekintetében a törvény a fakultativ vád alá helyezési rendszert fogadta el, mely szerint, ha a terhelt kifogást ad be a vádlevél ellen, a vádtanácsnak kell eldöntenie a vád alá helyezés és a főtárgyalásra való idézés kérdését. A tiszta fakultativ vád alá helyezési rendszer két irányban van korlátozva: egyrészt, hogy csak oly esetben nyer alkalmazást, amidőn a vádat a kir. ügyészség képviseli, míg ha a terhelt magánvádlóval áll szemben, a vád alá helyezés kötelező; másrészt, hogy abban az esetben is, ha a kir. ügyészség képviseli a vádat és a terhelt nem tett a vádirat ellen kifogást, a biróság csak akkor rendeli el a főtárgyalás kitűzését, ha áttételnek, megszüntetésnek v. felfüggesztésnek helye nincs. A közvetlen idézés a főtárgyalásra kiegészíti a fakultativ vizsgálatot és vád alá helyezést. Feltételei: *a)* oly cselekmény, mely legfeljebb öt évig terjedhető szabadságvesztéssel büntetendő; *b)* a vádat a kir. ügyészség képviselje; *c)* tettenkapás vagy a biróság előtti és az előzetes eljárás adataival egybehangzó beismerés. A közvetlen idézést az ügyész a vádiratban indítványozza.

4. *A főtárgyalás.* A vádper döntő jelentőségű súlypontja nem a vizsgálaton, hanem a főtárgyaláson nyugszik. A főtárgyaláson a bizonyítást az elnök vezeti, de a biróság minden tagja intézhet kérdéseket tanuhoz, szakértőhöz, felvilágosítást kérhet és része van a főtárgyalás folyamán felmerülő érdemleges kérdések feletti döntésben. A biróság megengedheti, hogy a tanukat és szakértőket első sorban egyenesen a felek képviselői hallgathassák ki. A biróság csak oly bizonyítékokra alapíthatja ítéletét, melyek a főtárgyaláson előhozattak. A bizonyítás sorrendje tekintetében az a szabály, hogy a vád bizonyítékai megelőzik a védelem bizonyítékait, ami annak az elvnek a folyománya, hogy a biróság a terhelő bizonyítás nem sikerülte esetében a vádlott mentő bizonyítékait is mellőzheti. Iratok, okmányok felolvasása csak korlátolt mértékben engedhető meg. Az utolsó szó mindig a vádlottat és védőjét illeti. A perbeszédek befejezésével a biróság háromféle határozatot hozhat: 1. ha az ügyet teljesen nem látja kifejtettnek, közbenszóló határozattal az eljárás kiegészítését rendeli el; 2. ha a vádlott halála a főtárgyaláson állapíttatik meg vagy a vádló elejti a vádat, végzéssel megszünteti az eljárást; 3. az ügy érdemében ítéletet hoz. A biróság semmiség terhe alatt nem tehet ítélete tárgyává oly tettet, mely miatt a vádló vádat nem emelt. A tett minősítése és a büntetés kiszabása

tekintetében a biróság nincs a vádló inditványához kötve.

A rendes perorvoslatok a felfolyamodás, a felebbezés és a semmiségi panasz. Az első szabály szerint egyfokú és minden végzés ellen helye van, kivéve azokat, amelyekre nézve a törvény egyenesen kizárja. A felebbezésnek itélet ellen van helye, még pedig egyfokulag a kir. törvényszék itélete ellen a kir. táblához, a kir. járásbiróság itélete ellen a kir. törvényszékhez. Nincs helye felebbezésnek az esküdtbiróság itélete ellen, a törvényszéknek olyan itélete ellen, melyben járásbirósági vagy közigazgatási hatáskörhöz tartozó cselekményről rendelkezik, végül a táblának első- és másod-, a törvényszéknek másodfokban hozott itélete ellen. A felek a felebbviteli biróság előtt, sőt magán a felebbviteli főtárgyaláson új bizonyítékokra is hivatkozhatnak. A kir. tábla előtti főtárgyalásnak két neme van: bizonyítás felvételével és bizonyítás felvétele nélkül. Ez az utóbbi a szabály. Alakja az, hogy az előadó szóbelileg előadja az ügyet és utána a felek felszólalhatnak, de vádlott jelenléte nem feltétlenül szükséges. A kir. tábla elrendelheti a bizonyítás ismétlését vagy új bizonyítás felvételét. Ekkor az előadó előterjesztését a bizonyító eljárás pótolja. Ez esetben azonban vádlott jelenléte mulhatatlanul szükséges. A semmiségi panasz a törvényben felsorolt valamely alaki vagy anyagi semmiségi ok alapján s olyan itéletek ellen használható, melyek ellen felebbezésnek nincs helye. A törvényszék itélete ellen beadott semmiségi panaszt, továbbá a járásbiróság által megállapított összbüntetés elleni panaszt a kir. tábla, az esküdtbiróság, a kir. táblai itélet, továbbá az összbüntetést kiszabó törvényszéki itélet elleni semmiségi panaszt pedig a kúria vizsgálja felül (1907. XVIII. t.-c. 2. §). A semmiségi panaszt ülésen kivül, tanácsülésben vagy tárgyaláson intézik el. A tárgyalás nyilvános és lényege a felek, illetve képviselőik közreműködésében rejlik. Minthogy itt mindig jogkérdésről van szó, a feleknek csak képviselői szólalhatnak fel. A vádat a koronaügyész képviseli, aki a tárgyalásra mindig megidézendő. A ténykérdést nem vizsgálják felül, s alaki semmiségi ok fennforgása esetében az itéletet egészben v. részben megsemmisítik s az eljárt biróságot új eljárásra vagy új itélethozatalra utasítják, anyagi semmiség esetén a törvénynek megfelelő itéletet hoznak.

A perorvoslatot a jogegység érdekében a koronaügyész, a kúriát kivéve, bármely biróság jogerős határozata ellen, határidőre való tekintet nélkül igénybe veheti. A kúria e perorvoslatot, melynek felfüggesztő hatálya nincs, tárgyaláson intézi el, s arra csak a koronaügyész idézendő. Ha a kir. kúria a perorvoslatot alaposnak találja, kimondja, hogy a megtámadott határozat a törvényt megsértette, ha nem: elutasítja. A hozott határozatnak a felekre rendszerint nincs hatálya, ha azonban a vádlottat a törvény megsértésével itélték el, a kúria felmentheti, v. büntetését enyhítheti, hatáskör hiánya esetében az illetékes hatósághoz utasíthatja, új eljárást azonban nem rendelhet.

A személyes szabadság erős biztosítéka az a kártalanítás, melyet a törvény azoknak nyujt, kik ártatlanul szenvedtek előzetes letartóztatást, vizsgálati fogságot, vagy büntetést. A kártalanítás kiterjed a szenvedett sérelemmel arányos készpénzbeli kárpótlásra, a pénzbüntetésre, a bűnügyi költségekre és az elkobzott tárgyak értékére és annak a munkának a tiszta értékére, melyet az elitélt a szenvedett szabadságvesztésbüntetés alatt kiérdemelt. Ezenfelül gondoskodik a törvény megfelelő erkölcsi rehabilitációról is. A kártalanítás feltétele a jogerejü felmentés, v. az eljárás jogerejü megszüntetése, ha a letartóztatást a biróság rendelte el oly cselekmény miatt, melyet vagy nem ő követett el, vagy egyáltalán nem volt elkövetve, vagy végül nem volt bűncselekmény. A kártalanítás az ügyben eljárt törvényszéknél kérendő, mely a nyomozást teljesíti, annak befejezésével a kir. kúria dönt a kártalanítási igény kérdésében, az összeget pedig a kir. kúria határozata alapján az igazságügyminiszter állapítja meg.

A B. életbeléptetéséről külön törvény, az 1897. XXXIV. t.-c. rendelkezik, melynek két legfontosabb intézkedése: 1. a jogegység létesítése Magyarország egész területén a büntető birói szervezet, hatáskör és a bűnvádi eljárás tekintetében; 2. az esküdtbiróságok hatáskörének kiterjesztése a nem nyomtatvány útján elkövetett bűntetteknek legsúlyosabb eseteire. A B. 1900 jan. 1. lépett életbe. Módosította az 1907. XVIII. t.-c., amelynek rendelkezései közül nevezetesebbek a semmiségi panasz elintézésének bizonyos esetekben az itélőtáblára ruházása (l. fent), a büntetőügyi döntvények új szabályozása és a büntetőjogi határozatok tárának (l. o.) létesítése. Melléktörvénye még a B.-nak az 1897. XXXIV. t.-c. az esküdtbiróságokról (l. o.). V. ö. *Balogh* Jenő, *E. Illés* Károly és *Vargha* Ferenc, A B. magyarázata (2. kiad., Budapest 1910); *Balogh* J., Bűnvádi eljárási jog I. (u. o. 1902); A büntető perjog tankönyve (u. o. 1906); *Finkey* Ferenc, A magyar büntető eljárás tankönyve (2. k., u. o. 1908); *Fayer* László, A magyar B. vezérfonala; A bűnvádi eljárás tankönyve (3. k., u. o. 1902); *Lukács* A., Előkészítő eljárás (Kolozsvár 1901); Esküdtbirósági eljárás (u. o. 1905); Perorvoslatok a B.-ban (u. o. 1906); *Vámbéry* Rusztem, A büntető perrendtartás rövid tankönyve (Budapest 1909).

Büren, mezőváros Minden porosz kerületben, vasúti gócpont, kat. tanítóképzővel, siketnémaintézettel, cementgyárral, mész- és téglaégetővel, szeszgyárral, (1905) 2930 lak.

Büren, *Friedrich von*, a Hohenstaufen család őse, l. *Hohenstaufen*.

Büretta (franc. *burette)*, főképen analitikai kémiai műveleteknél folyadékok cm^3-einek és azok törtrészeinek mérésére használatos mérőcső. A B. 1·5 cm. vagy ennél kisebb átmérőjü, egyenletes keresztmetszetü színtelen üvegcső, amely csaknem egész hosszában cm^3-eket és azok törtrészeit jelző beétetett osztályzattal, alul pedig forgatható, beköszörült csappal (*Geissler*-féle B.), vagy vékony közlekedő csővel (*Gay-Lussac*-féle B.) van ellátva. Az előbbinél a csappal szabályozzuk a folyadék kicsurgásának gyorsaságát, az utóbbiból pedig a közlekedő csövön öntjük ki a folyadékot és a kicsurgás gyorsaságát a B.-nak

többé-kevésbbé oldalt billentésével szabályozzuk. Folyadékok térfogatának mérésére használatos B.-k mellett még folyadékok súlyának mérésére alkalmas ú. n. *súly-B.-kat* is alkalmaznak. Nálunk a *Than*-féle súly-B. használatos.

Bürgel, mezőváros Hessenben, Starkenburg tartományban, a Majna mellett, (1905) 5607 lak., nyomdafestékgyárral, timáriparral; 1908. Offenbachhal egyesítették.

Bürger *Zsigmond*, gordonkaművész, szül. Bécsben 1855 febr. 8., megh. Budapesten 1908 máj. 13. Zeneelméletet Graedenertől és Nottebohmtól tanult. 1873-ban már Molique versenyművével lépett fel a zenekaregyesületnél, azután hangversenykörutakat tett. Nagy hangversenykörut után 1884—87. Párisban Breitner és Marsick kamara-zenetársaságának tagja lett, s ezekkel Dán- és Svédországban hangversenyezett 1888 tavaszán, őszén pedig a M. Kir. Operaház első magángordonkása lett. Itt a Krancsevics-, majd 1895. a Grünfeld-féle vonósnégyes tagja s a Nemz. Zenede tanára volt haláláig. A mainzi Schott cég adta ki néhány átiratát.

Bürger, 1. *Elise* (szül. *Hahn*), *B.* Gottfried August (l. *B.* 2.), német költő harmadik felesége, szül. Stuttgartban 1769 nov. 19., megh. M.-Frankfurtban 1833 nov. 24. Miután férje elvált tőle, előbb szinésznő lett Altonában, Hannoverben, Drezdában, majd szavalatokkal tengette életét, míg végre megvakult. Irt drámákat (pl. Adelheid, Gräfin von Teck, 1799), elbeszélő műveket (pl. Irrgänge des weiblichen Herzens, regény, 1798) s költeményeket (Gedichte, u. o. 1812). Tehetséges és szellemes, de könnyelmű és ledér nő volt. Védelmét megkisérlette Fr. W. *Ebeling*, Mosaik, 1867, 223—370. l.

2. *B.*, *Gottfried August*, német költő, szül. Mollmerswendeben 1747 dec. 31., megh. Göttingenben 1794 jún. 8. Eleinte hajlamai ellenére teológiát tanult, de csakhamar az irodalom felé fordult; igen rendetlen, kicsapongó életet élt. Legelső költeményei 1771. a Göttinger Musenalmanach c. évkönyvben jelentek meg; 1772. körjegyző lett a hannoveri Altengleichenben. Lenore c. remek balladája, mely 1774. jelent meg a Gött. Musenalmanachban, egész Németországban ismertté tette nevét. Ugyanebben az évben nőül vette Leonhard niedecki körjegyző leányát, Dorette-t, de a lakodalom után nemsokára szenvedélyesen megszerette felesége hugát, Auguste-t, kit költeményeiben Molly néven ünnepelt. Ebből szertelen viszályok keletkeztek, melyek nemcsak családi életét, hanem jó hírnevét is tönkre tették. Mindehhez még pénzbeli zavarok és hivatali bajok is járultak. 1784-ben felesége meghalt, ő lemondott hivataláról és Göttingenbe ment egyetemi magán-tanárnak; 1785 feleségül vette Auguste-t, de ez már 1786. szintén meghalt. 1790 őszén újra megházasodott; felesége *Hahn* Elise (l. *B.* 1.), ki egy költeményben nyilvánosan ajánlotta fel neki kezét. De ez a házasság is áldatlan volt; felesége feslett életet élt s emiatt B. általános gúny és üldözés tárgya lett. Végre 1792. törvényesen elvált tőle. De a költő többé nem szedhette össze magát. Egészsége s kedélye tönkre volt téve, ezenkívül végtelenül bántotta őt Schillernek a jenai Allg. Litteraturzeitungban közölt szigorú birálata, harmadik feleségének pazarlása folytán pedig anyagilag is úgy elpusztult, hogy koldusbotra jutott; ismerősei elfordultak tőle s ő fordításokkal tengette életét. Igy halt meg sorvadásban. Költeményeinek első gyüjteménye 1778. jelent meg Göttingenben s azóta számtalan kiadást ért. Elsőrangú dal- és balladaköltő, a nyelv és vers mestere. Összes műveit Reinhard K. adta ki 1823—24, 7 köt. és Ed. Grisebach, 1872, 2 köt. Legszebb balladáit magyarázta Heinrich Gusztáv, Német balladák és románcok I., 2-ik kiadás 1887. Nagybecsű levelezését kiadta Ad. Strodtmann (1874, 4 köt.), életét legjobban megírta W. v. Wurzbach (1900). Szülőhelyén 1903. emléket emeltek neki. V. ö. *Székely* György, B. költészete és hatása Csokonaira, 1888.

3. *B.*, *Hugo*, német drámaíró, l. *Lubliner*.

4. *B.*, *Lucian*, l. *Niese*.

5. *B.*, *W.*, l. *Thoré*.

Bürgezd, kisk. Szilágy vm. szilágysomlyói j.-ban, (1910) 551 magyar lak.; u. p. és u. t. Szilágynagyfalu.

Bürgi *(Burgi*, *Byrgi*, lat. *Byrgius)*, *Jost* (Justus), éggömbök és csillagászati műszerek készítője, szül. Liechtensteigben St. Gallen kantonban 1552 febr. 28., megh. Casselben 1632 jan. 31. Előbb IV. Vilmos hesseni tartománygróf, majd Rudolf császár udvari órása. Kepler szerint B. a tizedes törtek és a logaritmusok feltalálója. V. ö. *Wolf*, Johannes Kepler und Jost B. (Zürich 1872).

Bürglen, 1. falu Uri svájci kantonban, 2 km.-re Altdorftól, a Schächen-völgy bejáratánál, (1900) 1653 lak., Tell-kápolnával, amelyet 1522. építettek azon ház helyén, ahol Tell Vilmos — a hagyomány szerint — született, és e férfiú hőstetteit ábrázoló képekkel ékesítettek. — 2. *B.*, falu Thurgau svájci kantonban a romanshorn—zürichi vasút mellett, régi kastéllyal, cérnaiparral, (1900) 1942 lak.

Bürgstein (csehül: *Pirkštein*), falu Böhmisch-Leipa ker. kapitányságban, Csehországban, (1910) 2097 lak., a Kinsky grófi család szép kastélyával, tükörüveg-készítéssel. A prágaiak nyári tartózkodó helye. Mellette az Einsiedlerstein szigethegy, várrommal és barlangokkal.

Bürkös, kisk. Nagy-Küküllő vm. szentágotai j.-ban, (1910) 1181 oláh és magyar lak., postahivatallal; u. t. Szentágota.

Bürokrácia (a francia *bureau* [l. o.] szóból) a. m. a hivatalszobák hatalma. E kifejezéssel azt a szűkkeblű, lélektelen, rövidlátó, formákba kapaszkodó hivatalnoki eljárást s gazdálkodást jelzik, mely kasztszerü elzárkózottságában s a maga felől táplált magas vélemény elbizakodottságában, a népélettől elidegenedve, pedáns formaságoknak hódol s a nép valódi, gyakorlati szükségei iránt kevés érzéke van. A B. kedvező talaja az abszolut állam, melyben a rendőri gyámkodás rendszerét gyakorolja. Ez a bürokrata uralom, a rendőrállam keretében, a XVIII. sz.-ban s a XIX. sz.-nak első felében volt teljes virágában. Az alkotmányos kormányformák életbelépte, a parlamenti rendszer, mely a népnek jogot ad arra, hogy képviselői által a saját ügyei feletti rendelkezésben részt vegyen, a szabad egyesülési, gyülekezési s véleménynyilvánítási jog, a sajtó

a B. érvényesülését és elhatalmasodását mindinkább ellensúlyozzák és kizárják. B. annyit is jelent mint bürokratizmus (l. o.).

Bürokrata elnevezéssel szokás megjelölni az olyan hivatalnokot, aki hivatalos állását és teendőit a bürokrácia szellemében fogja fel, l. *Bürokrácia.*

Bürokratizmus (franc.-gör.) a. m. bürokratikus rendszer, büró-rendszer, az ügyeknek a hivatali alárendeltség és felsőbbség elvének megfelelően, kizárólag a hivatalfőnök részéről, az ő felelőssége mellett való elintézése. Egyéni hatósági rendelkezés, szemben a társas, kollegiális hatósági rendelkezéssel. Korábban a kormányhatóságok (kancellária, helytartótanács, kamara) a kollegiális elv szerint működtek. A társasbiróságok, a különböző tanácsok most is kollegiális hatóságok. Ma a kormányhivatalok általában, így különösen a miniszteri hatóság is, a B. elve szerint vannak szervezve. Igy pl. a minisztériumból származó minden rendelet kifelé a miniszternek, az ő felelősségét megállapító, egyéni ténye.

Bürök (növ.), l. *Conium.*

Bürstadt, falu Hessenben, Starkenburg tartományban, (1905) 5487 lak.

Bürstenbinder, *Elisabeth*, főleg női körökben kedvelt német regényirónő, kinek művei *E. Werner* álnéven jelentek meg, szül. Berlinben 1838 nov. 25. Meranban él. Regényei, melyeket legnagyobbrészt a Gartenlaube c. családi folyóiratban tett közzé: Am Altar (1873); Glück auf! (1874); Gesprengte Fesseln (1875); Vineta (1877); Der Egoist (1882); Gebannt und erlöst (1884); Ein Gottesurteil (1885); Die Alpenfee (1889); Freie Bahn (1893); Fata Morgana (1896); Hexengold (1900); Runen (1902); Siegwart (1909) és számos novellája, mind vonzó mesélő tehetségről tanuskodnak, érdekfeszitő cselekvényt tartalmaznak és főleg egyes részleteikben sikerültek. Összegyüjtött regényei 1893—96-ig 10 köt., e gyüjtemény új folyama 1901. indult meg. Több regénye magyar forditásban is megjelent.

Bürü, oly híd, amelyen szekerek át nem mehetnek. Vannak *gyalog*-B.-k, amelyeken csakis gyalogosok és *lovas*-B.-k, amelyeken lovasok is járhatnak át.

Bürüs, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1910) 379 magyar lak.; u. p. Teklafalu, u. t. Szigetvár.

Büsbach, falu Aachen porosz kerületben, (1905) 7420 lak., posztógyártással, fonógyárral, ruhafestőiparral, kőbányákkal.

Büsch, *Johann Georg*, német nemzetgazda, szül. Altenmedingenben (Lüneburg) 1728 jan. 3., megh. 1800 aug. 5. 1746-ban a hamburgi gimnáziumban a matematikai tanszéket foglalta el. Nagy munkásságot fejtett ki nemcsak az irodalom terén, de a közéletben is: ő alapította 1767. a hamburgi kereskedelmi akadémiát, igen sokat javított e város biztosításügyén, hitelviszonyain és nagyot lendített a szükölködők dolgán. Nagyszámú nemzetgazdasági munkájában, főként a kereskedés s a pénzforgalom kérdéseit fejtegetve, a szabadkereskedelmi irány hivének vallja magát, bár legnevezetesebb műve: Abhandlung von dem Geldumlauf (2. kiad. Altona 1800, 2 köt.) nem ment a merkantilista szinezettől sem.

Büsching, *Anton Friedrich*, német geográfus, szül. Stadthagenben (Schaumburg-Lippe) 1724 szept. 27., megh. Berlinben 1793 máj. 22. 1759-ben Göttingenben a bölcsészet tanára, 1761—65-ig a szentpétervári ágostai hitközség lelkésze, 1766. Berlinben gimnáziumi igazgató volt. Legkiválóbb irodalmi munkái: Neue Erdbeschreibung (1754, 11 köt., mely a politikai földrajz alapvető munkája); Magazin für Historiographie und Geographie (Hamburg 1767—93, 25 köt.); Grundriss zu einer Historie der Philosophie (Berlin 1772—1774). Mint statisztikus is számot tett; az Achenwall-féle statisztikával (l. o.) szemben említik a B.-félét; az előbbi ugyanis államok szerint haladt, az utóbbi tárgyak szerint. Ez utóbbi út kétségtelenül helyesebb, ha nemzetközi összehasonlításokról van szó, lényeges különbség azonban a kettő közt nincsen.

Büséri vízmentesítő-társulat. Alakult 1872. oly célból, hogy Szentes város határában a Büsér mentén 1910 kataszt. holdnyi vizes területet lecsapoljon. 1905 végéig a munkálatokba 60,070 K-t fektetett be. Székhelye Szentes.

Büssü, kisk. Somogy vm. igali j.-ban, (1910) 952 lak., postahivatal; u. t. Szill.

Büszkeség. Az embernek a saját maga értékéről való erős érzése, amely, ha igazolt, ha túlzásba nem csap át, ha nem jár együtt mások lenézésével, ha arra szolgál, hogy az ember a maga egyéni méltóságát megőrizze, annak bántódását ne tűrje: jogosult, erkölcsileg kifogástalan, sőt nagyrabecsülendő. Teleológiai jelentősége is abban van: segít bennünket értékek megőrzésében; amire büszkék vagyunk, azt el nem hagyjuk. Hogy mindenféle eltévelyedéseknek van kitéve, könnyen átlátható, pl. ha képzelt értékekre vagyunk büszkék, v. olyanokra, melyekben semmi érdemünk nincsen; ha másokat kisebbítünk, hogy magunk nagyobbnak lássunk; ha mások érdemét meg se látjuk; ha felfujjuk magunkat, ha csak kifelé mutatkozunk büszkének stb. Hiuság, kevélység, gőg, pökhendiség, szemtelenség stb. ily eltévelyedései az önérzetnek.

Bütow, járási székhely Köslin porosz kerületben, a Bütow partján, (1905) 7011 lak., vasöntőkkel, gépgyárral, malmokkal, sertéskereskedéssel; két evang. és egy kat. templommal, melyben a XV. sz.-ból való faragványok láthatók.

Bütschli, *Otto*, német zoológus, szül. M.-Frankfurtban 1848 máj. 3. Tanulmányait a karlsruhei s heidelbergi műegyetemen s a lipcsei egyetemen végezte. 1876-ban docensnek habilitálták a karlsruhei műegyetemen; 1878-tól kezdve az állattan rendes tanára a heidelbergi egyetemen. Dolgozatai alsóbbrendű állatok fejlődésére és anatómiájára, főleg pedig a véglényekre, az állati petesejt oszlására s a protoplazma szerkezetére vonatkoznak. Főbb munkái: Studien über die Zelltheilung, die ersten Entwickelungsvorgänge der Eizellen u. die Conjugation der Infusorien (1876); Protozoen, I—III. (1880—1890; *Bronn* Klassen u. Ordnungen des Thierreichs c. nagy munkája I. kötetének II. kiadása; Untersuchungen über mikroskopische Schäume u. das Protoplasma (1892); Über

den Bau quallbarer Körper und die Bedingungen der Quellung (Göttingen 1896); Untersuchungen über Mikrostrukturen des erstarrten Schwefels (Leipzig 1900); Untersuchungen über die Mikrostruktur künstlicher und natürlicher Kieselsäuregallerten (Heidelberg 1900); Mechanismus u. Vitalismus (Leipzig 1901); Untersuch. ü. Amylose (Heidelberg 1903); Vorlesungen über vergleichende Anatomie (Leipzig 1911).

Büttner, 1. *Helén*, festőnő, szül. 1861 máj. 24. Berlinben, ahova szülei Magyarországból költöztek. Előbb szülővárosában tanult Meyerheim állatfestőnél, azután sokat rajzolt és festett magyar pusztákon s tanulmányait Münchenben Weishauptnál, Párisban Courtois és Frémietnél folytatta. Eközben évenként hazatért a magyar Alföldre s kivált a kartali uradalomban temérdek állatképet rajzolt és festett. A kiállításokon is leginkább ily művekkel vesz részt. Egyik rajzát, női aktot, a Szépművészeti Múzeum vette meg.

2. *B. Julia* (güntherwitzi), írónő, szül Sajóvámoson, Borsod vmegyében, 1848 máj. 22. 1873 óta a lapokba elbeszéléseket, rajzokat és tárcákat írt, érzelmes és humoros modorban s szép előadásával és finom hangulataival jelentékeny népszerüségre tett szert. Munkáinak jórésze ifjusági olvasmány. Önálló kötetei: *Örvény a révben* (regény, Budapest 1885); *Rózsák könyve* (rózsa-versek antológiája, színes rózsaképekkel); *Az édes mostoha; Az elveszett aranyvirág; Kedves történetek; Úgy amint volt* (Családi Regénytár); *A méltóságos asszony emberei* (u. o.).

3. *B. Lina* (Karolina), *Benedek Aladárné*, írónő, *B. 2.* testvére, szül. Sajóvámoson (Borsod vm.) 1846 dec. 9. Angol és orosz írók hatása alatt fejlődött és 1870 óta irogat. 1874-ben nőül ment Benedek Aladár (l. o.) költőhöz. Regényeken és elbeszéléseken kívül kedvelt aforizmákat közölt a lapokban *Egy asszony gondolatai* címmel. Szépirodalmi munkáinak jórésze ifjúsági olvasmány és népirat. Önálló kötetei: *Amit a csillagok látnak; Öt évi találkozó; Juliánka; Egy rút kis leány és egyéb elbeszélések; Az Urmándyak kincse; Szabadság földön, égen!; Az ősi földért; Egy ima* (Carmen Sylva után) stb.

Büttner, *Karl Gotthilf*, német misszionárius és afrikai nyelvkutató, szül. Königsbergben 1848 dec. 24., megh. Berlinben 1893 dec. 14. Mint hittérítő Dél-Afrikába, Hereróba ment, hol kiválóan a hereró nyelv tanulmányozásával foglalkozott és közreműködött az újtestamentomnak e nyelvre való fordításában. 1880-ban visszatért Németországba, Wormdittban pap volt. 1885-ben a német birodalmi kormány ismét Dél-Afrikába küldte, hogy a Hereró- és Nama-föld főnökeivel szerződést kössön, mi neki Göring közreműködésével sikerült is. 1886—89-ig a keletafrikai ev. térítő egyesület inspektora lett Berlinben, közben a szuaheli nyelvnek lett tanára a berlini Seminar für orientalische Sprachenben. 1887—90-ig kiadta a Zeitschrift für afr. Sprachen c. folyóiratot. Művei: Hilfsbüchlein für den Unterricht in der Suahelisprache (Berlin 1891); Wörterbuch der Suahelisprache (u. o. 1891); Suahelischriftstücke (u. o. 1892); Anthologie aus der Suaheliliteratur (u. o. 1893).

Büttneria *L.* (növ.), a Sterculiaceae család génusza, melynek 30 faja Amerika meleg vidékein van elterjedve. Füvek v. cserjék, amelyek néha fákra magasan felkapaszkodnak. A *B. cordata* Lam. Peru tüskés cserjéje. Levele szívalakú és a benszülöttek szétzúzva az ott honos, nagy pókok csípése ellen használják, azért *pókcserjének* is nevezik.

Büttös, kisk. Abauj-Torna vm. csereháti j.-ban, (1910) 423 magyar lak.; u. p. Krasznokvajda, u. t. Szepsi.

Bütü, 1. a gerendának vége, agya; 2. a boltozat homloka v. pajzsa. Általában hosszabb tárgynak, pl. bot-, pálca-, ujjnak a vége régi szóval bütü (Innen *bötü, betü*). — *B.-illesztés*, a gerendák végeinek összetoldása; van egyszerű, kapcsos és vaspántos B.-illesztés. — *B.-s fa* v. *B.-metszet*, a fának keresztmetszeti képe, melyen az évgyűrűket, bélsugarakat és csőedénynyilásokat láthatni. — *B.- fűrész*, a kádároknál használt fűrész, mellyel a dongákat kellő hosszuságra levégelik, a B.-n lemetszik. — *B.-kés*, vonókés a hordó B.-inek egyengetésére. — *B.-gyalu*. Igen csekély metszőszög alatt beállított gyalu, amely ezen elhelyezés folytán képes a B.-s fát is összefüggő forgács alakjában legyalulni. Nálunk kevésbé ismeretes. Helyettesíti az asztalos megfordítottan elhelyezett vassal ellátott simító gyaluval, bár ez nem felel meg teljes mértékben.

Bütykös, l. *Bütyök.*

Bütyök, nem orvosi kifejezés; a közönség a legkülönbözőbb eredetű, az izületek körül levő kinövéseket érti alatta (pl. bütykös kéz, bütykös láb, bütykös ujjak). Egy részük csontkinövés (oxostosis), melyeket az ott állandóan ingerelt csonthártya hoz létre, ilyenek találhatók pl. a kőfaragó munkások ujjain a véső tartása miatt; más részük fagyási daganat (l. o., a lábon fordulnak elő); nagy részük ismét valamely krónikusan lefolyó izületi gyuladás eredménye. L. még *Lábdiformitások.*

B., csög, csomó vagy *göcs* (nodus), a növények szárán gyakrabban kiemelkedő vastagabb csomó (például a búza szalmáján; itt a szalma nem üres), ahonnan a levelek szoktak kinőni, illetőleg ahol felfüggesztvék. Általában az izület (l. o.) helyének gyűrűalakú megvastagodása. A szárat a B. izekre, szártagokra (internodium) osztja, s a B. két ilyen iz határa. Gyakran az izülés helyét különös kiemelkedés nem jelzi, vagyis a szár egyenletesen vastag, ekkor a levelek kiindulóhelye maga a B. A kákának látszólag nincs B.-je v. csomója (l. *Palkaszár*), innen a mondás: «kákán is csomót keres»; máskor jobban kiemelkedik, sőt alatta még a szár is megdagad (*Galeopsis*) v. felfuvódik (*Physocaulus*), v. pedig a szár ezeknek az izületeknek a helyén váltakozó irányban meg-meggörbül, s ekkor zeg-zugos szár támad (*caulis flexuosus; Trifolium flexuosum*), v. az ember combja és lábaszára hajlásához hasonlít, ilyenkor *térdnek* (genu, geniculum) v. *térdes*-nek (geniculatus, Alopecurus g.) mondják, l. *Szár.*

Bütyökköz, *csomóköz, iz, szártag, cikk* (internodium (növ.), l. *Bütyök* és *Szár.*

Bütyöktelenek (*Acondylia*), a gerinces állatok (Vertebrata) azon csoportja, melynél a koponya

közvetetlenül, minden nyakszirt-csonti bütyök nélkül függ össze a gerincoszloppal. Ilyenek a halak, míg a kétéltüek és az emlősök kétbütyközek (Dicondylia); a madarak meg a csúszómászók pedig egybütykösek (Monocondylia).

Bützow, város Mecklenburg-Schwerin nagyhercegségben, a Warnow és Nebel összefolyásánál, (1905) 5874 lak., a XIII. sz.-ból való gót templommal, szép városházával, reálgimnáziummal, központi fogházzal, papir- és kályhagyárral, serfőzővel, hajózással és gabonakereskedéssel.

Bűvész v. *szemfényvesztő, gókler*. Ügyes kéz- és testmozdulatokkal, egyszerű eszközökkel csodásnak látszó mutatványokat végez. Magát a B.-et doktorának, tanárának nevezi. A nép kóklereknek, csepürágóknak nevezi a vásárokon magukat produkáló B.-eket.

Bűvészbot v. *varázsbot*, 35—40 cm. hosszú fekete bot, melynek két vége rendesen fehér csontból való. Már a középkor bűvészei használták. Van meseszerű multja, mivel minden időben a bűvészek, bűbájosok hű kisérője. Akit vele megérint, azzal csoda történik. A közönség furfangos varázst tulajdonít neki, pedig csak egyes könnyen földeríthető mutatványok eltakarására szolgál. Szükséges a sanzsirozásnál (eltüntetés), a tárgyak gyors kicserélésénél, gyűrű- és pénzmutatványoknál. Főképen a közönség figyelmének elterelése végett használják.

Bűvészet, modern értelemben *szemfényvesztés, góklerság (magia alba, magie blanche, escamotage, Schwarzkünstlerei)*, csodás jelenségeknek látszó ügyességek. Rendesen kézzel v. testtel és igen sokszor külön erre a célra gyártott tárgyakkal természethű nyugalommal előadott kézi vagy testi műveletek. Gyors és ügyes mozdulatokkal, szellemes beszéddel, fény- és árnyékhatásokkal a nézők figyelmének elvonására és az érzékek elkápráztatására törekszik. Szokásos eszköze és kisérője a bűvészbot, a bűvészkendő, bűvészasztal, bűvészszolgaeszköz (servants) és egy pár titokzatos frázis (abrakadabra, sanzsépasszé stb.), mely arra szolgál, hogy vele a csodálatosnak minősített mutatvány természetes oka palástoltassék. A B. általában a civilizációval együtt fejlődő, melynek alapja és magyarázója természettudományi, mint ma a delejesség, villamosság, erőműtan és más fizikai tünemény. Már az indusok, kaldeusok, sziriaiak, egyiptomiak, görögök és rómaiak kedvelték, főleg a gazdag urak, a fejedelmek kedvelt szórakoztatója. Nagyon elterjedt a kinaiaknál és japánoknál, akik ma az olaszokon kivül a legmeglepőbben használják. A kelet papjai kapcsolatba hozták a vallásos szertartásokkal és kiegészítő része lett a mágiának. A középkorban a fejedelmi udvarok kedves mulatsága, de sokszor babonás vonatkozásokkal vegyes és csodaszerű hatással működik. Mihelyt azonban a szórakoztatáson kívül komolyabb: vallásos, babonás, boszorkányos, bűbájos célokat szolgál, kegyetlen üldözést szenved. Ma szabadon űzhető mesterség, sőt eszközei keresett iparcikkek, mint az egymásba tünő papirkockák, rézkarikák, rézpoharak, golyók (escamote), végtelen szalagok, virágok, lámpák, papirujjak, tojástartók, hamispénzek stb., melyek elkészítésén egész gyárak dolgoznak (Páris, Hamburg, Nürnberg stb.).

Az igazi szemfényvesztés ma már arra törekszik, hogy gyakoribb mutatványait közkincsé tegye, meg is magyarázza, abból a célból, hogy a ritkább mutatványok titokszerűségét egyesek számára fönntartsa. Eszközök nélküli mutatványok alig lehetők. A kártyabűvészek, számbűvészek, lélekidézők (spiritiszták) éppen egyszerű eszközeikkel bizonyítják elméleteik hamisságát, amennyiben rájuk szorulnak, hogy csodálatot ébresszenek.

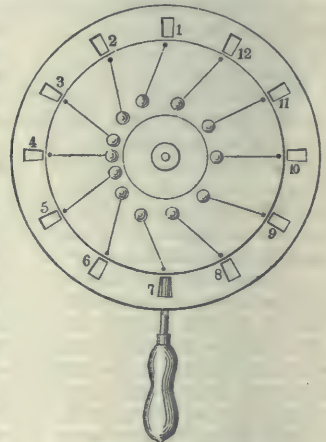
Híres bűvészek Herman Compars, Hofsinger, Robert Houdin, Liebholtz, egyes bűvészgépezetek föltalálója (Hamburg), a 3 Basch testvér és rokonuk Mellini, Becker, Loigie, Bellachini, Röszner, Orlova Eleonora, a magyarok közül Kempelen, a sakkjátszó föltalálója, Ágoston tanár és Fáy Éva. A B.-i könyvek ősapja: Hocus Pocus, the anatomie of the legerdemain (London 1634). Egyéb munkák: Robert Houdin több műve; *Czövek-Wagner*, A mágyiás ezermester (1816); *Tolnai* Simon, A B. könyve, Tóth Béla előszavával (Bpest, VI. kiad.).

Bűvészhalak (állat), l. *Synanceia*.

Bűvölés, v. *bájolás*, v. *B.-bájolás, bűbájolás*, alapjában u. a., ami a *varázslás* (l. o.); az újabb szóhasználat szerint azonban ennek különösen egyik és pedig azon neme, mely valaminek a rendes- és természetestől eltérő alakba v. állapotba való elvarázsolásában áll. Ez értelmében véve rokon vele a *megboszorkányozás* és *megigézés* is.

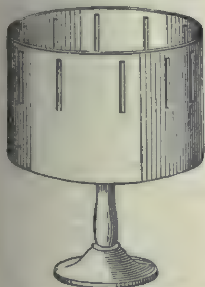
Bűvös fa, az indogermán ősvallás egy mondabeli fája, amely száradtan áll mindaddig, míg a hegybe költözött s ott alvó hős, vezér v. király népe megmentésére a hegyből elő nem jő és harci pajzsát a fa ágára nem akasztja a megkezdendő szellemek harca jeléül. Erre a fa kizöldül. Legrégibb mondaformája a «világ elégése után» kizöldülő Yggdrasil-fa (l. o.). Középkori alkalmazása a Tannhäuser-mondában (l. o.) fordul elő.

Bűvös korong, alapszik a látóidegnek azon sajátságán, melynél fogva minden fényérzet benne a külső inger megszünte után is bizonyos ideig tovább tart. Ha ennélfogva a szem recehártyájára elég gyors egymásutánban különböző fényingerek hatnak, akkor ezek folytatólagos fényérzetté folynak össze. Igen egyszerüen mutatja ezt a tüneményt a dr. Paris által (1827) feltalált taumatrop, mely mintegy a bűvös korong elődjének tekinthető. Ez kemény papirlemez, melynek két oldalára valamelyes

1. ábra. Bűvös korong.

két összetartozó tárgy van rajzolva, pl. az egyik oldalon kalitka, a másikon madár. Ha a lemez felező tengelye körül gyorsan forog, ami pl. kerületének két átellenes pontjához erősített zsineg segítségével könnyen eszközölhető, akkor a két kép egybeolvad, a madarat pl. a kalitkában látjuk. A Plateau-féle fenakisztoszkóp és a Stampfer-féle stroboszkopikus korong B. elnevezés alatt is ismeretes; szerkezete a következő (l. az *1. ábrát):* Egy körülbelül 1·5 deciméternyi átmérőjü papirkorongra körben egyenlő közökben vm. periodikus mozgásnak egymásra következő fázisai vannak fölrajzolva, a korong peremén pedig minden egyes rajz felett egy-egy nyilás van. Ha a korongot tengelyre erősítjük s a képes oldalával tükör felé tartva gyors forgásba hozzuk és a szemünk előtt elhaladó nyilásokon át a tükörbe nézünk, úgy hogy abban, minden egyes nyiláson át, az annak megfelelő rajznak tükörképét meglássuk, akkor az ábrázolt mozgást — ámbár az egyes fénybenyomások egymástól különváltan történnek — nem egyes főbb fázisaiban, hanem folytonos lefolyásában véljük látni, egy inga pl. lengeni, kerék forogni, ember járni, ugrani látszik stb. A B.-tól csak alakban különbözik a daedaleum (zoetrop, l. a *2. ábrát)*; a rajzok egy tengelye körül forgó üres hengernek belső felületére vannak alkalmazva, és a néző azokat a hengerbe vágott réseken át szemléli. E készüléknek előnye az, hogy a tükör szükségtelenné válik és hogy a tüneményt egyszerre több figyelő is észlelheti. Mind e készülékeknek hasonlíthatatlanul tökéletesebb formája a mai *kinematográf* (l. o.).

2. ábra. Daedaleum.

Bűvös lámpa *(laterna magica)*, állítólag Kircher Atanáz jezsuita atya által feltalált optikai készülék (Ars magna lucis et umbrae, 1646), mellyel áttetsző szinekben üveglemezekre festett képeknek, mozgó s szinüket változtató geométriai figuráknak (l. *Kromatróp)* nagyított képét ernyőn állíthatni elő (vetítés). Fémbádogból, esetleg fából készült szekrényből áll (kamara), ebben van elhelyezve a kép megvilágítására szolgáló fényforrás (olaj- vagy petróleumlámpa, gáz- vagy elektromos fény). A kamara elülső falának kerek nyilásába gyüjtőlencse (kondenzor) van illesztve, a hátsóra homorú tükör, mind a kettőnek az a célja, hogy lehetőleg sok fény jusson a vetítendő képre, amelyet az elülső nyilás előtti képtartó vályuba fordított állásban kell behelyezni. Ez előtt van a rendesen két lencséből álló vetítő lencse (objektiv), amelyet csőalakú foglalványában addig tolunk el, míg az ernyőn a kép élesen megjelenik. A vetített kép fényessége nem elég nagy, hogy nappali világosságnál látható legyen, ezért a vetítésnek elsötétített szobában kell történnie. Az ú. n. ködképek (dissolving views) előállítására kettős lámpák használatosak. A két lámpa különböző képet vetít az ernyőnek ugyanazon helyére. A két lámpa fokozatos felgyujtásával s eloltásával, vagy a két vetítő lencse fokozatos elfödésével s kinyitásával az egyik kép úgyszólván észrevétlenül a másikba megyen át. A B.-t régebben főleg csupán mulattató mutatványokra használták s mint ilyen, játékszernek is általánosan ismeretes s elterjedt; újabban azonban, főleg mióta az elektromos világítás terjedésével a vetítésre felülmulhatatlanul alkalmas elektromos ívfény mindenütt könynyen előállítható, mind mechanikai, mind optikai kivitelében tökéletesítve az oktatásnak, a tudományos népszerűsítésnek nélkülözhetetlen segédeszközévé lett. Erre vonatkozólag l. *Vetítőkészülék, Kinematográf.*

Bűvös négyzet alakúl az első 9, 16, 25 stb., általában az első n^2 számból, ha őket négyzetalakban oly módon helyezzük el, hogy valamennyi sorban, valamennyi oszlopban s a két átlóban a számok összege ugyanaz. Pl.

8	1	6
3	5	7
4	9	2

1	14	15	4
12	7	6	9
8	11	10	5
13	2	3	16

hol az összegek: 15, illetve 34. V. ö. Sigismund *Günther,* Vermischte Untersuchungen zur Geschichte der mathematischen Wissenschaften (Leipzig 1876).

Bűvös sapka, téves fordítása a német *Tarnkappe* szónak, amely tulajdonképen *láthatatlanná tevő köpenyt* jelent.

Bűvös vadász, a német néphit szerint olyan vadász, ki magának az ördög segítségével hét bűvös golyót (Freikugeln) szerez, melyek közül hat feltétlenül célt talál, a hetedik azonban az ördög által irányíttatik. A B.-mondát *Apel* J. A. német író mint novellát dolgozta fel Gespensterbuch c. könyvében, *Kind* Fr. operai szöveggé alakította át, melyhez *Weber* K. M. az ismert operáját szerezte.

Bűzbogár *(Blaps* Fabr.), a bogarak rendjébe tartozik, teste hosszukás, szárnyfedői, melyek alatt hártyás szárnyak nincsenek, hegyes farkszerű nyulvánnyal végződnek. Mindnyájan fekete szinüek, sötét helyeken, némelyek a házakban, pincékben, istállókban tartózkodnak; repülni az alsó hártyás szárnyak hiánya miatt nem tudnak, sajátságos kellemetlen büdös anyagot választanak ki. 100-nál több fajuk ismeretes, melyeknek legnagyobb része a Földközi tengert környező tartományokban, de néhány faja hazánkban is él. Ezek között legismeretesebb a közönséges *B.*- v. *pincebogár* (helyenként *svábbogár*-nak is nevezik, *Blaps mortisaga* L.), mely házakban, a padló alatt, kamrákban, istállókban gyakori; bűze miatt kellemetlen, de különben ártalmatlan bogár.

Bűzelzáró *(szifon)*, csurgatók, fürdőkádak, árnyékszékek, mosdók stb. lefolyásánál alkalmazott hattyúnyakalakú készülék, melyet a végből alkalmaznak, hogy a csatorna bűze a lakott helyiségekbe ne hatolhasson. L. *Szifon.*

Büzeny, l. *Bróm.*

Bűzgolyók, gyulékony, elégés közben fojtó gázokat és sok füstöt fejlesztő anyagokból készített gömbök, melyeket meggyujtva az ellenséges épületekbe, aknákba stb. dobnak.

Bűzös aszat *(Asa foetida)*, állati gyógyszer görcsös kólika ellen.

Bűzös borz *(Mephitis,* állat), a menyétfélék *(Mustellidae)* családjába tartozó emlős állatnem. Öt élő és egy kihalt fajuk ismeretes s valamennyi Amerikában él. L. *Szkunk.*

Bűzös hörglob *(Bronchitis putrida)*, l. *Bronchitis.*

Bűzös izzadás, l. *Verejtékmirigyek.*

B. V., rövidítés, a. m.: 1. *Bene vale,* Isten veled; vagy *bene valeat,* Isten vele! 2. *Bene vixit,* jól élt. 3. *Beata Virgo,* a Bold. Szűz (Mária). 4. Rendelvényeken: *balneum vaporis* (gőzfürdő).

Bvorana v. *borani,* galla néger törzs északnyugati Afrikában, mely a Dzsubba folyó területét birja a k. h. 37°-ig. A terület É.-i részét a nomadizáló «Ja»-ág birja, a többi a «Jul»-ág birtoka. Az afrikai viszonyok közt nevezetes, hogy a B.-k a maguk ősi területéről nem mozdulnak. Első leírásunk, Pater Lobo-nak útja (1624) már régi lakosokként említi a B-t. Mindkét ág nagyon harcias.

By., növénynevek mellett *De Bary* (l. o.) nevének rövidítése.

Byblis, egy az alexandriai kor óta felkapott s regényesen kiszinezett görög monda hősnője, kit fivére, Kaunos iránti reménytelen szerelme elemészt.

Byblos, a bibliában *Gebal,* ősrégi feniciai város a tenger mellett Berytos és Tripolisz között, mely még Sidon előtt virult és hires volt Adonis kultuszáról; fejedelmei később a perzsáknak fizettek adót, a diadochusok idejében pedig Egyiptomnak vagy Sziriának voltak alattvalói. Később püspöki székhely lett, melyet 1103. a keresztesek, 1118. Szaladin szultán foglalt el, majd ismét a frankok, végül a törökök birtokába került. Mai neve *Dzsebel.*

Byblos (növ.), l. *Sás.*

Bydgoszcz, l. *Bromberg.*

Byfang, falu Düsseldorf porosz kerületben, (1900) 2353 lak.; szénbányászattal.

Byke (ang., ejtsd: bájk), alacsony, könnyű, négykerekű amerikai kocsi; ügetőversenyen használják.

Bylandt-Rheidt, 1. *Artur,* gróf, az osztrák-magyar monarchia volt közös hadügyminisztere, szül. Bécsben 1821 máj. 5-én, megh. 1891 febr. 21. Részt vett az 1848—49-iki hadjáratban mint ütegparancsnok; 1850. százados lett a 2-ik tüzérezredben, 1859. őrnagy az 1-ső tüzérezredben; az 1859-iki olasz háborúban mint a tartaléktüzérség parancsnoka vett részt; 1862 óta a hadügyminisztériumban szolgált; 1869. vezérőrnagy, 1874. altábornagy lett. 1876—1888-ig közös hadügyminiszter volt; ez állásában igen sokoldalú tevékenységet fejtett ki.

2. *B., Artur,* gróf, osztrák államférfiú, B. hadügyminiszternek fia, szül. 1854 febr. 3. Prágában; előbb több tartományban, 1892—97-ig pedig a közoktatásügyi minisztériumban alkalmazták. 1897 nov. a földmívelési tárcát kapta a Gautsch-kabinetben, melyet 1898 márc. Thun alatt a közoktatásival cserélt fel. 1899 okt. visszalépett. 1900 márc. a közigazgatási biróság egyik szenátusának elnöke lett, 1902. pedig Felső-Ausztria helytartója. 1905 jan. 1-től 1906 máj. 2-ig belügyminiszter volt a Gautsch-féle minisztériumban.

Bylas, l. *Béla,* 7.

Bylaws v. *byelaws* (ang., ejtsd: bájlaasz) a. m. helyhatósági, községi, testületi statutumok. Csak annyiban érvényesek, amennyiben a köztörvénnyel nem ellenkeznek, v. a közérdekkel ellentétben nem állanak. Különböző tekintet alá esnek aszerint, amint a forgalom szabályozására vagy megszorítására irányulnak. B.-nek nevezik még az angol szabadkőműves-páholyok helyi statutumait is.

Byller *Máté,* nyomdász, 1669. vezetője volt a nagyszombati akadémiai nyomdának. Neve alatt jelentek meg Kéry János szerzetesnek Virtvs post fata svperstes. Illustrissimi Dom. Domini Georgii Comitis Erdeody De Monyorokerék és Piis Manibus Illustrissimae Dom. Dominae Evae Svsannae Comitissae ab Erdőd de Monyorókerék.

Byng, 1. *George, Torrington viscount,* angol tengerész, szül. Wrothamben (Kent) 1663 jan. 27., megh. Londonban 1733 jan. 17. Tizenötéves korától kezdve szolgált; 1703. ellentengernagy lett. Nevét híressé tette a spanyol örökösödési háborúban, kiváltkép a spanyol flottának Vigo mellett történt kézrekerítése és Gibraltár elfoglalása által (1704), valamint a Malaga melletti tengeri ütközetben. Két évvel később felszabadította Barcelonát s 1708. már mint tengernagy megakadályozta Jakab trónkövetelő tervezett benyomulását Skóciába. 1718—20-ig Alberoni bíbornok törekvéseit Nápoly-Szicilia elfoglalására különösen a Passaro-fok melletti győzelem által meghiusította s a spanyol királyt a négyes szövetség által eléje terjesztett feltételek elfogadására kényszerítette. 1721. a peeri méltóságot kapta Torrington viscount és Southill báró címmel. II. György az egész angol tengerészet élére állította.

2. *B., John,* angol tengernagy, az előbbinek fia, szül. 1704. Mivel Minorka szigetét nem tudta felszabadítani a franciáktól, sőt 1756 máj. 20. de la Galissonnière francia tengernaggyal szemben vereséget szenvedett, a hadi törvényszék halálra ítélte és 1757 márc. 14. agyonlövette. Később kiderült, hogy Minorkán minden erőfeszítés dacára sem tudott volna segíteni.

Byr, *Robert,* l. *Bayer,* 5.

Byrgius v. *Byrgi* Jost, l. *Bürgi.*

Byrolin, l. *Boroglicerinlanolin.*

Byrom, *John,* angol gyorsíró, ki legelőször gondolt a gyorsírás tudományos tárgyalására, szül. Manchester mellett 1691. Tanulmányait a cambridgei Trinity-Collegeben folytatta, hol később tanár lett. Az ő idejében virágzó gyorsírási rendszerekkel meg nem elégedve, egy új gyorsírási rendszer megírására határozta el magát. E rendszere később parlamenti szabadalmat is nyert 1741. Rendszerét tanítványai The Universal English Short-hand. Invented by John B. New published from his manuscripts. Manchester 1767. címmel adták ki.

Byron, 1. *George Noel Gordon*, lord, a XIX. sz. legnagyobb angol költője, szül. Londonban 1788 jan. 22., megh. 1824 ápr. 19. Missolunghiban. Atyja, *John B.*, kicsapongó életű gárda-kapitány volt, anyja, *Catherine Gordon*, szenvedélyes és szeszélyes nő, férje második felesége, kinek vagyonát a könnyelmű férj hamar eltékozolta s akit azután fiával együtt elhagyott. B. anyja ekkor Aberdeenbe ment s a fiatal B. ott kezdte tanulmányait. 8 éves korában Skóciába vitték egészsége helyreállítása céljából s itt fejlődött ki benne a természet iránti érzék. 1798-ban meghalt nagybátyja s B. örökölte a családi vagyont és címet. Gyámja Carlisle gróf lett. Rövid ideig Londonban tartózkodott, hol sánta lábát nem sikerült helyreigazítani. Tanulmányait Dulwichben és Harrowban folytatta, majd Cambridgebe került. 1806-ban adta ki első verskötetét: Hours of idleness; kedvezőtlen kritika következtében elégette s átdolgozva adta ki 1807., azonban így sem több ifjukori kisérletnél, melyben önéletrajzi reminiszcenciákat közöl tanulmányi idejéből. Midőn 1809. nagykorú lett, elfoglalta helyét a felsőházban. Az Edinburgh Review szigorú kritikája verseiről, ép úgy mint a kedvezőtlen fogadtatás a felsőházban növelték mizantrópiáját s ily lelki állapotban adta ki 1809. kitünő szatiráját az English Bards and Scotch Reviewers-t, Juvenal és Pope mintájára, melyben hevesen támadó csapást mér ellenfeleire, az összes írókra és költőkre, még W. Scottra is. Majd nagy utazásra indult Spanyolországba, Portugáliába s Görögországba. Ezután írta 2 újabb szatiráját: Hints from Horace-t, Curse of Minerva-t és Childe Harold's Pilgrimage kezdetét, mely utazásának leírása, szentimentális hangon, romantikus színezettel, benső közvetlenséggel. 1812-ben, hazatérése után, két beszédet mondott a felsőházban; ugyanekkor adta ki a Childe Harold első két énekét s egyszerre bálványozás tárgyává lett: hősében őt magát ösmerték fel. Erre gyors egymásutánban jelentek meg romantikus elbeszélései: Giaour (1813); Bride of Abydos (1813); Corsair (1814); Lara (1814); Siege of Corinth (1815); Parisina (1816). Közben jelentek meg a Hebrew Melodies (1816) is, valamint a híres Ode to Napoleon Buonaparte.

1815-ben nőül vette Anne Izabella Milbanke-t, kitől Augusta Ada (később Lady Lovelace) nevű leánya született. A házasság azonban nagyon boldogtalan volt, mert a nő jelleme és természete teljesen elütött férjéétől, kit 1816. el is hagyott. A közvélemény erre B. ellen fordult s ő meg nem hallgattatva, 1816. örökre elhagyta Angliát s Belgiumon és Németalföldön át Genuába ment; itt írta töredéknek maradt rémes elbeszélését, a Vampire-t. Ezt az útját és olaszországi utazását írja le a Childe Harold két utolsó énekében. Innen Velencébe ment, hol egészen elmerült az élvezetekben, elhízott és érzékies lett. Genuában adta ki a Childe Harold 3. énekét és a Prisoner of Chillon-t, ez utóbbit a Genfi-tó mellett írta. 1819-ben bizalmas viszonyt kötött a szép Guiccioli Teréz grófnővel, kinek elűzött apját és fitestvéreit védelmébe vette. Együtt mentek Pisába s miután a karbonári családot itt sem tűrték meg, Genuába költöztek. Közben írta B. Manfredet (1817), e híres, sötét világnézettől áthatott drámai költeményt, a Lament of Tasso-t, a Childe Harold 4. énekét és a Pulci modorában írt Beppot, Don Juan előfutárát s még ebben az időben Don Juan első két énekét is. Haláláig dolgozott tovább e töredéknek maradt hatalmas szatirán, mely költészete tetőpontját jelöli, s melyben a forradalmak, a szkepticizmus, ateizmus és érzékiesség kora jut kifejezésre.

1819-ben írta Mazeppát s utána drámáinak nagy részét, melyekben Alfieri a mintaképe s melyek közül Marino Falierot és Sardanapalust Goethenek, The two Foscarit és Caint Scottnak ajánlotta. Ugyancsak 1821. írta a Prophecy of Dantet. Még Ravennában Shelleyvel és Leigh Hunttel együtt alapította a The Liberal c. lapot, melyből csak 4 szám jelent meg. Ebben tette közzé misztériumát, a Heaven and Earth-t s a Morgante Maggiore első énekének fordítását, The Blues c. szatiráját, To my Grandmother's Review-t és Vision of Judgment-et, melyben Southey-t, a laureatus költőt gúnyolja kegyetlenül. 1822-ben halt meg B. törvénytelen leánya, Allegra, néhány hónappal rá Shelley fult a tengerbe. B. még e nyáron elhagyta Pisát, miután befejezte utolsó darabjait, a rémes tárgyú Werner drámát és a Faust-utánzatnak minősíthető, töredékes Deformed Transformed-ot. Genuába ment s itt írta meg exotikus idilljét, The island-ot. Közben kitört a görög szabadságharc, mely őt Görögországba szólította, ahová 1823 júl.-ban útnak indult. Hosszabb ideig tartózkodott Kephaloniában, azután 1824 Missolunghiba ment, ott 500 szuliótából saját költségén egy dandár-csapatot szervezett. De nemsokára maláriába esett és meghalt. Missolunghiban halálozása helyén mauzoleumot építettek neki s egész Görögország 21 napi gyászt szentelt emlékének. Holttestét Angliában nem engedték a Westminster-apátságban eltemetni s Newstead-Abbey mellett a hucknalli falusi temetőben helyezték el. Thorwaldsentől Rómában készített szobrát Cambridge-ben a Trinity College könyvtárában állították fel; szobrot állítottak neki Missolunghiban és 1881. Londonban is.

B. hatása a magyar irodalomban a harmincas évek közepe táján mutatkozik. *Lukács* Móric, a Kisfaludy-társaság volt elnöke több részletet lefordított B. kisebb költői elbeszéléseiből és Kainból, *Petrichevich Horváth* Lázár lefordította és külön kötetben adta ki Manfrédet és B. lirai versei közül 12—14 darabot, de hasonlíthatatlanul kevesebb sikerrel, mint Lukács Móric. *Petőfi* nem fordított belőle, bár nagy költőnek tartotta, *Vörösmarty* is csak az Emlékkönyvbe c. verset fordította B.-tól. B. hatásának legmonumentálisabb emléke a magyar irodalomban *Arany* János töredékben maradt Bolond Istókja. Nem utánzat ez, mert Arany egyéniségét fényesen tükrözi, de az a félig fájdalmas, félig gunyoros csapongás, az a maga-magát és a világot egyformán ironizáló szellem, az a merész realizmus, amely a Bolond Istók két énekében megnyilatkozik, határozottan B. hatására vall és arra mutat, hogy Arany János a Don Juanból termékenyítő benyomásokat merített. Jellemző, hogy Arany B.-nak e legnagyobb-

szerű művéből, mely annyira hatott rá, mégis csak egy rövid részletet ültetett át: a Görög lantos énekét; ezt is csak a forradalom után s úgylátszik azért, mert a rab Görögország alkalmat adott neki, hogy a rab magyar nemzethez szólhasson B. szavaival. Egyébként Arany Katalinjának formája és előadása szintén B. hatására vall. Bolond Istók Don Juan stanzái, Katalin a Giaour, Parisina és az Abidoszi ara jambikus menetű párversei mintájára iródtak. *Hiador* lefordította a Childe Haroldot prózában. Sokat és szépen fordított B.-ból *Szász* Károly: a Chilloni foglyot, Parisinát és a lirai versek legszebb darabjait: Stanzák Augusztához, Isten veled stb. B. legnagyobb és legremekebb verses regényét, a Don Juant, mely közel kétezer stanzát foglal magában, *Ábrányi* Emil fordította le. Első énekét 1879. adta ki a Petőfi-társaság Koszorú c. folyóiratában. 1885-ben jelent meg az első hat ének és 1892. a második rész (tíz ének). A teljes magyar Don Juan megjelenése irodalmi eseményszámba ment és a lapok lelkesedve üdvözölték a nagy vállalkozást. Ábrányi lefordította B. Manfrédjét is, szintén bravuros verseléssel s az eredeti tartalmat plasztikus hűséggel adta vissza. Kisebb lirai verseiből is fordított. *Radó* Antal a Lara-t s több lirai költeményt, *Kacziány* Géza a Kalózt fordította le, *Győry* Ilona Kaint, B. drámai költeményét ültette át egész terjedelmében. *Csepeli* Sándor Childe Haroldból fordított; *Popini* Albert fordításában megjelent: Az álom; *Mikes* Lajos leford. Kaint-t. B. hatása alatt készült a 70-es években *Balogh* Zoltán Alpári c. verses regénye és *Arany* László Délibábok hőse. B. szellemében írt a korán elhunyt *Zilahi* Imre is. A nagy brit költő hatása ma sem szünt meg a magy. irodalomban, bár újabb költőinket más irányok, más ideálok lelkesítik.

Irodalom. Dallas, Recollections of the life of Lord B., London 1824; Gordon, Life and genius of Lord B., u. o. 1824; Brydges, Letters on the character of Lord B., u. o. 1824; Medwin, Conversations of Lord B., u. o. 1824, új kiad. 1898; Marquis de Salvo; Lord B. en Italie et en Grèce, u. o. 1825; Gamba, Narrative of Lord Byron's last journey to Greece, u. o. 1825; Lady Blessington, Conversations with Lord B., u. o. 1834, új kiad. 1894; Trelawney, Recollections of the last Days of B., u. o. 1858; Guiccioli grófnő, My recollections of Lord B., 1868. Megírták életrajzát: Lake, 1827; Jeaffreson, Real Lord B., 1883; németül: Elze, 3. kiad. 1886; Engel, 3. kiad. 1884; Ackermann, 1901; Koeppel, 1902. Lásd még: Macaulay B.-tanulmányát, Essays I.; Matthew Arnold, Selections from B.; Kraeger, Der B.-sche Heldentypus, 1898; Wedigen, Lord B.-s Einfluss auf die europ. Literaturen der Neuzeit, 1884; Schmid J., B. im Lichte unserer Zeit, 1888; B. lord élete és munkái, írta Petrichevich Horváth Lázár, Pest 1842; Megyery István, Lord B., Budapest 1889; Popini Albert, B. és Shelley, Budapest 1898: Gürnesevics L., A magyar B.-bibliografia (Philol. Közl. 1901); Kludik Imre, B. és a világfájdalom, Szolnok 1880; Lord B. élete írta Castelar Emil, ford. Várnay Géza, Budapest 1876; B., írta Macaulay, ford. B. L. (Olcsó könyvtár 30). Hangok a multból és B.-tól énekek, írta Tercsi, Budapest 1884.

2. *B., John,* angol tengerész, szül. Newstead-Abbeyban 1723 nov. 8., megh. Londonban 1786 ápr. 10. Nemes családból származott; nagyapja volt B.-nak, a költőnek, 17 éves korában ment tengeri útra. 1741-ben Lord Anson világkörüli utazása alatt Patagónia Ny.-i partján hajótörést szenvedett és Chiloera menekült, ahol spanyol fogságba jutott; 1745., miután kiszabadult, Európába tért vissza. Élményeit Narrative of J. B. (London 1748, németül Nürnberg 1769) cimű művében írja le. A Franciaországgal viselt háboruban (1755—63) mind a La Mancheban, mind Amerikában kitünt. 1764-ben III. György a Csendes-oceánra küldte ki, ahol több szigetet fedezett föl és Batávián át meg a Jóreménység-foka körül tért vissza Európába. Ez utazásának leírását egyik tisztje adta ki: Voyage round the world (London 1766, németül Lemgo 1769). 1779-ben az amerikai háborúban Nyugat-Indiában viselt parancsnokságot.

Byrsonima *Rich.* (növ.), a Malpighiaceae család génusza, melynek mintegy 100 faja Dél-Braziliától és Boliviától Mexikóig, a Bahama-szigetekig van elterjedve. Fák, cserjék v. liánok, átellenes, egyszerű levelekkel, szép szártetőző virágfürttel, csonthéjas terméssel. A fák 20 m. magasságot is elérve, a család leghatalmasabb képviselői. Számos fajnak (pl. *B. crassifolia* H. B. K.) dús cserzőanyagot tartalmazó fája és kérge *(alcornoque*-kéreg) összehúzó és váltóláz elleni orvosság, melyet az indiánok *chabarro* v. *chapara manteca* név alatt kigyómarás ellen, valamint a lélegzőszervek gyuladásánál is alkalmaznak. A *B. spicata* DC. fája (franc. *bois tan)* hasonló hatású. A *B. verbascifolia* DC. fája ezenkívül festőszer és más fajokéval együtt építőfa is. Minden faj termése ehető, de kevéssé tápláló; a braziliai és gujanai indiánusok *moroci-*, *murici-*, *mureilá*-nak nevezik (franc. *moureiller)*.

Bysanc *(Bizánc)*, l. *Konstantinápoly.*

Byssa, l. *Agron.*

Byssaceus (byssinus, byssoideus, növ.) a. m. pehelynemü; finom penészhez hasonló fonalakból alakult képződmény, mely a talajhoz többé-kevésbbé szilárdan hozzá szokott feküdni, pl. a *Stenocybe byssacea* zuzmótelepe.

Byssolit a. m. *amiant*, l. *Aszbeszt.*

Byssus, különböző finomságú fehér v. sárgás lenszövet. A durvább fajtájú B.-sal csavarták be Felső- és Alsó-Egyiptomban a múmiákat. A legfinomabb B. egyenértékű volt a biborral és csak a Nilus deltáján termő len-növény legfinomabb szálaiból készült. Alexandriai B. név alatt igen ismert volt az ókorban s még a kereszténység első századaiban is. Finomságban és értékben közel állott hozzá a sziriai B., melyet Antiochia közelében szőttek s melyet karavánok hoztak be a keleti kereskedelembe. Többnyire előkelő halottak arcának beburkolására használták, mert az arcvonások rajta keresztül látszottak. Minél inkább fejlődött a keresztes hadjáratok után az ipar és kereskedelem, úgy hogy indiai szövetek, fátyolok kerültek forgalomba, annál ritkább lett a B., míg a XV. sz.-ban már nem találjuk. V. ö. *Bock*, Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters (Bonn 1859); Die Textilen B.-reliquien des christlichen Abendlandes (Aachen 1895); A. *Braulik*, Altägyptische Gewebe (Stuttgart 1900).

Byssus *(kagylószakáll, kagylóselyem)*, nagyszámú, főleg tengeri kagyló lábánál fekvő ú. n. B.-mirigyektől kiválasztott finomabb v. durvább fonalak pamata, amelynek segítségével a kagyló rövidebb v. hosszabb ideig állandóan helyhez köti magát. A fonalak a vizben puhák, a levegőn megkeményednek s ekkor különbözőképen értékesítik; nevezetesen keztyüket, pénzes zacskókat, harisnyákat stb. szőnek belőlük. A B. kémiai összetétele még ismeretlen. V. ö. *Müller* A.,

Über B. d. Acephalen (Wiegmann's Arch. f. Naturgesch. (3. évf., I. köt., 1837, 1—47. l.) és *Boutan* L., Rech. sur le Byssus des Lamellibranches (Arch. d. zool. expér. 3., 1895., 297—338. lap).

Byssus *L.* (növ.), elavult neve egy gombagénusznak. L. *Hypha.*

Bystritz (csehül: *Bystřica)*, kis város Neustadt ker. kapitányságban, Morvaországban, a Schwarzawa egy mellékvölgyében, (1910) 2703 cseh lak., szép plébánia-templommal, posztószövéssel, sörfőzővel és vasgyárral.

Bytownit (ásv.), a mészföldpát-sorozat egyik képviselője, kovasavtartalma 40—45%. Andezitek elegyrésze, egyebek között hazánkban a mátraiakban fordul elő. L. *Földpát.*

Byturus *Latr.* (állat), l. *Málnabogár.*

Byzacium v. *Byzacene,* termékeny vidék, a római afrikai provincia az a része, melyet Ny. felől Numidia, K. felől a Kis Syrtis és Hadrumetum között levő tenger határolt.

Byzantion *(Bizánc)*, l. *Konstantinápoly.*

Byzés, naxosi születésű görög kőfaragó a Kr. e. VI. sz. elejéről. Neki tulajdonítják a márványtéglák készítésének föltalálását.

Bzincz (most *Bod)*, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 195 tót lak.; u. p. Radosna, u. t. Holics.

Bzura, a Visztula mellékfolyója Orosz-Lengyelországban. Lodz közelében ered, mocsaras lapályon foly végig, Vizsogorodnál torkollik.

C, Cs.

C. A latin ábécének harmadik betüje s eredetileg a görög Γ (gamma vagyis *g)* betüvel azonos, azért kezdetben a *G* hangot, de egyszersmind az ennek megfelelő kemény *K*-t jelölte. Amazt utóbb egy kis vonáskával különböztették meg a közönségesebb *k* hang jegyétől, melyre a *c* betüt tartották meg. De a régi kettős érték maradványa, hogy a Gaius és Gnaeus (Gneius) neveket később is mindig így rövidítették: *C.*, *Cn.* — Amely szókat *c*-vel írták a rómaiak, azokat a klasszikus korban mind *k*-val ejtették, tehát *Cicero* Kikero volt, *Caesar* Kaesar stb. Csak a Krisztus utáni századokban kezdett a római köznép a *k* hang helyett *e* és *i* előtt *cé*-féle hangot ejteni. Később ezt a hangot Olaszország legnagyobb részében *csé*-nek ejtették (pl. *cicere* v. *ceci* csicseriborsó, *ciregia* cseresznye), Franciaországban *sz*-nek stb. A régi magyar nyelvemlékek egy része a *cé* és *csé* hangokat különbség nélkül *c*-nek vagy *ch*-nak vagy *cz*-nek írja. 1600 táján némelyek így különböztették meg e két hangot: *tzukor* és *czolnak.* De a XVII. s XVIII. sz.-ban leginkább ez a megkülönböztetés terjedt el: *tzukor — tsolnak*. A *czukor* és *csónak* írásmód csak mintegy száz év óta vált közönségessé. De az első helyett Kazinczy és Dugonics már száz évvel ezelőtt az egyszerübb *cukor* írásmódot ajánlották. V. ö. *Helyesirás.*

C a római számokban a. m. száz. A méterrendszerben a centi rövidítése és századrészt jelent, pl. cm. a. m. $1/_{100}$ méter. A matematikában *C* v. *c* rendesen állandót jelent, pl. együtthatót (coefficiens) v. integrálási állandót. A kúpszeletek elméletében *c* a gyujtó pontok fél távolsága (lineáris excentricitás).

C római feliratokon jelenti Condidit, Curavit, Claudius, Caesar, Consul, Calendae szavakat; megfordított Ɔ a. m. Gaja (menyasszony). A római szavazó táblácskákon C.: condemno a. m. elítélem.

C a. m. Gajus (római név).

C a. m. Cuvier (természetrajzi nevek mellett).

C a. m. Carbonium (a kémiában).

C magyar pénzeken Cassovia (Kassa), osztrák pénzeken Prága, német pénzeken Majna-Frankfurt, franciákon Lille.

C a hőmérőn Celsius.

C a fizikában és elektrotechnikában a. m. Coulomb (elektromos mértékegység).

c az angol sportvilágban a *colt* (mén) szó elfogadott rövidített jele.

c (v. *cr.*) a. m. currentis, folyó év v. hó.

c a centime, centesimo rövidítése.

C, a zenében használt hét törzshang egyike, A dur-skálák mai alapskálájában az első hang, a régi törzs-skálában (a, b, c...) a harmadik. Mikor a X. sz.-tól kezdve kulcsokkal (l. o.) kezdenek élni, a C betüt is előjegyzik kulcsképen. Vagyis az a vonal, amely elé C betüt jegyeztek, a C-hangra utalt. Ma az ú. n. C-kulcs azt jelzi, hogy azon a vonalon, amelyen a kulcs látható, az egyvonalú C van. A C- vagy másként *szopránkulcs* jelenlegi alakja az idő folytán következőképen fejlődött ki:

Olasz-, Francia- és Spanyolországban stb. a C hangot *do*-nak v. *ut*-nek nevezik. — *C*-t, mint rövidítést több értelemben használják a zenében: 1. *con* helyett, pl.: *c. espr.* a. m. *con espressione*; *c. b.* a. m. *col basso*; *c. 8va* a. m. *coll' ottava*; 2. *cantus* helyett, pl.: *c. f.* a. m. *cantus firmus*; 3. *capo* helyett: *d. c.* a. m. *da capo.* — C v. ₵ ütemnemjelzések. L. *Ütem.*

C, a *növénytanban* a virág (l. o.) képletében a. m. *corolla* (l. *Párta)*, az utána következő szám a corolla leveleinek, vagyis a szirmoknak számát jelenti, pl. C5 a. m. ötszirmú párta. Ha a szám zárjelben van, pl. C (5), a szirmok össze vannak forrva.

C, a telekkönyv teherlapja, l. *Betét, Telekkönyv.*

Ca, a kémiában a *Calcium* jele.

ca, a latin *circa* (körülbelül) szó rövidítése.

Caacati *(Caá Cati)*, kerületi székhely Argentina Corrientes tartományában, a Paraná folyótól (Paraguay határától) D.-re 30 km.-re. Élénk kereskedelem központja (sertés, szesz, dohány, narancs). Lakóinak száma 8000.

Cab (ang., ejtsd: keb), a *cabriolet* szó rövidítése. Eredetileg egyfogatú könnyű kétkerekű kocsi leereszthető födéllel, amely mögött hátul magasan a kocsis ülése emelkedik. Később használatossá vált a négykerekű, négyüléses droske megjelölésére.

Amely szó **C** alatt nincs meg, **K** alatt keresendő!

Cab., madárneveknél *Cabanis J. L.* ornitológus (l. o.) nevének rövidítése.

Cabaletta (ol.), tulajdonkép *cavatinetta* helyett, a. m. kis ária.

Cabalia, l. *Milyas.*

Caballeria, kubai és chilei földmérték, a. m. 13·42 ha. Régebben Castiliában használták földmértéknek, ahol 38·64 ha. volt. Használják még a középamerikai államokban kb. 42—45 ha. nagyságban.

Caballero (spany., ejtsd: kavallyéro) a. m. úr, lovag; a késői latin *caballus*, illetőleg *caballarius*-ból.

Caballero (ejtsd: kavallyéro), 1. *Fermin Agosto de*, spanyol földrajz- és történetíró, szül. Barajas de Meloban 1800 júl. 7., megh. Madridban, 1876 jún. 17. Jogot tanult, de ezt a pályát elhagyta a madridi egyetemi tanárságért és ezt ismét a politikáért. 1833-ban ő alapította az első spanyol politikai ujságot, a Boletin de Comercio-t. Többször volt képviselő, kétszer belügyminiszter s mint ilyen fontos megbizásokat hajtott végre. Főbb művei: Nomenclatura geografica de España etc. (1834); Fisonomia natural y politica de los diputados à Cortes (1836); El gobierno y las Cortes del Estatuto (1837); Pericia geografica de Cervantes (1840); Dicionario manual geográfico-administrativo de la Monarquia española (1844); Fomento de la población rural de España (1863) stb.

2. *C., Fernán*, eredeti nevén *Böhl de Faber Cecilia*, spanyol regényírónő, szül. Morguesban (Svájc) 1796 dec. 24., megh. 1877 ápr. 7. Atyja a maga idejében német hispaniológus volt, ő azonban spanyolnak tartotta magát. Fiatalon került Spanyolországba és 17 éves korában Planelles kapitányhoz ment férjhez, ki rövid idő mulva meghalt. Második férje, Arco-Hermoso márki halála után D'Arrom de Ayalának lett a felesége. II. Izabella királyné a sevillai Alcázarban ingyen lakást ajánlott fel neki, de innen az 1868-iki forradalomkor távoznia kellett. Ettől az időtől kezdve visszavonultan, inkább a közjótékonyságnak, mint az irodalomnak élt. Első regénye, az 1848. álnév alatt megjelent Gaviota feltűnést keltett. Követték hamarosan a spanyol népéletet tükröző elbeszélései és regényei, mintegy húsz kötet; egyikét-másikát ma is kedvelik. Ilyenek a többi között Elia, Lágrimas, Clemencia, Una en otra, Cosa cumplida, La farisea, Las dos gracias, La familia de Alvareda. C. iskolát teremtett, melynek legkiválóbb tanítványa személyes ismerőse, D. Coloma Luis, a híres jezsuita atya.

Caballeros (spany., ejtsd: kavallyérosz), spanyol gyapjufajta.

Caballicus pagus, l. *Chablais.*

Caballo, l. *Cerro Caballo.*

Caballus (lat.) a. m. ló.

Cabal-minisztérium (ejtsd: kebel—), II. Károly angol király 1670. a következő miniszterekre bízta a kormányt: Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley és Lauderdale. E nevek kezdőbetüiből a minisztérium ellenfelei a «Cabal» anakrostichont képezték és ez elnevezést mint bélyegző kifejezést hozták forgalomba. A C. az ország szabadságát erősen veszélyeztette, azért a parlament 1674. megbuktatta. V. ö. The Lauderdale Papers. Kiadta Airy; Macaulay, Anglia története, I. Taylor, England under Charles II. [1890].

Cabañas (ejtsd: kaványasz), 1200 lakosú kikötőváros Cuba-sziget É.-i partján, Habanától mintegy 70 km.-nyire Ny. felé, hegyektől övezett öböl mélyén, jó kikötővel.

Cabane (franc., ejtsd: kabán), deszkafödelü folyami hajó.

Cabanel, *Alexandre*, francia festő, szül. Montpellierben 1823 szept. 28., megh. 1889 jan. 23. Eleinte főleg vallásos tárgyú képeket festett, de ezeknél nagyobb sikereket aratott mitológiai tárgyú képeivel, melyek tetszetős eklekticizmusa, az ábrázolások fő tárgyát képező meztelen női alakok rózsás érzékisége és olykor erős dekorativ hatása korának legnépszerübb festői közé emelte C.-t. Megvesztegető festési módjáért kedvelt arcképfestője volt a párisi előkelő hölgyeknek. Nevezetesebb művei: Faun és a nimfa (1861); Venus születése (1863); Kiüzetés a paradicsomból (München, Maximilianeum); Flóra diadala, a párisi Louvre egyik termének mennyezetén; Francesca da Rimini halála (Paris, Musée du Luxembourg) stb.

Cabanes (ejtsd: kabán), *Louis*, francia festő, szül. Toulouseban 1867. Tanulmányait szülővárosa művészeti iskolájában kezdte meg és Párisban folytatta az École des beaux-arts-ban, Jean Paul Laurens vezetése mellett. 1894 óta évről-évre felkeresi képeivel a Société des artistes français szalonjait. 1901-ben Algeriában utazgatott s azóta állandóan az afrikai sivatagot és annak lakóit festi, de emellett arcképeket is készít. Nevezetesebb festményei: Jeanne d'Arc; Rève de gloire; Répos de la caravane (a párisi Petit Palaisban); Ramadan; Trainards de la caravane; Soir dans l'oasis; Soir de combat; Campement dans les dunes; Le Simoun; Sous les oliviers de Biskra stb.

Caban-fa, l. *Camwood.*

Cabanis, 1. *Jean Louis*, német ornitológus, szül. Berlinben 1816 márc. 8., megh. 1906 febr. 20. Friedrichshagenben. Berlinben 1835—39-ig tanult; 1839. Észak- és Dél-Karolinába utazott, ahonnan 1841. gazdag gyüjteménnyel tért vissza s a berlini múzeum madárgyüjteményének asszisztense, majd 1849-ben első őre lett. Megalapította a Journal für Ornithologie c. folyóiratot, amelyet 1893-ig szerkesztett, továbbá az ő kezdeményezésére létesült 1868. a Deutsche ornithologische Gesellschaft, amelynek főtitkárává választották. 1891-ben nyugalomba vonult. Művei: Ornithologische Notizen; Museum Heineanum (Halberstadt 1855—63, 4 rész). Ebben a két munkában a madarak új, természetes rendszerének alapjait rakta le, melyet azóta az ornitológusok általában elfogadtak és tovább fejlesztettek. Ő dolgozta ki *Tschudi:* Fauna peruana (1846), *Schomburgk:* Reisen in Guyana (1848) és *Decken:* Reisen in Ostafrika (1869) c. művekben a madarakról szóló részt.

2. *C., Pierre Jean George*, francia bölcselkedő és orvos, szül. Cosnacban 1759 jún. 5., megh. Meulanban 1808 máj. 5. Heves véralkata már az iskolában összeütközésbe hozta tanáraival, akik

végre hazaküldték. Magára hagyatva, az orvosi tudományt tanulta szorgalmasan s megismerkedvén Helvetiusnéval, a kor legkiválóbb embereivel: Diderot-val, d'Alemberttel, Condillac-kal, Holbach-hal s másokkal jutott érintkezésbe. Ő rá bízta magát Mirabeau halálos betegségében. A forradalom alatt kinevezték a higiéne tanárának az École centrale-ban Párisban, később a szenátus tagja lett. Legfontosabb műve: Les rapports du physique et du moral de l'homme (Az emberi test és lélek viszonya az emberben) 1802. Legjobb kiadása *Peisse*-től (Paris 1844), igen sokat emlegetett munka, melyben C. egészben véve materialisztikus fölfogását rendkívül sok érdekes adattal támogatott lélektanban kifejti. Tőle származik a később oly híressé vált hasonlat: «Az agyvelő megemészti a benyomásokat és szervesen eszközli a gondolat elválását (la sécrétion de la pensée).» Filozófiája hasonlít a stoikusok panteizmusához. Összes művei 1823—25. jelentek meg Párisban öt kötetben. V. ö. *Guillois*, Le salon de Madame Helvétius (Paris 1894).

3. *C., Richard*, l. *Schmidt-Cabanis*.

Cabanons (franc.), kerek alaprajzú, boltozott, alacsony kőépítmények, melyek főleg Franciaország D.-i részein az őskorból maradtak ránk s jelenleg pásztorok hajlékául szolgálnak.

Cabar, adók. Modrus-Fiume vm. čabari j.-ban, (1900) 1684 horvát-szerb lak., járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, telekkönyv, posta- és távirόhivatal.

Cabaret (franc., ejtsd: kabaré), eredeti jelentésében korcsma vagy csapszék, utóbb az a fajtájú korcsma, ahol ital mellett rögtönzött pódiumon vagy akár a közönség között ülve apróbb műveket adnak elő zenével és anélkül: verseket, dalokat, tréfákat, párbeszédeket, sőt utóbb már kerek darabokat. A C. Párisban fejlődött, a legelső a Montmartreon, Salis Rudolfnak Chat noir (Fekete macska) című csapszékéből. A magyar kabarék is teljesen francia mintára alakultak.

Cabarets flottants (franc.) a. m. korcsmahajók (l. o.).

Cabarrus (ejtsd: kabarrüss), *François*, gróf, spanyol miniszter, szül. Bayonneban 1752., megh. Sevillában 1810 ápr. 27. A kereskedői pályára lépve, 1782. papirpénz (Vales) forgalombahozatalát ajánlotta; megalapította a San Carlos bankot és 1785. a philippini kereskedelmi társulatot. 1790-ben ugyan fogságba került, de 1795. ártatlannak nyilvánították, grófi rangra emelték, 6 millió reállal kárpótolták és a királyi gyárak igazgatójává nevezték ki. Jelentékeny befolyása volt a mindenható Godoy miniszterre is. 1808-ban pénzügyminiszter lett.

Cabat (ejtsd: kabá), *Nicolas Louis*, francia tájfestő, szül. Párisban 1812 dec. 24., megh. u. o. 1893 márc. 13. Flers tanítványa. Képein, melyeket leginkább Páris környékén és Normandiában festett, a természet keresetlen, hű visszaadására törekedett, ami által egyik úttörője lett a francia naturalista tájfestészetnek. Hosszasan tartózkodott Olaszországban is és néhány évig igazgatója volt a római francia művészeti akadémiának. Néhány itt készült műve felfogásában eltér a többitől, amennyiben ezeken C. a tiszta realizmust bizonyos eszményítéssel igyekezett összekötni. Nevezetesebb képei: L'étang de Ville-d'Avray, (a párisi Luxembourg-muzeumban); Un soir d'automne (u. o.); Le jardin Beaujon; Chemin dans la vallée de Narni; Solitude stb.

Cabcart (ang., ejtsd: kebkár), egyfogatu, kétkerekű könnyű kocsi, főleg nők számára. A főülés mellett egy kisebb ülésen a groom foglal helyet.

Cabestanh (ejtsd: kabesztány), *Guilhem de*, provencei troubadour, megh. 1181—96 táján. Verseiből csak nyolc darab maradt fenn. Reá is alkalmazták azt a mondát, mely szerint a féltékeny férj C.-t megölte és szívét ételképen feleségének feltálaltatta, amire ez öngyilkos lett. V. ö. *Hüffner*, Der Troubadour G. de C. (Berlin 1869); *Chabaneau*, Les biographies des troubadours (Toulouse 1895).

Cabet, *Étienne*, francia szocialista, szül. 1788 jan. 2. Dijonban, megh. St. Louisban (Missouri) 1856 nov. 9. Orvostudományt, később jogot hallgatott, munkatársa lett a Journal de la Jurisprudence-nak, végül pedig ügyvéd lett Dijonban. A politikai tüntetésekben való részvétele miatt többször felfüggesztették az ügyvédség gyakorlásától, mire Párisba ment, ahol tagja lett a Carbonnière francaise néven ismert szabadkőműves jellegű társaságnak. Az 1830-iki forradalomban részt vevén, 1831. Côte d'Orban képviselővé választották. Megalapította a Populaire c. radikális hetilapot. Egyik cikke miatt két évi börtönre ítéltetvén, Angliába menekült, ahol öt évig maradt. Itt lett kommunistává. Kegyelmet nyervén, visszatért Franciaországba s közzétette Histoire populaire de la révolution française de 1789 à 1830 című művét (Paris 1840). 1840-ben jelent meg életének főműve is: Voyage en Icarie, roman philosophique et sociale című filozófiai regénye, melyben kommunista nézeteit teljességükben kifejti. 1842-ben jelent meg Nouveau Christianisme c. műve. Számos kommunista egyesületet alapított; hívei communistes icariens néven voltak ismeretesek. 1847-ben elhatározta, hogy híveivel Texasban kommunista gyarmatot alapít. 69 társával oda is vándorolt, de sok szenvedés után a telepet kénytelenek voltak elhagyni. Az 1848-iki forradalom után mintegy 400 ikariánus vitorlázott át Amerikába, kikkel együtt C. is az elhagyott Nauvoo-ban (Illinois állam) telepedett meg, ahol a gyarmatot véglegesen szervezte. Belviszályok azonban 1856. megdöntötték hatalmát és 180 társával kiűzték Nauvooból. C. ekkor Missouriba vonult vissza, ahol nemsokára meghalt. V. ö. *Stein* L., Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreich (Leipzig 1847); *Shaw*, Ikaria (Stuttgart 1886); *Lux*, Etienne C. und der ikarische Communismus (Stuttgart 1894); *Bonnaud*, C. et son oeuvre (Paris 1900).

Cabeza de viejo (növ.), l. *Cephalocereus*.

Cabezon, *Antonio de*, spanyol zeneszerző orgonaművész, vakon szül. Castrojerizben (Burgos mellett) 1510 márc. 30., megh. Madridban 1566 máj. 26., mint II. Fülöp camera y capilla zenésze. Irt orgonára, zongorára, hárfára, lantra; sok művét szintén művész fia, *Hernando de C.* (megh. 1602 okt. 1.) adta ki, de sok elveszett.

Cabildo (sp.), káptalan ; tanács, szenátus Dél-Amerikában.

Cabillonum, l. *Chalon-sur-Saône*.

Cabinet (franc., ejtsd: kabiné), kis szoba, átvitt értelemben művészeti tárgyak gyüjteménye, továbbá művészi kivitelü, többnyire két ajtós szekrény, melyben sok kisebb flók és polc van. Ezek a szekrények különösen a XVI. sz. közepén lettek divatosakká. — *C.-festmény*, világi épületek ablakaira szánt üvegkép, ellentétben a templomok emlékszerű üvegképeivel. L. *Üvegképek*. — *C. noir*, fekete kabinet, XIV. Lajos alatt oly hivatal, melynek feladata volt, hogy a gyanus leveleket titokban felbontsa s tartalmukról a kormányt értesítse. Itt a leveleket oly ügyesen tudták felbontani, hogy a címzett észre sem vette. XV. Lajos az intézményt «cabinet du secret des postes» c. alatt újjászervezte. A nemzetgyűlés Mirabeau lángszónoklatának hatása alatt 1789. megszüntette, Napoleon s a restauráció azonban újra életbe léptették. — *C.* lett idővel az uralkodó tanácskozó szobájáról a kormány neve is. L. *Kabinet*.

Cabinet noir, l. *Cabinet*.

Cable (ang., ejtsd: kébl), kábelhossz, l. *Kábel*.

Cable (ejtsd: kébl), *George Washington*, északamerikai író, szül. New-Orleansban 1844 okt. 12. Részt vett a polgárháborúban s azután magánmérnök lett. Regényeiben szociális kérdéseket tárgyal s velök hozzájárult a börtönmunka reformjához s a szines bőrüek helyzetének javításához. Legjobb műve a Grandissimes (1880). Nagy sikere volt az Old Creole days (1879) c. novellakötetének, The Creoles of Luisiana (1884), The Negro question (1890) és Bilow Hill (1902) című műveinek.

Cabo (sp. és portug.) a. m. fok, előhegység.

Cabochiens (ejtsd: kabosieñ), demokrata párt neve Párisban 1411.Vezéréről, Caboche mészároslegényről nevezték így el. A rémuralmat folytató párt a gyenge VI. Károllyal szemben Rettenthetetlen János burgundi herceg pártjára állt. De nemsokára ez is elfordult tőlük, s 1413. az Armagnacs (l. o.) áldozatául estek. V. ö. *Coville*, Les C. (Paris 1890).

Cabochon (franc., ejtsd: kábosoñ), olyan drágakő, melyet nem alakítottak hasítással vagy fűrészeléssel, hanem természetes alakjában köszörültek és csiszoltak.

Caboclo (ejtsd: kavokló), Braziliában a civilizált indiánusok ivadékainak vagy indiánusok és fehérek gyermekeinek neve.

Cabo Frio, l. *Frio-fok*.

Cabot, l. *Caboto*.

Cabotage (franc., ejtsd: kabotázs) a. m. parthajózás, azaz olyan hajózás, amely egyik partfoktól (cabo sp. = fok) a másikig történik a part hosszában, anélkül, hogy a hajó idegen állam területét érintené. Manapság azonban ezt a kifejezést tágabb értelemben használják, arra a hajózásra is, amelyet két állam kereskedelmi hajói folytatnak, anélkül, hogy túlmennének azon a tengerrészen, amely a két állam partjait közösen mossa. L. *Parthajózás*.

Cabotin (franc., ejtsd: kabotéñ), a *cabot*-ból, amely nagyon alsórendű komédiást jelent. Magyarul egyértelmű a ripaccsal, vagyis az olyan vándorszinésszel, aki nem éppen tehetség, de minden műveltség és izlés nélkül komédiázik.

Caboto (ejtsd: kaboto, *Cabot)*, 1. *Giovanni* vagy *John*, híres hajós, Kolumbus kortársa és Észak-Amerika szárazföldjének felfedezője, szül. Genovában 1420., megh. 1498. Egyideig Velencében élt, ahonnan kereskedelmi ügyei 1475. Bristolba vezették. Bristol akkoriban Izlanddal élénk összeköttetésben volt és ez a körülmény vezette őt is Ny. felé. Már 1490-től kezdve tengeri utat keresett Kina felé. Több sikertelen kisérlet után 1494 jún. 24., tehát előbb mint Kolumbus, fedezte föl az amerikai szárazföldet. A fölfedezett szárazföld, melyet ő Terra prima vista-nak nevezett el, valószinüleg Labrador volt. 1496-ban VII. Henrik a fölfedezendő országokkal való kereskedésre szabadalmat adott neki. C. 1497. négy hajóval indult útra ; újra eljutott Labradorba és azt birtokba vette Anglia számára. Még halálakor is szentül hitte, hogy a «Nagy-khán» országát fedezte föl.

2. *C.*, *Sebastiano*, C. Giovanni fia és második utazásán kisérője volt, szül. Velencében 1472., megh. Londonban 1557. Ő fedezte fel 1498. Ujfundlandot. Onnan a part mentén egészen a mostani Caroliniáig vitorlázott. 1512—16., mivel Anglia nem támogatta kellőleg, a spanyol érdekek szolgálatába szegődött. Miután azonban VIII. Henrik visszahítta, 1517. ÉNy.-i átjárást keresett Ázsia felé s akkor fedezte föl azt a szorost és öbölt, amelyet utóbb Hudsonról neveztek el. 1526—30. V. Károly spanyol király megbizásából a braziliai partok tól a Magellán-szorosig kutatott, de legénységének engedetlensége miatt nem nagy sikerrel. Útleírása elveszett, térképe, amelyen utazásait lerajzolta, még most is megvan.

Cabo tormentoso (port., a. m. a *viharok hegyfoka)*, a Jóreménység fokának (l. o.) régi elnevezése.

Cabourg (ejtsd: kábur), falu és tengeri fürdő Calvados francia département Caen kerületében, Le Havre-tól DNy.-ra a Dives torkolata közelében, vasút mellett, (1901) 1644 lak.

Cabo Verde (port. *Zöld fok)*, Afrika legnyugatibb foka (17° 30′ ny. h. ; 14° 40′ é. sz.), a Gambia és a Szenegál torkolatai között. 1444-ben fedezte fel a portugál Nuno Tristão. Most francia birtok.

Caboverdei szigetek, l. *Zöldfoki szigetek*.

Cabra, város Córdoba spanyol tartományban, a C. folyó és a madrid—gibraltári vasút mellett. Kitünő bor- és olajtermő hely. Lakossága (1900) 12,308.

Cabral (ejtsd: kabral), 1. *C.* (v. *Cabrera)*, *Pedro Alvarez*, Brazilia felfedezője, szül. 1460., megh. 1526. Manuel portugál király őt nevezte ki ama 13 hajó tengernagyává, amelyeket Vasco de Gama szerencsés visszaérkezése után 1200 emberrel Indiába küldött. C. 1500 márc. 9. indult el Lissabonból és egy hónap alatt Dél-Amerika azon részéhez jutott, amelyet most Braziliának nevezünk ; ő pedig Terra da Santa Cruznak nevezte el s Portugália számára elfoglalta. Továbbutaztában Afrikánál hajóinak egy része mindenestül elveszett, a híres Diaz Bertalan is. C. azonban elérte

Mozambikot, azután Indiában Kalikutot. Kocsin és Kananor fejedelmeivel kereskedelmi szerződést kötött s dús rakománnyal tért vissza 1502 júl. 31. Utazása le van írva *Ramusio:* Navigazioni e viaggi (Velence 1563, 3 köt., új kiad.) c. művében.

2. *C., Antonio Bernardo da Costa,* l. *Costa Cabral.*

Cabrera *(Kecske-sziget),* a Baleárok (l. o.) egyik szigete, Mallorcától D.-re 14 km. Területe 20 km². Éghajlata kedvező. Jó kikötője van. Néhány száz halász él a szigeten. A függetlenségi háborúban (1808—13) a spanyolok francia foglyokat szállították ide, akikkel kegyetlenül bántak.

Cabrera (ejtsd: kabrera), 1. *Ramon, don, Morella grófja,* spanyol karlista tábornok, szül. 1810 aug. 31., Tortosában, megh. Wentworthban (Anglia) 1877 máj. 24. Teológiát tanult, de mivel a papi pályára nem érzett kedvet, 1834. egy karlista csapatba lépett. 1835-től kezdve mint önálló vezér működött, nagy merészséget alkalmilag kegyetlenséggel párosítva, különösen 1836 óta, midőn 72 éves anyját Mina tábornok főbe lövette. 1837-ben a Krisztina-párti tábornokok fölött több győzelmet aratván, Madrid kapujáig nyomult. Don Carlos parancsára azonban visszafordult. Morella elfoglalása után (1839) don Carlos grófi méltóságra emelte. Carlos lemondása után fiának, *Montemolin grófjának* bizalmas tanácsadója lett s érdekében 1848. még egyszer kitűzte Spanyolországban a karlista zászlót, de a pasterali ütközetben (1849 jan. 27.) megsebesült és Franciaországba szorult. V. ö. *Rahden,* C., Erinnerungen aus dem spanischen Bürgerkrieg (Frankfurt 1840); u. a., C. (Berlin 1851); *Rosbella,* Historia de C. y de la guerra civil en Aragon stb. (Madrid 1844); *Hubbard,* Histoire contemporaine de l'Espagne (1891).

2. *C., Pedro Alvarez,* l. *Cabral.*

Cabrerit (ásv.), a kobaltvirághoz (erythrin) hasonló; magnézia- és víztartalmú nikkel-kobalt-arzenát. Egyhajlású; rostos, szemcsés, veséded, almazöld. Lelőhelye Spanyolországban Sierra Cabrera.

Cabriel, a spanyolországi Júcar mellékfolyója; a Montes Universalesben ered, a Tajo és a Júcar forrásai közelében. Hossza 200 km.

Cabriolet (franc., ejtsd: kabriolé), kétkerekű, egylovas könnyű kocsi, l. *Cab.*

Cabulla (növ.), a *sisal* v. *sisalkender* neve Közép-Amerikában. L. *Agave-rostok.*

Cabuna, adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1900) 1188 horvát-szerb, német és magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Cabuya (növ.) a. m. *cabulla* (l. o.).

Caca, ősrómai istennő, Cacus (l. o.) női megfelelője, kinek tisztelete a kereszténység első századaiban is fennállott ugyan, de az irodalomban alig hagyott nyomot. Alakjáról és kultuszáról semmi lényegeset sem tudunk. Az antik mitográfusok azt koholták róla, hogy Cacus nővére volt s ő árulta el Herculesnek fivére baromlopását (l. *Cacus),* holott az eredeti monda szerint a barmok bőgése volt az áruló.

Caçadores (ejtsd: kassadóress), portugálul a. m. vadász; így nevezik különösen a portugál vadászcsapatokat is, amelyek a középkor óta a portugál sereg színe-javát teszik.

Çacadu (állat), l. *Kakadu-félék.*

Čačak (ejtsd: csacsak), a rudniki kerület fővárosa Szerbiában, a Golijska Morava jobbpartján kb. 4000 lakossal. Gimnáziuma van. 1806-ban és 1815. a szerbek itt megverték a törököket.

Ca'canny, skót kifejezés, szó szerint a. m. vigyázva lépj; a sabotage (l. o.) egy neme, midőn a munkás úgy dolgozik, hogy mentől kevesebb értéke legyen a munkájának.

Cacao (növ.), l. *Kakaó* és *Theobroma.*

Cacaovaj, l. *Kakaóvaj.*

Cacapon, a Potomac mellékfolyója; az Alleghany-hegységben ered, Virginiában (Egyesült-Államok). Partjain vas- és szénbányák vannak.

Cacatua (állat), a papagájok *(Psittacornithes)* egyik neme. L. *Kakadu-félék.*

Cacatum non est pictum (lat.), «mázolás nem festés», rossz festményekre alkalmazott szállóige; irodalmi kontárkodásra is mondják.

Caccabis *Kaup.* (állat), l. *Fogoly.*

Caccamo, város Palermo olasz tartományban (Szicilia), a Monte San Calogero közelében, Termini-Imeresitől (a tengerparttól) mintegy 10 km.-nyire. Bortermő vidék. Achát-, jáspis- és berillium-bányászata említésre méltó. Normann kastélyáról ellátni a tengerre. Lakossága (1901) 12,324.

Caccianiga (ejtsd: kaccsa—), *Antonio,* olasz író, szül. Trevisóban 1823 jún. 30., megh. Maseradaban (Treviso tart.) 1909 ápr. 22. Egyetemi tanulmányai végeztével a *Spirito Folletto* c. élclapot alapította Milanóban; az 1848-iki szabadságharc után számkivetési idejét Párisban töltötte. Ekkor írta az *Il Proscritto* c. regényét (1853). Hat év mulva visszatérve, Treviso polgármestere, majd orsz. képviselő lett. Sok népies irányú regényt és mezőgazdasági tanulmányt írt.

Cacciatori (ejtsd: kaccsatóri), olaszul a. m. vadászok; az olasz hadseregben a hegységek védelmére rendelt vadászcsapatokat *C. delle Alpi*-nak nevezik, míg a közönséges vadászcsapatok neve *bersaglieri* (l. o.).

Caccini (ejtsd: kaccsíni), *Giulio,* olasz zeneszerző, énekes és szaktudós, szül. Rómában (ezért *Giulio Romano*-nak is nevezik) 1550 táján, megh. Firenzében, 1618 dec 10. temették. Legnagyobb érdeme az opera megteremtése; kezdte Bardi gr. pásztori jeleneteinek megzenésítésével; 1594. Rinuccini Dafné-jának részeit Peri-vel együtt zenésítette meg, s ugyanannak Euridicejét Perivel 1600. (később mindegyikük külön) komponálta meg, ez az első igazi dalmű. Egyéb szerzeményei: Apollon harca a kígyóval (Bardi szövegére), 1611. Le Nuove Musiche c. madrigal- s más dalainak gyüjteménye, ennek bevezetése az első igazi énekiskola. Egyik leánya *Francesca,* az ő tanítványa, híres énekes- és zeneszerzőnő, szül. Firenzében 1581—82 táján, férje Signorini Malaspina lett. Azért méltó az említésre, mert számos dalt írt és egy balletoperát; C. másik leánya, *Septimia* (Alessandro Ghivizzani neje), jeles énekesnő volt.

Cáceres (ejtsd: kádszeresz). 1. spanyol tartomány, Estremadura É.-i része. Ny.-ról Portugália, É.-on Salamanca és Avila, K.-en Toledo, D.-en Badajoz tartomány határolja. Területe 19,863 km². Lak. (1910) 395,082. — 2. *C.* spanyol tartomány fővárosa, 470 m. tengerszínfeletti magasságban,

termékeny vidéken a C. folyó és vasutak mellett. Régi városrésze a hegyen, az új a lejtőn épült. Lak. (1900) 16,933. Élénk ipar (vászon, gyapju, bőr, liszt, kalap, szappan) és kereskedés központja. C.-t a rómaiak alapították Kr. e. 74. Castra Caecilia néven.

Cáceres (ejtsd: kádszeresz), *Andrés Avelino,* a perui köztársaság elnöke, szül. Huantában 1831 ápr. 12. 1852-ben mint követségi titkárt Párisba küldötték, honnan 1860. visszatért. Bár a chilei háborúban több izben vereséget szenvedett, 1885 márciusában mégis győztesen vonult be Limába. Ugyanez év decemberében elnökké választották, szintúgy 1894.; de Pierola 1895. megbuktatta. 1911. berlini követté nevezték ki.

Cachaça (sp., ejtsd: kacsasza), cukornádból készült pálinka Braziliában.

Cachelot (állat), az ambrás cet *(Physeter macrocephalus* L.) francia neve. L. *Cetek.*

Cache-nez (franc., ejtsd: kasné) a. m. orr-takaró); a nyak, orr és száj betakarására szolgáló selyemkendő.

Cachéo (ejtsd: kaséu), megerősített portugál telep Portugál-Guineában, a C. torkolatánál, a tengertől 15 km.-nyire (12° 17′ é. sz.; 16° 15′ ny. h.), mintegy 15,000, nagyrészt benszülött lak. Elefántcsont- és aranypor-kereskedés. 1588-ban alapították.

Cache-pot (franc., ejtsd: kaspó), diszesebb edény, melybe a virágcserepet teszik.

Cachet (franc., ejtsd: kasé) a. m. pecsét; *C. volant,* pecsét, mely a levél felső részén úgy ki van vágva, hogy a levél lepecsételtnek látszik s mégis nyilt.

Cachetero (sp., ejtsd: kacsetero), rövid, széles tőr. C.-knak hívják a bikaviadalokon azokat a szolgákat, akiknek az a feladatuk, hogy a nem ingerelhető gyáva bikákat leszúrják.

Cachi, *Nevados de* (ejtsd: kacsi), havasi hegylánc Argentina ÉNy.-i részében, Chile közelében (25° d. sz.; 66° ny. h.). Legmagasabb csúcsa 6000 méter.

Cachibou-gyanta (növ.), l. *Bursera.*

Cachiman (növ., *corossol),* az *Anona L.* (l. o.) gyümölcse, mely számos, egy-termőlevelű magház egyesüléséből és elhúsosodásából keletkezik; az utóbbiban a virágtengely is részt vesz. Alakja többé-kevésbbé gömbölyded, kúpos, nagyjából a szederhez hasonlít. E gyümölcs részint táplálék, részint orvosság s ezért egyes *Anona*-fajok a trópusokon kedvelt gyümölcsfák. Ilyen pl. az *Anona squamosa* L. (ang. *swett-sop, sugar-apple*; franc. *pomme de canelle).*

Cachoeira (port.: *vizesés, sellő;* ejtsd: kasuera), 1. város Brazilia Bahia államában, a hajózható Paraguazú folyó balpartján. A tulsó parton van São Felix külváros, amelyről a legjobb braziliai dohányt nevezik. Kiviteli cikkek: dohány, szivar, gyapot, kávé, gyümölcs. Szivar- és szivarkagyártása jelentékeny. Lakossága (1900) 15,000. — 2. *C.*, város Brazilia Rio Grande do Sul államában, a hajózható Jacuhy sellőinél, 4500 lakossal. Porto Alegre fontos kereskedelmi piaca.

Cacholong (ásv.), l. *Opál.*

Cachon (növ.). Német-Kelet-Afrikából származó, a bútoriparban szereplő, kemény, simán hasítható és jól politurozható, élénk vörösbarna fa, melyből forró vízzel festék vonható ki s mely vasklorid behatására megfeketedik.

Cachondé (franc., ejtsd: kasoñdé), másként Pastille du sérail, keleti szájszagosító; katechu, cukor és fűszer keverékéből gyúrt golyócskák. L. még *Cachou aromatisé.*

Cachot (franc., ejtsd: kasó) a. m. börtön, cella, a francia katonaságnál a szigorított fogság megjelölése.

Cachou aromatisé (franc., ejtsd: kasú aromatizé). Apró, ezüsttel bevont, kellemes ízű golyócskák vagy kockaalakú cukorkák, melyek illatossá teszik a szájat s a leheletet. Édesgyökérkivonatból készülnek különböző illatos anyagokkal. L. még *Cachondé.*

Cachou de Laval, l. *Kénfestékek.*

Cachucha (ejtsd: kacsucsa), castagnettekkel kisért, a *bolero*-hoz és *fandango*-hoz hasonló spanyol tánc, melyet a táncosnő egymaga jár. Európában Elszler Fanny tette híressé.

Cačinci, adók. Verőcze vm. nasiczi j.-ban, (1900) 412 horvát-szerb és magyar lak., vasúti állomás, postahivatal, u. t. Orahovica.

Cacio cavallo (ol. ejtsd: kacsó kavalló), kancatejből készült sajt, gyakran ló- és lovas-, de rendesen palack- körte v. gömbalakban. Leginkább a római Campagnában készítik, hol római tájszólással *cascio cavallo*-nak (ejtsd: kassó) nevezik.

Caconda, l. *Kakonda.*

Cacongo, l. *Kakongo.*

Cacospongia (állat), a szaruvázas szivacsok (Ceraospongiae) egy neme, melynek több faja a Földközi-tengerben él. Mosdószivacsnak alkalmatlan. Legismertebb faja a *Cacospongia scalaris* O. Schm.

Cacoxenit (ásv.), l. *Kakoxénit.*

Cactaceae (növ.), l. *Kaktuszfélék.*

Cactus melocactus (növ.), l. *Melocactus.*

Cacumen (lat.) a. m. valaminek teteje, csúcsa.

Cacus, ősrómai isten (női párja: Caca, l. o.), kinek kultusza hamar kihalt, úgy hogy Róma történelmi korában C. nevét már csak a *C.-lépcső* őrizte, mely a Palatinusról a forum boarium (barom-tér) és Hercules oltára (ara maxima) felé vezetett. E helyszin körül azután — inkább a költők, irók, mint a nép képzeletében — különféle mondák kristályosodtak ki, melyek valamennyien Hercules itáliai tartózkodásával hozták kapcsolatba C.-t, továbbá a forum boarium nevét és Hercules római kultuszát megokolni törekedtek. A legismertebb e mondák közül az a változat, mely szerint C. egykor a Palatinus vidékének réme volt, tűzokádó, rabló szörnyeteg. Midőn Hercules Geryones barmaival (l. o.) erre a vidékre jön, C. a legszebb barmokat farkuknál fogva hátrafelé vonszolván, barlangjába hajtja. Herculest a lábnyomok félrevezetik, de az ellopott állatok bőgése elárulja a lopást. Hercules buzogányával agyonüti C.-t, miért is a környék lakossága oltárt emel szabadítójának.

Cad, tó, l. *Csád.*

Cadahalso, *José de,* spanyol költő, született Cádizban 1741 okt. 8., meghalt Gibraltár ostroma közben 1782 febr. 27. Biscayai nemes családból származott; Párisban tanult, majd utazá-

sokat tett Angol-, Olasz-, Német- és Franciaországban és megismerkedett e nemzetek nyelvével és irodalmával. 1762-ben egy spanyol lovasezredbe lépett, s mint ezredes résztvett Gibraltár ostromában, ahol elesett. Műveinek nagy része Juan del Valle és J. Vasquez álnéven jelent meg. Nevezetesebbek: Los eruditos á la violeta (A divat szerinti tudósok, 1772); Cartas Marruecas (Mór levelek, Montesquieu Lettres persanes c. művének utánzata); Noches lugubres (Szomorú éjszakák); Sancho Garcia (tragédia). Költeményei: Los ocios de mi juventud (Ifjuságom szabad órái) 1773. jelentek meg. Összes műveit Madridban (1818) adták ki 3 kötetben; lirai költeményei pedig a Biblioteca de autores españoles 69. kötetében (Madrid 1869) vannak meg.

Cadame, mérföldmérték francia Indiában, egyenlő 12·47 km.-rel.

Cada Mosto (ejtsd: kadamossto, v. *Cademosto) Alvise* v. *Luigi da*, olasz utazó, Afrika Ny.-i partjának kikutatója, szül. Velencében 1432., megh. 1511 táján. Henrik portugál herceg megbizásából Afrika partjait kutatva, fölfedezte a Zöldfoki-szigeteket. Utleirásának címe: El libro de la prima navigazione a le terre de'Nigri de la Bassa Aethiopia (Vicenza 1507).

Cadaver (lat.) tetem, hulla.

Cadaverin, l. *Kadaverin.*

Caddik (héber, többes szám: *caddikim)* igazságos, jámbor. A chaszideus szektánál (l. o.) a csodarabbi neve.

Cade (ejtsd: kéd), *Jack* (némelyek szerint: *Aylemere John)*, ír kalandor, ki 1450. *Mortimer John* néven VI. Henrik király ellen felkelést szervezett, 20,000 ember kiséretében mint «Kent kapitánya» júl. 3. Londonba vonult, a királynak több kegyeltjét kivégeztette, de júl. 5-én a városból kiüzetett és halálosan megsebesült.

Cadéac, fürdőhely Hautes-Pyrénées francia départementban, a Neste d'Aure partján, 725 m. magasban, 280 lak.; kénes forrásokkal.

Cadeau (franc., ejtsd: kadó) a. m. ajándék.

Cadell (ejtsd: kedell), *Francis*, angol utazó, az ausztráliai Murray folyó kikutatója, szül. Skótországban 1822., megh. 1879. A Murray folyót és mellékfolyóit 1851. járta be s kimutatta, hogy azok gőzhajóközlekedésre alkalmasak. Később hivatalos megbizatással Ausztrália északi partját kutatta ki. A Banda-szigetek egyikén meggyilkolták.

Cadenabbia, falu és üdülőhely Como olasz tartományban, narancs- és citromligetek közt, a Lago di Como Ny.-i partján, hajóállomással. A közeli *Villa Carlotta*-ban, mely a szász-meiningeni herceg tulajdona, híres szoborművek vannak (Canova, Thorwaldsen stb.).

Cadenas (franc., ejtsd: kádnász), függő lakat; átvitt értelemben a szekrényke vagy láda, melyben a középkorban a fejedelmek evőeszközeiket, a kést, kanalat, serleget, tányért stb. elzárva tartották, hogy magukat így a mérgezés ellen megvédjék. Az ilyen láda rendesen hajó- (nef), később váralakú volt és függő lakattal volt elzárva.

Cadence (franc., ejtsd: kadañsz), l. *Kadencia.*

Cadenet, falu a Provenceban, Vaucluse francia département Apt arrondissementjában, az avignon-pertuisi vasút mellett, a Durance folyó közelében. Selyemhernyótenyésztés, olajgyártás. Lakóinak száma (1905) 2688.

Cadenette (franc., ejtsd: kadnett), a XVIII. sz. végén divatozott hajviselet neve, mely abból állott, hogy a hajat hátul két varkocsba fonták s a kalap alatt két oldalt felkötötték.

Cadentia (lat.), l. *Kadencia.*

Cadenza (ol.), l. *Kadencia.*

Caderas, ejtsd: kadérasz), *Gian Frederic*, rumancs költő, szül. Modenában 1830. svájci családból, megh. 1891 nov. 25. Samadenben. A svájci Rajna- és Imvölgyi ladin népnek legnagyobb költője. Munkái: Farmacist (1864), Patüfla (1866) vigjátékok; Rimas (1865), Nouvas Rimas (1879), Fluors alpinas (1883), Sorrirs e larmas (1887) c. verskötetei Churban jelentek meg. Néhányat németre is fordítottak.

Cadereyta, város Mexiko Nuevo Leon államában, a monterey-tampicói vasút mellett, (1895) 4000 lak.

Cadet (ejtsd: kádé), ifjabb fiúgyermek, akire a családi birtok oszthatatlansága esetén öröklött birtok nem száll. Magyarországon s több más államban a majorátust nem öröklő fiugyermek. A katonaságnál a. m. *hadapród* (l. o.).

Cadet de Vaux (ejtsd: kádé dö vó), *Antoine Alexis*, francia gyógyszerész és kémikus, szül. Párisban 1743 szept. 13., megh. Nogent-les-Viergesben 1828 jún. 29. A Collège de Pharmacie tagja; a Journal de Paris megalapítója s egyik főszerkesztője volt a Journal d'économie rurale et domestique és a Cours complet d'agriculture pratique-nek. Számos értekezést írt, melyek közül különösen a gazdasági kémia körébe tartozók a legértékesebbek.

Cadet-féle folyadék, ecetsavas kálium és arzéntrioxid keverékének desztillációja útján nyerhető kábítószagú bűzös folyadék. Fő alkotó része a *kakodil-oxid* $(CH_3)_2As-O-As(CH_3)_2$. Felfedezte *Cadet de Vaux* (l. o.) a XVIII. sz.-ban.

Cadi, *Sierra del*, hegylánc a K.-i Pirenéusokban, l. *Pirenéusok.*

Cadie, l. *Acadia.*

Cadillac (ejtsd: kadilyak), város Gironde francia départementban (Bordeaux arrond.), a Garonne jobbpartján, a bordeaux-C.-i vasút mellett. XVI. sz.-beli vára most női fegyház. Bortermelő hely, folyami kikötő. Lakossága (1905) 2783.

Cadinen, $C_{15}H_{24}$, sesquiterpen. Számos éteres olaj alkotórésze. Előállítására az *oleum cadinum*-ot használják, melynek desztillációjakor a 260—280°-on forró rész csaknem tiszta C.-ból áll. A természetben található C. balra forgat $[\alpha]D = -98{\cdot}56°$. f p. 274—275°. f s. 20°-on = 0·918.

Cadiot, *Noëmi*, francia írónő, l. *Vignon.*

Cadiz (franciául és portugálul: *Cadix)*, 1. Spanyolország legdélibb tartománya Huelva, Sevilla, Malaga tartományok és a tenger közt; hozzá tartozik Afrikában Ceuta is. Területe 7342 km², (1910) 465,220 lak., legmagasabb pontja a Cerro de San Cristobal (1715 m.); e körül csoportosulnak egyebek közt a Sierra d'Algodonale, de Montellanos és Castor. A hegyek érceit bányásszák; ásványvízforrásai (San Lucar de Barrameda,

Herrumbrosa, Chiclana stb.) számosak. Vizei: a Guadalquivir, a Majaceitával bővült Guadalete és a Janda lagunán átfolyó Barbate; gyakoriak a sót szolgáltató mocsarak (marismas). Kedvező éghajlat mellett a termékenység is nagy, különösen déli gyümölcsökben; híresek a borai: a xeresi, a puerto de santa mariai, a san lucari (manzanillas). Ipara vászon-, durva posztókészítés, bőrcserzés és mészégetés. C. 12 partidora van fölosztva. — 2. *C.*, Spanyolország ugyanily nevű tartományának székvárosa a Leon-sziget hosszú földnyelvének végében, (1910) 67,174 lak.; műasztalosiparral, keztyű- és ékszerkészítéssel, dohánygyártással; tengerészakadémiával, kitünően berendezett csillagvizsgálóval, különböző tudományos egyesülettel, szakiskolákkal, művészeti és természetrajzi gyüjteménnyel, különböző egyéb iskolákkal. C. mint vár és kereskedelmi kikötő egyik legfontosabb városa Spanyolországnak. Körfalain kívül, a tenger felől a Santa Catalina és San Sebastian erősségek, a szárazföld felől Cortadura de S. Fernando védelmezik. A várostól ÉK.-re a C.-i, beljebb a Puntalesi öböl van; ennek K.-i partján nagy dokkok. A kereskedelmét tengerparti fekvésén kívül kedvező szárazföldi összeköttetése (vasuti híd és a Puente Suazo nevű felvonóhíd) is előmozdítja. A forgalom a régibb időkhöz képest csökkent; azonban máig is több évenkint 110 milló K-nál. A fő kiviteli cikkek C. tartomány nyers termékei, amelyet legnagyobb mennyiségben Angliába exportálnak (szén, dohány épületfa, szesz és szövetek). Osztrák-magyar konzulátus is van itt. C. szabályosságánál, tisztaságánál és házai szépségénél fogva Andaluzia egyik legszebb városa. A Torre de Vigia v. Torre de Taviráról gyönyörű látvány nyílik magára a városra és környékére. Befásított terei közül legszebb a San Antonio-tér, amelybe a Calle Ancha nevű főutcája torkollik. Legjelentékenyebb épületei: a városháza, érdekes arckép-csarnokkal és római régiségekkel, az 1597. rest. székesegyház és az új (1720—69. épült) székesegyház néhány értékes oltárképpel; a Santa Catalina-kápolna, Murillo több képével; a Casa de Misericordia, amelyben közel 1000 szegény talál menedéket, végül a San José templom a földnyelven, amelynek partjain látogatott tengeri fürdők vannak. Ivóvizet C. Puerto de Santa Mariából kap. C.-t állítólag 1100. Kr. e. a föniciaiak építették. A rómaiak Gades és későbben Julia Augusta Gaditana néven ismerték. A római uralom idejében egyike volt a legélénkebb forgalmu kikötőhelyeknek, 711. elfoglalták az arabok; tőlük 1272. elragadták a kasztiliaiak. Amerika fölfedezése után e város falai közt mozgott csaknem kizárólag az új világgal való kereskedelem, mi nagy fényt kölcsönzött neki; attól fogva, dacára, hogy az angolok 1596. lord Essex vezérlete alatt földúlták és kirabolták, a jelen század elejéig Spanyolország legvirágzóbb kereskedelmi helye maradt. Ekkor 100,000 lakosa volt. A Napoleon elleni háborúban a középponti védelmi juntának itt volt székhelye; a franciák, mivel az angol hajók a tenger felől védték, a szárazföld felől akarták elfoglalni; 1810 febr. 6-tól 1812 aug. 25-ig ostromolták és miután Matagordo erősséget elfoglalták, lövöldöztetni is kezdték, de elfoglalni nem tudták. Wellington győzelmes előrenyomulása az ostromnak véget vetett. 1823. a franciák Bordessoule és Bourmont vezérlete alatt újból ostrom alá fogták, hogy a spanyol királyt a cortes hatalmából kiszabadítsák, s több erősséget elfoglaltak, mire Ferdinánd király megjelent Puerto Sta Mariában, a cortes föloszlott és a város is megadta magát. 1868. az Izabella királynő uralma ellen szervezett lázadás innen indult ki.

Čadjavac, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1900) 442 horvát-szerb és magyar lak.; u. p. Velika Pisanica, u. t. Grdjevac.

Čadjavica, adók. Verőcze vm. alsómiholjáczi j.-ban, (1900) 1389 horvát-szerb és magyar lak.; vasúti állomás, postahivatal, u. t. Noskovci.

Cadmia, az ókorban a gálma neve, elnevezve Kadmosról, ki a görögöket ezzel az ásvánnyal állítólag megismertette. L. még *Cinkoxid*.

Cadmium, l. *Kadmium*.

Cadmiumfény (ásv.), l. *Greenockit*.

Cadmiumoxyd (ásv.), l. *Kadmiumoxid*.

Cadmus, l. *Kadmos*.

Cadogan (*Catogan*, franc.), hajviselet, mely orléansi Fülöp alatt volt divatban s melyet Cadogan lord ismertetett meg a francia udvarral. Abból állt, hogy a fej természetes haját összekötötték az allonge-parókával s a fej tetején megerősítették. — *C.-kanna*, a XIX. sz. elején Angolországban közkedveltségű teáskanna, melynek eredeti indiai példánya egy Cadoganné nevű hölgy birtokában volt s róla nevezték el.

Cadol, *Victor Édouard*, francia író, szül. Párisban 1831 febr. 11., megh. Asnièresben 1898 jún. 2. Legjobb szindarabja: Les inutiles (1868), amely több mint 200 előadást ért. Irodalmilag értékesebbek regényei és novellái: Contes gais (1867); Roses splendeurs et misères de la vie théâtrale (1874); La Diva (1879); Mademoiselle ma mère (1883); Les filles séduites (1890); L'archiduchesse (1896) stb.

Cador, l. *Kador*.

Cadore, olasz helység, l. *Pieve di Cadore*.

Cadore herceg, l. *Champagny*.

Cadorei Alpok (*Alpi Cadoriche*), Pieve di Cadoreról (l. o.) elnevezett hegység Belluno olasz tartományban és Dél-Tirolban, l. *Dolomitok*.

Cadorna, 1. *Carlo*, gróf, olasz államférfiú, szül. Pallanzában 1809 dec. 8., megh. 1891 dec. 2. 1830-ban Casaléban ügyvédi irodát nyitott. 1848-ban a szárd képviselőházban a demokrata alkotmányos monarchiát védelmezte a köztársasági törekvésekkel szemben s még ugyanazon évben a közoktatásügyi tárcát vette át. A képviselőháznak 1857—58-ig elnöke volt. 1859-ben újra közoktatásügyi miniszter lett, 1868. pedig belügyminiszter. 1869—75-ig Olaszország követe volt Londonban s visszatérése után az államtanács elnökévé tették.

2. *C.*, *Raffaele*, gróf, olasz tábornok, az előbbinek öccse, szül. Milanóban 1815 febr. 9., megh. 1897 febr. 6. Torinóban. 1848-ban Ausztria ellen harcolt; részt vett a krimi hadjáratban is. 1860-ban mint az ideiglenes kormány tagja Toscana hadügyi szervezésén fáradozott, majd Sziciliában lett főparancsnok. 1870 szept. 11. az olasz csapatokkal a pápai államba és szept. 20. Rómába

nyomult. A pápai állam formaszerü bekebelezéséig Róma kormányzója maradt. 1877-ben nyugalomba vonult. 1871—77-ig a szenátus tagja. Müve: La liberazione di Roma (Róma 1889).

Cadoudal (ejtsd: kadudal), *Georges*, a chouanok feje a francia forradalom korában, szül. Brechben, Auray mellett, 1771 jan. 1., megh. 1804 jún. 25. A forradalom kitörése után a royalistákhoz csatlakozott és a chouanok vezére lett Vendéeben és Bretagneban. 1795-ben a bretagne-i felkelés élére állott; 1796. letette a fegyvert, de 1799. újból felkelést szervezett és csak teljes kimerülés után tette le 1800. a fegyvert. A direktórium idején Londonban Artois gróffal Bonaparte élete ellen összeesküdött, de a rendőrség a tervről tudomást szerzett s C.-t 1804 márc. 9. elfogta. Jún. 25. pedig C.-t 11 társával együtt nyaktilóval lefejezték.

Cadran (franc., ejtsd: kadrañ), az óra mutató lapja; *C. solitaire,* napóra.

Cadre (franc., ejtsd: kádr), l. *Keret.*

Cadre-gyakorlat, l. *Keret-gyakorlat.*

Cadre-játék, magyarul keretjátéknak nevezik. A billiárdjáték egy neme, melyet a karambol mesterei találtak fel. A játékasztal kilenc részre lesz felosztva, mint ábránk mutatja. A szélső nyolc négyszög mindegyikében csak egy karambolt szabad csinálni, a második karambolnál már az idegen golyók egyikét ki kell játszani a területről. A középső 9-ik négyszögben bármennyi karambol meg van engedve.

Cadricat (ol., ejtsd: kadrikat), csonkított és összevont formája a *carta rigata* kifejezésnek, ami annyit jelent, mint vonalzott papiros; különösen a merőleges és vizirányos vonalakkal kis négyzetekre osztott papiros, amely négyzetekbe a szövés és himzés mustráit nagyítva rajzolják. Minden négyzet azt a helyet jelöli, ahol a lánc és a vetélő fonala találkozik, illetőleg ahol keresztöltést kell csinálni.

Caduc (franc.) a. m. elaggott, gyönge, rokkant.

Caduca bona (lat.), bizonyos személyeket, tekintet nélkül a szenvedő végrendelkezési képességre, korlátoztak a nekik megnyilt örökség elfogadásában, pl. a házasságra nem lépőket, a meddőket, a becstelen nőket. Ezek elestek (cadunt) a nekik végrendeletileg hagyott örökségtől vagy hagyománytól (caducum).

Caduceati (*sc. nummi,* lat.), római pénzdarabok Mercurius kigyós botjával. Mindenféle ércből készitették.

Caduceus (lat.; gör. *kérükeion),* az a pálca, mellyel kezében Hermest v. Mercuriust *(Merkurbot),* mint az istenek hirnökét a görögök és rómaiak közönségesen ábrázolták v. leirták. Eredetileg az áldást és gazdagságot teremtő erőnek, továbbá a bűvös hatalomnak élők és halottak felett szolgált jelképéül. Homerosban elaltató varázsáról van szó, v. amint Hermes vele az elhaltak lelkeit maga után vonja, hogy az alvilágba vezesse le. Mint hirnöki pálca a békés érintkezés jele volt; kifejlett alakjában felső vége körül két kigyó tekerődzik, egymás felé tartván fejeiket. Olykor pár szárny is van még hozzáillesztve. (L. az *ábrákat.)*

Caduceus.

Caducibranchiatae (állat), l. *Szalamandra-félék.*

Caduciren (latin-német), tőzsdei kifejezés és annyit jelent, mint érvénytelenne k nyilvánítani. Az oly új kibocsátású szelvényekre mondják, amelyekre a követelt befizetést a kellő időben nem teljesítették és amelyek ennek következtében érvénytelenekké váltak és így a tőzsdei forgalomban sem szállíthatók.

Caducitas (lat.), a justiniánusi jog szerint minden vagyon, mely a fiskusra száll (res vacans); voltak könyvelők, kik a fiskusra szállt javakat nyilvántartották (librarii caducorum).

Cadurci *(kadurkok),* ókori kelta nép Aquitaniában, melyet Caesar 53-ban legyőzött. Fővárosuk Cadurcum, utóbb Divona volt, a mai Cahors területén.

Cadurcum, l. *Cahors.*

Cadus (görögül: *kádosz),* nagy cserépkorsó; ürmértékül használva megfelel a görög *metrétésznek* = 39 l.

Caecilia, l. *Cecilia.*

Caecilia Metella síremléke, Róma közelében, a régi Via Appia baloldalán, kerek, 28·34 m. átmérőjü épület. A rajta olvasható felirat szerint a síremlék Caecilius Creticus lányának, Crassus nejének készült. A köznép régóta *Capo di bove* néven ismeri, amely nevet a frizt díszítő ökörfejekről kapta. A középkorban erődítménnyé alakították át.

Caecilianus, karthágói püspök, l. *Donatisták.*

Caeciliidae (állat), l. *Coeciliidae.*

Caecilius, l. *Metellus* és *Róma.*

Caecilius, görög rétor a sziciliai Kaleaktéból, ki Augustus korában barátjával, a halikarnassosi Dionysiosszal együtt Rómában nagy tevékenységet fejtett ki s különösen a régi attikai stilus fölélesztésének, az ú. n. atticismusnak egyik jelentős képviselője volt. Műveiből csak kisebb töredékek vannak.

Caecilius Statius, római vígjátékiró, Felső-Itáliából, a gallus insuberek törzséből, 194. hadi fogolyként került Rómába, Ennius lakótársa lett s 168. halt meg. Menandros darabjait dolgozta át s Horatius dicséri komoly méltóságát (gravitas). Neki olvasta fel először Terentius az ő Andriáját, akinek tehetségét így ő fedezte föl. Latinságát Cicero kifogásolta. 40 darabjának címe maradt

reánk s több töredék, melyek Ribbecknél (Comicorum Rom. fragmenta 3. kiad. Leipzig 1897) találhatók.

Caecina, etruszk eredetü római család. Kiváló tagjai a császárok korából: 1. *Aulus C. Severus*, Kr. u. 6. Moesia helytartója, s támogatta Tiberiust a lázongó pannoniaiak megfékezésében. 14—15-ben Germanicus legatusa volt a Rajna mentén s ügyesen vonult vissza seregével Arminius elől. — 2. *Aulus C. Allienus*, legatus volt Germaniában Vitellius helytartó mellett, akit rávett, hogy elfogadja Othóval szemben a császárságot, melyet a légiók neki felajánlottak. C. átkelt katonáival az Alpokon és Othót Bedriacumnál (ma: Calvatone) 69. megverte. Később Vespasianusnak lett a híve, de a nyugtalan természetü ember egy összeesküvés tagja lett, a miért a császár 79. kivégeztette.

Caecitas (lat.) a. m. vakság.

Caecubus Ager *(Caecubum)*, posványos síkság Latiumban, a Fondi tó mellett, Terracina közelében, a mostani Castel Vetere szomszédságában; híres volt a Horatius és Martialis által dicsőített boráról (Vinum caecubum).

Caeculus (lat., a. m. *vaksi)*, Praeneste latin városnak mitikus alapitója, kinek történetét görög műveltségű írók következőképen alakították: A gyermeknek Vulcanus, a tűzisten az atyja, amennyiben anyját egy tűzszikra termékenyítette meg s a fiut, miután anyja kitette, egy tűzhely közelében találták meg (mint Servius Tulliust). A füsttől hunyorgató szeme miatt kapta nevét. Pásztorok között nevelkedik (mint Romulus), míg végre isteni sugallatra társaival megalapítja Praenestét s az isteni származásában kételkedő tömeget meggyőzi a maga igazáról, amennyiben Vulcanust rémítő tűzjel lobogtatására birja. — A római C.-család C.-ban ősét tisztelte.

Caecum (lat.) a. m. vakbél.

Caedmon *(Ceadmon)*, l. *Kaedmon.*

Caeduae v. *silvae caeduae* (növ.) a. m. vágás (l. o.).

Caelator (lat., franc. *ciseleur)* a. m. vésnök, cizeláló.

Caelatura (a lat. *caellum*-ból), a fém megmunkálása vésés, faragás, csiszolás által, másként cizelálás. A görögöknél *toreutika* (l. o.).

Caelestius, l. *Pelagiánizmus.*

Caelius Antipater, római történetíró, K. e. 120 táján, Crassus tanítója. Első, ki a teljes római történet helyett egy kornak, nevezetesen az első pún háborúnak a történetét írta meg ékes, pompázó előadásban, szónokias szinezettel, költött beszédek beszövésével. A későbbi történetírók sokat használták. Töredékei Peternél olvashatók (Historicorum Roman. fragmenta, Leipzig 1883).

Caelius Aurelianus, római orvos, a numidiai Siccából, a Krisztus utáni V. sz.-ban élt. Igen jeles fordítója Soranos művének, mely a hevenyés és krónikus betegségekről szól (Celeres aut acutae passiones 3 köt. és Tardae aut chronicae passiones 5 köt.). Különálló művei: Medicinales responsiones; Anecdota graeca et graeca-latina.

Caelius mons *(Monte Celio)*, Róma hét halmának egyike, a város DK.-i részén.

Caelius Rufus, *Marcus*, római szónok, szül. Kr. e. 82 táján, igen tehetséges, de nyugtalan, könnyelmű ember, Catullus hirhedt barátja és vetélytársa volt. A Catilina-ügyben védelmére kelt Cicerónak Clodius ellen. Ezért Clodia, előbb kedvese, méregkeveréssel vádolta, mely ellen Cicero védte meg egyik legérdekesebb beszédjében (pro Caelio), melyben örök időkre megbélyegezte Clodiát, Catullus «Lesbia»-ját. Mesterével, Ciceróval váltott leveleiből fennmaradt 17, melyek Cicero leveleinek (ad familiares) 8. könyvét teszik. Pompeiustól Caesarhoz pártolt, elkisérte 49. hispaniai hadjáratára s prétorságot kapott tőle, de elégedetlenségében lázadást szított ellene, miért életével adózott 48. Thuriiban. Cicerótól dicsért beszédei egy pár töredék kivételével elvesztek. Boissier-nek Cicero és barátai c. könyvében igen érdekes fejezet szól C.-ról és az akkori római ifjuságról.

Caelum (lat.), véső, csillagkép az éggömb déli részén.

Caelus, a rómaiaknál az ég személyesitése, a görög Uranos mása.

Caen (ejtsd: kaŭ), Calvados francia département székhelye, az Orne folyó és a Manche felé nyíló tengeri csatorna mellett, melynek közeli kikötője Ouistreham; (1906) 44,442 lak. Híres csipketüll-, paszomántkészítése, hajógyára és élénk kereskedelme az angol partokkal. C. tiszta és rendesen épült város; legjelentékenyebb épületei: A Sz. István temploma, amelyet Hódító Vilmos alapított 1066. ma liceum, a hódító sírjával; a Szent Háromságról elnevezett apátság v. Abbaye-aux-Dames, melyet Vilmos neje, Matild alapított, az alapítónő síremlékével; Szent Péter temploma, gyönyörü kórussal és 80 m. magas toronnyal; az Université régi palotája Malesherbes és Laplace szobraival; az 1784-ből való igazságügyi palota és a Calix külvárosban a Maison-aux-Gendarmes egykori erőd. Terei közül legszebb a Place de la République XIV. Lajos bronzszobrával és Auber emlékével. Az Orne melletti sétahelyet századós fák árnyékolják. C. számos tudományos intézetnek és társulatnak székhelye; van benne egy académie universitaire, három fakultással (de sciences, lettres et droit), hidrográfiai iskola, zene-konzervatórium, természetrajzi gyüjtemény (Dumont d'Urville gyüjteményeivel), képtár (Tintoretto, Van Dyck-képekkel), archeológiai társaság, gazdag könyvtár (80,000 kötet), süketnéma-intézet, botanikuskert, tudományos és művészeti akadémia stb. C. Malesherbesnek, Dumesnilnek, Aubernek, Segraisnek szülővárosa. Eredete ismeretlen; Cadomum néven Neustria egyik jelentékeny városa volt. Hódító Vilmos tette meg Alsó-Normandia székhelyének és megerősíttette. 1346-ban az angolok elfoglalták és 1417—50-ig birtokukban tartották. Tudományosságáért Normandiai Athénnek nevezték. 1658-ban a nantesi ediktum visszavonása következtében elnéptelenedett és hanyatlott. 1793. a girondei federalizmusnak volt egyik középpontja. Corday Sarolta Marat meggyilkolására innen indult el.

Caena (lat.), l. *Cena.*

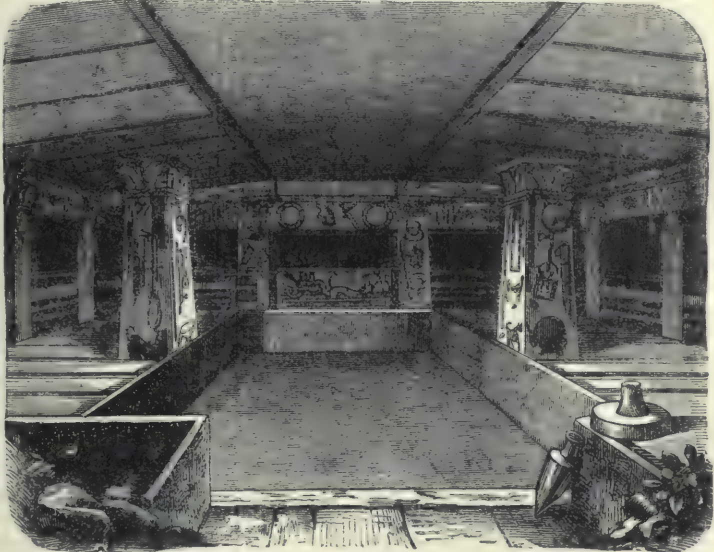
Caenina, régi város Latiumban, a Rómából Tiburba (ma Tivoli) vezető út közepe táján.

Caen-kő, jurakorú oolithos mészkő, mely lágyságánál fogva faragásra igen alkalmas. Nevét lelőhelyétől Caentól (Normandia) nyerte.

Caenogenesis, Haeckeltől (1874) származó mesterszó az egyén fejlődésmenetében előforduló ama másodlagos változások megjelölésére, melyek következtében az egyén fejlődéséből itt-ott hiányzik a törzs ősi fejlődésmenetének egyik-másik foka, sőt az egyén fejlődésmenetébe új szakok is ékelődhetnek, amelyek a tözs fejlődésmenetével semmiféle összefüggésben sincsenek. A caenogenetikus változások a fajok továbbfejlődése folyamán alkalmazkodás útján keletkeztek. Magyarul megzavart fejlődésnek nevezzük. Ellentéte a zavartalan fejlődés (*palingenesis*). L. még *Biogenetikai alaptörvény* és *Palingenesis*.

Caeoma (növ.), a Rozsdagombák (l. o.) olyan spóratelepei, melyeknek spórái lánc-sorban keletkeznek. A spóratelep körül azonban burok (csésze) nem fejlődött ki. Ebben különbözik a C. az *aecidium*-tól.

Caere (a görögöknél *Agylla*), régi város a déli Etruriában, a tizenkét ősi etruszk szövetséges város egyike; kőfallal, hatalmas kőtömbökkel volt körülvéve s gazdag, virágzó város volt, lakosai főképen gabona- és bortermeléssel s kereskedéssel foglalkoztak, tengeri összeköttetése Görögországig, Karthagóig terjedt. Rómával jó ideig barátságos viszonyban élt; 353. a rómaiak, akik ellen C. több más etruszk várossal egyetemben felkelt, legyőzték s területének felét kénytelen volt átengedni. Megkapta ugyan a római polgári jogot, de választási és minden egyéb tisztségi jog nélkül, vagyis viselte a római polgárok terheit, de a római polgárok jogaiban nem részesült, ugyanazért ezt a jogállapotot C.-i jognak is nevezik. C. lassankint lehanyatlott, csak a császárság idejében lendült fel némileg meleg fürdői révén, melyek *Bagni del Sasso* néven mai napig is használatban vannak. A IV. sz.-tól kezdve saját püspökei voltak s csak a XIII. sz.-ban hanyatlott el végképen. Helyén jelenleg *Cervetri* (Caere vetus) falu áll, Ruspoli palotájával. A C. melletti antik temetőhelyen (nekropolisz) nagyszámú, az etruszk művészetre jellemző sírboltot fedeztek föl, ezeknek egyikét, az ú. n. Tarquinius-sírboltot szemlélteti ábránk; 2 kamrából áll, mennyezetét pillérek tartják. A C.-i földalatti sírok közül legérdekesebb az ú. n. Regulini-Galassi-féle sír, melynek gazdag fölszerelése (kocsi, pajzsok, háromlábak, bronz- és agyagszobrocskák, ezüstserleg, arany ékszer) jelenleg a Vatikán etruszk múzeumában látható. V. ö. *Dennis*, Cities and cemeteries of Etruria (London 1878).

Etruszk sirbolt Caerenél.

Caerleon (ejtsd: kárlian), régi város Monmouthshireban, Angliában, az Usk jobbpartján, Newport mellett; a rómaiak *Isca Silurum*-a. Közelében nagy amfiteátrum. Az itt levő mesterséges földhányást ma is Artus király kerek asztalának nevezik. Lakossága (1910) 2046.

Caermarthen (ejtsd: kár—), l. *Carmarthen*.

Caernarvon (ejtsd: kárnaron), l. *Carnarvon*.

Caerphilly (ejtsd: kárfili), város a walesi Glamorganshireben, 11 km.-re Cardifftól É.-ra, szénbányákkal, vasművekkel és gyapjuárugyártással. Lakossága (1911) 32,850.

Caer Taff, l. *Cardiff*.

Caerularius *Mihály*, Konstantinápoly patriarchája 1043—59., a római és görög egyház közötti szakadás végrehajtója. Mint világi részt vett a Paphlagon Mihály elleni összeesküvésben. Hogy a büntetéstől szabaduljon, zárdába menekült, de a fogadalmak letételére nem vállalkozott. Az összeesküvésben társa, Konstantinus Monomachus, amint a császári trónra jutott, C.-t egyenesen a patriarchai méltóságra emelte. Tíz év mulva achridai Leó bolgár érsek és Nicetas Pectoratus tudós szerzetes tanácsára és közremunkálásával a latin egyház ellen vádiratot készített, a latinokat egyházi átok alá vetette, templomaikat bezáratta, a pápa híveit számüzette vagy bebörtönöztette. IX. Leó pápa elítélte C. cselekedeteit. Amint C. a pápa iratát vette, maga kérte, hogy a felmerült kérdések elintézésére küldjön követeket Konstantinápolyba. A pápa követei megérkeztek, de bár őket a császár is teljes ünnepélyességgel fogadta. C. nem akart még érintkezni sem velük. Emiatt a pápa követei 1054 júl. 16. kiközösítették és császári oltalom alatt elutaztak. Erre C. elhitette a néppel, hogy a császár a pápa követeivel politikai alkut kötött és a görög nép vallá-

sát és nemzetiségét elárulta. Majd zsinatot hívott össze, melyen a pápai követekre egyházi átkot mondatott. Bár Nicetas Pectoratus a latinok ellen szerkesztett vádiratot nyilvánosan visszavonta, és bár Péter antiochiai patriarcha C. vádjainak alaptalanságát nem késett kimutatni, a szakadást nem szüntethették meg. C. később Komnenus Izsákot császárrá kiáltatta ki. Ez az eredmény gőgjét annyira nevelte, hogy már császári jelvényeket kezdett viselni. A császár erre elfogatta és Prokonnesusba száműzte, hol 1059. meghalt.

Caeruleus (lat.) a. m. égszínű.

Caerwys (ejtsd: káruisz), régi falu a walesi Flintshireben, a Dee torkolata közelében. A walesi bárdok (l. o.) ősi otthona, ahol a híres dalnokversenyeket (Eisteddfod) tartották. Lakóinak száma (1911) 604.

Caesalpinia *L.*, *berzsenyfa* (növ.), a *Leguminosae* (Hüvelyesek) család génusza, melynek 45 faja mindkét félgömb melegebb vidékein van elterjedve. Fák v. magasra kapaszkodó cserjék. Levelük szárnyas, hüvelytermésük lapos, bőrnemű, kevés magvú. Viráguk sárga v. vörös, rendesen dúsan elágazó fürtökké egyesülve. Többnek a fája sárgabarna, belül világos piros, festéknek használják. A legjobb e tekintetben a braziliai *C. echinata* Lam. fája, az ú. n. *fernambuk-(pernambuk-)* v. *braziliai fa.* Ez a legfinomabb pirosító fa, mely a kereskedésbe karvastagságú, vöröses v. feketés darabokban kerül. Kevésbbé értékes, halványabb színű festőfát szolgáltat a nyugatindiai *C. crista* L. és a *C. bijuga* Sw. is. E festő v. *pirosítófák* tartalma a nagyon érzékeny *brasilin* nevű piros festék. Gyapjut, selymet, pamutot festenek vele, tintát, lakkfestéket készítenek belőle. A fa ezenkívül bútorfának is alkalmas s a váltóláz és más betegségek ellen orvosságként is szerepel. Becses orvosság továbbá a *C. Bonducella* (L.) Roxb. keserű magva. Ez a festőfa állítólag már a XIV. sz. elején ismeretes volt s *lignum presillum*-nak nevezték. Midőn Dél-Amerikát felfedezték s ott hasonló festőfát *(C. Bahamensis* Lam. és *C. Brasiliensis)* találtak, a vidéknek is e legnevezetesebb termékéről adtak nevet. Brazilia neve tehát a régi füves könyvek *lignum presillum*-ától ered. A *C. coriaria* W. hüvelye *dividivi* (l. o.) néven cserző anyag és jelentős kereskedelmi cikk. A *C. Nuga* Ait. keletindiai kis cserje. Törzséből kevés mézga folyik, gyökere húgyindítólag hat s vese- és hólyagkő ellen alkalmazzák. A *C. Sappan* L. indiai, keletázsiai fa. Fája szintén vörös festéket ad, a kereskedelemben mint *indiai berzseny-* v. *szappanfát* ismerik. Igen erős, kemény fája van a braziliai *C. ferrea* Mart. fajnak is.

Caesalpinioideae (növ.), l. *Leguminosae.*

Caesalpinus, l. *Cesalpino.*

Caesar, az ősrégi Julius-család egyik ágának utóneve, Julius C. halála után pedig a római császárok és trónörökösök címe. Octavianus Augustus és családjának uralkodó tagjai családi név gyanánt viselték. Caligula után a császárok rendszerint Imperator címük és a személyes nevük közé illesztették. Hadrianustól kezdve a név azt jelölte, hogy az illetőt a császár utódának szemelte ki; Diocletianus korában azok kapták, kik az Augustusok mellett a birodalom kormányzásával voltak megbízva. A kelet-római birodalomban a C.-ok rangban mindjárt a császárok után következtek; de a XI. sz.-ban Alexios Komnenos a császár és a C. közé még egy állami méltóságot csúsztatott, kinek Sebastokrator volt a neve. A német *Kaiser* az orosz *cár*, a magyar *császár* mind a latin C. névből származnak.

C., Gaius Julius, a rómaiak egyik legnagyobb államférfia és lángeszű hadvezére, szül. Kr. e. 100 júl. 12. Atyja csak a praetori rangig tudott emelkedni; anyja, a nagyműveltségű Aurelia, nagy gonddal nevelte fiát. Már Sulla gyanakvó szemmel nézte a 17 éves C.-t, kiben veszedelmesebb lelket látott a Mariusénál, miért is C. az ő uralma alatt inkább Keleten katonáskodott. Sulla halála után (78) visszatért Rómába és a Sullapártiak bevádolásával tette híressé nevét, de csakhamar visszatért Keletre, hogy a híres rodusi Apollonius rétornál szónoklati tanulmányait befejezze. Öt év mulva (73) megkezdte Rómában politikai pályáját. Kezdetben Pompeius (l. o.) párthíve volt, de már ekkor törekedett pazar bőkezüségével a nép kegyét megnyerni és a Sulla-féle arisztokratikus intézmények megszüntetésével a demokratikus hatalmat növelni. Mint quaestor igazgatta 68-ban a tulsó Hispaniát, 65-ben aedilis, 63-ban pontifex maximus lett az optimáták boszuságára, mert nem titkolta, hogy a vallás tanaiban nem hisz és nyiltan hangoztatta, hogy lejárt a respublika ideje. A Catilina-féle összeesküvés valószinüleg nem volt titok előtte és a szenátus döntő ülésén szerette volna elhárítani tagjairól a halálos itéletet. 62-ben praetor volt; hivataloskodása alatt a nép az ő pártját fogta az ellene támadó szenátussal szemben s midőn Crassus segitségével rengeteg adósságának egy részét lefizethette, a tulsó Hispániába ment propraetornak, hogy ott katonai dicsőséget szerezzen. Ez sikerült is neki a lázongó lusitanokkal szemben; nagy zsákmánya kisegítette pénzzavarából és 60-ban visszatért, hogy konzullá választassa magát. Ép akkor jött vissza Pompeius is hódító ázsiai hadjáratából s mivel a szenátus nem volt hajlandó rendelkezéseit megerősíteni, C.-ral és Crassusszal megalakitotta az *első triumvirátust.* C. mint az 59. év konzulja teljesen félretolta hivataltársát, az optimata M. Bibulust. 20 ezer szegény polgár közt földet osztatott szét, a lovagrendet maga részére nyerte adóbérletei egyharmadának elengedésével, Pompeius kivánságait is keresztülvitte, a nép által Galliát és Illyricumot öt évre provinciául szavaztatta meg a maga számára; a szenátus pedig a lázongó Gallia Transalpina megfékezésével és egy újabb légió megszavazásával növelte hatalmát. Nem távozott előbb Rómából, míg itt a helyzetet a maga szempontjából nem biztosította; két hatalmas ellenfelét, Cicerót és Catót eltávolította a városból és 58-ban Galliába vonult, melyet 8 év alatt meghódítva, gyakorlott és odaadó sereget nevelt a maga számára. Az első évben (58) megszabadította Galliát a helvetiusok és Ariovistus, suebus vezér betöréseitől s az ország közepén lakó népeket Róma alattvalóivá tette. A második évben (57) meghódította a vad

északi törzseket; a harmadikban (56) leigázta a nyugatot és a délvidéket; a negyedik és ötödik évben (55—54) saját földjükön megfélemlítette a germánokat és britannokat s így Gallia határait biztosította külső támadások ellen. 52-ben Vercingetorix, az arvernusok fejedelme (l. o.), veszedelmes lázadást szított egész Galliában C. ellen, ki csak válságos és életét kockáztató küzdelmek után tudta végre Vercingetorixot Alesiában körülkeríteni és a város bevétele után elfogni. Így Gallia meghódítása 50-ben annyira be volt fejezve, hogy a provincia gyorsan elfogadta a római kultúrát és intézményeit.

Ezalatt Rómában Pompeius mind rosszabb helyzetbe jutott az optimátákkal szemben, ezért 56. jónak látta ismét C. segítségét kérni. Összejött vele és Crassusszal Lucában, hol a triumvirátust 5 évre megújították. Megállapodásuk szerint az 55. évre Pompeius és Crassus lettek a konzulok, míg C. további 5 évre kapta provinciául Galliát. De a viszonyt lazította közöttük C. leányának, Juliának halála (54), ki Pompeius felesége volt, majd Crassus carrhaei veresége és megöletése (53). C. hatalmának ellensúlyozása végett Pompeius ismét a szenátus pártjához közeledett, mely őt 52-ben egyedüli konzullá választotta. C. ellenben a 48-ik évre kívánt újabb konzulátust, hogy galliai intézkedéseit biztosítsa, egyszersmind engedelmet kért arra, hogy megválasztásáig a provinciában maradhasson, tehát hogy távolléte alatt jelöltethesse magát. Ámde az optimáták el akarták választani seregétől és az alkudozások nem vezettek eredményre. Hosszas vita után 49 elején azt határozta a szenátus, hogy C. rögtön bocsássa el hadát, különben a haza ellenségének nyilvánítják. De ő már akkor Itália és Gallia határfolyójánál, a Rubicónál állott és jan. 15-én felkiáltásával: «Jacta alea esto!» (legyen a kocka elvetve) átvezette seregét, hogy hadat indítson a szenátus ellen. Pompeius a szenátus haderejével Epirusba menekült, Itália pedig két hónap alatt C. hatalmába került. Az állami kincstár lefoglalása után C. nem Pompeius után vezette seregét, hanem ennek provinciájába, Hispaniába, hol a legatusokat megadásra kényszerítette, visszatérő útjában Massiliát is, bár kemény ostrom után, megvívta. Ezután Rómában konzullá neveztette ki magát, hat légióval átkelt Epirusba és csakhamar követte őt még négy légióval M. Antonius. Az első összecsapás Dyrrhachium mellett nem volt C.-ra kedvező és Makedoniába, majd Thessaliába vonult. Pompeius ahelyett, hogy visszatért volna Rómába, szintén Thessaliába ment és 48 aug. 9. történt köztük a pharsalosi csata, melyben Pompeius nagyobb táborát (kb. 47,000 katonát 22,000-rel szemben) C. bátor és eszes hadvezetése tönkretette. Pompeius szárazföldi úton Egyiptomba menekült, de Alexandriában orgyilkos kéz áldozata lett; C. mindenütt nyomában volt, a trónviszályt Ptolemaios és testvére, Kleopatra között az utóbbi javára döntötte el s midőn ezért Alexandria népe föllázadt, csekély hadereje miatt életveszedelem fenyegette. Csak midőn 47 márciusában a pergamoni Mithridates segítősereget hozott Kis-Ázsiából, verhette le a lázadást; Kleopatrát, ki kedvese lett, ifjabb testvéréhez adta nőül és megerősítette trónján. Júliusban átkelt Kis-Ázsiába, melyet nagyon felzavart Pharnakes, a nagy Mithridates fia. Nagy gyorsasággal Zelánál termett, hol ellenfelét megverte, s e csatáról csak három szóban *(veni, vidi, vici)* tett a szenátusnak jelentést. Időközben Róma egy évre a diktaturát szavazta meg neki, a néptribunusi hatalmat pedig élete végéig. A következő 46-ik évben legyőzte Afrikában a Thapsusnál összegyűlt Pompeius-pártiakat, Rómában fényes diadalmeneteket tartott, s a népet ünnepek, játékok és ajándékok révén maga részére nyerte, a katonákat gazdagon megjutalmazta, fényes új forumot (f. Caesaris) épített; a Pompeius-pártiak utolsó erejét pedig 45 márc. 17-én nagy küzdelem után a hispaniai Mundánál végleg megsemmisítette. Ezzel C. az egész birodalom ura lett, s ha nem volt is királyi címe, minden egyéb kitüntetéssel elhalmozták. 46-ban tíz évre megszavazták neki a diktaturát, cenzorrá tették, imperátori címet kapott, melyet utódai is örökölhettek, Quirinus templomában szobrot állítottak neki, a Quintilis hónapot róla nevezték el Juliusnak stb. Mindezen hatalmat C. nem önző célokra használta fel; sok politikai és kulturális intézkedést tett Róma és a birodalom érdekében, reformálta a naptárt, újra fölépíttette Korinthost, Karthagóban új nagy koloniát szervezett, enyhítette az adóssági törvényeket, javította a provinciák közigazgatását stb. Bármily nagylelkűséggel viselkedett egykori ellenségeivel szemben, hatalmának érzete mégis megnyilvánult érintkezésében és ez felháborította az optimátákat. Tetézte ezt a hír, hogy a köztársasági formákat elhanyagolja és hogy a koronát akarja fejére tenni. Nagy parthus hadjáratot tervezett, melynek diadala bizonyára megalapozta volna számára a trónt, de ebben egy összeesküvés állta útját, melyet egykori párthívei, kik mindannyian élvezték jóságát, forraltak ellene. Ennek fejei M. Junius Brutus (l. *Brutus)* és Cassius Longinus voltak. 44 márc. Idusára szenátus-ülés volt hirdetve Pompeius kúriájában, s bár C.-t sokan figyelmeztették a veszélyre, mégis megjelent, az összeesküvők pedig végrehajtották gyilkos szándékukat. — A nagy hadvezér és politikus mint író is megörökítette nevét. A gallus háború alatt írta *De analogia* c. nyelvészeti művét, melyből csak töredékek maradtak ránk (összegyüjtötte Schlitte: De C. Julio Caesare grammatico, 1865); költői kisérletekkel is foglalkozott; Cicerónak az uticai Catót magasztaló művével szemben *duo Anticatones*-t írt; kiadták halála után szónoklatait és leveleit, de közülök csak pár levél maradt ránk a Cicero-féle levélgyüjteményben. Csak két műve maradt ránk teljesen: *de bello Gallico* (7 könyv) és *de bello civili* (3 könyv), melyekben egyszerű, világos stílusban, de a tények szándékos egybeállításával írta meg hadjáratait, mintegy számadásképen *(commentarii)* a szenátus számára. (Igen jó kiadások: Nipperdey, 1872; Kraner, 1898; Meusel, 1894; Kübler, 1897; de bello Gallico magyar iskolai kiadása Gyuritstól, Bartaltól, Cseréptől; fordításai Szép Jánostól, Szenczy Imrétől, Sárváry Bélától). C. commentariusainak folytatásául szolgál a de bello Gallico ránk maradt

VIII. könyve és *de bello Alexandrino, Africano, Hispaniensi;* az első kettőt valószinüleg Aulus Hirtius, a harmadikat talán Asinius Pollio írta, a negyediknek a szerzőjét nem is sejtjük. — C. szobraival az európai múzeumokban gyakran találkozunk. A leghiresebbek a római capitoliumi, a nápolyi, a berlini és egyéb gyüjteményekben láthatók.

Irodalom. A C.-t tárgyaló művek nagy számából csak a legkiválóbbakat említjük: Mommsen Th., Geschichte Roms 3 köt. (magyarra fordította Toldy István; C.-ból héroszkultuszt űz); Drumann, Geschichte Roms, 4. köt.; III. Napoleon, Histoire de Jules César (magyarra fordította Greguss Ágost; egyoldalú); Fowler W., Caesar, London 1892; Merivale, The Roman Triumvirates, u. o. 1874; u. a. History of Romans under the empire, 1 köt.); G. Ferrero, Grandezza e decadenza di Roma, 5 köt.; Nisard: Les quatre grands historiens latins (Paris, 1872); Boissier: Ciceron et ses amis (magy. ford. Molnár Antal); Klotz A., Caesarstudien, 1911.

Caesar ad Rubiconem, lat. közmondás: Caesar a Rubico-nál, azaz valamely fontos elhatározás előtt, mint Hercules a válaszúton; ellentéte *C. citra Rubiconem* (C. a Rubicón innen) azt jelenti, hogy a döntő lépést már megtette. L. *Caesar.*

Caesar-cölöpök, a várharcban használt akadály, mely földbe vert, fölül hegyes facölöpök sűrű soraiból állott s nevét Caesartól nyerte, ki Alesia ostrománál alkalmazta.

Caesarea, több város neve az ókorban; nevüket a római császároktól nyerték. Legnevezetesebb köztük Kappadocia fővárosa, melyet korábban Eusebiának v. Mazakának neveztek. A C. nevet Tiberius adta neki. — Másik *C.* volt a régi Mauretaniában, melyet előbb Jolnak neveztek; most Cherchel. — *C. Palaestina*-t egy régibb, pusztuló helység helyén nagy Herodes újraépíttette s Augustus nevéről nevezte el C.-nak. Ez volt Jeruzsálem kikötővárosa; innen származott Eusebius, a híres egyházatya. A török uralom alatt pusztult el 1265. — *C. Philippi* Palesztinában volt, s eredetileg *Panias*-nak v. *Paneas*-nak, egy ideig *Neronias*-nak nevezték (ma Banias). Herodes Philippus építette ki várossá.

Caesarea sectio (lat.), l. *Császármetszés.*

Caesariana, római állomás Pannoniában, a Mogentianaeból (Keszthely, Fenék) Aquincumba (Óbuda) vezető út mentén, a mai Nagyvázsony, v. Lesenczetomaj helyén.

Caesarini, *Giuliano*, bíboros, l. *Cesarini.*

Caesario, Kleopatrának Julius Caesartól 47. született fia, kit Augustus az actiumi ütközet után 30. Kr. e.) kivégeztetett.

Caesarismus, l. *Cezarizmus.*

Caesarius, 1. arlesi püspök (469—542). A híres lerini kolostor növendéke volt. 502-ben lett arlesi püspökké s mint ilyen a semipelagianismus legerősebb ostorozója, a kor szociális és gazdasági mozgalmainak egyik irányítója volt. A semipelagianismus ellen tartott 2. orangei zsinatjának végzéseit (529) II. Bonifác pápa általános érvényre emelte. Iratait kiadta *Migne.* Patr. Lat. T. 39. és 67. Újabban P. S. Miron adja ki. Életiról: *Vilevieille* (Paris 1884), C. Fr. *Arnold* (Leipzig 1894), *Malnosy* (Paris 1895).

2. *C.*, Heisterbachi, ciszterci-rendű szerzetes, kiváló történetíró (1170—1240). Művei: Dialogus miraculorum (kiadta Strange 2 köt. 1851. Hozzá index 1857. Német szemelvényt közöl Kaufmann Ann. f. Gesch. d. Niederrh. 1882—92). VIII libr. mirac. (csak 3 könyv maradt fenn, kiadta Meister A. 1901). A középkor művelődéstörténetének elsőrangú kútforrásai. Vita S. Engelb. archeppi Colon. (Surius Acta St. T. VI.; német kivon. adja C. Scholten Kath. Mag. f. Wiss. u. Leben II. évf.-ban). Megírta Árpádházi Szt. Erzsébet életét is. V. ö. Schönbach (Wiener Sitzungb. 144. köt. 1902).

3. *C.*, Nazianzi, N. Szt. Gergely öccse, Konstantius és Julián császár alatt a konstantinápolyi udvar orvosa volt. 364-től Bythinia kormányzója. Megh. 368. A neve alatt megjelent Quaestiones et responsiones (Migne Patr. Gr. 38. k.) tévesen tulajdoníttatott neki.

Caesar non supra grammaticos (lat.), «a császár nem áll a nyelvészek felett», e mondásnak keletkezését úgy beszélik, hogy Zsigmond császár, restelvén a komikus hatást, melyet azzal idézett elő, hogy egyszer nyilvános alkalommal a «*schisma*» szót nőnemünek vette, megparancsolta, hogy e szó azontul nőnemünek vétessék. Mindazáltal a szó nem változtatta meg nemét.

Caesaromagus, *Beauvais* (l. o.) latin neve.

Caesium, l. *Cézium.*

Caesius Bassus, római költő és grammatikus, ki 79-ben a Vesuvius kitörésekor veszett el. Kiadta barátjának, Persiusnak szatiráit (a 6-ik hozzá van intézve). Quintilianustól dicsért lirai költeményei elvesztek, «de metris» c. becses tanulmányából töredékek vannak. V. ö. *Keil,* Grammatici latini 6. köt.

Caestus (lat.), bőrszíj v. keztyű, a római ökölvívók harci eszköze, melyet az alsókarra és az ökölre kötöttek s néha ólom- vagy vasgolyókkal kiraktak.

Caesura (lat.), l. *Cezura.* — *C.* továbbá a polgári per kettéosztása a perfelvétel és az érdemleges tárgyalás szakára, l. *Perfelvétel.*

Caetani (ejtsd: kaet—), 1. *Michelangelo, Sermoneta hercege,* olasz műértő és Dante-buvár, szül. Rómában 1804 márc. 20., megh. u. o. 1882 dec. 12. Nyelvészeti és művészettudományi tanulmányokkal foglalkozott, 1848. pápai rendőrminiszter lett. Noha elődei rokonságában három pápával és tizenhét biborossal dicsekedhetett, ő vezette azt a küldöttséget, amely Viktor Emánuelnak a római nép határozatát átadta. Rómának az olasz királysággal való egyesülése után a parlament tagjává választották. Mint szobrász C. A lebilincselt Ámor című márványszobrával tette magát ismertté. Dante Divina Commediajáról írt munkáit: Della dottrina che si asconde nell' ottavo e nono canto dell' Inferno (Róma 1852); La materia della Divina Commedia (u. o. 1865, 2. kiad. 1872); Tre chiose nella Divina Commedia (u. o. 1876) nagyra becsülik. Néhány, Dantera vonatkozó levelét Gubernatis adta ki (Milano 1883).

2. *C.*, *Onorato, Sermoneta és Teano hercege,* olasz államférfiú, *C. Michelangelo* fia, szül. 1842 jan. 18. Több mint 20 éven át tagja volt a képviselőháznak, 1894. pedig annak alelnöke; 1896. a Rudini-kabinetben átvette a külügyek vezetését. 1900-ban szenátorrá nevezték ki.

Caeteris paribus (lat.) a. m. a többi egyenlő lévén, hasonló körülmények közt.

caf., l. *cif.*

Cafaro, genovai államférfiú és történetiró, megh. 1166. Szülővárosáról írt műve 1100—1163-ig ér; utóbb 1294-ig folytatták. Megjelent a Mon. Germ. Hist.-ban (18. köt.) és a Fonti per la Storia d'Italia 11. kötetében.

Café (franc., ejtsd: kafé), kávé, kávéház; *cafetier*, kávés; *cafetière*, kávéskanna.

Café-chantant (franc., ejtsd: kafé sañtáñ), l. *Cafés-concerts*.

Cafés-concerts (franc., ejtsd: kafé konszer), zenés kávéházak, nem nagyon régi eredetüek; a XVIII. sz. második felében említi őket először egy párisi almanach. A nagy forradalom idejében Párisnak már igen ismert zenés kávéházai voltak (Café des Arts, Café National), ahol zenekari és énekes számokat adtak elő. A restauráció alatt a C., amelyeket Café chantant, sőt Café spectacle néven is emlitenek (aszerint, hogy énekeltek és apró darabokat is játszottak-e bennük), egytől-egyig eltüntek és csak Lajos Fülöp uralkodása alatt nyíltak meg újra. A második császárság idején nagyon elszaporodtak s ma is egész sereg szerzőt, zeneszerzőt, énekest és zenészt foglalkoztatnak. A legnagyobb és leghíresebb a párisi Eldorado.

Caffagiolo (ejtsd: kaffadzsólo), helység Firenze mellett, ahol a XVI. sz. első felében híres majolikatálak készültek.

Caffarelli-palota, építészeti szépségéről, műkincseiről és berendezéséről híres palota Rómában, jelenleg a német birodalom tulajdona s a német nagykövetség székhelye.

Caffein, l. *Kaffein*.

Caffi, *Ippolito*, olasz festő, szül. Bellunóban 1814., megh. 1866 júl. 20. Sok olaszországi városi és panorámaszerű látképet festett; ezek közül különösen a velencei farsangot ábrázoló és sokszor ismételt képe aratott nagy sikert az 1855-iki párisi világkiállításon. Mint festő vett részt a lissai tengeri csatában és ott a Rè d'Italia hadihajón vesztette életét. Műveinek egész sora a velencei Museo Civicoban van.

Caffieri-munka.

Caffieri, *Philippe*, 1635–1716., olasz szobrász, vésnök és fametsző. 1660-ban Mazarin Párisba hívta, hol az előkelő paloták belső díszítését vezette. Fia, *C. Jacques* (1678–1755), öntő, szobrász és vésnök volt Párisban; igen szorgalmas művész, aki különösen Meissonnier metszeteire támaszkodva, számos rokokó bronztárgyat és berakott díszű bútorokat (l. az *ábrát*) készített. Fiai: *Philippe* (1714—1774) és *Jean Jacques* (1725—92). Az utóbbi korának leghíresebb francia öntője és vésnöke volt. A templomok régi egyházi ötvösművek másolataival bízták meg, ezenkívül órákat, bútorvasalásokat, gyertyatartókat készített, de ezek a forradalom alatt nagyobbrészt elvesztek; ami kevés ránk maradt, az kiváló technikáról és formagazdagságról tanuskodik.

Cafiso (ol.), űrmérték, leginkább olaj részére. Cataniában = 11·13 kg., Cyprus szigetén = 17·6 l., Máltában 20·45 l., Tuniszban gabonamérték = 4.95 hl.

Cafka, tolvajszó; jelentése: a tolvaj kedvese.

Cafkavágó néven hívják a tolvajok azokat a társaikat, akik rendszerint nőket lopnak meg.

Cáfolás (lat. *refutatio*), a retorikában a beszéd ama része, mely az ellenfél részéről tett v. tehető ellenvetések érvénytelenítésével foglalkozik. A C. mintegy megfordított bizonyítás s azt törekszik érvekkel kimutatni, hogy az ellenfél állításai magukban valótlanok, vagy ellenkezőjük a való, hogy az ellenfél hibás elvekből indult ki, vagy helyes elvekből hibás következtetéseket vont.

Cafranghal (*Phyllopteryx*, állat), a bojtkopoltyusok (*Lophobranchii*) alrendjében, a tűhalfélék (*Syngnathidae*) családjába tartozó halnem. Jellemző az idetartozó fajokra, hogy a testüket fedő bőrpaizsokon fantasztikus alakú függelékek, lebenyek, nyulványok vannak, melyek mint valami elkopott ruha rongyai, a test minden oldaláról lelógnak. E függelékek miatt ezek a halak annyira hasonlítanak külsőleg a tengeri moszatokhoz, hogy velük könnyen összetéveszthetők. Mindössze három faj ismeretes Ausztrália partjairól. Legismertebb a *Phyllopteryx eques* Günther.

Cafusos v. *cafuzok*, l. *Kafuzok*.

Cagayan, folyó a Filippi-szigetek Luzon szigetén.

Cage, adók. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1900) 303 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Okučani.

Caginec, adók. Belovár-Körös vm. čazmai j.-ban, (1900) 1067 horvát-szerb lak., u. p. Ivanić-Kloštar, u. t. Ivanić vár.

Cagli (ejtsd: kalyi), város Pesaro e Urbino olasz tartományban, a fabriano-urbinói vasút mellett, selyemiparral. Püspöki székhely. A San Domenico templomban freskókép van Rafael atyjától. Lakossága (1901) 3300.

Cagliari (ejtsd: kalyari), 1. olasz tartomány Szárdinia (l. o.) D.-i részén 13,421 km² területtel, (1910) 524,987 lak. ÉK. és DNy.-on hegyek takarják; közepét a Campidano-sikság foglalja el. Járásai: C., Iglesias, Lanusei és Oristano. — 2. C., *fővárosa* az ugyanily nevű tartománynak Szárdinia D.-i végében, a C-i öbölben. Érseki székhely, (1901) 53,747 lak., fegyver-, gép-, puskapor- és pamutkelme-gyártással és tengeri kereskedéssel. C. amfiteátrumszerüen hegy oldalán épült a tenger partján; részei: a Castello, La Marina Stampace és Villa Nuova; újabb részei rendes utcákból állanak; szép sétahelye az 1 km.-nyi hosszú Buon Cammino; legjelentékenyebb épületei: az 1312. a pisaiak által alapított székesegyház, a királyi palota (1217), Boyl gróf palotája, a városháza. A régi római város maradványai az amfiteátrum, ciszterna, Vesta-templom és nekropolisz. Tudományos intézetei: az egyetem, tech-

nika, ipar-, szőllészeti iskola, tengerészeti iskola, a nyilvános könyvtár (22,000 köt. és több értékes kézirat), régiségtár, geológiai és ásványtani muzeum. C.-t, a rómaiak Caralis-át, még föniciaiak alapították, birtokában volt a karthagóiaknak, rómaiaknak, szaracénoknak, genovaiaknak, pisaiaknak, spanyoloknak, osztrákoknak és savoyaiaknak.

Cagliari (ejtsd: kályári), *Paolo*, olasz festő, l. *Veronese*.

Caglic, adók. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1900) 636 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Lipik.

Caglin, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 347 horvát-szerb és magyar lak., vasúti állomás, posta- és távirőhivatal.

Cagliostro (ejtsd: kallyosztró), *Alexandre*, gróf, igy nevezte magát *Balsamo* József, hirhedt kalandor, szül. Palermóban 1743 jún. 8. szegény szülőktől, megh. 1795 aug. 28. San Leone fellegvárban (Urbinónál). Az irgalmasok palermói kolostorából, hol némi természettani ismeretekre tett szert, erkölcstelen magaviselete miatt kiűzték. Palermóból pedig, hol szemfényvesztéseivel sok embert megkárosított, szökni kényszerült. Erre csalárd módon szerzett pénzen beutazta Egyiptomot, Kis-Ázsiát, Törökországot és 1770. mint C. gróf tért vissza. Rómában megismerkedett egy Feliciani Laurencia nevű szép cselédleánnyal, kit nőül vett s kinek bájait áruba bocsátotta. Hamisított porosz tiszti oklevéllel beutazta Olasz-, Spanyol- és Franciaországot, nemkülönben Angliát és Németországot. Londonban felvétette magát a szabadkőművesek közé és a legmagasabb köröket is elbűvölte szeretetreméltó modorával. Illés próféta küldöttjének vallotta magát, s új (egyiptomi) szabadkőművességi rendszert hirdetett. 1779-ben Mitauban termett, hol Recke Elisa grófnő (l. o.) pártfogása mellett hasonló sikerrel szerepelt a társaságban, úgyszintén Varsóban és Szt.-Pétervárott. 1785-ben Lyonban alapított új páholyt, majd Párisban járt, hol Rohan érsek-bibornok (l. o.) bizalmával visszaélt. A nyaklánc-botrányban is volt része és emiatt a Bastilleba zárták, 1786. pedig Franciaországból száműzték. 1789-ben Rómában mint szabadkőművest halálra itélték; büntetését azonban élethosszig tartó börtönre változtatták. Az id. Dumas Balsamo c. regényének C. a hőse. V. ö. *Bülau*. Geheime Geschichten u. rätselhafte Menschen, I. köt.; *Trowbridge*, C. (London 1911). A C. neve alatt megjelent Mémoires (Paris 1785) koholt fércmű.

Cagnacci (ejtsd: kányáccsi), *Guido*, olasz festő, l. *Canlassi*.

Cagnano Varano (ejtsd: kanyáno), város Olaszország Foggia tartományában, a Lago di Varano parti tó közelében, (1901) 4515 lak., akiknek főfoglalkozása a földmívelés, bor- és olajtermelés.

Cagnat, *François*, francia történetiró, szül. Párisban 1852 okt. 10. Előbb a Collège Stanislasban volt az ókori történet tanára, 1876 óta pedig a latin epigrafika tanára a Collège de Franceon. Főbb művei: Études histor. sur les impôts indirects chez les Romains (Paris 1882); De municipalibus et provincialibus militiis in imperio romano (1880); Explorations épigr. et archéolog. en Tunisie (1886, 3 köt.); Nouv. explor. de Tunisie (1887); Epigraphie gallo-romaine de la Moselle (1888); Cours d'épigraphique latine (1889); Monuments de la Tunisie (I. köt. 1900); Bibliographie critique de l'épigraphie latine (1901); Fouilles exécutées en 1900 en Algérie (1901); Ruines de Leptis Magna à la fin du XVII. siècle (1901); *Reinach* S. közreműködésével: Atlas archéologique de la Tunisie (1901); *Toutain* közreműködésével: Inscriptiones grecae ad res Romanas pertinentes (1901).

Cagni (ejtsd: kányi), *Umberto*, olasz tengerészkapitány és sarki utazó, Lajos abruzzói herceg társa és szárnysegéde. Az ő érdeme, hogy 1900 márc. 11. a Rudolf trónörökös-földről, hol utazótársai visszamaradtak, 9 társával a Nansentól elért szélességi fokot 40 km.-rel meghaladván, az é. sz. 86° 34'-ig jutott. Kimutatta, hogy az ú. n. Oszkár- és Petermann-föld nem létezik és hogy a Rudolf trónörökös-föld sem terjed oly messzire észak felé, amint Payer állította. Lajos abruzzói herceget műve megirásában is támogatta (Die Stella Polare im Eismeer, Leipzig 1903). V. ö. Az Abbruzók hercege és C. (Földrajzi Közlemények 1900, 1. old. és 1902, 449. old.).

Cagniard (ejtsd: kanyár), *Charles de la Tour*, báró, francia fizikus, szül. Párisban 1777 máj. 31., megh. u. o. 1859 júl. 5. Kezdetben mérnök-geográfus volt; később Párisban a belügyminisztériumban viselt hivatalt. 1832-ben készítette az első vízszirénát, már ennél korábban 1819. a sziréna nevű akusztikai készüléket szerkesztette volt, melynek segítségével a hang magasságát vagyunk képesek meghatározni. Értekezései főkép a gép-, hang- és fénytan és a kémia köréhez tartoznak; része van annak a nevezetes törvénynek megállapításában is, hogy minden gázra vonatkozólag van egy ú. n. *kritikus hőmérséklet* (l. o.), amelyen felüli hőmérsékleten akármilyen nagy nyomással sem lehet folyadékká süríteni.

Cagniardelle, l. *Fuvógép*.

Cagnola (ejtsd: kanyóla), *Luigi*, marchese, olasz építész, szül. Milanóban 1762 jún. 9., megh. 1833 aug. 14. Rómában tanult. Építészeti művei közül, melyek a Palladio-féle klasszicizmus szellemét követik, a legkiválóbbak: a milanói Arco della Pace (befej. 1838. C. halála után) és a Porta Ticinese u. o. A maguk nemében a XIX. sz. legsikerültebb művei közé tartoznak.

Cagnoli (ejtsd: kanyóli), *Andrea*, csillagász, szül. Zante szigetén 1743., megh. Veronában 1816. A milanói csillagvizsgáló igazgatója volt, 1802—1807-ig a modenai hadiiskolában matematikát tanított. Munkája: Trigonometria plana e sferica (Paris 1786, 2. kiad. francia nyelven u. o. 1808).

Cagnoni (ejtsd: kányóni), *Antonio*, olasz dalműszerző, szül. Godiascóban, Voghera tartományban, 1828., megh. Bergamóban 1896 ápr. 30. A milanói zenészképzőn tanult, hol 1845. szinre hozta Rosalia di San Miniato című első dalművét. Egyéb dalművei közül említendők: A két szavojard, Don Bucefalo, Figaro végrendelete, Michele Perrin (Genova 1871); Papà Martin (1871); Az andorrai völgy, Giralda. Számos becses egyházi zeneművet is szerzett; utoljára Vigevanóban volt karnagy. Előkelő izlése minden köznapit került.

Cagot (ejtsd: kagó), *agots* vagy *capins*, a nyugati Pireneusok franciaországi lejtőin, főleg Béarnban lakó néptöredék. Neve alighanem a breton *cacou* (a. m. bélpoklos) szótól ered, népetimológiai magyarázat szerint a caas goth = *ca*nis *Go*tus (gót kutya) összetétele. E magyarázat alapján a C.-k az ariánus eretnekségük miatt megvetett és kiközösített spanyolországi és északfranciaországi gótok maradékainak utódai lennének. Emellett vallana az a körülmény, hogy egész a francia forradalomig, amely a C.-kat is emberi jogaik elismeréséhez juttatta, e szerencsétlen népet világi és egyházi hatóságaik lealázó bánásmódban részesítették. A századokon át reájuk nehezedő közmegvetés és a többi népekkel való érintkezés hiánya, esetleg a leprának generációkon át való hatása sajátszerű antropológiai jellemvonásokat is fejlesztett ki a C.-k alkatában, jóllehet ez adatokban, kivált a róluk elterjedt népies vélekedésekben igen sok a túlzás. Ilyen az a meglehetősen elterjedt hiedelem is, hogy a C.-k füle cimpátlan, kezük, lábuk eltorzult v. sok ujjú, sörtés hajuk tarka stb. Megbizható leírások szálas, ép és arányos termetü, izmos, rendes koponyaalkatú embereknek jellemzik őket, legfeljebb világoskék szemük és síma szőke hajuk ütne el a délfrancia népesség általában barna jellegétől. Az idegen származás tehát kétségtelen, de a gót eredet az újabb kutatások világában nem valószinű, nyelvük tanulmányozása ezt már kiderítette. Némely helyütt még ma is kizárólag egykori hagyományos ácsmesterségüket gyakorolják, amiért is a C. szó egyértelmüvé vált az «ács» jelentéssel. Másutt meg (alighanem a *bigot* szó hasonló hangzatának némi behatása alatt) C. annyit is tesz, mint vakbuzgó, képmutató; *cagoterie:* képmutatás, álszenteskedés. L. *Michel*, Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne (Paris 1847); *Rochas*, Les parias de France et de l'Espagne, Cagots et Bohémiens (u. o. 1877).

Caguare, a dolmányos hangyász *(Tamandua tetradactyla* L.) amerikai neve.

Caher (ejtsd: keher), város Irországban, Munster tartományban, Tipperary countyban, a Suir balpartján, a waterford—limericki vasút mellett, (1901) 2058 lak., nagy gabonavásárokkal.

Cahexia, l. *Kahexia.*

Cahier (franc., ejtsd: kajjé, röv. *cah.*) a. m. füzet, zenedarabok címeinél gyakran előforduló kifejezés; hajdan egyszersmind a. m. emlékirat, valamely területnek kérvénye az uralkodóhoz; 1789. a népképviselők előterjesztése a rendekhez.

Cahitas, a mayo és yaqui indiánus törzsekből származott keveréktörzs az alsó Coloradónál; szántóvetők és bányászok.

Cahiz, régi spanyol gabonamérték; nagysága vidékek szerint különböző, 201 és 666 liter között ingadozott.

Cahizada, régi spanyol földterületmérték; Valenciában 49·98 ár.

Cahors (ejtsd: kaór), Lot francia département székhelye, a Lot folyó félszigetén, püspöki székhely, 14,018 lak., szénbányákkal, posztó- és fayencekészítéssel; dió-, olaj-, szarvasgomba- és különösen borkereskedéssel. A Lot-n átvezető hídjai közül a Valentré a XIII. sz.-ból való. Székesegyháza két kupolával, román-bizánci izlésben épült. A várost Fénélon és Gambetta szobrai díszítik. A római időkből több emléke maradt fenn. C. XII. János pápának, Cavaignac tábornoknak és Gambettának szülővárosa. C., a rómaiak Divona-ja (Cadurcum-a), Aquitania egyik elsőrangu városa volt. A középkorban bankárjairól (cahorsini) volt híres. 1360—1428. az angolok birtoka volt.

Cahours (ejtsd: kaúr), *Auguste André Thomas*, kémikus, szül. Párisban 1813 okt. 2., megh. u. o. 1891 márc. 17. 1871-től a politechnikai iskola tanára volt Párisban. Különösen a szénvegyületek tanulmányozásával foglalkozott. Az amilalkoholok konstituciójának a megállapításához lényegesen hozzájárult. Több tioalkoholt és tioamidot állított elő; az anetól és fenetól kémiai sajátságait vizsgálta. A foszforpentaklorid alkalmazása a szénvegyületek kloridjainak előállítására az ő ajánlatára történt. A szénvegyületek gőzsűrűségének a megállapításával is foglalkozott. Nagyszámú értekezésein kívül Chimie inorganique (4. kiad. 1878, 3 köt.); Chimie organique (3. kiad. 1874, 3 köt.) címen tankönyvet is írt.

C. A. I. a. m. *Club Alpino Italiano*, l. *Alpegyletek.*

Caicos-szigetek (ejtsd: kájkosz, sp. *cayo* = szikla), apró szigetek a Bahama-csoport K.-i végén. Politikailag a Turk-szigetekkel együtt (l. o.) a brit Jamaica kormánya alatt állanak. A C. és a Turk-szigetek (összesen 30 sziget, ebből 8 lakott) területe 428 km², lakossága (1909) 5287, ebből 342 fehér. A két szigetcsoport legnagyobb szigete Grand Caicos, a kormányzóság székhelye Grand Turk (kábel-állomás). Só- és szivacskivitele van Észak-Amerikába.

Cail (ejtsd: kái), *Jean François*, francia iparos, szül. Chef-Boutonneban, Deux-Sèvres départementban 1804., megh. 1871. 1822. Párisba ment és Charles Derosne-nal, a tudós gyógyszerészszel ismerkedett meg, ki technikai ügyességét felismerte és üzlettársául fogadta. C. több fontos mérő és egyéb készüléket, gazdasági gépeket szerkesztett. Gyáraiban leginkább szerszámgépek, mozdonyok stb. készültek. Páris ostroma alatt 1870—1871-ben 300 malmot állított fel, melyek éjjel-nappal dolgoztak, s egyidejüleg ágyukat és lövegeket is szolgáltatott a kormánynak.

Cailcedra-fa, l. *Mahagoni.*

Caillaux (ejtsd: kállyó), *Joseph*, francia radikális politikus és közgazda, szül. Le Mansban 1863., atyja, mint szenátor, a harmadik császárság alatt nagy befolyásra emelkedett. C.-t adófelügyelőnek nevezték ki, mely állásban nagy munkát írt a francia adókról és árúforgalomról (Les impôts en France.) Majd a képviselőház tagja lett. Waldeck-Rousseau alatt 1899—1902-ig pénzügyminiszter volt, szintúgy Clemenceau alatt. Rideg fiskálizmus szellemétől áthatott progresszív jövedelmi adójavaslatát azonban nem birta megvalósitani. A Briand-kabinetből kimaradt, de a Monis-kabinetben (1911) újra elvállalta a pénzügyet. Monis lemondása után, 1911 jun. 28. az ő elnöksége alatt alakult meg az uj kabinet. 1908 aug. Budapesten időzött pár napig, de az a vérmes remény, hogy a magyar értékeknek útját

egyengeti a francia tőkepénzesekhez, nem teljesedett.

Caillavet (ejtsd: kállyavé), *Georges Armand de*, francia drámaíró, szül. Párisban 1869. Apró egyfelvonásos vigjátékokkal kezdte pályáját: Colombine, P'tit Loulou (1900). Hosszabb lélekzetü, jókedvü, de sokszor borsos bohózatokat és operette-szövegeket Robert de Flers társaságában ír. Említhetők: Les travaux d'Hercule (1901); Chonchette (1902); L'ange du foyer (1905); La chance du mari (1906); Le roi; L'amour veille (1907); L'âne de Buridan (1909); Le bois sacré; Papa (1911) stb. Magyarul előadták: A kis trafikosleány (Vigszinház 1907); Páris almája (Népszinház 1908); A király, Virraszt a szerelem (Vigszinház 1908); Buridán szamara (u. o. 1909, ford. Molnár Ferenc, megjelent a fővárosi szinházak műsorában); Szent liget (u. o. 1910, ford. Heltai Jenő és Molnár Ferenc) stb. c. darabjait.

Caille (ejtsd: kálly), *Nicolas Louis de la*, l. *Lacaille*.

Cailletet (ejtsd: kállyté), *Louis Paul*, francia fizikus, szül. Châtillon-sur-Seineben (Côte d'Or) 1832 szept. Tanulmányait az École de minesben befejezve, atyja vasolvasztó műveinek igazgatását vette át. C. a fémkohászatra vonatkozó dolgozatokat is tett közzé. Legbecsesebb vizsgálatai az ú. n. állandó gázok folyósítására vonatkoznak. 1877 vége felé és 1878 elején ugyanis sikerült neki az eddigelé sűríthetetlen hat gázt: az oxigént, nitrogént, nitrogéndioxidot, hidrogént, szénoxidot és a mocsárgázt folyadékká sűríteni. Ebben a dologban Pictet genfi tanárt is megelőzte. 1877 óta a francia akadémiának tagja.

Cailliaud (ejtsd: kállyó), *Frédéric*, francia utazó, szül. Nantesban 1787., megh. u. o. 1869. 1815-ben Alexandriába utazott s ott hivatalos megbizatást nyert Egyiptom ásványi kincseinek kikutatására és újra felfedezte az ókori smaragdbányákat a Zubara hegyben. 1819. visszatért hazájába, ahol az utazásának leírásához való anyagot Jomardnak adta át, aki Voyage à l'oasis de Thèbes (Paris 1822, 2 köt.) címmel azt föl is dolgozta. Ő maga Letorzec tengerésztiszttel még 1819. visszatért Egyiptomba, beutazta Sziva oázist, amelyet azután az ő tudósításai következtében 1820. Egyiptom a szomszédos oázisokkal együtt elfoglalt. 1822. visszatérvén, a nantesi múzeum tisztviselője lett. Néhány természetrajzi, főkép a kagylókra vonatkozó munkáján kívül megjelent még tőle: Recherches sur les arts et métiers, les usages de la vie civile et domestique des anciens peuples de l'Égypte, de la Nubie et de l'Éthiopie (Paris 1831—37, 2 köt.).

Caillié (ejtsd: kállyé), *René*, francia utazó, szül. Mauzében 1799., megh. Páris közelében 1838. Már 15 éves korában a tengerre szállt és két izben megfordult Szenegambiában. Mikor a párisi földr. társaság 10,000 franknyi jutalmat tűzött ki annak, aki Timbuktuig tud eljutni, C. megtanult arabul, mór ruhát öltött magára és gyalog 1827. útnak indult. 1828 ápr. 20. elérte nagy fáradalmak közt Timbuktut. De már máj. 4. onnan egy karavánnal Marokkó felé kellett indulnia. Leírhatatlan nyomorban jutott el aug. 7. Tangerbe. Onnan Párisba utazott, ahol a földr. társaság a díjon kívül 1000 fr. évi nyugdíjat is adott neki. Úti tapasztalatait Jomard állította össze Journal d'un voyage à Tembouctou et à Jenné dans l'Afrique centrale (Paris 1830, 3 köt.) címmel.

Caiman (állat), l. *Kájmán*.

Caiman-szigetek, l. *Cayman-szigetek*.

Caïn, 1. *Auguste Nicolas*, francia szobrász, született Párisban 1822 nov. 16., megh. 1894 aug. 7. Mint asztalos kezdte pályáját, azután fafaragással foglalkozott, végre Rude és Guionnet vezetése alatt szobrász lett. C. Barye után a legkiválóbb francia állatszobrász. Eleinte apró állatokat mintázott, azután ragadozó madarak, majd a nagy emlősök ábrázolására tért át és megkapó erővel mutatta be a vadállatok drámai tusáit. Nevezetesebb művei: Zsákmányát védelmező sas (1852); Oroszlán (Paris, Jardin du Luxembourg); Hím és nőstény oroszlán veszekedése vadkan fölött (1875); Tigrisek harca; bika szobra a párisi Trocadéro kútján (1878); Tigrisektől megtámadt orrszarvú stb. Tőle való Károly braunschweigi herceg lovasszobra Genfben.

2. *C.*, *Henri*, francia festő és író, szül. Párisban 1859. Több történeti, genre- és allegorikus képet s néhány jó arcképet festett. Mint szinműíró, rendszerint mások társaságában, több sikerült librettót írt. Ilyenek: La Navarraise (Jules Claretievel írta s Massenet zenésítette meg 1895); Cendrillon (ugyancsak Massenet zenéjével 1899); La Cabrera (Sonzogno zenéjével 1905); Les pêcheurs de Saint-Jean (Widor zenéjével 1906); Don Quichotte (Massenet zenéjével 1910) stb.

Caincagyökér (növ.), l. *Chiococca*.

Caine (ejtsd: kén), *Thomas Henry Hall*, angol regényíró (rendesen *Hall C.* néven említik), szül. Runcornban (Cheshire) 1853 máj. 14. A liverpooli városi tanács felszólítására 1874. Shakespeareről felolvasásokat tartott, mi által Houghton lord és Rosetti Dante Gabriel figyelmét vonta magára; az utóbbi meghívására Londonba ment és ott Rosettivel ennek haláláig együtt maradt s neki szentelte Recollections c. művét (1881) is. Beutazta Irlandot, Marokkót, majd Canadát és az Egyesült-Államokat, mindenütt anyagot gyüjtve regényei számára. Főbb művei: The Shadow of a Crime (1885); A Son of Hagar (1887); The Deemster (1887); The Bondman. A new saga (1890); The Scapegoat (1891), melyben a marokkói zsidók helyzetét rajzolja; Capt'n Davy's honeymoon (1892); The Manxman (1894); The Christian (1897); The Eternal City (1901). Irt nagyhatású (részint regényeiből átdolgozott) szindarabokat (Benmy-Chree, Mahomet stb); verseket (Sonnets of three centuries 1882); tanulmányokat és életrajzokat (Cobwebs of criticism 1883; Life of S. T. Coleridge). Etnográfiai műve: The little Manx nation (1891). V. ö. *Kenyon*, Hall C., the man and the novelist (1901). Magyarul megjelent: Az utolsó gyónás (1903); A tékozló flú (1907); Az örök város (1908); A száműzött (1909); A testvérek (Egyetértés 1898. évf.).

Cainito (növ.), l. *Chrysophyllum*.

Cainosit (ásv.), l. *Káinozit*.

Ça ira (franc., ejtsd: szá írá) a. m. majd megyen; e szavakkal kezdődik egy forradalmi dalnak, a Carillon national-nak refrainje (Ah! ça ira,

ça ira, ça ira ! Les aristocrats à la lanterne !) 1789-ből. Szövegét Ladré nevű utcai énekes, dallamát Bécourt, a nagy opera dobosa írta. 1797-ben a direktórium eltiltotta.

Caird (ejtsd: kerd), 1. *Edward*, kiváló angol filozófus, szül. 1835 márc. 22., megh. 1908 nov. 1. Glasgowban és Oxfordban a filozófia tanára volt. Főleg Kantról irott művei értékesek: A critical account of the philosophy of Kant (1877) és The critical philosophy of J. Kant (1889, 2 köt.). Saját filozófiája is Kant hatását mutatja, az új-kantizmusnak Green barátja mellett egyik legkiválóbb angol képviselője, aki főleg a teológia terén (The evolution of religion, 3. kiad. 1899, 2 k.) érvényesítette álláspontját.

2. *C., John*, teológiai író, szül. 1820 dec. 15. Greenockban, Glasgow mellett, megh. u. o. 1898 júl. 30. 1862-től kezdve glasgowi tanár. Főművei: Introduction to the phil. of relig. (1880); Spinoza (1886). Halála után: The fundamental ideas of Christianity (1899, 2 köt.).

Cairn (skót, ejtsd: kern), Nagy-Britanniában és Bretagneben előforduló, kavicsból vagy kőtörmelékből rakott őskori halmok, melyek kőkori és korai bronzkori leleteket, némelykor temetkezéseket födnek.

Cairnes (ejtsd: kernsz), *John Elliot*, angol nemzetgazdasági író, szül. Castle Bellinghamben 1823 dec. 26., megh. Blackheath-ben 1875 júl. 7. Előbb a dublini egyetemen a nemzetgazdaságtan tanára volt, azután a galway-i Queen's College-en, majd a londoni University College-en lett jogtanár. Nevét The Slave Power, its character, career and probable designs (1862) c. műve tette híressé. C. Stuart Mill tanítványa, az ő tanait fejleszti tovább következő műveiben: The Character and logical method of political economy (1857); Essays in political economy (1873); Political essays (1873); Some leading principles of political economy (1874).

Cairn Gorm (ejtsd: kern—), a Grampian-hegység (l. o.) egy csoportja Skótországban. Itt ered a Dee (amely Aberdeennél torkollik az Északi-tengerbe) és a Spey néhány mellékfolyója. Legmagasabb csúcsa a Ben Muich-dhui (1309 m.). Több kis tó van a hegyek között (Loch Avon, Loch Morlich, Loch Eunach).

Cairngormi kő, az a sárga v. barna színű füstkvarc, mely Skóciában Aberdeenshireben a Cairn Gorm nevű hegyen található, néha tetemes nagyságban. Megköszörülik és «cairngorm» v. «skót topáz» (scoth pebble) néven viszik kereskedésbe. A nép e sárga követ nemzeti kövének tartja és díszes ruháit ékesíti vele. E kő nélkül skótot díszben nem láthatni.

Cairo, 1. (ejtsd: kéró), város Illinois északamerikai államban, az Ohio és a Misszisszippi összefolyásánál. Hajóállomás és vasúti csomópont. Árvízgátak védik. Jelentékeny gabonaforgalma van. Lakossága (1900) 12,566. — 2. *C.*, Egyiptom fővárosa, l. *Kairo*.

Cairoli, *Benedetto*, olasz államférfiu, szül. Paviában 1825 jan. 28., megh. Capo di Monte villában (Nápoly) 1889 aug. 8. Részt vett 1848. a milanói fölkelésben Ausztria ellen. 1859-ben Garibaldi önkéntes csapatában harcolt, 1860. pedig a parlament tagja lett. Nemsokára mint százados az 1000 marsalai hős soraiban részt vett Garibaldi szicíliai expediciójában, de Palermo mellett súlyosan megsebesült. 1868-ban megint a képviselőház tagja lett s egyúttal a szélső bal vezére. 1878 márc. elnökké választották meg s midőn emiatt Depretis minisztériuma visszalépett, a király C.-t bízta meg az új kabinet megalakításával, melyben C. a külügyminisztérium vezetését vállalta. 1878 nov. 17. Passanante-nek Nápolyban Umberto király ellen elkövetett merénylete alkalmából C. a király védelmére kelvén, sebet kapott. Népszerüsége dacára a vetélkedő pártvezérek, Crispi, Depretis és Nicotera ez év végén megbuktatták, de 1879. újból a minisztérium és a külügy élére állott s nem nyugodott, míg a nyomasztó őrlési adót el nem törülte. 1881 máj. 14. lemondott.

Caisse (franc., ejtsd: kész) a. m. szekrény, pénztár; *C. d'amortissement*, törlesztő pénztár; *C. des emprunts*, kölcsönpénztár; *C. d'épargne*, takarékpénztár; *C. d'escompte*, leszámítoló vagy előlegező pénztár; *C. des retraites pour la vieillesse*, Franciaországban 1850. alakult aggok ellátási pénztára, ehhez hasonló a belga *C. générale d'epargne et de retraite*, államilag garantált takarék-, nyugdíj- és biztosító pénztár. *C. des dépôts et consignations*, az állam felügyelete alatt működő oly különös jellegű takarékpénztár, melynek alap- és forgalmi tőkéjét a birói és közigazgatási határozatokon alapuló letétek, óvadékok, biztosítékok stb. alkotják. E tőkék az állam függő adósságainak legjelentékenyebb részét teszik.

Caissier (franc., ejtsd: kesszjé) a. m. pénztáros (l. o.).

Caisson (franc., ejtsd: kesszoñ), szekrény, melyet víz alatti alapozásokhoz használnak. Rajzát és berendezését l. *Alapozás*.

Caisson-betegség, l. *Aëraemia*.

Caithness (ejtsd: keszneszz), Skócia legészakibb countyja. Ny.-on és D.-en Sutherland, É.-on és K.-en a tenger határolja. Területe 1777 km², jórészt ingoványos síkság. Fővárosa *Wyck*, a brit héringhalászat főhelye; lakóinak száma (1911) 32,008.

Caius, l. *Cajus*.

Caivano, város Napoli olasz tartományban, Nápolytól (ahova közúti gőzvasút visz) 10 km.-nyire É.-ra. Gabona-, kender-, gyümölcs-, bor- és olajtermő vidék középpontja, élénk kereskedéssel és iparral (mészégetés, üveggyártás). Kir. kastélya van. Lakossága (1900) 12,264.

Caix, *Napoleone*, olasz filológus, szül. Bozzoloban 1845 aug. 17., megh. u. o. 1882 okt. 22. Eleinte Parmában, később (1873-tól haláláig) a firenzei Istituto superiore-n tanárkodott. Egyike a mult század legkiválóbb romanistáinak. Origini della lingua poetica italiana c. munkája e tudománynak legfontosabb könyvei közt foglal helyet. Egyéb művei közül a legfontosabbak: Studi di etimologia italiana e romanza; Saggio sulla storia della lingua e dei dialetti d'Italia; Sull' etimologia spagnuola stb.

Caja, a germánok hajító fegyvere, hasonló volt a bumeranghoz.

Cajabamba (ejtsd: kaha—), l. *Riobamba*.

Cajalit, mesterséges kőanyag, magnézia-cementből.

Cajamarca (ejtsd: kachamarka), 1. Észak-Peru departamentója, a Marañon v. Amazonas forrásvidékén, 32,482 km², (1896) területtel, 442,412 lak. Az Andok magas, de termékeny (búza, kukorica, dohány), hegyei között. Állattenyésztés (gyapju), bányaipar.— 2. C. fővárosa, a tengerből 180 km.-nyire, 2736 m. magasságban termékeny lapályon fekszik, 12,000 lakossal; fegyver-, szalmakalap-, gyapotkelmekészítéssel, az inkák építési emlékeivel. Közelében a *Baño del Inca* fürdő, 54 C°-os kénes forrásával. Itt állott Atahualpa palotája is.

Cajander, *Paavo (Pál),* finn író, szül. 1846 dec. 24. Hämeenlinnában. Egyetemi tanulmányai után 1873. magister lett. A helsinki egyetemen a finn nyelv lectora 1890-től. Eredeti költeményei nem nagy számmal vannak, de számottevők; egykettőt magyarra is lefordított Bán Aladár. Mint műfordító elsőrendű. Főleg Shakespeare drámáinak mesteri átültetésével tűnt ki. Fordított Petőfiből (Az én Pegazusom) és Jókaiból (Szilveszteréjek és Egy magyar költő életéből).

Cajanello, *Anne Charlotte,* írónő, l. *Leffler.*

Cajanus *DC.* (növ.), a Papilionatae *(Pillangósvirágúak)* génusza, melynek egyetlen faja, a *C. indicus* Spreng., mindkét félgömb trópikus vidékein elterjedt, részben kultivált, részben elvadult, hármas levelű félcserje *(katjancserje),* melynek magvait úgy eszik, mint a borsót *(braziliai angolaborsó),* de nem olyan jók, mint ez. Zöld hüvelyéből salátát készítenek. Gyökerét, levelét és virágát orvosságnak használják.

Cajeputfa (növ.), l. *Melaleuca.*

Cajeput-olaj (növ.) a *Melaleuca Leucadendron* (M. Cajeputi), a *Myrtaceae* családjába tartozó növény friss leveleiből és ágaiból készülő olaj, melyet a keletázsiai szigeteken, főleg Celebeszen készítenek. A C. tiszta állapotban színtelen vagy sárgás, kellemes illatú s aromás, kissé égető és utána hűsítő ízű. Legtöbbet keleten fogyasztanak belőle, kivált Brit-Indiában.

Cajeta, város, l. *Gaëta.*

Cajetan, 1. szent, l. *Kajetán.*

2. *C.,* bíboros, tulajdonk. *De Vio Jakab,* ill. szerzetes néven Tamás. Domonkosr. szerz. (szül. 1469., megh. 1534). 1508-ben a Domonk. rend ált. főnöke, 1517. bíboros, 1519. születési helyén, Gaëtában püspök. A pisai zsinaton ő volt II. Gyula pápa legbuzgóbb védelmezője. Luther tanításaival szemben kivált a búcsúkról szóló egyházi tant fejtegette nagy tudással és ügyes okfejtéssel. 1518-ban mint pápai követ Németországban járt, hogy a császárt és a német fejedelmeket a török ellen háborúra birja. Ez alkalommal Luthert is maga elé idézte s igyekezett őt hallgatásra birni. 1523-ban VI. Adorján pápa gazdag pénzsegéllyel Magyarországba küldte őt, hogy a török ellen hadat szervezzen. Irodalmi munkássága főleg a szentírásmagyarázat terén mozgott. Irt kommentárt Aquinói Szt. Tamás summájához is. Egynémely merészebb teológiai nézete sok vitára adott okot.

Cajire, adók. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1900) 218 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Garešnica.

Čajkovci, adók. Verőcze vm. diakovári j.-ban, (1900) 715 horvát-szerb, német és magyar lak.; u. p. és u. t. Vrpolje.

Čajnica (ejtsd: csajnica), járási székhely Boszniában, Sarajevo kerületben, Sarajevótól mintegy 70 km. DK.-re, 800 m. tengerszin feletti magasságban, (1910) 1538 lakossal, szép mecsettel; gör. keleti templomát mint búcsújáróhelyet igen sokan látogatják.

Cajoler (franc., ejtsd: kazsolé) a. m. hizelegni, ebből a magyarban is elterjedt szólásmód: *gazsulál.*

Cajon (ejtsd: kahon), chilei súlymérték = 64 quintale à 46 kg.

Cajophora *Presl.* (növ.), a *Loasaceae* család génusza, melynek 50 faja Dél-Amerikában él. Füvek. A *C. lateritia* (Hook.) Klotzsch szép leveleiért és virágaiért kultivált dísznövény.

Cáj-Tun, másként *Kvang-Szü,* kinai császár, szül. 1872 aug. 2. Pekingben, megh. 1908. a nov. 11. és 12. közötti éjjel ugyanott. Másodszülött fia volt Csung hercegnek. 1875—89-ig anyja és nagynénje kormányoztak helyette, 1889. ugyan nagykorunak nyilvánították, de nagyratörő nagynénje, Csezi özv. császárné vitte helyette ezentúl is a kormányt. Uralmának csekély eredményei nem igazolják a reáruházott Kvang-Szü (a. m. «a fény folytatása») nevet. Alatta zajlott le a véres *boxer-felkelés* (l. *Kina).*

Cajuela (sp., ejtsd: kahuéla) a. m. szekrény, gabonamérték a középamerikai államokban = 2·22 l.

Cajus (helyesebben *Gajus,* rövidítve azonban mindig C.), római előnév. L. *Gajus.*

Čakavstina (horv., ejtsd: csakavstina), a horvát nyelv ča-tájszólása. Beszélik Isztriában, az isztriai szigeteken és a horvát tengermelléken Fiumétól Zenggig. Ebben a tájszólásban az irodalmi *što* (magy. *mi* a. m. kérdőnévmás) helyett a *ča*-t használják, innen a tájszólás elnevezése.

Cakchiquél, l. *Kakcsikél.*

Cake-Camboge (növ.), l. *Gummigutt.*

Cakes (ang., ejtsd: keksz), l. *Piskóta.*

Cake walk (ang., ejtsd: kékvók) a. m. kalácstánc, mert eredetileg versenyt járták egy hatalmas kalácsért (cake), mint pályadíjért. Az Egyesült-Államok déli államaiban lakó négerek groteszk mozdulatokkal lejtett tánca. Ujabban bohózatok vagy operettek keretében európai szinpadokon is bemutatták.

Cakile *Gärtn.* (növ., tengeri mustár), a *Cruciferae* (keresztes virágúak) család génusza, melynek 4 faja van. Egyéves, dúsan elágazó, húsos levelű, tengerparti füvek. A *C. maritima* Scop. mediterrán-vidéki faj, levele görvélyellenes és hashajtó szer.

Čaklovac, község Pozsega vármegye pakráczi járásában, (1900) 88 lakossal, u. posta és u. távirda Pakrácz.

Cakó, régi magyar neve a gólyának.

Cakoly gyapju (ném. *Zackelwolle),* a rackajuh (l. o.) gyapjuja. Régi időkben ez a juh volt hazánkban elterjedve, melyet utóbb a merinói kiszorított ugyan, de a hegyvidékeken, sőt az Alföld egy részén ma is nagy számban található. Gyapjuja hosszú, durva szőrökből és rövid, finom pehelyszőrökből áll. A hosszú szőrök annyiban különböznek az igazi gyapjutól, hogy vastagabbak, de belül üreges csatornával birnak, amelyet

bélállománynak neveznek. Ez az üreges csatorna okozza, hogy aránylag gyengébbek, mint az igazi merino-gyapju, amely bélállománnyal nem bir. Leginkább szűrposztók és pokrócok készítésére használják.

Cakonok, ritkábban *csakonok*, görög néptörzs a Peloponnézus K.-i részén, az egykori Arkádia, illetőleg Lakonia területén. Nyelvük erősen emlékeztet a régi dór dialektusra. Multjok ismeretlen. Létszámuk alig éri el a 10,000-et.

Cakovci, adók. Szerém vm. vukovári j.-ban, (1900) 924 magyar és horvát-szerb lak.; posta és u. t. Gjeletovci.

Cakyamuni (ejtsd: sakjamuni v. szakjamuni), Buddha neve, l. *Buddhizmus*.

Cal., rövidítése *Calendae*-nek (l. o.); továbbá a fizikában és technikában a *caloria*, valamint az északamerikai *California* állam nevének rövidítése.

Calaba-balzsam, l. *Calophyllum*.

Calabar, l. *Kalabar*.

Calabarbab (növ.), l. *Physostigma*.

Calabozo (ejtsd: kal—), Venezuela délamerikai köztársaság Guárico államának fővárosa, püspöki székhely, a Guárico folyó balpartján, a Caracasból San Fernandóba vivő út mellett, 4000 lak., félig európai külsővel, élénk kereskedéssel, környékén virágzó marhatenyésztéssel. Bolivar 1821 jún. 24. győzelmet aratott itt La Torre spanyol tábornok seregén.

Calabrese, olasz festő, l. *Preti*.

Calabria, Dél-Olaszország legnagyobb félszigete és compartimentója, a Tarantói-öböl, Ión-tenger, Messinai-szoros és Tirrheni-tenger közt, 15,075 km²-nyi területtel, (1910) 1.447,632 lak. Öblei a Squillacei-, Giojai- és Santa-Eufemiai, hegyfokai: az Alicei, a Nao-, a Rizzuto, a Spartivento s az Armii. A Calabriai-hegyek (l. o.) takarják. Folyói a Crati és Neto. Éghajlata a partokon meleg és mocsarai miatt nyáron rendkívül egészségtelen, amiért is ilyenkor a lakosság a hegyekbe vonul. A hegyek lejtőin sok a szőllő és az olajfa, a síkságon a gabona; a gyapot is jó termést ad. A hegyekben az állattenyésztés virágzó, lovat, juhot, öszvért, sőt bivalyt és sertést is nagy számmal találni; selyemhernyót is tartanak. Az ásványország kincsei közül csak sót és ként bányásznak. Jelenleg 3 kerülete van: Catanzaro, Cosenza és Reggio di Calabria a hasonnevű székhelyekkel. Olaszország földrengésektől legveszélyeztetettebb területe, mert a Lipari-szigetek felé sülyedő tengerfenéknek fennakadt hegyeit éppen a C.-i hegyek alkotják. A katasztrofális messinai földrengést C. hegyeinek a tengerszoros mentén történt lesülyedése okozta és ezzel a földrengés, valamint a kicsapott tengerhullámok pusztítását megérezték a sziciliai partok felé néző C.-i városok is (Reggio di C.). Őslakói, kik *brutti* v. *bretti* néven is ismeretesek, lucan eredetüek, de csakhamar a hazájokból odaszakadt hellén gyarmatosokkal összevegyültek. Utóbb még a C.-ba betört szaracénokkal is keverődtek. C. (a rómaiak Bruttiuma) mint görög gyarmat Nagy-Görögországnak volt része; a rómaiak 276. Kr. e. foglalták el; a nyugat-római birodalom megdőlése után keleti gótok, bizánciak, szaracénok birtokává lett; ez utóbbiakat a XI. sz.-ban a normannok űzték el. Ez idő óta a Nápolyi királyság sorsában osztozott.

Calabria hercege, ezt a címet viseli *Alfonz* casertai gróf (l. *Alfonz* 16.) legidősebb fia, *Ferdinánd* örökös herceg; szül. Rómában 1869 júl. 25., a spanyol aranygyapjasrend vitéze; nőül vette Münchenben 1897 máj. 31. *Mária* bajor kir. hercegnőt, Lajos bajor kir. herceg leányát (szül. 1872 júl. 6.). Házasságukból eddig 5 gyermek született: Mária Antónia (szül. 1898), Krisztina, *Roger*, Notó hercege (szül. 1902), Borbála és Lucia.

Calabriai hegyek, így nevezik a Dél-Apennineknek a Calabriai félszigeten levő darabját (l. *Apenninek)*. Magasra kiemelkedett, erősen letarolt hegyvidék; alig van domináló csúcsa, mint pl. az Aspromonte (1958 m.). A hegységet árkos vetődések szabdalják, amelyek részben párhuzamosak a tenger partjával, részben a Tirrheni tengerből sugarasan indulnak ki. Az árkok elhelyezkedésének következménye, hogy a közlekedés mindenütt könnyű, a parttagozottság is nagy s jó kikötői vannak. Nem kedvező azonban a településre az, hogy a parti síkság hiányzik, mert a hegység egészen a partig leér. A területet a földrengések ma is sokat háborgatják, mutatva azt, hogy a tektonikus mozgások még nem szüntek meg. Az ókorban magas műveltség fokán állott, a görögöknek gazdag gyarmata volt. Ma az erdőségek ki vannak pusztítva, a lakosság elmaradott és gyér.

Calachon (franc.), l. *Calascione*.

Caladium *Vent.* (növ.), az Araceae *(Kontyvirágfélék)* család génusza, melynek 20 faja Amerika tropikus részében él. Gumós növények

Caladium.

nagy pajzs- v. nyílalakú levelekkel, csöves, befűződött, fehér buroklevéllel. Egyes fajok gumóját Dél-Amerikában tápláléknak és orvosságnak használják. A gumó bő liszttartalmú, főzés közben csípősségét elveszíti s kellemes ízű főzelék válik belőle. A *C. bicolor* (Ait.) Vent. középen piros foltú v. fehérrel tarkázott leveleiért kedvelt melegházi faj.

Calafatu (ejtsd: kalafat), város Romániában, Doljiu kerületben, a Duna balpartján, 4000 lak.,

élénk gabonakereskedéssel, vesztegzárintézettel. Craiovával szárnyvonal köti össze. Az 1877—78-iki háborúban Viddinből, ahová hajóhíd vezetett, sokáig bombázták.

Calagurris, ókori város Hispania Tarraconensisban, az Iberus partján, ma *Calahorra* (l. o.). Lakói, a vasconok, vadságig menő vitézségükről voltak ismeretesek. Mikor a Sertorius-féle háborúban Afranius ostromolta, végső inségükben feleségeiket és gyermekeiket is leölték s azok húsával táplálkoztak, míg végre mégis csak megadták magukat; városuk *Nassica* néven római municipium lett. C.-ben született Quintilianus.

Calahonda, kikötő Spanyolország D.-i partján, Motril közelében.

Calahorra, ker. székhely Logroño spanyol tartományban, a Cidacos partján, az Ebro közelében, a bilbao—zaragozai vasút mellett. Püspöki székhely, (1900) 9475 lak., régi székesegyházzal. C. a régi *Calagurris* (l. o.).

Calais (ejtsd: kalé), 1. kikötő-város és első rangú erősség Pas-de-Calais francia départementban, a La Manche mellett, a tőle 37 km.-re fekvő Doverrel szemben, amellyel újabban tengeralatti alagúttal akarják összekötni, (1906) 66,627 lak., virágzó selyem-, csipke- és gyapotiparral (a gyárak nagyobbrészt a külvárosban, Saint-Pierre-lès-Calaisban vannak), továbbá lenszövéssel, sör- és hajógyártással; hidrográfiai iskolával, muzeummal és nyilvános könyvtárral (18,000 kötet). Jelentékenyebb épületek: a Notre-Dame gót templom, gazdagon díszített oltárral; a III. Eduárdtól alapított régi kastély; a városháza; a közel 1 km.-nyi hosszú mólók, amelyek egyikének végében a Bourbonok visszatérésének emlékére emelt oszlop áll. Érdekes része a Courgain, a halászok városrésze. C.-t mint tengeri fürdőt is látogatják. Hajóforgalma rendkívül élénk; (1900) 2131 hajó fordult meg kikötőjében 818,803 t. tartalommal; az utazók száma, akik Doverbe hajóztak v. onnan Franciaországba jöttek át, ugyanazon évben 300,000-en felül volt. C. neve a történelemben a X. sz.-ban fordul elő először; majd Scalus néven Boulogne grófságnak és Flandriának volt része. 1303. a hanza-szövetségnek vált tagjává. III. Eduárd angol király 1347. elfoglalta; a franciák csak 1558. Guise herceg vezérlete mellett tudták visszaszerezni. Ez időtől a város és környéke 1790-ig Calaisis nevet viselt. V. ö. Ports maritimes de la France I. köt. 195. l. — 2. *C.* (ejtsd: kellisz), város Maine északamerikai államban, a Sainte-Croix partján, (1900) 7655 lak., flottaállomás.

Calamagrostis *Roth., siska* (növ.), a Gramineae *(Pázsitfűfélék)* család génusza, melynek 130 faja mindkét félgömb mérsékelt és hideg tájain, valamint a trópusok hegyein él. Nádhoz hasonló növények. A hazai 8 faj közül közönséges a *C. epigeios* (L.) Roth.; nád között, vízparton, homokon, erdővágásban terem. Házfedésre és aljazónak használják. Kemény szára pipaszurkáló. Sovány takarmány.

Calamajo (állat), a közönséges kalamájo *(Loligo vulgaris* Ststrp.) olasz neve. L. *Kalamájo.*

Calamander-fa (növ.), l. *Diospyros.*

Calamar, l. *Cartagena.*

Calamaria (állat), l. *Törpekígyók.*

Calamariaceae (növ.), a zsurlók kihalt családja, melynek tagjai, mint faalakú, zsurlóféle, de heterospórás növények, főleg a devon és karbon időszakban voltak földünkön elterjedve. Levelük egyszerű, keskeny és többnyire örvökben állt. Fosszilis fatestük a bél elenyészése folytán közepén üres és évgyűrűk nem különböztethetők meg rajta. A fatestet vastag kéreg borította. Kívül a szártagok hosszant bordázva voltak. Spórás virágzatuk a mai zsurlókéhoz volt hasonló, azzal a különbséggel, hogy kétféle spóráik (heterospórásak) voltak és hogy a spórás levelek örvei meddő levelek örveivel váltakoztak. Nevezetesebb génuszok: *Calamites, Annularia, Asterophyllites, Calamostachys* stb.

Calamaridae (állat), l. *Törpekígyók.*

Calamaro (állat), a közönséges kalamájo *(Loligo vulgaris* Ststrp.) olasz neve. L. *Kalamájo.*

Calamata (növ.), a kereskedésbeli koszorúfügéknek egyik jobb minősége.

Calamatta, *Luigi*, olasz rézmetsző, szül. Civitavecchiában 1802 jún. 12., megh. 1869 márc. 8. Párisban tanult és ott eleinte modern francia festők képei után készített metszeteket, utóbb azonban a régi olasz mesterek műveinek sokszorosítására tért át. A Madonna della Seggiola, a Madonna di Foligno és Ezékiel látomása Rafael után, de különösen Lionardo da Vinci Mona Lisája után (1835) készített metszetei nagyon kedveltek voltak és híressé tették C. nevét. 1837-ben a brüsszeli, utóbb a milanói rézmetszőiskola tanára lett, de az újabb nemzedékre nagy hatást nem gyakorolt.

Calambac-fa, l. *Aloefa.*

Calame, *Alexandre*, svájci festő, szül. Veveyben 1810 máj. 28., megh. 1864 márc. 19. Diday tájképfestőnek volt tanítványa és már korán figyelmet keltett hazája romantikus hegyvilágát ábrázoló festményeivel, melyekhez utóbb, olaszországi tartózkodása után, délvidéki tájakat ábrázoló képek járultak. Műveinek nagyszerű stílusa kivált Németországban keltett nagy hatást és azok javarésze ma is német gyüjteményekben látható (7 festmény a lipcsei múzeumban). Rézkarcai és kőrajzai világszerte ismertté tették nevét.

Calamianes, a Filippi-szigetek egyik csoportja Palavan és Mindoro közt. Nagyobb szigetei: Busuanga, Calamian és Linakapan. Ezeknek a területe a számos apró szigettel együtt 1600 km^2-t tesz ki. Földje termékeny, de a klima nem egészséges. Földmívelése és halászata jelentős, aranyat és ezüstöt is bányásznak. Fővárosa Culiang. Palavan É.-i részével együtt a Filippi-szigetek egy tartománya, körülbelül 15,000 lakossal. A tartomány és a kormányzó székhelye az egészségtelen kikötőváros: Taitai.

Calamin (ásv.), l. *Kalamin.*

Calamistrum (lat.), a régi rómaiaknál hajgöndörítő vas; annyi is mint cifraság, virágos szókkal túlhalmozott beszéd.

Calamit (ásv.) a. m. *amfibol* (l. o.).

Calamitas (lat.), használják a magyarban is: *kalamitás* a. m. szerencsétlenség, baj, baleset, csapás.

Calamitas marium (állat), l. *Hajóféreg.*

Calamites *Suck.* (növ.), a kihalt Calamariaceae család génusza, melynek maradványai a karbonkori rétegekben igen gyakoriak. Kőszéntelepeket körülvevő kőzetekben a törzsét kitöltő kőmagvak, valamint vékonyabb szárrészeinek, ágainak lenyomatai igen gyakoriak. L. *Calamariaceae.*

Calamodus (állat), l. *Poszáta.*

Calamopora (állat), l. *Korallok.*

Calamostachys *Schimp.* (növ.), a kihalt zsurlóféle Calamariaceae család génusza, mely a karbonkori rétegekből előkerült virágzatáról ismeretes. L. *Calamariaceae.*

Calamotta, sziget a dalmát parton, az Ombla torkolata közelében, Gravosától ÉNy.-ra, (1900) 210 lak., kik jobbára halászatból élnek. Területe 2·5 km².

Calamus (lat.), szár, különösen a nádé; innen is a. m. irónád; l. *Gyékényszár.*— Mint növénygénusz *Calamus* L., *rotangpálma)*, a pálmák génusza, melynek 164 faja legnagyobb részben az indiai, maláji területen, csekély számban pedig Afrika tropikus tájain él. Magasra felkapaszkodó pálmák; levelük szárnyas és gerince a levélkéken túl többnyire hosszú, ostorszerű nyúlványba folytatódik. A szár alkata inkább a nádtermetű fűfélékére emlékeztet; kb. ujjnyi vastagságú, tetemes hosszúságot ér el s más növényekkel összefonódva, gyakran áthatolhatatlan sűrűséget alkot. Bőrszövete igen szívós és tartós, úgy hogy igen alkalmas kötő- és fonóanyagot készítenek belőle (pl. *C. acanthospathus* Griff a Himalaján): házfalakat, függőhidat, kosarat. A kereskedésbe nyalábba kötve kerül s Európában «spanyol» vagy «katton»-nád a neve. Széthasogatva, gyalulva és megnyujtva a nádszék fonadékát készítik belőle. A legjelentősebb fajok e tekintetben: *C. rotang* L., *C. rudentum* Lour., *C. Royleanus* Griff. A sétavessző, ernyőnyél, porolópálca főkép a *C. Scipionum* Lour. szárából készül. Kötelek és hálók készítésére pedig általában alkalmasak. A *C. draco* Wild. érett gyümölcsét bevonó sötétpiros gyanta, az ú. n. *sárkányvér*, festőanyag.

Calamus pastoralis, l. *Fuvola.*

Calamus scriptorius, a nagygyomor fenekének (fossa rhomboidea) legalsó, csúcsban kifutó része, mely nagyjában hasonlít egy kihegyezett lúdtollhoz.

Calanca *(Val)*, 25 km. hosszú, szűk völgy Graubünden svájci kantonban, a Calancasca öntözi. Lakói kat. olaszok, 11 községben laknak. A völgy bejárója mellett, Santa Maria közelében van C. vár romja.

Calanda, hegytömeg St.-Gallen és Graubünden svájci kantonok határán, a Sardona csoportban; a Keleti-Alpok mészkőzónájának egy darabja a Rajna és Tamina völgye közt. Legmagasabb csúcsa a Weibersattel (2808 m.).

Calander, hengeres simító, szövetek s papirosok simítására. L. *Csínozás.*

Calando, olasz zenei műszó. Utalás arra, hogy a tempót lassítani és a hangerősséget (dinamikát) halkítani kell. A *ritardando* és *diminuendo* fogalmait magában egyesíti.

Calandra (állat), l. *Zsizsik.*

Calandra, 1. *Davide*, olasz szobrász, szül. Turinban 1856. Szülővárosában tanult és mesterei közül különösen Tabacchi gyakorolt reá erős hatást. C. a jelenkor legkiválóbb olasz művészei közé tartozik. Emlékszerű művei, síremlékei, kisplasztikai készítményei az olasz szobrászat új realisztikus irányának jellemző és kiváló termékei. Különösen kiemelendők: Caccia furtiva (1891); L'aratro (Roma 1892, Galleria Nationale Moderna); Garibaldi emlékszobra Parmában (1893); az aostai herceg lovasszobra Torinóban (1902); I. Umberto király emlékszobra Joreában, Giuseppe Zanardellié Bresciában. Tőle való a római Vittorio Emmanuele emlék egyik nagy csoportja. Még befejezetlen műve a buenos-ayresi nagy jubileumi emlékmű. A legújabb olasz ezüstpénzekhez C. készítette a mintákat.

2. *C., Giovanni Battista*, olasz mozaikkészítő, szül. Vercelliben 1586., meghalt 1644. vagy 1648. A mozaikkészítéshez egy a réginél alkalmasabb kötőanyagot talált fel. VIII. Orbán pápa megbizásából a Szent Péter templomban mozaikképeket készített, így pl. a négy egyházi atyát, Mihály arkangyalt, Péter és Pál apostolokat stb.

Calandrelli, *Alessandro*, olasz származású szobrász, szül. Berlinben 1834 máj. 9., megh. 1903 máj. 27. A berlini művészeti akadémián tanult és a XIX. sz. utolsó harmadában beállott nemzeti fellendülés idején kínálkozó dekorativ és monumentális feladatokból bő része volt. Legismertebb műve IV. Frigyes Vilmos porosz király nagy lovasszobra a berlini Nationalgalerie nagy lépcsőjén.

Calandrinia *H. B. K.* (növ.), a Portulacaceae (Porcsinfélék) család génusza, melynek 60 faja Amerika Ny.-i hegyes részében él, 16 faj azonban ausztráliai. Füvek v. félcserjék, melyeknek néhány faja, mint pl. a chilei *C. discolor* Schrad., kedvelt, tenyésztett, kerti dísznövény.

Calandrino, l. *Április bolondja.*

Calandrone (olasz), az olasz köznép fafuvóhangszere, a régi pásztorsíphoz hasonlóan két billentyűvel van ellátva. Hangja rekedt.

Calanganes, maláji néptörzs Mindanao (Filippi-szigetek) szigeten.

Calanidae (állat), az evezőlábú rákok *(Copepoda)* egyik családja, melynek fajai jobbára a tengerben, de egyesek (pl. *Diaptomus)* édes vizekben is élnek. Fajaik száma meghaladja a 150-et. Mindnyájan szabadon élnek; kitünő úszók. Hazánkban 14 fajuk él, melyek a *Diaptomus* West. és *Heterocope* Sars nembe tartoznak.

Calanthe *R. Br.* (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza, melynek 40 faja főkép Ázsia tropikus vidékein honos, részben pedig Japánban és a Csendes-oceán egyes szigetein. A Himalaja D.-i lejtőjéről származó *C. Masuca* Lindl. gyakran tenyésztett faj.

Calantica, l. *Calautica.*

Calanus *(Coelius Juventius)*, 1188. lett pécsi püspök s III. Béla király mindjárt a következő évben Imre királyfi mellé rendelte őt, mint Horvát- és Dalmátország kormányzóját. Mikor III. Béla a traui foknál megverte a velenceieket, oly buzgón működött a béke megkötése érdekében, másrészt a bosnyák patarénusok leverésében, hogy a pápa a még ifjú dalmátot palliummal tüntette ki. 1190-ben szintén az ő és János prenestei

püspök közbenjárásával kötöttek békét Velence és Magyarország; mire III. Béla a pécsi püspökség jogainak megerősítésével hálálta meg a bíboros érdemeit s továbbra is meghagyta kormányzói méltóságában. Mikor azonban 1196. III. Béla meghalt, azzal vádolták őt, hogy ostyával mérgezte meg a királyt. A pápa az ügyében indított vizsgálattal a cikádori apátot bízta meg, akit azonban még 1210. is meg kellett sürgetnie a jelentés megtételére. A bíboros a művészetekben s a tudományokban keresett kárpótlást. Egy dijoni bencés vezetése alatt, Henszlmann szerint, ő kezdette építtetni a pécsi székesegyházat, melyet utóda, Bertalan fejezett be. Mint író, Attilának Priskos Rhetor, Jornandes és Paulus diakonus nyomán készített életrajzával tünt ki. Ez a műve nyomtatásban először Velencében 1502. jelent meg; másodszor Ingolstadtban 1608. s harmadszor Bél M. Adparatusában 1736. Meghalt 1218 táján.

Calape, amerikai teknősbéka-leves.

Calapis, az ókori vízrajzban a. m. Kulpa.

Calappa (állat), a szögletes szájú tarisznyarákok (Oxystomata) családjába tartozó rövidfarkú tengeri ráknem. Az eocénkortól napjainkig él. A *C. Heberti* Brocc. faj eddig csakis a magyarországi felső-mediterrán emeletből ismeretes. A Quarneróban is honos a szégyenlős tarisznyarák (*C. granulata* [L.] Fabr.), mely kettévágott kókuszdió egyik feléhez hasonlít.

Calappilia (állat), a szögletes szájú tarisznyarákok (Oxystomidae) családjába tartozó rövidfarkú tengeri ráknem. Egy faja a *C. dacica* Bittn. eddig csakis a magyarországi felső eocénkorú rétegekből ismeretes Kolozsvár környékéről és a budapesti Kis-Svábhegyről.

Călărasĭ (ejtsd: kalaras), kerületi székhely Romániában, a Dunának Borce nevű ága és a C.-i tó mellett, Silistriával szemben, 10,034 lak., akik földmívelők és a föld termékeivel kereskednek.

Calas (ejtsd: kalasz), *Jean,* a vallási fanatizmus áldozata, szül. Lacaparèdeben 1698 márc. 19., kivégezték 1762 márc. 9. Feddhetetlen életű protestáns kereskedő volt Toulouseban. 1761 okt. 13. egyik fiát, ki egy idő óta búskomorságban szenvedett, felakasztva találták. Mivel a fiú állítólag katolikussá akart lenni, bevádolták az atyát, hogy vallási gyűlöletből maga ölte meg fiát. Erre C.-t családostól elfogták. Hiába hangoztatta ártatlanságát, a törvényszék bűnösnek mondta ki, kerékbetörésre ítélte, s ezt rajta végre is hajtatta. Voltaire az ügyet Sur la tolérance à cause de la mort de Jean C. c. iratátában nyilvánosság elé vitte, ami az idevonatkozó ügyiratok átvizsgálását vonta maga után. Úgy a király, mint a tanács 1765. egyhangulag ártatlannak nyilvánították C.-t; az elkobzott vagyont a családnak visszaadták. V. ö. *Coquerel,* J. C. et sa famille (2. kiad. Paris 1870); *Hertz* E., Voltaire u. die französische Strafpflege (Stuttg. 1887). L. *Beccaria* és *Birói tévedés.*

Calasanza *Szt. József,* a kegyesrendiek (piaristák) szerzetének alapítója, szül. Petralta de la Sala aragoniai helységben 1556., a Calasanza nemes család sarja, megh. 1648 aug. 25. Tanulmányait Leridában, majd Valenciában, végre Alcala d'Hennaresben végezte. Itt súlyos betegségbe esvén, midőn abból csodálatosan kigyógyult, a papi pályára lépett s 1583. már áldozópappá szentelték. Eleinte a leridai püspök oldalán, majd ennek halála után az urgeli püspök mellett működött. Végre leghőbb vágya teljesült és Rómába jutott. Itt templomokban, köztereken a legnagyobb buzgósággal prédikált és tanított. Látván, hogy mennyire el van maradva a nép mind tudás, mind erkölcs dolgában, a Szt. Dorottya egyház plébánosával egyetértve, a Settimania kapunál házat bérelt és megvetette alapját a később elterjedt kegyestanítórend (piaristák) iskoláinak. III. Kelemen ez intézetet «egyházilag szabályozott testületté» változtatta, annak fejéül C.-t rendelte, aki azután lelkének egész buzgóságával és szeretetével a gyermekek oktatásán és nevelésén munkálkodott. XV. Gergely megerősítette a testületet és reá ruházta a főkormányzói méltóságot (Praepositus Generalis). XV. Benedek pápa őt 1748 aug. 18. a boldogok, XIII. Kelemen pedig a szentek sorába iktatta. Az anyaszentegyház aug. 27. üli emlékezetét.

Calascibetta (ejtsd: kalasi—), város Szicíliában, Caltanissetta tartományban, 782 m. magasban, (1901) 9022 lak., olajfatermesztéssel és selyemhernyótenyésztéssel. Szemben vele a festői Castrogiovanni. Közöttük halad el szűk szorosban a Szicilia belsejébe vivő vasút és országút.

Calascione (ol.; franc.: *Calachon),* Alsó-Olaszországban használatos húros hangszer, melynek csak két, ötödhangköznek megfelelően hangolt bélhúrja van. E hangszernek hangképző része a lantéhoz hasonló, csakhogy aránylag kisebb. A húrokon külön e célra alakított fakéreggel v. halcsonttal játszanak.

Calas-per, l. *Calas.*

Calata (ol.), régi olasz és spanyol páros tánc, melyet méltóságos, nyugodt mozdulattal lejtettek.

Calatafimi, város Szicíliában, Trapani tartományban, termékeny vidéken, (1901) 11,426 lak., a mórok idejéből való erősséggel. Közelében Segesta romjai. 1860-ban itt aratta Garibaldi az első győzelmet a nápolyi csapatok felett.

Calatayud (ar., Ajubvára) kerületi székhely Zaragoza spanyol tartományban, a Jiloca és a Jalón összefolyásánál, a madrid—zaragozai vasút mellett, zordon, de termékeny vidéken (522 m.), (1900) 11,526 lak., gyümölcs- és kendertermeléssel, selyem- és bőrgyártással. Mór erődítménye, szinháza és bikaviadalokra szolgáló arénája van. A szegény nép barlangokban lakik; városrészük a Moreria. 3 km.-nyire K.-re terült el a rómaiak Bilbilis-e. C.-ot Ajub emir építtette.

Calathea *G. F. W.* (növ.), a Marantaceae család génusza, melynek 103 faja Amerika tropikus részében él; két faj Nyugat-Afrikában. Elágazó rhizomás, évelő növények. Levelük osztatlan, lándzsás vagy kerek, a levélnyél a felső végén duzzanatot visel. Számos faj levéllemeze igen szép színű, piros, sárga, fehér, világosabb és sötétebb zöld, sávokkal tarkázott s ezért igen kedvelt dísznövények, pl. *C. zebrina* Lindl., *C. Veitchiana* Hook. f. Az Antillákon élő *C. Allouya* (Aubl.) Lindl. gyökerét eszik.

Calathidium, l. *Virágzat.*

Calator (lat.) a. m. kikiáltó; a régi Rómában szolga, akinek kötelessége volt olyan személyeket, akikkel ura beszélni akart, előhívni; a papi collegiumok minden tagjának volt C.-a, aki vallási teendőiben neki segédkezett.

Calatrava (ejtsd: kal—), La Vieja, egykori erősség és kastély Ciudad Real spanyol tartományban, a Guadiana balpartján. Az erősségnek, amely a C.-rendnek (l. o.) volt tulajdona, alig maradtak fenn romjai, de neve még most is él; Campo de C.-nak nevezik a Jabalón mentén Almodóvartól Valdepenasig húzódó termékeny vidéket, amelynek egyes helységei szintén C.-ról neveztettek el (Argamasilla de C., La Calzada de C., Villamayor de C. stb.).

Calatrava, *José Maria*, spanyol államférfiú, szül. Leridában 1781 febr. 26., megh. Madridban 1846 jan. 24. Midőn 1808. a spanyolok a francia kényuralom ellen felkeltek, C.-t az egyetemes junta tagjává választották. 1813-ban VII. Ferdinánd Marokkóba száműzte, honnan az 1820-iki forradalom visszahívta. Az új minisztérium megszilárdulását azonban cselszövényei és uralomvágya nagyban akadályozták. 1823-ban belügy-, majd igazságügyminiszter lett s főkép az ő műve volt, hogy a cortes a közeledő franciák elől a királyt Cadizba magával vitte. Belátván a további ellenállás lehetetlenségét, a megadást ajánlotta, maga pedig Angliába menekült. 1834-ben visszatért és 1836. a minisztérium elnöke lett, de már 1837. lemondani volt kénytelen.

Calatrava-rend, spanyol egyházi és katonai lovagrend. A templomosok a móroktól sokat zaklatott Calatrava várost elhagyván, III. Sancho kasztiliai király azt Raimond fiterói apátnak és Velazqueznek adományozta, kik a további védelem vezérei voltak s a mórok támadásait visszaverték. 1158-ban e védelem biztosítására u. o. egy lovagrendet alapított a ciszterciták szabályai szerint s két osztályra osztotta, melynek egyike egyházi, másika katonai szolgálatokat teljesített. III. Sándor pápa a rendet 1164 szept. 26-iki dekretumában megerősítette s Raimond halála után Don Garzias de Rebon-t nevezte ki első nagymesterré. VIII. Ince pápa, a koronára nézve veszélyesnek látva a rend hatalmát, 1489. Katolikus Ferdinánd királyra ruházta át a nagymesteri méltóságot, melyet VIII. Sándor pápa örökösen a koronával kapcsolt össze. III. Pál pápa megengedte, hogy a lovagok egyszer házasodhassanak. A köztársaság 1872 márc. 13. a rendet beszüntette, de XII. Alfonz 1874 jan. 13. ismét visszaállította. A rend jelvénye zöld szalagon függő arany dülény, rajta zöld liliomos kereszt.

Calatrava-szekrény, vaspántokkal gazdagon díszített csapóajtajú s belül arabeszk díszű, számos apró fiókkal ellátott szekrény. Nevét a Ciudad Real tartományban fekvő C. várostól kapta. Másként *vargueno*-nak nevezik, Toledo tartománynak Vargas városától.

Calautica (néha *calantica* is), az ókori római asszonyok főkötője, mely többnyire az egész fejet betakarta, hogy a hajzat benne hátul mint valami zsákban volt elhelyezve.

Calaverasi koponya. A koponyát Matteson találta 1866., Sierra Nevada vulkánikus kovahomokjában, mely aranytartalmú, Table Mountain mellett Kaliforniában, 128 angol láb mélyen, kőeszközök és nyílvégek mellett. Whitney sanfranciscói tanár geol. harmadkorunak tartotta, Holmes (1899) a jelenkorban a bányába esett indiánusénak. Dr. Dall és Stearns igazolták, hogy a homokos vulkáni iszap mint a cement burkolta a koponyát. Alakja után ó-diluviálisnak látszik, bár a neander-spyi típustól eltér. Szélesarcú, keskeny homlokú koponya, erős szemöldökléccel.

Calaverit (ásv.), egyhajlású, miként a rokon szilvanit, fémes fényű, ezüstfehér, de a levegőn bronzszínűvé futtatódik, 41% aranyat tartalmaz 2—3% ezüst mellett; képlete $AuTe_2$. A coloradói aranybányászat főkép ezt az aranyércet termeli. Calaveras (Kalifornia).

Calaya, maláriaellenes szörp, melynek ható alkotórésze a Közép-Afrikában növő Annesleya febrifuga növény gyökerének alkoholos kivonata.

Calbe *an der Saale*, járási székhely Magdeburg porosz kerületben, a magdeburg—hallei és berlin—kasseli vasút kereszteződése közelében, (1910) 12,089 lak., posztó- és cukorgyártással.

Calcaire grossier (ejtsd: kalkér grosszjé) a. m. durvamész (l. o.).

Calcaneus (lat.), a sarokcsont latin neve, (l. o., valamint *Csontváz, Végtagok)*.

Calcar (lat.) a. m. sarkantyú (l. o.); *calcaratus* a. m. sarkantyús. — *C. avis* a. m. madársarkantyú. Igy nevezik az agyvelőben az oldalgyomrok hátsó szarvainak belső felszínén lévő bedomborodást, melyet a nyakszirti lebeny belső felszínén lévő hasadék, a sarkantyúhasadék (fissura calcarina) okoz.

Calcar, város, l. *Kalkar*.

Calcaria (lat.) a. m. mész; *C. acetica*, ecetsavas mész; *C. carbonica*, szénsavas mész; *C. chlorata*, klóros mész; *C. extincta hydrica*, oltott mész; *C. hydrochlorata, muratica*, klórkalcium; *C. phosphorica*, foszforsavas mész; *C. soluta*, meszes víz; *C. sulfurica*, kénsavas mész, gipsz; *C. sulfurica usta*, égetett gipsz; *C. usta viva*, kalciumoxid, égetett mész.

Calcaria, város, l. *Tadcaster*.

Calcarius (állat), a sármányok *(Emberizinae)* egy neme. Az idetartozó fajok közül közönségesebbek: a sarkantyús sármány *(C. lapponicus* L.), hossza 19, szárnya 9, farka 6 cm.; rozsdabarna, fekete foltokkal, feje, álla, torka fekete, tarkója és hátsó nyaka fahéjvörös, nyakának oldala és hasa fehér, evezői barnásfeketék fakóbarna szegélyiyel, farktollai feketék, lábai kékesszürkék. Európa és Ázsia É.-i részein levő tundrák lakója. A hósármány *(C. nivalis* L.) télen feje fahéjvörös, háta és vállai feketék, minden toll hegye vörösbarnán szegélyzett; nyáron hófehér, csak háta, válla, elsőrendű evezői és középső 4 farktolla fekete, a hát és válltollak hegyén azonban keskeny fehér szél van.

Calcedon (ásv.), l. *Kalcedon*.

Calceola (paleont.), a tetrakorallok *expleta* családjához tartozó fosszilis korallnem, melynek legtipusosabb képviselője, a *C. sandalina*, a középdevonra jellemző. L. *Korallok*.

Calceolaria *L.* (növ.), a Scrophulariaceae (Tárogatók) család génusza. 200 faja, 2 kivételé-

vel (Új-Zéland) Amerikára, különösen Dél-Amerika andesi tájaira szorítkozik. Füvek, cserjék v. félcserjék. Levelük átellenes. Viráguk jókora nagy, pártája sárga, fehér v. piros, sokféle árnyalatu és igen változatos, alsó ajka nagyobb és papucsformára van felfúvódva. Szép és különös virágáért számos faj igen kedvelt kerti növény, pl. *C. plantaginea* Sm., *C. scabiosaefolia* Sims. stb. Több faj festékül szolgál.

Calceus (lat.) a. m. cipő, mellyel a rómaiak a nyilvánosságban megjelentek. Szobrokon épp úgy férfiak,mint nők lábain látható. Zárt, a mai magas női cipőhöz hasonlít. A szinben és díszítésben voltak azonban különbségek, melyek az egyes osztályokra jellemzők voltak. Az ú. n. *C. senatorius* fekete bőrből készült, négy, egészen a lábikráig felérő szíj szorította a lábhoz, elül pedig egy félholdalakú lemez díszítette. A legmagasabb osztályt megillető *C. patricius*, eredetileg az albai királyok viselete, vörös bőrből való volt, magas talpú s a szíjakat az alsó lábikra körül kapcsokhoz erősítették. A lovagok és egyszerű polgáremberek fekete C.-t hordtak; az utóbbiakénak tulajdonképeni neve *pero* volt, a bokáig ért s egyszerüen be volt kötve.

Calchas, l. *Kalchas.*

Calcinálás, l. *Kalcinálás.*

Calcinatio (lat.) a. m. elmeszesedés.

Calcino, selyemhernyó-betegség, l. *Botrytis.*

Calcio (ol., ejtsd: kalcsó, a. m. *lábrugás)*, az olaszok kedvelt labdajátéka, mely a labdának tovarugásából áll.

Calcioferrit (ásv.), l. *Kalcioferrit.*

Calciovolborthit (ásv.), l. *Kalciovolbortit.*

Calciphyr (ásv.), a kristályos szemcsés mész (márvány) egy válfaja, amely porfirszerüen beágyazott gránátot, vezuviánt és egyéb ásványt tartalmaz.

Calcispongia (állat), l. *Mészszivacsok.*

Calcit (ásv.), l. *Kalcit.*

Calcium és vegyületei, l. *Kalcium.* — *C. carbonicum praecipitatum*, lecsapott kalciumkarbonát; *C. chloratum*, kalciumklorid; *C. hydroxydatum*, kalciumhidroxid, oltott mész; *C. oxydatum*, kalciumoxid, égetett v. oltatlan mész; *C. phosphoricum*, kalciumfoszfát; *C. sulfuratum*, kalciumszulfid; *C. sulfuricum*, kalciumszulfát, kénsavas kalcium, gipsz.

Calcken, falu Belgium Kelet-Flandria tartományában, a Schelde közelében, Gandtól K.-re, az anvers—lillei vasút mellett, (1910) 5350 lak., vászonfehérítéssel.

Calcosin (ásv.), l. *Kalkozin.*

Calculus (lat.), 1. kövecske, melyet a legrégibb időkben számolásra használtak, ebből számolás, megfontolás, számítási rendszer, l. még *Kalkulál.* — *Error in C.* számolási hiba. — *C. Minervae*, azaz Minerva köve, amely szavazategyenlőség esetében döntött, nevét attól a regétől kapta, hogy az anyagyilkos Orestes fölött ítélő areopag előtt az egyenlő számú fehér és fekete golyókhoz maga Minerva (Athena) dobott a fölmentést eldöntő fehér követ. — 2. *C.*, a legkisebb régi római súly = $^1/_2$ ceratium.

Calcutta, l. *Kalkutta.*

Calcutta-kender, l. *Juta.*

Calda, forró vízzel kevert fűszeres bor, a régi rómaiak itala.

Caldani, *Leopoldo Marc-Antonio*, olasz anatómus, szül. Bolognában 1725 nov. 21., megh. Pádovában 1813 dec. 24. Tanulmányait a pádovai egyetemen végezte, ahol ugyanakkor Morgagni tartotta anatómiai előadásait. Előbb a bolognai, később a pádovai egyetemen tanár. Főbb munkái: Sull'intensitività ed irritabilità di alcune parte degli animali; lettera scritta al Sign. Haller (Bologna 1757). Ezenkívül több munkája maradt vissza az anatómia, fiziológia és patológia köréből.

Caldara (ejtsd: kaldára), 1. *Antonio*, olasz zeneszerző, szül. Velencében 1670., megh. Bécsben 1736 dec. 28. 1714-ben a mantovai udvarnál, 1716. pedig a bécsi udvari operánál volt karmester. Könnyed, dallamos zenéjét 69 operájában érvényesítette; egyházi zeneművei mélyebb érzésről tanuskodnak pl. 16 szólamú Crucifixusa különösen becses; számos bibliai alak történetét 29 oratóriummá dolgozta fel.

2. *C.*, *Polidoro*, l. *Caravaggio*, 2.

Caldarium (lat.), a régi római fürdőkben a melegfürdők szobája, gőzfürdő (l. *Balneum)*; melegház, melegágyas ház a kertészetben.

Caldas (sp., *meleg vizek*), több fürdőhely neve Spanyolországban, Portugáliában és Braziliában. Legjelentékenyebbek: 1. *C. de Reyes*, ker. székhely Pontevedra spanyol tartományban, az Umia mellett, meleg forrásokkal és fürdőkkel, (1900) 7505 lak. — 2. *C. de Mombuy*, város Barcelona spanyol tartományban, meleg kénes forrásokkal, kitünő fürdőkkel, (1900) 3474 lak. — 3. *C. de Estrach (Caldetas).* Barcelona tartományban, a Földközi-tenger partján, Barcelonától ÉK.-re, vasút mellett, meleg forrásokkal, (1900) 678 lak. — 4. *C. de Rainha*, 1485. alapított, jól berendezett kénes fürdő Estremadura portugál tartományban, a lissabon—figuéirai vasút mellett, Lissabontól É.-ra 80 km. — 5. *C. do Gerez*, a portugál Minho tartományban, meleg forrásokkal. — 6. *C. de Vizella*, l. *Vizella.* — 7. *C.*, ker. székhely Minas Geraes braziliai tartományban, meleg kénes fürdőkkel, 8000 lak. Vasút köti össze Santos-szal.

Caldecott, *Randolph*, angol festő és illusztrátor, szül. Chesterben 1846 márc. 22., megh. 1886 febr. 12. Londonban Poynter festő tanítványa volt, majd Chelseaben Dalou vezetése alatt szobrászattal is foglalkozott. A XIX. sz. 70-es és 80-as éveiben a legkedveltebb angol illusztrátorok egyike volt és különösen gyermekek számára készített színes képeskönyvei, melyekben kiváló grafikai készséggel és tősgyökeres humorral ábrázolta főleg a Biedermaier-kor életét, Anglia határain túl is nagyon elterjedtek.

Caldelas de Tuy, l. *Tuy.*

Caldera (sp., geol.), valamely vulkán betömődött krátere helyét elfoglaló üstszerű mélyedés. Tipusosan Palma szigetén található, ahonnan e szakkifejezés hasonló kráterkatlanok jelölésére vétetett.

Caldera, kikötőváros Chile Atacama tartományában, sivár, homokos vidéken, az Ingles-öbölben (körülbelül 27° d. sz.; 71° ny. h.), (1906) 2130 lak. A copiapói vasút kiinduló pontja. Copiapóból erre viszik ki a rezet, ezüstöt.

Calderari (kazánkovácsok), titkos politikai egylet Olaszországban, főképen Nápolyban. Canosa herceg alapította 1816. a karbonárik ellen monarchikus célból, de az egylet a liberálisok győzelme után 1820. nyomtalanul eltünt.

Calderit (ásv.), a gránátnak egyik válfaja.

Calderon, 1. *Pedro C. de la Barca Henao y Riaño*, spanyol drámaíró és költő, szül. Madridban 1600 jan. 17., megh. u. o. 1681 máj. 25. A jezsuitáknál nevelkedett, felsőbb tanulmányait Salamancában végezte, foglalkozott joggal, bölcselettel és mennyiségtannal. Már 20 éves korában egy költői versenyen díjat nyert. Anyja papnak szánta, de ő jobban szerette a katonai és írói életet s csak 50 éves korában vétette fel magát a papi rendbe. IV. Fülöp fölismerve tehetségét, a katonaságtól magához rendelte Madridba, hol rendes évjáradék mellett szinházának igazgatója volt. 1653-ba Toledo káplánja, 1681. a Szt. Péter egyesület főkáplánja lett. C. vallásos érzülete műveiben is kifejezésre jut, mert drámáinak legnagyobb része vallásos tartalmú, ezeket művelte leginkább, ezek szereztek neki népszerüséget és tették nevét híressé egész Spanyolországban. Senki sem emelkedett nálánál magasabbra a filozófiai és vallásos drámában. De nemzetének és századának költője maradt akkor is, midőn hőseit a történelemből vette. Zsidók, görögök, rómaiak, a középkor hősei, gallok, lengyelek az ő darabjaiban mindannyian mint XVII. sz.-beli spanyolok jelennek meg. A spanyol dráma formáján C. nem sokat változtatott, e tekintetben Lope de Vegát követte; de tartalmilag sokkal poetikusabb, nem olyan realisztikus, mint Lope de Vega; az idealizmus képviselője a spanyol szinműirodalomban. 1. Filozófiai drámái: La vida es sueño (Az élet álom); La devocion de la cruz (A keresztimádás); El mágico prodigioso (A csodatevő mágus, a Faust-eszme spanyol feldolgozása); El principe constante (Az állhatatos fejedelem). 2. Tragédiái: El médico de su honra (Saját becsületének orvosa); A secreto agravio secreta venganza (Titkos sértésért titkos boszú); El alcalde de Zalamea (A zalameai biró); El mayor monstruo los celos (Féltékenység a legnagyobb szörnyeteg) és Amar despues de la muerte (A síron túli szerelem). 3. Lovagdrámák: Casa con dos puertas mala es de guardar (Két ajtós házat nehéz megőrizni); La dama duende (A nő mint kísértet); No hay burlas con el amor (A szerelemmel nem jó tréfálni) és Mañanas de Abril y Mayo (Áprilisi és májusi reggelek). 4. Különfélék: No siempre el peor es cierto (Nem mindig a rosszabb a biztos); Guardate del agua mansa (Óvakodjál a csendes víztől) stb. Irt ezenkívül operettszerű darabokat, ilyenek pl.: El laurel de Apollo (Apollo babérja) s a La purpura de la rosa (A rózsa pírja) és vallási szindarabokat, ú. n. autókat, ú. m. La cena de Baltazar (Baltazár lakomája); La Vida es sueño; A'Dios por razón de Estado stb. C. tagadhatatlanul a legnagyobb katolikus drámaíró, azzá teszi őt mély és tiszta világnézete, a köznapi szinvonalon a földi eszmény legmagasabb határához való emelkedése, merész és mégis korlátok közt tartott fantáziája, a jelenetezés ügyessége és gazdag költői nyelve, mely csak ritkán téved a korában divatos nagyhangú frázisok csábító útvesztőjébe. Saynetes-ei (tréfás darabok) és Loas-ai (előjátékok) nagyobbrészt elvesztek, úgyszintén lírai költeményeinek nagy része, valamint Apologia de la Comedia c. műve is. Hibája, hogy a drámai egységgel egyáltalában semmit sem törődött. Idővel és hellyel szabadon bánt, a cselekvény, a mese szövésére azonban nagy gondot fordított. Drámai műveinek első gyüjteményét bátyja rendezte sajtó alá (Madrid 1690–94, 4 köt.). Teljesebb volt Juan de Vera Tasis (u. o. 1685—94, 9 köt.) és Fern. de Apontes (u. o. 1760—63, 11 köt.) felsorolása. Autos sacramentales-eit szintén Apontes adta ki (u. o. 1759—1760) 6 kötetben. Újabban talált költeményei Poesias ineditas (Kiadatlan költemények) címen Madridban 1881. jelentek meg. C. szinműveit, melyekből 1870. a Kisfaludy-Társ. adott ki 3 darabot magyarra Győry Vilmos, Greguss Gyula, Beksics Gusztáv fordították. Magyar fordításban megvannak: *A zalameai biró.* Dráma 5 felv. Gries után fordította Gaál József; a Nagy Ignácztól szerkesztett Szinműtár 54. száma (Buda 1843); u. a. Győry Vilmostól (Budapest 1883, Spanyol szinműtár); *Az élet álom.* Szinmű 3 felv. (Pest 1871); *Az állhatatos fejedelem.* Szinmű 3 felvon. (u. o. 1871); *Saját becsületének orvosa,* ford. Beksics Gusztáv (1889); *Két szék közt a pad alatt* (Budapest 1903) Huszár Vilmos és Makai Emil fordítása.

Irodalom. Lasso de la Vega, C. de la Barca. Estudios de las obras de C., Madrid 1881; Schlegel A. V., Vorlesungen über dramatische Kunst u. Litteratur, Heidelberg 1817, 3 kötet; Amador des los Rios József, Hist. crit. de la lit. española, Madrid 1861; Ticknor György, History of Spanish litterature, London 1863; Győry Vilmos, C. emlékezete, Kisfaludy-Társ. Évlapjai, új folyam, 17 kötet, 1881—1882; D. Pedro C. élete és művei Baumgartner A. nyomán Jankovics J. Gyulától, Bpest 1884 Aigner L.; Óda D. Pedro de la Barca tiszteletére, Oltványi Gábortól, Bécs 1881, Államnyomda. A csodatevő mágus és a Hangos titok, Kőrösi Albin kéziratai közt.

2. *C., Philip Hermogenes,* spanyol eredetű angol genrefestő, szül. Poitiersben 1833 május 3., megh. Londonban 1898 ápr. 30. Már 1846. Londonba költözött, ahol Leigh volt mestere, míg 1851. Párisba ment Picot műtermébe. Megszegett fogadalom c. szentimentális képével tünt fel először 1857. Főleg életképeket festett, de vannak történelmi tárgyú művei is. Mindegyik kitünik élethűségével és finom szinezésével. Megemlítendők: A börtönőr lánya, Verbuválás, Csata után, A fiatal Hamlet, Házassági ajánlat, Hová?, Jeanne d'Arc, A gyümölcskereskedő. 1867-ben a párisi világkiállításon A győztes hazatérése c. festményével aranyérmet nyert.

3. *C., Serafin Estébanez,* spanyol költő, szül. Malagában 1801., megh. 1867 febr. 5. Granadában jogot tanult, de sokat foglalkozván irodalommal, 1822. u. o. a poétika és retorika tanára lett; később Malagában ügyvédeskedett, 1830. Madridba ment és ott nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Utóbb több város kormányzója volt, de 1838. a magánéletbe vonult vissza. Poesias del solitario (A remete költeményei) címmel megjelent (Madrid 1833—34) költeményeit nagy tetszéssel fogadták. Azonkívül foglalkozott C. az arab nyelvvel, az ős spanyol nemzeti irodalom emlékeinek gyüjtésével és azoknak kiadásra való előkészítésével. Főbb művei: Christianos y Moriscos (Keresztó-

nyek és mórok, Madrid 1838); Escenas andaluzas por el solitario (u. o. 1847); Expediciónes y aventuras de los Españoles en Africa. V. ö. *Canovas del Castillo*, El solitario y su tiempo (Madrid 1883).

Caldetas, l. *Caldas*, 3.

Caldiero, falu Olaszország Verona tartományában, a verona—veneziai vasút mellett, előbbitől 15 km. Meleg kénes forrásait már a rómaiak ismerték (Caldarium). Lakossága (1901) körülbelül 1000, környékével 2572. 1796-ban és 1805. osztrák győzelmek szinhelye.

Caldonazzo, falu Dél-Tirolban, Borgo ker. kapitányságban a Val Suganában (466 m.), a trentotezzei vasút mellett, 4 km.-nyire Levicotól, (1910) 2095 olasz lak. É.-ra tőle van az 5·4 km² terűletű C.-i tó, amelynek lefolyása a Brenta vize.

Calebasse (növ.), a *Lagenaria vulgaris*, lopótök, eredeti neve, mely az óvilág meleg helyein otthonos s most sokfelé, kivált nálunk az Alföldön, mívelik. E növény körte-, henger-, palack-, lopóalakú, ha érett, fás termései mint edények különféle célra szolgálnak.

Calèche (franc., ejtsd: kalés), könnyű nyitott kocsi.

Caleçons (franc., ejtsd: kaleszóñ), alsónadrág, gatya; *C. de bain*, fürdő-, *C. de nageur*, uszónadrág.

Caledon (ejtsd: keledn), 1. az Oranje jobbparti mellékfolyója Dél-Afrikában. — 2. *C., kerület* a Fok-gyarmat DNy.-i részében, 4589 km²-nyi területtel és mintegy 12,190 lak., kiknek az állattenyésztés a főfoglalkozásuk. — 3. *C.*, előbbinek főhelye, hittérítő állomással, meleg fürdőkkel, gyapju- és lóvásárokkal, (1900) 1280 lak., vasúti végállomás.

Caledonia (lat.), a mai Skótország azon része, mely a rómaiaknak nem volt alávetve; déli határa különböző időben különböző volt, aszerint, amint a rómaiak Britannia határát megállapították. (L. *Britannia*). Lakosai a déli részekben a novanták, selgovák, otadinok és damnoniok; É. felé a C.-k, kik a rómaiaknak sohasem hódoltak meg.

Caledonit (ásv.), rombos gyantafényű, zöld oszlopok. Képlete közel $(Pb, Cu)_2SO_4(OH)_2$. Rézbánya (Bihar vm.) és több külföldi lelőhely.

Calefactor (lat.) a. m. melegítő; fűtő. L. még *Kalefaktor*.

Calembour (franc., ejtsd: kalambúr), elmés szójáték hasonló szavakkal és hangokkal, de különféle értelemben, mint pl. «Voltál-e Püspök-Ladányban?» «Nem voltam én soha.» «Lehetetlen! Hisz a szomszéd faluban lakol.» «Hja, Ladányban voltam, de püspök soha sem voltam Ladányban.» A C. eredetére és jellemzésére nézve a nézetek eltérők. Némelyek szerint egy Calembourg nevű párisi gyógyszerésztől származik, aki a XVIII. sz. elején élt s efféle elmés szójátékokkal feltűnést keltett, mások szerint pedig Calemberg vesztfáliai gróftól, aki XV. Lajos udvarában élt s ott a francia szavakat hibás kiejtésével a legmulatságosabb módon összekeverte. Chasles Philarète a Pfaffe von Kalenberg c. régi népies könyvvel hozta összeköttetésbe. C.-okban eddig a franciák és angolok vitték a legtöbbre, az előbbiek közt különösen Bièvre marquis. Nálunk is divatos a C., kivált a fejlődésnek indult élclapirodalom révén. V. ö. *Larchey*, Les joueurs de mots (Paris 1867); *La Pointe* és *Le Gai*, Dictionnaire des calembours et des jeux de mots (u. o. 1884).

Calendae (lat.), minden hónap első napja, melyet a rómaiak ünnepélyek közt ültek meg. A kalendákon visszafizették a kölcsönöket, azért C. tristesnek is nevezték. — *Ad calendas graecas* (l. o.).

Calendarium (lat.) a. m. adósságok lajstroma, melyet egy arra külön rendelt szolga vezetett. L. *Kalendáriom* és *Naptár*. — *C. Gregorianum*, l. *Gergely-féle naptár*. — *C. sanctorum*, l. *Martyrologium*.

Calendula *L.* *(Körömvirág*, növ.), a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza, melynek 15 faja a mediterrán vidéken honos. Egyéves v. évelő füvek v. félcserjék. Fészkük egyenként végálló; fészekpikkelyei egy v. két sorban állanak és egyenlők. Szélső virágai nyelvalakuak és termékenyek, sárgák. Kaszatjuk sarlóalakuan görbült, a hátán tüskés. A *C. officinalis* L. gyakran kerti virág, egyéves. A növény kalendulin tartalmú. A leveléből készített pép és kivonat ezelőtt orvosság volt. Virágaival gyakran a sáfrányt és az arnikát hamisítják, továbbá a vaj festésére is használják *merliton* név alatt.

Calentura (sp.) vagy *calenture* (franc.) a trópusi éghajlat alatt a tengeren kifejlődő lázas delirium (napszúrás).

Calenzoli, *Giuseppe*, olasz vigjátékíró, szül. Firenzében 1815-ben. Mintegy harminc, jobbára egy-két felvonásos darabjában ügyes a meseszövés és sok a jól rajzolt alak. Sikerültebb művei: Il sottoscala, és az Olaszországban nagyon népszerű Padre Zappata, La spada di Damocle, Un ricatto, Le confidenze innocenti stb. Van egy kötet ifjusági szinműve is.

Calepinus, *Ambrosius*, Ágostonrendü szerzetes, szül. Calepóban (Olaszorsz.) 1435., megh. 1511.; írt egy nagy latin lexikont, mely 1502. jelent meg először, később pedig 7, majd 10, majd 11 nyelven számos kiadást ért. Az 1585-ik évi lyoni tíznyelvű kiadásba már a magyar nyelv is föl van véve. E latin-magyar szótár XVI. századi szótáraink között a legnevezetesebb, s a magyar nyelv történetéhez rendkívül becses adatokat foglal magában. Magyar része 1911. sajtó alatt a M. T. Akadémia kiadásában. V. ö. *Szily* Kálmán, Ki volt C. magyar tolmácsa? (Nyelvtud. Ért. XIII. köt. 8. sz.) L. *Szántó István*.

Cales, Calvi Risorta (l. o.) ókori neve.

Caletti-Bruni, *Pietro Francesco*, l. *Cavalli*, 1.

Calgary, város Canada Alberta tartományában, a Canadian Pacific vasút mellett, Winnipegtől 1343, Montrealtól 3644 km.-nyire Ny.-ra, a Bow és Elbow folyók találkozásánál, magas fensíkon, ahonnan a Rocky Mountains látható Ny. felé. Árúforgalma, ipara jelentékeny. A Sarcee Indian Reserve (l. o.) DNy.-ra van a várostól. Lakossága (1906) 11,967.

Calhoun (ejtsd: källhun), *John Caldwell*, ir származású északamerikai államférfiú, szül. Abbevilleben (Dél-Karolina) 1782 márc. 18., megh. Washingtonban 1850 márc. 31. 1811-ben a kongresszusba választották, hol mint a külügyi bizottság elnöke, a hadipárttal tartott; 1817. hadügyminisz-

ter, 1824. alelnök lett. 1841-ben Tyler elnök államtitkárrá nevezte ki, mely minőségben, hogy a déli államok befolyását növelje, keresztülvitte Texas bekebelezését s pártolta a Mexikó ellen indítandó háborut. Mindvégig azt hangoztatta, hogy az egyes államok jogában áll az Unióból kilépni. Munkáit kiadta *Cralle* (6 köt., New York). V. ö. *Holst*, J. C. (Boston 1885); *Elliott*, Die Staatslehre J. C.-s (Leipzig 1902).

Cali, 1. Kolumbia délamerikai köztársaság tartománya (1908 óta). Területe 10,809 km², lak. (1908) 105,000. — 2. *C.*, az előbbinek főhelye, a Caukába ömlő C. partján, közel ennek torkolatához. A C. folyón híd visz keresztül. Az 1556. alapított város kereskedelme, ipara, arany-, ezüst- és platina-bányászata hanyatlóban. Lakossága (1910) 12,740 körül.

Calianassa *Leach.* (állat), a Thalassinidae családjába tartozó hosszufarkú tengeri ráknem. A jurakortól napjainkig él. Nálunk az eocénben és a mediterránban, így pl. *C. Munieri* Brocc. és a *C. rakosiensis* Lőrent. a rákosi lajtamészkőben fordulnak elő.

Caliari, *Paolo*, olasz festő, l. *Veronese*.

Caliatur-fa (növ.), *cariatur-fa* v. *vörös szantálfa* (keletindiai brazilfa) a *Pterocarpus santalinus* (*Leguminosae*) vérvörös, sötéteres, nagyon nehéz és jószagú fája és pedig a gesztje. A C. Kelet-Indiában és a délázsiai szigeteken terem s helyenként ültetik is. A fa finom asztalosmunkákra való, a benne található vörös festék, a santalin, festésre szolgál. Poralakban az asztalosok más fából készült tárgyak politurozására használják, hogy szép vörös szint kapjanak.

Caliban (a kannibál szó betűinek felcseréléséből) Shakespeare Vihar-jában előforduló idétlen lény az ember és a fóka között, telve aljas élvvággyal és rosszakarattal.

Calice *Henrik* gróf, osztrák-magyar nagykövet, szül. 1831 márc. 31. Bécsben. 1858-ban a dunai konferencia jegyzőkönyvét vezette; 1859. a külügyi minisztérum kötelékébe lépett s azóta több helyütt volt konzul, majd főkonzul; 1873. bárói rangot nyert. 1880-ban nagykövetünk lett a török udvarnál. Nagyszámú kül- és belföldi rendjel és (1895 óta) a Szt. István rend nagykeresztjének tulajdonosa. 1906-ban nyugalomba vonult s ugyanazon évben grófi rangra emelték.

Caliche, így nevezik a természetben előforduló tisztátalan chilei salétromot. L. *Chilei salétrom*.

Calicot (franc., ejtsd: kalikó), szövet, l. *Kalikó*.

Calicut (v. *Kalikodu*), sűrű kókuszpálmaligetek közt épült város Indiában, Madras presidencyben, Malabar kerületben, a tenger partján, (1901) 76,981 lak., akik részben malabárok, részben arab eredetű mohamedánusok (mopilák). Bár tulajdonképi kikötője nincs, sok kávét, gyömbért, borsot és kókuszdióolajat visz ki. C.-ot híressé az a körülmény teszi, hogy Vasco da Gama, Afrika körülhajózása után, 1498 máj. 20. India partjain itt kötött ki először; a híres portugál admirális élénk színekkel festette C. szépségeit és különösen a zamorinnak, a tengerek és C. királyának hatalmát. 1792. került véglegesen az angolok hatalmába.

Calidius, *Marcus*, római szónok, az új-attikai irány híve, 57., mint pretor, Ciceró visszahívása érdekében működött, 49. Caesarhoz csatlakozott s Gallia Cispadanát kormányozta, ott halt meg Placentiában (Piacenza). Jeles beszédeiből csak töredékek vannak. V. ö. H. *Meyer*, Fragmenta oratorum Rom. (Zürich 1842, 2. kiad.).

Calidris arenaria (állat), l. *Partfutó*.

California, l. *Kalifornia*.

Californiai manna (növ.), l. *Pinus*.

Californit (ásv.), vezuvián-válfaj.

Caliga, *Calaria*, középkori folyónév Magyarországon, ma *Galga*.

Caligae (lat.), a római katonaság bőr lábbelije a császárok idejében; *C. hispanica*, spanyol csizma, kinzó eszköz.

Caligidae (állat), az evezőlábú rákok (*Copepoda*) egyik családja, melynek fajai (150-nél több) majdnem egytől egyig tengeri halakon élősködnek.

Caligula, *Gaius Caesar Augustus*, a harmadik római császár (37—41. Kr. u.), Germanicus és Agrippina legifjabb fia, szül. Kr. u. 12 aug. 31. Már kis korában követte atyját a rajnai táborba, hol kis csizmái (caliga) miatt a katonák C.-nak hívták. Tiberius császár kegyencének, Sejanusnak kegyetlenségét hízelgéssel kerülte ki, minden tekintetben alkalmazkodott a császár szeszélyeihez, ki őt ezért saját unokája, Tiberius Gemellus mellőzésével utódává jelölte ki. Tiberius gyilkosa, Macro is támogatta, a nép pedig örömmel üdvözölte a népszerű Germanicus fiát a trónon. Első nyolc hónapi uralma alatt elődjének sok nyomasztó intézkedését megváltoztatta, de ekkor súlyos betegségbe esett s midőn meggyógyulásakor szokatlan hódolatokkal árasztották el, viselkedésében nagy változás történt. Mindent megengedhetőnek tartott, amit szeszélye sugalt; kicsapongásaiban, zsarolásaiban, kegyetlenségeiben nem ismert határt, úgy, hogy valószinüleg őrület fogta el agyát. Magát isteni tiszteletben részesítette, de az istenek iránt nem volt kegyeletes. Nagy készülettel indított hadjáratai nem jártak eredménnyel; 39-ben a chattusok ellen vezetett hadat s a telet Lyonban töltve, 40-ben Britanniába akart átkelni, de csak a tengerpartig hatolt, hol katonáival csigákat szedetett. Több sikertelen összeesküvés után Cassius Chaerea, egyik praetorianus tisztje, kit mélyen megsértett, a császári palotában boszuból megölte (41 jan. 24).

Calina (spany.), légköri füstféle jelenség, mely a spanyol síkságon nyáron a szemhatár alacsonyabb rétegeit elhomályosítja.

Čalinec (ejtsd: cs—), adók. Varasd vm. ivaneci j.-ban, (1900) 1064 horvát-szerb lak.; u. p. Marusevec, u. t. Vinica.

Calisaya, *kinakéreg* (növ.), a *Cinchona calisaya* kérge, mely a legtöbb kinint tartalmazza. L. *Kinakéreg* és *Kinafa*.

Calistoga, falu Kalifornia északamerikai állam Napa countyjában, a Napa felső völgyében, meleg kénes forrásokkal. Közelében van egy megkövült erdő.

Calix, l. *Kehely*.

Calixtus. Négy pápa neve: 1. I. *C.* (tk. *Callistus*) pápa uralkodott 217—222-ig Severus császár ide-

jében. Hippolytussal való vitája sok kulturtört. anyagot szolgáltat e kor ismeretéhez. V. ö. *Döllinger*, Hipp. u. Calixt. (Regensburg 1853). Vértanui halált szenvedett Rómában. — 2. II. *C.* pápa uralkodása (1119—1124-ig) különösen arról nevezetes, hogy alatta fejeztetett be 1122. a pápaság és a német császár között folytatott hosszas investitura-harc a worms-i konkordátum megkötésével. Ugyancsak ő hívta egybe a IX. egyetemes zsinatot 1123., amely I. laterani zsinat néven ismeretes az egyháztörténelemben. C. a burgundi grófok családjából származott és Guido nevet viselt. A clugnyi reformirányzat híve volt. — 3. III. (IV.) *C.*, családi néven Borgia Alfonz, uralkodott 1455—1458-ig. Hasztalanul törekedett keresztes hadjáratot szervezni a mindinkább előre nyomuló török félhold ellen. Azt az örömet azonban megérte, hogy Hunyadi János 1456 aug. 6. tökéletes győzelmet aratott a törökön, hosszú időre biztosítván a nyugatot a török betörés ellen. C. ez esemény örömére elrendelte, hogy Krisztus színváltozásának ünnepét az egész világ e napon ülje meg. — 4. III. *C.* néven ismeretes *Unghieri János* strumi apát, utóbb albanói biboros püspök is, akit I. Frigyes császár 1168-ban III. Sándorral szemben ellenpápául állított fel. Az anyaszentegyház azonban nem számítja őt a törvényes pápák közé.

Calixtus, *Georg* (tulajdonképen *Callisen)*, német evang. teológus, született Medelbyeben, Schleswigben, 1586 dec. 14., megh. 1656 márc. 19. Helmstädtben filozófiát és teológiát tanult, majd hosszabb tanulmányutat tett Német-, Angol- és Franciaországban, 1614. a helmstädti teológiára hívták professzornak, ahol azután majd félszázadon keresztül tevékenyen működött. Ellensége volt a lutheri ortodoxiának, a protestáns egyházakat egyesíteni törekedett, amiért is kriptokalvinizmussal és szinkretizmussal vádolták. (L. *Szinkretizmus.)* Dogmatikai rendszerét Epitome theologiae (Goslar 1619), etikai rendszerét pedig Epitome theologiae moralis (1634) c. művében és számos folyóiratban rakta le. Az erkölcstant legelőször ő választotta el a dogmatikától. Követői közül megemlíthetők: Hornejus Konrád (megh. 1649.); Titius Gerhard (megh. 1681.) és fia s utóda C. Friedrich Ulrich (megh. 1701). V. ö. *Gass*, C. u. der Synkretismus (Breslau 1846); *Henke*, Georg C. und seine Zeit, 2 köt. (1853—60).

Calixtus-katakombák, az első keresztények földalatti temetkező helye a Via Appia mentén, Róma tőszomszédságában. Nevét a későbbi I. Calixtus pápától kapta, kit még diakonus korában Zephyrinus püspök e sirkamrák felügyelőjévé nevezett ki. L. *Katakombák*.

Call, *Guido (rosenburgi és kulmbachi)*, báró, osztrák diplomata és miniszter, szül. Triesztben 1849 szept. 6. Teheránban, Konstantinápolyban, Berlinben és Szófiában működött, miközben rendkívüli követi és miniszteri rangot nyert. 1900-ban a Koerber-kabinetben a kereskedelmi tárcát viselte; 1905. visszalépett. 1907-ben a közös külügyek minisztériumában első osztályfőnökké nevezték ki, 1909. pedig Ambró Béla (l. o.) utódául a japáni udvarhoz rendk. nagykövetté.

Calla L., *apácakonty* (növ.), az Araceae (Kontyvirágfélék) család génusza, melynek egyetlen faja, a *C. palustris*, Közép-Európa és Észak-Amerika erdei tőzeges mocsaraiban található fű. Töve tarackot hajt, melyen rendesen 2, hosszúnyelű, szíves tojásalakú lomblevél és egy hosszú virágzati kocsány fejlődik. A virágzat buroklevele kívül zöld, belül fehér. Bogyója piros. Hazánkban a hegyes vármegyékben terem. Tarackja (radix dracunculi aquatici seu palustris) erősen csípős, de főzéssel csípősségét elveszti. A svéd és az orosz főzés után megszárítja s rozsliszttel keverve, kenyeret süt belőle; emez *bobovnik*-nak nevezi. Felaprítva a sertést is hizlalják vele.

Callabra, valószinüleg Kalabriából származó szerencsejáték. 2—3 személy játsza. Minden játékos három kártyát kap, ötöt pedig felütnek. Az egyes lapok értéke számonként 1—10; a bube 11, a dáma 12 és a király 13-at ér. A játék lényege, hogy egy kézben levő kártyával minél több felütöttet váltsunk ki; a kicserélésnél a felvett kártyák pontjai összegének a cserébe letett kártya értékével egyenlőnek kell lennie. Pl. fel van ütve a dáma, a tizes, a kilences, a négyes és az egyes; ha kezünkben van a király (13 értékű), akkor felvehetjük helyette a dámát és az egyest (12+1=13) továbbá a kilencest és a négyest (9+4=13). Az a nyertes, kinek a játék végén több kártyalapja van.

Callaici v. *gallékok*. Ismeretlen eredetű nép a régi Hispania ÉNy.-i részén, körülbelül a Duriur folyó (ma Duero) és az Atlanti oceán között. Nevüket fenntartotta a mai Galicia. A klasszikusok szerint feloszlottak: C. Bracarenses, a síkságlakó, mintegy 24 községben eloszlott földmívesekre, a mai Braga környékén és a kisebb számú C. Lucenses, főleg állattenyésztő hegylakókra. A római uralom alatt itt épült Lucus Augusti város. Mellettük és velük keveredve lakott a kelta Arotebra törzs, amellyel, bár ok nélkül, azonosítani szokták.

Callainit (ásv.), l. *Kallainit*.

Callandreau (ejtsd: kalandró), *Pierre Jean Octave*, csillagász, szül. Angoulèmeben 1852 szept. 18., megh. Párisban 1904 febr. 13. 1874-ben asszisztens, 1893. a párisi politechnikumon a csillagászat és geodézia tanára s az Institut tagja. 1884 óta a Bulletin astronomique társszerkesztője volt. Számos fontos dolgozatot írt különösen a bolygók alakjáról, a perturbáció-számításról és a meteorok radiánsairól.

Callao (ejtsd: kalyao), Peru fő kikötővárosa, (1908) 34,436 lak. A Ciudad de los Reyes néven alapított várost 1746. a tenger hullámai elpusztították; azóta újra felépült. Kiválóbb épületei: a Fortaleza de la Independencia (erősség), a félszigeten álló pályaház és az angol postahajók műhelyei. Főpiacát a peruiak győzelmét megörökítő bronz szoborcsoport ékesíti. Fő kiviteli cikkek: ércek, kakaó és állati termékek; bevitel: európai iparcikkek. Közelében Bellavista faluban ágyuöntő van. 1866-ban a spanyolok, 1880. a chileiek ostromolták.

Callaqui, 1. helység Chile Biobio tartományában, a Biobio jobbpartján, a Cordillera de los Andes közelében (37° 55′ d. sz.; 71° 40′ ny. h.). — 2. Vulkán az előbbi közelében.

Calle (ol.) a. m. utca.

Calle, város Algeriában, l. *La Calle.*

Calle-Calle (ejtsd: kallye), 140 km. hosszú chilei folyó Valdivia tartományban, felső folyásában átfolyik a Colafquen, Panguipulli és Riñihue tavakon és Valdivia alatt a Csendes-oceánba ömlik. 100 km. hosszan hajózható.

Calliano, falu Dél-Tirolban, Rovereto ker. kapitányságban, az Adige balpartján, az ala—kufsteini vasút mellett, selyem- és bortermeléssel, (1910) 820 olasz lak. A közeli magaslaton a Trapp grófok Beseno nevű kastélya áll. Történelmileg nevezetessé tette az osztrákoknak 1487. a velenceiek fölött kivívott diadala és Napoleon 1796-iki győzelme.

Callias, l. *Kallias.*

Callicratidas, l. *Kallikratidas.*

Calligonum *L.* (növ.), a Polygonaceae (Keserűfűfélék) család génusza, melynek 20 faja mint jellemző steppenövény Észak-Afrika, Dél-Oroszország, Nyugat- és Közép-Ázsia sivatagi és steppe vidékein van elterjedve. Igen dús ágazatú cserjék ide-odakanyargó ágakkal, fonalas v. csavarodott levelekkel. Elterjedésük, vándorlásuk szárnyas v. sörtékkel ellátott termésükkel történik. A *C. polygonoides* L. illatos, húsos, sok cukrot tartalmazó virágát Arméniában és Perzsiában liszttel keverve főzeléknek eszik.

Callimachus, l. *Kallimachos.*

Callimorpha *Latr.* (állat), az éjjeli lepkék *(Heterocera)* csoportjába tartozó lepkenem a medvepillék *(Arctiidae)* családjából, meglehetős széles mellső szárnyakkal; a mellső szárnya széles, háromszögalakú, sötétszínű, élénk rajzolattal, a hátsó szárnya piros. Európában három faj ismeretes, hazánkban két faj él.

Callionymus *L.* (állat), a géb-félék *(Gobiidae)* családjába tartozó halnem. L. *Pókhal.*

Calliope (állat), a poszáta-félék *(Silviidae)* családjába tartozó, a mi kékbegyünkhöz közelálló madárnem. Hazája Ázsia, de egyik faját, a kalliópét *(C. calliope* Pall.) már Európában is észlelték; az Uralban valószinüleg állandó lakos. Négy faja ismeretes. Leggyakoribb a kalliópe; tollazata olajbarna, hasoldala piszkosfehér, torka rubinvörös; hossza 16, szárnya 8, farka 6 cm.; énekét nagyon dicsérik, ezért a kinaiak lakásaikban tartják, még pedig az ottani szokás szerint nem kalitkában, hanem nyaka köré erősített és ághoz kötött zsinegen.

Calliopsis (növ.), l. *Coreopsis.*

Callipepla (állat), a tyúkfélék *(Gallidae)* családjába, a fogastyúkok *(Odontophorinae)* alcsaládjába tartozó madárnem. Észak-Amerika Ny.-i államaiban honos. Ismertebb fajai a *kaliforniai búbos fürj (C. californica* Shaw et Nodd.) és *Gambel búbos fürje (C. gambeli* Nutt.). Mindkettő kb. fogolynagyságú.

Callipsittacus (állat), l. *Kakadú-félék.*

Callisen, l. *Calixtus.*

Callistemon *R. Br.* (növ.), a Myrtaceae család génusza, melynek 12 faja Ausztráliában él. Kisebb fák v. cserjék csavarosan álló, bőrnemű örökzöld levelekkel, pompás bíborpiros v. sárga virágokkal, melyekből a porzók hosszura kinyúlnak. Botanikai kertekben úgyszólván minden fajt tenyésztenek. A *C. salignus* (Sm.) DC. fája igen kemény s ipari célokra Ausztráliában egyike a legalkalmasabbaknak. Egyesek dísznövények.

Callistephus *Cass.* (növ.), a Compositae *(Fészkesek)* család génusza, melynek egyetlen faja, a *C. chinensis* (L.) Cass. Kinában és Japánban honos, de Európában általánosan kultiválják s rendesen telt virágú példányait látni a kereskedésben. Az *Aster*-től abban különbözik, hogy külső fészekpikkelye nagy lomblevélszerű, lapátalakú. A XVIII. sz.-ban került Európába s a tenyésztés folyamán igen sokféle fajtája alakult ki. Színe fehérből, pirosból, kékből vegyül, a leghalaványabbtól a legsötétebbig, majd egyszínű v. tarka, a közepe gyakran sárgás.

Callisthenes, l. *Kallisthenes.*

Callisto, l. *Kallisto.*

Callistratus, l. *Kallistratos.*

Callistus, pápa, l. *Calixtus*, 1.

Callithrix (állat), a körmös majmok *(Cebidae)* családjába tartozó, Dél-Amerika É.-i felében honos majomnem. 10 faja ismeretes. Gyakoribbak a *feketearcú kabóca-majom (C. personata* E. Geoffr.); hossza 80 cm., ebből farka 45—50 cm.; bundája szürke; könnyen megszelidíthető. Az *örvös kabócamajom (C. torquata* Hoffm.); hossza 90 cm., ebből farka 50 cm.; bundája fekete, arca fehér, ezért özvegymajomnak is hívják.

Callitrichaceae, *mocsárhúrfélék* (növ.), a kétszikűek családja; egyetlen génusza a *Callitriche* L. (mocsárhúr). Ennek 26 faja úgyszólván az egész földön elterjedt vizinövény. Virágguk egylaki, virágtakarója nincs.

Callitriche *L.* (növ.), l. *Callitrichaceae.*

Callitris *Vent.* (növ.), a Coniferae *(Tűlevelűek)* génusza, melynek 15 faja Afrika, Madagaszkár, Ausztrália és Uj-Kaledónia területén él. Ciprusküsejű cserjék v. fák. A *C. quadravalvis* Vent. az Atlasz-hegység területén és Spanyolország DK.-i részén nő. 6 m. magas. Koronája piramisalakú. Izelt ágacskáin apró, pikkelynemű levelei sűrűn állanak. Egylaki. Toboza csaknem kockaalakú, 4 pikkelyű. Fáját bútornak dolgozzák fel s már a rómaiak is nagyrabecsülték mint «*cédrusfát*». Kérgéből megvágása után az ú. n. *szandarakgyanta* szivárog elő, mely részint füstölőszer, részint firniszgyártásra és orvosságnak alkalmas. Az egyiptomiak a bebalzsamozásnál használták. A *C. juniperoides* a búrok «*cédrusfája*». E génuszba tartozó tipusok a harmadkorban Grönlandtól Közép-Európán át (Magyarország) Dél-Európáig nagyban el voltak terjedve, amint a fosszilis leletek bizonyítják.

Callo, szent, l. *Gallus.*

Callopeltis *Bonap.* (állat), a siklókigyók megjelölésére használt név, mely helyett újabban a *Coluber* L. kifejezést alkalmazzák. Pl. a *C. quadrilineatus* Schreib. mai neve *Coluber quadrilineatus* Pall. (párduc-sikló, l. o.).

Callorhynchus (állat), a macskahal *(Chimaera)* szinonim neve, l. *Macskahal.*

Callositas (lat.), a bőr elkérgesedése a talpakon; a tenyéren napszámosoknál az eszközök (ásó, kapa) nyomása miatt, evezősöknél az evező nyomása következtében stb. — *Callosus* a. m. kérges, l. *Callus.*

Callosum corpus, l. *Agyvelő.*

Callot (ejtsd: kálló), *Jacques,* francia grafikus, szül. Nancyban 1592., megh. 1635 márc. 28. Már gyermekkorában kétszer Olaszországba szökött, hogy a művészetben magát kiképezze. Firenzében csak rövid ideig tanulhatott Canta Gallina rézmetszőnél, de vándorlásai közben igen nagy benyomást tett reá az országutak kóbor népe, melyet később oly szívesen szerepeltet műveiben. Hazatérve, III. Károly lotharingiai herceg arcképét ábrázoló első metszetével (1607) tanuságot téve művészi hivatottságáról, 1608. atyja engedélyével Rómába ment és ott Thomassin Philippe francia rézmetszőnél tanult. 1611-től Firenzében II. Cosimo nagyherceg pártfogását élvezi és Giulio Parigi műhelyében egész sor reprodukciót készít. 1615—16-ban keletkeznek első önálló művei: a Firenzei hadijátékok, majd a Négy gálya harca, 1617. a Capricci (ötletek) első sorozata, a firenzei népélet változatos alakjaival, jeleneteivel, 1620. az imprunetai vásárt ábrázoló híres lap stb., valamennyi rézkarc, melyekben mindinkább kifejlődik C. művészete.

II. Cosimo halála után 1622. visszatért Nancyba és II. Henrik lotharingiai herceg pártfogása alatt legérettebb, legjellegzetesebb műveinek hosszú sorát hozta létre. Vallásos tárgyú rézkarcain kívül, mint pl. a Kis és Nagy Passio sorozatai, egymásután keletkeztek ama sorozatok, melyekben egészen önállóan genreszerű jeleneteket, népies alakokat, sokszor groteszk nyomorékokat, csavargókat, cigányokat mutatott be: a Púposok (i gobbi); Koldusok (les gueux); Cigányok (les bohémiens); a Gondrevillei vásár néven ismert nagy rézkarc. 1625-ben Klára Izabella osztrák infánsnő meghivására Brüsszelbe ment és elkészítette a Breda ostromát ábrázoló nagy rézkarcot. 1629-ben XIII. Lajos francia király Párisban a La Rochelle és Ré sziget ostromát ábrázoló képeket késztittette el vele. 1630-ban Nancyba visszatérve, főleg vallásos tárgyú sorozatokat metszett. Ezek közül különösen a tékozló fiú történetét ábrázoló sorozat és a Szent Antal kisértését ábrázoló, fantasztikus nagy kép válik ki. A háborús idők, hazájának, Lotharingiának bukása érlelték meg leghíresebb rézkarcait, a háború borzalmait kérlelhetlen hűséggel és teljességgel bemutató kisebb és nagyobb sorozatot (les grandes és les petites misères de la guerre). C. művészete korszakalkotó volt a grafika terén. Páratlan technikai tudással, éles megfigyeléssel, az élet minden jelenségére kiterjedő figyelemmel gazdag, mozgalmas képét adja a XVII. sz. életének. A rézmaratás eljárását a modern grafika, az új peintregraveureök legfontosabb eszközévé fejlesztette. Tanítványainak, követőinek hosszú sorából különösen Stefano della Bella vált ki; nyilván tőle valók azok a C.-nak tulajdonított híres rajzok, melyek Pulszky Ferenc gyüjteményéből a bécsi Albertinába kerültek. V. ö. *Meaume,* Recherches sur la vie et les ouvrages de Jacques C. (Nancy 1860); *Bouchot,* Jacques C. (Paris 1889); *Nasse,* Jacques C. (Leipzig 1910).

Callou-por, klórsavas káliumnak és auripigmentnek a keveréke, melyet lőpornak használnak.

Callovien (geol.) a. m. Kelloway, a középső jura felső rétege, l. *Jura.*

Calluna *Salisb. (csarap,* növ.), az Ericaceae (Hangafélék) család génusza, melynek egyetlen faja, a *C. vulgaris* Salisb., Európában és pedig Közép-Európa hegyein, atlantikus részein, valamint Észak-Európa tájain igen nagy mértékben van elterjedve, s egyszersmind *Vaccinium-* és *Erica*-fajokkal együtt jellemző növénye a tőzeglápoknak, a magas hegyi fenyveseknek és az ú. n. *haide*-knek. Az északi Alpokban 2000 m. magasságig terjed fel. Előfordul ezenkívül Észak-Ázsiában, Észak-Amerika atlantikus partjain, az Azori szigeteken és Európa déli félszigetein. A C. dúsan elágazó, 1·5 m.-re is megnövő félcserje. Pikkelyszerű levelei az ágakat 4 sorban, fedelékesen borítják. Apró, biborszínű virágai egy oldalra forduló fürtben fejlődnek. Csészéje 4 metszetű, pártaszerű. Portokjainak kis függeléke van. Virágából a méh sok mézet gyüjt s ősszel a méhkast C.-mezőkre ki is szokás rakni. Ágas szárából seprőt készítenek; alomnak, tüzelőnek s cserzősavtartalmánál fogva néha cserzésre használják.

Callus (lat.), 1. csonttörések gyógyulásakor keletkező új csonttömeg, l. *Csonttörés;* 2. a kötőszövet elkérgesedéséből keletkező szívós kérges heges szövet, amilyen idült gyuladásoknál keletkezik, pl. a mellhártyán, a szívburkon, a hashártyán, a bőr alatti kötőszövetben, l. *Gyuladás.*

3. *C.* (növ.), tágabb értelemben véve C.-képződmények (C.-heteroplasiák) mindazok a sejtek és szövetek, amelyek sebek hegedésekor keletkeznek és általában hegedésnek (havadás, hegesztő szövet) mondatnak. A seb hegedésekor keletkező szövetek igen különbözők, v. paraszerű szövetek, amelyek az úgynevezett sebparát alkotják, vagy többé-kevésbbé fásodó szövetek, amelyeket sebfának mondanak, vagy pedig többé-kevésbbé megegyező parenchyma-sejtekből álló szövet keletkezik, amelynek sejtjei vékonyfaluak és meglehetősen szabálytalan elhelyezésüek. Ez a tulajdonképeni C., amely különösen fás növényeken fejlődik.

Čalma, adók. Szerém vm. mitroviczai j.-ban, (1900) 1803 horvát-szerb, német és magyar lak., szép kastéllyal, postahivatal, u. t. Martinci.

Calmann-Lévy, l. *Lévy-Calmann.*

Calmato (ol.), zenei műszó, a. m. megnyugodva.

Calmes, a szélcsendes öv francia elnevezése (ang. *Doldrums),* l. *Szélcsendes öv.*

Calmet, *Augustin,* a bencés rendnek tagja, szül. Lotharingiában 1672., megh. 1757 okt. 25. Teológia-tanár volt a moyen-moutier-i apátságban. A szentirás-magyarázók között nevezetes helyet foglal el. Művei: Dictionnaire historique et critique de la Bible (Paris 1722—28. Az első e nemű mű); La Sainte Bible en latin et en français avec un comment. litter. et critique (u. o. 1707—16, 23 köt.); Hist. Eccl. et civile de la Lorraine (Nancy 1728)

Calmette-féle reakció, l. *Gümőkór.*

Calmon (ejtsd: kalmoñ), *Marc Antoine,* francia politikus, szül. Tamniès-ben (Dordogne) 1815 márc. 3., megh. Párisban 1890 okt. 13. Az államtanácsnál ügyész volt, az 1852-iki államcsiny után azonban, nehogy a császárságnak hűséget le-

gyen kénytelen esküdni, lemondott, a közélettől visszavonult és csak a pénzügyi politika problémáival foglalkozott. Művei: Les impôts avant 1798 (1865); William Pitt, étude financière et parlementaire (1865); Histoire parlementaire des finances de la Restauration (1868—1870, 2 köt.); Étude des finances de l'Angleterre depuis la réforme de Robert Peel jusqu'en 1869 (1870); Hist. parlementaire des finances de la monarchie de Julliet (4 köt., 1895—99). Thiers köztársasági elnök 1871. a belügyminisztérium másod-államtitkárjává, később a Seine département prefektusává nevezte ki. Thiers bukása után C. is visszavonult; nemsokára azonban beválasztották a nemzetgyűlésbe, melyben a balközéphez csatlakozott. A nemzeti gyülekezet élete fogytáig szenátorrá választotta.

Calne (ejtsd: kán), város Wiltshireben, Angliában, Bristoltól 40 km.-nyire K.-re, (1910) 3539 lak. Sertésvágóhídja van.

Calo (ol., ejtsd: káló) vagy *decalo* a. m. apadék, hiány, elkallódás, veszteség, amely valamely anyag technikai átdolgozása v. szállítása közben jön létre. Különösen jellemző ez fanemüekre, zsiradékokra, valamint állati és növényi termékekre nézve. A fánál a rostok összehuzódásából, a zsiradékoknál és olajoknál beszáradásból vagy elcsepegésből származik. A vasutak nemzetközi megállapodás alapján nem felelősek az ily módon beállott súlyhiányért. *C. di peso* a. m. súlyhiány. *C. di prezzo* a. m. értéklevonás.

Calocera *Fries* (növ.), a bazidiumos gombák génusza. A termőtest alakja árszerű, hengeres, vagy korallszerűen elágazó. Legközönségesebb faja a *C. viscosa* (Pers.) Fries, fenyveseinkben, redves fán gyakori.

Caloenas (állat), l. *Sörényes galamb.*

Caloie (növ.), l. *Boehmeria.*

Calomárde, *Francisco Tadeo, Santa-Isabel hercege, Almeida grófja*, spanyol államférfi, szül. Villelában, Aragoniában, 1775., megh. Toulouseban 1842. A francia invázió alatt 1808. a juntával, melynek elnöke volt, előbb Sevillába, majd Cadizba vonult, de VII. Ferdinánd visszatérése után ő volt az első, ki megtagadta az alkotmányt és meghódolt a korlátlan hatalmú királynak. Jutalmul az indiai főhivatal főtisztviselője lett. Jellemtelen ember létére 1820. megint a liberálisokhoz szegődött, de befolyásra csak 1823., az alkotmány második felfüggesztése után emelkedett. 1824—1832-ig igazságügyminiszter volt és hatalmát a szabadság elnyomására és a szabadelvüek üldözésére használta fel. Midőn 1832. VII. Ferdinánd halála csak napok kérdésének látszott, C. az első volt, ki don Carlost királynak üdvözölte. De a király állapota váratlanul javult s C.-t száműzték, mire Toulouseba menekült.

Calomel (ásv.), l. *Kalomel.*

Calonne (ejtsd: kalonn'), *Charles Alexandre de*, francia pénzügyminiszter, szül. Douai-ban 1734 jan. 20., megh. Párisban 1802 okt. 30. 1783-ban XVI. Lajos őt Artois gróf ajánlatára pénzügyminiszterré nevezte ki, mely állásban C. teli marokkal szórta a pénzt az udvar örömére, mert a fényt és a pompát tartá a legalkalmasabb eszköznek a kormány tekintélyének emelésére, Neckert pedig (l. o.) száműzette. Midőn az államháztartás reménytelen helyzetét többé nem lehetett titkolni, C. a papság és nemesség megadóztatása által vélt baján segíthetni, miért is javaslatára a király 1787. a «notable»-okat hívta össze. A király az óriási elégületlenség csillapítása végett C.-t száműzte, ki Londonba ment, hol utóbb Artois gróf bizalmasa lett. 1802-ben visszatért Párisba. Iratai közül csak a Tableau de l'Europe en novembre 1795 című közérdekű. V. ö. *Gomel*, L'agiotage du temps de C. Journ. des économ. (1892).

Calonyction *Choisy* (növ.), a Convolvulaceae (Szulákfélék) család génusza, melynek 4 faja Amerika tropikus részében él. Felfutó füvek, osztatlan, szívalakú levelekkel, igen nagy, fehér v. bíborpiros pártájú virágokkal. A. *C. speciosum* Choisy 16 cm. hosszú, fehér virágaival üvegházban gyakori. A C.-fajok tejnedve Cejlonban és Jamaikán a *Castilloa elastica* tejnedvének megalvasztására használatos.

Calophyllum *L.* (növ.), a Guttiferae család génusza, melynek mintegy 55 faja közül 4 tropikus Amerikában honos, a többi óvilági. Fák, bőrnemű, fényes levelekkel, számos párhuzamos oldalérrel, vékony húsú csonthéjas terméssel. Virágzatuk fürt v. buga. Az óvilágiak közül legjelentősebb a keletindiai *C. inophyllum* L. középmagasságú, keményfájú fa. Levelei 1—1·5 dm. átmérőjüek. Jó illatú, szép virágait illatszernek nagyra becsülik. Fája nehéz, hajlékony, igen tartós; jó bognár- és hajófa. A terméséből nyerhető balzsam a tulajdonképeni *balsamum Mariae (Máriabalzsam)*, ezenkívül termése a sárgászöld, kellemes illatú, keserű ízű *takamahakagyantát* szolgáltatja, mely tökhéjban kerül kereskedelembe. Hashajtó, hánytató szer és bőrkiütésekre való kenőcs készül belőle. A Maszkarénákon előforduló *C. tacamahaca* Willd. a *burbon* takamahaka-gyantát szolgáltatja. Számos faj magvából Kelet-Indiában világító olajat nyernek. A *C. Thorelii* Pierre és a *C. saïgonense* Pierre, valamint más fajok fája igen tartós építő- és bútorfa. A nyugatindiai *C. calaba* Jacq. kérgéből folyó balzsam az igen kellemes illatú *kalaba-balzsam.*

Caloptenus *Burm.* (állat), l. *Sáskák.*

Calopteryx (állat), l. *Szitakötő.*

Calor (lat.) a. m. melegség.

Caloria, l. *Hőegység.*

Calorifère (franc.), kalorifer, légfűtéses kályha, l. *Fűtés.*

Caloritropismus, l. *Thermotropismus.*

Calosanthes *Bl.* (növ.), a Bignoniaceae (Trombitafafélék) család génusza, melynek egyetlen faja, a *C. indica*, Elő- és Hátsó-Indiában és a Maláji szigeteken honos. Fa, 1 m.-nél hosszabb, 2—3-szor szárnyas levelekkel, igen hosszú, keskeny, összenyomott lelógó terméssel, nagy bugavirágzattal, nagy fehér v. vöröses virágokkal. Leveleit és virágait főzeléknek eszik, kérge és gyökere pedig officinális.

Calosoma (állat), l. *Bábrabló.*

Calotes *Cuv.* (állat), az agáma-félék *(Agamidae)* családjába tartozó gyíknem. Oldalt összenyomott törzsű, hosszú, hengeres farkú, karcsú

lábú, csinos alkotású gyíkok tartoznak ide, melyeknek nyakán, törzsén és farkán taraj vonul végig. Legismertebb a *tarka díszes gyík (C. versicolor* Dum. et Bibr.); 12 cm. hosszú törzse 30 cm. hosszú farkkal van ellátva; nyakán 2 oldaltüskéje van; nászruhában az egész gyík fekete foltoktól megszakított, csillogó vörös színben ragyog, olykor a vörös szín csak a fején tünik elő; Dél-Ázsiában nagyon gyakori. A szingalézek vérszopónak nevezik, ez a név valószinüleg onnan eredhetett, hogy feje igen gyakran vörös színben ragyog. Rovarokkal táplálkozik.

Calotropis *R. Br.* (növ.), az Asclepiadaceae család génusza, melynek 3 faja Ázsia és Afrika tropikus tájain honos. Magas, kórós növények, cserjék v. alacsony fák, nagy, keresztben átellenes levelekkel. A *C. procera* (Willd) R. Br. jellemző sivatagi növény Szenegambiától Hátsó-Indiáig. Felduzzadt termése az arabok híres *osur*-ja. Olyan, mint a bibliai sodoma-alma: kívülről pompás, kívánatos színű, a kézbe véve azonban szétpattan és száraz, pornemű tartalmát kiszórja. *Josephus* zsidó történetíró szerint az elpusztult Szodoma pora van benne. Magvainak finom gyapját *(növényselyem)* szövésre akarták felhasználni, azonban szálai nagyon törékenyek. Háncsa erős fonórost. Kérgét és gyökerét Európába *modár* néven hozzák s hánytatónak és kiütés ellen ajánlják.

Calotte (franc., ejtsd: kalott), a koponya felső része. L. *Calvaria.* — C.-nak nevezték a XV. és XVI. sz.-ban azt a szorosan a fejhez simuló kis sapkát, melyet a papság viselt. A C. név később csúfneve lett a papságnak. Ugyancsak így hívták azokat a bélelt sapkákat is, melyeket a reformáció idejében a sisak alatt viseltek. — *C.* az *építészetben* a lapos kupola. A *geometriában* egy gömbszelethez tartozó gömbfelületet hívnak C.-nak, l. *Gömb.*

Calotte.

Calottin (franc., ejtsd: kalottéñ), l. *Kalottisták.*

Calovius *(Kalau), Abraham,* német evang. teológus, szül. Mohrungenben, Kelet-Poroszországban 1612 április 16., megh. 1686 febr. 25-én. 1637-ben a teológia rendkívüli tanára a königsbergi egyetemen. 1643-ban prédikátor Danzigban, 1650. generálszuperintendens és tanár Wittenbergben. Klasszikus képviselője a XVII. sz. türelmetlen skolasztikus lutheránizmusának. Elkeseredetten harcolt Calixtusnak — az általa szinkretizmusnak nevezett — egyesítési törekvései ellen. Calixtus ellen írta Consensus repetitus fidei verae Lutheranae c. munkáját 1665., melyet hitvallásiratként kivánt volt elismertetni, de sikertelenül. Jelentékenyebb, egészen skolasztikus szellemben írt munkái: Systema locorum theologicorum (Wittenberg 1655—77, 12 kötet); Historia syncretistica (u. o. 1682) és Biblia illustrata (Frankfurt 1672—76, 4 kötet).

Calpe, l. *Kalpe.*

Calpo, l. *Kalpo.*

Calprenède, l. *La Calprenède.*

Calpurnia, Julius Caesar utolsó neje, L. Calpurnius Pisónak, a Kr. e. 58. év egyik konzuljának leánya, ki hasztalan figyelmeztette férjét 44 márc. idusán a rossz ómenekre. Caesar halála után ennek iratait és vagyonát M. Antoniusnak adta át.

Calpurnii, a *gens Calpurnia* régi római plebejusi nemzetség volt, mely számos családra oszlott. L. *Piso.*

Calpurnius, *Titus Siculus,* sziciliai származású római költő, a Kr. u. I. sz.-ban, Theokritost és Vergiliust utánozva s Nerónak szolgai hizelgéssel tömjénezve 7 pásztori költeményt írt (kiadta *Baehrens,* Poetae latini minores, Leipzig 1881, 3. köt.), melyeket 200 évvel utóbb *Nemesianus* utánzott 4 eklogában, melyeket amazokhoz szokás sorozni. Érdekes a 7. ekloga, melyben egy vidéki paraszt a római cirkuszi játékokat írja le. Jeles értekezést írt a két költőről M. *Haupt,* Opuscula I. (Leipzig 1875).

Calque (franc., ejtsd: kalk), friss mészfestés lenyomata.

Caltabellotta, város Girgenti sziciliai tartományban, a C. folyó mellett (650 m.), festői vidéken, (1901) 7214 lak., finom cserépedénykészítéssel, gyümölcstermeléssel, régi kastéllyal és normann időkből való templommal.

Caltagirone (ejtsd: kaltadzsiróne), járási székhely Catania sziciliai tartományban, 628 m. magasságban két dombon, amelyeket híd köt össze, a Catania-C.-i vasút mellett. Püspöki székhely, (1910) 44,879 lak., színes terracotta szobrocskák készítésével. Környéke igen termékeny, ezért nevezik la gratissima-nak.

Caltanissetta, 1. tartomány Sziciliában Palermo, Catania, Siracusa és Girgenti tartományok közt, 3270 km²-nyi területtel, (1910) 343,746 lak. É.-on hegyes, középen halmos, D.-en gabonában és olajfákban gazdag síkság. 3 járásra oszlik, ezek: C., Piazza Armerina és Terranova di Sicilia. — 2. *C.*, az ugyanily nevű tartomány és járás fővárosa, a Salso völgyétől Ny.-ra, a catania-girgenti és palermo-licatai vasút mellett, 570 m. magasban, a San Giuliano lábánál, püspöki székhely, (1910) 43,303 lakossal, agyagiparral, technikai és bányászati iskolával, székesegyházzal, ásványvízforrással. 3 km.-nyire K.-nek van a Badia di Santo Spirito normann izlésben épült szép kolostor. Ennek közelében a síkságon Terra Pilata iszapvulkán.

Caltavuturo, község Palermo sziciliai tartományban, a Grande partján, szaracén erődítményekkel, (1901) 5753 lakossal, szőllő-, selyem- és gabonatermeléssel.

Caltha *L., gólyahír* (növ.), a Ranunculaceae (Boglárkafélék) család génusza, melynek 16 faja részben az északi, részben a déli mérsékelt övre szorítkozik. Nálunk legismertebb a *C. palustris* L. (mocsári gólyahír). Mocsarakban, vizenyős réteken stb. termő fű. Levele széles, vesealakú, különbözőképen fogas. Pártája nincs; sárga virágievelei csészelevelek. Termése tüsző. Jó takarmány, virágától a vaj megsárgul. A németek fiatal virágbimbóit összegyüjtik, csipősségüket

ecettel elveszik s mint «német kapri»-t fogyasztják. Timsóval festéket is készítenek belőle.

Calton Hill, falu Queenslandban, Ausztráliában, a Leichhardtba ömlő Gunpowder patak partján, a Carpentaria-öböltől mintegy 300 km.-nyire.

Caluger, l. *Kalugyer*.

Caluire-et-Cuire (ejtsd: kalüir é küir), község Rhône francia départementban, 4 km.-nyire Lyontól, a Saône partján, (1906) 10,223 lak., erőddel, kelmefestőkkel, kémiai iparral és ércöntővel.

Calumet (ejtsd: kalümé) a. m. békepipa (l. o.).

Calumet (ejtsd: keljumet), 1. város Michigan északamerikai államban, gazdag rézbányák középpontja, (1900) 5643 lak. — 2. *C.*, hajózható folyó Indiana és Illinois északamerikai államban; Chicago D.-i részén ömlik a Michigan-tóba.

Calumnia (lat., ejtsd: kalumnia) a. m. becsmérlés, rágalmazás; *calumniator, calumnians*, rágalmazó, *calumniatus*, rágalmazott. *Calumniare audacter, semper aliquid haeret*, példabeszéd, a. m. rágalmazz bátran, mindig marad valami nyoma. L. még *Hamis vád*.

Calurus (állat), l. *Pávatrógon*.

Calvados (ejtsd: kalvádosz), département Franciaország ÉNy.-i részében, a La Manche partján, Eure, Orne és Manche dép.-ok közt, 5688 km²-nyi területtel, (1906) 403,431 lak. Fővárosa Caen. A legfontosabb kikötők: Caen, Trouville és Honfleur. C., amely 6 arrondissementra van beosztva (Caen, Bayeux, Falaise, Lisieux, Pont-l'Evêque és Vire), Felső-Normandia (Pays d'Auge és Lieuvin) és Alsó-Normandia (Campagne de Caen, du Bessin, du Bocage, du Cinglais és Hiémois) részeiből alakittatott.

Calvaert (ejtsd: kalvárt, *Caluwaert), Denijs*, olaszosan *Dionigio Fiammingo* (a flamand), flamand festő, szül. Antwerpenben 1540 körül, megh. 1619 márc. 7. Fiatalon Olaszországba ment, Bolognában, ahol Fontana Prosperónak és Sabattini Lorenzónak volt tanítványa, végképen letelepedett és sok tanítványa (köztük Albani, Reni, Domenichino) révén a Carracciak akadémiájának megnyiltáig erős befolyást gyakorolt a bolognai festészetre. Nem volt nagy művész — képei, pl. a bolognai székesegyházban levő Szt. Mihály, a Purgatorium, u. o. az alle Grazie templomban, valamint rézlapokra festett apró képei, erősen modorosak, — de a németalföldi festészet hagyományos, jó festési eljárásának, szabatosságának közvetítésével érdemeket szerzett.

Calvaire-apácák, l. *Kálváriahegyi rendek*.

Calvaquet (franc.), l. *Cavalquet*.

Calvaria, *calvarium* (lat.), a koponya az arccsontok nélkül. Magyarul: fejtető. L. még *Kálvária*.

Calvé, *Emma*, francia operaénekesnő, szül. 1862. Decazevilleben. Először Brüsszelben lépett föl 1882. a De la Monnaie-szinházban, Faust-ban. Nagy sikere után Párisba szerződött a Thèâtre Italienhoz, majd az Opéra-Comiquehoz. Csakhamar európai hírnévre tett szert. 1898 óta csak vendégszerepekre jár; Európa legtöbb nagyvárosában és Amerikában is nagy sikerrel énekelt.

Calverley (ejtsd: kelvörli), város Yorkshire Ny.-i részében, Angliában, az Ouseba ömlő Aire mellett, Leedstől ÉNy.-ra 10 km., (1910) 2998 lak.

Calverley (ejtsd: kelvörli), *Charles Stuart*, angol író, szül. 1831 dec. 22. Martleyben (Worcestershire), megh. 1884 febr. 17. Tanult Harrowban, Oxfordban és Cambridgeben. Verses and translations (1862) versgyüjteménye 1888. jelent meg 11-ik kiadásban. Kitünő paródiákat is írt (The Tramp; The Cock and the Bull). Összes művei megjelentek 1888., új kiadásban 1901., életrajzát megírta Sendall, ki C. irodalmi hagyatékát is kiadta 1885. (új kiadás 1896).

Calvert (ejtsd: kelvert), város Texas északamerikai államban, a Brazos folyó közelében, vasút mellett, gyapot- és gabonakereskedelemmel, (1900) 3322 lak.

Calvert, 1. *George Henry*, amerikai író, szül. 1803 jan. 2. Baltimore-ban, megh. 1889 máj. 29. Cambridgeben és Göttingenben tanult, sok éven át szerkesztette a Baltimore American-t. Eredeti munkáinál sokkal fontosabbak: Don Carlosnak (1836), Goethe és Schiller levelezésének (1845) fordításai, továbbá életrajzai: Goethe (1872); Rubens (1876) stb.

2. *C.*, *Grace Frederick*, jeles angol kémikus, szül. Londonban 1819., megh. Manchesterben 1873 okt. 24. A manchesteri Royal Institution tanára volt. Az anilin és a kátrány-festékek tanulmányozásával foglalkozott; ő dolgozott ki eljárást a karbolsav olcsó előállítási módjára. Művei: Lectures on coaltar colours (Manch. 1863) és Dyeing and calico printing (London 1875).

Calvi, megerősített járási székhely Corse francia départementban, Korzika szigetén, a C.-i-öböl partján, a Ponte alla Lecciába vivő vasút kiinduló állomása, (1906) 2077 lak., halászattal, olaj-, bor-, fa- és déligyümölcskereskedéssel, a régi genovai kormányzók palotájával, amely most kaszárnyául szolgál.

Calvi, 1. *Felice*, gróf, olasz történetíró, szül. Milanóban 1822 dec. 16., megh. 1901 ápr. 24. u. o. Nagy része volt a milanói Società Storia Lombarda megalapításában s utóbb e társaság alelnöke lett. Művei: Di Ausonio Franco e della filosofia contemporanea (2 kiad. Milano 1887); Il Patriziato Milanese secondo nuovi documenti (u. o. 1876); Curiosità storiche del secolo decimottavo e corrispondence segrete di grandi personaggi (u. o. 1878); Bianca Maria Sforza Visconti, regina dei Romani (u. o. 1888); Famiglie notabili Milanesi (u. o. 1875—87, 4 köt.).

2. *C.*, *Pietro*, olasz szobrász, szül. Milanóban 1833., megh. u. o. 1884 jún. 27. Szülővárosában az Accademia di Brerán, majd Seleroninál tanult. Főként dekorativ hatású genreszobrokat készített többszínű márványból v. összetetten márványból és bronzból. Gyakran vett részt Európa és Amerika nagy nemzetközi műkiállításain. Legismertebb művei a milanói székesegyházban és Galleria Vittorio Emanueleben láthatók.

Calvin, l. *Kálvin*.

Calvinia, kerület a brit-afrikai Fokgyarmat Ny.-i részében, területe 61,598 km², mintegy 12,000 lak. D.-i része hegyes, É.-i része steppe (Busmánok földje). C. az Oranje folyóig terjed. Főhelye a kis C.

Calvi Risorta, város Caserta olasz tartományban, Nápolytól É.-ra 50 km.-nyire, püspöki szék-

hely (Teanoval), (1091) 3308 lak. C. az ókoriak Calese; akkor borai híresek voltak, Horatius is dicséri őket. A római idők emléke a romokban heverő amfiteátrum és Mercur-templom. 1798 dec. 9. a franciák itt diadalmaskodtak a nápolyi hadakon.

Calvisiana actio (lat.). A gyermekké fogadott serdületlen ifjú (arrogatus impubes) fogadó apja károsító vagyonelidegenítéseit érvényteleníthette, ép úgy, mint a felszabadultnak (libertinus) könnyelmű elidegenítéseit megtámadhatta a felszabadító (patronus). E célra a felszabadító Calvisiana, az arrogált gyermek pedig quasi C.-val élt. A keresetet Calvitius praetorról nevezték.

Calvisius (eredetileg *Kalwitz), Sethus*, latinul író német zenetudós és szerző, szül. Gorschlebenben (Thüringia) 1556 febr. 21., megh. Lipcsében 1615 nov. 24. 1580-ban Lipcsében a Szt. Pál (most egyetemi) templom zeneigazgatója. 1582-ben Schulpforta város, 1594. a lipcsei Tamás-iskola kántora lett. 1596 óta Harmonia cantionum ecclesiasticarum címmel megjelent énekeit a szólamok tiszta vezetése tünteti ki; becses elméleti munkái: Melopoeia, sive melodiae condendae ratio (Erfurt 1582—92); Exercitationes musicae duae (Leipzig, 1600; bőv. 1612); Compendium musicae (1594, 1602, végre Mus. artis praecepta címmel Jena 1612). Írt ezenkívül több latin enciklopedikus tárgyú művet is.

Calvities (lat.) a. m. kopaszság.

Calvo, *Carlos,* nemzetközi jogi író, szül. Buenos Airesben 1824., megh. Párisban 1893 máj. 4. 1860-ban diplomáciai szolgálatba lépett és az argentinai köztársaság követe volt Berlinben. Nevét Le droit international théoretique et pratique (5. kiad. Paris 1896, 6 köt.) c. művel tette ismertté. Művei: Recueil complet des traités etc. de tous les États de l'Amérique latine (1862—69, 11 köt., spanyol nyelven is megjelent); Annales historiques de la révolution de l'Amérique latine (1864—75, 5 köt.); Manuel de droit international public et privé (2. kiad. Paris 1885, 2 köt); Dictionnaire de droit international public et privé (u. o. 1885, 2 köt.); Dictionnaire manuel de diplomatie et de droit international public et privé (Paris és Berlin 1885). C. tagja volt a párisi akadémiának (erkölcsi és polit. tud. akadémiája).

Calvocoresci (ejtsd: kalvokòrésszi), *Michel,* görög származású francia zenei író, szül. Marseilleben 1877 okt. 2. A Haute école des études sociales tanára, neves kritikus. Könyvei: L'Etranger, de V. d'Indy; Liszt (1905); La musique russe; Moussorgsky (1908). Fordított sok dalműszöveget is.

Calvus (lat.) a. m. kopasz.

Calw, város Württembergben, l. *Kalw.*

Calx (lat.), mész; *C. chlorata* a. m. klórmész *C. extincta* a. m. oltott mész; *C. viva* a. m. égetett mész.

Calycadnus, l. *Kalikadnosz.*

Calycanthaceae (növ.), a kétszikűek családja, melynek egyetlen génusza a *Calycanthus* L. (fűszercserje) 4 fajjal. Ezek közül 1 Japánban, 1 Kaliforniában, 2 Észak-Amerika atlantikus részében fordul elő. Átellenes, osztatlan levelű cserjék. Az ágak végén egyenkint álló viráguk takarója sok, egyforma, vörösesbarna sziromnemű levélből áll; porzója 10—30. Magháza kb. 20, különálló s a virágtengely kehelyszerű mélyedésébe van rejtve (l. az *ábrát).* A termés 1 magvú zárt termés. A törzsben olajcsövek vannak A *C. floridus* L. (Carolina allspice, ang., ejtsd: allszpájsz) díszcserje. Virága igen kellemes illatu és soká díszlő. Kérge olajtartalmánál fogva officinális. Díszcserje továbbá a japáni *Calycanthus praecox* L.

Calycanthus.
A virág hosszmetszete.

Calycanthus *L.* (növ.), l. *Calycanthaceae.*

Calyces renales (lat.) a. m. vesekelyhek; l. *Vese.*

Calyciflorae (növ.), De Candolle rendszerének osztálya, azaz olyan virágos növények összefoglalása, amelyeknek porzója és pártája a kehelyszerüen bemélyedő vacok széléről ered, így tehát a C. osztály a kétszikű szabadszirmúak közül azokat tartalmazza, amelyek virága *közép* (perigin) v. *felső* (epigin) állású, pl. a Rózsaféléket, Hüvelyeseket, Ernyősviráguakat stb.

Calycophorae (állat), a hólyagos medúzák *(Siphonophora)* egyik alrendje, melyre jellemző, hogy az idetartozó fajoknak nincs levegőt tartó hólyagjuk (pneumatophor).

Calycozoa *(Cylicozoa, Stauromedusa,* állat), l. *Kehelymedúzák.*

Calyculus (növ.) a. m. külső csésze, l. *Csésze.*

Calymene *Brongt.*, l. *Trilobitok.*

Calypso, l. *Kalypso.*

Calyptorhynchus (állat), a papagályfélék egy neme. L. *Kakadúk.*

Calyptra (növ.), a mohák spóratokját fedő süveg. L. még *Gyökérsüveg.*

Calyptranthes *Swartz* (növ.), a Myrtaceae család génusza; 70 faja Dél-Braziliától Nyugat-Indiáig és Mexikóig van elterjedve. A braziliai *C. aromatica* St. Hil. virágbimbója silányabb fajta szegfűszeg, neve *craveiro da terra.* Bogyótermése, valamint a *C. paniculata* Ruiz et Pav.-é mint *koronapimenta* (Kronpiment) ismeretes a kereskedelemben. Több faj bogyója kellemes gyümölcs.

Calystegia *R. Br., hajnalka* (növ.), a Convolvulaceae (Szulákfélék) család génusza, melynek 7 faja a föld mérsékelt és szubtropikus tájain van elterjedve. Nagyobbrészt felfutó füvek, levelük szívalakú v. tenyeresen szabdalt. Viráguk fehér v. rózsaszínű, tölcséres. A *C. soldanella* R. Br. Afrika partjait kivéve úgyszólván minden tengerparton megvan. Gyökere évelő, szára heverő, virága nagy, halványpiros. Zöld részei csípősen keserűek s húgyhajtószerül és skorbut ellen használatosak. A *C. sepium* L. *(Convolvulus sepium* L., sövényszulák) évelő, felfutó. Levele nyilas, virága nagy, fehér. Sövényen, bokron, nádasban, vízparton, általában kissé nedves helyeken elég gyakori. Olvasószerű rhizomáját Új-Zélandon fő-

zik és eszik. Rokona a lugasokat befutó *C. pubescens* Willd.

Calyx v. *calix* (növ.) a. m. csésze (l. o.).

Camaco, hosszmérték az Ión szigeteken, a. m. 5·029 m.

Camagajevci, adók. Verőcze vm. alsómiholjáczi j.-ban, (1900) 368 horvát-szerb lak.; u. p. Crnkovci, u. t. Dolnji-Miholjac.

Camaieu (franc., ejtsd: kámájő), az olasz cammeo-ból, egy szinben előállitott ábrázolást jelent, pl. szürke alapon szürke (Grisaille), barna alapon barna (Cirage) v. bármily alapon egy szinnel előállitott ábrázolást. C.-nek nevezik még az ilyen modorban készült rajzokat v. fametszeteket, melyeket Németországban clair-obscur metszeteknek neveznek. A C.-nek Olaszországban a XVI. sz.-ban volt használata leggyakoribb, mikor is Maturino, Pol. da Caravaggio és mások házak diszitésére használták. Nagy szerepet játszott még a XVIII. sz.-ban. Napjainkban is használatos. C.-nek nevezik továbbá az egy szinnel diszitett zománcot, üveget, porcellánt is. A XVIII. sz.-ban igy nevezték az egy vagy legalább kevesebb szinű mustrás selyemkelmét.

Camail (franc., ejtsd: kamálly) a. m. püspöki kámzsa, v. mozetta; kisebb diszes női köpenyt is jelent; nemkülönben a pánczéling nyaka; annyi is, mint sisakfödő a cimereken.

Camajore, város Lucca olasz tartományban, Via Reggiótól ÉK.-re, (1901) 3500, a hozzá tartozó közig. területtel 18,685 lak. Középkori falai, XIII. sz.-beli temploma van. Puskaporgyártás, mész- és téglaégetés.

Camaldoli, több kolostor neve Olaszországban. A legnevezetesebb Toscana arezzói tartományában, 828 m. tengerszinfeletti magasságban, az Appennino Etruscoban, Firenzétől K.-re. C.-tól É.-ra van Il Sacro Cremo, ahol Romualdo, a C.-i szerzetesrend (l. *Kamaldolii szerzetesek)* megalapitója 1012. az első cellát épitette. C. egyúttal látogatott nyaralóhely, hidegvizgyógyintézettel.

Camana, város Peruban, Arequipa departamentoban, a Mages balpartján, a Csendes-oceántól 10 km.-nyire, olajfa- és cukornádültetvényekben gazdag vidéken, mintegy 4000 lak.

Camaracum, Cambrai (l. o.) latin neve.

Camarade (franc., ejtsd: kamarad) a. m. pályatárs. A szó eredete a közös hálószoba (camera) használatára vezethető vissza.

Camargo, 1. város Tamaulipas mexikói államban, a Rio Pesquertónak a Rio Grandebe való torkolása mellett, Rio Grande City texasi város közelében, kb. 7000 lak. — 2. *C. (Cinti)*, Chuquisaca boliviai tartomány fővárosa, a Rio Cinti mellett, Sucretől D.-re 200 km.-nyi távolságban, borászattal, szeszfőzéssel és (1900) kb. 2000 lak.

Camargue (ejtsd: kamarg), a Rhône deltájának szigete a Grande- és Petit-Rhône között, 750 km² területtel. Iszapos földjét az áradások ellen töltésekkel védik. Művelés alatt csak 15,000 ha van, a sziget É.-i csúcsán gabona és bor terem. A többi része mocsaras (legnagyobb a Valcarésmocsár, 210 km²) s igy csak télen legeltethető. Állatai: juhok, félig vad marhák, bivalyok és lovak. Majdnem fátlan, helyenkint sós földje gyéren lakott. Legnagyobb község e *Saintes-Maries* (l. o.) a Petit Rhône torkolatánál. V. ö. *Leger*, La C., étude agricole (Paris 1875).

Camarilla, l. *Kamarilla*.

Camarina, ókori város Szicilia DNy.-i partján, a Hipparis (jelenleg Fiume Camerina) torkolatánál; szirakuziak alapitották Kr. e. 599. Kr. u. a IX. sz.-ban a szaracénok végkép elpusztitották.

Camarines, Luzon szigetnek (l. o.) hosszú félszigete, amelyen három működő vulkán van: Bulusan, Bacon és Albay. É.-i részén aranyat bányásznak.

Camarinus portus, középkori okmányokban a Duna réve Komáromnál.

Camarlingo, l. *Camerlengo*.

Cambacérès (ejtsd: kambászérész), *Jean Jacques Régis de*, Parma hercege, a francia császárság kancellárja I. Napoleon idejében; szül. Montpellierben 1753 okt. 18., megh. Párisban 1824 márc. 5. Régi jogászcsalád sarja. 1791-ben már a fenyitő törvényszék elnöke volt; 1792. beválasztották a konventbe, hol csak feltételesen szavazott a király halálára. Az ő javaslatára létesitették 1793. a jólétbizottságot, s ennek maga is tagja, majd elnöke lett. Az ötszázak tanácsában leginkább törvényhozási munkálatokkal foglalkozott; 1796 októberében e tanács elnökévé választották. Sieyès direktor pedig kieszközölte, hogy C. az igazságügyi tárcát kapja. A brumaire 18-iki államcsiny után Bonaparte kinevezte második konzulnak, trónralépésekor pedig kancellárnak és 1808. Parma hercegének. Különös érdemei vannak a «Code Napoleon» szerkesztése körül. Napoleont a merész orosz hadjáratról lebeszélni iparkodott. Midőn Napoleon 1813. a szövetségesek ellen vonult, C. lett a regensbizottság elnöke és a császárnéval együtt Blois-ba indult. A száznapos uralom alatt elvállalta az igazságügyi tárcát és a pairek kamarájában az elnökséget. A második restauráció után visszavonultan élt Párisban 1816-ig, amidőn mint királygyilkost hazájából száműzték. 1818-ban azonban jogaiba visszahelyezték. A Projet de Code civil-en (Paris 1796) kivül irt még egy Code Français ou Collection par ordre de matières de lois de la république (Paris 1797) c. munkát. Cimét unokája: *C. Marie Jean Pierre Hubert* örökölte, ki a második császárság idejében főudvarmester volt. V. ö. *Aubriet*, Vie de C. (Paris 1825).

Cambay, város, l. *Khambat*.

Cambert (ejtsd: kamber), *Robert*, francia zeneköltő, a legelső francia dalmű szerzője, szül. Párisban 1628 táján, megh. Londonban 1677. 1666-ban XIV. Lajos király anyjának, ausztriai Annának volt udvari zeneintendánsa. Perrin abbé lelkesitésére és szövegéhez megirta La Pastorale cimű dalművét e mellékcimmel: «első, zenébe foglalt francia vigjáték» (première comédie française en musique); először Issyben adták elő 1659. A különben nagy, de irigy Lully áskálódásai miatt C. 1673. Angliába ment, hol II. Károly király karnagyává nevezte ki. V. ö. *Nuitter* et *Thoinan*, Les origines de l'opéra française (Paris 1886).

Camberwell (ejtsd: kem—), London (l. o.) egyik közig. kerülete (metropolitan borough), a város D.-i részén, (1910) 261,357 lakossal.

Cambiale, olasz építész, l. *Arnolfo di Cambio.*

Cambiaso, *Luca,* olasz festő, szül. Monegliában 1527 okt. 18., megh. 1585. Atyjának, *C. Giovanninak* volt tanítványa, de különösen Rómában, a nagy mesterek műveinek hatása alatt képezte ki magát. Művészete, némely modorosságok mellett is, olykor megkapóan erőteljes, egyéni; így különösen Krisztus sírbatételét ábrázoló nagy festménye a genovai Sta Maria di Carignano templomban a kor legkiválóbb művei közé tartozik. C., ki a maga korában Genovában a legbefolyásosabb mester volt, 1583. II. Fülöp spanyol király meghivására Spanyolországba ment és az Escorial templomának szentélyét díszítette erősen teológiai ízű freskóival.

Cambiata (ol.) a. m. váltó.

Cambia valuta (ol.) a. m. pénzváltás, l. *Cambio.*

Cambier, *Ernest,* belga Afrika-kutató, szül. 1844. Athban, megh. 1909 júl. végén Brüsszelben. A nemzetközi Afrika-társaság megbizásából 1878. Bagamojóból Afrika K.-i részébe vezetett expediciót s a Tanganyika-tónál megalapította Korema állomást. 1887-ben a Kongo-állam megbizásából kutatta föl a Matadiból Stanleypoolba vezetendő vasút legalkalmasabb nyomát, 1889—1890-ig Bómában a Kongo-állam főkormányzója volt. Visszatérve Belgiumba, teljesen a Kongo-állam gazdasági föllendítése ügyének élt.

Cambing, sziget, l. *Kambing.*

Cambio (ol.) a. m. váltó. Régies kifejezés, mely ma már csak összetételeiben használatos. *C. commune:* közönséges belföldi váltó; *C. conto:* váltószámla; *C. di polizza:* váltóárfolyam; *C. di ricorso:* forgalomban levő váltó; *C. di ritorno:* visszváltó; *C. maritimo:* tengeri ill. hajóskötelezvény (l. *Hajóskölcsön*); *C. mercantile:* kereskedelmi váltó; *C. reale:* külföldi váltó. *C. valuta:* váltóérték. E kifejezések ma már csak a tengeri forgalomban használatosak. Az utolsó kifejezés: *cambia valuta* formában is használatos s *pénzváltást* jelent. Bankoknál, különösen vasuti állomások közelében, gyakran látható felirás ez, mely az idegeneket arra figyelmezteti, hogy külföldi pénzeiket itt beválthatják.

Cambio, olasz építész, l. *Arnolfo di Cambio.*

Cambista (ol., ejtsd: kámbisztá) a. m. pénzváltó vagy bankár. Elavult kifejezés.

Cambium (növ.), l. *Kambium.*

Cambogia (növ.), l. *Garcinia* és *Gummigutt.*

Camboja, l. *Kambodzsa.*

Cambo-les-Bains, fürdőhely Basses Pyrénées francia départementban, Biarritztól DK.-re, a Nive partján, részben meredek dombon, (1901) 1405 lak., kénes és vastartalmú forrásokkal, fürdőintézettel.

Cambon (ejtsd: kambon), 1. *Pierre Joseph,* francia politikus, szül. Montpellierben 1754 jún. 17., megh. 1820 febr. 15. Brüsszelben. Gyára volt; 1791. beválasztották a törvényhozó testületbe, 1792-ben pedig a konventbe. Robespierre, valamint Marat garázdálkodásai ellen élesen kikelt, a hadsereg csalárd szállítóit pedig sorra bevádolta. 1793 óta mérsékelt tagja volt a jólétbizottságnak; megvédelmezte a girondistákat. 1794 márciusában egy újabb jelentésében kíméletlenül leleplezte a terroristák rablásait és az állami birtokoknak a konvent biztosai által történt elpazarlását. Nagy része volt Robespierre megbuktatásában. Midőn Tallien őt is bűnrészességgel vádolta, elrejtőzött. 1815-ben a kamarába választották, de a második restauráció után mint királygyilkost száműzték. V. ö. *Claretie,* Les derniers montagnards (Paris 1867).

2. *C., Pierre Paul,* francia diplomata, szül. Párisban 1840. Mikor Ferry J. 1870. a Seine département prefektusa lett, kinevezte őt irodafőnökévé; 1871—72-ig főtitkár s 1872. az Aube département prefektusa lett, de 1873. elmozdították; 1876. újra prefektus lett, majd 1882. tuniszi miniszterrezidens és 1886. madridi követ. 1891-ben Konstantinápolyba küldték nagykövetnek, 1898. pedig Londonba. — Öccse, *C. Jules Martin,* diplomata, szül. 1845 ápr. 5., részt vett az 1870—1871-iki háborúban, mint Algeria főkormányzója (1891—97) pedig érdemeket szerzett a gyarmat kiszipolyozóival szemben. 1897—98-ig Washingtonban volt nagykövet, 1902. Madridba küldték; 1907. Berlinbe nevezték ki nagykövetnek. V. ö. *Guyot* Y., L'oeuvre de M. J. C. La politique radicale socialiste en Algérie (Paris 1897).

Camborne (ejtsd: kemborn), város Cornwall angol countyban, a félsziget DNy.-i csúcsa közelében, (1910) 15,829 lak., réz-, ólom- és ónbányákkal, bányászati iskolával.

Cambrai (ejtsd: kambré), járási székhely és elsőrangú vár Nord francia départementben az Escaut (Schelde) partján a St. Quentin-csatorna végében, vasúti csomópont, érseki székhely, (1906) 27,832 lak., nagy nyilvános könyvtárral, jelentékeny batiszt- és finom vászonszövőkkel, továbbá kalapkészítéssel, szappan- és cukorgyártással, olajprésekkel; élénk gabona-, len-, komló-, vaj-, szén- és szövetkereskedéssel. Kerek tornyokkal védett körfalai még fennállanak. A citadella és a város között szép eszplanád van. Jelentékenyebb épületei: a Saint-Sépulcre székesegyház, Fénélon síremlékével; a régi érseki palota és a városház. C. a régiek Camaracuma, már a rómaiak idejében egyike Gallia legjelentékenyebb városainak. A frankok birtokába jutván, Ragnachaire a fővárosává tette. 954-ben a magyarok kifosztották. A verduni szerződés Németországnak juttatta. 1476. XI. Lajos elfoglalta, de kénytelen volt Németországnak visszaadni. Véglegesen 1678. került Franciaországhoz. C.-ról kapta nevét a C.-i liga, amelyet 1508. a velenceiek ellen kötöttek XII. Lajos, II. Gyula pápa és Miksa császár, továbbá a C.-i v. hölgybéke, amelyet 1529. Savoyai Lujza a fia, I. Ferenc nevében osztrák Margittal kötött, aki unokaöccsét, V. Károlyt képviselte. C. szülővárosa Dumouriez francia hadvezérnek. V. ö. *Bruyelle,* Dict. topogr. de l'arrond. de C. (C. 1862).

Cambrai-i szerződés, az a békeszerződés, amelyet 1529. Savoyai Lujza, I. Ferenc anyja és Margit, V. Károly nagynénje, mint meghatalmazottak kötöttek. L. *Hölgybéke.*

Cambrais (franc., ejtsd: kambré), finom, lazaszövésű batisztszövet, lenfonalból, avagy pamutból.

Cambresines v. *cambrasines,* finom levantei és bengáliai vászon.

Cambrésis (ejtsd: kambresi), Franciaország egykori vidéke, ma Cambrai arrondissement. II. Henrik német császár 1107. a cambraii püspökök javára grófsággá tette. 1677-ben foglalta el XIV. Lajos Németországtól.

Cambria, a Cymry szóból. Innen: C.-n Mountains és C.-n Rocks, l. *Wales*.

Cambrian pottery (ang., ejtsd: kembrien potteri), Swanseaban 1750. Dillvyn által alapított, 1785. Haynestől megszerzett gyárban készülő, igen szép, feltünően könnyű só-mázas kőedény. Egyszerű formája, vázlatos, de jól szinezett rajza van. Jegye: korai darabokon egy mandolin, később háromszög.

Cambric, l. *Kambrik*.

Cambridge (ejtsd: kembridzs), 1. Cambridgeshire angol county fővárosa, Londontól É.-ra (93 km.), a Cam mindkét (főleg jobb) partján, sík vidéken. Régi, híres egyetemi város. Nem oly festői, mint Oxford (l. o.), s építészeti tekintetben is kevesebbet nyujt, de egyetemi college-ei vetekednek az oxfordiakkal, sőt a Cam folyóra néző fasorai és pázsitjai (the Backs) egyedülálló szépségüek. Egyetemén kívül kevés látnivaló kinálkozik. A Holy Sepulchre templom, mint Anglia négy kerek templomának egyike, figyelemreméltó. Megemlítendő a város könyvtára és számos iskolája. Lakossága (1910) 40,028.

C. valószinüleg a brit Caer Graunth és a római Camboritum helyén épült, amely azonban a folyó (Cam vagy Granta) balpartján terült el. Az angolszász krónikák Grantabrycge, később Cantebrigge néven említik. A dánok ismételten elpusztították; Hódító Vilmos kastélyt épített itt, amelynek alig maradt nyoma (Castle Mound). — *Egyeteme* Anglia legrégibb egyetemeinek egyike. Alapítását a legenda Kr. e. 300-ra teszi, valóságban azonban a C.-i legkorábbi tudományos intézmény a XII. sz.-ra vezethető vissza; az első okirati följegyzés pedig 1217-ből való. Az első *college* (ejtsd: kalidzs) 1284. alapíttatott; 1318. a pápa (XXII. János) mint *studium generale*-t formailag is megerősítette. Századokon át csaknem kizárólag egyházi tanítással foglalkozott; részt vett a reformáció mozgalmában. 1570-ben új szabályzata lépett életbe s ez a XIX. sz. derekáig érvényben maradt. Ettől fogva a college-ek fejei választották a vice-chancellort és a Caputot: a felügyelő testületet. I. Jakab angol király óta máig két képviselőt küld az egyetem a parlamentbe. Newton föllépése a matematika és a természettudományok felé terelte a C.-i egyetemet s ez az irányzat ma is a legjelentősebb különbség, szemben az oxfordi egyetem (l. o.) szellemével. A XIX. sz.-ban a tanítás egyre inkább felszabadult a vallásos szellem nyomása alól. 1840—1882-ig egészen újra szerveztetett az egyetem. Ma (1910) 17 college és 1 hall van a C.-i egyetemen, 118 rendes és rendkívüli tanárral (professors, readers és lecturers), 1218 új beiratkozó hallgató, 7497 tanácstag (members of Senate), 3726 hallgató (undergraduates). Ezen kívül az egyetemhez szorosabban nem tartozó 2 college a nők számára (ezek egyike 1869., a másik 1875. alapíttatott) 24 rendes és számos külső tanárral, 376 hallgatóval. Az egyetem adminisztrativ ügyeit viszi a Council of the Senate (chancellor, vice-chancellor, 4 head of colleges, 4 professzor, 8 associate from the senate). Az alapítványokat külön testület (financial board) kezeli. A tanfolyamokat a tanügyi testület (general board of studies) igazgatja, bizottságok (special boards) segítségével. A chancellor és a steward (gondnok) állása tiszteletbeli, az egyetem tulajdonképeni feje a vice-chancellor.

A college-ek és az egyetem maga voltaképen egymástól nagy mértékben független, különálló testületek. Az *egyetem* lényegében vizsgáztató testület, megvizsgáztatja a jelöltet belépésekor, egyetemi tartózkodása alatt és munkája végeztével és dönt a fokozatok (degree) dolgában; szabályozza a tanítás rendszerét és segítségére van a hallgatónak könyvtáraival, előadásokkal, gyüjteményekkel stb. A *college* ezzel szemben: fölveszi a jelöltet, ellátja szállással, élelemmel, kiszolgálással, előkészíti a vizsgákra, gondoskodik megfelelő társas életről, szórakozásról, gyakorlatokról, stb. vagyis pótolja (és kiegészíti) a *szülei házat*. Ezt a két különálló szervezetet, az egyetemet és az egyes collegeket, közel hozza egymáshoz az a körülmény, hogy a college-ek felügyelői és tanárai nagyobbrészt benne vannak az egyetem szenátusában s így itt is, ott is vezető szerepük van. A jelölt 3 év alatt szerezheti meg a bacheléri fokozatot (B. A.), újabb 4 év alatt, tudományos irodalmi munkásság alapján az Artium magister (Master of Arts, M. A.) fokozatot. Ezek után következik csak a doctori cím (Ph. D.; LL. D.; M. D.) A C.-i egyetem szokatlan s nálunk összehasonlítás nélkül álló szervezetére nézve v. ö. *Bass*, The History of the University of C. (Cambridge 1873—84); *Rashdall*, Universities of Europe in the Middle Ages (Oxford 1895); Statutes and Ordinances of the University of C. (1883); C. University Calendar, évről-évre; *Humphrey*, Guide to C.

2. *C., város* Massachusetts északamerikai államban, a Charles-folyó mellett, tulajdonkép Boston külvárosa, amellyel összeköttetésben áll; (1900) 91,886 lak., hengerművekkel, szappan- és kocsigyártással, cukorfinomítókkal és teleszkop-lencsék készítésével. C.-ben van az Egyesült-Államok legjelentékenyebb iskolája, a Harvard-University, amelynek alapját egy puritán lelkész, John Harvard vetette meg 1638. Eleinte csak teológiai fakultásból állott, most már felöleli a tudományoknak minden ágát és 1869 óta Eliot V. K. ösztönzésére elfogadta a tanszabadságot is. A Harvard-University az államtól segélyt nem kap, ma külön város a városban, magában foglalván a nagy előadási termeket, laboratoriumokat, két gazdag zoológiai múzeumot, a Peabody-múzeumot (amerikai régiségek számára), palotákat a tanárok és tanulók számára, botanikus és egyéb kerteket, nagy ebédlőket, parkokat és réteket az ifjusági játékok számára, végül egy nagy könyvtárt (576,900 köt.). Csillagvizsgálója egyike az újvilág leggazdagabb és legjobban vezetett ilynemű intézeteinek. Vagyona 13.119,538 dollár, évi jövedelme pedig 2.371,882. A tanárok (tutors, assistents stb.) száma: 483, a tanítványoké 5124. V. ö. *Quincy*, Hist. of Harvard University (1860, 2. kiad.); *Thayer*, An historical sketch of Harvard University (1891).

Cambridge, 1. *Adolf Frigyes, C. hercege, Tipperary grófja, Culloden bárója*, Hannover helytartója és angol tábornagy, III. György király legifjabb fia, szül. Londonban 1774 febr. 24., megh. u. o. 1850 júl. 8. 1793-ban mint ezredparancsnok részt vett a hondschoote-i ütközetben. 1794-ben atyja ezredessé, C.-i herceggé és peer-ré nevezte ki. 1803-ban Hannoverben harcolt a franciák ellen. 1816-ban pedig Hannover helytartója és később alkirálya lett. 1837-ben, midőn Ernő Ágost cumberlandi herceg a hannoveri trónra lépett, visszatért Angliába. Gyermekei: 1. *György* (l. alább); 2. *Auguszta*, Frigyes Vilmos mecklenburg-strelitzi nagyherceg neje, 1904 óta özvegy; 3. *Mária Adelaide* (szül. 1833., megh. 1897.), az 1900. elhunyt *Teck* Ferenc herceg (l. o.) neje volt.

2. *C., György Frigyes Vilmos Károly, C. hercege*, a brit hadsereg főparancsnoka, az előbbinek fia, szül. Hannoverben 1819 márc. 26., megh. 1904 márc. 17. Londonban. Atyja halála után ennek címét és helyét örökölte a felsőházban. 1854-ben részt vett a krimi háborúban, de betegsége miatt még a háború bevégzése előtt visszatért Angliába. 1856-ban Viktoria királynő az angol hadsereg főparancsnokává nevezte ki s e minőségben 1895 nov. 1-ig működött. Morganatikus házasságban élt *Farebrother* Lujzával (népiesen Fitzgeorge, megh. 1890). Gyermekei anyjuk nevét viselik. V. ö. *Verner* és *Parker*, Military life of H. R. H. George, duke of C. (London 1905., 2 köt.); *Sheppard*, G., duke of C. (u. o. 1906., 2 köt.).

Cambridge-öböl, a Timor-tengernek mély benyulása Ausztrália E.-i partjába (k. h. 128°) alatt. Az öböl bejárata előtt van a Lacrosse-, beljebb pedig az Adolphus-sziget, D.-i végén meg *Wyndham* községe. A K.-i part egyik öblébe ömlik az Ord folyó.

Cambridgeshire (ejtsd: kembridzssír), county Angliában, Londontól É.-ra. É.-on a Wash-öbölig terjed. Területe 1275 km², (1911) 128,325 lak. Közigazgatásilag hozzá tartozik É.-on az *Isle of Ely* (ejtsd: ájl af eli) kerület 963 km² területtel, (1911) 69,759 lak. Főhelye Cambridge (l. o.). V. ö. J. E. *Marr* és A. E. *Shipley*, Handbook to the Natural History of C. (Cambridge 1904); *Conybeare*, History of C. (London 1897).

Cambrium (geol.), l. *Kambrium*.

Cambronne (ejtsd: kambronn), *Pierre Jacques Etienne*, gróf, francia tábornok, szül. St. Sebastien-ban (Nantes mellett) 1770 dec. 26., megh. 1842 márc. 5. u. o. 1792-ben a nemzetőrségbe lépett. 1806—13-ig őrnagyi minőségben küzdötte végig az összes hadjáratokat, 1814. pedig Elba szigetére követte Napoleont, kivel 1815 márc. Párisba visszatért. Napoleon ekkor gróffá és pairré nevezte ki. Waterloonál a császári gárdának egyik hadosztályát vezényelte. A legenda e szavakat adja ajkára: «La garde meurt et ne se rend pas!» avagy pedig a «Merde»-t; mindkettő mende-monda. Letette a fegyvert és mint hadi fogoly Angliába vitetett. Később a reakció hadi törvényszék elé állította, de szabadon bocsátották. 1820-ban XVIII. Lajos Maréchal de Campnak és Lille parancsnokának nevezte ki.

Cambuscan, telivér verseny- és apaló, l. *Kisbér*.

Cambuslang (ejtsd: kemböszlen), város Lanarkshireben, Skóciában, Glasgow közelében, szénbányákkal, szövő-fonó iparral és földmíveléssel, (1910) 24,870 lak.

Cambyses, l. *Kambyses*.

Camden (ejtsd: kemdn). Több város az Egyesült-Államokban; közöttük a legjelentékenyebbek: 1. New-Jersey állam fővárosa a Delaware balpartján, Philadelphiával szemben, vasúti csomópont, hajógyárral, vas- és üveggyárakkal, fakereskedéssel, Gloucesterrel együtt, (1900) 75,935 lak. — 2. *C.*, Maine államban a Penobscot-öböl Ny.-i partján, (1900) 2825 lak., hajógyárakkal. — 3. *C.*, Kershaw county főhelye Dél-Karolinában, a hajózható Wateree közelében, (1900) 2441 lak., gyapotkereskedéssel. — 4. *C.*, Washita county főhelye, Arkansasban, a hajózható Washita mellett, gyapot- és fakereskedéssel, (1900) 2840 lak.

Camden, *William*, angol történetbuvár, szül. Londonban 1551 máj. 2., megh. Chiselhurstben 1623 nov. 9. 1575-ben tanár, 1593. pedig rektor lett a londoni Westminster-iskolán és 1597. Erzsébet királyné «címer-király»-a. Főműve: Britannia, sive florentissimorum regnorum Angliae, Scotiae, Hiberniae et insularum adjacentium ex intima antiquitate chorographica descriptio (London 1586, 6. kiad. 1607; angolra fordítá Gough 1806. 4 köt.). Megemlítendők még: Remains of a greater work concerning Britain (London 1605; újabb kiadásáról a C.-társaság gondoskodott); Annales rerum anglicarum et hibernicarum regnante Elisabetha (u. o. 1615—27. 2 köt.; legjobb kiad. Hearne Th.-től, Oxford 1717. 3 köt.; angolra is többszörösen lefordították). Reges, reginae, nobiles etc. cím alatt leírta a westminsteri apátság emlékeit (1600. s többször). Kiadta Asser, Welsingham, de la More, Cambrenis és mások munkáit. Az a tudós társaság, mely 1838. régi történeti és irodalmi emlékiratok kiadására alakult, emlékére a *C. Society* nevet vette föl. A régi *C. House* Chiselhurstben, melyben a tudós Annaleseit írta, 1871 óta III. Napoleon lakóháza volt, hol meg is halt.

Camée, l. *Kaméa*.

Camelidae (állat), l. *Teve-félék*.

Camelina *Crantz, gomborka* (növ.), a Cruciferae *(Keresztesek)* család becőkés génusza, melynek 8 faja a mediterrán vidéken, Közép-Ázsiában és Közép-Európában van elterjedve. Egyéves füvek, nyilas, szárölelő szárlevelekkel. Viráguk sárga, becőkéjük körtealakú. A *C. sativa* (L.) Cr. (magvas gomborka) magvából kitünő olajat sajtolnak, mely csaknem olyan értékű, mint az olajbogyóból nyert «asztali olaj». Ez az olaj világossárga, csaknem szagtalan és íztelen; fajsúlya 0·925. 19°-nál megolvad. Homokon jól és gyorsan nő, úgy, hogy érdemes volna nálunk jobban termeszteni. A repce mindeddig nem engedte kelendőségre vergődni. Gyakran repceolaj keverékének, szappanfőzéshez és firniszhez használják. Magvát a madár szereti. Nálunk mint gyom található a lenvetésben.

Camellia *L.* (növ.), l. *Tea*.

Camello, l. *Gambello*.

Camelopardalis (állat), l. *Zsiráf*.

Camelopardalus (lat.), *zsiráf*, csillagkép, közel az ég északi sarkához.

Camelot (franc., ejtsd: kamló), Párisban így nevezik az utcai árust, különösen az ujságok elárusítóját; magyarul *rikkancs* (l. o.). — *Camelots du roi*, a francia rojalista diákok szervezete; tagjai több izben köztársaságellenes tüntetések miatt kerültek biróság elé.

Camelus (állat), l. *Teve.*

Camembert (franc., ejtsd: kamañber), lágy, kövér sajt, Észak-Franciaországban állítják elő 3½ kg. súlyú darabokban. 100 l. teljes tej 12—15 kg. ilyen sajtot szolgáltat. A tej beoltása 26° C. mellett történik, olyan kevés oltóval, hogy a megalvadás csak 4—6 óra alatt álljon be. A megalvadt anyagot kidolgozás nélkül helyezik kerek formába s 25 napi forgatás és sózás, valamint további 30 napi érlelés után hozzák forgalomba.

Camen *(Kamen)*, város Arnsberg porosz ker.-ben, Hamm-tól 15 km.-nyire, (1910) 10,429 lak., vasolvasztókkal és szénbányával.

Camenae, *Kaménák*, ősi római forrásnimfák, kiknek egy berekben vizet és tejet áldoztak. Mikor azonban a rómaiak a Kr. e. III. sz. óta a görög műveltség kapcsán a költészetet lelkesítő Muzsák görög fogalmával megismerkedtek, a C.-kat ezekkel azonosították. Ezért a régi latin költők ugyanoly értelemben beszélnek a Kaménákról, mint a görögök a muzsákról, Később a *Musae* elnevezés úgyszólván teljesen háttérbe szorítja ily értelmű említésüket is, kultuszuk pedig eredeti lényegük megváltozása óta teljesen megszünt.

Cameo, l. *Kaméa.*

Camera (lat.) boltos tetőzet; továbbá szoba, kamara; az a szoba, melyben a fejedelem v. az ország pénzét őrizték, ugyancsak a vagyonkezelő hatóság neve, l. *Kamara*. — *C. clara* és *C. lucida*, világos kamara, *C. obscura*, sötét kamara, l. *Fotográfia*. — *C. apostolica*, l. *Apostoli kamara*. — *C. stellata*, l. *Csillagkamara*. — In *C. charitatis* a. m. magunk közt, békésen (valamit elintézni).

Camerae nuntius (lat.), l. *Kamarakövet.*

Camera Hungarica, l. *CH.*

Cameralia (lat.) a. m. pénzügyi tudományok, l. *Kamara.*

Cameralmoravica (Komorske Moravice), Modrus-Fiume vm. vrbovskoi j.-ban, (1900) 2584 horvát-szerb lak., nagy vasúti állomással, fakereskedéssel; posta- és távíróhivatal.

Camerarius (lat.), kamarás, a kincstár felügyelője. C., aki a középkorban a királyi háztartást és a királyi jogvédelmeket kezelte; a frank birodalomban a Karolingok uralma alatt keletkezett hivatal; nálunk királyi kamarások (l. *Kamarás*, C.-i vagy cubicularii), akik mint az ország legelőkelőbb nemesei a királyi udvarhoz tartoztak.

Camerarius, 1. *Joachim*, családi nevén *Liebhard*, de közönségesen *Kammermeister*-nek nevezett kiváló német humanista, szül. Bambergben 1500 ápr. 12., megh. Lipcsében 1574 ápr. 17. A nürnbergi gimnáziumban a latin és a görög nyelv tanítója volt (1526). Az ottani szenátus 1530. a regensburgi birod. gyűlésre képviselőül küldte, ahol tevékeny részt vett az ágostai vallástétel szerkesztésében. 1535-ben Ulrik württembergi herceg hívására a tübingeni egyetemre ment s ott szervezte a klasszikus tanulmányokat, 1541. pedig Szász Henrik és Móric hercegek megbízásából a lipcsei egyetemet szervezte újjá. 1555-ben ismét az augsburgi birod. gyűlésre küldték, majd elkisérte Melanchtont a nürnbergi vallásértekezletre s az 1556-iki regensburgi birod. gyűlésre. II. Miksa 1568. Bécsbe hívta, hogy a keresztény felekezetek egyesítése ügyében kikérje tanácsát. C. Melanchton egyik legkiválóbb tanítványa volt; igen nagy érdemeket szerzett a klasszikus tudományok terén, mint egyetemi tanár s mint a görög és latin klasszikusok tudós kiadója. Számos irata közül a legismeretesebbek: Eobanus Hessus (Leipzig 1553); György anhalti herceg (u. o. 1555) és Melanchton (u. o. 1566; új kiad. Strobeltól, Halle 1777) életrajzai. Melanchton leveleiből is kiadott egy gyüjteményt (Leipzig 1569). Említésre méltó még: Commentarii linguae graecae et latinae (Basel 1551) és a halála után megjelent Epistolae familiares (Frankfurt 1583—1595, 3 köt.), mely fontos kortörténeti forrás. Szenczi Molnár Alberttel is levelezett. E levelezését kiadta Dézsi Lajos (Irodtört. Közl. 1908).

2. *C., Rudolph Jakob*, német orvos és botanikus, szül. Tübingenben 1665 febr. 12., megh. u. o. 1721 szept. 11. A filozófiát meg az orvostudományokat tanulta; 1685—87. Európa nagy részét beutazta, 1688. szülővárosában az orvostudományok tanára s a növénykert igazgatója lett. Ő ismerte fel határozottan a virágoknak kétnemű ivarszervét, e tekintetben több kisérletet végzett s a theoria sexualist alapította meg Epistola ad D. Mich. Valentini de sexu plantarum (Tübingen 1694, új kiad. 1749) című munkájában. Iratait *Mikan* adta ki R. J. Camerarii opuscula botanici argumenti (Prag 1797) címen.

Cameriere (ol.) a. m. komornyik, pincér.

Cameriere di spada e cappa (ol.), a. m. kamarás karddal és köpennyel, neve a pápai világi kamarásoknak.

Camerieri segreti (ol.) a. m. pápai titkos kamarások, tiszteletbeli prelátusok, akik hivatallal birnak ú. m. a pápai alamizsnás és segéde, a brevek titkára stb. Vannak azonban olyan C.-k is, akik semmi szolgálatot nem teljesítenek, ú. m. a házi prelátusok, számfölötti titkos kamarások, tiszteletbeli titkos káplánok stb. Ruházatuk violaszínű.

Camerino *(Camerinum)*, járási székhely Macerata olasz tartományban, a Chienti és Potenza közti dombon (658 m.), érseki székhely, (1901) 4500 lak., a hozzátartozó közig. kerülettel 12,542 lak., egyetemmel, posztó- és selyemszövéssel, V. Sixtus pápa bronzszobrával, Borgia-kastéllyal (1503).

Camerlengo *(Camarlingo)*, 1. *C. della Santa Romana Chiesa*, másként *Cardinalis Camerarius*, bíbornok kamarás, l. *Apostoli kamara*. — 2. *C. Cardinalis Camerarius Sacri Collegii*, a bíbornoki testületnek kamarása, akit a pápa évenkint vörös zacskó átadásával nevez ki. Feladata a bíbornoki testület jövedelmeinek kezelése. Intézi a testület folyó ügyeit és vezeti a titkos konzisztóriumok jegyzőkönyveit.

Cameron, Milam county főhelye Texas északamerikai államban, a Brazos egyik jobboldali mellékfolyója mellett, vasuti csomópont, gyapot- és gabonakereskedéssel, (1900) 3341 lak.

Cameron, 1. *David Young*, angol (skót) rézkarcoló és festő, szül. Glasgowban 1865 jún. 28. Művészeti tanulmányait szülővárosában és Edinburghban végezte. Csinos víz- és olajfestményeket is készített, de hírnevét rézkarcaival szerezte. Hangulatos, finoman kidolgozott lapjai többnyire építészeti motivumokat ábrázolnak, felfogásukkal és technikájukkal leginkább a XIX. sz.-beli rézkarcolás két nagy mesterére, Méryonra és Whistlerre emlékeztetve. Karcainak nagy része megvan a Szépművészeti Múzeum grafikai gyüjteményében is, míg az *Amboise square* c. olajfestménye a modern képtárban látható. V. ö. *Fr. Rinder*, The Etchings of C. (1911).

2. *C.*, *Simon*, amerikai államférfiú, szül. Pennsylvaniában 1799 márc. 8., megh. New Yorkban 1889 jún. 26. Sanyarúan töltött ifjúság után 1845. a szenátusba választották, hol a republikánus párt egyik vezére lett. 1861-ben Lincoln elnök hadügyminiszterré nevezte ki, de mivel a kongresszus többsége abbeli tervét, hogy azonnal szüntessék meg a négerek rabszolgaságát, nem helyeselte, rövid idő mulva leköszönt. Fia, *C. Donald* (szül. 1833.), a szenátus tagja és a republikánus párt híve.

3. *C.*, *Verney Lovett*, angol Afrika-utazó, szül. Radipoleban, Angliában, 1844., megh. Leighton-Buzzardban 1894 márc. 26. Őt jelölték ki 1872. a Livingstone-Eastcoast-expedició vezetőjének, amelyet Livingstone támogatására küldtek ki. 1873 márc.-ában indult el Dillon és Murphy kiséretében Zanzibárból és aug. 4. találkozott a nagy utazó szolgáival, akik annak holttetemét szállították vissza. A holttest szállításával Murphyt bízta meg, ő pedig egyedül haladt tovább. 1874 febr. elérte Udzsidzsit, azután körülhajózta a Tanganyikát és pontosabb méréseket végzett rajta. Már akkor kimondta azt a véleményét, hogy a Tanganyika a Kongónak forrástava. Május 20-án elérte Nyangvét. Onnan D.-re fordult és októberben elérte Kilembát, Urua fővárosát. Onnan fedezte föl a Kikondzsa-tavat és a kis Mohria-tavat számos cölöpépítményeivel. Usszambin, Lundán, Lovalen és Bihén át Katombelánál, Benguelától É.-ra 1875 nov. 4. érte el az Atlanti-oceán partját, ez idő alatt számos csillagászati helymeghatározást végezett és 4000 pontnak a magasságát mérte meg. Utazásának leirása Across Africa (Lond. 1876. Németül Quer durch Afrika, Leipzig 1877. 2 köt.). 1878—79. az Eufrátes-Tigris vidékét járta be abból a célból, hogy lehetne-e ott vasutat építeni India felé. Erről szól Our future highway c. munkája (1880, 2 köt.).

Cameroon, l. *Kamerun*.

Camerovac, község Modrus-Fiume vármegye szluini járásában, (1900) 217 lakossal, u. p. és u. t. Slunj.

Camerun, l. *Kamerun*.

Caméato (ol.), egyfogatú kocsi Nápolyban.

Cameta, l. *Kaucsuk*.

Cametá, város Brazilia Grão Pará államában, a Tocantin partján, torkolatától 65 km.-re, kaká-, kaucsuk- és braziliai dió-kereskedéssel, kb. 5000 lak.

Camfa, l. *Camwood*.

Camiguin, működésben lévő vulkán a Filippi-szigeteken.

Camilla, valószinüleg nem mondai alak, hanem Vergilius képzeletének Harpalyke és Penthesileia mondai alakjától (l. o.) sugalmazott alkotása. Az Aeneis XI. éneke volszk királylánynak mondja, ki anyja korai halála után az erdőben egy kancától szoptatva, harcias szűzzé nő fel s a honkereső Aeneas ellen a nemzeti ügyet védő Turnus oldalán küzd.

Camilli és *Camillae* (lat.), szabadszületésű szülők gyermekei, kik Rómában a *flamen Dialis* által bemutatott áldozatoknál s más vallásos szertartásoknál segédkeztek.

Camillus, *Marcus Furius*, előkelő római patricius és nagy hadvezér, Kr. e. 396. elfoglalta a 10 évig ostromolt Veiit, szintúgy Faleriit. A veiibeli zsákmány helytelen elosztása miatt perbe fogva, számüzetett, bár a nép talán inkább erős patricius érzülete miatt ítélte el. De midőn nemsokára (390) a gallusok elfoglalták Rómát, a nép visszahívta, diktátori hatalommal ruházta fel, s a hagyomány szerint ép akkor tért vissza Rómába, midőn Brennus (l. o.) a hadisarc gyanánt követelt aranyat mérte. A gallusok elvonulása után a plebejusoknak nem volt nagy kedvük a feldúlt várost újra felépíteni és inkább Veiibe akartak költözni; de C. mégis rávette őket, hogy Rómát a régi helyén építsék fel, s ezért nevezték őt Róma második alapítójának. Nagy érdemet szerzett avval is, hogy a plebejusok követelésének jogosultságát átlátva, 367. a *liciniusi törvények* (l. o.) elfogadását előmozdította. Nagy katonai reformot is eszközölt ki, midőn a légió harcvonalba állításánál a hadsereg különböző részei (hastatusok, principesek és triariusok) egymásután érvényesülhettek. A rendek kibékülésének emlékére ő építette föl a forumon Concordia templomát. Meghalt 365.

Caminha (ejtsd: kaminya), kikötőváros Portugália Entre Douro e Minho tartományának Vianna kerületében, a Minho folyó torkolatánál, a porto-valençai vasút mellett, Portotól É.-ra, hajóépítéssel, sóbányával és (1900) 2682 lak. C.-tól DNy.-ra van a Minho torkolatán uralkodó megerősített *Insua* sziget.

Camisade (franc.), a kamizárdok (l. o.) éjjeli rohama.

Camisardok, l. *Kamizárdok*.

Camisia (közép-lat.) a. m. ing, a kat. papok fehér karinge.

Cammarata, helység a sziciliai Girgenti olasz tartomány bivonai kerületében, a szép kilátással szolgáló, 1576 m. magas *Monte C.* alján, a palermo-girgentii vasút mellett, (1901) 6495 lak.

Cammelli, *Antonio*, olasz humoros író, szül. 1436. Pistoiában, megh. 1502 ápr. 29. Ferrarában. Közönségesen születése helyéről *il Pistoiának* nevezik, ő maga pedig családja származása helyéről a *Vincio* névvel írja alá műveit. Az Este hercegek udvarában volt udvari bolondféle udvaronc. Legjelesebb műve: Sonetti faceti (Tréfás szonettek), melyek (553 drb) többnyire a ko-

rabeli költőkre, írókra v. korának egyéb jeleseire humoros, gyakran csípős megjegyzéseket tartalmaznak. Filostrato e Panfila c. ötfelvonásos verselt szomorujátékát Mantovában 1499. előadták s a herceg 600 lirát utalványoztatott ki neki érte a kincstárból. Legteljesebb kiadása: Rime edite e inedite di Antonio C. detto il Pistoia per cura di A. Cappelli e S. Ferrari (Livorno, Vigo 1884).

Cammeo, l. *Kaméa*.

Cammin, német város, l. *Kammin*.

Camocim (ejtsd: kamoszim), kikötőváros Ceará braziliai államban, a Curiahu torkolatánál, a C.-sobrali vasút végállomása, kb. 5000 lak.

Camões v. *Camoës* (ejtsd: kamoiňs), *Luiz de*, tkp. *Luiz Vaz de C.*, a leghíresebb portugál költő, kit honfitársai méltán neveztek «nagy»-nak, szül. Lissabonban 1524., megh. u. o. 1580 jún. 10. Spanyol nemes, de elszegényedett családból származott; atyja, ki hajóskapitány volt, Goa mellett hajótörést szenvedve halt meg. Ifjuságát C. valószínüleg Coimbrában töltötte; bár az akkori coimbrai egyetemi hallgatók anyakönyvében neve nem fordul elő. Itt írta első versét is: Elegia da Paixão, melyet a neveltetéséről gondoskodó nagybátyjának, C. Bentónak ajánlt. 1542—1546-ban az udvarnál tartózkodott; itteni élete folyamán több alkalmi költeményt is írt, sőt a drámában is már ekkor tett kisérletet. Egy udvarhölggyel, Athaide Katalinnal való szerelmi viszonya miatt el kellett hagynia az udvart, mire Coimbrába ment és a tanulásban keresett vigasztalást. Szerelmi bánatának, sóvárgásának gyönyörű szonettekben és elégiákban adott kifejezést. 1547-ben meghalt a nagybátyja, miért is elhagyta Coimbrát s Mazagão ostromához sietett Afrikába. Itt két évet töltött a hadseregnél s egy mór támadás alkalmával elveszté jobb szemét. 1549-ben visszatért Lissabonba, ahol D. João herceg az írókat pártfogolta. Ehhez fűzött reményeiben azonban írótársai irigysége és szerelmese családja okozta bajai miatt csalódott s elkeseredésében 1553. Kelet-Indiába hajózott. Itt Goában telepedett le és mivel semmiféle hivatalra sem tudott szert tenni, több izben részt vett különböző hadjáratokban és nagy nyomorúsággal küzdött. 1556-ban anyakönyvvezetőnek: Proveador mór dos Defuntos e Ausentes, nevezték ki Makaóba, honnan azonban csakhamar visszahívták és Goában börtönbe vetették. Makaóban írta meg C. époszának 6 első énekét; még ma is mutogatják azt a barlangot, amelyben állítólag Lusiadaján dolgozott. Goába való visszatérése közben a hajó, melyen útrakelt, a Mekong-folyó torkolatánál szirtekbe ütődött s C. úszva mentette meg költeményének kéziratát. Mikor Goában két év mulva kiszabadult a fogságából, egy hitelezője az adósok börtönébe vettette. Ennyi nyomoruság ellenére sem esett kétségbe, sőt börtönéből az alkirályhoz egy tréfás költeményt intézett, mely vissza is szerezte szabadságát. Ekkor érlelődött meg benne az a gondolat, hogy hazájába visszatér. 1567-ben Pero Barretoval Mozambiquebe hajózott, hol két évig nyomorgott. E helyzetből 1569. Diogo do Couto szabadította ki s 1570. visszahozta Lisszabonba. De abban a reményében, hogy művével immár jobb jövőnek vetheti meg alapját, ismét csalódott. Még hozzá lírai költeményeinek gyüjteményeit is ellopták tőle. Nyomoruságos évdíjból tengette életét a portugálok legnagyobb költője. Sírja fölé egyik tisztelője pompás síremléket emeltetett. C. a portugál irodalom virágzási korának utolsó és legnagyobb alakja. Éposza, az *Os Lusiadas* (a. m. a portugálok véghezvitt hőstettei), mely legelőször 1572. jelent meg, és amelynek írására élte javát szentelte, nemcsak a portugál, hanem a világirodalomban is számot tevő, némely tekintetben egyedül álló mű. Több mint száz kiadása ismeretes. Minden művelt európai nyelvre lefordították; a mi irodalmunk Greguss Gyula kitünő fordításában birja C. remekművét. Mint lirikus költő is, C. egy sorba helyezhető a világirodalom legnagyobbjaival. Szonettjeiben (103), elégiáiban, ódáiban, kanzonéiban az érzelmek fenköltsége bánatos merengéssel társul, mindez a legtermészetesebb, legmegfelelőbb módon kifejezve. Van azonfelül 3 szindarabja, egy allegorikus tanító költeménye, melyek több apró költeménnyel együtt: Rimas de Luis de C. címen jelentek meg (Lissabon 1593). Összes műveit Párisban (3 köt.) 1759., majd az 1771., 1779—80., 1782—83. években Lissabonban (3 köt.) adták ki; Hamburgban Barreto, Freio, Monteiro (1834, 3 köt.); Visconde de Juromenha (életrajzzal ellátott, igen jó kritikus kiadás, Lissabon 1860—71, 6 köt.); Braga, Biblioteca de actualidade (Porto 1874, 3 köt.).

Irodalom. Adamson, Memoirs of the life and writings of L. de C., London 1820, 2 köt.; Braga, Historia de C., Porto 1873—75, 3 köt.; Reinhardstöttner, C., Der Sänger der Lusiaden, Leipzig 1877; 2 kiad., u. o. 1879; Castello-Branco, Luiz de C., Porto 1880; Latino-Coelho, Luiz de C. Lisboa 1880; Burton, C., his life and his Lusiads, London 1881; Braga, Bibliographia Camoniana, Lisboa 1880; Vasconcellos J., Bibliographia Camoniana, Porto 1880; Greguss Gyula, Történeti és költői előzmények C.-ról és a Luziádáról; a Luziáda fordításának bevezetésében, Bpest 1874; Szász K., A virágirodalom nagy époszai. Budapest, akad. kiad. 1882, 2. köt.

Camoghe *(Monte-)*, 2229 m. magas hegycsúcs Tessin svájci kantonban, az Adula-csoportban a Monte Ceneri és San Jorio-nyereg közt. Szép kilátása kedvéért (a Monte Rosától az Ortlerig látni) sokan mennek föl rá. A Rhäti Alpoktól a San Jorio-nyereg választja el.

Camogli (ejtsd: kamolyi), város Genova olasz tartományban, a Riviera di Levante sziklás partján, a genova-pisai vasút mellett, tengerészeti iskolával, (1901) 5000 (közig. kerületével 7553) lak., akik főleg hajósok és halászok.

Cámoly (növ.), l. *Harangláb*.

Camonica *(Val-)*, az Oglio felső völgye Brescia olasz tartományban. Elválasztja az Adamello csoportját a Bergamoi Alpoktól. Ezen a völgyön visz az út Lombardiából a Tonale-hágón át Tirolba. Lakói állattenyésztéssel, bányászattal, selyemhernyótenyésztéssel foglalkoznak. Hosszú ideig Milano birtoka volt, 1426. Venezia foglalta el. A XVI. sz.-ban Francia- és Spanyolország harcoltak birásáért, míg végül újra Veneziához csatolták.

Camorra, titkos társulat az egykori nápolyi királyságban, mely eredetileg a gyengék védelmezésére alakult, de később csaló és rabló bandává fajult el. Ügyes és merész tagjai mindenüvé befurakodtak s bámulatos furfangos eszközök-

kel folytatták a zsarolásaikat. Mint csempészek gazdag jövedelemre tettek szert, de az erőszaktól sem riadtak vissza. Titkos, de szilárd szervezetök emelte őket hatalomra. Minden kerületi városban volt központi hatóságuk, magában Nápolyban pedig 12 főnökük, a társulat élén korlátlan hatalmú főnök állott és egy pénztárnok, ki a közös pénztárt kezelte. Minden új tag rettenetes esküvel kötelezte magát hűségre és hallgatásra, s csak bizonyos próbaidő letelte után kapta meg a két különös alakú kést, a C. tagság tulajdonképi ismertető jelvényét. II. Ferdinánd politikai okokból megtűrte a társulatot, de II. Ferenc megkezdte az üldözését. Ezért a C. tagjai 1861. Garibaldit segítették Dél-Itália meghódításában; de később ismét az elűzött Bourbonok párthívei lettek s a brigantik pártolása által az olasz kormánynak sok bajt okoztak. E társadalmi baj mostan sincs orvosolva. Újabban is a C. 62 nápolyi tagja ellen Viterbóban főbenjáró per folyt. A C. válfaja az ú. n. *Maffia* (l. o.). V. ö. *Monnier*, La C. (Firenze 1863); *Umilta*, C. et Mafia (Neuchât. 1808); *Alongi*, La C. (Torino 1890).

Camorta, l. *Kamorta.*

Campagna (ol., ejtsd: kampanya) a. m. mezőség, vidék; rendszerint Róma környékét, C. di Roma (l. o.), értik alatta.

Campagna (ejtsd: kampanya), kerületi székhely Salerno olasz tartományban, püspökséggel, (1901) 6800 (közig. kerületével 8927) lak., olaj-, bor- és gyümölcstermeléssel, fakereskedéssel.

Campagna, *Gerolamo*, olasz szobrász és építész, szül. 1549. vagy 1550. Veronában, megh. 1626 után. Cattaneo tanítványa volt, majd Jacobo Sansovino hatása alatt fejlődött tovább. Szülővárosán kívül dolgozott Padovában és Velencében, ahol élete javát töltötte, s ahol főművei vannak, mint a SS. Giovanni e Paolo Cappella del Rosariojának szobrászati dísze, a Scuola Grande di San Rocco szobrai, Sz. Antal bronzszobra a San Giacomo di Rialtoban, a San Giorgio Maggiore és a San Lorenzo főoltára és Pasquale Cicogna doge síremléke a mai jezsuita templomban.

Campagna di Roma (ejtsd: kampanya, lat. *Agro Romano)*, Róma közeli környéke, a Tiberis alsó folyásánál. Határai körülbelül összeesnek a régi Latiummal. Déli része a rettegett pontini mocsaraknak egy darabja, északi fele meg annak a nagy vulkánnak a tufa- és hamulerakódásain van, amelynek kráterében a Bracciano-tó foglal helyet. Ezt a területet a Tiberisbe siető számtalan patak szelid halomvidékké szabdalta szét, Róma hét halma is ennek a tufaplatónak levágott darabja. A síkságot félköralakban veszik körül északon a Soratte mészkőszirtje (691 m.), keleten a Sabini, délen az Albanoi hegyek. Földje nagyon termékeny, vize van bőven, klímája is kedvező, mégis igen gyéren lakott terület, mert legnagyobb része elhanyagolt latifundium, bérbe adott legelő, amelyen a nyár folyamán malária uralkodik, csak télen lesz élénkebbé, amikor az októberi esőzés nyomán ellepi a fűnövényzet. Ilyenkor ide hajtják nyájaikat az Abruzzok és a sabini hegyek pásztorai. Csak elszórtan találjuk az őrházakat, pásztorkunyhókat, a puszta területen pedig csak a munkáskéz hiányzik, amely megművelje. Egymás mellé sorakoznak itt a vízvezetékek, árkok és más építmények romjai, amelyek egy szebb multról beszélnek. A római uralom idejében virágzó városok állottak ezen a helyen, mint Gabii, Fidenae, Veji, stb., amelyek fenmaradtak egészen a középkorig. Az V—VIII. sz.-ban a gótok, vandalok, longobardok, később a normannok és szaracénok pusztításai elnéptelenítették s a pápák minden igyekezete sem tudta újból helyreállítani. V. ö. *Schrader* B., Die Römische C. (Leipzig 1910); *Tomasetti* G., La C. Romana antica i moderna (Torino 2 köt. 1909—10); *Noack*, Die römische C. (Roma 1910); *Lanciani*, Wanderings in the Roman C. (London 1910).

Campagne (franc., ejtsd: kampány), falusi vidék (ellentétben a várossal); hadjárat; a képviselőválasztások ideje.

Campagne, *Philippe*, festő, l. *Champaigne.*

Campagne-lovaglás (franc.), a lovagló-tudománynak az az ága, amely a szabadban, nyilt területen, változó terepen való lovaglást tanítja, ellentétben a pályán, vagy lovardában való lovaglással. Az iskolázott campagne-lovasnak esetleg szántásban, vetések között, hepehupás talajon kell lovagolnia, az útjába eső árkokat, fatörzseket, kerítéseket, sorompókat át kell ugratnia s emellett ügyelnie kell arra, hogy nyugalmát megőrizze, hogy tartása, mozdulatai a lovaglás szabályainak, esztétikájának megfeleljenek.

Campagnola, 1. *Domenico*, olasz festő, fa- és rézmetsző, születési helyéről és idejéről nincsenek megbízható adatok, 1517—62-ig működött s a pádua-velencei iskolához tartozott. 1511-ben Tizián segéde volt Paduában (Scuola del Santo), ahol önállóan a székesegyházban (1562), a S. Maria in Vanzoban, a Scuola Maria del Pratoban (1531) és a Scuola del Carminében dolgozott.

2. *C.*, *Giulio*, olasz festő és rézmetsző, szül. Páduában 1482., működött azonkívül Ferrarában és Velencében. Mint festő főként nagy mesterek műveinek másolásával és miniatürfestészettel foglalkozott, mint rézmetsző főleg Giorgione után dolgozott, kitünő technikával, s már a pontozást is alkalmazva.

Campagnoli (ejtsd: kampányoli), *Bartolommeo*, hegedűművész és zeneszerző, szül. Bologna mellett Centóban 1751 szept. 10., megh. Neustrelitzben 1827 nov. 6. Művészi kiképzését Olaszországban nyerte; 1777. a freisingi hercegpüspök, 1780. Drezdában a kurlandi herceg és 1797—1818-ig Lipcsében a Gewandhaus hangversenymestere volt, ahonnan udvari karnagynak hívták meg Strelitzbe. Főleg hegedűszerzeményeit új kiadásokban is nagyra tartják. Viole d'amourra is írt.

Campaldino, l. *Poppi.*

Campan (ejtsd: kampañ), város Hautes-Pyrénées francia départementben, az Adour partján (668 m.), (1901) 649 (közig. kerületével 2697) lak., közelében 20 km.-nyire, az Arbizon hegy alján híres márványbányákkal.

Campan (ejtsd: kampañ), *Jeanne Louise Henriette*, szül. *Genest*, Mária Antoinette hű komornája, szül. Párisban 1752 okt. 6., megh. Nantesban 1822 máj. 16. 1770 óta M. Antoinette bizalmas

barátnője volt. Feleségül ment a királyné titkárának fiához, mire első udvarhölggyé nevezték ki és St. Germainben leánynevelő-intézetet nyitott. I. Napoleon pedig a becsületrend tagjainak leányai és rokonai számára Ecouenben alapított leánynevelőintézetnek berendezésével bizta meg. Emlékirataiban behatóan foglalkozik XVI. Lajos udvarának szórakozásaival és pletykatörténeteivel. E 3 kötetnyi munka Mémoires sur la vie privée de la reine Marie Antoinette címmel 1822. jelent meg Párisban (új kiadás 1892). Megjelent még a köv. levelezés: Correspondance inédite avec la reine Hortense (Paris 1835, 2 köt.). V. ö. *Bonneville le Marsangy*, Mad. C. à. Écouen (Paris 1879); *Flammermont*, Etudes critiques sur les sources histor. Mémoires de Mme C. (Poitiers 1886); *Carette*, M. C. (1890). Mily keveset ér emlékiratainak történeti hűsége, azt kimutatta *Stockmar* Zur Kritik d. Mem. der Mad. Campan c. értekezésében. (Sybel, Histor. Zeitschr. XVIII. 33 lap.)

Campana (ol., *harang*), várak és városi erődítmények falaiba, gyakran emeletek szerint fölrakott és karzatszerüen beépített fülkék, a sánc védelmére szolgáló lövőrésekkel. Dürer gyakorta alkalmazta.

Campana, kerület főhelye Argentina Buenos-Aires tartományában, a buenos-aires—rosarioi vasút mellett, előbbitől kb. 75 km.-nyire, (1900) 7733 lak.

Campaña, *Pedro*, tkp. *Kempeneer Peeter*, németalföldi festő, szül. Brüsszelben 1503., megh. 1580. Fiatalon Olaszországba ment, már 1530. tekintélyes festő volt. Bolognában és Rómában főleg Michelangelo és Rafael műveit tanulmányozta. Olaszországból Spanyolországba költözött, Sevillában telepedett le és a XVI. sz. olasz művészetének befolyását egyesítve németalföldi tulajdonságaival, Spanyolországban nagy szerepet játszott. Legfontosabb művei a sevillai székesegyházban vannak; a még németalföldi jellegű Krisztus levétele a keresztről (1548); míg 1553. készült nagy oltára olaszos vonásokat tüntet fel. 1562-ben hazatért Brüsszelbe.

Campanella *(Punta della C.)*, kinyúló hegyfok a Nápolyi öböl bejáratánál, ezzel végződik a sorrentói félsziget, Caprival szemben. Nevét egy harangtól kapta, amely mindannyiszor megszólalt, amikor tengeri rablók közeledtek. Az ókorban Minervának ide épített templomáról Promontorium Minervae néven volt ismeretes.

Campanella, *Toma*, olasz filozófus, domokosrendi szerzetes, szül. Stilóban (Calabria) 1568 szept. 5., megh. Párisban 1639 máj. 21. Tizenötéves korában dominikánus lett, és mint Brunó, ő is Telesius hatása alá került, ami korán összeütközésbe hozta Aristoteles híveivel. Még nagyobb bajba vitte, hogy az új filozófia politikai és társadalmi következményeit nagy hangon hirdette és politikai összeesküvésben is részt vett. A spanyol kormány elfogatta, huszonhat évig börtönből börtönbe hurcolta, hét izben kínpadra feszíttette. Hihetetlen erővel elviselt mindent; börtönében költeményeket és egyéb műveket írt, ill. eleinte emlékezetébe véste, később leírta és kiadta. Orbán pápa végre kiszabadította, de midőn a spanyolok újból üldözni akarták, 1634. Franciaországba menekült, hol Párisban nagy kitüntetéssel fogadták. Richelieu kegye folytán művei kiadásával foglalkozott (Instauratio magna scientiarum), de mielőtt elkészült volna, 1639. meghalt. Művei közül felemlítendők: De sensu rerum et magia (Frankf. 1620, 2. k. Paris 1636); Atheismus triumphatus, nec non de gentilismo non retinendo (Paris 1636, 2. k. 1638); Civitas solis és Philosophia epilogistica realis (Frankf. 1623, a kettő külön-külön Utrecht 1643). C. filozófiai nézetei részben a Telesius szenzualizmusán alapulnak. Isten kétféleképen nyilatkoztatta ki magát: először a természetben, másodszor a bibliában; az elsőn alapul a filozófia, a másikon a hit. Kedvenc tana C.-nak, hogy a dolgok általában lélekkel birnak s erre alapítja az ösztönökre, jóslásokra és magikus viszonyokra vonatkozó nézeteit. Mint a pápai világuralom védelmezője a Civitas solis-ban hevesen polemizált Macchiavellival, aki a független olasz nemzeti állam eszméje mellett küzdött. Érdekesek a Civitas solis utópisztikus gondolatai, melyek sok tekintetben hasonlítanak Morus Tamáséihoz. Igazi renaissance-alak C., kiben régi és új eszmék fantasztikus kapcsolatban és formában ellenmondásosan jelennek meg. C. összes műveit Alessandro Ancona adta ki Opere di Tommaso C. címen (2 köt., Torino 1854). V. ö. Luigi *Amabile*, Fra Tommaso C. e la sua congiura, i suoi processi e la sua pazzia (3 köt., Napoli 1882); *Baldachi i*, Vita di T. C. (u. o. 1840—1843); *Sigwart*, Thomas C. und seine pol. Ideen. Kl. Schriften I. (1889); *Felici*, Le dottrine fil.-religiose di Toma C. (1895); *Kvačala* J., Th. C. (Berlin 1909).

Campanha (ejtsd: kampanya), város Minas Geraës braziliai államban, a Rio de Janeiro—C.-i vasút végállomása, előbbitől 250 km. ÉNy.-ra marhatenyésztő vidéken, bortermeléssel, meleg forrásokkal, 6000 lak.

Campania (lat.) a. m. síkság, hajdan vidék Itália nyugati partján; magába foglalta azt a síkságot, mely a Massicus hegységtől Surrentum (Sorrento) félszigetig terjed s amelyet ÉNy.-ra Latium, ÉK.-re Samnium és DK.-re a picentinek vidéke környezett. Körülbelül a mai Napoli és Caserta tartományok. A Mons Massicus tövében terjed el a jó borairól híres Falernus ager, Cumaetól ÉK.-re a Gaurus-hegy (Monte Barbaro), Capuatól É.-ra a Mons Tifata. A tengerbe benyúló fokok a Promontorium Misenum (Capo Miseno) és a Promontorium Minervae (Punta della Campanella), utóbbi a Sinus Cumanus-t (Golfo di Napoli) választja el a Sinus Paestanustól (Golfo di Salerno). A vidéken átmenő folyók közül a legjelentékenyebb volt a Volturnus (Volturno); a kisebbek: Clanius (Lagni) és Sarnus (Sarno), mely utóbbi közelében állt Pompeji. Tavai közül felemlítendő a Lacus Avernus (Lago di Averno). C. termékeny vidék volt gabonanemüekben, borban, állattenyésztésben s pompás halakban, ugyanazért a rómaiak C. felix-nek nevezték. *Bajae* (l. o.) fürdőhelyén az előkelő világ tartózkodott. Egyéb helységei: Cumae, Puteoli, Neapolis, Herculanum, Pompeji, Stabiae, Salernum, Volturnum, Surrentum, Liternum, Capua (a régebbi főváros), Suessula, Casilinum, Teanum, Sidicinum, Cales, Atella, Acerrae, Nola, Abella,

Nuceria, Alfaterna stb. A vidék őslakói az oszkok voltak, akik később a bevándorolt műveltebb népbe olvadtak be. Ősrégi időben egy görög kolónia alapította az ipara és kereskedelme által híressé vált Kíme (Cumae) várost, melyből Dikearchia (Puteoli), Paleopolis, Neapolis s más városok keletkeztek. Kr. e. 800 körül az etruszkok, 400 évvel később a samniabeliek uralma alá jutott, mígnem Kr. e. 343. Róma kezébe nem került. Mikor a népvándorlás Róma hatalmát megdöntötte, a bizanciak csak néhány parti városban tartották magukat. A IX. és X. sz.-ban a régi C.-ban Benevento, Capua és Salerno fejedelemségek voltak; a XI. sz.-ban a normannok fészkelték be oda magukat. Jelenleg a C. elnevezés alá tartozó vidék magában foglalja Avellino, Benevento, Caserta, Napoli és Salerno tartományokat, összesen 16,294 km^2-nyi területtel és (1901) 3.160,448 lak. D.-i része a vulkáni tünemények klasszikus területe, vulkáni hamuból és tufából épült fel. Ezen emelkedik Európa szárazföldjének egyetlen működő vulkánja, a Vezuvio. V. ö. *Beloch*, Kampanien (Breslau 1890); *Schoener*, Im glücklichen Kampanien (Leipzig 1898); *Deecke*, Geologischer Führer durch Kampanien (Berlin 1901).

Campanien v. *Kampanien* (geol.), l. *Krétaszisztéma.*

Campanile (ol., ejtsd: kámpánile), harangláb, harangtorony a székesegyházak mellett. Legelőször az ó-keresztény bazilikáknál találjuk (VI—VII. sz. Kr. sz. u.); többé-kevésbbé gazdagon fejlesztette ki az olasz korai renaissance, főleg azonban az orosz építészet.

Campano, *Giovanni (Johannes Campanus de Navarra)*, matematikus a XIII. sz.-ban. IV. Orbán pápa udvari káplánja és később párisi kanonok volt. Irt egy értekezést De quadratura circuli és fordította Euklides elemeit s önálló levezetésekkel és jegyzetekkel látta el őket.

Campanula *L.* (*csengetyüke*, növ.), a Campanulaceae (Csengetyükefélék) család génusza, melynek 230 faja az északi félgömb mérsékelt övében, nagyrészt a Földközi-tenger vidékén él. Egy-kétéves füvek, v. évelők, ritkán félcserjék. Csészéjük 5 levelü, 5 osztatu pártájuk harangalakú, többnyire kék, ritkábban ibolyaszínű v. fehér. Porzóik szabadok. Magházuk alsó állású; kerek toktermés fejlődik belőle, mely 3—5 apró, oldalsó kopáccsal nyilik. Virágzatuk többnyire fürt v. buga. A legtöbb C. szép réti v. erdei virág, némelyik alkalmatlan gyom, mint pl. a *C. rapunculoides* L., melynek szétterjedő tarackjai alig irthatók ki. Számos faj szép dísznövény. Ilyenek különösen az alábbiak: *C. medium* L., Olasz- és Franciaországból; *C. pyramidalis* L. a mediterrán vidéken, Fiume körül. Kertben 2—3 m. magasságot is elér; cserépben is sokáig virágzik. *C. betonicaefolia* Sibth. et Sm. (Görögorsz.), *C. rotundifolia* L. (kereklevelű cs.), egész Köz.-Európában igen elterjedt (É.-on a 71°-ig). Tőlevelei kerekdedek, vesealakuak, szárlevelei lándzsásak. *C. trachelium* L. A *C. carpathica* Jacq. a Kárpátok nevezetes és gyönyörű növénye. Havasi csoportok diszítésére, valamint függő cserepekbe igen alkalmas. Függő dísz a *C. fragilis* Cyr. is. *C. persicifolia* L., *C. glomerata* L., *C. speciosa* Pourr., *C. nobilis* Lindl. stb. Egyes fajok (pl. *C. rapunculus* L., *C. medium* L., *C. raponculoides* L., *C. glauca* Thunb., Japán) fiatal hajtásait és különösen gyökereit olajjal és ecettel elkészítve salátának eszik, ezért a *C. rapunculust* Francia- és Angolországban termesztik is. A *C. trachelium* és a *C. cervicaria* L. torokbetegségek ellen használatos. A *C. glauca* Japánban szintén officinális.

Campanulaceae (növ., *Csengetyükefélék*), a kétszíküek forrtszirmú családja, melynek mintegy 1150 faja főkép a mérsékelt és szubtropikus tájakon él. Viráguk (l. *az ábrát*) sugaras, hímnős, többnyire ötös tagú. A csészelevelek többnyire szabadok, a párta rendesen csöves, ritkán teljesen osztott. Porzó annyi, ahány metszete a pártának, rendesen szabadok. A magház alsó állású v. félig felső állású, többnyire 2—5 üregű, magkezdeményei a középponti oszlopon ülnek. Bibeszál 1, bibéje fonalas v. karélyos. A termés többnyire tok. Magvaiban húsos táplálószövet és egyenes csira van. Többnyire tejnedvet tartalmazó füvek, félcserjék, cserjék vagy fák. Levelük váltakozó, pálhátlan. Virágaik különféle virágzattá egyesültek. A C. főkép dísznövények, különben hasznuk nem valami jelentékeny.

Campanula. A virág hosszmetszete.

Campanula Halleri, a halak szemében az érhártyának (chorioidea) sarlóalakú nyúlványa, mely a látóideg betérésének pontjától a lencse tokjához ér s itt megduzzadva (ez a tulajdonképeni C.), a lencse tokjához csatlakozik. Idegekben és vérerekben nagyon gazdag, azonfelül izomrostok is vannak benne, melyeknek összehuzódásakor a lencse az ideghártyához (retina) közeledik s ezáltal a szem a távolabb fekvő tárgyak meglátására alkalmassá válik. A halak szeme ugyanis nyugalomban, a szárazföldi gerinces állatoktól eltérően, nem távoli, hanem a közeli tárgyak látására van beállítva.

Campanularia (állat), l. *Hydrozoa.*

Campanulario-Leptomedusae (állat), a hidrozoák *(Hydrozoa)* egyik rendje. Polipjaik harangalakuak s mindig telepet alkotnak; medúzáik vagy elsatnyultak (sporosac), vagy pedig jól fejlett lapos medúzák *(Leptomedusae)*, melyeket régen külön fajnak tartottak. Ide tartozik a *Campanularia Johnstoni* Johnst, melynek medúzája *Phialidium variabile* Claus néven ismeretes. Ide tartoznak továbbá a *Sertularia* és *Plumularia* fajok, melyeknek csak elsatnyult medúzáik (sporosac) vannak. A medúzaalakok közül közönségesek az *Aequorea forskalea* Pér. et Les. (harangja 20—40 cm. átmérőjű) és az *Irene pellucida* Haeck. (harangja 2—3 cm. átmérőjű); mindkettő a Földközi-tengerben gyakori.

Campan-völgy, a francia Hautes-Pyrenées département egyik völgye, az Adour folyó forrás-

vidéke, híres márványbányákkal. Főhelye *Campan* mezőváros.

Campardon, *Émile,* francia író, szül. Párisban 1834 júl. 18. Tanult az École des chartesban, melynek később levéltárosa lett. Munkái: Histoire du tribunal révolutionnaire de Paris (új kiad. 1866); Marie Antoinette à la conciergerie (1862, 2. kiad. 1867); Marie Antoinette et le procès du collier (1860); Madame de Pompadour et la cour de Louis XV. (1867); Les spectacles de la foire 1595—1791 (1877); Voltaire, documents inédits (1880); L'Académie royale de musique au XVIIIe siècle (1884); stb. Boutaric-kal kiadta Nagy Frigyes porosz király emlékiratait (1866).

Campbell (ejtsd: kembel), New-Zealandhoz tartozó vulkáni eredetü lakatlan sziget, gazdag növényzettel, New-Zealandtól D.-re kb. 600 km. (d. sz. 52° 36'; k. h. 169° 12'). Területe 184 km². K.-i partján Perseverance kikötő, élelmiszer- és szénállomás.

Campbell, 1. *Archibald,* sir, angol tábornok, szül. Glenyonban 1769 márc. 12., megh. Edinburghban 1843 okt. 6. A birmai háborút két évi küzdelem után 1824. győzelmesen befejezte. Jutalmul a király bárói rangra emelte. Fia és örököse, sir *John,* mint vezérőrnagy esett el 1855. Krimben Szebasztopol előtt.

2. *C., Colin,* sir, *Clyde lord,* angol tábornok, szül. Glasgowban 1792 okt. 20., megh. 1863 aug. 14. Chathamben. 1808 óta Spanyolországban harcolt, 1841—52-ig Indiában, 1854—56-ig mint vezérőrnagy a krimi háborúban vett részt. Jutalmul 1856. Viktória királynő tábornokká s 1857. az indiai felkelés alkalmával az indiai csapatok főparancsnokává nevezte ki. Megverte dec. 6. a felkelőket Khanpurnál, 1858. bevette Lakhnaut s véget vetett a felkelésnek. A parlament mindkét háza köszönetet szavazott neki, a királyné pedig *Clyde* lord címmel peerré és tábornaggyá tette. A westminsteri apátságban temették el. V. ö. *Shadwell,* The life of Colin C. (London 1881, 2 köt.); *Forbes,* C. C. (u. o. 1895).

3. *C., John,* lord, angol jogtudós és államférfiú, szül. Springfieldben, Skóciában 1779 szept. 15., megh. 1861 jún. 23. Londonban. Ügyvéd volt, míg mint Abinger lord vejét a parlamentbe választották, hol a whigekhez csatlakozott. 1832-ben államügyész s 1841. Irország lordkancellárja és peer lett. 1846-ban mint a lancasteri hercegség kancellárja újra a minisztériumba lépett, 1859. pedig lordkancellárrá nevezték ki. Művei: Lives of the Lord Chancellors (London 1845—47, 7 köt.; 3. kiad. 1874. 4. köt.); Lives of the Chief-Justices of England (u. o. 1849—57, 3 köt.; 3. kiad. 1874, 4 köt.). Életrajzi feljegyzéseit, valamint levelezéseit kiadta leánya, *Hardcastle* asszony, Lord Chancellor C., his life and letters (Lond. 1881, 2 köt.).

4. *C., John Francis of Islay,* angol író, szül. 1822 dec. 29., megh. Cannesban 1885 febr. 17. Iratai a népisme, meteorológia és geológia köréből valók. Ilyenek: Popular tales of the West Highlands orally collected with a translation (London és Edinburg 1860—62; új kiad. London 1890); Leabhar na Feinne, I. Gaelic tests. Heroic gaelic ballads collected in Scotland (London 1872).

5. *C., Thomas,* angol költő, szül. 1777 júl. 27. Glasgowban, megh. Boulogneban 1844 jún 15. Edinburghban adta ki The pleasures of hope c. művét, melynek dallamos nyelve s lelkes hangja szerzőjét egyszerre híressé tette (megjelent 1799., új kiad. 1874., németül 1838.). Németországba utazott s itt írta gyönyörű elégiáját a hohenlindeni csatáról, Hamburgban írta híres dalát: Ye mariners of England. Visszatérve, 1803. Londonban telepedett le s kizárólag az irodalomnak élt. Későbbi költői munkái, melyekben úgy mint híres leírókölteményében az átmenetet látjuk a régi költői iskolától a romanticizmushoz: Gertrude of Wyoming, a Pennsylvanian tale (1809); Theodric (1824); The Pilgrim of Glencoe (1842). Második németországi útja után adta ki Specimens of the British poets c. munkáját (1819—21), angol költői műveknek kritikai és életrajzi jegyzetekkel kisért gyüjteményét. Több irodalmi előadást tartott; ő készítette el a londoni egyetem tervét. Szülővárosa lord-rektorrá választotta 1827—29. Algériai útja után írta Letters from the South c. művét (London 1837). Történeti munkája: Annals of Great Britain from the accession of George III. to the peace of Amiens (London 1806). Életrajzok: Life of Mrs Siddons (1837); Life of Petrarch (1841); Frederick the Great, his court and times (1843). A Westminster-apátságban nyugszik. Összegyüjtött munkái többször jelentek meg (kiadták Gilbert, Hill, stb.). Scott és Byron, sőt Goethe is igen nagyra tartotta költői munkásságát. V. ö. *Beattie,* Campbell 's life and letters (2. kiad. 1850); *Redding,* Memoirs of C. (1859).

6. *C., William Wallace,* csillagász, szül. Hancockban (Ohio) 1862 ápr. 11. A matematika tanára volt a coloradói egyetemen, 1891. csillagász lett a Lick-obszervatóriumon, melynek 1900 óta igazgatója. 1897-ben az indiai, 1900. a georgiai expediciót vezette a napfogyatkozás megfigyelése céljából. Több dolgozatot írt az üstökösökről, napfogyatkozásokról, új csillagokról. Könyvet írt Elements of practical astronomy címen (2. kiad. New York 1899).

Campbell-Bannerman, *John Henry,* sir, angol liberális államférfiú, szül. Kelvinsideban (Lanark skót grófságban) 1836 szept. 7., megh. 1908 ápr. 22. Londonban. 1868-ban alsóházi taggá választották. 1871—74-ig titkár volt a hadügyminisztériumban, 1882—84. a tengerészeti minisztériumban, 1884—85. ír főtitkár, azután 1886 febr.—aug.-ig és 1892—95 jún.-ig hadügyminiszter. 1899 óta vezére volt az alsóházi ellenzéknek és a konzervativ kabinet délafrikai politikáját a búrokkal szemben erélyesen ellenezte. 1905 dec. felváltotta Balfourt a miniszterelnökségben és az új választások megszilárdították állásában. Súlyos betegsége késztette 1908 ápril. lemondásra. V. ö. *Speeches,* 1899—1908. (London 1908); *O. Connor,* Henry C. (London 1908).

Campbell-féle talajmívelés. E néven ismerjük azt a talajmívelési eljárást, melyet Campbell lincolni tanár Észak-Amerika száraz éghajlatú vidékeire ajánl. Célja a talaj porhanyósságának biztosítása, nedvességkészletének megőrzése a felső talajréteg gyakori porhanyításával. Lényege

a felszabadult tarló mielőbbi feltárcsázása, szántás után pedig a Campbell-féle talajtömörítővel való megjáratása; a növények kikelése után a felület ismételt felporhanyítása boronálás és kapálás útján annyiszor, a mennyiszer a növény természete ezt megkívánja és lehetővé teszi. A tárcsázás eszköze a tárcsás borona (l. *Borona),* mely élesszélű tárcsáival, azaz korongjaival a talaj felületét 6—8 cm. mélyen megporhanyítja, miáltal hajszálcsövességét a felületen szétrombolja, s a talajban levő nedvesség elpárolgását meggátolja. A tárcsás borona munkája 4—5 testű magtakaró ekével is helyettesíthető. A talajtömörítés eszköze a talajtömörítő, melynek ékélű korongjai a megszántott földet hozzányomják az altalajhoz s így a keletkezett légüregeket megszüntetik. Ezen az úton a hajszálcsövesség hamar helyreáll az altalaj és a megmívelt felső réteg között s az altalajban levő nedvesség abba a rétegbe jut, ahol a növény gyökerei helyet foglalnak. Igy a növény vízszükséglete hosszabb időre fedezve lesz, míg az alsóbb rétegek nedvességkészlete ki nem merül. Az így munkált talajba a külső csapadék is könnyen behatolhat. A C. mívelésnek jó hatása kalászos növényeinknél a talajelőkészítés célszerűségében, kapás növényeinknél pedig ezenkívül a talaj felületének állandóan porhanyón tartásában mutatkozik, s a vele járó költségesebb talajmunka az elért terméstöbbletben fedezetet nyer. Az amerikaiak az ilyen módon végzett talajmívelést Dry farmingnak nevezik.

Campbelliták vagy *disciples of Christ,* Észak-Amerikában a baptisták egyik felekezete, mely minden dogmatikus tant elvet, amely nincs benn a bibliában. Számuk mintegy 80,000.

Campbelltown *(Bluff Harbour),* város New-Zealand D.-i szigetének D.-i csúcsán, védett öbölben. Kikötőjéül szolgál Invercargillnak, amelyen át vasút visz a sziget belsejébe. Egy év alatt (1906—7) mintegy 100,000 q., 6·4 millió K értékű fagyasztott hús került kivitelre C. kikötőjéből. Lakossága (1901) 1345.

Campbeltown (ejtsd: kembeltaun), kikötőváros Argyll countyban, Skótországban, a Kintyre félsziget DK.-i partján, festői öböl mélyén. Híres whisky-készítő hely, heringhalászattal. Lakossága (1911) 7626.

Campe, 1. *Elisabet* (szül. *Hoffmann),* német írónő, szül. Hamburgban 1786 jún. 12., megh. u. o. 1873 febr. 27. Élénk részt vett a politikai mozgalmakban és házánál gyakran találkoztak a legkiválóbb férfiak. Életének végső éveiben egészen megvakult. Megirta az 1813—14. rémnapokat; írt különböző életképeket, életrajzokat. Neje volt *C. August* hamburgi könyvkereskedőnek (szül. 1773., megh. 1836).

2. *C., Joachim Heinrich,* német pedagógus, szül. 1746 jún. 29. Deensenben, megh. 1818 okt. 22. Braunschweigban. Helmstädtben a szabadelvű Teller, Halleban a pietista Semler hatása alatt fejlődött. Két ízben is nevelő volt a Humboldt-családban, H. Wilhelm és Alexander mellett. 1776-ban Basedow (l. o.) dessaui Philantropinjában vállalt állást, később átvette az igazgatást is, de már 1777 őszén elhagyta az intézetet. Egy ideig magánintézete volt, majd 1786. mint iskolaügyi tanácsos, a braunschweigi közoktatást iparkodott javítani, de a papság részéről sok akadályra talált. 1787-ben megalapította a braunschweigi Schulbuchhandlung-ot (a mai Vieweg-cég) s ezután az addig is folytatott irodalmi tevékenységnek élt. Filozófiai művei az angol deismus hívének mutatják. Pedagógiai nézetei, melyeket rendszerbe nem foglalt, Rousseauból indulnak ki s a filantropizmus elveivel rokonok, de C. mindenikkel szemben megőrizett bizonyos önállóságot. Számos pedagógiai munkája közül nevezetes: Allgem. Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens (1785—92., 16 részben), melyet Bahrdt, Stuve, Villaumne és Trapp közreműködésével adott ki, oly céllal, hogy a nevelésnek igen nagy irodalmából a használhatót egybegyüjtse. Eredeti dolgozatokon kívül Locke és Rousseau pedagógiai művének fordítását is közölte. Oktatási módszere a játszva tanításra törekedett. Legnagyobb jelentőségű C. tevékenysége az ifjusági irodalom terén. Ide tartozó munkái 37 kötetben összegyüjtve is megjelentek: Sämtliche Kinder- und Jugendschriften (4. kiad. 1832. Braunschweig). Legismertebb közülök Robinson, der Jüngere (1779, azóta 117 kiadás), Defoe Robinson Crusoejának ügyes utánzása; Gesch. der Entdeckung von Amerika (1781), nagy hatású volt két gyakorlati, erkölcsi irányú műve: Theophron, oder der erfahrene Ratgeber für die unerfahrene Jugend (1783) és Väterlicher Rat für meine Tochter (1789). Ifjusági munkái külföldön is nagyon elterjedtek. Magyar fordításait s a magyar ifjusági irodalom keletkezésére való hatását ismerteti *Kiss* Áron, A m. népisk. tanítás története (1881., 105—112. l.). C. egész pedagógiai gondolkodása erkölcsi és gyakorlatias volt. Nyelvészeti munkája: Reinigung und Bereicherung der deutschen Sprache (1794) s 5 nagy kötetben Wörterbuch der deutschen Sprache (1807—12). V. ö. *Leyser,* J. H. Campe. Ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Aufklärung (2 köt. 1877, Braunschweig, 2. kiad. 1896); *Sengfelder,* J. H. C. als Politiker (Jena 1910).

Campeador (sp.) a. m. bátor harcos, levente; Cid melléknevе.

Campeche (ejtsd: kampecse), 1. Mexikó köztársaság egyik állama a Jukatan-félsziget délkeleti részén 46,855 km²-nyi területtel, (1910) 85,795 lak., 2 kerülettel: C. és Carmen. — 2. *C.* állam fővárosa a Mexikói-öböl partján, 18,325 lak., hajóépítéssel, egyetemmel és múzeummal. Az eróddel védett városnak kikötőjébe mélyebb járatu hajók nem juthatnak; mindamellett Jukatan tengeri kereskedelmének nagy része itt összpontosul. 1908-ban a földrengés közelében két szigetet tengerbe sülyesztett.

Campêche-fa (növ.), a Közép-Amerikában, kivált a Campêche-öböl tájékán termő *Haematoxylon campechianum* (Leguminosae) fája, mely kékberzseny-, kék- és vér-fa néven is ismeretes. E fának vérvörös, a levegőn sötétedő gesztje a *haematoxylin* nevű festéket tartalmazza és piros, kék, ibolya és fekete festésre szolgál, azonkívül bútorok készítésére is használják. Mivel a fa hosszabb idő alatt, kivált nedves helyen, könnyen megromlik, újabban kivonatot készítenek belőle s

ezt hozzák Amerikából forgalomba. Ehhez közel áll a *berzsenyfa* (börzsönfa), mely a *Caesalpinia echinata* és *Caesalpina brasiliensis* (Leguminosae) nevű növényektől származik, amelyet vörös-, braziliai- és fernambuk-fának is neveznek. Vörös és ibolya festésre (így a husvéti tojásokhoz is), valamint vörös ténta és az ú. n. gömblakk készítésére szolgál. L. *Caesalpinia*.

Campeggi, 1. *Lorenzo*, olasz egyházpolitikus, szül. Bolognában 1472., megh. Rómában mint praenestei püspök 1539. 1517-ben mint a császár követe bíborossá lett. 1518-ban Angliába ment, hogy VIII. Henrik segítségét kérje a törökök ellen és hogy az angol klérust fegyelmezze; VII. Kelemen 1523. Németországba küldte a reformáció okozta zavarok lecsillapítására; 1524. Nürnbergben a wormsi ediktum végrehajtását sürgette; ugyanazon évben a kat. főurakat Regensburgba hívta tanácskozásra. 35 tételben foglalták össze üdvös határozataikat a német klérus fegyelmezésére, reformálására. 1528-ban újra Angliába utazott, hogy VIII. Henriket törvényes nejével kibékítse, de sikert nem aratott. Iratai korát illető rendkívül fontos történelmi adatokat tartalmaznak.

2. *C.*, *Tommaso*, feltrei püspök, született 1500., megh. 1564. Részt vett a wormsi vitatkozáson, mely Eck és Melanchton között folyt le; a trienti zsinaton tapintata és tudománya miatt nagy tekintélynek örvendett, az ő kezdeményezésére fogadták el a II. ülésen, hogy ülésenkint párhuzamosan tárgyalják a hit dolgát a fegyelmi szabályokkal. Legnevezetesebb műve: De auctoritate s. conciliorum (Venezia 1561).

Campello, 1. *Bonjohannes*, neve után ítélve olasz származású férfiú s jeles diplomata volt a XIV. sz. közepén. 1342—47-ig váradi kanonok, 1347. bosnyák püspök lőn. Két év mulva itt hagyta hazánkat s Olaszországban a fermói püspökséget nyerte el, végre 1365. a patrasi érsekségre emeltetett. 1326-ban ő volt I. Lajos követe a pápához s nagyon ügyesen járt el megbizatásában. 1356—58-ig közvetítő volt a Velence és I. Lajos közt létrejött, hazánkra nézve kedvező békekötésben. 1361-ben pedig ő volt a békéltető I. Lajos királyunk és a durazzói hercegek között. V. ö. *Bunyitay*, A váradi püspökség története II.; *Theiner*, Monum. I—II.; *Pór* A., Nagy Lajos 136, 302, 319, 522.

2. *C.*, *Enrico*, gróf, szül. 1831., a Szt. Péter bazilika kanonokja volt, de mert a csalhatatlanságról szóló dogma kihirdetését időszerütlennek tartotta, lemondott javadalmáról és az ó-katolikusok szektájába lépett. Savaresevel együtt megalapította Rómában az ó-kat. egyházközséget. V. ö *Robertson*, Graf C. u. die kath. Reform in Italien (Halle 1900).

Campen, *Thomas van*, l. *Kempis Tamás*.

Campenon (ejtsd: kañpnoñ), *Jean Baptiste Marie Edouard*, francia tábornok, szül. Tonnerreben 1819 máj. 4., megh. Párisban 1891 márc. 16. Köztársasági hajlamai miatt III. Napoleon 1851. az államcsiny után elfogatta, de később Tuniszba küldte, hol a bej hadseregét újjászervezte. Végigküzdötte a krimi háborút s az 1859-iki olasz és a kínai háborút. 1870-ben Vionville mellett súlyosan megsebesült, Metzben pedig a németek fogságába esett. 1881—82., továbbá 1883 okt.—1886. hadügyminiszter volt.

Campephagidae (állat), az éneklő madarak *(Oscines)* csoportjába tartozó madárcsalád. Az idetartozó 100-nál több faj külső megjelenés dolgában a mi gébicseinkre emlékeztet; legjellemzőbb reájuk, hogy farktollaik többen feltünően kemények és merevek, ezért tüskésfarú madaraknak is nevezik. Ausztráliában, a Maláji-szigeteken, Ázsia és Afrika trópusi részeiben honosak. Legismertebb a délkelet-ázsiai mennig-madár *(C. speciosa* Lath.) és a délindiai vörös mennigmadár *(C. elegans* Forster).

Camper, *Peter*, holland anatómus, szül. Leidenben 1722 máj. 11., megh. Hágában 1789 ápr. 7. Tanulmányait u. o. végezte, 1750. az orvostan tanára a franekeri egyetemen, innen Amsterdamba, 1763. pedig a groningeni egyetemre ment tanárnak. 1773-ban lemondott állásáról s egy nagyobb utazás után Hágában telepedett le. Nevéhez az orvosi tudomány terén igen sok felfedezés fűződik. Emellett építészettel, szobrászattal és politikával is foglalkozott. Az emberi arc szépségét bizonyos principiumokra igyekezett visszavinni. (L. *Camper-féle arc-szög.)* Művei: Demonstrationes anatomico-pathologicae (2 köt., Amsterdam 1760—62); Description d'un éléphant mâle (kiadta fia G. A. C., Paris 1802). Említésre méltó Petri C., Observationes circa mutationes quas subeunt calculi in vesica. Ex belgico sermone in latinum translatae a Jos. *Cseh-Szombathy* (Pest 1784, 1 rézmetszetü táblával).

Camperdown (ejtsd: kemprdaun), *Duncan of*, angol tengernagy, l. *Duncan*.

Camperduin *(Camperdown)*, homokzátonyok É.-Hollandia németalföldi tartomány mellett. Ismeretesek arról a győzelemről, amelyet Duncan angol admirális 1797. a németalföldiek hajóhada fölött kivívott.

Camper-féle arc-szög. Ezt két vonal határozza meg; az egyik a vízszintes vonal a fülnyílás és a mellső orrnyílás alsó széle között, a másik az arcvonal, mely élben az arc két legkiállóbb pontját: fent, a homlokon a tarhelyet (glabella) és lent a két középső és felső metszőfog alsó szélét érinti. A két vonal a C.-et zárja, mely az embernél 70—82 fokig változó értékű. A gorillán 31·5, az újfundlandi kutyán 25° mérhető. A koponya és az arc viszonylagos fejlettségét, mert függetlenül fejlődnek, nem mutatja. Fajtabélyegeket sem ad. Régen jelentőségében túlbecsülték. Ez volt az első antropológiai mérés a koponyán és ennek alapján osztályozta *Blumenbach* és *Retzius* az emberfajtákat.

Camperio, *Manfredo*, olasz utazó, szül. Milanóban 1826., megh. Nápolyban 1899 dec. 29. Részt vett az olasz szabadságharcban 1849. Sebei miatt kilépett a piemonti szolgálatból és bejárta Törökországot s Ausztráliát. 1859-ben és 1866. újból a szárdiniai hadseregben küzdött. 1867-ben Egyiptomba, majd Kelet-Indiába és Jávába ment. Visszatérvén, 1876. az Esploratore-t alapította és egy társaságot Afrika kereskedelmi kikutatására. E társaság megbizásából 1879—81. Tuniszban, Tripoliszban és Bengáziban utazott. Munkája: L'Eritrea nel XX. Secolo (Milano 1899).

Camphausen, 1. *Ludolf,* porosz liberális államférfiú, szül. Hünshovenben 1803 jan. 10., megh. Kölnben 1890 dec. 3. 1825-ben bátyjával egy ma is virágzó kölni bankházat alapított. 1842-ben a rajnai tartománygyűlésbe, 1847. pedig az egyesített országgyűlésbe választották. 1848 márciusban a király miniszterelnökké nevezte ki, de már jún. 20. lemondott. V. ö. *Caspary,* L. C.-s Leben (Stuttgart 1902); E. *Brandenburg,* König Friedrich Wilhelms IV. Briefwechsel mit L. C. (Berlin 1907).

2. *C., Otto,* porosz pénzügyminiszter, az előbbinek öccse, szül. Hünshovenben 1812 okt. 21., megh. Berlinben 1896 máj. 18. 1845-ben mint előadó tanácsost a pénzügyminisztériumba hívták. 1869-ben Bismarck ajánlatára kinevezték pénzügyminiszterré, mely állásban eltüntette a deficitet és a francia háború után bekövetkezett pénzbőséget az államadósság törlesztésére s a tisztviselők fizetésének emelésére fordította. 1873-ban a porosz államminisztérium alelnökévé nevezték ki, de 1877. a szabadkereskedelem elvének hódoló C.-t Bismarck cserben hagyta, amiért C. 1878. lemondott.

3. *C., Wilhelm,* német festő, szül. Düsseldorfban 1818 febr. 8., megh. 1885 jún. 18. Rethel Alfrédnak, majd a düsseldorfi akadémián Sohnnak volt tanítványa. Eleinte a XVII. és XVIII. sz. háborúiból merítette képei hosszú sorának tárgyát, majd 1864. a schleswig-holsteini, 1866. a német-osztrák háborúban részt véve, ezeknek, valamint a német-francia háborúnak egyes mozzanatait örökítette meg Németországban igen népszerűkké vált képeiben. Különösen ismertek: I. Vilmos császár, Roon, Bismarck és Moltke kiséretével a csatatéren (1872, Köln, városi múzeum); Bismarck és III. Napoleon találkozása; A győzelmes hadsereg bevonulása Berlinbe, valamint Nagy Frigyest kiséretével ábrázoló nagy képe a berlini kir. palotában.

Camphor, l. *Kámfor.*

Camphora *Nees* (növ.), a kámforfa régi neve, l. *Cinnamomum* és *Kámforfa.*

Camphorosma *L.* (növ.), a Chenopodiaceae *(Libatoppfélék)* család génusza, melynek 5 faja Dél-Európában és Közép-Ázsiában honos. Apró cserjék v. füvek. A *C. ovata* W. Kit. szára lecsepült, piros. Árszerű levelei húsosak. Jellemző növénye a magyar szikeseknek, melyeket nagy területen elborítva, különösen ősszel, pirosra fest. Szódagyártásra használható.

Camphuysen (ejtsd: kamphajzen), 1. *Dirk Rafaelszoon,* hollandus költő, szül. Gorinchemben 1586., megh. Dokkumban (Friesland) 1627 júl. 9. Pap volt Vleuten helységben, de mint arminiánust elűzték. Egyik helyről a másikra vándorolva, csaknem mindig nyomorban élt, míg végre Dokkumban menedékre talált. Leginkább vallásos költeményeit (Stichtelijke Rijmen) eredetiség és mély érzés jellemzik s több mint harminc kiadást értek.

2. *C., Govert Dircksz.,* hollandi festő, szül. 1624 körül, megh. 1672. Amsterdamban élt, Svédországban is dolgozott. Képmásokon kívül leginkább tájképeket és népies interieuröket festett, melyek északi gyüjteményekben elég sűrűn fordulnak elő.

3. *C., Rafel Govertsz.,* hollandi festő, szül. Gorinchemben 1597 v. 1598., megh. 1657. Amsterdamban élt és barátjához, Aert van der Neerhez hasonlóan, finom, hangulatos, olykor holdsütötte tájképeket festett. Jellemző és vonzó művei az amsterdami, drezdai, braunschweigi, stockholmi stb. képtárakban láthatók.

Campi, olasz művész-család Cremonában a XVI. sz.-ban. 1. *C., Antonio,* festő, szobrász, építész és író, szül. ismeretlen időben Cremonában, megh. 1591 körül u. o.; atyjának, C. *Galeazzo*-nak tanítványa, szülőhelyén kívül működött Milanóban (1561), Piacenzában, Lodiban (1556—1570), Bresciában és Mantovában. Legnevezetesebb műve mint festőnek a cremonai székesegyház számára készített Pietà (1566) s a milanói Brerában látható Madonna, mint szobrásznak a cremonai S. Sigismondo stucco-díszítése és mint építésznek a cremonai Vidoni és Pallavicini palota.

2. *C., Galeazzo,* festő, szül. Cremonában 1477., megh. u. o. 1536. Boccaccio Boccaccino tanítványa, de Perugino is hatott rá. Cremonában és vidékén dolgozott. Legjelentékenyebb képei a cremonai S. Sebastianoban (1518) és a milanói Brerában levő Madonna.

3. *C., Giulio,* festő, a család legkiválóbb tagja, szül. 1502 körül Cremonában, ahol atyjának, Galeazzo C.-nak és Bernardino Gattinak (máskép Sojaro) tanítványa volt, mígnem Romanino, Pordenone és Giulio Romano hatása alá került. Legnevezetesebb művei a soncinoi S. Maria delle Grazie (1530); a cremonai Santa Agata (1537) és székesegyház (1547—68) falfestményei s különböző cremonai templomokban és a milanói Poldi-Pezzoli képtárban látható függő képei.

4. *C., Bernardino,* szintén cremonai, de bizonytalan az előbbiekkel való rokonsága, szül. 1522 körül Cremonában, mint Pietro C. ötvös fia, megh. 1590. u. o. Első mestere Giulio C. volt, majd Ippolito Costánál tanult Mantuában, ahol Giulio Romano is hatott rá. Cremonán és Mantuán kívül Felső-Olaszország számos városában dolgozott. Legjobb művei a san-colombanói kastély számára készült s ma a milanói Brerában őrzött falképek és a reggio d'emiliai S. Prospero szentélyének kifestése.

Campi doctores (lat.), katonai oktatók a római hadseregben, kik a besorozottakat a karddal, pilummal és pajzzsal való harcban és a csapatokban való mozdulatokra tanították.

Campiglia Marittima (ejtsd: —pillya), község Pisa olasz tartományban, a róma—pisai vasút mellett, a tengertől 8 km.-nyire, ásványvízforrással, ólom-, vas-, réz- és márványbányákkal; Rocca kastély festői romjaival, etruszk sírokkal, (1901) 4000, közig. ker.-ével 7823 lak.

Campiglio *(Santa Maria di C.),* l. *Pinzolo.*

Campina (sp.), lapály, síkság.

Campinas, l. *São Carlos de Campinas.*

Campine (ejtsd: kampin), l. *Kempen.*

Campinei tyúk. A házi tyúk egyik fajtája, mely Ny.-i Németországban (Ostfriesland, Vesztfália), Hollandban és Belgiumban van elterjedve; nevét Campine (Belgium) után nyerte, s még *napontatojó* (Alltagleger) vagy *holtratojó* (Todtleger) tyúknak is nevezik.

Campio, a középkori ordáliákban résztvett gyalogharcos elnevezése; a franciáknál champion.

Campion (ejtsd: kempjön), *Thomas*, angol orvos, költő és zenész, szül. Withamban (Essex) 1570 és 1580 között, megh. 1619 márc. 1. Londonban. 1595-ben adta ki latin elégiáit és epigrammáit Poemata címmel (2. kiad. 1619). Observations on the art of English poesie (1602) c. művében a rím ellen foglal állást. Irt álarcos játékokat és 4 Books of ayrs-t (1610 és 1612), melyek szövegét és zenéjét ő maga írta. Munkáinak új kiadását Vivian rendezte sajtó alá (Oxford 1909).

Campi Raudii, l. *Vercelli*.

Campistron, *Jean Galbert de*, francia drámaíró, szül. Toulouseban 1656., megh. u. o. 1723 máj. 11. Korán Párisba ment s ott mint költő Racinet utánozta, de a jellemzésben messze mögötte maradt. Legjobb tragédiái Andronic (1685) és Tiridate (1691), amely sokáig fennmaradt a szinpadon. V. ö. C. *Hausling*, J. G. de C. (Leipzig 1903).

Campi sul Bizenzio, község Firenze mellett, 12,500 lak., szalmakalapkészítéssel.

Campitae (lat.), l. *Donatisták*.

Campo (ol.) a. m. föld, szántóföld, rónaság, tábor, csatatér.

Campoamor, *don Ramón de C. y Campoosorio*, spanyol költő és bölcsész, szül. Naviában 1817 szept. 24., megh. 1901 febr. 12. Madridban. Teológiát tanult, majd az orvosi pályára lépett, de hajlamai csakhamar az irodalom és a politika felé vonták. Előbb Alicante és Valencia kormányzója, majd több izben képviselő volt, de csak egy jelentős beszédet mondott. Az 1868-iki forradalom után visszavonult, de később ismét hivatalt vállalt a belügyminisztériumban. XII. Alfonz restaurációja után államtanácsosnak nevezték ki. Tagja volt a spanyol akadémiának. Költői és filozófiai munkái egyaránt kedveltek. Az előbbiek közül nevezetesebbek: Ayes del alma (A lélek jajveszékelései, Madrid 1842); Fabulas morales y politicas (u. o. 1842, 1866); Doloras, Colón (u. o. 1859); El Drama universal (u. o. 1869); Los Pequeños poemas (Kisebb költemények, 1879); Los Buenos y los Sabios (A jók és az okosak, 1881); El Amor y el rio Piedra (A szerelem és a Piedra folyó, 1882); Los Amores de Juana (1882); El Tren expreso (1885); Dies irae; El Honor; Guerra à la guerra stb. Költői munkái több kiadásban jelentek meg Obras poeticas címmel (Madrid 1859). Nevezetesek bölcseleti munkái is: Filosofia de las leyes (A törvények bölcselete, Madrid 1846); El Personalismo, apuntes para una filosofía (A perszonálizmus filozófiailag megmagyarázva, u. o. 1850); Polemicas con la democracia (1862); Lo Absoluto (1865); El Ideismo (1883) stb. V. ö. *Kőrösi* A., A XIX. sz. spanyol költői és A spanyol költészet gyöngyei (Budapest).

Campobasso, 1. (más nevén *Molise*), Közép-Olaszország tartománya. Határai Chieti, Aquila, Caserta, Benevento, Foggia tartományok és az Adriai-tenger. Területe 4381 km², (1910) 372,263 lak. Hegyei a neopolitani Apenninok (Monte Miletto 2050 m.), folyói a Volturno, Trigno és a Tortore. Földje termékeny. Kerületei: C., Isernia és Larino. — 2. *C.* tartomány székhelye. Hegyek között, (1910) 15,030 lak. Sok temploma, fegyver- és késgyártása híres.

Campobello, kanadai Uj-Braunschweig szigete a Passamaquoddy-öbölben. Területe 2500 ha., 1200 lak., köztük 300 indiánus, kik halászattal és füstölt heringek kivitelével foglalkoznak.

Campobello di Licata, város Girgenti sziciliai tartományban, a canicatti—licatai vasút mellett, Szicilia D.-i partjától 20 km.-re, kénbányákkal, (1901) 11,771 lak.

Campobello di Mazzara, község Trapani szicíliai tartományban, termékeny vidéken, (1901) 9101 lak., közelében a már az ókorban ismeretes kőbányák, a Cave di C.

Campodea (állat), l. *Campodeidae*.

Campodeidae (állat), a szárnyatlan ősrovarok (Apterygota) rendjének és a sertefarkú rovarok (Thysanura) alrendjének egyik családja, megnyúlt testtel, fonál- vagy sörteforma sokízű csápokkal, erősen fogazott rágókkal, állkapcsi és ajaktapogatókkal, potrohuk tíz szelvényből áll és villás, izelt sörtefarokban végződik; a potrohgyűrűk hasoldalán csenevész lábak vannak s ez oly jelleg, mely által e család az összes többi rovaroktól elüt és a százlábuakra (Myriopoda) emlékeztet. Ide tartozik a *Campodea* Westw. nem a nálunk is tenyésző *C. staphylinus* Westw. fajjal. Hazánkban csak ez az egy faj él e családból. Egyes búvárok e családba számítják még a *Japyx* Halid nemet is, melynek egy képviselője, a *Japyx solifugus* Haliday hazánkban is honos.

Campoformio *(Campoformido)*, falu Udine olasz tartományban, 7 km.-nyire Udinetől, 848 lak. és papirmalommal. Ismeretes azon békéről, amelyet Bonaparte tábornok a közeli Passerianoban, 1797 okt. 17. Cobenzllel, Ausztria képviselőjével a leobeni fegyverszünet alapján kötött. Ausztria lemondott németalföldi tartományairól és Lombardiáról, kárpótlásul kapta Isztriát, Dalmáciát, Velencét és annak szárazföldi birtokait. V. ö. *Hüffer*, Der Frieden von C. (Innsbruck 1908).

Campoformiói béke, l. *Campoformio*.

Campo libertate (rom.) a. m. szabadságmező. Igy nevezték el Balázsfalván 1848. azt a teret, hol az oláh forradalom kezdődött.

Campomajor (ejtsd: kampu), megerősített város Alemtejo portugál tartományban, 6 km.-nyire a spanyol határtól, (1900) 5895 lak., jelentékeny szőllőtermeléssel és fontos gyapjuvásárokkal.

Campomanes, *Pedro Rodriguez*, gróf, spanyol államférfiú, tudós és író, szül. Santa Eulalia de Sorriba-ban 1723 júl. 1., megh. 1802 febr. 3. III. Károly 1762. a kasztiliai tanács elnökévé nevezte ki. 1791-ben pedig az államtanács tagja lett. Sokat tett a mezőgazdaság érdekében, gyarmatosította a Sierra Morenát, kórházakat alapított. Discurso sobre el fomento de la industria popular (Madrid 1774) c. műve az első számottevő spanyol nemzetgazdasági munka; Discurso sobre la educacion popular de los artesannos, y su fumento c. művében pedig (Madrid 1775—77, 6 köt.) a spanyol nép előítéleteit támadta. Műveit és levelezését kiadta Cartes economicas címmel Villa Rodriguez (Madrid 1878).

Camponotus *(lóhangya*, állat), l. *Hangyafélék*.

Campori, 1. *Cesare*, marchese, olasz történetíró, szül. Modenában 1814 aug. 11., megh. Milanóban 1880 szept. 6. Számos kisebb monográfián kívül írt egy Raimondo Montecuccoli c. nagyobbszabású munkát is, melyben ezen, a magyar történelem szempontjából is fontos hadvezér pályáját a legkimerítőbb forrásbúvárlatok alapján adja elő (Firenze 1876). Történelmi munkásságán kívül a szépirodalom terén is dolgozott, de nem nagy sikerrel.

2. *C.*, *Giuseppe*, marchese, olasz író és történész, szül. Modenában 1821 jan. 17., megh. u. o. 1887 júl. 19. Művei: Delle opere di pittori modenesi (1844—45); Gli artisti italiani e stranieri negli stati Estensi (1885); Della vita e delle avventure del Marchese Alessandro Malaspina (1868); Notizie per la vita di Lodovico Ariosto (1871); Lettere artistiche inedite (1866); Una vittima della storia (1866); Memorie biografiche degli scultori, architetti, pittori nativi di Carrara ecc. (1873), Centotrè lettere inedite di Sommi Pontefici (1878), Carteggio Galileiano inedito (1881); Torquato Tasso e gli Estensi (1883).

Campos, a forró égövi prerik vagy szavannák braziliai elnevezése.

Campos (ejtsd: kamposz), 1. város Mallorca szigetén, a Baleárok egyikén, (1900) 4611 lak., tengeri-só-termeléssel. Közelében San Juan fürdő, kénes forrásokkal. Kikötője, Puerto de C., a sziget D.-i partján, a várostól 12 km.-nyire. — 2. *C.* (azelőtt *São Salvador)*, város Brazilia Rio de Janeiro államában, a Parahyba do Sul jobbpartján, a torkolattól 50 km.-re, termékeny síkságon (C. dos Goyatacares), Brazilia legnagyobb cukortermő vidékén, élénk kereskedelemmel. Vasúti csomópont, Rio de Janeirótól 250 km.-re. A tengerpartra 2 csatorna vezet. Lakossága körülbelül 30,000.

Campo santo (ol., a. m. szent mező), a temető elnevezése Olaszországban. Az olasz temetők rendesen oszlopcsarnokokkal vannak körülvéve, mely csarnokok alatt az előkelőbbek sírhelyei vannak. A pisai C. a dóm mellett a leghíresebb; igen szépek a bolognai, genovai, nápolyi és milanói C.-k, számos jeles művészi síremlékkel.

Campos Salles, *Manoel Ferraz de*, Brazilia elnöke, szül. 1846. Campinasban. 1885-ben képviselőnek választották és a rabszolgaság eltörlését sürgette. 1889-ben kinevezték igazságügyminiszternek. 1898-ban megválasztották a köztársaság elnökének, de 1902. visszalépett.

Campra (ejtsd: kañpra), *André*, francia zeneszerző, szül. Aix-ben (Provençe) 1660 dec. 4., megh. Versailles-ban 1744 júl. 29. Kiváló zenei képzettségeért, abbé létére, 1679. Toulon, majd Arles és Toulouse székesegyházai karnagyává nevezték ki, 1694. Párisban a Jézus-társaság templomába, majd a Notre Dame-hoz. Első operáit, L'Europe galante (1697) és Le carnaval de Venise, állása miatt bátyja, Joseph neve alatt volt kénytelen előadatni. Nagy sikerük miatt lemondott állásáról s nyiltan írta meg többi 17 dalművét (Aréthuse, Tancrède, Télémaque stb.); 1722. udv. karnagy lett, majd Conti hg. zeneigazgatója. Sokat írt ezenkívül is: tánczenét az udvarnak, 3 köt. kántátét, 5 köt. motettet, szerenádokat, áriákat stb.

Camprodón, *Francisco*, don, spanyol drámaíró és katalán költő, szül. Vichben 1816., megh. Cubába való utaztakor Havannában 1870. Legnevezetesebb műve, mely különösen verselésénél fogva tűnik ki: Flor de un dia (Egy nap virága) c. drámája. Az ennek második részét alkotó: Espinas de una flor (Egy virág tövisei) című dráma már jelentéktelenebb. Ezeken kívül C. számos vígjátékot és operettet (zarzuela) írt, melyekkel nemcsak hírt, de vagyont is szerzett.

Campsis *Lour.*, *kürtvirág* (növ.), a Bignoniaceae (Trombitafafélék) család génusza, melynek 2 faja közül a *C. (Tecoma) radicans* (L.) Seem. északamerikai, a *C. grandiflora* (Thnbg.) K. Sch. japáni, gyökerekkel kapaszkodó cserje. Levelük szárnyas, viráguk csészéje bőrnemű, mélyen hasábokra osztott, pártája hosszú, tölcséres, alsó részében hajlott. Megnyúlt termésükben szárnyas magvak fejlődnek, de nálunk nem érnek meg. Az előbbi faj pártája skarlátvörös és hosszú (jún.—júl.) az utóbbié bágyadtabb színű és rövidebb. Nálunk mint dísznövény napos falak mellé ültetve, mindkettő előfordul.

Campsor (lat.) a. m. pénzváltó, bankár; leggyakrabban az elolaszosodott többesszámát használják: *campsori*; főleg az északolaszországi bankárokat nevezték így, akiknek egymás között, sőt a tengerentúlra is kibocsátott utalványaik valószinüleg a váltó első megjelenési formája.

Camptonit, a foyaitsorhoz tartozó lamprofiros telérkőzet; bazaltos külsejű, fekete színű; elegyrészei földpátlécek, amfibolprizmák, kevés apatit, titánvas (esetleg csillám, augit és üveg). Nevét Campton grófság után nyerte.

Câmpulung (ejtsd: kimpulung), város Romániában, Muscelu kerület főhelye, a Kárpátok alján, az Ardsis egyik mellékvizénél, 5000 lak., érdekes régi templommal, amelyet újabban restaurálták. C. a XIII. sz.-ban Oláhországnak fővárosa volt. Eredete a római korra vezethető vissza. Közelében még láthatók a régi Stepentium romjai. Szép környéke nyaralóhely.

Campus (lat.) a. m. térség, föld, szántóföld, szabad síkság, mely különösen test- és fegyvergyakorlatokra, népgyűlésekre, nagy ünnepi játékokra alkalmas. *C. Martius*, Mars földe, Marsnak, a háború istenének szentelt és fegyvergyakorlatokra használt tér a régi Rómában. L. *Róma*.

Camp volant (franc., ejtsd: kañ volañ) a. m. száguldó tábor, *portyázó seregrész*.

Campylopterinae (állat), a kolibri-félék (l. o.) egyik alcsaládja.

Camulodunum, l. *Colchester*.

Camus (ejtsd: kamüsz), *Armand Gaston*, francia jogtudós és politikus, szül. Párisban 1740 ápr. 2., megh. 1804 nov. 2. Aristoteles természetrajzának lefordítása révén (1783, 2 köt.) az akadémiába választották, 1789. pedig képviselőnek. A nemzetgyűlésben a szerzetesi rendek, szintúgy a születési előjog eltörlését követelte. A konventben 1792. sikkasztással vádolta a minisztereket; sürgette továbbá az emigránsok s a kolostorok birtokainak eladását. 1793-ban a konvent mint biztost Belgiumba küldte, hogy az áruló Dumouriezt szemmel tartsa; Dumouriez azonban őt tartóztatta le és az osztrákoknak kiszolgáltatta, akik

csak 1795. cserélték ki XVI. Lajosnak Teréz leányáért. 1796-ban elnöke lett az ötszázak tanácsának, 1797 óta tudományos munkálatainak élt. Művei: Lettres sur la profession d'avocat (Paris 1772, 5. kiad. 1832, 2 köt.); Côde judiciaire, ou Recueil des décrets de l'Assemblée nationale et constituante l'ordre judiciaire (u. o. 1792, 4 köt.); Voyage dans les départements nouvellement réunis (u. o. 1803, 2 köt.).

Camwood (ang., ejtsd: kémvudd, növ.), *camfa, kambalfa, kabanfa, angolafa*, a *Baphia nitida* Lodd. festékfája. Tartalma 23% szantalin, a pamut tőle szép fénylő piros lesz; fáját különben fel is dolgozzák. L. *Baphia*.

Cana, régi spanyol hosszuságmérték Minorca szigetén = 1·604 m.; Mallorca szigetén = 1·564 m.; Barcelonában = 1·555 m.

Caña (spany., ejtsd: kanya), nád, cukornád; szeszes ital cukornádból, a kezdetleges rum.

Canabae (lat., *canaba*, bódé, szín), a hadsereget követő szatócsoknak, markotányosoknak a táboron kivül fölállított fabódéi, melyeknek helyét az állandó tábornál aztán kőépületek foglalták el. A C.-k a légió területéhez tartoztak, lakói mint a légió hozzátartozói jelölik meg magukat; volt valamelyes autonom szervezetük, élükön hol két magister, pl. Apulumban, Aquincumban, hol két curator áll; van tanácsuk, melynek tagjai a decuriones. Hogy a municipium jogait csak a benszülöttek telepei kapták, bizonyítja Aquincum példája, mely már municipium volt, mikor C.-ról még mindig szó van. Amennyiben C. városi jogot nyertek, az csak a kolóniáé lehetett. V. ö. *Mommsen*, Die römischen Lagerstädte, Hermes (7. köt. 299.).

Canada, régi folyadékmérték Portugáliában; hivatalosan 1·413 l., ténylegesen 1·395 l.; egyébként különböző helyeken nagyon különböző nagyságban. 12 C. = 1 almude.

Canada *(Dominion of C.)*, l. *Kanada*.

Canada-balzsam, l. *Balsamum*.

Canadian Pacific Railway, l. *Kanadai Pacific Vasút*.

Canadian River, az Arkansasnak a White Mountainsben eredő mellékfolyója az északamerikai Egyesült-Államokban.

Canaigre-gyökér (növ.), az Észak-Amerikában termő *Rumex hymenosepalus* gyökere, melyet mint cserző anyagot újabban sokat emlegetnek.

Canaille (franc., ejtsd: kánálly), csőcselék; annyi is mint gazember; valakivel *en C.* bánni: iránta megvető bánásmódot tanusítani.

Canak, község Lika-Korbava vm. korenicai j.-ban, (1900) 522 lak.; u. p. és u. t. Bunić.

Canal, *Gilbert von*, ausztriai eredetü német tájfestő, szül. Laibachban 1844 dec. 24. Sokáig tartózkodott Düsseldorfban, ahol tanulmányait is végezte, míg 1894 óta Münchenben él. Képeinek motivumait Vesztfália, Németalföld és Anglia vizei és erdei szolgáltatják. Művei láthatók a berlini Nationalgalerieben és a müncheni Neue Pinakothekben is.

Canal des deux Mers, tengeri hajók számára tervezett 525 km. hosszú vizi út, amely Bordeaux-tól avagy az Arcachoni-öböltől a Garonneon fölfelé Toulouseig vezetne, amely így hadi és kereskedelmi kikötőt nyerne s innen tovább Gruissaunál, Narbonne táján a Lyoni-öbölbe torkolna. Kis vizi járóművek részére már van egy ily összeköttetés, a *Canal du Midi*. A csatorna megvalósításának tervét a roppant nagy költségek miatt 1903. a franciák elejtették.

Canal du Midi, l. *Midi*.

Canale, az Adriai-tengeren a quarneról és dalmát szigetek közt levő tengerszorosok neve.

Canale, 1. *Antonio*, l. *Canaletto*, 1.

2. *C., Michele Giuseppe*, olasz történetíró, szül. Genovában 1808 dec. 23., megh. u. o. 1890 jún. 4. Jogot tanult, aztán a genovai politechnikumon a történelem s földrajz tanára lett. Eleinte történeti tragédiák és regények írásával foglalkozott, később azonban teljesen a történelem tudományos művelésének szentelte magát. Fő műve: Storia della repubblica di Genova (1—4. köt., Firenze 1858—64., az 5. köt. Genovában 1874., az 1550-ik évig terjed). Ezenkívül említendők: Della Crimea e dei suoi dominatori dalle sue origini fino al trattato di Parigi (3 köt. 1856); La vita ed i viaggi di Cristoforo Colombo (Firenze 1863); Storia del commercio, dei viaggi, delle scoperte e carte nautiche degli Italiani (Genova 1867) stb.

Canalejas (ejtsd: kanalehass, *C. y Mendez), José*, spanyol államférfi, a spanyol demokratapárt vezére, szül. 1854. Ferrolban. Eleinte tanár volt; 1881. képviselőnek választották. Midőn a liberális párt került kormányra, C.-t 1889. igazságügyi miniszterré nevezték ki a Sagasta-kabinetben, mely azonban 1890. megbukott. Midőn 1901. ismét Sagasta alakított kormányt, C. a közmunkaügyi tárcát vette át; de rövid idő mulva újra a konzervativok kerültek uralomra. 1906-ban C.-t a kamara elnökéül választották. Az 1909. kormányra jutott Moret-kabinet bukása után 1910. febr. 9. C.-t bízta meg a király a kormányalakítással; a liberális egyházpolitikai törvények és rendeletek végrehajtása mellett megfékezte a barcelonai munkászendülést és erélyesen igyekszik elfojtani az elharapózó köztársasági mozgalmakat is.

Canaletto, 1. másképp *Canale*, tkp. *Canal, Antonio*, olasz festő és rézmetsző, szül. Velencében 1697 okt. 18., megh. u. o. 1768 ápr. 20. Atyjánál, Bernardo C. szinházi díszletfestőnél tanult. Rövid római út után visszatért szülővárosába, amelynek festői helyeit, kivált a Doge-palotát és a Canal Grande számos pontját finom rajzzal és festői színfelfogással örökítette meg. 1746—47-ig Londonban tartózkodott. Festményeinek legnagyobb része angol gyüjteményekben van (Windsorban magában mintegy 40), két képét a budapesti Szépművészeti Muzeum őrzi. Rézkarcainak száma mintegy 40.

2. *C.*, tulajdonképen *Bellotto, Bernardo*, olasz tájfestő és rézmetsző, szül. Velencében 1720 jan. 1., megh. Varsóban 1780 okt. 17. Nagybátyjának, Antonio C.-nak tanítványa, nevét is tőle nyerte. 1740-ben Rómában tartózkodott, majd Felső-Olaszország számos városát látogatta meg. Münchenben, Drezdában, Bécsben, Szt.-Pétervárott is megfordult, s 1767. Varsóba ment, ahol 1770. II. Szaniszló lengyel király udvari festője lett. Legtöbb műve a drezdai és a bécsi udv.

képtárban és lengyel magángyüjteményekben van; a budapesti Szépművészeti Muzeumban két firenzei látképe függ. Rézmetszeteinek nagy részét Drezdában készítette. V. ö. R. *Meyer*, Die beiden C. (Dresden 1878), O. *Uzanne*, Les deux C. (Paris 1906).

Canaliculi (lat.) a. m. kis csatornák, különösen *C. lacrimales*, könycsatornácskák.

Canalis (lat.) a. m. cső, csatorna; ebből a magyar kanális. — *C.*, az anatómiában csőszerű képletek, csatornák megnevezésére szolgál.

Canalis gynaecophorus, az emberben élősködő *Distomum (Bilharzia) haematobium* hímjének behajlott testszéle által alkotott csatorna, mely a nőstény befogadására való.

Canandaigua (ejtsd: kennendegva), Ontario county főhelye New York északamerikai államban, az u. i. nevű tó É.-i végén, (1900) 6151 lak., számos iskolával, élénk kereskedéssel.

Cananéa, braziliai kikötőváros São Paulo államban, a Mar pequeno folyó szigetén. Mellette az 1862. évben svájciak alapította C. gyarmat, akikhez később irek és olaszok csatlakoztak.

Cananga *Rumph.* (növ.), az Anonaceae család génusza, melynek 3 faja Kelet-Ázsiában a Maláji-szigeteken, valamint Ausztrália tropikus részében él. Fák. A *C. odorata* (Lam.) Hook. a trópusokon mindenütt termesztett faj. Virágai igen kellemes illatuak. A belőlük nyert olaj az *ilang-ilang* v. a *makasszar-olaj* és *kananga-olaj*. Ezenkívül a virág a *borbori* nevü kenőcsnek is alkatrésze.

Cananore (ejtsd: kennenur), l. *Kannanur*.

Cañar (ejtsd: kányár), 1. tartomány Ecuadorban, l. *Azogues o Cañar*. — 2. *C.*, falu Ecuador délamerikai köztársaság Azogues o C. tartományában, a 4424 m. magas Azuay hágó és az inkáktól épített és spanyoloktól feldult Via real lábánál; arany- és ezüstbányákkal; környékén építési emlékek az inkák korából.

Canaria v. *Gran-Canaria* (l. o.), a Kanári-szigetek egyike.

Canarias, *Islas*, Spanyolországhoz tartozó szigetek Észak-Afrika Ny.-i partjain. L. *Kanári-szigetek*.

Canarie (franc., ejtsd: kanarí), XIV. Lajos francia király korában kedvelt tánc, zenéje $^3/_8$ v. $^6/_8$ ütemű, a gigue-nek leggyorsabb fajtája.

Canarin, l. *Ciánszulfid*.

Canarina *L.* (növ.), a Campanulaceae *(Csengetyükefélék)* család génusza, melynek egyetlen faja, a *C. campanula* Lamf. a Kanári-szigetek évelő füve. Virága a csengetyükééhez hasonlít, nagy, narancs v. téglavörös. Hideg házban gyakran kultiválják. Bogyótermése *bicarro* név alatt a Kanári-szigeteken eledel.

Canaris, a francia gyarmatokban az alcarrazashoz (l. o.) hasonló hűtőkorsók neve.

Canarium *L.* (növ.), a Burseraceae család génusza, melynek 80 faja Ázsia és Afrika tropikus vidékein van elterjedve. Sok közülük óriási, tenger- és folyóparton sűrű erdőt alkotó fa. Levelük páratlanul szárnyas. Virágzatuk többnyire forgókban végződő bogasvirágzat. Termésük csonthéjas. A C.-fajok gazdaságilag mind igen jelentősek, amennyiben dúsan tartalmaznak balzsamot és ipari célokra felhasználható gyantát. Gyantát adó fajok pl.: *C. commune* L. 13—15 m. magas fa Hátsó-Indiában Celebesz és Jáva szigetén. Ültetik. Ennek a fája szolgáltatja a fáklyakészítésre alkalmas *kanári*-gyantát. *(Kanarie padjang* maláji nyelven). Fája ezenkívül építő- és tüzifa. A *C. bengalense* Roxb. gyantája a kereskedelemben a *keletindiai kopál*. *C. rostratum* Zipp. a Molukki-szigeteken. Gyantája *fekete dammara* néven mint szurok használatos. *C. strictum* Roxb. Kelet-Indiában. Gyantája az *Alribe*-gyanta. *C. paniculatum* Mauritius szigetén. Ehető termésük van különösen a következőknek: *C. bengalense* és *C. nigrum* (Lour.) Engl. Ehető magvakat szolgáltat pl.: *C. commune;* magva dióízű, bő olajtartalmú. *C. decomanum* Rumph., óriási jávai fa, tyúktojás nagyságú terméssel. *C. oleosum* (Lam.) Engl. hátsóindiai. Barna fáját az asztalos dolgozza fel. A legértékesebb fa a *C. bengalense* és a *C. paniculatum*-é. (Kolofonium-fa.)

Canavalia *Adans.* (növ.), a Papilionatae (Pillangós viráguak génusza 12 melegvidéki fajjal. Felfutó, részben cserjés növények, szárnyas levelekkel, tekintélyes bíborpiros, fürtté egyesülő virágokkal. A *C. gladiata* DC. Kelet-Indiában, tropikus Afrikában, Mexikóban, Braziliában és Nyugat-Indiában honos; hüvelye arasznyi. Számos nagy, lapos és piros, ehető magváért, melyet zölden főzeléknek fogyasztanak, a trópusokon kultiválják, a nyugatindiai *C. ensiformis* DC. fajjal együtt. A *C. obtusifolia* DC. minden trópusi vidéken feltalálható faj, magva mérges és hashajtó.

Canberra, az ausztráliai egyesült-államok új fővárosa, Sidneytől D.-re, nem messze a Csendes-óceán partjától. Helyét a szövetségi parlament jelölte ki (1908 okt. 8.) a régi Dalgety (l. o.) város helyén.

Cancale (ejtsd: kañkal), francia kikötőváros (kikötője *La Houle)* a La Manche menti Saint Malo öbölben (Normandia). Erődítmény, tengeri fürdő; híres osztriga-tenyésztéssel, (1901) 3730 lak. 1779. az angolok itt tengeri csatát vívtak a franciákkal.

Cancan (ejtsd: kañkañ) v. *chahut*, Algeriából származó újabb francia tánc, mely a kontratánchoz hasonlít, de telve illetlen fordulatokkal s komikus mozdulatokkal. Offenbach egyes operettjeinek fináléiban is felhasználta. *Cancaneur*, aki a C.-t járja.

Cancellaria (lat.) a. m. iroda. *C. apostolica*, l. *Apostoli iroda*. — L. még *Kancellária*.

Cancellum (közép-latin), a korlát, mely az ó keresztény templomban a kórust, az istentiszteletnél elfoglalt egyháziak helyét, a hajótól, a hívek helyétől elválasztá. Ebből a korlátból két oldalt egy-egy állvány emelkedett ki (ambo), melyre a pap fölállott s onnét olvasott föl a híveknek a szentírásból. Ez a felolvasás pótolta akkor a szentbeszédet. Később átvitt értelemben C.-nak nevezték a szószéket.

Cancer (lat.), rák (l. o.). — 1. *C.* (állat), a tarisznyarákok (l. o.) egyik neme. Legismertebb faja a *nagy tarisznyarák (C. pagurus* L.); mely az Északi-tenger partvidékén nagyon gyakori, az Adriai- és a Földközi-tengerben ritkább. Hossza

9—12 cm., de 39 cm.-nél szélesebbre is megnő; ízletes húsa miatt nagyban vadásznak reá; különösen Angliában fogyasztják. Régebben C. néven foglalták össze majdnem az összes rövidfarkú rákokat *(Brachyura)*. E ráknem a harmadkortól napjainkig él. Az irodalomban a kihalt fajokat néha más neveken is említik, így: Milne Edwards és Latreille *Platycarcinus* és Reuss *Lobocarcinus* és *Microdium* néven. Csakis Magyarországból ismeretesek eddig a *C. Böckhi* Lőrent. és *C. Szontaghi* Lőrent. nevű fajok, az első a padragi (Veszprém vm.) felső-eocén, a második a tasádfői (Bihar vm.) felső-mediterrán-korú üledékekből.

2. *C.*, *Rák*, csillagkép az éggömb É.-i felén, az állatöv negyedik jegye. A C. csillagképben van a szabad szemmel is jól kivehető *Praesepe* (Jászol) csillaghalmaz.

Cancer aquaticus, l. *Noma*.

Cancer en cuirasse (franc.) a. m. páncélrák, az emlőrák egy alakja (l. o.).

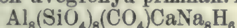
Cancion, spanyol dalképlet, nyolctagú verssorokból szerkesztve. A C. eredeti alakjában csak 5 sorra terjedt; ezek közül az első volt az ú. n. mottó («mote»), gondolata egy közmondás vagy ahhoz hasonló tétel, a többi 4 sor pedig (a «volte») annak volt a kifejtése, még pedig a *volte* 1. és 4. vagy 2. és 4. sora a vezérsorral rímelt (tehát a+abba, v. a+baba). Mivel ily kis versszak korlátait szűknek találták, a C. később úgy módosult, hogy egy négysoros versszak szolgáltatta a témát, a másik azt tovább fejtette, míg a harmadik 4 soros versszak visszatér az elsőben kifejezett gondolathoz (abba+cddc abba).

Cancionero (sp., portugál. *cancioneiro*, a. m. versgyüjtemény). Igy nevezik azokat a verses könyveket, amelyek a II. János, IV. Henrik királyok és Katolikus Izabella királynő udvarában keletkezett epikai, lirai és tanító költeményeket magukban foglalják. Az ibér félsziget legelső költői képviselve vannak ezekben a gyüjteményekben. A legrégibb spanyol C.-t Alfonso de Baena, egy kitért zsidó, állította össze a király mulatságára 1449—1454-ig s a legfontosabb a C. general, melyet Fernando del Castillo adott ki Valenciában és amely nem kevesebb mint 130 szerzőt említ föl.

Cancricat (lat.), l. *Kánon*.

Cancrin, *Jegor*, l. *Kankrin*.

Cancrinit (ásv.), hatszöges fehér, sárga, rózsaszín, zöld, kék üvegfényű prizmák. Képlete:

$$Al_8(SiO_4)_6(CO_4)CaNa_8H_6$$

kémiai tekintetben tehát annyiban nagyon érdekes, hogy egyidejüleg szilikát és karbonát. A nefelinszienitekben gyakori kőzetalkotó ásvány; előfordul nálunk is Ditrón (Csík vm.); külföldön: Miask (Ural), Langesundfjord (Norvégia), Litchfield (Észak-Amerika).

Cancrinus versus, l. *Palindróm*.

Cancroid (lat.), l. *Rák* (betegség).

Cancroma (állat), l. *Cochlearius*.

Cand., a candidatus (a. m. jelölt) rövidítése, l. *Candidatus*.

Candarin, holl. *condrijen*, európai neve a kinai *fen* és japán *pun* nevű súlymértéknek, 0·38 g.

Candeish, l. *Kandes*.

Candela (lat.), viasz- v. faggyugyertya.

Candela, 1. város Foggia olasz tartományban, a foggia-potenzai vasút mellett, előbbitől 30 km.-nyire, szőllő- és olajtermeléssel, (1901) 6649 lak. — 2. *C.*, város Coahuila mexikói állam K.-i határán, a monterey-laredói vasút közelében, rézbányavidéken, kb. 4000 lak.

Candelabrum (lat.), állványos lámpatartó, mely már a régi görögöknél is előfordul. Formáját rendeltetése határozza meg; fent csészealakú, hogy a lecsepegő szurokcseppeket felfoghassa, teste oszlopszerű, többnyire magas, hogy a fény könnyen szóródhassék; és — rendszerint állatkörmökből formált — lába aránylag széles, hogy az egész állvány biztosabb legyen. Anyaga legtöbbször fém, még pedig bronz, de gyakran márvány, gránit, homokkő és néha agyag. Az állványt és tányért később lombdísszel és állatalakokkal látják el, sőt ezekkel vagy emberalakokkal helyettesítették; a fejlődésnek ez a foka a rómaiaknál következett be, de rövid ideig tartott, mert az alakok csakhamar elvesztették támasztó szerepüket s így a C. három részre tagozottsága megszűnt. Hogy a kőből készült testnek nehéz tömegességét ellensúlyozzák, ezt többnyire háromszögű átmérővel készítik, erre a formára tér vissza a renaissance is és finom építészeti tagoltsággal különböző fajokat teremt, mint gyertyatartó, karos gyertyatartó, templomi gyertyatartó stb. A nehéz háromszögű alapra többnyire egy rövidebb vázalakú s arra egy hosszabb baluszterszerű tagot helyeztek, ez tartja aztán a tányért. A láb csak ritkán négyszögletes. A C. ezt az alapformát megtartja az összes stílusváltozásokon keresztül, csak az empire-korban lesz ismét a teste az antik építészettől kölcsönzött kanellirozott oszlop.

Candelabrum.

Candia, Kréta szigetének (l. o.) olasz neve.

Candiana, már a XVII. sz. elején készítenek C.-ban, Padua közelében faiance-ot, melyet e helyről neveztek. Jelentőségük nem nagy. A XIX. sz.-i példányok közt gyakoriak a perzsa ízlésben készítettek. Jegyük: S. F. G.

Candidatus (lat.), eredetileg a. m. fehér ruhába öltözött; így nevezték Rómában azokat, akik valamely állami hivatalt akartak elnyerni. Szokásban volt, hogy a C. személyesen menjen el *toga candida*-ban a választókhoz (ambire), hogy szavazatukat a maga számára megnyerje. Most általában C.-nak nevezik azt, aki valamely állásra pályázik v. arra jelölve van; jelölt. — *Candidati principis*, a régi Rómában főtisztviselők, akik a tanácsba átvitték és felolvasták a fejedelmi leiratokat és beszédeket.

Candido, *Peter*, l. *Witte*.

Candie, afrikai tó, l. *Fittri*.

Candil, súlymérték Goában (a keletindiai portugál birtok fővárosa), a. m. 20 mao = 220·32 kg. Mint ürmérték 1/20 cumbo = 493·33 l.

Candit (ásv.) a. m. *spinell* (l. o.).

Candle coal, l. *Cannel coal*.

Candlenut-olaj (növ.), az ebtejfélékhez tartozó és az óvilág meleg vidékein mívelt *Aleurites moluccana* magvaiból nyert olaj, mely igen sűrű és már rendes hőmérsékletben stearint választ ki. Az olajat a firnász- és szappangyártásban használják.

Candolle, l. *De Candolle*.

Candolleaceae (növ.), l. *Stylidiaceae*.

Candy, város Cejlon szigetén, l. *Kandi*.

Candy, súlymérték Brit-Keletindiában, = 20 maund; Bombayban 254 kg., Madrasban 226·8 kg.; 1 candy rizs = 97·95 kg.

Candy shop (ang., ejtsd: kendi sop), Észak-Amerikában olyan cukrosboltok, ahol jégbehűtött édes italokat és cukrocskát árulnak.

Canea, város, l. *Chania*.

Caneel-appel (növ.), az *Anona squamosa* L. termése. A trópusokon táplálék és orvosság. L. *Cimetalma*.

Canel, *Canella alba* (növ.), a fehér fahéj, az Antillákon termő és a *Clusiaceae* családba tartozó *Canella alba* nevű fának belső, fehéres kérge, melyet Amerikában közönséges konyhafűszer gyanánt használnak s azelőtt orvossági is alkalmaztak.

Canela de Paramo (növ.), l. *Drimys*.

Canella (növ.), l. *Drimys*.

Canellaceae (növ.) a. m. *Winteranaceae* (l. o.).

Canelones, departamento Uruguay délamerikai köztársaságban. Területe 4746 km², lakossága (1909 végén) 91,703. Fővárosa C., Montevideótól É.-ra 25 km., 20,000 lak.

Canelos *(San José de C.)*, a délamerikai Ecuador köztársaság Oriente provinciájának székvárosa, a Kordillerák É.-i lejtőjén. Lakói indiánusok (Jivaro), akik aranymosással, pálmaviasz, kopál stb. eladásával foglalkoznak.

Cane muto et aqua silente tibi cave (lat.), példabeszéd, szó szerint: őrizkedjél a néma kutyától és a csöndes víztől; a. m. lassú víz partot mos.

Canens (lat., a. m. daloló), dalos nimfa. Valószinüleg nem latin népmondai alak, hanem Ovidius képzeletének alkotása. Ovidius Metamorphoses c. művében azt regéli róla, hogy Picus latin király (l. o.) felesége volt, ki eltünt férjét soká hiába keresvén, elaléltan lerogy s halk panaszos dallal a légbe enyészik.

Canepin, kecskebőrből készített timsós keztyűbőr.

Canescens (lat.) a. m. őszülő.

Canes venatici (lat.), *Vadászkutyák*, csillagkép az ég É.-i félgömbjén; ebben van egy Messier-fölfedezte nevezetes spirális alakú köd. A mitológia szerint Bootes nyaklánccal összekötött kutyái, Asterion és Chara.

Canet, tengeri fürdő, l. *Perpignan*.

Cañete (ejtsd: kanyete), Lima perui departamento városa, a C. folyó termékeny völgyében. Lak. 3500. Cukornádültetvényeit az inkák egykori vízvezetékének felhasználásával öntözik. — 2. *C.*, Arauco chilei departamento (3500 km², kb. 28,000 lak.) főhelye az Andok Ny.-i ereszkedőjénél, mintegy 2000 lak. A XVI. sz.-ban alapított várost az araukánok elpusztították, újjá csak 1868. építették.

Cañete, *Manuel*, don, spanyol költő és műbíráló, szül. Sevillában 1822 aug. 6., megh. Madridban 1891 nov. 4. Miután tanulmányait szülővárosában elvégezte, többféle hivatalt viselt. 1858. a spanyol akadémia, 1880. a San Fernandóról elnevezett művészeti akadémia tagja lett. Költeményeiben, melyek 1859. jelentek meg, sokan a szónokias hangot kifogásolták, de filozófiai és vallásos ódái nagy elismeréssel és dicsérettel találkoztak. Több drámát írt: Un Tebato en Granada (Egy tébai Granadában); El Duque de Alba; Los Dos Foscari; La Esperanza de la patria stb. Különös érdemeket szerzett C. a spanyol szinház történetének ismertetésével és a XV. és XVI. sz.-beli spanyol drámaírók kiadásával. Idevágó tanulmányai: Escritores españoles y hispanoamericanos (1884) és Teatro español del siglo XVI. című munkáiban jelentek meg.

Canevale *(Cornevale, Canavall, Ganneval)*, Olaszországból, a Como-tó vidékéről származó család, melynek több tagja a XVII. és XVIII. sz.-ban Ausztriában mint építő- vagy kőművesmester működött. *C. Isidorus* (1730—86) kezdte meg életének vége felé a pesti egykori Újépület építését.

Canevaro, *Felice Pasquale Napoleone*, gróf, olasz államférfiú és tengernagy, szül. Limában (Peru) 1838 júl 7. 1867-ben képviselőnek választották. 1895-ben altengernaggyá nevezték ki. 1897-ben Kréta előtt mint a legidősb tengernagy a nagyhatalmak hajóhadait vezényelte. 1898—1899-ig külügyminiszter volt.

Canevas (franc.), l. *Kanavász*.

Canfieldit (ásv.), $Ag_8(Sn,Ge)S_6$, vagyis óntartalmú argirodit. La Paz, Boliviában.

Canga-Arguelles (ejtsd: kanga argélyesz), *José*, spanyol államférfiú, szül. Asturiában 1770., megh. 1843. Simancasban. Az 1812-ki cortesben az alkotmánypártiak egyik vezére volt, miért VII. Ferdinánd 1814. száműzte. 1820—21-ig pénzügyminiszter lett. Munkái: Memoria sobre el credito publico (Madrid 1820); Elementas de la ciencia de hacienda (Lond. 1825) és Diccionario de hacienda (u. o. 1827—28, 5 köt).

Cango, cseppkőbarlang, szép stalaktitokkal, a Kapföldön, 1824. Thomson G. fedezte föl.

Canicatti, város Girgenti sziciliai tartományban, hegyek közt a catania–girgentii vonalon, (1901) 24,564 lak., kénbányákkal.

Canicula (lat.), kutya csillaga, a. m. *Sirius*, a Nagy kutya csillagképének legragyogóbb csillaga (= α Canis maioris). C. rubra, vörös kutyának is nevezik. A régi görögök szerint az év legmelegebb napjai, a *kánikula*, akkor kezdődnek, mikor a Siriust először lehet látni hajnalban a Nap kelte előtt.

Caniculares dies (lat.) a. m. kánikulai napok, l. *Kánikula*.

Canidae (állat), a ragadozók *(Carnivora)* rendjének egyik családja. L. *Kutya-félék*.

Canidius, *Publius C. Crassus*, a triumvir Lepidus alvezére volt 43-ban Galliában, majd 37—36-ban Antonius alvezére az arméniaiak ellen; az actiumi csata után a szárazföldi sereg élén meghódolt Octavianusnak, aki őt Antonius halála után kivégeztette.

Canigou (ejtsd: kanigu), 2785 m. magas hegycsúcs Pyrenées-Orientales francia départementban, a Tet és Tech folyók között, sokáig a Pireneusok legmagasabb hegycsúcsának tartották. Vernetfürdőből szoktak rá fölmenni; 2320 m. magasban a fanövés megszünik. Glecsere most már nincs. V. ö. Une station géodésique au sommet de C. (Revue des deux mondes 1872.)

Canime (növ.), l. *Copaifera.*

Canin, *Monte*, 2610 m. magas, hóval borított csúcs a Juli Alpokban. Keletről az Isonzo völgye határolja.

Canina, *Luigi*, lovag, ol. építő, archeológus és író, szül. Casaleban 1795 okt. 23., megh. Firenzében 1856 okt. 17. Torinóban tanult, ahol később a művészeti akadémián tanár lett. 1839-ben ő vezette a tusculumi és 1848. a via appia-i ásatásokat, valamint a Rómában lévő régi forum helyreállításának munkálatát. Művei közül felemlítjük: Indicazione topografica di Roma antica (Roma 1831, 1841); L'architettura antica descritta e dimostrata coi monumenti (u. o., 2. kiad. 1844); L'antica città di Veji (u. o. 1847); Sull' Etruria marittima (u. o. 1847—50, 2 köt.); Gli edifici di Roma (u. o. 1849—1852, 2 köt.). V. ö. *Raggi*, Della vita e delle opere di Luigi C. (Casal-Monferato 1857).

Canini, *Marco Antonio*, ol. hirlapíró, szül. Velencében 1822., megh. u. o. 1891 aug. 12. Igen korán belevegyült az olasz risorgimento mozgalmaiba és már 17 éves korában kiadott egy politikai röpiratot Pio IX e l'Italia címen. Miután 1849. részt vett a velencei és római harcokban is, külföldre menekült és kivált Görög- és Oláhországban tartózkodott. 1862-ben Rattazzi miniszter politikai ügynöknek küldte keletre, s az időben része volt az ú. n. Balkán-konfederáció tervének megállapításában, melyhez Kossuth is hozzájárult. 1866-ban Garibaldi zászlaja alatt küzdött. Egész irodalmi működését bizonyos kozmopolitikus irány jellemzi; verseiben is leginkább idegen, főkép keleti motivumokat dolgoz fel. Egy óriási verses-antologiát is bocsátott közre (Il libro dell'Amore), melyben Magyarország is szépen van képviselve. A magyar költemények egy részét olasz prózafordítások segítségével maga ültette át zengzetes olasz versekre. Érdekesek: Vingt ans d'exil c. emlékiratai is, valamint néhány nyelvészeti műve, melyek miatt Ascolival igen heves irodalmi vitája volt. Viharos életét mindenkitől elfelejtve, nagy szegénységben fejezte be Velencében.

Canino, Róma olasz tartomány kisebb városa a Bolsena-tó mellett, (1901) 3012 lak. Templomában Bonaparte Lucien emléke.

Caninoi herceg, l. *Bonaparte Lucien.*

Caniramin, l. *Brucin.*

Canis (lat.) a. m. kutya; egyszersmind két csillagzat neve. — *C. anthus* és *C. aureus*, l. *Sakálfarkas.* — *C. dingo*, l. *Dingo.* — *C. lupus*, l. *Farkas.* — *C. pallipes*, l. *Indiai farkas.* — *C. vulpes*, l. *Róka.*

Canis a non canendo (lat.), az erőltetett szómagyarázatokat gúnyoló mondás: azért kutya (canis), hogy ne énekeljen (a non canendo); hasonló értelmű a *lucus a non lucendo* (l. o.).

Canisius, *Peter*, családi néven «de Hondt», a Jézus-rendi társaságnak első német tagja és Németországban a rend első főnöke, szül. Nimwegenben 1521 máj. 8., megh. a svájc-freiburgi rendházban 1597 dec. 21. Németországban Ingolstadtban hittanár, majd az egyetem alkorlátnoka lett. 1551-ben I. Ferdinánd német császár hívására a bécsi egyetemre ment és itt írta meg kétrendbeli kátéját, amelyek a kátéirodalomban fordulópontul tekintendők. Nagyobb katekizmusa 1554. jelent meg Summa doctrinae christianae sive catechismus major címmel, 1566. pedig kisebb katekizmusa Institutiones christianae pietatis s. parvus catechismus catholicorum címen. Több száz kiadást értek e káték és úgyszólván minden élő nyelvre le vannak fordítva. IX. Pius 1864 november 20. C.-t a «boldogok» közé iktatta. Életírói: *Riesz* (Freiburg 1865); *Drews* (Halle 1892); *Kröss* (Wien 1898); *Krüger*, Petrus C. in Gesch. u. Legenden (Giessen 1898). Iratait kiadta: *Brannsberger* O. (Freiburg 1898).

Canis maior (lat.), *Nagy Kutya*, csillagkép az ég déli földgömbjén; ebben van a Sirius, az ég legfényesebb csillaga. A C.-ban mintegy 70 csillag van.

Canis minor (lat.), *Kis Kutya*, csillagkép az ég északi félgömbjén 37 csillaggal, köztük a Prokyon elsőrendű csillag.

Canities (lat.) a. m. szürkeség, különösen szürke haj, ősz haj. Átvitt értelemben vénség.

Canitz, *Friedrich Rudolf Ludwig, Freiherr von*, német költő, szül. Berlinben 1654 nov. 27., megh. u. o. 1699 aug. 16. Többféle állami és udvari hivatalt viselt, utoljára hágai követ volt. Főmintája Boileau; nem nagy tehetség, de költeményei szép nyelvezetükkel és verselésükkel tünnek ki. Költeményeit halála után Lange J. adta ki: Nebenstunden unterschiedener Gedichte címen (1700), majd teljesebben életrajzzal König J. U. (1727). V. ö. *Lutz*, C. und sein Verhältniss zum französischen Klassizismus (1887).

Cañizares, *D. José de*, spanyol drámaíró, szül. 1676 júl. 4. Madridban, megh. 1750 szept. 4. A spanyol nemzeti dráma utolsó képviselője Zamorával együtt a XVIII. sz.-ban. Calderont követte s különösen azon vígjátékokban tünt ki tehetsége, melyeknek jellemei karrikaturák. Sok darabja közül figyelemre méltók: El Dóminê Lúcas, El picarillo en España, La ilustre fregona, El anillo de Giges, D. Juan de Espina stb.

Čanjevo, adók. Varasd vm. novi marofi j.-ban, (1900) 1117 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Gornja-Rieka.

Čanke, adók. Lika-Korbava vm. korenicai j.-ban, (1900) 808 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Bunić.

Cankó, könnyű, vékony borok neve, kivált a gyenge nyiri borokra mondják.

Cankó *(Totanus)*, a cankók (l. o.) alcsaládjába tartozó madárnem. Hazai képviselői a füstös C. v. fekete sárfutó *(Totanus fuscus* L.), a fütyülő sárfutó *(Totanus calidris* L.), a tavi sárfutó *(Totanus stagnatilis* Bechst.), a *bajnok libuc* v.

pajzsos-C. (Pavoncella pugnax L.). Utóbbi rigónagyságú, hosszú gázlólábú madár, melynél költés idejében a hím nyak- és fejtollai nagyra nőnek és gallérhoz hasonlítanak. A hímek a partokon futkosva gyakran összeverekednek; innen származik népies neve (bajnok- v. harcos libuc) is. L. még *Szalonka-félék.*

Cankók *(Totaninae,* állat), a lilealakúak *(Charadriiformes)* rendjébe, a lilék *(Charadrii)* alrendjébe tartozó szalonka-félék *(Scolopacidae)* családjának egyik alcsaládja.

Cankov, *Dragan*, bolgár politikus, szül. Szisztovóban 1827., megh. 1911 márc. 24. Szofiában. Ifjú korában otthon és külföldön Bolgárország felszabadítása érdekében buzgólkodott, de azért mégis beállt török állami szolgálatba. 1880-ban egyideig mint bolgár külügyminiszter, majd mint belügyminiszter működött. 1883-ban miniszterelnök lett, de 1884. visszalépett. 1886-ban részt vett a Battenberg Sándor fejedelem ellen szőtt összeesküvésben és aztán újra belügyminiszter lett, de a regensség parancsára aug. 30-án elfogták. Kiszabadulván, előbb Konstantinápolyban, majd Oroszországban tartózkodott.

Canlassi *(Cagnacci), Guido*, olasz festő, szül. Sant' Arcangelóban, Rimini m. 1601., megh. 1681. Reni Guido tanítványa volt Bolognában, azután mint I. Lipót császár udvari festője Velencében, végre Bécsben élt. Mesterének modorára emlékeztető, vallásos és mitológiai képei a sokat és felületesen produkáló kor jobb termékei közé tartoznak. Kiemelendők: Kleopátra halála (Bécs, udvari múzeum); Magdolna (München, Pinakothek) stb.

Canna *L.* (növ.), az egyszikű Cannaceae család egyetlen génusza, melynek 60 faja Amerika tropikus részén honos. Rhizomás, magas füvek nagy, szárnyas erezetű levelekkel. Virágúk kétivarú, asszimetrikus. Csészéje 3 tagú. Szirmai (3) szép pirosak v. sárgák, alapjukon összenőttek. Porzó 1—5, de csak 1 termékeny közülük, a többi pedig sziromnemű staminodium. Alapjukon egymással és a párta aljával össze vannak nőve. Magházuk alsó állású, 3 üregű, minden üregben 2 sor magkezdeménnyel. Termésük bibircses tok. Virágzatuk füzérszerű v. kunkorosan összetett. Számos faj rhizomája liszttartalmánál fogva főzeléknek ehető. Egyesek *(C. edulis* Ker, kultivált) gyökere pedig Amerikában orvosság. Számos faj kedvelt dísznövény. Leggyakoribb a nyugatindiai *C. indica* L., melyet már 1570 óta tenyésztenek Európában.

Canna, bazaltsziget a Hebridák közt, Skócia nyugati partján, területe 15 km², (1890) 40 lak. A szigeten van az ismert *Compass-hegy*, mely az iránytűt 90 foknyira téríti el nyugat felé.

Cannabin, *cannabinismus, cannabinol, cannabinon*, l. *Hasis.*

Cannabina (állat), l. *Kenderike.*

Cannabis *L.* (növ.), l. *Kender.*

Cannaboideae *(Kenderfélék,* növ.), a Moraceae család alcsaládja, melynek csak két génusza van: a *komló* és a *kender* (l. o.).

Cannaceae (növ.), l. *Canna.*

Cannae, kis város az ókori Apuliában, az Aufidus (ma Ofanto) torkolatához közel, az Adriai-tenger mellékén. Híres arról a csatáról, melyben Hannibal 216 aug. 2. a L. Aemilius Paullus és C. Terentius Varro konzulok vezérlete alatt küzdő római sereget megverte; 80,000 gyalogos és 6000 lovas katonával szemben neki csak 40,000 gyalogosa, de 10,000 kitűnő lovasa volt. A csata a heves természetű Varrónak vezérleti napjára esett, ki mély oszlopokban állította fel a seregét; Hannibal viszont széles arcvonalban sorakoztatta katonáit és nem bánta, hogy Varro a sorok közepébe hatol, mert lovasaival csakhamar bekerítette a rómaiak megzavart és összeszorult sorait. Római krónikások 45,000 római halálát jegyezték föl, Polybios szerint 70,000 embert veszítettek a rómaiak, míg a púnok vesztesége csak 8000 volt. Maga Aemilius Paullus is elesett, míg Terentius Varro pár lovassal Venusiába menekült. V. ö. *Stürenburg*, De Romanorum cladibus Trasumenna et Cannensi (Leipzig 1833); *Hesselbarth*, De pugna Canensi (Göttingen 1874); *Hartwig* T., Das Schlachtfeld von C. (Frankfurt 1897); *Wilms*, Die Schlacht bei C. (Hamburg 1895).

Canna-keményítő, l. *Arrow-root.*

Canne, falu Bari delle Puglie olasz tartományban, a barletta-spinazzolai vasút mellett, előbbitől 15 km.-re, a híres C.-i csata színhelye, l. *Cannae* és *Canosa di Puglia.*

Cannelas (franc., ejtsd: kannlá), cukrozott fahéj.

Cannel coal *(candle coal), gyertyaszén* (ásv.), a kőszénnek egyik válfaja, mely gyertyalángban meggyúl és kozmás szaggal ég, simítható és fényesíthető és mindenféle dísztárgyakat készítenek belőle. Angliában fordul elő.

Cannelé (franc.) a. m. bordás szövet (l. o.).

Cannelon (franc., ejtsd: kannlóñ), 1. bordás sajt- vagy sütőforma; 2. pástétomszerű sütemény, mely különböző ízekkel lehet töltve.

Cannel-szén (ásv.), l. *Cannel coal.*

Cannelure (franc.), l. *Barázda.*

Cannes (ejtsd: kann), a franciaországi Alpes-Maritimes département kikötővárosa a Napoule-öböl K.-i partján. Lakossága (1901) 29,365. A Földközi-tenger mentén vezető vasút csomópontja. Szép, védett fekvése (az Esterell-hegység tövében), enyhe klímája látogatott gyógyhellyé teszik. Évi közép hőmérséklete 16·4°, a téli 10·25°, tavaszi 18·4°; éghajlata enyhébb, egyenletesebb a nizzainál. Homokos partja kitűnő tengeri fürdő. Kis kikötője forgalmas, kereskedelme (faolaj, déligyümölcs, szardinia, sózott hal stb) élénk, ipara fejlett (illatszer, szappan). A város a tenger partján fekszik hosszan (6 km.) elnyúltan; várrom, a városházában múzeum, sok szálló, szép villák, sétaterek (Allées de la Liberté a város közepén). A Mont Chevalier tetején álló régi (1070—1395) kastély tornyából remek kilátás nyilik. Botanikus kertje 1867-től kezdve van. Napoleon 1815 márc. 1. Elba-szigetről jövet C. mellett a Jouani-öbölben szállott partra.

Cannetiles v. *bouillon* (franc.), nemesfémből készült dróttekercsek, kardbojtok, rojtok s szegélyző szalagok gyártására. Készítésük abban áll, hogy a fémdrótot gyorsan forgó tűre csavarják. A lapított drótokból készült tekercsek fényesebbek.

Canninefatok *(Cannenefates)*, germán néptörzs a batavok ágából a Rajna torkolatánál (Insula Batavorum). Tiberius alatt meghódoltak ugyan, de Caligula idején ismét fellázadtak és az ellenük küldött flottát megsemmisítették. Később a sok csatározásban kimerülve, elhagyták területüket és a sali frankokkal egyesültek. Az V. sz. óta nem szerepelnek a történelemben. L. *Chasuarok.*

Canning (ejtsd: kenning), 1. *George*, híres angol államférfi, szül. Londonban 1770 ápr. 11., megh. Chiswickben 1827 aug. 8. Ügyvéd volt és Pitt unszolására 1794. a parlamentbe választatta magát. 1796—1801-ig külügyminiszteri másod-államtitkár, 1804—06-ig a tengerészet kincstárnoka volt, 1807—09-ig külügyminiszter, 1814—1816-ig követ Lissabonban, 1816. az indiai osztály elnöke. 1822—27-ig újra külügyminiszter, mely állásban szakított Metternich abszolutisztikus és reakcionárius rendszerével, síkra szállt a Szent szövetség ellen s pártfogolta a délamerikai spanyol gyarmatok felkelését. 1827-ben a kormány élére állt s megtette a gabonavám eltörlésére és a katolikusok emancipációjára vezető lépéseket. Életét újabban Hill H. Frank és Marriot írták meg (London 1887 és 1903). Levelezéseit kiadta Stapleton (1887). V. ö. Speeches and memoirs of G. C. (London 6. köt. 1845).

2. *C.*, *Charles John*, gróf, az előbbeni fia, szül. Bromptonban 1812 dec. 14., megh. Londonban 1862 jún. 27. 1836. az alsóház tagja. 1841—46-ig államtitkár a külügyminisztériumban. 1852-ben főpostamester lett, 1856. Brit-India főkormányzója, 1858. pedig alkirálya. Kalkutta város emlékszobrot állított neki. V. ö. *Cunningham*, Earl C. (London 1891).

3. *C.*, *Stratford* sir, angol diplomata, l. *Stratford de Redcliffe.*

Canning-Harbour, l. *Port-Canning.*

Cannizzaro (ejtsd: kanidzáro), 1. *Stanislao*, olasz kémikus, szül. Palermóban 1826 júl. 13., megh. 1910 máj. 9. Rómában. 1841—42-ig a palermói egyetemen orvostudományokat, később a pisai egyetemen kémiát tanult. A sziciliai forradalomban részt vett (1848). 1851-ben a fizika és kémia tanára Alessandriában (Piemont). 1855-ben Genovában a kémia tanára lett, 1861. Palermóban és 1871 óta a római egyetemen. 1871-ben szenátor lett. Az általános kémia sokat köszön buvárlatainak, így a gőz-sűrűségből a relativ atomsúlyok meghatározását mint biztosat jelölte ki; továbbá a fémek fajhőjét fölhasználta az atomsúlyok meghatározására. A benzilalkohol kémiai mivoltát megállapította; a ciánamidot ő használta először a szénvegyületek szintéziséhez. A molekulaelméletről, továbbá a kémia tanításának módszeréről nagyobb munkákat írt. Száznál több értekezése jelent meg.

2. *C.*, *Tommaso*, olasz költő, szül. Messinában 1838 aug. 17. Élénk részt vett az olasz szabadságharcokban és sokat utazott külföldön. Költeményeinek nagy a formatökélye, de kevés az eredetisége. Irt különben francia, spanyol és német verseket is és sokat fordított is e nyelvekből. Nevezetesek Petőfi-fordításai. Munkái: Ore segrete; In solitudine; Garibaldi e Mazzini; Fiori di oltralpe stb.

Cannobio, Novara olasz tartomány városkája a Laggo Maggiore Ny.-i partján a szép *Valle Cannobina* kijáratánál. Lak. (1901) 3023. Selyem- és gyapotszövés. Templomában Bramante freskói. Közelében a La Salute vízgyógyintézet (valaha apátság) és az 1859-iki osztrák támadás visszaverését megörökítő emlékmű.

Cannock, város Stafford angol countyban, Birminghamtól É.-ra 20 km.-re, szén- és vasbányákkal, (1911) 28,588 lak.

Cannoctenia (állat), *Haeckel* rendszerében a bordás medúzák *(Ctenophora)* egyik alosztálya; az idetartozó fajoknak bordaedényei egyszerűek, el nem ágazók.

Cannolichio (állat), a hüvelykagyló *(Solen siliqua* L.) kereskedelmi neve Nápolyban és Szíciliában.

Cannstadt, azelőtt járási székhely a württembergi Neckar-kerületben, 1904 óta Stuttgart külvárosa, l. *Stuttgart.*

Cannstadti rassz, Quatrefages és Hamy azokat az ősrégi koponyákat foglalták össze e gyüjtőnév alatt, amelyek a Neander-spyi koponyákhoz hasonlítanak. Ma Homo primigenius Schwalbe a nevük. Az ódiluvium egyik emberfajtája lehetett. Ide tartozik a cannstadti, neanderthali, spyi, krapinai koponya és a la naulettei állkapocs. V. ö. M. M. *De Quatrefages* et E.T. *Hamy*, Crania Ethnica (Paris 1873—1875). L. *Diluvium.*

Cano, *Alonso*, spanyol építész, szobrász és festő, szül. Granadában 1601 márc. 19., megh. 1667 okt. 5. Atyja C. Miguel oltárépítő Sevillába költözött és fiát először Pacheco Francesco és Castillo Juan festőknél és Montañes szobrásznál taníttatta. Első művei spanyol módra készült oltárok (retablo) sevillai templomokban, valamint a lebrijai nagy főoltár, melyet atyja halála után fejezett be, azonkívül festmények, amelyekből egy sorozat a sevillai Sta Maria della Cuevas kolostorban maradt fönn. Egyéb andaluziai városok számára is készített festményeket és szobrokat. Tevékenységét megszakította Llanos y Valdes festővel vívott párbaja, melynek következtében 1637. Madridba kellett menekülnie, ahol Velazquez közvetítésével elnyerte Olivarez pártfogását, királyi festő és Baltazar Carlos herceg rajztanára lett. 1645-ben felesége meggyilkolásának vádja alatt állott és kínvallatásnak is alávetették. 1651-ben a granadai székesegyház kanonokja lett és nagyrészt a székesegyháznak szentelte erejét. Legnagyszerűbb építészeti műve, a granadai székesegyház hatalmas homlokzata olasz hatások mellett is sajátosan spanyol és egyéni jellegű. Szellemes elrendezésű és fölépítésű a granadai Sta Maria Magdalena templom. Szobrászati művei kizárólag templomok számára készített szentszobrok, melyek különösen Granada és Sevilla templomaiban maradtak fönn. Festményein az olasz mesterek hatása észlelhető. Ezek főleg a sevillai, granadai és madridi Prado-múzeumban láthatók. Igen jól, 4 képpel van képviselve a budapesti Szépművészeti Muzeumban. Nagyszerű, patetikus kifejezésű a Szt. János evangelista nagy képe; Correggio befolyását árulja el a Krisztus és a Megváltó, valamint Krisztus az Olajfák hegyén képe.

Canobus, város, l. *Kanopus.*

Canoe, l. *Kanoa* és *Hajózás.*

Canoeiros a. m. csónakos indiánusok, Braziliában általános elnevezése az összes folyómenti indiánus törzseknek.

Canon, l. *Kánon.*

Cañon (ejtsd: kanyon), spanyol szó a. m. cső. Neve a platóba bevágódott, meredekfalú völgyeknek, l. *Kanyon.*

Canon (tkp. *Straschiripka), Hans,* osztrák festő, szül. Bécsben 1829 márc. 3., megh. 1885 szept. 12. Waldmüllernek és Rahlnak volt tanítványa, 1848—55-ig katonatiszt volt, azután teljesen a festészetre adta magát, 1860—62-ig Karlsruhéban, azután Stuttgartban élt, sokat utazott Európaszerte és a Keleten, végre Bécsben telepedett le és ott aratta legnagyobb sikereit. Szinpompás képei a régi velencei és flamand mesterek, főleg Rubens erős hatását árulják el. Legnagyobb műve a bécsi természetrajzi udv. múzeum előcsarnokának 160 m² nagyságú menyezetképe, az élet körforgásának allegóriai ábrázolásával. A bécsi művészettört. udv. múzeumban látható a Szt. János páholya c. képe. Egyéb festményei: Cromwell I. Károly holtteste előtt; Afrikai oroszlánvadászat; Modern Diogenes; Bajadér; a budapesti Szépművészeti Múzeumban levő Halvásár (1872) stb. Mint arcképfestő C. rendkivüli kedveltségnek örvendett Bécsben. Dekorativ hatású női arcképeinek egy példánya is látható a budapesti Szépművészeti Múzeumban.

Cañon City (ejtsd: kenyen szitti), Colorado (Észak-Amerika) állam Fremont countyjának főhelye, az Arkansas folyó kanyonjának (Royal Gorge) kijáratánál. Lak. (1900) 3775. Gépipar, fémöntés; ásványvízforrások.

Canones apostolorum (lat.), l. *Álapostoli gyüjtemények* és *Apostoli kánonok.*

Canonicae virgines (lat.), l. *Kanonisszák.*

Canonica visitatio (lat.), l. *Egyházlátogatás, Párbér.*

Canonicus (lat.) a. m. kanonok (l. o.).

Canonisatio (lat.), l. *Szentté avatás.*

Canonnier (franc., ejtsd: kánonjé; ném. *Kanonier)* a. m. köztüzér.

Canopus v. α *Argus,* elsőrendű csillag az Argo csillagképben, az ég déli félgömbjén.

Canosa di Puglia (ejtsd: kanóza di pullyá), amfiteátrumszerüen épült város Bari delle Puglie olasz tartományban, a barletta—spinazzolai vasút mellett, előbbitől 25 km.-nyire (1901) 24,230 lak. Székesegyházában van eltemetve Boemund, Antiochia hercege, a Gerusalemme liberata egyik hőse. C. a régi Canusium helyén áll, amelyből egy vizvezeték, amfiteátrum és diadalkapu romjai maig is fenmaradtak. C. és a tenger közt, C.-tól 10 km.-nyire, az Ofanto jobbpartján Canne, a cannaei csata szinhelye (l. *Cannae).* Várát 1350 jún. 14. I. Lajos királyunk ostrom alá vevé és maga is a falakra rohant. De amint a létrán felfelé haladt, az őrség köveket zúdított rá s ekkor súlyosan megsérült. Pár nap mulva azonban az őrség feladta a várat. V. ö. Hist. Hung. Fontes Dom. III. 176. és *Pór A.,* Nagy Lajos.

Canossa, 1. falu Reggio nell' Emilia olasz tartományban, Reggiótól 18 km.-nyire, Parma és Modena közelében; közelében a C.-i vár romjai, ahol IV. Henrik német császár 1077 jan. 25—28-ig magát a VII. Gergely pápától rámért vezeklésnek alávetette. *C.-ba nem megyünk,* Bismarck után szálló igévé lett (l. o.). V. ö. *Ferretti* C. (Torino 1884); *Sachse* C. (Leipzig 1897).

2. *C.,* dalmáciai kisközség, Ragusa tőszomszédságában, téli időben enyhe klimája következtében mellbetegeknek, nyáron pedig fürdővendégeknek ajánlható, 300 lak. V. ö. *Lajos Szalvátor főherceg,* C. (Prag 1897).

Canossába nem megyünk, Bismarck mondása a német birodalmi gyűlés 1872 máj. 14-iki ülésén, midőn Hohenlohe biboros dolgát tárgyalták, akit Vilmos császár követül akart küldeni a pápai székhez, de a pápa visszautasította. Ez a célzás IV. Henrik császárnak VII. Gergely pápa előtt 1077. Canossában történt megalázkodására vonatkozott; Bismarck azt akarta vele mondani, hogy a német törvényhozás szuverenitását a kormány nem fogja feláldozni. Midőn 1880. a porosz kormány felhagyott a kulturharccal, gúnyosan emlegették, hogy mégis Canossába ment.

Canova, *Antonio,* olasz szobrász, szül. Possagnóban 1757 nov. 1., megh. 1822 okt. 13. Velencében Torretti Giuseppe, majd Ferrari Giovanni szobrászoknak volt tanítványa és már 1779. nagy sikert aratott Daedalust és Ikarust ábrázoló szoborcsoportjával (Velence, Accademia di belle arti), melynek művészi valószerüsége meglepően emelkedik fölül a korabeli szobrászat modorosságán. Ugyanez évben azonban Rómába ment, az antik művészet és művészbarátainak hatása alatt új útra tért és mint a klasszikus szobrászat következetes tanulmányozója és követője csakhamar legünnepeltebb és legbefolyásosabb mestere lett az új klasszicizmusnak, Thorwaldsen mellett a kor leghiresebb szobrásza. Rómában egymás után alkotja meg nagy műveit: Theseus a legyőzött Minotaurus fölött (1782, Bécs, udv. múzeum); XIV. Kelemen pápa síremléke (1787, Róma, Sti Apostoli és XIII. Kelemené (1795, Szt. Péter templom), a pápák kitünő képmás szobraival és klasszikus szellemtől áthatott allegoriai alakokkal; Emo tengernagy síremléke a velencei Arzenálban (1795). Időközben hosszú sora keletkezik az antik tárgykörből merített egyes alakoknak, csoportoknak, némelyik több változatban. A legnépszerübbé vált közöttük Ámor és Psyche híres csoportja (l. a *képmellékletet),* mely Murat tábornok révén a párisi Louvreba került (u. o. van hasonló tárgyú másik csoportja is, álló alakokkal), Venus és Adonis, Hebe stb. Ezek idilli hangulatával ellentétes a Hercules és Lichas mozgalmas nagy csoportja (1796, márványból 1811, Róma, Galleria Nationale Moderna), a belvederei Apolló hatása alatt készült Perseus (1801, Róma, Vatikán), valamint Kreugas és Damoxenos ökölvívók szobrai (u. o.); Theseus küzdelme a Kentaurosszal (Bécs, Udv. múzeum). 1802-ben első ízben járt Párisban és elkészítette Napoleon márvány mellszobrát (Firenze, Pitti-palota); hazatérése után a pápa a római műemlékek főfelügyelőjévé nevezte ki. 1805-ben állította föl Bécsben, az Augusztinusok templomában azt a síremléket, melyet Albert szász-teschení herceg készíttetett el-

Canova cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

CANOVA ANTONIO : ÁMOR ÉS PSYCHE
(PÁRIS, LOUVRE)

hunyt felesége, Mária Krisztina számára. A síremlék — gúlaalakú mauzoleum ajtajához közeledő gyászoló alakok — C. legkomolyabb, megkapó hangulatú műve, mely a modern művészetre (Bartholomé) is erős hatást gyakorolt. A kor izlésének megfelelő antikizáló felfogással készített képmásait: Napoleon bronzszobra (Milano, Brera) meztelen imperátor alakjában mutatja be a császárt. Ide tartozik Borghese-Bonaparte Paolina hercegné pamlagon nyugvó alakja («Venus victrix», Róma, Villa Borghese), Napoleon anyjának, Bonaparte Laetitiának nemes ülő szobra (Chatsworth, Devonshire herceg gyüjteménye) és Liechtenstein-Esterházy Leopoldina hercegné szép ülő szobra a kismartoni hercegi park Leopoldina-csarnokában. Ezekkel a női alakokkal hasonló stílusú C. híres Venus-szobra («Venere Italica», Firenze, Palazzo Pitti), továbbá a Három Grácia csoportja (Szt. Pétervár, Eremitage), a Mars és Venus csoport (London, Buckingham-Palace) és egyéb szobrok, mellszobrok egész sora, gyakran több változatban is. Életének utolsó korszakából származó fontos művei: a Hit nagy alakja a római SS. Luca e Martina templomban, Alfieri költő síremléke a firenzei Sta Croce templomban (a gyászoló Itália alakjával), a Stuart-család síremléke a római Szt. Péter templomban (1817). 1819-ben szülővárosában, Possagnóban lerakta a Trinita templom alapkövét (befej. 1830). Ebben a templomban van eltemetve, utolsó műve, a Krisztus siratását ábrázoló bronzcsoport közelében. A velencei Frari-templomban lévő emlékét barátja, Cicognara készítette el, C.-nek Tizian síremléke számára készített terve alapján. Possagnóban van a C.-múzeum, a mester eredeti vázlataival, mintáival, rajzaival, C. egész művészetének hű tükre. C., korának bálványa, legbefolyásosabb mestere, tökéletes kifejezője kora művészi felfogásának, Bernini után a legnagyobb, legtermékenyebb szobrász. Művészete, mely nem az antik művészet szolgai utánzata, hanem a klasszicizáló kor szellemében való nyilvánulás, Thorwaldsen erőteljesebb stílusa mellett is önálló értékű és mai napig termékenyítő motivumokat tartalmaz. V. ö. *Paravia* A., Notizie intorno alla vita di Antonio C. (Roma 1823); *Cicognara*, Discorso funebre (Venezia 1822); u. a., Biografia di Antonio C. (u. o. 1823); *Missirini*, Della vita die Antonio C. libri IV. (Prato 1824); *Quatremère de Quincy*, C. et ses ouvrages (Paris 1834); *Meyer A. G.*, C. (Bielefeld, Leipzig 1898); *Malamani*, Antonio C. (Milano 1911).

Cánovas del Castillo (ejtsd: kasztilyo), *Antonio*, spanyol konzervativ államférfiú, szül. Malagában 1826 febr. 8., megöletett 1897 aug. 8. Santa Aguedában. Szépirodalmi tanulmányai fejében az akadémiába választották. 1851-ben átvette a konzervativ Patria szerkesztését s 1854-től tagja volt a cortesnek. 1864—68-ig több izben a minisztériumnak is. 1874-ben Alfonz király miniszterelnökké nevezte ki, de 1875. lemondott. 1876-ban újra átvette a minisztérium vezetését és létrehozta az új alkotmányt. 1879-ben ugyan lemondott, de decemberben ismét átvette a kormányt. A liberális minisztérium bukása után 1884. rövid ideig újra miniszterelnök lett. 1890 júl. 5., Sagasta visszalépése után, megint átvette a mérsékelt konzervativ minisztérium vezetését. Ez években adta ki az Estudios del reinado de Felipe IV. c. művét (2 köt., Madrid 1888—1889). 1882-ben a madridi történelmi akadémia elnökévé választották és Calderon életrajzát tette közzé: El Solitario y su tiempo biografia de D. Serafin Estébanez *Calderon* (Madrid 1883, 2 köt.), továbbá a Problemos contemporaneos című munkát (u. o. 1884, 2 köt.) és a Historia general de España gyüjteményes munkát. Egy Angiolitti nevű anarchista ölte meg.

Canquoin-féle paszta, cinkklorid, rozsliszttel és vízzel pasztává gyúrva. Maró szer.

Canrobert (ejtsd: kañrober), *François Certain*, francia tábornagy, szül. St. Ceré-ben 1809 jún. 27., megh. 1895 jan. 28. Párisban. 1835—39-ig és 1841—1847-ig Algeriában szolgált. 1848-ban mint dandárparancsnokot Párisba rendelték, Napoleon elnök pedig szárnysegédévé nevezte ki. Az 1851-iki államcsiny napjaiban kartácstűzzel verte le Páris utcáin a felkelést. A krimi háborúban Saint-Arnaud halála után mint fővezér szerepelt, de Sebastopol előtt nem tudott sikert felmutatni. Ez okból 1855. a fővezérséget Pélissierre ruházták, míg C. az I. hadtest parancsnokságát vette át. 1856-ban marsallá nevezték ki. Az 1859-iki olasz háborúban a 3. hadtestet vezényelte; részt vett a magentai és solferinói csatákban. 1870-ben a rajnai hadsereg 6. hadtestének vezetését bízták reá. Metz kapitulálásakor C. is fogságba esett, de Bismarck engedelmével III. Napoleonhoz Wilhelmshöhe-be mehetett s csak a béke megkötése után tért vissza Franciaországba. 1871-ben a kamarába választották, hol a császári herceg haláláig (1879 jún. 1.) a bonapartisták egyik vezéreként szerepelt. 1879 nov. óta a szenátusnak volt tagja. V. ö. *Grandin*, Le dernier maréchal de France C. (Paris 1895); *Martin* L., Le maréchal C. (u. o. 1895); *Félix* G., Le maréchal C. (Tours 1895); *Bapst*, Le maréchal C. (Paris 1898—1904, 3 köt.).

Canso (ejtsd: kanszo), 1. *Cape C.*, Nova Scotia félsziget legkeletibb foka Kanadában (kb. é. sz. 45° 21′; ny. h. 61°), a New Yorkba, Lissabon és Angliába vivő kábelek találkozópontja. Közelében C. kikötővároska (1500 lak.), halászattal és kereskedéssel. — 2. *C.*, 28 km. hosszú és 4 km. széles tengerszoros Nova-Scotia és Cap-Breton szigetek közt.

Canstadt, város, l. *Cannstadt.*

Canstatt, *Karl Friedrich*, német orvos, szül. Regensburgban 1807 júl. 11., megh. Erlangenben 1850 márc. 10. Tanulmányai végeztével Párisban, Svájcban, Brüsszelben járt a kolera tanulmányozása végett. Hazájába visszatérve, 1843. az erlangeni egyetemen lett professzor. Művei a koleráról, Bright-kórról, az aggkor betegségeiről szólnak. Megindította és szerkesztette sok éven át: Jahresberichte über d. Fortschritte der gesammten Medizin (Erlangen 1842, később Virchow folytatta, most Waldeyer és Posner adja ki).

Canstein, 1. *Karl Hildebrand*, báró, a róla elnevezett biblia-társaság alapítója, szül. Lindenbergben 1667 aug. 4., megh. Berlinben 1719 aug. 19. Mint önkéntes Flandriában megbetegedvén, Istennek szentelte életét és a pietista Spener és

Francke teológusokkal lépett összeköttetésbe. Ezek tanát, hogy igazi vallásos nevelést csak a biblia tanítása által lehet elérni, C. magáévá tette s életcéljául tűzte ki, hogy a népnek a bibliát olcsó kiadásokban hozzáférhetővé tegye. C. maga is nagy összeget áldozott erre a célra s az alap mások adakozásaival kiegészítve, 11,000 tallérra rúgott. Így aztán a vállalat 1712. megindult. Halála után a vállalatot egyesítették a hallei Francke-félével. Munkája: Harmonie und Auslegung der heilig. vier Evangelisten (Halle 1727—34).

2. *C.*, *Raban*, báró, osztrák jogtudós, szül. Lembergben 1845., megh. Grácban 1911 aug. 14. A gráci egyetemen a magán-, kereskedelmi jog és a váltójog tanára volt. Főbb művei: Lehrbuch des österreichischen Civilprozessrechts (1893, 2. kiad.); Lehrbuch des österreichischen Wechselrechts (1890); Check, Wechsel und deren Deckung (1891); Lehrbuch des österr. Handelsrechts (1896); Der Zweck des Zivilprozesses (1902); Der Scheck nach dem österr. Gesetz v. 1906 (1907).

Canstein-féle biblia-társaság. Canstein Karl Hildebrand báróról nevezték így el. 1712-ben kezdé működését az új-testamentom kiadásával; 1713. kiadta az egész bibliát, de csak akkor virágzott fel, mikor a hallei Francke-féle hasonló társasággal egyesítették. Már 1719—35-ig 37 kiadásban jelent meg e vállalatban az új-testamentom, 21-ben a nagy-oktáv biblia, 1735. a kézi biblia; de a C. cím csak 1775 óta fordul elő a kiadványokon. Jelenleg az intézmény évenkint mintegy 50,000 példány teljes bibliát ad ki. 1712—1890-ig kerekszámban 6.750,000 bibliát és új-testamentomot adott ki a társaság, ebből 100,000-et cseh, lengyel, litván, vend stb. nyelveken. E társaság adta ki legelőször (1892) a Luther-féle bibliafordítás revideált (eisenachi) szövegét.

Cant (ang.) a. m. jargon; továbbá álszenteskedés, képmutatás.

Cantabile, olasz zenei műszó, a. m. énekszerüen, s körülbelül azonos a *con espressione* és *espressivo* kifejezésekkel.

Cantabri, *kantabrok* iberiai nép Hispaniában, a mai Arturia területén.

Cantacuzeno *(Cantacuzino)*, család, l. *Kantakuzenosz.*

Cantagallo, város a braziliai Rio de Janeiro államban, kb. 3000 lak., köztük sok német; hatalmas kávéültetvényekkel.

Cantal (ejtsd: kañtal), 1. département Dél-Franciaország belsejében C. hegység területén, Puy-de-Dôme, Haut-Loire, Lozère, Aveyron, Let és Corrèze között. Területe 5779 km²; (1906) 228,690 lak. Fensíkszerű, zord éghajlatú terület, sok kialudt vulkán szabályos hegykúpjaival. Területének csak ¼-e termőföld (gabona), a többi legelő (állattenyésztés: salers-i marha, mauria-i ló, maurs-i sertés). Ipara fejlett. 4 arrondissementje a következő: Aurillac, Saint-Flour, Mauriac és Murat. V. ö. *Deribier du Châtelet,* Dictionnaire stat. et hist. du départm. du C. (Aurillac 1858, 5. köt.); *Amé,* Dict. topogr. du départm. C. (Paris 1897); *Boule* és *Farges,* Le C. (Paris 1898).

2. *C.*, *Plomb du*, az Auvergne tömegéhez tartozó vulkánrom, amelynek lapos, 70 km. átmérőjű kúpja kettős csúcsával 500 m. magasra emelkedik a plátó fölött. Tengerszine fölötti magassága 1858 m. Nyugati lejtőjét erdőségek borítják, míg a szárazabb keleti lejtő sivár és hűvös. A rajta eredő patakok az Alagnon kivételével a Garonneba ömlenek.

Cantalamessa-Papotti, *Nicola*, olasz szobrász, szül. Ascoli Picenóban 1833 jan. 21., megh. 1910 aug. 31. Teneraninak volt tanítványa. 1857-ben ment első ízben Amerikába és azóta ott tág tere nyilt működésének. Olaszországban tőle való többek közt Viktor Emánuel király emlékszobra Ascoliban, a Politika szobra a római nemzeti emlékművön stb.

Cantambanco, olasz népies dalos.

Cantani, *Arnold*, orvos, szül. Hainsban (Csehország) 1837 febr. 15., megh. 1893 máj. 1. Nápolyban. Olasz orvos fia. Tanulmányait a prágai egyetemen végezte. Hazájába visszatérve, a padovai, milanói s később a nápolyi egyetemen tanárkodott. Önálló művei főleg a fertőző betegségekről szólnak. Számos német orvosi művet fordított le hazája nyelvére.

Cántara (sp.), régi kasztiliai bormérték; Malagában = 16·67 l.

Cantarin, a régi romániai mázsa neve = 44 oka = 56·11 kg. Ebből származik a métermázsa mostani neve, *cantarulu* (100 kg.).

Cantarini, *Simone (da Pesaro)*, olasz festő, szül. Pesaróban 1612., megh. 1648. Reni Guidónak volt tanítványa. Műveinek hosszú sorából említendők: Mária mennybemenetele (Bologna, képtár); Krisztus színeváltozása (Milano, Brera); Krisztus Emauszban (modenai képtár); József és Putifárné (drezdai képtár) stb. Mint grafikus is igen termékeny volt; rézkarcai — többnyire szentképek, de mitológiai és allegóriai kompoziciók is — fölületesek, de tetszetősek.

Cantaro (ol.), régi súlymérték a Földközi tenger keleti partjain; azonfelül Spanyolországban és Amerikában. Mint folyadékmérték, l. *Cantara.*

Cantata (ol.), tulajdonképen «énekdarab»; ép úgy mint a szonáta nem egyéb, mint «hangszeres zenedarab». Megemlítendő azonban, hogy valamint a szonáta elnevezést egy fokozatosan megállapított műforma szerint alkotott zenedarab jelzésére tartották fenn, ép úgy a C. elnevezés is az idő folyamán egy bizonyos műforma szerint alkotott énekdarab elnevezésére használtatott. Ma C. alatt oly nagyobb énekzenedarabot értünk, mely szólóénekekből, kettősökből stb. és karokból van összetéve s zenekarkiséréttel ellátva. Legtisztábban található e műforma az ú. n. egyházi C.-ban, és különösen *Bach* J. Seb. idevágó mesterműveiben, melyek a C. fogalmának megállapítása tekintetében mintáknak tekinthetők. Ezek szerint a C. nem más, mint egy bizonyos *érzés*-nek különböző műformák segélyével való kifejezése. Ha a C. e fogalmát a *világi* C.-ra akarjuk alkalmazni, akkor az igy elnevezett művek-nek csak egy része fog annak megfelelni; a többiek tulajdonképen oratóriumok, legendák, stb. Valódi *világi* C.-k pl.: Lisztnek A művészekhez cimű szerzeménye, Beethoven 9. szimfóniájának utolsó tétele stb.

A *költészettan* is C.-nak nevezi a zenei C.-nak megfelelő költői szerzeményt. Az egyes alkotó-

részek vagyis dalok egymással a dialog viszonyában állnak, tartalmilag és formailag ellentétet és változatosságot tüntetnek föl s együttvéve bizonyos jelenetet, olykor némi cselekvényt is ábrázolnak. Rendes alkatrészei, melyek váltakoznak s többször is előfordulhatnak: a *recitativo*, egyesektől előadott ének-szavalat, elbeszélő,leiró vagy elmélkedő tartalommal; az *ária* egy v. két személytől előadott dal *(solo* v. *duett)* és a *kar* (chorus), többeknek v. az egész személyzetnek éneke; az ária és kar lirai jellemű részletek. A költői C. is vallási v. világi tárgyú. — E műfaj a XVII. sz. óta Olaszországból terjedt el a nyugateurópai irodalmakba; nálunk a XVIII. sz. végén jelent meg (Csokonai C.-ja az 1741-iki diétáról), körülbelül a szabadságharc előttig volt divatban, Garaynál még előfordul.

Cantate (lat.) a. m. énekeljetek; a husvétra következő vasárnapok negyedike. Nevét onnan kapta, hogy az a mise, melyet ezen a napon énekelnek, a 98. zsoltárral kezdődik: Cantate Domino canticum novum stb.

Cantatorium (lat.), a római kat. egyház responsorium-könyve.

Cantatrice (ol., ejtsd: kantatricse, franc. ejtsd: kañtatrísz), énekesnő, különösen operaénekesnő.

Cantefable v. *Chantefable*, l. *Aucassin és Nicolette.*

Canteleu (ejtsd: kantlő), falu Seine inférieur francia départementban, a Seine jobbpartján, kastéllyal (XVII. sz.), gyapju-, gép- és vegyigyárakkal, szilvakereskedéssel, (1901) 3572 lak.

Cante perdrix (franc., ejtsd: kañt perdri), languedoci híres vörös bor.

Canter (ang., ejtsd: kenter), sportműszó, eredetileg a Canterbury-galopp kifejezésből származik (ném. *Handgalopp)*. A lóverseny-nyelvben rövid, könnyű galopp, vágtatás, amikor a ló fejét és testét kissé féloldalt tartva, lábaival megkülönböztethetőleg egymás után érinti a földet. — 1. Felcanterezni a. m. a start helyéhez vágtatni a verseny előtt. — 2. Canterben nyerni: igen könnyen, tetszés szerint győzni a versenytársak fölött. — 3. Canterezni a. m. rövid galoppban menni; versenyben rendesen az C.-ez, aki nem fél a legyőzetés veszedelmétől.

Canterbury (ejtsd: kentböri), város Kent angol countyban a Stour folyó partjain. Festői fekvésű, régies külsejű, (1911) 24,628 lak. Élénk kereskedelmi város, 4 külvárossal, 11 templommal. Fontosságát egyházi jelentőségének köszöni, mert itt székel Angliának királykoronázó érseke, aki egyúttal az ország első peerje is. Legrégibb temploma a Szt. Mártonról elnevezett, legszebb a székesegyház. Ez alaprajzában az érseki kettőskereszt mintájára épült (159 m. hosszú, hajói 40—48 m. szélesek) a legszebb gót stilusban. Legrégibb része az 1070. épült kripta. Lassan, részletenkint épült 1495-ig. 1170-ben egyik oltáránál ölték meg Becket Tamást. Régi üvegfestései híresek, síremlékei (köztük IV. Henriké és a fekete hercegé) szintén. Legnevesebb iskolája a Missionary College (régi kolostor nagy könyvtárral) és a King's School. C. a rómaiak Durovernuma helyén épült, az angolszászok idejében Cantwarabyrig-nek hívták, a VI. sz. legelején Ethelbert király Kent királyság fővárosává tette, 597. Szt. Ágoston itt hirdette a kereszténység tanait, itt keresztelte meg Ethelbertet is, aki aztán itt vetette meg alapját Anglia hercegprimási székhelyének. V. ö. *Stanley*, Historical memorials of C. (London 1883, 10. kiadás); *Jenkins*, Diocesan History of C. (1880).

Canth, *Minna,* családi nevén *Johnsson*, finn irónő, szül. Tammerforsban 1844. mint egy munkás-felügyelő leánya, megh. 1900. Tanítónőnek készült. Későbbi férje, Canth tanár lapjában jelentek meg első elbeszélései svéd nyelven. Szindarabot is írt Murtovarkaus (Betörés) címmel, mely a helsingforsi finn szinházban sikert aratott. Ezt és későbbi munkáit finn nyelven írta. Férje halála után (1879) boltot is nyitott, de mellesleg folytonosan foglalkozott az irodalommal. Ekkortájt írta A Roinila-udvar c. drámáját (1883) s két más szinművet is. Utóbb Brandes György hatása alatt szociális drámákat írt, pl. Työmiehen vaimo (Munkás neje, 1885) s ugyanilyen novellákat, Köyhää kausaa (Szegény emberek), Hanna, Sylvi stb. címmel. Munkái svédre s némi részben magyarra is le vannak fordítva.

Cantharellus *(Adans.)* L. (növ.), l. *Csirkegomba.*

Cantharidae, l. *Hólyaghuzó bogarak.*

Cantharidin, l. *Kantaridin.*

Cantharis *Lytta* (állat), l. *Kőrisbogár.*

Cantharis-kenőcs, l. *Kőrisbogárkenőcs.*

Cantharis-tapasz, l. *Kőrisbogártapasz.*

Canthocamptus (állat), az evezőlábú rákok *(Copepoda)* rendjének egyik neme. Hazánkban 10 faja él. Több közülök hazánk sóstavaiban él, így a *C. Treforti* Dad. a dévai, a *C. brevicornis* Dad. a tordai és vízaknai sóstavakban; 3 faja él a Balatonban. Vizsgálatukkal nálunk *Daday* Jenő foglalkozott, aki 5 új fajt írt le hazánkból.

Canthoplastica, olyan operálás, amelyet a valamely okból megrövidült szemrésnek meghosszabbítása végett végeznek.

Canthus a. m. szemzug, a külső és belső szemzug két szöglete, amelyekben a felső szemhéj az alsóval találkozik.

Canti carnascialeschi (ejtsd: kanti karnasaleszki), a firenzei farsangi ünnepek álarcos táncdalai, melyeket Medici Lorenzo a műlira külön fajának képezett ki. Az utcákon felvonuló és bizonyos társadalmi állásokat, hivatalokat ábrázoló álarcos menetek énekelték. Medici Lorenzo példája sokakat utánzásra ösztönzött s ekként az olasz költészet eme legsajátságosabb termékeinek tekintélyes gyüjteménye támadt. A legféktelenebb vidámságuak és néha erősen kétértelmüek. Különböző kiadásokban találjuk összefoglalva; a legismeretesebbek és legjobbak: Trionfi, canti, mascherate e canti carnascialeschi (Firenze 1559) és C. c., trionfi, carri e mascherate (2 kötet. Cosmopolis vagyis Lucca 1750, új lenyomata Guerrinitől, Milano 1883).

Canticum (lat.), oly magánbeszéd elnevezése volt a római szinházakban, melyet ének módjára fuvolakisérettel adtak elő. — *Canticum*, a katolikus egyház három evangéliumi, azaz új testamentomi dicséneke (cantica majora) a következő: a *C. Mariae*, melyet rendesen *Magnificat*-nak neveznek

(Magnificat anima mea); a *C. Zachariae* (Benedictus Dominus Deus Israel) és *C. Simeonis* (Nunc dimittis servum tuum). — A *C. minora*-k (7) az ó-testamentomból vannak véve. Valamennyi C. a zsoltárénekhez tartozik, s a zsoltárokat magukat Cantica Davidis-nak nevezik. — *Cantica graduum* annyit tesz mint Graduale; *C. canticorum* pedig a. m. énekek éneke, azaz Salamon dicséneke.

Cantilena (ol.) a. m. énekszerű dallam. A zenedarabnak olyan része, mely dallamosság tekintetében különösen feltűnik. Szűkebb értelemben C. rövid énekdarab, dal. Régebben fölváltva használták a canzone és chanson nevekkel. Ha a darab hangszeres, arra céloz a név, hogy a mű vagy egy részlete olyan melódikus, amilyen az ének szokott lenni.

Cantillatio (lat.), a zenében általában az énekszerű előadás; szorosabb értelemben az egyházi szövegek (kollekták, responsoriumok stb.) énekszerű olvasása.

Cantionale, általában énekeskönyvet jelent. A legelső ilyen nevű magyar munkát Heltai Gáspár nyomtatta Kolozsvárt 1574. *(C., Az az, Historias Enekes Koenyv*: Mellyben külemb féle szép löt dolgok vadnac nyomtatva, a Magyari Királyokról, és egyéb szep löt dolgokról). Az egyházi használatban, különösen a protestánsoknál, főkép a nép kezebe szánt énekeskönyveket hívták C.-nak. Az első ismert magyar katolikus C. a csíki Kájoni Jánosé 1676-ból, mely e nevet viseli. L. *Énekeskönyv.*

Cantire, l. *Cantyre.*

Cantium, Kent (l. o.) latin neve.

Canto (ol.) a. m. ének. *Bel C.* szó szerint szép ének, tulajdonkép a hangok finom, dallamos, meleg egymásba fűzése, szemben az inkább szavalatszerű pointe-ozó énekkel. L. *Cantus.*

Canton, Svájcban az egyes köztársaságok neve, Franciaországban közig. kerület; l. *Kanton.*

Canton, város Kinában, l. *Kanton.*

Canton (ejtsd: kentn), több város az Egyesült-Államokban; jelentékenyebbek: 1. Ohio államban, Stark county főhelye, gazdag gabonatermő vidéken, vasúti csomópont, Clevelandtól 100 km. DDK.-re, (1900) 30,667 lak., szénbányákkal, fémiparral, mezőgazdasági gépgyártással stb. Alapíttatott 1805. — 2. *C.*, Illinois állam Fulton countyjában, 45 km.-nyire Peoriától DNy.-ra, (1900) 6564 lak., dohánygyártással és szénbányászattal. Vasúti csomópont. Alapíttatott 1832. — 3. *C.*, Massachussetts állam Norfolk countyjában, élénk gyáriparral, (1900) 4581 lak. — 4. *C.*, Misszisszippi állam Madison countyjának főhelye, Jacksontól 34 km. É.-ra, a saint-louis—new-orleansi vasút mellett, (1900) 3404 lak.

Canton (ejtsd: kentn), *John,* angol fizikus, szül. Stroudban (Gloucestershire) 1718 júl. 31., megh. Londonban 1772 márc. 22. Magániskola igazgatója és a Royal Society tagja volt. Sok jelentős kisérletet tett az elektromosság terén. A Venus-átvonulásra vonatkozó megfigyeléseit Observations of the planet Venus on the Sun's disk. June 6. 1761 etc. c. művében közölte. Tőle származik az amalgám alkalmazása az elektromos gépen az üveg dörzsölésére, a bodzabélgolyós elektroszkóp; a földmágnesség mágnesező hatásának, a víz összenyomhatóságának kimutatása s annak a felismerése, hogy az üveg pozitiv v. negativ elektromos lesz, aszerint, amint a felülete simára csiszolt v. homályos s a dörzsölőszer minősége szerint; a foszforeszkáló kénkalciumot is ő fedezte fel.

Canton-féle foszfor, l. *Kalciumszulfidok.*

Cantoni, *Carlo*, olasz bölcselkedő, Kant irányának főképviselője Olaszországban. Született Gropellóban 1840., megh. 1906 szept. 11. Németországban tanult (Berlin, Göttingen). 1878-tól kezdve a filozófia tanára a páviai egyetemen. Kant filozófiájából indul, melyről értékes művet írt 3 kötetben (E. Kant 1879—84). Elemi tankönyvét e filozófiáról (Corso elementare di filosofia) széltében használják. 1904-ben a königsbergi egyetem a filozófia díszdoktorává választotta. Főbb művei az említetteken kívül: C. Battista Vico (1807); Letture sull' intelligenza umana (1870—1871); Mamiani e Lotze (A Nuova Antologiában 1869).

Cantoniere (ol.), Svájcban és Tirolban a havasi utak mentén levő kőmenedékházak.

Cantonnement (franc., ejtsd: kantonmañ), csapatoknak és seregrészeknek vm. vidék helységeiben való elszállásolása, l. *Tábor.*

Cantor (lat.) a. m. énekes; innét: egy hitközség kántora. — *C.*, éneklő kanonok, a négy első, ú. n. oszlopos kanonokoknak harmadika; felügyel a külső istentiszteletre, a zenekarra s egyházi énekre.

Cantor, 1. *Georg*, német matematikus, szül. Szentpétervárott 1845 márc. 3-án. 1879 óta hallei egyetemi tanár. A halmazelmélet megalapítója. Műve: Grundlagen einer allgemeinen Mannigfaltigkeitslehre (Leipzig 1883). Tőle származik a számosság (kardinális szám) és a transzfinit szám fogalma.

2. *C., Moritz*, német matematikus, szül. Mannheimban 1829 aug. 23-án. 1853-ban a heidelbergi egyetemen magántanárrá, 1863. rendkívüli és 1877. tiszteletbeli tanárrá lett. Főmunkája: Vorlesungen über Geschichte der Mathematik (3 köt., Leipzig 1880—98., 2 kiad. 1894—1901). Irt politikai számtant (1903) és megírta több matematikus életrajzát. 1859—1901-ig a Zeitschrift für Mathematik und Physik társkiadója volt.

Cantù, *Cesare*, olasz író, szül. a Como tartománybeli Brivióban 1804 dec. 5., megh. Milanóban 1895 márc. 11. Hogy a tanulmányoknak szentelhesse életét, beállt kispapnak, de mielőtt felszentelték volna, kilépett az egyházi rendből és a tanári pályára lépett. Korán összeköttetésbe jutott Manzonival, az olasz romantikus iskola fejével; a regényírás terén az ő iskolájához szegődött, de munkássága java és jelentősebb része a történetírásra esik. Egyik történelmi munkájáért az osztrák kormány részéről fogságot is szenvedett. A börtönben írta meg Margherita Pusterla c. romantikus regényét, mely népszerűség dolgában csaknem versenyzett a Promessi Sposiéval. Fogsága után is sokáig bujdosnia kellett. Európaszerte nagy elismerést keltett Storia Universale c. világtörténete, melynek első kötete 1838., utolsó (35-ik) kötete pedig tíz évvel később jelent meg; a nagy munka nemcsak eredetiben, hanem magyar, német, francia és angol fordítás-

ban is elterjedt. (Magyarul Gyurits Antal és mások fordításában a Szt. István társ. adta ki. 1856—60.) Elevenen és sok tudással megírt munka, adatai azonban gyakorta tévesek v. írójuk pártállásánál fogva ferde világításban vannak feltüntetve. Széleskörű történetírói munkássága gyümölcseként megírta a görögöknek, Lombardiának, Olaszországnak történetét, valamint levéltári kutatások alapján az újabbkori olasz történelem fontosabb mozzanatait is. Élete alkonyán Nuove esigenze d' una storia universale c. tanulmányában (Milano 1882) maga mond ítéletet a saját nagy munkájáról és megjelöli az egyetemes történelem írásának helyes irányelveit.

Cantuaria, Canterbury (l. o.) újlatin neve.

Cantus (lat.) a. m. ének, dallam. *C. mollis, C. naturalis, C. durus*, lágy, természetes, kemény ének; *C. figuralis*, cifrázatos ének. C.-nak hívják nevezetesen azt a szólamot, amely a dallamot viszi, szemben a kísérő szólamokkal. Egészen a XVI. sz.-ig ez a vezető szólam a tenor volt, a vezetést nem lehetett a szopránra bízni, amelyet sokáig nem nők, hanem gyermekek énekeltek, de később vezet a szoprán, amelyet már régóta dis-C.-nak, a XVI. sz. óta azonban néha csak C.-nak mondtak. — *C. firmus*, a több szólamú tételekben az a szólam, mely az alapul vett dallamot tartalmazza, s melyhez azután a többi szólam ellenponti (l. o.) viszonyban van. A C. firmust rövidítve gyakran C. F.-el jelzik. — *C. planus* (a francia Plainchant), a Gergely-féle ének.

Cantyre, *Cantire* v. *Kintyre* (ejtsd: kenntejr), sziklás félsziget Skótország nyugati részén, Argyll grófságban, 68 km. hosszú, 7—19 km. széles, Mull of C. foka 21 km.-re közelíti meg Irországot. Hegyek takarják, legmagasabb a Ben Turrick (460 m.). Knapdale-nak nevezett É.-i részétől a Loch Tarbert és a keskeny Kilcalmonell földszoros választja el. Keleti partján fekszik Campbeltown város.

Cañuelas (ejtsd: kány—), distrito (járás) székhelye Buenos Aires argentinai dep.-ban, a buenosaires—bahia-blancai vasút mellett, előbbitől 60 km. DNy.-ra, kb. 3000 lak.

Canule (franc., ejtsd: kanül), csövecske, sebészeti eszköz, mely rendeltetése szerint különböző hosszú és vastag. Rendesen fémből készül. Használják: 1. testüregekben meggyűlt folyadékok lecsapolására; 2. levegő befúvására; 3. gyógyszeres folyadékok befecskendésére; 4. különös alakú csövecskék (C.-ök) szolgálnak a gégecsőmetszés után a levegő bejutásának biztosítására. L. *Gégecsőmetszés*.

Canuleius, *Gaius*, római néptribunus, ki Kr. e. 445. keresztülvitte azt a javaslatát (lex Canuleia), hogy patriciusok és plebejusok között teljes jogú házasság legyen köthető és hogy ily házasságból származó gyermekek patriciusok legyenek, ha az anya plebejus volt is. Másik javaslatát, hogy plebejusok is pályázhassanak a konzuli méltóságra, nem vihette keresztül, s a két rend szívós kitartása miatt egy ideig nem választottak konzulokat, hanem csak konzuli hatalommal felruházott katonai tribunusokat (tribuni militum consulari protestate), akiket némelykor plebejusok közül is választottak.

Canusium, l. *Canosa di Puglia*.

Canuti, *Domenico Maria*, olasz festő és rézmetsző, szül. Bolognában 1620., megh. Rómában 1684 ápr. 6. Egyike volt Guido Reni legjelesebb tanítványainak. Szülővárosán kívül Rómában, Mantovában, Padovában és Marmirolóban dolgozott. Számos palotát, kolostort és templomot díszített hatalmas dekorativ freskókkal. Függő képei közül leghíresebb a bolognai S. Michele in Bosco részére festett Keresztről levétel, az ú. n. «notte del Canuti». Mint rézmetsző, festményeit ismételte és mestere műveit másolta.

Canvass (ang., ejtsd: kenvesz), Angliában s különösen Amerikában választástól függő hivatalra jelöltként való fellépés.

Canzi, 1. *Ágost*, festő, szül. Badenben, Bécs mellett 1813., megh. 1866 ápr. 13. Stuttgartban, majd Ingres vezetése alatt Párisban tanult, azután Stuttgartban és Bécsben, 1846-tól haláláig Pesten élt és a XIX. sz. derekán kedvelt arcképfestőink közé tartozott. Vácz vidéki szüretet ábrázoló képe (1859, Budapest, Szépművészeti Múzeum) reprodukciók révén az egész országban elterjedt és népszerű.

2. *C. Rezső Ödön*, C. Ágost fia, festő, szül. Budapesten 1854 febr. 4., megh. 1906. Eleinte könyvkereskedő volt, aztán Weber budapesti építésznél dolgozott s mérnöki munkát végzett a korintusi csatornánál. Utóbb Bécsben festeni tanult Engerthnél s képeket rajzolt magyar lapokba. Többnyire kisméretű képei közül a Yum-Yum (1896) a legismertebb.

Canzone (ol., lat. cantio) a. m. dal; lirai műforma, mely a provencei troubadouroktól eredt, de művészi kifejlődésre Olaszországban Dante és Petrarca lantján jutott. Tartalma nemes gondolatok és érzelmek; külalakja mind a szótagszám, mind a rimhelyezés tekintetében többféle. 5—7 hoszszabb strófából áll, melyeket egy rövid követ mint záradék, de a hosszabb strófák alkotása egyforma. Egy-egy strófa 7—20 sorból áll, a rimhelyezés művészi, a rimek csengők és a szaknak legalább egy sora rövidebb a többinél. A német költészetben a romantikusok tettek vele kisérletet. Nálunk nem művelték.

Canzonetta, a canzone diminutivuma, tehát a. m. rövidebb canzone.

Caorle, falu a veneziai lagunák mellett, Venezia olasz tartomány Portogruaro kerületében, (1901) kb. 1000, közig. ker.-ével 3576 lak., akik jobbára halászattal foglalkoznak. A középkor elején virágzó kikötőváros, 598—1818-ig püspöki székhely.

Cap (ang. *cape*, ol. *capo*, sp. *cabo*) fok, hegyfok, előhegy.

Capa, *capabőr*, tengeri halaknak (cápáknak, rájáknak) kikészített szemölcsös bőrét nevezték így régente (német Zapp, Zappeleder: eine Art gestippten Leders). (L. *Capapohár*.) Idővel tévedésből hosszú hanggal ejtették: cápabőr, s minthogy tényleg a Squalus maximus bőréből is készítettek capát, ezt a halat nevezték el a XIX. sz. elején cápának.

Cápa. Az őshalak *(Selachii* v. *Elasmobranchii*, vagy *Chondropterygii* rendjének harántszájúak *(Plagiostomata)* alrendjébe tartozó porcogós bel-

vázú halak együttes elnevezése. A C.-k vagy C.-félék *(Squalidae* vagy *Selachoidei)* gyakran óriás nagyságú, hengeres teste éles határ nélkül megy át a kissé felfelé hajló, egyenlőtlen karélyu farkba; mellső és hátsó páros úszószárnyaik hatalmas evezők; a himek hátsó úszószárnyainak belső széle porcogós közösülő szervet visel. Fejök többnyire orrmányba hegyesedik s a fej hasoldalán van harántul álló szájuk. Szemök mögött többnyire egy kerek nyílás, a fecskendőnyílás, garatjukon pedig 5—7 félholdalakú kopoltyúrés különböztethető meg, amelyeket kopoltyúfedő nem borít. Bőrük hátrafelé hajló apró csonttüskékkel van sűrün megrakva, amelyek szerkezetöket és kifejlődésöket tekintve, fogakkal egyeznek meg (bőrfogak v. placoid pikkelyek); ezek az apró csonttüskék a C.-k bőrét érdessé és kemény tárgyak csiszolására alkalmassá teszik. Szájuk több sorban álló háromszögletes, rendesen hegyes, szélükön gyakran a fűrész fogaira emlékeztető kiemelkedésekkel ellátott fogakkal van fegyverezve. A kihalt C.-k ásatag fogai *kövült madárnyelvek* (Glossys Avae) néven ismeretesek. A C.-k kevés számú tojásai nagyok s ezeket részint lerakják, részint petevezetékökben kiköltik, azaz eleventojók (ovovivipara); a nyuszt-C. (Mustelus) és emberevő-C. (*Carcharias*) nemekbe tartozó C.-k köldökhólyagjokból fejlődő méhlepény közvetítésével anyjok petevezetékeinek tágulásával — méhével — oly módon nőnek össze, mint a méhlepényes emlősök. A tojó C.-k petéi kis négyszögletes párnához hasonlítanak s kemény szaruhéjjal vannak borítva, amelynek négy szögletéből egy-egy zsugorodott szarufonál áll ki, amely a petéket tengeri algákra függeszti. A petéből kibújt fiatal C.-knak kiálló bojtos kopoltyuik vannak, mint a békalárváknak, amelyek azonban a fejlődés további menetében ismét elenyésznek. A C.-k gyors és kitartó úszók s nagy vízterületeket kalandoznak be; rendkívül falánkok s mindannyian ragadozók. Némelyek a nyilt tengereket lakják, mások a partok közelében tartózkodnak; egyes fajok nagy folyamok (Ganges, Tigris) torkolatán át az édesvizekbe is behatolnak. Mintegy 140 élő s körülbelül ugyanennyi kihalt fajuk ismeretes, amelyek 18 családra s 41 nemre oszlanak; túlnyomó részök a forró öv tengereiben él. A kisebb C.-k húsa, bár kemény és száraz, táplálékul szolgál; a fiatal C.-k húsát s némelyeknek, pl. a tüskés C.-nak *(Acanthias acanthias* L.) még le nem rakott petéit nagyon ízletesnek mondják; Kinában és Japánban a C.-k szárított úszószárnyai fontos piaci és kereskedelmi cikkek s belőlük kedvelt levest és kocsonyát készítenek; a nagy cápákból, különösen zsiros májukból jó halzsírt főznek; a C.-bőr, *halbőr* v. *valódi chagrin* néven mint jó csiszolóanyag jut a kereskedésbe.

Közönségesebb családjaik és fajaik: 1. *Emberevő-C.-k* (*Carchariidae*). 35 fajuk közül legismertebb a *kék-C. (Carcharias glaucus* L.), 3—4 m. hosszú, arcorra nagyon hegyes, mellúszói sarlóalakúak, kormányúszója karcsú, teste felül palakék, alul fehér; hazája a Földközi-tenger, innen azonban az Atlanti-óceán legnagyobb részére is ellátogat s É.-felé Angliáig és Skandináviáig hatol. A *pöröly-C. (Zygaena zygaena* L.), 3—4 m. hosszú, súlya 200—300 kg., feje háromszor olyan széles, mint hosszú, teste felül barnásszürke, alul szennyes fehér, szeme sárga, majdnem minden melegebb tengerben honos. A *csillagos C. (Mustelus vulgaris* Müll.) 1—1 5 m. hosszú, úszói a kormányúszó kivételével háromszögletesek, fogai tompák, teste felül szürkés színű és fehér, csillagalakú foltokkal díszített (innen neve), alul fehéres; az összes európai tengerekben rendesen társasan él; nem veszedelmes; rákokkal táplálkozik; húsát az olaszok eszik.

2. *Cet-C.-k (Lamnidae).* 9 fajuk közül legnagyobb az *óriás-C. (Selache maxima* Gunner); hossza 10—12 m., súlya meghaladja az 1000 kg.-ot; hátoldala kékesbarnás fekete, hasa fehéres; hazája az Atlanti-oceán É.-i része, de az Északi-tengerben és Dél-Ausztrália partján is észlelték; állítólag jobbára különféle apróbb tengeri állatokkal táplálkozik; húsa rossz ízű, de azért az É.-i népek megeszik. Ide tartozik a *Carcharodon*-nem is (l. o.).

3. *Érdes C.-k (Rhinodontidae).* E csoportba tartozik a legnagyobb C. Egyetlen ismert faja az *érdes C. (Rhinodon typicus* Smith) ugyanis eléri a 15—16, sőt állítólag a 21 m.-t is. Az Indiai-oceán Ny.-i részében és a Csendes-oceánban is honos; jobbára tengeri moszatokkal táplálkozik.

4. *Fésüsfogú-C.-k (Notidanidae).* Az idetartozó 7 fajra jellemző, hogy csak egyetlen felső sörényúszójuk van. Ide tartozik a *galléros-C. (Chlamydoselache anguinea* Günth.), 1·5 m. hosszú, a mérsékelt és forróégövi tengerek lakója.

5. *Macska C.-k (Scylliidae).* Többnyire kisebb termetű C.-k. Arcorruk rövid, tompa; fecskendőlyukaik mindig vannak; fogaik aprók; két felső sörényúszójuk közül a második az alsó sörényúszójuk fölött foglal helyet. 25 fajuk közül legismertebb a *kis- és a nagymacska-C. (Scyllium Canicula* L. és *Sc. stellare* L.). Az előbbi hossza 50—70 cm., az utóbbié 1 m. Alapszíne mindkettőnek fölül vörösesszürke, apró barna pettyekkel, alul szennyes fehér. A kis macska-C.-án a jobb- és baloldali orrlyukakat fedő bőrlebenyek össze vannak nőve és széles billentyűt alkotnak, ellenben a nagy macska-C.-nak ezen bőrlebenyei különválva maradnak. Európában az összes partokon mindenütt előfordulnak, leggyakoribbak azonban Nagy-Britannia É.-i partjain, továbbá a Hebridák és az Orkney-szigetek közelében. Halakkal, rákokkal és különböző puhatestű állatokkal táplálkoznak.

6. *Tüskés C.-k (Spinacidae).* Fajaikra jellemző, hogy két felső sörényúszójuk előtt mindig egy-egy tüske van. 3 fajuk közül leggyakoribb a *közönséges tüskés C. (Acanthias acanthias* L.); hossza 1 m., teste felül palaszürke, alul sárgás fehér, súlya 10 kg.; az európai tengerekben igen közönséges, gyakran csapatosan különböző tengeri halakat (héringeket, makrélákat stb.) követ. Húsát Skócziában kiszárítják és eszik; bőrét feldolgozzák. Tojásai és fiataljainak húsa nagyon ízletes. Ide tartozik még a grönlandi C. *(Laemargus borealis* Scoresby), melynek hossza 6—8 m.; az Északi-Jeges-tengerben honos s a legvakmerőbb és legfalánkabb C.-k egyike, ezt a jellemvonását eléggé bizonyítja az, hogy egy

ilyen C.-nak a gyomrában egy agancs nélküli rénszarvast, egy másikéban pedig egy egész fókát találtak. A grönlandiak rendszeresen vadásszák, mert ízletes húsát eszik és konzerválják, májából halzsírt készítenek, bőréből cipőket, lószerszámokat csinálnak stb.

7. *Angyal-C.-k (Rhinidae* vagy *Squatinidae).* Legjellemzőbbek nagy mellúszóik, melyek némileg a művészek angyalaihoz teszik hasonlóvá; innen ered nevük is. Egyetlen faj tartozik ide, jelesen az *angyal-C. (Rhina squatina* L.); 2—3 m. hosszú, fölül csokoládébarna, fekete foltokkal, alul sárgásfehér; a trópusi és szubtrópusi tengerek lakója, gyakori a Földközi-tengerben, az Atlanti-óceánban és az Északi-tengerben, ahol többnyire a tenger fenekén fekszik. Bőre miatt vadásszák. Különböző szerveiből régen nagyrabecsült orvosszereket készítettek. 8. *Fűrészes C.-k* (l. o.).

Capabilis (lat.) a. m. alkalmas, képes.

Capaccio (ejtsd: kapaccsó), város Salerno olasz tartomány Campagna j.-ban, a Salernói-öböl közelében, a battipaglia-castrocuccói vasút mellett, püspöki székhely, (1901) 2200, közig. kerületével 4242 lak. A régi paestumi (l. o.) vízvezeték itt kezdődik.

Capacitas (lat.) a. m. képesség vminek fölfogására, megtartására; továbbá és különösen szellemi képesség, tehetség, azért jelzésük olyanoknak is, kik valamely szakban kiválót produkáltak. Igéje: *kapacitál* a. m. érvvel meggyőz.

Capa longa (állat), a hüvelykagyló *(Solen siliqua* L.) kereskedelmi neve Velencében és Triesztben.

Capannori, község Lucca olasz tartományban, (1901) 3000, kiterjedt közig. kerületével 48,217 lak. Selyemtermelés, cérna- és papirosgyártás.

Cápa-öböl, Nyugat-Ausztráliában, l. *Sharks-öböl.*

Capapohár, *cápapohár, cápás-pohár:* így is nevezték régebben a szemölcsös, pöttyös, varacskos, barkás poharat, mert a capabőrhöz (l. *Capa)* hasonlított.

Caparon (áll.), Velencében és Triesztben a szivkagyló (*Cardium aculeatum* L.) nevű kagylónak népies neve.

Caparozolo (áll.), Velencében és Triesztben a *Venus verrucosa* L. nevű kagylónak népies neve.

Capa santa (áll.), Velencében és Triesztben a Fésűkagyló egyik fajának *(Pecten Jacobaeus* L.) népies neve. L. ***Fésűkagyló.***

Capasso, *Bartolomeo*, ol. történész, szül. Nápolyban 1815 február 22.; megh. u. o. 1900 márc. 3. Nápolyban az állami levéltár igazgatója és az ásatások vezetője volt. A hazai történelemnek tett jó szolgálataiért a magyar történelmi társulat tiszteletbeli, a magyar tudományos akadémia külső tagjává választotta. Fontosabb művei: Historia diplomatica regni Sic. 1250—66; La famiglia die Masaniello; Monumenta ad Neap. ducatus historiam pertinentia; Il Tasso e la sua famiglia, stb.

Capatárida, város Venezuela délamerikai köztársaság Falcon államában, a Maracaibo-öböl partján, 3600 lak.

Capa tonda (állat), Velencében és Triesztben az ehető szívkagyló *(Cardium edule* L.) nevű kagyló népies neve.

Cápavezető *(Naucrates ductor* L., állat), l. *Kalauzhal.*

Cap-Breton, falu Landes francia départementban, a Viscayai-öbölben Biarritztól 21 km. É.-ra, 1300 lak., tengeri fürdőkkel és jó homoki borokkal (Vins de Sable).

Capdueil (ejtsd: kapdöly), *Capduoill, Ponz de,* XII. sz.-beli troubadour, ki hölgye, a szép Azalais de Mercoeur halála után a keresztes vitézek közé ment és a Szentföldön hősi halált halt. Raynouardnak Choix de poésis des troubadours (1816—21, 6 köt.) című gyüjteménye két dalát tartalmazza. V. ö. *Napolski,* Leben und Werke des Trobadors C. (Halle 1880).

Cape (ang., ejtsd: kép) a. m. *cap*, hegyfok; egyszersmind galléros köpeny, női köpeny; Angliában különösen a rendőrök kerek köpönyege.

Capeadores (sp.), a bikaviadalokon azok a közreműködők, akik köpönyeg (capa) lengetésével riasztják a bikát.

Cape Breton, a *C. Island* (l. o.) legkeletibb foka (é. sz. 45° 50′; ny. h. 59° 46′), világító toronnyal. Róla kapta nevét a sziget.

Cape Breton Island (ejtsd: kép bretn ájlend), Nova Scotia (l. o.) tartományhoz tartozó sziget Kanadában (é. sz. 45° 30′—47° 9′; ny. h. 59° 46′—61° 30′). Nova Scotia félszigettől a Canso-szoros (l. *Canso)* választja el. Partjai meredekek, K.-en tagozottak. A Bras d'or fjord és a St. Peter földszorost átvágó csatorna tényleg 2 részre osztja. A K.-i kisebb rész enyhébb, lakottabb. C. területe 8080 km², (1901) 97,200 lak. (ebből 15,000 francia, 600 indiánus, a többi nagyobbrészt skót *highlander).* Kivitele: fa, vas, szén, hal. Point Tupperből (Canso-szoros) 175 km. hosszú vasút visz Sydneyn át Louisburgba. Városok: Sydney, a főváros, kőszénbányákkal, (1901) 9909 lak.; Arichat, Port Hood, Louisburg, a régi megerősített főváros ma kis falu. 1712—45-ig francia birtok *(Ile Royale),* azután angol, majd újra francia. 1758 óta angol birtok. 1820-ban Nova Scotia tartománnyal egyesíttetett. V. ö. *Bourinot,* Historical and Descriptive Account of the Island of Cape Breton (Montreal 1892).

Capecelatro di Castropagano (ejtsd: kapecselatro di kasztro—), *Alfonzo,* olasz bíbornok, szül. Marseilleben 1824 febr. 5. nápolyi családból; megh. 1903 júl. 21. Az oratoriánusok rendjébe lépett és 1878. a szentszék alkönyvtárosa lett, 1880. Capua érseke és 1885. bíbornok. Művei: Storia di Santa Catarina e del popolo del suo tempo (1856, 4. kiad. Torino 1878); Storia di San Pier Damiano e del suo tempo (Firenze 1862); La vita di Gesu Cristo (Napoli 1862); Vita di San Filippo Neri (u. o. 1879); La dottrina cattolica (Siena 1879, 2. kiad. 3 köt.); Newman e l'Oratorio inglese; Scritti vari, religiosi e sociali (Milano 1873, 3. kiad.); Prose sacre e morali (Siena 1884); Opuscoli di vario argomento (Roma 1892, 2 köt.) stb.

Cape Coast Castle (ejtsd: kép kószt kászl), angol telep a nyugatafrikai «Arany partok»-on, a Guineai-öböl É.-i partján (kb. 6. sz. 5°, ny. h. 1¼°), Akkrától, a Gold Coast (l. o.) angol kolónia fő-

városától Ny.-ra, (1901) 28,948 lak. (főleg fantinégerek); posta- és táviróval. Eredetileg Cabo Corso néven portugál telep, 1641—65-ig hollandus. Azóta az angoloké. 1672—1844-ig brit-afrikai társaságok birtoka, 1844. a brit kormány vette át.

Cape Cod (ejtsd: kep-kod), homokos, sajátságos alakú félsziget és hegyfok Massachusetts északamerikai államban, amely derékszög alatt nyúlik ki a szárazföldből, azután hirtelen É.-nak és végre ÉNy.-nak fordul. Egész hosszában vasút szeli át. A történetirók némelyike e félszigetet tartja Kjalarnaesnak, annak a hegyfoknak, ahol Thorwald, a normann hajós szállott először amerikai földre. Hasonló homokturzás ez is, mint a Sandy-Hook New York előtt.

Cape Colony, l. *Fokföld.*

Cape Fear (ejtsd: kép fír), kiugró hegyfok az északkarolinai Smith Island szigeten, a hasonló nevű folyóval szemben. A folyó 360 km. hosszából 190 km. hajózható. Wilmington közelében ömlik a Csendes-oceánba.

Capefigue (ejtsd: kápfig), *Jean Baptiste Honoré Raymond*, francia iró, szül. Marseilleban 1802., megh. Párisban 1872 dec. 23. Fiatal korában királypárti lapokat szerkesztett, de 1830 óta tisztán az irodalomnak élt. Kissé felületes történeti munkáiból kiemelhetők: Histoire de Philippe Auguste (1829, 3. kiad. 1842, 2 köt.); Histoire de la Restauration et des causes, qui ont amené la chûte de la branche aînée des Bourbons (1831, 3. kiad. 1842, 4 köt.); Richelieu, Mazarin et la Fronde (1835, 2. kiad. 1844, 2 köt.); L'Europe depuis l'avénement de Louis Philippe (2. kiad. 1847, 10 köt.); Le congrès de Vienne dans ses rapports avec la circonstance actuelle (Paris 1847, németül is); Les reines de la main gauche (1858—1864, 15 kötet); Les reines de la main droite (1856—1864, 6. köt.).

Cape Girardeau (ejtsd: kép zsirardo), C. county főhelye (Északamerikai Egyesült-Államok) a Mississippi jobbpartján, St. Louistól lefelé (a folyón) 181 km., vasút mellett, vasúti híddal, élénk folyammenti kereskedéssel, (1900) 4815 lak.

Cape Hock, l. *Fokföldi bor.*

Capella *Keys. et Blas.* (állat), a zergék (l. o.) tudományos megjelölésére használatos génusznév; helyette most a prioritás elve alapján a régibb eredetű *Rupicapra* Blainv. nevet használják.

Capella (lat.) a. m. kecske, v. α *Aurigae*, az Auriga csillagképnek elsőrendű csillagja. A mitológia szerint Amaltheia kecskéje, mely a gyermek Zeust táplálta és melynek bőre utóbb Zeusnak pajzsul szolgált.

Capella, 1. *Galeazzo Flavio Capra*, olasz iró és államférfiú, szül. 1487 máj. 7. Milanóban, megh. 1537 febr. 23. Sforza Ferenc minisztere volt. Művei: De rebus nuper in Italia gestis et de bello Mediolanensi pro restitutione Francisci Sfortiae II. ab anno 1521 usque ad annum 1530 (Velence 1532); Viennae Austriae a Sultano Solimano obsessae historia (1530); olasz műve: L'Antropologia (Velence 1531).

2. *C., Martianus Felix*, római iró az afrikai Madaurából, az V. sz.-ban, Karthagóban élt; Plinius, Varro és mások nyomán 9 könyvben De nuptiis Philologiae et Mercurii címen egy izléstelen, dagályos allegorikus regényt írt, mely voltakép a 7 szabad művészet enciklopédiája (utoljára *Eyssenhardt* adta ki, Leipzig 1866), s a középkori kolostori iskolákban alapvető tankönyvül szolgált; a XI. sz. elején ó-felnémetre fordította Notker (kiadta *Graff*, Berlin 1837).

Capellani segreti a. m. titkos káplánok, l. *Camerieri segreti.*

Capellanus (lat.) a. m. *káplán* (l. o.). — *C. sacri palatii*, v. *C. primus*, *archicapellanus*, udvari káplán, — régente Franciaországban az udvari papság és az udvari iskola feje.

Capellini, *Giovanni*, olasz geológus s paleontológus, szül. Speziában 1833 aug. 23. A bolognai egyetemen a geológia tanára. Hazánkban is több alkalommal megfordult, legutoljára 1903., amikor a m. kir. földtani intézetben levő bálna-csontvázat: a borbolyai *Mesocetus Hungaricus* fajt tanulmányozta. C. tudományos működésének súlypontja a harmadkori cet-félék csontvázainak tanulmányozásában rejlik; több mint 30 munkája szól a bálna és delfin-féle maradványok csontvázairól, amelyek a bolognai geológiai múzeumban vannak elhelyezve. Ez a múzeum a miocén és pliocén bálna-csontvázakban a legteljesebb gyüjteményt tartalmazza.

Capello, 1. *Bianca*, velencei nő, szül. 1548 körül, megh. 1587 okt. 20. Szeretőjével, a firenzei Bonaventuri Pietróval Firenzébe szökött (1563), ahol Bonaventuri Medici Francescónál oltalmat talált, aki viszont szenvedélyesen beleszeretett Biancába, mit Bonaventuri nem ellenzett. C. B. még akkor is kedvese maradt a hercegnek, midőn ez a trónra lépett és Johanna osztrák főhercegnőt nőül vette. 1570-ben a nagyherceg Bonaventurit megölette, neje elhalálozása után pedig 1578 jún. 5. C.-val titkon egybekelt s őt mint leánygyermekeinek nevelőnőjét palotájába fogadta. 1579 okt. 12. pedig nyilvánosan megesküdött, ünnepélyesen egybekelt Biancával, akit Velence San Marco leányának deklarált volt. Bianca mindvégig nagy befolyást gyakorolt férjére, de a trónt csempészett fiának nem biztosíthatta. Családi összejövetel alkalmával 1587., Poggio a Cajano várkastélyban a nagyherceg és B. is hirtelen s úgyszólván egyszerre meghalt (1587 okt. 19., ill. 20.). A közvélemény mérgezést emlegetett. C. történetét több izben költőileg földolgozták; hitelességét újabban okiratokkal bizonyították be. V. ö. *Saltini*, Della morte di Francesco de' Medici e di Bianca (Firenze 1863).

2. *C., Hermenegildo Augusto*, portugál afrikai utazó, szül. Lissabonban 1839. 1858-ban a hadi tengerészetbe lépett. Már 1860. részt vett egy angolai expedicióban és 1877—79-ig Ivens Róbert földijével vezérelte a Kongó-folyam kutatására küldött expediciót. 1885-ben Ivens-szel Dél-Afrikában felkutatta a Kongó, Zambezi, Lualaba és Luapula folyók még többnyire ismeretlen forrásvidékeit. Ivens-szel kiadta: De Benguela à Sterras de Jacca (Lissabon 1881, 2 köt.) és De Angola à Contra Costa (u. o. 1886, 2 köt.).

Cape May, *C. Point* (ejtsd: kép méi), a Delaware-öblöt (Északamerikai Egyesült-Államok) K.-ről határoló félsziget D.-i foka. Carolis Ja-

cobsen *May* hollandus tengerészről neveztetett el, aki 1623. erre hajózott. L. *Cape May City.*

Cape May City (ejtsd: kép méi sziti), város és élénk fürdőhely a Cape May (l. o.) fokon, New Jersey északamerikai államban, (1900) 2257 lak.

Cape Nome (ejtsd: kép nóm), hegyfok Alaskában, a Bering tengerben. Környékén, a Snake és C. folyók völgyében 1898. gazdag aranylelőhelyre bukkantak. Azóta épült itt Nome és Anvik város.

Cape North, *Cape Breton Island* (l. o.) legészakibb foka (é. sz. 47° 9'). A Cape Ray-től, New Foundland DNy.-i fokától a kb. 100 km. széles Cabot-átjáró választja el.

Cape Race (ejtsd: kép réss), Avalon (l. o.) félsziget (New Foundland) DK.-i foka, világítótoronnyal. Az Európából Kanadába járó hajók mellette haladnak el.

Cape-rape (lat.) a. m. szedd-vedd; a XVII. sz.-ban a kapzsi főurakról általában használt szólásmód.

Cape Ray (ejtsd: kép ré), New Foundland DNy.-i foka (é. sz. 47° 36'; ny. h. 59° 20'). A Cape Breton Islandtől a Cabot-átjáró választja el.

Capern, *Edward,* angol népköltő, szül. Tivertonban (Devonshire) 1819 jan. 29., megh. Brauntonban 1894 jún. 4. Hosszú ideig levélhordó volt Devonshire Bideford nevű helységében (ezért nevezték The rural postman of Bidefordnak). Költeményeit W. S. Landor adta ki 1856. Műveit az érzés élénk és meleg hangja és könnyed, gyakran lendületes verselés jellemzik. Devonshire melodist c. könyve dalainak gyüjteményét részben C.-től magától megzenésítve tartalmazza.

Capestang (ejtsd: kapsztan), helység Hérault francia département Béziers kerületében, a jelenleg kiszárításban lévő C.-tótól É.-a, a Canal du Midi mellett, egy római híd maradványaival, (1901) 3819 lak.

Capet *Hugó,* l. *Hugó* és *Kapetingek.*

Cape Town (ejtsd: kép taun), l. *Fokváros.*

Cap-Haitien, Cap-Français v. Cap-Henri, l. *Le Cap-Haiti.*

Capillaris a. m. hajszálnyi vékonyságu. C. véredények, l. *Hajszáledények* és *Véredények.*

Capillaris pulsus, a szívveréssel járó változásoknak a capillarisokra való kiterjedése, ami egyes testrészek ritmikus, a pulzussal egyidejű elpirulásából, majd elhalványodásából áll. A körmökön tanulmányozható legjobban. Emelkedett vérnyomás jele; főleg aortainsuffitientiánál fordul elő.

Capillaritas (lat.), hajcsövesség, l. *Kapillaritás.*

Capillitium (növ.) van a Nyálkagombák és a Pöfeteggombák termőtestében. Előbbieknél fonál- v. csőszerű, sokszor igen elágazó szálakból álló szövedéket alkot a spóratömegben; utóbbiaknál átalakult hyphafonalakból származik.

Capillus (lat.), l. *Haj. C. Veneris,* l. *Vénushaj.*

Capio (lat.) a. m. szerzés. Innen: *C. longa possessione* és *Usucapio* a. m. elbirtoklás. — *C. mortis causa* a. m. egy harmadiknak halálától függő szerzés. *C. pignoris* a. m. zálogolás, a legis actiók korában.

Capisco (ol.) a. m. értem!

Capistráng, kaszárnyai szó, a. m. takarodó, a német *Zapfenstreich* eltorzításából ered.

Capistrano *János,* l. *Kapisztrán.*

Capita (lat.), a caput (fej) többese; *in C.*, fejek szerint elosztva (örökségosztásnál); *per C.*, fejek szerint számba véve.

Capita aut navim (lat.), a régi Rómában kedvelt gyermekjáték, a. m. «fej v. hajó». Földobtak egy pénzdarabot, melynek egyik oldalán Janus kettős feje, a másikon egy hajóorr volt; az az oldal, melyre a pénz esett, döntötte el, hogy melyik nyert. Nálunk is megvan «fej vagy írás» néven: ezzel ma a játszó fél elsőbbségét szokták eldönteni; a franciáknál: *croix ou pile.*

Capitaine (franc., ejtsd: kapitén) a. m. kapitány.

Capitale (franc.) a. m. főváros; az *erődítészetben* az a vonal, amely valamely kiszökő rész csúcsszögét felezi. A támadást azért célszerű a C. felé intézni, mert ott legkevésbbé érezhető az ellenséges tűzhatás.

Capitale crimen (lat.) a. m. főbenjáró bűntett (l. o.); *Capitalis poena* a. m. főbenjáró büntetés. — *Capitale odium,* engesztelhetetlen gyülölség a házasfelek közt.

Capitalis (lat.), tőke; megtakarított vagyon, mely új termelésre van rendeltetve.

Capitana nevet viselt a középkorban és a Földközi tengeren az a gálya, amelyen a tengeri ütközet alatt a főparancsnok tartózkodott.

Capitanata, olasz tartomány, amelynek ma Foggia (l. o.) a neve.

Capitano (ol.) a. m. kapitány, a commedia dell' arte (l. o.) egyik kedvelt alakja, melynek őse minden valószinűség szerint Plautus Miles gloriosusa, a hetvenkedő és szájaskodó katona s amely kivált a román országokban nagyon népszerűvé lett. Jellemző, hogy az alak mindig külföldi, így Olaszországban spanyol, Franciaországban pedig olasz. Rendesen hatalmas bajusszal, bő csizmákkal, óriási sarkantyúval és mértéktelenül hosszú spanyol karddal ábrázolják.

Capita ordinum (lat.), capi d'ordini, az a három bibornok, akiket a bibornokok titkos szavazattal megválasztanak a konklave és az ottani zárlat feletti felügyeletre. Igy nevezik azokat a bibornokokat is, akik a pápai szék megüresedése esetében az egyházi kormányzatot viszik a bibornoktestület képviseletében és a Camerlengoval élükön (l. o.). A konklave megkezdésétől fogva minden harmadik napon újabb három következő bibornok lép az előbbiek helyébe. L. *Conclave.*

Capitatio (a lat. caput szótól, a. m. fej), a régi rómaiaknál az adó, eleinte annyi mint *fejadó,* ezért C. humana, ellentétben az animalium C.-val, mely a házi állatok után fizettetett. A kereszténység óta C. telekadót is jelent.

Capitato (ol.), a. m. megérkezett, szállíttatott. A kereskedői irodákban használatos kifejezés; rendesen azokra a számlákra szokták ráírni vagy pecsétnyomóval ráütni, amelyben foglalt árúk már a raktárra megérkeztek.

Capitay, l. *Kapitai.*

Capite censi a. m. fej szerint becsültek, Servius Tullius alkotmánya szerint az ingatlan vagyon nélküli polgárok, akik csak fejadót fizet-

tek. Ezek Marius óta a tartalékcsapatokban szolgálhattak. A polgárokat, akiknek a későbbi becslés szerint volt 300, de nem több mint kétezer *as* értékű vagyonuk, kik gyermekekkel (proles) szolgáltak a hazának, proletarii szóval jelölték.

Capitellum (lat.), l. *Oszlopfő.*

Capitis deminutio (lat.), a *római jogban* a polgári jogképességben előállott minden változás. A polgári jogképességnek telje három feltételhez, három állapotnak (status) fenforgásához volt kötve: szabadság—*status libertatis*—; római polgárság—*status civitatis*—; családi állapot—*status familiae.* A három állapotnak birtoka a. m. Caput, az azokban beálló változás a C., amely a Caput-ot megállapító három statusnak megfelelően szintén háromféle volt: C. maxima (legnagyobb); media (közép); minima (legkisebb). Az elsőt a szabadságnak, a másodikat a római polgárjognak, a harmadikat az addig birt családi állapotnak elvesztése vonta maga után. A szabadságnak elvesztése jelesül hadi fogság vagy halálbüntetésre szóló itélet által a polgári jogképességnek teljes elvesztését vonta maga után. A jus civile szerinti polgári jogképességnek elvesztése a C. media, melyet a kivándorlás, s bizonyos büntetések vontak maguk után. A C. minima az addigi családi kötelékből való kilépéssel járt. Minima C.-t szenvedett pl. a gyermekké fogadott, aki a fogadó apa családjába lépett.

Capitium (lat.) a. m. csuklya; az oltár közelében levő hely (presbyterium); *capitiarius,* annak a papnak a neve, ki az e helyen szükségelt tárgyak beszerzéséről gondoskodott.

Capito *(Köpfel), Wolfgang,* reformátor, szül. Hagenauban, Elzászban 1478., megh. 1541 nov. Eleinte orvosi tudományokat, később jogot, végre teológiát tanult s 1512. a bencés apátság prépostja lett Bruchsalban, majd a teológia tanára Baselben. Később prédikátor lett Strassburgban, majd a reformációhoz csatlakozott s ennek egyik buzgó harcosa lett. Bucerrel együtt szerkesztette a Confessio Tetrapolitaná-t és részt vett a berni zsinaton 1532. Művei: Emanationes in Habacuc et Hoseam; Explicatio in hexaëmeron; Vita Oecolampadii. V. ö. *Baum,* C. és Bucer (Elberfeld 1860); A. *Baum,* Magistrat und Reformation in Strassburg (Strassburg 1887).

Capitolinus, 1. *Julius,* római történetíró, 300 körül Kr. u. Scriptores historiae Augustae címen egybegyüjtötte a római császárok életrajzait.

2. *C., Manlius,* l. *Manlius.*

Capitolinus mons, a régi Róma (l. o.) hét halmának egyike, a Capitoliummal.

Capitolium, l. *Róma.*

Capitolo (ol.), az olasz irodalomban tréfás, szatirikus, esetleg sikamlós tartalmú költemény, melyet főleg a XVI. sz.-ban kedveltek.

Capitonidae (állat), l. *Bajuszosmadár-félék.*

Capitosaurus, ásatag hüllőnem; l. *Mastodonsaurus.*

Capitulare, l. *Aestimatio capitis.*

Capitularia (lat. *C. Regum francorum),* a frank királyok capitularéi; a frank birodalomban a királyi jogalkotó-szabályzás eredményei. A capitulare elnevezés onnét ered, hogy az egyes királyi rendeletek tartalma fejezetekre (capitula) oszlott. Jelentőségük az volt, hogy az ősi germán szokásjogra, különösen annak szigorúságát enyhítve és a keresztény egyházi felfogásnak érvényt szerezve, átalakítólag hatottak. A capitularékat összegyüjtötte a IX. sz. elején Ansegisus fontanellai apát, ez a gyüjtemény hivatalos tekintélyre tett szert. A IX. sz. közepén Benedictus Levita által összeállított capitulare-gyüjtemény koholmánynak bizonyult. V. ö. *Boretius,* C. Regum francorum. I. 1883. II. 1. (Boretius és Krause) 1890; *Pertz,* Monumenta Germaniae hist. Leges.

Capitularis homo (lat), káptalan embere, a hiteles hely kiküldöttje, l. *Hiteles hely.*

Capitulatio (lat.). A hajdani német birodalomban azok a feltételek, amelyeket a római német császár elé — először V. Károly elé 1519. — terjesztettek, s amelyekre megválasztásakor megesküdni tartozott. A vesztfáliai békekötés (1648) állandó szövegezést, *C. perpetua,* helyezett kilátásba, mely azonban soha létre nem jött; a C. azért minden császárválasztás alkalmával újra szövegeztetett, *C. caesarea;* tartalmát a császár kötelességeinek s jogainak részletes meghatározása képezte, a fentartott — rezervált — császári jogok mindig nagyobb megnyirbálásával. A tervezet, mely minden későbbi C.-nak alapját képezte, 1711-ből való. L. *Kapituláció, Alkuszerződés* és *Konzuli biráskodás.*

Capitulum a. m. fejecske, ugyanolyan képződmény, mint a *caput,* a fej, csak kisebb. *C. puandibulae,* az állkapocs fejecskéje, l. *Koponya. C. costae,* l. *Borda.* — Növénytani értelemben l. *Virágzat.* — *C.* továbbá a. m. káptalan (l. o.).

Çapivi, l. *Copaiva-balzsam.*

Čapljani, adók. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1900) 222 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Sunja.

Capmany y de Montpalau, *Antonio de,* spanyol nyelvész és régiségtudós, szül. Barcelonában 1742 nov. 24., megh. Cádizban 1813 nov. 14. A katonai pályára lépett, részt vett a Portugália ellen vívott 1762-iki harcban; 1770. azonban megvált a katonaságtól és a történelmi akadémia titkára volt. Az 1808-ki francia invázió következtében Sevillába menekült, hol beszédeivel, melyekben a szabadságharcra tüzelte honfitársait, nagy tetszést aratott; később képviselőnek is megválasztották. Főbb történelmi művei: Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona (Madrid 1783); és az ehhez tartozó Código de las costumbres maritimas de Barcelona (u. o. 1785), Questiones criticas sobre varios puntos de historia económica, politica y militar (u. o. 1807), Teatro histórico-critico de la elocuencia española (Madrid 1787—94). Említést érdemel továbbá szótára, a Diccionario francés-español (u. o. 1805). V. ö. *Hernandez,* Classiques espagnols.

Cap Martin (ejtsd: kap marteñ), a Földközi-tengerbe benyúló hegyfok az Alpes-Maritimes francia départementban, Mentone és Monaco közt. 1890 óta klimatikus gyógyhely. Erzsébet királynénknak, ki többször időzött itt, emléket állítottak.

Capo (olasz) a. m. kezdet, fő, főnök, innen: *da C.,* újra.

Capo delle Colonne, l. *Lacinium promontorium.*

Capo di Monte, III. Károlytól alapított, de csak 1843. befejezett kastély Nápoly mellett, amelynek parkjában porcellángyár állott; a gyárat a franciák szüntették meg 1809. A gyár jegye egy korona és alatta v. N (Napoli) v. R. F (Real Fabbrica).

Capo d'Istria, kikötőváros az osztrák császársághoz tartozó Isztriában (l. o.) a Triesti-öbölben, szigeten, amelyet a szárazhoz kötöltés csatol, vasút mellett, (1910) 11,762 nagyobbrészt olasz lak., akik földmíveléssel, halászattal, hajógyártással és kereskedéssel (bor, olaj, só) foglalkoznak. Piaca a velencei S. Marco-térre emlékeztet. Jelentékeny épületei a dóm, a városháza, a prétori palota, a fegyház. Nevezetes sóbányák vannak a közelben. C. helyén a hagyomány szerint, Palladia nevű kolchiszi gyarmat állott. A rómaiak korában Aegina, a húnok idejében Justinopolis volt a neve. Az aquilejai patriarcha uralma alatt Caput Istriae nevet nyert. 1278-ban a velenceik uralma alá került, 1797-ben megszállták az osztrákok, 1805. az olaszoké lett, 1813 óta véglegesen osztrák birtok.

Capo d'Istrias, görög államférfiú, lásd *Kapo d'Istrias.*

Caporal (franc.), l. *Tizedes.*

Caporali, *Cesare*, olasz költő, szül. Perugiában 1531 jún. 21., megh. Castiglionéban 1601. Atri kormányzója volt és Berni stilusában parodisztikus költeményeket irogatott. Műveiben: Capitoli, Viaggio al Parnaso, Vita di Mecenate (12 könyv) kora irodalmi kegyosztogatásait gúnyolja könnyed, de gyakran terjengős és lapos verselésben. Teljes kiadása: Rime di Cesare C. (Perugia 1770).

Caporcianit (ásv.), vörhenyesszürke, sugarasrostos halmazok, amelyek a laumontithoz közel állanak.

Caporioni (olasz), az egyházi állam városaiban a sedisvacantiák alatt a közigazgatás vezető férfiai; legtöbbnyire csak a szentszék betöltésekor rendelték ki, anélkül, hogy hatáskörüket pontosan körülvonalozták volna. A pápák avignoni fogsága idején a C.-k állandó hivatalnokok voltak. L. még *Banderesi.*

Capot (franc., ejtsd: kapó) a. m. felső kabát, vagy esőköpeny, mely a köpenyhez tartozó csuklyával is el van látva: ez utóbbit magát is C.-nak nevezték.

Capotasto (ol., ejtsd: kapotaszto), németben elrontva Kapodaster a. m. húrozat leszorító, a szárnyas zongorában, szintúgy az új álló zongorákban a hangtőkére állítható, csavarokkal megerősített, meggörbített vas- v. rézrúd, mely a diszkantban a húrtartó felett leszorítja a húrozatot s egyszersmind erőteljesebb kifejezésüvé teszi a húr zengését; a gitárnál a C. a kulcsfej mellett alkalmazott toló kapocs, mellyel a hang fél hanggal magasbítható. Vonós hangszereken ma már nem alkalmazzák.

Cappa v. *capa* (középkori latin). A kanonokok és némely szerzetesek vállát borító kis kerek köpeny, csuklyával. A püspököké uszállyal is el van látva. Azelőtt az egyháziak egyik felső köpenyét is igy hívták. V. ö. *Bock*, Gesch. der liturg. Gewänder (1866).

Cappa magna, a kat. egyházban a magasabb méltóságoknak köpenyszerű ujjatlan öltönye hosszú uszállyal (cauda, l. o.). A bíbornokoké piros, a püspököké és egyes káptalanok (pl. nálunk az esztergomi stb.) tagjaié, kik viseletére jogosultak, viola, a szentbenedekrendi apátoké fekete szinű. V. ö. *Bock*, Geschichte der. liturg. Gewänder (1866).

Capparidaceae, *kaprifélék* (növ.), a kétszíküek szabadszirmú családja, melynek 450 faja főképen az ó- és újvilág meleg tájain él. Viráguk sugaras v. gyakran zigomorf, kétivarú. A virágtengely mint gyűrűs, pikkelyes v. tölcséres képlet benyúlik a csésze és a párta közé, a virág közepébe nyúló része pedig a termőt viselő oszlop. Porzó 4—6. A termő 2 levélből áll, a magház 1 v. több üregű. A termés tok- v. becőalakú; tápláló szövet nélküli magvaiban a csira és a sziklevelek görbültek. Füvek v. cserjék osztatlan v. ujjas levelekkel.

Capparis *L.* (növ.), a Capparidaceae család génusza, melynek 150 faja mindkét félgömb tropikus és melegebb tájain van elterjedve, kivéve Észak-Amerikát. Cserjék v. fák. A *C. spinosa* L. a mediterrán vidéken honos. Csinos 1 m. magas tövises bokor, változó kerekded levelekkel, nagy, sok porzós, fehér virágokkal. Vadon falakon, sziklákon, homokon nő; Franciaország D.-i részén termesztik. Borsónagyságú virágbimbóit összegyüjtik, sós ecettel leöntik és *kapri* név alatt fogyasztják. A franciák ezeket finomságuk szerint osztályozva, külön-külön névvel látják el. A legtöbb kapri a D.-i francia kikötővárosokból, továbbá Görögországból kerül a kereskedelembe. Hamisítják a mocsári gólyahír virágbimbóival, ezektől azonban abban különböznek, hogy a C.-bimbók felületén jellemző fehér foltok vannak. A *C. spinosa* 5 cm. hosszú húsos gyümölcsét is ecetbe teszik és fogyasztják (cornichons de caprier). A szár kérge officinális.

Cappel, *Louis*, francia hebreista és kritikus, szül. St. Elierben 1585 okt. 15., megh. Saumurban 1658 jún. 18. Az oxfordi egyetemen keleti nyelvészetet tanult, 1613. a héber nyelv tanára lett Saumurban, később ugyanitt prédikátor és a teológia tanára. Főművében, a Critica sacra-ban (Paris 1650, Halle 1775—86, 3 köt.) a szöveg integritását kétségbe vonja. Ezenkívül nevezetesebb művei: Arcanum punctationis revelatum (Leiden 1645); Diatribe de veris et antiquis Hebraeorum litteris (Amsterdam 1645).

Cappelinit (ásv.), hatszöges vastag zöldesbarna üvegfényű vastag prizmák, barium-yttriumboroszilikát $BaSiO_3YBO_3$. Langesundfjord (Norvégia) az augitszienitben.

Cappella, l. *A cappella.*

Cappelle, *Jan van de*, hollandi festő, szül. Amsterdamban 1625 körül, megh. 1679. Simon de Vliegernek volt tanítványa. Amsterdamban élt. Napsütötte, nyugodt tengeri képei a hollandi festészet legkiválóbb ilynemű termékei közé tartoznak. A bécsi, berlini, amsterdami és hágai képtárakban, de különösen angol magángyüjteményekben van jól képviselve.

Cappeller, *Karl*, szanszkritista, szül. 1840 márc. 22. Alexkehmenben K.-i Poroszföldön; tanult 1860—64-ig Berlinben; Jenában lett magántanár, 1875. rendkívüli tanár. Művei: Die Ganachandas,

ein Beitrag zur indischen Metrik (Jena 1872); Vâmanas Lehrbuch der Poetik (u. o. 1875); Vâmanas Stilregeln übersetzt (Strassburg 1880); Sanskrit-Wörterbuch, nach dem Petersburger Wörterbuch bearbeitet (u o. 1887); Sakuntala (Leipzig 1909); M. Williams és E. Leumannal szanszkrit-angol szótárt adott ki (London 1891—1899).

Cappello, *Bianca*, l. *Capello*, 1.

Cappilleri, *Hermine*, családi nevén Czigler de Vecse, osztrák írónő, szül. Salzburgban 1840. Művei: Jugendträume, Liederkranz, Poesiegestalten. Hazánkat érdekli a Wiedereroberung Pannoniens c. eposza (1878). Streifzüge auf d. Gebiet d. Kulturgeschichte (1885). — Férje *C. Wilhelm*, szül. Salzburgban 1834., megh. 1905 júl. 4., egyike a legjobb osztrák-német tájszólamköltőknek és szatirikusoknak. Művei: Dichtergrüsse, Blüten u. Blätter, Zeitlichten (2. kiad. 1880), Brennesseln (1879). Több szépirodalmi lapnak volt a tárcaírója; főleg a bécsi életből vett humoros rajzai arattak nagy tetszést.

Capponi, 1. *Gino* (e néven első), olasz történetíró, a firenzei köztársaság elöljáróinak feje (gonfaloniere dei priori), szül. a XIV. sz. közepe táján Firenzében, megh. 1421. Nagy része volt a Piza város ellen indított hadjáratban és a város bevételében. Nagyon becses történeti és irodalmi hagyomány Tumulto de'Ciompi (A gyapjukártolók lázadása) címén ismert műve. (Újabb gyémántkiadás: Tortoli, Firenze, Barbera 1858.)

2. *C.*, *Gino* (e néven második), őrgróf, olasz író és államférfiú, szül. Firenzében 1792 szept. 13., megh. u. o. 1876 febr. 3. Fiatal korában hosszú tanulmányutakat tett, melyekből visszatérve, Firenzében lelke lett a Vieusseux-féle Antologia c. folyóiratnak. Így jutott érintkezésbe Olaszország legkiválóbb szellemeivel, szoros barátságot kötve Collettával, Giordanival, Leopardival, Giustival s még sok mással, bőkezűen áldozva az irodalom céljaira és élénk részt véve mindennemű olasz kulturális mozgalomban. 1848-ban toscanai miniszterelnök lett, később szenátor. Fő műve: Storia della repubblica di Firenze; kisebb művei a Scritti editi ed inediti c. gyüjteményben jelentek meg. Életéről és működéséről szép könyvet írt Reumont: Gino C., ein Zeit- und Lebensbild (1880), és Döllinger, Akad. Vorträge (II. köt.).

Capra (lat.) a. m. kecske, l. *Kecskék*, mint csillag neve a. m. *Capella* (l. o.).

Caprag, közs. Zágráb vm., (1900) 609 lak.; u. p. és u. t. Sziszek.

Capraja, Genova olasz tartományhoz tartozó sziget a Földközi-tengerben, Korzika É.-i csúcsától K.-re 27 km.-nyire. Területe 20 km², lakossága (1901) 560, akik nagyobbára halászattal és szőllőtermeléssel foglalkoznak. Legmagasabb pontja, a Monte Castello, 447 m. Hajójáratok Livornóból a sziget K.-i partján fekvő C. városkába. A rómaiak Caprariának, a görögök Egilonnak nevezték. Mind a három név jelentése: «Kecske-sziget». V. ö. *Cionini*, L'isola di C. (Pisa 1891).

Capranica (ol.), l. *Collegia romana*.

Caprara, 1. *Aeneas Silvius*, gróf, osztrák tábornok, szül. Bolognában 1631., megh. 1701 feb. 3. Montecuccoli tábornok alatt a török és francia háborúkban küzdött. 1683-ban a magyarok ellen harcolt s Bécs felmentésekor elűzte a törököket a nussdorfi táborból. 1685-ben elfoglalta Érsekújvárt, 1686. pedig az erdélyi határig nyomult előre. 1691—93-ig a Rajnánál harcolt a franciák ellen, 1694. ismét Magyarországban a törökök ellen, kikkel szemben Pétervárad melletti táborából csak lanyhán védekezett. Azután a haditanács alelnöke lett, mely minőségben mint Savoyai Jenő herceg egyik irigy ellensége tette nevét emlékezetessé.

2. *C.*, *Giambattista*, bíboros, a szentszéknek à latere követe Párisban, szül. Bolognában 1733 máj. 29., megh. Párisban 1810 jún. 21. 1758-ban követhelyettes volt Ravennában, később kölni, luzerni, bécsi nuncius. Diplomáciai ügyessége meggátolta, hogy a Kaunitz által sugalmazott II. József császár és a pápa között végleges szakadás álljon be. 1801-ben Párisba ment a latere követnek. Napoleon milánói érsekké nevezte ki; mint ilyen a vaskoronával Napoleont Itália királyává koronázta. Párisi pápai követ korában megerősítette a napoleoni kátét.

Capraria, sziget, l. *Capraja*.

Caprarola, község Róma olasz tartomány Viterbo j.-ban, a Lago di Vicotól K.-re a Monte Cimino aljában, a Farnesék híres renaissance palotájával (építette Vignola, 1547—59). Lakossága (1901) 5538. V. ö. *Schöner*, Das Farneseschloss im Ciminischen Walde (Roma 1886).

Capreae, Capri sziget (l. o.) ókori neve.

Čapreginci, adók. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1900) 165 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Okučani.

Caprella (állat), l. *Caprellidae*.

Caprellidae (állat), a bolharákok *(Amphipoda)* rendjének egyik családja, hosszura nyúlt vékony testtel, a második párnál rendesen hosszabb első csáppárral; a második, harmadik és negyedik, v. pedig csupán a harmadik és negyedik lábpáron tömlőforma kopoltyuval; legfeljebb öt gyűrűből álló potrohhal. Ez idő szerint 8 nemből 50-nél több faj ismeretes, melyek valamennyien tengeriek. Rendesen mohállatokon és hydroidpolipokon élősködnek. A Fiume környéki tengerparton közönséges a *Caprella acutifrons* Latreille. Az Északi-tengerben gyakori a *C. linearis* (L.) Bate; 17 mm. hosszú.

Capreolus (állat), l. *Őz*.

Caprera *(Isola di C., Kecske-sziget)*, Sassari olasz tart.-hoz tartozó sziget, Sardegnától (Szardinia) É.-ra 2 km., 16 km² területtel, (1901) kb. 100 lak. Híressé Garibaldi tette, aki 1854. itt telepedett le és 1882 jún. 2-án itt is halt meg.

Capri, Nápoly olasz tartományhoz tartozó sziget, szemben a Campanella-fokkal, a Golfo di Napoli D.-i végében, Nápolytól D.-re 30 km. Hossza 6, szélessége 1·5—3 km., területe 10·4 km², lakossága (1901) 6224. A sorrentói félsziget folytatásának tekinthető. Mészből való hegyei (Monte Solaro 589 m., Cocuzzo 438, Cappello 315, Semaforo 263 m.), kivált az erősen tagozott D.-i és K.-i parton, meredeken buknak alá a tengerbe (Salto di Tiberio, 297 m. magas sziklafal, ahonnan Tiberius a tengerbe vettette áldozatait). Kikötői: a

Marina Grande É.-on, és a Marina Piccola D.-en. Patak nincs a szigeten. Enyhe éghajlata, egyenletes hőmérséke, tiszta levegője ideális téli-nyári üdülőhellyé avatják. (Évenkint 40,000 idegen.) Növényzete rendkívül változatos. Gazdag bor-, olaj- és gyümölcstermő föld. Tavasszal és ősszel tömérdek fürjet fog a lakosság (hálóval). A tengeri halászat is jelentékeny. Nevezetessége a *Grotta azzurra* kék barlang) az É.-i parton, amelynek keletkezése a hullámok munkájára vezetendő vissza; a sziget lesülyedése következtében félig vízzel megtelt barlangot a vízen keresztül beözönlő napfény gyönyörű kék színekkel ragyogja be. A vízbe merített tárgy ezüstfényű. A sziget többi barlangjai közül legszebb az 1902. fölfedezett *Grotta maravigliosa* cseppkőbarlang és a smaragdzöld *Grotta verde*. Itt említendők az *Arco Naturale* (természetes sziklakapu), a *Faraglioni* sziklaszirtek s mindenekfelett a *Monte Solaro*, ahonnan nagyszerű kilátás nyílik az egész Nápolyi-öbölre, el egészen az Appenninek láncára.

A sziget főhelye *C.*, a K.-i és Ny.-i hegyek közötti nyeregben, 138 m. magasságban (a Marina Grande kikötőtől kötélpálya vezet ide), élénk idegenforgalommal, (1901) 3890 (a kikötőhellyel együtt 4114) lak. Kisebb ennél *Anacapri*, C.-tól Ny.-ra 2—3 km.-re, 286 m. a tenger felett. Szétszórtan épült élénk forgalmú városka, 2110 lak.; közelében a festői *Caprile* falu. A régi építészeti emlékek közül figyelemreméltók Augustus és Tiberius villája, a római sírok, Barbarossa vára, a *Mitrasz* (nap-isten) kultuszának szentelt paloták stb. maradványai.

C. legkorábbi lakói a görögök. A Kr. e. IV. sz.-ban Neapolisz város tulajdona, Kr. e. 29-ben Augustus császár a római birodalomhoz csatolta és palotákat, fürdőket és vízvezetéket építtetett. Tiberius állandó lakóhelyéül választotta (Villa Jovis). 1806-ban az angolok Kis-Gibraltárjává lett (Forte San Michele erősség), de már 1808. a franciák kezébe került. 1815 óta újból Nápolyhoz tartozik. V. ö. *C. Weichardt*, Das Schloss des Tiberius und andere Römerbauten auf C. (Leipzig 1900); *Gregorovius*, Die Insel C. (Leipzig 1885); *Schöner*, C., Natur, Volkstum, Geschichte (Wien 1892); *Canale*, Storia dell' isola di C. (Napoli 1887); *Balogh* Margit dr., C. szigete és a Napoli öböl (Földrajzi Közl., Budapest 1910); *Furchheim*, Bibliografia dell' isola di C. (Napoli 1899); *Harder*, C. und der Golf von Neapel (1911).

Capriccio (ol., ejtsd: kapriccso, franc. *caprice)* a. m. szeszély; a zenében nem *határozott* műforma; azt jelenti, hogy a darabnak pikáns ritmusa, eredeti, meglepő fordulatai vannak. A Scherzo-tól (l. o.) meg nem különböztethető. Igy pl. Chopin B-moll Scherzo-ját éppen úgy C.-nak is lehetne nevezni. Mint utasítás A. C. a. m. *ad libitum*, vagyis szabad előadásra való jog. — A XVI. sz.-beli C. egyértelmű a *fantáziá*-val és fugaszerű darab, még pedig v. énekes (pl. Berchem-nél 1561.) v. hangszeres (először Valente-nél 1580.).

Caprice (franc., ejtsd: kápriss) a. m. szeszély, önfejűség, l. *Capriccio*.

Capricorn-szigetek, kis szigetcsoport Ausztrália K.-i partjai mellett, a Bak-térítő (ang. *capricorn)* alatt (d. sz. 22° 40'). A szigetektől É.-ra, a C. és a Great Barrier Reef D.-i vége között van a Capricorn-átjáró.

Capricornus, l. *Bak*.

Capricornus, *Samuel*, l. *Bockshorn*.

Caprie, sziget, l. *Zlarin*.

Caprificatio, l. *Fügedarázs*.

Caprificus *Gasp.* (növ.) a. m. kecskefüge, az édes fügének *(Ficus Carica* L.) kevésbbé értékes alakja, l. *Füge*.

Caprifoliaceae, *bodzafélék* (növ.), a kétszikűek forrtszirmú családja, melynek mintegy 340 faja főkép az északi félgömbön van elterjedve s itt is leginkább a mérsékelt övben, míg trópikus tájakon csak magasabb helyeken vannak a C.-nak képviselői. A déli félgömbön főkép csak az Andokban vannak C.-fajok. Viráguk kétivarú sugaras v. zigomorf, 5-ös tagú. Porzójuk rendesen 5. Termőlevél 2—5, a magház alsó állású, 1—5 üregű, üregenként 1 vagy több függő magkezdeménnyel. A termés bogyó v. csonthéjas; magvában húsos tápláló szövet és apró csira van. Általában fás növények, átellenes levelekkel, pálháik rendesen nincsenek. E család számos harmadkori fosszilis maradványaira akadtak, különösen Észak-Amerikában, de biztosan csak a *Viburnum*-génusz tipusai harározhatók meg. A C. génuszai: *Sambucus, Viburnum, Lonicera* stb.

Caprimulgus *L.* (állat), l. *Kecskefejő*.

Caprinae (állat), a tülkösszarvúak *(Bovidae)* egyik alcsaládja. Négy nem, 38 élő és 11 kihalt faj tartozik ide. Közönségesebb fajok a félkecskék *(Hemitragus)*, a tulajdonkepeni kecskék *(Capra)*, a juhok *(Ovis)* és a pézsmatulok *(Ovibos)*.

Caprino Veronese, járási székhely Verona olasz tartományban, a Garda-tó K.-i partja közelében (254 m.), Veronától (ÉNy.-ra) 25 km.-re, vasút mellett, (1901) 900, közig. ker.-ével 6378 lak.

Capriole (ol., ejtsd: kapriole), szószerint bakugrás. A műlovaglásban a spanyol lovasiskola legtökéletesebb ugrása. A ló a két első lábával lehetőleg magasra emelkedik, aztán hátulsó lábaival erőteljesen fölugrik és erősen kirúg. Az iskolalovasok ezt a mutatványt kengyel nélkül végzik.

Caprivi, *Leo Georg*, gróf, német birodalmi kancellár, szül. Charlottenburgban 1831 febr. 24., megh. 1899 febr. 6. Skyrenben. 1849-ben lépett a porosz hadseregbe, az 1866. és 1870-iki háborúkban a nagy vezérkarban szolgált, 1871. osztályfőnök lett a hadügyminisztériumban, majd tábornok, 1883. pedig a tengerészet vezetőjének neveztetett ki. Midőn e hivatalt újra szervezték (1888), hannoverai hadparancsnok lett. 1890 márc. 20. Bismarck utódául német birodalmi kancellárrá és porosz miniszterelnökké nevezték ki. Idők folytán jeligéje: «Az irány a régi, bár a kormány új», lényeges pontokban eltért a birodalom megalapítójáétól, de a hármas szövetséget C. is fenntartotta és megszilárdította. Bismarck védvámos politikájával C. szakított és ismét kereskedelmi szerződéseket kötött a többi államokkal. A belső politika terén C. határozottan konzervatív irányt követett. Midőn az uj iskolai törvény keresztülvitele országos ellenzésbe ütközött, C.

lemondott a porosz miniszterelnökségről és csak a kancellárságot tartotta meg. A szocialisták ellen hozott kivételes törvényeket mindjárt kormányra lépése után eltörülte. Miután a birodalmi gyűlés katonai törvényjavaslatát, mely a hadi létszámot és ezzel a költséget is emelte, elvetette, C. 1893 máj. 6. feloszlatta a gyűlést és új választásokat rendelt el. A választások ugyan többségre juttatták C. politikáját, de 1894 okt. 26. visszalépett. Beszédeit Arndt adta ki (1894). V. ö. *Schneidewin,* Das politische System des Reichskanzlers Grafen von C. (Danzig 1894).

Capromys *Desm.* (állat), a rágcsálók *(Rodentia)* rendjébe, a csalipatkányok *(Octodontidae)* családjába tartozó emlős állatnem. Az ide tartozó fajok megjelenésükben patkányhoz hasonlítanak. 5 fajuk ismeretes, melyek a nyugatindiai szigeteken élnek. Legismertebb a *kúszópatkány (C. pilorides* Pall.), 45—60 cm. hosszú, farka 15 cm., sárgásszürke és barna, hasán és mellén szennyesszürke, talpai feketék. Kuba erdeiben az ágak között él; gyümölccsel, levelekkel és fakéreggel táplálkozik. Húsa ízletes, ezért a négerek vadásszák.

Caprotina (lat.), Juno istennő mellékneve. Ünnepén (júl. 7.) a római nők vadfügefa (lat. *caprificus,* innen a C. név ?) tövében áldoztak és lakmároztak. A rabszolganőké volt ez ünnepen a vezető szerep, amennyiben a polgárnők kiszolgálták őket s trágár mulatozásaikkal az ünnep hangját is ők szabták meg (a fügefa maga is az obscoenitás jelképe). Ennek a szokásnak megmagyarázására egy ismeretlen nevű latin szinműiró kitalált egy mesét, mely azután az irodalomban nagyon elterjedt, hogy t. i. ez intézmény egy rabszolganő emlékét őrzi, ki egykor a latin háborúban az ellenség táborából vadfügefa tetejéről adott jellel jelezte a rómaiaknak a támadásra kedvező alkalmat.

Cap-rubin (ásv.), Afrikában a gyémántokkal együtt található, szép szinű nemes gránát (almandin), melyet drágaköveknek dolgoznak fel.

Capsarii (lat.), így nevezték a régi Rómában azokat a fürdőszolgákat, kik a fürdőzők ruháit egy capsában (láda) őrizték s azokat a szolgákat, kik az úri gyerekeket az iskolába kisérték és utána vitték a capsában könyveiket s írószereiket.

Capsella *DC., pásztortáska* (növ.), a Cruciferae (Keresztesek) család génusz, melynek 4 faja közül háromnak előfordulási helye Kis-Ázsia, Görögország és Nyugot-Európa, a *C. bursa pastoris* (L.) Mnch. pedig az egész föld kerekségén elterjedt, egyéves gaz. Szára tőrózsából emelkedik, virágja apró, fehér; becőkéje, melyről legkönnyebben felismerhető, fordított szívalakú.

Capsicum *L.* (növ.), l. *Paprika.*

Capsidae (állat), l. *Mezei poloskák.*

Capsula (lat.) a. m. tok. 1. A gyógyszerészetben C.-nak nevezik azon tokokat, amelyek a porok, extraktumok egyes adagjait rejtik magukban. Legközönségesebbek a papirostokok; illanó v. nedvesedés ellen védendő anyagok viasszal átitatott papirtokba tétetnek *(charta cerata).* Kényelmesebb, ha a porok mindjárt ostyatokban vannak *(charta amylacea)* és vízbe mártva egyszerüen bevehetők. A félfolyékony anyagokat enyvből készült tokba *(charta gelatinosa)* zárják, melyek két egymásba dugható, egy oldalon zárt hengerkéből állanak. Ha azt akarják, hogy az orvosság a gyomorban még ne szabaduljon ki tokjából, akkor *C. keratinosa*-ban rendelik, ami csak a bélnedvben oldódik.

2. *C.*, kis skatulyaszerű burkolat. C. adiposa renis a vesét körül vevő, laza zsiros kötőszövet; megfogyása vándorvesére tesz hajlamossá; kisebb fokú vándorvesét lehet hízó kúrával javítani, mert ilyenkor a C. zsírtartalma emelkedvén, feszesebb lesz s a vesét jobban rögzíti. C. externa és interna az agyvelőben fehér velőlemezek a claustrum és a lencsemag (nucleus lentiformis), illetőleg a lencsemag és a látótelep (thalamus), valamint a farkos test (corpus caudatum) között. Különösen a C. interna fontos, mert itt haladnak többek között a mozgató kéregmezőtől jövő rostok. L. *Agyvelő.*

3. *C.* (növ.), l. *Termés.*

Capsula sequestralis (lat.) a. m. csontláda, l. *Csontüszkösödés.*

Captatio (lat.), mohó vágy, kapkodás valami után. — *C. benevolentiae:* kegyhajhászás; valamely beszédben az a fordulat, mellyel a szónok a hallgatók kegyét megnyerni igyekszik. — *C. verborum,* szép szavak hajhászása.

Captatoriae institutiones (lat.). Captatorius eljárás oly eljárás, mellyel valaki másnak bizonyos előnyt vagy hasznot helyez kilátásba oly célból, hogy őt megnyerje s így magának hasznot szerezzen. Innen C. oly végrendeleti intézkedés, melyben valaki másnak oly feltétellel hagy valamit, ha ez viszont neki vagy harmadik személynek végrendeletileg valamit hagyományoz. Némely törvények szerint az ily intézkedés, mint a jó erkölcsökbe ütköző, érvénytelen.

Captier, *Étienne François,* francia szobrász, szül. Baugyban 1842 márc. 27., megh. 1902 jún. 1. Dumont és Bonnassieux tanítványa volt. Idilli és szimbolikus jellegű női szobrok nagy számát készítette. Tőle való egy középkori íjászt ábrázoló bronzszobor a párisi Hôtel de Villeben, a Csüggedés szobra a párisi Musée die Luxembourgban.

Captio (lat.), fogás, fogas kérdések föladása; *captiosus,* fogas; a captiosus kérdéseket úgy teszik föl, hogy akinek felelnie kell, kénytelen közvetve oly tényt megerősíteni, melyet közvetlen megkérdezés esetében valószinüleg tagadna.

Captivatio (lat.) a. m. megnyerés, meghódítás, foglyul ejtés.

Captor (lat.), az a hajó és annak parancsnoka, ki tengeri háborúban más hajót zsákmányul ejt, l. *Kobozás.*

Captura (lat.), valamely idegen hajó elvétele; foglyul ejtés. L. *Kobozás.*

Captus, a latin *capere* szótól, a. m. megfogott, megfosztott; *mente C.*, hóbortos.

Capua, város Caserta olasz tart.-ban, a róma—nápolyi vasút és a Volturno mellett, Nápolytól É.-ra 30 km.-nyire, termékeny vidéken; érseki székhely, (1901) 14,285 lak., élénk kereskedéssel, Museo Campano nevű régiség-gyüjteménnyel. C. megerősített hely; van három széles, egyenes ut-

cája, két pompás kapuja, két néptere és három, a Tifatini-hegyekből levezetett nyilvános kútja. Jelentékenyebb épületei a székesegyház, amelyet 18 antik oszlopon nyugvó kupola ékesít; az Annonciade-templom, a kormányzó palotája és a városháza. Az ókori C. a maitól 4 km.-re van DK.-nek azon a helyen, ahol most Santa Maria C. Vetere (l. o.) áll s ahol egy amfiteátrumnak, egy szinháznak és több sírnak romjai máig is láthatók. Az ókori C.-t Cato szerint az etruszkok alapították; az V. sz.-ban Kr. e. a samniták foglalták el és 343. Róma uralma alá került. A Volturnus és Liturnus közt fekvő város termékenységénél, és élénk kereskedelménél fogva Campania (l. o.) legelső városává lett. Ismeretesek voltak gladiátor-iskolái. Amfiteátruma (170 m. hosszú, 140 m. széles, 60,000 néző számára) a római colosseummal vetekedett; ezenkivül templomok, síremlékek és vízvezeték stb. maradványai hirdetik C. régi nagyságát. Egykori lakossága 300,000 főre tehető. A gazdag városban a jólét és vele együtt az elpuhultság közmondásossá vált, különösen akkor, midőn (216) a cannaei csata (l. *Cannae)* után megnyitotta kapuit Hannibal előtt. Amidőn 211. újra hatalmukba kerítették a rómaiak, a város gyorsan lehanyatlott. 58-ban Kr. e. Julius Caesar 20,000 gyarmatost telepített C.-ba, amire újra felvirágzott. 456-ban a vandalok dúlták föl és 840. a szaracénok elpusztították.

A mai C.-t 856. a régi Casilinum helyén a longobardok alapították. A XI. sz. második felében önálló grófság, később hercegség fővárosa. 966-ban érseki székhely lett. 1058-ban a normannok foglalták el. 1347-ben Nagy Lajos itt fényes győzelmet aratott. A spanyol örökösödési háborúban 1707. az osztrák hadak szállották meg, 1734. azonban visszaadták a spanyoloknak. A franciák 1799. foglalták el. 1860 nov. 3. megadta magát a város Garibaldinak. V. ö. *Beloch,* Kampanien (Breslau 1890); *Stroffolini,* La Contea di C. (Caserta 1885); *Perla,* C. vetere (C. 1887).

Capuana, *Luigi,* olasz költő és író, szül. a Catania tartománybeli Mineoban 1839 máj. 27. Mint a firenzei Nazione szini bírálója tűnt fel legelőször és később ugyanily minőségben dolgozott a milanói Corriere della Sera-nál. Ifjú korában Vanitatum vanitas címen Faunus álnéven egy szonettgyüjteményt adott ki, később az elbeszélő irodalom terére lépett; novellákat, regényeket és meséket írt. Legjelesebb e nemben C'era una volta (Volt egyszer egy . . .) c. mesegyüjteménye (1882), melyet Szabó Samu, fiumei tengerészeti akadémiai igazgató fordított magyarra. Regényeiben a Zola-féle naturalisztikus irány követője; híresebbek: Giacinta (1879) és Profumo (1890).

Capuchon (franc., ejtsd: kapüson, lat. caputium) a. m. csuklya, csuklyával ellátott női köpeny.

Capuciati *(Caputiani),* 1182. Durand ácsmester által Auvergneben alapított, fehér csuklyás (caputia) szekta. A szekta ellensége volt minden egyházi és világi felsőbbségnek, ugyanazért Hugo auxerrei püspök elnyomta.

Capucinade (franc., ejtsd: kapüszinád), bohózatos, durva prédikáció, kapucinusok (mint Abraham a S. Clara) módjára.

Capulus (lat.) a. m. ravatal.

Capus (ejtsd: kapüsz), *Alfred,* francia dráma- és regényíró, szül. Aix-en-Provenceban 1858 nov. 25. Eleinte mérnök volt, de nemsokára az irodalomhoz fordult. A párisi Figaróban megjelent, párbeszédes formában írt politikai szatiráival keltett feltűnést 1893 óta. A következő évben írta első szindarabját: Brignol et sa fille, melyet számos más párisi életképe követett. Ezek: Rosine (1897); La bourse ou la vie (1900); La veine (1901); La petite fonctionnaire (1901); Les deux écoles (1902); La Châteleine (1902); Notre jeunesse (1904); L'attentat (1906); Les deux hommes (1908); L'oiseau blessé (1908); Un ange (1909); L'aventurier (1910). Élénk dialogus, ügyes meseszövés, de kissé léha életfelfogás jellemzik. Regényei: Qui perd gagne (1890); Faux départ (1891); Années d'aventures (1895); L'Adversaire (1903); Robinson (1910). Bpesten előadott darabjai: *Ifjuságunk,* ford. *Kürthy* Emil (1904); *Két iskola,* ford. *Salgó* Ernő (1908); *A két férfi,* ford. N. N. (1909). V. ö. E. *Quet,* A. C. (Paris 1904).

Caput (lat.) a. m. fej, csontoknak a megvastagodott, bunkós vége, mely izületi felszinnel van ellátva.

Caput (lat.), fő, főnök; továbbá fejezet. — *C. jejunii,* hamvazó szerda; *C. Medusae,* Meduzafő. — *C. obstipum,* l. *Torticollis.*

Caputium, l. *Csuklya.*

Caput mortuum (lat.) a. m. halott feje, így nevezték a régi vegyészek azt a szilárd terméket, mely különösen ásványi anyagok izzításakor a desztilláló edényben visszamaradt. Ma a kénsavgyárak piritdesztilláló edényeiben visszamaradt nyers terméket nevezzük így; tulajdonképen vasoxid és bázikus kénsavas vasoxid keveréke.

Caput succedaneum, l. *Fejdaganat.*

Capverdei szigetek, l. *Zöldfoki szigetek.*

Cap Vert, l. *Cabo Verde.*

Capybara *(Hydrochoerus* L., állat), l. *Vízi disznó.*

Caque (franc., ejtsd: kák), kis hordó 500 heringgel vagy 1000 szardellával; puskaporos hordócska; faggyuval telt bödön.

Caquetá (ejtsd: kakéta), 1. Kolumbia délamerikai köztársaság Popayan (l. o.) dep.-jának a Cordillera Oriental-tól K.-re eső, csaknem lakatlan területe, régebben önálló territórium. Határai: É.-on a Meta territórium, K.-en Brazilia, D.-en Peru és az Iça folyó (Tumaco tart.). Nagyobbrészt erdő- és legelőborította síkság. Területe mintegy 200,000 km². — 2. *C.,* az Amazonasz mellékfolyója, l. *Yapura.*

Cáqueza (ejtsd: kakéza), város Kolumbia délamerikai köztársaságban, Bogota közelében, 1683 m.-re a tenger felett, kb. 7000 lak.

Car (ang.), kocsi.

Cár, az orosz uralkodónak főcíme. Voltaképen a latin *Caesar* (gör. Kaisar) rövidítése. Legelőbb a bolgár khágánokat nevezték az aldunai szlávok cárnak. A szerb fejedelmek közül Dusán vette föl a cári címet s viselte fia, V. Uros is. A szó különben már a legrégibb szlávságban előfordul, amennyiben az orosz írók a bibliában a görög βασιλεύς-t cárnak fordították. Az orosz uralkodók eredeti címe knjazj (a. m. herceg) s veljikij knjazj (nagyherceg) volt. Az oroszok a később általuk meg-

hódított tatár khánokat is cárnak nevezték, így voltak szibériai, kazáni és asztrakáni cárok. Legelőször IV. v. Rettenetes Iván koronáztatta meg magát 1547. cárrá; és ettől kezdve cár volt az orosz uralkodók főcíme. A cár nejét *cáricá*-nak nevezik, a trónörököst régebben *cárevics*-nek hívták, 1841 óta azonban *cezarevics* a neve s a neje *cezarevna*; a cár leánya pedig *carevna*. A *fehér cár* elnevezés a mongol időkből származik s jelentése a. m. független, hűbért nem fizető cár.

Cárabela (sp.), l. *Karavella*.

Carabella, apró mintákkal díszített bútorripsz, láncfonala gyapjú, vetése pamut.

Carabidae (állat), l. *Futóbogarak*.

Carabine (franc., ejtsd: kárábin), rövid lőfegyver vadászok és lovasok számára. — *Carabiner* a. m. zárkapocs, oly körtealaku horog, melynek nyitott ágát befelé nyíló és rúgóval kifelé szorított nyelv zárja el. A rúgó v. nyitott lemez- v. rejtett tekercsrúgó. Alkalmazzák láncok, kötelek végeinek összekapcsolására, tűzoltók mentőszer gyanánt is. — *Carabinieri*, az olasz és spanyol csendőrök neve. — *Carabiniers*. Régebben Franciaországban a nehéz lovassághoz beosztott vadászok neve. I. Napoleon alatt két ilyen ezred volt.

Carabobo, Venezuela délamerikai köztársaság legkisebb, de legsűrűbben lakott állama, a Karibitenger partján, 4650 km²-nyi területtel, (1909) 169,313 lak. É.-on hegyes; D.-en, a Valencia-tó környékén sok kávét, cukrot és kakaót termelnek. Fővárosa Valencia, 40,000 lak. Innen vasút visz Puerto Cabello kikötőbe és Carácasba. Nevét a fővárostól 15 km.-nyire fekvő falutól kapta, ahol Bolivar 1814. és 1821. legyőzte a spanyolokat.

Carabus *L.* (állat), a futóbogarak (Carabidae) családjának egyik neme. L. *Futóbogarak*.

Caracal (ejtsd: karakal), város Kis-Oláhországban, Romániában, az Olt jobbpartja közelében, Craiovától DK.-re, vasút mellett, 10,000 lak., gabonatermeléssel.

Caracalla (lat.), egészen a bokáig érő gallus hadi köpeny, melyet az erről gúnyképen elnevezett C. császár hozott divatba a rómaiaknál.

Caracalla (neve eredetileg: *M. Aurelius Antoninus Bassianus)*, római császár, Septimius Severus császár és Julia Domna idősebb fia, szül. 188. Lyonban, megh. 217. Neve egy gallus köpenytől eredt, mely kedvelt öltözéke vala. Atyja már 196. kinevezte Caesarnak, 198. Augustusnak s midőn Septimius Severus 211. Eboracumban (York) meghalt, azzal a kegyetlen tettel kezdte meg uralmát, hogy öccsét, Getát, kit atyja uralkodótársának nevezett ki, anyja karjai közt ölte meg, szintúgy híveit is (állítólag 20,000 embert) lemészároltatta, köztük Papinianust, a híres jogtudóst, ki nem akarta a testvérgyilkosságot a szenátus előtt igazolni. Birodalma összes lakosainak megadta 212. a római polgárjogot, főleg azért, hogy mindenki köteles legyen állami adót fizetni. Atyja példájára a katonaságban látta trónja támaszát, miért is nagy kiváltságokban részesítette. 213-tól kezdve hadakozva bejárta provinciáit, a kormányt pedig Rómában anyjára bízta. A Rajna mellett legyőzte az alemannokat, a Neckar mentén helyreállította a határsáncokat. A Duna mentén is harcolt, majd 214. keletre vonult, hogy eszményképét, Nagy Sándort utánozva, a parthusok ellen harcoljon. Midőn 217. másodszor is hadat izent nekik, Carrhae mellett a praetoriánusok, vezérük, Macrinus izgatására megölték. Római építkezései közül még ma is fennáll a forumon az atyja emlékére emelt diadalív és a Via Appia mentén a romjaikban is fenséges hatású Thermák falai.

Carácas (ejtsd: karákasz), Venezuela délamerikai köztársaság fővárosa, a Distrito Federal főhelye, 922 m.-re a tenger felett a Rio Guaire völgyében, a Monte Avila (2632 m.) lábánál, (1900) 72,429 lakossal. Éghajlata mérsékelt. Tengeri kikötőjétől, La Guairától 10 km.-nyire esik. C.-ból vasút visz La Guairába, Valenciába és Santa Luciába. A kormány, a kongresszus, a legfelső biróság és érsekség székhelye. Egyenes, széles utcái, szobrokkal ékesített terei (Plaza Bolivar, Plaza del Capitolio), élénk forgalma, villamos vasútja és villamos világítása, vízvezetéke, monumentális épületei (Casa Amarilla, az elnök palotája, érseki palota, egyetem, Palacio de Artes y Oficios, a kongresszus palotája, szinház, pantheon, múzeum, templomok, stb.) nagyvárosi, európaias jelleget adnak a városnak. Kulturális és jótékonysági intézményei: egyetem és műegyetem, művészeti akadémia, középiskolák, muzeum, szinházak, kórházak, szegényház, árvaház, fürdők, stb. *Ipara* (vágóhidak, agyagedény, szappan- és dohánygyár) nem jelentékeny. *Kereskedelmi* forgalma, kivált tengeren, tekintélyes. C. partjait Kolumbus fedezte fel 1498. A város alapítása 1567-re vezethető vissza. Kedvező fekvésénél fogva gyorsan fölvirágzott. A függetlenségi harcban a spanyolok ellen fontos szerepet játszott. 1812-ben borzasztó földrengés pusztította el. C. tartomány 1811-ig spanyol uralom alatt állott. 1821-től kezdve Kolumbiához tartozott, 1831-től kezdve pedig Venezuela része. 1900 okt. 29. újabb földrengés érte. L. *Venezuela*.

Caracci, l. *Carracci*.

Caraccioli (ejtsd: karaccsoli), Nápoly legrégibb görög származásu nemesi családjainak egyike. Hírének és gazdagságának alapítójául *C. Giannit* tekintik, ki 1415. II. Johanna királynő titkára és szeretője lett, akit e fejedelemnő tábornokká és vicenzai herceggé kinevezett, 1432. azonban kivégeztette. — *C. Marino* (1468—1539), X. Leo pápa protonotáriusa, 1518. Bölcs Frigyes választófejedelemtől Luther kiszolgáltatását sürgette. 1524-ben cataniai püspök lett s mint biboros és milánói helytartó halt meg. — Fia, *C. Galeazzo* (1517—86) Valdez hatása alatt a protestáns hitre tért és Kálvin oldalán élt Genfben. — *C. Domenico*, szül. Nápolyban 1715., megh. 1789., nápolyi követ volt London és Párisban. 1780-ban Szicilia alkirályává nevezték ki. 1786-tól haláláig külügyminiszter volt. — *C. Francesco*, nápolyi tengernagy, 1793. Toulon előtt vezényelt, de 1798. a parthenopei köztársaság szolgálatába állott, amiért 1799. Nelson angol tengernagy saját hajója árbocára felakasztatta. A C.-család jelenleg Torella és Avellino ágakra oszlik.

Caraco, l. *Frakk*.

Cara cognatio (lat.) a. m. kedves rokonság. Ősrégi római ünnep febr. 22-én, melyen a hajdani

pogány szokás nyomai sokáig meglátszottak, tudniillik a halottak sirjára ételeket vittek. Az egyház a IV. sz. óta Szt. Péter antiochiai székének ünneplésével igyekezett azt eltörülni.

Caracole (franc., ejtsd: karakol) a. m. kanyarodás, fordulat lovaglásnál.

Caracoles (ejtsd: karakóles), bányaváros Chile délamerikai köztársaság Antofagasta dep.-ban, a Csendes-oceántól 110 km., a Sierra de Sarapana lejtőjén (2865 m.), az Antofagastából Boliviába vivő vasút Las Salinas állomásától 40 km. Ezüstbányáit 1870. fedezték fel.

Caracolit (ásv.), szürke vagy viztiszta, rombos, de hatszöges külsejű ásvány, képlete közel $Pb(OH)Cl\ Na_2SO_4$. Caracoles Chileben.

Caractacus, l. *Caratacus*.

Caradoc homokkő (ásv.), a szilurformációhoz tartozó meszes homokkő Angliában, mely igen gazdag trilobitákban és brachiopodákban.

Caradosso, olasz ötvös, l. *Foppa*.

Carafa *(de Colobrano), Michele*, olasz zeneszerző, szül. Nápolyban 1785 nov. 28., megh. Párisban 1872 júl. 26. Colobrano herceg fia; Párisban Cherubininál tanult, 1814 óta kizárólag a zenének élt. Számos operáját: Gabriele (1816); A remete (1812); A pária (1825); Masaniello (1828) és A Lammermoori ara (1831) stb. Nápoly, Róma, Milanó, Bécs, Páris első szinpadai mutatták be. Irt egyházi zeneműveket is.

Caraffa, régi nápolyi nemesi család, melyből *IV. Pál* pápa (l. o.) és több biboros származott. Nevezetesebb tagjai:

1. *C., Antonio*, gróf, szül. Nápolyban, megh. Bécsben 1693 márc. 9. Nápolyból 1665. került a bécsi udvarhoz, ahol kamarás, majd ezredes és lovasezred-tulajdonos, végre belső titkos tanácsos és udvari hadi tanácsos lett. 1686-ban mint a felsőmagyarországi császári hadak parancsnoka Thököly kurucait üldözi és visszaveri az egri pasa kirohanását; 1687-ben Eger várát szabadítja fel a török járom alól. Ugyanez évben állította fel az eperjesi vértörvényszéket. Midőn ugyanis Lipót Thökölynek és párthiveinek általános bűnbocsánatot hirdetett, C. azzal állt elő, hogy a király élete ellen irányuló összeesküvést fedezett fel. Erre Lipót nyomozást rendelt el, melynek vezetésével C.-t bízta meg. C. élvén hatalmával, az elfogatásokat azonnal megkezdte s hallatlan kinzásokkal akarta kényszeríteni a polgárokat vallomásra. Saját ablaka előtt vérpadot emeltetett és a kerékbetörést, karózást és a kinzásnak minden nemét alkalmazta személyes ellenségein és a gazdagabb polgárokon, kiktől váltságdíjat remélt kapni. Lipót végre, a nádor és a főurak sürgetésére visszahívta, az aranygyapjas rend vitézévé tette és azután is fontos küldetésekkel bízta meg. 1688 január 15. Zrinyi Ilonától elfoglalta Munkács várát, honnét Erdélybe küldték, hogy ott a császári hadak vezérletét átvévén, e tartományt egészen I. Lipót uralma alá hajlítsa. Jövetelét az a rémhir előzte meg, hogy «egy szekér kinzó szerszámot» hoz magával. Borzalmas egyénisége kétségkivül sokat tett arra nézve, hogy már 1688 máj. 9. Apafi fejedelemtől oly nyilatkozatot nyert, mely szerint Erdély, teljesen elszakadva a töröktől, I. Lipót pártfogását fogadja el. Majd az ellenszegülő Brassó városa megfenyítésére indult; május 26. ostrommal vette be a várost és szokása szerint sokakat kivégeztetett. Erdélyből Bécsbe térve vissza, 1690. Erdély meghódolásáról emlékiratot nyujtott át a császárnak, melyet Gräser András tett közzé (Archiv für siebenbürgische Landeskunde 1853. évf.). Ezentúl haláláig a lotharingiai herceg vezérlete alatt szerepelt a franciák elleni háborukban. Hazai hagyomány szerint, kegyetlenkedései, tömérdek áldozatainak rémképeitől üldöztetve halt meg. Monografiát irt róla K. Papp Miklós: C. és az eperjesi vértörvényszék, Kolozsvár 1870. V. ö. Eperjesi vértörvényszék; C. Debrecenben (Századok 1876).

2. *C., Antonio*, bíboros, szül. Nápolyban 1538., megh. 1591. Padovában jogot tanult, V. Pius pápa alatt bíboros és a biblia-szöveg kijavítására alakult, valamint a trienti zsinat határozatainak magyarázását célzó kongregáció elnöke lett, később XIII. Gergely pápa könyvtárosa volt. Ő gyüjtötte össze a pápai dekrétumokat és felügyelt a Septuaginta javított kiadására (Róma 1587; latinul Flaminius Nobiliustól, u. o. 1588).

3. *C., Carlo*, előbb spanyol hadvezér, majd máltai lovag és bíboros, szül. 1519. Nagybátyja, IV. Pál pápa alatt főintézője volt a pápai politikának, IV. Pius 1560. a gyűlölt kegyencet bátyjával együtt kivégeztette. V. ö. *Duruy*, Le Cardinal C. C. (Paris 1883).

4. *C., Carlo*, pápai diplomata és író, aversai püspök volt és 1621 óta nuncius a német császári udvarnál, hol főleg a reformáció elleni küzdelemben vett jelentékeny részt. Megh. 1644. Aversában. Műve: Commentarii de Germania sacra restaurata (Köln 1630), a 30 éves háború fontos forrásműve. V. ö. *Anthieny*, Der päpstliche Nunzius Carl C. (Berlin 1869).

5. *C., Geronimo*, marchese di Montenegro, szül. Nápolyban 1564., megh. Genovában 1623. 1587 óta Németalföldön szolgált, 1617. Itáliában, 1620. a fehérhegyi csatában s 1623. Bethlen Gábor ellen harcolt, aki Gödingnél (a Morva mentén) bekerítette. Csak a kötött fegyverszünet mentette meg a fogságtól. II. Ferdinánd császár birodalmi herceggé, a spanyol király pedig Aragonia alkirályává és főkapitányává nevezte ki.

6. *C., Giovanni Pietro*, l. *Pál* (IV.) pápa.

7. *C., Olivieri*, szül. 1430., megh. Rómában 1511 jan. 20., nápolyi érsek, majd bíboros. 1472-ben IV. Sixtus megbízásából tengeren a törökök ellen harcolt, akiktől el is hódította Szmirnát.

Caraffe (franc., ejtsd: karaff), fehér, jobbadán csiszolt üvegből készült s üvegdugóval ellátott vizes vagy boros üveg.

Caragana *Lam., borsócserje* (növ.), a Papilionatae (Pillangós virágúak) génusza, melynek 15 faja Belső-Ázsiában és Kinában honos. Fák v. cserjék, párosan szárnyas levelekkel, melyeknek levélgerince szálkával v. tüskésen végződik. Pálháik gyakran tövisekké alakultak át. Virágук sárga v. pirosas s gyér ernyőket alkot. Számos fajuk nálunk díszcserje.

Caragiale (ejtsd: kárádzsále) *János Lukács*, román író, szül. Mărgineniben 1852. A bukaresti nemzeti szinház igazgatója is volt, később hír-

lapíró. Jelenleg többnyire Berlinben él. A legtehetségesebb román vigjátékiró. Munkái: O noapte furtunoasă, O scrisoare pierdută, Conu Leonida în faţa reacţiuneĭ, D'ale Carnevaluluĭ, Napastă, amelyet Alexics Gy. fordításában a budapesti Népszinházban is előadtak «Anca» cimmel. Făclia de Paştĭ c. novellája magyar fordításban is megjelent *Jancsó* Benedek dr. tollából.

Caraglio (ejtsd: karallyo), község Cuneo olaszországi tartományban, a Grana mellett, a cuneo—droneról közúti vasút vonalán, selyemfonókkal és szövőkkel, (1901) 3000, közigazgatási kerületével 5799 lakossal.

Caraglio (v. *Caralio, Caralius, Karalis*), *Gian Jacopo*, olasz rézmetsző, kő- és éremvéső, ötvös és épitész, szül. 1500 körül, valószinüleg Veronában, megh. 1565. Krakóban. Marcantonionál tanult. 1526. Rómában dolgozott, amely időtájt csaknem kizárólag a rézmetszéssel foglalkozott, s a Rosso fiorentino, Parmiggianino, Primaticcio, Rafael és Tizian műveit metszette rézbe, a fény és árny játékát mesterénél jobban figyelembe vevő, gondos technikával. 1539-ben Aretino ajánlására I. Zsigmond lengyel király országába hivta, s főként mint gemmavésőt és ötvöst foglalkoztatta. 1552-ben lengyel nemességet kapott, s krakói polgárrá lett. 1557-ben látogatóban megfordult Késmárkon. Mindössze három érmét ismerjük, épitészeti munkái közül azonban egyet sem.

Caralluma *R. Br.* (növ.), l. *Boucerosia.*

Caraman, francia nemesi család, l. *Riquet* és *Chimay.*

Carambolage (franc., ejtsd: karambolázs), mint sportműszó: összeütközés verseny közben, mely az eredményt befolyásolja s óvásra szolgáltat okot.

Caramel, l. *Karamel.*

Caran d'Ache (ejtsd: karan das), tkp. *Emmanuel Poiré*, francia rajzoló, szül. Moszkvában 1858., megh. Párisban 1909 febr. 25. Nagyatyja a napoleoni háboruk idején került Oroszországba, művészünk azonban már ifjúkorában Párisba költözött és oroszországi születését csak rajzolói álneve sejttette, amely (karandas) oroszul ceruzát jelent. Először a montmartrei *Chat noir* nevű kabaré számára készitett *Epopée* c. képsorozatával tünt fel. Azután a francia hadügyminisztérium rajzolója volt. Talentuma azonban a karrikatura felé vonzotta s csakhamar tömegével jelentek meg a rajzai a Tuot Paris, Vie militaire, Caricature, Vie Parisienne, Revue illustrée, Illustration, Figaro, Journal c. lapokban és máshol. Művei albumokba összegyüjtve is megjelentek.

Carangidae (*Almakrélák*, állat), a tüskepárás csontos halak (*Teleostei, Acanthopterygii*) rendjének egyik családja. Az ide tartozó fajok teste többé-kevésbbé összelapult, megnyúlt vagy rövid és magas; bőrük csupasz v. apró pikkelyekkel fedett; fogaik — ha egyáltalában megvannak — kúpalakuak. 160-nál több fajuk ismeretes, melyek az összes mérsékelt és forró égövi tengerekben megtalálhatók. Mindnyájan ragadozók. Legelőször a kréta-korban jelennek meg. A ma élők közül ismertebb nemek: *Caranx (Trachurus)*, melyre jellemző, hogy oldalvonala mentén széles, lapos, többnyire ormós és tüskés pikkelyek vannak; legközönségesebb faja az érdes farkú hal (*Trachurus trachurus* L.), 30 cm. hosszú, a Földközi- és Északi-tengerben, továbbá az Atlanti-óceánban honos. *Naucrates*, teste hosszúkás, arcorra tompa, első felsősörény-úszóját néhány szabadon álló tüske képviseli, farkának oldalai ormósak, pikkelyei aprók, bársonynemű fogai mindegyik állkapocsban és a szájpadláscsontokon keskeny, az ekecsonton és a nyelven széles sávot alkotnak; ide tartozik a *kalauzhal* (l. o.). Egyéb nemek: *Argyriosus, Seriola, Micropteryx, Chorinemus, Lichia, Temnodon, Trachynotus, Pammelas, Platax, Zanclus, Anomalops, Capros* és *Equula.*

Caranx (állat), az álmakrélák (*Carangidae*) egyik neme. L. *Carangidae.*

Carapa *Aubl.* (növ.), a Meliaceae család génusza, melynek mintegy 5 faja Afrika és Amerika tropikus részén honos. Pompás, szárnyas levelű fák. Viráguk apró és nagy bugákban áll. Termésük nagy, gömbölyű, kissé csúcsos, fás héjú tok, 6—8 diónagyságú maggal. A *C. procera* DC. és a *C. guianensis* Aubl. magvából vajszerű olajat (*karapa-* v. *tulukuna*-olaj) és zsiradékot nyernek. Házi állatok bőrbetegsége ellen és keserüségénél, valamint erős, de nem kellemetlen szagánál fogva féregirtásra is használják, főkép azonban világitásra és más technikai célokra alkalmas. Európában szappanfőzéshez adják. A benszülöttek a moszkitók elleni védekezésből testüket és hajukat kenik be vele.

Carapax, a teknősök páncéljának hátoldali része.

Carapella *di Puglia*, folyó Foggia olaszországi tartományban; az Apenninek K.-i lejtőjén ered és a Lago di Salpi, meg Cervano lefolyásait fölvevén, a Manfredoniai-öbölbe ömlik.

Carapicho (növ.), az *Urena sinuata* rostjának braziliai neve (ezt a nevet azonban Braziliában a *Pandanus*-rostra is alkalmazzák). A rost finom és a len pótlására szolgál; kávézsákokat is készitenek belőle.

Carassius (állat), l. *Kárász.* — *C. auratus*, l. *Aranyhal.*

Caratacus v. *Caractacus*, a britanniai szilurok fejedelme, Claudius császár uralma idején Qu. Ostorius Scapulától legyőzetett; a szomszéd brigantok királynője, Cartismandua, a rómaiaknak kiszolgáltatta és kénytelen volt láncok közt részt venni Kr. e. 51. a római triumfusban. Claudius a szokástól eltérőleg ünnepelte a győzelmet; a praetorianus kaszárnyánál fogadta a katonák hódolatát, a foglyok nevében pedig C. intézett beszédet a császárhoz, aki neki megkegyelmezett, mire C. hazájába visszatérve, 54. a rómaiak szövetségeseként halt meg.

Caratakok (*Carataci*), a *brigantes* néptörzs (l. o.) egyik ága, kiket Petilius Cerialis britanniai helytartó hóditott meg 70—77 Kr. u. Területük Maxima Caesariensis néven szerepel. Fővárosuk Eboracum, a mai York volt.

Carathéodory, l. *Karathéodory.*

Caratraca (ejtsd: karatraka), falu és fürdőhely Malaga spanyol tartományban, hegyes vidéken, aránylag hűvös, egészséges klimával, kénes forrással.

Caravaggio cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

MICHELANGELO DA CARAVAGGIO: KRISZTUS SIRBATÉTELE
(RÓMA VATIKÁNI KÉPTÁR)

Carausius, *M. Aurelius Valerius*, gal eredetü római hadvezér, Diocletianus és Maximianus uralma alatt Galliát védte a frank és szász tengeri kalózok ellen. 286-ban Britanniába hajózott, hol légiói császárrá kiáltották ki, de egyik főtisztje, Allectus, orozva megölte 293-ban.

Caravaca, ker. székhely Murcia spanyolországi tartományban, a C. (a Segura mellékfolyója) partján, termékeny vidéken, régi erőddel koronázott domb lejtőjén, jáspis-bányával, vas- és rézművekkel, papir-, olaj- és bőrgyártással, (1900) 15,846 lak.

Caravaggio (ejtsd: karavádzsó), város Bergamo olasz tartományban (Lombardia), a bergamo—cremonai vasút vonalán, Treviglio mellett, (1901) 6500, közig. ker.-ével 8786 lak., selyemiparral és kalapgyártással. A milanóiak Sforza vezérlete alatt 1448. itt megverték a veneziai sereget.

Caravaggio (ejtsd: —vádzsó), 1. *Michelangelo da*, tkp. *Merisi (Merigi, Amerighi)*, olasz festő, szül. Caravaggióban 1569., megh. 1609. A művészet elemeit Milanóban sajátította el, majd Velencében tanult és különösen Giorgione művei gyakoroltak reá nagy hatást, azután Rómában Cesari Giuseppe műhelyében dolgozott és pártfogója, Francesco Maria del Monte bíboros révén önállóan is érvényesülhetett. 1606-ban emberölés miatt kénytelen volt Rómából menekülni, Nápolyban, Maltában, Sziciliában fordult meg és Rómába való visszatérése közben Porto d'Ercolében, a tengerparton érte utól a halál. C. művészete kezdettől fogva szembe helyezkedett az ú. n. modorosok és eklektikusok irányaival. Mind tárgyai megválogatásában, mind az ábrázolás módjában a valószerüség következetes, néha kiméletlen követője és a naturalista festészet alapitója Olaszországban. Művei részben genreképek, részben vallásos tárgyú, sőt egyházi rendeltetésü, de azért merőben új felfogású festmények. A realizmuson kivül későbbi műveit főleg a fény és árnyék rendkivül erős, megkapó hatású ellentéte jellemzi, míg korábbi művei a velencei kolorizmus hatását árulják el. Műveinek hosszú sorából a legkiválóbbak: Lantozó leány (Bécs, Lichtenstein-képtár); Magdolna (Róma, Doria-Pan-féle képtár); Máté evangelista életéből vett képek (Firenze, S. Luigi de' Francesi); Diadalmas Ámor (berlini muzeum); Krisztus Emauszban (London, National Gallery); Dávid, Góliát fejével (bécsi udv. muzeum); Alof de Wignacourt képmása (Paris, Louvre). Vallásos tárgyú képei közül a legnagyszerübbek: Mária halála (Louvre); a Rózsafüzér (bécsi udvari muzeum), Péter megtagadja Krisztust (nápolyi muzeum), főleg azonban a hatalmas Krisztus sirbatétele (Róma, Vatikáni képtár, l. a *képmelléklete*). Nagy hatást gyakorolt követőire kártyásokat, korcsmai jeleneteket ábrázoló képeivel, melyek közül a leghiresebb a Hamis kártyások (Drezdai képtár), melyet újabban a francia Le Valentinnek, C. egyik legsikeresebb utánzójának tulajdonitottak. Jellemző módon mutatja be az utánzók által nagyon elterjedt kártyajelenetet a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő nagy kép. Ugyanitt C.-nek saját képmása is látható.

2. *C., Polidoro da*, tkp. *Caldara*, olasz festő, szül. Caravaggióban 1495., megh. 1543. Rómában, Rafael tanítványainak műhelyében sajátította el a dekorativ festést és itt, valamint 1527 után Nápolyban, majd Messinában főleg házak homlokzatainak freskókkal és sgrafitókkal való díszítésével foglalkozott, a művei azonban elpusztultak és csak metszetekben maradtak fönn. Érdekes művei a római S. Silvestro a Monte Cavallo templomban Matarinóval együtt festett freskói, jelentős tájképi résszel, továbbá a Keresztvitelt ábrázoló realisztikus nagy kép a nápolyi Nemzeti Muzeumban.

Caravellas (ejtsd: karavelyass), kikötő város és kerületi székhely Bahia braziliai állam D.-i részén, a C. folyó partján, a Philadelphia telepre vivő vasút kiinduló állomása. Villa Viçosa és São José kikötőkkel csatorna köti össze. Kiviteli cikkek: kávé, kókuszdió, hal. Lakossága 4000 körül.

Caraya (állat), a fekete bőgőmajom, l. *Bőgőmajom*.

Carayon (ejtsd: karejoñ), *Auguste*, francia történetiró, szül. Saumurban 1813 márc. 31., megh. Poitiersben 1874 máj. 15. Jezsuita volt; művei: Documents inédits concernant la compagnie de Jésus (23 köt., Poitiers 1863—86); Bibliographie historique de la compagnie de Jésus (1864); Première mission des Jesuites au Canada (1864); Bannissement des Jésuites de la Louisiane (1865). Etablissement de la Compagnie de Jesus a Brest par Louis XIV. (1865); Prison de marquis de Pombal (1865, egy 1759—87 évekre vonatk. naplóval); Notes hist. sur les parlements et les Jesuites au XVIII. siècle (1867).

Caraz, város Peru délamerikai köztársaság Ancachs dep.-ban, a 6721 m. magas N. de Huascan aljában (2337 m.), a Huaraz folyó és a chimbote—huarazi vasút mellett, (1889) 3500 lak.

Carballo (ejtsd: karbalyo), kerületi székhely Coruña spanyol tartományban az Atlanti-oceán közelében, meleg kénes forrásokkal, (1900) 13,032 lak.

Carbamid, l. *Karbamid*.

Carbasus (lat.), ókori ruhaszövet, melyet különösen a római női öltönyökre alkalmaztak; kezdetben finom gyapjuból, később lenből is szőtték.

Carbatinae (lat.), a régi római földmívesek lábbelije, minőt az olasz paraszt még ma is hord.

Carbo (lat.) a. m. szén. — *C. animalis*, állati szén; *C. ligni depuratus*, tisztított faszén; *C. ossium*, csontszén; *C. tiliae*, hársfaszén; *C. vegetabilis*, növényi szén.

Carbo, *Lodovico*, ferrarai származású történetiró, ki I. Mátyás király idejében Magyarországon is tartózkodott s Mátyás király viselt dolgairól irt.

Carbol, l. *Karbol*.

Carbolgangraena, túltömény karbololdatok által előidézett üszkösödés, l. *Karbolsav*.

Carbolsav, l. *Karbolsav*.

Carbonado (ásv.), fekete gyémánt, vaskos, nem hasad, keményebb mint a gyémántkristályok, fajsúlya kisebb. Lelőhelye Bahia (Brazilia).

Carbonara di Bari, falu Bari olasz tartományban, bor- és olajtermeléssel, tésztagyártással, (1901) 7784 lak.

Carbonari a. m. szénégetők; egy Olaszországban a mult század elején keletkezett, nagyon

elterjedt titkos politikai társaságnak a neve. A C. keletkezése a franciák és Murat nápolyi uralmának idejére vezethető vissza; az elnyomott köztársasági párt hívei az Abruzzok rejtekeibe menekültek, hol titkos szövetségre léptek s szénégetőknek nevezték magukat. Főnökük, Capobianco, kitünő szónok volt, jeligéjük: «A farkas által halálra üldözött bárány bosszuja»,végcéljuk Olaszország felszabadítására irányult. Eleinte csak az idegen kényurak elüzetésére, később a korlátlan monarchikus hatalom megbuktatására törekedtek. A C.-társulat szertartásait a szénégetéstől kölcsönözte. Egymást «buoni cugini»-nak, a gyülőhelyet gunyhónak (baracca) nevezték; minden tag csak a szükebb, 20 tagú csoportját ismerte; titkos hírnök hozta meg a vezetőség parancsait. Az áruló fejével lakolt. Pepe, Carascosa és a nápolyi összeesküvés többi vezére mind C. volt, amiért Metternich és Ferdinánd nápolyi király irtó háborút indítottak a C. ellen, akiket Olaszországban egy időre elnémítottak. A Bourbonok restaurációja után *Franciaországban is* alakultak hasonló titkos társulatok s miután a forradalmi párt Nápolyban s Piemontban kudarcot vallott, Páris lett az új charbonnerie-nak központja, mely ettől kezdve francia jelleget öltött. De midőn 1830 után a charbonnerie befolyásosabb tagjai az új kormányhoz pártoltak át, egy új párt, ú. n. charbonnerie démocratique alakult, mely a köztársasági alkotmány létrehozásán fáradozott. Ezen új szövetkezet Babeuf-nek (l. o.) elveire támaszkodott. A szövetkezet élén Buonarroti (l. o.) állott, továbbá Teste és d'Argenson képviselő. Idővel a társaság olasz tagjai elpártoltak s Mazzini alatt (l. o.) a «Fiatal Olaszország»-ot alapították.

Irodalom. Bartholdy, Denkschriften über die geheimen Gesellschaften im mittäglichen Italien, Stuttg. 1822; Greco, Il tentativo dei C. di Calabria citeriore, Cosenza 1866; Saint-Edme, Constitution et organis. des C. Malon, Hist. du socialisme; Colletta, Hist. du royaume de Naples (IX. köt.); Vaulabelle, Hist. des deux restaurations; L. Blanc, Histoire de dix ans; Charl. Nô, Les C. (1887).

Carbonaro (ol., ejtsd: kar—), ujj nélküli, élénk, különösen vörös színű kelmével bélelt és ugyanolyan hajtókájú kerek köpönyeg, mely Olaszországban a XIX. sz. első negyedében, a carbonari-mozgalmak idejében volt divatos.

Carbondale (ejtsd: kárbandél), több város az északamerikai Egyesült-Államokban. 1. Pennsylvania államban, a Lackawanna forrásai közelében, Philadelphiától É.-ra (vasúton) 383 km. Nevét gazdag szénbányáiról kapta. Lak. (1900) 13,536. — 2. *C.*, város Illinois államban, vasúti csomópont a st.-louis—new-orleansi vonalon (előbbitől 153 km. DK.-re). Élénk ipar és kereskedelem (vas, gyapot, dohány, fa, gyümölcs), (1900) 3318 lak. A Southern Illinois Normal University székhe ye.

Carbonella (ol., ejtsd: kar—), feketés színű korall.

Carboneum (lat.) a. m. szén.

Carbon-formáció (geol.), l. *Karbon.*

Carbonianum edictum (lat.), Carbo pretor rendelte, hogy a serdületlen korú árvának, akinek az örökhagyótól való származását peressé tették, serdült koráig a hagyatékból megadandó a tartás s a családi állás iránti per ez idő alatt nem folytatható.

Carbonicum (lat.) a. m. karbonáttartalmú v. szénsavas.

Carbonium, kémiai elemi test, vegyjele C.; magyar neve szén, l. *Szén.*

Carborundum (*Siliciumkarbid*), szintelen v. bágyadt sárgás-zöld, átlátszó, fényes hatszöges táblák, melyeknek a keménysége igen nagy (9·5), a gyémántéhoz közel áll. Ezért a C. mint kitünő csiszolópor nyer nagy alkalmazást. Levegőn v. oxigénáramban izzítva, a finom pora is csak igen lassan ég el. Minden savban és lúgban oldhatatlan. A C. előállítására 100 sr. finom porrá tört kokszot ugyanannyi kvarchomokkal és 25 sr. konyhasóval keverve, elektromos kemencében mintegy 3500° C.-on megolvasztanak, amidőn szénoxid képződése mellett a homokból és szénből C. keletkezik. Moissan a silicium és szén összeolvasztása útján is előállította a C.-ot.

Carboxyl, l. *Karboxil.*

Carbunculus, l. *Karbunkulus* és *Kelés.*

Carcagente (ejtsd: karkahente), város Valencia spanyolországi tartományban, a Júcar folyó közelében, narancs- és pálmaerdők között, Valenciától D.-re 40 km.-nyire, a valencia—alicantei vasút mellett, vasúti csomópont, (1900) 12,351 lak., posztó- és selyemszövéssel, narancstermeléssel.

Carcano (ejtsd: karkánó), 1. *Filippo*, olasz festő, szül. Milanóban 1840., Hayeznél tanult, akinek akadémikus történeti stílusát már korán elhagyta s a természet közvetlen tanulmányozásába mélyedt, bibliatörténeti tárgyú képek helyett főként tájképeket festve. A plein-air festészetnek Segantinival ő volt első művelője Lombardiában. Főként a bergamói Alpokat festi.

2. *C., Giulio,* olasz író, szül. előkelő milanói családból Milanóban 1812 aug. 7., megh. u. o. 1883 aug. 30. Huszonhét éves korában jelent meg Angiolo Maria c. gyöngéd családi érzéssel megírt szép regénye, mely nevét egész Olaszországban híressé tette. Ezentúl sűrűn jelentek meg művei, melyek között különösen a Racconti popolari és a Novelle domestiche c. művei, mint lelki nemességre példát nyujtó művek, nevelő hatásuknál fogva igen nagy becsben állanak.

3. *C., Paolo,* radikális olasz politikus, szül. Comóban 1843. Garibaldi alatt 1867. Mentana mellett megsebesült. 1881-ben megválasztották képviselőnek. 1889-ben pénzügyminiszteri államtitkár lett, 1898. pedig pénzügyminiszter. 1900 jún.-tól 1901 febr.-ig földmívelésügyi miniszter volt, 1901—03. és 1905—6. pénzügyminiszter.

Carcano-fegyver, az Olaszországban 1868 után használatban volt 17·8 mm. kaliberű gyútűs puska.

Carcasse (franc., ejtsd: kárkássz), tulajdonkép váz, továbbá állvány és olyatén női hajviselet, melyet sodronyból készült állvány tart. — C. a *katonaságnál* a gyujtó-gömbök vaspántokból készített váza; a németek azelőtt a már megtöltött világító- vagy gyujtó-gömböknek egy bizonyos nemét is C.-nak nevezték.

Carcassonne (ejtsd: karkasszonn), Aude francia dép. fővárosa, az Aude és a Canal du Midi mellett, a Lyoni-öböltől 64 km.-re Ny.-ra, (1906) 27,603 (közigazg. kerületével 30,976) lakossal, virágzó

posztóiparral, bor-, szesz-, gyümölcs- és gabonakereskedelemmel. Prefektura, püspökség és keresk. törvszék székhelye, van papnevelő, tanítóképző intézete. A városnak az Aude jobbpartján fekvő részében erődítmények (XI—XIII. sz.) vannak, amelyeket újabban Viollet-le-Duc restaurált. Ma az országnak egyik legteljesebb középkori vára. Nevezetes a St. Nazaire (XI., ill. XIV. sz.) székesegyház több gyönyörű síremlékkel. Az újvárosban lévő középületei közül említendők: a városháza, a helytartóság, a S. Vincent és a S. Michel templomok, könyvtár és muzeum. C. neve a Gallia Narbonsis római tartományban Carcaso volt. Püspöksége a III. sz. óta van. 418—724-ig a nyugati gótok birtoka; 724. elfoglalták a szaracénok, tőlük 752. Kis Pipin vette el; 836. a C.-i grófok tulajdona; 1209. elfoglalta Montfort, kinek fia átengedte VIII. Lajosnak. 1247 óta francia koronabirtok. 1355-ben rövid időre angol kézre került. V. ö. *Jourdanne*, Histoire de C. (C. 1901).

Carcassonnes (franc., ejtsd: karkasszon), könnyű francia vásznak, melyeket Carcassonneban gyártanak s nagy mennyiségben visznek ki a keletre, Afrikába és Nyugat-Indiába.

Carcer (lat.), letartóztatási hely, a szabadságvesztés büntetésének elszenvedése itt történt. Fogház, börtön. A renaissance óta főleg az iskolai börtönt értik alatta.

Carcerarius a. m. börtönőr.

Carceres (lat.), a rómaiaknál boltozott cellák a cirkuszban, ahol a versenyre szánt fogatokat stb. tartották, míg a verseny kezdetére a jelt megadták; akadémiai vitáknál az a hely, ahol a rendes vitázók tartózkodtak, ellentétben a hallgatóság helyével (corona), ahonnan rendkívüli vitázók jelentkezhettek (innen: intra- és extra-C. disputatio).

Carcer Mamertinus *(mamertini börtön)*, a régi Rómának hirhedt, még ma is meglevő börtöne, mely a Forum északi sarkában, a San Guiseppe de' Falegnami alatt fekszik, a város legrégibb, talán még etruszk eredetű építménye. Két egymás fölött levő szobából áll. Itt végezték be életüket Jugurtha, Vercingetorix s Rómának más legyőzött ellenségei. A hagyomány szerint Péter és Pál apostolok itt töltötték utolsó napjaikat s ezért I. Szilveszter pápa Konstantin császár kívánságára a börtönt e két apostolnak szentelte.

Carcharias *Cuv.* (állat). Emberevő cápafaj, melynek mintegy 35 faja él a mérsékelt és forróövi tengerekben. Hossza 3—4 m. Valamennyi elevent szülő; a magzat méhlepénnyel fejlődik. A csigolyái és fogai előfordulnak a felső-krétakori és harmadkori tengerek üledékeiben. Legismertebb faja a kékcápa *(C. glaucus* L.), 3—4·5 m.; hazája a Földközi-tenger, de innen az Atlanti-oceán legnagyobb részét bebarangolja.

Carcharodon *Smith.* (állat), a cetcápák *(Lamnidae)* családjába tartozó cápa-nem. A cápafélék legnagyobb és legveszedelmesebb neme. Csak egy faja él, a *C. Rondeleti* M. H., amely 12—13 m.-nyire is megnő. Teste felül kékesszürke, alul vörösesfehér; a Földközi-tengertől kezdve Ausztráliáig előfordul. A harmadkorban több faja élt hazánkban is, amint a talált fogak és csigolyák bizonyítják.

Carchesium (állat), a harangállatocskák *(Vorticellidae)* családjába tartozó csillangós ázalékállatka (Ciliata, Peritricha)-nem. Legismertebb faja az édes vizekben és tengerekben egyaránt honos, telepeket alkotó *C. polypinum* L., melynek kocsánya izomrostocskákkal is el van látva. Hazánkban 3 faja él.

Carchi (ejtsd: karcsi), Ecuador délamerikai köztársaság északi tartománya, (1905) 36,000 lak. Fővárosa Tulcan (l. o.) a kolumbiai határszélen, 4000 lak.

Carcinologia (gör.), *ráktan*, az általános kórtannak az a része, mely a rákbetegség lényegét kutatja. — Állattani értelemben a rák-félékről *(Crustacea)* szóló tudomány neve.

Carcinoma (lat.), l. *Rák* (betegség).

Carcinoma ventriculi, l. *Gyomorrák.*

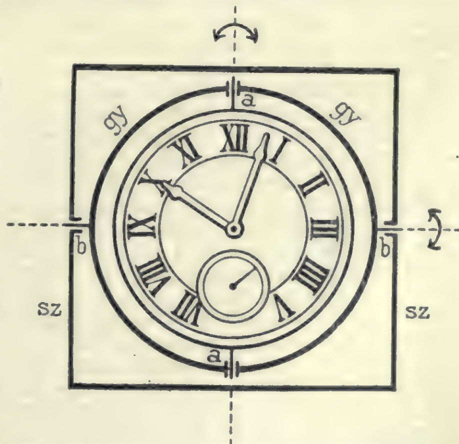
Carcinosis, elrákosodás, l. *Rák* (betegség).

Cardamine *L.* (incl. *Dentaria* L.) *kakuktorma* (növ.), a Cruciferae *(Keresztesek)* család génusza, melynek 120 faja részint és főképen az északi félgömb boreális területein, részint pedig a trópusokon van elterjedve. Egyéves v. évelő füvek. Levelük rendesen szárnyasan osztott. Virágük fehér vagy rózsaszínű. A *C. amara* L. (réti kakuktorma) keserű zöld részei officinálisak voltak; néhol salátának szedik. Nedves réteken terem. Más hazai fajokkal együtt jó takarmány.

Cardamomum (növ.), a Kelet-Indiában otthonos és mivelt *Elettaria Cardamomum* magjai, melyek a termésben jönnek a kereskedelembe s olajuk miatt orvosságul, fűszerül, valamint a likőrgyártásban és a parfüméríában alkalmaztatnak.

Cardan, l. *Cardano.*

Cardan-féle felfüggesztés. Ezzel látják el hajókon a kronométert, iránytűt, lámpát stb., hogy azok a hajó ingásaiban részt ne vegyenek. Az-által t. i., hogy a kérdéses tárgy (pl. kronométer)

Kronométer Cardan-féle felfüggesztésben.

nincs szilárdan a hajóhoz kötve (l. az *ábrát)*, hanem az *aa* csapokkal a *gy* gyűrűhöz s ez viszont az előbbiektől 90°-ra fekvő *bb* csapokkal az *sz* kronométerszekrényhez van ágyazva, elérik azt, hogy a kronométer két egymásra merőleges ten-

gely körül foroghat; akárhogy inog is a hajóhoz erősített szekrény, a kronométer súlypontja mindig a felfüggesztés középpontja alatt, számlapja tehát mindig vízszintesen marad.

Cardan-féle képlet. Igy nevezik az

$$x^3+px+q=0$$

alakú harmadfokú egyenlet megoldására szolgáló

$$x=\sqrt[3]{-\frac{q}{2}+\sqrt{\left(\frac{q}{2}\right)^2+\left(\frac{p}{3}\right)^3}}+\sqrt[3]{-\frac{q}{2}-\sqrt{\left(\frac{q}{2}\right)^2+\left(\frac{p}{3}\right)^3}}$$

képletet.

Nevét onnan nyerte, hogy Cardano: Artis magnae sive de regulis algebraicis liber unus c. művében (Nürnberg 1545) nyomatta ki először, noha már előbb is tudták egyesek a harmadfokú egyenleteket megoldani (l. *Ferro Scipio).* 1535-ben Tartaglia (mint maga állítja) önállóan újból felfedezte a harmadfokú egyenletek megoldását. Tartaglia felfedezésének közzétételét sokáig halogatta s midőn 1539-ben titkát legalább Cardanoval közölte, ezt esküvel kötelezte annak megőrzésére. Cardano azonban esküjét nem sokáig tartotta kötelezőnek már azért sem, mert a képlet bebizonyítását maga végezte. V. ö. *Cantor*, Vorlesungen über Geschichte der Mathematik. 64. fej.

Cardano (franc. *Cardan*, lat. *Cardanus), Geronymo*, olasz matematikus, orvos és filozófus, szül. Páviában 1501 szept. 24., megh. Rómában 1576 szept. 21. Már 22 éves korában Páviában matematikát tanított, három évvel később pedig Padovában orvosdoktorrá avatták. 1534-ben Milanóban a matematika tanára lett s ott mint orvos is működött. 1547-ben Páviában orvosi előadásokat tartott. 1559-ben Páviában, 1562. Bolognában matematikát tanított. 1570-ben alaptalan gyanusításra elfogták s 6 hónapig fogva tartották. Azután, mint a pápa nyugdíjasa, Rómában élt. Számos matematikai, bölcsészeti és gyógyászati műve jelent meg. Halhatatlan hírnevét matematikai műveinek köszöni. Ezek közül a legfontosabbak: Artis magnae sive de regulis algebraicis liber unus. (Ebben fordul elő a harmadfokú egyenletek megfejtésére szolgáló nevezetes C.-féle képlet.) Opus novum de proportionibus, De regula Aliza (az első 1545. Nürnberg, mindhárom együtt 1570. Basel); továbbá a következő hátrahagyott iratai: De numerorum proprietatibus, Ars magna arithmeticae és De ludo aleae. Ez utóbbiból kitünik, hogy C. nemcsak szenvedélyes kockajátszó és a játékosok csalásainak avatott ismerője volt, hanem a játék eshetőségeiben matematikai problémákat is tudott felfedezni. A róla nevezett képletnek (l. *Cardan-féle képlet)* nem ő a felfedezője, hanem csak az első, ki azt nyomtatásban közzétette. C. műveinek teljes kiadása Lyonban 1663. jelent meg, 10 köt., a matematikai munkák a 4. kötetben vannak.

Cardea, a rómaiaknál az ajtósarkok védő istennője, ki a rontó varázst, különösen pedig az éjjel repdeső boszorkányokat távol tartotta a háztól. Ovidius kedves mesét talált ki, mely szerint C. e tisztet Janustól, az ajtók védő istenétől kapta azért, mert kegyeivel megajándékozta. A csalafinta szűz ugyanis másokkal úgy tett, hogy szerelmet igért nekik, de előre küldvén őket grottájába, mögöttük elosont. De a kétarcú istennel szemben nem vált be a csel.

Cárdenas (ejtsd: kárdenassz), kikötő város Kuba szigetének É.-i partján, Matanzas tartományban, Habanától K.-re 130 km., vasút mentén, (1899) 21,940 lak. (ebből kb. 15,500 fehér), cukorkivitellel, Kolumbus szobrával. 1844 óta szabad kikötő. 1898 máj. 11. az Egyesült-Államok és Spanyolország hadihajói megütköztek itt.

Cardew, *Philipp*, angol technikus, szül. Londonban 1851. 1871-ben a Royal Engineers mérnöki karban alkalmazták, 1878. Chathamban az elektrotechnikai tanszék tanársegéde, majd 1883. előadója lett. Találmányai közül megemlítendő a távíróberendezés, melynek segélyével mozgó vasúti vonatokkal távíró összeköttetést lehet létrehozni, továbbá a meleg kiterjesztő hatásán alapuló C.-voltméter, mely egyaránt alkalmazható egyirányú, valamint váltakozó áramok mérésére.

Cardi, *Lodovico*, olasz festő és építész, l. *Cigoli.*

Cardia (lat.), gyomorszáj, l. *Gyomor.*

Cardiaca, olyan orvosszerek, melyek a szív munkaerejét bizonyos körülmények közt növelni tudják. Hatásuk az optimummal dolgozó normális szíven jelentéktelen, de a gyengült vagy kifáradt szíven szembeszökő és magára a szívizomra, e mellett olykor az abban elhelyezett idegvégződésekre és dúcokra irányul. Ide tartoznak legbecsesebb gyógyszereink: a gyűszűvirág (digitalis), a strophantus és sok rokonhatású növény (coronilla, scilla, convallaria, adonis, leander stb.); bizonyos más irányban a coffein, a kámfor és az alkohol is. A legtöbben a szíven kívül a vérerekre is tonizálóan hatnak s a vérkeringést ez úton is javítják.

Cardialgia, ideges gyomorgörcs. Rohamokban fellépő görcsszerű gyomorfájdalom, amely a gyomorgödörben kezdődik s leggyakrabban a hát felé sugárzik ki. A baj főleg ideges egyéneknél lép fel és olyan erős lehet, hogy a betegek a fájdalomtól elájulnak. Néha szabályos, rendszerint azonban szabálytalan időközökben jelentkeznek e görcsök, rövid-hosszabb ideig tartanak és gyakran a gyomortájra gyakorolt nyomással enyhíthetők. Rohammentes időben a beteg teljesen jól érzi magát. Nem könnyű néha megkülönböztetni gyomorfekélytől, főleg az epekőkólikától. Előfordul néha krónikus maláriánál, köszvénynél és igen gyakran vérszegény, főleg sápkóros nőknél. Gyógyítása egyrészt az alapbetegség gyógyításában áll, másrészt a fájdalomroham ellen csillapítószerek, meleg borogatások, esetleg villamos áram alkalmazhatók.

Cardiff *(City of C., Caer Taff), county borough*, kikötőváros, Wales D.-i részén (Nagy-Britannia), a Bristol Channel É.-i partján, a Taff torkolatától 3 km.-re, Bristoltól Ny.-ra 20 km., Londontól 243 km., vasúti csomópont, (1911) 182,280 lak. (a XIX. sz. elején 2000 lak.). Gyors felvirágzását a Taff felső völgyében megnyitott szénbányáknak és vaskohóknak köszöni. Kulturális intézetei: az 1882. alapított college, művészeti is-

kola, muzeum, könyvtár, stb. Kastélyában (most Bute marquis tulajdona) Hódító Vilmos legidősebb fia 28 évi fogságot szenvedett. Óriási forgalmú kikötőjébe dagálykor a legnagyobb hajók is bejuthatnak. Az öt medencéjű Bute-dockok vízterülete 63 ha. Kisebbek a Penarth- és a Barry-dockok (DNy.-ra 11 km.). A kivitel legfőbb cikke a szén (1907-ben 17·9 millió t.); a bevitelé: búza és fa (Magyarországból is, az Adria-társaság hajóin). Osztrák-magyar konzul székhelye. Közelében *Llandaff* (most C. külvárosa), VI. sz.-beli püspökség székhelye, székesegyházzal.

Cardigan (ejtsd: kárdigen), Cardiganshire (l. o.) walesi *county* fővárosa a Teifi torkolatánál, a C.-öböl közelében, (1911) 3578 lak., akik némi gyáripar mellett főkép lazac- és héring-halászattal foglalkoznak.

Cardiganshire, county Walesben (Nagy-Britannia), a Cardigan-öböl mellett. Területe 2793 km², (1911) 59.877 lak. Legnagyobb városa Aberystwith (l. o.); fővárosa *Cardigan* (l. o.).

Cardiidae (állat), a szifós kagylók (Siphoniata) rendjének egyik családja, melynek kagylóhéjai egyformák, többé-kevésbbé szívformák, néha azonban megnyúltak, ívesek, legtöbbször vastagfaluak és sugaras tarajokkal vagy bordákkal fedettek, szegélyük befelé görbült vagy fogas. A zárókészülék mindkét oldalon két erős fő fogból s egy-egy mellső és hátulsó mellékfogból áll. Izombenyomata tojásforma. Fajai valamennyien tengeriek. Legismertebb a szívkagyló *(Cardium)*, melynek 200-nál több élő és kihalt faja ismeretes. Az európai tengerekben közönséges a 4—4·5 cm. hosszú és 3·5—4 cm. magas *ehető szívkagyló (C. edule* L.), továbbá a *tüskés* vagy *tövises szívkagyló (C. rusticum* Lam. és *C. echinatum* L.); valamennyit eszik és héjából meszet égetnek. Legnagyobb az *óriás szívkagyló (C. ventricosum* Brüg.), melynek hossza 13—15 cm.; Közép-Amerika partjain fordul elő.

Cardinales leges, sarkalatos törvények, l. *Alaptörvény*.

Cardinalia, l. *Számnév*.

Cardinalis (lat.) a. m. bíbornok (l. o.).

Cardinalis *Bp.* (állat), l. *Kardinális-pinty*.

Cardinal von Widdern, *Georg*, német katonai író, szolgálaton kívüli porosz ezredes, szül. Wollsteinban 1841.; részt vett az 1866 és 1870-iki hadjáratokban. Több hadászati tanulmányán kívül legfontosabb művei: Der Rhein u. die Rhein-Feldzüge (1869); Die russischen Kavallerie-Divisionen und die Operationen im Balkanfeldzug, 1877—1878 (Berlin 1878); Handbuch für Truppenführung und Befehlsabfassung (Gera 1881 és azóta többször újra kiadva): Das Nachtgefecht (3. kiad. 1894); Der kleine Krieg u. der Etappendienst (1892) és végre a Marsch-, Vorposten- u. Gefechtstaktik (Metz 1881, franciára is lefordították); Der Krieg an den rückwärtigen Verbindungen der deutschen Heere 1870/71 (5 rész, 1893—99).

Cardinata *(Testicardines*, állat), a pörgekaruak *(Brachiopoda)* egyik rendje. L. *Pörgekaruak*.

Cardiocarpus (növ.), l. *Cordaitaceae*.

Cardiogramm a. m. szívverésgörbe, l. *Szívműködés*.

Cardiographia, a szívverés grafikai ábrázolása; cardiograph, az e célra szolgáló eszköz, l. *Szívműködés*.

Cardiolysis, a szív felszabadítása; főleg a gyuladások folytán az elülső mellkasfalhoz nőtt szívburok felszabadítását értik alatta, mely által a szív működését megkönnyítik.

Cardiopathia a. m. szívbaj (l. o.).

Cardiospermum *L.* (növ.), a Sapindaceae család génusza; 11 faja Amerika tropikus és szubtropikus részén honos, 1 Afrikában is, 2 pedig az egész meleg földövön elterjedt. Fűtermetű, részint egyéves növények. A *C. halicacabum* L. kúszó cserje minden trópusi vidéken. Levelét főzeléknek készítik; borsónagyságú magvait fölfűzve a nők talizmánként nyakukon viselik. E magvak feketék és szívalakú csiraszemölcsük van.

Carditis, régebbi orvosok által használt kifejezés, a. m. szívgyuladás, amely alatt lényegében a ma elfogadott myocarditist értették.

Cardium, l. *Cardiidae*.

Cardo (lat.) a. m. ajtósark, sarkpont, mely körül valami forog; fődolog.

Cardo (állat), 1. a kagylók és pörgekaruak *(Brachiopoda)* héjának zárókészüléke. — 2. A rovarok alsó állkapcsán (maxilla) az első íznek neve.

Cardoleum (növ.), l. *Anacardium*.

Cardona, város és erőd Barcelona spanyolországi tartományban a Cardoner jobbpartján, 436 m. magasban, (1900) 3855 lak., kik mindenféle sófaragványt készítenek; 2 km.-re van a híres, 80 m. magas és 5 km. kerületű, csaknem tiszta sóból álló C.-i hegy, melynek sótartalmát 300 millió m³-re becsülik. A hegybe vésett üregeket sokan látogatják, hogy a fáklyafény visszatükröződésében gyönyörködjenek.

Carducci (ejtsd: karduccsi), *Giosuè*, olasz költő, szül. Valdicastellóban 1835 júl. 27., megh. Bolognában 1907 febr. 16. Tanulmányait Firenzében és Pisában végezte, mely utóbbi helyen olasz irodalomtörténeti munkái feltünést keltettek. 1856—60-ig gimnáziumi, majd liceumi tanár volt. 1859-ben egy Il Poliziano c. havi folyóiratot alapított, s már ebben jelentkezett költői működésének a klasszikus formák föleleveníésére törekvő vonása. Hirét-nevét azonban csak 1865. alapította meg Inno a Satana c. hatalmas ódájával, melyben a sátánt, mint minden haladás mozgató elemét dicsőíti merészröptű strófákban. Ez időtől fogva C. mind verseivel mind kritikai és irodalomtörténeti munkáival folyton emelkedett, és Bolognát, melynek egyetemén 1860 óta tanárkodott, a költészet és irodalomtörténet terén egész új iskola középpontjává tette. A klasszikus mértékű formát modern és sokszor realisztikus tartalommal egybekötő ódái az újabb olasz költészet legértékesebb termékei közé tartoznak. Irodalomtörténeti munkáit is a felfogás mélysége és eredetisége, valamint másrészről a stílus ritka ereje és bája a világirodalom legkiválóbb ilynemű munkái közé emelik. Van ezenkívül számos történelmi és politikai tárgyú dolgozata is, melyek közül a Garibaldiról mondott emlékbeszéde egyike az olasz szónoki művészet legszebb remekeinek. C.-t hazája rajongó tisztelettel környezte. Bevá-

lasztották a szenátusba; nyugdíjba vonulása alkalmával pedig a parlament évi 12,000 lira nemzeti ajándékot szavazott meg neki. A külföld is elismerte nagy tehetségét. 1906-ban a Nobel-díjjal is kitüntették. Versgyüjteményei: Gravia, Decennali, Poesie d'Enotrio Romano (a költő álneve), Nuove poesie, Giambi ed Epodi, Odi Barbare, Nuove odi barbare. Irodalomtörténeti munkái: Ariostóról és Pariniról szóló kötetei, valamint számos kisebb essayje: Danteról, Petrarcáról, Boccaccióról, Giustiról, Tassoniról, S. Rosaról, Lorenzo di Mediciről stb. Mindezek megtalálhatók összegyüjtött munkáiban (Opere di Giosuè Carducci, 20 kötet), melyeket 1889-től a költő terve szerint és részben felügyelete alatt adott ki a bolognai Zanichelli cég. A 19. köt. 1910. jelent meg. C. verseiből igen sokat fordítottak franciára és németre is; magyarra *Radó* Antal, az «Olasz Költők» és az «Idegen Költők Albuma» c. gyüjteményekben. V. ö. *Ancona* A., G. C. (Milano 1908); *Torraca*, G. C. (Napoli 1908); *Azzolini Marg.*, G. C. und die deutsche Literatur (Tübingen 1910); *Jeauroy* A., C. G. L'homme et le poète (Paris 1911).

Carducho (ejtsd: kárducsó), tkp. *Carducci*, 1. *Bartolommeo*, olasz születésű spanyol festő, szül. Firenzében 1560., megh. 1608. Rómában Zucchero Federicónak volt tanítványa és mesterével fiatalon Spanyolországba költözött, ahol nagy dekorativ műveket is festett, így Tibaldival együtt az Escorial könyvtárának allegoriai freskóit. Képei közül megemlítendők: Szt. Ferenc stigmatizációja (Madrid, S. Jeronimo kolostor); Krisztus levétele a keresztről (u. o. San Filipe el Real); A királyok imádása (Segovia Alcazar).

2. *C.*, *Vicencio*, C. 1. öccse, festő, szül. Firenzében 1578., megh. Madridban 1638. Bátyjával igen fiatalon Spanyolországba került s nála, azonkívül Ribalta Franciscónál tanult. Igen termékeny festő volt, ki több nagyméretű képsorozatot festett. Ezek közül a legkiválóbb az El Paular kartauzi kolostor számára festett sorozat, mely Szt. Brunó és egyéb kartauzi szentek történetét ábrázoló 55 nagy képből állott (jelenleg a madridi Prado és Fomento muzeumokban), a szerzetesi élet hű bemutatásával. Assisi Szt. Ferenc látomását ábrázoló képe (1631. Budapest, Szépművészeti Muzeum) erős realizmussal egyesült mély vallásos érzést, igazi spanyol tulajdonságokat árul el. C. Dialogos de la pintura c. elméleti műve (Madrid 1633) sokáig igen nagy tekintélynek örvendett.

Carduelis (állat), l. *Tengelic.*

Carduus *L.* (*bogács, bogáncs*, növ.), a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza, melynek 100 faja Európában, különösen a mediterrán vidéken, továbbá Ázsiában és Észak-Afrikában van elterjedve. Levelük a száron lefut, öblösen fogas, a fogak eltövisesednek, virágjok piros, ritkán fehér v. sárgás, bóbitája hamar lehulló, a bóbita szőrszálai szőrösek. Gazos helyeken, parlagokon mívelt talajon, utak, vasúti töltés mentén egész Európában közönséges a *C. acanthoides* L. (útszéli bogács). Néhol alkalmatlan gyom. A *C. nutans* L. (Európa, Észak-Afrika, Szibiria) jó szamártakarmány, flatal levelei és hajtásai pedig főzelékül ehetők.

Cardwell. *Edward*, lord, angol liberális államférfiú, szül. Liverpoolban 1813 júl 24., megh. 1886 febr. 15. Peel Róbert oltalma alatt jutott 1842. az alsóházba, aki végrendeletének végrehajtójává tette s emlékiratainak kiadásával is megbízta. 1852—55-ig elnöke volt a kereskedelmi minisztériumnak. 1859-ben Irország főtitkára, 1861-64-ig a lancasteri hercegség kancellárja, 1864—66-ig a gyarmatügyek élén állott, 1868. hadügyi államtitkár, mely állásban az angol hadsereget újjászervezte és a tiszti állások megvásárolhatását megszüntette. 1874 februárban visszalépett és mint C. viscount a felsőháznak lett tagja.

Carea, l. *Chieri.*

Carême (franc., ejtsd: karém), bőjtidő, különösen hamvazó szerda, továbbá bőjti prédikációk sorozata; pl. le petit C. és le grand carême, Massillon híres bőjti prédikációinak gyüjteménye, melyeket XV. Lajosnak szánt; a le petit C. 10 beszédet tartalmaz, a le grand C. 40-et.

Carena (lat.), nagyböjt, franc. *Carême* (l. o.).

Carenage-öböl, Saint Lucia szigetének (Nyugat-India) Ny.-i partján, a sziget fővárosával (l. *Castries*). Az öböl bejáratánál világítótorony.

Carentan (ejtsd: karantañ), város La Manche francia départementban, a Douve torkolatánál, közel a tengerhez, a Vireből ide vezetett csatorna és a cherbourg—caeni vasút mellett, kikötővel, régi erődítmény és kastély romjaival, collège-zsel, (1906) 3968 lakosának főfoglalkozása a halászat, timárság és kereskedés (marha, szárnyas, tojás és vaj).

Carentia (lat.) a. m. inség, hiány; *annus carentiae* olyan év, melyben valamely hivatalnoktól fizetését részben v. egészben megvonják. Önsegélyző egyesületeknél az a megállapított időszak, mely alatt a segélyezést valamely tag nem veheti igénybe.

Caret (lat.) a. m. hiányzik, nincs.

Caretta (állat), l. *Teknősök.*

Carettida (állat), a tengeri teknősök *(Chelonidae)* régibb neve. L. *Teknősök.*

Carev, város Asztrakán orosz kormányzóságban, a Volga egyik ága, az Achtuba mellett, a Volga torkolatától, Asztrakántól vízi úton mintegy 400 km.-re, Caricintól K.-re 50 km., az egykori Szarái helyén, (1900) 5868 lak.

Carev dar, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1900) 492 horvát-szerb lak.; u. p. Körös, u. t. Lepavina.

Cárevics és *carevna*, l. *Cár.*

Carevo polje, adók. Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1900) 501 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Josip dol.

Carex *L.*, *sás* (növ.), a Cyperaceae (Sásfélék) család génusza, melynek 600 faja mindkét félgömbön főkép a mérsékelt és hideg tájak lakója; a trópusokon kisebb számmal fordulnak elő s itt csak hegyi növények. Nedves, mocsaras, száraz, sőt sós talajon is élő, egy- v. kétlakú füvek. Virágzatuk füzér v. füzérekből összetett fürt. Termésük makkocska, melyet egy hüvely vesz körül. Hazánk számos faja közül való a *C. stricta Good.* (zsombék sás), ennek magas tövű, sűrű bokrai mocsarainkban, lápjainkban *zsombékot* alkotnak (l. o.). Az Egyesült-Államokban (Minne-

sota és Wisconsin) 1 m. hosszú száraiból (drótfű) kötelet, gyékényt, széket, asztalt, képkeretet készítenek, a hulladékszárakból pedig palackburkolatot. A *C. arenaria* L. rhizomája (radix caricis) terpentinolajszagú, mézganemű maró anyaga miatt officinalis volt. Különösen Németországban, homokos parton nő. Hollandiában a homokgátakat kötik meg vele. A *C. brizoides* L.-t hazánk DK.-i hegyvidékén derékaljtöltelékül használják.

Carey (ejtsd: keri), 1. *Henry*, angol költő és zeneszerző, szül. 1696 körül, megh. Londonban 1743 okt. 4. Zenetanár volt. Irt dalokat és operákat. Dalai összegyüjtve The musical century cím alatt jelentek meg (2 köt., 1737—40), irodalmi művei pedig Dramatic works cím alatt (1743). A köztudás szerint ő irta a God save the king angol nemzeti himnusz szövegét és dallamát, de ezt Chappell és Cummings tagadják.

2. *C., Henry Charles,* amerikai nemzetgazdasági iró, szül. Philadelphiában 1793 dec. 15., megh. 1879 okt. 13. Atyja, ki Dublinból politikai üldözés miatt vándorolt ki, könyvkiadóvállalatot alapított, melynek élére 1821. C. került. Az általa szervezett árverésekkel (trade sales) sokat tett a könyvforgalom emelésére. 1835-ben az üzlettől visszavonult és kizárólag az irodalmi munkálkodásnak élt. Eleinte a szabadkereskedelmi, később annál hevesebben a védővámos irány híve. Teljes erővel fordul az angol iskola, különösen Ricardo érték- és földjáradék-elmélete és Malthus népességi elmélete ellen. Eredeti gondolkozó, de semmiesetre sem a nemzetgazdaság tudományának felforgatója, aminek magát tartotta. Alapossága ellen is sok kifogás tehető. Művei közül említést érdemelnek: Essay on the rate of wages (Philadelphia 1835); Principles of political economy (u. o. 1837—40, 3 köt., magyarra fordította Halász Imre, Pest 1867); ebben a művében fejti ki értékelméletét, mely szerint az érték az árú helyreállítási költségével azonos, jövedelemelosztási és ú. n. érdekharmónia-elméletét: The past, the present and the future (u. o. 1848); The harmony of interests (New-York 1851); Principles of social science (Philadelphia 1858—60, 3 köt.), C. főműve; gyüjteményes kiadásban: Miscellanous works (u. o. 1869). Magyarul megjelent: A newyorki statisztikai társulat előtt 1865. tartott előadás (Pest 1866).

3. *C., William,* angol baptista lelkész és misszionárius, szül. Angolországban Paulersburyban 1761 aug. 17., megh. 1834 jún. 9. Serampurban (Kelet-India). Először csizmadia volt, de 20 éves korában prédikálni kezdett, s ugyanezen időtájban egy külmissziói tárgyú pamfletet írt, mely magára vonta a baptista lelkészek figyelmét s alapul szolgált egy missziói társaság létrehozására. A társaság C.-t küldte 1793. Indiába első misszionáriusnak. Ettől fogva haláláig India pogány népei között hirdette az evangéliumot. Az ő vezetése alatt állott serampuri misszió 1832-ig különböző indiai nyelveken és tájszólásokon nagyszámú traktátust és más vallásos műveket s ezenkívül több mint 200,000 egész vagy részbibliát osztogatott szét a pogányok között. Irt szanszkrit és más hindu nyelvü nyelvtanokat. 1800-tól 1830-ig a keleti nyelvek tanára volt Kalkutta egyik kollégiumában. Emlékkönyve megjelent Londonban 1836. Életét megírták *G. Smith* (London 1834, újabb kiadás 1887), és *Culross* (u. o. 1881).

Carezzando v. *carezzevole* (ol.) zenei műszó, annyit tesz mint: behizelgően.

Carfiol (növ.), l. *Virágkel.*

Carga (sp., franciában charge-nak, az olaszban carica-nak felel meg, a. m. teher). 1. bor-, olaj- és gabonamérték némely spanyol tartományban. Igy Buenos Ayresben 1 carga gabona a. m. 152·3 l.; Kataloniában 1 carga bor a. m. 120·56 l.; Malaccában 1 carga bor a. m. 81·12 l.; Mexikóban a gabona-carga a. m. 90·81 l. — 2. Kereskedelmi súly Spanyolországban és Amerikának egy részében; nagysága változik a hely és az árú szerint.

Cargilliták *(Cameroniánusok),* saját hivatalos nevükön *reformált presbiteriánusok,* kisszámú skót felekezet, amely egyedüli isteni rendelésű egyházi alkotmányformának a presbiteri szervezetet ismeri el. Alapítói *Cameron* Richard (megh. 1680) és *Cargill* Donald (lefejezték 1681), a monarchikus államrendszer radikális ellenesei.

Cargo (ang.) a. m. hajórakomány (l. o.).

Cargo-biztosítás, l. *Biztosítás.*

Carhaix (ejtsd: karé), város Finistère francia dép.-ban, a nantes—bresti csatorna és az Aven között, Bresttől 71 km. K.-re, (1901) 3308 lak., marhavásárokkal, vasúti csomópont; La Tour d'Auvergne «Franciaország első gránátosa» itt született, szobrát Marochetti mintázta.

Cariaco, város Venezuela Bermudez államában, a C.-i öböl K.-i végében a Rio C. mellett, a torkolattól 7 km.-re, termékeny vidéken, élénk parti kereskedéssel. Alapíttatott 1600 körül. Lakossága kb. 7000.

Cariacus (állat), l. *Virginiai szarvas.*

Cariama (állat, *Dicholophus cristatus* Ill.), l. *Kariáma.*

Cariamidae (állat), l. *Dicholophidae.*

Cariani (tkp. *Giovanni de' Busi),* olasz festő, szül. Velencében (?) a XV. sz. végén, megh. 1547 után. Palma Vecchiónak volt tanítványa, de művei sokszor Giorgione hatását is visszatükröztetik. Képeinek legjava Tizian korának jó velencei termékei közé tartozik, így: Szt. család szentekkel (Velence, Accademia); nagy oltárkép a milanói Brerában; Nyugvó Venus (Hampton-Courti képtár); Fekvő női (Berlin, Frigyes császár muzeum), de különösen képmásai a bergamói, chatsworthi, stb. képtárakban.

Cariati, falu Cosenza olasz tartományban, a Tarantói-öböl D.-i partján, a brindisi—reggiói vonal mentén. Püspöki székhely, (1901) 2300, közig. kerületével 4305 lak., olaj-, selyem és mannatermeléssel.

Cariaturfa, l. *Caliaturfa.*

Cariboo, hegység, l. *Karibu.*

Carica (ol.), 1. űrmérték Nizzában; gabonánál = 160 l., folyadékoknál = 94 l.; 2. bormérték Cyprus szigetén = 10·4 l., l. *Carga.*

Carica, *dinnyefa* (növ.), a Caricaceae család génusza, melynek 20-nál több faja Amerika tropikus és szubtropikus részén honos. Fák, tenyeresen szabdalt, hosszú nyelű, csavarosan elhelyezett levelekkel. Virágguk 1—2 lakú és bogas

virágzatban álló. Termése bogyó, akkora és olyan alakú, mint egy kisebb dinnye. Lehet 1—5 üregű; az első esetben a bogyó belül üres és a fal belső oldalát magvak borítják, ha több üregű, az egyes üregeket a magvakat körülvevő, nedvdús töltelék (pulpa) tölti ki. A *C. papaya* L. 5—8 m. magas, ágatlan; levele a *Ricinus*-éhoz hasonlít. Dinnyealakú termése egész 3 dm. hosszú, 13 cm. vastag. Húsa cukros, jóízű. A trópusokon mindenütt ültetik, magról szaporítják. Egész éven át virít. Brazilia erdeiben az őslakók kunyhójuk köré ültetik. Gyümölcsét nyersen cukorral, sóval v. ecettel eszik, az éretlent besavanyítják vagy darabokra metélve megfőzik. Magva jó fűszer. A növény teje olajjal keverve bőrbetegség elleni orvosság. Kitűnik *papain*-tartalmánál, peptonizáló, a tejet megalvasztó fermentumánál fogva, mely a húst is megpuhítja, ezért ezt a levelekkel és a terméssel együtt főzik. A nedvet gyomorbaj ellen ajánlották. A levelet Panamában szappan helyett használják, rostjából pedig fonál és szövet készül. Nálunk a *C. papayát* üvegházban látni.

Cárica, a cárnő címe; l. még *Cár*.

Caricaceae, *dinnyefafélék* (növ.), a kétszíküek szabadszirmú családja, melynek 28 faja közül 2 Afrika, a többi Amerika tropikus részén honos. Egy-kétlakú fák, ötöstagú, csöves v. harangalakú virágokkal, dinnyealakú, húsos bogyóterméssel, tenyeresen osztott, ritkán osztatlan levelekkel. Nagy mennyiségben tartalmaznak tejnedvet. A család legnevezetesebb képviselője a *Carica papaya*, l. *Carica*.

Caricatura *(carricatura)*, l. *Torzkép*.

Caricature, *La* (ejtsd: karikatür), 1830. Philipon alapította francia élclap, melyet az 1835. sajtótörvény nyomott el. Nevezetesek voltak politikai szatirái és szép kőnyomatu torzképei. Kíméletlen hadjáratot vitt XVIII. Lajos udvara és kormányzata ellen. Főmunkatársai voltak: Daumier, Gavarni, Charlet, Mounier, Grandville, Décamps stb.

Caricin, az ugyanily nevű járás székhelye Szaratov orosz kormányzóságban, a Volga jobbpartján, vasúti csomópont, (1900) 67,650 lak. nagyforgalmú folyami kikötő és átrakó hely (fa, nafta, petróleum), élénk gabona- és marhakereskedéssel, jelentékeny gyáriparral (fűrésztelepek, malmok, vasöntők, téglagyárak, szeszfőzők stb.), régi erődítmények maradványaival. A XVII. sz. végén alapított kozák őrállomásból fejlődött.

Caricino-Dácsnoje, falu és nyaralóhely Moszkvától 18 km.-re, a moszkva—kuszki vasút mellett, II. Katalin cárnő befejezetlenül maradt palotájával, nagy angol parkkal.

Carididae (állat), a rákok egyik családja. L. *Garnelák*.

Caridonia (állat), az igazi rákok *(Entomostraca, Malacostraca)* összefoglaló neve. Velök szemben a kihalt Trilobitákat (l. o.), kardfarkú- *(Xiphosura)* és óriás-rákokat *(Gigantostraca) Aspidonia* néven szokás összefoglalni.

Caries (lat.), csontszú, fogszú, l. *Csontgümőkór*. — *C. coxae*, l. *Csipőizületi gyuladás*.

Carigli, l. *Carrillo*.

Carignan (ejtsd: karinyañ), város Ardennes franciaországi départementban, a Meuse mellékfolyójának, a Chiersnek partján, a belga határ közelében, a Sedanból Metzbe vivő vasút mellett, erődítmények maradványaival, gyapjuszövőgyárral és vasművekkel, (1906) 2164 lak. 1870-ben rövid időre a németek kezére került.

Carignane (franc.), vagy *crignane*, egyike a legelterjedtebb s legbővebben termő francia kék szőllőfajtáknak, melyet főleg Dél-Franciaországban termelnek.

Carignano (ejtsd: karinyano), város Torino olaszországi tartományban, a Pó balpartján, Torinótól D.-re (18 km.), a torino—saluzzói közúti vasút mellett, (1911) mintegy 4700 lak.

Cárigrád (azaz: *császárvár)*, Konstantinápoly régi neve a bolgároknál és oroszoknál.

Carihuairazo, 5106 m. magas vulkán a délamerikai Ecuador államban, a Chimborazótól ÉK.-re. 1698-ban volt utolsó kitörése, amikor a kráter fala összeomlott.

Carillo, *Alfonz*, l. *Carrillo*.

Carillon, l. *Harangjáték*.

Carillon national (franc.), l. *Ça ira*.

Carimata-szigetek, l. *Karimata-szigetek*.

Carina (lat.), 1. hajóél v. csónak. — 2. *C.*, az *állattanban*, a legtöbb madár mellcsontjának középvonalában végig vonuló csonttaraj, mely a repülőizmok támaszául szolgál. — 3. *C.*, a *növénytanban* valamely virág v. gyümölcs részének élalakú képződése, v. pedig a hüvelyesek virágának alsó, s két szirom összenövéséből alakult csónaka.

Carina *Anna*, magyarrá lett német énekesnő művészi neve. Szül. Bécsben (hol atyja, *Schmeidler* N., nyug. kormánytanácsos volt) 1839 nov. 15., megh. Budapesten, 1885 máj. 7. A 60-as években tagja volt a budapesti Nemzeti Szinháznak, hol később is, nagysikerű német- és olaszországi működése közben, gyakran vendégszerepelt. 1878-ban megvált a szinpadtól s Frankenburg Adolf neje lett. Ő kreálta nálunk Gounod Faustjában Margit szerepét.

Carinaria, a lapátlábú csigák *(Heteropoda)* rendjének egyik neme, melynek kicsi, sapkaalakú héja van; teste majdnem teljesen átlátszó, 8 élő és 1 kihalt faja ismeretes. Leggyakoribb a Földközi-tengeri C. mediterranea Pér & Les., hossza 20 cm.

Carinatae (állat), tarajos mellűek, a madarak osztályának egyik alosztálya, amelybe a struc, kázuár és kivi (Apteryx) kivételével összes jelenleg élő madaraink tartoznak s melyekre jellemző, hogy szegycsontjuk (mellcsontjuk) erősebben vagy gyengébben előreszökellő tarajat (carina) visel. Erre a tarajra tapad a repülés munkájában oly fontos szerepet vivő nagy és kis mellizom, melyek fejlettsége s velük együtt a szegycsont-taraja is egyenes viszonyban van a repülő tehetség fejlettségének fokával. A tarajos mellű madarakkal szemben áll a laposmellűek *(Ratitae)* alosztálya, amelybe repülni nem tudó madarak tartoznak.

Carinatum pectus (lat.), l. *Madármell*.

Carinellida (állat), a zsinórférgek *(Nemertini)* egyik családja. Egyetlen neme *(Carinella)* és ebben 4 faja ismeretes. Az európai tengerekben él a *C. annulata* Mtg., 15—60 cm. hosszú.

Cariñena (ejtsd: karinyena), igen régi, gót és arab nyomokat mutató falakkal körülvett város Zara-

goza spanyolországi tartományban, a Jalon egy kis mellékvize által öntözött Campo de C.-n, Zaragozától DNy.-ra, vasút mentén 46 km., (1900) 3427 lak. A híres Garnacha-bor termőhelye.

Carine noctua, a kuvik *(Athene noctua* Scop.), régibb tudományos neve. L. *Kuvik.*

Carini, város Palermo olasz tartományban, Szicilia szigetén, gabonában és szőllőben bővelkedő vidéken, a palermo—trapanii vasút mentén, közel a tengerhez, (1901) 13,931 lak., gót ízlésben épült kastéllyal. Közelében néhány barlangban fosszilis állatok csontjai.

Carinus, *Marcus Aurelius,* római császár, kit atyja, Carus, 282. uralkodótársává nevezett ki és Gallia fékentartásával bízott meg, mialatt maga a szarmaták és perzsák ellen harcolt. Carust azonban 283. a Tigris mellett megölték, testvérét, Numerianust 284. szintén meggyilkolták, mire C. a Chalkedonban császárrá kikiáltott Diocletianus ellen vonult. A két sereg már Moesiában a Margus (ma: Morava) folyó mellett állott egymással szemben, midőn C.-t egy tribunusa boszszuból, hogy feleségét elcsábította, megölte (285).

Cariopsis (növ.), l. *Szemtermés.*

Caripe, falu Venezuela Bermudez államában, termékeny völgyben (780 m.), Cumanától KDK.-re (80 km.), kitünő dohánytermeléssel. Közelében a *Guacharo* (l. o.) barlang a guacharo madarakkal. A C.-völggyel együtt 5000 lakosa van.

Carisbrook Castle (ejtsd: kariszbruk kászl), Wight (l. o.) szigetén, Newport (l. o.) mellett, a sziget egykori urainak vára festői magaslaton, *Carisbrook* falu és vasúti állomás felett.

Carissa *Linn.* (növ.), l. *Arduina.*

Carissime (lat.) a. m. kedves!

Carissimi, *Giacomo,* olasz zeneszerző, szül. 1604. Marinóban, Róma mellett, megh. 1674 jan. 12. Rómában. Előbb Assisiban, majd Rómában volt egyházi karnagy. A zeneművészet történetében a kantate és oratorium fejlesztése, a hangszeres kiséret tökéletesítése által tette jelentékennyé nevét. Huszonhat oratoriumot és két kötetre terjedő motettát írt; legtöbb műve azonban csak kéziratban maradt meg.

Caristia, l. *Feralia.*

Carità (ol.), emberszeretet, jótékonyság. A művészetben a Szeretet főerénye ábrázolásainak szokásos megjelölése. A középkorban többféle jelvényekkel van megjelölve (erszény, lángoló szív, pelikán, stb.), az újabb művészetben majdnem kivétel nélkül gyermekét dédelgető anya képében jelenik meg.

Caritas v. *charitas* (lat.) a. m. drágaság, átvitt értelemben nagyrabecsülés, mély tiszteletből folyó (minden érzéki vágytól v. nemi hajlamtól tiszta) szeretet, míg az amor (lat.) inkább hajlamból és szenvedélyből való szeretetet jelent. A C. a legnagyobb erények egyike; tárgya Isten és pedig önmagáért és a felebarát Istenért. A felebarát iránt való szeretetet nyilvánulásaiban általánosan charitasnak mondják, amikor embertársainknak tervszerüen szervezett bárminemű segítéséről van szó. — *Poculum caritatis* (lat.) a. m. a szeretetnek pohara. Igy nevezik azt az áldomást, melyet a szerzetesek alapítóik v. jótevőik emlékére, ill. egészségére isznak.

Caritas, bakony-somlyói apáca Szt. László idejében (1092). Szt. István szentté avattatásakor, a legenda szerint, figyelmeztette a királyt, hogy a sírból addig nem vétetheti föl a szentet, míg vissza nem adja Salamon volt király szabadságát. Ez megtörténvén, háromnapi böjt után minden nehézség nélkül hengeríthették el a Szt. István sírját fedő roppant követ.

Caritativ elv, l. *Jótékonysági elv.*

Carit Etlar, álnév, l. *Brosböll.*

Carius, *Ludwig,* német kémikus, szül. Borbisban (Harz) 1829 aug. 24-én, megh. Marburgban 1875 ápr. 24-én. 1850—52-ig Göttingenben Wöhlernél tanult kémiát, azután 6 évig Bunsen asszisztense Heidelbergben, majd u. o. magántanár, 1861. rendkívüli tanár. 1865-ben a marburgi egyetem kémiai tanára lett. A kémia különböző ágait művelte; a salétromsavnak hő okozta bomlását, a brómnak a diklorhidrinre való hatását tanulmányozta, a fenákonsav és a fumársav azonos voltát bebizonyította; uj módszert közölt a gőzsűrűség meghatározására, a gázok borszeszben való oldhatóságát megállapította. Több mennyiségi analitikai módszert dolgozott ki. A C.-féle kemencét a kémiai laboratóriumokban általánosan használják.

Carl, *Karl,* a bécsi Carl-szinház megalapítója, l. *Bernbrunn.*

Carlén, 1. *(Flygare-C.), Emilia,* svéd regényírónő, szül. Strömstadban 1807 aug. 8., megh. Stockholmban 1892 febr. 5. Regényei és elbeszélései a XIX. sz. közepén nagyon népszerüek voltak. Műveiben nagy hűséggel tudja festeni a való életet, gazdag feltalálóképességgel jellemzi helyzeteit és alakjait, melyeknek házája érdekessége még bájosabb színt és frisseséget ád. Nevezetesebb regényei: Kyrke-invigningen i Hammarby (Templomfelszentelés H.-ban, 1841); Fideikomisset (1844, 3 köt.); Rosen på Tisteloen (T. rózsája, u. o. 1842, 2 köt.); Enslingen på Johannes-Skaeret (A remete a János-szirten, 1846, 3 köt.). Műveiből magyar fordításban is megjelent: A sziget rózsája, ford. *Lakner* Sándor (Pest 1844); A szeszélyes hölgy, ford. *Székely* József, (u. o. 1862—63, 6 k.); Ne vigy minket a kisértetbe, ford. Bús Vitéz (u. o. 1869); Egy erkélyszobácska, ford. Julia (Kolozsvár 1874); Az öreg úr védencei, ford. Julia (u. o. 1876).

2. *C., Johan Gabriel,* svéd költő, szül. 1814 júl. 9., megh. Stockholmban 1875 júl. 6. C. Emilia (l. *C. 1.)* második férje. Eleinte jogtudománnyal foglalkozott, később azonban az irodalomnak szentelte magát és Stycken på vers (1838) és Romaner, ur svenska folklifvet (1848) c. költeménygyüjteményeivel nevét ismertté tette. Azonkívül számos jogi munkát és több költői művet adott ki. Az Illustrerad Tidnings (1864—66) c. lapot is ő szerkesztette.

3. *C., Rosa,* regényírónő, C. Emilia leánya, szül. Dalslandban 1836 máj. 9., megh. u. o. 1883 febr. 12. Ifjuságát egy romantikus fekvésű, hegyektől környezett faluban töltötte, ami később írói fejlődésére is hatott. Nevezetesebb művei: Agnes Tell (1861); Bröllopet i Bränna (Brännai lakodalom, 1863); Tre år och tre dagar (Három év és három nap, 1864); Helena (1865) és művészeti szempont-

ból legtökéletesebb alkotása: Tatarnes son (A cigány fia, 1866). Ugyancsak 1866. Lifvet på landsbygden (Az élet a falun) címen egy novella-kötet is jelent meg tőle.

Carlentini, város, l. *Lentini*.

Carlès (ejtsd: karlé), *Jean-Antonin*, francia szobrász, szül. Gimontban 1851 júl. 24. Tanulmányait a párisi École des beaux-arts-ban végezte, mesterei Jouffroy és Hiolle voltak. Nevezetesebb szobrai: Abel mort (a párisi Luxembourg-múzeumban); Jeunesse (u. o.); Retour de chasse; továbbá atyja, Roger-Miclos asszony, Chartran festő és mások mellszobrai.

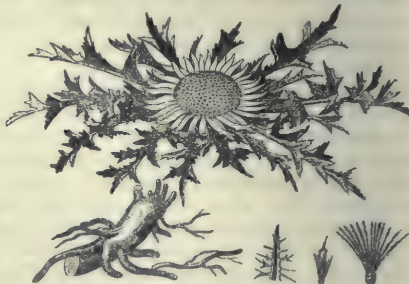
Carleton (ejtsd: karltn), *William*, angol író, szül. 1794. Prilliskben (Tyrone grófságban) földmíves szülőktől, megh. 1869 jan. 30. Dublinben. 1840—1848-ig Dublinben élt, honnan a forradalmi események miatt Amerikába volt kénytelen kivándorolni. Tíz évi ott tartózkodás után visszatért Dublinbe; később, Palmerston közbenjárására, nyugdíjat is kapott. Műveiben az ír nép szokásait, örömeinek, szenvedéseinek rajzát adja, eleven, megkapó színekkel. Főművét, a Traits and stories of the Irish peasantry-t (1830) tartalmának újságánál és írásmódjának frisseségénél fogva a kritika és a nagyközönség tetszéssel fogadta; ugyanígy humoros regényét: Fardorougha the miser (1839). V. ö. *O'Donoghue*, The life of William C. (1896).

Carleton Place (ejtsd: kárltn plész), város Kanada Ontario tartományában, a kanadai Mississippi River partján, a Mississippi tótól 4 km.-re ÉK.-re, Ottavától DNy.-ra vasúton 51 km., vasúti javítóműhelyekkel, fűrészgyárral, (1901) 4059 lakossal.

Carli, *Giovanni Rinaldo*, gróf, másként *C.-Rubbi* olasz tudós, szül. Capo d'Istriában 1720 ápr. 11., megh. Milanóban 1795 febr. 22. 1741-ben Velencében a csillagászat és a tengerészeti tudomány tanára lett, 1749. óta birtokain gazdálkodott és régészeti, különösen érmészeti tanulmányokkal foglalkozott, 1765. Milanóban az államgazdasági és kereskedelmi kollégium, valamint a főiskolaszék elnöke, 1769. titkos tanácsos, 1771. a pénzügyi kollégium elnöke lett. Művei közül említendők: Della moneta e dell' istituzione delle zecche d'Italia (Venezia 1754—60. 3 köt.); Delle antichità italiche (Milano 1788—91, 5 köt.); Storia di Verona fino al 1517 (Verona 1796. 7 köt.). Összegyüjtött munkái megjelentek Milanóban 1784—94. 18 kötetben.

Carlier (ejtsd: karlié), *Emile Joseph Nestor*, francia szobrász, szül. Cambraiban 1849 jan. 3. Cavelier és Jouffroy tanítványa. Már egész fiatal korában feltünt a szülővárosa székesegyháza számára készített szobrászati díszítményekkel. Főbb művei: Feltámadás (a párisi Père Lachaise temető részére); A tenger munkásai; A kőkorszak előtt; A család; Gilliatt; A vak és az agyalágyult c. csoportok, továbbá számos mellszobor (Dr. Havage, Camille Bouchez stb.).

Carlina, *bábakalács* (növ.), a Compositae (Fészkesek) család génusza, melynek 20 faja a Kanári szigetektől Európán át Belső-Ázsiáig, továbbá Észak-Afrikában van elterjedve. Bogácsnemű füvek, ritkán cserjék, szárnyashasábú, tövises fogú levelekkel, jókora nagy vagy igen nagy, magános v. sátorozóan csoportosuló szúrós virágfészkekkel, melynek belső fészekpikkelyei keskeny nyelvalakúak, fehérek, sárgák vagy rózsaszínűek s a többi fészekpikkely körül kiemelkednek, sugárvirágok módjára a fészek körül szétterülnek, fényesek, hervadatlanok. Magasabb hegyvidékek szikár, köves, meszes talajú mezein elég

Carlina acaulis.

gyakori a törpe szárú *C. acaulis* L. (l. az *ábrát*). Hosszú, szúrós levelei nagy tőrózsában terülnek el a földön, melynek közepén helyezkedik el 8—10 cm. átmérőjű virágfészke, ezüstfényű sugarakkal, sárgás, azután pirosas szirmokkal. Egész 20 cm. hosszú karógyökerében elpárolgó olaj, cukor, inulin és gyanta foglaltatik. A középkorban radix carlinae név alatt igen híres orvosság volt. Nagy Károly a termesztését is elrendelte. Az állatorvosi pulvis equorumnak (lovak pora) főalkotó része. Különben a *C. vulgaris*-szal együtt, mely nem törpe, hanem hosszú szárú, ma is officinális. A Pirenéi hegyek lakosai főzeléknek vagy salátának, sőt más hegyi lakók a virágfészek vacokját mint az articsókát elkészítve eszik.

Carlini, *Francesco*, csillagász, szül. Milanóban 1783 jan. 8., megh. Croddoban 1862 aug. 29., mint a milanói csillagvizsgáló igazgatója. Az Effemeridi di Milano c. csillagászati évkönyv számításait végezte és a Nap- és Holdtáblázatok tökéletesítésén fáradozott. Planával együtt geodéziai méréseken vett részt, melyek a francia és olasz parallelkörmérések egyesítésére irányultak. Az Alpok déli lejtőjén észlelt erős helyi tömegvonzásokból a Föld sűrűségét határozta meg.

Carlino, 1. pápai ezüstpénz, melyet először 1270 körül vertek anjoui Károly idejében; tőle nyerte nevét is; 2·649 g. finom ezüstöt tartalmazott. — 2. 1730 körül, VI. Károly idejében, nápolyi ezüstérem neve; 1818 óta mint $^1/_2$ tarò az ezüstvaluta alapja, felosztatott 10 granira. — 3. 1755 óta szardiniai aranyérem 40 frank értékben. — 4. Ugyane néven piemonti és savoyai aranypénzként is szerepelt.

Carli-Rubbi (ol.), l. *Carli*.

Carlisle (ejtsd: kárlejl), 1. Cumberland angolországi county fővárosa (parliamentary and municipal borough), 1133 óta püspöki székhely, az Eden, Caldew és Petterill összefolyásánál, festői magaslaton, (1901) 45,478 lak. Fontos vasúti csomópont; vasúton Edinburghtól D.-re 155 km. Óangol székesegyháza (XI—XII. sz.), normann

kastélya (1092), könyvtára, muzeuma, technikája nevezetes. Gyáripara (vászon, vas, ruhafestés, kétszersült stb.), pisztráng-halászata (az Edenben) említésreméltó. 16 km. hosszú csatorna és vasút köti össze a Solway Firth melletti Port C.-lel. — C. a rómaiak Luguvalluma. Cumbria régi királyainak székhelye (*Caer Luel, caer* = város; *Luel*, valami istenség neve). A piktek és a skótok, 875. pedig a dánok pusztították. A skótok és angolok sok háborút folytattak érte századokon át. V. ö. *Creighton*, C. (London 1889). — 2. *C.*, város az északamerikai Egyesült-Államok Pennsylvania államában (Cumberland county), a philadelphia—pittsburgi vonalon fekvő Harrisburgtól vasúton 30 km., (1900) 9626 lak. Állami indiánus-iskolájában 1100 indiánus fiu- és leány tanul. Közelében kénesforrások.

Carlisle, 1. *Anthony, sir*, angol tudós, szül. Stillingtonban 1768 febr. 15., megh. Londonban 1840 nov. 2. Itt főorvos volt a Westminster-Hospitalban. 1808—24-ig a Royal Academyben tanította az anatomiát. Tagja volt a College of Surgeonsnak és egyideig elnöke is. Ezenkívül a walesi herceg orvosa is volt. 1800 ápr. 30-án W. Nicholsonnal egyetemben fölfedezte a víznek alkatrészeire való bontását a Volta-féle oszlop segítségével. Különben leginkább az anatómia és élettan terén volt tevékeny.

2. *C., Frederick Howard*, gróf, angol államférfiu, szül. 1748 máj. 28., megh. 1825. szept. 4., Howard kastélyában. 1779 óta a kereskedelmi hivatalban működött, 1780—82-ig Irország alkirálya lett. Később Pitt ellenzékéhez csatlakozott. 1801-ben megjelent Tragedies and poems c. könyvét unokaöccse és gyámfia, lord Byron: English bards und Scotch reviewers c. szatirájában megtámadta.

3. *C., George William Frederick Howard*, gróf, 1825—48-ig *Morpeth lord*, szül. 1802 ápr. 18., megh. 1864 dec. 5. 1826-ban jutott a parlamentbe, 1835—1841-ig Irország államtitkára volt; 1850—52-ig Lancaster hercegség kancellárja. Görögország és Törökországban tett útját: Diary in Turkish and Greek waters c. műben írta le. 1855—58-ig és 1859—64-ig Irország alkirálya volt. Beszédeit és költeményeit Gaskin adta ki (Dublin 1866).

Carlisták, l. *Carlos*, 2.

Carlitte, *Pic de*, 2921 m. magas hegy a Pyreneusokban, Pyrénées-Orientales francia départementban. Vizei a Garonne, Aude, Têt és Ebro felé folynak. Legkönnyebb Porté vagy Escaldas felől megközelíteni.

Carlo Dolce, álnév, l. *Gross*.

Carloforte, város, l. *San Pietro*.

Carlone, olasz művész-család, melynek sok tagja a XVII. és XVIII. sz.-ban igen nagy tevékenységet fejtett ki Olaszországban, főleg Genovában és Ausztriában. Voltak tagjai közt építészek, szobrászok, festők, de egyszerű építőiparosok és dekorátorok is. Bécsben *C. Carlo* építette (1651—70) a szerviták oválís alaprajzú templomát, *C. Carlo* festő (1686—1775) díszítette freskóival a Kinszky-palota dísztermét. A C.-család tagjai készítették a klosterneuburgi apátsági templom pazar stukkóit is.

Carlopago, l. *Karlobag*.

Carlos, 1. *Don C.*, spanyol infans és trónörökös, II. Fülöp királynak első nejétől, portugál Máriától született legidősbik fia, szül. Valladolidban 1545 júl. 8., megh. 1568 júl. 24. Nagynénje nevelte és a rendek 1560. elismerték trónörökösnek, noha testileg és lelkileg sajnálatra méltó nyomorék volt. Szokatlan, olykor botrányos viselkedése és gyakori düh-rohamai azon szörnyű betegségnek voltak jelei, mely családjában ivadékok átugrásával átöröklődött. 19 éves korában eljegyezték rokonával, Anna osztrák hercegnővel, 1564. pedig külön udvartartást rendeztek be neki és az államtanácsban is helyet kapott; egyúttal azonban titokban Ruy Gomez (Eboli herceg), a főinkvizitor és Alba herceg felügyelete alá helyezték és Fülöp unokaöccseit, Rudolf és Ernő osztrák hercegeket hozatták Madridba, hogy esetleg egyikük örökölhesse az uralomra képtelen C. helyett a trónt. C. lelke egyre jobban elborult; titkon a németalföldiekhez akart szökni, de a király, midőn értesült, hogy C. élete ellen tör, 1568-ban elzáratta. C. a fogságban őrült módjára viselkedett, mértéktelen ivás és evés, olykor meg teljes böjtölés által teljesen aláásta egészségét s korai halálát idézte elő. Fogságáról s haláláról csakhamar legendák keletkeztek, melyek a történeti C.-t mesehőssé avatták. E mondák hatása alatt írta azután Montalvan Don Carlosát, melyet a század végén Saint-Réal még jobban felcifrázott; e legendának hódolt Campistron, Lefèvre, Alfieri, Russel is, de kül. Schiller, ki don C.-ból a szabadságszeretet félistenét alkotta, kinek fenkölt szívében boldogtalan szerelem lángol mostoha anyjáért, de a némán tűrő és kötelességtudó asszony kívánságára leküzdi önmagát. A történeti don C.-nak mindehhez nem volt köze.

Irodalom. Ranke, Zur Gesch. des Don C., Wiener Jahrb. d. Litt. 1829. és Összes művei között; Prescott, History of the reign of Philip the Second, 2. köt.; Gachard D. C. et Philippe II., Bruxelles, 1863, 2 köt.; Maurenbrecher, Don C. 2 kiad. 1876; Büdinger Max, Don C.' Haft und Tod, Wien 1891; lásd e munka ismertetését a Századokban, 1892. évf. 257. l.; V. ö. Károlyi Árpád cikkét: Az igazi Don C., Bpesti Szemle 1892. 185. sz.

2. *Don C. Maria José Isidoro de Bourbon*, spanyol trónkövetelő, szül. 1788 márc. 29., megh. Triesztben 1855 márc. 10. IV. Károly spanyol király második fia, VII. Ferdinánd királynak öccse. I. Napoleon parancsára 1808. bátyjával együtt neki is le kellett mondania trónigényeiről és 1814-ig mint fogoly élt Valençayben. Midőn VII. Ferdinánd VI. János portugál király leányát választotta második hitvestársául, C. 1816. a királyné nővérét, Mária Franciskát vette nőül (szül. 1800., megh. 1834 szept 24.), kitől 3 fia született. Sokáig úgy látszott, hogy meddő házasságban élő bátyja után ő reá száll a spanyol korona és C.-nak, különösen a papság és nemesség köreiből, sok híve is akadt. Ámde Ferdinándnak negyedik nejétől, Mária Krisztinától 1830. okt. 10. Izabella leánya született, kit spanyol trónörökösnek nyilvánított. Ezóta a király és öccse közötti viszony ellenséges színt öltött, míg végre Ferdinánd király C.-t, annak nejét és legidősb fiát Portugáliába száműzte, később pedig az Egyházi Államba küldte. C. azonban a spanyol koronára emelt igényeit fenntartotta. Midőn pedig VII. Ferdinánd 1833 szept. 29. elhalt, C. önmagát nyilváni-

totta törvényes spanyol királynak és az országban *pártot* szervezett, melyet nevéről *carlisták*-nak neveztek el. Az özvegy királyné erre lázadónak bélyegezte sógorát, ki dom Miguel portugál királyhoz menekült, majd Angliába költözött (1834 jún.), honnan álruhában Bayonneba sietvén, pártot szervezett s megkezdé a polgárháborút, mely változó szerencsével folyt 1839-ig, midőn francia területre volt kénytelen menekülni. Időközben a spanyol kormány és a cortes örökösödési jogától megfosztotta. 1838-ban C. Mária Terézia portugál infansnőt és beirai hercegnőt, Péter spanyol infans özvegyét vette nőül. Politikai szerepet azonban ez idő óta többé nem játszott. 1845 máj. 18. pedig örökösödési igényeiről legidősb, C. Luis nevű fia javára lemondott. Ő maga pedig *Molina és Montemolin grófja* néven Ausztriába költözött. V. ö. *d'Auvergne* E., The Story of Cristina and Don C. (London 1910).

3. *Don C. Luis Maria Fernando de Bourbon, Asturia hercege,* az előbbinek legidősb fia, atyja lemondása óta *Montemolin grófja,* szül. Madridban 1818 jan. 31., megh. 1861 jan. 13. Brunsee-ban (Stiria). Cabrera oldalán résztvett a carlista-háborúban de 1840. azzal együtt Franciaországban volt kénytelen menedékhelyet keresni, ahol a kormány parancsára Bourges-ban őrizet alá helyezték. 1846 szept. 14. Angliába szökött. 1850-ben nőül vette Mária Karolina Fernanda nápolyi hercegnőt, III. Ferdinánd nápolyi király nővérét. A Spanyolország és Marokkó között kitört háborút pedig C. arra használta fel, hogy 1860 ápr. 3. 3000 zsoldossal a baleari szigeteken partra szálljon és VI. Károly neve alatt mint trónjelölt fellépjen. Azonban a királyi csapatok C.-t elfogták és csak akkor bocsátották szabadon, midőn trónigényéről lemondott.

4. *Don Juan C. Maria Isidoro* herceg, 2. don C. második fia, szül. 1822 május 15., megh. 1887 nov. 18. Londonból keltezett nyilatkozatában ország-világnak hirdette trónraléptét. Neje Mária, estei-modenai hercegnő, kitől két fia született: *a) Carlos* (l. alább) és *b) Alfonz* (l. *Alfonz,* 26.).

5. *Don C. Maria de los Dolores Juan Isidoro José Francisco,* madridi herceg, az előbbi C. és Mária estei-modenai hercegnő id. fia, szül. 1848 márc. 30., megh. 1909 júl. 18. Vareseben. Nagybátyjának (Montemolin grófnak) 1868 okt. 3. kelt leköszönése után VII. Károly néven maga lépett fel mint spanyol trónkövetelő. 1869-ben a spanyol határra indult és felkelésre szólította a baszkokat; e felkelést azonban a spany. kormány könnyű szerrel elnyomta és C.-t megszalasztotta. 1872-ben újra kibontotta a lázadás zászlaját, azonban Serrano megint kikergette az országból. 1873 júl. 15. harmadszor tört az országba, elfoglalta Estellát és Bilbaot és nemcsak Serranot, hanem Concha tábornokot is megszalasztotta (1874). Az estellai diadal után számos hadifoglyot (többi között Schmidt német századost és hírlapírót is) agyonlövetett. Öccse *Alfonz* (l. o.) pedig Kataloniába nyomult be. Azonban XII. Alfonz trónralépésével megfordult a kocka. Zsoldosai elhagyták, a kir. hadak pedig 1876. kiűzték. Azóta rendesen Velencében élt. C. ugyan újabban is több izben tiltakozott XII. Alfonz uralma ellen, de szava elhangzott. Nejétől, pármai Margittól (megh. 1893) öt gyermeke született, 4 hercegnő, köztük *Blanka,* Lipót Salvator főherceg neje és *Jayme* herceg (l. o., szül. 1870 jún. 27.). Első neje halála után C. 1893. Rohan Mária Berta hercegnőt vette nőül.

Carlosit (ásv.), azonos a neptunittal (l. o.).

Cârlova *Vazul,* román költő, szül. Tîrgoviștében 1809., megh. 1831. Igazi költői tehetség volt, akinek versei: Pastorul întristat és Ruinele Tîrgoviștei stb. értékes gyöngyei a román lirai költészetnek.

Carlow (ejtsd: karló), 1. county Irország Leinster tartományában. Területe 896 km². Népessége (1911) 35,154; 1841 óta a nagyarányú kivándorlás következtében majdnem harmadára csökkent. — 2. *C.,* az ugyanily nevű county fővárosa, (1901) 6513 lakossal. — 3. *C.,* l. *Leinster.*

Carlowitz, 1. *Christoph,* német humanista és ügyes diplomata, szül. Hermsdorfban 1507 dec. 13., megh. Rothenhausban (Csehország) 1578 jan. 8., egyike a legkiválóbb német férfiaknak a reformáció korából, Rotterdamus Erasmus tanítványa, Melanchton barátja. 1529 óta György és Móric szász hercegeknek volt tanácsosa. C. hozta létre 1546. Granvellával az V. Károly császár és Móric herceg közötti titkos szövetséget és ő szerepelt 1552. a passaui szerződés kötésekor mint Szászország képviselője. V. ö. *Langen,* Chr. v. C. (Leipzig 1854).

2. *C., Georg Karl,* német tábornok, szül. Alt-Schönfelsben 1658 dec. 3., elesett 1700 márc. 23. I. Lipót császár szolgálatában résztvett Magyarországon az 1682—86. és 1694—98. török hadjáratokban; később a szász seregben küzdött a Rajna mellett és Belgiumban a franciák ellen. II. Ágost szász választó tábornokká és főhadbiztossá nevezte ki s mint követét a bécsi és orosz udvarokhoz küldte.

Carlskrona, l. *Karlskrona.*

Carlson, 1. *Ernst,* svéd történetíró, *C. 2.* fia, szül. Stockholmban 1854 márc. 14., megh. 1909 ápril. 7. u. o. Az országos levéltárban és az upsalai, 1890 óta pedig az újonnan alapított gotenbergi egyetemen működött; egyúttal képviselő volt. Művei: XII. Károly levelezése (ném. Berlin 1894); Om Karls XII.-s vistelse i Sachsen 1706—07. (Stockholm 1877); számos munka XII. Károly orosz hadjáratáról; kiadta végül *Piper* Károly naplóját is 1709—14. (1906). Utolsó műve: Az altranstädti béke (1907).

2. *C., Fredrik Ferdinand,* svéd történetíró, szül. Uplandban 1811 jún. 13., megh. Stockholmban 1887 márc. 17. 1835. óta Upsalában docens, 1849 óta rendes tanár volt; azonfelül Károly és Oszkár királyi hercegek nevelője. 1859 óta a közoktatási ügyeket vezette a minisztériumban. 1850—56. az upsalai egyetemet képviselte az országgyűlésen, 1872. az első kamara tagjává választották. Nevezetesebb munkái: Svédország története (ném. Gotha 1855—74, 3 köt.), melyet Geyer kezdett meg írni; Om fredsunderhandlingarne åren 1709—1718 (u. o. 1859).

Carlton (ejtsd: karlt'n), csipkeveréséről híres város Nottinghamshire angol countyban, (1911) 15,585 lak.

Carludovica *R. et P.* (növ.), a Cyclanthaceae család génusza, melynek 34 faja Amerika tropikus részeire szorítkozik. Törzsük alacsony, fás szár vagy kúszó rhizoma; gyakran liánok. Nagy levelük pálmalevélhez hasonlít, redőzött vagy tenyeresen hasogatott, hosszú nyelű levélkoronává egyesül, melynek közepéből a virágzat emelkedik. Legjelentősebb a *C. palmata* R. et P., mely Brazilia Ny.-i részétől Peru, Ecuador és Columbia államon át Közép-Amerikáig van elterjedve. Törzse a földből nem emelkedik ki s 2—4 m. hosszú nyélen csak másfél m. széles legyezőalakú leveleket visel. Fiatal, összeredőzött és még meg nem zöldült leveleit megfosztják erős ereitől, a visszamaradt szeleteket (bombanassza, bombonaxa) azután finom szalagokra hasogatják s kellő preparálás után ezekből készítik a valódi *panama-* v. *guayaquil*-kalapot. A *C. humilis* Pöpp. et Endl. és a *C. latifolia* R. et P. kedvelt kerti növény.

Carluke (ejtsd: karluk), város Lanark skót grófságban, (1911) 9619 lak., szén- és vasércbányákkal.

Carlyle (ejtsd: karleil), *Thomas*, kiváló angol történetíró és esztétikus, szül. 1795 dec. 4. Ecclefechanban (Dumfries grófságban), megh. Chelseaban 1881 febr. 4. Eleinte teológiát tanult Edinburgban, majd mennyiségtani és nyelvészeti tanulmányokat folytatott és mint tanító sanyarú viszonyok közt működött előbb Skóciában, azután Londonban. Házassága Jane Welsh-sel (1826) lehetővé tette, hogy előbb neje birtokán Craigenputtockon, majd 1834 óta Chelseaban teljesen az irodalomnak éljen. Különösen a német irodalomnak szentelte idejét, melynek megismertetése Angliában főleg az ő érdeme. Lefordította Goethe Wilhelm Meister-jét (1825), megírta Schiller életrajzát (1825) és Specimens of German Romance (1827) címen szemelvényeket adott ki német írók műveiből. Első híres, eredeti művét: Sartor Resartus or life and opinions of Herr Teufelsdroeck-t (1833) Jean Paul hatása alatt írta s benne a kor hibáit ostorozza. Dr. Teufelsdröck művének mondja könyvét, mely sok humoros és szatirikus kitérést s ifjúkori reminiszcenciát tartalmaz. Nehezen talált kiadóra, még nehezebben megértőkre; nagy sikere volt Amerikában. C. sok csalódáson ment keresztül, azonban elkeseredésében is megőrizte lelke nyugalmát és szívós munkaerejét. Fenkölt gondolkozású, szellemes neje nemcsak vigasza, hanem segítője és munkatársa is volt. A Sartor Resartusnál nagyobb hatást ért el a French Revolution (1837) prófétai kenetességével, ragyogó, festői stílusával, közvetlenségével. Ezzel alapította meg hírnevét mint történetíró. Mult események tanulságait alkalmazta a jelenre; a francia forradalomban Isten csapását látta, mert Franciaország az örök igazságtól eltávolodott. A Chartism (1839) Anglia helyzetének pesszimisztikus, kissé egyoldalú, de szellemes és mély rajza. Anyagi helyzetének javítására felolvasásokat tartott az európai irodalomról. Ezekben a hősökről (On heroes, hero-worship and the heroic in history 1846) a hősiség típusaiban a lángésznek korát átalakító és irányító tevékenységre való jogát fejtegeti. A hősiség típusai: az istenség (Odhin), a próféta (Mohamed), a költő (Dante és Shakespeare), a pap (Luther és Knox), az író és tudós (Johnson, Rousseau, Burns) és az uralkodó (Cromwell és Napoleon). Legkiválóbb történelmi műve: Letters and speeches of Oliver Cromwell (1845), melyben először ismertette meg Cromwellt valódi nagyságában. Kevésbbé jelentős, de terjedelmesebb műve II. Frigyes élete (History of Frederick the Great 1858—65). 13 évig dolgozott rajta, hogy Nagy Frigyes emlékét, úgy mint Cromwell-ét, tisztán állítsa, a maga fényességében, az utókor elé, ez a feladata azonban nem sikerült annyira, mint Cromwellnél, mert a nagy király alakja elvész az összegyüjtött anyaghalmazban. A legjobb életrajzok közé tartozik: The Life of John Sterling (1851). Utolsó történelmi műve: The early kings of Norway and an essay on the portraits of John Knox (1875). Közben folyton foglalkoztatták a politikai és közgazdasági kérdések. The past and the present (1845) párhuzam a XII. sz. és a jelenkor társadalma közt s hevesen támadja a modern társadalom hazugságait. Az 1848-iki forradalom hatása alatt írta a szintén szatirikus Letter-day pamphlets (1850) c. művét. 1867-ben megtámadta a parlament demokratikus átalakítására megindított mozgalmat egy nyílt levélben (Shooting Niagara and after?) s az angol közvéleménnyel ellentétben Németország mellett szállt síkra Franciaországgal szemben (Letters on the war between Germany and France, 1871). C. rendkívüli befolyást gyakorolt hazájának szellemi fejlődésére. 1865-ben Disraeli ellen az edinburghi egyetem rektorává választották, születése 80-ik évfordulóját nagy ünnepségekkel ülték meg. Műveinek összes kiadása megjelent Londonban, 37 kötetben (1872—74); újabban eddig ismeretlen két műve jelent meg (Historical sketches on notable persons and events in the reigns of James I. and Charles I., London 1898; Letters to his youngest sister 1899). Irodalmi hagyatékát kiadta Froude, Reminiscences címen, levelezését Norton.

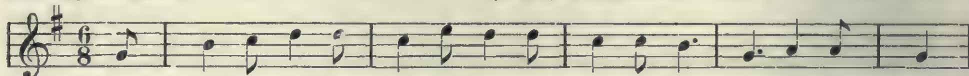
Irodalom. A nagyszámú munkák közül, melyet C.-lal foglalkoznak, kiemeljük: Froude, Th. C., 1882, 2 köt.; és Life in London, 2. kiad. 1890; Hood, Th. C. philosophic thinker, 1875; Masson, C. personally and in his writings 1885; Larkin, C. and the open secret of his life, 1886; Nichol, C.; Shepherd, The bibliography of Th. C., 1882; Roe Fr., C. as a critic of literature, 1910. Német munkák: Fischer 1881; Oswald, 1882; Flügel, 1887; Schulze-Gävernitz, 1897; Hensel, 1902. tanulmányai C.-ről. Nejéhez való viszonyát világítja meg: New Letters of Jane Welsh C., With an introduction by Sir James Crichton Browne, 1903. C. a magyar essay-irodalomra is nagy hatással volt. Magyarul írt róla Gaál Jenő, C. társadalompolitikai rendszere, Akad Ért. 1897. — Magyarul megjelent művei: A francia forradalom, ford. Baráth Ferenc, a M. Tud. Akad. kiadásában; Hősökről, ford. Végh Arthur és a Gyémánt nyaklánc ford. u. a., az Akad. kiadása, 1900; Burns, ford. Lévay József, Olcsó Könyvtár; Scott Walter, ford. Baráth Ferenc, u. o.

Carmagnola (ejtsd: karmanyola), város Torino olaszországi tartományban, a Pó jobbpartjától 3 km.-re, a torino-savonai és torino-cuneói vasút mentén, Torinótól 29 km.-re, (1901) 3388 lak., vászon- és selyemszövéssel. Egykoron fontos várából csak egy torony maradt fenn. Itt született 1390. Francesco Bussone, a C. néven (l. o.) ismeretes condottiere. L. még *Carmagnole*.

Carmagnola, voltaképen *Francesco di Bartolommeo Bussone*, olasz condottiere, szül. 1390., Carmagnolában, lefejeztetett Velencében 1432

márc. 5. Pásztorfiúból lett hadvezér. Előbb Visconti Filippónak, Milano kényurának esküdött hűséget és Alessandriát hódította meg, mire Visconti gróffá emelte és leányát, Antoniát adta hozzá nőül. Később Bresciát, Cremonát, Genovát és Parmát is Milanó fenhatósága alá kerítette. 1424-ben azonban a velenceiekhez szegődött és visszafoglalta Bresciát és Bergamót. Harmadik hadjárata azonban (1431) nem sikerült, amiért ellenfelei azzal gyanusították, hogy Viscontival titokban kibékült. Velencébe csalták tehát és miután a kínpadon kicsalták tőle az árulás bevallását, lefejezték. Sorsát számos költő és történetíró dolgozta föl. Pl. *Manzoni*, Il conte di Carmagnola c. tragédiájában (1820); *Battistella*, Il conte C. (Genova 1889).

Carmagnole, a francia forradalom rémuralma idejének egyik leghirhedtebb népdala. Kezdete így hangzik:

C. piemonti város bevételekor dalolták a francia katonák 1792. s ugyanez évben jelent meg nyomtatásban, s ettől fogva a *carillon national*-lal együtt (l. *Ça ira)* népszerű lett, a szinházakban is a felvonásközökben a kettőt felváltva játszották. A C. különösen azáltal tünt ki a többi forradalmi dalok közül, hogy megfelelő körtánccal volt egybekötve. 1799. eltiltották, s ezt a tilalmat később Bonaparte is fentartotta. A C. nevet azután ráruházták egy rövid kis galléru zekére is, melyet a forradalom alatt az alsóbb néposztálybeliek és kedvükért a Jakobinusok is viseltek.

Carmaria v. *Carmarina* (állat), a *Geryoniidák* családjába tartozó medúzanem. 3 faja ismeretes. Leggyakoribb a húsvörös színű *C. hastata* Haeck., mely a Földközi-tengerben (Nizza, Mentone, Genua környékén) gyakori; ernyőjének átmérője 5—6 cm. A Földközi-tengerben (Nápoly, Messina táján) még előfordul a *C. fungiformis* Haeck.; ernyőjének átmérője 7—9 cm.

Carmarthen *(Caermarthen)*, 1. county *(C.-shire)* Wales D.-i részében; a C.-i öböl mossa szaggatott partjait; határos még Glamorgan, Brecknock, Cardigan és Pembroke shire-rel. Területe 2377 km². É.-on hegyes, a tenger mellett dombos. Az Amorran, a két Gwenoraeth (Fawr és Fach), a Towy és Tave öntözik. Hegyeiben sok az ólom- és vasérc. Lakóinak száma (1911) 160,430, állattenyésztése és földmívelése virágzó. Legnagyobb városa Llanellya, főhelye C. — 2. C., az ugyanily nevű grófság fővárosa, a Towy partján, 14 km.-re a torkolatától, (1911) 10,221 lak., szép és régi emlékekben gazdag, Szt. Péterről elnevezett templommal; cin- és vasművekkel, jó folyami kikötővel; egy unitárius kollégiummal (Free Religions Thought College). C. a rómaiak Maredunuma.

Carmaux (ejtsd: karmó), város Tarn franciaországi départementban, az Aveyron mellékfolyója, a Cérou mellett, (1906) 10,956 lak., szénbányászattal és üveggyártással. A C.-i széntelep 8000 ha.-nyi; 30 millió m³-re becsülik tartalmát.

Carmeliták, l. *Karmeliták.*

Carmen (lat.) a. m. vers, különösen alkalmi vers; *C. saeculare*, százéves évfordulóünnep alkalmára írt vers.

Carmen, 1. *(Isla del-)*, Campéche tartományhoz tartozó sziget Mexikó DNy.-i partja előtt, a Laguna de Terminosban fekvő szigetsor legnagyobbika, 12,000 lak.; rajta épült az ugyanily nevű város, 6000 lak., élénk fakereskedéssel. — 2. *C.* (El C.), város Kolumbiában, Bolivár államban, 6950 lak. — 3. *C.* (El C. de Santander), város u. o., a hasonnevű államban, 3260 lak. — 4. *C.* (C. de Patagones), argentinai város a Rio Negro mellett, 3000 lak. — 5. *C.* (C. de Areco), kerületi főhely Argentinában, Buenos Aires tartományban, 3310 lak.

Carmenit (ásv.) a. m. *kalkocit* (l. o.).

Carmen Sylva, Erzsébet román királyné írói neve, l. *Erzsébet.*

Carmenta vagy *Carmentis*, ősrómai nemzeti istennő. Jan. 11. és 15. napján a róla nevezett kapu *(porta C.-lis)* közelében levő oltárai előtt a római nők a szüléskor való istápolásért könyörögtek hozzá. Irodalmi legenda megtette Euander (l. o.) anyjának s nevét a lat. *carmen*-ból (dal, jóslat) származtatván, sokan jóslótehetséget tulajdonítottak neki.

Carmentalis porta, l. *Róma.*

Carmignano, város Olaszországban, Firenze tartományban, 12,374 lak.

Carmina burana (lat.), a XII—XIII. sz.-beli kóborló barátok leghíresebb dalgyüjteményének címe. E gyüjtemény nevét attól a kézirattól kapta, melyet Benediktbeuernben őriztek. A dalok vegyesen latin és német nyelvüek, nagyrészt modern dallamuak és rímesek, s közöttük erősen világi, szatirikus-polemikus, érzéki szerelemről szóló, de jámbor szellemről és gyöngéd érzésről tanuskodó költemények is vannak. A benediktbeuerni gyüjteményt kiadta Andr. *Schmeller* (1847, 2. kiad. 1883), szemelvényes gyüjtemény a Pernwerth v. Bärnstein-é: Gaudeamus! Carmina vagorum selecta (1879) és eredeti szöveggel s fordítással: Carmina burana selecta (1879) és Laistnertől: Golias (1879). Több ilyfajta dalt magyarra fordított *Exner* Győző (Egyet. Philol. Közlöny XI. évf. 476—480. l.). V. ö. *Heinrich*, A német irodalom története (1886., I. köt. 140—150. l., és Hubatsch, Die lateinischen Vagantenlieder des Mittelalters (1870).

Carmina figurata (lat.) a. m. képes dalok.

Carminativa (lat.), szélhajtószerek, melyeknek feladata a belekben felhalmozódott gázok által okozott feszülést megszüntetni, a belek féregszerű mozgásainak fokozása által. A C. leginkább az illatos olajok, alkoholok és éterek közé tartoznak; ilyenek az ánizs, kömény, kardamóm, fahéj, koriándrom, kapor, gyömbér, borsos ménta, mustár, szerecsendióhéj stb.

Carmine, *Pietro*, olasz liberális politikus, szül. Camparadóban 1841 nov. 13. 1882-ben Milanóban képviselővé választották; 1896. a posta- és

táviró-minisztériumot vezette; 1899 májustól 1900 jun.-ig a pénzügyi tárcát kezelte. A Nuova Antologiában vasúti kérdésekről több cikket közölt.

Carminit (ásv.), l. *Kárminpát.*

Carmoisin, l. *Karmazsin.*

Carmona, kerületi székhely Sevilla spanyolországi tartományban, Sevillától 38 km.-nyire, egy magas dombon, (1900) 17,215 lak., kitünő olaj- és bortermeléssel. C. arab eredetre valló külsejét mai napig is megtartotta; muzeuma gazdag prehisztorikus és római régiségekben. Főtemploma a XVI. sz.-ból való.

Carmontelle, tkp. *Louis Carrogis,* franc. szinműiró, szül. Párisban 1717 aug. 15., megh. u. o. 1806 dec. 26. Tekintélyre emelte a proverbe dramatique válfaját. Proverbes dramatiques-jai (Paris 1768—81, 8 kötet; új sorozat 1822, 4 köt.) természetes nyelvről tanuskodnak, jellemeik igazak. Egyéb munkái: Théâtre de campagne (Paris 1775, 4 köt.); Pièces inédites (u. o. 1825, 3 köt.), Genlisné kiadása.

Carn a. m. *cairn* (l. o.).

Carna, ősrómai nemzeti istennő. Kultusza régiségét legjobban az bizonyítja, hogy ünnepén (jún. 1.) babkását és szalonnát áldoztak neki, az itáliai népek e legősibb nemzeti eledelét. Cirkuszi játékokat is rendeztek ezen a napon, még a IV. században is (Kr. u.). Eredetileg talán alvilági istenség volt, de a császárság korában mint az emberi belső testrészek egészségének őrét tisztelték.

Carnac, község Morbihan francia départementban, a Quiberoni-öböl mellett, (1906) 3125 lakossal, halkereskedéssel. Híressé főképen druida-emlékei *(Pierres levées de C.)* révén lett, amelyek ezernél több gránitobeliszkből állanak, melyek hosszú vonalban Ny.-i irányban vonulnak. Keskenyebb végökkel vannak a földben és abból 3—4, sőt 6 m. magasra kinyúlnak. D.-re e sortól 20 m. magas domb emelkedik, melyben kőkorszakbeli temetőt találtak. V. ö. *Galles,* Fouilles du Mont-St.-Michel (Vannes 1862).

Carnall, *Rudolf,* boroszlói bányakapitány, szül. Glatzban 1804 febr. 9., megh. Boroszlóban 1874 nov. 17. A tarnowitzi bányák kezelésénél kitüntetvén magát, 1844. Bonnba helyezték át a főbányahivatalhoz, de már 1847. Berlinbe hívták és a kereskedelmi minisztériumban a bányászati ügyek előadójává nevezték ki. 1855-ben áthelyezték Boroszlóba mint bányakapitányt, 1861. kilépett az állami szolgálatból. Ő alapította a Zeitschrift für Berg-, Hütten- und Salinenwesen folyóiratot; irodalmi művei közül nevezetesebbek: Die Sprünge im Steinkohlengebirge; Geognostische Beschreibung des waldenburger Steinkohlenbeckens.

Carnallit (ásv., *Carnall* Rudolf nevéről elnevezve), a kettős kloridok rendjéből való ásvány, mely több bányahelyen a rombos rendszer kristályaiban fordul elő, mely kristályok azonban teljes kiképzésükben a hatszögü formákhoz közelednek. Többnyire csak vaskosan, nagyszemcséjű aggregátumokban lelik. A C., ha tiszta, fehér; de rendszerint hozzája kevert vascsillámpikkelyektől többé-kevésbbé vöröses. Törése kagylós, fénye erős, de nedvesség folytán gyengül. Kémiai összetétele: $KMgCl^3+6H^2O$, tov. klórcézium, klór-rubidium és bróm. A C.-ot nagy tömegekben Stassfurt mellett lelik és kálisókká való feldolgozása céljából a kereskedelembe kerül; lelik még Kalusz-ban (Galicia) és Mamanban (Perzsia). L. még *Káliumsók.*

Carnarium (középkori latin) a. m. füstölő kamara. Igy nevezték továbbá azokat az építményeket, melyeket a temetőkben román vagy csúcsíves tornyok alakjában építettek, melyeknek alsó részében a tetemeket helyezték el, felső részét pedig kápolnának használták.

Carnarvon (ejtsd: karnarv'n), 1. *C.*-v. *Caernarvonshire,* county Walesben, az Ir-tenger és St. George-csatorna mellett; Anglesey szigettől a Menai-szoros választja el. Ter. 1504 km², lakóinak száma (1911) 125,049. A grófságot zord völgyektől szaggatott magas hegység takarja; legmagasabb csúcsa: Snowdon (1094 m.), Wales és Angolország legmagasabb hegycsúcsa. Legnagyobb kincse a kemény mészkő (slate), amelyet márványként dolgoznak föl; azonkívül réz- és ólomérceket bányásznak Legnagyobb helységei C., Bangor, Pwllheli és Conway. — 2. *C.,* az ugyanily nevű grófság *fővárosa* a Menai-csatorna mellett, a Seiont torkolatánál, (1911) 9119 lak., tengeri fürdővel. Itt szokta a mindenkori *walesi herceg* Wales hódolatát fogadni. Az I. Edvárd király korából (XIII. sz.) való normann erőd ma rom. Kikötőjébe 400 tonnás hajók evezhetnek be. Fő kiviteli cikke a mészkő. Közelében Segantium romjai.

Carnat (ásv.) a. m. *kaolin* (l. o.).

Carnauba-pálma (növ.) és *C.-viasz,* l. *Copernicia.*

Carné, *Louis Marcien,* gróf, francia publicista és politikus, szül. Quimperben 1804 febr. 17., megh. u. o. 1876 febr. 12. 1839—40-ig mint képviselő a Lamartine-tól vezetett szociális párthoz csatlakozott, később meg a katolikusok érdekeit védelmezte. 1847-ben a kereskedelmi osztály vezetését vállalta el a külügyi minisztériumban. Az 1848-iki forradalom után magánéletbe vonult. 1863-ban az akadémia tagja lett. Művei: Vues sur l'histoire contemporaine (Paris 1883); Des intérêts nouveaux en Europe depuis la révolution de 1830 (1838, 2 kötet); Du gouvernement représentatif en France et en Angleterre (1841); Études sur l'histoire du gouvernement représentatif en France 1789—1848 (1855, 2 kötet); Études sur les fondateurs de l'unité française (1848, 2 kötet; 2. kiadás 1856); Un drame sous la Terreur (1856); L'Europe et le second Empire (1865); Les états de Bretagne et l'administration jusqu'en 1789 (2. kiad. 1875, 2 kötet); Souvenirs de ma jeunesse au temps de la Restauration (1873). — Unokaöccse, *Jules de C.* (szül. 1835) mint regényiró lett ismeretessé. Munkái: Pécheurs et pécheresses (1862); Un jeune homme chauve (1863); Coeurs et sens (novella, 1868); Charlotte Duval (1874); Marguerite de Keradec (1876); Après la faute (1880).

Carneades, bölcselő, l. *Karneades.*

Carnegie (ejtsd: kárnegi), helység Pennsylvániában, Pittsburgtól Ny.-ra, jelentékeny kőszénbányákkal és (1900) 7330 lak.

Carnegie (ejtsd: kárnegi), *Andrew,* amerikai gyáros és emberbarát, szül. Dunfermline-ben (Skócia)

1835 nov. 25., mint egy takácsnak a fia. 1848-ban Amerikába vándorolt, Pittsburgban mint táviratkihordó, majd mint távirótiszt és vasúti titkár kereste kenyerét és Woodraff waggon-lits-jeivel való spekulációk által nagy vagyonra tett szert. Azután vashidak építésével foglalkozó társaságot alapított, végül megvette a Homestead-acélgyárakat, melyek 25,000 munkást foglalkoztatnak. 1899-ben visszavonult az üzletektől. Megmérhetetlen jövedelme a munkásoknak és sok skót és amerikai intézetnek is javára vált. Egyetemek és tudományos intézetek, valamint más közhasznú és jótékonysági intézetek javára milliókat áldozott. 1907-ben Pittsburgban a C.-intézetet alapította iparosok kiképzésére, tov. szépművészeti muzeumot. Szülővárosában hasonló közművelődési intézeteket alapított. A hágai békekongresszus érdekében kifejtett tevékenységeért a francia becsületrendet kapta. Munkái: An American fourinhand in Britain (New York 1883—84); Round the World (1884); Triumphant Democracy: or fifty years march of the Republic (1886); The empire of business (1902); Problems of to-day (1908. Életrajzával). V. ö. *Alderson*, A. C. (New York 1903).

Carnelley, *Thomas*, nevezetes angol kémikus, szül. Manchesterben 1852 okt. 22., megh. Aberdeenben 1890 aug. 27. Tanulmányait Angliában és Németországban végezte; 1879. a kémia tanára a sheffield-i Firth College-n, 1888-ban az aberdeeni egyetemen. Különösen a technologiai kémiát művelte; nagyobb munkája Physico-Chemical Constants, Melting and Boiling Point Tables 2. köt. 1885—1887. E nagy gonddal összeállított munkában a testek olvadási és forráspontját közli 50 ezernél több adatban.

Carneol, féldrágakő, l. *Karneol*.

Carne pura a. m. húsliszt (l. o.).

Carneri, *Bartholomäus*, lovag, osztrák politikus és író, szül. Trientben 1821 nov. 3., megh. 1909 máj. 18. Marburgban (Stiria). Jogi és filozófiai tanulmányokkal foglakozott, 1861 óta tagja volt a gráci tartománygyűlésnek, 1870—90-ig pedig az osztrák képviselőháznak. Több politikai röpiratot tett közzé a Taaffe-kormány ellen; továbbá költeményeket (Leipzig 1848; 2. kiad. 1850); Pflug und Schwert; Sonette (Wien 1862); Ungarische Volkslieder und Balladen (u. o. 1892). Filozófiai munkái: Sittlichkeit und Darwinismus (u. o. 1871); Gefühl, Bewusstsein, Wille (u. o. 1876); Der Mensch als Selbstzweck (u. o. 1877); Grundlegung der Ethik (u. o. 1881); Entwicklung und Glückseligkeit, Ethische Essays (Stuttgart 1866); Der moderne Mensch. Versuche über Lebensführung (7. kiad. Bonn 1902); Empfindung und Bewusstsein (1893). Németre fordította Dante Divina commediáját (1901).

Carne secca, levegőn szárított hús.

Carnet (franc., ejtsd: karné) a. m. zseb- vagy jegyzőkönyv; a kereskedőknek különösen azt a könyvét nevezik eképen, melyben tartozásaik és követeléseik lejáratuk szerint vannak feljegyezve, rendesen naptárszerű formában.

Carneval, l. *Farsang*.

Carni, nép, l. *Karnok*.

Carnia, l. *Krajna*.

Carnicer (ejtsd: karniszér), *Ramon*, don, spanyol zeneszerző, szül. Tarreggában (Katalónia) 1789 okt. 24., megh. Madridban 1855 márc. 17. 1818. karnagy volt Barcelonában, 1828. Madridban és 1830. az ottani konzervatóriumnak tanára lett. 9 dalművet szerzett, ú. m. Adela de Lusignano; Don Juan Tenorio; El Colon; Elena e Malvina; Ismalia stb. Azonkívül szerzett templomi darabokat, halotti miséket és népszerű spanyol népdallamokat, a chile-i nemzeti himnuszt is.

Carniferrin, a húskivonatból előállított foszforhússav vas-sója. 30% vasat tartalmazó, sárgásbarna színű, íztelen por. Higított sav v. lúg oldja. Könnyen felszívódó vaskészítmény szegényvérűek és sápkórosak számára. Adagja 0·2—0·6 g.

Carnifex (lat.) a. m. hóhér. A rómaiak különösen C.-nek azt a hóhért nevezték, aki rabszolgáknak s idegeneknek kivégzésével volt megbizva. A halálra itélt római polgároknak kivégzését a lictor hajtotta végre.

Carnificatio a. m. hússá válás. A levegőtlenné (atelektatikussá) vált tüdőszövetben történik meg, hogy a tüdő kötőszövete sarjadzásaival kitölti a levegőtlenné lett alveolusokat; az ily tüdőszövet hús-izom tapintatú, relative szívós, színe piros, azaz karifikálódott. L. még *Hepatisatio*, *Splenisatio*.

Carnin, $C_7H_8N_4O_3,H_2O$ összetételű, a húskivonatban előforduló és abból előállítható, nitrogéntartalmú szénvegyület. Szintelen kristályos por. Forró víz meglehetősen oldja. Sósavval kristályos vegyületté egyesül. Brómos víz v. salétromsav *hypoxantin*-ná (szarkin v. monoxipurin) $C_5H_4N_4O$ oxidálja, amely szintén alkotórésze az állati szervezetnek.

Carniprivium (lat.) a. m. húsmegvonás. Középkori elnevezése a Quinquagesima (ötvened) vasárnapnak, amelyen régente a nagybőjt kezdetét vette.

Carnis delicta (lat.) a. m. testi — az újabb terminologia szerint — szemérem elleni bűntettek (l. o.).

Carnivora (állat), tágabb értelemben a húsevő állatok gyüjtőneve, szűkebb értelemben az emlős állatok osztályának egyik rendje, melybe a macska- *(Felidae)*, hiéna- *(Hyaenidae)*, kutya- *(Canidae)*, cibetmacska- *(Viveridae)*, menyét- *(Mustelidae)*, medve- *(Ursidae)*, cibethiéna- *(Protelidae)* és mosómedve-félék *(Procyonidae)* tartoznak. L. még *Ragadozók*, *Futómadarak* és *Erszényesek*.

Carnivora vera a. m. igazi ragadozók. Ide tartoznak a hasadtujjú ragadozók *(Fissipedia)*, jelesen a macska-, cibetmacska-, menyét-, hiéna-, kutya-, medve-, mosómedve- és cibethiéna-félék. L. az illető címszóknál.

Carnot, város Algeriában, a Chelif jobbpartján, 4106 lak.

Carnot, neves francia család, melynek több tagja szerzett hírnevet a tudomány és a politika terén. Tagjai közül nevezetesebbek:

1. *C.*, *Lazare Nicolas Marguerite*, gróf, francia államférfiú, szül. Nolay-ban 1753 máj. 13., megh. Magdeburgban 1823 aug. 3. A mérnöki pályára lépett s egy Vauban fölött tartott dicsbeszédével pályadíjat nyert és akadémikus lett. 1791-ben a törvényhozó testületbe, majd a nemzeti gyüle-

kezetbe választották. Rideg, szófukar, a szabadságért és egyenlőségért rajongó idealista létére minden tehetségét a köztársaságnak szentelte. Lángelméje korán feltünt a konvent vezérlő férfiainak, 1793. pedig mint a jólét-bizottság tagja, az egész hadügy vezetését kezébe vette és szervező tehetségének bámulatos jelét adta. Az ő érdeme, hogy sok ezer lelkes újonc indult a határok felé («C., a győzelem szervezője»). Mint a direktórium tagja is lelke maradt minden hadi vállalatnak. Érdemei dacára, mint állítólagos royalistát, 1797. deportációra itélték, mire ő Németországba menekült és Réponse de L. N. M. C. etc. au rapport fait sur sa conjuration du 18 fructidor an V. au conseil des Cinq Cents par Bailleul c. védőiratát fogalmazta (London 1799). A brumaire 18-iki államcsiny lezajlása után az első konzul visszahívta a számkivetésből és a hadi készletek igazgatójává, 1800. pedig hadügyminiszterré nevezte ki. 1802-ben tribunná nevezték ki, mely minőségében nemcsak az élethossziglani konzulátus ellen szavazott, hanem azt is ellenezni merte, hogy Bonapartet császárrá válasszák. Azután visszatért szülővárosába, hol visszavonultan élt. 1814-ben önként ajánlotta fel kardját Napoleonnak. XVIII. Lajos trónralépése után C. újra visszavonult és a Mémoire adressé au roi en juillet 1814 c. emlékiratot szerkesztette. (Magyarul: *A királyhoz intézett elmélkedés juniusba, 1814-be.* Fordította franciából egy hazafi. Pesten, 1816). Napoleon Elbáról való visszatérése után belügyminiszterré, gróffá és pairré nevezte ki. A visszatérő Bourbonok bosszúja elől C. Magdeburgba menekült, hol visszavonultságban a tudományoknak szentelte utolsó éveit. Földi maradványait a francia törvényhozás határozata folytán 1889 aug. 2. Magdeburgból a párisi Pantheonba szállították át.

C. politikai szereplésénél nem kevésbbé fontos irodalmi működése. Az említetteken kívül nevezetesebb művei: Éloge de Vauban (Lyon 1783); Essai sur les machines en général (u. o. 1784); Oeuvres mathématiques (Basel 1796); Geométrie de position (Paris 1803); De la corrélation des figures (u. o. 1801); Mémoire sur la relation qui existe entre les distances respectives de cinq points quelconques pris dans l'espace suivi d'un Essai sur la théorie des transversales (u. o. 1806). C. egy másik híres matematikai műve a Réflexions sur la métaphysique du calcul infinitésimal (Paris 1797, 4. kiad. 1860); De la défense des places fortes (u. o. 1809, 3 köt., 3. kiad. 1812); Mémoire sur la fortification primitive (u. o. 1823). C. irt egy Don Quichote (Leipzig 1820) c. komikus hőskölteményt is, továbbá emlékiratokat (Mémoires), melyeket Hippolyte nevű fia adott ki (Paris 1861—94, 2 köt.). Levelezését *Charavay* adta ki. 1892—97, 3 köt. V. ö. *Fink*, C. und seine Werke (Tübingen 1894); *Arago*, Biographie de C. (Paris 1850).

2. *C., Lazare Hyppolite*, francia publicista és államférfiú, az előbbinek fia, szül. St. Omerban 1801 ápr. 6., megh. 1888 márc. 17. Atyja oldalán Magdeburgban élt, hol a német nyelvet és irodalmat tanulta. 1823-ban visszatért Franciaországba, ügyvéd lett s több radikális lapnak szerkesztője. 1839 óta több izben tagja volt a képviselőháznak. 1847-ben Les radicaux et la charte c. művében a köztársaság hivének vallotta magát. 1848-ban vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. (V. ö. Le ministère de l'instruction publique et des cultes depuis le 24 février jusqu'au 5 juillet c. munkáját, Paris 1848.) Az 1851 dec. 2-iki államcsiny után C.-t is beválasztották ugyan a törvényhozó testületbe, de a hódolati eskünek megtagadása miatt csak 1864. foglalhatta el helyét. A császárság bukása után Páris egyik kerületének maireje lett, 1871. beválasztották a nemzetgyűlésbe. 1876-ban a szenátus tagja lett. Iratai közül megemlítendők még: Exposé de la doctrine Saint-Simonienne (Paris 1830); Lazare Hoche (u. o. 1874). Atyja emlékiratain kívül még a Mémoires de H. Grégoire, ancien évêque de Blois (Paris 1837, 2 köt.) és a Mémoires de Bertrand Barère (u. o. 1842, 4 köt.) c. munkákat is rendezte sajtó alá.

3. *C., Marie François Sadi*, francia államférfiú, a köztársaság elnöke, az előbbinek legid. fia, szül. Limogesban 1837 aug. 11, megöletett 1894 jún. 25. Lyonban. A műegyetemet végezte; ezután mérnök lett. 1870-ben Gambetta prefektussá nevezte ki s megbízta a nemzeti védelem szervezésével Normandiában. 1871 óta állandóan képviselőnek választották és a kamarában a köztársasági balpárthoz csatlakozott. 1878-ban másodállamtitkárrá nevezték ki, 1880. pedig a közmunkák miniszterévé. 1885—86-ig pénzügyminiszter volt, 1885. a szenátusba választották. Grévy lemondása után 1887 dec. 3. 827 szavazat közül 616 szavazattal elnöknek választották. Köztisztelet kisérte pályáján. Az 1894. Lyonban rendezett iparkiállításon egy Caserio nevű olasz anarchista megölte. V. ö. *Dreyfous* M., Les trois C. (Paris 1895).

4. *C., Nicolas Léonard Sadi*, francia fizikus, C. 1. fia, szül. Párisban 1796 jún. 1., megh. u. o. 1832 aug. 24. A műegyetemet 1813. elvégezve, a katonai pályára lépett, később mérnök-kapitány lett és ez állásban maradt haláláig. Réflexion sur la puissance motrice du feu (Paris 1824) c. műve nevét a fizika történetében megörökítette. (Tartalmát l. *Carnot törvénye.*) C.-nak ez a műve 1824. jelent meg, 1872. az Annales scient. de l'École Normale sup.-ban (II. série) ismét lenyomatták és 1878. önállóan adták ki; németül is megjelent: Ostwald, Klassiker Nr. 37.

Carnotit (ásv.), sárga kristályos por, összetétele közel $K_2O.2U_2O_3.V_2O_5.3H_2O$. Colorado.

Carnot tétele. A *Carnot Lazare Nicolas* (a nagy Carnot, l. *C.1.*) nevéhez fűződő trigonométriai tétel. E szerint bármilyen sík-háromszögben az egyik oldal négyzete annyi, mint a másik két oldal négyzetének összege, levonva ebből e két oldalnak és az általuk bezárt szög cosinusának a kétszeres szorozatát. Pl.: $c^2=a^2+b^2-2ab\cos\gamma$. Ez a képlet azonban már Vieta-nál is előfordul; ellenben valóban Carnot-tól ered a transzverzálisok elméletében róla nevezett tétel (l. *Transzverzális).*

Carnot törvénye. Igy nevezik a Sadi Carnot-tól (l. *C.4.*) 1824. fölállított tételt a hőnek munkavégző képességéről. E tétel így hangzik: «Valahányszor a hő munkát végez, mindannyiszor a hőnek egy

része átmegy valamely melegebb helyről (pl. a kazánból) hidegebb helyre (pl. a sűrítőbe); hőmérsékleti különbség nélkül a hő munkát nem végezhet. A végzett munkának és az átment hőnek viszonya csupán a hőmérsékektől (a két hely hőmérsékétől) függ és minden egyéb körülménytől független». E tétel vitte Clausiust egy negyedszázaddal utóbb a hőelmélet második főtételének megállapítására. L. bővebben: *Eutropia, Hőelmélet.*

Carnotville, katonai állomás Dahome francia nyugatafrikai gyarmatban, a Veme fő forrásfolyójának, az Ofenek balpartján, egészséges és termékeny vidéken. Számos katonai expedició kiinduló pontja volt.

Carnoy, *Henri,* jeles francia folklorista, szül. Warloy-Baillonban, 1861 máj. 12. A népies hagyományok gyüjtése és hasonlító elemzése terén kifejtett nagy munkássága a Mélusine c. folyóiratban 1877., majd 1879. a Romániában jelent meg, ahol hires pikardiai meséihez Köhler Reinhold, a nagynevű összehasonlító irodalomtörténész írt kiváló becsü kommentárt. Főbb munkái: Littérature orale de la Picardie (1883); Contes français et canadiens (Paris 1884); Les légendes de France (1885, Mier képeivel); Les Traditions populaires de l'Asie mineure (1888) stb. Szépirodalmi dolgozatokat (elbeszéléseket és regényeket) is írt. Blémont-nal együtt néprajzi folyóiratot alapított: La Tradition címen, melyben számos kisebb-nagyobb etnológiai dolgozata és közleménye látott napvilágot.

Cârnul *Miklós,* román tudós, szül. 1630 táján. *Milescu*-nak is hívják a *vaslui* (Moldva) kerületben fekvő Milești birtoka után. Igen tanult férfiú volt, aki több nyelven beszélt: latinul, ó- és új-görögül, szláv nyelveken, törökül, németül. Stefanica vajda uralkodása alatt (1660—1662) kényszerült Oroszországba vándorolni, ahol több magas hivatalt viselt. Alexei Mihajlovics cár Kinába küldte követnek; ő volt Nagy Péternek nevelője s tanítója. Irt több történelmi, lexikografiai, utazási stb. művet orosz nyelven, melyek közül legnevezetesebb: A nagy Amur folyó leírása. Román nyelven: az 1688-iki bukaresti bibliafordítás, melynek tősgyökeres román nyelve mintául szolgált a későbbi fordítóknak.

Carnuntum, fontos római katonai állomás, város felső Pannoniában, a Danubius (Duna) folyó jobb partján. Hadrianus alatt municipium, Septimius Severus alatt colonia lett. C.-nál állomásozott a dunai hajóhad és egy római légio. Marcus Aurelius a markoman-háborúban itt 3 évig időzött és Septimius Severus és a dunabalparti germánok ellen viselt háborujában itt ütötte fel táborát. A IV. sz.-ban a germánok elpusztították. Romjait Németóvár mellett Hainburg és Petronell közelében 1875 óta rendszeresen föltárták s a leleteket külön muzeumban helyezték el. A C.-i ásatásokról tájékoztat: *Kubitschek* és *Frankfurter,* Führer durch C. (Wien, 3. kiad. 1904). V. ö. *Dachler* (Századok 41.), C. 1885—1910. (a C.-egyesület kiadványa, Wien 1911).

Carnuti v. *Carnutes,* nép, l. *Karnutok.*

Caro (lat.) a. m. hús; *C. luxurians* a. m. vadhús; *C. citri* a. m. cukorral bevont citromszeletek, azaz az úgynevezett citronát. — *C.* olaszul a. m. kedves, drága; *C. mio,* kedvesem, drágám.

Caro, 1. *Annibale,* olasz költő, szül. Civitanuovában 1507., megh. Rómában 1566 nov. 21. Fiatal korában Firenzében a Gaddi-család házi tanítója, majd az egyik Gaddi magántitkára volt; később a Farnesek szolgálatába lépett, akik bőven ellátták mindenféle egyházi javadalmakkal. C. legfontosabb munkája az Aeneis fordítása, mely mint az olasz verso sciolto (rímnélküli ötös jambus) egyik legrégibb mintaképe, ma is nevezetes. E mellett tiszta toscanai nyelve is emeli becsét, épp úgy, mint C. eredeti lirai versei, melyek különben csak halvány Petrarca-utánzatok. Van nehány humoros költeménye is, köztük az obszcén: La Ficheide del P. Siceo, valamint egy vigjátéka (Gli straccioni), melyet az a körülmény tesz érdekessé, hogy C. benne Rómában élő és ismert alakokat szerepeltet. Megemlítendők végül levelei, melyekből tíz kötet látott napvilágot, és még nehány műfordítása: Aristoteles Retorikája, Longos Daphnis és Chloé-ja stb.

2. *C., Elme Marie,* francia filozófus és író, szül. Poitiersban 1826 márc. 4., megh. 1887 júl. 13., 1848 óta az angersi, roueni és rennesi liceumokon tanárkodott, 1864. a Sorbonne tanára lett Párisban, 1874. az Académie française tagja. C. Cousin irányát követte, a spiritualizmus zászlóvivője volt a hetvenes években, amikor szerdai előadásait a Sorbonne-on a «társaság» nagyon látogatta. Legolvasottabb könyve L'idée de Dieu et ses nouveaux critiques (1864—89-ig sűrűn ért kiadásokat). Iratai közül kiemelendők: Du Mysticisme au XVIIIᵉ siècle (Paris 1852—54); Études morales sur le temps présent (u. o. 1855, új kiadás 1879); La philosophie de Goethe (u. o. 1866); Le matérialisme et la science (u. o. 1869); Le pessimisme au XIXᵉ siècle (u. o. 1878); La fin du XVIIIᵉ siècle (u. o. 1880); M. Littré et le positivisme (u. o. 1883); George Sand (u. o. 1887); Mélanges et portraits (u. o. 1888). A mosolygó szalon-filozófus Pailleronnak Ahol unatkoznak című darabjában emlékeztet C.-ra. V. ö. *Maumus,* Les philosophes contemporains (Paris 1891). Neje *Pauline Cassin* (1843—1901) P. *Albane* álnév alatt regényeket írt (Le péché de Madeleine, Fiamen, Idylle nuptiale etc.).

3. *C., Jakob,* német történetíró, szül. Gnesenben 1835 febr. 2., meghalt 1904 dec. 10. Boroszlóban. 1863 óta mint magántanár, 1868 óta mint rendes tanár működött Boroszlóban. Művei: Das Interregnum Polens im Jahre 1586 (Gotha 1861); Geschichte Polens (2., 3. és 5. köt., Gotha 1864—1888). (Ez a mű hazai történetünket is érinti); Lessing und Swift (Jena 1869); Liber cancellariae Stanislai Ciolek. Ein Formelbuch der poln. Königskanzlei (Wien 1872); Aus der Kanzlei Sigmunds (u. o. 1879); Das Bündniss v. Canterbury (Gotha 1880); Vorträge u. Essays (u. o. 1906).

Carobafa *(bois de caroubier),* a *Ceratonia siliqua*-tól származó barnás-sárga, pirosan erezett szilárd, kemény sűrű fa. Száradáskor utóbbi tulajdonságai növekednek. Keletről származik, de jelenleg Dél-Európában is igen elterjedt.

Carobe di Giuda (olasz, ejtsd: dzsuda) a. m. *Júdáskaroba*, (növ.), l. *Pistacia*.

Carocha (portug., ejtsd: karócsa, sp. *coroza)*, a máglyára itélt eretnekeknek ördögképekkel tele festett papiros sapkája. L. *Sanbenito*.

Caro-Delvaille, *Henri*, francia festő, szül. Bayonneban 1876. Bonnat és Maignan tanítványa. Főként a modern francia nőt, mindennapos környezetébe állítva, szereti ábrázolni. Kiválóbb festményei: Manicure et le thé, Belle fille, Dame à l'hortensia, Femme nue, Femme aux estampes, Ma femme et ses soeurs (a párisi Luxembourg-muzeumban), Eté, Septembre stb.

Caro-féle sav, hipermonoszulfosav H_2SO_5. Káliumhiperszulfátot kénsavban oldva C. keletkezik, melyet a hiperkénsavból ($H_2S_2O_8$) azáltal származtathatunk, ha abból egy molekula kéntrioxidot (SO_3) eltávolítva képzelünk. C. előállítható a kénsavnak hidrogénhiperoxiddal való oxidálása útján. A C. csak oldatban ismeretes. Igen erélyes oxidáló szer.

Carola, kikötő, l. *Salamon-szigetek*.

Carolath, *Emil*, l. *Schönaich-Carolath*.

Carolath-Beuthen, Liegnitz porosz kerületnek Freistadt nevü járásában fekvő, 250 km²-nyi területü mediatizált uradalom, 15,000 lakossal. Főhelye Freystadt. 1550 óta a *Schönaich* családé, melynek tagjai 1551. a birodalmi bárók, 1700. a birodalmi grófok és 1741. a hercegek közé emelkedtek C. névvel. *Schönaich Fábián* mint államférfiú és hadvezér V. Károly császárt és Móric szász választófejedelmet szolgálta. *Henrik Károly Vilmos* herceg, szül. 1783 nov. 29., megh. 1864 júl. 14., porosz tábornok és fővadászmester volt. A jelenlegi családfő *Károly* herceg, szül. 1845 febr. 14., örökös tagja a porosz urak házának.

Carol d'or, romániai aranypénz, 20 leu (frank).

Carole (franc., ejtsd: karoll, ol. *carola)*, dallal kisért régi körtánc. A párok, amelyek egymás kezét fogták, inkább körüljártak, mint táncoltak; az általuk énekelt dalokat C.-nak vagy chansons de C.-nak hívták. Ez a név átment Angliába is (carol), ahol azonban később az egyházi dicséneket hívták carol-nak, mint pl. *christmas carol*, karácsonyi ének. Az olaszországi La Carola táncot Boccaccio is említi műveiben.

Carolina, l. *C. C. C.*

Carolina, *La*, kerületi székhely Jaén spanyol tartományban, a Sierra Morena D.-i lábánál, (1900) 9192 lak., posztószövéssel. Közelében van Las Navas de Tolosa, amelyet a spanyoloknak a mórok fölött 1212. kivívott győzelme tett nevezetessé.

Carolina, vidék az északamerikai Egyesült-Államok K.-i részén. Sebastian Cabot fedezte fel 1492., de a spanyolok csak 1512. foglalták el, mint Florida állam egy részét. Miután a spanyolok gyarmatosítási kísérletei sikertelenek voltak, egy ideig a franciák foglalták el és ők nevezték el IX. Károly után C.-nak. A francia uralmat nemsokára ismét felváltotta a spanyol, majd a brit uralom. 1660-ban II. Károly angol király a 34. és 36. é.-i szélességi fokok közt fekvő területet 8 angol alattvalónak adományozta. Az angol kormány ezt a területet később visszaváságolta és két gyarmatra osztotta: *North-* és *South-C.* (l. o.). A gyarmatok hamar felvirágoztak és az elsők közé tartoztak, melyek 1769. fellázadtak az anyaállam ellen. A győzelem után mint külön államok léptek be az Unióba.

Carolina allspice (növ.), l. *Calycanthaceae*.

Carolina resolutio, III. Károlynak 1731 márc. 21. kiadott s a magyar protestáns egyházi viszonyokat rendező nagyfontosságu határozata. E szerint a földesúri jog a hit dolgaiban is épségben tartandó; az evang. lelkészeknek csakis az artikuláris helyeken szabad hivatalos funkciókat végezni; nem artikuláris helyeken plébánosok végzik az egyházi teendőket, a szokott stóla mellett; a házassági ügyek a kat. püspökök hatósága alá tartoznak s a vegyes házasságok kat. papok előtt kötendők; megengedtetik az evangelikusoknak, hogy a király előleges engedelmével szuperintendenseket választhassanak, kiknek hatósága azonban a felügyeletök alá helyezett lelkészeknek csupán erkölcsi életére terjesztetik ki, mert az ev. lelkészek világi ügyekben a polgári hatóság, keresztelés dolgában a kat. esperesek felügyelete alá rendeltetnek; kemény büntetést szab a kat. hitről az evangelikusra térőkre; rendeli továbbá, hogy a katolikus ünnepeket külsőleg mindenki megtartsa s minden céh részt vegyen a kat. egyházi körmenetekben; hivatalnokok dekretális esküt tegyenek a szűz Máriára és a szentekre; kis iskolákat tarthatnak ugyan az evangelikusok, de a felsőbb tanintézetek felállításához királyi engedély szükséges, melynek megadása főleg a megkivántató vagyoni alap kimutatásától függ. E rendelet mindkét felekezetü protestánsok törvényes jogait jóformán megsemmisítette; mégis a klerus egy része úgy tekintette, mint amely fölöttébb engedékeny a protestánsokkal szemben. Intézkedései közt legnagyobb eredménnyel járt a szuperintendensekre vonatkozó rész. Ennek alapján szervezkedett a magyarországi prot. egyház akkép, amint mai napiglan fennáll. Négy-négy szuperintendencia alakíttatott, bár a számarány szerint a reformátusokat több illette volna meg. A rendeletet latin eredetiben közzétette *Kuzmány*, Urkundenbuch zum öst.-evang. Kirchenrecht (Wien 1856); magyarul: *Csúthy* Zsigmond, Magyar prot. egyháztörténet (Debreczen 1878).

Carolina-szigetek, l. *Karolinák*.

Carolini libri, a Nagy Károly neve alatt a VIII. sz. vége felé megjelent négykötetes könyv, mely a II. niceai zsinatnak a képtiszteletre vonatkozó határozatait birálja. A szerző v. szerzők a képtiszteletről szóló egyházi tanítást teljesen félreértették és annak a tiszteletéről, akit a kép ábrázol (cultus relativus), nem tudnak semmit. V. ö. *Wetzer-Welte*, Kirchenlexikon, VII. köt. 189—196. l.

Carolostadius v. *Carlstadt*, l. *Károlyváros*.

Carolus (lat., a. m. Károly), *Eötvös* Károly, írói álneve.

Carolus *(C.-dollár, C.-piaszter)*, a III. és IV. Károly spanyol királyok alatt vert ezüst tallér. Ezek a régi spanyol piaszterek leginkább Afrikába, Kelet-Indiába, de különösen Kina és Japán felé

vándoroltak és ott kedvelt pénznem voltak. A C. értéke közel 4·4 korona.

Carolus Duran, francia festő, l. *Duran.*

Carolus Magnus (lat.), *Nagy Károly*, l. *Károly.*

Caro luxurians a. m. vadhús; erősen burjánzó, vérzékeny, daganatszerű sarjszövet, l. *Sarjadzás.*

Carondelet (ejtsd: karondlé), Saint Louisnak külvárosa (l. o.).

Caroni, az Orinoco fő mellékfolyója Venezuelában; a Serra Pakaraimában ered és 600 km. hosszú folyás után, Ciudad Bolivartól Ny.-ra, San Felix mellett torkol. Legnagyobb mellékvize a Paragua.

Carora, város Venezuela Lara államában, a Morere mellett, (1905) 7950 lakossal, jelentékeny kaucsuk- és bőrkereskedéssel. A spanyolok alapították 1572.

Carotin, l. *Karotin.*

Carotis, l. *Fejverőér.*

Carouge (ejtsd: karuzs), város Genf svájci kantonban, 2 km.-nyire Genftől, az Arve partján, (1910) 7935 lak., vasöntőkkel, gépgyárakkal, festékgyártással és óraiparral.

Carové, *Friedrich Wilhelm*, német filozófiai író, szül. 1789 jún. 20., megh. 1852 márc. 18. Hegelből indulva, a filozófiát ki akarja békíteni az egyházzal, a katolicizmust a protestantizmussal és egységes emberiségi vallás létesítésén fáradozik. Ebbeli munkái: Über die alleinseligmachende Kirche (Frankfurt 1826, 2 köt.); Was heisst römisch-katholische Kirche? (2. kiad., Altenburg 1847); Neorama, Beiträge zur Literatur, Philosophie und Geschichte (Leipzig 1838, 3 köt.).

Carp., állatnevek mellett *Carpenter* W. B. angol fiziológus (l. o.) nevének rövidítése.

Carp, *Petrache*, román politikus, szül. Jassyban 1837 jún. 29. Mint képviselő a Bratianu-minisztériumnak heves ellenzője volt. 1870-ben rövid ideig külügyminiszter volt. 1876-ban megalapította a konzervativ Junimisták pártját. 1890-ben és 1892—95-ig földmívelési miniszter volt, 1900—901-ig miniszterelnök és egyúttal pénzügyminiszter. 1911-ben újra miniszterelnök lett. — Rokona, *C. Antonie*, 1907 márciustól 1909 november 13-ig volt földmívelésügyi miniszter.

Carpaccio (tkp. *Scarpazza), Vittore,* olasz festő, szül. Velencében 1455 körül, megh. 1525. v. 1526. Lazzaro Bastiani tanítványa, 1507. Giovanni Bellini segédje a Doge-palotában. A velencei iskola legkiválóbb elbeszélője, művein hűen ábrázol velencei építészeti részleteket és népies jeleneteket. Főműve az egykori Scuola di S. Orsola számára festett s ma a velencei áll. képtárban látható képsorozata Szt. Orsolya életéből vett 9 jelenettel.

Carpe (lat.) a. m. tépd ki, szakaszd ki. *C. diem*, szakaszd le a napot (t. i. napod virágjait), mondás Horatius I. könyve 11. ódájából. *C. viam:* eredj, isten hírével!

Carpeaux, *Jean Baptiste*, francia szobrász, szül. Valenciennesben 1827 máj. 14., megh. 1875 okt. 12. Rudenek és Duretnek volt tanítványa. 1854-ben elnyerte a Prix de Romet és olaszországi tanulmányai eredményeképen már 1858. sikert aratott nápolyi halászfiút ábrázoló szobrával. Ugyancsak Rómában készült Ugolino és fiai megkapó természetességű bronzcsoportja (Páris, Louvre). Művészetének valódi elemét azonban a női test finom, szellemes ábrázolásában találta meg C. A Louvre Flora-pavillonjának szép domborműve után tetőpontját érte el a párisi Nagy Operaház homlokzatát díszítő tánccsoporttal (1869, l. a *képmellékletet).* Amint mestere, Rude, zord komolysággal érezteti a háború szellemét az Arc de l'Étoile híres domborművén, C. csapongó jókedvvel, finom érzékiséggel, könnyed francia szellemmel mutatja be a zene elragadó hatását, amint az a ritmikusan mozgó bájos testek csoportjában jelentkezik. A tánc mellett a XIX. sz.-i francia szobrászat legkiválóbb alkotásai közé tartozik a párisi Carrefour de l'Observatoire-on álló díszkút: a négy világrészt személyesítő női alakok könnyedén, kecsesen hordják vállukon a földgömböt. C. egyéb művei közül — a Louvreban mellszobrainak egész sorozata látható — különösen Watteau valenciennesi emlékszobra emelendő ki. V. ö. *Chesneau*, Le statuaire Jean Baptiste C. (Paris 1879).

Carpellomania (növ.), az a neme a rendellenességeknek, amikor a virág takarószerveinek valamelyike v. a porzótájnak a tagjai termőlevelek, illetőleg termők alakjában fejlődnek ki; az utóbbi esetben = *pistillodia.* Ilyen esetek nem ritkán fordulnak elő a tulipánon, a narancsvirágon, a mákfajokon, a fűzfa-hímvirágokon stb.

Carpellum (növ.) a.m. termőlevél, később terméscikk, l. *Termő.*

Carpenedolo, község Brescia olaszországi tartományban, a Chiese partján, (1901) 5662 lakossal, 1797. a francia köztársaságiak Ménard vezérlete alatt az osztrákokon itt diadalmaskodtak.

Carpentaria, Queensland egy része, Ausztrália hasonnevű 750 km. hosszú öble mellett.

Carpentaria-öböl, Ausztrália legnagyobb öble, annak É.-i részében, a York-félsziget és az Arnhem föld között. A nevezetesebb beletorkoló folyók a Mitchel, Flinders, Leichardt, Albert és Roper. Keleti és déli partja sekély és iszapos, csak nyugati partja magas és jó kikötőkkel tagozott (Limmen Bight-, Bluemud-, Caledon-, Melville-öblök). Nagyobb szigetei a Bentinck-, Wellesley-, Sir Edward Pellew és Groote Eylandt-szigetek. 1644-ben fedezte fel Tasman, nevét Carpenter Pietertől, a németalföldi indiai birtokok főkormányzójától kapta.

Carpentarius, l. *Charpentier.*

Carpenter (ejtsd: kar—), 1. *Mary*, angol írónő, szül. Bristolban 1807 ápr. 3., megh. u. o. 1877 jún. 14. Korán érdeklődött a társadalmi reformmozgalmak, az árvák, a fiatal betörők, az alsóbb néposztályok, a börtönök ügye iránt s Bristolban több jótékony intézetet alapított. Munkái közül a fontosabbak: Morning and evening meditations (1842); Reformatory schools for children (1851); Juvenile delinquents, their condition and treatment (1853); The claims of ragged schools to pecuniary aid from the annual Parliamentary Grant for educational purposes (1859); Our convicts (1864); Reformatory prison discipline as developed by the

Carpeaux cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

CARPEAUX JEAN BAPTISTE: A TÁNC
(PÁRIS NAGY OPERAHÁZ)

Right Honourable Sir Walter Crofton in the Irish convict prisons (1872). Indiai útjáról hazatérve irta: Suggestions on prison discipline and female education in India (1867) és Six months in India (1868). Még azután több izben járt Indiában, s utazásait, különösen a börtönügyről szerzett tapasztalatait megirta Salisburynek, ki azokat a parlament elé terjesztette.

2. *C., William Benjamin,* angol fiziológus, szül. Bristolban 1813., megh. Londonban 1885 november 10. Doktorrá lett 1839-ben. 1847-ben a fiziológia és összehasonlító boncolástan vizsgálója lett a londoni egyetemen. 1849-ben u. o. a törvényszéki orvostan tanárává nevezték ki. Különösen híresek a tenger mélyének fizikai és biológia viszonyaira vonatkozó kutatásai. Alapvető tanulmányai a Royal Society közleményeiben jelentek meg. Egyéb munkái: Principles of physiology, general and comparative (4. kiad. 1854); The microscope and its revelations (6. kiad. 1881); Introduction to the study of Foraminifera (Royal soc.); Zoology and instincts of animals (1857); Principles of mental physiology (3. kiad. 1879).

Carpenter-fék, l. *Fék.*

Carpenter-sziget, dúsan lakott sziget a német Admirális-szigetek közelében, a Déli-tengerben. Kereskedőállomás.

Carpentier, *Jacques,* l. *Charpentier.*

Carpentras (ejtsd: karpañtra), jár. székhely Vaucluse francia départementban, az Auzon balpartján, a Vaucluse hegylánc É.-i lábánál, egykoron Venaissin grófság fővárosa, az V. sz.-tól 1805-ig püspöki székhely volt, (1906) 10,721 lak., selyemfonókkal, kémiai és kalapgyárral és tésztanemüek készítésével, jelentékeny olajbogyó-, szarvasgomba- és gyümölcskereskedéssel. C. szűk utcákból áll; egykoron falakkal volt körülvéve, amelyek maradványa a szép toronnyal ellátott Orange-kapu. Muzeuma több értékes régiséget tartalmaz, a többi közt a híres C.-i bas-reliefet, amely Osirisnek áldozó asszonyt ábrázol. C. mint a rómaiak Carpentoracte-ja D.-i Gallia egyik legvirágzóbb városa volt. Az V. sz.-ban alánok, svévek, vandalok, gótok és burgundok, végre 534. a frankok foglalták el. Ujabb fölvirágzása azon körülménynek köszönhető, hogy Venaissin fővárosává és mint ilyen az avignoni pápák gyakori tartózkodó helye lett. VI. Ince pápa falakkal vétette körül. V. ö. *Loubet,* C. et le comtat-Venaissin avant et après l'annéxion (1892).

Carpentum (lat.), római sátoros kétkerekű kocsi. A köztársaság korában a nők szabadon használhatták magában a városban, mely jogukat Veji ostrománál (Kr. e. 386.) tanusított hősiességükkel szerezték meg. A császárság korában a császári ház nőtagjain kívül egyedül a legmagasabb rangu tisztviselők s a Vesta-szüzek vehették igénybe. Ezen rendeltetésének megfelelőleg kiállítása természetesen a legdíszesebb volt. Alakját mutatják a Julia és Agrippina emlékére vert érmek. — *C. funebre* a. m. halottaskocsi.

Carpet (ang., ejtsd: karpet) a. m. szőnyeg.

Carpetani, l. *Karpetánok.*

Carpet-bagger (ang., ejtsd: karpet begger; carpet-bag szótól, mely a. m. uti táska) a neve az Egyesült-Államokban azoknak a kalandoroknak, kik 1865—71-ig, a D.-i államok leveretése után mint a győztes É.-i államoktól kinevezett tisztviselők gyakran csak egy uti táskával kezükben a D.-i államokban megjelentek és állásukat meggazdagodásra használták fel.

Carpette (franc., ejtsd: kárpett), durva, csíkos csomagoló-vászon.

Carphologia (gör.), l. *Piheszedés.*

Carpi (ejtsd. karpi), állítólag géta néptörzs a mai magyar érchegységben, D.-re a Tátrától; Diocletianus császár uralkodása alatt a légiók semmisítették meg. Némelyek azt hiszik, hogy tőlük kapták nevüket a Kárpátok.

Carpi, város Modena olasz tartományban, a Mirandola-csatorna mellett, Modenától 13 km.-nyire, püspöki székhely, (1901) 7296 lak., szalmakalapgyártással és szép székesegyházzal, amelyet Bramante épített. A renaissance korában ugyanily nevű fejedelemségnek volt székhelye.

Carpi, *Ugo da,* családi nevén *Panico,* olasz fametsző, szül. Carpiban 1450 körül, megh. Rómában 1523 júl. 20. Eleinte Velencében élt és 1516. a signoriához folyamodott az általa feltalált szines tónusú fametszési eljárás *(chiaroscuro, clairobscur, camayeu)* szabadalmáért. Ezzel az eljárással sokszorosította 1518 óta Rómában különösen Rafael műveit (Ananiás halála, Aeneas és Anchises, a betlehemi kisdedek megöletése, a csudálatos halászat stb.), azonkívül Giulio Romano, Polidoro da Caravaggio, Parmigianino és mások festményeit. Színes fametszetei erős dekorativ hatásúak. Festéssel is foglalkozott.

Carpin *(Giovanni Piano Carpini, du Plan de C.),* ferencrendi szerzetes, hittérítő és kiváló középkori utazó. Szül. 1200 körül Perugiában. 1222-ben beutazta Tunist és Spanyolországot. 1246—47-ben, mint IV. Ince pápa követe, a mongolokhoz ment. Kettős küldetése volt: a mongol khán jóakaratát kellett megnyernie a kereszténység iránt, továbbá a modvai nagyfejedelemmel tárgyalt a schismatikus görög egyháznak a római egyházzal való egyesüléséről. Utleirását először közölte a Vinc. Bellovacensis Speculum historialéja. Ujabb kiadását Avezac-tól birjuk a Société de géographie de Paris kiad. 1838-ból.

Carpinus *L.* (növ.), l. *Gyertyánfa.*

Carpione, *Giulio,* olasz festő és rézmetsző, szül. 1611. Velencében, megh. 1674. Veronában, Varotarinál tanult, s később Cantarini hatásán képezte magát. Főként vidám tartalmú mitológiai képeivel tünt föl, melyek tárgyát többnyire Ovidiusból merítette. Legnevezetesebb festményeit a drezdai képtárban és a budapesti Szépművészeti Múzeumban találjuk. Vallásos tárgyú rézkarcai fejlett formaérzékről és könnyed technikáról tesznek tanuságot.

Carpitor, *carptor* (lat.), az a római rabszolga, ki a feltálalt ételeket bizonyos szabályok szerint adagokra szabdalta.

Carpobalsamum (növ.), l. *Commiphora.*

Carpocapsa (állat), l. *Almamoly.*

Carpodacus (állat), a pintyfélék *(Fringillidae)* családjába tartozó madárnem. Fajai közül hazánkban is nagy ritkán előfordul a rózsapirók *(C. roseus* [Pall.]) és a szibériai pirók *(C. erythrimis* [Pall.]). L. *Rózsapirók* és *Szibériai pirók.*

Carpodinus *R. Br.* (növ.), az Apocynaceae család génusza, melynek 11 faja Nyugat-Afrika tropikus részében honos. Liánok, többnyire keresztben átellenes, bőrnemű levelekkel. Termésük bogyószerű; a sierra leonai *C. dulcis* G. Don és a *C. acida* G. Don fajé ehető. Az angolai *C. leucantha, lanceolata* K. Sch. és *chylorrhiza* gyökere kaucsukot szolgáltat.

Carpogonium (növ.), a Pirosmoszatok és némely zuzmó női ivarszerve.

Carpophaga (állat) a. m. gyümölcsevők, általában mindazon állatok, amelyek legfőképen és majdnem kizárólag növények gyümölcseivel és magvaival táplálkoznak, különösen azonban az erszényes állatok *(Marsupialia)* egyik alrendje, aránylag meglehetős egyforma hosszu lábakkal, hosszu kapaszkodófarkkal, a hátsó lábak belső ujja karmatlan hüvelyk, mely a többivel szembe tehető; a 2-ik és 3-ik összenőtt. Igen barátságos, társaságban élő, könnyen szelidíthető éjjeli állatok. Az ide tartozó erszényes mókusok *(Phalangistidae)* és erszényes medvék v. koála-félék *(Phascolarctidae)* kizárólagos hazája Ausztrália. — *C.* Selby, a galambfélék (Columbidae) egyik alcsaládja; fajaik puha gyümölccsel és bogyókkal táplálkoznak; csőrük vékony, csúcsán szarúnemű, széles szárnyaikon az első evezőtoll hegyes, hosszabb az ötödiknél; farkuk egyenes v. kissé kerekhegyű; csüdjük alacsony, rövidebb a középső ujjnál; szárnyaik és farkuk fémes fényű. Mintegy 50 fajuk ismeretes, amelyek az ausztráliai és keleti zoogeografiai régiókban élnek. Egyik faja a *C. oenea* Gray. Hazája a Molukki szigetek. L. még *Gyümölcsevők.*

Carpotropismus alatt értjük a fellevelek-nek, a virág takaróleveleinek, sőt a kocsányoknak az éredő termés védelmét célzó vagy a magvak kiszóródását megkönnyítő mozgásait, amelyek sötétben és világosságban is megfigyelhetők és nem ismétlődnek időszakonként. Némely növényen, pl. mák, martilapu kocsányán a geotropikus hangulatváltozás folytán jönnek létre, ellenben másokon, pl. némely hagymán a mozgás külső ingerek nélkül belső okokból (autogén) következik be (Hansgirg, Physiol. Unters. 1893).

Carptor (lat.), l. *Carpitor.*

Carpus (lat.) a. m. kéztő, l. *Csontváz.*

Carpzov, német család, mely Spanyolországból (Carpezana) származott, de már 1282. C. brandenburgi birtoknak tulajdonában volt. *C. Benedikt*, szül. Wittenbergben 1595 máj. 27., megh. 1666 aug. 30. Lipcsében. 1645-ben lett jogtanár Lipcsében s 1653. a szász választófejedelem titkos tanácsosa. Vagy 20,000 halálos itéletet hozott, leginkább boszorkányperekben. Iratai a jogfejlődésre nagy befolyást gyakoroltak. Jurisprudentia ecclesiastica (Lipcse 1645) c. munkájával az ev. püspöki hierarchikus rendszernek egyik alapvetője lett. Testvére, *C. Johann* (1607—57) Lipcsében működött mint teológiai tanár. Művei: Hodegeticum (1656) és Isagoge in libros ecclesiarum Lutheranarum symbolicos etc. (Lipcse 1665). *C. Benedikt Johann* (1639—99) 1668. a keleti nyelvek és 1684 óta a teológiának volt tanára. *C. Gottlieb Johann*, a C.-család legtudósabb teológusa (1679—1767), a keleti nyelvek tanára volt Lipcsében. 1730 óta pedig szuperintendens. Főműve a Critica sacra Veteris Testamenti (1728).

Carr., növénynevek mellett *Carrière* Elie Abel (1818—1896) francia dendrológus nevének rövidítése.

Carraca, *La*, spanyol arzenál, l. *San Fernando.*

Carracas (sp.), l. *Galeona.*

Carracci, olasz festő-család, a barok festészet második korszakának megindítója. Tagjai a XVI. sz. második felétől a XVII. sz. első feléig Bolognában működtek. Legnevezetesebbek:

1. *C., Lodovico*, szül. 1555. Bolognában, megh. 1619. u. o. Prospero Fontanánál tanult szülővárosában és Tintorettónál Velencében, majd pedig Correggiot tanulmányozta Parmában és Michelangelót Rómában. Főművei a bolognai képtárban láthatók. Ő a család művészeti irányának megalapítója. Hatalmas izomzatú alakjait szenvedelmes mozdulatokban ábrázolta. Nagy súlyt helyezett a formák és ruházat redőinek alapos tanulmányára. Az iskola főcélját, a nagystílű drámaiságnak a bolognai helyi hagyományokkal, tetszetősségre, ritmusra való törekvéssel való összeegyeztetését azonban már nem volt képes véglegesen megoldani; e feladat unokaöccseire, Agostinóra és Annibalera maradt.

2. *C., Agostino*, szül. 1557 aug. 15. Bolognában, megh. 1602 márc. 22. Parmában. Előbb ötvös volt. A festészetben Prospero Fontana és Tiburzio Passerotti, majd nagybátyja, Lodovico volt mestere; a velenceieknek és Corregiónak hatása alatt képezte magát tovább. Szülővárosán kívül működött Parmában (1581., 1597., 1601—02), Velencében (1581., 1589) és Rómában (1597—1600). Nagy dekorativ falképein (Palazzo Fava, Magnani és Sampieri Bolognában, Palazzo Farnese Rómában) javarészt öccsével, Annibaleval dolgozott együtt; utolsó festményét, egyben utolsó művét ,a parmai Palazzina del Giardino mennyezetét egyedül készítette. Legnevezetesebb két függő képe: Szt. Jeromos áldozása és Mária mennybemenetele a bolognai képtárban látható. Számos igen kiváló rézmetszetet készített a Lodovico és Annibale C., Calvaert, Tibaldi, Sammacchini, Sabattini, Correggio, Veronese stb. művei után.

3. *C., Annibale*, 1560 nov. 3. keresztelték Bolognában, megh. 1609 júl. 15. v. 16. Rómában. Lodovico C. tanítványa volt, majd a Correggio, a velenceiek és Michelangelo hatásán képezte magát. Bolognán és Parmán (1580) kívül javarészt Rómában (1594., 1595—1609) működött. A bátyjával együtt festett falképek közül a római Farnese-palotában övé a munka túlnyomó része. Legkiválóbb függőképei: Mária megdicsőülése és mennybemenetele a bolognai képtárban (36., 37. sz.), a Felhőkön trónoló Krisztus szentekkel a firenzei Pitti-képtárban, Herkules a válaszúton, a nápolyi Museo Nazionaleban és Krisztus a keresztfán, a berlini Kaiser Friedrich-Museumban. Rézkarcaiban többnyire torzalakokat ábrázolt. Úgy ő, mint bátyja művelte a tájképet, mint önálló ábrázolási fajt, amiben az olaszok közt az elsők közé tartoztak. A két testvér stílje, bár rokon úton haladtak, tetemesen különbözött egymástól. Agostino a formák alaposabb ismerője,

meggondoltabban rajzol és szerkeszt, de képeinek színbenyomása legtöbbnyire hideg; Annibale főereje a festőiség, ecsetkezelése gyors, a rajza ép azért nem mindig megbízható, színei melegek, alakjai vibráló atmoszférában élnek. V. ö. *Malvasia*, Felsina pittrice (Bologna 1678); *Baglioni*, Le Vite ecc. (Roma 1649); *Bellori*, LeVite ecc. (u. o. 1671); *Bolognini Amorini*, Vite, ecc. (Bologna 1840); *Tietze*, Annibale C.-s Galerie im Palazzo Farnese (Wien-Leipzig 1906); *Gerevich*, Traccie di Michelangelo, ecc. (Bologna 1908).

Carragaheen v. *carrageen* (növ.), az ú. n. *irlandi moha*, különféle szárított piros tengeri moszatok keveréke, mely túlnyomólag *Chondrus crispus*-ból áll (l. *Chondrus)*. A C. az É.-i Atlanti-oceán partvidékeinek lakói előtt mint élvezeti és orvosi cikk régóta ismeretes, most azonban nagyobb mennyiségben iparilag alkalmazott kereskedelmi árú, amennyiben a nyerstermékből előállított C.-nyálkát folyadékok (kivált sör) derítésére, a márványpapir készítésében és az arab gummi helyett a festésben, csinozásban, valamint a szalma- és nemezkalapok gyártásában alkalmazzák. Európában a C.-t leginkább Irország és Skócia Ny.-i partvidékén gyüjtik, a jobb északamerikai C. Massachusetts partjairól jön.

Carránza, *Bartolomé de*, toledói érsek, szül. Mirandolában (Navarra; ezért úgy is hívják Bartol. de Mirandola) 1503., megh. Rómában 1576 máj. 2. Kiváló teológus volt úgy, hogy 1546. és 1551. a trienti zsinaton ő szerepelt, mint V. Károly császár hittani szakmegbizottja. 1557-ben toledói érsek lett. Commentarios sobre el catechismo c. művének egyes kifejezései miatt Cano Menyhért Domokos panaszára az inkvizició elé került s 8 évig börtönben sinylődött. Mivel Rómába felebbezte ügyét, végre is kénytelenek voltak őt 1559. odaszállítani. Csak kevéssel halála előtt szabadult ki az Angyalvárból. V. ö. *Langwitz*, Bartholomé C. Erzbischof v. Toledo (Kempten 1870).

Carrara (ejtsd: karrára), város Massa e C. olasz tartományban, a Liguri-tenger közelében, (1901) 21,104, közig. kerületével együtt 42,097 lak. C.-t félkörben hegyek veszik körül, amelyek vagyonosságának forrásai; mert ebből bányásszák a híres márványt, melyet a világ minden részébe elszállítanak (l. *Carrarai márvány)*. Házai és különböző épületei mind márványból készültek. Főpiacának egyik oldalán doriai oszlopokon nyugvó portikus van; ezzel szemben áll a Medico-palota. A székesegyház kicsiny, de építészeti stílusa és homlokzatának díszítése Olaszország egyik legérdekesebb templomává teszik; egyéb templomai: San Andrea és Madonna delle Grazie. Szobrásziskolája gazdagon föl van szerelve antik szobormintákkal. A hegyek, amelyekből a híres márványt bányásszák, a várostól K.-re, 700 m. átlagos magasságban, 10 km.-nyi hosszuságban huzódnak el; kb. 100 bányája közül 7 van csak, amelyek a szobroknak való márványt szolgáltatják s amelyek a Torano-völgyben vannak; köbméterét 300—1700 fr.-kal fizetik. 1902-ben 8000 kg. dinamittal Európa legnagyobb repesztését végezték, melynek eredménye kb. 190.000 km³ letört márványtömbök; a férfi lakosság csaknem kizárólag a márvány törésével, fürészelésével, elszállításával foglalkozik. Az évi márványtermelést 18,000 mmázsára becsülik 5·5 millió frank értékben. Nagy részét a közeli Avenzából szállítják el a tengeren. A márványbányászat az etruszkok idejére vezethető vissza. A rómaiak a C.-i márványt marmor lunensenek hívták. A római birodalom bukásával a bányászat is megszünt és csak a művészetek fellendülésével a X. sz.-ban kezdődött meg újra. V. ö. *Magenta*, L'industria dei marmi apuani (Firenze 1871).

Carrara, *Francesco*, olasz büntetőjogász, szül. Luccában 1805 szept. 18., megh. u. o. 1888 jan. 15. Eleinte ügyvéd volt, 1859. Carmignani utódaként a pisai egyetem tanára lett. 1865—70-ig képviselő, 1876 óta szenátor volt. Legnevezetesebb munkája a Programma del corso di diritto criminale (Prato 1877—83, 9 köt.), számtalan kiadást ért, *Beksics* Gusztáv fordításában a m. tud. akadémia kiadásában (Budapest 1878–1879, 2 köt.) magyar fordításban is megjelent. Ebben a munkában fejti ki főtételét: *a büntett nem ténybeli, hanem jogi tény*, a büntetőjog alapja: *a jogi védelem*. Egyéb munkái közül említésre méltók: Opuscoli di diritto criminale (Prato és Lucca 1874—77, 7 köt.); Pensieri sul progetto di codice penale italiano (4. kiad., Lucca 1878); Lineamenti di pratica legislativa penale (Torino 1882).

Carrarai márvány. Az Apuáni Alpokban a római császárok kezdték mívelésbe venni (Belvederei Apollo). A hegység geológiai viszonyai igen bonyolódottak. A márványt hordó rétegek valószínüleg triaszkoruak és 9—10 km. hosszú és 3—4 km. széles területet foglalnak el. A rétegek 3 sorozatból állanak: a felső cipolino és csillámban gazdag homokkő váltakozó rétegeiből áll, amelyek kis márványlencséket és mésztömböket zárnak maguk közé, a középső a tulajdonképeni márvány- és dolomitréteg (vastagsága 1000 m.), végül az alsó szürke kompakt mészből áll. A márványnak 2 fő fajtája van: a világos a *chiaro*, a sötét a *bardiglio*. A világosak között legértékesebb a *statuario*, kitüntetve cukorszerű egyöntetű szövetével, fehér színével, kitünő fényesíthető voltával és közepes keménységével. A statuario csak kis lencsékben fordul elő, az összes termelésnek csak 5%-át teszi ki. A szobormárvány főtömege a *bianco chiaro*, durvább szemű, nem anynyira tiszta fehér, a mállással szemben ellenállóbb. A szürkén-eres fajtákból csak lapokat készítenek és ezek átmennek a sötét bardiglioba. Kedveltek a tarka márványbrecciák: *mischio di serravezza*, barack-ibolyaszínű; *pavonazzo* fehér színű, sárga, barna és fekete erekkel. A bányákat 2000 év óta művelik, a készlet mégis bőséges. L. *Carrara.*

Carrara-porcellán, fehér, mázatlan angol csontporcellán, melyből a fehér márványhoz hasonló szobrocskákat állítanak elő. L. *Parian.*

Carratraca, falu Malaga spanyol tartományban, hegyes vidéken, kéntartalmú forrásokkal (18 C°), jól látogatott fürdővel és (1900) 1668 lak.

Carre (franc.), mikor négy számmal játszanak a rouletten.

Carré, *Michel*, francia költő, szül. Párisban 1819., megh. Argenteuilben 1872 jun. 27. Költeményei közül megemlítendők: Les folles rimes

1841); drámái közül: La jeunesse de Luther (1843); L'eunuque (1843); Scaramouche et Pascariel (1847); Faust et Marguerite (1850) stb. Barbier-vel és másokkal együtt több vígjátékot, vaudevillet s operette-szöveget írt. Magyarra le vannak fordítva a következők: *Barbier* és *C.*, Hamlet. Nagy opera 5 felv., ford. *Böhm* Gusztáv, zenéjét szerzé A. Thomas (Arad 1870); *C.* és *Lucas*, Lalla Roukh. Víg opera 2 felv., ford. *Csepregi* (Pest 1863); *Barbier* és *C.*, Faust. Opera 5 felv. Goethe után. Ford. *Ormai*, zenéjét szerzé Gounod (Budapest); *Barbier* és *C.*, Pál és Virginia. Dalmű 3 felv. és 6 képben, ford. id. *Ábrányi* Kornél, zenéjét írta Massé Viktor (Budapest 1877); *C.* és *Barbier*, Jeanette menyegzője. Víg dalmű 1 felv., ford. *Böhm* G., zenéjét szerzé Massé (u. o. 1879); *Barbier* és *C.*: Philemon és Baucis. Dalmű 2 felv., zenéjét szerzé Gounod, ford. id. *Ábrányi* K. (u. o. 1880); *C.* és *Barbier*, Dinorah vagy a ploërmeli búcsú. Víg opera 3 felv., ford. *Csepregi* Lajos, zenéjét írta Meyerbeer (Pest 1860); *C.* és *Battu*, Eljegyzés lámpafénynél. Operette 1 felv., ford. *Feleki* Miklós (Pest 1860).

Carreau (franc., ejtsd: karró) a. m. négyszög, kocka; a francia kártyáknál az egyik szín (vörös négyszög), megfelel a svájci (magyar) kártyák «tök» színének.

Carrée (ejtsd: kárré), l. *Négyszög*.

Carrefour (franc., ejtsd: karrfúr), a latin quadrifurcumból, a. m. keresztút, utcasarok.

Carregal do Sal, város Portugália Vizeu kerületében, kb. 12,000 lak.

Carrel (ejtsd: karell), *Armand*, francia hirlapíró és politikus, szül. Rouenban 1800 máj. 8., megh. Párisban 1836 júl. 24. 1830 óta Mignet és Thiers társaságában az ellenzéki Nationalt szerkesztette, mely csakhamar nagy tekintélyre emelkedett. Köztársasági eszméiért azonban sok üldöztetést szenvedett. Midőn az akkoriban kormánypárti Girardin Emil méltatlan támadásokkal illette, párbajt vívott vele, melyben halálosan megsebesült. Iratait Oeuvres politiques et littéraires cím alatt Littré és Paulin adták ki (Paris 1857—1858).

Carrelage (franc., ejtsd: karlázs), téglából, kő- vagy majolika-lemezekből készült padozat.

Carreño (ejtsd: karrényó), 1. *Don Juan C. de Miranda*, spanyol festő, szül. Avilában 1614 márc. 25., megh. 1685 szept. Pedro de las Cuevasnak és Bartolomé Romannak volt tanítványa, azután Velazquez befolyása alá került. 1650-ben udvari festő lett. Szép képmásai, melyeknek egész sora van a madridi Prado-muzeumban, egy fiatal ember arcképe a budapesti Szépművészeti Muzeumban is, olykor megközelítik Velazquezt és Van Dyck befolyását is elárulják. Madrid, Alcala, Granada, Toledo templomaiban oltárképei is fennmaradtak. A budapesti Szépművészeti Muzeumban levő Szt. Domokos nagyszabású, lendületes mű.

2. *C.*, *Teresa*, amerikai spanyol zongoraművésznő, szül. Carácasban, Venezuelában 1853 dec. 22. 1865-ben először hangversenyzett Európában; 1872. lett Sauret Emil hegedűművész neje. Tőle elválva, 1890 elején Európába jött, ritka nagy elismerést aratott erőteljes, a virtuozitásra hajló játékával, sajátságos felfogásáért és meglepő szép megjelenéseért. 1891-ben d'Albert zongoraművész vette el, de 1895. tőle is elvált. Szerzette a venezuelai nemzeti himnuszt, bájos és virtuóz zongoradarabokat, vonósnégyest. — Leánya, *Teresita C.*, szintén zongoraművésznő.

Carrér, *Luigi*, olasz költő, szül. Velencében 1801 febr. 12., megh. 1850 dec. 23. Eleinte mint rögtönző poéta tűnt fel, később azonban komoly tanulmányokra adta magát; nemcsak mint költő, hanem mint hirlapíró, tanár, történész és az irodalomtörténet művelője is igen érdemes munkásságot fejtett ki. C. a Manzoni-féle romantikus iskolához tartozott és a maga idejében, kivált középkori tárgyú zordon lovagballadáival s románcaival nagy tetszést aratott. Irodalomtörténeti dolgozatai közül főkép Goldoniról írt könyve érdemel említést (Velence 1824). V. ö. *Venanzio*, Della vita e delle opere di Luigi C. (Velence 1854).

Carrera, *Valentino*, olasz szinműíró, szül. Torinóban 1834 dec. 19. Legelőször 1859-ben tünt fel Lotto c. drámájával s azóta mintegy 50 darabbal gazdagította az olasz szinpadok műsorát. Legnagyobb sikerét a La quaderna di Nanni c., a firenzei népéletet rajzoló darabjával aratta, melyet az olasz állami díjjal koszorúztak meg. Ebben is, úgy mint vígjátékai legnagyobb részében, erősen tendenciózus irányú, amellett pedig hatalmas komikai érrel megáldott írónak mutatja magát. Gli ultimi giorni di Goldoni c. vígjátékában a korfestés is remek. Még megemlítjük Un avvocato dell' avvenire, La mamma del vescovo és La filosofia di Giannina c. munkáit.

Carrhae, város és csatahely Mezopotámiában, ma *Kharran* (l. o.).

Carri (ol.), azok a játékok, melyeket Rómában farsang idején, ökröktől vontatott szekereken játszanak. *Giudate*-nek (zsidójáték) is szokták nevezni, mert ezekben különösen a zsidókat gúnyolják ki.

Carricatura, l. *Torzkép*.

Carrick (ejtsd: kerrik), Ayrshire skót county D.-i vidékének neve.

Carrick a Rede (ejtsd: kerrik a ríd), sziklaszigetek Antrim ír county É.-i partja közvetlen közelében.

Carrickfergus (ejtsd: kerrikfergősz), város és tengeri fürdő Antrim írországi countyban, a Belfastlough É.-i partján, 17 km.-re Belfasttól, (1901) 8920 lak., halászattal, gyapju- és vászonszövéssel, sóbányával, régi kastéllyal, 1690. III. Vilmos itt szállott ír partra.

Carrick on Shannon (ejtsd: kerrik on sennon), Leitrim írországi county főhelye, a Shannon partján, (1901) 1430 lak., vászonszövéssel és folyami hajózással.

Carrick on Suir (ejtsd: kerrik on szur), város Tipperary írországi countyban, a Suir balpartján, (1901) 5600 lak., gabona- és vajkereskedéssel, posztószövéssel, érdekes régi (XIV. sz.) apátsággal.

Carrier (ejtsd: karrié), *Jean Baptiste*, francia forradalmár, szül. Yolayben 1756., kivégeztetett 1794 dec. 16. Mint a konvent tagja, a király halálára szavazott. 1793 okt. Nantesban mint kormánybiztos tömeges kivégeztetéseket rendezett; áldozatait oly hajóba helyezte el, melynek fenekén sülyesztő volt alkalmazva; ezt azután felnyitották, mire az áldozatok elmerültek. Összesen

Carrière cikkhez

Révai Nagy Lexikona

CARRIÈRE EUGÈNE: ANYASÁG
(PÁRIS MUSÉE DU LUXEMBOURG)

16,000 embert öletett meg. Robespierre bukása után a konvent C.-t is halálra ítélte. V. ö. *Fleury*, Un grand terroriste, C. à Nantes (Paris, 2. kiad. 1901).

Carriera, *Rosalba,* olasz festőnő, szül. 1675 okt. 7. Velencében, megh. 1757 ápr. 15. u. o., sógorának: Pellegrininek, továbbá Diamantininak és Balestrának tanítványa volt, működött a modenai, párisi és bécsi udvarnál, 1746. megvakult és elmebeteggé lett. Nagy hírre jutott könnyed, elegáns, de felületes arcképei révén, melyeket többnyire színes krétával kora előkelőségeiről készített s melyek nagy része (157) a drezdai képtárban van.

Carrier-Belleuse (ejtsd: karrié-bellőz), *Albert Ernest,* francia szobrász, szül. Anisy le Châteauban 1824 jún. 12., megh. 1887 jún. 3. David D'Angersnek volt tanítványa. Sok apróbb, inkább iparművészeti jellegű munkán, mellszobrokon kívül nagyobb szobrokat is készített. Festői hatású, finom megmunkáltságú művei közül kiemelendők: Angelica a szikla mellett (1866); Madonna a kis Jézussal (1867, Paris, St. Vincent de Paul-templom); A sas szárnyai alatt szunnyadó Hébe (1869, Paris, Musée du Luxembourg) stb. Rodinnek volt mestere. A sèvresi porcellángyár művészeti igazgatója volt.

Carrière (franc., ejtsd: karriér), szószerint pálya, átvitt értelemben pályafutás. A lovassportban a ló leggyorsabb futási módja, vágtatás, sebesgalopp, száguldás. A ló majd egész hosszában kinyulik lábaival, majd mélyen maga alá rántva azokat, előre lódítja testét. Ezek a gyors mozdulatok annyira egymásba folynak, hogy szabad szemmel úgy látszik, mintha a ló első lábai, meg hátsó lábai együtt érintenék a földet. A fotografikus pillanatfelvételek mutatják csak meg, hogy ez mégsem történik így. — *En C.* a. m. vágtatva, száguldva.

Carriere, *Moritz,* német filozófiai és esztetikai író, szül. Griedelben 1817 márc. 5., megh. Münhenben 1895 jan. 19. Előbb Giessenben volt magán-, majd rendkívüli tanár; 1853. Münchenbe hívták meg az egyetemre, hol haláláig működött, különösen az esztetika köréből tartott felolvasásokat, a művészeti akadémián pedig művészettörténetet adott elő. Fontosabb művei: Die philosophische Weltanschauung der Reformationszeit (1847); Religiöse Reden und Betrachtungen (1850, 2. kiadás 1856); Das Wesen und die Formen der Poësie (1854, 1884); Aesthetik (1859, 1884); Die Kunst im Zusammenhang der Kulturentwickelung u. die Ideale der Menschheit (1863—1876, 5 kötet); Die Religion in ihrem Begriff, ihrer weltgeschichtlichen Entwickelung und Vollendung (1841); Abälard und Heloise (1843—1853); Erbauungsbuch für Denkende (1858); Charakterbild Cromwells (1851); Deutsche Geisteshelden im Elsass (1871); Die sittliche Weltordnung (1877); Die Poësie, ihr Wesen und ihre Formen (1854); Jesus Christus und die Wissenschaft der Gegenwart (1889). Irt költői műveket is: Agnes, Liebeslieder und Gedankendichtungen c. (1883, nejéről, aki Liebig Justus leánya volt). Összes művei (Gesammelte Werke) 1886—94. jelentek meg 14 kötetben.

Carrière (ejtsd: karriér), *Eugène,* francia festő és kőrajzoló, szül. Gournayban (Seine-et-Marne départ.) 1849 jan. 17., megh. Párisban 1906 márc. 27. Kezdetben Strassburgban, majd Párisban tanult az École des beaux-arts-ban, a francia-porosz háború után pedig Cabanel tanítványa lett. Egyike a modern francia festészet legtartalmasabb, legmélyebben látó és érző egyéniségeinek. Egy tónusban festett, hol szürke, hol barna képein az alakokat mintha valami finom, fátyolos köd folyná körül, melyből idomaik csak itt-ott tűnnek elő. Különös kedvvel ábrázolta az anyai szeretet megnyilvánulásait. Nevezetesebb képei: Premier voile, Maternité (Anyaság, l. a *képmellékletet;* a párisi Luxembourg-muzeumban); La famille (u. o.); Le Christ (u. o.); La carette; L'enfant au verre; Baiser du soir; L'enfant malade stb. Mint kőrajzoló különösen kitünt a Daudet, Rochefort, Rodin és Verlaine képmásaival. V. ö. G. *Geffroy,* L'oeuvre d'Eugène C. (Paris 1902); E. *Faure,* Eugène C., peintre et lithographe (u. o. 1908).

Carrierindiánusok *(Tacullies),* Észak-Amerikában a Mount Columbia és Athabaszka folyó vidékén lakó, a tinneh ágból származó benszülöttek. Ügyes halászok és hajósok, azért «taculi» a. m. vizenjárók néven ismeretesek.

Carriès (ejtsd: karrié), *Jean,* tkp. Cariès, francia szobrász és agyagműves, szül. Lyonban 1855 febr. 15., megh. Párisban 1894 júl. 1. Sajátos, teljesen egyéni képzelettel alkotott színdús dekorativ égetett agyagmunkái többek között a párisi Petit Palaisban és a drezdai Albertinumban láthatók. Kiváló sikerrel készített művészeket és művésznőket ábrázoló mellszobrokat is.

Carril, város Pontevedra spanyolországi tartományban, az Ulla és Ria de Arosa folyók egybefolyásánál, jó kikötővel, hajóépítéssel és kereskedelemmel, (1900) 2506 lak.

Carrillo, *Alfonz,* spanyol jezsuita, aki erdélyi szereplésével vált a történelemben nevezetessé, szül. 1553 nov. havában Alcalà de Henaresben, régi nemesi családból, megh. 1618 nov. 10. Sienában. 18 éves korában a jezsuita-rendbe lépett. Teol. doktorátusa után 1589. Párisból Bécsbe rendelték, 1591 elején pedig Erdélybe, Báthory Zsigmond gyulafejérvári udvarába, hol ezentúl tíz esztendőt töltött, bár nagy részét politikai küldetésekben, Rudolf magyar királynál, a szentszéknél és II. Fülöp spanyol király udvarában. C. feladata Báthory mellett (kinek gyóntatója lett) az volt, hogy őt az 1588. kiűzött jezsuiták visszafogadására birja s egyúttal rávegye arra, hogy a török fenhatóságot lerázva, Rudolf császár-királlyal szövetkezzék. Mialatt Báthory 1594 nyarán az ellenzék vezéreit kivégeztette, C. a Németbirodalomban járt a Rudolffal tervezett szövetség létrehozása végett, ami 1595 jan. 28. sikerült is. Ezt követte C. ösztönzésére Báthory dicsőséges havasalföldi törökellenes hadjárata 1595 nyarán, mikor pedig Báthory lemondott a trónról, 1598 tavaszán Erdély egyesítése Magyarországgal. Ezt azonban megszüntette az ingatag Báthory váratlan hazaérkezése s amikor 1599. országát ismét unokabátyjának, Báthory András bíborosnak adta át, C. csalódottan távozott Erdélyből a vág-

sellyei jezsuita-kollégiumba. 1600-ban az ausztriai jezsuita-tartomány provinciálisává nevezték ki és maradt 1608-ig, midőn visszarendelték. Magyarországi működéséről először Szilágyi Sándor írt 1877. Leveleit dr. *Veress* Endre gyüjtötte össze Bécs, Róma, Innsbruck stb. levéltáraiból. (C. Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591—1618) Budapest 1906., M. Tud. Akadémia).

Carrington (ejtsd: kerringtn), *Richard Christopher,* csillagász, szül. Chelseaben 1826 máj. 26., megh. 1875 nov. 27. 1852-ben magánobszervatóriumot épített Redhillben, melyben a napfoltokat és a sarkkörüli csillagokat észlelte. Munkái: Observations of the solar spots (London 1864) és Catalogue of 3735 circumpolar stars, observed ad Redhill (u. o. 1857).

Carriole (franc., ejtsd: kariol) a. m. könnyű, kétkerekű kocsi.

Carrión de los Condes, Palencia spanyolországi tartomány fővárosa a Carrion folyó balpartján, szép templomokkal, szőllőműveléssel, (1900) 3348 lak.

Carrizal Bajo (ejtsd: —bahó), kikötőváros Atakama chilei tartományban, a Csendes-tenger partján, 7000 lak., közelében vannak C. Alto és Cerro Blanco, Chile leggazdagabb rézbányái. A város a háta mögött elterülő vízszegény vidéket tengervízből desztillált vízzel látja el.

Carroccio (ejtsd: kárroccsó), olasz városoknak bikák által vontatott zászlószekere a középkorban, melyen címerüket és zászlójukat a csatába vitték s amelyet mintegy főhadiszállásnak tartottak. A C. papok és kiváló harcosok őrizetére volt bízva s annak elvesztését a legszégyenletesebb dolgok egyikének tartották; ez történt a milanói C.-val a cortenuvói csatában 1237. V. ö. *Jähns,* Geschichte des Kriegswesens (Berlin 1880).

Carrogis, *Louis,* l. *Carmontell.*

Carrollit (ásv.), szabályos, többnyire oktaéderekben, ónfehér-acélszürke, tarka rézérccel és rézkovanddal fordul elő. Képlete: $CuCo_2S_4$. Lelőhelye: Carroll Co., Maryland.

Carrollton, New Orleans elővárosa (l. o.).

Carron (ejtsd: kerrn), falu Stirling skót countyban, a C. partján, 6 km.-nyire a Forthba való torkolatánál, (1911) 1860 lak., fontos vasművekkel és gépgyárakkal.

Carrosse (franc., ejtsd: karrossz) a. m. hintó.

Carrousel (franc., ejtsd: karruszel, ol. *carosello),* lovasjáték, eredetileg a középkori lovas vetélkedések neve, amelyekben a vágtató lovasok lándzsával v. egyenes karddal szúrtak a kitűzött török fejekre, karikákat emeltek le kiálló szögekről v. szalmabábukat lódítottak a levegőbe egymással versenyezve s közben különböző bizonyságát adták lovastudásuknak. Már 842. a frank udvarnál Kopasz Károly és Német Lajos kibékülésének örömére rendeztek ilyen C.-t nagy fénnyel, pompával. Egy időre a C.-t kiszorították a lovagi tornák, de később a lovagkor letüntével ismét elfoglalta pozicióját s tovább fejlődött. Mai alakjában a C. abban áll, hogy urak és hölgyek zeneszó mellett quadrillet s egyéb figurákat lovagolnak a lovarda porondján, ügetve, rövid galoppban, carrièreben. Bemutatnak hirtelen kanyarodásokat, szökeléseket, akadályugratásokat s a magas iskola különböző produkcióit. Bemutatásra kerülnek ilyenkor rendesen a fentemlített török fejszúrás és karika-leemelés, sőt újabban a lovagi tornát is beleillesztik. Budapesten 1902. rendezett az arisztokrácia ilyen bő programmal fényes, gyönyörű C.-t, melyben Ottó és József főhercegek és Auguszta főhercegasszony is részt vettek. Van *kocsi-C.* is, amely XIV. Lajos korából ered; ez kettes és négyes fogatok felvonulása kanyarodásokkal, mindenféle figurákkal, ügetve, néha galoppban is. C.-nek nevezik a népies mulatóhelyeken levő körhintát, máskéntringlspieltis.

Carrozza (ol., ejtsd: kárrodza, franc. *carrosse),* a latin carrociumból; hintó, kocsi.

Carruca (lat.), négykerekű, utazásokra szolgáló római kocsi, mely több személyre volt berendezve. A városban csak a császárság III. százada óta használták és pedig eleinte a legmagasabb császári hivatalnokok és szenátorok; végre magánembereknek is megengedték használatát. Ez esetben igen gyakran a legpompásabb módra, ezüst lemezekkel borítva, állították ki.

Carrucci, *Giacomo,* festő, l. *Pontormo.*

Carruthia (növ., *Aitonia*), a Meliaceae család génusza, melynek egyetlen faja, a *C. capensis* (Thunb.) O. Ktze. a Fokföldön honos. Cserje.

Carshalton (ejtsd: karszhaotn), város Surrey angol countyban, vasművekkel és papirgyártással, (1911) 11,635 lak.

Carsoli, város Aquila olaszországi tartományban, régi várral és városházával, közelében a régi Carseoli maradványaival, (1901) 6788 lak.

Carson City, Nevada északamerikai állam fővárosa, a Carson-tóba folyó Carson mellett, (1900) 2100 lak. Nevét Kitt Carsonról, a Far West első átkutatójáról kapta.

Carstens, *Asmus Jakob,* német festő, szül. St. Jürgenben, Schleswig m. 1754 máj. 10., megh. 1798 máj. 25. Nagy küzdelmek között, Kopenhágában, Lübeckben és Berlinben képezte ki magát művésszé. 1792 óta Rómában élt és az antik művészet, valamint az olasz nagy mesterek befolyása alatt állott. C. a klasszicizmus egyik fő képviselője Németországban. Festményei gyarlók, rajzai, kartonjai azonban (nagyrészt a berlini és weimari muzeumokban) gondolatainak mélységéről, a klasszikus műveken csiszolt formaérzékéről tanuskodnak. Tárgyukat többnyire az antik körből merítette. A legfőbbek: Megapenthes átkelése; az argonauták; a kentaurok és görögök harca; Plato lakomája; a görög hősök Achilles sátrában, stb. V. ö. *Fernow,* Leben des Künstlers Asmus Jacob C. (Leipzig 1806, új kiad., Hannover 1867).

Carszkoje Szelo *(«cári falu»),* szép fekvésű város Szent-Pétervár közvetlen közelében, a szentpétervár-pavlovszki, legrégibb orosz vasút mentén, arzenállal, katonatiszti iskolával, 22,353 lak. A benne levő cári nyaralót Nagy Péter korából való park környezi; a nyaraló palota belseje jáspissal, acháttal, borostyánkővel, mozaikkal, márvánnyal és lapis-lazulival van nagy fényüzéssel dekorálva. Márványból épült műcsarnok is van a palota mellett, melyben a római Caesarok és hősök, valamint görög bölcsek és szónokok szobrai láthatók. A park maga is különféle díszítmények-

kel van ellátva, ilyenek: egy kinai falucska pagodával,egy égszinkék szibériai márványból épült pompás híd, egy híres najád-szobor eltört korsóval, egy ófrank eremitage, egy gótikus vár-rom, kápolna Dannecker híres Krisztus-szobrával, a bejáratnál egy remek diadalkapu stb.

Cart., természettudományi nevek mellett *Carter* Henry, angol természettudós és orvos nevének rövidítése. Munkája: On mycetoma or the Fungus disease of India (London 1874).

Carta (ol., ejtsd: karta) a. m. papir; *C. bianca* (franc. carte blanche), fehér papirlap, iratminta (l. *Carte.*) — *C. rigata*, l. *Cadricat.* — *C. caritatis*, l. *Ciszterciták.*

Cartagena, 1. Spanyolország legfontosabb hadi kikötője és Murcia tartomány egyik kerületének székhelye, (1900) 99,871 lakossal. Kikötőjének bejárata 700 m. széles; ezt mindkét oldalán dombokon épült erődök és ágyutelepek védik; a város körül emelkedő magaslatok és a város maga szintén meg van erősítve. Régi székesegyháza már régen összedüledezett. A városháza, casas consistoriales, a tenger közelében, a Las Monjastéren épült; portikusza előtt arab izlésre valló galéria áll; benne római és karthagói régiségeket őriznek. Egyéb jelentékeny épületei: a Caridad-kórház; presidio, a tenger mellett, ennek közelében van a rendkívül nagy hajóarzenál, a maga hajó-, kötél- és vitorlavászongyáraival, azonkívül jelentékeny a papir-, üveg- és agyagedénygyártás, továbbá az espartófonás. Legszebb sétahelye a botanikus kert. A Santa Lucia külvárosban sok az ólom- és ónolvasztó. Kikötőjéből különösen alfafüvet, ólom-, ónérceket és narancsot exportálnak. Közelében a Sierra de C.-ban ólom- és vasércbányák vannak nagy számmal, amelyek mintegy 1200 munkást foglalkoztatnak. C.-t Hasdrubal karthagói vezér alapította Kr. e. 228. és legfontosabb fegyveres hellyé tette Hispaniában; a rómaiak Carthago Novanak nevezték el és 210. Scipio vezérlete alatt elfoglalták. Augustus csász. idejében Colonia Victrix Julia néven kolóniává lett és egyike volt Hispania legvirágzóbb és legnépesebb városainak. Kerülete 20, mások sz. 40 stadium volt, tehát legalább kétszerte több lakosa volt, mint napjainkban. A népvándorlás alatt majdnem teljesen elpusztult. II. Fülöp korában újra fölvirágzott. Legfontosabb szerepet a város az 1873-iki anarchia idejében játszott. Júl. 12-én a kommunizmus hívei C.-t hatalmukba kerítették és 1874 jan. 11-ig állottak ellen, amikor is a város magát Dominguez spanyol vezérnek megadta. — 2. *C.* (azelőtt C. de las Indias), Bolivar állam fővárosa Columbiában, az Antillák tengerének egy kis parti szigetén, amelyet a szárazzal híd köt össze, 20,000 lak., erős és vastag körfalakkal, nehány szebb templommal, amelyek közt a legjelentékenyebb: a San Juan de Dios. C. kikötője 40 km²-nyi területü, amelyet szigetek (Tierra Bomba, Bara stb.) zárnak el a sík tengertől, biztos menedéket nyujt a hajóknak. Kivitele (marha, marhabőrök, dohány, nemes fémek) jelentékeny. C.-t 1533. Heredia Calamar néven alapította; Sabanilla alapítása előtt Columbia legjelentékenyebb kikötője volt, azóta hanyatlik.

Cartago, 1. az ugyanily nevü departamento fővárosa Costa Rica köztársaságban, 1588 m. magasban, 22 km.-nyire San Josétől, amelytől az Ochomogo-hágó választja el, 10,000 lakossal, az 1823-iki földrengés előtt 23,000 lak. C. egyike a legrégibb városoknak Spanyol-Amerikában; már 1522. fennállott. Midőn S. José lett a főváros, nagyon aláhanyatlott. — 2. *C.*, város Columbiában, Cauca államban, 5 km.-nyire a Cauca folyótól, 7700 lak., kik kitünő kávét, dohányt és kakaót termelnek.

Carte (franc., ejtsd: kart), kártyalap, étlap. *A la C.* enni annyit jelent, mint az ételeket szabadon választani az étlap szerint, ellentétül a *table d'hôte*-nak, melynél adott étlap szerint étkezik a vendég. *C. blanche* a. m. fehér lap, képletes kifejezése a teljhatalomnak.

Carte blanche (franc., ejtsd: kart blans) a besigue és piquet kártyajátékoknál, ha a 9 kártyában nincs figura. L. még *Carte.*

Carteja, előbb feniciai, majd a Kr. e. VI. század végén karthagói város Spanyolországban (Hispania Baetica), a Gibraltári szoros közelében. Még a rómaiak alatt is igen virágzó és hatalmas város volt. Kr. e. 171. lett római kolónia. Romjai El Rocadillonál, Algeciras mellett.

Cartel (franc., ejtsd: kartel), különösen rokoko izlésü fali órák kerete. Igy nevezik a kisebb méretű cartouche-t is. — Más értelemben l. *Kartel.*

Cartellier (ejtsd: kartélyé) *Pierre*, francia szobrász, szül. Párisban 1757 dec. 2., megh. 1831 jún. 12. A szigorú klasszicizmusnak volt híve. Dekorativ és monumentális műveinek hosszú sorából kiemelendő: I. Napoleon mint törvényhozó (versaillesi muzeum); Pichegru tábornok (u. o.); XV. Lajos bronzszobra Reimsben; Joséfine császárné síremléke a ruelli templomban; Valhubert tábornok szobra a párisi Arc de Triomphe du Carrouselen, stb. Tanítványai közül különösen Rude vált ki.

Carteret, 1. (ejtsd: kartré), *Antoine Alfred Désiré*, svájci radikális államférfiu és író, szül. Genfben 1813., megh. u. o. 1889 jan. 31. 1847 óta a kanton-gyűlés, 1848 óta pedig a szövetségi tanács tagja. Mint a radikális párt vezérét, 1869. a svájci szövetségtanácsba, 1870. pedig a genfi államtanácsba választották. A genfi egyetem alapítása körül érdemet szerzett. Francia meséket (2. kiad., Páris 1873), és egy regényt írt: Deux amis (Genf 1872).

2. *C.* (ejtsd: kárteret), *John*, lord C., később *Granville* gróf, angol államférfi, szül. 1690 ápr. 22., megh. Londonban 1763 jan. 2. 1711 óta az angol felsőház tagja s a whigek egyik vezérét. 1721—24-ig államtitkár, ezután 1730-ig ír lordlieutenant, 1730. az ellenzék vezére lett. Walpole bukása óta (1742) újra külügyi államtitkár volt; az osztrák örökösödési háború idején, 1744-ben megbukott. Anyja halála után, 1744. felvehette a *Granville* gróf címet. 1751-ben az államtanács elnöke lett. Idősb fiának halálával (1766) a család grófi méltósága megszűnt.

3. *C.* (ejtsd: kárteret), *Philip*, angol hajós és utazó, megh. 1796. 1766-ban Wallis expediciójával indult el a déli sarkvidék kikutatására. A Magellánszoroson túl egyedül folytatta utazását. 1767

júl. 2. a Pitcairn-szigetet fedezte föl, érintette Tuamotut. A Salamon-szigeteket keresve, a spanyoloktól fölfedezett Santa Cruz szigetekre bukkant, azután a Carteret-szigetekre; elérte Uj-Britanniát (most Bismarck-szigetek), észrevette, hogy az voltaképen kettős sziget és az É.-it Új-Irlandnak nevezte el. 1767 okt. az Admirality csoportot fedezte föl. V. ö. *Hawkesworth*, Discoveries in the Southern hemisphere (London 1773).

Carteret-szigetek, a német Salamon-szigetekhez tartozó 9 korallsziget Bukától ÉK.-re, területük 30 km².

Cartersville, az északamerikai Georgia állam Bartow countyjának főhelye, arany- és rézbányákkal, (1900) 3135 lak.

Cartesius, l. *Descartes*.

Cartesius-féle búvár, néhány fizikai tétel (a nyomás egyenletes eloszlása a folyadékokban, a levegő összenyomhatósága, az úszás törvénye) szemléltetésére igen alkalmas fizikai játékszer. Üvegből készült, többnyire ördögöt ábrázoló, belül üres figura, amelybe egy kicsiny, rendesen a farka végén lévő nyiláson át annyi vizet juttatunk, hogy vízbe téve, éppen még fennmaradjon, s vizet tartalmazó üveghengerbe helyezzük, amit aztán hólyaggal légzáróan lekötünk. Ha a hólyagot kezünkkel benyomjuk, a levegőn s vizen átadódó nyomás összeszorítja a búvárban lévő levegőt, a búvárba víz nyomul belé s megnehezedvén, az edény fenekére sülyed. A nyomást megszüntetve, ismét felemelkedik, hacsak nem volt olyan érzékenyre beállítva, ill. az edény nem olyan mély, hogy a vízoszlop nyomása is már elegendő súlynövekedést okoz arra, hogy fel ne tudjon szállni. A kisérletet felfordított kis üvegpalackkal, egyik végén leforrasztott, másikon vékonyan kihúzott üvegcsődarabbal is meg lehet csinálni, csak a beléviendő vízmennyiséget kell próbálgatással eltalálni.

Carthage (ejtsd: kartidzs), Jasper county főhelye, vasúti csomópont Missouri északamerikai államban, (1900) 9416 lak., fakereskedéssel, gazdag ólom és ónbányákkal. 1861 júl. 5. a konfederáltak itt vereséget szenvedtek.

Carthago, l. *Karthago*.

Carthamus *L.*, *szeklice* (növ.), a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza, melynek 20 faja a Kanári-szigetektől a mediterrán vidéken át Belső-Ázsiáig van elterjedve. Merev füvek, tüskésen fogas levelekkel. A *C. tinctorius* L. (sáfrányos sz., szaflór) fészkét több sor lomblevél köríti, amelyek fokozatosau mennek át a fészekpikkelyekbe. Virága sötét narancssárga. Régen officinális volt; a virágából piros és sárga festőanyagot *(karthamin* és *szaflórsárga)* nyernek, melynek kedvéért nálunk is sok helyen termesztik. Hazája ismeretlen. Sáfránynak is használják (pórsáfrány).

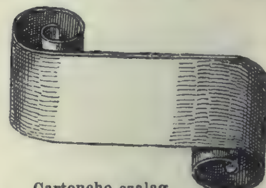
Cart horse (ang., ejtsd: kát hósz) a. m. igásló.

Cartier (ejtsd: kartjé), *Jacques*, francia hajós, szül. 1491. S. Maloban, megh. 1557 szept. 1. I. Ferenc francia király a Ny.-i félgömb kikutatására küldte ki 1534. két hajóval. Labradorhoz jutott és azt Franciaország számára birtokba vette. 1535-ben 3 hajóval fölnyomult a Szt. Lőrinc folyamon és okt. 2. egy indiánus-telephez, Hochelagahoz jutott, amelyet Mont Royalnak nevezett el. 1541. megint eljutott oda, de élelmiszerekben szűkölködvén, visszatért.

Cartilago (lat.), l. *Porcogó*.

Cartmel, község Lancaster angol countyban, a Morecambe-öböl É.-i partján, híres templommal, (1911) 6644 lak.

Carton (franc., ejtsd: kartóñ), a. m. kéregpapiros, mely több papirosréteg egyesítéséből áll elő. A papirosrétegek egyesítése v. a papirosmerítőgépen történhetik, amikor is ragasztóanyagok nélkül tapadnak össze a nedves rétegek, avagy kész papiroslapokat enyves anyagokkal ragasztanak össze. A finomabb C. ez utóbbi módon, a közönségesek pedig a merítőgépeken készülnek. A legolcsóbb C.-ok faköszörületből (l. *Faköszörülés)*, vagy hulladékpapirosokból gyártatnak. Vékonyabb C.-okat, főleg ha csomagolási célra alkalmaztatnak, hullámosítani szokás. E célból a nyirkos C.-t hullámos felületű (fogazott v. barázdált) fűtött fémhengereken kezelik, miközben kiszárad és a hullámos alakot megtartja. — *C.* A könyvkötészetben a papirból való bekötés. A nyomdászatban a pótló lap az olyan lap helyett, melyen valami hiba van. — *C.*, művészeti szempontból l. *Kartón*.

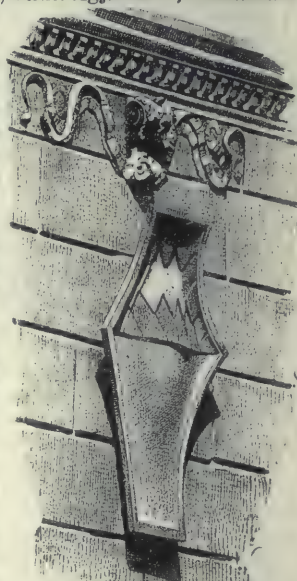

Cartouche szalag.

Carton, *Florent*, franc. vigjátékíró, l. *Dancourt*.

Cartonnage (franc., ejtsd: kartonnázs) a. m. papirhüvely és papirdoboz. Régebben ezt a cikkelyt a könyvkötőipar mellékmunkaként készítette, ma azonban fejlett nagyipar munkaköréhez tartozik. A gyáripari munkafolyamatot l. *Dobozgyártás*.

Cartophylax (gör.-lat.), káptalani tisztség a gör. egyházban; a r. k. egyházban kancellár vagy korlátnok.

Cartouche (franc., ejtsd: kartus), tulajdonképen tekercs, félig összegöngyölített papirlap alakjában megoldott könyv- és térképcímlapokat nevezünk így, valamint a renaissance korban keletkezett ilyen alakú, begöngyölített vagy visszahajtott szélü kereteket, melyek néha egész tájképeket v. allegórikus alakokat fognak körül.

Olasz renaissance cartouche.

Az építészetben s az iparművészetben a XVI. sz.-tól kezdve alkalmazott pajzsalakú ékítmény, valamely ornamentális keretben címeres, feliratos v. üres mezővel. Alakja igen változatos; egészen a rokokó stílusig szimmetrikus; az olasz renaissanceban megnyujtott pajzsalakú; a franciában és németben bevagdosott, többé-kevésbbé csavarodó szélekkel. A C.-ok a XVII. sz.-ban többnyire fekvő tojásalakuak, erősen kidomborodó mezőjüek és nehéz guirlandokkal körítvék. A rokokó a C.-t rézsút fekteti, megcsavarja, szabálytalanná teszi és dísszel annyira túlhalmozza, hogy a mező majdnem teljesen elenyészik. Legnagyobb általánosságnak a C. ebben a korban örvend; a modern művészet a kereteket egyáltalán s így természetesen a C.-t is majdnem teljesen kiküszöbölte. V. ö. *Springer*, Hundert Kartuschen verschiedener Stile (Berlin 1878); *Ströhl*, Kartuschen u. Umrahmungen (Wien 1888); *Gnant*, Kartuschen für Schild und Fassadenmalereien (Ravensberg 1895); Renaissancekartuschen (Leipzig 1896); Barockkartuschen (u. o. 1896).

Cartouche, *Louis Dominique*, francia kalandor és gyilkos, szül. Párisban 1693. kerékbe törték 1721 nov. 27. Számtalan betörést és gyilkosságot követett el, mielőtt 1721. elfoghatták. A kinpadon sem vallott. Viselt dolgait még az ellene folyamatban volt pör alatt színpadra vitték. V. ö. *Maurice*, C., histoire authentique (Paris 1859).

Cartujano, spanyol költő, l. *Padilla*.

Cartwright (ejtsd: kártrejt), 1. *Edmund*, angol pap, de egyúttal hírneves textilipari mechanikus, szül. Marnhamben 1743 ápril. 24., megh. Hastingsban 1823 okt. 30. Legkiválóbb találmánya a róla elnevezett gyapjufésülőgép (1790), amellyel a fésülés gépies kivitelét sikeresen oldotta meg. Ezt megelőzőleg (1787) szövőgépet is szerkesztett, sőt 20 szövőgéppel felszerelt gőzerővel hajtott szövőgyárat is rendezett be, de szövőgépének tökéletlen volta miatt vállalatát (1793) kénytelen volt beszüntetni. 1789-ben lentilolót szerkesztett. 1810-ben a parlament C. érdemeit 10,000 font sterlinggel jutalmazta meg.

2. *C., John*, angol politikus, szül. 1740 szept. 28. Northamptonban, megh. 1824 szept. 23. Első irata a Letters on American Independence (1774). 1780-ban erélyesen küzdött a parlamenti reform mellett, általános szavazati jogot követelt és a Society for Constitutional Information egyesületet alapította. Több mint 30 röpiratot írt. V. ö. Life and correspondence of C. (London 1826, 2 köt.).

3. *C., Peter*, az északamerikai Egyesült-Államokban metodista vándorprédikátor, szül. 1785 szept. 1. Virginia államban, Amherst countyban, megh. 1872 szept. 25. Illinois államban, Pleasant Plains-en. Ifjú korában szilaj kalandoréletet folytatott Kentuckyben, de amelyből 1801. megtért, hogy azután mint vándorprédikátor és mértékletességi apostol s rövid időre mint az Illinois állambeli törvényhozó testület tagja, szükség esetén óriási izomereje által is támogatva, hatalmas befolyásra tegyen szert. V. ö. Autobiography («The backwoods preacher» 1856., újabb kiadás London 1890) és Fifty years as a presiding elder (Hooper kiadásában, Cincinnati 1871).

Carucci, *Jacopo*, olasz festő, l. *Pontormo*.

Carum *L.* (növ.), l. *Kömény*.

Caruncula (lat.) a. m. húsocska, az anatómiában használatos kifejezés kicsiny, húsos kiemelkedések megjelölésére. — Növénytani értelemben a. m. *magszemölcs*, l. *Mag*. — *Carunculae myrtiformes*, l. *Szűzhártya*.

Carupano v. *Corupano*, kikötőváros Venezuelában, Bermudez államban, az Antillák tengerének partján, lakói kakaóval, kávéval, festék-fákkal és halakkal űznek élénk kereskedést, közelében ezüst és ólombányák. Lakossága kb. 12,000.

Carus (lat.) a. m. drága, kedves.

Carus, *Marcus Aurelius*, narbói eredetü férfiú, kit Probus ellenében a légiók Kr. u. 282. császárrá kiáltottak ki. Miután fiait, *Carinust* (l. o.) és *Numerianust* uralkodó társaivá nevezte ki, az utóbbival együtt a szarmaták és quádok ellen vonult, kik Pannóniát elpusztították. Ezeknek legyőzése után Perzsia ellen vezette légióit, Mesopotámiát leigázta és Ktesiphont elfoglalta, de a Tigris mellett már 283. erőszakos halállal mult ki.

Carus, 1. *Karl Gustav*, német orvos, szül. Lipcsében 1789., megh. 1869. 1811-ben avatták orvosdoktorrá, és még ugyanabban az évben az összehasonlító bonctan magántanára lett. 1814-ben Drezdába hívták meg a szülészet tanárának, s mint ilyen halt meg. 1827-ben a szász királyi ház orvosává lett. C. nemcsak a tudományokkal, az anatómiával, fiziológiával és pszichológiával foglalkozott, hanem festett s a műtörténelemnek is nagy művelője volt. Goethevel is baráti viszonyt folytatott, a nagy költőről írt is néhány értékes tanulmányt. Számos szülészeti és nőgyógyászati munkán kívül, amelyekben azért harcol, hogy az egyetemen a nőgyógyászatot és a szülészetet együtt tanítsák, főbb művei: Lehrbuch d. Physiologie; Über vergleichende Anatomie; Physiologie u. Anthropologie; Über Geistesepidemien, Briefe ü. d. Erdleben stb.

2. *C., Viktor Julius K.*, német zoológus és zootómus, született Lipcsében 1823 aug. 25., meghalt u. o. 1903 március 10. 1841 óta szülővárosában orvostudományokat tanult, 1849. Oxfordba ment az összehasonlító boncolástani muzeum konzervátorának; 1851. Lipcsében egyetemi magántanárrá habilitálták, majd 1853. az összehasonlító boncolástan nyilvános rendes tanára lett. 1849 óta számos fontos zoológiai munkát és dolgozatot írt. Nevezetesebbek: Zur nähern Kenntniss d. Generationswechsels (Leipzig 1849); System d. tier. Morphologie (u. o. 1853); Icones zootomicae (u. o. 1857); U. d. Wertbestimmung zool. Merkmale (u. o. 1854); Über Leptocephaliden (u. o. 1861); Handbuch der Zoologie (Gerstäcker-rel közösen, u. o. 1863—75, 2 köt.); Geschichte der Zoologie (München 1871); Prodromus faunae mediterraneae (u. o. 1885—93, 2 kötet); Bibliotheca zoologica (Engelmannal együtt adta ki, Leipzig 1861, 2 köt). 1878-ban megalapította a Zoologischer Anzeiger folyóiratot, amelyben német, francia, angol és olasz nyelven írt apró állattani dolgozatokat adott ki s e mellett az időszakonkint megjelent dolgozatok jegyzékét is közölte. Kiadta és fordította *Darwin* munkáit.

Caruso (ejtsd: karúszo), *Enrico*, tenorista, szül. Nápolyban 1874. Mérnöknek készült (atyja is az

volt), katonakorában egy tisztje taníttatta énekelni; majd Lamperti és Concone lettek mesterei. Már 1898. feltünést keltett a milanói Teatro liricoban s a Scalá-ban. 1899 óta Amerika is ünnepli; tüneményes szép és eléggé erős hangja mesterien iskolázott, előadása ízléses és lelkes; szinpadi játéka is művészi. Főleg Verdi operáinak hőseit énekli. Budapesten a m. kir. Operában először 1907. vendégszerepelt Aida opera Radames szerepében.

Carus Sterne, álnév, l. *Krause.*

Carutti di Cantogno (ejtsd: kantonyo), *Domenico,* báró, olasz történetíró és államférfi, szül. Cumianában (Torino mellett) 1821 nov. 26., megh. 1909 aug. 4. u. o. 1849-ben a külügyminisztériumba lépett; 1859. Cavour alatt államtitkár lett, 1860 óta tagja volt a parlamentnek, 1862-ben hágai miniszterrezidens, 1869. államtanácsos. Munkái: Il Piemonte come potenza italiana nel sistema politico d'Europa (1852); Dei principii del governo libero (1861); Storia del regno di Vittorio Amadeo II. (Torino 1856); Storia del regno di Carlo Emmanuele III. (u. o. 1859); Storia della diplomazia della casa di Savoia (u. o. 1875—80); Il conte Umberto I. ed il re Ardoino (Róma 1888, 2. kiad.); Storia della corte di Savoia 1789—1815. (2 köt. 1892); Bibliografia Carlo-Albertina (1899).

Carvajal (ejtsd: karvahal), 1. *Gonzales José,* don, spanyol költő, l. *Gonzales.*

2. *C., Juan de,* bíboros (megh. 1469). A spanyol származású ügyes diplomatát úgy IV. Jenő, mint V. Miklós pápa ismételten követi minőségben küldte a császárhoz, ahol Aeneas Sylvius szellemében működött. Nagy része volt a nándorfehérvári dicső győzelem (1456 július 22.) előkészítésében.

Carvalho (ejtsd: karvályu), *Jozé da Silva,* portugál liberális miniszter, szül. Dianteiras-ban 1782 dec. 19., megh. Coimbrában 1856 szept. 7. 1820 aug. az ideiglenes junta tagja és titkára lett, 1821. pedig a kormányzó tanács tagja, 1821—23-ig igazságügyi miniszter volt. A többször ismétlődő ellenforradalmak alkalmával rendesen Angliába menekült, honnan a liberális párt győzelmének hírére visszatért és több izben pénzügyminiszter lett.

Carvalho-Miolan, *Marie Caroline,* francia énekművésznő, szül. Marseilleben 1827 dec. 31., megh. Dieppe mellett Château Puys-ben 1895 júl. 10. Leánykori neve Félix-Miolan; 1853. ment férjhez Carvalho, eredetileg Carvaille Léon nevű operaénekeshez, aki a párisi Lyrique- és Vaudeville-szinház igazgatása után 1876. a Vig-operáét vette át (megh. 1879 dec. 29.). Miután a párisi Opéra comiquenak tagja volt s hosszabb ideig Londonban énekelt, 1875 óta a párisi Nagy-opera büszkesége volt. *Saint-Saëns* méltatta Harmonie et Mélodie c. könyvében és *Spoll* Madame C. (Paris 1885) c. alatt külön könyvet írt róla.

Carvin-Epinay, város Pas-de-Calais francia départementban, 30 km.-re Béthunetól, (1906) 10,736 lak., szénbányászattal, vasolvasztókkal, cukorgyártással, vászon- és tüllszövéssel.

Carvon a. m. *karvol* (l. o.).

Cary, *Alice,* északamerikai költőnő, született Miami Valleyben, Cincinnati mellett 1820 ápr. 26., megh. New-Yorkban 1871 febr. 12. Műveit természetesség és kellem jellemzik. Irt verseket, regényeket, elbeszéléseket. Főbb művei: Clovernook papers (1850—53); The Clovernook children (1854); Hagar, a story of to-day (1885); Lyra and other poems (1853); Pictures of country life (1859); Lyrics and hymns (1866) stb. Testvére, *C. Phoebe,* szül. 1824 szept. 4., megh. 1871 júl. 31., szintén neves költőnő volt. Mindkettőnek művei együtt jelentek meg (1882). V. ö. *Ames,* Memoriales of Alice and Phoebe C. (New-York 1873).

Carya *Nutt., hikkoridió, hickory* (növ.), a Juglandaceae *(Diófafélék)* család génusza, melynek 10 faja Észak-Amerikában honos. Terebélyes, egylaki fák, páratlanul szárnyas levelekkel. Porzós barkájuk hármasával az ágak oldalán, termős barkájuk pedig a tavaszi hajtások végén magánosan fejlődik. Csonthéjas diótermését kívül húsos, négy kopácsra szétváló burok takarja, csonthéjának olajos magbele ehető. Ezt Amerikában épúgy fogyasztják, mint nálunk a közönséges diót s ugyancsak mint ez, édes olajat is szolgáltat. A *C. porcina* Nutt.-é csak sertéstakarmány. Több faj (különösen *C. olivaeformis)* magva most már Európában is keresett csemege. Fájuk szijácsa fehér, gesztje barnás, a mi diófánktól rekeszes bele különbözteti meg. Különben igen kemény, rugalmas, szívós fa, ezért különösen kocsigyártásban és gazdasági gépeknél használják fel. Hazánkban is ebből szokták a drágább hintók aljrészeit gyártani. A Szatmár vmegyében fölnevelt példányok fája azonban nem olyan szilárd, mint a behozott amerikai. A C. már a harmadkorban nagy mennyiségben tenyészett Európában, Észak-Amerikában, Grönlandban, a Spitzbergákon és Szibériában. Most található fosszilis maradványaik a jelenkori fajokkal közeli vonatkozásban állanak. Gyakori hazánkban a *C. ventricosa* Unger eocénkori mészkőben, pl. a Kis-Svábhegyen.

Caryatides, l. *Kariatidok.*

Caryocar *L.* (növ.), a Caryocaraceae család génusza, melynek 10 faja Amerika tropikus részén honos. Hatalmas fák, ritkán cserjék, örökzöld, átellenes, hármasan ujjas levelekkel, fürtös virágzattal, 3—4 egymagvú diótermésből összeforrt nagy csonthéjas gyümölccsel. A *C. butyrosum* Willd. és *C. glabrum* Pers. (Guyana, Brazilia, Antillák) erdei és ültetett fa. Gyümölcsének vajszerű külső húsa van, sertézett diója pedig igen ízletes, olajos édes magot rejt *(pekeadió).* A *C. amygdaliferum* Mutis (Kolumbia, Peru) szintén erdei fa. Diójának magva *almedras de Chachapoyas* név alatt igen kedvelt, ízletes eledel. A guyanai *C. nuciferum* L. ízletes, olajos magvát *szuari-* v. *Suwarow-dió, vajdió* név alatt ismerik. A *C. tomentosum* Willd. (Szurinam, Cayenne) magva Angol-, Franciaországban és Hollandiában csemege. A C. törzse, mely tropikus Amerika leghatalmasabbjai közé tartozik, kitünő bútor- és hajóépítő fa.

Caryocaraceae (növ.), a kétsziküek szabadszirmú családja 14 fajjal, melyek közül 10 a *Caryocar* (l. o.), 4 az *Anthodiscus* génuszra esik. Mindkettő csak Amerika tropikus részén fordul elő. Viráguk kétivarú, sugaras, 5-ös tagú virág-

takaróval, sok porzóval, melyek alapjukon összefüggenek, sok termőlevéllel. Termésük csonthéjas, egymagvú résztermésekből álló, húsos gyümölcs. Hatalmas, örökzöld fák v. cserjék, alkotórészei a trópusi őserdőknek, ahol különösen vízparton élnek. Levelük hármas, átellenes, virágzatuk végálló fürt.

Caryophyllaceae, *Szegfűfélék* (növ.), a kétszikűek szabadszirmú családja, mintegy 1450 fajjal, melyek a családot sarkvidéktől sarkvidékig az egész földön képviselik, de leggazdagabban a mérsékelt övben jelentkeznek. Két alcsaládjuk közül a *Silenoideae* főkép az északi mérsékelt övre szorítkozik s itt is a Földközi-tenger környéke a centruma elterjedésének, a másik, az *Alsinoideae*, sokkal általánosabb elterjedésű a földön. Virágük többnyire kétivarú, sugaras, 5-ös tagú, virágtakarója csészéből és pártából, ritkán csak csészéből áll. Porzó 10, két körben. Termőlevél többnyire 5—2, a magház felső állású, együregű, 1 v. több magkezdeménnyel, amelyek központi oszlopon függnek. Termésük tok, ritkán bogyó. Magvaik aprók. Füvek vagy félcserjék, száruk gyakran csomós, levelük többnyire osztatlan, épszélű, átellenes, virágzatuk bogas. Hasznuk kevés; gyakran kerti virágok, mint *Dianthus, Silene, Lychnis, Gypsophila, Stellaria, Saponaria* stb.

Caryophyllaeus (állat), l. *Galandférgek.*

Caryophylli (növ.), l. *Szegfűszeg.*

Caryophyllia (állat), a hatsugaras virágállatok *(Hexacorallia)* rendjébe tartozó kőkorallnem. Fajai egyenként élnek, telepet nem alkotnak. 15 élő és kihalt fajuk ismeretes; az élők közül 5 a Földközi-tengerben él. Legismertebb a *C. cyathus* Lamour; 5 cm. magas.

Caryophyllus *L.* (növ.), l. *Jambosa* és *Szegfűszeg.*

Caryopsis (növ.), aszmag v. szemtermés (l. o.).

Caryota *L.* (növ.), a pálmák génusza, melynek 9 faja Ceylontól a maláji szigeteken át Új-Guineáig és Ausztrália északi, tropikus partjáig van elterjedve. Gyakran magas törzsű fák, hatalmas levélkoronával, mely nagy, kétszer szárnyas levelekből áll; az egyes levélkék a hal úszószárnyának alakját viselik. A C. csak egyszer virít. Virágzata lófark módjára csüng alá; az első a levélkoronában jelentkezik, majd lefelé az egyre fiatalabbak a levélhüvelyes és gyűrűs törzsön fejlődnek ki. Elvirágzás után maga a növény is elhal. A *C. urens* L. 12—16 m. magas fa. Törzsét fiatalon az elszáradt levélhüvelyek borítják, öregen azonban sima s nedvesen érintve, csalán módjára éget. Levélrostjából erős fonal, kefe, kosár, seprő, kalap stb.; kemény fájából bútor, gerendaléc stb. készül, fiatal levélsarja káposztának alkalmas. Fiatal, porzós virágzati ága megmetszve sok levet ereszt s belőle *pálmabor, pálmacukor* készül. A vén törzs lisztes beléből dara, kenyér, sőt állítólag szágó lesz. Gyümölcse gesztenyenagyságú, húsa piros és égetően csípős ízű. Hasonló gazdasági becse más C.-fajoknak is van. Egyesek szobadíszek.

Cas (franc., ejtsd: ká), eset; *en C.*, azon esetre, pl. *C. de mort*, halál esetére; *le cas posé*, feltéve azon esetet. *En tout cas*, minden esetben.

Casa (lat., ol. és sp., ejtsd: kása) a. m. gunyhó, ház, kül. mezei ház; *C. santa*, szűz Mária szent háza Lorettóban.

Casa, *Giovanni della*, olasz és latin költő, szül. minden valószinüség szerint Firenzében 1503 jún. 28., megh. Rómában 1556 nov. 14. Bolognában és Firenzében tanult s azután Rómába menvén, Farnese Sándor biboros szolgálatába lépett. Az egyházi pályán gyorsan haladt és számos kitüntető megbizást kapott. Már bibornokká akarták kinevezni, mikor hirtelen meghalt. — Ő is, épúgy mint Castiglione (l. o.) egy moralizáló irányú könyvvel szerzett hírt: Galateo ovvero de' costumi, elegáns, klasszikus ízű prózában írt illemtan. Azonkívül említendők lírai versei, valamint számos latin munkája: Bembo, Contarini és Alfonso király életrajzai, Thukydidesből való fordításai, episztolái stb. V. ö. *Ferrini*, G. della C. (a «Primi saggi sul cinquecento» c. kötetben).

Casablanca *(Dar-el-Beida)*, Marokkó legélénkebb forgalmú kikötővárosa (1907-ben a kivitel és behozatal 13 millió K), (1900) 8500 berber, kabil és francia, spanyol, német származású lakossal. Emlékezetessé az 1907 júl. 30-iki mészárlás tette. Benszülött csapatok ugyanis megtámadták a városi kikötő és vasút építésénél alkalmazott európai munkásokat, megrongálták az építkezéseket s a vasút felszerelését összetörték. A nép dühének 8 európai munkás esett áldozatul. Az algecirasi egyezmény értelmében a protektorátust teljesítő francia kormány az európai lakosság védelmére hadihajókat küldött C. alá, melyek a kabilok ismételt támadásakor C. benszülöttek lakta negyedét bombázták s a rend helyreállítására francia és spanyol csapatokat szállítottak partra. Közben 1907 aug. 21. a felkelők Mulej-Hafid helyébe ennek testvérét, Abdul-Aziszt kiáltották ki szultánnak s az európaiak elleni támadást megismételték. A belső zavar csak egy év mulva állott helyre, midőn 1908 júniusában mintegy 15,000 francia, spanyol és benszülöttekből álló katonaság Marokkót teljesen megszállotta s a rendőrséget és közigazgatást teljesen újjászervezte. C. megszállása egyébként német-francia konfliktusra is adott alkalmat, l. *Franciaország* és *Német birodalom* (története).

Casacalénda, város Campobasso olasz tartományban, (1901) 6975 lak., bortermeléssel és selyemhernyótenyésztéssel.

Casaccia (ejtsd: kazaccsa), község Graubünden svájci kantonban 1460 m. a tengerszine fölött (1910) 97 lakossal. Olaszország, Tirol és Svájc között közvetített árúk fontos lerakodó helye.

Casa dei Vettii (ol. a. m. a *Vettiusok háza)*, a Pompejiben (l. o.) föltárt római házak között egyike a legszebbeknek, melyet 1894—95. ástak ki. Nevét egykori tulajdonosairól kapta. Az ásatásnál gondosan ügyeltek arra, hogy mindent azonképen őrizzenek meg, amint egykor fennállott; a talált tárgyakat, a falfestményeket, szobrokat eredeti helyükön hagyták meg, a peristylium kertjét a régi állapothoz híven virágokkal ültették be, a tetőzetet antik módra restaurálták úgy, hogy az épület minden részében híven szemlélteti a római lakóház berendezését. Művészettörténeti szempontból különösen becsesek a *C.* fal-

festményei,melyek csak kis részben megrongálva, gazdag sorozatban, teljes színpompájában mutatják nekünk az ú. n. negyedik pompeji stilusnak remek példáit. V. ö. A. *Sogliano*, La C. in Pompeji. Monumenti Antichi VIII. (1898). A falfestmények színes reprodukcióit kiadta: *D'Amelio*, C. (Nápoly 1898).

Casa del Labrador, l. *Aranjuez*.

Casa di Pansa, l. *Pompeji*.

Casagrande, *Marco*, szobrász, szül. Campeaban (Olaszország), 1804 szept. 18., megh. Velencében 1880. Szülővárosában s Milanóban tanult és 1830. már jó nevet szerzett magának Ferrarában végzett dekorativ műveivel. Ezzel magára vonta Pyrker velencei patriarcha figyelmét, aki, midőn egri érsekké lett, magához hívta C.-t. Ettől fogva Egerben, Budapesten és Esztergomban számos vallásos tárgyú szobrot készített, melyek befejezése után az 50-es, 60-as években visszavonult Velencébe. V. ö. Művészet, 1909; C. magyar tanítványa és C. Pesten (Századok 1874, 34. és 84.).

Casa Lanza, olasz falu Capua közelében. 1815-ben itt kötött egyezséget Murat tábornoka, Carascosa, Bianchi osztrák generálissal. A szerződés szerint Nápoly Ausztria birtokába jutott. Ekkor kapta Bianchi a C.-i hercegi címet. L. még *Bianchi*, 2.

Casale (ol., ejtsd: kazále), major, puszta, tanya; az olasz városok mellett a kültelken levő alközségeket vagy szomszéd helységeket is jelenti, melyek lakosságát a főhelyhez számítják.

Casale Monferrato, kerületi és püspöki székhely Alessandria olasz tartományban, a Chivasso-Mortara—Asti—Castiglione és Vercelli—Valenzát összekötő, stratégiai szempontból is fontos vasúti vonal mentén, (1901) 31.793 lak. Olaszország egyik legvirágzóbb ipari központja s hatalmas mész-, cement- és gépgyárai, selyemfeldolgozó telepei több ezer munkást foglalkoztatnak. A széles utcákból álló, rendesen épült város legjelentékenyebb épületei: a székesegyház, a szinház, a della Valle-palota, a városháza stb. C. viharos multra tekinthet vissza. III. Ottó alatt a hasonnevű határgrófság fővárosa volt. 1474-ben a Monferratói grófok birtokába került, akiktől 1652. a spanyolok foglalták el. 1681-ben francia kézbe került s a spanyol-osztrák örökösödési, majd a napoleoni háboruk alatt többször szerepelt.

Casale Pusterlengo, város Milano olasz tartományban, (1901) 6328 lak., jelentékeny sajtkereskedéssel.

Casalis, *Henri*, l. *Lahor*.

Casali-zöld, nagyon állandó zöld festék, mely majdnem teljesen tiszta krómoxid. A C.-t úgy készítik, hogy 1 sr. káliumbikromátot 3 sr. gipszszel izzítanak és a nyert olvadékot igen híg sósavval jól kifőzik.

Casalmaggiore (ejtsd: kazalmaddzsóre), kerületi székhely Cremona olasz tartományban, a Pó balpartján, amelynek áradásai gyakran fenyegetik, (1901) 16,407 lak., bortermeléssel, majolika-, üveg- és kémiai iparral.

Casalnuovo, l. *Cittanova*.

Casals (ejtsd: kászálsz), *Pablo*, jeles spanyol gordonkaművész, szül. a catalóniai Vendrellben 1876 dec. 30. Rendkívüli művészetével csakhamar világhirre tett szert. 1910 végén Magyarországba is eljött. Mint zeneszerző is jelentékeny; gordonkán kívül hegedűre, zenekarra is írt műveket; nagy énekkari műve (zenekarral s orgonával): La vision de Fray Martin.

Casaltrinità, város, l. *Trinitapoli*.

Casamance v. *Casamanza*, folyó Afrikában, l. *Kazamanza*.

Casamicciola (ejtsd: kazamiccsóla), fürdőhely Ischia szigetén, az Epomeo vulkán lábánál, Napoli olaszországi tartományban, (1901) 3731 lak., jó borterméssel, agyagiparral, közelében ásványvízforrásokkal. Régebben a földrengések miatt sok kárt szenvedett.

Casanova, 1. *Francesco*, olasz festő, szül. Londonban 1730., megh. 1805 júl. 8. Párisban tanult és különösen csataképek festésével foglalkozott. Ezekkel nagy sikereket aratott Drezdában, Angol- és Oroszországban és Bécsben. II. Katalin cárnő számára megfestette az oroszok győzelmét a törökök fölött. Bécsi gyüjteményekben is képviselve van.

2. *C.*, *Giovanni Battista*, festő, az előbbinek bátyja, szül. Velencében 1722., megh. Drezdában 1795 dec. 10. Drezdában tanult, 1752. Mengsszel Rómába utazott és ott mint tekintélyes művész Winckelmannal is barátságban élt. C. készítette a rajzokat Winckelmann «Monumenti antichi» c. művéhez.

3. *C.*, *Giovanni Jacopo C. de Seingalt*, olasz kalandor, az előbbiek testvére, szül. Velencében 1725 ápr. 2., megh. Duxban 1798 jún. 4. Előbb jogásznak készült, majd papi pályára lépett. Műveltsége és előkelő megjelenése révén bejutott a magasabb velencei körökbe; botrányos szerelmi kalandjai miatt azonban nemsokára börtönbe került és erre a szemináriumból kiutasították. Ezóta kalandor életet élt. Előbb Velencében, majd Konstantinápolyban katonáskodott, de életmódja miatt onnan is távoznia kellett, mire Velencében mint hegedüjátszó, majd mint csodadoktor kereste kenyerét. Szerelmi kalandjai és adósságai miatt 1755. az ólomkamarákba zárták. Börtönéből 15 hónap múlva csellel kiszabadult és másodizben Párisba ment, ahol feslett életét folytatta. Ennek dacára az előkelő társaságban is szerepet játszott és a kiváló államférfiakkal, írókkal, művészekkel érintkezett. Pénzügyi és bűvészeti sikerei révén, nemkülönben mint a lutri igazgatója, nagy vagyonra tévén szert, utazásokat tett Németországban, Svájcban, Olaszországban és Angliában. Berlinben Nagy Frigyes a hadapródiskolában tanárrá akarta tenni, de ezt C. nem fogadta el. Pétervárra ment, ahol II. Katalin cárnő kihallgatáson fogadta. Varsóból Branicki kamarással vívott párbaja miatt kénytelen volt távozni, 1767. Párisból és Madridból is kiűzték. 1774-ben a velencei rendőrség titkos kéme lett, de 1782. onnan is kiutasították. 1785-től gróf Waldstein könyvtárőreként a csehországi Duxban éldegélt. Iratai közül megemlítjük: Mémoires (Leipzig 1826—27, 12 köt., új kiad. Paris 1885, 8 köt., és Landsbergtől Berlin 1911), melyekben cinikus hangon beszéli el szerelmi kalandjait; I cosaméron, ou histoire d'Elisabeth (Prága

1788—90, 5 köt.); Istoria delle turbulenze della Polonia della morte de Elisabetta fino alla pace fra la Russia e la Porta ottomana (Graz 1774, 3 köt.); Histoire de ma fuite des prisons de la république de Venise (Prag 1788) stb. Magyarul megjelent C. szerelmi kalandjai (Budapest 1874); C. emlékiratai és kalandjai. Ford. *Halasi* O., 22 köt. (Leipzig 1875). V. ö. *Barthold,* Die geschichtlichen Persönlichkeiten in C.-s Memoiren (Berlin 1845, 2 köt.); *Beschet,* Le Livre (Paris 1881); *Sainte Beuve,* Causeries de lundi (5. köt.); *Charles Henry J.*, C. et la critique historique (Revue Histor. XLI. 1889); *Maynial,* C. et son temps (Paris 1911).

Casa Pirota Faenzában a XVI. sz.-ban a legjelentékenyebb majolika-műhelyek egyike.

Casaque (franc., ejtsd: kazak), régebben használt bőujju utazóköpeny; a francia csapatok egy részének köpenye.

Casaregis, *Giuseppe Maria Lorenzo,* olasz jogtudós, szül. Genovában 1670 aug. 8., megh. Firenzében 1737 aug. 9. Genovában tanár, majd a sienai, később pedig a firenzei törvényszék birája volt. Nevezetes műve: Discursus legales de commercio (Firenze 1718—29, 3 köt.) és egy hozzávaló melléklet: Il cambista instruito; Il consolato del mare. Összes műveit 4 kötetben 1740. adták ki Velencében.

Casares, város Malaga spanyol tartományban, a Sierra Bermeja (1450 m.) egyik kiágazásán, 7—8 km.-nyire a Földközi-tengertől, (1900) 6024 lak. Közelében vannak Hedionda és Fuenta Santa nevű kéntartalmú ásványvízforrások.

Casa Romuli, szalmafödeles házikó az ókori Rómában, melyről a hagyomány azt tartotta, hogy Romulus benne nevelkedett Faustulus pásztor oldala mellett. A Palatinuson állott s jókarban tartásáról a hatóság gondoskodott.

Casas, *Bartolommeo de las,* l. *Las Casas.*

Casas Grandes, falu Chihuahua mexikói tartományban, a San Miguel balpartján. Közelében az aztekok tégla-építményeinek romjai láthatók. Ugyanezen névvel jelölik a Tucson közelében Arizona államban fekvő, mérföldekre kiterjedő őskori romvárost.

Casati, 1. *Gabrio,* gróf, olasz államférfiú, szül. Milanóban 1798 aug. 2., megh. u. o. 1873 nov. 16. 1837—48-ig Milano podesztája volt, amely állásában sokat használt az olasz nemzeti ügynek. 1848-ban az ideiglenes kormány elnökévé választották. 1848 júl. 27.—aug. 23-ig a minisztérium elnöke volt. 1853 óta szárd szenátor, majd 1859. közoktatásügyi miniszter, 1861—65-ig a szenátus elnöke volt.

2. *C., Gaetano,* Afrikautazó, szül. Brianzában, északi Olaszországban 1838., megh. Comoban 1902 márc. 7. Részt vett az 1866-iki háboruban; mint kapitány 1879. Szudánba ment s 1883. Ladoban találkozott először Emin basával, aki őt 1886. Vadelaiból Unyoro fejedelméhez küldte, hogy Ugandán át Zanzibárral juthasson összeköttetésbe. Ott azonban 1888 elején elfogták és a fejedelem halálra is ítélte. De végre Vadelaiba menekült, ahol Eminnel maradt, míg Stanley 1889 tavaszán értük nem jött. Útleírása németül jelent meg legelőször: Zehn Jahre in Äquatoria u. die Rückkehr mit Emin Pascha (Bamberg 1890, 2 köt.).

Casaubon (ejtsd :kazóboñ, latinosan *Casaubonus), Isaac,* szül. Genfben 1559 febr. 18., megh. Londonban 1614 júl. 1. Genfben tanult, hol 1582. a görög nyelv tanára lett, majd Montpellierben, Lyonban tanárkodott. 1599-ben IV. Henrik hívására Párisba ment; protestáns volta miatt tanárságot nem nyerhetvén, 1604. a király könyvtárosa lett. 1610-ben a király meggyilkoltatása után Londonba menekült, hol I. Jakab tisztelettel fogadta s hol tanulmányainak élhetett; ott halt meg s a westminsteri apátságban kapott nyugvóhelyet. Scaliger mellett korának legkiválóbb filológusa. Fő művei (részben ma is alapvetők): Animadversionum in Athenaei Deipnosophistas libri XV. (Lyon 1600, újra kiadta Schäfer, Leipzig 1796—1843 3 köt.); Scriptores historiae Augustae, kommentárral (Paris 1603, 1620); De satyrica Graecorum poësi et Romanorum satyra (Paris 1605, újabban kiadta Rambach, Halle 1774); De libertate ecclesiastica (befejezetlen, Genf 1607); De rebus sacris et ecclesiasticis (London 1614, Genf 1655). Kitűnő kritikai és magyarázatos kiadásait adta Aristoteles, Theophrastos, Polybios, Polyainos, Diogenes Laertios, Athenaios, Strabon, halikarnassosi Dionysios, ifjabb Plinius, Persius, Suetonius, Apuleius műveinek. Összegyüjtött leveleit Gronov adta ki (Hága 1638), majd Janson ab Almeloveen (Rotterdam 1709, életrajzzal). V. ö. *Pattison,* J. C. (Oxford 1892, 2. kiad.); *Nazelle,* I. C. sa vie et son temps (Paris 1897).

Casca (sp.) a. m. kéreg; a gyógyszerészi műnyelvben nagyon gyakran előfordul.

Cascade (franc., ejtsd: kászkád), mesterséges vízesés, melyen a víz vagy a sziklából faragott, v. pedig egymás fölé épített fokokon esik le.

Cascade Range, l. *Kaszkád-hegység.*

Cascaes, kikötőváros Portugáliában, Lissabontól 16 km.-nyire, (1900) 6370 lak., tengeri fürdővel és ásványvízforrásokkal.

Cascalho, az a gyémántot tartalmazó kavics, melyben Braziliában (Minas Geraes) egyebek között a gyémántot bányásszák.

Cascane (franc.), az aknaharcban azok a tárók, melyekben őrök hallgatóznak, vajjon az ellenfél dolgozik-e szintén a föld alatt.

Casca paratudo (növ.), l. *Cinnamodendron.*

Cascara sagrada, a *Rhamnus purshiana* nevű északamerikai cserjének törzséről és ágairól hántott, megszárított kéregdarabok, melyeknek gyógyító erejük van. E kéreg laposan csatornás, ritkán csőalakú, 1—2 mm. vastag, kívül barna v. szürkés barna a zuzmohától; belül sötét fahéjbarna v. sárga, hosszában finoman rostos, sima, de néha hullámos tapintatú, törése alig rostos, csaknem szemcsés; íze keserny és, a nyálat rágás közben barnavörösre festi. Hatóanyagai még nem ismeretesek pontosan; *emodin* és *chrysophansav* van benne, amelyek anthrachinonszármazékok és hashajtók. Leprince egy kristályos anyagot izolált belőle: a *cascarint.* Kis adagokban jó gyomorjavító, nagyobb adagban (1—1·5 g.) hashajtó. Hig és száraz kivonatával együtt a legtöbb gyógyszerkönyvben (nálunk is) hivatalos.

Cascarilla (sp., a. m. kéreg), a *Croton eleuthria* Bennett nevű, az Antillákon és különösen a Bahama szigeteken tenyésző cserje kérge, mely kemény, csurgószerű, összegöngyölődött, milliméternyi vastag, kívül a *verrucaria albissima* Ach. zuzmótól foltonkint ezüstfehér, belül vörhenyes barna, szaga fűszeres, íze a *cascarillin* nevű tűalakú kristályos anyagtól ($C_{12}H_{18}O_4$) csípős-kesernyés; van benne egy illatos olaj is. Orvosilag főkép az emésztés, az étvágy fokozására és a bélmozgások élénkítésére, továbbá füstölésre, tubákkészítéshez és parfüméria̋ban használják.

Cascariolo, *Vincenzo*, a XVII. sz. Bologna városában élő, szabad óráiban alchémiával foglalkozó varga, ki a Paterno hegyről származó sulypátot széndarabokkal izzítva, sötétben villogó, foszforeszkáló anyagot kapott, melyet *bononiai világító kő*-nek neveztek el. A maga idejében e kénbáriumból álló test foszforeszkáló tulajdonsága nagy feltünést keltett.

Cascata (ol.), kisebb, esetleg mesterséges vízesés (a francia cascade); a tüzijáték egyik alakzatát, mely a vízeséshez hasonló szikraesőt hullat, szintén C.-nak nevezik.

Cascavella (állat), a csörgőkígyónak *(Crotalus horridus* Daud.) délamerikai népies neve. L. *Csörgőkígyó*.

Cascina (ejtsd: kasina), helység Pisa olasz tartományban, az Arno balpartján, Pisától 12 km., (1900) közig. ker.-ével 25,894 lak. 1364 júl. 28. itt győzték le Pisa zsoldosait a firenzeiek Galeotto Malatesta vezérlete alatt.

Cascine (ol., ejtsd: kasíne) a. m. major. Ez a neve Firenze közismert városi parkjának.

Casco, a köszörületlen gyémánt érdes kérge.

Casco (sp.) a. m. hajótest. Tengeri hajók biztosításánál C. elnevezés alatt nemcsak a hajótestet, hanem annak az üzemhez szükséges berendezési tárgyait is, ú. m. vitorlákat, horgonyokat, árbocokat, köteleket stb. értik.

Casco-biztositás, l. *Biztosítás*.

Case (ejtsd: káz), *Jules Richard*, francia író, szül. Sensban (Yonne) 1856. Hírét Petit Zette (1884) c. megható falusi történetével alapította meg. Műveit az emberi szív mély ismerete, pesszimista életfelfogás és erős szociális érzék jellemzik. Legjelesebb regényei: Bonnet rouge (1887); Jeune ménage (1890); Promesses (1892); L'étranger (1894); La volonté du bonheur (1895); Les sept visages (1899). Színművei: La vassale (1897 és Stella (1902). 1902 óta a Les tablettes théâtrales c. folyóirat szerkesztője.

Casearia *Jacq.* (növ.), a Flacourtiaceae család génusza, melynek 80 faja trópusi, nagyrészt amerikai növény. Fák, ritkán cserjék váltakozó levelekkel, ezek fűrészesek v. épszélüek, ritkán tövises szélüek, vékonyak v. bőrnemüek; többnyire átlátszó pontokkal és rövid vonalakkal. Viráguk apró és levélhónalji csomókban vagy fejecskekben álló. Termesük kerekded v. tojásdad, gyakran húsos, 3 kopácsú tok. Számos fajtáját helyben fölhasználják, egyeseknek keserű kérge, mint pl. a *C. adstringensé* officinális, összehúzó szer; a *C. esculenta* gyökere hashajtó; egyes amerikai fajok kígyómarás ellen használatosak.

Casein, l. *Kazein*.

Casellario giudiziale, l. *Bűnügyi nyilvántartás*.

Caselli (ejtsd: kazelli), *Giovanni*, apát, olasz fizikus, szül. Sienában 1815 máj. 25., megh. 1891 okt. 8. Kiképeztetését Firenzében nyerte és 1863. pap lett, 1849. politikai működése miatt Parmából számüzték, ekkor ismét elment Firenzébe, ahol magát teljesen a tudománynak szentelte. Különösen az elektromossággal és a mágnességgel foglalkozott. 1854-ben a La Ricreazione c. folyóiratot alapította, melynek főcélja volt, hogy a fizikai ismereteket a nép között terjessze. Körülbelül ugyanezen időben szerkesztette az ő neve után elnevezett *pantelegráfot* (l. *Telegráf)*, melyet 1857. Froment Párisban készített és javított. 1865-ben e telegráfot Páris és Lyon és Páris és Havre között, valamint Oroszországban is alkalmazták. Ezenkívül elektromos mótor szerkesztésével is foglalkozott.

Casentino, az Arno felső völgye Arezzo olasz tartományban. Az etruszk hegyek és Pratomagno között húzódik 36 km. hosszan. Erdőségei és a festőies régi városkák rendkívül kedvessé teszik; szépségeit már Dante is megénekelte. Ma az arezzo-stiai vasút szeli át, s igen látogatott nyaralóhely.

Caséogomme (franc.), l. *Kazein*.

Caserio, Carnot gyilkosa, l. *Carnot*, 3.

Caserta, 1. tengerparti tartomány, amelyet azelőtt Terra di Lavorónak neveztek, Olaszországban Nápolytól É.-ra, 5265 km² területtel, (1910) 809,487 lak. Földje hegyes-völgyes és nagyon termékeny. 5 kerületre oszlik; ezek: C., Gaeta, Nola, Piedimonte d'Alife és Sora.— 2. *C.*, az ugyanily nevű tartomány fővárosa, 34 km.-nyire Nápolytól, püspöki székhely, (1901) 32,709 lak. Vanvitelli márvány szobrával, selyemszövéssel, technikus- és földmíves-iskolával. C. eredetét azon kastélynak köszöni, amelyet itt 1752—59-ig III. Károly Vanvitelli Luigi tervei szerint építtetett. V. ö. *Gregorovius*, Das Schloss C. (Kleine Schriften III. 1892.)

Caserta, *Richard*, nápolyi gróf család ivadéka, hathatósan támogatta II. Frigyes császárt a gvelfek és IV. Ince pápa ellen. Jutalmul a császár Violante leányát adta neki feleségül. De midőn Manfred és Anjou Károly között kitört az uralomért való versengés, C. nem merte sógorát támogatni s így hozzájárult Manfrednak Benevent mellett 1266-ban történt megveretéséhez. Meghalt 1267-ben.

Caserta grófja, l. *Alfonz*, 16.

Cases, *Emanuel Auguste Dieudonné*, l. *Las Cases*.

Casethum Foeniculum (növ.), l. *Ánizskapor*.

Cash (ang., ejtsd: kes) a. m. pénztár, készpénz; Kinában *(li* néven) súlymérték = 1/10 fan (candarin); egyúttal rézpénz is, melynek értéke kb. 1/3 fillér.

Cashawamézga (növ.) a. m. akassumézga, l. *Anacardium*.

Cashel (ejtsd: kesl), város Tipperary irországi countyban, Munster tartományban, püspöki székhely, (1901) 2938 lak.

Casier judiciaire, l. *Bűnügyi nyilvántartás.*

Casilinum, az ókorban városa Campaniának, egy, a Volturnustól körülfolyt félszigeten; 217. Kr. e. Hannibalt a rómaiak itt körülvették, de a pun hadvezér csellel megmenekült s a rákövetkező évben a várost, bár praenestei és perusiai őrsége vitézül védte, bevette. 214-ben a rómaiak visszahódították. Később Caesar, 43. Kr. e. Antonius gyarmatot vezetett oda. Helyén alapították 856-tól Kr. u. a mai Capuát.

Casimir (franc., ejtsd: kazimir), könnyű női ruhaszövet, láncfonala fésült gyapju, vetüléke kártolt gyapju, kötése négyfonalas kettős sávoly, kikészítése a felület bolyhosításában áll.

Casimir-Périer, l. *Périer.*

Casino (ol.), l. *Kaszinó.*

Casinum, régi város Latiumban a volszkok határán, a mai Cassino (l. o.) helyén.

Casius, *Mons,* nevezetes ókori hegycsúcs É.-i Szíriában, a mostani Alexandrette és Ladikie között. Zeus Kaziosz, Juppiter Casius tiszteletének helye. Mostani neve *Dzsebel-el-Akra* (Tarhegy, 1628 m.).

Čäsius, l. *Blaeu.*

Časlau, l. *Csaszlau.*

Caslon (ejtsd: keszlan), *William,* az angol betűöntés megalapítója, szül. Hales Owen-ban (Shrop grófság) 1692., megh. Londonban 1766. Eleintén puskaműves, majd bélyegmetsző volt, s e mesterségében magára vonta Bowyer, Watt stb. könyvnyomdászok figyelmét. Antiqua-irását sokáig csaknem valamennyi angol munka nyomásához használták; s bár 1780 körül a Baskerville-féle betűjegyek a használatból egy időre kiszorították, az 1860-as évek elején újból alkalmazni kezdték.

Casoria, kerületi székhely Napoli olasz tartományban, a nápoly-foggiai vasút mellett, 12,725 lak., székgyártással, jelentékeny szőllő- és gyümölcstermeléssel.

Časoslov, l. *Czasoslov.*

Casp., növénynevek mellett *Caspary* Robert (l. o.) nevének rövidítése.

Caspari, 1. *Karl Paul,* német lutheránus teológus, szül. Dessauban 1814 febr. 8. zsidó szülőktől, megh. Krisztiániában 1892 ápr. 11. Tanult Lipcsében és Berlinben. Teológiai tanár lett Norvégiában, Krisztiániában 1847. Németország több egyetemére kapott meghívást, de ezeket visszautasította. Teológiai álláspontja az egyszerű evangéliumi kereszténység. Számtalan bibliai és egyháztörténelmi értekezésen kívül német és norvég nyelven igen sok tudományos munkát írt, melyek mind az arab és héber nyelvek, az ószövetségi és történelmi teológia körébe vágnak. 1857 óta Johnson-nal szerkesztője volt a Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge című egyházi lapnak. 1887-ben többekkel együtt kiadta az ótestamentum új norvég fordítását.

2. *C., Otto,* német filozófiai író, szül. Berlinben 1841. 1877 óta a filozófia tanára Heidelbergben. Kritikai empirizmusnak képviselője, aki Lotze befolyása alatt, ismerettani alapon a filozófiai és természettudományi álláspont megegyeztetésén fáradozik. Főbb művei: Leibniz' Philosophie (1870); Die Urgeschichte der Menschheit (1873, 2. kiad. 1877); Grundprobleme der Erkenntnissthätigkeit (2 köt., 1876—79); Das Erkenntnissproblem (1881); Der Zusammenhang d. Dinge (1881); Drei Essays über Grund- u. Lebensfragen der philosophischen Wissenschaften (1896). Egy ideig a Kosmos című folyóiratot adta ki Jäger Gustavval és Krause Ernsttel (Carus Sterne) egyetemben.

Caspary, *Robert,* német botanikus író, szül. Königsbergben 1818 jan. 29., megh. ugyanott 1887 szept. 18. Tanult kezdetben teológiát, 1883 óta természettudományt. 1856-ban a bonni herbárium igazgatója, 1859. königsbergi egyetemi tanár és növénykerti igazgató lett. Munkái: De nectariis (Bonn 1848); Über Wärmeentwickelung in der Blüte der Victoria regia (Berlin 1855); Nymphaeaceae in Miguels Annal. Musei Botan. Lugduno-Batavi (1865—66).

Caspe, kerületi székhely Zaragoza spanyol tartományban, a Guadalope balpartján, közel az Ebróba való torkolásához, (1900) 7808 lak., szőllő- és olajfatermesztéssel.

Casper, *Johann Ludwig,* a törvényszéki orvostan újjászervezője és mestere, szül. 1796. Berlinben, megh. u. o. 1864. Kezdetben gyógyszerész volt és csak 1817. fogott neki az orvosi tanulmányoknak; 1819. lett doktor Halleban. 1822-ig utazgatott Angliában és Franciaországban, majd Berlinben telepedett meg, ahol a kórtannak és államorvostannak kezdetben magán-, majd rendkívüli, 1839. pedig rendes tanárává nevezték ki. 1841-ben Berlin városának törvényszéki fizikusává lett. Ő volt az első, ki a törvényszéki orvostant szorosabb kapcsolatba igyekezett hozni az orvostudományok többi ágával; ebben a szellemben vezette a hallgatóságot az ő általa alapított intézetben, hol a gyakorlati törvényszéki orvostant tanította, s melyet haláláig vezetett. Hatalmas irodalmi munkásságot fejtett ki; főbb művei: Beiträge zur medizinischen Statistik u. Staatsarzneikunde (Berlin 1825—35, 2. kötet); Ueber die warscheinliche Lebensdauer des Menschen (1843); Denkwürdigkeiten zur Medizinischen Statistik und Staatsarzneikunde (1846); Praktisches Handbuch der gerichtlichen Medizin (1856, 2 köt., 4. kiadása megjelent 1864., atlasszal együtt). Számos kisebb munkán kívül több orvosi folyóiratnak volt munkatársa, sőt maga is adott ki lapot: Casper's Wochenschrift für Heilkunde címen.

Caspia porta (lat.), az ókorban így nevezték a Kaspi-hegyekben levő 14 km. hosszú megerősített szorost, melyen át Médiából Hyrkániába és Parthiába vitt az út. Ma Tengi-Szirdara az Elburz hegységben.

Casquet (franc.), ol. *celata,* ném. *Kaskett,* katonai, aránylag könnyű fejfödözet, a XVI. és XVII. sz.-ban vasból arcvédővel, későbben — e század elejéig — vastag talpbőrből készítették; jelenleg főleg a tűzoltók használják.

Casr-el-saidi szerződés, így nevezik azt a szerződést, amellyel Franciaország 1881. átvette a protektorátust Tunisz (l. o.) fölött.

Cass (ejtsd: kess), *Lewis,* amerikai államférfiú, szül. Exeterben, New-Hampshire államban, 1782

okt. 9., megh. Detroit-ban 1866 jún. 17. 1812-ben Michigan kormányzójává, 1831. pedig hadügyminiszterré nevezték ki s 1835. mint rendkívüli követet Párisba küldték. 1845-ben a szenátusba választották, 1857. államtitkár lett. 1860 dec. visszavonult. Iratai közül megemlítendők: Inquiries respecting the history, traditions, language etc. of the Indians living within the United States (Detroit 1823). V. ö. *Smith*, Life and times of L. C. (New-York 1856); *Laughlin*, Life of L. C. (Boston 1891).

Cass., növénynevek mellett *Cassini* Alexandre Henri Gabriel gróf (szül. Párisban 1781 máj. 9., megh. u. o. 1832 ápril. 16.) nevének rövidítése. A fészkes növényekről írt forrásmunkát (Synanthérologie. Opuscules phytologiques, 3 kötet. Páris 1826—34).

Cassa (ol., ejtsd: kassza) a. m. pénzszekrény, pénztár. *Per C.* a. m. készpénzzel fizetni. *Netto C.* a. m. az árat minden levonás nélkül fizetni. — *C.*, a zenében dob. *Gran C.*, nagydob.

Cassagnac, l. *Granier de Cassagnac.*

Cassai, afrikai folyó, l. *Kasszai.*

Cassander, l. *Kassandros.*

Cassandra, l. *Kassandra.*

Cassandra-jóslat, l. *Kassandra.*

Cassandrino, a római marionette-szinház egyik alakja, az olasz fliszter.

Cassano, több város neve Olaszországban, a jelentékenyebbek: 1. *C. all' Jonio,* Cosenza tartományban, püspöki székhellyel, (1901) 8526 lak., szőllő-, olaj-, és eperfatermesztéssel, márványbányával és kéntartalmú ásványvízforrásokkal. — 2. *C. d'Adda*, Milano tartományban, az Adda jobbpartján, (1901) 8763 lak., három csatáról ismeretes; 1259. a milanóiak megverték és elfogták Ezzelino da Romanót; 1705 aug. 16. a Vendôme vezérelte franciák megverték Savoyai Jenőt és 1799 ápril. 27. Szuvarov legyőzte a Moreau vezérlete alatt álló franciákat. — 3. *C. delle Murge,* Bari tartományban, (1901) 6012 lak., rézolvasztókkal.

Cassarip *(Kasareep)*, a *Jatropha Manihot* L. keserű gumójának megsűrűsödött és borssal fűszerezett nedve. E növényt nagyban termesztik a tropikus vidékeken. A C. sokféle mártás anyagát szolgáltatja, melyeket Angliában nagyon kedvelnek; de különösen használják a hús konzerválásához.

Cassatio (lat.) a. m. megsemmisítés. — Itélet C.-ja a. m. az ítélet megsemmisítése, l. *Semmiségi panasz* és *Jogorvoslat.*

C., a *zenében* így neveztek egy több tételü és több hangszeren játszott zenedarabot, melyet este a szabadban adtak elő. A XVIII. sz.-ban jelentkezik és jóformán azonos a szerenáddal és divertimento-val. Olaszul: cassazione.

Cassegrain (ejtsd: kaszgreñ), francia tudós, ki egy tükörteleszkópot szerkesztett, mely a Gregory-félétől abban különbözött, hogy a kisebb homorú tükör helyett domború volt benne alkalmazva.

Cassel, 1. közigazgatási kerület és város Hessen-Nassau porosz tartományban, l. *Kassel.* — 2. *C.*, város Nord francia départementban, a 157 m. magas Mont-C.-en, (1905) 3222 lak., szülöttének, Vandammenak emlékszobrával; a XVI. sz.-ból való városházzal. Régi kastélyának terrasszáról gyönyörű kilátás nyilik. A rómaiak Castellum Morinoruma, 1678 óta francia birtok. 1071-ben Róbert, Flandria grófja itt legyőzte I. Fülöp francia királyt; 1328. Valois Fülöp a föllázadt flamandokat és 1677. Orléans Fülöp Orániai Vilmost. L. még *Mont-Cassel.*

Cassel, 1. *David*, zsidó tudós, szül. Glogauban 1818 márc. 7., megh. 1893 jan. 22. 1846—79-ben a Nauen-féle nevelőintézet igazgatója volt Berlinben; 1872-től egész haláláig mint a berlini zsidó teológiai főiskola tanára működött. Főbb munkái: Gesch. der jüd. Literatur (Berlin 1872—74, 2 köt.); Lehrbuch der jüd. Gesch. u. Literatur (Leipzig 1879). Azonkívül kiadta de Rossi Ázarjá: Meor-enájim c. munkáját (Vilna 1866); valamint Jehuda ha-Lévi: Kuzári c. vallásbölcseleti könyvét (Leipzig 1869), az utóbbit német fordítással és magyarázattal. Magyarul megjelent: *A zsidó nép és irodalom története.* Ford. dr. *Kleinmann* Mór (Pest 1868).

2. *C., Paulus Stephanus* (tkp. C. Selig), német teológus és kultúrhisztorikus, az előbbinek testvére, szül. Grossglogauban 1821 febr. 27., megh. Friedenauban 1892 dec. 23. Előbb szerkesztő, majd erfurti kir. könyvtárnok, 1866. a porosz képviselőház tagja, 1867. a berlini Krisztus-templomban hitszónok. Nagy feltünést keltettek a német fővárosban (1869—70 s egyébkor) tartott nyilvános felolvasásai a pápák története köréből és a francia-német háború után mondott Deutsche Reden-jei (2. kiad. Berlin 1871). Egyéb munkái: Magyarische Altertümer (Berlin 1848); Eddische Studien (Weimar 1856); Weihnachten,—Ursprung, Bräuche u. Aberglaube (u. o. 1862); Das Evangelium der Söhne Zebedäi (Bielefeld 1870); Kaiser- und Königsthrone (Gotha 1874); Löwenkämpfe von Nemea bis Golgatha (u. o. 1875); Zoroaster (1885); Krit. Briefe über die Probebiebel (1885); Il Veltro. Dantische Studie (1890); Vorträge über die sociale Frage (1891) stb. Összegyüjtött műveiből Gesammelte Schriften címmel egy kötet jelent meg Erfurtban 1892.

Casselmann zöldje, $CuSO_4, 3Cu(OH)_2, 4H_2O$, zöld festék, amely a rézszulfát és a nátriumacetát forró oldatainak összeelegyítésekor csapadék alakjában leválik. A kiszárított csapadék élénk zöld színű, és gyakran előnyösen helyettesíti a mérgezőbb hatású arzéntartalmú schweinfurti zöldet.

Cassequer, így nevezi Serpa Pinto a Kubangó és Kuando mellékén élő, feltünően halvány arcú néger törzset. Hajuk és pofacsontjaik ugyan néger alkatu, de ferde metszésű apró szemük és alacsony testalkatuk a szokott néger tipustól mégis elüt. Kiveszőben vannak.

Casserole (franc., ejtsd: kásszról), lapos edény, agyagból, vasból v. ónozott rézből; serpenyő.

Casse-tête (franc., ejtsd: kássztét), a fejbe szálló nehéz bornak jelzése. Talán innen származik a magyar kástélyos bor elnevezés, melyet az úgynevezett sillerborokra alkalmaznak.

Cassette (franc., ejtsd: kásszett) a. m. szekrényke, különösen pénzszekrényke.

Cassia *Tourn.* (növ.), a Leguminosae (Hüvelyesek) génusza a Caesalpinioideae alcsaládban. 400

faja, az európai és afrikai mediterrán vidéket kivéve, a föld melegebb, tropikus tájain van elterjedve, legnagyobb számmal Amerikában. Fák, cserjék v. füvek, mindig párosan szárnyas levelekkel, sárga virágokkal, amelyek 1—3-ával levélhónaljiak v. fürtös bugába egyesültek, igen változatosan kialakult egy vagy több rekeszű, többmagvú hüvellyel. A C. fajoknak jelentőséget elsősorban leveleik adnak, amennyiben ezek az ú. n. *Szennalevelek* (l. o. folia Sennae). Az Egyesült-Államokban a *C. marylandica* L. és más fajok levele megy valódi szennalevél számba (folia Sennae americanae s. marylandicae), de hatása csekélyebb. Mint népies orvosság Egyiptomban különösen a *C. absus* L. szerepel *csisim* v. *csesum* nevű, keserű magvaival, amelyeket az egyiptomi szembaj különleges ellenszereképen használnak. A *C. quinquangulata* Rich., *C. occidentalis* L. (cortex fedegozo) és a *C. hirsuta* L. fil. gyökérkérge váltóláz elleni szer, az utóbbi fajé Guajanában halak elbódítására használatos. A trópusokon mindenütt elterjedt *C. occidentalis* L. tojásdad, oldalt összenyomott magva mint kávépótlék szerepel (szerecsen, szudán v. mogdadkávé), nemkülönben a *C. sericea* Sw.-é is (Brazilia és Közép-Amerika). A *C. fistula* L. Dél-Ázsiában honos, de már Afrikába és Amerika tropikus vidékeire is átültették. Botformájú, feketés hüvelye 7 dm. hosszú, bele (pulpa cassiae) édes és gyengén hashajtó; *manna* név alatt mint nyalánkságot a gyerek szereti. 60—70% cukrot, kevés cserzősavat és festőanyagot tartalmaz. A fa kérge a *C. auriculata* L.-ével együtt cserzőnek és festéknek használatos. Számos C.-faj fája igen különféle technikai célokra alkalmas. A *flores cassiae*, valamint a *cortex cassiae cinnamomeae* nem valamely C.-fajtól, hanem a *Cinnamomum cassia* Bl. (Lauraceae) fajtól származnak, l. *Cinnamomum. C. caryophyllata*, l. *Dicypellium*. V. ö. *Martius*, Versuch einer Monographie der Sennesblätter (Leipzig 1857); *Batka*, Monographie der Kassiengruppe Senna(Prag 1866)

Cassia-kéreg, l. *Cassia* és *Fahéj.*

Cassiani rétegek (geol.), a triasz szisztéma középső (ladini) emeletének márga s oolitos mészkő képezte rétegei az Alpokban, l. *Triasz*.

Cassianus, *Johannes*, áldozópap (305—432). Aranyszáju Szt. János buzgó híve volt és mikor ezt száműzték, a konstantinápolyi hitközség C.-t küldte I. Ince pápához, hogy a szent patriárcha ügyében közbenjárjon. Irodalmi működésével is kiváló érdemeket szerzett, bár egynéhány művében eltért az egyház fölfogásától és jóhiszemüleg hangoztatott oly tételeket, amelyeket később a semipelagianusok fennen hirdettek. Különösen felemlítendők: De institutis caenobiorum és De incarnatione Domini című művei.

Cassia-olaj, l. *Fahéj-olaj*.

Cassiar, 1898 aug. havában Fritz Miller német ember által fölfedezett aranytermő vidék Brit-Columbia Ny.-i részében. Aranya közel van a felszinhez; értékesebb a klondikeinél.

Cassicus (állat), a csiröge-félékhez *(Icteridae)* tartozó madárnem, mely Amerikában a mi varjainkat helyettesíti. Alapszínezete fekete, rendesen azonban sárgával, vörössel van tarkítva. Telepesen költenek és zacskóalakú, művésziesen alkotott fészkeket építenek. Legismertebb fajuk a *C. cristatus* Bodd., mely a délkeletamerikai erdőket lakja; hosszusága 40—45, szárnya 20—21, farka 18—19 cm., a tojó tetemesen kisebb.

Cassinet (franc., ejtsd: kassziné), félgyapjuból készült női ruhaszövet, kötése háromfonalas sávoly, láncfonala 16 a. sz. pamut (pro cm. 24 fonat), vetése 16—18 m. sz. kártolt gyapjufonal.

Cassini, 1. *Alexandre Henri Gabriel*, l. *Cass*.

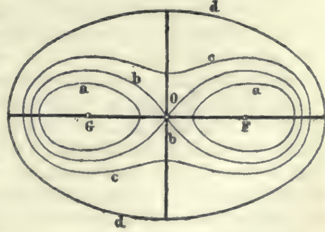
2. *C., Giovanni Domenico*, csillagász, szül. Perinaldóban 1625 jún. 8., megh. 1712 szept. 14. Legfontosabb érdemei a Jupiter tengelyforgásának s lapultságának megállapítása, négy Saturnushold s az állatövi fény felfedezése. Rendkívül tevékeny észlelő és iró volt, kit a francia kormány 1669. a párisi csillagvizsgáló igazgatójául meghítt. A cayenni expedició létesülése 1672., mely a Mars parallaxisának meghatározását tűzte ki feladatául, C. műve volt. A nagy francia fokmérést 1700. egészen Roussillonig folytatta.

3. *C., Jacques*, csillagász és fizikus, az előbbinek fia; szül. Párisban 1677 febr. 18., megh. Clermont mellett 1756 ápr. 16. Atyja halála után a párisi csillagvizsgáló igazgatója lett. Főbb munkája az atyja által kezdett fokmérés folytatása. O foglalkozott először az állócsillagok ú. n. saját mozgásával. A Föld alakjáról és az asztronómia elemeiről is irt.

4. *C., César François C. de Thury*, az előbbinek fia, szül. Párisban 1714 jún. 17., megh. u. o. 1784 szept. 4. A párisi obszervatórium igazgatóságában atyját követte. Legfőbb munkái Franciaország trigonometriai felmérése, melyet csak fia végzett be, s mely 182 lapon: Carte topographique de la France, Paris 1744—1793 címen jelent meg.

5. *C., Jean Dominique*, gr., az előbbinek fia s követője a párisi csillagvizsgálón; szül. Párisban 1748 június 30., megh. Thury-sous-Clermont-ban 1845 okt. 18. Főérdeme a francia nagy térkép befejezése.

Cassini-féle görbe (cassinoid), a Cassini Domenico csillagászról elnev. negyedrendű síkgörbe. Ez oly P mozgó pontnak (l. az *ábrát)* pályája melynek két adott ponttól (az F és G fokuszoktól) való távolságainak szorzata állandó ($=k^2$). Az FG vonaldarab felező pontja O a görbének középpontja. A fokuszokon átmenő egyenesre, valamint az O-ban arra merőlegesen emeltre vonatkozólag a C. szimmetrikus. Ha a gyujtópontok FG távolsága $= e$ és k kisebb, mint e; akkor a görbe *aa* két oválisból áll. Ha $k = e$, akkor a *lemniskatát* nyerjük, mely hurok alakú *(b)*. Ha $k > e$ a görbe *c* v. *d* alakú aszerint, hogy $k^2 < 2e^2$ illetőleg $k < e^2$. — A C.-k az optikában is fontosak, mert a két optikai

Cassini-féle görbe.

tengelyű kristályok a polárizáló-készüléken át vizsgálva ily alakú színes vonalakat mutatnak. *Cassini* azt hitte, hogy a bolygók pályáinak is ilyen az alakjuk.

Cassinit (ásv.), báriumtartalmú ortoklasz földpát, lelőhelye Media *(Pennsylvania).*

Cassino (ejtsd: kasszino), város Caserta olasz tartományban, a Rapido partján, (1901) 13,397 lak., Casinum római város számos romjával. Mellette hegyen emelkedik Monte-C., a híres kolostor (l. o.). A középkorban San Germano volt a neve. 1230-ban II. Frigyes császár itt kötött békét IX. Gergely pápával és 1815 márc. 16. itt verték meg az osztrákok Murat-ot.

Cassinoid, l. *Cassini-féle görbe.*

Cassiodorus, *Flavius Magnus Aurelius Senator,* az itáliai gót uralom előkelő tisztviselője és igen termékeny író, szül. 480 körül, megh. 570 körül. Kedvelt embere volt Theodoriknak, s alatta, valamint utódai alatt nagy hivatalokat töltött be (507. quaestor, 514. konzul, 533. a praetorianusok feje). Mindig arra törekedett, hogy a római népet a gót uralommal kibékítse, s midőn Itáliát meghódította, akkor is visszatartotta népét az elpártolástól. Valószinüleg Vitigis bukása után (540) vonult vissza a calabriai Scylaciumba (ma Squillace) az általa alapított Vivarium (Vivarese) nevű kolostorba. Arra buzdította itt a szerzeteseket, hogy az ókori írókat minél szorgalmasabban másolják. Hivatalcskodása idejéből való Chronica c. műve, a világtörténetnek Ádámtól Kr. u. 19-ig való rövid vázlata (nagy részt foglal el ebben a római konzuloknak névsora), szintúgy a «Variarum epistolarum libri XII» az 511—537. évek eseményeinek jelentős forrásműve, mert e leveleket részint Theodoriknak és utódainak utasítására, részint a maga nevében írta. A gótoknak 12 könyvben megírt története csak Jordanes kivonatában maradt meg. Visszavonulása után teológiai iratokon kívül szerzetestársai okulására két kötetnyi enciklopédikus munkát írt, melyet a középkorban sokszor használtak tankönyvül. Címe: Institutiones divinarum et humanarum litterarum (a. m. bevezetés a teológiai tudományba és a 7 szabadművészetbe), más műve: De anima, és egy 90 éves korában szerkesztett irata: De orthographia (Keil, Grammatica Latina 6. köt.). Összes művei megtalálhatók Migne, Patrologiae cursus 69—70. kötetében. Halála után szentté avatták; emléknapja márc. 17.

Cassione, az Adriai-tenger ilyen nevű öblében Veglia közelében fekvő kis sziget, régi bencés-, most ferencrendi kolostorral. Az 1523. épült templomban sok szép márványoltár és a Frangepán-család sírkápolnája van; említésreméltó Girolamo da Santa Croce oltárképe.

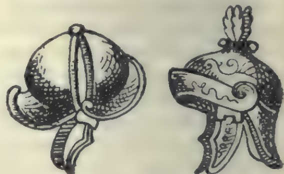
Cassiope, l. *Kassiopeia.*

Cassiope *Don.* (növ.), az Ericaceae (Hangafélék) család génusza, melynek 7 faja északi sarki tájakon, továbbá Japán hegyein és a Himalaján van elterjedve. Lecsepült gyepeket alkotó félcserjék, keskeny örökzöld levelekkel, melyek sajátságos, párolgást csökkentő szöveti és alakbeli szerkezetükkel tünnek ki.

Cassiopeia, csillagkép az ég É.-i félgömbjén. Öt fényesebb csillagja szabálytalan W alakját mutatja. 1572 nov. 11. a C.-ban Tycho Brahe új csillagot fedezett fel, melynek fénye csakhamar a Venus-ét is túlszárnyalta, de 17 hónap elmultával szabad szemmel többé nem volt látható.

Cassiquiare (ejtsd: kasszikiáre), nagy folyó Venezuela D.-i részében, az Orinoco baloldali ága ennek forrásától mintegy 300 km.-nyire kiszakad az Orinocóból, magával viszi vizének mintegy harmadát és beletorkollik a Rio Negróba, az Amazon egyik mellékfolyójába és így földünk egyik legnagyobb bifurkációja. A C. átlagos mélysége 10 m., de csak az esős évszakban hajózható hossza 400 km. L. még *Orinoco.*

Cassis (lat.), ércsisak, Servius Tullius seregének legelső vonalbeli nehéz gyalogsága volt vele ellátva.

Cassis.

Cassis (franc., ejtsd: kasszi), a fekete ribizke (Ribes nigrum) nedvéből készített likőr Franciaországban.

Cassis (ejtsd: kasszi), kikötőváros a Lyoni-öbölben Bouches-du-Rhône francia dép.-ban, a Valat des Brayes szűk völgyében, (1901) 1472 lak., korallhalászattal, déligyümölcs- és bortermeléssel, kőbányászattal és cementgyárral. Környékén a Ragage és több más nevű barlang. C. ókori neve Carcasis Portus.

Cassiterides insulae (lat.), az «ón-szigetek», ahonnan a föniciaiak az ónt (gör. κασσίτερος) hozták. A görögök még a brit szigeteket értették ez elnevezésen, míg a rómaiak a C. nevével a Scilly-szigeteket jelölték.

Cassius, 1. *Gaius C. Longinus,* a Caesar ellen szőtt összeesküvés egyik feje, Kr. e. 53. Crassus questora volt Szíriában, a carrhaei vereség után a hadsereg maradékát megmentette és a parthusok betörését 52—51. visszaszorította. 49-ben mint néptribunus a szenátus pártjához csatlakozott; 48. mint a hajóhad egyik vezére a Caesar-párti hajóhadat Messinánál megverte. A pharsalusi csata után Caesar megkegyelmezett neki s bár nem bízott benne, 44. mégis praetorrá tette. C. ekkor még praetortársát, Brutust (l. o.) is megnyerte Caesar ellenében. A dictator halála után egy ideig Itáliában maradt, majd kijelölt provinciájába, Szíriába ment; itt egyesült a hadat toborzó Brutusszal és együtt vonult vele Makedóniába. Philippi mellett a vele szemben álló Antonius (l. o.) megverte s mivel azt hitte, hogy Octavianusszal szemben Brutus serege is vereséget szenvedett, egy szabadosának kardjába dőlt.

2. *Quintus C. Longinus,* az előbbinek unokaöccse, 54. Pompeius quaestora volt Hispániában, 49. mint néptribunus Caesar pártjához szegődött s ő vezette érdekében a szenátussal a tárgyalásokat; 48 jan. 6-án pedig M. Antoniusszal együtt Caesarhoz menekült, kit azután Róma elfoglalása után Hispániába kísért és itt helytartó is lett, de zsarolásai annyira felizgatták a provinciát, sőt katonáit is, hogy 47. kénytelen volt távozni és az Ebro torkolatánál hajótörés vetett életének véget.

3. *C. Parmensis* (szülővárosa, Parma után), Caesar gyilkosai közé tartozott, 43. mint C. Cassius és Brutus hajóhadának vezére, Azsia partjai mentén működött. Philippi után Sextus Pompeiushoz csatlakozott, majd 36. Antoniushoz. Az actiumi csata után (31.) Athénbe menekült, hol Octavianus, mivel gúnyirataiban gyalázta, megölette. Költő is volt, írt tragédiákat, elégiákat és szatirákat, de ezek elvesztek.

4. *Gaius C. Longinus*, Kr. e. az I. sz.-ban jeles jogtudós, ki nagy munkát írt, «de iure civili» és egy jogásziskolának volt az alapítója. Tiberius császár konzullá nevezte ki 30., Claudius alatt 45—50. Sziria helytartója volt. Később elvesztette szeme világát, de Nero így is üldözte, mert őseinek szobrai közt volt Caesar gyilkosa is; Vespasianus azonban visszahívta.

5. *Spurius C. Vecellinus*, az első római lex agraria indítványozója, háromszor volt konzul (Kr. e. 502, 493, 486), egyszer magister equitum. 502-ben legyőzte a szabinokat, 493. megkötötte a latin szövetséget, 486. indítványozta, hogy az állam birtokaiból, melyeket eddig kizárólag patriciusok és gazdagabb plebejusok ingyen birtak haszonélvezetben, egy részt a plebejusoknak és a latin szövetség tagjainak juttassanak. Konzuli évének lejárta után azzal vádolták, hogy király akar lenni s a nép nem habozott, hogy őt a tarpéii szikláról letaszítsa.

6. *C. Severus*, jelentékeny római szónok a köztársaság utolsó korszakában. Mivel gúnyirataiban előkelő férfiakat és nőket állított pellengére, Augustus Kr. u. 47. Kréta, majd Scriphos szigetére száműzte, hol 32-ben nagy nyomorban halt meg.

7. *C. Avidius*, l. *Avidius*.

Cassivelaunus, brit törzsek fejedelme a Temzétől É.-ra, Kr. e. 54-ben sokáig sikeresen ellenállott Caesarnak, de nem tudta megakadályozni abban, hogy a folyón át ne keljen; táborát sem védhette meg, bár ezt erdők és mocsarak védték. Meghódolt tehát és kezesekkel meg adókötelezettséggel vásárolta meg a békét, mire Caesar visszatért Galliába.

Cassolette (franc.), kis füstölő serpenyő; átv. ért. maga az illatszer is, gúnyosan pedig az illat ellentéte, bűz; ezért hívják így az ürülékszállító hordót is.

Cassone, *Giuseppe*, olasz költő, szül. a szicíliai Notóban 1843., megh. u. o. 1910 júl. 31. Jómódú, szerető szülei gondos házi nevelésben részesítették. Ifjúkorában, 1860., rövid ideig garibaldista volt Sziciliában, majd egyetemi tanulmányait megszakítva, a nápolyi ezredbe besorozott közkatona s azután hadapródnövendék a torinói akadémiában, míg egyszer, napszúrás következtében, hátgerincbajt kapott, elvesztette hallását és jártányi erejét. Visszavonult szülővárosába, Notóba. Szomorú életére csak a költészet derűje vetett egy-egy vigasztaló sugarat. Foglalkozott irodalmi tanulmányokkal, bölcselettel és történelemmel, de leginkább a világirodalom nagy költői vonzották. Igy történt, hogy a latinon kívül megtanult franciául és görögül, németül és oroszul, kissé angolul és végre magyarul. Sok szép eredeti költői alkotása van, sokat fordított franciából, németből, oroszból, de leginkább Petőfihez vonzódott, kinek nevét diákkorából és katonáskodása idejéből, magyar ifjak beszéde alapján, jól ismerte. A Petőfi kedvéért Ballagi magyar nyelvtanából és Babos Kálmán magyar-francia szótárából megtanult magyarul. Lefordította Petőfi költeményeinek csaknem háromnegyed részét. Külön-külön jelentek meg a Ciprusiombok, Szilaj Pista, Tündérálom, az Apostol, a Felhők és János vitéz. Petőfi fordításai hűségükkel és az olasz költői nyelv és verselés szépségével tűnnek ki. A Petőfi- és Kisfaludy-társaság kültagjai sorába választotta.

Cassovia, Kassa (l. o.) latin neve.

Cassus alpinus, a havasi marmota (l. o. régi kolostori neve.

Cassuvium (növ.), l. *Anacardium*.

Cassytha *L.* (növ.), a Lauraceae (Babérfélék család génusza, melynek 16 faja közül 1 borneói, 2 délafrikai, a *C. filiformis* L. trópusi mind a két félgömbön, a többi ausztráliai. Különböző gazdanövényeken előforduló élősködő növények. Aranka-féle, fonalnemű szárukon levelek helyett csak pikkelyképleteik vannak. Apró, hímnős virágaik fürtös, fejes v. füzéres virágzattá egyesültek. Termésüket a húsossá váló virágtakaró burkolja be. A *C.*-kal hajóhasadékot szokás kitömni, mert nyálkájuk tartós ragaszték.

Cast (ang., ejtsd: kaaszt) a. m. öntött; *C. steel* öntött acél; *C. iron* öntött vas; *C. work* öntött mű.

Castagnetta (ol., ejtsd: kasztanyetta), csattogtató, mely főleg Spanyolországban és alsó Olaszországban van elterjedve; két félgesztenye alakú fadarab, melyet a hüvelyk és mutatóujjra erősítve táncközben csattogtatnak. A balletben spanyol és nápolyi táncok kiséretéül használják.

Castagno, *Andrea del*, olasz festő, szül. Mugellóban 1390., megh. 1457 aug. 19. Azok közé a firenzei művészek közé tartozik, akik a XV. sz. első felében a természet beható tanulmányozásával, kisérletezéssel igyekeztek céljukat megközelíteni. C. művészetének kérlelhetlen valószerűsége, hatalmas, olykor nyers ereje a freskófestésben nyilvánult a legtökéletesebben. Legfontosabb műve az Utolsó vacsorát ábrázoló nagy freskó a firenzei egykori S. Apollonia kolostor refektóriumában, a térbeli környezet gondos perspektivai ábrázolásával, megkapóan valószerű, de kifejezéstelen alakokkal. Ugyanott vannak a legnajai Carducci-Pandolfini villa falairól lefejtett freskók, híres férfiak és nők óriási képmásai, köztük Filippo Scolari (Pippo Spano) temesi főispáné. A firenzei székesegyház belsejében lovasszobrot utánzó, kőszínű nagy freskóval örökítette meg Niccolò da Tolentino zsoldosvezér emlékét. Minden művében a legenergikusabb mozdulat, erős plasztika uralkodik, így különösen a keresztrefeszített Krisztust szentek közt ábrázoló freskón is, mely jelenleg a firenzei Uffizi-képtárban van, valamint a Szentháromságot imádó szentek freskóján a firenzei Szt. Annunziata templomban.

Castaldi (ejtsd: kasz—), *Pamfilo*, olasz nyomdász, szül. 1398. Olaszország Feltre városában, megh. 1470 körül. Honfitársai szerint ő találta volna fel 1442. a könyvnyomtatást. Szülővárosában

szépművészeti iskolát alapítván, ez úton ismerkedett volna meg 1454. Gutenberggel, mások szerint Fausttal, kik tőle lesték volna el a szétszedhető betükkel való nyomtatást. Bernardi kezdeményezésére C.-nak, mint a nyomdabetük feltalálójának 1868. Feltreben szobrot emeltek.

Castaldo *János*, nápolyi származású hadvezér, I. Ferdinánd király tábornoka, szül. 1500., megh. 1562. Milanóban. Katonai pályáját 1525. kezdte meg a paviai csatában. Részt vett 1532. Bécs megvédésében, majd a schmalkaldeni háborúban. 1551-ben I. Ferdinánd biztosaival, Nádasdy Tamással és Báthory Andrással 8000 emberből álló hadsereg élén Erdélybe ment és azon egyezség alapján, melyet Fráter György Izabella királyné nevében I. Ferdinánddal kötött, mint katonai parancsnok átvette Erdélyt. Erdélynek a török ellen való megvédésére képtelennek bizonyult. Kudarcai egyik okának Fráter György kétszinű politikáját tartotta és emiatt az alvinczi kastélyban 1551 dec. 17. meggyilkoltatta a 67 éves bíbornokot. De ez sem javította meg helyzetét. A törökök 1552. elfoglalták Temesvárt és Lippát. Az 1553 jan. 20. tartott kolozsvári országgyűlés C.-t tette felelőssé az ország romlásáért és Izabellát meg János Zsigmondot visszahívta Erdélybe. C. erre elhagyta Erdélyt. Utóbb I. Ferdinánd hadseregében kevés sikerrel harcolt Franciaország ellen. V. ö. *Téglás*, C. (Századok 1898, 378.).

Castalla (ejtsd: kasztallya), város Alicante spanyol tartományban, (1900) 4428 lak. A régi város a domb tetején, düledező régi erőd mellett terül el.

Castanea *Tourn.* (növ.), l. *Gesztenye.*

Castanhas-olaj (növ.), a forró Kelet-Afrikában termő *Telfairia pedata* (tökfélék) magvaiból nyert olaj, mely a hámozott magvak 59%-át teszi és a legfinomabb olivaolajjal egyenrangú.

Castanit (ásv.), egyhajlású, gesztenyebarna prizmák, $Fe_2S_2O_9+8H_2O$. Sierra Gorda (Chile).

Castaños (ejtsd: kasztányosz), *Francisco Xavier*, Bailén hercege, C. y Aragones grófja, spanyol tábornok, szül. 1756 ápril 22., megh. 1852 szept. 24. Részt vett a francia háborúkban és 1808. Dupont tábornokot Bailén mellett megadásra kényszerítette. 1825-ben az államtanácsba hívták; később a castiliai tanács elnöke, 1833. spanyol grand és bailéni herceg lett. 1843-ban Izabella királyné gyámjává nevezték ki.

Castanospermum *Cunn.* (növ.), a Papilionatae (Pillangós virágúak) génusza 2 fajjal. A *C. australe* A. Cunn. Ausztrália szubtropikus részén élő, magas fa, levele szárnyas, bőrnemű, virágfürtje szép sárga, hüvelye 16—20 cm. hosszú, hengerded, fás, rendesen 4 nagy maggal. Ez az *ujhollandiai gesztenye* (moretonöbli dió); gesztenye-íze van, az őslakók forró kövön gyengén megpörkölik és eszik. Lisztjéből keményítőt nyerhetni, fáját *bean tree* néven árulják. A másik faj Ujkaledonia szigetén található.

Casteggio (ejtsd: kasteddzso), falu Pavia olasz tartományban, Vogherától 10 km.-nyire, kénes ásványvízforrásokkal, (1900) 4605 lak. C. és Voghera közt van a montebellói csata szinhelye, amelyben 1800 jún. 9. a franciák az osztrákokon diadalt arattak.

Castel, város, l. *Kastel.*

Castelár, *Emilio*, spanyol politikus, író és szónok. szül. Cadizban 1832 szept. 17., megh. 1899 máj. 25. Murciában. Korán résztvett hazája politikai mozgalmaiban, noha hajlamai inkább az irodalom és történelmi tanulmányok felé vonták. 1864-ben megindította La Democracia c. lapját, melyben a Bourbonok önkénye ellen harcolt. Majd a madridi egyetemen a történelem és a filozófia tanára lett. Mint a cortes tagja elragadó szónoki erővel hirdette republikánus elveit. Emiatt 1865. elmozdították tanári állásától, 1866. pedig in contumaciam halálra ítélték. Az 1868-iki szeptemberi forradalom hírére C. visszatért Spanyolországba és újra a köztársaság és a vallásszabadság mellett küzdött és arra törekedett, hogy az összes román ajkú nemzeteket szövetkezésre birja. I. Amadeus király lemondása után (1873) a külügyminiszteri tárcát vállalta el. A hadsereg szervezetlen volta és féktelensége azonban anarchiát idézett elő, úgy, hogy a cortes által 1873 szept. köztársasági elnöknek jelölt C. maga is kénytelen volt, «szövetség» helyett nemzeti egységet hirdetni és a rend és fegyelem helyreállítását mint elengedhetetlen követelményeket követelni. 1873. C.-t a végrehajtó hatalom elnökének választották és diktátori hatalommal ruházták fel. Folytatta a háborút a karlisták ellen és a federálisták felkeléseit elnyomta. Közben a szélső republikánusok elveinek feladásával vádolták, mire C. lemondott és külföldre távozott. XII. Alfonz alatt ismét a cortes tagja s a mérsékelt köztársaságiak vezére lett. 1893-ban végleg visszavonult a politikai élettől. Mint író és publicista is fényes helyet foglal el a spanyol irodalomban. 1908-ban szobrot emeltek neki Madridban. Főbb munkái: La civilisacion en los cinco primeros siglos del cristianismo (A művelődés a kereszténység első öt századában), Madrid 1865. E műből: Az *ókori* és a *klasszikus művészet* c. fejezeteket *Szathmáry* György magyarra fordította (Budapest 1893); Cuestiones politicas y sociales (1870; Vida de Byron (1873); magyarra fordította: *Várnay* Géza (1876); Ricardo, Magy. ford. *Beksics* G. (1876); Miscelanea de religion, de arte y de politica (1874); Historia del movimiento republicano en Europa (1874); Estudios históricos sobre la edad media (Középkori történeti tanulmányok) (1875); Historia de un corazón (Egy szív története). Regény, magyarra fordította: *Beksics* Gusztáv (Budapest 1874). Beszédeit magy. ford. *Szathmáry* György (u. o. 1875). Magyar fordításban megjelent azonkívül: A művészet, vallás és természet Olaszországban, *Szathmáry* Györgytől (u. o. 1874). V. ö. *Sanchez de Real*, Emilio C., su vida, su carácter, sus costumbres, etc. (Madrid 1874); *Sandoval*, Emilio C., coup d'oeil sur sa vie (Paris 1886); *Ratazzi*, E. C. (u. o. 1899).

Castelbuono, város Palermo sziciliai tartományban, a Messina-Palermo vasúti vonal mentén, (1901) 10,761 lak.

Casteldelfino, falu Cuneo olasz tartományban, a Pó völgyében elterülő Monte-Viso tövében, (1901) 1123 lak. A középkorban fontos katonai erősség volt.

Castel del Monte, Corato olasz város közelében, az apuliai sikságon elterülő, hasonló nevű

hegy oldalán épült vár, II. Vilmos német császár tulajdona. Az Anjou-korból származó épület a régi római császároknak volt kedvenc nyaralóhelye. A gyönyörűen restaurált várat II. Vilmos német császár családjával sokszor felkeresi.

Castel di Sangro, város Aquila olasz tartományban, a Sangro partján, (1901) 6377 lakossal, posztószövéssel. C. a régi Fidenae helyén áll.

Castel Durante, Olaszországban, Pesaro Urbino tartományban, a XIII. sz.-ban alapított várkastély, melyet VIII. Urbán pápa 1635. Urbánia néven város rangjára emelt. Lakosai a XVII. sz.-ig majolikagyártással foglalkoztak. Az előállított cikkek hasonlítanak az urbinói majolikához, külön jegyük nincs.

Castelfidardo, község Ancona olasz tartományban, (1901) 6891 lak., katonai erőddel. 1799-ben francia és olasz csapatok csatát vívtak e helyen s ugyancsak itt győzte le Cialdini piemonti vezér 1860 szept. 18-án a Lamoricière vezérlete alatt álló pápai hadsereget, l. *Cialdini*.

Castelfranco, 1. *C. dell'Emilia*, város Bologna olasz tartományban, (1901) 13,484 lak., papir- és gyufagyárral. A rómaiak Forum Gallorum-a, ahol 43. Kr. e. Antonius Pansa consult megverte, de mindjárt utána Hirtiustól vereséget szenvedett. — 2. *C. Veneto*, ker. székhely Treviso olasz tartományban, a Musone balpartján, (1901) 12,440 lak., vas- és gépgyártással, gyapot- és posztószövéssel, Giorgione festőnek, a város szülöttének emlékszobrával. 1805 nov. 24. a Saint-Cyr vezérlete alatt álló franciák itt diadalmaskodtak az osztrák hadak vezérén, Rohan hercegen.

Castel Gandolfo, gyönyörű fekvésű falu Róma olasz tartományban, az Albanói tó Ny.-i partján, (1901) 1980 lak. Régebben a római pápáknak s a főúri világnak volt nyaralóhelye. A ma is meglevő pápai nyaraló az olasz garancia-törvény értelmében kiváltságolt terület, mint a Vatikán. Gyönyörű templomát 1671. Bernini építette.

Castelijn, *Matthijs de*, hollandus költő, szül. 1485. Pameleben (Oudenaarde), megh. u. o. 1550. Lelkész volt szülővárosában. *De konst van Rethoriken* (Gent 1555) c. terjedelmes verses művében a hollandus mesterdalnokok (rederijker) Ars poetica-ját írta meg, amelyet sokáig a költészet legfőbb törvénykönyvének tekintettek Hollandiában. Száznál több drámája közül csak kettő jelent meg nyomtatásban, az egyik a Historie van Pyramus en Thisbe. Költeményei Balladen van Doornycke (Gent 1571) és Diversche Liedeken (u. o. 1574) c. jelentek meg.

Casteljaloux (ejtsd: kasztelzsálu), város Lot-et-Garonne francia départementban, az Avance mellett, Bordeauxtól 77 km DK.-re, (1901) 2624 lak., kohókkal, papiros-, gyertya-, kátrány- és vegyszergyárakkal, viaszk- és parafakereskedéssel, romokkal, vasas vízforrásokkal. Közelében ered az Avance.

Castell, falu a bajor Alsó-Frank kerületben, a Steiger erdő ÉNy.-i lejtőjén, a C. grófok ősi kastélyának romjaival, (1900) 623 lak.

Castell (helyesebben *Castle*, ejtsd: kesszl, latinosított nevén *Castellus*), *Edmond*, angol orientalista, szül. Hatleyban (Cambridgeshire) 1606., megh. Cambridgeben mint az arab nyelv tanára 1685. Nevezetes munkája a Lexicon heptaglotton (2 köt. London 1669), mely a héber szótöveknek alapul vétele mellett a többi sémi nyelveknek, ugyanis a héber, kaldeus, szír, szamaritán, étióp, arab és függelékül a perzsa nyelv, szókincsét magyarázza. E munkának, mely a Walton-féle polyglott bibliával van kapcsolatban, grammatikai bevezetése külön is megjelent. A szótárnak a szír nyelvre vonatkozó részét Michaelis Joa Dávid saját jegyzeteivel külön adta ki (2 köt., Göttingen 1788).

Castellammare, 1. *C. Adriatico*, város Teramo olasz tartományban, a Salino jobboldalán, 5 km. ennek torkolatától, (1901) 8926 lak. — 2. *C. del Golfo*, kikötőváros Trapani olasz tartományban, Sziciliában, az ugyanily nevű öböl partján, (1901) 20,665 lak., élénk gyümölcs- és borkereskedéssel, a régi Segestae romjaival. — 3. *C. di Stabia*, kerületi és püspöki székhely Napoli olasz tartományban, a Nápolyi-öböl K.-i végében, (1901) 32,589 lak., selyem- és gyapotszövéssel, makaronikészítéssel, hajógyártással és hadi arzenállal. Egyébként híres olasz fürdőhely s itt van egy gyönyörű park közepén a királyi család Quisisana nyaralója. C. az ókori Stabiae romjain épült, amelyet Pompeji és Herculaneummal együtt 79. Kr. e. a Vezuv hamuja temetett el.

Castellamonte, falu Torino olasz tartományban, az Orco mellett, (1901) 2200 lak., agyagiparral, selyemfonóval és igen jó borokkal.

Castellana, község Bari olasz tartományban, olajterméssel és gyapotfonókkal, (1901) 11,057 lak.

Castellane (ejtsd: kasztellan, lat. *Salinae*), járási székhely Basses-Alpes francia dép.-ban (723 m.), a Verdon jobbpartján, (1901) 1011 lak., posztó- és agyagiparral, aszaltgyümölcs kereskedelemmel. Említendők régi erődítményei és sósforrásai.

Castellane, *Esprit Viktor Boniface*, gróf, francia marsall, szül. Lyonban, 1788 márc. 26., megh. u. o. 1862 szept. 16. 1806-ban részt vett a porosz, 1808. a spanyol, 1809. az osztrák, 1812. az orosz háborúban. Napoleon bukása után azonnal átpártolt a Bourbonokhoz. 1823-ban végig küzdötte a spanyol hadjáratot. 1837-ben pairi méltóságot nyert. A februáriusi forradalom alatt (1848) parancsnoki állásától megfosztották, mire Napoleon Lajos elnökhöz csatlakozott, kinek terveit nagyban előmozdította és aki őt marsallá nevezte ki.

Castellanes (franc.), igen jóízű aszalt szilvaneme a Provence-nak.

Castellaneta, város Lecce olasz tartományban, a Lato partján, püspöki székhely, (1901) 10,196 lak., gyümölcs- és olajbogyótermeléssel.

Castellanos-por, robbantó anyag, mely a dinamitokhoz tartozik. Nitroglicerin, salétrom, pikrinsavas kálium és kén keveréke, ezeken kívül még valamely el nem égő sót tartalmaz, azért, hogy a dinamit érzékenysége csökkenjen.

Castellanus (lat.), a. m. várnagy, várparancsnok; annak a neve, aki — a középkorban vár — castellum — védelmével volt megbízva. (L. a magyar törvényhozásban a reájok vonatkozó intézkedéseket pl. 1435. (II.) VI. t.-c., 1495. XXXVI. t.-c.-et.) Napjainkban kastélyoknak s más középületeknek felügyelőit C.-nak nevezik. Így nevez-

ték nálunk, különösen a felvidéki megyékben, az igazságszolgáltatás államosítása előtt, a megyeház fe.ügyelőjét (várnagy), aki rendesen a fogházfelügyelő teendőit is végezte.

Castellaras, a Tengeri-Alpokban gyakori, magas ciklopszfalakkal megerősített helyek a hegyek kiugró ormai körül. A neolitos korban a ligurok ősnépének szolgáltak menedékül.

Castelli, kis város az Abruzzo-hegyekben. A XV. és a két következő sz.-ban tompa szinekkel és kivált sárgával festett majolikaedényeket gyártott, melyeket rendesen nápolyi edényeknek neveznek.

Castelli (ejtsd: kasztelli), 1. *Benedetto,* Benedek-rendi szerzetes, Galilei tanítványa, szül. Bresciában 1577 máj. 25., megh. Rómában 1644. — 20 éves korában a szerzetesrendbe lépett és később a St. Benedetto Aloysio kolostor apátja lett. C. oly eljárást talált fel, melynek segítségével a Nap felszinét, anélkül, hogy a szemnek ártana, szemlélni lehet. Ő t. i., úgy mint Scheiner, a teleszkóp szemlencséjének kihúzásával egy fehér ernyőre, vagy olajozott papirra vetette a Nap képét. Nevezetes munkái: Della misura dell' acque correnti (Roma 1628—1629); Dimostrazioni geometriche della misura dell' acque correnti (ib. id.). Az időmeghatározásra C. ingát használt.

2. *C., Franz Ignaz,* osztrák költő, szül. Bécsben 1781 május 6., megh. u. o. 1862 febr. 5. Több harci és honvédelmi dala, főkép pedig a németek ajkán nagyon ismeretes Kriegslied für die österr. Armee c. dala miatt Napoleon által 1809. kerestetve, Magyarországba menekült. A svájci család c. operájával, melyet Weigl zenésített meg, rávette Lobkowitz herceget (1811), hogy udvari szinházköltőnek nevezte ki. Élete utolsó éveit nagyrészt lilienfeldi jószágán töltötte. C., a joviális bécsi humornak egyik főképviselője, sokoldalú és igen termékeny költő volt. Több mint kétszáz szindarabot szerzett nagyrészt idegen, főleg francia írók után. *Constantia,* portugalli király leánya c. drámáját magyarra ford. *Láng* Ádám, Kassán 1824. Jókedélyü tréfája szerencsésebben nyilatkozik meg költeményeiben: Gedichte in niederösterr. Mundart (1828). Schicksalsstrumpf c. darabjában (1818) Müllner és Honwald végzettragédiáit travesztálta. Élete végső éveiben közzétette a Memoiren meines Lebens-t (4 köt., 1861—1862). Iratainak válogatott gyüjteményét már előbb (3. kiadás 1848—59, 22 kötet) adta ki. Értékes Wörterbuch der Mundart in Oesterreich unter der Enns (1847) cimű műve is. Buzgó gyüjtő is volt; hátrahagyott egy 12,000 szindarabból álló könyvtárt és ismeretesebb szinészek és drámai költők arcképeinek, továbbá bécsi (1606 óta) szinlapoknak gyüjteményét, mely hagyatékát most Bécsben a cs. és kir. udvari könyvtárban őrzik.

Castellieri, Isztria erődített őskori lakó telepeit nevezik így, amelyek könnyen védhető hegykúpok elegyengetett csúcsán állottak és minden kötőanyag nélkül *felhalmozott* faragatlan kövekből készült fallal voltak körülvéve. Hasonló őskori erődítések vannak Liguriában, valamint Dél-Franciaországban is, ahol ezeket Castellarasnak nevezik.

Castellina-márvány, tiszta fehérszínű áttetsző alabastrom (gipsz), amelyet Castellina Marittimában 300—500 kg. súlyú tömbökben fejtenek. Szobrok, oszlopok s egyéb dekorativ tárgyak készítésére használják.

Castellio *(Châteillon), Sébastien,* francia teológus, szül. 1515., megh. 1563 dec. 23. A kálvini rendszer merev hitkényszerével meghasonolva (többek közt az Énekek-énekét szerelmi költeménynek tüntette fel), 1544. Baselbe menekült, ahol 1551. kiadta előkelő latin nyelvű bibliafordítását s 1553. a görög nyelv tanára lett. V. ö. *Mähly,* C. Sebastian (Basel 1862); *Broussoux,* Seb. Castellion, sa vie, ses oeuvres (Strassburg 1867); Buisson F., S. de C. (2 köt. 1891).

Castello Branco, kerületi székhely Beira portugál tartományban, a Ponsul völgye fölött emelkedő fensíkon (477 m.), püspöki székhely, (1900) 7292 lak., gyapjufonással és szövéssel, élénk bor-, olaj- és szeszkereskedéssel. Régi falai még most is állanak.

Castello-Branco, *Camillo,* portugál író, szül. Lissabonban 1826 márc. 16., megh. 1890 jún. 6. Kezdetben irodalomtörténeti tanulmányokat közölt Camões-ról, Sa de Mirandá-ról stb., később a regény művelésére adta magát, mely műfajnak legismeretesebb és legnemzetibb művelője a portugálok között. Több mint 100 kötetnyi regénytárából felemlítjük: Misterios de Lisboa (1854); Roman de un homem rico (1861); O Caracco de Victor Hugo José Alves (1876); A filha do regicida (1868); O Judeu (1866); O olho de vidro (1866). Kevesebb sikert mutat fel a drámai költészet művelése terén; jobb szinművei: Espinhos e flores (1857); Abençoadas lagrimas (1861) és O morgado de Fafe (1865). Lirai költeményei közül a legszebbeket az Um livro cimü kötet tartalmazza.

Castello de Vide, város Portalegre portugál kerületben, 12 km.-nyire a spanyol határtól, (1900) 5132 lak., posztószövéssel, olaj- és gabonatermeléssel, erőddel.

Castellón de la Plana (ejtsd: kasztellyon), 1. spanyol tartomány Tarragona, Teruel, Valencia és a Földközi-tenger közt, 6450 km² területtel, (1910) 320,338 lak. Túlnyomóan meredek hegyek borítják; legmagasabb: a Peña Golosa (1811 m.), a Muela de Ares (1315 m.) és a Peña del Bel (1255 m.). Kisebb síkságok: a Benasali, Zucaynai, Alzanetai és főképen a főváros körül elterülő Plana. A Mattarañan kívül nagyobbára parti folyók öntözik, partja egyenes, öböl nélküli. K.-en és D.-en nagyon termékeny, különösen szőllőt, olajfát, búzát terem. Ércei nagy mennyiségben vannak, de nem bányásszák. Ásványvizforrásai: Villavieja de Nules és Avella. Ipara csekély; kereskedelme, kikötő hiányában szintén jelentéktelen. 10 kerületre oszlik. — 2. *C.,* az ugyanily nevű tartomány fővárosa, 6 km.-nyire a Földközi-tengertől, a Mijares vizével öntözött nagyon termékeny kis síkságon, amelyet egész kertté alakítottak, (1910) 30,583 lak., vászonszövéssel, cukor- és papirgyártással és lótenyésztéssel. Plébánia-templomát Maratta, Ribalta és Zurbaran festményei diszítik. Ribalta festő szülővárosa. Kikötője Grao de Castellón.

Castello Sant'Angelo, Angyalvár, l. *Róma.*

Castellum, l. *Castra.*

Castelmuschio, Veglia sziget kikötője (l. o.).

Castelnau, *Francis,* gróf, francia utazó, szül. Londonban 1812., megh. Melbourneben 1880 febr. 4. 1837—1841-ig beutazta a kanadai tavaknak akkor még kevéssé ismert vidékét és onnan Mexikóig jutott. 1843—47-ig a francia kormány több tudóssal Dél-Amerikába küldte. Utóbb konzulnak nevezték ki Bahiába, majd a Fokvárosba. Délamerikai utazásának eredményeit kiváló, 6 kötetes műben tették közzé, atlasszal: Expédition dans les parties centrales de l'Amérique du Sud, stb. (Paris 1850—61).

Castelnaudary (ejtsd: kasztelnodari), Aude francia départementban, járási székhely, a Canal du Midi mellett egy magaslaton (160 m.), Toulousetól 52 km DK.-re, (1906) 9362 lak., agyag- és malomkőiparral, durva posztó- és gépgyártással, hajóépítéssel. C. mint Sostomagus a déli Gallia egyik legrégibb városa, a nyugati gótok V. sz.-ban feldulták, majd Castrum novum Arianorum néven ujjáépült. C. mellett 1212. Toulousei Rajmund Montfort Simonnal megütközött, 1632 szept. 1. a Montmorency vezérelte fellázadt orléansi párt kemény vereséget szenvedett a királyi csapatoktól.

Castelnaudit (ásv.) a. m. *Xenotim* (l. o.).

Castelnuovo (szlávul: *Erceg Novi),* város Dalmáciában, Cattaro kerületi kapitányságban, a Bocche di Cattaro bejáratánál, (1900) 1484 lak., régi körfalakkal, nagy katonai kórházzal; K.-re van a Teodo nevű vidék, ahol a jó marzeminbor terem. C.-t Tvrtkó bosnyák fejedelem alapította 1373.

Castelnuovo, *Enrico,* kiváló olasz regényíró, szül. Firenzében 1839. Velencében nevelkedett, ifjú korában egy kereskedő cég alkalmazottja volt, mely állásától csak 31 éves korában vált meg, hogy az ujságírói pályára lépjen. Első regénye 1872-ben jelent meg Il quaderno della zia címmel; azóta folytonosan emelkedett, mígnem legújabb műveivel: Due Convinzioni és Filippo Bussini juniore c. regényeivel a modern olasz irodalom legünnepeltebb nevei közé küzdte fel magát. Magyarul is megjelentek: *Másodvirágzás,* ford. *Szőcs* Géza (Székesfehérvár 1893) és *Küzdelmek* (Budapest 1904, Családi Regénytár). Kiválóak novellái is, melyek több kötetben összegyüjtve látták napvilágot: Nuovi racconti, Sorrisi e lagrime, Reminiscenze stb.

Castelnuovo di Garfagnana, Massa e Carrara olaszországi tartomány főhelye a Serchio mellett, körülbelül 5000 lak.

Castel Rosso *(Castelloryzo Meïs,* a régi *Megisté),* sziget Kis-Ázsiának DNy.-i partján, Rodosztól K.-re, ugyanily nevű várossal a K.-i részén; élénk kereskedéssel, spongyahalászattal.

Castel San Giovanni (ejtsd: szan dzsovanni), község Piacenza olasz tartományban, a Pó jobbpartja közelében, (1901) 9422 lak., 1799 jún. 17—19. itt a Melas és Szuvarov vezérlete alatt álló oroszok és osztrákok legyőzték a Macdonald vezérlete alatt álló franciákat.

Castel San Pietro dell'Emilia, város Bologna olasz tartományban, a Silaro partján, (1901) 13,474 lak., vastartalmú ásványvízforrásokkal.

Castel Sardo, város Szárdinia szigetén, Sassari olasz tartományban, az Asinarai-öböl K.-i oldalán, egy festői hegyfokon, (1901) 2376 lak., élénk halászattal. 1209-ben Doria alapította.

Castel-Sarrasin, járási székhely Tarn-et-Garonne francia départementban, a Garonne egy mellékcsatornája mellett, (1906) 7496 lak., vászon-, kalapgyártással, sáfránykereskedéssel, XIII. sz.-beli templommal.

Castel Termini, város Sziciliában, Girgenti tartományban, a Platani egyik mellékvizénél, (1901) 12,938 lak., só-, gipsz- és kénbányákkal. Szép főtemplomában két Velazquez-kép van.

Castelvetere, l. *Caulonia.*

Castelvetrano, város Sziciliában, Trapani tartományban, 10 km.-nyire a Selinontei öböltől, (1901) 24,449 lak., olajfa- és jó bortermeléssel, selyem-, vászon- és gyapotszövéssel. Közelében vannak Selinunt romjai.

Castéra-Verduzan (ejtsd: kasztéra-verdüzañ), falu Gers francia départementban, Condom j. ban, a Laloue jobbpartján, (1901) 319 lak., van három kén- és vastartalmú ásványvízforrása és márványbányája. Vieux-Castéra mellett egykori templárius kastély romjai.

Casti, *Giovanni Battista,* olasz költő, szül. Acquapendentében 1724 aug. 29., megh. Párisban 1803 febr. 6. Szülővárosából, ahol papneveldei tanár volt, előbb Rómába ment, később Firenzébe, végre II. József császár magával vitte Bécsbe. Innen Kaunitz miniszter fiával beutazta majdnem egész Európát, majd visszatérve az osztrák fővárosba, az ottani udvari szinházak számára dolgozgatott. 1797-ben Olaszországba utazott, onnan pedig egy évvel későbben Párisba, ahol meg is halt. C. kiváló szatirikus költő; Gli animali parlamenti című állateposza rendkívül elmésen gúnyolja a korabeli társadalmi és irodalmi viszonyok félszegségét. Kevésbbé sikerült Poema tartaro-ja, mely II. Katalin cárnő udvarát teszi nevetség tárgyává. Novelle galanti c. gyakran sikamlós verses elbeszéléseiben is igen sok a szatirikus elem.

Castigatio (lat.) a. m. fenyítés; *C. paterna,* fenyítő hatalom. *Castigator,* büntető; *castigare,* büntetni, javítni.

Castiglione (ejtsd: kasztilyone), 1. *C. delle Stiviere,* járási székhely Mantova olasz tartományban, 10 km.-nyire DNy.-nak a Garda-tótól, (1901) 5967 lak., selyemszövéssel. 1706 szept. 9. Medavi francia vezér a hesseni herceg vezérlete alatt álló császáriakat, 1796 aug. 5-én pedig Napoleon Wurmser osztrák vezért itt legyőzte; ez utóbbi alkalommal Augerau marsall vitézsége miatt a C. hercege címet kapta. — 2. *C. di Sicilia,* város Sziciliában, Catania tartományban, az Etna ÉK.-i lábánál, 10 km.-nyire a Joni-tengertől, (1901) 12,998 lak., bor- és olajtermeléssel. — 3. *C. Fiorentino,* város Arezzo olasz tartományban, igen termékeny földön, (1901) 13 393 ak., San Giulianóról elnevezett templomában Gatta oltárképe.

Castiglione (ejtsd: kasztillyóne) 1. *Baldassare,* gróf, olasz politikus és költő, szül. ősei birtokán, a mantovai Casaticoban 1478 dec. 6., megh. Toledóban 1529 febr. 7. Anyja Gonzaga-leány volt.

Mint az urbinói Guidobaldo di Montefeltro herceg követe az angol és francia udvarban, továbbá Rómában, II. Gyula és követőinek udvarában élt követként, hol Rafaellel is benső barátságra lépett, majd Spanyolországba küldtetvén V. Károly császárhoz, itt is halt meg. Legfontosabb munkája a Cortegiano (Az udvari ember könyve), melyben az urbinói udvar szellemesen csevegő és érdekesen vitatkozó társalgásából mutat be ideális képet. A mű csak 1528. jelent meg nyomtatásban (Venezia, Aldo) és Del Casa «Galateo»-jával együtt az előkelő szokások és udvari élet törvénykönyvévé vált. Legújabb kiadása: V. Cian előszavával Firenze, 1894.

2. *C., Branda.* Jeles jogtudós a pápai udvarban, ahol majd XII. Gergely, majd meg V. Sándor és ismét XXIII. János hivévé szegődött. 1410-ben XXIII. János Magyarországba küldte pápai követül. Csaknem 3 évig tartózkodott hazánkban s rendezte ennek Zsigmond király önkénye által megzavart egyházi viszonyait. Legfőbb érdeme, hogy Zsigmondot és Ulászló lengyel királyt kibékítette s köztük szövetséget szerzett. Utóbb (1414-től kezdve) részt vett a konstanzi zsinaton. Meghalt 1443. 93 éves korában, mint bíbornok. V. ö. *Ughelli,* Italia sacra. I. 143, II, 231. Monumenta Vaticana Hungariae. IV.; *Fejér,* Cod. Dip. X. tam.; *Theiner,* Monum. Hung. II. k.

3. *C., Carlo Ottavio,* gróf, olasz numizmatikus, szül. Milanóban 1784., megh. Genovában 1859 ápr. 10. Éremtani munkái: Monete cufiche del Museo di Milano (u. o. 1819); Dell' uso cui erano destinati i vetri epigrafi cufiche (u. o. 1847); Mémoire géographique numismatique sur la partie orientale de la Barbarie appelée Afrikia par les Arabes.

4. *C., Giovanni Benedetto,* máskép *il Grechetto,* olasz festő és rézkarcoló, szül. 1616. Genuában, megh. 1670 Mantuában. Pagginál, Gio. Andrea de Ferrarinál és az akkor Genuában időző Van Dycknél tanult, majd több olasz város meglátogatása után I. Károly mantuai herceg szolgálatába állott. Bibliai és történeti képeket festett, melyek jóformán csak a hűen megfigyelt állatábrázolásoknál fogva birnak jelentőséggel. Mintegy 75 rézkarcában Rembrandt modorát utánozza.

Castilho (ejtsd: kasztilyu), *Antonio Feliciano,* 1870 óta vicomte, portugál költő, szül. Lissabonban 1800 jan. 26., megh. u. o. 1875 jún. 17. Bár 6 éves korában megvakult, 1817—22-ig Coimbrában jogot tanult, de gyakorlatilag nem művelte. A Miguel-féle zavarok 1846. elűzték Portugáliából; 2 esztendeig az Azórokon tartózkodott, hol mezőgazdasági és pedagógiai kérdésekkel foglalkozott; 1854. beutazta Braziliát és Portugáliát, mindenütt iparkodván a portugál tanügyön lendíteni. 1821-ben (Coimbrá-ban) tette közzé bukolikus kisérleteit Cartas de Ecco e Narciso címmel, 1822. (Lissabonban) tavaszi dalokat A Primavera (2. kiad. 1837) címmel s az ezekhez hasonló gyüjteményét: Amor e melancholia (Coimbra 1824). Később A Noite do castello (1836) és Ciumes do Bardo (1838) című két versciklusával a romantikus iskola híveihez csatlakozott, majd azonban Excavações poeticas (1844) és Outono (1863) c. költeményeivel ismét régi irányzatához tért vissza. C. sokat fordított is, így Ovidius metamorfózisait (Lissabon 1841), Ars amatoriáját (Rio 1862), a Fasti-t (1862), Vergilius Georgikon-ját (1867), Anakreont (1866), Shakespeare Szt.-Iványéji álmát, Molière 4 darabját, Goethe Faustját. Életét megirta fia, *Julio de C.* V. ö. *Ortiz,* La literatura portuguesa en el siglo XIX. (Madrid 1870).

Castilia, l. *Kasztilia.*

Castilla (sp., ejtsd: kasztillya), Kasztilia (l. o.) tartománynak spanyol neve.

Castilla (ejtsd: kasztilja), *Ramon, don,* perui államférfiú, szül. Tarapacán 1797 aug. 30., megh. Aricában 1867 máj. 25. Részt vett a szabadságharcban, később pedig mint szerencsés hadvezér tünt ki a perui pártküzdelmekben. 1839-ben pénzügyminiszter lett, 1841—45-ig számüzetésben élt, 1845—51-ig Peru elnöke volt és eltörülte a rabszolgaságot. Midőn 1867. a hatalmat ismét erőszakkal akarta megszerezni, megölték.

Castille, *Charles Hippolyte,* francia író, szül. Montreuil-sur-Merben 1820 nov. 8., megh. Luc-sur-Merben 1886 szept. 26. Több regényt és tört.-politikai művet írt, többek közt a Portraits historiques au XIXe siècle (80 füzet, 1856—60) c. sorozatot, melyben Kossuth Lajosról is szó esik.

Castillejo (ejtsd: kasztilyehó), *Cristóval de,* spanyol költő, szül. Ciudad Rodrigóban 1490., megh. Bécsben 1556 jún. 12. Gyermekkorában mint apród don Fernando infans, a későbbi I. Ferdinánd király udvarába került, aztán titkára lett és 1531. Németországba kisérte. C. az ó-spanyol udvari költészet utolsó képviselője, ki Boscan és Garcilaso olasz formáit a régi nemzeti redondillákkal akarta kiküszöbölni. Költeményei kiváló verselő tehetségéről és a nyelvvel való ügyes bánásmódjáról tesznek tanuságot. Igazi költő, kinek főeleme a szatira. Költeményei a Castro Adolftól kiadott Poetas liricos de los siglos XVI. y XVII. (Madrid 1854) c. gyüjteményben jelentek meg.

Castillo, város Nicaraguában, kaucsukgyüjtőhely.

Castillo (ejtsd: kasztillyó), *Bernal,* l. *Diaz del Castillo.*

Castilloa (növ.), a Moraceae (Eperfafélék) család génusza, melynek 2 faja Mexikóban honos. Magas, tejnedvet tartalmazó fák, rövidnyelű, épszélű v. fűrészes levelekkel; a porzós virágú vacok többedmagával, a termősvirágú egyenkint áll a levelek hónaljában, megéréskor húsos virágtakaróval. A *C. elastica* Cervantes (uléfa) tejnedvéből kitűnő kaucsukot nyernek s e célból Nyugat-Indiában ültetik is.

Castillon *(C. et Capitourlan,* ejtsd: kasztilyon e kapiturlañ), kikötőváros Gironde francia départementban, Libourne j.-ban, a Dordogne jobbpartján, Bordeauxtól 40 km K.-re, az orléansi vasút mellett, (1901) 2910 lak., gyapju- és pamutfonókkal, bor- és hagymakereskedelemmel, fafűrészszel. VII. Károly az angolok uralmát itt megtörte az 1453-iki csatában, amidőn Talbot is elesett. A csata helyén obeliszk áll.

Cast iron (ang., ejtsd: kászt ajrön) a. m. öntött vas.

Castis omnia casta (lat.), szállóige, értelme a. m. a tisztáknak minden tiszta.

Castitas (lat.) a. m. szüzesség.

Castizo, Amerikában így nevezték a portugál benszülöttek s a mestizek, tehát már cholos, azaz indiánus és fehér ember ivadékából származó újabb kereszteződést.

Castle (ang., ejtsd : kászl) a. m. vár, kastély.

Castle, *Edmond,* l. *Castell.*

Castlebar (ejtsd : kászlbár), Mayo county székhelye Connaught irországi tartományban, 16 km.-nyire Westporttól, (1901) 3585 lak., sörgyártással és vászonszövéssel.

Castlecary (ejtsd: kászlkeri), tanya Irországban Falkirktól 10 km.-re, római épületmaradványokkal.

Castle Connel (ejtsd : kászl-konnel), falu Limerick ir countyban, Munster tartományban, a Shannon balpartján, 500 lak., a munsteri királyok egykori palotájának pompás romjaival.

Castle Donington (ejtsd : kászl-donningtn), város Leicester angol countyban, a Trent jobbpartján, (1911) 6418 lak., a Hastings grófok kastélyával.

Castleford (ejtsd : kaszlford), város York angol countyban, az Aire jobbpartján, (1911) 23,101 lak., agyagiparral, római régiségekkel.

Castle-Line, l. *Gőzhajózás.*

Castlemaine (ejtsd : kászlmén), Talbot county főhelye Victoria ausztráliai gyarmatban, 124 km.-nyire Melbournetól, vasolvasztókkal. A bendigói és maryboroughi aranymezők középpontja, (1900) 5121 lak., élénk iparral és kereskedéssel.

Castlereagh, *Henry Robert Stewart,* l. *Londonderry.*

Castleton (ejtsd : kásszltn), több város neve Nagy-Britanniában és az északamerikai Egyesült-Államokban; a jelentékenyebbek : 1. *C.,* Derby angol countyban, (1901) 540 lak., történelmi romokkal; ismeretesek barlangjai: a 600 m. hosszú Peak Cavern, a Speedwell Cavern, 260 m. mély szakadékkal és a Blue John Mine, érdekes kövületekkel. — 2. *C.,* gyárváros Lancaster grófságban, Rochdale közelében, (1901) 38,510 lak., gyapot- és gyapjúszövőkkel. — 3. *C.* l. *Portland-sziget.*

Castletown (ejtsd : kassziltaun), 1. kikötőváros és főváros Man angol sziget D.-i végében, (1901) 2520 lak., gabonakereskedéssel. Rushen nevü kastélya, egykor királyok lakóhelye, 1890-ig börtönül szolgált. — 2. *C. Bearhaven,* kikötőváros Cork ir countyban Munster tartományban, a Bantry-öböl ÉNy.-i partján, (1901) 400 lak.

Castor, l. *Hód.*

Castor (ásv.), a petalitnak kristályos válfaja Elba szigetéről.

Castor v. *α Geminorum,* másodrendű csillag az Ikrek csillagképében. Kettőscsillag, mely két harmadrendű csillagból áll. W. Herschel ezen tanulmányozta először a kettőscsillagok sajátságait.

Castor és Pollux, l. *Dioskúrok.*

Castoreum, l. *Hód.*

Castoridae, *hód-félék* (állat), a rágcsálók *(Rodentia)* rendjének egyik családja. Ide tartozik 7 nem 23 fajjal, melyek közül azonban csak 2 faj él, jelesen a közönséges és a kanadai hód (l. o.).

Castor-oil, a ricinusolaj v. kasztorolaj angol neve; *C.-nut* a. m. ricinus-mag.

Castra (lat.) a. m. tábor. A rómaiak a legrégibb időktől kezdve a birodalom bukásáig minden hadjáratban rendesen megerődített táborban helyezték el hadseregeiket. A tábor alakja négyszög volt, melynek minden oldalán egy-egy kapu volt, szintén védelemre berendezve, esetleg toronnyal ellátva, valamint a sarkokon is tornyokat emeltek. A tábort körülvette egy sánc s ez előtt széles és mély árok; a szemben lévő kapukat a *via principalis* és a *via praetoria,* illetőleg *decumana* nevű utca kötötte össze egymással. A két út metszőpontja közelében állott a fővezér sátora, a *praetorium,* jobbra és balra a légióbeli magasabb rangú tisztek, *tribuni, legati* stb. sátrai. A sereg egyes részeinek külön-külön hely volt kijelölve, melyet állandóan minden táborban megtartottak. A tábor külső alakja megmaradt még akkor is, midőn a császárok alatt a birodalom határai hosszában állandó táborok keletkeztek, melyekben a csapatok, mint jelenleg kaszárnyákban, el voltak szállásolva, ezek a *castra stativa,* minők hazánkban a sok közül az aquincumi (óbudai) és brigetioi (ó-szőnyi) volt. Ilyenekben nem sátrakban, hanem épületekben laktak a katonák. Kisebb táborok, *castrum* vagy *castellum*-nak neveztettek. Kisebb *castellum*-ot a IV. és V. sz.-ban *burgusnak* is nevezték; ilyen burgus (vagy castellum) a Duna mindkét partján Dunakeszitől Esztergomig több helyen fordul elő.

Castratio, l. *Herélés.* — *Castrato,* herélt.

Castra Vetera, római megerősített táborhely az alsó Rajna mentén, melynek maradványait a mai Xanten szomszédságában tárták föl.

Castrén, 1. *Mátyás Sándor,* finn nyelvész, az urál-altaji nyelvtudomány egyik megalapítója, szül. Tervolában (Finnország), 1813 dec. 2., megh. Helsingforsban, 1852 máj. 7. 1839-ben dócens lett a helsingforsi egyetemen. Ugyanekkor tanulmányutat tett a finnországi lappföld pusztaságain s 1840. egy másodikat a keleti-finn Karjalában. 1841—44-ig még tüzetesebb kutatásokat végzett a finn, orosz és norvégiai lappok és az európai és szibériai szamojédok közt. 1845—49-ig a pétervári akadémia s a helsingforsi egyetem megbízásából egész Szibériát átkutatta (Sina határaitól a Jeges-tengerig) néprajzi és nyelvészeti szempontból. Visszatérte után ugyanazon az egyetemen a finn nyelv és irodalom első tanára lett. Ekkor rendezte sajtó alá az altaji népcsaládra vonatkozó anyagait. Munkái: Elementa grammaticae Syrjaenae és De nominum declinatione in lingua Syrjaena (Helsingfors 1844). A hangsúly hatásáról a lapp nyelvben (svédül Helsingfors 1844. és németül Pétervár 1845). Elementa gramm. Tscheremissae (Kuopio 1845). Jegyzetek a szamojéd és finn nyelvek rokonságáról (1845. Suomi folyóirat). Versuch einer ostjakischen Sprachl. nebst kurzem Wörterverzeichniss (Pétervár 1849. és 2. nagyon jav. kiad. 1858). De affixis personalibus linguarum Altaicarum (Helsingfors 1850). Halála után jelentek meg: Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—1844 (Pétervár 1853). Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845—49 (u. o. 1856). Vorlesungen über finnische Mythologie (1853). Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker (1857). Abhandlungen und akademische Dissertationen.

2. *C. Róbert* (az előbbinek fia), szül. 1851., megh. 1883. Néhány jeles monográfiát írt a finn történet köréből.

Castrense peculium (lat.). Az apai hatalom alatti gyermek, bár ha nagykorú is, amit szerez, azt mind az apjának szerzi. Kivétel a peculium castrense, vagyis az a vagyon, amit a családfiú mint katona szerez. E felett úgy rendelkezhetett, mintha családapa volna.

Castrenses, l. *Várnép.*

Castres (ejtsd: kasztr), járási székhely Tarn francia dép.-ban (171 m.), a hajózható Agout mindkét partján, a D.-i vasút csomópontjában, (1906) 23,841. lak. (közigazg. ker.-vel 28,272), gyapjufonókkal, posztó- és selyemszövéssel, kézárú- és papirgyártással. Említésre méltók a Saint-Benoit régi székesegyház és a XVII. sz.-beli Mansard építette városháza. A tereit díszítő kútjait a sziklák forrásvizei táplálják. Van tüzérségi iskolája és keresk. törvényszéke. C. a bencésrend apátsága körül keletkezett a VI. sz.-ban, a francia koronához 1519. került, 1561—1628-ig a hugenották egyik fővára, amelyben IV. Henrik is lakott 1583. A várat 1629. lerombolták.

Castries (ejtsd: kasztri), falu Hérault francia dép.-ban, a Montpellier j.-ban, a Cadoule balpartján a lyoni vasút mellett, (1901) 1209 lak., kőbányákkal, olaj-, gyertya- és szeszgyártással. Gót stílusú kastélyánál végződik a Riquet által épített 7 km. hosszú vízvezeték. 1727-ben itt született de C. tengerészeti miniszter, kinek nevéről Lapérouse felfedező utazó 1787. az Amur vidéken egy öblöt nevezett el.

Castries, *Port* (ejtsd: kesztri), a *Nyugat-indiai angol birtokokhoz* (l. o.) tartozó Windward-szigetek egyikének, *Saint Luciának* (l. o., Santa Lucia) fővárosa, a sziget Ny.-i partján, a Carenage-öbölben (világító torony), jelentékeny hajóforgalommal, (1901) 7910 lak.

Castrimoenium, város, l. *Marino.*

Castriota *György*, l. *Skander bég.*

Castro, 1. fővárosa az ugyanily nevű departementnak, Chile Chiloe nevű tartományában, Chiloe szigetén (l. o.) 1262 lak. — 2. *C. del Rio*, járási székhely Córdoba spanyol tartományban, a Guadajoz partján, (1900) 11,821 lak., posztóiparral. — 3. *C.*, l. *Kasztro.*

Castro, 1. *Adolfo de*, spanyol író, szül. Cádizban 1825 szept. 6. Irói munkássága sok érdekes és becses adatot vetett felszinre, több általános téves nézetet igazított helyre s nem egy új irodalmi fölfedezéssel tette híressé nevét. Különösen érdekes az 1852. kiadott Aventuras de Gil Blas c. műve, melyben pontról pontra kimutatja azokat a helyeket, amelyeket Lesage a spanyol eredetiből eltulajdonított. Tőle való továbbá a XVI—XVII. sz. lirai költői c. kötet a Biblioteca de autores españoles c. vállalatban. Nagy port vert fel annak idején El Buscapié de Cervantes c. műve is (Cádiz 1848). Általánosabb érdekű művei még: Historia de los protestantes españoles y de su persecución por Felipe II. 1851. és Historia de los Judios en España (Cádiz 1874).

2. *C., Cipriano*, Venezuela elnöke, szül. 1863. Állítólag öszvérhajcsár volt, utóbb földbirtokos. 1899-ben a jószívű Andrade tábornokot és elnököt lemondásra kényszerítette. C. zsarnok uralmat vitt, amiért több ízben lázadás tört ki ellene. Diadalmaskodott valamennyi ellenfelén, sőt még népszerűségre is emelkedett, amennyiben az állam angol és német hitelezőit nyersen elutasította (Anglia és Németországnak 1902—3. telén történt eredménytelen beavatkozásáról l. *Venezuela*). A hágai nemzetközi békebiróság 1904. Anglia, Németország és Olaszországnak elsőbbségi jogát a La Guarában befolyó vámösszeg 30%-ára ugyan elismerte, de ehhez sem juthattak hozzá. 1904-ben az Unióval is meghasonlott, szintúgy Franciaországgal. Mialatt 1908. Berlinbe utazott, hogy ott orvosi műtétnek vesse magát alá, ellenfelei dec. letették és *Gomez* Juan alelnököt kiáltották ki elnöknek, aki főbenjáró pört indított C. ellen, aki azóta is az elveszett hatalom visszaszerzésén fáradozik.

3. *C., Eugenio de*, portugál költő, szül. 1869 márc. 4. Coimbrában, Lissabonban tanult s a coimbrai műszaki iskola tanára. Mint a hasonló nevű grófi család tagja, gondos nevelésben részesült, melyet spanyol, francia és belga földön tett utazásaival egészített ki. A mostani költők e legkiválóbbja verses művei révén bejutott a lissaboni Akadémiába is. Legkedvesebbek a szonettjei, melyek a Cinquecento eszméit és hatását tükröztetik vissza. Főbb művei; Crystallisações da Morte (Coimbra (1884); Horas (1891); A sombra do quadrante (1906); O annel de Polycrates (1907); A fonte do Satyro (1908) stb. Válogatott költeményei (Poesias escolhidas) 1902. Párisban jelentek meg.

4. *C., Giovanni de*, olasz író, l. *De Castro.*

5. *C., Guillem de C. y Belvis*, spanyol drámaíró, szül. Valenciában 1569., megh. Madridban 1621 júl. 28. Különböző tisztségeket viselt, de zabolátlan természete miatt elvesztvén pártfogói kegyét, nagy nyomorba jutott. Már 1603. szerepel neve a jeles drámaírók közt, de Las comedias c. alá foglalt darabjai csak 1621. és 1625. jelentek meg Valenciában. Ezek közül kettőnek tárgya Cervantes (l. o.) Don Quijotejából van véve. Drámai művei közül a legnevezetesebb a Mocedades del Cid (Cid ifjusága), melyet Cid-jében Corneille oly szerencsésen utánzott. Ezenkívül említésre méltók: Tragedia por los celos, El perfecto caballero, Los mal casados de Valencia. Lopez de Vega Laurel de Apolo c. művében C.-ról nagyon magasztalólag szól. C. 1591-ben résztvett az Academia de los Nocturnos alapításában is. Hírét korában csak a Lope de Vegáé multa felül, aki barátja és magasztalója volt (l. *Laurel de Apolo*). Némelyek őt tartják a legelső jellemdrámaírónak.

6. *C., Inez de*, dom Pedro portugál trónörökös felesége. Mint IV. Alfonz portugál király nejének, Constanziának udvarhölgye, szerelemre lobbantotta Pedrót, ki első neje halála után (1345) vele titokban egybekelt s akitől 4 gyermeke született. De a király tanácsosai elárulták uralkodójuknak a trónörökös titkát, a király pedig 1355. Inezt megölette. Pedro ugyan atyja ellen fellázadt, de utóbb kibékült vele. IV. Alfonz halála után (1357) Pedro Inez gyilkosait halálra kinoztatta, Inez tetemét királyi díszben trónra ültette s a nagyokkal

hódoltatott neki, majd királyi pompával eltemette. C. Inez tragikus sorsát több költő (Gomes, Soden gróf, Murad Effendi) dolgozta fel, de legszebben Camões Lusiadáiban (III.). V. ö. *Schäfer*, Geschichte v. Portugal (I. köt.).

7. *C., João de*, portugál tengerész, szül. Lissabonban 1500 febr. 7., megh. Ormusban 1548 jún. 6. A mórok ellen küzdött, V. Károlyt Tuniszba kisérte, s 1540. egy vörös-tengeri expedicióban vett részt (v. ö. Roteiro c. fontos leirását); 1545. helytartó lett Indiában, hol Diut védte hősileg a mohamedánok ellen. V. ö. *Andrada*, Vida de dom João de C. (Lissabon 1651).

8. *C. Pereira Corte Real, José Luciano*, portugál politikus, szül. 1834 dec. 14. Oliveirinban, 1869. igazságügyminiszter lett, 1889. és ismételten miniszterelnök. 1906 óta Franco João önkényuralma ellen a progresszisták élén élet-halálharcot vivott Károly király megöletéséig.

Castrogiovanni (ejtsd: kasztrodzsovanni), város Caltanissetta olasz tartományban, Szicilia sziget közepén, a D.-nek és K.-nek folyó vizek vízválasztóján, 928 m. magasban, termékeny fensíkon, (1901) 25,826 lak., só- és vasércbányával; élénk vásárokkal és kéntartalmú ásványvízzel. C. a Ceres tiszteletéről híres Enna helyén áll; közelében van a Pergusa tó, melyen át Pluto a monda szerint megszöktette Proserpinát.

Castro Marim, város Algarve portugál kerületben, a Guadiana jobbpartja fölött fekvő dombon, (1900) 3948 lak., hajdan a Krisztus-rend székhelye volt. Erődje, amely egykor a portugál határt védte, romokban hever.

Castroreale, járási székhely Siciliában, Messina tartományban, Messinától 46 km.-nyire, (1901) 10,304 lak., régi kastéllyal, vastartalmú ásványvízzel és fürdőintézettel, bor- és olajtermeléssel.

Castro Urdiales, kerületi székhely Santander spanyol tartományban, a Viscayai-öböl mellett, sziklás kis félszigeten, (1900) 14,191 lak., halászattal, jó bortermeléssel. A várost jó karban levő falak védik.

Castrovillari, járási székhely Cosenza olasz tartományban, hegyes vidéken, (1901) 9138 lakossal, szőllő-, olajfatermeléssel, a normannok korából való kastéllyal.

Castruccio Castracani (ejtsd: kasztruccso), luccai herceg, ghibellin pártvezér, az Antelminelli hercegi családból, szül. Castrucciόban 1281 márc. 29., megh. 1328 szept. 3. 1303 óta francia zászló alatt mint zsoldosfőnök pénzt és dicsőséget szerzett. Visszatérése után Lombardiában harcolt a guelfek ellen. Miután Lucca város lakói főnökükké választották, Pisában megbuktatta a guelfek uralmát s 1325. a firenzei guelf-pártot is legyőzte. Bajor Lajos 1327. C.-t Lucca diktátorává nevezte ki, és Lucca, Pistoja és más városokból alakított hercegség élére állította, 1328. pedig birodalmi vikáriussá nevezte ki. Ámde C. mégis hűtlen lett Lajoshoz, amiért a császár C. váratlan halála után C. fiait atyjuk örökségéből kiforgatta. C. életét megirta regényes korrajz alakjában Macchiavelli. V. ö. *Winkler*, C., Herzog von Lucca (Berlin 1897).

Castrum, l. *Castra*.

Castrum Belae regis (a. m. Béla király vára), l. *Belovár*.

Castrum doloris (lat., a. m. *gyászemelvény*, franc. *chapelle ardente)*, valamely halott tiszteletére felállított gyászravatal, melyre (rendesen üres) koporsót tesznek a halott állásának és rangjának megfelelő jelvényekkel.

Castrum Salis, Magyarország középkori földrajzában a. m. Sóvár.

Cast steel (ang., ejtsd: keszt-sztîl), öntött acél.

Castua (szláv.: *Kasztov)*, város Volosca osztrák kerületi kapitányságban, Isztriában, 377 m. magasban a Quarnero fölött, mint politikai község (1910) 20,700 lak., olaj- és gesztenyefatermeléssel. Egykoron Liburniának volt fővárosa; régi falai még most is állanak.

Castuera, járási székhely Badajoz spanyol tartományban, a Zujar völgyében, (1900) 6322 lak., jó bortermeléssel és bányászattal. Mellette terülnek el a Serena nevű legelők, amelyeken finom gyapjas juhokat tenyésztenek.

Castulo, a rómaiak korában Spanyolország városa a Guadalquivir egyik mellékfolyójánál, a mai *Cazlona* helyén. Fontosságát a közelében levő ezüst- és ólombányáknak köszönhette.

Casu (lat.) a. m. esetleg; *casualia*, esetlegességek, különösen a lelkészeknek renden kívül eső teendői; *casualismus*, bölcsészeti tan, melyhez képest a világ mind eredetére, mind tartalmára nézve az esetlegesség következménye; *casualiter*, esetleg. L. *Casus*.

Casuariidae (állat), l. *Kazuár-félék*.

Casuarina *Rumph*. (növ.), l. *Casuarinaceae*.

Casuarinaceae, *kazuárfafélék* (növ.), a kétszikűek legalsóbbrendű családja. Egyetlen génusza a *Casuarina* Rumph. (kazuárfa), melynek 25 faja főkép ausztráliai növény, 4 azonban a Szunda-szigeteken, több faj pedig Uj-Kaledónia szigetén fordul elő. 10—20 m. magas fák. Száruk ismételten elágazó, külsőleg a zsurlók termetéhez hasonlítanak s erdőt alkotva, sajátságos alakjukkal a vidék tájképi jellemvonását szabják meg. Ágaik vesszősek vagy sertenemüek, felületükbe hosszant mély barázdák ereszkednek, amelyek a szájnyílásokat rejtik magukban; végükön a barkaszerű, porzós virágzatot, a termős virágzatot pedig kis fejecskék alakjában apró oldalágak végén viselik. Termésük apró, csúcsán szárnyas, zárt termés, melyet az elfásodó előlevelek vesznek körül. Fájuk általában nagyon kemény. Különösen becses az óvilág tropikus partjain élő *C. equisetifolia* Forst., mellyel sok helyen a homokos partokat kötik meg. Fáját keménysége, súlya, tartóssága miatt *vasfának* hívják. Nehezen lehet hasítani v. metszeni. Vízben is igen hosszú ideig megtartja kiváló tulajdonságait. Kérgét *(filaokéreg)* cserzőanyagánál fogva Kelet-Indiában és Polinéziában összehúzó szernek használják. A C. rokonsága bizonytalan, amennyiben e család egészen elszigetelten áll. Jellemző sajátsága, hogy virágportömlője a magkezdemény alapján át termékenyíti meg a petesejtet (chalazogamia).

Casuarius (állat), l. *Kazuár-félék*.

Casuistica (lat.), l. *Kazuisztika*.

Casula *(Planeta)*, miseruha; a kat. papoknak a misemondáskor viselt ruhája. Eredetileg bő, redős, ujjatlan, harangalakú köpeny volt, közepén

nyilással a fej számára, s a testet sátorként egészen befödte. (Innen neve C. a. m. házacska.) Oldalt a könyökig felgöngyölítették és csattal vagy zsinórral erősítették meg. A XIII. sz. vége felé kényelem szempontjából kezdették a C.-t oldalt bevágni, hogy a kéz kidugható legyen. A XVI. sz.-ban a bevágás már oly nagy volt, hogy Borromei Szt. Károly a milanói egyházmegyében kénytelen volt előírni a C.-nak a régit megközelítő alakját, díszítését és méreteit (Borromeo-casula). A C. anyaga aranyszövet, selyem v. más drága kelme. A liturgia a különböző alkalmakra öt színt ír elő: fehéret, vöröset, zöldet, violaszínt és feketét. Színes, kivált jelképes díszítések, paszomántok, hátul széles, függélyes szalag vagy kereszt stb. megvannak a C.-n engedve, de csak úgy, ha az alapszínt nem szorítják háttérbe. Adventben és nagyböjtben a misénél segédkező diakonus és szubdiakonus is elől felhajtott C.-t vagy planetát viselnek.

Casus (lat.) a. m. eset; a ragozó nyelvekben a nevek (fő- és melléknév, névmás) bizonyos formái az ejtegetésnél. *C. conscientiae*, lelkiismeretbeli ügy; *C. dabilis* adott eset; *C. fatalis*, végzetes esemény; *C. fortuitus* v. *improvisus*, váratlan v. véletlen eset; *C. necessitatis* szükség esete; *C. reservatus*, az egyházi főhatóságnak v. magának a pápának fentartott esetek, pl. egyes halálos bűnöktől való feloldozás joga; *Casu substrato, in praesenti, in hoc, in nostra casu*, jelen esetben, *in casum*, abban az esetben. — *C. jogi értelemben* baleset, kárt okozó véletlen esemény, melyért a fél nem felelős: *C. a nullo praestatur*, kivéve ha magára veszi, mint pl. a biztosítótársaság. *C. nocet domino* a. m. a véletlen kárt a dolog tulajdonosa szenvedi. — C. esetet, jelesül jogesetet is jelent, ezért mondta előadásában a glossator «pono casum». L. még *Eset.*

Casus belli (lat.) a. m. a háború oka: minden olyan esemény v. tény, amely háborút idézhet elő; valamely hatalomnak olyan magatartása, amely őt más hatalommal háborúba keverheti. L. *Háború.*

Casus foederis (lat.) a. m. a szövetség oka v. helyesebben az az eset, amelynek bekövetkeztekor a szövetség hatályossá válik. A nemzetközi szövetségeket ugyanis bizonyos beállható eshetőségekre való tekintettel kötik; annak a megállapítása tehát, hogy csakugyan bekövetkezett-e az az eset, amely így a szövetség okául szolgált, egybeesik azzal, hogy a C. fenforog-e. L. *Nemzetközi szövetség.*

Casvellit (ásv.), rézvörös színű, bronzfényű átalakult csillám. Franklin Fournaceben (New Jersey).

Cat., természetrajzi nevek mellett *Catesby* Marcus (l. o.) nevének rövidítése.

Catabolum (lat.), így nevezték a rómaiak idejében a nyilvános viadalokra szánt állatok istállóját s a tengerentúlról hozott árúk raktárhelyét; a középkorban olyan istállót értettek rajta, ahol közköltségen tartott teherhordó állatok voltak elhelyezve.

Catalani, *Angelica*, olasz énekesnő, szül. Sinigagliában 1779 máj. 10., megh. Párisban kolerában 1849 jún. 12. 1795-ben lépett először színpadra Velencében. Fénykorát 1810—1820 közt élte, mialatt Európában óriási tetszés mellett művészi körutat tett, nagyterjedelmű, ragyogó szopránjával lírai (koloratura) és drámai szerepekben egyaránt hódítva; játéka is kitűnő volt. 1814—17-ig a párisi Théâtre Italien igazgatója is volt. Férje Valabrègue nevű diplomata volt. 1827-ben lépett föl utoljára Berlinben; azontúl Firenze melletti birtokán és Párisban élt s nagy vagyonát majdnem mind a szegényeknek osztotta ki.

Catalaunum v. *Durocatalaunum*, a katalauni gall nép fővárosa; környékén folyt le Attila és Aëtius csatája 451-ben; most Châlons-sur-Marne (l. o.).

Catalepta (apróságok), Vergilius római költő neve alatt fenmaradt, részben tőle származó, 14 apró költeményből álló gyüjtemény.

Catalpa *Juss.* (*trombitafa*, növ.), a Bignoniaceae (*Trombitafélék*) család génusza, melynek 5—6 faja Amerika és Kelet-Ázsia fája v. cserjéje, osztatlan, hosszú nyelű, tojásdad v. szívalakú levelekkel, végálló bugavirágzattal, melynek virága fehér, sárga v. sötétpiros. Termésük hosszú, becőalakú, hengerded tok. Nálunk parkokban elég közönséges a *C. syringifolia* Sims. (*C. bignonioides* Walt.). Hazánk ültetett fáinak egyik legszebbike, 6—16 m. magas. Pártája harangalakú, fehér, torkában 2 sárga folttal és barnavörös pettyekkel. Kellemetlen szagú gyökere állítólag mérges. Hazája az Egyesült-Államok K.-i államai. A *C. longissima* (*Bignonia longissima* Sw.) nyugotindiai hasznos fa (*antillatölgy*, chêne des Antilles); kérge jó cserző.

Cataluña (ejtsd: katalunya), l. *Katalonia.*

Catamaran (tamil szó), Kelet-Indiában a benszülöttek által használt nagy, lapos csónak, illetőleg tutaj.

Catamarca, 1. tartomány Argentina délamerikai köztársaságban, Los Andes Tucuman, Santiago del'Estero, Cordoba, Rioja tartományok és Chile közt, 123,057 km² területtel. Legnagyobb részében hegyek és fensíkok takarják, amelyek Ny.-on az Andok, K.-en az Aconquija-hegyrendszerhez tartoznak. Nagyobbára csak patakok öntözik; középső részeiben sok a sós puszta. Ércekben gazdag, de csak a Sierra del Atajóban bányásznak rézérceket. Munkás lakói (1909) 110,317, főképen földmíveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, 14 departamentora oszlik. — 2. *C.*, (*San Fernando de-*), előbbinek fővárosa, a Sierra d'Ambato K.-i lejtőjének szép völgyében, a Tala mellett, a cordoba-C.-i vasút végállomása 2500 lak., főiskolával. Az 1679. alapított városnak egyenes, szabályos utcái vannak.

Catamitus, Ganymedes (l. o.) ólatin neve.

Catana vagy *Catina*, ókori város, l. *Katána.*

Catania, l. *Katánia.*

Catanzaro, 1. tartomány D.-i Olaszországban (1871-ig Calabria ulteriore II. volt a neve), Cosenza, Reggio di Calabria, az Ioni- és Tirreni-tengerek közt, 5957 km² területtel, (1910) 503,973 lak. É.-on a Sila, belsejében a Calabriai-Appenninek takarják; partjai alacsonyak. A Maida, Angitola és Mesima a Tirreni-tengerbe, Neto és Corace az Ioni-tengerbe torkollnak. Déligyümölcsöket, szőllőt és búzát terem. A hegyekben levő legelőin juhokat

és szarvasmarhákat tenyésztenek. Bányái grafitot és márványt szolgáltatnak. Járásai: C., Cotrone, Monteleone di Calabria és Nicastro. — 2. *C.*, az ugyanily nevű tartomány fővárosa, 9 km.-nyire a Squillacei-öböltől, egy magaslaton, püspöki székhely, (1901) 31,824 lak., selyem-, bársony- és posztószövéssel, selyem-, bor- és olajkereskedéssel, Guiscard Róbert idejéből való erőddel, kisebb régiségtárral. 963-ban Nikephoros Phokas alapította.

Catapanus, l. *Katapán.*

Cataphorit (ásv.), l. *Kataforit.*.

Cataphracti (gör.-lat.), így nevezték az ókorban a nehéz, pikkelyes páncéllal ellátott lovasságot.

Cataphracti (állat), a tüskeparás csontoshalak *(Teleostei, Acanthopterygii)* egyik családja, melyeknek tagjaira legjellemzőbb, hogy széles szemgödör alatti csontjukat csontos léc köti össze a kopoltyúfedő mellső részével. Jobbára tengerekben, a partok közelében élnek, de egyes fajaik a félig sósvízben és az édesvizekben (pl. a botos kölönte) is megtalálhatók. Mostanáig 135 fajuk ismeretes. Ide tartoznak pl. a kölönték (l. o.), a morgóhalak (l. o.), a páncélos halak (l. o.) és a repülő halak (l. o.).

Cataplasis, az egyén életének harmadik szaka. A magzatkori fejlődés után minden élőlény életében 3 szak különböztethető meg. Ezek az ifjúkor, a nemi érettség kora és az öregkor v. *Haeckel* elnevezése szerint: 1. anaplasis vagy kifejlődés (evolutio); 2. metaplasis v. átformálódás (transvolutio) és 3. cataplasis v. visszafejlődés (involutio).

Cataplasma (gör.), a gyógyításban használt pépes borogatások neveztetnek így. Rendesen melegen rakják fel a beteg részre és előnyük az, hogy sokáig melegek maradnak. Vérbőség előidézésére, gyuladások érlelésére, izzadmányok eloszlatására, olykor fájdalmak csillapítására szolgálnak. Legközönségesebb a *lenmaglisztből* v. a lenmagpogácsából, meleg vízzel készült C. A pépet tüllzacskóba v. vékony mull vagy vászon közé szokták rakni és így felkötni. Szoktak illatos füvekből, althaeából, mályvából, repcepogácsából, tejes zsemlyéből, füge beléből is C.-t csinálni. A *mustárlisztből* készült C. a bőrt gyuladásba hozza és hólyagot húz.

Cataracta (gör.), szürke hályog, l. *Hályog.*

Catargiu (ejtsd: katardzsiu), *Lascar*, román államférfiú, szül. 1823. Moldvában, megh. 1899 ápr. 11. Bukarestben. Sturdza Mihály vajda alatt prefektus volt s 1859. fejedelemjelölt. 1866-ban tevékeny része volt Cusa Sándor vajda bukásában s 1866 febr. 23. Golescu tábornokkal s Haralambu ezredessel együtt az ideiglenes kormányzást, a «fejedelmi helytartóságot» vette át. Miután Károly hohenzollerni herceg a kormányra került, C.-t bízták meg az új minisztérium megalakításával, amelyben ő az elnöki s belügyminiszteri tárcát vette át. Kabinetje azonban még ugyanazon évben föloszlott. 1871 márc. 23. a Ghika-minisztérium lemondani kényszerült azon zavarok után, melyek a németek ellen irányultak (márc. 22.), amire ismét C.-t bízták meg az új kabinet megalakításával. 1872-ben ismét bizalmatlanságot szavazott neki a kamara a vasúti kérdés miatt, s midőn az 1876. választások a liberálisok mellett nyilatkoztak, beadta lemondását. Az 1888. zavarokban, melyek a Bratianu nemzeti-liberális kormányát megdöntötték, tevékeny része volt s miután 1889 ápril havában a junimista Rosseti-Carp-kabinet visszavonulni kényszerült, újra a kormány élére állt, de csak rövid ideig kormányozhatott. 1891-ben ismét ő lett a miniszterelnök, míg 1895. pártja vereséget szenvedvén, végképen visszavonult. Carppal együtt feje volt a konzervativ pártnak.

Catarrhini (állat), l. *Keskenyorrú majmok.*

Catarrhinia (gör.), keskenyorruság. Az emberkoponyán a 47·0 jelzőszámig mérhető esetek keskenyorruságnak neveztetnek. A jelző 100 × az orrnyílás szélességével: az orrnyílás magasságával. Jellemzi a fehérfajtát. Más neve *stenorrhinia* és *leptorrhinia.*

Catarrhus, hurut, a nyálkahártyák gyuladása.

Catasauqua, helység Pennsylvaniában a Lehigh folyó mentén, gépgyártással, (1900) 3963 lak.

Catasetum *L. C. Rich.* (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza, melynek 30 faja Braziliában és Mexikóban honos. Nevezetesek háromalakú (trimorf) virágukról; ugyanaz a növény visel hímnős, porzós és termős virágot, de sajátságos alakjával a 3 annyira különbözik egymástól, hogy régebben, mikor az egyes alakok még csak külön példányokon voltak ismeretesek, külön génuszoknak tartották őket. Ennek ellenére is azonban csak kevéssé kultiválták.

Catawba (ejtsd: ketaba), kihalóban levő, alig 100 főnyi indiánus törzs maradéka a dakota ágból. Az 1901-iki számlálás adatai szerint Columbia területén már csak 60 családból állott. Nyelvüket leírta *Gatschet*, Grammatical sketch of the C. language (New York 1900).

Catboat (ang.), sportvitorlázásnál használt csónak, mely az állékonyságnak fokozása végett mélyen kinyúló ékalakú fenékgerinccel van ellátva.

Catch (ang., ejtsd: kecs), az olasz *caccia*-tól (vadászat-tól) ered. Célzás arra, hogy egyik szólam kergeti a másikat. A XIV. sz.-ban imitáló stílusban írt többszólamú zeneművek neve. Angolországban kedvelt műfaj; azelőtt három és több szólamú kánon vagy fuga, később szabadabb szerkezetű, víg, sőt gyakran alantas szöveggel. Az énekesnek szándékosan okoz nehézségeket pl. azzal, hogy egy és ugyanannak a szónak mindegyik tagját más szólam énekli.

Catchar, l. *Kacsar.*

Catchup (ang., ejtsd: kecsőp), ecettel vegyített s különféle fűszerekkel fűszerezett gomba-kivonat Kelet-Indiában honos gombafajokból. A C.-öt Angliában mártások és pecsenyék mellékletéül használják.

Catch weight (ang., ejtsd: kecs ueit) a. m. tetszés szerinti teher. «Race at C.-s» az olyan lóverseny, amelynél a teher nincs megszabva, amelynél ezért a lovasok nem kötelesek magukat kimázsáltatni. Rendesen magánfogadási versenyeknél szokásos.

Catchword (ang.), l. *Custos.*

Cateau-Cambrésis, *Le*, város Nord francia départementban, a Selle mellett, Cambraitól

KDK.-re (23 km.). Nevét a cambraii püspök, Herluin, XI. sz.-beli kastélyáról (château) kapta (most gyár). Selyem, bőr- és gyapjugyárai, szeszfinomítója, vas, szén- és borkereskedése említendő. Lakossága (1901) 10,594. 1559 ápr. 3. a C.-i békében II. Henrik francia király Angliával és Spanyolországgal egyezséget kötött, amely megerősíti őt az egy évvel előbb Angliától elhódított Calais birtokában, lemond a további hódításról Savoyában és Olaszországban, de megtartja Metz, Toul és Verdun püspökségeket.

Catechismus Romanus (lat. a. m. római katekizmus) neve a trienti zsinat határozatából, V. Pius alatt 1566. kiadott katekizmusnak a plébánosok számára. IV. Pius megbízásából négy kiváló teológus készítette Borr. Szt. Károly felügyelete alatt. Teljes neve: C. R. ex decreto Concilii Trid. ad parochos Pii V. jussu ed. L. *Katekizmus.*

Catechu, l. *Katechu, Acacia* és *Cserző növények.*

Cateja (lat.), a Galliában lakó keltáknál és germánoknál szegekkel erősen kivert hajító buzogány. L. *Caja.*

Catena, *Vincenzo di Biagio*, a velencei iskolához tartozó olasz festő, szül. Velencében ismeretlen időben, megh. u. o. 1531. Giovanni Bellini hatásán fejlődött, kinek modorához ájtatossági képein igen közel áll. A budapesti Szépművészeti Múzeumban egy Madonnája és egy Szent Családja látható. Nagyobb egyéniséget árul el arcképeiben (Fugger Rajmund gróf arcképe a berlini Kaiser Friedrich-Museumban, egy főpapé a bécsi udvari gyűjteményben stb.).

Catenae patrum (lat.). A régi egyházatyák terjedelmes szentírás-magyarázataiból láncszerű összefüggéssel kivonatolt magyarázatok. A latinok catenáknak (lánc), a keletiek seirai-nak nevezték. V. ö. *Wetzer-Welte,* Kirchenlexikon II. 2049—2053.

Catenaria, l. *Láncvonal.*

Catesby (ejtsd: kétszbi), *Marcus,* angol utazó és botanikus, szül. Londonban 1680-ban, megh. u. o. 1749. 1712—17 és 1722—26. Amerikát beutazta. Művei: The natural history of Carolina, Florida and the Bahama Islands (London 1731—43, 2 köt., 3. kiad. 1771): Hortus britannico-americanus (u. o. 1763).

Catgut (ang., ejtsd: ketgöt), bélhúr (szószerint macskabélből készült húr). Megfelelő előkészítés (sterilezés) után sebvarrásra, érlekötésekre használják. Előnye az egyéb varróanyaggal szemben, hogy felszívódik a testben.

Catha *Forsk.* (növ.), a Celastraceae család génusza, melynek egyetlen faja, a *C. edulis* Forsk. *(khat* arabul) Abessziniától a Fokföldig van elterjedve, de Arábiában is ismeretes. Cserje. Ága hosszú, piros, levelei lándzsásak, fűrészesek, bőrnemüek, a virágos hajtáson átellenesen, a meddő hajtáson váltakozva állók. Termése hosszukás, tompán 3 élű tok, magvai szárnyasak. Szárított levelét felvidító, álomüző hatásánál fogva a nép rágni szokta v. leforrázva teát *(kat-tea)* készít belőle. A hároméves hajtásokat leveleiktől egész a tetőrügyekig megfosztják s a jövő esztendőre fejlődő, fiatal ágakat *khat moubarrek,* a következő esztendeieket *khat methani* név alatt gyüjtik. Ez a jobbik fajta kellemes, gyenge és dióízű. Úgy Afrikában, mint Arábiában a C.-t termesztik is.

Catharinaea *Ehrh. (Atrichum* Palis, növ.), a mohák *Polytrichaceae* családjába tartozó génusz; 34 faja többnyire a föld mérsékelt vidékein (hazánkban 3) van elterjedve. A talajon élnek és zöld, elvénülve pedig barna v. vöröses barna, hol sűrű, hol meg laza gyepet alkotnak. Nedves talajú lombos erdőben, hegyi réteken egész Európában közönséges a *C. undulata* Web. et Mohr.

Cathartes (állat), l. *Cathartidae.*

Cathartica (lat.), l. *Hashajtó szerek.*

Cathartidae (állat), a kondorfélékhez *(Sarcorhamphidae)* tartozó madárnem. Ismertebb fajai: hollókeselyű *(Cathartes atratus* Baird.), pulykakeselyű *(C. aura* Illig.), mindkettő egész Amerikában előfordul s hasznosságukért mindenütt kimélik, Dél-Amerika kisebb városaiban ők takarítják el ugyanis a szemetet. Hosszuságuk 60—78, szárnyuk 39—49, farkuk 18—26 cm.

Cathcart, 1. *George,* sir, *C.* 2. fia, szül. 1794 máj. 12., elesett 1854 nov. 5. 1810-ben lépett a hadseregbe s 1812. Oroszországba kisérte apját, kinek oldalán az 1813. és 1814. hadjáratokban is részt vett. Ezekről írta érdekes: Commentaries on the war in Russia and Germany in 1812 and 1813 (London 1850) c. művét. Később mint Wellington szárnysegéde Waterloonál harcolt. Miután a kanadai fölkelést 1837. elnyomta, a Tower parancsnoka lett. 1852-ben a kaffereket birta meghódolásra. V. ö. Correspondence relative to his military operations in Kaffraria (London 1856) c. művét. A krimi háborúban mint alezredes vett részt és az inkjermani csatában lelte halálát.

2. *C., William Shaw,* gróf, angol tábornok és diplomata, szül. 1755 szept. 17., megh. Cartside jószágán 1843 jún. 17. Ügyvéd lett, de 1777. a hadseregbe lépett s az amerikai szabadságharcban, utóbb pedig a francia háborúkban tünt ki. 1803-ban Irország főparancsnokává nevezték ki. 1805 elején diplomáciai küldetésben járt I. Sándor orosz cárnál. 1807 júl. a szárazföldi sereget vezényelte Kopenhága ostrománál és viscount C. címen peer-ré nevezték ki. 1813—14-ig Sándor cár oldalán vett részt a francia háborúban, nemkülönben a châtillon-i és bécsi kongresszusokon. 1814-ben gróffá nevezték ki.

Cathedra (gör.-lat.) a. m. szék, tanítószék. Az ókori keresztény templomokban az oltár mögött emelvényen álló püspöki szék (jelenleg inkább sedes, thronus). Később a püspöki, első sorban a legmagasabb püspöki, t. i. a pápai tanítói hivatalt jelöli. *Ex C.* beszél a pápa, midőn mint az egyház legfőbb tanítója az egész egyházra kötelezőleg határoz hit és erkölcs dolgában. *C. s. Petri Romae,* szt. Péter római püspökségének emléknapja, jan. 18. *C. s. Petri Antiochiae* szt. Péter antiochiai püspökségének emléknapja febr. 22. — Szt. Péternek Rómában őrzött tanítói székéről, l. *Rossi, Bollettino,* 1867. Kraus, Roma sotterranea. L. még *Csalatkozhatatlanság.* — *A protestáns* egyházban az ige hirdetésére szolgáló templomi szószéket nevezik C.-nak.

Cathedraticum, l. *Egyházi adók.*

Cathelineau (ejtsd: katlinó), *Jacques,* a vendée-i royalisták egyik vezére, szül. Pin-en-Mauge falu-

ban 1759 január 5., megh. 1793 júl. 11. St. Florentban. A forradalom kitörésekor szegény fuvaros volt. 1793 tavaszán egy royalista csapat élére állott s nyomban két győzelmet aratott a köztársasági csapatokon. Saumur bevétele után a többi vezér egyhangulag a katolikus és királyi csapatok főparancsnokává választotta meg (1793 jún. 12.). Nantes ostrománál azonban 1793 jún. 29. halálos sebet kapott. V. ö. *Port*, La légende de C. (Paris 1893); *Bossard*, Questions Vendéennes (1893).

Catheter, l. *Katéter.*

Catheturus (állat), l. *Talegallatyúk.*

Catholica commissio (lat.), Mária Terézia által 1767 márc. 4. kelt leiratával az erdélyi főkormányszék kebelében szervezett bizottság, amelynek hatásköre az erdélyi r. kat. egyház egyházi és tanulmányi ügyeinek intézésére terjedt ki. 1873-ban megszünt, amikor helyébe lépett az erdélyi r. kat. státusnak igazgató-tanácsa. L. *Erdélyi egyházmegye autonómiája.*

Cathrein, *Viktor,* katolikus erkölcsfilozófus és szociálpolitikus, szül. 1845. máj. 8. Brigben, Wallis svájci kantonban. 1863-ban a jezsuitarend tagja lett s mint ilyen két évet Münsterben, hármat Maria-Laachban filozófiai és természettudományi tanulmányokkal töltött, azután négy évig teológiát tanult Dillonban, Angliában. 1877-ben fölszentelték, 1882. a moralfilozófia tanára lett Blyenbeckben, aztán Exaltenben, most a hollandiai Balkenburgban működik. Önálló művei: Die englische Verfassung (1881); Die Aufgaben der Staatsgewalt und ihre Grenzen (1882); Die Sittenlehre des Darvinismus (1885); Kritik der Ethik H. Spencers (1885); Moralphilosophie (2 köt., 1890—91); Philosophia moralis in usum scholarum (4. kiad., 1902); Der Socialismus (10. kiad., 1910); Das Privateigentum und seine Gegner (3. kiad., 1896); Kirche u. Volksschule mit besonderer Rücksichtigung Preussens (1896); Durch Atheismus zum Anarchismus (2. kiad., 1900); Recht, Naturrecht und positives Recht (1901); Die Frauenfrage (1901); Glauben und Wissen (1903); Die Grundbegriffe des Strafrechts (1905); Gewissen u. Gewissensfreiheit (1906); Die kath. Weltanschauung in ihren Grundlinien mit bes. Berücks. der Moral (2. kiad. 1909). Magyarul megjelent: A női kérdés (ford. Gallovich Jenő, 1904); Erkölcsbölcselet (1907); Katholikus világnézet (1911).

Catilina, *Lucius Sergius,* a hanyatló római köztársaság romlott erkölcseinek legjellegzetesebb képviselője és a róla nevezett összeesküvésnek feje. Kr. e. 108. patricius családból született. Ifjusága kicsapongások közt folyt le. Sulla proskripciói alatt (82) kegyetlen kapzsisággal és gonoszsággal harácsolt össze kincseket, melyeket ismét eltékozolt. 77-ben quaestor lett, 68. prétor, majd afrikai helytartó. Itteni zsarolásaiért perbe fogva, nem léphetett föl konzuljelöltként, ezért adósságaitól és nagyravágyásától szorítva, mindenrendű eladósodott fiatal emberekkel szövetkezett, hogy a konzulokat megölve, magukhoz ragadják a hatalmat. De a merénylet 65 jan. 1. és febr. 3. nem sikerült, és a 63. évre is Cicero került ki győztesen vele szemben a konzulválasztáson (l. *Cicero).* Erre még nagyobb megfeszítéssel egész Itáliára kiterjesztette összeesküvését, azonban Cicero minden lépéséről értesült és 63. okt. 21. a szenátusban felelősségre vonta; dacos válaszáért pedig a szenátus a konzult rendkívüli hatalommal ruházta fel. Minthogy C. ismét megbukott a konzulválasztáson, nyiltan haddal akart Rómára törni. Intézkedéseit a nov. 6. és 7. közötti éjszaka feltárva bűntársai előtt, Cicero ellen megkisérelt sikertelen merénylet után elhagyta a várost és etruriai hadseregéhez utazott. A véletlen Cicero kezébe kétségtelen bizonyítékokat juttatott az összeesküvésről, mire C.-nak a városban maradt társai, a prétor, Cornelius Lentulus és négy más előkelő származású cinkos, börtönbe kerültek és ott vesztették életüket. C. Galliába akart átszökni hadával, de Antonius konzul légiói útját állták, mire heves küzdelem után Pistoria mellett C. is a harctéren maradt (62). Ez összeesküvés forrásai Cicerónak C. ellen tartott négy beszédén kívül C. Sallustius Crispus műve: De coniuratione Catalinae (igen jó kiadása és fordítása Croiset-től, Paris 1898. és Cserép Józseftől, Budapest 1910). V. ö. *John* K., Die Enstehungsgeschichte der C.-schen Verschwörung (Jahrb. für class. Philologie 1876. pótkötet); *Schwartz* Ed., Die Berichte über die Verschwörung des C. (Hermes, 32. köt.); *Schilling* Lajos, C., J. Caesar (Erdélyi Múzeum 1882); *Boissier*, La conjuration de C. (Paris 1905).

Catilinarius existentia (lat.) az olyan emberé, aki — mint Catilina — mindent mer, semmi veszteni valója sincs.

Catina, város, l. *Katána.*

Catinat (ejtsd: katiná), *Nicolas,* francia marsall, szül. Párisban 1637 szept. 1., megh. St. Gratienben 1712 febr. 25. Lille ostrománál (1667) XIV. Lajos szeme láttára annyira kitünt, hogy a király mint hadnagyot a gárdához helyezte át. Részt vett az 1672—75-iki hadjáratokban, azután a hadsereg főfelügyelőjévé, 1681. pedig táborszernaggyá léptették elő. 1686-ban a waldensek megfenyítését bizták reá. 1687-ben Luxemburg kormányzója lett; 1689. kitünt Philippsburg ostrománál. Ugyanekkor Louvois parancsára Jülichet és Limburgot vadonná tette (bien brûler). 1690 jún. 18. Staffarda mellett legyőzte a szavójai herceg hadait; bevette Susát, 1691. Nizzát és Piemontnak legnagyobb részét szállotta meg. 1693-ban marsallá nevezték ki; 1696 aug. 29. békét közvetített a szavójai udvarral. Midőn 1701 júl. 9. szavójai Jenő hercegtől Carpi mellett vereséget szenvedett, Lajos király a főparancsnokságtól megfosztotta. Mémoirejai 1819. jelentek meg (Paris, 3 köt.). V. ö. *Créqui,* Mémoires pour servir à la vie de Nicolas de C. (Paris 1785); Mémoires et correspondance de N. d. C. (2. kiad. Paris 1836); *Rousset,* Histoire de Louvois; *Broglie* Em., C. (Paris 1902).

Catinga *(Caatinga),* az igen száraz, esőtlen vidékek erdőségeinek neve Braziliában, főleg az ország belsejében. A C. fái s cserjéi a forró, száraz évszak beköszöntésekor éppen úgy lehullatják leveleiket, mint nálunk a tél közeledésekor.

Cat Island (ejtsd: ket ájlend), a brit birtokokhoz tartozó Bahama-szigetek (l. o.) egyike az é. sz. 24—25. és a ny. h. 75—76°-a között. Területe

556 km², lakossága 2400. Némelyek szerint azonos a Kolumbus San Salvadorával.

Catlin (ejtsd: kettlin), *George*, amerikai utazó, író és festő, szül. Wilkesbarreban, Pennsylvaniában, 1796., megh. Jersey Cityben 1872. 1832-ben kezdett az északamerikai indiánus törzsek között utazni, a Missourinál, Floridában, Arkansasban. 1840-ben tért vissza keletre festményeivel és gyüjteményeivel és azokat Londonban meg Párisban kiállította. Ekkor jelent meg: Letters and notes on the manners, customs and conditions of the North American Indians (300 acélmetszettel, New York 1841, 2 köt.) címü müve. 1852—55-ben bejárta Dél-Amerikát. Erről szóló útleirása: Last rambles in the Rocky Mountains and Andes (1867, új kiad. 1877).

Cato, 1. *Marcus Porcius* (jelzője megkülönböztetőleg dédunokájától, az uticai C.-tól) *Priscus* v. *Major* (az idősebb) és censori állásában kifejtett szigoruságáért *Censorius*, szül. Tusculumban, jelentéktelen plebejusi szülőktől Kr. e. 234., megh. 149. Gyermekéveiben földmíves munkát végzett s így korán megszokta a szigorú római erényeket, az egyszerüséget, a kitartást. 217-ben részt vett a Hannibal elleni csatákban, 209. Tarentum elfoglalásában, 207. a metaurusi diadalmas csatában Hasdrubal ellen. Ezalatt szónoki jártasságot és jogi müveltséget is szerzett. 204-ben Scipio questora lett Sziciliában, 199. edilis, 198. Sardiniában prétor, 195. konzul, majd később Hispánia helytartója, hol szavai szerint több várost foglalt el, mint ahány napot ott töltött. 191-ben ő döntötte el Thermopylaenél a szíriai Antiochus ellen a csatát, mikor az Oetát éjjel seregével megmászta. Híressé vált 184. censori tisztsége, mikor barátjával, L. Valerius Flaccusszal együtt kimélet nélkül megtisztította a szenátust és a lovagrendet az oda nem való elemektől s erélyes intézkedéseket tett a fényüzés ellen; ő építette ekkor Rómában az első bazilikát, szaporította az állami jövedelmet és példát adott a puritán életre; józan gazda, szigorú családapa volt, elveihez szivósan ragaszkodó, társalgásában nyers, de találó élceket szóró kemény római. Sokszor vádolt embereket a törvényszék előtt, de sokszor védeni is kellett magát és mindig sikerrel. Scipio görög kultuszával szemben ellensége volt a görög hatásnak és 155. egy görög követséget, melynek a bölcs Karneades volt a feje, hamarosan eltávolított Rómából, mert féltette tőle a római erkölcsöket. Mindazáltal késő vénségében ő is megtanult görögül és szorgalmasan olvasta az írókat. Ismeretes, hogy külső politikájában mindig izgatott Karthago ellen és beszédeit, akár vonatkoztak a púnokra, akár nem, városuk lerombolásának ajánlásával fejezte be (ceterum censeo Carthaginem esse delendam). Mint író is kitünt, mert a latin prózának megalapítója volt. Legnagyobb müve az *Origenes*, melyben Róma eredetét hét könyvben tárgyalja egészen koráig (a töredékeket összegyüjtve kiadta Jordan (Leipzig 1860). Ránk maradt müve: De agricultura (a földmívelésről) valószinüleg egy pún munkának átdolgozása (kiadta Keil, Leipzig 1882). Jogi és szónoki müvei közkézen forogtak, Cicero még 50 beszédét ismerte; neve alatt bölcs mondások is maradtak ránk (kiadta és lefordította Némethy Géza, Budapest 1892). V. ö. *Jäger*, M. Porcius C. (Gütersloh 1892); *Kurth*, C. l'ancien (Lüttich 1872); *Szautner*, C. mint szónok (Budapest 1898).

2. *Marcus Porcius C. Uticensis* (mert Uticában halt meg), az előbbinek dédunokája, szül. Kr. e. 95., megh. 46 ápr. Korán árvaságra jutott és nagybátyja Livius Drusus házában nevelkedett. 72-ben Spartacus ellen harcolt, 67. katonai tribunus volt Makedóniában. Filozófiai és retorikai tanulmányok után 65. questor lett, 63. azért választatta magát néptribunussá, hogy Pompejus hívének és eszközének, C. Metellus Neposnak sikeresen ellenállhasson. Ugyanekkor támogatta Cicerót Catilina cinkostársainak perében, akiknek halálát követelte. Marcus elveinek megfelelőleg puritán jellem volt, de szük látókörü politikus, ki a köztársasági alkotmányért még akkor is lelkesedett, mikor ez csak a gazdag rómaiak érdekeinek megfelelő kormányforma volt. Pompejus kivánságait, mikor ez Keletről visszatért, ellenezte; küzdött az első triumvirátus ellen, amiért Caesar őt eltávolította Rómából és a nép által Ciprusba küldette az ottani zavarok rendezése végett. Visszatérve, ismét felvette a küzdelmet a triumvirek ellen s bár 54. prétor volt, csak azért nem vállalt helytartóságot, hogy Rómában maradhasson. Átlátva, hogy Caesar nagyobb veszedelme a régi alkotmánynak, Pompejus pártjára állott (49). Neki is menekülni kellett tehát Caesar elől és Sziciliába ment, de a szigetet nem tudta megtartani Curióval szemben. Ekkor fölkereste Pompejust farsalusi táborában, pártjának veresége után pedig Afrikába ment át, de nem fogadta el a Pompejanusok vezérletét, hanem Utica védelmét vállalta magára. A thapsusi csata után (46 ápr. 6.), melyben ismét Caesar diadalmaskodott, átlátta, hogy a köztársasági pártnak jövője nincsen és önkéntes halálra szánta el magát. Híveit hajóra szállította, maga pedig Platon Phaedonjának olvasása közben kardjába dőlt. Nejétől, Aliliától két gyermeke volt; a híres *Porcia*, Marcus Brutus felesége, ki tisztes életével és köztársasági érzületével méltó leánya volt apjának és *Marcus Porcius C.*, ki hasztalan iparkodott Uticában apját az öngyilkosságtól visszatartani. Bár Caesartól kegyelmet kapott, Brutushoz pártolt és Philippinél a csatában elesett. V. ö. *Wartmann*, Leben des C. von Utica (Zürich 1859); *Gerlach*, M. Porcius C. der jüngere (Basel 1866).

3. *C. Valerius*, római grammatikus, l. *Valerius Cato.*

Catoblepas *Gray* (állat), l. *Gnu.*

Catocala *Ochsenh.* (állat), l. *Folyosópille.*

Catoche, *Cabo*, a Mexikóhoz tartozó Yucatan-félsziget ÉK.-i foka (é. sz. 21° 33′; ny. h. 87°), kis kikötővel.

Catodon *Gray* (állat), a húsevő cetek (Natantia carnivora) alrendjébe tartozó úszó emlősnem, melynek elül egyenesre metszett feje magasabb, mint aminő széles. Fecskendőnyilásai a fej mellső felében feküsznek. Hátúszója alacsony s egy duzzadt kiemelkedéshez hasonlít. Egyetlen faja az ambrás cet *(C. macrocephalus* Lac.-*Physeter macrocephalus* L.) Teste 20 méter hosszura is

megnő. Az Atlanti- és Csendes-oceánt lakja a 40-ik é. és d. fokok között. Képét l. a *Cetek* címszóhoz csatolt mellékleten.

Catogan, l. *Cadogan.*

Catometopa (négyszögletestoru rákok, állat), a rövidfarkú rákok (Brachyura) egyik családja. Toruk többnyire négyszögletes, ritkán tojásdad és még ritkábban kerek. 150-nél több fajuk ismeretes. Ismertebb nemeik *Ocypoda, Gelasinus, Grapsus, Pinnoteres, Gecarcinus.* Utóbbi nembe tartozik a közönséges szárazföldi tarisznyarák (*G. ruricola* L.), mely Nyugat-Indiában és a Guineai-szigeteken tömegesen él.

Catoniana regula, M. Porcius Cato Licinianus (megh. 152) formulázza azt a szabályt, hogy amely végintézkedés kezdetben semmis, később sem emelkedik érvényre. Ezt általánosították «quod ab initio vitiosum, non potest lapsu temporis convalescere». De ez alól számos kivételt tettek.

Catonis dicta (lat., *Cato bölcs mondásai)* címen két-két hexameterből álló 164 jeles mondás maradt reánk 4 könyvben, valószinüleg a Kr. utáni III. sz. elejéről. Ismeretlen szerzője az ős római erények híres képviselőjéről, Catóról nevezte el híressé vált gyüjteményét, melyet a középkor igen nagyra tartott. Magyarországon is 29 kiadása jelent meg. Legújabb és legjobb kiadását *Némethy* Géza adta (Budapest 1892) szembe tett magyar fordítással. Régibb magyar fordítói *Nagy* Lajos (Eger 1756); *Füssi* Pius (Kassa 1762).

Catopuma *Severtz* (állat), az igazi macskanem *(Felis)* egyik alneme. Idetartozik pl. a hegyi macska (*F. jaguarundi* Fisch.) és a nyestmacska (*F. eyra* Fisch.). Ezenkívül még 5 faja ismeretes.

Catorce, bányaváros San Luis Potosi mexikói államban, a Texasból (Laredo felől) Mexikóba vivő fővonal mentén, Mexikótól 700 km. (é. sz. 23° 44′; ny. h. 100° 52′), 2678 m.-re a tenger szine felett. 1773-ban fölfedezett ezüstbányái 80 éven át évenkint mintegy 4 millió K értékű ezüstöt szolgáltattak; azóta lényegesen kevesebbet. Lakossága (1900) 10,000 körül.

Cats, *Jacob,* a németalföldieknél közönségesen «Cats apó»-nak (Vader Cats) nevezett németalföldi költő és államférfi, szül. Brouwershavenben (Zeeland) 1577 nov. 10., megh. Zorgvliet nevű birtokán (Hága mellett) 1660 szept. 12. 1627. mint követ Angolországba küldetett. 1636-ban Holland raadspensionarisa (tartományfőnöke) s 1645. főpecsétőr lett. 1652-től kezdve visszavonult a közügyektől és birtokán, Zorgvlieten, Hága és Scheveningen között, élte le napjait s ismét múzsájához fordult. Szülővárosában 1829. szobrot állítottak neki. «Cats apó könyve» (Het boek van Vader Cats), mint a hollandok C. műveit nevezik, több mint egy századig halála után a törzsökös holland családoknál a biblia mellett mindenütt ott volt található. Kiválóbb munkái: Sinne- en Minnebeelden (Middelburg 1618); Maechdenplicht (u. o. 1618); Selfstryt (u. o. 1620); Houwelijck (u. o. 1625); Spiegel van den ouden en nieuwen tydt (Haag 1632); Trouringh (Dordrecht 1637); Twee-entachtigjarig leven (költeményeinek 1700. megjelent kiadásában). C. összes művei először Amsterdamban 1655. jelentek meg, később számtalanszor újra nyomva. Német fordításban megjelentek összes művei Hamburgban (8 köt., 1710—13), egyes műveket ezenkívül lefordították angol, francia, dán, latin nyelvre is. Életrajzát megírta Kalff G. (Haarlem 1902).

Catskill (ejtsd: ketszkill), New York állam Green countyjának főhelye az Északamerikai Egyesült-Államokban, a C.-hegyek (l. o.) K.-i lábánál (a hegyre vasút visz), a Hudson balpartján, a C. patak torkolatánál, a new-york-albanyi vasút és hajójárat mentén, (1900) 5484 lak.

Catskill-hegyek (ejtsd: ketszkill), az északamerikai Appallach hegyrendszer egyik darabja, amely elszigetelt rög gyanánt áll a Hudson-folyó nagy tektonikus hasadékának Ny.-i oldalán, New York államban. Őskőzetekből álló erősen lekopott hegy-tönk, amelynek legmagasabb pontja a Slide-M. 1282 m. Festőies, erdős, kedves tájait ezrével keresik fel a szomszédos nagy városok üdülést kereső lakói, akiknek turista középpontja Catskill város a Hudson partján.

Catt, *Heinrich Alexander de,* Nagy Frigyes porosz király felolvasója, szül. Morgesben (Svájc) 1725 jún. 14., megh. Potsdamban 1795 nov. 23. A királlyal folytatott társalgásairól 1760 júliusig terjedő pontos naplót vezetett. 1780-ban kegyvesztes lett. Frigyes halála után naplói alapján terjedelmes, de részleteiben nem mindenütt megbízható emlékiratokat szerkesztett (Mémoires). Mindkét francia munkát Koser R. rendezte sajtó alá (Publikationen aus dem kön. preussischen Staatsarchiv-nak 22. köt.-ben, Leipzig 1884), németre Bischoff és egy Névtelen fordították le (u. o. 1885). V. ö. *Sybel,* Histor. Zeitschr. 53. és 54. köt.

Cattajo, l. *Battaglia.*

Cattaneo, 1. *Carlo,* olasz író, szül. Milanóban 1801 jún. 15., megh. Castagnolában 1869 febr. 5. Előbb tanár volt a Santa Marta gimnáziumban, közben a jogi tárgyakból is képesítést szerezvén, abbahagyta a tanárkodást és Il Politecnico c. havi folyóiratot alapította. 1848-ban Milanóban a hadbizottság elnöke lett, mely hivatal mintegy diktátori hatalommal járt. Miután Milanó az idegenek uralma alá visszakerült, C. Svájcba menekült, hol Storia della rivoluzione del 1848 című munkát bocsátott ki. 1860-ban hazatért és folytatta a Politecnico szerkesztését. Állhatatosan köztársasági maradt és szigoruan ragaszkodott régi elveihez, hogy Itália olyan államszövetséget alkosson, mint Észak-Amerika Egyesült-Államai. Ezen nézetét iparkodott terjeszteni Archivio triennale delle cose d'Italia (1850—55, 3 köt.) c. művében. Gyüjteményes irodalmi, művészeti, közgazdasági és politikai műveiből (Scritti letterari...) eddig hét köt. jelent meg (Firenze, Le Monnier 1881—92 és Barbera 1892—94).

2. *C., Danese,* olasz szobrász, építész és költő, szül. 1509. a Carrara melletti Colonnatában, megh. 1573. Pádovában. Sansovino tanítványa és munkatársa volt. Főművei: Gian Fregoso velencei tábornok síremléke a veronai S. Anastasiában és Lionardo Loredan doge síremléke a velencei SS. Giovanni e Paolo templomban, mely utóbbin már a barok stilus felé hajlik. Részt vett a velencei Libreria szobrászati díszítésében is.

Tasso barátja volt, s L'amore di Marfisa címen 24 énekes hőskölteményt írt (1555—62).

Cattaro (ejtsd: kattaró, szlávul *Kotor)*, megerősített város Dalmáciában, a montenegrói határ közelében, a Bocche di C. (l. o.) belső végében, a Lovcsen-hegy (1759 m.) lábánál, (1910) 6041 lak. A város falai a hegyoldalban levő erődökig (San Giovanni, 280 m., stb.) húzódnak. Kikötője egyúttal hadi kikötő. Kerületi kapitányság, járásbiróság, fővámhivatal, dandárparancsnokság, r. kat. és szerb-ortodox püspökség székhelye, főgimnáziummal, hajósiskolával. Hajójáratok: Fiume—C. (24½ óra); Triest—C. (27½ óra); C.—Korfu (44 óra). Vasúti állomása a közeli Zelenika (l. o.). C.-ból jó út vezet át Montenegróba, Cetinjébe (45 km.), amelynek kikötőhelyéül szolgál. C. római gyarmat volt (Ascrivium); a nyugat-római birodalom megdőlése után Bizánc fenhatósága alatt maradt, de a XIII. sz.-ban a szerb királyok hatalmába került. Nagy Lajos 1368. biztosította a magyar fenhatóságnak, 1420-ban azonban Velence oltama alá menekült. 1797-ben Ausztriához, 1805—10-ig a francia Illiriához, 1814 óta pedig újra Ausztriához tartozik. Az 1869 és 1881—82-iki lázadások alatt az osztrák-magyar hadak fő támaszpontja volt.

Cattleya *Lindl.* (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza, melynek 20 faja Braziliától Mexikóig van elterjedve. Sziklákon és fákon élnek. Levelük merev, viráguk nagy, pompásan színezett és fürtös virágzatban álló. Nagy és csuklyaalakú, a szélén bodros ajakszirmuk felfelé áll. Legszebbjei: a *C. labiata* Lindl. virága nagy, gyenge rózsaszin, ajakszirma bíborszínnel tarkázott. Egyike a legpompásabb orchideáknak, még hosszú ideig tartó virágzása is fokozza az értékét. A *C. Skinneri* Lindl. (l. a *Szobai növények I. képét*) virága pompás rózsaszín; ajakszirma összesodródott, elől lapos, csorbított, belül kénszínű. A C. fajai könnyen virágzanak, szobákban is tenyészthetők.

Cattólica (ejtsd: kattólika), San Giovanni in Marignano községhez tartozó falu Forli olasz tartományban, 1 km.-nyire az Adriai-tengertől, az ancona-bolognai vonalon, előbbitől 74 km.-re, kikötővel, (1901) 3531 lak. Földsülyedés következtében a régi római város, Crustumium (Conca) romjai víz alá merültek.

Cattólica Eraclea, város Girgenti olasz tartományban (Szicilia), só- és kénbányászattal, (1901) 8067 lak.

Catty (ang., ejtsd: ketti), kereskedelmi súly Kinában, Japánban és Németalföld keletindiai birtokain; japán és kinai nyelven *kin* = 16 tael (kinai nyelven *liang* = $\frac{1}{100}$ pikul (kinai nyelven *tan*), Súlya megfelel Kinában 1⅓ angol fontnak = 604·8 g., a németalföldi gyarmatokban ellenben 1¼ régi amsterdami fontnak = 617·6 g.

Catualda, előkelő gót vezér, aki, miután Marbod markomann király elűzte, Kr. u. 19. erős sereggel Csehországba tört és a markomannokat rávette, hogy Marbodtól elpártoljanak. Marbod a rómaiaknál keresett menedéket, de alig egy év mulva C.-t is elűzték, aki Italiába menekült, Tiberius Galliában Forum Juliit (Fréjus) rendelte lakóhelyéül.

Catullus, *Gaius Valerius*, a rómaiak legigazibb lirikusa, szül. Veronában Kr. e. 87. jómódú családból. Atyja vendégbaráti viszonyban volt J. Caesarral s a Garda-tó Sirmio nevű félszigetén villája volt. Rómába kerülvén, földieinek, a transpadanus költőknek és rétoroknak köréhez csatlakozott s vidám, zajos életet élt. Forduló pont volt életében megismerkedése avval a nővel, kit költeményeiben Lesbiának nevez, de akinek igazi neve Clodia volt, nem más, mint a hirhedt demagógnak, a Cicerót számkivetésbe hajtó Clodiusnak nem kevésbbé hirhedt testvére, Q. Metellus Celernek a felesége, kiről Cicero botrányos képet rajzol egyik beszédében (pro Caelio). C. látva, hogy méltatlanra pazarolta szerelmét, 57. Memmius propraetor társaságához szegődve, Bithyniába ment, de egy év mulva visszatért, útközben meglátogatta Troasban eltemetett bátyja sírját. Clodia próbát tett C. visszahódítására, de hasztalanul. C. visszavonult a főváros zajától, szülőföldjén élt, de csakhamar elhalt 53 táján. 116 apróbbnagyobb költeményében életének hű tükrét hagyta reánk. Az alexandriai költők hatása csak nagyobb költeményein, kivált a Peleus és Thetis lakodalmáról szóló kis époszon látszik. Apró költeményeiben, bohóságaiban minden tudákosságtól ment költői őserő nyilvánul: szeretetét, gyűlöletét elemi erővel fejezi ki. Ő a szociális költészet első művelője. Az elveszett veronai anyacodexet, melyet Rather veronai püspök a X. sz.-ban még olvasott, két codex tartotta fenn leghívebben, a párisi Bibliothèque Nationaleban őrzött codex Sangermanensis és az oxfordi Canonicianus v. Oxoniensis; mindkettő a XIV. sz.-ból való. Az előbbit fotolitográfiai másolatban közzé tette Lumière (Paris, Leroux, 1890) a Clédat-féle gyüjteményben.

Irodalom. Főbb kiadások: Schwabe, Giessen 1886; Haupt-Vahlen, Leipzig, 5. kiad. 1885; L. Müller, u. o. 1870; Schmidt, 1887; Bährens latin magyarázatokkal, u. o. 1876—85. Igen becses az Ellis-féle angol magyarázatos kiadás, Oxford 1876. Német magyarázatokkal Riese, Leipzig 1884, G. Friedrich, u. o. 1908. Legkiválóbb német fordítója Th. Heyse Berlin 1855; újabb M. Schuster, Wien 1906. Francia fordítója Eug. Rostand, Benoist és Thomas kiadása mellett, 1882—91. Magyar fordítója Csengeri János, Budapest 1880. Olcsó könyvtár. Teljesen átdolgozva az akadémia kiadásában latinul és magyarul 1901. —V. ö. Ring M., A Catull-kéziratokról, Budapest 1875. Nyelvtud. közl.; Pirchala J., Phil. Közl. 1877; Wirth, Egy hang a Lesbia-kérdés jelen állásához. Nagybecskerek 1886; Ribbeck-Csiky G., A római költészet története. I. köt., Budapest 1891; Ribbeck, C. eine literarhist. Skizze, Kiel 1863; Lefaye G., C. et ses modells, Paris 1894; Goumy, Les Latins, 1892.

Catulus, 1. *Gaius Lutatius*, Rómának Kr. e. 242. konzula, ki hajóhad élén a karthagóiak ellen vonult és Hannót Sziciliától Ny.-ra az Aegates-szigeteknél megverve, diadalmasan befejezte az első pún háborút.

2. *C.*, *Quintus Lutatius*, Kr. e. 102. a harmadizben konzul Mariusnak tiszttársa. Míg azonban Marius Aquae Sextiae (Aix) mellett a teutonokat megverte, C., kinek az volt a feladata, hogy a cimbereket Itáliától visszatartsa, kénytelen volt előlük a Pó jobbpartjára visszavonulni. Mint prokonzul a következő évben Mariussal együtt vonult ismét ellenük és ekkor Vercellae mellett le is győzte őket. A szövetséges háborúban ismét légiói élén harcolt, de erős optimata érzelmei miatt Marius halálra szánta, amit C. öngyilkossággal előzött meg (87). Görög műveltségű és

finom izlésű férfiuként szép érdemeket szerzett mint szónok, költő és író is. Xenophon modorában megírta konzulátusának történetét; de csak néhány epigramm maradt ránk tőle. V. ö. *Büttner*, Porcius Licinus u. der litterarische Kreis des Q. Lutatius C. (Leipzig 1893).

3. *C., Quintus Lutatius*, az előbbinek fia, Sulla barátja, 78. mint konzul legyőzte tiszttársát, M. Aemilius Lepidust, ki a demokraták élén Sulla intézkedéseit el akarta törölni és Etruriából Róma ellen vonult. C. avatta fel 69. Jupiternek újonnan felépített kapitoliumi templomát (innen jelzője: *Capitolinus)* és a szenátus hatalmát féltve, 67. ellenezte, hogy Pompeiust rendkívüli hatalommal küldjék a kalózok ellen, majd 66. a nagy Mithridates ellen. Megh. Kr. e. 61.

Catus, a ragadozó, húsevő emlősök közé tartozó állatnem. L. *Macska.*

Caub, város Hessen-Nassauban, Bingen és Koblenz között, a Rajna jobbpartján, középkori erődítményekkel, (1900) 2204 lak.

Cáuca, legnagyobb mellékvize a Magdalena folyónak, a délamerikai Columbia köztársaságban. 1090 km. hosszú. Calitól Cartagóig hajózható, itt szűk szorosba kerül be, de Antioquiától újra széles mederben folyik. Torkolata Tacaloa közelében van.

Caucalis *L., ördögbocskor* (növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza, melynek 5 faja Közép- és Dél-Európában és K.-en található fel. Hazánkban a *C. daucoides* L. művelt talajon, vetésben gyakori és alkalmatlan gyom. Szára barázdált, szőrös. Virága fehér v. pirosas. Termése körülbelül 1 cm. hosszú, 2—4 mm. széles és tüskékkel van megrakva.

Cauchemar (franc., ejtsd: kósmár) a. m. lidércnyomás, rémkép.

Cauchy (ejtsd: kosi), *Augustin Louis*, franc. matematikus, szül. Párisban 1789 aug. 21., megh. Párisban 1857 máj. 23. Már 16 éves korában feltünt egy nehéz matematikai probléma megoldása által és 1815. Mémoire sur la théorie des ondes c. munkája alapján az Institut tagja lett. Később az école polytechnique tanára volt; a júliusi forradalom idején Prágába vándorolt ki, ahol mint a bordeauxi herceg nevelője élt. 1848. a párisi egyetemen a mennyiségtan tanára lett, de 1852. ismét le kellett mondania, mert III. Napoleontól a hűségi esküt megtagadta. Cauchy a felsőbb algebrát, a számelméletet, a differenciálszámítást, geometriát, csillagászatot és fizikát egyaránt sikerrel mívelte és valamennyit új tételekkel gazdagította. Egyike volt az elsőknek, akik a felsőbb matematika szigorú megalapozására törekedtek. Legnevezetesebb művei: Cours d'analyse 1821. Exercices de mathématique 1826. Leçons sur le calcul différentiel (1829); Mémoire sur la dispersion de la lumière (1836); Exercices d'analyse et de physique mathématique (1839). Összes műveit 26 kötetben 1882 óta a párisi akadémia adja ki.

Caucus (ang., ejtsd: kákösz) a. m. választók előértekezlete. Az északamerikai Egyesült-Államokban így nevezik azokat az előértekezleteket, ahol a választók a jelölt személyében megállapodnak v. határozatot hoznak oly célból, hogy azt az illető párt is magáévá tegye. Angliában C.-ön a választók helyi bizottságát értik, amely valamely kerületben a párt ügyeit viszi.

Cauda (lat.), fark; vége valaminek. — *C. equina* a. m. lófark; az ágyéki és keresztidegek összesége, amint a gerinccsatornában eredési helyüktől rézsút lefelé, a megfelelő csigolyaközti, illetőleg kereszt-likhoz húzódnak. — *C. nucile caudati*, a farkos magnak (nucleus caudatus) alsó vége, l. *Agyvelő.* — *C.*, neve a Cappa magna (l. o.) uszályának. A bíbornokok és püspökök C.-ját rendesen egy klerikus (caudatarius) viszi; a kanonokok maguk hordják felgöngyölítve karjukon.

Caudalis, a farkhoz (cauda) tartozó, illetve minden, ami a test alsó, farki részéhez közelebb van.

Caudan (ejtsd: kodañ), (1906) 9646 lakosú város Bretagne D.-i partja közelében, Morbihan francia départ.-ban, Lorient-tól É.-ra 8 km., vasút mellett.

Caudata (állat), a farkos kétéltűek (Urodela) megjelölésére használt elavult kifejezés, l. *Kétéltüek.*

Caudebec (ejtsd: kódbek). 1. *C.-en-Caux*, város Seine-Inférieure francia départementban, a Szajna jobbpartján, (1900) 2416 lak., gyapotfonókkal, gyapot- és gyapju-szövőkkel, vitorlavászon-készítéssel. Elegáns arányainál, faragványai finomságánál és üvegfestményei gazdagságánál fogva említésre méltó a XV. sz.-ból való csúcsíves temploma. Környékén, a magaslatokon sok villa épült. — 2. *C.-lès-Elbeuf*, iparos város Seine-Inférieure francia départementban, a Szajna balpartján, (1901) 9407 lak., jelentékeny posztóiparral.

Caudéran (ejtsd: koderañ), község Gironde francia dép.-ban, közvetlen Bordeaux mellett, csokoládégyártással, borkereskedéssel, (1906) 12,888 lak.

Caudex (lat.) a. m. fatörzs.

Caudium, a szamnitok városa a via Appia mentén, Beneventumtól DNy.-ra, a mai Montesarchio közelében. Szerepe híres a 2. szamnit háborúban, midőn Kr. e. 321. a szamnitok vezére, Gavius Pontius, a római sereget a C.-i szorosban (Furculae Caudinae) közrefogta, amint Luceria felé igyekezett. Hagyomány szerint a sereg a C.-i völgykatlanban észrevette, hogy a szoros el van zárva s midőn vissza akart vonulni, itt is zárva találta az utat. Minden szabaduló kisérlet hasztalan volt s a konzulok kénytelenek voltak az ellenség föltételeit elfogadni, hogy t. i. a szamnit területről visszavonulnak, az elfogott hadsereg iga alatt vonul el (C.-i iga) és 600 kezest hagy hátra. A szenátus a szerződést nem ismerte el érvényesnek, de a szamnitok nem ölték meg a nekik kiadott konzulokat, sőt a kezeseket sem bántották. E híres hagyományt azonban a topográfiai kutatások nem tudják igazolni.

Caudiumi iga, l. *Caudium.*

Caudry (ejtsd: kodri), falu Nord francia dép.-ban, Cambrai és Le Cateau között, vasút mellett, gyapju-, tüll- és cukorgyártással, (1906) 10,965 lak.

Cauer, 1. *Emil*, német szobrász, szül. Drezdában 1800 nov. 29., megh. 1867 aug. 4-én. Berlinben Rauchnál, majd Münchenben Hallernál tanult, azután Drezdában és Kreuznachban élt. A reformáció korának kiváló alakjait ábrázoló szobrai

(Sickingen, Hutten, Berlichingeni Götz, Melanchthon stb.) Németországban igen népszerűek voltak.

2. *C., Karl,* német szobrász, szül. Bonnban 1828 febr. 14., megh. 1885 ápr. 17. Wolff A.-nak volt tanítványa, Rómában is tanult. Tőle való a mannheimi Schiller-szobor, egy Boszorkány szobra a berlini Nationalgalerieben és antik tárgyú szobrok egész sora. A Kreuznach melletti Ebernburgban emelkedő Hutten-Sickingen-emléket (1889) szobrász-fiai fejezték be, akik közül különösen *C. Ludwig* (szül. Kreuznachban 1866 máj. 28.) válik ki. Tőle való IV. Károly császár emléke a berlini Siegesalléban (1899).

Caulaincourt (ejtsd: koléñkúr), 1. *Armand Augustin Louis,* gr., Vicenza hercege, francia államférfiu, szül. Caulaincourtban 1772 dec. 9., megh. Párisban 1827 febr. 19. A forradalmi harcokban felvitte az ezredesi rangig. Napoleon mint első konzul Szt.-Pétervárra küldte, hogy a barátságos viszonyt Oroszországgal lehetőleg előmozdítsa; visszatértekor főlovászmesterré és dandárparancsnokká léptették elő; 1805. pedig hercegi rangot nyert. 1807-ben Pétervárra ment követül. Napoleonnak Oroszországból való menekülésekor hű kisérője volt; 1814. mint külügyminiszter vett részt a chatilloni kongresszusban és legalább Elbát biztosította ura számára. A száznapos uralom alatt C. ismét külügyminiszterré és pairré lett. XVIII. Lajos C.-t a számüzendők lajstromába iktatta, melyből csak I. Sándor cár közvetítésére törölték. A szélső királypártiak üldözései elől jószágára vonult vissza. Emlékiratai: Souvenirs du duc de Vicence cím alatt (1837—40) jelentek meg. Legidősebb fia a második császárság alatt szenátor volt.

2. *C., Augustin Jean Gabriel,* gróf, az előbbinek testvére, francia tábornok, szül. 1777 szept. 16., megh. 1812 szept. 7. Az összes francia háborúkat végig küzdötte. Kitünt különösen a Tajón való átkelés közben. A Borodino melletti csatában lelte halálát.

Caulerpa *Lamk.* (növ.), tengeri moszat a Caulerpaceae családban. Mintegy 80 faját ismerik. Alakjuk a gyökeres, száras, leveles növények alakját utánozza.

Caulfield (ejtsd: kaulfíjld), város Victoria brit-ausztráliai államban, Melbourne közelében (20 km.), vasút mellett, (1900) 8700 lak.

Caulis (növ.) a. m. szár (l. o.).

Cauloma (növ.), l. *Tengelyképlet.*

Caulonia, város Reggio di Calabria olasz tartományban, 7 km.-nyire az Ioni-tengertől, az Alaro folyó feletti magaslaton, (1901) 4800, közig. ker.-ével 9186 lak. Korábbi neve Castelvetere. Az ókorban az achájok városa (l. *Kaulonia),* ide menekült Pithagoras Krotonból (Cotrone). 1911 máj. egy görög templom romjait fedezték fel itt.

Caulopteris *Lindl. et Hutt.* (növ.), fosszilis, harasztféle növények törzsmaradványai, melyek csavarosan elhelyezett levélripacsokat viselnek. Ez utóbbiakban patkóalakú v. elliptikus edénynyalábnyom látható. E maradványok csak a paleozoi-rétegekben fordulnak elő.

Cauls, *Salomon de,* l. *Caus.*

Cauma-tó, l. *Flims.*

Caumont (ejtsd: komóñ), *Arcisse de,* francia archeológus, szül. Bayeuxben 1802 aug. 28., megh. Caenben 1873 ápr. 16. A nemzeti archeológia művelésére megalapította a Société française d'archéologie pour la conservation des monuments nationaux-t, melynek megbízásából szerkesztette 1872-ig a Bulletin monumentalt. Munkái: Abécédaire, ou rudiments d'archéologie (I. köt., Architecture religieuse, 5. kiad. 1867; II. köt., Architecture civile et militaire, 3. kiad. 1869; III. köt., Ère gallo-romaine, 1862); Histoire de l'art dans l'ouest de la France (1831—1840).

Caupo (lat.) a. m. csapláros, korcsmáros; *Caupona,* korcsma, csapszék.

Cauquénes (ejtsd: kaukénesz), 1. Maule chilei tartomány fővárosa, Valparaisótól D.-re, az onnan Concepciónba vivő vasút mentén, a tengertől 50 km., mintegy 10,000 lak. — 2. *C.*, fürdőhely Colchagna chilei tartományban, Santiagótól D.-re 90 km., C. állomástól K.-re 18 km., a Cordilleras de los Andes lábánál (804 m.), klór- és kéntartalmú forrásokkal.

Caurium, l. *Coria.*

Caus *(Caux* vagy *Cauls* és *Mondecaus), Salamon de,* francia mérnök, szül. Dieppeben 1576., megh. Párisban 1626 jún. 6. Protestáns létére hazájából kivándorolt, előbb Angliában élt, aztán 1614—1620-ig Heidelbergben, mint V. Frigyes választófejedelem építésze. Ez időben a heidelbergi várpalotának egy részét és a kerti terrasszokat építette. Legnevezetesebb műve: Les raisons des forces mouvantes avec diverses machines c. alatt jelent meg Frankfurtban 1615.; ebben egy Heronlabda-féle készüléket ír le, melyben a sűrített levegő helyett a gőz nyomása emelné a vizet s amely a legelső a tulajdonképeni gőzgépeket megelőző efajta szerkezetek között.

Causa (lat.), 1. ügy, különösen peres ügy. Causidicus ügyvéd. *Causae cognitio* az ügynek birói megvizsgálása. 2. ok, qua et C. vindicaveris? mi okból vindikálsz? 3. alap, különösen jogalap, melyen a dolog hatalmad alá került, *iusta c. possessionis,* az elbirtoklásnál szintén kell a iusta c. 4. *C. debendi,* a tartozási alap, vagyis a gazdasági ok, amely a tartozás elvál lalására indít, pl. *C. solvendi,* hogy előbbi tartozásod alól felszabadulj, *C. obligandi,* hogy mást magadnak lekötelezzél vagyoni szolgáltatásra v. legalább hálára *(C. donandi).* 5. *C. civilis,* a beszerzési alap, ilyen volt az ünnepélyes kifejezés (verba), a szabályszerű írásbeliség (literae), a dolog (res) átadása, végül a megegyezés (consensus) minden alakszerüség nélkül. Ez alapon osztályozzák a szerződéseket.

Causa cognita (lat.) a. m. az ügy megvizsgálása után; ellentéte: C. incognita, az ügy megvizsgálása nélkül.

Causae cognitio (lat.) a. m. az ügy birói megvizsgálása, nyomozása, tárgyalása, birói eljárás és határozat polgári peres ügyekben.

Causae efficientes (lat.), *ható* okok, szemben a *cél*-okokkal (causae finales). Ez utóbbiak *végett,* az előbbiek *folytán* történik, ami történik. A kettő nem zárja ki egymást. Kezem munkája a ható ok, melynek folytán a levelet megírom. A levél megírása a cél. L. *Cél.*

Causae majores v. *graviores, arduae,* az önmagukban véve általánosabb érdekű vagy nagyobb fontosságú ügyek, amelyeket első folyamodásban a pápa elé visznek, illetőleg a pápa maga elé von, vagy ilyenként elfogad. Ezek taxativ felsorolása nem lehetséges, habár a glossa megkisérel ily felsorolást.

Causae probatio (lat.), a civitas kéréséhez kellő alapnak bebizonyítása, pl. a latinus igazolta, hogy feleségétől van legalább egy törvényes gyermeke, aki elérte az egyéves kort (anniculus).

Causa expressa (lat.), a dologi kereset esetén felperes hivatkozhatik a szerzési alapra. Ez a C. expressa.

Causalis jogügylet, l. *Absztrakt jogügylet.*

Causalitas (lat.) a. m. okiság (l. *Ok).*

Causa pia (lat.) a. m. kegyes alapítvány.

Causarius, a rómaiknál a. m. rokkant.

Causarum patronus (lat.) a. m. ügyész.

Causarum regalium Director *et sacrae Regni coronae Fiscalis* (lat.) a. m. a kir. ügyek igazgatója és a szt. korona ügyvédje.

Causa sui (lat.), önmagának oka; így nevezték a skolasztikusok az Istent.

Causativum (lat.), l. *Műveltető ige.*

Cause célèbre (franc., ejtsd: kóz szélébr) a. m. feltünést keltő eset, különösen jogeset.

Causerie (franc., ejtsd: kózri), csevegés, könnyed, inkább képzelethez és kedélyhez szóló előadás, mulattatva oktató modorban. E könnyed irodalmi és szónoklati nemben főleg a franciák remekelnek. *Causeur* a. m. csevegő, mulattató, társalgó vagy előadó.

Causeway (ang., ejtsd: kózvé), feltöltött, műút, járda, nemkülönben a csónakok és dereglyék kikötőhelye a folyóparton.

Caussade (ejtsd: kosszád), város Tarn-et-Garonne francia dép.-ban, a Lère partján, a cahors-montaubani vonalon, szalmakalapgyártással, szarvasgomba- és baromfikereskedéssel. Érdekes házak és harangtorony a XIV. sz.-ból. (1901) 3017 lak.

Causse (ejtsd: koss), neve azoknak a sivár, alig megművelt karsztos mészkőfensíkoknak, amelyek a francia Aveyron és Lozère département területén vannak. Felépítésük tekintetében majdnem vízszintes helyzetű júramészkőből állanak, közepes magasságuk 900 m. A mészkőplatókon megtaláljuk az összes karszttüneményeket, a felszíni víz hiányát, barlangokat, dolinákat, földalatti vízfolyásokat stb. Növényzete igen szegényes, lakossága gyér (1 km² 30—35), de mert helyenként jó legelői vannak, híres az állattenyésztés, sajttermelés (Roqueforti sajt) és gyapjuipar. A folyók 2—300 m. mélyen bevágódott kanyónszerű hasadékokban folynak, ezek a mély völgyek a platót darabokra szabták s így keletkeztek a *C. de Larzac*, Lodève és Millau között; a *C. Noir*, a Tarn, Sonte és Dourbie között, a *C. Méjean* v. *Grand C.*, a Tarn, Tarnon és Jonte közt, a *C. de Sauveterre*, a Tarn és Lot közt.

Caussin de Perceval (ejtsd: kosszeñ dő perszval), 1. *Jean Jacques Antoine,* francia orientálista, szül. Montdidierben 1759 jún. 24., megh. Párisban 1835 júl. 20-án. 1782-től haláláig a Collège de France ny. tanszékét foglalta el; emellett 1787—1792-ig a királyi könyvtár kéziratainak őre, 1816 óta az Institut tagja volt. Számos munkája és szövegkiadása az arab irodalom és történet körébe tartozik.

2. *C., Armand Pierre,* az előbbinek fia, francia orientálista, szül. Párisban 1795 jan. 13., megh. u. o. 1871 jan. 15. Soká tartózkodott Szíriában és onnan hazájába visszatérve,1822. az École des langues orientales vivantesban, 1833. a Collège de Franceban az arab nyelv tanára; 1849. az Institut tagja lett. Főbb művei: Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme, pendant l'époque de Mahomet et jusqu'à la réduction de toutes les tribus sous la loi musulmane (3 köt., 1847—49); Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes 1769—76 (Vászif effendi után törökből, Paris 1822); Grammaire arabe vulgaire (u. o. 1824, 1858); Précis historique de la destruction du corps des janissaires par le sultan Mahmoud en 1826 (törökből fordítva; u. o. 1833); a vulgáris arab nyelv grammatikája (először 1824).

Caustica (lat.), l. *Maró szerek.*

Causticum lunare a. m. pokolkő, l. *Ezüstnitrát.*

Cautchouc, l. *Kaucsuk.*

Cautela (lat.) a. m. óvatosság,óvatossági szabály, magyartalan kifejezéssel elővigyázat.

Cauterets (ejtsd: kotré), falu és híres fürdőhely a Pireneusokban, Hautes-Pyrénées francia dép.-ban, vasút mellett, a Gave de C. szűk völgyében, 990 m. magasban, (1901) 1132 lak. A fürdőhely a XVI. sz. óta ismeretes; 24 meleg kénes forrása a leggazdagabb a Pireneusokban. Évenként mintegy 20,000 vendég keresi föl skrofula, bőrbajok, reuma, női bajok stb. ellen. Éghajlata nedves, ködös, este és reggel gyakran hűvös. Környéke igen gazdag természeti szépségekben. V. ö. *Legueutre,* Guide de C.; *Moinet,* Les eaux thermales sulfureuses de C. (Paris 1878); *Senac-Lagrange,* Les eaux sulfureuses de C. (u. o. 1884).

Cauteria (lat.), l. *Maró szerek.*

Cauterisatio (lat.), égető v. edzőszerek alkalmazása valamely szövet elroncsolására, valamely képlet kiirtására.

Cauterium (lat), égetővas. Parázson izzásba hozva, régebben ezzel pörkölték, égették a sebeket. Újabban helyette a benzin-gőzzel izzásban tartott platina-égetőt (l. *Paquelin-féle égető)* használják. A C. actuale (égető vas) mellett használták a C. potentialet, az étető szereket (marókáli, klórcink, salétrom v. krómsav stb.).

Cauterium antimoniale, az antimonklorid régi neve.

Cautin, 1. *C.* v. *Rio Imperial,* mintegy 300 km. hosszú folyó Chile D.-i részében, az Andok hómezőin ered; alsó folyásában hajózható. — 2. *C.*, Chile egyik tartománya Malleco és Valdivia közt, 14,600 km² területtel és (1907) 140,159 lak. A tartomány gabonatermelésre nagyon alkalmas. K.-i része az Andokban van, legmagasabb csúcsa a Llaimas vulkán (3010 m.). Egész hosszában vasút szeli keresztül, 1 mellékvonallal. Fővárosa Temuco (l. o.).

Cautio, *kaució,* 1. óvadék, pl. C. iudicatum solvi, óvadék, hogy fizetni fogja az elmarasztalási összeget. 2. okirat valamely tartozásról. Ha a tarto-

zási alap (causa debendi) ki van téve, ez C. discreta, ha nincs megemlítve, C. indiscreta. L. *Óvadék.*

Cauvery, folyó, l. *Kaveri.*

Caux, 1. *Pays de C.* (ejtsd: pei dő kó), vidék Normandiában, Rouen és Dieppe között, Seine Inférieure départementban.— 2. *C.*, klimatikus gyógyhely Svájcban, 1095 m. magasságban a Genfi-tó fölött, Montreux mellett, ahonnan fogaskerekű vasút visz föl.

Caux, *Mimi de*, híres magyar énekesnő, szül. 1823., megh. 1906 dec 8. Újpesten. Régi francia nemesi családból származott, amely még a hugenotta harcok idején jött Magyarországba. Tizenhét éves korában a pesti Nemzeti Szinházhoz került s László József ismert bonvivant-szinész felesége lett. De férjétől elvált s kiment Milanóba, ahol a Scala primadonnája lett. A mikor Haynau Lombardia kormányzója volt, a Milanóban állomásozó magyar tisztek hazafias tüntetést rendeztek honfitársnőjük mellett. C. viszonzásul elénekelte a Himnuszt s ezért menekülnie kellett. Párisban, Londonban és Berlinben nagyon jelentékeny sikerei voltak. Vagyonának legnagyobb részét emigrált magyar katonák támogatására és szegények fölsegélésére fordította. Bravuros és finom énekművészetével a magyar dalt is mindenütt népszerűvé tette. A 80-as években hazajött, Újpesten telepedett le s ott is halt meg.

Caux, *Salomon de*, l. *Caus.*

Cav., v. *Cavan*, növénynevek mellett *Cavanilles* Antonio José (l. o.) nevének rövidítése.

Cava dei Tirreni, város Salerno olasz tartományban a nápoly—salernoi vasút mentén, utóbbitól 9 km.-nyire. Püspöki székhely, szövőiparral, tésztagyártással, (1901) 7000, közig. kerületével 23,415 lak. Közelében Corpo di Cava festői fekvésű falu az 1025. alapított La Trinità della Cava bencés kolostorral.

Cávado, 120 km. hosszú parti folyó Portugáliában. Espozende közelében ömlik az Atlanti-oceánba.

Cavage (franc., ejtsd: kavázs), berakása az árúnak a pincébe; egyszersmind a berakásért járó bér.

Cavagnis, *Felice*, olasz bíbornok, szül. Bordognában 1841 jan. 13., megh. 1906 dec. 29. Rómában. Tanulmányait Rómában végezte, 1863 szept. áldozópap, azután a római érseki papnevelőben a kánonjog tanára lett. 1880-ban a rendkívüli egyházi ügyek kongregációjának tanácsosa, 1883. a Signatura pápai tvszék bírája s 1897. az utóbbi kongregáció titkárának neveztetett ki, 1901. bíbornok. Nagy része volt X. Pius megválasztásában.

Cavagnole, l. *Biribi.*

Cavaignac (ejtsd: kavenyak), 1. *Jean Baptiste*, francia tábornok, szül. Gordonban 1762., megh. Brüsszelben 1829 márc. 24. A forradalomhoz csatlakozott, 1792. a koventbe választották, hol a király halálára szavazott, 1795 okt. 5. (vendémiaire 13.) Bonaparte oldalán a konvent csapatait vezényelte. A direktórium alatt az ötszázak tanácsának tagja volt. Bonaparte József 1806. C.-t jószágintézőnek Nápolyba hívta, Murat pedig nápolyi államtanácsossá tette. 1816-ban mint királygyilkos kénytelen volt kivándorolni.

2. *C.*, *Louis Eugène*, francia tábornok, az előbbinek fia, szül. Párisban 1802 okt. 15., megh. Ournes (Sarthe) falusi jószágán 1857 okt. 28. Részt vett 1827. a görögországi expedicióban, kapitány lett, 1832. pedig a júliusi kormány köztársasági érzelmei miatt Algeriába küldte, hol rendkívüli szervező tehetségével magára vonta Clauzel tábornok figyelmét, ki az ú. n. «zephyre» afrikai gyalogság parancsnokságát bízta rá, mellyel 1840. hónapokig Sersel várat védte a fölkelők ellen. 1844-ben dandárparancsnokká és 1847. Oran kormányzójává nevezték ki, a febr. forradalom után pedig 1848 márc. 2. hadosztályparancsnokká és Algéria főkormányzója lett. Egyúttal azonban szülőföldjén képviselőnek választották, máj. 15. pedig hadügyminiszterré nevezték ki. A párisi munkásfölkelések napjaiban (jún.) a nemzetgyűlés katonai teljhatalommal ruházta fel s miután négy napi utcai harc után a lázongókat kartácstűzzel széjjel verte, egyhangulag a végrehajtó hatalom főnökévé, vagyis a köztársasági kormány felelős vezetőjévé választották. A rend helyreálltával C. dec. 20. állásáról lemondott. A következő elnökválasztásnál a köztársaságiak rá szavaztak, de Napoleon herceggel szemben kisebbségben maradt. Az 1851 dec. 2. államcsíny alkalmával Napoleon Hamba vitette, nemsokára azonban szabadon bocsátotta. Ezentúl C. sem hivatalt, sem mandátumot nem vállalt, mert a császár által követelt esküt letenni vonakodott. Mint író is szerepelt: De la régence d'Alger, note sur l'occupation (Paris 1839). V. ö. *Deschamps*, Eugène C. (u. o. 1870, 2 köt.); Les deux C. (u. o. 1898).

3. *C.*, *Godefroy*, francia politikus, C. Louis Eugène tábornok fia, szül. Párisban 1853 máj. 21., megh. 1905 szept. 25. Már tanulókorában magára vonta a közfigyelmet, midőn 1867., a nyilvános díjkiosztás alkalmával a császári herceg kezéből díjat elfogadni vonakodott. C. résztvett mint önkéntes az 1870—71-iki háborúban s csak ezután látogatta a műegyetemet. 1882-ben képviselőnek választották s 1885. másodállamtitkár lett a hadügyminisztériumban. 1892-ben rövid ideig tengerészeti miniszter volt. 1893-ban megbuktatta indítványával a Ribot-Rouvier-kabinetet, 1895., 1896. és 1898. hadügyminiszter volt. A Dreyfusügyben C. Dreyfus bűnösségét állította és a pör revizióját ellenezte. 1905-ben magánéletbe vonult. Kiadta nagyanyjának, C. Jean Baptiste nejének emlékiratait, ily címen: Mémoires d'une inconnue (Paris 1894) és La formation de la Prusse contemporaine c. alatt Németországban is becsült munkát írt (u. o. 1898, 2 köt.).

Cavaillé-Coll (ejtsd: kavallyé-kol), *Aristide*, francia orgonakészítő, a Barker-féle «pneumatikus emelés» (mindegyik orgonabillentő számára egy-egy kis fúvó) első alkalmazója, szül. Montpellierben 1811 febr. 7., megh. 1899 okt. 12. Pályázat útján 1833. őt bízták meg a párisi St. Denis-, majd a St. Sulpice-, paulai Vince- és Madeleine-templomok nagyhírű orgonájának építésével; azóta Párisban élt. Ő fedezte fel a magasban is megszóláló sípokat (flûtes octaviantes), a mély-, középés magashangú billentőcsoportok külön-külön fúvószekrényét stb. Több szakkönyvet is írt.

Cavaillon (ejtsd: kavajjoñ), város Vaucluse francia dép.-ban, a Durance és a Coulon között, az avignon—marseillei vonalon, (1906) 9952 lak. Kertgazdasága, dinnyéi és szőllői híresek. Selyem-

termelés, konzerv-, szalmakalap- és bőrgyártás és kereskedés. Régi neve Cabellio. Rómaikori diadalkapu romjai is láthatók itt.

Cavalcade (franc., ejtsd: kavalkád) a. m. lovascsapat, lovasok felvonulása. — *C. il possesso*, azon ünnepélyes aktus neve, amidőn a pápa mint Rómának püspöke a laterani szt. János templomában ezt a püspöki széket elfoglalja.

Cavalcanti (ejtsd: kavalkanti), 1. *Bartolomeo*, firenzei nemes, szül. 1503 okt., megh. Paduában 1562 dec. 9. Már mint ifjú fegyvert fogott a Mediciek ellen, kikben hazája szabadságának elnyomóit látta. Kitünő szónok is volt. Midőn Medici Cosimo az uralmat magához ragadta, C. elhagyta hazáját s eleinte valószinüleg Ferrarrában, később pedig Franciaországban élt. Évek multán Rómába ment s III. Pál megbizásából több fontos missziót végzett. — Művei közül kiemelendő a Rettorica (Venezia 1559), mely szigorúan Aristoteles nyomán készült. Trattati sopra gli ottimi reggimenti delle reppubliche antiche e moderne (Venezia 1555, 1574) című munkáját a Classici italiani (Milano 1805) közé is fölvették. V. ö. Lettere di Bartolomeo C. (Bologna 1869).

2. *C., Giovanni*, olasz történetiró: Istorie fiorentine c. művében (megjelent Polidori kiadásában, Firenze 1838, 2 kötet) megírta az 1420—1452 között terjedő kor történetét; Medici Cosimo számüzetéséről s visszatéréséről is írt: Della carcere stb. (új kiad. 1867) értekezésében. Macchiavelli sokat merített C.-ból.

3. *C., Guido*, olasz költő, szül. Firenzében, valószinüleg 1250—55 között, megh. 1300 aug. 27. v. 28. Mint a guelf-párt egyik legelőkelőbb tagja, élénk részt vett szülővárosa pártharcaiban; 1300. a város priorjai számüzetésbe küldték, melyből visszatérve, csakhamar elhúnyt. C., kit Dante «legelső barátjának» mond, ama toscanai költői iskolához tartozott, melyet Dante egy kifejezése után *scuola del dolce stil nuovo*-nak szoktak nevezni, s melynek feje Guido Guinizelli volt. Emennek szubtilis szerelmi okoskodásai nála már bizonyos könnyebb és közvetlenebb hangnak adnak helyet; nem egy dalában már némi népies egyszerüséget is találhatni. V. ö. *Ercole*, Guido C. e le sue rime (Livorno 1890); *Arnone*, Le rime di Guido C. (Firenze, Sansoni).

Cavalcaselle, *Giovanni Battista*, olasz művészettörténetiró, szül. Legnanóban 1820 jan. 22., megh. 1897 okt. 31. Eleinte a velencei akadémián festőnek készült, de csakhamar elméleti tanulmányokkal kezdett foglalkozni és Németországban, hol 1846—48-ig tartózkodott, megismerkedvén az angol *Crowe* Joseph Archerrel, ezzel együtt nagy művészettörténeti munkákat írt és fölváltva Olaszországban és külföldön élt. Önálló művei: Sul più antico ritratto di Dante (Firenze 1865); Sulla conservazione dei monumenti ed oggetti di belle arti e sulle riforme dell' insegnamento academico (Roma 1875). L. *Crowe*.

Cavalese. *C.* kerületi kapitányság főhelye Dél-Tirolban, a Fiemme (Fleims) völgy legfontosabb városa, az Avisio partján, 1000 m. magasban, (1900) 2852 lak. Nyári üdülőhely.

Cavalier (franc., ejtsd: kavalyé, a lat. *cabalus* a. m. ló, szóból képezve) a. m. lovas és lovag, általánosítva előkelő úr, továbbá hölgynek a kisérője és védelmezője. — *C.* továbbá a. m. erődfok (l. o.).

Cavalier, *Jean*, a camisardi pórok vezére, szül. Ribauteban 1679. paraszt szülőktől, megh. Chelseaban 1740. Midőn a Cevennek református lakói vallásuk védelmére fegyvert ragadtak, a fölkelők élére állott (1703). Bátran harcolt, de a következő évben Villars tábornokkal egyezségre lépett. Azután Angliába távozott, hol a hadseregbe lépett. Később Spanyolországban alakított a menekült camisardokból ezredet, melynek élén 1707. az almanzai csatában kitüntette magát. Mint Jersey sziget angol kormányzója halt meg.

Cavaliere (ol., ejtsd: kavaliere) a. m. lovag; C. servente, hölgykisérő, másként cicisbeo.

Cavaliere (v. *Cavalieri*; ejtsd: kavaliéri), *Emilio*, olasz zeneszerző, az oratorium műfaj megteremtője, szül. Rómában 1550 táján, megh. valószinüleg 1600 előtt. Fernando Medici hg. hívására mint «a művészetek általános felügyelője» Firenzébe ment. Legkorábbi művét (madrigálok gyüjteményét), csak hallomásból ismerjük; az új, drámai stílusban írt művei: A szatir, Filén kétségbeesése (előadták Firenzében 1590); A vak nő tréfája (1595) az első dalműkisérletek közé tartoznak, de a dalművet még sem ő, hanem Caccini és Peri teremtették meg. Főműve: A lélek és test ábrázolása (Rappresentazione dell'anima e di corpo) c. oratorium; a művet 1600. Alessandro Guidotti adta ki terjedelmes magyarázó jegyzetekkel.

Cavalièrement (franc., ejtsd: kavalyermáñ) lovagiasan, lovagias módon.

Cavalieri, *Francesco Bonaventura*, olasz matematikus (jezsuita), szül. Bolognában 1598. (más forrás szerint 1591.), megh. u. o. 1647. 1629-től Bolognában a matematika tanára volt. A terület- és térfogatszámítás körül szerzett érdemeket. (Geometria indivisibilibus continuorum nova quadam ratone promota 1635, jav. kiad. 1653., Exertitationes geometricae sex. 1647.) Tőle származik az ú. n. *C.-féle tétel*, mely szerint, ha két síkidomnak (testnek) párhuzamos egyenesei (síkmetszetei) állandó arányban vannak, pl. egyenlők, de úgy, hogy az egyik síkidom (test) két egyenesének (síkjának) távolsága mindig egyenlő a másik síkidom (test) ezekkel arányos két egyenesének (síkmetszetének) távolságával, akkor a két síkidom (test) területeinek (térfogatainak) aránya megegyezik egyeneseiknek (síkjaiknak) állandó arányával. Ezt a tételt a stereometriában közönségesen így szokás fogalmazni: Két test térfogata egyenlő, ha egyenlő magasságú síkmetszeteiknek területei egyenlők. V. ö. F. A. *Müller*, Das Problem der Kontinuität in Math. und Mechanik (1886).

Cavaliers (ang., a.m. gavallérok, nemesek), így nevezték az 1642—49-iki angol polgárháborúban azokat a nemeseket, kik I. Károly királyt támogatták, míg viszont a parlamentnek puritán pártfeleit «kerek fejüek»-nek (Round Heads) gúnyolták. A Stuartok restaurációja után azokat a vagyonilag tönkrement nemeseket nevezték C.-nek, kik a parlamentben pénz és egyéb jutalom fejében a kormányt szavazatukkal támogatták.

Cavalla, város, l. *Kavala*.

Cavalleggeri (ol., ejtsd: kavalleddzseri), könnyű lovasság.

Cavalleria (ol.), lovasság, továbbá lovagrend, valamint lovagiasság, átv. ért. becsület. Ebből származik a magyar gavallérság.

Cavallerie (franc.), l. *Lovasság.*

Cavallermaggiore (ejtsd: kavallermadzsóre), közs. Cuneo olasz tartományban, a Maira jobbpartján, vasúti csomópont a torino—cuneói vonalon, (1901) 3000, közig. ker.-ével 4926 lak., selyemtermeléssel.

Cavalli, 1. *Francesco,* olasz zeneköltő (valódi neve Pietro Francesco *Caletti-Bruni* volt), szül. Cremában 1599 v. 1600., megh. Velencében 1676 jan. 14. C. Federigo velencei nemes vette magához a tehetséges fiut, ki olasz szokás szerint 1640. felvette pártfogója nevét; a Szt. Márk székesegyház első orgonása lett, méltó utóda Monteverdének, akinek nyomán az ének zártabb dallamát is, a recitálást is, jellemző, némileg önálló orgonaszólammal iparkodott kisérni úgy egyházi zeneműveiben, mint 45 operájában. XIV. Lajos esküvőjére (1660), Mazarin bíbornok meghívására ő zenésítette meg Párisban a Xerxès (olasz helyesírással Serse) c. ünnepi dalművet. Erős ritmusérzéke s érzéseinek melegsége a történelmi értéken felül helyezik műveit.

2. *C., Giovanni,* olasz tábornok, a hátultöltő vontcsövű ágyú és az ékzárókészülék feltalálója, szül. Torinóban 1809 júl. 28., megh. u. o. 1879 dec. 23. A piemonti tüzérség volt az első, mely új szerkezetü ágyuját használta (Gaéta ostrománál 1860—61). C. 1865. a katonai akadémia parancsnoka lett, 1879. nyugalomba vonult. Művei: Mémoire sur les équipages de ponts militaires (Paris 1843); Mémoires sur les canons se chargeant par la culasse et sur les canons rayées (u. o. 1849); Mémoires sur divers perfectionnements militaires (u. o. 1856); Aperçu sur les canons rayés se chargeant par la bouche et par la culotte et sur les perfectionnements à apporter à l'art de la guerre en 1861 (Torino 1862); Mémoire sur la théorie de la résistance statique et dynamique des solides (Paris 1863); Mémoire sur les éclatements remarquables des canons en Belgique de 1857 à 1858 et ailleurs à cause des poudres brisantes (Torino 1868).

Cavallius, svéd régiségbuvár, l. *Hyltén-Cavallius.*

Cavallo, eredetileg Piemontban vert ezüst pénz; nevét a rajta levő lótól nyerte; később Nápolyban ugyanily nevű rézpénzt vertek, amelyen a ló lábai között kereszt volt (C. da croce); eredetileg 1 soldo volt az értéke, később kisebb értékben verték; 1862 óta a forgalomból kivonták.

Cavallo, *Tiberius,* olasz származású angol tudós, szül. Nápolyban 1749 márc. 30., megh. Londonban 1809 dec. 21. A kereskedői pályát otthagyva, mint magánember a tudománynak szentelte magát; főképen a légkör elektromos állapotát tanulmányozta különböző elektrometerekkel.

Cavallotti, *Felice,* olasz író és politikus, szül. Milanóban 1842 nov. 6., megh. Rómában, párbaj következtében, 1898 márc. 6. Már tizenhét éves korában jelentkezett, hogy részt vegyen az olasz szabadságharcban, s ugyanekkor kezdte írni forradalmi verseit. Azóta is részben mint ujságíró, részben mint képviselő igen sokszor foglalkoztatta az olasz közvéleményt és számos parlamenti vihart támasztott köztársasági és irredentista kifakadásaival. Lelkes tevékenysége folytán a hivek nagy tábora sorakozott törekvései köré, de egyúttal minduntalan összeütközésbe sodorta egyesekkel, úgy hogy soha ki nem fogyott a párbajokból. Korai halálát is ez okozta: 33-ik párbajában, melyet Macola szerkesztővel vívott, ellenfele kardjába rohanva, elesett. C. jeles drámaíró volt: Il Cantico dei Cantici (az Énekek éneke) c. verses dramolettje az olasz irodalomnak páratlan gyöngye (Magyarra ford. Radó Antal, Magy. Könyvt. 1898). Nagy sikert aratott I Pezzenti, La figlia di Jefte és Alcibiade c. darabjaival is.

Cavalquet (franc., ejtsd: kavalké), v. *Calvaquet,* lovaskatonák trombita-indulója, melyet olyankor fujnak, mikor egy-egy lovascsapat valamely városba bevonul.

Cavan (ejtsd: kev'n), 1. grófság (county) Ulster irországi tartomány D.-i részében (l. *Nagy-Britannia* térképét). Területe 1932 km², háromnegyed részben gabonatermő szántóföld. Bányatermékei: szén, vas, ólom, réz. Ásványvizei is vannak s jelentékeny szövőipara. Lakossága (1911) 91,071. — 2. *C.* grófság főhelye, (1901) 2822 lakossal, vasút mellett. D.-re 5 km.-nyire van Kilmore Palace, régi püspöki palota.

Cavanilles, *Antonio José,* spanyol botanikus, szül. Valenciában 1745 jan. 16., megh. Madridban 1804 máj. 4. Eleinte pap volt, 1777. a növénytant tanulta és Monadelphiae classis dissertationes decem című munkát írt (Paris 1785—90, 2 köt. s Madrid 1790, 296 táblával). A spanyol flórában szerzett tanulmányait Icones et descriptiones plantarum, quae aut sponte in Hispania crescunt aut in hortis hospitantur (Madrid 1791—1801, 6 kötet, 600 acélmetszettel); Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura del reyno de Valencia (Madrid 1795—97, 2 köt.) cím alatt bocsátotta közre. 1800 óta *Proust*-tal együtt természetrajzi évkönyveket adott ki; 1801. a madridi füvészkert igazgatója lett.

Cavares *(kavárok),* kelta nép, mely később egészen elrómaiasodott, a Rhône balpartján lakott az Isère és Durance folyók közt, fővárosa Aransio (Orange) volt.

Cavarzere (ejtsd: kavardzere), helység Venezia tartomány chioggiai járásában, Olaszországban, az Adige mindkét partján, mocsaras vidéken. Lakossága (1901) kb. 4000; a közigazgatásilag hozzája tartozó területtel 16,388.

Cavate (ol.) a. m. kivájás, verem, templomokban a boltozott alépítmény, melynek helyiségei kriptákul alkalmaztatnak. *Vívásban* az ellenfél pengéjének megkerülésével és a födetlenség meglesésével járó «*hárítás*».

Cavatina (ol.), a dalműben előforduló szólóének, mely az áriától egyszerüségénél fogva különbözik. A C.-ban nem fordulnak elő szövegismétlések, hosszabb koloraturák, tempo-változások. Inkább lirai, mint drámai jellegű. Rendesen önálló, néha azonban egy recitativo-nak lirai záradéka.

Cavazzola, l. *Morando.*

Cavea (lat.), a római szinházak, cirkuszok és amfiteátrumok nézőtere, melyen félköralakban

emelkednek 2—3 emeletnyi magasba az ülőhelyek. C.-nak nevezik a cirkuszokban a vadállatok zárkáit is. L. még *Amfiteátrum.*

Caveant consules (lat.) a. m. ügyeljenek a konzulok. Tévesen néha így szokták idézni e helyett: Videant consules ne quid res publica detrimenti capiat. Cicero intelme a Catilina összeesküvését leleplező első beszédében (in Catilinam) a szenátusban.

Caveat (lat., «vigyázzon, óvakodjék»), záradék némely állam szabadalmi jogaiban, amely jövőbeli javítást megenged.

Caveau (franc., ejtsd: kavó) a. m. pince. Igy hívták Párisban azt a helyiséget, ahol egy csoport író 1729. rendesen találkozott és társulatot alakított. Ismertebb lett a *C. moderne,* mely 1806—1815-ig állt fenn, Désaugiers volt az elnöke s Béranger is oda szokott járni. Volt Le C. című lapja is.

Cave canem (lat., «Óvakodjál a kutyától»), római házak küszöbén mozaikból kirakott fölirat, hogy a belépőt a házőrző kutyára figyelmeztesse.

Cavedone, *Giacomo,* a bolognai iskolához tartozó olasz festő, szül. 1577. a Modena melletti Sassuoloban, megh. 1660. Bolognában. Annibale Carraccinál, Passarollinál és Baldinál tanult Bolognában, majd Velencében Tizián műveit tanulmányozta és Rómában Guido Reni oldalán dolgozott. Élete végén családi bajai miatt a festéssel felhagyott s nagy nyomorba jutott. A bolognai barok-festők között a legkiválóbb koloristák közé tartozik. Dolgozott a bolognai S. Michele in Bosco falfestményein. Legkiválóbb oltárképe a felhők közt megjelenő Madonna a bolognai állami képtárban.

Cavelier, *Pierre Jules,* francia szobrász, szül. Párisban 1814 aug. 30., megh. 1894 jún. 28. Először Delarochenál festészetet, majd David d'Angersnál szobrászatot tanult és a Palladiumot elrabló Diomedest ábrázoló szobrával 1842. elnyerte a Prix de Rome-ot. Többnyire a klasszicista irányhoz csatlakozó művei közül legkiválóbbak: az Igazság; a Gracchusok anyja (mindkettő a párisi Musée du Luxembourgban); Máté evangélista szobra a párisi Notre Dame templom főbejáratánál; Affre érsek síremléke ugyanezen templomban; I. Napoleon szobra a párisi Louvreban stb.

Cavendish (ejtsd: kevndis), angol család, a Gernon-nemzetség egyik ága, melynek nemzedékrendje egészen Hódító Vilmos koráig felvihető. A család idősebb ága a Devonshire hercegekben ma is él, az ifjabb ág azonban már Newcastle második hercegével 1691. kimult. Birtokuk női örökösödés útján átment a Bentinck-házból származó Portland hercegekre, akik a *C.-Bentinck* nevet vették fel (l. *Bentinck).*

1. *C., Frederick Charles,* lord, angol államférfiú, szül. 1836 nov. 20., megöletett 1882 máj. 6. Dublinben, Devonshire herceg második fia és Hartington marquis öccse. 1865 óta az alsóház tagja volt, 1872—83-ig pedig Gladstone titkára. 1873—1874-ig az államkincstár lordja, 1882. Irország első titkárja, mely minőségben máj. 5. Spencer lorddal, Irország első alkirályával Dublinba utazott. De már máj. 6., a dublini Phönix-parkban bérelt ir orgyilkosok megölték.

2. *C., Henry,* kiváló angol kémikus és fizikus, Charles C., lord fia, született Nizzában 1731 október 10., meghalt Londonban 1810 febr. 24. Mint vagyonos magánember, egész életét a tudományoknak szentelte. A gázanalizis tulajdonképeni megalapítójának tekinthetjük, tőle származik a kémiai aequivalens fogalma is; ő fedezte fel a hidrogént *(inflammable air),* a durranógázt; ő állapította meg, hogy a víz hidrogén és oxigén vegyülete, a levegő oxigén és nitrogén keveréke, hogy a levegőn átugró elektromos szikra hatására salétromsav keletkezik stb. *Csavarási mérlegével* (l. o.) ő mutatta ki először kisérletileg az általános *tömegvonzást* (l. o.) s határozta meg a Föld közepes sűrűségét, amit $5^1/_2$-nek talált, igen jó megegyezéssel az újabb eredményekkel. Dolgozatai a Philosophical Transactions c. akadémiai kiadvány 1766—1809-es évfolyamaiban jelentek meg. V. ö. *Wilson,* Life of. Henry C. (London 1852).

3. *C. Thomas, sir* (kortársai rendesen *Candish*-nek nevezték), angol tengerész és kalandor, szül. 1555 körül, megh. 1592. 1586-ban három hajóval Dél-Amerikát megkerülve, Chile partjain több kincsekkel megrakott spanyol hajót kifosztott és a parti városokat megsarcolta és azután körülhajózta a földet. 1591-ben öt hajóval a braziliai part mentén rabolva és gyujtogatva a Magellan-szorosig jutott, de mivel azon nem tudott áthajózni, visszafordult. Útközben az Atlanti-oceánon meghalt.

Cavendish-Bentinck, l. *Bentinck.*

Caventou (ejtsd: kávántu), *Joseph Bienaimé,* francia gyógyszerész, szül. St. Omerban 1795 jún. 30., megh. 1877 máj. 5. Párisban, hol az École de Pharmacie tanára volt. Pelletier társaságában több alkaloidát állított elő (chinin, cinchonin, colchicin, brucin, strychnin stb.); önállóan a *cochenille* és a *chlorophyll* tanulmányozásával foglalkozott. Gyógyszerészeknek szánt munkája: Traité élémentaire de pharmacie.

Cavere (lat.), kezeskedni; őrizkedni valamitől, vigyázni; váltót pénzzé tenni (az olasz cavare után), a vívásban elhárítani (l. *Cavate).*

Caverna (lat.), üreg, barlang. A szervek belsejében a szövetek szétesésébõl keletkezik, részint ép szövet elhalása után mint az üszkös C.-k a tüdőben (l. *Tüdőüszkösödés),* részint újonnan képződött szövetek széteséséből; ilyenek 1. a gümőkóros sarjszövet ellágyulásából eredő C.-k (l. *Tüdővész),* 2. a daganatok belsejében is támadhat C., pl. rákos daganatban (rákos C.). Bronchiektáziás C.-nak nevezik a hörgők kitágulásából eredő üregeket.

Cavernitis (lat., *caverna,* üreg), a húgycső és a mony merevedő alkotó részeinek lobosodása; leggyakrabban erős fokú kankó v. más fertőző húgyszervi bántalomból származik, ez igen kellemetlen állapot különösen a hímvessző merevedésekor erős fájdalmakat okozhat és ilyenkor gyakran vérzésekkel is jár. A húgycsőszűkület létrejöttében nagy szerepe van.

Cavernoma (lat.) a. m. barlangos érdaganat, l. *Angioma.*

Cavernosus *szövet*, szivacsos, üreges szövet, melyet vér tölthet meg, ilyenkor a C. szövet térfogata rendkívül megnövekszik és kemény tapintatú lesz. Ilyen C.-barlangos üreg képződik pl. a himvessszőn (l. o.).

Caversham (ejtsd: kévers'm)) 1. város Oxford angolországi countyban a Temze balpartján, Readinggel szemben. Lakossága (1911) 9858. — 2. Dunedin (l. o.) külvárosa New Zealand D.-i szigetén, 5266 lak.

Cavia, a patakörmű rágcsálók *(Caviidae)* közé tartozó állatnem. L. *Tengeri malac.*

Cavicornia, a kérődző emlősök egyik nagy családja. L. *Tülkös szarvuak.*

Caviidae *(Patakörmű rágcsálók,* állat), a rágcsálók *(Rodentia)* egyik családja, melynek 16 neme és 62 faja ismeretes; ebből azonban csak 14 faj él most is. Legismertebb fajai a tengeri disznócska, v. tengeri malac *(Cavia)*, a mara *(Dolichotis)* és a vizi disznó *(Hydrochoerus).*

Cavini *(Cavinius), Giovanni,* olasz éremvéső, szül. Padovában 1499., megh. 1570. Az antik érmeket olyan ügyesen utánozta, hogy készítményeit a régiségkereskedők valódiak gyanánt adták el. Innen van, hogy minden hamis régi érmet pádovainak neveztek.

Cavitas (lat.) a. m. üreg, barlang.

Cavite (ejtsd: kavíte), 1. *tartomány* Luzon szigetén (Filippi-szigetek), Manilától délre. Területe 1243 km². Mezőgazdasága jelentékeny. Lakossága kb. 134,000. — 2. *C.* tartomány főhelye a Manilai-öbölben, Manilától 13 km.-nyire (é. sz. 14° 30'; k. h. 120° 54'), 60,000 lak. Nevezetes erősség. Dewey amerikai tengernagy (l. o.) itt semmisítette meg a spanyol hajóhadat (1898 máj. 1). Van arzenálja, hajógyára és javító-telepe, dockjai, szinháza és nagy dohánygyára.

Caviuna (növ.), l. *Dalbergia.*

Cavlovica, adók. Zágráb vm. dvori j.-ban, (1900) 260 horvát-szerb lak.; u. p. Bešlinac, u. t. Dvor.

Cavo, *Monte C.,* l. *Alban-hegység.*

Cavolini, *Filippo,* természettudós, orvos, később a nápolyi egyetemen az állattan tanára, szül. 1756. Nápolyban, megh. u. o. 1810 márc. 15. Művei: Memorie per servire alla storia de polipi marini (Napoli 1785, németül is megjelent Nürnbergben 1813); Memoria sulla generazione dei pesci e dei grauchi (u. o. 1787, német nyelven Berlin 1792); Zosterae oceanicae Linnaei anthesis (u. o. 1792); Phucagrostidium Theophrasti anthesis (u. o. 1792).

Cavolinit (ásv.) a. m. *Nefelin* (l. o.).

Cavour (ejtsd: kavúr), 1. falu Torino tartomány Pinerolo j.-ban, Olaszországban, a pinerolo-saluzzói vasút mellett. Selyemgyártása van. Lakossága (1901) kb. 1900, mint községé 6800. — 2. *C.*-csatorna, 82·3 km. hosszú öntöző-csatorna Piemonteban a Po és a Ticino folyó között. A Po-ból Chivasso-nál ágazik el s a Ticino-t Galliate-nál éri el. Létesült 1863—65., kb. 42 millió lira költséggel.

Cavour (ejtsd: kavúr), *Camillo Benso di,* gróf, olasz államférfiú, szül. Torinóban 1810 aug. 10., megh. 1861 jún. 6. Zajos ifjusága után egészen az olasz nemzeti eszmének szentelte életét. Úgy politikai, mint társadalmi tekintetben Anglia volt ideálja. Az osztrákok már 1833 óta egyikét látták benne olasz uralmuk legveszélyesebb ellenfelének, noha C. családi birtokainak kezelésére és nemzetgazdasági cikkek írására, gazdasági egyesületek és kisdedóvók alapítására szorítkozott. Azonfelül a vasúti hálózat megteremtését is sürgette. Szembetünő a nagy piemonti gróf és Széchenyi Istvánunk életpályájának hasonlatossága. C. Olaszország leendő egyesítőjét a szárd királyságban látta, nem pedig a köztársaságban, avagy a pápaságban. De e célból előbb közelebb kellett hozni e királyságot a nemzethez, alkotmányossá kellett azt tenni. E célt szolgálta az 1846. kiadott Il Risorgimento c. folyóiratban. Az 1848-iki alkotmány kivívása után vezére lőn a hazafias többségnek, mely Azeglio miniszterelnököt támogatta. Az 1848—49-iki szerencsétlen, az országot egészen kimerítő osztrák hadjáratok után csak a nemzeti szellem ébrentartásától várta hazája föltámadását. 1850-ben mint kereskedelmi, majd mint pénzügyminiszter nagy érdemeket szerzett (vasutak építése, a szabad kereskedés elvének keresztülvitele, a nemzeti bank alapítása, hajóhad teremtése). 1852-ben visszalépett ugyan, de ez év végén mint miniszterelnök maga vette kezébe az ügyeket, melyeket 1854-ig vezetett. Szárdinia ügyét egészen azonosította az egységes Itália ügyével, de a legnagyobb óvatossággal, hogy a túlhatalmas Ausztriát idő előtt háborúra ne ingerelje. A krimi háború alatt megkötötte (1855 jan.) saját felelősségére az angol és francia szövetséget, mely azonban egyelőre nagy áldozatokat rótt az országra, Kossuth szerint is «merész kockáztatott játékra határozta el magát C.» Annál nagyobb volt morális diadala, midőn Ausztria ellenzése dacára részt vehetett az 1855-iki párisi kongresszuson és szóba hozhatta ott Itália ügyét. Ezóta nyilvánvaló volt, hogy a nyugati nagyhatalmak Ausztria ellenében Szárdiniának fogják pártját. Plombièresben 1858 júl. C. III. Napoleon császárral nemcsak a szövetség felől jutott megállapodásra, hanem a felől is, hogy annak célja egész Felső-Itáliát a szárd király alatt egyesíteni. A szövetség bére Szavója és Nizza átengedése volt, továbbá családi összeköttetés: Viktor Emánuel király leányának eljegyzése Napoleon herceggel. Miután mindent a legóvatosabban előkészített, elérte még azt is, hogy nem Szárdinia avagy Franciaország, hanem Ausztria lépett fel 1859 ápr. 23. kelt ultimátumával mint kihívó, hadizenő fél és ezzel az Angliától sürgetett kongresszus-kérdés is tárgytalanná vált. Most már Szárdinia volt a megtámadott fél, és a szerződés értelmében biztos volt a francia segítség. Mindenfelé megindult az olasz nemzeti mozgalom, melynek szálait C. tartotta kezében. Összeköttetésbe lépett a magyar emigrációval (Kossuth Lajossal) is. De csakhamar tapasztalnia kellett, minő veszedelem a túlhatalmas szövetséges. A solferinói diadal után III. Napoleon császár 1859 júl. 11. megkötötte C. megkérdezése nélkül a villafrancai békét, melynek értelmében Ausztria csak Lombardiáról mond le, de Velencét megtartja, a többi olasz fejedelemségekben pedig változatlan marad az állapot. Ennek hallatára C. majdnem megtébolyodott, lemondott a miniszterelnökségről, még a királya

iránti tiszteletről is megfeledkezett. A zürichi béke után C. elvbarátai keresztülvitték a középolasz apró államok felfegyverezését és azok annexiójának népszavazás által való kimondását. Viktor Emánuel, tekintettel III. Napoleonra, kénytelen volt ugyan visszautasítani az annexiót, de az 1860 elején ismét kormányra jutó C. mégis végrehajtotta az egyesítést és 1860 ápr. 2. Torinóban összeülhetett az első olasz parlament. Röviddel ezután Garibaldinak merész vállalata, melyet C. titokban mindenkép elősegített, a nápolyi királyságban is diadalra juttatta a forradalmat. Egyúttal az Egyházi állam már elszakadt részeinek, a Romagnának és a márkáknak elfoglalására is sereget indított, mely a pápai csapatok legyőzése után befejezte Nápoly meghódítását s véget vetett ott Garibaldi diktátorságának. Rómát, melyet még a «francia őrség» védett, C. nem bánthatta. Emiatt, továbbá Szavója és Nizza átengedése miatt és mert C. különben is mindenben útját állotta a radikális izgatásnak, melynek pedig rengeteg hasznát vette, Garibaldi és hívei szenvedélyes harcot kezdtek folytatni ellene. C. a parlamentáris csatában kifejtette, hogy Róma megszerzése ez idő szerint lehetetlen és a Franciaországgal való megegyezés nélkülözhetetlen. Tehát türelem a fődolog. Garibaldi mindazonáltal továbbra is támadta és azzal vádolta C.-t, hogy eladta az ő szülővárosát, Nizzát. E támadások végkép aláásták C. amúgy is gyenge egészségét és siettették halálát.

C. leveleit kiadta *Chiaja* Luigi 4 kötetben. (Lettere edite ed inedite, 6 köt., ném. Leipzig 1884, s k.); továbbá *Bianchi* (1885); *Bert* (1889); gr. *Nigra* (1894) és *Mayor* E. (1895). Naplójegyzeteit, Diario inedito, kiadta *Bert* (Róma 1888). Parlamenti beszédeinek gyüjteményét *Massari* bocsátotta közzé 12 kötetben. Külügyi kormányára teljes fényt derít *Bianchi* Nicomède munkája: Storia documentata della diplomazia Europea in Italia 1814—1861. Igen becses adatokat szolgáltat Kossuth: Irataim az emigrációból és Pulszky Ferenc: Életem és korom 4. k. Az 1860—61. években C. egyike volt a legünnepeltebb embereknek Magyarországon és több vmegye megválasztotta ötbizottságába. Halála némileg befolyt az 1861-iki országgyűlés menetére is, amennyiben a háborúra és forradalomra számítók reménységeit nagyon alászállította. Életrajzát megírták: *Massari* (1873., ném. 1874); *Mazade* (Paris 1877); *Berti* (Roma 1886); *Kraus* F. X. (Mainz 1902); *Tissitori*, Il conte C. (1911); *Friedensburg* V., C. (I. 1911).

Cavum (lat.) a. m. üreg. — *C. Douglasi*, l. *Douglas-féle üreg.* — *C. ischiorectale*, a lerator ani és a kismedence fala között lévő, laza kötőszövet által kitöltött üreg. — *C. modullare*, a csöves csontok velőürege. — *C. praeperitonaeale Retrii*, laza kötőszövet által megtöltött rés a hashártya és az elülső hasfal, ill. a symphysis (szeméremizület) között, melybe a húgyhólyag, ha erősebben megtelt, benyomul. — *C. subdurale*, l. *Agyvelőburkok.*

Cawdor (ejtsd: kadr), falu Nairn skót countyban, Invernesstől K.-re, 847 lak. A XV. sz.-ból származó kastélya igazi mintája a feudális idők főúri várainak. Shakespeare Macbethje állítólag ezen a helyen ölte meg Duncan királyt.

Cawney (ejtsd: kaoni), madrasi földmérték = 53·5 ár.

Cawnpore, l. *Kanpur.*

Caxias (ejtsd: kahhíass), 1. *C. das Aldeas Altas*, város Maranhão braziliai államban, a hajózható Itapicurú jobbpartján. Rizs- és gyapottermelése jelentékeny. Lakossága 10,000 körül. — 2. *C.*, telep Rio Grande do Sul braziliai államban, az Atlanti-óceántól 140 km.-nyire, mintegy 15,000 olasz lak., akik bortermeléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak.

Caxias (ejtsd: kahhíass), *Luis Alvez de Lima*, C. hercege, braziliai tábornok, szül. Rio de Janeiroban 1803., megh. 1880 máj. 8. u. o. 1851-ben a braziliai hadsereg főparancsnokává léptették elő; e minőségben megszalasztotta az argentinai diktátor, Rosas hadát. Ezután két izben volt hadügymin. és miniszterelnök. Az 1866—68-iki háborúban legyőzte Lopez paraguayi diktátort és bevette 1869 jan. Uruguay fővárosát, Asunciont. Don Pedro császár erre hercegi rangra emelte és a legfelsőbb katonai törvényszék elnökévé nevezte ki. 1875—78-ig miniszterelnök is volt. A császárság bukása óta C. politikai szerepet nem játszott.

Caxton (ejtsd: keksztn), *William*, angol könyvnyomdász, szül. Kent grófságban 1420 körül, megh. Londonban 1491. Mint kereskedő 1450. Brüggeben telepedett le, ahol csakhamar jelentékeny szerepet játszott; később Margit burgundi hercegnő szolgálatába lépett. Ez időtől kezdve az irodalommal is foglalkozott s munkái kinyomatása alkalmával megtanulván a nyomdászatot, fölszerelt magának egy teljes könyvnyomdát, mellyel 1476. Londonba költözött. C. volt Angolország legelső könyvnyomdásza, aki egyúttal mint kiadó is nagy tevékenységet fejtett ki. V. ö. *Blades*, Life and typography of C. (2 köt., 1862); *Winship* G., W. C. (London 1910).

Cay (ang., ejtsd: ké), Amerikában szokásos neve a tenger szine fölött csak kevéssé kiemelkedő szirtnek, aminő gyakori a mexikói-öbölben.

Cayabocah (növ.), l. *Amboinagyökér.*

Cayambé, vulkán, l. *Kajambé.*

Cayapo, l. *Kajápó-indiánusok.*

Cay-da (növ.), l. *Bruguiera.*

Cayenne (franc.), kártyajáték, a whist egy neme. A kártyát itt is úgy osztják ki, mint a whistnél, s a második csomag kártyát az asztalra teszik. A felütött szín a C. Ha ez az adout, akkor a játék dupl ába megy.

Cayenne (ejtsd: kajen), 1. *Francia-Guayana* (l. o.) — 2. *Ile de C.*, sziget Francia-Guayanában, 8 hónapig tartó esős évszakkal. Területe 420 km². — 3. *C.*, Francia-Guayana fővárosa (1877 óta), C. sziget ÉNy.-i partján, a C. folyó torkolatánál. Védett kikötője van, de sekélysége miatt csak 500 t.-nál kisebb hajók közelíthetik meg. Régi városrésze szabálytalan, görbe utcákkal, az új szépen épült. Vannak kórházai, laktanyái, templomai, bankja, növényhonosító kertje. Székhelye a kormánynak, a legfelső törvényszéknek. Hajójáratok Martiniqueon át Franciaországba, az Antillákra, Parába és New Yorkba; kábel Franciaországba. A város

1604. alapíttatott. 1852 óta fegyenceket szállít ide Franciaország (l. *Francia-Guayana)*. Lakossága (1901) 12,612.

Cayennebors, l. *Paprika*.

Cayennei betegség, Cayenne francia gyarmatban uralkodó súlyos malária.

Cayes *(Aux C.* v. *Les C.*, ejtsd: o ké, v. le ké), város Haïti köztársaságban, a sziget D.-i partjának Ny.-i végén, az Ile La Vache szigete által jól védett öbölben. Lakossága 30,000 körül.

Cayeux-sur-Mer (ejtsd: kajő szür mer), falu Somme francia département abbeville-i j.-ban, a La Manche partján. Helyi vasút visz innen St. Valerybe. Tengeri fürdőhely, (1901) 3019 lak.

Cayley (ejtsd: kéli), *Artur*, angol matematikus, szül. Richmondban, 1821., megh. Cambridgeben 1895 jan. 26-án. 1849—63-ig a cambridgei egyetem tanára volt. Irt sok értekezést az elliptikus függvényekről és az invariansok elméletéről, melyek legnagyobbrészt a Philosophical Transactions-ban jelentek meg. Műveit 1889—99-ig a cambridgei egyetem adta ki 13 kötetben, Collected mathematical papers címen.

Caylus (ejtsd: kelüsz), *Anne Claude Philippe de Tubières*, gróf, franc. archeológus, szül. Párisban 1692 okt. 31., megh. u. o. 1765 szept. 5. Archeológiai tanulmányok céljából beutazta Olasz- és Görögországot s a kis-ázsiai partvidéket s miután 1717. gazdag gyüjtemény birtokában Franciaországba visszatért, Párisban teljesen a művészet és régiségtudomány mívelésének élt. 1742. az Académie des inscriptions tagjául választotta. Főműve: Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gaules (Paris 1752—1767, 7 kötet). Szépirodalmi munkái, köztük a Contes orientaux, a Garniertől kiadott Oeuvres badinesban (Paris 1788, 12 köt.) foglaltatnak. C. anyja, *Marthe Marguerite de Villette*, marquise de C., Maintenon asszony unokahúga, szül. 1673., megh. 1729 ápr. 15., XIV. Lajos udvarának egyik dísze volt és szerzője a Mes souvenirs (kiadta Voltaire, Paris 1770; újabb kiad. Rauniétől, 1881) című érdekes könyvnek.

Cayman-szigetek (ejtsd: kéimen), a Nagy-Antillákhoz tartozó brit szigetcsoport Nyugat-Indiában, Cubától D.-re, Jamaicától ÉNy.-ra. Közigazgatásilag Jamaica tartozéka, 3 szigetből áll. A legnagyobb Grand Cayman; jóval kisebbek: Little Cayman és Cayman Brac. Területük 583 km². Lakosság: 4300, ebből 2400 fehér. Főhelyük Georgetown a főszigeten. Kiviteli cikk a teknősbéka és a kókuszdió.

Cayor, a Szenegál torkolatától D.-nek a Cap-Verdig nyúló partvidék Szenegál északnyugatafrikai francia gyarmatban. Főterményei: köles, kukorica, gyapot és indigó. Lakói a dzsolofok, É.-on mohamedánok, D.-en fetisimádók. Kisebb É.-i részét Franciaország annektálta (territoire annexé), a nagyobb D.-i rész, ahol névleg most is C. egykori néger fejedelme uralkodik, francia fenhatóság alatt áll (territoire protégé).

Cayuga, indiánus törzs, l. *Irokézek*.

Cazadores (sp.) vadászok; vadászcsapat.

Cazalès (ejtsd: kazalesz), *Jacques Antoine Marie*, francia politikus a forradalom idejében, szül. Grenadeban 1752 febr. 1., megh. Engalinban 1805 nov. 24. Midőn beválasztották az alkotmányozó gyűlésbe, ott azt javasolta, hogy a nemesség mondjon le előjogairól. 1791-ben Koblenzbe menekült, majd Angliában élt, honnan csak 1802. tért vissza Franciaországba. Hivatalt azonban I. Napoleon alatt nem vállalt. Discours et opinions c. műve 1821. jelent meg.

Cazalis, *Henri*, l. *Lahor*.

Cazalla de la Sierra (ejtsd: kazalya), járási székhely Sevilla spanyol tartományban, a Sierra Morena D.-i lejtőjén, a sevilla-meridai vasút mellett. Ércbányászata és bortermelése jelentékeny. Lakossága (1900) 7782.

Çazamanca, folyó Afrikában, l. *Kazamanza*.

Čazin (ejtsd: csazin), járási székhely Bosznia bihaći kerületében, Bihaćtól É.-ra, régi fellegvárral, (1910) 2321, nagyobbrészt mohamedán lak.

Cazin (ejtsd: kazéñ), *Jean Charles*, francia festő, szül. Samerban (Pas-de-Calais) 1841 máj. 25., megh. Lavandonban, Toulon mellett, 1901 márc. 27. Lecocq de Boisbeaudran tanítványa. A toursi művészeti akadémia tanára, majd igazgatója. 1870 után egy ideig Angliában élt, honnét hazatérve, Párisban telepedett le. Kezdetben történeti képeket festett, később azonban csak a táj érdekli, melyet nagy költői erővel és rendkívül finom, zománcos színekkel tudott ábrázolni, többször bibliai alakokat helyezve beléje. Nevezetesebb festményei: Chambre mortuaire de Gambetta (a párisi Luxembourg-múzeumban), Ismaël et Agar (u. o.), Départ de Tobie (a lillei múzeumban), Théocrite, Souvenire de fète à Paris, Journée faite (a lyoni múzeumban), La Marne, Boulangerie Coquelin, Maison de Socrate, L'attente, Judith, Baigneuses, Fuite en Égypte, Marie Madeleine (a berlini Nationalgalerieben) stb. Rézkarcolással, agyagművességgel és szobrászattal is foglalkozott. V. ö. *L. Bénédite*, Jean-Charles Cazin (Paris).

Çazlona, l. *Castulo*.

Čazma, község, l. *Csazma*.

Cazorla, 1. *Sierra de C.*, a rómaiak Mons Argentariusa, hegylánc Jaen spanyol tartományban, felső részében a Guadalquivir folyja körül; vízben és természeti szépségekben gazdag. — 2. *C.*, járási székhely Jaen spanyol tartományban, a C. hegylánc Ny.-i lejtőjén, a Vega forrásánál, (1900) 7936 lak.

Cazotte, *Jacques*, francia író, szül. Dijonban 1719 okt. 17., megh. 1792 szept. 25. a vérpadon. Népszerűségét egy bölcsődallal (Tout beau au milieu des Ardennes) vetette meg; főművei: Ollivier (Paris 1762, 2 köt.) egy prózában írt lovagregény Ariosto modorában és a ma is népszerű Le diable amoureux (u. o. 1772) c. játszi hangú elbeszélése. Összes műveit 1816. adták ki 4 kötetben (Oeuvres badines et morales, historiques et philosophiques), a legjobb válogatott kiadás O. Uzannetól való (u. o. 1880).

Cazuéla (spany.), így nevezik a spanyoloknál a szinházban az amfiteátrum legkülső végén elhelyezett, nők számára fenntartott nézőhelyet.

Cazunguela, gabonamérték Alsó-Guinea portugál birtokain, kb. 13·8 l.

C. B., magyar pénzverőjegy, jelentése: *Cibinium*, azaz Nagyszeben és *Civitas Brassovia*, azaz Brassó.

C. B., v. *c. b., zenei jelzés,* l. *Col basso.*

C. B. (ang.) a. m. *Companion of the order of the Bath,* a Bath-rend (l. o.) tagja.

C barré (franc., zene), a keresztül húzott C : ₵, az Alla breve (l. o.) ütem jelzése. *Barre (de mesure)* franciául az ütemvonal.

C. C., a *Compilatae Constitutiones* (l. o.) idézésénél használt rövidítés.

C. C. (ang.) a. m. *County Council* (l. o.), vagy *County Court* (l. o.).

C. C. C. a. m. *Constitutio criminalis Carolina,* németül *die peinliche Halsgerichtsordnung Kaiser Karls V.,* röviden *Carolina,* V. Károly császár alatt 1532. létrejött büntető törvénykönyv. Más egykorú büntetőjogokkal egybehasonlítva, előnyei: a büntetendő tényálladékoknak szabatos körvonalozása; aránylag enyhe büntetési rendszer; a vádlott s a védelem jogainak kellő tiszteletben tartása; a kínvallatás észszerű korlátozása. A C. a XVIII. sz. közepéig Németországnak uralkodó büntetőtörvénykönyve volt. Újabb kiadása: a Schmid Reinhold-féle (Jena 1833); a Zöpfl-féle (Heidelberg 1842).

C. C. Th., l. *Constitutio criminalis Theresiana.*

Cd, a *cadmium* kémiai jele, l. *Kadmium.*

c. d., a *colla destra* (l. *Col),* jobb kézzel, zenei műszó rövidítése.

C dur, a mai dur-skálák alap-skálája: c d e f g a h. (Ol. *do* (ut) *maggiore,* franc. *ut majeur,* ang. *C. major).* Mint akkord: c e g. L. *Hangnemek.*

C. E. (ang.) a. m. *Civil engineer,* polgári mérnök.

Ce, a *cerium* kémiai jele.

Ceadmon, l. *Kaedmon.*

Cean-Bermudez, *Juan Augustin,* spanyol művészeti író, szül. Gijonban 1749 szept. 17., megh. 1829 dec. 3. Mengs Rafaelnál tanult, utóbb Sevillában művészeti akadémiát alapított s egészen műtörténeti tanulmányokra adta magát. A spanyol művészet történetére nézve fontos munkái: Diccionario historico de los mas illustres profesores de los bellas artes en España (Madrid 1800, 6 köt.); Carta sobre el estilo y gusto en la pintura de la escuela sevillana (Cadiz 1806); Noticias de los arquitectos y arquitectura de España (u. o. 1819, 4 köt.).

Ceanothus *L.* (növ.), a Rhamnaceae (Bengefélék) család génusza, melynek 36 faja közül 27 Észak-Amerika pacifikus területére szorítkozik, 5 a Sziklás hegységtől keletre, 4 pedig Mexikóban is el van terjedve. Cserjék v. kis fák, levelük osztatlan, többnyire szárnyas erezetű, váltakozó, tövükből fehér v. kékvirágú virágzat ered, mely tömött ernyőkből buga módjára van összetéve. Termése 3 magvú, kívül bőrszerű, száraz bogyó. A *C. americanus* L.-t gyakran más fajokkal együtt ültetik. Csinos, 1 m. magas. Vastag, piros gyökerével pirosra festenek s Észak-Amerikában különösen a nyálkahártyák betegségeit gyógyítják vele. Hosszas tojásdad levele, a *new-jerseyi tea,* mint teapótlék ismeretes. A mexikói *C. azureus* Desf. kérge lázelleni szer. Szép virágzatáért számos fajt kultiválnak.

Ceará (ejtsd: szeará), 1. Brazilia (l. o.) egyik tengerparti állama ÉK.-en. Határai Ny.-on Piauhy, D.-en Pernambuco, K.-en Parahyba és Rio Grande do Norte állam. Területe 160,000 km², lakossága (nagyobbrészt indiánus és indián-néger keverék) (1909) 886,000 körül (1 km²-re 5·5; Brazilia 2·4). A homokos parti düne-vidéktől befelé lépcsőzetesen emelkedik a térszín. Az állam belsejét erdős hegyláncokkal elválasztott száraz fensíkok (Sertão) foglalják el. Legnagyobb *folyója* a torkolatától Aracaty kikötőig hajózható Jaguaryba. Az *éghajlat* száraz, meleg. Az öntöző csatornák (1000 km.-en felül) és a folyók mentén, hegyek lejtőjén gyapot, kávé, cukor, dohány, rizs és gyümölcs terem. A fensíkokon állattenyésztés (marha, ló, juh). Az *ipar* (sajt, szesz, burnót, szalmakalap stb.) nem jelentékeny. *Vasút* (C.—Senador Pompeu, 2 szárnyvonallal; Camocim—Ipú) 600 km. Említendő városai még: Sobral, Maranguape, Baturite, mindhárom vasút mellett.

2. *C.* braziliai állam fővárosa (más nevén *Fortaleza* v. *Nova Bragança de C.,* az 1661. emelt Fortaleza de Bragança erődről), a tengerparton, homokos, víztelen vidéken (csatorna Sobralba és Aracatyba). Széles, jól épített utcái, befásított terei, szép középületei (kormánypalota, kórház, árvaház, liceum, iskolák, székesegyház) és tisztasága vonzó külsőt adnak a városnak. Kikötőjét az elzátonyosodás veszélyezteti. Vasút Senador Pompeuba és Maranguapeba. Lakossága (1909) 48,000 körül (sok fehér).

Céard (ejtsd: szeár), *Henri,* francia író, szül. Párisban 1851 nov. 18. Előbb a hadügyminisztériumban, majd a városi könyvtárnál vállalt hivatalt. A naturalista irány zászlaja alá szegődött s egy novellájával ő is szerepel Zola Les soirées de Médan (1882) c. gyüjteményében. Mindössze két regényt írt: Une belle journée (1881) és Terrains à vendre au bord de la mer (1906) címen; ez utóbbiban a bretagneiak mai életmódját írja le igen részletesen. Szinpadra vitte a Goncourt testvérek Renée Mauperinjét (1886); eredeti drámái: Les résignés (1889); Tout pour l'honneur (1890).

Ceba, a pannonhalmi apátság alapító oklevele szerint 1001. Magyarország nádorispánja volt. *(Fejérpataky:* A pannonhalmi apátság alapító oklevele, Budapest 1878. *Karácsonyi* azonban — Szt. István oklevelei, 146—177. l. — azt az utóiratot, melyben a nádor neve előfordul, későbbi betoldásnak tartja. Ha valónak bizonyulna a záradék, kétségkívül C.-t kellene első nádorul tekintenünk.)

Cebadilla (növ.) a. m. *Sabadilla* (l. o.).

Cebáot (héb.) a. m. seregek, kivált a csillagok, vagy angyalok mennybeli serege, tágabb értelemben (l. Móz. I. k. 2, 1) az égnek és földnek minden teremtése; ismét *Ur C.,* vagy *C. Istene,* a szentírás későbbi könyveiben Isten mint hadúr, vagy mint a mindenség ura.

Cebell, Angliában a gavotte táncnak gyorsabb faja a XVII. sz.-ban, zenéje $^4/_4$ ütemű $^2/_4$-es előkével.

Cebes, l. *Kebes.*

Cebidae (állat), a szélesorrú majmok *(Platyrrhini)* egyik családja. Ide tartoznak a bőgőmajom-félék *(Mycetinae),* a csuklyásmajom-félék *(Cebinae),* a sátánmajom-félék *(Pithecinae)* és

az éjimajom-félék *(Nyctipithecinae)*. Az ismert élő fajok száma 66, a kihaltaké 9. L. *Körmös majmok.*

Ceboruco, 2170 m. magas vulkán a mexikói Tepic territoriumban. 1870. és 1875-ben erős hamu- és lávakitörése volt.

Cebrian-Figuerollas *László* gróf, szül. Füleken 1823., megh. Budapesten 1901 okt. 11. A család spanyol eredetű; C. gróf édesatyja, *Antal* gróf, cs. kir. kamarás és vezérőrnagy, az 1827. XLII. t.-c. által maradékaival együtt honfiusíttatott. C. a katonai pályára lépett és mint kapitány hagyta el a hadsereget. Ekkor Kis-Szalatnyán megtelepedve, élénk részt vett a közügyekben. 1861-ben tagja volt a főrendiháznak; 1865. a losonczi kerület képviselővé választotta. Egyik leánya, *Róza* grófnő, Hubay Jenő (l. o.) zeneművész felesége.

Cebu, sziget a Filippi szigetcsoportban. Területe 4697 km², lakosainak száma 592,300. Régebben igen híres volt a szövőipara, ma főfoglalkozás a dohánytermelés. Kivitelre kerül manilakender, cukor és rizs. Hasonló nevű fővárosának a keleti parton (1900) 35,243 lakosa van.

Cebus (állat), a szélesorrú majmok *(Platyrrhini)* családjába tartozó majom-nem. L. *Csuklyásmajmok.*

Ceccano (ejtsd: csekkáno), város Róma olasz tartományban, a Sacco jobbpartján, a nápoly-római vonalon, szőllő- és olajtermeléssel, (1901) 9942 lak. A folyó tulsó partján Fabrateria Vetus maradványai.

Cecchi (ejtsd: csekki), 1. *Antonio*, olasz utazó, szül. 1849., megh. 1896 nov. 26. Mogdisuban, hol a szomálok megölték. Részt vett 1876. Antinori soai expediciójában, de Kaffába nem juthatott el, mert elfogták s csak több hónap mulva bocsátották szabadon. 1885-ben az olasz kormány Masszauába és a Szuahéli partra küldte ki, azután Adenba főkonzullá nevezte ki. 1894-ben Zanzibárban főkonzul; kutató expediciót vezetett, midőn kiséróivel együtt lemészárolták. Megjelentek tőle: Da Zeila alle frontiere del Caffa (Roma 1887, 3 köt. Kivonatosan németül Leipzig 1888); L'Abissinia settentrionale (Milano 1887).

2. *C., Giammaria*, olasz író, szül. Firenzében 1518 ápr. 14., megh. u. o. 1587 okt. 28. Családjában hagyományos volt a közjegyzői tisztség; s ő is azzá lett. De emellett az Adinari, Segni és Baldani cég társaként gyapjukereskedést is űzött. Szindarabjaiban a korabeli firenzei élet rajzaival is bőven találkozunk, s ez, valamint tiszta toscanai stílusa műveit becsesekké teszi. De vigjátékainál fontosabbak ama misztériumai (sacre rappresentazioni), melyekben ezt a műfajt számos profán vonás belekeverése által közelebb vitte a mindennapi élethez. C. rendkívül termékeny és gyorsan dolgozó író volt; némely darabját — 95-öt írt — négy-öt nap alatt bevégezte. A legjobbak: La Dote; La Stiava; La Moglie; I Rivali; La Maiana; L'Assinolo.

Cecei *Lénárt*, l. *Czeczei.*

Cecelégy *(Glossina*, állat), l. *Csecselégy.*

Čech (ejtsd: cseh), *Svatopluk*, cseh költő, szül. Ostredekben (Csehország) 1846 febr. 21., megh. Prágában 1908 febr. 23. Miután Prágában elvégezte jogi tanulmányait, a Pokrok szerkesztője, később a Světozor, majd 1873—76-ig a Lumir, 1879 óta pedig a Květy társszerkesztője volt és közben mint ügyvéd is működött. Verses művei: Az álmok (1872); Az adamiták (1873); Versek (1874); Ujabb versek (A cserkesz, Európa, Jan Žižka, A hársfa árnyékában stb, Prága 1880, 3. kiad. 1886); Václav z Michalovic (1882, 3. kiad. 1886); A lesetíni kovács (1883); Dagmar (1883—1885); Slavia (1889); Reggeli dalok (1887, 2. kiad. 1888); Uj dalok (1888); A rabszolga dalai (1894). Prózai művei: Elbeszélések, arabeszkek és humoreszkek (1878—80, 4 rész); A halhatatlanság jelöltje (humoros regény, 1884); Keleti emlékek (1885). C. korának legismertebb és legkedveltebb cseh költője volt, egyúttal a jelenkor legjobb humoros elbeszélőinek egyike. Összes műveit még maga rendezte sajtó alá, 20 kötetben. V. ö. *Sutnar*, Svatopluk Čech's Leben und Werke (Wien 1897).

Čech és Lech, két testvér, a monda szerint ősapái a cseh és lengyel népnek.

Cecidium (növ.), l. *Gubacs.*

Cecidomyia (állat), a gubacslegyek *(Cecidomyidae)* családjába tartozó kártékony légynem. L. *Gubacslegyek.*

Cecil, *William*, l. *Burleigh.*

Cecilia, szent és vértanu. Vőlegényével Valeriannal és ennek fivérével Tiburtiussal, kiket Orbán pápa térített és keresztelt meg, Turcius Almachius prefektus alatt fejvesztéssel szenvedett vértanui halált. C., kit előbb forró gőzzel akartak megfojtani, 3 napig élte túl a lictor bárdsujtását. Vértanuságának ideje bizonytalan. Valószinüleg Alex. Severus alatt 229—230 körül, szept. 16. C. az egyházi zenének védőszentje a középkor vége óta, bizonyára a zsolozsma egyik helyének (Cantantibus organis) félreértése folytán. Rafael és Rubens megörökítették. Szobra (fekvő helyzetben, Maderna Stefanótól) a római S. Cecilia (Trastevere) templomban látható; u. o. a földalatti kriptában van egy másik szobra Aureliotól, amelyet Rampolla bíbornok készíttetett. Emléknapja nov. 22. V. ö. *Kirsch*, Die heilige C. in der römischen Kirche des Alterthums (Paderborn 1910).

Cecilia *Auguszta Mária*, a Németbirodalom és Poroszország trónörökösének, *Vilmos* hercegnek neje, szül. 1886 szept. 20. Schwerinben, mint III. Frigyes Ferenc mecklenburg-schwerini nagyherceg és Anasztázia Michailovna orosz nagyhercegnő leánya; 1905 jún. 6. férjhez ment *Vilmos* herceghez, kitől 3 fia született: *Vilmos* (1906 júl. 4.), *Lajos Ferdinánd* (1907 nov. 9.) és *Hubertus* (1909 szept. 30.).

Cecilia-egyesületek, azok az egyesületek, melyeknek céljuk a kat. egyházi zenének pártolása. Már Palestrina alapított Rómában ilyen egyesületet, melyet XIII. Gergely pápa helybenhagyott, s 1847. IX. Pius akadémiává alakított át. Egyidejüleg IX. Pius a *Caecilia-rend*-et is megalapította. A londoni Caecilian Society-t 1785. alapították s 1861-ig különösen Haendel és Haydn oratoriumainak előadása által szerzett magának érdemeket. Az ilyennemű német egyesületek között legelterjedettebb a *Witt* Franz által 1867. Regens-

burgban alapított egyesület. Közlönye a szintén Regensburgban megjelenő: Fliegende Blätter für Kirchenmusik. A magyarországi Cecilia-egyesületnek elnöke Bogisich Mihály c. püspök (l. o.). A C. újabban kiváló elismerést nyertek X. Pius 1903 nov. 22. Motu propriojával.

Cecina (ejtsd: csecsina), 74 km.-nyi hosszú folyó Toscanában; a Cornate-hegyen (1059 m.) ered és a Liguri-tengerbe torkollik. Torkolatánál fekszik C. városa (1901) 9595 lak., közelében vasolvasztókkal. A város csomópontja a Pisa-Roma és C.-Volterra vasútvonalaknak.

Ceco, *Vincenzo*, l. *Cuoco*.

Cecropia *L.*, *hangyafa* (növ.), a Moraceae (Eperfafélék) család génusza, melynek 30—40 faja Amerika tropikus részén honos. Rekeszes belű, tejnedvet tartalmazó fák. Törzsük magas, gyűrűs. Levelük hosszunyelű, csaknem egészen a levélnyélig tenyeresen 7—11 hasábra hasogatott. A nyél tövén nagy pálhák. Virágzatuk apró virágú, vékony, hengeres, igen tömött füzérszerű, kétlakú virágzat, mely 2—60-ával egy nagy fellevéltől körülvéve végálló. A *C. peltata* L. (Jamaika) 9—12 m. magas. 7—12 hasábú levele a visszáján molyhos s ugyanilyen levélnyele is. Kérgével, valamint más fajokéval is cserzenek, háncsa fonás-szövésre alkalmas. Gyümölcse ehető. A benszülöttek C.-fajok fájával dörzsölnek maguknak tüzet. Az odvas ágakat Braziliában részint vízvezetéknek, részint fúvóhangszernek *(trumpet tree* a. m. trombitafa, *shake wood)* használják. A C.-fajok főjelentőségét azonban nagy kaucsukszolgáltatásuk adja meg. Egyesek odvaiban hangyák tanyáznak.

Cecrops, l. *Kekrops*.

Céda a. m. pajzán, kicsapongó.

Cedál (lat.) a. m. átenged, l. *Engedmény*.

Cedar Creek (ejtsd: szidör-krík), Virginia északamerikai államban, Shenandoah countyban fakadó kis mellékvize a Shenandoah folyónak; ismeretessé az a hirtelen támadás tette, amelyet 1864 okt. 19. a konfederáltak intéztek a szövetséges hadsereg ellen s amelyet Sheridan visszavert.

Cedar Falls *(cedar*, cédrus; *falls*, vízesések; ejtsd: szíd'r fólsz), város Jowa északamerikai államban, Black Hawk countyban, a Red Cedar vízeséseinél, vasútak mellett, élénk gyáriparral, (1900) 5319 lak. Alapíttatott 1845.

Cedarit (ásv.), ásatag gyanta, a Saskatchewan folyó mentén Canadában fordul elő.

Cedar Mountains, hegyvonulat az afrikai brit Fokgyarmatban a Karroo hegység és az Olifant folyó völgye között. Legmagasabb csúcsa a Sneeuw-Kop, 1930 m.

Cedar Rapids (ejtsd: szíd'r repidsz), város Jowa északamerikai államban, Linn countyban, a Red Cedar partján (1900) 25,656 lak. A Cedar vízesései igen sok gyár (húskonzerv- és gépgyárak, malmok stb.) hajtóerejét szolgáltatják. Fontos vasúti csomópont.

Cede (lat., cedo ige parancsoló módja), engedj! távozz! *C. majori!* engedj a hatalmasabbnak!

Cedens a. m. engedményező, l. *Engedmény*.

Ceder., zoológiai nevek után *Cederhjelm* Károly Vilmos báró orosz entomológus nevének rövidítése, ki a pétervári kormányzóság rovarairól értekezett.

Cederschiöld, *Gustaf*, svéd tudós, szül. Stockholmban 1849 jún. 25. 1875-ben Lundban egyet. m. tanár, 1893. a göteborgi főiskolán a skandináv nyelvek tanára lett. A svéd akadémia nagy szótárának tevékeny munkatársa volt; óskandináv szövegkiadásai (pl. Fornsögur Sudrlanda, Lund 1877—84) és a svéd nyelvre és irodalomra vonatkozó tanulmányai (pl. Om svenskan som skriftspråk, Göteborg, 2. kiad. 1902, Om Erikskrönikan, u. o. 1899), egyaránt értékesek.

Cederström, 1. *Gustav*, báró, svéd festő, szül. Krusenbergben, Upsala közelében, 1845 ápr. 12. Művészeti tanulmányait Stockholmban, Düsseldorfban, Weimarban és Párisban végezte. 1887 óta a stockholmi művészeti akadémia tanára. Művei genreképek v. történeti jelenetek. Megemlítendők: XII. Károly és Mazeppa, XII. Károly holttestének hazaszállítása, Verbuválás XII. Károly korában, Mignon, Uplandi temetés stb.

2. *C.*, *Thure*, báró, svéd genrefestő, az előbbi rokona, szül. Arydban (Småland tartomány) 1843 jún. 25. Miután művészeti tanulmányait Párisban, Düsseldorfban és Weimarban elvégezte, Münchenben telepedett meg. Jelesebb festményei: Korszellem, Journal amusant (a göteborgi múzeumban); Olvasó dominikánusok (a stockholmi nemzeti múzeumban); Napihírek (u. o.); Gonosz vendégek; Zenepróba; A magas C; Hangverseny a kolostorban, Napsugár (a magdeburgi múzeumban stb.).

Cedi, termékeny síkság az ázsiai Szuria (Szíria) török vilajetben, területe körülbelül 2060 km², 17,500 lakossal. Megfelel az ókori Batanaea tartománynak. Északon fátlan, de termékeny területe fokozatosan megy át a sivatagba. A németországi Palesztina egyesület költségén Schumacher G. térképezte 1898.

Cédille (franc., ejtsd: szédily), francia írásjel, kis vessző, mely az a, o, u előtt álló c betű alá tétetik, hogy sz-nek ejtessék, pl. façon, reçu.

Cedonia, az Apulumból (Gyulafehérvár) az Aluta (Olt) folyóhoz vezető út egyik állomása Dáciában, a mai Vizakna táján.

Cedral (ejtsd: szedrál), bányaváros San Luis Potosi mexikói államban, Catorce (l. o.) vidékén, a Texasból (Laredo felől) Mexikóba vivő vonal közelében (Vanegastól 25 km.), Mexikótól 747 km., ezüstbányákkal, (1900) 6333 lak.

Cedrat (növ.), l. *Citrom*.

Cedrela *L.*, *cedrófa* (növ.), a Meliaceae család amerikai génusza, 9 fajjal. Nagy fák, örökzöld, páratlanul szárnyas levelekkel, többmagú, fás v. bőrnemű tokkal, bugavirágzattal. A *C. odorata* L. Amerika melegebb tájain 25 m. magas őserdei fa, levele, különösen meleg időben, valamint a friss kérge is kellemetlen szagú; fája pirosas, később jószagú s váltóláz ellen használják. Ez a C.-fa (szivarláda- vagy cukortartófa, ny.-indiai v. spanyol hondurasi v. kubai cédrusfa, acajou femelle) könnyű, puha, igen jól hasad, fénylő, az indus bútort, csónakot, különösen pedig szivarládát készít belőle. A *C. montana* Karst. fájával együtt szivarládát csinálnak belőle.

Cedria (növ.) a. m. cédrusbalzsam, l. *Cedrus*.

Cedriret, l. *Cörulignon.*

Cedrium, állítólag az egyiptomiak által balzsamozáshoz használt anyag, mely Plinius szerint cédrusfából nyert gyanta volt.

Cedro (növ.), l. *Citrom.*

Cedróbalzsam (növ.), l. *Fenyőbalzsam.*

Cedrófa (növ.), l. *Cedrela.*

Cedron *Imre,* Bercsényi Miklós gróf udvari karnagya volt, rendesen csak «Cedron uram»-nak nevezték, őt tartják a híres Bercsényi-féle nóták s a Rajta-rajta híres kuruc nóta vagy másképen Tehénhús-nóta szerzőjének, utóbbi elnevezést e dal azért kapta, mert nagy ebédek alkalmával mindig akkor játszták, mikor a marhahúst feltálalták. Születésének és halálának ideje ismeretlen.

Cedronfa, *cedronmag* (növ.), l. *Simaba.*

Cedro-olaj, l. *Citrom.*

Cedrus Loud., *cédrusfa, cédrusfenyő* (növ.), az Abietaceae *(fenyőfélék)* család génusza 3 fajjal. Nagy koronájú, örökzöld tűlevelű fák. Tűlevelük 2—3 cm. s a röviden maradt hajtás tetején csoportosan, a hosszú hajtásokon pedig csavarosan elszórva áll. Magvuk széles szárnyú, másod- v. harmadévre érik, a toboza 6—10 cm. hosszú, lapos pikkelyei szorosan simulnak egymásra s így alakja tojásdad, a csúcsán benyomott. Hím barkája kurta hajtások csúcsán egyenkint, a fiatal toboz pedig rövid nyél végén szintén magánosan van. A *C. libanotica* Barrel (libanoni C.) pompás, néha 40 m. magas törzsű fa. Jelenleg leggyakoribb Kis-Ázsia hegyein (Taurus, 1300—2100 m. között) és Ciprus szigetén s e helyeken erdőt alkot; a Libanon hegységben csak hajdan volt gyakori, most azonban már csak 400 törzse áll Benharri község közelében. Ezek közül 13-nak a törzse mintegy 11 m. kerületü és koruk kb. 2—3000 év. Salamon király ennek fájából építtette a jeruzsálemi templomot. Fájából a *C.-olajat* (oleum cedri, cedrinum) nyerték, melyet az egyiptusiak bebalzsamozáshoz használtak; gyümölcséből a Libanon lakói balzsam s kenőcs alakjában orvosságot készítettek. A C. fájával jó illatáért füstöltek is. Levele némelykor mannaszerű, édes nedvet izzad, ez a *C.-manna* (manna cedrina). A *C. deodara* Loud. himalajai faj (1300—3900 m. között). Az előbbitől hosszabb és világosabb tűivel különbözik. A *C. atlantica* Manetti (ezüst-C., atlasz-C.) az Atlaszhegység fája, melyet a libanoni C.-tól kisebb termete, kékeszöld, ezüstfényű tűje és kisebb, inkább hengeres toboza különbözteti meg. C. név alatt különféle másnemű fa is kerül forgalomba, különösen a *Juniperus virginiana* (virginiai borókafa) fája, melyet *virginiai* vagy *vörös C.*-nak v. *ceruzafának* is neveznek, mert főleg ezt használják a finom ceruzákhoz. *Fehér* vagy *kanadai C.*-fának nevezik a *Thuja occidentalis* (életfa) fáját, mely K.-i Észak-Amerikában otthonos, de most nálunk mint dísznövény általánosan el van terjedve. A *spanyol, nyugatindiai* vagy *cuba-C.-fa* a *Cedrela odorata* fája, mely kivált szivarládácskák készítésére szolgál. L. még *Boróka, Cedrela, Cupressus, Protium, Styphelia.*

Cédrus-ciprus (növ.), l. *Chamaecyparis.*

Cédrusfa (növ.), l. *Cedrus.*

Cédrusfenyő (növ.), l. *Cedrus.*

Cédrusmanna (növ.), l. *Cedrus.*

Cédrusolaj *(cédrusfaolaj),* éterikus olaj, melyet a cédrusfából (Cedrus libanotica) vízzel való desztilláció útján nyernek; fehér vagy halványvöröses kristályos tömeg, mely rendkívül kellemes illatú és melegítve 27°-on olvad. A kereskedelembe ez az olaj nem igen kerül, hanem helyette a virginiai cédrusból (Juniperus virginiana) az ugyanolyan módon nyert éterikus olajat árúsítják. Az iróngyártásnál nyert fahulladékokból szokták rendesen ledesztillálni (nyeremény 2·5—4·5%). Az ily módon nyert olaj sűrűnfolyó, víztiszta, kellemes szagú; fajsúlya 0·95—0·96; cedrénből ($C_{15}H_{26}$) és a 84° C.-nál olvadó cédruskámforból (cedrol) $C_{15}H_{24}O$ áll. Az Észak-Amerikában levő iróngyárak szárító helyiségeiből eltávozó gőzök kondenzálása által egy csekély értékű olajat állítanak elő, melyet C. gyanánt hoznak forgalomba. Alkoholban oldott C. rózsakivonattal a «Libanon-cédrusnak» nevezett illatszert adja. Használják még más éterikus olajok keverésére, szappanszagosításra (szantálfaolaj helyett) és olcsó belföldi szivardobozok készítésére használt fák illatosítására. A fahulladékok alkoholos kivonata, mely az olajon kívül még vörös festéket is tartalmaz, mint cédrustinktura kerül a forgalomba. A cuba-cédrusfából (Cedrela odorata) is készítenek C.-at. Amerikában a Juniperus virginiana, Thuja occidentalis és más coniferák leveleiből nyert kellemetlen szagú cédruslevélolajat mint féreg elleni szert használják.

Cedúkim, l. *Szadduceusok.*

Cédula, kis papirlap, jegy, árújegy. — *C.-ház,* így nevezik az alföldi városokban azt a vásártéri épületet, melyben a helypénzt szedik, illetőleg az arról szóló jegyet kiadják. Erdélyben azt a hivatalt is így nevezik, ahol a vásárok alkalmával a marhaleveleket állítják ki s a vásárirodai teendőket végzik.

Cédule (franc.) a. m. árújegy, a közraktári jegy (l. o.) egyik alkotó része.

Cefalo (állat). E néven ismerték a rómaiak a nagyfejű pérhalat *(Mugil cephalus* Cuv.). — *C. calamita,* a tengeri pérhal *(Mugil capito* Cuv.) olasz neve.

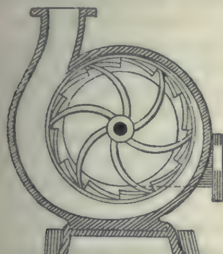
Cefalonia, l. *Kefalonia.*

Cefalù (ejtsd: cse—), kikötőváros és járási székhely az olasz Palermo tartományban (Szicilia), magas, meredeken lebukó sziklafok alatt a Tirreni-tenger partján, a palermo-messinai vasút mentén. Püspöki székhely. Székesegyháza a normann idők (XII. sz.) egyik legnagyszerűbb emléke, gyönyörű mozaikokkal. Lakosai — (1901) 13,273 — halászattal, kereskedéssel (olaj, szardella) és márványbányászattal foglalkoznak. Fenn a hegyen Cephaloedium római város romjai. V. ö. *Salvo di Pietraganzili,* C., la sua origine e i suoi monumenti (Palermo 1888).

Cefre, általában így neveznek minden többé-kevésbbé sűrű, több-kevesebb cukrot tartalmazó folyadékot, mely abból a célból készült, hogy szeszes erjedésen menjen keresztül; van szőllő-C., szilva-C., gyümölcs-C., szesz-C., sör-C. stb. Az erjedés megkezdése előtt a C.-t «édes C.-nek», utána «érett v. kierjedt C.-nek» nevezik. Szűkebb

értelemben a C. elnevezés csak a szeszgyári és sörgyári nyers anyagot jelenti, mely a nemes erjedés anyagául szolgál.

Cefreaprító gép. Ma a C.-eket már nem használják, mert a magas nyomáson való gőzöléssel a szétfőzött anyagot a kifúvó nyíláson alkalmazott élek közt nagy nyomással fuvatják ki és e közben a keményítő igen finoman szétoszlik. Ezért a Bohme-féle aprítógépet (l. az *ábrát)* ma már csak kivételes esetekben használják, ha t. i. a gőzölés valami okból nem sikerült, de ilyenkor is nélkülözhető.

A Bohme-féle cefreaprító gép hosszmetszetben.

Cefrefőző gép, l. *Lepárlók.*

Cefrehűtő gép. Régebben a szeszgyárak a cefrét külön nyitott v. zárt hűtőkben hűtötték, mint a minőket ma a sörgyárak (l. *Sörgyártás)* használnak. Ma a cefre hűtését magában a cefréző készülékben hajtják végre, l. *Cefréző készülék.*

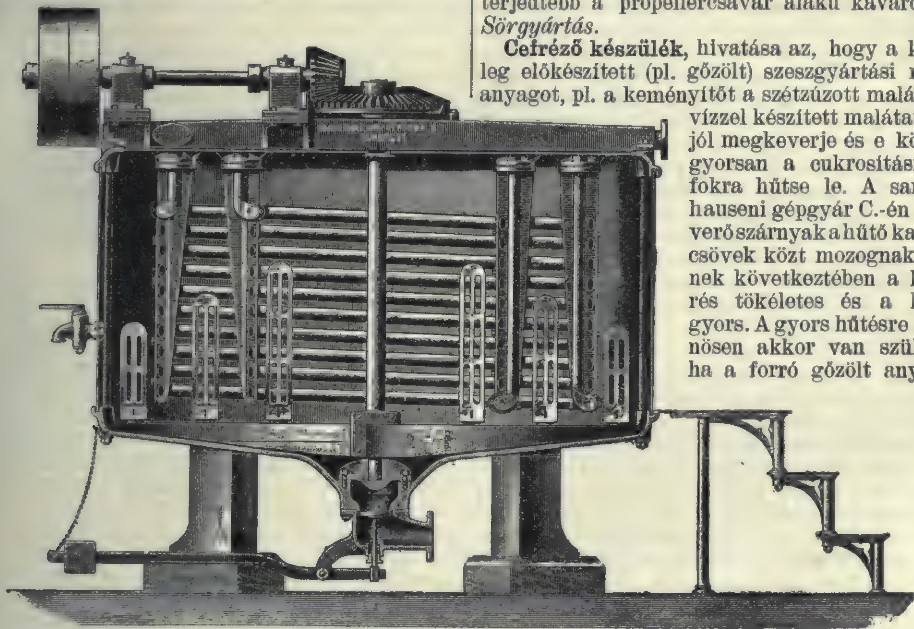
keményítőt különösen az 50—60° C. között erélyesen máltóz cukorrá és dextrinné változtatja. A C.-nél tehát a hőfokot úgy kell szabályozni, hogy a cefre hőmérséke ezen hőfokot elérje, de mindenekfelett ügyelni kell arra is, hogy a hőfok a 75° C.-t túl ne haladja, mert ezen hőfoknál a diasztáz megolvad és hatását veszti. A C. a szesz- és a sörgyártás egyik lényeges művelete (l. *Szeszgyártás, Sörgyártás).*

Cefréző gép, l. *Cefréző készülék.*

Cefréző kád, rendesen hengeralakú öntöttvasból készült edény, melyet kívülről néha faburkolat véd. A C.-at a sörgyárak a cefrézésre használják. Főkelléke, hogy alkalmas kavaró készülékkel legyen felszerelve. Újabban leginkább a propellercsavar alakú kavarókat alkalmazzák és ezt külön kis elektromótorral hajtják. L. *Sörgyártás.*

Cefréző katlan, a sörgyárban azt a hivatást teljesíti, hogy a sörcefre bizonyos hányadát benne tökéletesen elcukrosítsuk és felforraljuk. Régebben a C.-t közvetetlenül tüzelték, ma a hő jobb kihasználása érdekében és a cefre odaégésének kikerülése miatt gőzzel fűtik. A hő egyenletes elosztása céljából kavarót alkalmaznak. Legelterjedtebb a propellercsavar alakú kavaró. L. *Sörgyártás.*

Cefréző készülék, hivatása az, hogy a kellőleg előkészített (pl. gőzölt) szeszgyártási nyers anyagot, pl. a keményítőt a szétzúzott malátából vízzel készített malátatejjel jól megkeverje és e közben gyorsan a cukrosítási hőfokra hűtse le. A sangerhauseni gépgyár C.-én a keverő szárnyak a hűtő kanyarcsövek közt mozognak, minek következtében a keverés tökéletes és a hatás gyors. A gyors hűtésre különösen akkor van szükség, ha a forró gőzölt anyagot

A Magyar Sangerhauseni Gépgyár r. t. (Budapest) cefréző- és hűtőkészüléke.

Cefre-szivattyú, arra szolgál, hogy a cefrét egyik edényből a másikba lehessen gyorsan és könnyen átvinni. Ilyen szivattyuk vannak többfélék, ú. m. közönséges golyószelepes szivattyuk, azonkívül centrifugál szivattyuk és excenter szivattyuk.

Cefrézés. A cefrézés főcélja a szeszgyári nyers anyagokban levő keményítőnek erjedésre képes cukorrá változtatása. A gőznyomás segélyével szétfőzött anyagokat malátával keverik. A maláta (l. o.) diásztáz nevű enzimet tartalmaz, mely a

közvetetlenül a malátatejre fuvatják ki, mert ilyen esetben a lassú keverés és hűtés a maláta cukrosító enzimjének árt. Ma tehát a cefrét a C.-ben az erjedésre tökéletesen elkészíthetik és külön hűtőket nem használnak.

Cég (ném. *Firma*, ol. *ditta, ragiam*, franc. *raison*, ang. *firm)*, az a név, melyen a kereskedő üzletét folytatja, s melyet aláírásul használ. Keresk. törvényünk a *cégvalódiság* elvén áll, vagyis a cég kell hogy tulajdonosára vonatkozólag a való viszonyokat tüntesse fel. Ehhez

képest a kereskedő, ha üzletét egyedül folytatja, cégül polgári nevét köteles használni. Szabadságában áll ugyan neve mellett oly toldást használni, mely a személy vagy az üzlet közelebbi megjelölésére szolgál, de cégéhez olyan toldást nem csatolhat, amely társas viszonyra mutatna, viszont pedig a társaság cégének — ha abba valamennyi társastag neve fel nem vétetik — a társasági viszony létezésére utaló toldást kell tartalmaznia az egyik tagnak (betéti társaságnál csak a beltagnak) polgári neve mellett. A részvénytársaságok és a szövetkezetek cégükben határozottan mint ilyenek jelölendők meg. A cégvalódiság elve azonban nem érvényesül jogutódlás esetében, vagyis akkor, ha a kereskedő vagy keresk. társaság már létező kereskedelmi üzletet szerződés v. öröklés útján megszerez, s az üzlet volt tulajdonosa a cég további használatába beleegyezik. Ilyen esetben a társaság egyéni cég alatt folytathatja üzletét és viszont, s a kereskedő idegen név alatt kötheti meg ügyleteit. A cég használata szempontjából jogutódlásnak tekinti a törvény azt is, ha a keresk. társaságból egy vagy több olyan tag lép ki, akinek neve a cégben benfoglaltatott, ezek neve — beleegyezésükkel — a megmaradt tagok v. tag által tovább használható. Akinek neve a cégben elő nem fordul, az — ha a társaságból ki is lép — a cég további használata ellen nem tiltakozhatik. Minden új cégnek az azon a helyen v. abban a községben már meglévő és a kereskedelmi cégjegyzékbe bevezetett cégtől világosan különböznie kell (a cég kizárólagossága). A cégjegyzékben — könnyebb kezelhetés végett — a cégek *egyéni* és *társas* cégekre (közkereseti, betéti társaság, részv.-társ., szövetkezet) vannak felosztva. Régebben a céget nálunk latinosan firmának is nevezték.

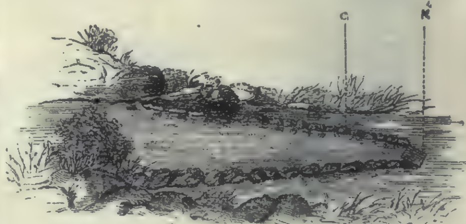
Cégadó, az az adó, amelyet a cégjegyzékbe bevezetett kereskedő-cégek fizetnek. Ez idő szerint csupán *Brémában* van meg és ott lényegére nézve kereseti adó gyanánt szerepel. A cégek üzletük nagysága szerint 5 osztályba vannak sorozva s ezek 3000, 1000, 300, 100 és 20 márka adótétel alá esnek.

Cégátruházás. Aki meglévő kereskedelmi üzletet szerződéssel megszerez, az a volt tulajdonos vagy jogutódainak beleegyezésével az addigi *cég* alatt az utódlást kifejező toldással vagy anélkül folytathatja. A cégbíróság megköveteli úgy annak igazolását, hogy a vevő az üzletet is megszerezte, mint annak, hogy a volt tulajdonos a cég további használatába beleegyezett. C.-nak tehát üzletátruházás nélkül nincs helye, viszont azonban átruházhatja valaki üzletét anélkül, hogy a cég további használatába beleegyezett volna. A hitelezőkkel szemben való felelősség szempontjából a C. egymaga jelentőséggel nem bir. L. *Üzletátruházás.*

Cégbejegyzés. A kereskedelmi forgalom biztonsága és gyorsasága, de különösen a kereskedelmi forgalomban nélkülözhetetlen hitel szükségessé teszi, hogy a kereskedőre vonatkozó fontos adatok a nyilvánosságnak hozzáférhetők legyenek. Azért állította fel kereskedelmi törvényünk — a német törvény mintájára — a C.-i kötelességet, amely szerint minden kereskedőnek üzlete megkezdésével cégét be kell jegyeztetni annál a törvényszéknél, amelynek kerületében kereskedelmi telepe van. A bejegyzésre a *cégjegyzék* (l. o.) szolgál. A kereskedőt, aki ebbeli kötelességének eleget nem tesz, az illetékes törvényszék 1000 K-ig terjedhető pénzbirsággal szorítja cége bejegyzésére, másrészt, míg a bejegyzés meg nem történt, a kereskedő azokban a jogokban, amelyeket a törvény a kereskedők részére megállapit (pl. könyvekkel való bizonyítás), nem részesülhet; ellenben elvállalt kereskedelmi kötelezettségeiért harmadik személyek irányában a kereskedelmi törvény értelmében felelős. A céggel együtt még bejegyzendő egyéb adatokra vonatkozólag l. *Cégjegyzékek.*

Cégbitorlás, cégnek jogosulatlan használata. A bitorló cége lehet bejegyezve, de ez nem előfeltétele a C.-nak, bejegyzés nélkül is elkövethető. Aki C. által jogaiban sérelmet szenved, követelheti, hogy a bitorló a cég további használatától 1000 K-ig terjedhető pénzbirság súlyával eltiltassék és kártérítésben elmarasztaltassék.

Cége. Kövekből vagy karókból valamely folyóvízben készített rekeszték, mely arra való, hogy a belé került v. belé terelt hal a C. kapujába állított fogókészülékben (varsában, kámzsahálóban) megfogassék. Legegyszerübb alakja a *székely* C. (l. az *ábrát*, *c* a cége, *k* a kapuja), mely V alakban lerakott kövekből készül; a halász ügyel arra, hogy a kapu felé az elrekesztett víznek nagy esése legyen. A C.-be került hal a kapu felé sodortatik, itt menekülni akar, s belekerül a kapuba állított fogószerszámba; a halászok sokszor a patak- v. folyóban készített C.-hez, rúddal verdesve (gübülve) a vizet, űzik a halakat. A székely C.-nél tökéletesebb berendezésű a *magyar* és a *cigány* C.; mindkettő karók segélyével rekeszti el a vizet. L. bővebben *Herman* Ottó, A magyar halászat könyvében.

Cége.

Cégjegyzékek. A keresk. tv. által előszabott bejegyzésekre a törvényszékek kereskedelmi C.-et vezetnek. A kereskedő a cég bejegyzésével még nem tett eleget mindannak a kötelességének, amelyet a törvény a nyilvánosság szempontjából megkövetel. A bejegyzési kötelesség ugyanis nem szorítkozik pusztán a cég bejegyzésére, hanem kiterjed minden jogi aktusra és alakulásra, mely állandó jellegű s így a céggel érintkezésbe lépő minden féllel szemben fontos lehet. E jogi aktusok (cégvezető kirendelése, meghatalmazás visszavonása stb.) és változások (fióktelep felállítása, tagok személyében történt változás stb.) felvételére is szolgálnak a C. Az ilyen aktus és változás

bejegyzésének elmulasztása azzal jár, hogy az, kinél a változás bekövetkezett, azt harmadik személy ellenében csak annyiban érvényesítheti, amennyiben bizonyítja, hogy azokat a tényeket az utóbbi ismerte. A C. nyilvánosak, azokat mindenki megtekintheti, tartalmukról másolatot vehet. A C. egyéni és társas (közkereseti, betéti, részvénytársaság, szövetkezetek) cégekre külön vezettetnek. Az eddigi C. helyébe az igazságügyminiszter praktikusabb rendszert: betétet kíván létesíteni, mely természetesen a részben elavult cégjegyzékrendelet (26992/75) gyökeres átdolgozását teszi szükségessé.

Cégjegyzés a. m. a céget jegyezni, vagyis aláírással a cég részére jogokat szerezni és kötelezettséget vállalni. A C. ellenőrizhetése végett a C.-re jogosítottak kötelesek a törvényszéknél cégaláírásukat hiteles alakban bemutatni (címpéldány). Hogy társas cégben ki van jogosítva a céget jegyezni, a társak megegyezésétől függ, de betéti társaságban a kültag csak mint cégvezető jegyezheti a céget. A törvény csak a cégvezető C.-ére szab kötelező alakot; ő köteles a céghez saját nevét a cégvezetésre vonatkozó toldással csatolni. A kereskedelmi társaság (részvénytársaságnál és szövetkezeteknél az igazgatóság) tagjai rendszerint úgy jegyzik a céget, hogy a cégszöveg alá a C.-re jogosított a maga nevét írja alá. Van egyéni és együttes (kollektiv) C., aszerint, hogy egy tag aláírása vagy több tag együttes aláírása szükséges a cég érvényes jegyzésére.

Cégjog, tulajdonképen a céghez való jog, amelyet a kereskedő a bejegyzéssel, szerződéssel v. örökösödéssel szerez és mely a cég kizárólagosságát biztosítja (l. *Cég*). Újabban nálunk a keresk. tv.-nek azokat a közjogi természetü szabályait foglalják a C. gyüjtőneve alá, amelyeket a törvény a cégvalódiság, a kereskedelmi forgalom biztosítására, különösen a társas cégekre vonatkozólag felállított.

Ceglie Messapica (ejtsd: csellye—), város Lecce olasz tartományban, Brindisi és Taranto között, vasút mellett, közig. kerületével (1901) 16,867 lak., gyümölcs-, olaj- és borkereskedéssel.

Cégtábla. A C. érdekessége és jelentősége a mult századokban egészen más volt, mint ma. Szinte minden üzletfajnak megvolt a maga jelvénye, melynek eredete vagy még a görög és római mitoszokban, vagy a céhrendszer idejéből való jelvényekben található fel. Igy a pénzváltók üzlete előtt Merkur alakja, gyógyszertáraknál Hygieia, stb.; a borbélyoknál a cintányér, kovácsoknál a patkó, pékeknél a perec stb. E jelvényekben aztán a legkülönbözőbb változatokat és tréfás címeket alkalmaztak, melyek különösen a vendéglőknél különféle rajzokkal és felírásokkal voltak kapcsolatosak. Hazánk vidéki városait nem is jellemzi ez annyira, mint inkább a német kis városokat, melyeknek különös kellemes és közvetlen szinezetet ad. Nálunk sokkal inkább tért hódított az a szokás, hogy a vendéglők, de más üzletek is cégükbe oly toldást tesznek, mely valamelyes helyi v. történeti viszonyban van az illető üzlettel. Pl. «Országház» kávéház, «Opera» kávéház, «Normafa» vendéglő; Aradon mindenfelé ráakadunk a «tizenhárom vértanura», Esztergomban a «hercegprimáshoz» címzik az üzleteket stb. A nagyvárosi címtáblák ma már főleg a reklám eszközei; hatalmas felírások, világító és megvilágított cégfeliratok a járda fölé kinyúló póznákon stb. kiáltó módon hívják fel a közönség figyelmét a különböző üzletekre.

Cégvalódiság, l. *Cég*.

Cégvezető, aki a kereskedelmi üzlet tulajdonosától egyenesen cégvezetési meghatalmazást nyer vagy határozottan C.-nek nyilváníttatik, vagy végre arra hatalmaztatik fel, hogy a főnök cégét «per procura» jegyezhesse. Van egyéni és együttes (kollektiv) cégvezetés, aszerint, hogy egy C. aláírása vagy több C. együttes aláírása kell a cég érvényes kötelezésére. A C. jogköre a törvény értelmében kiterjed a kereskedelmi üzlet folytatásával járó, bíróság előtt és bíróságon kívüli minden ügyletre és jogcselekvényre. A törvényben meghatározott jogkör korlátozásának harmadik személyek irányában nincs joghatálya. A cégvezetési felhatalmazás ép úgy, mint annak a megszünése a cégjegyzékbe leendő bevezetés végett bejelentendő, de a kirendelés érvényessége nem függ a bejegyzéstől; azonban ha a bejegyzés megtörtént, a kirendelés megtartja joghatályát harmadik személlyel szemben addig, míg a cégvezetés megszünése be nem jegyeztetett és ki nem hirdettetett (l. *Cégjegyzés*, *Cégjegyzékek*).

Céh. A középkorban az angol, francia, német és olasz városok polgárai hadi védelem céljából olyan önkéntes társulatokat alkottak, amelyek az illető város kebelében territoriális tagoltsággal birtak. Sok helyen az ú. n. «Trinkstube»-k asztaltársaságaiból alakultak e társulatok és Constafeln, Eynung, Innung, Fraternitas, Brüderschaft, Amt néven neveztettek. Az ily módon kifejlett társulási szellem csakhamar az egyforma életviszonyok közt élő polgárok egyesületeit hozta létre. A tulajdonképeni céh azonban mindenütt *ipari* szervezet, melyben egy város vagy később körzet kisiparos mesterei az illető iparág vagy eleintén iparcsoport viszonyainak szabályozására tömörültek. A céhek Németországban a XII. sz.-ig nyúlnak vissza, nálunk a legrégibb a XIII. sz.-ban alakult. Eredetileg mindenütt csak magántársulatok voltak a céhek, később azonban bizonyos közhatósági jelleget kaptak és a különböző államok törvényei autonom szervezetet, továbbá saját tagjai fölött bíráskodási jogokat biztosítottak számukra és kötelező jelleggel birtak. Minden ily céh részére külön céhlevelet adtak ki, mely a céh jogait és kötelességeit szabályozta, mely céhlevél őrizetére minden céh külön céhládát készíttetett, rendszerint amaz idők iparának egy-egy remekét. A céh élén állott az atyamester, s rajta kívül még néhány mester és egy vagy két öreg legény ült a céh elöljáróságában.

Működésük három irányú volt: bizonyos exkluzivitással védték saját üzleti érdekeiket; jó példák, oktatások, dorgálások, sőt büntetések által törekedtek a jó erkölcsöket ápolni és fejleszteni; bizonyos rendszabályokkal és anyagi támogatással iparkodtak foglalkozásuk tökéletesítésére. Saját érdekeik védelme céljából kimondották, hogy csak azon mesterek űzhetnek valamely ipari foglalkozást, akik a céh tagjai közé tartoz-

nak. A tagok felvételét tetszésük szerint korlátozták; csak jó hírű, törvényes születésű mestert fogadtak maguk közé, akinek iparágában való jártasságát is megbírálták. Szigoruan ki volt szabva a kiképzés módja és ideje. Megszabták az egyes készítmények árát és minőségét. Korlátozták az egy-egy mester által felfogadható legények és inasok számát. A jó erkölcsök s különösen a családi élet előmozdítása kedvéért általános szokás volt, hogy csak nős legény lehetett mester, a nőtelenek pedig az egész céh felügyelete alatt állottak. Erkölcsi kihágásokért büntetést szabtak az illetőre, nem ritkán egy időre, vagy örökre kizárták őt a céhből. Hogy az iparág tökéletesedjék, a legényeket vándorlásra kényszerítették s útjok alatt pénzzel is segélyezték a vándorlókat. Minden céhnek volt szállója (Herberg), ahol a vándorlók ingyen kaptak szállást és útravalóul valami csekély pénzösszeget; ha pedig valahol meg akart állapodni, munkát szereztek számára.

Nálunk Magyarországon a 24 szepesi város szász papjai már 1248. alkottak egy fraternitást, amelyhez hasonló az erdélyi szászoknál is volt; 1308. pedig Lőcsén alakult egy egyházi céh, a «Bruderschaft des heiligen Leichnams Christi». Ezekből fejlődtek nálunk az első iparos céhek. Legrégibb céhlevelünk 1307. kelt. Az egész országban általánossá lett azonban a céh-alakítás akkor, mikor Nagy Lajos 1376. szabályozta és kötelezővé tette a céhbe állást. Legutoljára 1804—1805. I. Ferenc reformálta a céheket, mígnem az 1872. VIII. t.-c. eltörölvén azokat, előbb az ipartársulatokat, majd az 1884. XVII. t.-c. a mostani ipartestületeket szervezte.

A középkornak kezdetleges ipara nagyon sokat köszönhet e rendszernek. Különösen fontossá tette azt a középkor közgazdasági élete. A céhek nagy jelentőségét és hatalmát az a körülmény mutatja leginkább, hogy a városok belső életét sok helyütt (különösen Németországban és részben nálunk is Erdélyben) a céhek teljesen átalakították és saját szabályaikkal hozták összefüggésbe. Igy pl. kimondották, hogy a városban polgárjogot csak céhbeliek nyerhetnek, hogy tanácsbeli, tehát a városi hatóság tagja nem lehet más, csak valamely céh tagja. A céhek zárt testületi rendszerét és hatalmát azonban az idők folyamán sok helyütt jogtalan előnyök szerzésére használták fel, majd a hatalomvágy oda vezetett, hogy a belépési kényszert és a tilalmi jogot önző célokra használták fel s a mesterek, legények és inasok képeztetését elhanyagolták. Ez és az a körülmény, hogy az ily korlátok között működő kisipar a megnövekedett szükségletek kielégítésére már volt nem képes és így a céhrendszer már a haladó kor gazdasági érdekkörébe nem volt beilleszthető: a céhrendszer teljes bukására vezetett. Manapság céhek már csak Oroszországban és a Balkán-államokban vannak. A magyar- és erdélyországi céhek történetével *Szádeczky Lajos* foglalkozott legtöbbet (Akad. Értekezés 1890), az erdélyi szász céhek történetével pedig *Meltzl Oszkár* (Századok 1892).

Čehi, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1900) 513 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Velika-Gorica.

Céhkényszer, l. *Céh*.

Céhláda, az a bútordarab, melyben a céhek céhleveleiket és irományaikat őrizték. A C. rendszerint egy-egy ipari remek volt.

Céhlevél, l. *Céh*.

Ceiba *Mart. et Zucc.*, *gyapotfa* (növ.), a Bombacaceae család génusza, melynek 9 faja közül a trópusokon legáltalánosabb a *C. pentandra*, a többi pedig Amerika tropikus részére szorítkozik. Óriási fák, tenyeresen hasogatott levelekkel, viráguk fehér v. piros, jókora nagy, kívül rendesen gyapjas, 5 porzószála csaknem egész hosszában csővé nőtt össze. Termése bőrnemű, 5 rekeszű tok, sok horizontális maggal, melyek tömött gyapjuszerű szőrözetbe vannak beágyazva. A *C. pentandra* (L.) Gärtn. *(Eriodendron anfractuosum)*, a közönséges gyapotfa (ang. *silkcotton-tree*, franc. *frómager)* 12—20 m. magas. Elterjedése: Mexikó, Antillák, Guajana, Afrika, Kelet-India és az indiai szigetvilág. Termésében lévő gyapotja finom, fénylő, mint a selyem, de sem ez, sem a többi fajoké szövésre, fonásra, törékenységénél fogva nem használható, ellenben vánkostölteléknek, derékalj és bútorok kipárnázására igen alkalmas és mint vatta is használatos. Fájából mézga folyik.

Ceinture (franc., ejtsd: szeñtűr), öv, hasköt͏ő.

Cejlon, sziget, l. *Ceylon*.

Cejloni moszat, l. *Agar-agar*.

Cejloni pióca, l. *Ceyloni pióca*.

Cejloni rubin (ásv.), l. *Almandin*.

Cejlonit (ásv.), l. *Spinell*.

Cejloni tyúk, l. *Ceyloni tyúk*.

Cejlon-kardamomum (növ.), l. *Elettaria*.

Cejte, l. *Gúzskötél*.

Cékla (növ.), a *Beta* génusz legjelentősebb faja: *közönséges* C. *(Beta vulgaris* L.), egy-, kétnyári növény orsós, gömbölyű vagy répaformájú gyökérrel és szivestövű, tojásdad, épszélű, bodor tőlevelekkel, melyek közül a második évben 60—150 cm. magas, elágazó, húsos szár nő fel. Változatai: a *sovány* C. *(Beta vulgaris* var. *cicla* L.), mangold, mángolt) orsós, vékony, fás gyökérrel. Nálunk a spárga helyett kínálkozó levélbordájáért eddigelé csak néhol termesztik. Annál gyakoribb a *burgundi* C. v. *répa* melynek vastag, s részben a földön kívül növő és cukortartalmú gyökere van. A *vörös* C. v. *répa*, mely hús mellé salátául szolgál és festenek is vele. Valamennyinek a gyökere kitünő takarmány. Gazdaságilag legfontosabb változat a *cukorrépa* (l. o.).

Cél, mindenekelőtt az, amit valamely cselekvés által el akarunk érni, valamely tevékenységgel megvalósítani. Ebben az értelemben annyi mint szándék; az a gondolat, mely az akarást irányozza. A cél elérésére választunk eszközöket; az eszköz vagy eljárás célszerű, ha a cél elérésére alkalmas, célszerütlen, ha alkalmatlan. A cél szentesíti az eszközt: kétes erkölcsi szabály, mert a cél megköveteli ugyan, hogy elérésére alkalmas eszközöket válasszunk, de ha az eszköz erkölcstelen, azt a cél erkölcsös volta sem tisztíthatja meg erkölcstelen jellegétől. A cél fogalma teljesen jogosult emberi cselekedetek terén, de szabad-e a természeti dolgok vagy az egész természet, a világ céljáról szólni? Ez a filozófiának

egyik legvitásabb kérdése. A célszerüség fogalmának a természetre való átvitele görög eredetü szóval teleológiának (telis a. m. cél) neveztetik (l. o.). Főleg az organikus élet terén fontos a célszerüségnek ez a fogalma. L. *Célszerüség, Életerő, Szervezet, Szerv.*

Céla, apró posztó-darabkák, melyeket a húzó háló kötelének bizonyos pontjaira avégből erősitenek, hogy mint jelekből a húzás egyenletességét ellenőrizhessék a halászok munkaközben.

Céladó, az az adó, melynek bevételei csak előre meghatározott célra fordíthatók. A C.-val leggyakrabban a községi és vmegyei adók, de sokszor az állami adók csoportjában is találkozunk. Ilyenek nálunk községekben az iskolai, óvodai adó, vármegyékben az útadó, az állami adók között az országos betegápolási pótadó, a hadmentességi díj, Angolországban mint községi adó a szegényadó.

Céladon, l. *Szeladon.*

Celakovsky (ejtsd: cselakovszki), 1. *František Ladislav* cseh költő és szlavista, szül. Strakonitzban 1799 márc. 7., megh. Prágában 1852 aug. 5. 1835-ben a prágai egyetemen a cseh nyelv lektora, 1842. a boroszlói, 1849. a prágai egyetemen a szláv filológia tanára lett. Az orosz népdalok híres «visszhangja» (Ohlas písny ruských) 1829. jelent meg, a cseh népdal visszhangja 1840., ugyanakkor a Százlevelü rózsa (Ruže stolistá) c. költeménygyüjteménye. Fordított Herder, Goethe, Walter Scott műveiből és kiadott szláv közmondásokat (Mudrosloví národa slovanského v příslovích, Prága 1852).

2. *C., Ladislav*, cseh botanikus, szül. Prágában 1834 nov. 29., megh. 1902 nov. 24. Eleinte középisk. tanár, majd a cseh múzeum herbáriumának őre, 1882-től a cseh műegyetemen a botanika tanára volt, leginkább a morfológia, teratológia, meg a szisztematika terén működött, számos értekezésén kívül kiválóbbak: Prodromus der Flora von Böhmen (Prag 1867—81); Teratologische Beiträge zur morphologischen Deutung des Staubgefässes (Pringsheim's Jahrb. f. wissensch. Botanik. XI. köt.); Morphologische Deutung der Samenknospen (Prag, 1875); Vergleichende Darstellung der Placenten in den Fruchtknoten der Phanerogamen (u. o. 1876); Die Gymnospermen (u. o. 1890).

Celakowitz (csehül: *Celakovice)*, város Csehországban, Brandeis an der Elbe kerületi kapitányságban, az Elbe balpartján, Prágától K.-re 26 km., vasút mentén, (1910) 3036 cseh lak., kosárfonással, sörgyártással és malmokkal.

Celano (ejtsd: cse—), város Aquila degli Abruzzi olasz tartományban, a castellamare—adriatico—római vonalon, előbbitől 123, Rómától 117 km., (1901) 9725 lak. Egykor jelentékeny város; 1223. II. Frigyes elpusztította. Tőle D.-re a kiszáritott Lago Fucino (l. *Fucino).*

Celano, *Tommaso*, egyházi költő, szül. Celanoban, Szt. Ferenc első tanítványainak egyike, megh. 1255 táján. IX. Gergely pápa rendeletére megirta Szt. Ferenc élettörténetét, mely azonban nyomtatva soha sem jelent meg. Valószinüleg ő irta a *Dies Irae*-t.

Celarent, a szillogisztikában az ú. n. első figura egyik módusa (MeP,SaM,SeP), pl. egy élő lény sem keletkezik mai nap máskép, mint szerves csirákból, az infuzoriumok is élő lények, tehát ők sem keletkeznek máskép, mint szerves csirákból. (Vajjon a felső tétel igaz-e, vitatott kérdés.)

Celastraceae, *kecskerágófélék* (növ.), a kétszíküek szabadszirmú családja, melynek 430 faja főkép Afrika (Madagaszkárral) és Ázsia tropikus és szubtropikus részén van elterjedve; Ausztráliában, Amerikában s az északi mérsékelt övben kisebb számmal vannak képviselve. Viráguk sugaras, rendesen kétivarú, 4—5-ös tagú. Porzó 4—5, húsos, mézfejtő korong szélén, a szirmokkal váltakozva. A magház felső állású s a korongon szabadon áll v. belemélyed, rendesen 2—5 üregü. Termése 1, több v. sokmagvú tok v. bogyó. Fák v. cserjék, levelük osztatlan, nyeles, virágzatuk fürtös v. bogas, rendesen kicsiny, zöldes, fehéres ritkán pirosas virágokból áll. Jelentősebb génuszai: *Evonymus, Catha, Celastrus*, l. ezeket. A C. család, amint levélkövületekből kitünik, Európában és Észak-Amerikában a harmadkor idején sokkal nagyobb mértékben volt képviselve, mint ma.

Celastrus *L.* (növ.), a Celastraceae (Kecskerágófélék) család génusza, melynek 27 faja nagyrészt Kelet-India és Kina hegyein honos, de átnyúlnak Japánba, a Szunda-szigetekre és Ausztráliába is, másrészt pedig Amerikában is vannak egyes C.-fajok. Többnyire felfutó cserjék osztatlan, örökzöld levelekkel, fürtös v. bogas virágzattal, egyivarú virágokkal. Bőrnemű tokjuk 3 üregü, üregenkint 1—2 maggal. A *C. scandens* L. egyike a legszebb liánoknak, 2—5 m. magas. Észak-Amerikából származik, nálunk kertben falak és más díszhelyek lombozatául ápolják. Hazájában a legmagasabb fákat is bekanyarogja és elfojtja; kérge hánytató.

Celata (ol., ejtsd: cseláta), l. *Casquet.*

Celatio (lat.), elrejtés, eltitkolás.

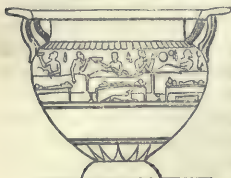
Celaya (ejtsd: szelaja), kerületi székhely Guanajuato mexikói államban, 1757 m. magasban, Queretaro közelében, az El Pasóból és Laredóból Mexikóba vivő fővonalak találkozásánál. Nyereg-gyártás, szövő-fonó ipar. Lakossága (1910) 23,112.

Célbatartás *(célratartás)*, a puskának oly helyzetbe juttatása, hogy a lövész helyesen célozhasson s a puskát, megmozdítása nélkül, nyugodtan elsüthesse.

Célbiró, valamely versenyben az intézőségnek az a megbizottja, aki a célvonalon áll s a versenyzők beérkezési sorrendjét teljes felelősséggel megállapítja. A lóversenyeken a C. a birói páholy alsó fülkéjében áll és szemét az előtte álló vékony rúdhoz illesztve, azt a képzeletbeli vonalat figyeli, amely ezt a rudat a pálya tulsó szélén lévő célkarikával (l. o.) összeköti. A célbiró ítélete megfelebbezhetetlen, a versenyeredményt azonban óvással (l. o.) lehet megtámadni a nevezés körül vagy a verseny közben történt szabálytalanságok miatt.

Cele, összetételekben előforduló orvosi műszó, a. m. sérv; de használják olyan képződmények

megnevezésére is, melyek a sérvekkel semmi összefüggésben sincsenek, így varicocele, hydrocele stb.

Celebe.

Celebe (Κελέβη), görög edény, melynek talpa, öblös teste, karimás széles szája és két füle van (l. *az ábrát).*

Celébes (ejtsd: szelébess), Hollandia K.-indiai gyarmataihoz tartozó sziget, a Filippi-szigetek, Borneo és Uj-Guinea között (északi sz. 1°45′— d. sz. 5°45′; k. h. 118°49′—125°5′). Területe 179,416 a kisebb szigetekkel együtt 201,957 km². Erősen tagozott. K.-nek és D.-nek messze kinyúló félszigetei nagy öblöket alkotnak (Tomini-, Tolo- és Boni-öböl). Partjai meredekek; a szigetet borító hegyek kevés kivétellel a partokig terjednek. Folyói ennélfogva csak torkolati szakaszukban hajózhatók. Az É.-i félsziget csúcsán működő vulkánok (Klabat, 2000 m. stb.), D.-en egy kihalt vulkán (3075 m.), a sziget többi részén archaikus és óeruptivus kőzetekből álló lánchegységek emelkednek. É.-on szolfatarák és meleg források találhatók. *Tavai* közül a Posso-, Matanna-, Towuti-tó stb. igen mélyek (300—500 m.) s az őskőzet mély tektonikus medencéiben feküsznek; a Tondano-, Limbotto- és Tempe-tó sekély, ezek csaknem a tenger szintjében terülnek el. *Eghajlata* forróövi. É.-on egész éven át esős; D.-en a mi nyarunk idején száraz. *A növényzet* É.-on gazdagabb, D.-en sok helyütt csak füves térségek vannak. Erdei fái: tölgy (Tectona grandis), pálma, cédrus, Antiaris toxicaria, és a házépítésre, bútorkészítésre, sőt ruházatra egyaránt alkalmas bambusz. Tropikus gyümölcsökön kívül kávé, kakaó, fűszeres növények, szerecsendió, kukorica, rizs, dohány, cukornád, indigo stb. bőven terem. Mind növényzete, mind *állatvilága* sok hasonlóságot mutat Uj-Guinea és Ausztrália faunájához. Említendő: a Viverra, Parodoxurus, a farkatlan pavián (Cynopithecus nigrescens Gray); szarvas, bivaly, juh, kecske, ló és a babirussa. 90 madárfaj, amely csak C. szigetén található. A kigyók, gyíkok és békák sokféle faja otthonos. Rovarjai nem sokfélék, de köztük néhány szép változat fordul elő. *Ásványi kincsei* közül említésreméltó az arany (É.-on bányásszák is), az ezüst, réz, vas, cink, só és szén. *Lakói.* A K.-en, DK.-en és itt-ott É.-on élő harcias *soradja* és *alfuru* (l. o.) népség főfoglalkozása a földmívelés és állattenyésztés. A partok vidékén és a sziget D.-i részén jobbára mohamedán *bugi-k* és *makasszerek* élnek, fejedelemségekre oszolva. *C.* ÉK.-i csúcsán, a sziget többi, a maláji népekhez tartozó lakóitól elütő *minahassák* élnek, akik nagyobbrészt keresztények. Az *európaiak* száma mintegy 2400, a *kinaiaké* 2160. A sziget összes lakossága mintegy 2 millió. A sziget belseje nagyrészt még ma is ismeretlen; ezeknek a területeknek a lakosságát figyelmen kívül hagyva, a Statesman Yearbook 1905-ben 851,905-re teszi *C.* népességét. *C.* formailag hollandus kormányzás alatt áll (2 kormányzóság v. helytartóság: *C.* és *Menado*, valóságban azonban az európai közigazgatás csak Makasser (D.-en) és Menada vidékére (Minahassa É.-on) terjed ki, a sziget túlnyomó része benszülött fejedelmek uralma alatt áll, akikkel, ha a rájuk rótt adót beszolgáltatják, a kormány nem igen törődik. A sziget főbb *városai:* Makasser, Monado és Gorontálo (l. o.). *Kivitel:* kávé, kókuszdió, dohány, rizs, szerecsendió, kakaó, arany. *Behozatal:* gyapotárúk, petróleum. A forgalomnak (65 millió K) fele Makasser kikötőre esik.

C. szigetét a portugálok 1512. fedezték fel és nevezték el. 1607 óta a hollandusok fokozatosan birtokukba vették. 1669-ben végleg kiszorították a portugálokat. A benszülött fejedelmekkel még a XIX. sz.-ban is háborúskodniok kellett (1819., 1824—5., 1856., 1859—60.). A sziget egyes részein természetvizsgálók már régebben megfordultak; alaposabban csak a XIX. sz. végén kutatták át.

Irodalom. Hart, Reize rondom het eiland C., 1853; Lahure, L'Ile de Célèbes, Paris 1879; Wallace, The Malay Archipelago, London 1880; Lith, Nederlandsch Oost-Indie, I. köt.; Hickson, A Naturalist in North C., London 1889; Staden der Brink, Zuid-C., Utrecht 1884; Sarasin, Reiseberichte aus C., Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, Berlin 1894—6; Verhandlungen, u. o. 1896.; Rinne, Kasana Kamari, eine C.-fahrt, Hannover 1900; Schoeppel, Kommerzielles Handbuch von Niederländisch-Indien, Abhandlungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien, 1907.

Celebrál (lat.), ünnepel; különösen: ünnepélyes misét mond; *celebrans,* miséző pap.

Célèbre (franc., ejtsd: szelébr) a. m. híres, ünnepélyes.

Celebret (lat.) a. m. celebráljon, vagyis misézzen. Igy is nevezik azt a bizonyítványt, melyet a püspök vagy más egyházi elöljáró (ordinarius) útra kelő papjának ad, melyben kijelenti, hogy az illető fel van szentelve és semmi egyházi fenyíték vagy szabálytalanság nem terheli, miért is neki a misézésre engedély adható.

Celebritas (lat.), híresség, hírnév; híres, előkelő, ünnepelt férfiú.

Cele Kula, koponyatorony Nisben (l. o.).

Celeres (lat., a gyorsak), a régi Rómában a királyok lovas testőrségét tevő 300 kiváló katonát hítták így, vezetőjüket pedig Tribunus Celerumnak, akinek a többi közt az a joga is megvolt, hogy a comitiákat összehívhatta. A királyság bukásával a csapatot feloszlatták.

Celerifère (franc., ejtsd: szelerifér), l. *Velocifère.*

Celeritas (lat.) a. m. *gyorsaság.*

Celesia (ejtsd: cselezia), *Emanuele,* olasz történetíró, szül. Finaléban 1821 aug. 3., megh. Genovában 1889 nov. 29. Részt vett az 1848—49-iki harcokban, majd ügyvéd lett Genovában, ahol utóbb az olasz irodalom tanárának nevezték ki. Főbb művei: Storia della rivoluzione di Genova (1848—49); Storia della letterature in Italia nei secoli barbari (1882—83, 2 köt.).

Celestina a neve egy érdekes spanyol könyvdrámának, mely a spanyol dráma kifejlődéséhez az első alapot szolgáltatta. E híres, 21 jelenetből álló mű 1500 körül jelent meg Tragicomedia de Calixto y Melibea c. alatt. E drámai regény első jelenetét Rodrigo de Cota-nak, a többit pedig Fernando de Rojas-nak tulajdonítják. A hasonló nevű

hősnő egy ügyes kerítőnő, ki a szerelmi kalandok szövését mesteri kézzel intézi; jelleme éppen úgy, mint a többi személyé, találóan domborodik ki; festői hátterül a kor romlottsága szolgál. Nyelvezete egyszerű, könnyed, de itt-ott tudálékos is. Sok utánzata és átdolgozása támadt.

Celesztin, öt pápa neve, 1. *I. C., szent.* 422-ben lett I. Bonifác utóda. 430-ban Rómában a Nestoriánusok ellen zsinatot tartott. Az afrikai egyház alatta ismét elszakadt a római egyháztól. Megh. 432 júl. 26. Emléknapja ápr. 6. — 2. *II. C.* (Guido Castello), szent életű, tudós pap és Abelard tanítványa. 1143 szept. 25. lett pápa, de már 6 hónap mulva meghalt. — 3. *III. C.* (Hyacint. Bobo), 1191 márc. 30. 85 éves korában választották pápává. 10 évig uralkodott és meghalt 1198 jan. 8. VI. Henrik császár kedvéért több igazságtalanságot követett el, így ő fogatta el a keresztes hadjáratról visszatérő Oroszlánszívű Richárdot is. — 4. *IV. C.* (Godefr. Castiglione), Sabina püspökéből 1241 okt. 25. lett pápa, de már néhány nap mulva meghalt. — 5. *V. C., szent* (Morone Péter). Egyszerű, jóságos szent életű ember volt, aki mint a C.-usok alapítója teljes visszavonultságban, remeteéletet élt s a világ folyásáról kevés fogalma volt. A IV. Miklós után bekövetkezett hosszas interregnumot megúnt bíborosok 1294 júl. 5. C.-t választották pápává, aki a választást csak hosszas vonakodás után fogadta el. C. hamar belátta, hogy az ő uralkodása kárára van az egyháznak s miután 1294 dec. 13. kimondotta, hogy a pápának joga van lemondani, nyomban le is mondott, mert magát gyarlóságai miatt e méltóságra méltatlannak tartotta. Morone Péter a legszigorubb önsanyargatások közt halt meg 1296 máj. 19. V. Kelemen avatta szentté 1313.

Celesztin (ásv.), l. *Cölesztin.*

Celesztinusok, a benedekrendiek egy külön kongregációja, melyet Morone szt. Péter, a későbbi V. Celesztin pápa (l. o.) alapított. 1258 körül IV. Orbán szt. Benedek szabályait írta számukra elő. A szerzet szigorú volt; ruházata fehér talár-, fekete csuklya- és skapuláréból állott. A szerzetet, mely szigorusága dacára gyorsan terjedt el és virágzásában 150 kolostora volt, a francia forradalom egészen elpusztította. Olaszországban csak két rendház maradt fenn. C. néven a ferencrendi barátoknak is volt egy frakciójuk. — A C. *női kongregációja* (Soeurs Célestines) 1839. létesült. Anyaháza Provinsban van. Franciaországban 14, Belgiumban 1 háza van. Tagjai az ifjuság nevelésével foglalkoznak.

Celetron, l. *Kasztoria.*

Celeus, l. *Keleos.*

Célgömb *(celgomb)*, a lövőfegyverek csővégén levő acél v. réz gömböcske, mely a célzásnál a fegyver irányítását könnyíti. Régebben a C. légyalakura volt faragva, ezért légynek is nevezik. — Az *egyetemes C., Kokotovič* Béla honvédhuszárszázados találmánya, katonai és vadászpuskákra, ágyúra, géppuskára és pisztolyra is alkalmazható irányzó készülék, mely a célzást megkönnyíti és gyorsítja s a célba találás biztosságát is fokozza.

Célhatározó, a határozó mondatrészek (l. *Határozók)* egyik faja, mely a cselekvésnek célját határozza meg. A céltrendszerint a *végett* (nem miatt) névutóval vagy az *-ért* raggal fejezzük ki, továbbá főnévi igenévvel vagy *hogy* kötőszós mellékmondattal. Pl. Volt-e már evégett, nagy jó uram, Budán? (Arany J.) Pénzért jöttem. Vadászni megyek. Arra teremtett Isten minket, hogy boldogok legyünk (Faludi).

Célibataire (franc., ejtsd: szelibatér), nőtlen ember, agglegény.

Celibátus *(coelibatus*, lat., e szóból coelebs, a. m. nőtlen), a. m. nőtlen életre való kötelezettés. A római kat. egyházban a régóta fennállott papi C.-t VII. Gergely pápa keményebb büntetésekkel szentesítette, egyebek között akként, hogy a nős papnak miséjére való megjelenést egyházi átokkal sujtotta. A trienti zsinat (sess. 24. de sacr. matr. can. 9.) anatémával sujtja azt, aki azt állítja, hogy a felsőbb rendeket felvett egyházi személyek házasságra léphetnek, s az általuk kötött házasság érvényes. Hazánkban már Szt. István alatt, s különösen I. Kálmán alatt szintén alkottak törvényeket a házas papok ellen.

Celio, *Monte*, l. *Caelius mons.*

Célkarika, a lóversenyen a birói páhollyal szemben a versenytér belseje felé eső korlátnál felállított s nagy, feltünő karikában végződő oszlop, amely a célt jelzi.

Cella (lat.) a. m. kamra, szobácska. Az ó-görögök, etruszkok és rómaiak templomaiban az a belső helyiség, melyben az istenség képmása volt. A keresztény korszakban az a kis lakóhely, melyben a szerzetesek laktak: egy közös templom körül épített kunyhó; a középkorban apró kis szobák, minden szerzetes számára külön. Végre a kereszténység első századaiban a templom mellé épített sírkápolna is néha C. néven fordul elő. V. ö. F. X. *Kraus*, Real-Encycl. d. christl. Alterthums. I. 195. l. — L. még *Akkumulátor.*

Cellakapcsoló, l. *Akkumulátor.*

Cellamare (ejtsd: csellamáre), *Antonio Giudica*, Giovinazzo hercege, szül. Nápolyban 1657., megh. Sevillában 1733 máj. 16. Részt vett a spanyol örökösödési háborúban; tábornoknak léptették elő, de 1707. Gaëta ostrománál a császáriak fogságába került, melyből csak 1712. szabadult ki. 1715-ben mint rendkívüli követ Párisba ment, ahol V. Fülöpöt akarta a kiskorú XV. Lajos király gyámjává tenni, Dubois bíbornok azonban C.-t Franciaországból kiutasította. V. ö. *Vatout* regényét: La conspiration de C. (Paris 1833, 2 köt.) és *Martens*, Causes célèbres du droit des gens (2. kiad. Leipzig 1861).

Cellarendszer v. *rekeszrendszer*, modern hajók fenekének berendezése; a két v. három kb. párhuzamos fenék közti űr hossz- és harántfalak által számos kisebb űrre, cellára v. rekeszre van felosztva. E cellák vízzel, fűtőolajjal stb. megtölthetők. Fő céljuk azonban abban áll, hogy ha a hajó fenekét szikla v. torpedó-, illetve aknarobbanás beüti, ne az egész hajó teljék meg vízzel, hanem csak egy v. több cella, melyek azután a drainage (l. o.) csőhálózata segélyével kiszivattyuzhatók. A C. különösen hadihajóknál van kiképezve. L. még *Hajóépítés.*

Cellarius (lat.), a régi Rómában az a cseléd, kire az éléskamara gondja volt bízva. A középkor-

ban ez az elnevezés átment a bor gondozójára s a szerzeteseknél még itt-ott most is így hívják a pincemestert.

Cellarius (tkp. *Keller), Christoph*, német filológus és pedagógus, szül. Schmalkaldenben 1638 nov. 22., megh. Halleban 1707 jún. 4. Rektor a weimari, zeitzi, merseburgi gimnáziumban, 1693-tól a történelem és ékesszólás tanára a hallei egyetemen. Mint jeles tanár, latin írók kiadója, a földrajz, történelem és keleti (samaritán) nyelvek művelője nagy érdemet szerzett. Főbb munkái: Antibarbarus latinus (Zeitz 1677); Historia antiqua (u. o. 1685); Historia medii aevi (1688); Historia nova (Halle 1687); igen nevezetes: Notitia orbis antiqui stb. (2 köt., Leipzig 1701—06, újabb kiad. 1773) Római régiségtanát Freyer adta ki (Halle 1722, nálunk Kalocsa 1770). A XVIII. sz.-ban nálunk is használták iskolai könyveit magyar igényekhez alkalmazva. Igy a Latinitatis probatae et exercitae liber memorialist Bél Mátyás alkalmazta a magyar viszonyokhoz (Lőcse 1735); Latin grammatikája a magyar nyelvhez alkalmazva Kolozsvárt 1771. jelent meg stb. V. ö. *Keil*, De Ch. C. vita et studiis (Halle 1875).

Celle, Hannover lüneburgi járásának székhelye, a hajózható Aller és vasutak mellett, Hannovertől ÉK.-re, (1910) 23,273 lak. A régies város fődísze a C.-i hercegek kastélya (XV. sz.), a városháza (XVI. sz.), céhházak (XVI. és XVII. sz.). Az orsz. főtörvényszék épületében 60,000 kötetes könyvtár, kéziratgyüjtemény; muzeumában egy Lüneburger Heide-i parasztház 1571-ből. Élénk gyáripar (gyapjuáruk, dohány stb.) és kereskedelem (fa, gyapju, méz) középpontja. Alapittatott 1292. 1757-ben a franciák elfoglalták. V. ö. *Dehning*, Geschichte der Stadt C. (C. 1891).

Celler (növ.) a. m. *zeller*, l. *Apium*.

Celleus (lat.), az élő szervezetek testét alkotó sejtek testének neve. Egyjelentésű a cytos-zal, vagy a cytosomá-val. A sejt teste pépszerű, fehérjetartalmú élő anyagból (protoplazma) áll; ebben foglal helyet a sejt magja (nucleus).

Cellini (ejtsd: csellíni), *Benvenuto*, olasz ötvös és szobrász, szül. Firenzében 1500 nov. 3., megh. 1571 febr. 13. Atyja, C. Giovanni építőmester, nagy zenekedvelő, zenei pályára szánta, de C. ötvösműhelybe lépett be. 1523-ban Rómában VII. Kelemen pápa figyelmét magára vonta, a pápai pénzverő számára bélyegzőket metszett és ötvösmunkákat is készített, 1527. Róma ostroma alkalmából részt vett a város védelmében, azután fölváltva Firenzében és Rómában élt, gyilkosság vádja alatt Nápolyba menekült és ámbár III. Pál pápa is kegyeiben részesitette, újabb gyilkosság miatt Firenzébe menekült és Alessandro de' Medici szolgálatába állott. 1535-ben visszatért Rómába, de sikkasztással vádolva, az Angyalvárba fogságba került és csak I. Ferenc francia király közbenjárására szabadult ki. 1545 ig tartózkodott C. Franciaországban, a király szolgálatában, ekkor hazatért, Firenzében telepedett le és I. Cosimo herceg szolgálatába állott. A C.-nek tulajdonitott ötvösműveknek csak csekély része való tőle. Föltétlenül hiteles műve az a híres, ezüstből való, alakokkal és zománccal ékes asztaldísz (só- és borstartó), melyet I. Ferenc király számára készített (Bécs, udv. muzeum). Szobrászati művei közül a legkiválóbb a firenzei Loggia de' Lanziban álló Perseus bronzszobra (talapzatán érdekes domborművel), továbbá I. Cosimo herceg mellszobra (Firenze, Museo Nazionale), a párisi Louvreban lévő ú. n. Fontainebleaui nimfa, dombormű. Nagy hírnevét azonban főleg életének utolsó éveiben írt önéletirásának köszönheti C. Ez a mű, mely különösen Goethe fordítása révén (1803) világszerte elterjedt, az olasz irodalom klasszikus könyvei közé tartozik és rendkívül hatásosan, élénken írja le C. kalandos életét és mozgalmas korát (magyarra ford. Szana Tamás). Fontosak a szobrászatról és ötvösségről írt értekezései is: Trattati dell' oreficeria e della scultura (1. kiad. 1568). C. sokoldalú művész volt, a különféle technikai eljárások nagy mestere; Michelangelo lelkes híve, stílusának olykor modoros utánzója. A bécsi asztaldísz korának jellegzetes pompájú ötvösműve, a Perseus a XVI. sz.-beli olasz szobrászat egyik legkiválóbb alkotása. V. ö. *Plon*, Benvenuto C., orfèvre, medailleur, sculpteur (Paris 1882); *Molinier*, Benvenuto C. (u. o. 1894); *Supino*, L'arte di Benvenuto C. (Firenze 1901); *Darvai*, Benvenuto C. élete és művei (Budapest 1907); *Gailly de Taurines*, B. C. à Paris sous François I. (Paris 1908); *Cust*, The life of B. C. (2 köt., London 1910).

Celliota (gör.) volt a nevük ama remetéknek, kik a pusztákba vonulva, csak egy személy befogadására alkalmas kis cellákban éltek. Később a C.-kból alakult remetetelepek központján kolostorok is épültek, ahol az újoncokat oktatták és nevelték a remeteéletre. A C.-k, a hét öt napján teljesen magukra maradva, böjtölve, imával és elmélkedésben töltötték életüket és csak szombaton és vasárnap jöttek össze a kolostorban, hogy az Oltáriszentséghez járuljanak.

Cellit *(Zellit)*, Eichengrüntől származó keveréke az acetilcellulóznak és a kámfornak, esetleg mesterséges kámfornak. A celluloidhoz hasonló, de kevésbbé gyulékony anyag. A képlékeny tömeg könnyen feldolgozható és a hozzá kevert különböző anyagokkal a szilárdsága és keménysége úgy módosítható, hogy tetszés szerint kemény szarunemű vagy puha, hajlítható, bőrszerű, sőt még puhább gummiszerű, nyujtható anyagot nyerhetünk belőle. A C. teljesen víztiszta, átlátszó, vízálló és nem lesz törékeny. Egyes fajtái meg sem gyujthatók, egyesek meggyujthatók, de csakhamar kialusznak, egyetlenegy alakja még közelítőleg sem oly gyulékony mint a celluloid. Használhatósága nagyobb, mint a celluloidé. Papiros és szövet igen vékony C.-réteggel bevonható és nyomtatással igen hatásossá lehet tenni. Tarkára szövött vagy nyomtatott pamut- v. lenszövetet, ha C.-tel bevonjuk, szebb anyagot kapunk mint a viaszosvászon; a bőr is nagyon hatásos, ha C.-tel be van vonva. Ezek a bevonatok igen vékonyak, hajlíthatók, nyujthatók és az alapanyaghoz igen jól tapadnak. Finom, színtelen vagy színes lemezeket (folia), mint víz és légmentes burkoló anyagot használják csokoládé, illatszerek stb. csomagolására. Az elektrotechnikában szigetelő anyagnak

használják. Mivel nem ég, újabban a kinematográfok celluloid-filmje helyett használják. Az üveghez hasonlóan fujható és azért üreges tárgyak is készíthetők belőle. Oldata mint kitünő minőségű lakk nyer alkalmazást.

Celliták, l. *Alexiánusok.*

Cellitinák, az Alexiánusok (l. o.) női ága a XV. sz. óta. Szt. Ágoston szabályai szerint élnek és kórházban, valamint magánházakban betegápolással foglalkoznak. Anyaházaik Kölnben, Aachenben, Reussban stb. vannak.

Celloidin, a szövettanban (hystologia) használatos beágyazó anyag. A jó C. tiszta cellulózdinitrát, tehát kémiai szerkezetét illetőleg azonos a kollodiummal. A kereskedésbe kerülő C. sárgás, áttetsző, keményebb sajtkonzisztenciáju táblákból áll, melyek a kiszáradás, tűzveszély stb. ellen leforrasztott bádogskatulyákba vannak csomagolva. A C. oldódik abszolut alkoholban, alkohol és éter keverékében, szegfüolajban, stb. Használatát l. *Szövettani módszerek.*

Celloidinpapiros, A legelterjedtebb fényképészeti másolópapir. Érzékeny rétege celloidinba (collodium-faj) ágyazott klórezüst.

Céllövés, a modern katonának egyik legfontosabb kiképzési ága, mely az előkészítő oktatásra, a gyakorlólövésre, a messzelövésre, a harcszerű lőgyakorlatokra és a szemléltető lövésre oszlik fel. Az előkészítő oktatás arra való, hogy a fiatal katona mindazon elméleti és gyakorlati ismereteket elsajátítsa, amelyekre neki puskájának helyes használhatása szempontjából szüksége van. Ezen oktatás kiterjed: a puskáról és lőszerről való legfontosabb tudnivalókra, a lövés elméletére, a célzási és lőszabályokra, a puska helyes használatára és a helyes távolságbecslésre. A lőtávolságok beosztatnak: kis (800×-ig), közép (800×-tól 1600×-ig) és nagy (1600× felüli) lőtávolságokra. Mindezek elsajátítása után a gyutacslövés (l. o.) veszi kezdetét, mely a tulajdonképeni lövészetnek gyakorlati előiskolája és mint ilyen a laktanyaudvarokon, gyakorlótereken v. azok közelében hajtatik végre. Ezt követi a lőtéren (lövöldén) végzendő gyakorló lövés, melynél minden katona évente 70—80 töltényt lő 200 és 600× közötti távolságon levő különféle céltáblákra (l. *Céltábla*). A gyakorlólövést követő messzelövés erre alkalmas terepen hajtatik végre 1400×-en felüli távolságokra és célja a puska találóképességének, valamint a nagyobb távolságokra adott tűz harcászati jelentőségének szemlélhetővé tétele, nemkülönben az ismeretlen távolságokra való belövés gyakorlása. A fejenként elhasználandó töltények száma 15. A teljesen harcszerű viszonyok között végrehajtandó harcszerű lőgyakorlatok elő- és főgyakorlatokra oszlanak fel; előbbiekre 45, utóbbiakra 60 töltény van rendszeresítve s így minden katona v. altiszt évi teljes lőszerilletménye 200 tölténnyel van megállapítva. Végül a szemléltető lövés a puska találó és hatásképességének különleges viszonyok között való szemlélhetővé tételére szolgál.

Cellula (lat.), l. *Sejt.* — *C. nervea*, idegsejt, l. *Idegrendszer.* — *Cellularis* a. m. sejtes, sejtekből álló (plantae cellulares a. m. sejtes v. csak sejtalkotta növények); *cellularis pathologia* a. m. sejtkórtan (l. o.); *cellularis selectio*, a sejtek közt végbemenő természetes kiválogatódás folyamatának tudományos neve, l. *Természetes kiválogatódás.* — *Cellulosus* a. m. sejtből való; contextus cellulosus v. tela cellulosa a. m. sejt alkotta szövet.

Celluláz, a cellulózt bontó erjesztő; főleg növényekben fordul elő.

Cellulit, papirosanyagból készíthető gyártmány, melyet úgy állítanak elő, hogy a papirost víz alatt addig foszlatják, amíg szerkezetét elveszti, azután víztelenítik és szárítják. Festőanyagot, súlypátot, kormot, kaucsuk- v. sellakoldatot adnak hozzá, miáltal vízálló termék keletkezik. A C. ép úgy feldolgozható, mint a szaru, fa, ebonit, növényi elefántcsont; különösen alkalmas smirgel köszörűkorongokon kötőanyagnak és tömítőgyűrűk készítésére.

Celluloid, kollódiumgyapotból és kámforból készült áttetsző, szagtalan, kemény, de rugalmas szarunemű test, mely vízben nem oldódik, könnyen meggyúl és kormozó lánggal ég. A kollódiumgyapotot (lőgyapot) gyapotból, papirosból olykép készítik, hogy azt töménykénsav és salétromsav keverékével kezelik, gondosan kimossák és erős sajtolással víztelenítik, azután még nedvesen 50 százalék kámforral, esetleg festékkel vagy más anyagokkal keverve őrléssel és sajtolással bensőleg jól összekeverik és hidraulikus sajtóban, nagyon nagy nyomás mellett 130 C°-ra hevítik. Ekkor a kámfor teljesen áthatja a lőgyapotot és a keletkező termék a C.; néhány órai sajtolás után a gyártmányt szárítás céljából légüres térbe viszik, ahol a nedvesség tökéletesebb eltávolítása végett olvasztott klórkalcium van. Szokták a kollódiumgyapotot éterrel vagy faszesszel és kámforral keverve átdolgozni addig, amíg képlékeny lesz és azután lemezekké hengerelik, melyek a levegőn megkeményednek és ezeket cink és melegített vaslapok között hidraulikus sajtóban nagy nyomásnak vetik alá. A kámfornak részleges vagy teljes pótlására ftalsavat, fenol és naftol saveszterét, különösen trifenilfoszfátot és az oxaminsav és oxanilsav észtereit ajánlják és használják. A C. nehezen törhető, melegen hegeszthető, éterrel vagy alkohollal való megnedvesítés mellett is egyesíthető, 0·5 mm. vastagságú lemezekké hengerelhető, fára és kőre ragasztható; 125°-nál formába préselhető. Nagyon gyulékony, élénken, erősen kormozó lánggal ég, miközben kámforszagot terjeszt. Izzótestekkel való érintésre nyugodtan ég el. 140 C°-ra felmelegítve vöröses gőzöket fejleszt és bomlást szenved; 190 C°-nál ez a bomlás hirtelen következik be, de robbanás azért nem történik. Nagy gyulékonysága ammonium v. magnéziumbikarbonát hozzákeverése által csökken. Dísztárgyak, fésük, billiárdgolyók, ernyő és késnyelek, orvosi műszerek, mesterséges fogak, klisék, fényképészeti szárazlemezek és filmek, akkumulátoredények szigetelő anyagául, vízmérők készítésére, teknősbéka, korallok, csont és kövek hamisítására használják. Cinkfehérrel impregnálva és összepréselve az elefántcsonthoz hasonló anyagot szolgáltat. Acetonban és amilacetátban oldva firniszt szolgáltat. A C.-t 1869. Hyatt testvérek fedezték fel Newarkban, New-

Jersey államban; Európában is nagyban gyártják. V. ö. *Böckmann*, Das C. (3. kiad. Wien 1906); *Margosches*, Einiges über das C. (Drezden 1906); *Andès*, C. und seine Verarbeitung (Wien 1907).

Celluloid-klisé, stereotipáló eljárással készül. Föltalálója *Jannin* párisi szobrász. A «klisirozandó» fametszetről előbb sárga ólomoxidból és glicerinből álló anyamintát készitenek s erre megszáradása után rápréselik a tésztalágyságuvá lett celluloidot. A kész lemezek egyszínben való nyomtatásra jól használhatók, többszínüre azonban nem igen, mert keményedésük közben összehúzódnak. Rotációs gépen való nyomtatásra is alkalmasak.

Cellulóz, növényi sejtfalanyag, a szénhidrátok csoportjába tartozó vegyület, legegyszerűbb képlete $C_6H_{10}O_5$, de bizonyos, hogy a molekulája nagyobb, molekulasúlya nem ismeretes és azért helyesebben $(C_6H_{10}O_5)_n$ képlettel jelölhető. A C. lényeges alkatrésze a növényeket fölépítő sejtfalaknak, míg az állati testben csak nagyon ritkán fordul elő. (Tunicatának nevezett állat köpenyében, kigyónak a bőrében stb.) Legtisztábban elő tudjuk állitani a gyapotból, ha azt a következő anyagokkal kezeljük egymás után: higitott sósavval, fluórsavval, klórvízzel vagy alklóros savval, alkáliákkal, alkohollal, éterrel, vízzel, hogy az idegen alkatrészeket eltávolíthassuk. Tiszta állapotban színtelen, íztelen és szagtalan, és a szerint, hogy minő anyagból készült, különböző szerkezete és fajsúlya van. Fs. 1·4. és 1·52 között ingadozik. Vízben, alkoholban, éterben, zsíros és éterikus olajokban, épúgy híg savakban és lúgokban hidegen teljesen oldhatatlan. Azonban rézhidroxid-ammoniákban jól oldódik. A teljesen tiszta C. a levegőn nem változik meg, azonban, ha bizonyos nitrogéntartalmú vegyületeket tartalmaz, amelyek állandó kisérői a C.-nak, akkor a levegőn sárgás vagy barnás színűvé lesz e vegyületek bomlási termékei következtében. A különféle növényekben előforduló C. fizikai és kémiai sajátságokban való eltérése az újabb nézetek szerint a mutatkozó izomeriával magyarázható. A látszólagos különbség viszont felléphet azáltal is, hogy bizonyos idegen anyagok keletkeznek és rakódnak le a C. közé, ami a C. sajátságait lényegesen megváltoztathatja. Ilyen látszólagos változást mutat a növények fás részét alkotó lignin vagy xylon. 230° C.-ig, az ón olvadási pontjáig felhevitve, változatlan marad, magasabbra való hevítéskor megkezdődik a bomlása. Tömény hideg savban kocsonyaszerűen megduzzad, vízzel hígitva a keményítőhöz hasonló *amilloid* válik ki, melyet a jód kékre fest. E vegyület képződése teszi lehetővé a pergament-papiros gyártását. Ha tömény kénsav hosszabb ideig hat a C.-ra, akkor dextrinszulfosav keletkezik, s ha ezt felhígitva főzzük, a C. szőllőcukorrá alakul át. A salétromsav töménysége szerint különféle C.-nitrátokat hoz létre. L. *Lőgyapot*.

Cellulózdinamit, olyan dinamit, melynél a nitroglicerint faliszttel (fűrészpor) szivatták fel.

Cellulóznitrátok, l. *Lőgyapot*.

Cellulóztetracetát, $C_6H_6O_5(C_2H_3O_4)_4$, előállítható olyképen, hogy cellulózt magnézium vagy cinkacetát és etilkloriddal hevítjük ecetsavanhidrid hozzáadása mellett. Színtelen, alkoholban, éterben, acetonban oldhatatlan; kloroformban, jégecetben és nitrobenzolban oldódik, nem robbanó anyag. Nitrobenzolos oldatából átlátszóan, kemény kocsonyaszerűen válik ki. Ha kloroformos oldatát egy üveglapra öntjük és a kloroform elpárolog, akkor meglehetős nagy szilárdsággal biró hártyaalakban marad vissza (film). Az alkáliák nem támadják meg a C.-t. Tömény savakkal szemben, kivéve a salétromsavat, époly állandó, mint a salétromsavas esztere. Használják szigetelő anyagnak, filmkészítésre és a textilgyárakban.

Celman, *Miguel Juarez*, az argentinai köztársaság elnöke, szül. Cordobában 1844 szept. 29. 1874-ben képviselővé, 1877. Cordoba állam kormányzójává nevezték ki. A klérus befolyása ellen küzdött. Mint Roca elnök sógorát 1886 jún. 13. hat évre elnöknek választották. Hivatalának önző kizsákmányolása által és önkényével azonban annyira magára vonta a nép gyűlöletét, hogy 1890. lemondani kényszerült.

Celosia *L.* (növ.), az Amarantaceae (Disznóparéjfélék) család génusza, melynek 30 faja főkép tropusi növény. Egyéves v. évelő füvek. A *C. argentea* L. és *C. cristata* L. (kakastaréj) dísznövény.

Céloszlop, a versenypálya végét jelző oszlop, hova a versenyzőnek be kell érkeznie. A futó, gyalogló s kerékpáros versenyeken két oszlopot állítanak, a pálya mindkét szélére egyet. Ezen oszlopokat szalaggal kötik össze; ki először éri a *célszalagot*, az a győztes.

Célpont, 1. a céltáblákra rajzolt körök közepét egy fekete, mintegy 2—3 cm. átmérőjű pont foglalja el. Természetesen ezt legnehezebb eltalálni és azért legtöbbet is «számít».

2. *C.*, a versenypályának az a helye, ahol a verseny véget ér és amelynek egyik oldalán a célkarika (l. o.), másikon a birói páholy áll. Amelyik versenyző ezt a helyet elsőnek éri el, az a győztes.

Celsia *L.* (növ.), a Scrophulariaceae (Tárogatók) család génusza 40 fajjal, mely főkép mediterrán, továbbá abesszíniai, előázsiai növény. 3 faj Spanyolországban. Hasonlítanak az ökörfarkkóróhoz s viráguk oly módon használt népies orvosság, mint ezé.

Celsian (ásv.), báriumföldpát, $BaAl_2Si_2O_8$, triklin, üvegfényű, színtelen. 1895-ben fedezte fel Sjögren.

Celsius, 1. *Anders*, svéd csillagász, szül. Upsalában 1701 nov. 27., megh. u. o. 1744 ápr. 25. 1730-ban az upsalai egyetemen tanár lett; a Föld alakjának meghatározása céljából összeköttetésbe lépett a párisi csillagászokkal s 1736. a francia kormány őt és Maupertuist bízta meg a Torneå és Pello falu közti délkör megmérésével. 1740-ben igazgatója lett az általa kezdeményezett, gazdagon felszerelt obszervatóriumnak Upsalában. C. foglalkozott a fényerősség mérésével, az északi fénnyel, a Jupiter-holdak elméletével; sokat fáradozott a Gergely-féle naptár behozatalának érdekében és az elsők közé tartozott, kiknek az északi svéd partok lassú, de folytonos sü-

lyedése feltünt. Ő hozta javaslatba a róla elnevezett százas beosztású hőmérőt Über die Wärmemessung (1742) című értekezésében, azonban fordított irányban haladó számozással; a mostanság általánosan használt számozás tkp. *Strömer* stockholmi akademikustól származik (1750).

2. *C., Olof,* svéd történetíró és költő, szül. Upsalában 1716 dec. 26., megh. Lundban 1794 febr. 15. 1747-ben az upsalai egyetemen a történelem tanára lett, 1766. nemességet kapott, 1786. pedig a svéd akadémia tagjává választották. C. polihisztor volt s különösen kitünt a hazai történettudomány terén. 1742-ben a Tidningar om de Lärdes arbeten c. irodalmi közlönyt alapította. Munkái: Svea rikes kyrkohistoria (I. köt. 1767); I. Gusztáv története (2 köt., Stockholm 1746—53); XIV. Erik története (u. o. 1774); költeményei hijával vannak a fantáziának; leginkább latin verseit méltányolták.

Celsius-féle hőmérő, az oly hőmérő, melyen a víz fagypontja 0-sal, annak forrpontja pedig 100°-kal van jelölve. L. *Celsius Anders* és *Hőmérő*.

Celsus, 1. *Aulus Cornelius,* római ovostudományi író a Kr. u. I. sz. elején; egy enciklopédikus munkában az akkor divatos tudományok összességét tárgyalta, de csak a De medicina c. 8 könyv maradt fenn belőle. Nem orvosnak, csak dilettánsnak a műve, de józan felfogása, világos előadása dicséretére válik. Legbecsesebbek a sebészetről szóló fejezetek. Kiadta Renzi (Napoli 1851—52, 2 köt.); Daremberg (Leipzig 1859); Védrènes (Paris 1875, francia fordítással). Németre fordította Ritter (Stuttgart 1840) és Scheller (Braunschweig 1846). Monográfiát írt róla Kissel (Giessen 1844).

2. *C. Juventius,* atya és fiú, kiváló római jogászok, az utóbbi megh. Kr. u. 140 körül. Műveik 143 töredékkel a pandektákban szerepelnek.

3. *C.*, eklektikus filozófus, aki különösen a platoni és sztoikus tanokat hozta kapcsolatba; Kr. u. 178. írta Sermo verusát, amely első behatóbb polémia volt a kereszténység ellen; ebből Origenes feleletében (Contra Celsum, 8 köt.) meglehetős sok töredék maradt fenn. C. nem minden él nélkül támadja meg a kereszténységet tudatlansága, vak hite, antropomorfikus érzékisége, spiritualisztikus rajongása, kevélysége és a megváltás tana miatt. A megváltás keresztény dogmájával az örök világrend eszméjét, az isten megtestesülése tanával annak abszolut transzcendenciáját állítja szembe. V. ö. *Keim*, C. wahres Wort (Zürich 1873); *Aubé*, Histoire des persécutions (Paris 1873); *Muth*, Der Kampf d. heidnischen Phil. C. gegen das Christenth. (Mainz 1894). Nem zavarandó össze a De medicina nyolc könyvének szerzőjével, aki a propythagoreizmushoz áll közel.

Célszalag, l. *Céloszlop*.

Célszerüség, valamely tárgynak v. cselekvésnek, eseménynek az a tulajdonsága, melynél fogva az valamely cél elérésére alkalmas. Emberi cselekvésről nyilvánvaló, hogy célja van, mely végett történik; hogy az eszköz, mellyel ilyenkor élek, a módozat, mely szerint eljárok, többé-kevésbbé megfelelhet annak a célnak, szintén világos. Kétséges a C. fogalmának alkalmazása, ha másra alkalmazom, nem emberi cselekvésre, vagy annak eszközeire és módozataira, hanem pl. állati cselekvésekre (ösztön stb.), állati vagy növényi szervezetre vagy az egész természetre. Látszólagos jogot ad rá, hogy bizonyos állati cselekvések feltünően hasonlítanak megfontolásból elkövetett cselekvésekre, hogy a szervezet olyan, mintha bizonyos cél szempontjából bölcsen megalkottatott volna, hogy bizonyos filozófiai fölfogás szerint az egész természet nagyban és egészben célszerű szinhelye az emberi életnek. Ezzel a fölfogással azonban szorosan kapcsolatos az, hogy tehát a szerves élet terén, sőt az egész természetben a cél, azaz a gondolat: ható erő, amely valahogy meg tudja változtatni a mechanikai erők játékát. Igy szembe kerül egymással a *teleologizmus* és *mechanizmus*. Az utóbbi a látszólagos célszerű cselekvéseket, berendezéseket mechanikus úton iparkodik magyarázni. A legnagyobbszerű kisérlete ennek a darvinizmus, amely ki akarja mutatni, hogy a létért való harcban és a nemi kiválasztás folytán azok a véletlen változásai a szervezetnek maradnak fenn és öröklődnek át, melyek ama harcban és kiválasztásban előnyére vannak a szervezetnek. Igy a C. nem oka, hanem okozata a szerves életnek. A véleménynek ez az ellentéte még ma is eleven küzdelmeket szül. A legtöbb biológus mechanista, még pedig Darwin nézeteinek alapján. A teleológiai felfogásuak rendszerint *vitalisták* (l. *Vitalizmus)*, ezek nem hiszik, hogy az élet jelenségeit tisztán mechanisztikus szempontból lehetne magyarázni. Ezek közül való *Reinke* (egyebek közt: Einleitung in der theor. Biologie, 1903); *Driesch* (Die Biologie als selbständige Grundwissenschaft, Leipzig 1893). L. még *Baer*, Über den Zweck in d. Vorgängen in der Natur (Reden und Aufsätze, Petersburg 1873—76); *Weismann* műveit (Vorträge über Descend.-Theorie 2. kiad., 1904 stb.); *Cossmann*, Elemente der emp. Teleologie (1899).

Celt *(kelt)*, a vésőalakú eszközök neve az ősrégészet régebbi szakirodalmában. Valószinüleg a latin celtis (véső) szótól származik s nem az állítólag tűzkövet jelentő kelta eredetű cellt szótól, amelynek révén ezeket az eszközöket a kelta néppel hozták kapcsolatba s némelyek teljesen jogtalanul a kelták jellemző eszközeinek tekintették azokat. A C. elnevezést először Berger használta Thesaurus Brandenburgicus c. művében (1696). Az ősrégészetet megalapító skandináv tudósok révén általánosan elterjedt, bár használata nem volt teljesen megállapodott, mert egyaránt használták kőből, rézből vagy bronzból készült lapos, valamint a karimás, a másként palstabnak is nevezett szárnyas és talpas és a tokos bronzvésőnek megjelölésére is. Ma már a legtöbb nyelven megfelelő kifejezések alakultak ki a szakirodalomban a különböző őskori vésőtipusok megjelölésére, ezért csaknem teljesen felhagytak úgy a C., mint a palstab szó használatával. Jóformán csak az angol szakirodalomban és a tokos véső német nevében (Hohl-C.) találkozunk vele. L. *Bronzkor*.

Céltábla, lőgyakorlatoknál használatos céltárgy, rendszerint fa v. vaskeretre felhúzott ké-

regpapir v. vászonlapok, illetve alakok. Nálunk a lőtereken (lövöldéken) az első lőgyakorlatoknál 200, 300 és 400 lépésre felállítandó tancél-, alakcél- és keret-C.-t használnak; ezután következik a raj-C.-ra és a szembefutó alakokra s végül a fedetlenül és fedetten fekvő alakokra való lövészet.

A harcszerű lőgyakorlatoknál használatosak még: az oldaltfutó és térdelő alak, oldaltfutó illetve térdelő gyalogosok ábrázolására; az álló, rohamozó és ügető lovas alak; továbbá az ágyút különböző állásokban feltüntető C.-k. Ezen alakok segítségével a legkülönfélébb ellenséges harchelyzeteket lehet feltüntetni s hogy a gyakorlatokat még tanulságosabbá lehessen tenni, a találat következtében automatikusan eltünő, továbbá húzókészülékek, szánok stb. segítségével előre és oldalt mozgatható C.-kat is használnak. A géppuskák gyakorló és harcszerű lövéséhez az alakcéltáblákon kívül még a szórási mezőket (l. o.) is feltüntető ú. n. géppuska-C.-kat is használják. V. ö. a «Lőutasítás a m. kir. honvéd gyalogság, lovasság és a géppuskák számára» című szolgálati könyveket.

Celtes (*Celtis*, voltakép *Pickel*), *Konrad*, német humanista és latin költő, szül. Wipfeld bajor faluban 1459 febr. 1., megh. Bécsben 1508 febr. 4. Kölnben tanult s már 1486. kiadta Ars versificandi c. munkáját latin versekkel. Beutazta Olaszországot s ott megismerkedett a platoni filozófiával és az ottani humanistákkal. Visszatérve, a nürnbergi országgyűlésen 1487 ápr. 18. III. Frigyes császártól költői borostyánt kapott. Sok helyt megfordult; Budán megalapította az olasz irodalmi társulatok mintájára a Sodalitas litteraria Hungarorumot, melyből a bécsi Sodalitas Danubiana lett, majd Mainzban a Sodalitas litteraria Rhenanát. 1497-ben Bécsben a költészet és ékesszólás tanára lett; Miksa császárt latin költeményekben ünnepelte, voltakép ő alapította a bécsi udvari könyvtárt, rendezte az első udvari szinielőadásokat s élén állt a császár által 1502. alapított Collegium poetarum et mathematicorumnak. Utazásai közben fedezte fel Roswitha műveit és a Ligurinus c. történelmi költeményt (melyet egy ideig tőle való hamisítványnak tartottak), valamint a kis Tabula Peutingeriana-t. Elegáns verseiben Ovidiust és Horatiust utánozta (Quatuor libri amorum, Nürnberg 1502, Dürer A. rajzaival; Odarum libri IV., Strassburg 1513). Szellemes epigrammáit Lessing is felhasználta. V. ö. *Ábel* J., Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság (Budapest 1880); *Klüpfel*, De vita et scriptis C. C. (Freiburg 1827); *Aschbach*, Die früheren Wanderjahre des C. C. (Wien 1869); u. a., Geschichte der Wiener Universität (u. o. 1877).

Celtiberek, nép, l. *Keltiberek*.

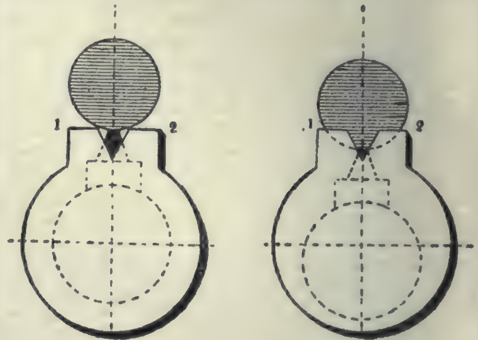
Celtis (növ.), l. *Ostorfa*.

Celtis, *Konrad*, l. *Celtes*.

Celtium, Urbain G. által felfedezett új kémiai elemi test.

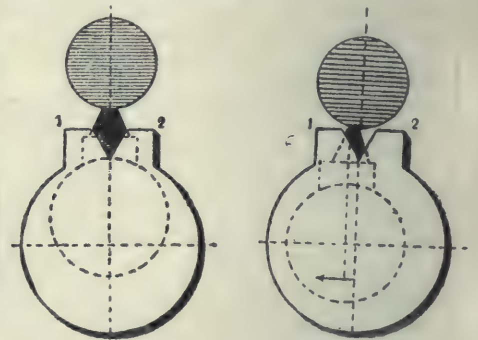
Célvonal, a céloszlopok közötti egyenes a futó- és kerékpárversenyeken. A lóversenyeken pedig az az egyenes, mely a birói páholy előtt felállított oszlopot a célkarikával összeköti.

Célzás, 1. *a katonaságnál* a lőfegyvernek oly helyzetbe való igazítása, hogy a kilőtt lövedék a céltárgyat eltalálja. A puskával való C. úgy történik, hogy a célgömb (l. o.) hegyét a nézőke szélességének közepébe, az 1. ábrán 1, 2-vel jelzett irányéllel egy magasságba juttatjuk és a célpontot a célgömb csúcsára kapjuk; az irányél

1. ábra. 2. ábra.

ez alkalommal vízszintesen tartandó. Ezt nevezik *csapott célgömbbel való C.-nak;* egyszerű voltánál fogva rendszerint ezt kell használni. A 2. ábra a *finom*, a 3. ábra pedig a *teljes célgömbbel* való C.-t mutatja. Előbbi esetben a lövés alan-

3. ábra. 4. ábra.

tabb lesz, mert a csőtorkolat (a vonalkázott kör a hátsó csővéggel szemben mélyebben, a második esetben pedig a lövés magas lesz, mert a csőtorkolat magasabban fekszik, mint a csapott célgömb alkalmazásánál. A *célgömb elszorításánál* (4. ábra) a lövedék azon oldal felé tér el, amerre a célgömb s így a csőtorkolat is eltolatott.

2. *C.* (lat. *allusio)*, a képletes kifejezés egy faja, közvetett (leplezett) emlékeztetés a szóban forgó eset és egy nevezetes analog eset közti közösségre. C. történhetik bárminemű asszociáció alapján, de a kapcsolat világos megjelölése nélkül; e leplezés csak növeli a C. ingerét. A C. gyakran csak egy rövidített hasonlat v. példa, s a kifejezett eszmével egy másiknak emlékét költi fel. Temérdek ily C. van az abszolut korszak alatti magyar lírában; jobban szereti a C.-t a gúny és a szellemes malicia.

Célzat, l. *Célzatosság.*

Célzatosság (esst.), valamely művészi alkotásban megnyilvánuló törekvés bizonyos eszméket, elveket, gondolatokat hirdetni s a művet esztetikai rendeltetésén kívül, sokszor ennek rovására, még más, külső célok szolgálatába is állítani. L. *Művészet célja* és *Irányzatosság.*

Célzókészülék, oly készülék, melyben a puska nyugodtan fekszik s a célpontra való irányítása utáni helyzetében akként megrögzíthető, hogy elsütéskor helyzetét meg nem változtatja. L. még *Irányzó eszközök.*

Cembal d'amour (franc., ejtsd: szambál damúr). Igy nevezték a XVIII. század elején Silbermann Gottfriedtől Freiburgban szerkesztett, az akkori zongorához hasonló hangszert, melynek húrjai kétszer oly hosszuak voltak, mint a zongoráé s középen nyeregszerkezettel két részre osztva, miáltal hosszabb, rezgőbb hangot adtak.

Cembalo (ol., ejtsd: csembálo), voltakép Clavicembalo, régi zongorák neve. Igy nevezik a Borghese-palotát is.

Cembrafenyő (*Cembra* Loud., növ.) a. m. havasi fenyő, l. *Fenyő.*

Cement (*képmelléklettel*), tágabb és átvitt értelemben minden olyan összekötő anyag, mely valamely természetes vagy mesterséges konglomerátumban a törmelékdarabok közti hézagokat kitölti s azokat szilárd testté összetartja. Ilyen értelemben használják e fogalmat pl. a geológiában. Az épitőtechnikában C. alatt minden a vízben is megkeményedő és vízben oldhatatlan (*hidraulikus*) habarcskötőanyagot értünk. Míg a közönséges fehérmész (oltott mész) csakis levegőn (víz elpárolgása és szénsav felvétele mellett) keményedik meg és víz alatt egyáltalán nem, a hidraulikus kötőanyagok (C.-ek) levegő nélkül, vízben is megkeményednek. Ez teszi lehetővé, hogy vízi építmények C.-habarccsal készült falazatból v. C.-betonból szilárdan és tartósan épüljenek. De manapság a szárazföldi építkezésekhez is nagy mértékben használjuk a C.-et falazatok habarcsaiban, hogy szilárdabb falazatot kapjunk mint fehérmésszel, főkép pedig a *betonban*, amelynek kiterjedt használata technikai szempontból a mai építőgyakorlatnak egyik jellemző vonása (l. *Beton* és *Vasbeton).*

Hidraulikus kötőanyagot már a *rómaiak* is tudtak előállítani; ők a Nápoly vidékén előforduló puzzolánföld (vulkánikus tufa) és fehérmész keverékét használták kötőanyagul a vízi építkezéseik habarcsához. Égetés útján az első C.-et *Smeaton* angol mérnök állította elő 1756., aki kimutatta, hogy azok a mészkövek, amelyek savval kezelve, mint oldhatatlan maradékot, agyagot hagynak hátra, égetve vízálló meszet adnak. 1796-ban *Parker* kapott szabadalmat Angliában, a Temze-agyagban előforduló márgagumók égetése által vízálló kötőanyag előállítására. Ezt ő római (angolul: roman) C.-nek nevezte el, azt akarván ezzel jelezni, hogy hasonló vízálló habarcsot ád, mint amelynek a régi római víziépítmények nagy tartóssága tulajdonítható. *Vicat* francia mérnök volt az első, aki tudományos alapokon kutatta a C.-előállítás kérdéseit s ő volt az első, aki mész és agyag *mesterséges* keverékéből égetett C.-et 1818. A portland-C. elnevezés az angol *Aspdin*-tól származik, aki 1824. szabadalmat kapott mészkő és agyag mesterséges keverékéből vízálló kötőanyag égetésére. A gyártmány színe hasonló zöldesszürke volt, mint a portlandkőé, amely Angliának egyik legösmertebb építőköve s e hasonlóság alapján az új kötőanyagot portland-C.-nek nevezte.

A *román-C.* gyártására nyersanyagul gazdag agyagtartalmu márgák szolgálnak, amelyeknek égetése hasonló módon, mint a közönséges mészé, v. folytonos üzemű aknakemencében, v. pedig körkemencében megy végbe. Az égetés a zsugorodási hőfokon alul, kb. 1000—1100°-on történik. A kiégetett termék vízzel nem oltódik, sem szét nem hull, mint a közönséges mész, hanem mechanikai úton kell lisztté őrölni. Fajsúlya 2·6—3·0, általában 3·0-on alul van. Vízzel elkeverve érezhető felmelegedés közben aránylag gyorsan köt le. A közönséges fehérmész és a román-C. között átmenetet alkot a *hidraulikus mész*, melyet kb. 10—15% agyagtartalmú mészkövek égetése útján állítanak elő; ez vízzel nedvesítve még szétesik s így nem kell őrölni. Magában is és hidraulikus pótlékokkal keverve használják. A *portland-C.* gyártása csak kivételesen lehetséges közvetlenül, természetes márga égetése által, minthogy az olyan márga ritka, amelynek összetétele az agyag- és mésztartalmára nézve teljesen megfelelő s az alkatrészek keverése állandóan olyan egyenletes, amilyen a gyártáshoz szükséges. Ezért túlnyomóan a «mesterséges eljárás» szerint történik a portland-C. gyártása, amidőn v. tiszta mészkő és agyag az alapul szolgáló nyersanyagok, v. esetleg olyan márga, amelynek összetétele ugyan még nem felel meg a követelményeknek, amely azonban a kellő mészkő- v. pedig agyagpótlással portland-C.-gyártásra alkalmassá tehető.

A gyártási eljárások a különböző gyárakban a részletekre nézve látszólag nagyban különböznek, a dolog lényegére nézve azonban a munkálatok célja és eredménye megegyező s a következőképen jellemezhető: 1. a munkák első csoportja a mészkőnek (márgának) és az agyagnak lehető tökéletes benső *keverését* célozza, a megszabott keverőarányban; ezután következik 2. a nyers keveréknek *égetése* olyan magas hőfokon, amelynél az olvadás kezdetét jelző zsugorodás (összetöpörödés) beáll kb. 1400—1450°-on, s végül 3. az égetett C.-kőnek (klinker) finom lisztté *őrlése.* A keverés történhetik vagy az ú. n. nedves eljárás szerint, amidőn a puha mészkövet (márgát) és az agyagot nagy kavaró-kádakban vízzel iszappá oszlatva keverik, vagy pedig a száraz eljárás szerint, ha az anyagok szilárdabbak; ekkor rendszerint együtt őrlik és keverik az előzetesen kiszárított anyagokat. Esetleg csak az egyik alkatrészt, az agyagot vagy a puha márgát iszapolják, a mészkövet pedig szárazon őrlik s azután keverik az iszappal. Az égetésre eddigelé az aknakemence vagy a körkemence szolgált. Ezeket azonban mintegy 10 év óta rohamosan kiszorítja az Amerikából származó *forgókemence*, amely lényegében egy nagy (2—3 m.) átmérőjű s 30—40 m. hosszú szögecselt vascső

tűzálló béléssel, s amelyet fogaskerékhajtással állandó lassú forgásban tartanak a hossztengelye körül. A cső kissé ferde elhelyezésű, minélfogva a felső száján beadott nyersanyag (sűrű iszap v. nedvesített nyersliszt) a forgócső alsó vége felé halad, útjában találkozik a cső alsó végéről kiinduló tűzzel, amelyet szénportüzelés szolgáltat. A cső alsó felében megy végbe a nyersanyagnak a zsugorodásig való kiégése. A kiégetett nyers C.-kő (klinker) a forgókemencéből még izzó, borsó-mogyoró nagyságú gömbölyű szemek formájában az alatta levő, szintén forgó hűtődobba jut s onnét őrlésre a malomba. A forgókemencének azonkívül, hogy kitünő minőségű gyártmányt szolgáltat, nagy előnyei: a kézi munkának csaknem teljes kiküszöbölése és a nagy teljesítő képessége, minélfogva nagy üzemre kiválóan alkalmas. A *képmellékleten* az 1. ábra egyik újabb hazai C.-gyárnak, a borsodvmegyei *bélapátfalvai* portland-C.-gyárnak berendezését magyarázza a munkafolyamat rövid (sémás) megjelölésével. A 2. ábra a kemenceház belsejét láttatja, a forgókemencékkel és a hűtődobokkal. A kész portland-C.-liszt (zöldes) szürke színű por, fajsúlya 3·1—3·2 (okvetlenül 3·0-on felül). Vízzel keverve alig érezhető csekély melegedés mellett köt le. Megjegyzendő, hogy a mesterséges portland-C.-gyártásban az agyagot bizonyos más kovasavtartalmú anyagok is helyettesíthetik, mint: a nagyolvasztó bázikus és *granulált salakja*, amelyet úgy nyernek, hogy a salakot tüzes állapotában hideg vízzel hirtelen lehűtik, miáltal szemcséződik (granulálódik); ilyen anyag továbbá a *trasz*nak nevezett vulkánikus tufa is, ha a kellő mennyiségben tartalmaz kötőképes kovasavat. A magyarországi *selyp-i* C.-gyár tényleg agyag helyett traszt használ portland-C.-gyártásra. A nagyolvasztó salakját pedig főkép Németországban a rajnamenti vasművek dolgozzák fel és pedig az ú. n. *vasportland-C.-té* úgy, hogy granulált salakból és mészkőből portland-C.-et égetnek, ennek a klinkerjéhez ezután még annyi granulált salakot adnak, hogy a kész őrlemény 70% portland-C.-ből és 30% salakból álljon.

A *C. jósága és használhatósága* valamely egyszerű vagy rövid eljárással meg nem ítélhető, s a hamisítása nem mutatható ki könnyű szerrel. A kémiai vizsgálat egymagában szintén nem elegendő e célra. Minthogy pedig igen fontos, hogy a C.-ekről még a beépítés előtt megállapíttassék, hogy megvan-e a kellő kötőerejük s egyéb fontos tulajdonságuk, a legtöbb országban az érdekelt szakkörök azokat a vizsgálati módokat, amelyek szerint a C.-ek minőségét ellenőrizni kell, szabályzatokba foglalták. Nálunk a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet adott ki úgy a román-, mint a portland-C. egységes szállítására és megvizsgálására vonatkozó határozatokat, amelyek kormányhatósági rendeletek alapján szabványos feltételekül szolgálnak a középítkezésekhez használt C.-ek átvételéhez. Az ellenőrző vizsgálatokban első sorban a következők jönnek tekintetbe: őrlési finomság, kötési idő, térfogatállandóság, húzó és nyomó szilárdság, főzőpróba (l. *Anyagvizsgálat).*

A C. *égetésekor és megkeményedésekor* végbemenő folyamatok kémiájára nézve még eltérők a vélemények. Erre nézve ugyanis a kémiai analizis egymagában még nem ad kellő felvilágosítást, mert arra a kérdésre, hogy milyen vegyületek alakjában vannak jelen az alkatrészek a C.-ben és hogy mely vegyületeknek tulajdonítandó a hidraulikus tulajdonság, nem felel meg. A C. konstituciójának megismerésére célravezetőbbeknek igérkeznek az újabb fizikai-kémiai és főkép petrográfiai (mikroszkópiai) módszerekkel végzett vizsgálatok. Annyi kétségtelen, hogy a kiégetett kész C.-klinker különböző erősen bázisos kalciumszilikátoknak és aluminátoknak elegye, melyeket azonban biztosan felismerni és egymástól elkülöníteni mindezideig nem sikerült.

A *tengervíz* sok esetben romboló, bomlasztó hatással van a portland-C.-re, ami főkép annak tulajdonítható, hogy a tengervíz magnézium-sói (klorid és szulfát) cserebomlás útján meszet oldanak ki a C.-ből, s a gipszképződés, a velejáró térfogatnövekedés által bomlasztólag hat. Ezért tengeri építkezésekhez a portland-C.-hez olyan anyagok (pl. trasz) hozzáadását javasolták, melyek sok kötőképes kovasav-tartalmuknál fogva a C. mész-tartalmát szilikát alakban leköthetik.

Végül megemlítendő a *puzzolán-C.-ek* csoportja, amelyek valamely *puzzolán anyagnak* (puzzolánföld, szantorin, trasz, granulált nagyolvasztósalak stb.) mészhidrátliszttel, vagyis poralakú oltottmésszel való keverékei. Ezen puzzolán anyagok közül a vulkáni eredetüeknél (puzzolánföld, szantorin, trasz) a vulkáni hő, a nagyolvasztósalaknál a nagyolvasztó hője végezte a szilikátok feltárását és képződésüknél víz jelenlétében való gyors lehűlésüknek volt fontos szerepe. Valamennyien mészben szegények, úgy, hogy magukban nem alkalmasak hidraulikus kötőanyagul, hanem csak oltott mész hozzáadásával, ezért neveztetnek *hidraulikus pótlékoknak* is. A puzzolán-C.-ek közül nagyobb jelentősége van Ausztriában, Svájcban és Németországban (nálunk nem) a *salak*-C.-nek; Magyarországon a bőséges traszelőfordulásra tekintettel inkább a *trasz*-C. (traszliszt + oltott mész) használata volna előnyös (költségileg is), főkép olyan vízépítkezésekhez, amelyek iránt a szilárdsági követelmények nem elsőrendüek.

Az eddig tárgyalt C.-ektől lényegesen különbözik a *magnézia-C.* (vagy Sorel-C.), amely nem egyéb mint égetett s finomra őrölt magnezit; ha ezt víz helyett koncentrált magnéziumklorid oldattal keverjük, rövid idő alatt erős felmelegedés közben fehér, márványkeménységű anyag (magnéziumoxiklorid) keletkezik, amely azonban csak szárazban tartós, s dacára a nagy szilárdságának és kötőerejének, vízben szétmállik. Ez a C. a kötőanyaga azoknak a burkolati anyagoknak (Xylolit, Lignolit, Torgament stb.) amelyekből újabban (kóporral vagy fűrészporral) az ú. n. hézagmentes padlóburkolatok készülnek. V. ö.: A C.-nek egységes szállítására és megvizsgálására vonatkozó határozatok. Kiadja: a M. Mérnök- és Építész-Egylet. *Naske* C. Die Portland-Zement-Fabrikation (Leipzig 1904); O. *Schmidt*, Der Portlandzement (Stuttgart); W. *Michaelis*, Die

hidraulischen Mörtel, insbesondere der Portland-Zement in chemisch-technischer Beziehung (Leipzig 1869); H. *Le Chatelier*, Essais des materiaux hydrauliques (Paris); *Nagy* D., Magyarország trasz-anyagai; M. Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője (1905, 7. sz.); *Zielinski* Sz., A román- és portland-C.-ek szilárdulása pépben, habarcsban és betonban (Budapest 1909).

Cementacél, l. *Vas.*

Cementálás alatt azt a műveletet értjük, melynek célja a fémeket oly gáz vagy por (cementálópor) jelenlétében izzítani, mely az illető anyag technikai tulajdonságait annak megömlése nélkül is megváltoztatja. Ha a vörösrézdrótot öntöttvas edénybe teszik, melynek fenekén granulált cink és kevés szalmiák van, az edény izzításakor a cink elgőzölög és a vörösréznek fölszinén cinkréz ötvényt v. sárgarezet alkot. Ha a kovácsvasat szénpor közé ágyazva zárt kemencében izzítjuk, acéllá (cement-acél) lesz, míg az öntött vas vasoxidporba ágyazva és hasonló eljárás alá vetve kovácsvassá (lágyított öntött vas) változik. A kovácsvas felszini megkeményítésére (acélozására) nitrogén tartalmú anyagok (bőr és szaru), konyhasó és tengeri só keverék használatosak; ebbe a keverékbe ágyazott kovácsvas-tárgyak fölszine izzítás és azt követő gyors lehűtéskor megkeményedik. Ha a vörös melegig hevített kovácsvasra kéksavas kálit vagy sárga vérlúgsót hintenek, akkor is megkeményedik.

Cementállomány v. *fogcement* (caementum), úgy borítja a fog gyökerét és nyakát, mint a zománc a fog koronáját. Közönséges csontanyagból áll, vastagsága $^1/_{10}$ mm.-től $^1/_2$ mm.-ig változik, legvastagabb a gyökér csúcsán, legvékonyabb a fog nyakán; a zománc felé elvékonyodva megszünik, l. *Fogak.*

Cementcső, l. *Cső.*

Cementelés, l. *Cementálás.*

Cementelő szerek, l. *Cementálás.*

Cementelt drót, l. *Cementálás.*

Cementező madarak, l. *Állatlakások.*

Cementhordó. A dongafának megdrágulása miatt a C.-k mindnagyobb jelentőséget nyernek. A C.-kat újabban vasbetonból készítik s belül üveglapokkal bélelik, így a bennük levő bor a cementtel nem érintkezik s emiatt romlásnak, változásnak kitéve nincs. A C.-k előnye, hogy sokkal olcsóbbak, mint a fahordók, velük a tér a pincében jobban kihasználható, nagyobb térfogattal lévén készíthetők, nagyobb tömegborok házasítására alkalmasak, kevesebb bennük az apadás, mint a fahordókban. Hátrányuk, hogy helyhez kötöttek, nem lévén légjárhatók, bennük a bor nem fejlődik, nem érik, sőt fiatal borok, kivált túlnagy C.-ban huzamosabb ideig tartva megromlanak. A C.-knak nagyobb pincékben van jelentőségük, ahol mellettük elegendő fahordó is rendelkezésre áll. Itt házasításra, kész óborok eltartására, nem várt nagytermés ideiglenes elhelyezésére nagyon alkalmasak.

Cementit, l. *Vaskarbid.*

Cementlemezfedél, l. *Fedélhéj.*

Cementmárga (geol.), az olyan márgák, melyek összetétele 75% $CaCO_3$ és 25% agyag körüli, cementelőállításra alkalmasak. Nevezetesebb C.-k hazánkban a budai márga, mely alsó oligocénkorú, a beocsini pannoniai korú, a neokom nyergesujfalusi és a szintén krétakorú lédeczi. Telepeik mindeme pontokon hatalmasak, szinte kifogyhatatlanok.

Cementmárvány, cementből és márványtöredékekből készített műkő, csiszolt lapokban szállítják, falak burkolására használatos.

Cementmész. Hidraulikus tulajdonsággal biró meszek C.-nek neveztetnek. L. *Cement.*

Cementréz, l. *Réz.*

Cementszén, l. *Vas.*

Cementszinpor (bány.). Ha a bányavíz a rezet kiejtette és a vasat feloldotta, a cementelő vályukban 50—60% tiszta fémrezet tartalmazó iszap marad, ez a C., melyet azután külön pestekben beolvasztani, tisztítani és készelni kell, hogy eladható áru legyen belőle.

Cementvíz, l. *Réz.*

Čemernica, adók. Zágráb vm. vrginmosti j.-ban, (1900) 1315 horvát-szerb lak., vasúti állomás; u. p. és u. t. Vrgin most.

Čemernica dolnja, község Zágráb vm. vrginmosti j.-ban, (1900) 648 lak., vasúti állomás; u. p. és u. t. Vrgin most.

Čemernica gornja, község Zágráb vm. vrginmosti j.-ban, (1900) 667 lak., vasúti állomás; u. p. és u. t. Vrgin most.

Cena (így is: *caena*, *coena*, lat.), a rómaiaknál a főebéd, melyet eleinte délben, később pedig fürdő után esti 9—10 óra közt költöttek el.

Cenabum, a római császárság idejében a carnutok fővárosa Gallia Lugdunensisben; most Orléans.

Cénacle (franc., ejtsd szenakl, eredeti jelentése: az *Utolsó vacsora terme)*, a francia romantikus költők társaságának elnevezése. Első megalakulásakor (1824) Charles Nodier volt a feje s összejövetelein a klasszikus iskola mérsékeltebb képviselői is megfordultak. Másodszor, de kifejezetten romantikus szinezettel, 1829. alakult meg. A társaságnak Victor Hugo, Vigny, Sainte-Beuve, a két Deschamps, Dumas père s néhány művész voltak a tagjai. Irodalmi nézeteiket a La Muse française s a később napilappá átalakult Le Globe c. folyóiratokban fejtették ki. V. ö. L. *Séché*, Le C. de la Muse française (Paris 1909).

Cenaculum (lat.), ebédlő. A római császárság korában egy lakóház első emeletsorát, vagy egyáltalában bérbeadott lakást is értettek ez elnevezés alatt, mert már a köztársaság utolsó idejében szokásba jött nem a ház földszintjén, hanem az első emeleten étkezni, mely emeletsort később bérbe adták.

Cena cynica (lat.) a. m. cinikus ebéd; nevét onnan vette, mert a cinikus filozófusok igen szegényesen éltek. A kifejezést Petronius használta.

Cena domini (lat.) a. m. Urvacsora, melyet Jézus elfogatása előtt néhány órával, vagyis Nagycsütörtökön este szerzett s mely a keresztény s kivált a protestáns istentiszteleteknek egyik legfontosabb része.

Cenane (perzsa, a. m. *nők szobája)*, India lakóházaiban a nők lakosztályát nevezik e néven.

Cenci (ejtsd: csencsi), római nemes család. *C. Pietro* 1398. a pápai uralom ellen összeesküvést szőtt, amiért társaival együtt lefejezték. — *C.*

Beatrice, C. Francesco leánya, szül. Rómában 1577 febr. 12. Apja kicsapongó és családjával szemben rémítő szigorú ember volt, kit gyermekei halálosan gyűlöltek. Végre Francesco második felesége, Petroni Lucrezia, mostoha fia Giacomo és Beatrice 1598 szept. 9. Petrella kastélyban atyjukat orgyilkos által meggyilkoltatták. A gyilkosság azonban kitudódott s a bűnösöket pörbe fogták, Lucreziát és Beatricet kínpadra vonták és lefejezték, Giacomót dorongokkal ütötték agyon 1599 szept. 11. Csak C. Bernardo, a legfiatalabb testvér kapott VIII. Kelemen pápától kegyelmet, aki a családi birtok egy részét is visszaadta neki. Beatrice mentségére védője azt hozta fel, hogy atyja meggyalázta volna. Voltak akik Beatricet ártatlannak mondották. A C.-család birtokait a Borghesék (l. o.) kapták. Shelley (l. o.) az esetet 1819. drámában, Guerazzi pedig regényben írta meg (B. C., storia del secolo XVI., Milano 1870). V. ö. B. C., causa celebre criminale del secolo XVI. (Milano 1856); *Stendhal,* Chroniques italiennes (Paris 1855); *Dal Bonoé,* Storia di B. C. e de' suoi tempi (Napoli 1864) stb. Megbízható okmányokra támaszkodik *Bertolotti,* Francesco C. e la sua famiglia (Firenze 1879) és *Torigiani,* Clemente VIII e il processo criminale della B. C. (u. o. 1872). Hogy a Reni G.-nak tulajdonított festmény a római Barberini-palotában C. Beatricet ábrázolja-e, nem bizonyos.

Cendal (ném. *Zendal, Zindel,* ol. *zindale,* középkori latinsággal *cendalum,* a görög σίνδων-ból), finom vásznat s eredetileg indiai vásznat jelent.

Cendré (franc., ejtsd: szañdré), hamuszürke.

Cendrillon (franc., ejtsd: szañdrillyoñ), hamupipőke.

Cendrin-kövek, a mesterséges kőnemek egy faja.

Ceneda, város, l. *Vittorio.*

Cenere, l. *Monte-Ceneri.*

Cenis a. m. Mont-Cenis (l. o.).

Cenk, régi szó, mely eredetileg kutyakölyköt, később katona-inast s bérencet jelentett.

Cenk, *ebhal (Squalius cephalus),* l. *Domolykó.*

Cenkovo, adók. Verőcze vm. diakovári j.-ban, (1900) 380 horvát-szerb lak.; u. p. Levanska varoš, u. t. Diakovár.

Cenner *Lajos,* író, szül. 1865 aug. 22. Magyaróváron. A teológiát Esztergomban végezte. 1887. Budapestre hitoktatónak nevezték ki, 1888. fölszentelték. 1894—903-ig Budapesten az Erzsébetvárosban volt segédlelkész és ezalatt élénk irodalmi működést fejtett ki, egyszersmind mint tulajdonos szerkesztette a Kat. Egyházi Közlönyt. 1904 óta süttői plébános. Önállóan megjelent művei: *Kicsinyek és nagyok.* Neveléstani tárcák (1891); *Negyedórák* (rajzok, 1893); *Ostorpattogás* (humoreszkek, 1893); *A mi könyvünk* (1896); *Lourdes* (1903).

Cenni di Pepo, olasz festő, l. *Cimabue.*

Cennini, olasz könyvnyomtató család. Legidősebb tagja *Bernát* 1471. Firenzében Vergilius-magyarázatokat nyomtatott; e műve ma igen ritka.

Cenobiták (gör.) a. m. együtt élők. A kereszténység első századaiban a világtól elvonulva élő aszkéták, kik egy főnök vezetése alatt, egymáshoz közel eső, külön álló kis cellákban laktak és imádságukat közösen végezték. Különböznek az ú. n. anakorétáktól, kik egészen elvonulva és külön élő remeték voltak.

Cenogenesis, l. *Caenogenesis.*

Cenoman, a geológiában a kréta-szisztéma felső emeletének legalsó rétegcsoportja (alsó Pläner), l. *Kréta-szisztéma.*

Cenomanni, a kelta aulisciusok ága, eredetileg Galliában a Loire vidékén, hol eburovices és brannovices v. diablintusok között lakott. Mintegy 400. Kr. e. Gallia Transpadanába vonultak át és lassan elfoglalták a mai Brescia, Cremona, Verona stb. vidékét, ahol aztán meghonosodtak és a rómaiak hű szövetségesei lettek. Egyetlen lázadásukat Kr. e. 197. C. Cornelius csillapította le. Galliában maradt kis töredékük Le Mans környékén (Depart. Sarthe) még soká fenntartotta nevét.

Cenotaphium (gör.-lat.), l. *Kenotafion.*

Cenozit (ásv.), l. *Kxinozit.*

Censiticus (lat.), a. m. adóköteles. *C. fundus* v. *censiticum bonum,* oly birtok, mely után a birtokos örökös urának évi adót és más szolgáltatásokat teljesíteni köteles, tehát a. m. hűbéri birtok. *Censitus* (censilis homo, censuarius, lat.) a. m. hűbéres.

Censor (lat.), l. *Cenzor.*

Censorinus, római grammatikus a Kr. u. III. sz. elején. De die natali (A születésnap) c. töredékes munkájában, melyet pártfogójának, Caerelliusnak ajánlott, tudálékosan tárgyalja a csillagoknak az emberek születésére való befolyását, az időfelosztás különböző módjait s érdekes történeti és kronológiai megjegyzéseket tesz. Legújabb kiadása *Hultschtól* (Leipzig 1867).

Censualis (lat.), l. *Cenzuális.*

Censualis földek, l. *Cenzuális földek.*

Censualistae, l. *Kontraktualisták.*

Censuarius (lat.), l. *Censiticus.*

Censura (lat.), l. *Cenzura.*

Censura ecclesiastica (lat.), korábban az egyházi büntetéseknek jelzésére általában használt kifejezés; különösen azonban az interdictumot, kiközösítést és felfüggesztést értik alatta. L. még *Cenzura* és *Egyházi büntetőjog.*

Census, l. *Cenzus* és *Capite censi.*

Cent (a lat. centum-tól), századrész; *a)* a németalföldi (hollandi) forint századrésze = kb. 2 fillér; az északamerikai Egyesült-Államok pénzegységének, a dollárnak századrésze = kb. 5 fillér; *b)* régebben belgiumi földmérték; kb. 8 ár.

Cental (ang., ejtsd: szent'l), az északamerikai Egyesült-Államokban a súlymérték egyik egysége a. m. 100 angol keresk. font = 45·36 kg.

Cental, hatalmas indus törzs, a régi műveltségű mayák töredéke, Chiapas állam területén Mexikóban. Egyes ágaik *cocil, chaneabal* stb. néven ismeretesek. Számuk mintegy 150,000-re tehető. Maya nyelvüket még csaknem érintetlenül fentartották. V. ö. *Haebler,* Mayalitteratur (Centralblatt für Bibliothekswesen, Leipzig 1895; Memoirs of the Peabody Museum (1901—1903),

Centaurea, *búzavirág* (növ.), a Compositae (Fészkesek) családban a csöves viráguak génusza, a keleti félgömbön mintegy 500 fajjal. Évelő,

ritkán egyéves füvek v. kórók, osztatlan, épszélű v. többször szárnyasan hasogatott, nem szúrós levelekkel, magános v. bugában álló virágfészekkel, fordított tojásalakú, lapított kaszatterméssel. A fészek szélén levő virágai meddők, nagyságukkal és színükkel feltűnővé teszik a fészket. A *C. cyanus* L. (kék búzavirág) leginkább mezőkön és vetésben nő. Egyéves. Déleurópai eredetü, de a gabonával, mint a pipacs, már régen, talán már a cölöpépítmények korában elterjedt. Ritkábban fehérvirágú, de a kertekben halványkék, lila, sötétlila, rózsaszín, barna, piros és tarka változékait is látni. Sugárvirágait régebben vizelethajtó orvosságnak használták, ma legfeljebb füstölő porba teszik, hogy a színe tarkább legyen, de az illatot csökkenti.

Virágjából, mint a többi fajéból is, festéket lehetne kapni, de nem nagyon tartós; a kék búzavirágé, valamint a kertekben szintén díszlő *C. mollis* W. et Kit. és *C. axillaris* Willd.-é a leghasznavehetőbb. A *C. behen* L. vadon az Eufrátesz folyó tájain terem, gyökerét régen behengyökérnek nevezték, keserű, kissé csipős ízű. Keleten ma is mérgezés ellen, gerjesztő szernek s az emlékező tehetség erősítésére használják. Több más faj alkalmatlan gyom, különösen ha még tövises fészkű is, mint a *C. solstitialis* L., *C. calcitrapa* L. Ez utóbbit és más fajait régebben hathatós orvosságnak tartották, különösen hideglelés, bőrkiütés, gyomorgyengeség ellen próbálgatták. V. ö. *Wagner* J., A magyarországi Centaureák ismertetése (Budapest 1910).

Centaurosok, l. *Kentaurosok.*

Centaurus, csillagkép az ég D.-i félgömbjén, két elsőrendű, két másodrendű és számos kisebb csillaggal. Legfényesebb csillaga, az α Centauri, az eddig ismertek között a legnagyobb parallaxissal bír, ami mással azt jelenti, hogy Naprendszerünkhöz ez az állócsillag van legközelebb eddigi ismereteink szerint. Parallaxisa 0·751", aminek megfelel a Föld-Nap távolság 274,100-szorosa v. 40·8 billió km. (408 utána 11 zérussal). A fény ezt az utat mintegy 4 év alatt futja be másodpercenként 300,000 km. sebességgel.

Centavo, a pénzegység századrésze Argentinában ($\frac{1}{100}$ peso = 4·8 f, Chileben ($\frac{1}{100}$ peso = 1·8 f, Columbiában (mint Argentinában), Mexikóban ($\frac{1}{100}$ peso = 3·2, f, Paraguayban ($\frac{1}{100}$ peso) = 5 f, Peruban ($\frac{1}{100}$ sol) = 5 f, Venezuelában ($\frac{1}{101}$ venezolano) = 4·2 f.

Centenaar, 1816 előtt a hollandi mázsa neve = 100 amsterdami pond = 494 g, Curassaoban még használatban van; Transvaalban = 49·304 kg.

Centenae (lat., ném. *Hundertschaften),* századok; az ősi germán törzsélet korában a népnek a hadi kötelezettséggel összefüggésben álló alsóbb beosztása (innét a század elnevezés); később a törzsek letelepedése után a frank birodalomban a vidéki kormányzat kerületeinek, a grófságoknak alkerületei. Élükön a centenarius (százados) áll, mint a grófság élén álló grófnak végrehajtó közege.

Centenarium (lat.), valamely esemény századik évfordulója.

Centenarius (lat.), l. *Centenae.*

Centerville (ejtsd: szentrvil), Jowa állam Appanoose countyjának főhelye (északamerikai Egyes.-Államok), szénbányákkal, gyárakkal, (1900) 5256 lakossal.

Centesimalis (lat.) a. m. századrészekre osztott.

Centesimo (ol., ejtsd: csentézimo), a lira századrésze.

Centetes (állat), a sörtés sün-félék *(Centetidae,* l. o.) családjába tartozó állatnem. Egyetlen faja ismeretes, a tanrek *(C. ecaudatus* Schreb), mely Madagaszkár, Mauritius, Mayotte és Reunion szigeteken bokros és harasztokkal benőtt mohás hegyvidékeken él. A teljesen kifejlődött példányok hossza kb. 27 cm. Külsőleg a mi sününkhöz hasonlít, de a testét fedő tüskék sokkal gyengébbek; hosszú feje, hegyes arcorra, apró szeme van; végtagjai középhosszuak, karmai erősek, farka nincs. Testét sűrűn, világos és sötétsárga színű, közepükön feketebarna gyűrűvel tarkított szőrök és merev tüskék fedik, arcorra barna, végtagjai vörösessárgák, bajuszsörtéi sötétbarnák. Apró állatokkal (rovarok, férgek) és gyümölcsökkel táplálkozik. Egyetlen védőfegyvere erős, kellemetlen pézsmaillata, mely — ha üldözik — fokozódik. Húsát eszik, ezért nagyon pusztítják. Nőstényе 12—16 fiat szül egyszerre.

Centetidae (állat), a rovarevők *(Insectivora)* egyik családja, melynek fajai Madagaszkár-szigeten élnek. Testük karcsú, fejük hosszú s meglehetősen hosszú ormánnyal van ellátva. Farkuk vagy hiányzik, v. hosszú és csupasz. Végtagjaik rövidek, ötujjasok és hatalmas karmokkal fegyverzettek. Gereznájuk merev szőrökből és kemény sörtékből áll, ezért magyarul sörtés sünféléknek nevezik. 18 élő fajuk ismeretes.

Cent-gardes (franc., ejtsd szañggard), a francia királyok és császárok testőrsége, melyet XI. Lajos 1474. állított fel. Eleintén 100 főből állott, innen nevök. Fegyverök, az alabárd után «au bec de corbin» (holló-csőr) melléknevet is viseltek, XV. Lajos 1727. a csapatot eltörülte, III. Napoleon azonban 1854-ben újból felállította és létszámát 200 főre emelte. A császárság bukása után feloszlott.

Centi- (lat.), századrész; a méterrendszernél mint előszó a méteregység 100-ad részét jelenti (centiár, centigramm, centiliter, centiméter).

Centième, Haïtiban a pénzegység (piaszter) századrésze.

Centifolia (növ.) a. m. százlevelü (damaskusi) rózsa.

Centigramm, l. *Centi.*

Centiliter, l. *Centi.*

Centiloquium (lat.), száz mondából, szentenciából álló gyüjtemény. A középkorban több ilyen gyüjtemény volt forgalomban, melyeket különböző, néha mesés szerzőknek tulajdonítottak. Ilyen volt a Ptolemaios-féle, v. a Hermes Trismegistosnak tulajdonított asztrológiai mondások gyüjteménye.

Centimani, l. *Százkezüek.*

Centime (franc., ejtsd: szañtim), a franciaországi és belgiumi frank századrésze = 9·6 f. Svájcban *rappen* néven.

Centiméter, l. *Centi.*

Centimeter-Gramm-Secundum (C.G.S.) rendszer, l. *Mértékegységek* és *Elektromos mértékegységek.*

Céntimo, a spanyol pénzegységnek (pezéta) századrésze; 1871 óta a francia centime-mal egyenlő értékű.

Centinajo (ol., ejtsd: csentinájo), vagy talanto, olasz mázsa = 100 font = 45·36 kg. Régebben Olaszország különböző vidékein különféle nagyságban használták.

Cent-jours (franc., ejtsd: szañ zsúr), a. m. száz nap, az az idő, mely 1815 márc. 20-tól, I. Napoleonnak Elba szigetéről Párisba való visszatérésének napjától ugyanez év jún. 28-ig telt el, mely utóbbi napon a Belgiumba futott XVIII. Lajos a porosz és angol hadsereg oltalma alatt Cambrai-ben kiadott nyilatkozatával félbeszakított uralkodását folytathatta. A C. kifejezést *Chabrol*, Páris prefektusa használta legelőször, azon beszédében, melyet a visszatérő Lajos királyhoz intézett.

Centlivre, *Susanna,* angol szinésznő és drámaírónő, szül. Lincolnshireben 1667., megh. 1723 dec. 1. Korán árvaságra jutott, mostohaanyja bánásmódja elől megszökött s igen kalandos életet élt. Első szomorujátékát 1700. írta: The perjured husband or the adventures of Venice; mint szinésznő nem igen tűnt ki. Néhány darabját ma is adják (The busy body stb.). Művei megjelentek 1761., újabban 1872.

Centnar, 1849-ig súlymérték Lengyelországban = 100 font = 40·55 kg.

Cent nouvelles nouvelles (ejtsd: szañ nuvel nuvel), XV. sz.-beli francia novella-gyüjtemény, melyet némelyek Antoine de La Sallenak tulajdonítanak.

Cento (lat.), különféle darabokból összeállított szövet, vastag posztó, a tehervivő állatok nyerge alá; a költészetben egy vagy több költő különböző verseiből való egyes részletek, úgy összeállítva, hogy egészen új értelem jön létre. Különösen a régi keresztények szerkesztettek ilyen fajta vallásos költeményeket, hogy ily módon a pogány szavakat mintegy megnemesítsék. Így Bizancban Homérosz verseiből készítettek bibliai történeteket, ilyen a Szenvedő Krisztus (Christus patiens) 2610 Euripides-versből összeállítva. A középkorban szorgalmasan rótták össze a centokat. Maripetro minorita szerzetes Petrarca verseiből szerkesztett egy vallásos C.-gyüjteményt. Zenében C. a. m. több mű töredékeiből összeállított szerzemény, egyveleg.

Cento (ejtsd: csento), járási székhely Ferrara olasz tartományban, a Reno balpartján, a Po di Volanoba vezető, 55 km. hosszú C.-i csatorna közelében, (1901) 5000, közig. ker.-ével 19,118 lak. A folyó tulsó partján fekvő Pieve di C.-ból közúti gőzvasút visz Bolognába (30 km.). Püspöki székhely. Templomait az idevaló születésű Barbieri (Guercino) festményei díszítik.

Cento novelle antiche (ejtsd: csento novelle antike), Il novellino-nak is nevezik; olasz novellagyüjtemény, mely kb. a XIII. sz. vége felé keletkezhetett; 100 különböző fajú történetet: lovagmondákat, klasszikus és bibliai elbeszéléseket, a közelmult személyeiről szóló történeteket, korfestő tréfákat, bohózatokat tartalmaz, ill. az ily elbeszéléseknek csupán vázait, melyeket az élőszóval előadó mesemondó tetszése és tehetsége szerint bővebben kifejtett. E fontos könyvecske az olasz novellairodalom első terméke. Első kiadása: Bologna 1525; tudományos kiadását eszközölte Biagi (Firenze 1880). V. ö. *D'Ancona,* Del Novellino e delle sua fonti Studii di critica letteraria (Bologna 1880) és Bartoli, Storia della Lett. ital. III. (Firenze 1880), 183—240. l. 1905-ben Ulrich német forditásában is megjelent Lipcsében.

Centorbi, Centuripe (l. o.) régebbi neve.

Centorio *(degli Ortensi), Ascanio,* olasz költő és történetiró a XVI. sz.-ban. Rómában élt, de onnan száműzetvén, Milanóba vonult, azután katona lett. Főbb művei: Amorose rime (Velence 1552); Commentarj delle guerre di Transilvania (1565); Commentarj delle cose d'Europa (1569).

Centradenia *G. Don.* (növ.), a Melastomataceae család génusza, melynek 3 faja Közép-Amerikában honos. Füvek v. félcserjék 4 élű v. 4 szárnyú szárral, lándzsás levelekkel, bogernyővel. Gyakori üvegházi növények.

Centrálás, a középpontba való beállítás, különféle eszközök, műszerek kezelésében igen fontos művelet. Az esztergába befogott valamely munkadarab (pl. egy henger) jól van centrálva, ha geometriai tengelye körül, azaz önmagában forog, ellenkező esetben *üt,* azaz forgás közben a szélei ide-oda járnak; valamely optikai műszer jól van centrálva, ha geometriai tengelye s valamennyi lencse optikai tengelye összeesik; nagyobb messzelátók C.-ához külön objektiv-fejek vannak. Szögmérőműszereknél is fontos a jó C., azaz a forgástengely s a körosztás középpontjának összeesése; az esetleges *excentrumos* hiba kiküszöbölésére két átellenes noniust használnak.

Central City (ejtsd: szentrel sziti), Gilpin county főhelye Colorado északamerikai államban (2590 m.), Denvertől Ny.-ra, vasút mellett, aranybányákkal, (1901) 3114 lak.

Central Falls City (ejtsd: szentrel fólsz sziti), város Rhode Island északamerikai állam Providence countyjában a Seekong (Blackstone) mindkét partján. A folyó vizi erejét gyári üzemre fordítják. Vasúti csomópont. Lakossága (1900) 18,167.

Centralia, város Illinois északamerikai államban, Marion countyban, (1900) 6721 lak., vasművekkel, szénbányákkal.

Central India Agency (ejtsd: szentrel—edzsenszi), benszülött fejedelmek államaiból alakított politikai «ügynökség» hivatalos neve, Brit-India ÉNy.-i részén, Bombay-tól ÉK.-re. Ez a terület az Indore-ben székelő Agent to the Governor General for C. (kormányzó) ellenőrzése alatt áll s 8 «alügynökség»-re oszlik: *Indore* (Residency), *Gwalior, Bhopal, Bundelkhand, Bagalkhand, West-Malwa, Bhopawar* és *Guna. Tényleg* azonban csaknem az egész C. benszülött fejedelmek birtoka; függésük a brit-indiai kormánytól különböző fokú (l. *India).* E kisebb-nagyobb államok *(Native States)* közül a jelentékenyebbek önálló kormányzattal birnak.

Az egyes államok területe nem esik egybe a részben hasonló nevű «ügynökségek» területével:

Native States	Területe km²	Lakossága 1901
Gwalior	64,854	2.933,001
Rewa	33,669	1.327,385
Indore	24,604	850,690
Bhopal	17,875	665,961
Orchha	5,387	321,634
Dhar	3,660	142,115
Barwani	3,051	76,136
A kis államok együtt (60-on felül)	47,050	2.311,859
Central India Agency	200,150	8.628,781

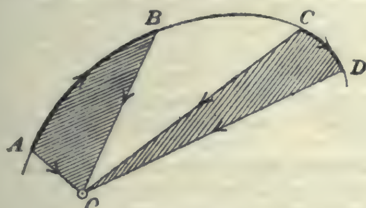
1 km²-re esik 43 (egész Brit-Indiában 64); 1891 óta a lakosság 1.690,031-gyel fogyott.

C. az ó-indiai kultúra igazi hazája. Itt élt (Ujjain-ban) a Szakuntala költője, *Kalidásza.* Évszázadokkal később itt állította fel obszervatóriumát *Dzsai-szing*, a híres csillagász. Az utóbbi századokban háborúk szinhelye. 1817—1821-ig Sir John *Malcolm* állította helyre a rendet az anarchia által feldúlt országok területén. (Minden egyébre nézve l. *India.)*

Centrális (lat.), középponti, a középpontot alkotó, a középpontra ható, rávonatkozó. L. *Centrikus* és *Középpont.* — *C.* az olyan egyenes vonal, mely két különböző középpontú kör centrumait kapcsolja össze. A két kör kölcsönös helyzetét a C. hosszusága határozza meg. Ha a C. hosszabb, mint a két kör sugarának összege, akkor a köröknek nincs közös pontjuk, egymáson kívül vannak; ha a C. akkora, mint a két sugár összege, akkor a két körnek van egy közös pontjuk, kívülről érintkeznek; ha a C. rövidebb a két sugár összegénél, a két körnek két közös pontja van, metszik egymást; ha a C. akkora, mint a két sugár különbsége, egy közös pontjuk van, belülről érintkeznek; ha a C. rövidebb a két sugár különbségénél, akkor nincs közös pontjuk, a kisebb kör a nagyobbiknak a kerületén belül van.

Centrális kollineáció, l. *Projektivitás.*

Centrális mozgás. C.-t végez vm. test (anyagi pont), ha rá centrális erő hat, azaz olyan erő, amely mindig egy bizonyos pont, a centrum, *O* felé van irányítva s nagysága pedig csak a mozgó

Centrális mozgás.

pontnak e centrumtól való távolságától (a radius vector-tól) függ. C. végeznek tehát a bolygók a Nap körül (a centrális erő, a tömegvonzás a Napbolygó távolság négyzetével fordítva arányos), centrális mozgás az általános rezgő-mozgás (a centrális erő, a rugalmas erő, a távolsággal egyenesen arányos) stb. A centrális mozgás mindig egy, a centrumon áthaladó síkban történik és pedig úgy, hogy a radius vector egyenlő idők alatt egyenlő területeket súrol, azaz, ha a mozgó pont az *AB* és *CD* ívet egyenlő idő alatt teszi meg, akkor *AOB* terület = *COD* területtel *(Területek tétele* a mechanikában, Keppler II. törvénye). A centrális mozgás legegyszerűbb példája egy pontnak egyenletes körmozgása. Ez esetben az erő a kör középpontja felé van irányítva, nagyságra nézve egyenlő a tömegnek, a kör sugarának és a szögsebesség négyzetének szorzatával, és *centripetális* (középretartó) erőnek neveztetik.

Centrális nap, azon csillag, mely körül — *Maedler* szerint — egész csillagrendszerünk kering. A megfigyelés kétségtelenné tette, hogy az állócsillagok saját mozgásokkal birnak. E megfigyelések kapcsán az a kérdés merült fel, vajjon a csillagok, mozgásukat illetőleg, egy összetartozó rendszert képeznek-e vagy sem? Az eddigi megfigyelések alapján az ég fényesebb csillagjai között egy sincs, mely a mozgási középpont nevére igényt tarthatna. Maedler (Untersuchungen über die Fixsternsysteme, 2 Theile, Mitau und Leipzig 1847, 1848, és Die Centralsonne, Dorpat 1846) volt az, aki az állócsillagok saját mozgásaiból a csillagrendszer tömeg- és mozgási középpontját akarta meghatározni s azon következtetéshez jut, hogy ez a Plejadokban, valószinüleg talán éppen az Alkyonében (η Tauri) keresendő. Ezen csillag lenne Maedler szerint a C. Maedler eszméje nagy népszerüségre tett szert. C. A. F. *Peters* azonban Maedler hipotézisét teljesen megdöntötte, úgy hogy ma C.-ról tudományosan már nem szólhatunk.

Centrális projekció. A földgömbről v. annak egy részéről készült kép, melyet akkor nyerünk, ha a vetítő sugarak középpontja a Föld középpontjában van s a képsík a földgömböt a lerajzolandó rész közepén érinti. L. *Térképek.*

Centralista, l. *Centralizmus.*

Centralisták, a reformkorszak utolsó éveiben a liberális ellenzék azon csoportja, mely a vármegyei autonomia helyébe az állami központi hatalom fejlesztésére és modern közigazgatási gépezet megteremtésére törekedett. A C. ekkép szemközt állottak a municipalistákkal, kik az ősi vármegyei intézményre fogyatkozásai dacára is bizonyos tisztelettel tekintettek és benne az alkotmány védőbástyáját látták. A C. főleg nyugati minta alapján egységes közigazgatást és az állami hatalom túlsúlyának érvényesítését sürgették s az elaggott vármegyei szerkezet támadásában magát Kossuthot sem kímélték. A csupa kitünőségekből álló C. vezérei Eötvös József, Kemény Zsigmond, Szalay László, Csengery Antal, Madách Imre stb. voltak s országos hatást akkor értek el, midőn 1844. a Pesti Hirlap szerkesztését Kossuthtól átvették. Szalay történeti, Kemény jogtudományi, Eötvös pedig irodalmi téren csináltak eszméiknek propagandát. A C. erős politikai iskolázottságuk miatt, mely különösen Tocqueville, Guizot, Thiers stb. művein alapult, mintegy gúnyból ellenfeleiktől *magyar doctrinaire*-eknek neveztettek s bár sohasem váltak népszerüekké, az 1848-iki törvények alkotásánál számos javaslatukat fogadták el. V. ö. *Beksics* G., A magyar doctrinaire-ek (1889).

A C. egy más értelemben az egységes Ausztria hívei, kik az októberi diploma után az egységes birodalom megalkotását (melybe Magyarországot is be akarták olvasztani) parlamentáris

alapon sürgették. Ez a párt 1867 után feloszlott vagy elhallgatott s csak a legutolsó időkben emelte föl fejét újból a keresztény-szociálista párt túlzói közt, kik főkép a katonai kérdések miatt megindult magyar ellenzéki küzdelem hatása alatt megint fölvetették az egységes Ausztria eszméjét *Grossösterreich* néven, bizonyos föderalista szinezettel. Irodalmi téren ez iránynak különösen *Tezner* bécsi és *Steinacker* innsbrucki egyetemi tanárok a képviselői, akik Lustkandl nyomán fejtegetik a hazánk és Ausztria között fennálló közjogi viszonyt. Legújabban *Apponyi* Albert gróf válaszolt e támadásokra (Oesterreichische Revue 1911). V. ö. *Timon* Ákos, Magyar alkotmány- és jogtörténet 4. kiad. és a Brunner Heinrich (l. o.) tiszteletére kiadott Festgabe-ban.

Centralizáció (lat.), mint politikai műszó azt a rendszert jelenti, melyben a mozgató erő a központi főszerv és tőle indul ki minden működés. Ellentéte a *decentralizáció.* Ez a megkülönböztetés vonatkozhatik az állam hatalmi életére általában vagy egyes ágaira, avagy csak egy ügykörére; de alkalmazzák a társadalmi életre is, az egyházra stb.

A C. az egész állami életre vonatkoztatva jelenti, hogy az állami hatalom egy főorganumnál van letéve s a többi hatóságok tőle szorosan függő viszonyban, csak akaratának végrehajtói. Ez értelemben a C. összeesik az abszolut állammal és vele szemben az alkotmányos állam, midőn a közhatalmat főfunkcióinak megfelelőleg, különböző független organumokkal kezeli, már decentralizációt jelent. A törvényhozási C. kétféle alakban fordulhat elő. Az egyik, midőn az állam egész törvényhozása egy szervnél van, mint ahogy ma rendesen az egységes államban; a másik a szövetségi államban, ahol a szövetségi törvényhozáson kívül a tagállamok belső életükre külön-külön törvényhozással birnak: így van az a német birodalomban, a svájci és az északamerikai szövetségben. De az egységes államban is előfordulhat, hogy a részek autonómia alakjában egyes ügykörökre külön törvényhozási jogot nyernek, pl. nálunk a társországok, Ausztriában a koronaországok. Továbbá nevezik még törvényhozási C.-nak, ha az állam az ügyek túlnagy részét vonja a törvényhozás hatáskörébe, decentralizációnak pedig, ha jelentékeny részt a kormánynak enged át, hogy rendeletileg szabályozza v. az önkormányzatnál hagyja meg.

Az igazságszolgáltatási C. ma különösen azt jelenti, hogy az állam e tevékenysége állami bíróságoknál van összpontosítva; decentralizácó pedig, hogy az igazságszolgáltatást az egyház, a korporációk, az önkormányzati testületek is végzik. Jelentheti továbbá a C. azt, hogy az ügyek v. nagy részük végleges eldöntése egyetlen v. kevésszámú felsőbb bíróságnak van fentartva; míg decentralizáció mellett az ügyek tetemes részére nézve az alsóbb bíróságok véglegesen járhatnak el.

A magyar alkotmányban a törzsszervezet jellemvonását mindig a decentralizáció képezte. Szt. István idejében a központi hatalom megerősödik. De a távolabb eső részekben csakhamar mutatkozik az államélet decentralizációja főkép ugyan honvédelmi szempontból, de a közig.-ban is. Igy Erdély a vajdák alatt a magyarok, székelyek, szászok külön közig. szervezetével, a régi Szlavonia tartományi állással bir, a bekebelezett Dalmácia és Horvátország széleskörű autonómiával. Majd kifejlődik és a mohácsi vész után mindinkább erősödik a vmegyék, szab. kir. városok és a szab. kerületek önkormányzata, hatáskörrel az igazgatásra és a biráskodásra; a végvidéki bánságok stb. külön kis központokká válnak. Jelenleg a decentralizáció első sorban a társországok külön állásában, a városi és vmegyei törvényhatóságok, valamint a községek önkormányzatában jelentkezik.

Az államélet a két rendszer harmonikus alkalmazását kivánja. Az abszolut C. majdnem kivihetetlen a modern államban. De ép oly helytelen lenne a teljes decentralizáció, mely az állam egységét támadná meg s elvonná tőle a kellő erőt, hogy feladatainak megfelelhessen. Az államférfi hivatása, felismerni e szükséges harmoniát, ami ismét a nép erkölcseitől, multjától, műveltségi fokától, jellemétől függ; sőt a különböző ügyágak is a C. és decentralizációnak különböző mértékben való alkalmazását igénylik. Általában szólva, a mai egységes államokban a törvényhozásnál és az igazságszolgáltatásnál a C. mutatkozik előnyösnek. Az állam magasabb politikai életének vezetésénél szintén a C. lesz természetszerű. A külügyekben a C. elengedhetetlen. A belügyi közigazgatásnál mindaz a központ hatáskörébe tartozik, ami a nemzetben az egység eszméjének realizálásához szükséges, ami az államot, mint ilyet a maga egészében érinti; de helyén van a decentralizáció olyan ügyek intézésénél, melyek az egyes vidékeket, a polgárok helyi közületeit érdeklik első sorban, hogy a vidéki sajátságok kellő méltánylásban részesülhessenek. E felfogást így is halljuk megjelölni: C. a kormányzásban, decentralizáció az igazgatásban. A hadügyekben ismét a C. van túlsulyban. Már a rendőrségnél, melynek a helyi viszonyoknak megfelelően kell eljárnia, a decentralizáció lesz túlnyomó s csak a magasabb állami rendészet vezethető a C. alapján. A szegényügy inkább decentralizációval, az állami pénzügyek inkább C.-val intézhetők.

Centralizmus, a centralizáció rendszere; ennek híve *centralista.* Összetett (szövetséges) v. unióban élő államokban azokat is centralistáknak nevezik, akik az egyes államok önállásának korlátozását kivánják az összállam v. az unió valamelyik tagjának előnyére, míg ellenfeleiket *federalistáknak* v. *partikularistáknak.* L. *Centralizáció.*

Central Labour Union (ang., ejtsd: szenntről lébőr júnjőn), a new-yorki «Knights of Labour» rend bányászati és fiókegyesületeinek szövetsége, melynek célja magát a nyilvános hivatalokban képviseltetni és a munkás-osztály helyzetének javítását előmozdítani.

Central Pacific Railway (ang.), l. *Közép-Pacific-vasút.*

Central Provinces, brit provincia Indiában, Calcutta és Bombay között a félsziget közepén, közvetlenül a calcuttai központi kormány kormányzata alatt. Területe 214,016 km², lakossága (1901) 9.237,654. Ehhez járul a többé-kevésbbé függő 15 benszülött-állam *(C. States)*, 76,233 km² területtel és (1901) 1.996,383 lak. *Összesen* 290,249 km², 11.234,037 lak. (1891-ben 1.101,587-

tel több), 1 km^2-re 39 (egész Brit-India 64). A C. 1861. létesíttetett s 1872. kiterjesztetett. 4 *division*-ra oszlik: Jabalpur, Nagpur, Chatisgarh, Narbada. A főkormánybiztos (Chief Commissioner) székhelye: *Nagpur* (l. o.). A lakosok legnagyobb része *gond*; ezeken kívül vannak *mahráttá*-törzsek, *hinduk* és *hindosztáni* törzsek. Vallás szerint 82% hindu, 16% «pogány», a többi mohamedán, dzsain és keresztény. (Minden egyébre nézve l. *India.*)

Central Time (ang., szenntről tejm), Észak-Amerika harmadik órazónájának egységes ideje, 7 órával kevesebb a greenwichi időnél. Chicagóra, mint középpontra érvényes.

Centranthus *DC.* (növ., *sarkantyuvirág*), a Valerianaceae (Macskagyökérfélék) génusza 12 fajjal a mediterrán vidéken. A *Valerianától* a sarkantyus szirma különbözteti meg. A *C. ruber* L. szép piros, ritkán fehérvirágú növény, kertbe is gyakran ültetik és bokrétába kötik. Különben Európa (Svájc és Tirol) déli részén, hazánkban a tengerparti falvak és városok szikláin vadon terem. Levele tojásdad v. lándzsás, virágának sarkantyuja két akkora, mint a magház.

Centre (franc., ejtsd: szããtr) a. m. középpont.

Centre (ejtsd: szántr), *Canal du—*, hajózó csatorna Közép-Franciaországban; Châlons sur-Saône-nál indul ki a Saône-ból és Digoinnál éri el a Loire-t, összeköttetést létesítve az Északi- és Földközi-tenger között. Hossza 116 km. 1793-ban adatott át a forgalomnak.

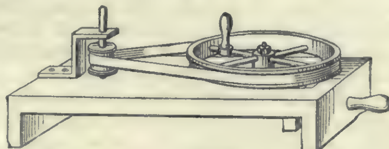
Centrifugális (lat.), a középponttól távolodni akaró (erő), ellentétben a *centripetális*-sal, mely a középpont felé törekvést jelenti.

Centrifugális erő *(középpontfutó erő).* Ha gummizsinórra kötött követ körmozgásba hozunk, a kő tétlenségénél fogva minden pillanatban az érintő, *AB* mentén tovahaladni, azaz az *O* középponttól *távolodni* igyekszik; a zsinór tehát megnyúlik annyira, míg a fellépő *AD* rugalmas erő (a *centripetális* erő) a tétlenség eme törekvésével egyensúlyt nem tart (azaz amíg nagysága mrw^2 lesz, ha *m* a test tömege, *r* a kör sugara, *w* a szögsebesség). Az eredmény, a zsinór megnyúlása tehát ugyanaz, *mintha* a kőre valamely *(mrw²* nagyságú) kifelé irányított *AC* erő működne; ezt az erőt, amellyel a test tétlenségét helyettesíthetjük, nevezzük *centrifugális* (középpontfutó) *erőnek.* (Az általános eljárás, a tétlenséget megfelelő erővel helyettesíteni, a mechanikában *d'Alembert*-elve néven ismeretes.) A C.-nek tulajdonított tünemények tehát tulajdonképen a tétlenség megnyilvánulásai s közös magyarázatuk az, hogy valamely testnek körpályán való mozgatásához a kör középpontja felé irányuló, tényleg működő *centripetális* erőre van szükség, úgy *mintha* a testre egy kifelé irányuló C. hatna. Igy kell érteni, hogy a centrifugális regulátor golyói a fordulatszám növekedésével mind jobban felemelkednek, hogy hirtelen kanyarodó lovas, kerékpáros befelé hajlik, amit elősegítendő, a pályát, épúgy a vasúti síneket, befelé lejtősre készítik; ez teszi érthetővé a vakmerő cirkuszi mutatványokat, mikor egy lejtőről nagy sebességgel nekiiramodó kerékpáros a hurokpályán, közben fejjel lefelé, végigfut (looping of loop); ezt használják fel a centrifugálásnál stb. A Föld forgása következtében fellépő C. részben a Föld vonzóereje ellen irányított lévén, a testek súlyát csökkenti és pedig legnagyobb mértékben ($^1/_{289}$-ed résszel) az egyenlítő mentén, ennek tulajdonítandó a Föld lapultsága is.

Centrifugális erő.

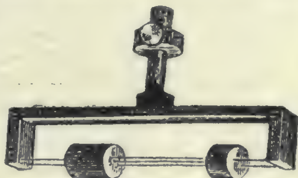
Centrifugális fék, l. *Fék.*

Centrifugális gép, 1. fizikai eszköz a centrifugális erő hatásainak bemutatására. Egy kisebb s egy nagyobb kerékből áll *(1. ábra),* amelyeket peremükre vetett szíj v. lánc köt össze, a

1. ábra.

kisebb kerék tehát a rendesen kézzel hajtott hajtókeréknél annyiszor gyorsabban forog, ahányszor kisebb az átmérője. A kis kerék tengelyére különböző készülékek szerelhetők, amelyek közül pl. a *2. ábrán* lévő annak az igazolására szolgál, hogy a centrifugális erő (ugyanazon szögsebesség mellett) a tömeggel s a tengelytől való távolsággal arányos. A két vízszintesen kifeszített dróton fonallal összekötött két henger vagy golyó mozoghat. Ha a hengereket úgy állítjuk be, hogy a felényi tömegű kisebbik a tengelytől kétszer akkora távolságban legyen, mint a másik, akkor a hengerek akármilyen gyors forgásnál is helyükön maradnak, ellenkező esetben az rántja el a másikat, amelyik messzebb van a tengelytől, mint a mondott helyzetben. A *3. ábrán* látható köralakú, a forgás alatt összelapuló abroncsok a Föld lapultságát teszik szemléletessé.

2. ábra.

3. ábra.

2. *C.* A centrifugális vagy röpítő erő értékesítésére szolgáló sokféle gépek egyik legelterjedtebb fajtája. Ezeket használják a vegyi gyá-

rak termékeinek a vízből való eltávolítására. Szerkezete egy függélyesen forgó tengellyel kapcsolatos bádogedény, melynek kerületén apró lyukak vannak. Az egész egy nagyobb átmérőjű tartányban forog, mely a belé dobott anyagból a röpítő erő által kihajtott vizet összegyüjti és egy csövön lebocsátja. A gyorsan forgó rostaszerű edénybe dobott anyagban ugyanis a gyors forgás következtében fellép a röpítő erő s ennek következtében a likacsos edény falához lapul, míg a víz az edény likacsain átszivárog. Igy távolítják el a vizet a papirgyárakban készitett félanyagokból is. Ujabban a mulatóhelyekben az emberek mulattatására is felhasználják a röpítő erőt. Készitenek ugyanis egy függőleges tengely körül forgó síma deszkakorongot, melynek közepébe 8—10 ember szorosan egymás mellé helyezkedhetik el. Amint a korongot lassan forgatni kezdik, az embercsoportból a központtól távolabb állók fokozatosan egymásután kiválnak és a röpítő erő hatása folytán a korongról a körülállók mulatságára lerepülnek.

Centrifugális idegek azok, melyek az izgalmat valamely idegközéppontból a periféria felé vezetik, l. *Idegrendszer.*

Centrifugális inga, l. *Inga.*

Centrifugális nyomaték, l. *Nyomaték.*

Centrifugális regulátor, l. *Regulátor.*

Centrifugális szivattyú, víznek (általában folyadéknak) emelésére szolgáló gép. Lényegében tengelyre erősitett — kellő alakú — lapátokból áll, melyek zárt burokban körforgó mozgást végeznek. A zárt burokhoz csatlakozik egyrészt az emelendő folyadékba érő szívócső, másrészt a felszívott folyadék tovaszállítására szolgáló nyomócső. A lapátok körforgó mozgása által fellépő centrifugális erő a levegőt a zárt burokból kihajtja; az így előálló légritkulás folytán a folyadék a szívócsőben felemelkedik. A zárt burokig felemelkedett, a lapátokat körülvevő folyadékot ugyancsak a centrifugális erő a nyomócsőbe löki és ebben mind jobban és jobban felfelé szorítja. A C. *a vasúti üzemben* vízállomási berendezéseknél használtatik a víznek folyóból stb. a vízállomásra való emelése céljából.

Centrifugális ventilátor, l. *Fúvógép.*

Centrifugális virágzat (növ., inflorescentia centrifugalis seu definita) a. m. középből nyíló virágzat. A virágzat kellő közepén kezd nyílni, s a virágnyílás innen halad kifelé, de az első virág a szárat, ill. a virágzat főtengelyének hossznövekedését beszüntetvén, oldalágak támadnak, melyek magános virággal záródván, ismételten és hasonlóan tovább ágaznak. Ilyen a bogas virágzat. L. *Centripetális virágzat.* — C. vastagodás, l. *Sejtfal.*

Centrikus (lat.) a. m. centrális, a középponthoz tartozó, vagy a középpont felé irányuló. Az optikában centrikusak azok a sugarak, melyek a lencsékre vagy gömbtükrökre ezek felületi középpontjához közel eső pontokban esnek be. Valamely sokszög centrikus a csúcsok szerint, ha körbe írható; centrikus az oldalak szerint, ha kör körül van írva.

Centriolum, l. *Centrosoma.*

Centripetális, l. *Centrifugális.*

Centripetális erő, l. *Centrális mozgás* és *Centrifugális erő.*

Centripetális idegek azok, amelyek az izgalmat a perifériáról valamely idegközéppontba vezetik, l. *Idegrendszer.*

Centripetális izgalmak, olyanok, amelyek a test felületéről v. a test egyes belső részeiből jutnak a középidegrendszerbe. Ezen izgalmak két nagy csoportra oszthatók; olyanok, amelyek kifejezett érzéssel járnak, ezek a különféle külső és belső érzéseink (l. o.) és viszont olyanok, amelyekről nem tudunk, amelyeket öntudatos érzés nem kisér. Igy pl. a gyomor- és bélbe jutó tartalom okozta öntudatlan izgalmak tartják fenn a táplálócsatorna mozgását és elválasztását; sokszor a tüdőben lefolyó nem érzett folyamatok köhögést okoznak; a bőrre ható hideg a bőr elsápadását okozza, kiváltja a ritkább szívverést, viszont a meleg a bőr kipirosodását, szapora szívműködést, fokozott verejtékelválasztást okoz. Egész sorozata az öntudatlan C.-nak tartja fenn belső és külső szerveinknek harmonikus együttműködését.

Centripetális virágzat (növ., inflorescentia centripetalis seu indefinita), a gyakoribb formája a virágzatnak, midőn a virág a virágzat szélén vagy az alján kezd nyílni s innen halad a középpont vagy a csúcs felé. A C. főtengelyének a csúcsa nem alakul át levélképletekké vagy nem záródik magános virággal, hanem felfelé (nyáron némely növény sokáig) újabb és újabb virágokat hajt, s a virágzat tengelye hossznövekedését elvirágzásig nem szünteti meg. Igen szép példa a keresztviráguak virágzata, mely eleinte kurta és ernyőalakú, de azután (alulról kezdve nyilván), hosszabb-hosszabb, végre egész hosszú gyümölcsöző fürt lesz. — C. vastagodás, l. *Sejtfal.*

Centriscidae, *Centriscus* (állat), l. *Szalonkahal-félék.*

Centrobarikus szabály a. m. *baricentrikus szabály* (l. o.).

Centrodesmosis, finom fonálszerű összeköttetés két sejtközéppont között, pl. két centrosoma, két centriolum, v. két blepharoplast (l. o.) között.

Centrolecithalis az olyan pete, melynél a tartalék tápanyag, a peteszík, a pete közepén van. Igy van ez pl. az izeltlábuaknál, l. *Pete.*

Centrolepidaceæ (növ.), egyszíkü, mintegy 30 fajt összefoglaló, Ausztrália melegebb vidékein és a déli félgömb különböző helyein honos család. Leplök nincs, porzójuk 1—2. Apró, káka-féle, többnyire mocsári növények, fonálnemű, egyszerű szárral, serteszerű tőlevelekkel. Ismertebb génusz a *Centrolepis* Labill., mintegy 20 fajjal. V. ö. *Hieronymus,* Beiträge zur Kentniss der C. (Halle 1873).

Centrolepis *Labill.* (növ.), l. *Centrolepidaceae.*

Centronok, nép, l. *Ceutronok.*

Centronotus (állat), a nyálkáshal-félék *(Bleniidae)* családjába tartozó halnem. Teste hosszúra nyúlt és kétoldalt összenyomott; az oldalvonal hiányzik; felső sörényúszója feltünően hosszú és alacsony s csupán kemény sugarakból áll, alsó sörényúszója csenevész vagy egészen hiányzik' 9 faja ismeretes az északibb tengerekből. Leg-

gyakoribb faja a vajashal *(C. gunellus* L.), 20—30 cm. hosszú; a Jeges-tengerben és Európa északi tengereiben honos.

Centropogon *Presl.* (növ.), a Campanulaceae (Csengetyűkefélék) család génusza, melynek 100 faja főkép Dél-Amerika (Kolumbia) növénye, egyesek azonban Közép-Amerikában és Nyugat-Indiában honosak. Félcserjék v. cserjék. Vörös virágaik egyenként v. bogernyőben állók. A porzószálak csöve alul a pártával összenőtt. Termésük bogyó. Gyakran kultivált fajuk a *C. Lucyanus.* A *C. surinamensis* Presl. bogyója ehető.

Centropus (állat), a kakuk-félékhez *(Cuculiformes)* tartozó madárnem, melyre legjellemzőbb, hogy első (hátulsó) lábujjuk karma nagyon erősen megnyúlt, tövisszerű, úgy hogy lábuk valósággal sarkantyús, ezért magyarul az idetartozó fajokat sarkantyus kakukok néven szokás összefoglalni. 30-nál több fajuk ismeretes; a legkisebbek akkorák, mint a mi kakukunk, a legnagyobbak pedig vetési varju nagyságuak. Északkelet- és Nyugat-Afrikában, Madagaszkár-szigeten, Indiában, Kinában, Ausztráliában és Guineában élnek. Legismertebb a *sarkantyús kakuk (C. senegalensis* L.) és a *fácánkakuk (C. phasianus* Lath.).

Centrosoma *(vezértest, iránytestecske),* a sejtek alkotórésze. Nyugvó sejtekben két kis gömböcske alakjában a sejt magja mellett foglal helyet, oszló sejtekben (l. *Magoszlás)* a magorsó sarkait alkotja s az ilyenkor észlelhető protoplazma-sugaraknak középpontja. *Boveri* szerint a C. állandó sejtszerv, mely a sejt kromatikus részeihez hasonlóan, oszlás útján sejtről-sejtre öröklődik s a sejtnek dinamikus középpontja gyanánt szerepel. A C. állománya nehezen festődik; a középpontját alkotó szemecskét *Boveri* után *centriolum*-nak nevezzük. *Van Beneden* nyomán némely buvárok a C.-t középponti testecske (corpuscule central), az ezt sok sejtben körülvevő udvart pedig attrakciós szféra (sphère attractive) névvel jelölik. A C. az állati sejtekben általában előfordul. A növények sorában C.-hoz hasonló testecskéket találtak az alsóbb rangú kriptogamok, telepes és mohanövények sejtjeiben, de általános elterjedésüket nem sikerült megállapitani. A magasabb rendű kriptogamok és virágos növények sejtjeiben úgy látszik hiányoznak. Némely tengeri moszat (Fucus) C.-inak belsejében apró szemecskéket találtak, amelyek az állati *centriolumokhoz* hasonlók.

Centrospermae, *központi magvuak* (növ.). A természetes növényrendszerben a kétszikűek egy sorozata. Virágtakarójuk v. hiányzik, v. leples v. csésze és párta alakjában van meg. Többnyire felső állású. Magházuk együregű, központi v. az alapról emelkedő placentával, 1, több v. sok magkezdeménnyel. Többnyire füvek. Ide tartozó családok pl. *Chenopodiaceae, Amarantaceae, Aizoaceae, Caryophyllaceae,* l. ezeket.

Centrotus *Fabr.* (állat), a púpos kabócák *(Membracidae)* egyik neme. Fajai az egész földön el vannak terjedve; Európában 6 faja él. Hazánkban közönséges a *szarvas tüskekabóca (C. cornutus* L.), mely májustól júliusig erdőkben és cserjésekben nagyon gyakori, különösen a mogyoró, éger, fűz és nyárfa levelén található nagyobb mennyiségben; hossza 8—9 mm.

Centrozoma, l. *Centrosoma.*

Centrum (lat.) a. m. *középpont* (l. o.). A *hadi* tudományokban C. alatt minden nagyobb hadtestnek a középső részét értik, megkülönböztetésül a szárnyaktól. A *politikában* hasonlókép a középső részét értik a parlamenti testületeknek, megkülönböztetésül a szélső jobb és szélső balpártoktól. — Az *anatómiában* is használatos kifejezés valamely középpont megjelölésére. Kombinált működéseknek is, melyek az idegrendszer befolyása alatt történnek meg, van a központi idegrendszerben központjuk, ezeket l. *Idegközpontok.*

Centrum gravitatis (lat.) a. m. súlypont.

Centrumpárt, a politikában ama parlamentáris párt, mely a jobb és a baloldal között középállást foglal el és ezt külsőleg is kimutatja azzal, hogy helyét az ülésterem közepén választja.

C.-nak nevezi magát a katolikus párt a német birodalmi gyűlésen, a porosz képviselőházban, a bajor és a württembergi második kamarában. Az első német birodalmi gyűlés számára megejtett 1871-iki választások alkalmával a klerikálisok politikai párttá tömörültek és a gyűlésterem közepén foglaltak le 63 helyet. 1881—87 és 1890 óta számbeli erejével (több mint száz tag) döntő súlyú. Előbb *Windthorst,* majd 1893. a katonai javaslatok tárgyalásakor *Lieber* állt a párt élére. A polgári törvénykönyv (1896), a flottatörvény (1898) s a katonai javaslat (1899) a C. közreműködésével ment keresztül. 1907 óta a C. többnyire az ellenzékkel tart; jelenlegi száma 105 főre rúg. *Poroszországban* 1908 óta 96 szavazattal rendelkezik a C. V. ö. Die Centrumsfraktionen an der Jahrhundertwende, hg. von den Centrumsfraktionen (Berlin 1900); *Erzberger,* Die C.-s Politik (3 rész 1907—9); M. *Spahn,* Das deutsche Z. (Mainz 1906).

Ausztriában 1901. a kat. néppárt vette föl a centrum-klub nevet. Tagjainak száma ekkor 29 volt. Az 1907. végbement választásokban azonban a C. neve eltűnt.

Centum (lat.) a. m. száz.

Centum putea a. m. százkút, a Peutinger-féle térképen a második állomás a Duna bal partján vezető római hadi út mentén. Eleinte Buziás táján keresték, újabban Nagyszurduk táján sejtik. V. ö. *Millecker,* C. p. (Arch. Ért. 1891).

Centum virale iudicium, százszemélyes biróság; tagjai a *centumviri,* kiket eleinte a szenátusból, később a tribusokból választottak, mindenikből hármat. A fejedelmi korszakban 180 tagja volt e biróságnak. E biróság elé Augustus óta csak az örökösödési perek tartoztak. Hivatalos helyisége fölébe lándzsát tüztek ki (hasta), ezért hastae iudicium. A nyugati birodalommal szünt meg.

Centumviri, l. *Centum virale iudicium.*

Centunculus (lat.), a rómaiaknak tarka rongyokból készült bohócruhája.

Centuplum (lat.) a. m. százszoros.

Centuria, Róma legrégibb alkotmányában egy gyalog hadosztály, mely száz emberből állott (centum = száz). Servius Tullius alkotmányában nemcsak taktikus egység lett, hanem politikai is,

mely egyszerre adta le a népgyülésen *(comitia C.-ta)* a szavazatát. Camillus e viszonyt megszüntette, taktikai egységgé a két C.-ból álló manipulust szervezte s harminc manipulus alkotott egy légiót. Servius Tullius alkotmánya azt akarta, hogy a leggazdagabb polgárok fizessék a legtöbb adót s ők teljesítsék a legköltségesebb katonai szolgálatot; viszont ez áldozatok fejében az övék legyen a népgyüléseken a legtöbb politikai befolyás. Ez elv alapján a polgárok 193 C.-ra oszoltak; az első 18 C.-ban *(centuriae equitum)* voltak a szenátorokkal együtt a legmódosabb polgárok, kik lovat tarthattak és méltó módon lehettek a lovascsapatok tagjai. A többi vagyonos polgárok 5 osztályba sorakoztak. Az elsőben volt 80 C., tagjainak legalább 100,000 as vagyona volt; a második osztály (20 C.) tagjainak legalább 75,000 as vagyona volt; a harmadik osztály (20 C.) tagjainak legalább 50,000 as vagyona volt; a negyedik osztály (20 C.) tagjainak legalább 25,000 as vagyona volt; az ötödik osztály (30 C.) tagjainak legalább 11,000 as vagyona volt; 5 C.-t alkottak a szükséges ácsok, kovácsok és zenészek. Az első osztály tehát a 18 lovas C.-val együtt a népgyüléseken abszolut többségben volt, ha egyetértőleg adta le szavazatát s így az alkotmány plutokratikus volt. Akiknek nem volt 11,000 as vagyonuk, azokat a proletáriusok közé sorozták és szükség esetén katonai szolgálatra is behívták; a teljesen vagyontalanok (capite censi) nem katonáskodtak. Az egyes C.-kban a 45 évnél idősebbek (seniores) tartalékosok voltak; az ifjabbak (iuniores) vonultak a csatába. A C. területmérték is volt, 200 iugerumra oszlott és 50·3 ha.-nak felelt meg.

Centuriák *(Magdeburgi C.)* a neve az első nagy prot. egyháztörténelemnek, mert az anyag századok szerint van felosztva (innen szerzőik: Centuriatorok); a dolgozó társak központja 1552 óta Magdeburg volt. A mű alapítója Flacius Mátyás, főbb munkatársai Wigand János, Judex Mátyás, Faber Vazul, Corvinus András és Holzhuber Tamás voltak. A mű költségeit protestáns fejedelmek viselték. A C. 1400-ig terjednek s folió-kötetekben Baselben jelentek meg (1559—74), mindegyik kötet egy századot foglalván magában. Ujabb kiadások: Baumgarten és Semler (6 köt., Nürnb. 1757—65), de ez csak 500-ig tart; kivonatos kiadás Osianderé (9 köt., 1592—1604). A C. cáfolatául *Baronius* az Annales ecclesiastici című munkát írta. V. ö. *Schaumkell*, Beitrag zur Enstehungsgeschichte der Magd. Cent. (Ludwigslust 1898).

Centuriata comitia, l. *Centuria.*

Centurio (lat.), a római centuria (l. o.) kapitánya, parancsnoka.

Centuripe (ezelőtt: *Centorbi*, ejtsd: csen—), város Sziciliában, Catania olasz tartományban, gazdag kénbányákkal, (1901) 10,899 lak. Az ókorban a szikulok egyik főhelye (Kentoripa); a rómaiak uralma alatt is jelentékeny hely (Centuripae).

Centussis (lat.) a. m. 100 római *as* (l. o.).

Centweight (ang., ejtsd: szentvét), rövidítése: *cwt* v. *C.*; az angol mázsa (hundredweight) neve; a. m. 112 angol font = 50·8 kg.

Cenzor (lat.). A római alkotmányban a cenzus (l. o.) eszközlésével megbizott két hivatalnok (magistratus). Őt évenkint választattak. Tisztök eredetileg igen egyszerű volt, mert csak a cenzusra, a polgárok jegyzékének elkészítésére s a jegyzékeknek megóvására szorítkozott. Ehhez hozzájárult az államvagyon kezelése. A C.-i tisztség nagy tekintélyre tett szert, mert reá volt bizva a polgárok erkölcsei fölötti felügyelet, amellyel jelentékeny s tisztán a C. szabad belátása s benső meggyőződése szerint gyakorlandó büntető hatalom járt, hatalmukban állott egyeseket alsóbb osztályokba áthelyezni (tribu movere), a szenátorokat s lovagokat tisztségüktől megfosztani, egyszerüen akként, hogy a névjegyzék elkészítésénél s felolvasásánál neveiket kihagyták. Joguk volt továbbá minden polgár ellen a jegyzékbe bevezetendő (nota v. subscriptio) nyilvános rosszalást kifejezni. A C. tehát nemcsak pénzügyi közegek, hanem valóságos erkölcsbirák — moribus praefecti — voltak. A császárság idejében C.-ok csak kivételképen fordulnak elő, mert hatósági körüket a praefectura morum vagy censoria potestas alapján a császárok maguk gyakorolták. L. még *Cenzura.*

Cenzuális (lat.), cenzushoz tartozó, azaz adóköteles.

Cenzuális földek, azok a majorsági területek, amelyeket a volt földesúr 1848 jan. 1-e előtt egyeseknek v. többeknek bérfizetés mellett állandó haszonvétel végett mívelésre átengedett. Ezeken a földeken fekvő szolgálmányok az 1896. XXV. t.-c. határozatai szerint a volt földesúrtól megválthatók (l. *Majorsági zsellérbirtok).*

Cenzura (lat.) a. m. felügyelet, megrovás, rosszalás, más értelemben: vizsgálat, birálat, pl. iskolai vizsgálat. A kánonjogban egyházi büntetés, fenyíték (l. *Censura ecclesiastica).* A sajtójogban a sajtótermékek előző vizsgálata az arra hivatott közeg — cenzor — által, mely nélkül a megjelentetésük, szinművek előadása tilos. Hazánkban az 1848. évi XVIII. t.-c. bevezető intézkedése az előző vizsgálatot örökre eltörölte s a sajtószabadságot visszaállította. L. *Sajtójog.*

Cenzus (lat.), a római közjogban a római polgárok vagyonának megbecslése, s a polgároknak ezen az alapon osztályozása az öt klasszisba, ami a hadkötelezettség s a szavazati jog gyakorlása tekintetében igen fontos. A modern államokban is a C. a. m. vagyonbecslés, gyakran bizonyos politikai jogoknak képezi alapját, amenynyiben pl. a választási jog C.-hoz van kötve, ha gyakorlásához bizonyos meghatározott vagyonnak, vagy jövedelemnek, vagy bizonyos adó összegének kimutatása szükséges.

Cèpe (franc., ejtsd: szep, növ.), néhány ehető tinorú gombának francia neve. *C. de Bordeaux* a hiribi gombából (Boletus bulbosus) készült konzerv, melyet bádogdobozban bocsátanak a kereskedésbe.

Čepelovac, adók. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1900) 910 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Gjurgjevac.

Cephaëlis *Sw.* (növ.) a. m. *Uragoga* (l. o.).

Cephalaea (gör.) a. m. makacs fejfájás.

Cephalalgia (gör.) a. m. fejfájás (l. o.).

Cephalanthera *Rich., madársisak* (növ.), az Orchidaceae *(Kosborfélék)* család génusza, melynek 10 faja az északi mérsékelt öv lakója. Erő-

teljes, gumótlan füvek, több ülő, hosszas levéllel, végálló laza fürttel. A virág lepellevelei kihegyezettek, összehajlók. Erdei és homoki növények. A pirosvirágú *C. rubra* (L.) Rich. ritkás hegyvidéki erdőkben terem, főkép meszes talajon.

Cephalanthus *L.* (növ.), a Rubiaceae család génusza. 4 faja közül 1 Afrikában, 1 Ázsiában, a többi Amerikában honos. Cserjék vagy apró fák bőrnemű, keresztben átellenes v. örvös levelekkel. Virágjuk tömött fejecskében áll 1—1 pelyvaszerű előlevéltől körülvéve. A *C. occidentalis* L. kertjeinkben kultivált, északamerikai faj.

Cephalaria *Schrad.*, *fejvirág* (növ.), a Dipsacaceae *(Mácsonyafélék)* család génusza. 30 faja főkép a keleti mediterrán vidék, részben az orosz steppék és Afrika növénye. Kórós növények v. füvek. Hazánknak különösen DK.-i részén mezőkön, utak mentén, vetésben gyakori a *C. transsilvanica* (L.) Schrad. Az egész növény szőrös, vajszínű, virágai tojásdad virágzattá egyesülnek.

Cephalhaematoma a. m. fejdaganat (l. o.).

Cephalindex (gör. *kefalindex)*, koponyajelző. A koponya legnagyobb hosszuságának a legnagyobb harántátmérővel (a vízszintes jelzővel) való viszonya e képlet szerint: Harántátmérő × 100 : hosszátmérő. L. *Koponya.*

Cephalium (növ.), l. *Cephalocereus.*

Cephalocele (gör.) a. m. agyvelősérv; a koponyacsont világrahozott v. szerzett hiányán kidudorodó, az agyhártyákkal borított duzzanat, melyben vagy csak agygerincvelőfolyadék vagy agyvelőrészek is vannak.

Cephalocereus *Peiff.* (növ.), a Cactaceae *(Kaktuszfélék)* család génusza, melynek kb. 4 faja egy kivételével (Brazilia) Mexikóban honos. Magasra növő, rendesen elágazó, oszlopos, bordázott kaktuszok, dudoraik, melyeken a virág áll, szőrösek v. csak molyhosak, szúrósak. Virágzás idején az egyik oldal dudorai összeérnek egymással s nagy számmal fejlődő sertéik sűrű bozontos nemezzé (cephalium) állnak össze. Ez körülveszi a virág tövét és később a termést is. A mexikói *C. senilis* (Haw.) K. Sch. cephaliuma fehér, csavarodott szálú gyapjas szőrből áll, ezért a mexikóiak cabeza de viejo-nak (a. m. aggastyánfej) hívják.

Cephalochordata (állat), a gerinchúros állatok *(Chordata)* egyik osztálya, a hová a legalsóbbrendű, koponyátlan gerinces állatok tartoznak. Ide sorolják a lándzsahalacskát *(Amphioxus [Branchiostoma] lanceolatum* Pallas). L. *Csőszivüek.*

Cephalograph (gör. *kraniográf)*, koponyarajzoló készülék a koponya körvonalainak és részei vetületeinek az ábrázolására. Legrégibb (1861) a Harting-féle, mely a kalapos fejmérő készülékéhez hasonlít. Jobban beváltak a kraniográfok, stereográfok és a diagráfok. Az elsők közül a Broca-féle és a Cohausen-féle. A Broca-féle tkp. stereográf, mely ma is használatos. L. *Diagráf.*

Cephalometer (gör. *kefalométer)*, koponyamérő. Különösen *Antelme C.*-ét értik alatta, mely a koponya minden pontját gömbprojekcióban határozza meg. L. még *Koponyamérés, Kraniometria.*

Cephalometria (gör.), *koponyaméréstan.* Mindazokat a módszereket tárgyalja, amelyek a koponya és az arc belső és külső megmérésére szolgálnak. Más neve kraniometria. V. ö. *Török* Aurél, Grundzüge einer systematischen Kraniometrie (Stuttgart 1890).

Cephalomyia ovis *L.* (állat), a bögölyök (l. o. családjába tartozó bögölyfaj. Lárvái a juhok orr- és homloküregében élnek, észlelték azonban több esetben már az ember orrüregében és gégefőjében is. A kifejlődött állat petéit a juh orrnyílása tájára rakja.

Cephalon (gör. *kefalon). Virchow* a C. kifejezést a túlságos nagy, de nem kóros fej megjelölésére használta. Különben a szó koponyát jelent.

Cephalonia, l. *Kefallenia.*

Cephalopagus, torzszülöttek, melyek a fejükkel vannak összenőve.

Cephalophora (állat), vagy *fejes lágytestüek*, mindazok a lágytestüek *(Mollusca)*, melyeknek testén a fej többé-kevésbbé felismerhető, ilyenek a *lábasfejüek (Cephalopoda)*, a *szárnylábuak (Pteropoda)* és a *csigák (Gasteropoda).* Szükebb értelemben C. néven a csigákat (l. o.) szokás érteni.

Cephalophus (állat), az antilopok (l. o.) egyik neme, melynek fajai Afrika forróföldövi részein élnek. Szarvuk egyszerű, a nőstényeken rendesen hiányzik; homlokukon két szarv között fölmereszthető szőrbóbitájuk van, ezért bóbitás antilopoknak hívják őket. 20 élő és 2 kihalt faj ismeretes. Általában a kis termetü antilopok közé tartoznak. Legnagyobb és legismertebb a *bóbitás antilop (C. grimmia* L.), melynek hosszusága kb. 1 m., magassága vállban 55 cm. A legkisebb fajok alig nagyobbak a jól megtermett házinyúlnál.

Cephalopoda, a lágytestü állatok (Mollusca) egyik osztálya. L. *Lábasfejüek.*

Cephalotaceae (növ.), a kétszíküek leplesvirágú családja. Egyetlen faja, a *Cephalotus follicularis* Labill. Nyugat-Ausztrália mocsári növénye. Felső levelei egyszerüek, az alsók födéllel ellátott kancsóvá alakultak, amely mint húsevő készülék szerepel. Ennek a fenekét emésztő folyadék foglalja el.

Cephalotaxus *Sieb. et Zucc.* (növ.), a Taxaceae (Tiszafafélék) család génusza, melynek 6 faja Kelet-Ázsia mérsékelt övében honos egészen Kelet-India ÉK.-i részéig. Kétlakú, apró, inkább szélesen növő fák. Levelük örökzöld, szálas, rendesen kétsorosnak mutatkozik, de tulajdonképen mindig csavaros állású. Kerülékes, csúcsos magvukat húsos szilvaszerű burok takarja. Nálunk ültetve inkább cserjék maradnak. Biztos fosszilis maradványuk a *Cephalotaxites insignis* Heer, Grönland legfelső krétakorából.

Cephalothorax, a rákok és pókfélék testének egyik főrésze, mely úgy áll elő, hogy a tort (thorax) alkotó szelvények a fejjel egységes testrésszé olvadnak össze. L. *Fejtor.*

Cephalothrypsia, l. *Kefalotripszia.*

Cephalotrocha (állat), a tengeri soksertéjű gyűrűsférgek *(Polychaeta)* lárvájának neve. Jellemző reá, hogy testének elülső részén, a szájnyílás fölött egy csillangókoszoruja van (Monotrocha).

Cephalotus *Labill.* (növ.), l. *Cephalotaceae.*

Cephalus, l. *Kephalos*.

Cephenomya *Latr*. (állat), a bögölyök (l. o.) egyik neme. Meglehetősen nagy termetü, sürün szőrökkel fedett legyek tartoznak ide, melyek nyáron erős naptüzéskor az erdők kopár hegycsúcsain röpködnek; lárváik a szarvasok, őzek és rénszarvasok orrüregében és garatjában élősködnek. Európában 4 fajuk él. A *C. rufibarbis* (Meig.) lárvája a szarvas, a *C. stimulator* (Meig.) az őz, a *C. Ulrichi* (Brauer) a jávorszarvas és a *C. trompe* (F.) a rénszarvas élősködője.

Cepheus, l. *Kepheus*.

Cepheus v. *Andromedae Pater*, csillagkép az ég északi félgömbjén a sark közelében, 89 szabad szemmel látható csillagot tartalmaz; δ Cephei nevezetes változó csillag.

Cephissus, l. *Kefizosz*.

Cephus (állat), a fadarazsak (l. o.) egyik neme.

Čepić, 1. helység Isztriában; 2. tó Isztriában, Moščenice és Fianona közt, a K.-i parttól 5 km.-re. Vize sekély. Területe 8—10 km².

Čepin, község Verőcze vmegyében, l. *Csepén*.

Cepla, Magyarország középkori vízrajzában a. m. a Tapoly folyó.

Cepola *L*. (állat), a tüskeparás csontos halak *(Teleostei, Acanthopterygii)* csoportjába tartozó tengeri halnem. L. *Cepolidae*.

Cepolidae (állat), a tüskeparás csontoshalak *(Teleostei, Acanthopterygii)* egyik családja. Az idetartozó halakra (szám szerint 10 faj) jellemző szalagalakú testük, minek alapján magyarul szalaghal-féléknek nevezik ezt a halcsaládot. Testüket apró, épszélű pikkelyek boritják, felső és alsó sörényúszójuk feltünően nagy, úgyszólván testük egész hosszán végigvonul. Nyugat-Európa és Kelet-Ázsia mérsékelt égövi tengereiben élnek. Legismertebb a vörös szalaghal *(Cepola rubescens* L.), 50 cm. hosszú, vörös színű, oldalain sáfránysárga; a Földközi-tengerben s az Atlanti-oceán partjain, É. felé egészen Nagy-Britanniáig honos, néha feltünően nagy mennyiségben.

Ceprano (ejtsd: cse—), város Róma olasz tartomány Frosinone járásában, a Liri partján, a róma—nápolyi vasút mellett, előbbitől 111 km. Lakossága (1901) 2500, közig. ker.-ével 6185. Közelében a római korbeli Fregellae, később Arx Fregellana romjai.

Cer a. m. *cerium* (l. o.).

Cera (lat.) a. m. viasz; *C. flava*, sárga, *C. alba* fehér viasz.

Ceradini (ejtsd: cserádini), *Giulio*, olasz fiziológus, szül. Milanóban 1844 márc. 17., megh. u. o. 1894 júl. 24. Ifju korában részt vett a Garibaldi-harcokban Sziciliában; később a fiziológia rendes tanára lett Genovában. 1882-ben visszavonult Milanóba, hogy kizárólag tanulmányainak éljen. Fontos dolgozatai vannak a szív működéséről, a fulladás okozta halálról stb. Ezenkívül önműködő blockszisztémát is talált föl a vasutak számára.

Cerafániák v. *cerofániák* (lat.-gör.) a. m. átlátszó viaszképek. Készítésmódja ez: két mm. vastag, terpentinolajjal feloldott, színtelen vagy megfestett viaszréteggel bevonják az üvegtáblát. Azután a viaszréteget elefántcsonttal megvékonyítják ott, ahol a kép világos része van, a sötétebb részeken pedig a viaszréteget még vastagabbá teszik. Az így készült C.-t gipszleöntéssel sokszorositani is lehet. C.-nak nevezik még a viaszszínekkel előállított transzparens képeket is, melyeket ablakdísznek használnak.

Ceragat, sárgás, viaszszínű kalcedon féleség.

Cera japonica (növ.), l. *Rhus*.

Ceralije, adók. Verőcze vm. slatinai j.-ban, (1900) 1191 horvát-szerb, magyar és német lak.; u. p. Rijenci, u. t. Slatina.

Ceram *(Serang)*, Amboina hollandi rezidencyhez tartozó sziget a Molukki-csoportban, Dzsilolo, Buru és Uj-Guinea közt; az é. sz. 3° és 4°, a k. h. 127° 59′ és 130° 44′ között. Területe a szomszédos kis szigetekkel együtt 17,658 km² (1900) 67,000 lak. Hosszabb, mint széles; főtengelye mentén hegyek vonulnak el rajta, amelyek a Nussza Haliban 2500 m. magasra emelkednek. É.-i része nehezebben közelíthető meg. Vizei leginkább D.-re folynak. A csapadék bőséges, évi mennyisége 2970 mm. Földjét pompás növényzet takarja; értékes fák, szágó- és kókusz-pálmák, fűszerek vadon nőnek. Nagyobb emlősök hiányzanak; madárvilága különösen gazdag. A lakosok a pápuák és malájok keveredéséből keletkeztek. Nyelvi tekintetben számos nyelvjárásra oszlanak. Rizst, dohányt, kakaót termesztenek; apró törzsekre oszlanak, kik külön fejedelmek alatt élnek és különösen a sziget belsejében nagyon civilizálatlanok. Az európaiak telepei közül fontosak a déli parton Elpaputeh és Amahai, északon Savaai. V. ö. *Wallace*, The Malay Archipelago (London 1869); *Martin* K., Reisen in den Molukken (Leiden 1902).

Cerambycidae, *Cerambyx* (állat), l. *Cincérek*.

Cerami (ejtsd: cse—), város Sziciliában, Catania tartományban, Troina közelében, (1901) 4470 lak.

Céramique (franc.), l. *Keramika*.

Cerano, olasz festő, l. *Crespi*.

Cerargyrit (ásv.), l. *Kerargirit*.

Cerarium (lat.), viaszgyertyatartó. A nagyszombaton megszentelt husvéti gyertya, mely áldozó csütörtökig van az oltárokon és mely nagysága miatt a közönséges tartókban el nem fér. — C., viaszpénz a rómaiaknál.

Cerasin a. m. cseresznye-mézga, l. *Mézga*; ásványtani szempontból, l. *Kerazin*.

Cerastes (állat), a vipera-félék *(Viperidae)* egyik neme, l. *Szarvasvipera*.

Cerastium *L., madárhúr* (növ.), a Caryophyllaceae (Szegfűfélék) család génusza, melynek mintegy 100 faja főkép az óvilág északi mérsékelt övében van elterjedve, egyesek pedig Észak-Amerikában és trópusi hegyeken honosak. Rendesen szőrös, 1 éves vagy évelő füvek, osztatlan levelekkel, apróvirágú, végálló, villás boggal. Igen közönséges a *C. vulgatum* L. A *C. tomentosum* L. másodrendű takarmány a mediterrán vidékről; virágszőnyegnek is ültetik. A *C. anomalum* W. et K. szikeseink egyik jellemző növénye.

Cerasus *L*. (növ.), l. *Cseresznyefa* és *Meggyfa*.

Cerasus, város, l. *Kerasus*.

Ceratio (lat.), viasszal való bevonása vmely testnek; viaszszerü tömeggé való átváltozás.

Ceratiocaridae (állat), a magasabbrendű rákokhoz *(Malacostraca)* tartozó, kihalt ráknem, melyre jellemző, hogy oldalsó tüskéit mozgatni tudta.

Ceratites (palaeont). A kihalt ammonitesek Prosiphonata csoportjának Ceratitidae családjába tartozik. A spirálisan becsavarodott héj tágköldökű, kívül meglehetősen széles, lekerekített vagy lapított. Az oldalai többnyire egyszerű v. kettéágazó bordákkal vannak fedve, amelyek kívül szegélycsomókká s a kettéágazás helyén oldali csomókká duzzadnak. Igen gyakori és számos fajban az alsó és középső triaszban elterjedve és pedig a hazai (Bakony, Szászkabánya), németországi, alpi, boszniai, spanyol, himalajai, északszibériai, japán és a spitzbergai triasz üledékekben. Nevezetesebb fajok: *C. nodosus, trinodosus, semipartitus* stb., l. *Puhányok.*

Ceratites-rétegek (geol.), a triasz-szisztéma felső kagylómeszében, l. *Triasz.*

Ceratium (állat), az ostoros ázalékállatkák *(Flagellata, Dinoflagellata)*, osztályába tartozó véglény-nem. Jellemző a testét fedő páncélja, mely több szarvszerű nyujtványt alkot. Nemcsak a tenger, hanem édesvizeink planktonjában is nagy tömegben található. Rendesen *C.*-ok alkotják a plankton (l. o.) javarészét, ezért a vízi szervezetek táplálásában rendkívül fontos szerepük van. A tengeri fajok sötétben világítanak, az édesviziek nem. A Quarneróban ifj. Entz Géza 4 fajt és 20 alakot talált; édes vizeinkben csupán két faj él, a *C. cornutum* Ehrbg. és a *C. hirundinella* O. Fr. M. A Balatonban az utóbbi nagyon gyakori s mint haltápláléknak nagy jelentősége van.

Ceratodontes (a. m. *szarufogak)*, a szájüreg hámsejtjeiből származó szaruképződmények neve, melyek arra vannak hivatva, hogy a gerinces állatok körében a csontfogakat pótolják ott, ahol ilyenek nem fejlődtek ki. Ilyenek találhatók pl. a körszájuaknál *(Cyclostoma)*, csőrösemlősnél *(Orinthorhynchus)*, szilás ceteknél stb.

Ceratodus (állat), a *tüdős halak (Dipnoi)* alosztályának egytüdősek *(Monopneumones)* rendjébe s a *Ceratodidák* családjába tartozó halnem, melynek két faja *(C. Forsteri* Krefft. és *C. miolepis* Günth.) Ausztráliában Queensland folyamaiban él. A C., valamint rokonai, a többi tüdős halak *(Lepidosiren paradoxa* Fitz., az Amazon-folyam területén és *Protopterus annectens* Ow. Afrika forró övi részeiben) több fontos anatómiai bélyegben, főleg abban térnek el valamennyi haltól, hogy kopoltyuik mellett tüdejük is van, még pedig a C.-nak csak az egyik oldali tüdeje. A C. kerek pikkelyekkel fedett, állítólag 2 m. hosszuságot elérő teste megnyúlt, oldalról lapított, farka felé keskenyedő, melyet úszótaraj szegélyez; lapátalakú úszószárnyai egymástól távol állanak, vázuk izelt porcogós tengelyből s ezen elől és hátul cimpás helyzetü melléksugarakból áll. Alsó állkapcsa és szájpadlása sajátságos kemény, csipkés szarufogakat visel. Növényzettel benőtt mocsarakban él s növényekből táplálkozik; a forró évszakban az iszapba ásva magát, nyári álmot alszik. Húsát, mely a lazacéra emlékeztet, nagyra becsülik. A C.-nek 1870. történt felfedezése nagy feltűnést okozott, mert a triasz- és jura-formációkból már régóta ismeretesek a sajátságos fogak, amelyek a most élő C.-éival teljesen megegyeznek s jogos ama feltevés, hogy a C. nagyon ódon alak, mely egyebütt kipusztult, Ausztráliában ellenben, mint a földrész több más ódonszabású állata, a mezozoikus korszaktól kezdve egészen napjainkig fenntartotta magát.

Ceratonia *L.*, *szentjánoskenyérfa* (növ.), a hüvelyesek Caesalpinioideae alcsaládjába tartozó génusz, melynek egyetlen faja a *C. siliqua* L., a Földközi-tengermellék K.-i felében elterjedt, kultivált (különösen Arábiában) és vadon növő örökzöld fa. Levele párosan szárnyas, levélkéi tojásdadok, gyengén hullámos szélüek, fényesek. Apróvirágú fürtje az idei hajtásokon oldaltálló, poligamikusan kétlakú. Sziromtalan virága 5 porzós; termőjéből 10—25 cm.-es, mintegy 3—6 cm. széles és 1—3 cm. vastag húsos, cukros hüvelytermés (fructus ceratoniae, siliqua dulcis) fejlődik, mely vörösbarna, lapos, fényes magvakat tartalmaz. A legenda szerint Keresztelő Szt. János ezzel táplálkozott a sivatagban. Éretlen korában szokás szedni, mikor még mérges, azután napon v. lassú szénen aszalják, miközben előállnak benne tápláló vegyületei. Tartalma: nádcukor 50%, cserzősav 1·8%, szabad vajsav 1·3% stb. Ember és állat egyaránt eszi, forrázata hurut elleni orvosság. A legjobb minőségű a Levante vidékeiről kerül a kereskedelembe. A C. lassan növekedik, 20 éves korában érleli első gyümölcsét, de azután több 100 évig is meghozza. Fája értékes, levele és kérge cserzésre való. Magja régebben mint «karát» (a gyümölcs arab neve *karob* v. *karoub)* drágakövek és az arany, valamint orvosságok súlymértéke volt.

Ceratophrys (állat), a mozgómellű békák *(Arcifera)* csoportjába, a Cystignathidae családba tartozó békanem. L. *Szarvasbékák.*

Ceratophyllaceae, *tócsagazfélék* (növ.), a kétszíküek családja. Egyetlen génusza a *Ceratophyllum* (tócsagaz, borzhinár), melynek 3 faja álló vagy lassan folyó vizben élő vízi fű, virága apró és egylakú, örvös levelek tövében fejlődik, leple 6—12-levelű. A hím virágban 12—16 porzó, a termő virágban egy magház van. A bibeszál a gyümölcsön is fennmarad. Rendszertanilag sokat hányatott család. *Engler* rendszerében egyenes magkezdménye és örvös levelei alapján a *Nymphaeaceae* család szomszédságába kerül.

Ceratophyllum *L.* (növ.), l. *Ceratophyllaceae.*

Ceratospongiae (állat), l. *Szaruszivacsok.*

Ceratozamia *Brongn.* (növ.), a Cycadaceae család génusza; 6 faja Mexikóban honos. Alacsony törzsű, pálmaszerű fák, szárnyas levelekkel. Porzó- és termőlevelük pajzsalakú, tetején két szarvval. A *C. mexicana* Brong. üvegházakban is látható.

Cerátpapir, l. *Viaszos papir.*

Ceratum (lat.). E név alatt viasztartalmú, faggyuszilárdságú, formákba kiöntött kenőszereket értünk. A magy. gyógyszerkönyvben a *C. cetacei* hivatalos, amely cetfaggyu, fehér viasz és disznózsír összeolvasztása útján készül. A megolvadt elegyet papirtokokba öntik ki és a kihülés után téglaalakú darabkákra szétvágják. Mint házi

szert használják; a bőr kisfokú gyuladását enyhíti. Karminnal megfestve adja a *C. rubrum ad labia*-t v. ajakírt. A bőr, ill. ajkak kirepedezése, enyhébb gyúladása ellen használják. — A *C. fuscum*, barna viasztapasz deákflastromból készül, úgy, hogy sárga viaszt, juhfaggyut és disznózsírt olvasztanak hozzá. — *C. aeruginis* (C. viride, zöld viasz), tyúkszemekre és renyhe fekélyekre való tapasz, melyet 120 g. sárga viasznak, 60 g. fenyőgyantának, 40 g. terpentinnek és 10 g. ecetsavas réznek enyhe hőnél való összeolvasztása által nyernek. Kennedy-tapasz néven is adják.

Ceraunofón, *ceraunográf* a. m. zivatarjelző (l. o.).

Cera vegetabilis, l. *Növényviasz.*

Cerbera *L.* (növ.), az Apocynaceae család génusza, melynek 5 faja Kelet-Indiától Új-Kaledoniáig van elterjedve. Kopasz, tejnedvet eresztő fák, csavaros állású, a megdagadt ágak végén csoportosuló levelekkel, bogas virágzattá egyesült fehér v. sárgás virágokkal. Húsos külsejű, csonthéjas, 2 magvú termésük van. A *C. manghas* L. (manghaszfa) tengerpartok sós mocsaraiban él Madagaszkártól Indián át Kináig és Új-Kaledonáig. Kérge és levele a tejnedvben foglalt méreganyagtól hashajtó és hánytató; magvából olajat sajtolnak. Fája igen puha. Gyümölcse ártalmatlan, de magva bódító mérgű.

Cerberus, l. *Kerberos.*

Cercaria (állat), a mételyek (l. o.) egyik fejlődésbeli alakja, mely szűzszaporodás (parthenogenesis) útján jön létre és mely testének alkotását tekintve, már hasonlít a teljesen kifejlődött mételyhez, csupán abban tér el lényegesen tőle, hogy evezésre alkalmas farka van és hogy ivarszervei nincsenek kifejlődve. A C., ha alkalmas gazdaállatba jut, betokozódik és mindaddig nyugalomban marad, míg további fejlődésére alkalmas, újabb gazdaállat bélcsővébe nem jut, amelyben azután ivarérett mételyyé fejlődik.

Cercar la nota (ol., ejtsd: cserkár—) a. m. hangjegyet keresni; azt jelenti, hogy az énekes a következő szótagra eső hangot már valamivel előbb üsse meg. Könnyedén, portamentószerűen.

Cerchneis (állat), l. *Vércse.*

Cerci (lat.), bizonyos rovarok végső potrohszelvényein előforduló, tüskealakú függelékek neve.

Cercidiphyllaceae (növ.), a kétszíküek sziromtalan virágú családja. Egyetlen génusza a *Cercidiphyllum* Sieb. et Zucc., melynek két faja Japánban honos. Viráguk kétlakú, 2—5 magháza nyeles, termésük sokmagvú tüsző. Vesszős ágú, tenyeres erezetü, átellenes levelű fák. Virágukegyenként áll a megvastagodott rövidhajtásokon. A *C. japonicum* Sieb. et Zucc. az ismeretes fényes, japáni faárúk (szelencék stb.) belakkozásához szolgáltat alkalmas anyagot.

Cercidiphyllum (növ.), l. *Cercidiphyllaceae.*

Cercina, szigetek, l. *Kerkena.*

Cercis *L.* (növ.), a hüvelyesek Caesalpinioideae alcsaládjába tartozó génusz, melynek 5 faja Dél-Európában, Közép-Ázsiában, Japánban és Észak-Amerikában fordul elő. Fák v. cserjék. Nálunk mint ültetett fa a legismertebb a déleurópai *C. siliquastrum* L. (Judásfa). Levele vesealakú, alapján szíves, jó illatú virágokból álló fürtjei magából a törzsből fakadnak, hüvelye ujjnyi hosszuságú, egyenes, lapos, pirosas; magva lencsealakú. Csípős virágbimbóit ecetbe teszik és úgy fogyasztják, mint a kaprit. A monda szerint Iskariot Judás erre a fára akasztotta fel magát. Az északamerikai *C. canadensis* L.-éval együtt feketén és zölden erezett fáját *(cerciszfa)* asztalos munkára kedvelik s barna és sárgásfestésre is alkalmas. Az utóbbi fajt disznek szintén ültetik. A C.-nek harmadkori maradványai is ismeretesek.

Cerciszfa (növ.), *Cercis.*

Cercle (franc., ejtsd: szerkl) a. m. kör, előkelő társaság; fejedelmi személyeknek vendégeikkel való társalgása. A *vívásban* a. m. körvágás; továbbá az *iskolalovaglásnak* egyik figurája, amikor a ló rövid galoppban kis kört ír le.

Cercocarpus *H. B. K.* (növ.), a Rosaceae (Rózsafélék) család génusza, melynek 5 faja a pacifikus Észak-Amerikában honos. Erőteljes faalakú cserjék osztatlan, szárnyas erezetü levelekkel. A keskeny lándzsás levelű *C. ledifolius* Kalifornia 2—5 m. magas fája 3000 m.-ig. Sötét szinű, kemény, nehéz fája Amerikában *hegyi mahagoni* név alatt használatos.

Cercocebus *Geoffr.*, a cerkófmajom-félék *(Cercopithecidae)* egyik neme. L. *Szerecsenmajom.*

Cercolabes *Cuv.* (állat), a kúszó sül-félék *(Coendidae)* családjába tartozó rágcsáló nem. L. *Coendu.*

Cercoleptes (állat), a mosómedve-félék *(Procyonidae)* családjába tartozó emlősállatnem. L. *Farksodró.*

Cercomonas *Duj*, az ostoros ázalékállatkák (Flagellata) osztályába (Mastigophora) tartozó *Monadina* családnak egyik neme. Fajai szabadon élnek vagy élősködnek. A *C. intestinalis* Lambl. *(Megastoma entericum* Grassi, *Lamblia intestinalis)* az ember vékonybelében él, főleg hasmenésben, kolerában és tifuszban szenvedők belében, azonfelül egerekben és patkányokban található; 0·007—0·016 mm. hosszú.

Cercopithecus (állat), a cerkófmajmok (Cercopithecidae) családjába tartozó emlősállatnem, nyulánk, csinos testtel, vékony végtagokkal, keskeny rövid kezekkel, hosszú hüvelykujjal és farkkal, tágas pofazacskókkal és nagy ülőgumókkal. Fajai már a XVI. sz. óta ismeretesek Európában «tengeri macska» néven, amely nevet a macskához való hasonlóságtól nyerték. Fajai a forró Afrika őserdeinek lakói a keleti partoktól a nyugatiakig, hol nagy társaságokban élnek, majdnem kizárólag a fákon tartózkodnak. Igen élénkek, szelid természetüek, könnyen szelidíthetők s az állatkertekben és állatseregletekben gyakran láthatók. Fogságban is szaporodnak. Számos fajai között legrégebben ismert a *fehérbarkójú cerkófmajom (Cercop. sabaeus* L.), melynek hazája Kelet-Afrika, Abesszínia egészen a Nilus Ny.-i folyásáig; 50 cm. hosszú, ugyanily hosszú farka is, háta sötét szürkészöld, végtagjai szürkék, fülei és kezei feketék, hasa fehér. Arca világos barna, fehérszínű és rövid pofaszakálla van. Már a régi egyiptomiak is szelidítették. Ide tartozó fajok még a *diána-* vagy *kacér-majom (C. diana* L.); az

apáca-majom (C. mona Schreb.); a *feketeorrú huszár-majom (C. patas* Schreb.); *kékorrú cerkóf-majom (C. cephus* L.).

Cercospora *Fres.* (növ.), a Hyphomycetes rendbe tartozó gombagénusz, melynek mintegy 500 faja a növények levelén élősködik. Egyesek érzékeny kárt okoznak. Igy a *C. beticola* Sacc., mely a répa levelét rontja; a *C. viticola* (Cès.) Sacc. a szőllő levelén, a *C. Köpkei* Krüger, Jáva szigetén a cukornádon. A beteg leveleket le kell tépni és elégetni.

Cerda, *de la*, spanyol nemesi család, mely *Fernandora*, X. Alfonzo, Kasztilia királyának legidősebb fiára viszi vissza származásfáját. Ez 1269. IX. Lajos francia király leányát vette nőül és elesett 1275. a mórok ellen viselt háborúban. Két idősb testvérétől a legifjabb fiú, IV. *Sancho* ragadta el a hatalmat. Az ifjabb fiú, Alfonzo herceg, Franciaországba távozott, ahol őt IV. vagy Szép Fülöp Languedoc helytartójává tette. Ő tőle származik a *Medina-Sidonia* hercegi család. Alfonz idősebb fia, *C. Louis*, IV. Fülöp hajóhadát diadalra vezényelte az angolok ellen; 1344. a pápa a Kanári-szigetek hercegévé nevezte ki.

Cerdagne (ejtsd: szerdány), spanyolul *La Cerdaña*, (ejtsd: szerdányá), vidék a Pireneusok K.-i részében, Andorrától K.-re. Egy része Franciaországhoz, Pyrénées-Orientales départementhoz (főhelye Mont-Louis), a másik Spanyolországhoz (Cataluña) tartozik (főhelye: Puigcerda). Egykoron ceretánok lakták; Caesar korában Rómához tartozott. A XII. sz.-ban Barcelona grófsághoz csatolták. A pireneusi békében (1659) egy része Franciaországhoz került.

Cerdaña, *La*, l. *Cerdagne.*

Cerealia (helyesebben: *Cerialia)*, Ceres (l. o.) ünnepe a régi Rómában, melyet ápr. 19. különösen az alsó néposztálytól látogatott cirkuszi játékokkal ültek meg s melyen a nők titokzatos görög szertartásokat végeztek.

Cereáliák (lat.) a. m. Ceres (l. o.) adományai, általában gabonanemüek.

Cerealin, a búzában előforduló fehérjéknek az a fajtája, mely a csiraburokban fordul elő, vízben oldódik, sikért nem alkot, de erjesztő képessége a tésztára barnító hatású. L. még *Enzímek.* V. ö. *Pekár* Imre, Földünk búzája és lisztje; *Kosutány* Tamás, A magyar búza és magyar liszt.

Cerealis *(Cerialis), Qu. Petilius*, Kr. u. 61. alvezér volt Britanniában, hol a britannusok megverték. Rokonát, Vespasianust trónraléptekor buzgón támogatta és a batavusoknak Claudius Civilistől vezetett lázadását egy évig tartó makacs küzdelemben leverte (70). Ezért a császár Britannia kormányzóságával jutalmazta meg.

Cerebellaris, mindaz, ami a kisagyvelőhöz (cerebellum) tartozik, vele összefüggésben van.

Cerebellum (lat.), a kisagyvelő, l. *Agyvelő.*

Cerebralis (lat.), ami az agyra (cerebrum) vonatkozik.

Cerebrális hangok, a foghangok (l. o.), vagyis *t d*-féle hangok egyik faja, mely a mi nyelvünkben nincs meg, de pl. a szanszkrit nyelvben közönséges.

Cerebrális rendszer v. *cerebrál-rendszer*, az agyvelő a belőle kiinduló idegek rendszerével együtt. — *Cerebrospinális rendszer*, a cerebrális és spinális rendszer (l. o.) összessége.

Cerebrin, egy cerebrozida, melyet az agyvelőből állítanak elő. Legelőször Müller írta le, de aztán kiderült, hogy az ő C.-je több anyag keveréke, így főleg C.-ből és homocerebrinből áll. Mindkét anyagot forró alkohollal ki lehet vonni a barytvízzel szétfőzött agyvelő üledékéből, de míg az alkoholos kivonat lehülésekor a C. kikristályosodik, a homo-C. oldva marad. Mindkét anyag nitrogéntartalmú, foszformentes; savakkal való főzés mellett egy cukor: a galaktóz hasad le belőlük. A C. valószinüleg azonos a Thudichum által előállított phrenosinnal, a homocerebrin pedig a kerazinnal.

Cerebron, egy cerebrozida, melyet a protagonból (l. o.) állítottak elő. Hasadáskor galaktózt, C.-savat (neurostearinsav), s kétféle nitrogéntartalmú szerves bázist ad. Gies szerint azonos a Thudichum által előállított phrenosinnal, illetőleg a mások által leírt cerebrinnel, l. *Cerebrin.*

Cerebropathia (lat.-gör.) a. m. *agyvelőbántalom.*

Cerebrospinális folyadék, l. *Agygerincvelői folyadék.*

Cerebrospinális meningitisz, l. *Agyhártyagyuladás.*

Cerebrospinális rendszer, l. *Cerebrális rendszer.*

Cerebrozidák, voltaképen glikozidák (l. o.); hidroliziskor cukor — még pedig majdnem mindig galaktóz — hasad le belőlük, továbbá zsírsavakat s valamelyes nitrogéntartalmú anyagot is tartalmaznak, de foszfort nem. A C.-at először Thudichum mutatta ki az agyvelőben, ahol majdnem kizárólag csak a fehérállományban fordulnak elő. Kis mennyiségben az egész szervezetben el vannak terjedve. Az ismeretes C. egymáshoz igen közel álló testek; nem lehetetlen, hogy a külön-külön név alatt leírt C. nagy része egymással azonos. A C.-at a lipoidok közé soroljuk (l. o.).

Cerebrum (lat.) a. m. agyvelő (l. o.).

Ceremonia v. *cerimonia* (lat.), egyáltalában mindazok a szertartások, amelyek a szent mise mondását, a szentségek kiszolgáltatását, a megszenteléseket és áldásokat kisérik. Átvitt értelemben alkalmazzák azután a C. szót minden ünnepélyes szertartásra. L. még *Nemzetközi szertartás.*

Ceremoniale (lat.) a. m. szertartáskönyv. A kat. egyházban több ilyen van: Sacramentarium, Agenda, Benedictionale, Rituale, Pontificale, melyek mind az egyes egyházi szertartásokat tartalmazzák. A *Ceremoniale Episcoporum* kizárólag a püspök által végezhető szertartásokat, a *Ceremoniale Romanum* a pápai udvarnál szokásos szertartásokat tartalmazza.

Ceremoniális törvény. Összefoglaló neve azoknak a zsidó törvényeknek és szabályoknak, amelyek egyrészt bizonyos vallási gondolatok felébresztésére szolgálnak, másrészt a vallásos érzésből kialakult zsidó életmód megtartására törekednek. Ezek a törvények szabályozzák az isten-

tiszteletet (a régebbi időkben az áldozati kultuszt), az ünnepeket, bőjti napokat, az imádkozás külsőségeit (l. *Tefillin)*, az ajtófélfák feliratait (l. *Mezuza)*, a zsidó vallásba való felvétel módozatait (l. *Körülmetélés)*, az elsőszülött fiú kiváltását (l. *Elsőszülöttség)*, a tisztasági előírásokat (l. *Kézmosás, Fürdőzés)*, az öröm- és gyászszertartásokat (l. *Chuppa, Siva)*.

Ceremoniarius (lat.) a. m. szertartásmester, a kat. egyházban mindaz, akár fölszentelt pap, akár növendékpap, aki a segédlettel végzett szertartás rendjére fölügyel és azt vezeti; különösen pedig az a pap, ki a nagymisénél és egyéb püspöki funkcióknál a püspöknek segédkezik és az egész szertartást vezeti. Minden püspöknek van külön C.-a.

Ceremošnjak, adóközség Verőcze vármegye nasiczi j.-ban, (1900) 502 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Našice.

Cere nuovo, *Ceri* (l. o.) korábbi neve.

Cereolus, kakaóvaj, zselatin vagy más alapanyagból készült pálcika, mely szilárdságát többkevesebb viasznak köszöni. Különböző gyógyszerekkel készíthetjük és sebüregbe, de leginkább húgycsőbe vezetjük be, hol a pálcika alapanyaga feloldódik s a gyógyszer helybeli hatását kifejtheti v. felszívódik.

Cereopsis *Latham*, a récefélék *(Anatidae)* családjának egyik neme, otromba testtel, veres szemmel, igen rövid, erős, fekete csőrrel, amelyet a zöldessárga viaszhártya majdnem egészen körülnőtt. Egyetlen faja a hamvasszürke, barnásfényű tyúklúd (*C. Novae Hollandiae* Lath.); hazája Ausztrália. Hossza 80—90, szárnyhossza 55, farkhossza 20 cm.

Ceres, római istennő. Eredetileg a termés sikerét védő latin nemzeti istennő, kinek a mezei munka minden stádiumának megkezdése- és befejezésekor áldoztak s kit a vetés kezdete alkalmával papja (a *flamen Cerialis)* 12 különböző néven szólított segítségül, a különböző fejlődési fokokat jelezve, melyeken az istennő védelmébe helyezett mag átmegy. A Kr. e. V. sz. elején azonban, rossz termés következtében, gabonainség volt egyszer Rómában s ekkor a Sibylla-könyvek (l. o.) tanácsára a délitáliai görög lakosság révén megismert *Demeter*-nek, a gabonatermés görög istennőjének templomot emeltek. Minthogy az inség ezután csakugyan megszűnt, amennyiben a föld gazdag termést hajtott, Demeter kultusza meghonosult Rómában s azóta különösen az alsó néposztály, melyet a gabonainség legjobban szokott sujtani, C. néven a görög Demetert, mint a gabonaosztás, a gabonával való ellátás védőasszonyát tisztelte. Lassanként a görög Demeter bonyolult istenalakjának (l. o.) minden vonása beléolvadt az eredetileg tisztán nemzeti s tisztán a földtermést védő C. alakjába s a Cerialiát, mely a II. sz. óta (Kr. e.) C. hivatalos ünnepe volt, görög papnőkkel, titokzatos görög szertartásokkal ülték meg a római nők, a leányát kereső és végre megtaláló Demeterre gondolva. Természetesen C. ábrázolása is a Demeter tipusát mutatja (l. o.).

Ceres, az ① *apró bolygó*, l. *Bolygók*.

Ceresin, l. *Cerezin*.

Ceresio, l. *Luganói tó*.

Céret (ejtsd: szeré), ugyanily nevű járás székhelye Pyrénées-Orientales francia départementban, a perpignan—prats-de-mollói vonalon, a Tech közelében, amelyen merész híd visz át, dugókészítéssel, bor- és gyümölcskereskedéssel. Régi erődítményeinek romjai még fennállanak. Lak. (1906) 3841.

Cereus *Haw* (növ.), a Cactaceae (Kaktuszfélék) család génusza, melynek 200 faja közül a legtöbb Mexikóra esik, de innen kezdve Közép-Amerikán át egészen Argentináig is el vannak terjedve. Hosszú oszlop- vagy kígyóalakú szögletes vagy gömbölyű törzsük 4—10 m. magas, ágatlan v. elágazó, némelykor kúszó, többnyire sertés vagy tüskés, ritkán sima, gyakran 10—20 sarjadzik egy tőből s gyakran tele van az egész virággal. A virágok 18—20 cm. hosszuságuak, 5—30 cm. átmérőjüek, rendesen fehérek vagy fehéres sárgák (különösen az éjjel nyílóké), némelykor pompás szinárnyéklatu pirosak vagy rózsaszínüek, a kelyhök azonban gyakran más színű. A *C. giganteus* Engelm. óriás *oszlopkaktusz, szahuarró* v. *szaguarró* (l. a *Kaktuszfélék* képmellékletén); a legnagyobb faj 12—20 m. magas, kerülete v. egy m., csaknem ágatlan. Gyümölcse Kalifornia lakosságának egyik fő tápláléka. *C. grandiflorus* L. (az *éj királynéja)* Mexikóból és az Antillákról. Szára 5—7-szögletű ágaiból léggyökereket bocsát. A törzs és az ágak leve vízkórság elleni orvosság. A tompa nyolcszögletü szárán hosszú fehér tüskék vannak. Virága szép rózsaszín; gyümölcse gömbölyded, fénylő piros, akkora mint a narancs, tüskés-szemölcsös, a húsa lángszínű, kellemes savanykás izű. A *C. flagelliformis* Mill. (ostorkaktusz, kígyókaktusz) ágai csüngők vagy szétfutnak, karcsúk, ujjvastagságuak, kurta tüskések. Virága kékes rózsaszín vagy világos bíborpiros, 8 cm. hosszú. Gyakran szobában is látható, gyümölcse szilvaizű. A *C. triangularis* Haw. szára csaknem egyenes, virága igen nagy, szép fehér, estefelé nyílik s a következő délelőtt 11-ig pompázik. Gyümölcse kitűnő, a trópusokon termesztik. A *C. speciosissimus* DC. mexikói; szára 3—4-szögletű, eleinte barna bíborpiros, később zöld. Virága nagy, 4 nap nyílik. A *C. peruvianus* (L.) Haw. *(C. hexagonus* Hort.) szára tagolatlan, 12 m. magas, 8—16 cm. vastag, 6—10-szögletü, barázdált. Tüskéi szürke moholyból bontakoznak ki. Dél-Amerikából származik, üvegházban sokféle változata ismeretes, de ritkán virágzik. Ezeken kivül még több más faj, pl. a *C. dasyacanthus* Engelm. (l. a *Kaktuszfélék* képén) napos szobában, valamint növényházban is könnyen szaporítható. A C. fajok törzse elhalván, gyakran fehér, $21^1/_2$ cm. vastagságú, könnyű fája marad, melyből ajtóküszöböt, evezőlapátot stb. készítenek.

Cereus paschalis (lat.) a. m. husvéti gyertya, l. *Cerarium*.

Cerević, adók. Szerém vm. újlaki j.-ban, 2234 horvát-szerb, német és tót lak., gőzhajóállomás, posta- és táviróhivatal.

Cerevisia (lat.) a. m. sör.

Cerezin (ceresin, cerosin, cerin, földviasz, ásványviasz, ozocerotin, mesterséges viasz). Az ozo-

keritből előállítható, paraffinhoz hasonló természetü szénhidrogén keverék. Az ozokeritet rendesen megolvasztják és ülepítéssel tisztítják, az így nyert terméket részleges lepárlásnak vetik alá, amidőn rendesen 4% benzint, 26% kerosint, 7% kenőolajat és 56% C.-t nyernek. Ezt a nyers C.-t kénsavval tisztítják. Gyakran az ozokeritet csak felmelegítik kénsavval és azután színtelenítő porral (vérlúgsógyártás maradékát használják fel erre a célra) tisztítják. A C. a méhviaszhoz hasonló, színtelen és szagtalan anyag, mely még 250° C.-nál bomlást nem szenved; 62—80°C. között olvad; fs. 0·918 körül van. Használják viaszgyertya, viaszgyufa készítésére, az illatszergyártásban és a gyógyászatban a méhviasz helyett, valamint csinozó anyagnak.

Cerezo, *Mateo,* spanyol festő, szül. Burgosban 1635., megh. 1675. Juan Carreño de Miranda tanítványa, sok oltárképet festett Madrid, Burgos, Valencia és Valladolid templomai számára. Művei közül említendők: Mária mennybemenetele (Madrid, Prado); Krisztus a kereszten (Berlin, Frigyes császár-muzeum); a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő Ecce homo festői, mély érzéstől áthatott képe.

Ceri (régebben *Cere nuovo;* ejtsd: cse—), falu Cerveteri (l. o.) közelében, amelynek lakói a XIII. sz. elején alapították; később nagyobbrészt visszaköltöztek az elhagyott helységbe *(C. vetere,* régi C.). L. *Caere.*

Cerialia, l. *Cerealia.*

Cerialis, római hadvezér, l. *Cerealis.*

Cerianthus (állat), a virágállatok osztályába, a hatsugaras virágállatok (Hexacorallia) rendjébe, az aktiniák (Actiniaria) alrendjébe tartozó állatnem. L. *Aktiniák.* Képét l. az I. kötetben a Tengeri anemonák c. színes képmellékleten.

Cerić, adók. Szerém vm. vukovári j.-ban, (1900) 1008 német és horvát-szerb lak. Ősrégi vára állítólag a rómaiak idejéből való, a XVI. sz.-ban Cherent név alatt Török Bálint tulajdonaképen említtetik; ma romokban hever; u. p. és u. t. Nuštar.

Cerignola (ejtsd: cserinyola), város Foggia olasz tartományban, 41 km.-nyire Foggiától, a foggia-barlettai vonal közelében, (1901) 32,028 lak. Püspöki székhely. 1503 ápr. 28. Gonsalvo da Córdoba spanyol vezér itt legyőzte a Nemours vezérlete alatt álló franciákat és ezáltal királyának megszerezte Nápolyt.

Cerigo, olasz neve Kythera (l. o.) szigetnek.

Cerigotto, l. *Aegila.*

Cerilalkohol vagy *cerotin,* egy vegyértékü telített alkohol, $C_{26}H_{53}OH$. Mint cerotinsavas-cerilester $C_{26}H_{51}.CO.O.C_{26}H_{53}$ a kinai viasz főalkotórésze és ez utóbbiból káliumhidroxiddal való elszappanosítás útján nyerik. Fehér viaszszerü, vízben oldhatatlan, hideg alkoholban nehezen oldható, 79°-on olvadó test.

Cerimonia, l. *Ceremonia.*

Cerin (ásv.), nem egyéb mint allanit v. ortit.

Cerin, a parafa egyik alkotórésze; továbbá nevezik a phellylalkoholt is C., a méhviasznak az alkohollal kivonható részét szintén C.-nek nevezik. Használják még a cerezin és cerotinsav megjelölésére is.

Cerina, adók. Belovár-Körös vm. čazmai j.-ban, (1900) 633 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Čazma.

Cerinthe *L., szeplőlapu* (növ.), a Borraginaceae *(Érdeslevelüek)* család génusza, melynek 10 faja Közép-Európában és a mediterrán vidéken van elterjedve. Egyéves füvek v. évelő növények, levelük váltakozó, szives v. nyilas és szárölelő, viráguk sárga és leveles kunkorban áll. Közönséges Közép-Európában a *C. minor* L., a mediterrán vidéken a *C. major* L. Mindkettőnek zöld részei (herba cerinthes) régebben szemgyuladás elleni orvosság voltak. Az előbbinek virága sárga, az utóbbié barnapiros.

Cerinthus *(Kerinthos),* az első század végén élt keresztény bölcselő, némelyek szerint ő képezi az átmenetet a gnosztikusokhoz (l. o.). Szerinte Krisztus Józsefnek és Máriának fia volt, más embereknél kegyesebb és bölcsebb. Kereszteltetése alkalmával galamb alakjában szállt reá az aeon Krisztus s vele volt keresztre feszíttetése pillanatáig. Követői, a cerinthiánusok, a II. sz.-ban elenyésztek, vagy a gnosztikusok közé beolvadtak.

Ceriornis *Swains.* (állat), a tyúkfélék (l. o.) rendjébe, a fácánfélék *(Phasianidae)* családjába tartozó madárnem, fején szaruforma, felduzzasztható, szarvszerü, belül üres húsnyujtvánnyal, csupasz begyén két bőrlebennyel; szárnyai rövidek, kerekítettek; farka rövid, széles, 18 tollal, csüdje rövid, a hímé erős sarkantyúval; a nőstény fején szarvak nincsenek. Eddig 5 faja ismeretes, amelyek a nyugat-kinai hegyvidéken és a Himalaja-hegységben élnek. Egyik faja a *tragopán* vagy *vörös szarvastyúk (C. satyra* Swains.), homloka fekete, nyaka, nyakszirtjei és fejének hátulja veres, szarvai és begye kékek, piros és sárga foltokkal; háta, melle és hasa piros, feketén szegett fehér szemfoltokkal; felső fedőtollai, hátának alsó része s felső farktollai barnák szemfoltokkal. Hossza 75 cm., szárnya 26·8—29, farka 24·5—27, lába 8·4 cm. hosszú. Másik faja a *feketefejü szarvastyúk (C. melanocephala* Swains.), az előbbitől abban különbözik, hogy üstöke hosszabb, fekete; szeme tájéka sárgásvörös, tollazatának alapszíne szürkébb. A Himalaja-hegység nyugati részeinek magasabb övében él, ahol jewar-nak hívják.

Cerise (franc., ejtsd: szőríz), cseresznye; cseresznyevörös.

Cerit *(cerinkő, cererit,* ásv.), kovasavas cerium, melyben a cerium ritka elemen kívül még az ugyancsak ritka lantán s didim elemek is vannak [talán $H_3(Ca, Fe)Ce_3Si_3O_{13}$]. Finoman szemcsés, vereses szürke tömegekben találni (fekete ortit-tal keverve) csakis Svédországban (Riddarhytta). A leggazdagabb ceriumtartalmú ásvány. Cronstedt 1751-ben ismerte, de nem nevezte meg, Klaproth (1803) *ochroit*-nak nevezte el; Berzelius és Hisinger 1804-ben fedezték fel benne a ceriumot (Ceres bolygó után megnevezett elem). 1839-ben Mosander fedezte fel ez ásványban még a lantánt, 1842. pedig a didimet.

Cerithium (állat), a haslábuak *(Gastropoda)* osztályában, az elölkopoltyusak *(Prosobranchiata)* rendjéből és fésükopoltyusak *(Ctenobranchiata)* alrendjéből a szalagnyelvüek *(Taenioglossa)* csoportjába s itt a *Cerithiidae* családba tar-

tozó csiganem, melynek háza toronyforma, többször csavart, bogos. A csigaház nyílása ferdén fekszik, elől rövid, visszahajlított csatornával; ajka kiszélesedett. Mindnyájan növényevők; többnyire a tengerben élnek, de a lagunákban, a félig sósvizekben és a folyamok torkolatában is előfordulnak. Mintegy 140 tengeri s részben brakkvizi élő, továbbá 460 kihalt faja ismeretes. Az európai tengerekben gyakori a *C. vulgatum* Brug. és a *C. reticulatum* Costa faj, melyek közül az első Olaszországban caragolo longo, strombolo, pada néven kereskedelmi cikk.

Cerithium-mészkő, főképen cerithiumok, tapesek és foraminiferák alkotta kagylós mészkő. Harmadkorbeli s pedig a felső miocénnek vagy szarmata emeletnek egyik legfontosabb kőzete. Fehér vagy világos szennyes szürke, sokszor oolitos szerkezetü mészkő, melyben több-kevesebb kvarchomok is szokott lenni, esetleg pedig apró kavicsszemekkel keverten. Durva tapintatu lévén, a *durvamészkő* névvel is szokták jelölni. Budapest vidékén Kőbányán, Budafokon, Kistétényen, Sóskuton a mészkőbányákban C.-vet fejtenek. A lánchid oroszlánjai, a Margithíd műfaragványai, a budai alagút homlokzata C.-ből készültek, úgyszintén Budapest számos palotájához szolgáltatta az anyagot. L. *Durvamész.*

Cerium, a ritkábban előforduló kémiai elemek, fémek egyike. Jele Ce; atómsúlya 140·25. A C. más ritkább fémek, így lantán és didimium mellett szilikát alakjában fordul elő a *cerit* nevü ásványban, amelyből 1803. Klaproth és egyidejüleg Berzelius és Hissinger először előállították; más C. tartalmú ásványok a gadolinit, lanthanit, monazit, orthit, turnerit, fluocerit stb. Általában a cerit-földek főalkatrésze. A kloridjából fémes nátriummal v. elektrolizis útján előállított C. a lantánhoz és didimiumhoz hasonló vas-szürke, igen nyujtható, csaknem ólom-lágyságú, élénken fénylő, a levegőn kissé oxidálódó fém. Az elektrolitosan leválasztott C. fajsúlya 6·63, a megolvasztotté 6·73. Tűvel karcolva v. acélkefével dörzsölve, élénken szikrázik. Levegőn lángban izzítva, rendkívül intenziv fény fejlődése közben *cerioxiddá* CeO_2 ég el. A hideg vízre alig hat, a forró vizet azonban elbontja és hidroxiddá alakul. Higított savakban hidrogén-gáz fejlődése közben könnyen oldódik. A 3 vegyértékű C. vegyületei, a *cerooxidból* (C.-sesquioxid) Ce_2O_3 leszármaztatható *cero-sók* kristályos, alig színes, oldható, savanyú kémlőhatású, édeses-fanyarízű sók. A *cerooxalat* $Ce_2(C_2O_4)_3 \cdot 10\,H_2O$ vízben oldhatatlan, fehér kristályos por; gyomorbántalmakban gyógyszerül használták. A 4 vegyértékű C. vegyületei a *ceri-vegyületek*, sárgás v. vörösszínűek; könnyen redukálhatók. A *cerioxid* (C.-dioxid) CeO_2, ha didimiumtól mentes, csaknem fehér, alig sárgás színű, hevítéskor citromsárga színű. A cerioxidot az *Auer*-féle izzótest előállításánál használják.

Cerje, 1. adók. Lika-Korbava vm. gračaci j.-ban, (1900) 801 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Lovinac. — 2. *C.*, adók. Zágráb vm. sziszeki j.-ban, (1900) 815 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Lekenik. — 3. *C.*, adók. Zágráb vm. samobori j.-ban, (1900) 1016 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Samobor.

Cerknica, l. *Zirknitz.*

Cerkófmajmok *(Cercopithecidae,* állat), a keskenyorrú majmok *(Catarrhini)* egyik családja. Az emberszabású majmok *(Simiidae)* családjával szemben jellemző reájuk: a fejletlenebb agyvelő, a sohasem hiányzó ülőgumók, többékevésbbé hosszú fark és a rendesen meglevő pofazacskók. Termetük és megjelenésük különböző; a karcsú majmok *(Semipithecinae)* nyulánk testalakjától a zömöktestü páviánokig minden fokozat megvan. Az óvilág forró tájain, jelesen Indiában a Himalajától kezdve, Hátsó-Indiában, a Maláji-szigeteken, Dél-Arábiában s a Szahara keleti részét kivéve egész Afrikában előfordulnak. Fákon társasan élnek és a legmozgékonyabb, legélénkebb majmok közé tartoznak. Olykor a kertekben és ültetvényekben nagy károkat okoznak. Szaporodásuk nincs bizonyos időszakhoz kötve, ezért a majomcsapatokban mindig találhatunk majomcsecsemőket és fiatalokat. Fogságban is szaporodnak. 122 élő és 15 kihalt fajuk ismeretes, melyeket két alcsaládra osztanak:

1. Karcsú majomfélék *(Semnopithecinae).* Pofazacskóik hiányzanak, gyomruk 2—3 szakaszból áll. Ide a következő, jelenleg élő nemek tartoznak: *Semnopithecus* F. Cuv. (pl. hulmán, l. o.), *Rhinopithecus* A. M.-Edw., *Nasalis* E. Geoff. (pl. nagyorrú majom, l. o.), *Colobus* Klig. Kihalt nemek: *Mesopithecus* Wagner, *Dolichopithecus* Depèret. Az előbbi nemből a *Mesopithecus pentelicus*-nak két állkapocstöredéket hazánkban, Baltaváron (Vas vm.) is megtalálták.

2. Cerkófmajomfélék *(Cercopithecinae).* Pofazacskóik vannak és gyomruk egyszerű. Ide tartozó élő nemek: *Cercopithecus* Erxleb. (pl. kékorrú cerkófmajom, *C. cephus* L.), apácamajom *(C. mona* Schreb.), bóbitás cerkófmajom *(C. Grayi* Fraser), kacérmajom *(C. Diana* L.), *Miopithecus* Is. Geoff., *Cercocebus* E. Geoff. (pl. szerecsenmajom *(C. fuliginosus* E. Geoff. és *C. albigena* Gray), *Macacus* Lacep. (l. o.), *Cynopithecus* Is. Geoff. (pl. üstökös pávián, *C. niger* Desm.), *Theropithecus* Is. Geoff. (l. *Sörényes pávián), Papio* Erxleb. (l. *Páviánok).* Kihalt az *Oreopithecus* Gervais nem.

Cerna, adók. Szerém vm. vinkovcei j.-ban, (1900) 2006 horvát-szerb magyar és német lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Cérna, több fonal összesodrásából eredő termék, amely egyenletesebb, simább és erősebb az azonos vastagságú egyszerű fonalnál. Az összecérnázandó fonalak száma 2—8 közt változik. Sokszor C.-zott fonalakat sodornak össze, amikor is a többszörös C.-t, zsineget és kötelet nyerik. Varrásra s kötözésre szánt len-, kender s pamut-C.-kat fényesíteni s simítani szokás, e célból parafinos v. viaszkos keményítőgépen áthúzva kefélik a C.-t. Gyapju s selyem-C.-kat gőzölni szokás, hogy ki ne sodródjanak. — C.-nak a *mezőgazdaságban* azt a gyapjuhibát nevezik, ha a bundának göndörödöttsége nem egyforma, hanem nagyobb területen egyenként álló szálakból látszik összetettnek, tehát a gyapjuszálak nem egyesülnek pászmákká és fürtökké.

Cérnagomba (növ.), a *Hydnum erinaceus* Bull., l. *Gerebengomba.*

Cernay, város, l. *Sennheim.*

Cérnázás, fonalak összesodrása, serítése. E célra a fonáshoz használt orsórendszereket használják (l. *Fonógép).* Lágy cérnákhoz a selfaktort, igen erősekhez a szárnyas orsót, míg közepes keménységüekhez a gyűrűs orsót. A cérnázógépek a fonógépektől csak abban különböznek, hogy etetőkészülékük nem nyujt, vagyis hogy csak egy hengerpárból áll. Erősen sodrott pamut s lenfonalakat C.-uk előtt nedvesiteni szokás (vizen át húzzák), hogy sodrás elleni ellenállása kisebb legyen.

Cérnázó gépek, l. *Cérnázás.*

Cernik, adók. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1900) 2344 horvát-szerb lak.; távbeszélő és postahivatal.

Cernik primorski, adók. Modrus-Fiume vm. sušaki j.-ban, (1900) 1600 horvát-szerb lak.; u. p. Čavle, u. t. Sušak.

Cernowitz (csehül: *Černovice*, ejtsd: cser—), város Csehországban (Pilgram ker. kap.), Tabortól K.-re, kastéllyal és parkkal, malmokkal és szeszfőzővel, (1910) 2031 cseh lak.

Cernuschi (ejtsd: csernuszki), *Enrico,* olasz nemzetgazda, szül. Milanóban 1821., megh. Mentoneban 1896 máj. 12. Élénk részt vett az 1848—49-iki Garibaldista mozgalmakban és fogságot is szenvedett, majd 1850. Párisba került, ahol vállalkozásaival nagy vagyont szerzett és a párisi bank egyik igazgatója lett. Az üzletektől visszavonulva, nagy utazásokat tett. Művei közül legérdekesebbek azok, amelyekben az általános bimetallizmus mellett tör lándzsát. Ezek: Or et argent (1874); La question monétaire en Allemagne (1875); Silver vindicated (1876); Mr. Michel Chevalier et le bimétallisme (1876); La diplomatie monétaire en 1878; Bimétallisme en Angleterre (1879); Le bimétallisme à quinze et demi (1881); Anatomie de la monnaie (1886); Le pair bimétallique (1888) stb.

Cerofániák, l. *Cerafániák.*

Cerográfia (lat.-gör.) a. m. viaszbametszés. Úgy történik, hogy a rézlapot viaszréteggel beeresztik s erre írják a képet, v. betüket. A kép és szöveg körvonalait belékarcolják a rézlapig, melyet azután galván fürdőbe tesznek. A C.-t főként Amerikában, térképek előállítására használják.

Ceroma (lat.), sok madár csőrének felső kávája tövén lévő, többnyire sárgás, ritkábban kékes színű, csupasz, puha bőr. Magyarul viaszhártyának nevezik.

Ceropegia *L., csillárvirág* (növ.), az Asclepidaceae család génusza, 80 fajának elterjedése Nyugat-Afrikától, Arábián át egész Kináig és Ausztráliáig követhető. Többnyire felfutó, kórós növények v. félcserjék, nem ritkán gumós rhizomából erednek. Virágzatuk ernyős, szép tölcséralakú, tövükön duzzadt virágokkal, sokmagvú tüszőterméssel. A *C. candelabrum* L. ritka felfutó növénye a Malabár-partnak. Piros és sárga virágai nagy, csüngő ernyőben vannak egyesülve, de fölfelé ágaskodnak, mint a karos gyertyatartó ágai. Egyes fajok (pl. *C. abyssinica* A. Rich. és *C. Vignaldiana* A. Rich. Abessziniában) gumója főzve ehető s olyan izű, mint a csicsóka. Néhány indiai faj levelét főzeléknek eszik. A délafrikai *C. Sandersonii* Dcne és *C. stapeliiformis* Haw. és mások melegházi dísznövények.

Ceroplasztika, viaszból mintázott szobrok s domborműveknek, továbbá magának e technikának neve. A viaszt gyors romlása miatt ma már nem használják a szobrok végleges kivitelének anyagául, inkább a bronzöntéshez való minták készítésére szolgál átmeneti anyagul.

Cerosin, l. *Cerezin.*

Cerotin, l. *Cerilalkohol.*

Cerotinsav, $C_{25}H_{51}$.CO.OH. Előfordul a méhviaszban közel 20%, amelyből forró borszesszel kivonható. Összetett étere a cerotinsavas ceril, a kinai viasznak fő alkotórésze. Színtelen kristályos test, vízben oldhatatlan, forró borszesz és az éter feloldja; olvad 78—79°-nál.

Cerovac, 1. adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1900) 1212 horvát-szerb lak.; u. p. Barilović, u. t. Károlyváros. — 2. *C.*, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 664 horvát-szerb, német és magyar lak.; u. p. Jakšić, u. t. Blacko-Jakšić. — 3. *C.*, adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1900) 477 horvát-szerb lak.; u. p. Tušilović, u. t. Károlyváros.

Cerovljani, adók. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1900) 543 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Dubica.

Cerovnik, adók. Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1900) 629 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Josip dol.

Cerovski vrh, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1900) 408 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Velika-Gorica.

Ceroxylon *Humb.* et *Bonpl.* viaszpálma (növ.), a pálmák génusza, melynek 5 faja Ecuador és Columbia hegyi régiójában honos. Magas törzsű fák, törzsükön vastag fehér viaszbevonatot viselnek. Levelük szárnyas. A legnevezetesebb viaszpálma a *C. andicola* H. B. Kth., csaknem a hóhatárig felhat (1500—2500 m.), a pálmák közül a legmagasabbra. Levele rendkívül hosszú. Törzse magas, 3 dm. átmérőjű. Az erről, valamint a többi fajéról lekapart viasz keresett árúcikk. Színe halványsárga, törékeny s faggyúval keverve jó gyertya készül belőle. A lehántott kéregből is főzik. Fája tartós, egyenes, hosszuságánál fogva építőfának alkalmas. Levelével házat fednek.

Cerquozzi (ejtsd: cserkvocci), *Michelangelo,* olasz festő, szül. Rómában 1602 febr. 2., megh. 1660 ápr. 6. Cesari Giuseppének volt tanítványa. Németalföldi befolyás alatt festett genre-, különösen mozgalmas csataképeivel (innen mellékneve: Michelangelo delle battaglie), melyeken a tájképi környezet ábrázolása fontos tényező, nagy hatást gyakorolt korára. Képei a nagy gyüjteményekben elég gyakoriak.

Cerreto Sannita (ejtsd: cse—), járási székhely Benevento olasz tartományban, szőllő és olajtermeléssel, (1910) 5593 lak. Püspöki székhely.

Cerretti (ejtsd: cser—), *Luigi,* olasz költő, szül. Modenában 1738 nov. 1., megh. mint a páviai egyetem tanára 1808 márc. 5. Munkáit csak holta után adták ki. Ilyenek: Poesie e prose scelte (Milano 1812, Pisa 1823); Poesie scelte (u. o. 1822); Instituzioni di eloquenza (u. o. 1811; új kiad.

1822); Elogii di Giuliano Cassiani (u. o. 1828); Delle vicende del buon gusto in Italia (u. o. 1822). Ezenkívül két levélgyüjteményét is kiadták (u. o. 1830 és 1836).

Cerro (sp.) a. m. halom, domb, különösen délamerikai hegyek, hágók nevével kapcsolatban fordul elő.

Cerro Blanco, vulkán, l. *Kajambé*.

Cerro Bufa, l. *Yaqui*.

Cerro Caballo (ejtsd: szerro kavallyo), hegy a Sierra Nevadában (l. o.) Spanyolországban.

Cerro de las Animason, l. *Yapura*.

Cerro de Pasco (ejtsd: szerro—), Junin departamento fővárosa Peruban, Limától ÉK.-re 320 km., a lima—C.-i vonal végállomása, 4300 m. a tenger felett. Éghajlata zord. (Évi középhőmérséklet 4·4°.) 1630-ban felfedezett híres ezüstbányái 1910-ig kb. 3000 millió K értékű ezüstöt szolgáltattak, amiből elenyésző kevés esik az utolsó 3 évtizedre. Lakossága 14,000 körül.

Cerro de San Pedro, l. *San Luis Potosi*.

Cerro Duida, l. *Duida*.

Cerro Gordo (ejtsd: szerro—), hegyszoros Mexikóban, a Vera-Cruzból a fővárosba vivő úton; ismeretes azon győzelemről, amelyet itt Scott északamerikai hadvezér 1847 ápr. 18. a Santa Anna vezérlete alatt álló mexikóiakon kivívott.

Cerro Largo, Uruguay délamerikai köztársaság egyik departamentoja. Braziliától a Rio Jaguarão és a Lagoa Mirim választja el. Területe 14,900 km², lak. (1909) 46,549; (1 km²-re 3·1; Uruguay 5·8). Fővárosa *Villa de Melo*, kb. 5000 lak.

Cerros, Baja (= alsó) California mexikói territoriumhoz tartozó vulkáni sziget a Csendes-óceánban, a Bahia Vizcaino öböl Ny.-i szélén (é. sz. 28° 10′; ny. h. 115° 15′). Egykor összefüggött a szárazfölddel.

Certáldo (ejtsd: cser—), falu Firenze olasz tartományban, Firenzétől DNy.-ra, az empoli-sienai vonalon, régi kastéllyal és Boccaccio házával, amelyben meghalt (1375). Lak. (1901) 4522.

Certamen (lat.) a. m. vita; verseny; iskolai dolgozat, melynek sikere szerint régebben a növendékeket osztályozták.

Certare (lat.), versenyezni, l. *Certamen*.

Certhia (állat), l. *Famászó*.

Certhiidae (állat), l. *Famászó-félék*.

Certificat de visite (franc.), a francia kikötőkben székelő tengerészeti hatóságok által tengeri kereskedelmi hajókon megejtett vizsgálatról kiállított bizonyítvány, mellyel a hajónak a tengeri utazásra alkalmas volta igazoltatik. 1907-ben a C.-tel való ellátás kötelezettsége az idegen hajókra is ki lett terjesztve, oly módon, hogy C. nélkül francia kikötőkben idegen lobogójú hajó sem vehet fel utasokat.

Certificates (franc., ejtsd: szertifikat), az árú-, érték- és hitelforgalomban szereplő különböző hivatalos és magán jellegű okiratok, melyek számára részint határozott jogszabályok, részint általános jogelvek különös következményeket állapitanak meg. C.-nak nevezik az árúforgalomban azokat a *származási bizonyítványokat* (l. o.), amelyek alapján némely árúcikknek bizonyos vám- és szállítási tarifakedvezményre való jogosultságát állapítják meg. Angliában C. néven nevezik a csődtömeg gondnoka által kiállított okiratot, mely által a vagyonbukott közadós a fizetésképtelensége előtt kötött ügyletekre vonatkozólag a jogvédelemnek és jogorvoslatnak igénybe vétele alól felmentetik, illetőleg azok felhasználásától eltiltatik. Végre C. a neve azoknak az elismervényeknek is, melyeket a trösztök állítanak ki az egyes tagjaik által a trösztnek közös birtoklásra átadott értékpapirokról. E C.-ok az osztalék felvételére jogosítják az előmutót, mert másra is átruházhatók, míg a C.-ban biztosított jövedelmet nyujtó részvények másra nem ruházhatók át.

Certificatum (lat.) a. m. igazolvány, tanusítvány, okmány.

Certioratio (lat.) a. m. kitanítás, felvilágosítás valamely birói cselekmény jelentőségéről a jogban járatlan fél részére, pl. az eskü jelentőségéről, a hamis eskü súlyos következményeiről stb. A Pp. és a sommás tv. szerint köteles a járásbiró az ügyvéd által nem képviselt felet cselekményének és mulasztásának következményeire figyelmeztetni.

Certosa (ejtsd: csertóza), 1. *C. di Pavia*, híres karthauzi kolostor, Páviától 8 km. É.-ra. 1396. Galeazzo Visconti alapította. Templomának homlokzatát, a kora renaissance pompás művét Borgognone (da Fossano) tervezte. Rajta kívül Fusina, Amadeo, Giacomo della Porta szobrászok dolgoztak a templom díszítésén. A templom képeit Crespi festette, de van benne Solariótól s Borgognonetől is kép. Jelenleg a kolostor az olasz állam tulajdona. V. ö. *Durelli*, La Certosa di Pavia (Milano 1823—1830). — 2. *C. di Val d'Ema*, Firenzétől 4 km. távolságban, melyet Acciajuoli Miklós alapított 1341.

Certosai bútor, így nevezik az Olaszországban, kiváltképen Toscanában és Milanóban diófa, vagy más barnára és feketére pácolt fából készült, elefántcsonttal, kis három vagy négyszögű darabkákból berakott bútort. Valószinüleg perzsa mintára készültek, a XV. és XVI. sz.-ban. A Pavia melletti Certosához semmi közük sincsen.

Certosa-mozaik. Három v. négyszögletes darabkákkal összerakott elefántcsont-mozaik. (L. *Certosai bútor*.) A renaissance-korban igen divatos. Technikailag azonos a Bombay-mozaikkal.

Certus dies, l. *Dies*.

Certyelyev, *Dmitrij*, herceg, orosz költő és filozófus, szül. a penzaikormányzóságban 1852. Moszkvában és Lipcsében tanult; az utóbbi helyen Zur Theorie der Erkenntnis Schopenhauers c. értekezésével doktori diplomát szerzett. Visszatérve Oroszországba, Moszkvában a Ruszkoje Obozrenije (Orosz szemle) c. folyóiratot szerkesztette. Munkái: Schopenhauer filozófiája (1880); A pesszimizmus Németországban (1884); Tolsztoj Leó gróf morál-filozófiája (1889); Schopenhauer esztétikája (1890). Költeményeiből megjelent egy kötet (1883) és újabban (1891).

Ceruleit (ásv.), vaskos külsejű, de apró kristályokból áll, türkiz-kék, képlete $CuO.2Al_2O_3.As_2O_5$. Huanaco (Chile).

Cerumen (új-lat.) a. m. fülzsír.

Cerussa, l. *Ólomkarbonát*.

Cerussit (ásv.), l. *Fehérólomérc*.

Cerutti, *Joseph Antoine Joachim,* francia író, szül. Torinóban 1738 jún. 13., megh. 1792 febr. 3. A lyoni jezsuita-kollégiumon tanár volt. Mint Mirabeau titkára, Párisba került s megindította a befolyásos, mérsékelt irányú: La feuille villageoise c. hetilapot. Mirabeaunak halála után a törvényhozók testületébe lépett. Nevezetesebb műve: Apologie de l'institut et de la doctrine des Jésuites (Paris 1762, 1846); Oeuvres diverses-ei (3 köt.) 1793. jelentek meg Párisban.

Ceruza v. *plajbász,* az irón közhasználatban levő neve.

Ceruzafa, l. *Cedrus.*

Cervant., növényneveknél *Cervantes* Vicente, Mexikóban a botanika tanára (szül. 1759., megh. 1829 júl. 26.) nevének rövidítése; a mexikói kaucsuk-növényekről írt.

Cervantes Saavedra, *Miguel de,* híres spanyol költő, szül. Alcalá de Henaresban 1547 okt. 9., megh. Madridban 1616 ápr. 23. Salamancában, majd Madridban eleinte teológiát, később széptudományokat tanult és itt írta első elegiáit, románcait és Filena (1582) c. pásztorregényét. Szegénysége miatt kénytelen volt hazáját elhagyni. 1559-ben Olaszországba ment és Aquaviva bíbornok szolgálatába került. 1570-ben részt vett a törökök elleni csatában és az 1571 okt. 7. lepantói véres ütközetben négy helyen sebesült meg, balkezét elvesztette, karját pedig egy lövés hosszabb időre megbénította. 1575-ben hazájába akart visszatérni, de útközben algeri kalózok fogságába került. Algerben C. sokszor sikertelenül kisérelte meg a menekülést, míg végre annak a merész tervnek a kivitelére szánta el magát, hogy rabszolgalázadás útján Algert hatalmába keríti. Árulás következtében e terve dugába dőlt. Midőn 1580 szept. 19. rokonai és barátai kiváltották fogságából, visszatérhetett Spanyolországba, ahol ismét hadi szolgálatba állott és nagy vitézséggel harcolt az Azor-szigetek lakói ellen, kik II. Fülöpnek megtagadták az engedelmességet. 1583 végén ismét visszatért hazájába és egészen az irodalomnak szentelte magát. Nemsokára aztán meg is nősült. Ez időtájt írta Galatea c. pásztorregényét (1584) és számos drámáját, melyek azonban egy tragédia (Numancia) és a Tratos en Argel (Algeriai élet) című mű kivételével mind elvesztek. 1588—99-ig Sevillában mint adószedő hivataloskodott és valószinüleg itteni tartózkodásakor írta novelláit. II. Fülöp halála után adóbehajtás végett La Manchába ment, ahol fogságba került. Itt Argamarilla városka fogházában kezdte írni halhatatlan művét, mellyel a modern regény alapját megvetette: El ingenioso hidalgo de la Mancha-t (Az elmés nemes don Quijote (ejtsd: don kihóte) de la Mancha (ejtsd: mancsa)) és amellyel az addig divatos, széltében elterjedt hóbortos lovagregényeket utólérhetetlen gúnnyal és finom szatirával tette nevetségessé. E regény a világirodalomban a legelső helyen áll és jellemfestő erejénél, életteljességénél, vidám világnézeténél, a komikai elemnek ügyes felhasználásánál fogva örök időkre a költői alkotás remeke marad. A képzelet kiapadhatatlan mélysége; a valóság, költészet és próza közti ellentét, a tragikum fensége, a komikum frissesége legzavartalanabb harmoniában egyesülnek benne. Hogy e mű mily érdeklődést keltett, mutatja az, hogy már megjelenése évében öt kiadást ért. Don Quijote azonban C.-nek annyi ellenséget szerzett, hogy egészen 1614-ig semmit sem mert közreadni. Csak abban az évben, midőn egy álnevű szerző a Don Quijote folytatásaként egy könyvet adott ki, bocsátotta közre C. művének 2-ik kötetét, mely az elsőnek a szatirikus elem ereje tekintetében mögötte marad, de filozófiailag azt fölülmulja. Don Quijote elterjedtsége tekintetében is páratlanul áll az irodalomban; első megjelenésétől napjainkig 400-nál több spanyol kiadás jelent meg belőle, azonfelül minden európai nyelvre lefordítva (latinul is) több kiadásban van meg. Nyelvünkre *Győry* Vilmos fordította (Kisf.-társ. kiad. 1873). Novelláiban: Novelas ejemplares (1613) C. híven, élénken, szépen folyó nyelven festi a sevillai életet. 1614-ben adta ki Viaje al Parnaso (Út a Parnasszushoz) c. könyvét és több drámáját, melyek közül a Numancia destruida (A lerombolt N.) a legnevezetesebb. Ezeknél nagyobb becsüek Entremeses-ei, melyek komikus tartalmukkal, természetességükkel és szellemességükkel tünnek ki. C. utolsó műve a: Trabajos de Persiles y Segismunda (P. és S. szenvedései), amely halála után jelent meg és amelynek, valamint Galatea című regényének ma csak irodalomtörténeti értéke van. Noha művei nagy hírnek örvendettek, C. élte végéig szegény maradt, s nyomorba jutott volna, ha Lemos grófja és a toledói bíbornokérsek őt segélyezésben nem részesítik. 1835-ben nemzete a lakóháza előtti téren szobrot emelt neki. Don Quijote 300 éves jubileumát az egész művelt világ megünnepelte s ez alkalomból új kiadások is megjelentek. Ezekkel a kiadások száma 1324-re emelkedett. C. összes művei, a szindarabok kivételével, Madridban 1803—05. (16 kötet), a Viaje al Parnaso kivételével 1820. (11 köt.), a Coleccion de los mejores autores españoles-ban (Paris 1840—1841), és a Biblioteca de autores españoles-ban jelentek meg. A Don Quijote-kiadások közül a díszkiadáson kivül (Madrid 1780, 4 köt.) a Pellicier (u. o. 1798, 9 köt.) és az akadémia kiadásai (C. életrajzával) említendők. Magyarul megjelent még: A bőkezű szerető (Külföldi regénytár XII köt.), Spanyolból ford. *Lukács* Móric (1843). Gyermekek számára Don Quijote-ot átdolgozta *Karády* Ignác (Pesten 1848). Don Quijote de la Mancha. A magyar ifjuság számára átdolgozta *Radó* Antal (2. kiad., Budapest 1905). A legújabb magyar kiadás (1906) *Huszár* Vilmostól való.

Irodalom. Chales, Michel de C., sa vie, son temps, son oeuvre, Paris 1866; Diaz de Benjuema, La verdad sobre el Don Quijote, Madrid 1878; Roscoe, The life and writings of C., London 1839; L. Ramon Mainez, Vida de C., Cadiz 1878; Győry Vilmos, Néhány szó C. élete és műveiről. (Bevezetésében a Don Quijote-fordításhoz); Arpa y Lopez, Hist. comp. de la lit. española; Lizcano y Alaminos, Historia de la verdadera cuna de M. de C. (Madrid 1892); Kelly J. F., The life of M. de C., London 1892.

Cervantit (ásv.), ritka, antimontartalmú ásvány, antimonoxid (Sb_2O_4). Sárga, földes oxidációi terméke az antimonitnak. Némelyek antimonokkernek tartják. Termőhelye Cervantes (Spanyolország), Pereta (Toscana) és Borneo.

Cervara-ünnep (ejtsd: cservára), Rómában a német művészektől rendezett májusi ünnepély, mi-

dön álarcos menetben kivonulnak a Campagnában levő Cervara-barlangba, hol különféle versenyeket tartanak.

Cervarius, dalmát történetiró, l. *Tubero.*

Cervelat, l. *Húsárúk.*

Cervena, helység Bulgáriában, l. *Krivina.*

Cerveny (ejtsd: cserveni), *Václav Frantisek* (Vencel Ferenc), cseh harangöntő és hangszerkészítő, szül. 1819. Dubečben, megh. 1896 jan. 19. Königgrätzben. 1842-ben Königgrätzben érchangszergyárat alapított, mely a legelső hangszergyárak sorába emelkedett. Feltalálta 1844. a kornont (kürtalak szarufúvókával), 1845. a kontrabasszt (C-, F-, B-, Es-hangsorban) s ez volt a maga nemében 1873-ig a legnagyobb fúvóhangszer; a hangváltógépet, a fonikont (baritonhangszer golyóalakú hangkehellyel, mely a hang harsogását csillapítja), a mély baroxitont, a kontra búgósípot, a harangakkordiont stb.

Cervera, járási székhely Lérida spanyol tartományban (Catalónia), a C. partján, Barcelonától Ny.-ra 126 km. vasúton. A régi barcelonai egyetemet V. Fülöp 1717. ide helyezte át; 1842. visszahelyeztetett Barcelonába. Lakossága (1900) 4350.

Cervera del Maestre, város Castellón spanyol tartományban (Valencia), a Földközi-tengertől 12 km.-re, a Seco de Benicarló partján, a barcelona—valenciai vasút közelében, márványbányákkal, (1900) 2523 lak.

Cervera del Rio Alhama, járási székhely Logroño spanyol tartományban, az Ebroba ömlő Alhama balpartján, San Sebastiántól D.-re 150 km., kénes forrásokkal, (1900) 5930 lak.

Cervera de Pisuerga, járási székhely Palencia spanyol tartományban (Ó-Kasztilia), a Cordillera Cantabrica aljában, a Pisuerga mellett, a bilbao—léoni vasút mentén, (1900) 1155 lak.

Cervera y Topete, *Pascual*, don, spanyol tengernagy, szül. 1839 febr. 18., megh. 1909 ápr. 3. Cadizban. 1853 óta szolgált a hajóhadban, mely idő alatt Ceuta, a riff-kalózok s a karlisták ellen harcolt. Az 1898-iki amerikai háború kitörésekor az egyik spanyol flottával Cuba megvédelmezésére küldték és sikerült flottáját San Jago da Cuba kikötőjébe vezetni (1898 máj. 19.). Ámde Sampson amerikai admirális ostromzár alá vette ott és midőn C. júl. 3. az öbölből kitört, az amerikai hajók kereszttűzbe vették hajóhadát és megsemmisítették. C. visszatérhetett Spanyolországba, ahol hadi törvényszék elé állították, de 1899 aug. felmentették.

Cerveteri (ejtsd: cservé—), falu Róma olasz tartomány Civitavecchia j.-ban, a part közelében, (1901) 1272 (közig. ker.-ével 2337) lak., régi falakkal és etruszk sírokkal. Ezen a helyen állott a föniciaiak Agilla városa, amely később az etruszkok birtokába került Caere (l. o.) néven. L. *Etruszk városok.*

Cervia (ejtsd: cservia), város Ravenna olasz tartományban, lagunák közt, a rimini—ravennai vasút mentén. Az Adriai-tengerrel 890 m. hosszú csatorna köti össze. Püspöki székhely, szép székesegyházzal. Jelentékeny sótermelő hely, (1901) 2000, közig. ker.-ével 7942 lak.

Cervicapra *Sund* (állat), az antilópokhoz (l. o.) tartozó emlősállat-nem. Az ide sorolt fajok gazellához hasonlítanak; farkuk rövid és bozontos, szarvuk csak a hímeknek van; állközti csontjaik nem érik el az orrcsontokat; könnygödreik tökéletlenek. 5 élő és egy kihalt fajuk ismeretes. Egyik faja a bokorlakó antilóp vagy imzigi (*C. arundinum* Boddaert) 1·4—1·5 m. hosszú, magassága a marjánál 95 cm.; Dél-Afrikában és Közép-Afrika K.-i részeiben honos.

Cervidae (állat), l. *Szarvas-félék.*

Cervignano (ejtsd: cservinyáno), kikötőváros Görz és Gradiska osztrák hercegség Gradiska kerületében, a hajózható *Aussa* mellett, melyet valamivel lejebb csatorna segitségével átvezettek a maranói parti tavon s mely Portobusónál az Adriai-tengerbe ömlik. A monfalcone—veneziai vonal határállomása; elágazás Gradoba; (1910) 3079 olasz lak.

Cervin *(Mont-)*, francia neve a Matterhornnak (l. o.).

Cervinae (állat), a szarvas-félék (l. o.) családjának egyik alcsaládja, amelybe az igazi szarvasokat sorozzák. L. *Szarvas-félék.*

Cervio, l. *Tubero.*

Cervix (lat.) a. m. nyak (l. o.). — *C. uteri*, a méhnyak, l. *Méh.* — *Cervicalis* mindaz, ami a nyakhoz tartozik, a nyakkal összefüggésben van.

Cervole *(Cervolle), Arnold*, zsoldos-vezér, szül. 1302. Périgordban, megh. 1366. *Archiprêtre* melléknévvel is illették, mivelhogy házasember létére, egyházi javak jövedelmeit élvezte. Legelőször is János királyt szolgálta az angolok ellen, de 1356. a maga *routiers* nevű bandáival feldúlta a Provençe-t, az Avignonban székelő VI. Ince pápát pedig megsarcolta. Azután V. Károly zsoldjába szegődött (1359). Később még Burgundiát és Lotharingiát pusztította s 1365. 40 ezer emberével Elszászba tört, hogy onnan a törökök ellen vonuljon, de IV. Károly német császár rablóbandáit visszaűzte.

Cervulus *Blainv.* (állat), a *szarvasfélék* (l. o.) családjába tartozó emlős-nem. Lásd *Muntyákszarvas.*

Cervus, szarvas, l. *Szarvas-félék.* — *C. Aristotelis*, l. *Számbárszarvas.* — *C. capreolus*, l. *Őz.* — *C. dama*, l. *Dámszarvas.* — *C. elaphus*, l. *Nemes szarvas.* — *C. hippelaphus*, l. *Sörényes szarvas.*

Ceryle (állat), a jégmadár-félék *(Alcedinidae)* családjába tartozó madárnem. Az idetartozó fajok szárnya hosszabb és hegyesebb a jégmadárénál; második evezőtolluk a harmadikkal csaknem egyenlő hosszú; farkuk hosszú és aránylag széles; csőrük hosszú és egyenes; tollazatuk nem rikító szinű. Leginkább Amerikában honosak, de vannak képviselőik Afrikában és Ázsiában is. Legismertebb fajuk az Afrikában, Szíriában, Palesztinában, Perzsiában, Indiában, Kinában, Délnyugat-Ázsiában honos *tarka halkapó (C. rudis* L.), melyet Európában (Görögországban és Dalmáciában) is megfigyeltek. Társasan él, halakkal táplálkozik; a nagyobb vizek partján valóságos költőtelepeket alkot. 26 cm. hosszú; szárnya 13, farka 8 cm. A tojónak egy, a hímnek két fekete mellsávja van.

Ces (ol. *do bemolle*, franc. *ut bémol*, ang. *C. flat)*, a ♭ által félhanggal leszállított C.

Ces., növényneveknél előforduló rövidítés, a. m. *Cesati* Vincenzo báró, olasz botanikus, szül. 1807., megh. 1883 febr. 13. A botanika tanára és növénytani kert igazgatója volt Nápolyban; több, az olasz flórára vonatkozó művet írt. Igy: Stirpes Italicae rariores (Mediol. 1840); *Pessarini* és *Gibelli*-vel: Compendio d. Fl. Italiana (Milano 1868—1902).

Cesalpino (ejtsd: csezalpíno), *Andrea*, latinosan *Caesalpinus*, olasz filozófus, botanikus és fiziológus, szül. Arezzóban (Toscana) 1519., megh. Rómában 1603 febr. 23. Pisában orvosi, bölcseleti és természettudományi tanulmányokkal foglalkozott, utóbb VIII. Kelemen pápa házi orvosa és a római Sapienzá-n tanár volt. Művei: De plantis libri XVI (Firenze 1583), amelyben, mint Linné előzője, a virágzatok alakját és a gyümölcsöt veszi a növények osztályozásánál alapul; Quaestionum medicorum libri II (Velence 1598), melyben mint Harvey előhírnöke a vérkeringésre, különösen a tüdőkön átmenő kis vérkeringésre vonatkozó észrevételeit közli, anélkül azonban, hogy Harvey felfedezésének legfontosabb pontjáról sejtelme volna. V. ö. *Fuchs*, Caesalpinus (Marburg 1798).

Cesare, *Carlo de*, l. *De Cesare*.

Cesargrad, régi vár Horvát-Szlavonországban, Klanjec varasdvármegyei község mellett, az 511 m. magas Careva gora hegyen festőien fekszik; ma romokban hever.

Cesari (ejtsd: csezári), 1. *C.* (tkp. *Cesati*), *Alessandro*, másképp *il Greco*, olasz drágakő- és éremvéső, szül. Milanóban, virágzott a XVI. sz. közepetájt. Legjelesebb művei: kamea Phokion fejével, vésett karneol II. Henrik francia király arcképével és a III. Pál pápa mellképével ellátott s Michelangelótól dícsért nagy emlékérem.

2. *C.*, *Antonio*, olasz író, szül. Veronában 1760 jan. 16., megh. Ravennában 1828 okt. 1. Tizennyolc éves korában belépett a Fülöprendek kongregációjába s ez idő óta mint egyházi író és mint nyelvész rendkívüli munkásságot fejtett ki. Ő volt az első, aki látván a XVII. század olasz prózájának pongyola voltát, hathatós példával és a neologizmusok és gallicizmusok üldözésére irányuló terjedelmes értekezéseivel a trecentisták nyelvéhez való visszatérést sürgette, s ekként feje lett az olasz «puristák» iskolájának. Fordította Kempis Tamás könyvét Krisztus követéséről, Terentiust, Horatiust, megírta számos szentnek életrajzát stb. Kiadta újra barátai segítségével a Crusca szótárát (Verona 1806, 6 köt.), melyben nem mindig helyes ítélettel azon új szókkal gazdagította a szótárt, melyek Giunte Veronesi (veronai pótlások) címen ismeretesek. Egész életének nemes törekvése az volt, hogy a krisztusi vallást és a tiszta olasz nyelvet fenntartsa és megőrizze.

3. *C.*, *Giuseppe (il cavaliere d'Arpino)*, olasz festő, szül. Arpinóban 1568., megh. 1640 júl. 3. Rómában tanult és XIII. Gergely, majd VIII. Orbán pápák alatt nagy munkákban volt része, kora legtekintélyesebb művészeinek egyike lett és műhelyében igen sok segédet foglalkoztatott. A cinquecento nagy mestereit utánzó, ügyes és leleményes, de modoros festő. Római képsorozatai közül kiemelendők a régi Róma történetéből vett képek a Palazzo dei Conservatoriban. Nápolyban a S. Martino templom sekrestyéjének boltozatát díszítette igen gazdagon. Művei drezdai, párisi és szentpétervári gyüjteményekben is találhatók. A bpesti Szépműv. Múzeumban Dianát és Akteont ábrázoló kisebb festménnyel van képviselve.

Cesarica, adók. Lika-Korbava vm. gospići j.-ban, (1900) 860 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Karlobag.

Cesarini (ejtsd: csezarini, *Caesarini*), *Giuliano*, római bibornok, szül. 1398., megh. 1444. Nagy szegénységből vasszorgalommal küzdötte föl magát. Már mint ifjú különösen kitűnt a jogtudomány terén, melyet egy ideig Padovában tanított is. V. Márton pápa 1426. bibornokká nevezte ki s a husziták ellen küldte ki, majd az 1431-iki baseli zsinaton képviseltette vele magát. Midőn itt 1439. kitört az egyenetlenkedés és a baseli atyák IV. Jenő pápa helyébe Amadé szavoyai herceget tették, C. felkereste I. Ulászló magyar királyt és megígérte neki, hogy az esetben, ha ő Jenő pápa híve lesz, kibékíti Erzsébettel, Albert király özvegyével. Noha Erzsébet csakhamar meghalt, C. Ulászlóval nem szakította meg összeköttetéseit. Őt küldte Ulászló Bécsbe III. Frigyes császárhoz, hogy a török elleni szövetségre kérje, s midőn Ulászló 1444. Szegeden tíz évi békét kötött a törökkel, C. volt az, ki Ulászlót és a rendeket — Hunyadi ellenére — a béke megszegésére ösztönözte, s közvetve bár, a várnai veszedelmet előidézte. Thuróczy szerint itt is veszett el a csata hevében, mások szerint csónakon menekülni akarván, a vizbe fult. V. ö. *Vaszary* Kolozs, A várnai csata; *Fechner* H., Giuliano C. (I. r. Marburg 1908), angolul R. C. *Jenkins* (1862), magyarul *Fraknói* Vilmos írta meg C. életrajzát (1890).

Cesarotti (ejtsd: csezarotti), *Melchiore*, olasz költő, szül. Padovában 1730 máj. 15., megh. Selvaggiano nevű jószágán 1808 nov. 4. 1758-ban a padovai papnevelő tanára lett és már ekkor kezdett műfordításokkal foglalkozni. Azután Velencébe ment, ahol az ott időző Sackville Károly megismertette vele az épp akkor megjelent Macpherson-féle Ossiant, melynek lefordításával C. óriási feltűnést keltett és nagy hatással volt kortársaira. Egyrészről utánozni kezdték a skót költő hangját, másrészről pedig C. rendkívül csengő és dallamos ötös jambusait, melyek mintaképül szolgáltak az olasz tragikusok nagy részének, köztük magának Alfierinak is. De C. nyelvújító is volt e műfordításában, számos új frázist teremtve és az olasz dialektusokból gazdagítva az irodalmi nyelvet. Működésének elvei sokban hasonlítottak a mi Kazinczynkéhoz, akivel különben termékenység dolgában is versenyez. Igen sokat fordított a klasszikus irodalmakból is, átdolgozta Homerost, írt egy tankönyvet a görög irodalomról (Corso ragionato della lett. greca), bőven foglalkozott a nyelvfejlődés elméletével (Saggio sulla filosofia delle lingue applicata alla lingua ital.), költött eredeti verseket is stb. Összes munkái 40 kötetben jelentek meg (Pisa, Barbieri 1800—1813). V. ö. *Mazzoni*, Bevezetés az 1882-iki C. kiad. (Bologna, Zanichelli).

Cesati, 1. *Alessandro*, l. *Cesari*.

2. *C.*, *Vincenzo*, báró, olasz botanikus, l. *Ces.*

Ces dur, hangnem, melynek előjegyzése 7 ♭. Tehát: ces, des, es, fes, ges, as, b. Mint akkord: ces es ges.

Cesena (ejtsd: csezena), járási székhely Forli olasz tartományban, a Savio partján, a bologna—anconai vonalon, (1901) 7623 lak. Püspöki székhely. Bor-, kender-, kén- és selyemtermeléssel; Malatesta Novello által 1452. alapított könyvtárral, értékes kéziratokkal. VI. és VII. Pius pápa szülővárosa. Előbbinek szobra a városháza loggiájában. A régiek Caesenája; a középkorban Ravennához, később a pápai államhoz tartozott. 1831., 1832. és 1859. a pápai állam elleni fölkelés egyik középpontja. V. ö. *Zazzeri,* Storia di C. fino ai tempi di Cesare Borgia (C. 1891).

Cesinge v. *Csezmicei János,* l. *Janus Pannonius.*

Česky Dub (ejtsd: csesz—), cseh város, l. *Böhmisch-Aicha.*

Česky Les (ném: *Böhmerwald),* l. *Cseh erdő.*

Cešljakovci, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 648 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Pozsega.

Cesnola (ejtsd: cseznola), *Luigi Palma di,* gróf, olasz régiségtudós, szül. Torino mellett 1832 júl. 29., megh. 1904 nov. 21. New Yorkban. Alarino Palma di C. gróf híres filhellenista fia; a szárdiniai hadseregben szolgált, részt vett a krimi háborúban és Amerikának a déli államok ellen vívott harcaiban; 1869. mint amerikai konzul Ciprus-szigetén ásatásokat eszközöltetett. Leletei New Yorkban mint C.-féle ciprusi régiségek nyertek elhelyezést a Metropolitan Museumban, melynek igazgatója volt. Művei: Cyprus, its ancient cities, tombs and temples (London 1877); History, treasures and antiquities of Salamis (2. kiad. 1884); A descriptive atlas of the C. collection of Cypriote antiquities (New York 1895). V. ö. *Newton,* The antiquities of Cyprus, discovered by L. Palma di C. (London 1873).

Cespedes, *Pablo de,* spanyol festő, szül. Cordovában 1538., megh. 1608. Hosszú időt töltött Olaszországban és Rómában Zucchero Federico vezetése alatt nagy dekorativ falképek festésében vett részt. 1577-ben hazatért Cordovába és nemcsak mint festő, hanem mint költő, építész és archeológus is nagy tekintélynek örvendett. Michelangelo utánzóinak modorosságát föltüntető művei közül a legismertebbek a szevillai muzeumban levő Utolsó vacsora és Mária mennybemenetele a madridi S. Fernando akadémiában.

C. espr. (zene) a. m. *con espressione.*

Cessante causa cessat effectus (lat.), közmondás: az ok megszüntével megszünik a hatás is.

Cessatio (lat., ejtsd: cesszáció), habozás, engedés, megszünés, elenyészés; *cessibilis,* átengedhető.

Cessatio a divinis (lat.), nyilvános istentiszteletnek a főpásztor által elrendelt megszüntetése, vagy azért, mivel a templom vérontás által megfertőztetett, v. valamely rajta elkövetett méltatlanság következtében mély gyászba borul. Egyház-gyásznak (luctus) is nevezik.

Cessio (lat.) a m. engedmény (l. o.). — *C.,* a kereskedelmi életben többnyire követeléseknek átruházása. Különösen újabban rendkívül elterjedt formája a *nyilt követelések* cedálása valamely bankintézetre, amely üzletet *nyilt követelések leszámítolásának* is nevezik, mert olykép bonyolódik le, hogy az engedményező benyujtja számláit az illető bankintézethez a tételek lejáratait magában foglaló jegyzék kiséretében, s miután a bank az engedményezésről a számlákon címzetteket értesítette, azok beleegyező nyilatkozatai folytán (hallgatás beleegyezést jelent) az összeg 80—90 %-a erejéig előleget ad az engedményezőnek megfelelő kamat mellett. A felektől befolyó fizetéseket az előleg törlesztésére könyveli a bank. Ujabban a csődügyekben tapasztalt számtalan visszaélés következtében sokan kifogásolják ennek az ügyletnek erkölcsi alapját, mert igen könnyen arra ad alkalmat, hogy fizetésképtelen egyének egész aktiv vagyonukat elvonják a tömegtől.

Cessio bonorum (lat.), a római jogban a vagyon átengedése a fizetésképtelen adós által hitelezői javára.

Cesti (ejtsd: csészti), *Marco Antonio,* olasz énekes és zeneszerző, szül. Arezzoban 1620 körül, megh. Velencében 1669. Firenzében 1646. egyházi karnagy, 1660. a pápa énekkarában tanár lett, 1666—69. Bécsben I. Lipót császár alkarnagya. 8 operáját jobbára Velence számára szerezte; legnagyobb hatást a La Dori (1663) tett. Néhány éneke is fennmaradt.

Cestius, *Gaius,* római lovag, valószinüleg az a Kr. e. 44. évi prétor, kit Cicero említ, s aki mint Antonius ellensége, a 43-iki proskripciók alkalmával elvesztette életét. Örökösei nagy síremléket emeltek tiszteletére a porta Ostiensis (ma: P. San Paolo) mellett; ez az a *C.-piramis,* mely az Aurelianus-falak mentén emléke az akkori egyiptomi divatnak. A piramis 37 m. magas, travertinkövekből épült és külső fala márvány-táblákkal van fedve; belsejében a festésnek ma már csak a nyomai láthatók.

C'est la guerre (franc., ejtsd: sze la gerr) a. m. ez a háború, vagyis háborúban a hadijog érvényes.

Cestodaria *Monticelli* (állat), a galandférgek (l. o.) egyik családja, melyre jellemző, hogy fajaikban a hímnős ivarszerv csak egyes számban van kifejlődve. Ide tartoznak az *Archigetes, Amphilina, Caryophyllaeus* stb. nemek.

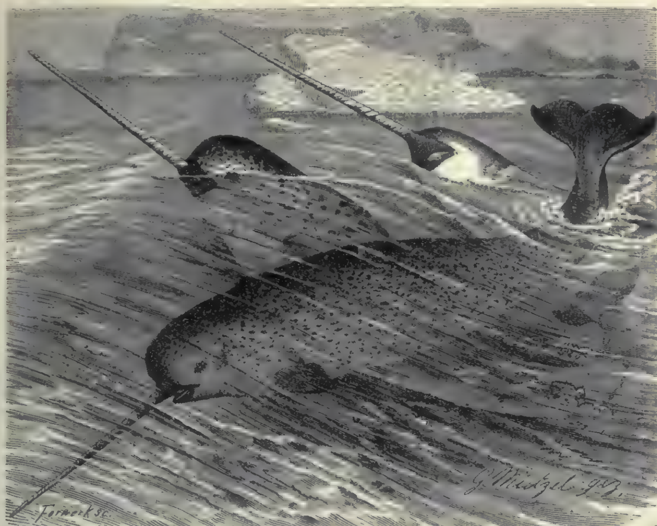
Cestodes v. *Cestoda* (állat), a laposférgek egyik rendje. L. *Galandférgek.*

Cestona, kénes fürdő Spanyolországban, Azpeitia (l. o.) közelében.

Cestracion (állat) a cápa-félék egy neme. L. *Heterodontus,*

Cestrum *L.* (növ.), a Solanaceae (Csucsorfélék) család génusza, melynek mintegy 140 faja főkép Mexikóban és Nyugat-Indiában él, de Amerika többi tropikus részeiben is. Cserjék v. fák osztatlan, gyakran örökzöld levelekkel, viráguk fehér, sárga v. zöld s bogernyővé egyesült. Bogyójuk húsos, leves, nagymagvú. Egyes C.-fajok *(C. nocturnum* L., *C. oppositifolium* Lam.) Amerikában orvosságszámba mennek, mások pedig üvegházi növények *(C. porphyerum* Dun., *C. roseum* stb.). A *C. tinctorium* Jacq. feketekék

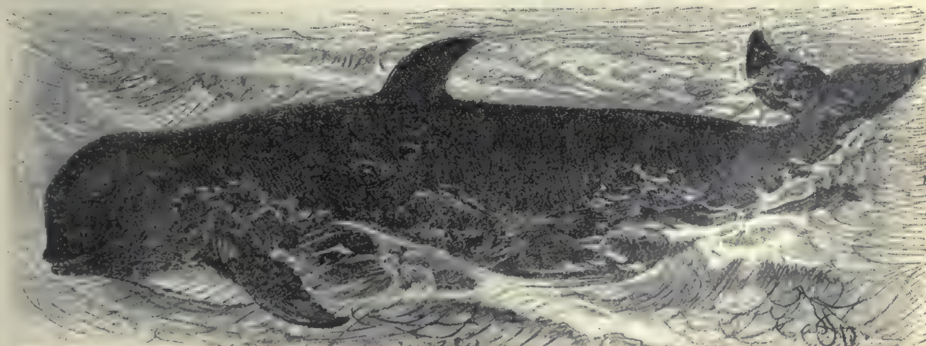
CETEK I.

Agyaras narval (*Monodon monoceros* L.). Hossza 6 m.

Közönséges barázdás bálna. (*Balaenoptera musculus* L.). Hossza 25 m.

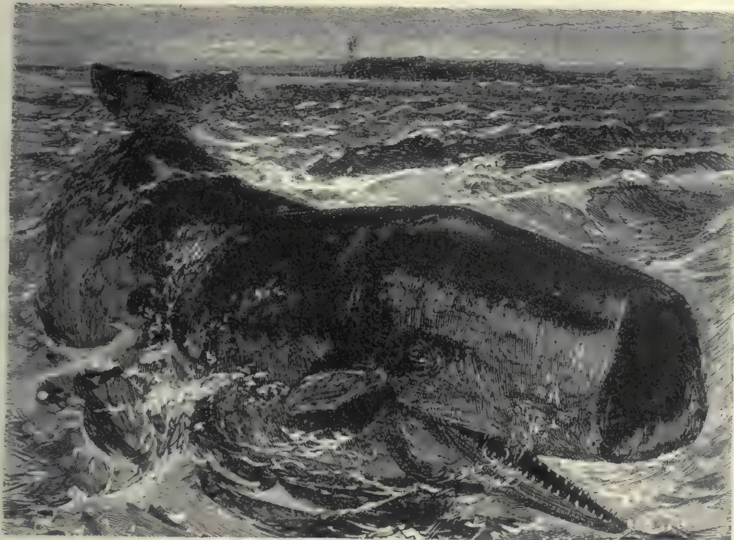

Gömbölyüfejü delfin (*Globicephalus melas* Traill). Hossza 6—7 m.

CETEK II.

Grönlandi bálna (*Balaena mysticetus* L.). Hossza 16—20 m.

Ambrás cet (*Physeter macrocephalus* L.). Hossza 20—30 m.

Közönséges delfin (*Delphinus delphis* L.). Hossza 2 m.

«Cetek» cikkhez.

bogyóinak nedvéből csaknem kitörülhetetlen kék tinta készül.

C'est tout comme chez nous (franc., ejtsd: sze tu komm sé nú), többnyire csak: tout comme chez nous, egészen olyan minden, mint nálunk. Eredete Nolant de Fatouville-nak Arlequin, empereur dans la Lune c. vígjátékában van, amelyben az arlecchino, aki holdbeli császárnak adja ki magát, a doktor előtt, akinek leányát el akarja venni, lefesti a holdbeliek életét s a körülállók minden egyes elbeszélt jelenségre, még pedig egymásután kilencszer közbekiáltanak: C'est tout comme ici; minden úgy van, mint itten. Ebből keletkezett a C.

Cestus (lat.) a. m. *szalag*; a görög és római költők *varázsövet* értettek rajta, az Iliásznak azon helye után (XIV, 214), hol a költő elmondja, hogy Héra megoldja az Aphroditétől kölcsönzött *hímzett* szíjat, melyben mindennemű bűbáj foglaltatott, s melyet az istennő keble táján viselt.

Cestus Veneris (állat), l. *Venus öve.*

Cesumauri ütközet, a catalaunumi ütközet, l. *Attila.*

Cetacea, l. *Cetek.*

Cetaceum, l. *Cetfaggyu.*

Cetate mare (román, ejtsd: csetátye máre), *Nagy és Kis Vár* nevű bányaüregek Verespatakon. Hazánknak kétségen kívül legrégibb bányászati reliquiái, melyek kezdete a dákokig nyúlik fel s valódi eredete a rómaiakra vall. A 2 m. mag., 1 m. szél. és 20 m. hosszú elliptikus táróbejárat részben tüzétetéssel készült s ilyen tűz által étetett üregesítések benn a nagyszerű dóm módjára kivájt mindkét várban is észrevehetők, jóllehet ezek eredeti szépségeit a nagy mohósággal és kíméletlenséggel folytatott bányászkodás szemlátomást pusztítja. Mindezek élénken emlékeztetnek a Plinius által Hispaniából leírt óriás kivájásokra.

Cetcápák *(Lamnidae,* állat), a cápák (l. *Cápa)* egyik családja. Nevét onnan kapta, hogy az idetartozó cápák termet és viselkedés dolgában a delfinek bizonyos fajaira emlékeztetnek. 9 faja ismeretes. Ide tartozik a heringcápa *(Lamna cornubica* Gmelin), mely 3 méternél hosszabbra nőhet s a Földközi-tenger és Atlanti-oceán É.-i részében honos; húsát eszik. Az óriás cápa *(Selache maxima* Günther) hossza 10—12 m., súlya 1000 kg.-nál több; az Atlanti-oceán É.-i részében honos, innen azonban az Északi-tengerbe, sőt Dél-Ausztrália vizeibe is elvándorol. A rókacápa *(Alopecias vulpes* Gmelin) hossza 5 m.; a Földközi-tengerben, továbbá az Atlanti- és Csendes-oceánban gyakori. Ide tartozik a Yokohama közelében felfedezett *Mitsukurina owstoni* Jordan, mely csodálatos módon megegyezik szervezet dolgában a krétakori *Scapanorhynchus*-szal.

Cetek *(Cetacea,* állat; *két képmelléklettel),* az emlős állatok egyik rendje halforma testtel; legközelebbi szárazföldi rokonai a patás-állatok és a húsevő emlősök. A C. feje és nyaka nincs a törzstől élesen elkülönülve s külsőleg az utóbbit nem ismerhetjük fel; farka egészen a halakéhoz hasonló. Bőrük leggyakrabban egészen csupasz, csupán némely fajon észlelhető a száj körül kevés sörte; irhájukban hatalmas szalonnaréteg képződik, mely a szárazföldi emlősök szőrbundájának feladatát teljesíti a test melegének visszatartásában. Csontjaik szivacsos állományuak és közeiket folyékony zsír tölti ki. Nyakcsigolyáik rendesen többé-kevésbbé mozdulatlanul összenőttek és számuk néha kevesebb 7-nél. Keresztcsontjuk nincs. Az ágyéki és farki csigolyák száma nagy s minden irányban szabadon mozognak. Kulcscsontjuk nincs. A felkarcsont mozgékonyan izesül a lapockacsonthoz, a mellső végtag többi csontjait feszes izület köti egymáshoz, úgy, hogy alig mozgathatók. Rendesen 4—5 ujjuk van. A 2. és 3. ujj a leghosszabb s ezek több izből állanak, mint a többi emlősök megfelelő ujjai. A hátulsó végtagok teljesen hiányzanak s a medencét két keskeny hosszú csont képviseli. A fark- és hátuszókban csontok nincsenek. Fejök majdnem oly hosszú, mint az egész testnek $^1/_3$-ada, de e hosszaságnak legnagyobb része az állkapcsokra esik, amelyekhez viszonyítva maga a koponya igen kicsiny. Az állkapcsokban a cetek egy részénél semmi fog sincs, míg a bálna-féléknél már csupán embrio-állapotban, de a születés előtt kihullanak, a delfineknél ellenben egész életen át megmaradnak. A halcsontos C.-nél, vagy az úgynevezett *szilás* C.-nél (Mystacoceti) a felső állkapocsról és felső szájpadlásról haránt sorokban szarunemű, a szájban szabadon lecsüngő lemezek vannak, melyeknek belső oldala szilánkokra, az úgynevezett *halcsontra* pamatolódik. Fülkagylóik nincsenek, szemeik feltünően kicsinyek és gyakran a szájzug közelében feküsznek; orrnyilásuk a homlok fölé húzódott, de a szaglóideg hiánya miatt kizárólag csak a lélekzés szolgálatába szegődött s mint ilyent, *fecskendő nyilásnak* nevezik. Agyvelejük rendkívül kicsiny, de emellett nagyon sok tekervényű. Tüdejük igen sok üregű, nagy s annyira hátrafelé húzódott, hogy ennek következtében rekeszizmuk ferde állású. Nyálmirigyeik majdnem teljesen hiányzanak. Gyomruk összetett és pedig 4 részből áll, melyek egy sorban vannak elhelyezve, nem úgy tehát mint a kérődzőknél; a C., noha összetett gyomruk van, nem kérődznek. Epehólyagjuk nincs. Érrendszerükre jellemző, hogy a nagy osztóereken a szív közelében tágulatok vannak a vér visszatartására. A gégefő úgy van szerkesztve, hogy a C. egyszerre nyelhetnek és lélegezhetnek. Emlőik a lágyéktájon feküsznek. Szoptatás idején a tejvezetékek tágas tartókká bővülnek, amelyekből az összegyűlt tejet izmok fecskendezik a fiatal állat szájába, ezáltal a szopás a víz alatt nagyban meg van könnyítve.

A C. leggyakrabban társaságban élnek, néha nagyobb nyájakban s hazájuk a nagy, nyilt tengerek, különösen a hideg tájak. A kisebb C. a partok közelében és a folyók torkolataiban tanyáznak. Igen ügyes úszók, igen nagy területet bekalandoznak, sőt bizonyos időben vándorolnak is. Az *óriás szakállas* C., mint pl. a *cethal* is, kis tengeri állatokkal táplálkoznak, a *delfinek* már nagyobb tengeri halakat fogyasztanak, a *Sirenia*-félék pedig növényevők. Manapság *Trouessart* szerint 115 élő és 295 kihalt faj ismeretes; kövültek már a harmadkor rétegeiből kerültek ki; a *Rhytina* Desm. a történelmi időkben pusztult

ki, míg más fajai a jelenben indulnak kiveszésnek.

A C.-t két alrendre: fogas és halcsontos C.-re osztják.

I. *Fogas C. (Odontoceti).* Születésük után mindig vannak elmeszesedett fogaik. Ide tartoznak a folyami delfinek *(Platanistidae)*, pl. az inia (l. o.), a csőrös delfinek (l. o.), az igazi delfinek *(Delphinidae*, l. *Delfin-félék)*, a fizéterfélék (l. o.), a hová az ambrás cet *(Physeter macrocephalus* L.) tartozik; a déli tengerekben élő csőrös C. *(Ziphiinae)*, ilyen a kétfogú cet *(Hyperoodon rostratus* Müll.).

II. *Halcsontos* v. *szilás C. (Mystacoceti).* Fogaik már világrajöttük előtt eltünnek, helyettük felső állkapcsukban és szájpadlásukon halcsontok nőnek. Csupán egyetlen családjuk ismeretes, jelesen a *bálna-félék (Balaenidae)*, melynek 90 kihalt és 32 élő faját 2 alcsaládba (barázdás bálnák *[Balaenopterinae]* és sima bálnák *[Balaeninae]*) sorozzák. Ismertebb fajok: a csuka bálna *(Balaenoptera Davidsoni* Scammon), hossza 10 méter, hazája az északi sark körüli tenger; barázdás bálna *(Balaenoptera musculus* L.), 25 méter hosszura is megnőhet, az Atlanti-oceán legészakibb részében és a Jeges-tengerben honos; óriás bálna *(Balaenoptera Sieboldi* Gray), 31 m. hosszú példányát is észlelték, melynek súlyát 150 tonnára becsülték, a Csendes-oceán legnagyobb részében megtalálható; hosszuszárnyú bálna *(Megaptera boops* L.), 15 m. hosszú, minden világtengerben honos; grönlandi bálna *(Balaena mysticetus* L.), átlag 18 méternél hoszszabbra alig nő; az Atlanti- és Csendes-oceán legészakibb részében, főleg a Jeges-tengerben tartózkodik. Egy grönlandi bálnából átlag 12—15,000 liter halzsír és 700—1000 kg. halcsont kerül ki, átlagos értéke tehát körülbelül 26,000 korona; húsát az északi népek fogyasztják.

A C. vadászata külön e célra készült készülékekkel és fegyverekkel történik. A cethalászatot már a IX. sz.-ban kezdették meg, még pedig a norvégok, a XIII. és XIV. sz.-ban a bászkok űzték nagyban és 1372. Ujfundlandig, majd a Jegestengerig haladtak. A hollandok 1614. kezdették meg a cethalászatot. Angliából 1598. indult ki egy expedició cethalászatra s e célra társaságok is alakultak, amelyek azonban később a vállalatba belebuktak. Jelenben a cethalászat legnagyobb részt az angolok és amerikaiak kezében van. Az angol cethalászat virágzásának korát 1815. érte el, amikor is 163 hajóval rendelkezett, míg 1866. már csak 35 hajója volt s ezek 2 millió korona értéket vadásztak. A hanzavárosok 1620. kezdődött cethalászata ma már nagyon aláhanyatlott s még csak Hamburg és Bréma űzi. Manapság a cethalászat mindinkább hanyatlik, egyrészt a költséges felszerelés, másrészt a cethalak számának feltünő csökkenése miatt. Az Északi-tengerben például már csak igen kevés van, miért is a cethalászok a Csendes- és Indiai oceánba hajóznak a vadászat céljából. Az európai tengerekben cethalra főleg Izland, a Faröe- és Shetlandi-szigetek környékén vadásznak. A norvég partokon 7 km. távolságban a parttól 1904-ben 10 évre eltiltották a C. vadászását.

Irodalom. Van Beneden, Hist. Nat. des Cétacés des Mers d'Europe; Mém. Couron. Acad. Belg. 1889; Van Beneden és Gervais, Osteographie des Cétacés Viv. et Foss., 64 táblával 1868—1880; Scammon, The Marine Mammals of N. W. North-America, 1874; Beddard, A book of whales, London 1900; Lindemann, Die gegenwärtige Eismeerfischerei u. d. Walfang, Berlin 1899; Tower, A history of American whale fishery, Philadelphia 1907.

Cetekovac, közs. Verőcze vm. slatinai j.-ban, (1900) 296 lak.; u. p. Rijenci, u. t. Mikleuš.

Cetén *(ketén)*, gázállapotú test $CH_2=C=O$, mely elméletileg az ecetsavból vezethető le annak dehidrációja által. Előállítható a brómacetilbromürből és cinkből.

$CH_2.Br.CO\ Br + Zn = ZnBr_2 + CH_2 = C = O$ színtelen kristályokat képez, mely -151^0-on olvad, -56^0-on forr. Vízre hevesen hat ecetsavképződés mellett.

Ceteris paribus (lat.) a. m. hasonló körülmények között.

Ceterum (lat.), egyébként, különben. — *C. censeo*, különben azt vélem, hogy.... (t. i. Carthaginem esse delendam, mellyel az idősb Cato a római szenátusban tartott beszédeit végezte). Innen példabeszédszerüleg használják a sürgős szükségesség jelzésére.

Cetevayo, l. *Kecsvajo.*

Cetfaggyú *(cetaceum, spermacet)*, a cethal koponyája és gerince fölött és mellett levő kötőszövetes üregekben található zsíros anyag, amely az élő állatban folyékony, halála után nagyrészt kristályosan megmered. Ezt kifejtik (egy állat 5000 kgr.-ot is ad), folyékony olajától sajtolással, majd meleg lúggal kifőzve megtisztítják és kikristályosítják. Hófehér, gyöngyházfényű, lemezesen kristályos, szétmorzsolható, zsíros tapintatú szagtalan és íztelen tömeg, melynek fs. 0·943, op. 47°, fagyp. 44°, a zsíroldó szerek oldják, forró szeszben is oldódik. Állás közben avasodik, szagos lesz és megsárgul, ilyenkor lúggal ki kell újra főzni. Magasabb zsírsavaknak (palmitin-, stearin-, nyristin, laurinsav) cetilalkohollal (nem glicerinnel) alkotott esztereiből áll. Ceratumok, kenőcsök, gyertyák készítésére használják.

Cetfogóhajók v. *cethalászhajók*, azok a hajók, melyeket kizárólag a cethal- és fókavadászatra használnak. Addig, míg a cethalászat leginkább az északi tengereken történt, hol a hajóknak jégtáblákkal és jégtorlaszokkal kellett küzdeniök, a C. erősebb rendszer szerint épültek és homlokélükön vaspántokkal, vaslemezekkel voltak borítva. A Csendes- és Indiai-tenger cetfogóhajói azonban csak közönséges mód szerint vannak építve. Minden hajó, mely cethalászatra megy, több hóra elegendő élelmi készletet, azonkívül 6—9 erős és gyorsan futó csónakot és 30—50 főnyi legénységet, szigonyokat, lándzsákat, köteleket és hasonló, a cethalászathoz szükséges eszközöket visz magával. A déli tengerek cetfogóhajói azonkívül még zsírolvasztó üstökkel és katlanokkal is el vannak látva. A vadászat nem a hajóról, hanem csónakból történik. A norvég C. többnyire kis gőzösök, melyeket a cetek szigonyzására külön ágyúkkal szerelnek föl.

Cethal (állat), a cetek *(Cetacea)* rendjébe tartozó emlősök népies neve. Rendesen a grönlandi bálnát *(Balaena mysticetus* L.) jelölik e névvel. L. *Cetek.* — *C.*, csillagkép, l. *Cetus.*

Cethalágyú, kétcsövű, 31 mm. űrméretű hátultöltő fegyver, melynek sima csövéből egy 200 m. hosszú zsinegre erősített szigonyt, huzagolt csövéből pedig robbanó lövedéket lőnek ki. Az elsütés egyidejüleg történik s a találó pontok mintegy 50 cm.-nyire esnek egymástól.

Cethalászat, l. *Cetfogó hajók* és *Cetek*.

Cethal-öböl, l. *Walfish Bay*.

Cetilalkohol, *hexadecilalkohol, etál*. $C_{16}H_{33}$.OH képletü egyvegyértékű telített alkohol. Mint palmitinsavas cetileszter $C_{15}H_{31}$.CO.O.$C_{16}H_{33}$ a *cetfaggyú* (spermacet) főalkatrésze és ebből is állítják elő káliumhidroxidoldattal való elszappanosítás útján. Fehér, fénylő kristályos test; 49·5° C.-on megolvad és 340° körül csaknem bomlás nélkül forr. Vízben nem oldódik, borszesz és éter feloldja.

Cetilsav, l. *Palmitinsav*.

Cetin, közs. és határszéli erősség Modrus-Fiume vm. szluini j.-ban, (1900) 316 lak.; u. p. Vališ selo, u. t. Slunj. Hajdan a tulajdonképeni Horvátország főhelye volt, még a mohácsi vész után is ott gyűltek össze az ország rendei.

Cetin a. m. cetfaggyú (l. o.).

Cetina (ejtsd: csetina), 115 km. hosszú folyó Dalmáciában, C. falu mellett a Dinari-Alpokban ered; több földalatti forrás táplálja; Velika Gubovicenél 48 m. magas vízesése van és Almissánál az Adriaitengerbe torkollik.

Cetina, *Gutierre*, spanyol lirikus költő, Garcilaso de la Vega iskolájából, szül. Sevillában 1510 körül, megh. u. o. 1560 táján. Részt vett a paviai, tuniszi, flandriai hadjáratokban és sokáig élt Mexikóban. Hazájába való visszatértekor a költészetnek élt és írta, az akkor általánosan kedvelt olasz versformában, meleg érzésről és igazi költői tehetségről tanuskodó verseit, melyeknek legnagyobb részét szonettek teszik. Költeményeit csak 1854. adta ki Castro Adolf a Biblioteca de autores españoles 32. kötetében.

Cetinje *(Cetinye, Cettinje, Cettinjé, Cettinye)*, Montenegro királyság székesfővárosa, völgykatlanban (660 m.), az ország D.-i részén, Cattarótól 45, Rjekától 14 km. (országúton). Évi közép hőmérséklet 11°; jan. — 1·4; júl. 22·6°. Fejlődő, tiszta városka, (1901) 4500 lak., 1578. alapított kolostora régebben fejedelmi lakásul szolgált (most minisztériumok, 4 osztályú gimnázium és törvényszék); a király és a trónörökös új kastélyokban laknak. A nemzetgyűlés a Zetski dombban ülésezik. Említendők még: kórház, leánynevelő, tanítóképző, szinház, könyvtár, múzeum, fogház, állami nyomda, posta-, távíró- és telefon, laktanya, puskaporgyár, követségi épületek, szálló, továbbá az Obsovicáról jövő vízvezeték. A törökök többször elpusztították (1693., 1714., 1785.).

Cetinsav, l. *Palmitinsav*.

Cetinski varoš, adók. Modrus-Fiume vm. slunji j.-ban, (1900) 1341 horvát-szerb lak.; u. p. Vališ selo, u. t. Slunj. Hajdan város volt.

Cetinye, l. *Cetinje*.

Cetobriga, város, l. *Setubal*.

Cetochilus septentrionalis *Goods* (állat), az evezőlábú rákok *(Copepoda)* rendjébe, a Calanidák családjába tartozó tengeri rákfaj, mely rendesen roppant mennyiségben elszaporodik, úgy, hogy a tengert gyakran nagy területeken vörösre festi. A cetek és különböző halak táplálékául szolgál.

Cetomorpha (állat), az emlősállatok egyik rendje. E rendbe sorozzák külön alrendképen a szirénákat (l. o.) és a ceteket (l. o.). Más rendszerezők a szirénákat és a ceteket önálló rendnek veszik.

Cetonia aurata (állat), l. *Rózsabogár*.

Cetonidae (állat), l. *Virágbogarak*.

Cetraria *Ach.* (növ.), a zuzmók génusza, l. *Izlandi zuzmó*.

Cetrarin, l. *Cetrarsav*.

Cetraro (ejtsd: cse—), helység Cosenza olasz tartományban (Calabria), a Tirreni-tenger partján, a nápoly—reggiói vonalon, (1901) 2800, közig. ker.-ével 6995 lakossal, halászattal.

Cetrarsav vagy *cetrarin*, $C_{18}H_{16}O_{8}$, színtelen, nagyon keserű ízű, vízben és éterben kevéssé, de meleg szeszben jól oldható, tűalakú kristályokat alkot. Szeszes v. lúgos oldata a levegőn megsárgul, utóbb megbarnul. Hevitéskor elbomlik. Az izlandi zuzmóban (Cetraria islandica) előforduló protocetrarsavból, ezt lúggal elbontva, forró alkohollal kioldják.

Cette (ejtsd: szett), megerősített kikötőváros Hérault francia départementban (Montpellier arrond.), az Étang de Thau parti tó és a tenger (Golfe du Lyon) közti keskeny földszoroson a 180 m.-es Mt. St.-Clair aljában, vasúti csomópont (Perpignan, Lyon és Marseille felé). Lakossága (1906) 33,892. Marseille után a legfontosabb kereskedőváros a Földközi-tenger partján. XIV. Lajos korából való kikötője újabban kibővíttetett. Hajójáratok Marseillebe, Korzikába, Algerbe, Ausztriába, Fiuméba, Spanyol-, Olaszország és Dél-Amerika kikötőibe. A Canal du Midi a Garonne-nal, a Canal des Étangs a Rhône-nal köti össze. Forgalma csökkenőben, (1906): 1960 hajó (1·2 millió t.). Beviteli cikkek: bor, fa, gabona, liszt, gyümölcs, bőr, kén, kőolaj; a kivitel cikkei: (1906) bor (704,186 hl.), likőr (333,074 hl.), szesz (21,838 hl.), só, szappan, vegyi szerek, vas, hal, stb. Ker. és teng. törvényszék, ker. kamara, külföldi (köztük osztrák és magyar) konzulátusok székhelye. Hidrográfiai és hajózási iskolája, múzeuma, növénykertje említendő. Látogatott fürdőhely. A rómaiak idejében *Mons Setius* (Mont St. Clair). Colbert 1666. vetette meg a mai város alapjait.

Cettetű *(Cyamus ceti* L., állat), l. *Bálnatetű*.

Cettia (állat), a poszáta-félék *(Sylviidae)* családjába tartozó éneklő madárnem. Legismertebb faja a berki poszáta *(C. cetti* Marm.), mely Dél-Európában, Ázsia középső övében Kináig és Észak-Afrikában honos. Költ Portugáliában, Spanyolországban, Dél-Franciaországban, az osztrák tengerparton, Herczegovinában, Bulgáriában, Görögországban, Kis-Ázsiában, Turkesztánban, Algeriában és Egyiptomban. A magyar tengerparton még nem észlelték, de nagyon valószínű, hogy itt is meg fogják találni. Tavak, mocsarak sűrűjében tartózkodik a legszívesebben. Hosszusága 14·5—16; szárnya 6—7, farka 6·4—7, lába 2—2·5, csőre 1·3—1·4 cm. hosszú.

Cettinje, *Cettinye*, l. *Cetinje*.

Cetus (lat.), *cethal*, csillagkép az ég déli félgömbjén. Ebben a csillagképben van a nevezetes Mira Ceti v. o (Omikron) Ceti nevű változó fényű csillag. Ennek fényessége átlag 331·6 nap alatt a 2. és 10. nagyságrend között szabályosan változik; míg fényességének maximuma idején fényes csillag, addig minimumkor szabad szemmel nem látható. (Szabadszemmel még 6. rendű csillagok láthatók, 7. és magasabb rendűek csak távcsővel.) Változóságát Fabricius Dávid fedezte fel 1596.

Četvrtkovac, közs. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1900) 520 lak.; u. p. és u. t. Sunja.

Ceulen (ejtsd: kőlen), 1. *Cornelis Janson van*, hollandi festő, szül. Londonban 1593., megh. 1664 körül. 1618—43-ig Angliában élt és mint arcképfestő nagy kedveltségnek örvendett. Élete utolsó tizedeit Middelburgban, Hágában és Amsterdamban töltötte. Képmásai közül, melyek Van Dyck hatását árulják el, kiemelendők: I. Károly angol király, kiséretével (London, Buckingham palota); a hágai városi tanács csoportképe (hágai városi muzeum); csoportkép a middelburgi lövészházban stb.

2. *C.*, *Ludolf van*, hollandi matematikus, szül. Hildesheimben 1540 jan. 28., megh. Leidenben 1610 dec. 31. A C. nevet csak azért használta, mert kölni származású volt. Felváltva Livlandban, Antwerpenben és Delftben a matematika tanítója és a hadiépítészet tanára volt. A kör kerületének és átmérőjének viszonyát kifejező, róla elnevezett π számot (Ludolf-féle szám) 35 tizedesig pontosan meghatározta. Munkái: Van de circkel (Delft 1596); De arithmetische en geometrische fondamenten (Leiden 1616, lat. Snelliustól).

Ceuta (ejtsd: sze—), a 4 marokkói spanyol Presidio (l. o.) legjelentékenyebbike, megerősített kikötőváros az északafrikai parton, Gibraltárral szemben, ettől D.-re 27 km.-re, a Punta de la Almínában végződő félsziget földnyelvén, a Monte del Acho (194 m.) lábánál. Közigazgatásilag Cadiz tartomány része. Nevezetes számüzetési hely. Püspöki székhely. Kevéssé védett kikötőjében a forgalom jelentéktelen. Óvárosa a földnyelv keskeny részén, az új város a hegy oldalában. Lakossága a fegyencekkel együtt (1910) 13,813 (spanyol, mór, néger, mulatt, zsidó); $^2/_3$-a férfi. A keresztények nem léphetnek marokkói területre, a mohamedánok kerülik a keresztény városrészt. A rómaiak idejében ezen a helyen két kolónia volt: *Ad Abylam* (most Abila) és kissé beljebb a szárazföld felé, a hét halmon fekvő *Ad septem fratres*. A *septem* szóból lett a város neve (arabul: *szepta)*. Az arab uralom alatt, 711—1415, a tudományok és művészetek, a kereskedelmi és ipari élet középpontja. A Ny. legelső papirgyárát itt állította fel egy Kinából visszakerült arab. Itt honosult meg először a gyapottermelés. Említendő még a selyemárú- és vassodronygyártás és a korallhalászat. 1415-ben a portugálóké, 1580-ban Portugáliával együtt Spanyolországé lett. A marokkóiak hiába ostromolták (1694—1720, 1732), megmaradt máig a spanyolok birtokában, sőt 1860. a tetuani békében területe még növeltetett. Az abylai (C.-tól Ny.-ra: Sierra Bullones, 856 m.) és a szemben levő «gibraltári szirtek» (Calpe) voltak a régiek ú. n. Herkules-oszlopai.

Ceuthorrhynchus *Germ.* (állat), az ormányos bogarak (Curculionidae) családjának egyik neme. Csápjai valamivel az ormány közepe előtt erednek, térdelt-bunkósak, a bunkó 7 ízű; nyakpajzsa szélesebb, mint hosszú; szárnyfedői csak kevéssel hosszabbak, mint kettejük együttes szélessége, csúcsuk felé háromszögalakulag keskenyednek s külön-külön legömbölyödve végződnek, a potrohvéget fedetlenül hagyva. Európában mintegy 180, ebből hazánkban 100 faj él. Gyakoribbak: *C. sulcicollis* Gyllh., kevéssé fényes, fekete, hátán hamvas pikkelyekkel, melyek főleg a vállakon sűrűbbek; a tor mélyen pontozott, mellső széle feltűrt, közepén mély hosszbarázdával s két oldalt 1—1 apró kúpszerű kiemelkedéssel; szárnyfedelei mélyen rovátkosak; a combok vége előtt kis fogszerű nyulvány-tövis van. Orrmány nélkül 3 mm. hosszú és 2 mm. széles. Főleg a káposztaés réparepce ellensége, de egyéb Keresztteseken is él. A bogár a virágokon él, azokat rágja, ott párosodik is. A nőstény orrmányával a gyöktövekbe lyukakat fúr s azokba helyezi el, rendszerint egyenként, tojásait. A megszurkált gyöktövön golyvaszerű dudorok keletkeznek, ezekben él az álca, mely kinőve 6 mm. hosszú, ráncos, szőrös, csontfehér, félholdszerüen hajlott testállású, kis sárgásfejű, lábatlan nyű. Egy hónap alatt teljesen kinő, kerek lyukon át kirágja magát a gyöktőből, a talajba kerül, ott bábbá lesz, majd ismét egy hónap alatt bogárrá. Évente van két nemzedéke, a második mint álca telel át a gyöktövekben. *C. assimilis* Payk. Előbbinél valamivel kisebb és karcsúbb. Tüske a combján nincs. A bogár a káposzta- és repcefélék bimbóit és virágait, az álca a becőkben a fejlődő, még éretlen magvakat rágja, e miatt a becő koraérett és férges lesz, felpattan, az álca pedig a földre hull, befurakodik, ott bábbá, majd bogárrá lesz. Valószinüleg szintén 2 nemzedéke van. Mint fejlett bogár telel a talajban. *C. macula-alba* Herbst. Alakja nagyjában hasonlít az előbbiekéhez. Fekete, fénytelen, hátán gyérebben, hasán dúsabban szőrözött; csápjai és lábai rozsdabarnák; a tor közepén végigfutó barázda fehér, a paizs körül húzódó nagyobb folt szintén; a combokon tüske nincs. A mák ellensége. Míg ez virágzani kezd, addig a gyenge leveleket, szárat és csészét bántja, barázdákat rág rajtuk, s a megrágott részből eleinte fehér, később beszáradás után feketés nedv (opium) szivárog ki. Virágzás után kerek lyukat rág a nőstény a mákfejen s ezen át egy petét tojik. Egy fejet több bogár is felkeres, egy-egy petét tojva bele; van benne olykor 50 álca is, mely kieszi a fejlődő magvakat. Kifejlődve, a tojás kirágja magát a tokból, a földre hull, ott két hét alatt bábbá, majd három hét mulva fejlett bogárrá lesz; mint ilyen telel és csak tavasszal búvik ismét elő.

Ceutronok (hibásan *centronok)*, ókori hegyi nép a mai Savoya területén. Városaik: Axima, ma Aixme és Darantasia, ma Tarantaise. Kr. e. 58. Julius Caesarral hadakoztak, de lassan meghódoltak és római polgárjogot kaptak.

Ceva (ejtsd: cséva), város Cuneo olasz tartományban, a Tanaro mellett (308 m.), a torino-savonai vasút mentén, vas- és agyagiparral, sajtkészítéssel, (1901) 3300, közig. ker.-ével 5140 lak. A rómaiak korában *Ceba*. C. egykoron vár volt, amelyért franciák és spanyolok több ízben küzdöttek. 1800-ban a franciák elfoglalták és erődítményeit lerombolták.

Ceva (ejtsd: cséva), 1. *Giovanni, C. Tommaso* testvére, élt a XVII. sz. közepe táján. Irt többféle matem. művet, így: De lineis se invicem secantibus statica constructio (1678); Hydrostatica (1728).

2. *C., Tommaso*, olasz matematikus és költő, szül. Milanóban 1648 dec. 20., megh. u. o. 1737 febr. 3. Jezsuita volt. Puer Jesus c. költeménye sok költői talentumra vall. De natura gravium (Milano 1669) c. értekezésében Newton gravitációtanát elsőül terjesztette Olaszországban. Opuscula mathematica (u. o. 1699) c. művében a szögmérést vizsgálja. Feltalált egy eszközt is a szögnek három részre osztására. Megirta Lemene olasz költő életrajzát (u. o. 1706).

Cevadilla (növ.), l. *Sabadilla*.

Cevadin, l. *Veratrin*.

Cevallos (ejtsd: dzevállyosz), *Pedro*, spanyol államférfiú, szül. Santanderben 1761., megh. Sevillában 1838 máj. 29. Miután Godoynak (l. o.) unokahúgát vette nőül, külügyminiszter lett. Bonaparte József államtanácsossá tette, de C. mégis a spanyol juntához csatlakozott, melynek megbízásából Londonba ment. Ott adta ki 1808. híres iratát, melyben Napoleonnak eljárását megbélyegezte. Magyarul: «*Hiteles előadása a spanyol történeteknek* az Aranjuezi nyughatatlanságoknak fellobbanásától fogva a Bajoni Juntának befejezéséig. Magyar-Országban, 1809 (Ny. n.)» VII. Ferdinánd az ország élére állítá C.-t, de később Santanderbe száműzte. Utóbb követ volt Nápolyban és Bécsben.

Čevapović (ejtsd: csevapovics) *Gergely*, horvát író, szül. Bertelovcin, Pozsega várm., 1786 ápr. 23., megh. Budán 1830 ápr. 21. 1806-ban filozófiai doktor lett a pesti egyetemen, 1807. ferencrendi áldozópap, 1821—1824-ig és 1827—1830-ig a Szt. Kapisztránról nevezett ferencrendi tartomány főnöke volt. Munkái: Josip sin Jakoba patriarke (József, Jakab patriárka fia), dráma (Buda 1820); Synopticomemorialis catalogus observantis Minorum prov. S. Joann. a Capistrano (Buda 1823); Recensio observantis Minorum (u. o. 1830); Leges municipales Franciscanae provinciae S. Joannis a Capistrano (u. o. 1829).

Ceva tétele, geometriai tétel, melynek értelmében, ha ABC egy síkháromszög és 0 a síkjának egy tetszőleges pontja (mely a háromszögön kivül is fekhetik) s amelyet a háromszög három csúcsával egyenesekkel összekapcsolunk, akkor ezen egyenesek a háromszög oldalait P, Q, R pontokban metszik és 3—3 nem egymás után következő oldalrész szorzatainak viszonya $= -1$ vagyis $\frac{BP.\,CQ.\,AR.}{CP.\,AQ.\,BR.} = -1$. E tétel Ceva Giovannitól származik.

Cevedale (ejtsd: csev—) v. *Zufallspitze*, glecserekből kiemelkedő, magasságra nézve a harmadik hegycsúcs (3774 m.) az Ortel-Alpokban; gyönyörű kilátással. Megmászása a Martell-völgyből vagy Suldenből történik és nem jár különös nehézséggel. A tőle ÉNy.-ra fekvő C. hágó legrövidebb út a Martell- és Torno-völgy között.

Cevennek *(Cévennes*, az ókorban *Cebenna, Cemmenus Mons)*. Igy nevezik Dél-Franciaországban, Langued'oc tartományban a Rhône völgyére meredeken végződő Centrális plató peremének az Orb folyótól körülbelül St. Étienneig terjedő darabját. A C. vízválasztó az Atlanti-oceán (Loire és Garonne) és a Földközi-tenger (Rhône) vizei között. Az itt eredő folyók közül nevezetesebbek a Loire, Allier, Lot, Tarn és mellékvizei, melyek az Atlanti-oceánba, a Doux, Crieux, Ardèche, Cèze, Garde, Hérault és az Orb, amelyek a Rhôneba és ezzel együtt a Földközi-tengerbe ömlenek. K.-i oldala meredek, mély és száraz völgyekkel, ahol eső ritkán esik, de akkor igen heves zápor alakjában hull le, míg az ellenkező lejtő nagyon lankásan megy át a síkságba, hasonlíthatatlanul nedvesebb, de hőmérséklete alacsonyabb s a magasabb részeken 3—4 hónapig megmarad a hó. A lakosok foglalkozása földmívelés, gyümölcs- (gesztenye) és szőllőtermelés, selyemhernyótenyésztés és bányászat.

Ceylon, brit fenhatóság alatt álló sziget Elő-India D.-i csúcsától K.-re. Hossza (É.—D.) 437, szélessége 222, kerülete 1200 km. *Területe*, az apróbb szigetekkel együtt 65,607 km². Indiától a Manar-öböl és a Palk-tengerszoros választja el (96 km.); az itt levő szigeteken és zátonyokon — az ú. n. «Ádám hidjá»-n (Adam's Bridge) — keresztül legközelebb viaduktot építenek, amely közvetlen vasúti összeköttetést fog létesíteni C. és az indiai szárazföld között.

Felülete általában É. felé lejt. A parti lapály széles öve egészen körülfogja a szigetet. A partokat K.-en és É.-on lagunák szegélyezik. A sziget D.-i felének közepén mintegy 9000 km²-nyi kiterjedésű hegyvidék emelkedik. Legmagasabb csúcsai az őskőzetekből (pala és gránit) épült *Pedrotallagalla* (2538 m.), és a híres *Adam's Peak* (l. *Adams Pik)*. Utóbbiban ered a sziget legjelentékenyebb *folyója*, a 325 km. hosszú, többnyire hajózható *Mahavili Ganga*, amely EK.-en a Trincomali-öbölbe ömlik. Az É.-i lapály folyóvizei jelentéktelenek, tavai sekélyvizüek.

Éghajlata tiszta trópusi. Évi középhőmérséklet a K.-i partokon és É.-on 32—35°, Ny.-on 26—28°, csekély ingadozással; a *Nurwara Eliya* völgyben, C. üdülőhelyén, januárban 13·1°, májusban 15·5. A DNy.-i monszún szélnek kitett Ny.-i partok rendkívül esősek, a K.-i partvidéken és a hegyvidéken kevesebb a csapadék. Évi csapadék Colomboban 2237 mm. Az esőzés csaknem állandó. Az É.-i és K.-i lapályok klímája egészségtelen.

Növényzetét a sokféleség és szépség jellemzi. Az alacsonyabb vidékek karakterisztikus növénye a pálma (aréka, caryota, calamus, borassus, corypha, phoenix, kókusz), a fikusz-félék és kúszónövények. A partokat mangrove-erdők szegélyezik. Leggazdagabb a növényzet pompája a folyók mentén. A hegyi erdőségek kitünő épületfákat, finom bútorok készítésére alkalmas fákat és fűszeres növényeket szolgáltatnak. A kultúrnövé-

nyek közül legfontosabb a kókuszdió, tea, kakaó, rizs, cukornád, indigó, dohány, kávé, kinafa.

Állatvilága sajátságosképen közelebb áll a Himalaja, mint India délibb vidékeinek faunájához. Számos C.-i faj teljesen hiányzik Indiában és a Szunda-szigeteken. Honos állatai: az elefánt, medve, leopárd, majmok, bivaly, temérdek madárfaj, krokodil, kígyó, gyík, teknősbéka, édesvizi halak. A rovarok és lepkék sokfélesége ismeretes. A tengerben gazdag gyöngytelepek.

Lakosság. C. népessége 1910-ben 4.082,935; 1 km²-re esik 62 (India C.-nal 64); legsűrűbb a lakosság DNy.-on, igen ritka K.-en és É.-on. Az 1901. évi lakosság így oszlik meg (katonasággal együtt):

Nép	Népszám (1901)	1000 lakosra esik
Szingaléz	2.331,045	651·4
Tamil	953,535	266·5
Indo-arab	228,706	63·9
Burgher és euráziai	23,539	6·6
Maláj	11,963	3·3
Európai	9,509	2·7
Bur (hadi foglyok)	4,913	1·4
Vedda (ősnép)	3,971	1·1
Egyéb (kinai, stb.)	11,152	3·1
Összesen	3.578,333	1000·0

A szingalézok Ny.-on és D.-en, ősi ellenségeik, a tamilok É.-on, K.-en és a partvidéken (európaiak szolgálatában szingaléz-vidéken is), a veddák a K.-i part egyik pontján és az őserdőkben élnek. A burgherek és euráziaiak európai származású vegyesvérüek. Az indo-arabok Indiából és Arábiából bevándorolt arab nép leszármazói.

A lakosok *főfoglalkozása* a földmívelés. C. igazi trópusi ültetvényes gyarmat; gazdagsága még távolról sincs kiaknázva. Művelés alatt áll (1909) 11,225 km², az egész terület 17·1%-a. A lakosság 66%-a foglalkozik földmíveléssel. Legrégibb ültetvények a rizs, a kókuszpálma és a fahéj. A kávét a XIX. sz. derekán vitték be; 1875-ben 120 millió K kivitel volt belőle, de a *Hemileia vastatrix* okozta károk miatt felhagytak vele. A teát 1873. kezdték kultiválni, azóta jelentősége egyre emelkedik. Az ültetvények lassankint kiszorítják az erdőségeket, kivált 500 és 1500 m. közti magasságban; az alacsonyabb vidékek főleg gyümölcs és kerti vetemény termesztésére alkalmasak. Az *állattenyésztés* emelkedőben van. 1909-ben volt C. területén 1.509,554 szarvasmarha, 170,645 kecske, 97,148 sertés, 96,335 juh és 4042 ló. A *bányászat* legfőbb cikke a grafit (1909-ben 1000 bánya) meg a drágakövek és féldrágakövek: zafir, rubin, topáz, krizoberill, korund, gránát, ametiszt, turmalin stb., amelyek 3303 helyen bányásztatnak. Itt említendő a sófőzés a parti lagunák vidékén. A *gyöngyhalászat* 1906-ban 2·3 millió K brutto bevételt szolgáltatott; 1906—1926-ig bérbe adatott évi 0·5 millió K.-ért. A *háziipar* a lakosság 17%-át foglalkoztatja. Legfőbb iparágak a szövés, kosárfonás, teknősbékahéj-dísztárgyak készítése, agyagárúk és lakkárúk készítése, aranyművesség, fémfeldolgozás, fafaragás.

Közlekedés és kereskedelem. 1909-ben 960 km. kész *vasútja* volt C.-nak (Nyomtávolsága 1676 mm.) A sziget egész hosszán végigfut a vasút, több mellékvonallal. A K.-i részeken azonban még nincs vasút. A hajózható *csatornák* sem hiányoznak C.-ban. A tengeri kikötők *hajóforgalma* (1907) 6·66 millió t. 1909-ben C.-nak 125 hajója volt, 10,562 t. tartalommal. Legfőbb kikötője *Colombo.* A *postahivatalok* száma (1909) 419, forgalma 36.560,349 darab. A *táviróhivatalok* száma 108; feladatott 744.145 távirat. A távíróvezeték hossza 6905, a telefoné 1930 km. *Pénzegység* a rúpia *(Rs.)* = 100 cent = 1·60 K. Pénznemek: angol arany- és ezüstpénz; indiai rúpia; 50, 25, 10, 5, 1 és ½ cent-es váltópénz. A *mértékrendszer* u. a., ami Nagy-Britanniában.

Műveltségi állapot. Az iskolák száma (1909) 4072, a tanulóké 302,638. Van 37 ipariskola, árvaház s néhány főbb tanintézet (Royal College, Technical College, Training College). A kormány évenkint 3 ifjut gazdag ösztöndíjjal angliai egyetemekre küld. A közoktatásra 1909-ben 2·3 millió K-t áldozott a kormány. A C.-ban megjelenő 16 *hírlap* közül 10 angol, 6 szingaléz és tamil nyelvü. *Vallás* szerint: 60% buddhista (e vallás C.-ban miszticizmus nélküli, ateisztikus és materialisztikus); 23% hindu; 10% keresztény; 7% mohamedán. A buddhista kasztrendszer egy neme ma is fennáll. A kereszténység terjesztésén katolikus és protestáns hittérítők buzgólkodnak. *Igazságszolgáltatás.* A polgári törvénykönyv az ó-hollandi, koloniális rendeletekkel módosítva. A büntető törvény indiai mintára készült. A legfelsőbb biróság székhelye Colombo. Ezenkívül vannak rendőr-biróságok, felebbezési, járási és falusi biróságok. A börtönbüntetések száma (1907) 8675.

Kormányzás és közigazgatás. Az 1831. és 1833. évi alkotmány értelmében a közigazgatás élén áll a kormányzó, aki mellé 5 tagu végrehajtó tanács és 17 tagú törvényhozó testület van rendelve. C. kormányzása Indiáétól teljesen független. Közigazgatásilag C. 9 provinciára oszlik. (A Maledivi-szigetek adót fizetnek C.-nak). Az *állami bevételek* 1909-ben 6·3, a *kiadások* 6·5 millió K-t tettek. Az államadósság (1909) 10·7 millió K. *Hadereje* (1909) különböző fegyvernemekből 1175 ember (1 dandár) és 2367 önkéntes.

Története. C. őslakói a veddák (l. o. és feljebb: *Lakosság).* Az Indiából bevándorolt szingalézok fejlett kultúráju népe Kr. e. 543. foglalta el a szigetet. Kr. e. 307., a buddhizmus felvételével kezdődik C. virágkora. Ebből a korból mesterséges tavak és vízmedencék, nagyszabású öntöző-csatornák, sziklatemplomok, dagobák (szentélyek és sírhelyek) és Buddha-szobrok maradványai sok helyütt láthatók. Anuradhapura, Polonnaruwa (az egykori fővárosok), Dambulla, Kalavewa, Mahintale és Sigiri félig eltemetett romvárosok műemlékei az architektura fejlettségében és nagyszerüségében az ókori Egyiptom leghíresebb építészeti emlékeivel versenyeznek. A szingalézok hatalma belső egyenetlenségek, a nép és az uralkodók erkölcsi sülyedése és a malabárok (l. o.) betörései (Kr. e. 237-től) következtében megrendült, de később (1153. Kr. u.) egy jeles királyuk, Parákrama Báhu alatt újból megszilárdult. (Ez a király 1470 vízmedencét, az ú. n. «Parákrama tavai»-t építtette). Halála után a

Cézanne cikkhez — *Révai Nagy Lexikona*

CEZANNE PAUL: KÁRTYÁZÓK

malabárok csakhamar birtokba vették a szigetet, de a szingalézoknak ekkor még sikerült egy részét visszaszerezniök.

A *portugálok* 1505. léptek C. földjére s 1517. a mai Colombo helyén telepet alapítottak. A kandybeliek fegyvert ragadtak, de a portugálok véres kegyetlenséggel nyomtak el minden ellenállást. A szomorú emlékezetű portugál uralmat a békés és munkás *hollandusok* uralma követte, akik 1602. jelentek meg először s 1638—58. a portugálokat végkép kiszorították. A hollandusok katonai uralmát a *brit* gyarmatosítás váltotta fel a francia forradalom idejében. Az 1795—1796. James *Stuart* ezredes vezetése alatt benyomuló britek 1802 március 27-én forma szerint is annektálták a szigetet, a benszülött főnököket azonban egyelőre meghagyták birtokaikban. A kandyi király kegyetlenkedései és visszaéléseire azonban háborúval feleltek s 1815 márc. 2-án a királyt letették s területeit annektálták. Az 1817., 1820., 1834. és 1848-ik évi fölkeléseket elnyomták. A brit uralom alatt C. gyors virágzásnak indult s ma egyik legértékesebb gyarmata a brit birodalomnak. V. ö. *Blue Book of C.*, évenkint; *Ferguson*, The C. Handbook and Directory (Colombo, évenkint); *Sarasin*, Die Weddas von C. und die sie umgebenden Völkerschaften (Wiesbaden 1892); *Schmidt*, C. (Berlin 1897); *Gordon-Cumming*, Two Happy Years in C. (Edinburgh 1892); *Clutterbuck*, About C. (London 1891); *Deschamps*, Au pays des Veddas (Paris 1892); *Leclercq*, L'île de C. (u. o. 1900); *Cave*, Buried Cities of C. (Colombo and London 1899); *Geiger*, C. Reiseerinnerungen (Wiesbaden 1898); *Haeckel*, Indische Reisebriefe (Berlin 1893); *Szalay* Imre, A rubintok hazájából (Budapest 1897); *Mocsáryné*, India és Ceylon (u. o. 1899); *Bozóky*, Két év K.-Ázsiában, I. (u. o. 1911).

Ceyloni moszat, l. *Agar-agar*.

Ceyloni pióca *(Haemodipsa japonica* Bl., állat), az állkapcsos piócák *(Gnathobdellidae)* egy faja, mely a trópusokon fákon él és az ott elhaladó emberekre veti magát vérszívás céljából. Valóságos csapás, védekezni sem lehet ellene.

Ceyloni rubin (ásv.) a. m. almandin (l. o.).

Ceylonit (ásv.), l. *Spinell*.

Ceyloni tyúk, Dzsungel-tyúk, Lafayette, v. Stanley tyúkja *(Gallus Lafayetti*, Lesson; *G. Stanleyi*, Gray; *G. lineatus*, Blyth.). Vadon élő tyúkfaj, mely a házi tyúk őséhez, a bankiva tyúkhoz nagyon hasonlít; lehet, hogy a házityúk éppen a ceyloni tyúktól, vagy ezzel együtt a bankiva tyúktól származik.

Ceylon-kardamomum (növ.), l. *Elettaria*.

Ceyx *Lacép.* (állat), a kakukforma madarak *(Coraciiformes)* rendjének *Alcedinidae* családjába tartozó madárnem, melynek mellső középujja hiányzik, csőre hosszú, tövén széles, egyenes sörtékkel; farka rövid, evezőtollai közül a második és harmadik leghosszabb. Egyik faja a *C. tridactyla* Cuv., mely hátán sötét lilaszínű, szárnyai szennyes indigókékek, evezőtollai kéken szegélyezettek, hasa fehér. Hazája Kelet-India és Borneo.

Cézanne (ejtsd: szézann), *Paul*, francia festő, szül. Aixben (Provence) 1839 jan. 19., megh. u. o. 1906 okt. 23. Atyja, a vagyonos bankár, a jogi pályára szánta, de a fiatal C. már 1863-tól kezdve kizárólag a festészettel foglalkozott. Egykori iskolatársával, Zolával, Párisba utazva, az Académie Suisse növendéke lett, ahová vele egyidejűleg az ú. n. impresszionista csoporthoz tartozó Pissarro és Guillaumin is eljárogatott. Igazi mesterei Delacroix és Courbet voltak s kezdetben teljesen ezek hatása alatt dolgozott. Később Manet és az impresszionisták színskálájára tért át s ezzel megindult művészetének tulajdonképeni kialakulása, mely a vonalak, de főleg a színek azon bámulatos egyszerüsítéséhez, összefoglaló előadásához vezette, amely leginkább utolsó korszakából származó műveit jellemzi. Művészete egész haláláig szigorú, következetes, megszakításnélküli fejlődést tüntet föl. Képeivel a közönség talán még ma sem barátkozott meg eléggé, a legifjabb festőnemzedék azonban Európaszerte, így nálunk is, úgyszólván kizárólag az ő művészeti hitvallását tette a magáévá. C. művei (tájképek alakokkal v. anélkül, arcképek, csendéletek) jelenleg többnyire francia műgyüjtők és műkereskedők (Vollard, Bernheim) tulajdonában vannak; de vannak a párisi Luxembourg-muzeumban, a berlini és brüsszeli modern képtárakban is. Megemlítendők közülük: Majális; Nyári vasárnap; Idill; Szt. Antal kísértése; Mardi gras; Fürdő nők; Fürdő férfiak; a felesége arcképe; Pipázó munkás; Kártyázók (l. a *képmellékletet)*; Az akasztott ember háza; Provencei táj; Vízparti nyaraló; Aratók; Passage de Ste Victoire; Útkanyarulat; Gardanne látképe stb. Ezekhez csatlakozik szebbnél szebb és igen nagyszámú csendéletének és önarcképének változatos sora. V. ö. *Duret*, Paul C. (a Kunst und Künstler 1907. évf.); *Bernard*, Souvenirs sur Paul C. et lettres inédites (a Mercure de France 1907. évf.); *Meier-Graefe*, Paul C. (München 1910).

Cezarevics, az orosz trónörökös címe, l. még *Cár*.

Cezarevna, az orosz trónörökös nejének a címe, l. még *Cár*.

Cezarizmus (lat. *caesarismus)*, azaz cézári rendszer, így nevezik az egyeduralom megszerzésének és birtoklásának azt a politikai rendszerét, amely a köztársasági formák megtartásával, az összes köztársasági főtisztségek megszerzésében és a törvényhozó s egyébköztestületek befolyásolásában, hatalmuknak szinlegessé tételében áll. Ez volt Julius Caesarnak az uralom megszerzésére irányuló politikai rendszere. Innen az elnevezés. Az újabb történetben III. Napoleon uralkodói rendszere is a C. példája.

Cezimbra (ejtsd: szezimbra), járási székhely és kikötőváros Estremadura portugál tartomány lissaboni distritojában (járás), meredek hegy lábánál a Setúbal-öbölben (Atlanti-óceán), Lissabontól D.-re 30 km., (1900) 9066 lak., halászattal.

Cézium *(Caesium)*. Az alkáli fémek csoportjába tartozó, igen ritka, egy vegyértékű elem; valamennyi ismert elem között a legpozitivabb, kémiai jele Cs, atomsúlya 132·81. Bunsen és Kirchhoff spektrálanalizis útján fedezték fel a dürkheimi sós forrás elemzésekor (1860). Szabad állapotban a természetben nem fordul elő. Az Elba

szigetén található *pollux* nevű ásvány 13—34% C.-oxidot tartalmaz. A tiszta fémet legelőször Setterberg állította elő a cián-C.-nak elektrolizise révén. Ezüstfehér színű, nyujtható és a leglágyabb fém, amely 26·5°-on megolvad. Fs. (15°-on) 1·87. A vizet hevesen elbontja. A C.-kloroplatinát ($Cs_2 PtCl_6$) jóval nehezebben oldható vízben, mint a káliumkloroplatinát. A C. savanyú borkősavsója könnyebben oldódik vízben, mint a kálium savanyú borkősavsója. Sói a színtelen Bunsenlángot szép kékre festik. A C. színképében két igen szép kék vonal látható, innen kapta a C. nevet (caesius = égszínkék). Ez elem felfedezése is e vonalak észlelése alapján történt. A C. sói gyakorlati fontossággal nem birnak; erélyes fiziológiai hatásuak (szívmérgek). A *C.-klorid* (CsCl), kockás kristályok vízben, borszeszben igen könnyen oldható; A *C.-karbonát* (Cs_2CO_3) fehér homokszerű por, mely vízben, továbbá borszeszben is (a káliumkarbonát nem) könnyen oldódik; kémhatása erősen lúgos. A *C.-bikarbonát* ($CsHCO_3$) szépen kristályosodik, kémhatása alig lúgos. A *C.-szulfát* (Cs_2SO_4) vízben igen könnyen oldható rombos kristályok; az aluminiumszulfáttal képezett kettős sója, a *C.-aluminiumszulfát* v. *C.-timsó*

$$Cs_2Al_2(SO_4)_4 . 24\, H_2O,$$

a közönséges timsóval izomorf, és más fizikai sajátságaira nézve is nagyon hasonló hozzá, csupán vízben jóval nehezebben oldódik. A *C.-hidroxid* (CsOH), a káliumhidroxidhoz hasonló sajátságú. A legerősebb bázis.

Céziumtimsó, l. *Cézium*.

Cezura (lat. *caesura)*, a verstanban az a *sormetszet*, mely egy hosszabb sort a versláb közepén kettévág, úgy, hogy a sor második fele, a metszettől számítva, éppen ellentétes ritmust tüntet fel, mint az első. A C. külsőleg abban áll, hogy az illető láb közepén a sor első rendjének utolsó szava végződik. A C. a klasszikai versalakok nagy részében a harmadik láb közepére (vagyis az ötödik félütem után) esik, így a hexameterben, a sapphói, alkaiosi sorban, trimeterben, sőt oda esik számos modern formában is. E sorban:

Hősvér | től { piro | sult || gyász | tér { só | hajtva kö | szöntlek

3 C. van megjelölve, de a sort két ritmikai rendre osztó C., igazi sormetszet csak egy van (||), a másik kettő lábmetszet. L. még *Metszet* és *Dierézis.*

C. F., a *cantus firmus* (l. *Cantus)* rövidítése.

cf. *(cfr.)* rövidítés, *confer*, *conferatur* helyett, a. m. vesd össze.

cg, a centigramm rövidítésére használt nemzetközi jelzés.

Ch, kettős betű, de egyszerű hangot jelöl. A németben két *k, h, j*-féle hangot írnak így, az ú. n. *ach* s az ú. n. *ich* hangot; az előbbi meghonosult német szókban *k*-ra változik, az utóbbi *h*-ra, vagy el is marad (pl. *bakter* Wachter, *pléh, plé* Blech). Görög szókban tkp. *kh*-féle hangot jelent, de részint *k*-nak, részint német *ch*-nak szokás ejteni. Határozottan *kh*-t kell írni s ejteni némely keleti nevekben, melyeket németesen *ch*-val is írnak: *Khiva, Bokhara* (nem *Chiva, Bochara).* Francia nevekben *s*-nek, angol és spanyol nevekben *cs*-nek kell ejteni, pl. *Chateaubriand* ejtsd: *satobriañ*, *Chatham* ejtsd: *csettem.* Régente a magyar *cs* hangot is így írták s innen egyes családneveknek ez az írásmódja: Széchenyi, Zichy. Olasz szókban csak e és i előtt fordul elő s mindig *k*-nak ejtendő, pl. *Anch' io sono pittore* (l. o.).

CH, régi magyar pénzverőjegy, jelentése: Camera Hungarica, azaz Pozsony.

Chabaneau (ejtsd: sabanó), *Camille*, francia nyelvtudós, szül. Nontronban (Dordogne) 1831 márc. 4-én, megh. u. o. 1908 júl. 22. A provençal nyelv és irodalom kiváló ismerője s tanára volt a montpellieri egyetemen. Művei: Histoire et théorie de la conjugaison française (Paris 1868, 2. kiad. 1879); Grammaire limousine (u. o. 1876); Biographies des troubadours (a Histoire générale de Languedoc X. kötetében, 1885) és számos óprovençal szövegkiadás a Revue des langues romanesban. Tisztelői 1907. kiadták Erlangenben a Mélanges Ch. c. emlékkönyvet.

Chabariokéreg (növ.), l. *Bowdichia.*

Chabarowka (Chabarowsk), l. *Habarovka.*

Chabarro (növ.), l. *Byrsonima.*

Chabas (ejtsd: sabá), *François*, francia egyiptológus, szül. Briançonban 1817 jan. 2., megh. Versaillesben 1882 máj. 17. Antropológiai kutatások vitték az egyiptológia mezejére. Különösen hieratikus szövegek olvasásában és kritikai magyarázásában jeleskedett. Nevezetesebb munkái: Le papyrus magique Harris (1861); Les inscriptions des mines d'or (1863 és 1873); Recherches pour servir à l'histoire de la XIXme dynastie et specialement à celle des temps de l'Exode (1873); Études sur l'antiquité historique d'après les sources égyptiennes et les monuments réputés préhistoriques (1872); Voyage d'un Égyptien en Syrie, en Phénicie, en Palestine etc. au XIVe siècle avant notre ère (1866); különös érdemeket szerzett Ch. a Mélanges égyptologiques és a L'égyptologie c. folyóiratok alapítása által.

Chabazit, szilikát ásvány és pedig zeolit. Víztartalmú mész-nátrium-aluminium szilikát összetétele. $(Ca,Na_2)Al_2(SiO_3)_4 + 6\, H_2O$. Egyike a leggyakoribb zeolitoknak, főképen a romboéderben kristályosodik; a romboéder közel áll a kockához, azért *kuboicit*-nek vagy *kockaforma zeolit*-nek (Würfelzeolith) is nevezik a C.-t. Ikerkristályok gyakoriak; még vaskosan, szemcsésen is találni. Színtelen, fehéres, vereses v. egészen veres, sárgás, sárgásbarna; üvegfényű, átlátszó, majd áttetsző; elég jól hasad. Forrasztócső előtt könnyen fehér, hólyagos gyönggyé olvad. Bazaltok, andezitek, melafirok, fonolitok üregeiben találni leggyakrabban egyéb zeolitokkal együtt v. mészpáttal és aragonittal. Hazánkban a szobi, visegrádi, bogdányi, szentendrei s egyéb trachitban, a selmeczi, a somoskői bazaltban. Vele azonos a *fakolit.*

Chabb a. m. *Aleppo-fakadék* (l. o.).

Chabert-féle olaj *(Oleum contra Taeniam Chaberti)*, 3 rész terpentin- és 1 rész állati olajból lepárolt barnás folyadék. *(Chabert* Philibert francia állatorvosról 1737—1814. nevezték el.) Régebben galandféreg ellen adták, ez idő szerint azonban már nem használják.

Chabin (franc., ejtsd: sabeñ), állítólagos fajkeveréke a juhoknak a kecskékkel, melyet Dél-Amerika Ny.-i partvidékein bőre végett tartanak. Eddig még eldöntetlen kérdés, hogy a C.

csakugyan fajkeverék-e, avagy a juhnak valamely fajta-változéka. A C.-ek maguk között terméketlenek, közönséges juhokkal való párosítás után szintén nem adnak ivadékot.

Chabir (arab), karavánvezető Afrikában.

Chablais (ejtsd: sablé), a régi Savoya hercegség egyik tartománya; a Genfi-tótól É.-ra, most Thonon arrondissement, 820 km², lakossága (62,211) cseresznye- és gesztenyetermeléssel, állattenyésztéssel, márvány-, szén- és vasérc-bányászattal foglalkozik. Völgyeinek termékenységénél fogva Savoya kertjének nevezték. A régi Caballicus pagust a XI. sz.-ban II. Konrád császár fehérkezű Humbertnek adományozta, aki a grófi címet viselte. Utódait a XV. sz.-ig hercegeknek hívták. Midőn a francia köztársasághoz tartozott, Léman départementnak volt része. 1814—60-ig a szárdiniai királyságnak volt része.

Chablis (ejtsd: sabli), város Yonne francia départementban, a Serein partján, 135 m. magasban, (1906) 2281 lak., fehér burgundi és pezsgőbora híres.

Chablon (franc., ejtsd: sablon), fából, cinkből, vaspléhből, papirosból stb. kivágott minta, melylyel a falazat párkányát húzzák, a fal díszítését festik vagy a feliratos táblákat készítik. — A C.-t használják a fémipar sok ágában, így a vasöntészetben a forgós felülettel biró öntőformák készítésére. Magyar neve *alakzó* (l. o.).— *C.-szerű*nek nevezünk valamely művészi produktumot, melynek nincs semmi eredeti jellege s teljes híjával van az alkotó művész invenciójának.

Chaboras, l. *Chabur*.

Chabot (ejtsd: sabo), *François*, francia forradalmár, szül. Szt. Geniez-Dolban 1759., kivégezték 1794 ápr. 5. Csuklyás barát volt. 1789-ben azonban otthagyta a kolostort és megnősült. 1791-ben a törvényhozó gyűlés, 1792. pedig a konvent tagja lett és cinizmusa és kegyetlensége által tűnt ki, amiért a köznép a *dühöngő barát*nak nevezte el. Tőle ered a *montagnards* (a «hegypárt»)-féle elnevezés. A Nôtre Dame templomot az ő indítványára alakították át az «Ész» templomává, maga pedig áldozatainak hagyatékából becstelen módon meggazdagodott. E miatt a Dantonisták bevádolták, mire halálra ítélték. V. ö. Vicomte de *Bonald*, F. Ch. (Paris 1908).

Chabotte, l. *Kovácsolás*.

Chabrias, kiváló athéni hadvezér, Kr. e. 388. Euagoras ciprusi királyt, valamint az egyiptomiakat is győzelemhez segítette a perzsák ellen. 378-ban Athén Thebával lévén szövetségben, C.-t küldte Theba támogatására az ostromló Agesilaos spártai király ellen, s egy új harcállással (hogy t. i. a katonák féltérdre ereszkedve, lándzsával és pajzzsal várták az ellenséget), Agesilaost visszavonulásra kényszerítette. Még szebb diadalt aratott a spártaiak fölött 376. Naxosnál egy tengeri csatában és azontúl is nagyobbrészt szerencsésen harcolt az athéniek és az egyiptomi Tachos király szolgálatában; de 357. a szövetséges háborúban az athéni hajóhad élén Chios szigetét megtámadva, meghalt.

Chabrier (ejtsd: sabrié), *Emanuel* (Alexis), franc. zeneszerző, szül. Ambertben (az Auvergneben) 1842 jan. 18., megh. Párisban 1894 szept. 13. 1856-ban Párisba költözött, a belügyminisztériumban tisztviselő volt, de végre le kellett mondania, mert hivatalával kevesebbet törődött, mint a zenével. 1877-ben sikerrel adták elő A csillag c. operettjét a párisi Bouffes szinházban. (Ennek szövegére, Uff király cím alatt, írtak új zenét Bátor Szidor és Hegyi Béla.) 1887-ben ugyan az Opéra comique Kénytelen király című dalművét hozta színre, de egész tehetsége a Gwendoline c. zenés drámában aratott nagy elismerést (Karlsruheban 1888 őszén, Párisban csak 1893 tavaszán). Költött még dalokat, zongora-darabokat, zenekarra España c. rapszódiát stb. Briseis c. töredékben hátrahagyott dalművét 1899. Berlinben és Párisban nagy sikerrel mutatták be.

Chabrus, héber szó a. m. egyesülés, társulás. Annyi is, mint az egyesre jutó nyereséghányad. Más értelemben az árverési hiénák szövetkezete, akik az árveréseknél remélhető hasznot monopolizálni törekszenek s másnak az árverést az ár magasra verésével lehetetlenné teszik, vagy magukat azért, hogy nem árverelnek, megfizettetik. A 70-es évek elején az osztrák és cseh alkotmány-villongásokban az olyan földvásárló politikai szövetkezeteket nevezték C.-nak, amelyek nagyterjedelmű jószágokat vásároltak, különösen Csehországban, hogy ezáltal a tartományi és birodalmi gyűlésnek nagybirtokok tulajdonjogához kötött választói jogát pártfeleik részére biztosíthassák.

Chabur, két folyó ázsiai Törökországban; az egyik (az ókorban Chaboras, Xenofonnál Araxes) Diarbekir vilajetben ered és az Eufráteszba torkol; a másik Kurdisztánban ered és a Tigrisbe szakad.

Chacabuco (ejtsd: csakabuko), 1. város Santiago chilei tartományban. Ismeretes azon győzelemről, amelyet 1817 febr. 12. San Martins a spanyol csapatok fölött kivívott. — 2. *C.* Argentina Buenos Aires depart.-jának fővárosa, kb. 4000 lakossal.

Chacham, l. *Khacham*.

Chachani (ejtsd: csacsáni), hegy Peruban, 19 km.-nyire É.-ra Arequipától, 6096 m. magas. 1894. meteorológiai állomást állítottak fel rajta 5075 m. magasságban.

Chachapoyas (ejtsd: csacsapójasz), Amazonas depart. főhelye Peruban, 5000 lak. Püspöki székhely. Közelében híres meleg források fakadnak.

Chaco (ejtsd: csáko), 1. *Gran-C.* v. *El-C.*, a La Plata és Amazon közti vízválasztótól D.-re fekvő terjedelmes síkság, amely a pampákig nyúlik; a Rio Saladót tekintik a két síkság közt határul. É.-on és a folyók, különösen a Vermejo és Pilcomajo mentén a növényzet buja, akár a braziliai őserdők; közepén és D.-i részén száraz, víz nélkül szűkölködő steppék vannak. — 2. *C.* (Gobernacion del C.), Argentina egyik territoriuma a Rio Tenco és Vermejo, a Parana, Santiago del Estero és Salta tartományok között, 136,635 km²-nyi területtel, (1909) 27,394 lak. Nagyobbára még független indiánus törzsek által gyéren lakott sík, mocsaras-erdős vidék. Főhelye Resistencia.

Chaconne, tánc, l. *Ciaconna*.

Chacornac (ejtsd: sakornak), *Jean*, francia csillagász, szül. Lyonban 1823 jún. 21., megh. u. o.

1873 szept. 6. A marseillei, majd a párisi csillagvizsgálón észlelt. Nyolc apró bolygót fedezett fel. Főműve: Atlas écliptique (Paris 1854—63, 36 térkép), mely a kisbolygók keresésénél és megfigyelésénél ma is fontos segédeszköz.

Chacta, indiánus törzs, l. *Csoktá.*

Chacun à son goût (franc.), ki-ki a maga izlése szerint.

Chadderton (ejtsd: csedderta), város Lancaster angol grófságban, Oldham külvárosa, (1911) 28,305 lak., pamutiparral, gépgyártással és kőszénbányákkal.

Chadidsha, l. *Khadidzsa.*

Chadwick (ejtsd: csedvikk), *George*, az amerikai zeneszerzők egyik legnagyobbja, szül. Lowellben (Massachusetts) 1854 nov. 13. Tanult Lipcsében és Münchenben; Bostonban orgonás és zeneelmélet-tanár lett, 1897. a bostoni New England konzervatórium igazgatója lett s a Yale-egyetem Magister artiummá nevezte ki. Számos a nagyszabású műve: 3 szimfónia, 6 megnyitó (leghíresebb a Rip van Winkle c.), zenekari szerenád, suite és szimfonietta, nagy ének- és zenekari művek (The vikings last voyage, Columbian Ode, Ecce iam noctis...), Judith zenésdráma, zongoradarabok. Harmony c. tankönyvet is írt.

Chaerea, *Cassius*, Caligula császár (l. o.) gyilkosa.

Chaeronea (gör. *Chaironeia)*, ógörög város Boeotia tartomány Ny.-i szélén; Plutarchos szülővárosa; a mellett elterülő sikon győzte le Fülöp makedon király az athéniek és thébaiak egyesült hadait Kr. e. 338-ban. A thébaiak sírja fölött emelt óriási márványoroszlánnak maradványait kiásták és az emléket 1902. újra fölállították. C. helyén ma Kaprena falu fekszik.

Chaerophyllum *L.* (*baraboly*, növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza, melynek 30 faja főkép Európában és Belső-Ázsiában van elterjedve, Észak-Amerikában csak a *C. procumbens* Crtz. van meg. Egy-két éves v. évelő, magas szárú füvek, többször szárnyas levelekkel, soksugarú, összetett, gyakran poligám ernyőkkel, melyekben azonban kevés a terméstadó virág. A *C. bulbosum* L. (csemege baraboly) 180 cm. magas, 2 éves szára hengeres, csomóin bütykös, felül kopasz, lent szőrös és piros foltú. Levele 2—3-szor szárnyas, virága fehér. Az első évben csak a tőrózsa fejlődik ki s ennek lisztes gyökere répaszerüen megdagadva *mihóka* v. *mihálka* név alatt kedvelt népies eledel (mogyorósaláta) s Németországban helyenként termelik is; különben cserjés, köves töltések, utak mentén, szőllők körül terem. A gyökér 8—10 cm. hosszúra nő meg, vastagsága hüvelyknyi; pirítva v. főzve eszik, de csak novemberben élvezhető. A *C. temulum* L. (szédítő baraboly) 30—80 cm. magas. Szára szögletes, piros foltú, felül rövid szőrű. Levele kétszer szárnyas. Erdős helyeken, gyümölcsösökben terem. Mérges.

Chaetae, a sörtelábú férgek *(Chaetopoda)* bőrében lévő különböző alakú serték neve.

Chaetetes (állat), a Coenothecalia rendbe tartozó korallnem.

Chaetifera (állat), a csillagférgek (Gephyrea) egyik rendje. L. *Csillagférgek.*

Chaetocercus (állat), a kolibri-félék (Trochilidae) családjába tartozó madárnem. Legismertebb a *C. bombus* faj, mely Ecuadorban honos.

Chaetoderma *Low.* (állat), az őspuhatestűek *(Amphineura)* rendjébe, a féregcsigák *(Aplacophora)* alrendjébe tartozó állatnem, megnyúlt, féregszerű testtel, héj nélkül, hátán kis tüskékkel. Egyetlen faja, a *C. nitidum* Low. az északeurópai tengerekben honos.

Chaetodon (állat), a pikkelyesszárnyú halak *(Squamipinnes)* családjába tartozó halnem. Testük hosszukás kerekded, fejük elülső része ormányszerüen előre nyúlt, mindkét állkapcsukban hegyeikkel hátrafelé görbült sertenemű fogaik vannak. Ide tartozik az Indiai-oceánban és a Csendes-tenger Ny.-i részében honos *zászlós hal (C. setifer* Bl.), melyre jellemző felső sörényúszójának megnyúlt 5-ik sugara; szürkésfehér alapszínét több feketés sáv és négy narancsvörös harántvonal díszíti; 20 cm. hosszú. Ennél kisebb a *pásztás korállhal (C. fasciatus* Forsh.) és a *szirti hal (C. vittatus* Bl. Schn.); az előbbi 16, az utóbbi csak 11 cm. hosszú.

Chaetognatha (állat), a férgek (l. o.) állatkörének egyik osztálya. L. *Nyílférgek.*

Chaetopoda (állat), a gyűrűsférgek egyik alosztálya. L. *Sörtelábuak.*

Chaetopteridae (állat), a gyűrűsférgek (l.o.) osztályába, a sörtelábuak *(Chaetopoda)* alosztályába, a soksertéjüek *(Polychaeta)* rendjébe tartozó, tengerben élő féregnem. Jellemző reá, hogy teste több, egymástól különböző testtájra oszlik s hogy az ide tartozó fajok pergamenszerű csöveket építenek. Némely fajai világítanak.

Chaetostomus (állat), a harcsa-félék *(Siluridae)* családjába tartozó halnem. Jellemző, hogy az ide tartozó fajok rövid testét mindkét oldalt 4—5 sorban álló, egymást cserépzsindelyszerűen takaró pajzsok fedik, ezért vértes harcsáknak is hívják őket. Eddig 25 fajuk ismeretes, melyek Amerika trópusi részeiben és Portorico-szigeten élnek. Legismertebb a vértes harcsa *(C. pictus* Kner.), mely ivadéka számára vizinövényekből fészket épít s azt bátran védelmezi.

Chafarinas, három sziget Marokkó É.-i partján. Spanyol birtok, l. *Presidios.*

Chafra, Egyiptom királya, a második gizei piramis felépítője.

Chaggáj *(Aggeus)*, próféta, aki 520. Kr. e. Dárius Hystaspes perzsa király uralkodásának második évében lépett föl. Midőn a babiloni fogságból hazatért zsidók elkezdték a jeruzsálemi templom felépítését, de a szamaritánusoknak sikerült ezt megakasztani, C. és Zakariás próféta beszédei folytán Zerubabel és Józsua főpap kezükbe vették az ügyet és a templom építését négy év mulva befejezték. C. beszédei a 12 kis próféta könyvei között foglalnak helyet.

Chagny (ejtsd: sányi), város Saône-et-Loire francia départementban, a Canal du Centre mellett, (1906) 4671 lak., igen jó borokkal, vasolvasztókkal, üveg- és gazdasági gépgyártással; vasérc-, szén-, fa- és épületkőkereskedéssel.

Chagos (ejtsd: cságosz), szigetek az Indiai-oceánban, a Maledivákkal u. a. hosszusági fokon. Tagjai: Diego Garcia v. Great-C. Trois Frères, Eagle,

Egmont. Koralliumból vannak felépítve és mert az Aden és Kap-Leeuvin köztjáró hajóknak éppen fele útjokba esnek, nagy kőszénrakodói vannak itt az angoloknak. Termelnek kókuszpálmát, amelynek olaja kivitelre is kerül. Egész területe a szigetcsoportnak 110 km², mintegy 1000 lak. Fölfedezték a portugálok, 1786. Blair angol kapitány kutatta át, 1791. franciák kezébe került, de csakhamar angol birtok lett, s ma közigazgatás szempontjából a Mauritius-szigetekhez tartoznak.

Chagres (ejtsd: csagress), város Panama középamerikai köztársaságban, a vízben bő, de számos vízesése miatt csak rövid úton hajózható ugyanily nevű folyó torkolatánál, mintegy 1000 lak. A Panama-vasút megnyitása előtt itt szállottak partra azon utasok, akik a Csendes-oceánhoz akartak eljutni. Klimája nagyon egészségtelen.

Chagrin, l. *Sagrin.*

Chahut, l. *Cancan.*

Chaibar, l. *Khaibar.*

Chaiber, l. *Khaiber.*

Chaifa, l. *Haifa.*

Chaignet (ejtsd: senyé), *Anthelme Edouard,* francia filozófus, szül. Párisban 1819 szept. 9., megh. 1901 máj. 3. 1863 óta a poitiersi fakultáson az ókori irodalomnak tanára. 1890-ben nyugalomba vonult. Művei közül megemlítendők: Principes de la science du beau (1865); La vie et les écrits de Platon (1871; koszorus mű); Pythagore et la philosophie pythagoricienne (1873; 2. kiad. 1875; 2 köt.); La philosophie de la science du langage (1875); La tragédie grecque (1877); Essai sur la psychologie d'Aristote (1884); Histoire de la psychologie des Grecs (1888—93, 5 köt.; La rhétorique et son histoire (1888) stb.

Chailar *(Kailar),* folyó É.-i Mongoliában, Kuldur néven ered a Nagy-Kingán lánc Ny.-i lejtőin s egyesülve a Dalainor lefolyásával, csatlakozik az Argunhoz és azzal együtt az Amur főforrásfolyója.

Chailles (ejtsd: selly), dió-, fej-nagyságú elkovásodott mészkonkréciók, a felső jura formációban fordulnak elő.

Chain (ang., ejtsd: csén) a. m. lánc, földmérésre használt hosszuságmérték; Angolországban a. m. 22 yard = 20·12 m., az északamerikai Egyesült-Államokban pedig 18·29 m.

Chaîne (franc., ejtsd: sén) a. m. lánc; a táncban az a forduló, amidőn táncosok és táncosnők egymásnak felváltva kezet nyujtanak (pl. a négyesben).

Chaïre.

Chain-Island, lásd *Anaa.*

Chaïre (japán) kis, elefántcsont fedelű agyag teásedény (l. az *ábrát),* mely a zöld teapor megőrzésére szolgál. A japán keramiában nagy szerepet játszik.

Chaireddin *(Haireddin),* l. *Barbarossa.*

Chairemon, 1. Kr. e. 380 táján Athénben élt tragikus költő; inkább olvasásra és recitálásra, mint szinpadi előadásra szánt darabjait a metrikai és stilisztikai műgond túlsága jellemezte. 9 cím és 43 töredék maradt reánk (Nauck, Tragicorum Graecorum fragmenta, Leipzig 1889). V. ö. *Bartsch,* De Chaeremone poeta tragico (Breslau 1843); *Pecz* V., A gör. trag. tört. (Budapest 1889, 260—64 l.).

2. *C.,* stoikus bölcselkedő a Kr. u. I. sz.-ban, alexandriai könyvtárigazgató, majd Nero egyik nevelője. Egyiptom történetében az egyiptomi istenek mivoltját allegóriásan magyarázta. Töredékei Müllernél (Fragmenta historicorum Graecorum, 3 köt., Paris 1869).

Chairon, görög hérosz, Chaironeia boeotiai város mondai alapítója.

Chaironeia, l. *Chaeronea.*

Chairpur, l. *Khairpur.*

Chaise (franc., ejtsd: séz) a. m. ülés, szék; továbbá kétkerekű, kétüléses, fedeles kocsi. — *C.-longue,* az ülőbútorok egy neme, melynek csak egyik oldalán van kartámasza; hosszuságánál fogva nyugvó ágynak használják.

Chaise (franc., ejtsd: séz), régi francia aranypénz; 1350-ig *masse*-nak is nevezték; értéke kb. 19 K.

Chaise-Dieu, *La* (ejtsd: séz-gyö), falu Haute-Loire francia départementban, 1200 m. magasban, (1906) 1774 lak., fekete csipkekészítéssel. Nevét az 1036. alapított híres apátságtól kapta. C. apátjai voltak VI. Kelemen, Richelieu, Mazarin.

Chaix (ejtsd: sé), növénynevek mellett *Chaix* Dominique (szül. Dauphiné Mont-Auroux városában 1731., megh. mint bauxi pap Gap mellett 1800.) nevének rövidítése; Dauphiné flóráját ismertette.

Chakazzi (növ.), l. *Kopal.*

Chaland (franc., ejtsd: salán) a. m. vevő, vásárló.

Chalapya, l. *Csalapja.*

Chalastica (gör.-lat.) a. m. oldó szerek.

Chal'at, l. *Khal'at.*

Chalatenango (ejtsd: csal—), az ugyanily nevű departamento (53,840 lak.) fővárosa a Tamalasco partján, 6000 lak., vásárhely.

Chalaza, l. *Jégzsinór* és *Kalaza.*

Chalazion v. *chalazeon,* l. *Jégárpa.*

Chalazogamia (növ.), igy nevezik a Porogamiával (l. o.) szemben azt, ha a virágpor tömlője a megtermékenyüléskor nem a mikropilén keresztül jut az embriózsákhoz, hanem a chalazán (l. *Magkezdemény*) keresztül hatol be az embriózsákba. Ez előfordul számos *Casuarina,* dió, nyír, szil stb. fajnál.

Chalcedon (ásv.), l. *Kalcedon.*

Chalchihuitl (ásv.), a jadeit nevű ásványnak ősi mexikói elnevezése; de talán a türkiszt is illették ezzel a névvel.

Chalcides (állat), a vakondokgyík-félék *(Scincidae)* családjába tartozó gyíknem. Teste hosszura nyúlt, négy lába rendkívül rövid, csökevényes. 11 ismert faja Dél-Európában, Észak-Afrikában és Délnyugat-Ázsiában honos. Legismertebb a háromujjú érces gyík *(C. tridactylus* Laur.), melyet

«challas» és «seps» néven már a régi görögök és rómaiak is ismerték, de, noha teljesen ártalmatlan, nagyon mérgesnek tartották. 42 cm. hosszú, ebből körülbelül fele a testre, másik fele pedig a farkra esik; lábai alig 8–12 mm. hosszuak. Fölül fénylő bronzbarna vagy ezüstszürke, egyszínű v. sötétbarna sávokkal tarkított, alul fehéres színű. Eleveneket szül. Olaszországban, Sziciliában, Tuniszban és Algeriában honos; Spanyolországban, Portugáliában, Dél-Franciaországban és Marokkóban nagyon közel rokon, de kisebb faj *(C. lineatus)* helyettesíti.

Chalcidice, l. *Chalkidike.*

Chalcididae (állat), a hártyásszárnyú rovarok *(Hymenoptera)* rendjének egyik családja. L. *Fürkész fémdarazsak.*

Chalcis, l. *Kalkisz.*

Chalco (ejtsd: csalko), kerületi főhely Mexikóban, a fővárostól 35 km.-nyire, az ugyanily nevű tó K.-i végében, 4000 lak. A tavon még, miként az aztékok idejében, úszó kertek vannak, amelyekben zöldséget és gyümölcsöt termesztenek.

Chalcophanes (állat), a csiröge-félék *(Icteridae)* családjába tartozó madárnem. 20-nál több faja közül legismertebb a *bíboros szerecsenmadár (Chalcophanes versicolor* Vieill.), 31 cm. hosszú; feje, nyaka és alsó teste fekete, sötét bíboros, ibolyaszínű v. rézbarna fénnyel, hátának minden tollát szivárványosan ragyogó harántsáv díszíti; Észak-Amerika K.-i részeiben É. felé Új-Skóciáig, Ny. felé az Alleghanig, mocsaras helyeken, társasan él; apró rákokkal, rovarokkal és férgekkel táplálkozik, olykor azonban a gabona- és rizsföldeken is nagy károkat okoz.

Chalcophora (állat), a bogarak *(Coleoptera)* rendjébe tartozó rovarnem. L. *Díszbogarak.*

Chalcosoma (állat), a bogarak *(Coleoptera)* rendjébe, a lemezescsápuak *(Lamellicornia)* családjába, az óriásbogarak *(Dynastidae)* alcsaládjába tartozó bogárnem. Egyetlen faja a *C. atlas* L. 13 cm. nagyra is megnő s a Szunda- és Filippini-szigeteken honos.

Chaldaea, l. *Kaldea.*

Chaldaios, Babilon város mitikus alapítója, a Ninosra következő királyok közt a 14-ik. L. *Kaldea.*

Chaldron (ejtsd: csaldrön), eredetileg angol gabonamérték; utóbb csak a kőszén elárusításánál használt súlymérték, amikor a londoni C. = 24, a a newcastlei ellenben 53 hundredweight-nak vétetik; Dél-Kanadában 1 C. kőszén = $1^1/_2$ angol tonna (l. *Tonna).*

Chaleb, l. *Aleppo.*

Chalet (franc., ejtsd: salé), havasi kunyhó, svájci ház vagy ehhez hasonló alakú nyaraló.

Chaleurs (*Baie des C.*, ejtsd: bé de salőr), 140–150 km. hosszú keskeny öble a Szt. Lőrinc öbölnek Quebec tartomány és New Brunswick között. Bathurst, Carleton, Dalhousie kikötőkkel és halászfalvakkal. A hajóknak biztos menedékül szolgál.

Chalfont Saint Giles (ejtsd: csellfont szent dzsejlsz), angol falu Buckingham grófságban, Windsortól É.-ra 16 km. távolságban. Itt van az a ház, hol Milton az Elveszett paradicsom c. époszát írta.

Chalga, kinai város, l. *Kalgan.*

Chalicodoma (állat), a méh-félék családjába tartozó rovarnem. Magyar neve: vakoló- vagy kőmíves-méh. L. *Méh-félék.*

Chalifa, l. *Kalifa.*

Chalikózis (gör.), kőpor lerakódása a tüdőszövetbe kőfaragóknál, l. *Porbelélegzési betegségek.*

Chalil er Rahman, Hebron város arab neve.

Chalilit (ásv.), l. *Thomsonit.*

Chalkantit (ásv.), l. *Rézgálic.*

Chalkelephantinus (gör.-lat.) a. m. érc- és elefántcsontból való.

Chalki, sziget, l. *Kalki.*

Chalkidike (lat. *Chalcidice),* a régi Makedónia egyik déli tartománya, félsziget a therméi (ma szalonikii) és strymóni (ma rendinai) öböl között, ma Kalkisz. Belőle három földnyelv nyúlik ki az Égei-tengerbe, *Palléné* (ma Kassandra) Ny-on, *Sithónia* (ma Longosz) a középső, *Akté* (ma Hagion Orosz) K.-en az Athosz (l. o.) hegyével. C. nevét onnan kapta, mert városai, mint az attikai tengeri szövetség tagjai, anyavárosukul Kalkiszt ismerték el. Legnevezetesebb városa volt *Olynthus* (ma Hagio-Mamasz) és *Potidaea* (ma Pinaka).

Chalkidios, újplatónikus filozófus a Kr. u.-i IV. század első felében, kitől ránk maradt Platon Timaiosának latin fordítása, hozzá való kommentárral: Interpretatio latina partis prioris Timaei Platonis et commentarius in eundem, először 1520. jelent meg nyomtatásban, később kiadta Meursius Leiden 1617, végül Wrobel, Leipzig 1878. Döntő befolyása volt a korai középkor lélektani nézeteire.

Chalkioikos (gör. a. m. ércházzal bíró), Athene istenasszony egyik mellékneve Spártában, melyet azért kapott, mert temploma érclapokkal volt kiverve.

Chalkis, l. *Kalkisz.*

Chalkochemigraphia (gör.), technikai eljárás a könyvnyomtató gyorssajtón nyomható lemezek előállítására. Cinklemezt fehéren alapoznak és ebbe a rajzot megfordítva karcolják bele úgy, hogy a lemezből csak az alapozást karcolják fel. A kész rajzot azután aszfalt-oldattal védik, vízbe teszik, mely a fölösleges részleteket feloldja és csak az aszfalttal védett rajz marad a lemezen, ezt azután a szokásos módon maratják addig, míg nyomtatásra alkalmassá válik.

Chalkocit (ásv.), l. *Kalkocit.*

Chalkographia, l. *Rézmetszet.*

Chalkokondylas *(Chalkondylas)*, 1. *Demetrios*, görög grammatikus, szül. Athénben 1428 táján, megh. Milanóban 1510. Hazája török kézre jutása után Olaszországba menekült s ott, mint a görög nyelv tanítója sokat tett a görög tanulmányok fölélesztése érdekében; Lorenzo Medici Firenzébe, Lodovico Sforza Milanóba hívta. Görög nyelvtana (Erotemata) 1493. jelent meg. Ő adta ki először nyomtatásban Homerost (Firenze 1488, 2. köt.), Isokratest (Milano 1493), Suidast (u. o. 1499).

2. *C. Laonikos*, bizánci történetíró, Demetriosnak testvére, szül. Athénben. 1450 táján Konstantinápolyban élt, szemtanuja volt e város török kézre jutásának, Olaszországba menekült s ott halt meg. Megírta 10 könyvben a törökök elha-

talmasodásának s a bizánci uralom hanyatlásának és megdőlésének történetét (1294—1463). A töröknek a magyarokkal való harcait csak éppen érinti. Kiadta görögül és latinul Bekker (Corpus Scriptorum historiae Byzantinae, Bonn 1843). C. műve hazai történetünkre, nevezetesen a törökökkel való harcok történetére fontos. V. ö. *Darkó* Jenő, C. műve és annak kéziratai (Phil. Közl. 1907); u. a., Adatok C. jellemzéséhez (1907); *Szigeti* Gy., A magyar történet görög kutfőiből (Szentes 1904).

Chalkolamprit (ásv.), l. *Kalkolamprit*.

Chalkomenit (ásv.), l. *Kalkomenit*.

Chalkomorphit (ásv.), l. *Kalkomorfit*.

Chalkondylas, l. *Chalkokondylas*.

Chalkophanit (ásv.), l. *Kalkofanit*.

Chalkophyllit (ásv.) l. *Kalkofillit*.

Chalkopyrit (ásv.), l. *Kalkopirit*.

Chalkosiderit (ásv.), l. *Kalkosziderit*.

Chalkosin (ásv.), l. *Kalkozin*.

Chalkostibit (ásv.), l. *Kalkosztibit*.

Chalkotrichit (ásv.) a. m. *rézvirág* vagy *kuprit*.

Chalkotypia, l. *Kalkotipia*.

Chalkoxylographia, l. *Kalkoxilográfia*.

Challamel (ejtsd: sallamel), *Jean Marie Auguste*, francia történetíró, szül. Párisban 1818 márc. 18., megh. 1892 ápr. 25. Főbb művei: Histoire-Musée de la République française stb. (1841, 2 köt.; 3. kiad. 1858); Les Français sous la Révolution (1843); Madame du Maine (1851); Histoire populaire de la France (1851, 4 rész, Bellangé rajzaival); Histoire anecdotique de la Fronde (1860); Mémoires du peuple français (1865—73, 8 köt.); Histoire de la mode en France (1874); La France et les Français à travers les siècles (1883, 2 köt.); Précis d'histoire de France (1883).

Challans (ejtsd: sallañ), város Vendée francia départementben, a vendéei mocsár bejáratánál, (1906) 5463 lak., halászattal, gipszégetéssel. A köztársasági csapatok itt győzték le a Charette vezérlete alatt álló vendéei fölkelőket 1793 ápr. 12.

Challemel-Lacour (ejtsd: salmel-lakúr), *Paul Armand*, francia publicista és politikus, szül. Avranchesban 1827 máj. 19., megh. 1896 okt. 26. Párisban. Az 1851 dec. 2. után tartott szabadelvü előadásai miatt számkivetésbe kellett mennie, 1854. visszatért s a *Temps* c. lapba kezdett írni. 1870-ben Gambetta kinevezte Lyon prefetjévé; 1872. bejutott a nemzetgyülésbe, ahol különösen a klerikális irány ellen harcolt. 1876-ban szenátorrá választották, 1879. pedig Bernbe, 80-ban Londonba küldték követnek, 1883. külügyminiszter lett, 1892. a szenátus alelnöke, 1893. elnöke. C. számos munkával gazdagította a francia irodalmat, és honfitársai közt azon kevesek közé tartozik, kik alaposan ismerték az angol és német bölcsészeti irodalmat. Schopenhauernek nagy tisztelője. Főbb munkái: Philosophie individualiste (Paris 1864). Lefordította *Ritter* H., A bölcsészet története c. munkáját franciára. Kiadta végül d'Épinay asszony összes műveit (1870). Beszédeit (Oeuvres oratoires) kiadta Reinach (1897).

Challenge (ang., ejtsd: csellénds), kihívás, pl. valamilyen versenyre, matchre. *C. cup* az ilyen versenynek a tiszteletdíja.

Challenger-expedició, tudományos expedició, mely Nares G. kapitány vezetése alatt 1872—76. működött s főleg a tenger mélyének kutatásával foglalkozott. Az expedició 1872 dec. 7-én indult útjára és 1876 máj. 24-én fejeződött be. 68,890 tengeri mérföldnyi utat tett, 719 napig járt a nyilt tengeren, 370 mélységmérést, 255 hőmérsékleti megfigyelést végzett és tömérdek, kevéssé vagy éppen nem ismert állatot és növényt gyüjtött össze. Az expedició anyagának feldolgozása 19 évet kívánt, 1895. jelent meg a nagyszabású Challenger Report utolsó kötete. A Challenger Report 36 nagy negyedrétü kötetből áll és sok ezer oldalra terjedő tartalmát kb. 2800, részben színes tábla és számos fénykép és fametszet díszíti. Kiadásának költségei több mint egy millió koronára rúgnak. Ha ehhez hozzávesszük az expediciónak több mint 2 millió koronát tevő költségeit, 3 millió koronára tehetjük az egész vállalkozásra fordított összeget. A Report szerkesztő és kiadó bizottságának elnöke volt *Thomson* Wyville.

Challis, *James*, angol csillagász, szül. Bramtreeben, Essexben 1803 dec. 12., megh. 1882 dec. 3-án. Cambridgeben tanár s a csillagvizsgáló igazgatója. Délkör-megfigyeléseit 12 kötetben tette közzé. Adams számításai értelmében az Uranuson túli bolygót (Neptunust) rendszeresen kereste, s 1846 augusztusban kétszer is megfigyelte, még mielőtt Galle Berlinben megtalálta s felismerte volna.

Chalmers (ejtsd: csámersz), 1. *Alexander*, angol író, szül. Aberdeenben 1759 márc. 29., megh. 1834 dec. 10. Főműve a már 1761. 11 kötetben megjelent General biographical dictionary (London 1812—17, 32 köt.) átdolgozása, melynek 9000 cikkéből kb. 6000 tőle való. Nagyszámú művei közül megemlítjük: The British essayists with prefaces historical and biographical (1803); kiadta több angol klasszikusnak műveit is. Kritikája nem mindig tudományos és megbizható.

2. *C.*, *George*, angol történész, szül. Fochabersben 1742., megh. 1825 máj. 31. Mint ügyvéd hosszabb időn át Amerikában tartózkodott. 1775-ben visszatért Angolországba. Iratai közül megemlítendők: Political annals of the united colonies (London 1780); On the comparative strength of Great Britain during the present and preceding reigns (u. o. 1782 és 1786); Collection of treatises between Great Britain and other powers (u. o. 1790, 2 köt.); Caledonia (u. o. 1807, 4 köt.). Skótország története. Megírta Stuart Mária, Defoe Dániel és Paine Tamás életrajzát.

3. *C.*, *Thomas*, angol teológus és hitszónok, a skót szabad presbiteri egyház alapítója, szül. Anstrutherben (Fife grófság) 1780 márc. 17., megh. Morningsideban 1847 máj. 30. 1795—98. St. Andrewsban teológiát, matematikát, természetbölcsészetet és kémiát tanult; néhány évig mennyiségtan-tanár volt, 1803. lelkész lett Kilmanyben, 1815. Glasgowban, 1823. a morálfilozófia tanára St. Andrewsban, 1828. a teológia tanára Edinburghban. 1843-ban kilépett az állami egyházból és megalapította a skót szabadegyházat. Az első gyülésen ő elnökölt s mint az új egyház pastor primariusa buzgón működött egész haláláig. Mint

nemzetgazda kivált annyiból érdekes jelenség, mert erősen hangsúlyozza a kereszténységnek a gazdasági életre való befolyását. Művei 25 kötetben vannak összegyüjtve (új kiad., London 1849), ehhez járul hátrahagyott iratainak 9 kötete, míg 12 kötetre rúgó válogatott műveit Hanna adta ki (Edinburgh 1854—57). V. ö. *Hanna*, Memoirs of the life and writings of Th. Ch. (3. kiad. Edinburgh 1878, 2 köt.); *Watson*, Life of Th. C. (u. o. 1881); *Fraser*, Th. C. (London 1881); *Dodds*, (u. o. 1892); *Oliphant* (2. kiad. u. o. 1893). L. *Skót egyház.*

Chalmersit (ásv.), rombos hosszú vékony tűk, bronzsárga; $CuFe_2S_3$, Morro Velho (Brazilia).

Chalonnais (ejtsd: salonné), 1. *C. de Bourgogne*, Burgundia egyik vidéke volt Auxonnais, Beaunois, Autunois, Maçonnais, Bresse és Franche-Comté közt, Châlon-sur-Saône fővárossal. 1789-ben Saône-et-Loire département Châlon és Louhans arrondissementokat alkották belőle. — 2. *C. de Champagne*, Champagne egyik vidéke volt Argonne, Perthois, Champagne-Pouilleuse és Brie-Pouilleuse közt Châlons-sur-Marne főhellyel.

Chalonnes-sur-Loire (ejtsd: salonn szür loár), város Maine-et-Loire francia départementban, a Layon és Louet összefolyásánál, az alsó Loire menti széntelepek középpontja, (1901) 4465 lak., ásványvízforrásokkal, római régiségekkel, élénk takarmánykereskedéssel és jelentékeny széntermeléssel.

Châlons-sur-Marne (ejtsd: saloñ szür márn), Marne francia département fővárosa, püspöki székhely a Marne, továbbá a Mau és Nau patakok partján és a Marneból a Rajnába vezető csatorna mellett, (1906) 27,808 lak., ipariskolával; nyilvános, érdekes kéziratokat tartalmazó könyvtárral; kereskedelmi, tudomány- és művészetpártoló társasággal; bőr- és kalapiparral (posztóipara hanyatlott); gyapju-, gabona-, különösen pedig champagnei borkereskedéssel (híres a Jacquesson-féle pince, több mint 10 km. kiterjedéssel). A város messziről impozáns képet nyujt, de belseje a várakozásnak nem igen felel meg. Régi bástyáinak helyét sétahelyek foglalják el, melyek közt a Jard nevű a legnagyobb (8 ha.). Épületei közül a legjelentékenyebbek: a Nôtre-Dame gót templom (a VII. századból) szép tornyokkal és érdekes üvegfestményekkel, és a Szt. Istvánról nevezett templom. A régi Toussaints apátságban ma tanítóképző van elhelyezve, C., a régi Durocatalaunum, a catalaunok fővárosa, már a III. sz.-ban híres hely volt. Szt. Menge itt hirdette a kereszténységet. Aurelianus császár itt győzte le Tetricust 273. A catalaunumi csata, melyet Attila vívott az Aetius vezérlete alatt álló rómaiak és a Teodorik alatt álló Ny.-i gótok ellen, tulajdonkép nem itt, hanem Troyes mellett ment végbe. Attila, mielőtt a catalauni mezőkre vonult, a várost fenyegette, de Szt. Alpin püspök kérelmére bántatlanul hagyta. A IX. sz.-ban grófság fővárosa lett. 1147-ben Szt. Bernát itt hirdetett keresztes hadjáratot VII. Lajos király és III. Jenő pápa előtt. 1589-ben ide tétetett át a párisi parlament. 1814. Napoleon főhadiszállása volt és ekkor, valamint az 1870—71. háborúban sokat szenvedett. 24 km.-nyire É-nak van a châlonsi állandó tábor a Vesle és Suippes közt, egy fensíkon. E táborban gyüjtötte össze Mac Mahon 1870. a weissenburgi és wörthi csaták után hadait és innen indult aug. 21. Sedan felé. V. ö. *Necaise*, C. et ses environs (Páris 1861); *Barthélémy*, Hist. de la ville de C. et des ses institutions (2. kiad. Châlons 1888).

Chalon-sur-Saône (ejtsd: saloñ szür szón), az ugyanily nevű járás székhelye Saône-et-Loire francia départementban, a Saône jobb partján, ahol ezzel a Canal du Centre egyesül, (1906) 29,951 lak., nyilvános könyvtárral (24,000 köt.), muzeummal, történelmi és régészeti társulattal; vas- és rézolvasztókkal, hajó-, gép-, üveg-, cukorgyártással, szeszégetéssel és kémiai iparral. Kereskedelme, különösen a Saôneon és Lyonnal igen élénk; ennek fő tárgyai: bor, ecet, gabona, liszt, bőrök, vas, szén és fa. Régi erődítményeiből, amelyeknek helyén boulevardok keletkeztek, csak kevés maradt fenn. Szt. Vincéről nevezett székesegyházát (a XII. és XIII. sz.-ból) két magas torony ékesíti. Jelentékenyebb épülete még a Szt. Péter templom és az igazságügyi palota. A Place de Beauneon monumentális kút áll. Kőhíd köti össze Saint Laurent külvárosával. Caesar idejében Cabillonum néven az aeduok második városa volt. A III. században az alemannok által földulatva, Probus újra felépítette. Konstantin korában püspöki székhelylyé lett. A burgundok egyik fővárosukká tették. Később külön grófsággá lett, amelyet 1237. a burgundiai hercegséggel egyesítettek. A középkorban a magyarok is kirabolták. A XVI. sz.-ban a liga pártján küzdött. 1814-ben a szövetségesek ellenében makacs ellenállást tanusított. V. ö. *Chevrier*, C. pittoresque et démoli (Paris 1883); *Chaumont*, Histoire de C. (1886); *Robert*, Philibert de Chalon, prince d'Orange (Paris 1902).

Chalosse (ejtsd: salossz), Gascogne egy részének egykori neve a Douze, Adour, Gave de Pau és Béarn közt; homokos, de termékeny terület.

Chalotais (ejtsd: saloté), *Louis René de Caradeuc de la*, szül. Rennesben 1701 márc. 6., megh. 1785 júl. 12. A bretagnei parlament elé terjesztett Comptes rendus des constitutions des Jésuites c. jelentéseivel (1761) nagyban hozzájárult a jezsuitáknak Franciaországból való kiűzéséhez. Midőn az új adók ellen föl mert szólalni, 1765. fiával együtt elfogták és csak 1775. foglalhatta el ismét főügyészi állását. Voltaire védelmére kelt C.-nek. V. ö. *Pocquet*, Le duc d'Aiguillon et la C. (Paris 1902, 3 köt.).

Chaltel, (ejtsd: csaltel), működő vulkán az argentinai Santa Cruz provinciában, a Chacabuco-tó mellett, 2170 m. magas.

Chalumeau (franc., ejtsd: salümó, *Schalmei*, a latin *calamellus*-ból), pásztorsíp, elavult kettős nádnyelvű fúvóhangszer, az oboa elődje; az orgonában C. 4′. és 8′. nyelvsípszerkezet szelid, kellemes hangzással, a pedálban mint 16′, Schalmeibass szerepel. Musette, Gingrina, Sackpfeife, mind azonosak a C.-val.

Chalupka, 1. *János*, tót író, szül. Felsőmicsinyén 1791 okt. 28., megh. Breznóbányán 1871 júl. 15. Teológiát végzett, 1818. a késmárki ág. ev. liceum tanára, 1824. Breznóbányán ág. ev. lelkész lett. Rendkívüli hatást ért el 1830-tól kezdve álnév alatt közzétett szatirikus vígjáté-

kaival (Dramatické spisy Jána Chalupky, Turócz-szentmárton 1871—75). *A vén szerelmes* c. vígjátéka (Pest 1835) egy akadémiai pályázaton dicséretet aratott.

2. *C. Samu*, tót költő, az előbbinek testvéröccse, szül. Felsőlehotán 1812 febr. 27., megh. u. o. 1883 máj. 19. mint ág. ev. lelkész. A néphagyományból merítette az anyagot szép balladáihoz, amelyeket tisztelői összegyüjtöttek s 1868. Beszterczebányán kiadtak (Spevy Sama Chalupky).

Chalus (ejtsd: sálü), helység Haute-Vienne franc. départementban, a Tardoire partján, (1901) 2641 lak. Egykori erődjének ostroma közben 1199. Oroszlánszivű Rikárd halálos sebet kapott.

Chalvar, súlymérték, a kaukázusi tatároknál = 50 batman; a nyers petroleumnál a C. csak 40 batman. L. még *Charvar.*

Chalvet, l. *Khalvet.*

Chalveti, l. *Khalveti.*

Chalybaeus, *Heinrich Moritz*, német filozófus szül. 1796., megh. 1862. 1839-ben kieli tanár, de a dán kormány német nemzeti érzése miatt (kilenc társával együtt) állásától megfosztotta. Jó könyvet irta német filozófia fejlődéséről Kanttól Hegelig (1837, 5. kiad. 1860, angol fordításában is megjelent). Elméleti főműve: System der speculativen Ethik (1850, 2 köt.).

Chalybit (ásv.) a. m. vaspát (sziderit).

Chalybok, hihetőleg azonosak a későbbi khaldeusokkal. Eredetileg Kis-Ázsia É.-i partjain, az Iris torkolata körül lakó nyers, harcias nép, mely ismerte az érckészítés, valószínüleg az acélgyártás titkát. Éles, kemény kardjaikat már Aischylos dícséri s a görögök innen szereztek fegyvereket. Valószínű, hogy a C. nevétől származik a görög-latin chalybs a. m. acél szó is.

Chalybon, görög neve két szíriai városnak. 1. A mai *Aleppo* (l. o.); 2. a mai *Halbun*, Damaszkusztól 20 km.-re, az ókorban híres volt kiváló boráról, amely az egyiptomi és perzsa királyok asztalára került.

Chalybopegae, vastartalmu ásványos vizek.

Chalybs (gör.-lat.) a. m. acél. *Chalybeata*, vastartalmú orvosszerek, pl. *Vinum chalybeatum*, vastartalmú bor.

Cham, Noé fia, l. *Kham.*

Cham, 1. járási székhely Felső-Pfalz bajor kerületben, a C. és Regen összefolyásánál, (1910) 4558 lak., sörfőzéssel, számos fürészmalommal és igen élénk deszkakereskedéssel. — 2. *C., falu* Zug svájci kantonban a Zugi-tó partján, a Lorze kifolyásánál, (1910) 3463 lak., papir- és cellulózagyártással, pamutfonással. Az Anglo-Swiss Condensed Milk Co. évenkint mintegy 40 millió szelence sűrített tejet exportál.

Cham (ejtsd: kam), tulajdonkép *Amédée de Noé*, francia torzképrajzoló, szül. Párisban 1819 jan. 26., megh. u. o. 1879 szept. 6. Delaroche és Charlet tanítványa. Szatirikus rajzait, melyek az Almanac prophetique, a Musée Philipon, főleg pedig a Charivari évfolyamaiban jelentek meg, albumokba összegyüjtve is kiadta. Ilyenek: Souvenirs de garnison; Impressions de voyage de M. Boniface; Nouvelles charges; Grammaire illustrée; Croquis en noir; Punch à Paris; En carnaval; Les cosaques stb. V. ö. F. *Ribeyve*, C. sa vie et son oeuvre (Paris 1883).

Cham., növényneveknél *Chamisso* Adalbert (l. o.) nevének a rövidítése.

Chama *L.* (állat), a *Chamidae* (l. o.) családjába tartozó kagylónem.

Chamade (franc., ejtsd: sámád), régente dobjel, amellyel egy harcoló fél — különösen várvédő — megadásra való készségét tudatta ellenfelével, amire mind a két fél a harcot rögtön megszüntette. A spanyol és olasz seregeknél a XVI. és XVII. században a C. (olaszul Chiamata a. m. hivás) jellel a harctérről leszorított fél a harc befejezése után fegyverszünetet kért halottjainak eltakarítására.

Chamaecephal (gör.), lapos vagy alacsony koponya. *Virchow* a jelzőjét egészen 70-ig állapította meg. Ez a szám kifejezi a lapos koponya hosszának és magasságának a viszonyát. Ellentétje a hypsicephal 75-től; a közepes az orthocephal 70—75 között. Más neve: platycephalus, tapinocrania. *Grittner* 149 magyarországi koponya között 15·3%-ot talált.

Chamaeconchia (gör.), lapos v. alacsony szemüreg. A szemüreg széles, jelzője 80-ig terjed. Ellentétje a hypsi-c. 85-ön felül. Más neve euryconchia. Magyarországon *Grittner* 20·2% C.-t talált.

Chamaecyparis *Spach.*, *cédrusciprus* (növ.), az Abietaceae *(Fenyőfélék)* család génusza, melynek 8 faja részben Észak-Amerika, részben Japán

Chamaecyparis pisifera tobozos ága; *a* ágrészlet, *b* mag, *c* a «Retinospora» alak (Ch. pisifera squarrosa) berzedt levelü ága.

fája. Külsejük egészen a *Cupressus*-hoz hasonlít, csak összenyomott ágaival, kisebb s évenkint érő tobozaival különbözik s ezenkívül termőpikkelyük 2 magvú. Nevezetesebbek: *C. sphaeroidae*

Spach. (fehér cédrus, cédrusciprus), mely 1736. került Európába Kanadából és Észak-Karolinából. 25 m. magas, gúlás koronájú díszfa. Könnyű, tartós fáját felhasználják. A *C. nutkaensis* Spach. *(sitkaciprus)* Észak-Amerika ÉNy.-i részéből, különösen a Nutka-öbölből és Sitka szigetéről került Európába 1851. Parkokba való, 30—40 m. magasságot elérő, szintén gúlás fa. Fája kellemes illatú, igen tartós. A *C. obtusa* Sieb. et Zucc. Japán 20 m. magas fája, mely terjedelmes erdőket alkot. Neve ott *kinoki* v. *fusi-noki* (napfa) s fehér fáját építőfának kedvelik. Szintén japáni a *C. pisifera* Sieb. et Zucc. (l. az *ábrát)*. A C.-fajok díszes termetü alakjait *Retinospora* Zucc. névvel illették. Ezek hengerded ágú és tűalakú levelű, többnyire meddő alakok, amilyenek a Thuja és Juniperus génusz fajaihoz is tartoznak. A C. fossilis maradványai Európa több helyéről ismeretesek, a legrégibb harmadkorból is.

Chamaedorea *Willd.*, *hegyipálma* (növ.), a pálmák génusza, melynek 60-nál több faja Amerikában, különösen Közép-Amerika hegyi régiójában honos. Alacsony, nádtermetü pálmák, sima, gyűrűs törzzsel, szártetőző, szárnyas, ritkán hasítéktalan levelekkel, kétlakú fürtös elágazású torzsavirágzattal, gyakran illatos virágokkal s apró piros vagy fekete bogyókkal. Némelykor csak ujjnyi vastagságuak s mégis 6—9 m. magasak s rendesen az erdőkben sűrű berket alkotnak. Hüvelybe zárt virágukat Mexikóban főzelékül (tepejilote) eszik, nádnemű törzsükből pedig Új-Granadában hidat építenek. Nálunk üvegházakban előfordul a *C. elegans* Mart., *C. Ernesti Augusti* Wendl., *C. elatior* hort., *C. graminifolia* Wendl., *C. lunata* Lich., melyek karcsú termetök és csinos lombjuk miatt mint díszlombozat ismeretesebbek, termek díszéül alkalmasak.

Chamaeleon *Daud.* (állat), l. *Kameleon.*

Chamaeleon, csillagkép az ég déli félgömbjén.

Chamaeleon minerale. Igy nevezte el *Scheele* a salétrom és barnakő összeolvasztása útján kapott tömeget, melynek főalkotórésze a *káliummanganát* K_2MnO_4. E vegyület vízben szép sötétzöld színnel oldódik, de az oldat nyitott edényben a levegőn kék, azután ibolya, végre vörös színűvé válik a belőle keletkezett káliumhipermanganáttól. A káliummanganát-oldat színének megváltozására vonatkozik tehát a *chamaeleon* név. Manapság is gyakran használják a kémikusok a chamaeleon-oldat elnevezést, csakhogy e néven most a káliumhipermanganát ($KMnO_4$) oldatot értik.

Chamaemeles *Lindl.* (növ.), a Rosaceae *(Rózsafélék)* család génusza, melynek egyetlen faja a *C. coriacea* Lindl. Madeira szigetének örökzöld cserjéje. Hasonlít a nálunk ültetett japán birshez *(Cydonia japonica)*, termése olyan mint a galagonyáé, de fehér és igen ritkán érik meg. Kihalófélben levő faj, különben pedig ritka kerti dísz.

Chamaenerium *Spach.*, *füzike* (növ.), az Oenotheraceae *(Ligetszépefélék)* család génusza, melynek 4 faja a föld melegebb részein honos, Ausztráliában hiányzanak. Kórós növenyek. A *C. (Epilobium) angustifolium* (L.) Scop. az északi mérsékelt övben van elterjedve, különösen hegyeken és vágásokban gyakori. 1—1·5 m. magas szárát szép piros virágú fürt tetőzi. Erdei ültetvényekben gyakran alkalmatlan; más fajokkal együtt itt-ott kertekben is látni. Levelei részben mint teapótlék, részint a kinai tea hamisítására használatosak *(kurili tea)*. Kamcsatkában az egész növényt főzeléknek készítik el. Gyökerét és fiatal hajtásait Észak-Európában úgy fogyasztják, mint a spárgát. Magvainak gyapjából a sarkvidéken lámpakanócot készítenek.

Chamaeoprosopia (gör.), lapos, széles arcot jelent. *Kollmann* a keskeny arcnak (leptoprosopia) jelzőjét 90-ig, a szélesét 90-en felül határozta meg az arc legnagyobb szélességének legnagyobb hosszuságával való viszonyában. *Quatrefages* dolichops és brachyops néven nevezi ezt a két határt. Magyarországon *Grittner* a C.-t 69·8%-ban találta. Más neve: brachyprosop.

Chamaerops *L.* (növ.), a pálmák génusza 2 fajjal; mindkettő a Ny.-i mediterrán vidéken. Levelük legyezőalakú, nyele tövises, törzsük eltörpült, bokrosan elágazó. Bogas torzsavirágzatuk poligamikus v. kétlakú virágokból áll, bogyójuk egymagvu, az olajbogyóéhoz hasonlít. A *C. humilis* L. (törpepálma) az egyetlen, Európában őshonos pálma s Nizza körül a pálmák elterjedésének É.-i határát képviseli. Andalusiában, Afrika É.-i részén és Szicilia szigetén a puszta helyeket mint sűrű, csaknem törzsetlen s nehezen irtható bozót növi be. Merev leveléből seprőt, széket, kalapot, kunyhófödelet, kosarat, rostjából kötelet készítenek, sőt a lószőrnek is pótléka (crin végétal). Teveszőrrel keverve az algériaiak megfonják (sátortakaró, szőnyeg, vitorlavászon), papirosnak és tapétának is használatos. Fiatal levelét, meghámozott gyökerét az olasz meg a spanyol ételnek főzi v. salátának készíti el. Kertben több m.-re is megnő. A C.-nak fosszilis fajai is ismeretesek.

Chamavok, germán nép, az Alsó-Rajna vidékén 98. Kr. u. a bruktok földjét foglalták el, utóbb a frankokhoz csatlakoztak, kik között Kr. u. 400 kör. teljesen eltüntek. Szokásjoguk fennmaradt; Lex Ripuaria (A Mon. German. Histor.-ban, Hannover 1883).

Chambellan (franc., ang. *chamberlain*) a. m. kamarás. *C. ordinaire du roi*, azelőtt Páris főbírájának címe; *lord chamberlain* főkamarás, az angol király főudvarmestere.

Chamberlain (ang.), l. *Chambellan.*

Chamberlain (ejtsd: csémberlen), 1. *Houston Stewart*, angol zenetörténetíró és bölcselő, szül. Portsmouthban 1855 szept. 9. 1898-ban Bécsben tartózkodott, hol az egyetemen egyideig mint magántanár is működött. Néhány fontos munkát írt Wagner Richárdról és az új zeneirányzatokról, ilyenek: Das Drama R. Wagners (1892); R. Wagner und Praeger (1894); R. W. (1895); Doktori értekezése: Recherches sur la sève ascendante (1897); főműve: Die Grundlagen des 19-ten Jahrhunderts (1898—99. IV. kiad. 1903. 2 köt.); Parsifal-Märchen (3 költemény, München 1900); Die ersten 20 Jahren der Bayreuther Festspiele (1896); Immanuel Kant (1905). — Wagnernek egyik leányát, Évát, vette nőül.

2. *C., Joseph* (népiesen Joe), angol államférfiú, szül. Londonban 1836 júl. 8. Camberwall-ben (London). Atyja birminghami gyárában működött, 1874—76-ig pedig Birmingham polgármestere volt. 1876-ban az alsó-házba választották, hol rövid idő alatt a radikális párt egyik vezére lett. 1880—85-ig Gladstone alatt a kereskedelmi hivatalt vezette, 1885. lemondott állásáról, s habár 1886. Gladstonenak új minisztériumában a helyi közigazgatási hivatalt elvállalta, a Homerule miatt Gladstone-tól különvált, állásáról leköszönt és Hartington lord mellett a szabadelvü párt azon töredékének lett vezére, mely az «Unionisták» nevét viseli és a konzervativ párttal szövetkezvén, a Gladstone-minisztériumot megbuktatta. 1895-ben megbuktatta a Rosebery-kabinetet és azután a gyarmatügyi minisztérium vezetésére vállalkozott Salisbury harmadik minisztériumában. Jamesonnak 1895. Transzválba tett betöréséről volt tudomása. Az összes angol gyarmatok minél szorosabb egyesülésére és Dél-Afrikának biztosítására törekedett és e célokat az angol faj szívós kitartásával és minden eszközzel igyekezett elérni. Ez okból Transzvál és Oranje búr köztársaságok ellen 1899. irtó háborút inditott, melyben azok elbuktak. Nem kisebb fontosságúak nemzetgazdasági ténykedései. Miután évtizedeken át a szabad kereskedés elvét hangoztatta, 1903 máj. 15. a parlamentben meglepő nyiltsággal a védvám és megtorló vámpolitika szükségességét fejtegette. Szózata szétrobbantotta a kormánypártot és a Balfour-kabinetet, melyből megelőzőleg szept. 9. kilépett. Ezóta az angol gyarmatok gazdasági közösségében keresi a brit világbirodalmat összetartó abroncsot, de további szereplésében súlyos testi baj akadályozta. Beszédei (Speeches és Foreign and colonial speeches) 1895. és 1897. jelentek meg. Életrajzát megirta *Jeyes* (London 1896); *Viallate* (Páris 1899); *Marris* (London 1900); *Pedder* (u. o. 1902) és *Creswik* (4. köt.); *Peters* K. M., Ch. u. Zollreform (Hannover 1904); *Gerster* Béla, Imperialismus és gyarmatpolitika (Földrajzi Közlemények 1903). *Schwab* M., Ch.-s Handelspolitik (Jena 1905). — Fia, *Austen*, szül. 1863. 1892-ben került az alsóházba, 1895-ben pedig az admirálitás lordja lett. 1900—02-ig kincstári államtitkár, 1902—03-ig posta-miniszter és 1903—1905-ig a kincstár lordja volt.

Chambers (ejtsd: csémberss), 1. *Ephraim*, angol enciklopedista, szül. 1680 körül Kendalban, megh. 1740 máj. 15. Islingtonban. Kiadója s majdnem kizárólagos szerzője volt az *első* művészeti és tudományos enciklopediai szótárnak: Cyclopaedia, or universal dictionary of arts and sciences (London 1728, 2 köt.; újból 1786., már 5 köt.). Dolgozott a Literary Magazineba és részt vett a Philosophical history and memoirs of the Royal Academy of Sciences at Paris (1742, 5 köt.), a francia akadémia emlékiratainak fordításában.

2. *C., Robert, C.* 4. öccse, szül. 1802 júl. 10. Peeblesben, megh. 1871 márc. 17. Kiadott számos munkát, köztük Burns műveit, kitünő életrajzzal s ő az állítólagos szerzője egy névtelenül megjelent könyvnek: The vastiges of creation (1844), mely Darwin «Origin of species» c. műve előfutárának tekinthető s németül is megjelent. A két C.-testvértől alapított s ma is fennálló kiadóvállalat, *William and Robert C.* Edinburgban és Londonban, hivatásának tekinti a népmívelést és nemesítést olcsó kiadások útján. Ők adták ki többek közt a Cyclopaedia of English literature-t (4 kiad. 1888), a C. Encyclopaediát.

3. *C. William*, angol építész, szül. Stockholmban 1726., megh. 1796 márc. 8. Művészetét Kinába tett utazása és a klasszicizáló irány tanulmányozása befolyásolta. A kewi kir. kerteket kinai módra alakította át és látta el épületekkel. Legkiválóbb alkotása a Palladio szellemében épített hatalmas Somerset House Londonban. A keletázsiai építészetről és kertész-művészetről nagy képes munkákat adott ki.

4. *C. William* angol könyvkiadó és író, szül. 1800 ápr. 16. Peeblesben, megh. 1883 máj. 20. 1819-ben könyvkereskedést nyitott Edinburghban, 1832. alapította a népművelést szolgáló C. Edinburgh Journal-t. Később testvérével (Roberttel) egyesült, üzlete Edinburgh elsőrangú kiadó üzletévé vált. Főbb művei: Things as they are in America (1853); American slavery and colour (1859); History of Peeblesshire (1864); France, its history and revolutions (1871); Memoir of Robert C. (1872); Ailie Gilroy (1872).

Chambersburg (ejtsd: csemberssbörg), város Pennsylvania északamerikai államban, Franklin countyban, a Potomac egyik mellékvizénél, (1900) 8864 lak., mezőgazdasági szerek készítésével és gabonakereskedéssel.

Chambertin (ejtsd: sambertén), szőllőhegy Vosne községben, Côte d'Or francia département dijoni arrondissementjában, innen szolgáltatják a C.-bort, mely a legfinomabb burgundi borok egyike.

Chambéry (ejtsd: sambéri), egykoron a savoyai hercegségnek, ma Savoie francia départementnak fővárosa és érseki székhely, a Dent de Nivolet (1523 m.) alatt elterülő, a Laisse ágai és az Albane által öntözött kies völgyben, a Bourget-tótól 10 km.-nyire, (1906) 23,027 lak., nagy papnevelővel, kereskedelmi kamarával, 30,000 kötetből álló könyvtárral, művészeti, régészeti és természetrajzi múzeummal, több tudományos és jótékony egyesülettel; élénk óra-, kalap-, papir- és selyemiparral; szén-, bőr-, cementkereskedéssel, la Boisse nevű vasas fürdővel. A város tiszta utcáival, csinos házaival, régi erődítményei helyén alakított sétahelyeivel, a Dent de Nivolet lejtőin amfiteátrumszerüen épített Lemenc nevü külvárosával nagyon barátságos képet nyujt. Kiválóbb épületei: a régi hercegi kastély, a gót székesegyház, az olasz izlésben épített Nôtre-Dame templom; a Lans nevű szökőkutat a város allegorikus alakja, egy másik szökőkutat pedig Boigne generálisnak, a város jóltevőjének szobra ékesíti. Rousseaunak 1910. állítottak itt szobrot. Közelében van a kies fekvésű les Charmettes kastély, Rousseau és Warens asszony egykori lakóhelye. 1288—1481-ig a savoyai hercegek székhelye volt. 1792-ben a franciák birtokába jutván, Mont Blanc département fővárosa volt. 1815-ben visszakapta Szárdinia és 1860-ban Franciaország. 1892 szept. 3. megülte a város Carnot elnök jelenlétében Franciaországhoz való (első) csatolásának századik évfordulóját. — V. ö. *Manno*, Bibl. storica degli

stati della monarchia di Savoia IV. köt. 262—312 (1892).

Chambeyron, *Mont,* hegycsúcs a Kottusi Alpokban az olasz-francia határon. 3400 m. magas.

Chambon-Feugerolles *(Le-,* ejtsd: lösambon-fözsroll), város Loire francia départementban, az Ondaine partján, (1906) 12,011 lak., szénbányákkal, vasiparral.

Chambonnières (ejtsd: saňbonjér), *Jacques,* franc. zongoraművész, szül. 1600 körül, megh. 1670 végén, XIV. Lajos kamara-cembalistája volt, az id. Couperint tanította. Zongoraművei két kötetben jelentek meg.

Chambord (ejtsd: saňbór), falu Loir-et-Cher francia départementban, a Cosson partján, 446 lak. Híres kastélyát 1526—1538-ig I. Ferenc építtette, aki itt fogadta V. Károlyt (1539). Később Lesczynski Szaniszlónak, a szász marsallnak, a Polignac-családnak, Berthier marsallnak volt tulajdona. 1821-ben ennek özvegyétől 1.749,677 frankért, amit aláírások útján gyüjtöttek össze, megvették Bordeaux hercege számára, aki számüzetésében C. grófja címet vett föl. Halála után a pármai és bardii Bourbon hercegek örökölték. V. ö. *La Saussaye,* Le château de C. (1859) illusztrálva; *Desbois,* C. Notice sur les travaux de restauration (1882—94).

Chambord, *Henri Charles Ferdinand Marie Dieudonné de Bourbon,* bordeauxi herceg, C. grófja, az 1820 febr. 13. meggyilkolt Berry herceg utószülött fia, szül. Párisban 1820 szept. 29., megh. Frohsdorfban (Bécs-Ujhely mellett) 1883 aug. 24. Miután születése a legitim (Bourbon) dinasztiának további fennállását biztosította, a legitimisták mintegy a gondviselés adományának tekintették, «Franciaország gyermeke» számára a chambord-i kastélyt és uradalmát megvették és a hercegnek felajánlották. 1830 júl. X. Károly a kiskorú herceg javára lemondott a koronáról, de már késő volt és az ifjú C.-nak is külföldre kellett távoznia. Prágába vitték, ahol a jezsuiták, később Latour-Maubourg tábornok nevelték. X. Károly halála óta (1836 nov. 6.) a legitimisták C.-ot tekintették *V. Henrik* néven törvényes királynak, aki 1843. hódoló francia követséget fogadott, de a trón elfoglalására kisérletet nem tett. 1844-ben Görzben telepedett le és az Angoulêmei herceg halála után fölvette a C. grófja nevét. 1846 nov. 16. egybekelt Mária Terézia modenai hercegnővel (megh. 1886 március 25.) és Frohsdorfba költözött. A legitimista párt 1848., valamint 1873. iparkodott őt a francia trónra juttatni, mely célból hívei az Orleanistákkal alkudozásokat folytattak, kiknek azt igérték, hogy C. gyermektelen elhúnyta esetén trónját az Orléans-családra fogja hagyni. C. azonban mindkét esetben meghiusította e terveket. Makacsul vonakodott ugyanis a fehér liliomos címert a trikolorral felcserélni, mert még annak a látszatát is ki akarta kerülni, mintha a forradalom vívmányait el akarná ismerni. Ezzel pedig trónraléptét lehetetlenné tette. Miután örökösök nélkül múlt ki és a Bourbonok idősebb ága benne kihalt: a francia trónra emelt igényei az Orléans-családra szálltak. Tetemeit a Castagnavizza-kolostorban (Görz) helyezték nyugalomra. V. ö. *Nauvion et Landrodie,* Le comte de C. (Paris 1886); *Dubosc de Pesquidoux,* Le comte de C. (u. o. 1887); Correspondance du comte de C. 1841—79 (Paris 1880); Manifestes et programmes politiques (1873); *Comte de Falloux,* Mémoires d'un royaliste (1888, 2 k.).

Chambranle (franc., ejtsd: sambraňl) a. m. ajtóvagy ablakkeret, sámbrán.

Chambre (franc., ejtsd: saňbr) a. m. kamara, szoba; továbbá egyes biróságok szakosztályai v. tanácsai; *C. des députés,* képviselőház; *C. de commerce,* kereskedelmi kamara.

Chambre ardente (franc., ejtsd: saňbr ardaňt), a rendkívüli törvényszéknek neve, mely az inquizicióval vállvetve — különösen I. Ferenc (1535) és II. Henrik idejében — működött a hugenották és egyéb eretnekek kiirtásán. XIV. Lajos Brinvillers marquise halála alkalmából a méregkeverők ellen állított fel ilyen törvényszéket, melyet *Cour des poisons*-nak neveztek s mely elé számos előkelő ember (többek között Luxembourg marsall is) került. Ez a törvényszék azonban csak három évig működött (1677—80) s *Voisin* kuruzslónak kivégzésével ért véget. V. ö. *Loiseleur,* Trois énigmes historiques 1882); *Ravaisson,* Archives de la Bastille (I—V).

Chambre garnie (franc., ejtsd: saňbr garni), hónapos szoba; *chambregarniste,* szobaúr.

Chambre introuvable (franc., ejtsd: saňbr eňtruvábl), a «sehol sem található», azaz: a maga nemében páratlan kamara. Igy nevezte el XVIII. Lajos, hálából, az 1815—16-ig ülésező és minden tekintetben szolgalelkü második kamarát; később azonban a név mint az ultraroyalisztikus kamarák gúnyneve jött divatba.

Chambre séparée (franc., ejtsd: saňbr szeparé) külön szoba a vendéglőkben, kávéházakban, mulatóhelyeken.

Chambre syndicale (franc., ejtsd: saňbr szeňdikál), a munkásoknak és vállalkozóknak franciaországi egyesületei, amelyeket az ipari foglalkozások szerint külön-külön csoportosítva szerveztek. Lényegükre nézve megegyeznek a magyarországi munkás-szakszervezetekkel, illetőleg munkaadó-szövetségekkel.

Chamfort (ejtsd: sáňfor), *Sébastien Nicolas Roch,* francia író, szül. Clermont mellett (Auvergne) 1740 ápr. 6-án, megh. (mint öngyilkos) Párisban 1794 ápr. 13. Művei közül ma is élvezettel olvashatjuk Pensées, maximes, anecdotes (Dresden 1803) c. poszthumusz gyüjteményét, mely jeles megfigyelő tehetségéről, élesen itélő szelleméről tanuskodik. Műveit: Oeuvres c. Ginguené (Paris 1795, 4 köt.); Auguis (u. o. 1824, 5 köt.) adták ki. Gyüjteményt (u. o. 1879) Lescure adott belőlük. V. ö. M. *Pellisson,* C. (Paris 1895).

Chamidae (állat), a kagylók (l. o.) egyik családja, melynek két neme *(Chama* L. és *Diceras* Lam.) ismeretes. A Diceras nembe tartozó fajok mind kihaltak; héjaik nagy mennyiségben fordulnak elő Franciaország és Svájc fehér juraidőszakbeli rétegeiben. A Chama nembe tartozó 50-nél több élő faj a forróövi tengerekben, többnyire a korallzátonyokon honos; héjuk szabálytalan s balhéjukkal a korallszirtekhez vannak odanőve. Legközönségesebb a *Chama gryphoides* L. (3 cm. hosszú) és a *C. Lazarus* L. (5 cm.

hosszú); az előbbi majdnem minden tengerben, az utóbbi Amerika partvidékein honos.

Chamier (ejtsd: samjé), *Daniel*, francia ref. teológus, szül. 1565. a Dauphineben; 1612 óta montaubani professzor; elesett a város ostrománál a falakon 1621 okt. 17. Egyháza tanainak határozott védelmezője; a legtöbb nemzeti zsinaton és egyházi jellegű tárgyalásokon elnök gyanánt szerepelt. Művei általában polemikus irányuak; legnevezetesebbek közülük: Panstratiae catholicae corpus (Genf 1626) és Corpus theologicum (u. o. 1653). V. ö. *Read*, Daniel C. (Paris 1858).

Chamier (ejtsd: csemir), *Frederick*, angol regényiró, szül. Londonban 1796., megh. Walthamban 1870 nov. 1. mint békebiró. Cooper és Marryat mintájára tengerész-regényeket irt, melyek közül legnevezetesebbek: Life of a sailor (1832); The Arethusa (1837); Jack Adams (1838) stb. Reminiscenciáit összegyüjtötte Review of the French revolution of 1848 címen (1849).

Chaminade (ejtsd: saminád), *Cécile*, francia zeneszerző és zongoraművésznő, szül. Párisban 1861 aug. 8. Zongorára és zenekarra is értékes és bájos apróságokat s több hangversenyművet szerzett, irt több dalt is.

Chamisso (ejtsd: samisszó), *Adelbert von*, tulajdonképen *Louis Charles Adelaide de C. de Boncourt*, francia származású német költő és természettudós, szül. Boncourt várában a Champagneban 1781 jan. 30., megh. Berlinben 1838 aug. 21. A forradalom elől szüleivel 1790. Németalföldre vándorolt ki, 1796. II. Frigyes Vilmos porosz király nejének apródja lett, 1798. zászlótartó, 1801. hadnagy lett egy berlini ezredben. Midőn szülei visszatértek Franciaországba, C. Berlinben maradt, hol egy Musenalmanach-ot adott ki. 1805-ben részt vett a Weser melletti hadjáratban, de 1808. kilépett a porosz hadseregből, tanár lett, de reményében csalódván, Staël asszonnyal Genfbe és Coppetbe ment és itt természetrajzzal és orvostantanulmányokkal kezdett foglalkozni. 1815—18-ig Kotzebue Ottót elkisérte a világ körüli útjára. Berlinbe visszatértekor a növénytani intézet őre, 1835. pedig a tudományos akadémia tagja lett. 1832 óta Schwabbal és Gaudyval szerkesztette a Deutscher Musenalmanach-ot. 1888-ban Berlinben a Monbijoux-téren szobrot emeltek neki.

Mint természettudós Bemerkungen und Ansichten auf einer Entdeckungsreise (3 köt. 1821) és Reise um die Welt c. népismei és földrajzi műveivel, több növény- és állattani értékes munkával tünt ki. De a természettudósnál sokkal nagyobb benne a költő. Életének szomorú sorsa, mely megrabolta őt szülőföldjétől és szülőitől, nemes, de hideg természete kifejezésre jut műveiben is, igy egyik legismertebb elbeszélésében, Peter Schlemihl-ben (1814), melyet idegen nyelvekre is lefordítottak. Franciára maga a költő fordította. De sok egyéb költeményén, balladáin, románcain is végigvonul bizonyos bánatos hang, mely a melankólia hatásával van ránk. Kedvelt versformája a terzina. Műveit először barátja *Hitzig* adta ki (6 köt., 1836—39). Újabban Kurtz (1869), Hesekiel (1879), Koch (1888), Bartels (1899), Walzel stb. ismételten kiadták. V. ö. C. *Fulda*, C. und seine Zeit (1881); *Brun*, Adelbert de C. de Boncourt (Lyon 1896); J. *Schapler*, Der Humor bei C. (1897); u. a. Chamissostudien (1909).

Chammurabi, l. *Hammurabi*.

Chamois (franc., ejtsd: sámoá) a. m. zerge, zergebőr, halzsírral cserzett (sämisch v. irhás) bőr. C.-nak nevezik a halzsírral cserzett bak-, kecske- és juhbőrt is. Átvitt értelemben bőrszínű, őzszínű. Rendesen fehér és sárga okker és kevés vörös festék összekeveréséből keletkező szín.

Chamoisit (ásv.), l. *Chamosit*.

Chamonix (ejtsd: samoni) v. *Chamouni*, *Le Prieuré* néven is emlegetett falu Franciaország Haute-Savoie départementjában, 1050 m. magasságban, az Arve mellett, (1901) 797, mint község 2729 lak., 1070. alapított bencés apátsággal, óragyártással. A róla nevezett völgy, melyet az Arve szel végig, 22 km. hosszú; D.-en a Montblanc (l. o.) hatalmas tömege, É.-on az Aiguilles Rouges és Brévent hegylánca zárja be. A XVIII. sz.-ban alig ismerték, Pococke és Wyndham angol utazók 1741. ismertették meg, tudományos felfedezője azonban Saussure genfi természettudós. Saussurenek és vezetőjének, Balmatnak, aki 1786. először mászta meg a Montblancot, emléket állítottak C.-ban. A pompás rétekkel bővelkedő völgyben két község van, C. Argentière-rel és Les Houches, összesen (1901) 4798 lak., akik kevés árpát, zabot, burgonyát, rossz gyümölcsöt, de kitünő mézet és sajtot termelnek. A völgyet számos turista látogatja nemcsak a szép kilátást nyujtó hegycsúcsok, hanem főleg a Montblanc kedvéért, amelynek megmászására innen indulnak ki. V. ö. *Perrin*, Histoire de la vallée et du prieuré de C. (1887); *Whymper* E., A guide to C. (London 1902).

Chamorro (ejtsd: csamorro), igy nevezték a spanyolok a csöndes-oceáni Márián-szigetek benszülött lakóit, kik azonosak voltak a Karolina-szigetbeliekkel. Ma a tagalokkal (l. o.) teljesen egybeolvadtak.

Chamosit (*chamoisit*, ásv.), zöld színű kloritféle ásvány (vas-aluminium-szilikát), melynek képlete: $(Fe,Mg)_3Al_2Si_2O_{10}+3H_2O$, mely rendesen oolitos vasérccel együtt, részben mint annak kötőanyaga található. Mivelhogy az illető oolitos vasérc a C.-ton, mint kloritos ásványon kívül, gyakran tartalmaz magnetitet s hidrátot s karbonátokat is, némelyek C. alatt nem a kloritos ásványt értik, mely a vasérccel együtt terem, hanem magát a vasérckőzetet. Svájc: Canton Wallis: Chamoson mellett (innen a név); Canton Uri: Maderau-völgy; Csehország: Nučic és Chrustenic vidékén; Thüringia (Schmiedefeld); Szilézia a lelőhelyei.

Chamotte (franc., ejtsd: samott), égetett és aprított tűzálló agyag, melyet soványítóanyagul a nyers tűzálló anyaghoz kevernek, mivel ez magában feldolgozva igen könnyen megreped. A C.-tal soványított tűzálló agyagkeverékből készített C.-téglákból építik az olvasztó- és égetőkemencéket. C.-os agyagból készülnek továbbá a C.-tégelyek, C.-csövek stb. A C.-téglák a szokásos téglaalakon kívül a boltozat v. a kemencefal hajlásának megfelelően ékalakuak is. A C.-os tűzálló árúkat főképen oly esetben alkalmazzák,

midőn bázikus salakkal, alkáliákkal stb. érintkeznek, mert ezek maró hatásának a C.-os árú jobban ellenáll, mint a kvarcos tűzálló tégla (l. *Tűzálló agyagárúk, Olvasztótégelyek).*

Chamouni, l. *Chamonix.*

Champ (franc., ejtsd: sañ) a. m. mező; *C. de bataille*, csatatér; *C. de fédération*, szövetség földje; *C. de mai*, május-föld; *C. de Mars*, Marsmező.

Champagne (ejtsd: sañpány). 1. Franciaország egykori tartománya a felső Szajna medencéjében Ile-de-France, Orléanais, Burgundia, Franche-Comté, Lotharingia, Luxembourg és Belgium közt, mintegy 25,900 km² területtel. Sík, termékeny vidékét a Szajna, Aube, Yonne, Aisne, Oise és Marne, É.-i szögletében pedig a Maas öntözi. Fővárosa volt Troyes. Borai világhírüek (l. *Pezsgő*). C.-ból alakíttattak: Aube, Yonne, Seine-et-Marne, Haute-Marne, Marne és Ardennes départementok (l. ezeket). C.-ban a senones, tricasses, meldi, catalauni és remi gallus törzsek laktak. A merovingiak idejében is találkozunk a duces Campanienses névvel. A X. sz. végén örökös urai comtes de Troyes nevet viselnek. A XI. sz.-ban I.Thibaud a comte de C. nevet veszi föl. 1284-ben III. Henrik gróf egyetlen lánya Szép Fülöp nejévé válván, ideiglenesen, 1361. pedig véglegesen egyesíttetett Franciaországgal. V. ö. *Poinsignon*, Histoire général de la C. (3 köt. 1885). — 2. *C.*, Bas-Berrynek az Indre és a Cher mellékvizei közt fekvő sík, de kevésbbé termékeny része. — 3. *C.*, Tourainenek a Cher és Indre közt fekvő része. — 4. *C.*, Charente départementnak a Charente s a Né közt elterülő része, amelyet Grande és Petite C.-ra osztanak.

Champagne, *Philippe de*, belga festő, l. *Champaigne.*

Champagnei *(vin de Champagne)*, l. *Pezsgő.*

Champagnole (ejtsd: sañpanyol), város Jura départementban a Mont Rivel lábán, vasművekkel és fakereskedéssel, (1901) 3677 lak.

Champagny (ejtsd: sañpanyi), 1. *Jean Baptiste Nompère de C., Cadore hercege*, francia államférfiú, szül. Roanneban 1756 aug. 4., megh. Párisban 1834 júl. 3. Az 1789-iki nemzetgyűlésen a harmadik rendhez csatlakozott. A rémuralom alatt elfogták és thermidor 9-ig fogva tartották. Brumaire 18. után az első konzul a tengerészeti osztályban tanácsossá nevezte ki. 1801. bécsi követ, 1803. belügyminiszter, 1807. pedig külügyminiszter lett. Közreműködött a hirhedt fontainebleaui szerződés megkötésénél, melynek következtében IV. Károly (spanyol király) lemondani volt kénytelen. Napoleon 1808. Cadore hercegévé tette, 1809-ben pedig Bécsbe küldte, hogy ott a béke megkötése és Napoleonnak egy osztrák főhercegnővel való egybekelése ügyében alkudozzék. 1811-ben szenátor lett. 1812-ben Mária Lujza császárnő oldalán maradt, 1814. a császárnéval együtt Bloisba menekült. I. Napoleon Elba szigetéről való visszatérésekor pairré tette és 1819. XVIII. Lajos szintén. Magyarul megjelent tőle: Jelentések, melyek... Napoleon császár... parantsolatjára a párisi tanátsal közlődödtek. Bétsben, 1809. esztendőben. — Négy fia volt: a legidősebbik, *Cadore hercege*, a diplomáciai pályán működött s 1870. halt meg.

2. *C., François Joseph Marie Thérèse Nompère de C.* (rendesen csak C. *François* gróf), francia publicista, az előbbinek másodszülött fia, szül. Bécsben 1804 szept. 10., megh. Párisban 1882 máj. 4. Mint Montalembert elvtársa, az Ami de la religion s a Correspondant lapokban a szerzetesrendek által vezetett iskolák mellett buzgólkodott. Munkái: Un mot d'un catholique (1844); Du Germanisme et du Christianisme (1850); La charité chrétienne dans les premiers siècles de l'Église (1854); Le chemin de la vérité (2 kiad. 1874) stb. Sokat ócsárolt főműve: Histoire des Césars (1841—43, 4 köt.; 2. kiad. 1853), melynek folytatása Les Antonins (1863, 3 köt.; 2. kiad. 1866) és Les Césars du III. siècle (3 köt., 1870 és többször). E munkáért a francia akadémia tagjának választotta.

Champaign (ejtsd: csempeny), város Illinois északamerikai államban, az Illinois Industrial University székhelye, (1900) 9098 lak., állat- és bőrkereskedéssel.

Champaigne *(Champagne*, ejtsd: sañpány), *Philippe de*, flamand születésű francia festő, szül. Brüsszelben 1602 máj. 26., megh. 1674 aug. 12. 1621-ben Párisba jött és itt 1627. Medici Mária királyné udvari festője lett. 1648-ban egyik alapítója, utóbb tanára és igazgatója volt a művészeti akadémiának. A Port-Royal kolostorban visszavonulva fejezte be életét. Vallásos tárgyú képeket és képmásokat festett, amazokat nagyrészt a Port-Royal kolostor, a Val de Grâce és egyéb párisi templomok számára. A legkiválóbbak ma a párisi Louvreban láthatók, így Krisztus Simon farizeus házában és C. leghiresebb műve, mely beteg leányát, Suzanne apácát Agnès Arnaud apácával imába mélyedve ábrázolja. Erős valószerüség, vallásos elmélyedés jellemzi ezt az érdekes képet, amint általában a képmásfestés az erős oldala, míg egyéb műveiben a lendület és kompozició hiánya feltünő. Néhány kiváló kortársának képmásai közt a Louvreban van magának C.-nak és Richelieu bíborosnak képe is. Egy férfi és egy nő arcképe a budapesti Szépművészeti Muzeumban is látható.

Champaubert (ejtsd: sañpobér), falu Marne francia départementban, a Glatigny-mocsár közelében. Egy oszlop áll itten ama győzelem emlékére, amelyet I. Napoleon hadai 1814 febr. 10. az Olszuvjev vezérlete alatt álló orosz és porosz csapatok fölött kivívtak.

Champ de Mars (franc.) a. m. Marsmező. L. *Páris* és *Róma.*

Champéry, l. *Illiez.*

Champfleury (ejtsd: sañflöri, tkp. *Fleury-Husson), Jules*, francia író, szül. Laonban 1821 szept. 10., megh. Sèvresben 1889 dec. 7. Chien-Caillou (1847) c. munkáját Hugo Viktor a realisztikus írás mesterművének tartotta. Ugyancsak a realista irányt követte további regényeiben, melyek közül Les bourgeois de Molinchart (1854) és Les demoiselles Tourangeau (1864) említhetők. Művészettörténeti munkái közül nevezetesebbek: Histoire générale de la caricature (Paris 1856—80, 5 köt.); Histoire de l'imagerie populaire (1884); Bibliographie céramique (1881). V. ö. P. *Eudel*, C. (Paris 1891) és C. inédit (u. o. 1903).

Champignon (franc., ejtsd: sampinyón, növ.) a. m. Psalliota campestris; l. *Csiperke.*

Champigny (ejtsd: sampinyi), falu Seine départementban, a Marne balpartján, (1906) 8555 lak., cserépkályhakészítéssel. 1870 nov. 30. és dec. 2. Ducrot francia vezér és a Párist ostromló német hadak itt összeütköztek; az ütközet a franciák visszavonulásával végződött.

Champin (ang., ejtsd: sañpeñ), több amerikai korcs szőllőfajta neve C. francia gazda után. E korcsok a Vitis rupestris, candicans, riparia, monticola és cordifolia fajok különböző kereszteződése által keletkeztek. A filloxerának jól ellentáll, vadtőül ajánlatos.

Champion (franc., ejtsd: sampjoñ), a középkorban bajvívó (lat. campio, ném. Kämpe), aki a törvényszéki párbajoknál (istenítéleteknél) bizonyos díjért a felek valamelyikét helyettesítette. A C.-ok nem voltak tisztességes személyek, bőrruhát és bizonyos meghatározott fegyverzetet kellett viselniök és nem volt szabad lóhátról vívniok. Már Nagy Károly korában voltak C.-ok. A későbbi középkorban C.-nak olyan lovagot híttak, aki bajvívásra alkalmatlan személyt, különösen hölgyet helyettesített. Angliában (valószinüleg II. Richárd óta) volt egy királyi C. is, aki koronázások alkalmával párbajra hítta mindazokat, akik netalán a királyt törvényes uralkodóul el nem ismerték volna. Jelenleg sport-nyelven az, aki bajnokságot *(championship)* nyer valamely sportágban; általában a legjobbja a saját sportjának, l. *Bajnok.* — *C. lovas* az az úrlovas vagy jockey, aki az illető évben a legtöbb versenyt nyeri.

Championnet (ejtsd: sampjoné), *Jean Etienne,* francia tábornok, szül. Valenceban 1762., megh. Antibesben 1800 jan. 9. A forradalom idején önkéntes csapatot vezényelt, azután Hoche alatt szolgált a Pfalzban. Mint hadosztálytábornok hősiesen harcolt Fleurus mellett (1794), 1797-ben pedig az Alsó-Rajna mentén. 1798. visszaszorította az Egyházi Államba betört lazzaroni-hadat, melynek nyomán 1799 jan. 25. bevonult Nápolyba, ahol a Parthenope-i köztársaságot proklamálta. Erre azonban hamis vádak alapján elfogták s Grenobleba vitték. De 1799 jún. kiszabadult és rangját visszakapta. Joubert halála után az olaszországi hadseregek fővezére lett; de a szövetkezett oroszok- és osztrákoktól 1799 szept. Savigliano mellett vereséget szenvedett, mire állásáról lemondott. 1891-ben Antibesban szobrot emeltek neki. V. ö. *Châteauneuf,* Vie de C. (Paris 1806); Saint-Albin, C. (u. o. 1860).

Championship, l. *Champion.*

Champlain (ejtsd: sañpleñ), *Samuel de,* francia tengerész, Quebec alapítója s a kanadai francia telepítvények első kormányzója, szül. Brourageban 1567., megh. Quebecben 1635 dec. 25. Érdekes utjairól több jelentést írt. (Voyages et découvertes, 1615—18, Paris 1627). C. összes műveit Oeuvres de C. címen Laverdière adta ki (Quebec 1870, 6 köt.). V. ö. *Gravier,* Vie de S. C. (Paris 1900).

Champlain-tó (ejtsd: csemplén), az Egyesült-Államokban, New York és Vermont államok határán. É.-i vége átnyúlik Kanada területére is, 177 km. hosszú, 0·4—24 km. széles, területe 1982 km². A tengerszin fölötti magassága 28 m., de a parti szinlők 90—120 m.-es magasságról is tanuskodnak. Mélysége 90—180 m., folytatásában van annak a nagy törésvonalnak, amely New Yorktól egyenesen É.-nak tart és amelynek New York nagy jelentőségét köszönheti. A tó partjai sziksósak és meredekek. Számos szigete közül nagyobbak: North- és Southhero, La Motte és Pleasant. Lefolyása, a Richelieu, összeköti a St.-Lawrence folyóval, a 104 km. hosszú C.-csatorna meg a Hudson völgyébe vezet át. A tó mellett épült Saint-Albans, Burlington és Plattsburgh város.

Champlevé (franc., ejtsd: sáñlövé)., l. *Beágyazott zománc.*

Champlitte (ejtsd: samplitt), város Haute Saône francia départamentban a Salon mellett, régi erődítmények maradványaival és szép kastéllyal, (1901) 2075 lak.

Champmeslé (ejtsd: sañmelé), *Marie,* híres francia szinésznő, szül. Rouenban 1644., megh. Auteuilben 1698. Szinpadi sikereit főképen a nagy Racinenak köszönhette, aki neki a szerepeket írta s úgyszólván minden mozdulatra betanította. Szellemes, szép asszony volt, akinek szalonjában a kor leghíresebb emberei megfordultak. Férje, Charles Chevillet de C., komikus szinész és vígjátékíró volt.

Champollion (ejtsd: sañpolyóñ), 1. *Jean François,* az egyiptomi hieroglif-olvasás felfedezője és az egyiptológia megalapítója, szül. Grenobleban 1790 dec. 23., megh. Párisban 1832 márc. 4. Rövid ideig a történelem tanára volt Grenobleban, de a restauráció után Párisba ment s a hieroglifákra vonatkozó, már korábban megkezdett tanulmányait tovább folytatta. X. Károly 1828—30., miután C. a hieroglifák kulcsát felfedezte, Egyiptomba küldte s az egyiptomi múzeum őrévé nevezte ki őt; 1830. az akadémia tagja, 1831. a Collège de France-ban az egyiptológia tanára lett. Nevezetesebb munkái: L'Egypte sous les Pharaons (1814); De l'écriture hiératique des anciens Egyptiens (Gren. 1821); Lettre à M. Dacier (Paris 1822); Précis du système hiéroglyphique (u. o. 1824; 2. kiad 1828); Lettres à monsieur le duc de Blacas relatives au musée royal égyptien de Turin (u. o. 1824—26); Lettres écrites d'Egypte et de Nubie (u. o. 1833; új kiad. 1867); Grammaire égyptienne (u. o. 1836—41, 3 köt.); Dictionnaire égyptien en écriture hiéroglyphique (u. o. 1842—44); Panthéon égyptien (Par. 1822—25, Dubois rajzaival); Mémoire sur les signes, employés par les anciens Égyptiens à la notation des divisions du temps (u. o. 1841); Monuments de l'Égypte et de la Nubie (u. o. 1844). Kézirathagyatékát 50,000 frankon vette meg a párisi királyi könyvtár.

2. *C., Jean Jacques,* francia archeológus, C. Françoisnak a bátyja, szül. Figeacban 1778 okt. 5., megh. Párisban 1867 máj. 9. Főkép hazájabeli régiségek ismertetésével foglalkozott, csak későbbi korban az egyiptológiával is. Nevezetesebb munkái: Annales des Lagides (Paris 1819 és 1821); L'Égypte ancienne et moderne (1840); Traité élémentaire d'archéologie (2. kiad. 1843); Documents paléographique relatifs à l'histoire des beaux-arts et des belles-lettres pendant le moyen-âge (1868).

Champoton (ejtsd: csampoton), kikötőhely Jukatan Ny-i partján, mintegy 1500 lak. Amerika fölfedezése idejében külön kis ország volt, amely Jukatan fölfedezőjével, de Cordova Hernandezzel szemben heves ellenállást tanusított 1517. A spanyolok csak későbben, de Montejo Francisco vezérlete alatt foglalták el. Cortez itt győzte le Montezumát.

Champseix (ejtsd: sañszé), szül. *Léonie Béra* (álnéven André Léo), francia írónő, szül. Lusignanban 1829., megh. Párisban 1900 máj. 20. Az 1871-iki commune lelkes híve volt. Prédikátori hangon írt regényei közül Un mariage scandaleux (1862; új kiad. 1865) a legsikerültebb.

Champs-Élysées, l. *Elysée.*

Chamr el madjnune (növ.), l. *Cocculus.*

Chamszin, l. *Khamszin.*

Chán, l. *Khán.*

Chanar, város, l. *Csanar.*

Chanar (növ.), l. *Gourliea.*

Chañaral (ejtsd: csany—), az ugyanily nevű departamento fővárosa Atacama chilei tartományban, a tenger mellett, kb. 3000 lak., közelében ezüst- és valamivel messzebb réz- és boraxbányákkal.

Chañarcillo (ejtsd: csanyarszillyo), ezüstbánya-kerület Atacama chilei tartományban, amelyet Copiapóval vasút köt össze. L. *Copiapo* és *Juan Godoi.*

Chance (franc., ejtsd: sañsz) a. m. szerencse, szerencsés eset; valamely spekuláció sikerülésének stb. lehetősége; továbbá a kockajáték egy neme. Mint sportműszó: esély, eshetőség, versenyben nyerési kilátás. *C.-os ló,* amelyiknek az illető versenyben papirosforma alapján nyerési esélye van.

Chancelier (franc., ejtsd: sañszelljé), kancellár (l. o.).

Chancellor (ang., ejtsd: csenszlör, *Lord High Chancellor,* kancellár), Angliában a legelső államhivatalnok, a lordok házának elnöke, az országnak igazságügyminisztere anélkül, hogy e nevet viselné; a legfőbb felebbviteli törvényszék elnöke, ki, valamint alkancellárja is, saját törvényszékkel bír, hová a legfontosabb ügyek tartoznak, melyeket nem a köztörvények, hanem méltányosság (equity) szerint birálnak meg, de ezenkívül a köztörvényi biróságok teendőit is körébe vonja s majdnem korlátlan törvénymagyarázó hatalmat gyakorol. — C. alatt általában értik még a méltányossági törvényszék elnökét (court of chancery), a skót jogban pedig az esküdtek főnökét. *C. of the Exchequer* a pénzügyminiszter elnevezése.

Chancellorsville (ejtsd: csenszlörszvill), helység Virginia északamerikai államban, 20 km.-nyire Fredericksburgtól. E helytől kapta nevét azon három napig (1863 máj. 2—4-ig) tartó véres csata, amelyet itt Hooker, az unionisták vezére, Lee ellen vívott. Hooker visszavonult s a csatavesztés következtében a fővezérségtől elmozdították. 1864. Lee Grant ellen küzdött; az eldöntetlen csata a «csata a vadonban» elnevezés alatt ismeretes. L. *Wilderness.*

Chanchito *(Cichlasoma* [Heros v. Chromis] *facetum* Steind, állat), a Cichlidae családba tartozó halfaj. 16 cm. hosszura is megnő, színezete változó, rendesen barnássárga v. zöldes, majd világos, majd sötétebb zebraszerű sávokkal van díszítve, melyek az úszószárnyakra is átnyúlnak, Braziliában és Argentinában honos. 1894 óta akváriumokban széltében tartják, mert fogságban pompásan tenyészik.

Chancre, l. *Sanker.*

Chandarnagor, város, l. *Csandernagor.*

Chandia, bányászközség Columbia délamerikai köztársaságban, a Rio Cauca mellett, ezüstbányákkal.

Chandler (ejtsd: csendler), *Richard,* angol archeologus, szül. Elsonban (Hampshire) 1738., meghalt mint tilehursti (Berkshire) rektor 1810. Tanult Oxfordban, hol fellow is lett, majd keleti útra küldték, melyen 1764—66-ig beutazta Görögország egyes tartományait és sok műkincscsel tért vissza. Munkái: Marmora Oxoniensia (Oxford 1763, az ú. n. arundeli márványtábla kiadása); Ionian antiquities (London 1769, 1800, 2 köt.); Inscriptiones antiquae pleraeque nondum editae, in Asia Minori et Graecia praesertim Athenis collectae (Oxford 1774); Jonian antiquities (London 1769—1800); History of Ilium or Troy (u. o. 1802); Travels in Asia Minor (Oxford 1775); Travels in Greece (u. o. 1776; a két úti munkát együtt kiadta Churton 1835, 2 köt.).

Chandler-féle periodus, l. *Sarkmagasság.*

Chandos, hercegi cím, l. *Buckingham.*

Changai, hegység Ázsiában, az Ektag Altai és a Tannu lánc között, amely DK.-i irányban haladva lenyúlik a Mongol pusztába. ÉK.-i lejtőin folyik a Szelenga és Tes; a DNy.-i lejtőn épült a karavánok egyik ősrégi állomása, Uliaszutai.

Changarnier (ejtsd: sangarnjé), *Nicolas Anne Théodule,* francia tábornok, szül. Autunben 1793 ápr. 26., megh. Versaillesben 1877 febr. 15. 1830 óta számos algeriai hadjáratban vett részt és felvitte a hadosztálytábornokságig. 1848-ban a nemzetgyűlésbe választották, majd az első hadosztály főparancsnoka lett és leverte (1849) a köztársaságiak és szociálisták felkeléseit. A kamarában C. az orléanistákkal tartott. Napoleon herceg 1851 jan. állásától felmentette, a december 2-iki államcsiny éjjelén elfogatta és Franciaországból száműzte. Ezóta C. a közbocsánat kihirdetéséig Mechelnben élt; azután pedig birtokára vonult vissza. 1870-ben önként ajánlotta fel szolgálatait a császárnak, ki őt Metzbe hívta, de hadtestet nem bizott rá. Így hát Bazaine csapataival Metzben maradt és a többi parancsnokkal hadi fogságba esett. 1871-ben a nemzetgyűlésbe beválasztották, hol az orléanistákhoz csatlakozott és Thiers köztársasági elnök bukásában meg Mac Mahon megválasztatásában része volt. 1875-ben élethossziglan szenátorrá választották. V. ö. *d'Antioche* (Comte), Ch. (Paris 1891).

Change (franc., ejtsd: sáñzs), váltás, csere; pénzváltóbank; *changement,* csere, váltás, változás.

Changeant (franc., ejtsd: sañzsañ), szinjátékos selyem- vagy fésüsgyapju-szövet. Színjátékát a *sárga* és *kék* szín kölcsönös hatásának köszöni. Jellemzője, hogy az egyik fonal rendszere (pl. a láncfonál) sárga v. sárgás árnyalatú (narancssárga, sárgászöld, sárgásbarna stb.), a másik fonalrendszere (pl. a vetülék) pedig kék vagy kékes árnya-

latu (ibolya, kékeszöld, kékesszürke stb.). A kötés módja a szinjátékra hatással nem bir, miért is bármely alapkötés alkalmazható, leggyakrabban azonban a vászonkötést alkalmazzák.

Changer (franc., ejtsd: sanzsé) a. m. váltani, cserélni, változtatni. Az iskolalovaglásban átmenet a jobbkézre lovaglásból a balkézre lovaglásba, vagy viszont. Pl. diagonális átvágás a lovaglópályán; átmenet a jobb galoppból a bal galoppba.

Chania *(Canea)*. Kréta sziget megerősitett fővárosa, a sziget É.-i partján, (1900) 20,972 lak., kikötővel, arzenállal, jelentékeny kereskedéssel (bevitel 6 millió fr., kivitel 3 millió fr.). Székhelye a sziget kormányzóságának s a görög metropolitának. Környéke olajfaültetvényekben bővelkedik.

Chanka, tó, másként: *Kengka* (l. o.).

Chankah (perzsa), l. *Khánkáh.*

Channel Islands, l. *Normann-szigetek.*

Channing (ejtsd: csenning), 1. *William Ellery*, amerikai teológus, szül. Newportban 1780 ápr. 7., megh. Benningtonban 1842 okt. 2; 1803. bostoni prédikátor lett s erélyesen küzdött a szentháromsági dogma ellen. Számtalan értekezést írt a szociális és vallásos dolgokról, különösen a börtön-, rabszolga- és bibliaterjesztési ügyekről. Prédikációit rendkívül szerették. Úgy halt meg, mint az amerikai unitáriusok feje. Munkái: On Slavery (Boston 1835); On self-culture (London 1839); Lecture on war (u. o. 1839); összes művei (Works) 15-ik kiadásban 1856. jelentek meg Bostonban. V. ö. *Rémusat*, C., sa vie et ses oeuvres (Paris 1873); *Channing*, W. H., Life of W. E. Ch. (Boston, új kiad. 1880). Magyarul: Válogatott művei. Angolból ford. az unit. tanárok (Kolozsvár 1870—74).

2. *C., William Ellery,* amerikai ujságiró, az előbbinek fia, szül. Bostonban 1818 jún. 10. Harvardban tanult s több évig különböző újságoknál dolgozott. Főbb munkái: Poems (1843 és 1847); Conversation in Rome between an Artist, a Catholic, and a Critic (1847); Thoreau, the Poet-Naturalist (1873).

Chanoinesse (franc., ejtsd: sanoanessz), alapitványi hölgy. L. *Kanonisszák.*

Chanson (franc., ejtsd: sañszoñ) a. m. ének, dal, a specifikus francia dal. Régente így neveztek a franciák minden énekelhető költeményt, még az epikus jellegüeket is (mint a magyarban *nóta* minden énekelt költemény); igy a régi francia költészetben *chansons de geste* volt a nevük ama hosszabb epikus költeményeknek, melyekbe a trouvèrek a Nagy Károly mondakör hőseinek viselt dolgait foglalták s énekelve adták elő, míg a csak elszavalt vagy olvasásra szánt történetek *romans* vagy *contes* nevet viseltek. Mai értelmében a C. oly rövidebb dal, mely egy gondolatot elfogulatlan, derült hangon, elmés pointe-okkal fejez ki. A franciáknál mintegy a népdalt helyettesíti, de mind költői, mind közönsége közt sokkal nagyobb szerepe van a művelt elemnek, tárgyaiban és hangjában sokkal változatosabb, nemcsak szerelmi és egyéni, hanem olykor politikai tartalmú is, a közérzést tolmácsolhatja s lelkes, szenvedélyes vagy gúnyos jelleget ölthet. Ezért a C. történetében a francia nép koronkénti hangulata is visszatükröződik, és a legkiválóbb C.-költőnek, Bérangernek dalaiban a francia nemzeti szellem kristályosodott ki. — C. zenei tekintetből l. *Canzone.*

Chansonnette (franc., ejtsd: sañszonett), kisebb dal, kedves v. komikus, gyakran frivol tartalommal; erről az orfeumokban, zenés kávéházakban ilyen dalokat előadó énekesnőt is C.-nak hívják.

Chanson royale, l. *Chant royal.*

Chant (franc., ejtsd: sáñ), ének; *chantant,* énekelve, énekkel egybekötött; *café chantant,* énekes kávéház; *chanteur,* énekes; *chanteuse,* énekesnő.

Chantage (franc., ejtsd: sáñtázs), halászat, melynél nagy lármát csapnak, a halaknak a hálóba hajtása céljából; továbbá a zsarolás megjelölése bizonyos titkok, valóságos vagy költött botrányok nyilvánosság elé vitelével való fenyegetés által.

Chantal, *Jeanne Françoise Frémyot de,* szül. 1572 jan. 28-án Dijonban, megh. 1641 dec. 13-án Moulinban. Szalézi Szt. Ferenc legbuzgóbb híve és a tőle alapitott női szerzet első tagja. VII. Kelemen avatta szentté 1767. Napját aug. 21-én ülik.

Chantant (franc.), l. *Chant.*

Chantavoine (ejtsd: sañtavoán), *Jean,* francia zenei iró, szül. Párisban 1877. Berlin egyetemén is tanult. Szerkeszt Les maîtres de musique c. sorozatot, melyben a Beethovenről szóló könyvet irta (1907). A tekintélyes Revue Hebdomadaire kritikusa.

Chantecler (franc., ejtsd: sañteklér), l. *Rostand.*

Chantelauze, *Régis,* francia történetiró, szül. Montbrissonban 1821 márc. 23., megh. Párisban 1888 jan. 3. Művei: Le père de La Chaise, confesseur de Louis XIV (1859); Marie Stuart (1876); Le cardinal de Retz et l'affaire du chapeau (1878, 2 köt.); Le cardinal de Retz et ses missions diplomatiques à Rome (1879); Louis XIV et Marie Mancini (1880); Louis XVII, son enfance, sa prison et sa mort au Temple (1884); Portraits historiques (2. kiad. 1886). Kiadta végül Comines mémoirejait (1881).

Chantemesse-féle reakció, a tifusz korai felismerésére szolgál; olyan mint a Calmette-féle ophthalmo-reakció. A reakcióhoz tifusz-toxin koncentrált oldatából a toxint alkohollal kicsapjuk, a csapadékot megszáritjuk, porrá dörzsöljük; az igy kapott por $^{1}/_{50}$ mg.-ja 1 csepp vízben oldva elég a hatás eléréséhez. Ha ugyanis ezt a cseppet egészséges egyén szemébe cseppentjük, akkor ebben egy kis könnyezésen, a kötőhártya kisfokú kivörösödésén kivül egyéb reakció nem lesz, ez is hamar eltünik; míg tifusszal fertőzött szervezetnél a reakció sokkal erősebb, a kötőhártyán savós-rostonyás (sero-fibrinosus) izzadmány képződik, mely maximumát csak körülbelül 10 óra mulva éri el s teljes visszafejlődése egy napig is eltart. A C. értékéről még véleményt nem mondhatunk, mert még nem rendelkezünk elegendő klinikai tapasztalattal.

Chantenay (ejtsd: santné), város Loire-Inférieure francia départementban, Nantes (l. o.) tőszomszédságában, (1906) 21,671 lak., akik gránitbányászattal, hajóácsmesterséggel, vasolvasztással, cukorfinomítással, halbesózással és konzervkészítéssel foglalkoznak.

Chanterelle (franc., ejtsd: saňtrel) a. m. éneklő húr, a vonós és pengető hangszerek legmagasabb húrjainak francia elnevezése. Igy nevezik különösen a hegedű *e* húrját.

Chanteur (franc.), l. *Chant.*

Chantilly (ejtsd: sántillyi), város Oise francia départementban, a Nonette partján, a C.-i erdő mellett, (1906) 5083 lak., Condé-muzeummal, jelentékeny kőfaragással, tű- és gombgyártással, gyapju- és pamutfonással, paszomántkészítéssel. A XVII. és XVIII. sz.-ban híresek voltak varrott csipkéi. A nagy forradalomban tönkre ment csipkeipar újabb időben ismét föllendült. 1834 óta a C.-i mezőn (La Pélouse) lóversenyeket tartanak. C. híres arról az uradalomról, kastélyról és parkról, amely eredetileg a Montmorency hercegeké volt, 1632 óta a Condé-családé; 1872. Aumale herceg örökölte, aki 1897. az Institut de Francera hagyta. V ö. *Gruyer,* La peinture au Château de C. (Paris 1895); *Maçon* G., Ch. et le Musée Condé (Paris 1910).

Chantonnay (ejtsd: saňtonné), falu Vendée francia départementban, a Grand Lay partján, (1901) 4093 lak., szénbányászattal. A francia forradalmi csapatokat itt győzték le a vendéeiek 1793.

Chant pleine (franc., ejtsd: saň plén), vegyes karének; női (vagy gyermek-) és férfihangokkal, l. *Coro pieno.*

Chantransia *(DC) Schmitz* (növ.). A Pirosmoszatok génusza, melynek fajai édes és sós vizekben élnek. Az édes vizeinkben is előforduló *C. chalybea*-t a *Batrachospermum* (l. o.) előtelepének tekintik.

Chantre (ejtsd: saňtr), *Ernest,* francia antropológus, szül. Lyonban 1843. Lyonban az antropológia tanára. Munkáinak egy része Études paléontologiques c. gyüjteményében jelent meg (Lyon 1867—1880). Oroszországi kutatásait Recherches anthropologiques dans le Caucase (Lyon 1885—1887); Mission scientifiques en Transcaucasie, Asie-Mineure et Syrie, 1890—94 (u. o. 1895); Les Barabra (u. o. 1901) c. alatt írta meg. A magy. tud. Akadémia 1881. választotta kültagjává.

Chantrey (ejtsd: csentri), *Francis, sir,* angol szobrász, szül. Jordanthorpeban 1781 ápr. 7., megh. 1842 nov. 25. Flaxman John tanítványa. A szobrászat egyik fő angol képviselője a XIX. sz. első felében. Művei közül említendők: Wellington herceg lovasszobra a londoni tőzsdeépület előtt, Sir John Malcolm szobra a Westminster-apátságban; sir John Banks szobra a British Museumban; VI. György király emlékszobra Londonban; Watt James szobra Astonban, Canning és Washington szobrai Bostonban. Kitünő mellszobrainak egész sora látható a National Portrait Galleryben.

Chant royal (franc., ejtsd: saň roajál), vagy *chanson royale* lírai versforma a középkori francia irodalomban, melyet rendszerint ünnepies tárgyaknál, főleg a Bold. Szűz megéneklésénél, alkalmaztak. Öt versszakból áll; egy-egy versszak rendszerint tizenegy, tíz, ritkábban 8 szótagú verssorra terjed refrainnel vagy anélkül. A XIV—XV. sz.-ban volt divatban.

Chanukka, zsidó ünnep kiszlév hó 25-ikétől 8 napig. Az ünnep külső jele a gyertyagyujtás, amely az első napon egy gyertyával kezdődik és naponta eggyel szaporodik. Az ünnep a makkabeusi harcok (l. o.) emlékének van szentelve.

Chanum v. *hanum,* l. *Hanim.*

Chanute (ejtsd: csenjut), város Kansas északamerikai államban, a Neosho River mellett, vasúti gócpont, kőszénbányával, (1900) 4208 lak.

Chanute, *Octave,* mérnök, szül. Bostonban 1821., megh. 1910 aug. 2. Chicagoban. Mint Lilienthal követője 1896. kezdett kisérletezni mótornélküli aeroplánnal. Sokfelületü készülékkel kezdte kisérleteit, melyek során kialakult a két párhuzamos felületből álló aeroplán. Ő és segédei, Herring és Avery 1902-ig több mint 1000 siklórepülést végeztek és dús tapasztalatokat szereztek a hordfelületek tulajdonságairól. Az ő készülékét tökéletesítették és tették gyakorlati értéküvé a Wright testvérek. Munkái közül fontos: Progress in flying machines (New York 1899).

Chanykov, *Nikolaj,* orosz orientálista és utazó, szül. 1819 okt. 24. a kolugai kormányzóságban, megh. 1878 nov. 3., a Páris melletti Rambouilletben. A carszkoje-szelói liceumban nevelkedve, már fiatal korában került a Keletre. 1839—40-ben, Perowszkinak Khiva ellen viselt szerencsétlen hadjáratában vett részt, s orosz konzuli tisztében: Perzsiával, Bokharával és Afganisztánnal ismerkedett meg. Munkái: A bokharai kánság leírása (oroszul, Szent-Pétervár 1843, angol nyelvre átültette Bode, London 1845); Mémoire sur la partie méridionale de l'Asie centrale (Paris 1863); Études sur l'instruction publique en Russie (u. o. 1865); Mémoire sur l'ethnographie de la Perse (u. o. 1866).

Chanzy (ejtsd: sáňzi), *Antoine Eugène Alfred,* francia tábornok, szül. Nouartban 1823 márc. 18., megh. Châlonsban 1883 jan. 4. 1843—59-ig majdnem állandóan Algériában szolgált. Az 1859-iki olasz hadjáratot mint zászlóaljparancsnok küzdötte végig; elismerésül alezredessé léptették elő. 1864-ben ezredes s 1868. dandárparancsnok lett s a dél-sziriai törzsek ellen vezetett hadjáratban tett ki magáért. 1870-ben Leboeuf marsalltól parancsnokságot kért, de nem kapott. A szeptember 4-iki kormány azonban a 16. hadtest élére állította, mire Aurelle tábornok főparancsnoksága alatt nov. 9. Coulmiers mellett a bajorok ellen, dec. 1. és 2. pedig Loigny mellett a mecklenburgi nagyherceg serege ellen szivós kitartást tanusított. Midőn Gambetta Orléans bukása után a Loire-hadsereget két külön hadtestre osztotta, C.-t nevezte ki a második Loire-hadsereg főparancsnokává, mely állásban dec. 7—9. Beaugency körül a mecklenburgi nagyherceggel szemben újra megállta helyét. 1871. év január elején 150,000 emberre felszaporodott seregével Le Mansból Páris felmentésére indult. Útközben azonban Frigyes Károly porosz herceg C. hadát feltartóztatta és véres küzdelmek árán Le Mansba visszaszorította, honnan jan. 12. C. Lavalba volt kénytelen visszavonulni. Az 1871-iki nemzetgyűlésben a balközépen foglalt helyet és különösen a hadsereg ujjászervezését sürgette. 1873-ban pedig Algéria főkormányzója lett. 1879—81-ig nagykövet volt Szt.-Pétervárott, aztán a 6. hadtest parancsnoka lett Châlonsban, hol váratlanul elhúnyt. A franciák sokáig gyászolták a népszerű s vitéz tábor-

nokot. La deuxième armée de la Loire c. művében 1870—71. hadviselését igazolja, Páris 1871. 8. kiad. 1885. V. ö. *Chuquet*, Le général C. (Paris 1884). *Villefranche*, Hist. de générale C. (u. o. 1890).

Chaologia a. m. állat- és növényföldrajz.

Chaonok *(Chaones)*, Epirus illir őslakói. *Chaonia* tartomány főhelye volt Buthrotum és Ilium. Eredetileg az egész Epirust birták, a történelmi időkben már csak a Thyamis mellékét (a mai Kalamast) tudták megtartani, majd ott is elenyésztek.

Chaos, l. *Kaosz.*

Chaostipia, l. *Szelenotipia.*

Chapala (ejtsd: csapala), nagy tó Mexikóban, Mexikótól Ny.-ra, (é. sz. 20° 30′). Hossza 90, szélessége mintegy 20 km. a Rio Grande de Santiago viszi le fölös vizét a Csendes-oceánba.

Chapara manteca (növ.), l. *Byrsonima.*

Chaparrals (ejtsd: csa-), neve Mexikóban és Texasban a füves, bozótos térségeknek.

Chapeau (franc., ejtsd: sapó) a. m. kalap ; átv. ért. úr, ellentétben a hölggyel, kivált a táncban ; *C. d'honneur*, táncrendező, gúnyosan így hívják a férjetlen nők báli kisérőjét is ; *C. à claque*, klakkkalap, a párisi Gibustól feltalált összecsappantható cilinderkalap.

Chapel (ang., ejtsd: cseppel), kápolna, Angolországban minden oly templom, mely valamely disszidens hitközségé.

Chapelain (ejtsd: saplen), *Jean*, francia költő, szül. Párisban 1595 dec. 5., megh. u. o. 1674 febr. 22. Része volt a francia akadémia megalapításában, melynek ő dolgozta ki a munkatervét. A francia klasszikus drámában érvényesülő hármasegységet az ő kritikai munkássága szilárdította meg. Irodalomtörténeti szempontból legnevezetesebb műve: Les sentiments de l'Académie sur le Cid (1635), melyben Richelieu bibornok nyomása alatt Corneille babérjait tépdesi meg. Nagy várakozásokat keltett Pucelle c. hőskölteménye, melyet 20 évi halogatás után 1656. kiadott. Az első 12 ének ugyan hat kiadást ért másfél év alatt, de a késedelmező, invenciókban szegény, ízléstelen «nemzeti eposz»-t egészében hamarosan összetörték Boileau és ennek barátai (C. décoiffé, és Métamorphose de la perruque de C. en comète, 1664) s C., aki a legnagyobb francia költő hírében állt, egyszerre lebukott a nagy magaslatról. A Pucelle 12 utolsó éneke csak 1757. jelent meg Genfben. V. ö. Lettres de Jean C. (Páris 1880—83) ; *Fabre*, C. et nos deux premières académies (u. o. 1890) ; u. a. Les ennemis de C. (u. o. 1897) ; *Mühlan* A., J. C., eine krit. Studie (Leipzig 1893).

Chapel en le Frith (ejtsd: cseppel en li frit), város Derbyshireben (Anglia), a Penninek Ny.-i lejtőjén, (1901) 4626 lak., szén- és ólombányákkal, pamutfonókkal, papirgyárakkal.

Chapelet (franc., ejtsd: saplé) a. m. olvasó (rózsafüzér).

Chapelgorris (tp., ejtsd: csap—), könnyű fegyverzetű vaszk csapatok neve a spanyol polgárháborúban Krisztina alatt. Magy. vörössapkások.

Chapel Hill (ejtsd: cseplil), helység Észak-Karolina északamerikai államban, Orange countyban, 2000 lak., az 1793. alapított University székhelye.

Chapelle (franc., ejtdsd: sapell), kápolna.

Chapelle (ejtsd: sapell, tkp. *Lhuillier), Claude Emmanuel*, franc. költő, szül. Chapelle-St.-Denisben 1626., megh. Párisban 1686 szept. 12. Barátságban volt Racinenal, Boileauval, Molièrerel, Lafontainenel. Vidám anakreoni dalokat írt s Bachaumontnal együtt Voyage en Provence et en Languedoc c. prózában és versben szerkesztett vonzó útleírást (1663 ; legújabb kiadása, Paris 1874). Összes művei (Oeuvres) Hágában és Párisban jelentek meg a Bachaumontéval együtt 1755. és Párisban 1854.

Chapelle ardente (franc., ejtsd: sapell árdant), l. *Castrum doloris.*

Chaperon (ejtsd: saprofi), fecskefarkú sipka, melyet a középkorban nők és férfiak viseltek, később csak szerzetesek és orvosok. Az *építészetben* az udvar vagy kert falának kifelé lejtősödő tetejét nevezik így, melynek csúcsa a két szomszédos terület határát jelöli. C.-nak nevezik azonkívül egy fiatal hölgy éltesebb kisérőnőjét is.

Chaperon rouge (franc., ejtsd: saprofi rúzs) a. m. vörös sapka, ill. sapkaalakú fejkötő. Francia mesealak neve, mely a Perrault-féle híres meseggyüjtemény (1697) révén lett honán túl is széles körben ismertebbé. A róla szóló mese főbb vonásai különben más népek meséiben is meglelhetők s az európai mesekincs közös elemei sorába tartoznak. Rövid tartalma az, hogy egy kis lányka beteg nagyanyjának ebédet visz ; útközben a farkas kifecsegteti vele útja célját, aztán az erdőn át megelőzvén a kicsikét, a beteg öreganyót felfalja, helyébe fekszik az ágyba, magára ölti a nagyanya fejkötőjét, utánozza hangját s így kelepcébe ejtvén a kis lányt, felfalja. A mese teljesebb változatai a kicsikét kiszabadítják a farkas gyomrából.

Chapetones (ejtsd: csapetónesz), új európai bevándorlók az egykori spanyol Amerikába, ellentétben az amerikai benszülöttekkel, európaiaktól származott kreolokkal.

Chapitre (franc., ejtsd: sápitr) a. m. fejezet, szakasz ; továbbá a beszéd tárgya.

Chaplain (ejtsd: saplen), *Jules Clément*, francia szobrász és médailleur, szül. Mortagneban 1839 júl. 12., megh. 1909 júl. 13. Jouffroynak és Oudinénak volt tanítványa, eleinte főleg mellszobrokat és dekorativ szobrászati műveket készített, egy ideig a sèvresi porcellángyár művészeti vezetője is volt, utóbb azonban kizárólag emlékérmeket és plaketteket alkotott, amelyek a maguk nemében a XIX. sz. legkiválóbb termékei közé tartoznak és Roty művei mellett a kisplasztika ez ágának valóságos renaissanceát idézték elő. Emlékérmei és plakettjei közül a legismertebbek: a Schwetz festő, Meissonier, Renan, Hugo, Mac Mahon, Casimir-Périer, az 1867-ik évi világkiállítás, Párisnak a németek ellen való védelme, a párisi Hôtel de Ville újjáépítése emlékére készültek. Tőle való a párisi művészeti szalon díjérme is. V. ö. *Ráth*, Az iparművészet könyve I. 275. l.

Chaplin, 1. (ejtsd: saplen) *Charles*, francia festő és rézkarcoló, szül. Andelysben (Eure départ.) 1825 jún. 8., megh. Párisban 1891 jan. 30. Drolling tanítványa. Neve egy Szt. Sebestyént ábrázoló képe által tünt föl, melyet még 1847. festett, később a tájfestést művelte, de legnagyobb sikereit

akkor aratta, midőn az ú. n. boudoir-festészetre csapott át és a párisi elegáns, kacér nőket kezdte festeni, többnyire sikamlós, érzékingerlő beállításokban. Nevezetesebb művei: Bulles de savon (a párisi Luxembourg-múzeumban); Souvenirs (u. o.); Bain, Lever stb.

2. *C.* (ejtsd: cseplin), *Henry*, angol konzervativ államférfiú, szül. 1840-ben. 1868 óta tagja a parlamentnek. 1889—92-ig földmívelési miniszter, 1895—1900. a helyi közigazgatási hivatal elnöke. Védvámpolitikus.

Chapman (ejtsd: csepmen), 1. *George*, angol drámaíró, szül. 1559(?) Hitchinben, megh. 1634 máj. Az erzsébetkori drámaírók legöregebbje volt, jól ismerte Shakespearet, Marlowet, Spencert, Ben Johnsont stb. s I. Jakab alatt udvari hivatalban volt. Klasszikai tanulmányainak legkiválóbb eredménye rímes Homér-fordítása (Iliász 1598 és 1611, Odyssea 1615). Legkiválóbb vigjátékai: All fools (1605); May Day (1611); The Widow's Tears (1612). Legjobb tragédiái: The Conspiracy and Revenge of Charles, Duke of Byron (1608); Bussy d'Ambois (1607); halála után jelent meg: Alphonsus, Emperor of Germany és Revenge for Honour. Shirleyvel együtt írta The Ball c. vígjátékát és a Tragedy of Chabot, Admiral of France-t (kiad. 1639). Folytatta Marlowe Hero és Leanderjét. Megemlítendő még álarcosjátéka: The Memorable Masque of the Inns of Court (1613). Összes művei megjelentek 1874. Londonban. V. ö. *Swinburne*, G. Ch. (London 1875).

2. *C.*, *James*, angol afrikai utazó, a negyvenes években mint kereskedő Natalba jutott, ahonnan több izben ment Transvaalba, 1852 után a Ngamitóhoz és azokat a nagy sósmedencéket fedezte föl, amelyekbe a Ngami vize folyik. 1855-ben onnan a Bálna-öbölhöz utazott és vissza, azután a Zambézi Viktoria-vizeséséig és onnan 1863. újra vissza a Bálna-öbölhöz. Meghalt 1872. Du Toits Pan-ban az Uj-Griqua-földön. Megjelent tőle: Travels in the interior of South Africa (London 1868).

Chapman-tömlő. Hosszú, keskeny tömlő gummiból, melyet jéggel vagy vízzel töltve a gerincoszlopra borogatás módjára alkalmazunk. Újabban inkább oly készülékek vannak használatban, melyekben a víz állandóan cirkulál.

Chappe (ejtsd: sapp), *Claude*, az optikai táviró feltalálója, szül. Brûlon-le-Maineben (Sarthe) 1763., megh. Párisban 1805 jan. 23. Midőn találmányát 1792 márc. 22-én a francia nemzetgyűlésnek bemutatta, egyszerű, de elmés szerkezetü készülékével egész Európát bámulatra ragadta. Az 1792 júl. 12-én a nemzetgyűlés által kiküldött bizottság jelenlétében tett tökéletesen sikerült kisérlet után a nemzetgyűlés elrendelte, hogy 22 állomáson, körülbelül 30 mérföld hosszú távjelző vonal állíttassék fel Páris és Lille közt. 1803-ban már 6 ilyen vonal volt 519 állomással. 1893-ban Párisban emléket állítottak neki.

Chappe d'Auteroche, *Jean*, francia csillagász, szül. Mauriacban 1722 márc. 2., megh. San Lucarban 1769 aug. 1. A Vénusnak a Nap előtt való elvonulását figyelte meg Tobolszkban 1761. és Kaliforniában 1769. Munkái: Voyage en Sibérie fait en 1761 (térképpel, Paris 1768); Voyage en Californie (u. o. 1772).

Chappe-selyem, l. *Kóc-selyem.*

Chaptal (ejtsd: saptál), *Jean Antoine Claude*, chanteloupi gróf s pair, francia vegyész, szül. Nogaretben Lozère départementban 1756 jún. 4., megh. 1832 júl. 30. Mint gyakorló orvos s a vegytan tanára a forradalom kitörésekor Montpellierben élt, hol 1791. a fellegvár ostrománál kitünt. 1793-ban Párisba hivatott, hogy a lőporhiányon segítsen, s tevékenysége és vegyészeti tudománya által kieszközölte, hogy a grenellei gyár naponkint 3500 font lőport szolgáltatott. 1794-ben visszatért Montpellierbe, hol a vegytan tanára lett. 1798-ban az Institut tagja, 1799. államtanácsos, 1800. belügyminiszter lett. A 100 nap alatt államminiszter volt. A restauráció után magánéletbe vonult, de 1816. XVIII. Lajos a tudományos akadémia tagjává, 1819. pedig pairré nevezte ki. Főművei: Chimie appliquée aux arts (4 köt., Paris 1807); Chimie appliquée à l'agriculture (2 köt., u. o. 1823 s 1829); Le perfectionnement des arts chimiques en France (u. o. 1800). Magyarul megjelent: A boroknak termesztésekről, készítésekről és eltartásokról szóló értekezés, melyet francia nyelven írtak nem régiben, most pedig magyarra fordította *N. Fábián* József (Veszprém 1805); Vizsgálódó és oktató értekezés a szőllőmívelésről. Ford. *Fábián* József (u. o. 1813—14).

Chaptalozás, a Chaptaltól (l. o.) felfedezett eljárás, a bor alkoholtartalmának fokozására. Az eljárás abban áll, hogy a musthoz szőllő- (keményítő-) cukrot, vagy helyesebben nádcukrot adnak, mely az erjedés alkalmával alkohollá s szénsavvá bomlik, s így a bor szeszesebbé válik, minek következtében több borkövet választván el, savanyuságának egy részét is elveszíti. Magyarországon az 1908. XLVII. t.-c. (új bortörvény) a must cukrozását engedélyhez köti és csak finomított répa- vagy nádcukrot engedélyez. Édes bor készítése céljából a cukrozás tilos.

Chapu (ejtsd: sapü), *Henri Michel Antoine*, francia szobrász, szül. Leméeben 1833 szept. 29., megh. 1891 ápr. 20. Pradier és Duret szobrászoknak és Cogniet festőnek volt tanítványa. 1855-ben elnyerte a Prix de Rome-ot. Még a klasszicista irányból kiemelkedve alkotja meg kisebb-nagyobb műveit, melyek közül kivált allegoriai női alakjai a francia szobrászat legkiválóbb és legismertebb termékei közé tartoznak. A legnevezetesebbek: Mercurius; Jeanne d'Arc (mindkettő a párisi Musée du Luxembourgban); Henri Regnault festő emlékszobra a párisi Ecole des Beaux-Artsban, az Ifjuság híres alakjával, Flaubert Gustave síremléke Rouenban, az Irodalmat jelképező női alakkal, Cousin Jean szobra Gensban, stb. Híres a párisi Sacré Coeur templom nagy emlékérme is.

Chapultepec, kastély Mexikó közelében, mely Montezuma kastélya romjain épült 1785. a spanyol alkirályok számára, később Miksa császár restauráltatta, most katonaiskola.

Char (franc., ejtsd: sár) a. m. kocsi. — *C. à bancs* a. m. nyitott, könnyű kocsi, hosszában elhelyezett padokkal.

Chara *(Vaill.) A. Br., csillárka* (növ.), moszatgénusz, melynek mintegy 70 faja édes és félig sós

vizekben él. Zöld színüek. Termetük a magasabb rangú növényekhez hasonló. Tengelyük elágazása örvös. Helyenként nagy tömegekben fordulnak elő, hinárt alkotnak. Hazánkból *Filarszky* 18 fajt mutatott ki. Leggyakoribb a *Ch. foetida* A. Br.

Characeae (növ.), vízben élő, zöld telepes növények, melyek teste tengelyből és az örvösen elhelyezkedett sugarakból áll. Az ivaros szaporodás szervei az antheridium és az oogonium. Nevezetesebb génuszok: *Chara* és *Nitella* (l. o.).

Characium *A. Br.* (növ.), egysejtü moszat a Protococcusfélék családjában. Fonálmoszatokon v. az állóvizek nagyobb növényein seregesen él (40 faj). Rajzó spórákkal szaporodik.

Character (görög-latin), eredetileg a. mint bélyeg, lenyomat; tágabb értelemben valamely dolog jellemző tulajdonsága. L. *Karakter*. — *C. regius*, a római császárság korszakában az a bélyeghely, melyet minden besorozottnak (tiro) kezére sütöttek, hogy elszökése esetén katona létét ne tagadhassa. A C. az imperátor nevét mutatta.

Character indelebilis (lat.) a. m. eltörölhetetlen jelleg. A kat. egyházban a keresztség, bérmálás és egyházi rend szentségeinek az a sajátos hatása, melynél fogva a három szentség különös jelleget kölcsönöz a léleknek, amely jelleg örökös, eltörölhetetlen, úgy, hogy attól a lélek soha többé meg nem fosztható; miért is e három szentséget csak egyszer szabad fölvenni.

Charade (franc., ejtsd: sarád), szó- és szótagrejtvény, mely a kitalálandó szót egyes tagjaira bontja, s ezen szótagokat mint önálló szókat adja fel először alkalmas kérdésekben kitalálás végett, azután jellemzi az egész rejtett szó értelmét. Szükséges hozzá, hogy a fölvett szó egyes tagjai önálló szavak lehessenek; a jó C.-ban az egyes szótagokra vonatkozó kérdések egymással is szellemesen összefüggnek.

Charadridae (állat), l. *Lile-félék.*

Charadriiformes (állat), a madarak egyik rendje, melyet négy alrendre osztanak. Ezek: 1. tuzokok *(Otides)*; 2. ugartyúkok *(Oedicnemi)*, 3. futók *(Cursorii)* és 4. lilék *(Charadrii)*.

Characas (állat), a *Hadenidae* családba tartozó éjjeli lepkenem. Egyetlen hazai faja, a *C. graminis* jún.-júl.-ban nem ritka; 31—33 mm. Hernyója május-júniusban füveken él; olykor kártékony.

Charak, sziget a Perzsa-öbölben, 60 km.-re Busirtól. Igen jó kikötő, körülbelül 1000 lakosának főfoglalkozása a gyöngyhalászat. A C.-i gyöngy a legszebbek közé tartozik, de nehéz hozzáférni. 1856 óta angol birtok.

Charalá (ejtsd: csaralá), város Columbiában, 30 km.-nyire Socorrótól, 1443 m. magasban, 8300 lak., cukor- és kávéültetvényekkel, durva posztókészítéssel.

Charan, l. *Karrai.*

Charavay (ejtsd: saravé), 1. *Jacques*, francia bibliográfus és autográfista, szül. Lyonban 1809 aug. 8., megh. Levallois-Perretben 1867 ápr. 23. 1846 óta párisi könyvkereskedő, főkép autográf-kereskedéssel foglalkozott s ebben a szakban kitünő katalógusokat szerkesztett. 1862-ben L'Amateur d'autographes c. havi közlönyt alapított s Gabriel testvérével kiadott egy katalógust (Catalogue 1862) a francia forradalom okmányairól.

2. *C., Gabriel*, az előbbi testvére, szül. Lyonban 1818 aug. 7., megh. Párisban 1879 máj. 22. Ujságíró volt és sajtópörök miatt előbb két, majd öt évi fogságra ítélték és 1858. Algeriába deportálták, de 1859 aug. 15. amnesztiát kapott. Részt vett testvére munkálkodásában s 1864. L'Imprimerie, 1866. pedig testvérével együtt La Revue des autographes c. folyóiratot alapított. Ezeket most fia, Eugène, szerkeszti és adja ki (szül. Sidi-bel-Abbésban 1858 júl. 31.).

3. *C., Martin Etienne*, C. Jacques fia, szül. Párisban 1848 ápr. 17., megh. Brollesban 1899. Az École des Chartesban tanult Párisban s 1869. az archiviste-paléographe diplomáját kapta meg. Részt vett apja munkásságában, nevezetes autográf-katalógusokat készített, melyeket az egész földön mintául vettek, híres lett az autográf-hamisítványok fölismerésében s külföldre is gyakran hívták meg szakértőül. Erről két tanulmányt is írt. Folytatta apja szaklapját s maga is alapított egy szakfolyóiratot: Revue des documents historiques (1874—81), írt több politikai röpiratot, irodalomtörténeti és történeti művet, kiadott pár híres könyvet (*Longus*, Amours pastorales de Daphnis et de Chloé). Főműve: Assemblée électorale de Paris 1790—92, I—III.

Charbin, város, l. *Karbin.*

Charbol, sziget, l. *Lifu.*

Charbonnerie, l. *Carbonari.*

Charcas, bányaváros Potosi mexikói államban, körülbelül 4000 lak.

Charcot (ejtsd: sarkó), 1. *Jean Martin*, francia orvos, szül. Párisban 1825., megh. 1893 aug. 16. 1853. lett doktor az arthritis nodosát tárgyaló értekezésével; 1856. a párisi kórházak központi bureaujának orvosa; 1862. a Salpêtrière egyik orvosa lett; ugyanitt 1866—78-ig már híres előadásokat tartott az aggok betegségeiről, különösen azok idegbetegségeiről. 1860-ban agrégé lett, 1872. a kórboncolástan tanára a párisi orvosi fakultáson. 1882-ben külön neki szerveztek egy új tanári állást és klinikát idegbetegségek számára. Ez a klinika az egész világ orvosainak gyülőhelye volt; mint hajdan Trousseauért, úgy akkor C.-ért vándoroltak az orvosok Párisba. C. a nagy franciák közé tartozott, oly átalakító, alkotó, új utakat mutató volt az ő működése, hogy nevét fel kell jegyeznie az orvosi történelemnek. Nemcsak mint búvár és író, hanem mint előadó tanár is elsőrangú. Nagyszámú munkái közül a nagyobbak: Leçons sur les maladies du foie etc. (Paris 1877); Leçons sur les maladies des vieillards et les maladies chroniques (u. o. 1868); Leçons sur les maladies du système nerveux faites à la Salpêtrière (u. o. 1874, 4. kiad. 1880, magyarra ford. Azary Á. Kiadta a Magy. Orv. Könyvkiadó Társ. 1876.); Localisations dans les maladies du cerveau etc. (u. o. 1876); Iconographie photographique de la Salpêtrière (service de M. C.), kiadták tanítványai Bourneville és Regnard (3 köt., u. o. 1876—1880); Études cliniques sur l'hystéro-épilepsie ou grande hystérie (u. o. 1881), kiadta tanítványa Richer.

2. *C., Jean Baptiste,* francia sarkkutató, szül. 1867 júl. 15. Neuilly-sur-Seineben. 1890-ben segédorvos volt a párisi kórházban, azután főorvos az idegbetegek osztályán és asszisztens a Pasteur-intézetben. 1903-ban az első francia délsarki expediciót vezette, melynek főképen Graham-földjének kikutatása volt a célja. 1905-ben az expedicióval visszatért és Port-Madrynban, Patagoniában szállott partra. 1908-ban újabb expedicióra ment Havreból, több tudós kiséretében. 1910 máj. 31. szerencsésen visszatért Guernseybe. Az első évben kikutatta a Nyugat-Antarktika nyugati partját a Sándorföldig, kitelelt a Petermann-szigeten, a második évben előrehatolt Ny.-ra és D.-re a Sándorföldtől s megtalálta ismét az I. Péter szigetet, azután bejárta a tengert a 69. és 71. d. sz. fokok közt, tehát azokat az ismereteket, melyeket a Belgica-expedició szerzett, lényegesen bővítette s munkatársaival az Antarktika faunájából és flórájából gazdag gyüjteményt hozott a párisi természetrajzi muzeumnak. Irodalmi művei: Le «Francais» au pôle sud (Paris 1906); Expédition antarctique française (1903—05); La navigation mise à la portée de tous (Clerc-Rampallal 1909). V. ö. Földr. Közl. 1910, 170. l.

Charcot-féle kristályok. Szintelen, hosszura nyult oktaéderek, melyek vegyi alkatát bizton nem ismerik, de valószinüleg az etilénamin bázisának foszforsavas sója. Klinikai jelentőségét eleinte nagyra tartották, amennyiben, ha a köpetben előfordultak, az asthma bronchialera jellegzetesnek vélték. Ma csak e bántalom termékeinek vélik. Ezek a kristályok azonosak a Leyden és a Neumann által leírt képletekkel s nemcsak a köpetben, hanem az orrváladékban, vérben, ondóban, csontvelőben, bélsárban, lépben is feltalálhatók. L. *Asztma.*

Charcutier (franc., ejtsd: sarkütyé), hentes; *charcuterie,* hentesbolt.

Chard, város Somerset angol countyban, (1911) 4568 lak., vasöntődékkel és csipkegyártással. 6 km.-nyire tőle van Ford Abbey XII. sz.-beli cisztercita kolostor, szép kápolnával.

Chardin (ejtsd: sardeñ), 1. *Jean,* francia utazó, szül. Párisban 1643., megh. London közelében 1713. 22 éves korában gyémántvásárlás végett Kelet-Indiába utazott. Onnan Perzsiába került, ahol hat évet töltött Iszpahánban az ország politikai és katonai ügyeinek tanulmányozásával. Dús régiséggyüjteménnyel tért vissza 1670. hazájába. Azonban 1671—81. megint Perzsiában és Indiában volt. Munkái: Le couronnement de Soleiman III. roi de Perse (Paris 1671); Voyages du chev. C. en Perse (új kiad. 1811, 8 köt.).

2. *C., Jean Baptiste Siméon,* francia festő, szül. Párisban 1699., megh. 1779. Mesterének, Cazes festőnek befolyásánál erősebb volt rá a németalföldi festők hatása. Kezdetben virágokat, csendéleteket festett (főleg ételnemüekkel) és ezek a Salon kiállításain nagy sikert arattak, utóbb, tárgykörét kibővítve, a családi élet keresetlen jeleneteit ábrázolta különös szerencsével. Erős valószerüség mellett finom festőiség, franciás báj jellemzi műveit, melyekkel a modern festészet úttörői közé sorolható. A nyilvános gyüjtemények közül legjobban a párisi Louvreban van képviselve (30 képpel, köztük a híres Bénédicite, a Pourvoyeuse, stb.), továbbá a bécsi Liechtenstein-képtárban, a stockholmi múzeumban, a berlini császári gyüjteményben stb. V. ö. *Dayot-Vaillat,* L'oeuvre de C. et de Fragonard (Paris 1907); *Pilon,* C. (u. o. 1909).

Chardon factice, l. *Dipsacus.*

Chardonnet *(St. Hilaire) Milán, gróf,* a róla elnevezett műselyemgyártó eljárásnak a feltalálója. A nitrocellulóznak alkohol-éterben való oldatából, vagyis a kollódiumból 1882. Besançonban állította elő első izben a mesterséges selymet. Ámbár ennek fénye, lágysága s erőssége teljesen megfelelt a kivánalmaknak, gyártmányának gyúlékonysága miatt igen csekély volt a kereslete; de amint 1890. sikerült neki (a már 1853. Bechamp által ismertetett eljárással) selymét denitrálni, illetőleg gyúlékonyságától megfosztani, mesterséges selymének kereslete rohamosan nőtt. Erre több új gyárat alapított, így nálunk is Sárváron 1900., amelynek élén mintegy 8 évig, vagyis addig állott, míg a kollódium-műhelyben előállott robbanás következtében gyárának nagy része elpusztult. A gyár újra felépült, de vezetését már nem vette át, hanem Párisba költözött, ahol 1910 jan. 6. meghalt.

Chardonnet-selyem (ejtsd: sardonné), növényi sejtekből, illetőleg tiszta cellulózából készült mesterséges selyem, l. *Műselyem.*

Charente (ejtsd: sarañt), 1. département Franciaország Ny.-i részében, Deux-Sèvres, Vienne, Haute-Vienne, Dordogne és Charente-Inférieure között; a régi Angoumoisból, továbbá Limousin, Poitou, Saintonge és Périgord egyes részeiből alakíttatott, 5972 km²-nyi terület, (1906) 351,733 lakos. ÉK.-i része hűvös, terméketlen és nagyobbára csak legelőül szolgál; a franciák Terres froidesnak hívják. Többi része melegebb, termékeny, főleg gabona és szőllőtermő föld; a franciák Terres chaudesnak hívják. A département a Charente, a Gironde és a Vienne vízkörnyékéhez tartozik. Fontos a szarvasgombatermesztés, méhészet. Az ipar legfontosabb ágai: a szeszégetés, az agyag-, üveg-, papir- és bőripar. C. Angoulême, Barbezieux, Cognac, Confolens és Ruffec arrondissementokra oszlik. Fővárosa Angoulême.

2. *C., folyó* Ny.-i Franciaországban, Chéron közelében ered, Montignactól hajózható, Tonnay-C.-től kezdve tengeri hajók is közlekedhetnek rajta. 375 km. hosszú, Oleron szigettel szemben ömlik az Atlanti-Oceánba. Neve az ókorban Carantonus volt.

Charente-Inférieure (ejtsd: sarañt-enferiőr), département Franciaország Ny.-i részében Vendée, Deux-Sèvres, Charente, Dordogne, Gironde és az Atlanti-oceán között, 7230 km²-nyi területtel, (1906) 453,793 lak. Hozzája tartoznak Ré, Oleron (l. o.), Madame és Aix szigetek. Az egész département sík terület; legmagasabb dombja Deux-Sèvres felőli határán, 172 m. magas. *Vizei:* a Sèvre-Niortaise, a Charente és ennek mellékvizei, továbbá a Seudre és a Gironde. Az éghajlat nagyon enyhe. A föld egy harmada a gabonatermesztés szolgálatában áll; a szőllő (a bort nagyobbára cognac- és ecetgyártásra használják), a kender,

a cukorrépa és gyümölcs, különösen gesztenyetermelés jelentékeny. Jelentékeny a halászat és a tengeri sófőzés. A főbb iparágak: a szeszgyártás, vászonszövés, kötélfonás, hajógyártás, cukorfinomítás és ecetgyártás. C. arrondissementjai: La Rochelle, Saint-Jean-d'Angély, Jonzac, Marennes, Rochefort-sur-Mer és Saintes. Fővárosa: La Rochelle. Kikötői közül a nagyobbak: La Rochelle, Rochefort, Royan, Marennes, Marans és Tonnay-Charente. Rochefort egyszersmind hadi kikötő.

Charenton-Le-Pont (ejtsd: sárantoñ-lö-poñ), város Seine francia départementban, a Marne mellett, 2 km.-nyire Páristól, (1906) 18,372 lak., párisi cikkek és porcellán készítésével, aszfalt-gyártással, bor-és fakereskedéssel; őrültek házával. Régi erődjéből a Navarrai Antalról elnevezett pavillon maradt fönn.

Charenza, vend vár Garz (l. o.) mellett, Rügen szigetén.

Chares, 1. olykor szerencsés, de megbizhatatlan jellemű athéni hadvezér, Kr. e. 367. tünt fel, midőn segélyt vitt a phliusziaknak Argos és Sikyon ellen. A szövetséges háborúban kegyetlen fővezér volt Athén ellenségeivel szemben; a chiosi kudarc után, amikor vezértársa, Chabrias (l. o.) elesett, az athéniek egy második hajóhadat állítottak ki, melyet C. Bizánc ellen akart vezetni, de a rossz időjárás miatt vezértársai nem akarták a szembejövő ellenséggel szemben a csatát megkockáztatni, amiért őket C. bevádolta és nagy pénzbirsággal sujtatta. Ezután Artabazos szatrapa szolgálatába állt, de a perzsa király haragja miatt Athén visszahívta. Fülöp makedon király ellenében nem tudta Olynthos városát megmenteni (348). A szerencsétlen chaeroneai csatában (338) ő volt az athéni sereg egyik vezére. Később (332) a perzsák szolgálatában Nagy Sándor ellen harcolt. 324-ben már nem élt.

2. *C.*, görög szobrász Lindosból, Rhodos szigetéről, Lysippos tanítványa; ő készítette a rhodosi kolosszust, azaz a sziget főistenségének Heliosnak óriás méretü szobrát. Tevékenységének javarésze a Kr. e. III. sz. első tizedeire esik.

Charette de la Contrie (ejtsd: sarett dö la kontrí), 1. *Athanase*, báró, francia legitimista, régi vendéei család sarja, szül. 1832., megh. 1911 okt. 10. bretagnei birtokán. A pápai hadseregbe lépett és egy majdnem kizárólag nemesekből álló ezred parancsnoka lett, amellyel 1860. részt vett a castelfidardói ütközetben. 1870-ben visszatért Franciaországba és a hozzá hű maradt pápai zuávokból önkéntes légiót alakitott, mellyel a Loire-hadsereggel nov. 9. a coulmiersi csatában vitézkedett, dec. 2. pedig Loignynál súlyosan megsebesült.

2. *C.*, *François Athanase*, a vendéei fölkelők vezére, szül. Coufféban 1763 ápr. 17., agyonlőtték Nantesban 1796 márc. 29. A nagy forradalom kitörése után az emigránsokhoz csatlakozott Koblenzben, 1793. azonban visszatért Bretagneba s a felkelt nemesek és pórok élén a jakobinus-csapatok ellen harcolt s habár kezdetben Boulard köztársasági tábornoktól vereséget szenvedett, a torfou-i diadal révén mégis egész Alsó-Vendéenek ura lett, egyúttal azonban a köztársasági lakosság réme és szigorú birája. 1795 febr. 18. békét kötött a konventtel. Midőn Hoche tábornok több vendéei főnököt elfogatott, C. XVIII. Lajos által kinevezett fővezér minőségében újból fegyvert fogott, de a st.-cyri véres összeütközés után súlyosan megsebesülten a köztársaságiak kezébe esett, akik főbelőtték. V. ö. *Bouvier*, Vie du général C. (Nantes 1823); *Bittard des Portes*, C. et la guerre de Vendée (Paris 1902).

Charge (franc., ejtsd: sárzs) a. m. teher, rakomány, hivatalos ügykör; katonaságnál rendi fokozat (l. o.).

Chargé d'affaires (franc.) a. m. ügyvivő, a követek negyedik osztályába tartozó diplomaták, akiket a küldő állam külügyminisztériuma az elfogadó állam külügyminisztériumánál akkreditáltat. Ezektől meg kell különböztetni a chargé des affairest (l. o.).

Chargé des affaires (franc.) a. m. ügyek vitelével megbizott. Különbözik a Chargé d'affaires-től (l. o.), mert míg a chargé d'affaires követ, a C. nem az. A követ u. i. távolléte, szabadságolása, akadályoztatása esetére megbizhat valakit, rendszerint a követség egyik tagját azzal, hogy az ügyeket ideiglenesen vigye (faisant l'intérim).

Chargeh, nagy oázis Egyiptomban, l. *Khardzse*.

Chargenpferd (ném.) a. m. sarzsiló. A német és osztrák-magyar hadseregekben a lovastiszteknek szolgálati használatra átadott kincstári lovak, amelyek bizonyos idő mulva az illető tiszt tulajdonába mennek át.

Chargeurs rapides (franc., ejtsd: sárzsőr rapid), tölténytartók, melyek a csak egy töltényt magukba foglaló puska töltésnyilása mellé a puskára akasztatnak, hogy a lövésznek ne kelljen minden egyes töltényért a tölténytáskába nyúlnia; ilyen volt az orosz gyalogságnál 1878. használatba vett Krnka-féle C. (ném. Schnellader).

Chargeurs Réunis (franc.), a *Compagnie Française des C.* francia tengeri hajózási társaságnak rövidített címe. E társaságnak az 1910. év végével 26, összesen 83,562 tiszta tonnatartalommal biró gőzöse volt; ezek közül 4 kettős csavarral ellátva. L. *Gőzhajózás.*

Charibert, 1. *I. C.*, frank király (561—67) a Merovingok dinasztiájából, I. Chlotar legidősebb fia, kinek Aquitánia és Páris városa jutott osztalékul. Kicsapongó élete, különösen pedig egy apácának megszöktetése miatt Szt. Germanus párisi püspök egyházi átokkal sujtotta.

2. *II. C.*, II. Chlotar fia, 628—631-ig uralkodott Aquitánia fölött.

Charila (gör., a. m. *a nép öröme)*, Delphi szigeten az ókorban tisztelt istennő, kinek ünnepét általános gabonakiosztással kapcsolatos szertartásokkal ülték meg, a monda szerint egy hajdani gabonainség emlékére, melynek alkalmával C. mint éhező és méltatlanul megbántott árvaleány, felakasztotta magát.

Charilaos, spártai király, ki atyjának, Polydektesnek trónját mint kis fiú örökölte, azért nagykoruságáig nagybátyja, a törvényhozó Lykurgos volt a gyámja. Argos ellen háborút viselt, majd megtámadta Tegeát, de itt elfogatva, csak azzal a föltétellel bocsátották szabadon, hogy felhagy a küzdelemmel.

Chariot (ang., ejtsd: cseriot) a. m. négykerekű hintó, kocsis- és inas-üléssel. — Versenykocsi.

Chariotee (ang., ejtsd: cserjóti), kétüléses luxuskocsi, kocsisüléssel és külön hellyel az inas számára.

Charis, l. *Charisok.*

Charisius, *Flavius Sosipater*, a Kr. u. IV. sz. végén élt római grammatikus Campaniából; 5 könyvre terjedő, de hézagosan fennmaradt Ars grammaticája régibb művekből van összetákolva, de a régi írókból való idézetei becsessé teszik. Kiadta *Keil* (Grammatici Latini I., Leipzig 1857).

Charisma (gör.-lat.) a. m. adomány, kegyajándék. A kereszténység első három századában gyakori, de később sem hiányzó természetfölötti rendkívüli kegyajándékok (gratiae gratis datae), amelyekben egyesek részesültek a hívek tanítása, vezetése és a tanítás megerősítése végett. Hivatalbeli és csoda C.-kra oszthatók. Szt. Pál a korinthusiakhoz intézett I. levelének 12—14. fejezeteiben szól róluk behatólag, de csak a leggyakoriabbakat és legfontosabbakat említi föl.

Charisok (lat. *Gráciák)*, az antik görög vallásban komoly, méltóságteljes istennők, többnyire Zeus leányainak képzelve, eredetileg a

Charisok.

föld termőképességének védőasszonyai, kik a földből kicsiráztatnak mindent, mi az ember szemét-lelkét megörvendezteti. A mező virágaiból hoztak nekik áldozatot s ünnepeiket *(Charisia)* misztikus éjszakai szertartásokkal ülték meg. De nemcsak a földtermésssel örvendeztetik meg az embert, hanem általában jótevői az embereknek; az ifjuságnak ők adnak testi-lelki szépséget, ezért ők a szerelem védői; ők a szivesség, a hála pártfogói; ők a költészet, művészet, zene és tánc védnökei és maguk is nagy mesterei. Számuk három, egyéni nevük vagy egyáltalában nincs, vagy vidékenként különbözik: a leggyakoribbak *Aglaia* (az ünnepi ragyogású), *Euphrosyne* (az örvendeztető) és *Thaleia* (a virágzó). Míg a kultuszban ily komoly felfogás uralkodott, addig a költők képzeletében mint vidám leányok jelentek meg (néha csapatosan, nemcsak hárman), kik játszanak, énekelnek, mulatnak s többnyire Aphroditét, a szerelem istenasszonyát kisérik. A modern köztudatban a C. e játszi alakja él, nem pedig a komoly, vallási képzet, mely az antik vallás kihaltáig megmaradt, úgyannyira, hogy a kereszténység korában sok helyen a C. templomainak romjain az Istenanya kultusza telepedett meg. Művészi ábrázolásaikban is a vallásos hit komoly, fenséges istennőket szeretett látni, földigérő ruhában, ibolyakoszorus fővel. Csak a IV. sz. óta (Kr. e.) terjedt el a játszi költői felfogás a művészetben: három bájos meztelen leány egymást kézen fogja, vagy átkarolja, vagy pedig táncol. E tipus egyik híres ábrázolását mutatja *ábránk*, a római Capitoliumi múzeum reliefje (a három Grácia) s e típust vette alapul Canova remekműve is.

Charisterium (lat., gör. *Charisterion)*, kegyes adakozás, aminőt szükség esetén pl. püspökök szednek az egyházaktól.

Charitas (lat.), l. *Caritas.*

Charité (franc.) a. m. charitas; nyilvános kórházak neve; *soeur de la C.* irgalmas nénék; *maison de C.* kórház.

Charité *(La,* ejtsd: sárité), város Nièvre francia départementben, a Loire jobbpartján, amelyen szép híd vezet át, (1901) 4784 lak., vaskohóval. gyapjufonással, élénk vas-, szén- és fakereskedéssel. A *hugenottáknak* volt egykoron vára.

Chariton, Aphrodisiasból, Phrygiából való görög író a Kr. u. IV. sz.-ban. Irt egy történelmi — a peloponnesosi háború korában játszó — regényt, mely 8 könyvben a syrakusai Chaireas és Kallirrhoe szerelméről, viszontagságairól s végre szerencsés egyesüléséről szól. Kiadta D'Orville latin fordítással (Amsterdam 1850, 3 köt.); Hercher az Erotici Scriptores Graeci II. kötetében (Leipzig 1859). V. ö. *Rohde*, Der griech. Roman (Leipzig 1876).

Charivari (franc., ejtsd: sarivári, középkori latinsággal carivarium, a XIV. sz.-ban charivalli, charavallium) a. m. utcai zaj, macskazene. Franciaországban hajdan főképen olyan özvegyasszonyok kigúnyolására használták, akik hozzájuk nem illő korú férfihoz mentek nőül; a tüntetéstől pénzen kellett magukat megváltani. Átvitt értelemben alkalmazták a C.-t egy Párisban 1832. megindult szatirikus lap címéül, amely kíméletlen támadásokat intézett különösen Lajos Fülöp király ellen.

Charizm, l. *Khiva.*

Charkov, orosz város, l. *Karkov.*

Charlatan (franc., ejtsd: sarlatáñ, ol. *ciarlatano)*, nagyszájú, szószátyár, kuruzsló, általában az, aki feltünő és szélhámos módon olyan tudománynyal, képességgel dicsekszik, amellyel nem bir. *Charlatanizmus, charlataneria,* a C. cselekvése, eljárása, magatartása.

Charlemagne (franc., ejtsd: sarlmány) a. m. Nagy Károly (Carolus Magnus-ból).

Charlemont (ejtsd: sárlmóñ), 1. *Eduard*, osztrák festő, szül. Jamnitzban 1848., megh. 1906 febr. 7. Makartnak volt tanítványa, azután Párisban képezte magát tovább. Finom, színes genre- és kosztümképeket festett. Tőle való a bécsi Burgszinház előcsarnokának 3 mennyezetképe.

2. *C., Hugo*, festő, az előbbinek öccse, szül. Jamnitzban 1850 márc. 18. A bécsi akadémián

tanult. Tájképeket, arcképeket és genrejeleneteket fest. Művei gyakran fordulnak elő osztrák magángyüjteményekben. A bécsi udv. muzeumokban dekorativ festményeket festett.

3. *C., Theodor*, szobrász, az előbbiek öccse, szül. 1859. Bécsi középületek számára sok dekorativ művet és mellszobrot készített. Tőle való Petzval tanárnak és bátyjának, C. Eduardnak síremléke Bécsben.

Charleroi (ejtsd: sárlroá), 1. járási székhely Hainaut belga tartományban, a hajózható Sambre, Heure és Piéton összefolyásánál, sűrű vasúti hálózat gócpontja, (1910) 28,083 lak. A Ville-Basse, Entre-deux-Villes és Villes-Hautes nevű részekből álló városnak fontosságot nagy kiterjedésű széntelepei, virágzó vas- és üvegipara és az élénk szén-, olaj- és vaskereskedés kölcsönöznek. Széntelepei egészen Liège-ig nyúlnak el. Jelentősek még kőbányái is. A várost 1666. II. Károly spanyol király látta el erődökkel. XIV. Lajos 1667. elfoglalta. A nymwegeni béke (1678) azonban a spanyoloknak visszaadta. 1794–1814-ig francia uralom alatt állott. Erődítményei helyén 1866. sétahelyeket készítettek. A C.-ról elnevezett csatorna 74 km. hosszú, a Sambre-t a Willebroeck csatornával (Brüsszel mellett) köti össze. — 2. *C.*, helység Pennsylvania északamerikai államban, kőszénbányákkal és üveggyártással, 6000 lak.

Charles (ejtsd: sarl), *Jacques Alexandre César*, francia fizikus, szül. Beaugencyben 1746 nov. 12-én, megh. Párisban 1822 ápr. 7. Hosszabb ideig tisztviselő volt, de a hivatalnoki pályát Franklin munkáinak hatása alatt a fizika művelésével váltotta fel. Montgolfier testvérek első kisérletei (1782) után nyomban a léghajózással kezdett foglalkozni s már 1783 aug. 27. a Marsmezőn egy hidrogénnel töltött léggömböt eresztett a levegőbe. A legelső nagyobb léghajózását 1783 dec. 1-én tette meg Robert kiséretében a Tuileriákból. Számos értekezése legnagyobb részt matematikai dolgokra vonatkozik.

Charleston (ejtsd: csárlsztn), 1. C. county fővárosa Dél-Karolinában, az Ashley és Cooper folyók által alkotott alacsony félszigeten, a C.-öböl belső végében, (1910) 58,833 lak., tengeri fürdőkkel; szép, sok helyen fákkal beültetett utcákkal, egy orvosi iskolával (State Medical College), és rizshántolókkal. C. kereskedelme főként pamut-, rizs-, mézga- és terpentin-exporttal foglalkozik. Hajóforgalma (1900) 147,652 tonna. Az árúforgalom értéke: kivitele (1900) 36 millió, bevitele 6 millió K. C.-t 1672. alapították. 1776-ban az angol hajóhad hiába kisérlette meg a bevételét. Az amerikai polgárháborúban a konföderáltak ezen város ellen intézték az első támadást 1861. és azt bevevén, 1865-ig megtartották. V. ö. *Johnson* J., The Defence of C. (1891). — 2. *C.*, város Virginia államban, Kanawha countyban, az Elk és Great-Kanawha összefolyásánál, (1900) 11,069 lak., só- és szénbányákkal. — 3. *C.*, Coles county főhelye Illinois északamerikai államban, (1900) 5488 lakossal.

Charlestown (ejtsd: csárlsztaun), 1. azelőtt önálló város; 1874 óta része Bostonnak (l. o.). — 2. *C.*, város Nyugat-Virginia északamerikai áll. Jefferson countyjában, termékeny völgyben, (1900) 2392 lak. 1859 dec. 2-án itt akasztották föl Brown Johnt, a néger felszabadítás harcosát. — 3. *C.*, Nevis brit-nyugatindiai sziget főhelye.

Charlet (ejtsd: sarlé), *Nicolas Toussaint*, francia festő és grafikus, szül. Párisban 1792 dec. 20., megh. 1845 dec. 30. 1817-ben Grosnak lett tanítványa és ekkor készítette első litográfiáit Napoleon korának történetéből. 1838-ban az École Polytechnique rajztanára lett. 1838—40-ben jelent meg Vie civile, politique et militaire du caporal Valentin C., 50 litográfiából álló sorozata, 1841. készítette rajzait a Mémorial de Sainte-Hélènehez. Több mint 1000 litográfiája maradt fenn. Ezekben C. a XIX. sz. legkiválóbb francia rajzolóinak egyike, egyrész Raffethez hasonlóan, Napoleon nagy korszakát dicsőíti, másrészt, mint Daumier és Gavarni, éles megfigyeléssel, pompás humorral, sokszor szatirai éllel mutatja be kora mindennapi életét, többnyire a köznép köréből vett jellegzetes tipusokat. Történeti festményei, melyek nagyrészt francia muzeumokban vannak, pl. Testőrgránátos (Páris, Louvre), Moreau átkelése a Rajnán (lyoni muzeum), Epizód Napoleon oroszországi visszavonulásából (versaillesi muzeum) stb,. kevésbbé jelentékenyek. V. ö. *La Combe*, C., sa vie, ses lettres (Paris 1856); *Dayot*, C. et son oeuvre (u. o. 1893).

Charleville (ejtsd: sárlvill), város Ardennes francia départementban, a Maas balpartján, Mezières-rel szemben, amellyel szép híd köti össze, (1906) 20,702 lak., vas- és rézolvasztókkal, cukor-, puska- és szeggyártással, 24 ezer kötetből álló nyilvános könyvtárral; élénk hajózással a Maason és Ardennes-csatornán. A várost 1606. Gonzagai Károly alapította.

Charlière (franc., ejtsd: sarliér), hidrogénnel töltött léggömb, melyet feltalálója, Charles (l. o.) után neveznek így. Az első kisérletek hidrogénnel töltött kis léggömbökkel 1782. történtek. 1783 aug. 27-én szállt föl az első C. a párisi Champ de Mars-on, egy 4 m. átmérőjű léggömb, melyet Charles tervezett. Az első utazást C.-en 1785 dec. 1-én tették Charles és Robert, melyet számos felszállás követett.

Charlieu (ejtsd: sarliő), város Loire francia départementban, a Sornin partján, (1906) 5008 lakossal, gyapot- és vászonszövéssel. Régi apátsági román-templomának szép előcsarnoka fennmaradt.

Charlois (ejtsd: sarloá), *Auguste Honoré Pierre*, francia csillagász, szül. La Cadièreben (Bar) 1864 nov. 26-án, megh. 1910 márc. 26. Nizzában. 1897. aligazgató lett a nizzai csillagvizsgálóban. 101 új kis bolygót fedezett föl, legnagyobbrészt fényképészeti úton. Több üstököst is megfigyelt és elméleti kutatásokat is végzett.

Charlotte (franc., ejtsd: sarlott), francia nőnév, a tulajdonkép germán eredetű Charles (Carolus, Karl a. m. erős, izmos) férfinévből alkotva s megfelel a latinosított Carolina nőnévnek. Nálunk az ősmagyar Sarolt és zsidó eredetű Sára névvel is egynek szokták venni. L. *Sarolta*.

Charlotte (franc., ejtsd: sarlott), tejföllel és gyümölccsel készült tészta. *C. russe*, fagylaltszerű édesség, melyet tejsűrűből mandolával és befőtt gyümölccsel készítenek.

Charlotte (ejtsd: sarlott), 1. város Észak-Karolina északamerikai államban, a Sugar-creek közelében, aranybányákkal, (1900) 18,091 lak., pamut- és vasiparral. 1838-ban alapított pénzverőjét az amerikai polgárháborúban beszüntették. — 2. *C.*, Eaton county főhelye Michigan északamerikai államban, (1900) 4092 lak.

Charlotte Amalia, Szt. Tamás nyugatindiai dán sziget fővárosa, a tenger mellett, 12,000 lak., dokkokkal és szénállomással.

Charlottenbrunn, mezőváros Breslau porosz kerületben, a Weisstritz-völgyben, (1900) 1475 lak., vasas fürdővel, amelyet ideg-, sziv- és tüdőbaj ellen használnak.

Charlottenburg, kisk. Temes vm.-ben, most *Saroltavár* (l. o.).

Charlottenburg, önálló törvényhatósági joggal biró város Potsdam porosz kerületben, a Spree mellett, Berlintől Ny.-ra, amelytől részben a Tiergarten választja el,(1910) 305,181 lak.,vasöntőkkel, gőzgép-, puska- és elektrotechnikai gyárral, üveg- és porcellángyártással és kémiai iparral; technikai fő- és tüzériskolával. Legkiválóbb épülete a királyi kastély. Ettől nem messze a Le Nôtre által rendezett parkban van a Gentz által dór izlésben épített mauzoleum, III. Frigyes Vilmosnak és nejének, Lujzának márvány síremlékével, Rauch mesterművével. A mauzoleum É.-i részét kibővítették I. Vilmosnak és nejének szárkofágja számára. III. Frigyes Vilmosnak emlékszobrot is állítottak. A kastély közelében van a Flóra-társaság parkja nagy pálmaházzal; távolabb pedig a Westend nevű villatelep. C. Lietzow falu helyén keletkezett, midőn a XVII. sz. végén Zsófia Sarolta, a későbbi I. Frigyes király neje ott magának nyaralót építtetett. A technikai főiskola előtt áll Siemens Werner emlékszobra. 1905-ben a város 200 éves jubileuma alkalmával elnyerte a képviseleti jogot az urakházában és ugyanakkor nyitották meg a harmadik művésziesen épített városházát.

Charlottenhöhle, 1893. fölfedezett barlang a württembergi Jagst kerületben, Hürben falu mellett, nagyszerű cseppkőképződményekkel.

Charlottenlund, királyi nyaraló, l. *Kopenhága.*

Charlottesville (ejtsd: sarlottszvill), Albemarle county fővárosa Virginia északamerikai államban, a Rivanna jobbpartja közelében, (1900) 6449 lak. Közelében a Jefferson által 1822. alapított egyetem könyvtárral és csillagvizsgálóval.

Charlottetown (ejtsd: sarlottaun), Prince Edward-sziget fővárosa Dominion of Canadában, a Hillsborough és York folyók egyesülésénél, (1901) 12,080 lakossal, kitünő kikötővel, hajóépítéssel és halászattal.

Charlton Kings, város Angliában Gloucestershireben, igen szép régi gót templommal, (1911) 4495 lak.

Charmant (franc., ejtsd: sarmáñ), bájos, kedves.

Charmes (ejtsd: sarm), város Vosges francia départementban, vasgyártással és fakereskedéssel, (1910) 3696 lakossal.

Charmes (ejtsd: sarm), 1. *Francis,* francia politikus, szül. Aurillacban 1848 ápr. 21. Részt vett az 1870—71-iki háboruban, 1872. a Journal des Débats munkatársa lett és Thiers politikáját védelmezte, Barthélemy Saint-Hilaire 1880. a külügyminisztérium aligazgatójává nevezte ki; 1881. képviselőnek választották. 1885—89-ig a külügyminisztériumban a politikai ügyek igazgatója volt. 1885-ben ismét mérsékelt republikánus képviselő. 1908-ban a Revue des Deux Mondes főszerkesztője s az akadémia tagja lett.

2. *C., Gabriel,* francia iró, az előbbi öcsse, szül. Aurillacban 1850 nov. 7., megh. Párisban 1886 ápr. 19. Mint a Journal des Débats munkatársa, különösen a keleti kérdésről írt. Iratai közül megemlítjük: Cinq mois au Caire et dans la Basse-Egypte (1880); L'avenir de la Turquie (1882); La Tunisie et la Tripolitaine (1883); Voyage en Palestine (1884); Voyage en Syrie (1891) stb.

Charmettes, *Les,* l. *Chambéry.*

Charmeur (franc., ejtsd: sarmőr), szeretetreméltó, kedves ember.

Charmey, l. *Jaun-völgy.*

Charmoy (ejtsd: sarmoá), *François Bernard,* francia orientalista, szül. Sulzban (Felső-Elzász) 1793 máj. 14., megh. Aousteban 1869. Párisban keleti tudományokkal foglalkozott, Sacy S. ajánlatára Demange-zsal 1817. Szt.-Pétervárra hivatott meg, elfoglalta itt a perzsa-török nyelvek tanszékét. A mellett még mongol történelmi kútforrásokkal és Oroszország középkori történelmével is foglalkozott.

Charnay (ejtsd: sarné), *Claude Joseph Désiré,* francia utazó, szül. Fleurieben (Rhône département) 1828 máj. 2. 1857—61-ig Mexikóban, 1863. Madagaszkárban járt, 1867—70-ig Észak-Amerikában, 1875. Dél-Amerikában, 1878. Jávában és Ausztráliában. 1880-ban Lorillard gazdag amerikainak költségén expediciót vezetett az ómexikói romokhoz. 1880—82-ig Yucatanban és Guatemalában utazgatott. Művei: Le Mexique (Paris 1863); Les anciennes villes du nouveau monde (u. o. 1885); Une princesse indienne avant la conquête (regény, 1888).

Charnière (franc.), l. *Csuklópánt* és *Vasalások.*

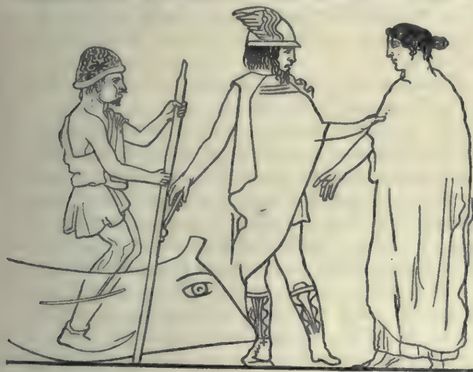
Charolais (ejtsd: sarolé), termékeny vidék Franciaországban, Burgundia D.-i részében. Fővárosa Charolles.

Charolles (ejtsd: saroll), járási székhely Saône-et-Loire francia départementban,az Arconce partján, 302 m. magasban, (1906) 3808 lak., kalap-, porcellán- és fayencegyártással; élénk marha-, fa- és borkereskedéssel. Charolais grófjainak a XIV. sz.-ból való kastélya ma városháza.

Charon, a régi görög néphitben az alvilág révésze, ki a holtakat az alvilági folyamokon átszállítja. Az ezért kijáró révpénzt (egy obolost, l. o.) a halott a fogai közé szorítva vitte magával a másvilágra. Eredetileg valószinüleg az emberek közül könyörtelenül áldozatokat szedő halál-démonnak képzelték (épügy mint az etruszkok *Charun*-t, kinek C.-nal való azonossága kétségtelen) s révészként való elképzelése csak másodlagos. A késői görögségben azután újra ez a fel-felfogás válik uralkodóvá s a mai görögség is ilyen értelemben beszél egy *Charos* v. *Charontas* nevű démonról. A művészet realisztikusan szerette áb-

rázolni, szakállas, piszkos hajós képében. *Abránk* egy Münchenben levő vázáról való: C. fogadja a Hermes kiséretében érkező halottat.

Charondas, katanai (itáliai görög gyarmatváros) származású törvényszerző. Kr. e. a VI. sz.-ban törvénykönyvet adott szülővárosának. A törvénykönyvnek, melyet a sziciliai többi görög

Charon.

gyarmat is elfogadott, a köz- és a magánéletet egyaránt szabályozó szigorú erkölcsi iránya van. Törvényeinek változatlanságát állítólag úgy biztosította, hogy mindenkinek, aki azok módosítását inditványozta, a tanácsban kötéllel nyaka körül kellett megjelennie s ha az inditványt leszavazták, az indítványozót azonnal megfojtották. Személyéről hiteles adatok nincsenek.

Charost (ejtsd: sáró), *Armand Joseph de Béthune, C. hercege*, Sully herceg sarja, filantrop, szül. Versaillesben 1728 júl. 1., megh. Párisban 1800 okt. 27. Bretagnei birtokán bőkezüen gondoskodott a környék szegényeiről, az iskolai nevelést emelte, kórházakat, segélyegyleteket és gyermekmenhelyeket alapított és a mezőgazdaság több ágát felvirágoztatta. A Bec d'Allier csatornának a Cherrel való összeköttetését is neki köszönik. A rémuralom idején fogságot szenvedett, de csakhamar mint «az emberiség atyját és jótevőjét» szabadon bocsátották. Művei: Résumé des vues et des premiers travaux (Paris 1799); Vues générales sur l'organisation de l'instruction rurale (1795). Közgazdasági kérdésekről egész sor emlékiratot írt.

Charousek *Rezső*, híres sakkozó, szül. Klein-Lometzben (Csehország) 1873 szept. 19., megh. Tétényben 1900 ápr. 18. Gyermekkorában került Magyarországba, Debreczenbe. A budapesti sakkör versenyén tünt fel először, mikor az első díjat nyerte el. Nürnbergben (1896) külön díjat, a millenniumkor Budapesten tartott sakkversenyen második díjat nyert; 1898. Kölnben Csigorinnal és Cohnnal a második, harmadik és negyedik díjon osztozkodott.

Charp., állattani neveknél *Charpentier* Toussaint (l. o.) nevének a rövidítése.

Charpentier (ejtsd: sarpañtyé), 1. *Alexandre*, francia szobrász, szül. Párisban 1856 jún. 10., megh. 1909 márc. 3. Ponscarmenak volt tanítványa. 1879-ben íjászt ábrázoló nagy domborművel lépett föl, melyet több hasonló mű követett, így 1883. a Fiatal szoptató anya (aixi muzeum), 1889. a Pékek. Ezután azonban majdnem kizárólag kisplasztikával foglalkozott és egész sor kiválóan szép, modern fölfogású emlékérmet és plakettet alkotott, melyek széles körben nagy hatást keltettek. 1893 óta iparművészeti munkákat, lakásberendezéseket is készített és különösen finom, modern ónedényeket mintázott (Páris, Musée du Luxembourg), amelyek az iparművészet ez ágának föllendülésére nagy befolyást gyakoroltak. 1895-ben készítette el Charlet festő emlékszobrát Párisban. Életének utolsó éveiben ismét nagy domborműveket is készített. A legismertebb közülök a Boldog család.

2. *C.*, *François Philippe*, 1734—1817., mechanikus, Párisban megtanulta a rézmetszést és felfedezte a rézmaratásnak tussos modorát, mellyel különböző mesterek képei után készített másolatokat. Ezenkívül több, a mechanika körébe tartozó felfedezést tett, melyekért az Atelier de perfectionnement igazgatójává nevezték ki.

3. *C.*, *Gervais*, párisi könyvkiadó, szül. 1805 júl. 2., megh. 1871 júl. 14. Nevét az 1838 óta kiadott *Bibliothèque C.* (400 kötet) tette ismertté. E gyorsan elterjedt könyvek alakjáról nevezték el a *C.-formátumot* (18°). C. alapította és szerkesztette a Magasin de librairie című folyóiratot, melyet később Revue nationale cím alatt folytatott. C. halála után fia, *C. Georges* (szül. 1846., megh. 1905 nov. 15.) vette át az üzletet, ki 1890. Fasquelle Eugène-t vette magához üzlettársul, aki 1896 óta egyedüli tulajdonos. Alattuk az előbbi gyüjtemény 1000 kötetre szaporodott. Alapította a Petite bibliothèque C.-t (Nouvelle Collection 32°), mely erkölcsi tartalmú műveket foglal magában. C. adta ki a két Goncourt, A. Daudet, Flaubert műveit, ő volt az első, ki Zola tehetségét fölismerve, anyagi áldozattal lehetővé tette a Rougon-Macquart híres regénysorozat megírását.

4. *C.*, *Gustave*, francia zeneszerző, szül. Dieuzeben (Lotaringia) 1860 jún. 25. Lilleben és Párisban képezte ki magát. Az ú. n. impresszionisták egyik legtehetségesebb tagja, de Massenet befolyással van rá. Irt suite-ket, a La vie du poète c. szimfoniát stb. Legismeretesebb szerzeménye: Luiza, zenés dráma (roman musicale), melynek szövegét a párisi bohème-életből merítette; szinre került először Párisban (Opéra comique) 1900 márc.; Budapesten is előadták 1903 ápr., mikor a szerző is jelen volt dalművének előadásán. Azóta egy Marie c. operát irt. A munkásosztály számára esti ingyenes zeneiskolát alapított.

5. *C. (Carpentier, Carpentarius)*, *Jacques*, szül. Clermontban 1524., megh. 1574. Tizenhat éven át, haláláig a párisi akadémia rektora a filozófiai szakban; IX. Károly orvosa; hevesen küzdött Ramus-szal a matematikai tanszékért, mely küzdelemben ő lett a győztes. Nevét főleg Ramus halála tette hirhedtté, mert de Tou, a történetíró, őt vádolja azzal, hogy a Bertalan éjszakán ő biztatta föl a tanulókat Ramus megölésére. C. Aristoteles leghívebb követőihez tartozott, kinek tanait fanatizmussal védelmezte Ramus újításai ellen. Főbb művei: Descriptio universae naturae ex Aristotele (1560) és Alcinous Platon-

ról szóló művének fordítása (Platonis cum Aristotele in universa philosophia comparatio stb. 1573), melyben C. összehasonlítja Platon és Aristoteles rendszerét. E munkában emlékszik meg Ramus haláláról, anélkül, hogy egy szóval is sajnálná. Animadversiones in libros tres dialecticarum institutionum Petri Rami (1559).

6. *C., Marc Antoine*, francia zeneszerző, szül. Párisban 1634., megh. u. o. 1702 márc. Rómában Carissiminak volt tanítványa; később Párisban a Jezsuita-kollégium karmestere lett. C. Lullynak legnevezetesebb ellenfele, kit műveltségével, de nem tehetségével, felülmult. A franciák C.-t kora legképzettebb zenészének tartják. Irt motetteket, balletteket és 17 operát, melyek közt a Medea különösen híres volt. Jelentékenyebb, mint egyházi zeneszerző; 18 oratóriuma, 8 miséje és sok zsoltára van.

7. *C., René Jacques*, 1733—70., rézmetsző, Párisban, ki díszítményeket (bútorok, trofeák) tervezett, melyeket részint ő maga, részint Juquier, J. F. Plondel és Duhamel metszettek rézbe.

8. *C., Toussaint von*, német természettudós, szül. Freibergben 1779 nov. 22., megh. Briegben 1847 márc. 4. Friedbergben a bányászatot és Lipcsében a jogot tanulta. 1802-ben porosz szolgálatba lépett mint bányász s e pályán fokozatosan emelkedett. Bányászati és kohászati munkáin kívül zoológiaiakat is írt, melyek közül fontosabbak a következők: Horae entomologicae (Breslau 1825); Libellulinae europae (Leipzig 1840); Orthoptera (Leipzig 1841—43).

Charpie (franc., ejtsd: sárpí) a. m. tépés.

Charput, l. *Karput*.

Charque (ejtsd: dsark), spanyol neve a levegőn szárított húsnak.

Charras (növ.), l. *Kender*.

Charras (ejtsd: sárrá), *Jean Baptiste Adolphe*, francia ezredes és katonai író, szül. Pfalzburgban (Lotaringia) 1810., megh. Baselben 1865 jan. 23. Mint műegyetemi hallgató 1830. a barrikádokon küzdött, azután mint tüzértiszt Algériában szolgált. 1848-ban hadügyminiszteri államtitkár, később Cavaignac vezérkari főnöke lett. 1851 dec. 2. elfogták s száműzték; azóta Belgiumban, majd Baselben lakott. Maradandó becsű műve a Histoire de la campagne de 1815. Waterloo (megjelent utoljára Párisban 1869). Másik nagy művének: Histoire de la guerre de 1813 befejezésében halála gátolta meg (Paris 1870, ném. Leipzig).

Charriage (franc., ejtsd: sariázs, geol.), áttolódás. A földkéreg tektonikájának egy újabb fogalma, amin egy átbuktatott fekvő ráncnak nagyobb távolságra való eltolódását kell értenünk. Igy pl. devonkorú rétegek áttolódva fölébe kerültek a belga és francia szénterületeken a kőszénformációnak. Legújabban pedig az Alpok felgyűrődött redőit is áttolódottaknak ismerték fel, sőt sok körülmény még a Kárpátjainkban is valószinüvé teszi az áttolódás előfordulását.

Charrière (ejtsd: sariér), *Agnès Isabelle Élisabeth van Tull*, (férjezett Saint-Hyacinthe de C., álnéven *abbé de la Tour)*, francia regényírónő, szül. Utrechtben 1740., megh. Colombierben 1805 dec. 28. Házassága miatt szakított előkelő németalföldi családjával s azontúl Neufchâtel melletti birtokán élt. Műveiben, melyek a későbbi «analitikus regény» előhírnökei, hű képét adja kora társadalmi életének. A legjobbak: Lettres de Lausanne (1781); Caliste (1788, előbbi folytatása); Lettres neufchâteloises (1784) és Les trois femmes. Szinművei: L'emigré (1793); Le Toi et le Vous; Sir Walter Finch (1807). Összegyűjtött művei (Oeuvres) 1807. jelentek meg (Genf, 3 köt.) V. ö. *Godet* cikkét a Revue des deux Mondes 1891. évf.-ban.

Charron (ejtsd: sarroñ), *Pierre*, francia hitszónok, szül. Párisban 1541., megh. u. o. 1603 nov. 16. Traité des trois verités c. munkájában (Bordeaux 1594) polemikus modorban a római kat. vallás és egyház igazságát bizonyítja és védi; azonban Traité de la sagesse c. bölcselet-erkölcsi tárgyú műveért (Bordeaux 1601; és ezenkívül még többször; legjobb kiadás Amaury Duvaltól, I—IV. kötet Paris 1821) ateizmussal gyanusították.

Charrua (ejtsd: csarrua), indiánus törzs a Rio Uruguay folyó vidékén, elszigetelt nyelve van; a XVI. és XVII. sz.-ban letelepült.

Charta (lat.), jelenti a papirusznövényből készített anyagot, melyre írni lehet, aztán bármilyen lapot és a könyvbe összefoglalható papirusz, pergamenlapokat, jelenti továbbá az írott lapot, könyvet, okiratot. — *Chartaceum* v. *chartularium* a templomban és kolostorokban a szekrény, melyben az okiratokat őrzik, l. még *Chartularium*. — *Chartophylax* v. *chartularius*, Bizáncban a templomi kincsek és okiratok őre, levéltáros.

Charta partita *(Charta intendata*, lat.), a középkorban divatos felosztott okirat. A felek mindegyike egy egyenlő példányt (charta paricola) kapott. Az összes példányokat azonban eredetileg egy lapon írták, amelynek felső részén egy szó v. mondat állott, ha most az egyes példányokat a lapról levágták, azáltal a lap homlokán levő szót, illetve mondatot is széjjelvágták. Ez biztosítékul szolgált a hamisítás ellen, amely a levágott részek egybeillesztése által könnyen meg volt állapítható. A példányok levágása vagy egyenes vonalban történt (charta paricola) vagy zegzugban (Charta intendata).

Charta resinosa v. *antirheumatica*, kátránnyal, terpentinnel, viaszkkal és hegedügyantával átitatott papiros, amit rheumás v. köszvényes testrészeken szoktak alkalmazni.

Charte (franc., ejtsd: sart), l. *Alaptörvény* és *Charta*.

Charte-partie (franc., ejtsd: sart parti), a tengeri kereskedelemben a hajótulajdonos vagy hajókapitány és az árúküldő között kötött árúfuvarozási szerződés. Régente a szerződés példányait Charta partita (l. o.) módjára állították ki, innen az elnevezés. A C. (máskép police d'affrètement) kiállításának csak az egész hajónak vagy egy részének árúszállítás céljából kibérlése esetében van helye. Egyes daraboknak (ú. n. Stückgut) feladása fuvarlevél mellett történik. A C.-t három példányban szokás kiállítani. Az egyik példány a bérbeadóé, a másik a feladóé, a harmadikat a feladó veszi magához a címzettnek leendő elküldés végett. A német s az angol jog szerint a szóbeli szerződés is érvényes, minden szerződő fél azonban a szerződésnek írásbani kiállítását követelheti. A nálunk

e részben követett francia keresk. törvény 273. §-a szerint ellenben minden ily szerződést írásban kell kötni. L. *Fuvarozási szerződés.* A tengeri magánjogról készített új törvényjavaslat 85. §-a szerint árúfuvarozási szerződés, amely az egész hajóra v. a hajó aránylagos v. meghatározott részére vonatkozik, írásban kötendő. Kivétel van az olyan hajóknál, amelyeknek 50 tonnán aluli térfogatuk van, vagy amelyek csak kis parthajózásra (l. o.) jogosítvák.

Charter (ang., ejtsd: csárter) a. m. oklevél, szabadságlevél. — *The Great C.* v. *Magna Charta*, az angolok híres nagy szabadságlevele.

Chartered Company (ang., ejtsd: csártörd kömpeni) a. m. szabadalmi levél alapján létesült társaság; azokat a kereskedelmi társaságokat nevezték ekképen, amelyek Angliában és az Északamerikai Egyesült-Államokban, valamint a gyarmatokban bizonyos kizárólagos jogokat és kiváltságokat kaptak. Az ily szabadalmi levél (charter) a XIII. sz.-ban arra adta meg a jogot a *The Mayor, Constable and Fellowship of the Staple of England* nevű londoni társaságnak, hogy gyapjut, bőröket, ólmot és ónt nyilvánosan árúsíthasson. A néhány lépcsőnyi kirakodó helyet, ahol az árúsítás történt, *staple*-nek hívták. A társaság, mely külföldön is állított telepeket, a gyapjukiviteli tilalom következtében feloszlott. A második hosszabb életű társaság a XVI. sz. elején alakult Angliában, mint folytatása annak a vállalatnak, mely 1296. az első gyapjuszövőgyárat állította fel. Miután Alba herceg vagyonuk nagy részét konfiskáltatta, Hamburgba, azután Stade városába költöztek, majd 30 év mulva véglegesen Hamburgban telepedtek meg, ahonnan általánosan ismert *Hamburg Company* nevüket nyerték. Nagyobb hírre tett még szert a *Muskovy Company*, mely eredetileg más néven alakult, abból a célból, hogy angol hajókat és hajósokat foglalkoztasson főleg a Kaspi-tenger környékével és Oroszországgal való kereskedelemben. Innen elnevezése is. A *Turkey Company*, az angol kereskedelemnek a Földközi-tengeren való biztosítására, különösen a kalózokkal szemben. Ezek kipusztultával a társaság is feloszlott. Egészen különös nagy jelentőségre tett szert a *Company of Adventurers of England trading into Hudson's Bay* társaság, mely szabadalmi levelével nemcsak kereskedelmi, hanem jelentős politikai kiváltságokat is nyert, nevezetesen: birtokain törvényerejű rendelkezéseket tehetett, erődítményeket építtethetett, sőt hadihajókat és katonaságot tarthatott, melyekkel nem keresztény uralkodók ellen háborút is viselhetett. Amikor a franciák Kanada-gyarmat területéről visszavonultak, a hatalmas társaság korlátlan ura lett egész Kanadának. Ekkor alakult ugyancsak Kanadában a *Dominion of Canada* társaság, mely 300,000 fontért (7·2 millió korona) és 2.800,000 ha. földbirtokért megvette a Hudson's Bay társaság minden szabadalmát. Bár e társaság szabadalma már lejárt, mégis egész Kanada kereskedelmét, de főleg a szőrmeárúkereskedelmet feltétlenül irányítja. Hasonló jellegű hatalommal alakult a *British South African Company* (1889) és az *Imperial British East African Company.* A Németországban alakult hasonló társaságok, mint a *Deutsch-Ostafrikanische Gesellschaft* és a *Neuguinea Companie*, ugyan szintén állami felügyelet alatt állanak, de jogi állásuk nem oly független, mint az angol társaságoké.

Charters Towers (ejtsd: csártersz tauersz), város Queensland brit-ausztráliai gyarmatban, DNy.-ra Townsville kikötőhelytől, (1900) 5000 lak., környékén gazdag aranymezőkkel.

Chartier (ejtsd: sartjé), *Alain*, középkori francia költő, szül. Bayeuxben (Normandie) 1392., megh. 1429 körül. Mint VI. és VII. Károly titkára Zsigmond királynál (1424) és Skótországban (1428) is járt politikai küldetésben. 1425-ben Budán tartózkodott Zsigmond udvarában és itt mondotta el a husziták ellen egyik híres beszédjét. Latin nyelvű munkái közül politikai beszédei nevezetesek; francia költeményei közül a kortársak a La belle dame sans mercy-t (1426) kedvelték, mely egész irodalmat idézett föl. Erős hazafiúi érzésről tanuskodik Le livre des quatre dames (1416) c. versciklusa; kortörténeti becsű Le quadriloque invectif (1422) prózai munkája. Műveit kiadta Montaiglon (Paris 1861). V. ö. *Joret-Descolières*, A. C. (4. kiad., u. o. 1899); A. C. Magyarországon (Századok 1910, 75 l.).

Chartisták, l. *Chartizmus.*

Chartizmus, az a hosszú politikai és társadalmi küzdelem, melyet az angol munkás néposztály a vagyont, törvényhozást és adóztatást kezükben tartó földbirtokosok és tőkések ellen folytatott, mert bár az 1832. évi *Reform Act* a választójogot jelentékenyen kiterjesztette, a munkásság egy nagy részét ekkor még nem ruházta fel vele; a parlament radikális képviselői és a munkásság vezetői ekkor közös agitációra határozták el magukat az általános választójog érdekében. Minthogy a radikális képviselőknek parlamenti kisebbsége miatt ily módon nem tudtak eredményt elérni, 1837. a munkások megalkották a *Working Men's Association* c. politikai társulatot, amely tulajdonképeni szülőjévé lőn a C.-nak. A társulat vidékenkint szervezett fiók-egyesületek által propagálta eszméit s emellett állandó összeköttetésbe lépett a parlament radikális tagjaival, Roebuck, Hume J., O'Connel stb. képviselőkkel. *Lovett* 1838. megszerkesztette az ú. n. *népchartáját* (the People's Charter), mely az ő fogalmazásában a következő 6 pontból állott: 1. általános szavazatjog minden 21-ik életévét elért férfiú részére; 2. titkos szavazás; 3. évenkinti egyetemes parlamentek; 4. úgy az aktiv, mint a passziv választási cenzus eltörlése; 5. lélekszám szerinti választókerületek alakítandók; 6. a képviselők fizetést huzzanak. A Birminghamben aug. 6. összegyűlt munkás-meeting magáévá tette a chartát s országszerte megindult ennek érdekében az agitáció. 1839. egy chartista választmány ült össze Londonban s ez *nemzeti konvent* név alatt a charta elfogadtatása érdekében 6 hónapon át működött. Az alsóházhoz kérvényt nyujtott be, de a többség elvetette azt, a chartisták közül többeket elfogtak, a gyűléseket pedig rendőri hatalommal megakadályozták. Az agitáció eszközeire nézve a chartisták közt már kezdettől fogva voltak véleménykülönbségek, az *erkölcsi* (moral-force) és

az *erőszakos* (physical-force) eszközök férfiai szétváltak egymástól. A munkások óriási többsége azonban az utóbbiakhoz állott s ezek O'Connor vezetése alatt teljesen legyőzték a Lovett után indult mérsékelteket. A gyülekezési tilalom kijátszásával éjjeli gyűléseket tartottak, végre 1839 nov. 4. déli Walesben kitört a lázadás és Frost, Williams és Jones vezérlete alatt 8000 chartista megrohanta Newport városát, hogy elfogott társaikat kiszabadítsák, de néhány sortűz megszalasztá őket. Az elfogott vezetőket deportálták, a résztvevők közül pedig nagyon sokat elzártak. 1840-ben különböző tartományokból képviselők gyűltek össze Manchesterben közös tanácskozásra, hol a *Nagybritanniai nemzeti chartista-társaságot* alapították meg. Az 1848 februári forradalom alkalmából 30,000 ember együtt akart a parlament elé menni, hogy az 5.760,000 ember által a charta elfogadásáért aláírt kérvényt beadja. A menetet eloszlatták s a kérvény rendes úton jutott a parlament elé, mely azt megint nagy szótöbbséggel elvetette. Ez a kérvény volt a chartistáknak utolsó tette; O'Connor teljesen elvesztette népszerüségét s az őrültek házában halt meg. Az ipari termelés föllendülése és a rozsvámok eltörlése nagyon enyhítette a munkások sorsát, kik ezentúl mindinkább a *Trades Unionok* (l. o.) felé fordultak. V. ö. *Dierlamm* G., Die Literatur der Chartistenbewegung (Leipzig 1910).

Chartográf (gör.), *kartográf,* a. m. térképcsináló; *kartográfia* a. m. térképrajzolás.

Chartophylax, l. *Charta.*

Chartotipia, l. *Térképnyomás.*

Chartran (ejtsd: sartrãñ), *Théobald,* francia történeti és arcképfestő, szül. Besançonban 1849 júl. 21., megh. Neuilly-sur-Seineben 1907 júl. 16. Cabanel tanítványa volt az École des beaux-artsban. 1877-ben Prise de Rome par les Gaulois c. festményével elnyerte a római nagy díjat. Egyéb művei: Corps de Mgr. Darboy, Cierge, Vision de saint François d'Assise stb. Arcképei közül Mounet-Sully, Sadi Carnot, XIII. Leó pápa képmásait említjük.

Chartres (ejtsd: sártr), Eure-et-Loir francia département fővárosa, az Eure balpartján, püspöki székhely, (1906) 19,952 lak., bőriparral, gépgyártással, fürjpástétom-készítéssel; nagy gabona- és marhakereskedéssel; természetrajzi és régiségtárral, gazdag nyilvános könyvtárral (8000 köt., 900 kézirat) és több tudományos társulattal. Gót ízlésben (1195—1260) épült székesegyháza egyike a legszebb ilynemű épületeknek Franciaországban. Egyéb jelentékeny épületek: Saint-Aignan, Saint-André (a XII. századból) templomok; a Maintenon asszony költségén épített püspöki palota és a városháza. A régi erődítményekből fennmaradt a Porte-Guillaume. A des Épars piacot Marceau generálisnak, a város szülöttének szobra ékesíti. C., a régi Autricum, a carnutok fővárosa helyének közelében épült. 858-ban és 911. a normannok kirabolták. 922-ben már önálló grófsággá, később 1528. pedig hercegséggé lett és mint ilyent 1623. Gastron d'Orléans kapta meg. Az Orléans-családban mindig az elsőszülött fiú viselte a C. hercege címét. Az angolok birtokában volt 1417—1432-ig. V. ö. *Ozeray,* Hist. générale, civile et réligieuse de la cité des Carnutes et du pays chartrain (1834); *Bulteau,* Desc. de la cathédrale de C. (1850); *Souchet,* Histoire du diocèse et de la ville de C. (C., 1873—76).

Chartres hercege, e címet az Orléansi ház több tagja viselte, köztük *Róbert* herceg, Ferdinánd orléansi herceg második fia, a párisi gróf testvére, szül. 1840 nov. 9., megh. 1910 dec. 5. Részt vett az amerikai polgárháborúban, melyről munkát is írt e cím alatt: Histoire de la guerre civile en Amérique (Paris 1874, 1. kiad., 7 köt.).

Chartreuse, *La grande* (ejtsd: sartrőz), a karthauzi-szerzetesek legrégibb kolostora Isère francia départementban, Saint-Pierre-de-C. község közelében. Közel 1000 m. magas szűk völgyben, részint erdős, részint kopár hegyek, a Grenobleig elnyúló C.-i hegyek környékezik, amelyek legnagyobbika a Grand-Som (2033 m.). A szerzeteseknek a híres *C.-likőr* készítéséből óriási jövedelmük volt. Az 1907 jan. 2-iki francia törvény alapján kitiltották őket az országból s birtokaik az állam tulajdonába mentek át (1909).

Chartreuse (ejtsd: sartrőz), főzeléknemüekből szarvasgombával, vagdalékhússal, rákfarkkal, tyúkhússal készített étel, melyet formában sütnek s előétkül tálalnak. — *C.* az a növénykivonattal főzött zöldes színű erős likőr is, melyet eredetileg a Grande C. szerzetesei Grenoble mellett készítettek.

Chartrouse (ejtsd: sartrúz), *Marie Emilie,* francia írónő, l. *Montifaud.*

Chartuicius, l. *Hartvik.*

Chartularium (gör.-lat.). Szokás volt a középkorban, hogy a hiteles helyek (káptalanok, konventek és más egyházi testületek) megbízták egyik társukat, hogy a saját, valamint a felek részére kiadott — jogügyletek v. jogi cselekményekről szóló — okleveleiket másolja le, nemkülönben jelentősebb írott dolgaikat s emlékezni valóikat egy könyvbe gyüjtse össze. Az így összeírott anyag azután hitelesíttetett. E gyüjteményeket nevezik C.-nak.

Chartum, l. *Kartum.*

Charvar *(kalvar),* nagy terhek mérésére szolgáló súlymérték Perzsiában = 294·4 kg.; l. még *Chalvar.*

Charvati, helység a régi Mikene mellett (l. o.).

Charybdaea (állat), a kockamedúzák *(Cubomedusae)* rendjébe tartozó állatnem. A Földközi-tengerben egy faja, a *C. marsupiales* Pér. et Les. él.

Charybdis, l. *Karibdisz.*

Chascomús, kerületi főhely Buneos Aires argentinai tartományban, halban gazdag tavakkal, kórházzal és kb. 2500 lak.

Chase (ejtsd: cséz), 1. *Salmon Portland,* amerikai államférfiú, szül. Cornishban (New-Hampshire) 1808 jan. 13., megh. 1873 máj. 7. Mint ügyvéd Ohio állam törvényeinek összegyüjtését és magyarázatát tüzte ki feladatául. Menekült rabszolgák által gyakran védőül fogadva, csakhamar a rabszolgák felszabadításának elszánt előharcosa s a későbbi köztársasági párt egyik oszlopos tagja lett. 1851-ben a szenátus tagjává választották. 1855—57-ig Ohio állam kormányzója

volt. Lincoln 1861 pénzügyminiszterré nevezte ki, mely súlyos állásnak azonban nem birt megfelelni. 1864-ben állásáról lemondott és erre az Egyesült-Államok legfelsőbb törvényszékének első birájává nevezték ki. V. ö. *Hart*, Life of S. P. C. (Boston 1899).

2. *C., William*, amerikai festő, szül. Franklin Townshipban 1849 nov. 1. Először Amerikában tanult, 1872. Münchenbe ment és ott Pilotynak és Wagner Sándornak volt tanítványa, azután Olaszországban főleg a velencei mesterek műveit tanulmányozta. 1878-ban hazatért. A müncheni iskola hatása alatt C. a történeti genrefestés jelesebb amerikai művelői közé tartozik.

Chaser (ang., ejtsd: cséser), sportértelemben a. m. vadászló, versenyló, különösen akadályversenyló.

Chasköi, l. *Haszköj.*

Chasles (ejtsd: sál), 1. *Michel*, francia matematikus, szül. Epernonban 1793 nov. 15., megh. 1880 dec. 12. 1812—14-ben Párisban az École politechnique tanítványa volt, 1841 óta u. o. a mechanika tanára és 1851. az akadémia rendes tagja lett. C. egyike volt a legnevezetesebb matematikusoknak; első dolgozatai a másodrendű felületekre vonatkoznak, melyeknek elméletét igen szép tételekkel gazdagította. Ő az ú. n. újabb (szintetikus) geometriának megalapítója, mely egységes szempontokból tárgyalja a geometriai alakzatok különböző tulajdonságait (Traité de géometrie supérieure, 1852). Történelmi műve: Aperçu historique sur l'origine et le développement des méthodes en géometrie kiváló fontosságú és annyiban különbözik előnyösen a geometria legtöbb történetétől, hogy benne nem a geometerek életrajzát, hanem a tudományos vezéreszmék fejlődésének történetét találjuk. 1867-ben C. nagy feltünést keltett Pascal egy állítólagos kéziratának kiadása által, mellyel azt bizonyította, hogy Pascal már jóval Newton előtt felfedezte a gravitáció törvényét. 1869-ben maga is belátta, hogy egy szédelgő áldozata lett és azt készséggel el is ismerte. Daudet L'immortel c. szatirikus regényének főcselekményét az ő esete szolgáltatta. V. ö. *Gulyás* P., Irodalmi hamisítások. (Magy. könyvszemle, 1909).

2. *C., Philarète*, francia író, szül. Mainvilliersben, Chartres mellett, 1798 okt. 8., megh. Velencében 1873 júl. 18. Fiatal korában könyvnyomdász volt; mint állítólagos forradalmárt elfogták, szabadon bocsátása után Angliába ment, 1837. a Bibliothèque Mazarin őre és a Collège de France-on az idegen nyelvek és irodalmak tanára lett. C. termékeny író volt, aki napilapokba és folyóiratokba számos irodalomtörténeti értekezést és tárcát írt, melyek színe-java Études de littérature comparée (1847—54, 11 köt.) c. jelent meg; ezenkívül írt számos novellát, regényt, utirajzot, történeti tanulmányt stb.

Chasmogamia (növ.), l. *Megtermékenyítés.*

Chasmorhynchus (állat), a kotinga-félék *(Cotingidae)* családjába tartozó madárnem. Az ide sorolt fajok nagysága a mi galambunkéra emlékeztet; csőrük lapos, vékonyhegyű s körülbelül a fej félhosszát éri el; farkuk egyenes, rendesen olyan hosszú, mint a szárny kétharmada; 2—4. evezőtolluk leghosszabb, az 1-ső körülbelül olyan hosszú, mint a 7-ik. Hangjuk a távolból a harang hangjához hasonló. Közönségesebb fajai: a csupasznyakú *kalapácsoló madár (C. nudicollis* Temm.), 26 cm. hosszú, fehér tollazatu, kantárán és torkán csupasz és zöldes színű, szeme ezüstfehér, csőre fekete, lábai hússzínüek. A tojó kisebb, fejebúbja és torka fekete, háta sárgászöld, hasa sárga fekete foltokkal, nyaka fehéres és sárgán vonalkázott. A fiatalok olajzöld színüek. A *harangozó madár (C. carunculatus* Temm.) nászruhája fehér; csőrének tövén belül üres, húsos kinövése van. A C.-nembe tartozó madarak egytől-egyig Dél-Amerika őserdeinek lakói. Újabban Európában kalitkákban is tartják.

Chasmus (gör.), görcsös ásítás ideges alapon.

Chassaignac (ejtsd: sasszenyak), *Charles Marie Édouard*, francia sebész, szül. Nantesben 1805,, megh. Versaillesben 1879 aug. 26. 1835-ben lett orvossá, ugyanabban az évben proszektor és a párisi fakultás agrégéja, valamint a kórházak központi irodájának sebésze volt. Számos műve közül a következőket említjük fel: Traité de l'écrasement linéaire (Paris 1856); Leçons sur la trachéotomie (1855); Clinique chirurgicale de l'hôpital Lariboisière (1854—58); Traité pratique de la suppuration et du drainage chirurgical (2 köt., Paris 1859); Traité clinique et pratique des opérations chirurgicales (2 köt., u. o. 1861); De l'empoisonnement du sang par matières organiques (u. o. 1873) stb.

Chasse (franc., ejtsd: sassz), vadászat, egyszersmind a tekejáték egyik faja, melyet 15 golyóval játszanak.

Chassé (franc., ejtsd: sasszé), tánclépés. *C. croisé*, keresztlépés a táncban.

Chassé (ejtsd: sásszé), *David Henrik*, báró, németalföldi tábornok, szül. Thielben 1765 márc. 18., megh. Bredában 1849 máj. 2. Előbb a hollandi, aztán a francia seregben szolgált. 1795-ben Pichegru hadával visszatért Hollandiába, 1796. Németországban harcolt. A miért 1812—13. a spanyol háborúban minden alkalommal «roham»-ot rendelt, katonái a «szurony-tábornok»-nak nevezték, királya pedig 1809. bárói rangra emelte. 1814-ben a szövetségesek ellen harcolt. A békekötés után a németalföldi seregbe lépett s a waterlooi csatában vett részt. A belga forradalomban (1830) Antwerpent bombázta, utóbb (1832) pedig az ottani fellegvárat védte.

Chasselas, szőllőfaj, l. *Szőllő.*

Chasseloup-Laubat (ejtsd: sásszlu lóbá), 1. *François*, marquis de, francia tábornok, szül. St. Sorninban 1754 aug. 18., megh. Versaillesban 1833 okt. 10. Mint az olasz csapatok műszaki főnöke 1796. Felső-Olaszországban harcolt Bonaparte alatt s különösen Mantova ostromában tünt ki, 1799. Moreau hadtestének a Feketeerdőn való visszavonulási útját egyengette. A marengói csata után a mantovai fellegvárt kényszerítette megadásra. (V. ö. Essai sur quelques parties des fortifications et de l'artillerie, Milano 1811 és Mémoires sur l'artillerie c. művét.) 1806-ban az Elbe és Odera vidékén fekvő várakat erősbítette. 1809-ben Mantova parancsnoka lett s befejezte Palmanuova megerősítését. Az 1812-iki orosz hadjáratban hetedízben vezette a műszaki csapatokat. 1813-

ban szenátor lett, de 1814. átpártolt XVIII. Lajoshoz, ki őt marquisvá és pairré tette.

2. *C., Justin Napoléon Samuel Prosper*, gr., az előbbinek legidősebb fia, szül. Alessandriában 1805 márc. 29., megh. Versaillesben 1873 márc. 29. A törvényhozó testületben (1849) Napoleon Lajos elnök politikáját támogatta s 1851. egyideig a tengerészeti minisztériumot igazgatta. A dec. 2-iki államcsiny után mint kormánypárti jelölt lépett a törvényhozó testületbe. 1859-ben reábízták a gyarmatminisztériumi tárcát, 1860. tengerészeti és gyarmatügyi államtitkárrá s 1862. szenátorrá nevezték ki. 1869-ben az államtanács elnöke, 1871. a nemzetgyűlés tagja lett, hol a jobb centrumban foglalt helyet. C. sokáig a párisi földrajzi társulat elnöke volt s több földrajzi és tengerészetügyi munkát írt.

Chassepot (ejtsd: sásszpó), *Antoine Alphonse*, francia puskaműves, szül. 1833., megh. 1905 febr. 13. 1850-től előbb munkás, később tisztviselő a st.-thomas-i fegyvergyárban Párisban; 1863. központi gyujtású hátultöltő puskájának mintáját terjesztette a hadügyminisztérium elé, amelynek irodáiban hevert 1866-ig, amikor a porosz gyútűs puskákkal elért eredmények a francia kormányt hátultöltő puskák gyártására indították; 74 minta közül C. mintáját választották ki a francia gyalogság és lovasság számára.

Chasseral (ejtsd: saszral), hegyhát a svájci Jurában, amely a Bieli-tó mellett a népes falvakkal és zöld legelőkkel borított Dessenbergben 1609 m.-re emelkedik.

Chassériau (ejtsd: sasszérió), *Théodore*, francia festő, szül. a mexikói Samanaban 1819 szept. 20., megh. Párisban 1856 okt. 8. Ingres tanítványa. Kezdetben mestere irányát követte, később azonban az ú. n. romantikus festőkhöz csatlakozott, a párisi számvevőszék épületének lépcsőházában forró olajjal falra festett allegórikus képeit (Háború, Béke, Kereskedelem, Törvény, Igazságosság stb.) pedig a Puvis de Chavannes értelmében vett modern monumentális falfestészet előfutárjaként mutatják. Az utóbbi, jelenleg már túlnyomórészt elpusztult művein kívül nevezetes festményei még: Macbeth és a három boszorkány, Eszter, Apolló és Daphné, Szemérmes Zsuzsánna, Tepidarium Pompéjiben stb. V. ö. *Bouvenne*, Théodore Chassériau, souvenirs et indiscrétions (Paris, évszám nélkül); *Valbert-Chevillard*, Un peintre romantique, Théodore Chassériau (u. o. 1893).

Chasseron (ejtsd: sasszron), Neuchâtel és Waadt svájci kantonok határán emelkedő, 1587 m. magas hegycsúcs a svájci Jurában.

Chasseur (franc., ejtsd: sasszőr) a. m. vadász. A francia hadseregben vannak gyalog (C. à pied) és lovas- (C. à. cheval) vadászcsapatok.

Chasseurs d'Afrique, afrikai vadászok arab lovakkal lovasítva. Franciaországban 1831. szervezték ezen csapatokat Afrikában teljesítendő szolgálatra, később azonban, így 1870—71-ben is, az európai hadiszintereken is alkalmazták.

Chassignit, a meteorkövek egy aprószemű, majdnem egynemünek látszó változata, mely eddig csak Chassigny-ról ismeretes.

Chassin (ejtsd: sasszeñ), *Charles Louis*, francia publicista, szül. Nantesban 1831 febr. 11., megh. Párisban 1901 júl. 18. Liberális és republikánus lapokba dolgozott. 1861-ben nagy feltünést keltett, hogy nem engedték meg neki a La Nation c. napilap megindítását. Sokat foglalkozott magyar dolgokkal is. Idevágó munkái: La Hongrie, son génie et sa mission, suivi de Jean Hunyad, récit du XVe siècle (1855, új kiad. 1859); Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847—49 (1859—60), avec M. D. *Irányi*; Une traduction du poète révolutionnaire hongrois Alexandre *Petőfi* (1860); Ladislas *Teleki* (1861).

Châssis (franc., ejtsd: sasszi), a motoros kocsi alváza kerekekkel. Alkotórészei a motor, közlőmű, fék stb.

Chastelain *(Châtelain,* ejtsd: satlén), *Georges*, flandriai történetíró, szül. Aalstban 1405., megh. 1475. Valenciennesben. Jó Fülöp burgundi herceg megbízásából sokat utazott és számos hadjáratban kitünt; főlovászmestere, azután titkos tanácsosa volt. Művei: Chronique des ducs de Bourgogne 1419—70 (kiadta Buchon 1827); Récollection des merveilles advenues de mon temps, csak töredékeiben fenmaradt munka (kiadta Molinet Paris 1531) és Chronique de Normandie (London 1850). A neki tulajdonított Livre des faits de Jacques de Lalaing-t nem ő írta. Összes munkáit Kervyn de Lettenhove (Brüsszel 1836—66, 8 köt.) adta ki. V. ö. *Pérouse* G., G. C. (Paris 1910).

Chasteler, *Johann Gabriel, marquis*, osztrák tábornok, szül. Hennegauban 1763 jan. 22., megh. Velencében 1825 máj. 7. Bécsben tanult, azután osztrák katonai szolgálatba állott és mint katonai mérnök több izben kitünt. 1794-ben Mainz védelmezésénél szerzett érdemeket. A campoformiói béke után ő vette át a bécsi kormány nevében Velence birtokait s szabályozta azok határait. 1799-ben a cassanói és trebbiai győzelmek kivívásához járult hozzá. 1805-ben János főherceg alatt Tirolban harcolt; 1808. Komáromot elsőrangú erőddé alakította át. 1809-ben a felkelt tiroliak támogatására sietett s ott oly sikert vívott ki, hogy Napoleon őt mint «rablófőnököt» főbelövetéssel fenyegette. Később azonban kénytelen volt Stájerországon keresztül Magyarországba vonulni vissza. 1813-ban Drezdánál és Kulmnál küzdött, 1815. a lombard-velencei királyság kormányzója lett.

Chasuarii, germán törzs a Rajna alsó részén, a chamavok (l. o.) szomszédságában. Némelyek a chattuarii (attuarii) törzzsel azonosítják. Hihető, hogy ezek, mint katt utódok a batavok és kaninefatok egybeolvadásából keletkeztek.

Chaszideusok *(chászid* héb. jámbor), a XVIII. sz. óta egy zsidó szekta neve. A chászidok szakítva a kódex vallási merevségével, a zsidó vallási szertartásokat szabadabban, de egyszersmind több hévvel, bensőséggel (káváná) gyakorolják. A chászid rendszerint valamelyik caddiknak (l. o.) a híve. A caddik sokszor rabbinus is, de gyakran csak egy chászid szektának a feje. Mindegyik caddiknak egyéni felfogása van a vallás gyakorlatára vonatkozólag s ehhez képest a chászidok is, mint ezeknek hívei, különböző csoportokra oszlanak. A leghíresebb chászid szektaalapító Baal-Sem Tob volt a XVIII. sz. közepén, aki az aszketizmus helyett életörömet hirdetett. Az ő

híveit «bestiánok»-nak nevezik a szektaalapító nevének kezdőbetűi (B. S. T.) után.

Chaszidizmus. A chaszideusok (l. o.) elveinek foglalatja. A Ch. annyiféle, ahány a caddik (l. o.), vagyis a chászid szekta feje. Minthogy a Ch. a vallás gyakorlásában egyéni szabadságot biztosít Baal-Sem óta, a cadikkok felfogása szerint különbözőképen módosult.

Chaszina (arab), kincstár, l. *Kaszna.*

Chatam-fény (ejtsd: csettem), éjjeli jelzések előidézésére szolgáló optikai készülék. Áll egy légszeszlámpából, melynek lángjára fúvóval levegőt hajtanak, mely mielőtt a lánghoz érne, finom porrá zúzott tűzélesztő anyagokkal telt tartályon halad át. Ez a légáram az égő testecskékből bizonyos mennyiséget magával sodor s erős fényre szítja a lángot. A távolságok szerint, a meddig a jelnek látszania kell, különböző égő anyagokat használnak. A C.-t először az angolok használták az 1868-iki abesszíniai hadjáratban.

Chatanga, l. *Hatanga.*

Château (franc., ejtsd: sátó) a. m. kastély, vár. *C.-x en Espagne* (várak Spanyolországban) légvárak, kártyavárak. *C.-nak,* magyarosan kástélyosnak nevezik még a szint játszó (siller) bort is.

Chateaubriand (ejtsd: satobriañ), *François René, vicomte de,* híres francia író és államférfiú, szül. St. Malóban (Bretagne) 1768 szept. 4., megh. Párisban 1848 júl. 4. Mint ősrégi nemesi család ifjabbik fiát előbb papi, majd katonai pályára szánták. Egyideig a Cambraieben állomásozó navarrai ezredben hadnagyoskodott, de megfordult Párisban is, ahol az írói körökkel sűrű érintkezésbe lépett. A forradalom szellemével eleinte rokonszenvezett, de túlzásai csakhamar elkedvetlenítették s minthogy ezredét is föloszlatták, 1791 tavaszán Amerikába vitorlázott, azzal az ürüggyel, hogy megkeresi az ÉNy.-i átjárót, Észak-Amerikában mintegy öt hónapot töltött, de úti élményeire vonatkozó följegyzései nem mindig hitelesek. Amerikára vonatkozó ismereteit nem annyira közvetlen tapasztalásból, mint mások: főleg Charlevoix könyveiből merítette. XVI. Lajos elfogatása hírére visszatért hazájába, ahol 1792. anyagilag is elég előnyös házasságot kötött. Az esküvő után azonnal belépett az emigránsok hadseregébe s Thionvillenél megsebesülvén, 1793. Londonba menekült, ahol nagy szegénységben élt. Itt adta ki első művét: Essai sur les révolutions (1797) c. a., melyben a királypárti és a forradalmi nézeteket iparkodott összeegyeztetni. C.-ban, aki e művében vallási dolgokban az ú. n. szabadgondolkodók álláspontjára helyezkedett, édes anyjának halála, melyet az ő viselkedése is siettetett, mély változást okozott. Lelkének egész hevével fordult ismét ősei hitéhez s buzgó katolikussá lőn. Ezen lelkiállapot terméke Le génie du Christianisme c. műve, mely 1800., amikor visszatért hazájába, már nagyrészt készen állott, de csak 1802. jelent meg, szinte egyidőben a konkordátum megkötését ünneplő hálaadóistentisztelettel. E ragyogó, színes nyelven megírt munka a kereszténység apológiája, még pedig nem annyira történeti és dogmatikai, mint inkább esztétikai és irodalomtörténeti alapon. A korszellemmel bámulatosan egybevágó s ép azért nagyhatású munka egyik epizódját: Atalát már megelőzőleg (1801) kiadta, míg egy másik epizódot: Renét, csak 1807. szakította ki a munka törzséből. Ez utóbbinak Goethe (Werther és Faust) és Byron (Child Harold) hatása alatt álló, világfájdalommal telített hősében önmagát ábrázolta. A novella folytatása Les Natchez, mely csak 1825. jelent meg. C. írói sikereivel magára vonta Napoleon figyelmét, aki őt a diplomáciában alkalmazta s 1803. római követségi titkárnak, majd wallisi követnek nevezte ki. Enghien herceg kivégeztetése után azonban C. 1804. megvált állásától. 1806-ban Görögországba és Palesztinába utazott. Ez út terméke prózában írt vallásos hőskölteménye: Les martyrs (1809, 2 köt.), mellyel a Génie-ben kifejtett elméletét akarta igazolni és színpompás útirajza: L'itinéraire de Paris à Jérusalem (1811, 3 köt.). 1811-ben az akadémia tagjává választották egykori irodalmi ellenfele J. M. Chénier utódjául. Székfoglalóját azonban Napoleon betiltotta, mire C. nyíltan az ellentáborhoz szegődött. Féktelen gyűlöletét De Buonaparte, des Bourbons etc. c. 1814. a császár bukása után megjelent röpiratában juttatta kifejezésre. E művével megszerezte XVIII. Lajos bizalmát, aki a száz napi uralom alatt miniszterré, majd (1815) Franciaország pairjévé nevezte ki. Ezentúl kizárólag a politikának élt. A szélső jobb irányt követte s királypártibb volt a királynál. Túlzásait a kormány is megsokalta s 1816. megjelent La monarchie selon la charte c. iratát el is koboztatta. 1818-ban megalapította a Le conservateur c. lapot. 1821-ben ismét feléje fordult az uralkodó kegye s előbb Berlinbe, majd Londonba küldték mint követet; 1822. a veronai kongresszuson Franciaországot képviselte s oly megelégedésre, hogy még ez év végén a külügyminiszteri tárcát is reábízták. Ebben a minőségben döntő része volt a spanyol örökösödési háború előidézésében. Villèle-lel meghasonolván, 1824. fölmentették állásától. C. sértett hiuságában az ellenzékhez csatlakozott s úgy a kamarában fényes beszédeivel, mint a Journal des Débatsban nem kevésbbé ragyogó cikkeivel sikerrel ostromolta a Villèle-kormányt. A liberális Martignac-kormány alatt 1828. követnek Rómába ment, de már a következő évben, amikor Polignac herceg lett a miniszter, ismét visszaadta megbízólevelét. A júliusi forradalomban nem vett részt, de a polgár királyt nem ismerte el, lemondott pairségéről s továbbra is a Bourbonok híve maradt, akiknek érdekében kétszer (1831 és 1843) külföldre is utazott. Többi idejét Mme de Récamier közelében, a svájci Abbaye-aux-Boisban töltötte, ahol kizárólag az irodalomnak élt s főként emlékiratain dolgozott. Tetemét St. Malo mellett a tengerparton, egy sziklatömb alá temették, ércszobrát szülővárosában 1875. avatták fel. Művei közül a már említetteken kívül a következők emelhetők még ki: Le dernier des Abencérages (1826), talán legtökéletesebb elbeszélő műve; Études ou discours historiques (1831, 4 köt.); Voyages en Amérique, en France et en Italie (1827, 2 köt.); Essai sur la littérature anglaise (1836) s Les mémoires d'outre tombe, amelyeken 1811—33-ig dolgozott s amelyeket csakha-

lála után akart kiadatni. Szorult anyagi helyzete azonban arra kényszerítette, hogy emlékiratait meg életében értékesítse. Az első kiadás 1849—1850. jelent meg 12 kötetben s ellentmondásaival, megbizhatatlanságával csak kevéssé elégítette ki a felcsigázott érdeklődést. Irodalmi szempontból azonban ez emlékiratok, főleg a leíró részekben, nem egy fényes lapot tartalmaznak, melyek C. legjobb alkotásai mellé állíthatók. (Új kiadása E. Birétől 1898–1900, 6 köt.). C. irodalomtörténeti jelentősége abban áll, hogy ő volt Franciaországban a romantika egyik úttörője s megalapozója. A megújhodó lirai költészet (Lamartine, V. Hugo) elsősorban az ő műveiből merített ihletet. Nálunk főleg *Eötvös* Karthauzijára volt hatással. Összes műveit Oeuvres complètes c. alatt 1826—31-ig C. maga adta ki 31 kötetben; említendő még Sainte-Beuve kiadása (1859—61, 12 köt.); 5 kötetre tervezett levelezését 1911. kezdték kiadni (az első kötet megjelent). — Magyarul megjelentek: Atala, fordította *(Bozóky)* I. (Pozsony 1803), C.-nak Görögországban tett utazása. Készítette *Matskássy* Ferenc (1819); A vértanuk, ford. *Varga* Ferenc (Pécs 1858); René, ford. *Gotthárd* Endre (Eger 1865); A kereszténység szelleme, ford. *Gubicza* István (Budapest 1876—77, 4 köt.); Az utolsó Abenszerázs, ford. *Rada* István (u. o. Olcsó könyvtár 1892); Atala, ford. *Csiky* Kálmán (u. o. 1894, 2 kiad. 1903); René, ford. *Bogdánfy* Lajos (u. o. 1898); A vértanuk, ford. *Rada* István (u. o. 1898).

Irodalom. Villemain, C. sa vie ses écrits, Paris 1858, 2 köt.; Sainte-Beuve, C. et son groupe littéraire, u. o. 1860, 3. kiad. 1873, 2 köt.; Bodnár Zsigmond, C. és kora, Pest 1867; Lescure, C., Paris 1892, 3. kiad. 1908; G. Pailhès, C. sa femme et ses amis, u. o. 1895; Hémon, C., u. o. 1902; Ch. Blennerasset, C., Mainz 1902; V. Giraud, C., Paris 1904; Biré, Les dernières années de C., u. o. 1904; Shathers, C. et l'Amérique, Grenoble 1906; Ladreit de Lacharrière, Le cahiers de Mme de C., Paris 1909; G. Pailhès, La duchesse de Duras et C., u. o. 1909.

Châteaubriant (ejtsd: satobriáñ), járási székhely Loire-Inférieure francia départementban, a Chère partján, (1906) 7169 lakossal, vasöntőkkel, gép- és bőrgyártással és keztyübőrkereskedéssel. Nevét Brianttól, első bárójától kapta. A Jean de Laval által a XVI. században épített kastély még fennáll.

Château-Cambrésis, város, l. *Cateau-Cambrésis.*

Château-Chinon, egykoron Morvan fővárosa, most járási székhely Nièvre francia départementban, a felső Yonne balpartja mellett, 609 m. magas hegyen, (1906) 2222 lak., vászon- és bőrgyártással és borkereskedéssel.

Château d'If, l. *Marseille.*

Château d'Oex (ejtsd: sátó dő), falu Waadt svájci kantonban, a Pays d'en Haut nevű vidék főhelye, a Saane (Sarine) partján, 966 m. magasságban, (1900) 3133 lak. Híres klimatikus gyógyhely.

Château d'Oleron, l. *Oleron.*

Château-du-Loir (ejtsd: sató-dü-loár), város Sarthe francia départementban, a Loire közelében, (1901) 3792 lak., vászon- és bőrgyártással, bortermeléssel és kőbányával, gótikus templommal.

Châteaudun (ejtsd: satodőn), járási székh. Eure-et-Loir francia départementban, a Loire balpartja közelében, (1906) 7147 lak., takarókészítéssel, gabona- és lisztkereskedéssel. 1870-ben a poroszok elfoglalták és fölégették.

Château-Gontier (ejtsd: sato-goñtyié), járási székhely Mayenne francia départementban, a Mayenne partján, (1906) 6975 lak., gyapju- és vászonszövéssel, agyagiparral; nyilvános könyvtárral (7000 kötet); a XI. sz.-ból való templommal, ásványvízforrással. 1793 okt. 26. Laroche legyőzte itt a forradalmi csapatokat.

Château-Lafitte (ejtsd: sató-lafitt), uradalom Gironde francia départementban, Pauillac község mellett. Híres a borairól. A Rotschildok tulajdona.

Château-Landon (ejtsd: sató-landon), egykoron Gâtinais főhelye, ma város Seine-et-Marne francia départementban, a Fusain patak partján, kies vidéken, (1901) 1706 lak., kőbányával, kosárfonással; régi templommal, egy apátság romjaival.

Châteaulin (ejtsd: satoleñ), járási székhely Finistère francia départementban, az Aulne jobbpartján, kikötővel, 54 km.-nyire Bresttől, (1906) 4237 lak.; vasas ásványvízforrással, kőbányával; lazachalászattal; a X. sz.-ból való erőd maradványaival.

Château-Margaux (ejtsd: sató margó), kastély Margaux falunál, 22 km.-nyire Bordeauxtól. Róla kapta nevét a bordeauxi borok egyik faja.

Châteauneuf (ejtsd: satonőf), számos helység neve Franciaországban; a jelentékenyebbek: 1. *C.*, falu Puy-de-Dome départementban, a mély hegyszakadékban folyó Sioule mellett, (1901) 873 lak., 3 km. kerületben, több vas- és szénsavtartalmú hideg és meleg (33°-ig) ásványvízforrással és eléggé látogatott fürdőintézettel. — 2. *C.-Calcernier* (ejtsd: kalszernié), v. C.-du-Pape, falu Vaucluse départementban, a Rhône balpartján emelkedő dombon, 1095 lak., jó borokkal és a pápák egykori nyaralójának romjaival. — 3. *C.-sur-Loire* (ejtsd: szür-loár), város Loiret départementban, a Loire jobbpartján, (1901) 2841 lak., akik durva posztót és ecetet gyártanak. — 4. *C.-sur-Sarthe* (ejtsd: szür szárt), város Maine-et-Loire départementban, a Sarthe jobbpartján, (1901) 1099 lak., kohókkal. A IX. sz.-ban Erős Róbertnek, Capet Hugo legrégibb, ismert ősének volt székhelye; akkor még Seronnesnak hívták. 1131-ben Plantagenet Geoffroy erődöt építtette, amelynek csak egy tornya maradt meg.

Château-Porcien (ejtsd: sató-porszieñ), város Ardennes francia départementban, az Aisne jobbpartján, ahol az egy nagy szigetet alkot, (1901) 1225 lak., pamutfonókkal; régi erőd romjaival. Ez még a római időből származik; IX. Károly 1561. hercegségre emelte és végül Mazarin bíbornoké volt.

Château-Renard, *C.-Provence* (ejtsd: sató-rőnár, provañsz), város Bouches-du-Rhône francia départementban, régi romokkal, szőllőműveléssel, (1906) 8036 lak.

Châteaurenault (ejtsd: satorenó), város Indre-et-Loire francia départementban, a Brenne partján, (1906) 4300 lak., bőr- és cipógyártással. Mellette dombon egy erőd romjai.

Châteauroux (ejtsd: satorú), Indre francia département fővárosa, az Indre partján, 158 m. magasban, (1906) 23,926 (mint közigazgatási kerület 25,437) lak., posztó-, bőr-, sör- és dohánygyártással; katonai fölszerelések készítésével, gyapju-

s juhkereskedéssel; nyilvános könyvtárral (10,000 kötet), régiség- és képtárral. Jelentékeny épületei: a Château Raoul, Bertrand generálisnak, a város szülöttének háza és szobra a Place Sainte-Hélène-en. A város a X. sz.-ban, Raoul de Déols által épített erőd körül keletkezett. 1497-ben grófságra emeltetett. A Chavigne-ok birtokából a Maillé-k és azután Condé birtokába került, akinek érdekében 1616. hercegséggé emelték. XV. Lajos 1735. Tournelles marquisnő számára vette meg, aki a C.-i hercegnő címét vette föl.

Château-Salins (ejtsd: sató-szaleñ), németül *Salzburg*, járási székhely Elszász-Lotharingia németbirodalmi tartományban, Lotharingia kerületben, a Seille mellett, (1905) 2392 lak., római régiségekkel, bőrgyártással.

Château-Thierry (ejtsd: sátó-tjerri), járási székhely Aisne francia départementban, egykoron a Brie Pouilleuse (Galvèse) fővárosa a Marne partján, (1906) 7347 lak., hangszer-, bőrgyártással és vászonszövéssel. Legrégibb neve Castrum Tiderici. 730. itt Martell Károly IV. Thierry gyámoltja számára erődített kastélyt építtetett. 877. I. Herbert Vermandois grófja kapta azt meg; a X. század első felében pedig Troyes grófjai birtokába jutott. 1814 febr. 12. I. Napoleon legyőzte itt az orosz-porosz hadsereget. C. Lafontaine-nek, a híres meseírónak szülővárosa, akinek emlékére itt 1824. szobrot emeltek.

Châteaux en Espagne (franc.), l. *Château.*

Chateillon, *Sébastien*, l. *Castellio.*

Chatel (ejtsd: satel), 1. *Ferdinand Toussaint François*, franc. egyház-reformáló, szül. Gannatban 1795 jan. 9., megh. Párisban 1857 febr. 13. Mint a kir. gárda tábori lelkésze 1830. több elégedetlen papot gyűjtött maga köré, reformokat követelt a vallásban s az «Église unitaire française» isteni tiszteleteit rendezte. Önmagát «Gallia primásá»-vá nevezte ki s közzétette: La loi naturelle, toute la loi naturelle, rien que la loi naturelle (A természettörvény, a tiszta természettörvény, semmi más mint a természettörvény) című munkáját, mint az új egyház alapját. Tanítványa *Anzon* apát volt az első, ki ellene állást foglalt, a rendőrség pedig 1842. az új egyház templomát bezárta. Művei közül kiemelendők: Le code de l'humanité (Paris 1838); Profession de foi de l'église catholique (u. o. 1831). V. ö. *Holzapfel*, C. abbé egyháza (a Zeitschrift für historische Theologie-ban 1844).

2. *C., Jean*, a párisi jezsuiták növendéke, ki 1594. IV. Henrik francia király ellen gyilkossági kísérletet követett el, de a királyt csak az ajkán sebesítette meg. A merénylőt felnégyelték.

Châtelain, *Georges*, l. *Chastelain.*

Châtelain (fr., ejtsd: satleñ), vár-úr; *châtelaine* vár-úrnő; átvitt értelemben a középkorban divatozott, ércdarabokból összefűzött öv, melyre elől imádságos könyvet, kulcsokat, kisebb táskákat akasztottak. Később a C.-t különválasztották az övtől s egy pajzs által eltakart kapocscsal erősítették hozzá. Ez a pajzs és a lánc sokszor művészi ötvösművek voltak. A XVIII. sz. elején a férfiak ilyen láncon hordták gazdagon díszített vastag óráikat, mely mellett vékonyabb láncon lógtak a pecsétnyomó, az órakulcs, érmek és más apróságok. Midőn az órák egyszerűbbek és vékonyabbak lettek, zsebbe tették őket és róluk lógott le a C. az említett tárgyakkal együtt.

Châtelet (franc., ejtsd: satlé), 1. a római castellumból származó neve azon két toronynak, melyekkel a régi Páris meg volt erősítve, midőn ez még a régi városra, a Cité-re szorítkozott. A kisebbiket, Petit C.-nek, a nagyobbikat, Grand C.-nak nevezték. 885-ben Párisnak a normannok által történt ostromlása idején ez utóbbi torony már fennállott. Később a párisi grófok kastélyává alakították át a tornyokat s mint ilyen, Páris város és a párisi grófság összes törvényszékeinek szolgált helyiségül; ez okból magát a törvényszéket is C.-nak nevezték. A törvényszék élén öt kerületi hivatalnok (lieutenants) állott, kik közül az egyik, a «Lieutenant général de la police», egyike volt a leghatalmasabb állami hivatalnokoknak. A C.-ről neveztek el Párisban egy teret s egy szinházat.

2. *C.*, város Hainaut (Hennegau) belga tartományban, a Sambre és Acoz összefolyásánál, (1910) 13,122 lak., szénbányákkal, tű- és késgyártással, agyagiparral,

Châtelet (ejtsd: sátlé), *Gabrielle Émilie, marquise du*, szül. *Letonnelier de Breteuil* bárónő, francia írónő, szül. 1706 dec. 17., megh. Lunevilleben 1749 aug. 10. Nagyműveltségű hölgy volt, aki kora léha erkölcseit komolyabb tudományos törekvésekkel kötötte össze. Főleg a bölcsészet, matematika és fizika érdekelték. 1740. írta főművét, a Leibnitzet magyarázó Institutions de physique-t, majd lefordította Newton Principia c. művét is (1756). Irodalomtörténeti nevezetességét azonban Voltaire-rel kötött szoros barátságának köszönheti, aki 1734—1748-ig, némi megszakításokkal, állandó vendége volt cireyi kastélyának. Nagy része volt abban, hogy Voltaire az exakt tudományokra is kiterjesztette munkásságát, sőt az Éléments de la philosophie de Newton (1738) című munka egyenesen C. marquise kivánságára és egyenesen az ő számára készült. V. ö. *Desnoiresterres*, Voltaire à Cirey (Paris 1871) és *Capefigue*, La marquise du C. (u. o. 1868). Leveleit kiadta Asse (u. o. 1878).

Châtelguyon (ejtsd: satelgüjoñ), fürdő Puy-de-Dôme francia département Riom kerületében, (1901) 1470 lak., meleg szénsavas és vasas forrásokkal.

Châtelherault herceg, l. *Hamilton.*

Châtelineau (ejtsd: satlinó), város Hainaut (Hennegau) belga tartományban, a Sambre jobbpartján, 1 km.-nyire Châtelettől, (1910) 15,032 lakossal, szénbányákkal és vasművekkel.

Châtellerault (ejtsd: sátellró), járási székhely és iparos város Vienne francia départementban, a Vienne és Anvigne összefolyásánál, (1906) 18,180 lak., nagy állami fegyvergyárral (5400 munkás), híres késgyártással, ékszer-, különösen hamis gyémántkészítéssel (pierres de C. a nevük), gyertyagyártással, gyapjufehérítőkkel, litográfiai és malomkőkészítéssel, élénk kereskedéssel; a XII. századból való Szt. Jakab templommal. A Sully idejében készített 144 m. hosszú híd Châteauneuf külvárosba visz. A IX. században a környékével Châtelleraudaisvel, vicomtesággá lett. I. Ferenc a

Bourbon-család javára hercegséggé emelte. V. ö. *Lalanne,* Hist. de C. et du Châtelleraudais (1859).

Châtel Saint-Denis, helység Freiburg svájci kantonban a Veveyse mellett, (1910) 2712 lak.

Châtenay-Lès-Bagneux (ejtsd: satné-le-banyő), falu Seine francia départementban, 875 lak. Voltaire szülőhelye.

Châtenois, helység, l. *Kestenholz.*

Chatham (ejtsd: csetem), 1. város Kent angol grófságban, a Medway torkolatának fejénél, 1 km.-nyire Rochestertől; (1910) 42,250 lak. Az Erzsébet királynő által alapított város Anglia egyik legnagyobb hadi kikötője, 200 ha.-nyi dokkokkal, fegyver- és hajógyárakkal és tárakkal, tengerésziskolával. — 2. *C.*, két város Dominion of Canadában; az egyik New-Brunswick tartományban, a Miramichi jobbpartján, (1901) 6624 lak., élénk fa- és halkereskedéssel; a másik Ontario tartományban, a Thames partján, (1901) 9068 lak., gabona-, dohány-, fa- és sertéskereskedéssel.

Chatham, *Pitt William,* C. grófja, l. *Pitt.*

Chathamit (ásv.), l. *Smaltit.*

Chatham-szigetek (ejtsd: csetem, *Warekauri),* New Zealandhoz (l. o.) tartozó 971 km²-nyi területű szigetek a Csendes-óceán D.-i részében, Wellingtontól 700 km. DK.-re, (1906) 197 lak. A legnagyobb a Chatam sziget Waitangi kikötővel s a Tewanga sóstóval. A szigeteknek csak belsejében vannak emelkedések. A termékek ugyanazok mint New Zeelandon. A lakosok (máorik, moriorik és nehány európai) nagyobbára állattenyésztők. A C.-et 1791. Broughton angol tengerész fedezte föl. 1840-ben alapítottak rajta először halászállomást. V. ö. *B. Weiss,* 50 Jahre auf C. (Berlin 1900).

Chatib, l. *Katib.*

Châtillon (ejtsd: satillyon), több francia helység neve. 1. *C.-lès- Bagneux* (ejtsd: le-bányő), falu Seine départementban, 162 m.magasságban, 3 km.-nyire Sceauxtól, (1901) 3353 lak., 1870 szept. 19. a németek a párisiak egy kirohanását itt visszaverték. — 2. *C.-sur-Seine* (ejtsd: szür-szen), jár. székhely Côte-d'Or départementban, a Szajna folyó és Douix-patak összefolyásánál, (1906) 4812 lak., vaskohókkal, szeszégetőkkel, malmokkal; nyilvános könyvtárral; bor-, vas- és litografiai kőkereskedéssel. 1814 febr. 8-tól márc. 18-ig itt kongresszus volt, melyen a szövetséges hatalmak Napoleonnal a béke felől tárgyaltak, de eredménytelenül.(V. ö. *Lapérouse,* Le congrès de C. 1865.) 1870 nov. 19-én Garibaldi Ricciotti a C.-nél állomásozó német csapatokat visszaszorította. — 3. *C.-sur-Sèvre* (ejtsd: szür-szevr), község Deux-Sèvres départementban, az Ouin partján,(1901) 1330 lak., flanellgyártással és élénk juhkereskedéssel. 1792-ben a vendéei fölkelők főhadiszállásukká tették; ezért is 3 hónap alatt ötször foglalták el és foglalták vissza, ami alatt teljesen leégett és elpusztult. — 4. *C.-Coligny* (azelőtt: *C.-sur-Loing),* város Loiret départementban a Loing csatorna mellett. Itt született Coligny admirális és a fizikus Becquerel; (1901) 1684 lak.

Châtillon (ejtsd: satijon), 1. régi francia nemes nemzetség, mely nevét a C.-sur-Loing ősi kastélytól vezette le. A Coligny-család is e nemzetségből sarjadzott.

2. *C., Rainald,* francia lovag, aki Konstancia antióchiai fejedelemnővel kötött házassága révén 1152. Antióchia ura lett, a hol 1163-ig uralkodott. 1159-ben rabló hadjáratot indított Ciprus sziget ellen, de Mánuel görög császár által hódolatra kényszeríttetett. 1160-ban a szeldzsukok fogságába került, megszabadulása után pedig vakmerő kalandokat intézett Egyiptom s Arábia ellen. 1183-ban Szaladinnak Krak (Petra) vára ellen intézett támadását visszaverte, de az 1187 júl. 4. csatában Szaladin fogságába esett, aki sajátkezüleg ledöfte. V. ö. *Schlumberger,* R. de C. (Paris 1898).

Châton (ejtsd: saton), arany- vagy ezüstből készült tokos foglalat drágakövek számára. Ellentéte az *à jour* foglalat. L. *Foglalat.*

Chatou (ejtsd: satú), falu Seine-et-Oise francia département versaillesi kerületében, a Szajna balpartján, vasúttal, kedvelt kirándulóhely, (1906) 3886 lak.

Chatouilleurs (franc., ejtsd: satullyőr), fogadott és fizetett nézők a francia szinházaknál, akik vigjátéki és bohózati előadásokon hangos nevetéssel iparkodnak befolyásolni a közönséget.

Châtre, *La* (ejtsd: sátr), járási székhely Indre départementban, az Indre mellett egy dombon, (1901) 4095 lak., gyapjuszövéssel, bőrgyártással, lókereskedéssel. Régi román templomában érdekes üvegfestmények vannak. Erődjének maradványai börtönül szolgálnak.

Chatrian, l. *Erckmann-Chatrian.*

Chatsworth (ejtsd: csetszvorth), kastély, l. *Bakewell.*

Chatt, germán törzs, l. *Kattok.*

Chattahoochee (ejtsd: csettehucsi), 880 km. hosszú folyó Észak-Amerikában; a Tennessee közelében, a Blue Ridgeben, Georgiában ered; ugyanezen állam DNy.-i szögletében a Flint Riverrel egyesül és fölveszi az Appalachicola nevet. Hajózható egészen a columbusi vízesésekig, ami 576 km.-re van torkolatától és 357 km.-re a Flint Riverrel való egyesülésétől. A Mexikói-öbölbe torkollik.

Chattak *(chittak),* brit-keletindiai súlymérték, gabonamérték = 5 tola = 58·3 g.

Chattanooga (ejtsd: csettenuga), város Tennessee északamerikai államban, Hamilton countyban, a Tennessee balpartján,(1900) 30,153 lak., szénbányákkal, jelentékeny vasiparral és élénk kereskedéssel. Fontos vasúti gócpont.

Chattel-Mortgages (ang., ejtsd: csettl-mórgédzsisz), az Északamerikai Egyesült-Államokban ingó dolgok elzálogosításának a neve. L. *Mortgage* és *Zálogjog.*

Chatteris (ejtsd: csetterisz), város Isle of Elyben (Cambridgeshire, Anglia), (1911) 5229 lak.

Chatterton (ejtsd: csettertn), *Thomas,* angol költő, szül. 1752 nov. 20., Bristolban, megh. 1770 aug. 25. Londonban. Már 11 éves korában szatirát írt, 14 éves korában pedig egy bristoli ügyvédnél nyert alkalmazást mint írnok s nem sokkal azután közre bocsátotta régi költeményeket ügyesen utánzó eredeti műveit, melyek állítása szerint mint egy Rowley nevű XV.sz.-beli szerzetes munkái nagy feltűnést keltettek; egy hajdani hídavatás leírása, egy tragédiatöredék, Aella és balladaszerű költemények a norman hódítás eseményeiről;

mindezeket a költői lendület s a gondolatok gazdagsága jellemzi. Gray és Mason kimutatták, hogy C. művei hamisítványok, a csalódott kiadó s a megtévesztett közönség elfordultak tőle s ő nyomban, 18 éves korában megmérgezte magát. Tragikus sorsa ihlette Alfred de Vignyt C. c. drámájának megirására. Műveit kiadta Skeat (1875). V. ö. *Masson* művét (1874, 2. kiad. 1899); *Georges*, New facts relating to the C. family (1883); H. *Richter*, C. (1900).

Chatterton-compound (ang., ejtsd: csettertn kompaund), szigetelő anyag, melyre a Guttapercha-Company két mérnöke, Chatterton és Smith kapott szabadalmat. A C.-guttaperchának, fakátránynak és famézgának keveréke. A keverés aránya az anyag megkivánt keménységének megfelelően váltakozik. Rendszerint 1 rész kátrányt és 1 rész mézgát 3 rész guttaperchával kevernek. Ez az anyag a hidegben kemény, de nem merev, magasabb hőfoknál megolvad anélkül, hogy alkotó részeire szétbomlanék. Elektromos kábelek szigetelésére használják.

Chatti, az ókori Chettiták fővárosa a mai Boghazköi helyén, K.-re Kiszil-Irmáktól.

Chaucer (ejtsd: csaasser), *Geoffrey*, az «angol költészet atyja», szül. Londonban 1340 körül, megh. u. o. 1400 okt. 25. Klasszikus nevelésben részesült, mint apród megismerte az udvari életet, 1359. hadi fogságba esett francia földön; kiszabadulása után III. Eduárd szolgálatába állt. E korszakból valók francia szellemben írt művei, a Roman de la rose allegorikus szerelmi költemény fordítása, Machault és Ovid mintájára írt Book of the duchess (1369). Korszakalkotó hatása volt diplomáciai útjának Olaszországba, ahol megismerkedett Dante, Petrarca és Boccaccio műveivel. Ezek hatása mutatkozik már Szt. Cecilia legendájában s a Boccaccio Filostrato-ja után készült Troilus és Cressida époszában, a II. Richard és Anna egybekelését dicsőítő Parliament of birdsben (1382). Ekkor ültette át Boëthius De consolatione philosophiae c. művét prózában. Már kedvező anyagi viszonyok között élt, megnősült s előkelő állásban működött, a londoni kikötőben ő volt a gyapjura, bőrökre, borra adót kivetők ellenőre. A Divina Commedia hatása alatt írta meg híres allegoriáját a House of Fame-t (1383—84), melyet a XVIII. sz.-ban Pope modernizált. Ebben panaszkodott terhes hivatala miatt s részben e művének is köszönheti, hogy helyettest tarthatott maga mellett. Innen kezdődik működésének harmadik korszaka, mely alatt megkezdte világhírű keretes elbeszéléseit, melyek töredékeknek maradtak: Legend of good women (1385), ókorban élt híres nők szerelmi vértanúságáról; fő műve, a Canterbury tales, melyek Boccaccio Decamerone-jának alakjában vannak írva. A legkülönbözőbb társadalmi osztályokból egybegyűlt zarándokok mondják el itt a Canterburyba vezető úton a történeteket, melyeket C. főleg francia és olasz forrásokból vett (Griseldis: Petrarca, Palamon és Arcitas: Boccaccio stb.). Politikai viszonyok következtében elveszítette állását: ez időben írta Complaint to the Empty Purse, the Fortune c. kisebb műveit. IV. Henrik trónralépésével megjavult anyagi helyzete (1399), de nemsokára meghalt. C. az első költő, kit a westministeri apátság Poets corner-jében temettek el. Egész iskolát alapított s az újangol irodalmi nyelv kialakulására is nagy hatással volt. Összes műveit kiadták: Thynne (1532); Stowe (1561); Speght (1598); Tyrwhitt (Cant. t. 1775); Morris (1866); Skeat (Oxford 1894, 6 köt.); The student's C. (u. o. 1895, 1 köt.); Pollard (London 1898).

Irodalom. Ward, Geoffrey C., London 1879; Pauli, Bilder aus Altengland, Gotha 1860; ten Brink, C.-s Sprache und Verskunst, 1884. és Geschichte der engl. Literatur II. kötetében a róla szóló rész; a C.-society terjedelmes közleményei; Hertwig, Der Einfluss C.-s auf die englische Literatur, 1909. Németre újabban Koch, 1880; és Düring 1883—1886. fordították.

Chauci, germán törzs, l. *Chaukok*.

Chaudeau (franc., ejtsd: sodó) a. m. borhab; fehérbor, citromhéj, tojássárga és porcukor keverékéből csinálják, s a tűzön keverés közt hevítik, de felforrnia nem szabad; ha kész, azonnal tálalandó.

Chaudesaigues (ejtsd: sodszég), város Cantal francia départementban, az Aubrac hegy lábánál, 650 m. magasban, a Remontalou mély völgyében, (1901) 1163 lak. A völgyet állandóan gőzök takarják, amelyek az 57—81°-os jódot, brómot és arzént tartalmazó ásványvízforrásokból szállanak föl.

Chaudet (ejtsd: sodé), *Antoine Denis*, francia szobrász, szül. Párisban 1763 márc. 31., megh. 1810 ápr. 19. Elnyerve a Prix de Romeot, hosszabb időt töltött Olaszországban és az antik emlékek tanulmányozásának hatása alatt a szigorú klasszicizmus nevezetes francia képviselője, I. Napoleon korának legtekintélyesebb szobrásza lett. A császár szobrán kívül sok történeti alaknak és kortársának mellszobrát készítette el, antikizáló szellemben. Antik tárgyú, kedves márványszobrai közül az Ámor pillangóval és Phorbas pásztor a kis Oedipusszal a párisi Louvreban van.

Chaudfontaine (ejtsd: sófoñten), falu Liège (Lüttich) belga tartományban, a Vesdre kies völgyében, (1910) 1812 lak., gyapjufonókkal, meleg ásványvízforrásokkal és látogatott fürdőintézettel.

Chaudière (ejtsd: sodjér), 200 km. hosszú mellékfolyója a St.-Lawrencenek Quebec tartományban, Kanadában. A Mégantic-tóból szakad ki és Quebec fölött 10—12 km.-nyire torkol; torkolata közelében 30 m. magas vízesése van.

Chaudordy (ejtsd: sódordi), *Jean Baptiste Alexandre Damaze*, gróf, francia diplomata s publicista, szül. 1825. Agenban, megh. 1899 márc. 26. Párisban. 1866-ban a francia külügyminisztériumban hivatalnok lett; 1871. a nemzetgyűlésbe választották, 1873. mint követ Svájcba, 1874. Spanyolországba ment. 1876-ban mint francia meghatalmazott részt vett a Konstantinápolyba egybehívott konferencián. Gambetta 1881. C.-t szentpétervári követté nevezte ki, de Freycinet azonnal visszahívta. C. a La France en 1889 c. munkának szerzője (Paris 1889).

Chaudron, ürmérték, másképp *chaldron* (l. o.).

Chauffeur (franc., ejtsd: soffőr) a. m. fűtő. Ma általában így nevezik az automobilok vezetőit. A C.-nek a vezetésen kívül értenie kell az automobil gépi és egyéb felszerelésének kisebb javításaihoz is. Hozzáértését a rendőrség egy különféle hatóságokból alakított vegyes bizottság előtt sikeresen kiállott vizsga alapján kiadott fényké-

pes igazolványban ismeri el. Ezen igazolvány nélkül automobilt közutakon vezetnie tilos. — C.-öknek hívták az első francia forradalom alatt azokat a rablókat, akik a megtámadott embereket úgy kényszerítették pénzük átadására, hogy lábaikat égették.

Chaukok *(chauci)*, germán néptörzs a mai Ems és Elbe között Frisiától Ny.-ra. Hosszas háborúskodás után Drusus hódította meg őket (Kr. u. 5.), de Claudius alatt ismét fellázadtak s 41—47-ig tartott az irtó harc ellenük. Részt vettek a batávok felkelésében is, de döntő szerephez többé nem jutottak. Kb. 400. Kr. u. nevük is elenyészett.

Chauliac (ejtsd: sóliak), *Guy de* (latinosan *Guido de Cauliaco)*, francia sebész, szül. 1300 körül. Toulouseban, Montpellierben, Bolognában és Párisban tanult, Lyonban és az avignoni pápák mellett folytatott orvosi gyakorlatot. Több, a sebészetbe vágó munkát írt latin nyelven, melyben saját tapasztalatairól számolt be. Fontos a fekete halálnak, a pestisnek leírása 1348-ból; érdekes, hogy fájdalmas operációknál ő már igyekezett a beteget narkotizálni.

Chaulieu (ejtsd: sóliő), *Guillaume Amfrye*, abbé de, francia költő, szül. Fontenay-en-Vexinben (Normandie) 1639., megh. Párisban 1720 jún. 27. IV. Henrik feslett erkölcsű természetes fiainak, a Vendôme-i hercegeknek volt a nevelője és szellemességéről híres asztaltársa, akik őt gazdag egyházi javakhoz (évi 30,000 livres jövedelemhez) juttatták. Kecses költeményeiben az epikureusi gondtalan életfelfogás mellett néha-néha a melankólia bánatos hangja is megcsendül. Költeményei először Lyonban jelentek meg (1724) s azóta többször is újból kiadták. Leveleit Béranger marquis bocsátotta közre (Páris 1850).

Chaumette (ejtsd: somett), *Pierre Gaspard*, francia forradalmár, szül. Neversben 1763 máj. 24., lefejezték 1794 márc. 24. Mint a párisi község gondnoka, 1792 óta a fővárosi csőcseléket a mérsékelt pártok ellen izgatta. A forradalmi törvényszék felállítását, valamint a gyanusok ellen kiadott rendeletek nagyobb részét ő kezdeményezte. Különösen rajongott az ész istennőjének tiszteletéért. A konventben a hébertistákhoz tartozott és midőn Robespierre azokkal meghasonlott, C. is a nyaktiló alá került.

Chaumière (franc., ejtsd: sómjér), szalmakunyhó, kunyhó, később kis kertilak a parkban. *Grande-C.*, Párisban a félvilág híres mulatóhelye.

Chaumont (ejtsd: somon). Több helység neve Franciaországban; a legjelentékenyebb *C.-en-Bassigny*, Haute-Marne francia département fővárosa, a Marne és Suize összefolyásánál, (1906) 14,872 lak., keztyű-, kés- és bőrgyártással; gabona-, bőr- és gyapjukereskedéssel; könyvtárral, történelmi és egyéb tudományos társulattal. A régi Chaumontaisnak egykori fővárosa, a X. sz.-ból. 1814 márc. 1-ről, C.-ból van keltezve az az egyezség, amelyet Orosz-, Poroszország, Ausztria és Anglia I. Napoleon ellen a világbéke fenntartására egymással kötöttek s amelyben a szent-szövetség alapját megvetették.

Chauna *Ill.*, az aniuma-félék *(Palamedeidae)* családjába tartozó madárnem, melynek egyetlen faja, a *C. Chavaria* Dél-Amerikának lakója. Színe feketés, kékesszürke, nyakán fekete örv és hátán két fekete folt van.

Chauny (ejtsd: soni), város Aisne francia départementban, az Oise jobbpartján, ahol az hajózhatóvá lesz, (1906) 10,436 lak. A város a Vermandois grófok kastélya körül a IX. sz.-ban keletkezett.

Chaus *(Felis C.* Güldenst. állat), l. *Csausz*.

Chausey-szigetek (ejtsd: sozé), La Manche francia départementhoz tartozó kis, sziklás szigetcsoport a Saint-Michel-öböl bejáratánál.

Chaussade, *La* (ejtsd: sósszád), bánya *Nevers* mellett (l. o.).

Chaussard (ejtsd: sósszár), *Jean Baptiste Pierre*, francia író, szül. Párisban 1766 okt. 8., megh. 1823 jan. 9. Parlamenti ügyvéd volt s mint buzgó forradalmár a Publicola nevet vette fel. Hazafias költeményeken kívül néhány meglehetősen felületes történelmi művet is írt. Legjobb műve: Poétique secondaire (1817), melyben a Boileau Art poétique-jéből kimaradt műfajok elméletét szedte közepes versekbe.

Chaussée (franc., ejtsd: sossé) a. m. műút (l. o.).

Chausson (ejtsd: soszon), *Ernst*, francia zeneszerző, szül. Párisban 1855., megh. szerencsétlenül kerékpározva birtokán, Limay-ben 1899 jún. 11. A konzervatóriumban Massenet és Franck Cézár tanítványa volt. Művei a Berlioz-Liszt-féle irányhoz tartoznak. Több kamarazenedarab mellett írt operákat, Viviane című szimfóniát, egy B-dur szimfóniát és zenét Shakespeare Viharjához; legjobb műve: Le roi Arthus (Bruxelles, Théâtre de la monnaie, 1903).

Chaussure (franc., ejtsd: sosszűr) a. m. lábbeli.

Chautauqua (ejtsd: satakva), 1. 28 km. hosszú, 2—5 km. széles tó New York északamerikai államban. Belőle folyik ki az Alleghany. A tó partján nyári college-et alapítottak, amelyben néha több ezer látogató gyűl össze. — 2. *C.*, a hasonnevű county főhelye New York északamerikai államban, innen indult ki a népművelést célzó University Extension intézmény. (1901) 3590 lak.

Chauveau-Lagarde, *Claude François de*, francia ügyvéd, szül. Chartresban 1756 jan. 21., megh. 1841 febr. 28. A forradalom alatt mint Mária Antoinette királyné, Erzsébet hercegnő, Corday Sarolta, Brissot és mások rettenthetetlen védője hírnévre tett szert, ő maga azonban csak Robespierre bukása következtében menekült a nyaktilótól. I. Napoleon az államtanács ügyészévé tette, XVIII. Lajos pedig nemesi rangra emelte. A száz nap alatt Bonnaire tábornokot védte (v. ö. Exposé simple et fidèle de la conduite du général Bonnaire). 1828-ban a semmítőszék tanácsosa lett. Iratai közül megemlítendők: Notice historique sur le procès de Marie Antoinette et de Mme Elisabeth (Paris 1816).

Chauve-souris (franc., ejtsd: sov-szuri) a. m. denevér; így nevezik továbbá a csuklyás fekete dominót.

Chauvin *(Calvin) János*, l. *Kálvin*.

Chauvinismus (ejtsd: sovinizmus), elfogult, hiú hazafiaskodás; a *Chauvin* szóból ered. Scribe Le Soldat laboureux című darabjában egy katonának a neve, aki vakon, minden ellenmondást kizáró módon imádja Napoleont és mindazt, ami tőle

ered. Újabban divatba hozta Cogniard La cocarde tricolore c. vígjátéka, melyben szintén egy Chauvin nevű hencegő ujonc szerepel.

Chaux-de-Fonds, *La* (ejtsd: só dőfőn), járási székhely Neuchâtel svájci kantonban, 992 m. magasan a Doubs fölött, zord és hideg völgyben, (1910) 37,783 lak. Az egyenes utcákból álló, szépen épült város jólétét óraiparának, továbbá fizikai műszerek készítésének köszönheti.

Chavadzsa (ejtsd: kho'dzsa), perzsa nyelven a. m. előkelő ember, kereskedő, tanító, azonos a török hodzsa szóval.

Chavanne (ejtsd: savann), *Joseph,* földrajzi író és utazó, szül. Grácban 1846 aug. 7., megh. Buenos Airesben 1902 dec. 7. 1867—69-ig Mexikóban, Nyugat-Indiában és az Egyesült-Államokban, Marokkóban és Algeriában utazott. 1875-ben a bécsi földr. társ. folyóiratának szerkesztését vette át. Megjelentek tőle: Temperaturverhältnisse von Österreich-Ungarn (Wien 1871); Beiträge zur Klimatologie v. Ö. U. (u. o. 1872); Die Sahara (1878); Afghanistan (1878); Afrika im Licht unserer Tage (1881); Mittlere Höhe Afrikas (1881); Afrikas Ströme u. Flüsse (1883); Jan Mayen (1884).

Chavannes (ejtsd: savann), 1. *Alexandre César,* svájci antropológus, szül. Montreuxban 1731., megh. Lausanneban 1808. Baselban pap volt, azután Lausanneban a teológia tanára. Megkezdett nagyszabású művével: Anthropologie abrégée (Lausanne 1786) az embertani tudomány úttörője volt.

2. *C., Puvis de,* francia festő, l. *Puvis de Chavannes.*

Chavantok (ejtsd: csavantok) v. *ákua,* a Tokantisz folyó mentén lakó braziliai indiánusok, a gézek csoportjából. A portugál telepítvényesekkel viselt háborúikban kegyetlenségükkel tüntek ki. Egy részök fölvette a kereszténységet, a másik rész *cherentes* (ejtsd: cser—) néven ismeretes az Araguaya (Rio des Mortes) balpartján. Bőrszínük halványveres, sárgába hajló, szabályos vonásuak, termetük magas. Nyelvük és kulturájuk elüt a szomszéd törzsekétől. V. ö. *Schmidt,* Indianerstudien in Central-Brasilien (Berlin 1905).

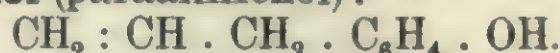
Chaves (ejtsd: sávsz), város Villa-Real kerületben, Tras-os-Montes portugál tartományban, a Tamega jobbpartján, termékenységéről híres völgyben, (Veiga de C.), (1900) 6463 lak., selyem- és vászonszövéssel, meleg forrásokkal (Caldas de C., a rómaiak Aquae Flaviae-ja). 154 m. hosszú hídja római építmény, amely Vespasianus, Titus és Domitianus korából való.

Chavez, *Géo,* repülőgép-vezető, szül. 1887. Párisban, megh. 1910 szept. 27. Domodossolában. 1910 febr. 15. nyert repülőgép-vezetői igazolványt, s u. a. év szept. 8. magassági rekordot ért el Bleriot-monoplánon (2587 m.). Szept. 23. indult a Brieg—Milano út megtételére kitüzött 70,000 frank díjért; a 900 m. magasságban fekvő Briegből átrepült a Simplon-menedékház fölött (2008 m.) és 150 km.-nyi út után Domodossolánál (277 m.) leereszkedett; ismeretlen ok miatt lezuhant és halálos sérülést szenvedett.

Chavibetol, l. *Bétel-olaj.*

Chavica *Miq.* (növ.), a borsfélék (Piperaceae) családba tartozó cserjék az indo-maláji területen.

Chavikol (paraallilfenol):

$CH_2 : CH . CH_2 . C_6H_4 . OH.$

Található a betula-levél illó olajában. Színtelen, 237°-on forró folyadék. Fs. 12·4°-on = 1·023. Methilétere azonos az estragon-olaj főalkotó részével, az *estragol*-lal.

Chavrak (ejtsd: csa—), *Levin* (letovaniči), horvát politikus, szül. 1852 ápr. 12. Zágrábban. Jogi tanulmányai végeztével 1876. közigazgatási szolgálatba lépett. 1878-ban Boszniában a hadsereg főparancsnokságához osztották be s a sarajevoi rendőrbiztosság ideiglenes vezetésével bízták meg. 1886-ban járási főnök Verőczén (Virovitica), s ebben a minőségben Zimonyba helyezték át. 1892-ben Verőcze vármegye alispánja lett. 1896-ban a magyar nemességet kapta «letovaniči» előnévvel. 1901-ben Verőcze vármegye főispánja. 1904-ben a horvát országos kormány közoktatásügyi osztályának fönöke, 1905. a belügyi osztály főnöke s a közoktatásügyi osztály ideiglenes vezetője volt. 1906-ban nyugalomba vonult, mely alkalommal a Ferenc József-rend középkeresztjét a csillaggal kapta. 1910 febr. 9. ismét a horvát országos kormány belügyi osztályának főnöke lett.

Cha-wan (japán), kis fületlen teás-csésze, melyből a zöld teát isszák.

Chayaver (növ.), az *Oldenlandia umbellata* (Rubiaceae) 30 cm.-es, narancsszínű gyökere, mely orvosságul szolgál, de amellett a legjobb és legtartósabb, pamutkelmék festésére való, vörös festéket szolgáltatja; leginkább Dél-Hindosztánban nagy mérvben alkalmazzák és a híres vörös Madura-turbánokat ezzel festik. A gyökeret «chayroot»-nak is nevezik s ilyent az *O. corymbosa* fajtól is nyernek.

Chayroot (növ.) l. *Chayaver.*

Chazal (ejtsd: szazall), *Pierre Emanuel Félix,* báró, belga tábornok, szül. Tarbesban 1808., megh. Pauban 1892 jan. 25. Részt vett az 1830-iki forradalomban s a Hollandia ellen vívott harcban; 1847. tábornokká léptették elő. 1847 aug. belépett a Frère-Rogier-minisztériumba mint hadügyminiszter, mely állásában a hadsereget újjá szervezte és Antwerpent megerősítette. 1859-ben újból elvállalta a hadügyi tárcát. 1866-ban kilépett. 1870-ben altábornaggyá nevezték ki.

Cházán (héber), kántor, előimádkozó.

Cházár *András* (jólészi), jogi író, szül. 1745 jún. 5. Jólészen, megh. 1816 jan. 28. Rozsnyón. Jogot végezvén, előbb Rozsnyón ügyvédi irodát nyitott, majd 1790. megválasztatott Gömör vármegye főjegyzőjévé. Ez állásában a magyar nyelv általános alkalmazása tárgyában több követi utasítást írt, melyek nevét országszerte ismertté tették. Állásáról a helytartó tanács jogtalan intézkedései és németesítő törekvései miatt 1794. lemondott. 1799-ben a siketnémák bécsi intézetében látottaknak hatása alatt felvetette egy magyar siketnéma-intézet létesítésének az eszméjét s megnyervén I. Ferenc király engedélyét, e célra csakhamar 40,000 forintot gyüjtött és buzgólkodása folytán 1802. már meg is nyílt Magyarországon a siketnémák első intézete, Váczott. C. irodalmilag is értékes munkásságot fejtett ki; nevezetesebb művei: *Törvényrend*

(Kassa 1789); Origines juraque hospitum Teutonum (1789); *A magyar nemzethez* (1806); Analisis Opelae de lingua (1807); Commentatio de supliciis capitalibus (Lőcse 1807); *A nemes felkelésről szóló törvények három cikkelyei* (Kassa 1809).

Chazelles-sur-Lyon, város Loire francia départementban, jelentékeny kalapgyártással és selyemszövészettel, (1906) 6090 lak.

Chazi-Christos, görög fölkelővezér, szül. 1783. Belgrádban, megh. 1853. Athénben. 1821-ben egy szerb-bolgár segélyhad élén legyőzte Dramali pasát, de aztán fogságba esett, melyből Capo d'Istria szabadította ki. Részt vett aztán Thebe felszabadításában és Arkadiában helytartó lett.

Chazor, város Palesztinában, l. *Kazor.*

Cheadle and Gatley (ejtsd: csidl end gettli), város Angliában Cheshire-ben, gyapotiparral; (1911) 9914 lak.

Cheboygan (ejtsd: csibaigen), az ugyanily nevű county főhelye Michigan északamerikai államban a Huron ÉNy.-i oldalán, a C. folyó beömlésénél, fűrész- és gabonamalmokkal, (1900) 6489 lakossal.

Chebra kadisa, l. *Khevra kadisa.*

Checa, *Ulpiano,* spanyol festő, szül. Colmeñar de Orejában 1860. Tanulmányait a madridi művészeti akadémián és Rómában végezte, azután sokáig tartózkodott Párisban is. Tekintélyét a Barbárok betörése c. festményével alapította meg (jelenleg a madridi múzeumban). Többi művei közül megemlítendők: Római kocsiverseny, Attila hadjárata, Tengeri ütközet, Pompeji utolsó napjai stb.

Check (ang., ejtsd: csekk), főleg összetételekben a. m. akadály. Igy Malthus könyvében *preventive C.* azokat az akadályokat jelenti, melyek valamely nép szaporodásának állanak útjában; *repressive C.* azok az akadályozó körülmények, melyek a népesedést csökkentik. *Kereskedelmi értelemben* l. *Csekk.*

Cheddar (ejtsd: csedder), falu az angol Somerset grófságban, a Mendip Hills (l. o.) tövénél, két cseppkőbarlanggal és híres sajtkészítéssel, 2000 lakossal.

Chéder (héber), szoba, újabban iskola, ahol hébert tanítanak.

Chedive, l. *Kiddiv.*

Cheefoo, l. *Csifu.*

Cheer (ang., ejtsd: csír), öröm v. tetszésnyilvánítás, megfelel a magyar «éljen»-nek.

Chef (franc., ejtsd: sef) a. m. főnök; valamely hivatal vezetője. Németországban az alosztályok (gyalog-, lovas századok és ütegek) parancsnokait hívják C.-nek. A francia hadseregben *C. d'escadron* a. m. lovassági őrnagy (l. *Escadron). C. des Generalstabes* a. m. a vezérkar főnöke. L. még *Chief.*

Chefakat-rend, l. *Nisán.*

Chef d'oeuvre (franc., ejtsd: sefdővr) a. m. valakinek főműve, legtökéletesebb munkája.

Cheia, Alsómoécshez tartozó puszta Fogaras vm. törcsvári j.-ban, (1900) 447 lak.

Cheilanthes *Sw.* (növ.), a Polypodiaceae (Páfrányfélék) család génusza, melynek 40 faja a föld melegebb és száraz vidékein honos, így a Földközi-tenger vidékén, Amerika ny.-i részén. Rhizomájuk pikkelyes, felálló v. kúszó, a levelek csomóban emelkednek róla. Utóbbiak rendesen többször szárnyasak, szőrösek. Szoruszaik a levélerek megdagadt végén jelennek meg s a visszahajló levélszél takarja őket. Egyesek levelét a fonákján fehér v. sárga viasz vonja be. Az amerikai *C. viscosa* Kaulf.-t és a sok változatú *C. microphylla* Sw.-t kultiválják.

Cheilitis (gör.) a. m. ajakgyuladás.

Cheiloangioskop, Hueter által szerkesztett mikroszkóp, melynek segítségével az ember kifordított ajkának nyálkahártyáján tanulmányozhatjuk a vérkeringést.

Cheilodactylus (állat), l. *Chilodactylus.*

Cheilon, l. *Chilon.*

Cheiloplastica (gör.) a. m. ajakalkotás, l. *Plasztikus műtétek.*

Cheiloschisis (gör.) a. m. nyúlajak, ajakhasadék.

Cheimatobia brumata (állat), az araszolók *(Geometridae)* alrendjébe tartozó lepkenem, l. *Araszolók.*

Cheiranthus *L., viola* (növ.), a Cruciferae (Keresztes viráguak) család génusza; 12 faja van, főkép a mediterrán vidéken. Évelő v. félcserjés füvek, levelük lándzsás v. szálas, viráguk sárga v. rózsaszín és fürtben áll, becőjük lapított, négyélű. A *C. cheiri* L. *(Viola lutea* Plin. sárga viola), kedvelt, jó illatú, sárga virágáért gyakori kerti és cserépnövény. D.-Európa sziklás helyein, kőfalain nő, nálunk néha elvadul, csaknem egész nyáron át virít. Van teljes virágú is. A viola elnevezés még a rómaiaktól maradt ránk, de úgy az ő idejükben, mint manapság, gyakran a *Matthiolát* illették ezzel a névvel (l. o.).

Cheireddin, l. *Keireddin.*

Cheiridium muscorum (állat), l. *Álskorpiók.*

Cheirogrammatomantia (gör.), l. *Chirogrammatomantia.*

Cheirographa, l. *Kirográf.*

Cheirolin, $C_5H_9NO_2S_2$. Az elsőnek felfedezett kéntartalmú természetes alkaloida. *Wagner* fedezte fel 1900. a sárga violában (Cheiranthus cheiri). Színtelen 47—48°-on olvadó prizmákban kristályosodik. Hideg vízben csaknem oldhatatlan; meleg vízben, alkohol- és kloroformban jól oldódik. Oldata semleges kémhatású és optikailag inaktiv. A kininhez hasonló lázellenes hatása van.

Cheirologia, l. *Kiromantia.*

Cheiromantia, l. *Kiromantia.*

Cheiron *(Chiron),* a görög hitregében a kentaurok egyike, Kronos és Philyra fia. Minden tekintetben kiválik a kentaurok közül: alakja is emberibb s azonkívül végtelenül igazságos és bölcs. A Pelion-hegyen tanyázott s itt Peleusnak s fiának Achilleusnak, valamint más hősöknek (Asklepiosnak, Heraklesnek, Jasonnak stb.) is jóakaró segítője és mestere volt. Különösen a gyógyfüvek felkutatását s az orvoslást lehetett tőle megtanulni (még késői korban is élt a Pelion tövében egy magát C.-tól származtató orvosnemzetség), de e mellett a lovagi erény minden

nyilatkozási formájának, vadászatnak, lovaglásnak, lantpengetésnek egyaránt mestere. A művészetben a kentaurok rendes módjára ábrázolták, csak kissé emberibb alakban s többnyire Achilleus társaságában.

Cheiropaedia, l. *Kiropedia.*

Cheiroptera (gör.), az emlősállatok egyik rendje, l. *Denevérek.*

Cheirospasmus, l. *Irógörcs.*

Cheirotonia (gör.) a. m. kézfelemelés, melylyel a népgyűléseken szavazni szoktak.

Cheken (növ.), l. *Eugenia.*

Cheky, l. *Cseki.*

Chelae (lat.) a. m. ollók. Az állatok ama külső szerveinek neve, amelyeknek két utolsó ize olyformán módosult, hogy egymással szemben fekve, fogóra vagy ollóra emlékeztetnek. Ilyenek különösen a páncélos rákok első lábai, a skorpiók és álskorpiók módosult szájrészei.

Chelard (ejtsd: selár), *Hippolyte André Baptiste,* francia zeneszerző, szül. Párisban 1789 febr. 1., megh. Weimarban mint karmester 1861 febr. 12. Macbeth c. operájával Münchenben 1828. nagy sikert aratott s ugyanott udvari karmester lett és 1835. előadatta Die Hermannsschlacht c. legjobb operáját, azután 1837. Weimarba költözött. Itt 3 operáját adták; a hátrahagyott «Római sas» címűt pedig, olaszul, Milanóban 1864.

Chélard (ejtsd: selár), *Raoul,* francia hírlapíró. Több ízben járt Magyarországon s egy ideig a Budapesti Hirlapnak volt párisi tudósítója. 1901 óta szerkeszti a La France à l'Étranger c. folyóiratot Párisban, melynek egyik állandó rovatában politikai és szellemi életünk újabb mozzanatairól tájékoztatja a francia közönséget. Könyvalakban megjelent tanulmányai közül hazánkra vonatkoznak: La Hongrie contemporaine (Paris 1891); Les grandes puissances à la fin du XIX. siècle. II: La Hongrie millénaire (u. o. 1896); La dernière alliance franco-hongroise, Louis XIV et Rákóczy II. (u. o. 1906).

Chelath, l. *Achlath.*

Chelčicky (ejtsd: cselcsicki), *Petr,* a husszita időszak egyik legkiválóbb gondolkozója, szül. 1390., megh. 1460 táján. 1419—20. Prágában élt, ahol ellene volt annak, hogy hitbeli dolgokban erőszakot alkalmazzanak. Azután szülőföldjére Chelčicébe ment, hol — bár tudományos képzettsége nem volt — több vitairatot szerkesztett, amelyek miatt 1443. felelősségre vonták. Legfontosabb irata a Postillák (cseh nyelven szerk. 1435 körül, nyom. 1522 és többször) és a Sit viry (a hit hálózata, szerk. 1450 körül, nyom. 1521), melyekben a husszitizmus radikálizmusa van kifejtve.

Chelerythrin, l. *Chelidonin.*

Chelicerae, a pókok *(Arachnoidea)* első végtagjának tudományos neve.

Chelidonaria (állat), a fecskefélék (l. o.) családjába tartozó fecskenem, melyre jellemző, hogy erős lábuk csüdjét és ujjait pehelyszerű tollazat borítja és hogy farkuk nem annyira villás, mint a villás fecskéké (Hirundo). Magyarul gatyás fecskéknek nevezik. Legismertebb faja a *molnárfecske* (l. o.).

Chelidoniae Insulae (Fecske-szigetek), így nevezték az ókorban Likiánál a Promontorium Sacrummal (ma Selidan Burnu) szemközt fekvő 5 szigetből álló csoportot.

Chelidonin, a Chelidonium majus növény $C_{20}H_{19}NO_5$ összetételű alkaloidája. Egy molekula kristályvízzel színtelen és szagtalan, keserű ízű kristálytűk v. lemezek. Vízben oldhatatlan, a szesz és kissé az éter is oldja. Savakkal sószerű vegyületeket alkot. Gyenge méreg. A Chelidonium majus alkaloidái még az α- és β-*homo-C.:*

$C_{21}H_{21}NO_5$, a *protopin* $C_{20}H_{17}NO_5$

és a *chelerythrin (chelin, pyrrhopin)* $C_{21}H_{17}NO_4$. Ez utóbbi színtelen, kristályos, égető ízű, bódító méreg. A Chelidonium majus alkotórésze a *chelidonsav* is, $C_7H_4O_6$ v. (CHCO) (CHCO) C $(COOH)_2$, amelynek színtelen kristályai 220°-on megolvadnak; forró vízben oldható lúgokkal forralva, acetonra és oxalsavra bomlik. Szabályos sói színtelenek, bázisos sói sárga színűek.

Chelidonisma, l. *Kelidonizma.*

Chelidonium *L.* (növ.), a Papaveraceae (Mákfélék) család génusza; egyetlen faja, a *C. majus* L. (vérehulló fecskefű) Európában, Közép-, Észak- és Kelet-Ázsiában van elterjedve. Kitelelő gyökerű, sárgatejű fű, szárnyasan hasogatott levelekkel és öblösen karélyos, felfelé nagyobbodó levélhasábokkal. Elhagyatott helyeken, lakások, kerítések körül terem. Minden részéből, ha megtörik, sárga nedv fakad. Régen orvosszerül használták; a nép fogfájás ellen alkalmazza. Emellett a magyar népnek babonás és szerencsefüve. V. ö. *Borbás,* Néhány mesés füvünk (Term. Tud. Közlöny, 1896).

Chelidonsav, l. *Chelidonin.*

Chelifer (állat), az álskorpiók (l. o.) rendjének egyik neme, melynek fajai poros lakásokban, a költőtyúk fészkében, erdőkben mohák és fák kérge alatt igen gyakoriak. Legnagyobb s leggyakoribb a könyvskorpió *(C. cancroides* L.). Legyeknek, atkáknak s más apró állatkáknak a vérét szívja ki.

Chelin, l. *Chelidonin.*

Chelius, *Max Joseph von,* német sebész és szemész, szül. Mannheimban 1794., megh. 1876. Doktorrá 1812. avatták. Előbb kórházi, majd katonaorvos volt, mignem 1817. a sebészet rendkívüli tanárává hívták meg Heidelbergbe. Rendes tanárrá 1819. nevezték ki. Legnevezetesebb munkái: Handbuch der Chirurgie (1. kiad. 1822, 8. 1858); Handbuch der Augenheilkunde. Magyarul megjelent: *Sebészség,* melyet előadási kézikönyvül kiadott. 4. kiadás után ford. *Bugát P., Smalkovics M.* és *Kún Tamás* (4 köt. Buda 1836—44).

Chelles (ejtsd: sell), falu Seine-et-Marne francia départementban, a Marne jobbpartján, (1901) 3717 lak. Már a IV. sz.-ban királyi lakóhely volt; közelében gyilkolták meg I. Chilperik merovingi királyt. Híres volt apátsága is, amelynek romjai maig is láthatók; újabban megerősítették.

Chelm, l. *Cholm.*

Chelmberg, búcsujáróhely Poroszországban, l. *Leschnitz.*

Chelminski *János,* lengyel festő, szül. Brzosztovban 1851 jan. 27. Münchenben Adam Franz tanítványa volt és mesterének hatása alatt főleg vadász- és lovasképeket festett. Münchenben él. Művei közül említendők: Sétalovaglás a parkban (1876); Indulás a vadászatra 1877); Délután a

Hyde Parkban (1888); Lovascsoport Teréz bajor hercegnő képmásával (Luitpold regens-herceg birtokában).

Chelmos, mészkőhegység a görög Achaja nomoszban. Ókori neve Aroania. 2355 m. magas, kiváló természeti szépsége a Sztiksz-szakadék.

Chelmsford (ejtsd: csemszfard), Essex county fővárosa Angolországban, a Cann és Chelmer összefolyásánál, (1911) 18,008 lak., jelentékeny gabona- és marhakereskedéssel.

Chelmsfordit (ásv.), l. *Skapolit.*

Chelone (gör., a. m. teknősbéka), a görög mitológiában flatal leány, kit Hermes teknősbékává változtatott, mert vonakodott Zeusnak Herával való lakodalmára elmenni.

Chelone (állat), a teknősök (l. o.) egyik neme, l. *Chelonidae.*

Chelone *L.* (növ.), a Scrophulariaceae *(Tátogatók)* család génusza; 4 faja Észak-Amerikában honos. Többnyire évelő, magas füvek, levelük átellenes, szép, viráguk füzérben v. fürtben áll. Termésük 2 üregű, sok magvú tok. A füzéres virágzatu *C. glabra* L. és *obliqua* L. elég gyakori kerti növény. Az előbbi a vizeletet megfeketíti, gyökere hashajtó, Amerikában keserű levelével együtt orvosságnak használják.

Chelonia (állat), a csúszómászók *(Reptilia)* egyik rendje, l. *Teknősök.*

Chelonidae *(tengeri teknősök,* állat), a teknősök (l. o.) egyik családja. Jellemző, hogy az ide tartozó fajok lábai úszószárnyszerüek és hogy lábukat és fejüket nem tudják páncéljuk alá rejteni. Két neme *(Chelone* és *Thalassochelys)* van, melynek nevezetesebb fajai: 1. *Óriási teknős (Chelone mydas* Latr.) páncélhossza 1·1 méter, egész hossza 2 m., súlya 450—500 kg.; a forró és szubtrópusi égöv összes tengereiben gyakori; húsa ízletes.— 2. *Cserepes teknős (C. imbricata* L.), páncélhossza 60—84 cm.; elterjedési köre az óriási teknősével egyezik meg, zsírját és tojásait eszik, bár sokan ízetlennek mondják; cserépzsindelyszerüen elrendezett páncéllemezei keresett kereskedelmi cikkek (igazi teknőshéj).— 3. *Európai tengeri teknős* v. *kaouana (Thalassochelys corticata* Rondelet), páncélhossza 95 cm., egész hossza (1·25 m., súlya 150—200 kg.; a Földközi-tenger és az Atlanti-oceán partjain elég gyakori; húsa élvezhetetlen s páncéllemezeit sem használják fel az iparban.

Chelsea (ejtsd: cselszi), 1. azelőtt külön város, ma Londonnak (l. o.) egyik része; — 2. *C.*, város Massachusetts északamerikai államban, Suffolk countyban, a Mystic River partján, Boston tőszomszédságában, (1900) 34,072 lak., sok nyaralóval, gummiárúk készítésével, Academy of Music-kal.

Chelsea-porcellán, a London mellett fekvő, most a városba bekebelezett Chelsea faluban készült a XVIII. sz. közepétől. Masszája nagyon törékeny s a máza nem elég erős. Eleinte keletázsiai, majd német és francia befolyás alatt készültek néha igen kiváló darabjai. A chelsea-vörös ragyogó, kékbejátszó sötét rózsaszín, ezzel a színnel díszített tárgyak és szobrocskák most igen keresettek. A gyár jegye: kék, piros vagy néha arany horgony. Néha két horgony is előfordul C. B. betük kiséretében.

Cheltenham (ejtsd: cseltnemm), város és igen látogatott fürdőhely Gloucester angol countyban, a Chelt partján, 48,944 lak., egy kitünően fölszerelt Ladies College-dzsel, néhány szép templommal. 1761-ben még kis falu volt; ekkor fedezték föl jód-, magnézium- és vastartalmú vizeit és ez időtől fogva hirtelen emelkedett. A szépen épült városban pompás fürdőházak, hotelek és paloták állanak.

Chelva (ejtsd: cselva), járási székhely Valencia spanyol tartományban, a Guadalaviar egy kis mellékvizénél, 4814 lak., olaj- és szőllőtermeléssel, selyemhernyótenyésztéssel; egy római vízvezeték maradványaival.

Chelydidae (állat), a teknősök *(Chelonia)* rendjébe tartozó állatcsalád. Csupán édesvízi teknősökből áll e család, melyre jellemző, hogy fajai (szám szerint 28) nyakukat egyáltalában nem tudják páncéljukba húzni, hanem oldalt csapják páncéljuk széle alá. 13 pajzzsal borított haspáncéljuk csupán 9 lemezből áll. Dél-Amerikában, Ausztráliában és Új-Guineában honosak. Ismertebbek: *matamata (Chelys fimbriata* Schneid.); páncéljának hossza 38 cm.; Guayanában és Brazilia É.-i részeiben honos. *Kígyónyakú teknős (Hydromedusa tectifera* Cope); páncéljának hossza 20 cm.; Braziliában és a vele szomszédos D.-i országokban él. *Ausztráliai hosszunyakú teknős (Chilodina longicollis* Cope); Dél-Ausztrália vizeiben honos.

Chelydra (állat), l. *Chelydridae.*

Chelydridae (állat), a teknősök rendjébe, az igazi teknősök *(Thecophora)* alrendjébe tartozó állatcsalád, melyben mindössze 3 faj ismeretes. Hazájuk Észak-Amerikától kezdve Közép-Amerikán át dél felé Ecuadorig terjed. Az *alligátorteknős (Chelydra serpentina* L.) 0·9—1 m. hosszú és kb. 20 kg. nehéz; Észak-Amerika D.-i részében, Közép-Amerikában és Dél-Amerika É.-i részében honos. A *Temminck teknőse (Macrolemmys temmincki* Dum.) az ismert édesvizi teknősök között a legnagyobb, hossza 1·3 m., melyből törzsére 58, fejére és nyakára 36, farkára 45 cm. esik; Észak-Amerikában, az Egyesült-Államok D.-i részein honos.

Chelys (gör.) a. m. teknősbéka; az ókorban a lyra, a XVI—XVII. sz.-ban a lant neve.

Chelys (állat), l. *Chelydidae.*

Chem., állatok latin neve után *Chemnitz* J. Hieronymus zoológus (szül. 1730., megh. 1800.) nevének rövidítése.

Chema *(fecskesirály,* állat), a sirály-félék (l. o.) egyik neme.

Chemawinit (ásv.), ásatag gyanta Indiában.

Chemia, vegytan, l. *Kémia.*

Chemiatria *(Iatrochemia)*, régi, elavult orvosi irány, mely minden betegséget az akkor ismert kémiai folyamatokra vezetett vissza. L. *Orvostudomány.*

Chemiglyphia, helyesen *glyphographia*, eljárás magasnyomású nyomtatóforma nyerésére. Feltalálója *Palmer*, megalapítója *Ahner*. Eleinte azt hitték, hogy a fametszetnek lesz versenytársa. Befeketített lemezt bevonnak viaszkeverékkel, ebbe karcolják a nyerendő forma képét oldalra elfordítva (tükörkép), az illető helyeken a lemez szabadon marad, tehát a fém tünik elő.

Igy kerül a galvánfürdőbe. Kikészítése olyan, mint a rendes galvánóé.

Chemigraphia, l. *Cinkográfia.*

Chemillé (ejtsd: smillyé), város Maine-et-Loire francia départementban, az Hyrôme partján, (1901) 3053 lakossal, XI. sz.-beli templommal, gyapjufonókkal, szövőkkel és pamutiparral; Verdonnière nevű vastartalmú ásványvizforrással. 1793 április 11-én a vendéeiek Cathelineau vezérlete alatt itt a köztársaságiakat megverték (Grand choc de C.).

Chemiluminescentia, l. *Luminescentia.*

Cheminée (franc., ejtsd: s'miné) a. m. akna, kürtő, pest; továbbá kandalló; C.-nek hívják a kürtőalakú szakadékot egy sziklafalban.

Chemise (franc., ejtsd: s'miz) a. m. ing; *chemisette,* ing eleje, gallér.

Chemismus, egy meghatározott kémiai változás során lezajló kémiai reakciók összeségét nevezzük az illető reakció C.-ának.

Chemitipia, *Piil* K., dán aranyműves által 1846. föltalált, ma már nem igen használatos eljárás, könyvnyomó sajtón nyomható lemezek előállítására. A rajzolás valamely étetőszerrel bevont cinklemezre történik, az így keletkezett mélyedéseket ólomcink-bizmut öntvényével teleöntik, a cinkrészeket pedig kimaratják, úgy hogy ekkor már az öntvény emelkedik ki s a lemez alkalmassá lesz könyvnyomó sajtón való nyomásra.

Chemmis, l. *Achmim.*

Chemnitz (ejtsd: khemnic), önálló törvényhatósági joggal biró város Szászországban, a C. folyó mindkét partján, (1910) 287,340 lak. Főiparágai: vasöntés, lokomotiv- és egyéb gépgyártás; pamutszövés- és fonás, különösen bútorszövetek és asztalterítők készítése; kötött árúk, főképen harisnya-, keztyü- és trikókészítés; végül kémiai szerek és papir gyártása. Mindez iparágak kb. 40,000 munkást foglalkoztatnak. A gépgyártás évente 60—70 millió K értékű árút termel. A régi város még szűk, de újabb része már szélesebb, egyenesebb utcákból áll; a Schloss-Teich környéke, a Forstplatz, Schiller-tér és a Stadtpark fákkal van beültetve. Jelentékenyebb épületei: a gót stilusban épített Jakobi-templom, id. Kranach Lucas egy képével; a régi és új városháza; a vágóhíd és a Hedwig-fürdő. Középiskoláin kívül számos ipariskolája van (molnárok, gyárvezetők, festők, szövők, takácsok, szabók, üvegesek stb. számára). Több tudományos és jótékonysági egyesülete közt jelentékenyebb a történelmi és képzőművészeti. — C. Kaminizi nevű vend telepből keletkezett. Lothár császár (megh. 1138.) bencés apátságot alapított itt; 1290. birodalmi várossá emeltetett. Midőn 1485. a szász választófejedelemséget fölosztották és C. az Albert-ágnak jutott, már egyike volt a legvirágzóbb iparu szász városoknak. A 30 éves háborúban 1633—36 közt csaknem teljesen elpusztult és csak a XVII. sz. végén kezdett újra megnépesedni. V. ö. *Zöllner,* Gesch. d. Fabrik- u. Handelsstadt C. (2. kiad. 1891); *Straumer,* Die Fabrik- und Handelsstadt C. (C. 1894); *Weinhold,* C. und Umgebung. Gesichtliche Bilder aus alter und neuer Zeit (C. 1906).

Chemnitz, 1. *Martin,* egyike a jelentékenyebb német lutheránus teológusoknak a XVI. sz. második felében, szül. Treuenbrietzenben (Mittelmark) 1522 nov. 9., megh. 1586 ápr. 8. Braunschweigban. Szegénysége miatt félbehagyta matematikai és asztrológiai tanulmányait s Königsbergben 1549 óta teológiával foglalkozott. 1553. Wittenbergbe költözött, 1554. lelkész, 1567. pedig szuperintendens lett Braunschweigban. Fő munkái: Examen concilii Tridentini (1565—73, 4 kötet; új kiad. Preuss E.-től, Berlin 1862), Loci theologici (Leyser kiadása, 1591) és Corpus doctrinae Julium (Braunschweig 1569). Egyik szerzője a Concordiae Formula hitvallásnak. V. ö. *Lentz,* Dr. C. Martin (Gotha 1866); *Hachfeld,* Martin C. nach seinem Leben und Wirken (Leipzig 1867).

2. *C., Matthäus Friedrich,* a «Schleswig-Holstein meerumschlungen» c. dalszövegköltője, szül. Barmstedtben 1815 jún. 10., megh. Altonában 1870 ápr. 14. A fentemlített dal 1848—49., majd 1863—64. egész Németországban igen népszerű volt, 1844. jelent meg az Itzehoer Nachrichtenben, Bellmann orgonista szerzett rá zenét s először a schleswigi dalünnepen 1844 júl. 14. adták elő.

3. *C., Philipp Bogislav von,* C. 1. unokája, svéd történetiró, szül. Stettinben 1605 máj. 9., megh. Hallstadban (Svédországban) 1678 máj. 17. Előbb hollandi, majd svéd hadi szolgálatba lépett. Krisztina svéd királynő 1644. tanácsossá és német birodalmi történetiróvá nevezte ki, 1648. nemességet kapott. *Hippolytus a Lapide* álnév alatt írta híres munkáját: Dissertatio de ratione status in imperio nostro romano-germanico (Freist. 1640, 2. kiad. 1647), melyben a Habsburgházat szenvedélyesen megtámadta. Történelmi műve: Der königliche schwedische in Deutschland geführte Krieg (új kiadás Stockh. 1855—59, 6 köt.) fontos forrásmunka a 30 éves háború történetéhez. V. ö. *Weber,* Hip. a Lapide. Sybel, Histor. Zeitschr. 29. köt.; *Gallati,* Der kön. schwedische in Deutschland geführte Krieg des B. F. von C. (Frauenfeld 1902).

Chemokinesis, l. *Kinesis.*

Chemosis, a szemgolyót borító kötőhártya savós beivódása és erős megduzzadása, amely a szemen és a szem környékén támadó különböző gyuladások és vérkeringési zavarok következtében keletkezik.

Chemosynthesis, az az alsóbb rendű növények sorában előforduló folyamat, amely alatt tisztán kémiai hatás folytán szerves (organikus) vegyületek alakulnak anorganikus vegyületekből, pl. a nitrobaktériumokban. L. *Photosynthesis.*

Chemotaxis, kémiai hatásokra bekövetkező helyzetváltoztatás, l. *Tropizmusok.* — Növénytani értelemben, l. *Taxis.*

Chemotherapia (gör.). Fertőző betegségeknek vegyszerekkel való gyógyítása, szemben a szérum-gyógyítással. Ehrlich szerint egy ily gyógyszernek az az ideálja, ha minél nagyobb a *parasitotropiája,* azaz minél erősebb mérge az élősdinek és minél kisebb az *organotropiája,* azaz minél kevésbbé hat az élősdit hordozó állatra v. emberre. Ilyen radikális gyógyszereknek bizo-

nyultak a chinin a malária, a kéneső a sziflis, a szalicilsav a csúz ellen s az arzén a malária bizonyos alakjai ellen. A C. fellendülését és tudományos megalapozását a tropikus protozoon-betegségek tanulmányozásának s különösen *Ehrlich* Pálnak köszöni. A protozoonok ellen ugyanis serotherapiával nem lehet küzdeni. Különböző vegyszerekkel tettek tehát próbát és e téren különösen a tropicus trypanosoma-betegségek tanulmányozása révén jutottak szép eredményre (álomkór, nagana, surra), amennyiben néhány eléggé ártalmatlan festékanyagra bukkantak (fukszin, methylkék stb.), amelyek a kórokozókat elég jól elpusztították, a halálosan fertőzött állatokat megmentették. Az arzén ilyen hatása malária ellen már rég ismeretes lévén, evvel is kezdtek kísérletezni, vegyileg gyöngíteni igyekezvén annak nagy méreghatását, úgy, hogy azért élősdipusztító hatása megmaradjon. Igy előbb a *kakodyl*-vegyületekkel (l. o.), majd az *atoxyl*-lal (l. o.) tettek egyre jobb sikerű kisérleteket, de az arzén veszedelmes volta még ez utóbbi alakjában is jelentkezett. Végül Ehrlichnek és Hatának sikerült több száz szerves arzénvegyület kipróbálása útján az *arzénobenzolig (salvarsan)* eljutni, ami jelenleg több protozoon-betegségnek leghatalmasabb radikális gyógyszere. (Trypanosomiasisok, febris recurrens, syphilis, malaria). Ily specifikus hatású vegyi anyagok további kutatása sok reménnyel biztat.

Chemotropismus, kémiai behatásokra beálló tömegváltozás, l. *Tropizmusok.* – A növénytanban C. alatt Pfeffer nyomán a növényeknek azon tájékozódó mozgásait értjük, amelyeket valamely anyag kémiai, leginkább oldott vagy gázalakú anyagok minőségének v. töménységének egyenlőtlen elosztása hoz létre. Megkülönböztetünk pozitiv és negativ C.-t, sőt a hatásnak bizonyos határai is vannak. A C.-nak nagy jelentősége van bizonyos növényrészek növekedésének irányításában, pl. a pollentömlő növekedésének a magrügyhöz való irányításában, ami által a megtermékenyítés sikerét mozdítja elő.

Chemulpo, l. *Csemulpo.*

Chen (állat), l. *Sarki lúd.*

Chenalopex (állat), a réce-félék (l. o.) családjába tartozó madárnem, melynek fajai a melegebb övekben élnek. A vetési lúd nagyságú egyiptomi lúd *(C. aegytiaca* L.) Kelet-Afrikában, Palesztinában és Szíriában él, sőt Európába is átvándorolt, a sörényes récelúd *(C. jubata)* pedig az Amazon mentén és Guianában honos. Húsuk ízletes.

Chenavard (ejtsd: sönávár), *Paul Joseph,* francia festő, szül. Lyonban 1808 dec. 9., megh. 1895 ápr. 12. Hersentnak, Delacroixnak és Ingresnek volt tanítványa, Olaszországban is tanult. Részben az olasz monumentális művészet, részben a romantikus irány hatása alatt készítette a párisi Pantheonba szánt, világtörténeti s filozófiai tartalmú freskósorozat kartonjait, amelyek azonban nem kerültek kivitelre. A párisi Musée du Luxembourgban van La divine tragédie c. festménye.

Chencini, város Orosz-Lengyelországban, Kjelci kormányzóságban, Kjelcitől 11 km.-nyire, 6180 lak., ólom-, ezüst- és márványbányákkal.

Chêne des Antilles (növ.), l. *Catalpa.*

Chênedollé (ejtsd: séndolé), *Charles Julien Lioult de,* francia költő, szül. Vireben (Normandia) 1769 nov. 4., megh. Bureyben (Eure) 1833 dec. 2. A forradalom legvéresebb éveit külföldön töltötte, 1799. visszatért Párisba s még a császárság idejében (1812) hivatalt vállalt. Fő műve, melyet azonban a kortársak hűvösen fogadtak, bár éppen nem szegény sikerült részletekben: Le génie de l'homme (1807), bölcseleti költemény 4 énekben, mely már címében is elárulja Chateaubriand hatását. Több megértésre talált Études poétiques (1820) c. versgyüjteménye, melyben a romantikusok egy velük rokonlélek megnyilatkozásait ismerték föl. Összes műveit: Oeuvres complètes *Sainte-Beuve* adta ki (Paris 1864), aki még 1849. magvas tanulmányt írt róla a Revue des deux Mondesban. Életírója *Helland* (u. o. 1857).

Chênée (ejtsd: sené), város Liège (Lüttich) belga tartományban, az Ourthe jobbpartján, közel a Vesdre torkolatához, (1910) 9968 lak., vas- és üvegiparral.

Chenery (ejtsd: csenneri), *Thomas,* angol orientálista, szül. Barbadosban 1826., megh. 1884. A krimi háború alatt a Times konstantinápolyi tudósítója volt. 1868—77-ig Oxfordban az arab nyelv tanára; ezután haláláig a Times egyik szerkesztője, részt vett az Ótestamentom fordításának revideálásában. Munkái: Six Assemblies (Makámát of Hariri translated, London 1877); Machberoth Ithiel (Hariri héber fordítása al-Kharizi-tól, 1872).

Chenevixit (ásv.), víztartalmú vasréz-arzenát; vaskosan terem Cornwallban, kvarcitban.

Chénier (ejtsd: senjé), 1. *André Marie de,* francia költő, szül. Konstantinápolyban 1762 okt. 30., megh. Párisban 1794 júl. 25. Anyja nagyműveltségű görög nő volt, akinek a klasszikus görög kor helyes ismeretét, mely őt a többi korabeli «klasszikus»-tól oly élesen megkülönbözteti, köszönheti. A kora gyermeksége óta Franciaországban nevelkedett ifjú a szabadság eszméjének lelkes híve volt, amiről Avis aux Français sur leurs véritables ennemis (1790) című híres dolgozata is tanuskodik. A jakobinus-párt túlzásait azonban erősen elítélte, amiért is egy ideig Versaillesban kellett rejtőzködnie hatalmas ellenségei elől; 1794. visszatért Párisba, de vesztére, mert elfogták s három nappal Robespierre bukása előtt a vérpadra hurcolták. A fogságban keletkeztek legszebb költeményei: La jeune captive; Derniers vers d'un poète stb. Költői hagyatékát Latouche adta ki először 1819. s a kis kötet nagy feltünést keltett. A romantikusok siettek őt a maguk számára lefoglalni, bár teljesen jogtalanul. C. a klasszicizmus egyik legutolsó, de legtökéletesebb képviselője s hogy látszólag annyira különbözik kortársaitól, annak oka igazi költő voltában keresendő. A középkort semmire sem becsülte, ellenben igen nagyra volt a «felvilágosodás» irodalmával, melynek eredményeit egy nagyszabású tanköltemény-ben, a Hermès-ben készült összefoglalni. Elégiáiban is kora gyermeke gyanánt áll előttünk, aki csak az érzéki örömöknek él. Églogues-jaiban (L'aveugle, La jeune malade stb.) Vergilius és Theokritos tanítványa, akiknek költészetét saját költői

egyéniségének tüzében megolvasztva formálja át. Versforma tekintetében szintén az ókori írók hatása alatt állanak Iambes c. összefoglalt versei, legszebb és legeredetibb alkotásai, melyekben lírai hévvel gúnyolja és bélyegzi meg a rémuralom tűrhetetlen zsarnokságát. Műveinek kritikai kiadásai közül Becq de Fouquières-é (Paris 1862); Guillard-é (u. o. 1899) és Dimoff-é (1908) említendők. Uj teljes kiadás: Oeuvres complètes (Paris 1911, eddig 2 köt). V. ö. *Rouquet,* Les C. (Paris 1891); *Haraszti* Gyula, A. C. költészete (Budapest 1890, francia kiadás Paris 1892); *Morillot,* A. C. (u. o. 1894); *Glachant,* A. C. (u. o. 1902) és *Faguet,* A. C. (u. o. 1902).

2. *C., Marie Joseph,* francia drámaíró, az előbbeni öccse, szül. Konstantinápolyban 1764 febr. 11., megh. Párisban 1811 jan. 10. Első tragédiái megbuktak, de a Charles IX. c. (1789) forradalmi tartalmával óriási sikert aratott. A jakobinus eszmék lelkes híve volt, a népiskolák szervezetét 1792. az ő indítványára határozták el s 1803. az iskolák főfelügyeletével is megbizták, ez állásáról azonban a császárság megalapításakor lemondott. Tragédiái, melyek tele vannak üres szóvirággal, hideg és élettelen alkotások (Jean Calas 1791; Henri VIII. 1791; Fénélon 1792; Cyrus 1804). Legtöbb költőiség Épitre sur la calomnie c. művében van (1795), melyben a testvérgyilkosság vádját hárítja el magától. Összes műveit, Oeuvres complètes 1824—26. adták ki (8 köt.). V. ö. W. *Küchler,* J. M. C. dramatische u. lyrische Dichtung (Leipzig 1900); F. *Liéby,* Étude sur le théâtre de M. J. C. (Paris 1902).

Chenille (franc., ejtsd: sönilly), magyarosan *zsenilia,* selyemből v. fésüsgyapjuból készült szőrös galand és zsineg. A szövőszéken ugyanis 6—10 láncfonalból álló csoportokat nagyobb közökben szokás elhelyezni, minek folytán a vetülékfonalak e közök mentén lazák. Ha már most e szövetet hosszas sávokra vágják, még pedig a köz középvonala mentén, oly galandot nyernek, amelynek szélein szabad fonalvégek vannak s ez a *lapos zsenilia* , ha pedig megsodorják, bolyhos zsineget kapnak s ez a *sodrott zsenilia.* A lapos zseniliát jobb minőségű szőnyegek gyártására, a sodrottat olcsó takarók s terítők készítésére és paszománygyártásra használják.

Chenonceaux (ejtsd: snoñszó), falu Indre-et-Loire francia départementban, a Cher jobbpartján. Mellette renaissance kastély (XVI. sz.), Veronese képeivel, (1901) 219 lak.

Chenook, indiánus törzs, másképChINook (l. o.).

Chenopodiaceae, *Libatopfélék* (növ.), kétszikű család a *Centrospermae* sorozatban. Kórós növények v. cserjék, de többnyire füvek pálhátlan, gyakran húsos, rendszerint váltakozó levelekkel. Viráguk apró, többnyire sugaras, kétivarú, leples, csavaros szerkezetü. Porzója annyi, mint lepellevele s az utóbbiak előtt állnak, számuk sok lehet. Magházuk többnyire felső állású és 1 üregű 1 v. sok görbült (campylotrop) magkezdeménnyel. Termésük egymagvú szem, melyet a maradó lepel részben v. egészben betakar s ezzel együtt hull le. A C. fajai kiváló «sós növények» s ezzel kapcsolatos földrajzi elterjedésük is, amennyiben a nekik megfelelő viszonyokat tengerpartokon, egykori, sós tengerfenéken, amilyen a sivatag, a sós steppe, továbbá oly helyeken találják meg, ahol sókivirágzások vannak, az ember lakása körül pedig tisztátalan helyeken. A családnak az emberre nézve leghasznosabb faja a *Beta vulgaris,* l. *Cékla* és *Cukorrépa.*

Chenopodium *L., libatop* (növ.), a Chenopodiaceae család génusza; mintegy 50 faja főkép a mérsékelt öv lakója. Többnyire füvek, néha cserjék. Levelük lisztes külsejű v. mirigyszőrös, többnyire 3 szögletes, rombikus, öblösen fogas v. karélyos, sőt szárnyasan hasogatott. Viráguk apró, zöld s levélhónalji csomókban áll, amely csomók kunkoros szerkezetüek. Rendesen sós, trágyás vagy mível talajon nőnek. A *C. vulvaria* L. (büdös libatop) levele rombtojásdad, lisztes. Trimetilaminjától büdös. Falvak körül közönséges gyom. A *C. ambrosioides* L. mexikói, egyéves fű. Levele visszája sárga mirigyszőrös, fűszeres illatu, kissé kámforízű, borsosmentaszagú, bőven sótartalmú olajat nyernek belőle. Füve *jezsuita tea, mexikói tea* (herba chenopodii ambrosioidis seu botryos mexicanae, Franciaországban thé du Mexique) néven officinális. A *C. botrys* L. (bárányfarkú libatop) erős, kellemes szagú, mirigyszőrös leveleért kertben ültetik, kivált hazánk D.-i felében; helyenként vadon, v. legalább elvadultan terem. Éteres olajtartalmánál fogva görcs ellen volt officinális, most csak molyt űznek vele. A *C. bonus Henricus* L. (kenő libatop) fiatal hajtásait és levelét spenótnak főzik, Német- és Angolországban termesztik, levelével daganatot borogatnak. A nálunk nagyon közönséges *C. album* L. (lisztes libatop) és a *C. viride* L. mezei kórót Kelet-Indiában főzeléknek termesztik, erre a célra a németek is szedik. Valamennyi fajból hamuzsírt lehet előállítani. Dél-Európában főzelék a *C. foliosum* (Monch.) Aschers. és a *C. capitatum* (L.) Aschers. A *C. quinoa* Willd. Peruban honos; lisztes termését eszik. Az amerikai *C. anthelminticum* L. szétmorzsolt magvát giliszta ellen használják. Számos faj, néhány említetten kívül, legközönségesebb gyomjaink közé tartozik, pl. *C. urbicum* L., *murale* L., *hydbridum* L. stb. Az utóbbi *(pokolvarfű)* levele nagy, háromszögű, szíves, virágcsomói berzedt, levéltelen bugában állanak. A sertésre és a tehénre veszélyes méreg.

Chenopodium-olaj, színtelen v. alig sárgás, átható, kellemetlen, kámforos szagú, keserűégető ízű olaj. Fajsúlya 0·97. Összetétele alig ismeretes. A *chenopodium ambrosoides* nevű növényből (Maryland-ban) desztilláció útján készül.

Chenu (ejtsd: sönü), *Jean Charles,* zoológus, szül. 1808. Metzben, megh. 1879. Katonaorvos, majd a Delessert-féle növény- és kagylógyüjtemény konzervátora, később az orvosi főiskola könyvtárnoka lett. Főmunkája az 1850—61-ig többek közreműködésével 31 kötetben megjelent Encyclopédie d'histoire naturelle.

Cheopsz, l. *Chufu.*

Chepang (ejtsd: csepang), Nepal őslakosságának, a kusundák-nak (l. o.) műveltebb, síkságlakó ága. Nyelvük a tibetivel rokon.

Chepewyan (ejtsd: csepevain), indiánus törzs az athabaszkok ágából Közép-Kanadában. Nem té-

vesztendő össze a *chippeva* a. m. odzsibve törzszsel. L. *Indiánusok.*

Chephren, máskép *Chafra* (l. o.).

Chepra, az egyiptomi pantheonban a bogáralakú napisten, az alsó hemiszféra éjféli napjának és az ennek a téli fordulóponttól a tavaszi napéjegyenlőség pontjáig befutott pályájának szimboluma. Mint járó férfiut ábrázolták, bogárral koronázott fejjel.

Chepstow (ejtsd: csepsztó), kikötőváros Monmouth angol grófságban, a Wye torkolatától 5 km.-nyire, (1911) 2953 lak., fa-, vas- és szénkereskedéssel, régi várromokkal.

Chèque (franc.), l. *Csekk.*

Cher (franc., ejtsd: ser), kedves, drága; *mon C.* és *ma C.* kedvesem, drágám.

Cher (ejtsd: ser). 1. *C.* (az ókorban *Cabris)*, folyó Közép-Franciaországban. Az Auvergnei hegyekben ered s 350 km. futás után Taus közelében szakad a Loireba. Mellékvizei jobbról az Aumance, Yèvre és Sauldre, balról a Tardés és az Arnon. Gyakori áradásai sok kárt okoznak. A folyótól kapta nevét C. és Loir-et-C. département. — 2. *C.*, département Franciaország középső részében, 7302 km² területtel, (1906) 345,584 lak. Ny-i, É.-i és középső része halmos; D.-en a Plateau Central ágai nyúlnak be. Állattenyésztés, földmívelés, virágzó vasipar, posztó-, vászonszövés, fayence- és porcellángyártás. Fővárosa: Bourges. V. ö. *Menault*, Histoire agricole du Berry. Monographie agricole du C. (Paris 1891, I.).

Cheramella-fa, l. *Phyllanthus.*

Cherasco (ejtsd: keraszko), város Cuneo olasz tartományban, a Stura és Tanaro összefolyásánál, (1901) 9054 lak., selyemtermeléssel és iparral. A rómaiak idejéből való C. vár volt; birtokáért franciák és osztrákok többízben küzdöttek. 1631-ben a C.-i béke a mantovai örökösödési háborút fejezte be. 1796. Piemont királya és Napoleon generális kötöttek itt egymással békét.

Cheraszkov *Mihály*, orosz költő, szül. Perejaszlavban 1733 nov. 5., megh. Moszkvában mint az ottani egyetem kurátora 1807 okt. 9. Leghíresebb műve a Rosszijada (1779), egy álklasszikus éposz 12 énekben. Irt egy másik nagy époszt is: Vladimir (1786) 18 énekben, azonkívül drámát, regényt, dalt. Ő honosította meg Oroszországban az époszt és a műregényt, említést érdemelnek szép természetleirásai.

Cherbourg (ejtsd: serbúr), járási székhely, elsőrangú erősség és igen fontos hadi kikötő Cotentin-félsziget É.-i részében, a Divette torkolatánál, 130 km.-nyire Portsmouthtól, (1906) 43,837 lak., hajóépítéssel és a hajók felszereléséhez szükséges mindenféle iparággal, azonkívül csipke- és kémiai szerkészítéssel, bőrgyártással. A La Trinité-templomban érdekes faragványok láthatók; jelentékeny épületei még a du Voeu apátság, a városháza, a kollégium, a kórház, I. Napoleon óriási szobra, amelyet 1857. a Place d'Armeson állítottak föl és a tengeri fürdő. Jelentékenyebb kulturális intézetei: hidrográfiai iskola, városi és tengerészeti könyvtár, természetrajzi, régiséggyüjtemény, képtár, természettudományi társaság és akadémia. Kereskedelmi kikötője a Divette torkolatánál egy medencéből és egy külső kikötőből áll, amelyet gránitmolo véd és 600 m. hosszú csatorna köt össze a tengerrel. Forgalma körülbelül 1700 hajó, 1.801,800 tonna tartalommal. Kiviteli cikkei: öszvérek és iparcikkek a gyarmatok, tojás és vaj meg szárnyasok Anglia számára; a beviteli cikkek fa, kátrány, kender és gyarmatáruk. C.-nek legnagyobb fontosságot hadi kikötője kölcsönöz; ennek építését 1686. már Vauban kezdette meg, I. Napoleon folytatta és III. Napoleon 1858. befejezte; az összes építési költségek mintegy 100 millió frankot nyeltek el. A mesterséges külső kikötő 1000 ha.-nyi; óriási molo, a vizépítés valódi remekműve védi, amelynek hossza 3712 m., szélessége: az alapnál 200, tetején 9 m.; ez maga 67 millió frankba került és 1853. készült el. A külső kikötőt I. Napoleon ásatta. 1813. fejezték be. A bassin à flot 1829 aug. 25. inauguráltatott. A belső medence építése Lajos Fülöp alatt kezdődött és 1858. fejeződött be. Mindezen belső kikötők 22 ha.-nyi területet foglalnak el és 40 hajót képesek befogadni. A különböző arzenálokon, árú- és raktárakon kívül falak, 8 hatalmas erőd és számos ágyúüteg környékezi. C., a rómaiak Corialluma, a normannok egyik grófsága volt; első erődítményei ezen korból (XI. század) valók. A 100 éves háborúban 1292. és 1378. angol kézen volt. Végleg 1396-ban került Franciaországhoz. XI. Lajos, VIII. Károly, XII. Lajos és I. Ferenc az angolok ellen tanusított vitézségeért különböző kiváltságokkal ruházta föl. 1758. azonban az angoloknak mégis sikerült C.-t kifosztaniok. 1830 ápr. 30. innen indult X. Károly Angliába. V. ö. *Hippeau*, Rade et port militaire de C. (1864); *Pontaumont*, Notes hist. et arch. sur les comm. de l'arrond. de C.

Cherbuliez, 1. *André*, író, szül. Genfben 1795., megh. u. o. 1874 jún. 14. Teológiai tanulmányainak befejezése után egyideig nevelősködött Olaszországban és Párisban; visszatérve Genfbe, lelkész lett, majd 1840. a genfi akadémián a római irodalom tanára. Számos, a Bibliothèque universelle de Genèveben szétszórtan megjelent cikkén kívül a köv. munkákat írta: De libro Job (Genf 1829) és Essai sur la satire latine (u. o. 1829).

2. *C.*, *Antoine Elisée*, államjogi író, *C.* 1. öccse, szül. Genfben 1797 júl. 29., megh. Zürichben 1869 márc. 14. 1835-ben a genfi akadémián a nemzetgazdaságtan tanára lett, részt vett a város igazgatásában és befolyásos lapokat szerkesztett. Az 1848-iki forradalom következtében Párisba ment, ott két ujságot is szerkesztett és élénk irodalmi munkásságot fejtett ki. 1853-ban visszatérve Svájcba, előbb a lausannei akadémián, majd a zürichi műegyetemen tanárkodott. Nevezetesebb művei: a Bentham szellemében írt L'utilitaire (Genf 1828—1830, 3 köt.); Riche ou pauvre (u. o. 1840, 2. kiad); Richesse ou pauvreté (Paris 1841); Théorie des garantis constitutionelles (u. o. 1838, 2. köt.); a szocialisták, különösen Proudhon ellen írt munkái: Simples notions de l'ordre sociale à l'usage de tout le monde (Paris 1848) és Le potage à la tortue, ou entretiens populaires sur les questions sociales (u. o. 1849); legfőbb munkái: Études sur les causes de la misère tant morale que physique et sur les moyens d'y porter remède (u. o. 1853) és Précis de la science économique u. o. 1862, 2 köt.).

3. *C., Joël,* iró és könyvkiadó, az előbbinek öccse, szül. Genfben 1806., megh. u. o. 1870 nov. 8. 1833. megalapította a Revue critique des livres nouveaux c. folyóiratot és több konzervativ hirlapot is szerkesztett. Le lendemain du dernier jour d'un condamné (Paris 1828) c. regénye paródia V. Hugo novellájára, melyben ez a halálbüntetés eltörlése mellett kardoskodik.

4. *C., Victor,* C. André fia, francia író, szül. Genfben 1829 júl. 19., megh. Combs-la-Villeben (Seine-et-Marne) 1899 jún. 30. Eleinte matematikát, majd filológiát, archeológiát és bölcsészetet tanult, egy ideig szülővárosában tanítóskodott, majd Párisba ment, ahol kizárólag az irodalomnak élt. 1881-ben az akadémia tagjai sorába választották. A Revue des deux Mondesba írt politikai és műtörténeti cikkei G. *Valbert* álnéven jelentek meg. C. kozmopolita hajlandóságú regényíró, akinek műveit nagy emberismeret, emelkedett szempontok, sokoldalú műveltség jellemzik. Legjobb regényei: Le comte Kostia (1863); L'aventure de Ladislas Bolski (1869); La revanche de Joseph Noirel (1872); Meta Holdenis (1873); Miss Rovel (1875); L'idée de Jean Téterol (1878); Noirs et rouges (1881); Le bête (1887); Après fortune faite (1895) stb. Archeológiai és kritikai tanulmányai közül említendők: A propos d'un cheval (1860, 2. kiad. 1864, Un cheval de Phidias címen); Études de littérature et d'art (1873); L'Allemagne politique (1870); L'Espagne politique (1870) stb. Magyarul megjelentek: Egy becsületes asszony története, ford. *Tolnai* Lajos (Pest 1868, 2 köt.); Bolski László, ford. *Csukási* Józsefné (u. o. 1872, 3 köt.); Noirel József, ford. *Mártonffy* Frigyes (u. o. 1873); Méré Paulina, ford. *Julia* (Kolozsvár 1876, 2 köt.); Saint-Maure kisasszony jegyese, ford. *Visi* Imre (Budapest 1876); A különc, ford. *Augusztusz* (Kolozsvár 1877, 2 köt.); Brohl Samu és társa, ford. *K.* Ilona (Budapest 1877); Holdenis Meta, ford. *Ambrus* Zoltán (u. o. 1888, 2 köt., új kiadás 1904); Miss Rovel, ford. u. a. (u. o. 1890, 2 köt.); Művészet és természet, ford. *Geöcze* Sarolta (u. o. 1893); Vagyonszerzés után, ford. *Fluck* Jolán (1897, 3 köt.); A csókástanya, ford. *K. Karlovszky* Endre (u. o. 1896, 2 köt.); A pépi király, ford. *Berényi* László (u. o. 1896); és u. a. névtelen fordításban (1898); Vörösek és feketék, névtelen ford. (1899, 3 köt.); A pillangó, névtelen ford. (é. n.); Feketék és vörösek, ford. *Lándor* Tivadar (1904). V. ö. E. *Ritter,* C. (Genf 1900); *Concha* Győző, C. br. Eötvösről (Akad. Értek. 1908).

Cherchell, város Algeriában, l. *Sersel.*

Cherchez la femme (franc., ejtsd: sersé la fämm) a. m. keresd az asszonyt (mint valami dolognak az okát, előidézőjét). E mondás állítólag Fouché francia rendőrminisztertől származik.

Chercout (ejtsd: serkú), barna, jól polirozható, ismeretlen botanikai származású fa. Nagyobb fajsúlyú, szilárd és szívós anyag, fekete, szabályosan elrendezett foltokkal. A botgyártás anyaga, de ritkábban jön forgalomba.

Cherem (héber), l. *Anatéma.*

Cherentes, l. *Chavantok.*

Chérest (ejtsd: séré), *Aimé,* francia történetíró, szül. Auxerreben 1826 márc. 3., megh. 1885 jan. 30. Párisban. Művei közül megemlítendők: Bibliographie auxerroise (1885); Vézelay (1864—68, 3 kötet); La vie et les oeuvres de A.-Th. Marie (1873); L'archiprêtre, épisodes de la guerre de cent ans au XIV. siècle (1880); La chute de l'ancien régime (1885—86, 3 köt.).

Chéret (ejtd: séré), *Jules,* francia festő és kőrajzoló, szül. Párisban 1836 máj. 31. Fiatal korában egy ideig Londonban dolgozott, ahonnét 1866. visszatérve, a művészeti plakát megteremtője lett Párisban. E nemű műveit rendkívüli könnyedséggel, díszítő érzékkel és szellemességgel készítette. A legszebbek közül valók: Frascati, Almées, Tziganes, Fêtes de Mont-de-Marsan, Palais de Glace, Bal de Moulin-Rouge, Coulisses de l'Opéra, Loïe Fuller, Lidia, Saxoleïne, Quinquina Dubonnet, Eldorado stb. Pasztelljei is igen sikerültek.

Cheribon, sziget, l. *Cseribon.*

Cherif *pasa,* egyiptomi államférfi, l. *Serif pasa.*

Cherimoya (növ.), l. *Cimetalma.*

Chermes *L.* (állat), l. *Levéltetvek.*

Chernel *(chernelházi),* ősrégi magyar *család,* melynek első ismert őse Mikse mester és fia, akiket IV. Béla a karakói várjobbágyok sorából kiemelve, nekik Gólya-Damonyán (ma Chernelháza) két eke alá való földet adományozott. 1575. és 1610-ben a család Sédenre és Szt. Péterre nyert adományt, egy ága a családnak szentjakabi előnévvel a XV. sz.-ban virágzott. A család, mely eredetileg Sopron vármegyében volt birtokos, idővel Zala, Somogy, Győr és Vas vármegyékben is szerzett birtokokat, jelenleg Tömördön és Zvidnyén is birtokos. A család tagjai közül főleg *György* játszott nagy szerepet I. Rákóczi György alatt, kinek bizalmas embere és magyarországi jószágának kormányzója volt, a Pázmány Péter és Esterházy Miklós nádor közti érintkezések közvetítője, még előbb 1619. a koronának Bethlen Gábor részére való kiadatása tárgyában kiküldött bizottság tagja. Neje Dersy Zsófia révén nagy birtokokat szerzett a tiszavidéki részeken s megalapítója lett a család tiszavidéki ágának. Fiai *György* és *Pál* a Wesselényi-féle összeesküvésben nagyobb szerepet játszottak, György ezért halálra is ítéltetett, de kegyelmet nyert; Pál Apafi Mihályhoz menekült Erdélybe. A család újabbkori tagjai közül *György* és *Gyula* orsz. képviselők voltak, utóbbi mint a főrendiház tagja 1909. halt meg. *C. Kálmán* (szül. 1822., megh. 1891.) tevékeny írói működést fejtett ki s különösen a történelemmel foglalkozott. Önállóan megjelent műve: Kőszeg sz. kir. város jelene és multja (Szombathely 1878).

C. István, ornitológus, szül. Kőszegen (Vas vm.) 1865 máj. 31. Jogi és természettudományi tanulmányait Pozsonyban és Budapesten végezte. Ősi birtokát, Chernelházát bérbeadta, s minden idejét a madárélet tanulmányozásának szentelte. E célból átkutatta hazánk minden nevezetesebb vidékét s kutatásainak eredményeit hazai és külföldi szakfolyóiratokban tette közzé. Tevékeny részt vett a Herman Ottótól 1890 tavaszán rendezett madárvonulási megfigyelésekben. Mint a magyar állam képviselője közreműködött a Párisban, Londonban, Berlinben tar-

tott nemzetközi madártani kongresszuson. Önálló művei: *Bibliographia ornithologica Hungarica* (1655—1888, különl. a M. Könyvszemléből 1889); *Utazás Norvégia végvidékére* (Budapest 1893); *A lábszánkózás kézi könyve* (u. o. 1897); *Magyarország madarai, különös tekintettel gazdasági jelentőségükre* (a földm. miniszter megbizásából, 3 köt., u. o. 1899—1900); *Az okszerű madárvédelem eszközeiről* (u. o. 1908); *Máday* Izidorral együtt: *Madárvédelmi törekvések Magyarországon* (u. o. 1911); az ismeretek mai szinvonalához mérten lefordította és a hazai viszonyokhoz alkalmazta Brehm világhirű munkájának, az Állatok Világának a madarakról szóló 3 kötetét (u. o. 1902—1904).

Chernetidae (állat), az álskorpiók (l. o.) rendjébe tartozó egyetlen állatcsalád, a rend jellegeivel. L. *Álskorpiók.*

Cherokee, indiánus törzs, l. *Cseroki.*

Cherokee (ejtsd: cseroki), Jowa állam C. countyjának főhelye az északamerikai Egyesült-Államokban, Omahától É.-ra, vasúti csomópont a Little Sioux partján, gabonakereskedéssel, (1900) 3865 lak.

Cherrier *Miklós,* pozsonyi kanonok, egyházi jogtudós és történész, szül. Nagyőszön (Torontál vm.) 1790 jún. 20., megh. Pozsonyban 1862 dec. 18. A teológiát mint csanád-egyházmegyei növendékpap Pesten végezte. Legjelesebb művei: Enchiridion Juris Ecclesiastici, cum singulari ad alienas confessiones attentione (Pest 1837); Institutiones Historiae Ecclesiasticae N. F. (u. o.) 1840–41, 4 köt.); Epitome Historiae Ecclesiasticae N. F. (Wien 1853—54, 2 köt.); *Egyházi jog* (Nagyszombat 1843, 2 köt.); *Közegyháztörténet* (Pozsony 1844); *A magyar egyház története* (Pest 1856).

Cherrier (ejtsd: serrié), *Charles Joseph de,* francia tiszt és történetiró, szül. 1785 márc. 6. Neufchâteauban, megh. 1872 júl. 27. u. o. Részt vett a legtöbb napoleoni háborúban, 1830. állásától politikai magatartása miatt megfosztották. Művei: Histoire de la lutte des papes et des empereurs de la maison de Suabe (Paris 1841—45, 3 köt., új kiad. 1858); Hist. de Charles VIII. (Paris 1868, 2 köt., új kiad. 1870).

Cherry (ang., ejtsd: cserri) a. m. xereszi bor l. *Sherry.*

Cherry-Brandy (ang., ejtsd: cserri-brendi), cseresznye-pálinka (helytelenül irják *sherry-brandy*-nek).

Cherry-sziget, l. *Medve-szigetek.*

Cherryvale (ejtsd: cserivél), város Kansas állam DK.-i részében, vasúti csomópont, szénbányákkal, (1900) 3472 lak.

Chersiphron, görög épitő, szül. Knozoszban, Krétán; fiával, Metagenesszel együtt épitette a Kr. e. 356-ban Herostratostól felgyujtott Artemis templomát Efezusban; Kr. e. 600 körül éltek. Apa és fia művükről munkát is irtak.

Cherso (ejtsd: kerzó), 65 km. hosszú, 2—12 km. széles sziget az Adriában, Fiumétól DDNy.-ra 20 km. Isztria lussini ker.-éhez tartozik. Területe 410 km², (1910) 8135 lak. (2/3 része szerb-horvát, 1/3-a olasz). Hosszirányban mészhegy vonul végig a szigeten (Monte Sysz 637 m.). A partokon, kivált D.-en, bor, olaj és déligyümölcs terem. Az erdők, É.-on, épület- és tűzifát szolgáltatnak. 1902 óta osztrigatenyésztő teleppel. A sziget közepén a 7 km² kiterjedésű, 56 m. mély Vrana-tó (l. o.). *Ossero*-ból (305 lak.), a sziget DNy.-i részéről, forgóhid visz át Lussin szigetére. — *C.*, a sziget fővárosa a Ny.-i parton, (1900) 4379 lak., halászattal, olaj-, bor- és déligyümölcskereskedéssel.

Cherson, orosz kormányzóság, l. *Kerzon.*

Chersones, *Chersonesus,* félsziget, l. *Kerszonézosz.*

Chertsey (ejtsd: csörtszi), város Surrey countyban (Anglia), a Temze mellett London és Windsor között (a folyón hid), (1911) 13,819 lak.

Cherub, l. *Kerub.*

Cherubini (ejtsd: kerubíni), *Luigi Maria Zenobio Carlo Salvatore,* olasz zeneszerző, szül. Firenzében 1760 szept. 14., megh. Párisban 1842 márc. 15. Első, gondos mestere atyja volt, a Pergola-szinház zenésze; nagyhercege, a későbbi II. Lipót császár, 1778. Bolognába küldte Sarti-hoz, az ellenpontozás kimeritő tanulmánya végett. Eleinte az egyházi zenét mivelte, de csakhamar az operairásra tért át; első dalművét Quinto Fabio c. 1780. adták Alessandriában. Nehány év alatt 6 más dalműve került szinre különböző városokban; 1784. Londonba hivták, udv. zeneszerző cimét nyerte s már mint hires ember költözött 1787. Párisba. Itt nagy hatással volt reá, a telivér olasz zeneköltőre, Gluck drámai stilje, s Haydn és Mozart múzsája. Ezóta irt műveiben nemcsak több tudás, gondosabb munka, hanem az érzés nagyobb mélysége, a harmóniák és ritmus merészebb volta uralkodik. Már a francia szövegre elsőnek irt Démophoon (1788), sokkal inkább a korszakalkotó Lodoïska (1791), Medeia (1797), a Beethoven által is nagyratartott Két nap (Les deux journées, 1800; magyar cime Párisi vizhordó volt a bpesti Nemzeti Szinház bemutatóján 1842 nov., újabban csak a német ford. mintájára A vizhordó), Anacréon (1803) stb. az ő újabb, nemesebb modorában vannak alkotva. Ezeket a «de la foire St.-Germain» szinházban C. maga igazgatta. 1793-ban a Conservatoirenak, szervezésekor, egyik felügyelője lett; de Bonaparte, akinek zenei értelmét kétségbe vonta, megharagudott rá s megvonta tőle kegyét. Ezért 1805. Bécsbe ment s Lodoïska és Faniska nagy dicsőséget szereztek neki, Haydn és Beethoven elismerték a legnagyobb drámai zeneszerzőnek. Az 1806-ban Bécset megszállott Napoleonnak kénytelen volt schönbrunni hangversenyeit igazgatni, de azután visszavonult Chimay herceg birtokára, ahol egyik remek miséjét irta. Ennek a külföldre is kiterjedt nagy sikere rábirta, hogy operáin kivül egyebet is irjon; 1815. nehány hónapot Londonban töltött, hol a filharmóniai társaság számára szimfóniát, megnyitót s tavaszi himnuszt (zenekarral) irt. 1816-ban a párisi konzervatóriumra a zeneszerzés tanárává s kir. udv. fő-zeneintendánssá nevezték ki. 1821-ben a Conservatoire igazgatója lett s visszaszerezte annak régi hirnevét. Halála előtt egy évvel vonult nyugalomba; 73 éves korában még üde leleménnyel irta meg Ali Baba és a 40 rabló c. utolsó operáját. Tanitványai közé tartoztak Auber, Halévy; ez dolgozta ki C. előadásait sez-

alakban 1835. jelent meg a könyv Cours de contrepoint c. Sajátkezű jegyzékét hagyatékából Bottée de Toulmon kiadta; van eszerint C.-nek 11 nagy miséje (5 kiadva); 2 requiemje, számos miserészlete (nem egy meg is jelent), egy 8 szólamú Credo-ja orgonával, Magnificat, Miserere, Te Deum orgonával, oratórium, 38 motett, graduálék, himnuszok stb. zenekarral, 15 olasz és 14 francia dalmű, számos ária, Achille à Scyros c. ballet, 17 nagy kántáte zenekarral, 77 románc, forradalmi dalok zenekarral és több más szerzemény vonós hangszerre, zongorára, orgonára. Életrajzát megirták névtelenül 1809.; franciául: Laménie (Homme de rien álnéven), Miel 1842., Place 1842., Rochette 1843.; olaszul: Picchianti 1854., Gamucci 1869.; angolul: Bellasis 1876. Firenzében emléke áll 1869 óta. V. ö. *Crowest* F. J., C. (London 1890).

Chéruel (ejtsd: sérüel), *Pierre Adolphe*, francia történetiró, szül. Rouenban 1809 jan. 17., megh. Párisban 1891 máj. 2. Rouenban, Strassburgban, Poitiersben működött mint tanár. Alapos művei közül említést érdemelnek: Histoire de l'administration monarchique en France (2 köt., 1855); Dictionnaire histor. des institutions, moeurs et coutumes de France (2 köt., 6. kiad. 1884); Mémoires sur la vie de Fouquet (1864, 2 köt.); Hist. de France pendant la minorité de Louis XIV. (4 köt. 1879—1880); Hist. de France sous le ministère de Mazarin (3 köt., 1882—83). Kiadta továbbá Saint-Simon, Montpensier és D'Ormesson emlékiratait és Mazarin leveleit (7 köt.).

Cheruszkok, a régi Germánia leghíresebb népe, a Harz hegységtől E.-ra, a mai Weser és Elbe között. Meghódoltak Drusus, majd Tiberius légiói előtt, de 9. Kr. u. tönkre vervén Varus légióit a teutoburgi erdőben, élére léptek a germán törzseknek és 14—16. nemcsak Germanicusszal, de utóbb a markomanokkal is sikeresen küzdöttek. A longobardok és kelták betöréseinek azonban már nem tudtak ellenállani s Domitianus idejében Charomierus nevű királyuk már Rómában keresett menedéket. Kr. u. IV. sz.-ban még önálló népként szerepelnek, de lassan beolvadtak a szászok szövetségébe. Államszervezetük leírását v. ö. N. Heidelberger Jahrb. (1895).

Cherven *Flóris*, tanár és földrajzi iró, szül. Chizsnén, Árva vmegyében 1840. Tanár volt Pozsonyban, Beszterczebányán s 1868 óta állandóan Budapesten főgimnáziumi, egyúttal egyetemi magántanár, a tanárvizsgálóbizottság és az orsz. közoktatásügyi tanács tagja. 1895 óta a budapesti VII. ker. áll. főgimnázium igazgatója; 1896. főigazgatói cimet, 1906. «*Chizsnei*» előnévvel magyar nemességet kapott. Irt Hauke F. után egy három kötetes egyetemes földrajzot (Budapest 1876—79), földrajzi cikkeket különböző folyóiratokba, tankönyveket és térképeket szerkesztett. 1911-ben nyugalomba vonult.

Cherville (ejtsd: servil), *Gaspard George, marquis de*, francia iró, szül. Chartresben 1821 dec. 11., megh. Noisy-le-Roiban 1898 máj. 10. Hosszabb időn át volt az id. Dumas munkatársa, de később kizárólag a vadász-irodalomnak szentelte magát és ezen téren jelentékeny hirnevet szerzett mind önálló köteteivel, mind pedig a Temps-ba irt csevegéseivel. Művei közül megemlíthetők: Les aventures d'un chien de chasse (Paris 1862); La vie à la campagne (1879—85); Les bêtes en robe de chambre (u. o. 1882); Le gibier plume et poil (2 köt., u. o. 1884—85); Les mois aux champs (u. o. 1886); Chiens et chats (Lambert illusztrációival, u. o. 1888) stb.

Cherwell (ejtsd: csörnell), a Temze balparti mellékfolyója. Oxfordnál ömlik a Temzebe (l. o.).

Chesapeake Bay (ejtsd: cseszepik bé), mélyen benyúló mélyvizü tengeröböl az északamerikai Egyesült-Államok K.-i partján. Ide torkolnak (D.-től É.-nak): a James, York, Rappahannock, Potomac (torkolatánál Washington), Patuxent (torkolatánál Baltimore városa), Patapsco és a Susquehanna Ny.-ról, a Nanticoke és Choptank K.-ről. Csatornák kötik össze a Delaware-rel, az Albemarle Sounddal és az Ohióval. Partjai alacsonyak, K.-en néhol mocsarasak. Jelentékeny osztrigatenyésztés.

Chesham (ejtsd: csesem), (1911) 8204 lakosú város Buckinghamshireben (Anglia), a Colneba ömlő Chess eredete körül; fabútor- és cipőgyártás.

Cheshire (a Chestershire rövidítése, ejtsd: csesir), county Anglia Ny.-i partjain. Határai: É.-on a Mersey folyó és Lancashire, ÉK.-en Yorkshire, K.-en Derbyshire, DK.-en Staffordshire, D.-en Shropshire, DNy.-on és Ny.-on a Waleshez tartozó Denbigh- és Flintshire, és az Irish Sea (Liverpool Bay). Területe 2649 km², (1911) 676,356 lak. Az 1888 óta önálló városok (county borough): Chester (l. o., a főváros), Birkenhead (l. o.) és Stockport (l. o.) leszámításával: 2613 km², 676,356 lak. Felülete sík, kitünő legelőkkel. Tejgazdasága világhírű. A C.- (vagy Chester-) sajtból évenként 11,000 tonnát termel. Kősó- és szénbányái jelentékenyek.

Cheshunt (ejtsd: csesönt), város Hertfordshireben (Anglia), a Lea mellett, híres szemináriummal, (1911) 12,956 lak.

Chesney (ejtsd: cseszni), 1. *Charles Cornwallis*, katonai iró, *C.* 2. unokaöccse, szül. 1826 szept. 29., megh. 1876 márc. 19. 1845 ben lépett be az angol hadmérnöki karba, ahol ezredességig vitte. Legnevezetesebb művei: Waterloo Lectures (London 3 kiad. 1874) és Essays in modern military biography (1873).

2. *C., Francis Rawdon*, angol tábornok és utazó, az Indiába vezető szárazföldi útnak egyik előkészítője, szül. 1789. Ballyreaban, Irlandban, megh. 1872. 1829-ben az éppen befejezett török háború szinhelyét tekintette meg, amelyről érdekes történeti művet adott ki Narrative of the Russo-Turkish campaigns of 1828—29 cím alatt, de csak 1854., miután már Moltke hasonló tárgyú műve megjelent. Törökországból C. Kis-Azsiába és Egyiptomba utazott a keletindiai utat tanulmányozni és 1830 okt. emlékiratot nyujtott át kormányának a Szuezi-csatorna építéséről. Emlékiratát azonban félretették és elfelejtették, mig Lesseps föl nem lépett a saját tervével. C. tovább utazott Arábia és Palesztina pusztaságain és egy magakészítette tutajon az Eufrátesen a Perzsa-öbölig eljutott (1831). A minisztérium egy expedició vezetésével bizta meg, amellyel 1835. Arábián át az Eufrátesig és az Indiai-oceánig elju-

tott és kimutatta, hogy az Eufrátesen és Tigrisen is lehet a postát Indiába küldeni. Ez utazásáról szól: Expedition for the survey of the rivers Euphrates and Tigris (London 1850, 2 köt.) és Narrative of the Euphrates expedition during the years 1835—37 (u. o. 1868). Megjelent még tőle: Observations on the past and present state of fire-arms (London 1862). V. ö. *Poole,* Life of gen. F. R. C. (London 1895).

Chessylit (ásv.), l. *Azurit.*

Chester (ejtsd: cseszter), 1. *City of C.* (lat. *Castra),* önálló kormányzatú város és parlamenti kerület, Cheshire county fővárosa, püspöki székhely, a Dee jobbpartján, közel a torkolathoz, Liverpooltól D.-re 25 km. Vasúti csomópont; (1911) 39,038 lak. Anglia legjellegzetesebb és legfestőibb régi városa. Tervrajza elárulja, hogy római kori táborból keletkezett. Vörös homokkőből való falai (XIV. sz.) a római körfalak helyén épültek. Róluk jó áttekintés nyílik a két egymást keresztező útvonallal (a római tábor útjai) 4 négyszögre osztott óvárosra. A Market Cross-nál találkozó főutak (Eastgate-, Bridge- és Watergate-Street) arkádjai *(Rows),* amelyek az utak mélyebb fekvése folytán az első emeletsoron futnak végig: a város legsajátságosabb látni valója. A Northgate-en a *row* a földszint során húzódik, emlékeztetve a berni és thuni (l. o.) arkádokra («Lauben»). Régi favázas házai gyakran művészi faragásuak (Stanley House, 1519). Egyéb épületei: Cathedral (gót) vörös homokkőből, Town Hall (renaissance), King's School, Church of St. John (XI. sz.), Castle, Julius Caesar's Tower, Bishop Lloyd's House, stb. A Dee-n 3 híd van (egyik régi). Van könyvtára, muzeuma, kórháza, több parkja, versenytere (Anglia legrégibb lóversenypályája), csatornája (300 tonnás hajók bejöhetnek a városba), villamos vasútja, stb. Hajdan híres kereskedelmét jórészt Liverpool ragadta magához. Sajtkivitele (C.-, v. Cheshire-sajt) világhírű. Gyáripara (vas és ólom, vegyi szerek, hajóépítés) jelentékeny. C.-től D.-re 6 km *Eaton Hall,* a Westminster hercegek székhelye, gyönyörű parkkal. Kr. u. 60—460-ig a rómaiak híres huszadik légiójának táborhelye *(Deva,* a Dee folyóról). Eredeti angolszász neve *Laegeceaster* (walesi nyelven: Caerleon) megfelel a római *Castra legionum*-nak. 607-ben Aethelfrith «az angol pogányság utolsó győzelmét aratta itt a brit kereszténység fölött» és C.-t elpusztította. 894-ben a dánok vették be, de 10 évvel később át kellett adniok a várost Aethelrednek. 1070-ben hódolt meg Hódító Vilmosnak, akinek családja 1237-ig uralkodott itt, amikor is a város az angol koronához csatoltatott. A trónörökös címei közt az «Earl of C.» erre az időre utal. V. ö. *Fenwick,* History of the ancient City of C. from the earliest times (London 1896); *Lach Szyrma,* The Rows of C.; *Picton,* The Walls of C.; *Smith,* The Walls of C. (u. o. 1888); *Győry* Ilona, C. (Vasárnapi Ujság, Budapest 1910).

2. *C.,* város Pennsylvaniában, a Delaware mellett, Philadelphiától 20 km. délre, teol. intézettel, hajó- és gyapotszövőgyárakkal (1900) 33,988 lak. Pennsylvania legrégibb városa, 1643. Upland néven svédek alapították.

Chesterfield (ejtsd: csesztrfijld), város Derbyshireben (Anglia) Sheffieldtől D.-re 20 km. A Trenttel a C.-csatorna köti össze. Virágzó gyárváros (bőr, selyem, agyagárúk, gépek), közelében szén- és vasbányák. Alapíttatott 1200 körül. Lakossága (1911) 37,429. — A *C.-csatorna* a Rother és a Trent folyót köti össze, C.-től Stockwith-ig. Hossza 70 km. (65 zsilippel).

Chesterfield, *Philip Dormer Stanhope,* gr., ang. államférfiú és író, szül. Londonban 1694 szept. 22., megh. 1773 márc. 24. Blackheath-ban. Az alsóház és 1726 óta a felsőház tagja volt. 1728-ban Hollandiába küldték; II. György főudvarmestere, majd Irország alkirálya, 1747. pedig államtitkár lett. Nagy feltünést keltett Letters to his son c. művével (London 1774, 2 köt.; 1810—12, 3 köt., leguj. Calthrop-tól 1901, ném. Mundingtól Stuttg. 1892). Humor, az életviszonyoknak, az embereknek és korának ismerete jellemzik e művet; alapjában azonban csak a hasznossági elvnek s finomabb formába burkolt egoizmusnak a szószólója. Többi művei közül megemlítendő: Miscellaneous works (London 1777, 2 köt.) és Posthumous pieces (u. o. 1778). V. ö. *Browning,* The wit and wisdom of Lord C. (London 1874).

Chesterfield-szigetek, Új-Kaledoniához (l. o.) tartozó, attól Ny.-ra eső apró korallszigetek csoportja a Csendes-óceánban (d.sz. 20°; k. h. 158° 30') gazdag guanotelepekkel. Francia birtok 1878 óta. Területük 0·8 km².

Chester le Street (ejtsd: csesztr li sztrít), város Durham angol countyban, (1908) 11,753 lak.; nagy szénbányászattal és vasművekkel.

Chesterlit (ásv.), nem egyéb mint földpát és pedig mikroklin Chesterről (Pennsylvania).

Chesterton (ejtsd: cseszterín), város Angliában, Cambridge tőszomszédságában, (1911) 11,534 lak.

Chesván, a nyolcadik zsidó hónap neve.

Chetib, l. *Ketib.*

Chetiták, l. *Hittiták.*

Chetubim, l. *Ketubim.*

Chev., állatok neve után *Chevrolat Auguste* francia zoológus (szül. 1799 márc. 29. Párisban, megh. 1884 dec. 16.) nevének rövidítése; főleg rovarokkal foglalkozott.

Chevaleresque (franc., ejtsd: svalereszk) a. m. lovagias, kalandos. — *Chevalerie,* lovagság.

Chevalet (franc., ejtsd: svalé), a festőállvány francia neve.

Chevalier (ejtsd: svaljé), lovag; régebben a francia középnemesség öröklött címe s a lovagrendek tagjainak neve. — *C. d'honneur,* udvari lovag valamely fejedelmi család kiséretében. — *C. d'industrie,* iparlovag, szerencse-hajhász. — *C. sans peur et sans reproche,* félelem és gáncsnélküli lovag, a középkorban a kiválóbb lovagok megtisztelő címe (l. *Bayard,* 2). — *C. de la triste figure,* a búsképű lovag, Don Quijote gúnyneve. — *C. d'or,* aranypénz a maltai lovagrend keresztjével.

Chevalier (ejtsd: svaljé), 1. *Cyr Ulysses Joseph,* abbé, szül. Rambouillet-ban 1841 febr. 24. Rendkívüli szorgalmú történetíró és adatgyüjtő. Főművei: Répertoire des sources historiques du Moyen Age. Bio-Bibliographie. Nouv. Éd. 1903—7 és Topo-Bibliographie 1894—1903; Bibliotèque li-

turgique, I—X. (Ennek III—IV. és X. kötete a Repertorium Hymnologicum; Catalogue des chants, hymnes etc.). Fontosabbak még: Collection de cartulaires dauphinois I—VIII.; Choix de documents historiques inédits sur le Dauphiné (1875); Documents historiques... sur le Dauphiné (1869); Inventaire des archives des dauphins etc. (1872); Gallia Christiana novissima (II—III. köt., 1899—1900) stb. Levelező tagja az Académie des inscriptions et Belles Lettres-nek s tagja számos külföldi akadémiának.

2. *C., Michel*, francia nemzetgazda, szül. Limogesban 1806 jan. 13., megh. Montpellierben 1879 nov. 28. Iskolái elvégzése után eleinte mérnökösködött, majd *Saint-Simon* szellemében írt cikkeket az Organisateur-be és Globe-ba. A St.-Simonisták kettészakadása után *Enfantint* követte és mivel ő is részt vett a Livre Nouveau szerkesztésében, fogságot is szenvedett. Innen kiszabadulva, *Thiers* megbizásából Amerikában a vasút- és csatornaügyet tanulmányozta, tanulmánya eredményéről Lettres sur l'Amérique du Nord (Paris 1836, 2 köt.) c. munkában számol be. 1840-ben a Collège de France-on a nemzetgazdaságtan tanára, 1845. képviselő, 1851. államtanácsos, 1860. szenátor lett. Az 1860. angol-francia kereskedelmi szerződés létrejöttén eredményesen munkálkodott, a londoni (1862) és párisi világkiállításon megbizottként működött, 1869. a nemzetközi békeligában elnökölt. A St.-Simonizmussal szakítva, a szocialisták, különösen *Louis Blanc* ellen fordult, lelkes híve volt a szabadkereskedelmi rendszernek is. Művei közül említést érdemelnek: Des intérêts matériels en France (1837); Essais de politique industrielle (1843); Cours d'économie politique (1842—50, 3 köt.); L'isthme de Panama, suivi d'un aperçu sur l'isthme de Suez (1844); Questions de travailleurs (1848).

Chevalier-árpa, l. *Árpa*.

Chevallier (ejtsd: svallijé), *Jean Baptiste Alphonse*, francia gyógyszerész és kémikus, szül. 1793 júl. 19. Langresben, megh. 1879 nov. 30. Párisban. Előbb párisi gyógyszerész, később az École de pharmacie kémiatanára volt. Számos gyógyszerészi-kémiai értekezést írt. Szerkesztette a Journal de chimie médicale c. folyóiratot.

Chevau-légers (franc., ejtsd: svólezsé) a. m. könnyű lovasság. Igy nevezte el először IV. Henrik francia király a 240 fiatal nemesből alkotott könnyű lovas testőrségét; idővel ebből a testőrségből rendes lovasezredet képeztek. A francia forradalom kitörésekor 4 fr. C. ezred volt. I. Napoleon a C. ezredek helyett lovasított vadász és dzsidás (lancier) ezredeket szervezett. Seregünkben 1767. alakították át a dragonyos ezredeket C. ezredekké. 1851-ig 7 ily ezred volt nálunk, melyekből ez évben 6 dzsidás és 1 dragonyos ezredet szerveztek. C.-ezredek jelenleg csakis Bajorországban és Olaszországban vannak, utóbbi államban cavalleggieri elnevezés alatt.

Chevé (ejtsd: sövé), *Emile Joseph*, francia orvos és zenebúvár, szül. Douarnerezben 1804., megh. Párisban 1864 aug. 26. Felkarolta és tovább fejlesztette Rousseau és Galin elvét: számokkal jelezve a hangok magasságát, a hangrendben (skálában) elfoglalt fokuk szerint, ami tudatosabbá teszi s megkönnyíti a hangjegyek «lapról» olvasását. Fő műve: Méthode Galin-C. (Paris 1846). Rendszerét Magyarországban Goll János honosította meg. — C. telefont is talált fel.

Chevening (ejtsd: csívning), Earl Stanhope kastélya és parkja, Sevenoakstól (l. o.) 6 km.

Chevenne (ejtsd: csienn), Wyoming északamerikai állam fővárosa az állam DK.-i sarkában, a Rocky Mountainshoz tartozó Black-Mountains K.-i lábánál (1845 m.), nevezetes vasúti csomópont (San Francisco 2041, Omaha 829, Denver 172 km.), vasúti gépgyárral, marhakereskedéssel; közelében vas- és lignitbányák. Lakossága (1900) 14,087.

Cheville, *Pas de* (ejtsd: padsvilly), 2049 m. magas hágó a Fribourgi-Alpokban. Wallisból a Diablerets (3251 m.) meredek falai mellett Contheybe, a Rhône völgyébe vezet át.

Cheviot (ang., ejtsd: csevjött), hosszú szálú, durvább minőségű fésült vagy nyujtott gyapjufonalból készült férfiruhaszövet. Hogy ez kellő tömöttséget nyerjen, erősen kallózzák, amikor is a durvább felszőrök szabadabbá válnak s a szövet felszinét borítják, ami e szövetfaj jellemzője (l. *Csinozás*).

Cheviot-juh, Angolországban elterjedt szarvnélküli juhfajta, közepes hosszuságú és közepes finomságú igen hajlékony és fényes gyapjuval. Gyapjujából készítik a kedvelt *cheviot*-szövetet, melynek gyártását az angolok kezdték meg; most azonban mindenütt gyártják, s nemcsak a C. gyapjából, hanem más fésüs gyapjuból is.

Cheviots (ejtsd: csivjötsz), *Cheviot Hills*, az Angolország és Skócia közt határt alkotó hegylánc, amelynek legmagasabb emelkedése 867 m. Főtömege porfir. Völgyei termékenyek, jó legelőkben bővelkednek; különösen virágzik a juhtenyésztés. A Tyne, Tweed és Esk folyókat tápláló számos kisebb-nagyobb patak ered a hegységben.

Cheviták, l. *Hittiták*.

Chevra kadisa, l. *Khevra kadisa*.

Chevreau, olyan bőr, melyet a timár kecskebőrből készít; l. *Kidbőr* és *Krómbőr*.

Chevreul, *Michel Eugène*, francia kémikus, szül. Angersben 1786 aug. 31., megh. Párisban csaknem 103 éves korában 1889 ápr. 9. A természettudományok tanára volt a Lycée Charlemagneban, aztán a gobelin-gyár és festőintézet igazgatója lett, az akadémia tagja, 1830. pedig a természettudományi múzeumban a gyakorlati kémia tanára. Munkái: Recherches chimiques sur les corps gras d'origine animale (Paris 1823, új kiad. 1889); Considérations générales sur l'analyse organique et sur ses applications (u. o. 1824); Recherches sur la peinture (1826); Leçons de chimie appliquée à la peinture (Paris 1831); De la loi du contraste simultané des couleurs et de l'assortiment des objets coloriés (új kiad. u. o. 1890); Théorie des effets optiques que présentent les étoffes de soie (Lyon 1846); Distraction d'un membre de l'Institut de France, lorsque le roi de Prusse Guillaume I-er assiégeait Paris (Paris 1871).

Chevreuse, *Marie, Rohan-Montbazon hercegnő*, Rohan-Montbazon Herkules herceg leánya, szül. 1600., megh. 1679. Luynes connétablenak, 1622. pedig Claude de Lorraine, C. hercegének

lett neje. Nagyravágyása udvari cselszövényekbe vitte, amiért Richelieu száműzte. Richelieu halála után Angolországból hazatért és a Frondezavargásokban (1650—51) mint Mazarin ellenfele megint szerepet vitt. V. ö. *Cousin*, Madame de C. (Paris 1862).

Chevron (franc., ejtsd: sővron) a. m. szarufa. Továbbá katonai szolgálati jel; szögalakuan fölvarrt posztósávok a francia altisztek kabátujjain a rang és szolgálati idő meghatározására. A német hadseregben 1889 óta kitüntetés a lóháton legjobban vívók számára. Nálunk a tovább szolgáló altisztek viselnek hasonló posztósávokat. — *C.* heraldikai értelemben l. *Heroldalakok*.

Chevsurok, l. *Kevszúrok.*

Chevy Chace (ejtsd: csivi csész), a Cheviot melletti vadászatot leíró ó-angol ballada, melynek alapja az Otterburnnál vívott harc (1388), tárgya az angol Percy és a skót Douglas közti összetűzés Douglas erdeiben s nagy vérfürdővel végződik. A XVI. sz.-ban jegyezték fel s Addison irányította rá a figyelmet a Spectatorban (1709).

Cheyenne, l. *Wyoming.*

Cheyne (ejtsd: csén), 1. *John Powles*, angol tengerésztiszt és sarkkutató, megh. 1902. Halifaxban. Három olyan expedicióban vett részt, mely Franklin fölkutatására indult, 1848—49-ig Rossszal, 1850—51-ig Austin-nal, ezután nemsokára harmadszor Belcherrel. Az ő eszméje volt, hogy léghajóval tegyenek kisérletet a sark elérésére; azt tervezte, hogy a Baffin-földről száll föl léghajón, de az anyagi eszközök elégtelensége miatt nem valósíthatta meg tervét. Irodalmi munkája: An expedition to the arctic regions in search of Franklin (1873).

2. *C.*, *Thomas Kelly*, angol teológus, szül. Londonban 1841 szept. 18. Oxfordban tanult s 1881. Tendring (Essex) papja lett, négy év mulva pedig a bibliai exegezis tanára az oxfordi egyetemen. Még ez évben rochesteri kanonok s később az Old Testament Revision Company tagja. 1889-ben nagy feltünést keltett Bampton Lecture c. könyve, melyben a zsoltárokat mind a számüzetés utáni időkből valóknak mondotta. Főbb munkái egyéb exegetikus művei között: The book of Psalms (1884); Founders of the Old Testament Criticism (1893); Introduction to the Book of Isaiah (1895, szövegkiadással és fordítással); Jewish religious life after the Exile (1898). Egyik szerkesztője az Encyclopaedica biblica-nak is (London 1899—1903).

Cheyne-Stokes-féle lélegzés, a légzési tipusnak sajátságos megváltozása, amely mérgezéseknél, urémiánál, agyvérzéseknél stb. szokott előfordulni. A légzés e tipusa abban áll, hogy a betegnek légzése mind csekélyebbé válik, míg végre oly fázisba megy át, mikor a beteg egyáltalán nem lélegzik (apnoë). Rövid idő mulva a beteg megint lélegzeni kezd, még pedig előbb felületesen, majd mind mélyebben és mélyebben, amely mély légzés újból felületessé válik és újból apnoëhoz vezet. Fellépésének mindig komoly jelentősége van.

Chézy (ejtsd: sézi), 1. *Antoine Léonard de*, francia orientálista, szül. Neuillyben 1773 jan. 15., megh. Párisban 1832 aug. 31. A keleti kéziratok felügyelője lett a nemzeti könyvtárban, hol az ó-ind nyelvet és irodalmat tanulmányozta. 1815-ben a szanszkrit nyelv tanára lett a Collège de Franceban. Művei: Sakuntala (Paris 1830); Amaruçatakasara (u. o.) s epizódok a Mahábharátából és Rámáyanából; lefordította a perzsa Medzsnun és Leila c. költeményt stb.

2. *C.*; *Helmine von*, az előbbinek felesége, szül. *Klencke*, német írónő, szül. Berlinben 1783 jan. 26., megh. Genfben 1856 febr. 28. Első férjétől Hastfer bárótól elvált és 1801. Párisba költözött, hol 1803. Chézy orientálista (l. o.) nejévé lett. De ettől is elvált 1810. s visszatért Németországba, hol kizárólag az irodalomnak élt. Sok dalt, epikai költeményt, novellát és regényt írt, melyek közül az Emmas Prüfungen c. (1817) Tieck itélete szerint a legsikerültebb. Ő írta Weber Karl Maria Euryanthe (1824) c. operájának szövegét is. Érdekesek élményei: Unvergessenes (1858, 2. köt.). — Fia, *Wilhelm* (szül. Párisban 1806 márc. 21., megh. 1865 márc. 13.) regényeket és heraldikai munkákat írt.

Chia, a Chios szigetén vert autonóm érmek neve, szfinxszel és boroskorsóval, mint községi jelvényekkel.

Chiabrera (ejtsd: kiabréra), *Gabriele*, olasz költő, szül. Savonában 1552 jún. 18., megh. u. o. 1638 okt. 14. Rómában, a jezsuiták kollégiumában nevelkedett, melyből kikerülve, Cornaro bíboros udvarába került. Egy párbaj következtében fogságba jutott, azután pedig visszavonult szülővárosába, ahol több hivatalt viselt és gyakran követségbe is küldték Firenzébe vagy egy-egy fejedelmi udvarba; különben pedig mindvégig megóvta erkölcsi és anyagi függetlenségét. Epikai munkái: L'Italia liberata, Firenze, L'Amadeide, Foresto, Ruggero c. hőskölteményei csak halvány utánzatai az Ariosto- és Tasso-féle remekeknek. Pásztori drámáiban, opera-szövegeiben, tragédiáiban is kevés az eredetiség. Annál becsesebbek lírai versei, melyekkel a századában divatos túlzott petrarkizmussal szemben új, erővel teljes, hazafias hangot pendített meg és az olasz népies költeményekből, a legrégibb olasz lírából, végül a görög költők verseiből új műformákat fejlesztett. Emellett lírája tárgyai is sokkal változatosabbak, mint a petrarkistáké, és versei hű képét adják az ellenreformáció értelem- és gondolatvilágának. L. önéletrajzát (Autobiografia, Barbera 1857) és *Barrili*, Gabr. Ch. l'uomo e il poeta (Nuova Antol. 1897 szept.). Művei számos kiadása közül megemlítjük a Polidori-félét (Barbera 1865).

Chia-i, város, l. *Kagi.*

Chiaje, az állatok latin neve után *delle Chiaje* Stefano olasz zoológus nevének rövidtése, ki 1794—1860-ig élt s az alsóbbrendű állatokkal foglalkozott.

Chiala (ejtsd: kiála), *Luigi*, olasz hirlapíró és történész, szül. Ivreában 1834 jan. 29., megh. Rómában 1904 ápr. 27. Húsz éves korában alapította Torinóban a Rivista contemporanea folyóiratot, mely 1870-ig fennállott. 1870—76-ig a Rivista militare folyóiratot szerkesztette és alezredessé neveztetett ki, de a hatósággal összetűzött és kilépett a hadsereg kötelékéből. 1882-

ben képviselőnek választották. Jelentékenyebb művei, melyek közül több az olasz-magyar légió történetére is világot vet: Dal 1858 al 1892 (Torino 1892—1893, 3 füz.); Politica segreta di Napoleone III e di Cavour in Italia e in Ungheria 1858—61 (u. o. 1895); Kossuth és Cavour (a Nuova Antologia után: Egyetértés 1894 máj. 3. és 4-én); Giacomo Dina e l'opera sua nelle vicende del risorgimento italiano (Torino 1899); La Triplice e la Duplice Alleanza (u. o. 1897); La vita e i tempi del generale Pius Dabormida Regno di Carlo Alberto 1848—49 (u. o. 1897); Pagine di storia contemporanea (u. o. 1897). Kiadta még Lettere di Camillo Cavour (u. o.1883—1887, 6 köt.).

Chiamata, l. *Chamade.*

Chiana (ejtsd: kiana), tipusos hosszanti völgy Közép-Itáliában, Toscana tartományban. Folytatása annak a völgyrendszernek, amely Firenzéig hatol fel. Az Arno folyó arezzói kanyarulatától Orvietóig nevezik így a völgyet, de folytatását találjuk még jó darabon a Tiberis völgyében is. Hossza körülbelül 96 km., szélessége 3—8 km. közt ingadozik. Vizeit részben az Arnóba, részben a Tiberisbe küldi. A két folyó vízválasztója a széles, lapos völgyben többször változtatta helyzetét. A rómaik idejében egy *Clanis* nevű folyó folyt keresztül rajta a Tiberisbe, amelynek völgyében virágzó kultúra volt. A hegyi patakok törmeléke azonban idővel feltöltötte a sikér folyómedret és gyilkos levegőjű mocsárrá alakította át. Medici Cosimo a mocsár vizének levezetése céljából tanácskozásra hívta össze Galileit, Castellit, Toricellit és másokat, de a tanácskozások nem vezettek a kívánt célra. 1789—1816-ban, de még inkább 1823. (Fossombroni gróf tervei szerint) sikerült a völgyet kimélyíteni és kiszárítani, úgy, hogy levezető csatornákkal kényszerítették a patakokat részben az Arnóba, részben a Tiberisbe. A vízválasztó, amely 1551. 48 km.-rel északabbra volt, ma a Chiusi és Montepulciano tavak között van 251 m. magasságban. Az egyik ág, a C. Toscana vagy Canale Maestro, nagyobbrészben rendezve és csatornázva van, Arezzonál ömlik az Arnóba; a másik, a C. Romana, Orvietonál ömlik az Arnóba. Ma a C.-völgy bőven termő, jól művelt terület.

Chianciano (ejtsd: kiancsáno), falu Siena olasz tartomány Montepulciano j.-ban (457 m.), a siena-chiusii vonalon, meleg kénesfürdővel, (1901) 1300, közig. ker.-ével 2870 lak. Templomában etruszk és római feliratok vannak.

Chianti (ejtsd: ki—), halmos vidék Toscanában, Siena és Arezzo tartományokban, Firenzétől D.-re, az Ambra, Ombrone, Greve és Arbia forrásvidékén. Egykor erdők borították, most kultúra alatt áll. A híres C. vörös bor termőhelye.

Chiapa de los Indios (ejtsd: csi—), Chiapas (l. o.) mexikói állam legrégibb városa (alapíttatott 1527), a Chiapas mellett, néhány ezer indiánus lak.

Chiapanekok (ejtsd: csia—), Maya ágbeli mexikói indiánusok Chiapas állam területén. Túlnyomólag városlakók, vagy megtelepült keresztények; jó ültetvényesek, dohány-, kávé- és vaniliatermeléssel foglalkoznak. Maya nyelvüket még a szomszéd, rokon mixák (l. o.) beszélik, kikkel együtt számuk körülbelül 200,000-re rúg.

Chiapas, *Las* (ejtsd: csiá—), Mexikó legdélibb állama a Csendes-oceán (Tehuantepeci-öböl) partján. K.-en Guatemala határolja. 70,504 km², (1910) 436,817 lak. (nagyobbrészt indiánusok); 1 km²-re 6·3. Átlagosan 1000 m.-es plateau-vidék, amelyet a part mentén a Sierra Madre (legmagasabb csúcsa, a Tacana vulkán 3990 m.), és vele egyközüen még két hegylánc szel keresztül (Hulitepec 2670 m.). A lagunás alacsony partokon nincs jó kikötő. Folyói: a helyenkint hajózható *C.* (felső szakaszán Mescalapa, alább Grijalva, torkolatánál Tabasco néven is) és a vele egyesülő Usumacinta, amelyek Fronteránál a Mexikói öbölbe (Campeche-öböl) öntik vizüket. Az éghajlat igen kedvező. Legfőbb termékek: kakaó (a Soconusco j.-ban), kávé, dohány, cukornád. A tömérdek őserdő kitünő fákat szolgáltat. *Fővárosa:* Tuxtla Gutierrez (l. o.), (1910) 10,217 lak. Nagyobb ennél San Cristóbal (1980 m., l. o.) A transzamerikai vasút a tengerpart közelében halad végig az államon. Régi építészeti emlékei, kivált a palenquéiek, a mayá-k népének egykor virágzó kultúrájára vallanak. A spanyol uralom alatt C. és Soconusco külön-külön tartomány volt. C.-ból indult ki (1821) a függetlenségi mozgalom, amely a mexikói Egyesült-Államok megalakulására vezetett. Soconusco előbb a középamerikai köztársasághoz csatlakozott. 1854-ben Guatemala 420,000 peso fejében Mexikó javára lemondott igényéről.

Chiaramonte Gulfi (ejtsd: ki-), város Siracusa olasz tartományban (Szicilia), középkori kastélylyal, szőllő- és olajtermeléssel, (1901) 10,460 lak.

Chiaramonti, *Barnaba Lodovico*, VII. Pius pápa családi neve; róla neveznek Rómában több, kormányzása alatt keletkezett tudományos és művészeti gyüjteményt C.-nak; így pl. a Museo C. a Vatikánban.

Chiari (ejtsd: kiári), j.-i székhely Brescia olasz tartományban, a milano—veronai vonalon, szövőfonó iparral, (1901) 6000, közig. kerületével 10,810 lakossal.

Chiari (ejtsd: kiári), *Pietro*, olasz író, szül. Bresciában 1711., megh. u. o. 1785. Az egyházi pályára lépve, Modenában, Parmában és Imolában tanárkodott, azután pedig Velencében telepedett meg. Tehetségtelen, vizenyős író volt, aki gyárilag írta a regényeket, elbeszéléseket, víg- és szomorujátékokat, melyekben ritka leleményességgel egybeolvasztotta mindazt, ami tetsző banalitást a régi, spanyol nyomon járó olasz irodalomban és az új eszméket hirdető franciában talált. A közönség roszszabb ízlésű része fel is kapta, sőt voltak olyanok, akik elébe helyezték Goldoninak is. Vígjátékai Velencében jelentek meg (1756 és 1762), tragédiái Bolognában (1792).

Chiarini (ejtsd: kiaríni), *Giuseppe*, olasz író, szül. Arezzóban 1833 aug. 17., megh. Rómában 1908 aug. 4. Firenzében tanult, ahol szoros barátságot kötött Carduccival, akinek költői irányát hathatósan meg is védelmezte egy kiváló tanulmányában. Maga is versíró, de inkább mint kritikus, irodalomtörténész és műfordító lett ismeretes; különösen Heine-fordítását méltán dicsérik. C. 1884-től kezdve a római Umberto I. liceum igazgatója és később mint a római egyetem tanára és a Rivista d'Italia szerkesztője nagy hatással volt a

korabeli irodalomra. Művei: Poesie; In Memoriam; Modeste armonie; Lacrymae (versek); Donne e poeti; Ombre e figure (irodalomtörténeti tanulmányok); Dialogo sulla filosofia Leopardiana stb.

Chiaro (ol., ejtsd: kiaro, ásv.), világos színű carrarai márvány; legbecsesebb fajtája a *statuario*, a tulajdonképeni szobormárvány, melyet finom, a fehér cukorhoz hasonló szemcsésség, egyöntetü szerkezet, csillogó fehérség, felülmulhatatlan simíthatási képesség, élénk viaszfény és nem nagy keménység jellemeznek. A valódi statuario Carrarában is igen drága, mert az említett tulajdonságokkal ritkán található. Carrara összes márványprodukciójának csakis 5%-át teszi. A közönséges szobrokhoz leginkább a *bianco C.*-t veszik, mely durvább szemű és nem annyira fehér, mint a statuario, de a levegő hatásának jobban ellenáll, mint emez. A sötét színű carrarai márvány a *bardiglio* (l. o.).

Chiaroscuro (ol., ejtsd: kiaroszkúro), franciául *clair-obscur*, németül *Helldunkel*. 1. A festői előadásnak az a módja, amely a kép hatását főképen a fény és árnyék harmóniájára építi. Az így komponált festményeken (pl. Lionardo, Rembrandt, Correggio művein) a kompozició főalakjait erős fény szokta kiemelni, amelynek hatását növeli az árnyékok mélysége. A kép többi részét rendesen félhomály borítja. Az ily műveken inkább a formáknak, semmint a szinnek jut fontosabb szerepe. *Rembrandt* (l. o.) festményeinek és rézkarcainak szinte drámai erőt és életet kölcsönöz az egymást általjáró fény és homály, míg *Lionardo* táblaképein a C. révén új hatásokat tudott teremteni az alakok lágy formáinak sejtelmes éreztetésével. 2. A sokszorosító művészetekben jelenti az oly egyszínű *(monokrom)* nyomatokat, amelyeknél ugyanazon szín sötétebb és világosabb változataival, gyakran a papiros alapszínének felhasználásával érhető el képszerű hatás. E részben a C. különbözik a grafikai művészeteknek ama technikáitól, amelyek az árnyalás elkerülésével pusztán a körvonalat vagy a foltot használják kifejező eszközül.

Chiasma (gör.), kereszteződés; rendesen a látóideg kereszteződését, a C. nervorum opticorum-ot értik alatta. L. *Látószerv*.

Chiasmus (gör.), χ- (görög *chi* betű)-formájú szórend, szónoki és költői szóalakzat, mely abban áll, hogy két egymásután következő egynemű szókapcsolat közül az utóbbiban a szavak rendje ellentétesre fordul, pl. *Kitelt az év, a perc lejára* (Arany).

Chiasso (ejtsd: kiasszo), falu Tessin svájci kantonban, a Faloppia és Breggia összefolyásánál, a lugano—comói vonalon, dohánygyárakkal, selyemszövőkkel, (1910) 5773 lak. Határállomás Olaszország felé. Fővámhivatal.

Chiastolit *(kiasztolit)*, l. *Andaluzit*.

Chiastolit-pala (ásv.), agyagpala, mely a chiastolit-ásványt (l. *Andaluzit)* tartalmazza. Legnevezetesebb a Faido közelében (Tessin) előforduló C.

Chiavacci (ejtsd: kiaváccsi), *Vincenz*, osztrák író, született Bécsben 1847 június 15. Eleinte vasúti hivatalnok volt, később kizárólag az irodalomnak élt, Az Östr. Volkszeitung szerkesztője és a Wiener Bilder kiadója. A bécsi népéletet humorosan rajzoló művei, melyeknek legnépszerűbb alakja a bécsi kofa (Frau Sopherl vom Naschmarkt), a következők: Aus dem Kleinleben der Grosstadt (1886); Wiener vom Grund (2. kiad. 1889); Bei uns z'Haus (2. kiad. 1889); Wo die alten Häuser stehen (1889); Kleinbürger aus Grosswien (1893). Népszinműveinek, melyeket mások (Karlweis, Schönthan, Ganghofer stb.) társaságában irt (Einer vom alten Schlag, Aus'n Herzen heraus, Der kritische Tag stb.), nem volt tartós sikerük. Ganghoferrel kiadta Nestroy munkáit (1891). Ganghoferről írt műve: L. Ganghofer, ein Lebensbild (1905).

Chiavari (ejtsd: ki—), j.-i székhely és kikötőváros Genova olasz tartományban, a Rapallo-öböl mellett, a Riviera di Levantén, (1901) 8000, közig. kerületével 12,500 lak., vászon- és selyemszövéssel, szárdinia-halászattal, bor- és olajkereskedéssel; székkészítéssel. Hajósiskola, technika, gimnázium.

Chiavenna (ejtsd: kiavenna), város Sondrio olasz tartományban, a Lago di Comótól É.-ra, a Mera balpartján, igen szép vidéken, (1901) 3000, közig. kerületével 4788 lak., selyemtermeléssel, fonással és szövéssel; fekvésénél fogva (a Splügen-, Majola- és Septimer-utak végében) élénk kereskedéssel. Közelében, egy sziklán, régi erődromjai; e szikla barlangjai kitünő pincékül szolgálnak. — Már 1038. grófság székhelye. 1512—1797-ig Graubünden svájci katonhoz tartozott; azután a cisalpini köztársaság, majd Ausztria birtoka. 1850 óta olasz.

Chiaves (ejtsd: kiávesz), *Desiderato*, olasz költő és államférfi, szül. Torinóban 1825 okt. 2., megh. u. o. 1895 jún. 30. Volt képviselő, 1865. igazságügyminiszter, 1870. a képviselőház egyik alelnöke. Kisebb vígjátékai közül (Ricreazioni d'un filodrammatico) különösen Lo zio Paolo járta be Itália összes szinpadjait. Egyéb művei: Il giudice del fatto (Torino 1843); Il giudice mal giudicato (u. o. 1879); Il re (u. o. 1881) stb.

Chiavette (ol., ejtsd: kiavett), máskép Chiavi trasportate a. m. áthelyezett kulcsok, — a XVI. sz.-ban használt zenei kifejezés. Mikor a dirigensnek jelezni akarták, hogy intonáltasson egy kis vagy nagy terccel mélyebben vagy magasabban, mint ahogy a dallam le volt jegyezve, pl. énekeltessen C-dur helyett A-durban, v. C-dur helyett E-durban, akkor nem írták ki a kereszteket, hanem ehelyett a kulcsot tolták a vonalrendszeren egy terccel följebb, illetőleg lejebb. Ilyen módon:

Chibcha, amerikai néptörzs, l. *Csibcsa*.

Chibou (növ.), l. *Bursera*.

Chic (franc., ejtsd: sik), csín, finomság s elegáncia a személyek s tárgyak külső megjelenésében.

Chica (növ.), l. *Bignonia*.

Chicago (ejtsd: csikágo), Illinois állam és ebben Cook county *fővárosa*, az északamerikai Egyesült-Államoknak népességre második városa és legnevezetesebb vasúti csomópontja, a Michigan tónak DNy.-i partján, a C. és Calumet folyók torkolatánál (é. sz. 41° 53', ny. h. 87° 38'). *Területe* 495 km². *Lakossága*, (1910) 2.185,283.

Éghajlata szélsőséges. Évi középhőmérséklet 9·1°; jan.— 5, júl. 22°. Csapadék 116 napon 854 mm; légnyomás 729 mm. A szelek gyakoriak (erről a város tréfás neve: *Windy City*, szeles város). *Fekvése*. C. közvetlen a tó partján épült. Hossza a tó mentén 40, szélessége 10—16 km. Az áradásoknak kitett városrészek szintjének emelésével, feltöltésekkel és alépitményekkel gondoskodtak a mocsaras vidéken épülő város biztonságáról és egészségi viszonyairól. A tó partja sík, homokos. A kikötőket É.-ról és D.-ről hullámtörők védik. A 6·3 m. mélységre szabályozott C. folyón a város közepén létesített 20 hatalmas dockba a nagy oceáni gőzösök is bejuthatnak. A Calumet torkolata szintén mesterséges kikötővé alakíttatott. A C. folyó É.-i és D.-i ága *(North* és *South Branch)* a torkolattól 800 m.-re találkozik s a várost 3 részre osztja. A North Branch és a tó között terül el a *North Side;* a South Branch és a tó között a *South Side;* a két ág között a *West Side*. A város legélénkebb része a South Side, főleg a folyótól a Twelfth (12.) Streetig. Itt van a legtöbb személypályaudvar, hivatal, szálló, bank, árúház, szinház, ujság és a város architekturáját jellemző «felhőkarcoló» (skyscraper). *Utcák, parkok, épületek*. A széles, egyenes utcák kevés kivétellel derékszögben metszik egymást, a hosszabbak a tóparttal egyközűek. Legfőbb kereskedelmi útvonalak: a State Street, C. Broadway-je, a Market Street, La Salle, Clark, Madison és Dearborn Street, Fifth és Wabash Avenue. A legszebb lakóházak a Michigan Avenue-n, a Drexel és Grand Boulevard-on és a Lake Shore Drive-en épültek. C. a parkok városa. A West Side parkjai a Humboldt (80 ha.), Garfield (75 ha.) és Douglas Park (73 ha.). A North Side legnagyobb parkja a Lincoln Park (120 ha.) a tó partján. Ugyancsak a tóparton terül el (South Side) a Jackson Park (211 ha.), ahol az 1893.-i világkiállítás monumentális épületei ma is fennállanak. Közelében a Washington Park (150 ha.). A temetők (Rosehill, Graceland Cemetery, a városban) is valóságos parkok. A kereskedelmi városrész középpontján emelkedik a legfőbb törvényszék és a városháza kettős épülete (Court House and City Hall), Columbus szobrával. Nagyszabású épületek még a Federal Building (Illinois állam székháza), a C. Academy of Sciences (tud. akadémia), a University of C., a C. Public és a Newberry Library (óriási könyvtárak), Auditorium, Central Music Hall, Fine Arts Building, Art Institute, Cook County Hospital, az Illinois Central, Grand Central és Union pályaudvar («Depot»), szinházak, szállók, bankok, klubok, hirlapok épületei, árúházak, stb.

C. hihetetlen arányú fejlődéséről a következő *népességi* adatok tanuskodnak: (1830) 70, (1840) 4470, (1850) 29,963, (1860) 112,172, (1870) 298,977, (1880) 503,185, (1890) 1.099,850, (1900) 1.698,575 (ebből 587,192 nem Amerikában született német, ír, angol, skandináv, lengyel és cseh), (1910) 2.185,283.

Kereskedelme mindjárt New York után következik. Itt összpontosul a Nyugat gazdasági erejének javarésze. Árúforgalma (1900) 1150 millió K (azóta még sokkal nagyobb). Legfőbb cikkek a *gabona* és az *élő marha*. Óriási marhatelepein (Union Stock Yards) egyszerre fél millió élő állat fér meg; az 1900.-i forgalom: 2·7 millió szarvasmarha, 8·7 millió sertés és 3·6 millió juh. Ezután következnek: fa (C. a föld legnagyobb fakereskedő városa), szén, vasárúk, dohány stb. Itt említendők óriási árúházai (Department Stores). Pénzintézeteinek forgalma (1900) 34,000 millió K. *Gyárai* (1900) 4500 millió K értékű árút produkáltak (húskonzerv, vas- és acélárúk, bőr, sör, szesz és kémiai szerek; malmok). Óriási gyártelepei közül kiválnak: Illinois Steel Co. (acélgyár); Mc Cormick Harvesting Machine Co. (aratógépgyár); Pullmann vasúti kocsigyár stb. *Közúti vasutainak* hossza a földalatti és magasvasutakkal kb. 4000 km. Kikötőjébe (1900) 8714 hajó érkezett (7 millió t.) és 8839 indult el onnan (7·1 millió t. tartalommal).

Iskoláit gazdag városi és állami támogatás és a milliomosok tekintélyes adományai jeles szinvonalra emelték. Számos egyetemén kívül (University of C., 1910-ben 280 tanár és 6007 hallgató) műegyeteme (Armour Polytechnikum), orvosi kollégiumai (College of Physicians and Surgeons stb.), ipariskolái (Manual Training School), művészeti iskolái (Art Institute, Art School stb.) Amerika legjobb tanintézetei közé tartoznak. *Jótékonysági* intézetei (negyvennél több kórháza, árvaházai, menedékházai, szegényháza, bevándorlók háza stb.) amerikai arányokban szerveztettek. Jelesebb *szinházak:* Auditorium, C. Opera House, Dearborn, Grand Opera House. A híres Iroquois-szinház 1903 dec. 30. borzalmas tűzvésznek esett áldozatul (587-en bennégtek).

A város élén áll a két évre választott 70 tagú tanács, amelynek elnöke a polgármester (Mayor). A vízvezeték (a Michigan-tóból, naponta 10 millió hl.), az egészségügyi okból létesített csatornával (C. Drainage Canal), a villamosvilágítás a város üzemében van. A városi kölcsön (1900) 166 millió K; bevétel 138, kiadás 114 millió K. Az iskolákra 31, a rendőrségre 19, a tűzoltóságra 8, a jótékonysági intézetekre 4 millió K-t áldozott a város (1900-ban).

Története. C. az indiánusok ellen 1804. alapított Dearborn-erőd helyén épült. Az első házakat 1830. építették. Amerikában is példátlanul álló növekedésének (l. fentebb) az 1871. és 1874-iki óriási tűzvész sem szabott gátat. Az Amerika fölfedezésének 400 éves fordulója alkalmából 1893. rendezett világkiállítás (Worlds Columbian Exposition), amelynek 21 millió látogatója volt, hozzájárult a város újabb föllendüléséhez. V. ö. *Andreas*, History of C. (C. 1885); *Schick*, C. and Its Environs (u. o. 1891); *Hesse-Wartegg*, C. (Stuttgart 1893).

Chicago and Northwestern vasút. Az északamerikai Egyesült-Államok egyik legnagyobb vasúthálózata 10,500 km. kiterjedésben, melyből

saját vonala 6770 km. Első vonalai 1851 febr. 12. és márc. 11. engedélyeztettek Illinois és Wisconsin államok által s mai kiterjedését más vasutak bérbevétele és megvétele által érte el, melyek között a legnagyobb, a Chicago-St. Paul-Minneapolis-i és az Ohama Vasút 2254 km. kiterjedésű.

Chicago-Milwaukee and St. Paul vasút, Milwaukee and St. Paul Railway cég alatt 1863 május 5-én keletkezett s lassanként a Milwaukee és Chicago között fekvő vasútnak több vonalát megszerezve, kiterjedése 9142 km. lett; fővonala Chicagótól St. Paulon át Milwaukee-ig 650 km., amely Wisconsin, Illinois, Jowa, Minnesota és Dacota államokon vonul át s a legtökéletesebb és legjövedelmezőbb vasutak egyike.

Chicane (franc., ejtsd: sikán), rossz szándékból eredő akadály, melyet valaki egy másnak útjába gördít, hogy célja elérését hátráltassa. Általában bosszantás, gyötrés.

Chica-vörös (növ., *Cica, Carucru, Vermeilon americanum),* a *Bignonia Chica* leveleiből készült és az amerikai kereskedelemben előforduló vörös festék ($C_8H_8O_3$), melyet eredetileg a venezuelai és braziliai indiánusok testük befestésére használtak, de amellyel most néha pamutkelméket is vörösre vagy sárgára festenek.

Chicha (sp., ejtsd: csicsa), borhoz hasonló szeszes ital Dél-Amerika tartományaiban, melyet darált kukorica felerésztése és erjesztése által nyernek; Formosa vidékén rizsből is készítik.

Chichen-Itza (csics—; *Itza kútja),* nagyszabású romhely Yucatán mexikói államban, a progresso—valladolidi vasút közelében (30 km. DNy.-ra). A romhely kerülete 3·2 km. Legszebb épülete 105 m. hosszú, 12·7 m. széles, 10 m. magas, tökéletes domborművekkel. A romok eredete nem ismeretes (l. *Uxmal).* A romok közt meredek sziklapárkánnyal körülvett medence (átmérője 19—65 m., mélysége 16—32 m.), régente szentnek tartott forrásokkal. Szárazság idején gyermekeket és drágaköveket áldoztak itt az esők istenének.

Chichester (ejtsd: csics—), város Sussex countyban (Anglia), Portsmouthtól K.-re a Southdowns halmok között elterülő síkságon, (1911) 12,094 lak., akik jelentékeny kereskedést űznek mezőgazdasági termékekkel. Kanyargós öböl mélyén fekvő kikötőjét 3 km.-es csatorna köti össze a várossal. A rómaiak Regnuma, a szászok 491. elfoglalták s újra építették Cissanceaster név alatt. 1070 óta püspökségi székhely. 1187—1336 közt épült híres óangol stílusú székesegyháza. V. ö. *Hills,* C. Cathedral (Arch. Journ., London 1864); *Hay,* History of C. (C. 1804). C.-től 5 km.-re van a Goodwood Park, Richmond hg. kastélyával.

Chichimeca (ejtsd: csicsimeka) a. m. kutyafajzat, gúnynév. Igy nevezték Ó-Mexikó lakói az É.-on lakó műveletlen törzseket, melyek sok betörés után a XII. sz.-ban megdöntötték a toltékok (l. o.) birodalmát. A C. uralmát 1431. az aztékok (l. o.) döntötték meg. A C. nevet Texcoco királyaira, később a nauanahuatl ágra is alkalmazták.

Chickahominy (ejtsd: csikkehomini), a York River mellékfolyója Virginia északamerikai államban. Híressé azok a csaták tették, amelyeket partjain 1862 máj. 31. és jún. 1.-jén Johnstone, a konföderáltak vezére, Mac-Clellan unionista vezér ellen vívott és amelyek következtében ez utóbbi visszavonulni kényszerült.

Chickamauga (ejtsd: csikkemaoga), a Tennessee egyik kis mellékvize Tennessee északamerikai államban; ismeretes arról az ütközetről, amelyet partjain 1863 szept. 19. és 20. Rosekrans unionista vezér Braggal, a konföderáltak generálisával vívott; első nap Bragg visszaszoríttatott, de másnap fényesen győzött. A 25 km² csatatért később nemzeti parkká tették.

Chickasaw, indiánus törzs, l. *Csikasza.*

Chickerick *(Dasyurus,* állat), l. *Erszényes nyest.*

Chiclana de la Frontera (ejtsd: csik—), j.-i székhely Cádiz spanyol tartományban, a Lirio partján, közel a tengerparthoz a cádiz—gibraltari vasút mellett, (1897) 10,935 lak. Arénájában híres bikaviadalok. Kitünő bortermőhely. Közelében kénes források és fürdő.

Chiclayo (ejtsd: csiklájo), város Peruban (Lambayeque dép.), a partvidéken, a pimentel—ferreñafei vasút mellett, (1900) 11,325 lak., cukornádtermeléssel, cukorgyár és rizshántológyárral.

Chicontepec (ejtsd: csikontepek), város Veracruz mexikói államban, a Mexikói-öböltől 90 km. távolra, mintegy 5000 lak., kőszéntelepekkel.

Chicopee (ejtsd: csikopi), város Massachusetts északamerikai államban, Hampden countyban, a Connecticut mellett, a C. torkolatánál, vasút mellett, (1900) 19,167 lak., pamutszövés, fegyver- és szerszámgyártással.

Chicot (növ.), l. *Gymnocladus.*

Chiddekel, l. *Khiddékel.*

Chidher, l. *Khidr.*

Chief (ang., ejtsd: csíf, franc. *chef),* főnök; *Lord C. Justice,* főbíró Angliában, a legfelső törvényszék elnöke.

Chiem-tó, Bajorország legnagyobb tava, ezért *Bajor tenger*-nek is mondják, Münchentől DK.-re 70 km., 520 m. a tenger felett. Területe 84 km², hossza-széle 11—12 km., mélysége 156 m. D.-i partja általában mocsaras, egyebütt halmos. A tavat az Achen, Prien és Roth vize táplálja. Lefolyása az Alz folyón át a Traunba. D.-en és DK.-en a háttérben magas hegyek (Hochplatte 1587, Hochgern 1745, Hochfellen 1671 m.). 3 szigete a DNy.-i öböl előtt: *Herrenwörth* vagy Herren-Chiemsee (VIII. sz.-ban alapított bencés kolostorral és II. Lajos bajor király csodás fényű kastélyával); *Frauenwörth,* vagy Frauen-Chiemsee (VIII. sz.-beli bencés kolostorral, halászkunyhókkal); *Krautinsel,* veteményes kertekkel. A münchen—salzburgi vonal *Prien* állomásáról h. é. vasút visz Stockba; innen hajójáratok a szigetekre és Seebruckba, a tó É.-i végén.

Chienti (ejtsd: kienti), 75 km. hosszú kis folyó Macerata olasz tartományban, a Római Apenninekben ered és Civitanuovánál az Adriai-tengerbe torkol. Hossza 74 km.

Chieri (ejtsd: kiéri), város Torino olasz tartományban, a torino—C.-i vasút végállomása, Torinótól 22 km., élénk gyáriparral, (1901) 10,000, közig. kerületével 14,312 lak., gimnáziummal, liceummal, technikával és XIV. sz.-beli gótikus templommal. C.-t régebben a rómaiak korabeli

Careának tartották, de ennek fekvése bizonytalan.

Chiers (ejtsd: sjer), 142 km. hosszú mellékfolyója a Maasnak; belga Luxembourgban, Arlontól 3 km.-nyire ered, átlép a francia határon, Sedantól 7 km.-nyire torkol. Mellékvizei az Othain, Thonne és Pison. Alsó részéből 10 km. hajózható.

Chiesa (ol., ejtsd: kiéza) a. m. templom; *C. libera in libero stato,* szabad egyház szabad államban; ezt Cavour mondta 1861 márc. 27. parlamenti beszédében, ugyanezt ismételte halálos ágyán is; később az általa alapított párt jelszava lett.

Chiesa Evangelica Italiana (azelőtt *Chiesa Christiana Libera, Szabad Keresztény Egyház).* Az 1848-iki alkotmány életbelépésétől fogva 1865-ig az olasz protestánsok szabad s egészen szervezetlen gyülekezeteket alkottak. Ekkor közülök 23 szabad egyház (chiesa libera) egyesült s 1870 Milanóban s 1871. Firenzében, kiváltkép Garibaldi tábori káplánjának Alessandro Gavazzinak befolyása alatt, mint Chiesa Libera Italiana szervezkedett. Hivatalos nevét (C.) az 1891-iki királyi rendelet kiadása óta viseli. Ez egyház élén egy öt tagból álló bizottság áll. 1901-ben 36 gyülekezete és 45 fiókja volt.

Chiese (ejtsd: kiéze), 148 km. hosszú mellékfolyója az Ogliónak Lombardiában; az Adamellón ered, átfoly a Val Sabbián és az Idro tón és Caneto mellett ömlik az Oglióba.

Chieti (ejtsd: kiéti), 1. olasz *tartomány,* amelynek neve 1871-ig Abruzzo citeriore volt, az Adriai-tenger, Teramo, Campobasso és Aquila között, 2947 km² ter.-el, (1910) 385,801 lak. Járásai: C., Lanciano és Vasto. — 2. *C.,* tartományi és járási *székhely,* a Pescara jobbpartján emelkedő dombon (330 m.), a castellamare-adriatico—római vonalon, 13 km.-nyire a tengertől, érseki székhely, (1901) kb. 15,000, közigazg. ker.-ével 26,368 lak., gyapjuárúk, kalap- és üveggyártással, bor-, gabona- és olajterineléssel; szép gót székesegyházzal, római épületmaradványokkal. Az ókorban Theate Marrucinorum néven a sabell törzs legkiválóbb városa volt. 305-ben Kr. e. a rómaiak birtokába került. A nyugat-római birodalom megdőlése után a gótok, később a longobardok foglalták el. A XI. sz.-ban, a normannok uralma alatt élte virágkorát. A normann várkastély romjai fenmaradtak.

Chièvres (ejtsd: siévr), város Hainaut belga tartományban, a Dendre-ba torkolló Hunel mellett, 48 km. DNy.-ra Brüsszeltől, (1910) 3371 lak., pamutfonókkal, sör- és szeszgyártással, agyagiparral, élénk lóvásárokkal. Közelében a Cambron apátság romjai.

Chiffon (franc., ejtsd: sifóñ) a. m. régi rongydarab, nálunk azonban jelenti a fehérnemükre alkalmas középfinom s finom fehérített pamutvásznat, amelynek sűrűsége pr. cm. $^{34}/_{37}$, fonalainak ang. finomsági sz. $^{34}/_{30}$, jelenti végre a könnyű selyemszövetek azt a fajtáját is, amelynek sűrűsége pr. cm. $^{42}/_{31}$. — *Chiffonnier,* rongyszedő; *chiffonnière,* rongyszedőnő; továbbá ruhaszekrény, varróasztalka.

Chiffre (franc., ejtsd: sifr) a. m. szám, számjel; valamely név kezdőbetűje, monogramm, titkos jel; l. *Chiffre-írás.*

Chiffre-cím, l. *Címezés* (postai).

Chiffre-írás *(jelírás, titkos írás, kriptográfia),* olyan betűjelekkel, számokkal vagy más értelmű szavakkal szerkesztett írás, amelynek olvasása csak a beavatottnak lehetséges, aki az illető titkos írás olvasásának módszerét, az u. n. kulcsot ismeri. A Ch. főképen a diplomáciában, de az üzleti életben is használatos; a diplomáciában bizalmas értesítések, főképen háborús időben fontos tudósítások titokban tartása, az üzleti életben pedig rendszerint a tudósítás rövidsége, távirati jelentéseknél a költségmegtakarítása végett. L. *Titkos írás* és *Kriptográfia.*

Chigi (ejtsd: kidzsi), olasz hercegi család, melynek vagyonát és befolyását a pompa- és műkedvelő *C. Agostino* római bankár (megh. 1520) alapította. Megbizásából építette Peruzzi (l. o.) a Villa Farnesina-t, melyet Rafael és más hírneves művészek diszítettek. (V. ö. *Cugnoni,* Agostino C. il magnifico, Roma 1881). Egyik sarja, *C. Fabio, VII. Sándor* néven (l. o.) a pápai trónra lépett. Jelenleg ezé a nemzetségé a római, a Campagnano, valamint az Ariccia hercegség, az 1562. kezdett, de csak Maderna által befejezett C.-palota műgyüjteményeivel, könyvtárával, kézirataival együtt, melyben Ausztria-Magyarország nagykövete a Quirinálnál lakik. Övé tovább a Santa Maria della Pace nevű templom. E család azonfelül 1712 óta az örökös marsalli méltósággal dicsekszik a konkláveban s 1834. az Albani család birtokait örökölte, amiért most *C.-Albani* névvel él. — *C., Flavio,* C.-Albani hercege, szül. 1810., megh. mint bíboros 1855 febr. 15. A család jelenlegi feje *Mario* herceg (szül. 1832).

Chiglit (ejtsd: csiglit), az északamerikai Jegestenger partvidékén lakó eszkimótörzsek neve.

Chignon (franc., ejtsd: sinyoñ), tulajdonképen a. m. nyakszirt, nyak; jelenti még azt a hajviseletet, melyet hajporozott frizuráknál a nők a XVIII. sz.-ban használtak; újabban egészségtelen volta ellenére ismét divatba jött. A C.-ok rendesen vendéghajból készülnek.

Chihuahua (ejtsd: csiuáua; azték, a. m. vízfolyás), 1. Mexikó egyik É.-i állama, New Mexico, Texas északamerikai, Cohanila, Sonora és Durango mexikói államok között. Területe 233,094 km²; lakossága (1910) 405,265. K.-i része átlag 1400 m. magas fensík (llano); Ny.-on a Sierra Tarahumare és Sierra del Duranzo láncai húzódnak, amelyeken mély cañonokban (1200 m.) vágják keresztül magukat a Kaliforniai-öbölbe ömlő Rio Fuerte, Rio Marjo és Rio Yaqui. A Rio Santa Cruzzal egyesülő Rio Conchos és a Rio Chubiscar a Rio Grande del Norteba és ezzel együtt a Mexikói-öbölbe öntik vizüket. A Rio del Carmen, Rio de Santa Maria és Rio de Casas Grandes sós lagunákba vesznek. Az éghajlat száraz, télen —15°-ig süiyedő hidegekkel és nagy nyári forrósággal (40°). Földje jórészt termékeny s mesterséges öntözéssel főleg sok búzát, ezenkívül kukoricát, babot, dohányt, gyapotot, gyümölcsöt, bort terem. Az erdőségek fenyő- és cédrusfát szolgáltatnak. Legelőin jelentékeny állattenyésztés foly. Bányászata valamennyi mexikói államénál jelentősebb (*ezüst,* arany, réz, ólom, vas, ón). Gyáripara: ezüstgyárak, gyapotszövés,

dohánygyárak, szeszfőző. Lakói jórészt békés, letelepült tarahumare indiánusok (a Ny.-i hegyvidéken) és meszticek; a civilizálatlan, vadászatból és rablásból élő apach és comach indiánusok (É.-on) az állattenyésztők rémei. A fehérek száma csekély. Az El Paso felől Mexikóba vívő vasút (3 elágazással) egész hosszában átszeli *C.* államot. Városai: *C.*, a főváros; El Paso del Norte (l. *Paso)*; Chivalito, Santa Rosalia, Jimenez, Concepcion és Cosihuiriachic (l. ezeket és *Mexikó).*

2. *C.* mexikói állam *fővárosa*, a Rio Chubiscar mellett (1412 m.), az el paso—mexikói vonalon (amattól 361, Mexikó fővárostól 1610 km.), (1910) 39,061 lak., szabályosan épült, széles utcákkal. Főterén Hidalgo és Allende, az 1810-iki forradalom vezetőinek szobra. Vízvezetéke a XVII. sz. végéről. C. valóságos oázis a sivatagban; kertváros, rózsa- és narancsligetekkel. Szép székesegyháza a XVIII. sz.-ból (1717—1789). A közeli (23 km.) Santa Eulalia bányák (ahova vasút visz) évenkint állítólag 240,000 t. ezüstöt termelnek.

Chikle-gummi (növ.), a Nyugat-Indiában termő és ültetett *Achras sapota* (Sapotaceae) kérgéből kiszivárgó és besűrített tejnedv, melyet a guttapercha pótlására és Amerikában rágószerül használnak. L. *Achras.*

Chilapa (ejtsd: csilápa), város Mexikó köztársaság Guerrero államában, Mexikótól D.-re 210 km. 1902. és 1908-ban nagy földrengések pusztították. Lakossága (1900) 4000.

Chilcat, indiánus törzs, l. *Csilkat.*

Child (ejtsd: csejld), 1. *Francis James*, amerikai filológus és irodalomtörténetíró, szül. Bostonban 1825 febr. 1., megh. u. o. 1896 nov. 11. A Harvard College-on tanult, ahol 1851. a retorika, 1876. az angol irodalomtörténet tanárává nevezték ki. Alapvető munkásságot fejtett ki az angol népdalirodalom és a Chaucer-kutatás terén. Főbb munkái: Collection of English and Scottish ballads (Boston 1861); The English and Scottish popular ballads (u. o. 1884—98). Közben kiadta Percy «Reliques of ancient English Poetry» legértékesebb részeit (1867) kiadta Spensert stb. Irt Chaucerről (Observations on the language of Chaucer and Gower, 1862) és vannak eredeti költeményei is (Poems of sorrow and comfort, 1865).

2. *C., Josiah*, sir, szül. Londonban 1630., megh. 1699 jún. 22. Szegény tanoncból szédületes gyorsan bankigazgatóvá emelkedett. 1655-ben Portsmouthban a hajóhad szállítójává lett. Mint a Keletindiai Társulat igazgatója, lelke volt a társulatnak, amelynek vezetésében az erőszakoskodástól sem riadt vissza. Öccse, C. John, India katonai kormányzója kezére dolgozott. Rengeteg vagyont gyüjtött. Politikai tekintetben előbb a whig, 1678 után a tory párthoz szított s amellett a két Stuart-királynak nagy ajándékokkal kedveskedett. III. Vilmos trónralépése után azonban ellenségei örömére állását elvesztette. Brief observations concerning trade and the interest of money (1668) és A new discourse of trade cím alatt fontos értekezést adott ki (1655 és újabban), melyben mérsékelt merkantilista elveket hirdetett. V. ö. *Macaulay*, History of England (IV. 134. l.); *Grant*, History of the East India Company (100. l.).

3. *C., Lydia Mary*, amerikai írónő, szül. 1802 febr. 11. Madfordban, megh. 1880 okt. 20. Waylandban. Buzgó tevékenységet fejtett ki a rabszolgák felszabadítása érdekében s e célból írta főművét: Appeal for that class of Americans, called Africans (1883). Sokat foglalkozott a nőnevelés kérdésével s kiadott több versgyüjteményt és novellakötetet.

Childe (ang., ejtsd: csejld) a. m. gyermek; így hívják általában az angol nemes családoknak ama fiuivadékait, akik a nemességet még nem örökölték vagy más módon sem érdemelték ki.

Childebert, a merovingi nemzetségből származó két frank király neve: 1. I. *C.*, apja, Chlodvig halála (511) után a birodalom negyed részét kapta Páris fővárossal. 531-ben II. Amalrichot, a Ny.-i gótok királyát legyőzte. 532-ben pedig Chlotar testvérével a burgundi birodalmat foglalta el. Testvérének, Chlodomernak fiait megölte és országukat elrabolta. Meghalt 558. V. ö. *Junghans*, Die Gesch. d. fränk. Könige C. u. Chlodovech (Göttingen 1857).

2. II. *C.*, ausztráziai I. Siegbert és Brunhilda fia, született 571., meghalt 596. 592-ben Burgundot országával egyesítette. Kiskorú fiai, II. Theudebert és II. Theuderich helyett Brunhilda kormányzott.

Childerich, a Merovingok családjából származó három frank király neve: 1. I. *C.*, állítólag Merovech, a száli frankok királyának fia, kit 457. követett a trónon. A hagyomány szerint a frankok azért űzték el, mivel leányaikat elcsábította. Nyolc év mulva a frankok visszahívták s ekkor Basina, a thüringiai király neje elhagyta érette férjét. E házasságból született Chlodvig, a frank birodalom megalapítója (l. o.). C. 481. halt meg; 1653. Tournai mellett sírjára bukkantak. V. ö. *Junghans*, Die Geschichte der fränkischen Könige C. und Chlodovech (Göttingen 1857).

2. II. *C.*, Chlodvignak Szt. Baltilda, angol-szász származású nővel való házasságából származott fia, 660 óta Ausztrázia királya. 669-ben Burgundot és Neusztriát is hatalmába kerítette, de a felkelő nagyok 673. agyonverték.

3. III. *C.*, az utolsó Merovingi-király, kit 743. Karlmann emelt a trónra. Midőn Kis Pipin Zakariás pápa beleegyezésével a királyi címet és méltóságot fölvette (751), C.-t rövidre nyírt hajjal a szt.-omeri Sithien kolostorba záratta, hol 754. meghalt.

4. *C.*, a vandalok királya, l. *Hilderich.*

Childers (ejtsd: csillderss), 1. *Hugh Culling Eardley*, angol liberális államférfiú, szül. Londonban 1827 jún. 25., megh. 1896 jan. 29. Londonban. 1850-ben a Viktoria gyarmat élén álló kormány tagjává lett (Ausztráliában) s 1857. mint ezen gyarmat főügynöke Angliába tért vissza; 1860. a parlamentbe választották; 1864. tengerészeti lorddá s 1865. az államkincstár titkárjává nevezték ki; 1866. tengerészeti miniszterré lett, 1872—1873-ig lancasteri kancellár volt s azután újból a Viktoria gyarmat főügynöke lett. 1880-ban hadügyi államtitkár, 1882. pedig kincstárnok lett, 1885. lemondott. 1886-ban rövid ideig a belügyi tárcát birta. Fia, *C. Spencer* írta meg életrajzát (Life and correspondence, London 1901, 2 köt.).

2. *C., Robert,* angol orientálista, szül. 1838., megh. 1876. Oxfordban tanult és 1860. Indiába ment. Ceylonban több évet töltött angol hivatalnoki minőségben. A szánszkrit nyelv segélyével megtanulta a buddhisták szent nyelvét, a pálit. Indiából hazatérve 1872. az India Office könyvtárnoka lett. Érdekes tanulmányokat írt a páli nyelvről s a szinghaléziről, Ceylon mostani népnyelvéről a Journal Asiaticbe. Főműve, amin európai hírneve alapszik, az 1875. Londonban kiadott Dictionary of the Pali language, mely korszakalkotó lett a páli nyelvészet s a buddhizmus tanulmányozására nézve. Irt még egy páli nyelvtant, ennek kiadásában azonban halála meggátolta. A londoni University College-en a páli nyelv és a buddhista irodalom tanára volt.

Childrenit (ásv.), gyantafényű sárga-barna átlátszó rombos kristályok. $2AlPO_4 . 2Fe(OH)_2 + 2H_2O$. Tavistock (Devonshire) és Cornwall.

Chile (ejtsd: csíle), köztársaság Dél-Amerikában (l. *Amerika térképeit),* a Csendes-oceán és a Cordillera de los Andes között. Határos Peru-, Bolivia- és Argentinával. Messze benn a Csendes-oceánban C.-hez tartozó apró szigetek: a Husvét-(Waihu)-sziget, Sala-Y-Gomez, San Felix, San Ambrosio, Juan Fernandez. Ezekkel és az erősen tagozott déli partok szigeteivel (Chiloé, Chonos, Campaña, Wellington, Desolation, Santa Ines, Clarence, a Tierra del Fuego v. Tűzföld Ny.-i része stb.) összes területe 758.206 km². Tengerpartjának hossza mintegy 4300 km.

Hegyei. A parttal egyközüen vonul végig a Cordillera de los Andes hegylánca; É.-on, közvetlen a tenger mellett, a Cordillera de la Costa (a parti Cordillera) alacsonyabb lánca emelkedik. A két hegylánc között fensíkok *(Llano intermedio)* terülnek el. Az Andes legmagasabb csúcsa C. területén a Cerro del Mercedario (6798 m.; d. sz. 31° 59'). A hóhatár É.-tól D.-nek egyre csökken; Atacamanál 4500, a Tűzföldön 1100 m. körül. A hegyek és a hágók magassága É. felé növekedik. Legfontosabb átjáró a Cumbre- vagy Uspallata-hágó (3960 méter). A Cordillerák (lásd *Kordillerák)* fiatalabb koruak a parti hegyláncnál. Őskőzet csak egyes helyeken fordul elő; nagyobbrészt üledékes kőzetekből állnak, amelyeket vulkáni láva és hamu borít. Működő vulkánok és solfatarák nagy számmal vannak. A *földrengés* gyakori. 1751-ben Concepcion városát a tengerbe temette s csaknem valamennyi helységet elpusztította a d. sz. 34. és 40. foka között. 1822-ben Valparaisót döntötte romba, 1835-ben Concepciont, 1906-ban újból Valparaisót (azóta újra épült).

Északi C. **folyói** többnyire rövidek s a talajba vesznek, a déli folyók bővebb vizüek. Említendők: a Rio Loa (É.-on), a Choapa, a Maipó (a Santiago völgyben), a Máule, Bio-Bio, Chiles, Cautin (Rio Imperial), Callecalle (Rio de Valdivia), Bueno, Maullin. Jelentékenyebb mély *tavai:* Llanquihue, Ranco, Huanehue. Gyógyforrások: Chillan, Apoquindo, Cauquenes és Colima.

Éghajlata a földrajzi szélesség és a tengerszínfeletti magasság szerint eltérő, általában egészséges. A napi ingadozás jelentékeny. A *hőmérséklet* átlagos szélsőségei: Copiapó 32·1 és 3·1°, Santiago 30·9 és –0·9°, Valdivia 28·9 és –1·4°. Északi C. csaknem sivatagi klímájú; a téli *esős időszak* felismerhető (kevés esővel), dél felé egyre bővebb a csapadék, de egyenletesebben oszlik el. A zivatarok nem ritkán félelmetes erejüek. A hóhatár a 35° d. sz.-en 850 m., Santiago provinciában 3500 m., a 27¹/₂° szélességben 4500 m. A déli Cordillerákban jégárak is vannak. A tengeri és szárazföldi *szelek* gyakran váltakoznak. Utóbbiak néha viharjellegüek.

A **növényzet** a d. sz. 40°-a körül a leggazdagabb, csaknem trópusi. A pálma és ciprus is honos. É. felé a szárazság miatt a síkságok egyre kopárabbak (legmesszebb a kaktusz terjed); az erdő a hegyoldalakra húzódik. D.-en a Libocedrus és a Fitzroya patagonica nevű ciprus-félék és a bükkerdők díszlenek. Az Európából telepített nyárfa, fűz, mogyoró, alma és eucalyptus, de kivált a tölgy igen elterjedt. A búza és a szőllő gazdasági fontosságuak.

Állatvilága szegény. Honos állatai: a puma, vadmacska, róka, görény, vidra, guanaco, szarvas, chinchilla, coypu, vicuña; cethal, delfin, fóka; kondor, bagoly, daru, sólyom, papagály, kolibri, vizimadarak; gyík, varangy, béka, kigyó (nem mérges); halak; rovarok.

A **lakosság** nagy többsége tiszta európai eredetü (spanyol). A meszticek (cholo) és chinok (a fehérek és meszticek gyermekei) kisebb számmal vannak. A nem spanyol fehérek közül a német elem a legjelentékenyebb. Virágzó telepeik vannak. Az ősi indiánus lakosságnak már csaknem nyomaveszett. Legtöbben vannak még az araukánok (számuk 1907-ben 101,118) Közép-C.-ben. Az É.-i partvidék chango-i és a tűzföldi indiánusok kiveszőben vannak. Az 1811 óta rabszolgaként behurcolt négerek beleolvadtak a fehér és indiánus lakosságba. A *bevándorlás,* bár az állam előmozdítja, nem jelentékeny: (1907) 8462, (1908) 5584. A *természetes* szaporodás, főleg a gyermekhalandóság miatt, nem kielégítő. Élve született (1909) 129,333; haláleset 104,707. C. *népessége* az 1907-iki népszámlálás szerint:

Provincia	Terület km²	Lakosság	1 km²-re esik	Főváros
Aconcagua	140,210	128,486	0·9	San-Felipe
Antofagasta ...	120,718	143,323	1·2	Antofagasta
Arauco	6,366	61,538	9·7	Lebú
Atacama...	79,585	63,968	0·8	Copiapc
Bio-Bio	13,587	97,968	7·2	Los Angeles
Cantin	15,105	139,553	9·2	Temuco
Chiloé	22,255	88,619	4·0	Ancud
Colchagua	9,987	159,030	15·9	San Fernando
Concepcion	9,222	216 904	23·5	La Concepcion
Coquimbo	34,912	175,021	5·0	La Serena
Curicó	7,714	107,095	13·9	Curico
Linares	10,210	109,363	10·7	Linares
Llanquihue	91,676	105,043	1·1	Puerto Mont
Magallanes (terr.)	171,438	17,330	0·1	(Punta Arenas)
Mallecó	7.701	109,775	14·3	Angol
Maule	6,400	110,316	17·2	Cauquenes
Nuble	8,823	166,245	18·8	Chillan
O'Higgins	6,066	92,339	15·2	Raneagua
Santiago	14,672	516,870	35·2	Santiago
Tacna	28.958	28,748	1·2	Tacna
Talca	9,948	131.957	13·4	Talca
Tarapacà	46,957	110,036	2·2	Iquique
Valdivia...	21,637	118,277	5·5	Valdivia
Valparaiso	5,059	281,385	55·6	Valparaiso
Chile	758,206	3.249,279	4·3	Santiago

Foglalkozás. C. legfőbb mezőgazdasági terméke a búza (1909-ben 4490 km²-en termett 4·9 millió q) és az árpa (526 km²-en 0·9 millió q). Egyéb termények: kukorica, bab, borsó, lencse, burgonya, répa, dohány, len, kender, európai gyümölcsök, szőllő. Az *állattenyésztés*, kivált a tejgazdaság, vaj- és sajtkészítés növekedőben. 1908 végén volt: 516,764 ló, 83,092 öszvér, 2.303,659 szarvasmarha, 4.224,266 juh, 216,360 sertés, 343,810 kecske. Patagóniában és a Tierra del Fuego-n nagy juhgazdaságok vannak. A *bányászat* 1905-ben 53,600 munkást foglalkoztatott; ebből szénbányákban dolgozott 6500, fémbányákban 15,500, salétrom- és szódatelepeken 30,600, egyéb bányákban 1000 ember. Legfontosabb valamennyi közt a salétrom (1909-ben 375 millió K értékben), azután a réz (50 millió K), szén (21), jód (10), bórmész (8), arany (2), ezüst (2), kén (1 millió K). Egyéb termékek: kobalt, mangán, só, guano. A bányatermékek összes értéke (1909) 470 millió K. Az *ipar* cikkei a kémiai és fém-iparon kívül: tápanyagok, sör, bor, szesz, vászon, posztó, bőr, bútor, kocsi, edény.

Közlekedés, kereskedelem. 1909-ben a *vasúti vonalak* összes hossza 5290 km. (ebből 2483 államvasút). A Valparaiso-ból az Uspallata (Cumbre)-hágón át Argentinába vivő vasút 1910 ápr. 1-én nyilt meg. Az Aricából La Pazba (Bolivia) vivő vonal építés alatt áll. A főbb városok *közúti vasútainak* hossza (1909) 298 km. Az *utak* hossza (1904) 22,200, a vicinális utaké 11,900 km. A *hajózható folyók* hossza 1134 km.

1909-ben C. kikötőibe érkezett 14,513 hajó (24.629,382 t.), elindult azokból 14,402 hajó (24.696,585 t.). Egy államilag támogatott C.-i társaságon kívül, amely folyami hajózást is tart fenn, 7 brit társaság, 2 német és 1 olasz társaság járat hajókat. *Kikötő*-városok (É.-tól D.-nek): Arica, Pisagua, Iquique, Antofagasta, Coquimbo, Valparaiso, Talcahuano, Valdivia, Ancud, Punta Arenas.

A *postahivatalok* száma (1909) 1090; feladatott 77·7 millió küldemény (ebből 4·1 külföldre). A *távíróhivatalok* száma 797; feladatott 7·2 millió távirat. A távíróvonalak hossza 39,912 km., ebből 33,419 állami. A telefonvonalak hossza 13,000 km.

Pénzegység az arany peso = 100 centavo, értéke 1·80 K. Aranypénzek: 20 peso (Condor), 10 peso (Doblon), 5 peso (Escudo). Ezüstpénzek: 1, 0·2, 0·1, 0·05 peso. Bronzpénzek: 2·5, 2, 1, 0·5 centavo. A méterrendszer 1865 óta hivatalos, de a régi spanyol súlyok és mértékek még használatosak.

A *kivitel* összes értéke (1909) 536 milló K. Főbb cikkek: salétrom (380), réz (27), búza (26 millió K). A kivitel megoszlása: Nagy-Britannia 43·1%, Németország 23, Egyesült-Államok 17·2, Franciaország 4·9, Hollandia 3·1, Belgium 2·7, Peru 1, Olaszország 0·8, Argentina 0·7, Spanyolország 0·5, a többi országok 3%.

A *behozatal* összes értéke (1909) 472 millió K. Főbb cikkek: gyapotárúk (60), szén (47), gépek (31), élő állat (30), gyapjuárúk (26), vasútépítési anyagok (15), cukor (13), papiros (12 millió K). A behozatal megoszlása: Nagy-Britannia 33·3%, Németország 23·7, Egyesült-Államok 10·2, Argentina 6·6, Franciaország 6, Peru 5, Ausztrália 3·2, Belgium 2·9, Olaszország 2·8, India 2·7, Ausztria-Magyarország 0·3 (1910-ben 2-szer ennyi), a többi országok 3·3%.

Műveltségi állapot. A közoktatás ingyenes, állami, de nem kötelező. C. 2 *egyetemén* (egyik állami, a másik r. k.) 1909-ben a jogot hallgatta 1156, a természettudományokat és matematikát 560, az orvosi és gyógyszerészi tudományokat 535 hallgató. Egyéb főbb intézetek: tanárképző, mezőgazdasági (94 tanuló), művészeti-, zene-konzervatórium, obszervatórium, nemzeti könyvtár (135,494 kötet), muzeumok. *Középfokú iskolák:* 39 liceo (fiúknak) 598 tanárral és 11,371 tanulóval; 33 liceo (lányoknak) 435 tanárral, 6298 tanulóval; 17 egyéb középiskola 262 tanárral, 2273 tanulóval. Ezeken kívül 6 gyakorlati mezőgazdasági, 3 bányász, 10 kereskedelmi (1887 tanuló), 14 szövő-fonó (902 tanuló), különböző ipar-iskolák, festő- és szobrász-iskolák. (E gyakorlati iskolák közül 29 leányiskola, 236 tanárral, 4084 tanulóval). A nyilvános *elemi* iskolák évi költsége 11·1 millió K; számuk: 2475 (4672 tanító- és 226,262 beírt tanulóval [tényleg tanul 61%]). A németek számos iskolát tartanak fenn.

Jótékony intézetei: 99 kórház (1909 dec. 31-én 7003 beteggel), gyengék menháza (3039 páciensssel), süketnéma-intézet, vakok intézete.

A *hírlapok* száma 200-on felül van, köztük néhány német és angol.

Államvallás a r. k., de az állam a többi egyházakat is támogatja. A r. k. egyház egy érsekség (a santiagoi) alá rendelt 3 püspökségre oszlik (La Serena, Concepcion, Ancud). A németek ág. ev. egyházközségeket tartanak fenn. A polgári házasságot törvénybe iktatták.

Igazságszolgáltatás. Legfelsőbb biróság a santiagoi főtörvényszék. Ezenkívül 7 törvényszék van C.-ben. A departamentók székhelyein elsőfokú biróságok, a kerületek székhelyein alsóbb biróságok. A börtönbüntetések száma (1909) 45,835 (ebből 6540 nő); fegyházbüntetés 1551. Két javító- és 2 gyermekjavító-intézet van; az előbbiekbe (1909) 255 felnőttet, emezekbe 647 gyermeket (ebből 162 leány) küldtek.

Kormányzás és közigazgatás. A *törvényhozás* a közvetlen szavazással választott nemzetgyűlés kezében van. Ennek 2 háza van: a 32 tagú, 6 évre választott szenátus és 94 tagú, 3 évre választott képviselőház. Választó minden 21 évet elért írni-olvasni tudó férfi. A *végrehajtó* hatalom élén áll az 5 évre, közvetett szavazással választott elnök, aki újra nem választható; évi fizetése 32,400 K. C. jelenlegi elnöke (1910 dec. 23. óta) *Barros Luco*. Az elnök mellett áll a 11 tagú tatanács (5-öt az elnök nevez ki, 6-ot a nemzetgyűlés választ) és a minisztérium, amelynek 6 tagja a következő 7 tárcát képviseli: belügy; külügy; vallás- és gyarmatügy; igazság- és közoktatásügy; pénzügy; hadügy- és tengerészet; ipar- és közmunkaügy.

Közigazgatásilag C. 23 provinciára és 1 territoriumra oszlik (l. feljebb *Lakosság)*. A provinciák élén áll az *intendente*. A departamentók száma 78; élükön állnak a gobernadore-k. A já-

rások száma 865, a községeké 3068. A departamento-fővárosokban a köztársaság elnökének alárendelt állami rendőrség szerveztetett.

Az *állami bevételek* (1909) 589 millió K, az *állami kiadások* 697 millió K. Összes államadósság 788 millió K. A vagyon összes értéke 4450 millió K.

Haderő. Általános kötelező katonai szolgálat: 1 év a tényleges szolgálatban, 9 év a tartalékban és 45 éves korig a második tartalékban. Békeállomány: 16,000 ember, hozzávetőleges hadiállomány 270,000 ember. A tisztikar állománya 802, az altiszteké 3000. Évi ujonc-állomány 6882. A hadsereg 4 hadosztályra tagozódik. A gyalogság fegyvere az 1895. évi mintájú 7 mm.-es Mauser-ismétlőpuska és 8 mm.-es Maxim-géppuskák, a lovasságé: 1895. évi 7 mm.-es Mauser-karabély, kosaras kard, részben bambuszlándzsa, a tüzérségé 7·5 cm.-es Krupp-ágyúk és ugyanilyen méretű hegyilövegek. *Hadi tengerészete:* 1 csatahajó (1890-ből; tonna tartalma 6966, lóereje 12,000; sebessége 34 km.); 2 páncélos cirkáló (1896-ból); 4 cirkáló (1890–1898-ból); 3 torpedónaszád, 7 torpedózuzó, 5 modern torpedó-hajó. Tervbe vétetett: 2 Dreadnought-tipusú csatahajó, 6 torpedózuzó, 1 aknahajó, 1 kórházhajó.

Címerére és *lobogójára* nézve l. a *Címer* és *Lobogó* címszókat. C. *nemzeti színei:* a fehér, kék, vörös.

Irodalom. C.: Handbook, Washington 1909; Estadistica comercial de la República de C., Valparaiso, évenkint; Anrique és Silva, Ensayo de una Bibliografia i Geográfica de C., Santiago 1902; Asta-Buruaga, Diccionario geográfico de la República de C., New York 1899; Barros Arana, La Guerre du Pacifique, Paris 1882; Historia General de C., 16 köt., Santiago 1902; Beltrán y Róspido, Los Pueblos Hispano-Americanos en el Siglo XX., Madrid 1904; Economical and Social Progress of the Republic of C., Santiago 1906; Elliot, C.: Its History and Developement, London 1907; Figarva, Diccionario biográfico nacional 1550—1891, Santiago 1891; Gay, Historia General de C.; Hancock, A History of C., Chicago 1893; Keane, Central and South America, London 1909; Markham, The War between C. and Peru, 1879—81, u. o. 1883; Poirier, C. en 1908, Santiago 1909; Smith, Temperate C., London 1900; Wright, The Republic of C., u. o. 1905; Kunz, C. und die Deutschen Kolonien, Leipzig 1891; Echeverria y Reyes, Geografia politica de C., 2 köt., Santiago 1889; Espinoza, Geografia descriptiva de la Republica de C., u. o. 1896; Fagalde, Magallanes, Valparaiso 1901; Fitzgerald, The Highest Andes, London 1899; Güszfeldt, Reise in die Andes von C. und Argentinien, Berlin 1888; Ochsenius, C.: Land und Leute, Leipzig 1884; Treutler, Fünfzehn Jahre in Südamerika, 3 köt., u. o. 1882; Verhandlungen des Deutschen wissenschaftlichen Vereins zu Santiago, 1880 óta; Wiener, C. et Chiliens, Paris 1888; Argentine Chilian Boundary, London 1900; Chilean Statement, válasz az előbbire, u. o. 1901—2; Barros Arana, La Cuestion de Limites, Santiago 1895, 1898; Varela, La République Argentine et le C., 2 köt., Buenos Aires 1899; Anales de la Universidad de C., Santiago; Unhold, Das Deutschtum in C., München 1899; Kaerger, Landwirtschaft und Kolonisation im spanischen Amerika, 2 köt., Leipzig 1901. Patagónia és a Tüzföld irodalmát l. o.

Története. Midőn a spanyolok Diego d'Almagro vezérlete alatt Peru meghódítása után 1535. C.-be is benyomultak, ezt az országot az araukánok lakták, akikkel d'Almagro nem sokra ment. 1540-ben Pedro de Valdivia jelent meg köztük, aki Santiagót alapította, de azért az araukánok C. egy részében függetlenségüket napjainkig fenntartották. Valdivia utódai alatt C. spanyol gyarmattá lett és mint a perui alkirályság egyik főkapitánysága kormányoztatott. 1810 szept. C. is elszakadt a Bonaparte József kezére került spanyol anyaföldtől. VII. Ferdinándot azonban az új alkotmány értelmében elismerték és *Carrera*, az új elnök, csak helytartónak tekintette magát. Abascal, Peru alkirálya azonban legyőzte a C.-iket és C. 1814—17-ig még egyszer spanyol gyarmat lett. 1817-ben aztán véglegesen felszabadult. Az új köztársaság első elnöke *O'Higgins* lett, kit 1823. *Freire* tábornok követett. 1834-ben nyerte C. ma is érvényes alkotmányát. 1844-ben Spanyolország is elismerte függetlenségét. Innen túl 1865-ig az ország békét élvezett és kül. *Montt* elnöksége alatt (1851—61) fejlődött. 1868—70-ig az araukánok lázadása nyugtalanította. 1879-ben pedig *Perez* elnök alatt szomszédjaival, Peruval és Boliviával bonyolódott háborúba. Okot erre az szolgáltatott, hogy C. határai ingadoztak és hogy a 23. és 24. szél. fok közötti vitás Atacama-terület nagy guano- és salétromtelepek fölfedezése következtében értékben nagyon emelkedett. Az 1879. tengeren és később szárazon is folytatott háborúban C. mindkét szomszédját fényesen legyőzte. Bolivia már az Acuan mellett szenvedett vereség után (1880) felhagyott a háborúval, Peru pedig csak 1884. E békekötés értelmében, amelyhez Bolivia is hozzájárult, Bolivia Antofagastát, Peru pedig Tarapacát engedte át C.-nek; Tacna és Arica tartományok pedig egyelőre 10 évre kerültek C. hatalmába. (Amazt ma is birja, Atacamán ellenben 1902. Argentinával megosztozkodott.) Az 1881. elnöknek választott *Santa Maria* túlsok reformot léptetett életbe, minek folytán a pénzügyi helyzet válságosra fordult. Utóda, *Balmaceda* (1886—91, l. o.), az államadósság dolgában a kongresszussal meghasonlott, mire véres polgárháború támadt, melyben Balmaceda elbukott. Győztes versenytársa, *Montt Jorge* (1891—96), valamint *Errázuriz* és *Riesco* (1901—96) elnöksége alatt pártviszályok bénították C. erejét.

Az 1902. Argentinával kötött szövetséget C. annyira a maradandó béke zálogának tekintette, hogy a Körner német tiszt (vezérkari főnök) által jelesen szervezett hadsereg és a flotta létszámát tetemesen alábbszállította. 1906-ban *Montt Pedro* nyerte el az elnökséget, ki alatt azonban a pártviszályok megújultak és az idegen gyárosok meg vállalkozók ellen irányuló ellenszenv tetőpontjára hágott, ami Németországgal és az Egyesült-Államokkal diplomáciai surlódásokra vezetett. Peruval az említett salétrom-bányák miatt 1910. meg is szakadt a diplomáciai összeköttetés. A pénzügyi helyzet is rosszabbodott. Montt elnöknek 1910 aug. 16. Brémában történt halála után helyét dec. 24. Luco Ramon Barro foglalta el, az új kabinet elnöke pedig Arrigo Raffael lett.

Irodalom. Az első művet C.-ről Ovalle jezsuita atya írta Historica relacion del reyno de Chile, Roma 1646; Molina Ignazio, Compendio di storia geografica e civile del C., 1786; Saggio sulla storia naturale del C., 1782 és Saggio della Storia civile del C., 1787. Újabb művek: Dr. Gay, Hist. fisica y politica de C.; Pissis, Geogr. fis. de la republica de C., Paris 1875; Diego de Roseles, Hist. general de el reyno de C., Valparaiso 1877—78; Markham, The war between Peru and C., London 1882; Echevarria y Reyes, Geogr. politica de C., Santiago 1889; Vidaurre, Hist. geografica, natural y civil del reino de C., u. o. 1889; Espinosa, Geogr. descriptiva de la republica de C., Madrid 1890; Child, The Spanish American republics, New-York 1891;

Barros-Arana, Historia general de C., San Jago. Eddig 12 köt.; Polgárháború C.-ben, Budapesti Szemle 1892, 181—182. szám; Hancock, History of C., Chicago 1893; Cordenoy C., Au Chili, Paris 1899; Polakowsky, Der Argentin.-C.-nische Grenzstreit, Petermanns Geogr. Mittheilungen 1898. évf.; Pérez Garcia, Historia natural, militar, civil y sagrada del reino de C., Santiago 1900, 2 köt.; Hettner Alfr., Das Deutschtum in Süd-C., 1902; Fagalde, El Pais del Porvenir, I. Valparaiso 1901; Silva, Bibliografia historica de C., Santiago 1904; Wright, The Republic of C., London 1905; Scott-Elliot, C., its history, u. o. 1907; Bürger O., Acht Lehr- und Wanderjahre in C., Leipzig 1909: Colleccion de los documentos ara la historia de C., Santiago, 20 köt.

Chilecito (ejtsd: csileszito), bányaváros Argentina délamerikai köztársaság La Rioja tartományában, vasút mellett, ezüstbányákkal, kereskedelemmel (Chile felé), körülbelül 4000 lak.

Chilefenyő (növ.), l. *Araucaria.*

Chilei salétrom, másképp *chilisalétrom* (l. o.).

Chileit (ásv.), barna agyagos külsejü tömeg. Bizonytalan összetételű ólom-rézvanadát. Lelőhelye Mina Grande (Chile).

Chilenit (ásv.), bizmutezüst (talán $Ag_{10}Bi$), 84% ezüsttel és 16% bizmuttal; ritka amorf ásvány, lágy, ezüstfehér, de könnyen megfakul sárgára. Termőhelye: Chile, Copiapo, S. Antonio bánya.

Chiliarchus (gör.), a régi makedon hadseregben ezer emberből álló csapat vezére.

Chilias *(Chiliad,* gör.), ezerből álló szám vagy sorozat (éveknél pl. évezred).

Chiliasmus (gör.-lat.), az a tévhit, mely különösen a kereszténység első századaiban volt elterjedve, és amelynek követői arról voltak meggyőződve, hogy Krisztus második eljövetelekor földi országot fog alapítani, amely ezer évig fog fennállani, és amelyben a halottaikból föltámasztott igazak minden földi gyönyörüségben fognak részesülni. Különben e szó általában azt a felfogást jelenti, amely Isten országát nem szellemi értelemben veszi. A C. alapjául szolgált részint a Jelenések könyvének 20. fejezetében a 4. vers, mely Krisztus eljöveteléről és ezer esztendeig tartó országlásáról szól; részint, mint némelyek hiszik, kifolyása ez a zsidók ama sovárgásának, amellyel még mindig a Messiást várták. Chiliasták voltak Cerinth, Ebioniták, egyes Apollinaristák, Montanisták (Tertullián is), egyes monofiziták, később Adventisták stb. A C. megvolt Magyarországon is a XVII. sz.-ban, egyik hirdetője volt a Pozsonyban kivégezett híres Drábik (l. o.) is. V. ö. *Atzberger,* Christl. Eschatologie (1890—96); *Corrodi,* Krit. Gesch. des C. (Zürich 1794); *Wadstein,* Eschatol. Ideengruppe (1896); L. *Gry,* Le Millénarisme (1904) stb.

Chilidromia, l. *Halonezosz.*

Chilisalétrom vagy *nátronsalétrom* ($NaNO_3$), 1—2 m. vastag rétegekben fordul elő Peru D.-i részén Tarapacától kezdve. A Csendes-oceán partja (Iquiquetől) 4 terraszban emelkedik fel. Az első terrasz 100—200 m. magas és 5 mérföld széles, homokkal és sóval van borítva. Felette a Tamarugal terraszfelülete szintén 5 mérföld széles és 1000—1200 m. magas és só, homok és salétromból áll. A következő két terrasz egész a Kordillerákig megy. A Tamarugal-terraszon van a salétrom főtömege, még pedig medenceszerű mélyedésekben, amelyek beszáradt tavak képét viselik magukon; a salétromban élő kagylófajok héjai vannak. Képződésük még nincsen teljesen tisztázva. *Ochsenius* nitrogénben gazdag és foszforsavban szegény guanóra vezeti vissza keletkezésüket; a guanót finom poralakban hordta volna össze a szél a partvidékről és a szigetekről. Peru évente 300,000 tonna C.-ot exportál 100 millió korona értékben.

A C. kiterjedt mértékben használt nitrogénműtrágya. A C. hatóanyaga 95—96% salétromsavas nátron. Gyorsan ható trágyaszer, a növényeknél különösen a levél- és szárképződést mozdítja elő. Legnagyobb jelentősége mint felsegítő trágyaszernek van; gyenge vagy rosszul áttelelt vetéseknél a növény összes nitrogén-szükségletének pótlására viszonyaink között aránylag drága. Egymagában nagyobb mennyiségben alkalmazva a gabonaféléknél az érést késlelteti és a megdülést elősegíti. Rendesen foszforsav-tartalmú műtrágyával (szuperfoszfáttal v. Thomassalakkal) együtt alkalmazzák. Ezek foszforsava a C. hajtóhatását kedvezően ellensúlyozza.

Chilka, tó, l. *Csilka.*

Chilkoot-hágó (1070 m.), az északamerikai Alaska territoriumban. A Lynn-Canal vidékét köti össze a Yukon felső völgyével. A hágó jelentősége különösen a Skagway vasút megnyitása előtt igen nagy volt, mert legközelebbi út a parttól Klondike aranyvidékére.

Chillán (ejtsd: csilyán), Nuble chilei tartomány fővárosa, a Nuble balpartjától 5 km.-re, a santiago—valdiviai vonalon, Concepciontól KÉK.-re, (214 m. a teng. f.). Régebben a jezsuita hittérítés egyik középpontja. Az 1579. alapított várost 1751. elpusztította a földrengés. Tanítóképzőjét német tanítók vezetik. Lakossága (1908) 34,269. C.-tól DK.-re (75 km.) az Andes-hegyláncban, az (1861. működő) Nevada de C. vulkán (2904 m.) mellett 2217 méter tengerszin feletti magasságban a romantikus fekvésű *Baños de C.*, meleg kénes fürdő.

Chillicothe (ejtsd: csilikoth), 1. Ross county székhelye Ohio északamerikai államban, a Scioto jobbpartján, bőtermékenységű völgyben, vasúti csomópont (1900) 12,976 lak., szénbányákkal és fejlődő iparral. — 2. *C.*, Livingston county székhelye Missouri északamerikai államban, a Grand River közelében, (1900) 6905 lak., faiparral; vasúti csomópont.

Chillon (ejtsd: sillyoñ), kastély Waadt svájci kantonban, Villeneuve és Montreux között, a Genfi-tó K.-i végében. Sziklán épült, közvetlen a part mellett, a tó vizéből emelkedik ki. Híd vezet reá. Több épületből áll, amelyeket 1890. óta restaurálnak. Ujabb ásatások szerint már a XI. sz.-ban várhely, középkori okiratok pedig 830-ban említik. Savoyai Péter 1248. restauráltatta és megerősíttette. A Byron által megénekelt C.-i foglyot, Bonivard Ferenc reformátort 1536. a berniek kiszabadították. Jelenleg börtön, fegyvertár és magtár. I. Ferenc József király és Erzsébet királyné 1893 márc. meglátogatták a kastélyt.

Chilo (ol., ejtsd: kilo), 1. az olasz mértékeknél az egység ezerszerese; 2. az Ióni-szigeteken az imperiál-bushel neve.

Chilocorus *Leach.* (állat), a födeles szárnyuak (Coleoptera) rendjébe, a rejtve négytaguak (Cryptotetramera) csoportjának a katókák (Coccinel-

lidae) családjába tartozó bogárnem. L. *Katóka-bogarak.*

Chilodactylus (*Cheilodactylus*, áll.), a vastagujjú halak *(Cirrhitidae)* családjába tartozó halnem. Jellemző, hogy mellúszóján az úszósugarak egyike feltűnően megnyúlt, ezért hosszuujjú halaknak is nevezik az idetartozó 17 fajt. Ausztrália partjain honos a *C. macropterus* Forst.

Chilodina (állat), l. *Chelydidae.*

Chiloé (ejtsd: csiloé), 1. Chile délamerikai köztársaság egyik déli provinciája. Magában foglalja C.-szigetét (l. alább), a Chonos-szigeteket (l. o.) és Patagonia egy részét Taytao-félszigettel, le egészen a Tres Montes-öbölig. Területe 22,255 km², lakossága (1907) 88,619 (csaknem mind C. szigetén); nagyrészt keresztény indiánusok. Meredek partjait fjordszerű öblök szaggatják meg. Hegyeit erdők borítják. K.-en vulkáni csúcsok emelkednek (Minchimádiva 2438 m.). 3 departamentóra oszlik: Ancud, Castro és Quinchao. Fővárosa *Ancud* (l. *Ankud).*

2. *C.* provinciához tartozó sziget (d. sz. 42—41°). A szárazföldtől É.-on a Chacao-szoros, K.-en az Ancud- és a Corcovado-öböl (50 km. sz. átjáró) választja el. Hossza 185, szélessége 67 km., területe 8570, lakatlan mellékszigeteivel együtt 9480 km². Partjai meredekek, K.-en fokokkal és öblökkel, Ny.-on tagozatlan. Kevéssé ismert belsejében vulkáni kőzetek, csillámpala, zöldkő és gránitból álló erdőborította alacsony hegyek emelkednek (Cerro Contento 900 m.). Éghajlata enyhe, rendkívül nedves (Ancud-ban 3400 mm. évi csapadék), de egészséges. Lakói (mintegy 80,000) nagyobbrészt keresztény huiliche-indiánusok (l. o.). Főfoglalkozásuk a halászat, fakereskedés. Termékek: burgonya, káposzta, zab, kevés búza, rozs, árpa. Marha- és baromfitenyésztés jelentékeny. Tengeri forgalma, főleg Ancud kikötőé (l. *Ankud)* élénk. 1558-ban Garcia de Mendosa fedezte fel. 1565—1826-ig spanyol birtok volt, azóta Chiléhez tartozik. V. ö. *Martin,* Der Archipel von C. (Petermann's Geogr. Mith. 29., 1883).

Chilognatha (állat), a százlábuak (Myriopoda) osztályának egyik rendje. L. *Százlábuak.*

Chilomycterus (állat), a tengeri sünhalak (l. o.) egyik neme, melynek tüskéi merevek, nem mozgathatók.

Chilon *(Cheilon),* a hét görög bölcs egyike, Spártában Kr. e. 556. ephorosz volt. Hagyomány szerint a híres delphibeli felirat: «Ismerd meg tenmagadat» az ő jelmondata volt. Szintúgy neki tulajdonítják e mondásokat: «Semmit szerfölött» és «Hatalmas vagy? légy kegyes, hogy inkább kelts tiszteletet, mint félelmet!»

Chiloplastica, vagy *cheiloplastica* a. m. ajakplasztika, új ajak képzése, l. *Plasztikus műtétek.*

Chilopoda (állat), a százlábuak egyik rendje. L. *Százlábuak.*

Chilostomata (állat), a mohállatok egyik alrendje. L. *Mohállatok.*

Chilpancingo (ejtsd: csilpanszingo), Mexikó köztársaság Guerrero államának fővárosa a Csendes-oceántól 100 km.-re, a Mescala folyótól D.-re, 1380 m. magas fensíkon, rizs, kávé, cukornád és gyapottermeléssel, (1910) 7848 lak. 1899. és 1902-ben földrengés pusztította.

Chilperich, a Merovingok családjából származó két frank királynak neve: 1. *I. C.,* I. Chlotar fia, uralkodott 561—584-ig. Eleintén csak Neustriát és a száli tartományt birta Soissons székhellyel. Első felesége Galsuintha nyugati gót hercegnő volt, ki azonban Fredegunde, C. kedvese előtt háttérbe szorult s 567. meg is gyilkoltatott, miért azután Galsuintha nővére, Brunhilda, Siegbert ausztráziai király felesége, férjét C. ellen háborúra ingerelte. C. élete is veszedelemben forgott már, midőn Fredegunde Siegbertet meggyilkoltatta. C.-t 584. Chelles táján vadászat közben meggyilkolták. Toursi Gergely Herodesnek meg Nerónak nevezi.

2. *II. C.,* II. Childerich fia; uralkodott 715—720-ig Neusztria és utóbb Ausztrázia felett. Martell Károly Soissons mellett (719) legyőzte, mire C. Eudo aquitaniai herceghez menekült; 719. Martell Károly legalább árnyék-királynak elismerte.

Chiltern hundreds (ang., ejtsd: csiltern hõndredsz) a neve azoknak a Buckinghamshireben és Oxfordshireben fekvő angol koronajószágoknak, amelyeknek igazgatását névleg oly parlamenti tagokra bízzák, akik mandátumuktól szabadulni akarnak. Az angol jog ugyanis nem engedi meg, hogy a képviselő mandátumáról lemondjon, a mandátum elveszitése azonban beáll, ha a képviselő a választás után a koronától hivatalt fogad el.

Chilvers Coton (ejtsd: csilvõrsz katn), város Warwickshireben (Anglia), a coventryi csatorna mellett, mintegy 4000 lak. George *Eliot* (l. o.) szülőhelye; itt lakott (a Griff House-ban) húsz éven át, haláláig. Róla ezt a vidéket George Eliot's Country-nak nevezik.

Chimaera, a görög népmondában tüzet okádó szörnyeteg, oroszlán, sárkány és kecske (kecske görögül chimaira) összetétele. Mitosza az ilyen szörnyalakok mondájának rendes alakját mutatja. Mint a gigászok (l. o.) és egyéb szörnyek

Chimaera.

hiába törnek az égiek ellen, úgy a félelmes C. is kudarcot vall az istenlovon (Pegasoson, l. o.) rátámadó Bellerophonnal (l. o.) szemben. *Ábránk* a C.-ábrázolások leghíresebbikét, egy a firenzei etruszk múzeumban levő görög bronzot mutat.

Érdekes, hogy néhány görög város (így Korinthos, Cyzicus stb.) címerében C. volt ábrázolva. C. képes értelemben a. m. agyrém.

Chimaera (növ.), olyan hajtásai valamely oltási fajvegyüléknek, amelyeknek egyik oldalán az egyik szülőre jellegzetes levelek, a másik oldalán pedig a másik szülőre jellegzetesek keletkeztek.

Chimaeridae (állat), l. *Macskahal-félék.*

Chimaltenango (ejtsd: csi—), 1. departamento Guatemala középamerikai köztársaságban, a Sierra Madre É.-i lejtőjén, (1900) 65,000 lak. — 2. *C.*, előbbinek fővárosa, a Csendes-oceántól (San José kikötővárostól ÉNy.-ra) 65 km., Guatemala fővárostól (Ny.-ra) 36 km., 3000 lak.

Chimay (ejtsd: simé), 1. város Hainaut belga tartományban, 38 km.-nyire Thuintól, az Eau-blanche mellett, (1910) 3271 lak., márvány- és vasércbányákkal, kohókkal, papnevelővel; a C.-i hercegek nagy parkjával és kastélyával. — 2. *C.*, hercegség, egyike a legrégiebbeknek Belgiumban. 1473 óta grófság, 1546. Miksa hercegséggé tette. 1750-ben a Caraman-családnak jutott birtokába.

Chimay, belga család, említésre méltó tagjai: 1. *François Joseph Philippe de Riquet, Caraman gróf, C. hercege*, szül. 1771 szept. 21., megh. 1843 márc. 2. Sarja ama Riquet Péter Pálnak, ki a languedoci csatorna ásatása által hírnévre tett szert és XIV. Lajostól 1666. nemesi rangot kapott. A forradalom kitörése után kivándorolt és csak a restauráció után tért vissza, amidőn lovassági őrnaggyá lett; 1815. a kamarába választották. 1820-ban a hollandi első kamara tagjává nevezték ki; 1805 óta Cabarrus Terézt, Tallien (l. o.) özvegyét birta nőül.

2. *Joseph de Riquet, Caraman és C. hercege*, belga politikus, szül. Brüsszelben 1808 aug. 20., megh. 1886 márc. 2.; az előbbinek fia. Több évig belga követ volt Hágában, és Rómában. Legidősebb fia *Joseph*, herceg, szül. 1836 okt. 9., megh. 1892 márc. 29., előbb diplomáciai szolgálatot végzett, 1870—78-ig Hennegau kormányzója volt, 1884. pedig külügyminiszter. Az ő fia, *Joseph*, Caraman és C. hercege, szül. Párisban 1858 júl. 4. Nőül vette 1890 máj. 20. Párisban a dúsgazdag amerikai *Ward* Klárát, kitől egy leánya s egy fia született. Neje azonban *Rigó* János cigányprímással 1896. megszökött, mire a herceg elvált tőle. Ward Klára azután kalandos élete folyamán Rigót is elhagyta.

Chimay-vasút *(Chemin de fer de Chimay)*, magánvasút Belgiumban, amely annak DNy.-i részében csatlakozva a belga északi vasúttal Hastière Lavauxn, DNy.-on a Mornignies közelében lévő francia határig terjed 59·9 km.-re és ott csatlakozik a francia vasúthoz. Tagja a Német Vasútigazgatóságok Egyesületének.

Chimborazo (ejtsd: csimborácó), kialudt hatalmas vulkán Ecuador délamerikai köztársaságban, a nyugati Cordillerákban, 6310 m. magas csúcsa 3400 m. magasan emelkedik a quitoi völgy felett. Az örökös hó határa 5300, a növényzeté 4300 m. magasban van. Több tudós kisérelte meg, hogy feljusson rá, nevezetesen Humboldt Alexander, Bonpland, Boussingault, Hall, Remy Jules, akik tekintélyes utakat tettek, de csúcsát nem érhették el; ez csak Whympernek sikerült 1880 januárban, ugyanaz év július havában megismételte merész vállalkozását.

Chimborazo (ejtsd: csimborácó), departamento Ecuador délamerikai köztársaságban, részben fensík (a Cordillerák láncai között), részben hóborította hegyek *(Chimborazo* vulkán). Területe 14,360 km², lakossága 122,000. A guayaquil—quitói vasút egész hosszában átszeli. Fővárosa *Riobamba* (l. o.), 12,000 lak. L. még *Ecuador.*

Chimbote (ejtsd: csi—), kikötőváros Peru délamerikai köztársaság Ancachs dep.-jában, a C.-v. Ferrol-öbölben, vasut mellett.

Chimenti, *Jacopo*, l. *Empoli.*

Chimirri (ejtsd: kimirri), *Bruno*, olasz politikus, szül. Catanzaróban 1845-ben. 1876 óta tagja a kamarának, ahol a balközépen foglalt helyet. 1891-ben a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárcát vette át, amelyet később az igazságügyi és közoktatásügyi tárcákkal cserélt fel. 1892-ben visszalépett. 1900—1901-ig pénzügyminiszter volt.

Chimophila *Pursh.* (növ.), a Pirolaceae (körtikefélék) család génusza; 4 faja az északi félgömb fenyveseiben élő félcserjés növény. Levelük fűrészes, viráguk rendesen ernyős fürtben áll. A *C. umbellata* Nutt. officinális, virága piros. Nálunk Vas vm. és Barlangliget fenyveseiben elszórtan él. Csinos kerti virág, de nehezen lehet ápolni.

Chimsyan, l. *Csimszián.*

Chimu (ejtsd: csimu), *völgy* Peru délamerikai köztársaság La Libertad departamentójában, Trujillo főváros közelében, *Gran-C.* város, az Inkabirodalomtól független egykori *C. birodalom* valószínű fővárosának hatalmas romjaival. A régi C. nyelv a yunga-nyelvek közé tartozott.

China, l. *Kina.*

China (ang., ejtsd: csájne), a porcellán angol neve; *C. clay* a. m. kaolin; *C. wares* a. m. porcellánárúk.

Chinagras (növ.), l. *Rami.*

China-gubacs, l. *Kinagubacs.*

China-kéreg, l. *Kinakéreg.*

Chinalgen, l. *Analgén.*

Chinambrin, l. *Ambryn.*

Chinameca (ejtsd: csinameka), indiánus helység Salvador középamerikai köztársaságban, a C. vulkán (1402 m.) É.-i lejtőjén (1280 m.), dohány- és kukoricatermeléssel, agyagiparral s körülbelül 8000 lak.

Chinandega (ejtsd: csi—), 1. departamento Nicaragua délamerikai köztársaságban, (1888) 23,719 lak. — 2. *C.*, előbbinek *fővárosa*, Corinto kikötővel és Managuával, a köztársaság fővárosával vasút köti össze. Gyakori földrengésnek van kitéve. Lakossága (1906) 10,542.

Chinazöld, l. *Kinazöld.*

Chincha (ejtsd: csincsa), perui ősnép. Az inka-birodalom egyik része hajdanában tőlük nyerte nevét. Romvárosuk, Gran-Chimu még hirdeti egykori kulturájuk emlékét. Maga a nép a junga-ághoz tartozott s a chimukkal együtt Peru partvidékein a d. sz. 4°—10° között hatalmas országa volt. Nyelvüket, mely már 150 éve kihalt, a kecsua-ágéval

azonosították. Emlékeiket összegyüjtötte Fern. de la *Carreza*, Arte de la lengua Yunga (Lima 1880).

Chincha Alta (ejtsd: csincsá), város Ica perui tartományban a Rio Chincha mellett, melynek torkolatánál, nem messze tőle a kikötőhely, Chincha Baja fekszik; élénk kereskedelemmel, óindiánus régiségekkel és 4000 lak.

Chinchas (ejtsd: csincsász), három nagyobb és több apró sziget 18 km.-nyire Pisco várostól, Ica perui departamento partja közelében, a Chincha torkolatával szemben, 1638 km² területtel. Nem régen még teljesen guano takarta, amelyet már a régi inkák is fölhasználtak.

Chinchilla (állat), l. *Csincsilla.*

Chinchilla de Monte Aragon (ejtsd: csincsillya—), járási székhely Albacete spanyol tartományban, a Júcar egyik mellékvize mellett egy dombon, amelynek barlangjai lakásul szolgálnak, (1900) 6680 lak., márványbányával és agyagiparral.

Chinchinfa (növ.), l. *Azara.*

Chinchón (ejtsd: csincsón), járási székhely Madrid spanyol tartományban, nagy részben erdős síkságon, a Tajuna balpartja közelében, (1900) 7000 lak., ásványvízforrásokkal.

Chinchona a. m. *Cinchona*, l. *Kinafa.*

Chinchonin, l. *Cinkonin.*

Chinde, kikötő Moçambique portugáliai gyarmatban, 3000 lak., közvetlen közelében Angolország bir egy kis kikötőrészt.

Chiné (franc., ejtsd: siné, ném. Flammierung), elmosódott szegélyű mintázattal — pehelyszerű foltokkal — biró szövet. Fonalait rendszerint matringban festik, előbb azonban helyenként erősen lekötik, hogy a festőanyag be ne hatolhasson, miért is helyenként festetlen marad.

Chinetum, a cinchona succirubra kérgéből Kelet-Indiában előállított és ott gyógyszerül használatos készitmény. Lényegében kina-alkaloidák szennyes keveréke; kb. 15—20% kinint, 20% cinkonint, 35% cinkonidint és 25—30% amorf alkaloidákat tartalmaz.

Ching v. *Ta Ching*, a mostani Mandzsu-dinasztia Kinában.

Chinga (állat), a szkunk *(Mephitis mephitica* Shaw) neve. L. *Szkunk.*

Chingan, hegység, l. *Kingan.*

Chinidin, l. *Kinidin.*

Chinin, l. *Kinin.*

Chinioidin v. *chinoidin*, l. *Kinioidin.*

Chinka, tó, másként *Kengka* (l. o.).

Chinkiang, l. *Csinkiang.*

Chino (ejtsd: csinó), így hívják Peruban az indusok és a négerek keverékfaját. A zambóknál lelkileg előbbrevalók, de testi kifejlődésben mögöttük állanak, kicsiny és vézna termetüek. Arcvonásaik csunyák, az orr és a száj a négeréhez, ellenben a homlokuk, szemük és pofájuk az indiánusokéhoz hasonló. Hajuk fekete, borzas, de kevésbbé göndör, mint a mulattoké. Alattomos, vérengző természetüek, a rajtuk esett sérelmet biztosan megbosszulják. Különböző fajta névvel jelölik őket (így C.-blanco, oscuro, cholo, aszerint, hogy az apjuk fehér- v. sötétbőrű).

Chinois (ejtsd: sinoa), apró, keserű, cukrozott narancs; Itáliából, különösen Genovából kerül a forgalomba.

Chinolin, l. *Kinolin.*

Chinon (ejtsd: sinoñ), járási székhely Indre-et-Loire francia départementban, a Vienne jobbpartján, (1906) 5813 lak., marha-, méz-, viasz- és borkereskedéssel; három régi templommal, a közeli Seuillyben született Rabelais emlékszobrával. A város fölött hatalmas erőd romjai láthatók; ennek egyik tornyában volt fogva Molay Jakab és egyik termében mutatták be állítólag VII. Károlynak az orléansi szüzet. V. ö. G. de *Cougny*, C. et ses monuments (1874) és Not. arch. et hist. sur le château du C. (1860).

Chinonok, l. *Kinonok.*

Chinook (ang., ejtsd: csinúk), a Sziklahegység K.-i oldalán fúvó száraz, meleg szél.

Chinook (ejtsd: csinúk) v. *chenook*, északamerikai számos ágra oszlott indiánus törzs Columbiában, az Oregon folyó partjain, a The Dalles torkolatáig. Minthogy nyelvük nagyon összetett szerkezetű és a tengerparttól befelé tájszólásilag folyton változik, a kereskedők az ú. n. C.-jargont használják a velök való érintkezésben. Ez amolyan «lingua franca»-féle nyelv, körülbelül 500 szóból áll, 200 szava a C.-ok nyelvéből van átvéve, a többi francia és angol eredetü, némileg a szomszédos indiánus törzsektől kölcsönvett szókkal.

Chinopyrin, kb. 30% sósavas kinint és 20% antipirint tartalmazó, tehát igen tömény kinines és antipirines vizes oldat. Bőr alá fecskendezve fájdalmakat nem okoz; gyógyszerül belsőleg alkalmazva mérgező hatású.

Chinorán, nagyk. Nyitra vm.-ben, most *Kinorány* (l. o.).

Chintreuil (ejtsd: señtröly), *Antoine*, francia tájfestő, szül. Pont-de-Vaux-ban (Ain départm). 1814 máj. 5., megh. Septeuilben (Seine-et-Oise départm.) 1873 aug. 7. Önműveléssel képezte ki magát festővé. Eleinte erősen Corot befolyása alatt festette tájképeit, később felszabadulva a nagy barbizoni mester hatása alól, szakít annak idealizáló, tompa szinezésével és igyekszik képeit szinben és megvilágításban a természettel közvetlenebb kapcsolatba hozni. Különösen sikerül ez neki a pázsit élénk, friss zöld tónusainak visszaadásában. Az életében csak igen kevéssé méltányolt művész képeit leginkább a vidéki francia múzeumokban őrzik, de van néhány a párisi nagy nyilvános gyüjteményekben is. V. ö. *A. de la Fizelière, Champfleury*, F. *Henriet*, La vie et l'oeuvre de C. (Paris 1874).

Chiny (ejtsd: sini), város Luxembourg belga tartományban, a Semoy egy kanyarulatánál, (1910) 847 lak., vászonszövéssel, fakereskedéssel. Mellette kezdődik a C.-i erdő, Belgium vadban leggazdagabb erdeje.

Chiococca *R. Br.* (növ.), a Rubiaceae család génusza; 6—7 faja Amerika tropikus részében honos. Többnyire felfutó cserjék. Levelük átellenes, bőrnemű, lándzsás, pálhájuk széles, virágzatuk kunkor v. buga. Termésük csonthéjas, húsa bőrszerű. A délamerikai *Ch. anguifuga* Mart. szárának legalsó részéből és kurta gyökérfőjéből metszett darabok adják a kigyómarást gyógyító *radix caincae (cainca-gyökér)* nevű orvosságot. Alkotórésze a caincin vagy kainkasav, melytől keserű. *Martius* vagy *Langsdorff* hozta 1825.

Európába s itt előbb vízkórságban és diuretikumnak használták.

Chioggia (ejtsd: kioddzsa) v. *Chiozza*, járási székhely Venezia olasz tartományban, a Brenta torkolatánál, lagunák közt, püspöki székhely, (1910) 30,563 lak. Nagyobbára cölöpökön épült; a szárazfölddel kőhid köti össze. Van székesegyháza, kórháza, szinháza, portikusszal ékesített szép utcája stb. Jó kikötőjének bejáratát a San Felice és Caroman erődök védik. Híres a halászata; halászbárkái Korfuig elvitorláznak és egész Felső-Olaszországot ellátják hallal. Nagy Lajos királyunk vezére, Durazzói Károly, a Genova és Velence közötti ú. n. 100 éves háborúban már Chioggia tornyára tűzte fel a magyar lobogót, de a tengeren Pisano Miklós velencei admirális legyőzte a genovaiakat (1378) és ilyformán Velence megmenekült a magyaroktól és szövetségeseiktől.

Chiolit (ásv.), négyzetes fehér üvegfényű piramisok. $5NaF.3AlF_3$; igen könnyen olvad. Miask (Ural) és Evigtok (Grönland).

Chion, Platon tanítványa, Kr. e. 353. megölte szülővárosának, a Fekete-tenger mellett fekvő Herakleának kényurát, Klearchost, de ennek testőrei nyomban leszúrták. Neve alatt 17, valószinüleg apokrif levél maradt reánk. V. ö. *Hercher*, Epistolographi Graeci (Paris 1873).

Chionanthus *L.* (növ.), az Oleaceae (Olajfafélék) génusza, 2 faja közül a *C. virginica* L. északamerikai, a *C. retusa* Lindl. et Paxton kinai. Az előbbi *(hópehelyfa)* 3—4 méter magasra megnő, levele 10 cm., elliptikus. Egyike a legcsinosabb díszbokroknak, virága fehér, virágzata bogokból vagy fürtökből összetett fürt. Szirmának 4 metszete keskeny, mintegy fonalnemű s a hosszú, sűrű virágú fürtöktől a bokor olyan, mintha pehellyel lenne behintve. Európában gyümölcsöt nem érlel. Importált magvakról szaporítják. Gyökerének kérge narkotikus, csípős, Amerikában váltóláz elleni szer. A másik fajt is kultiválják.

Chione, több görög mitológiai nőalak neve. Legismertebb közülük Daidalion leánya, kinek ikergyermekei (Autolykus és Philamnon) két atyától valók: az egyik Hermestől, a másik Apollontól. Egyszer Artemist megsérti, amiért aztán ez nyilával lelövi. Az öreg Daidaliont azonban megsajnálja az istennő, mikor C. halálán keseregni látja s ezért sólyommá változtatja.

Chionides, a régi attikai komédia egyik legrégibb művelője, körülbelül 450 táján Kr. e. élt. Töredékei *Kock*-nál: Comicorum graec. fragmenta I. (Leipzig 1880).

Chionididae (állat), a lilealakú madarak *(Charadriiformes)* rendjébe tartozó madárcsalád, melybe tömzsi termetű, rövid lábú és rövid nyakú, sok tekintetben különös madarak tartoznak. Egészben véve a tyúkokra emlékeztetnek; legjellemzőbb rövid, erős csőrük, melynek tövét az orrlyukig szaruanyagú tok borítja, ezért tokoscsőrű madaraknak nevezik őket. Hosszú, hegyes szárnyukban az első vagy második evezőtoll a leghosszabb. A fark és a csüd aránylag rövid. Ez ideig három nemből 8 faj ismeretes s ezek a Kerguelen- és Falkland-szigeteken honosak s főleg a pingvinek tojásaival, alacsonyabbrendű tengeri állatokkal és dögökkel táplálkoznak. Ismertebb fajai: a fehér tokoscsőrű-madár *(Chionis alba* Gm.) és a kis tokoscsőrű-madár *(C. minor* Hartb.).

Chionis (állat), l. *Chionididae.*

Chios, a hasonnevű szigetnek görög mondabeli névadó őse (eponymus-a), kinek neve onnan ered, hogy születésekor hó (görögül *chion)* esett.

Chios, sziget, l. *Kiosz.*

Chiozza, l. *Chioggia.*

Chipolin, a fának vízfestékkel való színezése, melyet firnisszel vonnak be, hogy porcellánszerünek lássék.

Chippendale (ejtsd: csippendél), *Thomas*, angol műasztalos és bútorgyáros, szül. Worcester grófságban. Körülbelül 1750—70. bútorüzlete volt Londonban. 1754-ben The Gentlemans and Cabinetmakers Director címmel képes bútormintakönyvet adott ki, mely 1769-ig több kiadást ért és az akkori angol ízlésre nagy hatással volt. Angliában gyakran utánozták C. bútorait, sőt újabban az angol bútorstílus elterjedésével divatosak lettek. C. bútormintakönyvének legújabb kiadása Berlinben jelent meg 1889. V. ö. *Heaton* J. A., Furniture and decoration in England during the eighteenth century (London 1889, 2 köt.); *Clouston*, The Ch. period of English furniture (u. o. 1897). Bútorai a kinai, rokokó és csúcsíves ízlésnek ügyes összeegyeztetései.

Chippenham (ejtsd: csippnem), város Wilts angol countyban Bristoltól 35 km.-nyire, a Bristoli Avon partján, (1911) 5332 lak., régi templommal, művésziskolával, posztószövéssel, marha- és sajtkereskedéssel.

Chippewa (ejtsd: csippeve), folyó Wisconsin északamerikai államban a Manidowish, Jellow és Red-Cedar fölvétele után 380 km. hosszú folyás után Pepinnél a Missisippibe torkol.

Chippewa Falls (ejtsd: csippeve-falss), Chippewa county székhelye, a Chippewa partján Wisconsin északamerikai államban, (1900) 8094 lak., fűrészmalmokkal és élénk fakereskedéssel.

Chippeway, l. *Odzsibvé.*

Chipping Barnet, l. *Barnet.*

Chipping Campden (ejtsd: csipping kemdn), régi város Gloucester angol countyban, a Cotswold Hill-ekben, gót templommal, 2000 lak. Közelében van *Campden House*, lord Gainsborough nyaralója.

Chipping Norton (ejtsd: csipping nortn), város Oxford angol countyban, a Temze egy kis mellékvizénél, (1911) 3972 lak., gyapjuszövőkkel. 3 km.-nyire É.-ra vannak a Great és Little Rollrigth falvak, melyek közelében körbe rakott kőtömbök (Menhirs) vannak, a Stonchengeiekhez hasonlóan.

Chipping Wycombe (ejtsd: csipping vájkomm), város Buckingham angol countyban, a Wycombe mellett, (1911) 20,390 lak., papir- és bútoriparral, római régiségekkel.

Chiquichiqui (növ.), l. *Attalea.*

Chiquimula (ejtsd: csikimula), az ugyanily nevű departamento (64,730 lak.) székhelye Guatemalában, 4000 lak., szép templommal, amely előtt nagy szökőkút áll.

Chiquinquira (ejtsd: csikinkira), város Columbiában, a Juarez partján, kb. 14,000 lak., nagyon látogatott búcsujáró hely.

Amely szó C alatt nincs meg, K alatt keresendő!

Chiquito (ejtsd: csikitó), délamerikai félművelt indiánusnép, Bolivia köztársaság tartományában. Madeira és Paraguay forrásvidékén. Értelmes, független népség. Földmivelésből és vadászatból él. A náluk járt jezsuita atyák mesterségekre tanították őket s kézműárúikkal kiterjedt kereskedést űztek. A jezsuiták kiüzetése után csakhamar elzüllöttek, a mult század elején már csak 25,000-en éltek. Sajátságos nyelvük szabályait megírta *Henry* (Paris 1880).

Chir..., *chiro... (cheir)*, görög összetett szavakban a. m. kéz, kézhez tartozó.

Chiragon (gör. *cheiragon)*, a vakok sorvezetője a Braille-írásnál (l. *Vakok írása)*.

Chiragra, a kézizületek köszvényes megbetegedése (l. *Köszvény)*.

Chirk (ejtsd: csörk), helység Denbigh walesi countyban, papirgyártással és (1911) 4561 lak. Közelében van Wellington emléke Brynkinalt, és tőle 6 km.-nyire Ny.-ra van C. Castle XIII. sz.-beli kastély.

Chirka-i-serif (arab.-tör.), l. *Khirka*.

Chirocentridae (állat), a nyiltúszóhólyagú csontoshalak alrendjébe tartozó halcsalád. Egyetlen faj, a dorab *(Chirocentrus dorab* Forsk.) tartozik ide, mely a Vörös-tengerben, az Indiai- és Csendes-óceánban honos s olykor 4 méter hosszuságot is elér; húsát nem igen fogyasztják.

Chirogale (állat), a félmajmok (l. o.) rendjébe, a galágó-félék *(Galagininae)* családjába tartozó majomnem. L. *Félmajmok*.

Chirognomia (gör.), l. *Kiromantia*.

Chirogrammatomantia *(Cheiro—*, gör.) a. m. kéziratból való jóslás, vagyis vkinek a keze írásából az illető jellemére és jövőjére való következtetés. L. *Grafologia*.

Chirographa (gör.), tkp. kézirat; sajátkezüleg írt adóslevél, továbbá az a pápai irat, amelyet a pápa sajátkezüleg ír alá.

Chirographum, l. *Kirográf*.

Chirologia, l. *Kiromantia*.

Chiromantia, l. *Kiromantia*.

Chiromyidae (állat), a félmajmok (l. o.) rendjébe tartozó állatcsalád. Egyetlen faja ismeretes, a véznaujjú maki. L. *Chiromys*.

Chiromys, a félmajmok *(Prosimii)* rendjének egyik neme, szemfogai nincsenek, metszőfogai nagyok, összenyomottak, a rágcsálók metszőfogaihoz hasonlók, gyökerük nincs; a metsző- és zápfogak között nagy hézag van; mindenik ujja hosszú s közöttük a negyedik a leghosszabb, harmadik ujja feltünően vézna, míg hüvelyke igen vastag; farka nagyon hosszú, merev szőrökkel fedett. Egyetlen faja a véznaujjú maki (*C. madagascariensis* E. Geoffr.), melynek madagaszkári neve: *áje-áje*; teste 45 cm., farka 55 cm. hosszú. Hazája csupán Madagaszkár szigete. Lassan és lomhán mozog; éjjel jár elesége után. Vézna, középső ujját a bambusz- és cukornád belének, vagy az elrejtőzött rovaroknak kiszedésére használja. 1775 óta ismeretes.

Chiron, l. *Cheiron*.

Chironectes (állat), az erszényesek *(Marsupialia)* rendjébe, az erszényes patkány-félék *(Didelphydae)* családjába tartozó állatnem. Egyetlen egy élő faja ismeretes: a vizi erszényes *(Chironectes minimus* Zimm.), az egyetlen erszényes állat, mely főleg vízben él. Patkányhoz hasonlít; 40 cm. hosszú, farka ugyanilyen hosszú. Ujjait úszóhártya köti össze, azonfelül ujjai karmokkal vannak ellátva. Bundája felül szürkeszínű, hasoldala fehér, hátán hat fekete, széles keresztsáv vonul végig. Dél-Amerika erdőségeiben vizek mentén él; halakkal és vízi állatokkal táplálkozik.

Chironomia (gör.-lat.), a kezek mimikai mozgatásáról szóló tan; a táncművészet tanának egyik része.

Chiropaedia, kézügyességtan, l. *Szlöjd*.

Chiroplast (gör.) a. m. kézidomító. Loiger J. B.-től 1814. Londonban feltalált készülék, melynek főcélja az volt, hogy a zongorajátszókat megakadályozza abban, hogy a billentyüket másképnyomják le, mint függőleges irányban. A C.-t Stöper s aztán Kalkbrenner egyszerüsítették; újabb időben a Bohrer-féle «kézvezető» lépett helyébe, azonban egyik alakjában sem felel meg a célnak.

Chiroplastica (gör.-lat.) a. m. kézzel való képzőművészet, vagyis az az ügyesség, mellyel gyúrható anyagból (agyag, viasz stb.) képeket, figurákat alkotnak.

Chiroptera (állat), l. *Denevérek*.

Chiroteca (gör.). A kézfejet elfedő kötelék. Igy nevezték a német császárok koronázási keztyüit s általában a püspöki keztyüket, továbbá a kinzóeszközül használt vaskeztyüt is. — *C. de guerra*, páncél-keztyük.

Chirotes (állat), az ásógyíkok *(Amphisbaenidae)* családjába tartozó gyík-nem. A többi ásógyík-nemektől abban különbözik, hogy vannak elülső lábai, négy elcsenevészedett, karmos ujjal. Egyetlen faja a Mexikóban, Kaliforniában s a Platte-folyó mentén honos kétlábú gyík *(Chirotes canaliculatus* Bonnat); 20 cm. hosszú; életmódja nem ismeretes.

Chirotherium *Kaup*. Kihalt Stegokephal, kétéltü állat. 1883. találták a hessbergi triaszkorú «tarkahomokkő»-ben ezen állat jól látható lábnyomait, amelyből következtetni lehet, hogy a mellső lába csak félakkora volt, mint a hátsó. A benyomatok tenyér alakuak, ötujjuak, a neve is erre vonatkozik. Eddig csak egy faja ismeretes, a *C. Barthi* Kaup., l. *Hüllők*.

Chirrheuma, a kéz reumatikus megbetegedése.

Chirurgia, l. *Sebészet*.

Chirurgus, a. m. sebész, seborvos.

Chirus (állat), a *Heterolepidotidae* családba tartozó halnem, melyre jellemző, hogy egynél több oldalvonala van. 8 faj ismeretes. A hatvonalas halnak *(C. hexagrammus* Pall.) mindegyik oldalán 3—3 oldalvonala van; Japán partjain honos.

Chishima, szigetcsoport, l. *Csisima*.

Chislehurst *(Chiselhurst*, ejtsd: csisszlhörszt), város Kent angol countyban, 15 km.-nyire Londontól, (1911) 8668 lak. 1870—1880-ban e városban, Camden Houseban lakott III. Napoleon családja; III. Napoleon 1873 jan. 9. ugyanitt halt meg. Az ő és fia teteme 1888 óta a farnboroughi (l. o.) mauzoleumban nyugszik.

Chiswick (ejtsd: csisszuikk), város Middlesex angol countyban, remek kertekkel és nyaralókkal, a Temze balpartján, (1911) 38,705 lak., a művészeti kincsekben gazdag C. House-szal, amelyben Fox és Canning meghaltak. Templomában nyugszik Hogarth.

Chitak *(chittak,* ang., ejtsd: csitak), súlymérték és egyúttal területmérték brit Kelet-Indiában; súlyban = 58·3 g., területe = 4·18 m².

Chitarra, l. *Gitár.*

Chitarrone (ol., ejtsd: kit—), *nagy gitár, basszusgitár,* a XVII. és XVIII. sz.-ban használt lantalakú basszushangszerek egyike. A C.-t római teorbának is hívták; hossza 2 méter volt; a fogólapján 6 rendes húrja s azonkívül az úgynevezett szárnyán 8 mélyebb húrja volt.

Chitilén *Péter* magyar nemest választották érsekökké a spalatóiak 1185. Az érsek még abban az esztendőben tartományi zsinatot tartott a dalmát egyház ügyeinek rendezése végett s a zsinat után a spalatói érseksége kijelölte a fennálló hét dalmát püspökség határait. 1185-ben megalapította (az 1460. Modrusba áttett) corbaviai püspökséget. 1190 táján húnyt el.

Chitin, főleg az izeltlábuak páncélját alkotó, de más gerinctelen állatokban is előforduló nitrogéntartalmú szerves anyag, mely savak és alkáliák hatásának ellenáll. Tömény forró alkáliákban nem oldódik, tömény ásványi savakban azonban már rendes hőmérsékleten oldódik s csakhamar sötét színű anyagokra bomlik. Jód, jodkálium barnásvörösre festi. Az állatok testében nem fordul elő tisztán, hanem fehérjéhez kötötten, azonkívül a rákok páncéljában szénsavas mészsók társulnak hozzá. Némely gombában is előfordul. Összetétele *Schmidt C.* szerint cserebogár héjában *C* 46·69—46·80%, *H* 6·54—6·72%, *N* 6·33—6·48%. Képlete $C_{18}H_{30}N_2O_{12}$. A C.-t *Odier* fedezte fel 1823. a rovarok szárnyában. V. ö. *Krawkow,* Ueber verschiedene C.-e (Zeitschrift f. Biologie, 29. köt. 1882, 177—198. l.); *Fürth,* Vergl. chem. Physiologie d. nied. Tiere (Jena 1903, 471—486. l.).

Chiton, l. *Kiton.*

Chiton (állat), l. *Bogárcsigák.*

Chitonidae (állat), l. *Bogárcsigák.*

Chitral, l. *Csitral.*

Chittagong, l. *Csittagong.*

Chittagongfa (növ.), l. *Chucrasia.*

Chittak, mérték, l. *Chitak.*

Chittim, l. *Hittiták.*

Chiusa (ejtsd: kiuza), több város neve Olaszországban. 1. *C. di Pesio,* Cuneo tartományban, a Pesio partján, (1901) 5728 lak., selyem-, üveg- és porcellániparral. — 2. C. *Sclafani,* Palermo tartományban, Szicilia szigetén, olajfákban gazdag vidéken, (1901) 6891 lak.

Chiusa di Verona (ném. *Berner Klause),* hegyszoros az Adige völgyében, Rivoli közelében, 18 km.-nyire Veronától. E hegyszorost régi erősség védte, amelyet Frigyes császár 1155. lerombolt; 1285. újra fölépítették. Az 1801. újra lerombolt erősség most helyre van állítva, közelében van a rivolii fensík, amely mint csatatér híres.

Chiusi (ejtsd: kiusi), város Montepulciano kerületben, Siena olasz tartományban, a C.-tó közelében; (1901) 2200, mint község 6011 lak., középkori kőfalakkal. C. az ókorban Clusium (eredetileg Camars v. Camers) volt, egyike a 12 etruszk respublicának, s mint Porsenna rezidenciája történeti nevezetességű. A város, mely még a római császárok korában is virágzott, a barbárok betörése által elpusztult. A Chiana lecsapolása után C. újra emelkedett. Különösen nevezetes C. a benne levő etruszk sírok révén, melyek közül a régiebbek (Tomba a ziro) kútalakuak, a későbbiek (a Kr. előtti V—III. sz.-beliek) sírbolt formájuak és gyakran falfestményekkel is el vannak látva. A sírokban talált régiségek nagyrészt a C.-i Museo Etruscoban vannak, részben pedig Palermóban és Firenzében. V. ö. *Liverani,* Le catacombe di C. (Siena 1872).

Chiva, ország, l. *Khiva.*

Chiva (ejtsd: csiva), kerületi székhely Valencia spanyol tartományban egy mór romokkal koronázott domb alján, (1900) 4975 lak.

Chivasso (ejtsd: kivasszo), város Torino olasz tartományban, a Pó balpartján, (1901) 9913 lak., gabona- és marhakereskedéssel. Egykoron a Montferrati hercegek erődje védte, amelyet 1804. a franciák lerombolták, közelében, délebbre van San Genesio kénfürdő.

Chiviatit (ásv.), kristályos-lemezes, fémfényű, ólomszürke, képlete 2 PbS.3 Bi_2S_3 Chiviato (Peru).

Chivilcoy (ejtsd: csivilkoj), város Argentinában, Buenos Aires tartományban, vasúti állomás, kb. 12,000 lak., akik között sok az olasz és baszk; virágzó mezőgazdasággal, szeszgyárakkal.

Chizerots és **Burins,** Franciaországnak megvetett néposztálya Ain és Saône-et-Loire megyékben, főkép Bourg en Bresse kerületben Sermoyer, Arbigny, Boz, Ozan községekben. E megvetésnek alapja az az elterjedt vélemény, hogy a C. és B. a régi szaracénok utódai, tehát az ellenök táplált elfogultság a régi vallási gyülölet maradványa. Egyébként szorgalmas és jómódu népség, melynek női élénk fekete szemökkel, kecses, telt idomaikkal a köröttük lakó parasztságnál jóval csinosabbak. Foglalkozásukban sem igen térnek el a szomszéd népségtől, legfeljebb abban, hogy üzletibb szellemüek, a földmívelést baromtenyésztéssel s ennek révén marhakereskedéssel és mészáros mesterséggel egyesítik. Ezért vetik tán szemükre élhetetlenebb szomszédaik a kapzsiságot és nyerészkedést. V. ö. *Michel,* Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne (Paris 1847).

Chizsne, kisk. Árva vm., most *Hizsnye* (l. o.).

Chizsnyó, község, l. *Hizsnyó.*

Chizsnyóvíz, telep, l. *Hizsnyóvíz.*

Chladni *Márton,* latinosított nevén *Chladenius,* ev. teológus, szül. Körmöczbányán 1669 okt. 25., megh. Wittenbergben 1725 szept 12. Wittenbergben tanult, s itt 1710. teológiai tanár, 1719. prépost lett. Számos kisebb-nagyobb teológiai irata van főként latin nyelven. Említhető: Institutiones homileticae (Wittenberg 1724 és Leipzig 1732); Institutiones theologiae exegeticae (Wittenberg 1724).

Chladni, *Ernst Florens Friedrich,* német fizikus, szül. Wittenbergben 1756 nov. 30., megh. Boroszlóban 1827 ápr. 4. Az atyja kívánságára

folytatott jogi tanulmányokat annak halála után a természettudományokkal cserélte fel s főleg akusztikával foglalkozott, amelyet jelentős felfedezésekkel (lemezek rezgései, C.-féle v. akusztikai alakok, pálcák longitudinális rezgései stb.) és számos egyében kívül: Die Akustik (Leipzig 1802., uj kiad. 1830), franciául: Traité d'Acoustique (Paris 1809) c. értékes munkájával gyarapította. A meteorok és üstökösök természetének helyes felismerése is jórészt az ő nevéhez fűződik. Az általa szerkesztett *eufon* (nedves, dörzsölt üvegpálcák) és *clavicylinder* hangszerekkel egész Európát bejárta s ezek bemutatásából, tudományos felolvasásai s munkái jövedelméből tartotta fönn magát. Életrajzát l. Akusztikájában, továbbá *Melde*, Chladnis Leben und Wirken (2. kiad., Marburg 1888).

Chladni-féle alakok, l. *Akusztikai alakok*.

Chladnit (ásv.), durvaszemű, legnagyobbrészt hófehér *enstatitből* álló meteorkő, amely Bishopville-ről (Dél-Karolina) ismeretes. Jelenti egyúttal ebben a meteoritban felfedezett fehér ensztatit ásványt is.

Chlamydococcus *A. Br.* (növ.), l. *Haematococcus* és *Vérzápor*.

Chlamydodera (állat), l. *Selyemmadarak*.

Chlamydoderinae (állat), a paradicsommadár-félék (l. o.) családjába tartozó madár-alcsalád. Ide tartoznak a selyemmadarak (l. o.).

Chlamydomonas *Ehrb.* (növ.), a Volvocaceae családba tartozó egysejtü moszat. Időnként a tavakban vagy más állóvízben töméntelen számban jelenik meg s a víz tőle egészen zöld lesz. A *C. nivalis* (Bauer) Wille a nagyobb havasok és a sarki tájak hómezőit olykor nagy mennyiségben ellepi és vörös színűre festi.

Chlamydophorus (állat), a foghíjasok (l. o.) rendjébe, a páncélosak *(Dasypodidae)* családjába tartozó állatnem. L. *Páncélos egér*.

Chlamydosaurus (állat), l. *Galléros gyík*.

Chlamydoselache anguinea *Garman* (állat), a fésűsfogú cápák *(Notidamidae)* családjába tartozó ángolnaszerű cápafaj, melyet 1884. fedezték fel a Japáni-tengerben. Jellemző reá 6 kopoltyurése. Egyike a legősibb szervezetű ma élő halaknak. Hossza 1·5 méter; valószinüleg a mély tenger faunájához tartozik.

Chlamydospora (növ.), a gombák szaporodási szerve. Oly vastagfalu sejtek, melyek a hyphafonalak tagozódása által keletkeznek. Teljesen kifejlődve, egymástól elválnak s ha nagy mennyiségben keletkeztek, poros tömegeket alkotnak (l. *Üszök)*. A C.-hoz hasonlók a *conidiumok* és az *oidiumok* (l. o.).

Chlamydotherium *Letud.*, a foghíjasok rendjében a *Bradypoda* családból való kihalt állatnem, melynek maradványai a délamerikai diluviumból ismeretesek.

Chlamydozoa (állat), névvel jelölte meg *Prowazek* azokat a *Protozoák*-hoz hasonló parányi gömbölyded lényeket, melyek az ember és az állatok bizonyos betegségei esetén (vörheny, egyiptomi szembetegség, veszettség, madárpestis, selyemhernyók sárgasága stb.) a szervezetben előfordulnak, a kokkuszok módjára oszlanak s a sejtekben megtelepedve, reakciót okoznak. Kicsinységükre jellemző, hogy némely fejlődési alakjaik az agyagszűrőkön átmennek s festett állapotban is csak a legerősebb nagyítókkal láthatók.

Chlamys, köpeny, l. *Klamisz*; a *botanikában*, l. *Lepel*.

Chlapowski, *Désiré*, báró, lengyel tábornok, szül. Turewben (Posen) 1789 máj. 29., megh. u. o. 1879 márc. 27-én. A lengyel seregbe lépett, majd I. Napoleon szolgálati tisztje lett. Részt vett az orosz hadjáratban. 1830-ban a lengyel felkelőkhöz csatlakozott. Megjelent tőle: Lettres sur les événements militaires en Pologne et en Lithuanie (Paris 1832) és Mémoires sur les guerres de Napoléon (u. o. 1908). V. ö. *Kalinka*, D. C. tábornok (lengy. Posen 1885).

Chleba (tót) a. m. kenyér.

Chlebnicze, kisk. Árva vm., most *Kenyeres* (l. o.).

Chledowski, *Kazimirz Wladimir*, lovag, osztrák író és politikus, szül. 1843. 1868—81-ig a lembergi helytartótanácsnál szolgált. 1899 okt. miniszterré nevezték ki Galicia számára. A dec. 22. megalakult Wittek-féle kabinetben tárca nélküli miniszter lett, de már 1900 jan. 18. megvált állásától. Több műtörténeti munkát írt.

Chloanthit (ásv.), a szmaltinnal teljesen megegyezik, de kémiai összetétele $NiAs_2$.

Chloasma (gör.), a bőrnek megbarnulása, mely főleg a homlokon, arcon, kezeken, az emlőkön és a hason keletkezik a legkülönbözőbb okokból. Meg szoktak különböztetni *C. uterinum*-ot a terhesség, méhbajok, alhasi pangások stb. következtében; a *C. traumaticum* nyomásra, szoros ruhák viselésénél; a *C. caloricum* a meleg sugarak behatására, pl. fűtőknél, szakácsoknál; *C. aktinicum* fénybehatásokra pl. földmíveseknél, ívlámpakezelőknél; a *C. toxicum* bizonyos orvosságok pl. arzén szedésénél stb. mutatkozik. Minthogy a behatások a szervezet részéről rendszerint bizonyos ellenhatásokat váltanak ki, amelyek a behatás után automatikusan is tovább működhetnek, a barnulások megszüntetése sokszor igen nehéz és a dekoloráló, pl. hidrogénhiperoxid vagy hámozószerek, pl. a szalicilsav, fehér praecipitát stb. alkalmazásának is csak lassan engednek.

Chlodio, frank király, l. *Chlogio*.

Chlodomer, frank király, I. Chlodvig második fia; ennek halála után (511) a Garonne és Loire közötti részt kapta, Orléans fővárossal. 523-ban testvéreivel Siegmund és Godomar burgundi királyok ellen vonult, Siegmundot elfogta és kivégeztette, de 524. Véséronce mellett a Godomarral vívott csatában maga is elesett. Serdülő fiait testvérei: Childebert és Chlotar gyilkolták meg, kik azoknak örökségét maguk között fölosztották.

Chlodovech, l. *Chlodvig*.

Chlodvig (*Chlodovech*, később *Ludwig*, a. m. híres harcos), a Meroving-családból származott több frank király neve.

1. *I. C.*, Childerich és Basina fia, a frank birodalom megalapítója, 465-ben szül., megh. Párisban 511. 481 követte atyját a trónon. Először a római uralom maradványát semmisítette meg, legyőzvén Syagrius helytartót a soissonsi ütközet-

ben 486-ban. Azután 496. az alemannokat győzte le, s fogadalma szerint 3000 frank harcosával Reimsban Remigius püspök által megkereszteltette magát s a kat. egyház híve lett, mely ezóta hódításaiban buzgón támogatta. 500-ban rokonát, Gundobald burgundi királyt kényszerítette adófizetésre. Vallásos buzgóság ürügye alatt, de tisztán hódítási vágyból támadt 507. a Loiretól délre lakó ariánus hitü nyugati gótokra, kiket Vouillon (Vouillé) táján legyőzött és a Garonne-vonal mögé szorított. Anastasius keletrómai császár ekkor a konzul és patricius címmel tüntette ki C.-t, ki székhelyét immár Párisba tette át. Hogy a többi apró frank törzset egyesítse, azok főnökeit csellel és kegyetlenséggel egymásután láb alól eltette s ilyformán hatalmát egész Galliára kiterjesztette. Országát civakodó fiai maguk között megint felosztották.

Irodalom. Gergely toursi püspök, A frankok története; Dahn, Könige der Germanen, és Deutsche Gesch. I. 1888; Richter, Annalen d. fränk. Reichs; Thierry A., Récits des temps mérovingiens; Kurth, Clovis, 2. kiad. Paris 1901, 2 kötet.

2. *II. C.*, I. Dagobert fia, 663. szül. s 638. anya gyámsága alatt Neusztria és Burgund királya lett. Grimoald majordomus megöletése (656 óta) pedig az egész frank birodalmat egyesítette kezében. Megh. 656.

3. *III. C.*, III. Theodorik fia, 690. mint gyermek lépett a trónra, Heristali Pipin majordomusnak fenhatósága alatt állott és már 694. meghalt.

Chloe (gör., a. m. csira), Demeternek (l. o.) mint a zöldelő vetés istennőjének melléknеve. Tiszteletére máj. 17. tavaszi ünnepet ültek, a *Chloia*-t (gör., a csirázás ünnepe).

Chlogio *(Chlodio, Chlojo)*, a száli frankok királya, trónralépése után 428 körül legyőzte a rómaiakat és elfoglalta Cambrait, Tournait meg Amienst, mely utóbbi helyen állandóan letelepedett. 445-ben az egész vidéket egészen a Sommeig meghódította; de midőn e folyón is átkelt, Aëtius római vezértől vereséget szenvedett. Megh. 448.

Chlopicki *József*, lengyel tábornok és diktátor, szül. Galiciában 1771 márc. 24., megh. Krakóban 1854 szept. 30. A katonai pályára lépett és részt vett 1794. az utolsó lengyel felkelésben. 1797—1813-ig francia szolgálatban állott és Itáliában, Spanyolországban és Oroszországban harcolt. 1814-ben visszatért Lengyelországba és Sándor cár dandár-tábornokká nevezte ki. Az 1830-iki forradalomban hősiesen harcolt s bár az ügy jó kimenetelében nem bízott, elfogadta a reá ruházott *diktátori* hatalmat, melyet ugyan 1831 jan. 23. letett, de azért a forradalom leveretéseig tovább küzdött.

Chlopy, község Rudhi galiciai ker. kapitányságban, Komarno állomás közelében, (1910) 2633 lak., Lanckoronski gr. kastélyával. 1903 őszén itt tartották a hadgyakorlatokat s a király itt adta ki a nevezetes *C.-i hadiparancsot* (l. o.).

Chlopyi hadiparancs. A Széll-kormány ellen a katonai létszám emelése miatt kitört obstrukció 1903 tavaszától egész a késő nyárig húzódott el, az országot költségvetés nélküli helyzetbe hozta s a Széll-kabinetet megbuktatta. A függetlenségi párt radikálisabb csoportja akkor sem hagyta abba most már a magyar vezényszóért folytatott küzdelmet, mikor a király Khuen-Héderváry gróf eddigi horvát bánt bízta meg új kormányalakítással s beleegyezett a katonai javaslatok visszavonásába. Ennek a végletekig vitt s már meglehetősen elsekélyesedett obstrukciós vitának hatása alatt a galiciai hadgyakorlatokon időző király a gyakorlatok lefuvása után 1903 szept. 16. Chlopyból (l. o.) keltezve hadiparancsot bocsátott ki a hadsereghez, amelynek a közösséget szokatlan élességgel hangoztató kifejezései újra lángra lobbantották a szenvedélyeket. A hadiparancs így szólt: «Fontos állami ügyek foglaltak el abban az időben, amelyet oly szívesen szántam volna a 7. és 12. hadtest idei hadgyakorlatainak. Helyettesítésemmel ő császári és királyi fenségét, Ferenc Ferdinánd főherceg lovassági tábornok urat bízván meg, az ő tudósításaiból állandóan értesültem a hadgyakorlat lefolyásáról és amint vártam, megelégedésemre szolgált, hogy ő császári és királyi fenségétől mindkét hadtest és a magyar honvédség odarendelt nagyobb csapattesteinek összes állapotáról és műveleteiről csak dicséretet és elismerést hallottam. Galiciában jelen lévén a nagyobb lovassági hadgyakorlatokon, újra meggyőződtem azoknak tanulságos tervezéséről, vezetéséről és keresztülviteléről, valamint az összes résztvevő csapatok kitünő állapotáról és nagy teljesítőképességéről. Minél biztosabban van megokolva kedvező véleményem összes fegyveres erőm minden részének katonai értékéről, odaadással teljes szolgálatkészségéről és összevágó együttműködéséről, annál inkább kell ragaszkodnom és akarok is ragaszkodni fennálló és jónak bizonyult intézményeihez. Hadseregem — amelynek szilárd szervezetét egyoldalú törekvések, félreismerésével azoknak a nagy feladatoknak, amelyeket a monarchia mindkét államterületének javára teljesítenie kell, meglazítani alkalmasak — különösen tudja meg, hogy sohasem adom fel azokat a jogokat és jogosultságokat, amelyek a legfőbb hadúrnak biztosítva vannak. Hadseregem maradjon közös és egységes, mint amilyen erős hatalom az osztrák-magyar monarchia megvédésére minden ellenség ellen. Összes fegyveres erőm esküjéhez híven tovább fog haladni a komoly kötelességteljesítés útján, áthatva az egység és összhang ama szellemétől, mely minden nemzeti sajátosságot tisztel és minden ellentétet kiegyenlít, amennyiben minden néptörzsnek különös jelenségeit a nagy egésznek javára értékesíti». A C. nemcsak az ellenzéket ingerelte föl, hanem meghasonlást és mély aggodalmakat idézett elő magában a szabadelvü pártban is, melynek körében az Apponyi vezetése alatt álló új szabadelvüek (régi nemzeti pártiak) állottak szemben a Tisza István által vezetett ó-szabadelvü és az Andrássy Gyula-féle arisztokrata csoporttal. A helyzetet annak a leiratnak kellett volna tisztáznia," melyet a király a nemzethez (szept. 23.) intézett, amidőn egyúttal újból kinevezte Khuen-Héderváryt miniszterelnökké. Ebben a leiratban a felség kifejezte a kiegyezési alaphoz való ragaszkodását s megmagyarázta a C. félreérthető vagy a magyar

közjogba ütköző kifejezéseit. A királynak ez a lépése már-már eloszlatta az aggodalmakat s megóvta a kormányzó párt egységét, midőn Koerber osztrák miniszterelnök az osztrák Reichsrat egyik ülésén éppen a C. alapján támadta a magyar közjogot s illetéktelenül beavatkozott Magyarország ügyeibe. Az osztrák miniszterelnök e beavatkozására a képviselőház szept. 29.-i ülésén éles támadások hangzottak el, s minthogy Héderváryuak erre adott válaszát nem találták eléggé önérzetesnek és visszautasítónak, a képviselőház többsége leszavazta a Héderváry napirendre térést javasló indítványát, mire a kormány szept. 30. újra beadta lemondását. A király ekkor Tisza István grófot okt. 27. a kilences bizottság (l. o.) programmja alapján megbízta a kabinetalakítással.

Chlor és vegyületei, l. *Klór.*

Chlora L., *gyíkpohár* (növ.), a Gentianaceae (Tárnicsfélék) család génusza, melynek 2 faja a mediterrán vidéken és Dél-Európában van elterjedve. Egyéves, hamvas külsejű füvek. Levelük átellenes, az alja összenő úgy, hogy öblében egy kis víz állhat meg. A *C. perfoliata* (L.) Willd. keserű levelével officinális volt (herba centaurii lutei). Úgy ez, mint a *C. serotina* Koch, nálunk előfordul.

Chloragogén-sejtek, a sörtelábú gyűrűsférgek *(Chaetopoda)* bélcsövét fedő barna, sárga vagy zöldszínű hámsejtek neve, melyek testükben bomlástermékeket halmoznak fel, azután az állat testüregébe és innen a hurokszervek útján a külvilágba jutnak.

Chloral, l. *Klorál.*

Chloranthaceae (növ.), kisebb, kétszikű növénycsalád a Piperales sorozatban. Rokoncsalád a Borsfélékkel, melyektől a magház csúcsáról lefüggő magkezdemény különbözteti meg. Legnagyobb génusza (mintegy 20 faj) a *Hedyosmum* Sw. ; összes fajainak száma körülbelül 33, főkép trópusi vidékeken. Füvek, cserjék v. fák, levelük átellenes. Virágzatuk füzér v. bogernyő.

Chloranthia (növ.), l. *Anamorfózis.*

Chloranthus *Swartz* (növ.), a Chloranthaceae család génusza, melynek mintegy 10 faja Kelet-Ázsiában és Kelet-Indiában honos. Illatos cserjék v. füvek átellenes, egyszerű levelekkel, füzéres, apró virágokkal s egymagvú, csonthéjas terméssel. A *C. officinalis* Blume és más fajok gyökere frissében átható kámforszagú, fűszeres kesernyés; Jáva-szigetén láz ellen használják. Magvai izgatók. Jóillatu virágával *(Chulan)* Kínában a teát illatosítják.

Chlorastrolit, l. *Klorasztrolit.*

Chlorella vulgaris (növ.), l. *Zoochlorella.*

Chloris, a régi görög istenhitben egy ősi vegetáció-istenség, a latin *Flora* (l. o.) megfelelője, kinek alakja azonban a kultuszból hamarosan eltünt. De a monda tovább szőtte alakját. A Niobidák (l. o.) meggyilkolásakor csak neki és egyik fivérének kegyelmez meg az anyján, Letón ejtett sérelmet megbosszuló Apollon, mert ők ketten Letóhoz esedeznek.

Chloris (állat), l. *Zöldike.*

Chloris *Sw.* (növ.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza ; 40 faja Európát kivéve a föld melegebb tájain van elterjedve. Többnyire csinos füvek. A *C. gracilis* Dur.-t kultiválják.

Chlorit, l. *Klorit.*

Chlorit-gneisz, l. *Klorit-gneisz.*

Chloritil, l. *Kloritil.*

Chloritoid, l. *Kloritoid.*

Chloritoid-fillit (geol.) l. *Kloritoid-fillit.*

Chlormercur, l. *Kalomel.*

Chloroanaemia vagy *chlorosis*, magyarul sápkórság, csupán a nőknél, még pedig többnyire fiatal leányoknál spontán és lassanként, a nemi megérés idején fejlődő betegség, melynek egyik legjellemzőbb tünete a sápadtság, amit a vörösvérsejteknek és azok vastartalmú festő anyagának, a haemoglobinnak megkevesbedése okoz. A betegség oka nem ismeretes ; egyes családokban öröklődik (dispositio). Jellemző, hogy a chlorosisos beteg nagyon gyorsan elfárad, magát többnyire fáradtnak érzi, a szokásosnál többet kíván aludni, a délelőtt folyamán és délután nagyobbrészt álmos, csak estefelé frissül föl, feje sokat fáj, izommunkánál, pl. lépcsőn járáskor szívdobogás és légszomjuság lepi meg és rendesen hószámzavarokkal (kevés vérzés és a vérzés elmaradása is) küzd ; az ilyen beteg rendesen étvágytalan, székszorulás kínozza s ha nagyobb fokban lepi meg a baj, akkor az agyi vérszegénység jelei, ú. m. a szédülés, fülzúgás, fejfájás és ájulás is mutatkoznak nála. A beteg szíve fölött (a szívcsúcson és a tüdővivőér szájadéka táján) szívösszehúzódáskor zörej hallatszik, míg a nyaki (és más) vivőerek felett állandóan távoli zúgáshoz hasonló zörej észlelhető, az ú. n. apácazörej (l. o.). A betegség a nevét a feltünő alabastromszerű sápadtság után kapta, ami ismét a vér megváltozásában leli magyarázatát. A beteg vérének festőanyaga, a haemoglobin ugyanis jelentékenyen megkevesbedik, de oly módon, hogy az egyes vörös vérsejtre eső haemoglobinmennyiség kevesebb lesz a normálisnál ; ennélfogva tehát a haemoglobin csökkenése nem halad párhuzamosan a vörös vérsejtek számának csökkenésével, hanem aránylag jobban megfogy. Súlyosabb esetekben a vörös vérsejtek száma csökken ; a fehér vérsejtek nem változnak, ellenben a vérlemezkék nagyobb mennyiségben találhatók s innen van, hogy az ilyen beteg vére alvadékonyabb is és az erekben rögösödést, eltömődést is okozhat. A C. gyógyítható betegség ; legfontosabb gyógyszere a vas, emellett az arzén.

Chlorococcum *Fr.* (növ.), a Protococcus-féle egysejtü moszatok génusza. A C. humicola (Näg.) Rabenh. a nedves talajt, a fák kérgét zöldes színnel vonja be. A zuzmók testében is megtalálható.

Chloroma, a szarkómák (l. o.) egy fajtája, mely zöld színével tünik fel. A vérképző szervek általános szarkomatozisával jár együtt ; leggyakrabban a koponya- és arccsontokon fordul elő, igen rossz indulatú. A zöld szín eredete még kellőleg tisztázva nincsen.

Chloromagnesit, l. *Kloromagnezit.*

Chloromoti (állat), a cerkófmajmok (l. o.) egyik alneme, amelybe *Sclater*, könnyebb áttekintés céljából, az olajzöldhátú és fehérhasú cerkófmajmokat (szám szerint 6 faj) sorozta. Ide tar-

toznak a *Cercopithecus* nembe sorozott cerkófmajmok.

Chloropal, l. *Ungvárit.*

Chlorophaeit, l. *Klorofeit.*

Chlorophora *Gaudich.* (növ.), a Moraceae (Eperfafélék) család génusza. 2 faja közül a *C. excelsa* Benth et. Hook. Nyugat-Afrika óriási fája, a *C. tinctoria* (L.) Gaudich. *(Maclura tinctoria* D. Don) pedig Amerika tropikus részében elterjedt fa. Tövisesek, levelük váltakozó, épszélű v. fűrészes, pálhás. Viráguk apró s belőle magháza oldaláról ostorszerű, pillás bibe nyúlik ki. Termésfüzérük az eperfáéhoz hasonlít. Mindkettő igen hasznos fa. Az amerikai faj (futeiba, fustete) kénszín sárga fája az ú. n. *sárga fa* v. *sárga berzsenyfa*, ez *morine* nevű, sárga festőanyagánál fogva mint festékfa kerül a kereskedelembe. Az afrikainak a fája az *odumfa;* színe sötétsárga v. világosbarna, kitünő építő- és asztalosfa, a hangyák nem bántják.

Chlorophyceae (növ.) a. m. zöld moszatok (l. o. és *Moszatok).*

Chlorophyll, l. *Klorofill.*

Chlorophyllan, a klorofill savak és alkaliák által változást szenved. A savak meghasító hatásának legelső terménye a *C.*, amely barnaszínű és a rosszul szárított növény barnaságát idézi elő.

Chlorophyllit, l. *Klorofillit.*

Chlorophytum *Ker.* (növ.), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza, melynek 70 faja úgy az ó-, mint az újvilág trópusi tájain el van terjedve. Húsos gyökerű füvek, levelük egyenes tőlevél, viráguk egyszerű v. bogas fürtben áll. Termésük 3 szögletes, magvuk korongalakú. A Dél-Afrikai *C. comosum* (Thunb.) Baker fehér virágával és fehéren v. sárgán sávozott leveleivel egyike a legszebb és legtartósabb szobai függődíszeknek.

Chloroplast, l. *Kromatofóra.*

Chlorops *Meig.* (állat), a tonnaalakú bábbal biró Kétszárnyuak (Diptera) rendjének valódi legyek (Muscida) családjába tartozó rovar. Legnevezetesebb a *C. taeniopus* Meig. (csíkos hátú búzalégy). Feje széles, félgömbalakú, sárga, a 3 pontszem feketés háromszögletes folttal környezett, összetett szemei élénk zöldek ; a csápok feketék, a szívóka sárga, a sárga tor hátán 3 fényes fekete hosszsáv vonul, a középső a leghosszabb és a sárga pajzsocskáig ér ; a potroh alig hosszabb a tornál, kissé zöldesbe játszó sárga s négy izen félholdalakú fekete-barna öv van, melyek két oldalt 1—1 sötétebb ponttal végződnek ; a lábak sötét-sárgák, a mellsők feketésebbek s a hímeknél sárga foltosak ; a szárnyak üvegszerüek, a billérek fehérek. Testhossz 2·5—3 mm. A rajzó légy petéit a kikelt őszi gabona vetésre — első sorban búzára — tojja, 1—1 sarjra rendszerint egyet, ha több már a sarj, akkor egy növénynél egy sarjra. A pete alig 1 mm. h., fehér s a zöld levelen jól meglátszik. A kikelő nyű befurakodik az illető levél belső szövetébe s abban lassanként lefelé, a gyökérkorona felé igyekszik, miközben a növény rendesen nő. Októberben, de előbb is már lent lehet a nyű a gyökérkoronánál s ott szívja a nedveket. Tél elejére a fertőzött sarj töve betegesen túlteng, hagymaszerüen megduzzad, levelei is szélesebbek lesznek, de azért zöld marad és él. Tavasszal, mire a növekedés megindul, elsárgul és elhal a fertőzött sarj. A nyű a sarjban áprilisban kezd bebábozódni. A nyű hengeres, fehér, elől-hátul tompán végződő, gyűrűzöttség alig látszik, de áttetszik a bélcső, mi néha zöldes. Hossza 6—6·5 mm. A báb sárgás-barna, fényes, hátsó végén 2 foggal bir ; hossza 6—7 mm. Április végén, május elején kikel a légy s rajzik, majd a nőstény petéit a most már szárba menő vetés hajtására, annak legfelsőbb levelére tojja. A kikelő nyű a hajtás felső részén a kalász hosszában igyekszik lefelé, hogy a kalász és a legfelső bütyök (csomó) között letelepedhessék, hol azután rágni kezd (az őszi nemzedék csak szívott) mintegy 2 mm. széles, sárgás barázdát. A megtámadott ízköz túlteng, vastagra duzzad, de rövid marad, néha ráncos, duzzadt felszínű. Az ilyen szár nem birja kihányni kalászát, ez «hasban marad». Ez az ú. n. köszvényes v. podagrás búza. A kirágott csatornának, mely 80 mm. hosszú is lehet, legalján bábozódik a nyű (máj. vége, jún. eleje), majd jún. közepétől aratásig terjedő időben kirajzik a légy, szeptemberig szabadon él s várja az őszi vetés idejét s azután azt fertőzi. — *C. strigula* Fab. és *C. lineata* Fab. nagyjában megegyeznek az előbbenivel, főleg életmód és kártétel tekintetében. A *strig.* nagyobb, a *lin.* kisebb a *taeniop.*-nál.

Chlorosis, 1. betegség, l. *Chloroanaemia.* — 2. Növénytani értelemben C. (icterus, sárgaság, sápadtság), a növényeknek beteges állapota, amelyben a klorofill szemecskék nem fejlődnek ki. Nem tévesztendő össze az elfehérec(ssel (l. o.), továbbá a sötétben tenyésztett ú. m. etiolált (l. o.) növényekkel, amelyekben a fény hiánya miatt nem fejlődött ki a klorofill és amelyeket némelyek (pl. Küster) mégis a chlorotikus növények közé soroz, végül a növények természetes elhalásakor bekövetkező sárga szineződéssel és az őszi szineződéssel (l. *Lombhullás)* sem. A C.-nak úgy tetszik több oka van, mert bekövetkezhetik az élősködő gombák hatására (pl jegenyefenyőn) vagy pedig a talaj vízhiánya folytán (pl. állítólag a len C.-a), vagy a talaj más valamely hibája pl. nagyobb mésztartalma folytán (mint pl. az amerikai szőllőknél). A klorotikus növény sejtjeiben a kloroplasztok megvannak, de számuk csekélyebb a rendesnél és zöldszínanyag nincs bennük, különben a levelek a rügyből rendes alakjukkal fejlődnek ki, legföljebb kisebbek a rendesnél és hamar elpusztulnak, aminthogy a klorotikus növény is rövid életü. A tulajdonképeni C. oka általában a vas hiánya a talajban. Azelőtt azt tartották, hogy a klorofill alakulásához szükséges a vas, ma tudjuk, hogy a protoplazma felépítésében nélkülözhetetlen a vas és így a C. csak másodlagos jelensége a vashiánya okozta plazma-betegségnek. A C. gyógyítható azáltal, hogy a növény talajába juttatunk oldható vasvegyületet, pl. vasgálicot. A még fiatal klorotikus levelek megzöldülnek, ha felületüket vasvegyülettel kenjük be.

Chlorospinell, l. *Klorospinell.*

Chlorotikus növény, l. *Chlorosis.*

Chloroxylon *DC.* (növ.), a Rutaceae-család génusza. Egyetlen faja, a *C. Swietenia* DC., Kelet-India és Ceylon magas fája, páratlanul szárnyas levelekkel, tompa csúcsú, mirigyesen pontozott levélkékkel, apró virágú, végálló bugákkal. Termése tok. Fája az ú. n. *selyem-* v. *atlaszfa*, ennek színe zöldessárga s fényesítve igen széppé és becsessé válik. Kérgéből Indiában gyantát nyernek.

Chlorum solutum a. m. klóros víz.

Chlotar *(Chlotachar)*, több Merovingi-nemzetségű frank király neve: 1. I. *C.*, I. Chlodvig és burgundi Klotilda legifjabb fia; az 511-iki osztozkodás alkalmával a birodalomnak északi részét kapta Soissons-nal. Midőn bátyja Chlodomer elesett, ennek gyermekeit megölette és örökségüket lefoglalta. 531-ben Thüringiát, 532. pedig Childebert testvérével Burgundot hódította meg. 558-ban Frankországot magáénak mondhatta. Fellázadt fiát, Chrammot legyőzte és feleségével s gyermekeivel együtt egy kunyhóban elégettette. Meghalt 561.

2. II. *C.*, I. Chilperich és Fredegunda utolsó fia. Már csecsemő korában, 584., anyja gyámsága alatt jutott a trónra. Rokonai ellen folytatott gyilkos háborúk folyamán 600. birodalma legnagyobb részét elvesztette, de 604. visszaszerezte. 613-ban elfogta anyjának régi ellenfelét, Brunhilda ausztráziai királynőt és kegyetlenül kivégeztette. 613 óta egész Frankország ura volt, 622. pedig Dagobert fiát Ausztrázia trónjára emelte. Megh. 628.

3. III. *C.*, II. Chlodvig és Baltilde legidősebb fia; apja halála után (656) a frankok királya lett, de haláláig Ebroin majordomusnak volt a bábja. Megh. 670.

4. IV. *C.*, némelyek szerint II. Dagobert, mások szerint III. Teodorich fia. Martell Károly léptette fel 717. Chilperichhel szemben mint királyt. Megh. 719.

Chlum, falu Csehországban, Königgrätz ker. kapitányságban, magános, meredek hegykúp (336 m.) lábánál, (1900) 455 lak. Az 1866 júl. 3-iki königgrätzi csatában az osztrákoktól a porosz trónörökös sűrű ködben elfoglalta és Benedek csapatainak többszöri támadása dacára is megtartotta mindaddig, míg erősítéseket nem kapott; ezzel a csatának döntő fordulatot adott. — A *chlumi köd* azzal vált emlékezetessé, hogy mikor Benedek a csatát elvesztette, a vereségért az ütközet napján leereszkedő ködöt okolták. A csatában elesetteknek 1896. emlékszobrot állítottak.

Chlumecky (ejtsd: klu—), *Johann*, báró, osztrák politikus, szül. Zárában 1834 márc. 23. 1867-ben Giskra helytartótanácsi tanácsossá nevezte ki Brünnbe, tagja lett a morva tartománygyűlésnek, majd a birodalmi gyűlésnek. 1871-ben a földmívelési tárcát és 1875. a kereskedelmi tárcát vette át. 1879-ben leköszönt, de továbbra is megmaradt a német szabadelvű párt egyik vezérférfiának. Egy ideig az ú. n. morva középpártnak volt vezére, mely a nagybirtokosok érdekeit védelmezte. 1886 óta a képviselőház és az osztrák delegáció ismételten az elnöki székbe ültette. 1889-ben bárói rangra emelték. 1897-ben az urakházának tagja lett.

Chlumetz, 1. *C.*, csehül Chlumec nad Cidlinou, város Csehországban, Neubydžow ker. kapitányságban, a Cidlina mellett, (1910) 4293 lak., sörfőzéssel, cukor-, gép- és szeszgyártással; a Kinsky grófok szép kastélyával. — 2. *C.* vagy Chlum, falu Csehországban, Wittingau ker. kapitányságban, a Hejtmann-tónál, (1900) 2051 lak. Ferenc Ferdinánd főherceg uradalmi kastélyával, Josephsthal nevű nagy vasgyárral és üveggyártással.

Chmel, *Josef*, osztrák történetíró, szül. Olmützben 1798 márc. 18., megh. Bécsben 1858 nov. 28. 1816-ban mint barát a Sankt Florian kolostorba lépett, hol 1826. könyvtárnok lett. 1834-ben a bécsi családi és udvari levéltár őrévé nevezték ki. Forrásgyüjteményei és művei: Geschichte Kaiser Friedrichs IV. (III) (Hamburg 1840—43, 2 köt.), mely mű hazai történetünket is közelebbről érdekli; Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek zu Wien (Wien 1840—41, 2 köt.); Materialien zur österreichischen Geschichte (u. o. 1832—40, 2 k.); Regesta chronologico-diplomatica Ruperti, regis Romanorum (Frankfurt 1834); Regesta chronologico-diplomatica Friderici III., Romanorum imperatoris (Wien 1838—40, 2. rész); Der österreichische Geschichtsforscher (u. o. 1838—42, 3 k.); Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte Maximilians I. (Stuttgart 1844); Aktenstücke zur Geschichte Kroatiens u. Slavoniens in den Jahren 1526 und 1527 (Wien 1846). Szorgalmas munkatársa volt az Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen c. vállalatnak. Mielőtt Monumenta Habsburgica (1473—1576) c. nagyszabású vállalatát befejezhette volna (3 kötet), meghalt.

Chmelnik, l. *Chmielnik*.

Chmelnizkij, l. *Hmelnickij*.

Chmelova *(Komlóhegy)*, 926 m. magas hegy Trencsén vmegye puchói j.-ban, Oroszlánkő vára mellett; csúcsáról felséges kilátás nyílik, nyergén a Magyar Turista-Egyesület Vágvölgyi Osztályának menedékháza áll. V. ö. *Pechány* Adolf, Képek a Vág völgyéből (Turisták Lapja II. évf. 1890, 17—23. lap).

Chmielnik v. *Chmelnik*, 1. város Podolia orosz kormányzóságban, a Bug 3 ágától alkotott szigeten, jelentékeny réz- és ónbányákkal, termékeny vidéken, (1901) 11,215 lak., földmíveléssel és cipőiparral. — 2. *C.*, város Kjelci oroszlengyel kormányzóságban, a Vsodnia forrásainál, (1897) 6943 lak., bőrcserzéssel és szeszégetéssel.

Chmielowski (ejtsd: chmjelosszki), *Péter*, kiváló lengyel irodalomtörténész és kritikus, szül. Podoliában 1848 febr. 19., megh. Lembergben 1904 ápr. 22. Varsóban 1881—97-ig az Athenaeum szerkesztője volt, az ottani egyetemen 1883. fölállított lengyel irodalmi tanszéket nem fogadta el, csak egy évvel halála előtt lett a lengyel irodalomtörténet tanára a lembergi egyetemen. Önálló munkái egyebek közt: Autorki polskie (Lengyel irónők, Varsó 1885); Adam Mickiewicz (Krakó 1886, 2 köt., 2. kiad. 1898); Józef Ignacy Kraszewski (u. o 1888); Nasza literatura dramatyczna (Szt.-Pétervár 1898, 2 köt.); Zarys najnowszej literatury polskiej (A legújabb lengyel irodalom vázlata, 4. kiad. Krakó—Szt.-Pétervár 1898); Historya literatury polskiej (Varsó 1899—1900, 6 köt.).

Amely szó **C** alatt nincs meg, **K** alatt keresendő!

Chnodomar, alemann fejedelem, Kr. u. 350. legyőzte Decentius trónörököst, majd elpusztította Gallia keleti részét. 357-ben újra betört Galliába, de Julianus trónörökös Strassburg mellett elfogta és Rómába vitette, hol C. a Castra Peregrinában halt meg.

Chnubis, l. *Knubis.*

Chnum, Elefantine és a nilusi vízesések vidékeinek kosfejű istene; ő az örök anyagban működő erő. C.-Rá az egyiptomi pantheonban az isteneknek atyja, aki embereket formál és isteneket alkot; ő tehát a világ teremtő erejeként jelenik meg, mely mindazt, ami itt van és létezik, megteremtette és minden élő lénynek a lehelletet megadta.

Choana, a *hortyogó,* azaz a hátsó orrnyílás latin neve, l. *Orr.*

Choanoflagellata (állat), az ostoros ázalékállatkák *(Mastigophora, Flagellata)* egyik rendje, melynek legfeltünőbb jellemvonása az, hogy az ostor alapját átlátszó, tölcsérforma gallér veszi körül s ennek belsejében örvényez az ostor. Hazánk édesvizeiből id. Entz Géza szerint 17 faj ismeretes.

Choapa, folyó, l. *Chuapa.*

Choaspes, folyó, l. *Kercha.*

Chobham (ejtsd: köbhem), város Kent angol grófságban Gravesendtől 7 km.-nyire, (1911) 12,129 lak. Közelében van a Darley grófok *C. Hall* nevű kastélya, melyben festményeket őriznek Tizian, Rubens és Van Dyck-től.

Chobo, tonkingi város, l. *Sobo.*

Chobot *Ferenc*, prépost-plébános, szül. 1860 szept. 26. Igrámban, Pozsony vm. 1883. szentelték föl, 1891. váci szemináriumi aligazgató, 1895. rákospalotai plébános lett. Az ő buzgólkodására építették föl a nagyszabású rákospalotai templomot. 1903-ban hatvani c. prépost lett, 1910. a romhányi plébániára ment s ugyanakkor esperessé nevezték ki. Főbb irodalmi művei: *Jézus Krisztus egyházának története* (Budapest 1907, 3 köt.); *A pápák története* (Rákospalota 1909).

Choc (franc., ejtsd: sok) a. m. összeütközés, összecsapás; két ellenséges lovascsapat összecsapása. Az összecsapás, melyet az azt nyomban követő kézitusa egészít ki, a lovassági harcnak a legfontosabb s döntő mozzanata. Az összecsapásnál a fődolog, hogy erőteljes s hatásában szétzúzó legyen, ez pedig úgy érhető el, ha a lovasság az utolsó pillanatban a lehető legnagyobb gyorsaságot fejti ki s amennyire csak lehetséges, zárkózva marad. L. *Roham.*

Choc, *Václav*, cseh politikus, szül. 1860 szept. 23. Prágában (Weinberge). Egyetemet végzett és több szociális és közjogi munkát írt, mint: A szociális eszme története és A cseh közjog. Előbb a cseh tartománygyűlésbe, 1901. pedig az osztrák Reichsratba választották meg. Mindkettőben a cseh nemzeti-szociálista párt és a szélső haladó cseh képviselők klubjának vezérférfia. Az osztrák delegációban is többször hangoztatta radikális elveit.

Choc en retour (franc., ejtsd: sok añ rötúr), mikor az anyát a magzat — ki az apjának szifilisét örökölte — a méhlepény vérkeringése révén szifilissel fertőzi, l. *Szifilis.*

Chocs, az Árva-Liptói mészkőhegység középső tagjának (a C.-csoportnak) és az egész hegységnek legmagasabb emelkedése, mely a dubovai nyeregtől K.-re 1613 m. magasságot ér el. Az egészben véve alacsony gerinc fölé e hegytömeg messzire kiemelkedik s uralkodik az egész vidéken; tömege egyfelől a Likavka és Lesztin, másfelől a Rasztocsa völgye vagyis Lucskii völgy és a Vág közt terül el; főtömegéből mintegy sugarasan indulnak ki mellékágai, melyek főleg D. felől érnek el tetemes hosszuságot s csak a Vágot kísérő dombokban szünnek meg. Maga a C. Árva és Liptó várm. határán emelkedik s É.-i. lejtője igen meredek s helyenkint óriási magasságú, közel függélyes sziklafalakként tornyosul fel. Megmászása ÉNy. felől (Felsőkubinból) vagy DK. felől (Lucski fürdőből) 2—3 órát igényel; kilátása igen jutalmazó. A C. ismeretes heves zivatarairól és jégesőiről. V. ö. *Thirring* Gusztáv, Az Árva-Liptói mészkőhegység (Magy. Kárpátegyesület XIV. évk. 1887, 93—103. l.); *Szántó* F. Károly, Kirándulás a Nagy-C.-ra (Turisták Lapja V. évf. 1893).

Chocs-dolomit, világos színű dolomitok és dolomit mészkövek, melyek a Vág vidékén a felső krétaformációhoz tartoznak. E nevet a Rózsahegytől É.-ra emelkedő Chocs-hegy után *Mojsisovics* E. adta a kőzeteknek.

Choctaw, indiánus törzs, l. *Csokta.*

Chodau, csehül *Chodov*, község Csehországban, Falkenau ker. kapitányságban, (1910) 5676 lak., jelentékeny barnaszénbányászattal.

Cho Densu (1352—1431). Eredeti nevén Mincho, híres japán festő, ki Li Lung Mien, a Sung korszakbeli nagy művész nyomdokain haladt és az ú. n. Unkoku iskola megalapítója volt.

Choderlos de Laclos, l. *Laclos.*

Chodkjewicz (ejtsd: hodkjevics), *Jan Karol*, lengyel hadvezér, szül. 1560., megh. Kocimban 1621. Részt vett az oláhországi és a Dnyeper melletti hadjáratokban és Litvánia tábori hetmanává lett. 1605-ben, mint a lengyel hadsereg fővezére, IX. Károly svéd királyt Weitzenstein mellett legyőzte. A svédekkel kötött fegyverszünet után C. Oroszország ellen harcolt Ál-Demeter érdekében, de mert a hadsereg fegyelmezetlenségét nem birta kiirtani, kénytelen volt az elfoglalt Moszkvát elhagyni és békét kötni (1614). 1620-ban a Törökország elleni hadjáratban vitte a fővezérséget, de közben elhalt.

Chodnewit (ásv.), többé-kevésbbé tisztátalan chiolit.

Chodok *(chodové, chodci)*, a Cseh-erdőnek főleg a bajor határ, Taus-Pfraumberg felé eső részében élő cseh-német nép területi neve. Egykor tisztán cseh nyelvű, szervezett határőrség volt, intézményeiben a mi székelységünkhöz hasonló. Feladatuk volt elsősorban a szorosok védelme, de mint közvetlen királyi hatóság alá tartozó katonák az ország területén, saját zászlaik, saját kapitányaik vezetése alatt másutt is harcoltak. Szolgálataik fejében csaknem szabad nemesi jogokat élveztek. Szolgálmányok helyett a királynak adót fizettek s amikor 1328. zálogba adta, nyilt lázadásban törtek ki ellene. A husszita mozgalmakban élénk részt vettek s ezért utóbb jogaikat elkobozták.

Chodorów, helység Galiciában, Bóboka ker. kapitányságban, fémárúgyárakkal és (1910) 4333 lakossal.

Chodowiecki, *Daniel,* német festő és grafikus, szül. Danzigban 1726 okt. 16., megh. 1801 febr. 7. Eleinte miniatürfestészettel foglalkozott, azután nagyobb olajképeket is festett, sikert azonban csak rézkarcaival aratott. A halálra ítélt Calasnak családjától vett búcsuját ábrázoló rézkarc (1767) már tárgyánál fogva nagy feltünést keltett, de C. művészete inkább apróbb rézkarcokban, illusztrációkban, sorozatokban, egyes lapokban nyilvánult legtisztábban. Korának életét, a berlini kispolgárias környezetet felül nem mult megfigyeléssel, hűséggel, gyakran szeretetreméltó humorral ábrázolta és ezáltal mai napig kedvence a német népnek. Illusztrációi közül különösen népszerüekké váltak Lessing Minna v. Barnhelmjéhez, Goethe Wertherjéhez, Gellert meséihez, Goldsmith Wakefieldi lelkészéhez és a kor egyéb kedvelt műveihez, valamint a nagyon elterjedt almanachokhoz készített rézkarcok; sorozatai közül a brandenburgi hadi jeleneteket ábrázoló képek tünnek ki. Egyes rézkarcai népies tipusokat és apró jeleneteket mutatnak be. Rézkarcainál még vonzóbbak nagy számmal fönnmaradt vázlatai, rajzai, melyek közül különösen az Utazás Danzigba c. sorozat (a berlini műv. akadémia birtokában) válik ki. V. ö. *Kaemmerer,* C. (Bielefeld és Leipzig 1897); *Oettingen,* Daniel C. (Berlin 1895).

Chodsa, l. *Kavadzsa.*

Chodshent, l. *Hodzsent.*

Chodzko, 1. *Alexander,* lengyel orientálista, szül. 1804., megh. 1891. A keleti nyelveket Szentpéterváron tanulta. 1831—45-ig mint orosz főkonzul Restben, Perzsiában tartózkodott. Politikai okokból hivatalát elhagyva, 1845-től fogva a szláv nyelvek tanára a Collège de France-on. Sokat írt angolul és franciául. A perzsa vallásos szinművek, a teazieék közül ötöt franciára fordított Théâtre persan (Paris 1878) cím alatt. A Köroglurol szóló népies költeményeket még a negyvenes években angolra fordította Specimens of the popular poetry of Persia (London 1842) c. Említésre méltóbb művei még: Grammaire persane (1. kiad. 1852, 2. kiad. 1883); Grammaire paléoslave (1869); Études bulgares (Paris 1875). Ezenkívül sok perzsa költeményt ültetett át a lengyel irodalomba.

2. *C., Ignacy,* lengyel író, szül. Litvániában, Zabloczyznában 1795 jan. 15., megh. Dzietwiętnikiben 1861 aug. 1. Az első népies lengyel írók egyike, aki Litván képeiben (Obrazy litewskie 1840—1850, 5 sorozat) és Litván hagyományaiban (Podania litewskie 1852—60, 4 sorozat) pompás rajzokat adott Litvánia multjából. Műveinek gyüjteményes kiadása 11 kötetben jelent meg Vilnában (1875—77).

3. *C., Leonard,* lengyel író, szül. Oborekben 1800 nov. 6., megh. Poitiersban 1871 márc. 12. Mint Oginski herceg titkára 1826. Párisban telepedett meg. Az 1830-iki júliusi forradalomban Lafayette adjutánsa volt és aztán a közoktatásügyi minisztérium könyvtárosa lett. Sok életrajzi, történeti és földrajzi munkát írt lengyel és francia nyelven. Nevezetesebbek: La Pologne historique, littéraire, monumentale et pittoresque (Paris 1835—47); Histoire populaire de la Pologne (illusztrálva u. o. 1835).

Choeropus (állat), az erszényesek *(Marsupialia)* rendjébe, a sokfogú erszényesek *(Polyprotodontia)* alrendjébe, a bandikutfélék *(Peramelidae)* családjába tartozó állatnem. Egyetlen képviselője az Ausztráliában honos kétujjú erszényes borz *(C. castanotis* Gray). Kb. akkora, mint a kisebbtermetü tengeri nyúl; törzse 25, farka 10 cm. hosszú. Füves alföldeken él.

Choes (gör.), athéni ünnep, «a kannák ünnepe», a Dionysos tiszteletére tartott Anthesteria ünnep második napja, melyen valóságos versenyivást rendeztek és amelyen az archon basileus feleségét egy titokzatos fáklyás körmenet alkalmával az istennel összeadták.

Choi, város Perzsiában, l. *Khoi.*

Choindez (ejtsd: soendé), németül *Schwende,* gyárváros Bern svájci kantonban.

Choirilos, 1. Athénből való tragikus költő, ki Kr. e. 520 táján versenyzett egy darabjával először. Elismert művelője volt különösen a szatiros drámának. V. ö. *Nauck,* Tragicorum graecorum fragmenta (Leipzig 1889). Az úgynevezett *metrum Choerileum,* choirilosi versmérték:

(— ⏑⏑ | — ⏑⏑ | — — | — ⏑⏑ | — ⏑⏑ | ⏓)

nem C.-tól való, hanem a latin grammatikusok nevezték el így egy vers után, melyben C.-ról van szó. V. ö. *Pecz,* A görög tragoedia (I. Budapest 1889). — 2. *C.,* Samosból való görög epikus költő, ki Kr. e. 470. született és Archelaos makedóniai király udvarában halt meg 400 táján. Egy Perseis c. époszt írt, melyben az athénieknek Xerxesen aratott győzelmét énekelte meg. Töredékei össze vannak gyüjtve *Kinkel*-nél Epicorum graecorum fragmenta 1. (Leipzig 1877). — 3. *C.* a káriai Iasosból való jelentéktelen epikus költő, Nagy Sándor hadjáratainak megéneklője.

Choiromyces (növ.), a föld alatt élő gombák egy génusza. l. *Szarvasgomba.*

Chois., növénynevek mellett *Choisy* Jacques Denys (szül. Jussyben 1799 ápr. 5., megh. Genfben, mint a fiziológia tanára 1859 nov. 26.) nevének rövidítése. Különösen a Convolvulus-félékről értekezett.

Choiseul (ejtsd: soazől), egyike a Salamon-szigeteknek (l. o.).

Choiseul (ejtsd: soazől), francia nemesi *család,* mely a Champagne-ban fekvő *Choiseul* községés várról vette nevét. A család Langres grófjaitól származott. Nevezetesebb tagjai:

1. *Etienne François,* C.-Amboise hercege, stainvillei marquis, francia államférfiú, szül. 1719 jún. 28., megh. 1785 máj. 7. Párisban. Jezsuiták vezetése alatt végezte iskoláit, azután a katonai szolgálatba lépett s az osztrák örökösödési háboruban (1741) annyira kitünt, hogy ezredessé nevezték ki. Visszatérése után az udvar szolgálatába állott és Pompadour asszony bizalmas barátja lett, kinek kérelmére XV. Lajos 1758. C. hercegévé nevezte ki. 1756-ban Pompadour asszony közbenjárására követül ment Rómába és azután Bécsbe, hol az osztrák-francia szövetséget sikerült megkötnie. 1758-ban külügyminiszter lett, 1761. pedig átvette a hadügyi, később a tengerészeti minisztérium vezetését, míg a külügyi tárcát nagybátyjára, a későbbi Praslin hercegre bízta. A

francia befolyás emelése végett a Bourbon-család országai: Franciaország, Spanyolország, Parma és Szicilia között 1761. családi szerződést létesített. Része volt a jezsuiták elüzetésében és független gallikán egyház szervezését tervezte. 1768-ban megszállotta Avignont. De XIV. Kelemen pápa a királyt megint a maga részére tudta megnyerni és C. tervét meghiusította. A lengyel konfederációt támogatta és Oroszországot a portával háborúba keverte; francia tiszteket küldött Kelet-Indiába, hogy ennek benszülött fejedelmeit az elszigetelt Anglia ellen támogassa és oly ügyesen szőtte a diplomáciai cselszövény szálait, hogy II. Katalin cárnő «le cocher de l'Europe»-nak nevezte el. Bukását XV. Lajos megsértett új kedvese, Dubarry grófnő okozta, kinek fondorlatai következtében a király C.-t 1770. végleg elbocsátotta és falusi birtokára száműzte. XVI. Lajos 1774. megengedte neki a visszatérést. A C. neve alatt megjelent «Mémoires» nem hitelesek. V. ö. *Schlözer* K., C. und seine Zeit (Berlin 1848); *Jobes*, La France sous Louis XV (6 köt.); *Filon*, Ambassade de C. à Vienne (1872); *Boutaric*, Corresp. secrète de Louis XV. (1866); *Broglie*, Le secret du roi (1889); *Maugras*, Le duc de C. (1902); *Bourgoult*, C. et l'alliance espagnole (1906); *Soltau* R. H., The Duke of Ch. (London 1909).

2. *Marie Gabriel August Laurent*, Choiseul-Gouffier grófja, francia diplomata és régiségbuvár, szül. 1752 szept. 27., megh. 1817 jún. 20. Aachenben. Tanulmányi útja eredményeit a Voyage pittoresque de la Grèce (1780—1824, 3 köt., 300 acélmetszettel, új kiad. Miller és Hasetól 1840 sk.) c. munkájában tette közzé, melynek révén a francia akadémiába jutott. Nemsokára követül küldték Konstantinápolyba. A francia forradalom idején az elfogatási parancs elől II. Katalin cárnőhöz menekült; I. Pál cár pedig műakadémiai igazgatónak és császári levéltárnoknak nevezte ki. 1801-ben visszatért Franciaországba, hol kizárólag a tudományoknak élt. 1814-ben pairré és államminiszterré nevezték ki. Gyüjteményét a Louvre-múzeummal egyesítették. V. ö. *Choiseul-Gouffier*, La France en Orient (1887); *Daubigny* M. E., Ch. et la France d'outre mer. (1892, 2 köt.).

Choiseul-Praslin, l. *Praslin*.

Choisy, *Jacques Denys*, l. *Chois*.

Choisy-le-Roi (ejtsd: soazi-lő-roá), község Seine francia départementban, a Szajna balpartján, (1906) 13,067 lak., posztó-, nemez-, fayence- és porcellángyártással; sok nyaralóval. A temetőjében látható Rouget de l'Isle bronz síremléke, aki 1836. itt halt meg.

Chokand, khánság, l. *Kokan*.

Choke-bore (ang., ejtsd: csók-bór), a szűkített fúrású serétes fegyvercső angol neve. A cső vége felé kúposan szűkül és ezáltal a serét a nagyobb távolságba történt lövésnél sem szóródik szét.

Choktaw, l. *Csokta*.

Cholaemia, l. *Sárgaság*.

Cholagoga, l. *Epehajtó szerek*.

Cholalsav, l. *Epesavak*.

Cholangitis a. m. epeérgyuladás; l. *Májtályog*.

Cholecystektasia (gör.) a. m. epehólyagtágulás.

Cholecystektomia, l. *Epehólyag kiirtása*.

Cholecystenterostomia (gör.) a. m. vendégszáj, mesterséges nyílás készitése az epehólyag és a bél között.

Cholecystis, epehólyag (l. o.).

Cholecystitis (gör.) a. m. epehólyaggyuladás.

Cholecystotomia (gör.), epehólyagmetszés, az epehólyag megnyitása.

Choledochus (v. *ductus* C.), epevezeték; *choledochitis* a.m. epevezeték gyuladása; *choledochoduodenostomia* a. m. vendégszájkészítés a közös epevezeték és a patkó- (epés) bél között; *choledochotomia* a. m. az epevezeték megnyitása.

Choleinsav, egy epesav, mely változó mennyiségben található a marhaepében. Az epében rendesen előforduló cholsav- v. cholalsavtól kisebb oxigéntartalmán kívül fizikai tulajdonságaival, valamint némely vegyszerrel szemben eltérő viselkedése által különbözik. L. *Epesavak*.

Cholelith, l. *Epekő*.

Cholelithiasis, l. *Epekőbetegség*.

Cholera, l. *Kolera*.

Cholera avium, l. *Baromfikolera*.

Choleranephritis, l. *Kolera*.

Choleratiphoid, l. *Kolera*.

Cholera-vörös, l. *Kolera-vörös*.

Cholerikus, l. *Kolerikus*.

Cholerin, l. *Kolerin*.

Choles (ejtsd: csóless), maya nembeli indiánus törzs a kolumbiai Panamában, a Darien-öböl D.-i partvidékén, hol lakóházait a víz fölött 2—2·5 m. cölöpökre építi. Nyelve és életmódja eltér a szárazföldi indiánusokétól. Másik águk a mexikói Chiapas területén, főleg Palenque vidékén, a hasonnevű romváros mellett.

Cholesteatoma (gör.-lat.), ritkán előforduló, apró, gyöngyházfényű daganatok a lágy agyburkokon, amelyek elszarúsodott laphámpikkelyekből és cholestearin jegecekből állanak. Néha a dobüregben is képződnek C.-k a hám elszarúsodása miatt idült gyuladás következtében.

Cholesterin, l. *Koleszterin*.

Cholet (ejtsd: solé), járási székhely Maine-et-Loire francia départementban, a Maine partján, (1906) 20,427 lak., vászon- és pamutiparral. A C.-i cikkek: fehér és színes vászon-zsebkendők-, vászon, batiszt és flanell híresek. Nagyban űzik a marhatenyésztést is.

Cholevius, *Karl Leo*, német irodalomtörténész, szül. Bartenben 1814 márc. 11., megh. 1878 dec. 13. Königsbergben tanult, mire utóbb a rastenburgi, majd a königsbergi gimnáziumban tanított. 1857-ben nyugdíjazták. Neveléstani munkáin kivül, minők: Dispositionen und Materialien zu deutschen Aufsätzen (2 köt., 1860 10. kiad. 1887) és Praktische Anleitung zur Abfassung deutscher Aufsätze (1868, 6. kiad. 1882), főmunkái: Geschichte der deutschen Poesie nach ihren antiken Elementen (2 köt., 1854); Die bedeutendsten Romane des XVII. Jahrhunderts (1866), és Aesthetische u. historische Einleitung nebst fortlaufender Erläuterung zu Goethes Hermann und Dorothea (1863, 3. kiad. 1897).

Choliambus (gör.-lat.) a. m. sánta jambus, máskép *skázón*, az olyan jambusi sor, melyben az utolsó jambusi láb helyett látszólag trocheus van s így a ritmus az egyenletes folyásból a sor végén mintegy kizökken. C.-nak nevezik különösen a jambusi trimeternek (hatos jambusnak) megfelelő trochaikus végződésű jambust, melynek prozódiai képlete a következő:

⏒ — ⏑ — ⏒ — ⏑ — ⏒ — — ⏓

Skázon, szerettem Skázonom, kemény vágást,
Oh csak keményt tégy rajta: hasson el csontig.
Virág Benedek.

Ritmikailag tekintve, trocheusi lábról szó sincs e formában, hanem szinkopéval van dolgunk, összevont jambusi lábbal. Az egymás mellé kerülő két arzis különös, rikító szinezetet kölcsönöz a formának, s valóban a görögök gúnyversekben használták. Nálunk a klasszikai irány hívei tettek vele próbát, de nyomósabb hatás nélkül.

Cholin v. trimethyloxyaethyl ammonium hydroxyd: $HO.N\begin{smallmatrix}-CH_2.CH_2(OH).\\ \equiv(CH_3)_3.\end{smallmatrix}$ Előfordul mind a növényi, mind az állati szervezetben; a vérben, különösen az idegállomány nagyobbmérvű szétesésével járó betegségek esetén mindig fellelhető. A mellékvesékben is kimutatható, állítják, hogy a mellékvese kéregállománya választja el. Valószinübb azonban, hogy az állati szervezetben a lecithin (l. o.) — melynek alkotórésze — szétesése révén keletkezik. Mivel a vérnyomást csökkenti, bizonyos mirigyek működését pedig előmozdítja, az adrenalin (l. o.) antagonistájának látszik lenni. Tiszta állapotban a C. szirupszerű folyadék. Platinakloriddal egy vízben oldható, de alkoholban, éterben, kloroformban, benzolban stb. oldhatatlan vegyületet képez, mely jellemző kristály formája (hatszögű, narancsvörös színű lapok) által a C. felismerésére szolgálhat. Rokonvegyületei a mérgező neurin, továbbá a muscarin, betain stb.

Cholm (lengyelül *Chelm)*, 1. *járási székhely* Pszkov orosz kormányzóságban, a Kunya és Lovat összefolyásánál, 5899 lak., bőrcserzéssel, gabona-, kender- és fakereskedéssel. — 2. *C., járási székhely* Lublin orosz-lengyel kormányzóságban, az Ukerka mellett, 19,236 lak., igen szép székesegyházzal, marha- és gabonakereskedéssel. Régen Halicshoz tartozott; 1377. került Lengyelországhoz és sokáig püspöki székhely is volt.

Cholmogory, l. *Holmogori.*

Cholnoky, 1. *Imre*, id., jogi író, szül. Kecskeméten 1820., megh. Dunaföldváron 1901 ápr. 25. 1846-ban Nógrád vmegye táblabirája, az 1848-iki márciusi napokban tagja volt a nemzetőri haditanácsnak. Végigküzdötte a szabadságharcot és az őrnagyi rangig jutott. 1850-ben 15 évi várfogságra ítélték, de fél év mulva szabadon bocsátották. Erre Bölcskén ügyvédkedett. Az alkotmány életbe lépte után a középbalpárt egyik vezérszereplője volt; a fuzió alkalmával a függetlenségi párthoz csatlakozott. Munkája: *Váltóeljárási rendszer megyékre és városokra nézve* (Budapest 1847).

2. *C. Imre*, ifj., jogi író, az előbbinek fia, szül. Bölcskén 1851. Kir. közjegyző Szatmár-Németiben. Munkáiból megemlítendők: *A magyar anyagi magánjog kézikönyve* (Budapest 1886); *A hagyatéki eljárás gyakorlati tervezete* (Kaposvár 1890).

3. *C. Jenő*, egy. tanár, szül. Veszprémben 1870 júl. 23. 1892-ben a József-műegyetemen mérnöki oklevelet nyert. Előbb Klimm Mihály mellett a műegyetemen, azután Lóczy mellett a budapesti tud. egyetemen volt asszisztens; részt vett a Balaton tudományos tanulmányozásában s apróbb jelentésein kívül erről több nagyobb szakmunkát írt: *A Balaton limnológiája*, a *Balaton szintüneményei*, a *Balaton jege*, a *Balaton hidrografiája*, amelyek a magyar földrajzi társaság Balaton-bizottságának kiadványai közt jelentek meg. 1896-ban állami ösztöndíjjal Kelet-Azsiába ment, hogy ott hidrográfiai és geografiai tanulmányokat végezzen. Beutazta a Jang-ce-kiang deltavidékét, majd Pekingből a mongol pusztákra utazott, azután Mandzsuország ismeretlen területeit járta be s végül a kinai nagy alföldön és a Huai hegységen keresztül Sanghaiba ment, ahonnan 1898. visszatért hazájába. Ez utazásáról több könyvet írt: *A sárkányok országából* (Életképek és útirajzok Kinából, 1902); *Talajjavítás és folyószabályozás Kinában* (Budapest 1905); továbbá számos magyar és idegen nyelvű tanulmányt. Ezután titkára, majd főtitkára volt a Földtani társulatnak, később a Földrajzi társaságnak, egyszersmind a Földrajzi Közlemények szerkesztője, jelenleg a Földrajzi társaság egyik alelnöke. 1903-ban a budapesti tudományegyetemen magántanárrá habilitálták. 1905-ben a kolozsvári egyetem meghívására ott az egyetemes földrajz nyilvános rendes tanárává nevezték ki. Újabb művei: *A levegő fizikai földrajza* (1903); *Világegyetem* és *A Föld hegyei és vizei* (Műveltség könyvtára II. és III. kötet, 1907 és 1908). Világszerte ismeretesek lettek a futóhomok mozgásáról, a Balatonról, továbbá a mesterséges öntözéseknek a népvándorlásokkal való összefüggéséről szóló tanulmányai. E Lexikonnak is munkatársa.

4. *C. Viktor*, hirlapiró, szül. Veszprémben 1868 dec. 23., az előbbinek testvérbátyja. Jogot Győrött és Budapesten hallgatott. 1894-ben átvette a Veszprémi Hirlap szerkesztését; 1898. Budapesten a Pesti Napló segédszerkesztője lett; azóta több napi- és hetilap munkatársa. Megjelent szépirodalmi művei: *Füstkarikák*, elbeszélések (Veszprém 1896); *Tammúz*, elbeszélések (1910); *Beszélgetések*, tárcacikkek (1910); *Az Alerion-madár vére* (1911). Több színművet fordított a fővárosi szinházak számára. Irói álnevei: Paganel, Pelargus, Arne.

Choloepus (állat), a lajhár-félék egy neme. L. *Lajhár-félék.*

Cholon (ejtsd: solon), város a francia Kokinkinában, 7 km.-nyire Szájgontól, (1906) 138,000 lak., rizskereskedéssel.

Cholsav v. *cholalsav*, l. *Epesavak.*

Cholti apátság. Pázmány tesz róla említést (Acta Synodi Dioec. 1629.), azonban ő is csak annyit tud, hogy 1217-ben virágzott.

Cholui, l. *Holuj.*

Cholúla (ejtsd: csolúla), régi város Puebla mexicói államban, Pueblától 5 km.-nyire, nem egé-

szen 5000 lak. Nevezetes a *Teokalli*, Mexikó legnagyobb piramisa, Quecalkoatl istennek volt szentelve; hossza az alapnál 344 m., a tetején 50 m., magassága pedig 62 m. C. Anahuak szent városa volt és főképen ennek köszönhette nagyságát.

Choluteca (ejtsd: csoluteka), az ugyanily nevű departamento fővárosa Honduras középamerikai köztársaságban, a Fonseca-öböl partjain, a C. nevű folyó torkolata közelében, (1905) 10,820 lak. Hozzá tartozik Tigre sziget az Amalapa nevű szabad kikötővel.

Choma, ólikiai város Kis-Ázsia DNy.-i részében, romjait Eszkihisszar mellett ismerték föl.

Chômage (franc., ejtsd: somázs) a. m. parlagonhagyás, szünetelés.

Chômage-biztosítás, l. *Biztosítás.*

Chomer, gabona- és földterületmérték a hébereknél; gabonánál = 201·2 l.

Chomjakov, l. *Homjakov*.

Chonae, falu, l. *Kolosse.*

Chondracanthidae (állat), az evezőslábú rákok *(Copepoda)* rendjébe tartozó rákcsalád, melyre jellemző tőralakú felső állkapcsa; végtagjai nincsenek. A hímek kicsinyek, csenevészek és a nőstényhez tapadva élnek. A nőstények halakon és puhatestű állatokon (Mollusca) élősködnek. 10 nemből 30-nál több fajuk ismeretes.

Chondrarsenit, l. *Kondroarzenit.*

Chondrigen, l. *Chondrogen.*

Chondrilla *L.*, *nyúlparéj*, (növ.), a Compositae (Fészkesek) család nyelves virágú génusza. 18 faja Európa, Ázsia és a mediterrán vidék kétéves vagy évelő füve. Legelterjedtebb a *C. juncea* L. Erősen elágazó, ágai vesszősek. Kemény serték-től szúrós. Virága sárga.

Chondrin, porcenyv, a porcoknak v. a szaruhártyának (cornea) vízben való főzésekor keletkezik. A csontokból főzhető közönséges v. csontenyv- (glutin)-től néhány reakciója által különbözik. Nem egységes test, mint azelőtt hitték, hanem a glutinnak keveréke a porc specifikus alkatrészeivel, ill. azok hasadási termékeivel.

Chondrit (ásv.), l. *Meteorit.*

Chondrites *Sternb.* (növ.). E névvel foglalják össze azokat a fosszilis algamaradványokat, amelyek egyes ma élő vörös moszatokhoz hasonlítanak. A Szilurtól az alsó harmadkorig minden korszakban megvoltak. A *C. Targionii* Brgnt. az eocénkori rétegekben fordul elő.

Chondritis (gör.), l. *Porcgyuladás.*

Chondrodendron *Ruiz et. Pav.* (növ.), a Menispermaceae család génusza, melynek mintegy 8 faja Braziliában és Peruban honos. Felfutó cserjék, kerekded v. hosszukás levelekkel, végálló fürtökkel és nyeles, csonthéjas terméssel. A *C. tomentosum* Ruiz et Pav. szolgáltatja a valódi *radix Pareirae bravae*-t (pareiragyökér), mely pelosin nevű hatóanyagánál fogva orvosszerül használatos. L. még *Cissampelos.*

Chondrodistrophia *(C. foetalis*, v. *Achondroplasia* v. *Micrometia chondromalacica)*, Kaufmann által elhatárolt kórforma, amely a csöves csontok közép- (diaphysis) és végdarabja (epiphysis) között lévő porcok méhenbelüli megbetegedésén alapszik. Mivel ezekből a porcokból nő hosszában a csont (l. *Csont)*, a porcok megbetegedése esetén a csont hosszirányú növekedése nagy mértékben szenved; s így a C.-ban szenvedő magzatok rendkívül rövid végtagokkal birnak, amelyeken a normálisan fejlődő bőr úgy lóg, mint egy bő ruha. A C.-nak több alakja van, aszerint, hogy a porcos epiphysis hogyan fejlődik: ha az is kicsi marad, akkor C. hypoplastica-ról szólunk, ha megnagyobbodott s gombaszerüen megvastagodott, C. hyperplastica a neve; lehetséges az is, hogy kocsonyaszerüen elpuhult, ekkor C. malacica jön létre. A C.-s magzat végtagjai amellett görbék, orrtöve erősen behúzódott (az agyalap fejlődésének visszamaradása miatt). A C.-s gyermekek a szülés után rendesen igen hamar elhalnak; ha életben maradnak, kurtatagú törpék lesznek belőlük.

Chondrodit, l. *Kondrodit.*

Chondrogen v. *chondrigen*, régebbi nézetek szerint a porcszövet alapanyaga, melyet a kollagénnel rokon egységes kémiai anyagnak tartottak. Mörner vizsgálatai óta tudjuk, hogy ez nem áll, hanem a porcok alapanyaga kollagén és más anyagok keveréke.

Chondroit (gör.) a. m. nyálkakő, melyet porcszerű keménysége miatt neveznek így.

Chondroitinkénsav, v. *chondroitsav ;* Mörner fedezte fel a porcokban; ezeken kívül előfordul az aorta tunica intimájában, sőt nyomokban a csontszövetben is. A pathogiás körülmények közt keletkező amiloidnak (l. *Amiloid-elfajulás)* is alkatrésze. Schmiedeberg szerint összetétele $C_{18}H_{27}NSO_{17}$. Különböző kémiai behatásokra kénsav hasad le belőle és chondroitinné lesz. A chondroitin híg ásványi savakkal főzve ecetsavra és chondrosinra esik szét, amely erősen redukál. A chondrosin további hasadástermékei még teljesen tisztázva nincsenek, az biztos, hogy aminoszénhidrát származékok keletkeznek belőle(aminoglykuronsav, glykosamin ?).

Chondrologia (gör.), az anatomia egyik fejezete: a porctan.

Chondroma, l. *Porcdaganat.*

Chondromalacia a. m. porclágyulás.

Chondromukoid, Mörner által porcokból, különösen marhák gégeporcaiból előállított, a chondroproteidekhez (l. o.) tartozó foszformentes cukorfehérje (glykoproteid, l. o.), amely ott főleg kollagén (l. o.), azonkívül chondroitinkénsav (l.o.) s albumoid (l. o.) társaságában fordul elő. Lúggal, savval való elbontásánál egyéb fehérjeszármazékok mellett, mint minden chondropoteid, chondroitinkénsavat is ad. Tiszta állapotban fehér, amorf, savanyú reakcióju por, mely a fehérjék rendes szinreakcióit adja.

Chondroproteid, az olyan glykoproteid (l. o.), melyben a fehérjével egy szénhidrát tartalmú éterkénsav, a chondroitinkénsav van vegyülve. A C.-ek közé tartozik a chondromukoid és az amiloid.

Chondropterygii *(Elasmobranchii, Selachii*, állat), l. *Őshalak.*

Chondrosarcoma, lásd *Porcdaganat* és *Szarkóma.*

Chondrosidae (állat), a négysugaras kovatűs szivacsok *(Tetractinellidae)* alrendjébe tar-

tozó szivacscsalád. A tengerből kivéve, friss állapotban, gummi vagy porcogószerüek, később kiszáradva, bőrszerűekké változnak, ezért gummi- vagy bőrszivacsoknak nevezik. Nyolc fajuk ismeretes. A Földközi-tengerben gyakori az 1—4 cm. nagyságú, dióalakú *Chondrosia nucula* O. Schm.

Chondrosis (gör.) a. m. porcosodás.

Chondrosoma (biol.), számos sejt protoplazmájában levő, festékekkel megfesthető fonál-, vagy szemecske alakú képződmények neve.

Chondrostoma (állat), l. *Paduc.*

Chondrus *(Stackhouse) J. Agardh* (növ.), a Vörösmoszatok egy génusza. Legismertebb faja a *C. crispus* (L.) Stackhouse, az Atlanti-oceán északi felében él. Nyálkát tartalmazó, villásan elágazó telepéből készítik a *Carragaheen* drógot.

Chonetes (állat), a pörgekaruak (Brachiopoda) egy neme.

Chongrad, *Chonrad, Conrada, Chornad*, Magyarország középkori vízrajzában a. m. *Hernád.*

Chonia, az ókori Itáliában így nevezték a Lucaniában Siris és Croton városok között elterülő vidéket; lakosai a chonok, talán az epiruszi chaonok rokonai.

Choniates, *Niketas Akominatos*, bizánci történetiró, l. *Niketas.*

Chonikrit, mállott plagioklász, l. *Piroszklerit.*

Chonos (ejtsd: csonosz, máskép *Guaytecas)*, több mint 1000 kisebb-nagyobb szigetből álló csoport, Chiloe-szigettől D.-re a Tres Montes nagy félszigetig. E szigetek geológiai alkata olyan, mint Chiloeé (l. o.), éghajlata olyan mint a Tűzföldé; a növényzet rajta csodálatosan buja; a gyér indus lakosságnak főtápláléka a vad burgonya, aquina, mint ők nevezik. A fauna meglehetősen szegényes. Nagyobb része lakatlan. Legnagyobb szigete a Magdalena (2225 km²).

Chonquiro, indiánus törzs, l. *Chontaquiro.*

Chonsz *(Chunsu)*, egyiptomi isten, melynek neve szimboluma volt azon erőnek, mely a tavaszi hónapban a felkelő hold és a felkelő nap fényét okozta. Mint járó férfiút ábrázolták, karvaly fejjel, a holdkoronggal a fején. Imádásának központja Theba volt, ahol a híres C.-templom állott.

Chontales (ejtsd: csontalesz), departamento Nicaragua középamerikai köztársaságban. Gyarmatosított területe 11,182 km². Mintegy 32,000 civilizált lakosa nagyobbára a főváros San Sebastian de Acoyapa körül lakik. Le Libertad kerületben, a Cordillerák K.-i lejtőjén arany- és ezüstbányák.

Chontaquiro v. *chonquiro* v. *piro*, délamerikai indiánus törzs az Ukaya lefolyó területén. Marcoy Pál szerint a C.-k a campas-indiánok ivadékai. Első hittérítőik sokat mesélnek a régi C.-k harciasságáról. Manapság már csak elszórtan laknak, három családnál többet ritkán találni együtt. Vannak némely összefüggés nélküli ősi vallási hagyományaik, bár kevés kivétellel kereszténységre tértek.

Choo, mérték, l. *Csó.*

Chooria (növ.), l. *Illipe.*

Chop, *Max*, német zenész, szül. a thüringiai Greussenben 1862 máj. 17. Jogászból lett zenésszé; hangversenydarabokat írt zongorára, dalokat stb. Könyvei: Zeitgenössische Tondichter (1888, 1890); Frederich Delius (1897); számos zeneműfejtegetés (ú. n. Führer, Wagner stb. nagyobb műveihez) és regények. Neje, szül. *Groenevelt* Celeste zongoraművésznő.

Chopart (ejtsd: sopár), *François*, francia seborvos, szül. Párisban 1743., megh. 1795. Tanítványa volt Moreaunak. Már 1767. a sebészeti akadémiának egy díját nyerte el: Essai sur les loupes c. dolgozatával. 1782-ben az élettan tanára, majd nemsokára a sebészet tanára a párisi orvosi iskolán. Művei: Mém. sur les contrecoups dans les lésions de la tête; Traité des maladies chirurgicales et des opérations qui leur conviennent, Desault P. J.-vel; Traité des maladies des voies urinaires stb. Egyik tanítványa, Laffiteau ismertette C. egy műtevési modorát, mellyel részleges lábkiizesítést végezhetni. E műtét mai nap is C. nevét viseli.

Chopart-féle izület v. articulatio medio-tarsea, a sarkcsont-köbcsonti (art. calcaneo-cuboidea) és az ugró-sajkacsonti (art. talo-navicularis) izület együttvéve. Jelentőségét az adja meg, hogy a lábfej megbetegedéseinél gyakran válik szükségessé a lábfejnek a C.-ben való kiizesítése (ez az ú. n. *Chopart-féle műtét).* Ilyenkor az izületi vonal meghatározására a belső, öregujji oldalon a sajkacsont tapintható gumója, a külső, kisujji oldalon az V. lábközépcsont gumója szolgál; az izület az előbbi mögött 1 cm., az utóbbi mögött 1·5 cm.-re kezdődik és S-alakú hajlással bír. A C.-ben a lábfej mozgásai igen korlátozottak, részint mert az izülő felszínek sem engednek meg túl nagy kimozdulást, részint pedig mert sok és igen erős szalag (ligamentum) köti a csontokat össze.

Choper, folyó, l. *Hoper.*

Choperszk, l. *Novohoperszk.*

Chopin (ejtsd: sopeñ), *Frédéric François*, híres zeneköltő és zongoraművész, szül. Varsó mellett Zelazowa Wolában 1809 márc. 1. (lengyel források szerint 1810 febr. 22.), megh. Párisban 1849 okt. 17. Atyja, C. Nicolas menekült francia nemes, anyja lengyel nő volt (Chryzanowska). A varsói konzervatóriumban Zywny, majd az igazgató Elsner, fejtették ki rendkívüli tehetségét; amaz volt egyetlen zongora-, emez szintén egyetlen zeneelméleti tanára. Iskoláztatásához állítólag Radziwill A. H. hg., a zeneszerző, anyagi támogatással járult. Külföldi tanulmányútjában 1829 aug. Bécsben játszott először nyilvánosan. A lengyel forradalom (1830) után többé nem tért haza. Párisban telepedett le s gyöngéd, vonzó lényével a születési és szellemi arisztokrácia barátságát biztosította magának. Ritkán zongorázott hangversenyen; zongoratanításból élt, büszkén, előkelőn és szegényül. Két nagy csalódás után az ellenszenvből tízéves szenvedéllyé vált szerelem töltötte el szívét: a George Sand (l. o.) néven ismert regényírónő, Dudevant marquis neje, volt az ábrándos művésznek 1837 óta élettársa és a súlyos tüdőbajjal küzködőnek önfeláldozó ápolója, de idővel hűtlensége és 1847. szakítása elősegítették C. testi-lelki szenvedéseit és halálát. — C. művészi nagysága az utólérhetetlen finomságban állt: a kifejezés meg a dallamszépség el-

bájoló, változatos és előkelő voltában. Virtuozitása a zongorajátszásban új korszakot nyitott meg; a pedállal bánása, billentésének szinte a végtelenig fokozott árnyalása, a tolmácsolt érzéshez képest az időmértéknek művészi váltakozása a gyorsabb vagy lassubb játékkal (tempo rubato): megannyi eredeti, új és hódító szép vonás, mely az ő játékát s az ő fordulatos, szellemes műveit a költészetnek eladdig nem ismert varázsával vonta be. Mozart és Bach műveit szerette és becsülte legjobban, de az ő szigorú műformáikban nem birt dolgozni: maga teremtett magának formákat, dús képzeletének sugallata szerint; romantikus egyénisége termékenyítőleg hatott az újabb nemzedékre. A szláv iskola méltó buzgalommal és sikerrel követte példáját. C. közel 200 zongoradarabot, 17 lengyel dalt, egy-egy triót és gordonkaszonátát írt. C. működését benső barátja, *Liszt,* érdekes, de dagályos, túlzó francia könyvben méltatta (1851; magyarra ford. *Vass* Ottilia grófnő); a róla írt régebbi könyveket teljesen fölöslegessé teszi az angol *Niecks* Frigyes 2 köt. műve: Frederick C. as a man and musicien (London 1889). *Kleczynski* írt műveiről (németül 1898); *Karlowicz* (Varsó 1906) leveleit adta ki.

Chopine (franc., ejtsd: sopin, a latin cupa-ból, németben: Schoppen), régebben folyadékmérték Franciaországban = 0·465 l.; csapszékben a fél bouteille (pinte).

Choquer (franc., ejtsd: soké), ütni, meglökni, átvitt értelemben valakit megsérteni; *choquant* a. m. feltünő, megütközést keltő, sértő.

Chora, város, l. *Khora.*

Choragium (lat.), l. *Kar.*

Choral, l. *Korál; C.-fuga,* l. *Fuga.*

Chorasan, l. *Korasszan.*

Chorda (lat.), húr; az állattanban a gerinces állatok testében közvetetlenül a gerincvelő alatt, a törzs hosszában futó porcogós állományú zsineg, melyet magyarul *gerinchúrnak* neveznek. Az embrio-élet folyama alatt valamennyi gerincesnél megtaláljuk, de később a legtöbbnél eltünik, helyét a csigolyákból álló gerincoszlop foglalja el, csupán a csőszívű halaknál *(Leptocardii),* a körszájú halaknál *(Cyclostomi)* s még néhány más alsóbbrendű gerinces állatnál marad meg az egész életen át. Nyomai azonban a magasabbrendű gerinces állatokban is megmaradnak a csigolyák belsejében, vagy a csigolyák közötti hézagokban. A csigolyák ugyanis a C. körül kezdenek fejlődni, azt körülzárják s a további növekedés folyamán mindinkább elnyomják. A C. a zsákállatokban is előfordul, ezért némely rendszerezők a zsákállatokat a gerincesekkel *Chordata* néven egyesítik. E csoporton belül *Urochordata* névvel jelölik a zsákállatokat, melyeknél a C. csak a farki részben van meg; *Cephalochordata* néven foglalják össze azokat az állatokat, melyekben a C. az egész testen végighúzódik, (pl. ilyenek a Csőszívűek (Amphioxus), a többi gerinces állatokat pedig *Craniota* vagy *Vertebrata* s. str. néven egyesítik. — *C. dorsalis,* l. *Gerinchúr.* — *C. tympani,* l. *Dobhúr.*

Chordaria, *Chordata* (gerinchúros állatok), a zsákállatok és gerincesek összefoglaló neve. L. *Chorda.*

Chordata *(gerinchúros állatok),* l. *Chordaria* és *Chorda.*

Chorda tympani, l. *Dobhúr.*

Chordiles (állat), a kecskefejő-félék *(Caprimulgidae)* családjába tartozó madárnem. Legismertebb a virginiai estifecske *(C. virginianus* Gm.). Kb. akkora, mint a mi kecskefejőnk. Észak-Amerika Egyesült-Államainak É.-i (a Hudson-öbölig) és K.-i részében, vonuláskor pedig Közép-Amerikában, Nyugat-Indiában és Dél-Amerika legnagyobb részében megtalálható. Rovarokkal, főleg szunyogokkal táplálkozik, ezért hasznos; újabban mindenütt kimélik.

Chorditis vocalis (gör.), a hangszalagok lobosodása.

Chordotonális szerv, bizonyos rovaroknál (pl. tücsök-féléknél) előforduló érzékszerv, mely húrszerűen kifeszített érzéksejtekből áll. Hallószervnek tartják.

Chorea (gör.), l. *Vitustánc.*

Chorea major a. m. hisztéria (l. o.). — *Chorea minor,* l. *Vitustánc.*

Chorebo, *Victorinus de, Sinay* Miklós (l. o.) álneve. E néven jelent meg a következő nagyérdekű műve: Sylloge Actorum publicorum—pacificationis Viennensis, amelynek függelékekép *Bocskay* István végrendeletét is közli.

Choregia, l. *Korégia.*

Choregos, l. *Korégosz-emlékek.*

Chorenei *Mózes,* örmény történetíró, született Choren nevű faluban Duroperan tartományban 370. év körül. Alexandriában és Athénben tanult. Részint görög és szír, előbb még nem ismert iratokból, részint pedig a nép szájából feljegyzett történelmi tartalmú népregék, népénekek, dalok, apró költemények alapján megírta az örmények történelmét, miért is C.-t az örmények Herodotjának nevezik. C. Nagy-Örményország története című munkája Amsterdamban 1695-ben jelent meg. Whiston testvérek e munkát fontossága miatt latinra fordították és az örmény szöveggel együtt kiadták Londonban 1736-ban. E munkát eredeti örmény nyelvből magyarra lefordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Szongott* Kristóf (Szamosújvár 1892). Magyar monográfiát C.-ről *Edelspacher* Antal írt (Budapest 1878).

Choreographia, l. *Koreográfia.*

Choreomania, l. *Koreománia.*

Chorepiscopus (gör.-lat.), vidéki püspökhelyettes a régi egyházban. Részint felszentelt püspökök, részint csak közönséges áldozópapok (preszbiter) voltak, hasonlók a mai főesperesekhez v. püspökhelyettesekhez. Néha a régi püspökök a hitetlenek által székhelyükről elűzött vagy valami okból letett püspököket alkalmaztak C. gyanánt. A IX—X. sz.-tól kezdve a C.-k intézménye főleg azok túlkapásai miatt megszünt, s ezentúl a püspökök segítségére az egyházkormányzatban másféle hivatalok szerveztettek. V. ö. *Weizsäcker,* Kampf gegen den Chorepiscopat (1859); *Gillmann,* C. in Orient (1903); Revue de l'Orient Chrétien (1901).

Choreus (gör.-lat.), kéttagú versláb, a. m. trochaeus (l. o.).

Choreuták, l. *Masszaliánusok.*

Choreutica, l. *Koreutesz.*

Choriambus (gör.), látszólag a choreusból (trochaeusból) és jambusból összetett versláb: — ⌣ ⌣ — (magyar műszóval lengedező), voltaképazonban csonka daktylikus dipodia. A magyar verstanban emlegetett C. azt jelenti, hogy a 4 tagú ütemek egy részében az első és utolsó szótag hosszú, a 2. és 3. pedig rövid volna elméletileg, ha t. i. a szöveg igazodnék a dallamhoz, melyben gyakran van «C.-i lejtés», azaz két hosszú hangjegy közt két rövid hangjegy. Aranynál az ilyen vers gyakori.

Chorier (ejtsd: sorié), *Nicolas*, az Elegantiae latini sermonis szerzője, l. *Meursius.*

Chorikios, görög szofista Gazából, élt a VI. sz.-ban Kr. u. Keresztény vallású, de a régi görög szellemben írta műveit, melyekből eddig csak egy rész jelent meg (Paris 1846).

Chorin, 1. *Áron*, az első, hitújítási szellemben működő rabbi Magyarországon, szül. Weisskirchenben, Morvaországban, 1766 aug. 3., megh. Aradon 1844 aug. 24-én. Teológiai tanulmányait a nagymartoni talmudiskolán, később Prágában végezte. 1789-ben az éppen megalakult aradi hitközség rabbijának választotta meg. Akkoriban merésznek mondható hitújításai és szabadelvü vallásos elméletei a hazai és külföldi ortodox zsidóság támadásait zúdították a fejére. 1805-ben néhány Óbudán összeült rabbi ítélete a csőcselék által tettleg bántalmazott férfiút az *Emek hásávé* című könyvében (Prága 1803) kifejtett tanainak visszavonására kényszerítette. Az aradi zsidó községben, melynek 55 évig volt lelkipásztora, az istentisztelet modern berendezése, az iskolaügy, valamint a kézi mesterség terjesztése körül nagy buzgalmat fejtett ki. Márvány mellszobrát a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. Többnyire héber nyelven írt munkáit s életrajzát l. *Löw* Lipót, Gesammelte Schriften II. (Szeged 1890) 251—420. l.

2. *C. Ferenc*, főrendiházi tag, szül. 1842 máj. 11. Aradon. Jogi tanulmányait részint Budapesten, részint külföldön elvégezvén, 1867 Aradon ügyvédi irodát nyitott. 1871—72-ben Arad várost képviselte balközépi programmal. 1875 és 1878. u. o. újra megválasztották. 1876-ban az Ausztriával kötött gazdasági kiegyezés miatt kilépett a szabadelvű pártból s 70 társával megalkotta a független szabadelvű pártot, melyet a bankvitában s a kiegyezéssel összefüggő gazdasági kérdésekben képviselt. 1884-ben belépett a szabadelvű pártba és a szatmárvmegyei aranyosmedgyesi kerületet képviselte. 1896-ban Szatmár város választotta képviselőül. 1898-ban Bánffyval szemben a disszidensekkel ellenzékbe lépett. 1902-ben az összeférhetetlenségi törvény következtében nem vállalt mandátumot; ellenben 1903. főrendiházi taggá nevezték ki s mint ilyen az Andrássy-csoporthoz csatlakozott. Még 1902. Szatmár város díszpolgárául választotta. Az ugyanez évben alakult Magyar Gyáriparosok Szövetsége őt választotta elnökké, s e szövetségnek ma is az élén áll s irányítja működését a magyar gazdasági törekvésekért folytatott küzdelemben. A képviselőházban jelentékeny működést fejtett ki, különösen az igazságügyi kérdések tárgyalásában. Már 1876. átdolgozta a váltótörvényjavaslatot s irányadó tényezője volt a büntetőtörvénykönyv megalkotásának. 1885-ben a mentelmi bizottság elnöke volt; részt vett a bünvádi perrendtartás szervező bizottságának munkásságában s 1896. a bt. perrendtartási javaslatoknak előadója is volt. 1906 óta a főrendiház részéről állandóan tagja a delegációnak, s különösen a hadsereg részére való szállítások ügyében sikerült érvényesítenie a magyar gazdasági érdekeket.

3. *C. Géza*, zeneszerző, szül. Budapesten 1872 május 1. Tanulmányait a Nemzeti Zenedében (Rausch Károlynál) és Párisban végezte. A víg, könnyű zenében voltak nagy sikerei; párisi kiadói Jules Givre, Henri Leissus és a Société d'édition nouvelle. Dalain és kisebb tánc-zeneművein felül operetteket írt: A modern Diogenes (1 felv.), Kolumbusz báró (szöv. Ráskai Ferenc) és Pierre Wolff: Muki c. szindarabjának zenéjét (Heltai Jenő verseire).

Chorioblastosis, Auspitz rendszerében a bőrbetegségek egyik osztálya, melybe a corium (l. *Bőr)* növési zavarai tartoznak.

Choriocapilláris réteg, a chorioidea (érhártya) legbelsőbb rétege, mely rendkívül sűrű hajszálérhálózatból áll, l. *Szem.*

Chorioidea v. *choroidea*, a gerinces állatok szemének egyik hártyája, az úgynevezett érhártya. L. *Szem.*

Chorioideális hasadék, l. *Szem.*

Chorioiditis, l. *Érhártyagyuladás.*

Chorion v. *corium*, az irha, l. *Bőr.* — *C.* a három magzatburok középsője; a Baer-féle savós burokból (mely entodermából s mesenchymából áll) s az utólag hozzá növő allantois hólyag falából keletkezik. A savós burok hámborítékából, a trophoblastból lesz a C. hámja, az allantois szolgáltatja az ereket (l. *Allantoisz).* Emberben s az emberszabású majmokban az allantois csökevényes szerv lévén, nem vesz maga részt a C. képzésében, hanem csak az allantois-erek nőnek be a C.-ba, azt vascularizálják. Némely állaton a C. fejlődése az amnionéval kombinálódik (amniogen C.). A C. kötőszövetének a trophoblast réteg alatti burjánzása által bolyhok keletkeznek (C.-bolyhok); ezeknek legtöbbje szabadon lebeg a C.-t környező savós folyadékban, egyike-másika azonban összefügg a legkülsőbb magzatburokkal, a deciduával (gyökérbolyhok). A C. bolyhok már a második hónapban a C. legnagyobb részén újra visszafejlődnek (C. laeve); csak a decidua basalisnak megfelelő részen fejlődnek tovább (C. frondosum), ahol a méhlepény (placenta) képzésében vesz részt.

Mikroszkóp alatt megfigyelhető, hogy a C. hámból és kötőszöveti stromából áll. A hám- és kötőszövet határán egy hártya fejlődik ki, a membrana limitans chorii. A C. hámja ismét két rétegű: kívül egy sok magvú, tömött réteg van, melyben a sejthatárok sehol sem ismerhetők fel, ez a syncitium-réteg; ezalatt van egy nagy, kerek jól elhatárolt sejtekből álló réteg, ez a Langhans-réteg. A C. stromája kocsonyás alapanyaggal bir, melybe csillagalakú kötőszöveti sejtek vannak ágyazva; később aztán kötőszöveti rostok lépnek fel benne. Az erek már a 2. héten jelennek

meg. A 2. hónapban a vérkeringés már teljesen ki van fejlődve: minden boholynak meg van a maga arteriája, vénája. A bolyhok visszafejlődésével a vérerek fejlődése is megállapodik, kivéve a C. frondosumot, ahol még tovább fejlődik, csaknem a terhesség végeig.

Chorionepithelioma, rossz indulatú daganat, mely a magzatburkok egyikéből, a chorionból (l. o. és *Pete),* illetőleg a méhlepényből indul ki. Az igazi, szűkebb értelemben vett C. képzésében csak a chorion hámja vesz részt. A C. diffuse infiltrálva nő tova, s különös előszeretettel intravasculárisan. Sokszor az is előfordul, hogy a méhlepényben daganatot nem találunk, a tüdő, máj mégis tele van tipikus C. áttételekkel. A C.-nak különös érdekességet ád az, hogy sejtjei fötalis eredetüek, azaz a pete által képezettek.

Chorioretinitis, az érhártya és ideghártya együttes gyuladása.

Choripetalae (növ.), l. *Archichlamydeae.*

Chorisia *Humb. Bonpl. et Kunth* (növ.), a Bombacaceae-család génusza; 3 fajjal Dél-Amerikában. Hatalmas fák, törzsük megdagadt és sok tüske borítja. Levelük 5—7-es, tenyeres. Magvuk gyapjas szőrözetét párnatölteléknek használják.

Chorize (gör.), a növénytanban hasadás, amidőn egy levélképlet helyén két teljesen kifejlett levél jelenik meg, amelyek az eredeti levéllel teljesen megegyeznek (pl. a mályva porzói), l. *Dédoublement.*

Chorizema *Labill.* (növ.), a Leguminosae család génusza; 15 faja csaknem kizárólag Nyugat-Ausztráliában cserje v. félcserje, váltakozó egyszerű, épszélű, gyakran igen apró levelekkel, többnyire fürtös, piros, sárga v. tarka virágokkal. Több faját töméntelen virágáért hidegházban tartják.

Chorizontes (gör.) a. m. elkülönítők, megkülönböztetők. E nevezettel jelöltek két régi görög kritikust, *Xenont* és *Hellanikost* a hellenizmus korában, kik először különítették el szerzőség dolgában az Odysseiát az Iliastól s a két époszban talált eltérések, különösen mithoszbeli különbségek alapján csak az Iliast hirdették Homeros művének. De győzött velük szemben a híres Aristarchos (l. o.) tekintélye, ki mind a két eposzt Homerostól származtatta.

Chorley (ejtsd: csorli), város Lancaster angol countyban, a Chor mellett, közel a torkolatához és a leeds-liverpooli csatorna mellett, (1911) 30,317 lak., vasolvasztókkal, kémiai gyárral, jelentékeny fonó- és szövőiparral, gép- és vaggongyártással, malomkő-, ólom- és szénbányákkal.

Chorographia, l. *Korográfia.*

Choroiditis, l. *Érhártyagyuladás.*

Chorol, város, l. *Horol.*

Chorologia, l. *Korológia.*

Chorometria (gör.) a. m. földméréstan (l. o.).

Choron (ejtsd: kóron), *Alexandre Étienne,* sokoldalú és alapos francia tudós és zeneszerző, szül. Caenben 1772 okt. 21., megh. Párisban 1834 jún. 29. 1804-ben egészen a zenére adta magát; 1816—17. a nagy operát igazgatta s újra felelevenitette a restauráció alatt megszünt conservatoiret École royale de chant et de déclamation néven, 1817. pedig Institut de musique classique et religieuse c. nagytekintélyű iskolát alapított. Számos jelentékeny zeneelméleti könyvet írt. Szerzeményei requiem, opera, románcok, ez utóbbiak közt a világhírű La sentinelle. Halála után jelent meg: Nouveau manuel complet de musique című enciklopédiája (Paris 1839, 8 köt.).

Choroplast Fotográfiai objektiv Staeble et Co. gyárából. Ragasztatlan, szimmetriás kettős anasztigmát. Szétcsavart fél-részei kétszeres gyujtótávolságú tájképlencséknek használhatók.

Chorrillos (ejtsd: csorillyosz), város a Csendes-óceán partjain, Lima perui departamentóban, 20 km.-nyire Limától, amellyel vasút köti össze. 3000 lak.

Chorsabad, l. *Korszabad.*

Chortatzis *(Chortakios) Georgios,* krétai újgörög költő a XVI. sz. végén. Krétai nyelvjárásban írt Eriphyle c. tragédiájával nagy tetszést aratott (megjelent Veneziában 1714. és Sathas kretikon theatronjában, u. o. 1879).

Chorun, l. *Kohren.*

Chorus, l. *Kar* és *Szentély.*

Chorzow, falu Oppeln porosz kerületben, 4 km.-nyire Beuthentől, (1910) 10,875 lak., szénbányákkal és vasművekkel.

Chose (franc., ejtsd: sóz), tárgy, dolog, valami; *C. jugée,* elintézett dolog, befejezett ügy.

Chosoutok, mongol-oirat nép, tulajdonképen a kalmükok egyik ága a Volga alsó folyásánál. Túlnyomólag lamaisták, részben iszlam hívei. Nyelvileg az ural-altaji nyelvcsalád mongol ágához tartoznak, írásuk azonban szemita eredetü. L. *Kalmük.*

Chotan, város Turkesztánban, l. *Khotán.*

Chotba (arab), l. *Khutba* és *Dzsum'a.*

Choteboř (ejtsd: chotebozs), az ugyanily nevű ker. kapitányság székhelye Csehországban, a Dubrova partján, (1900) 4060 lak., sörfőzéssel és szép kastéllyal.

Chotek (chotkowai és wognini), ósi cseh nemes *család,* mely 1702. emelkedett bárói, 1723. (cseh) grófi, 1745. pedig birodalmi grófi rangra; 1760. a magyar indigenátust kapta. Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *C., Bohuszláv,* chotkowai és wognini gróf, *C. 3.* fia, szül. 1829 júl. 4. Prágában, megh. 1896 okt. 11. Görlitzben. 1866-ban követségi tanácsos volt Berlinben, 1867—70-ig stuttgarti, 1870—71-ig szentpétervári követ, 1871. csehországi helytartó, 1872. madridi, 1873—88-ig brüsszeli s végül drezdai követ. Egyik leánya, *Zsófia* grófnő, 1900 júl. 1. morganatikus házasságra lépett *Ferenc Ferdinánd* osztrák és magyar trónörökössel s ez alkalommal I. Ferenc József uralkodó *Hohenberg* névvel örökös hercegi rangra emelte, l. *Hohenberg.*

2. *C. János Rudolf* gróf, szül. 1749 máj. 17., megh. Bécsben 1824 aug. 26. Alsóausztriai kormánytanácsos, 1776. az udvari kancelláriánál tanácsos, majd kancellár lett. 1788-ban beadta lemondását, mert II. József rohamos újításait nem helyeselte. 1802-ben államminiszterré és csehországi várgróffá lett. 1805—09-ig tagja volt a minisztériumnak. V. ö. *Wolf* A., Graf Rudolf C. (Wien 1853).

3. *C. Károly* gróf, *C. 2.* fia, szül. 1783 júl. 23., megh. 1868 dec. 28. Prágában. 1815-ben a nápolyi

királyság kormányzójává nevezték ki. 1816-ban a trieszti helytartótanács elnöke, 1819. Tirol és Vorarlberg helytartója, 1826—43-ig pedig a csehországi gubernium elnöke volt és az iskolaügy emelése, útépítések stb. körül kiváló érdemeket szerzett. V. ö. *Wolf*, Graf Karl C. (Prag 1869).

4. *C. Rezső* gróf, a főrendiház örökös jogú tagja, szül. 1822 febr. 12. Milanóban, megh. 1903 dec. 3. Futtakon. Atyja, *Hc mann* gróf, *C. 2.* fia, cs. és kir. ezredes, *Brunswick* Henriette grófnőt vette nőül s e réven szállt a családra a korompai uradalom Magyarországon. Atyja korán elhalván, nagyatyjánál nevelkedett Budán. 1848-ban ő és Andrássy Gyula gróf szerepeltek mint korjegyzők a főrendiház első ülésén. Egész haláláig tevékeny részt vett a közügyekben. — Fia, *Rezső* gróf, szül. 1870 ápr. 17. Korompán, a főrendiháznak örökös jogú tagja. Neje *Ráday* Irma grófnő, néhai *Ráday* Gedeon gróf, volt honvédelmi miniszter leánya.

Choti, l. *Juta.*

Chotin, l. *Kocim.*

Chotkowski *László*, lengyel pap, politikus és kiváló egyházi szónok, szül. Mielczynben (Gnesennél) 1843 márc. 15. A vatikáni zsinat alatt Rómában tartózkodott és a zsinat történetét is megírta. 1872 óta Brombergben, majd Posenban működött mint szemináriumi tanár, 1882. pedig a krakói egyetemre az egyháztörténet tanárának nevezték ki. 1885 óta a birodalmi gyűlésnek tagja s a klerikális lengyel párt buzgó híve. Több egyháztörténeti művet írt lengyel nyelven.

Chotzen (csehül: *Chocen)*, város Csehországban, Hohenmauth ker. kapitányságban, az Adler mellett, (1910) 5041 lak., vászonszövéssel, gép- és sörgyártással, 2 műmalommal.

Chouans (ejtsd: suañ). A francia forradalom idejében Bretagneban és Maineben a királyság védelmére felkelt pórok neve, mely név első vezérüktől, *Cottereau* Jeantól származott, ki csempész létére kapta a C. nevet (Chat huant a. m. huhogó bagoly). Cottereau 1792. kezdte meg a harcot a köztársaság ellen és 1793. a vendéeiekkel egyesült. *Cadoudal* (l. o.) is hozzája csatlakozott. Sikerrel folytatták a guerilla-harcot. Cottereau halála után (1794 febr. 2.) a vakmerő *Désoteux* (másnéven Cormatin) vezényelte a C.-okat. A konvent tárgyalásokat folytatott vele, valamint Charette-tel és 1795 ápr. 9. Mabilaisban szerződésre lépett velök, melynek értelmében a C.-ok a fegyvert leteszik és a köztársaságot elismerik; de egyik fél sem tartotta meg ezt a szerződést és midőn 1795 jún. Puisaye gróf angolokból és emigránsokból álló csapattal kikötött, a forradalom újra elterjedt, mígnem Hoche köztársasági tábornok Sainte Barbe melletti táborukat rohammal bevette és a szétszórt C.-csapatokat külön-külön megsemmisítette. A legtöbben Quiberon félszigetére menekültek, hol aztán elpusztultak. Scépeaux és Cadoudal kénytelenek voltak magukat megadni, Frotté Angliába, Puisaye Amerikába menekült; más vezéreik elestek. 1799-ben Frotté és Cadoudal angol segéllyel újra szervezték a felkelést, de az első konzul Brune tábornokot küldte ellenük a Loire mellékére, ki a C.-okat szétszórta, vezetőiknek pedig kegyelmet biztosított, Frotté kivételével, kit agyonlőttek. A C. vezéreit a Bourbonok tábornokokká léptették elő, többen közülök a pairi rangot is elnyerték. V. ö. *Kérigant*, Les C. (Paris 1882); *Le Frégeolière*, Émigration et chouannerie (u. o. 1882); G. de *Cadoudal*, G. Cadoudal et la chouannerie (1887); *Moulin* M., Mémoires sur la C. normande (Paris 1893); *Morvan*, Les C. de la Mayenne (1901). L. még *Vendée.*

Chouquet (ejtsd: suké), *Adolphe Gustave*, francia zenei író, szül. Havreban 1819 ápr. 16., megh. Párisban 1886 jan. 30. 1840—60-ig mint zenetanár Amerikában élt, azután Párisba ment, hol a konzervatorium hangszergyüjteménye őrévé nevezték ki. Főbb munkái: Histoire de la musique au XIV—XVIIIe siècle (1864); Histoire de la musique dramatique en France (1873); Le musée du conservatoire de musique (1875).

Chován *Kálmán*, zeneszerző és zongoraművész, szül. Szarvason 1852 jan. 18. A zenetanulást atyjánál, C. Zsigmond jeles orgonajátszónál kezdte s a budapesti Nemz. Zenedében befejezve, egy évet a Saint-Genois grófi háznál mint zongoratanító Bécsben és Badenben töltött; ekkoriban (1874) jelentek meg első zongoraművei. 1876-ban Bécsben a Horak-féle zongoraiskolákban lett tanár s később igazgató. Innen a budapesti orsz. zeneakadémián Erkel Ferenc utóda, a zongoratanárképző intézetnek pedig megalapításakor (1891) vezető tanárává lett. — Könyve: *A zongorajáték tanmódszere* (1892, 2. kiad. 1905, a tanterv módosításával 1907); zongoraiskolája (1905, 2. kiad. 1907) és nagyszámú szebbnél szebb zongoradarabja van.

Chow, mérték, l. *Csó.*

Chowan (ejtsd: csauen), folyó North-Carolina északamerikai államban, a Rottaway és Meherrin egyesüléséből ered és az Albemarle-soundba torkollik. 70 km. hosszan hajózható.

Chr. a. m. chi—rho, e két görög betü X és P összetételéből keletkezett jel: ☧, mely mint Krisztus nevének kezdőbetüje, Krisztus szimboluma gyanánt szolgált. — Az okirattanban annak jelzése, hogy az illető helynek olvasása helyes.

Chrábor, kisk. Nyitra vm., most *Nyitragarába* (l. o.).

Chrastina *Dániel*, magyar nyomdász, 1713. átvette Dadan János örököseinek zsolnai nyomdáját, 1725. Puchóra költözött. 1730-ig volt ott, mely évben Royer János Pál vette meg a nyomdát és pozsonyi üzletével egyesítette.

Chrematistica, l. *Krematisztika.*

Chrême (franc., ejtsd: krém) a. m. krizma (l. o.).

Chrenócz, kisk. Nyitra vm.-ben, most *Nyitratormás* (l. o.).

Chresam, l. *Krizma.*

Chresmologus (gör.-lat.) a. m. jóslatmagyarázó; innen *chresmologia*, jóslás, jövendölés.

Chrestien de Troyes, l. *Chrétien de Troyes.*

Chrestomathia, l. *Kresztomatia.*

Chrestus, Claudius császár alatt Rómában élő zsidó. Mint a hitfelei közt, valószinüleg a zsidók és zsidó-keresztények egymásközti surlódásai következtében keletkezett pártok egyikének vezére, több izben zavargásokat idézett elő. A róla szóló híreket tévesen Krisztusra vonatkoztatták.

Chrétien de Troyes (v. *Chrestien, Crestien,* (ejtsd : krétjeñ), középkori francia költő; életéből csak annyit tudunk, hogy egy ideig Mária champagnei grófnő udvaránál tartózkodott s hogy legutoljára az 1141. elhunyt Fülöp elszászi és flandriai gróffal állt összeköttetésben. Művei, melyek csak részben maradtak reánk számos kéziratban, túlnyomóan az Artus király alakjához fűződő ú. n. breton mondakörbe tartoznak. Iratásuk idejét némelyek 1160—1175, mások 1152—1181 közé teszik. Legnevezetesebb verses regényei, melyekben a mondai anyagot a lélektani kérdések finom kiélezésével alakítja: Cligès; Lancelot v. le Chevalier de la Charrete; Yvain v. le Chevalier au lyon és a befejezetlenül maradt Perceval vagy le conte du graal. Tristanja, mely némelyek szerint e tárgy későbbi feldolgozásainak alapja volt, míg mások szerint csupán a monda egyik epizódját ölelte fel, sajnos, elveszett. C. nemcsak a francia, hanem a német és angol udvari költészetre is nagy hatást gyakorolt. Műveinek kritikai kiadását W. Förster indította meg (Halle 1884—99, eddig 4 köt.). A Percevalt Potvin adta ki (Mons 1867—72, 6 köt.), kritikai kiadását Baist késziti elő. V. ö. *Potvin,* Bibliographie de C. (Bruxelles 1863); *Emecke,* C. als Persönlichkeit u. Dichter (Würzburg 1892); O. *Schulz,* Die psychol. Vorgänge in den Romanen v. C. (Halle 1903).

Chria (gör. *chreia,* «haszonraforditás»), a régi retorikában a tételek kidolgozásának bizonyos állandó menete, melynek segítségével szónoki gyakorlatokat szerkesztettek. Többféle alakja közül említhető az aphthoniosi C., mely 8 részből áll: 1. a tétel a szerző dicséretével (dictum cum laude auctoris); 2. a tétel körülírása és értelmezése (periphrasis); 3. megokolása (aetiologia); 4. ellentétei, illetőleg korlátozása (contrarium); 5. hasonlóságok (simile); 6. példa (exemplum); 7. tanuságok (testimonium); 8. befejezés a tétel ismétlésével és haszonraforditásával (conclusio).

Chrigton-féle csomóbontó, a pamut lazítására és a közéje keveredett piszok eltávolítására szolgál, l. *Pamutfonás.*

Chrischona (eredetileg *St. Christiana),* egykor Basel mellett fekvő búcsujáróhely, ma székhelye a Spittler Chr. Fr. által 1840. alapított vándor misszionárius és evangelizátor képzőnek, amely közel ezer testvért bocsátott már ki szerte az egész világba, akik jobbára az iparos és földmíves osztályból kerültek ki. Lapot is adnak ki Glaubensbote címen. Bevételük 1847-ben 1400 frank, 1901-ben 190,000 frank volt. V. ö. *Kappard,* Fünfzig Jahre der Pilgermission auf St. C. (Basel 1890).

Chrisfal, írói álneve *Christovam Falcão* port. költőnek, l. *Portugál nyelv és irodalom.*

Chrisma, l. *Krizma.*

Chrismale (lat.), a kat. egyházban régebben használatos fehér szalag, melyet a megbérmáltak egy hétig a homlokukon hordtak, hogy a szent krizmát (l. o.) a tiszteletlenségtől megóvják. Manap a bérmálás után egy segédkező pap rögtön letörli gyapottal a krizmát a megbérmált homlokáról.

Chrismarium v. *Chrismatorium* (lat.), 1. a krizma tartására szolgáló edény; 2. ereklyetartó.

Chrismatin (ásv.), l. *Krizmatin.*

Chrismon, egy, a merovingi kortól a XIII. sz.-ig okleveleken használt C-alakú monogramm, mely valószinüleg az «in nomine Christi» szavak összevonásából származik.

Christ, 1. *Johann Friedrich,* német humanista, a műarcheológia megalapítója, szül. Koburgban 1700 ápr., megh. Lipcsében 1756 szept. 3. Jénában tanult, 1739. a költészet r. tanára lett Lipcsében. Ő az első igazi műarcheológus, ki ez irányban Lessingre és Winckelmannra leginkább hatott. Munkái: Noctes Academicae (Halle 1727—29); De rebus Langobardicis (Leipzig 1730); Anzeige u. Auslegung der Monogrammatum (u. o. 1747): Magisteria veterum in poculis (u. o. 1745—49); De murrhinis (u. o. 1743); Musei Richteriani daktyliotheca (u. o. 1743). Latin költeményei is jelesek.

2. *C., Wilhelm,* német filológus, szül. Geisenheimban 1831 aug. 2., megh. 1906 febr. 8. Münchenben. Münchenben és Berlinben tanult, 1854. gimnáziumi, 1860. egyetemi tanár lett Münchenben; 1902. nyugalomba vonult, de azért továbbra is még tartott előadásokat. Fő érdeme, hogy a nyelvészet eredményeit a filológiában méltányolta és értékesítette. Munkái: Studia in Aristotelis libros metaphysicos (Berlin 1853; Grundzüge der griech. Lautlehre (Leipzig 1859); Die metrische Ueberlieferung der Pindarischen Oden (München 1868); Poetik d. Aristoteles (Leipzig 1878); Aristotelis metaphysica (u. o. 1886); Homer oder Homeriden (München 1885, 2. kiad.); Metrik der Griechen und Römer (Leipzig 1879, 2. kiad.); Homeri Iliadis carmina (u. o. 1884); Pindaros kommentárral (u. o. 1896). Legkiválóbb műve: Geschichte der griechischen Litteratur bis auf die Zeit Justinianus (4. kiad. 1905). A most sajtó alatt levő 5. kiadást Schmid W. dolgozta át.

Christaller, *Gottlieb,* német hittérítő és nyelvbúvár, szül. Winnendenben (Württemberg) 1827 nov. 17., megh. Stuttgartban 1895 dec. 16-án. 1848-ban belépett a baseli missziónárius társaságba s 1852 óta a nyugatafrikai, főleg az Arany partok mentén élő néger törzsek térítésével foglalkozott. Az asantik számára leforditotta az Újszövetséget, melyet Baselben adott ki 1871. Nyelvészeti munkái: Grammar of the Asante and Fante language called Tshi (Basel 1875); A dictionary of the Asante and Fante language called Tshi (u. o. 1891).

Christburg, porosz város Marienwerder kormányzósági kerületben, (1910) 3004 lak. 1335-ben itt verték az első filléreket.

Christchurch (ejtsd : krisztcsörcs), 1. város Hants angol countyban, az Avon és Stour összefolyásánál, (1910) 5104 lak., órakészítéssel és jelentékeny lazachalászattal. — 2. C., város New Zealandban, a déli szigeten, az Avon mellett, kies halmos vidéken, (1906) 67,878 lak., érdekes fosszil állatmaradványokat tartalmazó muzeummal. 8 km.-nyire van Lyttelton, a város kikötője, amellyel vasút köti össze.

Christen, *Ada,* l. *Breden.*

Christensen, 1. *Hjalmar,* norvég kritikus, szinmű- és regényiró, szül. Fördén (Söndfjord) 1869 máj. 5. 1894-ben a krisztianiai szinház dramaturgja lett. Műveiben dekadens tipusokat rajzol és szeretettel

foglalkozik lélektani és társadalmi problemákkal. Művei közül említendők: En Frisindet (regény, 1889); Mat Blod (novellák, 1891); Bastarder (regény, 1893); Loth's Hustru (szinmű, 1892); En Seirherre (dráma, 1893); Unge Nordmaend (1893, essay-gyüjtemény); Arne Garbory (pályanyertes tanulmány, 1894).

2. *C., Jens Christian*, dán politikus, szül. 1856 nov. 21. Ringkjöbingben. 1877—1901-ig elemi tanítóként működött, 1890. radikális programmal képviselőnek választották, 1901—5-ig a Deuntzer-kabinetben közoktatásügyi miniszter volt, 1905—1908-ig pedig miniszterelnök. 1908-ban Alberti (l. o.) miniszter csalárd üzelmei őt is visszalépésre kényszerítették. Jelenleg a képviselőház alelnöke.

Christian, személynév, l. *Keresztély.*

Christian d'or, 1775 óta, első izben VII. Keresztély alatt vert dán arany-érem a. m. 19·69 K. 1874 óta már nincsen forgalomban.

Christiania, l. *Krisztiánia.*

Christianissimus (lat., a Christianus superlativusa) a. m. legkeresztényebb; a francia királyok címe.

Christianit, l. *Phillipsit.*

Christians (ang., ejtsd: krisztyensz, a. m. keresztények); *Christian Connection* (ejtsd: krisztyen koneks'n, keresztény összeköttetés) és *Christian Brothers* (ejtsd: krisztyen braderss, a. m. keresztény testvérek), baptista felekezetek. L. *Baptisták.*

Christiansand, l. *Kristiansand.*

Christian Science (ang., ejtsd: krisztyen szaiensz). A Mrs Mary Eddytől alapított metafizikus gyógymód, amelynek alapelveit Science and health with key to the scriptures (262. kiad. Boston 1903) című művében írta le. A bűn és betegség nem származhatnak az Istentől, aki az abszolut jó, hanem mindig az egyén v. a társadalom szülöttei és a keresztény tudomány szerint irányított imával győzhetők le. Az 1879. alapított scientista egyház ma Angliában mintegy 500 államilag elismert hitközséggel bir. Németországban az első scientista egyház 1899. Hannoverben alakult meg. V. ö. *Thomassin*, Christliche Welt (Marburg 1901).

Christiansen, 1. *Arne Einar*, dán költő, szül. 1861 júl. 20. A kopenhágai egyetemen teológiát tanult, de 1886 óta kizárólag irodalommal foglalkozott és 1892-től fogva szerkeszti az Illustrered Tidendet. Először mint szinműíró lett ismeretes: Lindows Börn (1880), En Egoist (1882), Annette (1893) stb. drámáiban polgári kedélyesség és melegség uralkodik, nemkülönben regényeiben; nevezetesek Joppe (Kopenhága 1893) és Hjarl (u. o. 1894). Költeményei finom romanticizmussal átszőtt divatos realisztikus irányuak.

2. *C., Christian*, dán fizikus, szül. Loenborgban 1843 okt. 9. 1886 óta tanár a kopenhágai egyetemen. Neve a szinszórásra, a hővezetésre és sugárzásra vonatkozó s optikai vizsgálatai, továbbá az Inlendning til den mathematiske Fysik (Bevezetés a matematikai fizikába, Kopenhága 1887—89) c. németül is több kiadást ért kitünő kézikönyve révén ismeretes.

Christianshavn, Kopenhágának (l. o) az Amager szigetén fekvő része.

Christiansö, l. *Kristiansö.*

Christianstad, l. *Kristianstad.*

Christianstaed, a dán fenhatóság alatt álló s az Antillákhoz tartozó Santa Cruz (l. o.) nyugatindiai sziget fővárosa, jó kikötővel, erődítményekkel és csillagvizsgálóval. 5500 lak.

Christiansund, l. *Kristiansund.*

Christian Union Churches (ang., ejtsd: krisztyen junjön csörcsesz), baptista egyházközségek Amerikában (szám szerint mintegy 130,000 taggal), melyeknek célja az összes keresztény egyházak egyesítése.

Christianus (lat.) a. m. keresztény és Keresztély.

Christie, *William Henry Malony*, angol csillagász, szül. Woolwichban 1845 okt. 1. 1870-től kezdve a greenwichi obszervatóriumon asszisztens volt, 1881. annak igazgatója és királyi angol csillagász lett. C. egy spektroszkópot, egy eszközt a csillagok színének és fényének meghatározására, továbbá egy polarizáló szemüveget napészlelések számára, végül egy regisztráló mikrométert talált fel.

Christlieb, *Theodor*, evang. teológus, szül. Birkenfeldben (Württemberg) 1833 márc. 7., megh. Bonnban 1889 aug. 16-án. 1868. a gyakorlati teológia tanára és egyet. lelkész Bonnban. Egyházi beszédein kívül megemlítendők: Leben u. Lehre d. Johannes Scotus Erigena (Gotha 1860); Moderne Zweifel am christl. Glauben (2. kiad. Basel 1870); Der Missionsberuf des evang. Deutschland nach Idee und Geschichte (Gütersl. 1876); Der gegenwärtige Stand der evangelischen Heidenmission (u. o. 1880). V. ö. Zum Gedächtniss Th. Christliebs (Bonn 1889).

Christmas (ang., ejtsd: krizmesz) a. m. karácsony, továbbá a karácsonyi időköz, mely Angliában régebben febr. 2-ig tartott, most pedig a twelfth dayvel, vagyis jan. 6. végződik. — *C. carol*, Dickens (Boz) angol humorista egy karácsonyi elbeszélésének címe, amely a. m. karácsonyi ének. A C. éneklése ősrégi angol népszokás, amelynek párja a nálunk is divó karácsonyi koledálás, vagy kántálás. L. *Karácsonyi misztériumok.* — *C.-pantomime* (ejtsd: krizmesz pentomeim), London két nagy szinházában: a Drurylaneban és a Coventgardenben a karácsonyi héten előadott víg tündéri ballet. Eredete visszanyúl a XVII. sz.-ig, de csak Garrick (l. o.) alatt nyerte mai pompás, kápráztató alakját. Népszerű gyerekmese előadásával kezdődik, melynek alakjai átváltoznak végül farsangi alakokká (Harlekin, Clown, Pantalon, Colombine stb.). Záradékul aktuális napi eseményeket csúfolnak ki benne, nem kímélve a legnépszerűbb politikusokat sem.

Christmas-box (ejtsd: krizsmesz-boksz), karácsonyi ajándék; *Boxing-day* (ejtsd: —dé), karácsony második napja, mint az ajándékozás napja.

Christmas Island a. m. Karácsony-sziget (l. o.).

Christodoros, a thebai (egyiptomi) Koptosból való görög epikus költő a Kr. u. VI. sz. elején, ki 416 hexameterre terjedő költeményben érdekes és becses leírását adja a konstantinápolyi Zeuxippos-gimnázium szobrainak, melyek 532. tűzvész áldozatai lettek. Az Anthologia Palatina II. könyvét teszi, melyet kiadott Dübner (Paris 1864).

Christodulos (görögül a. m. Krisztus szolgája), *Kantakuzénos* (VI.) János irói neve (l. o.).

Christoffel, *Elwin Bruno*, német matematikus, szül. Montjoieban 1829 nov. 10., megh. Strassburgban 1900 márc 15. Tanult Berlinben; ott 1859. magántanár, 1862. a zürichi politechnikum tanára, majd a berlini ipari akadémia és 1872. a strassburgi egyetem tanára lett. Sok cikket írt a felsőbb matematika, geometria, fizika és geodézia köréből különféle szaklapokba.

Christofit (ásv.), vasban igen gazdag szfalerit.

Christophe (ejtsd: krisztóf), *Henri*, Haiti császárja, szül. Granada szigetén 1767 okt. 6., megh. 1820 okt. 8. Mint néger rabszolga került Haitira és a franciák ellen kitört lázadás után 1802. megvédelmezte a Haiti hegyfokon emelt erődítményeket. 1805-ben mint a négerpárt vezére, a mulatt Petion társaságában megbuktatta Dessalinest (l. o.). 1808-ban a szigetnek szerecsenek által lakott É.-i felét kapta, melyet aztán örökös császársággá alakította át s magát 1811, I. *Henrik* néven császárrá koronáztatta. Kegyetlensége miatt 1820. megbuktatták, mire C., tartván ellenfeleinek biztos bosszujától, agyonlőtte magát.

Cristopher North, l. *Wilson.*

Christophle (ejtsd: krisztofl), *Charles*, szül. 1805., megh. 1863., fémgyáros, ki Párisban és Karlsruheban egy általa feltalált fehér fémmasszából galvános úton erősen aranyozott vagy ezüstözött fémtárgyakat készített, melyek 2—2·5% ezüstöt tartalmaznak A róla C.-árúnak nevezett fémtárgyak készítését halála után fia Paul C. és Bouilhet folytatták.

Christophle-fém, tulajdonképen alpakka (új ezüst), 2% ezüst tartalommal. Charles *Christophle* (l. o.) találta fel s különösen galvánikus úton ezüstözött használati és dísztárgyak alakjában hozta forgalomba.

Christophorus, 1. pápa, uralkodott 903 novemberétől 904 júniusáig. Amint ő erőszakkal kerítette hatalmába a pápai széket s elődjét V. Leót börtönbe záratta, ép úgy buktatta meg és börtönöztette be őt utódja III. Sergius. — 2. *C.*, szent, l. *Kristóf*, szent.

Christopulos, *Athanasios*, új-görög költő, «modern Anakreon», szül. 1772. Kastoriában, Makedóniában, megh. Romániában 1847. Tanult Bukarestben, orvostudományt Budapesten és Padovában s Murusis Sándor román herceg fiainak nevelője volt. Anakreonra emlékeztető heves szerelmi és bordalai (Wien 1811—12 és többször); Achilleus c. drámája, új-görög Iliasa és Hellenika archaiologemata (Athen 1853) c. művei maradandó becsüek. Új-görög nyelvtant is írt (Grammatiké tész Aiolodorikész, Wien 1805). Életrajza *Pecz* Vilmostól, Erd. Múzeum 1892. 21 költeményének fordítását *Pecz* Vilmos adta új-görög nyelvtanában (Budapest 1894).

Christus, l. *Jézus Krisztus* és *Krisztus* szó összetételeit.

Christus patiens a. m. Szenvedő Krisztus, naziansosi Szent Gergelynek tulajdonított, de nem tőle való, görög tragikusok, kivált Euripides versrészleteiből összetákolt középkori, bibliai tragédia. Krisztus elfogatásával kezdődik és feltámadásával végződik.

Chrjänow, l. *Hrjenov.*

Chrobak, *Rudolf*, osztrák nőorvos, szül. Troppauban 1840 júl. 8., megh. Bécsben 1910 okt. 1. Bécsben tanult, 1866. avatták orvosdoktorrá. Eleinte Oppolzer belklinikáján mint volontőr működött, már ott is a női betegségekkel foglalkozott. Mint nőgyógyász autodidakta volt. 1870-ben a nőgyógyászatból magántanár, 1880. rendkívüli, 1889. rendes tanár a bécsi egyetemen. 1908-ban nyugalomba vonult és tanszékét egyik legkiválóbb tanítványának, *Rosthornnak* adta át. Művei többnyire a szülészet és nőgyógyászat körébe vágnak, nevezetesebbek: Die mikroskopische Anatomie der Uterus (1869—72); Untersuchungsmethoden und gynäkologische Therapie (Stuttgart 1885).

Chrobátok, eltűnt szláv nép, mely 620 körül Csehország területéről dél felé, körülbelül Dalmáciáig vándorolt. Némelyek a mai horvátok őseinek tekintik.

Chrodegang (előfordul *Godegrand* és hasonló más névváltozatok alatt is), metzi püspök, született 700. év körül, előkelő családból, megh. Metzben 766 márc. 6. Martell Károlynak titkára volt, majd 737. első minisztere. Martell Károly halála után, 742. a metzi püspöki székre emeltetett; Kis Pipin kívánságára, mint metzi püspök is megmaradt előbbi hivatalában és a legfőbb fontosságú állami ügyeket vezette. 755-ik évben a közügyektől visszavonulva, egészen megyéjének és különösen papságának reformálásához fogott. Evégből papjait maga köré gyüjtvén Metzbe, a Szt. Ágoston hippói püspök és nursiai szent Benedek szabályai szerint közös életmódot írt nekik elő. Az ezen szabályok szerint élő papok *kanonokoknak* (Capitulares, Canonici) neveztettek a fejezetektől (Capitula), amelyekre a szabályok felosztva voltak. Innen a világi kanonokok és szerzetesrendű kanonokok elnevezése (Canonici saeculares et Canonici regulares). Nagy Károly a 816. évi aacheni zsinaton általánosan kötelezővé tette C. életszabályát. V. ö. *Schmitz*, Chrodegandi Met. eppi regula (Hannover 1889); *Békefi* R., A magyarországi káptalanok megalakulása és Sz. C. regulája (Budapest 1901).

Chrom, összetételeivel együtt l. *Króm.*

Chromaffin-szervek azok, melyek kromsóoldatokkal intenziv vörösbarnára színeződő sejteket tartalmaznak. Ezeket a sejteket chromaffin (Kohn) v. phäochrom (Poll) sejteknek nevezzük. Ilyen sejtek elsősorban a mellékvese velőállományában fordulnak elő; a színeződés okául a mellékvese által termelt adrenalint tartják.

Chromatika, l. *Kromatika.*

Chromatikus, l. *Kromatikus.*

Chromatin, l. *Kromatin.*

Chromatipia, l. *Kromatipia.*

Chromatismus (növ.), l. *Coloratio.*

Chromatius, *szent*, 388—406-ban Aquilea püspöke volt. Szt. Máté evangel. írt 18 homiliáját kiadta Migne Patr. Lat. XX.

Chromatodysopsia, színtévesztés, l. *Színlátás hibái.*

Chromatologia (gör.) a. m. színtan.

Chromatophora, l. *Kromatofóra.*

Chromatoscop, l. *Kaleidoszkóp.*

Chromatosis (gör.), a bőrnek az az állapota, amikor a benne levő festék (pigment) vagy túl gazdag (hyper-C.), vagy túl kevés (achromia, albinismus part.), másként rakódik le, mint rendesen (vitiligo, dys-C.) vagy a rendestől eltérő színű (meta-C.). L. *Pigmentatio.*

Chromatrop, l. *Kromatróp.*

Chromhidrosis (gör.), az izzadásnak ama ritka alakja, melyben színes veríték szivárog ki a porusokból. Minthogy a veríték a festett ruhák festékét könnyen kiveszi v. elváltoztatja, sokáig nem hittek a jelenség létezésében, amíg Le Roy de Méricourt annak valóságát be nem bizonyította. Eszerint vöröses, sárgás, kékes és zöldes veríték lehetséges. A tünemény oka részben az, hogy már a mirigy kivezető csövében baktériumok bontják el a verítéket és pl. a bac. pyocyaneus kékesre v. zöldesre, a leptothrix barnásra, a bac. prodigiosus vörösre festik azt, részben, hogy a bomló verítékben festőanyagok, pl. indigó, színes vassók stb. keletkeznek, vagy hogy a verítékkel színes anyagok, pl. epefestékek választatnak ki. Maga a tünet egészen jelentéktelen; orvoslása könnyű, ha baktériumok okozzák, mert akkor dezinficiáló szappanok kitartó használata is elegendő.

Chromidae (állat), a forrt-garatcsontú halak *(Pharyngognathi)* egyik családja. Többnyire apró halacskák tartoznak ide, melyek Afrika és Amerika trópusi részeinek édesvizeiben élnek, egy nem ismeretes Nyugat-Indiából. Összesen mintegy 100 fajt írtak le mostanáig, melyeket az *Etroplus, Chromis, Hemichromis, Acara, Heros, Cichla, Crenicichla* stb. nemekbe osztották; legnépesebb az amerikai *Heros* nem, melyből 50 faj ismeretes.

Chromit, l. *Kromit.*

Chromo... (gör.), összetételekben a. m. szín vagy színes, l. *Kromo...*

Chromophototherapia (gör.) a. m. radiotherapia (l. o.).

Chromoplast, l. *Kromatofóra.*

Chromopsia, l. *Színlátás.*

Chromosoma, l. *Magoszlás.*

Chromotherapia. Színes világosság alkalmazása gyógyításra. Igy piros fény himlő, scarlatina, eccema, szeplők stb. ellen. Próbálták elmebajosok hangulatának befolyásolására is használni.

Chronegk, *Ludwig,* szinész és a híres meiningeni szintársulat vezetője, szül. 1837., megh. 1891. Meiningenben. György szász-meiningeni herceg mellett eleinte mint rendező, majd mint igazgató és utóbb intendáns, nagyon fontos része volt a meiningeni szinház nagy művészi jelentőségének megteremtésében.

Chronica Hungarorum, l. *Budai krónika.*

Chronicon Budense, l. *Budai krónika.*

Chronicon Gotwicense, a Göttweihi krónika, *Bessel* Gotfried (1672—1749) apát műve, melyet Tegernseeben 1732. nyomtattak, és melyet nagyszámú rézmetszet díszít. Az oklevéltan szabályait (ügyesen kiszemelt oklevél-példákkal), továbbá a Pfalz és Németország geográfiáját írja meg benne.

Chronicon Montis sereni, l. *Petersberg.*

Chronicon Paschale v. *C. Alexandrinum,* (v. *Fasci siculi,* mivel Sziciliában fedezték föl), Heraclius császár idejében a XI. sz.-ban készült világkrónika, mely a legrégibb időktől 1042-ig terjed. Kiadta *Dindorf* (Bonn 1832, 2 köt.).

Chronicon Posoniense, l. *Pozsonyi krónika.*

Chronicon rhythmicum (lat.), a legrégibb magyarországi latin epikus költemény, mely Nagy Lajos korában keletkezett és a bécsi (képes) krónikának elbeszélését nyomon követve, a Meistersängerek verses, rimes formáiban tárgyalja a magyar történetet egészen Salamon király uralkodásának kezdetéig. Kiadta Engel a Monumenta Ungrica-ban.

Chronicus, idült, l. *Akut.*

Chronique scandaleuse (franc., ejtsd: kronik sakandalőz), botrány-krónika, valamely helyen uralkodó bűnöknek és balgaságoknak titkos, legtöbb esetben rosszakaratulag túlzott története. Igy nevezték azt a krónikát is, mely Chroniques de Louis unziesme címmel XI. Lajos francia király kalandjait s az 1460—83-iki évek eseményeit beszéli el. Szerzője állítólag *Denis Hesselin,* a király lovászmestere, más forrás szerint *Jean de Roye,* aki II. János bourbon herceg párisi palotafelügyelője volt. 1611-ben új kiadást rendezett belőle egy párisi könyvárus s C. címet adta neki.

Chrono... (gör.), összetételekben a. m. idő, l. *Krono...*

Chronos (gör. a. m. idő), a régi görögök gondolkodásában az örökkévaló, soha nem öregedő időnek megszemélyesítője, az orfikusok (l. o.) kozmogoniájában minden dolog végső principiuma. Ábrázolásában nem alakult ki határozott tipus: hol sárkány, hol szárnyas géniusz stb. Az ókorban sokan az öreg Kronos-szal (l. o.), az istenek ősatyjával azonosították, sőt némelyek ma is fenntartják a teljesen alaptalan azonosítást.

Chronostichon, l. *Kronogramm.*

Chroolepus *Ag.* (növ.), l. *Trentepohlia.*

Chropaczow, falu Oppeln porosz kerületben, Königshütte közelében, (1905) 6651 lak., téglagyártással és kőszénbányával.

Chropó, kisk. Nyitra vm., most *Sziklabánya* (l. o.).

Chrotta *(crwth, crouth, crowd),* régi brit vonós hangszer, amelyet Venantius Fortunatus (609) költő említ. Az irlandi, walesi és bretagnei falusi zenészek még a XVIII. sz.-ban is használták. A legrégibb vonós hangszerektől az különböztette meg, hogy a hangfogón kívül a kulcsfejet szárnyak gyanánt kétoldalt egy-egy léc kötötte össze a hangszekrénnyel; öt húrját részben a hangfogó fölött, részint emellett szabadon húzták a nyergen át az alsó húrtartóhoz; a hangrések a nyereg mellett kerek alakban nyíltak.

Chroust, *Anton,* német történetiró, szül. Grácban 1864 márc. 10. Előbb Münchenben működött mint magántanár, 1898 óta Würzburgban rendes egyetemi tanár. Művei: Die Romfahrt Ludwigs des Baiern (1887); Tageno, Ansbert u. die Historia Peregrinorum (1892); Über longobard. Königs- u. Herzogs-Urkunden (1888); Briefe und Akten zur Geschichte des 30. jähr. Krieges (1903—6), Monumenta paläographica (München 1899 s köv.).

Chrozophora *Neck.* (növ.), az Euphorbiaceae (Fűtejfélék) család génusza; 7 faja nagyrészt Arábia és Egyiptom sivatagi növénye. Egyéves ágas füvek. A mediterrán vidéki *Ch. tinctoria* (L.) Juss. csípős anyagánál fogva régebben orvosság volt, most csak a *turnezol (tournesol)* nevű sárga festőanyagot állítják belőle elő.

Chrudim, az ugyanily nevű ker. kapitányság székhelye Csehországban, a Charudimka partján, (1910) 4385 lak., cukor-, pótkávé-, sörgyártással, gazdasági gépgyárral, gőzmalommal és gőzfűrészszel; faipar-, földmives- és kereskedelmi és egyéb iskolákkal. Legjelentékenyebb épülete a XIII. sz.-ból való gót temploma.

Chrüszorroász (gör., annyi mint aranyár, héber *Amána*, most *Nahr Barada)*, folyó Sziriában; ered az Antilibanonon, több ágban átfolyik Damaszkuszon, melynek környékét emiatt a mohamedánus hit a négy földi paradicsom egyikével azonosítja. A várostól K.-re egy mocsaras tóba (az Atebe tavába) torkollik.

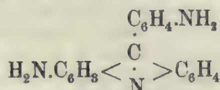
Chryolith, l. *Kriolit.*

Chrysalis (állat), lepkebáb, különösen a nappali lepkéknek arany és ezüst színű pontokkal díszített bábja. Innen chrysaloideus (növ.) a lepkebábhoz hasonló. Tágabb értelemben helytelenül az összes rovarok bábjait is e névvel jelölik. L. *Átalakulás* és *Rovarok.*

Chrysaminsav, l. *Aloesav.*

Chrysander, 1. *Friedrich*, német zenetudós, szül. Lübtheenben (Mecklenburg-Schwerinben) 1826 júl. 8., megh. Hamburg mellett Bergedorfban 1901 szept. 3. Fil. doktor lett Rostockban, jó ideig angol földön, 1866 óta Bergedorfban élt. Irt egy-egy füzetet «A lágy (moll) hangrendről a nép énekében» és «Az oratoriumról» (1853). Elfogult bámulója Händelnek, akinek életrajzát roppant szorgalommal 1740-ig írta meg; 1868—71 és 75—82. az Allgemeine Musikalische Zeitungot szerkesztette, 1885 óta pedig *(Spitta* Philippel) a Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft-ot, folytatásul a csak 1863—67. kiadott Jahrbücher für Mw.-hoz, melyeket becses zenetörténeti értekezésekkel gazdagított. C. a Händel műveit kiadó H.-társaság egyik alapítója, de a Denkmäler der Tonkunst c. vállalatban megjelent zongoraátiratai a gyakorlati képzettség hiányát sínylik. — 2. *C., Rudolf,* az előbbinek fia, német orvos, szül. Lauenburgban (az Elbe mellett) 1865 márc. Orvosi iskoláját Berlinben végezte. Schweninger tanára ajánlatára Bismarck herceg 1900. nyugalomba vonulásakor orvosának és titkárának hívta meg. Bismarck halála után Hamburgban telepedett le.

Chrysanilin, *ms-para-amidophenyl-2-amidoacridin:*

$$H_2N.C_6H_3 < \overset{C_6H_4.NH_2}{\underset{N}{\overset{C}{\cdot}}} > C_6H_4$$

szerkezetű, $C_{19}H_{19}N_3$ képletű, a fukszin-gyártásánál melléktermékül keletkező festék. Világossárgaszínű, vízben alig, szeszben és éterben bőségesen oldható por. Sósavval v. salétromsavval alkotott vegyületét phosphin (bőrsárga, philadelphiasárga) néven, mint festéket árusítják és gyapju, valamint selyem festésére használják.

Chrysanthemum L., *Aranyvirág* (növ.), a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza, melyhez mintegy 200 fajt sorolnak. Az É.-i félgömb lakói. Füvek, némelyek cserjék, levelük osztatlan, ép v. szárnyasan hasogatott. Sok murvájú fészkük majd kicsi, majd nagy és hosszú nyelű, szélső virágai nyelvalakuak vagy csövesek. Kaszatjuk és bóbitájuk igen változatos. Nálunk közönségesek pl. *C. leucanthemum* L., fészke rendesen magános, csöves virágai aranyszín sárgák, nyelves virágai fehérek; *C. corymbosum* L., szára ágas, ágai sátorozók, nagy nyelves virágai fehérek, a csövesek sárgák; *C. vulgare* (L.) Bernh. (*Tanacetum vulgare* L.), fészkei szétterpedő, ernyős fürtben állanak, nyelves virágai nincsenek. Levele kétszer szárnyasan hasogatott. Valamennyi része, de kivált virága (herba et flores tanaceti) dörzsölve erős kámforillatú, fűszeres keserű; sárga éteres olajat szolgáltat, mely féreg elleni orvosság. Levelével zöldre, virágával sárgára festhetni. A *C. roseum* Web. et Mohr. és a *C. Marschallii* Aschers. (Kaukázus, Armenia, Perzsia) szolgáltatja a *perzsa*, a *C. cinerariifolium* (Trev.) Bocc. pedig a *dalmát rovarport.*

Chrysanthemum.

Chrysanthemum-rend, japáni császári érdemrend, mely 1877 dec. 27. alapíttatott. Csak uralkodóknak s legfőbb államhivatalnokoknak adományozzák. Egy osztálya van, amelyet külön kitüntetésképp láncon hordva is adományoznak. A rend jelvénye keresztformáju 32 fehér zománcos arany sugárból alkotott csillag, sarkaiban arany Chrysanthemum virág zöld lombbal. Középpajzsa kerek, vörös zománcos, arany szegélyű. A csillag fölött egy Chrysanthemum virág. A rend szalagja vörös, ibolyaszín szegéllyel, melyen a jelvényt jobb vállon át a baloldalon, vagy ha lánccal adományoztatott, a nyakban viselik. A jobb mellen viselendő csillag a rendjelvénnyel egyezik, de a csillag fölötti virág kivételével.

Chrysaor, antik görög mondai alak. Mikor Perseus (l. o.) a Medusa fejét levágja, ennek átmetszett nyakából kiugrik C. és a Pegasus (l. o.). Némelyek a villám megszemélyesítésének tartják (a mitoszon kívül bizonyítékul a nevére is hivatkoznak, mely görögül a. m. «aranykardú»).

Chrysarobin. Egy braziliai fának, az *Andira araroba*-nak üregeiből kiszedhető sötétbarna *goa-port* benzolban oldják és jégecetből átkristályosítják s így nyerik belőle a C.-t, amely rokona a chrysophansavnak, abból redukció útján is előállítható. A C. nem vegytiszta, még 10% gyantát tartalmaz, könnyű sárga por, vízben alig, zsirokban elég jól oldódik. Igen erősen redukáló anyag; lúgos oldatban már a levegőn állva is chrysophansavvá oxidálódik. Ezért nagyon erősen izgat az alkalmazás helyén, ha nem ügyelünk, súlyos bőrgyuladást okoz. Kenőcsökből is felszivódik és túlságos adagja vesegyuladást okoz. Makacs bőrbajok ellen, pl. psoriasis ellen alkalmazzák sikeresen kenőcsökben. Belsőleg véve heves méreg, gyomor-, bél- és vesegyuladást okoz.

Chrysatropasav, l. *Atropa*.

Chryseis (eredetileg: *Astynome*), a chrysei Apollon papjának, Chrysesnek leánya. A Tróját ostromló görögök feldulták Chrysét és a rabságba ejtett C.-t. Agamemnonnak adták rabnőül. A lányáért nagy váltságdíjat kináló Chrysest Agamemnon durván elutasította. Ekkor Chryses kérésére Apollon dögvészt bocsátott a görög seregre, mely Kalchas jóslata értelmében csak akkor szünt meg, mikor Agamemnon váltságdíj nélkül kiadta a leányt, l. *Trójai háború*.

Chryselephantin, l. *Aranyelefántcsontművészet*.

Chrysididae, l. *Fémdarázsok*.

Chrysippos, a görög mondavilág és költészet egyik kedvenc alakja, Pelops (l. o.) fia. Mostohatestvérei, Atreus és Thyestes féltékenységből megölik, mire Pelops megátkozza fiait, ez átok teljesülése a Pelopidák (l. o.) szörnyű sorsa. Egy másik monda szerint a szép fiatal P.-ba Laios, Thebae királya (l. o.) belészeret, elrabolja és meggyalázza. A paederastia ez első megnyilvánulását Hera, a házasélet szentségének istenasszonya úgy bünteti, hogy a Sphinxet (l. o.) küldi Thebae ellen. Más verzió szerint a meggyalázott Pelops átkot mond Laiosra, kinek családját ez átok teljesedése elpusztítja (l. *Oedipus*).

Chrysippos, híres stoikus bölcsész, 282—209 Kr. e. szül. Soloiban v. kilikiai Tarzoszban, 262 táján ment Athénbe, hogy a bölcsészetnek éljen. Ott Kleanthes, aztán Zenon stoikusokat, valamint Arkesilaost s Lakydest hallgatta. Igy közvetlenül megismervén a szkeptikusok nézeteit is, annál inkább képes volt átvállalni a stoikus iskola vezetését, melynek Zenon után legkiválóbb bölcselője. Tömérdek sokat írt, állítólag 700 értekezést; bizonyos az, hogy a stoikus iskolát ő virágoztatta fel, tespedéséből ő ragadta ki, éles fogalommeghatározásaival és rendszeres szellemével ő tette ellenállóvá és tartóssá. Abban a formában, melyben ő tanította a rendszert, hatolt ez be Rómába is. Mellszobra a Villa Albinában látható. A legfontosabb újabb mű róla I. v. *Arnim*, Stoicorum veterum fragmenta (Leipzig 1903). V. ö. még *Gercke*, Chrysippea (1884); *Petersen*, Philosophiae Chrysippeae fundamenta. Altona és Hamburg 1827).

Chrysis *L.*, l. *Fémdarázsok*.

Chryso... (gör.), összetételekben a. m. arany, l. *Chryso...* és *Krizo*.

Chrysobalanus *L.* (növ.), a Rosaceae (Rózsafélék) család génusza, melynek 3 faja Nyugat-Afrikában és Amerikában van elterjedve és pedig a *C. oblongifolius* Michx. kivételével a trópusokon. Cserjék v. alacsony fák. Szilvaszerű csonthéjas termésüknek vastag húsa van, csonthéja szabálytalanul 5-oldalú. A *C. icaco* L. (ikakó guajero) 2·5—3 m. bokros cserje, levele kerekded, bőrnemű, fehér virágai bugákban állanak. Gyümölcse (franc. *prune-coton*, ang. *cocoa-plum*, kókusz-szilva) sárga, vörös v. fekete; húsát úgy frissen, mint befőzve fogyasztják s ezen kívül fekete festőanyagot nyernek belőle. Kérge és gyökere forralás után cserzőanyagot szolgáltat. Magva jóízű és kövér olajat sajtolnak belőle. Nyugat-Indiában, Dél-Amerika É.-i részén vagy talán Afrikában is honos.

Chrysoberyll, l. *Krizoberill*.

Chrysobothris (állat), l. *Díszbogarak*.

Chrysochalk, l. *Cinkötvények*.

Chrysococcyx (állat), a kakukfélék (l. o.) családjába tartozó madárnem. Az ide tartozó fajokat, melyek Afrika, Ázsia és Uj-Hollandia térítőtáji vidékein élnek, csillogó tollazatukért aranykakukok néven szokás összefoglalni. Mintegy 20 fajuk ismeretes; termetre a legnagyobb sem nagyobb a rigónál. Legismertebb fajai a smaragdos és rezes aranykakuk (*C. smaragdineus* Bodd. és *C. cupreus* Bodd.); mindkettő a mi kakukunktól eltérően, maga költi ki tojásait.

Chrysocolla, l. *Krizokolla*.

Chrysoidok, l. *Krizoidok*.

Chrysokeras, gör. neve Konstantinápoly (l. o.) Arany-szarv nevű kikötőjének.

Chrysolith, l. *Olivin*.

Chrysologus, tkp. *Petrus de Ravenna*, lat. egyházi szónok, szül. Imolában, körülbelül 406., meghalt 450. 433-ban ravennai püspök lett. Híres volt az ortodox egyházi hit, szigorú erkölcsösség és a munka tiszteletben való tartása ügyében mondott szent beszédeiről. 176 beszéde maradt ránk neve alatt, ezek közül valódinak látszik 160; kiadta *Pauli* (Petrus Chrysologus, Sermones; Velence 1750). V. ö. *Stablenski*, Der heil. Kirchenvater Petrus von Ravenna C. (Posen 1871).

Chrysolophus (*aranyfácán*, állat), l. *Fácánfélék*.

Chrysoloras, *Manuel*, előkelő születésű konstantinápolyi görög, szül. Kr. u. 1350 táján, megh. 1415. Palaiologos Manuel császár Itáliába küldte, hogy segítséget eszközöljön ki a török ellen. 1397-ben végleg ott telepedett meg s a görög nyelv és irodalom első nevezetes tanítója és terjesztője lett Firenzében, majd Milanóban, Páviában, Veneziában, végre Rómában. XII. Gergelynek a római és keleti egyház egyesítésére irányuló törekvését támogatta. A kat. egyházba átlépve XXIII. János pápával elment a konstanzi zsinatra s ott halt meg. Erotemata címen görög nyelvtant írt (Venezia 1484); Platon Államát latinra fordította. Levelei is vannak.

Chrysomania (gör.-lat.) a. m. pénzvágy.

Chrysomela *L.* (állat), a Heteromera-bogarak csoportjában a Chrysomelidae családba tartozó bogárnem. Fajai bokrokon és törpébb növényeken élnek. Ez ideig 160 faja ismeretes, melyek

közül hazánkban is több tenyészik. Legközönségesebb fajai a *C. staphylea* L., *C. goettingensis* L., *C. cerealis* L., *C. populi* L.

Chrysomela decemlineata *(Coloradobogár, Doryphora decemlineata)*, a *Chrysomelidae* bogárcsalád *Chrysomela* génuszába tartozó állat; teste tojásforma, íves, szennyes vörössárga, szárnyfödői bőrsárgák, csápjainak csúcsa, nyakpajzsának mellső és hátsó szegélye fekete, nemkülönben szívforma fekete folt van homlokán is, míg nyakpajzsán tizenegy apró fekete foltocska látható, melyek közül a középső legnagyobb H v. V-forma. Fekete foltocskák vannak továbbá mellének alsó oldalán és potrohának hasán, lábain, míg szárnyfödőin 5 fekete sáv van, melyek közül a 2-ik és 3-ik hátul összefoly. Hossza 9—11 mm. Tulajdonképeni hazája Észak-Amerika, Coloradótól kezdve egészen az Atlanti-oceán partjaiig. Lárvája és maga a bogár is a burgonyán él s ha nagy tömegben jelen meg, tönkreteszi a növényt. A bogár a földben áttelel s onnan csak május elején búvik elő.

A nőstény a levelek aljára 700—1200 petét rak, 12—20-as csoportokban. A lárvák 5—8 nap mulva kelnek ki, mintegy 20 nap alatt teljesen kifejlődnek, azután földbe fúrják magukat s itt bebábozódnak. Mintegy 12 nap mulva már megjelenik a második nemzedék, amely még ugyanazon nyáron egy harmadik nemzedéket is hoz létre. Lárvái narancssárgák, de feje, haránt nyakörve, lábai és testének két oldalán egy-egy pontsor fekete. Óvószer ellene: a bogárnak, lárváknak és petéknek összegyüjtése. A 80-as évek elején Németországban is mutatkozott, de nagy károkat még sehol sem okozott. Hazánkban még eddig nem jelentkezett. Magyar nyelven több ismertető dolgozat jelent meg róla.

Chrysomelidae, a Heteromera-bogarak csoportjának egyik családja, melynek nemeit hazánkban is több faj képviseli. A család jellemzői a következők: A fejet a mell többé-kevésbbé elfedi; a csápok 11-izűek s a test felénél majdnem rendesen rövidebbek, fonál- vagy füzérformák; a lábak meglehetős hosszuak, erősek. Az idetartozó bogarak rendesen kicsinyek, ívesek s valamint lárváik, a földön v. törpe növényeken tartózkodnak, amelyeknek puha részeit fogyasztják. Igen lassuak, csendes természetüek. Eddig mintegy 10,500 fajt ismerünk e családból. Az idetartozó nemek közül közönségesebbek a következők: *Donacia, Cassida, Hispa, Haltica, Timarcha, Chrysomela, Eumolpus* stb., ezek közül a *Haltica*-nak fajai közönségesen *földibalha* (l. o.) név alatt ismeretesek.

Chrysomitris (állat), l. *Csíz.*

Chrysomorph (gör.) a. m. aranyszerű.

Chrysomyxa *Ung.* (növ.), a Rozsdagombák génusza. Legismeretesebb faja a *C. rhododendri* (DC) DeBy, mely a havasi rózsa (Rhododendron) és a lucfenyő levelén élősködik.

Chrysopa (állat), l. *Fátyolka.*

Chrysophan (ásv.), azonos a clintonittal (l. o.).

Chrysophansav, *rheinsav, dioxymethylanthrachinon* $C_{15}H_{10}O_4$ v. $C_{14}H_5(CH_3)O_2(OH)_2$, a rebarbara-gyökér, szenna-levelek és sóskafélék alkotórésze. Chrysarobinból oxidáció útján keletkezik. Narancssárga szinű, aranyfényű, szagtalan és csaknem íztelen kristályok. Szesz, éter és forró víz oldja. O. p. 187°; részben bomlatlanul szublimál. Lugokban bíborvörös oldattá oldódik; cinkpor metilantracenné redukálja.

Chrysophenin, $C_{28}H_{24}N_4S_2O_8$ összetételű tetrazofesték; az ú. n. brillans-sárgának monoetilszármazéka. Gyapju festésére használják.

Chrysophora chrysochloris (állat), lásd *Díszbogarak.*

Chrysophrys (állat), a tengeri keszegek *(Sparidae)* egyik neme. L. *Tengeri keszeg.*

Chrysophyllum *L.* (növ.), a Sapotaceae család génusza; mintegy 60 faja a trópusok lakója, nagyrészt Amerikában. Fák. Levelük tojásdad v. lándzsás, bőrnemű, fent kopasz, visszája selyemszőrű. Rendesen apró, fehéres v. sárgás virágruk levélhónalji csomókká egyesül. Termésük bőrnemű v. húsos bogyó. A *C. cainito* L. (cainito, star-apple, csillagalmafa) szép, 9—12 m. magas fa Amerika minden trópusi vidékén. 7—10 magvú, nagy, gömbölyű bogyója igen kellemes, édes gyümölcs, ennek kedvéért a trópusokon ültetik is. Ehető a gyümölcse még a következőknek is: *C. monopyrenum* Sw. (damaszkuszi szilva, Antillák), *C. imperiale* (Linden) Benth. et Hook (marmelleiro do matto, Brazilia). Minden faj fája kemény, tartós, becses.

Chrysopolis, város, l. *Szkutari.*

Chrysopras, l. *Krizoprász.*

Chrysops *Meig.* A kétszárnyuak (Diptera) rendjébe, a valódi kétszárnyuak (Diptera genuina) alrendjébe, a fedett bábbal birók csoportjába, a pöcskök (Tabanida) családjába tartozó rovarok. Legközönségesebb a *C. caecutiens* L. (Vakpöcsök). Vérszomjától mintegy elvakultan röpköd — innen a neve. Nyáron a lovakat gyötri, a sörény tövét keresi fel. Fekete, tora két oldalt vörösessárga szőrökkel fedett; a potroh 2-ik gyűrűjén a hímnél oldalt egy-egy vörösessárga folt, míg a nősténynél sárga alapon két ferde irányú fekete sáv van; csápok, tapogatók, lábak feketék; a szárny a nősténynél tövén, mellső szélén, hegyén és közepén barna, különben átlátszó, a hímnél majdnem egészen barna. Hossza 8 mm. Lárvái a talajban élnek.

Chrysorin, l. *Musszivarany.*

Chrysorrhoas, folyó, l. *Chrüszorroász.*

Chrysorrhoas, *Johannes*, l. *Damaszkusi Szt. János.*

Chrysos (gör.) a. m. arany.

Chrysosplenium *L. veselke* (növ.), a Saxifragaceae *(Kőrontófélék)* család génusza, melynek 40 faja részben az É.-i féltekén, részben az Andokban van elterjedve. Kis, pozsgás levelű füvek. Európában legismertebb a *C. alternifolium* L. Szára 3 élű, levele váltakozó, vesealakú, virága aranyszín sárga. Árnyas erdőben, források, patakok mentén nő a hegyvidéken. Gyenge illatú füve officinális.

Chrysostomos (gör., a. m. aranyszájú), 1. l. *János, szentek.*

2. *C.*, l. *Dion* rétor.

Chrysothemis, a görög mondában Agamemnon és Klytaemnestra (l. o.) leánya, Elektra huga.

Chrysothrix (állat), l. *Mókusmajom.*

Chrysotil, l. *Aszbeszt* és *Szerpentin.*

Chrysotis, a rövidfarkú papagályok (Psittacidae) egyik neme, melynek mintegy 36 élő faja Braziliában és Mexikóban tenyészik. L. *Papagályok*.

Chrzanów (ejtsd: chrzsanov), az ugyanily nevű kerületi kapitányság székhelye Galiciában, 44 km.-nyire Krakótól, (1910) 11,563 lak., környékén ólom-, cin- és szénbányákkal.

Chrzanowski (ejtsd: chrzsanovszki), *Adalbert*, lengyel, majd piemonti tábornok, szül. 1788 körül, megh. Párisban 1861 márc. 5. Mint mérnökkari tiszt részt vett az 1812—13-iki hadjáratokban. 1829-ben mint orosz kapitány a törökök ellen harcolt és 1830. a lengyel forradalomban. Rüdiger tábornokot 1831 júl. 14. a minszki csatában legyőzte, mire tábornokká nevezték ki. 1849-ben a piemonti sereg ujjászervezésére hivatott meg, de Novara mellett 1849 márc. 23. Radetzky megverte. Az új király, Viktor Emánuel emiatt elbocsátotta.

Chthonios, l. *Ktonios*.

Chthonizotherma (geol.), a Föld szilárd kérgének egy-egy azonos hőmérsékletű síkja.

Chuapa (ejtsd: csuapa) v. *Choapa*, a Kordillerákban eredő 193 km. hosszú folyó Chilében. Felső részében Potrero Largonak hívják és csak a Leyvával való egyesülése után veszi föl a C. nevet. A Csendes-oceánba torkol. Vízkörnyéke 9567 km².

Chubb-lakat, l. *Zárak*.

Chubut (ejtsd: csubut), 1. Felső részében még ismeretlen, az Atlanti-oceánba torkoló folyó Patagoniában; még torkolatába is csak a tenger áradásakor hatolnak be a hajók. — 2. *C.*, Argentina egyik territoriuma az ugyanily nevű folyó körül, 242,067 km² területtel; nagyobbára fensík; belseje víznélkül szükölködő, újabban aranyat is találnak. Lakossága (1909) 29,635. Főhelye Rawson (l. o.) a C. torkolatánál, az Atlanti-oceán partján.

Chucking-gép, esztergályozásra és fúrásra alkalmas amerikai szerszámgép. A megmunkálandó tárgyat központosan hordja magán, míg a megmunkáláshoz való különféle fúró, vágó és dörzsölő szerszámok, egy könnyen fordítható revolverfejbe illesztve, fokozatos egymásután kerülhetnek használatra.

Chucrasia *A. Juss.* (növ.), a Meliaceae család génusza; egyetlen faja a *C. tabularis* A. Juss. Kelet- és Hátsó-Indiában, valamint Dél-Kinában széltében elterjedt magas fa, váltakozó, párosan szárnyas levelekkel. Meglehetős nagy virágai bugában állanak. Termése fás, 3 kopácsú, sok magvú tok. Angol nevei: *Indian red wood, Chittagong wood, white cedar* (indiai veres fa, csittagongfa, fehér cédrus). Gesztjét igen nagyra becsülik s igen különféle ipari célra használják fel. Frissen vörös és fényes, szárazon sötét vörösbarna.

Chudleigh (ejtsd: csöddli), l. *Clifford Thomas*.

Chudólehota, kisk. Nyitra vm.-ben, most *Újülés*.

Chudy *József*, megh. 1801., a XVIII. sz. végén az Erdődy grófok pozsonyi és galgóczi operaszinházának karmestere volt. Később Pestre jövén, az első magyar szintársulat részére megírta az első magyar operának: «*Pikko Hertzeg és Jutka Perzsi*»-nek zenéjét (1793), mely 20 arany honoráriumot nyert és igen nagy tetszést aratott. A mű szövegestül elveszett.

Chuetas (ejtsd: csuetasz, *disznóhúsevők)*, gúnyneve a Mallorca szigetéről elűzött zsidók megkeresztelt utódainak, akik titokban a zsidó vallás hívei maradtak (l. *Marannok)*. Ezt a gúnynevet azért kapták, mert az inkvizició gyanuját rendesen azzal oszlatták el, hogy disznóhúst ettek.

Chufu *(Cheopsz)*, Egyiptom királya, a gizei leghatalmasabb piramis felépítője.

Chulalongkorn, sziámi király, l. *Csulalonkorn*.

Chulan (növ.), l. *Chloranthus*.

Chulo (sp., ejtsd: csúlo), l. *Bikaviadal*.

Chu-ma (növ.), l. *Boehmeria*.

Chumbaba, az elamiták királya, a Gilgamos-éposz egyik hőse.

Chun, *Karl*, német zoológus, szül. Höchstben a Majna mellett 1852 okt. 1. Tanult Göttingenben, 1883-ban königsbergi, 1891. boroszlói, 1898 óta lipcsei egyetemi tanár. 1887—88-ban a Kanári-szigetekre expediciót vezetett, 1898—99. pedig a Valdivia hajón tengermélyi szervezetek tanulmányozása céljából földkörüli útat tett. Munkái: Das Nervensystem und die Muskulatur der Rippenquallen (Majna-Frankfurt 1878); Die Ktenophoren des Golfs von Neapel (Fauna u. Flora des Golfs v. Neapel I. köt., Leipzig 1880); Die Siphonophoren der Canarischen Inseln (Majna-Frankfurt 1891); Die pelagische Tierwelt in grösseren Meerestiefen (a Leuckarttal megalapított Bibliotheca Zoologica-ban, Kassel 1888); Tiefen u. Oberflächenfauna des östl. Atlantischen Oceans (a berlini akadémia értekezései közt); Die Kanarischen Siphonophoren (Majna-Frankfurt 1891—93); Biolog. Studien über pelagische Organismen (Bibliotheca zoologica 1896); Aus d. Tiefen des Weltmeeres (2. kiad., Jena 1903). Utóbbi műve «Mély tengerek világában» címen magyarul is megjelent a Magyar Földrajzi Társaság könyvtárában, fordította Szilády Zoltán (Budapest 1903). Bronn's Klassen und Ordungen des Tierreichs c. nagy összefoglaló művében C. a tömlősállatokat dolgozta ki.

Chunar, l. *Csanar*.

Chunerth, Magyarország középkori vízrajzában a. m. Hernád.

Chunsu, l. *Chonsz*.

Chup (ang. ejtsd: csöp), a délamerikai indiánusok és meszticek kedvelt étele, hús burgonyával, sajttal, tojással, erősen fűszerezve.

Chuppa (héb. a. m. mennyezet), egy négy póznára felállított sátorformájú alkotmány. A zsidó ceremoniális törvények szerint a házasulandók csak úgy élhetnek házastársak módjára, ha a C. alatt keltek egybe.

Chuquet (ejtsd: süké), 1. *Arthur Maxime*, francia történetíró, szül. Rocroiban 1854 márc. 13., a lipcsei egyetemen tanult és aztán a német nyelv tanára lett a párisi Lycée St. Louison, 1887. pedig az École Normalehoz helyezték át mint tanárt. A Magyar Tud. Akadémia 1911. kültagjává választotta. Művei: Le général Chanzy (1883), Les guerres de la Révolution (11 köt. 1886—96); La campagne de l'Argonne (1887); De Ewaldi

Kleistii vita et scriptis (1887); La trahison de Dumouriez (Paris 1891). Magyarázó kiadást rendezett Goethe és Schiller történeti műveiből. La jeunesse de Napoléon (eddig 3 köt., Paris 1897, 2. kiad. 1899); Etudes d'histoire (1903); L'Alsace en 1814. (1900); Etudes de littérature allemande (1902, 2 köt.); Dugommier (1904); La légion germanique (1904); Un prince jacobin, Charles de Hesse ou le général Marat (1905); Souvenirs du Bar. de Frénilly (1908). V. ö. *Bamberg* L., Chuquet, Ein Muster objectiver Geschichtsforschung (Deutsche Rundschau 1892).

2. *C., Nicolas,* francia matematikus, 1484 körül Lyonban élt. Triparty c. algebrai könyvet írt, melynek kéziratát a párisi nemzeti könyvtárban találták meg. Ezt 1880. Marre tette közzé (Bolletino 3 köt.). Ebben találjuk meg először a hatványmennyiségek mai felírási módját.

Chuquisaca (ejtsd: csukiszaka), 1. departamento Boliviában 68,400 km² területtel, (1908) 237,143 lak. Ny.-i fele hegyes, az Andok takarják, a K.-i sík; e részében a Rio Grande, a Pilcomayo és Paraguay öntözik. Őserdőiben még vagy 50,000 szabad indiánus tanyázik. Kevés mértékben aranyat, ezüstöt, rezet és ónt is bányásznak. Fővárosa Sucre. — 2. *C.*, régibb neve Sucre-nek (l. o.).

Chur (franc. *Coire,* ol. *Coira),* Graubünden svájci kanton fővárosa, a Mittenberg és Spontiskopf lábánál, a Plessur mellett, (1910) 14,845 lak., dohány- és tésztagyárral, harangöntéssel, bor- és bőrkereskedéssel. Tornyokkal ellátott fala a várost felső, vagyis püspöki, és alsó városra osztja. Az előbbiben van a VIII. sz.-ban egy V. sz.-beli kripta fölött alapított székesegyház, Dürer és ifj. Holbein festményeivel; a püspöki palota; ennek tőszomszédságában a Marsöl-nek nevezett római torony és több kolostor. Az alsó városban vannak a közigazgatási hivatalok, a nyilvános könyvtár, a múzeum, az iskolák és a pénzverő. A rómaiak Curia Rhaetoruma-a már 452. püspöki székhellyé lett és püspöki uralom alatt maradt 1419-ig; ekkor fölszabadult alóla. 1460-ban a német császár szabadságában megerősítette, 1498. pedig a svájci szövetséghez csatlakozott. 1903-ban Fontano-nak, a graubündeni szabadsághősnek itt emlékszobrot emeltek. Chur festői környékének legszebb pontjai: 1½ km.-nyire a Lürlebad, 4 km.-nyire pedig a Passugg nevű fürdőhely.

Church (ang., ejtsd. csörcs) a. m. templom, egyház. — *C. Army,* l. *Üdv hadserege.*

Church (ejtsd: csörcs), gyárváros, l. *Accrington.*

Church (ejtsd: csörcs), 1. *Frederick Edwin,* amerikai festő, szül. Hartfordban 1826 márc. 14., megh. New Yorkban 1900 ápr. 7. Cole Thomas vezetése alatt főleg a Catskill hegységben festett tájképeket, azután több izben Dél-Amerikában, az É.-i sarkvidéken, Európában és a K.-en is járt és mindenütt tájképeket festett.

2. *C., Richard,* sir, görög tábornok, született Cork grófságában 1785., megh. Athénben 1873 márc. 20. Angol zászló alatt részt vett az Egyiptomba küldött expedicióban; azután Murat nápolyi király szolgálatába állott. 1827-ben barátja, Kolokotronis pártfogása folytán a görög hadsereg főparancsnokává nevezték ki azzal a megbízással, hogy Athént a török ostrom alól felszabadítsa. A St. Spiridion kolostort ugyan hatalmába kerítette, de görög alvezérei féltékenysége miatt a töröktől nagy vereséget szenvedett, mely kudarc következtében az Akropolisz is török kézre került. Miután C. Kapo d'Istrias elnököt gyűlölte s annak testvére, Ágostnak vezérlete alatt szolgálni vonakodott, 1830. leköszönt és Argosba vonult vissza. Kapo d'Istrias meggyilkoltatása után kikelt Kapo d'Istrias Ágost minisztersége ellen. 1835. Ottó király kinevezte szenátornak. Ő írta az Observation on an eligible line of frontier for Greece c. művet (London 1840). V. ö. *Stanley Lane-Pool,* Sir Rich. C. (London 1890).

Church-féle oldat, *káliumhiganyjodid*-oldat. Mint nagy fajsúlyú folyadékot ásványok fajsúlyának meghatározásánál használják.

Churchill (ejtsd: csörcsill) v. *English River,* folyó Észak-Amerikában, Kanadában. Az Alberta-territoriumon ered, előbb K.-nek, majd É.-nak tart, egész sor tavon, mint a Mouse-, Nelson-, Granville- és Big-hake-en átfolyva, számos sellőt alkot, azután ismét K.-nek fordul és 1700 km. hosszú folyás után Fort C. mellett a Hudson-öbölbe torkol. Csak kisebb hajók járhatnak rajta.

Churchill (ejtsd: csörcsill), 1. *Charles,* angol szatirikus, szül. 1731 febr. 2. Westminsterben, megh. Boulogneban 1764 nov. 4. Már 17 éves korában megnősült. Atyja hitszónok volt s halála után fia örökölte állását. Első szatirája volt The bard; a második, Rosciad (1761) a korabeli szinészeket gúnyolja s páratlan sikert aratott egyéb szatiráival is, mintája Pope és Dryden volt. Hírnévre tett szert, féltek tőle; közben elvált nejétől és kicsapongó életet élt. Politikai okokból kénytelen volt Franciaországba menekülni, ahol nemsokára meghalt. Munkái összegyüjtve megjelentek először 1763. Southey írt róla kitünő tanulmányt (Cowper I. 69—105).

2. *C., Randolph Henry Spencer,* lord, angol államférfiú, a hetedik Marlborough herceg 3-ik fia szül. 1849 febr. 13., megh. 1895 jan. 24. Londonban. 1874 óta parlamenti tag; 1885. az indiai hivatal államtitkára lett, de 1886. megvált a tárcájától és mint az ellenzék egyik vezére, Gladstonenak Home-rule javaslatai ellen küzdött. Salisbury második minisztériumában (1886) pénzügyminiszter és az alsóház vezére volt, de már ez év végén azzal lepte meg minisztertársait, hogy a hadsereg és a hajóhad kiadásainak leszállítását sürgette, s midőn Salisbury e követeléseket elvetette, állásáról lemondott. C. ezután körülhajózta a földet. 1892-ben tanulmányútra Dél-Afrikába indult. (V. ö. Men, mines and animals in South-Afrika, London 1892.) Ekkor újból beválasztották a parlamentbe s a konzervativ párt soraiban küzdött a kormány ellen. Összegyüjtött beszédei 2 kötetben jelentek meg Londonban (1889). V. ö. *Filon* A., Profils anglais (1893); *Escott,* R. Ch. as a product of his age (London 1895).

3. *C., Winston Leonard Spencer,* angol politikus és író, az előbbinek fia, szül. 1874 nov. 30. Londonban. Előbb katonatiszt volt. 1895-ben a kubai fölkelés idején a spanyol hadseregbe lépett és az amerikaiak ellen harcolt. Aztán Indiában és Szu-

dánban szolgált, 1898. pedig Omdurmannál tüntette ki magát. A búr háború alatt a Morning Postnak hadi tudósításokat írt. Búr fogságba esvén, Pretoriából megszökött s visszatért Angliába. E korból való munkái: The River war (London 1899, 2 köt.); London to Ladysmith via Pretoria és Ian Hamiltons March (u. o. 1900). 25 éves korában a parlamentbe választották, 30 éves korában pedig (1905) h. államtitkár lett a gyarmatügyi hivatalban. 1908-ban a kereskedelmi minisztérium élére került, 1910. pedig belügyi államtitkárrá nevezték ki. Újabb munkái: atyjának terjedelmes életrajza (2 köt., 1906); My African journey (1908); Liberalism and the social problem (1909).

Churchit (ásv.), víztartalmú cerium-mész-foszfát, mint igen vékony kéreg Cornwall ólombányáiban némely kvarcon és agyagpalán fordul elő.

Church Missionary Society (*for Africa and the East)*, anglikán misszionárius társulat Afrika és a Kelet részére, alapíttatott 1799. Jelenleg Afrikában, Perzsiában, Indiában, Kelet-Ázsiában, Új-Zélandon és Észak-Amerikában több mint 300 állomást tart fenn, amelyeken csak rendes lelkészi hivatással biró misszionáriusokat munkáltat. Közlönyei: The Church Missionary Intelligencer and Record, The Church Missionary Gleaner és Proceedings. V. ö. History of the C. M. S. (London 1899, 2 köt.).

Church of God (ang., ejtsd: csörcs of gad), Istennek egyháza. Igy hívják egyes baptista felekezetek a maguk egyházát.

Churfirsten, a Säntis-csoport hegylánca St.-Gallen svájci kantonban, Ny.-i szélső csúcsa a Speer (1954 m.), a K.-i a Gonze (1833 m.). Gerincének legmagasabb részét két sziklaorom alkotja, köztük a Hinterruck 2309 m. magas. Az egész hegység területe védelmi terület a zergék számára; itt tilos a vadászásuk.

Churriguera, *José*, spanyol építész, szül. Salamancában 1650., megh. 1723. A régi spanyol építészet hagyományainak hatása alatt és különösen Guarino Guarini olasz építész mintájára a pazar dísszel duskáló barok építészet legkiválóbb képviselője Spanyolországban. Müvészetének iránya, melyet fiai *C. Geronimo* és *Nicolas*, unokája *C. Alberto* és unokaöccse *C. Manuel* is terjesztettek, *churriguerizmus* néven ismeretes. Legkiválóbb művei: a salamancai székesegyház tornya és nagy sekrestyéje; a salamancai városház, stb. C. tervezte az egész Nuevo Baztan várost, palotájával, templomával, üveggyárával együtt. Szülővárosának templomai számára a fából faragott hatalmas oltárok egész sorát készítette. Igen híres műve volt az a rendkívül gazdagon díszített ravatal, melyet Mária Lujza királyné temetése alkalmából állítottak fel.

Churrus (növ.), l. *Kender.*

Churut, l. *Ángádzsábur.*

Churwalden, falu Graubünden svájci kantonban, 7 km.-nyire Churtól, 1240 m. magasban, (1910) 694 lak., szép szállókkal és nyaralókkal. Szép fekvésénél és szélcsendes klimájánál fogva a Rabiusa völgyben kedvelt klimatikus gyógyhely.

Churwelsch, így nevezte el Diez a svájci Graubünden-kanton *rätoromán* nyelvjárásait, l. *Rätoromán nyelv.*

Chusan, l. *Csuszan.*

Chusistan, l. *Kuzisztán.*

Chutor (orosz) a. m. major, földbirtok, a kisorosz nyelvből átvett szó.

Chvalizok, neve a IX. és X. sz.-ban a Kaspi-tenger mellékén letelepedett, közelebbről nem ismert népnek, miért is a Kaspi-tengert máskép Chvaliz-tengernek is nevezik.

Chvalynsk, l. *Hvalinszk.*

Chvaresmi, a fehér húnok (l. o.) khivai uralma idején körülbelül 1080. a szeldzsukok segítségével támadt birodalom (l. *Khiva)*, mely a nagy mongol támadás idején 1231. megbukott. V. ö. *Müller*, Der Islam (Berlin 1887); *Vámbéry*, Középázsiai utazásaim (Budapest 1875).

Chvatimech, Kis-Garamhoz tartozó vasgyári telep, Zólyom vm. breznóbányai j.-ban; az itteni finom lemezhengerlőmű a zólyombrézói (l. o.) m. kir. vasgyárhoz tartozik.

Chvojnicza, kisk. Nyitra vm.-ben, most *Nyitrafenyves.*

Chvoscsinszkaja, *Nadjezsda*, orosz írónő, l. *Kresztovszki.*

Chvostek-féle tünet, ha az arcideget (facialis) valahol lefutása mentén megkopogtatjuk, a megfelelő arcizmai rángatóznak; kifejezett esetekben elég az arc végigsimítása, hogy a villámgyors rángások megjelenjenek. A C. az arcideg mechanikai ingerekkel szemben való fokozott ingerlékenységén alapszik, amely egyes idegbetegségekre jellemző (tetania), de általános idegességnél is előfordul.

Chwolson, *Daniel*, orosz orientálista, szül. Vilnában 1820 dec. 10-én, meghalt Szent-Pétervárott 1911 április 5-én. Zsidó szülők gyermeke, korán oktatást nyert a talmud-tudományokban, Boroszlóban, Bécsben és Szt.-Pétervárott tanult, hol 1855. áttért a keresztény vallásra, itt a keleti nyelvek egyetemi tanárává nevezték ki, 1858. pedig az orosz teol. akadémián lett a keleti nyelvek tanára. Fő műve: Die Sabir und der Sabismus (Szt.-Pétervár 1856, 2 köt.). Ránk nézve legérdekesebb az a műve, amelyben egy X. sz.-beli arab utazónak Ibn-Dasztának (helyesen Ibn Rószteh) a kazárokról, burtaszokról, bolgárokról, magyarokról, szlávokról és oroszokról szóló híreit hozzáférhetővé tette. (Izveštija s Chozarach, Burtasach, Bolgarach, Madjarach, Slavjanach i Russach arabskago pisatelja Ibn-Dasta, Szt.-Pétervár 1869).

Chwostow, orosz költő, l. *Hvosztov.*

Chydenius, *Anders*, svéd nemzetgazdasági író, szül. 1729., megh. 1803. Lelkész volt Gamla Karleby-ben (Finnországban). Nemzetgazdasági műveivel Smith Ádám elődjének tekinthető. Svédország gazdasági és pénzügyeit élesen birálja. Fő művei: Källan till rikets vanmakt (A birodalom gyöngeségének okai, 1764) és Rikets hjelp genom en naturlig financesystem (A birodalom felsegítése természetes adórendszerrel, 1766). Érdekes önéletrajza 1780. jelent meg.

Chylangioma (gör.), a bélfodron s a bélen előforduló chylussal telt tömlős nyirokérdaganat (lymphangioma cysticum), l. *Angioma.*

Chylogaster, a bélcső 3 főrésze közül a másodiknak, vagyis az emésztőrésznek neve.

Chylothorax (gör.), chylus felhalmozódása a mellüregben, rendesen a mellvezeték (ductus thoracicus) megrepedése, v. átszakadása következtében. Akkor is bekövetkezik, ha daganatok v. lobos szövet összenyomják a mellvezetéket v. a torkolati gyüjtőér, melybe a mellvezeték befakad, eldugult, v. ha, mint Egyiptomban gyakran előfordul, a filaria (l. o.) zárja el a ductus thoracicust, mert ilyenkor a chylus felhalmozódik s a mellvezeték a nagy nyomás miatt átszakad. A C.-t csapolással diagnosztizálják, a kiömlő folyadék átlátszatlan, zavaros, igen sok zsírt és cholestearint tartalmaz. A zsír finom emulzióban van a folyadékban s legfinomabb szemcséket alkot. A C. gyógyítása a folyadék kibocsátásában áll.

Chyluria (gör. *chylos* a. m. *nedv, nyirok; uron* a. m. *vizelet), tejszerű vizelet ürítése.* Ha valamely oknál fogva a nagy nyirokvezetékekből (l. o.) a tejszerű szövet- és táplálónedv a vizelethez hozzákeveredik, előáll a C. A mi éghajlatunkban igen ritkán fordul elő, leginkább akkor, ha a has v. mellkas gerincoszlopi részében *egy daganat* az ott elfutó nagy nyirokértörzseket nyomja, ezek kitágulnak és aztán megrepedvén, tartalmuk a vizeletlevezető húgyutakba (l. o.) jut. A meleg és forró éghajlat alatt, mint önálló betegség, az ú. n. *tropikus C.* fordul elő, melynek okozója egy állati élősdi, a filaria sanguinis Bancrofti (l. *Filaria)*, melyet Wucherer (1868) Bahiában és Lewis (1870) Kelet-Indiában mint ezen és más hasonokú megbetegedés okozóját ismertek fel. Ezek az ú. n. lymphscrotum, az elephantiasis arabum és a chylosus hasvízkór. A baj okozója Manson angol orvos vizsgálatai szerint moszkitók által kerül az emberbe, a váltólázhoz hasonlóan. A kinőtt elég hosszú (12—15 cm.) fonálféreg emberben ritkán fordul elő, 0·2—0·3 mm. hosszú embriói azonban a beteg emberek vérében feltalálhatók. Az élősdiek a nagyobb nyirokvezetékben ülnek, ezeket eltömik és így a nyirok áramlását gátolják. Ezen pangással, mely leginkább a here bőrében és az alszárakon észlelődik, lassú lobos folyamat jár együtt; ez a két tényező aztán a megtámadott részek óriási méretű megnagyobbodását is eredményezi, úgy hogy több kilónyi, emberfőnél is nagyobb herezacskók, 40—50 cm. átmérőjű alszármegvastagodások kerülnek észlelés alá.

Chylus v. *tápnedv*, tulajdonképen nem egyéb, mint nyirok (l. o.), amelyhez a felvett, megemésztett s a felszívódás rendén a nyirokrendszerbe került tápanyagok — első sorban emulzióban levő zsír, ezért a C. többé-kevésbbé tejszerű — hozzákeveredtek. Emésztés idején a belekből jövő nyirokerek, melyek rendes körülmények között rendes nyirkot vezetnek, s ezért époly kevéssé látszanak, mint a test egyéb nyirokerei, mint fehér csíkok tűnnek fel a bennük lévő tejszerű C. miatt. A bél nyirokerei, vagyis a C.-erek aztán a nyirkot a cysterna chyli- vagy Pecqueti-be vezetik, ahol az alsó végtagokból és az altestből jövő nyirokkal keveredve a ductus thoracicusba jut. L. *Nyirok, Nyirokrendszer, Felszivódás.*

Chymificatio, a felvett táplálékoknak péppé (chymus) alakulása. L. *Chymus.*

Chymosin, l. *Oltó.*

Chymus v. *gyomorpép, ételpép,* az a pépszerű massza, amivé a felvett, megrágott ételek a gyomorban lesznek. A gyomornak egyik magyfontosságú feladata épben a táplálékoknak péppé alakítása (chymificatio); ebben segítségére van a rágás; a megrágott tápanyagok aztán a gyomorban a lenyelt nyál, különösen a gyomornedv hatására fellazulnak, megduzzadnak s jó részük oldatba megy át. Az így keletkezett pép aztán apránként jut be a bélbe, hogy ott véglegesen megemésztődjék s felszivódjék. Természetes, hogy a C.-ban megtalálunk mindent, ami a táplálékokban volt, ill. annak emésztési termékeit, azon csekély mennyiségű anyag kivételével, ami már a gyomorban felszivódott, továbbá a lenyelt nyálat, a gyomor mirigyeinek s nyálkhártyájának váladékát, levált hámsejteket stb. L. *Emésztés, Felszivódás.*

Chyryn (ejtsd : sirin), francia átírású neve *Khoszrev Pervíz* perzsa király (uralkodott 590—628) nejének, *Sirin*-nek. Állítólag keresztény görög leány volt. Élete mondákba van burkolva. Khoszrev és Sirin szerelmét számos perzsa költő énekelte meg, köztük a legnagyobb műeposzíró, *Nizámi.*

Chytawa, l. *Zittau.*

Chytraeus (tkp. *Kochhafe), David,* lutheránus teológus, szül. Württembergben 1530 febr. 26., megh. Rostockban 1600 máj. 25. Wittenbergben Melanchton tanítványa és lakótársa, később hivataltársa lett. 1551-ben tanár Rostockban, az evang. egyházi ügyeket rendezni segítette. 1569. Ausztriában, később Stájerországban s a Formula Concordiae szerkesztésében is részt vett. Opera theologica-i összegyűjtve Lipcsében jelentek meg 1599.

Chytridiaceae (növ.), a penészgombák családja. Parányi gombák, melyek többnyire vizi növényeken élősködnek. Egyik faja a fenyő virágporszemét pusztítja.

Chyzer *Kornél,* orvos, szül. Bártfán 1836., megh. 1909 szep. 21. 1860-ban a Magy. Nemz. Muzeum állattani osztályán őrsegéd lett. 1861-ben szülővárosa városi és fürdő-főorvosául választotta meg, 1869. Zemplén vm. tiszti főorvosa lett, 1892. a belügyi m. kir. minisztériumban a közegészségügyek vezetésével bizták meg és 1897. miniszteri tanácsossá nevezték ki. A M. Tud. Akadémia már 25 éves korában levelező tagjául választotta. Jelentékeny része volt C.-nek a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek regenerálásában s az üléseknek utóbb elnöke volt. A hazai fürdők népszerüsítése, emelése körül mindig buzgón munkálkodott. Az 1885. rendezett országos orvosi kongresszus őt bízta meg, hogy referáló előadást tartson a közegészségügyi szolgálatról a községekben, s előadásában kimutatta a körorvosi intézménynek az 1876-iki törvény alapján való teljes tarthatatlanságát. Természettudományi dolgozataiból kiemelendők karcinologikus munkái, a Zemplén vm. természetrajzi ismertetésére szolgáló értekezése s a *Magyarországi Pókfaunáról* szóló nagy műve, melyet a M. T. Akadémia adott ki, tekintettel a külföldre latin nyelven. 1868-ban *Fürdői Lapok* c. alatt balneológiai folyóiratot indított meg; közreműködött a Villaret által kiadott Handwörterbuch der

gesammten Medicin II. kiadásában. Igen fontos műve *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyüjteménye 1854—1894-ig* (1894).

Ciaconna (ol., ejtsd: csak—) v. *Ciaccona* (franc. *Chaconne)*, komoly- és nemesjellegű tánc, mely különösen a régibb francia operákban gyakran előfordul. A C. zenéje $^{3}/_{4}$ ütemben van írva, és pedig rendesen 8—8 ütemes kört képezve, melyben egy folyton ismétlődő basszusfigura fordul elő. A legművésziebben kidolgozott C.-k különösen kiemelendő mintája: Bach S. D-moll hegedű-szonátájának C. című része, Händel G-dur Chaconneja zongorára 62 változattal.

Cialdini (ejtsd: csaldíni), *Enrico*, gaetai herceg, olasz tábornok, szül. Castelvetróban 1811 aug. 10., megh. Livornóban 1892 szept. 8. 1831-ben az Egyházi államban kitört felkelés leveretése után menekülnie kellett és Portugáliában Dom Miguel ellen harcolt. Majd spanyol ezredes rangjában részt vett 1841. az Espartero ellen szőtt összeesküvésben; emiatt állásától elmozdították. 1848-ban a milanói ideiglenes kormány hívására hazájába tért vissza és 1849. a Novara melletti csatában ezredet vezényelt. 1855-ben szintén egy szárd dandárt vezényelt Krimben. Visszatérése után Viktor Emánuel király szárnysegéde lett. Midőn 1860. Garibaldi Nápolyba nyomult, C. a szárd sereg élén bevonult az Egyházi államba és a Lamoricière alatt küzdő pápai sereget Castelfidardo mellett könnyű szerrel megverte; ezután egy nápolyi hadtest felett győzött Isernia és Sesia mellett és bevette Capuát, Gaetát és Messina fellegvárát. Ekkor aztán Viktor Emánuel tábornokká, Gaeta hercegévé és Nápoly helytartójává nevezte ki. Midőn 1862. Garibaldi újból fölkelt, C.-t mint katonai diktátort küldték ellene. 1864-ben kinevezték szenátornak, 1876—1881-ig pedig nagykövet volt Párisban. V. ö. *Nisco*, C. e i suoi tempi (Napoli 1893).

Ciamelid, l. *Ciánsavak és sóik.*

Ciamician, *Giacomo*, kémikus, szül. 1857 aug. 25. Triesztben. Tanulmányait 1877-ig Bécsben végezte. 1887-ben a paduai egyetemen a kémia rendkívüli tanára, 1889 óta a bolognai egyetemen az általános kémia rendes tanára. Nagyszámú értekezéseiben különösen a pirrol és származékainak, továbbá számos organikus növényi anyag kémiájával foglalkozott. Fiziko-kémia téren végzett kutatásai is igen számottevők.

Ciampi (ejtsd: csámpi), 1. *Ignazio*, olasz költő, hisztorikus és irodalomtörténész, szül. Rómában 1824 júl. 31., megh. u. o. 1880 jan. 21. Pályáját ügyvédkedéssel kezdte, majd a római államtanács tagja, 1874. pedig az ottani egyetemen az újkori történet tanára lett. Eredeti versei, néhány szindarabja és műfordításai mellett (az utóbbiak közül kiválnak Puskin-fordításai), nevezetesek irodalomtört. tanulmányai, mint: La commedia italiana del secolo XVII. (1856); La vita artistica di Carlo Goldoni (1860) és történelmi munkái pl. Storia moderna dalla scoperta dell'America alla pace di Westfalia (1881—1883).

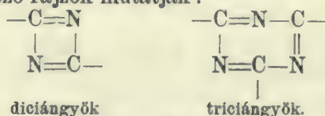
2. *C., Sebastiano*, olasz író, szül. Pistojában 1769 okt. 30., megh. Firenzében 1847 dec. 14 1803-ban tanár lett Pisában, 1818. Varsóba ment, hogy a lengyel-orosz irodalmat tanulmányozza; 1822. Olaszországban a királyság közoktatásügyi bizottságának levelezője lett. Művei közül nevezetesebbek: Memorie della vita di Messer Cino da Pistoja (Pisa 1808; 2. kiad. Pistoja 1826); Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze dell' Italia colla Russia (Firenze 1834—42, 3 köt.). C. lefordította Pausaniast és a «görög erotikusokat».

Ciampoli (ejtsd: csámpoli), *Domenico*, olasz író, szül. Atessában, 1855 aug. 25. Különösen a sziciliai népéletből vett elbeszéléseivel (Racconti abruzzesi, Trecce Nere) aratott nagy sikert és tette nevét külföldön is ismertté. Irt néhány regényt is (Diana, Roccamarina), valamint eredményesen fáradozott a szláv irodalmaknak Olaszországban való megismertetése körül is. 1892-ben azonban mint gimn. tanár 2000 liráért elárulta tanulóinak az érettségi vizsgára kitüzött kérdéseket. Ezért állásától megfosztották és 6 évi fogságra ítélték el.

Cián *(cyan)*, $(CN)^{I}$ v. Cy^{I}. Egyvegyértékű negativ összetett gyök, mely nem egy tekintetben hasonló a haloidokhoz és hidrogénnel, valamint fémekkel, úgy mint azok, savvá és a haloidsókhoz hasonló fémcianidokká egyesül. A CN gyök vegyületeiben két izomer formában fordul elő és aszerint, amint a C.-nal egyesült gyök a szénatomhoz v. a nitrogénatomhoz van kapcsolódva, normális C.-gyököt és izo-C.-gyököt különböztetünk meg.

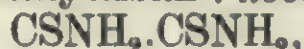
Nef szerint az izo-C.-gyökben nem 5-vegyértékű nitrogén, hanem kétvegyértékű szénalkatrész van, képlete tehát —N=C. A normális C.-gyök a fém-C.-idekben, továbbá az ú. n. *nitril*-ekben fordul elő. Az izo-C.-gyök az *izo-C.-idek, izonitrilek* vagy az ú. n. *karbilaminek* alkotórésze. Vannak olyan C.-gyökök is, amelyek az egyszerű C.-gyök polimerjeinek tekinthetők. Ilyenek a *di-C.*-gyök és *tri-C.*-gyök. Szöveti szerkezetüket a következő rajzok mutatják:

A di-C.- gyököt Cy_2^{II}-vel, a tri-C.-gyököt Cy_3^{III}-mal is szokás jelölni.

C.-gáz, di-C., szénnitrid, $(CN)_2$ v. Cy_2, az egyvegyértékű C.-gyök önmagával való vegyülete N≡C.C≡N. Gázalakú vegyület, melyet 1815. *Gay-Lussac* fedezett fel. Kis mennyiségben képződik akkor, ha nitrogéngázban elhelyezett széncsúcsok között erős elektromos szikrákat üttetünk át. Kevés C.-gázt a nagyolvasztóból távozó gázok is tartalmaznak. Tiszta C.-gázt *Gay-Lussac* eljárása szerint merkuri-C.-id hevítése útján szokás előállítani. A jól kiszárított merkuri-C.-idot nehezen olvadó üvegcsőben enyhe izzásig felhevítjük, midőn az higanyra és C.-ra bomlik. A C. színtelen, átlátszó, átható, szúrós és a keserű mandulákra emlékeztető szagú, igen mérgező hatású gáz. Sűrűsége 1·806 (levegő = 1). Közönséges nyomáson —20°-on színtelen, mozgékony folyadékká sűríthető, melynek fajsúlya 0·866 (víz = 1), fp. —21° C.; —34°-on kristályosan megmered.

A C.-gáz vízben eléggé oldódik (1 térf. víz 4·5 térf. gázt old fel); borszesz jól oldja (23 térfogatot). A C.-gáz vizes oldatban elbomlik, barna pelyhek alakjában *azulmsav* válik ki, emellett ammoniumoxalát, ammoniumkarbonát, kéksav, hugyany stb. keletkeznek. Ásványi savak jelenlétében a C.-ból oxálsav keletkezik, ezért a C.-t az oxálsav nitriljének is nevezik. Meggyujtva bíborvörösen szegélyezett lánggal elég nitrogénné és széndioxiddá. Borszeszes oldatába kénhidrogéngázt vezetve, vörös kristályokban *rubeanhidrogén*

ha a C. fölöslegben van, sárga csapadék alakjában *flaveanhidrogén* $CSNH_2.CN$ keletkezik. A C. polimerje a *para-C.*, melyet 1829. *Johnston* fedezett fel. Jelentékenyebb mennyiségben a C.-gáznak a merkuri-C.-idból való előállításánál keletkezik és az üvegcsőben barna színű por alakjában visszamarad. Vízben oldhatatlan vegyület, mely 860°-ra hevítve C.-gázra bomlik.

Ciánamid *(carbodiimid)* $CN.NH_2$. Felfedezői *Cloëz* és *Cannizaro* 1851. Színtelen, vízben, borszeszben és éterben könnyen oldható, levegőn szétfolyó kristályok, amelyek 40°-on megolvadnak. Könnyen polimerizálódik és diciandiamiddá $(C_2N_4H_4)$ alakul. Salétromsavtól areumnitráttá válik. Képződik ammoniagáz és ciánkloridgáz elegyítésekor. Előállítása thiocarbamidból történik azáltal, hogy annak vizes oldatához vízben szuszpendált elegendő mennyiségű merkurioxidot adnak. A kivállott merkuriszulfidról leszűrt oldatot bepárologtatva, a maradékból a C.-ot éterrel kivonjuk.

Ciánaminok, kátrányfestékek, amelyek a Meldola-féle naftolkékből előállíthatók, ha arra a primer v. secunder aminek hatnak. Naftolkék anilinnel fenilezett nilusi kéket, dimetilanilin pedig új metilénkéket létesít, amely a selymet és a csersavval pácolt gyapotot a nilusi-kék színéhez hasonló színre festi. Cianamin előállítható, ha naftolkéket v. dimetilparafeniléndiamint alkáliával kezelünk.

Ciánammonium, l. *Ammoniumcianid.*

Ciánantrén, kátrányfesték, l. *Indantrén.*

Ciánarany, l. *Aranycianidok.*

Cianátok, l. *Ciánsavak és sóik.*

Ciánbenzol, l. *Benzonitril.*

Ciánbromid *(brómcián)*, CN.Br. Felfedezője *Serullas* 1827. Képződik hidrogéncianidból, ha arra bróm hat. Színtelen, könnyen olvadó és elillanó, átható szagú tűk v. kockák. Vízben, szeszben és éterben könnyen oldható. Éteres oldatát beforrasztott üvegcsőben 140° körül hevítve, *cianurbromiddá* (triciánbromiddá) $(C_3N_3Br_3)$ polimerizálódik.

Cianciana (ejtsd: csáncsáná), város Girgenti olasz tartományban, Szicilia szigetén, a Platani közelében, (1900) 7306 lak., kénbányászattal és bortermeléssel.

Ciáncink, l. *Cinkcianid.*

Ciánetil, l. *Etilcianid.*

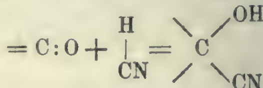
Ciánetolinek, így nevezték a normál ciánsav észtereit. *Nef* vizsgálatai kiderítették, hogy a normál ciánsav észtereinek tartott vegyületek nem azok, mint aminek tartották őket, úgy hogy a C.-nek nevezett észterek ezideig előállítva nincsenek.

Ciánezüst, l. *Ezüstcianid.*

Ciánfémek a. m. cianidok (l. o.).

Ciángáz, l. *Cián.*

Ciánhidrinek. Aldehidek és ketonok hidrogéncianiddal addició útján egyesülnek oly módon, hogy az aldehidekre és ketonokra jellemző karbonil (=CO) gyök oxigén atomjának kettős kapcsolódása felnyílik és az oxigén vegyértéke hidrogénnel, a szén vegyértéke a ciángyökkel kapcsolódik.

Az aldehidek és ketonok, valamint a ciánhidrogén addiciója útján keletkező vegyületeket, melyek tehát egy szénatomon hidroxil (OH) és cián (CN) gyököt tartalmaznak, C.-nek nevezzük. Az α-oxisavak nitriljeinek is nevezik a C.-et, mert hidrolizis folytán α-oxisavakká alakulnak. Ezen reakción alapszik a C.-nek az organikus szintézisekben való fontos alkalmazásuk.

Ciánhidrogén, l. *Hidrogéncianid.*

Ciánhidrogénsav a. m. *hidrogéncianid.*

Ciánhigany, l. *Merkuricianid.*

Cianidok, a szó tágabb értelmében a ciángyök vegyületei más gyökökkel, azonban rendszerint C.-on a hidrogéncianid sóit értik. Mivel a hidrogéncianidnak két tautomer alakja van (l. o.) a C. részben a hidrogéncianid sói, részben az izocianhidrogénsav sói. Az alkali fémek és alkali földfémek cianidjai vízben oldhatók, míg a többi fémekéi a merkuricianid kivételével vízben oldhatatlanok. Az alkali és alkali földfémek cianidjainak vizes oldata hidrolitos bomlás folytán erősen lúgos kémhatásuak. A leggyengébb savak, még a szénsav is, hidrogéncianidot fejlesztenek belőlük. A lúgfém-C. hevítéskor könnyen és bomlás nélkül megolvadnak; oxidáló anyagoktól cianátokká, kéntől thiocianátokká változnak, ezért magas hőmérséken a lúgfém-C. hathatós redukáló szerek. A nehéz fémek cianidjai az izzás hőmérsékén diciángáz fejlődésével elbomlanak. A fém-C.-et tiszta állapotban hidrogéncianidból bázissal való telítés útján, a vízben nehezebben oldhatókat cserebomlás útján állítják elő. Lúgfém-C.-et nitrogéntartalmú szerves anyagoknak (állati hulladékok) alkali fémkarbonáttal való összeolvasztása útján állítják elő. A C. erősen mérgező vegyületek. *Di-C.*, *tri-C.*, l. *Komplex-cianidok.*

Cianin *(chinolin-kék, lepidin-kék).* Kátrányfesték, mely akkor keletkezik, ha chinolint és lepidint (paramethylchinolin) alkália jelenlétében alkiljodiddal hevítünk, vagy ha a chinolinnak és lepidinnek a jódalkilvegyületeit alkáliákkal kezeljük. A C. sói szép kékszínüek, azonban már gyenge savak, gyakran már a szénsav hatására színtelenné válnak és azért mint festék teljesen használhatatlanok. A rostot kékre festi.

Cianit, l. *Disztén.*

Ciánjodid *(jódcián)*, CN. J. *Davy* fedezte fel 1816. Képződik, ha jód hat merkuricianidra, v. más cianidokra. Előállítható úgy, hogy 2 sr. merkuricianidot 1 sr. jóddal elegyítünk és az elegyet enyhén melegítjük, amidőn a C. fölszállad; reszublimációval megtisztítható. Színtelen, hosszú,

tűalakú kristályok; átható szagú, igen mérgező vegyület. Az árúbeli nyers jódban gyakran van C. A cianurkloriddal analog cianurjodid határozottan még nem ismeretes.

Ciánkálium, l. *Káliumcianid.*

Ciánklorid *(klórcián)*, CN.Cl. *Berthollet* igen tisztátalan állapotban észlelte először, közelebbről *Gay-Lussac, Serullas, Wurtz* és *Gautier* vizsgálták meg. Képződik hidrogéncianidból, ha arra klórgáz hat. Az így előállított C. szintelen, igen mozgékony, átható szagú folyadék, amely — 5°-on kristályosan megmered és 15°-on forr. Rendkívül mérges vegyület. Vízben a folyós C. alig oldódik; éterrel elegyíthető. Lassacskán *cianurkloriddá* (tri-C.-dá) $C_3N_3Cl_3$ polimerizálódik. Ez utóbbi vegyület szintelen tűalakú kristálykákból v. kristálylemezkékből áll; 145°-on megolvad, 190°-on forr. Vízben alig oldódik, szesz és éter jól oldja. Vízzel, v. lúgokkal való forraláskor elbomlik és *cianursav* $C_3N_3(OH)_3$ keletkezik.

Cianoblepszia, *acianopszia*, l. *Színlátás hibái.*

Cianokalcit (ásv.), azonos a *krizokollával* (Chrysokolla), de foszforsavat is tartalmaz.

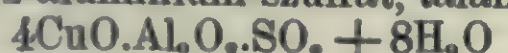
Cianokroit *(cyanochrom,* ásv.), rézkálium-szulfát $K_2Cu(SO_4)_2 + 6H_2O$; monoklin. Scacchi a Vezuv fumaroláin 1855. keletkezett sókérgek átkristályositása útján nyerte a pikromerit mellett.

Cianól a. m. *anilin* (l. o.).

Cianométer (gör. *cyanos* a. m. kék), eszköz a (felhőtlen) ég kék szine minőségének (mélységének) meghatározására. A meghatározás összehasonlítás útján történik olyan kék színsorozatokkal, amiket vagy különböző higítású festékekkel (Saussure) vagy több-kevesebb kék szektort tartalmazó színkoronggal (Parrot) vagy kettősen törő kristálylemezekkel és poláros fénnyel (kromatikus polározás, Arago) állítanak elő.

Cianotipia *(kék nyomás)*, 1840 óta ismert fotográfiai másoló eljárás. Leginkább átlátszó hártyapapiron készült tervrajzok sokszorosítására használják. Azon alapszik, hogy a ferri-sók fényen ferro-sókká redukálódnak s akkor vörösvérlúgsóval kék színt öltenek. A ferri-só oldatát (legjobb a ferrum citricum ammoniacale) vörösvérlúgsóval elegyítve papirra kenik. Száradás után napfényen másolnak. A képet vízben való kiáztatás rögzíti. Ahol a fény a sóelegyet érte, ott megkékül, ahol pedig nem érte, ott kioldódik és a papir fehér színe válik láthatóvá. Fényképnegativokról tehát rendes pozitiv másolatot kapunk kék színben, vonalas rajzok pedig kék alapon fehér vonalú másolatot adnak.

Cianotrichit *(Lettsomit, bársony rézérc)*, víztartalmú réz-aluminium-szulfát, talán

$$4CuO.Al_2O_3.SO_3 + 8H_2O$$

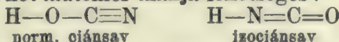
az azurithoz hasonló kék színű, bársonyszerű bevonatot alkot limoniton és krizokolla (rézszurokérc) féle anyagon hazánkban Új-Moldován (Krassó-Szörény vármegye) s Rézbányán. Csupa apró, finom hajforma egyének csoportja. Némelyek keverékásványnak tartják s pedig rézszulfátnak aluminittal. A C. név Kenngottól való, a *Lettsomit* név Lettsom angol mineralógus után.

Cianozin, l. *Fluoreszcein.*

Cianózis *(cyanosis)*, a bőr és nyálkahártyák kékes elszineződése. Legkifejezettebben a periferikus részeken látható (orrcsúcs, ajkak, fülcimpák, ujjak vége stb.). Oka a hajszálerek bőrének szénsavval való túltelődése. Ez létrejöhet: 1. ha a vér a tüdőben kevés oxigént vehet fel (a tüdő megbetegedéseinél, összenyomatásánál, a vérpangásánál a tüdőben, szívzavarok miatt, a levegő tüdőbe jutásának akadályainál, mint légcsőszűkületek, daganatok stb.). 2. Ha a vér a hajszálerekben több oxigént veszít és több szénsavat vesz fel, ami mindannyiszor megtörténik, valahányszor a véráram sebessége csökken, így különösen szívbaj okozta pangásoknál. 3. Ha a verőeres vér a vivőeressel keveredik, ami különösen veleszületett szívbajoknál fordul elő. Ez esetekben a C. rendkívül erős szokott lenni. Gyakran az egész test bőrére kiterjed, amiért e betegséget morbus coeruleusnak is nevezik.

Cianozit, l. *Rézgálic.*

Ciánsavak és sóik. A ciánsavnak az elmélet szerint két tautomer alakja lehetséges:

A norm. ciánsav ezideig sem szabad állapotban, sem sói v. eszterei alakjában nincs előállítva. Az *izociánsav* v. *karbonilimid*, melyet először *Vauquelin* állított elő és *Wöhler* vizsgált meg pontosabban, szúrós, a jégecetre emlékeztető szagú, szintelen, igen illékony folyadék. Már 0°-on polimerizálódik és fehér, porcellánszerű tömeggé, az ú. n. *ciameliddé* alakul. A ciamelid molekulasúlya és szerkezete nem ismeretes. Az izociánsav előállítható cianursavból, annak száraz széndioxid áramban való desztillációja útján. Az izociánsav sói a *cianátok* v. *ciánsavsók.* Fontosabbak a *káliumcianát* és *ammoniumcianát* (l. o.).

Ciánsavas ammonium, l. *Ammoniumcianát.*

Ciánsavas kálium, l. *Káliumcianát.*

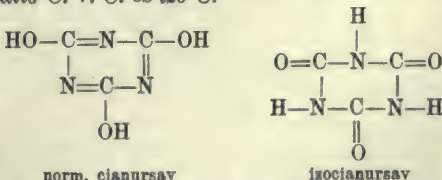
Ciánsavas ólom, l. *Ólomcianid.*

Ciánszulfid, *kéncián, anhidrotiociánsav*, $(CN)_2S$ összetételű kristályok. 30°-on szublimál, 65°-on megolvad. Víz, szesz és éter bőségesen oldja. Keletkezik ciánjodidból és ezüsttiocianátból. *Pszeudokéncián* a neve a sárga terméknek, amely tiocianátokból oxidáció útján keletkezik. Ebből, valamint a C.-ból víz, vagy nátronlúg hatására a *kanarin* (canarin) néven ismeretes sárga festék keletkezik, amelyet gyapotfestésre használnak.

Cianurbromid, l. *Ciánbromid.*

Cianurklorid, l. *Ciánklorid.*

Cianursav. $C_3N_3O_3H_3$ a ciánsav háromszoros polimerje. Tautomer vegyület. Két alakja a *normális C.* v. *C.* és *izo-C.*

A norm. C. hárombázisú oxisav, az izo-C. hárombázisú imidsav. A norm. C. szabad állapotban nem, csak alkil-származékaiban ismeretes. Az izo-C. hideg vízben nehezen oldható $C_3N_3O_3H_3.2H_2O$ összetételű rombos prizmákban kristályosodik. Forró vízben és alkoholban könnyen oldódik. Sa-

vakkal főzve szétbomlik széndioxidra és ammoniára. Desztillálva ciánsavvá alakul. Mint hárombazisú savnak háromféle sója ismeretes. A savanyú sói állandóbbak, mint a norm. sói. Keletkezik cianurkloridnak ($C_3N_3Cl_3$) vízzel való forralásakor. Rendszerint megolvasztott ureumból állítják elő azáltal, hogy 130—140°-on klórgázt vezetnek bele: $6CO(NH_2)_2 + 3Cl_2 = N_2 + 2HCl + 4H_4N.Cl + 2H_3N_3C_3O_3$
A hátramaradó tömegből a szalmiákot hideg vízzel kivonják és a visszamaradó C.-at forró vízből átkristályosítják.

Ciánvas, l. *Vascianidok.*

Ciánvegyületek, l. *Cianidok* és *Cián.*

Ciará, Brazilia egyik állama, l. *Ceará.*

Ciardi (ejtsd: csardi), *Guglielmo*, olasz festő, szül. 1844 szept. 13. Trevisóban. A velencei akadémián tanult. Tengeri tájképeket fest élénk megvilágításban; motivumait többnyire Velence lagunái és csatornái szolgáltatják. Művei a nemzetközi műkiállításokon számos kitüntetésben részesültek. Legnevezetesebbek: A nyár; Chioggia; Torcello; Porto d'Anzio; Velencei halász-bárkák (a monzai kir. kastélyban); Canale Grande (u. o. és a berlini National-Galerieban); Messidoro (a római Galleria Nazionaleban).

Ciarlatano (ol., ejtsd: csarlatánó), l. *Charlatan.*

Cia sármány *(Emberiza cia* L. állat), l. *Sármány.*

Cibafesték, l. *Indigókék.*

Cibak-*család* (Palotai). Állítólag olasz származásu család; Istvánffy szerint a liguriai Cibo-család törzse a magyar Cibakoknak, kik Magyarországra bevándorolva Bihar vmegyében telepedtek le. Tény, hogy a XIV. század első felében a Cibakok már Bihar vmegyében birtokaikon osztozkodtak. A család legkiválóbb tagja *Imre* volt. Kora ifjuságában Szapolyai János udvarába Tomori Pál fogarasi várnagyhoz (később kalocsai érsek) került. 1526 május 31. elnyeré a kolosmonostori apátságot, részt vett a mohácsi csatában, s onnan megmenekülvén, Szapolyai a váradi püspökségre nevezte ki, s jóllehet a pápai megerősítést nem nyerte meg, mint főpap az összes javadalmakat s jogokat birta és gyakorolta. Azonban inkább volt katona, mint egyházfő. János király, midőn Ferdinánd Budát hadaival fenyegette, C.-ot hívta segélyül, s az ő fedezete alatt vonult vissza egész Váradig. 1534-ben János Erdély kormányzásával bizta meg, azonban 1534. Gritti Alajos Magyarország kormányzója Felméren megölette Batthyány Orbán és Dóczi János által. Rokonai vagy testvérei voltak *András* 1534. Bihar vmegye alispánja és *Péter,* kivel 1552. kihalt a család. A C.-ok birtokai leginkább Biharban feküdtek, s ezek után a Géresi, Palotai, Mindszenti, Szőregi előnevet viselték.

Cibalae, város, l. *Vinkovci.*

Cibao, 2000 – 2200 m. magas hegység Haiti szigetén, annak belsejében; a sziget folyói, név szerint az Artibonite rajta ered. Főcsúcsa a Pico de Yaque. Egykori aranybányái híresek voltak.

Cibaria (lat.) a. m. élelmiszerek.

Cibber, *Colley,* angol szinész és szinműiró, szül. Londonban 1671 nov., megh. 1757 dec. 12. Népszerű szinész, szerencsés kezű vígjátékíró volt, aki politikai szolgálatai fejében a *poeta laureatus* címet is megkapta. Kitünő szinigazgató és talán még jobb rendező és pedagógus. Shakespearenek sok darabját egészen a legutóbbi időkig az ő berendezésében és színrealkalmazásában adták, és szinészpedagógiai működéséről Lessing a legnagyobb elismeréssel emlékezik meg. Vígjátékai egytől-egyig elavultak, de önéletrajza (Apology for his own life), amelyben Pope gúnyolódása ellen is védekezik, szinpadtörténeti szempontból nagyon érdekes munka, amelyet 1740 óta többször is kiadtak.

Cibék, villás bot, nyele végén lánccal és hámmal vagy pedig csak hevederpecekkel, mely utóbbit a húzókötélre csavarják. A C. a húzóháló vontatására szolgál.

Cibere, besavanyított korpaléből készült böjti leves.

Ciberebába, Felső-Magyarország több vidékén, különösen a palócság közt, így Gömör, Nógrád és Hont vmegyében elterjedtebb neve a *Böjti boszorkány*-nak (l. o.), vagyis azon bábnak, melyet a *Télkihordás* (l. o.) világszerte elterjedt népszokásának gyakorlata alkalmával vízbe dobnak, vagy máglyán elégetnek. A C. is e bábnak a böjttel való kapcsolatára utal, mint a «Böjti boszorkány» elnevezés, mert a *cibere* a hagyományos böjti leves, amelyet másutt a szláv eredetü *kiszölce* néven ismernek.

Cibet, a C. macska-félék (l. o.) végbélnyilása közelében levő mirigyek váladéka. Kezdetben fehéres sárgás habos, később megbarnuló, zsírszerű, sajátszerű erős illatu, kesernyés ízű anyag. Felmelegítve megolvad, alkoholban nehezen, vízben egyáltalában nem, éterben részben oldódik. A C.-et olyképen gyüjtik, hogy az állatot ketrece rácsához kötik, ujjal kifordítják C.-zacskóját és a váladékot kinyomkodják, majd az ujjakhoz tapadt nyúlós anyagot kanállal lekaparják. Rendesen hetenként kétszer szedik így a C.-et. Legjobbnak mondják a Molukki-szigetek egyikéről (Buru) származó ázsiai C.-macska C.-jét. A hím rendesen kevesebb, de jobb C.-t ad, mint a nőstény. Ma már a C.-et kevésbbé keresik; régen orvosságnak használták, ma illatszerekhez elegyítik. Egy állat 10—15 g C.-et termel.

Cibetfa (növ.), l. *Durio.*

Cibethiéna *(Proteles cristatus* Sparrm., állat), a ragadozók *(Carnivora)* rendjébe, a hasadt ujjuak *(Fissipedia)* alrendjébe, a C.-félék *(Protelidae)* családjába tartozó emlős állatfaj. Külsőleg feltünően hasonlít a sávos hiénához, jellemző azonban reá, hogy végbélnyilása két oldalán sárgás, nyúlós cibetszagú váladékot termelő mirigyei vannak. Törzse 70—80, farka 30—40 cm. hosszú. Dél- és Kelet-Afrikában honos; éjjel megy zsákmánya után, nappal magaásta, rókalyukhoz hasonló üregben húzza meg magát. Főleg termeszekkel táplálkozik, de a dögöt és a strucctojást is megeszi. Életmódja még sok tekintetben ismeretlen.

Cibetmacska (állat), l. *Cibetmacska-félék.*

Cibetmacska-félék *(Viveridae,* állat), a macskafélék egyik családja. Nagyjában a mi menyétünkhöz hasonló termetü, karcsú testü, rövid lábú, hosszukásfejű, hegyes arcú, hosszú, több-

nyire lecsüngő farkú állatok. Szemük kicsi, fülük középnagyságú, karmaik rendesen visszahúzhatók. Végbélnyilásuk közelében két, vagy több sajátszerű, cibet- v. pézsmaszagú, átható illatu váladékot termelő mirigyük van, melynek váladékát rendesen mirigytáskába (ú. n. cibettáskába) gyüjtik össze. Fogazatuk 36 vagy 40 fogból áll; 6—6 metsző-, 1—1 szem-, 3—3 v. 4—4 elő- és 1—1 v. 2—2 utózápfoguk van mindkét állkapcsukban. Csupán csak az ó-világ melegebb tájain fordulnak elő, ahol a mi menyéteinket helyettesítik. Főleg Afrikában és Dél-Ázsiában honosak; Európában a Földközi-tenger partvidékein 2 fajuk él. Alapjában véve éjjeli állatok, sok fajuk azonban jobbára nappal vadászik s éjjel nyugovóra tér. Ragadozó állatok. Húsukat imitt-amott eszik, bőrüket feldolgozzák. A három alcsaládba sorozott fajok száma 97, közülök 73 élő, 24 kihalt.

1. alcsalád: Ős cibetmacskák *(Ictitherinae)*. Ide csupán a kihalt *Ictitherium* Wagner nem tartozik.

2. alcsalád: Macskalábuak *(Viverrinae)*. Ismertebb fajai: *Afrikai cibetmacska (Viverra civetta* Schreb.). Termete részben a nyestére, részben a macskáéra emlékeztet; testhossza 70, farkáé 35, vállmagassága 30 cm.; tömött, nem nagyon hosszuszőrű bundájának alapszíne hamuszürke, számos kerek és szögletes feketebarna folttal díszítve; mustrázata nagyon különböző, mert a barna foltok hol hosszában, hol keresztben sorakoznak egymáshoz; hasoldala világosabb szürke s itt a barnás foltok elmosódott szélüek; hazája: Afrika trópusi része. A cibetzacskójában összegyülemlett cibetet, melyet régen orvosszerül használtak, ma pedig illatszerek alkotórésze gyanánt alkalmaznak, minden 14—20 napban kiüríti; cibet nyerése céljából ketrecekben tartják. *Ázsiai* v. *közönséges cibetmacska (Vierra zibetha* L.). Kissé nagyobb az előbbinél; sötét barnássárgás alapszínű gereznáját felül nagy számban sűrűn elrendezett rozsdaszínű foltok tarkítják, melyek hátán hosszú, széles sávvá folynak egybe; feje fehérrel tarkítva barnás; hasoldala világosabb barnássárga; hazája: India, Bengália, Asszam, Birma, Sziam, Dél-Kina, Hainan-sziget, Himalája (Sikkim és Nepal); cibetváladéka becsesebb az afrikai cibetmacskáénál. — *Fossza (Fossa fossa* Gray) csupán Madagaszkár-szigeten él, hol rendkívül félnek tőle; húsát eszik. — A petymegek a cibetmacskáknál kisebbek s a cibet összegyüjtésére nincs zacskójuk; jobbára Afrikában honosok, csak a *közönséges petymeg (Genetta genetta* L.; l. *Petymeg)* fordul elő Észak-Afrikában, Palesztinában és Európában, jelesen Spanyolországban és Franciaország Ny.-i részében. — A *tigris petymeg (Linsang)* 3 faja Ázsiában honos. Ebbe az alcsaládba tartoznak még a *pálmasodrók* (l. o.).

3. alcsalád: Kutyalábuak *(Herpestinae)*. Karmaik vissza nem húzhatók, cibetmirigyük nincsen. Az idesorolt 11 nem közül legnevezetesebbek az *ihneumonok (Herpestes)* és a *manguszták (Crossarchus)*. L. *Ihneumon* és *Manguszta*.

Cibetpatkány *(Fiber zibethicus* L.), l. *Pézsmapocok.*

Cibin, folyó, l. *Szeben.*

Cibin-hegység, l. *Szebeni hegység.*

Cibinium, Nagyszeben (l. o.) latin neve.

Ciborium, az ókeresztény művészetben baldachinszerüen az oltár fölé épített, négy oszlopon nyugvó alkotmány, melynek oldalai függönyökkel voltak elzárhatók. Róla függött le a szent ostyát tartalmazó edény, melyet szintén így neveznek, ez néha — már a VI. sz.-ban — galambformájú volt (Peristerium). Különben szelence v. torony formájú, az utóbbi különösen a csúcsíves művészet korában. A mennyezetes oltár az ókeresztény és a román korban a templomi berendezés főrészét alkotja; de a csúcsíves építéstől kezdve egyre ritkább lesz. Anyaga márvány, kő vagy bronz. Az ostyatartóké arany, ezüst v. aranyozott réz, domborított v. zománcos dísszel. L. még *Áldoztató kehely.*

Cibotium *Kaulf.* (növ.), a Cyatheaceae harasztcsaládba tartozó génusz; 8 faja jórészt Közép-Amerikában honos. Faharasztok, levelük igen nagy és rendesen 3-szor szárnyas. Egyike a legszebbeknek közülük a középamerikai *C. Schiedei* Cham. et Schlecht., melyet már régóta ültetnek is. Törzse 5 m. magas. A Sandwich-szigeteken elterjedt *C. Menziesii* Hook. 1—8 m. magas. A benszülötteknél *hapuji* v. *heii* a neve. A levélnyelének tövét *(pulu)* borító gyapjas szőrözetet, mely párna és matrác megtömésére alkalmas, összegyüjtik és exportálják. A délázsiai C. *Barometz* Link törzsét borító pikkelyszőrözet vérzéscsillapító szer. Ennek neve *penghavar djambi* s úgy alkalmazzák mint a vattát. Leginkább Szumatra Djambie vidékéről szállítják. L. még *Szittyabárány.*

Ciboure (ejtsd: szibur), község Franciaország Basses-Pyrénées départementjában, (1900) 2206 lak., élénk halászattal, sófőzéssel, hajógyártással. Tengeri fürdőjét sokan látogatják.

Cibrario (ejtsd: csi—), *Giovanni Antonio Luigi*, gróf, olasz történetiró és szárd államférfiú, szül. Torinoban 1802 febr. 13., megh. Salóban 1870 okt. 1. Szárd állami szolgálatba lépett és 1842. a felső számvevőszék tagja lett. Már első iratával: Notizie sulla storia dei principi di Savoia (Torino 1825) hírnévre tett szert. 1848-ban rendkívüli királyi biztossá nevezték ki Velencébe és még ez évben szenátorrá lett. Viktor Emánuel uralkodása alatt előbb pénzügyminiszter, majd közoktatásügyi miniszter, 1855 óta pedig külügyminiszter volt. 1856-ban Cavournak engedte át helyét. Művei közül még megemlítendők: Della economia politica del medio evo (Torino 1839; 5. kiad. 1861, 2 köt.); Storia della monarchia di Savoia (1840—44, 3 köt.); Delle artiglerie dall 1300 al 1770 (3 kiad. 1854); Storia di Torino (1847, 2 köt.); Ricordi d' una missione in Portogallo al re Carlo Alberto (1850); Origine progressi delle istituzioni della monarchia di Savoia (2. kiad. 1869); Epigrafi latine ed italiane (1867); Della schiavitù e del servaggio e specialmente dei servi agricoltori (1868—69, 2. köt.); Documenti, sigilli e monete raccolti in Savoia, in Svizzera e in Francia; Sigilli dei principi di Savoia (1833); Lettere di principi e d' uomini illustri (Torino 1828); Relazioni del stato di Savoia degli ambasciatori Veneti (u. o. 1830). Kisebb munkái: Opuscoli storici e lette-

rarii (Milano 1835); Opuscoli (Torino 1841); Studi storici (u. o. 1851, 2 kötet); Memorie storiche (u. o. 1868). V. ö. *Odorici*, Il conte Luigi C. e i sui tempi (u. o. 1873).

Ciča (szerb., ejtsd: zicsa), kolostor Szerbiában. L. *Kraljevo*.

Cicada *L.* (állat), l. *Kabóca*.

Cicadina (állat), l. *Kabóca*.

Cicatricula *(discus proligerus* v. *germinativus, csirakorong, kakashágás)*, a tojás sárgájának mindenkor, a tojás minden helyzetében, a legmagasabban eső részen levő, körülbelül 1—2·5 mm. szélességű, fehér, kerek folt; itt hatol be megtermékenyítéskor az ondósejt. Ez a petesejt (a tojás sárgája) alakító protoplazmája, amelyből az embrió fog fejlődni.

Cicatrix, l. *Heg, Forradás* és *Levélripacs.*

Cicázás, népies mulatság, melyben nők, férfiak vegyesen vesznek részt s a szabadban szokták tartani. Különféle ürügy alatt kergetőznek s egymást elfogni törekednek; rendesen valamely társasjátékkal kapcsolják össze, leggyakrabban a «kint a farkas, bent a bárány»-nyal. E népies mulatságnál sokszor a farkas macska, a bárány pedig egér nevet vesz fel s innen ered a játéknak *C.* elnevezése is. A nép e játékot jellemző dallal is szokta kisérni.

Ciccio (ejtsd: csiccsó), *l'Abbate*, olasz festő, l. *Solimena.*

Čiče novo, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1900) 613 horvát-szerb lak., postahivatal; u. t. Velika Gorica.

Cicer *L.* (növ.), a Leguminosae (hüvelyesek) család génusza, melynek 14 faja Ázsia melegebb tájain és a mediterrán vidéken van elterjedve. Egyéves v. évelő füvek v. félcserjék párosan v. páratlanul szárnyas levelekkel. Gyakran mirigyszőrösek. Viráguk fehér, kék v. lila, magános, v. gyérvirágú fürtben áll. Hüvelyük nyeletlen hosszúkás v. tojásdad, felfúvódott, egy vagy sok magvú. Dél-Európában és Keleten széltében termesztik a *C. arietinum* L.-t (csicseri borsó, kávéborsó); lisztes, kissé keserű magva kedvelt eledel; régebben officinális volt. Hazája ismeretlen.

Cicero, 1. *Marcus Tullius*, a rómaiak legjelesebb szónoka és államférfiú, szül. Arpinumban Kr. e. 106 jan. 3., módos lovagrendű családból, megh. 43 dec. 7. Atyja Rómában a legnagyobb gonddal neveltette, jobbára görög mesterekkel. Szónoki, jogi és filozófiai tanulmányok végzése után Kr. e. 81. megjelenik a szószéken, s egy év mulva Sextus Rosciust védi meg az apagyilkosság vádja ellen. Majd Görögországba utazik, két évet tölt Athénben és Rhodos-szigetén, hol Molon rétor iskolája volt rá átalakító hatással. Molon mérsékelte a divatos ázsiai stílus dagályát és mesterkélt szóvirágait, keresett nyelvművészetét s keresetlenebb előadásmódra tanította. Hazatérve C. nőül vette Terentiát és megkezdte állami pályafutását. 75-ben quaestor volt Sziciliában, 69. aedilis, 66. praetor urbanus, 63. konzul. Ez állásában fölfedezte és elnyomta Catilina összeesküvését s kiérdemelte a «haza atyja» dísznevet. Hiba volt, hogy míg Catilinát menekülni engedte, az elfogott összeesküvőket birói ítélet nélkül kivégeztette. Clodius tribunus, a triumvirek eszköze — személyes bosszuból is — váddal lépett föl ellene s C. 15 hónapot számkivetésben töltött. Diadalmas visszahívása után folytatta pályafutását; 53. augur, 51—50 kilikiai prokonzul lett. Hazatérve, szemben találta egymással Caesart és Pompeiust. Hosszas habozás után Pompeiushoz állt s mikor Caesar Pharsalosnál diadalt aratott, Brundisiumban megvonulva várt a győztesnek amnesztiájára. Mikor ezt megkapta, jószágaira vonult és filozófiai munkásságban keresett kárpótlást a nem élvezett forumi tapsokért. 60 éves korában nejétől elválván, Publiliát veszi nőül, de egy év mulva ettől is elválik. Ugyanekkor (45) halt meg imádott leánya, Tullia. Caesar halála után ismét kilép a küzdelem porondjára s Octavianusban bizakodva, meglepő bátorsággal szórja «filippikáit» Antonius ellen. De az ellenfelek csakhamar szövetkeztek s Octavianus habozás nélkül kiszolgáltatta őt Antonius bosszujának, kinek pribékjei kioltották a nemes becsvágyú, finom érzésű, művelt, de gyöngelelkű ember életét.

57 beszéde maradt reánk. Fontosabb védő beszédei *Pro S. Roscio Amerino* (80), melyben Rosciust az apagyilkosság vádja ellen védelmezi; *de imperio Cn. Pompei* (66), amellett kardoskodik, hogy a Mithridates és Tigranes elleni háborúnak Pompeius legyen a fővezére; *pro L. Murena* (63) sikeresen védi a hivatalhajhászással vádolt Murenát; *pro Sulla* (62) a Catilina összeesküvésében való részvét vádja ellen védi Sullát; *pro Sestio* (56) Sestius néptribunust védi a fegyveres erőszak vádja ellen, melyet Clodius emelt ellene; *pro Archia poeta*: Archias polgári joga mellett száll síkra s szépen beszél a költészet becséről; *pro Caelio*, a hirhedt Clodia által emelt méregkeverés vádja ellen védi Caeliust; *pro Milone* (52), kimutatja, hogy Milo önvédelemből ölte meg a demagóg Clodiust (Milót azonban számkivették); *pro Marcello* (46), megköszöni Caesarnak, hogy a Caesar-párti Marcellusnak megkegyelmezett; *pro Ligario* (46), az előbbihez hasonló, de éppen a kegyelem kieszközlése a célja; *pro rege Deiotaro* (45), Deiotarus galaciai tetrarchát védi a Caesar ellen gyilkos merénylet tervezésének vádja ellen. — Kiválóbb vádbeszédei: *in Verrem* (70), két akció, az elsőben egy, a másodikban 5 beszéd, melyekben sorban tárgyalja a Sziciliát zsaroló és fosztogató Verres propretor visszaéléseit; legérdekesebb a 4. beszéd: *de signis*, mely a Verres által összeharácsolt siciliai műtárgyakról szól; *in Catilinam*, 4 beszéd, melyekben a Catilina-féle összeesküvésről rántja le a leplet; *in Pisonem* (55), Piso makedoniai proprétor visszaéléseit tárgyalja; *in M. Antonium Philippicae XIV.*, 14 hevesen támadó beszéd Antonius és egész politikája ellen.

C. legtöbb beszéde nem abban az alakban maradt reánk, ahogy elmondta, hanem ahogy az íróasztalnál átdolgozta. Sok bennük a mesterkéltség, a hatásvadászat, az egyéni hiuság, a pompázó szócsillogás és nem ritkán kevés a magával ragadó lelkesedés vagy a meggyőző erő; de a szép forma, a művelt izlés, a választékos gond érthetővé teszi, hogy stílusa századokon át a klasszicitás mintája lett s humánus tartalmáért

hozzá jártak iskolába a latin egyházatyák és a renaissance emberei. A stílusra soha egy író sem tett nagyobb hatást.

C. szükségesnek tartotta, hogy gyakorlati szónoki működését elméletileg is igazolja. Ezt tette retorikai műveiben, melyekben a görög retorika tudományát népszerüsítette. Legkiválóbb a *De oratore* (a szónokról), melyet 55. írt 3 könyvben; első a szónok mivoltáról és képzéséről, a 2-ik a beszéd anyagának gyüjtéséről, rendezéséről és emlékezetbe véséséről, a 3-ik a kifejezésmódról és a szónoki előadásról szól. Előadása formája az aristotelesi dialógus, melyben a párbeszédes alak csak élénkítő kerete a többnyire összefüggő fejtegetéseknek. A *Brutus de claris oratoribus* (46) nem egyéb, mint a római ékesszólás története. *Orator ad M. Brutum* (46) a tökéletes szónok ideálját rajzolja: az a tökéletes szónok, aki minden tárgynál megtalálja az ahhoz illő hangot s a stílus minden nemével rendelkezik. A *de optimo genere Oratorum* (46) a szónoki beszéd nyelvéről szól és Demosthenest állítja fel mintául. *De partitione oratoria:* a szónoki beszéd részeiről.

Jelentékeny *filozófiai* munkássága is, bár e téren csak szellemes kompilátor. A görög filozófiát ő tette hozzáférhetővé honfitársainak, s megteremtette a latin filozófiai nyelvet. A különböző rendszerek közt ingadozik: ő mindenütt praktikus római, aki a filozófiát gyakorlati haszna szerint becsüli. Erkölcstanát a stoikusok tételeire alapítja, de merevségüktől idegenkedik. Az epikureizmus ellen állandóan harcol. A töredékesen fennmaradt *De republica*-nak az a fő kérdése: melyik államforma a legjobb? A szóvivő Scipio kifejti, hogy a Gracchusok előtti római respublica a legtökéletesebb, mint a monarchiának, demokráciának és arisztokráciának keveréke. A 6. könyvből való a *Scipio álma* c. szép részlet, mely szerint a jó hazafiak életükben és halálukban elnyerik méltó jutalmukat. Befejezetlen és hézagos a *De legibus* (a törvényekről) is, mely az előbbinek mintegy folytatása s három könyvben a természeti, egyházi és állami jogot fejtegeti. *Paradoxa stoicorum ad M. Brutum:* retorikai gyakorlat, 46-ból, melyben a közfelfogás szerint paradox stoikus tételeket népszerüen magyaráz. Mint elméleti fejtegetés legnevezetesebb a *De finibus bonorum et malorum* (45) 5 könyve, melyben a különböző filozófiai iskoláknak az erkölcsi jóról és rosszról vallott nézeteit birálja. A töredékes *Academica* a megismerés biztosságának problémáját tárgyalja. A *Tusculanae disputationes* (45—4) 5 könyve C. Tusculum melletti villájában tartott öt beszélgetés a következő témákról: 1. a halál megvetése; 2. a fájdalom elviselése; 3. a bánat enyhítése; 4. a lelki összhang egyéb zavarai; 5. az erény, mint a boldog élet egyetlen föltétele. Népszerű életfilozófia. A *De natura deorum* (44) 3 könyvben az istenség mivoltáról való nézeteket tárgyalja. *Cato maior de senectute* meg a *Laelius de amicitia* (44) a legüdébb, legkedvesebb munkácskák. Abban Cato védi az öregséget az ellene hangoztatott vádak ellen; ebben Laelius fejti ki az erkölcsi alapon nyugvó igazi barátság lényegét. A *De divinatione* (a jövendőmondás) és a *De fato* a stoikusok ellen irányulnak; amaz a jóslás hiábavalóságát mutatja ki, ez a végzet és az erkölcsi szabadság viszonyát tárgyalja. A cicerói praktikus filozófia szempontjából legnevezetesebb a *De officiis* (44), vagyis Marcus fiához a kötelességekről szóló 3 könyv a görög Panaitios és mások nyomán. Első könyve az erkölcsi jóról (honestum) s annak négy fő forrásáról (a stoikusok 4 sarkerénye: okosság, igazságosság, lelkierő, önmérséklet); a 2. a hasznosról, a 3. az erkölcsi jónak a hasznossal való látszólagos összeütközéséről szól. Főtétele, hogy a mi erkölcsileg jó, az hasznos is s az erkölcstelen sohase hasznos.

Nagyon fontosak a kortörténetre nézve C. *levelei*. Több gyüjteményben összesen 864 levél maradt fenn; ezek között 90-et mások intéztek hozzá. Mindezekben a maga valóságában nyilatkozik meg a szeretetreméltó ember leplezetlen gyöngeségeivel, legtitkosabb gondolataival, legbizalmasabb közléseivel, s a periodusok hömpölygő árja helyett eleven csevegés üti meg fülünket. Az Atticushoz, legjobb barátjához intézett leveleit (ad Atticum) C. halála után maga Atticus tette közzé 16 könyvben. Egy másik, szintén 16 könyvből álló gyüjteményt (ad familiares címen) szintén C. halála után adott ki az ő meghitt embere s bizalmas munkatársa, Tiro, egy tudós libertinus, kinek C. annyiszor hálálkodik leveleiben. Van egy 3 könyvből álló gyüjtemény testvéréhez, Quintushoz intézett levelekből (ad Quintum fratrem), s egy hézagos gyüjtemény: ad Marcum Brutum, két könyvben. V. ö. *Peter*, Der Brief in der röm. Literatur (Leipzig 1901).

C. a költészettel is megpróbálkozott; eleinte görög költeményeket fordított, majd mikor nem talált alkalmas embert konzulsága tetteinek megéneklésére, maga fogott hozzá és *De consulatu suo*, majd *De temporibus meis* címen írt magáról epikus költeményeket, melyek már kortársainak gúnyolódásra adtak alkalmat; kivált ez a sora: O fortunatam natam me consule Romam (Oh boldog Róma, az én konzulságom alatt te újra születtél!). Megénekelte Caesar britanniai hadjáratát (54) s Mariust is, aki földije volt. Mindezek elvesztek, csak Aratos-fordításából maradt fenn nagyobb (480 versre terjedő) töredék (Aratea, Baehrens Poetae lat. min. I.).

Irodalom. Boissier Gaston, C. és barátai, ford. Csiky Kálmán, Budapest 1876; Drumann, Geschichte Rom's stb., Königsberg 1834—44; Middleton, History of the life of C., Dublin 1741, 2 köt., németül Seideltől, Danzig 1791—93; Herbart, Über die Philosophie des C., Werke XII, 167—182; Hirzel, Untersuchungen zu C.-'s philos. Schriften, Leipzig 1876—83, 3 köt.; Teuffel, Studien und Charakteristiken, u. o. 1871; Schneidewin, Die antike Humanität, Berlin 1897; Lebreton, Étude sur la langue et la grammaire de C., Paris 1901; Zielinski, C. im Wandel der Jahrhunderte, Leipzig 1897, 2. kiad. 1908; Pelisson, Cicéron, Paris 1890. C. életét az ókorban Plutarchos írta meg. Lesujtó, de túlzó ítéletet mond C.-ról és működéséről Mommsen, Römische Geschichte 3. köt.; Heinze, C.-s politische Anfänge, Leipzig 1909; Ihne, Röm. Gesch. 7—8. k.

Kiadások. Fordítások. Kiadói közül nevezetesebbek: Orelli, Zürich 1826—38, 8 köt., Onomasticonnal, 2. kiad., Baiter és Halm közreműködésével 1845—62, 4 köt., Klotz, Leipzig 1835—39; Halm, u. o. 1845—62; Müller C. J. W., u. o. 1878-tól Teubnernél. Fontos segédkönyv Merguet nagy Lexikona a beszédekhez, Jena 1873—84, 7 köt., s a filozófiai iratokhoz, 1887—94, 3 köt. Az egyes beszédeknek számos magyarázatos kiadása található a Weidmann-, Teubner-, Perthes stb. féle gyüjteményekben. Nálunk leginkább a

leveleket és az iskolákban olvasott beszédeket adták ki: Kont I., Keleti V., Köpesdy S., Jánosi B., Cserép J. Több beszédet lefordított Kazinczy Ferenc. A retorikai és filozófiai művek közül többet (Brutus, Orator, Cato maior, Laelius, Scipio álma, Paradoxa) lefordított Fábián Gábor, Pest 1865. A De finibust kiadta és fordította Némethy Géza, Budapest 1890. Cato maiort és Laeliust kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv, 1870. Laeliust lefordította Némethy Géza, Olcsó könyvtár. A De officiist lefordította Kovásznay Sándor, Pozsony 1795, Szalay László nagy hisztorikusunk, Pest 1857 és Csengeri János Budapest 1885, akad. Az összes leveleket lefordította Fábián Gábor, Pest 1861—66, 7 köt. Egyes leveleket már Kazinczy, 1837. Válogatott leveleket magyarázatokkal kiadott Jánosi Boldizsár, Budapest 1885 és Köpesdy Sándor, 3. kiad. 1890, puszta szöveggel Csengeri János.

2. *C., Quintus Tullius,* az előbbinek öccse, szül. Kr. e. 102., megh. 43. Caesarnak alvezére volt Galliában s bátyjáé Kilikiában; 62. prétor, 43. fiával és Marcus bátyjával együtt proskribálták és megölték. Irt egy époszt Caesar britanniai hadjáratáról, több tragédiát s fordított görögből is. Reánk azonban csak 4 levele (három Tiróhoz, egy bátyjához Marcushoz) és egy de petitione consulatus című, többektől tőle elvitatott kis irata maradt, mely bátyjához intézett levél formájában a hivatalért való folyamodásról és hivatalhajhászásról szól; a levelekkel együtt kiadta *Bücheler* (Leipzig 1869). V. ö. *Beltrami,* De commentariolo petitionis Q. T. C.-ni vindicando (Pisa 1892).

3. *C., M. Tullius,* a híres szónok fia, szül. Kr. e. 65. Apja nagy gondot fordított nevelésére, nem nagy eredménnyel. Mint katona azonban bevált. Pompeius seregében 49. mint lovassági vezér harcolt, majd Brutus alatt szolgált. Octavianushoz csatlakozva 30. konzul lett. Mondják, hogy az ivásnak adta magát s nem sokáig élt.

Cicero, betünem, neve onnan származik, mert Sweynheym és Pannartz, 1467. Rómában, ezen betünemmel nyomtatták először Cicero leveleit. A C. betütörzse tizenkét tipográfiai pont vastagságú. L. *Betünemek.*

Cicerone (ol., ejtsd: csicseróne), Olaszországban s különösen Rómában idegenek vezetői s régiségek magyarázói; beszédességükért (vonatkoztatással Cicero ékesszólására) nevezték el őket így. Der Cicerone (idézetekben), Burckhardt Jakob (l. o.) híres műve az olasz műkincsekről.

Ciče staro, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1900) 312 horvát-szerb lak., u. p. és u t. Velika Gorica.

Cicha, II. Crescimir horvát fejedelem leánya, 1026. Imre magyar herceg felesége lett. Imre azonban, ki 1031. húnyt el, a legenda szerint (Vita S. Emerici, 6. fej. Endlichernél, Monum. 197.) «feleségének szüzességét érintetlenül hagyta» s így gyermekeik nem maradtak. Különben Imre feleségének neve és származása egyaránt vita tárgya.

Cichindeal (ejtsd: cikindjál) *Demeter,* román író, szül. Kisbecskereken 1760 körül, megh. 1817. Tanító volt Berekszón, aztán Bélinczen s végül születéshelyén, ahol egyúttal papnak is megválasztották. 1812-ben Aradon a görög-keleti román tanítóképzőintézet katekétájának nevezték ki, hol 2 évig működött. Innen ismét papnak ment szülőhelyére. Legnevezetesebb munkája: Filosoficești și politicești prin Fabule moralnice învățături, acum întîia oară culese și întru acest chip pre limba Romînească întocmite (Buda 1814); másodszor adta ki Radulescu Eliade 1848), — nem egyéb mint a híres szerb író, *Obradovics* Dositej meséinek egyszerű fordítása, anélkül azonban, hogy megemlítené forrását. C. életéről s munkásságáról írt művével foglalta el *Vulcan* József székét a bukuresti akadémián.

Cichorium *Tourn., katángkóró* (növ.), a Compositae *(Fészkesek)* család nyelves virágú génusza; 8 faja Európa és Ázsia mérsékelt, valamint mediterrán vidékén honos. 1—2 éves vagy évelő füvek. A legközönségesebb és a legnagyobb elterjedésű közülök a *C. intybus* L. (cikória, mezei katáng). Sok fészkű, merev ágaival szétterjedő fű; tőrózsája levelei öblösen kacurosak, felső levelei aprók, lándzsásak. Nagy, nyelves virágai égszínkékek. Füve jó takarmány, fiatal levele jó saláta (Belgiumban *witloof,* Franciaországban «*kapucinus szakáll*»). Nagy mértékben *cikória* név alatt 1763 óta kávépótléknak (német kávé)

a Kék katáng, *c* a nyelves virág, *d* a termő a bibeszárral és bibével, *e* a gyümölcs.

termesztik. Ennek gyökere vastagabb, húsos, kérge aránylag vastagabb a vadon termőénél. Van benne nyomokban csersav és éteres olaj; kevés fehérje, zsír, gyanta és szerves sav. A termesztett gyökérben van; 3—4% cukor, 16—23% nitrogénmentes, 2—4% nitrogénes szerves anyag, 2—5% farost és ásványanyag, 70—80% víz, tehát a kávé hatóanyagából semmi sincs benne, csak a pörkölés folytán keletkező kozmás olaját lehet némileg a kávé aromájához hasonlítani. A kávénak való gyökeret megszárítják, felaprítják nagy vaslemezen, mint a kávét megpörkölik, azután finomra megőrlik és 60—120 gr.-os csomagokban forgalomba bocsátják. Újabban spiritusz-gyártásra is ajánlják a gyökeret. Sörfestésre is felhasználják. A régiek a C.-t *seris cichorium* név alatt ismerték. A *C. endivia* L. a Földközi-tenger vidékén és másutt is salátának termesztett faj, hazája valószínüleg Kelet-India; 2 éves

növény, az első nyáron csak tőleveleit fejleszti ki, amelyeknek különösen egy bodros változata az ú. n. *endiviasaláta*. Termesztették már a régiek is és *seris hortensis* v. *Intybus* volt a neve. Meleg, jól trágyázott talajt szeret; jún. v. júl.-ban vetik. később a palántát 30—40 cm. távolságban ültetik egymástól.

Cicindela *L.* (állat), a *futóbogarak* (l. o.) családjának egyik neme, melynek kifejlődött egyénei verőfényes, homokos helyeken vagy a folyók partjain tartózkodnak, rendkívül gyorsan futnak, de gyorsan repülnek is. Lárváik is itt tartózkodnak a fejükig függőleges gödrökbe huzódva. A C.-féléknek 37 neme és mintegy 1200 faja és számos fajváltozata ismeretes. Faunaterületünkön 13 fajuk él. Egytől egyig ragadozó állatok, ezért a gazdaságilag hasznos állatok közé tartoznak. V. ö. *Csiki* E., Magyarország bogárfaunája (Budapest 1905—1908, I. köt., 107—117 l.).

Cicindelidae (állat), a futóbogarak (l. o.) egyik családja. Hazánkban csak egy neme *(Cicindela)* fordul elő. L. *Cicindela.*

Cicinnurus *Vieill.* (állat), a paradicsommadárfélék családjába tartozó madárnem, amely abban különbözik a paradicsommadaraktól, hogy hímjének szárnytollai csak kevéssé nyúlnak meg és hogy a hím két farktolla erősen megnyúlt, végén befelé pödört. Egyetlen faja a *C. regius* Vieill.

Cicipe madár (állat), a széncinke *(Parus major* L.) népies, hangutánzó neve.

Cicisbeo (ol., ejtsd: csicsiszbeo), másként *Cavaliere servente*, a XVII. sz. óta Olaszországban, különösen Genovában és Firenzében, a magasabb körökben divatozott az a szokás, hogy a férjes nő, férje tudtával és beleegyezésével, egy férfi kisérőt tartott. E kísérő neve C., aki az úri nőt a házon kívül mindenüvé elkísérte. Ez a szokás, mely különössége ellenére sem volt erkölcstelen, hanem a lovagkor hagyományaként őriztetett meg az úri körökben, a mult század elejétől lassanként megszünt, de azért a C. név fennmaradt s ma nyilvános házibarátot, *cicisbea* pedig szeretőt jelent.

Cicisz (héb., *fürt, bojt)*, Móz. IV. k. 15. 38—40 szerint a ruha négy szögletén viselendő bojt, melynek láttára «emlékezzenek Isten minden parancsolatára». Minthogy manapság ilyen szabású ruhák nem szokásosak, a zsidók az *imaköpenynyel* (l. o.), valamint a felső ruha alatt viselendő *árbá-kánfottal* (héb. négyszögletü ruha) tesznek eleget a bibliai törvénynek.

Cickafark (növ.), l. *Achillea.*

Cickánybogarak *(Apion,* állat), az orrmányosbogarak (l. o.) egyik neme. Apró, az egész földön elterjedt nagyon gyakori bogárnem. Lárvái különböző pillangósvirágú növények virágaiban s gyümölcsfák és más növények szárában élnek; a kifejlődött bogarak napfényes időben ide-oda röpködnek s a virágok és fiatal hajtások leveleivel táplálkoznak. Nagyobb károkat csak lárváik okoznak. Az egész Földön mintegy 400, hazánkban 100 fajuk él. Ismertebbek: *Apion pomonae* Fabr., a gyümölcsfák virágaiban és fiatal hajtásaiban néha nagy pusztításokat okoz; az *Apion craccae* L., a borsó-félék magjában; az *Apion aeneum* Fabr. a mályva-félék gyökereiben és szárában; az *Apion vernale* Fabr. a csalán szárán; az *Apion miniatum* Germ. a kertisóska levelein; az *Apion haematodes* Kirby különböző füveken; az *Apion vorax* Herbst., tölgyön és gyümölcsfákon található.

Cickányok *(Soricidea,* állat), a rovarevő emlősállatok egyik családja, melynek kistestű fajai a patkányokhoz és egerekhez hasonlítanak; testük nyulánk, fejük hosszú és arcorruk megnyúlt, némileg orrmányforma; fogazatuk sajátszerű, amennyiben felső fogsoruk első, nagy és kampós metszőfoga a hátsó szélén tőgumót visel, e között és az utolsó előzápfog között különböző számú apró fog képviseli a többi metszőfogat; a szem- és előzápfogak száma három-három; az alsó állkapocs egyik felében mindig hat fog van, csupán az egér-C.-nál van hét. A fogak koronája igen éles, mint általában a rovarevő emlősöké. Szemeik és füleik kicsinyek; valamennyinek sajátos váladékot szolgáltató bőrmirigye van. Az óvilágban és Észak-Amerikában tenyésznek, kizárólag rovarokkal táplálkoznak s a káros rovarok pusztításával megbecsülhetetlen szolgálatokat tesznek. 158 élő és 12 kihalt fajukat két alcsaládba osztják. 1. *Vörösfogú* C. *(Sorecinae)* és 2. *Fehérfogú* C. *(Crocidurinae).* Az előbbinek fajai nagyrészt nálunk is tenyésznek, míg a másodikéi csupán Amerikában. A vörösfogú C. közül közönségesebbek a következők: *erdei C. (Sorex vulgaris* L.), 6·5 cm. hosszú, farka egyenletesen szőrös, 4·5 cm. hosszú; színe vörösbarna, oldalain világosabb, hasa szürkésfehér. Leginkább nedves erdőkben, a folyók és tavak partjain tanyázik, de télire védettebb helyekre, az emberi lakások közelébe huzódik s itt földalatti üregekbe vonul. Rovarokon és férgeken kívül egereket is pusztít; igen mérges természetü és vérengző, igen erős mosuszszagot terjeszt maga körül s emiatt a macska csak megöli, de nem eszi meg. Régen orvosszerül alkalmazták. A *törpe C. (S. minutus* L.), a legkisebb emlősállat hazánkban, 4·6 cm. hosszú, míg farka 3·4 cm.; háta sötét szürkésbarna, oldala sárgás árnyalatú, hasa fehéresszürke. Európán kívül Észak-Ázsiában és Észak-Afrikában is tenyészik s az erdőkben és bozótokban tartózkodik. Ugyanoly életmódot folytat, mint az előbbeni. A *havasi cickány (S. alpinus* Schinz) hazánkban a Magas-Tátrában gyakori; az Alpokban 2300 m.-ig található. A *vizi C. (Neomys fodiens* Pall.), törzse 6·5 cm. hosszú, farka 5·3 cm., lábain és ujjain merev sörtekoszoruk vannak: háta fekete, hasa fehéres. Közép- és Dél-Európában sőt Közép-Ázsiában is igen közönséges. A hegyvidékek folyó- és állóvizeinek partjain tartózkodik, de levonul a térségre, sőt az emberi lakásokba is. A földben járatokat csinál magának, de elfoglalja az egerek és vakondokok lakásait is. Csendes helyeken nappal is megjelenik, ügyesen úszik. Igen vérengző rabló, gyíkokat, halakat, békákat, madarakat és kisebb emlősöket eszik. Igen nehezen lehet megszelídíteni. Hazánkban közönséges. A fehérfogú C. közül említendők: A *házi C. (Crocidura russulus* Herm.), 7 cm. hosszú, farka 4·5 cm. és szerteálló hosszabb szőröket visel; háta barnaszürke, hasa világosszürke. Európában közönséges, de Észak-Afriká-

ban is tenyészik; a mezőkön és kertekben tanyázik és reggel meg este mindenféle apróbb állatra vadászik; de betolakodik az emberi lakásokba is, ahol aztán húst, szalonnát, olajat fogyaszt.

Cicka-tánc, l. *Magyar táncok.*

Cickóró (növ.) a. m. *Achillea* (l. o.).

Cicogna (ejtsd: csikonya), *Emanuele Antonio*, olasz történetíró, archeológus, szül. 1789. Velencében, megh. u. o. 1868. Első műveit Angelo Eugenio Mentice Mantovano álnév alatt adta ki. Főmunkája: Delle iscrizione veneziane, raccolte ed illustrate (Velence 1824—53. 7 köt.).

Cicognara (ejtsd: csikonyára), *Leopoldo* gróf, olasz művészeti író, szül. Ferrarában 1767 nov. 17., megh. 1834 márc. 5. Legfontosabb műve: Storia della scultura dal suo risorgimento in Italia sino al secolo XIX. (Velence 1813—18, új kiad. Prato 1823—24); továbbá: Le Fabriche più cospicue di Venezia (Velence, 1815, új kiad. 1833—42); Memorie spettanti alla storia della calcografia (Prato 1831).

Cicoma (eszt.), a díszítésnek és ékesítésnek túlhajtása a művészetekben s a ruházatban, C.-ás a többnyire kicsinyes és üres dísszel elhalmozott.

Ciconi (ejtsd: csikóni), *Teobaldo*, olasz költő, szül. Udineben 1824 dec. 20., megh. Milanóban 1863 ápr. 27. A Speronella (1844) c. tragédia szerzője. Költeményeinek első gyüjteménye Velencében 1853. jelent meg, később drámája, az Eleonora di Toldo, és 1857. köztetszéssel fogadott vígjátéka, Le pecorelle smarrite. Ezenkívül felemlítjük következő műveit: Il troppo tardi, I Garibaldini, Le mosche bianche, La rivincita; La statua di carne. Ghislanzonival együtt ő alapította az Il Lombardo c. folyóiratot; C.-nak ide, valamint más lapokba írt cikkeit élcesség, finom humor jellemzik.

Ciconia (állat), l. *Gólya-félék.*

Ciconiidae (állat), l. *Gólya-félék.*

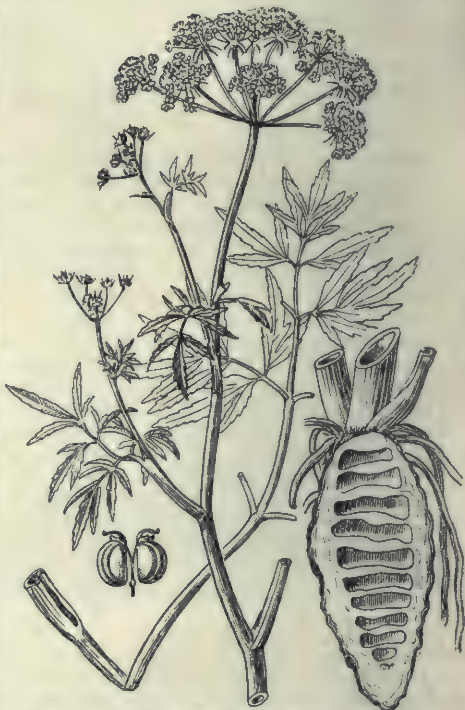
Ciculini, l. *Cikulini.*

Cicurina (állat), l. *Agalenidae.*

Cicuta *L., csomorika* (növ.), az Umbelliferae *(Ernyősök)* család génusza; 3 faja magas É.-i tájakon van elterjedve. Magas, kórós növények. Legnagyobb elterjedésű a *C. virosa* L. (gyilkos csomorika, l. az *ábrát*): Közép- és Észak-Európa és Észak-Amerika. Húsos tőkéje felfuvódott; ferde és harántfalakkal rekeszekre osztott. Szára 120 cm. magas, levele 2—3-szor szárnyas. Gallérja nincs, gallérkája soklevelű. Virága fehér. Mocsarakban, vízenyős réteken nő. Erős szagú. A hazai növényeknek egyik legmérgesebbike. Tőkéjét, melynek rekeszeiben van heves, narkotikus, csípős hatású, nyúlós, sárgás nedve, összetéveszthetik a paszternákkal v. zellerrel. A C.-ban egy illó alkaloid, *cicutin*, foglaltatik, mely Van Ankum szerint a gyökérben nem található; van benne még egy *cicutoxin* nevű gyantás anyag is, amelyhez a növény mérges tulajdonságai leginkább fűződnek. Mérgezéskor melegvérű állatoknál bő nyálfolyás, majd heves görcsök jelentkeznek, melyek epilepsziához hasonlók; a lélekzés igen szapora, s a halál lélekzési bénulás következtében áll be. Orvosilag nem használatos.

Cicutin és *cicutoxin*, l. *Cicuta.*

Cid (ejtsd: szid, arab. a. m. úr), tulajdonképeni nevén *Don Rodrigo* v. *Ruy Diaz de Vivar*, ki később a C. el Campeador (a. m. kiváló hős) melléknevet kapta. C. a spanyol mondák és dalok legkiválóbb hőse, kinek alakját a költészet híressé tette. C. valószinüleg a Lain Calvo családjából származott, s a XI. sz. közepe táján 1040. Burgosban v. ennek környékén született. Mint afféle condottieri, csapataival majd a keresztények seregében harcolt a mórok ellen, majd emezek hadsoraiban a mór királyok ellen, aszerint, amint önérdeke tanácsolta. Részt vett azonkívül a leoni és kasztiliai polgárháborúkban. Neve először Ferdinánd király egy oklevelében 1064. fordul elő; 1068. mint II. Sancho hadvezére legyőzi ennek öccsét, VI. Alfonzot, mire ez kénytelen Toledóba, Ali Maimonhoz, a mórok királyához menekülni. Sancho erre a testvérének,

Cicuta virosa $1/3$ term. nagyságban. Balról a termése, jobbról rekeszes gyöktörzse, mindkettő nagyítva.

donna Urracának örökségét tévő Zamora ellen fordult, de a város ostroma közben Bellido d'Olfos orvul megtámadta és megölte. A kasztiliaiak most az elűzött Alfonzot hívták meg a trónra, de előbb ünnepélyesen meg akarták eskettetni arra, hogy bátyja meggyilkolásáról nem tudott és abban részes nem volt. Rodrigón kívül senki sem merte a királlyal az esküt letétetni, amiért is ez őt nagyon meggyűlölte, de gyűlöletét egyelőre elpalástolta, sőt azt is megengedte, hogy Rodrigo Jimenát, a király egyik unokanővérét nőül vegye; később (1087) azonban Garcia Ordoñez (Ordoño fia), ki C. halálos ellensége volt, rábírta a királyt arra, hogy Rodrigót Kasztiliából száműzze. A mór királyok oldalán, részint a spanyolok ellen vívott harcokban C. sok jelét adta

hősiességének és vitézségének, miért is visszahívták számüzetéséből; később ismét rágalmaztatván, másodízben küldték számüzetésbe és birtokaitól is megfosztották. 1094-ben meghódította Valenciát, melyet 1099. bekövetkezett haláláig hősileg megvédett úgy a keresztények, mint a mórok támadásai ellen és melyet csak 1102 máj. 5. Jimena adott át a móroknak. Két évvel utóbb Jimena is meghalt. Mindkettőjüket a San Pedro de Cardeña kolostorban temették el, ahonnan később Burgosba vitték át hamvaikat.

C. kalandos élete bő anyagot szolgáltatott a költészetnek.

A legelső mű, mely hős tetteivel foglalkozik: a Poëma del Cid, valószinüleg a XII. sz. végén vagy a XIII. sz. elején keletkezett a Spanyolországban közszájon forgott népdalokból. Félszázaddal utóbb keletkezett a Cronica del C., mely először a Wiener Jahrbücher 116. köt.-ben 1846. jelent meg. A Poema del C.-ben C. spanyol nemzeti hősnek van feltüntetve, míg a Crónica rimada del C. az arisztokrácia képviselőjének mutatja be. A románcok az ország különböző vidékein keletkeztek és telve vannak ellenmondással. Magyarra *Beksics* Gusztáv, *Győry* Vilmos, *Thaly* Kálmán és *Kőrösi* Albin fordították. A németeknél először Herder dolgozta fel C.-jében a románcokat francia szöveg után (Tübingen 1806; Berlin 1853), Herder C.-jét magyarul kiadták és magyarázatokkal ellátták *Heinrich* Gusztáv (Jeles írók tára) és *Hoffmann* Frigyes (Német írók iskolai tára; Budapest 1891). Franciául Creuze de Lessert (2. kiad. Paris 1821), Renard (Burgos 1830, 2 köt.), Renal (Paris 1843, 2 köt.); olaszul Pietro Monti (Milano 1853) dolgozták fel. 32 énekes hőskölteményt csinált e románcokból, Diego Jimenes de Ayllon (Antwerpen 1569, Alcala 1579).

Az első spanyol dráma, mely tárgyát a C.-románcokból veszi, Lope de Vega Las almenas de Toro (Toro ormai) c. drámája; ennél nevezetesebb Guillen de Castro, Las mocedades del C. c. drámája (1621, új kiadás Förstertől, Bonn 1878). Legismertebb Corneille C.-je (1636), mely az előbbi alapul vételével készült (magy. ford. *Radó* Antal).

Irodalom. Dozy, Recherches sur l'histoire politique et littéraire de l'Espagne pendant le moyen-âge, Leiden 1849; Amador de los Rios, Historia critica de la Litteratura Española; Ticknor Gy., History of spanish literature, London 1863; Villemaers, Le C. Son histoire, ses légendes, ses poètes, Bruxelles 1873; Vögelein, Herders C., Die franz. u. span. Quellen zusammengestellt, Heilbronn 1879; Heinrich Gusztáv, C., Budapesti Szemle.

Cidaridae (állat), a tengeri sünök (l. o.) osztályába tartozó tüskebőrű állatcsalád. E családba 10 nem tartozik 31 élő, és mintegy 250 kihalt fajjal, mely utóbbiak legelőször a triász-rétegekben jelennek meg; legtömegesebbek a felső jurában és a krétában. Élő fajai kizárólag tengeriek. Gyakoribb nemei: *Cidaris* Klein, *Dorocidaris* Ag., *Phyllacanthus* Brand és *Goniocidaris* Desor.

Cidaris (állat), *Cidaridae.*

Ci-devant (franc., ejtsd: szidöváñ) a. m. előbbi, néhai; *ci-devants*, a francia forradalom idejében az azelőtti nemesek és fejedelmi személyek elnevezése.

Cidlina, 56 km. hosszú jobboldali mellékfolyója az Elbének; Csehországban, a Tábor-hegyen ered, fölveszi a Kis-Bistritzet és Gross-Woseknél torkol.

Cidre (franc., ejtsd: szidr, a németeknél *cider)* a. m. almabor.

C. I. E. (ang.) a. m. Companion of the order of the Indian Empire, az indiai birodalmi rend lovagja.

Cie, l. *Co.*

Ciechanow, város, l. *Cjehanov.*

Ciechocinek, fürdőhely, l. *Cjehocinszk.*

Ciçcina (ejtsd: cencina), falu Galiciában, Saybusch ker. kapitányságban, a Sola partján, (1910) 3041 lak. Közelében van Galiciának Wengerska Górka nevű legnagyobb vasműve.

Cieco d'Adria, olasz költő, l. *Groto.*

Cieco da Ferrara (ejtsd: cséko), valódi nevén *Francesco Bello*, olasz költő, aki a XV. sz. vége felé élt Ferrarában és Mantovában. A legelső volt, aki Pulci példáját követve, a középkori lovaghistóriákból műéposzt igyekezett alkotni. Mambriano c. 45 énekre terjedő éposza a Rinaldo levente és Mambriano bitiniai király közti harcokat énekli, leleményesen, de művészet nélkül, pongyolán. V. ö. *Rua*, Novelle del Mambriano (Torino 1888).

Cielebi *Jeremiás*, örmény író, szül. Konstantinápolyban 1636., megh. 1695. Hátrahagyott művei közül felemlítendő: A török uralkodók története; Kina, Perzsia és Örményország helyrajza; A IV. Mohamed alatt 1660. Bécs ellen vezetett hadjárat története. Ezeken kívül több költészeti munkát is írt s mint fordító is ismeretes.

Ciénaga, 1. *C. de Oro*, város Sincelejo columbiai departamentóban, a tengertől 60 km.-re. — 2. *San Juan de C.*, város Columbia délamerikai köztársaság Santa Marta dep.-jában. Santa Martával vasút köti össze (l. o.). Lakossága kb. 7000.

Cienfuegos (ejtsd: szienfuégosz), kikötőváros Cuba szigetén, a Jaguai-öbölnél, (1910) 70,416 lak., hatalmas kávé-, dohány-, cukornádültetvényekkel, élénk tengeri kereskedelemmel. Kikötőjében nagyon sok európai hajó megfordul.

Cienfuegos, *Nicasio Alvarez*, spanyol költő, szül. Madridban 1764 dec. 14., megh. Orthezban 1809 júl. Salamancában jogot tanult, aztán az ottani költői körhöz csatlakozott, melyet Cadahalso és Meléndez akkoriban alapítottak. 1798-ban a kormány megbizásából C. szerkeszté a La Gaceta de Madrid és az El Mercurio c. lapokat, utóbb a külügyminisztériumban kapott alkalmazást. A franciák ellen kitört felkelésben való részvétele miatt 1808. halálra ítélték, de megkegyelmeztek neki és Franciaországba száműzték, nemsokára meghalt. C. főművei tragédiák: Pitaco, Idomeneo, Zoraida, La condesa de Castilla. Mindezek a művek kiváló költői szellemről tanuskodnak, de a lirai elem túlnyomóbb bennök, mint a drámai; mindannyia az akkor divatozó álklasszicizmus hibájában szenved. Anakreoni dalainak, ódáinak, elegiáinak legteljesebb gyüjteménye Obras poéticas címen 1812. jelent meg (Madrid 1816, 2 köt.).

Cienkowski *L.*, lengyel botanikus, szül. Varsóban 1822., megh. Lipcsében 1887 okt. 7. Odesszában 1865—73., 1873-tól pedig Charkovban a botanika tanára volt. C. számos becses munkát írt az alsóbbrendű kriptogámokról, főképen a gombákról; ezek közül felemlítjük: Zur Entwicklungs-

geschichte der Myxomyceten (Berlin 1861); Zur Morphologie der Bakterien (Szt.-Pétervár 1877).

Ciepidlake, adók. Pozsega vm. daruvári j.-ban, (1900) 585 horvát-szerb, magyar és német lak.; u. p. és u. t. Gjulaves.

Cieszanów, 1. kerület Galiciában, (1910) 86,782 lak. — 2. *C.*, mezőváros a hasonló nevű galiciai kerületben, szép várral, élénk kereskedelemmel, (1910) 3445 lak.

Cieszkowski (ejtsd: cjeskovszki) *August*, gróf, lengyel filozófus s nemzetgazda, szül. Podlachiában 1814., megh. Posenben 1894 márc. 12. Berlinben tanult, ahol Hegel buzgó tanítványa volt, 1847. letelepedett Posenben, 1852-től fogva több izben tagja volt a porosz képviselőháznak. Elnöke volt a «Tudományok barátai» lengyel társaságnak Posenben. Főbb munkája: Prolegomena zur Historiosophie (Berlin 1838); Die Persönlichkeit Gottes (1841); Gott und die Palingenesie (1842); Du crédit et de la circulation (Paris 1839); Ojcze-Nasz (Mi atyánk), vallásbölcsészeti magyarázata a miatyánknak; A szellem útjai (lengyelül, 1877).

Cieza, járási székhely Murcia spanyol tartományban, a Segura mellett emelkedő magaslaton, (1900) 13,590 lak., szövő-fonó ipartelepekkel, papirgyártással. Egy szomszédos magaslaton római vár romjai láthatók.

cif, a kereskedelemben a tengeri szállítással kapcsolatban használt rövidítés; a következő három angol szó első betűi: *cost* a. m. költség, *insurance* a. m. biztosítás és *freight* a. m. szállítás; néha insurance helyett *assurance* szót használják s ilyenkor a rövidítés *caf.* A rövidítés számlákban az egységár mellett szokott szerepelni valamely kikötő város nevével kapcsolatban pl. *cif. Triest* és azt jelenti, hogy a feladó az egységárba belekalkulálta a szállítás, biztosítás és egyéb költségeit a megjelölt állomásig, a vevőt tehát csakis ettől az állomástól kezdve terhelik a költségek.

Cifra *(tzifra)*, a zérusnak régi magyar neve; manapság a túltengő dísz megjelölésére használt szó.

Cifra asszony, kisérteties nőalak neve Hont vmegyében, amely mögött Ipolyi (a *szép asszony* tündéri név analogiájára) a tündérek, boszorkányok ősmagyar elnevezésének emlékét sejti.(Magy. Myth. 445.)

Cifra nyomoruság, régi szálló ige, főképen a katonatisztek életére vonatkoztatják. Használják a németek is: das glänzende Elend alakban. *Csiky* Gergely egy 1881. előadott népszerű drámájának is C. a címe.

Cifra sás (növ.), l. *Phalaris.*

Cigája juh. Valószinüleg a Dobrudzsából jutott hozzánk; főleg Erdélyben a paraszt birtokosok tenyésztik. A C. 35—55 kg. nehéz. A kosoknak csigaalakú, az anyáknak néha sarlóalakú szarvuk van, de gyakran szarvatlanok. Fekete pofájuk néhol tarkázott, gyapjujok ellenben fehér, 8—10 cm. hosszú tercia vagy quarta minőségű s alig különbözik a durva fésüs gyapjutól. A nyirósúly 3 kg. piszkos gyapjura tehető. Az anyákat fejik és 5—7 kg. sajtot számítanak egy állatra. Hizékonysága elég jó. Gyapjuja durvább posztó, jobb minőségű pokrócok készítésére alkalmas.

Cigala (ejtsd: csigala), *Lanfranc*, troubadour, szül. Genovában 1200 körül, 1278. Monacóban meggyilkolták. 1243. biró, 1248. konzul volt Genovában, majd genovai követ a provencei Rajmond grófnál; buzgó ghibellin; tüzes dalaival számos keresztest szerzett IX. Lajos keresztes hadjáratának. Körülbelül 30 költeményét ismerjük, melyek a verselés szabatosságával és a gondolatok tartalmasságával tünnek ki.

Cigány, l. *Cigányok.*

Cigányabrak, verést értenek alatta. A cigány lova t. i. több verést kap, mint abrakot.

Cigányalma, sötétpiros, csaknem fekete színű apróbb almafajta.

Cigányárpa (növ.), a *Hordueum Gussoneanum* Parl. nálunk szikes mezőkön gyakori apró, vad árpafaj népies neve.

Cigánybetegség, így nevezik a cigányok a hideglelést.

Cigányfű (növ.) a. m. *Lycopus europaeus* L. (l. o.).

Cigányhal, a pontyfélék családjának egy neme, l. *Compó.*

Cigánykáka (növ.), a tavi káka *(Scirpus lacustris* L.), közönséges tavi növényünk népies neve.

Cigánykerék. Cigánypurdék hánynak C.-et, tenyerükön s talpukon kerék módjára forogva tovább s tovább, anélkül azonban, hogy fejük a földet érintené. Ezzel az ügyeskedéssel koldulnak rendszerint alamizsnát a kocsinjáróktól.

Cigánylakodalom, gúnyos értelemben a. m. veszekedés.

Cigánymogyoró (növ.), a *Xanthium strumarium* L. népies neve; farkas-nyil. Termése hasonlítható a mogyoróhoz, de az értéke, jósága nem; ezért cigánynak való mogyoró.

Cigány nyelv. A C. Indiának árja nyelveihez tartozik, mint a szanszkrit nyelv is. Közelebbi rokonságban áll az India északnyugati részében élő szindhi nyelvjárással s az ezzel határos kasir és dardus nyelvekkel. Grammatikája gazdagabb minden más élő ind nyelvnél. Számos tájszólásra oszlik, melyek sokban eltérnek egymástól. Legromlottabb a spanyol cigányok nyelve. Az Európában dívó cigány tájszólásokat Miklosich e 13 csoportja osztja: 1. a görög, 2. oláh, 3. magyar, 4. cseh-morva, 5. német, 6. lengyel-litván, 7. orosz, 8. finn, 9. skandináv, 10. dél-olasz, 11. bászk, 12. angol-skót, 13. spanyol cigányok nyelve. Az Osztrák-magyar monarchiában élő cigányok szójárásában 7 főosztályt lehet megkülönböztetni. Az első osztályba tartoznak a magyar vidéken letelepedettek, ezek közt a legtöbb zenész cigány; 2-ba a magyar Kárpátokban letelepedett tót cigányok; a 3-ba a szerémségi és szerb vidékiek; a 4-be az oláhok közt élők; az 5-be a cseh-morva vidékiek; a 6-ba a Törökországból időnkint hozzánk átrándulók, nevezetesen a nyilvános táncosnők; végre a 7-be a vándorcigányok. Az erdélyiek nyelve hol a megtelepedett magyar, hol az oláh cigányokéhoz sorakozik.

Cigányok. Indiából származó, az egész földön elterjedt kóbor nép, számukat 5 millióra becsülik, ennek negyedrésze Európára esik. Magukat *rom*-nak (ember), néha *kálo*-nak (fekete) mondják Az egyes népek különféle névvel nevezik a C.-at

A legelterjedtebb a cigány és ennek származásai. Angliában *gipsy*-nek (egyptus), régebbi spanyol nyelven *egyptiáno*-nak, most *gitano*-nak nevezik őket. Portugál nyelven *cigano*, Franciaországban a *bohémien* (cseh) nevet adták nekik, mivel oda Csehországból kerültek és a magyar-cseh királytól nyert leveleket mutattak fel. A németalföldiek *ungern*-nek nevezték, mivel Magyarországból mentek oda, Dániában és Svédországban *tatern* (tatárok) és *heidenen* (pogányok) volt a nevük, a finneknél *mustalainen* (fekete). Nálunk néha Fáraó népének nevezik őket, célzással egyiptomi származásukra. A C. Európában való megjelenésükkor őshazájukról már mit sem tudtak, tehát évszázadokon át vándoroltak, mielőtt Európában föltüntek. Eredetüket illetőleg némelyek szerint az anthinganis nevű görög eretnekekkel azonosak. Mások őshazájuknak az afrikai Zeugitana, vagy Singara mezopotámiai várost tartják, többen Zygius (Zichy) nevű kaukázusi népből, mások a szaracénusoktól származtatták. Kelpius M. erdélyi szász tudós amoritáknak, Wagenseil XV. sz.-beli író német-zsidóknak tartja, kik a XIV. sz.-beli zsidóüldözés következtében elbujdostak. A magyar Pray tatároknak mondja őket. Justinger berni krónikája szerint Helvéciában a C. 1419. jelentek meg először, Bolognában 1422. András herceg (Duca di Egitto) vezetése alatt tüntek fel. Eleinte mindenütt szívesen fogadták őket. Hazánkban szabadalmat és ajánló levelet nyertek Zsigmond királytól, majd Báthory fejedelemtől. A «Kis Egyiptom» elnevezést sokan koholmánynak tartották, pedig Specklin strassburgi krónikás már a XVI. sz. végén a C.-at Epirusból jötteknek mondja, «melyet közönségesen Kis-Egyiptomnak is neveznek». Herrmann Antal az 1891-iki londoni folklore-kongresszuson felemlítette, hogy Thököly Imre titkára, Komáromi János diáriumában (Pest 1861) Nikomedia város környékét Kis-Egyptusnak mondja. E vidéket érintették a C., midőn Európába átkeltek. A C.-nak Egyiptomból való származását tudományosan akarta bizonyítani egyebek közt Griselini (Geschichte des Temesvárer Banats, 1789). Az első, aki a C.-nak indiai eredetét bizonyította, magyar ember volt. A bécsi Anzeigen aus den sämmtlichen k. k. Erbländern folyóirat (1776., 87. l.) közleménye szerint Vályi István (Almáson, Komárom vmegyében ref. pap volt), midőn a leideni egyetemen tanult, malabári fiatal emberekkel ismerkedett meg s észrevette, hogy ezek anyanyelve hasonlít a C.-éhoz. Felhasználta az alkalmat s több mint ezer malabári szót feljegyzett s megtudta, hogy Malabár egyik tartománya Cigania nevet viselt. Midőn Vályi visszatért, malabári szójegyzékét felolvasta a győri C.-nak s azok majdnem minden egyes szó értelmét tudták. E nagyfontosságú levélre csakis Grellmann reflektált 1783. a C.-ról írt művében. Utána Pott F. A. hallei tanár az összehasonlító nyelvészet alapján igazolta a C. indiai származását. A C. tehát Indiából jöttek, de még nincs eldöntve, hogy India számos népe közül a cigány melyikből származott. Mikor és mi okból hagyták el hazájukat, nem tudjuk. Miklosichich szerint soká időztek Erán vidékén, ezt bizonyítja nyelvük perzsa és örmény eleme. Egy részük azután Szírián át Észak-Afrikába vándorolt, a nagyobb rész pedig Frigián át Görögországba került, hol ismét évszázadokon át vesztegelt, míg elárasztotta Közép-Európát. A XIV. sz. második felében a korfui oklevelek már említik a C.-at a frank bárók szolgálatában. 1386-ban Korfu szigetével együtt a velenceiek birtokába került a cigány hűbér (feudum Acingarum) is, ekkor jöttek Oláhországba, innen 1415., midőn ez török vazallság lett, Magyarországba. Északon még előbb jelentkeztek: Svédországban már 1412., két évvel utóbb Csehországban, mindamellett Dániából csak 1420., Oroszországból csak 1501-ből tudjuk igazolni fellépésüket.

Közép-Európába jöttükkor a barátságos fogadtatást csakhamar ádáz üldözések váltották fel, mert török kémeknek hitték őket. Lengyelországban 1501. üldözték őket, de utóbb egyes nemesek az ú. n. «cigány-király»-ok védelme alatt megtűrték őket. Az utolsó lengyel cigány-király Jan Marcinkiewicz volt, ki 1790. halt meg. Oroszországban II. Katalin cárnő telepítette a C.-at az állami uradalmakon, s ott csakhamar felhagytak kóbor életükkel.

Hazánkban nem igen zaklatták a C.-at, mert az üldözések idején, pl. a hatvani országgyűlésen, 1525. cigányzenészek voltak felfogadva. A törökök kiűzése után az ország lakossága gyér lévén, Mária Teréziának 1761. és 1763-iki rendelete értelmében a C.-at a Bánságban kezdték letelepíteni. Utóbb József császár (1783) eredménytelenül kisérletezett velük. A törvényhozás is foglalkozott a cigánytelepítés ügyével; számos tervezet, törvényjavaslat készült, de az ügy még mai napig sem nyert megoldást. A magy. belügyi kormány is sokat foglalkozik a vándor C. letelepítésének kérdésével. E célból 1893. országosan összeiratta az összes C.-at s 1907. kormánybiztost nevezett ki Joannovich Sándor személyében. A legsikeresebb telepítési kisérleteket József főherceg tette, ki tudományosan és személyes tapasztalatból ismerte a cigány népet és nyelvet. Néhány év alatt egész vagyont költött a kisjenői stb. cigánytelepekre, de a siker itt is elmaradt, állítólag azért, mert a megyei hatóság nem támogatta a kisérletet. Inkább azt lehet mondani, hogy a főherceg gyakran tett engedményeket az elengedhetetlen fegyelem rovására. A telepítési törekvéseket ismertette Szüry D. a Vasárnapi Ujság 1891. évfolyamában, utána a főherceg maga érdekesen írta le az alcsuti cigánytelep lakosain tett észleleteit az Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn III. k. A fontos társadalmi kérdésnek már egész irodalma támadt. Társadalmi uton is keletkeztek mozgalmak a C. érdekében. A legnagyobb jelentőségű az angol vezetésű, de nemzetközi szervezetű Gypsy Lore Society volt, a nagynevű Charles G. Leland elnöklete alatt. Organuma volt 1892-ig a The Journal of the Gypsy Lore Society.

Cigányaink nemzetségi viszonyai és társadalmi rendszerük csak részben vezethetők vissza őshazájuk állapotaira. Ámbár a cigányjellemnek elég konzervativ vonása van, mely némileg ellenáll a kultúra hatásának, mindamellett hatásuk volt mindazon népeknek, melyeknek körében a C. éltek. Szokásjoguk szerint pl. a vajdának hatalma

volt csapatjának bármely tagját száműzni. Az ily száműzött aztán beállott napszámosnak és valamely faluban megtelepedett. A jobbágyság idejében a földesuraknál talált menedéket s utóbb paraszttá lett. A sátoros C. fenntartották a régi törzsekre való felosztást, külön vajdáikat mindamellett szorosabb kapocs nem fűzi egymáshoz. A vajdáknak egykori hatalmából fennmaradt az a joguk, hogy házasságokat engedélyeznek vagy megengedik a hitestársak elválását, sőt kisebb eseteknél testi büntetéseket szabnak ki. Az egyes törzsek kisebb csapatokban külön vándorolnak s csak a tél beálltával találkoznak a közös telepeken, hol barlangokban, vagy primitiv kunyhókban töltik a telet. Ilyen téli telepeken tartják a nagy gyűlést, melyen közmegegyezéssel határoznak a fontosabb ügyekben. E gyűléseken legtöbb szavuk van az úgynevezett *szájbidzsók*nak (elöljáróknak) mint az egyes nemzetségek (gakkija) főnökeinek.

Mivel ugyanegy cigánytörzs tagjai vándorlásuk idején egyes csapatokra oszlanak, tájékozásul bizonyos jeleket hagynak az utak mentén, melyekkel vándorlásuk irányát és a felmerült egyes híreket közlik. Ősrégi jelek ezek, melyeket Európa vándorcigányai egyaránt ismernek. Minden törzs az általános jelek mellett törzsjelet is használ s e vándorjelek mellé még időszámítási jel járul. Keresztutakon, magánosan álló fákra v. hidak mellett állítanak ilyen vándorjeleket. Pl. 3 mellékágra oszlott galyat földbe szúrnak v. az útszéli fa oldalára bizonyos számú rovást metszenek, rongyokat akasztanak stb.

A vándor-C. rokonsági törvényei szerint a nős férfi nem azon nemzetséghez (gakkija) tartozik, amelyben született, hanem azzal kell vándorolnia, amelyből feleséget vett, sőt házassága után neve is megváltozik; ellenben a nő viszonya törzséhez férjhezmenetele után is változatlan, ő nem lép ki nemzetsége kötelékéből.

A férj helyzete eleinte alárendelt, mivel az új nemzetség, melybe beleházasodott, nagyon ügyel arra, hogy a feleség, tehát a törzs vagyona csorbát ne szenvedjen. Ezért a férj sokszor egész életén át anyósának, nejének v. valamelyik nénjének engedelmes alattvalója marad. A matriarchatus nyoma ez. A C. hite szerint az asszonyok természetfeletti erők birtokában vannak, melyeket v. maguk szereztek, v. anyjuktól örököltek. Az olyan hetedik leány, kinek anyja még nem szült fiúgyermeket, pl. látja az elásott kincseket, a szellemeket stb. A varázsló asszony mesterségére csak saját leányát oktatja, aki véröröklés folytán erre alkalmas. A varázsló asszonyok másik fajtája *nivosik*-kal (vízi szellemek) vagy *phuvusok*-kal (földalatti szellemek) való nemi közösülés által nyeri hatalmát. Sok ilyen asszonynak varázsló botja is van, melynek birtokosát nem bánthatják a rossz szellemek. A botra pl. kígyó van égetve, testéhez háromlevelű lóhere, csillag, félhold stb. illeszkedik. A varázsló asszony betegségeket gyógyít, talizmánokat készít, stb. Mindenekelőtt társai veszik igénybe tudományát, de a falusi nép is szívesen folyamodik hozzá. Néptünknél, főleg a délvidéken, mint tűzreolvasó játszik nagy szerepet. A varázsló asszonyok működése és a bennük való bizalom összefügg a cigány hitvilág alakjaival. Eredeti mitológiájuk és változatos mondáik még megfejtésre várnak. Kevesebb eredetiség nyilatkozik ünnepi szokásaikban és szertartásaikban, melyek ugyancsak összefolynak a népszokásokkal és a kereszténység ünnepeivel. Ezekben még ősi vonás sem található, merő átvételek, akár csak a gyógyításaik, jövendöléseik körül űzött szertartások. Vándorlásaik közben faji és antropológiai tulajdonságaikat jórészt elvesztették, s mikép nyelvük, sok idegen vonást vettek fel. Tisztavérű C. most csak Pendzsáb-ban találhatók.

Irodalom. A speciális cigányirodalom nálunk az Ethnolog. Mittheilungen aus Ungarn folyóirat (szerk. Herrmann Antal) működésével új lendületnek indult. Maga József főherceg jeles cigánynyelvtanával kapcsolatban (Budapest 1888—1893) P. Thewrewk E. társaságában bő irodalmi kalauzt adott ki, miáltal a külföldi tudósok figyelmét hazai cigányainkra felhívta. Ennek hatása alatt jelent meg pl. Original Berichte d. k. Museen in Berlin (1886) az erdélyi sátoros C. keresztelési és temetkezési szertartásainak leírása bő repertorium kiséretében, a Globus 1886—1887. évi közleménysorozata, a Ztsch. für vergleich. Litteraturgeschichte 1887. évi adatai. A Liszt F. ismert könyvére vonatkozó hazai cáfolatok: Brassai, Adelberg stb. is sok irodalmi adatot ölelnek fel. Ezeken kívül: Győrffy E., Magyar és cigányszótár, Paks 1885; Haydin Imre, Adatok a felvidéki C. történelméhez, Pozsony 1888; Meltzl H., Jile romane, Kolozsvár 1875; Sztojka F., Cigány gyökszótár, Paks 1890; Wlislocki H., Adalék a cigány filológia történetéhez, Kolozsvár 1880; Zámolyi N. Mihály, A sátoros-cigány (néprajz), Pozsony 1892. Külföldi összehasonlító anyagot nyujt Pott, Die Zigeuner in Europa, Halle 1884; Miklosich, Ueber die Mundarten und Wanderungen d. Zigeuner, Wien 1872—1880 (12 füzet); Obermüller W., Die Abstamm. der Magyaren u. die Herkunft d. Zigeuner, u. o. 1877; u. a., Die Herkunft d. Szekler und d. Atlant. indische Race, u. o. 1872; A hazai szláv terület cigányainak monográfusa Sowa R. 1885—87. években kiadott több értekezésével; Bornemissza J., A cigány nyelv elemei, Pest 1853.

Cigánypecsenye, vékony szeletekre vágott, forró zsírban barnára sült sertéshús, különösen a vásárokon sütik.

Cigánypetrezselyem (növ.), l. *Coriandrum*.

Cigányposta, alkalmi levél- v. üzenet-küldés oly körökben és helyeken, ahol rendes postaszolgálat híján ilyenre szorultak vagy szorulnak még ma is. Németországban régebben e célra kivált a vásárokra járó s így sokat úton levő mészárosokat használták fel, amiért is ott ez alkalmi posta *Metzgerpost*, holott nálunk a kóborló s levélhordói szolgálatra hajdan országszerte alkalmazott *cigányoktól* kapta a nevét.

Cigánysziget, két sziget (Kis- és Nagy-C.) Zimony és Belgrád között, amelyek a hadtörténetben többször játszottak szerepet, így 1688., midőn Miksa Emánuel bajor választó fejedelem Belgrád ostromához fogott, hogy seregét átszállíthassa a Száván, előbb a C.-eket kellett elfoglalnia, melyeket Thököly Imre és török csapatok védelmeztek; aug. 8-án sikerült a C.-et megszállni.

Cigányszőllő, l. *Csókaszőllő*.

Cigánytelepítés, l. *Cigányok*.

Cigányútra téved az étel, mikor a gégébe jut és köhögést okoz.

Cigányzab, *Arrhenatherum* Beauv. (növ.), a Gramineae *(Pázsitfűfélék)* család génusza, melynek 3 faja Európában, Észak-Afrikában és Nyugat-Ázsiában honos. Nálunk és Európában közönséges az *Arrhenatherum avenaceum* Beauv. *(Arrhe-*

natherum elatius Beauv., *Avena elatior* L.), termete a zabéhoz hasonlít, de füzérkéje kisebb, két virágú, az alsó porzós és toklásza a hátón eredő térdelt szálkát visel, a felső hímnős, szálkátlan. Szárazabb és kövérebb réten gyakori, de parlagokon és utak mentén is. Minden jobb talajon is megterem s nagy mennyiségű, bár nem nagyon tápláló takarmányt szolgáltat. Rétek és füves herések alakításánál elsőrendű szerepet játszik. Magva a magkereskedésben mint *francia perje* ismeretes.

Cigányzab.

Cigányzene. Cigányzenészekről Magyarországon csak a XVIII. sz. óta tudunk; a régi magyar udvarok zenészei közt, noha a cigányok már a XV. sz.-ban vándoroltak be, nem voltak cigányok. Csak a XVIII. sz. közepén tűnik fel Gömör vármegyében a nemes Lányi földesúr pártfogása alatt *Czinka* Panna (l. o.), aki az akkor élő magyar nóták mellett külföldi divatos zeneműveket is játszott. De már a XVIII. század végén egészen a cigányok kezébe került a magyar népdalzene művelése. A régi magyar dalok közül sokat fenntartottak ugyan, de nagyrészt cikornyázással, érzelgős modorossággal és túlságos szinezéssel meg is hamisították; különösen pedig az újabb időben, mióta a könnyű keresetmód és a vándorlás szigorubb korlátozása nagy tömeggel csábította őket a zenélésre, sokat rontottak a népdalok zenei stilusán is. Minthogy már a XIX. sz.-ban úgyszólván kizárólag ők voltak a magyar dalok zenei előadói, könnyen abba a tévedésbe eshetett a közönség, hogy a magyar zene C.; ez vitte tévútra Liszt Ferencet is, aki a magyar zenét a C.-vel azonosította. A cigányok saját dalaikban is mindig ama nép hatása alatt állanak, amely között laknak; de sehol sem tudtak annyira hozzásimulni a nemzeti szellemhez, mint Magyarországon és ennek kiváló tanui voltak azok a híres cigányzenészek, akik részint játékukkal, részint szerzeményeikkel nevüket megörökítették, mint Bihari, Farkas Miska, Bunkó Vince, Rácz Pali, újabban Lányi Géza, Dankó Pista, Pongrácz Lajos, Erdélyi Náci, Salamon János, Banda Marci, Radics Vilmos, Berkes Lajos, Balog Károly, akik közül többen a magyar népdalokat egész Európával és Amerikával is megismertették és megkedveltették.

Cigarett v. *cigaretta*, l. *Szivar*.

Cigaretta-adó. A Németbirodalomban az 1906. évi jún. 3-iki törvény és az ennek tételeit felemelő 1909. évi júl. 15-iki törvény alapján C. alá esnek a belföldi, valamint a külföldről behozott cigaretták, cigarettapapiros és cigarettadohány. Az adótétel értékegységek szerint a súly, illetőleg darabszámhoz igazodik. L. még *Dohányadó*.

Cigarrero (spany.), szivargyártó, szivarárus, *cigarrera*, dohánygyári munkásnő,

Cigarrillos (sp., ejtsd: szigarillyos), a cigarettáknak egyik faja, amelyeket selyempapir helyett dohánylevél föd; a cigarettagépekhez hasonló gépek segélyével készülnek.

Ciglena, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1900) 958 horvát-szerb lak.; u. p. Severin, u. t. Belovár.

Ciglenica, adók. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1900) 382 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Garešnica.

Ciglenik, 1. adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 334 horvát-szerb lak., vasúti állomás; u. p. és u. t. Kutjevo. — 2. *C.*, adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1900) 320 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Orijovac.

Cigliano (ejtsd: csillyáno), község Novara olasz tartományban, a Dora Baltea balpartján, (1900) 6411 lak., rizstermeléssel.

Cigljana, téli kikötő Szerém vm. zimonyi j.-ban, (1900) 606 lak.; u. p. és u. t. Zimony.

Cignani (ejtsd: csinyáni), *Carlo*, olasz festő, szül. Bolognában 1628 máj. 15., megh. Forliban 1719 szept 6. A Gio. Batt. Cairo és Francesco Albani tanítványa volt, művészi fejlődésére erősen hatottak azonban a Carracciak, Guido Reni és Correggio is. Szülővárosán kívül Rómában, Livornóban, Parmában és Forliban működött, sokat dolgozott idegen fejedelmek számára. XI. Kelemen pápa grófi rangra emelte; az 1709. alapított Accademia Clementinának első elnöke (principe) volt. Bolognában, majd Forliban virágzó iskolát tartott fönn, melyben két fia, Felice és Paolo is tanult. A bolognai barok festészet utolsó nagy képviselője volt. Műveit modorosságig soha nem menő báj és festői, könnyed ecsetkezelés jellemzi. Függőképeivel a legtöbb európai képtárban találkozunk. A budapesti Szépművészeti Múzeumban Ádámot és Évát ábrázoló nagy festménye látható. Számos freskót is festett, így a római S. Andrea della Valle templomban, a bolognai S. Michele in Bosco kolostorban, a városháza Farnese-termében, a pármai Palazzo del Giardinoban és a forlii székesegyház Madonna del fuoco nevű kápolnájának kupolájában Mária mennybemenetelét, melyen 20 évig dolgozott s mely fő műve.

Cignaroli (ejtsd: csinyaróli), *Gian Bettino*, olasz festő, szül. 1706. Veronában, megh. 1770. u. o. Prunati és Balestra tanítványa, de Coreggio és Paolo Veronese is hatott rá. Szülővárosában festőakadémiát alapított, melynek 1769. igazgatója lett. Közepes tehetségű, modoros festő

volt, műveit korában mégis nagyra becsülték és drágán fizették. Számos fejedelemnek dolgozott, így Bourbon Ferdinándnak és II. Józsefnek, aki különös becsben tartotta, s egy ízben úgy nyilatkozott, hogy Veronában két híres dolog van: az amfiteátrum és C. A budapesti Szépművészeti Muzeumban két képe látható, ú. m. Cato halála és Sokrates halála.

Čigoc, adók. Zágráb vm. sziszeki j.-ban, (1900) 348 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Sunja.

Cigoli (tkp. *Cardi), Lodovico*, olasz festő és építész, szül. Cigoliban, Firenze mellett 1559 szept. 12., megh. 1613 jún. 8. Építészetet Buontalenti Bernardónál, festészetet Allori Alessandrónál és Santi di Titónál tanult és különösen Correggio és és Barocci hatása alatt állott. Sokat dolgozott a toscanai nagyhercegek, majd V. Pál pápa számára. Mint komoly tudású eklektikus művész, nagy befolyást gyakorolt a XVIII. sz.-i firenzei festészetre. Legkiválóbb művei: Szent Lőrinc vértanusága (Firenze, Uffizi-képtár); Krisztus meghívja Szt. Pétert (u. o., Pitti-képtár); A béna meggyógyulása (Róma, Szt. Péter templom); Tóbiás és az angyal (Szt.-Pétervár, Eremitage) stb. A budapesti Szépművészeti Múzeumban levő Madonnája egyszerű, komoly mű. Mint építész különösen a palotaépítés terén vált ki. Firenzében a Rinuccini és Niccolini palotákat, a Palazzo Corsi loggiáját, Rómában a Palazzo Madamát építette.

Cigrovec, adók. Varasd vm. pregradai j.-ban, (1900) 1050 lak.; u. p. és u. t. Pregrada.

Ciha, csikos vászonból készült alsó párnahaj, melybe a tollat teszik.

Cihac (ejtsd: csihák), *Alexandru*, román nyelvtudós, szül. Moldvában, megh. Wiesbadenben 1887 júl. 29. A román nyelvtudománynak becses emléke marad két kötetes műve: Dictionnaire d'étymologie dacoromaine (I. kötet: Éléments latins comparés avec les autres langues romanes, Frankfurt 1870). A II. kötet: Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-modernes et albanais (Frankfurt 1879) a Volnay-díjat kapta. Kutatásának sok eredménye ma már nem üti meg a tudományos mértéket, de az tagadhatatlan, hogy az igazi román összehasonlító nyelvtudomány határkövét C. munkája jelöli meg.

Ciher a. m. apró cserje, csalit, csepőte, haraszt. Székely szó.

Cihó, l. *Hopciher*.

Cikádori apátság. Keletkezésére nézve a legelső ciszterci rendű apátság hazánkban. 1142-ben Tolna vármegye D.-i részén, a mai Bátaszéken alapította II. Géza király. Az apátok a XIII—XV. sz. gyakran működtek mint pápai megbizottak. A konvent hiteles helyként is működött. A XV. sz. közepén az apátság a benedekrendüek birtokába, majd világi kezekbe került. III. Ferdinánd alatt a ciszterci rend megkisérlette, hogy az apátságot visszanyerje, de sikertelenül. 1741-ben Mária Terézia az apátsági javakat a bécsi Theresianumnak adta s ezóta csak címét szokás adományozni. V. ö. *Békefi* R., A C. tört. (Pécs 1894).

Cikjuh, így nevezik némely helyen a rackajuhot (l. o.).

Cikk vagy *cikkely* (régebben *citkely* is) a. m. a latin articulus, particula, rész, szakasz: ilyen jelentéssel bir a *törvény-C.* Néha a fejezet értelmében is használják. A hirlapirodalomban a napi eseményeket fejtegető *közlemények:* vezér-C., tárca-C. stb.

Cikkely, l. *Cikk*.

Cikkes becő (növ., *siliqua lomentacea)* és cikkes hüvely (lomentum) olyan száraz, eredetileg becő v. hüvely termés, amely megérve sem reped fel, hanem az egymás fölött levő magvai között rekeszek (keresztfal) támadnak, az érett termés ezen a helyen feslik és széthull, egy-egy ilyen cikk egy magvát zárván magába.

Cikládok, l. *Kikládok*.

Ciklantrén, l. *Indantrén*.

Ciklikus felcserélés bizonyos dolgokra (elemekre) vonatkozólag, amelyek meghatározott rendben sorakoznak egymás mellé, akkor áll elő, ha mindenik elem az utána következő és az utolsó az első elem helyére kerül. Igy lesz pl. *abcd* elemekből C. után *bcda* (l. *Csoport*).

Ciklikus formák (zene) alatt értjük a több tételből álló zeneműveket, pl. Suite, Szonáta, Trio, Négyes, Szerenád, Szimfónia stb.

Ciklikus költők, l. *Epikus ciklus*.

Ciklikus láb (verstan), olyan daktilus, mely egy hosszú, és két rövid szótagból áll ugyan, mint a közönséges daktilus, de nem $^4/_8$, hanem csak $^3/_8$ értékű, azaz annyit ér mint egy trochaeus és annak az aprózásául tekinthető, mindig is trocheusi sorokban fordul elő, pl. a logaédi versekben. A rendes daktilus jele — ⏑ ⏑, a C. daktilusé: —⏑ ⏑, ami azt fejezi ki, hogy ebben a két első tag együvé tartozik a harmadikkal szemben, azaz egy tag felbontásából keletkezett.

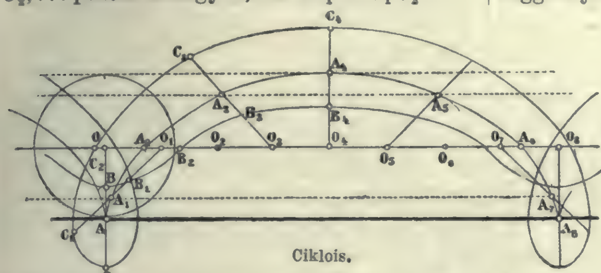
Ciklográf, Steinbach Józseftől Sinzigben 1875. feltalált nyomtató készülék, mely hivatva lett volna a sztenográfiát helyettesíteni. A készülék körforgású korongon alapul (innen neve is C.), mely magában foglalván a betüket, rendkívüli gyorsaságánál fogva 2000 fordulatot tehet percenként. A szónok mérsékelt gyorsaságú beszéd mellett percenként 6—700 betüt mondhat el s így a készülék 6—700 fordulattal képes volna ilyen szónoklatot szóról-szóra lemásolni. A készülék tehát ez esetben az összes elmondott betüket kivágván, befestékezi, a papirra lenyomatja, megmossa s helyére visszavezeti vagyis elosztja. Gyakorlatilag a gép még nem vált be.

Ciklohexán, hexametilén, naftén, C_6H_{12}. A kaukázusi petroleum 80°-on átdesztilláló részének főalkotó része, amelyből Markownikow izolálta és tisztán is előállította. *Fortey* a galiciai és amerikai petroleumban is kimutatta. Fp. 80·8—80·9°, fs. 0·7788, op. 6·4°. Kellemes szagú folyadék. Tömény salétromsav adipinsavvá oxidálja. Haloidok hatására magasabb hőmérsékleten szubstituciós termékek keletkeznek.

Cikloid pikkely (állat), kerek pénzalakú halpikkely, melynek hátsó szegélye nem fogazott. L. *Halak*.

Ciklois. A *közönséges C.* az a síkgörbe, melyet az egyenes vonalon tova gördülő kör bármely pontja leir. Az AA_8 egyenest (l. *az ábrát),* melyen a gördülés történik, a kör gördülése közben folytonosan ugyanazon az oldalon érinti, vagyis a kör középpontja az AA_8-al párhuzamos- és tőle az *r*

sugár távolságában levő OO_8 egyenesen halad tovább. Mialatt a kör középpontja O-ból pl. O_1, O_2, ... pontokba megy át, hol $OO_1 = O_1O_2 = \ldots$

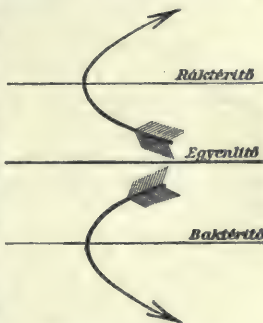
Ciklois.

a kör kerületének nyolcadrészével egyenlő vonaldarabok, az alatt az OA sugár egyszersmind egy-egy nyolcad körülforgást is végez, tehát az A pont a C -on rendre az A_1, A_2, ... helyzetekbe jut. Az OA első fél körülforgása alatt az A pont A_4-ig emelkedik, onnan a második fél körülforgás alatt A_8-ig leszáll, hogy azután megint emelkedni kezdjen s minden újabb körülforgásnál az előzővel egybevágó pályát írjon le. Ahol a mozgó pont egy újabb emelkedése kezdődik, a C.-nak csúcsa van. Ha nem a kör kerületén, hanem azon belül vagy kívül veszünk fel egy oly pontot, mely a gördülő körrel szilárd kapcsolatban van, akkor ez a körnek mozgása közben úgynevezett *nyujtott* illetőleg *rövidített* C.-t ír le. Ilyenek az ábrában a $BB_1B_2\ldots$ illetőleg $CC_1C_2\ldots$ görbék. Továbbá C.-nak nevezzük ama síkgörbéket is, melyeket egy nyugvó körnek külső ill. belső szélén gördülő kör pontjai írnak le, még pedig az első az *epiciklois*, a 2-ik a *hipociklois*. Ezek is lehetnek nyujtottak vagy rövidítettek, ha t. i. a kör kerületén levő pont helyett a körön belül vagy kívül levő, de annak gördülésében részt vevő pont pályáját vizsgáljuk.

Ciklometria, l. *Körmérés.*

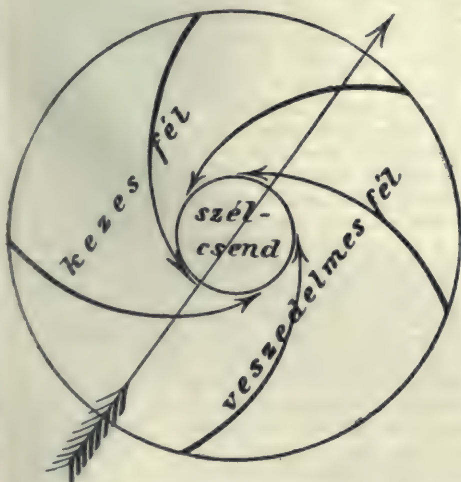
Ciklometrikus függvények, a trigonometriai függvények (l. o.).

Ciklon. Oly hely körül, melyen a légnyomás kisebb, mint a környezeté, örvénylő mozgás keletkezik. Az a pont, ahol a légnyomás legkisebb, a *barométeres minimum*, a körülötte keringő szélrendszert *ciklónosnak*, magát az örvényt pedig C.-nak mondják. A nehézségi erő hatása következtében a levegő a magasabb nyomású környezetről a minimum felé áramlik, azonban a földforgás az áramlást egyenes irányából kitéríti, olyképen, hogy a levegő a minimum körül (az északi félgömbön) az óramutató járásával ellenkezően kering (a déli félgömbön vele egyértelmüen). Ezzel szemben a *barométeres maximum* körül, vagyis oly pont körül, melynek légnyomása magasabb mint a környezeté, *anticiklónos szélrendszer* létesül és az egész alakulást *anti-C*-nak mondják. Az anti-C.-ban az alsó szelek a maximumból kifelé fujnak és irányuk az óramutató járásával egyértelmüen görbül (az északi félgömbön). Függőleges irányban is van mozgás, amennyiben a levegő a C. belsejében felszáll, az anti-C. belsejében pedig leereszkedik. A ciklónos szelek rendszerint erősebbek mint az anticiklóno-

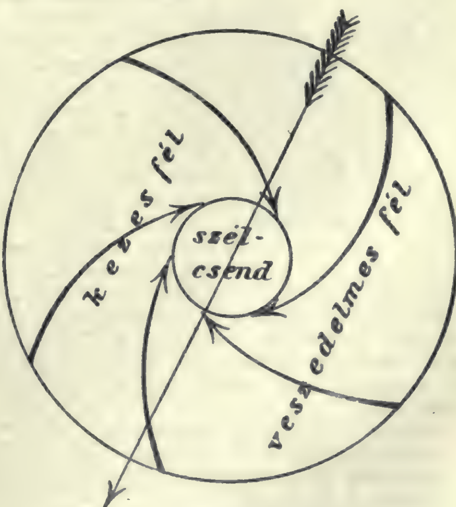

Szabályosan kifejlődött ciklonok parabolikus útja.

Trópusi ciklonokban a légáramlás iránya.

Az északi félgömbön.

A déli félgömbön

(Az egyenes tollazott nyilak a középpont haladásának irányát jelölik).

sok, részben a nagyobb nyomási különbségek (gradiens) miatt, főleg pedig azért, mert a ciklónos beáramlásnál fellépő centrifugális erő a szél erejét fokozza.

Tengertől körülvett, erősen felmelegedett kontinensek nyáron ciklónos, télen anticiklónos szélrendszert okoznak, példa erre Dél-Ázsia, ahol a szelek nyáron a tengerről a szárazföldre (nyári monszun), télen pedig a szárazföldről a tenger felé irányulnak (téli monszun). A mérsékelt égöv időjárására nézve nagyon fontosak a vándorló C.-ok és anti-C.-ok, melyek vonulásuk alkalmával az őket jellemző időjárási állapotot tovább terjesztik. Az e tájon fellépő C.-okat barométeres depressziónak is hívják (l. *Depresszió).* Az európai nagyobb viharok mind ily C. közelében támadnak.

A mérsékelt égöv C.-jainál terjedelemre nézve jóval kisebbek, de hatásképességre nézve sokkal félelmetesebbek a *trópusi* C.-ok, melyek átvonulásukkor borzasztó rombolást visznek véghez. Ez utóbbiak előfordulnak : 1. a nyugatindiai szigettengeren, a Mexikói-öbölben és az Atlanti-oceán É.-i részén, ahol *hurrikán* néven ismerik, főleg aug., szept. és okt. hónapokban. 2. A Bengáliai-öbölben máj., jún., okt. és nov. hónapokban. 3. A kinai és japán tengeren, a Filippi-szigeteken, ahol *tájfun* (teifun,typhon) nevet viselnek, aug., szept.-ben. 4. A déli-Indiai tengeren (Mauritiusviharok) és az ausztráliai szigeteken (Szamoa, Hebridek) jan., febr., márc.-ban. A trópusi C.-ok tehát tengerekre és szigetekre szorítkoznak és az illető vidék meleg évszakában jelennek meg, kivéve a Bengáliai-öbölt, ahol a monszun változásakor jelentkeznek. Utjuknak parabolikus alakja van és mindkét félgömbön az egyenlítőtől a sark felé futnak. A C. közepén szélcsend van (a C. szeme) kb. 20 km. átmérőjü körön belül, kívüle azonban a szél az 50—60 m.-t mp.-ként is meghaladja. Haladási sebessége átlag 28—30 km. óránként.

Az északi félgömbön azt a félkört, mely az útvonaltól jobbra van, veszedelmesnek, a másikat kezes félnek mondják (a déli félgömbön megfordítva). A veszedelmes félben a legnagyobb szélsebességre talál a hajó, de a hajósoknak mégis arra kell ügyelniök, hogy a középponttól távol tartsák a hajót, mert ott a hullámzás legveszedelmesebb. Azért a hajónak nem szabad a C.-ban hátsó széllel haladnia, mert különben a szél forgó mozgása a hajót a középpont átvonulásának útjába viszi. A C. rendes előjelei : a cirruszok feltünése és a barométer rohamos és állandó sülyedése. A C.-oknak évente sok hajó esik áldozatul és elpusztult ültetvények mutatják nyomát. Lapos partvidékeken a duzzadó tenger pusztítása is csatlakozik a viharhoz. A C.-okhoz hasonló, de kisebb átmérőjű örvények a különböző *forgatagok* (víz- és homoktölcsérek, trombák) és a tornádók.

Ciklon, l. *Porelszívó berendezés.*

Ciklonométer a. m. *barociklonométer* (l. o.).

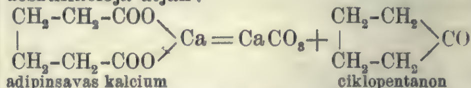
Ciklónos szélrendszer, l. *Ciklon.*

Ciklop, l. *Kyklops.*

Cikloparaffinok, l. *Aliciklusos vegyületek.*

Ciklopédia, l. *Enciklopédia.*

Ciklopentanon, C_5H_8O. *J. Wislicenus* és *Hentschel* állították először elő az adipinsavas kalcium desztillációja útján :

Vorländer és *Hobohm* szerint a fa száraz lepárlása útján nyert folyadékban található C. valószinüleg a fában levő adipinsavsók bomlása útján keletkezik. Az adipinsavval való genetikus összefüggése folytán *adipinketon*-nak nevezik. Kellemes, a borsosmentára emlékeztető szagú 130—130·5°-on forró 0·9416 fajsúlyú olajszerű folyadék.

Ciklopsz *(Cyclops* v. *Synophthalmus,* gör.), tkp. egyszemű torzok, amelyeket a görögök képzelete óriási erővel ruházott fel (l. *Kyklops).* A C.-nak egyetlen szeme az orrgyök táján van, rendesen rombikus nyílás, amelyben két vagy csak egy szemgolyó fekszik. Az orr a szemrés fölött van mint egy vagy két nyilású rövid orrmány. A szemek és az orr hiányos fejlődésének megfelelőleg az agyvelő is hibás fejlődésű, a két félteke összeforrt, a kérges test hiányzik. Az agyvelő említett hiányai miatt az ilyen torz nem életképes. E torzképződés súlyosabb alakjai a *cebocephalia* és az *arrhinencephalia.*

Cikloráma, l. *Panoráma.*

Cikloterápia *(cyclotherapia,* gör.), gyógyítás a kerékpározásnak a szervezetre gyakorolt hatásaival. Vannak gyógyító-gimnasztikai gépek, melyeken a kerékpározás mozgásait adagolható és mérhető módon lehet végezni. L. *Kerékpározás.*

Ciklotimia *(cyclothimia,* gör.), a hangulatnak hullámzása, jókedv és lehangoltság váltakozása.

Ciklus *(cyclus,* gör.), a kronológiában az éveknek bizonyos sora, száma, melyek elteltével ugyanazon időviszonyok, tünemények vagy jelenségek ugyanazon sorrendben ismétlődnek. Két v. több C. együtt alkotja az ú. n. *periodust.* A három legfontosabb C., melyekre az okmányokban gyakran hivatkoznak és melyek időszámításunkba máig átmentek : a *napkör,* a *holdkör* és az *indikció C.-a.* A *napkör* (C. solaris v. concurrentium), máskép a *vasárnapi betü* C.-a 28 évből álló C., melynek lefolyta után a hét napjai ismét a hónapnak ugyanazon napjaira esnek. Ha a 9-el nagyobbított évszámot 28-al elosztjuk, a maradék megmutatja, hányadik a kérdéses év a napkörben, ezt a számot nevezik rendesen napkörnek. A *holdkör* (C. lunaris, v. decem novennalis) máskép a *Meton-féle C.* v. az aranyszám C.-a 19 évre terjed ; ha az 1-el nagyobbított évszámot 19-el elosztjuk, a maradék adja az illető év helyét a holdkörben ; ezt a számot *aranyszámnak* (l. o.) nevezik és valaha főleg a húsvét meghatározására szolgált. A nap- és holdkörnek a keresztény időszámításba való behozatalát Dionysius Exiguusnak tulajdonítják, ki egyúttal Krisztus születésének évét a holdkör első évére tette. Az *indikció* C.-a v. a *római adószám* még a római császárok idejéből való és a keresztény kalendáriomba is átvett 15 éves C. Egyéb C.-ok a *husvéti C.* (C. paschalis, circulus

magnus paschae, periodus Victoriana, feltalálója után), még ú. n. *nagy év*-nek (annus magnus) is mondják, a nap- és holdkör kombinációjából támadt 19 × 28 = 582 éves C., melynek lefolytával a Hold fázisainak a hó és hét ugyanazon napjaira kellene visszatérniök, tehát az egész régi — juliani — naptárnak ismétlődnie. A holdkörrel kapcsolatos még az *epakták* C.-a is.

Ciklusos vegyületek, l. *Aromás vegyületek.*

Cikória (növ.), l. *Cichorium;* téli C., l. *Valerianella.*

Cikória-adó, a pótkávéra kivetett állami adó, melyet a pótkávégyárosoktól vagy átalányösszegben, vagy pedig a forgalomba bocsátott késztermékek után súlymérték szerint szednek be. Angol- és Olaszországban áll fenn, Franciaországban már 1878-ban eltörölték. Hozadéka (ca 1 millió korona) a többi állami bevételek mellett jelentéktelen.

Cikornya, keresett, mesterkélt kifejezéseknek minden ízlés nélkül való halmaza írásban vagy beszédben.

Cikote, adók. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1900) 243 horvát-szerb lak., u. p. Kamensko, u. t. Pakrácz.

Cikulini *(Cikulinyi, Ciculini* vagy *Chikulini;* szomszédvári és stubicai), kihalt grófi család. A családra vonatkozó hiteles adatok 1507-ig nyulnak vissza. Ebben az esztendőben a törökök megszállván Clina várát Dalmáciában, *C. II. Lajos* több kis hajót szerelt föl, hogy a vár őrségét ellássa élelemmel, de e vállalkozásánál a törökökkel vívott harcban elesett. — C. II. Lajos unokája, *Gyula,* 1613 testvéreivel (Ferenc, Péter és Lajos) címerbővítést kapott, 1628. pedig *bárói rangra* emeltetett. — *C. János Ferenc* bárót I. József, mint magyar király, 1706 aug. 20-án *grófi rangra* emelte. Az 1723-iki országgyűlésen szerepel, majd a báni tábla ülnöke, 1730. pedig mint ezredes, a kapronczai határezred parancsnoka. A Zrinyi-Frangepán-féle összeesküvés idejében bizalmas embere volt Lipót császárnak, aki hűségét Zrinyi elkobzott javainak egy részével jutalmazta. Ezek közt volt Szomszédvár (horvátul Susedgrad) is, amelytől előnevét kapta. Tudós ember volt és latin verseket is írt. Ővele, az egyetlen szomszédvári C. gróffal, a grófi család ága 1746. kihalt. A *szomszédvári* előnév, valamint az egykori Zrinyi-féle horvátországi birtokok egy része házasság útján a ma is virágzó *Sermage* grófi családra szállt. V. ö. *H. G. D.,* A szomszédvári és stubicai C. grófi család (Turul 1886); *Nagy* J., *Magyarország családai.*

Cilea (ejtsd: csiléá), *Francesco,* olasz zeneszerző, szül. Palmiban (Calabriában) 1867. A Sonzogno-féle híres pályázaton 1890. Mascagnival együtt tünt fel, La Tilda c. dalművével (előadták Firenzében 1892); újabb operái: L'Arlesiana (Milano 1897); Adrienne Lecouvreur (u. o. 1902); Gloria (u. o. 1907), haladást mutatnak, de nem terjedtek el.

Cilento (ejtsd: csilento), kitünő bortermő hegyvidék az olasz Salerno tartományban, az Alento folyótól nyugatra.

Cilia, egyes számban *cilium* (lat.) a. m. pillaszőr. — *C.,* állattani és növénytani értelemben l. *Csillangó.*

Ciliaris (lat.), mindaz, ami a sugártesttel (corpus ciliare) összefüggésben van. Igy: processus C. a. m. sugárnyujtvány, plica C. a. m. sugárredő; musculus C. a. m. sugárizom; arteria C. a. m. sugárverőér; vena C. a. m. sugárgyüjtőér; ganglion ciliare a. m. sugárdúc, l. *Szem.*

Ciliaris neuralgia, a szemtekében és a szemüregben érzett szaggató fájdalom.

Ciliata (állat), mindazok az ázalékállatkák, amelyeknek teste egész életen át *csillangókat* visel s ezeket éppen ezért csillangós ázalékállatkáknak mondjuk magyarul, l. *Ázalékállatkák.*

Cilicia, l. *Kilikia.*

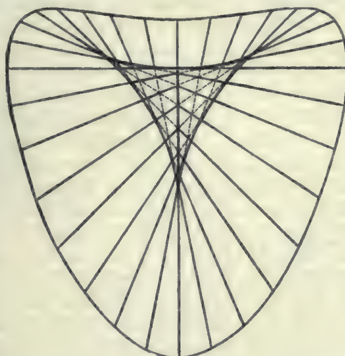
Cilicium (lat.), a rómaiaknál kilikiai (kisázsiai) szövet kecskeszőrből; hajósok, parasztok ruházkodtak vele, takarókra s más effélékre is használták. A középkorban a remeték s vezeklők szőrruhája, s ilyen értelemben magyar kódexeinkben is gyakori. Átvitték e nevet a drótból készült vezeklő övre is.

Cilinder, a geometriában *hengert,* az építészetben körkeresztmetszetü csövet (kéményt) jelent.

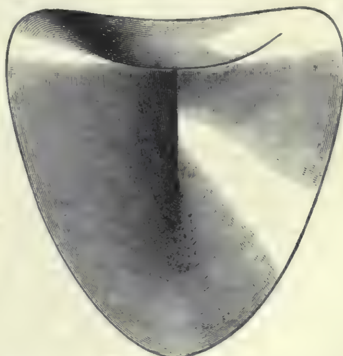
Cilinder-kalap, l. *Kalap.*

Cilindrit, l. *Kilindrit.*

Cilindroid, harmadrendű egyenesvonalú felület, amelyet 1865. Plücker fedezett fel. A térben való mozgásoknál van szerepe. Az *1. ábra* a felület egyeneseit, a *2. ábra* a külső képét mutatja.

1. ábra.

Cilindroid. 2. ábra.

Cilindrokefália (gör. *kylindrokefália),* hengeresen megnyúlt, torz koponya.

Cilindroma *(cylindroma,* gör.-lat.), olyan daganat, melyben az erek mellett, illetőleg azok falában a kötőszövet hyalin, vagy nyákos elfajulása következtében gömbölyded v. hengeralakú egynemű áttünő kötegek képződnek. A C. nem egységes daganatcsoport, mert úgy adenomákban és rákokban, mint a szarkómákban is találunk ilyen hyalin vagy kocsonyás hengereket.

Cilioflagellata (állat), azok az ostoros ázalékállatkák, melyeknek egy kígyózó ostoruk s egy hullámzó hártyájuk van, melyek közül az első rendesen hossz-, a második haránt barázdában fekszik. Ezeket újabban *Dinoflagellatáknak* is nevezik (l. o.).

Cilköles (növ.), l. *Cirok*.

Cillei *(Cillii) grófok*. Őseik a Stiriában fekvő sanecki vár urai voltak. 1341 ápr. 16. Lajos császár Sanecki Frigyest Cilli grófjának rangjára emeli s egyúttal birtokai határait is körülírja. Ekkor már majdnem egész Alsó-Stiriát és Karintiát birták, s Karintia kapitányának rangját is viselték. A C. ház hatalmának növelését főleg Zsigmond királynak köszönhette, noha már I. Ulrik is szerepelt Magyarországon, amennyiben ő egyike volt azoknak, kik Lajost Zárába kisérték 1345—46. Zsigmondot valószinüleg neje, Borbála, ki szintén C. leány volt, birta rá arra, hogy a C.-eket önálló birodalmi fejedelmekké tegye 1435. Kiválóbb tagjai voltak e családnak: *I. Frigyes* 1341—1360., ki a grófi rangot nyerte. Fia, *I. Hermann* szül. 1332—1334., megh. 1385 márc. 21., 1360—61. nőül vette Katalint, I. Tvrtkó boszniai király leányát, s ezen a réven megszerezte házának a jogot a boszniai királyi trónra. *II. Hermann*, megh. 1435 okt. 13., Zsigmond király kedvelt embere, a C.-ház hatalmi állásának megalapítója. Unokája volt a hazánk történetében oly nagy szerepet játszó *II. Ulrik* (l. *C.* 2.). II. Hermann Borbála leánya Zsigmond király neje volt, Anna leánya pedig Gara Miklós nádoré. I. Frigyes dédunokája, Anna, I. Ulászló lengyel király neje, II. Ulászló lengyel és magyar király anyja volt. A C.-család rokonságban állt a Jagellókkal, Frangepánokkal, a boszniai kir. házzal, a Garákkal stb., szóval koruk legkiválóbb családjaival. A grófi rangra emelés alkalmával nyert címerük kék mezőben három arany csillagot mutat. V. ö. *Fröhlich*, Genealogia Sounekiorum etc. (Wien 1775); *Krones*, Die Freien von Saneck (Graz 1883).

1. *C. Borbála*, magyar királyné, II. C. Hermann leánya. 1401 őszén Zsigmond magyar király nőül vette, de csak később, 1406. kezdtek együtt élni. 1414-ben Aachenben német királynévá koronáztatta őt; utóbb Konstanzba is magával vitte a zsinatra. Később visszaküldötte Magyarországba. 1419 elején száműzte Nagy-Váradra, de két év mulva kibékült vele és 1424. a bányavárosokat adta át neki. 1437-ben saját veje ellen tört és a magyar-cseh koronát Ulászló lengyel király kezére akarta játszani. Emiatt Albert, Zsigmond utóda, fogságra vetette s mint fogoly kisérte Pozsonyig férjének holttestét. Albert királyunk megkoronáztatása után szabadon bocsátá s C. Lengyelországba menekült. Mivel a magyar rendek az országba való visszatérését nem engedték meg neki s a lengyelek sem szívesen látták, kénytelen volt Csehországba vonulni s itt Königgrätz várában élt még 12 évig. Meghalt 1451 febr. 2. Szép és bátor, de cselszövő és fajtalan életü asszony volt. Egy iró tanusága szerint azonban halála előtt bűnbánatot tartott. *(Katona*, Hist. Crit. XI. XII. 198, 315—7, 477, 803, 820, 831. Turul I. 79.) V. ö. *Chilian* H., Barbara v. Cilli (Leipzig 1909).

2. *C. Ulrik* gróf, C. Frigyes (II.) fia, 1406 körül született, anyja Erzsébet, Frangepán István leánya volt. Ifjuságáról keveset tudunk, 1432 körül nőül vette Brankovics György szerb deszpota leányát Katalint. Nagyatyja halála után ő lett a C.-család politikai feje, s ekkor kezdődik szereplése Magyarországon. Albert király alatt cseh helytartó volt. Albert halála után ennek özvegye, Erzsébet pártjára állott, ki C. tanácsára oroztatta el a szent koronát. Erzsébet fia V. László koronázása alkalmával ő tartotta a csecsemő feje fölé a koronát. A bekövetkezett polgárharcban Erzsébet pártján küzdött, míg a kőszegi békében Ulászlóhoz pártolt; a bécsújhelyi békekötésben Frigyes császár pártjára állott, 1843 elején meghalván II. Tvrtkó boszniai király, C. jogot tartott a megürült trónra, melynek elnyerésében azonban Hunyadi János meggátolta, ki nem akart egy ily hatalmas férfiut a szomszédos trónon látni, féltve az országot az ilyformán még inkább hatalmassá leendő C.-től. Itt kezdődik C. bosszuvágya és gyülölete a Hunyadiház irányában, egész életében azon működött már most, hogy ezt a Hunyadi-házzal éreztesse. 1452-ben átvette László király fölött a gyámságot, s nagyrészt ennek tulajdonítható, hogy V. László mivé lett. V. László alatt hatalmi állása elérte a tetőpontot. Fondorlatait a Hunyadiak ellen többszörös és ünnepélyes kibékülésük dacára is folytatta. A futtaki országgyülésen 1456. az ország helytartójává lőn megválasztva, kibékült a Hunyadiakkal, de titokban folytatta a fondorlatokat ellenök. Az országgyülés után a királlyal Nándorfehérvárra indult, s itt Hunyadi László barátai megölték 1456 nov. 9. Vele kihalt a C.-család; gyermekei közül Erzsébet megh. 1455., újabb adatok szerint Hunyadi Mátyás első neje volt (1453); fiai mind előtte haltak el. V. ö. *Schwicker* Brunó, Az utolsó C. grófok és viszonyuk Magyarországhoz (Budapest 1884); *Fraknói* Vilmos, a Századokban (1909, 510 l.).

Cilli, szlovénül *Celje*, kerületi és birósági székhely Stájerországban a D.-i vasút mentén, (1910) 7122 német és 1/4 részben szlovén lakossal. Élénk forgalmú város, szőllő- és gyümölcstermeléssel, jelentékeny iparral. Közelében híres cseppkőbarlang van. Az erdős Schlossbergen fennmaradtak Ober-C. romjai. C. Claudia Celeja néven már a római korban is szerepelt. Mars-templomát az egész birodalomban ismerték. A középkorban a Cillei grófoknak jutott birtokába. Jelenleg a lakosság elkeseredett nemzetiségi harcot folytat egymás ellen. 1899-ben a cseh tornászok látogatása alkalmával véres utcai tüntetések voltak C.-ben, 1902. pedig a német gimnáziumban párhuzamos szlovén osztályokat nyitottak. V. ö. *Allecker* L., A Cillei grófok és C. város (Nyitra 1892).

Cím, 1. a hivatal, méltóság és rang megnevezése; jogilag törvényes alap, melyből valakinek valamiféle joga következik (jogcím); egyes fejezetek fölirata a törvénygyüjteményekben; a költségvetésben a folyószámmal ellátott egyes bevétel- és kiadás-csoportok. — A cím, mint a hivatal v. rang megjelölése kivált a keleti államokban, majd az európai monarchikus államokban, különösen a tisztviselők és katonák rangfokozatának és viselt méltóságának jelzésére fejlődött ki s ezekben az elnevezésekben egész hierarchikus

fokozat állott fenn (Divinitas, Vestra Aeternitas, Magnificus, Amplissimus, Validus, Senior, Doctissimus stb.) mint tulajdonságot jelző címek, melyekhez a hivatali állást v. katonai rangfokozatot jelző külön cím járult. Az a tünet, hogy ugyanaz a személy minél több címet igyekezik hivatali állásoknak, ezek rangjelzéseinek, prédikátumoknak és nyert kitüntetéseknek halmozásával szerezni, *címkórság* (l. o.). A címeknek jogtalan használata *címbitorlás* (l. o.).

2. *Cím.* Valamely irodalmi mű, vagy művészi alkotás egyéni megjelölése: neve. Első sorban megkülönböztetésre szolgál, mint a név, de nem lehet merőben önkényes. Elbeszélő, vagy drámai műben legtöbbször a tárgyat, vagy a hőst nevezi meg (A megszabadított Jeruzsálem, Az ember tragédiája, A fösvény, A falu jegyzője, Zrinyiász, Romeo és Julia, Kárpáthy Zoltán). Ritkábban az alapgondolatot emeli ki (Az élet álom, Fenn az ernyő, nincsen kas). Lírai költeménynek gyakran nincs címe. Ilyenkor az első sor pótolja (Egy gondolat bánt engemet, Ereszkedik le a felhő). Néha az alkalomnak, helynek és időnek (Búcsu, Szülőföldemen, Szeptember végén), a költemény jellegének (Himnusz, Szózat), tárgyának (Az élő szobor, A jó öreg korcsmáros, A madár fiaihoz), vagy az alapérzésnek (Sóhajtás, Epedés, Remény) megjelölése foglaltatik benne. A képzőművészetben az ábrázolt tárgy vagy személy adja a nevet (Botticelli: Primavera, Rafael: Madonna a mezőn, Munkácsy: Siralomház). A hangszeres zenében rendesen a műfaj megjelölése mellett a szám, v. hangnem helyettesíti (Beethoven 9. szimfóniája, a C-moll szimfónia). Ritkán van külön neve (S. eroica, S. pastorale). A cím jó, ha rövid és jellemző, ha kifejezi, vagy legalább sejteti, amit a mű tartalmaz. Hibás, ha semmitmondó, nem szabatos, vagy éppen félrevezet.

Cima (ol., ejtsd: csima) a. m. csúcs. Sok hegycsúcs neve az olaszországi Alpokban, pl. *C. de Gelas* (3153 m.) a Tengeri Alpokban, *C. di Castello* (3402 m.) a Bernina csoportban stb.

Cima (ejtsd: csíma), *Giovanni Battista da Conegliano,* a velencei iskolához tartozó olasz festő, szül. 1459. v. 1460., valószinüleg Coneglianoban, megh. 1517. v. 1518. u. o. Bartolommeo Montagnánál tanult Vicenzában, majd Velencében Giovanni Bellini, Antonello da Messina és a Vivariniak hatásán képezi magát tovább. Udinében is működött. A hagyományos velencei fölfogáson belül aprólékos részletmegfigyelés, gondos tájképi háttér és élénk, világos szinezés jellemzik műveit. Legnevezetesebb művei: Pietà és a hitetlen Tamás a velencei állami képtárban, Krisztus születése a velencei Carminiban, Madonna szentekkel a coneglianoi székesegyházban (1492), 2 mitológiai tárgyú kép a parmai képtárban, Madonnák stb. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is látható egy Madonnája.

Cimabue (ejtsd: csíma—), tkp. *Cenni di Pepo,* olasz festő, szül. valószinüleg Firenzében 1240—1250 kör., megh. 1302 után. Életéről, műveiről vajmi keveset tudunk, de Dante híres versei (Purg. XI. 94—96) alapján a hagyomány C.-t helyezi az újabb olasz festészet történetének élére. Művészete a XIII. sz. közepének bizáncias irányú olasz festészetével áll összefüggésben. 1272-ben Rómában tartózkodik, valószinüleg közvetlenül ezután dolgozik Assisiban, hol Szt. Ferenc templomának alsó és felső részében levő legrégibb freskók javarésze nyilván tőle származik. Erős drámai kifejezés, nagy monumentális vonás jellemzi ezeket a műveket. Firenzében a S. Trinità templom számára festett oltárképe (ma a firenzei Accademiában), úgyszintén a pisai S. Francesco templom számára festett Madonnája (Páris, Louvre) elrendezésében, részleteiben még szoros összefüggésben van a bizánci mintákkal, de természetesség, elevenség dolgában már a toscanai művészet új törekvéseit árulja el. A firenzei S. Maria Novella templomban levő híres Ruccellai-féle Madonna, mely sokáig mint C. fő műve szerepelt, alig való tőle, nyilván sienai mester (Duccio di Buoninsegna ?) műve. Egyetlen hiteles műve a pisai székesegyház apsisát díszítő mozaik, illetőleg annak egy része: a trónoló Krisztus mellett álló Ev. János alakja.

Cimaire, l. *Cimarre.*

Címállomás, l. *Rendeltetési állomás.*

Cím-árkus (címív), a nyomdászatban a könyv elejének ama része, mely magában foglalja a címlapot, tartalmat és előszót, úgyszintén az ajánlást, vagy több kötet esetén a gyüjtő- és szennycímet. Miután a tartalom és előszó rendesen csak a könyv szövegének kinyomatása után készíthető el, a C.-t rendesen római számokkal lapszámozzák. L. *Címlap.*

Cimarosa (ejtsd: csimarósza), *Domenico,* olasz zeneszerző, szül. Aversában 1749 dec. 17., meghalt Velencében 1801 jan. 11. Atyja szegény kőműves, 1750. Nápolyba költözött. A minoriták szegényiskolájába járó gyermek rendkívüli tehetségeit Polcano atya, az orgonás fölismerte, s a Santa Maria di Loreto c. konzervatóriumban díjtalan oktatást biztosított számára. Már első operája 1772. sikert aratott: Le stravaganze del Conte (A gróf szeszélyei) c.; nemsokára már az ünnepelt Paësiello is joggal féltette elsőségét C.-től, aki addig 80-nál több dalművet alkotott kiapadhatatlan költői érrel Nápoly, Róma, Velence, Torino számára; 1787. Szt.-Pétervárra ment, hová II. Katalin cárnő kamara-zeneszerzői címmel hívta. Az orosz udvarban 200-nál több zeneművet alkotott, míg az éghajlat roncsolta egészségi állapota miatt, 1792. elbocsátást nyert. Ekkor II. Lipót német császár meghívta Bécsbe, Salieri helyére, udv. karnagynak. Itt teremtette többek közt mesterművét, az Il matrimonio segreto (Titkos házasság) c., ma is műsoron levő víg dalművet. Egy évi bécsi működés után hazatért Nápolyba, hol méltán ünnepelték. Végre feltámadtak ellene irigyei, élükön Paësiello-val; mikor 1799. az első francia konzul, Bonaparte Napoleon, Alsó-Olaszországhoz közeledett: C. kir. karnagy létére sem titkolta a francia forradalommal rokonszenvezését; a visszahatás idejében kieszközölték halálos ítéletét s csak fejedelmek beavatkozására kegyelmeztek meg neki. 1800-ban C. a fogságból megtörten csak Velencébe juthatott, hol félig megírta Artemisia utolsó dalművét. Oly hirtelen hunyt el, hogy a pápai orvos kénytelen volt nyilvánosan becsületszavára erősíteni, hogy nem mérgezés ölte meg. A római

Pantheon számára Canova faragta ki mellszobrát.

Cimarre, v. *cimaire,* boros kancsó cinből, melynek födele, karcsú nyaka és két füle van, az egyik füle függőleges és szilárd, a másik ellenben vízirányos, mozgatható; az utóbbinál fogva hordják. Ajándékul néha ezüstből is készült. A XV. században dívott kivált Franciaországban és Burgundiában.

Cimarrones (állat), Dél-Amerikában vadon élő lófajta. Midőn 1553. Buenos Airest alapították és midőn később az alapítóknak a helyet el kellett hagyniok, a velük volt lovakat hátrahagyták. E lovakat, melyek azután elvadultak és nagyon gyorsan elszaporodtak, nevezik C.-nak, és ezek tekinthetők tulajdonképen a mostan Dél-Amerikában vadon élő lovak őseinek.

Cimatolit *(cymatolit,* ásv.), a szpodumennek átalakulási terméke.

Cimbal, *Jakab,* l. *Cymbal.*

Cimbale, l. *Cymbel.*

Cimbalom. A C. ma önálló speciális magyar hangszer, míg évszázadokkal ezelőtt nagyon alárendelt szerepet játszott. Divatban volt már az ó-testamentombeli népeknél; megtaláljuk a kinaiaknál és a régi egyiptomiak- és zsidóknál, akiktől átszármazott a görögökhöz és a rómaiakhoz is; ős eredeti alakja egyenetlen négyszög v. az egyik oldalon csúcsos háromszög volt. Régi leírásokban leginkább *Nablium* s *Psalterium* néven fordul elő. A húrok száma 12—20 közt váltakozott; fanyergekre fektetve, vízszintesen huzódtak az egyik végtől a másikig. Két kézi faverővel verték. Magyarországon valószinüleg a cigányok honosították meg a XIV—XV. sz.-ban. Szélesebb elterjedést csak akkor nyert, mikor a lant és koboz az utolsó magyar hegedősökkel feledésbe ment. Nagymérvű s ma már nemzetközi jelentőségre jutott tökéletesítése *Schunda* V. József (l. o.) érdeme, ki feltalálta a pedál-C.-ot, melynek nagy előnye a régi felett, hogy tisztán érthető futamok s dallamrészletek előadására alkalmas, s hangja versenyre kél a legfinomabb zongorákkal.

Cimbalomszög, magyar népies kifejezés ama hosszú, hegyes, néha málnára vagy karfiolra emlékeztető növedékek *(condyloma acuminatum)* megjelölésére, melyek a bőrön és a nyálkahártyákon, de különösen a nemi részeken, a hímvessző koronáján, a hüvely bemenete és a végbélnyílás körül akkor keletkeznek, ha azokat hurutos, genyes váladékok, bomló veríték, piszok stb. állandóan irritálják. Elhanyagolt embereknél ökölnyi nagyságúra is megnőhetnek; fájdalmasak, vérzékenyek, nedvesek, genyedők, bűzösek lehetnek; kezelésük könnyen sikerül kellő tisztaság, lemarás vagy leoperálás mellett.

Címbárca, a vasutak a fuvarozásra felvett podgyász- és árúküldeményeket, továbbá azokat a vasúti kocsikat, melyekben az árúk szállíttatnak, a rendeltetési állomás nevét feltüntető bárcákkal látják el. Ezeket nevezik cím-, helyesebben állomási bárcáknak.

Cimberek és teutonok, germán néptörzsek eredetileg Chersonesusban és a Jüti-félszigeten, Kr. e. 120 körül hagyták el hazájukat, s dél felé nyomulva 113. Noricumban jelentek meg s Cn. Papirius Carbo prokonzultól földet kértek, hogy a római oltalom alatt nyugodtan élhessenek. Papirius cselvetéssel igyekezett tőlük megszabadulni, de pórul járt. Noreiánál (Neumarkt) a C. teljesen megverték. Tovább délre mégsem hatoltak, hanem megkerülve észak felől az Alpokat, Galliába jutottak, hol a helvét tigurinokkal, az ambronokkal s a velök együtt kivándorlott, de más úton járt teutonokkal egyesültek. Több éven át pusztították a Rhône és a Pirenéusok közt fekvő vidéket. Hasztalan volt a rómaiak igyekezete, hogy onnan elűzzék; 109. Marcus Junius Silanus, 107. Lucius Cassius Longinus konzul szenvedett vereséget, 105. pedig Servilius Caepio konzulnak 80,000 emberből álló seregét verték meg Arausionál (Orange). Rómát rettegés (terror cimbricus) fogta el. Ekkor (104.) a diadalmas G. Marius választatott meg konzullá, aki ép akkor szerencsésen befejezte volt a Jugurtha-féle háborút. Marius a Rhône folyónál foglalt állást s várta a Hispániában pusztító cimbereket. De ezek elkerülték s új szövetségesükkel, a tigurinokkal Tirol felől igyekeztek Itáliába. Helyettük megjelentek az ugyanilyen teuton szövetséghez tartozó: tugenok, teutonok és ambronok, kiket Marius Aquae Sextiaenél (Aix) megvert. A cimberek és tigurinok Catulus konzult Veronánál megverték s Észak-Itáliában készültek megtelepedni. Catulus és Marius egyesült serege azonban 101 júl. 30. Vercellaenál a raudiusi mezőkön teljesen megsemmisítette őket. Az életben maradtak római fogságba jutottak. V. ö. *Pallman,* Die Cimbern und Teutonen (Berlin 1870); *Helbling,* Der Zug der C. und T. (Zürich 1898).

Cimbex (állat), l. *Levéldarazsak.*

Címbitorlás, a címeknek jogtalan használata, mely a kihágási büntetőtörvény 45. §-a szerint büntettetik. Eszerint az, aki őt jogosan meg nem illető olyan címet vagy rangfokozatot használ, amely által a közönség tévútra vezettetik, úgyszintén az, aki őt jogosan meg nem illető belföldi rend- vagy díszjeleket, vagy engedély nélkül külföldi rend- vagy díszjeleket nyilvánosan visel: 200 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

Cimbor (növ.), l. *Elymus.*

Cimborakötő, az ácsmunkában használt vízszintes, többnyire $^{11}/_{20}$ cm. szelvényű gerenda, mely a szarufák felső végeit összeköti és kimereviti.

Cimbriana, római állomás Pannoniában, a Mogentianából (Keszthely, Fenék) Aquincumba (Óbuda) vezető út mentén; most *Veszprém* vagy *Berhida* táján sejtik helyét.

Cimelia (lat.-gör.), drágaságok, kincsek, főképen az egyházi kincstárak drágaságai; *cimeliarchus,* a templomi és kolostori kincstárak őre.

Címer *(két színes képmelléklettel.)* Bizonyos szabályok szerint, meghatározott szinekből s alakokból alkotott képek, melyeket egyes családok v. testületek: államok, vmegyék, városok, mint saját és állandó jelvényeiket, régi jog v. fejedelmi adományozás alapján törvényesen használnak. Ismertető jelei: hogy az azt alkotó kép pajzsba legyen foglalva, hogy az mint jogosan viselt jelvény, elismert, s végre hogy az minden jogaival együtt átörököl-

hető legyen. A C. eredete a keresztes hadjáratok idejére vihető vissza,midőn egyes főurak lovagokból álló kisérettel indultak a hadba és a C.-jelvényeket a kölcsönös összetartozandóság felismerése tette szükségessé. A két első keresztes hadjárat e tekintetben semmi biztos nyomot sem hagyott hátra s első kezdete a XII. század közepére tehető. A C.-t elsőbben a zászlón használták s csak 1180 körül lép fel a pajzsban, de hogy a pajzs az első időkben nem volt a C. feltétlen kelléke, mutatja az, hogy a XII. sz. második felében a pecsétek nagy részén a C.-alakot pajzs nélkül vésték a pecsét mezejére. A C. felosztatnak felségi, családi vagy nemzetségi, országos, testületi, méltóság vagy tiszti, és közös C.-ekre. A jogcím szerint, amelynél fogva a C.-t tulajdonosa használja, megkülönböztetünk önjogulag felvett, adományos, örökségi, engedményes, kegyúri vagy oltalom, házassági, pót- és igény C.-t, ép így szerkezetükre való tekintetből is megkülönböztetünk különféle C.-t, törzs, beszélő, kétes stb. C.-t. A C. átöröklése a XIII. sz.-ban kezdődik és ezzel megalakultak a családi vagyis nemzetségi C.-ek. Fejlődésének korszakai: 1. a *pajzskorszaka,* midőn a C.-t kizárólag a pajzs és a pajzsalak alkotta, 1150—1270; 2. a *C. fénykora,* az élő heraldika kora, midőn a pajzsát és sisakját tényleg is viselték, midőn az sisakjával, sisakdíszével, takaróival teljesen kifejlődött, a XIII. századtól a XV. végéig; 3. a *hanyatlás kora,* midőn a C. alkatrészeinek valódi használata megszünt, a C.-ek felesleges díszítményekkel láttatnak el, minők: köpenyegek vagy sátrak, rangkoronák, jelmondatok, C.-tartók, rendjelvények. E korszak a XIV. sz.-tól napjainkig terjed. A C. stílusa bizonyos korszakokban az akkor divó műépítészet stílusát követi. — Az egyes országok C.-eire nézve l. a *Címerek* c. *szövegmellékletet* és a *képmellékleteket.*

A C. megsértése minden időben azonosnak vétetett a C.-tulajdonos inzultálásával. Igy állam elleni kihágást követ el és két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő, aki az ország, a társországok vagy az Osztrák-magyar monarchiának nyilvánosan kitüzött C.-ét v. zászlóját, úgyszintén ki a polgári vagy katonai hatóságok által ezen minőségük jelvényeül nyilvánosan használt zászlót v. C.-t meggyalázó szándékból bemocskolja, megrongálja v. leszakítja (1879. XL. t.-c. 37. §). Aki pedig olyan zászlót, C.-t vagy jelvényt tűz ki, vagy nyilvánosan használ, árul vagy másként terjeszt, amelynek kitűzése vagy használata azon okból, mert azok az állam és törvényes intézmények iránti ellenséges irányzatok jelzéseül szolgálnak, miniszteri rendeletek által tiltva van, 15 napig terjedhető elzárással és 200 frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. A magyar sz. korona országai egyesített C.-ének és az ország külön C.-ének magánosok és magánjellegű testületek, vállalatok és intézetek által való használhatásáról az 1883. XVIII. t.-c. intézkedik. A szóban lévő törvényben két C.-ről lévén szó, t. i. a magyar korona országai egyesített és Magyarország külön C.-éről, a törvény 1. §-a értelmében az említett C.-ek bármelyikét csak azok használhatják,kik arra a miniszterelnöktől engedélyt nyertek. A miniszterelnöki engedély az említett két C. használatára nézve nem együttesen, hanem különkülön adatik ki. Az erre vonatkozó folyamodványok Magyarországban a törvényhatóság első tisztviselőjénél (alispán, polgármesternél) nyujtandók be. E folyamodványra 5 frtos bélyeg adandó. Ez a folyamodvány véleményes jelentés kapcsán a belügyminiszterhez terjesztetik fel, ki azt saját véleményének nyilvánítása mellett további illetékes intézkedés végett a miniszterelnöknek engedi át, ki a kérelem felett, a tárgy természete szerint illetékes társminiszter meghallgatásával határoz. Az engedélyért 100 K díj fizetendő. Ezenfelül az engedélyezés, a nyilvánosság szempontjából, a hivatalos lapban is köztudomásra hozatik. Jogosulatlanul, illetve engedély nélkül használt C.-ek hatóságilag eltávolítandók, a címlapok és nyomtatványok pedig megsemmisítendők. A nyomdászok és könyvárusok, amennyiben C.-ek használatára engedélyt nyertek, azokat csakis cím- és cégtábláikon, továbbá üzleti nyomtatványaikon használhatják. Egyes könyvkiadványokon, kivéve ha azok hivatalos kiadványok, ezek a C.-ek csak az ezen egyes kiadványokra vonatkozó külön engedély alapján használhatók. Hasonló megszorítás áll fenn a szeszgyári cégekre is, melyek a szóban levő C.-eket, amennyiben erre jogosultak, csakis gyáraik és nagyraktáraik cím- és cégtábláin és nyomtatványain használhatják, de semmi esetre sem kimérési üzleteikből származó nyomtatványaikon. A magyar C.-ek olynemű használata, hogy a magyar C. a kétfejü sasnak szívpajzsát, vagy általában, hogy a kétfejü sas a magyar C.-nek hátterét képezze, nemkülönben, hogy a magyar C. fölé más, mint a magyar szt. korona alkalmaztassék — tilos (l. az 1884. évi május hó 26. 29,722. sz. a. kiadott belügym. rend.). Ide tartozik továbbá az 1889. évi július hó 1. 40,113. sz. a. kiadott belügym. rendelet is, mely a Genfben 1863. évi október havában tartott nemzetközi értekezlet alapján az osztrák-magyar monarchia részéről 1866. évi július hó 21. elfogadott nemzetközi szerződésben foglalt alapelvek szerint megalakult «Magyar szent korona országai vöröskereszt-egylete» jelvényeinek, C.-ének (pecsét), megkülönböztető jeleinek és egyenruházatának védelmére és ezek jogtalan használatának meggátlására úgy béke valamint háború esetén — kiadatott. E rendelet szerint oly idegen államok vöröskereszt-egyletei is részesülnek védelemben, melyek a genfi nemzetközi konfederáció alapján alakultak meg, ha ez államok a jelvények, megkülönböztető jelek, egyenruházat stb. védelme tekintetében Magyarország irányában teljes viszonosságot alkalmaznak.

Címer, 1. az őznek, szarvasnak és vaddisznónak hátrésze sülve. Német származású szó.

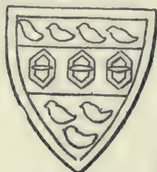
2. *C.,* a tengerinél a hímvirágzat neve, vidékenként zászlónak is mondják.

Címer-adó *(scutagia),* eredetében a középkori katonáskodással függ össze; Angliában fizették azok a lovagok, akik az őket terhelő hadi szolgálatot így váltották meg. A C. a XII. sz. második felében kezdett terjedni, de esetről esetre mindig csak egy-egy háború alkalmából ismétlődött.

Címeradományozás, l. *Címerlevél.*

Címerállatok. Állati alakok, melyek a heraldikában mint közönséges címeralakok fordulnak elő. Ezek vagy létezők, vagy mesebeliek, pl. griff, sárkány, egyszarvú, részint stilizáltak (pl. sas, oroszlán), melyeknek alakjai a valóditól eltérők s normális helyzetüket is szabály határozza, részint természetesek, de ezeknek is a szokottnál soványabbaknak és nyulánkabbaknak kell lenniök. Helyzetük feltüntetésére a címertan különböző kifejezéseket használ. *Letépett* (l. *1. ábra)* egy bizonyos állati tag (fej, láb), ha a vágás nem síma, hanem rojtozott; *levágott*, ha a vágás síma; *fegyverzett* az állat, ha nyelvvel, karmokkal, illetve patákkal s szarvakkal, madarak karmokkal és csőrrel ábrázolvák; *fegyvertelen* (l. *2. ábra)*, ha

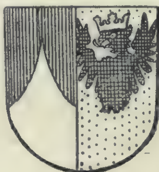

1. ábra. Kendy,

2. ábra. Drugeth.

3. ábra. Tárczay.

ezek hiányzanak; *övezett* az állat, ha színes sáv van dereka körül; *guggoló* (l. *3. ábra)*, ha guggoló helyzetben ábrázoltatik (pl. majom, evet);

4. ábra. Berzeviczy.

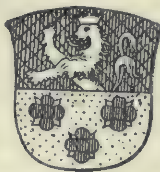

5. ábra. Saurau.

kapaszkodó (l. *4. ábra)*, kecske, zerge; *csonka* (l. *5. ábra)*, ha valamely testrésze hiányzik; *előtünő* (l. *6. ábra)*, ha valamely osztási vonalból

6. ábra. Zólyomy.

7. ábra. Pócs.

vagy sisakból csak feje látszik ki; *törzs* (l. *7. ábra)*, ha feje és hozzá felső testének kis része látható; *növekvő* (l. *8. ábra)*, ha a pajzs aljából, sisakból, osztási vonalból, vagy koronából első fél testével látszik ki; *fél* (l. *9. ábra)*, ha a mező közepén levágva, lebegőn látszik első fél teste stb. Az állatokat rendesen jobbra fordulva ábrázolták, új címereknél helyesebb, ha az állatot szembe fordult testtel ábrázoljuk, vagy szembe fordítjuk. Négyelt pajzsban az 1., 4. és 2., 3. mezőben lévő állatokat egymás felé fordítani nem

8. ábra. Thurzó.

9. ábra. Bezerédy.

szabad, miután a pajzs megdőlésekor minden állatnak ugyanazon oldal felé kell fordulnia, amerre a pajzs hajlik. Zászlón az állatokat a nyél felé kell fordítani.

Címeres, így nevezik a magyar marhát, ha igen nagy és szépen alakult szarvai vannak.

Címerhasználat, l. *Címer* és *Címerjog.*

Címerjog. Az élő heraldika korában kifejlődött inkább szokás, mint írott jog, amely egyrészt meghatározza, hogy kik jogosultak címerhasználatra, másrészt egyeseknek címerükhöz való viszonyára, a címerszerzés- és címerhasználatra való jogosultság módjaira és bizonyítására, annak elvesztésére stb. vonatkozik. A címerhasználatra a jogosultságot vagy a saját vagyis nemesi jog, vagy a királyi kiváltság adja meg. Saját jogukból használhatnak címert mindazok a fizikai és jogi személyek, akiket közjogi állásuknál fogva az megillet, ide tartoznak a nemesi családok is, királyi kiváltság alapján azok a polgári családok és testületek, akiknek a fejedelem a címerviselésre való jogot különös kegyelemből megadja. A címerszerzés eleintén önkényes felvétel útján történt, később fejedelmi adomány útján, azonkívül vétel és ajándék útján is lehetett címert szerezni, de a szerzésnek e módjához később, hogy ez érvényes legyen, a király hozzájárulása is szükséges volt. Címervételre nálunk Magyarországon példa nincsen. A magyar C.-ra nézve Verbőczi Hármas könyve I. rész 6. cím 1. §-a azt mondja, hogy a címer, amelyet a fejedelem valakinek ad, a nemességnek nem szükséges kelléke, hanem csak ékessége, mert a címer adományozása egymagában senkit sem nemesít. A címer tehát Magyarországon nem bizonyította a nemességet és a nemesség bizonyítására a címer elő-mutatása nem volt szükséges, de másrészt, amint azt két 1732-iki kir. rendeletből tudjuk, nem is volt arra elegendő. Rendesen a saját fejedelem adományozta a címert, kivételesen idegen fejedelem is teszi ezt, de ekkor az illető fejedelemnek is meg kell erősítenie. Nálunk csak a koronázott király adhat címert és a megkoronáztatása előtt adományozottakat a koronázás után meg kell erősítenie újból, különben érvénytelenek, mint I. Ulászló címeradományai, vagy II. Józsefé. Kivétel Hunyadi János címeradományai, melyek érvényesek. A C. körébe tartoznak a címerbitorlásra vonatkozó rendelkezések is, külföldön erre nézve külön törvények intézkednek, Magyarországon azonban ily törvényünk nincs, az 1883-iki törvény csakis az ország címerének bitorlásáról szól.

Cimerek I.

Németország

Franciaország

Oroszország

Spanyolország

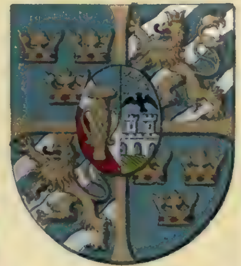
Nagybritannia

Portugália

Törökország

Svédország

Németalföld

Dánia.

Montenegro

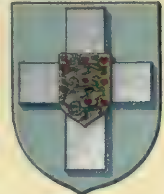
Belgium

Luxemburg

Bulgária

Görögország

Románia

Norvégia

Olaszország

Svájc

Szerbia

Magyarország cimerét lásd „Magyarország," Ausztriáét „Osztrák császárság" alatt

„Cimer" cikkhez

Cimerek II.

Liberia

Sziám

Marokkó

Havai

Abesszinia

Uruguay

Mexiko

Chile

Ecuador

Guatemala

Kuba

Argentina

Északamerikai Egyes. Áll.

Paraguay

San Domingo

Brazilia

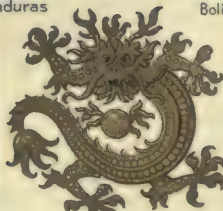

Honduras

Bolivia

Haiti

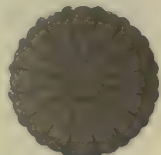

San Salvador

Venezuela

Khina

Peru

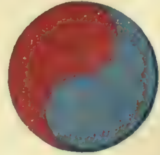

Panama

Japan

Egyiptom

Nicaragua

Perzsia

Korea

Costarica

Kongo

Afganisztán

Ausztrália

Kolumbia

„Cimer" cikkhez

CÍMEREK.

AZ EGYES ORSZÁGOK CÍMEREINEK ÉS SZINEINEK ÁTNÉZETE.

Abesszínia. Tiaraszerü koronából leomló hercegi palást alatt zölddel kárpitozott trónszék, fölötte a bibliai szövetségláda és egy fehér kereszt, rajta a biblia, a trón lépcsőjén fehér országalma, a trón támláján az abesszíniai rendjelek. A trón előtt lépdelő oroszlán, fején tiarával, vállára fektetett, keresztben végződő arany rúdról lebegő vörös-sárga-zöld zászlóval. A trónt jobbról-balról egy-egy angyal kiséri, mellüket vért fedi, az egyiknek kezében kard és mérleg, a másikéban jogar és liliomszál. Az újabb címer: ezüst mezőben jobbra forduló, kétfarkú vörös oroszlán, mellső jobb karmában arany feszületet tartva. Szinek: vörös-sárga-zöld.

Afganisztán. Sötétbiborszínű kerek pajzsban szembe néző arany oroszlánfej.

Andorra. Négyelt pajzs 1. ezüst mezejében arany püspöksüveg, 2. arany mezejében három vörös cölöp (a Foixi grófok címere), 3. vörös mezejében arany pásztorbot, 4. mezejében a béarni grófok címere arany mezőben egymás fölött két kék szemü vörös tehén, nyakukban ezüst csengő. (Az 1. és 3. mező az *urgeli püspökség* címere.) Szinek: sárga-vörös, függőlegesen.

Anhalt. Kétszer hasított és háromszor osztott pajzs szívpajzzsal. A szívpajzs hasítva, elül *Brandenburg* címere: ezüst mezőben arannyal fegyverzett vörös félsas, hátul *Szászország* címere: feketével és arannyal tízszer vágott mezőben jobbharánt zöld rutakoszorú. A nagy pajzs 1. mezejében *Szászország* címere, 2. mezejében a szász választófejedelemség címere: kék mezőben koronás arany sas, 3. mezejében *Engern* címere: ezüst mezőben három háromkaréjos vörös vizi liliomlevél, 4. mezejében *Beringen* címere: ezüst mezőben balfelé emelkedő oromzatos vörös bástyafalon lépdelő, arany nyakörves, koronás fekete medve, a bástyafalon kapu, 5. mezejében *Ballenstedt* címere: feketével és arannyal tízszer vágott mező, 6. mezejében *Askánia* címere: feketével és ezüsttel tizenkétszer kockázott mező, 7. mezejében *Waldersee* címere: arannyal és vörössel négyelt mező, 8. mezejében *Warmsdorf* címere: kék mezőben két arany balharánt gerenda, 9. mezejében *Mühlingen* címere: kék mezőben arannyal fegyverzett ezüst sas, 10. mezeje egyszínüen vörös, 11. mezeje a 4. alatti címerképet mutatja, de a bástyafal jobbfelé emelkedik, a kapu nyitott és a medve nyakörve ezüst. Szinek: vörös-zöld-fehér.

Argentina köztársaság (La Plata államok). Kékkel és ezüsttel vágott pajzs alsó ezüst mezejében két, a pajzsszélekből kinyúló, egymásba kapcsolódó kéz, mögöttük a kék mezőbe felnyúló arany rúdra tűzött vörös frigiai sipka. Szinek: kék-fehér-kék.

Ausztrália. Kék mezőben öt hatágú ezüst csillaggal megrakott vörös kereszttel osztott ezüst pajzs, kisérve vörös szarufával megrakott hat kis pajzsocskával. Az egyes tartományok címerei a következők: 1. *Új-Déli-Wales.* Ezüst mezőben vörös kereszt, a keresztben arany leopárd, kisérve négy nyolcágú arany csillaggal. — 2. *Queensland.* Ezüst mezőben kék kereszt, közepén az angol koronával. — 3. *Déli-Ausztrália.* Tengerparton ülő benszülött, előtte a Britannia alakja, pajzsán Nagy-Britannia címerével. — 4. *Viktória.* Kék mezőben öt ezüst csillag. — 5. *Nyugoti-Ausztrália.* Arany mezőben fekete hattyú. — 6. *Tasmania.* Ezüst mezőben lépdelő arany oroszlán. — 7. *Új-Zealand.* Kék mezőben négy, ezüstszegélyű, ötsugarú vörös csillag.

Baden. Arany mezőben vörös jobbharánt pólya. Szinek: sárga-vörös-sárga.

Bajorország. Négyelt pajzs szívpajzzsal. A szívpajzsban *Bajorország* címere: kék-ezüst ruták. A nagy pajzs 1. mezejében a *Rajnai-Pfalz* címere: fekete mezőben ágaskodó, vörös koronás, kétfarkú arany oroszlán, 2. mezejében *Frankónia* címere: pólyamenti három ezüst ékkel osztott vörös pajzs, 3. mezejében *Burgau* címere: ezüsttel és vörössel hatszor balharánt osztott mezőben arany cölöp, 4. mezejében *Veldenz* címere: ezüst mezőben kétfarkú, koronás kék oroszlán. Szinek: fehér-világoskék.

Belgium. Fekete pajzsban vörössel fegyverzett ágaskodó arany oroszlán. (A régi brabanti hercegség címere). Színek: fekete-sárga-vörös, függőlegesen.

Bolivia. Napsütötte hegyes táj; az előtérben zöld alapon egy láma áll, előtte arany búzakéve és egy zöldelő pálma. A háttérben hegycsúcson vörös födelü épület. A címert széles karikagyűrű veszi körül, melynek felső fele arany, benne vörös betükkel *Bolivia* felirat, alsó fele kék színű, benne kilenc arany csillag. Szinek: vörös-sárga-zöld.

Bosznia. Lásd a Magyarország cikket tartalmazó kötetet.

Brandenburg. Ezüst mezőben arannyal fegyverzett vörös sas, fején a választófejedelmi kalappal, szárnyai lóherében végződő arany félholddal megrakva, jobb karmában arany jogar, baljában kard. A sas mellén kék szívpajzsban a főkama-

rási méltóság jelvénye: arany jogar. Szinek: vörös-fehér.

Brazilia. Arany sugarakkal körülvett, arany és vörös szegélyű ötágú csillag, sugarai zölddel és sárgával hasítva. A csillagon kettős arany szegélyű, 20 ezüst csillaggal megrakott kék karikagyűrűvel körülvett kerek pajzsban kék alapon a déli kereszt csillagképe. A csillag alatt kivont kard, a címert jobbról kávéág, balról dohánygaly veszik körül, alul kék alapon *Estados Unidos do Brazil 15 de Novembro de 1889* arany fölirat. Szinek: zöld-sárga.

Braunschweig. Hasított pajzsban elül *Braunschweig* címere: vörös mezőben két arany leopárd egymás alatt, hátul *Lüneburg* címere: vörös szívekkel behintett arany mezőben kék oroszlán. Szinek: kék-sárga.

Bréma. Vörös mezőben balharánt fektetett ezüst kulcs. Szinek: vörös-fehér.

Brit-Észak-Borneo. Kék mezőben tengeren vitorlázó hajó, arany pajzsfőben jobbra lépő vörös leopárd.

Bulgária. Vörös mezőben zölddel fegyverzett, kiöltött zöld nyelvű, koronás arany oroszlán. Szinek: fehér-zöld-vörös.

Chile. Kékkel és vörössel vágott pajzsban lebegő ötágú ezüst csillag. Szinek: fehér-kék-vörös.

Columbia. Ezüst pólyával osztott pajzs felső mezejében *Uj-Granada* címere: kék mezőben két arany bőségszarú között arany gránátalma, az alsó mezőben *Panama* címere: tengerszorost ábrázoló tájkép, a szoros mindkét oldalán vitorlás hajó, a pólyában rúdra tűzött vörös frigiai sapka. Szinek: sárga-kék-vörös.

Costarica. Tengerből kiemelkedő három tűzokádó hegy, előttük és mögöttük a háttérben egy-egy vitorlás hajó, a pajzs hátterében jobboldalt a tengerből kibukkanó nap, az égboltozaton öt ezüst csillag. Szinek: kék-fehér-vörös-fehér-kék.

Cuba. Aranyszegélyű osztott pajzs felső mezejében tengerből kiemelkedő sugaras arany nap, az előtérben két földnyelv között a vizen fekvő arany kulcs, alsó hasított mezejében elül kékkel és arannyal ötszörösen balharánt osztva, hátul kék mezőben zöld alapon álló pálmafa.

Dalmácia. Lásd a Magyarország cikket tartalmazó kötetet.

Dánia. A vörös szegélyű ezüst Daneborg kereszt által négyelt pajzs, középpajzzsal és ez utóbbin szívpajzzsal. A hasított szívpajzsban elül *Oldenburg* címere: arany mezőben két vörös pólya, hátul *Delmenhorst* címere: kék mezőben lebegő, alsó szárán hegyben végződő arany kereszt. A négyelt középpajzs 1. mezejében *Holstein* címere: vörös mezőben ezüst csalánlevél, ezüsttel és vörössel vágott pajzsocskával megrakva, 2. vörös mezejében *Stornmarn* címere: vörös mezőben ezüst hattyú, nyakán arany koronával, 3. mezejében a *Dithmarschok* címere: vörös mezőben fehér (ezüst) lovon ülő, arany páncélos vitéz, jobbjában kardot villogtat, balján arany kereszttel ékített kék pajzs, a ló kék takaróval letakarva, 4. mezejében *Lauenburg* címere: vörös mezőben arany lófej. A négyelt nagy pajzs 1. mezejében a *dán* címer: vörös szívekkel behintett arany mezőben három egymás fölött jobbra lépő, arany koronás kék oroszlán, 2. mezejében *Schleswig* címere: arany mezőben két egymás fölött jobbra lépő kék oroszlán, 3. osztott és alsó felében hasított mezejében felül Svédország címere: kék mezőben három arany korona, alsó mezejében elül *Izland* címere: kékben ezüst sólyom, hátsó osztott mezejében felül *Faröe* címere: kékben barnapettyes ezüst kecskebak, alul *Grönland* címere: kékben ülő ezüst medve, 4. osztott mezejében felül *Jütland* címere: aranyban jobbra lépő kék oroszlán, alatta kilenc vörös szív, alul a *vend* címer: vörösben koronás arany sárkány. Szinek: vörös-fehér-vörös.

S. Domingo. Kékkel és ezüsttel négyelt pajzson négy egymást keresztező kék-fehér-vörös színű zászló, keresztezési pontjukon nyitott könyv, melynek egyik lapján *Joan. Ch. V.* másikon *Luc. Ch. V.* felirat, a könyv felett vörös latin kereszt. Szinek: kék-fehér-kék.

Ecuador. Tengerparton álló szikla, az égboltozaton szivárvány, közepén a zodiakus két-két jegyével kisért arany nappal megrakva. A háttérben gőzhajó. Szinek: sárga-kék-vörös.

Egyiptom. Kék mezőben balra forduló ezüst félhold, szarvai között három ötágú ezüst csillaggal. A pajzst karikagyűrű fogja körül, mely váltakozva két félhold között egy csillaggal van megrakva. A pajzs fölött vörös bélésű, drágakövekkel kirakott korona, csúcsán ezüst félhold, szarvai között ötágú ezüst csillaggal.

Elszász-Lotharingia. Hasított és elül vágott pajzs. Elül a felső mezőben *Felső-Elszász* címere: vörös mezőben három-három arany koronával kisért arany balharánt pólya, az alsó mezőben *Alsó-Elszász* címere: vörös mezőben csipkézett ezüst balharánt pólya. Hátul *Lotharingia* címere: arany mezőben három csonkított arany sassal megrakott vörös jobbharánt pólya. A pajzs fölött hercegi korona, az egész címer a német birodalmi sason nyugszik. Szinek: fekete-fehér-vörös.

Erdély. Lásd a Magyarország cikket tartalmazó kötetet.

Északamerikai Egyesült-Államok. Arannyal fegyverzett, csőrében *E pluribus unum* feliratu arany szalagot, jobb karmában babérágat, baljában 13 arany végű ezüst nyilat tartó barna sas, mellén szívpajzzsal. A szívpajzsban kék pajzsfő alatt ezüst mezőben hat vörös cölöp. A sas feje fölött felhőkoszorún belül kék alapon 13 ezüst csillag. Szinek: vörös-fehér-kék.

Fiume. Lásd a Magyarország cikket tartalmazó kötetet.

Franciaország. Kék mezőben fascis (vesszőnyaláb bárddal), melyet jobboldalról arany olajág, baloldalról arany tölgyfaág vesz körül, az egészet szalag fogja át, rajta Liberté, Égalité, Fraternité, arany felirat. A pajzs alatt a becsületrend csillaga függ. E címert azonban csak ideiglenesen használták, rendesen R. F. arany betük használtatnak címer gyanánt. Szinek: kék-fehér-vörös, függőlegesen. A francia állampecsét, melyet az 1870 szept. 25-iki rendelet állapított meg, a következő: előlapján a szabadság alakja ülő helyzetben, a lictornyalábbal, baljával kormány-

lapátra támaszkodik. Körirata *République Française, Démocratique une et indivisible,* hátlapján *Au nom du peuple français* felirat tölgyfa és olajfakoszorun belül, körirata: *Liberté, Égalité, Fraternité.*

Görögország. Kék mezőben lebegő ezüst kereszt, Dánia címerével megrakva. Szinek: fehér-világoskék.

Guatemala. Kerek kék pajzsban fölgöngyölt papirlapon Libertad 15. de Setiembre 1821. arany felirat, a papirtekercsen a Quesal-madár ül, a papirlap mögött két szuronyos puska és két kard keresztezi egymást, az egészet babérkoszorú veszi körül. Szinek: kék-fehér-kék, függőlegesen.

Haiti köztársaság. Zászlók, ágyúk és egyéb hadi jelvények között vörös frigiai sapkával ékitett pálmafa, az egész babérkoszoruval körülvéve. Szinek: kék-fehér-kék, függőlegesen.

Hamburg. Vörös mezőben háromtornyú ezüst várkastély, középső tornya kereszttel ékitve, a két szélső felett lebegő hatágú ezüst csillag. Szinek: vörös-fehér.

Hannover. Vörös mezőben jobbra futó ezüst ló. Szinek: sárga-fehér.

Hawai. Négyelt pajzs középpajzzsal. Utóbbiban zöld mezőben két egymást keresztező ezüst tőr és ezüst legyező. A nagy pajzs 1. és 4. mezeje ezüsttel, vörössel és kékkel hétszer vágott, 2. és 3. ezüst mezejében fehér rúdra tűzött fehér torony.

Hercegovina. Lásd a Magyarország cikket tartalmazó kötetet.

Hesseni nagyhercegség. Kék mezőben ezüsttel és vörössel tízszer vágott arany fegyverzetű, arany koronás oroszlán, mellső jobblábában kivont kardot villogtatva. Utóbbival a címer a német-római birodalom megszünte után bővült. Szinek: vörös-fehér.

Hessen-Nassau. Hasított pajzs betoldott ékkel. Elül *Hessen* címere: kék mezőben befelé forduló, ezüsttel és vörössel nyolcszor vágott koronás oroszlán, hátul *Nassau* címere: rutázott arany zsindelyekkel behintett kék mezőben befelé forduló koronás arany oroszlán, a betoldásban *Frankfurt* címere: vörös mezőben arannyal fegyverzett ezüst sas. Szinek: vörös-fehér-kék.

Hohenzollern. Ezüsttel és feketével négyelt pajzs.

Honduras. Széles arany kerettel övezett tojásdad pajzsban tengerből kiemelkedő falazott barna piramis, előtte természetes színű szikla fölött szivárvánnyal övezett ragyogó nap, belsejében vörös frigiai sipka a sziklát jobbról-balról egy-egy oromdíszes vörös torony kiséri. A kereten arany betükkel Rep^{ca} de Honduras libre soberana independiente 15 Set^{bre} 1821 felirat. Szinek: kék-fehér-kék.

Horvátország. Lásd a Magyarország cikket tartalmazó kötetet.

Japán. A mikádó és egyúttal a birodalom címere a stilizált arany Krizantemum virág. A császári ház címere a Paulownia imperialis virágából és leveléből kombinált jelvény.

Johore. Kettős aranyszegélyű kék pajzsban növő arany félhold, fölötte ötágú arany csillag. A pajzs szögleteiben arany rozetták. Pajzstartók gyanánt két arany tigris szolgál.

Kambodzsa. Arany szegélyű tojásdad kék pajzsban arany szökőkútszerű épitmény, rajta keresztbe fektetett arany kard, fölötte az Unalone a. m. arany napsugár. Az egészet arany galyak veszik körül.

Keleti Poroszország. Ezüst mezőben arannyal fegyverzett, aranykoronás, jobbra néző fekete sas, mellén lóherében végződő arany félholddal, közepén F. R. arany monogrammal. A sas jobb karmában jogar, baljában olajág. Szinek: fekete-fehér.

Kina. A császári ház címere arany golyó körül tekerődző ötkarmú arany sárkány. Színe: sárga.

Kongo állam. Kék mezőben hullámos ezüst pólya, a pajzs felső jobb sarkában ötágú arany csillag, a pólyán szívpajzs gyanánt Belgium címere.

Korea. Vörössel és kékkel csigamódra osztott kerek pajzs.

Liberia. Tengerparti vidék. A tengeren vitorlázó hajó, jobbról a háttérben fölkelő nap, baloldalt a parton pálmafa. Az előtérben eke, alatta ezüst szalagon The love of Liberty brought us here felirat. A levegőben csőrében papirlapot tartó fehér galamb. Szinek: vörös-fehér-kék.

Liechtenstein. Négyelt pajzs szívpajzzsal és a 3. és 4. mező között beékeléssel. A szívpajzsban *Liechtenstein* címere: arannyal és vörössel vágott pajzs. A nagy pajzs 1. mezejében *Szilézia* címere: arany mezőben arannyal fegyverzett, arany koronás fekete sas, mellén lóherében végződő, közepén ezüst kereszttel ékített ezüst félholddal, 2. mezejében *Khuenring* címere: feketével és arannyal nyolcszor vágott mező, jobbharántosan zöld rutakoszorúval megrakva, 3. mezejében *Troppau* címere: vörössel és ezüsttel hasított pajzsmező, 4. mezejében *keleti Friesland* címere: arany mezőben koronás fekete hárpia. A beékelésben *Jägerndorf* címere: kék mezőben arany vadászkürt. Szinek: kék-vörös.

Lippe. Kétszer hasított és ugyanannyiszor osztott pajzs szívpajzzsal. A szívpajzsban *Lippe* címere: ezüst mezőben arany kelyhű vörös rózsa. A nagy pajzs 1. és 9. mezejében *Vianen* címere: ezüst mezőben öt fekete malomkőguzsaly, 2. és 8. mezejében *Swalenberg* címere: vörös mezőben nyolcágú arany csillagon ülő fecske, 3. és 7. mezejében *Ameyden* címere: kék-ezüst evetbőrrel és vörössel hatszor vágott pajzsmező, 4. és 6. mezejében *Sternberg* címere: arany mezőben nyolcágú vörös csillag. Az 5. mező helyét a szívpajzs foglalja el. Szinek: sárga-vörös.

Lübeck. Vörössel fegyverzett kétfejű fekete sas, mellén ezüsttel és vörössel vágott pajzs. Szinek: fehér-vörös.

Luxemburg. Ezüsttel és kékkel tízszer vágott pajzsban arannyal fegyverzett arany koronás kétfarkú vörös oroszlán. Szinek: vörös-fehér-kék.

Magyarország. Lásd az e cikket tartalmazó kötetet.

Marokkó. Vörös v. zöld mezőben három fogyó ezüst félhold. Szín: vörös.

Mecklenburg-Schwerin és *Mecklenburg-Strelitz.* Négyelt és kétszer vágott pajzs szívpajzszsal. A szívpajzsban a *schwerini grófság* címere: vörössel és arannyal vágott pajzs. A nagy pajzs 1. mezejében *Mecklenburg* címere: arany mező-

ben leszakított koronás fekete bikafej, ezüst szarvakkal, 2. mezejében *Rostock* címere: kék mezőben jobbra lépő arany griff, 3. osztott mezejében felül Rostock címere, alul a *schwerini fejedelemség* címere: ezüsttel szegélyezett zöld mező, 4. mezejében *Ratzeburg* címere: vörös mezőben arany koronás lebegő ezüst kereszt, 5. mezejében *Stargard* címere: bodros ujju, gyűrűt tartó női kar, az alsó kar köré csavarodó fehér szalaggal, 6. mezejében a *Wend* címer: az 1. mező bikafeje, haránt állítva, de nem leszakítva, hanem levágva. Ettől a címertől Mecklenburg-Strelitz címere annyiban tér el, hogy a 4. mezőben a korona a kereszt felett lebeg, az 5. mezőben a kar felhőkből nyúlik ki és a szalag a felső kar köré csavarodik. Szinek: kék-sárga-vörös.

Mexikó. Tájképileg színezett pajzsban hármas szikla középső csúcsából kinövő kaktusz (Nopal) cserjén ülő, kiterjesztett szárnyú, csőrével zöld kígyót harapó természetes szinű sas. Szinek: zöld-fehér-vörös, függőlegesen.

Monaco. Ezüsttel és vörössel függőlegesen rutázott pajzs. Szinek: vörös-fehér.

Montenegro. Vörös mezőben kétfejű ezüst sas, jobb karmában jogart és kardot, baljában országalmát tartva. A sas fejei fölött zárt arany korona. A sas mellére helyezett szívpajzsban kék mezőben zöld pajzslábon jobbra lépő arany oroszlán. A sas egymagában is használtatik címer gyanánt a vörös pajzs nélkül. Szinek: rózsaszín-kék-fehér.

Nagy-Britannia és Irország. Négyelt pajzs, 1. és 4. mezejében *Anglia* címere: vörös mezőben jobbra lépő három arany oroszlán, 2. arany mezejében *Skótország* címere: egymással ellentétes helyzetű vörös liliomokkal megrakott kettős vörös kereten belül vörös oroszlán, 3. mezejében *Irország* címere: kék mezőben ezüst húros arany hárfa. Szinek: vörös-sárga-kék, de helyettük az Union Jack használtatik.

Németalföld. Arannyal zsindelyezett kék pajzsban jobbra forduló, ágaskodó, kiöltött vörös nyelvű, koronás arany oroszlán, mellső jobb lábában arany markolatu kardot, baljában hét, aranyszalaggal átkötött, aranyvégű fekete nyilat tart. Szinek: vörös-fehér-kék.

Német birodalom. Vörös fegyverzetű, kiöltött vörös nyelvű, jobbra néző fekete sas, feje fölött lebegő császári koronával, a sas mellén ezüst pajzsban arannyal fegyverzett, jobbra néző, arany koronás fekete sas, szárnyain lóherében végződő arany félhold, jobb karmában arany jogar, baljában aranypántos kék országalma. A sas mellén a *Hohenzollern* címer: ezüsttel és feketével négyelt pajzs. A nagy pajzst a fekete sasrend lánca veszi körül a rend jelvényével.

Nicaragua. Aranyszegélyű háromszögben tengeri tájkép, a tengerből kiemelkedő természetes színű öt sziklával, köztük arany rúdon, arany dicsfénnyel övezett vörös frigiai sapka, fölötte szivárvány. A háttérben baloldalt tengerből fölkelő nap. Szinek: kék-fehér-kék.

Norvégia. Vörös mezőben jobbra forduló, ágaskodó, mellső lábaiban ezüst alabárdot tartó koronás arany oroszlán. Szinek: vörös-fehér-kék.

Nyugati Poroszország. Ezüst mezőben arannyal fegyverzett, jobbra néző fekete sas, nyakában arany koronával, melyből kardot markoló vértezett kar nő ki. Szinek fekete-fehér-fekete.

Olaszország. Vörös mezőben ezüst kereszt (*Savoya* címere). Az 1890 óta használt nagy állam-címert a fenti címer alkotja, rajta a vas koronával fedett nyilt arany sisak, pajzstartók két hátra tekintő arany oroszlán. Az egészet az olasz királyi koronával ékített címerpalást veszi körül, a korona felett az olasz trikolor, a rúd csúcsa koronás arany sasban végződik. Szinek: zöld-fehér-vörös függőlegesen.

Oldenburg. Négyelt pajzs a 3. és 4. mező között beékeléssel, 1. mezejében *Oldenburg* címere: arany mezőben két vörös pólya, 2. mezejében *Delmenhorst* címere: kék mezőben alsó szárán hegyben végződő, horgonyvégű arany kereszt, 3. mezejében a *lübecki fejedelemség* címere: kék mezőben arany talpas kereszt, fölötte püspöksüveg, 4. mezejében *Birkenfeld* címere: vörössel és ezüsttel kockázott mező, a beékelésben *Jever* címere: kék mezőben ágaskodó, jobbra forduló koronás arany oroszlán. Szinek vörös-kék.

Oroszország. Arannyal fegyverzett, kiöltött vörös nyelvű, kétfejű, koronás sas, fejei fölött lebegő, kék szalagokkal díszített drágaköves császári koronával, jobb karmában kétfejű sassal díszített jogar, baljában arany országalma. A sas mellén arany szegélyű vörös pajzs, benne sárkányölő Szent György képe, vörös takarós fehér lovon ülve, ezüst páncélba öltözötten, vállain lebegő kék palást, fejét ezüst sisak födi, két kézre fogott, végén kettős kereszttel ékített arany lándzsával a ló lábai alatt heverő, zöld szárnyú arany sárkányt döfi át. A pajzst a Szt. András-rend lánca veszi körül, melyen a rend jelvénye függ. A sas szárnyaira nyolc címerpajzs van helyezve és pedig a jobb szárnyra 1. *Kazán* címere: ezüst mezőben arany koronás, vörös szemű, szárnyú és farkú, tüzet okádó sárkány, 2. *Lengyelország* címere: vörös mezőben arannyal fegyverzett koronás ezüst (fehér) sas, 3. *Tauriai Chersonesus* címere: arany mezőben arannyal fegyverzett, kétfejű, koronás fekete sas, mellén arany szegélyű kék pajzs, benne lebegő ezüst kereszt, 4. *Kiev, Vladimir* és *Novgorod* egyesített címerei: hasított, alul beékelt pajzsban elül *Kiev* címere: kék mezőben Szt. Mihály arkangyal, ezüstbe öltözötten, arany dicsfénnyel, lángoló pajzzsal és arany pallossal, hátul *Vladimir* címere: vörös mezőben szembenéző arany oroszlán, fején arannyal ékített zománcos korona, kinyujtott mellső jobb lábában ezüst kereszttel, a beékelésben *Novgorod* címere: ezüst mező kék pajzslábbal, a pajzslábban két egymásnak úszó ezüst hal, az ezüst mezőben jobbról-balról fekete medve által kisért vörössel párnázott arany szék, mögötte három ágú, égő gyertyával megtűzött gyertyatartó, a szék támlája előtt egymást keresztező arany jogar és kard. A baloldali szárnyon: 1. *Asztrakán* címere: kék mezőben görbe kard fölött lebegő, öt pántos, zölddel félig bélelt arany korona, 2. *Szibéria* címere: hermelines pajzsmezőben két egymásnak forduló fekete coboly, mellső lábaikban ötlevelű vörös ko-

ronát, hátsó lábaikban két egymást keresztező vörös nyilra fektetett vörös íjat tartva, 3. *Georgia (Grúzia)* címere: négyelt pajzs, szívpajzszsal és a 3. és 4. mező közti beékeléssel. A szívpajzsban arany mezőben fekete lovon ülő sárkányölő Szt. György, a nagy pajzs 1. mezejében *Iberia* címere: vörös mezőben ugró ezüst ló, fölötte és alatta nyolcágú ezüst csillag, 2. mezejében *Kartalinia* címere: arany mezőben lebegő zöld tűzhányó hegy, melyet két, egymást keresztező fekete nyil fúr át, 3. mezejében *Kabarda* címere: kék mezőben két ezüst nyilra fektetett vörös félholddal megrakott arany pajzsocska, 4. mezejében *Örményország* címere: arany mezőben koronás vörös oroszlán, a beékelésben: aranyban fekete lovon ülő, vörös ruházatu cserkesz, vállára fektetett lándzsával, végül a 4. pajzsban *Finnország* címere: vörös mezőben görbe kard pengéjén álló koronás arany oroszlán, páncélozott mellső jobb lábában kardot villogtatva, kisérve kilenc arany rózsa által. A császári ház szinei: fekete-sárga-fehér, a birodalom szinei: fehér-kék-vörös.

Osztrák császárság. A középcímer arannyal fegyverzett, kiöltött vörös nyelvű koronás kétfejű sas, fejei fölött az osztrák császári korona lebeg, jobbjában kardot és jogart, baljában országalmát tart. A sas mellére helyezett pajzsban a császári ház címere és pedig a *Habsburg* címer: arany mezőben kékkel fegyverzett, kiöltött kék nyelvű, kék koronás vörös oroszlán, *Ausztria* címere: vörös mezőben ezüst pólya és *Lotharingia* címere: arany mezőben vörös jobbharánt pólya három csonkított ezüst sassal megrakva. A pajzst az osztrák-magyar rendjelek veszik körül és pedig kivülről befelé: az aranygyapjas, Mária Terézia, Szent István, Lipót, vaskorona és Ferenc József rendek. A sas szárnyain és farkán 11 országos és tartományi címer fekszik és pedig jobbról balra menőleg a következő sorrendben: *Magyarország, Galicia, Alsó-Ausztria, Salzburg, Stájerország, Tirol, Karinthia-Krajna, Morva-Szilézia, Erdély, Illyria és Csehország.*

A kis címer hasonló az előbbiekhez, azzal a különbséggel, hogy a 11 címerpajzs elmarad, ellenben a rendjelek valamennyie szabályszerüen kell, hogy a címeren is fel legyen tüntetve.

A nagy címer, amely 1836. I. (V.) Ferdinánd császár alatt jött használatba, már évek óta nincs használatban, jóllehet hivatalosan nem helyeztetett használaton kívül. A nagy címer a császári koronával ékített, jobbról-balról egy-egy arany griff által tartott arany pajzsban nyugvó kétfejű koronás sas, melynek mellén egy 61 mezőre osztott pajzs látható, körülötte a rendjelek nagykeresztjei. A címer leirását, minthogy nem használtatik, mellőztük. — A birodalom szinei: fekete-sárga.

Az osztrák örökös tartományok címerei a következők:

Alsó-Ausztria. Kék mezőben öt jobbfelé néző kiterjesztett szárnyú arany sas. — Szinek: kék-sárga.

Bukovina. Kékkel és vörössel hasított pajzsban kiöltött vörös nyelvű, ezüst szarvú leszakitott fekete bivalyfej; kisérve a szarvak között és kétoldalt egy-egy hatágú arany csillaggal. — Szinek: kék-vörös.

Csehország. Vörös mezőben jobbra forduló, ágaskodó, kiöltött arany nyelvű, arannyal fegyverzett, arany koronás, kétfarkú ezüst oroszlán. A pajzs fölött a cseh királyi korona. — Szinek: vörös-fehér.

Felső-Ausztria. Hasított pajzsban elől fekete mezőben jobbra néző kiterjesztett szárnyú arany sas, hátulsó mezeje ezüsttel és vörössel háromszor hasítva. — Szinek: fehér-vörös.

Galicia. Kék mezőben vörös pólyán jobbra lépdelő fekete holló, a pólya alatt három arany korona. — Szinek: a lengyelek által használt szinek: amarantvörös-fehér; a rutének által használtak: sárga-kék.

Görz és Gradiska. Hasított pajzs, eleje jobbharánt osztva, felül kiöltött vörösnyelvű koronás arany oroszlán, alul ezüst mezőben három balharánt vörös pólya. Hátulsó arannyal és kékkel osztott mezejében lebegő horgonyvégü ezüst kereszt. — Szinek: fehér-kék.

Illyria. Kék mezőben antik arany gálya. A pajzson ódon arany korona. Az illyr királyság tisztán cím, amely alatt 1816—49-ig Karinthiát, Krajnát, Görz-Gradiskát, Isztriát és Triesztet értették.

Isztria. Kék mezőben vörössel fegyverzett arany kecske. — Szinek: sárga-vörös-kék.

Karinthia. Hasított pajzsban elül arany mezőben három egymás fölött lépdelő, vörössel fegyverzett, kiöltött vörös nyelvű fekete oroszlán. Hátul vörös mezőben ezüst pólya.

Krajna. Ezüst mezőben vörössel fegyverzett, jobbra néző kék sas, fején a császári koronával, mellén vörössel és arannyal kockázott félholddal megrakva. — Szinek: fehér-kék-vörös.

Morvaország. Kék mezőben jobbra néző, kiöltött vörös nyelvű, arannyal fegyverzett, arannyal és vörössel kockázott aranykoronás sas. Morvaország régi címerében a sas vörössel és ezüsttel volt kockázva, az ezüst helyébe III. Frigyes 1462. az aranyat tette. — Szinek: sárga-vörös.

Salzburg. Hasított pajzs, elül arany mezőben kiöltött vörös nyelvű, vörössel fegyverzett ágaskodó fekete oroszlán, hátul vörös mezőben ezüst pólya. Szinek: vörös-fehér.

Stájerország. Zöld mezőben vörössel fegyverzett jobbra forduló, ágaskodó, tüzet fújó heraldikai szörnyalak, melynek feje sárkányé, teste oroszláné. Szinek: zöld-fehér.

Szilézia. Arany mezőben arannyal fegyverzett, vörös nyelvű, jobbra néző aranykoronás fekete sas, mellén lóhereben végződő, közepén kereszttel ékített ezüst félhold. Szinek: sárga-fekete.

Tirol. Ezüst mezőben arannyal fegyverzett jobbra néző, aranykoronás vörös sas, szárnyain lóherében végződő arany félholddal. Szinek: fehér-vörös.

Trieszt. Osztott pajzs felső arany mezejében arannyal fegyverzett, vörös nyelvű, aranykoronás fekete kétfejű sas, alsó ezüst pólyás vörös mezejében liliomos végű arany lándzsahegy. Szinek: vörös-fehér-vörös.

Vorarlberg. Kétszer hasított és kétszer osztott pajzs szívpajzzsal, és a 7. és 8. mezők között 9. mezőül beékeléssel. A szívpajzs, mely az 5. mező helyét foglalja el, a tartomány kis címerét ábrázolja: ezüst mezőben vörös templomi zászló rúd nélkül (a Montforti grófok címere). A nagy pajzs 1. mezejében *Bregenz* címere: kürschben hermelines ezüst cölöp, 2. mezejében *Sonnenberg* címere: kék mezőben arany hármas halom fölött lebegő aranysugaras nap, 3. mezejében *Feldkirch* címere, ezüst mezőben vörös födelű, tornyos fehér templom, kisérve balról ezüst pajzsocskával, ebben fekete templomi zászló, 4. mezejében *Bludenz* címere: ezüst mezőben fekete egyszarvú, 6. mezejében *Hohenembs* címere: kék mezőben feketével fegyverzett arany kőszáli kecske, 7. mezejében *Dornbirn* címere: vörös mezőben ezüst pólya, a mezőben zöld alapból kinövő gyümölcscsel megrakott körtefa, 8. mezejében *Bregenzerwald* címere: ezüst mezőben gyökeres, tobozos fenyőfa, 9. mezejében, a beékelésben *Montafon* város címere: ezüstben két egymást keresztező fekete kulcs. Szinek: vörös-fehér.

Panama. Kétszer vágott, felül és alul hasított pajzs 1. ezüst mezejében egymást keresztező szarv és szuronyos puska, 2. vörös mezejében egymást keresztező ásó és kapa, 3. mezejében földszoros, jobbról fölkelő arany nappal, 4. kék mezejében arany bőségszarú, 5. ezüst mezejében arany szárnyaskerék.

Paraguay. Kék mezőben zöld alapon rúdra tűzött, napsugarakkal körülvett vörös frigiai sapka, a rúd tövében balra néző arany oroszlán ül, a pajzsmezőben *Paz y Justicia* ezüst felirat. Szinek: vörös-fehér-kék.

Peru. Osztott, felül hasított pajzs. Felül az elülső kék mezőben zöld alapon álló befelé forduló láma, hátul ezüst mezőben zöld alapon álló kinafa, alul vörös mezőben arany bőségszarú. Szinek: vörös-fehér-vörös függőlegesen.

Perzsia. Kék mezőben zöld alapon jobbra lépő, szembe néző sárga oroszlán, fölemelt mellső jobb lábában görbe karddal, háta mögött arany nap. Szinek: zöld-fehér.

Pomeránia. Ezüst mezőben arannyal fegyverzett griff. Szinek: kék-fehér.

Poroszország. Közép államcímer: kétszer hasított és háromszor vágott pajzs vörös pajzslábbal. A középpajzsban *Kelet-Poroszország* címere, a pajzs többi mezejében Szilézia, Brandenburg, Rajnai-Poroszország, Posen, Szászország, Pomeránia, Westfalia, Lüneburg, Holstein, Schleswig, Lauenburg, a nürnbergi várgrófság és Hohenzollern, Hessen, Nassau és Frankfurt címere. A pajzslábban a regaliák. A pajzs körül a fekete sasrend lánca a rend jelvényével, a pajzsot a porosz királyi korona födi, pajzstartók két vadember, lábhoz eresztett bunkóval.

Portugália. Vörös mezőben hét arany, kék kapus toronnyal körülvett lebegő ezüst pajzs, öt kék színű pajzsocskával megrakva, ezek mindegyikében öt ezüst golyó. Szinek: kék-fehér függőlegesen.

Posen. Ezüst mezőben arannyal fegyverzett, aranykoronás jobbra forduló fekete sas, jobb karmában jogarral, baljában országalmával, szárnyai lóherében végződő arany félholddal megrakva, mellén aranykoronás vörös pajzs, benne *Posen* címere: arany koronás ezüst sas. Szinek: fehér-fekete-fehér.

Rajnai tartományok. Ezüst mezőben arannyal fegyverzett, arany koronás fekete sas, szárnyán lóherében végződő arany félhold, jobb karmában jogar, baljában országalma, mellén arany koronás zöld pajzs, benne hullámos jobb haránt pólya.

Reuss. Négyelt pajzs 1. és 4. mezejében a *Reuss* címer: fekete mezőben vörös koronás, ágaskodó vörös oroszlán, 2. és 3. mezejében *Kranichfeld* címere: ezüst mezőben arany darú. Szinek: fekete-vörös-sárga.

Románia. Négyelt pajzs szívpajzzsal, utóbbi a *Hohenzollern* címert mutatja, ezüsttel és feketével négyelt pajzst. Az 1. mezőben *Oláhország* címere: kék mezőben jobbra néző, kiterjesztett szárnyú, koronás arany sas, csőrében ezüst kereszttel, jobb karmában arany markolatú karddal, baljában arany jogarral, kisérve a felső jobb sarokban arany nap által. A 2. mezőben *Moldva* címere: vörös mezőben arany bikafej, szarvai között hatágú ezüst csillaggal, kisérve a felső bal sarokban ezüst félhold által, a 3. mezőben *Krajova* címere: lebegő leveles arany koronából kinövő koronás arany oroszlán, mellső lábaiban hatágú ezüst csillaggal, a 4. mezőben *Dobrudzsa* címere: kék mezőben két egymásnak forduló arany delfin. Szinek: kék-sárga-vörös, függőlegesen.

San Marino. Kék mezőben három zöld színű sziklán ugyanannyi vörös kapus, hármas bástyaoromzatu torony, tetejükbe tűzött egy-egy ezüst strucctollal. Szinek: kék-fehér.

San Salvador. Kék mezőben tengerből kiemelkedő tűzhányóhegy, fölötte tizenkét ezüst csillag, a tűzhányó mögött jobboldalt arany nap. Szinek: kék-fehér-vörös.

Schaumburg-Lippe. Négyelt pajzs szívpajzszsal. A szívpajzsban *Schaumburg* címere: vörös mezőben ezüst csalánlevél. A nagy pajzs 1. és 4. mezejében *Lippe* címere: ezüst mezőben zöldkelyhű vörös rózsa, 2. és 3. mezejében *Swalenberg* címere: vörös mezőben nyolcágú arany csillagon ülő fecske. Szinek: fehér-vörös-kék.

Schleswig-Holstein. Hasított pajzsban elül arany mezőben két egymásfölötti befelé forduló kék oroszlán, hátul vörös mezőben ezüsttel és vörössel vágott lebegő pajzsocska, körülötte ezüst csalánlevél. Szinek: kék-sárga-vörös-fehér.

Schwarzburg. A házi címer kék mezőben ágaskodó koronás arany oroszlán. *Schwarzburg-Sondershausen* címere: kék, arany és fekete jobb haránt pólyákból alkotott kereszt által négyelt pajzs arany szívpajzzsal és arany pajzslábbal, a kereszt ágai a szívpajzs mellett jobbról-balról egy-egy kisebb pajzzsal megrakva. Az arany szívpajzsban a régi német birodalmi címer, a kétfejű sas, a mellére helyezett arany pajzsban hercegi süveg. A kereszt jobb ágára helyezett pajzsban a házi címer, a bal ágra helyezett pajzsban *Klettenberg* címere: ezüst mezőben jobbra forduló fekete szarvas. A nagy pajzs elülső és hátulsó része négyelt, az elülső rész 1. és 4. meze-

jében *Arnstadt* címere: arany mezőben arannyal fegyverzett fekete sas, 2. és 3. mezejében *Sondershausen* címere: ezüst mezőben vörös szarvasagancs. A pajzs hátulsó részében az 1. és 4. mezőben *Hohenstein* címere: vörössel és ezüsttel 12-szer kockázott mező, a 2. és 3. mezőben *Lauterberg* címere: osztott pajzsmező felső részében vörösben ágaskodó kétfarkú arany oroszlán, alsó részében arannyal és vörössel nyolcszor vágva. Az arany pajzslábban vörös vasvilla és vörös lófésű. *Schwarzburg-Rudolstadt* címere az itt leírttól annyiban tér el, hogy a pajzsláb máza nem arany, hanem ezüst és hogy a szívpajzs sasának mellén fekvő pajzsban hercegi korona látható. Szinek: kék-fehér.

Spanyolország. Négyelt pajzs szívpajzzsal és a 3. és 4. mező között beékeléssel. A vörös szegélyű kék színű kerek szívpajzsban a Bourbon ház címere: három arany liliom. A nagy pajzs 1. és 4. mezejében *Kastilia* címere: vörös mezőben háromtornyú kék kapuval ellátott arany vár, 2. és 3. mezejében *Leon* címere: ezüst mezőben aranykoronás vörös oroszlán, a beékelésben *Granada* címere: ezüst mezőben zöld leveles gránátalma. Szinek: sárga-vörös-sárga-vörös-sárga.

Svájc. Vörös mezőben lebegő ezüst kereszt. Szinek fehér-vörös. Az egyes kantonok címerei és szinei a következők:

Aargau. Hasított pajzsban elől fekete mezőben hullámos ezüst pólya, hátul kék mezőben cölöpmentén állított három ötágú ezüst csillag. Szinek: fekete-kék.

Appenzell. Ezüst mezőben jobbra forduló, ágaskodó fekete medve. Szinek: fehér-fekete.

Basel. Hasított ezüst mezőben elől fekete püspökbot, hátul hét golyóval megtüzdelt vörös pásztorbot. Szinek: fehér-fekete, fehér-vörös.

Bern. Vörös mezőben arany jobbharánt pólyában fekete medve. Szinek: fekete-vörös.

Freiburg. Feketével és ezüsttel vágott pajzs. Szinek: fekete-fehér.

Genf. Hasított pajzs elülső arany mezejében vörössel fegyverzett, vörös koronás fekete félsas, hátulsó vörös mezejében arany kulcs. Szinek: vörös-sárga.

Glarus. Vörös mezőben fekete ruhás, fekete kalapos zarándok, feje dicsfénnyel övezve, oldalán zöld tarsoly, jobbjában bot, baljában könyv. Szinek: fekete-fehér-fekete-vörös.

Graubünden. Ezüst pajzsban három egymás mellé helyezett pajzs: 1. ezüsttel és feketével hasított; 2. ezüstben fekete bakkecske; 3. kékkel és arannyal négyelve, benne arannyal és kékkel négyelt kereszt. A pajzsok mögött jobbról sárkányölő Szt. György, balról vadember, jobbjában a 3. pajzs címerképét feltüntető zászlóval, baljában kitépett fenyőfával. Szinek: szürke-fehér-kék.

Luzern. Kékkel és ezüsttel hasított pajzs. Szinek: kék-fehér.

Neuenburg. Zölddel, ezüsttel és vörössel hasított pajzs, a vörös hasításban fent a pajzsfőben lebegő ezüst kereszt. Szinek: zöld-fehér-vörös, függőlegesen.

St.-Gallen. Zöld mezőben ezüst lictornyaláb, zöld szalaggal átkötve. Szinek: zöld-fehér.

Schaffhausen. Arany mezőben, arannyal fegyverzett, arany koronás, jobbra ugró fekete bakkecske. Szinek: zöld-fekete.

Schwyz. Vörös mezőben a bal felső sarokban lebegő ezüst keresztecske. Szín: vörös.

Solothurn. Vörössel és ezüsttel vágott pajzs. Szinek: vörös-fehér.

Tessin. Vörössel és kékkel hasított pajzs. Szinek: vörös-kék.

Thurgau. Ezüsttel és zölddel jobbharánt osztott pajzs, mindegyik osztásban egy arany oroszlán. Szinek: zöld-fehér.

Unterwalden. Hasított pajzs, elől vörössel és ezüsttel osztott mezőben váltakozó színű kulcs, hátul vörös mezőben ezüst kettős kulcs. Szinek: vörös-fehér, fehér-vörös.

Uri. Arany mezőben fekete bikafej, fekete v. ezüst szarvakkal, orrában vörös karikagyűrű. Szinek: sárga-fekete.

Waadt. Ezüsttel és zölddel vágott pajzs felső ezüst mezejében *Liberté et Patrie* arany felirat. Szinek: zöld-fehér.

Wallis. Ezüsttel és vörössel hasított pajzsban elől négy vörös, hátul négy ezüst csillag, a hasítási vonalon öt váltakozó színű csillag. Szinek: fehér-vörös.

Zug. Ezüst mezőben kék pólya. Szinek: fehér-kék.

Zürich. Ezüsttel és kékkel balharánt osztott pajzs. Szinek: kék-fehér.

Svédország. Arany talpas kereszttel négyelt kék pajzs szívpajzzsal. A szívpajzs osztott, elül a *Wasa* címer: kékkel, ezüsttel és vörössel jobbharánt hasított mezőben arany búzakéve, hátul Bernadotte pontecorvói herceg címere: kék mezőben kéttornyú ezüst híd, fölötte a Napoleoni sas, e felett két arany csillag. A nagy pajzs 1. és 4. mezejében *Svédország* címere: kék mezőben három arany korona, 2. és 3. mezejében a régi gót királyság címere: kék mezőben három hullámos balharánt pólya kétfarkú, koronás arany oroszlánnal megrakva. Színek: kék-sárga.

Szász királyság. Házi címer: feketével és arannyal kilencszer vágott pajzs, jobbharántos zöld rutakoszorúval megrakva. A királyi felségcímer a következő: tizenkét mezőre osztott pajzs, melynek 5. és 8. vörös mezejét szívpajzs gyanánt a királyi koronával fedett házi címer foglalja el. Az 1. mezőben *Meissen* címere: arany mezőben befelé forduló, ágaskodó fekete oroszlán; 2. *Thüringia* címere: kék mezőben jobbra forduló, ágaskodó, ezüsttel és vörössel nyolcszor vágott, arany koronás oroszlán; 3. *Pfalzi-Thüringia* címere: fekete mezőben jobbra néző arany sas; 4. *Pfalzi szász* címer: kék mezőben befelé néző koronás arany sas; 5. *Pleissen* címere: kék mezőben arannyal és ezüsttel osztott, kiöltött vörös nyelvű, jobbra forduló, ágaskodó oroszlán; 6. *Vogtland* címere: fekete mezőben befelé forduló, vörös nyelvű, koronás arany oroszlán, 8. *Orlamünde* címere: vörös szivekkel behintett arany mezőben jobbra forduló, vörös koronás fekete oroszlán; 9. *Landsberg* címere: arany mezőben két kék színű cölöp; 10. mező magában egyesíti *Felső-Lusatia* címerét: kék mezőben arany várfal, *Altenburgét*: ezüst mezőben zöld kelyhű vörös rózsa

és *Henneberg* címerét: arany mezőben zöld hármas halom középső ormán álló vörös tarajos fekete kakas; 11. *Eisenberg* címere: ezüst mezőben három kék pólya. Szinek: fehér-zöld.

Szász-Altenburg. Négyelt pajzs szívpajzzsal, utóbbiban a szász házi címer. A nagy pajzs 1. mezejében *Altenburg*, 2. mezejében *Eisenberg*, 3. mezejében *Orlamünde*, 4. mezejében *Pleissen* címere. Szinek : fehér-zöld.

Szász-Koburg-Gotha. Négyelt pajzs szívpajzszsal, utóbbiban a szász házi címer. A nagy pajzs 1. mezejében *Gotha* címere: kék mezőben ezüsttel és vörössel nyolcszor vágott koronás oroszlán, 2. mezejében *Meissen*, 3. mezejében *Henneberg* címere, 4. mezejében *Koburg* címere: fekete mezőben arany oroszlán. Szinek : zöld-fehér.

Szász-Meiningen. Négyelt pajzs szívpajzzsal, utóbbiban a szász házi címer. A nagy pajzs 1. mezejében *Thüringia*, 2. mezejében *Henneberg* címere, 3. mezejében *Römhild* címere: vörös mezőben arany koronás ezüst oroszlán, 4. mezejében *Meissen* címere. Szinek: zöld-fehér.

Szászország (Porosz-Szászország). Arannyal és feketével tízszer vágott pajzs, rajta jobbharánt zöld rutakoszorú. Szinek: fekete-sárga.

Szász-Weimar. Négyelt pajzs szívpajzzsal, utóbbiban a szász házi címer. A négyelt pajzs 1. mezejében *Thüringia*, 2. mezejében *Meissen* címere, 3. hasított mezejében elől *Henneberg*, hátul *Neustadt-Arnshaugk* címere: ezüsttel és vörössel hasított mezőben egy-egy váltakozó színű jobbharántpólya, 4. hasított mezejében elől *Blankenhain* címere: arany jobbharánt pólyás ezüst mezőben balra forduló, vörössel fegyverzett oroszlán, hátul *Tautenburg* címere: kékkel és ezüsttel nyolcszor jobbharánt osztott mező. Szinek: fekete-sárga-zöld.

Szentszék. A mindenkor uralkodó pápa címere, mögötte egymást keresztező arany és ezüst kulcs, fölötte a pápai tiara. Szinek: fehér-sárga.

Szerbia. Vörös mezőben arannyal fegyverzett kétfejű ezüst sas, lábai mellett egy-egy arany liliommal kisérve. A sas mellén vörös pajzsban ezüst kereszt, szárai között egy-egy ezüstacél. Szinek: vörös-kék-fehér.

Sziám. Aranyszegélyű pajzs aranyvillás osztással, felül sárga mezőben arany alapzaton három fehér elefánt, elül vörös mezőben arannyal szerszámozott fehér elefánt, hátul rózsaszín mezőben két egymást keresztező tőr. Szinek: fehér-vörös.

Szilézia. Arany mezőben arannyal fegyverzett fekete sas, fején herc. süveg, mellén ezüst félhold, közepén kereszttel ékítve. Szinek: fehér-sárga.

Szlavonia. Lásd a Magyarország cikket tartalmazó kötetet.

Tripolisz. Vörös mezőben ezüst félhold és csillag.

Tunisz. Aranyszegélyű, tojásdad, vörös pajzsban, félholdban végződő arany zászlórúd körül csavarodó zöld színű, két bíbor csíkkal díszített lobogó, rajta ezüst markolatú kettőspengéjű kard. Szín: vörös.

Törökország. Címer gyanánt az uralkodó szultán tugrája használtatik, továbbá zöld vagy vörös mezőben növő ezüst félhold, szarvai között ezüst csillaggal. Szinek: vörös-sötétzöld.

Uruguay. Négyelt pajzs: 1. kék mezejében arany mérleg, 2. ezüst mezejében sziklán álló háromtornyú vár, 3. ezüst mezejében barna ló, 4. kék mezejében ezüst bika. Szinek: fehér-kék-fehér.

Venezuela. Domború vonallal osztott, felül hasított pajzs: 1. vörös mezejében arany búzakéve, 2. arany mezejében két-két egymást keresztező lobogó és kard, 3. kék mezejében zöld alapon balra vágtató ezüst ló. Szinek: sárga-kék-vörös.

Waldeck. Kétszer hasított és kétszer osztott pajzs szívpajzzsal. A szívpajzsban *Waldeck* címere: arany mezőben nyolcágú fekete csillag. A nagy pajzs 1. és 9. mezejében *Pyrmont* címere: ezüst mezőben horgonyvégű vörös kereszt, 2. és 8. mezejében *Rappoltstein* címere: ezüst mezőben három vörös pajzsocska, 3. és 7. mezejében *Hoheneck* címere: ezüst mezőben három aranykoronás fekete sasfej; 4. mezejében *Tonna* címere: kék mezőben arany koronás, kétfarkú ezüst oroszlán, 6. mezejében *Geroldseck* címere: kék zsindelyekkel behintett ezüst mezőben koronás, kétfarkú vörös oroszlán. Szinek: fekete-vörös-sárga.

Westfalia. Vörös mezőben jobbra ugró ezüst ló. Szinek: fehér-vörös.

Württemberg. Hasított arany pajzsban elül három egymás alá helyezett fekete szarvasagancs, hátul három befelé forduló, lépdelő fekete oroszlán. Szinek: fekete-sötétvörös.

Címerképek. A heraldikai pajzson előforduló képek egyik főcsoportja, amelybe tartozik minden, ami nem mesteralak (l. *Mesteralak)*, tehát 1. természetből vett, 2. mesterséges, 3. képzeleti képek. A természetből vett C. az állat-, növény- és ásványvilágból valók, továbbá elemek vagy pedig égitestek, a mesterséges képek a művészetek és kézi mesterségek köréből vannak véve, a képzeletbeliek pedig az emberi fantázia alkotta szörnyetegek.

Címerkirály, l. *Herold.*

Címerköpeny, l. *Díszek.*

Címerleírás *(Blasonnirung)* alatt valamely címernek a heraldika szabályai szerinti, teljes, szabatos rövid leírását értjük úgy, hogy az a leírás után pontosan lerajzolható is legyen. A leírás sorrendje: *a)* a pajzs, *b)* sisakdísz, *c)* takarók, azután a címertartók, jelmondat és címerköpeny. A C. szakszerű és népies. Előbbi célja, hogy kevés szavaiból a heraldikus megismerje a címert, amelyet ábrázolva nem lát és a leírás után pontosan visszaadhassa rajzban, míg a népies C. alatt oly leírás értendő, hogy a nem szakember is képes legyen a leírt címert elképzelni és lerajzolni.

Címerlevél, uralkodók vagy azok képviselőitől kiállított oly oklevél, mely az egyes családokat v. testületeket feljogosítja az oklevélben adományozott és ott leírt vagy lefestett címer viselésére. Lényegére nézve lehet: régi címert megerősítő, új címert adományozó, vagy a régi címert javító és bővítő. A C. csak az adományozott címer viselésére ad jogot, nem egyszersmind nemességre is, melynek adományozása az oklevél szövegében külön említendő. Hazánk ezen általános szabály alól kivételt képez, mert itt a régibb időkben a mohácsi vészig, a legtöbb esetben, már elébb nemeseknek adományoztattak címerek, sőt gyakran olyanoknak, kiknek megvolt az ősi címerük (Vajday, Chapy János, Nagymihályi, Buthkay stb.), a mohácsi vész után a C.-ekben kivétel nélkül nemesség is adományoztatott (l. *Ármálista)*. A C. adományozása a XIV. sz. elején jő használatba. Franciaországban Szép Fülöp, Németországban I. Albert, Magyarországon I. Károly alatt. Azonban ezen XIV. sz.-ban kiállított címeradománylevelek nem tartalmazzák a címerek festett ábráit. Magyarországon eddig öt eredeti C.-et ismerünk a XIV. sz.-ból. Ezek: Miklós, Enyerei Imre fiáé (1326), a Donch zólyomi főispáné (1327), Kolozs mesteré (1332), Kassa városáé (1369) és a Csentevölgyieké (1398). Festett címerrel ellátott C.-ek Franciaországban VI. Károly, Németországban Rupprecht, Csehországban Vencel, Magyarországban Zsigmond király alatt állíttattak ki először. A hazai festett címerüek között legrégibb a Tétényi Andrásé (1405), Garázda Miklósé (1409) és a Hideghéty-családé (1411). A mohácsi vész előtti korból festett családi címeres C. eredetiben mintegy 170 maradt reánk. A C.-ek a XVII. sz.-ig egy — az uralkodó függő pecsétjével ellátott — pergamen lapból álltak, melyen Magyarországon csaknem kivétel nélkül a szöveg elejére volt festve a címer, külföldön a szöveg közepére is. A XVII. sz.-tól a C. szövege könyvalakban pergamen lapokra iratik le, melyek közül egyet a festett címer foglal el s az egész díszes, többnyire veresbársony kötésbe van foglalva, melyről aranyzsinóron függ az aranyozott ezüst, vagy bronz dobozba zárt fejedelmi pecsét. Elvétve még a XVIII. sz.-ban is találtak pergamenlapra kiállítottakat. Magyarországon a C. 1845-ig latin nyelven állíttatott ki, még az erdélyi fejedelmek által is.

Címerleveles nemes, l. *Ármálista.*

Címernövény *(Wappenblume, plantae heraldicae)*, az olyan növény, mely valamely nemzet v. család címerét díszesíti. Így pl. az ireknek az erdei madársóska *(Oxalis acetosella)*, majd a lóhere, a spanyolnak a *Cistus ladaniferus* L. nevű bodorrózsa, az angolnak a rózsa, a skótnak a bogács, Costaricának a kávéfa, Mexikónak az Opuntia-kaktusz, a franciáknak a liliom, Perunak a kinafa a C.-e (l. *Odontospermum)*. A magyar községek pecsétnyomóján gyakran a szántóvasat meg a búzakalászt látni.

Címersértés, l. *Címer.*

Címertan (ném. *Wappenkunde*, franc. *science des armoires)*, a *heraldika* elméleti része, mely a címer szabályait, alkatrészeit, szerkesztését, műnyelvét, annak különböző nemeit és történelmi fejlődését ismerteti. A gyakorlati rész a címerművészet (ném. Wappenkunst, franc. Art des armoiries), mely a címerek tényleges előállításával foglalkozik. A C. művelése csak a heraldika fénykorának végével kezdődik s a XIV. sz.-ot megelőzőleg csak a heroldok énekeiben fedezhetők fel egyes címerszabályok, ezek is leginkább a szinek s címeralakok műnyelvére vonatkoznak. A XIV. sz. utolsó felében azonban egyetemeken már előadták a C.-t s első az olasz jogtudós Bartolus de Saxoferrato (1313—1359), ki a C.-nal rendszeresen foglalkozott. Műve: Tractatus de insigniis et armis, két részből áll, az első a címerjogot, a másik a címerművészetet tárgyalja, az elsőben azt írja le, kinek van joga zászlóján és pajzsán címert viselni, a másodikban annak festését és viselési módját ismerteti. Németországban legrégibb Rothe János (megh. 1434) thüringi lelkész Ritterspiegel c. műve a címerek eredetéről, a címeralakok jelentéséről s a címerek alkotásáról. Korra legközelebb áll ezekhez a francia Prinsault Kelemen 1416. írott műve, melynek tíz fejezetében egész rendszerét adja a C.-nak. Prinsault a címerek eredetét Nagy Sándor, Hektor, Julius Caesarig viszi vissza. Hét heraldikai színt állapít meg, oda sorozván a bíbort is, ezenkívül minden egyes színt vonatkozásba hoz egyes erényekkel, vérmérsékletekkel, planétákkal, égi jegyekkel, drágakövekkel, a hét egyes napjaival, elemekkel s ércekkel. Igy pl. a veres szín: az erények közül a vitézséget s bátorságot, a vérmérsékletek közül a szenvedélyest, a planeták közül Saturnust, az égi jegyek közül a kost, oroszlánt s a nyilast, a drágakövek közül a rubint, a hét napjai közül a szombatot, az elemek közül a tüzet, az ércek közül a rezet jelenti. Azon címereket, melyekben színre szín, ércre érc van alkalmazva, hamisaknak tartja, kivéve Jeruzsálem címerét. Fő érdeme, hogy megteremti a heraldikai műnyelvet és pontos, szabatos meghatározásaival a francia heraldikát. A C. történetével első

izben Hemmerlin Felix zürichi lelkész (született 1389., megh. 1460 körül) foglalkozik: Tractatus de nobilitate et rusticitate c. művének 29-ik fejezetében, hol a címerek eredetét ókori klasszikusokból és szentkönyvekből vett idézetekkel magyarázgatja. A címerjogról irott rész Saxoferrato művéből van véve. E XIV—XV. századbeli kútfőkhöz sorakoznak még: Bärnes Julia apácafejedelemasszony műve 1486.: Book of St. Albans, Upton Miklósé 1496.: De re heraldice anglice, s Daron Péter által kiadott két mű 1495.: Le blason de toutes armes et écus és L'honneur des nobles blasons etc.

A XVI. sz.-ban főképen két író emelkedik ki: a francia Cassaneus Bertalan s a német Spangenberg Ciriák. Az előbbi szül. Issy L'Evêqueben 1480., 1502. Páviában a jogok doktora, 1531. Párisban parlamenti tanácsos s kevéssel utóbb a provençei parlament elnöke lett, megh. 1542. Műve: Catalogus gloriae mundi 1529. jelent meg s 200 év alatt húsz kiadást ért. A C.-nal az 1-ső rész 38. konsziderációja foglalkozik száz pontban. Spangenberg: Adels-Spiegel C. 1494. megjelent művének 14—47. fejezeteiben tárgyalja a heraldikai részt és sokat foglalkozik az egyes címeralakok jelképes jelentőségével, pl. kar karddal a. m. Istentől nyert erőnk felhasználása elleneink leverésére, de egyúttal alattvalóink megoltalmazására; hold gyors töltével és fogytával, az emberi élet s a szerencse állhatatlanságát jelzi, nehogy valaki nemességében és vagyonában elbizakodjék. A XVII. és XVIII. sz.-ban a C. már nagyszámu jeles művelőkre talált, minők: Menestrier Claude François, Vulson de la Colombier, Lauvan, Geliot a franciáknál; Petra Santa az olaszoknál; Nisbet Sándor, Guillim János, Randal Holmes az angoloknál. A németeknél: Spener Jakab Fülöp, Trier János Farkas, Smeizel Márton és Gatterer János; napjainkban Hefner Ottó, Titan, Berndt Keresztély, meyerfelsi Meyer Károly lovag, Hohenlohe-Waldenburg Frigyes Károly herceg, Querfurt Kurt, Grenser Alfréd, Seyler Gusztáv, Hildebrandt Adolf Mátyás, Gritzner Miksa, Retberg Ralf, Warnecke Frigyes. Magyarországon a C. nem mutat fel a multban alaposabb művelőket. Legrégibb mű *Párizpápai* Ferenc Ars heraldica c. kis műve 16 fejezetre osztva, melynek azonban csak három utolsó fejezete tárgyalja — Spener nyomán — a C.-t. Néhány lapra összevont C.-t közöl 1831. Nyiri István sárospataki tanár *Tudományok öszvesége* c. művének II-ik kötetében Gatterer nyomán. Újabban b. *Nyáry* Albert *A Heraldika vezérfonala* c. nagy munkát adott ki, melyben a heraldika s legkivált a magyar heraldika történetével foglalkozik. A magyar heraldikai és genealógiai társaság megalakulván, ennek szakközlönye, a Turul, régi pecsétek kiadásával, a nemzetségi címerek tisztázására vonatkozó értekezéseivel, régi címerlevelek közlésével — mindinkább elfogadva az új heraldikai iskola irányát — nagy érdemeket szerzett a C. terén. Címergyüjteményeink: *Nagy* Iván Magyarország családai című műve, de ez inkább családtani szempontból jeles, míg a Nürnbergben német nyelven megjelenő Neue Siebmacher c. vállalat Magyarországra vonatkozó része Der ungarische Adel c. alatt Csergheő Gézától s ennek pótlékkötete szintén Csergheő Géza és Csoma Józseftől szerkesztve, és annak erdélyi része Reichenauer Konstantin, Csergheő Géza és Bárczy Oszkár, továbbá horvátországi része Bojničič Iván szerkesztésében az eddig ismert címerek nagy részét felöleli, az összes idevonatkozó szakirodalom felhasználásával.

Irodalom. A címerek fejlődése és nemei, tekintettel a magyar heraldikára. Csergheő Gézától, Turul 1884. 61 l.; Nagy Iván, Elmélkedés a C. méltatásáról: u. o. 1884, 3. l.; Az első magyar C.: Ars Heraldica, Páriz Pápaitól. 1695. megjelent Palma Ferenc Károly Heraldicae regni Hungariae Specimen Viennae 1766 c. művében. Ism. Deák Farkas, Turul 1883, 105. l.; Nagy Sándor, Heraldikai kéziratok a Magy. Nemzeti Múzeumban, u. o. 1883; Tagányi Károly, Magyarország címertára, Turul 1882 és köv.; u. az, Címerhamisítás a mult században (u. ott.); báró Nyáry Albert, A heraldika vezérfonala, Budapest 1886; Bárczay Oszkár, A heraldika kézikönyve, u. o. 1897, ahol a heraldikai irodalom legkiválóbb kézi könyvei is fel vannak sorolva. Az angol heraldikára, mely a kontinens heraldikájától sokban teljesen eltérő gyakorlatot mutat fel, l. Fox-Davies, A complete guide of heraldry, London 1910. A középkori magyar heraldikára v. ö. Fejérpataky László bevezetését a Magyar Címeres Emlékek (Budapest 1901—02) I. és II. köteteihez, továbbá Csoma Józsefnek értekezéseit a Turul különböző évfolyamaiban; az erdélyi heraldikára: Sándor Imre, Cimerlevelek (Kolozsvár 1910—11).

Címertartó, l. *Díszek.*

Címertörés (ném. *Beizeichen, Brüche).* Bizonyos jelek az ősi címer pajzsában v. sisakdíszében, melyek által egyes családok egyes ágai v. ifjabb szülöttek az idősebbtől — magukat megkülönböztették. E C.-ek a sisakdísz, pajzsszín, a címeralakok megváltoztatásában, egyes pajzsalakok megcsonkításában, elhagyásában, hozzátételében, v. helyzetük megváltoztatásában, újabb címer vagy sisakdísznek, v. mindkettőnek a régihez csatolásában nyilvánultak. Legszokottabb a tornagallér, a jobb vagy bal harántpólya vagy törés, csillag s félhold. A C.-ek különösen Angol- és Franciaországban gyakoroltattak rendszeresen, mert itt ezt a rendszeres majorátusi intézmény követelte. Németországban a C. leginkább a sisakdíszeknek, vagy a pajzsalak színeinek megváltoztatásában nyilatkozott. Nálunk a XIII—XV. sz.-ig találunk némi nyomaira. Ilyenek az Aba-nemzetségből származó Omode nádor (1299), Demeter tárnokmester (1334) és Gagyi László (1372) címerei, hol az elsőben egy, a másodikban két, a harmadikban öt pólya látható; ilyen az egyes nemzetségi címerek pajzsszíneinek különbözősége is, amidőn pl. az Osl nemzetség szárnyas karma egyszer arany, máskor kék, a Guthkeledek hármas oldaléka, vagy a Rathold nemzetség hárslevele, egyszer veres, máskor kék pajzsban fordul elő. Törvénytelen születések jelzésére szolgáló C.: a balharánt keskeny pólya

Címertörés.

(fattyuzsineg, Bastardfaden, baton sinister), mely különösen Franciaországban volt használatban. Németországban nem, mert ott a törvénytelen születésüek nem használhattak címert.

Cím és jelleg, az államhivatalnokoknak adott az a kitüntetés, melynél fogva az általuk elfoglalt hivatali állásnál közvetlenül magasabb ranggal ruháztatnak fel. Az 1896-iki magy. pénzügymin. szolgálati szabályzat 209. §-a értelmében a magasabb tiszti állás rangjával vagy jellegével felruházott tisztviselő magasabb fizetés, lakbér és napidíjra való igény kivételével, a magasabb állással összekötött minden más előnyben részesül, az 1893. IV. t.-c. 8. §-a szerint pedig valamely fizetési osztályba sorozott állás címével és rangjával vagy jellegével ellátott tisztviselő csak akkor lép az illető állással egybekötött illetmények élvezetébe, ha erre az állásra valósággal kineveztetik. A *birákra* és *ügyészekre* vonatkozólag az 1891. XVII. t.-c. 26—32. és 50. §-a, továbbá az 1907. I. t.-c. 1—5. §-a akként rendelkezik, hogy a király vidéki törvényszék elnökének és táblabirónak kúriai birói, törvényszéki birónak és járásbirónak kir. táblabirói, kir. ügyésznek pedig főügyészi helyettesi C.-et adományozhat, ha az illető biró v. ügyész, mint ilyen már öt, illetve tíz évig szolgált s magát kitüntette. A C.-gel felruházott ügyészek és birák nemcsak a magasabb rangot, hanem a ranggal egybekötött magasabb fizetési osztály illetményeit is élvezik. Ezenfölül a kúriai birói C.-gel felruházottak a kúria biráival, az ítélőtáblai birói C.-gel felruházottak az ítélőtáblák biráival és a főügyészi helyettesi C.-gel felruházottak a főügyészi helyettesekkel egy országos létszámba foglaltatnak, úgy hogy őket a valóságos állásra kinevezettekkel egyenlő rang és javadalmazás, úgyszintén fokozatos előléptetés is megilleti.

Cimet, *cimetfa* (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cimetalma (növ., *Anona* L., l. o.). A C. gyümölcse általában *corossol* vagy *cachiman* név alatt ismeretes. Az *A. cherimolia* Mill. *(cherimoya)* fajt pompás ízű gyümölcseiért, melyből erjesztett italt állítanak elő, Peruban és Spanyolországban termesztik, különben Peruban és Columbiában erdőket alkot. Az *A. palustris* L. délbraziliai ésnyugatindiai gyökeréből való a nyugatindiai s dugónak használt para (innen angol neve: *corkwood)*; levelét féreg ellen használják. Az *A. muricata* L. az Antillákon honos, Braziliában és másutt kultiválják. Gyümölcse 2 kg. súlyt is elér, borszerű ital készül belőle; levelét a francia Guayanában teának használják. Jó gyümölcse van továbbá az ugyancsak az Antillákon honos és másutt kultivált *A. reticulata* L.-nek is. Alakja után a francia *coeur de boeuf*-nek (ökörszív) nevezi, angol neve *bullocks heart* és *custard apple*. Az *A. squamosa* L. Columbia és Peru 4—6 m. magas fája; pikkelyes ökölnagyságú gyümölcse *(ate* v. *athe, cimetalma, cukoralma)* jóízű, azért más földrész forró tartományaiban ültetik. Háncsából kötél készül.

Cimetalma (Anona squamosa) ága kicsinyítve, a virággal, a gyümölccsel meg emennek a keresztmetszetével.

Cimetalmafélék a. m. *Anonaceae* (l. o.).

Cimetbabér (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cimeteriom, l. *Cinterem*.

Cimetfa (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cimetière (franc.) a. m. temető.

Cimetkonfekt (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cimetolaj (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cimetszegfű (növ.), l. *Kassziavirág*.

Cimetszög (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cimet-tinktura (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cimetvirág (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cimetvíz (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cimex (állat), l. *Poloska*.

Címezés (postai). A tüzetes C. feltétele a jó kézbesítésnek s viszont a gyakori hiányos C.-ek okai a kézbesíthetetlen küldemények nagy számának és ebből folyólag a felek károsodásának, mert az elégtelen C. következményeiért (késedelmek, téves kézbesítések stb.) a posta nem szavatol. Ezért nagyobb városokba szóló címeknél nem elégséges a név kiírása, hanem szükséges a foglalkozás és állás megjelölése v. egyéb megkülönböztető jelző használata, mint: ifj., id., dr. stb., nemkülönben a lakás tüzetes meghatározása is (kerület, utca, házszám, emelet, ajtószám). Kisebb helyekre fontos kiírni az utolsó postát, a járást, a vármegyét, külföldre szóló küldeményeknél és levelezésnél pedig az országot, a tartományt, kormányzóságot, grófságot (county), az északamerikai Unióban az államot stb. Leghelyesebb a címet azon a nyelven írni, melyet a rendeltetés helyén beszélnek. Csomagoknál a cím lehetőleg magára a göngyöletre és ne papirlapra irassék, ha pedig ez nem lehetséges, a címlapot ne csak szélével, hanem egész hátsó lapjával ragasszuk a göngyöletre, ill. aranyat, ezüstöt v. drágaságot tartalmazó küldeményekre alkalmazzunk tartós címzászlócskát. A C. alakja és egymásutánja a feladó tetszésére van bizva. Többnyire fent van a cimzett neve és állása s alant jobbra a rendeltetési hely s a lakás. Külföldön gyakran megfordítva, legfelül írják a rendeltetési helyet. *Chiffre-címet*, azaz egyes betüket, számokat stb. teljes cím helyett csakis nem ajánlott, poste restante levelezésnél fogad el a posta. A címen kívül a feladó a címiratra ráírhatja saját nevét s címét is és mindazon adatokat, melyeket a postai kezelés, irányítás és kézbesítés megkiván. A feladó küldeményének címét, mindaddig míg az kézbesítve nincsen, utólag a posta közvetítésével meg is változtathatja.

Cimier, l. *Oromdísz*.

Cimiez (ejtsd: szimjé), ferencrendi kolostor és telep Nizzától 4 km. ÉK.-re, Nizza községi kötelékében; Cemenelum római város Diana-templomának romjaiból építették 1540. Ugyanott egy nagy amfiteátrum romjai is láthatók. L. *Nice*.

Cimino (ejtsd: csimino), *Monte*, vagy *Monte di Viterbo* v. *Soriano*, 1056 m. magas, tufarétegek-

kel takart trachit hegy az olasz Viterbo kerületben. Közel van hozzá sűrű erdőség közt *Lago de Vico*, a régiek *Lacus Ciminiusa*, 1488 m. széles és 4460 m. hosszú krátertó. Területe 14·6 km², tengerszín fölötti magassága 507 m.

Címirodák, nagyobb városokban olyan intézetek, ill. vállalatok, melyek mindenféle foglalkozási ághoz tartozók címeit egybegyüjtik, nyilvántartják, a címszalagok, borítékok írását, nagyobb küldemények, pl. árjegyzékek címezését és szétküldését elvállalják. Külföldön néhol a *munkaközvetítő* intézeteket is C.-nak hívják.

Címjegyzék, l. *Címtár*.

Címke *(vignette)*, árúkra illesztett s ezek minőségét, eredetét, előállítóját stb. feltüntető jegy papirból vagy ércből.

Címkép, valamely könyvben a főtárgyra vonatkozó ábrázolás, mely rendesen a címlap mellé köttetik be.

Címkiadás alatt egy munkának olyan ú. n. új kiadását értik, midőn a kiadó a könyvet új címlappal és új évszámmal ellátva, mintegy új köntösben másodszor hozza forgalomba. Oly C.-t rendezni, mely a «javított» vagy «bővített» jelzővel van ellátva, nem illik s ez ellen a szerző is tiltakozhatik. Oly könyvből, melynek készletét más kiadó a tulajdonjog nélkül megvette, az új tulajdonos C.-t nem rendezhet; ép úgy ellenkezik a tisztességes eljárással, ha egy kiadó valamely munka példányainak egy részét az eredeti címtől eltérő címlappal látja el, ami esetleg büntetendő cselekmény tárgya is lehet.

Címkórság, az üres címek megszerzésére való beteges törekvés, és túltengő címhasználat. A régi egyiptomi királyok építészeti és szobrászati emlékeiken a címek végtelennek látszó sorával illették magukat. A keleten a címhajhászás még most is virágzik. Európában a címkórság a bizánci udvarnál kapott lábra. A C. magas fokra lépett XIV. Lajos udvarában, s az ezt Európaszerte utánzó kisebb udvarokban.

Címlap, a könyvnek első lapja, melyen a könyvben leirt tárgy megneveztetik s ezen kívül a munka szerzője, kiadója vagy nyomdásza s megjelenési éve is jelezve van. A fő C. megóvása céljából jelentékenyebb műveknél rövid címmel ellátott melléklapot is alkalmaznak, melyet szennycímlapnak neveznek. A könyvnyomdászat első idejében C.-ot még nem használtak s ezt a tartalmat jelző néhány bevezető sor pótolta, pl. Incipit liber processionum secundum ordinē patrū predicatorum. L. *Cím-árkus* és *Kolofon*.

Címlet, kötvények, részvények stb. kibocsátásánál a kölcsön vagy alaptőke azon egységét nevezik így, melyet egy drb kötvény vagy részvény stb. képvisel.

Cimmériak, l. *Kimmériak*.

Cimmetalma (növ.), l. *Cimetalma*.

Cimogén, l. *Petróleum*.

Cimolit (cimoli föld, creta cimolia), kovasavban gazdag, piszkosan fehér agyag Argentiera (az ókori Kimolos) görög szigetről, összetétele $Al_4Si_9O_{24} + 6H_2O$; már az ókorban használták szappan helyett mosásra, foltos ruhák tisztítására, valamint orvosszerül. Folttisztító szerül ma is alkalmazzák, ugyszintén a szövetek, kendők kallózására. Valószinüleg trachitos kőzetek mállási terméke. Rokon vele az *anauxit* Bilinről (Csehország).

Cimon, l. *Kimon*.

Cimpa, 1. a fülkagylón a legalsó húsos, többé-kevésbbé szabadon álló rész, a lobulus auriculae, l. *Fül*, az orron (orr-C.) az orrnyílásoktól oldal felé lévő húsosabb rész (ala nasi), mely a lélegző mozgásokkal együtt ritmikusan emelkedik, sülyed, l. *Orr*.

2. *C.* v. *levélcimpa* (növ.), a szárnyasan összetett levelek (l. *Levél*) egyes levélkéje *(pinna)*; ha még a levélke is szárnyasan összetett, úgy ez cimpácskákból *(pinnula)* áll.

Címszalag, a hirlapkiadásnál használatos papirszalag, melyre az előfizető neve és lakása (legtöbb esetben az előfizetési időszak is) vannak kinyomtatva. Az ilyen C. alatt küldött hirlapok postaszállítási kedvezményben részesülnek.

Címszerep, a szini előadásban annak a személynek a szerepe, kiről a darab elneveztetik, így Bánk-bánban a címszerep a Bánk-báné.

Címtábla, l. *Cégtábla*.

Címtár v. *címjegyzék*, az ország tisztviselői nevének, rangsorozatának, lakásának jegyzéke (Tiszti C.); továbbá valamely város összes lakóinak betürendes v. foglalkozások szerint csoportosított névjegyzéke, lakásuk feltüntetésével; nemkülönben egyes foglalkozási ágak külön címjegyzékei, kereskedők, gyárosok, iparosok, papok, katonai tisztikar stb. névtára. A városi C.-ak újabb időben a városok terjeszkedésével, az ipar és kereskedelem fejlődésével nagy jelentőséget nyertek s nélkülözhetetlenné váltak.

Címzetes az, aki felsőbb engedélylyel a hivatalnak v. állásnak csak a címét viseli; vannak ilyen C. hivatalok és tisztségek úgy a világi, mint az egyházi rendben, p. C. miniszteri tanácsos, C. püspök. A C. állásban levők, vagyis azok, akik az állásnak csak címét nyerik, kitüntetésképen v. nyugdíjazásuk alkalmával, ez által a címben kifejezett állással járó illetményekre igényt nem szereznek.

Cin v. *cinn*, l. *Ón*.

Cinaedismus (gör.-lat.) a. m. erkölcstelen, makacs beszéd; továbbá pederasztia (l. o.).

Cinamag (növ.), l. *Artemisia*.

Cinca, 180 km. hosszú jobboldali mellékvize a Sègre-nek Huesca spanyol tartományban, a Tres Sorores hegy alján, a Pireneusokból egy kis tóban ered; 800 m. magas gyönyörű vizesése van, átfoly a Gradillas de Bielsa hegyszakadékon, fölveszi az Eserat és Alcanadret és Mequinenze fölött torkol a Ségrebe, közel annak az Ebroba szakadásához.

Cincárok. Igy hívják a balkáni románságot, amely Makedóniát, Epirust, Tesszáliát és Albániát lakja. Nevezik még őket kuco-vlahoknak, kara-vlahoknak s makedo-vlahoknak v. makedo-románoknak is. Ők magukat arumînnak, armînnek mondják. A Balkánnak egyik legintelligensebb eleme, akik mint kereskedők messze földön ismeretesek. Kiváló építőmesterek s ötvösök. Egy részük pásztorkodással foglalkozik. Számuk körülbelül 500,000-re tehető. A törökök folytonos zaklatása s kegyetlenkedése sokakat földönfu-

tóvá tett; a menekülők nagy tömege Magyarországon települt meg. Budapesten is (a Petőfi-téren) van templomuk a görögökkel együtt. A cincár szó etimológiája ismeretlen, sokan azt állítják, hogy e nevük onnan ered, mivel a *cs* hangot is *c*-nek ejtik (pl. dakoromán *cincĭ* (öt); makedorumán: *ţinţĭ*), ami alig vehető komolyan.

Cincérek (állat), cin-cin bogarak, *Cerambycidae*, v. *Longicornia*, v. *Capricornia)*, a bogarak (l. o.) v. fedeles szárnyuak *(Coleoptera)* egyik családja, amelyet a négy lábtőízes bogarak (Cryptopentamera) között főleg a test hosszával egyenlő v. ennél hosszabb 11 izből álló nyulánk csápok jellemeznek. A C.-ek nagy v. legalább is középnagyságú bogarak; álcáik rövidlábuak v. lábtalanok, elül elszélesedők, laposak, kemény chitin vérttel fedett fejöket és torkukat kivéve lágytestüek; rendesen élő fákban élnek s rágásukkal az erdőgazdaságra gyakran kártékonyak. Megfogva sajátságos cincogó hangot hallatnak. Mintegy 7000 fajuk ismeretes, amelyeknek nagy része a forró égövre, különösen Dél-Amerikára esik. A hazánkban élő nagyobb termetü C. közül ide tartozik a hős cincér *(Cerambyx, Hammaticherus heros* Scop.), a cser C. *(C. cervo* Scop.), a timár C.*(Prionus coriarius* L.), a havasi C.*(Rosalia alpina* Sero.), a pézsmás C. *(Aromia moschata* Sero.), a darázs C. *(Clitus)*, a faragó C. *(Acanthocimus [Astynomus] aedilis* L.), a *Rhagium, Dorcadion, Lamia, Saperda*-nem több faja stb.

Cinchona *L.* (növ.), l. *Kinafa.*

Cinchonicin, l. *Cinkonin.*

Cinchonidin, l. *Cinkonidin.*

Cinchonin, l. *Cinkonin.*

Cinchovatin, l. *Cinkonidin.*

Cincinnati, Hamilton county fővárosa Ohio északamerikai államban, (1910) 364,463 lak. Az északamerikai Egyesült-Államok egyik legjelentősebb ipari- és kereskedelmi központja, 14 vasúti vonal találkozásánál a Miami és Erie csatorna mentén. Amerika legszebb városai közé tartozik, szebbnél szebb paloták, köz- és kulturális épületek díszitik. Az utcákat hatalmas parkok szakítják meg, mint a 86 hektár kiterjedésű Eden Park, a Burnett-, Woods-park, a Hoppkins- és Lincoln Park stb. Érseki székhely. C. 6000 gyára majdnem 100,000 munkást foglalkoztat s az előállított ipari termelés egy évi értéke meghaladja az egy milliárd koronát. Legnagyobb nevezetessége hatalmas méretű sertésfeldolgozó telepe, amely miatt «Porcopolis» (sertésváros) gúnynévvel is illetik. Millió darabnál több sertést dolgoznak fel e telepeken s a kikészített hús nagy részét hatalmas hűtőkamrákkal felszerelt hajókon szállítják Európába. C. kereskedelmi és pénzügyi élete igen élénk. A kereskedés elsősorban a mezőgazdasági termékekre terjed ki, de a fejlődő gyárváros ipari termékeivel is elárasztja már a világot. Híres egyeteme van 1700 hallgatóval, számos más főiskolája, könyvtára, szinházai stb. A városi közigazgatást a 2 évre választott polgármester és 34 tanácsos vezetése alatt álló testület intézi. Évi költségvetése 25—30 millió dollárra rúg.

Cincinnatus (fürtös hajú), *Lucius Quinctius,* a tisztes szegénységnek és római vitézségnek hagyományos eszményi alakja, egyszersmind a plebejusokkal szemben a patriciusi kiváltságoknak makacs védője, ki Kaeso nevű fiáért a plebejusokkal való erőszakoskodása miatt kénytelen volt nagy pénzbirságot fizetni. Mint konzul Kr. e. 460. sikeresen küzdött Terentilius Arsa néptribunus törvényjavaslata ellen, mely Róma egész lakosságát közös jogokkal és kötelességekkel szerette volna felruházni. Az aequusokkal kitört háborúban (458) az eke mellől hívták diktátornak és ő fényes diadalt aratott. Másodízben már 80 éves agg volt, midőn a Spurius Maelius gabonaosztása miatt kitört zavargást mint diktátor lecsöndesítette (439).

Cincius, XVII. századi erdélyi iróknál s néhol Erdélyben ma is a. m. *cinkos* a rossz értelmében (l. o.).

Cincius, *Lucius C. Alimentus,* régi római annalista (évkönyvíró, krónikás), részt vett a II. pún háborúban, sziciliai praetor volt Kr. e. 211. s görög nyelven megírta Róma történetét a város alapításától saját koráig; csak töredékek vannak belőle (Peter, Histor. roman. fragmenta, Leipzig 1883). V. ö. *Plüss,* De L. C. Al. (Bonn 1865).

Cinclidae (állat), l. *Vizirigó-félék.*

Cinclus (állat), l. *Vizirigó.*

Cinctus (lat.), a régi rómaiaknál rövid alsó ruha, mely a felső testet meztelenül hagyta s amelyet szíjjal tartottak össze. *Cinctorium,* az ókorban a főbb katonatisztek öve, melyen a kardot jobboldalt hordták, míg a közkatonák vállszíjon viselték kardjukat. — *C. Gabinus,* l. *Gabinus cinctus.*

Cindrót (növ.), l. *Zsurló.*

Cineas, l. *Kineas.*

Cinegedió (növ.), l. *Diófa.*

Cinegefélék *(Paridae,* állat), az éneklőmadarak *(Passeriformes)* egyik családja, melyre főképen az áralakú hegyes csőr, az aránylag erős láb és a puha, de sűrű tollazat jellemző. Testük és szárnyuk rövid, hosszú farkuk kevéssé villás, lábaik izmosak és ujjaik kapaszkodó karmokkal vannak ellátva. Az evezőtollakban a 4. és az 5. a leghosszabb. Dél-Amerika, Madagaszkár és a Csendes-óceán szigetei kivételével az egész Földön el vannak terjedve, gyakran nagy csoportokban kóborolnak az egyik vidékről a másikra. Igen hasznos rovarpusztító madarak, azért megérdemlik, hogy az ember oltalmába vegye és ne pusztítsa őket azokért az olajos magvakért (kender, napraforgó stb.), amelyeket esetleg megesznek. Leginkább erdőkben, többnyire társaságban élnek. Elénk fürge madarak. A cinkék nyáron az erdő szorgalmas ingyen munkásai, hidegben pedig kisebb-nagyobb csoportokban útrakelve, bebarangolják az emberlakta vidékeket is. Évenkint rendesen kétszer költenek, mindenkor 4—15 sárgás, vöröses vagy fehér, vörös pontos tojást raknak, melyeken mind a két szülő felváltva ül. Az eddig ismert fajok száma jóval meghaladja a 100-at; hazánkban 12 faj él.

Ismertebb fajok: 1. *Széncinege (Parus major* L.), verébnagyságú, zömöktestü madár, feje aránylag nagy, fejbúbja, csőre, nyaköve és a mellén található sáv fekete, háta zöldes, melle és hasa kénsárga, arctollai fehérek, 16 cm. nagy, kiterjesztett szárnyainak nagysága 25 cm. Hazája Európa,

Közép-Ázsia, Északkelet-Afrika és a Kanári-szigetek. Hazánkban mindenütt közönséges, faodvakban fészkel, 8—14 vörösen pontozott fehér tojást rak. 2. *Kék C.* (*Cyanistes coeruleus* L.), 12 cm. nagy, kiterjesztett szárnyak szélessége 19·5 cm., háta zöldeskék, feje, szárnya és farka kék, hasa sárgás, homlokán fehér sávval, lábai ólomszürkék. Oroszország kivételével egész Európában mindenütt, azonfelül Kis-Ázsiában leginkább lombos erdőkben, gyümölcsösökben él. Évenkint kétszer költ. 8—10 tojást rak, melyek vöröses fehérek, rozsdavörös pontokkal. Fogságban megszelidül. 3. *Lazur-C.* (*Cyanistes cyaneus* Pall.), inkább Európa É.-i vidékein él, hazánkból csak Bártfáról (1882) ismeretes. 4. *Fenyves-C.* (*Poecile atra* L.), hasonlít a szén-C.-hez, csakhogy teste egészen szürke; különben feje, csőre és nyaka fekete, nyakán oldalt egy-egy fehér sávval; lábai ólomszürkék. 11 cm. nagy, kiterjesztett szárnyak szélessége 18 cm. Egész Európában, Ázsia É.-i részében egészen Amur vidékéig él a tűlevelü erdőben. Kizárólag rovarokkal táplálkozik; évenkint kétszer költ faodvakban, sziklahasadék közt vagy egérlyukakban; 6—8 vörösen pontozott fehér tojást rak. 5. *Közönséges barát-C.* (*Phaeopharus palustris* L.), 12 cm. nagy, kiterjesztett szárnyak szélessége 21 cm., búbja és torka fekete, pofái fehérek, háta barnásszürke, hasa piszkos fehér, oldala barnás, csőre fekete, lábai szürkék. Leginkább tűlevelü erdőkben vizek közelében él. Igen élénk madár. Észak-Afrika kivételével az egész palearktikus övben gyakori; hazánkban mindenütt közönséges. Faodukban fészkel. 6. *Nagy barát-C.* (*Phaeopharus lugubris* Temm.), nyáron magasabb hegyeken él, télen gyakran kertekben is található. Hazája Európa, hazánkban Mehádia környékén és Erdély egyes részein, pl. Déva, Nagyenyed, Farkasdi környékén honos. 7. *Búbos-C.* (*Lophohanes cristatus* L.), 13 cm. nagy, szárnyszélessége 21 cm., háta barnásszürke, hasa fehéresszürke; nagy feketefehér tollakkal szegélyzett bóbitával; csőre fekete, lábai piszkos szürkék. Európa fenyveseiben él, télen kertekbe is ellátogat; faodvakban fészkel, 8—10 barnásszürkén pettyezett fehér tojást rak. 8. *Közönséges molnár-C.* (*Acredula caudata* L.), 14·5 cm. nagy, szárnyak szélessége 18·3 cm.; farka 9 cm. hosszú, tollazata laza, hátának közepe fekete, feje fehér, válla, hasa és farka vöröses, csőre és lábai feketék. Északi és Közép-Európában, továbbá Ázsiában él; hazánkban általában el van terjedve. Leginkább árnyas erdőkben található, télen azonban a kertekbe is ellátogat. Zacskóalakú fészket rak, tojásai fehérek, vörösen felhőzöttek. Kizárólag rovarokból él, fogságban tartható. 9. *Csíkosfejű molnár-C.* (*A. rosena* Blyth.), hazánkban közönséges. 10. *Barkós-C.* (*Panurus biarmicus* L.), farkkal együtt 18 cm. hosszú, feje és nyaka hamuszürke, háta vörösessárga, hasa fehér, farka rozsdavörös, külső tollai fehér hegyüek, csőre barnás, lábai feketék; a hímnek bajusznemű, a szemektől lelógó fekete tollai vannak. Közép- és Dél-Európában honos. Hazánkban nádasokban főleg a dunántúli vmegyékből ismeretes. Művészi kivitelű, hosszú tojásalakú fészket készít, melybe 4—6 fehér, sötétbarnán pettyezett tojást rak. Fogságban csak párosával tartható. 11. *Függő-C.* (*Aegithalus pendulinus* L.). 12 cm. nagy, kiterjesztett szárnyai szélessége 18 cm. fejbúbja szürke, torka fehér, háta és szárnytakaró tollai rozsdaszinüek, szárnya és farka feketék, hasa sárgásfehér; fekete csőre elől összenyomott árszerű, farka rövid. Déleurópai és kisázsiai lakos, előjön ritkán Német- és Magyarországban is. Hazánkban csak vizes talajú vagy vizekhez közeleső füzesekben és ligetekben található. Helyenként költözködő, helyenként pedig állandó madár. Fészke művészi kivitelű, zacskóalakú, valamelyik fűzfának hosszú ághegyéről csüng le, nemezszövethez hasonló, bejárása oldalt van. Rendesen 7 fehér tojást rak. 12. *Kaukázusi függő-C.* (*Aegithalus castaneus* Severtz); vén hímje hasonlít a függő-C.-hez azzal a különbséggel, hogy fejteteje és nyaka hátul gesztenyebarna, a hát világos szalmasárga; a tojónál a hát és fej barna színét a hátsó nyak fehéres fakószíne választja ketté. Dél-Oroszországban, Közép-Ázsiában és Kaukázusban honos; hazánkban az első példányt 1896. Csallóköz-Somorján lőtték.

Cinegetika (gör.), a vadászat mestersége.

Cinelli (ol., ejtsd: csinelli), így nevezik a kisebb fajta réztányérokat (ütőhangszerek) zenekarokban, míg ellenben a janicsár zenében előforduló nagyobb fajta réztányérok neve *Piatti*.

Cinematograph, l. *Kinematográf.*

Cine mintye (román) a. m. tartsd eszedben (tine minte). A román ember szólásmódja, ki a rajta ejtett sérelmet nem tudja elfelejteni s várja türelmesen az időt, míg azt megtorolhatja. A bosszuálló emberről mondja a magyar: C. ember.

Cineol, $C_{10}H_{18}O$ összetételű, a borneollal izomer, a kámfor-csoportba tartozó szénvegyület. Főalkotórésze a féreghajtómag (Artemisia cinae), a kajeputmag és az eukaliptuszmag olajának. Szintelen, sajátos kámforszerű szagú folyadék; fs.-a 0·923, fp.-ja 176°. Káliumhipermanganát a C.-t *C.-savvá*, $C_{10}H_{16}O_5$ oxidálja. A C. sósavas vegyületéből hevítéskor, víz lehasadása közben, *cinen* (dipenten, (d + l)—limonen) $C_{10}H_{16}$ keletkezik, amely szintelen, citromszagú folyadék. Ezt tömény kénsav *cimollá* alakítja.

Cineraria *L.* (növ.), a Compositae (*Fészkesek*) család csöves virágú génusza, melynek 25 faja Afrikában, főkép (22) Dél-Afrikában honos. Füvek v. félcserjék. C. névvel illetett dísznövényeket illetőleg l. *Senecio.*

Cinerarium (lat.), a régi rómaiaknál a sírboltnak fülkéje, melybe vagy hamvvedret, vagy szárkofágot szoktak beállítani. A *columbariumtól* és *ollariumtól* abban különbözik, hogy ezek csak kisebb vedrek (*ollae*) befogadására voltak alkalmasak.

Cinérc, l. *Ónkő.*

Cineres (lat.), a *cinis* többes száma, a. m. hamu, hamvak.

Cines ezüst vagy «büdös köves cines ezüst ásvány», vagy «ezüst termő fattyu galléna», Zay Sámuel Magyar Mineralógiájában a szfalerit neve.

Ciney (ejtsd: sziné), belga falu Namur tartomány Dinant kerületében, (1910) 5263 lak., a brüsszel—luxemburgi vasút mentén, kőbányával, kaszakészítéssel.

Cingolány (állat), a Cicindela (l. o.) magyar neve.

Cingoli (ejtsd: csingoli), a régiek Cingulum-a, város Macerata olasz tartományban, a Potenza és Esino közti vízválasztón, püspöki székhely, (1900) 13,647 lak., főszégetéssel, fa- és szénkereskedéssel. VIII. Pius pápa szülővárosa.

Cingolo a. m. kerékötv (l. o.).

Cingulum (lat.) a. m. öv, erősebb zsinór, mely a miseing (alba, l. o.) összekötésére szolgál. C.-nak nevezik a papok szőr- vagy selyemövét is, melylyel a reverendát átkötik. Ez méltóságuk szerint többféle szinű: fehér (pápa), vörös (püspök, prelátus, prépost, apát, kanonok), violaszínű (pápai kamarás, pápai és udvari káplán, esperes) és fekete (áldozópapok). A szerzetesek C.-a nagyrészt olyan, mint a világi papoké, némelyeknél azonban erős zsineg (ferencrendiek, kapucinusok stb.), melyet kordának is neveznek, v. szíj (irgalmasrendiek). — *C. militare*, a rómaiaknál katonai öv, amely a felső ruhát tartotta össze. Eredetileg egyszerű vörös bőrből készítették, a bizanci császárok alatt azonban díszesekké váltak s fényesen kiállítottakat katonai kitüntetésként osztogattak. Justinianus császár ideje óta a tisztek is viseltek ily öveket, melyeket a katonai minőség jelzésére alkalmaztak, amit a középkorban utánozva, a lovagokat kitüntető jelvényül használták. — *C. humeri*, l. *Vállöv*.

Ciniatria (gör.), a kutyák betegségeinek orvoslásáról szóló tan.

Cinikusok v. *kinikusok* (gör.), filozófiai iskola az ókorban. Sokrates halála után egyik tanítványa, Antisthenes összegyüjtötte a többieket a *kynosargesi* gimnáziumban, mely Herakles temploma mellett volt. Az iskola először Antisthenes nevét viselte, később C.-oknak csúfolták a tanítványokat, talán mert úgy éltek mint a kutyák (görögül kutya a. m. küon), talán mert ez a szó a gimnázium nevében is benne van, talán mindkét okból. A C.-ok Sokrates nyomán főelvül vallották, hogy a legfőbb jó az erény, csakhogy ez erényből kizárták a kéjt, a tudományt, a szépséget, az egészséget stb., mert mindez szerintük fölösleges; a műveltség csak rontja az erkölcsöket; a bölcs beéri maga magával, nem szorul semmire és senkire, tehát vissza kell térni a természethez. A C.-ok lenézik a társadalmi életet, néha az illendőséget is, és mai napig C.-nak nevezik, aki az illendőség szabályait szándékosan sérti. A C.-ok majdnem mind szegény emberek voltak, az alsó néposztályból valók s kevés hatással lehettek korukra. A leghiresebbek Antisthenes, a sinopei Diogenes (a legtulságosabb C.-ok), Krates s ennek neje Hipparchia. Később Rómában is fellépett az iskola, a Kr. u. I. sz.-ban, Lucian kicsúfolta őket. Ide tartoznak Demetrius, Önomaos, Demenax Kyprosból (megh. 150. Kr. u.). A C. iskola egészségesebb eszméi feltámadtak a sztoicizmusban. (V. ö. *Sebestyén* Károly, A C.-ok, Fil. Irók Tára.) — *Cinizmus* (cynismus), a szemérmet és külső tisztességet megvető magaviselet, de az erkölcsi nihilizmus is.

Cinis (lat.) a. m. hamu.

Cinisi (ejtsd: csinisi), város Palermo olasz tartományban, gyönyörű síkságon, a Castellamarei-öböl közelében, (1900) 6086 lakossal, bortermeléssel.

Cinizmus, l. *Cinikusok*.

Cink *(zink, zincum*, helytelen magyarsággal: *horgany)*, kémiai elem, fém. Vegyjele Zn, atómsúlya 65·37 (ha az oxigén 16 az egység). A magnéziumhoz és a kadmiumhoz hasonló kémiai tulajdonságú és ezekkel együtt az ú. n. magnéziumcsoportot képezi. A természetben szabad állapotban nem fordul elő, oxigénnel egyesülve mint vörös C.-érc (ZnO+kevés $Mn_2O_3Fe_2O_3$) fordul elő. Ércei közül fontosabbak a cinkpát vagy nemes gálma ($ZnCO_3$), a bázisos C.-szilikát v. kovagálma ($Zn_2SiO_4.H_2O$); leggyakoribb érce a C.-szulfid v. C.-fénylе (Sphalerit ZnS). Ritkán előfordul még mint C.-szulfát ($ZnSO_4.7H_2O$).

A C. rendes kísérője a kadmium és ritkán galliumot is tartalmaz. A Viola calaminaria növény hamujában, amely a rajnamelléki Poroszországban gálmás talajon nő, a C. kimutatható.

A C. kohászatának a lényege az, hogy az érceiből pörkölés által C.-oxidot készítenek és azt szénporral keverve izzítják zárt retortákban. A szén a C.-oxidot redukálja és a képződött fém-C. a magas hőmérsékleten átdesztillál. A C.-gőzök egy része igen finom por alakjában lerakódik, ez az ú. n. C.-por (Zinkstaub).

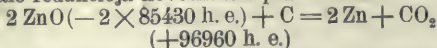
A nyers C., melyet ily módon kapnak, még nem tiszta, hanem, különösen az első desztillációs részben, kádmiumot, ólmot, kevés arzént, néha rezet és mangánt tartalmaz. A nyers C.-et ismételt desztillálással tisztítják; egyes helyeken a megolvasztott fémbe kevés ként adnak hozzá és a tisztítást ezáltal végezik. Ha a megolvasztott C.-et hideg vízbe csepegtetik, akkor a szemcsézett C.-et (Zincum granulatum) kapják. Az arzén tökéletes eltávolítása végett a nyers C.-et salétrommal olvasztják össze. Kémiailag tiszta C.-et a nedves úton előállított C.-oxidból állítanak elő tiszta szénnel való redukálás által.

A C. kékesfehér színű fém, fémfényét a levegőn könnyen elveszti. Közönséges hőmérsékleten rideg és a törése kristályos. Fajsúlya 6·9—7·3. Olvadási pontja 433 C° és forráspontja 1000 C° körül van. 100—150 C° között lágy és ekkor lemezzé hengerelhető vagy dróttá húzható és ezen mivoltát, ellentétben a közönséges C. ridegségével, a kihülése után is megtartja. 200 C°-on felül azonban ismét olyan rideg lesz, hogy kalapácscsal szétzúzható. Levegőn C.-rozsda, bázisos C.-karbonát keletkezik, amely réteg megvédi a fémet a további változástól. Ezen jó tulajdonsága folytán nagyon kiterjedt alkalmaztatása van. Vaslemezek bevonására is használják, hogy a vasat a rozsda ellen védjék.

C. felismerésére szolgál, hogy ha a fém C.-et levegőn meggyujtjuk, elég és a keletkezett C.-oxid hevítve citromsárga színű és ha lehül, akkor fehér lesz. Sóinak vizes oldata sósavval megsavanyítva kénhidrogénnel nem ad csapadékot; semleges oldata azonban kénammóniummal fehér csapadékot, cinkszulfidot ad. Ammónia a cinksók oldataiból fehér kocsonyás csapadékot (cinkhidroxidot) választ le, amely ammonia feleslegben feloldódik. Ötvözetei közül a legfontosabb a sárgaréz.

Gyártása.

A C.-et azokból a C.-vegyületekből redukálják, melyekben a C. oxigénhez van kötve. A szénnel való redukciója következőképen történik:

$2\,ZnO(-2\times 85430$ h. e.$) + C = 2\,Zn + CO_2$
$(+96960$ h. e.$)$

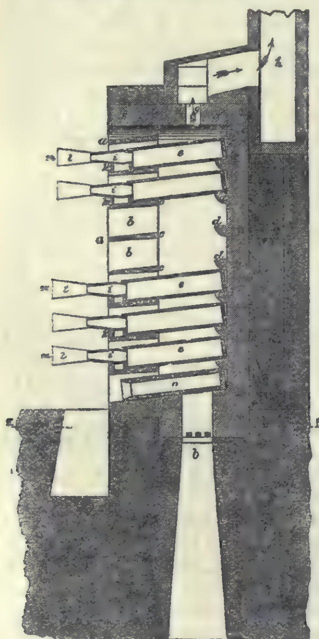
A szükséges $(-170860 + 96960) = 73900$ hőegység bevezetésére a keveréket izzítjuk.

A C.-érceket *pörköléssel* C.-oxiddá változtatják és ezt széntartalmú anyagokkal színfémmé redukálják. Pörköléskor a nemes gálma szénsava és vize elszáll s visszamarad a C.-oxid.

A kéntartalmú szfalerit pörkölése nehezebb, mert az érc kéntartalma könnyen kénsavas C.-oxidot alkot, melyet csak erős izzítással bonthatunk szét. E célból a pörköléshez nem aknás kemencét, hanem lángallót használnak.

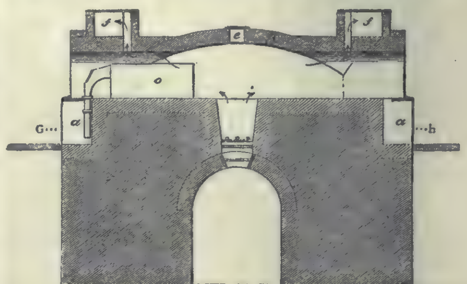
A C. redukciója érceiből azért körülményes, mert a színfém oxigénjétől csak a fehérizzásnál válik el, már pedig ebben a hőmérsékletben a C. gőzzé válik, ezért a C.-ércet csak zárt edényekben színíthetjük, hogy a C.-gőzt fölfogni és kellőképen sűríteni lehessen. E célra több apró boltást (muffel-t) használnak, ezeket jól megmelegítik és a fejlődő C.-gőzöket a C. cseppfolyós állapotáig sűrítik, hogy a kieresztő nyílások el ne duguljanak. A tűzálló anyagból készített boltásokat jobbára kőszénnel melegítik, az érc redukciójához pedig kokszot, vagy sovány és pépes kőszén keverékét használják.

Az *angol* desztilláló mód szerint a C.-ércet tűzálló agyagból készített bödönbe teszik, a fejlődő C.-gőzöket pedig az edény alján levő vascsövön át vezetve, cseppfolyóvá sűrítik és a cső alá tett vizes edényben fogják föl.

1. ábra. A belga cinkpároltató kemence függőlegés metszete.

A *belga* C.-pároltató kemencék boltásait (l. *1. ábra)* a *b* rostélyról felszálló és a *g* nyíláson *h* kürtőbe áradó gázok melegítik. Az alsó boltások fala vastagabb, hogy a közvetetlenül ható tűz erejét kibirják. A boltásokat a tűzálló téglából készített *f* fal *d* nyúlványai és az *a* vaslapok tartják, az utóbbiak belső felét a hornyos *c* agyaglapokkal toldják meg. A vízszintes *a* vaslapokat a tűzálló agyagból készített merőleges *b* lapokkal több rekesztékre osztják. Mintegy 6 ily rekeszték van minden két vaslap között és minden rekesztékbe 2 boltást tesznek. A boltásokba a *k* ducokkal megtámasztott *i* előtéket (Vorlage) ragaszolják. Mivel a boltások ferdén állanak, a bennük keletkező salak a magasabb és melegebb helyről az alantabb hidegebb helyre csúszhatik és az előték kivétele után könnyen a kemence előtti gödörbe hullhat. A gálma és szénkeveréknek a boltásba való betétele után beteszik az előtét, s midőn az izzítás folyamán ebből C.-gőzök szállanak el, ráteszik az öntöttvas *lm* toldást. Mintegy 6 óra mulva az előte megtelikC.-kel és kiönthető,azután megint visszateszik és újra folytatják a pároltatást. A másodszori kiürítés után magát a boltást is kiürítik és ezután újra megtöltik. Ez a kemence kénhíjas cinkoxid (pörkölt gálma) redukálására alkalmas.

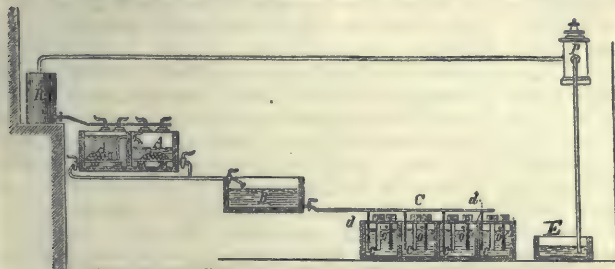
2. és 3. ábra. A sziléziai cinkpároltató kemence függőleges és vízszintes metszete.

A *sziléziai* C.-pároltató kemencék (l. *2—3. ábra) o* boltásait négyszegletes lángallóba állítják. A fűtő gázok a kemence boltozatán levő nyílásokból az *f* füstcsatornába s innen a kéménybe áradnak. A kemence munkaterének két felét *hh* lapokkal (l. *3. ábra)* 12 fülkére osztják s mindegyikbe 2 boltást állítanak. Az *a*-val jelölt rész az előte. A rostély-tüzelés helyett újabban regeneratív fűtést is használnak. A művelet 24 óráig tart. A felsősziléziai C.-pároltató kemen-

cék egy kg. fém-C. gyártására mintegy 2 kg. redukáló és 9·8 fütő szenet kivánnak.

Mióta az elektrostegin kifejlődött, a C.-et vegyületből villamos úton is előállítják. Ehhez az ú. n. *C.-ejtéshez* legalább 2·3 *volt* feszültségű áram kell. Ha valamely közömbös vagy majdnem közömbös C.-só-oldaton elektromos áramot vezetünk keresztül, a negativ poluson — a katódán — C. válik ki. A katódát C.-lap alkotja. Egy ampère erősségű áram elméletileg óránkint 1·21118 gramm színfémet ejt ki.

A C.-ejtésre több találmány van. Létrange Leo a szfaleritet lángallókban alacsony hőmérsékletnél pörköli és a keletkező kénsavas C.-oxidot kilúgozza. A *4. ábra*-beli elrendezés szerint a lúgzókádak *A A* a kiejtőknél magasabban állanak. A C.-szulfát oldat a *B* gyüjtőbe és ebből *d* csövön át a *C* ejtőkbe folyik; *C* a katódákat jelenti. Az *o* nyiláson át kifolyó C.-ben szegény oldat az *E* gyüjtőbe jut, honnan azt *P* szivattyúval az *R* tartóba emelik, ebből pedig az *A* lúgzókba eresztik. Katódának vékony C., csiszolt réz v. sárgaréz lemezeket, anódának pedig szén vagy ólom lapokat használnak. A katódákra 4—5 milliméter vastagságon hagyják a C.-et lerakodni; ezeket a késsel könnyen lefejthető C.-táblákat megömlesztik s csak ezután dolgozzák fel a kivánt félgyártmányokká. A Létrange-féle st.-denisi gyárban a pörkölt szfaleritből 1 lóerővel 12 óra alatt 8 kg. C.-et kapnak és a művelet 2·1 kg. szén fogyasztásába kerül, míg a felsősziléziai C.-kohók egy kg. szin fém kiolvasztására 2 kilogramm redukáló és 9·8 kilogramm fütőszenet használnak.

4. ábra. A Létrange-féle cinkejtő berendezése.

Blas és Miest a szfaleritet 5 mm. szemcsékké zúzzák össze és 100 atm. nyomással fémformába sajtolják, a zárt formát 600° C.-ra hevítik, hevítés után újra sajtolják, mire gyorsan lehűtik, hogy a formából könnyen kivehető legyen. Ezeket a lapokat használják anódának és befüggesztik a közömbös C.-szulfátoldatba. Az elektromos áram szétbontja a C.-kénvegyületet és a fém-C.-et a katódára rakja.

Siemens és Halske a kénsavas C.-oxidot kénsavas vasoxidullal keveri össze. Az elektromos áram áthatolásakor fém C. válik ki és kénsavas-vasoxid keletkezik.

Ha az utóbbival a gyengén pörkölt kén C.-ércet kilúgozzuk, újból az eredeti oldatot kapjuk. A gyakorlatban kevéssé tört utat Luckow C., Herrmann R. P., Kiliani Márton, Squire W. S., Currié S. C. és mások találmánya.

Irodalom. Balling, Die Metallhüttenkunde, 1885, és Grundriss der Elektrometallurgie, 1888; Vogel und Rössing, Handbuch der Elektrochemie, 1891; Bányászati és Kohászati Lapok, XVIII. évf. 1890.; Borchers, Elektrometallurgie, 1896; Stölzel, Die Metallurgie (1863, 1886); Schnabel, Handbuch der Metallhüttenkunde, II. k. Berlin 1896; Lehrbuch der chemischen Technologie, (6. kiad.) Hannover 1907; Günther, Die Darstellung des Zinks auf elektrolytischem Wege Halle 1904; Stolzenwald, Zinkgewinnung, Hannover 1907; Frey, Die Zinkgewinnung im oberschlesischen Industriebezirk, Berlin 1907; Wiese, Beiträge zur Geschichte der wirtschaftlichen Entwickelung der Rohzinkfabrikation, Jena 1903; Nissenson, Die Untersuchungsmethoden des Zinks Stuttgart 1907; Filitz, Praktischer Leitfaden für Zinkhütten-Laboratorien, Kattowitz 1907; Ingalls, Production and properties of Zinc, New York 1902, és Metallurgy of Zinc, u. o. 1903; Lodin, Metallurgie du Zinc, Paris 1905.

Öntése.

A C. öntése ma már kiterjedt iparágat alkot, mert a modern épületek díszítményeinek nagy részét ebből a fémből öntik, mert tartósabb, jobban idomítható és olcsóbb a kő és égetett agyag díszítéseknél. Készítenek belőle apróbb és nagyobb műöntvényeket, sőt hatalmas szoborcsoportozatokat is (ilyen a m. kir. államvasutak budapesti keleti (központi) pályaházán levő szoborcsoportozat). Igen sok C. kell a lámpástalpak, kandeláberek, karos és függő lámpások öntésére is. A C.-et homok-, agyag- és fémformába öntik. A komplikáltabb C.-tárgyakat részletekben öntik és az egyes részeket összeforrasztják. A homokforma gyengén nedves legyen, a nagyon finom és vékony tárgyak formáit azonban célszerű kissé megszárogatni. A cink öntés közben túlságos forró ne legyen, mert ekkor nagyon összehuzódik és az öntvényen szivógödrök keletkeznek. Ha egy tárgyból kevés darab öntendő s ez a tárgy komplikált, azt inkább agyagformába öntik. Szép öntvényeket ad a téglaporral kevert gipsz is; azonban ezeket vastagságuk feléig lassan ki kell égetni. A fémformákat jobbára sárgarézből készítik és felszinüket ezüsttartalmú választóvízzel megcsávázzák, ezután pedig széntűz felett pörkölik, ez azért szükséges, hogy a C. a formához ne égjen. Főfeltétel, hogy ezek a formák könnyen összecsukhatók és szétszedhetők legyenek. Ha öntés közben nagyon megmelegedtek, lehűtendők. Mivel a fémformába való öntés igen gyors munka, különösen tömeges árúcikkek, jelesül lámpások, vázák, hamutartók stb. gyártására használják. A formából könnyen kivehető üreges öntvényeket csapokon forgó fémformákba öntik. A beöntött fémet egy-két másodpercig a formában hagyják, hogy az azzal érintkező része megfagyhasson, mire a fölös fémet a forma megfordításával kiürítik (l. *Hézagöntés*). V. ö. *Abbasz*, Handbuch der Metallgiesserei (1875).

Története.

Bár a C.-érceket, jelesül a kadmiát (galmey, gálma) már az ókorban ismerték és azt szén jelenlétében rézzel összeolvasztva a sárgaréz gyártására föl is használták (l. *Sárgaréz* alatt ennek történetét), azonban magának a szinfémnek előállítása az ókor kohászainak nem sikerült, mert a színfé-

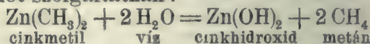
met érceiből csak oly hőmérsékletnél redukálhatjuk ki, melynél a C. már gőzalakba megy át, a gőzt pedig alkalmas készülékek hiján nem tudták sűríteni. Az első, aki a C. fémet említi, a XV. sz. alchemistája Basilius Valentinus volt («Letztes Testament» 1645-iki kiadásának III. könyve 163-ik lapján). Theophrastus Paracelsus Bombastus von Hohenheim, továbbá Agricola (De natura fossilium) és Matthesius János is megemlékeznek róla. Gyártásáról Stahl (Anweisung zur Metallurgie 1728-iki kiadás, 38. oldal) közölte az első adatot. Őt követték Schlüter (Gründlicher Unterricht von Hüttenwerken 1738. Cap. XL, 227—230), ab Indagine (Bifolium chemico-physico metallicum 1771) és Marggraf (Chymische Schriften I. r. 1768. 248—258). Különösen a két utóbbi sokat kutatta a C.-desztillálás legszaporább módjait. Az első nagyobbszabású C.-olvasztót 1743. Bristol mellett Champion állította föl, a kontinens első C.-kohóját pedig 1797. Wesolloban (Felső-Szilézia) indították meg. E század elején Karintiában és Felső-Sziléziában több C.-kohó keletkezett. Ez időtájt indították meg nálunk a dognácskai kohót is, melyet azonban az ércek hija miatt már régen beszüntettek. A C.-gyártás nagyobb lendülete Hobronnak és Sylvesternek 1805. tett ama találmányától számítható, hogy a C. 120° C.-nál hengerelhető és dróttá húzható. Sokat köszönhet a C.-ipar Kriegernek is, aki a «Verein zur Beförderung des Gewerbefleisses» jutalmát nyerte meg 1826. hézagöntéseivel (l. o.).

A világ összes C.-kohói 1800-tól 1808-ig évenkint csak 1400 t. C.-et gyártottak. A termelés az 1 millió tonnát az 1876—1880-ig terjedő öt évben érte el és 1901. már félmillió tonnára rúgott. Az európai és amerikai C.-kohók termelése 1901-től 1908-ig folytonosan fejlődött és 1908. elérte a 724,347 tonnát. A termelés élén áll Németország (216,874 t.), az északamerikai Egyesült-Államok (190,933 t.) és Belgium (165,018 tonna). Ausztria termelése csak 14,224 t. Magyarországban a szóban forgó fémet még nem állítják elő. Korunk legjelesebb C.-kohói Belgiumban (Vieille Montagne cég) és Németországban vannak. Kiemelhetjük a st.-léonardi, a flônei, a valentincocq-i, a vorbeck-i és a mühlheim a. d. ruhri gyárakat. Magyarországon Máramaros vmegyében, Budfalván találtak nagyobb C.-érc-telepet. V. ö. *Csorbits* László, A C.-ről és C.-iparról (Bányász. Lapok 1893); *Edvi Illés* Aladár, A C. multja és jelene (Term. Tud. Közl. 1891); The mineral industry (1908).

Cink, tolvajszó. Értelme: jel. Cinkelni vagy cinket adni annyit tesz, mint jelet adni. Használják a budapesti csibészek is. L. még *Cinkos*.

Cinkacetát, *ecetsavas cink* $(CH_3COO)_2Zn$. A C.-ot úgy látszik már *Geber* alchemista ismerte a VIII. sz.-ban; gyógyszerül *Rademacher* ajánlotta. Előállítható úgy, hogy cinkoxidot v. bázisos cinkkarbonátot híg ecetsavban oldunk és az oldatot besűrüsítjük. A kihüléskor a C. két molekula kristályvízzel kikristályosodik. Színtelen, átlátszó, gyöngyházfényű, gyengén ecetsavszagú kristályok; hideg vízben könnyen oldódik, szesz is elég jól oldja. A levegőn kissé mállik, 100°-on összes kristályvizét elveszti. Erősebb hevítéskor elbomlik. Gyógyszerül is használják.

Cinkalkilvegyületek, *Frankland* 1849-ben fedezte fel. Mint rendkívül reakcióképes vegyületek a magnézium alkilvegyületek mellett a legfontosabb fémalkilvegyületek. Keletkeznek fémcinknek jódalkilekre való hatásakor. Színtelen, kellemetlen szagú, levegővel érintkezve önként meggyuladó vegyületek, azért a velük való dolgozásnál a legnagyobb óvatossággal kell eljárni. Mint igen reakcióképes vegyületeknek széleskörű alkalmazásuk van az organikus kémiai szintéziseknél. Igy pl. víz hatására paraffin szénhidrogéneket szolgáltatnak:

$$\underset{\text{cinkmetil}}{Zn(CH_3)_2} + \underset{\text{víz}}{2\,H_2O} = \underset{\text{cinkhidroxid}}{Zn(OH)_2} + \underset{\text{metán}}{2\,CH_4}$$

Fontosabbak: *cinkmetil* $Zn(CH_3)_2$ fp. 46°, fs. 1·386, *cinketil* $Zn(C_2H_5)_2$, fp. 118°, fp. 1·182; *cinkpropil* $Zn(CH_2.CH_2.CH_3)_2$, fp. 146°; *cinkizopropil* $Zn(C_3H_7)_2$, fp. 136°.

Cinkarzenid, l. *Arzéncink*.

Cinkbromid, *brómcink*, $ZnBr_2$. E vegyület cink és bróm közvetlen egyesítése útján is készíthető. Vizes oldatát kapjuk, ha cinket brómhidrogénsavban oldunk. Az oldatot erősen besürüsítve, a kihüléskor lágy, nagyon nedvszívó tömeggé mered meg. A víztől mentes C. szállasztható és tűalakú kristályokból áll, fajsúlya 3·643; vízben igen könnyen oldódik, szesz és éter is oldja. Meleg vizes oldatát tömény ammonia-oldattal elegyítve, a kihüléskor nyolclapu kristályokban *brómcinkammonia* $(ZnBr_2.2H_3N)$ válik ki.

Cinkcianid *(ciáncink)*, $Zn(CN)_2$. Többnyire úgy készítik, hogy cinkszulfát vizes oldatát káliumcianid-oldattal elegyítik és az oldatot ecetsavval megsavanyítják. A levállott csapadékot vízzel kimosván, megszárítják. Fehér, alaktalan por, melynek alig van ízev. szaga. Igen erős méreg, vízben, borszeszben úgyszólván oldhatatlan. Ecetsav nem oldja, ásványos savak feloldják; ammoniában is oldódik. A C.-et régebben gyógyszerül használták.

Cinkdrót, l. *Drót*.

Cinkefélék (állat), a. m. *cinegefélék* (l. o.).

Cinkejtés, l. *Cink*.

Cinkéleg, l. *Cinkoxid*.

Cinkes pesttapadék, főként cinkoxidból, kadmiumoxidból és kéncinkből áll, feketés szürke színű és sárgás törésű.

Cinketil, l. *Cinkalkilvegyületek*.

Cinkezés. A cinket különösen vaslemezek rozsdától való megóvására használják. A cink részben mint burkoló anyag védi a vasat, részben pedig mint elektropozitivabb fém, mely a vassal és a lemez fölszinét érő folyadékkal galvánelemet alkot. A cink lassankint oxidálódik, a vas pedig épen marad. Oly nagy a cinknek e tekintetben való hatása, hogy a cinkkel bevont vason 12 mm² felületű szabad helyek is lehetnek, anélkül, hogy a vas rozsdát fogna. E miatt nevezik a cinkkel bevont vasat *galvanizált vasnak*.

A vas C.-ét már a mult század óta ismerik, Malonnin e műveletről 1742., Watson pedig 1786. irt, azonban ez az ipar csak 1840-től vett nagyobb lendületet. A cinkezendő vaslemezt leginkább higított sósavval (1 : 7-hez arány) csávázzák, mert ez olcsóbb a kénsavnál. Rendszerint 2 higított sósavval s egy vízzel telt edényt használnak; az

első edényben előcsávázott lemezt a vízzel telt edényben leöblítik, azután a harmadik edényben fémtisztára maratják, végül pedig homokkal lesúrolják. Ebben az állapotban kerül a lemez az előcinkező fürdőbe, mely szalmiák és víz, vagy 30 rész víz, 30 rész sósav, 2 rész klórcink és 1 rész szalmiák keverékéből áll. A fürdőből kivett lemezt megszárítják és néhány másodpercig a cinkező kádba merítik. Az olvadt cinket szalmiák védi az elégéstől. A cinkfürdőből kivett lemezt vízzel telt edénybe vetik; jobb volna azonban a lemezt meleg vízbe, vagy olvadt faggyu-, esetleg meleg pálmaolaj-fürdőben lehűteni, mert a hideg vízben való lehűtés a fémet rideggé teszi. A vízben hűtött lemezeket megszárogatják s ezután fűrészporral v. korpával megsúrolják, a faggyuban hűtötteket pedig gyenge lúgban megmossák, vízzel leöblítik és puha rongyokkal megtörlik. A vaslemezek, bevonására a tiszta cinken kívül ólom-cink, esetleg 100 rész cinkből, 30 rész ólomból és 70 rész ónból álló ötvényt használnak.

A vasdrótot hígított kénsavban csávázzák, ezután leöblítik, öblítés után pedig a fémfürdőbe mártják és a fémfürdőből kivéve vízzel öblítik le; mivel az így cinkezett drót felülete durva, újra áthúzzák azon a húzóvason, amelyen a C. előtt áthúzták, hogy e művelet alatt a cink ne szakadozzon, a drótot 120° C.-ig hevítik föl.

A láncokat, horgokat, szegeket és más efféle apró vastárgyat előbb hígított kénsavban vagy sósavban csávázzák, ezután vízzel leöblítik és kosárba téve az olvadt cinkbe mártják és abban jól összerázzák. 2—3 perc mulva kiveszik, kis lángallóba dobják és szénporral befedve vörösizzásig hevítik, ekkor a fölös cink leolvad és a kemence alján összegyül. Kellő izzítás után a tárgyakat kiszedik és a tapadt szénportól megtisztítják. Igen apró tárgyakat célszerű a csávázás után 1 rész rézgálic és 10 rész víz oldatában vörös rézzel bevonni. A vastárgyakra (lemez stb.) rakodó cink vastagsága 0·006—0·043 mm. közt ingadozik s egy m^2 felületre 45—300 g. cink számítható. Hazánkban a legnagyobb vascinkelő Nádasdon, a Rima-murány-salgótarjáni vasmű részvénytársaság lemezgyárában van.

A sárgaréz, bronz és vörösréztárgyakat C. előtt csávázzák, azután vízben leöblítik, öblítés után pedig szalmiákkal kevert klórcinkoldatba áztatják. Mihelyt buborékok szállnak fel (1—2 perc mulva), a tárgyakat a klórcink-fürdőből kivesszük, megszárogatjuk s ezután az olvadt cinkbe mártjuk. Cinkezhetünk klórcinkfürdő használata nélkül is, csakhogy a bevonat nem lesz oly egyenletes és tökéletes.

A felsorolt mekánikai C.-en kívül használják a *galváncinkezést.* E célra használt fürdőt 80 g. kénsavas cinkoxidból (cinkgálic), 50 g. kénsavas ammoniakból, 20 g. klórammoniumból (szalmiáksó) és 1 l. vízből készítik. Használt áramfeszültség 2·8—3 *volt,* anodául hengerelt cinklemezt használnak. Ez a fürdő kovácsvas, acél és öntött vaslemezek C.-ére alkalmas. Mivel jó minőségű cinkbevonatot csak a legalkalmasabb áramerősség mellett készíthetünk, ekkor pedig a művelet igen lassú és drága, a galván-C. a bemártó C.-sel még mindig nem versenyezhet. V. ö. *Hartmann,* Das Verzinnen, Verzinken etc. (1906); *Japing,* E., Blech und Blechwaaren (1886); *Langbein,* Handbuch der Galvanischen Metall-Niederschläge (II. kiad., 1889); *Richter,* Die galvanische verzinkung des Eisens (1895).

Cinkfedél, l. *Fémfedél.*

Cinkfehér, l. *Cinkoxid.*

Cinkferrocianid, *ferrociáncink,* $Zn_2[Fe(CN)_6]$, fehér csapadék alakjában keletkezik, ha cink-só oldatához káliumferrocianid (sárga vérlúgsó) oldatát elegyítjük. A C. amorf, íztelen és szagtalan fehér por. A cinkcianidnál kevésbbé mérgező. Ammonia és híg savak nem oldják (a cinkcianidot oldják). A C.-ot gyógyszerül is használták.

Cinkfoncsor, l. *Cinkötvények.*

Cinkfüst. Míg a cinkpároltató kemencék boltásai hidegek, a cinkgőzök szilárd cinkké fagynak, ez a szilárd cinkpor keveredik az elégő cink porával (cinkoxid); ezt a szürke port nevezik C.-nek.

Cinkgálic, l. *Cinkszulfát.*

Cinkgyártás, l. *Cink.*

Cinkhamu, *cinksalak, cinkvakarék,* különféle tisztátlanságokkal kevert cink- és cinkoxidtartalmú hulladék, mely a kohókban keletkezik. Használjuk a cinkkohászatban a cinkércek pótlására s ha elég tiszta, a fémcink pótlására is.

Cinkhidroxid, *cinkoxidhidrát,* $Zn(OH_2)$, fehér kocsonyás csapadék alakjában keletkezik, ha cinksó oldatához éppen elegendő káli-, v. nátronlúgot elegyítünk. A lúgot fölösleges mennyiségben alkalmazva, a kiválott C. kálium-, vagy nátrium *cinkáttá* K_2ZnO_2 vagy Na_2ZnO_2 oldódik; e *cinksavas* sókban a cink a savmaradék alkatrésze. Savak a C.-ot cink-sókká oldják. A C. tehát erős lúgokkal szemben sav, savakkal szemben pedig bázis módjára viselkedik, tehát amfotér vegyület. Ammonia *cinkammin*-vegyületté oldja. Hevítéskor vízre és cinkoxidra bomlik.

Cinkhiperoxid, *cinkszuperoxid, cinkperoxid,* keletkezik cinkhidroxidból $Zn(OH)_2$ hidrogénhiperoxid hatására. Ez eljárással kapott készítmények különféle, többé-kevésbbé állandó C.-ok keverékei, amelyek savak hatására hidrogénhiperoxidot fejlesztenek. C.-ot úgy is készítenek, hogy cinkklorid-oldatból a katódon, hidrogénhiperoxidot alkalmazva, fémes cinket elektrolitosan leválasztanak. A C.-ot antiszepsises és dezinficiáló szerül használják. Az *ectogan* és *cinkperhidrol* néven árúsított készítmények C. és cinkoxid keverékei.

Cinkit (ásv.), hatszöges hemimorph. Többnyire vaskosan vagy durva szemcsés halmazokban fordul elő; törése kagylós. Kem. = 4—4·5: fajsúlya = 5·43—5·7 Színe vér-jácintpiros. Karca narancssárga; gyémántfényű. Kémiai összetétele = ZnO, amihez rendesen még kevés MnO is hozzájárul. Előfordul szemcsés mészkőben Franklinit, Willemit és Kalcit kiséretében Ogdensburg közelében (New Jersey).

Cinkizopropil, l. *Cinkalkilvegyületek.*

Cinkjodid, *jódcink,* ZnJ. Finom eloszlású cink szín-jóddal közvetlenül egyesül C.-dá, amely az edényben a hevítéskor színtelen, tűalakú kristályokban szublimál. Fajsúlya 4·696; 446°-on megolvad. Levegőn hevítve elbomlik, a jód elillan és cinkoxid marad vissza. A C. cinkkloridhoz hason-

lóan ammoniával vegyül, lúgfémjodidokkal pedig kettős sókat alkot. A C.-os keményítő-oldatot kémlőszerül használják.

Cinkkarbonát, *szénsavas cink*. A *szabályos C.* ($ZnCO_3$) a természetben mint *cinkpát* és *gálma* fordul elő. Előállítására cinksó hideg oldatához káliumhidrokarbonát-oldatot elegyítenek. Cinksók forró oldatából híg fémkarbonátok hatására, az oldatok viszonyos mennyiségétől és hőmérsékétől függően, különféle összetételű *bázisos C.* válik ki; a természetben előforduló *cinkvirág* is bázisos C. A lecsapás útján készült C.-ok fehérek és vízben oldhatatlanok; savak, széndioxid fejlődése közben, a megfelelő *cink-sókká* oldják. Hevítéskor elbomlanak és *cinkoxid*-ot hagynak hátra.

Cinkkéneg, l. *Cinkszulfid*.

Cinkkenőcs, l. *Cinkoxid*.

Cinkklorid, *klórcink*, $ZnCl_2$. Először *Glauber* állította elő 1648. a C. oldatát olyformán, hogy gálmát sósavban oldott *(Oleum lapidis calaminaris)*. Szilárd állapotban *Hellot* kapta 1735. cinkoxid és szalamiasó keverékét ledesztillálva. Képződik a fémcinkből, ha azt klórgázban elégetjük. Oldatban úgy kapjuk, ha cinket vagy cinkoxidot higított sósavban oldunk. Rendesen úgy készül, hogy cinket sósavban oldanak és az oldatot besűrűsítik. Az így előállított C. vajszerű tömeg *(Butyrum zinci)*, mely egy molekula kristályvizet tartalmaz. A víztől mentes C.-ot legtisztábban úgy kapjuk, ha cinket klórgázban elégetünk. A víztől mentes C. fajsúlya 2·907; 262°-on megolvad és 730°-on forr. Vízben, szeszben igen könnyen oldódik. Vizes oldata undorító fémesízű és igen maró, úgy hogy pl. papiroson nem szűrhető. Az árúbeli C. vizes oldata többnyire nem egészen átlátszó, mert kevés *bázisos* C.-ot tartalmaz, mely vízben oldhatatlan. A C. ammoniával közvetlenül egyesül. Ismeretes 5, 4, 2 és 1 molekula ammoniával való vegyülete. Az ammoniumkloriddal és az alkalifémek kloridjaival kettős kloridokat alkot, melyek elég jól kristályosodnak. A nyers C. tömény oldatával fát impregnálnak (vasúti talpfa). Az e célra szolgáló oldatot többnyire gálma, vagy cinkfényle sósavban való oldása útján kapják. Alkalmazzák az ónnal való forrasztásnál, a réznek meg vasnak ónnal v. ólommal való bevonásánál is. Újabban e célra inkább az ammonium C. kettős só tömény vizes oldatát használják. Gyógyszerül mint marószert rendelik. Híg vizes oldata is erős dezinficiáló. A C. igen tömény vizes oldatát cinkoxiddal keverve olyan pépet kapunk, mely néhány perc alatt *cinkoxiklorid* képződése folytán kemény tömeggé válik. Ezért a pépet odvas fogak kitömésére használják. A C.-ot az iparban igen kiterjedten használják. Így pl. olaj rafinálásánál, pergamentpapiros, éter, stearinsav gyártásánál, a festőiparban anilinkékhez mint pácot, kátrányfestékek előállításánál, a sárgaréz gyártásánál, papiros enyvezésére stb.; kémiai műveleteknél vizet elvonó és kondenzáló szerül alkalmazzák. A C. és szalmiák tömény sósavas oldatát *(forrasztóvíz)* forrasztásra, réz, vas stb. ónozására és ólmozására használják.

Cinkkromát, *krómsavas cink*. Ha cinksó oldatához kaliumkromát-oldatot elegyítünk, *bázisos* C.-ból álló citromsárga színű csapadék keletkezik, amelyet a mérgező ólomkromát helyett *cinksárga* néven festékül használnak.

Cinklemez, hengerlés útján előállított 0·3—5 mm. vastag lap alakú gyártmány. A nyers cink lapokat 100 C°-ig, hengerlés közben pedig 150 C°-ig hevítik fel és lassan hűtik le. Magyarországon Váczott van cinkhengermű.

Cinkliszt, l. *Cinkpor*.

Cinkmaratás, l. *Cinkográfia*.

Cinkmetil, l. *Cinkalkilvegyületek*.

Cinknitrát, *salétromsavas cink*, $Zn(NO_3)_2$. E sót úgy készítik, hogy cinkoxidot, v. cinkkarbonátot híg salétromsavban oldanak. A nagyon besűrített oldatból a C. 6 molekula vízzel négyoldalu hasábokban kikristályosodik. Vízben igen könnyen oldható, szesz is oldja. Többféle bázisos C. is ismeretes.

Cinknyomás, l. *Cinkográfia*.

Cinkográfia *(domboredzés, kémigráfia, cinkmaratás, cinkotipia)*. *Eberhard* által 1804 körül Magdeburgban felfedezett az az eljárás, mely szerint toll- és krétarajzok v. kéziratok sokszorosítására alkalmas cinklemezekre vihetők át. Legelőször *Höfelnek* sikerült 1840. cinkmaratást előállítania, de *Gillot* tökéletesítette és vezette be a cinkográfiát a könyvnyomtatásba *(panikonographia, Gillotage)*. A legnagyobb tökéletességre a bécsi Angerer emelte 1870. A cinkográfiát úgy állítják elő, hogy a síma cinklemezre átvitt rajzot v. képet zsiradékkal, gyantával v. ehhez hasonló anyaggal vonják be és azután híg salétromsavval maratják a lemezt úgy, hogy csak a rajz marad meg rajta kiemelkedően. Lehet rajzokat v. betüket közvetlenül a cinklemezre is rajzolni v. pedig zsíros tintával erre a célra alkalmas papirosra is, ez utóbbi esetben a rajzot átnyomás segítségével viszik a lemezre. Ezt az eljárást a kemigráfiánál alkalmazzák leginkább. A *fotocinkográfiánál* (fotokemigráfia) a képet fényképezés útján viszik a cinklemezre. A fényképezett negativot papirosra kopirozzák, mely zselatinnal és káliumbikarbonáttal van preparálva és éppen úgy, mint a fotolitográfiai átnyomópapirosokat, bizonyos ideig a fény behatásának teszik ki, úgy hogy a zsíros festék ráadásakor és a lemez mosásakor a kép csak a világosított helyeken marad meg. Pontosabb kivitelű munkánál (autotipia előállításánál) a képet közvetlenül a cinklemezre kopirozzák, melyet erre a célra fényérzékeny aszfaltréteggel vonnak be. Kromát és tojásfehérje-eljárásnál a cinklemezeket vékony rétegben tojásfehérjével és ammoniumbikromáttal vonják be, megszárítják és negativ alatt világosítják, azután firnász-, zsiradék- és gyantatartalmú festékkel kenik be és hideg vízbe teszik, mely a kromát-tojásfehérjét azon a helyeken, ahol nem érte világosság, feloldja. A feloldatlanul maradt megvilágított részek a festékbevonattal együtt megmaradnak, melyet aztán kolofóniummal v. aszfaltporral behintenek és gyengén hevítenek. Ezek a lemezen maradt részletek a híg salétromsav maró hatásának ellenállnak. Hasonló módon lehet fényérzékeny anyagokat, pl. enyvet, halenyvet bikromáttal a cinklemezre átvinni. Vonalas rajzokat egyszeri maratással nem lehet kellő

magasságra maratni, mert a maró folyadék könnyen a rajz vonalait védő fedőanyag alá kerülhetne és azt csakhamar elrontaná. Azért eleinte csak gyengén és megszakítással maratják a lemezt, azután gyantatartalmú festékkel vonják be a rajzot, mely gyenge hevítés után megolvad és a vonalak mellé rakódik; ez azért szükséges, hogy újabb maratás esetén a vonalakat megvédje és a maratás távolabb, lejtősen történjék a vonaltól, ezt az eljárást szükség szerint többször is megismétlik. Végül következik a végső maratás, mely a mélyebb részeket vájja ki. E célból sima hengerrel ismét kevés zsírtartalmú festéket adnak fel a lemezre, gyantaporral behintik, ezt megolvasztják rajta és savfürdőbe teszik. Az ily módon elkészített lemezt még különböző gépekkel megmunkálják. A kromocinkográfiában többféle lemezeket készítenek színes képekről, melyeket színnyomatokhoz használnak. A vonalas rajzú maratáson kívül van még *autotipia* (l. o.), vagy féltónusú maratás, melynek a finomabb illusztrációk nyomásánál van nagy jelentősége. V. ö. *Husnik*, Die Zinkätzung (3. kiad. Wien 1907); *Krüger*, Die Zinkogravüre oder das Ätzen in Zink (4. kiad. u. o. 1905); *Mörch*, Handbuch der Chemigraphie (Düsseldorf (1886); *Toifel*, Handbuch der Chemigraphie (2. kiad. Wien 1896).

Cinkogravür, cinkmaratás, l. *Cinkográfia.*

Cinkolitfehér, l. *Cinkszulfid.*

Cinkonidin, *cinchonidin*, (elavult neve: *α kinidin* és *cinchovatin)*, $C_{19}H_{22}N_2O$ összetételű a cinkoninnal izomer chinolin-csoportos alkaloida. A C. a különféle kina-kérgek alkotórésze, amelyekből a kinin-gyártásnál melléktermékül kapják. Színtelen, fénylő prizmák v. kristálylemezkék. Kb. 207°-on megolvad. A kininnél kevésbbé keserű ízű. Vízben csaknem oldhatatlan, szesz és éter kissé oldja. Oldatai nem fluoreszkálnak, a *thalleiochin*-reakciót sem adja (eltérés a kinintől és kinidintől). Sói a kinin sóinál általában bőségesebben oldódnak, oldatuk a poláros fény síkját balra forgatja. A C.-t és sóit lázellenes gyógyszerül használják; hatásuk a kininénél gyengébb, de a cinkoninénál erősebb.

Cinkonin, *cinchonin*, $C_{19}H_{22}N_2O$ összetételű, a cinkonidinnel izomer chinolin-csoportos alkaloida. (Ma már nem használatos nevei: *chinchonin, huanokin, betacinchonin, kristályos cinchonicin).* A C. a többi kina-alkaloida (kinin, kinidin, cinkonidin) mellett a kina-kérgekben fordul elő, cserssavval és kinacsersavval vegyülve; e kérgekből a kinin és sói előállításánál melléktermékül kapják. Színtelen és szagtalan, átlátszó monoklin kristályok. Igen keserű ízű. Víz alig, szesz eléggé oldja. 255°-on megolvad, vízgőzzel 220°-on szublimál. A kinintől és a kinidintől eltérően híg szénsavas oldata nem fluoreszkál és a *thalleiochin*-reakciót sem adja; úgyszintén ammonia-oldatban és éterben is alig oldódik. Sóinak oldala a poláros fény síkját jobbra forgatja. Tömény kénsav és salétromsav színtelenül oldja. Amilalkoholos oldatban kálilúggal forralva cinkonidinné, káliumhidroxiddal hevítve pedig kinolinné alakul. Salétromsavval forralva, más oxidációs termékek mellett kinolsav keletkezik. A C.-t és sóit lázellenes gyógyszerül használják; hatásuk a kininénél jóval gyengébb.

Cinkos, e szóról régebben az volt a nézet, hogy eredetileg kockajátékos volt s a német *zink*-kel rokonították, mely azonos a francia *cinq* s latin *quinque*-vel (jelentése ötös). Újabban Tolnai Vilmos bebizonyította, hogy e szó a német tolvajnyelv *zink, zinken* szavának átvétele, melynek jelentése: jegy, jel, intés, tulajdonjel, beavatott, orgazda. Valószínű, hogy a szó az erdélyi szász nyelvjárások valamelyikéből került nyelvünkbe.

Cinkota, tolvaj nyelven arculütést jelent.

Cinkotipia, l. *Cinkográfia.*

Cinkoxid, *cinkéleg, cinkfehér, „fehér semmi"*, ZnO. A C.-ot igen régi idő óta ismerik, mint a cinktartalmú ércek kohászati feldolgozásánál keletkező vegyületet és *cadmia* v. *pompholix*-nak nevezték. Az alchemisták a cink elégetése útján kapott oxidot laza voltánál fogva *lana philosophica* (lat. a. m. bölcsek gyapja) v. *nix alba* (lat. a. m. fehér hó) névvel jelölték; ez utóbbi elnevezésből a német *nichts* szó révén a *nihilum album* (lat. a. m. *fehér semmi)* név keletkezett. A természetben előforduló *cinkit* v. *vörös cinkérc* C. és mangánoxid vegyülete; ferrooxiddal alkotott vegyülete a *franklinit.* A *tutia* régi gyógyszer is főképen C.-ból áll. A C. laza por alakjában keletkezik, ha fémes cinket levegőn v. oxigén-gázban elégetünk *(cinkvirág* v. *flores zinci).* A tiszta C.-ot bázisos cinkkarbonátból állítják elő, amelyet úgy készítenek, hogy a cinkszulfát vizes oldatát forró nátriumkarbonát-oldathoz öntik és a kimosott csapadékot megszárítják, majd a bázisos cinkkarbonátot enyhe vörös izzáson (túlságos izzításkor agyonégetett, tömör C.-ot kapnak) addig hevítik, míg kivett próbája savtól többé már nem pezseg. A C. (cinkfehér) nagyban való előállítására cinket agyagretortákban hevítenek, majd levegőt áramoltatnak hozzá, amikor is a cink C.-dá ég el és a kamarákban hófehér por alakjában lerakódik. Egyébiránt a cinkércekből közvetlenül is készítenek alkalmas berendezésű kemencékben nyers C.-ot *(cinkhamu, cinkszürke).* A C. fehér v. kissé sárgás árnyalatú, szagtalan és íztelen, 5·42 fajsúlyú por. Kristályos módosulata is ismeretes; ennek fajsúlya 5·7. Hevítéskor megsárgul, de kihülve újra megfehéredik; e sajátságát felismerésére is használják. Vízben úgyszólván oldhatatlan, hígított savakban cink-sókká oldódik; lúgok cinkáttá, ammonia cinkammin-vegyületté oldja. Levegőn széndioxidot szí és részben bázisos cinkkarbonáttá alakul. Magas hőmérséken a hidrogéngáz, szén, úgyszintén szénmonoxid a C.-ot fémes cinkké redukálja. A C.-ot az iparban a mérgező ólomfehér (ólomkarbonát) helyett fehér festékül használják; a C. fedőképessége az ólomkarbonáténál csekélyebb ugyan, alkalmazása azonban mégis előnyösebb, mert nem mérgez és mert kénhidrogéntartalmú levegőn (kémiai laboratórium, gyárak, kénes fürdő, árnyékszékek stb.) meg nem barnul (az ólomfehéret báriumszulfáttal v. permanens fehérrel is előnyösen helyettesítik). Használják továbbá agyagáruknak a máz alatt való díszítésére, kittekhez (cinkkloriddal) az üveggyártásnál, optikai üvegkészülékek csiszolására, a Rin-

mann-féle zöld és egyéb festékek gyártásánál stb. Cink-sókat is készítenek a C.-ból. A tiszta C.-ot kendőzőszerül is használják, így különféle kozmetikai kenőcsökbe, arc- és hajporokba keverik. Gyógyszerül szárító porok és kenőcsök (*cinkkenőcs*) alakjában bőrbetegségeknél, belsőleg görcsös bántalmaknál alkalmazzák.

Cinkoxiklorid, l. *Cinkklorid.*

Cinköntés, l. *Cink.*

Cinkötvények. A cink a legtöbb fémmel ötvözhető, különösen fontosok a vörösrézzel, a vassal, a nikkellel, az ónnal és az antimonnal alkotott ötvényei, melyek az iparban a legkülönfélébb elnevezés alatt fordulnak elő. Ezek: Aich-fém, alpakka, antifrikciós fém, Bath-fém, Birmingham-platina, Biderry-fém, Chrysochalk, csapágy-fém, deltafém, Muntz-fém, Oreide Pinchbenk, talmi arany, Tissier-fém, Tournay-fém, sárgaréz, szobor-bronz, sterro-fém, Sorel-fém, Simolor vagy mannheimi arany (l. o.). A *keménycink*: vascinkötvény. A cink súlyának 7%-ig oldja a vasat. A *cinkfoncsor*: cinkkénesö ötvény. A galvánbatteriákban a foncsorozott cink-elektródokat használják. A cinket 250—60°-ig felhevítik, klórcink-ammonium-oldattal beecsetelik és a kénesőbe mártják. A lap egy pillanat alatt foncsorréteget kap. A dörzsvillamos gépek üvegkorongjainak gerjesztésére használt *cink-ón-foncsor* (*Kienmeyer foncsora*) 2 rész kénesőből, 1 rész ónból és 1 rész cinkből áll.

Cinkpácok, l. *Pácok.*

Cinkpároltatás. A cinkfém előállítása kohászati úton. E célból az érceket pörkölik, oxiddá változtatják, azután szénoxidgázzal vörös izzás mellett szinítik, és midőn már fehér izzóvá kezd válni, elpárologtatják és hüsített előtevő edényekben fölfogják az edény falaira lerakódott fémet. L. bővebben *Cink* (gyártása).

Cinkpát, l. *Smithsonit.*

Cinkperhidrol és *cinkperoxid*, l. *Cinkhiperoxid.*

Cinkpor (*cinkszürke, cinkliszt*). Nagyon finom pora a cinknek, mely 8—10% cinkoxidot tartalmaz és állandó kisérője a kadmium, arzén, antimon, ólom stb. A cink gyártásánál melléktermék gyanánt nyerik. Nedves levegőn, nemkülönben ha nagyobb tömegét híg sósavval leöntjük, meggyulad. Redukáló anyagnak használják pl. az indigócsávánál stb. Felhasználják a kadmium és tiszta cink előállítására is.

Cinkpróba (koh.). A cinkércek fémtartalmának meghatározása száraz v. nedves úton; ez utóbbi biztosabb, mert a száraz próba annál bizonytalanabb, mennél kisebb a cinktartalom. Ha száraz úton akarjuk próbálni az érceket, porrá törjük, és 15—20% szénporral keverve 2 óráig hevítjük fehéren izzó hő mellett egy tűzálló agyagretortában: ennek nyakába hosszú üvegcsövet dugunk, melyet vízzel hűtünk és egy dróttal többször kitakarítunk. Ha az üvegcsövön már nem jönnek ki éghető gázok, akkor be van végezve a próba. A kihült retortából és üvegcsőből kiszedjük a cinkcseppeket, a csőben található cinkoxidport salétromsavban feloldjuk, az oldatot szárazra pároltatjuk, a cinkoxid maradékot kiégetjük, megmérjük, és átszámítjuk cinkfémre (100 cinkoxid = 80·13 cinkfém). — Nedves úton megkapjuk a cinktartalmat, ha az érceket égetéssel vagy pörköléssel oxiddá változtatjuk és ammoniakban feloldjuk, az oldatból pedig a cinket kénhidrogénnel kéncink alakjában kiejtjük, ezt ammoniakkal jól kimossuk és egy kissé megsavanyított vaskloridoldattal homokfürdőben melegítjük. A kéncink ekkor átváltozik klórcinkké, a vaskloridnak megfelelő részéből pedig vasklorür lesz, melynek vastartalmát szokott módon meghatározzuk. A vastartalom 2 részének megfelel 1 rész cinktartalom. Az oxiddá változtatott ércekből közvetetlenül ammoniakkal kivonván a cinkoxidot, az ércek súlyhiányából is megismerhetjük a cinkoxid súlyát, melyből a cinkfém súlyát kiszámíthatjuk.

Cinkpropil, l. *Cinkalkilvegyületek.*

Cinksalak, l. *Cinkhamu.*

Cinksárga, l. *Cinkkromát.*

Cinksavas sók a. m. cinkátok, l. *Cinkhidroxid.*

Cink-sók, egyike-másika a természetben is előfordul. Előállíthatók fémes cinknek, cinkoxidnak, v. cinkhidroxidnak a megfelelő savakban való oldása és a só kikristályosítása útján; az oldhatatlan C.-at az oldhatókból cserebomlás útján állítják elő. A C. színtelenek, ha savmaradékuk is színtelen. Részben vízben, részben csak savakban oldhatók. Oldatuk hidrolizis folytán savanyú kémlőhatású; undorító fémes ízüek, hánytató, nagyobb mennyiségben pedig mérgező hatásuak. Izzításkor javarészt elbomlanak. Oldatukból lúgok fehér cinkhidroxidot választanak le. Erős savak cink-sóinak semleges oldatából kénhidrogén csak részben, ecetsavas oldatból azonban quantitative választ le fehér cinkszulfidot. A C.-at az iparban (l. *Pácok*) és gyógyszerül is használják.

Cinkspinell, l. *Gahnit.*

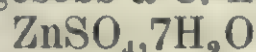
Cinkszék (koh.). Az alsó Harz vidékén szfalerites ólomércnek feldolgozására cinkszékkel felszerelt olvasztókat használnak. A C. a csurgó nyilása felett az olvasztó előoldalába beállított szintes palatábla, mely 8 hüvelknyire ér be az olvadó medencébe, e palatablára függőlegesen állított nagyobb palatábla zárja el az olvasztó elejét, melyen a kemencében keletkezett cink és ólomgőzök lehülnek, cseppekké válnak és a palatábla egyik szögleténél a végre készített külön csurgón koronként lebocsáttatnak. L. még *Cink.*

Cink-szénelem, l. *Galvánelemek.*

Cinkszilikát a. m. *gálma*, a cink-ércek egyike. C. néven vízüveg és cinkoxid keverékét árúsítják, amelyet festékül használnak.

Cinkszulfát, *kénsavas cink*, $ZnSO_4$. E sót már *Basilius Valentinus* ismerte a XV. sz.-ban és *fehér vitriol*-nak nevezte; alkatrészeit *Brandt* határozta meg 1735. A természetben kristályosan mint *goslarit* fordul elő és bányavizekben oldva is található. Előállítására fémes cinket higított kénsavban oldanak; a besűrűsített oldatból, kihüléskor, a só kikristályosodik. A nyers C.-ot nyers cinkoxidnak kénsavban való oldása útján, nagyban pedig a természetes cinkszulfidból (cinkfényle, sphalerit) úgy készítik, hogy azt levegőn pörkölik, majd a keletkezett C.-ot a tömegből vízzel kioldják, az oldatot ólomserpenyőkben bepárologtatják és a sót belőle faedényekben ki-

kristályosítják, végül a kristályvizében megolvasztott sótömeget fadézsákba öntik, amelyekben a nádcukorhoz hasonló kristályos tömeggé mered meg. Az így készült C. jóllehet nagyon szennyes, ipari célokra bizvást használható. A víztől mentes C. fehér higroszkópos tömeg. A C. különféle vízmennyiségekkel kristályosodik és pedig 1, 2, 5, 6 és 7 molekula kristályvízzel. E hidrátjai közül legközönségesebb a C.-heptahidrát:

$$ZnSO_4,7H_2O$$

a *fehér* v. *cinkvitriol* v. *fehér gálickő*; e só színtelen, átlátszó, a keserűsóval ($MgSO_47H_2O$) izomorf, rombos kristályokat alkot; fajsúlya 2·015. Víz bőségesen oldja, szeszben oldhatatlan. Undorító fémes és fanyar ízű. Vizes oldata hidrolizis folytán savanyú kémlőhatású. Hevítéskor kristályvizében megolvad, 100°-on 6 mol. vizet veszít, míg a hetedik csak 238°-on távozik el; a víztől mentes só izzítva kéntrioxidot, kéndioxidot és oxigént fejleszt és cinkoxidot hagy hátra. A C. a vele izomorf keserűsóval, úgyszintén a monoklin kristályos ferroszulfáttal (vasgálic) és a triklin kristályos kupriszulfáttal (rézgálic) is összekristályosodik, továbbá a kálium- és ammónium-szulfáttal jól kristályosodó kettős sókat:

$$ZnSO_4.K_2SO_4.6H_2O \text{ és } ZnSO_4.(H_4N)_2SO_4.6H_2O$$

alkot. A C.-ot iparilag kéntrioxid készítésére, oldatát a kartonfestésben, fa konzerválására, tűz ellen védő mázak készítésére stb. használják. Gyógyszerül belsőleg kis adagokban (cgr. számra) ideges bántalmaknál, a gyomor és belek bizonyos betegségeiben rendelik, nagyobb (0·5—1·0 g.-os) adagokban hánytató, külsőleg szemvizekbe, valamint a húgycső fertőző hurutjánál (kankó) használják. Fertőtlenítésre is használatos. A C.-heptahidrát a magyar gyógyszerkönyvben is hivatalos.

Cinkszulfid, *cinkkéneg*, ZnS. A természetben kristályokban, mint *cinkfényle (szfalerit)* és ritkábban mint *wurtzit* található; az amorf C. fehér v. sárgásfehér tömeg, a víztartalmú C. fehér, laza csapadék. Keletkezik cinkoxid és kén keverékének, v. a víztartalmú csapadéknak kénhidrogén-gázban való hevítésekor, v. cink-sók semleges oldatából lúgfémszulfidok hatására. Igen magas hőmérséken megolvad, de nem illan el; a levegőn izzítva kéndioxidot fejlesztve cinkoxiddá és cinkszulfáttá oxidálódik. Hígított erős savak oldják. A mesterséges C.-ot ernyőkre kenve *(Sidot-féle ellenző)* rádium-sugarak felismerésére használják. A *lithopon* v. *cinkolitfehér* néven használatos fehér festék C. és báriumszulfát benső keveréke.

Cinkszuperoxid a. m. *cinkhiperoxid* (l. o.).

Cinkszürke, l. *Cinkpor*.

Cinküveg (ásv.), magyar neve a hemimorfitnak (l. o.).

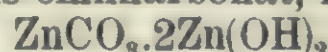
Cinkvaj, l. *Cinkklorid* és *Forrasztószerek*.

Cinkvakarék, l. *Cinkhamu*.

Cinkvasérc a. m. *Franklinit* (l. o.).

Cinkvaspát (ásv.), cinktartalmú *vaspát* (l. o.).

Cinkvirág *(hidrocinkit)*, fehér v. sárgás, földes vagy tömött ásvány, változó összetételű, víztartalmú bázikus cinkkarbonát, közel

$$ZnCO_3.2Zn(OH)_2$$

mint fehér bevonat gálmán, smithsoniton, vagy mint stalaktitos veséded forma képződmény. Kémiai értelemben l. *Cinkkarbonát*. Cink-tartalmú ásványok mállási terméke.

Cinkvitriol, kémiai értelemben l. *Cinkszulfát*, mint ásvány, l. *Goslarit*.

Cinkzöld, cinksárga, sulypát és berlini kék keverékéből készített szép, a krómzöldhöz hasonló zöld festék. Egyaránt használják víz- és olajfestéknek, valamint tapéta-festéknek.

Cin-ling-san, az eurázíai hegyrendszerhez tartozó hegylánc Kinában, amelyet keleti Kuen-lünnek is szoktak nevezni. Majdnem mereven KNy.-i irányban szeli át a birodalmat, s habár csúcsai nem magasabbak 2000 m.-nél, természetes választófal Észak- és Dél-Kina között úgy geológiai és klimatológiai, mint növény- és állatvilág, valamint életmód tekintetében. Átjárói nehezen járhatók és el vannak hanyagolva. Folytatása K.-re a Funiusan.

Cinn v. *cin*, l. *On*.

Cinna, 1. *Lucius Cornelius C.*, patricius családból származó, de demokrata érzelmű római, Kr.e. 87. az optimata párti Gnaeus Octavius-szal együtt konzul. Alig indult ez évben Sulla (l. o.) Ázsiába Mithridates ellen, C. rögtön hozzáfogott Sulla intézkedéseinek megváltoztatásához. A nagy városi forrongásban ugyan megfosztották hivatalától és elkergették, de ő visszahívta Mariust (l. o.) és száműzött társait és összegyüjtött csapatai élén Rómát megadásra kényszerítette. Véres bosszu vétele után a demokratikus alkotmányt visszaállította s a következő 86. évre ismét magát választatta konzullá, sőt a következő két évben is ő töltötte be korlátlan hatalommal e hivatalt. Sulla visszatérésének hírére C. Görögországba készült ellene, de katonái Anconában fellázadtak és megölték (84). Leányát Gaius Julius Caesar vette nőül.

2. *Lucius Cornelius C.*, az előbbinek fia, 78. szövetkezett Marcus Lepidus-szal a Sulla-féle alkotmány megbuktatására, de a kudarc miatt Sertoriushoz menekült Hispániába. Innen Caesar visszahívta és 44. prétorrá tette meg, mit azzal hálált meg, hogy a fórumon Caesar gyilkosait fennen magasztalta. A nép ezért feldühödött, de tévedésből nem őt, hanem Gaius Helvius C.-t, Caesar buzgó hívét ölte meg.

3. *Gnaeus Cornelius C.*, az előbbinek és Pompeius leányának fia, az actiumi csatában Antonius híve volt, de később Augustus jóakarattal volt iránta s bár C. összeesküvést szított ellene, Kr. u. 4-ben konzullá tette meg. Ez időtől fogva hű barátja lett.

Cinnabaris és *cinnabarit*, a. m. *cinnóber* (l.o.).

Cinnamein, *fahéjsavas benzileszter*, *benzilcinnamat*, $C_6H_5.CH:CH.COO.CH_2.C_6H_5$, a tolu- és a peru-balzsam alkotórésze. Fahéjsavas nátriumnak benzilkloriddal való hevítése útján készül. Kellemes szagú kristálykák. Op. 39°, fp. 320°. Szeszben oldódik.

Cinnamey (növ.), l. *Cinnamomum*.

Cinnamilalkohol, l. *Fahéjalkohol*.

Cinnamilsav, l. *Fahéjsav*.

Cinnamodendron *Endl.* (növ.), a Winteranaceae család génusza; 3 faja Braziliában meg az Antillákon honos. Cserjék v. kis fák. A braziliai *C. axillare* (Nees et Mart.) Endl. kérge *(casca*

paratudo) skorbut és más betegségek elleni orvosság. A jamaikai *C. corticosum* Miers. kérgét ezelőtt a *Drimys Winteri* kérge helyett orvosságnak használták. L. még *Drymis*.

Cinnamomum *Bl. (cimetfa,* növ.), a Lauraceae (Babérfélék) család génusza, melynek 54 faja közül a legtöbb Ázsia DK.-i tropikus és szubtropikus tájain honos, több faj Japánig terjed, 1 faj pedig Ausztráliáig. Fák v. cserjék, levelük átellenes, többnyire 3 erű. Viráguk sárgás fehér, termésük bogyó, virágzatuk buga. A *C. zeylanicum* Breyn (cimetbabér, cejloni cimetfa, kanélfa, l. a *Fűszernövények képen)* Cejlonon honos, de több helyen termesztik. 8—9·5 m. magas, egész 4 dm. átmérős fa, de a kérge lefejtése következtében 3—4½ m.-nyi bokor marad. A szürkés bőrétől meg a zöld, szagtalan és ízetlen kérgétől levakart belső kérge az igazi finom *cimet* v. *fahéj (cortex cinnamomi veri, acuti* v. *longi, cinnamey, barnakanél)* különös barnapiros színű (cimetszín), csaknem papirvékonyságú (¼—½ mm.), hajlékony, de hosszában könnyen törik. Mennél vékonyabb a kéreg, annál jobb. A másik legfontosabb, cimetet szolgáltató fa a *C. cassia* (Nees) Bl., melynek kérge a *cortex cinnamomi cassiae* (kassziacimet) Kokhinkinában és Kina néhány tartományában honos, a Szunda-szigeteken és a Malabár parton termesztik, 10 éves korában ágait levágják, lehámozzák s ezt azután csak 10 év mulva ismétlik meg újra. Leveléből és kérge hulladékaiból a *kassziaolajat* nyerik. A cimet egyike a legkedveltebb fűszereknek, különböző ételhez, süteményekhez és illatszernek is használatos. A porrá tört s cukorral hintett cimetet *kanelat*-nak vagy *cimetkonfektnek* is nevezik. Gyümölcséből gyenge zamatú zsiradékot, gyökeréből vízzel desztillálva, kámfort is nyernek, de ez kereskedésbe nem jut. Levele szétdörzsölve szegfűszagú és ízű s nehéz, barna színű, elpárolgó s a szegfűszegéhez hasonló olajat ad. Fája igen kevéssé fűszeres, de kérgének folyadékaiból *cimetolajat* sajtolnak; ez, valamint a *cimetvíz* és *cimet-tinktura* officinális. Orvosi célra a cejloni cimet kérgét használják. A C. más nevezetesebb fajai még a kulilaván-cimet *(C. culilawan)*, magas, vastagtörzsű fája a Molukki-szigeteknek, hosszas tojásdad levelekkel. Ebből való a szegfű-ízű s zamatú, sajátságos szagú *cortex culilawan* (kulilabán-kéreg), melyből párolgó, szappan-illatszerül használt olajat nyernek, de orvosságnak is használják. Egyes fajok (pl. a japáni *C. Loureirii* Nees) elvirágzott virága a régebbi kereskedelem *kasszia-virága (flores cassiae)*. A keletindiai *C. tamala* Nees et Eberm. kérge az igazi *anyacimet (cortex malabathri)*, de most már elavult árú; éretlen gyümölcse a *cimetszög* v. *cimetvirág*. Több faj levele *(folia malabathri)* officinális volt. A C. levelei már a krétakorszak végén képződött földrétegekben fordulnak elő. Nagyobb mennyiségben fordulnak elő a harmadkori képződményekben. Hazánkban a zsilvölgyi aquitánkorú képződményekben dr. Staub vizsgálatai szerint több faj fordul elő. *C. camphora* (L.) Nees et Eberm. a. m. *Kámforfa* (l. o.). V. ö. *Schumann*, Über die Zimmtländer (Petermann's geogr. Mitteilungen, Ergänzungsh. 73).

Cinnamus, l. *Kinnamos*.

Cinnérc, l. *Ónkő*.

Cinnezés, l. *Ónozás*.

Cinnóber *(cinnabarit,* ásv.), a legfontosabb illetőleg az egyedüli kéneső- vagyis higanyérc, belőle olvasztják ki a kereskedésbe kerülő kénesőnek majdnem egész mennyiségét. Anyaga higanyszulfid (Hg S); kénesőtartalma 86·2%. Leginkább tömött, szemcsés, földes darabokban vagy hintve esetleg mint bevonat is fordul elő; néha oly tisztán találják, hogy megőrölve C. festéknek használható. Romboéderes apró kristályokban is terem és egyik nevezetes optikai tulajdonsága a cirkuláris polárosság, mely tüneményt legelőször is a C.-en ismerte fel és tanulmányozta Descloizeaux. Kárminvörös, részben ólomszürkébe hajló, a földes féleség skarlátpiros, karcszíne is ilyen. Az oszloplapok irányában meglehetősen hasad. A C. előfordulása csak kevés helyre szorítkozik; ritkábban telérekben, inkább telepekben. Hazánkban említésre érdemes mennyiségben csak a szepes-gömöri érchegységben Alsósajón (Gömör) találják. Van azonkívül még Selmeczen, Rozsnyón (itt régebben bányászták is), Porácson (Szepes vm.), Zalatnán (Dumbrava hegység). Boszniából Kresovo mellett az Inac hegyen ismerik. Szerbiában az Avalahegyen bányásszák. A három legnevezetesebb előfordulási hely: Krajna: Idria, Spanyolország: Almaden és Kalifornia: Uj-Almaden (San Joséhoz közel). Az idriai C. alsó és felső triaszkorbeli palákat, mészköveket, homokköveket és breccsiákat impregnál, *higanymájérc* az idrialin nevű bitumennel és C.-rel impregnált pala neve; *korallérc*-nek akkor mondják, midőn egy feketés, héjjas tömeget (némelyek szerint apatitot) impregnál; *téglaérc*-nek is szokták nevezni, noha ez a név a kuprit egy változatára van lefoglalva. Alárendeltebb jelentőségű a C. előfordulása Mexikóban, Japánban s Kinában; a Pfalzban Wolfsberg s Landsberg (Moschel mellett); Toscanában: Monte Amiata; a velencei Alpokban. Nem igen kisérik társásványok. Nagyobb mélységből feltörő források rakhatták le; gazdagabb termőhelyei repedések mentén vannak; ma is rakódik le C. egyes nagy mélységből felszökő meleg forrásokból. Igy Kaliforniában az 1500 m. magas Uncle Sam vulkáni kúp alján elterülő nagy szolfatára-terület ú. n. Sulfurbankját, melynek trachit az anyaga, vízgőzök, szénsav és kénhidrogén járják át s a feltóduló gőzök meg vizek opál, kalcedon, kén mellett C.-t és bitumenes anyagokat raknak le. A lerakodás oly nagy mértékű, hogy 1874 óta bányászat tárgya lett. A C.-t már az ókorban ismerték. Plinius minium néven említi (ma a vörös ólomoxidnak a neve); a C. szót kinnabari gör. szóból: sárkányvér — származtatják, mi vörös színét jelzi. A HgS dimorf, másik módozata a metacinnabarit. A C.-t kémiai értelemben l. *Merkuriszulfid*.

Cinóber, l. *Cinnóber*.

Cino da Pistoja (ejtsd: csino), valódi nevén *Guittoncino Sinibaldi*, olasz költő és jogtudós, szül. Pistojában, valószinüleg 1270 táján, megh. u. o. 1336 végén. Bolognában jogot tanult, 1307. szülővárosában biró lett, aztán pedig önkéntes számüzésbe ment. 1334-ben fejezte be nagy jogi munkáját (Lectura in codicem), melyben a Justinianus-

féle kódex első 9 könyvét magyarázta. Ezután több felsőolaszországi egyetemen tanárkodott, leghosszabb ideig 1326—33-ig Perugiában. C. is ahhoz a toscanai költői iskolához tartozott, mely Guido Guinizetti nyomán sok szubtilis filozófálást vitt bele a lirába, bár némi részben már haladás észlelhető benne a Petrarca modora felé. Dante, kivel meleg barátságban élt, dicsérettel említi a De vulg. Eloquentia-ban. V. ö. *Chiapelli*, Vita e opere giuridiche di C. (Pistoja 1881); *Cerbellini*, C. amore ed csilio (Pavia 1898).

Cinophoria (gör.), l. *Kinofória.*

Cinozura (lat. *cynosura)* a. m. zsinórmérték.

Cinq-Mars (ejtsd: szenk-már), *Henri, Coiffier de Ruzé*, marquis de, XIII. Lajos kegyence, d'Effiat marquis marsal második fia, szül. 1620., lefejeztetett Lyonban 1642 szept. 12. Richelieu kegyét elnyervén, ez a fiatal C.-t a királyi testőrsereg kapitányává és a király főruhatárnokává, alig 19 éves korában pedig főudvarmesterré nevezte ki. Szerencséjétől elkapatva, hercegségről álmodozott, Gonzaga Mária hercegnőt kivánta feleségül és katonai főhatalom után sóvárgott. Midőn Richelieu ezen kivánságait visszautasította, C. összeesküvést szőtt ellene, s egyidejüleg Spanyolországgal folytatott titkos tárgyalásokat. Richelieu azonban erről értesülvén, C.-t barátjával, de Thouval együtt Narbonneban elfogatta és Gaston orléansi herceg vallomásai alapján mint hazaárulót lefejeztette. Vigny C., ou une conjuration sous Louis XIII cimű regénye megirásánál C. sorsát használta fel, mely regény alapján Gounod operát írt. V. ö. *Basserie*, La conjuration de C. (Paris 1896); *d'Haucour*, La conspiration de C. (u. o. 1902).

Cinquantino-tengeri, l. *Tengeri.*

Cinquecento (ol., ejtsd: csinkvecsentó) a. m. ötszáz, a XVI. sz. (1500-as évek) jelzésére használatos kifejezés, főleg az olasz művészet- és irodalomtörténetben. Különösen használják a század első fele nagy művészeti korszakának jelzésére is. V. ö. *Berzeviczy*, A C. (Budapest 1908).

Cinque Codes (franc.) a. m. öt törvénykönyv, nevezetesen a francia Code Napoléon alkotó részei, l. *Code.*

Cinque Ports (ejtsd: szeñk pór) a. m. öt kikötő, az angol parton Franciaországgal szemben fekvő 5 kikötő: Dover, Sandwich, Rommey, Hythe és Hastings, melyek Hódító Vilmos óta a part védelmére voltak hivatva; később hozzájuk járultak: Winchelsea és Rye. A kikötőknek számos szabadalmaik voltak: képviselőik vitték a mennyezetet a király koronáztatásakor s a királyi ebédkor a király jobbján ültek; külön törvénykezésük volt, melyet csak 1856. vontak meg tőlük; külön kormányzójuk volt, a Lord Warden of the C., Doverben. A kiváltságok egy része máig megmaradt.

Cintányér, l. *Réztányér.*

Cinterem, így nevezi népünk néhol még ma is a temetőt. Régebben így is ejtették: *cintorom, cimterem, cimeteriom* stb.(V. ö. fr. *cimetière;* nem egyéb, mint a középkori latin *coemeterium,* gör. κοιμητήριον nyugvóhely, fekvőhely.) Mai napság a protestáns templomok előcsarnokát nevezik C.-nek, ide teszik le a koporsót nagyobb temetéseken.

Cinti, város Boliviában, l. *Camargo.*

Cintio, l. *Giraldi.*

Cinto, *Monte* (ejtsd: csinto), Korzika szigetének legmagasabb hegycsúcsa, 2710 m.

Cintra, város Lisboa portugál kerületben, 27 km.-nyire a fővárostól, a Sierra de C. mellett, (1900) 4740 lak., kitűnő bortermeléssel és márványbányával. Szép fekvésénél fogva a lisszaboniak nyaraló helyül használják. A C.-i királyi kastély még a mór építészet nyomait viseli.

Cinxia (lat.), Junónak, mint a házassági szertartás védő istennőjének mellékneve a régi rómaiaknál. Mint C. ő köti fel s azután ő oldja meg a menyasszony övét (lat. *cingere* a. m. övezni).

Ciocan *János*, nyug. egyetemi tanár, szül. Makódon (Beszterce-Naszód) 1850 febr. 19. Hosszabb ideig a naszódi alapítványi román főgimnázium tanára és igazgatója volt. 1898-ban kinevezték a budapesti egyetemre a román nyelv rendes tanárának; 1909. nyugalomba vonult. 1896 óta a naszódi kerület országgyűlési képviselője.

Cione, *Andrea di*, olasz művész, l. *Orcagna.*

Cione intestinalis (állat), a zsákállatok *(Ascidia)* egy faja. L. *Zsákállatok.*

Cionisták, a cionizmus (l. o.) hívei.

Cionista szövetség. A cionista világszervezet országok szerint tagolódik. Egy-egy országos szervezet élén áll az országos bizottság, illetve annak elnöke. Egy bizonyos nagyobb országrész kerületet alkot, amelyet a kerületi bizottság vezet. Ezen belül helyezkednek el az egyesületek, amelyeknek tagjai azok a szervezett cionisták, akik a sekelnek nevezett tagdíjon kívül az egyesületi, illetve országos illetményeket is megfizetik. A cionista szervezetek legfőbb hatósága a *kongresszus*, melynek delegátusait az egyes szövetségek választják és pedig minden 200 fizető után egy-egy delegátust. A mozgalom e célját megvalósító jogi személy a Zsidó Gyarmatosító Bank (Jewisch Colonial Association Trust).

Cionizmus, a zsidóság egy nagy töredékének újkeletű világmozgalma, mely «*jogilag biztosított otthont akar szerezni Palesztinában a zsidó népnek*». Hogy ezt elérhesse, szükségesnek tartja: 1. Palesztinának zsidó földmívesekkel, munkásokkal és iparosokkal való betelepítését. 2. A különféle országok területén lakó zsidóknak szövetségekben való egyesítését az illető országok törvényeinek keretén belül. 3. A zsidó önérzet és nemzeti öntudatának erősítése és ápolása és 4. előkészítő munkálatok olyan kormányzati intézkedések megszerzésére, amelyek a C. céljainak megvalósítására szükségesek.

A cionista mozgalom történeti előzményei mélyen belenyúlnak a zsidó nép történetébe, de ilyen alakot csak a legújabb időkben nyert. A mozgalomnak közvetlen lökést az orosz és romániai zsidó üldözések és a Dreyfuss-affaire adtak. A budapesti születésű *Herzl* Tivadar (l. o.) az ő Judenstaat c. művében programmot ad a zsidó kérdés megoldására és a Bazelben 1897. tartott első kongresszus pontosan megállapította a politikai C. feladatait. A C. második legnagyobb szervezője a szintén budapesti születésű *Nordau* Miksa. A C.-on belül van egy másik párt is, az ú. n. *territorialisták*, amely egy Palesztinánál termékenyebb országot szeretne betelepíteni. Ezeknek vezére az író *Zangwill* Izrael (l. o.).

Ciotat, *La* (ejtsd: szjotá), kikötőváros Bouches-du-Rhône francia dép.-ban, Toulon és Marseille között, a Földközi-tenger C. (v. Lèques) öble mellett, (1906) 10,967 lak. (közig. ker.-ével 12,370), halászattal, tengerparti kereskedelemmel és a Messageries maritimes hajógyárával (3000 munkás). Van tengeri fürdője és hajózási iskolája. Forgalmas kikötőjét az Ile Verte (zöld-sziget), a Cap de l'Aigle (sas-fok) és egy töltés (245 m.) védik. C.-t a rómaiak alapították Citharista Portus néven.

Cipaquira, város, l. *Zipaquira.*

Cipar *Timóteus,* szül. Panádon, Balázsfalva mellett 1805., megh. Balázsfalván 1887. Előbb ott tanár és igazgató volt, 1842. kanonoknak nevezték ki. 1847-ben megindította az Organul luminăriĭ c. lapot, melyben erős küzdelmet fejtett ki a román érdekek mellett. 1850-ben a balázsfalvi metropolia megalakításán fáradozott s 1863—64. a nagyszebeni országgyűlés tagjává választották. Midőn az erdélyi román közművelődési egylet megalakult, őt választották meg elnöknek; az 1867. megnyílt bukaresti román akadémia pedig alelnökének választotta. Művei többnyire nyelvészeti, irodalmi és etnográfiai jellegüek; több értekezése s cikke a balázsfalvi gimnázium Értesítőjében és a Foaia pentru minte c. lapban jelenik meg.

Cipész *(lábbeli-készítő),* iparos, a kisipar körébe tartozó, aki rendszerint bőrből készít cipőket. Képesítéshez kötött iparág. Ujabban az iparág fejlődésével más anyagokból — vászonnemüek, nemez — is készítenek cipőket és ez is a C.-mesterség körébe tartozik. Az 1900. évi általános népszámlálás szerint a magyar birodalomban volt 58448 C. és csizmadiamester, 24,940 segéddel és 18,569 inassal. Azóta nagy mértékben fejlődik nálunk is a cipőgyártás, mint gyáripar, ezenkívül a külföldi cipőgyárak, különösen az amerikaiak, is elözönlik piacunkat, úgy hogy a C.-ipar, mint önálló kisipari foglalkozás mindinkább háttérbe szorul és csak helyi szükségletek kielégítése, valamint javítások eszközlése fog számára megmaradni.

Cipészipari szakiskola. Iparosképző intézmény; célja: a bőr- és cipészipar számára szakképzett segédszemélyzetet nevelni. 1886-ban Nagyszebenben a polgári és iparegylet létesítette; kezdetben tanfolyam volt; 1895 óta államilag segélyezett ipari szakiskola. Az oktatás elméleti és gyakorlati. A tanulás tartama 3 év. A felvétel feltételei: betöltött 12 éves életkor és az elemi népiskola elvégzése. Az intézet internátussal kapcsolatos és három tagozatból áll: *a)* három évre terjedő szakiskola; *b)* öthónapos segéd-tanfolyam; *c)* időszakos szabászati mestertanfolyam. Helybeli mesterek számára télen, vidékieknek nyáron vannak tanfolyamok. Tanulók száma évenkint 50—60; ezek fele a tanfolyamokra esik. *Budapest székesfőváros cipészipartestületének szakiskolája* a mesterműhelyekben alkalmazott tanoncok szakirányú képzését célozza. Szorgalmi idő az 1884. XVII. t.-c.-ben foglalt ipartörvény alapján álló iparostanonciskolához hasonlóan heti 7 óra. Tanulók száma 180—200 között változik. Az intézetet a cipészipartestület tartja fenn és az állam segélyezi.

Cipészipari tanfolyam. A gyakorlatban dolgozó cipésziparosok továbbképzését célozó iparoktatási intézmény. A tanfolyam tartama rendszerint 4 hét, napi 4 órai gyakorlati irányú oktatással; a tanítás ingyenes; beléphetnek az írás- és olvasásban jártas cipészmesterek és segédek. A C.-ot a keresk. és iparkamarák javaslatára a kereskedelemügyi m. k. miniszter a szükséghez képest szervezteti; a tanítást a m. kir. technológiai iparmúzeumon kiképzett szaktanítók látják el és kiválóbb cipészmesterek mint megbizott szakellenőrök irányítják. Az 1909—10. tanévben az ország különböző vidékein 50 C. állott fenn, amelyeken együttvéve 1149 cipésziparos vett részt. L. *Cipészipari szakiskola.*

Cipolla (ejtsd: csi—), *Carlo,* gróf, olasz történetíró, szül. Veronában 1854 szept. 26. 1882—96-ig a torinói, azóta a firenzei egyetem tanára. Számos értekezést írt Velence történetéről. Nagyobb művei: Storia Scaligera (Verona 1889); Antiche Cronache Veronese (Venezia 1890); Storia delle signorie italiane (1881); Per la storia d'Italia e de'suoi conquistatori nel medio evo (1895). A Jahresberichte der Geschichtswissenschaft köteteiben évek óta ismerteti az újabb olasz történeti irodalmat.

Cipollino, halványzöldes árnyalatú fehér, finom szemű, csillámban gazdag márvány, néha zöldesen sávos vagy foltos.

Cipő, bokáig érő lábbeli, mely leginkább bőrből készül, de szövetből, nemezből, kaucsukból, fahéjból, sőt fából is készítik. A C. talpa vagy apró faszegek vagy varrás által erősíttetik a felső bőrhöz. A C. készítése a varrógép behozatala óta óriási lendületet nyert; azonkívül a C.-k gyári előállítása is lehetővé vált az által, hogy egyes alkatrészek gépen állíttatnak elő, s így a munkamegosztás elve nyer alkalmazást, mi nagy időmegtakarítást eredményez. Ez által természetesen ez iparág kézműves jellege sokat veszített. Nemcsak a varrógép, hanem a hengerező, kalapácsoló, sajtoló, kiszabó-gépek, a talpvarró- és talpszögelő-gépek is elősegítik ez iparág gyári fejlődését s ma már nagyszámú gép, műszer s eszköz áll ez iparág szolgálatában.

Cipőgyártás, az eddig kisiparszerüleg készített cipők és csizmák, általában lábbelieknek a legmesszebbmenő munkamegosztás elvei szerint külön gépeken való elkészítésére szolgáló gyári vállallat. Különösen nagy fejlettséget ért el a C. az Északamerikai Egyesült-Államokban és Németországban. Nálunk a C. mint önálló gyáripari ág a mult század utolsó évtizedében honosodott meg és azóta igen szép fejlődésnek indult, évi termelése már megközelíti a tíz millió K-t. Legnagyobb két C.-unk Temesváron és Váczon van.

Cipővirág (növ.), l. *Rigópohár.*

Cippus (lat.), a régi rómaiaknál négyszögletes, fönt csúcsban végződő kőpillér, mely földirattal ellátva, határjelzőül, mérföldmutatóul vagy sírkövül szolgált. L. *Sztele* és *Áldozatszekrény.*

Ciprián, *szent*; egész neve *Thascius Coecilius Cyprianus*; kiváló latin egyházi atya és író, szül. Karthágóban 200. év körül, mint vértanu halt meg 258 szept. 14. Hírneves szónok s a pogányok büszkesége volt, midőn Kr. u. 246. Coecilius karthágói áldozó pap a keresztény hitre térítette;

a hívek sürgető kérésére már 247. áldozárrá, a rákövetkező évben pedig, Donát halála után, püspökké szenteltetett. Több irodalmi vitája volt a novatianusokkal, sőt az eretnekek keresztelése kérdésében magával István pápával is. A római egyház nyelvének és eszmei felfogásának kiképzése volt egész működésének legfőbb eredménye. Elveit a De unitate ecclesiae c. művében örökítette meg. Műveinek legjobb kiadása *Migne*, Patr. Lat. T. IV—V. Monografiák: *Fechtrup* (Münster 1878); *Freppel*, S. Cyp. et l'église d'Afrique (3. kiad., Paris 1890); E. W. *Benson*, C., his life, his times, his work (London 1897); *Koch* H., C. und der römische Primat (Leipzig 1910).

Cipriani, *Giovanni*, olasz festő, szül. Firenzében 1727., megh. 1785. Rómában tanult. 1755-ben Londonba ment és ott kora legdivatosabb festőinek egyike lett, kinek művei főleg Bartolozzi metszetei révén rendkívül elterjedtek. Mennyezetfestményei Queenshouseban és Yorkhouseban, egyéb képei főleg Houghtonban láthatók. 1768-ban a művészeti akadémiának egyik alapító tagja volt.

Ciprin *(cyprin*, ásv.), égszinkék vezuvián (l. o.) Telemarkenből.

Ciprionsó, rézoxidammoniáknak és alkénessavas nátriumnak a keveréke, melyet a tüzijáték készítésénél használnak. Gyakran a C. csak rézgálicból és alkénessavas nátriumból készitik.

Ciprus v. *Cyprus* (tör. *Kibrisz*, gör. *Kypro*, ol. *Cipro)*, angol fenhatóság alatt álló sziget a Földközi-tenger K.-i részében, 75 km.-nyire a ciliciai és 93 km.-nyire a sziriai partoktól. Alakja szabálytalan négyszög, amelytől ÉK. felé hosszú földnyelv nyúlik ki. ÉK. felé legmesszebb kinyúlik a Szt. András fok, Ny. felé az Epifaniosz- és D. felé a Gatta-fok. Legnagyobb hossza: 220 km., legkisebb szélessége: 60 km. Területe: 9601 km². Lakosainak száma (1909) 258,997. Hegyrendszere a Taurusz láncnak egyenes folytatása, két egyközü láncból áll. A D.-i magasabb láncot a régi görögök Olymposnak nevezték, amelynek legmagasabb csúcsát (2007 m.) ma a lakosság Troadosznak (a velenceiek Santa Croce-ja, a görögök Orosz Sztavrosza) hívnak. A másik lánc az É.-i partok mentét követi; Cerin-láncnak hívják és a Szt. András fokig nyúlik. A két hegyrendszer között széles síkságok, Messzaria-k terülnek el, melyeket az ókorban csupa termékeny, mesterségesen öntözött szántóföldek és kertek takartak. A folyóvizek közt a legnagyobb a Pidiasz, amely a K.-i parton torkol, a többi patak nyáron át mind kiszárad. Az éghajlat meleg; nyáron főképen a D.-i részeken gyakori a rekkenő hőség; általában a D.-i rész melegebb, mint az É.-i. Nyáron az esőzés rendkívül ritka; eső leginkább novembertől februáriusig esik. Az ókorban termékenységéről, kellemes éghajlatáról, ipar- és ásványországi kincséről híres sziget régi híréből nagyon kiesett. Erdőit terv nélkül nagyobbára kivágták, talaja kiszáradt és jó része nem egyéb vad bozótokkal benőtt pusztaságnál, bár az angolok a földmívelés emelésére már is többféle intézkedést tettek, C. még mindig szegény; legtermékenyebb részei ma is a Messzaria-k. A mag elvetése az esős évszak kezdete előtt v. vége után történik; a főtermékek: búza, árpa, hüvelyesek, szezám, kolokesszai és egy kevés dohány és pamut, fontos az olajfa és szentjános-kenyér. A szőllőt, amely egykoron a híres ciprusi bort szolgáltatta, 1000 m. magasságig lehet termelni. A legjobb bor a Vino della Commanderia, Limisszo közelében. Az olajfa termesztése szintén el van hanyagolva; hasonlóképen az állat-,selyemhernyó- és az egykoron oly híres méhtenyésztés, ez utóbbi még ma is mintegy 1 millió kg. mézet és viaszt szolgáltat. A bányászat teljesen el van hanyagolva. Az ipar szőnyegek, pamut- és selyemkelmék, továbbá finom bőrök és cserépedények készítésére szorítkozik. A lakosság, amelynek túlnyomó része görög, ezenkívül még déligyümölcsökkel, bőrárúkkal és sóval űz kereskedést; ezek a kiviteli cikkek; a bevitel főtárgyai a szövetek, cukor, rizs és dohány. Egyetlen vasútja Famagusta kikötőből kiindulva C. É.-i részén egész hosszában K.-ről Ny.-ra Levkosia fővároson át a Serakis folyó torkolatánál fekvő Morphus kikötőig terjed 98 km. hosszban. A jelenleg hat kerületre osztott sziget kormányának élén Nagy-Britannia királynőjétől kinevezett High Commissioner áll, aki egyszersmind a legfőbb katonai parancsnok és aki mellé 6—8 tagból álló törvényhozó tanács van rendelve. Ez utóbbiakat fele részben a korona nevezi ki a tisztviselők közül, fele részben pedig a benszülöttek választják. A sziget fővárosa Levkosia (ezelőtt Nikosia); legjelentékenyebb kikötője: Larnaka. Az angol kormány gondoskodik iskolák alapításáról. Mérték, súly és pénz az angol, elfogadják a török, francia és német pénzeket is.

Története. Első lakói hettiták voltak, akik közt Kr. e. 1000 körül föniciaiak telepedtek le. Itt is a görögök követték a föniciaiakat; különböző görög törzsek telepedtek meg C.-on, kik a föniciaiak uralmát lassan tönkre tették és 9 apró monarchiát alapítottak, 560. Kr. e. Amasis egyiptomi király hódítá meg a szigetet. Kevéssel utóbb perzsa uralom alá került. 478—449-ig a görögök birták, 410. Salamisi Euagoras az egész szigetet egy országgá egyesítette, 333. pedig Nagy Sándor foglalta el. Ennek halála után C. viszálkodás tárgya volt Antigonos és I. Ptolemaios közt, míg végre ez utóbbi C.-t újra Egyiptommal egyesítette. 558-ban Cato római tartománnyá tette, de Julius Caesar visszaadta Kleopatrának (l. o.) és öccsének. Augustus császár újra római tartománnyá tette. 395-ben a keletrómai birodalomhoz került, míg I. Komnenosz Izsák helytartó magát Bizanctól nem függetlenítette és C. császárának nevezte magát. Utódaitól 1191. Oroszlánszivü Rikárd hódította el C.-t, aki a szigetet 1193. a jeruzsálemi exkirálynak, Lusignan Guidónak hűbérül adta. A Lusignanok uralma alatt C. újra fölvirágzott. II. Hugóban 1267. azonban a férfiág kihalt és ennek egy törvénytelen utóda, III. Hugó lépett a trónra. 1426. az egyiptomi szultán hódította meg C.-t, kitől I. Jakab király kénytelen volt azt hűbérül venni. II. Jakab a velencei Cornaro Katalint (l. o.) vette feleségül, aki 1489. örökösödési jogáról Velence javára lemondott, amire ez a szigetet birto-

kába vette és 1570-ig megtartotta. Ez évben II. Szelim szultán vezére, dacára Bragadino Marco Antonio hősies védelmének, a szigetet elfoglalta és rettenetes bosszut állott a ker. lakosságon. 1570—1832-ig C. török kézen marad; 1832. Mehemed Ali egyiptomi király C.-t is elfoglalta, de 1840. az ismét a szultán birtokába került vissza. 1878-ban a szultán és Anglia közt kötött szerződés értelmében C.-t a török Angliának engedte át, fenntartván magának a felségjogokat és a sziget fölös jövedelmeit. Ez utóbbi helyett későbben Anglia évi 92,746 font sterling fizetésére kötelezte magát. C. jelenlegi alkotmánya 1882-ből való. V. ö. *Cesnola*, C. (ném. Jena 1879); *Löher*, Reiseberichte (1879); *Ohnefalsch-Richter*, Kypros (1893, 2 köt.); *Holwerda*, Die alten Kyprier in Kunst u. Kultus (Leiden 1885); *Enlart*, L'art gothique et la Renaissance en C. (Paris 2 köt., 1899); *Hutchinson* and *Cobham*, Handbook of Cyprus (London 1901); *Oberhummer*, Die Insel C. (München 1901); *Cobham*, Bibliography of C. (Nikosia, 4. kiad., 1900).

Ciprus, *ciprusfa* (növ.), l. *Cupressus*.

Ciprusfű (növ.), l. *Santolina*.

Ciprusi hajpor (növ.), l. *Abelmoschus*.

Ciprusi macska, l. *Macska*.

Ciprusi méh, l. *Ázsiai méhek*.

Ciprusi szőllő, l. *Szőllő*.

Ciprusi umbra, mangántartalmú, sötétbarnára égetett bolus (l. o.).

Cipruszit *(Cyprusit*, ásv.), mikroszkopiumos halmazok, sárgás mészszerű külsővel. Víztartalmú vasaluminium szulfát Ciprus-szigeten.

Ciráda, a. m. díszítmény.

Cirage (franc., ejtsd: szirázs), az üveg festésének a franciáknál szokásos módja, melynél okkerből és kénsavas ezüstből készült festékkel a sárga színnek különböző árnyalatait hozzák létre s ezekkel aranyos hatást érnek el.

Cirbolyafenyő (növ.), l. *Fenyő*.

Circa (lat.) a. m. körülbelül.

Circaëtus (állat), l. *Kigyász-sas*.

Circas, l. *Cirkász*.

Circassia (lat.) a. m. Cserkeszország.

Circatores, l. *Circuitores*.

Circe, l. *Kirke*.

Circello (ejtsd: csircsello, *Monte C.* v. *Circeo*, v. *Monte San Felice*, az ókorban *Circaeus mons)*, a Tirreno-tengerbe kinyúló, 525 m. magas hegyfok Olaszország Ny.-ipartján, a Pontini-mocsarak D.-i végében Terracinától 18 km.-nyire, a Homeros Kirke (l. o.) szigete. Rajta vannak San Felice (1901) 2013 lak., falu és Kirkeji ókori város romjai. Az ókorban sziget volt, gyönyörű déli növényzet borítja.

Circenses ludi (lat.), l. *Cirkuszi játékok*.

Circeo, *Monte* (ejtsd: csircseo), l. *Circello*.

Circesium, város, l. *Kirkeszion*.

Circiter (lat.) a. m. körülbelül, röviditve *cr*.

Circitores (lat. *circumitores)*, a hajdani Rómában 1. olyan rabszolgák, akik a kertekben és ligetekben őrködtek és rendet tartottak; 2. házalók; 3. a katonaságnál a tábori őrök. L. még *Circuitores*.

Circleville (ejtsd: szörklvill), Pickaway county főhelye Ohio északamerikai államban, a Scioto balpartján, vasúti csomópont, (1900) 6991 lak., élénk gabonakereskedéssel.

Circonstances atténuantes (franc.), enyhítő körülmények.

Circuit (ang., ejtsd: szörket, lat. *circuitus)*, törvénykezési kerület. Az angol törvénykezés sajátságainak egyike, mely a magyar királyok, nádorok s országbirák utazó biróságaira emlékeztet s azt a körutat jelenti, melyet Angliának Londonban, a Westminster-hallban székelő főbirái, az országot maguk közt felosztva, évenkint kétszer, a négy törvényszünet (juristitium) alatt tartanak a grófsági (megyei) főhelyeken, hogy a függő pereket lehetségig bevégezzék s a fogházakat kiürítsék. Ez a szokás átment az amerikai Egyesült-Államokba is, hol a meglátogatott helyeken a washingtoni főtörvényszék birái elnökölnek.

Circuitores (lat., másként *Circatores* v. *Circitores*, a keleten *Periodeuták)*, így nevezték régebben azokat a papokat, akiket a püspökök az egyházközségek (jelenleg esperesek), valamint azokat a barátokat is, akiket a rendfőnökök a kolostorok megvizsgálására küldtek ki.

Circulaire (franc.) a. m. *circulare*, körlevél.

Circulare (lat.) a. m. körrendelet; továbbá körlevél (l. *Kereskedelmi levelezés)*.

Circulatio (lat.), keringés, forgalom, pl. a vér keringése, a pénz forgása stb.

Circulus (lat.) a. m. kör; *C. aequinoctialis*, equátor; *C. tropikus*, térítő kör; *C. parallelus*, szélességi kör; *C. vitiosus*, körben forgás, hibás következtetés, mely oda tér vissza, ahonnan kiindult; *C. horarius*, órakör; *C. meridionalis*, délkör.

Circulus lacteus *(via lactea)*, a tejút (l. o.).

Circulus polaris, l. *Sarkkör*.

Circum (lat.) a. m. körül.

Circumcelliones, a donatisták, a IV. sz. legmakacsabb eretnekeinek elnevezése, miután állandó lakhely nélkül az országban kóboroltak (circum cellas rusticorum vagabantur). L. *Donatisták*.

Circumcentricus (lat.), középpontkörüli.

Circumcisio (lat.) a. m. körülmetélés (l. o.); *Circumcisionis festum* a. m. Krisztus körülmetéltetésének ünnepe (új év napja).

Circumdederunt me, kiegészítve: gemitus mortis: Dolores inferni circumdederunt me (lat., körülvettek engem a halál fájdalmai: a pokol fájdalmai megkörnyeztek engem), a 17. zsoltár egy része, melyet a 94. zsoltárral felváltva szokás énekelni a kat. temetési szertartásnál.

Circumductio (lat.), rászedés.

Circumferentia (lat.) a. m. kerület.

Circumfluens (lat.) a. m. körülfolyó.

Circuminsessio v. *circumsessio* (lat.), kat. teol. műszó a 3 isteni személy elválaszthatatlan egymásbanlétének kifejezésére János 14, 11. alapján.

Circumitores, l. *Circitores*.

Circumjacens (lat.) a. m. körülfekvő.

Circumlocutio (lat.), körülírás (l. o.).

Circumnavigatio (lat.) a. m. körülhajózás.

Circumnutatio, l. *Nutatio*.

Circumpolaris (lat.) a. m. a sarkok táján levő. L. *Cirkumpoláris csillagok*.

Circumsessio (lat.), l. *Circuminsessio.*

Circumscriptio (lat.) a. m. körülírás. — *Circumscriptionalis bulla,* valamely államhatalommal történt előzetes tárgyalások folytán kibocsátott pápai bulla, amely főleg az illető állam egyházmegyéinek határait írja körül, de az újonnan körülírt egyházmegyék egyházi szervezetének, a püspökségek, káptalanok, szemináriumok stb. ellátásának s a püspöki székek s kanonokságok betöltetésének egyéb kérdéseiben is intézkedik. Jogi természetükre nézve legtöbben a konkordátummal azonosítják s részint pápai privilégiumoknak, majd állami törvényeknek, részint pedig szerződéseknek tartják; egy nézet szerint azok nem egyebek, mint adminisztrativ megállapodások a szerződések ereje nélkül.

Circumscriptores (lat.), csalók a rómaiaknál, különösen olyanok, akik kiskorú személyek tapasztalatlanságát zsákmányolták ki. Ezek ellen hozták a Plaetoria lex c. törvényt.

Circumspectio (lat.) a. m. körültekintés, óvatosság, vigyázat.

Circumspectus (lat.), körültekintő, óvatos; nálunk különösen az erdélyi szászokat mondják C.-nak.

Circumstantia (lat.) a. m. körülmény, valamely dolog lényege; *circumstantiae variant rem,* a körülmények módosítják a dolgot.

Circumventio (lat.) a. m. körüljárás, behálózás, rászedés.

Circumversio (lat.) a. m. megfordulás.

Circus (lat.), l. *Cirkusz* és *Cirkuszi játékok.*

Circus (állat), l. *Réti héja.*

Cirencester, közönségesen *Cicester*, város Gloucester angol countyban, a Churn partján, (1911) 12,747 lak., gabona és gyapjukereskedéssel, gazdasági akadémiával. A rómaiak idejében Corinium volt a neve.

Cirey (ejtsd: sziré), falu Meurthe-et-Moselle francia dép.-ban, a francia-lotharingiai határ közelében, Avricourttól 14 km DK.-re, a Vézouse forrásvidékén, (1901) 2283 lak., vasbányákkal, tüköriparral, papirosgyárakkal és fakereskedelemmel. Említésre méltó régi kastélya.

Ciriaco de' Pizzicolli (ejtsd: csi—), régiségkutató, szül. 1391 körül Anconában, megh. 1457 táján Cremonában, foglalkozása szerint kereskedő, utazásait az antik világ maradványainak megismerésére használta föl; önszorgalomból megtanult latinul és görögül; 1424. meglátogatta Rómát, 1425. Bizáncon át Chiost, Rhodost, Damaszkuszt, Halikarnassost, Kyzikost, Smyrnát, 1434. Egyiptomot, a következő évben Athént, 1442-től öt évet töltött a görög szigeteken, Görögországban, Makedoniában, egész Itáliát is bebarangolta. Mindenütt följegyezte, leírta, fölmérte és lerajzolta az antik emlékeket és föliratokat, melyeket nagy gyüjteményes munkában foglalt össze, de ezt a gyüjteményét halála után széthordták, csak töredékei jutottak egyes könyvtárakba. A gyüjtött föliratokról sokszor levélben értesítette barátait és így azok csakhamar közkincscsé váltak.

Cirie (ejtsd: csirie), város Torino olasz tartományban a torino—lanzo-i vasút mentén, (1900) 7779 lak., ősrégi gót templommal, a Doria család gyönyörű parkban álló palotájával, selyemszövő-fonó iparral, papirgyártással.

Cirill (*Cyrill*, *Kyrillos*, kisebbítve *Cyrus*-ból), 1. *szent* és *vértanu* (tiszteltetik júl. 9.); gortynai püspök Kréta szigetén, mely tisztet 50 évig viselte, 84 éves korában elfogatván, Lucius római helytartó elégetésre itélte; minthogy azonban a tűz csodálatosan nem tett kárt benne, később, 240 körül, Decius vagy Maximianus császárok idejében lefejezték.

2. *C. (a jeruzsálemi),* püspök és görög egyházatya; szent, szül. 315 körül. 345 körül áldozárrá szenteltetvén, az isten igéjének hirdetésével és a pogányságból megtértek oktatásával foglalkozott. Öt évet töltött katekétái tisztjében, amikor 350. Maximin püspök utódja lett a jeruzsálemi püspöki széken. Életéről csak annyi bizonyos, hogy püspöksége az ariánusok üldözései miatt nagyon viharos és szenvedélyteljes volt. 386. évben, márc. 18. halt meg, amely napon úgy a görög, mint a latin egyház tiszteli. Irodalmi termékei közül kitünik 23 katekézise, továbbá Konstantinhoz írt egy levele és egy homiliája. Összes munkáit kiadta: *Touttée,* Maurinus (Paris 1720) és *Reischl* és *Ruff* (München 1848—60, 2 köt.).

3. *C. (alexandriai),* görög egyházatya; szent; szül. Alexandriában, megh. 444. Neveltetését nagybátyjának, Theophilus alexandriai patriarchának vezetése alatt nyerte s ennek 412. utódja is lett az alexandriai patriarchaszéken. Nagy érdemeket szerzett magának C. Nestor tévtana ellen való küzdelme által. I. Celesztin pápa C. előterjesztése alapján 430. egy római zsinaton Nestort eretneknek nyilvánította s őt, ha az itélet átadásától számítandó 10 nap alatt téves tanait vissza nem vonja, letétetni rendelte. Celesztin az itélet végrehajtásával C.-t bízta meg. A görög egyház emléknapját jan. 18. és jún. 9., a latin pedig jan. 28. tiszteli. Irodalmi működése, melynek központját természetesen a Krisztus személyéről szóló tan fejtegetése képezi, igen jelentékeny. Számos idevágó kisebb-nagyobb dogmatikai értekezésen kívül írt egy nagyobbszerű apológiát Julián császár hirhedt műve ellen és terjedelmes kommentárokat a szentírás majdnem valamennyi könyvéhez. Ide járul még 87 levél és több homilia, melyek közül 30 husvéti (homiliae paschales), a többi különböző tartalmú (homil. diversae). Összes műveit kiadta: *Aubert* János tanár, Páris 1638, 7 kötetben. Legteljesebben Migne Patr. Graec. T. 68—77.

4. *C.*, a szlávok apostola, v. amint tulajdonképen hitták: *Konstantin* és testvére *Method* Tessalonikában, a IX. sz. kezdetén, nemes görög családból születtek. C. már ifjú korában kitűnt tudományával s mint a keleti nyelvek kiváló ismerőjét 851. a kalifához való követséggel bízták meg. Később Krimiába ment, ahol a zsidó és mohamedán vallások ellen mint misszionárius működött és a kazarok khánját is sikerült megtérítenie. Visszatérte után bátyjával együtt a bolgárokat igyekezett a keresztény vallásra téríteni és 861. a bolgár királyt, Borist megkeresztelte. Hogy a keresztény vallást a szlávokkal jobban megismertesse, föltalálta 855 körül a szláv írást, amely máig az ő nevét viseli (l. *Cirill írás*), és ó-szláv nyelvre fordította az evangéliumot és a legszükségesebb egyházi könyveket. Ezalatt

861—863 között Rastislav morvai fejedelem követek útján Mihály bizanci császártól szláv hittanárokat keresett már előbb megkeresztelt népe számára, mely az isteni tiszteletet szintén saját nyelvén óhajtotta hallani. Ezen kérelem folytán a két testvér, Konstantin és Methodius 863. Morvaországba ment, ahol őket nagy örömmel fogadták. Négy és fél évig maradtak itt és az isteni tiszteletet szláv nyelven rendezték be. A németországi latin papok a két testvért a pápánál állítólagos eretnekség miatt bevádolták, mire őket Miklós pápa 867. Rómába idézte. Rómában sikerült nekik magukat ezen vád alól tisztázni és Hadrián pápa mindakettőt 868. püspökökké szentelte. Konstantin C. még ugyanezen évben meghalt, míg Methodius Morvaországba visszatért. A morvai Wellehrad-ban temették el. Halála ezredik évfordulóján az egész szláv világ búcsujárásokat rendezett a szláv apostolok sírjához.

Irodalom. A szlávok apostolaira vonatkozó legfontosabb művek a következők: J. Dobrovsky, Cyrill und Methed, der Slaven Apostel. (Prag 1823); Philaret, Die Slavenapostel C. u. M. (Leipzig 1847); F. Račkl, Vjek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda (Zagreb 1857); P. Lavrovszkij, Kirill i Mefodij (Carkov 1863); Hilferding A., O Kirillje i Mefodije (Moskau 1865); V. Bilbasov, Kirill i Mefodij (St.-Petersbourg 1868—71); L. Léger, Cyrille et Methode (Paris 1868); E. Dümler és Fr. Miklosich, Die Legende vom heiligen Cyrillus (Wien, 1870); J. A. Ginzel, Geschichte der Slavenapostel C. u. M. und der slav. Liturgie (u. o. 1861) stb.

5. *C.*, szent; a karmelitarend harmadik főnöke; szül. Konstantinápolyban előkelő szülőktől, megh. 1224 körül. Nagy érdeme volt az ikoniumi szultán megtérítése és a görög unió előkészítése körül. Később a konstantinápolyi patriarchával heves vitája volt a szentlélek származásáról. Emléknapját az egyház és a karmelitarend márc. 6. ünnepli.

6. *C. Lukarisz,* konstantinápolyi patriarcha, született Kandia szigetén 1572 körül, meghalt 1638-ban. Tanulmányait a padovai egyetemen elvégezvén, Genfben a református vallással ismerkedett meg. Keletre visszatérve, Alexandriában pappá lett; Litvániában is járt s azon fáradozott, hogy a rutének készülő unióját meghiusítsa. Nem sikerülvén ebbeli törekvései, visszament Alexandriába, hol 1602. patriarchává választották. 1621-ben pedig a konstantinápolyi patriarchai székre emeltetvén, csakhamar annyira elárulta kálvinista érzületét, hogy a zsinat már a következő évben letette és a török kormány által Rhodus szigetére számüzette. Nagy összeg árán újra visszaszerezte méltóságát, mire még bátrabban folytatta munkáját. Emiatt újra ismételten megfosztották székétől, végre, mikor ötödizben is letették és számkivetésbe küldték, a janicsárok — mert felségárulással is volt vádolva — útközben megfojtották és hulláját a Fekete-tengerbe dobták. V. ö. *Pichler,* Der Patriarch Cyrillus Lukaris u. seine Zeit (München 1861).

Cirill *Vladimirovics,* orosz nagyherceg, szül. 1876 okt. 12. Carszkoje-Szelóban, mint Vladimir Alexandrovics nagyherceg és Mária Pavlovna hercegnő fia, a hajóhadban szolgált és II. Miklós cár szárnysegéde lett. Részt vett a japán háborúban és a Petropavlovszk hadihajó elsülyedésekor (1904) majdnem életét vesztette. 1905-ben nőül vette *Viktória Melitta* szász-koburg-góthai hercegnőt, a hesszeni nagyherceg elvált nejét, amivel a cár neheztelését vonta magára, de 1908. visszanyerte előbbi rangját és visszatérhetett Szt.-Pétervárra.

Cirill és Methód-rend, bolgár királyi érdemrend, melyet I. Ferdinánd bolgár király 1910 febr. havában a bolgár királyság proklamálásakor alapított. Jelenleg a királyság legmagasabb rendjele, s mint ilyen csak nagy ritkán adományoztatik. A rend jelvénye fehérzománcos lóherekereszt, amelynek szárai azonban végükön rutaformára vannak kiképezve. Középpajzsa kerek, rajta Szt. Cirill és Methód képe, Ex oriente lux körirattal. A kereszt sarkaiból tűznyalábok törnek elő, mindegyikök egy-egy heraldikai liliommal megrakva. A kereszt fölött egy angyal lebeg. A jelvényt arany láncon nyakban, vagy lazacszínű szalagon a bal vállon át jobboldalon hordják. A lánc az alapító király koronás monogramjából, heraldikai liliomokból és a mellén a szász címert viselő koronás bolgár oroszlánból áll, az egyes tagokat levélszerű díszítmény köti egymással össze. A mellkereszt nyolcágú, ezüst, rajta az angyal, sarkaiban a liliommal megrakott tűznyalábok. A rend ünnepe május 11.

Cirill írás *(Cyrillica),* a görög majuskulán alapuló írás, amely az ó-bolgár («egyházi szláv») nyelven írt könyvekkel együtt elterjedt a görög-keleti egyházhoz tartozó szlávok közt (oroszok, szerbek, bolgárok). Régebben az oláhok is használták, csak 1860. lett náluk a latin írás használata általános. A szlávok apostola, Cyrill (Konstantin) nevét viseli ez az írás, mert tőle származik a vele leírt bibliafordítás, Cyrill maga azonban más írást talált ki, a görög minuskulára alapított glagolitát (l. o.).

Cirio (növ.), l. *Fouquieraceae.*

Ciris, egy 541 sorra terjedő latin epikus költemény címe, melyet helytelenül Vergilius művei közé soroztak. Tárgya Nisus, a megarai király leányának, Scyllának végzetes szerelme az apja ellen hadakozó Minos iránt. Árulásával apját tönkre teszi s Ciris nevű sirálymadárrá változik. Kiadta Baehrens a Poetae latini minores II. kötetében (Leipzig 1880), nálunk Némethy Géza latin kommentárral (Budapest 1909, akad. kiadv.).

Cirkálás, a vidéknek lovassági őrök által való átkutatása, hogy az ellenségnek jelenlétét vagy közeledését jókor észrevegyék s a cirkálókat kiküldő csapat erről, valamint az útjába eső terepakadályokról jókor értesüljön. A tengerrészeknek, öblöknek, folyótorkolatoknak, általában az útbaeső víztérnek átkutatására a cirkálóhajók szolgálnak.

Cirkáló hajóraj (ném. *Kreuzergeschwader),* l. *Cirkálók.*

Cirkálók v. *cirkálóhajók* (ném. *Kreuzer,* ol. *incrociatore,* franc. *croiseur,* ang. *cruiser;* l. *a képmellékletet),* a hajóhadak azon hajói, melyeknek főfeladata a felderítés és hírszerzés, valamint a csatahajózöm biztosítása meglepő, főleg torpedótámadások ellen. Nélkülözhetetlen tulajdonságuk tehát a fölényes gyorsaság. Ily célú hajók, ha más elnevezés alatt is, minden időkben voltak. Az evezős hadihajók korszakában sok evező-

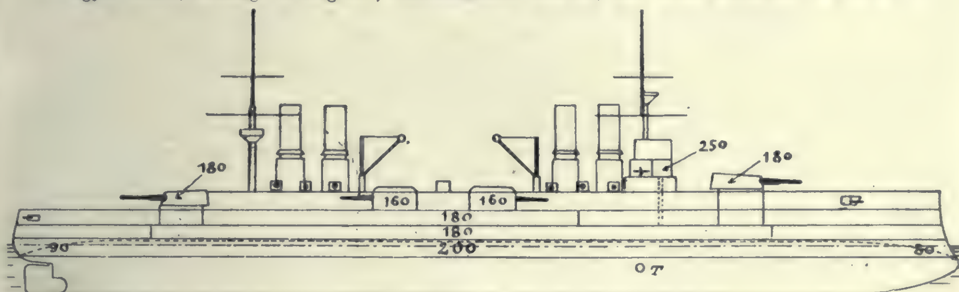
CIRKÁLÓHAJÓK.

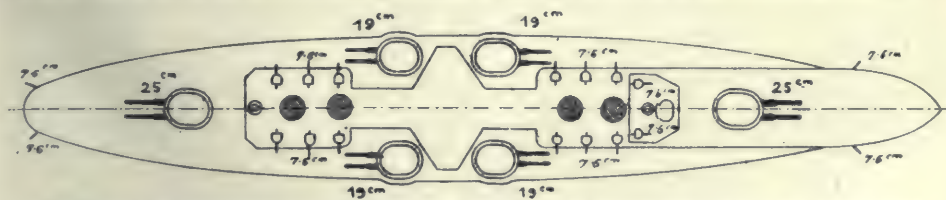

«Von der Tann» német nagy (vértes) cirkáló, súlya 19,000 t., turbinás gépeinek ereje 71,000 indikált lóerő, ágyú-felszerelése 8 drb 28 cm., 10 drb 15 cm. 16 drb 8·8 cm., sebessége 27 teng. mf., vízrebocsáttatott 1909-ben.

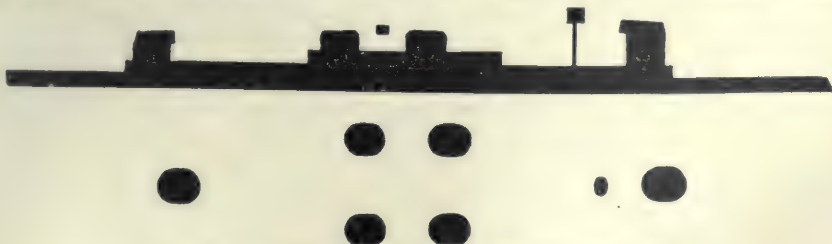

«Boadicea» angol scout (gyorscirkáló), súlya 3300 t., turbinás gépei 18,000 ind. lóerőt fejtenek ki, 6 drb 10 cm.-es ágyút hordoz, sebessége 25 teng. mf., vízrebocsáttatott 1908-ban, csak vértes fedélzettel van védve.

«San Marco» olasz vértes cirkáló sematikus oldalnézete és alaprajza. Az oldalnézeten levő számok a vértborítékok vastagságát milliméterekben, az alaprajzon levők az ágyúk kaliberét centiméterekben jelzik. E cirkáló súlya 9833 tonna, turbinás gépei 26,000 ind. lóerővel dolgoznak, sebessége 24 teng. mf., vízrebocsáttatott 1908-ban.

A *«San Marco»* vértezett részei oldalnézetben és felülről nézve.

vel hajtott, könnyen és karcsuan épített evezősök szolgáltak a hírszerzésre és az összeköttésre. A vitorlások idejében különösen a könnyyed és gyorsan vitorlázó fregáták és korveták használtattak e célra. Jelenleg, a gőzhajók korszakában természetesen minél gyorsabban járó gőzhajók szerepelnek mint C. Azonban távol vagyunk attól, hogy e célra már meghatározott tipusok végérvényesen kifejlődtek volna. Évrőlévre új szerkezetü, más és más nagyságú C. bocsáttatnak vizre. A 26,300 tonnás angol «Lion»-tól le egészen a 2—3000 tonnás «torpedó-C.»-ig mindenféle nem és nagyság szerepel mint C. a flottalajstromokban. Oka ennek nem csak abban rejlik, hogy a biztosítandó saját csatahajók sebessége és a felkeresendő ellenségé is nőttön nő, hanem abban is, hogy a C. szerepe is kibővült. Ami a szorosan vett felderítési és biztosítási szolgálatot illeti, erre elegendő egy a csatahajóknál 3—4 tengeri mf.-del (5·5—7·5 km.) nagyobb sebesség, jó tengerképesség, nagy működési sugár (t. i. az a távolság, melyet egy hajó közepes, gazdaságos sebességgel megtehet anélkül, hogy fütőanyagpótlásra szorulna) és egy bizonyos magasság, mely a messzelátásra okvetlenül szükséges. E követelményeknek a modern nagy oceánjáró személyszállító gőzösök is megfelelnek, miért is ezek háború esetén mint *«segéd-C.»* (ném. Auxiliarkreuzer) besoroztatnak a hadi flottákba. Minthogy minden cirkálónak képesitve kell lennie a saját nembeli ellenséges C. és torpedónaszádok elleni hadakozásra, tehát kell, hogy ellátva legyenek megfelelő tüzérséggel, legalább is kiskaliberű ágyúkkal a torpedójáróművek ellen. Ezért a segéd-C. háború esetén felszereltetnek kis-, olykor középkaliberű ágyúkkal is. Az ellenséges páncélos csatahajók felkutatására kirendelt C. azonban csak úgy teljesithetik feladatukat, ha képesek ezeknek tüzét egy ideig kiállani és viszonozni, miért is kell, hogy megfelelőleg vértezve és nagykaliberű ágyúkkal ellátva legyenek. Ezek a *vértes C.* (ném. Panzerkreuzer), amelyek aztán ellenséges hadikikötők erődjeinek lőkörletében is működhetnek egy ideig és különösen képesitvék arra, hogy többesével *«repülő»* v. *«C.-hajórajokba»* (ném. Fliegendes v. Kreuzergeschwader) egyesitve ellenséges flottatámpontok ellen támadásokat intézzenek. Mind e követelményeknek csak igen nagy hajók felelhetnek meg; innen van az, hogy a legújabb vértes-C. vetekednek nagyság tekintetében a csatahajókkal, sőt a már említett «Lion» 4000 t.-val felülmulja a jelenleg legnagyobb angol csatahajót. A különbség egy vértes-C. és egy hasonnagyságú csatahajó között tehát már csak az, hogy előbbi — a fölényes sebesség és működési sugár elérése céljából, mi nagyobb gépeket és fütőanyagraktárakat követel meg — vékonyabb övpáncéllal és kisebb számú tüzérséggel elégszik meg; a C. viszonylag hosszabbak is. A vértes-C. tényleg képesek a csatahajókkal együtt részt venni a tengeri csatákban, különösen oly mozdulatok végrehajtására, melyekhez nagy sebesség kell. Igy 1905. a csuzimai csatában a japán vértes-C. együtt harcoltak a csatahajókkal. A csakis hírszerzésre és biztosításra szolgáló C. legmodernebb tipusát a *«scout»*-ok (ang.) képezik; ezek alakjukra nézve óriási torpedónaszádüldözőkhöz hasonlitanak, kb. 3000—3800 t.-s, legalább is 25—26 tengeri mf.-nyi sebességgel haladó, 7—12 cm.-es gyorstüzelő ágyúkkal ellátott, de csak igen gyenge (legfeljebb 60 mm.-es) vértesfedélzettel és oldalvérttel védett hajók, melyek a régebbi *avizóhajók* utódai. A vértes-C. és a scoutok között középhelyet foglalnak el az ú. n. *védett C.* különböző nemei. Ezek olykor tekintélyes nagyságot érnek el (pl. a 14,200 t. ang. «Powerful»), közép és kiskaliberű tüzérséggel, erősen vértezett ágyúállásokkal és fedélzettel ellátvák.

A C. válfajainak elnevezése államonként különböző. Az *angol* flotta vértes, I. II. és III. oszt. védett, védtelen, parti őr-C.-at és scoutokat, *Franciaország* vértes (legnagyobbb a 14,000 tonnás, 23 tengeri mf.-nyi sebességű, de csak 17 cm. vastag övpáncéllal védett és csak 19 cm. ürméretü ágyúkkal felszerelt «Waldeck-Rousseau») és I. II. és III. oszt. C.-at, *Németország* nagy és kis C.-at, *Itália* vértes, felderítő és torpedó-C.-at, melyek a II., III., IV. és VI. rangú hajók körébe sorolvák, az *Egyesült-Államok* vértes, védett, védtelen C.-at és scoutokat (scout cruisers), *Japán* nagyság szerint I., II. és III. oszt. C.-at, melyek közül az I. osztályuak vértesek, avisókat, *Oroszország* vértes C.-at, C.-at és avisohajókat, melyeket az önkéntes flotta hajói egészitenek ki, különböztet meg. Az *osztrák-magyar hajóhadnak* csak 3 «nagy» és 8 «kis» cirkálója van; ezek a Sanct Georg, Kaiser Karl VI, K. u. K. Maria Theresia, K. Elisabeth, K. Franz Joseph I., Admiral Spaun, Szigetvár, Aspern, Zenta, Panther és Leopard. Az első 2 vértes C.-nak, a következő 4 védettnek minősithető, a többi védtelen. A legnagyobb a 7300 t.-s «St. Georg», a legmodernebb a 3500 t.-s, 26 tengeri mf.-nyi sebességgel futó «A. Spaun» scout, mely már turbinás gőzgépekkel van ellátva. Az összes hatalmak ezeken felül segéd-C. felett is rendelkeznek.

Utóbbiak nélkül egy flotta sem érné be meglévő cirkálóival. Már a flotta biztositása is, különösen menetközben, midőn jó messze előre kiküldött és oldalvást sőt hátul is elhelyezett cirkálóláncolatok veszik körül a hajóhadat, sok cirkálót igényel, bárha e célra kedvező időjárásban a síktengerpartjáró torpedónaszádok és a rombolók is használhatók, melyek különösen a közeledő tengeralatti naszádok elűzésére alkalmasak. Ezenfelül a felderítésre, esetleges tengerzárlatok végrehajtására és az ú. n. *cirkáló-háború* céljaira szükséges egységek száma is tetemes. Utóbbi alatt az ellenséges kereskedelmi hajózás károsítása és a sajátnak védelme értendő. Az ellenfél tengeri kereskedelmének károsítása nemzetközi törvényeken alapszik és hathatós eszköze a hadviselésnek; e célra erős C. kellenek, melyek az ellenfél kereskedelmi hajóit kisérő C.-kal megküzdeni birnak; ezek *kobozó C.-nak* (ném. Kaperkreuzer) is neveztetnek. Ugyanily C.-at igényel a csoportokban (convoi) együtt menetelő saját kereskedelmi hajók védkisérete is. Olykor a C. az ellenséget keresve v. várva bizonyos tengerrészen v. vonalon huzamosabb ideig ide-oda ha-

józnak v. időznek, azaz *cirkálnak* (ném. *kreuzen*). Így 1905. a csuzimai csata előtt az orosz hajóhadat váró japán C. Quelpart- és Gotosima-szigetek közt cirkáltak.

A C. békében is különleges szolgálatokat teljesítenek: tengerentúli kiküldetésekben az állam tekintélyét emelik, tudományos kutatásokat végeznek, kereskedelmi és politikai érdekeket támogatnak, a diplomácai és konzuli funkcionáriusok ténykedésének nyomatékot adnak, a külföldön élő állampolgárokat megvédik, represszáliákat gyakorolnak, stb. Olykor ily célokra állandóan állomásoznak a külföldön *(állomás-C.)*. Ily állomás-C. vannak az osztrák-magyar flotta részéről Kelet-Ázsiában és a Levantéban. A jelentésszolgálat céljaira minden cirkáló szikratávirókészülékkel van ellátva.

Cirkalom a. m. körző (l. o.).

Cirkász, l. *Cserkesz*.

Cirkász *(circas)*, 4 fonalas kettős sávolykötésű kártolt gyapjuszövet.

Cirkon, *zirkon*, *hyacinth* (ásv.), tetragonális oszlopokban kombinálva piramisokkal; törése kagylós, egyenetlen. Keménysége = 7·5; fajsúlya 4·2—4·8ő. Gyémántfényű. Színe barna, vörös, sárga, szürke, ritkán zöldes v. színtelen. A vörös és sárgán átlászó C. *hyacinth* név alatt ismeretes. Kémiai összetétele $ZrSiO_4$; izomorf a kasziterittel, rutillel. Előfordul fennőtt kristályokban a kloritpala hasadékjaiban (Pfitschthal), míg bennőtt kristályok alakjában járulékos alkatrész gyanánt a gránitokban, szienitekben, eleolit-szienitekben, dioritokban a legrégibb kiválásokat alkotja. Másodlagos fekhelyen homokban spinell, korund társaságában Ceylonban, aranytartalmú homokban hazánkban Oláhpián, majd Oroszországban Berezowskban találják. Átlátszó színes féleségeit ékköveknek csiszolják, a kevésbbé szépeket óraművek és mérlegek csapágyaira dolgozzák fel.

Cirkonium, *zirkonium*, kémiai elem, jele Zr, atomsúlya 90·6. Vegyületei csekély mennyiségben sok helyütt lelhetők. Ilyen pl. a *cirkon* ásvány, amelynek főalkatrésze a C.-szilikát $ZrSiO_4$, továbbá az *auerbachit*, *malakon*, *eudialit*, *katapleiit* és *wöhlerit* ásványok. Előállítható káliumcirkoniumfluoridból fémes káliummal való redukció útján amorf alakban, v. kristályos alakban a káliumcirkoniumfluoridból úgy, hogy azt fémes aluminiummal összeolvasztják, amikor is a kihült tömeg felületén a C. kristálykákban kiválik. Tiszta fémes C.-ot legújabban az árúbeli 97—98%-os C.-ból úgy állítanak elő, hogy azt rudakba préselik és vakuumos elektromos kemencében 10—11 mm. nyomású hidrogén-gázban az elektromos ívfény hőmérsékén megolvasztják. Az *amorf* C. szénfekete por; levegőn hevítve meggyulad és élénk fénnyel C.-oxiddá ZrO_2 ég el. A *kristályos* C. fémes fényű, kemény és törékeny, csak a fehér izzáson kezd oxidálódni és csak a durranó-gáz lángjában ég el C.-oxiddá, v. klór-gázban vörös izzáson C.-kloriddá. Fs. 6·4. Savakban a C. alig oldódik, legjobb oldószere a fluorhidrogénsav, amely C.-fluoriddá oldja; királyvízben is oldódik. Kémiai jelleme szerint a C. mintegy átmenetet alkot a pozitiv és negativ elemek között. Vegyületeiben a C. négyvegyértékű gyök. A *C.-oxid (C.-föld* v. *C.-sav)* ZrO_2 előállítható C.-tartalmú ásványokból, v. szín-C.-ból amorf, v. kristályos alakban. A hevesen izzított C.-oxidot csak a tömény kénsav és a fluorhidrogénsav oldja; karbonátokkal összeolvasztva, azokból széndioxidot fejleszt; a durranó-gáz lángjában izzítva intenziv fénnyel világít, miért is a *Drummond*-féle fény létesítésére mész helyett, továbbá elektromos lámpákban (*Nernst*-féle lámpa) mint izzótestet és mivel rendkívül nagy hőmérsékváltozásokkal szemben is érzéketlen, a megolvasztott kvarc módjára, edények, olvasztó-tégelyek stb. készítésére is használják. A C.-*hidroxid* $Zr(OH)_4$ a C.-sók oldatából ammoniával leválasztható fehér, megszárítva sárgásfehér csapadék; hevítéskor C.-oxiddá alakul, savak *C.-sókká* oldják, erős lúgok *cirkonátokká* alakítják. A *C.-sók* színtelenek, savanyú, igen fanyar ízüek, az illékony savak sói hevítéskor elbomlanak. Fontosabb sói a *C.-bromid* $ZrBr_4$, *C.-fluorid* ZrF_4, *C.-klórid* $ZrCl_4$, bázisos *C.-karbonát* $3ZrO_2,CO_2,H_2O$, *C.-nitrát* $Zr(NO_3)_4$, *C.-oxalát*, *C.-oxiklorid* $ZrOCl_2$ *C.-szilikát* $ZrSiO_4$, *C.-szulfát* $Zr(SO_4)_2$ és *C.-tartrat*. A C.-földet 1789. *Klaproth* fedezte fel, a szín-C.-t 1824. először *Berzelius* állította elő a kálium-cirkoniumfluoridból fémes káliummal való redukció útján.

Cirkonium-sók, l. *Cirkonium*.

Cirköles (növ.), l. *Cirok*.

Cirkuláció, l. *Circulatio*.

Cirkulációs-mozgás, l. *Plazma-mozgás*.

Cirkuláris a. m. körrendelet, körlevél.

Cirkuláris elmezavar, az az elmebaj, melyben mániás szak váltakozik melankoliás szakkal. A két szak egymást követheti vagy kisebb-nagyobb időköz választhatja el. A váltakozás többször ismétlődhetik s eltarthat az egész életen át, máskor csak egy-két váltakozás jelentkezik, több nem. A váltakozások közé eső időben, amikor esetleg semmi föltünőbb beteges tünet nem mutatkozik, csakúgy betegnek tekintendő az illető, mint a kifejezett elmezavar idején. Az egyes szakok napokig, hetekig vagy hónapokig eltartanak. A közbeeső nyugodtabb szak szintén hetekig, hónapokig, sőt évekig eltarthat. Többnyire örökléslleg terhelt egyéneken észleljük. Teljes gyógyulás nem lehetséges, csak tetemes javulás.

Cirkulárpolarizáció (fiz.), valamely fénysugár *cirkulárisan* (vagyis *körösen* vagy *körben)* van polározva, ha benne a fényrezgések alakja kör; az ilyen fény tehát Nicol-féle hasábon átbocsátva annak forgatásakor épúgy nem mutat interitásváltozást, mint a természetes fény, ettől azonban annyiban különbözik, hogy egy ú. n. $\frac{\lambda}{4}$-es csillámlemezzel közönséges síkban poláros fénnyé alakítható. A C. alá szokás néha még a forgató (rotációs) polározás jelenségét is foglalni; azt a tüneményt, hogy igen sok, főleg organikus anyagon való áthaladás közben a poláros fény síkján elfordul. Ilyen anyagok pl. a terpentin, szénkéneg, a cukor, amelynek két módosulata (szőllőcukor és nádcukor v. invertcukor) jobbra, ill. balra forgat (l. *Saccharimeter)*, ugyancsak a kristályok közül a tengelyre merőlegesen met-

szett kvarclemez. A forgatás nagysága arányos a lemez vastagságával; a színtől is függ, nevezetesen a vöröstől az ibolya felé erősen növekszik. Ebből következik, hogy ilyen kvarclemez két Nicol-hasáb között különböző színeket mutat. Említendő az ú. n. átmeneti v. érzékeny szín (teinte sensible), ibolyás-kékes szín, amelyet 3·75 mm. vastag kvarclemez mutat pontosan párhuzamos nicolok között s amely a nicol legkisebb elfordításnál erősen elütő kék, ill. vörös színbe megy át. L. még *Poláros fény*, *Polaristrobometer*.

Cirkummeridián magasság, oly csillagmagasság, melyet a meridiánhoz közel figyelünk meg. A C.-okból könnyen kiszámítható az illető hely földrajzi szélessége.

Cirkumpoláris csillagok, oly állócsillagok, melyek közel fekszenek az ég valamelyik sarkához; tágabb értelemben oly csillagok, melyek állandóan az észlelő horizontja felett maradnak. Valamely helyre oly csillagok lesznek C., melyeknek sarktávola kisebb az illető hely sarkmagasságánál. A C. kétszer mennek át a meridiánon; egyszer a pólus felett és 12 órával későbben a pólus alatt. Ezen két átmenetet felső, illetőleg alsó delelésnek (culminatio) nevezzük.

Cirkumpoláris régió, az északsarki (arktikus) és délsarki (antarktikus) állatföldrajzi régiók összefoglaló neve.

Cirkusz, a rómaiaknál dívó kocsiversenyek, később mindenfajta C.-i játékok (l. o.) színhelye. Rómában a királyok korában e célra az Aventinus és Palatinus közt elnyúló völgyet használták fel, hol az idők folyamán aztán a híres *circus maximus* felépült. Caesar és Augustus idejében, amikor kiépítése befejeződött, 590 m. hosszú és 90 m. széles volt az arénája, a további átalakítások folytán a IV. sz.-ban 200,000 nézőt foglalhatott magába. Róma második legrégibb C.-át *Flaminius* építtette Kr. e. 221-ben a Mars-mezőn. *Nero* C.-a a Tiberis jobbpartján, a vatikáni kertekben feküdt, az obeliszk, mely díszítette, ma Szt. Péter temploma előtt áll. Mindezen épületekből azonban úgyszólván semmi figyelemre méltó részlet sem maradt reánk, ellenben a legkésőbben épült ú. n. *Maxentius* C.-ából, mely a mai Porta S. Sebastiano előtt épült, tekintélyes maradványok vannak meg, hasonlóképa *bovillaei* (Albano mellett) s az *arausiói* (Orange, Dél-Franciaországban) C.-okból. Az aréna keskeny, hosszú térség volt, két hosszoldala mentén s az egyik végén, mely félköralakban záródott, az ülőhelyek emelkedtek fokozatosan. Kifelé a boltozatok, melyek ezen ülőhelyeket tartották, nyiltak voltak, az arkádok hosszú sorát képezvén, melyeknek egy része a nézőközönség bejáratául szolgált, más része boltoknak használtatott fel. Az aréna másik keskeny végén, melynek sarkait tornyok (oppidum) jelezték, volt a főbejárat *(porta pompae)*, jobbrabalra tőle állottak az istállók (carceres) a versenyző kocsik számára s ezek fölött voltak a magasrangú hivatalnokok helyei. Az arénát hosszában két végén felállított kúpalakú oszlopok *(metae)* két részre osztották. Egy alacsony falazat, az ú. n. *spina* kötötte őket össze, melyen a dísznek felállított obeliszkeken, oszlopokon, istenszobrokon kívül állványokon hét oszlop s ugyanannyi delfin helyeztetett el a futamok számának megjelölésére. A futások mindig jobbra történtek, ugyanazért a spinának kissé ferde iránya volt, hogy mellső végén, hol a futások megkezdődtek, az aréna tere szélesebb legyen mint a tulsó végén. A főhomlokzat sem volt derékszögű a hosszoldalakra. Lapos körszelvény alakja volt, olyformán, hogy az összes carcerek távolsága a megindulás pontjától ú. a. legyen.

A *modern* C., színházszerű épület, melyben lovagló, s lóidomító, különböző gimnasztikai mutatványokkal szórakoztatják a közönséget. Nélkülözhetetlen alakja a bohóc (clown, Dummer August), kinek feladata a mutatványok között a szüneteket bolondságaival, mókáival kitölteni. Ma már egész szinpadi előadásokat, némajátékokat is rendeznek, sőt újabban antik tragédiáknak a C.-ban való korhű előadásával is próbálkoztak, mint pl. Reinhardt Berlinben és az ő vezetésével a Magyar Szinház személyzete Budapesten a Sophokles Oedipusával, de a kisérlet nem sok eredménnyel járt. Gyakori vendégei a C.-nak az idomított állatok. Nagyobb külföldi városokban állandó C.-épületek vannak, a leghíresebbek a *Cirque d'hiver* a Champs Elysées Párisban, a Hippodrom Londonban, Busch C. Berlinben, Renz C. Hamburgban és a Diurgarden Stockholmban. Spanyolországban minden nagyobb vidéki városnak is van állandó C.-épülete (bikaviadalok). Nálunk a budapesti állatkertben van az egyedüli állandó C.-épület.

Cirkuszi játékok (lat. *ludi circenses)*, melyeket Rómában a cirkuszban (l. o.) tartottak. Eredetileg ló- és kocsiversenyekből állottak, később másféle játékokat is rendeztek mellettök. A játék rendszerint úgy kezdődött, hogy egy ünnepi menet vonult le a Capitoliumról a városon át a cirkuszba, hol áldozat bemutatása után megkezdődött a látványosság. A fő itt a kocsiverseny (missus) volt, aminőt a köztársaság utolsó századában 10—12-szer, Caligula idejében 24-szer rendeztek napjában, úgy hogy az egész időt lefoglalta. A két- v. négyfogatú kocsik az istállókból (carceres) a spinától jobbra egyszerre robogtak be a pályára és a határoszlopokat (metae) megkerülve, hétszer járták be a pályát; amelyik azután a korlátnál krétával vont fehér vonalon (alba linea) először robogott át, az lett a győztes. A főveszedelem a határoszlop megkerülése volt, hol a kocsi könnyen odavágódhatott vagy egy másik kocsival összeütközhetett. A versenydíj pálma v. koszorú, sokszor tekintélyes pénzösszeg is volt. Kocsit (currus), kocsist (auriga, l. o.) a játékrendező költségére e célra alakult szövetkezet szállított. A kocsiknak és kocsisoknak különféle színük volt, kezdetben fehér és vörös, később zöld és kék is; a bizanci korban az utóbbi két szín szerepelt. A közönség pártokra szakadt, a nép szenvedelmes érdeklődéssel kisérte a játékot s innen eredt Juvenalis mondása, hogy Róma népe csak «panem et circenses» (a. m. kenyeret és C.-at) kér. Ily játékokat a cirkuszban sokféle ünnepeken (ludi) rendeztek. A legfőbbek valának: 1. *Ludi Apollinares*, melyeket 6—7 napon át a prétor rendezett; 2. *Ludi Capitolini*, Juppiter

tiszteletére, hogy a gallusokat elkergette Rómából; 3. *Ludi Florales*, kicsapongó ünnep Flóra tiszteletére; 4. *Ludi Megalenses*, az istenek anyjának tiszteletére; 5. *Ludi Romani* és *plebeii* a város két osztálya kibékülésének emlékére, melyeket az edilisz rendezett; 6. *Ludi Magni*, melyeket a konzul rendezett; 7. *Ludi saeculares*, a városalapítás évszázados fordulójának ünnepe, aminőt Augustus is rendezett és Horatius írta meg ünnepi ódáját. Rómából később a birodalomban mindenfelé elterjedtek a C., melyekben olykor vad állatokra is vadásztak és gladiátorok is felléptek, mielőtt e célra amfiteátrumokat nem építettek. A császárok korában a cirkuszban igen érdekes katonai látványosság volt a *ludus Troiae*, mikor előkelő családokból származó fiuk lovon és könnyű katonai fegyverzetben hat csapatban vonultak fel egy császári ifjunak mint princeps iuventutis-nak vezérlete alatt. A római képzőművészet gyakran ábrázolt ily C.-at mozaikokban, domború művekben, lámpákon, pénzeken stb. V. ö. *Friedländer-Bozóky*, Római világ (II. köt., Budapest 1892); *Marquardt-Mommsen*, Handbuch der röm. Altertümer III. kötet.

Cirkuszi versenyző.

Cirkvena, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1900) 1116 horvát-szerb lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Sveti-Ivan-Žabno.

Cirkvenica, adók. Modrus-Fiume vm. C.-i járásában, a Quarnero partján, (1900) 3248 horvát-szerb lak.; tengeri kikötő, posta- és távíróhivatal, takarékpénztár. C. látogatott és kedvelt tengeri fürdő, nagy fürdőszállodákkal, nyaralókkal, katonai gyógyintézettel, a László főhercegről elnevezett gyermekotthonnal.

Ciro (ejtsd: csiró), helység Catanzaro olasz tartományban, 5 km.-nyire az Ioni-tengertől (1900) 7001 lak. selyemfonással.

Cirok, *cilköles*, *cirköles*, *tatárköles*, *tatárka* (növ.), így nevezik nálunk a *seprő-C.*-ot *(Andropogon arundinaceus* var. *vulgaris*, l. *Andropogon)*. Ismertebb fajai a *seprő-*, *cukor-*, *fenyér-* és *buzogány-C.* A *seprő-C.* szakállát seprőkészítésre használják. Legértékesebb változata a florenci seprő-C., mely 60—110 cm. hosszuságú, finom szakállt fejleszt. Termesztése megegyezik a tengeriével, szept. elején érzik, ilyenkor a szakállt 10—15 cm. csonkkal levágják és száraz helyre raktározzák. Termése kat. holdankint 8—12 q szakáll és 10—25 q. mag. A *cukor-C.*-ból (cukorköles, *Andropogon arundinaeus* Scop. var. *saccharatus)* megkisérlették már a cukor előállítását, de a kikristályosodás tökéletlensége miatt eddig nem tudott tért foglalni. A cukor-C.-ot nálunk takarmánynak termesztik, cukor-C.-csalamádé néven. Kedvező időjárás esetén 2 sarjadzása van, de hamar elvénül, szára megfásodik s ilyenkor az állatok nem szeretik úgy, mint a tengeri-csalamádét. Takarmánynak sorba vetendő 12—20 cm. sortávolra. Kaszálni már a címerhányás előtt kell, különben hamar elvénül és sarjadzóképességét is elveszíti. Takarmányértéke nem nagyobb, mint a tengeri-csalamádéé. A fenyér- és buzogány-C.-ot szintén takarmánynak termesztik, de nálunk egyik sem vált be.

Cirokszakáll (növ.), l. *Cirok.*

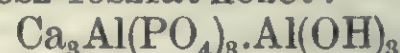
Cirpan (ejtsd: csirpan), város Kelet-Ruméliában, Stara Zagóra kerületben, vasút mellett, (1905) 11,835 lak., élénk kereskedéssel.

Cirpi, ókori helység és katonai állomás Alsó-Pannoniában, a Duna mentén; a mai *Visegrád* helyén.

Cirragra, l. *Lengyelfürt.*

Cirratulidae (állat), a csőben lakó sörtelábú gyűrűs férgek *(Annulata, Chaetopoda, Polychaeta, Tubicola)* egyik családja, melyre jellemző, hogy fajainak majdnem mindegyik testszelvényén hosszú, fonálalakú kopoltyúk (megnyúlt cirrusok) vannak. 30 fajuk ismeretes. Az északeurópai tengerparton elég gyakori a 7—8 cm. hosszú *Cirratulus cirratus* Müll. (= *C. borealis* Lam.).

Cirrholit, a lazulittal rokon ásvány, víztartalmú aluminium-mész-foszfát kőzet:

$$Ca_3Al(PO_4)_3.Al(OH)_3$$

vaskosan találják Svédország Scania Westana vasbányájában.

Cirrhosis (gör.-lat.), a szervek (főleg mirigyek) zsugorodása és sorvadása a kötőszövet megszaporodása és elkérgesedése miatt, amelyet idült gyuladások és mérgezések okoznak. Miután e körben a parenchyma sejtjei is elpusztulnak, a szerv működése is zavart szenved. *C. hepatis*, l. *Májbetegségek.*

Cirrhus, l. *Kacskaringó.*

Cirripedia, a rákok *(Crustacea)* állatosztályának egyik rendje. L. *Kacslábú rákok.*

Cirrus, különböző osztályokba tartozó állatok kacsszerű testfüggelékeinek neve. Pl. így hívják az alul csillangós ázalékállatkák *(Hypotricha)* helyváltoztató szerveit, melyek csillangók összeolvadásából keletkeztek, továbbá így nevezik a sörtelábú férgek *(Chaetopoda)* szájszelvényén és lábcsonkjain (parapodium) levő, tapintásra való függelékeket, továbbá az üstökös tengeri csillagok *(Crinoidea, Comatulidae)* nyelén levő függelékeket, melyek az alzathoz erősítik az állatot. C.-nak nevezik a halak bajuszszálát és a kacslábú rákok *(Cirripedia)* végtagjait.

Cirrus, *cirro-cumulus*, *cirro-stratus*, l. *Felhőalakok*, *C. sugarak* a. m. *poláris szalag* (l. o.).

Cirsium *Scop.* (növ.), l. *Aszat.*

Cirsocele a. m. a belső ondóértágulása, l. *Varicocele.*

Cirsomphalus. A vena portae területén fennálló pangások alkalmával a hasfal vivőerei kitágulnak, hogy a pangó vér lefolyást nyerhessen. E tágult vénák néha a köldök körül erősen kiemelkednek (caput medusae) s ezt nevezik C.-nak.

Cirtolit *(cyrtolit*, ásv.), ittriumot és erbiumot tartalmazó mállott cirkon (l. o.). Rockport (Mas-

sachusetts), Bedford (New York), Ytterby (Skandinávia).

Cirtométer, l. *Cyrtometer.*

Cirus, l. *Kyros.*

Cis (lat.) a. m. *innen.* A rómaiak a hegyek v. folyók nevével kapcsolatban egyes tartományok jelzésére alkalmazták, pl. Gallia cisalpina, az Alpokon inneni Gallia. Erre a mintára keletkezett Ciszlajtánia is. L. még *Trans.*

Cis, a ♯ által fél hanggal felemelt *c* (ol. *do diesi,* franc. *ut dièse,* ang. *E sharp).*

Cisa, l. *Akcizák.*

Cisa, *La* (ejtsd: csiza), 1041 m. magas hágó az Etruszki Apenninekben, amelyen út vezet Parmából Speziába. (A vasút kissé nyugatabbra a Tarovölgyben halad.)

Cisalpinus, az Alpokon innen levő. L. *Ciszalpin köztársaság* és *Transalpinus.*

Cis dur, hangnem, mely a következő fokokból áll: cis, dis, eis, fis, gis, ais, his. Előjegyzése 7 ♯. Mint akkord: cis, eis, gis.

Ciseleur (franc.) a. m. vésnök.

Cisio-Janus, l. *Naptár.*

Cisis, a kettős kereszt (✕) által két félhanggal, felemelt *c.* A temperált (l. o.) rendszerben azonos a *d* hanggal.

Cisium (lat.), a rómaiaknál használt könnyű kétkerekű kocsi, hasonló a mai cabriolethez (l. o.).

Cis moll, hangnem, melynek előjegyzése 4 ♯. Az E-dur hangnemmel párhuzamos. Fokai: cis, dis, e, fis, gis, a, his. Mint akkord: cis, e, gis.

Cissampelos *L.* (növ.), a Menispermaceae család génusza, melynek 70 faja trópusi vidékeken van elterjedve és pedig legnagyobb számmal Amerikában (Mexiko-Argentina), azután Afrikában. Fásodott szárú, többnyire kapaszkodó növények, levelük kerekded, szíves. Virágaik kétlakú, a hímvirág csomókban, a termős virág bugában áll, mindkettő levélhónalji. Termésük csonthéjas. Legelterjedtebb faj az amerikai *C. pareira* L., melynek *pelosin* tartalmú gyökere Braziliában a hamis *radix pareirae bravae* (l. *Chondrodendron).* Egyes fajok Braziliában a kígyómarás gyógyitásában szerepelnek.

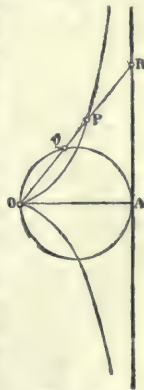
Cissey (ejtsd: szisszé), *Ernest Louis Octave Courtot de,* francia tábornok, szül. Párisban 1810 dec. 23., megh. u. o. 1882 jún. 15. Mint hadnagy 1835 óta több éven át Afrikában szolgált és végig harcolta a krimi hadjáratot. 1863-ban hadosztályparancsnokká léptették elő. 1870-ben részt vett a Metz körüli csatákban és mint hadifogoly Németországba került. 1871-ben része volt a commune leveretésében és 1871 máj. 22. elsőnek nyomult be Párisba. Ekkor beválasztották a nemzetgyűlésbe s kinevezték hadügyminiszterré. 1873-ban visszalépett, mire Mac Mahon elnök hadtestparancsnokká nevezte ki, 1874. pedig megbízta egy új kabinet alakításával, melyben az elnökséget és a hadügyi tárcát C. magának tartotta meg. 1876-ban lemondott s ekkor beválasztották a szenátusba. 1880-ban sajtóperbe keveredett, mely egy Kaulla nevű, idegen kalandornővel való viszonyát hozta napfényre s habár nem találták bűnösnek, a kormány mégis felmentette állásától.

Cissoid, l. *Cisszoid.*

Cissus *L.* (növ.), a Vitaceae (Szőllőfélék) család génusza, melynek 250 faja főkép trópusi vidékek lakója, csak kevés közülök szubtrópusi. Többnyire kapaszkodó, kacsokkal ellátott füvek; ritkábban cserjék v. évelő, kórós növények, az utóbbiak szára a föld felett v. alatt gyakran gumószerüen megvastagodik. Virágzatuk bogas. Termésük 1—4 magvú bogyó, egyes fajoké ehető. A *C. Baudiniana* Brouss. bogyójából Ausztráliában a *kengurubor* nevű kedvelt italt készitik. A *C. discolor* Went. (indiai-maláji terület) és a *C. rotundifolia* (Forsk.) Vahl (Kelet-Afrika) igen szép lián, mindkettő, de inkább az előbbi üvegházban is látható, ennek ága sötétpiros, levele szívalakú, pompásan bársonyos, lilával és fehérrel tarkázott. Nyáron szobában is tartható. Pompás lián a délamerikai *C. gongyloides* (Burch.) Planch. is.

Cis-Sutlej States (ejtsd: szisz szatledssztetsz), neve 20 fejedelemség szövetségének a Pendsabban, Kelet-Indiában; magában foglalja Ambala, Ludhiana, Firuzpur és Hiszar járásokat, Patiala, Dsind és Nabha hűbérállamokat. A kommisszárius székhelye: Ambala. A tartomány egész területe 17.050 km², 500.000 lak.

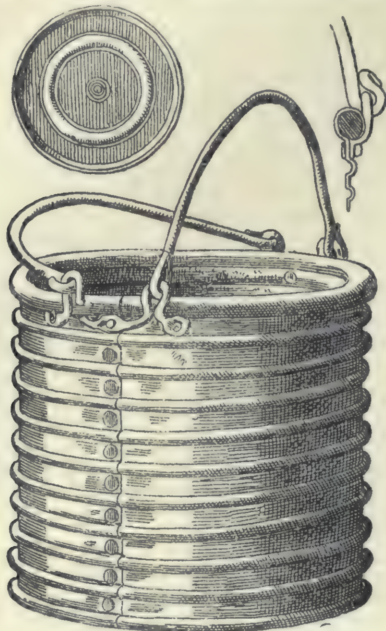
Cisszoid *(repkényvonal),* Diokles által feltalált harmadrendű síkgörbe. Keletkezése a következő: Az adott *OA* átmérőjű kör tetszőleges *Q* pontján s annak állandó *O* pontján át egyenest húzunk, mely a körnek *A*-ban vont érintőjét *R*-ben metszi; azután erre az egyenesre felmérjük az $OP = QR$ vonaldarabot. A C. az így nyerhető *P* pontok mértani helye. E görbének *O*-ban csúcsa van, mely két *OA*-ra vonatkozólag szimmetrikus részre osztja. Mindkét rész *OA*-ból nézve domború s a körnek *A*-ban vont érintőjéhez aszimptotikusan közeledik. A C.-nak Diokles-féle keletkezését illetőleg v. ö. *Cantor,* Geschichte der Mathematik, I. 306. l.

Cisszoid.

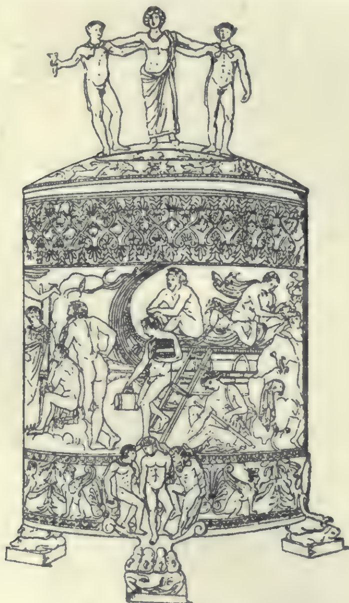
Cista (lat., görög *kisté),* domborított, erős bronzlemezből készült hengeralakú vödör, az itáliai korai vaskor jellemző alakja s egyszersmind a felsőolaszországi bronzművesség egyik legjelentékenyebb kiviteli cikke, amellyel a Kr. e. VII—V. sz.-ban csaknem egész Közép-Európát elárasztotta. A C.-k felületét abroncs módjára körülfutó erősen kidomborodó sávok tagolják, a régibb példányokban az abroncsok v. bordák közt kimaradó széles sávok alakok, v. díszítmények rajzával vannak elborítva, az ilyen C.-knak a perem alatt szilárdan megerősített két nagy füle van, mint az üstöknek; a későbbieken, amelyek fül helyett kettős gúzzsal vannak ellátva, mint a bográcsok, sűrűbb a körülfutó bordázás (l. az *1. ábrát).* A régiebbek Bolognában a Benacci sírokban lépnek föl gyakrabban, az újabbak elterjedési területe inkább Venetia, valószínüleg ezen a vidéken készültek azok, az előbbiek pedig Bologna környékén. A bordás C.-k szolgálhattak mintául a Kr. e. IV—III. sz.-ból is-

mert s valószinüleg ékszeres dobozként használt etruszk C.-knak. Ezek is hengerded edények, de

1. ábra. Cista.

csak ritkán vannak füllel v. gúzzsal fölszerelve, kerek födőjük van, amelyet szobrocska, némely-

2. ábra. Ficoroni-cista.

kor kis szoborcsoport koronáz, az edény teste rendszerint három oroszlánkörmön nyugszik, felületét domborműves v. vésett jelenetek díszítik, így az 1738. Palesztina mellett lelt ú. n. Ficoroni-C.-t az argonauták mondájából vett jelenet (l. a *2. ábrát).* Etruszk C.-kból legjelentékenyebb gyüjteménye van a római Barberini-könyvtárnak. A bordás C.-k közül főleg a sűrün bordázott újabb alak fordul elő Közép-Európában, jobbára a hallstatti kor emlékeivel együtt. Ehhez az alakhoz tartoznak a Magyarországon Szőllős-Gyálon (Pest vm.) és Kurdon (Tolna vm.) lelt példányok is, az utóbbi helyen 14 darab volt egy óriási situlában (l. o.) elrejtve a Kapos medrében, ezekből a situlával együtt 10 darab mint gróf Apponyi Sándor ajándéka került a Nemzeti Muzeumba. A bordás C.-kat Felső-Olaszországban, az Adria É.-i partvidékén agyagból is gyakran utánozták, sőt hazánkban is maradtak fönn C.-alakú agyagedények. V. ö. *Marchesetti,* Über die Herkunft der gerippten Bronzecisten (Corr. Blatt d. Ces. f. Anthrop. 1894); H. *Willers,* Die röm. Bronzeeimer von Hemmor; *Wosinszky,* Etruszk bronzedények Kurdon (Arch. Ért. 1885); H. *Brunn,* I rilievi delle urne etrusche.

Cistaceae, *Bodorrózsafélék* (növ.), a kétszíküek szabadszirmú családja a Parietales sorozatban. 160 faja az északi félgömbön van elterjedve és pedig kisebb részben Észak-Amerikában, nagyobb részben a Földközi-tenger vidékén s itt különösen a Pirenei-félszigeten jelentékeny részt vesznek az örökzöld machiák alkotásában. Viráguk sugaras, 5 tagú szirmai csillagszerüen szétterülnek. Porzó számos. Termésük tok, mely a maglécek között reped fel. Füvek v. örökzöld cserjék, rendesen átellenes levelekkel. Virágúk magános v. virágzatban áll s ekkor ez fürtös v. bogas.

Cisterna (lat.), l. *Ciszterna.* — *C. chyli* v. *Pecqueti,* l. *Nyirokrendszer.*

Cisterna di Roma, olasz falu Roma tartományban, Rómától DK.-re, a róma-terracina-i vasút mentén (1900) 3318 lak. Közelében vannak a Horatius által megénekelt Tres tabernae (római csapszék) romjai.

Cisternino (ejtsd: csisztermino), város Bari olasz tartományban, a bari—brindisi-i vasút mentén, (1900) 7290 lakossal.

Cisticola *Less.* (állat), a bujkáló-félék *(Timeliidae)* családjába tartozó madárnem, rövid, finom, gyengén hajlott csőrrel. A rövid szárnyakban a negyedik evezőtoll a leghosszabb. A fark rövid; a csüd magas; az ujjak hosszuak. Ez ideig mintegy 32 faja ismeretes, melyek az etiópiai és orientális régiók lakói. Legismertebb a szuharbujó *(C. cisticola* Temm.), mely Dél-Európában honos; fészkel ezenkívül Észak-Afrikában, Kis-Ázsiában, Indiában, Cejlon-szigeten, Birmában a Maláji-szigeteken, Kinában és Japánban. Rovarokkal és apró csigákkal táplálkozik. 11 cm. hosszú. Fészke zacskóalakú.

Cistole, l. *Citera.*

Cistolith (növ.), l. *Cisztolit.*

Cistophori (gör.-lat.), a pergamumi királyság ezüst pénzneme, melyet Efezusban (Jonia), Pergamuszban (Mysia), Szardeszben és Tralleszben (Lydia), Apamea és Laodiceában (Frigia) vertek Kr. e. a 200-ik évtől az actiumi ütközetig; nagysága a tetradrachmáknak felelt meg.

Cistudo (állat), l. *Teknősök.*

Cistus *Tourn.*, *bodorrózsa* (növ.), a Cistaceae család génusza, melynek 30 faja mediterrán vidéken Portugáliától a Keletig van elterjedve. Cserjék, szép, tekintélyes nagyságú virágokkal. A *C. creticus* L. és a *C. ladaniferus* L. és más fajok levele és fiatal ága jó illatú gyantát izzad, melyet régebben *ladanum* v. *labdanum* név alatt idegerősítőnek használtak, most inkább csak füstölnek vele. Az előbbi faj és a *C. salviaefolius* L. levele Görögországban teapótléknak használatos. A *C. ladaniferus* Spanyolország címernövénye. Virága nagy, szirmai a tövükön sötétvörös foltot viselnek.

Cistusnedv (növ.), l. *Cytinus*.

Ciszalpin köztársaság. Ez a neve a cisz- és transzpadáni köztársaságból alakult olasz államnak, melyet Bonaparte tábornok 1797 júl. 9-én a francia köztársaság mintájára életbe hívott. Magában foglalta Lombardiát Mantovával, Bergamót, Bresciát és Cremonát, Veronát és Rovigót, a modenai hercegséget, a massai és carrarai hercegségeket és az Egyházi államhoz tartozó Bolognát és Ferrarát, végre a Romagnát. Ugyanezen év okt. 22. óta Napoleon még a svájci Veltlint (Bormióval és Chiavennával) is a C.-hoz csatolta, melynek nagysága kitett összesen 43,000 □ km.-t, 3$^1/_2$ millió lakossal. Milano volt a fővárosa, melyben a Bonaparte által kinevezett direktorium öt tagja és a törvényhozó testület, továbbá a 80 főből álló tanács és egy 160 tagú nagy tanács székelt. A C. minden tekintetben szoros viszonyban állott Franciaországgal, melynek hadai a köztársaságot megszállva tartották. 1799-ben a szövetséges oroszok és osztrákok megdöntötték ugyan a köztársaságot, melyet azonban Bonaparte 1800. a marengói győzelme után megint helyreállított. Ez alkalommal a köztársaság új alkotmányt nyert, 50 tagból álló tanáccsal (Consulta) és egy 9 főből álló végrehajtó hatósággal (Governo). 1802 jan. 2. az *Olasz köztársaság* címet kapta s Bonapartét választotta meg első elnökéül. De már 1805 márc. 17. megszünt létezni; e napon ugyanis I. Napoleon császár a neki felajánlott *olasz királyság* koronáját elfogadta. Ez az új ország azután 1814-ig állott fenn.

Ciszkaukázia, l. *Kaukázia*.

Ciszlajtánia, Ausztriának, vagyis a birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományoknak főként osztrák íróktól használt megjelölése.

Ciszpadán, Róma felől tekintve a Pó (Padus) folyón inneni terület, ellentétben a *transzpadán*, a Pón túli résszel.

Ciszpadán köztársaság, olasz állam, melyet Bonaparte tábornok 1796. a transzpadáni köztársasággal együtt alapított. Modena, Reggio, Ferrara és Bolognából állott s alkotmánya megegyezett a francia köztársaság alkotmányával. De 1797. Bonaparte mind a négy alkotó részt kívánságuk szerint a ciszalpin köztársasághoz csatolta.

Ciszrhenán köztársaság, a Rajna (Rhenus) innenső partján fekvő köztársaság. A francia forradalomban (1797) a győztes franciák a Rajna balpartján Köln, Bonn és Aachen városokból, francia védnökség alatt álló köztársaságot akartak alapítani, melynek a fentebbi nevet adták. A társaság szervezése azonban elmaradt, mivelhogy Ausztria a campoformiói békekötésben a Rajna balpartjának Franciaországba való bekebelezésében megnyugodott.

Ciszta, l. *Cista* és *Cysta*.

Cisztalgia, húgyhólyagfájdalom, l. *Húgyhólyaghurut*.

Cisztektázia, húgyhólyagkitágulás, l. *Cystektasia*.

Ciszterciták. Szerzetes rend, Szt. Benedek rendjének egyik ága. Szt. Róbert molesmei apát 1098 márc. 21. 20 rendtársával *Citeauxban* (innét e név) Dijon vidékén telepedett le, abból a célból, hogy Szent Benedek rendjét eredeti fegyelmére és szellemére visszavezesse. Szt. Róbert egy év mulva felsőbb rendeletre visszatért Molesmebe. Utóda, Szent Alberik megvetette az önálló fejlődés alapjait egy ideiglenes szabályzattal (Institut. monachorum Cisterciensium de Molismo venientium), a ruházat színének megváltoztatásával (fehér öltöny, barna, később fekete skapuláréval) és II. Paschal pápától (1100 ápr. 18.) nyert védelmi levéllel. A teljes szervezést az új rend a következő apát, Szt. István (Harding István, angol) alatt nyerte az ú. n. *Carta Caritatis* szabályzattal, 1119-ben. Az új rend csakhamar fölvirágzott, leginkább azáltal, hogy Szent Bernát 30 társával a rendbe lépett. Nemsokára 4 újabb apátság keletkezett Citeauxból: La Ferté (1113), Pontigny (1114), Clairvaux (1115), melynek Szt. Bernát lett apátja, és Morimond (1115), és ezekből az apátságokból, mint Citeaux főhajtásaiból eredtek a többiek, oly rohamosan, hogy Szt. Bernát élete végén (1153) már 343 kolostor volt elterjedve az egész világon; a XIV. sz.-ban pedig az összes férfi- és női cisztercita kolostorok száma körülbelül 1800-ra emelkedett. A század vége felé hanyatlás áll be, külön kongregációk alakulnak a C. rendjéből, amelyek az eredeti szabályzatot kevésbbé v. szigoruan tartják meg. A szigoruakhoz tartoznak a trappisták (l. o.).

Zirczi egyes. ciszterc. rend 1135.

Szt.-gotthárdi ciszterc. rend 1183.

A C. a művelődés legkülönbözőbb ágaiban szereztek maguknak érdemeket. Legfőbb érdemük és a kulturára legkihatóbb működésük a gazdasági téren van; érdemeket szereztek azonkívül mint hithirdetők (Keleti Poroszország germanizálása), mint tanítók (Páris-, Metz-, Toulouse-, Würzburg-, Oxfordban stb. voltak híres bölcseleti és teológiai intézeteik), mint zenészek s még inkább mint építészek, e téren a gót izlésnek következetes, szakavatott művelése által.

Magyarországban az első C. kolostor 1142-ben épült: *Cikádor* (a mai Czikó, Tolna vármegyében), és III. Béla, valamint utódjai, különösen Imre király buzgólkodtak a C. rendnek elterjesztésén hazánkban; az előbbi alapította Pilis, Pásztó, Szt.-Gotthárd, az utóbbi Zircz, mai napig fennálló egyesített apátságokat. — A női cisztercita szerzeteseket valószinüleg szintén Szt. István apát alapította, ki 1125. Tart-ban, Dijon mellett, a Szt. Benedek-rendi Jully kolostorból telepített le szerzetesnőket és az új telepítvényt Cisteauxból vett szabályzattal látta el. (A forrásokat összegyüjtve l. Dr. Leop. Janauschek Der Cist. Orden. Brünn 1884. — Magyarországra nézve Békefi Remig, A cisztercirend története Magyarországban, Budapest 1896).

Ciszterna (lat.), víztartó. Mesterségesen készített, a sziklába vájt vagy falazott, de mindkét esetben belül szorgosan bevakolt tartó az esővíz fölfogására, hogy vízszegény vidékeken vagy hegyek tetejére helyezett épületekben (várak) az iható vizet szolgáltassa. A C.-kba vezetett esővizet először átlyuggatott kő- vagy famedencében fogják föl; a szennyet itt hátrahagyva, csöveken át homokkal, kaviccsal telt tartókba vezetik, melyeken keresztül lassan szivárog át a tulajdonképeni C.-kba. A C.-k többnyire boltozottak és ha nagyobbak, a boltozatot oszlopsorok vagy középfalak tartják. A C.-k fenekén és boltváll-magasságában gyakran egy-egy elvezető csatorna van elhelyezve; az első azért, hogy a C.-t néha egészen ki lehessen tisztogatni, a 2. azért, hogy az esetleges fölösleges vizet elvezesse. A rendesen magaslatokon épült középkori várak és zárdák C.-i sokszor igen elmés, átgondolt szerkezetüek voltak. Vízeresztő talajokban pl. a Karszton *vízvezetékek* (l. o.) céljaira is C.-ban gyüjtik a vizet. Újabb időben tűzoltó célokra is építenek C.-kat s pedig vagy fából a föld felett, vagy pedig vízállóan falazva a földbe sülyesztve, sőt néha be is boltozva. Hogy céljának megfeleljen, legalább 3—10 köbm. vizet kell tartalmaznia s gyakrabban kell tisztítani. A tűzoltóságoknál *vászon C.-t* is alkalmaznak, mely csuklós vasrudak körül varrt vászonból készül, a csuklós izületekben laposra összecsapható és a tűz helyén rövid pillanatok alatt újra felállítható.

Ciszternahajó (ném. *Zisternenschiff* vagy *Wassertender)*, oly hajó, mely tartányokban nagyobb mennyiségű édesvizet szállít s evvel a többi hajókat ellátja. Modern hajókon nem csak ivásra kell édesvíz, hanem a kazánüzemre is. Modern hajók ugyan képesek pároltató készülékeik segélyével az édesvizet maguk is előállítani, azonban ez fűtőanyagfogyasztással jár, tehát drága, miért is kikötőben C.-ból v. vízzel telt nagyobb dereglyékből (ném. *Wasserpeniche)* látják el magukat vízzel.

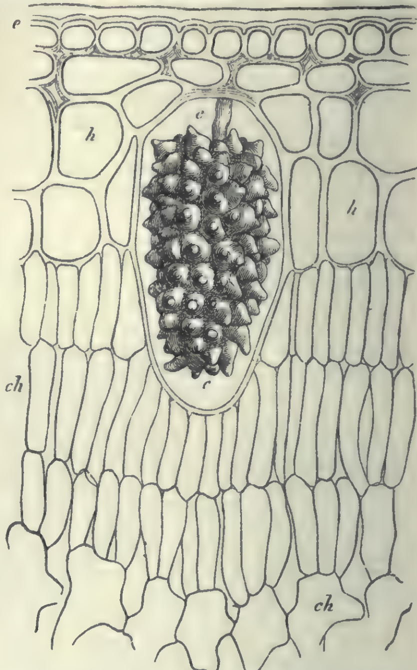
Cisztin, l. *Cystin.*

Cisztitisz, l. *Húgyhólyaghurut.*

Cisztodinia, l. *Cystodynia.*

Cisztokéle (gör.), l. *Húgyhólyagsérv.*

Cisztolit (növ.), a csalán- és eperfafélék felbőrének egyes nagyobb sejtjeiben található, szőllőfürthöz hasonló testek, melyek a sejtfalnak az üreg felé való lokális vastagodásából keletkeznek. Kezdetben csak a nyél nyúlik a sejt belsejébe, majd a nyél szabad vége szőllőfürthöz lesz hasonlóvá. Sósavval érintkezve erős pezsgés mellett feloldódik, jeléül annak, hogy nagy mennyiségű szénsavas mész van benne. Ezenkívül főleg cellulózából, pektinanyagokból és kalluszból áll. Különösen szépek a *Ficus*-félék C.-jei.

A Ficus elastica levelének keresztmetszete 300-szor nagyítva. *e*, *h* a többrétegű epidermis; *c* cisztolit; *ch* szivacsparenchyma.

Cisztolitiázis, l. *Húgykő.*

Cisztoplégia (gör.), l. *Húgyhólyagbénulás.*

Cisztoszkóp, hólyagtükör (l. o.). — *Cisztoszkópia*, hólyagtükrözés (l. o.).

Cisztoszpazmus, l. *Cystospasmus.*

Cisztotómia, l. *Cystotomia.*

Citadella, *fellegvár*. A várban v. nagy városban létező, önállóan, tehát a vár v. város elvesztése után is sikerrel megvédhető erőd, amely katonailag az ellenség hatalmába került vár helyőrségének menedékhelyül szolgál; a C. egyszersmind városok polgárságának forradalmi felkelését is megnehezítette. A C.-t közönségesen a vár v. város felett uralgó magaslatra építették s a háztömböktől rendszerint széles sík — az *esplanade* — választotta el. A C. újabbkori erődítéseknél már ritkábban használatos.

Citadellás hajó, l. *Vértes hajó.*

Citadine (franc., ejtsd: szitadín), régibb egyfogatú omnibusz Párisban.

Citál (lat.), idéz, beidéz. L. *Idézés.*

Citara, l. *Citera.*

Citatio (lat.), l. *Idézés.*

Citato loco (röv. *c. l.*, lat.) a. m. az idézett helyen (könyvben).

Citatum (lat.), idézet (l. o.).

Citatus (lat.) a. m. a megidézett.

Cité (franc.) a. m. ó-város, belváros, vagyis a város legrégibb része, mely körül a későbbi részei — a külső városrészek — sorakoznak. Párisban pl. C. a középen fekvő nagyobbik Szajna-sziget, melyen a Notre Dame templom, az igazságügyi palota, a kórház épült. London legrégibb része a *City*.

Citeaux (ejtsd: szitó), S.-Nicolas-les-C. községhez tartozó falu, Côte-d'Or francia départementban Dijontól 22 km. D.-re, (1901) 305 lak. A XI. sz. itt alapított apátságtól (Cistercium) nyerték nevöket a ciszterciták. Jelenleg 100-nál több ifjukori fegyencet foglalkoztatnak itt mezőgazdasági munkával. Nagy templomában a burgundi hercegek síremlékei vannak. V. ö. *Michel*, La Colonie de C. (Paris 1874).

Citera *(Citara, Cithara, Cistole, Zither)*, 50—70 cm. hosszú, 25—36 cm. széles, 5 cm. magas, fekvő, lapos testü, húros hangszer, 31—43 húrral, melyek a hangszekrény fölé vannak feszítve; az első 5 az úgynevezett prímfogó húr: a', d', g', g, c, az első három síma, a két utóbbi fonott; a többi húr a közép- és alhangok játszására változatosan quartra és quintre van hangolva. A dallamot vivő prímhúrokat a jobb kéz hüvelykujjával, pengető gyűrű segítségével pengetik, a többi húron a három középujjal játszanak; a bal kéznek pedig a fogó lapon kell működnie. Ez a bécsi hangolású C. — Egy másik hangolású 43 húros C. a müncheni a', a' d' g' c a dallamra; egy harmadik szívalakú C. a vonós C., 4 érchúrja a' a d, g dallamra; 25 mellékhúrja van, a 4 magasabban kifeszített húrt vonóval szólaltatják meg. Vannak több alakú és hangolású C.-k: Prím, Alt, Elégia, Bass. A C.-szerű hangszernek eredete visszanyúl az ősi korba.

Citerior (lat.), oly országok mellékneve, melyek vonatkoztatással Rómára valamely hegyen vagy folyón innen feküsznek, pl. Gallia C., Hispania C.

Cithara, l. *Citera*.

Citharexylum, *hegedűfa* (növ.), a Verbenaceae (Vasfűfélék) család génusza, melynek 20 faja Braziliától és Boliviától Mexikóig van elterjedve. Fák v. cserjék, levelük átellenes, csészéjük, pártájuk csöves, virágzatuk fürt. Termésük csonthéjas, húsa leves, csonthéja kemény. Több faj fája, mint a *C. cinereum* L., *C. quadrangulare* Jacq., *C. caudatum* L.-é, rendkívül kemény, kitünő épitő-, valamint hegedűnek alkalmas fa. A neve *vasfa* és *bois cotelet*.

Citigradae (állat), l. *Pókok*.

Citium, város, l. *Kition*.

Citkely, l. *Cikk*.

Citlaltepetl, vulkán, l. *Orizaba*.

Čitluk, adók. Lika-Korbava vm. gospići j.-ban, (1900) 608 horvát-szerb lakossal, u. p. és u. t. Gospić.

Citoblaszta *(cytoblast)*, l. *Növényi sejt*.

Citochromia (lat.-görög), gyors színes nyomás, így nevezi a müncheni Albert E. egyik (1901) találmányát. Ennek segítségével négyszínű nyomatok egyetlen nyomással lesznek előállítva. L. *Színes nyomás*.

Cito, citissime (lat.), gyorsan, leggyorsabban t. i. el kell intézni; hajdan divott, de a szokásból kiment fölirás leveleken.

Citodák, az állat- és növénytanban a magvatlan sejtek neve. Ilyenek a Schizophyták sejtjei, melyben a plazma még nem különült el sejtmagra és citoplazmára.

Citodiagnosztika *(cytodiagnostica)*, betegségfölismerő eljárás, melynél a szervezet természetes vagy beteges váladékaiban és izzadmányaiban lebegő sejtek minőségéből és mennyiségéből következtetünk a baj természetére.

Citoplazma, a sejt élő állományának neve, ellentétben a sejtmag protoplazmájával, melyet karyoplasma névvel jelölnek. — Növénytani értelemben C. az a protoplazma, melybe a sejt többi része (mag, kromatoforák) mintegy alapanyagba van beágyazva. A C. lehet teljesen egynemű, ekkor *hialoplazma*, vagy szemcsés, ekkor *polioplazma* a neve; a szemcsék a *mikroszómák*. A C.-nak az a vékony rétege, mely a sejtfallal érintkezik s mindig szemcsék nélküli, a *plazmoderma*. Újabban ultramikroszkóp segítségével sikerült kimutatni, hogy a C. részecskéi állandó mozgásban vannak, ami némely növényben közönséges mikroszkóppal is látható. A mozgás vagy a falmentében állandóan egy irányban történik: ez a *rotáció*, ilyenkor az összes C. a fal mellett van és a sejt közepét egy nagy vakuola tölti ki, vagy pedig a sejt belsejében különböző irányban haladó plazma-áramok vannak: ez a cirkuláció. A rotáció a vizinövényekben (Kara rizoidái, Vallisneria levele), a cirkuláció a szárazföldi növényekben található (Tradescantia porzószálain levő szőrök).

Citotipia, l. *Szedőgépek*.

Citoyen (franc., ejtsd: szitoajaṅ) a. m. polgár, *citoyenne* a. m. polgárnő. A francia nemzetgyűlés 1792. az arisztokratikus *monsieur* és *madame*-féle megszólításokat eltörölte és elrendelte, hogy ezentúl mindenkit C.-nek kelljen szólitani. A mostani francia alkotmány szerint a C. cím minden 21 éves, francia állampolgárt megillet.

Citraconsav, l. *Citrakonsav*.

Citra consequentiam (lat.) a. m. következmény nélkül.

Citraga a. m. *csitraga* (l. o.).

Citrakonsav, metilmaleinsav $\begin{matrix} CH_3C.CO.OH \\ H.C.CO.OH \end{matrix}$

Két bázisú telítetlen organikus sav. Előállítására 100°-on szárított citromsavat lehető gyors desztillációnak vetünk alá és a kapott világos barna színű folyadék ismételt desztillációja útján nyert C.-anhidrid víz hatására C.-vá változik. 91°-on olvadó, vízben könnyen oldódó kristályok.

Citral, *geranial*, $C_{10}H_{16}O$ vagy

$$(CH)_3:C:CH.CH_2.CH_2.C(CH_3):CH.CHO$$

fontos, telítetlen aldehid. A C. a geranium-olajból elkülöníthető alkohol, a *geraniol* aldehidje, amelyből oxidáció útján elő is állítható. Számos illó olaj, így a citrom- és a narancsolaj stb. alkotórésze. Kellemes szagú folyadék, 226°-on forr. Káliumkarbonát-oldattal forralva, víz felvétele közben, metilheptenonra és acetaldehidre bomlik.

Citrát-módszer, l. *Citromsav*.

Citrátok, citromsavas sók, pl. kalciumcitrát, l. *Citromsav*.

Citrin (ásv.), a kvarc egy válfaja, mely nevét citromsárga színétől nyerte. Mint harmadrendű drágakő igen keresett. A tiszta C. ritka; lelőhelye Arran sziget(Skócia).Nagy mennyiségben Braziliából importálják, ahol mesterségesen ametisztből nyerik égetés által. Minthogy színe nagyon hasonlít a topázéhoz, a topáz utánzására s hamisítására használják. A kevésbbé szép C. hazánkban Selmeczbányáról és az Erdélyi Érchegységből ismeretes. Kereskedésbeli nevei színváltozásai szerint: aranytopáz, indiai topáz, cseh topáz, spanyol topáz, hamis topáz stb.

Citrinát, az éretlen citrom héjának olvasztott cukorba való mártása és szárítása által nyerhető, részint csemege gyanánt, részint a süteményekbe keverve vagy díszéül használják.

Citrofén *(paraphenetidincitrat)*, hideg vízben nehezen oldódó, citromsav-ízű kristályos por. Lázcsökkentő, fájdalomcsillapító. 0·5—1·0 grammos adagokban.

Citrom (növ.). Így nevezik a *Citrus* génusz több fajtájának a gyümölcsét (termését). Ezen elnevezést azonban gyakran összezavarják. Amit nálunk rendesen C.-nak neveznek, ez a *Citrus limonum*, olaszul *limone* (savanyú C.-nak is nevezik). Ez 5—7 cm. hosszú, tojásdad, fent zöldes bibircsel ellátott gyümölcs, vékony világos sárgaszínű héjjal, melyben sok olajmirigy van. Ennek a gyümölcsnek bő nedvét használják általánosan a háztartásban és orvosságul, leggyakrabban vízzel és cukorral keverve, *limonádé* (olaszul: limonata) néven üdítő italnak. Héjából készítik a *C.-olajat*. A *valódi*, tulajdonképeni *C.* a *C. medica* (médiai) gyümölcse, melyet a «cedrat» (olaszul: cedrado) névvel is jelölnek; ennek igen vastag, bibircses héja és kevesebb savanykás nedve van. A *C. medica macrocarpa* az előbbinek egy változata, ez adja a tulajdonképeni Citronát-C.-t, mely 1—2 és több kg. súlyt ér el és kevés nedvvel, de igen vastag héjjal bír, melyet darabokra vágva és cukorral elkészítve «citronát» néven fűszerül és csemegének használnak s ezt a *C. medica*-ból is készítik. A két utóbbi fajtól szintén nyernek C.-olajat, melyet cedro- v. cedratolajnak neveznek. A *C. limetta* az édes C., a limett; ennek nedve gyengén édes, ízetlen vagy keserű; az alakja gömbölyded és valószínűleg a limone és a narancs kereszteződéséből keletkezett (hybrid) fajta. Héjából készül a limet-olaj. A *C. bergamia*, a bergamott-C. héjából készül a bergamott-olaj. L. még *Citrus*.

Citromfa (növ.), mint anyag a *Citrus medica* fája, mely szép sárga színe és selymes-fodros szerkezete miatt, mint furnir-fa, bútorokhoz alkamaztatik. A kereskedelemben különben más sárga fát is neveznek C.-nak; így a régiek híres drága C.-ja a keleti életfa *(Thuja orientalis)* fája. Egy másik fajta C. az Antillákon termő *Erithalis fruticosa* (Rubiaceae) fája. *C.*-t mint *növényt* l. *Citrus*.

Citromfű (növ.), az egész Indiában mívelt *Andropogon cristatus* pázsitféle (Gramineae), melyből desztilláció útján a lemonfű-olaj készül; ezt a hinduk kivált a kolera ellen használják. Ez olaj főalkotó része a citrát, melyet gyárilag is előállítanak.

Citromgyümölcs (növ.), l. *Citrus* és *Citrom*.

Citromkúra. Köszvény, húgykő és elhízás ellen ajánlott gyógyító módszer, melynek lényege sok — naponkint 12—15 — citrom nedvének fogyasztása. Nem sokat ér, sőt túlhajtva káros is lehet.

Citromlé (növ.), a citrom nedve, melyet kisajtolása után leülepedni hagynak és palackokban, vagy hordókban forgalomba hozzák. Rendesen 6—7 százalék citromsavat tartalmaz, melyet belőle elő is állítanak. A C.-vet lázas bajoknál és emésztési zavaroknál, továbbá tengeri betegségben, a skorbut ellen és mérgezésekkor alkalmazzák. Leggyakrabban azonban a limonádé készítésére használják. Kivált Sziciliából, Észak-Afrikából és a görög szigetekről hozzák forgalomba.

Citromlepke *(Gonepteryx rhamni* L.). Tartozik a nappali lepkék *Pieridae*-családjának *Gonepteryx Leach.* (Rhodocera B.) nemébe. A meglehetősen nagy pillangó (szélessége 55—58 mm.) felső szárnyainak elülső szegélye erősen hajlott, kihegyesedett csúcsa lefelé görbült; az alsó szárnyak szegélye a középen a belső zúg felé élesen kiálló ékbe megy át. A hímpille szárnyai citromsárgák, a nőstényéi zöldesfehérek; mindkét nem szárnyainak közepén egy-egy apró narancssárga folt van, mely az alsó szárnyakon nagyobb, mint a felsőkön. A rövid, fokozatosan vastagodó csápok és tapogatók vörösesek. A C. hazánkban, főleg egyes hegyi vidékeken igen gyakori. Közismert, mert egyike ama lepkéknek, amelyek a mindenkor várva-várt tavasz idején legelőször jelennek meg. Évente két nemzedéke van, amelyek közül az őszi, anélkül, hogy párosodnék, mint pille telel át védettebb helyeken. A párosodás csak tavasszal történik. Karcsú hernyója kékeszöld, fehér oldalsávval, hossza 46—48 mm.; június—júliusban társasan található a varjutövisbengén (Rhamnus cathartica L.), a barkócán (Rh. frangula L.), továbbá a naspolyán és Pinusféléken. Szögletes bábja zöld, két világossárga oldalsávval.

Citromolaj, a friss citrom héjából préselt, halványsárga, hígan folyó, jellemző citromszagú, kesernyés, 0·858—0·861 fajsúlyú, 175°-nál forró illó olaj. Nyersen zavaros, de meleg vízzel rázva megtisztul. Könnyen romlik, begyantásodik. A jó olaj öt rész 90%-os borszeszben tisztán oldódik. Mintegy 90% *limonen*-ből áll ($C_{10}H_{16}$), amelyben a szagát tulajdonkép megadó élenytartalmú stearoptenje: a *citral* ($C_{10}H_{16}O$) 7—10%, oldva van. Főleg Olasz- és Dél-Franciaország termeli és gyártja; a cukorka, parfüm- és likőrgyártásban kiterjedten használják. Terpentinolajból hamis C.-at tudnak gyártani.

Citromsármány *(Emberiza citrinella* L., állat), l. *Sármány*.

Citromsav, *oxitrikarballilsav*, $C_6H_8O_7$ vagy $COOH.CH_2.C(OH).COOH.CH_2.COOH$, hárombázisú karbonsav. A C. szabad állapotban, vagy kálium-, illetőleg kalciumsó alakjában, kevés borkősav és almasav mellett számos savanyú gyümölcs alkotórésze; szabad C.-at tartalmaz a ribizke, egres, vörösberkenye, cseresznye, málna,

szamóca, szeder, tamarinda stb., különösen a citrom fajtái bővelkednek benne (a citromlé 6—7% C.-at tartalmaz); sói számos növény levelében, kérgében és gyökerében találhatók. A C.-at a félig érett citrom levéből állítják elő. Szintézis útján dichloracetonból $CH_2Cl.CO.CH_2Cl$ készitik. Cukoroldatban penészgombák (citromycetes pfefferianus és c. glaber) hatására keletkezik. Egy molekula vizzel kristályosodva szintelen és szagtalan, átlátszó rombos prizmák; száraz levegőn mállik. 100°-on megolvad, 130°-on víztől mentessé válik, majd 153° on újból megolvad. Magasabb hőmérséken (175°-on) *aconitsavra*, utóbb *anhidroitokon-* és *citrakonsavra* bomlik, végül maradék nélkül, anélkül, hogy égetett cukorszagot árasztana, elég. Vízben igen bőségesen oldódik; oldata is kellemes savanyú ízű és savanyú kémlőhatású. Szesz is bőségesen, éter alig oldja. Tömény kénsav szintelenül oldja, melegítéskor azonban az oldat megbarnul. Meleg salétromsav ecetsav és sóskasav keletkezése közben oldja. Vizes oldata könnyen penészedik, ecetsavas erjedésnek indul. A C. vizes oldata meszes vízzel meglúgosítva átlátszó marad, mert a keletkező kalciumcitrát hideg vízben oldódik, a folyadék forralásakor azonban a kalciumcitrát fehér csapadék $(C_6H_5O_7)_2Ca_3,4H_2O$ alakjában kiválik. A C. mint hárombázisú sav szabályos és kétféle savanyú sókat, *citrátokat* alkot, pl. trikáliumcitrát, dikáliumhidrocitrát és káliumdihidrocitrát. Az alkálifémek citrátjai vízben bőségesen oldódnak és más citrátokkal kettős sókat alkotnak. Különösen az ammoniumcitrát a kalcium és a vasfoszfátot könnyen oldja, miért is a kémikus a *szuperfoszfátok* és a *Thomas-salak* foszfáttartalmának meghatározására használja *(citrátmódszer)*. A *magneziumcitrát* $(C_6H_5O_7)_2Mg_3,14H_2O$ szintelen kristályos por, víz bőségesen oldja. Ez oldat nem kellemetlen ízű és mégis a keserűsóhoz hasonló hatású hashajtó szer; a hashajtó limonádé hatóanyaga. A *ferricitrát* $(C_6H_5O_7)Fe,3H_2O$ vörösbarna, amorf lemezkék, vízben oldható vaskészítmény; kettős sóit, így a *ferriammoniumcitrátot* és a *ferripirofoszfátammoniumcitrátot* is gyógyszerül használják. Gyógyszer a ferrocitrát és kinin vegyülete, a *chininum ferrocitricum* is, továbbá a nehezen oldható fehér *ezüstcitrát* $(C_6H_5O_7)Ag_3$, amelyet *itrol* néven por, v. oldat alakjában mint nem maró antiszeptikumot alkalmaznak. A C.-at gyógyszer, üdítő és hűsítő italok (limonádék) készítésére és iparilag a kartonnyomásnál használják.

Citronát, l. *Ádám-alma* és *Citrom.*

Citronátfa *(Citrus medica macrocarpa,* növ.), l. *Citrom.*

Citronella-olaj (növ.). A Kelet-Indiában és a tropikus Afrikában otthonos *Andropogon nardus (Andropogon citriodorus*, pázsitfélék) nevű növény gyöktörzséből készült éterikus olaj. A C. sárga, sárgabarna folyadék, kellemes, tartós szaggal, mely a geranioltól ered s azért minőségét a geraniol tartalma szerint itélik meg. A C. a parfümériának egyik legfontosabb cikke, melyet kivált a fehér, vagy világossárga átlátszó szappanok készítésénél alkalmaznak s a tiszta geraniol előállítására használnak. Magában Ceylonban évenként több mint egy fél millió kg.-t desztillálnak belőle, melyből 1/6 rész Németországba megy. L. még *Andropogon.*

Citrullus *Neck* (növ., *Colocynthis* Tourn.), a tökfélék génusza 4 fajjal. Egyéves v. évelő füvek, egyszerű v. ágas kacskaringóval, mélyen 3- v. 5-karélyú levelekkel, melyeknek metszetei újra karélyosak v. bemetéltek. Virágjuk egylakú, nagy, sárga, termésük gömbölyded v. hosszukás, többmagú. A *C. colocynthis* (L.) Schrad. (sártök) szárított és meghámozott gyümölcse 6—8—10 cm. átmérőjü s *fructus colocynthidis* néven officinális. A legerősebb hashajtók közé tartozik. Az orvosi használatra szánt gyümölcsök a külső sárga buroktól lehámozvák, sárgásfehérek, taplószerűek, könnyűek, rendkívül keserűek és szagtalanok. Hathatós része egy *colocynthin* nevű kristályos glikozida. Állítólag epehajtó hatása is van, nagy dózisban azonban véres gyomor-bélhurut által halálos is lehet. Elterjedése Afrika, a mediterrán vidék, Kelet-India és Ceylon. A többi 3 faj Dél-Afrikában honos. Ezek közül a *C. vulgaris* Schrad. termése a *görög dinnye* (l. *Dinnye).*

Citrum, a régi rómaiaknál némely tűlevelű fának illanó olaja révén illatos fa, mint pl. a cedrusfa, a Callitris quadrivalvis fája, melyet finom bútorra, templomajtóra stb. földolgoztak. A rómaiak az Atlashegységben talált vén fák gyökértuskójából készült fodros rajzú, nagy átmérőjű lapjokból fényezett asztallapokat (Monopodia) készítettek, amelyeket rendkívüli magas áron vásároltak.

Citrus *L.*, *citromfa* (növ), a Rutaceae-család génusza 5 fajjal és számos fajváltozattal. Fák v. cserjék, levelük váltakozó, rendesen hármas, bőrnemű, örökzöld, levélnyelük néha szárnyas. Virágjuk meglehetős nagy, fehér v. vöröses, igen jó illatú, virágzatuk levélhónalji, sátorozó fürt. Termésük gömbölyű v. csúcsosan végződő bogyó; ennek külseje vastagabb, rendesen olajtartalmú héj, belseje szivacsos állományú, lédús, hártyásfalú cikkekre bontható szét, melyeket a bogyó közepén egy tömöttebb állományú oszlop *(pulpa)* tart össze. Az ilyen bogyó neve *citrom* vagy *narancsgyümölcs* v. közösen *agrumi* (l. o.).

A *C. trifoliata* L. kopasz, tövises, japán cserje. Dél- és Közép-Európában télálló. A *C. australis* Planch. és a *C. australasica* F. v. Müll. Ausztráliában honos. A *C nobilis* Lour. (valódi *mandarin)* kokhinkinai v. kinai cserje v. kis fa. Termése kissé lapitottan gömbölyű, héja fényes sötét narancsszínű, belseje 9—10 cikkű, kellemes édes ízű, pulpája vörös. Dél-Európában és a Szunda-szigeteken ültetik.

A *C. aurantium* L. *(C. vulgaris* Risso) fa, ritkán cserje, hajtása világoszöld, virága fehér, termése gömbölyded vagy ritkábban tojásdad és csúcsos, rendesen narancs szinű. Alfaja a subspec. *amara* L. (C. *Bigaradia* Duh. bigaradia, arancio, melangolo forte) Kínától Ázsia meleg, D.-i vidékein át Dél-Európáig található. Bogyója kérge keserű, húsa savanyú. Aromatikus, keserű levele officinális *(folia aurantii)*. Fiatal hajtásaiból és éretlen gyümölcséből az *essence de petit grain* olajat nyerik. Apró, gömbölyű, zöldesfekete, éretlen gyümölcse fűszeres illatú, keserű ízű s

tinkturák, elixirek, likőrök előállítására használatos. A szárított gyümölcs héja *(cortex aurantiorum)*, különösen a malagai, officinális, a friss héjból a *bigaradia-olajat* nyerik (l. *Narancsolai)*, a virágokból pedig különösen Dél-Franciaországban nagy mennyiségben a *neroli-* v. *nafaolajat* (l. *Narancsvirágolaj)*. A *C. bergamia* (Risso et Poiteau) Wight et Arn. alfaj gyümölcse körtealakú, sima héjú, halványsárga. Húsa savanyú. Dél-Európában és Nyugat-Indiában kultiválják. (L. még *Citrom.)* A *C. sinensis* Gall. alfaj gyümölcse a valódi *narancs* (l. o. is). 6—12 m. magas fa, hajtása világoszöld, levele kissé aromás, virága nagy fehér, termése rendesen gömbölyű, ritkán körtealakú v. csúcsos, húsa édes és savanykás, héja szorosan záródik a húshoz. Egész Dél-Európában, Észak-Afrikában, Keleten, a Fokföldön és Dél-Amerikában kultiválják. Egy változata, a var. *decumana* (L.) Bonavia *(pompelmoes* holl.) gyümölcse az *Ádámalma* (l. o.). Hazája valószinűleg a maláji szigetvilág, ahonnan az angolok terjesztették el Indiában.

A *C. medica* L. *(citrom)*, cserje v. kis fa, hajtása többnyire vörösès, virága rendesen vörösès, gyümölcse gömbölyded tojásdad v. hosszukás, a tetején rendesen csúcsos. Bizonyára Kelet-Indiában honos, ahonnan Médiába és Perzsiába került. Itt ismerkedtek meg vele körülbelül 300. Kr. e. a görögök. 4 alfaja közül, a tulajdonképeni közismert citrom a *C. limonum* (Risso) Hook. f. *(C. limonum* Risso) alfaj gyümölcse (l. *Citrom*). Ennek egyik változata a var. *limetta* (Risso) Engl. Kelet-Indiában (l. *Citrom)*; egy másik, igen dús termésű, a var. *Bignetta* Risso (Bignette). *Bizarrium* (bizarria narancs) oly C.-gyümölcs, mely felemás alkotású; két hosszanti fele 2 különböző változatnak fiziológia és morfológiai sajátságait viseli magán, ami bizonyosan kereszteződés következménye.

A C.-t csak az első római császárok idejében ültették Olasz- és Görögországban. Már Athenaeus említi az itt-ott most is divatos szokást, hogy a halottkisérők kezükben citromot tartanak. Ma a C.-t a déleurópai szubtropikus vidékeken, leginkább Portugáliában, Spanyol- és Olaszországban nagyban mezőgazdaságilag termesztik. A vadfajták magcsemetéit és a dugványokról nevelt csemetéket a nemes fajtákkal beoltják és átforgatott öntözhető területekre ültetik, ahol azok többnyire 5—7 m. távolságra állanak egymástól. A virágzás főideje a tavasz, második ideje az ősz. A gyümölcsérés és leszedés ősztől egész tavasz utoljáig tart, amely időben az északibb országokba is tömegesen szállitják el. A legészakibb citromkertek (giardini) Európában szabadban a Garda-tónál vannak.

Hazánkban a narancs- és a citromfákat edényekbe ültetve nagyobb növényházakban (orangeriák, télikertek stb.) elég nagy fákká is megnevelik és nyáron át a szabadban napos helyre állítják ki, télire azonban újból beviszik, mert a mi teleinket egyáltalában nem birja ki a szabadban. Növényházi tenyésztés közben trágyalével való öntözés és pár évenként való átültetés a legfőbb teendők; gyümölcsét ily módon ugyan megérleli, de a narancsé nem lesz elég édes. A narancs virágát a mirtuszéhoz hasonlóan, menyasszonyi virágdíszül nagy mennyiségben alkalmazzák, amire azt szép fehér szine és kellemes, erős illata igen alkalmassá teszi. Egyébként pedig a narancs gyümölcséből finom cukrozott befőtteket és jamet, héjából pedig kandirozott csemegét is készítenek. A narancsvirágolaj egyike a legkellemesebb illanó olajoknak, melyet az illatszerek és a pezsgőborok készítéséhez is használnak; de a narancs- és a citromhéjból is becses illanó olajokat készítenek.

A citrom egyik vad faja: a *Citrus trifoliata*, kerteinkben a telet takarás nélkül is elég jól kibirja; erős tövisű, szép zöld lombozatú bokra eléggé illatos fehér virágocskáival és csinos apró gömbölyű terméseivel díszítő hatású, enyhe helyen pedig jó sövénynövényül is használható; ennek termése élvezhetetlen.

Irodalom. Gallesio, Traité du C., Paris 1811; Risso, Essai sur l'histoire naturelle des orangers, Paris 1813; Risso és Poiteau, Histoire naturelle et culture des orangers, Paris 1818—19; új kiad. Du Breuil-től 1872; Penzig, Studi botanici sugli agrumi, Roma 1887; Bonavia, The cultivated oranges and lemons etc. of India and Ceylon, London 1890, 2 köt.

Citta *(pica, malacia)*, a viselős állapot első hónapjában, néha azonban az egész terhesség végéig tartó bizonyos ideges állapot, mely abban nyilvánul, hogy a terhes nő undorodik bizonyos ételektől, vagy szokatlan ételek után vágyódik, sőt ehetetlen dolgok iránt (homok, mészpogácsa, kréta, fagyűrűcske stb.). Ez ideges állapot ellen semminemű kezelés sem kell, a terhesség idejének előhaladtával v. megszüntével magától elmulik.

Città (ol., ejtsd: csittá) a. m. város; gyakori a városok neveinek összetételeiben.

Cittadella (ejtsd: csitt—), az ugyanily nevű járás falakkal körülvett székhelye Padova olasz tartományban, a treviso—vicenzai és padova—bassanói vasút mellett (1901) 9685 lak., szép templommal, botanikus kerttel, gyapju- és gyapotiparral.

Città della Pieve, város Perugia olasz tartományban, a Chiana balpartja közelében, püspöki székhely, (1900) 8381 lak., szép székesegyházzal, gimnáziummal és technikai iskolával. *Perugino* (l. o.) szülővárosa.

Città di Bene, l. *Bene vagienna.*

Città di Castello, város Perugia olasz tartományban, a Tevere (Tiber) balpartján, püspöki székhely, (1900) 26,885 lak., ásványvízforrással, selyemfonással, szőllő-, bor- és olajtermeléssel. A város gazdag szép épületekben; a legjelentékenyebb a Bramante által épített székesegyház, érdekes festményekkel; a Palazzo Mancini, Signorelli Krisztus születése c. képével. A római korban *Tifernum Tiberinum* volt a neve.

Cittaducale (ejtsd: csittadukále), járási székhely Aquila olasz tartományban, a Velino partján, (1900) 4460 lak., szép székesegyházzal; ásványvízforrással (Bagni di Paterno).

Città Leonina, Róma (l. o.) egyik városrésze.

Città Notabile, város, l. *Città Vecchia.*

Cittanova (ejtsd: csittanóva), város Reggio di Calabria olasz tartományban (1900) 11,782 lak. C. az 1783-iki földrengés által elpusztult Casalnuovo romjain épült fel s 1852 óta viseli a C. nevet; déligyümölcs- és olajfatermesztéssel.

Città Sant' Angelo (ejtsd: csittá szant andzsélo), város Teramo olasz tartományban, 5 km.-re az Adriai-tengertől, (1900) 7429 lak. élénk gabona-, bor- és olajkereskedelemmel, határában ősrégi római sófőző romjaival.

Città Vecchia (ejtsd: csittá vekkia), járási és püspöki székhely és erőd Malta szigetén, 16 km.-nyire La Valettától, ahová vasút visz, (1900) 8261 lakossal. Nagy és szép székesegyháza alatt van egy kis barlang, amelyben a legenda szerint Szt. Pál apostol hajótörése után 3 hónapig tartózkodott. A templom körül sok kripta van a sziklába vésve. C.-t a szaracénok *Medinának*, az arragonok *Notabilenak* hívták.

Cittavecchia (szlávul: *Stari Grad)*, város Lesina (l. o.) ÉNy.-i partján, (1900) 4584 lak., élénk halászattal. A régi Stari Grad a narentaiak híres kalózfészke volt.

Citvorgyökér (növ.), l. *Curcuma*.

Citvormag, helyesebben citrom-virág (növ., semen contra, semen cinae v. flores cinae levantice), l. *Artemisia*.

Citvorolaj, l. *Curcuma*.

City (ang., ejtsd: sziti, franc. *cité)*, általában város, Angolországban azoknak a városoknak jelzése, amelyek püspöki székhelyek vagy azok voltak; általánosan London legrégibb részét, a belvárost hívják C.-nek, valamint Páris legrégibb városrészét is cité-nek hívják. Észak-Amerikában minden városi joggal felruházott községet, melynek mayorja és tanácsa van, C.-nek hívnak.

City-Line, l. *Gőzhajózás*.

Ciudad (spany., ejtsd: sziudad, portug. *Cidad)*, Spanyolországban és gyarmataiban elsőrendű város, melynek — ellentétben a villa-val — saját törvénykezése van; azért több spanyol városnév kezdete.

Ciudad Bolivar (azelőtt *Angostura)*, Bolivar venezuelai államnak 1764. alapított fővárosa és püspöki székhely, az Orinoco egyik 778 m. széles szorosa (Angostura) mellett, 380 km.-nyire a torkolatától, (1894) 11.686 lak., 1819 febr. 15. Venezuelából és Új-Granadából itt alakította meg Columbiát Bolivar, akiről azután a várost is elnevezték.

Ciudad de Garcia és *C. de Guzman*, l. *Garcia* és *Guzman*.

Ciudad de la Asuncion, az Asuncion szigetek fővárosa Venezuela Miranda államában (1900) mintegy 3000 lak., hajókormányosképző iskolával.

Ciudad de las Casas Mexikóban, l. *San Cristobal de los Llanos*.

Ciudadela, város a baleári szigetcsoportba tartozó Menorca spanyol szigeten, püspöki székhely, (1900) 8645 lak., szép székesegyházzal, régi paloták és erődítmények romjaival, cseppkőbarlanggal.

Ciudad Morelos, l. *Cuautla*.

Ciudad Real, 1. Spanyolország egyik legnagyobb tartománya Toledo, Cuenca, Albacete, Jaen, Cordoba és Badajoz közt, 19,735 km² területtel és (1910) 368,492 lak. (1 km²-re 18). É.-on a Toledói-hegyek, D.-en a Sierra Morena ágai nyúlnak bele. Területe hegyes-völgyes s a Gvadiana, Giguela, Bañuelos és Azuel folyóvizek öntözte területek igen termékenyek. A Valdapeñas környékén kitűnő bor terem. Ásványokban, kénesőben, ezüstben, ólom-, réz-, vasércekben, szénben, salétromban stb. rendkívül gazdag. A háziállatok, különösen juhok és szarvasmarhák jó minőségüek. Ipar és művelődés el van hanyagolva. — 2. *C.*, az ugyanily nevű tartomány fővárosa, termékeny, de száraz fensíkon, püspöki székhely, (1900) 15,327 lak., durva posztó-, olaj-, keztyűkészítéssel és malomiparral, szép székesegyházzal. A város egyébként nagyon rendezetlen.

Ciudad Rodrigo, l. *Rodrigo*.

Ciudad Victoria, város Mexikóban, l. *Victoria*.

Ciudad Vieja (ejtsd: vieha), l. *Guatemala*.

Ciullo d'Alcamo (ejtsd: csullo dalkamo), egy *Rose fresca* kezdetű XIII. sz.-beli délolaszországi vagy szicilia párbeszédnek *(contrasto*-nak) állítólagos szerzője. Hogy azonban valóban ő-e a szerzője a *contrasto*-nak, az nagyon kétséges. V. ö. Biblioteca critica della lett. ital., 18. köt. (Firenze 1897).

Civetta, Dél-Tirolban az agordói dolomitok 3220 m. magas csúcsa a Val Agordo és Val di Zoldo közt.

Civetta, németalföldi festő, l. *Bles*.

Civiale (ejtsd: szivjal), *Jean*, francia sebész, szül. Salilhesban (Cantal département) 1792., megh. 1867. Ő alkalmazta először a húgykőmorzsolást (l. o.). Művei majdnem kivétel nélkül mind a kőzúzás-operációval foglalkoznak. Nevezetesebb munkái: Nouvelles considérations sur la rétention d'urine, Sur la lithotritie (Paris 1827); Parallèle des divers moyens de traiter les calculeux (u. o. 1836); La lithotritie et la taille (u. o. 1870).

Civica corona (lat.) a. m. polgári korona.

Cividale del Friuli (ejtsd: csividale), járási székhely Udine olasz tartományban, a Natisona partján, amelyen egy XV. sz.-beli híd vezet át, (1901) 9045 lak. vászon- és gyapotszövéssel, papirgyártással, élénk kereskedéssel; régiségtárral. Román-gót ízlésben épült egyházában régi freskók és érdekes keresztelőmedence látható.

Civil, *civilis* (lat.) a. m. polgár, polgári. Összetételekben használatos.

Civile bellum (lat.) a. m. polgárháboru.

Civile jus, polgári jog, l. *Jus*.

Civile spatium (lat.), a 14, illetve 15 napi polgári határidő.

Civiletatum, az állami költségvetésnek az a része, mely, szemben a katonai célokra szolgáló előirányzattal, tisztán a béke feladatainak megvalósítására van meghatározva. Külön polgári és külön katonai költségvetése van jelenleg Bajorországnak.

Civilis (lat.), ami Róma polgárait s egyáltalában a polgárokat illeti, polgári; innen *C. annus*, polgári esztendő; *C. mors*, polgári halál.

Civilis, *Julius* (mások szerint *Claudius)*, batavus eredetű ember, ki Kr. u. 69. lázadást szított a rómaiaknak gallus segédcsapataiban, melyek Veleda jósnő izgatásai következtében Galliát független területnek akarták nyilvánítani. C. már Veterában (Xanten) ostrom alá fogta a rómaiakat, de nem tudta elfoglalni a várost; Vitellius halála után a Vespasianus-párti gallusok Petilius Cerialishoz, a császár rokonához állottak és így a lázadás megszünt. Cerialis átkelt a batavusok szigetére és C.-t elűzte, ki később (70) szerződést kötött a rómaiakkal és kikerülte az erőszakos halált.

Civilis actio, l. *Actio.*

Civilis obligatio, olyan kötelem, mely keresettel érvényesíthető. Van olyan kötelem is, melyet nem lehet keresettel érvényesíteni, ez a természeti kötelem, naturalis obligatio, pl. ha a kereset már elévült, a kötelem már csak naturalis obligatio.

Civilista (lat.), polgári hivatalnok, különösen ellentétben a katonai hivatalnokkal; aztán minden polgári személy; továbbá a civiljog tanítója és ismerője.

Civilitas (lat.) a. m. udvariasság, tisztesség.

Civilizáció (lat.), az emberi társadalom azon állapota, melyben a barbár állapotokon felül emelkedve, rendezett polgári társaságban egyesül s ez által alkalmassá lesz a nagyobb műveltségre.

Civilkammer, a német tvszéknek (Landgericht) polgári ügyeket elintéző osztálya.

Civillista, az államköltségvetésnek az a része, mely monarchikus államokban az államfő és az uralkodó család szükségleteire van meghatározva. Az államfő a C. fölött korlátlanul rendelkezik és hováfordításáról számot adni senkinek sem tartozik. A C. részint a jövőben változás alá nem eshető összegben, részint a fejedelem élettartamára (Angolország, Spanyolország, Szászország), részint évenkint vagy bizonyos időszakonkint (Ausztria-Magyarország) állapíttatik meg és sem adó, sem végrehajtás alá nem vonható. A C. vagy állami bevételekből készpénzben fizettetik (ez az ú. n. angol rendszer), vagy ezenkívül még bizonyos meghatározott államjavak jövedelmére is van alapítva (német rendszer). Az uralkodó család nagykorú tagjai apanázsban részesülnek, mely vagy már a C.-ben foglaltatik és összegét az államfő határozza meg (Poroszország), v. elkülönítve esetről-esetre állapítják meg az egyes családtagok vagy ágak részére. A C. angol eredetű elnevezés. A király és az államháztartás (Civil Government) szükségletéről készített költségvetést nevezték C.-nak. Hosszabb fejlődés után Viktória királynő alatt 1837. az udvartartás költségei teljesen elválasztattak a többi állami kiadásoktól és külön fix összegben állapíttattak meg. Ezt a részt nevezték C.-nak, mely elnevezés azután a többi monarchikus államok államjogába is átment.

A C. összege kitesz az illető állam pénznemében:

Magyarországban 11·3 millió korona.
Ausztriában 11·3 millió K.
Poroszországban 17·7 millió márka.
A Németbirodalomban a császár részére a birodalmi bevételekből 3 millió M.
Bajorországban 4·3 millió M. és apanázs 1·173 millió M.
Szászországban 3·5 millió M. és apanázs 0·52 millió M.
Württembergben 2·02 millió M. és apanázs 0·07 millió M.
Badenben 1·9 millió M.
Hessenben apanázzsal együtt 1·2 millió M.
Olaszországban 16·05 millió L.
Oroszországban 16·36 millió rubel.
Angolországban 0·47 millió £ és apanázs 0·106 millió £.
Spanyolországban apanázzsal együtt 8·45 millió Ps.
Hollandiában apanázzsal együtt 1·10 millió frt.
Dániában 1·20 millió K.
Norvégiában 0·48 millió K.
Svédországban 1·42 millió K.
Görögországban 1·32 millió K
Japánban 3 millió yen.

A francia köztársasági elnök 600,000 fr. fizetést és 600,000 fr. reprezentacionális és utazási átalányt, az amerikai Egyesült-Államok elnöke pedig 100,000 dollár fizetést kap.

Civiltà cattolica, *La* (ejtsd: la csiviltà kattolika), Rómában kéthetenkint megjelenő katolikus lap. Alapíttatott 1850. Nápolyban, később Rómában, 1870. Firenzében és ismét Rómában adják ki. Nem ismeri el az olasz királyságot, a pápa világi uralma visszaállításáért harcol.

Civis (lat.) a. m. polgár; *C. academicus,* akadémiai polgár; *C. honorarius,* díszpolgár. A debreczeni diákok C. nevet adták az ottani polgároknak. A név közkeletűvé vált.

Civismus (lat.) a. m. polgári erények, polgári érzület.

Civis romanus (lat.), római polgár; jelenti a polgárjogot nem nyert idegenekkel, vagyis római felfogás szerint barbárokkal szemben a római polgár sérthetetlenségét, idegen törvénykezés alól való mentességét.

Cività (ol., ejtsd: csività), «város», földrajzi nevekkel kapcsolatosan használtatik.

Cività Castellana (ejtsd: csività kasztellána), város Roma olasz tartományban, a Treia fölött és a Rio Secco jobbpartján, 50 m. magas meredek tufasziklán, püspöki székhely, (1901) 5265 lak., ásványvízforrással, katedrálissal (1210) és citadellával. Közelében a régi etruszk Faleri (l. o.) maradványaival. 1798 dec. 4. a franciák győzelmet arattak a nápolyiak felett.

Civitali (ejtsd: csivitáli, *Civitale), Matteo,* olasz szobrász, szül. Luccában 1435., megh. 1501. Valószinűleg Firenzében tanult és a XV. sz.-beli firenzei építész-szobrászok finom művészetét ő honosította meg szülővárosában, melynek ő a korabeli legkiválóbb szobrásza. A luccai székesegyházban vannak legjelesebb művei: Pietro a Noceto síremléke (1472); Domenico Bertini síremléke, az elhúnyt szép mellszobrával; Szt. Regulus oltára (1484); két imádkozó angyal szobra a székesegyház szentségkápolnájában. A genovai székesegyház Szt. János kápolnája számára is készített szobrokat és domborműveket. V. ö. *Yriarte,* Matteo C., sa vie et son oeuvre (Paris 1885).

Civitanova-Marche (ejtsd: csivitanova-marke), város Macerata olasz tartományban, 3 km.-nyire az Adriától, (1901) 11,095 lak., olaj-, fa- és agyagárúkereskedelemmel. Hozzátartozó kikötője Porto di C. a Chienti torkolatánál, (1901) kb. 3700 lak., partmenti hajózással és hajóépítéssel.

Civitas (lat.), 1. a római jogban a polgár (civis) jogainak összessége, ellentétben a szabad külföldivel (peregrinus), elvesztése a Capitis deminutio media, 2. város polgárságának összessége; 3. innen maga a város is.

Civitavecchia (ejtsd: csivitavekkia), kereskedelmi és hadi kikötő, a Tirreni-tenger partján, C. járás székhelye Roma olasz tartományban, (1901) 17,589 lak., hajógyárakkal és hadi szertárral, élénk kereskedelemmel, rendes hajójáratokkal: Genova, Livorno, Nápoly és Cagliari felé. A kikötő 87 ha.-nyi terjedelmű; két hosszú mólóját (170 és 250 m.) még Trajanus építette, a kikötő mélysége 6 m. Az egyik mólón áll a világítótorony, a másikon a citadella (épült Michelangelo tervei szerint). Püspöki székhely. Középiskoláin kívül van szemináriuma, szép temploma, szinháza és vízvezetéke. Látogatott tengeri fürdő, kénes for-

rásokkal (az Aquae Taurinae romjaival). C. az egyházi állam főkikötője volt; legrégibb időkben Centumcellae volt a neve, majd Portus Trajani, a kikötő építőjének tiszteletére. 828-ban a szaracénok lerombolták, 854. újjáépült s ekkor nyerte jelenlegi nevét: «régi város». VIII. Orbán erődítményeket épített és XII. Innocent 1696. hadi kikötővé tette. 1849–70-ig francia megszállás alatt volt. V. ö. *Calisse,* Storia di C. (Firenze 1898).

Civitella (ejtsd: csivitella), több helység neve Olaszországban; említendő C. del Tronto város Teramo tartományban, a Salinello jobbpartján, meredek sziklán, (1901) 9338 lak., citadellával, várfalakkal és tornyokkal.

Civódás vize. Az a pusztai forrás, melyet Mózes (II. M. 17.) botjával a sziklából fakasztott. A biblia a nevet azzal magyarázza, hogy Mózes akkor fakasztotta a forrást, amidőn a szomjazó izraeliták vele *civódtak,* mert vándorútjaikon kénytelenek a vizet nélkülözni.

Civray (ejtsd: szivré), járási székhely Vienne francia dép.-ban, a Charente mellett, (1906) 2393 lak., gyapjuszövéssel, szarvasgomba-, gesztenyetermeléssel és gabonakereskedéssel. Román stilusú temploma (XII. sz.) nevezetes.

Civry (ejtsd szivri) grófnő, Károly braunschweigi herceg (l. o.) természetes leánya.

Cixius *Latr.*, l. *Fulgeridae.*

Cizelálás (franc.), egy fémfelületnek hidegen, vésővel, ponccal, reszelővel, ráspollyal való művészi megmunkálása. Nagyobb tárgyaknál szükség van a C.-re az öntési felület egyenetlenségei és a varrányok eltávolítása céljából. Trébelt tárgyak megmunkálásánál is használatos a körvonalak, mélyedések s egyes apróbb részletek kidolgozásánál. A tárgy nagyságától és hozzáférhetőségétől függ, hogy a C.-nál fixirozzák-e v. sem. V. ö. *Schuberth,* Hand- und Hilfsbuch für Metallarbeiter (Wien 1882); *Champeaux,* Dictionnaire des fondeurs, ciseleurs, etc. (Paris).

C. J. (ang.) a. m. *Chief Justice,* főtörvényszéki biró.

Cjehanov *(Ciechanów),* járási székhely Płock orosz-lengyel kormányzóságban, a Lidinia partján, a mlava–varsói vasúti vonal mentén, (1900) 10,664 lak., szesz- és sörgyártással, élénk kereskedelemmel.

Cjehocinszk *(Ciechocinek),* fürdőhely az oroszlengyel varsói kormányzóságban, a Visztula balpartjától 5 km.-nyire, közel a német határhoz, sósfürdőkkel.

C. K., növénynevek mellett Carl *Koch* (l. o.) nevének rövidítése.

C kulcs (zene), l. *Kulcs,*

Cl *(Chlor),* a klór (l. o.) kémiai jele.

c. l., a latin *citato loco* (l. o.) rövidítése.

Clackmannan (ejtsd: klekkmennen), 1. Skócia legkisebb countyja Stirling és Perth countyk közt, 142 km² területtel, (1910) 31,121 lak. A Forth és Devon öntözik. Szén-, vas-, ércbányák művelése és az állattenyésztés a lakosság főfoglalkozása. Főkikötője s legfontosabb városa Alloa. — 2. *C.,* az ugyanily nevű county székhelye a Forth balpartja mentén, (1910) 2203 lak., közelében vannak a devoni nagy vasművek.

Clacton (ejtsd: klektn), város és látogatott tengeri fürdő az angol Essex countyban, Colchestertől DK.-re, szép gót ízlésű templommal, (1910) 9777 lak.

Cladel (ejtsd: kl—), *Léon,* francia regényíró, szül. Montaubanban (Tarn-et-Garonne) 1835 márc. 13., megh. Sèvresben 1892 júl. 21. Les martyrs ridicules c. első regényével, melyben az alsóbbrendű írói világot szatirizálja (Paris 1862), főleg Baudelaire lelkes előszava révén írói körökben feltűnést keltett. Későbbi művei közül falusi történetei: Eral le dompteur (1865); Achille et Patrocle (1869) stb., s főleg a parasztot jellemző regényciklusa: Mes paysans (I. Le Bouscassié, 1869; II. La fête votive de Saint-Bartholomé-Porte-Glaive, 1872) jó megfigyelésről tanuskodnak. Túlhajtott realizmusa sokszor összeütközésbe hozta a jó ízléssel és a közerkölccsel, sőt egy ízben néhány hétre börtönbe is juttatta. Többi művei: Les va-nu-pieds (u. o. 1873); L'homme de la croix-aux-boeufs (u. o. 1878); Petits cahiers (Bruxelles 1879, 2. kiad. Paris 1885); Ompdrailles, le tombeau des lutteurs (u. o. 1879); Par devant notaire (1880); Six morceaux de littérature (Bruxelles 1881); L'amour romantique (Paris 1882); Le deuxième mystère de l'incarnation (u. o. 1883); Kerkadec, garde-barrière (u. o. 1883 és 1888); Midiable (u. o. 1885); Effigies d'inconnus (u. o. 1887); Raca (u. o. 1888); Seize morceaux de littérature (u. o. 1889); Juive-errante (u. o. 1897). V. ö. G. *Renard,* Critique de combat. I. (u. o. 1894).

Cladium *R. Br., lápszövő* (növ.), a Cyperaceae (Sásfélék) család génusza, melynek 30 faja főkép Ausztráliában és Uj-Zélandon honos, de más mérsékelt övi, valamint tropikus vidékeken is előfordulnak. Kákanemű füvek, bugásan elhelyezett, gömbölyű, barna virágzatokkal. A hazánkban is előforduló *C. Mariscus* (L.) R. Br. álló vizek parti növénye. Házfedésre és zsenge állapotban takarmánynak alkalmas.

Cladius *Ill.* A hártyásszárnyú rovarok (Hymenoptera) rendjébe tartozó levéldarazsak (Tenthredinidae) családjának egyik neme. E nembe tartozó rovarok csápja 9 ízből áll, sörtealakú, durván szőrözött, a himeknél gyakran az alsó ízeken kinövésekkel úgy, hogy a csáp fésüsen fogazottnak látszik. A szárny gerelyalakú sejtje középen összehúzott, a 2-ik és 3-ik cubitalsejtbe egy-egy visszafutó ér ágazik. A test nyujtott, tojásdad, fényes fekete színű. Közép-Európában mintegy 5 fajjal képviselve. Legismertebb a *C. pectinicornis* Fourc., amelynek lárvái (álhernyói) a rózsafélék és a *C. albipes* Klg., amelynek lárvái a cseresznyefa leveleit pusztítják. L. még *Levéldarazsak.*

Cladobates (állat), l. *Tupaia.*

Cladocera (állat), l. *Vízibolhák.*

Cladocora (állat), a hatsugaras virágállatok *(Hexacorallia)* rendjébe tartozó korallnem. Legközönségesebb faja a Földközi- és Adriai-tengerben honos *gyepkorall (C. caespitosa* E. H.), mely roppant buján tenyészik s helyenként 100 m²-nél nagyobb területeket von be olykor $^1/_4$ m.-nyi vastagságban.

Cladonia *(Hill.) Wainoo* (növ.), a Zuzmók génusza. Nagyobb termetű fajok tartoznak ide,

melyek többnyire a föld felszinén élnek. Számos faja közül említésre méltó a *rénszarvas-zuzmó* (C. rangiferina [L.] Weber), mely a sarkvidéken a rénszarvas legfontosabb tápláléka. Skandináviában alkoholt is készítenek belőle. Nálunk is igen elterjedt, de hasznát nem vesszük.

Cladophora *Kütz.* (növ.), a zöld moszatok génusza, melyhez mintegy 250 faj tartozik. Teste elágazó zöldszínű fonalakból áll. Ha nagyobb mennyiségben van jelen, az ú. n. *békanyálat* (l. o.) alkotja. Egyes fajai a mi édesvizeinkben is gyakoriak.

Cladosporium *Link* (növ.), a Hyphomycetes rendbe tartozó gombagénusz, melynek számos faja közül a *C. herbarum* (Pers.) Link a legnevezetesebb. Sötétzöld v. feketés színű, bársonyos foltok alakjában telepedik le a gazdanövényre, melyre nézve veszedelmessé is válhatik. Többnyire azonban szaprofita életet él. A legelterjedettebb gombák egyike. A *C. cucumeris* Frank az uborkát és a dinnyét rontja.

Cladothrix *Cohn* (növ.), a Chlamydobacteriaceae-hez tartozó génusz, melynek mintegy 20 faja van. Említendők: a *C. dichotoma* Cohn és a *C. bovis* (Harz) Migula. Előbbi szennyes vízben él, ahol apró, nyálkás pelyhes tömegeket alkot, utóbbi az állatok és az ember testében élősködik és az ú. n. *Actinomycosis* betegséget idézi elő. L. *Sugárgomba.*

Cladoxylon (növ.), a kihalt Cycadofilices csoportba tartozó génusz, mely kulm rétegekből (alsó karbon) előkerült törzsmaradványairól ismeretes. Ezeken a farésznek másodlagos vastagodása tapasztalható.

Claesz (ejtsd: klász), *Pieter*, hollandi festő, szül. Burgsteinfurtban 1590 körül, megh. 1660 dec. Hals Frans hatása alatt fejlődött. Kizárólag csendéleteket festett, leginkább egyszerű reggeli-asztalokat, néha arany, ezüst serlegekkel, könyvekkel, virágokkal, kagylókkal. Drezdai, amsterdami, schleissheimi, kasseli stb. gyüjteményekben láthatók. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is van egy képe.

Claim (ang., ejtsd: klém) a. m. igény, követelés, jogosultság. A lósportban a jockeyk szolgálati kötelezettségének megjelölésére használatos kifejezés.

Claiming-stakes (ejtsd: kléming sztéksz) a. m. követelési verseny. Olyan lóverseny, amelynek propoziciói között benfoglaltatik, hogy valamennyi résztvevője egy bizonyos árért követelhető, még pedig a győztes a megjelölt árért, a többi ló pedig szintén ezen az áron, de hozzáadva a verseny első díját. A követelés joga első sorban a második ló gazdáját illeti, azután a többi tulajdonost lovaik beérkezése sorrendjében. Csak legutoljára száll vissza a vételjog az elsőnek beérkezett ló gazdájára. Követelési nyilatkozatot a verseny után egy negyedórán belül kell beadni. Követelési joga csak annak van, akinek a versenyben legalább egy lova futott.

Clair (franc., ejtsd: kler) a. m. tiszta, világos.

Clair (ejtsd: kler), Franciaországból Magyarországba származott család. *C. Ignác* szül. Saint-Jean-de-Morieuben (Franciaország) 1792., megh. Pesten 1866 okt. 4. Mint I. Napoleon gárdaezredének tisztje, részt vett az összes hadjáratokban. 1826-ban családjával együtt Magyarországba költözött. Ő volt nálunk a rendszeres tornázás megalapítója. Bakody Tivadar orvossal tornaegyesületet akartak alakítani, mit azonban a helytartótanács nem engedett meg. Ekkor C. «Nyilvános tornaintézetet» nyitott s így együtt tartotta a kis tornász-társaságot. Intézetében rajta kívül Bakody, Szontagh Ábris orvos és Huber Károly egyetemi hallgató vezették a tornázást. Ebből a tornaintézetből született meg 1865. a Pesti Torna-Egylet, mely többszörös névváltoztatás után mint Nemzeti Torna-Egylet ma is fennáll. — *C. Vilmos,* a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület főtitkára, szül. 1858 máj. 21. Pesten. Mint hirlapíró több fővárosi napilap munkatársa volt; 1885. Bayer Ferenc tanárral együtt szerkesztette a Társalgó című szépirodalmi hetilapot, 1887. pedig Keresztény Magyarország című katolikus hetilapot alapított, melyet 1894-ig szerkesztett. Önálló művei: *Az ipar az őskorban* (Budapest 1879); *Párbaj-kodex* (1897), melynek már hatodik kiadása forog közkézen; azonkívül különböző sportágakról, főleg a kard- és vitőrvívásról írt tanulmányokat. 1899-ben a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület Nyitrán főtitkárául választotta s mint ilyen szerkeszti az egyesület évkönyveit és hivatalos lapját; tagja az Országos Közművelődési Tanácsnak.

Clairac (ejtsd: klerak), város Lot-et-Garonne francia dép.-ban, termékeny vidéken, a Garonneba ömlő Lot jobbpartján, Bordeauxtól K.-re, vasút mellett, kalap- és bőrgyártással, (1901) 1543 (közig. ker.-ével 2880) lak. Borai Vins pourris néven ismeretesek.

Clairaut (ejtsd: kleró, vagy *Clairault), Alexis Claude,* hírneves francia matematikus és csillagász, szül. Párisban 1713. máj. 7., megh. 1765 máj. 17. Részt vett a lapplandi fokmérésben, foglalkozott a Föld alakjának meghatározásával, visszavezette a Hold elméletét a három test problémájára és kiszámította a Halley-féle üstökös visszatérését 1759 április 17-ére. Nevezetesebb művei: Recherches sur les courbes à double courbure (1731); La théorie de la figure de la terre (1743); Théorie de la lune (1752); Mémoire sur le problème des trois corps (1759).

Clairée, folyó, l. *Durance.*

Claires (franc., ejtsd: kler), osztrigatavak. L. *Osztriga.*

Clairette (ejtsd: klerett, egyéb nevei: *Granolata, Blanquette de Limoux, C. de Limoux, Clarette di Nizza, Petit blanc).* Igen kedvelt franciaországi szőllőfajta, mely főleg csemegeszőllőnek termesztetik. Tőkéje erős, igen buja növésű, úgy hogy az európai szőllőfajták közül ez állott legtovább ellent a filloxerának; fürtje középnagy, kúpos, kissé laza; bogyója kicsiny, hosszukás, halaványzöld, nagyon édes, kellemes zamatú, későnérő. A tőalaktól, a *C. blanche*-tól színe által elüt a *rózsaszinü C.* (C. rose) s a *piros C.* (C. rouge). — *C.* néven továbbá részint cseresznyelikőrt, részint könnyű fehér asztali bort *(clarette)* neveznek Franciaországban.

Clairfayt, osztrák hadvezér, l. *Clerfait.*

Clair-obscur, l. *Chiaroscuro.*

Clairon (franc., ejtsd: kleróñ, ol. *Clarino)* kis harsona nyilt hanggal, az orgonában C. 4', csakis a pedálban alkalmaztatik.

Clairon (ejtsd: kleroñ), *Hippolyte,* teljes nevén: *Claire Josephe Hippolyte Leyris de la Tude),* a XVIII. sz. egyik legnagyobb szinésznője, szül. Flandriában 1723., megh. Párisban 1803 jan. 18. Eleinte operaénekesnő volt s 20 esztendős korában szerződtette a Comédie Française, ahol Racine Phaedrájában lépett föl először. 1765-ben visszavonult a szinpadtól s pár évvel utóbb az ansbachi őrgróf meghivására Ansbachba ment, ahol 1791-ig tartózkodott. Az egykorú kritika s maga Voltaire is nagy magasztalással beszél róla. C. úgyszólván megteremtette s tetőpontjára emelte a tragikai szinjátszásnak azt az iskoláját, mely mindent kiszámít és megcsinál s inkább bámulatot kelt, mint meghatottságot. Mesternője és vetélytársnője, *Dumesnil* (l. o.), ellenben közvetlenségével és természetességével ragadta el a közönséget. Nagyon becsesek az emlékiratai: Mémoires d'Hippolyte C. et réflexions sur la déclamation théâtrale.

Clairv., az állatok latin neve után *Clairville J.* francia zoológus (szül. 1742., megh. 1830 júl. 31.) nevének rövidítése; különösen rovarok tanulmányozásával foglalkozott. Legnevezetesebb művei: Entomologie helvétique (két kötet, Zürich 1798 és 1806); Manuel d'herborisation en Suisse et en Valais (Winterthur 1811, Genf 1819).

Clairvaux (ejtsd: klervó), falu Aube francia dép.-ban, az Aube balpartján, a Champagne bortermő vidékén, 1950 lak. Itt alapította Szt. Bernát 1115. a cisztercita apátságot. Az egykor egészségtelen vad vidék a szerzetesek munkája folytán átalakult és az eredeti Vallée d'absinthe (a keserüség völgye) nevet Clara vallisra (tiszta völgy) változtatták. A kiterjedt apátságban Szt. Benedek halálakor (1153) 700 szerzetes volt. A francia forradalom óta fogház 1500 emberre. V. ö. *Arbois Jubainville,* Études sur l'état intérieur des abbayes cisterciennes et principalement de C. (Paris 1858).

Clairville (ejtsd: klérvil, tkp. *Nicolaie), Louis François,* francia drámairó, szül. Lyonban 1811 jan. 28., megh. Párisban 1879 febr. 7. 1829 óta másokkal szövetkezve több mint 250 víg, többnyire féktelen kedvű darabot, főleg operett-szövegeket írt. Ismeretesebbek: Daphnis et Chloë (zenéje Offenbachtól); La fille de Madame Angot (legismeretesebb; zenéje Lecoq-tól); Jean, Jeannette et Jeanneton; Ninette (zenéje Lecoqtól), mesejátékai: Les sept châteaux du diable; Cendrillon; La lanterne magique, stb. Magyarul megjelent: Koko, énekes bohózat. Irták C., Grange és Delacour. Ford. *Rákosi* Jenő (Budapest, Népszinház műsora, 2.)

Clairvoyance (franc., ejtsd: klérvoajañss), az a spiritiszta tünemény, midőn a tranceban lévő médium a környezete előtt láthatatlan eseményeket meglátja. Ilyen médiumok a spiritiszták hite szerint a jövőbe látnak, átlátszatlan tárgyakon átlátnak, messze távolban történő dolgokról pontosan beszámolnak. Természettudományi alapon mindez nem bizonyítható.

Claix (ejtsd: klé), falu Isère francia dép.-ban, Grenobletól D.-re), a Drac balpartja közelében, (1901) 1189 lak., porcellán- és papirgyártással, kohókkal. Az 1611. épített merész ívelésű híd (íve 46 m., magassága 16 m.) Le Pont de C. községgel köti össze.

Clajus (tkp. *Klaj*), 1. *Johannes,* id., ném. nyelvtaníró, szül. Herzbergben a fekete Elster mellett, 1530 körül, megh. mint bendelebeni pap (Thüringia) 1592 ápr. 11. Ő a szerzője az első kiválóbb német nyelvtannak: Grammatica Germanicae linguae (Leipzig 1578), amelyet Luther művei alapján 20 évi munkával írt meg. Ennek nagy tekintélye és elterjedtsége nagy mértékben hozzájárult az új-felnémet irodalmi nyelv kialakulásához. C. számos más fil. és teol. munkát is írt. — 2. *C., Johann,* az ifjabb, költő, l. *Klaj.*

Clam, vár, l. *Grein.*

Clam, grófi nemzetség Csehország és Ausztriában; régente *höchenpergi Pergernek* hívták, Höchenperg karintiai vár nevéről. 1524-ben vette meg Perger Christof C. várát és a hozzátartozó birtokokat Felső-Ausztriában. Dédunokáját, C. *Gottfried Johannt,* III. Ferdinánd császár 1655. testvéreivel együtt a birodalmi bárók sorába emelte. Gottfried dédunokája, *Ferdinand Joseph* öt fiut hagyott hátra, kik 1759. az osztrák örökös tartományokban a grófi méltóságot nyerték. A legidősebb fiúnak *Karl Joseph* nevű fia (1759—1826), 1792. *Martinitz* Franz Karl cseh grófnak Marie Anna nevű leányával házasságra lépett és ettől fogva, mint egy külön családi ágnak az alapítója, gyermekeivel együtt a *C.-Martinitz* nevet használta. Fia, *Karl Nepomuk Joseph* (szül. 1792 máj. 23. Prágában, megh. 1840 jan. 29.) osztrák altábornagy volt, kitünt a Napoleon elleni harcokban, akit 1814. Elbára is elkisért. Utóbb Metternichnek titkos diplomáciai követül szolgált. 1835-ben V. Ferdinánd szárnysegéde, 1836. titkos tanácsos és a legfőbb államtanácsban a katonai osztály főnöke lett. 1837-ben altábornaggyá nevezték ki. Nagy befolyásra emelkedett, melyet minden szabadelvü és alkotmányos törekvés elnyomására használt fel. Fia, *Heinrich Jaroslav,* szül. Pozsonyszentgyörgyön 1826 jún. 15., megh. Prágában 1887 jún. 5. 1853-ban Budán helytartótanácsos lett, 1856 pedig udvari tanácsos s nyomban rá galiciai helytartó. Mint a cseh feudális nemesség egyik vezére, mely céljai előmozdítására 1860. Das Vaterland c. politikai napilapot indította, ellenfele volt mindennemű alkotmányos reformnak. — Öccse, *Richard* gr., szül. 1832 márc. 12., megh. Smeznában 1891 nov. 16. Évtizedeken át az ó-cseh feudálisok vezére volt az osztrák képviselőházban, majd az urak házában és a cseh tartománygyűlésen, mígnem pártját az 1891-iki választásokon az ifjú csehek elsöpörték.

A *C.-Gallas*-ág alapítója C. *Johann Christof,* aki 1757. Gallas gr. (nagybátyjának) birtokait örökölte és nevét is átvette. Ez ág sarja: *C.-Gallas Eduard* gr., szül. Prágában 1805 márc. 14., megh. Bécsben 1891 márc. 17. 1848-ban egy dandár élén Santa Lucia, Goito és Custozza mellett, valamint Piemontban is kitüntette magát, minek elismeréseül altábornaggyá léptették elő. 1849-ben az Orsova mellett gyülekező csapatok élén a felkelt Erdélyországba nyomult, Brassót

megszállotta és az illyefalvi ütközet után Maros-Vásárhelyen is megvetette lábát. Az 1859-iki olasz háborúban Magenta és Solferinónál szerencsétlenül harcolt. 1865-ben főudvarmester lett. Az 1866-iki hadjáratban sem volt szerencséje, s hadtestét a poroszok egymásután több ütközetben megverték. E kudarcok miatt C.-t a parancsnokságtól elmozdították és utóbb haditörvényszék elé állították, mely azonban ártatlannak nyilvánította. A C.-Martinitz-ág jelenlegi feje *Heinrich* gr., szül. 1863 jan. 1., a C.-Gallas ág feje pedig *Franz* gr., szül. 1854 júl. 26., az urak házának tagjai.

Clamart (ejtsd: klamár), falu Seine francia dép.-ban, 5 km.-nyire Páristól, (1906) 8729 lak., kőbányával, fehérítőkkel, környékén számos nyaralóval. A C.-i és châtilloni magaslatok (180 m.) uralják a párisi DNy.-i erődöket; 1870 szept. 19. a németek innen ágyuzták az erődöket és Páris városát.

Clamatores (állat), l. *Rikácsolók.*

Clamecy (ejtsd: klámszi), járási székhely Nièvre francia dép.-ban, a Beuvron és Yonne összefolyásánál és a Nivernais csatornánál, szép gótikus templommal, főiskolával, könyvtárral és keresk. törvényszékkel, (1906) 5154 lak., bőriparral, szén-, bor-, állat- és fakereskedelemmel. A fát Párisba úsztatják. A fausztatás megkezdőjének, Rouvet Jeannak mellszobra a Yonne hidját ékesíti.

Clamor violentiae, l. *Tettenkapás.*

Clam, vi aut precario (lat.) a. m. titkon, erőszakkal vagy kéréssel, jogi formula. A birtoknál van jelentősége (l. *Birtok).*

Clan (kelta szó, a. m. gyermekek, család) jelentette Skóciában a nemzetséget, tehát a vérség köteléke által összefűzötteknek körét, akik a nemzetség legidősebb tagjának részben patriarchalis természetü, részben hűbéres főnöksége alatt állottak. A C.-szervezet 1745. szünt meg.

Clanis, az ókorban a Tiberisnek jobbparti mellékfolyója Etruriában, ma *Chiana* (l. o.).

Clan-Line, l. *Gőzhajózás.*

Clan-na-Gael (ejtsd: klennegel) a. m. (Gallia ivadékai) titkos amerikai társulat, melyet kivándorlott fanatikus irek, mint O'Donovan Rossa és más féniek az amerikai Egyesült-Államokban azon célból szerveztek, hogy dinamit-merényletek által az angol kormányt és népet megfélemlítsék és az ír követelések teljesítésére kényszerítsék. 1889-ben a társulat feloszlott.

Clanship (ang., ejtsd: klennsip) a. m. kasztszellem, esprit de corps, rossz értelemben megfelel a klikk-szellem fogalmának, l. *Klikk.*

C lap, a telekkönyv teherlapja, l. *Betét* és *Telekkönyv.*

Clap., természetrajzi nevek mellett *Claparède Edouard* (szül. 1832 ápr. 24. Genfben, megh. 1871 máj. 31. Sienában) svájci zoológus nevének rövidítése. Lachmann és ő írták: Études sur les infusoires et les rhizopodes (Genf 1858—61, 2 köt.).

Claparède, *Alexandre,* a M. Tud. Akadémia külső tagja, a genfi ref. egyház főgondnoka. A magyar történetírás háláját azzal érdemelte ki, hogy a gyüjteményébe került Saussure Cézár-féle följegyzéseket, melyek II. Rákóczi Ferenc emigrációjára vonatkozólag rendkívül becses részleteket tartalmaznak, nemcsak kiadásra ajánlotta fel a M. Tud. Akadémiának (kiadta *Thaly* Kálmán 1909), hanem magát az eredeti kéziratot is a Magyar Nemzeti Muzeumnak ajándékozta. Újabban nagyobb munkát ír a nagy Magyar Alföld természeti, néprajzi és történeti viszonyairól. Felesége révén, ki békési származású magyar asszony, élénk összeköttetést tart fenn hazánkkal s majd minden évben ellátogat Magyarországba.

Clapeyron, *Benoit Pierre Emile,* francia fizikus, szül. 1799 jan. 26., megh. 1864 jan. 28. Az École des Ponts et Chaussées tanára volt, résztvett a Párisból kiinduló első vasút építésében. 1858. a francia akadémia Cauchy helyére választotta. C. a rugalmassággal is foglalkozott; nevét főleg a hőelméletbe vágó vizsgálatai, a gázokra vonatkozó róla elnevezett formula tartotta fenn.

Clapham (ejtsd: kleppem), egyik része Londonnak (l. o.).

Clapot, mosógép, l. *Fehérítés.*

Clapperton (ejtsd: klappertn), *Hugh,* angol utazó, szül. Annanban, Skótországban, 1788., megh. 1827 ápr. 13. Ifjú korában többször járt Amerikában. 1817-ben az angol «Afrikai társaság» expediciójával Bornuban és Szokotóban. 1825-ben ugyanoda küldte ki az angol kormány, főképen a Niger kikutatására. C. volt az első európai, aki Közép-Szudánba eljutott és a Niger alsó folyásáról, meg a Csád-tóról saját tapasztalatai alapján adhatott hirt. Művei: Narrative of travels and discoveries in Northern and Central Africa (1826); Journal of a second expedition into the interior of Africa (1829, németül 1830); Records of Clappertons last expedition to Africa.

Claque (ejtsd: klakk) a. m. taps. Igy hívják a szinházi bértapsolók (klakőrök) testületét is; továbbá kalap, *chapeau à claque,* l. *Chapeau.*

Claquehutes Frigyes, egy Leiter Jakab (l. o.) féle kifejezés; így fordította t. i. egy hirlapíró a következő passzust: «Feder des Claque-Hutes» (a klakk-kalap rugója). Azóta a C. szállóigévé lett a hirlapirodalmi szeles munka kigúnyolására.

Claqueur (franc., ejtsd: klakőr), a fizetett tapsoló neve a párisi szinházakban (l. *Taps*). Állítólag már a római császárság korában voltak C.-ök s a XVII. és XVIII. sz.-beli Franciaországban, ahol egy-egy darab sikere, politikai és egyéb motivumokból, nagyúri pártfogóktól függött. Töméntelen klakkról tud a krónika. A klakk célja megpuhítani a közönséget a sikerre. Vannak nevető, zokogó, lármás, csöndes, szóval minden fajtájú klakőrök, akik a szinházi siker ügynökei. A klakkvezetőség nagyon jövedelmező foglalkozás és Jules Lan párisi klakkmester 1824. mint milliomos halt meg. A drámai szinházakból — Párist kivéve — újabb időben meglehetősen kiszorult a C., de operaszinházakban még ma is elég élénk a működésük.

Clara voce (lat.) a. m. tiszta hanggal, hangosan.

Clare (ejtsd: kler), 1. county Munster irországi provinciában, az Atlanti-oceán partján, Galway, Tipperary, Limerick és Kerry közt 3450 km² területtel, (1911) 104,064 lak. Partjai sziklások és rendkívül meredekek, belseje halmos. Határán a Shannon, belsejében ennek mellékvize, a Fergus folyik. Ásványokban gazdag, de ezeket nem igen

bányásszák. Legelői igen jók. Székhelye: Ennis (l. o.). — 2. *C.*, 8 km. hosszú 3 km. széles sziget Irország Ny.-i partján, Mayo countyban, a Clew-öböl bejáratánál, mintegy 800 lak. — 3. *C.*, város West Suffolk angol countyban, selyemszövéssel, gyönyörű gót ízlésű templommal s a XIII. sz.-ból való várromokkal, (1911) 8568 lak.

Clare (ejtsd: kler), *John*, angol költő, szül. 1793 júl. 13. Helpstoneban (Northamptonshire), megh. 1864 máj. 20. Napszámosnak volt a fia s tandíját mindenféle szolgálatokkal önmagának kellett megkeresnie. Leíró műveit Thomson Seasonsjei hatása alatt írta. A közönség és a kritika igen kedvezően fogadta két versgyüjteményét: Poems descriptive of rural life and scenery (London 1820), The village minstrel and other poems (u. o. 1821). Sikertelen spekulációkkal elvesztette vagyonát s napszámmal tartotta fenn családját, míg végső nyomorba jutva, az őrültek házában végezte életét. Életét megírták Martin (London 1865) és Cherry (u. o. 1873).

Claremont (ejtsd: klermont), 1. város New Hampshire északamerikai államban, Sullivan countyban, a Connecticut közelében, (1900) 3900 lak., papir- és szövőiparral. — 2. *C.*, nyaralótelep a brit-afrikai Fokgyarmatban Fokvárostól DK.-re 15 km., kb. 6000 lak.

Clarenbach, *Adolf*, az evang. egyház mártirja, szül. Lennep vidékén, 1523 óta mint tanító terjesztette a reformációt Münsterben, majd Weselben, ezért hivatalától megfosztották. 1525-ben Osnabrückbe ment, de úgy innen, mint Lüthringhausenből, Büderichből és Elberfeldből elűzték, mert nyiltan Luther hívének vallá magát s végre másfélévi fogság után Flisteden Péterrel együtt 1529 szept. 28. Kölnben megégették. V. ö. *Natorp*, A. C. und die evangelische Diaspora am Niederrhein (Barmen 1879); *Kraft*, Geschichte der beiden Märtyrer C. und Fliesteden (Elberfeld 1886).

Clarence (ejtsd: klerensz), folyó Uj-Dél-Walesben Ausztráliában, a Macpherson-láncban, a Mitchel hegyen (1200 m.) ered és a Rocky Creek, Man, Orrarra fölvétele után a Shoal-on C.-öbölbe torkol; 80 km.-nyire hajózható.

Clarence hercege (ejtsd: klérensz—), az angol királyi házban használt cím, Clarenzától (Chiarenza, Morea félszigetén) származik, hol a kereszteshadak idejében egy angol lovag ilynevű hercegséget alapított. Említendők e cím viselői közül: *Tamás* herceg, IV. Henrik angol király második fia; 1415. bátyját, V. Henriket Franciaországba kisérte és 1421 márc. 23. a Beaugé melletti ütközetben elesett. — *György* herceg, Yorki Richárd fia (1449—1478) Warwick gróffal, apósával, bátyja, IV. Eduárd ellen fellázadt. 1471. ugyan kibékültek, de kapzsisága és erőszakoskodása miatt újra összeveszett bátyjával, ki erre 1478. halálra ítéltette s a Towerben megölték. — *Albert Viktor*, Clarence és Avondale hercege, szül. 1864 jan. 8., megh. 1892 jan. 14., Eduárd (akkori) walesi herceg és Alexandra dán hercegnő legidősebb fia. 1891-ben C. hercegévé és a felsőház tagjává nevezték ki. 1891. Teck Viktória Mary anyai ágon magyar származású hercegnőt jegyezte el, az esküvő azonban C. korai halála következtében elmaradt. A menyasszonyt azután 1893 áprilisban C. öccse, György yorki herceg (a jelenlegi angol király) vette nőül. V. ö. *Vincent*, Memoir of the late duke of C. (London 1893).

Clarence Street (ejtsd: klerrenss), tengerszoros Észak-Ausztrália és Melville sziget között.

Clarence-sziget, a délsarki Shetland szigetcsoporthoz tartozó, jégmezőkkel borított sziget (d. sz. 61° 15′; ny. h. 53° 40′).

Clarencetown, l. *Fernando Po*.

Clarendon (ang.), betünem, egyik neme az *egyptien* nevű betünemnek; szöveg kitüntetésére és címek nyomtatására használják.

Clarendon (ejtsd: klerendn), kis falu Wilts angol grófságban, 4 km.-nyire Salisburytől, romjai még maig is megvannak azon kastélynak, amelyben II. Henrik 1164. az u. n. «Constitutions of C.»-ben a király és papság közti viszony rendezte.

Clarendon, 1. *Edward Hyde*, C. grófja, angol lordkancellár, szül. Dintonban (Wiltshire) 1609 febr. 18., megh. Rouenban 1674 dec. 9. Tagja volt a rövid és a hosszú parlamentnek, s eleintén az ellenzékhez tartozott. 1642-ben azonban Yorkba, I. Károly királyhoz ment át, aki a nagytehetségű embert titkos tanácsossá és kincstárnokká tette. Nemsokára a walesi herceg, a későbbi II. Károly kisérője lett. I. Károly kivégeztetése után mindketten Franciaországba menekültek. Innen C. a Stuart-ház restaurációja ügyében diplomáciai küldetésben járt Madridban és Hágában, s 1654 óta a trónkövetelő politikáját irányította, ki 1660. C. ügyes alkudozásai alapján tényleg elfoglalhatta az angol trónt, mire C.-t lord-kancellárrá, az oxfordi egyetem kancellárjává, *Hyde báró* címén peeré és *C. grófjává* tette. Ezóta C. döntő befolyást gyakorolt Anglia sorsára. A parlamentben azonban vihart támasztott maga ellen, midőn annak pénzügyi ellenőrzési jogát kétségbe vonta és a parlament föloszlatását javasolta a királynak. De mivel a hollandi háború szintén szerencsétlenül folyt, Károly C.-t elejtette. Midőn a parlament a bukottat felségsértéssel vádolta, C. Franciaországba menekült. Két jelentékenyebb, bár elfogult (royalista) szempontból írt műve: History of the rebellion and civil wars in England (Oxford 1702, 3 köt., 1849, 7 köt.) és a The history of the civil war in Ireland (London 1741, új kiad. 1 köt. Oxford 1842). (Kritikai méltatását l. *Ranke*, Engl. Gesch. utolsó kötetében.). V. ö. Calendar of the Clarendon's state papers (Oxford 1767—86). Életrajzai: The life of Edward, Earl of C. (Oxford 1761, 3 kötet, új kiad. 1857) és *Lister*, Life and administration of C. (London 1838).

2. *C.*, *George William Frederick Villiers*, C. grófja, angol wigh államférfiú, szül. 1800 jan. 12., megh. 1870 jún. 27. Diplomáciai pályáját 1820. kezdte meg Szent-Pétervárott mint attaché, 1833. madridi követ lett. Miután nagybátyja, C. lord, gyermektelenül halt el, ő örökölte a lordi méltóságot (1838). A Melbourne-minisztériumban mint titkos pecsétőr foglalt helyet (1840), majd Lancaster hercegség kancellárjává nevezték ki. 1846-ban a kereskedelmi hivatal elnöke, 1847. pedig Irország alkirálya lett. 1852-ben külügyminiszterré neveztek ki. Ezen állásában részt vett a krimi háború kitörését megelőző és azt követő európai konferenciákban. Palmerston lord

alatt is megtartotta tárcáját. A III. Napoleon ellen intézett merénylet után azonban oly lázas sietséggel támogatta az ú. n. összeesküvési billt, hogy maga ellen zúdította az angol közvéleményt, mire 1858. a magánéletbe vonult. Csak 1864. lépett mint Lancaster hercegségnek kancellárja megint a kabinetbe. 1865—66 júniusig újra külügyminiszter volt; szintúgy 1868-tól haláláig. A peeri méltóságot legidősebb fia, *Edward Hyde Villiers,* C. ötödik grófja öröklé, aki 1846 febr. 11. szül. és 1900. lordkamarás lett.

Clarendon Press, az oxfordi egyetemnek könyvkiadással egybekötött könyvnyomdája, mely Oxfordban 1588 óta áll fenn és nemsokára összeköttetésbe lépett az egyetemmel. Ez 1632. szabadalmat nyert a könyvek nyomására. A nyomdát 1714. a nagyobbrészt *Clarendon,* History of the rebellion and civil wars in England (3 köt., Oxford 1702—1704) c. munka eladásából nyert összegen épített Clarendon-house-ba tették át, 1832. pedig az új Clarendon-house-ba. Benne nyomatnak szótárakat, nyelvtanokat, ókori klasszikusokat, angol és keleti irodalmi termékeket, nagy számmal teológiai, történelmi, filozófiai, természettudományi és archeológiai munkákat. Legnagyobb biblia-nyomdája a világnak. Mellette van a kő- és réznyomda stb., van egy külön papirgyára (Wolvercoteban, Oxford mellett, különlegessége az ú. n. oxfordi india-papiros). A C.-t Oxford University Press-nek is nevezik.

Clareni fratres (lat.), neve a minorita ferencrendiek egy kongregációjának, melyet Angelo di Cordona 1302-ben alapított.

Clarens (ejtsd: klarañ), helység, l. *Montreux.*

Claret (ejtsd: kleret), a bordeauxi vörös bornak angol elnevezése.

Claretie (ejtsd: klarti), *Jules,* valódi nevén *Arsène Arnaud,* francia író, szül. Limogesban 1840 dec. 3. Már mint diák kiadta egyik novelláját, azután teljesen az irodalomnak szentelte idejét s mint a Figaro és az Opinion nationale szinházi kritikusa nagy tekintélyre tett szert. 1885-ben a Comédie Française igazgatója és 1888. az akadémia tagja lett. Regényeiből, melyeknek első sorban köszönheti hírnevét, megemlítendők: Madeleine Bertin (1868); Le train n° 17 (1877); Le troisième dessous (1879); Monsieur le ministre (1882); Le prince Zilah (1884, magyar tárgyú); Candidat (1887); Pujoli (1890); Brichanteau (1896), legjobb regénye, és Le sang français (1901) c. hazafias novellás kötete. A történelemírás és publicisztika körébe vágnak: Les derniers montagnards (1867); Histoire de la révolution de 1870—71 (2 kiad. 5 köt., 1875—76); Les Prussiens chez eux (1872); Cinq ans après, l'Alsace et la Lorraine depuis l'annexion (1876); La guerre nationale 1870—71 (1871). Azonkívül írt több históriai drámát (pl. Les Mirabeau, 1878) és nem egy regényét is átdolgozta a szinpad számára. Több operai szövegkönyvet is írt (La Navarreise, 1894; Thérèse, 1907), melyeket Massenet zenésített meg. Magyarul megjelentek: A millió, ford. *M. V.* (Budapest 1882, 2 köt.); A miniszter, ford. *Fái* J. Béla (u. o. 1882, 2 köt.); Az elhagyatott ház (u. o. 1882, 2 köt.); Noris, ford. *Fehér* Marietta (1883, 3 köt.); Zilah herceg, ford. *Günther Kégl* Emerika (1885, 2 köt.); A navarrai leány, ford. *Ábrányi* Emil (1894); Mornas Jean (1898); A mozdonyvezető (Egyetértés 1894. évf.).

Claretta, *Gaudenzio,* báró, olasz történetíró, szül. Torinóban 1835., megh. 1900 febr. 17. Rómában. Művei: Vita di Maria-Francesca-Elisabetta di Savoia-Nemours, regina di Portogalla (Torino 1865); Storia della reggenza di Cristina di Francia, duchessa di Savoia (u. o. 1868—85, 3 köt.); Storia del regno e dei tempi di Carlo Emanuele II, duca di Savoia (Genova 1877—79, 3 köt.); Adelaide di Savoia (1877); Sui principali storici piemontesi (1875); La regina Cristina di Svezia in Italia (1892).

Clarette, l. *Clairette.*

Clari (ejtsd: klári), *Giovanni Carlo Maria,* olasz zeneszerző, szül. Pisában 1669. Colonna tanítványa volt Bolognában, mint karnagy élt Pistoiában s késő vénségében (nem tudni mikor) halt meg. Kamarazeneművei a leghíresebbek: kettősei, hármasai (1720., 1743. jelentek meg).

Clarias, *ágasharcsa* (állat), a harcsa-félék családjába tartozó halfaj, melyre jellemző, hogy a rendes kopoltyukon kívül a második és negyedik kopoltyuív felső részén faalakuan elágazó járulékos kopoltyuja van, melynek segítségével a szárazon is tud lélegzeni. Ismertebb fajok: *C. Lazera,* a francia Szudánban él s a vízmedencék kiszáradása után földalatti lyukakba vonul, éjjelenként azonban előbujik és a durravetések között csatangol zsákmány után; 1—2 m. hosszú. Az *ángolnaharcsa (C. anguillaris* L.*)* Egyiptomban a Nilusban él s a közönségesebb és gyakoribb halak közé tartozik, előfordul azonban a sekély csatornákban és mocsarakban is, melyek áradás alkalmával vízzel telnek meg. Ha ezek kiszáradnak, az ángolnaharcsa vándorlásnak indul s úszói segítségével, meg testének kígyószerű mozdulatával addig halad tovább a nedves iszapon, míg vízre nem akad; hossza 60 cm. Húsát a szegényebb néposztály eszi.

Clariden, l. *Tödi.*

Clarigatio, a római fetialis hangos és ünnepélyes felhívása az ellenséghez, hogy adjon a sértésért elégtételt, illetőleg kárpótlást, mely ha nem adatik, a fetialis megteszi a hadüzenést. Birságolást is jelent.

Clarin, spanyol író, l. *Alas.*

Clarino (ol., ejtsd: kla—), régebben így nevezték a magas szóló-trombitát, mely csak egy szűkebb fuvóka által különbözött a mélyebb trombitától. A mai trombiták már nem mennek ilyen magasra. Az orgonának is van egy regisztere, melyet C.-nak hívnak, l. *Clairon.*

Clarissimus vir (lat.), a római köztársaság idejében a szenátorok címe, a. m. igen híres férfiú; később, Diocletianus és Nagy Konstantin idejében (300 körül Kr. u.), mikor a rangosztályokat császári rendeletek szabályozták, azokat nevezték viri clarissiminek, akik a harmadik rangosztályba tartoztak, s akiknek ezt a rangot (a clarissimatus) a császárok adományozták.

Clarit (ásv.), előfordul Clara-bányában Schapbach mellett a Schwarzwaldban; külön ásványfajnak tartották, de Spencer kimutatta, hogy az enargittal azonos.

Clark (ejtsd: klark), 1. *Adám*, angol mérnök, a budapesti lánchíd építésének vezetője és a budai alagút építő főmérnöke, szül. Edinburghben (Skóciában) 1811 aug. 14., megh. Budán 1866 jún. 23. Magyarországba Széchenyi István gr. hozta (1834), megbizván őt a Dunaszabályozáshoz Angliában megrendelt gépek felállításával és a gépmunka vezetésével. Minekutána a *Vidra* nevű kotrógépet felállította és működésbe hozta, visszatért Angliába. Midőn azután Széchenyinek végre sikerült a lánchíd ügyét dülőre vinnie, a híd tervezője (1839) őt bízta meg az építés vezetésével, minthogy a tervező főmérnök, *C.* Tierney William (l. *C.* 5.) évenkint csak néhány hetet tölthetett Pesten. C. e működési körében oly sok jelét adta technikai derékségének, hogy Széchenyi István gróf őt 1847. az országos közlekedési bizottsághoz műszaki tanácsadónak neveztette ki s midőn 1848. Széchenyi a közmunkák minisztere lett, e minisztérium műszaki tanácsosának hívta meg. Midőn Széchenyi a nyilvános szereplés szinteréről visszalépett, C. is leköszönt hivataláról és a magánéletbe vonult vissza, azonban így is fontos szerep várt reá. Midőn ugyanis C. meghallotta, hogy a végső szorultságba jutott Hentzi a lánchidat fel akarja robbantatni, megnyittatta a lánchíd kamaráit és a Dunát összekötő zsilipeket, a szivattyukat pedig összetörette, hogy a betódult vizet onnan ki ne szivatytyuzhassák. Mivel a híd tulajdonképeni Achillessarkaihoz, a lánckamrákhoz nem férkőzhettek, Hentzi május 2-ikán a puskaporos hordókat magára a hídra rakatta. Azonban a hordók felrobbantása (május 21-én) a hídban kevés kárt tett; a robbantás nem a hidat, hanem a puskapor felrobbantóját: Alnoch Alajos ezredest pusztította el. Midőn 1849 július havában a magyar hadsereg visszavonult, Dembinski Henrik akarta a lánchidat elpusztítani, azonban a remek alkotásról C. ezt a bajt is elhárította.

C. a lánchíd építésének befejezése után viszszament Londonba agg szüleihez, hogy fáradalmait kipihenje, azonban nemsokára visszatért Magyarországba. Utolsó nagy műve volt a budai alagút, melynek terveit 1852. készítette el; az alagútépítő-társaság őt is bizta meg az építés vezetésével. C. az alagút építésének befejezte után (1857) már csak kisebb építkezésekkel foglalkozott és egy-két nagyobb építkezésnél a felügyelő tisztet vállalta el. Azontúl csak családjának élt; neje Áldásy Irma volt, kit 1855. vett nőül. Az Áldásy-féle vizivárosi sírboltba temették. Hátrahagyott munkája: Einige Worte über den Bau der Ofner-Pesther Kettenbrücke (Pest 1843).

2. *C., Alvan*, nagyméretű csillagászati távcsövek híres szerkesztője s készítője, született Ashfieldben, Massachusettsben 1804 márc. 8., megh. 1887 aug. 19. Eleinte rajzoló s arcképfestő volt, de csakhamar távcsövek készítésével kezdett foglalkozni. Egy 47 cm. nyílású távcsővel, melyet a Mississzippi csillagda számára készített, fedezte fel 1861 jan. 31. Sirius állócsillag kisérőjét. Két fia segítségével, kik közül Alvan Graham az optikai, John a mechanikai munkálatokat vezette, C. addig nem ismert nagyságú távcsövek készítéséhez látott. C. Washington számára 1873-ban 66, újabban Pulkowa számára 76, és a kaliforniai Lick observatory számára 91½ cm.-es távcsöveket készített. Alvan Graham C. készítette a Chicago melletti Williamsbayben levő Yerkes-obszervatórium 102 cm. nyílású távcsövét, mely a legnagyobb a maga nemében. A. Graham C. 1897 jún. 9. halt meg New Yorkban.

3. *C., James*, sir, angol orvos, szül. Findlaterben 1788., megh. 1870. Rómában telepedett le s Coburg Lipót herceggel megismerkedve, ennek udvari orvosa lett. 1826. Londonba költözött, hol orvosi művei által oly hírre tett szert, hogy 1837-ben Viktória királynő első udvari orvosává nevezte ki. Művei: Medical notes on climates, diseases, hospitals, and medical schools in France, Italy and Switzerland etc; The influence of climate in the prevention and cure of chronic diseases, more particulary of the chest and digestive organs; stb.

4. *C., Latimer*, szül. Great Marlowban (Anglia) 1822., megh. Londonban 1898 okt. 29. Nevét első sorban az elektromos telegráf-vezetékek, kábelek s ezek szigetelése körül szerzett tapasztalatai és újításai, továbbá a pneumatikus posta eszméje (1854) tették ismertté. Mint a C., Forde & Co. cég főnöke kb. 50,000 angol mérföldnyi kábel fektetését ellenőrizte és vezette; az e munkálatokra, valamint a guttapercha kábelek szigetelésére vonatkozó kisérletéről szóló közleményeknek a műszaki világ nagy hasznát vette. Az elektrotechnikai laboratóriumokban jelenleg általános használatban van a C. nevét viselő, tőle összeállított *normálelem* (l. o.), mely állandóságánál és egyszerüségénél fogva a hasonló célra szerkesztett elemeket messze fölülmúlja.

5. *C., Tierney William*, angol vízépítő és a budapesti lánchíd tervezője, a XVIII. sz. végén Angliában született, megh. 1852. Midőn Széchenyi István gróf a budapesti állóhíd dolgában Andrássy György gróffal Angliába utazott, őt is felkeresték, mint már akkor hírneves szakembert s nagy hidak (hammersmithi Temze-híd) építőjét. Midőn azután a lánchíd építése elhatározott dologgá lett, a vállalat élén álló Széchenyi István gr. és Sina György báró 1838. őt bízták meg a tervek elkészítésével és az építő munkák főigazgatásával. C. a tervet el is készítette, de mivel hazájából nagy elfoglaltsága miatt hosszú időre el nem távozhatott, helyetteséül C. Ádám (l. *C.* 1.) mérnököt nevezte ki. A híd építését 1840. kezdték el és 1849. fejezték be. A lánchídról kiadott munkájának címe: On account with Illustrations of the suspension bridge, across the River Danube, uniting Pesth with Buda and the adjacent Country. By William Tierney C. (London 1852—53).

Clarke (ejtsd: klark), 1. *Cowden Mary*, angol írónő, szül. Londonban 1809 jún. 22., megh. Genovában 1898 jan. 12. 1828-ban férjhez ment Charles Cowden C. íróhoz (megh. 1877 már. 13.), kivel sok ideig Olaszországban élt. Legfontosabb munkái: Complete concordance of Shakespeare 1845), melyen 16 évig dolgozott; The Shakespearekey (1897); The girlhood of Shakespeare's heroines (1850); kiadta Shakespeare műveit. Novelláin kívül írt egy terjedelmes önéletrajzot is.

2. *C., Edward, sir*, angol politikus és jogász, szül. Londonban 1841 febr. 15. 1859-ben az indiai hivatalba lépett be, de ezt 1860. otthagyta és jogot tanult. 1864-ben ügyvéd lett és mint a Morning Herald és Standard parlamenti tudósítója is működött. 1880 ban igazságügyi tanácsos (Queen's Counsel) és ugyanabban az évben képviselő is lett. 1886—92-ig Salisbury második minisztériumában Solicitor general volt. Mint képviselő 1899. a kormány délafrikai politikáját és a búr háborút erősen támadta, miért is választói bizalmát elvesztette, úgy hogy megbizatásáról is lemondott. C. Anglia egyik első jogásza; politikai és törvényszéki beszédei 3 kötetben jelentek meg (London 1890., 1894 és 1900).

3. *C., Edward Daniel*, utazó és mineralógus szül. Willingtonben, Angliában 1769 jún. 5., megh. 1822 márc. 9. Londonban. 1791-ben kezdett utazgatni és Európa nagy részét bejárta; volt a doni kozákoknál, Krimben, Kis-Ázsiában, Sziriában, Egyiptomban és Görögországban, Magyarországon. 1802-ben Párison át tért vissza hazájába. Ott évekig pap volt Harltonban, 1807. ásványtant adott elő Cambridgeben, 1817 u. o. alkönyvtárossá lett. Utleirása Travels in various countries of Europa, Asia and Africa (11 köt.) 1819—24. jelent meg.

4. *C., Henri Jacques Guillaume*, hüneburgi gróf és feltrei herceg, francia marsall és pair, szül. Landreciesben 1765 okt. 17., megh. 1818 okt. 28. Neuvilleben. Katona lett és 1793 óta részt vett számos hadjáratban. 1795-ben ugyan mint «gyanus nemest» elfogták, de kiszabadult és Carnot hadügyminiszter a topográfiai hivatal főnökévé nevezte ki. A direktórium Olaszországba küldötte azzal a titkos megbízással, hogy Bonaparte tábornokot ellenőrizze. C. és Bonaparte azonban csakhamar megértették egymást és C. csak oly értesítéseket küldött Párisba, melyeket a tábornok előbb átolvasott. Miután az etruriai királynál három évig követ volt, Napoleon államtanácsossá és a császári hadügyi és tengerészeti kabinet titkárává nevezte ki. 1805-ben Bécs, 1806. Erfurt s azután Berlin kormányzója volt. 1807-ben hadügyminiszterré lett, mely állásban kérlelhetetlen szigorral működött. 1809. Napoleon C.-nek a feltrei hercegi címet adományozta. Napoleon bukásakor C. hűtlennek bizonyult, amiért azután XVIII. Lajos pair-ré nevezte ki. Midőn Napoleon Elbáról visszatért, C.-t tették meg hadügyminiszterré; de Napoleon közeledésének hírére a királlyal együtt Gentbe menekült. A restauráció után Lajos újból megbízta a hadügyminisztérium vezetésével, továbbá marsallá nevezte ki.

5. *C., Hyde*, angol mérnök és író, szül. Londonban 1815., megh. u. o. 1895 márc. 1. Mint mérnök, sok szakmunkát írt és ezenkívül foglalkozott nyelvészettel, etnográfiával, mitológiával és nemzetgazdaságtannal is. Bennünket érdeklő munkája: On the Turkish survey of Hungary (1888).

6. *C., Jakob Augustus Lockhart*, angol orvos, szül. Londonban 1817., megh. 1880 jan. 25. Nagyszámú, a hisztológia és fiziológia terén mozgó dolgozatai különösen a nagy agy és a gerincagy szerkezetére és funkcióira vonatkoznak. Élete utolsó éveiben a központi idegrendszer patológiájával is foglalkozott. Az ő nevéről nevezték el a gerincagy ganglionsejtjeinek egy csoportját, amelyek az alsó mell- és felső lágyékvelőben feküsznek, *C.-oszlop*-nak (pasterior vesicular column of C.).

7. *C., James Freeman*, északamerikai unitárius lelkész, szül. Hannoverben (New-Hampshire) 1810 ápr. 4., megh. 1888 jún. 8. Hét éven át lelkész volt Louisvilleben (Kentucky), ahol a Western Messenger c. folyóiratot adta ki. 1840-ben Bostonban hitközséget alapított, melynek lelkésze lett. Művei: Christian doctrine of forgiveness (5. kiad. 1879); Christian doctrine of prayer (8. kiad. 1874); Orthodoxy, its truths and errors (1856, 12. kiad. 1878); Steps of belief (1870, 6. kiad. 1876); Ten great religions (1871—1881, 2 köt.); Common sense in religion (1873); Essentials and non-essentials in religion (1878); Exotics (1875); Memorial and biographical sketches (Boston 1878); The life and times of Jesus as related by Thomas Didymus (1897); Ninetenth century questions (1897), érdekes értekezések Shakespeareről, Rousseauról, W. E. Channingról stb. Önéletrajzát kiadta *Hale* (1891 Boston).

8. *C., Samuel*, angol filozófus és teológus, szül. Norwichban 1675 okt. 11., megh. 1729 máj. 17. 1691 óta Cambridgeben filozófiai, teológiai és filológiai tanulmányokat végzett. 1704. és 1705. meghívták a Boyle Róbert által alapított, a természetes és kinyilatkoztatott vallás legfontosabb alaptételeinek megvitatását és bebizonyítását célzó felolvasások tartására. Ezen felolvasásaiban, melyek három kötetben láttak napvilágot, a természetes v. észvallás új megokolására törekszik, szemben a panteizmussal és az ateizmussal, miáltal feje lett az angol teológiában a racionalista áramlatnak. Egy másik főművében a természetes morál megokolására törekszik s általa az angol (és a skót) moráliskola előharcosa lett. Midőn azonban kimondotta a tételt, hogy a szentírásban semmi sincs, ami az ésszel ellenkeznék, az ortodox angol papság eretnekség gyanujába fogta és The scripture doctrine of the trinity (London 1712, 1719) című, arián szinezetű könyve miatt a kir. kabinet-lelkészek sorából is kitörülte. Hirét főleg Leibniz-cal folytatott s be nem fejezett harca alapította meg. Az ide vonatkozó iratok: A collection of papers, which passed between Leibniz and C. (először London 1717, franc. Amsterdam 1719 és 1740) cím alatt jelentek meg. Filozófiai műveinek egy kiadása Londonban jelent meg 1732—42, 4 kötetben. V. ö. *Zimmermann* R., C. Sámuel élete és tanai (Bécs 1870).

Clarke-féle oszlop, l. *Gerincvelő*.

Clark-elem, l. *Normálelem*.

Clarke's Fork vagy *Flathead*, 700 km. hosszú mellékfolyója a Kolumbiának a Rocky Mountainsben. A Flathead és Bitter-Root összefolyásából keletkezik, átszeli a szép Kalispelm-tavat (636 m. magas), fölveszi a Vermillont és a Sheperderődnél, brit területen ömlik a Kolumbiába.

Clarkia *Pursh* (növ.), az *Oenotheraceae* (Ligetszépefélék) család génusza, melynek 5 faja Észak-Amerika Ny.-i részén honos. A *C. elegans* Lindl.

szára 5 dm. magas, zöldes rózsapiros; levele tojásdad, fogas, kékes-zöld, sima, virága a levelek tövében magános, lila vagy halvány-rózsaszin. A *C. pulchella* Pursh virága bíborszín, mint az előbbinek is, számos fajváltozéka, sőt teljes alakja is van. Nálunk mindkettőt ültetik.

Clarksburg, az északamerikai West Virginia Harrison kerületének székhelye, élénk szénbányászattal és virágzó gyáriparral, (1900) 4050 lak.

Clarksville, város Tennessee északamerikai államban, Montgomery countyban, a Cumberland partján, vas- és ércbányászattal, élénk dohánykereskedelemmel, (1900) 9431 lak.

Clarone, l. *Kajla-kürt.*

Clary-Aldringen *(Clary und Aldringen)*, osztrák és cseh hercegi család. Törzsatyja *Clary Bernhard* Firenzéből vándorolt be s 1363. kapta IV. Károly császártól az indigenátust Tirolban. A cseh felkelés leveretése után 1623. *Clary Franz* Csehországban terjedelmes birtokot vásárolt össze potom áron és 1625. birodalmi báró lett. Fia *Hieronymus*, szül. 1610., császári tábornok, Aldringen Annával kötött házassága révén az Aldringen család címeit és vagyonát örökölte s 1666. grófi rangot nyert (megh. 1671.). Dédunokája *Franz Wenzel* 1767. II. József császártól a birodalmi hercegséget kapta. E hercegi ágból kitüntek *Leopold* (szül. Prágában 1736., megh. Bécsben 1800 nov. 23.) mint jogász, államférfiú és történetiró, és *Karl Josef* (szül. Bécsben 1777 dec. 2., megh. u. o. 1831 máj. 31.) mint az irodalom és művészet pártolója. A család jelenlegi feje *Carlos* herceg, ki 1844 ápr. 3. Bécsben szül., Edmund Moritz herceg legid. fia, az urakházának tagja (megh. 1894.), Carlos id. öccse, *Siegfried* gróf (szül. 1848) a diplomáciai pályán működik. Carlos herceg ifj. öccse, *Manfred* gróf, osztrák államférfi, szül. Bécsben 1852 máj. 30. A közigazgatási pályán működött. 1896-ban Sziléziának, 1898. Stiriának lett helytartója. 1899 okt. 2. a császár kinevezte földmívelésügyi miniszterré, megbízván őt egyúttal a minisztertanácsban való elnökléssel. Új nyelvrendeletek kidolgozása volt a feladata s hogy a birodalmi gyűlést egybehívja, megint munkaképessé tegye és a magyar kiegyezés elfogadására rávegye, amiben azonban a csehek obstrukciója megakadályozta. Ez okból 1899 dec. 22. lemondott és visszament Stiriába helytartónak.

Clary wine (növ.), l. *Salvia.*

Clason, *Samuel*, svéd történetiró és politikus, szül. 1867 jún. 23. Upsalában. 1895-ben u. o. magántanár lett, 1904 óta rendes tanár, 1906 óta pedig az első kamrának konzervativ tagja. Munkái: Till reduktionens förhistoria (Upsala 1895); Historisk redogörelse för unionsfrågans tidigare skeden (Stockholm 1898); Ur konung Gustaf II. Adolfs skrifter (1898); Axel Oxenstiernas bref 1625—1627 (1900); Studier öfver arkivväsendet i utlandet (1902).

Clasp (ang., ejtsd: kleszp), az ang., francia s több más állam hadseregeiben az emlék- és érdemérmek szalagjaira alkalmazott keskeny szalagidomú fémboglár, melyen azon hadjáratok évszáma, vagy azon csatatér neve olvasható, amely hadjáratban vagy csatában való részvételeért vagy kitünő működéséért az illető ezt az emlék- vagy érdemérmet kapta.

Classe intermédiaire (franc.). A bécsi rangsorozat szerint a miniszterrezidensek (l. o.) a chargé d'affaires-ekkel (l. o) egyenlő rangsorban voltak. Az aacheni jegyzőkönyv szerint azonban a miniszterrezidensek külön rangosztályt, C.-t alkotnak, feltéve, hogy az elfogadó állam fejénél vannak akkreditálva. L. *Követek.*

Classen, 1. *Alexander*, német kémikus, szül. 1843 ápr. 13. Aachenben. 1862-ig Giessenben és Berlinben tanult. 1865-ben *Sonnenschein* mellett Berlinben tanársegéd; 1879. az aacheni műegyetemen az analitikai kémia tanára; 1882. az anorganikus kémia tanára és az anorg. kémiai laboratórium igazgatója; 1894-től az elektrokémia tanára is és az elektrokémiai laboratórium igazgatója. Számos analitikai módszert dolgozott ki és az elektroanalitikai eljárások megalapítójának tekinthető. Fontosabb munkái: Quantitative chemische Analyse durch Electrolyse (4. kiad. 1897); Handbuch d. anal. Chemie. Lehrb. d. anorg. Chemie (Roscoeval, 2 köt. 1897); Ausgewählte Methoden d. anal. Chemie (1901—03, 2 köt.). Átdolgozta *Mohr*, Lehrb. d. chem.-anal. Titriermethode c. munka 7. kiadását.

2. *C.*, *Johannes*, német filológus, szül. Hamburgban 1805 nov. 21., megh. u. o. 1891 aug. 31. Lipcsében és Bonnban tanult, 1829. bonni magántanár, 1832. a berlini joachimstali gimnázium tanára, majd lübecki, m.-frankfurti, hamburgi tanár és igazgató. Fő munkája Thukydides kiváló jegyzetes kiadása (Berlin 1862—78, 8 köt.). Rendezte Niebuhr római történetének 3. kötetét, megírta Niebuhr életrajzát (Gotha 1876), kiadta Theophanest (Corpus histor.Byzant.) s finom megfigyeléseken alapuló művet írt a homerosi nyelvhasználatról (Beobachtungen über den Homer. Sprachgebrauch, Frankfurt 1867). V. ö. *Schultess*, Johannes C. (Hamburg 1892).

Classiarii, a római hajóhad legénysége, melyet a szegény polgárok és felszabadított rabszolgák közül soroztak, rang és zsold dolgában alacsonyabbak a légió katonáinál. A császári korban a ravennai és misenumi hadikikötők legénységének egy részét Rómába rendelték s ott a szinházak vitorlákkal való befödésének végzésére alkalmazták.

Classici auctores v. *autores*, l. *Klasszikus* és *Klasszicizmus.*

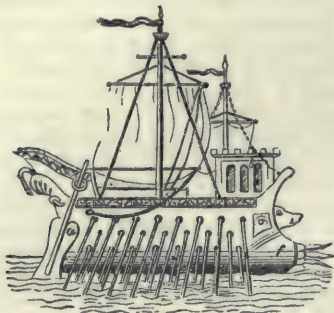
Classicum (lat.), a római hadseregben a tubákkal és a kürtökkel adott csatajel, amelyre a csapatok támadólag nyomultak előre; a comitia centuriata összehívásánál is ezt a jelet használták. L. még *Conclamatio.*

Classicus, l. *Klasszikus* és *Klasszicizmus.*

Classicus, *Julius*, a germán trevirek főnöke, sokáig a rómaiak szolgálatában állott, azonban Kr. u. 70. a bataviai Civilis (l. o.) ösztönzésére szintén támogatta azt a törekvést, mely Galliát Rómától független országnak akarta megtenni. Petilius Cerialis azonban e törekvéseknek véget vetett.

Classis (lat.) a. m. osztály, hadsereg, hajóhad. A római hajóhad rendesen 2 részből állt, a tulajdonképeni hadihajókból, *naves longae* és az eze-

ket követő teherhajókból, *naves onerarii.* Hadihajóul leggyakrabban a *navis triremis*-t (l. az *ábrát)*, a háromevezőst, használták. — *C.* állattani értelemben l. *Rendszer;* növénytani értelemben l. *Növényrendszertan.*

Navis triremis.

Classis *(Portus Classis)*, az Adriai-tengeri hadiflotta számára Augustustól Ravennában épített hadikikötő, melynek nevét a ravennai (l. o.) Sant' Apollinare in Classe templom megőrizte.

Clathropteris *Brngt.* (növ.), a harasztfélék kihalt génusza. Valószinüleg a Polypodiaceae családba tartozik. Levélmaradványai Európa számos helyén kerültek elő a rhaetből és alsó-liasz rétegekből. Egyetlen, határozott faja a *C. platyphylla* Brngt.

Clathrulina, *rácsos állatka*, a napállatkák *(Heliozoa)* rendjébe tartozó véglény-nem. L. *Napállatkák.*

Clathrus *Micheli* (növ.), a Pöfeteggombák génusza. A *C. cancellatus* Tournef. feltünő gomba, melyet az élénkpiros szinű rácsos szerkezet jellemez, amely a külső burok leválása után előtünik. A Földközi-tenger mellékén terem. Nálunk Zengg mellett.

Claudatur (lat.) a. m. be kell zárni!

Claude (ejtsd: klód), 1. *Jean*, francia teológus, szül. Dél-Franciaországban 1619., megh. 1687. Hágában. Párisban apologetikai művei, főleg pedig Défense de la réformation (Rouen 1673, 4 köt.) cimű műve által jelentékeny névre tett szert s 1666 óta a Páris melletti Charentonban nyert lelkészi állást. A nantesi ediktum megszüntetésével Franciaországot 24 óra alatt el kellett hagynia, ekkor Hágába ment, ahol a Plaintes des protestantes cruellement opprimés dans le royaume de France (Köln 1686) cimű művét irta. Összegyüjtött munkái: Oeuvres posthumes de J. C. (Amsterdam 1688, 5 köt.) cimen jelentek meg.

2. *C., Michel*, l. *Clodion.*

Claude de France, l. *Claudia.*

Claude Lorrain (tkp. *Claude Gellée* v. *Gelée)*, francia festő, szül. Chamagneban, Lotharingiában (innen mellékneve) 1600., megh. 1681 nov. 21. Fiatalon Rómába került, itt Tassi Agostinónak volt tanítványa és egész életét, rövid megszakításokkal, Rómában töltötte. Művészetének fejlődésére az olasz és németalföldi művészet gyakorolt befolyást, de C. tájképei a természet teljesen egyéni felfogását tükröztetik vissza. Motivumait különösen a római Campagna beható tanulmányozásából merítette, de a természetből nyert motivumokkal szabadon bánik el és tudatosan rendezi el őket. Igy keletkeznek ideális tájképei, melyek a tájképfestés történetére igen nagy befolyással voltak. Egységes, heroikus, gyakran idilli hangulat foglalja egybe a képek elemeit: facsoportokat, romokat, antik templomokat, palotákat. Igen szereti a mély perspektivákat, a tengert, melynek előterét épületekkel díszitett, mozgalmas kikötő foglalja el. A tájképek keretében fellépő kis alakok, csoportok többnyire mitológiai vagy bibliai jellegüek, néha csakis a táj élénkítésére szolgálnak. Az a nagyszerü, hol mélységesen komoly, hol derült felfogás, amely C. tájképein visszatükröződik, a fény fontos szerepében találja megkapó kifejezését. Képeinek egy részén a ragyogó, izzó napfény árasztja szét aranyos sugarait, míg kivált későbbi képeit mérsékeltebb, finomabb, ezüstös fény jellemzi. Műveinek hitelesítésére maga C. 200 tollrajzból álló sorozatot készített: a híres Liber Veritatis, mely Chattworthban Devonshire herceg birtokában van, 1774—77. Earlom rézmetszetei reprodukciójában is megjelent. Festményeinek nagy sorozatából különösen jellemzők: a párisi Louvreban a Forum Romanum, Tengeri kikötők különböző világításban; Dávid királlyá avatása; Odysseus és Chryseis; a londoni Nat. Galleryben a Tengeri kikötő; Sába királynője; a müncheni Alte Pinakothekben Hágár elüzetése; a szentpétervári Eremitageban négy híres tájkép, bibliai staffagezsal, reggeli, déli, esti és éjjeli hangulatban; a drezdai képtárban Akis és Galatea, Menekülés Egyiptomba; a Palazzo Doriában Rómában Izsák és Rebekka (a Malom); a londoni Buckingham Palaceban Európa elrablása; a Bridgewater képtárban az Égő csipkebokor; Napfényes kikötő stb. Különösen jól van képviselve angol magángyüjteményekben. Jellemző műve a budapesti Szépművészeti Muzeumban lévő szép képe is: Villa a római Campagnában (l. a *képmellékletet).* C. földijének, Callotnak hatása alatt grafikával is foglalkozott. 27 hiteles rézkarca különösen a nap egyes szakainak költői, hangulatos ábrázolásával tünik ki. V. ö. *Pattison*, C., sa vie et ses oeuvres (Paris 1884); *Bouyer*, C. (u. o. é. n.).

Claude os, aperi oculos, latin közmondás, a. m. fogd be a szád s nyisd ki a szemed; azaz láss, de hallgass.

Claudetit (ásv.), az egyik módosulata az arzénoxidnak (As_2O_3), a másik az arzenit ritkább ennél; kristályait régebben rombos rendszerbelinek tartották, azonban egyhajlásunak. Sokáig csakis Portugáliából (San-Domingo bányák) volt ismeretes. 1887-ben nálunk Szomolnokon is találták (Szabó J., C. Szomolnokról. Földtani Közlöny 1877). Kohótermények között Freibergből is ismeretes, valamint nedves úton is előállították.

Claudia *(Claude de France)*, XII. Lajos és bretagnei Anna leánya, angoulêmei Ferenc trónörökös (utóbb I. Ferenc király) felesége, szül. 1499 okt. 14., megh. 1524. Okosságával és modorával nagy befolyással volt férjére; a nép pedig csak a jó királynénak nevezte. Egy szilvafajt is nevez-

Claude-Lorrain cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

CLAUDE-LORRAIN: VILLA RÓMA MELLETT
(BUDAPEST, SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM)

tek el nevéről, a Reine claude-ot (l. o.). Fiai közül II. Henrik 1574. került a trónra. V. ö. Claude de France (Paris 1892).

Claudia gens (lat.), l. *Claudiusok*.

Claudianum senatus consultum. Claudius császár indítványára kelt tanácsvégzés, mely szerint a polgárnő, ha idegen rabszolgával él (contubernium) s megintés után se hagyja abba az együttélést, a rabszolga gazdájának rabnőjévé válik.

Claudianus, 1. *Claudius*, az «utolsó» római költő, szül. Alexandriában Kr. u. 365 táján. A század végén Rómába kerülvén, a vandal Stilicho kegyét megnyerte, fontos hivatalokat viselt. Honoriusnak udvari költője lett s a Traianus forumán még életében szobrot kapott. Áradozó dicséreteket zengett Stilichóról, Honoriusról, dagályos époszokat diadalaikról, nászéneket Honoriusnak és Stilicho leányának, Mariának egybekeléséről, ellenben maró gúnnyal gyalázta a keletrómai minisztereket, Rufinust és utódját, az eunuchus Eutropiust. Mind e költeményeket, melyek a kor történetére nézve igen fontos, bár kritikával használandó források, kiadta Jeep (Leipzig 1876—79, 2 köt.) és Birt a Monumenta Germ. X. kötetében. Legbecsesebb befejezetlen mitológiai tárgyú éposza: Proserpina elrablása (De raptu Proserpinae). Görög nyelven egy Gigantomachiát is írt, valamint latin és görög epigrammákat.

2. *C. Ecdicius Mamertus*, élt az V. században. Meghalt 470—474 körül Vienneben. Klasszikus műveltségű, tudós, jámbor férfiú, költő bölcsész és teológus. Vannak, kik neki tulajdonítják a feketevasárnapi officiumban lévő: Pange lingua gloriosi lauream certaminis című szép himnuszt. Legfontosabb munkája: Libri tres de statu animae. (Kiad. Engelbrecht, Wien 1885.)

Claudia Procula, *szent;* állítólag Pilatus jeruzsálemi római helytartó neje lett volna.

Claudicantes (lat.), a kalixtinusok (l. o.) mellékneve.

Claudicatio (lat.) a. m. sántítás, tökéletlenség; *versus claudicans*, sántikáló vers.

Claudicatio intermittens (lat., *dysbasia intermittens)*, időszakos sántítás, mely a lábszár verőereinek elmeszesedését szokta kisérni.

Claudicatio spontanea (lat.), önkéntes sántítás; a sántításnak az a formája, mely csípőizületi gyuladás kezdeti szakaszában észlelhető és a végtag kimélésében leli magyarázatát. L. *Csípőizületi gyuladás*.

Claudiopolis, 1. Kolozsvár latin neve.— 2. *C.*, Bithynia városa, melyet régebben Bithyniumnak (l. o.) neveztek; Antinoosnak (l. o.), Hadrianus császár kedvencének szülőhelye.

Claudius, 1. a negyedik római császár (Kr. u. 41—54), teljes nevén: *Tiberius C. Nero Germanicus*, Augustus mostoha fiának, Drusus Germanicusnak és Antoniának fia, Tiberius császárnak unokaöccse, szül. Kr. u. 10. Lugdunumban (Lyon). Gyenge szellemi tehetsége miatt Tiberius mellőzte, csak Caligula emelte magas méltóságokba, s halála után a prétoriánusok az egykor ünnepelt Germanicusnak a fiát császárrá kiáltották ki, mit a szenátus kénytelen volt jóváhagyni. Minthogy nem uralkodásra nevelték, ifjuságát irodalmi és jogi tanulmányokban töltötte el, melyek iránt később is érdeklődött, egynéhány történeti munkát ki is adott, a római írást pedig három betüvel akarta szaporítani, de reformja halálával kudarcot vallott. Kormányzása kezdetben biztató volt, de ügyetlen modora, erőtlen teste és jellembeli gyöngesége miatt csakhamar szabadosai (Narkissos és Pallas) meg feleségei ragadták magukhoz Rómában a hatalmat. Harmadik neje, Messalina (l. o.) erkölcstelen életét egyideig egykedvüen tűrte; kivégzése után még rosszabb hatással volt rá a kegyetlen és uralomra vágyó unokahúga, Agrippina (l. o.), kit 49. tett nejévé, első férjétől származó Nero fiát pedig adoptálta. De mivel Agrippina félt, hogy C. halála után nem Nero, hanem Britannicus lesz a trónon utóda, a császárt megmérgezte. C. uralma különben nem volt eredménytelen. Építkezései közül kiváltak vízvezetéke (aqua Claudia) és az ostiai kikötő. Külső politikája is sikeres volt; alatta lett Mauretania római provinciává; mivel pedig a galliai lázongásokat csak Britannia leigázásával lehetett megszüntetni, itt nagy területet hódítottak meg légiói. Szobra sok nagyobb muzeumban látható.

2. *II. C. (Marcus Aurelius C. Gothicus)*, római császár Kr. u. 268—270-ig. Mint illir eredetü bátor katonatisztet társai Gallienus ellenében imperátorrá kiáltottak ki. Először az alemannokat győzte le, kik a Brenneren át már a Garda-tóig nyomultak. 269-ben a gótokat, kik a Dunától le a Balkánig az egész vidéket elárasztották, a moesiai Naissus (Nis) mellett teljesen leverte és így méltán kapta a Gothicus nevet. 270-ben Sirmiumban (a mai Szerémségben) a pestisjárvány áldozata lett.

3. *Tiberius C. Nero*, római császár, l. *Tiberius*.

4. *Gaius C. Nero*, római császár, l. *Nero*.

5. *C.*-nemzetség, l. *Claudiusok*.

Claudius, 1. *szent*, előkelő burgundi családból született. Apát, később besançoni püspök. Néhány évi püspökség után azonban visszatért szerzetesi magányába, hol 696. meghalt. A róla elnevezett St. Claude kolostor búcsujáró hely lett. Szt. C. Franciaország egyik védszentje.

2. *C.*, spanyol eredetü exegeta (szentirásmagyarázó), 820. torinói püspök. A szentképek tiszteletének szóval és tettel ellensége volt annyira, hogy a képtisztelőket bálványozóknak nevezte. Hasonlóképen ellensége volt a szentek ereklyéinek, a keresztnek és a búcsujárásoknak. Meghalt 840 körül.

Claudius, *Matthias*, irói nevein *Asmus* és *Der Wandsbecker Bote*, német költő és iró, szül. Reinfeldben (Holstein) 1740 aug. 15., megh. Hamburgban 1815 jan. 21. Jenában teológiát, majd jogot hallgatott s évekig szülei házánál élt. 1768. a Hamburgische Adressencomptoirnachrichten szerkesztőségébe lépett s Wandsbeckben telepedett le. 1771—75-ig Asmus néven a Bode J. J. által megalapított Der Wandsbecker Bote c. lapot szerkesztette. 1776-ban mint hivatalnok Darmstadtba ment, de már 1777. ismét Wandsbeckbe tért vissza. 1778-ban Altonában a schleswig-holsteini bank revizora lett. C. igen eredeti, kiválóan né-

pies irányú költő. Iratait erőteljes humor, vallásos bensőség hatja át. Sok dala van, melyek valóságos népdalokká lettek; ezeket egyéb prózai darabokkal együtt kiadta e címmel: Asmus omnia sua secum portans oder Sämtliche Werke des Wandsbecker Boten (8 köt., 1775–1812., 13. kiad. kiadta Redlich, 1902); válogatott műveit kiadta Gerok (3. kiad., 1903). V. ö. *Herbst*, M. C., der Wandsbecker Bote (4. kiad. 1878). Róla írtak még *Schneiderreit* (1898) és *Möhn* (1901).

Claudiusok *(gens Claudia)*. Rómában két ily nevű nemzetség volt, egy plebejusi, melynek legkiválóbb ága a Marcellus-család (l. *Marcellus)* és egy patriciusi, mely Róma történetében nagy szerepet játszott és híres volt nemesi gőgjéről. Legelső tagjai az Appiusok, még pedig:

1. *Appius C.*, ki a hagyomány szerint szabin földről vándorolt klienseinek nagy számával Rómába, itt patricius lett, erélye és tehetsége Kr. e. 495-ben konzulságra emelte. Szigoruan és dölyfösen bánt az alsóbb néposztállyal, mely 494-ben szecesszióra határozta el magát.

2. *Appius C.*, az előbbinek fia, 471-ben konzul, oly kegyetlenül bánt a volszk háborúban a katonákkal, majd később az eladósodott néppel, hogy törvény elé idézték, mire öngyilkos lett.

3. *Appius C.*, az előbbinek fia, decemvir (451.), vezetője volt a 10 tagú és nagy jelentőségű testületnek, melynek ő a második évben is tagja volt,mikor államcsíny révén élethossziglan akarta magának biztosítani a főhatalmat. De Verginiával szemben tanusított erőszakossága felizgatta ellene a közvéleményt és megbuktatta. Börtönben öngyilkossággal végezte életét.

4. *Appius C. Caecus* (a. m. vak), a híres cenzor, Kr. e. 312-ben építtette a híres via Appiát, mely Rómától D.-re Capuáig, később Brundisiumig (ma: Brindisi) vezetett; ugyanekkor teremtette meg a róla nevezett vízvezetéket (aqua Appia). Midőn 280-ban Pyrrhus, Epirus királya, Kineast Rómába küldte békealkudozás végett, mint öreg és vak szenátor nagy beszédben tiltakozott az ellen, hogy Róma Itália talaján fegyverben álló ellenséggel alkudozzék.

5. *Publius C. Pulcher,* Caecus fia, Kr. e. 249-ben mint konzul vezérelte az első pún háborúban a hajóhadat, mely Lilybaeumot a tengertől elzárta. Innen meg akarta lepni Adherbalnak Drepanumnál táborozó hajóhadát,s midőn az augurok ez ellen tiltakoztak, mivel az áldozati tyúkok nem akartak enni, ezeket a tengerbe dobatta, hogy ha nem esznek, hát legalább igyanak. A pún hajóhad azonban megverte, és emiatt Rómában perbe fogva, csak a véletlen mentette meg az elítéltetéstől. Csakhamar azután meghalt.

Clauren, *Heinrich,* álnév, l. *Heun.*

Claus, 1. *Emile,* belga festő, szül. Vive-Saint-Eloi-ban 1849 szept. 29. Az antwerpeni kir. művészeti akadémia tanítványa. Kezdetben a naturalista irány híve, később azonban a francia luministákhoz csatlakozik s ő is, mint Claude Monet, leginkább a festészeti fényprobléma megoldásával foglalkozik. Művei többnyire tájképek, vagy a flamand népélet és az állatvilág jeleneteit tüntetik fel, vannak azonban sikerült pleinair arcképei is. Nevezetesebbek: Combat de coqs en Flandre, Maison Zonneschijn (a párisi Luxembourg-muzeumban), Vaches traversant la Lys (a brüsszeli képtárban), Récolte du lin (u. o.), Sarcleuses (az antwerpeni muzeumban), Journée de soleil (a genti muzeumban). A berlini, drezdai és velencei modern képtárakban szintén van egy-egy festménye.V. ö. *Lemounier* C., É. C. (Brüssel 1908).

2. *C., Karl,* német zoológus, szül. Kasselben 1835 jan. 2., a würzburgi, göttingeni s végül a bécsi egyetem tanára volt s mint ilyen átvette a trieszti zoológiai állomás vezetését is; megh. Bécsben 1899 jan. 18. Nagy érdemei vannak az alsóbbrendű gerinctelen állatokra, főleg a Coelenteratákra és Crustaceákra vonatkozó ismeretek gyarapításában. Művei: Die frei lebenden Kopepoden (Leipzig 1863); Über die Grenze des tierischen und pflanzlichen Lebens (u. o. 1863); Die Kopepodenfauna von Nizza (Marb. 1866); Beobachtungen über Lernaeocera, Peniculus und Lernaea (u. o. 1868); Die Metamorphose der Squilliden Göttingen 1871); Bau und Entwickelung von Branchipus stagnalis und Apus cancriformis (u. o. 1872); Die Typenlehre in Haeckels sogen. Gasträatheorie (Wien 1874); Untersuchung zur Erforschung der genealogischen Grundlage des Krustazeensystems (u. o. 1876); Studien über Polypen und Quallen der Adria (u. o. 1877); Untersuchungen über die Organisation und Entwickelung der Medusen (Prag 1883); Die Platysceliden (Wien 1887); Lamarck als Begründer der Deszendenzlehre (1888); Über die Wertschätzung der natürlichen Zuchtwahl (1888); Über den Organismus der Nebaliden und die systematische Stellung der Leptostraken (1888); Kopepodenstudien (1. füzet, Peltidien, 1889); Über die sogen. Bauchwirbel der Kopepoden (1893); Organisation und Entwickelung von Cyclops (1893); Entwickelung der Cyphostoma von Cotylorhiza etc. (1890—1892); Entwickelung und System der Pontelliden (1893); Die Halocypriden des Atlantischen Ozeans und Mittelmeers (1891); Das Medianauge der Krustazeen (1891); Beiträge zur Kenntnis der Süsswasser-Ostrakoden (1892 és 1895); Über die Maxillarfüsse der Kopepoden und die morphologische Deutung der Cirripedien-Gliedmassen (1895); Wiederbelebung im Schlamm eingetrockneter Kopepoden (1895); Grundzüge der Zoologie (Marb. 1866; 4. kiadás 1879—82, 2 köt.); Lehrbuch der Zoologie (u. o. 1880, újabb kiadásait *Grobben* dolgozta át). 1878-ban megindította az Arbeiten aus d. zoolog. Institut der Universität Wien u. d. Zoolog. Station zu Triest c. folyóiratot, mely az állattan minden köréből közöl eredeti dolgozatokat.

Clausalgia (gör.), fájdalmas égető érzés a bőrben.

Clausel, *Bertrand,* l. *Clauzel.*

Clausen, 1. *Henrik Nikolai,* dán teológus, szül. Maribóban, Laalandon 1793., megh. Kopenhágában 1877 márc. 28.Tevékeny szerepet vitt hazája történetében. Állhatatos képviselője volt VIII. Keresztély alatt az alkotmányos törekvéseknek, s mint az ellenzék vezére lépett fel VIII. Keresztély halála után a barátjával Schouw J. F.-el együtt írt: A trónváltozás című röpiratban.Tagja

lett a törvényhozó országgyűlésnek 1848—49-ig, tárca nélküli miniszter 1848—51-ig s később is tagja maradt a törvényhozó testületeknek. 1874-ben letette tanári hivatalát. Teológiai irányára Schleiermacher volt nagy befolyással. Teológiai iratai közül, melyek racionalizmusa erős oppoziciót támasztott, említendők: Katholicismus und Protestantismus; Kirchenverfassung, Lehre und Ritus (Kopenh. 1825: németül Friestől 1828); Hermeneutik des Neuen Testaments (u. o. 1840; németül Schmidt-Phiseldecktől, Leipzig 1841); Erklärung der synoptischen Evangelien (u. o. 1848—50); Christliche Glaubenslehre (u. o. 1853). A Zeitschrift für ausländische theologische Litteratur című folyóiratnak 30 éven át volt kiadója. Halála után jelent meg Aufzeichnungen aus der Geschichte meines Lebens und meiner Zeit c. műve (u. o. 1877).

2. *C., Sophus*, dán költő, szül. 1865 szept. 12. Langelandon. 1895-ben ujságszerkesztő lett Nykjöbingben. Költeményeiben a francia újromantikusok, Baudelaire és Verlaine utánzója s ezek nem is találtak különösebb visszhangra. Jobbak novellái, melyekben sok humorral festi a dán kisvárosi életet. Regényei: Kitty (1895); A város (regényciklus, I. köt. 1900).

Clausewitz, *Karl von*, porosz tábornok és katonai író, szül. Burgban 1780 jún. 1., megh. Boroszlóban 1831 nov. 16. Egész fiatalon részt vett az 1793—94-iki rajnai hadjáratokban. 1806-ban Prenzlaunál francia fogságba esett, de kiváltották és 1812-ig Scharnhorst alatt a hadügyminisztériumban működött. 1812-ben orosz szolgálatba lépett s az 1813. hadjáratban mint vezérkari főnök vett részt. Ennek történetét megírta: Übersicht des Feldzugs von 1813 (Leipzig 1814) c. munkájában. 1814-ben újra porosz szolgálatba lépett, hol 1830. a tüzérség főfelügyelőjévé és vezérkari főnökké nevezték ki. Hinterlassene Werke über Krieg u. Kriegsführung c. műve (Berlin 1832—37, 10 köt.) mai napig elsőrangú fontosságú, szintúgy: Vom Krieg 1880, melyhez Scherff magyarázó jegyzeteket csatolt. Végül: Der Feldzug von 1796 in Italien (2. kiad. 1858) és Der Feldzug von 1815; mindkettő remek hadtörténeti monográfia. V. ö. *Schwartz*, Leben des Generals von C. (Berl. 1877, 2 köt.), *Meerheimb*, K. v. C. (Berlin 1875), *Delbrück*, Histor. polit. Aufsätze (1893); *Bernhardi*, Leben d. Gen. K. v. C. (1878).

Clausilia, *zárosszájú csiga*, a tüdős csigák *(Pulmonata)* rendjébe, a nyelesszemű tüdős csigák *(Stylommatophora)* alrendjébe, a *Helicidae*-családba tartozó csiganem, melyre jellemző balra csavarodott, karcsú, orsóforma, tompahegyű háza, melynek háznyilása mögött külön fedő-készülék, úgynevezett zárólemezke van. Ez a zárólemezke szabad végén kiszélesedett és rugalmas nyéllel a csigaház orsójával van összekötve. 600-nál több élő faját ismerjük, melyek Európában, Ázsiában, Afrikában és Dél-Amerikában sziklákon, régi falakon, vizek, források közelében gyakoriak. Hazánk területén 68 faj él. Az *Alopia*-alnembe osztott zárosszájú csigáknak, melyek hazánkban Bucsecs, Királykő, Csukás stb. vidéken fordulnak elő, zárólemezük nincsen.

Clausius, *Rudolf*, kiváló német fizikus, szül. Cöslinben 1822 jan. 2., megh. Bonnban 1888 aug. 24. Tanulmányait Berlinben végezte s u. o. magántanár lett, később pedig a tüzériskolán tanította a fizikát. 1855-ben a zürichi műegyetemen a fizika rendes tanára lett, azonban 1867. Würzburgba és 1869. Bonnba ment, ahol élete végéig maradt. Munkái főképen az elméleti fizikára vonatkoznak; ő az egyik megalapítója a mechanikai hőelméletnek (l. o.), amelynek ú. n. második föltétele az ő és Carnot nevéhez fűződik. Erre vonatkozó alapvető munkája: Über die bewegende Kraft der Wärme, die Gesetze, welche sich daraus für die Wärme selbst ableiten lassen (Poggendorf, Annalen d. Physik 1850; újabban az Ostwald féle Klassiker d. exakt. Wiss. c. gyüjteményben is megjelent), míg az Über die Art der Bewegung, welche wir Wärme nennen c. értekezésében a kinetikai gázelmélet alapjait vetette meg. Igen kiváló munkálatai vannak C.-nak az elektromosság terén is. Összegyüjtött értekezései: Abhandlungen über die mechanische Wärmetheorie (Braunschweig 1864—67), 2 kiadásban rendszeres mű formájában jelentek meg és pedig: I. köt. Die mechanische Wärmetheorie (1876); II. köt. Die mechanische Behandlung der Electricität (1879); III. köt. Kinetische Theorie der Gase (kiadta Planck u. Pulfrich 1889—91). V. ö. *Riecke*, Rudolf C. (Göttingen 1889).

Clauson-Kaas, *Adolf*, dán pedagógus, szül. 1826 máj. 16. Langenfelden, Altona mellett, megh. 1906 okt. 28. Kopenhágában. Nevezetes a szlöjdoktatás érdekében való sikeres fáradozásaiért. 1866-ban elhagyva a katonai szolgálatot, működését erre fordította. Hazáján kívül is volt hatása, főként Németországban. Célját szolgálta műve: Über Arbeitsschulen und Förderung des Hausfleisses (Bremen 1881.) s két folyóirata: Nordisk Husflidstidende és Husflidsmeddelelser (Kopenhága).

Clauss *Vilma (Szarvadyné)*, zongoraművésznő, szül. Prágában 1834 dec. 13., megh. Párisban 1907 szept. 2. Proksch intézetében képezte magát és először 1849. lépett fel; később művészeti utazásokat tett Francia-, Németországban s Angliában, hol mindenütt mesteri, stílszerű játékával diadalt aratott. 1851 óta Párisban élt, 1855. Szarvady Frigyes íróhoz, a párisi magyar követség volt titkárjához ment nőül; 1882 márc. 2. óta özvegy volt.

Clausthalit (ásv.), szelénólom (PbSe), a hexaéder lapok irányában hasad, jól kifejlődött kristályok nem ismeretesek, csakis finoman szemcsés halmazok és hintve. Ólomszürke, fémfényű. Legismertebb termőhelye Clausthal a Harz-hegységben.

Claustrales (lat.) a. m. szerzetesek.

Claustrenses (lat.) a. m. apácák.

Claustrum (lat.) a. m. zár, rekesz, elzárt hely; szoros; kolostor. C. *virginitatis*, a szűzhártya.

Clausula (lat.) a. m. záradék; a nemzetközi jogban a szerződésekbe felvett különleges járulékos rendelkezés.

Clausura (lat.), 1. egyházi műszó, mely kifejezi *a)* a mindkét nemű szerzeteseknek szigorú elkülönítését, elzárását a világtól; *b)* azt a körülzárt he-

lyet, melyen az említett célból a szerzeteseknek tartózkodniok kell, s melyet elhagyniok és hová világiaknak lépni engedély nélkül tilos.

2. *C.*, a könyvek záró-csattja. A C. a XIII. sz.-ban jött divatba, eleinte bőrből volt, majd fémmel díszítették, míg végre teljesen fémből készül. A XVI. sz.-ból sok szép fém-C. maradt ránk, különösen dél-német munkák bevésett mondásokkal és alakos dísszel. A C. díszítése a könyvével megegyezik. A XVII. sz.-tól kezdve szalagok és zsinórok is szerepelnek C. gyanánt.

Clausura, község, l. *Aranybánya.*

Clausura et apertura oris (lat.) a. m. a szájnak csukása és megnyitása: a bíbornoki méltóságba való beiktatás. L. *Apertio.*

Clausura nigromantica (lat.), a középkori varázslók ama hite, hogy az emberi testbe külső sérülés nélkül idegen tárgyakat lehet belevarázsolni. Ezt Theophrastus Paracelsus is hitte.

Clauzel v. *Clausel* (ejtsd: klozel), *Bertrand*, gróf, francia tábornagy, szül. Mirepoixban 1772 dec. 12., megh. Secourieuben 1842 ápr. 21. 1799-ben Olaszországban egy dandárt vezényelt. 1802-ben Leclerc tábornokkal San-Domingóba vitorlázott. 1809-ben Ausztria ellen, 1810-től kezdve pedig Spanyolországban küzdött. XVIII. Lajos a gyalogság főfelügyelőjévé nevezte ki, ennek dacára C. Napoleon visszatértekor rögtön ennek pártjára állott és a visszatérő Bourbonoknak ellenszegült. Ezért 1815. hazaárulás címén halálra ítélték, mire É.-Amerikába menekült. 1819-ben mind a mellett visszatérhetett Franciaországba, hogy ártatlanságát kimutathassa, ami sikerült is. A júliusi forradalom után (1830) az algeriai parancsnokságot kapta, hol az Atlasz láncain át viselt győzelmes hadjáratáért tábornaggyá nevezték ki. Nemsokára a parlamentbe választották, ahol az ellenzékhez csatlakozott. 1835-ben C.-t bízták meg mint főkormányzót Algeria gyarmatosításával, de már 1837. visszahívták. 1838 óta ismételten tagja volt a képviselőháznak. Hadi működéséről és Algeriáról több röpiratot tett közzé.

Clavadel, látogatott svájci fürdő, l. *Davos.*

Clavaria *Vaill.* (növ.), a Hymenomycetineaehez tartozó gombagénusz; közel 300 fajából nálunk mintegy 40 fordul elő. Többnyire erdőkben, a talajon élnek. Termőtestük húsos, bunkóalakú (C. pistillaris L.) vagy korallszerüen ágasbogas. Sárgás színűek. Mindannyian ehetők. Legízletesebbek a *C. Botrytis* Pers. és a *C. flava* Schaeff. A nép *szarvasgombának* nevezi őket, de nevezi többek közt medvefarokgombának, klárisgombának, lasagombának is. L. *Szarvasgomba.*

Claveau (ejtsd: klavó), *Anatole Ferdinand*, franc. hirlapíró, szül. Bièvreben, Páris mellett, 1835 máj. 30. 1865 óta a törvényhozó testület naplószerkesztőségének titkára, 1890 óta a képviselőház naplószerkesztője volt, 1903. nyugalomba vonult. *Quidam* álnéven évek hosszú során a Figaróban számos közleményt írt a napi kérdésekről. Önálló művei: Le roman de la Comète (1857); Nouvelles contemporaines (1860); Contre le flot (1886, a francia akadémia által koszoruzott pályamű); Un chef de service. Portrait d'après nature (1888); Fin de siècle. Pile ou face (1889); A. de Musset életrajza (1894) és Sermons laiques (1898).

Clavecin (franc., ejtsd: klávszeñ) a. m. *zongora* (l. o.), régi kezdetleges *kis zongora, clavicembalo*, mely a XVIII. sz.-ban szerepelt különféle nagyságban, kezdetleges szerkezettel és húrozattal, gyönge hanggal; azonos volt vele a *spinett* (l. o.).

Clavellina (állat), a zsákállatok (l. o.) körébe tartozó aszcidia-nem. Legismertebb faja a *C. lepadiformis* Müll., az É.-i fekvésű tengerekben honos. Köpenyéből gyökéralakú nyujtványok ágaznak ki s ezekből rügyek sarjadnak, amelyekből azután lassanként új egyének fejlődnek; az ekként fejlődő egyének együtt maradnak, anélkül azonban, hogy egymással bensőbb összefüggésbe lépnének. Átmenetet alkotnak a magános és az összetett aszcidiák között.

Claverhouse, l. *Graham.*

Claves, a lat. *clavis* (a. m. kulcs) többesszáma. *C. Sancti Petri*, Szt. Péter kulcsai. L. *Pápaság.*

Clavicembalo (ol., ejtsd: klavicsem—) l. *Clavecin.*

Claviceps *Tul.* (növ.), a tömlősgombák génusza. Hat faja közül legismeretesebb az általánosan elterjedt *C. purpurea* (Fr.) Tul., az *anyarozs* (l. o.) okozója.

Clavicula (lat.) a. m. kis kulcs, fölvilágosító könyv; *C. Salamonis*, Salamon király kabbalisztikus könyve az ördögűzésről, ráolvasásról stb.; a *boncolástanban* a. m. kulcscsont.

Clavicularius (lat.), az, akire valaminek kulcsa bizva van, ezért Szt. Péter a mennyország C.-a. L. még *Claviger.*

Clavidae (állat), a hidrozoák *(Hydrozoa)* osztályába tartozó állatnem, bunkó-alakú polipokkal. 10 ismert faja közül legismertebb faj a *Clava squamata* Bened. (a. m. *multicornis* Johnst.), mely a Földközi-tengerben és az északeurópai tengerekben honos.

Clavière (ejtsd: klavjér), *Etienne*, francia politikus, szül. 1735 jan. 27. Genfben, megh. Párisban 1793 jún. 2. Miután politikai ellenfelei szülővárosából száműzték, Párisba jött, hol Mirabeauhoz szegődött. 1791-ben girondista programmal a törvényhozó gyűlésbe választották s 1792. pénzügyminiszter lett. Midőn a Gironde tagjaival őt is elfogták, tőrt döfött szívébe. Munkái: Foi publique envers les créanciers de l'État (Paris 1789); Correspondance de lui et du général de Montesquiou touchant la campagne devant Genève (1792); munkatársa volt a Chronique de Paris c. lapnak és a De la France et des États-Unis c. nagy munkának.

Claviger, latin költői szó; egyrészt Herculesnek mellékneve «buzogányos» értelemben, mert a buzogány (lat. *clava)* Herkules attributuma; másrészt Janust, az ajtók őrző istenét is így hívták a latin költők, «kulcshordó»-t értve alatta (lat. clavis a. m. kulcs).

Clavija *Ruiz et Pav.* (növ.), a Theophrastaceae család génusza 33 fajjal Amerika tropikus részén. Fák v. cserjék. 4 faj üvegházakban is ismeretes, különösen a *C. ornata* Don *(Theophrasta longifolia* Jacq.) Venzuelából és Guajanából. Bőrnemű, csipkésszélű levelei sűrű örvökben a szár végső részletén állnak s köztük a virágfürtök

csüngenek ki. Több faj gyökere hánytató, termésük ehető.

Clavijo y Fajardo (ejtsd: klaviho i fahardo), *José*, spanyol tudós, szül. a Kanári-szigeteken 1730 körül, megh. 1806. 1762. az El Pensador (A gondolkodó) c. lapot, később 1773. pedig a Mercurio historico y politico-t (Történeti és politikai hírvivő) szerkesztette és spanyolra fordította Buffon természetrajzát. C. egy izben párbajt vívott Beaumarchais-val, mert ez tőle a nővérével folytatott szerelmi viszony felbontását követelte. Beaumarchais Mémoiresjai után Goethe C.-t egyik drámája hősévé tette, de ez a hős az élőtől nagyon különbözött.

Clavin, anyarozsból legújabban előállított kristályos anyag, még nem megbizható pótszere az anyarozsnak és készítményeinek. E néven egy tyúkszemirtó szer is van forgalomban.

Clavis (lat.) a. m. kulcs; az orgona billentyüit eredetileg C.-nak nevezték. Midőn pedig a IX. sz.-ban az illető hangok neveit felirták az orgonabillentyükre (A—G), a C. név átment a hangokat jelentő betükre is. Midőn a XI. században a betüzeneirás a vonalrendszer által egyszerüsíttetett, amennyiben csak néhány betüt jegyeztek a vonalak elé: akkor e betük kapták a *C.* (Claves signatae) nevet; ezek a mai zenei *kulcsok* (l. o.). Emellett azonban az orgona billentyüi is megtartották a C. nevet, s ez átment minden billentyüs hangszerre, tehát a zongorára is, melyet a franciák *clavecin*-nek, és a németek *Klavier*-nak hívnak maig is. — A fúvóhangszerek csappantyuját szintén C.-nak mondják. Azonkívül az orgonáknál azon rudakat is, melyek által a fujtatók működésbe hozatnak, C.-oknak, fujtató rudaknak nevezik.

C. lexikográfiai munkák neve gyanánt is használtatik, mely munkák a remekírók és a biblia megértéséhez szükséges magyarázatokat tartalmazzák, pl.: C. Ciceroniana Ernestitől (Leipzig 1831); C. Homerica Patriktól (Edinb. 1811); C. Novi Testamenti (3. kiad. Leipzig 1843).

Clavulina *d'Orb.*, kövült neme a foraminiferáknak. Kövült házaik az oligocén kor elején

Clavulina Szabói.

képződött rétegekben nagy mennyiségben találhatók. Az itt előfordult fajok a *Clavulina Szabói* Hantk. és *C. cylindrica* Hantk. — *Clavulina Szabói rétegeknek* nevezte el Hantken Miksa a középmagyarországi hegyláncolatokban található régibb harmadkorú agyag- és márgaképződményeket, amelyek az oligocén kor elején képződtek. E rétegcsoport két részre oszlik: az alsó márgára, ez a «budai márga»; a felső agyagra, ez a «kiscelli agyag». Mindkét rétegre jellemző a bennük nagy mennyiségben előforduló *C. Szabói* Hantk. nevű foraminifera, amelytől az egész rétegcsoport nevét is nyerte. Ezen rétegcsoport Magyarországon kívül Észak-Olaszországból ismeretes még, l. *Foraminiferák.*

Clavus (lat.), 1. szeg; 2. a római szenátorok és lovagok tunikájának biboros sávja; amazoknál szélesebb (ezért *laticlavii*), emezeknél keskenyebb *(angusticlavii)* volt; 3. tyúkszem.

Claxton-löveg, egyike a legrégibb, többcsövü mitrailleusöknek, melyet a 60-as évek elején Claxton francia ezredes szerkesztett.

Clay (ejtsd: klé), 1. *Cassius Marcellus*, északamerikai államférfiú, *C.* 2. unokaöccse és Green C. tábornok fia, szül. 1810 okt. 19., megh. 1893. 1835—40-ig Kentucky törvényhozó testületének tagja volt, 1841. határozottan kikelt a rabszolgaság ellen; midőn pedig a rabszolgatartók által felbujtott gyülevész nép háborgatta, Cincinnatiba költözött. A mexikói háboruban hősi ellenállás után a mexikóiak kezébe került. Lincolnnak elnökké történt megválasztatása után (1861) C. mint a győztes párt egyik vezérférfia követnek ment Szt.-Pétervárra. Visszatérte után nagyban hozzájárult, hogy Lincoln 1863. a rabszolgaságot megszüntette. 1863—69-ig újból Szt.-Pétervárott volt követ. C. beszédeit *Greeley* H. adtaki 1848. C. önéletrajzot is hagyott hátra: The life, memoirs, writings and speeches of Cassius M. C. (Cincinnati, 2 köt.).

2. *C., Henry,* amerikai államférfiú, szül. Hannoverben (Virginia) 1777 ápril 12., megh. Washingtonban 1852 jún. 29. 1803-ban a kentucky-i törvényhozó testületbe választották, mely 1806. a szövetségi tanácsba küldötte, hol a demokratákhoz csatlakozott. 1811-ben a kongresszusba választották, 1814. Gentbe ment és onnan Londonba a békekonferenciára. Adams elnök 1825. államtitkárrá nevezte ki; Jackson alatt pedig Kentucky állam szenátora lett. Az 1836. és 1844 évi elnökválasztásnál C. mint a whigpárt jelöltje Buren, ill. Polk jelölttel szemben megbukott. C. lelkes hazafi és lendületes, eszményies államférfiú volt. Életrajzát *Colton* írta meg (New-York 1846, 2 köt.), ki levelezését és beszédeit is (u. o. 1857, 6 köt.) kiadta; *Schurz* Károly is fölelevenítette C. emlékét (Boston 1885, 2 köt.).

Claycross (ejtsd: klékrossz), város Derby angol countyban; 8 km.-nyire Chesterfieldtől, (1911) 8365 lak., szén-, vasérc- és rézbányászattal.

Clayton (ejtsd: kletn), város Yorkshire (West Riding) countyban, Bradfordtól DNy.-ra, szövőfonóiparral, kőbányákkal, (1911) 4863 lak.

Clayton, *John Middleton,* északamerikai államférfi, szül. Dagsboroughban 1796 júl. 24., megh. Doverben 1856 nov. 9. A whig-párt programmjával csakhamar a kongresszusba jutott szenátornak. 1848-ban Taylor elnök C.-t államtitkárrá nevezte ki, mely állásban C. 1850. Angliával a Nikaragua-szerződést kötötte *(C.-Bulwer-szerződés)*, mely az Atlanti-óceánnak a Csöndes-óceánnal való összeköttetésére tervezett Nika-

ragua-csatornának semlegességét állapította meg. 1850-ben visszalépett, de tagja maradt a szenátusnak.

Clayton-Bulwer-szerződés, l. *Clayton.*

Claytonia *L.* (növ.), a Portulacaceae család génusza; 20 főkép Ázsia ÉK.-i, Amerika ÉNy.-i sarkköri tájain honos, 1 faj pedig Ausztráliában és Uj-Zélandon. Egyéves v. évelő pozsgás füvek. A *C. perfoliata* L. Észak-Amerikának egynyári füve. Gumóját salátának és főzeléknek használják. A szibériai *C. tuberosa* Pall. meg az északamerikai *C. Virginica* L. gumói szintén ehetők, a burgonya helyett ajánlják.

Clayton-készülék (ejtsd: klétn), dezinficiáló és tűzoltó berendezés, főleg hajók részére, amelynek generátorjában kén elégetése folytán kénes savak fejlesztetnek. A készülék egy szívócsövön át szívja fel az elégéshez szükséges levegőt, míg az égési termékek (kénes savak és nitrogén keveréke) egy Root-féle fúvó által egy hűtőbe hajtatnak és csak lehült állapotban vezettetnek azután azon légmentesen elzárandó helyiségbe, amelyet dezinficiálni akarunk, illetve, amelyben a tűz elfojtandó. A Clayton-gázból 10 m³ fejlődik 1 kg. kénből; elfojtja a levegő kiszorítása által a tüzet, megakadályozza a felraktározott öngyúló anyagok kigyúlását és megöli a helyiségben lévő patkányokat, egereket, férgeket, bacillusokat. A készülék többnyire a hajókon szokott elhelyezve lenni (pl. a brémai kikötőben állomásozó «Primus» nevű mentő- és tűzoltóhajón van ilyen stabil berendezésű), de vannak kocsira szerelt készülékek is, amelyeket azután a hajó mellé tolnak és a hajóval csővezeték útján kötnek össze. Szén- és jutaszállító hajóknál úgyszólván nélkülözhetetlen tűzvédelmi berendezés.

Clayton le Moors, l. *Accrington.*

Clear (ejtsd: klír), Irország legdélibb szigete, mintegy 600 túlnyomólag halászattal foglalkozó lakossal. Közelében van a *Fasnet-Rock* világítótorony (l. o.).

Clearing (ang., ejtsd: klíring) a. m. tisztázás, elszámolás, beszámítás, konpenzálás. Az az eljárás, mellyel a bankok egymás közötti követeléseiket és tartozásaikat nem egyenlítik ki fizetéssel, hanem kölcsönös elszámolással. Ez az elszámolás a legtöbb államban a bankok szervezkedése által tökéletesítve van az ú. n. *C.-house* (l. o.) által. A postatakarékpénztár C.-je (l. o.) egészen más alapon nyugszik és tulajdonképen nem jelent mást, mint zsiró-átutalást. L. *Csekk.*

Clearinghouse (ang., ejtsd: klíringhauz). A pénzgazdaságról a hitelgazdaságra való átmenet a pénz gazdasági szerepét megszorította, nem mint értékmérőét, hanem mint általános csereeszközét. Ugyanis a pénz helyébe a forgalomba fizetési igéretek (utalvány, csekk, váltó stb.) léptek, melyek különösen a váltónál és csekknél fennálló szigorú törvényes rendelkezések folytán általános fizetési eszközzé alakultak. A gazdasági életben előforduló fizetések bankszerű organizációja folytán a pénz szerepe még szűkebb körre szorítkozott. A közös bankkal összeköttetésben álló felek egymás közötti fizetéseiket az illető bank zsiró-átutalás által számolja el, míg a különböző bankokhoz benyujtott váltókat és csekkeket a *bankok leszámoló egyesülete*, a C. bonyolítja le. A C. által lehetővé válik az, hogy oly fizetések is (különösen csekk és váltó alakjában), melynél adós és hitelező, illetőleg kibocsátó és tulajdonos különböző bankkal áll összeköttetésben, elszámolás útján bonyolíttassanak le. E lebonyolítás feltétele az, hogy a bankok egymás között leszámolási egyletté alakuljanak, rendesen valamely nagyobb bankintézet v. külön e célra alakult leszámoló iroda vezetésével. E leszámoló iroda helyiségeiben (innen ered tulajdonképen a C. elnevezés) a nap meghatározott időpontjában megjelennek a C.-ban résztvevő *clearing-bankok* képviselői és magukkal hozván a többi bankokra szóló váltókat, csekkeket, utalványokat és egyéb elszámolandó értékpapirokat, azokat egymás között kicserélik, a fennmaradó különbözeteket pedig egymás közt kiegyenlítik. Legtöbbször ez a kiegyenlítés sem történik készpénzben, hanem, a vezető banknál levő clearing-számlán, elszámolással. A forgalom gyors lebonyolítása céljából a clearing-bankok megbizottjai már kész felállítással jelennek meg a C.-ban, ahol elszámolásaikat a megfelelő értékpapirokkal együtt benyujtják és csak a következő nap értesülnek a végleges elszámolásról. A benyujtási ívek számlaformában a következőket tartalmazzák: *feliratkép* a benyujtó bank nevét, *tartozikban* azokat az összegeket, melyekkel más bankoknak tartoznak, *követelben* azokat, melyekért a többi bankoktól követelnek. E benyujtott íveket a leszámoló iroda csoportosítja és elkészíti a *leszámolási mérleget*, melynek természetesen naponkint ki kell egyenlítődnie. Miután az esetleges differenciákat az egyes felekkel elintézték, a mérleg alapján a vezető intézet vagy a leszámoló iroda a *clearing-számlán* megterheli vagy elismeri az egyes szereplő bankokat, aszerint, hogy a benyujtás tartozik vagy követel egyenleggel zárult-e. Ily módon milliókra menő összegek kerülnek naponkint a világpiacon kifizetésre, anélkül, hogy egy fillérnyi készpénzhez kellene nyulni.

A legelső effajta intézmény a *londoni C.* volt, mely kb. 1775. alakulhatott meg. Valóban nagy jelentőségre emelkedett akkor, mikor a vezetést az *Angol Bank* vette át, melyet ez időtől igen helyesen a bankárok bankjának (the bankers' bank) neveznek. Hatalmas forgalmára nézve elég az utolsó két év forgalmát kiemelnünk:

1909-ben	13,525.448,000 £
1910-ben	14,658.863,000 £

A londoni C.-ot 1872. követte a *manchesteri*, ugyanekkor a *newcastlei*, 1879. a *birminghami*, 1886. a *liverpooli*, 1889. a *leicesteri* és 1893. a *leedsi*. Angliához hasonló, sőt talán még nagyobb fejlődést csak Amerika mutat: *New-Yorkban* 1853. alakult meg az első C. és ma kb. *több mint száz* hasonló intézete van. *Franciaországban* 1872., *Olaszországban* 1881., *Németországban* 1883. alakult az első C., melyeket a többi nyomon követett. *Ausztriában* az első efajta intézmény a bécsi *Saldosaal* volt 1864., melyet 1872. *Saldierungverein* néven újjászervezték. Nagyobb kiterjedést nyert az egyesület 1888., midőn a vezetést az *Osztrák Magyar Bank* vette át és ezáltal *Magyarországra* is kiterjesz-

tette. Ennek a Budapesti Leszámoló Egyletnek jelenleg 20 tagja van s a csekkel és váltók által lebonyolított forgalma az utolsó évben meghaladta a 2½ milliárd koronát. V. ö. *Dudley* P. *Bailey,* The Clearing-House-System (New-York 1890); G. *François,* Les Chambres de compensation et les caisses de liquidation; *Conrad-Lexis,* Handwörterbuch der Staatswissenschaften; R. *Koch,* Abrechnungsstellen in Deutschland und deren Vorgänger (Stuttgart 1883); *Halász* Sándor, Csekk, zsiró és kliring (Közgazdasági Lexikon).

Cleator Moor (ejtsd: klitr mur), város Cumberland angol countyban, az Ehen partján, (1911) 8302 lak., vasércbányákkal és olvasztókkal.

Clebsch, *Rudolf Friedrich Alfred,* német matematikus, szül. Königsbergben 1833 jan. 19., megh. Göttingenben 1872 nov. 7. 1854—58-ig Berlinben volt gimnáziumi tanár. 1858-ban a karlsruhei politechnikumnak, 1863. a giesseni és 1868. a göttingeni egyetemnek tanára lett. Eleinte Neumann befolyása alatt matematikai fizikával foglalkozott (Elastizität d. festen Körper 1862). Sokoldalusága által elérte azt, hogy átmeneteket talált a legheterogenebb matematikai szakok között. Ő alapította 1868. a Mathematische Annalen c. folyóiratot. Nevezetesebb művei: Theorie der Abel'schen Funktionen, Gordonnal együtt 1866. és Theorie der binären Formen 1871.

Cleburne (ejtsd: kliböru), az északamerikai Texas állam Johnson kerületének székhelye. Ipari, kereskedelmi és pénzügyi központ, (1900) 7493 lak.

Cleckheaton (ejtsd: klekhitn), gyárváros Yorkshire angol countyban (West Riding), 8 km.-nyire Bradfordtól, (1911) 12,867 lak., szövőiparral és vegyészeti gyárakkal.

Clee Hills (ejtsd: klihillsz), hegylánc Shropshire angol grófságban, a Severn-völgy mellett; a Brown Clee Hill (580 m.) a legmagasabb; ismeretes kőbányáiról (Dhustone).

Cleethorpes (ejtsd: klithorpsz), látogatott tengeri fürdő Lincolnshire (Lindsey) angol countyban, az Északi-tenger mellett, Great Grimsbytől 5 km. távolságra, (1911) a szomszédos Thrunscoeval együtt. (1911) 21,419 lak.

Clef, l. *Kulcs.*

Clein *(Micul) Sámuel,* román író, szül. Szádon, Nagyszeben mellett 1745., megh. 1806. Elvégezvén a teológiát, Balázsfalván szerzetessé lett. 1766-ban a bécsi Pazmaneumba küldték. Visszatértekor kinevezték a balázsfalvi szemináriumhoz tanárnak. 1773-ban a balázsfalvi püspökkel, Major Gergellyel Bécsbe ment, ahol 1782-ig a Szt. Barbara gör. kat. szemináriumban mint tanulmányi felügyelő működött. 1803-tól haláláig revizor volt a budai egyetemi nyomdánál. C. egyike volt a legtermékenyebb román íróknak; műveinek nagyrésze ma is kéziratban hever a nagyváradi s balázsfalvi szeminárium könyvtárában. 1780-ban adta ki grammatikáját Şincai társaságában Bécsben: Elementa linguae daco-romanae sive valachicae, mely munkája az első napvilágot látott román nyelvtan s egyúttal az első latin jegyekkel írt román ortografiának tanítója.

Clematis *L.* (növ.), l. *Bércse.*

Clemen, *Paul,* német művészettörténetíró, szül. Sommerfelden, Lipcse m. 1866 okt. 31. Mint a rajnai tartomány műemlékeinek konzervátora 1891 óta adja ki Kunstdenkmäler der Rheinprovinz c. nagy leltári művet. 1902 óta a bonni egyetem tanára. Önállóan megjelent művei közül a legfontosabbak: Der Karolingische Kaiserpalast zu Ingelheim (Aachen 1890); Die Denkmalspflege in Frankreich (Berlin 1898); Die romanischen Wandmalereien der Rheinlande (Düsseldorf 1905).

Clemenceau (ejtsd: klemanszó), *Georges,* francia politikus és író, szül. Mouilleron-en-Pareds-ban (Vendée) 1841 szept. 28. Orvosnak készült, de csakhamar a politikai pályára lépett s a köztársasági párthoz csatlakozván, 1871. beválasztották a nemzetgyűlésbe. A commune kitörésekor a forradalmi és a versaillesi kormány között közvetítő szerepet játszott, mi majdnem életébe került. A lázadás leveretése után a párisi községi tanácsba választották, melynek 1875. elnöke lett. 1876. megint képviselő lett és azóta 1893-ig tagja volt a kamarának, melyben a radikális párt egyik vezérférfiaként nem mindig szerencsés befolyást gyakorolt. Az első években érdemeket szerzett a köztársaság megszilárdítása körül, de később hiusága és önzése arra késztette, hogy a köztársasági párt mérsékelt, különösen opportunista frakciójából kikerült minisztériumokat a monarchista pártokkal egyesülve, sorra megbuktassa. Ő maga sokáig vonakodott tárcát vállalni, attól tartván, hogy lejárja magát. 1888 óta befolyása hanyatlott, s pártjának egy része Boulanger zászlaját követte; a Panama-botrány napjaiban pedig C.-t is gyanusították, mire vizsgálatot kért a Justice üzleti ügyeinek megvizsgálására. a képviselőház többsége azonban kivánságát visszautasította. Majd Déroulède és Millevoye képviselők vádolták, hogy Anglia zsoldjában álló kém. A megindított vizsgálat folytán a vádat rágalomnak minősítették; az 1893-iki választásokban mindamellett megbukott. Csak 10 év mulva választották meg szenátorrá. Közben új lapjában, az Aurore-ban a Dreyfus-pör megújítását sürgette. A Combes- és Rouvier-minisztériumok alatt már a kormánypárthoz szított, kormányképessé azonban csak 1906. lett, ekkor azután a Sarrien-kabinetben elnyerte a belügyi tárcát, s még u. a. évben miniszterelnök lett. Három évi minisztersége alatt keresztülvitte az egyháztól való szétválasztási törvényt, de programmjának többi főpontjait nem birta megvalósítani. 1909-ben, miután a haditengerészeti visszaélések kérdésében kisebbségben maradt, lemondott. Ezután egy időre Dél-Amerikába ment és úti tárcákban megírta élményeit. C. mint író is nevet szerzett. Hírlapi cikkeitől eltekintve, megírta a Mêlée sociale (Társadalmi küzdelem, 2 köt. 1895); Le Grand Pan, Au fil des jours (1900); Aux embuscades de la vie (1903) c. munkákat. Regényt is írt: Les plus forts címen (1898), továbbá A boldogság fátyola c. színdarabot, ford. *Heltai* Jenő (1906). V. ö. *Kalm,* C. litterateur (Nouv. Revue 1903); *Le Blond,* Georges C. (Paris 1906).

Clemens (lat., «a szelid»), férfinév, l. *Kelemen* és *Klement.*

Amely szó C alatt nincs meg, K alatt keresendő!

Clemens, *Samuel Langhorne,* l. *Twain.*

Clément (ejtsd: klemañ), 1. *Charles,* francia művészeti író, szül. Rouenban 1821 aug. 9., megh. 1887 júl. 4. Sok művészeti cikket írt a Revue des deux Mondesba és a Journal des Débatsba. Önállóan megjelent művei: De la peinture réligieuse en Italie (1857); Michel-Ange, Léonard da Vinci, Raphael (1861); Étude sur les beaux-arts en France (1865); Géricault (1868); Prudhon (1872); Léopold Robert (1874); Charles Gleyre (1877); Decamps (1886).

2. *C., Félix,* francia zeneíró, szül. Párisban 1822 jan. 13., megh. u. o. 1885 jan. 22. Templomi karnagy volt, a XIII. sz.-ból való karénekek előadásával híressé lett. Kézi tankönyvein kívül művei: Histoire de la musique réligieuse (1860); Les musiciens célèbres depuis le XVI. siècle (1868, új kiad. 1874); Histoire de la musique (1884). *Larousse* Pierre-rel együtt szerkesztette Dictionnaire lyrique c. operalexikonját (1869); 1881-ig 4 pótkötete jelent meg.

3. *C., Jacques,* szerzetes, III. Henrik francia király gyilkosa, szül. Sarbon-ban, Reims mellett. Alig hogy a domonkosrendbe lépett, arra határozta el magát, hogy a királyt meggyilkolja. 1589 júl 31. jelentkezett St. Cloudban, mondván, hogy nagyfontosságú titkos iratokat hoz. Erre a király elé vezették, kit levélolvasás közben késsel mellbe szúrt. Az elősiető cselédek a gyilkost földre tiporták és megölték. Holttestét négy lóval szétszaggatták és elégették.

4. *C., Jean Pierre,* francia történetíró, szül. Draguignan-ban 1809 jún. 2., megh. Párisban 1870 nov. 8. Mint a pénzügyminisztérium levéltárának őre, számos fontos munkával gazdagította a francia irodalmat: Hist. de la vie et de l'administration de Colbert (1846); Le gouvernement de Louis XIV. (1848); Jacques Coeur et Charles VII. (4. kiad. 1897); Études financières et d'économie sociale (P. 1869); Lettres, instructions et Mémoires de Colbert (1868—71, 7. köt. és 1 pótkötet); L'Italie en 1791 (1867); La police sous Louis XIV. (1866); Madame de Montespan et Louis XIV. (1868).

Clementi, *Muzio,* olasz zongoravirtuóz és zeneszerző, szül. Rómában 1752 jan. 24., megh. Angliában, Eveshamban 1832 márc. 10. Carpini tanítványa volt. Már gyermek korában oly kitünő zongorajátszó volt, hogy egy Beckford nevű műbarát őt magával vitte Angliába. Első nagy tanulmányútját Párisba tette 1780. s innen 1781. Bécsbe, hol a Mozarttal való versenyen a német zenevirtuózzal egyenrangunak ismerték el. Majd Angolországba tért vissza, s itt zongoragyárat is alapított. C. tekinthető a modern zongorajáték megalapítójának; zeneszerzeményeinek és iskoladarabjainak valamennyije a zongorairodalom klasszikus művei közé tartozik.

Clementia (lat.) a. m. kegyelmesség, melyet a régi rómaiak megszemélyesítve szelid arcú nőalaknak képzeltek. Vallási tisztelete a császárkultusz (l. o.) keretébe vág. Julius Caesar meggyilkolása után ugyanis Caesarnak és az ő gyakran magasztalt kegyelmességének (C. Caesaris) templomot emeltek s utóbb Tiberius és Caligula császárok «kegyelmességé»-nek szenátus-határozat szintén isteni tiszteletet biztosított. Azóta a császári C. (C. Augusta) a római állami kultuszban helyet nyert. Császárkori érmeken gyakran megjelenik, jogarral a kezében. Míg a Divi név alatt tisztelt istenek alatt csak a meghalt császárokat értették (l. *Császárkultusz),* a C. általános nevén élő császárnak is kijutott néha isteni tisztelet.

Clementinae v. *Constitutiones Clementinae,* hivatalos törvénygyüjtemény, amely V. Kelemen pápának több konstitucióját, az 1311 okt. 10-től 1312 máj. 6-ig tartott viennei zsinat határozatait, valamint VIII. Bonifác pápának egy, és IV. Orbánnak szintén egy bulláját foglalja magában. A gyüjtemény a Clementina nevet a glosszátoroktól vette.

Cleobis és Biton, l. *Kleobis.*

Cleome *L.* (növ.), a Capparidaceae család génusza; 70 faja mindkét félgömb tropikus és melegebb tájain van elterjedve. Füvek v. félcserjék, levelük tenyeresen összetett, viráguk magános v. fürtben áll. A *C. ornithopodioides* L. (levantei mustár) magvát úgy használják, mint Európában a mustárt. Arábia és környezete a hazája. A *C. fruticosa* Aubl. Guajanában hólyaghúzó szernek, több faj pedig Braziliában gyomorbajok ellen használatos.

Cleomenes, l. *Kleomenes.*

Cleon, l. *Kleon.*

Cleonus *Schönh.,* az ormányos bogarak (Curculionidae) családjába tartozó bogárnem. A test hosszukás, a csápok térdelt-bunkósak, rövidek és zömökek, a 7 ostoríz közül a 2 első a leghosszabb; az ormány felül lapos, mély barázdás és az elől keskenyedő tornál rövidebb; a szárnyfedők nyulánkak, hátul kissé lekerekítettek s a tornál alig szélesebbek, soknál összenőttek, alattuk röpülő szárny ilyenkor nincs; az első lábszárakon egy befelé irányult, vízszintesen álló végtövis van; a karmok tövükön összenőttek. Van vagy 250 faj, ebből Európára esik vagy 100, hazánkra vagy 25. Cukor- és takarmányrépának egyaránt veszedelmes ellenségei. L. *Répabarkó.*

Cleopatra, l. *Kleopatra.*

Clepsidrina (állat), a spórás véglények *(Sporozoa)* osztályába tartozó állatnem. Egyik faja *(C. blattarum* Sieb.) a svábbogár belében majdnem mindig megtalálható.

Clepsine (állat), az ormányos piócák egy neme. L. *Pióca-félék.*

Clerc (franc., ejtsd: kler, lat. *clericus),* voltakép a. m. pap, lelkész; a középkorban, mikor csak a papok voltak írástudók, a. m. íródeák (l. *Deák).* Párisban a XIII. és XIV. sz.-ban a C.-ek külön gildét képeztek. Az ügyvédségre, közjegyzőségre készülő «ügyvédbojtárt» ma is így nevezik, s *cléricature* a. m. bojtárkodás. Angolországban és Észak-Amerikában most is így nevezik a törvényszéki és közigazgatási írnokot, titkárt vagy jegyzőt. *C. of the Parliaments* a felsőházban parlamenti jegyző.

Clerc (lat. *Clericus), Jean,* svájci teológus, szül. Genfben 1657 márc. 19., megh. 1736 jan. 8. Az arminiánokhoz átpártolva, Amsterdamban 1684. a filozófia tanára, később az egyháztörténelem előadója lett. Rendkívül tevékeny irodalmi munkásságot fejtett ki, főként a teológia terén, ami miatt több tudós vitája is volt.

Clerck, állattani neveknél *C. Károly* svéd entomológus (szül. 1710., megh. 1765.) nevének rövidítése. Művei: Aranei Svedici (Stockholm 1757); Icones insectorum rariorum (u. o. 1759); Nomenclator rerum naturalium (u. o. 1759).

Clerestorium (lat.), a bazilikaszerű templomok középhajójának kiemelkedő falai, melyek ablaksorral vannak ellátva.

Clerfait *(Clairfayt*, ejtsd: klerfet), *Karl Josef de Croix* gróf, osztrák tábornagy, szül. Bruille-kastélyban Hennegauban 1733 okt. 14., megh. Bécsben 1798 júl. 21. Részt vett a bánáti hadtest élén a hétéves háborúban, az 1788—89-iki török háborúban kivívta a mehádiai és (1790 júl.) a kalafati győzelmet. Ezért a Mária Terézia-rend nagykeresztjét kapta. 1792-ben Beaulieuvel együtt visszaverte a franciákat Belgiumból és részt vett Longwy és Verdun elfoglalásában. 1793-ban Aldenhovennél győzött a franciákon, felmentette Maastrichtet s eldöntötte a neerwindeni győzelmet. 1794-ben Koburg hercegnek Fleurus mellett történt veresége után ő vezette vissza a sereget a Rajna mögé. 1795. mint a birodalmi és osztrák hadak fővezére először Jourdant verte meg Höchst mellett s azután Pichegru tábornagyot kényszerítette visszavonulásra. 1795 dec. 21. fegyverszünetre lépve a franciákkal, visszatért Bécsbe, hol azonban Thugut miniszterrel a fegyverszünet megkötése miatt viszályba keveredett. Nem küldték többé vissza a harctérre, hanem Magyarországban alkalmazták. 1796-ban nyugalomba vonult. Bécs városa szép síremléket állított emlékének. V. ö. *Vivenot*, Thugut, C. u. Wurmser (Bécs 1869).

Clergé (fr., ejtsd: klerssé) a. m. klérus, papság.

Clerica (lat.) a. m. tonzura.

Clericalis, l. *Klerikális.*

Cléricature (franc., ejtsd: —tür), l. *Clerc.*

Clerici camerae, kamarai papság Rómában.

Clericis laicos, VIII. Bonifác (l. o.) pápa 1296 febr. 25. kiadott bullája, mely a IV. Fülöppel folytatott egyházpolitikai harc bevezetője volt.

Clericus (lat.) a. m. a kath. egyházi rendnek tagja. C.-nak nevezik általában a növendékpapokat; tulajdonképen C.-ok azok, akik a hajkoronát fölvették. *C. clericum non decimat* példabeszéd, szóról szóra a. m. egy pap a másiktól nem vesz tizedet, a. m. egyik varju nem vájja ki a másiknak szemét.

Clericus, *Jean*, l. *Clerc.*

Cleridae, a fedeles szárnyuak — bogarak — (Coleoptera) rendjébe, az öt lábtőizesek (Pentamera) alrendjébe tartozó rovar-család. A csáp 11 ízű és vagy fokozatosan vékonyodó, vagy három vastagabb ízzel bunkósan végződő. Csinos, karcsú, élénk színű, tarka bogarak, melyek virágokon, korhadó fákon, sőt dögön is élnek. Lárvái nyulánkak, lapítottak; fejük kemény; csápjuk rövid, 4 ízű; kétoldalt 5—5 pontszemük van; a toron szarulemezek foglalnak helyet; a potroh utolsó gyűrűje villásan végződik; lábaik közepes hosszuak; színük rendesen veres, vagy rózsaszín. Lárvái főleg egyéb rovarokkal élnek és ezért hasznosak. Hazánkban legismertebb a *Clerus formicarius* L. és a *Trichodes apiarius* L. (méhfarkas), utóbbinak acélkék, 3 vörös harántövvel díszített lárvái a méh-kaptárokba kerülve, a fiatal méheket pusztítják.

Clerk (ang., ejtsd: klerk vagy klárk, franciául *clerc*, a latin *clericus*-ból) a. m. irnok. — A *lóversenysportban* a versenytitkárság hivatalnokainak, újabban még inkább a bookmakerek helyetteseinek angol neve.

Clerkenwell (ejtsd: klárknvell), egyik része Londonnak (l. o.).

Clermont (ejtsd: klermón), több város neve Franciaországban. 1. *C.-l'Hérault* (ejtsd: —léró) v. *C.-de-Lodève* (ejtsd: dölodév), város Hérault dép. Lodève járásában, a Rhonel patak mellett, a Lyoni-öböltől 32 km.-re ÉNy.-ra, (1906) 5140 lak., szövőgyár (katonaposztó), papiros- és bőrgyártás, méhészet, bor- és gabonakereskedelemmel. Várromja (XIII. sz.) és gótikus temploma, főiskolája, keresk. törvényszéke és iparkamarája említendő. A VII. és VIII. sz.-ban az arabok birtoka. — 2. *C.-en-Beauvaisis* (ejtsd: —añ bovezi) v. *C.-de-l'Oise* (ejtsd: dölоáz), járási székhely Oise dép.-ban a Brèche balpartja közelében egy magaslaton, az északi vasút vonala mellett Páristól É.-ra, (1906) 5488 lak., főiskolával és könyvtárral, XIV. sz.-beli templommal és városházzal, női fegyházzal, gyapotiparral, fűzőgyárral, ló- és marhakereskedéssel. Elmebetegkórházában és telepein 1400 beteget ápolnak. Szép Fülöp szülőhelye, 1054. grófsággá lett, 1218. a francia koronához csatolták. A 100 éves angol-francia háborúban többször ostrom alá vették. — 3. *C.-Ferrand* (ejtsd: ferrañ), Puy-de-Dôme dép. fővárosa, 407 m. magas dombon épült, a Tirtaine és Artier között, a lyon—orléansi vasutak csomópontján, (1906) 58,363 lak., tészta-, pótkávé-, kötél-, szeg-, vegyszerek, gyertya-, szalmakalap- és gépgyártással, szárított és cukrozott gyümölcsök, állati olajok előállításával, pamut- és vászonszövőkkel, gabona-, ló-, posztó-, vászon-, fa- és élénk élelmicikk kereskedelemmel. Egyetemi város. Van természettudományi és irodalmi fakultása, tudományos és szépművészeti akadémiája, obszervatóriuma, orvosi iskolája, bábaképzője, tanítóképzője és számos más szakintézete, valamint tudományos társulata, könyvtára (50,000 köt.). A félkör alakú völgyben fekvő várostól Ny.-ra termékeny lejtők vannak, majd a Puy-de-Dôme és több vulkáni hegykúp emelkedik. A város Grégoire de Tours és Pascal szülőhelye, hadtestparancsnokság, keresk. törvényszék, helytartóság és püspökség székhelye, terein Pascal, Jaude, Desaix és Vercingetorix szobra, egy gót kút (1515). Számos középületét sötét lávából emelték s ez külsejüket komorrá teszi. Gót székesegyháza (1248), Notre-Dame-du-Port temploma (XI. sz.) román stílusban. C. előkelő fürdőhely. Érdekessége a St. Allyre forrás, amely erős bekérgeződő tulajdonságú és a Tirtaine-on 10 m. hosszú hidat alkotott lerakodásaival (Pont-du-Diable). C. hajdanta Georgia, majd a Nemessus (Szentség) nevet viselte és már a rómaiaknak virágzó városa volt (Augustonemetum). Ekkor épült a Puy-de-Dôme-on Mercurius temploma, melynek maradványain jelenleg egy meteorologiai és csillagászati obszervatórium (1467 m.) emelkedik. Fogaskerekű vasút visz fel oda. A város mai

nevét Clarusmons kastélytól vette, a püspökséget St. Austramonius alapította 253., Pipin alatt a frankok 761., majd a normannok pusztították a várost 976. Az 1095.-i zsinaton II. Orbán pápa elhatározta az első keresztes hadjáratot. Később Auvergne fővárosa. 1731-ben Montferranddal egyesítették és mai nevét nyerte. V. ö. *Fardieu*, Hist. de la ville C. (1878).

Clermont-Ganneau, *Charles*, francia diplomata és régész, szül. Párisban 1846 febr. 19. Mióta 1867. a jeruzsálemi konzulátushoz kinevezték dragománnak, számos éven át a Szentföld ókori topográfiáját kutatta. 1882-ben visszatért Párisba; az akadémia tagja. Fő művei: Recueil d'archéologie orientale (1888—1902, 5 köt.); La Palestine inconnue (1876); Études d'archéologie orientale (1880—96); Les fraudes archéol. en Palestine (1885); Album d'antiquités orientales (1897). 1900 óta vezeti a Répertoire d'épigraphie sémitique kiadását.

Clermont-Tonnerre, 1. *Aimé Marie Gaspard*, marquis, francia tábornok és miniszter, szül. Párisban 1779 nov. 27., megh. Glissolles várában 1865 jan. 8. Részt vett Napoleon alatt az olasz-, német- és spanyolországi hadjáratokban; 1808. Murat nápolyi király szárnysegéde lett. XVIII. Lajos visszatérése után pair és a lovas-testőrség parancsnoka lőn. A konzervativ párthoz szított s 1820. tengerészeti miniszter és altábornagy, 1823. pedig hadügyminiszter lett. A júliusi forradalom után magánéletbe vonult. V. ö. *Rousset*, Le marquis de C. (Paris 1885).

2. *C., Stanislas Marie*, gróf, szül. 1747 okt. 10., megh. 1792 aug. 10. 1789-ben a három rend együttes tanácskozása, a nemesi kiváltságok eltörlése és az alkotmányos monarchia szervezése mellett szavazott; más tekintetben azonban a kettős kamara-rendszert óhajtotta, és azt sürgette, hogy a királynak megadják a vétó-jogot. A jakobinusokkal szemben a Club des amis de la monarchie-t alapította. 1792 aug. 10. a néptömeg C.-t is elfogta, de a törvényszék ártatlannak nyilvánította. Ez annyira fölingerelte ellenfeleit, hogy C.-t Brissac grófnő házában, ahová menekült, megölték. Politikai iratainak gyüjteménye Recueil des Opinions de St. de C. c. alatt jelent meg 4 kötetben (1791).

Clerodendron *L.*, *sorsfa* (növ.), a Verbenaceae (Vasfűfélék) család génusza; 90 faja az óvilág melegebb tájait népesíti, Amerika tropikus részén ritkábbak. Cserjék vagy fák átellenes vagy háromtagú örvökben álló, nagy, rendesen épszélű, meglehetős hosszunyelű levelekkel, bogas vagy bugavirágzattal, többnyire jóillatú és szép szinű virágokkal és húsos terméssel, mely belül 4 csonthéjas magot tartalmaz. Kedves kerti virágok: a C. *fragrans Willd.* (Volkameria fragrans Vent.) 1—2 m. magas szárral, szívalakú, fogas levelekkel és szép fehér v. pirosló fehér, igen jó illatú, sűrű virágzatban álló, többnyire teljes virágokkal, melyek azonban éjjel bódító szagot árasztanak. A Kinából került kerti növények egyik legrégebbike. A *C. squamatum* Cham. (Volkameria Kaempheri Willd.) levele hosszunyelű, szívalakú, épszélű; virága szép sárgás, skárlátpiros, dús bugában álló, hosszú porzós. Hazája Kina, Japán és Kelet-India. Ezenkívül még számos fajt kultiválnak. A *C. trichotomum* Thunb. keserű anyagával orvosi növény (Japánból).

Cleronom. E névvel jelöli *Ziegler* az idegrendszernek öröklött pályáit, melyeken a reflexek és ösztönök alapulnak. Ezzel szemben állanak az embiont pályák, melyek az egyéni élet folyamán külső ingerek hatására fejlődnek ki. Utóbbiakon alapszik a tanulás. *Ziegler* szerint a tanulás velejében új embiont pályák létesítése.

Clerus (lat.) a. m. papság.

Clerval (ejtsd: klervál), község Doubs francia dép.-ban, Baume-les-Dames járásban, Besançon-tól ÉK.-re, a lyoni vasút mentén, a Doubs és a Rhône-Rajna-csatorna mellett, (1901) 1028 lak., vasolvasztókkal, fakereskedelem; 1870—71. két ütközet szinhelye.

Cléry-sur-Loire (ejtsd: kleri-szür-loár), város Loiret francia dép.-ban, a Loireba ömlő Ardoux jobbpartján, Orléanstól 13 km. DNy.-ra, (1901) 1182 (közig. kerületével 2503) lak., gót Notre-Dame templomában XI. Lajos síremléke; a kálvinisták földulták, de XIII. Lajos restauráltatta.

Cles, C. ker. kapitányság székhelye Dél-Tirolban, a Noce jobbpartján, (1910) 3614 olasz lak., csipke- és szalmafonással, selyemtermeléssel és iparral, vajkereskedéssel. Régi kastélya XVI. sz.-beli; közelében római régiségek.

Clésinger (ejtsd: klezeñzsé), *Jean Baptiste Auguste*, franc. szobrász, szül. Besançonban 1814 okt. 22., megh. 1883 jan. 7. Rómában Thorwaldsennál tanult. Az ókori történetből és mondakörből vett, többé-kevésbbé meztelen és érzékies női szobrai igen népszerűek voltak; kevesebb sikert aratott nagyobb, monumentális műveivel.

Clesse (ejtsd: klesz), *Antoine*, belga népköltő, szül. Hágában 1816 máj. 30., megh. Monsban 1889 márc. 9., mint fegyverkovács. Hazafias érzületre és helyes erkölcsi felfogásra valló Chansonsjai (összes kiadás, énekdallamokkal együtt, Brüsszel 1866; újabb gyüjtemény Mons 1888) mind a nép ajkára mentek át.

Clethra (növ.), l. *Clethraceae*.

Clethraceae *L.* (növ.), a forrtszirmú kétszikűek családja, noha szirmai szabadok. Egyetlen génusza a *Clethra* L., mely 30 fajával a Kanári-szigeteken, Észak-Amerika melegebb tájain és Kelet-Ázsiában van elterjedve. Cserjék v. alacsony fák, levelük váltakozó, bőrnemű, osztatlan, viráguk kétivarú, 5 tagú, sugaras, szirma fehér, bibeszála hosszú, bibéje 3 ágú; termésük 3 kopácsú tok. Virágzatuk fürt vagy buga. A *C. alnifolia* L. törzse 1·25—1·5 m. magas, levele az égerfáéhoz hasonlít; virága jóillatú, szürkés fehérmolyhú, hosszú fürtben áll. Észak-Amerikából került díszcserje. A *C. arborea* Ait. csinos örökzöld 4—6 m. magas fa. Madeira szigetén honos; nagyon kemény fájából sétabot készül.

Cletus, Szt. Péter apostol 2-dik v. 3-dik utódja a pápai székben. Anakletusszal azonos.

Cleve, l. *Kleve*.

Cleve, 1. *Joos van C.*, tkp. *van der Beke (Becke)*, az idősb, németalföldi festő, élt Antwerpenben 1485—1540 körül. 1511-ben lépett be az antwerpeni festőcéhbe. Művei közül soká semmi

sem volt ismeretes; újabban a Mária halálának mesterét C.-vel azonosítják. E szerint, a Mária halálát ábrázoló híres kép (München, Pinakothek), a Cseresznyés Madonna (Bécs, Kunsthistorisches Hofmuseum), Krisztus a kereszten (Hamburg, Weber-gyűjtemény), A három királyok imádása (Berlin, Kaiser Friedrich-Museum) és több más képe révén a XVI. sz. elején az olasz renaissance hatása alatt álló legkiválóbb és legtermékenyebb németalföldi festők egyike lett volna.

2. *Joos van C. (Cleef)*, az ifjabb, németalföldi festő, szül. 1518—20 körül, megh. 1554 után. Korának kedvelt arcképfestői közé tartozott és a francia, angol és spanyol kir. udvarok számára is dolgozott. Művei közül csak kevés ismeretes; kivétel nélkül arcképek, így a müncheni, frankfurti, berlini képtárakban, a firenzei Uffici képtárban, a frankfurti Städel-féle képtárban, stb. Ezek révén a XVI. sz. legjelesebb arcképfestői közé sorakozik, kinek műveit nem egyszer Holbeinnek, Messysnek, stb. tulajdonították. C.-nek tulajdonítják Mária magyar királynénak, II. Lajos özvegyének a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő arcképét.

3. *C., Per Teodor*, kémikus, szül. 1840 febr. 10. Stockholmban. 1858—63-ig Upsalában tanult, 1874. az upsalai egyetem a kémia tanára. 1900 óta a stockholmi tud. akad. Nobel-bizottságának elnöke. Számos tankönyve jelent meg svéd nyelven. Tudományos dolgozataiban különösen a ritka földek fémeivel foglalkozik. A Frémy enciklopédiában a ritka földek fémeiről szóló részt C. írta.

Clevedon (ejtsd: klivdon), látogatott tengeri fürdő Somerset angol countyban, a Bristol-csatorna déli oldalán, (1911) 6111 lak., közelében a XIV. sz.-ból való Clevedon Court vár festői romjaival.

Clevei Anna, l. *Anna*.

Cleveit (ásv.), a hélium elemet benne mutatták ki legelőször. Vízfelvétel folytán elváltozott uráninit (uránszurokérc). Vasfekete szemekben található földpátban bennőve (Svédország: Arendal). K. 5·5, fs. 7·49. Tartalmaz egyebek között uránoxidot, itterbiumföldet, erbiumoxidot, ceriumoxidot, toriumoxidot és héliumot.

Cleveland (ejtsd: klivlend), Cuyahoga county *fővárosa*, Ohio északamerikai államban, az Erie-tó D.-i partján, a Cuyahoga-folyó torkolatánál, (1910) 364,463 lak. C. az északamerikai magyarság legfontosabb kulturális és társadalmi központja, magyar templomokkal, iskolákkal, 81 kulturális és jótékonysági egyesülettel, 7 napilappal (ezek között a Kohányi Tihamér szerkesztette *Szabadság* a legnagyobb amerikai magyar lap), s tiznél több, szépirodalmi, vallásos stb. folyóirattal. Az amerikai Magyar Szövetség irodája is itt van. 1902 szept. 28. leplezték le az University Circle téren Kossuth Lajos szobrát, Tóth András művét. A C.-ban élő magyarok száma meghaladja a 60 ezret. C. ipari és kereskedelmi tekintetben az északamerikai Egyesült-Államok egyik fontos központja. A több mint 3000 gyártelepén foglalkoztatott munkások száma meghaladja a 100 ezret, az egy évben előállított cikkek értéke pedig az 1000 millió koronát. Az ipartelepek közül fontosabbak a vas- és ércöntők, sörgyárak, petroleumfinomítók, nagy vágóhidak, fűrészmalmok, hajógyárak, stb. A Standard Oil Company innen intézi félvilágra kiterjedő üzleteit. C.-ben 10 vasúti vonal fut össze s a várost keresztül-kasul szelik az ipar- és közúti vasúti vágányok. Mint kikötőváros is igen jelentékeny. Legfontosabb kiviteli cikkek: szén, vasérc, kőolaj, hús és mezőgazdasági gépek. C. gyönyörűen rendezett város, befásított, egyenes és széles utcáit, valamint a város fölött elterülő halmokat szebbnél-szebb köz- és magánépületek, valamint nyaralók díszítik. Köz- és közművelődési intézményei közül legnevezetesebbek: a városháza, a városi és tengerészeti kórház, a városi könyvtár (120,000 kötettel), az egyetem és technikai főiskola, a szinházak, stb.

Cleveland, angol hercegi cím, melyet II. Károly 1679. Villiers Borbála nevű szeretőjének, Grandison ir viscount leányának adományozott, mely cím 1709. Borbála fiára, *Fitzroy Charles*-ra (megh. 1730.) s ezután ennek fiára, *Fitzroy George*-ra (megh. 1774.) szállott át, kik southamptoni hercegek is voltak. 1827-ben *Vane Henry* William darlingtoni gróf, az angol forradalom idejéből ismeretes Vane Henry egyik utódja, C.-i marquisvá, 1836. pedig C.-i herceggé neveztetett ki. Fiában, *Vane Harry George*-ben (szül. 1803., megh. 1891 aug. 22.) a C. hercegi család férfisarja kihalt.

Cleveland, *Grover*, az amerikai Egyesült-Államok elnöke, szül. Caldwellben (New Jersey) 1837 márc. 18., megh. 1908 jún. 24. Princetonban. C. eleintén vakok intézetében tanított, azután irnok lett és végre Buffalóban ügyvéd (1859). Nemsokára városi ügyésznek, 1881. pedig polgármesternek választották. 1882-ben New York állam kormányzójának választották. Különös érdeméül emlegették, hogy a Tammany-ring és a korrupció ellen fel mert lépni. Érdemei fejében mint a demokrata párt vezérét 1884. Blaine köztársasági elnökjelölttel szemben az Unió elnökének választották. Arra törekedett, hogy részrehajlatlan kormányt alakítson, az elharapódzott korrupciót kiirtsa és amellett saját párthíveinek hivatalok s jövedelmi forrásokra irányuló vágyait lehetőleg csitítsa. Az 1888. végbement új elnökválasztásakor kisebbségben maradt. De 1892. a bekövetkezett drágaság és korrupció hatása alatt a választók mégis megválasztották C.-t másodizben elnöknek. 1893 máj. 1. nyitotta meg C. a chicagói Kolumbus-világkiállítást. 1897 márc. 4. visszalépett és 1899. a princetonei egyetemen a közjog tanszékét foglalta el. V. ö. *King*, Life and public services of G. C. (New York 1885); E. T. *Chamberlain*, Early life and public services of G. C. (u. o.); *Goodrich*, Life and p. s. of G. C. (u. o.); A newyorki magyarok kortesnótája C. mellett. Megjelent a Pesti Hirlap 1892 dec. 13. számában. *Whittle*, G. C. (Washington 1896). Beszédeit *Parker* adta ki (X 1892).

Cleveland Hills (ejtsd: klivlend), hegyes vidék Yorkshireban (North Riding), az Északi-tenger, a Tees és Whitby közt. Vasipara jelentékeny.

Clevelandi ló, Angolország egyik legrégibb lófajtája, amely azonban a XIX. sz. vége felé nagyon megfogyott. Újabban ismét terjedőben van, s nehezebb példányai mint gazdasági igás lovak

használtatnak, könnyebb példányai kitünő hintós lóanyagot szolgáltatnak.

Cleven, Chiavenna (l. o.) német neve.

Clew-öböl (ejtsd: klyú), 16 km. hosszú és 11 km. széles öble az Atlanti-oceánnak Connaught ír provincia Mayo countyjában

Clianthus (növ.), l. *Donia.*

Cliché (franc., ejtsd: klisé, magyarul dúc), könnyen folyóvá tehető fémben v. galvanoplasztikai úton rézben v. egyébben előállított fametszet- vagy rajzutánzatok, melyek azután a könyvnyomósajtó segélyével lenyomatnak. C. egyébként összefoglaló neve mindenféle nyomásra való tönknek v. dúcnak. C.-készítésnek *(klischiren)* nevezik az öntési eljárást, mikor vignette-ek v. egyebek anyamintájáról lapos öntvényt készítenek s ezt ólomtalpra forrasztják v. fára szögezik. L. még *Tömöntés.*

Cliché-fém, 50 r. ólomból, 36 rész ónból és 22·5 rész kadmiumból álló ötvény; alacsony olvadáspontja és nagy keménysége a sokszorosító iparban igen hasznossá teszi.

Clichy (franc., ejtsd: klisi), a régi párisi adósbörtön.

Clichy-la-Garenne (ejtsd: klisi-la-garenn), község Seine francia dép.-ban, a Szajna és Páris erődítményei közt, a páris—grenvilliersi körvasút mellett, a Szajna jobbpartján, (1906) 41,516 lak., fehérítőkkel, keményítő-, kaucsuk-, üveg-, olaj-, konzervgyártással, vegyi iparral. Clippiacum néven a merovingi királyoknak volt székhelye.

Cliens (lat.), l. *Clientela.*

Clientela (lat.), a védelem alatti állapot, amelyet a Rómába települők kerestek, a védő polgárnak oltalmát élvezendők, addig is míg megszerezték a civitást. A védelmi állapotnak új alakja akkor állt elő, mikor a hatalmasok (optimi) pártfogását keresték a hódoló népek és királyok. A felszabadultakat (libertini) is értik a cliens szó alatt. Az ügyvéd is cliensnek nevezi megbízóit.

Cliffdweller (ang.), odulakó, barlanglakó. Amerikában a sziklahegység és a Csendes-oceán között, a mély folyamvölgyek sziklaoduiban élő emberek. *Cliff-dwelling:* sziklalakás. A Rio Grande del Norte és Colorado folyamok partszakadékaiban építették ezeket a moki és zumi indiántörzsek ősei. Európában, nyugaton híres sziklavárakat és zárdákat találunk, ilyen az aubeterre-i (franc.), a brenqués-i, La Roche Corail, La Rochebrune-sziklavárak. V. ö. *Nordenskjöld,* The Cliff Dwellers of the Mesa Verde, Southwestern Colorado (Stockholm 1893); *Baring Gould,* Cliffcastles and lave Dwellings of Europe, 1911. L. még *Barlanglakók.*

Cliffe Leslie, l. *Leslie.*

Clifford (ejtsd: klifförd), 1. *George, Cumberland grófja,* Erzsébet királynő kegyence, szül. 1558., megh. 1605 okt. 30. Az udvari lovagjátékokban annyira kitünt, hogy a királynő lovagjának fogadta. 1586-ban tagja volt a Stuart Mária fölött ítélő törvényszéknek. A spanyol armáda ellen 1588. saját költségén több hajót szerelt föl. Része volt Essex gróf megbuktatásában (1601).

2. *C., Rosamunde,* C. Walter leánya, szül. 1140 körül, megh. 1176. II. Henrik angol király kedvese, ki állítólag a végből, hogy őt neje, a féltékeny Eleonóra elől elrejtse, Woodstockban útvesztőt építtetett számára. A hagyomány szerint két fiút szült a királynak, Vilmost és Gottfriedet; ez utóbbi később yorki püspök volt. Midőn II. Henrik Normandiába távozott, a királyné Rozamundát megmérgezte. C. balsorsa kedvenc tárgya volt az ó-angol népköltészetnek, s újabb költők (Addison, Körner) is földolgozták.

3. *C., Thomas,* lord, angol államférfiú, szül. 1630 aug. 1., megh. 1673 szept. 1660-ban a parlamentnek lett tagja és a Stuartok visszahivatása mellett buzgólkodott; II. Károly hálából kincstárnokká és *Chudleigh* néven báróvá és peerré tette. 1672-ben pedig tagja lett a Cabal-minisztériumnak (l. o.). Állásáról a Test akta (l. o.) értelmében le kellett mondania (1673). Valószinüen mint öngyilkos halt meg.

Cliffort (ejtsd: klifffört, *Clifford), George,* angol követ Hollandiában, szül. Amsterdamban 1685 jan. 7., megh. u. o. mint a város polgármestere 1760 ápr. 10. Hartecamp nevű birtokán (Haarlem mellett) jelentékeny füvészkertje (melynek 1736—1738-ig Linné volt az inspektora), állatsereglete és természetrajzi muzeuma volt. Művei: Viridarium Cliffortianum (Amsterdam 1738); Linné híres műve: Hortus Cliffortianus (u. o. 1737) C. költségén jelent meg.

Cliffortia *L.* (növ.), a Rosaceae (Rózsafélék család génusza, melynek mind a 40 faja Dél-Afrikában honos. Cserjék. A *C. ilicifolia* L. leveléből köhögés ellen teát főznek, nálunk díszbokor.

Clifton (ejtsd: kliftn), Bristol (l. o.) elővárosa.

Cliftonit (ásv.), régebben a grafit hexaéderes módosulatának tekintették, de sokkal valószínűbb, hogy a hexaéderek gyémánt utáni grafitpszeudomorfózák; meteorvasakban fordul elő.

Clinchant (ejtsd: kleñsáñ), *Justin,* francia tábornok, szül. Thiancourtban 1820 dec. 24., megh. Párisban 1881 márc. 20. A hadseregbe 1841. lépett, s a solferinoi csata után (1859) alezredessé, Mexikóban ezredessé léptették elő, 1870. dandárt vezényelt, végig küzdötte a Metz körül vívott harcokat és a vár átadása közben sikerült megszöknie. Azután az újjászervezett Bourbaki-féle hadseregben hadtestparancsnok lett, midőn pedig Bourbaki a fővezérségről lemondott, C. lépett helyébe. Utóbb részt vett a commune leveretésében. A hadsereg újjászervezésekor egyik hadtestparancsnokságát vette át; 1880. Páris kormányzójává nevezték ki.

Clinch River (ejtsd: klincs rivvör), északamerikai folyó, amely az Appalachhoz tartozó Clinch-Mountains-ben, Virginia állam DNy.-i részében ered, Tennessee városon keresztül folyik és a Powells-River fölvétele után 380 km.-nyi út után Kingstonnál a Tennessebe ömlik. Csak 160 km hosszuságban hajózható kisebb járóműveken.

Clinici (lat.), őskeresztény neve azoknak, kik életveszélyes betegségben vették fel a keresztséget. A keresztség fölvételének halogatása folytán az ilyenek szabálytalanságba (irregularitas ex defectu fidei) estek és az egyházi rend fölvételétől eltiltattak.

Clinicum (lat.) a. m. klinika.

Clinochlor, l. *Klinoklór.*

Clinoclasit, l. *Klinoklász.*

Clinoedrit, l. *Klinoedrit.*

Clinohumit, l. *Klinohumit.*

Clinokephalia (gör., *klinokefália*), boltozatán nyerges, torz koponya; nyerges fej.

Clinozoisit, l. *Klinozoizit.*

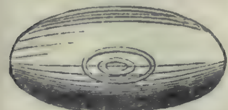
Clinton, 1. város az északamerikai Jowa államban, a Mississippi partján, (1900) 22,698 lak. Nevezetessége az 520 m. hosszú vasúti híd a Mississippin, a hatalmas malmok és vasúti járműveket készítő gyártelepek. — 2. *C.*, város Missouri északamerikai államban, (1900) 5061 lak., dohány- és szivargyártással. — 3. *C.*, gyárváros és vasúti csomópont Massachusetts északamerikai államban, (1900) 13,667 lak., gingham- és plaid-gyártással.

Clinton, *Henry, sir,* angol tábornok, szül. 1738., megh. Gibraltárban 1795 dec. 23. Részt vett a 7 éves háborúban Németország ellen, 1775. Észak-Amerikában küzdött, bevette New Yorkot (1778) és főparancsnokká lett. Washington elől azonban ő is meghátrált és Philadelphiából is kénytelen volt visszavonulni. 1779-ben Georgia államot foglalta el és Savannah-t, valamint 1780. Charleston-t szállotta meg, 1782. visszahívták és Limerick kormányzójává nevezték ki, 1793. pedig Gibraltar kormányzója lett. Hadi élményei (Narrative) Londonban jelentek meg (1783).

Clintonit (ásv.), a merev csillámok egyik tagja, monoklin, sárga-vörösbarna táblák; képlete közel: $4H_2CaMg_4Si_3O_{12}+5H_2CaMgAl_6O_{11}$. Lelőhelyei Amity és Warwick New Yorkban.

Clio, múzsa, l. *Klio.*

Clio (*Clione,* állat), a szárnylábú csigák (*Pteropoda*) rendjébe, a meztelen tengeri pillangók (*Gymnosomata*) alrendjébe tartozó állatnem, orsóforma testtel, elkülönült fejjel, nyakán két evezővel és a kettő között a hasoldalon patkóforma függelékkel; kopoltyúfüggelékei nincsenek, két pár tapogatója és szája körül 2—3 pár, kis szívókorongokkal fegyverzett kúpforma függeléke van. Mintegy 10 faja ismeretes főleg arktikus és antarktikus tengerekből. Egyik faja a *C. borealis* Pall. (= *Clione limacina* Phipps.) 1—3 cm. hosszú; az Északi-tengerben töméntelen mennyiségben tenyészik s a ceteknek és ragadozó halaknak főtápláléka.

Clipeus.

Clione (állat), l. *Clio.*

Clipeus (lat.), kis könnyű, kerekded bőrpajzs, a rómaiak lovassága használta. A több bőrrétegből készült pajzs vaspántokkal volt körülvéve, hogy az erősebb csapásoknak is ellentállhasson. A gyalogság használta pajzsot *scutum*-nak nevezték; ez vasból készült és jóval nehezebb volt az előbbinél. — *C.* állattani értelemben: fejpajzs, a rovarok fején a középső régió neve.

Scutum.

Clipperton-sziget, Franciaországhoz tartozó s guanótelepeiről nevezetes, egyébként lakatlan, 6 km² terjedelmű sziget a Csendes-óceánban Mexikótól D.-re (d. sz. 10°; ny. h. 109½°).

Clique (franc., ejtsd: klikk), l. *Klikk.*

Clisiocampa (*Malacosoma*) *neustria* (állat), l. *Gyűrűs pille.*

Clissa (szlávul Kliš), falu Dalmáciában, Spalato ker. kapitányságban, 7 km. ÉK.-re Salonától, 360 m. magasságban, a Koziak és a Mosszor hegység között, (1910) 5008 lak., szőllő- és olajtermeléssel. 1342-ben Károly Róbert alatt horvát lázadók foglalták el, később pedig magyar kézre került. Majd Tvrtko bán kerítette hatalmába. 1494-ben velencei birtok, közben egy ideig török kézen volt. 1813 óta Ausztriához tartozik.

Clisson (ejtsd: klisszoñ), város Loire-Inférieure francia dép.-ban, a Grande-Moine-nak a Sèvre-Nantaise-ba való torkolatánál, Nantestől 23 km. DK.-re, (1901) 2241 lak., vászon- és posztószövéssel, bőrcserzéssel és gyertyagyártással. Az 1793. a vendéeiektől feldúlt várost román stílusban építették föl újra.

Clisson, *Olivier de,* francia lovag, szül. 1336., megh. Josselin várában (Bretagne) 1407. Eleinte a franciák ellen harcolt, utóbb azonban a francia zászló alá szegődött s Duguesclin (l. o.) fegyvertársa lett; együtt megsemmisítették a garázdálkodó zsoldos seregeket s visszafoglalták az angoloktól a Garonne-tól É.-ra fekvő országrészt. C.-t kegyetlensége miatt a *mészáros* (le boucher) melléknévvel illették. Duguesclin halála után connétable lett (1380). Ő győzte le Rosebecke mellett a flamandokat s nagy befolyást gyakorolt azóta VI. Károly királyra, kinek elmebetegsége alatt azonban a parlament 1392. számkivetésre s százezer márka ezüst lefizetésére ítélte. V. ö. *Mazas,* Vis des grands capitaines français, 3. köt.

Clisthenes, l. *Kleisthenés.*

Clitellum, a sörtelábú férgek (*Chaetopoda*) ama megduzzadt szelvényeinek neve, melyek az ivarnyílások tájékán fekszenek. A magyarul «nyereg»-nek nevezett duzzanat a nemi érettség korában erősen működő bőrmirigyektől ered, melyek ilyenkor a párzó állatokat egymáshoz kapcsoló nyálkás anyagot választják el.

Clitheroe (ejtsd: klitherú), város Lancashire angol countyban, a Ribble balpartján, a Pendle Hill lábánál, festői szép vidéken, (1911) 12,500 lak., gyapotiparral és kénes ásványvízforrással.

Clitopilus *Fries* (növ.), a piros spórás Lemezes-gombák egyik algénusza. Nevezetes faja a *Lisztgomba* (l. o.).

Clitoria *L.* (növ.), a pillangósvirágú Hüvelyesek (Leguminosae) génusza, melynek 27 faja a két félgömb melegebb tájain van elterjedve, Európában azonban hiányzik. Virágук nagy, különböző színű, hüvelyük keskeny, lapított, sokmagvú. A trópusokon mindenütt feltalálható *C. ternatea* L. levele, bojtos gyökere és magva hánytató. Fiatal levele főzelék, kék virágával rizst és más ételt v. italt kékre festenek. Felfutó dísznövény.

Clitoris (lat.), l. *Csikló.*

Clitumnus (ma *Clitunno*), folyó Umbriában, a Tiberis mellékvize, amely nem messze Spoletótól ered, s mintán a Tiniával (ma *Timia*) egye-

sült, Perusiától (ma Perugia) DK.-re a Tiberisbe szakad. Forrása mellett Clitumnus folyam-istennek szentélye állott, egyéb más forrás-istenségek templomai szomszédságában. A vidék híres állattenyésztéséről.

Clivage (ang., ejtsd: klivedzs, geol.), hamis vagy tranzverzális rétegesség, a hegység nyomása által előidézve.

Clive (ejtsd: kläjv), *Robert lord, plassey-i báró,* tábornok és az angolok keletindiai hatalmának megalapítója, szül. Shropshireban 1725 szept. 29., megh. 1774 nov. 22. Mint írnok a keletindiai társulat szolgálatába állott, mely 1743. Madraszba küldötte. Itt a tollat karddal cserélve fel, hadi biztos, majd főtiszt lett és elfoglalta a karnatiki nábob fővárosát, Arcot-ot. 1753-ban visszatérve Angliába, képviselőnek választották, de mandátumát a parlament megsemmisítette. 1755-ben mint alezredes újra Indiába ment s a felkelt bengáliai nábobot, Dovla Surahjaht meghódolásra s Kalkutta visszaadására kényszerítette. Midőn a nábob a franciákkal szövetkezve újra fegyvert ragadott, C. 1757. Plassey mellett teljesen megverte s elfoglalta Mursidabadot, Bengália fővárosát. 1760-ban a király plassey-i bárói címmel peer-ré nevezte ki. Midőn 1764. Bengáliában újra zavarok támadtak, a kormány C.-t teljes hatalommal felruházva, harmadszor is Kelet-Indiába küldte. De mielőtt még odaérkezett, a felkelést már elfojtották s a nagymogul is elismerte az angol védnökséget. C. ennek dacára az utóbbit arra kényszerítette, hogy Bengália, Bihar és Orissa tartományokat hűbérileg reá ruházza, mi által a Kelet-Indiai Társaság roppant földbirtoknak s 15 millió lakosnak lett urává. 1767 jan. roppant kincsekkel visszatért Angolországba, ahol azonban az alsóház vádat emelt ellene, hogy saját hasznára visszaélt a hatalommal, s bár formaszerű tárgyalásra a dolog nem került, a vád búskomorrá tette, s végre pisztolylövéssel vetett véget életének. Utódai a *Herbert* családi nevet vették fel s 1804 óta a *Powis* grófi címet viselik. C. életét megírták *Caraccioli* (London 1775—76, 4 köt.); *Malcolm* (u. o. 3 köt. 1836); *Gleig* (új kiad. 1861). V. ö. *Macaulay,* Lord C. (utolsó kiadása 1900., magyarul is az Olcsó könyvtárban).

Clivia, Kleve város (l. o.) latinos neve.

Clivia *Lindl.* (növ.), az Amaryllidaceae család génusza 3 fajjal a Jóreménységfoka vidékén; nálunk mérsékelt melegházban pompás szépségéért két faját tartják. A *C. nobilis* Lindl. *(Himanthophyllum Aitonii* Hook.) meggörbült, különben csaknem csőalakú skarlátpiros virággal, a *C. miniata* Lindl., *Imatophyllum miniatum* Hook. inkább harangalakú, miniumpiros, a tövén fehéres sárga szirmokkal, melyek a tőkocsánon sokvirágu ernyővé csoportosulnak.

Clivometria (gör.), a koponya szögeinek a megmérése; tkp. az ikcsont és a nyakszirtcsont hajlatának (a «clivus»-nak) a megmérése. — *Ecker* a négerekre nézve 113·5°, a fehérekre nézve 128·2° fok középértéket talált. Az orángnál 120°, egy gorillánál 128° volt a szög.

Clivus *(Blumenbachii),* a lejtő, így nevezik a nyakszirtcsont pars basillarisának felső felszinét, valamint a vele összefüggő ikcsont dorsum sellae turcicaejét együtt. Rajta fekszik a híd (pons Varoli) és a nyúlt velő (medulla oblongata).

Cloaca (lat.), a víz levezetésére szolgáló földalatti csatorna. Továbbá a bélcső végső részének neve abban az esetben, ha a húgy-ivarszervek vezetékei belényílnak. Előfordul az őshalaknál (Selachii), kétéltüeknél, csúszómászóknál (a teknősök kivételével), a madaraknál és az emlősök sorában csupán a kloakás emlősöknél (Monotrema); a többi emlős állatoknál a magzatkori fejlődés igen korai szakában található *C.*, később a gát (l. o.) kifejlődésével a húgy-ivarszervek vezetéke teljesen elkülönül a bélcsőtől. Némely gerinctelen állatnak (pl. a fonálférgek hímjeinek) is van C.-ja.

Cloaca maxima (lat.), az ó-korból fennmaradt földalatti boltozott csatorna Rómában.

Clodia, P. Clodius Pulcher nőtestvére l. *Clodius.*

Clodia lex. Szokás volt Rómában, hogy az állam, drágaság idején, kenyérnek valót (frumentum) osztott ki a szegény polgárok közt, mérsékelt áron. Clodius mint népvédő keresztül vitte, hogy Róma egész ingyen ad kenyeret a szegényeknek, l. *C. frumentaria* Kr. e. 58-ból.

Clodion, tkp. *Michel Claude,* francia szobrász, szül. Nancyban 1738., megh. 1814. Pigallenak volt tanítványa. A XVIII. sz. francia szobrászainak sorából leginkább kisebb méretű, genreszerű, erotikus tárgyú terrakotta szobrocskáival és csoportjaival vált ki, amelyeket finom dekorativ fölfogás, könnyed báj jellemez. Tárgyra nézve nimfák, faunok, játszó gyermekek stb. ábrázolásai ezek. A sèvresi porcellángyár számára is készített mintákat, így a játszó gyermekek ábrázolásaival díszített híres sèvresi díszedény is tőle való. A párisi Louvreban lévő művei közül a furulyázó szatir szobra válik ki különösen. Kevésbbé jelentékenyek monumentális művei, közöttük a francia hadseregnek Münchenbe való bevonulását ábrázoló dombormű a párisi Arc du Carrousselen.

Clodius, 1. *Decimus Albinus,* l. *Albinus.*

2. *Publius C. Pulcher,* a római köztársaság utolsó századának egyik legerőszakosabb demagógja, pályája kezdetén sógora, Lucullus alatt harcolt a mithridatesi háborúban, de mivel nem kapott kitüntetést, a sereget 67. Lucullus ellen lázította. Szíriában is nyugtalanságot keltett a római táborban. Rómába visszatérve, Catilinát zsarolásaiért bevádolta, de ez megvesztegette és maga C. fáradozott azután, hogy Catilinát felmentsék. Egy botrányos perében engesztelhetetlen ellensége lett Cicerónak; boszuból egy plebejussal adoptáltatta magát (ezóta lett C. a neve, ki ezelőtt a Claudius-családhoz tartozott) és Caesar segítségével néptribunussá lett. Egynéhány, a szenátus hatalmát csökkentő és népszerű törvényjavaslata után azzal az indítvánnyal lépett föl, hogy aki egy római polgárt rendes törvényszéki eljárás nélkül megölt, számüzessék. Ezzel Cicerónak a Catilinariusokkal szemben tanusított bánásmódjára célzott; Cicero kénytelen is volt önkéntes számkivetésbe vonulni. C. ezután is erőszakoskodott, felbérelt banditái élén félelmes hatalommá vált, ki még Caesar és Pompeius ellen is fel mert lépni, úgy hogy az utóbbi gyakran nem merte a fórumon megjelenni. Végre méltó

ellenfelére talált T. Annius Milóban, a szenátus hívében és Cicero barátjában, ki szintén felbérelt banditákat és Róma gyakran lett véres utcai harcok szinhelye. 53-ban C. a prétorságra, Milo a konzulságra pályázott, s midőn az utóbbi 52 jan. 20. a Via Appián Lanuviumba utazott, Bovillaenél C.-szal találkozott. A kifejlett verekedésben C. halálát lelte. — Nőtestvére, *Clodia*, rendkívül szép és hírhedt ledér asszony volt, kiről azt híresztelték, hogy meggyilkolta férjét, Qu. Metellus Celert. Catullust, a költőt, hálójába kerítette, s a tehetséges ifjú Lesbia név alatt emlékezett meg róla verseiben.

Clodius, 1. *Christian August*, német filozófus és költő, szül. Annabergben 1738., megh. 1784 nov. 30. 1760 óta a filozófia, 1782 óta a szónoklattan és költészet tanára volt Lipcsében. Mint költő dagályos. Munkáinak gyüjteményei: Versuche aus d. Litteratur und Moral (1767—69, 4 darab) és Neue vermischte Schriften (6 kötet, 1780—1787). Goethe mint lipcsei diák kigúnyolta az izléstelen verselőt és bőven ír róla Dichtung u. Wahrheit c. önéletrajzában.

2. *C., Heinrich August Christian*, német filozófus és költő, szül. Altenburgban 1772 szept. 21., megh. Lipcsében 1836 márc. 30. 1811-től fogva a gyakorlati filozófiának tanára volt Lipcsében. Korábbi bölcsészeti munkáiban Kant, a későbbiekben Jacobi hatása alatt áll. Művei: Entwurf einer systematischen Poetik (2 köt., 1804); Grundriss der allgemeinen Religionslehre (1808); Gott in der Natur, in der Menschengeschichte u. im Bewusstsein (4 köt. 1818—1822); Fedor, der Mensch unter Bürgern, filozófikus irányú regény (2 köt., 1805). Lefordította Lafontaine meséit (2 köt. 1803), kiadta Seume munkáit és Klopstock hagyatékát. Egy allegorikus költeményét: Eros und Psyche, halála után kiadta Crusius (1838).

Clodt-Jürgensburg, 1. *Peter Karlovics*, orosz szobrász, szül. Revalban 1805 máj. 29., megh. 1867 nov. 8. A XIX. közepe táján a legtermékenyebb és legtekintélyesebb orosz művészek egyike volt, kinek művei Szent-Pétervárnak monumentális díszét képezik, így a Moszkvai-utcán lévő diadalív kvadrigája, 4 lóidomító óriás csoportja az Anicskov-hidon (kettő közülök Berlinben a kir. palota előtt is felállítva), I. Miklós cár, Krylov költő emlékszobrai stb.

2. *C., Michail Konstantinovics*, orosz festő, szül. Szent-Péterváron 1832. A szentpétervári akadémián tanult, melynek 1864 óta tanára. Hangulatos orosz tájképeket festett.

3. *C., Michail Petrovics*, orosz festő, C. 1. fia, szül. Szent-Péterváron 1835. A szentpétervári akadémián tanult. Igen kedvelt genreképei közül említendők: A régész; Látogatás a rabnál; Ima a keresztelő előtt; Varrószoba a ferencrendi zárdában stb.

Cloelia, bátor római leány, ki a monda szerint kezes gyanánt került Porsenna táborába, de innen sikerült neki visszaszökni társaival, akiknek élén átúszta a Tiberiszt. Midőn a szenátus az etruszkokhoz visszaküldte, Porsenna szabadsággal jutalmazta meg bátorságát és hazaszeretetét. Emlékének a fórumon lovasszoborral áldoztak honfitársai.

Cloïn a. m. nitroglicerin (l. o.).

Cloisonné, *verroterie* (franc.), magyarul *gránátrekeszes ötvösség*, arany tárgyaknak, ékszereknek táblaalakú, lapos, többnyire vörös féldrágakövekkel való díszítése. A köveket az aranyalap kivágott vagy bevert mélyedéseibe ágyazzák be. A gránátrekeszes ötvösséget a népvándorlás korában a germán népek művelték, de már a görögök is ismerték. L. még *Zománc*.

Çloka, l. *Sloka*.

Clonakilty (ejtsd: klonékilti), város Cork ir countyban, Munster tartományban, a C.-öbölben, (1901) 3098 lak., vászon-, gabona- és sókereskedéssel.

Clonmel, Tipperary ir county székhelye, a Suir mindkét partján, (1901) 10,167 lak., gabona, liszt, szarvasmarha és vajkereskedéssel. Régen vár volt, melyet Cromwell 1650. elfoglalt és lerombolt.

Clontarf, város és látogatott tengeri fürdő Dublin ir countyban, a Dublini-öböl É.-i partján, (1901) 2930 lak., nagy halászattal.

Cloots, *Jean Baptiste du Val de Grâce* báró, másképp *C. Anacharsis*, rajongó forradalmár, szül. Gnadenthal kastélyban, Kleve mellett 1755 jún. 24., megh. a vérpadon 1794 márc. 24. Annak az ábrándos tervnek élt, hogy az összes népeket egy családdá egyesítse és rajongással csatlakozott a francia forradalomhoz. Mint a nemzetgyűlés és konvent tagja «az emberiség nevében» azt kívánta, hogy a forradalmat a szomszéd népekre is kiterjesszék s a kereszténység helyébe az ész vallását hozzák be. A rémuralom többi hőseivel ő is a nyaktiló alá került. Művei: Certitude des preuves du Mahometisme (London 1780); L'orateur du genre humain (1791); Base constitutionnelle de la république du genre humain (1793). V. ö. *Avanel*, Anacharsis C. (Paris 1865).

Cloquet (ejtsd: kloké), *Jules Germain*, francia sebész, szül. Párisban 1790., megh. 1883. Különösen a boncolástannal és sebészettel foglalkozott. 1831-ben a sebészet rendes tanárává nevezték ki és 1855. a francia tudományos akadémia tagjává választotta. Számos sebészi eszközt tökéletesített és talált fel. Művei: Anatomie de l'homme, ou description et figures lithographiées de toutes les parties du corps humain; Mém. sur les calculs urinaires; Pathologie chirurgicale, Plan et méthode qu'il convient de suivre dans l'enseignement de cette science.

Closener, *Fritsche (Friederich)*, strassburgi krónikás, ki a XIV. sz. második felében a strasszburgi dóm javadalmaiból élt. Krónikája az első németnyelvü krónikák egyike. Korának történetét (1362-ig) eleven és tanulságos módon vázolja; felfogása és ítélete higgadt. Ez elveszettnek vélt krónikának eredeti kéziratát Strobel fedezte fel a párisi könyvtárban s azóta kétszer is kiadták: Bibliothek des Stuttgarter Litterarischen Vereins (1843, I. kötet) és Hegel, Chroniken der deutschen Städte: Strassburg (1870). Róla írtak Schneegans (1842) és Schulte (Strassburger Studien, 1882).

Closet (ang., ejtsd: klózst, a latin clausustól, elzárt) a. m. titkos szoba, kabinet, árnyékszék.

Clos Vougeot, *Le* (ejtsd: lő klovuzsó), híres burgundi bort termő szőllőtelep Côte d'Or francia dép.-ban, Dijontól 11 km.-nyire D.-re. A XII. sz.-ban a citauxi apátság telepítette.

Clot (ang. *Cloth)*, bélésárú, lánca pamut, vetése fésüsgyapjú, kötése ötfonalas atlasz (l. *Alapkötés)*, sűrűsége pro cm. $^{46}/_{70}$, fonalainak finomsága $\frac{30\ a}{74\ m.}$

Clot (ejtsd: kló), *Antoine*, más nevén *C. bej*, az orvosügy megalapítója Egyiptomban, szül. Grenobleban 1793 nov. 7., megh. Marseilleben 1868 aug. 28. Montpellierben tanult s 1820. sebésze lett a marseillei kórháznak. 1822-ben Egyiptomba ment és itt a sereg számára való egészségügyi tanácsot szervezte, Abu Sabelben kitünő kórházzal egybekötött orvosi tanintézetet állított fel; megteremtett továbbá egy állatgyógyító és gyógyszerész-intézetet és bábaiskolát. 1832-ben az alkirály bejnek nevezte ki, 1836. a hadsereg vezérkari orvosa lett tábornoki ranggal. Mehemed Ali halála után 1849. elhagyta Egyiptomot és Marseilleben telepedett le, de 1854. visszatért Egyiptomba s 1855. Said pasa házi orvosa lett. Munkái a fertőző betegségek és a természet köréből valók, francia nyelven jelentek meg.

Clôture (franc.), l. *Házszabályok* és *Obstrukció*. — *Clôturiers*, igy nevezték a francia képviselőházban az ultraroyalisták pártját 1815 után.

Clou (franc., ejtsd: klú), a. m. szeg, képes értelemben olyan szeg, mely mindent összetart, tehát valamely kiállítás vagy gyüjtemény legkiválóbb darabja.

Clou de Biskra (franc.) a. m. *Aleppofakadék* (l. o.).

Cloué (ejtsd: klué), *Georges Charles*, francia tengernagy, szül. 1817 aug. 20., megh. Párisban 1889 dec. 25. 1867-ben ellentengernagy és vezérkari főnök lett Cherbourgban, később Martinique sziget kormányzója, majd a hidrográfiai hivatal főnöke. 1880—81-ig Ferry elnöklete alatt tengerészeti miniszter volt. Művei: Renseignements hydrographiques sur la mer d'Azof (Paris 1856); Pilote de Terre-Neuve (u. o. 1870, 2 köt.); Le filage de l'huile (3. kiad. 1887). V. ö. *Buchard*, L'amiral C. (Paris 1893).

Clouet, 1. *Jean (Jehan, Jehannet, Janet)*, festő, szül. valószinüleg Flandriában 1475 körül, megh. 1540. XII. Lajos, majd I. Ferenc francia királyok udvari festője volt, Toursban élt. A XVI. sz.-beli francia arcképfestészetnek úttörő mestere, kinek egészen hiteles művei azonban nem ismeretesek. A neki tulajdonított festmények közül a legkiválóbb I. Ferenc híres mellképe a párisi Louvreban. A párisi Bibliothéque Nationaleban levő Guerre gallique c. kézirat arcképminiatürjei is nyilván C.-tól erednek.

2. *C., François*, festő, C. 1. fia, szül. Toursban 1516 kör., megh. 1572 szept. 21. Atyjának volt tanítványa és annak halála után mint udvari festő örökébe lépett. Mint az udvar kedves arcképfestője, kit a kortársak dicséretekkel halmoztak el, megörökítette az uralkodók, I. Ferenc, II. Henrik, IX. Károly és kora előkelőinek vonásait. Atyjának miniatürszerű modorából kiindulva, a legapróbb részletekre kiterjedő gonddal, amellett igen nagy jellemző erővel festette képmásait, melyek igen divatosakká váltak és sok utánzóra találtak a XVI. sz. egész folyamán. Festményei: I. Ferenc lovasképe (Firenze, Uffici-képtár); II. Henrik lovasképe (London, Lawrie-gyüjt.); François de Guize arcképe (Páris, Louvre); IX. Károly képmásai a bécsi Kunsthistorisches Hofmuseumban és a Louvreban (ez utóbbinak másolata a budapesti Szépművészeti Muzeumban); Osztrák Erzsébet, IX. Károly nejének finom arcképe (Louvre); továbbá miniatür-arcképek: Medici Kataliné és IX. Károlyé (Bécs, csász. kincstár); II. Henriké (Páris, Cabinet des Estampes), Stuart Máriáé (windsori gyüjtemény). Festményeinél még kiválóbbak, gyakran megkapóan jellegzetesek színes arcképrajzai, melyek közül 35 lapból álló híres sorozat van a párisi Cabinet des Estampesban. V. ö. *Moreau-Nélaton*, Les C. (Paris 1908); *Germain*, Les C. (u. o.).

Clough (ejtsd: klöff), *Hugh Arthur*, angol költő, szül. Liverpoolban 1819., megh. Firenzében 1861 nov. 13. Oxfordban tanult, majd Párisban és Rómában tartózkodott. Legjobb műve hexameteres elégikus idyllje: The bothie of Tober-na-Vuolich (Oxford 1848), skót szerelmi történet. Amours de voyage c. műve az 1849-iki eseményeket írja le. Jellemzi skeptikus gondolkozásmódja; őszinte érzés és az igazság utáni vágy. Irt elbeszéléseket is. Műveit kiadta Palgrave (Poems, 1862) és özvegye (Poems and prose remains, új kiad. 1883—1888). V. ö. *Waddington*, Arthur Hugh C. (London 1882).

Clove (ang., ejtsd: klöv), a régi gyapjumérték Angliában = 3·5 kg.; Essexben vaj- és sajtmérték = 4 kg.

Cloveshoo, l. *Abingdon*.

Clovio, *Giulio (Macedo)*, miniatürfestő, született Grizane horvátországi falucskában 1498., megh. 1578. Eleinte Girolamo dai Libri, később Giulio Romano tanítványa volt. 1516—19-ig főpártfogója, Grimani bíbornok számára dolgozott. Szentképei olyan kedveltségnek örvendtek, hogy II. Lajos magyar király 1524. Budára hivta udvari festőjének. Egész a mohácsi csatáig itt maradt és a király számára többek között Páris itéletét, a királyné számára Lucretiát festette meg. 1526-ban Olaszországba ment, 1527. Bourbon Károly zsoldosai fogságába esett, honnan kiszabadulván, 1528. Mantovában szerzetes lett, de már három év mulva kilépett a rendből és Perugiában Grimani bíbornok szolgálatába lépett. Ekkor készítette három híres miniatürképét Szt. Pál rómaiakhoz írt levelének kommentárjában (London, Soane-féle muzeum), díszített egy misekönyvet (Holford lord könyvtárában) és Petrarca költeményeinek egy kéziratát (a Trivulzi család könyvtárában Milanóban). 1540-ben Farnese Alessandro bíbornok III. Pál pápa nevében Rómába hivta. Firenzében I. Cosimo herceg, továbbá II. Fülöp spanyol és III. János portugál király számára is dolgozott. Legszebb műve a nápolyi Museo Nationaleban őrzött Officium beatae virginis, 26 gyönyörű miniatürképpel, melyet 1549. kilenc évi munka után készített el Farnese bíbornok számára. Zágrábban a Zrinyi-téren szobrot emeltek neki. V. ö. *Kukuljević-Sakcinski Iván*, Leben des G. Julius C. (2. kiad., Zágráb 1868); *A. Bertolotti*, Don G. C. (Modena 1883); *C. Ronchini*, Giulio C. (u. o. 1883); *Bradley*, The life, times and works of Giulio C. (London 1891).

Clovis (franc.) a. m. *Chlodvig* (l. o.).

Clown (ang., ejtsd: klaun) a. m. paraszt, kamasz, ripők, az angol szinpadok bohóca, eredetileg rögtönzött élcekkel mulattatta a közönséget. Rendesen kitünő táncos és akrobata volt egyúttal; ma azokat az akrobatákat és jongleuröket nevezik C.-nak, akik a variété-szinpadokon kiváló testi ügyességük mellett különös humorukkal és tréfáikkal is hatnak. L. *Bohóc*.

Clownismus, l. *Hisztéria*.

C. Ltd., l. *Co*.

Club, l. *Klub*.

Clugny, l. *Cluny*.

Cluny (ejtsd: klüni) v. *Clugny*, város Saône-et-Loire francia dép.-ban, a Saônba torkolló Grosne balpartján, a lyoni vasút mellett, (1901) 3481 lak., papiros-, bőr- és fazekasiparral, ipariskolával. Híressé ősi bencés apátsága által lett, amelyből egy torony (XI. sz.) és a Bourbon-kápolna (XV. sz.) maradtak meg és a St. Mayent templom romjai. A X. sz.-ban ezen a helyen csak egy vadászkastély állott, midőn 910. aquitániai Jámbor Vilmos itt apátságot alapított, amelynek ezeréves fennállását 1910 szep.-ben ünnepelték meg. Berno, az első apát visszaállította a bencésrend szigorú szabályait és ezáltal apátsága híressé lett. Ebből a klastromból került ki állítólag VII. Gergely, II. Orbán, II. Pascal pápa. Az apátság függetlenné lett a püspököktől; hívei folytonosan szaporodtak. A XII. sz.-ban 500 szerzetes volt benne; a C.-i szerzet szabályainak mintájára Európa egyéb részeiben is hasonló szerzetek keletkeztek. A C. apát fenhatósága alatt keletkezett új és reformált régi kolostorok Odillon apát idejében egy rendbe tömörültek és rövid idő mulva húszezerre emelkedik a C. alá tartozó kolostorok száma. Apátjukat, aki korlátlan hatalommal rendelkezett, apátok apátjának (archi-abbas) nevezték. A pápák nagy kiváltságokkal ruházták föl; a szerzet pedig a pápákat támogatta az egyházi reformok megvalósításában és a pápaság küzdelmében a császárság ellenében. VII. Gergely pápa győzelmét nagyrészben a C.-i szerzetnek köszöni. A XIII. sz.-ban azonban erkölcsi tekintélye alásülyedt és jövedelmező állomásává lett a királyi vérből való hercegeknek, akik közül Bourbon János 1480. Párisban a híres Hôtel de C.-t építtette. 1833. középkori műkincseket állítottak itt ki és ma állami tulajdon (Musée de C.). A XII. sz.-ban megerősített kolostort 1789. a bande noire megostromolta és földúlta és a forradalom rövid időre eltörölte úgy az apátságot, mint a rendet. Rombolásainak áldozata lett az 1089—1131. épült érseki templom is, a műépítészet egyik remeke. V. ö. *Champly*, Hist. de l'abbaye de C. (1879); *Sackur*, Die Cluniacenser bis zur Mitte d. II. Jahrh. (Halle 1892).

Cluny muzeum *Párisban*. *Chaslus* Péter clunyi bencés apát a XIV. sz.-ban Párisban megvásárolt egy római fürdő területén levő, már düledező palotát és helyén a clunyi apátság részére házat épített. Ugyanott a XV. sz. végén egy új épület keletkezett, mely a kora francia renaissance építés egyik legérdekesebb alkotása. A XVI. sz.-tól kezdve azonban a clunyi apátok ritkán laktak a palotában. 1790-ben a forradalmi kormány a palotát eladta és új birtokosa bérbe adta egy nyomdásznak. A forradalom alatt Du Sommerardnak, a francia művészetek lelkes gyüjtőjének birtokába került, aki itt helyezte el az akkori időben páratlan gyüjteményét. Sommerard halála után 1842. a francia kormány megvásárolta a palotát és a gyüjteményt és nemzeti régiségek muzeumává alakította. A gyüjtemény 1844. nyilt meg a közönség számára. Ettől az időtől fogva a gyüjtemény folyton gyarapodott, úgy hogy ma több mint tizezer darabból áll, melyek többnyire a közép- és renaissance-kori francia iparművészet termékei. V. ö. *Du Sommerard*, Notice sur l'hotel de Cluny et le palais des Thermes; C. *Normand*, L'hôtel de Cluny.

Clupea, l. *Hering*.

Cluse (franc., ejtsd: klüz), így nevezik a svájci és a francia Jura hegyláncban előforduló keresztvölgyeket, amelyeken keresztül a hegyi vizek a síkságba utat törnek maguknak. L. *Szurdok*.

Cluseret (ejtsd: klüszré), *Gustave Paul*, francia kommunista, szül. Párisban 1823 jún. 13., megh. Capteban 1900 aug. 21. Előbb katona volt s kapitányi rangban végigküzdötte a krimi háborút. 1861-ben egy önkéntes csapat élén Olaszországba sietett, hogy Garibaldinak Nápoly elfoglalásában segédkezzék; azután pedig Amerikában mint egy önkéntes csapat ezredese Mac Clellan szárnysegéde s nemsokára tábornok lett. 1868-ban visszatért Franciaországba s több radikális lap munkatársa lett, de több rendbeli sajtópör elől Angliába kellett menekülnie. Az 1870 szept. 4. forradalom után Párisban termett, majd Marseilleben és Lyonban a szocialista fölkelést szervezte. 1871 márc. Párisba ment, hol a commune alatt hadi biztos, majd egyik fővezére lett. Midőn a központi bizottság parancsait megvetőleg félretette, ellenfelei a versaillesi kormánnyal való cimborálással vádolták és elzárták. A commune leveretése után Angliába szökött, innen Amerikába s végre Svájcba ment. A haditörvényszék «in contumaciam» halálra ítélte, de 1880. megkegyelmeztek neki. 1888-ban képviselőnek választották. Emlékiratai: Mémoires du général C. Le deuxième siège de Paris (1887—1888, 3 kötet).

Cluses (ejtsd: klüz), város Haute-Savoie francia dép. Bonneville j.-ban az Arve jobbpartján (495 m.), a Chevran-hegy (1228 m.) lábánál, a lyoni vasút mellett, (1901) 1709 lak., óragyártással és órás-szakiskolával. Temploma a XVI. sz.-ból való.

Clusia *L.* (növ.), a Guttiferae-család génusza; 70 faja Amerika tropikus és szubtropikus tájain honos s különösen gazdagon vannak képviselve Dél- és Közép-Amerika tropikus őserdeiben. Egyesek fák, legtöbbjük azonban fánlakó, számos léggyökérrel ellátott cserje, mely a fákat gyakran egészen elfojtja. Levelük nyeles, bőrnemű, hoszszukás. Viráguk rendesen kétlakú és igen pompás, változatos kialakulású; virágzatuk kettős bogokból álló buga v. viráguk magános. Termésük bőrnemű v. húsos tok, magvukat húsos magköpeny (arillus) fogja körül. A C. fajok igen bőven szolgáltatnak kérgükből vagy levelükből keserű gummi-gyantát, mely Amerikában hashajtó és kenőcs készítésére keresett, ezenkívül pedig több technikai célra is használják (szurok). Levelük fürdőnek és lemosásokra is szol-

gál. Nevezetesen ily célokra: a *C. rosea* és a *C. minor* L. (Venezuela, Panama, Nyugat-India). Az előbbi számos léggyökerével, mellyel a törzsre csavarodik, több fügefához hasonlóan, elöli a fákat, innen neve *figuier maudit* (átkos fügefa, l. *Álélősködők)*. A jamaikai *C. flava* L. *(monkey-apple* a. m. majomalma, *fat pork* a. m. hízott disznó), gyantája a *hog-* v. *sertésgummi.*

Clusium, az ókorban egyike a 12 szövetséges etruszk városnak, a mai *Chiusi* (l. o.).

Clusius, tkp. *Charles de l'Écluse,* botanikus és orvos, szül. 1526 febr. 19. Arrasban, megh. Leidenben 1609 ápr. 4. C. a jogtudományt Gentés Louvainban hallgatta, majd Marburg és 1549. Wittenberg egyetemére ment. 1550-ben Frankfurt, Strassburg, Lyon és Montpellier faiskoláit kereste föl. Tanulmányait 1553. befejezvén, a Ny.-i-Alpeseket kutatgatta; 1554. Belgiumba tért vissza. 1564-ben gróf Fuggerrel útra kelt Francia-, Spanyolországba és Portugáliába. Ezen útján számos új növénnyel ismerkedett meg, v. 200-ról remek rajzot készített. 1573—77-ig a bécsi császári kertek felügyelője volt. Kertészeti működésében idegen növények behozatala és elterjesztése (burgonya, vadgesztenye) különösen érdeme. Ismerősei közé *Zsámboki* János (Joannes Sambucus) bécsi udvari történetíró, a németújvári *Batthyány* Boldizsár és ennek prot. lelkésze *Beythe* István (l. o.) tartoztak. Batthyány, a későbbi nádorhelyettes többször vendégeül vitte, úgy hogy C. Pozsony vidékét, Sopron, Vas és Zala vármegyét többször és hosszasabb időre beutazta és átkutatta (1573—88). Növényeinket gyüjtötte, lerajzolta, sőt a népies neveiket is följegyezgette, amiről következő művében számol be: Caroli Clusii Atrebatis Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatorum historia, quatuor libris expressa: ad Rudolphum II. Imp. etc. Antverpiae 1583; Beythe magyar növény-szótárának új nyomását is hozzá csatolta. Leírásait a növényekről készítette s pedig oly hűen és szabatosan, hogy a növényt belőle még rajz hiján is meg lehetett fejteni; 1587. a majnai Frankfurtba költözött; 1593. Leiden egyeteme tanárjává választotta meg. Itt adta ki: Caroli Clusii Atrebatis etc. Rariorum plantarum historia (Antwerpen 1601). Gazdag tartalma magyar vonatkozásokat is közöl. De ránk nézve legérdekesebb a II. rész 261—288. folio-lapja, melynek külön címe ez: Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia. Hazánk nyugati vidékének ehető és bolondgombáit lelkiismeretesen leírja, előfordulásaikat és magyar neveiket közli és hű rajzukat mutatja be. A rajzokról megjegyzi, hogy oly festményekről való, melyeket Batthyány saját költségén művésszel készíttetett el. *Istvánffi* Gyula C. életrajzi adatait, levelezését, Leideni codexét, gombaképeit magyarázatokkal közre adta: A C. codex mykológiai méltatása adatokkal C. életrajzához (Budapest 1900, 6 folió kötet, 287 old., 86 tábla) címmel. C. életrajzát Morren Ed. (Charles de l'Écluse, sa vie et ses oeuvres, Liège 1875), hazánkban *Sadler* József (Term. tud. társulat Évkönyvei I.) és *Flatt* K. (Pótfüzetek a Term. tud. Közlönyhöz 1895, 27. old.) írták meg.

Clusone (ejtsd: kluzone), járási székhely Bergamo olasz tartományban, a Serio balpartján (660 m.), (1901) 4864 lak., vasművekkel és posztógyártással; értékes templomokkal, az egyiknek külső falán a haláltáncot ábrázoló freskó a XV. sz.-ból való.

Cluthalit (ásv.), mállott analcim.

Cluver, l. *Klüver.*

Cluytia *L.* (növ.), az Euphorbiaceae (Fűtejfélék) család génusza, melynek 30 faja Afrika tropikus részén honos. Cserjék, termetük az Ericaceákéhoz hasonlít, levelük váltakozó, épszélű, többnyire kicsi. Viráguk csomósan levélhónaljban áll, egylakú. A *C. pulchella* L. és a *C. ericoides* Willd. európai kertekben is elég gyakori dísznövény.

Clydach (ejtsd: klájdak), híres vashámor a Monmouth angol countyban fekvő Usk város mellett.

Clyde (ejtsd: klájd), 160 km. hosszú folyó Skóciában. Lanark grófságban több híres vizesést alkot; Glasgownál 125 m. széles. A torkolata Bowlingnál kezdődik. A *C.-i öböl v. Firth of C.* Cumbrae szigeténél kezdődik; az Arran-sziget és Ayr grófság közt terül el. Bowlingtól indul ki az a csatorna, amely a C.-dal együtt az Ir- és Északi-tengert összeköti. Vízvidéke *Clydesdale*, 4092 km², gazdag gyümölcstermő vidék, híres a lótenyésztése, szén és vasbányászata.

Clyde, lord, l. *Campbell,* 2.

Clydebank (ejtsd: klájdbenk), város Dumbarton (ettől 12 km.-nyire) skót countyban, a Clyde jobbpartján, vasút mellett, (1911) 37,547 lak.

Clydesdale, l. *Strathclyde.*

Clymene, l. *Klymené.*

Clymenia *Münster.* Kövült állat. Egy kihalt fejlábú (cephalopoda), mely az ammonitokhoz tartozik. Csakis a devon korszak vége felé élt a felső-devon korban. L. *Fejlábuak.*

Clypeaster (paleont.). Az Echinodermaták (tüskésbőrüek) törzsébe, a szabálytalan Echinoideák Chypeastridae családjába tartozik. Héja nagyjából ötszögletes, lapított, domboru felső részszel. A C. közé tartoznak az eddig ismert legnagyobb echinoideák. Ritkábban a felső eocénban, gyakran a miocén és pliocén tengerparti üledékekben található kövülve. Hazánkban is elég gyakori (Kemencze). L. *Tüskebőrüek.*

Clypeastridae (állat), a tengeri sünök (l. o.) egyik családja. Teste felül kissé boltozott, alul lapos; ambulakrális nyilásai csillagalakban rendezkednek el. Legelső képviselői a felső krétaidőszakbeli rétegekben jelennek meg; ma 6 nemet és 17 fajt ismerünk. Legismertebb faja a *Clypeaster subdepressus* (Gray) A. Ag., 12 cm. hosszú, 9 cm. széles; a nyugatindiai, braziliai és nyugatafrikai partokon 40 fonál mélységben él.

Clysma, l. *Csőre.*

Cm, a centiméter rövidítésére használt nemzetközi jelzés.

C†M†B, sok katolikus háznál Vízkeresztkor az ajtó fölé írt jegy, a Három király (Gáspár, Menyhárt, Boldizsár) jele.

C. M. G. (ang.) a. m. *Companion of the order of St. Michael and St. George,* a Szt. Mihály és Szt. György rend lovagja.

C moll (ol. *do minore,* franc. *ut mineur,* ang. *c minor)*, hangnem és pedig: c, d, es, f, g, as, h. Előjegyzése 3 ♭, ami egyúttal az Es-dur hang-

nemé is; ez a két hangnem tehát párhuzamos. Mint akkord: c, es, g.

CN, az egy vegyértékű ciángyök kémiai jele.

Cn., a római Cnejus (Gnaeus) név rövidítése.

Cnejus Pompejus Strabo, l. *Pompejus-család.*

Cnemidotus *Er.*, az 5 lábtőizű bogarak (Pentamera) alrendjébe, az úszó-bogarak (Dyticidae) családjába tartozó nem. Állóvizekben él, nálunk csak a *C. caesus* Duft. Halványsárga színű, tojásdad alakú, 4 mm. hosszú bogár.

Cneoraceae (növ.), a kétszikűek szabad szirmú családja. Egyetlen génusza a *Cneorum* L., melynek 12 faja a mediterrán vidéken és a Kanári-szigeteken honos. Örökzöld cserjék, levelük váltakozó, bőrnemű, épszélű, hosszúkás; viráguk hímnős, rendesen 3 tagú, virágzatuk kevés virágú, levélhónalji bogernyő. 3 csonthéjas résztermésüket egy központi oszlop tartja össze. A legismeretesebb mediterrán vidéki faj a *C. tricoccum* L. (kis olajfa), a Kanári-szigeteken a *C. pulverulentum* Vent. Az előbbinek termése valamint maga az egész növény keserű izű. Levele és termése (folia et baccae olivelae) különösen Spanyolországban vizelet- és hashajtószer.

Cneorum *L.* (növ.), l. *Cneoraceae.*

Cnethocampa *(Taumoetopoea,* állat), l. *Búcsús pille.*

Cnicin, l. *Cnicus.*

Cnicus *L., bárcs* (növ.), a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza; egyetlen faja, a *C. benedictus* L. az európai mediterrán vidéken és Kis-Ázsiában honos. Egyéves, berzedten ágas, 2—4 dm. magas növény. Virága sárga. Az egész növény (herba cardui benedicti) kellemetlen szagú, nagyon keserű, s a magvakkal együtt officinális, különösen az állatok gyógyításában szerepel. Keserű anyaga, a *cnicin*, kristályosodható káli- és mészsó. Nálunk itt-ott termesztik s el is vadul (Vizslás, Nógrád vm.).

Cnidaria *(Nematophora), csalánzó állatok,* a tömlős állatok *(Coelenterata)* egyik altörzse, illetve más rendszerezők szerint az állatvilág egyik önálló törzse. Az idetartozó állatokra jellemzők a hosszú tapogató és fogószervek, továbbá a testükön levő csalánszervek (l. o.). Testük 2 rétegből: ecto- és entodermából áll, s e két réteg között szerkezetnélküli támasztó lemez, egynemű kocsonyás réteg vagy kötőszöveti mesoderma foglal helyet. Sok rendszerező a csalánzó állatokat a szivacsokkal összefoglalja *Coelenterata (Tömlősök* vagy *Tömlőbelűek)* néven, más rendszerezők a szivacsok kizárásával a csalánzó állatokat jelölik *Coelenterata* névvel, ismét mások a csalánzó állatokat éppen úgy, mint a bordás medúzákat *(Ctenophora)* és a szivacsokat *(Porifera)* a *Tömlősök (Coelenterata)* altörzsének tekintik. L. még *Tömlősök.*

Cnidosporidia (állat), a spórás véglények *(Sporozoa)* egyik csoportja, mely a csalánszervhez hasonló tokkal van ellátva.

Cnidus, város, l. *Knidosz.*

Co *(Cobalt)*, a kobált kémiai jele.

Co., az angoloknál és amerikaiaknál a *county* (grófság, kerület) szó rövidítése.

Co. v. *Comp.*, cégnevekben előforduló rövidítés a *compagnon* v. *compagnie (Cie.)* szavak jelölésére; a. m. társ, ill. társaság. Minálunk főleg betéti társaságoknál használatos, ahol a külső tag neve nem vehető be a cégnévbe, de a társas viszony mégis feltüntetendő. *C. Ltd.* a. m. C. Limited, a részvénytársaság angol neve.

Coa, 140—150 km. hosszú mellékfolyója a Dourónak Guarda portugáliai kerületben, Beira Altában. A spanyol határ közelében ered és Dourónál torkol.

Coacervatio (lat.) a. m. fölhalmozás; a retorikában az érvek halmaza.

Coach (ang., ejtsd: kócs) a. m. kocsi; a *hajóépítészetben* a födélzeti kabin.

Coach Whip Cactus (növ.), l. *Fouquieria.*

Coadaptio, a szervezetben a szervek kölcsönös alkalmazkodása egymáshoz, amely mindannyiszor bekövetkezik, valahányszor valamely szerv megváltozik; minden szerv megváltozása ugyanis szükségképen a többi szervek megváltozását és a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodását idézi elő. A C. tehát a szervek korrelativ alkalmazkodása.

Coadjutor (lat.), l. *Koadjutor.*

Coaetaneus (lat.) a. m. egykorú, kortárs; a növénytanban a. m. a virágzással egyidőben lombosodó (mint némely kökényfa).

Coagulatio, l. *Megalvadás.*

Coagulum a. m. alvadék, l. *Megalvadás.*

Coahuila (ejtsd: koahuila), Mexikó egyik északi állama 165,099 km² területtel, (1910) 367,652 lak. C. egy részét kopár és száraz fensík foglalja el, amelyen a legfontosabb hegylánc a Sierra Mojada, nagy részét pedig a fensík K.-i lejtője alkotja, melyet Mexikó legtermékenyebb völgyei szelnek át. A nagyobb folyók, mint a Rio Salado a Sabinas-szal és a Pesquerto a Rio de Norteba torkolnak. Főbb termények a búza, árpa, kukorica, hüvelyesek, a D.-i részeken a cukornád, bors és szöllő. Az állattenyésztés virágzó. A hegyek ezüst- és vasércben igen gazdagok, ezeken kívül bőségesen fordul elő arany, réz, ólom, kőszén és só. Mióta a vasutak keresztül-kasul szelik területét, a kereskedelem és ipar is fellendült. C.-t Spanyolország számára a XVI. sz. vége felé a misszionáriusok szerezték meg. Ekkor három indiánus család lakott itt. Az állam 4 kerületre oszlik (Saltillo, Parras, Monclova és Rosas). A főváros *Saltillo.* L. még *Mexikó.*

Coaks (ang., ejtsd: kóksz), l. *Koksz.*

Coal-measures (ang., ejtsd: kól-mezsersz, geol.), agyagpalából, homokkőből és gazdag kőszéntelepekből álló része a felső vagyis a produktiv karbonformációnak Angliában. L. *Kőszénformáció.*

Coalville (ejtsd: kólvill), város Leicestershire angol countyban, (1911) 18,530 lak., gyönyörű templommal, vasöntéssel, vasúti kocsigyártással, szénbányászattal és selyemfonással.

Coanza, nyugatafrikai folyó, l. *Quanza.*

Coaptatio (lat.), összeillesztés, l. *Csonttörés.*

Coast and Geodetic Survey (ang., ejtsd: kószt end dzseódetik szörvé) a. m. a part fölmérése, Washingtonban székelő tudományos intézet, melynek feladata az Egyes.-Államok egész területének asztronomiai és geodéziai mérések útján eszközölt megállapítása.

Coast Castle, város Nyugat-Afrikában, l. *Cape Coast Castle.*

Coast Ranges (ejtsd: kószt-rendzs-z, parti lánc), hegysor Észak-Amerikában, a Csendes-oceán partján; a Rocky Mountains legnyugatibb tagja, amely Vancouvertől É.-ra szigetek alakjában folytatódik. A Colorado alsó folyásától a Juan de Fuca útig tart, nevezetesebb tagjai: San Jacinto (3350 m.), San Bernardino (Grizly Peak 3575 m.) és Santa Monica Mountains Dél-Kaliforniában, Santa Ynez, (1024 m.), Santa Lucia (1606 m.), Mount Hamilton (1356 m., csillagvizsgálóval) és Contra Costa lánc (2850 m.) Közép- és Dél-Kaliforniában, Siskiou (2336 m.) és Olympia Mountains (2480 m.) Oregon és Washington államokban. Uralkodó kőzete krétakori homokkő, amelyet helyenkint vulkánikus képződmények hatnak át. Déli része petroleumot, a középső higanyt, az északi kőszenet szolgáltat nagyobb mennyiségben. Hosszanti völgyei sivatagos jellegüek, de öntözéssel jól művelhetők. Keresztvölgyei a San Jacinto hágó, a Golden Gate, San Francisco kikötője előtt és a Columbia áttörése, amely hátráló erozióval keletkezett.

Coatbridge (ejtsd: kótbridzs), város Lanark skót countyban a Monkland-csatorna mellett, Glasgowtól K.-re, (1911) 43,287 lak., nagy vasművekkel és vasércbányákkal.

Coatepec, város a mexicói Veracruz tartományban, Jalapától D.-re, (1900) 8623 lak., kávéültetvényekkel.

Coatesville (ejtsd: kótszvill), város az északamerikai Pennsylvania államban, (1900) 5721 lak., virágzó iparral és kereskedéssel.

Coati, *Nasua* (állat), l. *Koáti.*

Coaticook (ejtsd: kótikuk), kanadai határváros Quebec tartományban a C. partján, (1900) 3090 lak., élénk iparral és kereskedelemmel.

Coatzacoálcos, kikötőváros Veracruz mexikói államban, az ilynevű folyó torkolatánál, a Campeche-öbölben. Kiinduló pontja a tehuantepeci szoroson épített vasútnak.

Cob, Gibraltárban a spanyol piaszter neve; felosztva 12 reale-ra = kb. 4·80 K.

Cob (ang., ejtsd: kob), középmagas, zömök, izmos félvér ló, amelynek apja telivér, anyja valamely nehezebb kanca. Telivér lovakra is mondják, hogy *cobby*, hogyha olyan az alkotásuk, mint egy cob-é.

Cob, tábornok, l. *Kobb.*

Coba, afrikai tartomány, l. *Koba.*

Cobaea *Cav.* (növ.), a Polemoniaceae (Csatavirágfélék) család génusza, melynek 9 faja Amerika tropikus vidékein honos. Magasra felfutó, vékony szárú füvek. Európában közülök úgy szabadon, mint hideghházban tenyésztve, csak a *C. scandens* Cav. ismeretes (l. *az ábrát).* Levele szárnyas, nagy virága hosszú kocsánú, bókoló, pártája harangalakú; eleinte zöld, azután lilaszínű. Mexikó erdeiben honos, pompás virágú folyondár. Legjobban kedveli az É.-i és a K.-i oldalt. Márciusban palántát nevelnek belőle s májusig hideg ágyban ápolják.

Cobaltin, l. *Kobaltin.*

Cobaltum, latin alakja a kobáltnak, régebben latin neve volt az arzénnak is, l. *Kobált* és *Arzén.*

Coban, Vera Paz guatemalai depart. székhelye a Cojabon folyó balpartján, (1900) 27,700 többnyire indiánus lak., kávéültetvényekkel, szövőfonó iparral és terménykereskedéssel.

Cobar, bányaváros New South Wales brit-ausztráliai gyarmatban, (1901) 3371 lak. Gazdag rézbányáit elhanyagolják az aranybányák miatt.

Cobbett, *William,* angol publicista, szül. Farnhamban 1762 márc. 9., megh. 1835 jún. 18. Katonáskodott, majd 1792. Philadelphiába ment, hol *Peter Porcupine* (sündisznó) néven röpiratokat és hírlapot adott ki. Egyik pamfletjéért érzékenyen megbirságoltatván, 1801. Angolországba tért vissza, hol munkáit: The works of Peter Porcupine címmel (12 köt., London 1801) kiadta. Polémikus hetilapja, a Weekly Political Register, mely 1803-tól egészen haláláig fennállott, értékes

Cobaea scandens.

a kor történelmére nézve. Nagy feltünést keltettek az amiensi szerződésről írott levelei. 1805. a radikálisok pártjába lépett. 1810-ben a botbüntetést kárhoztató cikke miatt 2 esztendei fogságra s 1000 font pénzbüntetésre ítélték. Újabb üldöztetések elől 1817. egy időre Amerikába hajózott. 1832-ben képviselővé választották. Nevezetesek a szatirikus példáktól hemzsegő English Grammar (ném. 1839) és Hist. of the Protestant reformation (ném. 1862) c. művei. Politikai dolgozatait (Political Works) fia *C. John Morgan* adta ki (London 1842, 6 köt.). V. ö. *Dalling* u. *Bulwer* Geschichtliche Charaktere (Leipzig 1871, II. köt.); *Smith,* W. C. (London 1878, 2 köt.).

Cobbler (ejtsd: koblör), Amerikából Európában is meghonosodott hüsítő cukros borital, törött jégdarabokkal és naraneshéjjal; szalmaszálon át isszák. Legismeretesebb a *Sherry-C.*

Cobby (ang., ejtsd: kobbi), l. *Cob.*

Cobden, *Richard,* angol államférfi, szül. Dunfordban (Sussex) 1804 jún. 3., megh. 1865 ápr. 2. Londonban. Nyomorban nevelkedvén, juhokat őrzött, majd egyik rokona londoni kattungyárában

kapott állást. Önerejéből a gyár ügynökévé küzdötte föl magát, s mint ilyen beutazta Európa és Észak-Amerika jórészét; azután tulajdonosa lett Manchesterben egy kattungyárnak. A közfigyelmet először két politikai röpirattal vonta magára: («Anglia, Irország és Amerika» és «Oroszország»), amelyekben főleg a «szabad kereskedést» sürgette és Anglia hatalmának az egész világ fölött «békés úton» való kiterjesztését mondotta szükségesnek. Iratai nagy hatást idéztek elő úgy, hogy csakhamar megalapíthatta (1835) az Athenaeumnak nevezett intézetet, mely az iparos ifjak szellemi kiképzésére volt szentelve. Mint a kereskedelmi kamara elnöke pedig 1838. a híres *Anti-Corn-Law-League*-t (l. o.) alapította. 1841-ben beválasztották a parlamentbe, s ettől kezdve öt ülésszakon át folytatta lelkes harcát a nagybirtokosok ellen és kivívta a gabonavám eltörlését. Ezért hívei közadakozásból 100,000 font jutalommal tisztelték meg. 1849-ben Palmerston miniszteri tárcát ajánlott föl neki, melyet azonban nem fogadott el. A híres Navigations-act (l. o.) eltörlése a parlament által szintén az ő működésének eredménye volt. Ezután a szavazati jog kiterjesztésén és béketársulatok szervezésén fáradozott, s mint a béke híve 1853. népszerüsége kockáztatásával is az Oroszországgal való háború ellen izgatott. Midőn a békepárt az új választásokon megbukott, C. Amerikába ment, de onnan visszatérve újból képviselővé választották. Miniszteri tárcát azonban ezúttal sem vállalt. Folytonos összeköttetésben állott a magyar emigrációval, kivált Kossuthtal. (V. ö. *Kossuth*, Irataim.) 1860-ban lényeges része volt az angol-francia kereskedelmi szerződés megkötésében. 1864-ben mellbaja miatt vissza kellett vonulnia a politikától. Emlékére barátai a szabad kereskedelmi elvek terjesztésére a *C.-klubot* alakították. Több szobrot emeltek neki és pedig nemcsak hazájában, hanem a külföldön is. C. dolgozatai The political writings of R. C. cím alatt 1867. jelentek meg 2 kötetben, beszédeit pedig 1870. adták ki: C.'s speeches on questions of public policy címmel. V. ö. *Salis-Schwabe*, R. C. (Paris 1879); *Holtzendorff*, R. C. (Berlin 1874); *Morley*, The life of R. C. (2 köt., London 1881, új kiad. 1902); Leon *Say*, C. (Paris 1892); *Dunckley*, R. C. and the jubilee of Free trade (London 1896).

Cobden-klub, l. *Cobden.*

Cobenzl, Karintiából származó régi nemes család, mely 1564. bárói, 1675. grófi rangra emelkedett. Említendők: 1. *Johann Philipp*, gróf, osztrák államférfiú, szül. 1741 máj. 18., megh. Bécsben 1810 aug. 30. 1767-ben az államtanács tagjává nevezték ki, 1777. pedig József trónörököst Párisba kisérte. II. József és II. Lipót alatt 1779—1793-ig szerencsétlen kezű államkancellár volt. 1805-ben mint nagykövet Párisba ment. V. ö. *Vivenot*, Die Politik des österr. Vicestaatskanzlers, Gf. Phil. von C. (Wien 1874); *Arneth*, Graf Ph. C. und seine Memoiren (1885); *Schlitter*, Kaunitz, Ph. C. und Spielmann (1899).

2. *C., Johann Ludwig Joseph*, gróf, osztrák államférfiú, szül. Brüsszelben 1753 nov. 21., megh. Bécsben 1809 febr. 22. Követi minőségben Kopenhágában, Berlinben és Szt.-Pétervárott szolgált. II. Katalin kedvenceihez tartozott. 1797-ben Bonaparte tábornokkal békealkudozásokat folytatott Udine-ben és ő írta alá a campoformiói békét (1797), részt vett a rastadti kongresszusban és megkötötte 1801. a lunevillei békét. Nyomban reá I. Ferenc helyettes államkancellárrá s külügyminiszterré nevezte ki. Ellensége volt mindennemű reformnak. II. Józseffel való levelezését kiadta *Beer* és *Fiedler* (Wien 1901). V. ö. *Fournier*, Gentz und C. (1880).

Cobequid Hills (ejtsd: kobikvid hillsz) Cumberland és Colchester kanadai county-ban, a Fundy- és St.-Lawrence-öblök közt fekvő 250—330 m. magas hegység, amely kitünő vasérceket és szenet tartalmaz.

Cobet, *Carel Gabriel*, németalföldi filológus, szül. Párisban 1813 nov. 28., megh. Leidenben 1889 okt. 26. Leidenben tanult, nagyobb olaszországi tanulmányutakat tett, 1847. leideni tanár lett. A mult század legkiválóbb szövegkritikusa. E nemben legjelesebb művei: Variae lectiones (Leiden 1854, 2. kiad. 1873); Novae lectiones (u. o. 1858); Miscellanea critica (u. o. 1876); Collectanea critica (1878). Kiadta Lysiast, Hyperidest, Xenophon Anabasisát és Hellenikáját, Diogenes Laertiost stb. Jeles értekezése: De arte interpretandi stb. (1847). Egyéb munkái: Prosopographia Xenophontea (1836); Observationes criticae in Platonis Comici reliquias (Amsterdam 1840); Obs. crit. et palaeogr. ad Dionysii Halicarnassensis antiquitates Romanas (Leiden 1877). Egyik megalapítója volt a Mnemosyne c. németalföldi filológiai folyóiratnak. V. ö. *Hartmann*, De Car. G. C. (Berlin 1890).

Cobham, máskép……*Chobham* (l. o.).

Cobitis (állat), l. *Csík-félék.*

Cobla *(provençal*, a lat. copula-ból), a provençal lírában a strófa neve.

Coboly *(Mustela zibellina* L.), a ragadozó emlős állatok közé tartozó menyétfélék (l. o.) családjának egyik faja, mely 58 cm. hosszura nő és farka 17 cm. hosszú. Feje kúpalakú, lábai hoszszuak, fülei nagyok és igen hegyesek. Bundájának színe igen változó, majd sárgásbarna, majd sötétbarna, néha kékesbe játszó füstbarna. Szőre tömötten áll, selyemfinom. Hazája Európa és Ázsia sarki tája, de itt száma a nagyban való vadászat miatt nagy mértékben csökkent s jelenleg csupán Szibéria keleti tartományainak hegyei között tenyészik tömegesebben. Kiválóan a vizek partjain szeret tanyázni és mókusokra, nyulakra meg madarakra vadászik, de eszik növénymagvakat, gyümölcsöt és mézet is. Zsákmánya után csupán éjjel jár, míg nappal faodvakban tanyázik. Januáriusban párosodik és a nőstény 2 hó mulva 3—5-öt fiadzik. Bundája fénye és selyemfinomsága miatt igen keresett s már a régiek is nagyra becsülték; annál értékesebb, minél tömöttebb, puhább és egyenletesebb színű, különösen pedig minél határozottabb a szőrnek kékesszürkébe játszó füstbarna színe. Ezt a színt a C.-prémkereskedők «víz»-nek hívják s eszerint becsülik meg a prém értékét. Minél sárgább a víz és minél világosabb a nemezszőr, annál kevesebbet ér, s minél egyformább színű és sötétebb a bunda, annál nagyobb az értéke. A legbecse-

sebbek azok, amelyeknek háta feketés, nyaka és oldalai vörhenyes gesztenyebarna, torka szürke, arca szürkével kevert fekete, fülei fehéres szürkék vagy világos barnán szegettek, de legbecsesebbek mégis a kékesbe játszó füstbarna szinüek. Vadászatuk októbertől december elejéig tart, rendesen csapdákkal, vagy hálókkal fogják, és ritkán lövik, mert ez esetben bundáját nagyon megsértik. Szibériában az adót több helyen cobolybundával fizetik s az egyes bundák ára a minőség és különösen a szín szerint 35—600 koronáig váltakozik. Az Észak-Amerikában élő *amerikai C. (Mustela americana* Turton) és a *halásznyest* v. *pekán* (M. *Pennantii* Erxleb.) bundája már nem oly finom szőrű s ezért nem is oly keresett és drága. A C.-bőrök száma a kereskedésben évenkint 100 ezerre tehető s ezek Szibériából, Észak-Kinából és Észak-Amerikából kerülnek ki. Az iparban prémnek, gallérnak, kucsmának és bundabéllésnek használják. V. ö. *Sabaniew,* Der Zobel u. die Zobelindrustrie (Moszkva 1874).

Cobor (ném. *Stütze* v. *Ständer,* ol. *stante,* franc. *montant,* ang. *upright)* a. m. gyámgerenda, dúc; különböző vastagsággal és alakkal biró, valaminek felpócolására, alátámasztására, kifeszítésére szolgáló vas- vagy farud, ill. gerenda. Tekintettel arra, hogy minek az alátámasztására használják, a hajókon többféle C. található, melyek közül a fedélzeti C.-k a legnevezetesebbek. Ezek rendszerint minden második fedélzeti gerenda alá illesztetnek és a fedélzet támaszául szolgálnak, nehogy a nehéz, súlyos tárgyak, melyek sokszor a fedélzetre rakatnak, azt benyomják v. meghajlítsák. A hajóépítészetnél C. elnevezés alatt azon gerendákat értik, melyekkel a hajó, a sólyán fekve vagy a hajómedencébe (dokba) beállítva, a feldülés ellen oldalt támogattatik.

Cobourg (ejtsd: kóbörg), város Ontario kanadai tartományban, az Ontario-tó partján, (1900) 4830 lak., egyetemmel, malmokkal, szövőfonóiparral, fa-, vasérc- és gabonakereskedelemmel.

Cobra (réz), régebbi braziliai rézpénz = 20 rei.

Cobra de Capello v. *Cobra di Capello* (állat), a Kelet-Indiában, Jáván és Kina D.-i részében élő pápaszemes kígyónak *(Naja tripudians* Merr.) a neve. Magyarul a. m. kalapos kígyó. Ennek a kígyónak ugyanis az a sajátsága, hogy testének mellső részét függőlegesen fölemelvén, nyakát korong formára tágíthatja. Ebben a helyzetben változatlanul vízszintesen tartják a fejüket s ilyenkor úgy néznek ki, mintha nagy kerekkalapot viselnének; innen nevük. L. *Pápaszemes kígyó.*

Coburg, l. *Koburg.*

Coca (növ.), l. *Erythroxylon.*

Cocagne (ejtsd: kokány), francia szó, amely a vele egy testvér ol. *cuccagna,* spany. *cucañ* és az ang. *cokaygne* szavakkal együtt a középkori latin *cocania* szó származéka s az ennek tövéül kitetsző *coca* (a. m. kalács) szó vallomása szerint mesebeli kalácsországot jelent (Pays de C.). C. az a boldog ország, ahol a levegőben sült galambok és csirkék röpködnek s ahol a sült malacok és egyéb lábonjáró pecsenye hátában már benn van a kés meg villa is. Tehát u. a., ami *Eldoradó* v. a németek *Schlaraffenland*-ja, melyről többek közt Hans Sachs is énekel. *Cocagna* volt a neve egy régebben divatozott nápolyi népünnepnek is, amelyet a farsang négy utolsó vasárnapján rendeztek a király költségén a lazzarone-k nagy örömére. Fő vonzó ereje a síkos felületű s így megmászásra alkalmatlan piramisok (Mats de C.) tetején elhelyezett csábító étel- és italnemüekben állott.

Cocain, *cocainum,* l. *Kokain.*

Cocanada, l. *Kakinada.*

Cocarde, l. *Kokárda.*

Cocceji, 1. *Heinrich von,* német jogtudós, szül. Brémában 1644 márc. 25., megh. 1719 aug. 18. 1672-ben heidelbergi, 1688 utrechti, 1690. oderafrankfurti egyetemi tanár lett. Fő műve: Juris publici prudentia (Frankfurt 1695).

2. *C., Samuel,* báró, az előbbi fia, német jogtudós, szül. Heidelbergben 1679 okt. 20., megh. 1755 okt. 4. Odera-Frankfurtban egyetemi tanár volt, majd magas állami hivatalokat viselt. 1747-ben pedig nagykancellár lett. Mint igazságügyi főnök nagy érdemeket szerzett a porosz igazságszolgáltatás javítása körül. A porosz anyagi jog kodifikációjához több tervezetet készített (legnevezetesebb: Projekt des Corporis iuris Fridericiani, Halle 1749—51, 2. rész), de ezek nem váltak törvénnyé. Ő volt a szerzője annak a dedukciónak, mellyel II. Frigyes 1741. Sziléziához való jogát bizonyítani törekedett.

Coccejus *(Koch), Johannes,* német protestáns teológus, szül. Brémában 1603 aug. 9., megh. Leidenben 1669 nov. 5. 1650-ben leideni teol. tanár lett. Megalapítója a róla nevezett teológiai iránynak, a coccejánizmusnak, melynek legjellemzőbb vonását a protestantizmus alapelvének felújítása képezte, mely szerint ugyanis a keresztény hitnek nemcsak tartalma, hanem alakja is, minden emberi tekintélytől függetlenül, kizárólag a bibliából veendő. A coccejánizmusnak leghevesebb támadója a holland Voetius (l. o.) volt. C. írta meg és adta ki a héber nyelv első teljes szótárát. Legnagyobb hatása a coccejánizmusnak a magyar reformátusoknál nyilvánult. Az 1673. évi radnóti zsinat éppen a coccejánusok ügyében tartatott s ellenök lett volna hivatása intézkedni, de végzései enyhék voltak ahhoz, hogy gátat vethessenek eszméik terjedése elé. V. ö. *Zoványi* Jenő, A coccejánizmus története (Budapest 1890).

Coccidae (állat), l. *Pajzstetvek.*

Coccidia *Leuckart* (állat), a spórás véglények (Sporozoa) osztályába, a *Coccidiomorpha* rendjébe tartozó véglény-alnem. Az idetartozó fajok majdnem mindnyáján sejtekben, főleg hámsejtekben élősködnek. Többnyire gömbalakuak, ritkábban elliptikusak. Testük közepén egy magjuk van; a mag hólyagalakú és belsejében erősen festődő karyosomát rejt magában. Lüktető üregecskéjük nincs. Szaporodásuk nemzedékváltással történik, melynek folyamán egy ivaros és egy ivartalan szaporodás váltakozik egymással. Ozmotikus úton táplálkoznak, a gazdasejt nedveit felszívják, melyek ennek következtében elpusztulnak. A legtöbb fajt a bélcső és a vele összefüggő mirigyek hámjában találták. Az egész Földön el vannak terjedve. Állatokat és embert egyaránt megtámadnak. *Lühe* három családba sorozza a ma ismert fajokat: 1. *Eimeridae;* 2. *Cariotrophidae*

és 3. *Adeleidae.* Ismertebb nemek: *Eimeria, Isospora, Barrouxia, Adelea, Legerella, Klossia.* Az *Eimeria Stiedae* a házi nyúl *(Lepus cuniculus domesticus)* vékonybelében, májában és epeutjaiban él s néha, különösen nagyobb tenyészetekben járványszerüen jelentkezik s nagy pusztításokat okoz. Emberben is észlelték. Házi nyulak ökröket, lovakat, kecskéket és sertéseket is fertőznek vele. Az *Eimeria Stiedae* okozza a szarvasmarha véres hasmenését, mely nagy lázzal és hideglelésset kezdődik s súlyos esetei már 2 nap alatt halálra vezetnek. Ezt a betegséget főleg Svájcban észlelték.

Coccidiasis, a háziállatok Coccidiumok okozta megbetegedése, mely rendszerint bélgyuladásban nyilvánul. Szarvasmarhákban és nyulakban az Eimeria Stiedae, juhokban az Eimeria Faurei, kecskékben az Eimeria Arloingi, baromfiakban az Eimeria Pfeifferi, avium és truncatum okozzák e gyuladást. A betegség okozóit fejletlen alakban az eleséggel és vízzel szedik fel az állatok s a bélcsőben azután a hámsejtekben, illetőleg a Lieberkühn-féle mirigyek sejtjeiben telepednek meg, ahol egyszerű oszlás útján szaporodnak és tömeges bevándorlás esetén szétesés-sel, kifekélyesedéssel és vérzésekkel járó bélgyuladást okozhatnak. A megtámadott hámsejtek szétesnek, a belőlük kiszabaduló véglények azután a béltartalomhoz keveredve, azzal kiürülnek s újabb fertőzést okozhatnak. A betegség leginkább a legelőn tartozkodó állatok között fordul elő, néha járványosan. Különösen a nedves, meleg időjárás alkalmas a fertőzésre, mert ilyenkor három hétig is életben maradnak a szabadba került fejlődési alakok. A betegek orvoslására bélfertőtelenítő (lysol, resorcin) és adstringáló szerek (csersav, ezüstnitrát) beadása ajánlható, amelyeket legcélszerübb beöntések alakjában alkalmazni. A betegség előfordulása esetén védekezéstül az állatokat száraz takarmányon kell tartani és a legelőről elhajtani. Általában pedig lehetőleg gondoskodni kell arról, hogy tócsákból, pocsolyákból ne igyanak. Nyulnak, ritkán sertésnek, macskának és kutyának a májában, illetőleg epeereiben, sőt orrában is telepednek meg C., ahol szintén gyuladásos elváltozásokat okoznak.

Coccidium (állat), a spórás véglények *(Sporozoa)* osztályába, *Telesporidia* alosztályba, a *Coccidiomorphae* rendbe, a *Coccidia* alrendbe tartozó állatnem, melynek fajait a mai rendszerezők az *Eimeria* és *Isospora* nemekbe osztják. L. *Coccidia.*

Coccinella *L.* (állat), l. *Katicabogár.*

Coccinellidae (állat), l. *Katicabogár.*

Coccinin, l. *Kokcinin.*

Coccinit (ásv.), talán jódhigany Mexikóból. Bizonytalan a meghatározása.

Coccionella a. m. cochenille. L. *Bíbortetü.*

Coccium, l. *Ribchester.*

Coccius, *Ernst Adolf,* német szemész, szül. Knauthainban, Lipcse mellett, 1825 szept. 19., megh. 1890 nov. 23. A szemészetben Ritterichnek volt tanítványa. Asszisztens, docens majd rendkívüli tanár lett, s végre 1867. a lipcsei egyetemen a szemészet rendes tanárává nevezték ki. C.-nak nagy érdemei vannak a szem boncolástanának, élettanának és patológiájának megvilágítása körül. Számos új szemészeti eszközt konstruált. Művei: Ernährungsweise der Hornhaut und die serumführenden Gefässe des menschlichen Körpers; Über den Mechanismus der Akkomodation des menschlichen Auges und Beobachtungen im Leben; Ophtalmometrie und Spannung am kranken Auge; Über die Diagnose des Sehpurpurs im Leben, stb.

Coccoborus (állat), l. *Magvágó.*

Coccolith, szénsavas mészből álló kis korongocskák és gömböcskék, melyek nagy mennyiségben a krétában és a tengermélyi iszapban találhatók. Valószinüleg szerves eredetüek; lehetséges, hogy a tengeri moszatok választották ki a C.-eket.

Coccoloba *L.* (növ.), a Polygonaceae (Keserüfűfélék) család génusza; 125 faja Amerika tropikus és szubtropikus tájait népesíti. Fák vagy cserjék, némelyek felfutók, váltakozó nagy levelekkel, fürtös v. füzéres virágokkal s bogyónemű, 3 élű makktermésse. A *C. uvifera* L. tekintélyes fa; levele nagy, szívalakú, bőrnemű, piros erezetü, virágzata fehér virágú, hosszú fürt; ehető gyümölcse borizű, piros, középszerű cseresznye nagyságú. A fa kifőzéséből lesz az *amerikai kinó (kino occidentale),* Jamaikából szállítják és mint az igazi kinót (l. o.) úgy használják. Gyümölcse keserű, gyökere és kérge officinális. Erezett, kemény és súlyos fája szép vörös színű lesz, bútort készítnek belőle. A *C. pubescens* L. 20—25 m. magas fa, igen nagy, csaknem köralakú, puhaszőrű levelekkel, hosszú fürtvirágzattal s ehető gyümölccsel. Mindkettő több más C.-fajjal együtt üvegházaink dísze.

Cocconeis *Ehrenb.* (növ.), a Kovamoszatok génusza, melynek mintegy 120 faja van. Édes- és tengeri vízben él. Kövült állapotban hazánknak a félopáljaiban gyakori.

Coccosteus, a ganoidhalak egy génusza, amely főleg a devon időben élt. Egyik jellemző speciese a *C. decipiens* a felső devonban, l. *Halak.*

Coccothraustes coccothraustes *L.* (állat), l. *Magtörő pinty.*

Cocculi Indici v. *Levantici* (növ.), l. *Anamirta.*

Cocculin, l. *Pikrotoxin.*

Cocculus *DC.* (növ.), a Menispermaceae-család génusza, 30 fajjal, trópusi vidékeken, a legtöbb Ázsiában. Rendesen felfutó cserjék. *C. leaeba* DC. tekerődző cserje, piros csipősízű csonthéjas gyümölcskékkel, melyből az arabok erős pálinkát készítenek *(chamr el madjnune).* Kelet-Indiától egészen a Zöldfoki szigetekig van elterjedve; *C. suberosus,* l. *Anamirta.*

Coccus *L.* (állat), l. *Pajzstetvek* és *Bíbortetü.*

Coccus, gömbalakú baktérium, l. *Baktérium.*

Coccus axin (állat), l. *Age.*

Coccygeum, *os coccygeum,* v. *os coccygis* a. m. farkcsont.

Coccygodynia (gör.), a farcsont fájdalmassága, többnyire ideges alapon, de lehet a csontnak bántalmából folyó fájdalom is.

Coccygomorphae (állat), l. *Kakuk-félék.*

Cocentáina (ejtsd: kossentájna), város Alicante spanyol tartományban, Valenciában, (1900) 7032 lak.,

szép templomokkal, a Medinaceli hercegek kastélyával, római építmények maradványaival, selyem- és posztószövéssel, len- és szőllőtermeléssel, papirgyárral.

Cochabamba (ejtsd: kocsabamba), 1. departamento Boliviában; magában foglalja a Beni, Marmore és Rio Grande felső folyása közti Andokat. Területe 61,640 km². Lakóinak száma (1908) 380,669. — 2. *C., fővárosa* az ugyanily nevű departamentónak a Rio de la Roche folyónál, termékeny völgyben, (1908) 24,512 lak., lakói gyapot- és gyapjuszövéssel, cserépedény-, gyertya-, szappankészítéssel és bőrcserzéssel foglalkoznak. C. püspöki és egyetemi székhely és számos középületén kívül 15 temploma, 10 szerzetes kolostora és több kórháza van.

Cochenilla és *Cochenille*, l. *Bíbortetü.*

Cochenille-skárlát néven három azofesték kerül a forgalomba: $C_{16}H_{11}N_2O_4SNa$, $C_{17}H_{13}N_2O_4SNa$ és $C_{18}H_{15}N_2O_4SNa$, amelyek sósavas diazobenzol, diazotoluol, diazoxilol és a naftolszulfosavból állíthatók elő. Nátriumsójuk vízben oldható, vörös színű por és a cochenil helyett használják.

Cochery (ejtsd: kosri), 1. *Georges Charles Paul,* francia politikus, C. Louis Adolphe fia, szül. Párisban 1855 márc. 20. Tüzértiszt volt, 1877. atyjának irodafőnöke lett, aki mint másodállamtitkár szolgált a pénzügyminisztériumban. 1879—85-ig igazgatója volt az újonnan alakított posta- és távíró-minisztériumnak. 1885-ben a képviselőházba jutott, hol a mérsékelt köztársaságiakhoz csatlakozott és a költségvetési bizottságnak tagja, majd elnöke lett, 1896—98-ig és 1909. pedig pénzügyminiszter.

2. *C., Louis Adolphe,* francia miniszter, szül. Párisban 1819 ápr. 26., megh. 1900 okt. 13. u. o. A császárság alatt ügyvéd volt, 1869. a kamarába választották és az ellenzéken foglalt helyet. 1870 júl. 5. a spanyol trónörökösödési kérdésben tett interpellációjával Gramont herceg külügyi miniszternek alkalmat nyujtott júl. 6. harcias beszédének elmondására, de aztán azon kevesekhez csatlakozott, kik a háború költségeit megtagadták. Gambetta a Loiret département honvédelmi bizottságának elnökévé nevezte ki. Október végével Versaillesbe kisérte Thierst és a porosz táborkarral folytatott alkudozásokban segélyére volt. A nemzetgyűlésben a balközéphez csatlakozott. 1876-ban a képviselőház tagja lett. 1879—85-ig a posta és távirda minisztere volt. 1888-ban szenátorrá választották.

Cochimi (ejtsd: kocsimi), Kalifornia ős benszülött népének egyike, a Yuma ágból. Kis csoportokba verődve nomadizálnak. Kulturájuk jelentéktelen. A lőfegyvert még nem fogadták el, ma is nyíllal és hosszú lándzsával vadásznak. Nehezen ejthető és különösen gégehangokban bővelkedő nyelvük az ország déli részeiben is el van terjedve.

Cochin, város és hűbérállam, l. *Kocsin.*

Cochin, francia rézmetsző-család. Legkiválóbb tagjai: 1. *C., Charles Nicolas,* szül. Párisban 1688., megh. 1754. Finom, szellemes metszeteivel különösen Watteau vázlatait sokszorosította. — 2. *C., Charles Nicolas,* C. 1. fia, szül. Párisban 1715 febr. 22., megh. 1790 ápr. 29. Atyjának és Le Basnak volt tanítványa. Finom rézmetszetei a legkiválóbbak közé tartoznak a XVIII. sz. szellemes francia termékei között. Igen sok illusztrációt, könyvdíszt készített, így Lafontaine meséihez (1743), Boccaccio Dekameronjához (1757), Ariosto Orlandojához (1773, 1775—83), Fénélon Telemaquejához, Tassóhoz (1784), Rousseau műveihez (1743) stb., azonkívül egyes kisebb-nagyobb önálló metszeteket. Olaszország művészetét Voyage d'Italie c. könyvében (Paris 1758) ismertette és Gravelotval együtt kiadta az Iconologie par figures ou traité complet des allégories, emblèmes c. művet. V. ö. *Rocheblave,* Les C. (Paris é. n.).

Cochinchina, l. *Kokinkina.*

Cochlaeus, *Johann,* német kat. teológus, szül. Nürnberg mellett, Wendelstein faluban 1479., megh. 1562 jan. 10. A Wendelstein álnevet is használta, holott valódi neve Dobeneck volt. 1530-ban Augsburgban az ágostai hitvallás cáfolatán dolgozott, 1552. a regensburgi birodalmi gyűlésen volt vitája Bucerrel, melyben mindkét fél győztesnek tekintette magát. Ugy szerepléseiben, mint számos iratában Luthernek s általában a reformátoroknak szilárd ellenségéül mutatkozik. Nagyobb művei: Historia Hussitarum (Milano 1549, fol.); De actis et scriptis Lutheri; Speculum circa missam; De vita Theodorici regis Ostrogothorum (Ingolstadt 1544); De emendanda Eccles. (1539).

Cochlea (lat.) a. m. csiga; innen *cochlearium,* tartó, melyben az evésre szánt csigákat hizlalják; *cochleae* házas csigák; *C. auris,* fülcsiga, l. *Fül.*

Cochlearia *L., torma* (növ.), a Cruciferae *(Keresztesviráguak)* család génusza; 15 faja az északi félgömb északibb tájain, részben pedig a keleti mediterrán vidéken van elterjedve. Egyéves v. évelő füvek. A *C. officinalis* L. (orvosi torma) 1—2 éves, 15—30 cm. magas fű, hosszúnyelű tőlevele fényes. Közép- és Észak-Európában (80° é. sz.-ig) honos. Konyhai és orvosi célra termesztik. Füve mustárszagú és csípős olajat tartalmaz, mely a mustárolajhoz hasonló, sárgás, a víznél nehezebb, ammoniákkal kristályosodó vegyületet alkot. Altesti bajok, elnyálkásodás, süly ellen és vérző kelésre használatos. A *spiritus Cochleariae*-t a szesznek a leveleken át való desztillálásával nyerik, szájvízhez keverik, valamint a foghús sülyös támadásai ellen is használatos. A patikában *aqua* és *conserva C.*-t csinálnak vele. Szóda is készíthető belőle. A *C. armoracia* L. (csípős torma) déleurópai növény. 60—120 cm. magas tőlevele nagy, hosszú nyelű, csipkés szélű, felső levelei ülők, a középsők szárnyasan hasogatottak. Apró fehér virágai végálló fürtté egyesülnek. Jól ismert gyökeréért konyhakertekben ültetik. A megreszelt friss gyökér átható, könnyeket fakasztó szagát és égető, maró hatású ízét erős illanó olajának köszöni. A bőrön vörös hólyagot húz. Április első napjaiban az ágaktól megtisztított mellékgyökereket sorban görbére ásott lyukakba ültetik s a korona végéig elfödik. A földet gyakran lazítják. Novemberben kiássák, használatra csak a vastag gyökeret tartják meg, a mellékgyökereket pedig elültetik. Nálunk annyira elvadulhat, hogy alkalmatlan gyommá is válhatik. *C. macrocarpa* W. K. (édes torma), l. *Nasturtium.*

Cochlearius (*Cancroma*, állat), a gémfélék családjába tartozó madárnem. Legismertebb faja a kanálcsőrű bakcsó (*C. Cancrophagus* L.), mely Brazilia erdős részeiben a folyók partmenti berkeiben és sásos területein mindenütt közönséges; hossza 58; szárnya 30; farka 12 cm. hosszú; háta világosszürke, hasa rozsdavörös, oldalai feketék, homloka, torka, nyaka fehér, melle sárgásfehér, csőre barna, lába sárgás. A benszülöttek *savakú* néven ismerik.

Cochlospermaceae (növ.), a kétszíküek szabadszirmú családja. Egyetlen génusza, a *Cochlospermum* Kunth (*Maximilianea* Mart. et Schrank) 18 fajával trópusi vidékek szőrös xerofita növénye. Fák, cserjék, félcserjék. Viráguk kétivarú, 5 tagú, szirmai nagyok, sárgák. Virágzatuk fürt v. buga. A *C. gossypium* (L.) O. Ktze. Kelet-India partjain honos fa, ötkaréjos, alsó szinén molyhos, igen nagy levelekkel; világossárga virágai a leveleknél hamarább fejlődnek. Megsebzés következtében barna, vízben csak részben oldható mézgát szolgáltat, melyet *kathira* v. *kutiramézgának* neveznek s az angol kereskedésben mint olcsóbb tragantfaj szerepel. Piros maggyapotja vánkosba, háncsrostja pedig a négereknél kötőanyagnak használatos. A *C. tinctorium* Perot. Nyugat-Afrika félcserjéje, gyökere (racine de fayar) festékül szolgál.

Cochlospermum (növ.), l. *Cochlospermaceae.*

Cochon (franc., ejtsd: kosoñ) a. m. disznó; átvitt értelemben az emberre is alkalmazva. *Cochonnerie*, trágárság, szennyesség.

Cochonnet (franc., ejtsd: kosona), azonos a *Boccia* játékkal (l. o.).

Cochrane, 1. *Alexander Dundas Ross Baillie*, lord *Lamington*, angol politikus és író, C. Thomas John legidősb fia, szül. 1816 nov. 4., megh. 1890 febr. 15. Londonban. Cambridgeben nevelkedett s 1841 óta több izben volt a parlament tagja; mint politikus, regényíró és költő is egyaránt hírnevet szerzett. Főmunkája a Young Italy (London 1850), melyben a konzervativ politikát élénken védelmezte. 1880-ban főrend lett. Nevezetesebb munkái: Florence the Beautiful (1854); The kingdom of Greece (1862); Historic châteaux: Blois, Fontainebleau, Vincennes (1876); The Théâtre Français in the reign of Louis XV. (1879).

2. *C., John*, híres angol sakkozó, szül. 1798., megh. 1878. Életének legnagyobb részét Kalkuttában töltötte, mint jogtudós. Itt a sakk-világban jól ismert Mohechunder és Saumchuru braminokat, a híres mestereket gyakran legyőzte.

3. *C., Thomas, Dundonald gróf*, angol tengernagy, szül. 1775 dec. 14., megh. Kensingtonban 1860 okt. 31. Nagybátyja, C. tengernagy alatt francia hajóknak Algeciras öblében történt merész megtámadásával vívta ki első diadalát. 1801-ben Barcelona mellett 33 spanyol hajót 128 ágyuval kerített hatalmába, miért kapitánnyá léptették elő. Ezentúl mint a «Pallas» parancsnoka, réme lett a francia hajóhadnak. De midőn főnökét, Gambier lordot azzal vádolta, hogy lanyhán folytatja a háborút, a kormány viszont őt vádolta azzal, hogy hamis hirek terjesztésével a tőzsdén vagyont szerzett. Hasztalan védekezett e vád ellen: 1814. ezer font sterling pénzbirságra és 12 havi börtönre ítélték, a parlamentből kizárták és tiszti rangjától is megfosztották. A közvélemény ezen igazságtalanság miatt annyira felháborodott, hogy közadakozás útján fizették ki a C.-re kivetett birságot, a westminsteri kerület pedig újból képviselőjének választotta. Egy évi fogságából kiszabadulván, a parlamentben kemény támadásokat intézett a minisztérium ellen; nemsokára azonban a chilei köztársaság szolgálatába állott és szerencsésen harcolt a spanyolok ellen. Azután Brazilia szolgálatába lépett, melynek császára, dom Pedro, maranhãoi marquis-vá nevezte ki. 1827—28-ig a görög flottán szolgált. Végre 1831. visszatért Angliába, hol IV. Vilmos ellentengernaggyá nevezte ki, a Viktória királynő parancsára megújított pör folyamán pedig kitünvén ártatlansága, 1842. altengernaggyá léptették elő. 1851-ben tengernaggyá lett. Életét maga írta meg: Narrative of services in the liberation of Chile, Peru and Brazil (London 1859) és Autobiography of a seaman (1860, újabb kiad. 1873) c. művekben. Ez utóbbit fia folytatta: Life of Lord C. (1869, 2 köt.). V. ö. *Atlay*, The trial of lord C. before Lord Ellenborough (1897).

4. *C., Thomas John, sir*, az előbbinek rokona, szül. 1789 febr. 5., megh. 1872 okt. 19. Mint kapitány részt vett a Quiberon, Cadiz, Ferrol, Egyiptom stb. ellen indított expediciókban. 1825-ben New-Foundland kormányzója lett. Közben képviselő volt, azután 1841. ellentengernaggyá s 1844. Kelet-India főkormányzójává nevezték ki; mint ilyen döntő csapást mért a Szunda szigettengeren garázdálkodó kalózokra. 1865-ben tengernagy lett.

Cochylis ambiguella, l. *Szőllőmoly.*

Cock (ang.) a. m. kakas; *C. pit*, kakasviadal tere v. épülete.

Cockburn (ejtsd: kokkbörn), Ontario kanadai tartományhoz tartozó sziget a Huron-tóban, l. *Manitoulin.*

Cockerell, *Charles Robert*, angol építész és archeológus, szül. 1788 ápr. 28. Londonban, megh. u. o. 1863 szept. 13. 1810—17-ig utazott Itáliában, Görögországban és Kis-Ázsiában; részt vett az aeginai és phigaliai templom fölkutatásában (l. *Ásatások*). Londonba visszatérve mint építész működött, több középületnek készítvén el tervrajzait. Társszerzője a The antiquities of Athens and other places in Greece, Sicily (London 1830) c. munkának. Útinaplóját fia, C. Samuel adta ki 1903. Travels in Southern Europe and the Levant címen.

Cockerill (ejtsd: kokril), *John*, angol iparos, született Haslingtonban (Lancastershire) 1790 aug. 3., megh. Varsóban 1840 jún. 19. Atyja neki és öccsének 1807. Liègesben gépgyárat rendezett be, melyet a virágzás magas fokára emelt. Egyéb, a legkülönbözőbb vidékeken alapított gépteleрeiből az 1816. 16 millió frankon alapított seraingi a legkiválóbb. (L. *Seraing.*) Az ily kiterjedt telepek létesítéséhez szükséges tőkének előteremtésében oly fináncíális tehetséget tanusított, hogy tényleg a belga iparban a vezérszerepet játszotta. Brüsszelben 1872. szobrot állítottak emlékére.

Cockermouth (ejtsd: kokermautsz), város Cumberland angol countyban a Cocker és Dervent ösz-

szefolyásánál, (1911) 5203 lak., gyapju- és gyapotiparral, továbbá gépgyártással és kalapkészítéssel. Wordsworth költő szülővárosa.

Cockney (ang., ejtsd: kókni), azon londoni nyárspolgárok gúnyneve, kik sohasem voltak vidéken. A név állítólag egy londonitól ered, aki, midőn először ment vidékre, egy kakast hallván kukorikolni, azt hitte, hogy az nyerít (the cock neighs). Mások szerint C. azonos Cockeign-nel (Utopia) s a londoniak fényüzésére van vonatkozással. A kifejezés már a XII. században használatos volt. A *C.-i király* egyik alakja ama bohócjátékoknak, melyek régente a Childermasday-n (ártatlan gyermekek ünnepe) adattak elő.

Cock-tail (ang., ejtsd: kok-tél) a. m. kakasfark, így nevezik a keserű likőrből és cognacból, utóbbi helyett fehér borból v. pezsgőből is készült, tojás sárgájával és jéggel kevert hideg grogot. Mint *sportkifejezés* oly versenylónak a neve, mely nem telivér.

Coco, *Vincenzo,* olasz író, l. *Cuoco.*

Cocoa-plum (növ.), l. *Chrysobalanus.*

Cocobolofa, Közép-Amerikából származó kemény és nagyfajsúlyú fa, amelyet a műasztalosság, az intarsiavágó, a késes és a kefegyáros használ. Friss vágási fölületén sárgás-piros, mely szín a levegőn csakhamar sötétedik. Mindhárom főmetszetén feketés csíkjai vannak, amelyek a fa szép rajzának alapját alkotják.

Cocofa a. m. *bokófa* (növ.), l. *Inocarpus.*

Cocon (fanc., ejtsd: kokoñ) a. m. gubó, fonállá szilárduló mirigyváladékból álló szövedék, melylyel több gerinctelen állat (pl. pióca, pókok, álskorpiók) petéit, számos rovar pedig, különösen a szövők (Bombycidae) családjába tartozó lepkék hernyói, testöket bebábozódásukat megelőzőleg körülzárják. A selyemlepke (l. o.) C.-jából nyerik a selymet.

Cocos *L.* (növ.), l. *Kókuszpálma.*

Cocos lapidea (növ.), l. *Attalea.*

Cocos-szigetek, l. *Keeling-szigetek.*

Cocotte (franc., kokott), ledér nő, félvilági hölgy.

Cocu (franc., ejtsd: kokü), az olyan férjet nevezik így, akit neje állandóan megcsal; a kakuk után nevezték el.

Cocuzzo, *Monte,* a calabriai Apenninek 1542 m. magas csúcsa.

Cocxie, hollandiai festő, l. *Coxie.*

Cocytus, l. *Kokytos.*

Cod., lat. munkákban a codex szó rövidítése.

C. O. D., a kereskedelemben a következő szavak rövidítése: «*cask* (collect) *on delivery*», ami annyit jelent, hogy fizetendő az átvételkor.

Coda (ol., ejtsd: koda) a. m. fark; a szonettnek esetleges függeléke; kezdetben csak egy 11 tagú sor volt, mely a szonett utolsó sorával rímelt, v. két egymással rímelő 11-es; a XIV. sz. óta 3 sor, melyek közül az első héttagú a szonett utolsó sorával rímel. Később több C.-t is függesztettek egy szonetthez. A C. főkép az olasz költészetben otthonos; irodalmunkban semmi szerepe sem volt. — A zenében a C. szintén a tulajdonképeni dallam befejezte után következő rövidke záradék, mely az uralkodó dallam-elemre még egyszer visszatér.

Codde, *Pieter,* hollandi festő, szül. Amsterdamban 1600 körül, megh. 1678. Haarlemben Frans Halsnak volt tanítványa és 1637. ő fejezte be mesterének az amsterdami Rijksmuseumban levő nagy lövészképét. Társalgó, játszó, mulató társaságokat, őrszobákban tartózkodó katonákat ábrázoló kisebb méretü, finom kivitelü képeket festett, melyek leginkább hollandi és német képtárakban találhatók. Különösen kiválók: Előkészület a farsangra (Berlin, Frigyes császár muzeum); A bál (1636, Hága, muzeum).

Code (franc., ejtsd: kód) a. m. törvénykönyv, eredetileg Franciaországban a XIX. sz. elején Napoleon által alkotott nagy törvények (szűkebb értelemben *C. Napoléon)* megjelölésére szolgált. Jelesül 1. *C. civil* vagy *C. Napoléon* polgári törvénykönyv (1804. magyarra fordította *Kun* Barna, Pest 1866); 2. *C. de procédure civile* (1807), polgári törvénykezési rendtartás; 3. *C. de commerce* (1808) kereskedelmi törvénykönyv, melynek a tengerjogra vonatkozó második könyve hazánkban is mint szokásjog érvényes: 4. *C. d'instruction criminelle* (1808), bűnvádi eljárás és 5. *C. pénal* (1810), büntető törvénykönyv (magyarra fordította *Németh* Antal, Sopron 1861). Ezekhez járult későbben az erdészetre, a vízjogra és a mezei gazdaságra vonatkozó törvényhozás: Code forestier, C. fluvial és C. rural.

Codebitor (lat.) a. m. adóstárs.

Codein, l. *Kodein.*

Codemo, *Luigia,* olasz írónő, szül. Trevisóban 1828 szept. 5., megh. Velencében 1898 aug. Hosszú utazásain, melyeket szüleivel 1838—50-ig tett, nagy világ- és élettapasztalatokat szerzett. 1851. Velencében *Gerstenbrand* Gy. lovaghoz (megh. 1880.) ment nőül és 1856. lépett először Memorie di un contadino (3. kiad. 1889) című kötetével az irodalmi térre, amelyen azóta termékeny munkásságot fejtett ki. Művei közül, melyek leginkább a nép- és családi életet tárgyalják, jelentékenyebbek: Berta (1858); Miserie e splendori della povera gente (3. kiad. 1865); La rivoluzione in casa (2. kiad. 1872); Un processo in famiglia (dráma) és Una donna di cuore (vígjáték 1869); Chioggia e Schio (tanulmányok 1872); Le Zattere (1881); Patire, non morire, scene artistiche (1886); Un viaggio a bordo (1886); A guerra finita (1887) stb.

Code Napoléon, l. *Code.*

Codes Egyptiens (franc.) alatt értjük azokat a törvénykönyveket, amelyek szerint az egyiptomi nemzetközi vegyes biróság (l. o.) eljár.

Codex, l. *Kódex.* — *C. Alexandrinus, C. Vaticanus,* l. *Biblia.* — *C. flateyensis,* l. *Flatey.*

Codex Gregorianus, a fejedelmi rendeletekből Gregorianus, a fejedelmi tanács tagja, hihetőleg Diocletianus alatt, a törvénykezők használatára gyüjteményt készített, mely róla neveztetett.

Codex Hermogenianus, Hermogenes jogtudóstól, a Codex Gregorianus kiegészítése és folytatása, Kr. u. 331—429 közt készült gyüjtemény, a fejedelmi rendeletekből. Mindkét Codex hihetőleg a keleti részeken készült s bár magán mű, mégisköztekintélyre emelte a gyakorlat.

Codex Hungaricus, a hazánkban hatályban levő törvényeknek és tételes jogszabályok-

nak gyüjteménye, mely kizárólag az érvényben levő törvényeket tartalmazza és mellőzi mindazt, ami hatályon kívül helyeztetett, avagy csupán jogtörténeti érdekességgel bir. Az újabb törvényes rendelkezések által módosított törvényeket a hatályban levő szöveggel hozza. A gyakorlati irányú gyüjtemény *Grecsák* Károly szerkesztésében Révai Testvérek r.-t. kiadásában 1911-ben indult meg.

Codex Justinianus, a Justinianus-féle joggyüjtemény, l. *Corpus juris civilis.*

Codex Theodosianus, II. Theodosius hivatalos gyüjteménye a fejedelmi rendeletekből. Az első keresztény kodifikáció. Csak a keresztény császárok rendeleteit gyüjtötte össze. Érvénye kiterjedt mind a nyugoti, mind a keleti birodalomra.

Codiaeum *Rumph.* (növ.), az Euphorbiaceae *(Fűtejfélék)* család génusza; 4 faja csendesoceáni és a maláji szigeteken és Ausztráliában található. Kopasz cserjék v. fák. Kulturában számos változatában igen gyakori a *C. variegatum* (L.) Bl., mely úgy sokféle alakú, mint sárgán tarkázott leveleiért igen kedvelt. A kertészek *Croton*-nak hívják.

Codicillaris clausula, l. *Fiókvégrendelet.*

Codicillus (lat.), 1. eredetileg vékony viaszszal bevont falapokból álló írótábla. — 2. Fiókvégrendelet (l. o.).

Codificatio és *codificator* (lat.), l. *Kodifikáció* és *Kodifikátor.*

Codigoro, község Ferrara olasz tartományban, a Po di Volano partján, (1901) 9685 lak., cukorrépa- és rizstermeléssel és cukorgyárakkal. C.-tól 5 km.-nyire a *Pomposa* nevű, hajdani bencés-kolostor temploma gyönyörű freskóiról és mozaikképeiről nevezetes.

Codille (franc., spanyol *codillo*), kártyaműszó a l'hombre játéknál. C. lesz a játszó, ha két ellenfelének valamelyike több ütést csinál, mint ő maga; az ellenfél C.-t csinált.

Cod. Ms. (lat.), a Codex manuscriptus rövidítése.

Codo, a spanyol rőf, régi hosszuságmérték = 418 mm.

Codogno (ejtsd: kodonyo), város Milano olasz tartományban, a Pó és Adda közti félszigeten, (1901) 11,925 lakossal, selyem- és agyagiparral. Innen visznek ki Olaszországból legtöbb pármai sajtot.

Codonaster (állat), a tengeri liliomok (Crinoidea) egy neme.

Codrington (ejtsd: kodringtn), 1. *Edward, sir,* angol tengernagy, szül. 1770 ápr. 27., megh. 1851 ápr. 28. Londonban. Trafalgárnál az Orion sorhajót vezényelte s 1809. a walcherni expedicióban részt vett; 1810. a spanyol partok közelében harcolt a franciákkal. Ezután Cochrane tengernagy alatt Amerikában szolgált; 1813. ellentengernaggyá s 1815. altengernaggyá nevezték ki s mint ilyen Ibrahim basát (l. o.) Moreában 1827 szept. 25. fegyverszünetre kényszerítette. De midőn Ibrahim, szavát szegvén, a görög lakosságon szörnyű vérengzést vitt véghez: C. vette át az egyesült angol-francia-orosz hajóraj vezényletét, 1827 okt. 20. a Navarinoi öbölben a török-egyiptomi hajórajt tönkre tette. Francia- és Oroszország a győzőt rendjelekkel díszítette; az angol nép is ujjongott örömében, mindazonáltal a tory-kormány C. erélyes eljárását gáncsolta és visszahívta. Csak IV. Vilmos trónralépése után részesült otthon is teljes elismerésben és elégtételben. 1837-ben tengernaggyá nevezték ki. 1832—1839-ig képviselő volt, majd újra főparancsnok Portsmouthban. V. ö. Memoirs and correspodence of Admiral Sir E. C. (kiadta leánya, Bourchier lady, London 1873—75, 2 köt.).

2. *C., William John, sir,* angol tábornok, az előbbinek fia, szül. 1804 nov. 26., megh. 1884 aug. 6. Winchfieldben. A krimi háború alatt az almai és inkjermani csatákban egy dandárt vezényelt. 1855 júl. az angol hadsereg főparancsnokságát vette át. 1857-ben képviselőnek választották. 1859—65-ig Gibraltár kormányzója volt és 1863. tábornagy lett. 1877-ben nyugalomba vonult.

Codroipo (a római *Quadruvium),* kerületi székhely az olaszországi Udine tartományban, a venezia-udinei vasút mentén, (1901) 5992 lak., selyemfonással.

Cody (ejtsd: koddi), *William,* amerikai kalandor, kit *Buffalo-Bill* néven Európában is ismertek, szül. Scott countyban 1845 febr. 26. C. már ifjú korában a legvakmerőbb harcos és lovas hírében állott; a «Pony Express»-társulat zsoldjába szegődött. A polgárháborúban mint kém jeles szolgálatokat tett az Unió seregeinek és egy lovasezred tisztjévé léptették elő. 1867-ben a Kansas-Pacificvasúttársasággal szerződést kötött, melynek értelmében C. az alkalmazott munkásoknak bölényhússal való ellátását vállalta, ami 4280 bölény életébe került: innét kapta népszerű melléknevét is. 1872-ben a képviselőházba választották, 1883. nagyszabású kiállítási vállalatba fogott, melyben «Wild West» név alatt az amerikai nyugat életének élethű képét mutatta be a bámuló közönségnek. Indiánusok, mexikói kalandorok és texasi cowboysok élén, bivalyok, öszvérek és lovak kiséretében bejárta az Uniót, 1887 után pedig ismételten Európát. Budapesten is többször megfordult. Legutóbbi időben mint aeroplán-konstruktor keltette föl a világ figyelmét.

Coecilia *J. Müll.* (állat), a lábatlan kétéltüek *(Gymnophiona* v. *Apoda)* rendjének egyik neme, melynek 8 faja délamerikai, egy pedig az orientáli régióból való. Ismertebb fajai: a *gilisztabéka (C. annulata* Mikan a. m. *Siphonops annulatus* Mik.) Guayanában, Észak-Braziliában, Ecuadorban és Peruban honos; 4 cm. hosszú. *Gilisztagőte (C. glutinosa* L. a. m. *Ichthyophis glutinosus* L.) Elő- és Hátsó-Indiában, Cejlonban s a Nagy-Szunda-szigeteken él; 38 cm. hosszú. *C. gracilis* L. és *C. lumbricoidea* Daud) Dél-Amerikában honosak, 65—70 cm. hosszuak s kb. ceruzavastagságuak.

Coeciliidae (állat), a lábatlan kétéltüek *(Apoda)* egyik családja. Az ide tartozó fajok külsőleg kigyókhoz hasonlítanak, mert lábuk nincs és testük kigyószerüen megnyúlt, szervezetük azonban a békák szervezetére vall. Jellemző azonkívül, hogy testük csupasz és hogy farkuk úgyszólván nincs, amennyiben alfelnyílásuk testük

végén van. Legismertebb fajai: a *gilisztabéka, gilisztagőte* és *cecilia*. L. *Coecilia*.

Coecum v. *caecum*, v. *intestinum C.*, a vakbél, l. *Belek*. — *Foramen C.* a. m. vaklik; van ilyen a homlokcsont belső felszinén, az agyvelőn a híd előtt, után stb.

Coeducatio (új lat., ang. *coeducation*, ejtsd: koedjukésn), flúk és leányok együttes nevelését jelenti. Leginkább az ú. n. feminista mozgalom hangoztatja, s a nők teljes egyenjogusításának egyik főeszközét látja abban, hogy a leányok iskolai nevelése a flúkéval azonos legyen. Ezt szeretnék főként a középfokú iskolákban, mert ezek nyitják meg az utat a férfiakéval egyező magasabb tanulmányokra és foglalkozásokra. A C. követelése különböző mértékű: hol arról van szó, hogy külön flú- és leányiskolák ne is legyenek, hol csak arról, hogy ahol a leányoknak magasabb fokú iskolájuk nincs, a flúké nyíljék meg előttök. Sokkal többet jelent ennél a követelésnél a C. svéd iránya, melyet elsőnek *Palmgren* 1876. megnyílt stockholmi iskolája (Palmgrenska Samskolan) valósított meg. Ennek tisztán pedagógiai gondolat a kiindulása: legyen az iskolai nevelés a családi nevelés folytatása, flúk és leányok nevelkedjenek együtt testvériesen s a szülők egységes hatását helyettesítse a férfi- és nő-tagokból álló testület összhangzó munkája. A 12, egy-egy éves osztályban 6—20. évökig vannak a növendékek s a folytonos érintkezés, állandó felügyelet és vezetés közben mindvégig a családias szellemet ápolja az iskola, mely 1883 óta állami érvényű érettségi vizsgálatot is tart. Pedig szervezete egészen sajátos. Célja: a közös nevelés útján a tanulók erkölcsi fejlődésének ápolása, értelem és szív kiművelése, az önálló tevékenységre szoktatás, egyéni hajlamok érvényesítése, a tanítás módszerének megjavítása. Ezért csökkenti a tanítás óráit, hogy kézimunkára, szlöjdre, testgyakorlásra több idő jusson; bizonyos mértékű szabadságot enged az osztály tárgyai között való választásra; a tanulók szellemi fejlődésének megfelelően csoportosítja a tantárgyakat. Ez a C. az északi államokban terjed, bár néhol (Finnország, Norvégia) inkább gyakorlati okokból, ahol nincs mód külön iskolák nyitására, ott közöset állítnak. A viszonyok hatására vált Amerikában is a közös nevelés rendszerré, jóllehet éppen nem általánosan. Ott indult meg 1870. a máig tartó vita: vajjon erkölcsi, egészségi, pedagógiai, szociális tekintetekből a C. káros-e vagy (amint hívei vitatják) nemcsak veszélytelen, de jó hatású. A M. T. Akadémia 1911-re tűzött ki ily tárgyú pályakérdést. (A C. mint erkölcspedagógiai problema). Hazánkban miniszteri döntés nyitotta meg a nők előtt az egyetem egyes karait s ennek hatása alatt szórványosan a gimnáziumban is van C.: 1908/9. 762 leány tett nyilvános tanulóként vizsgálatot. Tisztán pénzügyi okok miatt nagy térhez jut a C. elemi iskoláinkban: 16,496 elemi iskola közül külön flúiskola volt 750, külön leányiskola 775, együtt nevelte a flúkat-leányokat 14,268 (86·8%), a többi részben együtt, részben elkülönítve. A C.-nak különösen a folyóiratokban nagy irodalma van. Az amerikai C.-ra l. *Wheeler*, Unterricht und Demokratie in Amerika (XI. fej.: Coeducational Colleges), Strassburg 1910. A svéd C.-ra l. *Palmgren*, Erziehungsfragen (Internat. Bibl. für Päd. VI.), Altenburg 1904.

Coefficiens, l. *Koefficiens*.

Coehoorn (ejtsd: kuhorn), *Menno van*, hadi mérnök és várépítő, szül. Leeuwarden vidékén, Frizlandban 1641., megh. Wijkelben (Frizland) 1704 márc. 17. Már 16 éves korában németalföldi kapitány volt s 1673. résztvett Maastricht védelmében és Grave ostromában, hol a róla elnevezett hordozható mozsarakat (Coehörner) először alkalmazták. 1674. a Senef mellett tanusított rendkívüli bátorságáért ezredessé nevezték ki, mely időtől fogva Németalföld számos várait jobb karba helyezte, részben pedig teljesen átalakította. 1690-ben mint dandárnok Fleurus mellett harcolt s 1692. az általa átalakított Namurt védelmezte Vauban ellenében, mig végre a túlnyomó erővel szemben megadta magát. A spanyol örökösödési háborúban is több csatában vett részt. Életét megírta fia, G. T. van C. (új kiad. Sypesteintól, Leeuwarden 1860). — C. Vauban mellett korának legnevezetesebb hadi mérnöke volt. Művei közül említendők: C. Versterkinge des vijfhoeks met alle sijne buytenwerken (Leeuwarden 1682); Nieuwe vestingbouw (u. o. 1685; németül, Düsseld. 1709). V.ö. *Zastrov*, Gesch. der beständigen Befestigung (1839); *Jähns*, Handbuch d. Kriegswissenschaft. *C.-féle rendszer*, l. *Erődítési rendszerek*.

Coelacantha (állat), a belül üres úszósugarú halak gyüjtőneve.

Coelebs (lat.) a. m. nőtlen, magános, coelibatusban élő személy.

Coelenterata, l. *Tömlősök*.

Coelenteron, 1. a primér testüreg, melyből a bélcsatorna még nem differenciálódott ki; ilyen állapotot találunk a gastrulán, l. *Pete*. — 2. *C.*, a tömlősállatok *(Coelenterata)* testének belsejében levő, entodermától határolt üreg, mely a bél-, testüreg és az érrendszer feladatát teljesíti.

Coelestin, l. *Celesztin*.

Coelestis (lat.) a. m. égi.

Coelestius, l. *Pelagianizmus*.

Coelesyria (a. m. kivájt Sziria), a makedón hódoltság ideje óta divó ókori elnevezése annak a síkságnak, mely a Libanon és Antilibanon között terült (mostani neve El Beká). A rómaiak azután C. fogalmát az Antilibanon határvonalán túl is kiterjesztették és így neveztek minden földet egészen az Eufrátig.

Coelhelminthes (állat), azok a férgek, melyeknek igazi testüregük (coeloma) van. Ide sorozzák a nyílférgeket *(Chaetognatha)*, fonálférgeket *(Nemathelminthes)*, gyűrűsférgeket *(Annelida)* és makkosférgeket *(Enteropneusta)*.

Coelho (ejtsd: kuelyó), *Francisco Adolpho*, a legjelesebb portugál nyelvtudósok egyike, szül. Coimbrában 1847., a lissaboni főiskolán az összehasonlító nyelvészet tanára. Művei: A lingua portugueza (1868); Origem da lingua portugueza (1870); Os dialectos romanicos ou neo-latinos na Africa, Asia e America (1881); Contos populares portuguezes (1879). 1880-ban megindította a Revista d'ethnologia e de glottologia című folyóiratot.

Coelialgia, bélfájdalom, kólika (colica).

Coelibatus, l. *Celibátus.*

Coelicolae (lat.) a. m. eget imádók, V. sz.-beli vallásfelekezet. Némelyek keresztény, mások zsidó vallási felekezetnek tartják; mások ismét a kereszténységből a zsidósághoz átment szektának, melynek tagjai a Platon- és Pythagoras-féle nézetet, hogy t. i. a csillagok az angyalok lakóhelyei, tették magukévá; s ezen alapult azután az égnek tisztelete. Először 408. Theodosius császár egyik törvényében fordul elő, amely tilalmat tartalmaz ellene.

Coelin a. m. cörulein (l. o.).

Coeliocele, has-sérv, l. *Sérv.*

Coeliotomia, a hasüreg megnyitása, l. *Laparotomia.*

Coelius Juventius, l. *Calanus.*

Coelius mons, l. *Caelius mons.*

Coello (ejtsd: koéllyó), 1. *Alonso Sanchez,* spanyol festő, szül. Benifayróban 1515 körül, megh. 1593. Moro Antonio befolyása alatt képezte ki magát és mint II. Fülöp király udvari festője kivált képmásokat festett, amelyek közül 10 a madridi és brüsszeli muzeumokban maradt fönn. Gondos, szabatos kivitelű, kifejezésükben egyszerű, sokszor vonzó művek.

2. *C., Claudio,* spanyol festő, szül. Madridban 1621., megh. 1693 ápr. 20. Rizzi Franciscónak volt tanítványa, de különösen Rubens műveinek befolyása alatt festette egyházi tárgyú képeit, melyek nagy száma maradt fönn spanyol templomokban és képtárakban. Művészetét jól jellemzi a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő Szent családja.

3. *C., Francisco C. de Portugal y Quesada,* spanyol geográfus, szül. Jaenben 1820 ápr. 26., megh. 1898 szept. 30. Madridban. Katonatiszt volt s részt vett a franciáknak Algeria ellen viselt harcaiban, de 1885. mint ezredes kilépett a hadseregből és teljesen a geográfiának szentelte életét. Egyik alapítója és életfogytiglan elnöke volt a madridi földrajzi társaságnak. Fő munkája: Atlas de España y sus posesiones de ultramar.

Coelodont (lat.), a nagy fogbelű (pulpa) fogak neve; ellentéte a pleodont fog.

Coelodonta (állat), mindazok a csúszómászók, amelyeknek coelodont (l. o.) foguk van.

Coelogenys (állat), l. *Paka.*

Coelogyne *Lindl.* (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza, 50 faja Kelet-Indiában és a maláji szigeteken honos. A *C. cristata* Lindl.-t nagy fehér virágáért, melynek ajakszirma sárga rajzolatú, tömegesen tenyésztik. Szobanövénynek is alkalmas.

Coeloma, igazi vagy másodlagos testüreg, zsigerüreg; az a rés, mely a bélcsatorna és a testfal között van, amikor a mell- és hasüreg egymástól még szét nem váltak; vele egyjelentésű a pleuroperitoneális üreg.

Coelomaea (állat), a coelomás állatok feltevéses ősalakja.

Coeloma-elmélet, *Hertwig* Oszkár berlini és Rikárd müncheni egyetemi tanárnak elmélete a közbülső csiralevél és a testüreg fejlődésének magyarázatáról. Eszerint a közbülső csiralevél (mesoderma) és a testüreg (coeloma) a belső csiralevélből (entoderma) betüremlés útján származik.

Coelomaria (állat), azon magasabbrendű állatok összefoglaló neve, melyeknek 3, illetve 4 csiralevelük és igazi testüregük (coeloma) s rendesen vérérrendszerük van.

Coelomula *(coeloma, lárva),* a magasabbrendű állatoknál a gastrula (l. o.) után következő fejlődésbeli szak neve. Ebben a szakban fejlődnek a testüreg (coeloma) kezdeményei.

Coeloplana *Metschnikowi* (állat), a bordás medúzák *(Ctenophora)* altörzsébe tartozó bordás medúzafaj, mely arról nevezetes, hogy a kétoldali részarányosság kezdetét fedezhetjük fel rajta, ami csúszó-mászó életmódjának következménye.

Coeloptychium *Golf.* Kövült állat. Esernyő alakú kihalt szivacs, amely csak a krétakorszak végén élt. A Coeloptychidae Zitt. családjának egyedüli neme, l. *Szivacsok.*

Coelotes (állat), l. *Agalenidae.*

Coemeterium (lat.) a. m. temető, l. *Cinterem.*

Coëmtio, a férji hatalom (manus) megszerzésének régi elterjedt módja volt a C., vagyis a jelképies adásvevés (mancipatio), mely a nő feletti hatalomviselő és a nőt megszeretni kivánó férfi közt köttetett. A nőrablás (raptus) után jött szokásba a C. Cicero óta kezdik a manust C.-val oly célból is szerezni, hogy a polgárnő a C.-nálónak atyafisági kötelékébe (agnatio) léphessen és ezzel az eddigi családi kötelékből kiszabaduljon, amely kiszabadulás esetleg megszüntette a korábbi családi sacrák terhét, az atyafiak eddigi női gyámkodását (agnatica tutela) és meghozta a serdült korú nőnek a végrendelkezési szabadságot. Az ilyen átmenőleges célra szolgáló manus szerzésmódja volt a C. fiduciaria.

Coen (ejtsd: kún), *Jan Pieterszoon,* Holland-India főkormányzója, szül. Hoornban 1587 jan. 8., megh. 1629 szept 20. Batáviában. 1618—23. és 1627—29-ig főkormányzója volt hollandi Hátsó-Indiának, szívós harcokat folytatott az angolok és benszülöttek ellen és 1619. Batáviát alapította. A Banda-szigetek leigázása után Hollandiába tért vissza. 1627—29-ig újból főkormányzó volt Batáviában, ahol 1876. úgyszintén Hornban szobrot emeltek emlékének.

Coena (lat., a. m. ebéd), l. *Cena.*

Coenanthium (növ.), l. *Serlegvirágzat.*

Coendidae (állat), l. *Kúszó sül-félék.*

Coendu *Lacèpede* (állat), a kúszó sül-félékhez *(Coendidae)* tartozó rágcsáló emlősállatnem, hosszú kapaszkodó farkkal, első lábain 4 ujjal és hüvelykszemölccsel, hátulsó lábain 4 ujjal és csenevész belső ujjal; talpai redősek; karmai sarlóformák, hosszuak és hegyesek. 13 élő faja ismeretes, amelyek jobbára Dél-Amerika lakói és fákon élnek. Egyik faja a *kuandu* v. *amazoni sül (C. prehensilis* L.), egész teste szürkés szőrrel fedett s az egyes tüskék 10 cm. hosszuak, világos sárgás fehérek, csúcsuk alatt sötétbarna gyűrűvel, szőre vörhenyesbarna. Törzse 50 cm., farka 45 cm. hosszú. Húsát eszik. Másik faja a *mexikói sül (C. novaehispaniae* Briss.), bundája feketének látszik, mert az egyes szőrök, melyek tövükön barnásszürkések, a hegyükön fekete színüek; szőrözete oly hosszú és tömött, hogy a legtöbb tüskét elfödi, hasoldalán, nyakán, végtagjainak belső oldalán,

arcorrán és farka hátsó felén vannak tüskéi. Törzse 60—64 cm., farka 30—32 cm. hosszú. Az Egyesült-Államok nyugati partvidékén, Mexikóban és Közép-Amerikában él. Harmadik ismertebb faja a *kuj (C. villosus* F. Cuv.); vasszürke színű teste annyira beleillik az őserdők alkotta környezetbe, hogy ellenségei elől rejtve marad; Braziliától Paraguayig mindenütt előfordul, de sehol sem gyakori.

Coenenchyma, l. *Coenosark.*

Coenobiták (gör. koinobiták a. m. közösségben élők), az első századokban azok a szerzetesek, akik közös szabály nélkül éltek egyes házakban egy apát vezetése alatt; ellentétben az anakoretákkal (l. o.).

Coenobita rugosa (állat), l. *Remeterákok.*

Coenobium (lat.), 1. közös életre berendezett hely; a. m. kolostor.

2. *C.*, sejttársulás, sejttelep, *Haeckel* E.-től származó mesterszó több egysejtü növény vagy állat tartós társulásának jelzésére. A C.-ban élő sejt-egyénekre jellemző, hogy az együttélés következtében nem változnak meg s továbbra is egyformák maradnak.

Coenocarpium (növ.), csoportos terméságazat (l. o.), amely több virágból keletkezik a virágzati tengely átalakulásával. Ilyen a fügetermés *(syconus)*, amelynél a virágzati tengely körteszerüen kiszélesedik és elhúsosodik. Belső üregében vannak az egyes termések. C. az eper is (eperfa termése, *sorosus)*, amely apró bogyócskákból látszik összetéve. Ez esetben az elhúsosodó tengelyen a virágocskák leple húsosodik el és veszi körül az egyes tulajdonképeni termést. C. még az ananász (l. o.) is. A C.-okat régebben a *polycarpiummal* (l. o.) együtt *áltermésnek* is nevezték. L. *Termés.*

Coenosark *(coenenchyma, sarkosoma)*, a telepet alkotó csalánozó állatok *(Cnidaria)* testében ama lágy részek neve, melyek a telepet alkotó egyes egyéneket egymással összekapcsolják, továbbá C.-nak nevezik azt az alapállományt, melybe a telepes csalánozó állatok egyes egyedei vannak beágyazva.

Coenosom, a szifonofóra telepek ama törzsrészének neve, mely a telep összes egyéneit hordozza.

Coenurosis, a juhok, ritkábban szarvasmarhák és lovak betegsége, melyet az agyvelőben v. gerincvelőben megtelepedő *Coenurus cerebralis* hólyag vagyis a kutya bélcsatornájában élősködő galandféregnek, a *Taenia conurus*-nak fejletlen alakja okoz. (L. *Kergekór.)* C. előfordul házi- és vadnyulak között is. Okozója a *Coenurus serialis,* vagyis a kutya belében élősködő *Taenia serialis* galandféreg hólyagférge, amely a bőralatti kötőszövetben és az izmokban szokott megtelepedni és a környező izmok gyuladását, illetve sorvadását okozza.

Coenurus, a galandférgek (l. o.) egyik hólyagféreg alakja, melynél a hólyag falán számos fej (scolex) van.

Coenurus cerebralis *Rud.* (állat), a kutyák és farkasok belében élősködő *Taenia C.* nevű galandféregnek hólyagalakú lárvája, amely a juhok, szarvasmarhák és más patásállatok agyvelejében és gerincvelejében tartózkodva kergekórt idéz elő. L. még *Kergekór.*

Coercitiv *erő,* hipotétikus molekuláris erő, melynél fogva az egyszer már mágnessé vált vas mágnességét maradandóan megtartja. Ez az erő nagy az acélban, csekély a lágyvasban. L. *Mágnesség.*

Coerulein, l. *Cörulein.*

Coeruleolactit (ásv.), fehér-kékes mikrokristályos. $3Al_2O_3.2P_2O_5.10H_2O$. Lelőhelye Rindsberg (Nassau).

Coetus (lat.) a. m. összejövetel, az egyetemeken és az iskolákban a tanárok és tanulók öszszességét jelenti, akik bizonyos ünnepi alkalomból gyűlnek össze. De jelenti egyes «osztályok» tanulóinak létszámát is. Különösen azokat a parallel szakaszokat nevezik C.-nak, amelyekre egy-egy évfolyam tanulóit, ha igen sokan vannak, osztani szokás v. egy-egy osztály tanulóinak azon csoportjait, amelyek egy bizonyos tantárgy, pl. nálunk a gimnáziumokban a görögpótló, a reáliskolában a latin nyelv tanítására külön válnak.

Coeur (franc., ejtsd: kőr) a. m. szív; a francia kártya egyik csoportja, jelvénye a piros szív. — *C. de lion,* Oroszlánszívű I. Rikárd angol király jelzője. — *De bon C.* szívesen. — *C. de boeuf* a. m. ökörszív, l. *Cimetalma.*

Coeur (ejtsd: kőr), *Jacques,* szül. 1400 körül, megh. 1456 nov. 26. Chios szigetén. Kereskedő volt s rengeteg vagyonra tett szert azáltal, hogy a Levante kereskedelmét Franciaország felé terelte. VII. Károly francia király ezért a pénzügy élére állította, melyet újjá szervezett; a kincstárt megtöltötte, s különösen az angolok elleni háborúban tett kiváló szolgálatokat. Irigyei azonban hamis pénzveréssel és más vétkekkel bevádolták, s a pártos törvényszék torturának vetette alá. Jószágait elkobozták, őt magát pedig élethossziglani számkivetésre ítélték, mire C. Rómába szökött. 1456-ban III. Calixtus pápa megbízásából a keletre indult, hogy a görög szigeteket a törökök ostromzára alól fölszabadítsa. VII. Károly C. gyermekeinek visszaadta apjuk vagyonának egy részét, IX. Lajos pedig megsemmisítette a fölötte kimondott ítéletet. V. ö. *Clément,* Jacques Coeur et Charles VII. (Paris); *Deslys,* Jacques C., récit historique (u. o. 1888); *Guirand,* Recherches nouvelles sur le rôle de J. C. (1900).

Coeus, l. *Koios.*

Coexistens (lat.) a. m. egymásmellett, együttlétező; *coexistentia,* együttes létezés.

Coffea *L.* (növ.), l. *Kávéfa.*

Coffein a. m. caffein, l. *Kaffein.*

Cofferdam (ang.), a *tengerészetben* egy védgát, mely hadihajók vízvonala mentén végig húzódik. A C.-ot képezik kivülről a hajó külső hüvelye, alulról a vértes fedélzet, fent és belül acéllemezek. A C. fel van osztva rekeszekre és parafával, cellulózéval és hasonló, vízben felduzzadó anyagokkal meg van töltve. Célja e berendezésnek a víz beömlését meggátolni, ha a vízvonal mentén a hajó oldalát lövedékek ütik át. Újabb időben már nem használják, mert a többi közt a csuzimai csata is megmutatta, hogy a C. által remélt oltalom teljesen illuzórius.

Coffinhal (ejtsd: kofinál), *Jean*, francia forradalmár, született Aurillac-ban 1754. Mint egyetemi tanuló szegényes viszonyok közt élt. Midőn Párisban a forradalom kitört. 1792 aug. 10. ő vezette a támadást a Tuileriák ellen, mire a hegypártklubjának és a forradalmi törvényszéknek elnöke lett. Robespierre bukásakor karddal kezében tört magának utat a tömegen át és egy hajóban rejtőzött el. Harmadnapra azonban elfogták, és ekkor a vérpadra került.

Coffre (franc., ejtsd: kof'r), bőrönd, podgyászbefogadásra alkalmas, kulccsal elzárható, fából v. erős bőrből készített láda. — *C. fort*, pénzszekrény.

Cofunctio, l. *Trigonometriai számok.*

Cogalniceanu, *Mihaĭ*, román történetíró s államférfiú, szül. 1817., megh. Párisban 1891. júl. 2. Iskoláit Moldvában elvégezvén, még Berlinben és Párisban folytatta tanulmányait. 1838. visszatért hazájába s őrnagyi rangot kapott a hadseregben, egyúttal a fejedelem hadsegéde lett. Alexandri s Negruzzi támogatása mellett szerkesztette a Dacia literară és Steaua Dunării c. lapokat. 1843-ban történelemtanára lett a nemzeti akadémiának, 1844. kiadta a Foïa săteascā c. ujságot, 1848. száműzték s Bukovinában húzódott meg. Cuza fejedelem alatt kultuszminiszter s miniszterelnök volt. Mint ilyen a jassyi egyetemet alapította. 1868—70-ig (Károly fejedelem alatt) ismét Románia miniszterelnöke és 1879—80-ig a Bratianu-kabinet belügyminisztere volt. Összegyüjtötte s kiadta a moldvai krónikaírókat: Letopisețele țării Moldoveĭ (1845—52-ig). 1872. új kiadást rendezett e munkájából Cronicile Romînieĭ címmel. Egyéb művei: Archiva romîneascā; Esquisse sur les Cigaines (Berlin 1836); Album istoric și literar (1854); Imbunătățirea soarteĭ țăranilor (1862).

Coge intrare, l. *Compelle intrare.*

Cogito, ergo sum (lat.) a. m. gondolkodom, tehát vagyok, Descartes híres formulája, az az igazság, melyet Descartes talált, midőn oly tételt keresett, melyet semmikép sem lehet kételkedéssel illetni. Ebből a tételből indul ki Descartes, ebből származtatott le fontos filozófiai és ismerettani elveket. Szt. Ágoston különben már régen Descartes előtt formulázta először ezt az elvet, mely a keresztény szellem magábamélyedésének mintegy természetes ismerettani folyománya. L. *Descartes.*

Cognac (ejtsd: konyak), város a francia Charente départementban, járási székhely, a Charente balpartján, Angoulêmetől 38 km. Ny.-ra, (1906) 19,469 lak., hordó-, dugó- és palackgyártással, a róla elnevezett pálinkagyártás és kereskedelem középpontja. A C.-i járásban évente 200 millió franknál több értékű cognacot gyártanak. Említésre méltó román stílusú temploma (XII. század), valamint az angoumois-i grófoknak régi kastélya, melyben I. Ferenc született, kinek lovasszobra a Petit-Parc előtt áll. 1526-ban I. Ferenc itt kötötte meg a szent ligát a pápával, Firenzével, Velencével és Angliával (V. Károly ellen) Olaszország fölszabadítására. Cognac eredeti neve Condate, majd Coniacum és a XII. századtól kezdve Coignac. V. ö. *Ravaz*, Le Pays du C. (Angoulême 1900).

Cognac (franc., ejtsd: konyak), borból főzött pálinka, mely nevét a francia Charente dép.-ban levő C. várostól vette, mely a C.-gyártás és kereskedelem székhelye mintegy 200 év óta, mióta egyáltalán ez a szesz nagyban készül; az itt készülő legfinomabb C.-t *fine champagne*-nak nevezik, a második minőségű Château neuf, Blanzac, Angoulême, Archiac stb.-ben nyert C.-ot *petit champagne*-nak hívják, a harmadik minőségű C. *fins bois*, a legsilányabbat *deuxièmes bois*-nak nevezik. C. elnevezés alatt jön a kereskedésbe az *armagnac* is, melyet főleg a Gers kerületben főznek. A C.-t főleg a folle blanche (picpoul-blanc) szőllőfaj borából készítik, melyet melegített erjesztő kamarákban teljesen kierjesztenek, s ha ezután a bor teljesen megtisztult, egyszerű üstökben kifőznek, oly módon, hogy az első lepárlásnál csak vadkát nyernek, s csak ez utóbbinak újból való lepárlása által nyerik az 55—60% szesztartalmú C.-t. Silány, ecetes, dohos stb. borokból jó C.-ot főzni nem lehet. 1 hl. C. előállítására a bor szesztartalma szerint 5—8 hl. borra van szükség. A C. finom ízét és jóságát az ászokolással nyeri, mely célból 4 hl. űrtartalmú hordókban (pièce) legalább 4—5 évig, finom minőségüeket 15 és több évig is ászokolják, a hordókban a szesz nagyon apad, de innen veszi egyszersmind sárgás-barna színét is, mi annál sötétebb, minél tovább volt a C. hordóban. A kész C.-hoz rendesen $^1/_2$—$1^1/_2$% cukrot adnak, hogy íze simább legyen. Franciaországban az előbb említett helyeken kívül, a fogyasztás növekedésével, másutt is készítettek borpárlatot épúgy, mint a többi bortermelő országban is s ezt is C.-nak nevezték. Nálunk is már évtizedek óta vannak C.-gyárak, melyek épúgy mint egyes bortermelők, egészen jó minőségű C.-ot készítettek; jelenleg azonban ilyen csak kevés készül. Mikor a filloxera pusztítása folytán a legtöbb bortermelő helyen a szőllők pusztulása következtében a borárak emelkedtek, a legtöbb helyen a borpárlatokhoz burgonyából, répából vagy kukoricából készített szeszt kevertek s így olcsóbbá tették, továbbá nem hagyták kellő hosszú ideig hordóban, hanem korán forgalomba hozták, de hogy a kívánatos sárga színe meglegyen, karamellel, égetett cukorral megfestették. Sőt tovább menve azután (az úgynevezett façon-C.-ot) borpárlat nélkül, ipari szeszből, víz, égetett cukor és borolaj hozzákeverése által *hideg úton* állítanak elő pálinkát, melyet ugyancsak C.-nak neveznek. A valódi borolajat borseprőből lepárlás útján nyerik, de ehelyett inkább használják az ehhez hasonló, de sokkal olcsóbb mesterséges borolajat, melyet a kókuszolaj zsírsavaiból (caprin-, capril-, capronsav) állítanak elő. A most forgalomban kerülő olcsó, közönséges C.-nak nevezett pálinkák nálunk éppen úgy, mint külföldön, különösen pedig Franciaországban, így készülnek és sajnos, hogy ezeknek a valódi borpárlattól való megkülönböztetésére egyszerű és biztos kémiai módszerrel nem rendelkezünk. Tapasztalt szakember ítélete ízlelés és szaglás alapján még eddig e tekintetben a legbiztosabb. Ebből látható, hogy valódi C.-ot vagyis borpárlatot csak megbízható gyárból, termelőtől v. kereskedőtől szerezhetünk be.

Amely szó **C** alatt nincs meg, **K** alatt keresendő!

Cognac-olaj *(cognac-éter, cognac-kivonat)*, a mesterséges cognac előállítására szolgáló készítmény, mely részben Arusa-olaj, részben pelargonsavethileszter, részben az ú. n. kocinsavethileszter, a kókuszszappanból leválasztott zsírsavak esztereinek a keveréke (régebben különsavnak kocinsavnak tartották; laurin-, miristin-, palmitin-, kapril-, kaprin- és kapronsav). Ha a zsírsavakat alkoholban oldjuk és sósavgázt vezetünk az oldatba és vízzel higitjuk, akkor sárgás olaj válik ki, mely kisebb mennyiségben alkoholban oldva a valódi C. zamatját pótolja.

Cognatio (lat.) a. m. vérrokonság vagyis két oly személy közötti viszony, kik egyik a másiktól, vagy mindketten egy közös harmadik személytől származnak (l. *Rokonság)*. A római jogban a C.-vel szemben állott az agnatio (l. o.). — *C. spiritualis* a. m. lelki rokonság, mely az egyházjog szerint a keresztség és bérmálás szentségéből a keresztelő, a keresztelt és szülei, valamint a keresztvízre tartók, a keresztelt és szülei között, ill. a bérmáló, bérmált s szülei között, valamint a bérmálásra vezető, a bérmált s szülei között származik, s jogilag annyiban jő tekintetbe, amennyiben a kánoni jog szerint bontó házassági akadály.

Cognetti (ejtsd: konyetti), *Marzio Salvatore de,* olasz nemzetgazda, szül. Bariban 1844 jan. 19., megh. Turinban 1901 jún. 8. 1868-ban a bari-i technikai intézetben, 1876. a turini egyetemen a nemzetgazdaságtan tanára lett. A történelmi iskola híve. Legnevezetesebb munkái: Della attinenza tra l'economia sociale e la storia (Firenze 1866); La circolazione della ricchezza negli Stati Uniti d'America (Torino 1875); Forme e leggi delle perturbazioni economiche (u. o. 1878); Le forme primitive nell evoluzione economica (u. o. 1881); L'economia come scienza autonoma (u. o. 1886).

Cogniard (ejtsd: konyár), *Hippolyte* és *Théodore,* két francia vaudeville-író testvér; előbbi szül. 1807 nov. 20., megh. 1882 febr. 6., utóbbi szül. 1806 ápr. 30., megh. 1872 május 14. Párisi szinházigazgatók voltak s közösen egy rakás többnyire értéktelen, de a közönséget vonzó darabot írtak, melyek közül legtöbb sikert arattak La biche au bois, La chatte blanche és Masséna, l'enfant chéri de la victoire.

Cogniet (ejtsd: konyié), *Léon,* francia festő, szül. Párisban 1794 aug. 29., megh. 1880 nov. 20. A klasszicisták, főleg Guérin, utóbb a romantikusok, kivált Scheffer Ary hatása alatt álló eklektikus festő. Sok nagy történeti képet festett, de legnépszerűbbé vált a holt leányát festő Tintoretto szentimentális képe (1843). Tanítványainak nagy seregéből főleg Meissonier és Bonnat vált ki.

Cognitio, l. *Causae cognitio.*

Cognitor, perbeli meghatalmazott képviselő, kit a fél élőszóval, ellenfele jelenlétében, a magisztrátus előtt (in iure) kért fel, hogy vigye a pert. A C. nem peres fél, hanem a megbizónak pervivője, a képviselt fél számára érvényesíti annak jogát.

Cognomen (lat.) a. m. melléknév.

Cogoleto (ejtsd: kogoleto), község Genova olasz tartományban, a Genovai-öböl és genua—nizzai vasútvonal mellett, (1901) 3136 lak., halászattal, élénk iparral és kereskedéssel. C. állítólag Columbus szülővárosa.

Cogwood (ejtsd: kogvúd), Queenwod v. Incafa, a Laurus Chloroxylontól származik; kemény fa, melyet főként Angliában dolgoznak föl.

Cohabitatio (lat.) annyi mint együttalvás, elhálás.

Cohaesio (lat.) a. m. összeszövés, összeforradás; a növényteratológiának az az esete, amidőn egynemű tagok vagy szervek v. egy kör tagjai nőnek össze, pl. levél levéllel, szár szárral, szirom szirommal stb. Sokféle virágnak összenőtt levelű pártája (corolla gamopetala) voltaképen nem egyéb, mint fejlődéstanilag állandósodott és így normálissá vált esete a C.-nak (pl. Primula, Digitalis, Convolvulus). Fizikai értelemben l. *Kohézió.*

Cohausen, *Karl August,* katonai mérnök, német archeológus, szül. Rómában 1812 ápr. 17., megh. Wiesbadenben 1894 dec. 3-án. Előbb porosz katonatiszt volt, de 1840-ben kilépett és átvette a metlachi kőedénygyár vezetését. 1871-ben a wiesbadeni régiségek őre lett. III. Napoleon megbízásából ennek Caesar élete című művéhez 1862. a Maas és Rajna vidékén archeológiai kutatásokat végzett. 1874 óta a mainzi római germán muzeum és 1885 óta a nürnbergi Germanisches Museum igazgatóságának tagja. Művei: Cäsars Rheinbrücken (Leipzig 1867); Römische Steinbrüche an der Bergstrasse (Darmstadt 1876); Der römische Grenzwall in Deutschland. Militärische und technische Beschreibung (Wiesbaden 1884, atlasszal; kiegészítő rész 1886); Die Altertümer im Rheinland (u. o. 1890). Hátrahagyott művét: Die Befestigungsweisen d. Vorzeit, Jähns M. adta ki (Wiesbaden 1897).

Cohen, 1. *Emil,* német mineralógus és geológus, szül. Jütlandon, Aakjal városkában 1842 okt. 12., megh. 1905 ápr. 13. Greifswaldban. Beutazta Dél-Afrika gyémántmezőit s Transvaal aranytelepeit, 1878 a strassburgi egyetemen a petrográfia, 1885 óta a greifswaldi egyetemen a mineralógia tanára volt. Különösen a kőzetek mikroszkópos szerkezetével és a meteoritokkal foglalkozott. Nevezetesebb munkái: Sammlung von Mikrophotographien zur Veranschaulichung der mikroskopischen Struktur von Mineralien und Gesteinen (2. kiad. Stuttgart 1898, 80 tábla); Ueber die Dyas im südlichen Odenwald (Heidelb. 1871); Geognostisch petrographische Skizzen aus Südafrika (Stuttgart 1874); Erläuternde Bemerkungen zu der Routenkarte einer Reise von Lydenburg nach der Delagoabai im östlichen Südafrika (Hamburg 1875); Meteoritenkunde (Stuttgart). Benekevel egyetemben Heidelberg földtani térképét adta ki két lapon.

2. *C., Hermann,* német filozófus, az újkantianizmus egyik vezére, szül. 1842 júl. 4. Koswigban. 1875-ben a filozófia rendk., 1876 óta rendes tanára lett Marburgban. Számos művet írt Kant filozófiájának magyarázatára és Kant gondolatainak önálló továbbfejlesztésére. Amazokhoz tartozik Kants Theorie der Erfahrung (2 kiad., 1885); Kants Begründung der Ethik (1877); Kants Begründung der Aesthetik (1889). Önálló főműve: System der Philosophie I. Logik d. reinen Erkenntniss (1902), II. Ethik d. reinen Willens (1904, 2. kiad. 1907). V. ö. Religion u. Sittlichkeit (1907);

Tocco. L'identismo critico del C. (Napoli 1887); C. magyarázó és önálló művei az újabb német filozófia legkiválóbb termékei közé tartoznak és élénk mozgalmat keltenek.

3. *C., Henri,* francia numizmatikus, szül. Amsterdamban 1808., megh. mint a párisi nemzeti könyvtár éremosztályának őre 1880 május 17-én. Alapvető e két nagy műve: Description générale des monnaies de la république romaine (Paris 1857) és Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain (7 köt., u. o. 1859—68; 2. kiad. Feuardenttól 1—7. köt. u. o. 1880—90).

Cohenit (ásv.), az ovifaki (Grönland) termésvasban előforduló vaskarbid Fe_3C; a Fe-t kevés Co és Ni helyettesíti.

Coherer. A drótnélküli telegráfiának az első időkben leghasználhatóbb készüléke volt; manapság azonban már csak a zivatarjelző készülékekben alkalmazzák. Tulajdonképeni lényege abban áll, hogy elektrodák közt elhelyezett fémpor a rendes egyen- v. váltóárammal szemben igen nagy ellenállást mutat, ez az ellenállás azonban magas frekvenciáju áram (elektromágneses hullám) hatására lecsökken s ezt a lecsökkentett értéket mindaddig meg is tartja, amíg a kontaktuspontokra mechanikailag nem hatunk. A fémport, illetőleg a fémport tartó csövet megrázva, ha már nem hat az elektromágneses hullám, az eredeti nagy ellenállás ismét jelentkezni fog. Legkülönbözőbb alakban készíthetjük a C.-t; vehetünk por helyett reszeléket, sőt akár csak egyetlen egy kontaktust is. Az összes alakokat felsorolni lehetetlen, egyike volt a legjobbaknak a Károly Irén tanár által szerkesztett tűs alak, különösen ha a tűk aluminiumból készültek.

Minthogy a C. hatása az elektromágneses hullámokra nem volt teljesen biztos; gyenge hullámnál a jelek kimaradtak, azonkívül bonyolódott volt a decoheráló készülék, ma már végleg kiment a gyakorlatból.

Coheres (lat.) a. m. örököstárs.

Cohibitio (lat.) a. m. tilalom.

Cohn, 1. *Albert,* a zsidóság társadalmi és szellemi életének buzgó előmozdítója, szül. Pozsonyban 1814 szept. 24., megh. Párisban 1877 márc. 15-én. A gimnáziumot és bölcsészeti tanulmányait Bécsben végezte, hol egyúttal a talmuddal is, Hammer-Purgstall vezetése alatt keleti nyelvekkel is foglalkozott és a protestáns teológiai szemináriumon másfél évig tanította a héber nyelvet; 1836. Párisba ment, hol előbb mint nevelő, később mint alamizsna-mester működött báró Rotschild James házában. 1846-ban mint francia kormánybiztos járt Algeriában, hol egyebek közt zsidó iskolákat, könyvtárakat, jótékonysági egyesületeket alapított. Hasonló szellemben és sikerrel működött Egyiptomban (1854), Törökországban, Marokkóban (1860), kivált pedig Palesztinában, hova négy izben utazott (1854, 56, 64 és 69.). Megfordult Bécsben és Budapesten is. Közreműködött középkori zsidó munkák kiadásában s néhány beszédet, egy rövid zsidó kátét, több értekezést és számos apróbb, nagyobb cikket tett közzé. V. ö. *Loeb* Isidore, Biographie d'Albert Cohn (Paris 1878).

2. *C. Herman Tivadar,* festő, l. *Alconière.*

Cohn, 1. *Albert,* könyvkereskedő és bibliográfus, szül. 1827 febr. 2. Berlinben, megh. u. o. 1905 aug. 24. Vezetője és társtulajdonosa volt 1853—70-ig az Asher és társa könyvkeresk. cégnek Berlinben és Londonban s 1874-ig egyedüli tulajdonosa. Ugyanekkor 1900-ig vezette ettől külön a neve alatti antikvár könyvkereskedést, s Angliában és Amerikában szerzett nagy piacot ritkaságainak és autografiáinak. Megszünt 1904. Művei: Shakespeare in Germany in the XVI—XVII. centuries (1865). Mint Shakespeare-kutató, nevet szerzett magának a Shakespeare-bibliográfiával 1864—900-ig, melyet évenként a Shakespeare-Jahrbuch részére készített. A német Shakespearetárs. egyik elnöke volt s ennek 5000 márkát hagyott. Nagyrészben elkészítette a Shakespeare-bibliográfiát 1863-ig, de ez befejezetlen maradt. Vagyona nagyobb részét Berlinnek hagyta népkönyvtárak alapítására.

2. *C., Ferdinand,* sziléziai botanikus, szül. Boroszlóban 1828 január 24-én, megh. u. o. 1898 jún. 25. Szülővárosa egyetemén a botanika tanára volt. Munkálkodását az állat- és növényvilág határvonalának szentelte, s főképen a baktériumok biológiájával foglalkozott. Művei: Untersuchungen über die Entwicklungsgeschichte der mikroskopischen Algen und Pilze (Bonn 1854); Neue Untersuchungen über Bakterien (u. o. 1872—75); Beiträge zur Biologie der Pflanzen c. folyóművet 1875. inditotta meg. Utána *Brefeld* folytatta (l. o.). Szakjának népszerű feldolgozásaiból ismeretesebbek: Die Menschheit und die Pflanzenwelt (Breslau 1851); Der Haushalt der Pflanzen (Leipzig 1854); Die Pflanze (u. o. 1882., 2. kiadás 1898) stb.

3. *C., Gustav,* német nemzetgazdasági író, szül. Marienwerderben (Bajorország) 1840 dec. 12-én. 1869-ben heidelbergi egyetemi magántanár és rigai műegyetemi tanár, 1875. zürichi műegyetemi, 1884. göttingeni egyetemi tanár lett. Számos értekezésén kívül említést érdemlő munkái: Untersuchungen über die englische Eisenbahnpolitik (Leipzig 1874—75, 2 köt.); Die englische Eisenbahnpolitik der letzten zehn Jahre (u. o. 1883); System der Nationalökonomie (Stuttgart, 1. köt: Grundlegung, 1885; 2. köt.: Finanzwissenschaft, 1889; 3. köt.: Handels- und Verkehrswesen, 1898).

4. *C., Hermann,* német szemorvos, született Boroszlóban 1838 jún. 4., megh. u. o. 1906 szept. 11. Boroszlóban, Heidelbergben és Berlinben tanult. 1864-ben Boroszlóban telepedett le, s ott magánszemklinikát alapított. 1868-ban magántanári képesítést nyert és később rendkívüli tanárrá nevezték ki. Igen nagyszámú értekezést írt a szembetegségekről, a szem higienéjéről, a szem belsejének fotografiájáról, stb. Utolsó műve: Dreissig Jahre augenärztlicher und akademischer Lehrtätigkeit (1897), egész életének történetét és működését tartalmazza.

5. *C., Klara,* német írónő, *Viebig* kormánytanácsos leánya, szül. Trierben 1860 júl. 17-én. 1896-ban férjhez ment s nemsokára leányneve alatt novellákat kezdett irogatni, melyekben poseni hosszabb tartózkodásának benyomásai tükröződnek. Naturalista stílusa, biztos jellemrajza és szem-

léltető leírásai élénk érdeklődést keltettek. Főbb regényei: Rheinlandstöchter ('897): Dilettanten des Lebens (1899); Das Weiberdorf (1900); újabban nagyobb hatást tett Das tägliche Brot című regénye, melyben a cseléd-életet rajzolta. Egy szinművet is írt: Barbara Holzer (1899) s egy vígjátékot Pharisäer (1899) címmel.

Cohnheim, *Julius*, német orvostanár, szül. Demminben (Pomeránia) 1839., megh. 1884. Tanult a würzburgi, marburgi, berlini egyetemeken; utóbbi helyen Virchownak asszisztense volt. 1867-ben Kie'be hívták meg a kórboncolástan tanárának, mely állását elhagyva 1878. Boroszlóba és innen Lipcsébe ment hasonló minőségben. C.-nak különösen nagy érdemei vannak az ép- és kórszövettan, a kórbonctan és kisérleti kórtan körében. A gyuladás lényegének felderítése körül szerzett elévülhetetlen érdemei biztosítják nevét az orvostörténelemben. E kérdésben írt dolgozatai a Virchow-féle Archivum XL. kötetében jelentek meg. Nagy műve: Allgemeine Pathologie, két kiadást ért s a jelenkor klasszikus munkái közé sorozandó.

Cohoes (ejtsd: kohósz), város New York északamerikai államban, a Mohawk és Champlain-csatorna mellett, (1900) 23,910 lak., gyapotszövőkkel, papirgyártással és kötött árúk készítésével. Közel 400 gyártelepén több mint 8000 munkás talál állandó foglalkozást. A C. vízesés 25 m. magas és 270 m. széles; e körül alakultak a nagy gyártelepek.

Cohors (lat., többese: *cohortes)*, eredetileg ama gyalogcsapatnak a neve, melyet az itáliai szövetséges népek a római seregnek mindaddig szolgáltattak, míg Kr. e. 89. a római polgárjogot meg nem kapták. E csapatoknak *cohortes alares* is volt a nevük, mert a csatarendben a szárnyak (alae) alatt kaptak helyet. Marius óta a római légió (l. o.) 10 C.-ra oszlott. A császárok korában C. a légióhoz nem tartozó (500 v. 1000 főből álló) csapat volt. Ilyen különálló csapatok voltak: *cohortes civium Romanorum*, önkéntes római polgárokból, *cohortes auxiliariae*, provinciabeli emberekből, akár lovasokkal ellátva *(C. equilatae)*, akár csupán gyalogosok *(pedilatae)*. Augustus korától kezdve Rómában tanyázott 9, később 10 *C. praetoria*, a császári testőrség (l. *Praetoriánusok)*; továbbá 3, később 4 *C. urbana* a rendőrfőnök (praefectus urbi) vezetése alatt; 7 *C. vigilum*, az éjjeli őrség, mely tűzrendőri szolgálatot is végzett.

Cohortatio (lat.) a. m. intés, figyelmeztetés.

Coiba, Colombiához tartozó sziget a Panamaszoros D.-i oldalán, a Csendes-oceánhoz tartozó Mariato- és Burica-fokok közt elterülő öbölben.

Coiffeur (franc., ejtsd: koafőr) a. m. borbély, fodrász.

Coignet (ejtsd: koanyé), *Jules Louis Philippe*, francia festő, szül. Párisban 1798 dec. 2., megh. 1860 ápr. 1. Olasz- és Franciaországban, Svájcban és Tirolban, Szíriában és Egyiptomban tett utazásain gyüjtött anyagot idealista irányú tájképeihez, amelyek annak idején igen kedveltek voltak és főleg francia meg német gyüjteményekben találhatók.

Coimbatore, város, l. *Kojamuturu*.

Coimbra (a római *Conimbria)*, C. kerület fővárosa Beira portugál tartományban, a Mondego jobbpartján emelkedő dombon, püspöki székhely, (1900) 18,144 lak., cserépedény- és szarutárgyak készítésével, narancs- és borkereskedéssel. Igen enyhe klimája van. A felső és alsó várost a Minerva-lépcső, szűk, keskeny piszkos utcák, tov. a várost jobbról és balról megkerülő, az egyetemhez vezető két széles utca köti össze. Hírnevét a város főleg egyetemének köszönheti. Botanikus kertje, amely egyszersmind nyilvános sétahelyül szolgál, egyike a legszebbeknek a világon. Fölötte vezet el a Sandales nevű szép sétahely, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik. A Mondego másik partján számos szép nyaraló közt a *Santa Clara* nevű klastrom, melynek 1132-ből való templomában Portugália első királyainak és a klastrom alapítójának, Erzsébet királynőnek síremléke látható. Nem messze tőle van a *Quinta das Lagrimas* nevű kastély, Iñez de Castronak, Dom Pedro infans imádottjának lakóhelye, akit a közelében folyó kis pataknál IV. Alfonz király megöletett. A város régi székesegyháza állítólag még a gótok idejéből való. C. 1139—1383-ig a portugál királyoknak székhelye volt. 1755-ben földrengés következtében elpusztult, de azóta teljesen újjá épült.

Coimperium (lat.) a. m. együttes uralom. Ugyanazon terület több állam közös, osztott v. osztatlan uralma alatt állhat. Ily uralmat gyakorolt 1864 okt. 30. óta Ausztria és Poroszország Schleswig-Holstein és Lauenburg fölött. Ilyet gyakorol Belgium és Poroszország Moresnet (l. o.) semleges területe fölött. C.-ról beszélünk akkor is, ha a tengeralatti kábel másik állam területén ér partot. L. *Kábelterritorium elmélete.*

Coin, város Malaga spanyol tartományban, a Seco partján, (1900) 12,326 lakossal, Andaluziának egyik legszebb kertvárosa, márványbányászattal.

Coincidens (latin) a. m. egybevágás, találkozás.

Coincy, *Gautier de*, francia költő, szül. 1177. Amiensban, megh. 1236. Soissonsban. Tizennyolc éves korában a Saint-Médard kolostorba lépett, sokáig perjel volt Vic-sur-Ainseben, de meghalni visszament a soissonsi kolostorba. Rendkívül termékeny verselő volt, latinul és franciául egy sereg legendát írt; fő műve a Miracle Nostre-Dame című gyüjtemény, mely több mint 30,000 versből áll.

Coïr a. m. *kókuszrost*, l. *Kókusz-pálma.*

Coire, l. *Chur.*

Coiter *(Koyter)*, *Volcher*, németalföldi anatómus, szül. Gröningenben 1534., megh. 1590. Előbb nürnbergi városi orvos volt, s azután katonaorvos lett. A gerincvelő-idegek ganglionjainak felfedezője, a «Musculus corrugator supercilii»-é, a legfelső orrizmoké s az Eyssonius által (a De ossibus infantis c. munkában Groninga 1650) kiadott Tractatus anatomicus de ossibus fretus abortivi et infantis dimidium anni nati c. dolgozatában legelőször adott a magzat csontvázáról ábrázolásokat. Az ő Tabulae externarum et internarum humani corporis partium (Nürnberg 1573 s Louvain 1653) c. műve az első tájboncolástani atlasz.

Coitus (lat.), *közösülés* (l. o.). — *C. condomatus*, óvszerrel végzett közösülés; *C. interruptus*, megszakított közösülés; *C. reservatus*, közösülés nem természetes befejezéssel. — *C. anticipatus*, közösülés a házasság előtt; *C. damnatus v. illicitus*, vérfertőzés.

Coix *L.* (növ.), a Gramineae *(Pázsitfűfélék)* család génusza; 3—4 faja India és Kina füve, egy közülük, a *C. lacryma* L., az egész forróövben el van terjedve. Ágas szárú, széles levelű fű, ágai végén körtealakú, elefántcsontszerű üveges képlet képződik, mely a murvalevél hüvelyének felel meg. Belseje a virágzat alsó részét foglalja magában a termős füzérkékkel, a tetején lévő nyiláson pedig a virágzat porzós részlete nyúlik ki. E könnycsepphez hasonló képletektől a növény neve *könnyfű, Jób könnye (lacryma Jacobi)*. Rózsafüzért és nyakgyöngyöt fűznek belőlük. Kinában termesztik, mert termése húgyhajtó. Nálunk kerti dísz, Európa déli részén el is vadul.

Cojutepeque (ejtsd: kohutepeke), Cusçatlan departamento fővárosa a középamerikai Salvadorban, a C. tűzhányó É.-i lejtőjén, a C. tó közelében (l. *Ilopango)*, 8000 lak., élénk vásárokkal.

Cók: pótlék, nyomtaték a húsmérésnél (a német *Zuwag*-ból); továbbá a népnyelvben másféle pótlékok is, az ingó asztal lába alá tett kis forgács.

Coke (ejtsd: kók), *Thomas William, Leicester grófja*, szül. 1752 máj. 4., megh. 1842 jún. 30. A norfolki grófságot képviselte a parlamentben 1774—1832-ig. Kitünő gazda volt s holkhami birtokát mintaszerű gazdasággá fejlesztette s nagy érdeme van abban, hogy megalapította a norfolki négyes vetésforgót, mely az okszerű váltógazdaságnak mintája s ennek elterjedése hozzájárult az angol mezei gazdaság javulásához. Érdemei vannak még a szarvasmarhatenyésztés javítása, a tengeri és tarlórépa művelése és általában a tudományos alapokon nyugvó talajmívelés körül. Szerkesztett egy vetőgépet is. 1837-ben peeri méltóságra emeltetett.

Cók-mók, holmi, valakinek többnyire személyes szükségleteire szolgáló ingósága.

Cókó, azelőtt (pl. Gvadányinál, Orczynál) s némely vidéken ma is a facipő neve, minőt pl. nálunk többfelé svábok hordanak s némely szerzetesek is viseltek. Az olasz *zoccolo*-ból; Pesti Gábornál magyarul is *cokol*.

Col, *coll* v. *colla* (ol.) a zenében gyakran előfordul; a. m. val, vel. Pl. *Colla destra* (röv. *c. d.)*, a jobb kézzel; *colla parte*, a főszólammal (vagyis a kisérő szólamok igazodjanak tempóban és kifejezésben a főszólamhoz), *colla punta dell' arco*, a vonó hegyével; *coll' arco*, vonóval; *col legno*, a vonó hátsó oldalával, t. i. a fával verendők a húrok; *colla sinistra* (röv. *c. s.*), a balkézzel stb.

Col, *ćolle*, francia, ill. olasz neve a hágónak.

Col., recepteken a. m. colatura. L. *Cola*.

Col., Colorado állam nevének rövidítése.

Cola (lat.), recepten a. m. szűrd át ruhán. A szüredék *(colatura)* nem teljesen tiszta és átlátszó (l. *Filtra)*.

Cola *Schott.* (növ.), a Sterculiaceae család génusza; 14 faja Afrika tropikus tájain honos. Osztatlan, gyakran sokalaku levelű fák, oldalt álló bugákkal. A *C. acuminata* R. Br. *(Sterculia acuminata* Beauv.) gesztenyenagyságú gyümölcse a *kola* vagy *gurudió*. Tartalmaz teobromint (30%-nál több), koffeint (0·01%), vörös festőanyagot (kolavörös). A néger nagyra becsüli; pénz gyanánt használja, keserű ízével elnyomja a rossz víz ízét. Hatása izgató, felvidító, az éhség és fáradtság érzését elűzi, nagyobb testi és szellemi erőkifejtésre, a kellemetlen klima könnyebb elviselésére képesít. A szivesen látott vendéget ezzel kinálják meg. Egész Észak-Afrikában kereskedést űznek vele, délen *busszi* (boossee) a neve. Nyugat-Indiában és Dél-Amerikában is kultiválják. Európában különféle kivonatok alakjában értékesítik hatóanyagait szívbaj, krónikus hasmenés, rossz emésztés gyógyításában. Ezzel az igazi v. *nőnemű* koladióval szemben a *Garcinia* M. termése a *keserű* vagy *hímnemű* koladió. V. ö. *Schuchardt*, Die Kolanuss (2. kiad. Rostock 1891); *Heckel*, Les kolas africains (Paris 1893).

Colachon (francia), l. *Colascione*.

Colani, *Timothée*, kiváló francia református hittudós, szül. Lemében (Aisne département) 1824 jan. 29., megh. Gydisdorfban (Bern-kanton) 1888 szept. 2. 1851 óta igen kedvelt hitszónok Strassburgban; 1850—69-ig a strasszburgi fakultással kapcsolatban a Revue de théologie című folyóirat kiadója, 1861. a francia irodalom tanára lett a protestáns szemináriumban, 1864. pedig a gyakorlati teológia tanára. Azon ellenállás, melyet az ortodox párt utóbbi kinevezésével szemben kifejtett, keltette életre 1861. az Union protestante liberale-t. Miután prédikációi, továbbá Jésus-Christ et les croyances messianiques de son temps (1. és 2. kiad. 1861) c. műve és a Revue des deux Mondes folyóiratban közölt cikkei által ismertté tette nevét, 1870. leköszönt állásáról s a magánéletbe vonult vissza. Azóta, az egyházi térről is visszalépve, az 1872. Párisban ülésező ref. zsinaton s egész haláláig mint az újabb szabadelvű iskola vezére szerepelt.

Colapis, a Kulpa folyó antik, római neve.

Colaptes (állat), l. *Küllő*.

Colasanti, *Arduino*, olasz műtörténész, szül. Rómában 1877. A római Direzione Generale per le Antichità e Belle Arti osztályfőnöke s az olasz közoktatási minisztérium hivatalos művészettörténeti folyóiratának, a Bollettino d'Arte-nek szerkesztője. A fiatal olasz műtörténeti iskola egyik legkiválóbb tagja. Főműve Gentile da Fabrianoról szól (Bergamo 1908). 1910-ben a római Tribunában Magyarországról feltünést keltő, meleg hangú cikksorozatot közölt, melyből több részletet felvettek az olasz középiskolai antológiákba. 1911 szept. Budapesten nagysikerű előadást tartott Leonardo da Vinciről

Colascione vagy *calascione* (ejtsd: kolasone, franc. *colachon)*, Dél-Olaszországban a mandolinhoz hasonló hangszer, plektronnal pengetik.

Colatura (lat.), l. *Cola*.

Colban *Mária Adolfina*, lánynevén *Schmidt*, norvég regényírónő, szül. Krisztiániában 1814 dec. 18., megh. Rómában 1884 márc. 27. 1850 óta mint C. tanár özvegye sokáig felváltva Párisban és Norvégiában élt; később Rómában telepedett le véglegesen. Irataiból megem-

litendők: Tre noveller (1873); Tre nye Noveller (1875); Jeg lever (1877); En gammel Jomfru (1879); Cleopatra (1880); Thyra (1882).

Col basso (ol.), röv. *C. B.* a. m. «a basszussal». Ezt a zenei kifejezést vezérkönyvekben szokás használni, mikor pl. a cellónak v. a fagótnak ugyanazt kell játszania, mint a nagybőgőnek. Ekkor az illető hangszer soraira írják *C. B.* Hasonló pl. a *col Violino I-mo* kifejezés, mikor a második hegedűnek vagy fuvolának stb. kell ugyanazt játszania, mint az első hegedűnek.

Colbert (ejtsd: kolber), 1. *Jean Baptiste,* francia államférfiú, szül. Reimsben 1619 aug. 29., megh. Párisban 1683 szept. 6. Módosabb kereskedőnek volt a fia; Le Tellier miniszter szolgálatába szegődött, aki őt Mazarinnek ajánlotta; ennek vagyonát olyan gonddal és pontossággal kezelte, hogy a haldokló bíbornok őt XIV. Lajos kegyébe ajánlotta, ki C.-et főellenőrré, Fouquet bukása után (l. o.) pedig pénzügyminiszterré nevezte ki. E hivatalban C. nehéz és nagy felelősséggel járó feladattal állott szemben. Pénzügyi tanácsot alkotott, melynek a bevételekről és kiadásokról előirányzatot kellett kidolgoznia. C. azután e költségvetés alapján igyekezett az évi hiányt megszüntetni és a pénzügyi egyensúlyt helyreállítani. Leszállította a földadót és redukálta a hivatalnokok és nyugdíjazottak számát. A megtakarított összegeket pedig a király mulatságaira, építkezéseire, fényűzéseire fordította. A kiadásokat azonfelül a folytonos háborúk is szaporították és arra kényszerítették C.-et, hogy az adókat elsősorban a földmívelő osztály terhére fölemelje. Mint a merkantil rendszer híve, arra törekedett, hogy magas védvámok által az ipart és kereskedést felvirágoztassa. Ő ásatta a languedoc-i csatornát. Marseille-t meg Dünkirchent szabad kikötővé tette; biztosító társulatokat alapított; a keletindiai, nyugatindiai és kanadai társulatnak megvetette alapját; Martinique-on, Guadeloupe-on, Cayenne-ben gyarmatokat alapított. Mint a tengerészet minisztere, új hadi kikötőket teremtett: Rochefort, Brest, Toulon, Dünkirchen, Havre kikötőt ő alakította át elsőrangú várakká; megélte, hogy a világ legjobb hadi hajói francia hajógyárakban készültek. Húsz év alatt 300-ra emelkedett a hadi hajók száma. A földmívelés ellenben a nagy adók, a termények kiviteli tilalma és a nemesi földesurak kapzsisága következtében sinylődött és a pórok kétségbeesésből ismételten fellázadtak, ami kegyetlen megtorlást vont maga után. A belügyi politika terén C.-nek különösen a közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén vannak érdemei. Új törvénykönyvet szerkesztett és rajta volt, hogy egyenlő törvény védjen polgárt és nemest; megnyitotta a főhivatalokat a polgári osztály számára stb. Mint a szépművészetek minisztere, a tudományok iránt is érdeklődött. 1663-ban alapította a feliratok akadémiáját, 1666. a tudományos akadémiát s 1671. az építészeti főiskolát; újjászervezte a festészeti akadémiát. Támogatott tudósokat s megalapította a párisi növénykertet és csillagvizsgáló intézetet. Ő volt XIV. Lajosnak legbuzgóbb segédje és ő alapította meg Franciaországban a korlátlan királyi hatalmat. Érdemei dacára agg korában sok búbánat érte; takarékosságra intő szavai miatt Lajos király hű szolgáját elbocsátotta és az udvarból is száműzte. Ennyi háládatlanság megtörte erejét. De a halállal vívódó C. hasztalan epekedett a királya látogatása után, az többé feléje sem nézett. Temetésekor pedig a nép, mely ő benne látta nyomorának okozóját, kövekkel hajigálta meg a koporsóját. 10 millió értékű vagyonát és a *Seignelay marquis* címet id. fia örökölte. V. ö. *Clément,* Lettres instructions et mémoires de C. (Paris 1862—73, 7 köt.; pótkötet 1882); *Guiffroy,* Comptes des bâtiments du roi sous le règne de Louis XIV. (I. köt. C., Paris 1881); *Clément,* Histoire de C. et de son administration (1874, 2 köt.); *Neymarck,* C. et son temps (1877, 2 köt.); *Dussieux,* Étude biographique sur C. (Paris 1886); *Cosnac,* Mazarin et C. (1892, 2 köt.); *Hecht,* C.-s politische und volkswirtschaftl. Anschauungen (Freiburg 1898); *Benoit et Rey,* Recherches sur la politique-coloniale de C. (1902); *Ballagi* Aladár, C. (1890, 2 köt.); *Páll* Gy., C. (Sátoraljaújhely 1909).

2. *C., Charles, Groissy marquis,* C. 1. öccse, francia diplomata és külügyminiszter, szül. 1625., megh. 1696 júl. 28. Elszász intendánsa lett (1658). 1660 óta Bécsben volt követ és Wesselényi nádorral és elvtársaival is összeköttetésben állott. 1668-ban megkötötte az aacheni békét és Londonba ment követnek, hol II. Károlyt Kérouallo Lujza közreműködésével teljesen megnyerte a francia politikának. Részt vett a nymwegeni békealkudozásokban is, 1679. kinevezték külügyi miniszternek.

Colbertizmus, l. *Merkantilizmus.*

Colbert-mártás, Colbert miniszterről elnevezett finom mártás, mely párolt hagymából, pörkölt lisztből és gombából kevés ecettel készül; rendesen tengeri halak mellé adják.

Colchagua (ejtsd: kolcsagua), tartomány Chileben, Santiago, O'Higgins, az Andok, Curicó és a Csendes-óceán közt, 9984 km² területtel és (1907) 159,118 lak., C. földje rendkívül termékeny s úgy mezőgazdaságra, mint állattenyésztésre alkalmas, arany- és ezüstbányái is vannak. Fővárosa: San Fernando.

Colchester (ejtsd: kolcsesztr), 1. város Essex angol countyban, a Colne mellett, 11 km.-nyire az északi tengertől, (1911) 43,463 lak., gép- és kötélgyártással, vitorlavászon-készítéssel, sörfőzéssel; gabona- és osztrigakereskedéssel; hajóforgalma évenkint meghaladja a 2000-et. C. (a régi *Camulodunum*) egyike a legrégibb angol városoknak. A híres Cymbelind brit király, továbbá fiai Guiderins és Caractacus a rómaiak betörése után is fenntartották itt uralmukat, míg Claudius császár annak véget nem vetett. A III. sz.-ban Constantius Chlorus székhelyévé tette. Nagy Konstantin állítólag itt született. 1648. I. Károly hívei ide menekültek; az erélyes védelem dacára azonban a várat a parlament seregei elfoglalták. V. ö. *Cutts,* C. (Historic Towns, London 1888). — 2. *C.,* város az északamerikai Vermont államban, (1900) 5352 lak., élénk iparral.

Colchester, *Charles Abbot, lord C.,* szül. Abindonban 1757 okt. 14., megh. 1829 máj. 7. 1795-ben a parlamentbe lépett, 1801. Irország főtitkára, 1802. pedig az alsóház speaker-je lett, mely hivatalt 15 éven át viselte. 1817-ben a király peerré

nevezte ki és a C. báró címmel tüntette ki. V. ö. Diary and correspondence of Lord C. (London 1861, 3 köt.).

Colchicin, l. *Kolkicin*.

Colchicum *L.*, *kikirics* (növ.), a Liliaceae *(Liliomfélék)* család génusza, 30 fajával Európa, Nyugat-Ázsia és Észak-Afrika az elterjedési területe, a legtöbb faj mediterrán vidékeken honos. Hagymás, gumós füvek. Viráguk színes leple fent 6 hasábú, lefelé pedig hosszú csőalakban egészen a föld alá hatol, ahol rövid kocsánon ered. 6 porzója a cső torkához nőtt, magháza a cső alján van és 3 hosszú bibeszál indul ki róla a csövön végig. Termése 3 üregű tok. Nálunk hegy- és dombvidéki nedves réteken közönséges a *C. autumnale* L. (őszi kikirics). Leple lilaszínű, ritkán fehér. 3 szálas-lándzsás levele és a köztük fejlődő tok csak a következő év tavaszán jelenik meg. Az új virág csak ősszel bontakozik ki, a hagymagumó áttelel. Egyike mérgesebb növényeinknek, mérge a kolkicin, melyet hagymagumójából és officinális magvából (semen colchici) állítanak elő. A régiek *efemeron*-nak nevezték s azt hitték, hogy a gumótól még aznap meg kell halni. Az ő *Colchica venena*-juk is ettől kapta nevét. Tisztán hazai növényünk a *C. arenarium* W. et K. (homoki kikirics), az előbbinél minden részében kisebb. Főkép homokbuckákon található. Szintén mérges.

Colchis, l. *Kolchisz*.

Colcothar vitrioli *(caput mortuum, angol vörös, angyalvörös)*, a nordhauseni kénsav gyártásakor visszamaradó tisztátalan ferrioxid régi neve; vörös festéknek, fém-, kő- stb. tárgyak fényezésére (polirozására) használják.

Coldcream (ang., ejtsd: kóld krém) a. m. hideg tejföl, a legfinomabb kenőcsök egyikének, a kremzelesznek (crême céleste, unguentum emolliens) hangzatos neve. A magyar gyógyszerkönyv előírása szerint a C. (ung. emolliens) akképen készül, hogy 20 g. fehér viaszt, 40 g. cetfaggyut és 160 g. édes mandola-olajat gyenge hőnél összeolvasztanak és a teljesen kihült tömeghez folytonos kavarás közben cseppenkint egy kevés rózsaolajat adnak.

Col di Lana, l. *Buchenstein*.

Colding, *Ludwig August*, dán fizikus, szül. Arnakkeben Zélandon (Holbaek mellett) 1815 júl. 13., megh. 1888 márc. 21. Előbb asztalos volt, azután 1837. a műegyetemre ment. 1856-ban az akadémia tagjává választották, 1858-tól kezdve pedig Kopenhága városának mérnöke volt. 1865-ben a műegyetem tanára lett. A hő és a mechanikai munka egyenértéküségét nem egész tökéletesen, de Mayerrel kb. egy időben állapitotta meg, értekezése azonban nyilvánosságra s elismeréshez csak később jutott.

Col di Tenda, l. *Alpok*.

Colditz, város, l. *Kolditz*.

Coldstream-guards (ejtsd: koldsztrim-gárdsz), az angol gárda-dandár kötelékébe tartozó gárdagyalogezred, mely az angol hadseregnek legrégebben (1656 óta) fennálló csapata. Csakis nagy háborúkban küldik e válogatott nagy és szép emberekből képezett ezredet a csatatérre, és valahányszor ezt tették, az ezred mindig hősiesen harcolt. V. ö. M. *Kinnon*, Origin and service of the C. (London 1833).

Coldwater (ejtsd: koldnater), Branch county székhelye, Michigan északamerikai államban, 100 km.-nyire Lansingtől, (1900) 6216 lak., nagy gyermekmenedékházzal, cement- és malomiparral.

Colebrooke (ejtsd·kólbruk), *Henry Thomas*, angol nyelvész, korának első szanszkritistája és az ind nyelvi és irodalmi tanulmányoknak európai alapvetője, szül. 1765 jún. 15., megh. 1837 márc. 10. Indiában sokáig hivataloskodott és az indiai jogi tanulmányok ösztönözték az ó-ind nyelv és irodalom tanulására. Első nagyobb munkája is a jog körébe vág: A digest of Hindu law on contract and successions (Kalkutta 1798, 3 köt.). Ennek kiegészítése a Translation of two treatises on the law of inheritance. A szanszkrit irodalomra vonatkozó tanulmányai nagy részben még ma sem avultak el. Értekezéseit legújabban kiadta *Cowell*, Miscellanous essays by H. T. C. (London 1873, 2 köt.) Irt még egy befejezetlen szanszkrit nyelvtant (Kalkutta 1805) és kiadta az Amarakosa c. szanszkrit szótárt. Az angol Asiatic society-nek elnöke volt.

Coleford (ejtsd: kólförd), város Gloucestershire angol countyban, Monmouthtól DK.-re a Dean Forest szélén, (1911) 4387 lakossal, virágzó gyáriparral.

Colemanit (ásv.), monoklin viztartalmú bórsavas mész ($Ca_2B_6O_{11} + 5H_2O$), rokon a pandermittal, melytől vízmennyiségében különbözik. Termőhelye Kalifornia.

Colenbrander, *Herman Theodorus*, hollandus történetíró, szül. 1871 dec. 13. Drachtenben (Friesland). 1897-ben a hágai országos levéltár tisztviselője lett. Fontosabb tört. művei: De Patriottentyd (1897–99, 3 köt.); Gedenkstukken d. Algemeene Geschiedenis van Nederland (1905–08, 4 köt.); De Belgische omwenteling (1905).

Colenso, a délafrikai Natal brit gyarmat községe a Tugela jobbpartján, a Durban-Ladysmith vasút mellett. Buller angol tábornokot itt verték meg a búrok 1899 dec. 15.

Colenso, *John William*, natali püspök, az angol püspöki egyházban keletkezett szabadabb szellemű iránynak egyik fő képviselője, szül. Cornwallban 1814., megh. 1883 jún. 20. Natal püspöke lett Dél-Afrikában, hol sok érdemet szerzett a benszülöttek térítése és civilizálása körül. Egy művében a pokolbeli büntetések örökkévalóságát, egy másikban Mózes könyveinek valódiságát és történeti hitelességét vonván kétségbe. 40 püspök követelte, hogy C. tegye le hivatalát. C. azonban 1865. a királynő Privy Council-jához appellált s ez fel is mentette őt. Midőn művének u. e. évben megjelent, a Pentateuchról szóló ötödik részében még szélsőbb álláspontot foglalt el, mint a korábbiakban, tényleg egy ellenpüspököt állítottak vele szemben. Egy Pan-Anglican-Synodnak — melyre az összes világrészek angol püspökei összegyültek — képezte feladatát, hogy C.-t exkommunikálja 1867. Az exkommunikálás azonban több akadály, de főképen amiatt, mert C. nem az anyaországban, hanem Anglia délafrikai gyarmatán volt püspök, nem következett be. Az említetteken kivül több hittani művet is

hagyott hátra. V. ö. Sir G. W. *Cox*, Life of William C., Bishop of Natal (London 1888, 2 köt.).

Coleone, l. *Colleoni*.

Coleophora, l. *Fenyőmolypille*.

Coleoptera, l. *Bogarak*.

Coleorrhiza (növ.), l. *Gyökérhüvely*.

Coleosporium *Lév.* (növ.), a Rozsdagombák génusza. Aecidiumspóráit a fenyőfák levelén fejleszti ki, uredo és teleutospóráit különféle dudvás növények levelén. A fenyőnek ártalmára is lehet. Aecediumos alakját *Peridermium* néven is szokták említeni.

Coler (ejtsd: kóler), *Alwin von*, porosz katonaorvos, szül. Gröningenben (Halberstadt járásában) 1831 márc. 15., megh. Berlinben 1901 aug. 26. Tanult Berlinben s 1856. katonai szolgálatba lépett. 1868-ban a porosz hadügyminisztériumba nevezték ki. Nagy tevékenységet fejtett ki a hadsereg egészségügyének fejlesztése terén. 1889-ben mint vezérkari orvosra a porosz katonai egészségügy vezetését bizták rá. 1892-ben a berlini egyetemen címzetes rendes tanár lett. A szállítható barakkórházaknak nagyobb mérvben való felállítása és célszerübb berendezése az ő érdeme. V. ö. erre nézve Langenbeckkel és Wernerrel együtt kiadott munkáját: Die transportable Lazarettbaracke (2. kiad. Berlin 1890).

Coleraine (ejtsd: kólrén), város Londonderry ir countyban, Ulster provinciában, a Bann mellett, 6 km.-nyire a tengertől, (1901) 6958 lak., vászoniparral és lazachalászattal; kikötője: Portrush, fürdőhely a várostól 8 km.-nyire.

Coleridge (ejtsd: kolridzs), 1. *Hartley*, angol költő, C. Samuel Taylor fia, szül. 1796 szept. 19. Clevedonban, megh. 1849 jan. 6. Rydalban. Költeményeit (2 köt., London 1851) Poems címmel kiadta öccse *Derwent* (szül. Keswickben 1800 szept. 14., megh. 1883 ápr. 2.), valamint Essays and marginalia c. hátrahagyott művét (1851). C. prózai munkái még: Biographia borealis (1833); The worthies of Yorkshire and Lancashire (1836).

2. *C., Samuel Taylor*, angol költő és kritikus, szül. 1772 okt. 20. Ottery St. Maryben (Devonshire), megh. Highgateben 1834 júl. 25. Londonban és Cambridgeben tanult. Elhagyta az egyetemet s miután egy ideig katona volt, néhány barátjával Amerikába akart kivándorolni, hogy ott új, az egyenlőségen felépülő államot alapítson; de társai elhagyták s ő megnősülve, otthon, az irodalomnak élt. Milton hatását árulják el himnuszai, a francia forradalom eszméi szólnak Southey és Lovell barátaival együtt írt drámájában Robespierre-ben (1794), valamint akkor tartott felolvasásaiban. Szerette a természetfölöttit, a sejtelmest, több költeményeiben panteisztikus akkordokat üt meg. Nagy hatással volt a romantikusokra, különösen a töredéknek maradt Christabel (1816), melyben csupa sejtelem és szellemjelenés mozgatja a cselekményt és a rémes Rhyme of the ancient mariner, amely egyetlen befejezett, nagyobb munkája. Az opium-evésre adta magát, ami elvette lelkének erejét. A Wedgewood testvérek támogatásával Németországba ment, ahol megismerkedett a német bölcselettel és irodalommal; hazatérve lefordította Schiller Wallensteinjét és ismertette a német írókat. E tevékenység főeredménye az önéletrajzi Biographia literaria (1817, újabban 1876). Eredeti költői munkái ez időből: Remorse (1813) és a magyar tárgyú Zápolya (1817). Politikai nézetei teljesen megváltoztak, buzgó konzervativ lett s a kormánypárti Morning Post-nak dolgozott. Családját Southey gondjaira bízta, ő orvosa házába költözött s ott írta részint keresztényszociális, részint szabadgondolkozású röpiratait: The statesman's manuel, a lay sermon (1816); A second lay sermon (1817); On the constitution of the church and state (1830); Aids to reflection (1825); Confessions of an inquiring spirit (1849); Theory of life (1849). Beszélgetései Table talk címmel jelentek meg. Kisebb prózai iratai megjelentek halála után Literary remains címen (1836—38). Shakespeare-ről tartott felolvasásai Notes and lectures on Shakespeare címen Ashe-től összegyüjtve legújabban 1904. jelentek meg (Bell). Műveit kiadták többek közt: Pickering (London 1877); Campbell (u. o. 1893). Életrajzát megirták: Gillman (1838), Traill (1884), Brandl (1886), Caine (1887). Leveleit kiadta unokája E. H. C. (1895). V. ö. *Yarnall*, Wordsworth and the C.-s (New York 1899).

3. *C., Sarah*, C. Samuel Taylor leánya, szül. 1802 dec. 22. Greta Hallban, megh. 1852 máj. 3. 1829-ben férjhez ment unokatestvéréhez, C. Nelson Henrikhez. Kiadta atyja költeményeit (1847) s fordított latinból és franciából. Főbb munkái: Pretty lessons for good children (1834); tündérregéje Phantasmion (1837). Hátrahagyott önéletrajzát leánya adta ki (Memoirs and letters, 1873).

Colesberg, város a brit Fokgyarmat ÉK.-i részében, vasút mellett, 1180 méter magasban, az Oranje balpartjától 20 km.-nyire, 2000 lak., több hittérítő állomással. 1899 nov. 14. a búrok megszállták, de 1900 márc.-ban vissza kellett adniok az angoloknak.

Colet *Hippolyténé*, leánynevén *Louise Revoil*, francia költőnő, szül. Aixben 1810 szept. 15-én, megh. Párisban 1876 márc. 8. Első verskötete: Les fleurs du midi (1836) reá terelte a figyelmet s az akadémia több izben megjutalmazta költeményeit. Regényei közül a Lui (1859) c. jelentős, mivel Mussethez való viszonyát szellőzteti benne. Flaubert meghitt barátnője volt és élénk levelezésben állt vele. V. ö. *Barbey d'Aurevilly*, Les oeuvres et les hommes V. (Paris 1878).

Coleta *(C. Boilet)*, szent, reformátora a Clarissa-rendnek, szül. Corbieban (v. Corbey) Picardiában 1380., megh. 1447 márc. 6., mely emléknapja is. Előbb beghina (l. o.) volt, későbben a Szt. Klára szerzetébe lépett, amelyet megreformált és e célból beutazta Francia- és Spanyolországot, Flandriát és Burgundiát. X. Leó 1517. a megreformált szerzetesnőknek az obszervantinusok nevet adta. Szentté avatta VII. Pius 1807. V. ö. *Bizouard*, Histoire de sainte Colette et des Clarisses (Besançon 1890).

Coleus *Lour.* (növ.), a Labiatae (Ajakosak) család génusza; 90 faja Afrika és Kelet-India tropikus és szubtropikus részein és a maláji szigeteken honos. Füvek, félcserjék vagy cserjék. Levelük rendesen fogas, levélhónalji virágzatuk

6 v. sok virágú, többnyire bogas, a virág apró, porzója 4. A *C. salagensis* Gürke, keményítő tartalmú gumóját Togóban úgy eszik, mint a burgonyát *(szalagaburgonya)*, de más fajoké is ehető. Egyes fajokat, noha szép virágaik is vannak, Európában inkább igen szép tarka leveleikért kultiválnak, különösen virágágyak beszegésére, valamint virágmozaiknak igen alkalmasak. Ilyetén alkalmazásuk igen gyakori. Nevezetes faj a jávai *C. Blumei* Benth., mely számos változatban ismeretes. L. *Díszlomb.*

Colfax (ejtsd: kolfex), *Schuyler*, északamerikai államférfiú, szül. New Yorkban 1823 márc. 23., megh. Maukatóban 1885 jan. 13. 1848-ban megválasztották a philadelphiai nemzetgyűlésbe, 1854. pedig a kongresszus tagja lett. Nevét különösen a négerek felszabadítása körül kifejtett buzgó tevékenységével tette ismeretessé. 1861-ben a közlekedésügyi bizottság elnöke lett. 1869—73-ig alelnök volt. V. ö. *Hollister*, Sch. C. (New York 1886).

Colhuapi, tó Chubut argentinai kormányzóságban; átfolyik rajta a Senguerre folyó.

Colias *Fabr.*, a pikkelyesszárnyuak, lepkék *(Lepidoptera)* rendjébe, a nappali lepkék *(Diurna)* családjába tartozó lepkenem. Legismertebb faja hazánkban a *C. hyale* L. A hím szárnyai kénsárgák, a nőstényéi zöldesfehérek, barnásfekete, világossárga foltos szegéllyel; a hátsó szárnyak alsó oldalán kettős, barnán szegélyezett folt van a középen. Hernyója hengeres testű, rövid, gyér szőrökkel fedett; a lóhere- és lucernaféléken él.

Colica *(kólika)*, görcsös bélfájdalom, amelyet a beleknek görcsös összehuzódása és fokozott mozgása idéz elő. Rendes tünete a belek hurutjának (colitis), előfordul azonban önállóan is anélkül, hogy anatomiai elváltozást okául kimutatni lehetne, mint a vastagbél ideges megbetegedése. Tünetei: hirtelen fellépő görcsös bélfájdalmak főleg a lehágó vastagbélben és az S alakú bélben, heves székelési ingertől kisérve, melynek folytán a beteg vagy semmit vagy tiszta nyálkát ürít (C. mucosa). Rendesen ideges embereknél szokott fellépni és az idegesség gyógyulásával szintén gyógyul. Előfordul azonban mérgezések következtében is, így különösen ólommérgezéseknél (C. saturnica), amelyet a belek görcsös összehuzódása folytán létrejött fájdalom és székszorulás jellemez. Előfordul rézmérgezés következtében is (C. cuprica). A C. gyógyítása általában az alapbaj gyógyításában áll, tünetileg melegborogatások és csillapítószerek (opiatok) alkalmazhatók. Átvitt értelemben használják a C. elnevezést más, a hasban jelentkező görcsszerű fájdalomrohamokra is. Igy beszélünk epekő-kólikáról, vesekő-kolikáról stb.

Colico (ejtsd: koliko), község Como olasz tartományban, a Como-tó É.-i vége közelében, (1901) 3667 lak., élénk turista-forgalommal; a Splügenen és Stilfser-Jochon át az utak innen indulnak ki.

Coligny (ejtsd: kolinyi), 1. *Gaspard de C., seigneur de Châtillon*, francia tengernagy s a hugenották feje, szül. Châtillon-sur-Loingben 1519 febr. 16., meggyilkolták Párisban 1572 aug. 24. *Gaspard de C.* tábornagy (1470—1522) fia volt. I. Ferenc királyt több háborúba kisérte (1543). Montmédy, nemkülönben Cerisole mellett annyira kitünt, hogy lovaggá ütötték. Azután részt vett Boulogne ostromában. II. Henrik 1552. a gyalogság fővezérévé tette, Lotharingiában szerzett érdemei fejében pedig tengernaggyá. A Renty mellett kivívott győzedelem (1554) még növelte hírnevét. Midőn 1559-ben Coligny, d'Andelot testvérével együtt kálvinista hitre tért és egyúttal a vallásszabadságukban fenyegetett hugenották vezére lett, ezzel megtörtént a végleges szakadás közte és a Guise-párt között. C. mindent megtett, hogy az udvart a hugenották irányában engedékenyebbé tegye s hogy a békét föntartsa. 1562-ben mégis kitört a vallásháború és a hugenották a dreuxi csatában (l. *Dreux*) vereséget szenvedtek és C. éppen csak a sereg romjait menthette meg a biztos pusztulástól. Az 1563. Amboiseban megkötött béke után C. szinleg kibékült a Guisekkel, másrészt a háború megújításának sem örvendett. Miután Condé Jarnac mellett elesett (1569), C. lett a hugenották egyedüli fővezére s a súlyos körülmények között folytatta a harcot. A párisi parlament átokkal sujtotta, Poitierst hasztalan fogta ostrom alá, Moncontour mellett pedig vereséget szenvedett (okt. 3.). De még sem esett kétségbe. Arnay-le-Duc mezején újra győzött s kedvező békét kötött St.-Germainben (1570 aug. 8.). C. szeretetreméltóságával teljesen megnyerte a beteges IX. Károly király rokonszenvét, a hatalmára féltékeny Medici Katalin anyakirálynő ármánykodása azonban az ő s az összes hugenották vesztét okozta (l. *Bertalan-éj)*. C. leányát, *Lujzát*, Orániai Vilmos herceg vette nőül (1583); fiuk, *Frigyes Henrik* herceg, Németalföld helytartója lett. V. ö. *Caraman-Chimay*, Gasparin de C. d'après ses contemporains (1873); *Tessier*, L'amiral C. (1873); *Delaborde*, Gaspard de C. (1882, 3 köt.); *Marcks*, G. v. C. (1. köt. Stuttgart 1893). C. levelezését *Bourquelot* adta ki (Paris 1858); leányának levelezését pedig *Marchegay* közölte (1887).

2. *François de C., sieur d'Andelot (Dandelot)* az előbbinek öccse, szül. 1521 ápr. 18., megh. 1569 máj. 27. Győztesen harcolt II. Henrik háborúiban és 1555. a francia gyalogság főparancsnokává lett. 1556-ban részt vett Calais és Guines ostromában. Németországi útjában megismerkedett a reformációval, melynek buzgó híve lett; visszatérése után azonban a király elzáratta. Kiszabadulván, hitsorsosainak hatalmas támasza lőn. 1562-ben elfoglalta Orléanst, azután Hessenben toborzott zsoldos hadat, mellyel Dreux mellett harcolt és csodákat művelt (1562). Orléanst is ő védelmezte.

3. *Odet de C., a châtilloni bíbornok*, az előbbinek bátyja, szül. 1517 júl. 10., megh. 1571 febr. 14. 1534-ben toulousei érsek, majd bíbornok lett. De mivel református hitre tért, méltóságától megfosztották s 1563. átokkal sujtották. Ekkor, az egyház áldása nélkül, házasságra lépett Hauteville Izabellával, pártot szervezett s St. Denys mellett vitézül harcolt a hugenották soraiban. 1568-ban Angliába menekült s Erzsébet királynőtől segedelmet kért pártja számára. Midőn a párisi parlament felségsértéssel vádolta, egyelőre

Angliában maradt. Midőn 1571. visszatérni készült, szolgája megmérgezte. V. ö. *Marlet*, Le cardinal de C. (Paris 1884); Correspondance d'Odet de C. (1885).

Colima, 1. Mexikó egyik *állama* a Csendes-tenger, Jalisco és Michoacan tartományok közt, 5887 km² területtel, (1910) 77,704 lak. É.-on a C. tűzhányó (3940 m.) Nagyobbára nahuatl-indiánusok lakják. — 2. Előbbinek *fővárosa*, 50 kilométernyire a Csendes-oceántól, vasút mell., (1910) 25,148 lak., kávéültetvényekkel, gyapotfonókkal.

Colin, *Alexander*, németalföldi szobrász, szül. Mechelnben 1526 körül, megh. 1612 aug. 17. Korán Németországba ment és 1558. a heidelbergi várkastély szobrászati díszén dolgozott, 1564 óta leghíresebb művén, I. Miksa császárnak az innsbrucki udvari templomban levő nagyszerű síremléke befejezésén. Mint I. Ferdinánd császár udvari szobrásza készítette el Ferdinánd főherceg és Welser Filippina síremlékét az innsbrucki udvari templom ú. n. ezüstkápolnájában, I. Ferdinánd császár, Anna királyné, II. Miksa császár emlékeit a prágai székesegyházban (1564—89). Műhelyéből, melyben fia, *C. Abraham* is dolgozott, kerültek ki többek közt Johann Georg von Kuefstein és felesége síremlékei a maria-laachi templomban, meg C.-nak magának és feleségének síremléke az innsbrucki temetőben.

Coliprόba, l. *Koliprόba*.

Colis (franc., ejtsd: koli), csomag. *C. postal*, l. *Postai csomag*.

Colis-egyezmény, l. *Postai csomag*.

Coliseo (ol., lat. *Colosseum*), l. *Kolosszeum*.

Colitis, vastagbél-hurut. Okai lehetnek: 1. A táplálékkal bevitt ártalmak, rendesen romlott ételek. 2. A béltartalom pangása. 3. Meghülések. 4. Vérkeringési zavarok, pangás. 5. Infekció (disenteria, typhus, kolera stb.). 6. Másodlagos úton, daganatok, fekélyek stb. A heveny vastagbélgyuladás tünetei: görcsös bélfájdalmak (colica), hasmenés, nyákos, esetleg véres székelés. Gyógyítása az előidéző ok szerint különböző. Az 1. és 2. alatt nevezett ok által előidézett hurutnál a belek gyökeres kiürítése (ricinus-olaj) a legelső teendő. Nagy gond fordítandó a diétára is. Az idült vastagbélhurutnál hasmenés és szorulás gyakran váltakoznak, ezek gyógyításában különösen nagy szerepet játszik a diéta.

Colius (állat), l. *Egérmadár*.

Coll v. *colla* (ol.), l. *Col*.

Coll, Argyle skót countyhoz tartozó sziget, a Hebridák közt a legdélibb, 75 km², 522 gael nyelven beszélő lak., nagyobbára halászok.

Collaborator, dolgozótárs, munkatárs.

Colla destra (ol.) a. m. jobb kézzel.

Colladon (ejtsd: kolladoṅ), *Jean Daniel*, svájci mérnök, fizikus és mechanikus, szül. Genfben 1802 dec. 15., megh. 1893 jún. 30. 1825-ben elnyerte a párisi akadémia 1826-ra kiirt pályatételét a folyadékok összenyomhatóságának mérésére, 1827. Sturmmal együtt a Genfi-tavon végzett mérésekkel meghatározta a hang terjedési sebességét a vízben, majd a mechanika tanára lett az 1830. alapított École des arts-on; 1834. Genfbe ment. 1841-ben felfedezte, hogy a vízsugarak belülről megvilágíthatók (l. *Teljes visszaverődés*); bebizonyította, hogy az erőátvitel összepréselt levegővel fölöttébb előnyös s eredménnyel javasolta ennek alkalmazását a Mont-Cenis-alagút építésénél, valamint később a Gotthard-alagútnál is, amelynek építésénél mint tanácsos közre is működött; tevékeny részt vett a Rhône-vízművek megalkotásában, Svájc óra-iparának emelésében. A genfiek emléket állítottak neki, mely az egyetem előtt áll.

Collagen, l. *Kollagén*.

Collalto, *Reimbold*, gróf, szül. Mantovában 1575., régi, friauli eredetü nemzetségből, megh. Churban 1630 dec. 19. Velencéből száműzetve, II. Ferdinánd császár szolgálatába lépett s nemsokára ezredes lett. 1620-ban a beszterczebányai országgyűlésre küldték császári biztosul, hol Bethlen Gábor királlyá választatása ellen tiltakozott, kit megelőzőleg hasztalan igyekezett diadalútjában feltartóztatni. Ezután Rómában és Madridban szerepelt mint követ, 1623. pedig Tilly oldalán a német protestánsok ellen harcolt. 1624-ben az udvari haditanács elnökévé nevezték ki Bécsbe. 1630-ban mint a császári hadak fővezérét a mantovai örökség megszerzése végett Nevers herceg ellen küldték. A C.-család morvaországi birtokai a XVIII. sz. végén egy ifjabb ágra szálltak és hitbizománnyá egyesíttettek és jelenleg C. *Emánuel* herceg (szül. 1854.) birtokában vannak.

Colla parte, l. *Col*.

Colla piscium, l. *Vizahólyag*.

Collapsus (lat.) a. m. összeesés. Mint orvosi kifejezés az erők hirtelen csökkenését jelenti, mely súlyos betegségek, pl. lázas fertőzőbajok, hashártyabántalmak stb. következtében szokott beállani s gyakran halálos. Legfontosabb tünete s úgyszólván lényege a vérkeringés hirtelen gyöngülése (a vérnyomás csökkenése), akár a szívműködés elégtelensége, akár a véredények ellazulása folytán (véredénymozgató központ hűdése lázas bajoknál). A beteg elesik, tehetetlenül fekszik, szemei beesnek, arca megnyúlik és elhalványodik. Az arc, orr, fülek, végtagok hidegek, a bőrt néha hideg verejték borítja. A beteg hangja alig hallható, gyenge. A szív lökése alig érezhető, a pulzus kis hullámain lágy, nehezen tapintható, igen szapora, kihagyó. A légzés fölületes, alig észrevehető; néha szapora. Az öntudat többnyire elhomályosult, vagy elveszett, de tiszta is lehet. Ez az állapot gyakran percek alatt elmulik, de néha napokig tart. A collabált beteg a sír szélén áll. Gyógyítás: Izgatószerek; nehéz borok, pezsgő, feketekávé rum stb., éter, kámfor, koffein befecskendés; bőrizgatás: mustárpép borogatás, bedörzsölés mustárszesszel, dörzsölés durva kefével, korbácsolás vizes törülközővel stb.; meleg vizes palackok, ágymelegítők. C. kifejezést használ az orvosi nyelv akkor is, ha valamely szerv mechanikailag végbemenő összeesését jelzi, így a megszúrt mellkasban collabál a tüdő, az üres véredények collabálnak stb.

Coll'arco, l. *Arco* és *Col*.

Collare v. *collarium* (lat.), eredetileg nyaklánc, nyakgyűrű, utóbb gallér. Ebből keletkezett a goller, a vállakat és a mellet födő, elől összegombolt gallér, melyet a nők a XVI. sz.-ban viseltek. C. a neve a kat. papok keskeny nyakravalójának is,

mely méltóságuk szerint fehér, vörös, viola v. fekete szinü.

Collares, város Lisboa portugál kerületben, az Atlanti-oceánhoz közel, híres bortermeléssel, fekete márványbányákkal, (1900) 3813 lak.

Collargol *(Argentum colloidale)*, vízben és a fehérjetartalmú testnedvekben is oldódó, feketészöld, fémfényű kolloid-ezüstkészítmény, melyet *Credé* alkalmazott első izben orvoslási célokra. Az állatorvostanban mint antiszeptikumot különböző szepsises betegségek esetén fecskendezik a vivóérbe, éppen úgy, mint a lovak petecskórja (lótifusz), mirigykórja, a csikóbénaság, az újszülött állatok hasmenése és a szarvasmarhák rosszindulatu fejbetegsége ellen. Takonykóros lovakban gyakran a malleinreakcióhoz hasonló hőemelkedést okoz, hasonló hőemelkedést azonban egyéb betegségek esetén, sőt egészséges lovakban is kiválthat.

Collarium (lat.), l. *Collare.*

Colla sinistra (olasz) a. m. bal kézzel.

Collastypia *(glyptotipia, glyptográfia)*, Collas Achill által szorgalmazott eljárás (ném. Bildhauerdruck), melynek lényege, hogy egy konturkép szürkés nyomófestékkel és erősebb árnyalataival lesz előállítva.

Collaterales (lat.) a. m. oldalági rokonok, ellentétben a fel-, illetve lemenő rokonokkal. Az utóbbiak egyik a másiktól, az előbbiek egy közös harmadik személytől származnak, l. *Rokonság.*

Collateralis, az anatómiában olyan ér, mely egy más érrel anasztomizál, azaz, melynek pályája a másik érével összefügg. Az ilyen C. ér kedvező körülmények között át tudja venni a másik ér szerepét. Ennek óriási jelentősége van akkor, ha valamilyen kóros körülmény folytán az egyik ér a vér számára átjárhatatlan lesz; az olyan testrészek, v. szervek, melyeknek vérerei egymásnak nem C.-ai, ilyenkor elhalnak. A sebészetben is fontos a C.-ok ismerete, mert csak olyan ereket szabad lekötni, melyeknek van elegendő C.-uk ahhoz, hogy a C. keringés kifejlődhessék.

Collatio (lat.) a. m. egyházjavadalmaknak adományozása. — *C. libera*, szabad adományozás; midőn az adományozó maga jelöli ki a személyt, akire a javadalmat átruházza, *C. necessaria*, szükségképeni adományozás, midőn az adományozó egy harmadik személy által történendő kijelöléshez van kötve. *C. authentica*, l. *Authentica.*

Collationarii (lat., másképen *clerici et fratres vitae communis* vagy *bonae voluntatis)*, egyháziak és világiak szabad egyesülete, melyet Groot Gerhard (l. o.) deventeri pap (Hollandiában) alapított. Az egyesület tagjai együtt laktak, kézi munkával keresték kenyerüket és kötelességükben állott szóval és példával a ker. jámborságot előmozdítani. Közülök kiváló férfiak kerültek ki, mint Kempis Tamás, Wessel stb., mások, mint Erasmus, nekik köszönhetik kiképeztetésüket. A pápák, IV. Jenő és II. Pál, kiváló szabadalmak adása által fejezték ki áldásos működésük iránt elismerésüket. A hitújítás folytán lassacskán elenyésztek.

Collator (latin) a. m. gyüjtő, aki valamit összegyüjt.

Colle, *Raffaello (Raffaellino) dal*, olasz festő, szül. Borgo San Sepolcróban 1490 körül, megh. 1540 körül. Rafaelnek és Giulio Romanónak volt tanítványa és segédje és mesterei mellett először a Vatikán stanzáiban és loggiáiban, majd a mantovai Palazzo del Tè-ben az egyes nagy falképek elkészítésében működött közre és különösen mint díszítményfestő is tevékeny volt. Szülővárosának templomában önálló freskósorozatai is fönnmaradtak.

Collé (franc.) a. m. odaragasztott. A billiárdjátékban azt a helyzetet jelenti, mikor a golyó közvetlen a keret mellett áll úgy, hogy érinti is azt. — *C.-lökés* a billiárdjátékban az olyan lökés, midőn a keretet érintő golyót lökik tova.

Collé, *Charles*, francia író, szül. Párisban 1709., megh. 1783 nov. 3. Mint az orleansi herceg titkára számos ügyesen jelenetezett, szellemes, de sikamlós vígjátékot írt ura és vendégei mulattatására (Théâtre de société, Paris 1768, 2 köt.; 1777, 3 köt.). Legértékesebbek Chansonsjai (1807, 2 köt.). Naplója (Journal historique, 1805—1807, 3 köt.) kortársairól és kora irodalmáról szóló rosszindulatu és igazságtalan itéletekben gazdag. Leveleit 1864. H. Bonhomme adta ki. V. ö. *Sainte-Beuve*, Nouveaux lundis VII. (Paris 1863—68).

Collecta (lat. a. m. *gyüjtés)*, a középkorban az adónak általános megjelölése; a C. neve alatt a legkülönfélébb adónemeket értették (lehetett földadó, fej- v. személyadó), igen fontos pl. az a C., amelyet hadi célokból vetettek ki; nevezetes faja a C.-nak a nyestbőradó (marturina), amelyet erdős vidékeken, főként szláv népektől szedtek (nálunk pl. fizették Szlavoniában).

Collectanea (lat.) a. m. összegyüjtögetett; *dicta C.*, elmés ötletek gyüjteménye.

Collectio (lat., ejtsd: kollekció) a. m. gyüjtemény; a római jogi forrásokban gyüjtés, beszedés, továbbá számos egyházjogi forrásgyüjtemény neve.

Collectiv (lat.), l. *Kollektiv.*

Collectivismus, l. *Kollektivizmus.*

Collectivum, l. *Főnév.*

Collect on delivery (ang.), l. *C. O. D.*

Colle di Val d'Elsa, város Siena olasz tartományban, az Elsa forrása közelében, (1901) 9819 lak., üvegiparral, vaskohókkal és olvasztókkal.

Collega, *kollega* (lat.) a. m. hivataltárs, kartárs.

College (ang., ejtsd: kolledzs), nevelőintézetek Angliában, Franciaországban és Belgiumban. Nevüket a középkori egyetemi kollegiumtól nyerték. *Angliában* kétféle C. van. Az egyik: az egyetemeken fennálló nevelőintézet, melyekben az egyetemi hallgatók a tanárokkal együtt laknak, étkeznek és tanulnak. Ezek közül leghiresebbek: az *oxfordi*, amelyet állítólag Alfréd király 872. alapított, és a *cambridge*-i, amelyet 1287. alapítottak. A másik: a mi középiskoláinkhoz hasonló tanintézetek, amelyek növendékeiket az egyetemi tanulmányokra készítik elő. Ilyenek a *Winchester C.*, *Eton C.*, *Westminster school* és még több helyt, amelyeket másképp Public vagy Grammar school-oknak is neveznek. Ez egyetemeken fennálló C.-nek megvannak saját törvényei és szokásai. Egy-egy ilyen intézetnek az élén egy kor-

mányzó áll, aki master, warden, rector, prevost, president, principal vagy dean nevet visel, mint pl. az oxfordi Christ Church C.-ben. A kormányzón kívül a C.-ben lakik több v. kevesebb *fellow* (kollege), akik a maguk köréből szabadon választják a kormányzót. A fellow-k az évnek csak egy bizonyos részét kötelesek a C.-ben tölteni; őket a tútorok (nevelők) helyettesítik, akik a tanítást végzik. A C.-ek köteles tantárgyai: görög és latin nyelv, irodalom és mennyiségtan; a filozófiai s a politikai tanulmányokat magánszorgalomra bízzák. A mi középiskoláinkhoz hasonló C.-k hat osztályból állanak: a három alsó osztályban csakis latin nyelvet tanítanak, a három felső osztályban pedig a latinon kívül a görögöt is. Egyéb tudománnyal minden tanuló saját szorgalmából foglalkozhatik.

Franciaországban a *collège*-ek olyan nyilvános nevelőintézetek, amelyekben tanuló ifjakat az akadémiákra, egyetemekre, vagy technikai szakiskolákra készítenek elő, amelyek tehát a mi gimnáziumunknak és reáliskoláinknak felelnek meg. A *Collège de France* 1529. keletkezett, mint a hajdan híres, de akkor már hanyatló félben levő párisi egyetem versenytársa. I. Ferencnek ugyanis terhére volt az egyetem autonómiája, másfelől a szűkkeblű pedans professzorok száraz, kellemetlen előadásai a filológiában és filozófiában sem igen elégítették ki, azért a humanisztikus tudományok művelésére és terjesztésére állami intézetet alapított, amelyhez tanárokul a bel- és külföld legnevesebb tudósait sikerült megnyernie. 1792-ben a konvent a C-eket megszüntette, összes vagyonukat lefoglalta és elrendelte, hogy helyettök Franciaország különböző részein 100 központi tanintézet állíttassék. De ezek közül csak néhányat állítottak föl, ezek sem tudtak gyökeret verni. 1802 óta az előbbi C.-ek helyét az állami lycéek s a községi C.-ek, a *collèges communaux* foglalják el. Ezek Franciaország középiskolái ma is, csakhogy a mai C. nem áll egy színvonalon a lycéevel, nem is készít elő érettségi vizsgálatra, mint ez. A C. inkább a mi polgári iskoláinkhoz hasonlít. A felsőbb leányiskoláknál ugyanilyen különbség van lycées és C. között.

Belgiumban 20 kir. gimnáziummal (Athénées) szemben 8 községi és 7 magán C. van. Mindkétfajta intézetben egy humanisztikus és egy realisztikus tagozat van, amely közül ez utóbbinak 5, az előbbinek 7 osztálya van.

Collège de France (franc.) l. *College.*

Collegialismus, l. *Kollégiális rendszer.*

Collegia pietatis (lat.) a. m. ájtatossági gyülekezet, így nevezték a Spener által alapított pietisták (protestáns vallási felekezet) bizonyos napokon tartott gyülekezeteit.

Collegia romana, *nationalia, pontificia.* Rómában lévő papnevelőintézetek rómaiak s külföldiek számára. Nevezetesebbek: 1. *Collegium romanum,* melyet 1551. loyolai Szt. Ignác alapított s melyben gimnáziumi, bölcseleti s teológiai tárgyakat adtak elő. 1870-ben az olasz kormány lefoglalta és államosította, de Universitas Gregoriana néven jelenleg is fennáll. 2. *Seminarium Romanum,* a római egyházi megye papnevelője. 3. *C. de propaganda fide* v. *C. Urbanum,* mert VIII. Orbán alapította 1627 aug. 1.; papokat nevel, a hitnek, különösen a pogányok között való terjesztésére; nyomdája van, mely a világ legkülönbözőbb nemzetei számára közvetíti a hitet. 4. *Aquinói Tamás kollégiuma.* 1580-ban alapította Solano spanyol dominikánus a skolasztikus filozófia terjesztése végett. 5. *Sapienza;* IV. Ince alapítá 1244-ben; VIII. Bonifác 1303. egyetemmé emelte. 1877-ben olasz kir. egyetem lett belőle. 6. *Pontificia accademia dei nobili ecclesiastici;* benne nemes családokból származó papi egyének készülnek diplomáciai pályára. 7. *Seminarium vaticanum,* a Szt. Péter templomnál alkalmazandó klerikusok nevelésére. 8. *Collegium Germanico-Hungaricum* (l. o.). 9. A *C. nationaliák* közé tartoznak: a XIII. Gergely által alapított görög-rutén, angol, ír, skót; a belga püspökök által alapított belga Collegium; a francia szeminárium, a IX. Pius által alapított lengyel, délamerikai, továbbá a spanyol és illir Collegiumok; az olaszok számára alapított Seminario Pio, Collegio Lombardo, Capranica, Pamfili.

Collegia virginum, l. *Kanonisszák.*

Collegium, 1. az együtt hivataloskodók, ugyanegy pályán működők (collegae) társasága; 2. testület, több természeti személynek állandó jogos célra szervezett, külön nevet viselő, jogalanynak államilag elismert egyesülete; legalább három tag (tres faciunt C.) kell hozzá; 3. egyetemi előadás; 4. a kat. hittani, különösen hittérítőket képző intézetek és a magyar protestánsok régi főiskoláinak neve. — *C. de propaganda fide,* l. *Collegia romana.* — *C. sacrum,* a római bíborosok testülete. — *C. sanitatis,* egészségügyi, orvostestület.

Collegium Germanico-Hungaricum, Morone bíboros és loyolai Szt. Ignác kérésére III. Gyula pápa alapította 1552 aug. 31., első sorban jeles német papok kiképzésére. Később konviktus, tanító- és nevelőintézet — az első e nemben — lett belőle nemes ifjak számára. XIII. Gergely 1573. gazdagon megajándékozta e kollégiumot s egyetemi rangra emelte. XIII. Gergely e Collegium mintájára 20 mást is alapított Bécs, Prága, Kolozsvár és más városokban, Japánban stb. s köztük 1578. a magyarokét is, melyet, mert kevés magyar tanulója volt, a Germanicumhoz csatoltak s azóta viseli e Collegium a fenti kettős címet. E Collegium tagjai világi papok és tanulmányaik végeztével megyés püspökeik rendelkezésére állanak. 1773-tól, midőn a Jézustársaságot fölfüggesztették, a C. csaknem 20 éven át be volt zárva, VII. Pius újra megnyitotta, IX. Pius 1851. a Borromeo-palotát bocsátotta rendelkezésére. Az esztergomi egyházmegye részéről odaküldött ifjak közül 200 év alatt 7 lett prímás és 45 püspök.

Collegium musicum (lat.), a XVII—XVIII. sz.-ban rendesen diákok egyesülete, hogy zeneelőadásokat tartson.

Collegium Theresianum, l. *Theresianum.*

Col legno (ol.), l. *Col.*

Collegno al Baraccone (ejtsd: kollennyo—), közs. Olaszországban, Torinótól 10 km.-nyire, vasút mellett, 2600 lak. Kossuth Lajos hosszabb ideig itt lakott.

szett kvarclemez. A forgatás nagysága arányos a lemez vastagságával; a színtől is függ, nevezetesen a vöröstől az ibolya felé erősen növekszik. Ebből következik, hogy ilyen kvarclemez két Nicol-hasáb között különböző szineket mutat. Említendő az ú. n. átmeneti v. érzékeny szín (teinte sensible), ibolyás-kékes szín, amelyet 3·75 mm. vastag kvarclemez mutat pontosan párhuzamos nicolok között s amely a nicol legkisebb elfordításnál erősen elütő kék, ill. vörös színbe megy át. L. még *Poláros fény, Polaristrobometer.*

Cirkummeridián magasság, oly csillagmagasság, melyet a meridiánhoz közel figyelünk meg A C.-okból könnyen kiszámítható az illető hely földrajzi szélessége.

Cirkumpoláris csillagok, oly állócsillagok, melyek közel fekszenek az ég valamelyik sarkához; tágabb értelemben oly csillagok, melyek állandóan az észlelő horizontja felett maradnak. Valamely helyre oly csillagok lesznek C., melyeknek sarktávola kisebb az illető hely sarkmagasságánál. A C. kétszer mennek át a meridiánon; egyszer a pólus felett és 12 órával későbben a pólus alatt. Ezen két átmenetet felső, illetőleg alsó delelésnek (culminatio) nevezzük.

Cirkumpoláris régió, az északsarki (arktikus) és délsarki (antarktikus) állatföldrajzi régiók összefoglaló neve.

Cirkusz, a rómaiaknál divó kocsiversenyek, később mindenfajta C.-i játékok (l. o.) színhelye. Rómában a királyok korában e célra az Aventinus és Palatinus közt elnyúló völgyet használták fel, hol az idők folyamán aztán a híres *circus maximus* felépült. Caesar és Augustus idejében, amikor kiépítése befejeződött, 590 m. hosszú és 90 m. széles volt az arénája, a további átalakítások folytán a IV. sz.-ban 200,000 nézőt foglalhatott magába. Róma második legrégibb C.-át *Flaminius* építtette Kr. e. 221-ben a Mars-mezőn. *Nero* C.-a a Tiberis jobbpartján, a vatikáni kertekben feküdt, az obeliszk, mely díszítette, ma Szt. Péter temploma előtt áll. Mindezen épületekből azonban úgyszólván semmi figyelemre méltó részlet sem maradt reánk, ellenben a legkésőbben épült ú. n. *Maxentius* C.-ából, mely a mai Porta S. Sebastiano előtt épült, tekintélyes maradványok vannak meg, hasonlóképa *bovillaei* (Albano mellett) s az *arausiói* (Orange, Dél-Franciaországban) C.-okból. Az aréna keskeny, hosszú térség volt, két hosszoldala mentén s az egyik végén, mely félköralakban záródott, az ülőhelyek emelkedtek fokozatosan. Kifelé a boltozatok, melyek ezen ülőhelyeket tartották, nyiltak voltak, az arkádok hosszú sorát képezvén, melyeknek egy része a nézőközönség bejáratául szolgált, más része boltoknak használtatott fel. Az aréna másik keskeny végén, melynek sarkait tornyok (oppidum) jelezték, volt a főbejárat *(porta pompae)*, jobbra-balra tőle állottak az istállók (carceres) a versenyző kocsik számára s ezek fölött voltak a magasrangú hivatalnokok helyei. Az arénát hosszában két végén felállított kúpalakú oszlopok *(metae)* két részre osztották. Egy alacsony falazat, az ú. n. *spina* kötötte őket össze, melyen a dísznek felállított obeliszkeken, oszlopokon, istenszobrokon kívül állványokon hét oszlop s ugyanannyi delfin helyeztetett el a futamok számának megjelölésére. A futások mindig jobbra történtek, ugyanazért a spinának kissé ferde iránya volt, hogy mellső végén, hol a futások megkezdődtek, az aréna tere szélesebb legyen mint a tulsó végén. A főhomlokzat sem volt derékszögű a hosszoldalakra. Lapos körszelvény alakja volt, olyformán, hogy az összes carcerek távolsága a megindulás pontjától ú. a. legyen.

A *modern* C., szinházszerű épület, melyben lovagló, s lóidomító, különböző gimnasztikai mutatványokkal szórakoztatják a közönséget. Nélkülözhetetlen alakja a bohóc (clown, Dummer August), kinek feladata a mutatványok között a szüneteket bolondságaival, mókáival kitölteni. Ma már egész szinpadi előadásokat, némajátékokat is rendeznek, sőt újabban antik tragédiáknak a C.-ban való korhű előadásával is próbálkoztak, mint pl. Reinhardt Berlinben és az ő vezetésével a Magyar Szinház személyzete Budapesten a Sophokles Oedipusával, de a kisérlet nem sok eredménnyel járt. Gyakori vendégei a C.-nak az idomított állatok. Nagyobb külföldi városokban állandó C.-épületek vannak, a leghíresebbek a *Cirque d'hiver* a Champs Elyséen Párisban, a Hippodrom Londonban, Busch C. Berlinben, Renz C. Hamburgban és a Diurgarden Stockholmban. Spanyolországban minden nagyobb vidéki városnak is van állandó C.-épülete (bikaviadalok). Nálunk a budapesti állatkertben van az egyedüli állandó C.-épület.

Cirkuszi játékok (lat. *ludi circenses)*, melyeket Rómában a cirkuszban (l. o.) tartottak. Eredetileg ló- és kocsiversenyekből állottak, később másféle játékokat is rendeztek mellettök. A játék rendszerint úgy kezdődött, hogy egy ünnepi menet vonult le a Capitoliumról a városon át a cirkuszba, hol áldozat bemutatása után megkezdődött a látványosság. A fő itt a kocsiverseny (missus) volt, aminőt a köztársaság utolsó századában 10—12-szer, Caligula idejében 24-szer rendeztek napjában, úgy hogy az egész időt lefoglalta. A két- v. négyfogatú kocsik az istállókból (carceres) a spinától jobbra egyszerre robogtak be a pályára és a határoszlopokat (metae) megkerülve, hétszer járták be a pályát; amelyik azután a korlátnál krétával vont fehér vonalon (alba linea) először robogott át, az lett a győztes. A főveszedelem a határoszlop megkerülése volt, hol a kocsi könnyen odavágódhatott vagy egy másik kocsival összeütközhetett. A versenydíj pálma v. koszorú, sokszor tekintélyes pénzösszeg is volt. Kocsit (currus), kocsist (auriga, l. o.) a játékrendező költségére e célra alakult szövetkezet szállított. A kocsiknak és kocsisoknak különféle színük volt, kezdetben fehér és vörös, később zöld és kék is; a bizanci korban az utóbbi két szín szerepelt. A közönség pártokra szakadt, a nép szenvedelmes érdeklődéssel kisérte a játékot s innen eredt Juvenalis mondása, hogy Róma népe csak «panem et circenses» (a. m. kenyeret és C.-at) kér. Ily játékokat a cirkuszban sokféle ünnepeken (ludi) rendeztek. A legfőbbek valának: 1. *Ludi Apollinares*, melyeket 6—7 napon át a prétor rendezett; 2. *Ludi Capitolini*, Juppiter

tiszteletére, hogy a gallusokat elkergette Rómából; 3. *Ludi Florales*, kicsapongó ünnep Flóra tiszteletére; 4. *Ludi Megalenses*, az istenek anyjának tiszteletére; 5. *Ludi Romani* és *plebeii* a város két osztálya kibékülésének emlékére, melyeket az edilisz rendezett; 6. *Ludi Magni*, melyeket a konzul rendezett; 7. *Ludi saeculares*, a városalapítás évszázados fordulójának ünnepe, aminőt Augustus is rendezett és Horatius írta meg ünnepi ódáját. Rómából később a birodalomban mindenfelé elterjedtek a C., melyekben olykor vad állatokra is vadásztak és gladiátorok is felléptek, mielőtt e célra amfiteátrumokat nem építettek. A császárok korában a cirkuszban igen érdekes katonai látványosság volt a *ludus Troiae*, mikor előkelő családokból származó fiuk lovon és könnyű katonai fegyverzetben hat csapatban vonultak fel egy császári ifjunak mint princeps iuventutis-nak vezérlete alatt. A római képzőművészet gyakran ábrázolt ily C.-at mozaikokban, domború művekben, lámpákon, pénzeken stb. V. ö. *Friedländer-Bozóky*, Római világ (II. köt., Budapest 1892); *Marquardt-Mommsen*, Handbuch der röm. Altertümer III. kötet.

Cirkuszi versenyző.

Cirkvena, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1900) 1116 horvát-szerb lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Sveti-Ivan-Žabno.

Cirkvenica, adók. Modrus-Fiume vm. C.-i járásában, a Quarnero partján, (1900) 3248 horvát-szerb lak.; tengeri kikötő, posta- és távíróhivatal, takarékpénztár. C. látogatott és kedvelt tengeri fürdő, nagy fürdőszállodákkal, nyaralókkal, katonai gyógyintézettel, a László főhercegről elnevezett gyermekotthonnal.

Ciro (ejtsd: csiró), helység Catanzaro olasz tartományban, 5 km.-nyire az Ioni-tengertől (1900) 7001 lak. selyemfonással.

Cirok, *cilköles, cirköles, tatárköles, tatárka* (növ.), így nevezik nálunk a *seprő-C.*-ot *(Andropogon arundinaceus* var. *vulgaris*, l. *Andropogon)*. Ismertebb fajai a *seprő-, cukor-, fenyér-* és *buzogány-C.* A *seprő-C.* szakállát seprőkészítésre használják. Legértékesebb változata a florenci seprő-C., mely 60—110 cm. hosszuságú, finom szakállt fejleszt. Termesztése megegyezik a tengeriével, szept. elején érzik, ilyenkor a szakállt 10—15 cm. csonkkal levágják és száraz helyre raktározzák. Termése kat. holdankint 8—12 q szakáll és 10—25 q. mag. A *cukor-C.*-ból (cukorköles, *Andropogon arundinaeus* Scop. var. *saccharatus)* megkisérlették már a cukor előállítását, de a kikristályosodás tökéletlensége miatt eddig nem tudott tért foglalni. A cukor-C.-ot nálunk takarmánynak termesztik, cukor-C.-csalamádé néven. Kedvező időjárás esetén 2 sarjadzása van, de hamar elvénül, szára megfásodik s ilyenkor az állatok nem szeretik úgy, mint a tengeri-csalamádét. Takarmánynak sorba vetendő 12—20 cm. sortávolra. Kaszálni már a címerhányás előtt kell, különben hamar elvénül és sarjadzóképességét is elveszíti. Takarmányértéke nem nagyobb, mint a tengeri-csalamádéé. A fenyér- és buzogány-C.-ot szintén takarmánynak termesztik, de nálunk egyik sem vált be.

Cirokszakáll (növ.), l. *Cirok*.

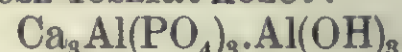
Cirpan (ejtsd: csirpan), város Kelet-Ruméliában, Stara Zagóra kerületben, vasút mellett, (1905) 11,835 lak., élénk kereskedéssel.

Cirpi, ókori helység és katonai állomás Alsó-Pannoniában, a Duna mentén; a mai *Visegrád* helyén.

Cirragra, l. *Lengyelfürt*.

Cirratulidae (állat), a csőben lakó sörtelábú gyűrűs férgek *(Annulata, Chaetopoda, Polychaeta, Tubicola)* egyik családja, melyre jellemző, hogy fajainak majdnem mindegyik testszelvényén hosszú, fonálalakú kopoltyúk (megnyúlt cirrusok) vannak. 30 fajuk ismeretes. Az északeurópai tengerparton elég gyakori a 7—8 cm. hosszú *Cirratulus cirratus* Müll. (= *C. borealis* Lam.).

Cirrholit, a lazulittal rokon ásvány, víztartalmú aluminium-mész-foszfát közet:

$$Ca_3Al(PO_4)_3.Al(OH)_3$$

vaskosan találják Svédország Scania Westana vasbányájában.

Cirrhosis (gör.-lat.), a szervek (főleg mirigyek) zsugorodása és sorvadása a kötőszövet megszaporodása és elkérgesedése miatt, amelyet idült gyuladások és mérgezések okoznak. Miután e körben a parenchyma sejtjei is elpusztulnak, a szerv működése is zavart szenved. *C. hepatis*, l. *Májbetegségek*.

Cirrhus, l. *Kacskaringó*.

Cirripedia, a rákok *(Crustacea)* állatosztályának egyik rendje. L. *Kacslábú rákok*.

Cirrus, különböző osztályokba tartozó állatok kacsszerű testfüggelékeinek neve. Pl. így hívják az alul csillangós ázalékállatkák *(Hypotricha)* helyváltoztató szerveit, melyek csillangók összeolvadásából keletkeztek, továbbá így nevezik a sörtelábú férgek *(Chaetopoda)* szájszelvényén és lábcsonkjain (parapodium) levő, tapintásra való függelékeket, továbbá az üstökös tengeri csillagok *(Crinoidea, Comatulidae)* nyelén levő függelékeket, melyek az alzathoz erősítik az állatot. C.-nak nevezik a halak bajuszszálát és a kacslábú rákok *(Cirripedia)* végtagjait.

Cirrus, *cirro-cumulus, cirro-stratus*, l. *Felhőalakok*, *C. sugarak* a. m. *poláris szalag* (l. o.).

Cirsium *Scop.* (növ.), l. *Aszat*.

Cirsocele a. m. a belső ondóértágulása, l. *Varicocele*.

Cirsomphalus. A vena portae területén fennálló pangások alkalmával a hasfal vivőerei kitágulnak, hogy a pangó vér lefolyást nyerhessen. E tágult vénák néha a köldök körül erősen kiemelkednek (caput medusae) s ezt nevezik C.-nak.

Cirtolit *(cyrtolit*, ásv.), ittriumot és erbiumot tartalmazó mállott cirkon (l. o.). Rockport (Mas-

sachusetts), Bedford (New York), Ytterby (Skandinávia).

Cirtométer, l. *Cyrtometer.*

Cirus, l. *Kyros.*

Cis (lat.) a. m. *innen.* A rómaiak a hegyek v. folyók nevével kapcsolatban egyes tartományok jelzésére alkalmazták, pl. Gallia cisalpina, az Alpokon inneni Gallia. Erre a mintára keletkezett Ciszlajtánia is. L. még *Trans.*

Cis, a ♯ által fél hanggal felemelt *c* (ol. *do diesi,* franc. *ut dièse,* ang. *E sharp).*

Cisa, l. *Akcizák.*

Cisa, *La* (ejtsd: csiza), 1041 m. magas hágó az Etruszki Apenninekben, amelyen út vezet Parmából Speziába. (A vasút kissé nyugatabbra a Tarovölgyben halad.)

Cisalpinus, az Alpokon innen levő. L. *Ciszalpin köztársaság* és *Transalpinus.*

Cis dur, hangnem, mely a következő fokokból áll: cis, dis, eis, fis, gis, ais, his. Előjegyzése 7 ♯. Mint akkord: cis, eis, gis.

Ciseleur (franc.) a. m. vésnök.

Cisio-Janus, l. *Naptár.*

Cisis, a kettős kereszt (✕) által két félhanggal, felemelt *c.* A temperált (l. o.) rendszerben azonos a *d* hanggal.

Cisium (lat.), a rómaiaknál használt könnyű kétkerekű kocsi, hasonló a mai cabriolethez (l. o.).

Cis moll, hangnem, melynek előjegyzése 4 ♯. Az E-dur hangnemmel párhuzamos. Fokai: cis, dis, e, fis, gis, a, his. Mint akkord: cis, e, gis.

Cissampelos *L.* (növ.), a Menispermaceae család génusza, melynek 70 faja trópusi vidékeken van elterjedve és pedig legnagyobb számmal Amerikában (Mexiko-Argentina), azután Afrikában. Fásodott szárú, többnyire kapaszkodó növények, levelük kerekded, szíves. Viráguk kétlakú, a hímvirág csomókban, a termős virág bugában áll, mindkettő levélhónalji. Termésük csonthéjas. Legelterjedtebb faj az amerikai *C. pareira* L., melynek *pelosin* tartalmú gyökere Braziliában a hamis *radix pareirae bravae* (l. *Chondrodendron).* Egyes fajok Braziliában a kigyómarás gyógyításában szerepelnek.

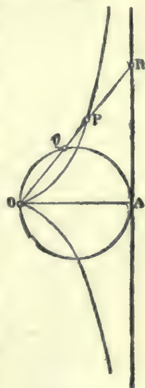
Cissey (ejtsd: szisszé), *Ernest Louis Octave Courtot de,* francia tábornok, szül. Párisban 1810 dec. 23., megh. u. o. 1882 jún. 15. Mint hadnagy 1835 óta több éven át Afrikában szolgált és végig harcolta a krimi hadjáratot. 1863-ban hadosztályparancsnokká léptették elő. 1870-ben részt vett a Metz körüli csatákban és mint hadifogoly Németországba került. 1871-ben része volt a commune leveretésében és 1871 máj. 22. elsőnek nyomult be Párisba. Ekkor beválasztották a nemzetgyűlésbe s kinevezték hadügyminiszterré. 1873-ban visszalépett, mire Mac Mahon elnök hadtestparancsnokká nevezte ki, 1874. pedig megbízta egy új kabinet alakításával, melyben az elnökséget és a hadügyi tárcát C. magának tartotta meg. 1876-ban lemondott s ekkor beválasztották a szenátusba. 1880-ban sajtóperbe keveredett, mely egy Kaulla nevű, idegen kalandornővel való viszonyát hozta napfényre s habár nem találták bűnösnek, a kormány mégis felmentette állásától.

Cissoid, l. *Cisszoid.*

Cissus *L.* (növ.), a Vitaceae (Szőllőfélék) család génusza, melynek 250 faja főkép trópusi vidékek lakója, csak kevés közülök szubtrópusi. Többnyire kapaszkodó, kacsokkal ellátott füvek; ritkábban cserjék v. évelő, kórós növények, az utóbbiak szára a föld felett v. alatt gyakran gumószerüen megvastagodik. Virágzatuk bogas. Termésük 1—4 magvú bogyó, egyes fajoké ehető. A *C. Baudiniana* Brouss. bogyójából Ausztráliában a *kengurubor* nevű kedvelt italt készítik. A *C. discolor* Went. (indiai-maláji terület) és a *C. rotundifolia* (Forsk.) Vahl (Kelet-Afrika) igen szép lián, mindkettő, de inkább az előbbi üvegházban is látható, ennek ága sötétpiros, levele szívalakú, pompásan bársonyos, lilával és fehérrel tarkázott. Nyáron szobában is tartható. Pompás lián a délamerikai *C. gongyloides* (Burch.) Planch. is.

Cis-Sutlej States (ejtsd: szisz szatledssztetsz), neve 20 fejedelemség szövetségének a Pendsabban, Kelet-Indiában; magában foglalja Ambala, Ludhiana, Firuzpur és Hiszar járásokat, Patiala, Dsind és Nabha hűbérállamokat. A kommisszárius székhelye: Ambala. A tartomány egész területe 17.050 km², 500.000 lak.

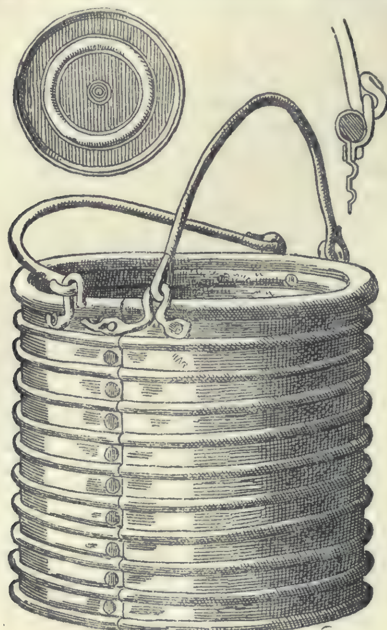
Cisszoid *(repkényvonal),* Diokles által feltalált harmadrendű síkgörbe. Keletkezése a következő: Az adott *OA* átmérőjű kör tetszőleges *Q* pontján s annak állandó *O* pontján át egyenest húzunk, mely a körnek *A*-ban vont érintőjét *R*-ben metszi; azután erre az egyenesre felmérjük az $OP = QR$ vonaldarabot. A C. az így nyerhető *P* pontok mértani helye. E görbének *O*-ban csúcsa van, mely két *OA*-ra vonatkozólag szimmetrikus részre osztja. Mindkét rész *OA*-ból nézve domború s a körnek *A*-ban vont érintőjéhez aszimptotikusan közeledik. A C.-nak Diokles-féle keletkezését illetőleg v. ö. *Cantor,* Geschichte der Mathematik, I. 306. l.

Cisszoid.

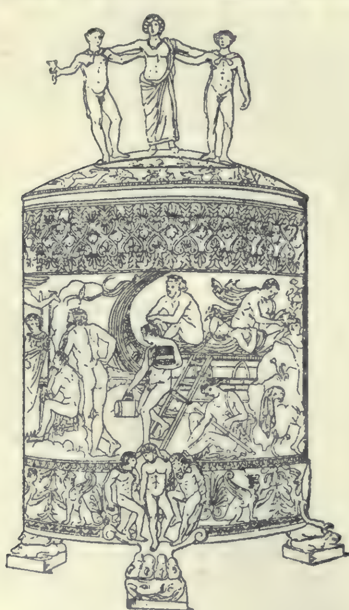
Cista (lat., görög *kisté),* domborított, erős bronzlemezből készült hengeralakú vödör, az itáliai korai vaskor jellemző alakja s egyszersmind a felsőolaszországi bronzművesség egyik legjelentékenyebb kiviteli cikke, amellyel a Kr. e. VII—V. sz.-ban csaknem egész Közép-Európát elárasztotta. A C.-k felületét abroncs módjára körülfutó erősen kidomborodó sávok tagolják, a régibb példányokban az abroncsok v. bordák közt kimaradó széles sávok alakok, v. díszítmények rajzával vannak elborítva, az ilyen C.-knak a perem alatt szilárdan megerősített két nagy füle van, mint az üstöknek; a későbbieken, amelyek fül helyett kettős gúzzsal vannak ellátva, mint a bográcsok, sűrűbb a körülfutó bordázás (l. az *1. ábrát).* A régiebbek Bolognában a Benacci sírokban lépnek föl gyakrabban, az újabbak elterjedési területe inkább Venetia, valószínüleg ezen a vidéken készültek azok, az előbbiek pedig Bologna környékén. A bordás C.-k szolgálhattak mintául a Kr. e. IV—III. sz.-ból is-

mert s valószinüleg ékszeres dobozként használt etruszk C.-knak. Ezek is hengerded edények, de

1. ábra. Cista

csak ritkán vannak füllel v. gúzzsal fölszerelve, kerek födőjük van, amelyet szobrocska, némely-

2. ábra. Ficoroni-cista.

kor kis szoborcsoport koronáz, az edény teste rendszerint három oroszlánkörmön nyugszik, felületét domborműves v. vésett jelenetek díszítik, így az 1738. Palesztina mellett lelt ú. n. Ficoroni-C.-t az argonauták mondájából vett jelenet (l. a *2. ábrát)*. Etruszk C.-kból legjelentékenyebb gyüjteménye van a római Barberini-könyvtárnak. A bordás C.-k közül főleg a sürün bordázott újabb alak fordul elő Közép-Európában, jobbára a hallstatti kor emlékeivel együtt. Ehhez az alakhoz tartoznak a Magyarországon Szőllős-Gyálon (Pest vm.) és Kurdon (Tolna vm.) lelt példányok is, az utóbbi helyen 14 darab volt egy óriási situlában (l. o.) elrejtve a Kapos medrében, ezekből a situlával együtt 10 darab mint gróf Apponyi Sándor ajándéka került a Nemzeti Muzeumba. A bordás C.-kat Felső-Olaszországban, az Adria É.-i partvidékén agyagból is gyakran utánozták, sőt hazánkban is maradtak fönn C.-alakú agyagedények. V. ö. *Marchesetti*, Über die Herkunft der gerippten Bronzecisten (Corr. Blatt d. Ces. f. Anthrop. 1894); H. *Willers*, Die röm. Bronzeeimer von Hemmor; *Wosinszky*, Etruszk bronzedények Kurdon (Arch. Ért. 1885); H. *Brunn*, I rilievi delle urne etrusche.

Cistaceae, *Bodorrózsafélék* (növ.), a kétszíküek szabadszirmú családja a Parietales sorozatban. 160 faja az északi félgömbön van elterjedve és pedig kisebb részben Észak-Amerikában, nagyobb részben a Földközi-tenger vidékén s itt különösen a Pirenei-félszigeten jelentékeny részt vesznek az örökzöld machiák alkotásában. Viráguk sugaras, 5 tagú szirmai csillagszerüen szétterülnek. Porzó számos. Termésük tok, mely a maglécek között reped fel. Füvek v. örökzöld cserjék, rendesen átellenes levelekkel. Viráguk magános v. virágzatban áll s ekkor ez fürtös v. bogas.

Cisterna (lat.), l. *Ciszterna*. — *C. chyli* v. *Pecqueti*, l. *Nyirokrendszer*.

Cisterna di Roma, olasz falu Roma tartományban, Rómától DK.-re, a róma-terracina-i vasút mentén (1900) 3318 lak. Közelében vannak a Horatius által megénekelt Tres tabernae (római csapszék) romjai.

Cisternino (ejtsd: csiszternino), város Bari olasz tartományban, a bari—brindisi-i vasút mentén, (1900) 7290 lakossal.

Cisticola *Less.* (állat), a bujkáló-félék *(Timeliidae)* családjába tartozó madárnem, rövid, finom, gyengén hajlott csőrrel. A rövid szárnyakban a negyedik evezőtoll a leghosszabb. A fark rövid; a csüd magas; az ujjak hosszuak. Ez ideig mintegy 32 faja ismeretes, melyek az etiópiai és orientális régiók lakói. Legismertebb a szuharbujó *(C. cisticola* Temm.), mely Dél-Európában honos; fészkel ezenkívül Észak-Afrikában, Kis-Ázsiában, Indiában, Cejlon-szigeten, Birmában a Maláji-szigeteken, Kinában és Japánban. Rovarokkal és apró csigákkal táplálkozik. 11 cm. hosszú. Fészke zacskóalakú.

Cistole, l. *Citera*.

Cistolith (növ.), l. *Cisztolit*.

Cistophori (gör.-lat.), a pergamumi királyság ezüst pénzneme, melyet Efezusban (Jonia), Pergamuszban (Mysia), Szardeszben és Tralleszben (Lydia), Apamea és Laodiceában (Frigia) vertek Kr. e. a 200-ik évtől az actiumi ütközetig; nagysága a tetradrachmáknak felelt meg.

Cistudo (állat), l. *Teknősök*.

Cistus *Tourn.*, *bodorrózsa* (növ.), a Cistaceae család génusza, melynek 30 faja mediterrán vidéken Portugáliától a Keletig van elterjedve. Cserjék, szép, tekintélyes nagyságú virágokkal. A *C. creticus* L. és a *C. ladaniferus* L. és más fajok levele és fiatal ága jó illatú gyantát izzad, melyet régebben *ladanum* v. *labdanum* név alatt idegerősítőnek használtak, most inkább csak füstölnek vele. Az előbbi faj és a *C. salviaefolius* L. levele Görögországban teapótléknak használatos. A *C. ladaniferus* Spanyolország címernövénye. Virága nagy, szirmai a tövükön sötétvörös foltot viselnek.

Cistusnedv (növ.), l. *Cytinus*.

Ciszalpin köztársaság. Ez a neve a cisz- és transzpadáni köztársaságból alakult olasz államnak, melyet Bonaparte tábornok 1797 júl. 9-én a francia köztársaság mintájára életbe hívott. Magában foglalta Lombardiát Mantovával, Bergamót, Bresciát és Cremonát, Veronát és Rovigót, a modenai hercegséget, a massai és carrarai hercegségeket és az Egyházi államhoz tartozó Bolognát és Ferrarát, végre a Romagnát. Ugyanezen év okt. 22. óta Napoleon még a svájci Veltlint (Bormióval és Chiavennával) is a C.-hoz csatolta, melynek nagysága kitett összesen 43,000 □ km.-t, $3^1/_2$ millió lakossal. Milano volt a fővárosa, melyben a Bonaparte által kinevezett direktorium öt tagja és a törvényhozó testület, továbbá a 80 főből álló tanács és egy 160 tagú nagy tanács székelt. A C. minden tekintetben szoros viszonyban állott Franciaországgal, melynek hadai a köztársaságot megszállva tartották. 1799-ben a szövetséges oroszok és osztrákok megdöntötték ugyan a köztársaságot, melyet azonban Bonaparte 1800. a marengói győzelme után megint helyreállított. Ez alkalommal a köztársaság új alkotmányt nyert, 50 tagból álló tanáccsal (Consulta) és egy 9 főből álló végrehajtó hatósággal (Governo). 1802 jan. 2. az *Olasz köztársaság* címet kapta s Bonapartét választotta meg első elnökéül. De már 1805 márc. 17. megszünt létezni; e napon ugyanis I. Napoleon császár a neki felajánlott *olasz királyság* koronáját elfogadta. Ez az új ország azután 1814-ig állott fenn.

Ciszkaukázia, l. *Kaukázia*.

Ciszlajtánia, Ausztriának, vagyis a birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományoknak főként osztrák íróktól használt megjelölése.

Ciszpadán, Róma felől tekintve a Pó (Padus) folyón inneni terület, ellentétben a *transzpadán*, a Pón túli résszel.

Ciszpadán köztársaság, olasz állam, melyet Bonaparte tábornok 1796. a transzpadáni köztársasággal együtt alapított. Modena, Reggio, Ferrara és Bolognából állott s alkotmánya megegyezett a francia köztársaság alkotmányával. De 1797. Bonaparte mind a négy alkotó részt kívánságuk szerint a ciszalpin köztársasághoz csatolta.

Ciszrhenán köztársaság, a Rajna (Rhenus) innenső partján fekvő köztársaság. A francia forradalomban (1797) a győztes franciák a Rajna balpartján Köln, Bonn és Aachen városokból, francia védnökség alatt álló köztársaságot akartak alapítani, melynek a fentebbi nevet adták. A társaság szervezése azonban elmaradt, mivelhogy Ausztria a campoformiói békekötésben a Rajna balpartjának Franciaországba való bekebelezésében megnyugodott.

Ciszta, l. *Cista* és *Cysta*.

Cisztalgia, húgyhólyagfájdalom, l. *Húgyhólyaghurut*.

Cisztektázia, húgyhólyagkitágulás, l. *Cystektasia*.

Ciszterciták. Szerzetes rend, Szt. Benedek rendjének egyik ága. Szt. Róbert molesmei apát 1098 márc. 21. 20 rendtársával *Citeauxban* (innét e név) Dijon vidékén telepedett le, abból a célból, hogy Szent Benedek rendjét eredeti fegyelmére és szellemére visszavezesse. Szt. Róbert egy év mulva felsőbb rendeletre visszatért Molesmebe. Utóda, Szent Alberik megvetette az önálló fejlődés alapjait egy ideiglenes szabályzattal (Institut. monachorum Cisterciensium de Molismo venientium), a ruházat színének megváltoztatásával (fehér öltöny, barna, később fekete skapuláréval) és II. Paschal pápától (1100 ápr. 18.) nyert védelmi levéllel. A teljes szervezést az új rend a következő apát, Szt. István (Harding István, angol) alatt nyerte az ú. n. *Carta Caritatis* szabályzattal, 1119-ben. Az új rend csakhamar fölvirágzott, leginkább azáltal, hogy Szent Bernát 30 társával a rendbe lépett. Nemsokára 4 újabb apátság keletkezett Citeauxból: La Ferté (1113), Pontigny (1114), Clairvaux (1115), melynek Szt. Bernát lett apátja, és Morimond (1115), és ezekből az apátságokból, mint Citeaux főhajtásaiból eredtek a többiek, oly rohamosan, hogy Szt. Bernát élete végén (1153) már 343 kolostor volt elterjedve az egész világon; a XIV. sz.-ban pedig az összes férfi- és női cisztercita kolostorok száma körülbelül 1800-ra emelkedett. A század vége felé hanyatlás áll be, külön kongregációk alakulnak a C. rendjéből, amelyek az eredeti szabályzatot kevésbbé v. szigoruan tartják meg. A szigoruakhoz tartoznak a trappisták (l. o.).

Zirczi egyes. cisstercit. rend 1135.

Szt.-gotthárdi ciszterc. rend 1183.

A C. a művelődés legkülönbözőbb ágaiban szereztek maguknak érdemeket. Legfőbb érdemük és a kulturára legkihatóbb működésük a gazdasági téren van; érdemeket szereztek azonkívül mint hithirdetők (Keleti Poroszország germanizálása), mint tanítók (Páris-, Metz-, Toulouse-, Würzburg-, Oxfordban stb. voltak híres bölcseleti és teológiai intézeteik), mint zenészek s még inkább mint építészek, e téren a gót izlésnek következetes, szakavatott művelése által.

Magyarországban az első C. kolostor 1142-ben épült: *Cikádor* (a mai Czikó, Tolna vármegyében), és III. Béla, valamint utódjai, különösen Imre király buzgólkodtak a C. rendnek elterjesztésén hazánkban; az előbbi alapította Pilis, Pásztó, Szt.-Gotthárd, az utóbbi Zircz, mai napig fennálló egyesített apátságokat. — A női cisztercita szerzeteseket valószinüleg szintén Szt. István apát alapította, ki 1125. Tart-ban, Dijon mellett, a Szt. Benedek-rendi Jully kolostorból telepitett le szerzetesnőket és az új telepítvényt Cisteauxból vett szabályzattal látta el. (A forrásokat összegyüjtve l. Dr. Leop. Janauschek Der Cist. Orden. Brünn 1884. — Magyarországra nézve Békefi Remig, A ciszterci rend története Magyarországban, Budapest 1896).

Ciszterna (lat.), víztartó. Mesterségesen készített, a sziklába vájt vagy falazott, de mindkét esetben belül szorgosan bevakolt tartó az esővíz fölfogására, hogy vízszegény vidékeken vagy hegyek tetejére helyezett épületekben (várak) az iható vizet szolgáltassa. A C.-kba vezetett esővizet először átlyuggatott kő- vagy famedencében fogják föl; a szennyet itt hátrahagyva, csöveken át homokkal, kaviccsal telt tartókba vezetik, melyeken keresztül lassan szivárog át a tulajdonképeni C.-kba. A C.-k többnyire boltozottak és ha nagyobbak, a boltozatot oszlopsorok vagy középfalak tartják. A C.-k fenekén és boltváll-magasságában gyakran egy-egy elvezető csatorna van elhelyezve; az első azért, hogy a C.-t néha egészen ki lehessen tisztogatni, a 2. azért, hogy az esetleges fölösleges vizet elvezesse. A rendesen magaslatokon épült középkori várak és zárdák C.-i sokszor igen elmés, átgondolt szerkezetüek voltak. Vizeresztő talajokban pl. a Karszton *vízvezetékek* (l. o.) céljaira is C.-ban gyüjtik a vizet. Újabb időben tűzoltó célokra is építenek C.-kat s pedig vagy fából a föld felett, vagy pedig vízállóan falazva a földbe sülyesztve, sőt néha be is boltozva. Hogy céljának megfeleljen, legalább 3—10 köbm. vizet kell tartalmaznia s gyakrabban kell tisztítani. A tűzoltóságoknál *vászon C.-t* is alkalmaznak, mely csuklós vasrudak körül varrt vászonból készül, a csuklós izületekben laposra összecsapható és a tűz helyén rövid pillanatok alatt újra felállítható.

Ciszternahajó (ném. *Zisternenschiff* vagy *Wassertender*), oly hajó, mely tartányokban nagyobb mennyiségű édesvizet szállít s evvel a többi hajókat ellátja. Modern hajókon nem csak ivásra kell édesvíz, hanem a kazánüzemre is. Modern hajók ugyan képesek pároltató készülékeik segélyével az édesvizet maguk is előállítani, azonban ez fűtőanyagfogyasztással jár, tehát drága, miért is kikötőben C.-ból v. vízzel telt nagyobb dereglyékből (ném. *Wasserpeniche*) látják el magukat vízzel.

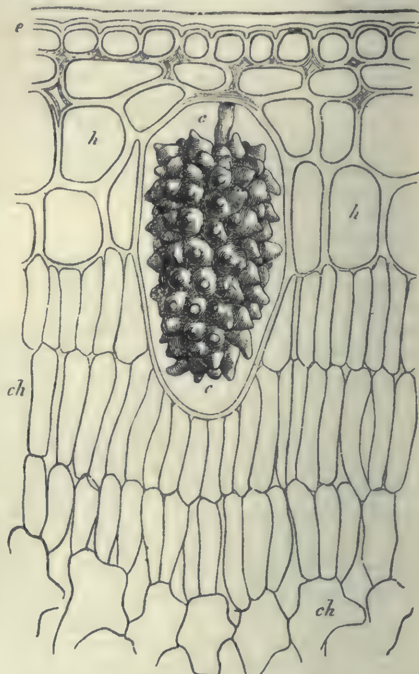
Cisztin, l. *Cystin*.

Cisztitisz, l. *Húgyhólyaghurut*.

Cisztodinia, l. *Cystodynia*.

Cisztokéle (gör.), l. *Húgyhólyagsérv*.

Cisztolit (növ.), a csalán- és eperfafélék felbőrének egyes nagyobb sejtjeiben található, szőllőfürthöz hasonló testek, melyek a sejtfalnak az üreg felé való lokális vastagodásából keletkeznek. Kezdetben csak a nyél nyúlik a sejt belsejébe, majd a nyél szabad vége szőllőfürthöz lesz hasonlóvá. Sósavval érintkezve erős pezsgés mellett feloldódik, jeléül annak, hogy nagy mennyiségű szénsavas mész van benne. Ezenkívül főleg cellulózából, pektinanyagokból és kalluszból áll. Különösen szépek a *Ficus*-félék C.-jei.

A Ficus elastica levelének keresztmetszete 300-szor nagyítva. *e*, *h* a többrétegű epidermis; *c* cisztolit; *ch* szivacsparenchyma.

Cisztolitiázis, l. *Húgykő*.

Cisztoplégia (gör.), l. *Húgyhólyagbénulás*.

Cisztoszkóp, hólyagtükör (l. o.). — *Cisztoszkópia*, hólyagtükrözés (l. o.).

Cisztoszpazmus, l. *Cystospasmus*.

Cisztotómia, l. *Cystotomia*.

Citadella, *fellegvár*. A várban v. nagy városban létező, önállóan, tehát a vár v. város elvesztése után is sikerrel megvédhető erőd, amely katonailag az ellenség hatalmába került vár helyőrségének menedékhelyül szolgál; a C. egyszersmind városok polgárságának forradalmi felkelését is megnehezitette. A C.-t közönségesen a vár v. város felett uralgó magaslatra építették s a háztömböktől rendszerint széles sík — az *esplanade* — választotta el. A C. újabbkori erődítéseknél már ritkábban használatos.

Citadellás hajó, l. *Vértes hajó*.

Citadine (franc., ejtsd: szitadín), régibb egyfogatú omnibusz Párisban.

Citál (lat.), idéz, beidéz. L. *Idézés*.

Citara, l. *Citera*.

Citatio (lat.), l. *Idézés*.

Citato loco (röv. *c. l.*, lat.) a. m. az idézett helyen (könyvben).

Citatum (lat.), idézet (l. o.).

Citatus (lat.) a. m. a megidézett.

Cité (franc.) a. m. ó-város, belváros, vagyis a város legrégibb része, mely körül a későbbi részei — a külső városrészek — sorakoznak. Párisban pl. C. a középen fekvő nagyobbik Szajna-sziget, melyen a Notre Dame templom, az igazságügyi palota, a kórház épült. London legrégibb része a *City*.

Citeaux (ejtsd: szitó), S.-Nicolas-les-C. községhez tartozó falu, Côte-d'Or francia départementban Dijontól 22 km. D.-re, (1901) 305 lak. A XI. sz. itt alapított apátságtól (Cistercium) nyerték nevöket a ciszterciták. Jelenleg 100-nál több ifjukori fegyencet foglalkoztatnak itt mezőgazdasági munkával. Nagy templomában a burgundi hercegek síremlékei vannak. V. ö. *Michel*, La Colonie de C. (Paris 1874).

Citera *(Citara, Cithara, Cistole, Zither)*, 50—70 cm. hosszú, 25—36 cm. széles, 5 cm. magas, fekvő, lapos testű, húros hangszer, 31—43 húrral, melyek a hangszekrény fölé vannak feszítve; az első 5 az úgynevezett prímfogó húr: a', d', g', g, c, az első három síma, a két utóbbi fonott; a többi húr a közép- és alhangok játszására változatosan quartra és quintre van hangolva. A dallamot vivő prímhúrokat a jobb kéz hüvelykujjával, pengető gyűrű segítségével pengetik, a többi húron a három középujjal játszanak; a bal kéznek pedig a fogó lapon kell működnie. Ez a bécsi hangolású C. — Egy másik hangolású 43 húros C. a müncheni a', a' d' g' c a dallamra; egy harmadik szívalakú C. a vonós C., 4 érchúrja a' a d, g dallamra; 25 mellékhúrja van, a 4 magasabban kifeszített húrt vonóval szólaltatják meg. Vannak több alakú és hangolású C.-k: Prím, Alt, Elégia, Bass. A C.-szerű hangszernek eredete visszanyúl az ősi korba.

Citerior (lat.), oly országok mellékneve, melyek vonatkoztatással Rómára valamely hegyen vagy folyón innen feküsznek, pl. Gallia C., Hispania C.

Cithara, l. *Citera*.

Citharexylum, *hegedűfa* (növ.), a Verbenaceae (Vasfűfélék) család génusza, melynek 20 faja Braziliától és Boliviától Mexikóig van elterjedve. Fák v. cserjék, levelük átellenes, csészéjük, pártájuk csöves, virágzatuk fürt. Termésük csonthéjas, húsa leves, csonthéja kemény. Több faj fája, mint a *C. cinereum* L., *C. quadrangulare* Jacq., *C. caudatum* L.-é, rendkívül kemény, kitünő építő-, valamint hegedűnek alkalmas fa. A neve *vasfa* és *bois cotelet*.

Citigradae (állat), l. *Pókok*.

Citium, város, l. *Kition*.

Citkely, l. *Cikk*.

Citlaltepetl, vulkán, l. *Orizaba*.

Citluk, adók. Lika-Korbava vm. gospići j.-ban, (1900) 608 horvát-szerb lakossal, u. p. és u. t. Gospić.

Citoblaszta *(cytoblast)*, l. *Növényi sejt*.

Citochromia (lat.-görög), gyors színes nyomás, így nevezi a müncheni Albert E. egyik (1901) találmányát. Ennek segítségével négyszínű nyomatok egyetlen nyomással lesznek előállítva. L. *Színes nyomás*.

Cito, citissime (lat.), gyorsan, leggyorsabban t. i. el kell intézni; hajdan dívott, de a szokásból kiment fölirás leveleken.

Citodák, az állat- és növénytanban a magvatlan sejtek neve. Ilyenek a Schizophyták sejtjei, melyben a plazma még nem különült el sejtmagra és citoplazmára.

Citodiagnosztika *(cytodiagnostica)*, betegségfölismerő eljárás, melynél a szervezet természetes vagy beteges váladékaiban és izzadmányaiban lebegő sejtek minőségéből és mennyiségéből következtetünk a baj természetére.

Citoplazma, a sejt élő állományának neve, ellentétben a sejtmag protoplazmájával, melyet karyoplasma névvel jelölnek. — Növénytani értelemben C. az a protoplazma, melybe a sejt többi része (mag, kromatoforák) mintegy alapanyagba van beágyazva. A C. lehet teljesen egynemű, ekkor *hialoplazma*, vagy szemcsés, ekkor *polioplazma* a neve; a szemcsék a *mikroszómák*. A C.-nak az a vékony rétege, mely a sejtfallal érintkezik s mindig szemcsék nélküli, a *plazmoderma*. Újabban ultramikroszkóp segítségével sikerült kimutatni, hogy a C. részecskéi állandó mozgásban vannak, ami némely növényben közönséges mikroszkóppal is látható. A mozgás vagy a falmentében állandóan egy irányban történik: ez a *rotáció*, ilyenkor az összes C. a fal mellett van és a sejt közepét egy nagy vakuola tölti ki, vagy pedig a sejt belsejében különböző irányban haladó plazma-áramok vannak: ez a cirkuláció. A rotáció a vizinövényekben (Kara rizoidái, Vallisneria levele), a cirkuláció a szárazföldi növényekben található (Tradescantia porzószálain levő szőrök).

Citotipia, l. *Szedőgépek*.

Citoyen (franc., ejtsd: szitoajan) a. m. polgár, *citoyenne* a. m. polgárnő. A francia nemzetgyűlés 1792. az arisztokratikus *monsieur* és *madame*-féle megszólításokat eltörölte és elrendelte, hogy ezentúl mindenkit C.-nek kelljen szólítani. A mostani francia alkotmány szerint a C. cím minden 21 éves, francia állampolgárt megillet.

Citraconsav, l. *Citrakonsav*.

Citra consequentiam (lat.) a. m. következmény nélkül.

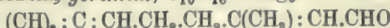
Citraga a. m. *csitraga* (l. o.).

Citrakonsav, metilmaleinsav $\begin{matrix} CH_3C.CO.OH \\ H.C.CO.OH \end{matrix}$

Két bázisú telítetlen organikus sav. Előállítására 100°-on szárított citromsavat lehető gyors desztillációnak vetünk alá és a kapott világos barna színű folyadék ismételt desztillációja útján nyert C.-anhidrid víz hatására C.-vá változik. 91°-on olvadó, vízben könnyen oldódó kristályok.

Citral, *geranial*, $C_{10}H_{16}O$ vagy

$(CH_3)_2:C:CH.CH_2.CH_2.C(CH_3):CH.CHO$

fontos, telítetlen aldehid. A C. a geranium-olajból elkülöníthető alkohol, a *geraniol* aldehidje, amelyből oxidáció útján elő is állítható. Számos illó olaj, így a citrom- és a narancsolaj stb. alkotórésze. Kellemes szagú folyadék, 226°-on forr. Káliumkarbonát-oldattal forralva, víz felvétele közben, metilheptenonra és acetaldehidre bomlik.

Citrát-módszer, l. *Citromsav*.

Citrátok, citromsavas sók, pl. kalciumcitrát, l. *Citromsav.*

Citrin (ásv.), a kvarc egy válfaja, mely nevét citromsárga színétől nyerte. Mint harmadrendű drágakő igen keresett. A tiszta C. ritka; lelőhelye Arran sziget(Skócia).Nagy mennyiségben Braziliából importálják, ahol mesterségesen ametisztből nyerik égetés által. Minthogy színe nagyon hasonlít a topázéhoz, a topáz utánzására s hamisítására használják. A kevésbbé szép C. hazánkban Selmeczbányáról és az Erdélyi Érchegységből ismeretes. Kereskedésbeli nevei színváltozásai szerint: aranytopáz, indiai topáz, cseh topáz, spanyol topáz, hamis topáz stb.

Citrinát, az éretlen citrom héjának olvasztott cukorba való mártása és szárítása által nyerhető, részint csemege gyanánt, részint a süteményekbe keverve vagy díszéül használják.

Citrofén *(paraphenetidincitrat)*, hideg vízben nehezen oldódó, citromsav-ízű kristályos por. Lázcsökkentő, fájdalomcsillapító. 0·5—1·0 grammos adagokban.

Citrom (növ.). Igy nevezik a *Citrus* génusz több fajtájának a gyümölcsét (termését). Ezen elnevezést azonban gyakran összezavarják. Amit nálunk rendesen C.-nak neveznek, ez a *Citrus limonum,* olaszul *limone* (savanyú C.-nak is nevezik). Ez 5—7 cm. hosszú, tojásdad, fent zöldes bibircsel ellátott gyümölcs, vékony világos sárgaszínű héjjal, melyben sok olajmirigy van. Ennek a gyümölcsnek bő nedvét használják általánosan a háztartásban és orvosságul, leggyakrabban vízzel és cukorral keverve, *limonádé* (olaszul: limonata) néven üdítő italnak. Héjából készítik a *C.-olajat.* A *valódi,* tulajdonképeni *C.* a *C. medica* (médiai) gyümölcse, melyet a «cedrat» (olaszul: cedrado) névvel is jelölnek; ennek igen vastag, bibircses héja és kevesebb savanykás nedve van. A *C. medica macrocarpa* az előbbinek egy változata, ez adja a tulajdonképeni Citronát-C.-t, mely 1—2 és több kg. súlyt ér el és kevés nedvvel, de igen vastag héjjal bir, melyet darabokra vágva és cukorral elkészítve «citronát» néven fűszerül és csemegének használnak s ezt a *C. medica*-ból is készítik. A két utóbbi fajtól szintén nyernek C.-olajat, melyet cedro- v. cedratolajnak neveznek. A *C. limetta* az édes C., a limett; ennek nedve gyengén édes, izetlen vagy keserű; az alakja gömbölyded és valószinüleg a limone és a narancs kereszteződéséből keletkezett (hybrid) fajta. Héjából készül a limet-olaj. A *C. bergamia,* a bergamott-C. héjából készül a bergamott-olaj. L. még *Citrus.*

Citromfa (növ.), mint anyag a *Citrus medica* fája, mely szép sárga színe és selymes-fodros szerkezete miatt, mint furnir-fa, bútorokhoz alkamaztatik. A kereskedelemben különben más sárga fát is neveznek C.-nak; így a régiek híres drága C.-ja a keleti életfa *(Thuja orientalis)* fája. Egy másik fajta C. az Antillákon termő *Erithalis fruticosa* (Rubiaceae) fája. *C.*-t mint *növényt* l. *Citrus.*

Citromfű (növ.), az egész Indiában mívelt *Andropogon cristatus* pázsitféle (Gramineae), melyből desztilláció útján a lemonfű-olaj készül; ezt a hinduk kivált a kolera ellen használják. Ez olaj főalkotó része a citrát, melyet gyárilag is előállítanak.

Citromgyümölcs (növ.), l. *Citrus* és *Citrom.*

Citromkúra. Köszvény, húgykő és elhízás ellen ajánlott gyógyító módszer, melynek lényege sok — naponkint 12—15 — citrom nedvének fogyasztása. Nem sokat ér, sőt túlhajtva káros is lehet.

Citromlé (növ.), a citrom nedve, melyet kisajtolása után leülepedni hagynak és palackokban, vagy hordókban forgalomba hozzák. Rendesen 6—7 százalék citromsavat tartalmaz, melyet belőle elő is állítanak. A C.-vet lázas bajoknál és emésztési zavaroknál, továbbá tengeri betegségben, a skorbut ellen és mérgezésekkor alkalmazzák. Leggyakrabban azonban a limonádé készítésére használják. Kivált Siciliából, Észak-Afrikából és a görög szigetekről hozzák forgalomba.

Citromlepke *(Gonepteryx rhamni* L.). Tartozik a nappali lepkék *Pieridae*-családjának *Gonepteryx Leach.* (Rhodocera B.) nemébe. A meglehetősen nagy pillangó (szélessége 55—58 mm.) felső szárnyainak elülső szegélye erősen hajlott, kihegyesedett csúcsa lefelé görbült; az alsó szárnyak szegélye a középen a belső zúg felé élesen kiálló ékbe megy át. A hímpille szárnyai citromsárgák, a nőstényéi zöldesfehérek; mindkét nem szárnyainak közepén egy-egy apró narancssárga folt van, mely az alsó szárnyakon nagyobb, mint a felsőkön. A rövid, fokozatosan vastagodó csápok és tapogatók vörösesek. A C. hazánkban, főleg egyes hegyi vidékeken igen gyakori. Közismert, mert egyike ama lepkéknek, amelyek a mindenkor várva-várt tavasz idején legelőször jelennek meg. Évente két nemzedéke van, amelyek közül az őszi, anélkül, hogy párosodnék, mint pille telel át védettebb helyeken. A párosodás csak tavasszal történik. Karcsú hernyója kékeszöld, fehér oldalsávval, hossza 46—48 mm.; június—júliusban társasan található a varjutövisbengén (Rhamnus cathartica L.), a barkócán (Rh. frangula L.), továbbá a naspolyán és Pinusféléken. Szögletes bábja zöld, két világossárga oldalsávval.

Citromolaj, a friss citrom héjából préselt, halványsárga, hígan folyó, jellemző citromszagú, kesernyés, 0·858—0·861 fajsúlyú, 175°-nál forró illó olaj. Nyersen zavaros, de meleg vízzel rázva megtisztul. Könnyen romlik, begyantásodik. A jó olaj öt rész 90%-os borszeszben tisztán oldódik. Mintegy 90% *limonen*-ből áll ($C_{10}H_{16}$), amelyben a szagát tulajdonkép megadó élenytartalmú stearoptenje: a *citral* ($C_{10}H_{16}O$) 7—10%, oldva van. Főleg Olasz- és Dél-Franciaország termeli és gyártja; a cukorka, parfüm- és likőrgyártásban kiterjedten használják. Terpentinolajból hamis C.-at tudnak gyártani.

Citromsármány *(Emberiza citrinella* L., állat), l. *Sármány.*

Citromsav, *oxitrikarballilsav,* $C_6H_8O_7$ vagy $COOH.CH_2.C(OH).COOH.CH_2.COOH$, hárombázisú karbonsav. A C. szabad állapotban, vagy kálium-, illetőleg kalciumsó alakjában, kevés borkősav és almasav mellett számos savanyú gyümölcs alkotórésze; szabad C.-at tartalmaz a ribizke, egres, vörösberkenye, cseresznye, málna,

szamóca, szeder, tamarinda stb., különösen a citrom fajtái bővelkednek benne (a citromlé 6—7% C.-at tartalmaz); sói számos növény levelében, kérgében és gyökerében találhatók. A C.-at a félig érett citrom levéből állítják elő. Szintézis útján dichloracetonból $CH_2Cl.CO.CH_2Cl$ készítik. Cukoroldatban penészgombák (citromycetes pfefferianus és c. glaber) hatására keletkezik. Egy molekula vízzel kristályosodva színtelen és szagtalan, átlátszó rombos prizmák; száraz levegőn mállik. 100°-on megolvad, 130°-on víztől mentessé válik, majd 153° on újból megolvad. Magasabb hőmérséken (175°-on) *aconitsavra*, utóbb *anhidroitokon-* és *citrakonsavra* bomlik, végül maradék nélkül, anélkül, hogy égetett cukorszagot árasztana, elég. Vízben igen bőségesen oldódik; oldata is kellemes savanyú ízű és savanyú kémlőhatású. Szesz is bőségesen, éter alig oldja. Tömény kénsav színtelenül oldja, melegítéskor azonban az oldat megbarnul. Meleg salétromsav ecetsav és sóskasav keletkezése közben oldja. Vizes oldata könnyen penészedik, ecetsavas erjedésnek indul. A C. vizes oldata meszes vízzel meglúgosítva átlátszó marad, mert a keletkező kalciumcitrát hideg vízben oldódik, a folyadék forralásakor azonban a kalciumcitrát fehér csapadék $(C_6H_5O_7)_2Ca_3,4H_2O$ alakjában kiválik. A C. mint hárombázisú sav szabályos és kétféle savanyú sókat, *citrátokat* alkot, pl. trikáliumcitrát, dikáliumhidrocitrát és káliumdihidrocitrát. Az alkálifémek citrátjai vízben bőségesen oldódnak és más citrátokkal kettős sókat alkotnak. Különösen az ammoniumcitrát a kalcium és a vasfoszfátot könnyen oldja, miért is a kémikus a *szuperfoszfátok* és a *Thomas-salak* foszfáttartalmának meghatározására használja *(citrátmódszer)*. A *magneziumcitrát* $(C_6H_5O_7)_2Mg_3,14H_2O$ színtelen kristályos por, víz bőségesen oldja. Ez oldat nem kellemetlen ízű és mégis a keserűsóhoz hasonló hatású hashajtó szer; a hashajtó limonádé hatóanyaga. A *ferricitrát* $(C_6H_5O_7)Fe,3H_2O$ vörösbarna, amorf lemezkék, vízben oldható vaskészítmény; kettős sóit, így a *ferriammoniumcitrátot* és a *ferripirofoszfátammoniumcitrátot* is gyógyszerül használják. Gyógyszer a ferrocitrát és kinin vegyülete, a *chininum ferrocitricum* is, továbbá a nehezen oldható fehér *ezüstcitrát* $(C_6H_5O_7)Ag_3$, amelyet *itrol* néven por, v. oldat alakjában mint nem maró antiszeptikumot alkalmaznak. A C.-at gyógyszer, üdítő és hűsítő italok (limonádék) készítésére és iparilag a kartonnyomásnál használják.

Citronát, l. *Ádám-alma* és *Citrom.*

Citronátfa *(Citrus medica macrocarpa,* növ.), l. *Citrom.*

Citronella-olaj (növ.). A Kelet-Indiában és a tropikus Afrikában otthonos *Andropogon nardus (Andropogon citriodorus,* pázsitfélék) nevű növény gyöktörzséből készült éterikus olaj. A C. sárga, sárgabarna folyadék, kellemes, tartós szaggal, mely a geranioltól ered s azért minőségét a geraniol tartalma szerint ítélik meg. A C. a parfümériának egyik legfontosabb cikke, melyet kivált a fehér, vagy világossárga átlátszó szappanok készítésénél alkalmaznak s a tiszta geraniol előállítására használnak. Magában Ceylonban évenként több mint egy fél millió kg.-t desztillálnak belőle, melyből 1/6 rész Németországba megy. L. még *Andropogon.*

Citrullus *Neck* (növ., *Colocynthis* Tourn.), a tökfélék génusza 4 fajjal. Egyéves v. évelő füvek, egyszerű v. ágas kacskaringóval, mélyen 3- v. 5-karélyú levelekkel, melyeknek metszetei újra karélyosak v. bemetéltek. Virágúk egylakú, nagy, sárga, termésük gömbölyded v. hosszukás, többmagú. A *C. colocynthis* (L.) Schrad. (sártök) szárított és meghámozott gyümölcse 6—8—10 cm. átmérőjű s *fructus colocynthidis* néven officinális. A legerősebb hashajtók közé tartozik. Az orvosi használatra szánt gyümölcsök a külső sárga buroktól lehámozvák, sárgásfehérek, taplószerüek, könnyüek, rendkívül keserüek és szagtalanok. Hathatós része egy *colocynthin* nevű kristályos glikozida. Állítólag epehajtó hatása is van, nagy dózisban azonban véres gyomor-bélhurut által halálos is lehet. Elterjedése Afrika, a mediterrán vidék, Kelet-India és Ceylon. A többi 3 faj Dél-Afrikában honos. Ezek közül a *C. vulgaris* Schrad. termése a *görög dinnye* (l. *Dinnye).*

Citrum, a régi rómaiaknál némely tűlevelű fának illanó olaja révén illatos fa, mint pl. a cedrusfa, a Callitris quadrivalvis fája, melyet finom bútorra, templomajtóra stb. földolgoztak. A rómaiak az Atlashegységben talált vén fák gyökértuskójából készült fodros rajzú, nagy átmérőjű lapjokból fényezett asztallapokat (Monopodia) készítettek, amelyeket rendkívüli magas áron vásároltak.

Citrus *L., citromfa* (növ), a Rutaceae-család génusza 5 fajjal és számos fajváltozattal. Fák v. cserjék, levelük váltakozó, rendesen hármas, bőrnemű, örökzöld, levélnyelük néha szárnyas. Virágúk meglehetős nagy, fehér v. vöröses, igen jó illatú, virágzatuk levélhónalji, sátorozó fürt. Termésük gömbölyű v. csúcsosan végződő bogyó; ennek külseje vastagabb, rendesen olajtartalmú héj, belseje szivacsos állományú, lédús, hártyásfalú cikkekre bontható szét, melyeket a bogyó közepén egy tömöttebb állományú oszlop *(pulpa)* tart össze. Az ilyen bogyó neve *citrom* vagy *narancsgyümölcs* v. közösen *agrumi* (l. o.).

A *C. trifoliata* L. kopasz, tövises, japán cserje. Dél- és Közép-Európában telelő. A *C. australis* Planch. és a *C. australasica* F. v. Müll. Ausztráliában honos. A *C nobilis* Lour. (valódi *mandarin)* kokhinkinai v. kinai cserje v. kis fa. Termése kissé lapítottan gömbölyű, héja fényes sötét narancsszínű, belseje 9—10 cikkű, kellemes édes ízű, pulpája vörös. Dél-Európában és a Szunda-szigeteken ültetik.

A *C. aurantium* L. *(C. vulgaris* Risso) **fa**, ritkán cserje, hajtása világoszöld, virága fehér, termése gömbölyded vagy ritkábban tojásdad és csúcsos, rendesen narancs szinű. Alfaja a subspec. *amara* L. (C. *Bigaradia* Duh. bigaradia, arancio, melangolo forte) Kinától Ázsia meleg, D.-i vidékein át Dél-Európáig található. Bogyója kérge keserű, húsa savanyú. Aromatikus, keserű levele officinális *(folia aurantii)*. Fiatal hajtásaiból és éretlen gyümölcséből az *essence de petit grain* olajat nyerik. Apró, gömbölyű, zöldesfekete, éretlen gyümölcse füszeres illatú, keserű ízű s

tinkturák, elixirek, likőrök előállítására használatos. A szárított gyümölcs héja *(cortex aurantiorum)*, különösen a malagai, officinális, a friss héjból a *bigaradia-olajat* nyerik (l. *Narancsolai)*, a virágokból pedig különösen Dél-Franciaországban nagy mennyiségben a *neroli-* v. *nafaolajat* (l. *Narancsvirágolaj)*. A *C. bergamia* (Risso et Poiteau) Wight et Arn. alfaj gyümölcse körtealakú, síma héjú, halványsárga. Húsa savanyú. Dél-Európában és Nyugat-Indiában kultiválják. (L. még *Citrom.)* A *C. sinensis* Gall. alfaj gyümölcse a valódi *narancs* (l. o. is). 6—12 m. magas fa, hajtása világoszöld, levele kissé aromás, virága nagy fehér, termése rendesen gömbölyű, ritkán körtealakú v. csúcsos, húsa édes és savanykás, héja szorosan záródik a húshoz. Egész Dél-Európában, Észak-Afrikában, Keleten, a Fokföldön és Dél-Amerikában kultiválják. Egy változata, a var. *decumana* (L.) Bonavia *(pompelmoes* holl.) gyümölcse az *Ádámalma* (l. o.). Hazája valószinüleg a maláji szigetvilág, ahonnan az angolok terjesztették el Indiában.

A *C. medica* L. *(citrom)*, cserje v. kis fa, hajtása többnyire vöröses, virága rendesen vöröses, gyümölcse gömbölyded tojásdad v. hosszukás, a tetején rendesen csúcsos. Bizonyára Kelet-Indiában honos, ahonnan Médiába és Perzsiába került. Itt ismerkedtek meg vele körülbelül 300. Kr. e. a görögök. 4 alfaja közül, a tulajdonképeni közismert citrom a *C. limonum* (Risso) Hook. f. *(C. limonum* Risso) alfaj gyümölcse (l. *Citrom*). Ennek egyik változata a var. *limetta* (Risso) Engl. Kelet-Indiában (l. *Citrom)*; egy másik, igen dús termésű, a var. *Bignetta* Risso (Bignette). *Bizarrium* (bizarria narancs) oly C.-gyümölcs, mely felemás alkotású; két hosszanti fele 2 különböző változatnak fiziológia és morfológiai sajátságait viseli magán, ami bizonyosan kereszteződés következménye.

A C.-t csak az első római császárok idejében ültették Olasz- és Görögországban. Már Athenaeus említi az itt-ott most is divatos szokást, hogy a halottkisérők kezükben citromot tartanak. Ma a C.-t a déleurópai szubtropikus vidékeken, leginkább Portugáliában, Spanyol- és Olaszországban nagyban mezőgazdaságilag termesztik. A vadfajták magcsemetéit és a dugványokról nevelt csemetéket a nemes fajtákkal beoltják és átforgatott öntözhető területekre ültetik, ahol azok többnyire 5—7 m. távolságra állanak egymástól. A virágzás főideje a tavasz, második ideje az ősz. A gyümölcsérés és leszedés ősztől egész tavasz utoljáig tart, amely időben az északibb országokba is tömegesen szállítják el. A legészakibb citromkertek (giardini) Európában szabadban a Garda-tónál vannak.

Hazánkban a narancs- és a citromfákat edényekbe ültetve nagyobb növényházakban (orangeriák, télikertek stb.) elég nagy fákká is megnevelik és nyáron át a szabadban napos helyre állítják ki, télire azonban újból beviszik, mert a mi teleinket egyáltalában nem birja ki a szabadban. Növényházi tenyésztés közben trágyalével való öntözés és pár évenként való átültetés a legfőbb teendők; gyümölcsét ily módon ugyan megérleli, de a narancsé nem lesz elég édes. A narancs virágát a mirtuszéhoz hasonlóan, menyasszonyi virágdiszül nagy mennyiségben alkalmazzák, amire azt szép fehér színe és kellemes, erős illata igen alkalmassá teszi. Egyébként pedig a narancs gyümölcséből finom cukrozott befőtteket és jamet, héjából pedig kandirozott csemegét is készítenek. A narancsvirágolaj egyike a legkellemesebb illanó olajoknak, melyet az illatszerek és a pezsgőborok készítéséhez is használnak; de a narancs- és a citromhéjból is becses illanó olajokat készítenek.

A citrom egyik vad faja: a *Citrus trifoliata*, kerteinkben a telet takarás nélkül is elég jól kibirja; erős tövisű, szép zöld lombozatú bokra eléggé illatos fehér virágocskáival és csinos apró gömbölyű terméseivel díszítő hatású, enyhe helyen pedig jó sövénynövényül is használható; ennek termése élvezhetetlen.

Irodalom. Gallesio, Traité du C., Paris 1811; Risso, Essai sur l'histoire naturelle des orangers, Paris 1813; Risso és Poiteau, Histoire naturelle et culture des orangers, Paris 1818—19; új kiad. Du Breuil-től 1872; Penzig, Studi botanici sugli agrumi, Roma 1887; Bonavia, The cultivated oranges and lemons etc. of India and Ceylon, London 1890, 2 köt.

Citta *(pica, malacia)*, a viselős állapot első hónapjában, néha azonban az egész terhesség végéig tartó bizonyos ideges állapot, mely abban nyilvánul, hogy a terhes nő undorodik bizonyos ételektől, vagy szokatlan ételek után vágyódik, sőt ehetetlen dolgok iránt (homok, mészpogácsa, kréta, fagyűrűcske stb.). Ez ideges állapot ellen semminemű kezelés sem kell, a terhesség idejének előhaladtával v. megszüntével magától elmulik.

Città (ol., ejtsd: csittá) a. m. város; gyakori a városok neveinek összetételeiben.

Cittadella (ejtsd: csitt—), az ugyanily nevű járás falakkal körülvett székhelye Padova olasz tartományban, a treviso—vicenzai és padova—bassanói vasút mellett (1901) 9685 lak., szép templommal, botanikus kerttel, gyapju- és gyapotiparral.

Città della Pieve, város Perugia olasz tartományban, a Chiana balpartja közelében, püspöki székhely, (1900) 8381 lak., szép székesegyházzal, gimnáziummal és technikai iskolával. *Perugino* (l. o.) szülővárosa.

Città di Bene, l. *Bene vagienna.*

Città di Castello, város Perugia olasz tartományban, a Tevere (Tiber) balpartján, püspöki székhely, (1900) 26,885 lak., ásványvízforrással, selyemfonással, szőllő-, bor- és olajtermeléssel. A város gazdag szép épületekben; a legjelentékenyebb a Bramante által épített székesegyház, érdekes festményekkel; a Palazzo Mancini, Signorelli Krisztus születése c. képével. A római korban *Tifernum Tiberinum* volt a neve.

Cittaducale (ejtsd: csittadukále), járási székhely Aquila olasz tartományban, a Velino partján, (1900) 4460 lak., szép székesegyházzal; ásványvízforrással (Bagni di Paterno).

Città Leonina, Róma (l. o.) egyik városrésze.

Città Notabile, város, l. *Città Vecchia.*

Cittanova (ejtsd: csittanóva), város Reggio di Calabria olasz tartományban (1900) 11,782 lak. C. az 1783-iki földrengés által elpusztult Casalnuovo romjain épült fel s 1852 óta viseli a C. nevet; déligyümölcs- és olajfatermesztéssel.

Città Sant' Angelo (ejtsd: csittá szant andzsélo), város Teramo olasz tartományban, 5 km.-re az Adriai-tengertől, (1900) 7429 lak. élénk gabona-, bor- és olajkereskedelemmel, határában ősrégi római sófőző romjaival.

Città Vecchia (ejtsd: csittá vekkia), járási és püspöki székhely és erőd Malta szigetén, 16 km.-nyire La Valettától, ahová vasút visz, (1900) 8261 lakossal. Nagy és szép székesegyháza alatt van egy kis barlang, amelyben a legenda szerint Szt. Pál apostol hajótörése után 3 hónapig tartózkodott. A templom körül sok kripta van a sziklába vésve. C.-t a szaracénok *Medinának*, az arragonok *Notabilenak* hívták.

Cittavecchia (szlávul: *Stari Grad),* város Lesina (l. o.) ÉNy.-i partján, (1900) 4584 lak., élénk halászattal. A régi Stari Grad a narentaiak híres kalózfészke volt.

Citvorgyökér (növ.), l. *Curcuma.*

Citvormag, helyesebben citrom-virág (növ., semen contra, semen cinae v. flores cinae levantice), l. *Artemisia.*

Citvorolaj, l. *Curcuma.*

City (ang., ejtsd: sziti, franc. *cité),* általában város, Angolországban azoknak a városoknak jelzése, amelyek püspöki székhelyek vagy azok voltak; általánosan London legrégibb részét, a belvárost hívják C.-nek, valamint Páris legrégibb városrészét is cité-nek hívják. Észak-Amerikában minden városi joggal felruházott községet, melynek mayorja és tanácsa van, C.-nek hívnak.

City-Line, l. *Gőzhajózás.*

Ciudad (spany., ejtsd: sziudad, portug. *Cidad),* Spanyolországban és gyarmataiban elsőrendű város, melynek — ellentétben a villa-val — saját törvénykezése van; azért több spanyol városnév kezdete.

Ciudad Bolivar (azelőtt *Angostura),* Bolivar venezuelai államnak 1764. alapított fővárosa és püspöki székhely, az Orinoco egyik 778 m. széles szorosa (Angostura) mellett, 380 km.-nyire a torkolatától, (1894) 11.686 lak., 1819 febr. 15. Venezuelából és Uj-Granadából itt alakította meg Columbiát Bolivar, akiről azután a várost is elnevezték.

Ciudad de Garcia és *C. de Guzman,* l. *Garcia* és *Guzman.*

Ciudad de la Asuncion, az Asuncion szigetek fővárosa Venezuela Miranda államában (1900) mintegy 3000 lak., hajókormányosképző iskolával.

Ciudad de las Casas Mexikóban, l. *San Cristobal de los Llanos.*

Ciudadela, város a baleári szigetcsoportba tartozó Menorca spanyol szigeten, püspöki székhely, (1900) 8645 lak., szép székesegyházzal, régi paloták és erőditmények romjaival, cseppkőbarlanggal.

Ciudad Morelos, l. *Cuautla.*

Ciudad Real, 1. Spanyolország egyik legnagyobb tartománya Toledo, Cuenca, Albacete, Jaen, Cordoba és Badajoz közt, 19,735 km² területtel és (1910) 368,492 lak. (1 km²-re 18). É.-on a Toledói-hegyek, D.-en a Sierra Morena ágai nyúlnak bele. Területe hegyes-völgyes s a Gvadiana, Giguela, Bañuelos és Azuel folyóvizek öntözte területek igen termékenyek. A Valdapeñas környékén kitünő bor terem. Ásványokban, kénesőben, ezüstben, ólom-, réz-, vasércekben, szénben, salétromban stb. rendkívül gazdag. A háziállatok, különösen juhok és szarvasmarhák jó minőségüek. Ipar és művelődés el van hanyagolva. — 2. *C.,* az ugyanily nevű tartomány fővárosa, termékeny, de száraz fensíkon, püspöki székhely, (1900) 15,327 lak., durva posztó-, olaj-, keztyükészítéssel és malomiparral, szép székesegyházzal. A város egyébként nagyon rendezetlen.

Ciudad Rodrigo, l. *Rodrigo.*

Ciudad Victoria, város Mexikóban, l. *Victoria.*

Ciudad Vieja (ejtsd: vieha), l. *Guatemala.*

Ciullo d'Alcamo (ejtsd: csullo dalkamo), egy *Rose fresca* kezdetü XIII. sz.-beli délolaszországi vagy szicilia párbeszédnek *(contrasto*-nak) állítólagos szerzője. Hogy azonban valóban ő-e a szerzője a *contrasto*-nak, az nagyon kétséges. V. ö. Biblioteca critica della lett. ital., 18. köt. (Firenze 1897).

Civetta, Dél-Tirolban az agordói dolomitok 3220 m. magas csúcsa a Val Agordo és Val di Zoldo közt.

Civetta, németalföldi festő, l. *Bles.*

Civiale (ejtsd: szivjal), *Jean,* francia sebész, szül. Salilhesban (Cantal département) 1792., megh. 1867. Ő alkalmazta először a húgykőmorzsolást (l. o.). Művei majdnem kivétel nélkül mind a kőzúzás-operációval foglalkoznak. Nevezetesebb munkái: Nouvelles considérations sur la rétention d'urine, Sur la lithotritie (Paris 1827); Parallèle des divers moyens de traiter les calculeux (u. o. 1836); La lithotritie et la taille (u. o. 1870).

Civica corona (lat.) a. m. polgári korona.

Cividale del Friuli (ejtsd: csividale), járási székhely Udine olasz tartományban, a Natisona partján, amelyen egy XV. sz.-beli híd vezet át, (1901) 9045 lak. vászon- és gyapotszövéssel, papirgyártással, élénk kereskedéssel; régiségtárral. Román-gót ízlésben épült egyházában régi freskók és érdekes keresztelőmedence látható.

Civil, *civilis* (lat.) a. m. polgár, polgári. Összetételekben használatos.

Civile bellum (lat.) a. m. polgárháboru.

Civile jus, polgári jog, l. *Jus.*

Civile spatium (lat.), a 14, illetve 15 napi polgári határidő.

Civiletatum, az állami költségvetésnek az a része, mely, szemben a katonai célokra szolgáló előirányzattal, tisztán a béke feladatainak megvalósítására van meghatározva. Külön polgári és külön katonai költségvetése van jelenleg Bajorországnak.

Civilis (lat.), ami Róma polgárait s egyáltalában a polgárokat illeti, polgári; innen *C. annus,* polgári esztendő; *C. mors,* polgári halál.

Civilis, *Julius* (mások szerint *Claudius),* batavus eredetü ember, ki Kr. u. 69. lázadást szított a rómaiaknak gallus segédcsapataiban, melyek Veleda jósnő izgatásai következtében Galliát független területnek akarták nyilvánítani. C. már Veterában (Xanten) ostrom alá fogta a rómaiakat, de nem tudta elfoglalni a várost; Vitellius halála után a Vespasianus-párti gallusok Petilius Cerialishoz, a császár rokonához állottak és így a lázadás megszünt. Cerialis átkelt a batavusok szigetére és C.-t elüzte, ki később (70) szerződést kötött a rómaiakkal és kikerülte az erőszakos halált.

Civilis actio, l. *Actio.*

Civilis obligatio, olyan kötelem, mely keresettel érvényesíthető. Van olyan kötelem is, melyet nem lehet keresettel érvényesíteni, ez a természeti kötelem, naturalis obligatio, pl. ha a kereset már elévült, a kötelem már csak naturalis obligatio.

Civilista (lat.), polgári hivatalnok, különösen ellentétben a katonai hivatalnokkal; aztán minden polgári személy; továbbá a civiljog tanítója és ismerője.

Civilitas (lat.) a. m. udvariasság, tisztesség.

Civilizáció (lat.), az emberi társadalom azon állapota, melyben a barbár állapotokon felül emelkedve, rendezett polgári társaságban egyesül s ez által alkalmassá lesz a nagyobb műveltségre.

Civilkammer, a német tvszéknek (Landgericht) polgári ügyeket elintéző osztálya.

Civillista, az államköltségvetésnek az a része, mely monarchikus államokban az államfő és az uralkodó család szükségleteire van meghatározva. Az államfő a C. fölött korlátlanul rendelkezik és hováfordításáról számot adni senkinek sem tartozik. A C. részint a jövőben változás alá nem eshető összegben, részint a fejedelem élettartamára (Angolország, Spanyolország, Szászország), részint évenkint vagy bizonyos időszakonkint (Ausztria-Magyarország) állapíttatik meg és sem adó, sem végrehajtás alá nem vonható. A C. vagy állami bevételekből készpénzben fizettetik (ez az ú. n. angol rendszer), vagy ezenkívül még bizonyos meghatározott államjavak jövedelmére is van alapítva (német rendszer). Az uralkodó család nagykorú tagjai apanázsban részesülnek, mely vagy már a C.-ben foglaltatik és összegét az államfő határozza meg (Poroszország), v. elkülönítve esetről-esetre állapítják meg az egyes családtagok vagy ágak részére. A C. angol eredetü elnevezés. A király és az államháztartás (Civil Government) szükségletéről készített költségvetést nevezték C.-nak. Hosszabb fejlődés után Viktória királynő alatt 1837. az udvartartás költségei teljesen elválasztattak a többi állami kiadásoktól és külön fix összegben állapíttattak meg. Ezt a részt nevezték C.-nak, mely elnevezés azután a többi monarchikus államok államjogába is átment.

A C. összege kitesz az illető állam pénznemében:
Magyarországban 11·3 millió korona.
Ausztriában 11·3 millió K.
Poroszországban 17·7 millió márka.
A Németbirodalomban a császár részére a birodalmi bevételekből 3 millió M.
Bajorországban 4·3 millió M. és apanázs 1·173 millió M.
Szászországban 3·5 millió M. és apanázs 0·52 millió M.
Württembergben 2·02 millió M. és apanázs 0·07 millió M.
Badenben 1·9 millió M.
Hessenben apanázzsal együtt 1·2 millió M.
Olaszországban 16·05 millió L.
Oroszországban 16·36 millió rubel.
Angolországban 0·47 millió £ és apanázs 0·106 millió £.
Spanyolországban apanázzsal együtt 8·45 millió Ps.
Hollandiában apanázzsal együtt 1·10 millió frt.
Dániában 1·20 millió K.
Norvégiában 0·48 millió K.
Svédországban 1·42 millió K.
Görögországban 1·32 millió K
Japánban 3 millió yen.
A francia köztársasági elnök 600,000 fr. fizetést és 600,000 fr. reprezentacionális és utazási átalányt, az amerikai Egyesült-Államok elnöke pedig 100,000 dollár fizetést kap.

Civiltà cattolica, *La* (ejtsd: la csiviltá kattolika), Rómában kéthetenkint megjelenő katolikus lap. Alapíttatott 1850. Nápolyban, később Rómában, 1870. Firenzében és ismét Rómában adják ki. Nem ismeri el az olasz királyságot, a pápa világi uralma visszaállításáért harcol.

Civis (lat.) a. m. polgár; *C. academicus,* akadémiai polgár; *C. honorarius,* díszpolgár. A debreczeni diákok C. nevet adták az ottani polgároknak. A név közkeletüvé vált.

Civismus (lat.) a. m. polgári erények, polgári érzület.

Civis romanus (lat.), római polgár; jelenti a polgárjogot nem nyert idegenekkel, vagyis római felfogás szerint barbárokkal szemben a római polgár sérthetetlenségét, idegen törvénykezés alól való mentességét.

Cività (ol., ejtsd: csivitá), «város», földrajzi nevekkel kapcsolatosan használtatik.

Cività Castellana (ejtsd: csivitá kasztellána), város Roma olasz tartományban, a Treia fölött és a Rio Secco jobbpartján, 50 m. magas meredek tufasziklán, püspöki székhely, (1901) 5265 lak., ásványvízforrással, katedrálissal (1210) és citadellával. Közelében a régi etruszk Faleri (l. o.) maradványaival. 1798 dec. 4. a franciák győzelmet arattak a nápolyiak felett.

Civitali (ejtsd: csivitáli, *Civitale), Matteo,* olasz szobrász, szül. Luccában 1435., megh. 1501. Valószinüleg Firenzében tanult és a XV. sz.-beli firenzei építész-szobrászok finom művészetét ő honosította meg szülővárosában, melynek ő a korabeli legkiválóbb szobrásza. A luccai székesegyházban vannak legjelesebb művei: Pietro a Noceto síremléke (1472); Domenico Bertini síremléke, az elhúnyt szép mellszobrával; Szt. Regulus oltára (1484); két imádkozó angyal szobra a székesegyház szentségkápolnájában. A genovai székesegyház Szt. János kápolnája számára is készített szobrokat és dombormüveket. V. ö. *Yriarte,* Matteo C., sa vie et son oeuvre (Paris 1885).

Civitanova-Marche (ejtsd: csivitanova-marke), város Macerata olasz tartományban, 3 km.-nyire az Adriától, (1901) 11,095 lak., olaj-, fa- és agyagárú-kereskedelemmel. Hozzátartozó kikötője Porto di C. a Chienti torkolatánál, (1901) kb. 3700 lak., partmenti hajózással és hajóépítéssel.

Civitas (lat.), 1. a római jogban a polgár (civis) jogainak összessége, ellentétben a szabad külföldivel (peregrinus), elvesztése a Capitis deminutio media, 2. város polgárságának összessége; 3. innen maga a város is.

Civitavecchia (ejtsd: csivitavekkia), kereskedelmi és hadi kikötő, a Tirreni-tenger partján, C. járás székhelye Roma olasz tartományban, (1901) 17,589 lak., hajógyárakkal és hadi szertárral, élénk kereskedelemmel, rendes hajójáratokkal: Genova, Livorno, Nápoly és Cagliari felé. A kikötő 87 ha.-nyi terjedelmű; két hosszú mólóját (170 és 250 m.) még Trajanus építette, a kikötő mélysége 6 m. Az egyik mólón áll a világítótorony, a másikon a citadella (épült Michelangelo tervei szerint). Püspöki székhely. Középiskoláin kívül van szemináriuma, szép temploma, szinháza és vízvezetéke. Látogatott tengeri fürdő, kénes for-

rásokkal (az Aquae Taurinae romjaival). C. az egyházi állam főkikötője volt; legrégibb időkben Centumcellae volt a neve, majd Portus Trajani, a kikötő építőjének tiszteletére. 828-ban a szaracénok lerombolták, 854. újjáépült s ekkor nyerte jelenlegi nevét: «régi város». VIII. Orbán erődítményeket épített és XII. Innocent 1696. hadi kikötővé tette. 1849—70-ig francia megszállás alatt volt. V. ö. *Calisse,* Storia di C. (Firenze 1898).

Civitella (ejtsd: csivitella), több helység neve Olaszországban; említendő C. del Tronto város Teramo tartományban, a Salinello jobbpartján, meredek sziklán, (1901) 9338 lak., citadellával, várfalakkal és tornyokkal.

Civódás vize. Az a pusztai forrás, melyet Mózes (II. M. 17.) botjával a sziklából fakasztott. A biblia a nevet azzal magyarázza, hogy Mózes akkor fakasztotta a forrást, amidőn a szomjazó izraeliták vele *civódtak,* mert vándorútjaikon kénytelenek a vizet nélkülözni.

Civray (ejtsd: szivré), járási székhely Vienne francia dép.-ban, a Charente mellett, (1906) 2393 lak., gyapjuszövéssel, szarvasgomba-, gesztenyetermeléssel és gabonakereskedéssel. Román stílusú temploma (XII. sz.) nevezetes.

Civry (ejtsd szivri) grófnő, Károly braunschweigi herceg (l. o.) természetes leánya.

Cixius *Latr.*, l. *Fulgeridae.*

Cizelálás (franc.), egy fémfelületnek hidegen, vésővel, ponccal, reszelővel, ráspollyal való művészi megmunkálása. Nagyobb tárgyaknál szükség van a C.-re az öntési felület egyenetlenségei és a varrányok eltávolítása céljából. Trébelt tárgyak megmunkálásánál is használatos a körvonalak, mélyedések s egyes apróbb részletek kidolgozásánál. A tárgy nagyságától és hozzáférhetőségétől függ, hogy a C.-nál fixirozzák-e v. sem. V. ö. *Schuberth,* Hand- und Hilfsbuch für Metallarbeiter (Wien 1882); *Champeaux,* Dictionnaire des fondeurs, ciseleurs, etc. (Paris).

C. J. (ang.) a. m. *Chief Justice,* főtörvényszéki biró.

Cjehanov *(Ciechanów),* járási székhely Płock orosz-lengyel kormányzóságban, a Lidinia partján, a mlava—varsói vasúti vonal mentén, (1900) 10,664 lak., szesz- és sörgyártással, élénk kereskedelemmel.

Cjehocinszk *(Ciechocinek),* fürdőhely az orosz-lengyel varsói kormányzóságban, a Visztula balpartjától 5 km.-nyire, közel a német határhoz, sósfürdőkkel.

C. K., növénynevek mellett Carl *Koch* (l. o.) nevének rövidítése.

C kulcs (zene), l. *Kulcs,*

Cl *(Chlor),* a klór (l. o.) kémiai jele.

c. l., a latin *citato loco* (l. o.) rövidítése.

Clackmannan (ejtsd: klekkmennen), 1. Skócia legkisebb countyja Stirling és Perth countyk közt, 142 km² területtel, (1910) 31,121 lak. A Forth és Devon öntözik. Szén-, vas-, ércbányák művelése és az állattenyésztés a lakosság főfoglalkozása. Főkikötője s legfontosabb városa Alloa. — 2. *C.,* az ugyanily nevű county székhelye a Forth balpartja mentén, (1910) 2203 lak., közelében vannak a devoni nagy vasművek.

Clacton (ejtsd: klektn), város és látogatott tengeri fürdő az angol Essex countyban, Colchestertől DK.-re, szép gót ízlésű templommal, (1910) 9777 lak.

Cladel (ejtsd: kl—), *Léon,* francia regényíró, szül. Montaubanban (Tarn-et-Garonne) 1835 márc. 13., megh. Sèvresben 1892 júl. 21. Les martyrs ridicules c. első regényével, melyben az alsóbbrendű írói világot szatirizálja (Paris 1862), főleg Baudelaire lelkes előszava révén írói körökben feltűnést keltett. Későbbi művei közül falusi történetei: Eral le dompteur (1865); Achille et Patrocle (1869) stb., s főleg a parasztot jellemző regényciklusa: Mes paysans (I. Le Bouscassié, 1869; II. La fête votive de Saint-Bartholomé-Porte-Glaive, 1872) jó megfigyelésről tanuskodnak. Túlhajtott realizmusa sokszor összeütközésbe hozta a jó ízléssel és a közerkölccsel, sőt egy ízben néhány hétre börtönbe is juttatta. Többi művei: Les va-nu-pieds (u. o. 1873); L'homme de la croix-aux-boeufs (u. o. 1878); Petits cahiers (Bruxelles 1879, 2. kiad. Paris 1885); Ompdrailles, le tombeau des lutteurs (u. o. 1879); Par devant notaire (1880); Six morceaux de littérature (Bruxelles 1881); L'amour romantique (Paris 1882); Le deuxième mystère de l'incarnation (u. o. 1883); Kerkadec, garde-barrière (u. o. 1883 és 1888); Midiable (u. o. 1885); Effigies d'inconnus (u. o. 1887); Raca (u. o. 1888); Seize morceaux de littérature (u. o. 1889); Juive-errante (u. o. 1897). V. ö. G. *Renard,* Critique de combat. I. (u. o. 1894).

Cladium *R. Br., lápszövő* (növ.), a Cyperaceae (Sásfélék) család génusza, melynek 30 faja főkép Ausztráliában és Uj-Zélandon honos, de más mérsékelt övi, valamint tropikus vidékeken is előfordulnak. Kákanemű füvek, bugásan elhelyezett, gömbölyű, barna virágzatokkal. A hazánkban is előforduló *C. Mariscus* (L.) R. Br. álló vizek parti növénye. Házfedésre és zsenge állapotban takarmánynak alkalmas.

Cladius *Il.* A hártyásszárnyú rovarok (Hymenoptera) rendjébe tartozó levéldarazsak (Tenthredinidae) családjának egyik neme. E nembe tartozó rovarok csápja 9 ízből áll, sörtealakú, durván szőrözött, a himeknél gyakran az alsó ízeken kinövésekkel úgy, hogy a csáp fésüsen fogazottnak látszik. A szárny gerelyalakú sejtje középen összehúzott, a 2-ik és 3-ik cubitalsejtbe egy-egy visszafutó ér ágazik. A test nyujtott, tojásdad, fényes fekete színű. Közép Európában mintegy 5 fajjal képviselve. Legismertebb a *C. pectinicornis* Fourc., amelynek lárvái (álhernyói) a rózsafélék és a *C. albipes* Klg., amelynek lárvái a cseresznyefa leveleit pusztítják. L. még *Levéldarazsak.*

Cladobates (állat), l. *Tupaia.*

Cladocera (állat), l. *Vízibolhák.*

Cladocora (állat), a hatsugaras virágállatok *(Hexacorallia)* rendjébe tartozó korallnem. Legközönségesebb faja a Földközi- és Adriai-tengerben honos *gyepkorall (C. caespitosa* E. H.), mely roppant buján tenyészik s helyenként 100 m²-nél nagyobb területeket von be olykor ½ m.-nyi vastagságban.

Cladonia *(Hill.) Wainoo* (növ.), a Zuzmók génusza. Nagyobb termetű fajok tartoznak ide,

melyek többnyire a föld felszinén élnek. Számos faja közül említésre méltó a *rénszarvas-zuzmó* (C. rangiferina [L.] Weber), mely a sarkvidéken a rénszarvas legfontosabb tápláléka. Skandináviában alkoholt is készítenek belőle. Nálunk is igen elterjedt, de hasznát nem vesszük.

Cladophora *Kütz.* (növ.), a zöld moszatok génusza, melyhez mintegy 250 faj tartozik. Teste elágazó zöldszínű fonalakból áll. Ha nagyobb mennyiségben van jelen, az ú. n. *békanyálat* (l. o.) alkotja. Egyes fajai a mi édesvizeinkben is gyakoriak.

Cladosporium *Link* (növ.), a Hyphomycetes rendbe tartozó gombagénusz, melynek számos faja közül a *C. herbarum* (Pers.) Link a legnevezetesebb. Sötétzöld v. feketés színű, bársonyos foltok alakjában telepedik le a gazdanövényre, melyre nézve veszedelmessé is válhatik. Többnyire azonban szaprofita életet él. A legelterjedettebb gombák egyike. A *C. cucumeris* Frank az uborkát és a dinnyét rontja.

Cladothrix *Cohn* (növ.), a Chlamydobacteriaceae-hez tartozó génusz, melynek mintegy 20 faja van. Említendők: a *C. dichotoma* Cohn és a *C. bovis* (Harz) Migula. Előbbi szennyes vízben él, ahol apró, nyálkás pelyhes tömegeket alkot, utóbbi az állatok és az ember testében élősködik és az ú. n. *Actinomycosis* betegséget idézi elő. L. *Sugárgomba.*

Cladoxylon (növ.), a kihalt Cycadofilices csoportba tartozó génusz, mely kulm rétegekből (alsó karbon) előkerült törzsmaradványairól ismeretes. Ezeken a farésznek másodlagos vastagodása tapasztalható.

Claesz (ejtsd: klász), *Pieter*, hollandi festő, szül. Burgsteinfurtban 1590 körül, megh. 1660 dec. Hals Frans hatása alatt fejlődött. Kizárólag csendéleteket festett, leginkább egyszerű reggeli-asztalokat, néha arany, ezüst serlegekkel, könyvekkel, virágokkal, kagylókkal. Drezdai, amsterdami, schleissheimi, kasseli stb. gyűjteményekben láthatók. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is van egy képe.

Claim (ang., ejtsd: klém) a. m. igény, követelés, jogosultság. A lósportban a jockeyk szolgálati kötelezettségének megjelölésére használatos kifejezés.

Claiming-stakes (ejtsd: kléming sztéksz) a. m. követelési verseny. Olyan lóverseny, amelynek propoziciói között benfoglaltatik, hogy valamennyi résztvevője egy bizonyos árért követelhető, még pedig a győztes a megjelölt árért, a többi ló pedig szintén ezen az áron, de hozzáadva a verseny első díját. A követelés joga első sorban a második ló gazdáját illeti, azután a többi tulajdonost lovaik beérkezése sorrendjében. Csak legutoljára száll vissza a vételjog az elsőnek beérkezett ló gazdájára. Követelési nyilatkozatot a verseny után egy negyedórán belül kell beadni. Követelési joga csak annak van, akinek a versenyben legalább egy lova futott.

Clair (franc., ejtsd: kler) a. m. tiszta, világos.

Clair (ejtsd: kler), Franciaországból Magyarországba származott család. *C. Ignác* szül. Saint-Jean-de-Morieuben (Franciaország) 1792., megh. Pesten 1866 okt. 4. Mint I. Napoleon gárdaezredének tisztje, részt vett az összes hadjáratokban. 1826-ban családjával együtt Magyarországba költözött. Ő volt nálunk a rendszeres tornázás megalapítója. Bakody Tivadar orvossal tornaegyesületet akartak alakítani, mit azonban a helytartótanács nem engedett meg. Ekkor C. «Nyilvános tornaintézetet» nyitott s így együtt tartotta a kis tornász-társaságot. Intézetében rajta kívül Bakody, Szontagh Ábris orvos és Huber Károly egyetemi hallgató vezették a tornázást. Ebből a tornaintézetből született meg 1865. a Pesti Torna-Egylet, mely többszörös névváltoztatás után mint Nemzeti Torna-Egylet ma is fennáll. — *C. Vilmos,* a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület főtitkára, szül. 1858 máj. 21. Pesten. Mint hirlapiró több fővárosi napilap munkatársa volt; 1885. Bayer Ferenc tanárral együtt szerkesztette a Társalgó című szépirodalmi hetilapot, 1887. pedig Keresztény Magyarország című katolikus hetilapot alapított, melyet 1894-ig szerkesztett. Önálló művei: *Az ipar az őskorban* (Budapest 1879); *Párbaj-kodex* (1897), melynek már hatodik kiadása forog közkézen; azonkívül különböző sportágakról, főleg a kard- és vitőrvívásról írt tanulmányokat. 1899-ben a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület Nyitrán főtitkárául választotta s mint ilyen szerkeszti az egyesület évkönyveit és hivatalos lapját; tagja az Országos Közművelődési Tanácsnak.

Clairac (ejtsd: klerak), város Lot-et-Garonne francia dép.-ban, termékeny vidéken, a Garonneba ömlő Lot jobbpartján, Bordeauxtól K.-re, vasút mellett, kalap- és bőrgyártással, (1901) 1543 (közig. ker.-ével 2880) lak. Borai Vins pourris néven ismeretesek.

Clairaut (ejtsd: kleró, vagy *Clairault), Alexis Claude*, hírneves francia matematikus és csillagász, szül. Párisban 1713. máj. 7., megh. 1765 máj. 17. Részt vett a lapplandi fokmérésben, foglalkozott a Föld alakjának meghatározásával, visszavezette a Hold elméletét a három test problémájára és kiszámította a Halley-féle üstökös visszatérését 1759 április 17-ére. Nevezetesebb művei: Recherches sur les courbes à double courbure (1731); La théorie de la figure de la terre (1743); Théorie de la lune (1752); Mémoire sur le problème des trois corps (1759).

Clairée, folyó, l. *Durance.*

Claires (franc., ejtsd: kler), osztrigatavak. L. *Osztriga.*

Clairette (ejtsd: klerett, egyéb nevei: *Granolata, Blanquette de Limoux, C. de Limoux, Clarette di Nizza, Petit blanc).* Igen kedvelt franciaországi szőllőfajta, mely főleg csemegeszőllőnek termesztetik. Tőkéje erős, igen buja növésű, úgy hogy az európai szőllőfajták közül ez állott legtovább ellent a filloxerának; fürtje középnagy, kúpos, kissé laza; bogyója kicsiny, hosszukás, halaványzöld, nagyon édes, kellemes zamatú, későnérő. A tőalaktól, a *C. blanche*-tól színe által elüt a *rózsaszinü C.* (C. rose) s a *piros C.* (C. rouge). — *C.* néven továbbá részint cseresznyelikőrt, részint könnyű fehér asztali bort *(clarette)* neveznek Franciaországban.

Clairfayt, osztrák hadvezér, l. *Clerfait.*

Clair-obscur, l. *Chiaroscuro.*

Clairon (franc., ejtsd: kleróñ, ol. *Clarino)* kis harsona nyilt hanggal, az orgonában C. 4', csakis a pedálban alkalmaztatik.

Clairon (ejtsd: kleroñ), *Hippolyte*, teljes nevén: *Claire Josephe Hippolyte Leyris de la Tude)*, a XVIII. sz. egyik legnagyobb szinésznője, szül. Flandriában 1723., megh. Párisban 1803 jan. 18. Eleinte operaénekesnő volt s 20 esztendős korában szerződtette a Comédie Française, ahol Racine Phaedrájában lépett föl először. 1765-ben visszavonult a szinpadtól s pár évvel utóbb az ansbachi őrgróf meghívására Ansbachba ment, ahol 1791-ig tartózkodott. Az egykorú kritika s maga Voltaire is nagy magasztalással beszél róla. C. úgyszólván megteremtette s tetőpontjára emelte a tragikai színjátszásnak azt az iskoláját, mely mindent kiszámít és megcsinál s inkább bámulatot kelt, mint meghatottságot. Mesternője és vetélytársnője, *Dumesnil* (l. o.), ellenben közvetlenségével és természetességével ragadta el a közönséget. Nagyon becsesek az emlékiratai: Mémoires d'Hippolyte C. et réflexions sur la déclamation théâtrale.

Clairv., az állatok latin neve után *Clairville J.* francia zoológus (szül. 1742., megh. 1830 júl. 31.) nevének rövidítése; különösen rovarok tanulmányozásával foglalkozott. Legnevezetesebb művei: Entomologie helvétique (két kötet, Zürich 1798 és 1806); Manuel d'herborisation en Suisse et en Valais (Winterthur 1811, Genf 1819).

Clairvaux (ejtsd: klervó), falu Aube francia dép.-ban, az Aube balpartján, a Champagne bortermő vidékén, 1950 lak. Itt alapította Szt. Bernát 1115. a cisztercita apátságot. Az egykor egészségtelen vad vidék a szerzetesek munkája folytán átalakult és az eredeti Vallée d'absinthe (a keserüség völgye) nevet Clara vallisra (tiszta völgy) változtatták. A kiterjedt apátságban Szt. Benedek halálakor (1153) 700 szerzetes volt. A francia forradalom óta fogház 1500 emberre. V. ö. *Arbois Jubainville*, Études sur l'état intérieur des abbayes cisterciennes et principalement de C. (Paris 1858).

Clairville (ejtsd: klérvil, tkp. *Nicolaie), Louis François*, francia drámaíró, szül. Lyonban 1811 jan. 28., megh. Párisban 1879 febr. 7. 1829 óta másokkal szövetkezve több mint 250 víg, többnyire féktelen kedvű darabot, főleg operett-szövegeket írt. Ismeretesebbek: Daphnis et Chloë (zenéje Offenbachtól); La fille de Madame Angot (legismeretesebb; zenéje Lecoq-tól); Jean, Jeannette et Jeanneton; Ninette (zenéje Lecoqtól), mesejátékai: Les sept châteaux du diable; Cendrillon; La lanterne magique, stb. Magyarul megjelent: Koko, énekes bohózat. Irták C., Grange és Delacour. Ford. *Rákosi* Jenő (Budapest, Népszinház műsora, 2.)

Clairvoyance (franc., ejtsd: klérvoajañsz), az a spiritiszta tünemény, midőn a tranceban lévő médium a környezete előtt láthatatlan eseményeket meglátja. Ilyen médiumok a spiritiszták hite szerint a jövőbe látnak, átlátszatlan tárgyakon átlátnak, messze távolban történő dolgokról pontosan beszámolnak. Természettudományi alapon mindez nem bizonyítható.

Claix (ejtsd: klé), falu Isère francia dép.-ban, (Grenobletól D.-re), a Drac balpartja közelében, (1901) 1189 lak., porcellán- és papirgyártással, kohókkal. Az 1611. épített merész ívelésű híd (íve 46 m., magassága 16 m.) Le Pont de C. községgel köti össze.

Clajus (tkp. *Klaj*), 1. *Johannes*, id., ném. nyelvtaníró, szül. Herzbergben a fekete Elster mellett, 1530 körül, megh. mint bendelebeni pap (Thüringia) 1592 ápr. 11. Ő a szerzője az első kiválóbb német nyelvtannak: Grammatica Germanicae linguae (Leipzig 1578), amelyet Luther művei alapján 20 évi munkával írt meg. Ennek nagy tekintélye és elterjedtsége nagy mértékben hozzájárult az új-felnémet irodalmi nyelv kialakulásához. C. számos más fil. és teol. munkát is írt. — 2. *C., Johann*, az ifjabb, költő, l. *Klaj*.

Clam, vár, l. *Grein*.

Clam, grófi nemzetség Csehország és Ausztriában; régente *höchenpergi Pergernek* hívták, Höchenperg karintiai vár neveről. 1524-ben vette meg Perger Christof C. várát és a hozzátartozó birtokokat Felső-Ausztriában. Dédunokáját, C. *Gottfried Johannt*, III. Ferdinánd császár 1655. testvéreivel együtt a birodalmi bárók sorába emelte. Gottfried dédunokája, *Ferdinand Joseph* öt fiut hagyott hátra, kik 1759. az osztrák örökös tartományokban a grófi méltóságot nyerték. A legidősebb fiúnak *Karl Joseph* nevű fia (1759—1826), 1792. *Martinitz* Franz Karl cseh grófnak Marie Anna nevű leányával házasságra lépett és ettől fogva, mint egy külön családi ágnak az alapítója, gyermekeivel együtt a *C.-Martinitz* nevet használta. Fia, *Karl Nepomuk Joseph* (szül. 1792 máj. 23. Prágában, megh. 1840 jan. 29.) osztrák altábornagy volt, kitünt a Napoleon elleni harcokban, akit 1814. Elbára is elkisért. Utóbb Metternichnek titkos diplomáciai követül szolgált. 1835-ben V. Ferdinánd szárnysegéde, 1836. titkos tanácsos és a legfőbb államtanácsban a katonai osztály főnöke lett. 1837-ben altábornaggyá nevezték ki. Nagy befolyásra emelkedett, melyet minden szabadelvü és alkotmányos törekvés elnyomására használt fel. Fia, *Heinrich Jaroslav*, szül. Pozsonyszentgyörgyön 1826 jún. 15., megh. Prágában 1887 jún. 5. 1853-ban Budán helytartótanácsos lett, 1856 pedig udvari tanácsos s nyomban rá galiciai helytartó. Mint a cseh feudális nemesség egyik vezére, mely céljai előmozdítására 1860. Das Vaterland c. politikai napilapot indította, ellenfele volt mindennemű alkotmányos reformnak. — Öccse, *Richard* gr., szül. 1832 márc. 12., megh. Smeznában 1891 nov. 16. Évtizedeken át az ó-cseh feudálisok vezére volt az osztrák képviselőházban, majd az urak házában és a cseh tartománygyűlésen, mígnem pártját az 1891-iki választásokon az ifjú csehek elsöpörték.

A *C.-Gallas*-ág alapítója C. *Johann Christof*, aki 1757. Gallas gr. (nagybátyjának) birtokait örökölte és nevét is átvette. Ez ág sarja: *C.-Gallas Eduard* gr., szül. Prágában 1805 márc. 14., megh. Bécsben 1891 márc. 17. 1848-ban egy dandár élén Santa Lucia, Goito és Custozza mellett, valamint Piemontban is kitüntette magát, minek elismeréseül altábornaggyá léptették elő. 1849-ben az Orsova mellett gyülekező csapatok élén a felkelt Erdélyországba nyomult, Brassót

megszállotta és az illyefalvi ütközet után Maros-Vásárhelyen is megvetette lábát. Az 1859-iki olasz háborúban Magenta és Solferinónál szerencsétlenül harcolt. 1865-ben főudvarmester lett. Az 1866-iki hadjáratban sem volt szerencséje, s hadtestét a poroszok egymásután több ütközetben megverték. E kudarcok miatt C.-t a parancsnokságtól elmozdították és utóbb haditörvényszék elé állították, mely azonban ártatlannak nyilvánította. A C.-Martinitz-ág jelenlegi feje *Heinrich* gr., szül. 1863 jan. 1., a C.-Gallas ág feje pedig *Franz* gr., szül. 1854 júl. 26., az urak házának tagjai.

Clamart (ejtsd: klamár), falu Seine francia dép.-ban, 5 km.-nyire Páristól, (1906) 8729 lak., kőbányával, fehérítőkkel, környékén számos nyaralóval. A C.-i és châtilloni magaslatok (180 m.) uralják a párisi DNy.-i erődöket; 1870 szept. 19. a németek innen ágyuzták az erődöket és Páris városát.

Clamatores (állat), l. *Rikácsolók*.

Clamecy (ejtsd: klámszi), járási székhely Nièvre francia dép.-ban, a Beuvron és Yonne összefolyásánál és a Nivernais csatornánál, szép gótikus templommal, főiskolával, könyvtárral és keresk. törvényszékkel, (1906) 5154 lak., bőriparral, szén-, bor-, állat- és fakereskedelemmel. A fát Párisba úsztatják. A fausztatás megkezdőjének, Rouvet Jeannak mellszobra a Yonne hídját ékesíti.

Clamor violentiae, l. *Tettenkapás*.

Clam, vi aut precario (lat.) a. m. titkon, erőszakkal vagy kéréssel, jogi formula. A birtoknál van jelentősége (l. *Birtok*).

Clan (kelta szó, a. m. gyermekek, család) jelentette Skóciában a nemzetséget, tehát a vérség köteléke által összefűzötteknek körét, akik a nemzetség legidősebb tagjának részben patriarchalis természetű, részben hűbéres főnöksége alatt állottak. A C.-szervezet 1745. szünt meg.

Clanis, az ókorban a Tiberisnek jobbparti mellékfolyója Etruriában, ma *Chiana* (l. o.).

Clan-Line, l. *Gőzhajózás*.

Clan-na-Gael (ejtsd: klennegel) a. m. (Gallia ivadékai) titkos amerikai társulat, melyet kivándorlott fanatikus irek, mint O'Donovan Rossa és más féniek az amerikai Egyesült-Államokban azon célból szerveztek, hogy dinamit-merényletek által az angol kormányt és népet megfélemlítsék és az ír követelések teljesítésére kényszerítsék. 1889-ben a társulat feloszlott.

Clanship (ang., ejtsd: klennsip) a. m. kasztszellem, esprit de corps, rossz értelemben megfelel a klikk-szellem fogalmának, l. *Klikk*.

C lap, a telekkönyv teherlapja, l. *Betét* és *Telekkönyv*.

Clap., természetrajzi nevek mellett *Claparède Edouard* (szül. 1832 ápr. 24. Genfben, megh. 1871 máj. 31. Sienában) svájci zoológus nevének rövidítése. Lachmann és ő írták: Études sur les infusoires et les rhizopodes (Genf 1858—61, 2 köt.).

Claparède, *Alexandre*, a M. Tud. Akadémia külső tagja, a genfi ref. egyház főgondnoka. A magyar történetírás háláját azzal érdemelte ki, hogy a gyüjteményébe került Saussure Cézár-féle följegyzéseket, melyek II. Rákóczi Ferenc emigrációjára vonatkozólag rendkívül becses részleteket tartalmaznak, nemcsak kiadásra ajánlotta fel a M. Tud. Akadémiának (kiadta *Thaly* Kálmán 1909), hanem magát az eredeti kéziratot is a Magyar Nemzeti Muzeumnak ajándékozta. Újabban nagyobb munkát ír a nagy Magyar Alföld természeti, néprajzi és történeti viszonyairól. Felesége révén, ki békési származású magyar asszony, élénk összeköttetést tart fenn hazánkkal s majd minden évben ellátogat Magyarországba.

Clapeyron, *Benoit Pierre Emile*, francia fizikus, szül. 1799 jan. 26., megh. 1864 jan. 28. Az École des Ponts et Chaussées tanára volt, résztvett a Párisból kiinduló első vasút építésében. 1858. a francia akadémia Cauchy helyére választotta. C. a rugalmassággal is foglalkozott; nevét főleg a hőelméletbe vágó vizsgálatai, a gázokra vonatkozó róla elnevezett formula tartotta fenn.

Clapham (ejtsd: kleppem), egyik része Londonnak (l. o.).

Clapot, mosógép, l. *Fehérítés*.

Clapperton (ejtsd: klapperta), *Hugh*, angol utazó, szül. Annanban, Skótországban, 1788., megh. 1827 ápr. 13. Ifjú korában többször járt Amerikában. 1817-ben az angol «Afrikai társaság» expediciójával Bornuban és Szokotóban, 1825-ben ugyanoda küldte ki az angol kormány, főképen a Niger kikutatására. C. volt az első európai, aki Közép-Szudánba eljutott és a Niger alsó folyásáról, meg a Csád-tóról saját tapasztalatai alapján adhatott hírt. Művei: Narrative of travels and discoveries in Northern and Central Africa (1826); Journal of a second expedition into the interior of Africa (1829, németül 1830); Records of Clappertons last expedition to Africa.

Claque (ejtsd: klakk) a. m. taps. Igy hívják a szinházi bértapsolók (klakőrök) testületét is; továbbá kalap, *chapeau à claque*, l. *Chapeau*.

Claquehutes Frigyes, egy Leiter Jakab (l. o.) féle kifejezés; így fordította t. i. egy hírlapíró a következő passzust: «Feder des Claque-Hutes» (a klakk-kalap rugója). Azóta a C. szállóigévé lett a hírlapirodalmi szeles munka kigúnyolására.

Claqueur (franc., ejtsd: klakőr), a fizetett tapsoló neve a párisi szinházakban (l. *Taps*). Állítólag már a római császárság korában voltak C.-ök s a XVII. és XVIII. sz.-beli Franciaországban, ahol egy-egy darab sikere, politikai és egyéb motivumokból, nagyúri pártfogóktól függött. Töméntelen klakkról tud a krónika. A klakk célja megpuhítani a közönséget a sikerre. Vannak nevető, zokogó, lármás, csöndes, szóval minden fajtájú klakőrök, akik a szinházi siker ügynökei. A klakkvezetőség nagyon jövedelmező foglalkozás és Jules Lan párisi klakkmester 1824. mint milliomos halt meg. A drámai szinházakból — Párist kivéve — újabb időben meglehetősen kiszorult a C., de operaszinházakban még ma is elég élénk a működésük.

Clara voce (lat.) a. m. tiszta hanggal, hangosan.

Clare (ejtsd: kler), 1. county Munster írországi provinciában, az Atlanti-oceán partján, Galway, Tipperary, Limerick és Kerry közt 3450 km² területtel, (1911) 104,064 lak. Partjai sziklások és rendkívül meredekek, belseje halmos. Határán a Shannon, belsejében ennek mellékvize, a Fergus folyik. Ásványokban gazdag, de ezeket nem igen

építette a C. első házát ahonnan 1770. a Tuileriákba költöztek át, 1782. pedig egy új szinházba, amely a mostani Odéon épülete. A nagy forradalom két pártra szakította a C. akkori nagy szinészeit. 1793. a forradalmi kormány valamennyit letartóztatta és a szinházat bezáratta. Tizenegy havi fogság után a szinészek kiszabadultak, de 1794-ig különböző szinházakban játszottak s csak 1799. költözködtek a mostani hajlékukba, mely azóta többszörös átalakításon ment keresztül. A C. mostani szervezetét I. Napoleon állapította meg. A tagok vagy pensionnairek, vagyis fix összegre szerződtetett tagok, vagy pedig sociétaire-ek, akik a rendes fizetésükön kívül osztalékban is részesülnek. Az új sociétaire-eket a régiek bizottsága választja. A C. műsorán majdnem kizárólag francia darabok szerepelnek.

Comedo *(acne punctata, acne vulgaris,* ném. *Mitesser),* l. *Bőratka.*

Comenius (csehül *Komensky*), *Johann Amos*, pedagógus, szül. 1592 márc. 28. Magyarbródon v. ennek közelében Nivnitzen (Morvaorsz.), megh. 1670 nov. 15. Amsterdamban. A cseh-morva testvérek felekezetébe tartozott; papjuk, végül püspökük volt. A 30 éves háború miatt személyesen is sokat szenvedett, vagyona, iratai elpusztultak s azután, hogy 1624. az evangélikus lelkészeket száműzték, hányatott életet élt. Hitsorsosaival együtt 1628. Lissában (Lengyelország) telepedett meg s ott a ma róla nevezett gimnáziumban tanított, egyre mélyebben foglalkozva a nevelés kérdéseivel, irogatva nevezetes, később világhírű munkáit. Ezek egy része (Janua linguarum reserata, 1631, valamint pl. a későbbi Novissima linguarum methodus 1643) a nyelvtanítás módjának javítására vonatkozott; másik a világnézetét tartalmazta. Itt készült a nevelés egész munkáját feltáró *Didactica magna* cseh nyelven, melyet aztán latinra fordított. Ez már 1633. ismeretes volt s egyes részei sokfelé elterjedtek, jóllehet az egész munka csak 1657. jelent meg. A Janua a nyelvtanítás közben a tudományok elemeit is nyujtani igyekezett. C. az emberiség beteg testének orvosságát látta az egész tudásnak keresztény alapon való enciklopédikus összefoglalásában, melyet pansophia címmel tervezett s amelynek valósítására iparkodott egész életében, ettől várva az emberiségnek hitben, tudásban, törekvésekben való egyesülését. Törekvései nemcsak nagy becsületet szereztek neki környezetében, hanem távoli országokból is ismételten meghívták, hogy a nevelés javítására megnyerjék. Igy jutott C. 1641. Angliába s dolgozott 1642—65-ig Svédországnak szükséges didaktikai műveken. A lelkében élő schola pansophica megvalósítását remélve, működött 1650—54-ig Sárospatakon, hová Lorántffy Zsuzsánna hivatta meg. *Illustris Patakianae scholae idea* c. irata mutatja tervét, melyet aztán részleteiben is kidolgozott s tankönyveket is írt. 1651-ben meg is nyilt az új szervezetű iskola három osztálya. De éppen a magasabbak, melyekben pansophikus tervei valósulhattak volna, nem létesültek. Itt készítette C. erkölcsi célzatú könyvein kívül *Orbis sensualium pictus* c., sokáig nagyon elterjedt tankönyvét, mely képben akart szemléltetni mindent, amit a tanuló a valóságban nem szemlélhet (megj. 1658 Nürnberg, Bubenka Jónás lőcsei fametsző metszette a képeit). Sárospatakról távozva, magyar nyelvű tankönyvek készítését kötötte a magyarok lelkére. 1654-ben visszatért Lissába, majd ennek feldúlása után végre Amsterdamban állapodott meg. Minden felekezetieskedésen felülemelkedő teológiai felfogása, az egész emberiség életével foglalkozó bölcsészete sok hívet és ellenfelet szerzett neki. A maga korában legnagyobb hatása gyakorlatias irányú, didaktikai munkáival volt. Ma neveléstörténeti szempontból, sőt önmagában nézve is nagy oktatástanát kell legbecsesebbnek tartanunk. A Did. magna egységes összefoglalása a pedagógiai gondolkodás addigi fejlődésének és programmja az ezen épülő, határozott elven alapuló külső és belső szervezésnek. C. bőven ismeri pedagógus elődeit és sok máson kívül felhasználja kivált Vives, Bacon, Campanella, Ratke, Andreä, Alsted gondolatait. A nevelés C. szerint 24 évre terjed ki s 6—6 éves négy fokon megy végbe: I. schola materna (az anya, a család nevel ezen a fokon), II. sch. vernacula (anyanyelven tanító iskola; minden községben), III. sch. latina (minden városban; gimnázium), IV. academia (egyetem; minden államban). Az egyetemhez járuljon a schola scholarum vagy collegium didacticum; ez az egésznek betetőzése. C. emlékezetét könyvein kívül szobrok is hirdetik működése állandóbb helyein s főművét többszörösen lefordították (magy. ford. Dezső Lajos, Sárospatak 1896). Halála 200. évfordulója idején a lipcsei tanítók egyesülete *C.-Stiftung* néven központi pedagógiai könyvtárat alapított Lipcsében. A könyvállomány 1910 végén 160.000 mű. 1891-ben, C. születése 300. évford. közeledtével alakult Berlinben a *C.-Gesellschaft,* a tudománynak és népnevelésnek C. szellemében való ápolására. Kiadványai: Monatshefte der C.-G.; C.-Blätter für Volkserziehung; Vorträge u. Aufsätze aus der C.-G. V. ö. L. *Keller,* Die C.-G. Ein Rückblick auf ihre 10 jährige Tätigkeit (Berlin 1902).

Irodalom. C.-nak mintegy másfélszáz munkáját s a reá vonatkozó gazdag irodalmat l. Kvacsala volt pozsonyi ev. theol., most jurjevi egyet. tanár művében, J. A C., Leipzig u. Wien 1892. Munkáinak első gyüjteményes kiadása J. A. Comenii opera didactica omnia, Amsterdami 1657. A magyar fordításokra nézve l. Kiss A., A m. népisk tan. tört., Budapest 1881. Az 1892. hazánkban is tartott C.-ünnepélyek idején számos dolgozat jelent meg róla. Nagyobb életrajz Iványi Ede műve (1906, Népnevelők Könyvtára).

Comephoridae, *olajoshal-félék,* a nyálkáshal-alakuak *(Bleniiformes)* csoportjába tartozó halcsalád. Egyetlen ismert faja, az olajoshal *(Comephorus baikalensis* Pall.) csupán a Bajkál-tóban honos s minden vihar alkalmával nagy mennyiségben vetődik a partra, ahol összeszedik és olajat főznek belőle; innen a neve.

Comephorus (állat), l. *Comephoridae.*

Comes (lat.), eredeti értelme szerint a. m. kísérő. A római császárság korában e szóval jelölik azokat az előkelőket, akik állandóan a császár személye körül tartózkodnak. Nagy Konstantinus alatt az összes főbb állami hivatalnokok címévé válik; később valamennyi udvari s országos hivatal fejének elnevezésévé, sőt a főnök, elöljáró közönséges megjelölésévé általá-

nosul. A római birodalom területén alakult germán királyságokban a hasonlóképen feljebbvalót, parancsolót általában jelölő *graf* szónak lesz az ellenértéke; legfontosabb alkalmazása, hogy C.-nak nevezik az ország közigazgatási kerületének (pagus, gau) élén álló királyi főtisztviselőket, kiknek hivatala a középkor folyamán örökletessé, majd magánjogú tartományurasággá, végül családi jellegű örökös jelzővé, főrendiséget adó címmé fejlődik. L. *Gróf.*

Magyarországon C. a szlávoktól bizonyára még a letelepedés első éveiben kölcsön vett (zupan) *spán,* a XIII. sz. óta *ispán* szónak a fordítása, amely szó eredetileg törzs-, nemzetségfőt jelentvén, idővel szintén mindennemű elöljáró, főnök jelölésére szolgált. C. jelenti így — a honfoglaló nemzetségekből alakult családok fejein, majd mind több tagján kívül — a különböző közigazgatási területek élén álló elöljárókat, a közigazgatás egy-egy különös szakának (az egész országra vagy csupán valamely részére kiterjedő hatósággal) intézőit, a származás vagy nemzetiség alapján szervezkedett közönségek fejeit, végül általában a birákat. Az Anjouk korán túl, de kivált a XV. sz. óta egy-két kivétellel kizárólag a családi jellegű, örökös C.-i címet viselőkre, a grófokra (l. o.) alkalmazzák a névhez kapcsolt egyszerű C. szót.

Come sopra (ol.), l. *Come.*

Comes palatinus, Magyarországon l. *Nádor*; a német birodalomban l. *Palotagróf.*

Comes stabuli, a római császárok korában udvari főistállómester, később a császári lovastestőrség feje. Ebből a szóból ered a francia *connétable* és az angol *constable.*

Comestibilia (lat.), enni való, csemege. *Comestibilis* (franc. *comestible*), ehető.

Comfort (ang., ejtsd: komfór), tkp. biztatás, vigasz, erősítés; tágabb értelemben testi és lelki jólét fogalmára használják, továbbá a házi kényelemre, amennyiben ennek föltétele a praktikus és izléses berendezés.

Comfortable (ang., ejtsd: komfortébl) a. m. kényelmes; nálunk az egyfogatú bérkocsi neve. L. *Bérkocsiipar és díjszabás.*

Comines (ejtsd: komin) v. *Commines,* flamandul: *Comen,* város Belgium és Franciaország határán. A Lys folyó jobbpartján lévő francia rész a Nord départementhoz tartozik, (1906) 8431 lak., a balparton lévő flamand város Nyugat-Flandriához tartozik, (1910) 6844 lak. A francia városnak vászon-, len- és gyapotipara van. Franciaországhoz a rastatti béke után (1714) került. Itt született *Philippe de C.* történetiró. V. ö. *Messiaen,* Histoire de la ville de C. (Courtrai 1892, 3. köt.).

Comines *(Cominaeus), Philippe de la Clite de, sieur d'Argenton,* francia államférfiú és történetiró, szül. C. várában Flandriában 1445., megh. Argentonban 1509 okt. 17. Mint ifjú, Jó Fülöp burgundi herceg udvarához került s Merész Károly bizalmas embere volt. Midőn XI. Lajos francia király Károly fogságába került, C. közvetítette közöttük a békét. 1742-ben XI. Lajos szolgálatába lépett. De Lajos utóda, VIII. Károly király azzal gyanusította, hogy C. az orléansi herceggel összeesküvést forralt ellene; ez okból C.-t 1486. elfogatta s előbb a loches-i várában, később Párisban kemény fogságban tartotta és végre vagyona egy részének elvesztése mellett tíz évre száműzte. Csak most sikerült C.-nek a királyt ártatlanságáról meggyőznie, aki ekkor méltóságait és birtokait visszaadta. C. azután követnek ment Velencébe. XII. Lajos király is nagy kitüntetésben részesítette, mivelhogy C. neki még mint orléansi hercegnek szolgálatokat tett. C. rendkívül fontos emlékiratai (Mémoires 1464—98) 1524. jelentek meg először Párisban. Jobb kiadást rendeztek: Dufresnoy (London és Paris 1747, 4 köt.); Dupont (Paris 1840—47, 3 köt.) és De Mandrot (Paris 1902). Ez emlékiratokat úgyszólván minden nyelvre lefordították. V. ö. *Kervyn de Lettenhove,* Lettres et négociations de Philippe de C. (Brüsszel 1867, 2. köt.). Pázmány Péter C.-t ajánlotta Istvánffy magyar történetirónak is követendő például. V. ö. *Patay* István, Pázmány Péter egyetemes történelmi felfogása (1909).

Comino, Malta és Gozzo közt fekvő kis sziget a Földközi-tengerben, hossza-széle 2 km. Ny.-ra tőle van a lakatlan kis Cominetto.

Comisa, kikötőhely Lissa-szigetén (l. o.).

Comiso, város Siracusa olasz tartományban, 25 km.-nyire a tengertől, (1901) 21,873 lak., szappangyártással, gyógyforrással (Bagni di Diana).

Comissatio (lat.), a tkpi lakomára (coena) következő dorbézolás.

Comitan v. *Comitlan,* járási székhely Chiapas mexikói államban, a Grijalva mellett, (1910) 10,196 lak., akik nagyobbára földmívelők.

Comitas gentium (lat., franc. *courtoisie internationale,* ang. *comity of nations)* a. m. nemzetközi udvariasság, előzékenység. A nemzetközi udvariasság és a jó szolgálatok (l. *Bons offices)* époly hatékony tényezői a nemzetközi jog fejlesztésének, amennyire a magánéletben a jó modorral, előzékeny magatartással mások magatartására is hatni lehet. Az államok rendes körülmények közt előzékenységet tanusítanak egymással szemben, anélkül, hogy erre jogilag kötelezve volnának. Igy pl. az államok rendes körülmények között más államokkal kötött szerződéseikbe felveszik a legnagyobb kedvezmény (l. o.) záradékát, jóllehet ennek felvételét jogilag a másik állam nem követelheti. Az előzékenység figyelmen kívül hagyása a másik államot retorzióra (l. o.) indíthatja.

Comitatus (lat.), 1. a germánoknál a. m. kiséret (Gefolge, Gefolgschaft); 2. grófság, a frank birodalomban a vidéki kormányzat területe; 3. nálunk a. m. vármegye (l. o.). L. még *Commendatio.*

Comité (franc., ejtsd: komité) a. m. *bizottság* (l. o.); katonai szempontból a cs. és k. közös hadügyminisztérium segédközegeihez két C. is tartozik: 1. a *Technisch-administratives Mil.-C.*; tüzérségi-, hadmérnöki-, hadbiztossági- és műtani ügycsoportokból áll; rendeltetése: a tudományoknak és iparnak haladását, különös tekintettel a tüzérségi, hadmérnöki, hadbiztossági és részben az utász-szakmára, figyelemmel kisérni s hadi célokra értékesíteni; 2. a *Mil.-Sanitäts-C.* katonai egészségügyi kérdésben képezi a hadügyminiszter segédközegét.

Comites (lat.), Comes többese (l. o.).

Comitia curiata, továbbá *C. centuriata* és *C. tributa*, l. *Római birodalom* (alkotmánya).

Comitialis morbus (lat.), a rómaiaknál a nyavalyatörésnek a neve, mert hogyha e betegség valakin a comitiában kitört, az üléseket azonnal bezárták, minthogy az ilyen véletlenséget szerencsétlen előjelnek vették.

Comitium (lat.), az ókori népgyűlések helye a régi Rómában, a Forum és Curia között; Kr. e. 42-től fogva a fórummal eggyé olvadt. Néha kivégzések és másféle súlyos büntetések is történtek rajta.

Comm., növénynevek mellett *Commerson* Philibert (l. o.) nevének rövidítése.

Commagenae, város Noricumban (l. o.).

Comma Joanneum, neve Szt. János I. levele 5. fej. 7. versének, miszerint: «Hárman vannak, kik bizonyságot tesznek mennyben: az Atya, az Ige és a Szentlélek és e három egy.» E versnek valódiságát, kivált a XVI. sz. óta kétségbe vonták, mivel a régibb görög kéziratokban hiányzik és az atyák nem idézik. Előfordul azonban a spanyol eredetű v. spanyol befolyás alatt levő latin kéziratokban. A vers szerzője — többek szerint — Priscillián, akinek bibliája (Peregrinus) által széles elterjedést nyert. A szt. officium 1897 jan. 13-iki rendelete nem tiltja meg a helye fölött való további vitát. Úgy áll a dolog, hogy valódiságát kétségtelenül bebizonyítani nem lehet. V. ö. *Armfield*, The three Witnesses (London 1883); *Martin*, Introduction à la critique textuelle du N. T. (Paris 1886).

Commandement (franc., ejtsd: kommand'mañ), 1. rendelet, parancs, meghagyás; 2. valamely várműnek a terep s az előtte fekvő várművek fölötti kimagaslása, úgy hogy onnan azokat át lehet tekinteni s azokba be lehet lőni.

Commandeur (franc., ejtsd: kommandőr), a német hadseregben a commandant francia szó helyett alkalmazzák a *parancsnok* szó kifejezésére (pl. Regiments-C.).

Commandite (franc.) a. m. fióktelep; C. társaság a. m. betéti társaság (l. o.).

Comma Pianum, l. *Bajus*.

Commasculatio (lat.), a férfiak közötti fajtalankodás.

Commassatio, l. *Tagosítás* és *Birtokrendezés*.

Commeatus (lat.), a régi rómaiaknál a szabadságidő, melyet a katonák kaptak.

Comme chez nous (franc.), l. *C'est tout comme chez nous*.

Commedia (ol.), Itáliában eredetileg minden népnyelvi, vagyis nem latin, hanem olasz költeménynek neve, mely szomorún kezdődik, de vigan végződik; ezért adta nagy költeményének Dante is a C. címet, csak az utóvilág tette hozzá a «divina» jelzőt; később általában a dráma és különösen a vigjáték elnevezése.

Commedia dell'arte, olasz elnevezése egy bizonyos fajtájú rögtönzött szindarabnak (másik neve: commedia all' improviso), melynek eredete, úgy látszik, a latin atellanokban keresendő s amelynek lényege az, hogy a szerző csak a mesét és a jelenetezést adja a szinésznek, a párbeszédet ellenben a szinész *rögtönzi*, úgy, hogy ugyanaz a darab folyton változó szöveggel kerül szinre, ami egyrészt igen nagy feladat elé állítja a szinészt, másfelől azonban megkönnyíti a dolgát, mivel az előadó jobban érvényesítheti egyéniségét. A C. sokáig virágzott Olaszországban; csak Goldoni vetett véget neki a XVIII. sz. második felében.

Comme il faut (franc., ejtsd: kommilfó) a. m. amint illik, kellőkép, derekasan.

Commelin (ejtsd: komleñ), *Jérôme*, könyvnyomtató, szül. Douaiban, megh. 1598 körül. Eleinte Genfbe, majd Heidelbergbe költözött. A görög és római klasszikusokat adta ki. Kiadói jegye a virágfüzértől körülvett ülő Veritas.

Commelina *Dill.* (növ.), a Commelinaceae család génusza; 90 faja a föld forró vidékein van elterjedve, de egyesek Japánban is. Egyéves vagy évelő füvek. A *C. coelestis* Willd. 3—6 dm. magas, Mexikóból származó kerti növény. Kék virágaiért több fajtáját cserépbe ültetik. Virága, mint a *C. tuberosa* L.-é (Mexikó) is, kék festéket szolgáltat, mindkettőnek rhizomáját főzeléknek eszik. Egyes fajok hazájukban officinálisak.

Commelina virága.

Commelinaceae (növ.), az egyszikűek családja. 300 faja trópusi tájak, kis részben a mérsékelt öv lakója. Egyéves v. évelő füvek, száruk bütykös, levelük hüvelyes. Nálunk, mint dísznövény, főkép a *Commelina* és *Tradescantia* génusz ismeretes.

Commelyn (latinosan *Commelinus)*, 1. *Jan*, szül. Amsterdamban 1629 júl. 23., megh. u. o. 1692 jan. 19. Szülővárosában szenátor meg a növénytan tanára volt. A növénykertet Európa leghíresebbjei sorába emelte. Legkiválóbb műve: Horti medici Amstelodamensis rariorum tam orientalis, quam occidentalis Indiae ... plantarum ... descriptio et icones (1697).

2. *C., Kaspar*, hollandi botanikus, szül. Amsterdamban 1667., megh. u. o. 1731 dec. 25. Nagybátyját, C. Jant követte a botanikai tanszéken. Művei: Flora Malabarica (Lejda 1696); Praeludia botanica (u. o. 1703 és 1715); Horti medici Amstelodamensis plantae rariores et exoticae (u. o. 1706, 1715, képekkel) stb.

Commemoratio (lat.) a. m. megemlékezés. Műszó az egyházi liturgiában, mely jelöli 1. a papnak csendes imáját az élőkért és a holtakért a szent misében az Urfelmutatás előtt és után; 2. a nyilvános imádságot, melyet a pap a szt. misében v. a breviariumban a napi ünnepet megillető főimádság (oratio, collecta) mellett valamely szentnek tiszteletére mond.

Commemoratio omnium defunctorum (lat.) a. m. megemlékezés az összes halottakról, l. *Halottak napja*.

Commenda, l. *Accomenda*.

Commendamus (lat.) a. m. ajánljuk; formula, mellyel a pápa a bíbornok megválasztásához beleegyezését adja.

Commendatio (lat.), sajátságos függési és védelmi viszony a germánoknál. *Commendare se* annyit jelentett, mint magát a királynak, vala-

mely egyházfőnek vagy más hatalmas főúrnak különös védelmébe és szolgálatába ajánlani. A C. a kezeknek az illető úr kezébe adásával történt, amikor is az úr (senior) viszontszolgáltatás fejében lovat, fegyvereket, néha birtokot adott a szolgálatába állónak (vassus, vasallus). A vazallus csak a szabad emberekhez illő szolgálatokra lehetett kötelezve. Ennek a viszonynak előzménye az ősi germán társadalmi életben a kiséreti *(Comitatus, Gefolge)*, a vazallus azonban, ellentétben a kiséreti kötelékben állóval, rendszerint nem lakott ura házában, hanem saját birtokán tartózkodott. A vazallus hűségi esküt is tett urának. A vazallitás viszonya a birtokadományozás (beneficium) intézményével kapcsolatba jutva, segített a hűbéri rendet létrehozni: ekkor a C. fejezte ki azt az alárendeltségi viszonyt, amelybe a birtokkal (beneficium) megadományozott jutott urával, az adományozóval szemben.

Commendationes (lat.) a. m. ajánlatok, a kat. egyházban halottak lelki üdvéért való könyörgések.

Commendatore (ol., röv. *Comm.)* a. m. komtúr, lovag.

Commensalismus. Az együttélésnek (l. o.) leglazább alakja és azt a viszonyt fejezi ki, amely fennáll az együttesen tenyésző növények közt. A C.-ban, azaz asztalközösségben élő növények csoportja áll a commensalokból, az asztaltársakból. Megkülönböztetnek egynemű asztaltársakat, pl. valamelyik ugyanazon faj egyedeiből álló szövetkezetek, pl. a bükkerdő. Avagy pedig különnemű asztaltársakból álló szövetkezetet — aminő a legtöbb — amidőn egy közös termőhelyen különböző fajok egyesülve, egymással keverődve élnek és a termőhely iránt különböző igénnyel birnak. — Állattani szempontból l. *Asztalközösség.*

Comment (franc., ejtsd: komañ) a. m. hogyan; a német egyetemi tanulók a társas érintkezésük alatt használt szokások összegét nevezik e szóval. Régente minden egyetemnek megvolt a maga külön C.-ja, újabb időben minden egyetemi korporációnak; ezek a C.-ok azonban főbb vonásaikban általában egyformák; megállapítják a lakomákon, a párviadalokon stb. követendő szabályokat. Egyes C.-ok nyomtatásban is megjelentek.

Commentarii (lat., a *commentari* igéből, mely a. m. elmélkedni), följegyzések, emlékiratok, nem kidolgozott művek. A rómaiaknál papi és hivatali testületek följegyzései a működésük alatti eseményekről. Caesar is Commentariusokat írt galliai hadjáratáról s a polgárháborúról. Előadásokhoz való jegyzeteket is neveztek így, pl. Gaius jogi institucióit. Később a klasszikus művekhez írt magyarázatok neve lett a kommentár s a magyarázóé kommentátor.

Commentitius (lat.) a. m. költött, ál; *commentitia emtio* a. m. szinlett vétel.

Commentry (ejtsd: kommañtri), város Allier francia dép.-ban, a Banne és Oeil összefolyásánál, (380 m. magasban), (1906) 10,205 lak., szénbányákkal, vasművekkel és fűrészmalmokkal.

Commer, 1. *Ernst,* német teológiai író, szül. Berlinben 1847 febr. 18. A dogmatika tanára a bécsi egyetem kat. teológiai fakultásán s a Jahrbuch für Philosophie stb. folyóiratot adja ki, amely pedagógiai kérdésekkel is foglalkozik. A középkori skolasztikai bölcseletet műveli (Die Katholicität nach dem h. Augustin, 1873). Főmunkája: System der Philosophie (4 köt., 1883—1886). Újabb művei: Logik (1897); Die immerwährende Philosophie (1900). Újabb időben az egyház által elitélt Schell ellen intézett támadása keltett föltűnést.

2. *C., Franz,* német zeneszerző és zenetudós, szül. Kölnben 1813 jan. 23., megh. Berlinben mint tanár és akadémiai tag 1887 aug. 17. Jeles orgonás, sokoldalú tanár, a Gesellschaft für Musikforschung s a berlini Tonkünstlerverein egyik megalapítója. Főkiadványai: Collectio operum musicorum Batavorum saeculi XVI. (12 kötet, Mainz, évszám nélkül); Musica sacra. Sammlung der Meisterwerke des XVI., XVII. und XVIII. Jahrhunderts (26 köt., Berlin 1839 s köv.); Cantica sacra, XVI—XVIII. sz.-ból (2 kötet u. o.). Maga is írt zenét a Békák (Aristophanes) és Elektra (Sophokles) c. antik művekhez, de újabbszerű oratóriumokat, miséket, kántátékat is.

Commerce (franc., ejtsd: kommersz) a. m. kereskedés, forgalom (l. még *Commercium)*; egy francia kártyajáték neve is.

Commercium (lat.), közlekedés, érintkezés, a nemzetközi jogban az államoknak a szabad forgalomra való joga, l. *Nemzetközi alapjogok.* — A római vagyonjog szerinti forgalma a jogtárgyaknak, ehhez képest vannak forgalomban lévő dolgok, *res in commercio,* és forgalmon kívüli tárgyak, pl. a nagytenger. A polgárságnak (civitas) magánjogi egyik előnye az, hogy a római vagyonjognak megfelelő forgalom (C.) útján csak a civis szerezhet.

Commercy (ejtsd: kommerszi), járási székh. Meuse francia départementban, a Meuse (v. Maas) balpartján, Nancytól 43 km Ny.-ra, (1906) 7836 lak., vaskohóval és vasművekkel, szövőiparral, játékárú- és híres tésztakészítéssel (Madeleines de C.); gabona-, bor- és marhakereskedéssel. XVII. sz.-beli kastélya tüzér-kaszárnyául szolgál, régi bencés zárdája elemi iskoláúl. C. kastélyában laktak egy ideig Leszczynski Szaniszló és Voltaire.

Commère (franc., ejtsd: kommér) a. m. komaasszony; továbbá banya, pletykázó asszony.

Commerson (ejtsd: kommszõñ), *Philibert,* francia botanikus és orvos, szül. Châtillon-les-Dombesban 1727 nov. 18., megh. Isle-de-Franceban 1773 márc. 13. Montpellierben orvostudományt tanult s egy ideig itt mint gyakorló orvos élt. 1756-ban ismét Châtillonba költözött, itt a füvész-kertet alapította; azután több tudományos utazásra ment s 1764. Bougainville-nek (l. o.) földkörül való útjában is részt vett, melyről 160 új növényfajt hozott haza. Egyébként növénytani tanulmányai csak Franciaország és a Földközi-tenger vidékének növényvilágára szorítkoztak.

Commesso (ol.), *lavoro di C.,* összeillesztett munka, mozaik, a női kézimunkában a fölvarrott dísz, applikáció.

Commigratorismus (lat. a. m. együttvándorlás), olyan állatoknál fordul elő, amelyek csupán a helyváltoztatás vagy a petéknek megfelelő elhelyezése kedvéért kapaszkodnak más állatokra

mint közlekedési eszközökre. Ilyenféle eseteket különösen az ízeltlábuak és a halak körében ismerünk. Pl. a gályatartóhal *(Echeneis)* módosult felső sörényúszója segítségével cápákra, teknősbékákra tapad s ezekkel viteti magát.

Commilito (lat.) a. m. fegyvertárs, bajtárs, különösen azok, akik egyenranguak; a német egyetemeken általában a tanulótársak gyüjtőneve.

Comminatio (lat.) a. m. fenyegetés.

Commines, város, l. *Comines.*

Comminges (ejtsd: kommeñzs), Haute-Garonne départementban a Garonne és a Save közötti vidék neve. Egykori francia grófság, amely Sombez fővárosával Gers és Haute-Garonne départementokba kebeleztetett be.

Commiphora *Jacq.*, *Balsamodendron* Kunth, *Balsamea* Gled., *balzsamfa* (növ.), a Burseraceae-család génusza, melynek 63 faja főkép Afrika tropikus és szubtropikus tájain, száraz helyeken, steppéken van elterjedve, egyesek Arábiában és Kelet-Indiában. Fák, gyakran tövises ágakkal; levelük osztatlan, hármas v. páratlanul szárnyas. Viráguk 1—2 ivarú, termésük csonthéjas. Nevezetesebb fajok: *C. abyssinica* (Berg.) Engl. *(mirhafa)*, 10 m. magas fa, Arábia D.-i részén, a Szomáli félszigeten és Abesszíniában. Törzséből megvágás után a levegőn megkeményedő mézgát folyat; ez az, amelyet a kereskedésben *mirha (myrrha, gummi myrrhae)* néven árulnak és füstölésre már ősrégi idők óta használnak. A *C. opobalsamum* (L.) Engl. *(Balsamodendron Gileadense* Knth, *balzsamcserje)*, vesszős ágú 5—6 m. magas cserje Dél-Arábiában és a Szomáli félszigeten. Ágainak végén mézszerű kellemes szagú cseppekben a drága *mekkabalzsam* szivárog elő, nagyobb mennyiségben az ágak kifőzésével nyerik. Keleten még ma is igen becses orvosság, izzasztó, húgyhajtó, kígyó- és skorpiómarást gyógyító szer (l. még *Balsamum)*. Termése azelőtt mint *balzsamszem (carpobalsamum)*, ága mint *fabalzsam (xylobalsamum)* officinális volt. A *C. erythraea* (Ehrenb.) Engl., a Dalak-szigeteken, erősen balzsamos illatú fája a *gafalfa*, ezzel füstölnek a mosékban és ezzel füstölik a vizes edényeket. A *C. Playfairii* (Hookf.) Engl. szolgáltatja a szomáliak *molmol* nevű mézgáját. *C. Roxburghii* és *C. africana*, l. *Bdellium.*

Commis (franc., ejtsd: kommi) a. m. bolti segéd, l. *Kereskedelmi alkalmazottak.* — *C.-voyageur*, a. m. utazó.

Commis intéressé (franc., ejtsd: komizeñtéresszé), kereskedősegéd, ki az üzletnek, melyben alkalmazva van, tiszta jövedelméből bizonyos jutalékot kap.

Commissio (lat.) a. m. megbizás, megrendelés.

Commission, l. *Bizományi ügylet.*

Commissions mixtes (franc.) a. m. vegyes bizottságok (l. o.).

Commissions rogatoires (franc.) a. m. megkereső levelek, l. o. és *Nemzetközi jogsegély.*

Commissum (lat.) a. m. elkövetett, jelesül *C. delictum:* elkövetett bűntett.

Commissura (lat.) a. m. összeköttetés. Az anatómiában C. alatt azokat a rostkötegeket értik, melyek a központi idegrendszernek két szimmetrikusan fekvő részét összekötik. A C.-k biztosítják a két féltekének együttműködését, úgy, hogy az a bilaterális szimmetria, mely testünk legtöbb működésében megnyilvánul, jelenlétüknek köszönhető. A legnagyobb C. a kérges test (Corpus callosum), l. *Agyvelő;* van ezenkívül még több C. is, úgy az agyvelőben, mint a gerincvelőben.

Commis voyageur (franc., ejtsd: kommi vojazsőr) a. m. utazó ügynök.

Committens (lat.) a. m. ügyfél, megbizó (l. o.).

Committo, 1. tesz, pl. contra legem committere: a törvény ellen tenni; 2. vétséggel kiérdemli a büntetést: commissa poena; 3. a kiváltási határidő elteltével a zálog odavész: pignus commissum vagy eljátsza a megszerzést: commissa hereditas.

Commodatum (lat.) a. m. haszonkölcsön (l. o.); a haszonkölcsönbe adó *commodans*, a haszonkölcsönbe vevő *commodatarius.*

Commode (franc., ejtsd: komód), a magas szekrény s az alacsony láda összeegyeztetéséből keletkezett asztalmagasságú, egy vagy többfiókos kényelmesebb szekrény. Nevét ezen tulajdonságától a XVIII. sz. elején kapta, de már a XVII. sz.-ban is használatos volt. A korai darabok az antik szarkofág fölépítését követő olasz ládák mintájára készültek s faragással és bronzokkal gazdagon voltak díszítve. De *Boule* idejében, hogy a gazdag berakásokat lehetővé tegyék, nagy sima felületeket alkottak, többnyire hullámvonalú profillal. Ezt a formáját a C. megtartja egészen XVI. Lajosig, midőn a C.-on uralomra jut az egyenes vonal. A XIX. sz. ismét visszatér a görbe felületekhez. A C.-t más bútorokkal, többnyire íróasztallal gyakran kombinálták.

Commodianus, a legrégibb keresztény latin költő, akinek életéről alig tudunk valamit; reánk maradtak Instructiones adversus gentium deos, pro christiana disciplina és Carmen apologeticum adversus Judaeos et Gentes iratai. Életadatait versei tartalmazzák, megj. Ludwig kiadásában (Leipzig 1877) és újabban Dombart (Wien 1887). V. ö. *Révay* J., C. élete és kora (Budapest 1909); *Zeller* F., Die Zeit K.-s (Tübingen 1909); *Brewer*, Die Frage um die Zeitalter K.-s (Paderborn 1911).

Commodité (franc.) a. m. kényelem; a franciáknál az árnyékszék neve (de ekkor a szót többes számban használják: C.-s).

Commodore (ang.), a spanyol comendador, parancsnok szóból ered, így hívják az osztrák-magyar, német, dán, svéd, angol és az Egyesült-Államok haditengerészeteiben azon sorhajókapitányokat, kik egy hajórajnak vezényletével vannak megbizva, hasonlólag a szárazföldi hadsereg dandárnokjaihoz, kik csak ezredesi rangot viselnek. A C. cím nálunk a hivatalos működéssel megszünik. A hajónak megkülönböztetése végett, melyen a C. tartózkodik, a főárboc ormán egy különleges, úgynevezett C.-lobogó leng, éjjel pedig egy lámpa világít ugyanazon árboc kosara alatt. Jachtegyletek főrangú tagjai is a C. címet viselik; a cs. és kir. osztrák-magyar jachtrajban van egy közös C. és Magyarország és Ausztria számára egy-egy külön Vice-C.

Commodum, 1. haszon, előny, C. temporis az időközi haszon. C. eius esse debet, cuius periculum est, amelyik szerződő fél húzza a hasznot, az viseli a veszélyt; 2. a. m. kényelem, commoditas.

Commodum repraesentationis, 1. a készpénzfizetés előnye, pl. ha a hozomány idő előtt készpénzben visszafizettetik, az időközi kamat a fizető javára számíttatik; 2. azonnali cselekvés, pl. a hozomány azonnali visszafizetése a kedvezményes idő mellőzésével (C. v. scilicet medii temporis).

Commodus, *Lucius Aelius Aurelius,* római császár, Kr. u. 180—192., Marcus Aurelius és Faustina fia, szül. 161. Már mint ifju méltatlannak bizonyult atyjához, ki őt 175-ben magával vitte K.-re s 176-ban uralkodótársává tette. C. akkor is atyja mellett volt, mikor ez 180-ban a dunai táborában meghalt. De megunva a háborut, gyalázatos békét kötött a markomannokkal és Rómába sietett, hogy kedvteléseinek élhessen, míg a kormányzati teendőket kedveltjei végezték el. Kegyetlenségét egy összeesküvés keltette föl, melyet nővére, Lucilla és a szenátus tagjai szőttek ellene. Ezentúl is hadvezérekre bízta a háború teendőit és kedveltjeire a kormányzást, magának pedig az volt a becsvágya, hogy mint gladiátor a játékok alatt fitogtassa a nép előtt ügyességét. 192-ben kamarása, Eclectus, kedvese, Marcia és Qu. Aemilius Laetus, a prétoriánusok vezére, véget vetettek életének, a szenátus pedig megátkozta emlékét.

Common bench, l. *Common pleas.*

Common canter (ang., ejtsd: kommon kenter), közönséges canter (l. o.), rövid galopp, könnyű vadász-galopp.

Commoners (ang.), Angliában mindazok, akik nem tartoznak a nobilityhez, vagyis nem tagjai a főrendiháznak. *Commons House of Parliament* v. *House of Commons* az angol parlament alsó (képviselő) háza; a főrendiház *House of Lords.*

Commonitorium (lat.) a. m. emlékeztető irás, levél.

Common law (ang., ejtsd: komm'n lao) a. m. közönséges jog (jus commune, gemeines Recht, droit commun). Az angol jogban jelenti a XII. sz. végén a szokásból előállott jogot. Jelenti a törvényeken alapuló joggal (statute law l. o.) szemben álló jogot is. Megkülönböztetésül használják a C. kifejezést szemben a római joggal, a modern polgári joggal és más jogrendszerekkel, továbbá szemben a méltányossági joggal (equity v. chancery law), szemben az egyházi joggal s végül legtágabb értelemben használják e kifejezést az általánosan alkalmazott angol jog összeségére, szemben a helyi joggal v. jogszokással.

Common pleas (ang., ejtsd: komm'n pliz), régebben magánkeresetek elnevezése volt, szemben azokkal a jogvitákkal, amelyekben a korona is érdekelve volt. E magánkeresetek eldöntése külön törvényszék elé tartozott, amelynek neve eredetileg Common bench, később Court of C. Törvényes különválása a Magna Charta (l. o.) 17. cikkén alapszik (communia placita non sequantur curiam nostram sed teneantur in aliquo loco certo). L. még *Court.*

Common Prayer Book, lásd *Ágenda* és *Anglikán egyház.*

Commons, *House of,* l. *Commoners.*

Common sense (ang., ejtsd: komm'n szensz) a. m. józan ész. Skóciában a C. filozófiájának nevezték *Reid* Tamás (l. o.) bölcsészetét, mely a józan észt tartotta a filozófiai gondolkodás legfőbb zsinórmértékének. A józan észre mondotta Kant azt a híressé vált szót, hogy nagy adománya Istennek, de élni kell tudni vele.

Commonwealth of England (ang., *angol közügy, állam),* az angol kormányformának neve I. Károly kivégeztetésétől (1649) a Stuartok uralmának visszaállításáig (1660). — *Commonwealth of Australia,* az ausztráliai (angol) gyarmatok 1901. életbe lépett állami szövetségének neve. — *Commonwealth*-nak hívják továbbá az északamerikai Egyesült-Államokban Massachusetts, Virginia, Kentucky és Pennsylvania államot.

Commotio (lat.) a. m. rázkódás.

Commotio cerebri, l. *Agyvelőrázkódás.*

Communards (franc., ejtsd: komünár), a párisi Commune 1871-iki lázadásában részt vett forradalmárok elnevezése. L. *Commune.*

Commune (lat.), a kat. breviarium általános része, l. o. és *Proprium.*

Commune (franc., ejtsd: komün) a. m. község. *C. de Paris,* Páris községe, annak uralma. Szorosabb értelemben a Párisban kitört forradalmi felkeléseket jelenti, különösen a nagy forradalom idejebelit és az 1870—71-iki német-francia háború utánit. Ilyen felkelések azonban már régebben is voltak, pl. 1358. *Marcel* Etienne polgármesteré s 1411. *Caboche* fölkelése. — Az *1792-iki párisi C.* lényegében szervezetlen rémuralom volt, melynek folyamában a párisi községi tanács erőszakos módon a törvényhozó gyűlést és a konventet uralma alá hajtotta, úgy hogy a rémuralom idején tulajdonképen a párisi C. parancsolt egész Franciaországnak. A C. forradalmi szereplése 1792 aug. 10. kezdődött; hatalmának tetőpontján 1793 jún. 2. a girondistákat szolgáltatta a hóhér kezébe. Marat és Hébert megöletésével a C. hatalma is alábbszállt, Robespierre bukásával (1794 júl. 27.) pedig jóformán megtört. A szerencsétlen 1870—71-iki francia-német háború végével a párisi C. újra fölemelte fejét. Ez a mozgalom 1871 márc. 18. kezdődött, amidőn a nemzetőrség elpártolt és a föllázított tömeg Thomas és Lecomte tábornokokat agyonlőtte. Az őrültséggel határos mozgalmat a versaillesi kormány hadserege Mac Mahon vezérlete alatt (1871 máj. 29—30.) véresen elfojtotta. Az utcai harcokban körülbelül 6500 communard vérzett el, igen sok pedig fogságba került, kik fölött a haditörvényszék ítélkezett. V. ö. *Becker* B., Geschichte der revolutionären Pariser C. 1789—94 (1875) és Geschichte u. Theorie der Pariser revolutionären C. des Jahres 1871 (Leipzig 1879); *Cluseret,* Mémoires (3 köt.); *Du Camp,* Les convulsions de Paris (Paris, 4 köt., 8 kiad. 1897); *Morin,* Histoire critique de la Commune (1871); *Lauser,* Unter der Pariser C. (Leipzig 1879); *Meerheimb,* Die Pariser C. (Berlin 1880); *Lissagaray,* Gesch. der K. von 1871 (3. kiad. 1894); *Margueritte* Paul et Victor, Une époque. La C. (1904).

Commune affranchie (franc., ejtsd: komün afrãnsi), Lyon neve a rémuralom alatt. L. *Lyon.*

Commune feudum (lat.) a. m. összhűbér.

Commune jus, l. *Jus* és *Jog.*

Communeros *(comuneros),* az 1520-iki spanyol felkelés tagjai, akik a városi községek (comunitades) vezénylete alatt V. Károly király kényuralma és különösen idegen tanácsadói ellen összeesküdtek, az új adók eltörlését és a régi kiváltságok és népjogok megtartását sürgették. A C. Avilában szent juntát alakítottak és Őrült Johannát (l. o.) igyekeztek ügyük számára megnyerni. De ez nem sikerült és hadaik a nemességtől 1521. Villalar mellett széjjelverettek. Csak Toledo városa folytatta még 1522-ig Padilla János és neje alatt az ellenállást. — *C.* v. *Padilla fiai* továbbá neve annak a titkos politikai társaságnak, melynek tagjai 1820. a spanyol szabadkőmivesek szövetkezetéből kiválva, a népfenség elve, valamint a jogegyenlőség mellett küzdöttek. A társaság 1822. 40 ezer, később pedig 70 ezer lovagot számlált. Szervezetök a lovagrendek szervezetére emlékeztet, nagy gyűléseiket erődöknek, szaküléseiket pedig sáncoknak nevezték. Első vezéreik Ballesteros és Alpuente voltak. Eleintén a C. tagjai a szabadkőmivesekkel teljesen egyetértettek, de 1822. hatalmi versengés támadt a rokoncélú egyesületek között. A második restauráció (1823) feloszlatta a társaságot.

Communes res (lat.), mindenkinek használatára rendelt dolgok, melyek senkinek sincsenek kizárólagos tulajdonában, pl. a levegő, a folyóvíz, a tenger stb.

Communicatio (lat.) a. m. közlekedés. — Retorikai értelemben l. *Anakoinózis.*

Communicatio idiomatum (lat.), az a beszédmód, mellyel Jézusban az emberi dolgokat a Fiuistennek s az istenieket az ember Jézusnak tulajdonítjuk. A C.-nak használata a nestorianizmus idejében jele volt az igazhitüségnek. A C.-t ugyanis csak az használhatja, aki vallja, hogy Jézusban az isteni és az emberi természet egy személyben egyesültek. Aki ellenben, mint a tévtanító Nestorius konstantinápolyi patriárcha tevé, Krisztusban az Istent és az embert mint két külön személyt szétválasztá, az az ember Krisztusról istenieket és viszont nem állíthatott.

A Krisztus kettős (isteni és emberi) természetének egy személyben való egysége maga után vonja a természetek közösségét (communio naturarum), ez pedig a természetek sajátságainak közlését. Az utóbbi tant, melynél fogva Krisztus isteni természete a maga sajátságait (így nevezetesen a mindenhatóságot, mindenüttjelenvalóságot stb.) közli az emberi természettel, miből foly, hogy az ő teste és vére is jelen van az úrvacsorában, az ev. luteránus teológusok, kiváltkép Brenz (l. o.) és a Formula Concordiae szemben a református teológusokkal hangsulyozták, mint akik szerint a sajátságok közlése csakis képleges értelemben, vagyis mint alloeosis fogadható el.

Communicatio in sacris (lat.) a. m. részvétel az istentiszteletben. C. általában minden részvétel, mely által másokkal egy istentiszteletet végzünk, vagy egy istentiszteleten jelen vagyunk. Szorosabban és közönségesen azonban C. alatt a katolikusoknak a nemkatolikusokkal a szent dolgokban való közlekedését értjük. Ez a közlekedés tényleges (activa) vagy szenvedőleges (passiva). Az előbbi az, midőn a kat. a nem kat. istentiszteleteken v. bármely más vallási cselekvényben részt vesz. A tényleges közlekedés általában, de nem föltétlenül tilos. A szenvedőleges közlekedés az, midőn megengedtetik, hogy a nemkatolikusok a katolikus istentiszteleten jelen lehessenek v. előnyben részesíttessenek.

Communicatoriae literae (lat.) a. m. írott közlemény. Különösen azokat a leveleket nevezik igy, melyekkel a felszentelt püspök hivatalának elfoglalását kartársainak tudtul adja.

Communio (lat.) a. m. közösség, egyházi nyelvhasználatban jelenti a kölcsönös jogokat és kötelességeket magában foglaló azt az összeköttetést, melyben ugyanazon vallási testületnek v. egyháznak a hit egysége által egybefűzött tagjai vannak. Ez összeköttetésből és annak jogaiból való kizárás pedig az *excommunicatio.* C. a katolikusoknál az áldozás (l. o.), a protestánsoknál az úrvacsora (l. o.).

Communio bonorum (lat.) a. m. vagyonközösség.

Communio sanctorum (lat.) a. m. *Szentek egyessége* (l. o.).

Communiqué (franc., ejtsd: kommüniké) a. m. beküldött (ujságba), különösen valamely dologban közzétett helyreigazító közlemény, melyet a lap a kormánytól vagy hatóságtól kap.

Communis (lat.) a. m. általánosan elterjedt, közönséges; továbbá: közös.

Communismus és *communista,* l. *Kommunizmus.*

Communitas (lat.) a. m. község, közösség.

Commutator (lat.), l. *Kommutátor.*

Como, 1. *tartomány* Észak-Olaszországban, Tessin svájci kanton, Bergamo, Milano és Novara olasz tartományok közt, 2859 km² területtel, (1910) 634,753 lak. É.-i része hegyvidék, D.-i része sík. Az Adda, Olana és Tresa a nagyobb folyói, a Lago Maggiore, a Lago di C., di Varese és di Lugano a tavai. Éghajlata enyhe és kellemes; földje termékeny (búza, gyümölcs, kender, szőllő), a magasabb helyeken legelők. Ereit nem bányászszák, de alabastromát, paláit és épületköveit messze elviszik. Szövőipara virágzik, különösen átmeneti kereskedelme élénk. Idegenek sokan látogatják. 3 járásra (circondario) oszlik; ezek: C., Lecco, Varese. — 2. *C.,* az ugyanily nevű tartomány *fővárosa,* 48 km.-nyire Milanótól, a C.-tó DNy.-i ágának D.-i végében, gőzhajó-állomás és püspöki székhely, 38,895 lakossal, akik selyem-, bársonyszövéssel, keztyükészítéssel, szappangyártással és kőfaragással foglalkoznak; sokan pedig nálunk, Ausztriában, Németországban és Svájcban tükrökkel, képecskékkel, optikai üvegekkel házaló kereskedést űznek. A várost tornyokkal ékesített falak veszik körül. Templomai közül legkiválóbb a gót izlésű székesegyház (XIV. sz.). Egyéb kiváló épületei: a városháza, a régi erőd helyén épült szinháza, Vico külvárosában a Gallino-, a Jovius- és az Odescalchi-palota. A tó partján szép gyümölcsösök, ligetek, nyaralók vannak. A Villa Plinianáról már Plinius is meg-

emlékezik. A Piazza Vittoriát Garibaldinak, kikötőjének környékét pedig Voltának Marchesi által készített szobra ékesíti. C.-ben született Coelius költő, ifjabb Plinius, némelyek szerint idősebb Plinius is, Jovius történetiró, Volta, XIII. Kelemen és XI. Ince pápa. C. (Comum) a rómaiak, a lombard királyok és német császárok idejében is fontos város volt. Fénykorát a XI. és XII. sz.-ban élte és mint a ghibellin-párt feje, Milanónak volt versenytársa. 1127-ben földúlták, de csakhamar újra fölépült. 1335 után a Della Torrek, a Viscontiak és 1450. a Sforzák birtokába került és ezentúl Milano sorsában osztozott. V. ö. *Cantu*, Storia della città e diocesi di C. (1829).

Comocladia *P. Br.* (növ.), az Anacardiaceae család génusza; 9 faja Közép-Amerikában és Nyugat-Indiában honos. Fák, mindegyikük ragadós fekete, igen csipős nedvet tartalmaz. A *C. integrifolia* Jacq. (franc. Bressilet) és a *C. dentata* Jacq. (Guao) termésével feketére festenek, mindkettő a Nagy-Antillákon. A *C. glabra* Spreng. (Portorico) égető nedvétől a benszülöttek nagyon félnek.

Comodo, *comodamente* (ol., ejtsd: ko—) a. m. kényelmesen. *Allegro C.* a. m. ne túlgyorsan.

Comoedia, l. *Vígjáték.*

Comonfort, *Ignacio,* a mexikói köztársaság elnöke, szül. La Puebla de los Angelosban 1812 márc. 12., megöletett 1863 nov. 13. 1833-ban mint Santa Ana (l. o.) híve, La Puebla várost hosszasan védelmezte. 1844 óta ismételten képviselőnek választották, 1846. pedig Mexikó főváros polgármesterévé választotta. 1855-ben elnökhelyettes, majd elnök lett. A hadsereg és a papság ellenállását 1856 megtörte és 1856 márc. 31. elrendelte, hogy a klerus többé földbirtokot nem szerezhet. 1858. a fölkelő Zuloaga tábornok Mexikó elhagyására kényszerítette. Előbb azonban Juarezt (l. o.) nevezte ki utódjául. Később még egyszer visszatért hazájába s mint tábornok küzdött a franciák ellen, azonban egy guerilla-csapat San Luis Potosi közelében megölte.

Comorin v. *Komorin-fok,* Elő-India (l. o.) legdélibb pontja.

Comoro-szigetek, l. *Komoro-szigetek.*

Como-tó, *Lago di C.,* az ókorban *Larius Lacus,* Felső-Olaszország egyik festői fjordos tava a Lepontini- és Rhäti-Alpok ágai közt, amelyeknek legnagyobb magassága (Monte Legnone) 2610 m. Hosszabb tengelye ÉD.-i irányban van. Közepe felé, a Bellagio-foknál két ágra oszlik; a DNy.-i Como városnál, a DK.-i pedig Leccónál végződik. Az osztatlan tó 22 km., a DNy-i 27 és a DK.-i 18 km. hosszú; legnagyobb szélessége Cadenabbia-nál 4630 m.; legnagyobb mélysége 406 m.; a tengerszin fölötti magassága 199 m.; egész területe 152 km². A beléje ömlő 64 folyó és patak közül legnagyobbak: az Adda, a Liro, az Albano, a Telo, a Breggia, a Varrone, Pioverna és Galdone. Egyedüli lefolyása a Leccói ágból az Adda. Hóolvadás után a tó felszine néha 5 m.-rel emelkedik; az emelkedést még fokozza a tirano nevű északi szél. A ciprusokkal, mirtuszokkal, agavékkal és déligyümölcsfákkal környékezett, halakban gazdag, világos kékszinű tónak festői szépségeit a partokon épült községek és nyaralók is emelik. Amazok közt a jelentékenyebbek: Bellano, Varenna, Domaso, Menaggio, Bellaggio, Cadenabbia, Laglio, Como, Lecco stb., emezek közt a Villa Vigoni, Thorwaldsen, Marchesi stb. szoborműveivel; a Villa Giulia; a Villa Carlotta (l. o.); a Villa Taglioni; a Villa Pizzo; a Villa d'Este stb. V. ö. *Lund* T., The lake of Como. Its history, art and archaeology (London 1910).

Comp., l. *Co.*

Compact (lat.), tömör, szilárd, tömzsi.

Compactor *Bálint* (családi néven *Gevers* Bálint), XVII. sz.-beli magyar könyvnyomdász Kassa városában. Eredetileg könyvkötő volt és vezetéknevét is a mesterségétől: a kompaktorságtól kapta. A könyvnyomtatás Kassán 1640. megszünvén, a városi tanács később C.-t vélte alkalmasnak arra, hogy a város nyomdáját átvegye. C. 1653. csakugyan meg is vette a város nyomdáját s magyar és német betükön kívül görög betükkel és betüöntő készülékekkel is fölszerelte azt. 1656 elején már nem volt életben. Halála után *Severini* Mátyás vette meg a műhelyét.

Compagni (ejtsd: kompánnyi), *Dino,* olasz iró, szül. Firenzében valamivel 1260 előtt, megh. u. o. 1324 febr. 26. Élénk részt vett szülővárosa pártharcaiban és 1293. a gonfaloniere della giustizia magas méltóságára is emelkedett. Épp úgy mint Dante, a *fehérek* részén küzdött és mikor ezek elbuktak, ő is teljesen visszavonult a közügyektől. Legfontosabb munkája: Cronica delle cose occorrenti ne' tempi suoi c. (1280—1312) történelmi munkája, melynek tárgya főkép a firenzei velfek közti pártszakadás, ugyanaz, amelynek oly nagy fontossága van Dante életében is. C. az eseményeket ugyanazzal az erkölcsi felháborodással beszéli el, melylyel a *Divina Commedia* költője beszél róluk; minthogy magának is nagy része volt bennök, élénken és közvetlenséggel tárgyalja őket és sokszor egy-egy vonással kitünően tudja festeni az embereket és a helyzeteket egyaránt. Minthogy halála után utódai — félvén a következményektől — sokáig rejtegették a kéziratot, sokan kétségbe vonták eredetiségét is, amiből aztán hosszú ideig tartó és szenvedélyes irodalmi harc fejlődött, mignem Isidoro del Lungo befejezte a vitát; Dino C. e la sua Cronica c. nagybecsű háromkötetes munkájában. Mai napság már eldöntött dolog, hogy a mű eredeti, hiteles és csakugyan Dino C. a szerzője. Neki tulajdonítják a L'Intelligenza c. tanító költeményt is. Magyarra ford. *Rácz* Miklós (Középkori krónikások, Brassó 1902).

Compagnie (franc., ejtsd. koñpanyí), társaság, társulat. A katonaságnál a csapatok századainak francia és innen átvett német elnevezése.

Compagnie Générale Transatlantique, l. *Gőzhajózás.*

Compagnon (franc., ejtsd: koñpanyoñ) a. m. társ, üzlettárs.

Compagnonnage (ejtsd: koñpanyonázs), Franciaországban a mesterlegények szövetsége, mely visszanyúl a középkorba. Eredetileg csak az építőiparhoz tartozó legények lehettek tagjai a szövetségnek. 1830 óta Société de l'Union név alatt reform-párt keletkezett, mely csak gyakorlati célokat követett. A C. célja volt a mesterlegények

támogatása vándorlásaik alatt, munkaközvetítés, betegsegélyezés, de azonkívül a munkások érdekeit mindenkoron védte és a munkás-sztrájkokat is rendezte. Egyes mesterségeknél még most is megvan a C., így a párisi ácsoknál.

Company (ang., ejtsd: kompani) a. m. kereskedelmi társaság.

Comparaison (franc., ejtsd: koñparezóñ), összehasonlítás, egybevetés; *en C.*, összehasonlítva, egybevetve; *sans C.*, egybevetés nélkül, minden összehasonlítás kizárásával.

Comparatio (lat.) a. m. összehasonlítás, a nyelvtanban, l. *Fokozás*. *Comparativus* a. m. középfok.

Comparetti, *Domenico*, olasz filológus és irodalomtörténész, szül. Rómában 1835 jún 27. Eleinte természettudományokkal foglalkozott és csak később adta magát mostani szakmájára. Munkái a görög filológia, az összehasonlító irodalomtörténet és az olasz irodalomtörténet korára terjednek ki. Legfontosabb műve: Virgilio nel medio evo (V. a középkorban). D'Anconával együtt ő adta ki a régi olasz versek egyik legérdekesebb gyüjteményét: Le antiche rime volgari secondo la lezione del Codice Vaticano 3733. Irt egy becses könyvet a Kalevaláról, fordította Pindarost és Sapphót. Szerkeszti a Rivista di filologia classica és Museo ital. di antichità classica c. folyóiratokat.

Comparse (franc.) a. m. némaszemélyzet, más néven statiszta v. figuráns. A betanítójuk neve statisztavezető. Ők ábrázolják az illető darabokban a tömeget v. sokaságot, v. amint a szinházi jargon nevezi: népséget és katonaságot. Angliában állandóan fizetett statiszták vannak, míg a kontinensen a figuránsok esetről-esetre kapnak díjakat s ez az oka annak, hogy a tömeg az elsőrendű szinpadokon is ritkán felel meg a művészi követelményeknek.

Compartimento (ol.) a. m. elválasztott tér, rekesz; továbbá kerület; vasúti kocsi-szakasz.

Compascuum (lat.) a. m. közlegelő, közös legelő; *jus compascui* vagy *compascendi*, legeltetési jog másnak birtokán.

Compasso (olasz) a. m. iránytű (l. o.).

Compater (lat.) a. m. koma, keresztkoma; *compaternitas*, komaság.

Compatibilis (lat.), l. *Kompatibilis*.

Compatriota (lat.) a. m. földi.

Compayré (ejtsd: koñperé), *Jules Gabriel*, francia pedagógus, szül. Albiban 1843. 1874—81-ig a filozófia tanára volt a toulousei egyetemen, 1881—1889. képviselő, majd a poitiersi akadémia rektora. Részt vett a népoktatás átalakításában. 1907 óta az Acad. des sciences morales et politiques tagja. Sok pedagógiai munkája közül az Éléments d'éducation civique (1881), melyet a felekezetnélküli iskolák számára írt, több százezer példányban terjedt el s 1883. Rómában az indexre került. L'instruction civique (1883), Cours de pedagogie theorique et pratique (1897) s más művein kívül nevezetes a francia akadémiától kitüntetett L'évolution intellectuelle et moral de l'enfant (2. kiad. 1896; német ford. Die Entwicklung der Kindesseele, az Internat. Bibl. für Päd. I. kötete, Altenburg 1900).

Compelle intrare *v. coge intrare* (lat.) a. m. kényszerítsd a belépésre. Krisztus e szavainak (Lukács ev. 14, 23) az egyház soha nem adta azt az értelmet, hogy a pogányokat kényszerítő erővel kell a kereszténységre szorítani. De a megkereszteltekkel szemben az erkölcsi kényszerítést jogosnak tartotta nemcsak Szt. Ágoston, hanem minden egyházatya, minden nagyobb teológus, a római pápák, s a római jog is. V. ö. *Hergenröther*, Kath. Kirche und christlicher Staat.

Compensatio (lat.) a. m. beszámítás (l. o.). *Verba verbis, verbera verberibus compensantur*, régi magyar jogi példabeszéd, amely szerint a kölcsönös becsületsértések s a kölcsönös testi bántalmazások egymást kölcsönösen törlesztik. Tehát a kölcsönös sértések miatt a sértők egyike sem vonható jogilag felelősségre. Ma ez csak a becsületsértésre áll (Btk. 275. §, l. o.); ha a bántalmazás testi sértést okozott, a kölcsönös bántalmazások beszámításának nincs helye.

C. a *tőzsdén* a. m. valamely tőzsdei műveletnek teljesen megfelelő, de ellenkező irányú művelettel való kiegyenlítése. Igy egy és ugyanazon fajta értékpapir vásárlási megbízását bankok s tőzsdeügynökök ki szokták egyenlíteni, ha ugyanabból a fajta papirból ép annyinak eladására van megbízásuk. De ha az ellentétes megbízások nem is vonatkoznak azonos mennyiségekre, akkor is a C. műveletével egyenlítik ki nagyobb mennyiség vételére vagy eladására vonatkozó megbízást és csak a fennmaradó különbözetet veszik v. adják el a tőzsdén. A C. céljából történt vásárlások v. eladások árfolyamai különbözők is lehetnek.

C. és C.-s zavarok, l. *Szívbajok*.

Compensatis compensandis (lat.) a. m. kiegyenlítve a kiegyenlítendőket.

Compère (franc., ejtsd: koñper), koma; továbbá titkos társ, segítő, pl. egy bűvésznek titkos társa, ki vele összejátszik.

Compesce mentem (lat.) a. m. fékezd meg indulatodat.

Competens (lat.), illetékes, jogosult.

Competentia (lat.) a. m. illetmény (l. o.), a perjogban a. m. illetékesség, l. *Bírói illetékesség*.

Competition (ang., ejtsd: kompitísn) a. m. verseny, versenyzés; *unfair C.*, tisztességtelen verseny.

Compiègne (ejtsd: kompieny), jár. székhely Oise francia départementban, az Oise balpartján, Páristól 72 km ÉK.-re az északi vasút mellett, (1906) 16,868 lak., vászon-, hajókötél-, cukor-, sör-, billard-gyártással, csónak- és alagcső-készítéssel; len- és kendertermeléssel; szén-, fa- és gabonakereskedéssel. Említésre méltó a St. Germain (XV. sz.), St. Antoine (XII. sz.) és St. Jacques (XII. és XV. sz.) templom; a Kopasz Károlytól eredő és XV. Lajos építésze, Gabriel által újjáépített kastély (gazdag műkincsekkel), a Jeanne d'Arc torony (XIII. sz.), gotikus városháza, kereskedelmi törvényszéke, főiskolája, muzeuma és nagy kórháza. A város közelében 14 km^2-nyi erdőterület, amely évente 45,000 m^3 fát szolgáltat. C. a régi Compendium, majd Carolopolis. 833-ban Jámbor Lajost C.-ban trónvesztettnek nyilvánították; 987. itt halt ki a Karolingi család;

1430. itt esett angol fogságba az orléansi szűz; 1810. I. Napoleon Mária Lujzával ebben a városban találkozott először.

Compilatae Constitutiones *regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum* (lat.), gyüjteménye azoknak az erdélyi törvényeknek, melyek az «Approbáták» kiadása után, 1645—69-ig keletkeztek. A munka célja volt, mint I. Apafy Mihály fejedelem megerősitő okleveléből kitünik, az elavult, homályos törvények közül a kötelező erővel birókat kiválasztani, az ellentéteket kiegyenliteni, hogy igy a gyakorlati igényeknek megfelelő törvénykönyv jöjjön létre. Legujabb jegyzetekkel kisért kiadását adták *Kolosvári* S. és *Óvári* K. (Budapest 1900).

Compilatio (lat.), tkp. zsákmányolás. Az *irodalomban* egy munkának különböző művekből, minden eredetiség nélkül való összetákolása; továbbá összeállitott gyüjtemény, ilyen értelemben pl. a biblia is C.

Compilationes antiquae (lat.), egyházi jogforrás-gyüjtemények, amelyek Gratián dekrétuma és a IX. Gergely dekretális gyüjteménye között való időben jelentek meg. Régi gyüjtemények a nevük, mivel a IX. Gergely előtti időt tempus antiquumnak nevezték. E gyüjtemények pápai dekretálisokat, zsinati határozatokat és szent atyákból vett helyeket tartalmaznak. A C. alkotják a IX. Gergely gyüjtemény tartalma nagy részének és rendszerének alapját.

Compitalia (lat.), a hajdani Rómában minden évben, többnyire januárban, a Lares compitales tiszteletére tartott népünnep.

Compitum (lat.) volt a neve a régi rómaiaknál a keresztutaknak, kivált a falusiaknak. Az ilyen keresztező utak mellett az ú. n. *Lares Compitales* tiszteletére oltárokat és kápolnákat állitottak fel, melyeknek szintén C. volt a nevök.

Complaisance (franc., ejtsd: komplézansz) a. m. szivesség, előzékenység; *par C.*, szivességből; *complaisant*, szives, előzékeny, ildomos.

Complémentaire (franc.) a. m. kiegészítő. A betéti társaságoknál (l. o.) azok a tagok, akik csak betétjeik erejéig felelősek a társaság kötelezettségeiért; magyarul külső tagoknak hívják, mert az üzlet belső vezetésébe és a vagyon kezelésébe nincs beleszólásuk, csakis az évi mérleg megtekintésére van joguk; nevük a cégnévben nem szerepelhet és cégvezetői vagy üzletvezetői meghatalmazást nem nyerhetnek, mert ebben az esetekben belső tagoknak volnának tekintendők. Különben a betéti társaság belső ügyeire nézve a társasági szerződés irányadó, ennek nem létében pedig a K. T. 125—146. §-ai az irányadók.

Complémentaire-szinek a. m. kiegészítő szinek. Newton ama szineket nevezte igy, amelyek együttesen a fehér szín érzetét keltik. A zöldnek pl. kiegészítő szine a vörös, a kéknek a narancsszin. Minden színnek megvan a maga kiegészítő szine; mert nyilvánvaló, hogy az illető szinben a spektrum bizonyos szinei hiányzanak, utóbbiaknak keveréke tehát oly színt ad, mely az előbbihez hozzátéve, a spektrum összes szineinek keveréke keltette szint ad, azaz fehér szint. A C. tehát lehetnek egyszerüek s összetettek.

Complement-himek, l. *Törpehímek*

Complet, *komplet* (lat.) a. m. teljes; *kompletálni*, kiegészíteni.

Completorium (lat.) a. m. befejező részlet, a kat. papoktól minden nap mondandó imádságnak (breviarium, l. o.) utolsó, 7-ik, befejező része, mely tartalmánál fogva az esti imának felel meg.

Complex (lat.) a. m. bűntárs. XIV. Benedek Suprema és egyéb constitutiói szerint a gyóntatóatyának tilos a C. nevét kérdezni és excommunicatio (l. o.), valamint más szigorú büntetés éri azokat, akik az ellenkező gyakorlatot védelmezik. — C. alatt azonban különösen oly személyt értünk, aki valamely pappal erkölcs ellen való vétket követett el. Az ilyen pap az illető személlyel szemben elveszti a bűnbocsátó joghatóságot, kivéve a halál esetét (in articulo mortis), ha más pap nem található v. nagy botrány támadna. Az ez ellen vétő pap a pápának különösen fentartott exkommunikáció alá esik.

Complexus (lat.) a. m. összefoglalás.

Complicitas (lat., completből, fr., *complicité*) a. m. bűnrészesség complice a. m. bűnrészes, l. *Részesség*.

Compliment (franc., ejtsd: koñplimáñ), udvariasság tanusítása szóban, írásban, egyáltalában a külső viselkedésben, hogy ezzel másnak kellemeskedjünk. Ez a francia udvar révén a XVII. és XVIII. sz.-ban valóságos szertelenséggé fajult, főleg az úri társaságokban. De nagy szerepet játszik még ma is a fejedelmi udvarokban, ahol minden módja szertartásszerűen van megállapitva.

Complot (franc.), bűnszövetség, összeesküvés.

Complutum, Alcala de Henares spanyol város, régi neve. *C.-i biblia*, l. *Poliglott*.

Compluvium (lat.), a hajdani római házban a tető nyilásának neve az atriumban (l. o.); az alatta levő medence, mely az esővizet fölfogta, az *impluvium*.

Compó *(Tinca,* állat), a ponty-félék (l. o.) családjába tartozó halnem, szájzugában egy-egy bajusszal, torokfogai bunkósak, csak egy sorban állnak, bognártüskéje nincs. Egyetlen faja a *nyálkás C. (Tinca vulgaris* Cuv.), melynek színe a tartózkodás helye szerint változó, mocsaras vizekben zöldes fekete, elevenebb vizekben oldalai sárgarezesen áttetszők, folyóvizekben a gyöngyház kagylóira emlékeztetően színtjátszó. Hossza legfeljebb 70 cm., súlya 3—4, csak kivételesen 5—6 kg. Csendes, iszapos vizeket szeret s itt az iszapot túrva, rovarokkal és korhadó növényrészekkel táplálkozik, az iszapba vonul és téli álmot alszik. Ívási ideje márciusra és júniusra esik. Húsa kövér, porhanyós. Hazánk vizeiben igen gyakori. Népies nevei: cigányhal, haldoktor, sárhal, gyászkeszeg, vargahal, varjuhal, zöldike, tathal stb. Legszebb válfaja az *arany-C. (Tinca chrysitis* Agass.). V. ö. *Herman* O., A magyar halászat könyve. II-ik köt., 692. lap.

Compókhal (állat), a pirosszemű kele *(Scardinius erythrophthalmus* L.) népies neve.

Compositae (növ.), l. *Fészkesek*.

Compositeur (franc., ejtsd: koñpositőr) a. m. zeneszerző.

Compositio (lat.), l. *Kompozició*, mint *jogi* kifejezés: kártérítés (l. o.).

Compositum (lat.), l. *Összetétel*.

Compos mentis (lat.) eszének birtokában, beszámítható állapotban.

Compossessio (lat.) a. m. birtokközösség; a magyar jogban (compossessoratus is) közbirtokosság; *compossessor* a. m. közbirtokos, (l. o.).

Compostela, város, l. *Santiago de Compostela*.

Composto v. *composta* (franc. *composé)* a. m. komponálta, azaz szerzette.

Compound (ang., ejtsd: kompaund) a. m. összetett. A gépészetben a kéthengeres, 90° alatt álló forgattyukkal dolgozó gőzgépeket nevezik *C.-gépeknek,* ha az egyik henger nagy-, a másik pedig kisnyomású gőzzel dolgozik.

Compound-dinamogép mágnestörzsei mind a főáramkörű, mind a mellékáramkörű tekercset tartalmazzák, s így a mágneses teret két áramkör állítja elő, l. *Dinamoelektromos gépek*.

Compound-kerék, l. *Fogaskerék*.

Compound-lemez, l. *Hajóvért*.

Compound-lokomobil, l. *Lokomobil*.

Compound-lokomotiv, l. *Lokomotiv*.

Compound-lövedék, l. *Lövedék*.

Compresse (fr., ejtsd: koñpresz), többszörösen összehajtogatott, puha gyolcsból vagy patyolatból készült kötőszer (borogatásra, nyomókötésre). — A nyomdászatban C. szedés a. m. sűrű szedés, a táblázatos szedés ellenkezője.

Compressio (lat.) a. m. összenyomás (pl. gázoké, folyadékoké); gyakran használatos technikai, fizikai műszó.

Compressorium (lat.), sebészeti műszer, mely értörzsnek összenyomására szolgál. Elavult eszköz, mely csonkításkor a vérzés csökkentésére, erős vérzésekkor a vérzés időleges csillapítására volt használatos. Ma az Esmarch-féle vértelenítő eljárás (a végtagnak rugalmas pólyával való lefűzése) pótolja. Francia neve tourniquet, l. *Csonkítás*.

Compromise (ang.) a. m. megegyezés, megállapodás. A lóversenysportban valamely verseny két résztvevője tulajdonosának megegyezése arra nézve, hogy a komoly küzdelem elkerülése céljából a dijat megosztják. A C.-t a mi versenyszabályaink szigorúan tiltják.

Compromissum, megalkuvás, l. *Kompromisszum*.

Compsognathus (paleont.), l. *Dinosauriusok*.

Comptabilité, l. *Komptabilitás* és *Számvitel*.

Comptant (franc., ejtsd: koñtañ) a. m. készpénzzel fizetve.

Compte (frc., ejtsd: koñt) a. m. számla; *C.-rendu* számlabefejezés; beszámoló jelentés, gyűlésről szóló értesítés, jegyzőkönyv.

Compteur (franc., ejtsd: koñtőr) a. m. számoló, továbbá gazométer, gázóra.

Comptoir (franc., ejtsd: koñtoár) a. m. számolóasztal és számoló-szoba. A kereskedő üzleti irodáját nevezik így, ahol az összes írásbeli teendőket végzik. *C.-Wissenschaftnak* nevezik németül azt a tudományt, mely a kereskedelmi irodákban szükséges összes tudnivalókat foglalja egybe.

Comptonit (ásv.), azonos a Thomsonittal (l. o.).

Compulsor (lat.) a. m. serkentő, figyelmeztető, a kolostorban az a személy, aki a szerzetesekkel az ima- s énekórákat tudatja.

Compurgator (középk. lat.), eskütárs (l. o.).

Computatio civilis, l. *Időszámítás*.

Computus (lat.), általában azon számítások összesége, melyekkel valamely időpont határoztatik meg, különös (kronológiai) értelemben azok a különböző szabályok, ciklusos számítások, melyekkel a Hold járására alapított egyházi évet a polgári napi évvel szokás összhangzásba hozni, tehát a különböző Hold- és Nap-körök, az aranyszám, a vasárnapi betű stb.

Comstock-Lode (geol.), az északamerikai Unió Washoe államában egy hatalmas nemes érctelér a Sierra Nevada K.-i tövében. Ezen tömzsszerű telér helyenkint 100 méternél is vastagabb. A nemes fémek arany, ezüst, stephanit, polybazit, ezüsttartalmú galenit és pyrargyrit. A mellékkőzet zöldköves andezit (propilit). Ezen ércformáció és mellékkőzete analog a magyarországiakkal. 1860 óta a C. kb. fél milliárd dollárnyi nemes ércet szolgáltatott.

Comte (franc., ejtsd: koñt), a latin comesből, a. m. gróf; *comtesse*, grófnő.

Comte (ejtsd: koñt), 1. *Auguste*, francia filozófus, szül. Montpellierben 1798 január 19., megh. Párisban 1857 szept. 5. Montpellierben és Párisban tanult; 1818. megismerkedett Saint Simonnal, kinek nézetei hatással voltak reá, de már 1822., amidőn első kis művét: Système de politique positive kiadta, meghasonlott vele és elvált tőle. 1820-ban az Organisateur, 1822. a Le Producteur munkatársa lett. 1826-ban, miután megnősült volt, megkezdte előadásait a pozitiv filozófiáról, amint rendszerét nevezte. De a túlságos szellemi munka megzavarta elméjét, úgy, hogy tébolydába kellett vinni, öngyilkossági kisérletet is tett. De már 1828. újra folytatta előadásait. Közben kiadta művét: Cours de philosophie positive, melynek első kötete 1830., az utolsó, hatodik kötete pedig 1842. jelent meg. 1845-ben elvált nejétől, miután megismerkedett Clotilde de Vaux-val, egy a férjétől elvált nővel, ki iránt szenvedélyes és misztikus szerelemre gyuladt. Ez időben kezdődik új fejlődési korszaka, melyben ugyanaz a férfiú, ki főművében a vallás idejét lejártnak bizonyította, új vallás alapításán fáradozik, az emberiség, «a nagy való» vallásán, melynek ő a főpapja s törvényhozója. E vallásnak kultuszát is megállapította. Rendszeresen az 1851. megjelent Système de politique positiveban fejtette ki e nézeteit (4 köt. 1851—1853). Ehhez járult a Catéchisme positiviste, a Calendrier positiviste s egy nagy rendszeres munka: Synthèse subjective, melynek első s egyetlen kötete röviddel halála előtt 1856. jelent meg. Az új fejlődési korszaktól kezdve hívei két táborra oszoltak; az egyik rész nem követi a mestert vallási vagy szubjektiv evolucióján; ezek közé tartozott a híres *Littré,* aki azt mondja róla, hogy a lángész sugarai világították meg s az emberi fejlődés legkiválóbb munkatársai közé tartozik. Littré kitünő munkát is írt C.-ról: A. C. et la philosophie positive (2. kiadás 1864) s 1866. A. C. et Stuart Mill. Angliában is sok a követője: Miss *Martineau, Congreve* és *Bridges* műveit angol átdolgozásban tették közzé, Stuart *Mill* A. C. and the positivism című külön művet írt róla

(1865), *Buckle, Tylor, Caird* (The social philosophy and religion of C., Glasgow 1885, 2 kiad. 1893) sokat foglalkoznak vele, *Lewes*, a filozófia történetirója, kinek munkája magyarra is le van fordítva, e művében bőven foglalkozik C.-tal, azonkívül külön művet is írt róla: A. C. philosophy of the positive sciences (1874). Ide tartozik C. levelezése Millel: Lettres d'A. C. à John Stuart Mill 1841—1846, mely 1877. jelent meg Párisban. A tábor másik vége a misztikus és rajongó C.-ért is rajong, szentként tiszteli emlékét s a házban, melyben a mester lakott s melyet a pozitivista község számára meg is vettek (Rue Monsieur le Prince), gyűléseket tart, hitközség-félét alkot, melyben a mester megállapította kultuszhoz ragaszkodik. E község feje Pierre *Laffitte* volt, ki később a tudományok történetének tanára volt a Collège de France-on. Londonban is vannak pozitivista hitközségek. Sok híve e «vallásnak» azonban sehol sem található.

A pozitivizmus, így nevezte C. a maga rendszerét s ebben az értelemben terjedt azóta el e szó, mindenekelőtt egy, a históriai fejlődésről való föltevésen alapul. Az emberi szellem szükségkép *három fejlődési állapoton* megy keresztül, a *teológiain*, a *metafizikain*, míg végre a *pozitiv* állapotba jut. A teológiai állapotban természetfölötti lények beavatkozásából magyarázzuk a természeti jelenségeket. A metafizikai állapotban ezek a lények metafizikai fogalmakká zsugorodnak össze, elvont skolasztikus valókká. A harmadik állapotban a jelenségek kapcsolatait figyeljük meg, esetleg a kisérlet segítségével előidézzük a kapcsolatokat, egyszóval a tények megismerésére szorítkozunk. Minden ú. n. abszolut tudás: agyrém. Ez a XIX. sz. álláspontja, a pozitiv filozófiáé. A történeti fejlődés törvényén kívül egy fősajátsága a C.-féle rendszernek: a *tudományok elrendezése*. A tudományok mind két osztályba sorozhatók. Az egyikbe tartoznak az *elvont* tudományok, melyek egyetemes törvényekkel foglalkoznak, míg a *konkrét* tudományok ama valóságos tényekkel foglalkoznak, melyek az egyetemes törvények szerint alakulnak. A fizika, kémia és fiziológia elvontak, az ásvány-, növény-, állattan konkrétek. A legelemibb s legáltalánosabb tudomány a matematika, a maga ágaival, az aritmetikával, geometriával s mechanikával. Kevésbbé egyetemes s összetettebb is a következő tudomány: az *asztronomia* s igy tovább a *fizika, kémia, biológia* (élettan), végül a *szociológia*. Ez a hat alaptudomány. Az erkölcsi életet a szociológiában magyarázza az élettan, az élettant a vegytan, a vegytant a fizika s valamennyit a matematika. Minden, ami van, végelemzésben szám, kiterjedés, alak vagy ez elemek kombinációja s a világ anyaga mechanikai elemekre bomlik. A tudomány haladása abban van, hogy az összetettet elemeire bontjuk, a különöst az egyetemesbe oldjuk, a minőségeket mennyiségekbe. Ez a sorrend megvilágítja a tudományok történetét is. Az egyszerübbek gyorsabban, az összetettebbek lassabban fejlődnek.

A szociológiában C. meg akarja jelölni az utat, mikép kell az anarchisztikus társadalmat újra fölépíteni, organizálni. A közszellemet kell uralkodásra juttatni az egyéni önkény fölött. A középkor jól megszervezte a társadalmat, de vallási alapon; most ugyanezt a célt kell elérni a tudomány, a pozitivizmus alapján. Ezért fontos a szociológia pozitiv tudománnyá alakítása. De ő maga azután vallási fordulatot adott rendszerének és vallását egészen a katolicizmus mintájára szervezte.

Irodalom. Böhm Károly, Az ember és világa 2. kötet. Ugyancsak Böhm Károly több értekezése a Magyar Philosophiai Szemlében. Lásd még e folyóiratban a következő tanulmányokat, melyek C. egész rendszerét felölelik: Ormay Lajos, A mathematika és a csillagászat a positivismus rendszerében, VI. évfolyam 1, 2, 4. füzet; Ráth Arnold, A mechanika, a physika és a chemia a positivismus rendszerében VI. 3, 6, VII. 1. füzet; Bokor József; A biologia a positivismus rendszerében, VII. 3—4. füzet; Bokor József és Buday József, Sociologia VIII. 1, 5; IX. 4, 5—6. füzet; Kun Sámuel, A positivismus, mint vallásrendszer. Továbbá még: egy kivonatot a nagy műből Jules Rig-tól La philosophie positive par A. C. Résumé (Paris 1883, 2 kötet, német fordításban Kirchmann tárában 1883, 2 kötet); Zimmermann, Kant und die positive Philosophie, Wien 1874; Robinet, Notice sur l'oeuvre et sur la vie de C., 3. kiadás, 1891; Pellarin, Essai, critique sur la phil. pos., Paris 1864; Gruber, Aug. C. der Begründer des Positivismus. Sein Leben und seine Lehre, Freiburg i/B. 1889; Ravaisson, La phil. en France au XIXe s. Páris, 2 kiad. 1884. Philosophie positive, revue dirigée par E. Littré et G. Wyrouboff, Littré halála után par Robin et G. Wyrouboff 1867—1883; Giacomo Barzelotti, La morale della filosofia positiva, Firenze 1871; André Poëy, M. Littré et A. Comte, Paris 1879; E. Caro, M. Littré et le positivisme, Paris 1883; Lévy Brühl, La phil. d' A. C., Paris 1900; Franck Alengry, Essai hist. et crit. sur la sociologie d' A. C., Paris 1900; Correspond. inédite, 4 köt., 1903—04; C. A. élete és phil., Rácz Lajostól, Bud. Szemle 1898; Rigolage E., La sociologie d' A. C., Paris 1898; Waentig, A. C. und seine Bedeutung für die Entwickl. d. Social Wiss., Leipzig 1894; Decherme G., Aug. C. et son oeuvre, Paris 1909; Kühnert, C.-s Verhältniss zur Kunst, Leipzig 1910; Századok 1873.

2. *C., Pierre Charles*, francia festő, szül. Lyonban 1823 ápr. 23., megh. Párisban 1895 nov. 30. Robert-Fleury tanítványa. Festményei történelmi genrejeleneteket ábrázolnak: Lady Jane Grey; III. Henrik király találkozása Guise herceggel; Jeanne d'Arc VII. Károly koronázásán; IX. Károly, midőn anyja a vérmenyegző végrehajtására unszolja; Guise Henrik boszut esküszik apja meggyilkoltatásáért; I. Ferenc látogatása Benvenuto Cellininél; V. Károly a genti kastélyban, lemondása után; Don Quixote húga; Firenzei nemesek meglátják Dantét stb.

Comtesse (franc., ejtsd: koñtèssz) a. m. grófnő.

Comtesse, *Robert*, svájci államférfi, szül. La Sagneban (Neuchâtel) 1847 aug. 14. 1876-ban a nagytanács, majd a kantoni kormány tagja lett. 1833-ban a svájci nemzeti tanácsba választották, melynek 1894—95-ig elnöke volt. 1899-ben a szövetségtanácsba, 1903. és 1909. pedig szövetségi elnökké választották.

Comuleso, *Alessandro, don*, a spalatói Kumulovič-családból származó római főpap, ki VIII. Kelemen pápa megbizásából 1594 telén Erdélyben járt, hogy fejedelmét, Báthory Zsigmondot rábirja arra, hogy álljon el a török mellől és szövetkezzék Rudolf császárral és magyar királlyal. Erdélyi jelentéseit Rómában összegyüjtötte s kiadta *Veress* Endre: Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (Bpest 1909).

Comum, város, l. *Como*.

Comuneros, l. *Communeros*.

Comuni, két községcsoport neve Felső-Olaszországban; az egyik Sette C., Vicenza tartományban, az Astico és Brenta között, hét községből áll, (1901) 26,009 lak. Főhelye Asingo. A Tredeci C.

Verona tartományban az Adige és Agno közt, 13 községből áll, (1901) 17,315 lak.; főhelye Badia. Mindkét C. lakói valószinüleg longobard eredetű németek, akik 1798. némi önállóságot élveztek. V. ö. *Galanti*, I Tedeschi sul versante meridionale delle Alpi (Roma 1887).

Comyn, régi skót nemzetség, mely állítólag Bane Donald kelta királytól, I. Duncan fiától származott, s amely e címen a skót trónra igényeket támasztott. 1291-ben III. Sándor magtalanul történt kimúlása után *C. John*, Badenoch ura hasztalan igyekezett I. Eduárd angol királlyal szemben trónkövetelését érvényesíteni. Erre sógorával, Baliollal, szövetkezett Eduárd ellen, de 1296. Dunbar mellett csatát vesztett s maga is Eduárd fogságába esett, melyből csak 1297. szabadult ki. Fia *C. John* 1306. Bruce Róbert (l. o.) híveitől megöletett.

Con (ol., ejtsd: kon) a. m. -val, -vel; a zenében gyakran használatos; pl. *C. fuoco*, tűzzel; *C. dolore*, fájdalmas kifejezéssel; *C. variazioni*, változatokkal; *C. amore*, szeretettel; *C. brio*, élénken; *C. anima*, lelkesen.

Conache (ejtsd: konáke) *Konstantin*, román költő, szül. Moldvában 1777 okt. 14. bojár családból, megh. 1849. Tanulmányait a jaşii görög iskolában s magán úton végezte. Nagy udvari méltóságot viselt s Sturza Mihálynak vetélytársa volt a fejedelmi trónért. Széleskörü képzettsége volt; beszélt görögül, franciául és törökül s alaposan tanulmányozta a XVIII. sz.-beli francia irodalmat, kivált annak filozófiai részét. Szerelmes verseket írt; munkájának címe: Alcătuirĭ şi tălmăcirĭ.

Con amabilità (ol.), l. *Amabile*.

Con amore (ol.), l. *Con*.

Con anima (ol.), l. *Animato* és *Con*.

Conatus (lat.) a. m. kisérlet. *C. delinquendi*, bűntett kisérlete.

Con brio (ol.), l. *Brio* és *Con*.

Conc., orvosi rendelvényeken rövidítése a *concisus* szónak (l. o.).

Conca (ol., ejtsd: konka), medence; kagyló.

Concarneau (ejtsd: konkarnó), város Finistère francia dép.-ban, az Atlanti-oceán Foret-öblének K.-i partján, (1906) 8007 lak., szárdinia-halászattal, konzervgyárakkal (évi termelés 22 millió doboz). Kikötője sekély, elhomokosodott és emiatt csak kisebb hajók kereshetik fel. Régi erődei vannak.

Concav (lat.) a. m. vájt, homorú.

Concedo (lat.) a. m. megengedem, formula, mellyel vitatkozásokban a vitató az ellenfél állítását elismeri.

Concentratio (új-lat.), l. *Koncentráció*.

Concentus, l. *Accentus*.

Concepción, 1. 1826. alakított provincia Chilében, a Csendes-oceán, Maule, Nuble, Biobio, Malleco és Arauco provincia közt, 9220 km² területtel és (1907) 217,393 lak. Búzájánál, borainál és szénbányáinál fogva a köztársaság egyik leggazdagabb tartománya, 6 departamentóra oszlik. — 2. *C.*, fővárosa az ugyanily nevű tartománynak a Biobio partján, 12 km.-nyire a Csendes-oceántól, püspöki székhely, (1907) 55,330 lak., liceummal, élénk kereskedéssel, amit főképen az mozdít elő, hogy közelében van Talcahuano, Chile egyik legjobb kikötője. Ipara jelentéktelen. C.-t 1550. Pedro de Valdivia alapította. Az araukánok többször elpusztították. Földrengésektől is gyakran szenvedett; jelenlegi helyén 1852. épült föl újra. — 3. *C.* (Villa Real de la), az ugyanily nevű departamento fővárosa Paraguayban, a Paraguay balpartján, (1905) 15,000 lakossal.

Concepción del Uruguay *(Arroyo de China)*, az argentinai Entre-Rios tartomány fővárosa, a parana-C.-i vasút végállomása, felsőbb tanintézetekkel, nagy vágóhíddal, 10,000 lakossal.

Concepi (lat.) a. m. szerzettem, írtam; C.-jét valami alá írni a. m. magát valamely cikk, különösen jogirat szerzőjének vallani; *conceptus* a. m. fogalmazvány.

Conceptio (lat.), fogamzás, fogantatás; *C. B. Mariae* (lat.) Mária fogantatása, *C. immaculata Beatae Virginis*, Mária szeplőtlen fogantatása, ünnep dec. 8., l. *Boldogasszony*.

Conception Bay, öböl New Foundland szigetén, az Avalon-félsziget É.-i partján, számos halászteleppel. Legfontosabb kikötője: Harbor Grace, vasúti végállomás.

Conceptualismus (lat.), a nominalizmus egyik alakja, mely az általános fogalmakat nem tekinti csupán szavaknak, mint a szélsőségig hajtott nominalizmus, de önálló létezőknek sem, mint a realizmus, hanem közvetítéskép lelki jelenségekként (conceptus) fogja fel. Rendesen Abelardnak az univerzáliákra vonatkozó tanát tekintik C.-nak. L. *Nominalizmus* és *Abelard*.

Concern (ang., ejtsd: konszörn) a. m. üzlet, kereskedelmi vagy ipari vállalat, firma.

Concert (fr., ejtsd: konszer) a. m. hangverseny.

Concertant, fr. (ol. concertato, concertando) a. m. versenyző. Akkor mondjuk egy vagy több hangszerre, hogy koncertál, ha szólama vagy szólamuk jobban kiemelkedik, önállóbb, mint pusztán kisérő hangszereké. *Duo* v. *trio C.* olyan mű, amelyben a kisérő hangszerekkel szemben áll két vagy három koncertáló, vagyis önálló szerepü hangszer. Ha egy áriát kisér egy zenekari hangszer és szólama oly jelentős, hogy szinte versenyez súlyban magával az énekhanggal, ugyancsak azt mondják, hogy ez a hangszer koncertál. L. *Koncert*.

Concertatio (lat.), l. *Koncertáció*.

Concertina, kézi harmonika, l. *Akkordion*.

Concertino, l. *Koncert*.

Concerto és *C. di camera*, *C. di chiesa*, *C. grosso*, l. *Koncert*.

Concerts spirituels a. m. ájtatos zenei előadások; Párisban 1725. Philidor kezdte, oly napokon rendezte, mikor az egyházi ünnep miatt nem volt szórakoztató szinielőadás. 1791-ig s 1805 óta sokáig rendszeresen folytatták a komoly, intim zene ápolására.

Concessio (lat.) a. m. engedély (l. o.); mint retorikai műszó a. m. megengedés (l. o.).

Concessio generalis (lat.) a. m. általános engedély, l. *Exequatur* és *Megbizólevél*.

Concetti (ol., ejtsd: koncsetti), élces, különösen fényes, de sántikáló gondolatok, szeszélyes, csavart ötletek s mesterkélt élc. Bizonyos időszakokban nagyon is elharapózott az irodalomban az egyszerű, világos előadás rovására, így a késő renaissance-korban Olaszországban.

Concha, a puhatestüek (Mollusca) testét borító héj neve. Eredetileg az összes puhatestüeknek volt héja; a most élő héjnélküli puhatestüek héjas (házas) puhatestüektől származnak.

Concha, az anatómiában valamely kagylószerű képlet megnevezésére szolgál. *C. auriculae* a fülkagyló, l. *Fül*; *C. nasalis*, az orrkagyló, l. *Orr*. — *C.*, félkörives fülke, az ó-keresztény bazilikák *apszisa* (l. o.).

Concha *Győző*, egyet. tanár, államtani író, szül. 1846 febr. 10. Marczaltőn, Veszprém vmegyében. A jogot a budapesti és bécsi egyetemeken hallgatta. 1869-ben a budapesti kir. itélőtáblán segédfogalmazó, 1870. fogalmazó lett. Miután ügyvédi oklevelet nyert és magántanárrá habilitálták, 1872. az újonnan alapított kolozsvári egyetemre nevezték ki rendkivüli tanárnak. 1874-ben rendes tanár lett; 1892. a budapesti tudományos egyetem r. tanára. 1886-ban a M. Tud. Akadémia lev., 1900. rendes tagjául választotta. 1903-ban udv. tan. címet kapott. Számos értekezést és cikket írt különböző lapokba és folyóiratokba, főképen a Budapesti Szemlébe. Munkatársa e Lexikonnak is. Önállóan megjelent főbb művei: *Szibill története* (Feuillet O. regénye, Kisfaludy-társaság kiad. 1868); *Néhány szó Grünwald Béla Közigazgatásunk és a szabadság* c. *röpiratához* (Budapest és Kolozsvár 1870); *A közigazgatási biráskodás az alkotmányosság és egyéni joghoz való viszonyában* (u. o. 1877); *A közigazgatási enquête* (u. o. 1881); *Ujkori alkotmányok* (1884—88, 2 köt.); *A 90-es évek reformeszméi és előzményeik* (1885); *Egyéni szabadság és parlamentárizmus Angliában* (1888); *A magyar faj hegemóniája* (különnyomat az Aradi Vértanuk Albumából 1891); *A közigazgatási javaslatról* (Kolozsvár 1891); *A közigazgatási biróságokról szóló törvényjavaslat* (Budapest 1894); *Politika* (I. k. Alkotmánytan, 1894, kitüntetve az akadémia nagy díjával); *A rendőrség természete és állása szabad államban* (1901); *Az egyetemi ifjuság a nemzet életeben* (Dékáni beszéd, 1901); *A jelszavakról* (1904); *A szeplőtelen fogantatás dogmája* (1905); *Politika* (II. k., Közigazgatástan, 1905, az akadémia Sztrokay-díját nyerte); *Megint jelszavakról* (1907); *Br. Eötvös József és a külföldi kritika* (1908, M. Jogászegylet kiad.); Emlékbeszédei az akadémiában *Gneist Rudolf* (1898), *Brassai Sámuel* (1899), *Pulszky Ferenc* (1903) és *Pulszky Ágost* (1906) fölött megjelentek az Akadéma kiadásában.

Concha (ejtsd: koncsa), 1. *José Gutierrez de la C., Marques del Habaña*, spanyol tábornok, szül. 1809 jún. 4., megh. 1895 nov. 5. Madridban. 1843—46-ig a baszk tartományok főkapitánya, azután elnyomta a santiagói felkelést, mire a spanyol lovasság főparancsnokává nevezték ki. 1851—52. és 1854—59-ig Cuba sziget főkapitányságát viselte, közben 1853. a kormány száműzte, ő azonban Franciaországba menekült, hol Bordeauxba internálták. 1863-ban hadügyminiszter, 1864. a szenátus elnöke lett. Az 1868 szeptemberi forradalom kitörése után Izabella királynő reá bízta trónját, de miniszterelnökké való kinevezése már föl nem tartóztathatta a köztársaság diadalát. Utóbb az Alfonzistákhoz csatlakozott s 1874-ben egy ideig újra cubai főkapitány volt.

2. *Manuel Gutierrez de la C., Marques del Duero*, spanyol tábornok, az előbbinek öccse, szül. Cordobában, Argentinában, 1808 ápr. 3., elesett 1874 jún. 27. A spanyol polgárháborúban a Krisztinapárti seregben szolgált, közreműködött Espartero megbuktatásában s az Espartero érdekében felkelt Saragossát hódolatra kényszerítette s megszállotta Barcelonát. 1847-ben 6000 emberrel Portugáliába vonult s megszállotta Oportót. Jutalmul Izabella királynő granddá nevezte ki és a marquis címet adományozta neki. 1849-ben a római felkelés leveretését bízták reá, de mindössze Terracinát szállotta meg. 1853-ban politikai okokból a Kanári-szigetekre száműzték, honnan Franciaországba menekült. Midőn O'Donnel forradalma 1854. Narvaezt megbuktatta, C. visszatért s méltóságait visszakapta. 1868-ban Izabella pártján állott s elvállalta a főparancsnokságot Madridban, de a Bourbonok trónját meg nem menthette. A karlista háborúban (1873) felmentette Bilbaót, 1874. mint főparancsnok Estellánál elesett.

Conchae praeparatae, tisztított és finom porrá tört osztrigahéjak, melyeket fogporokba stb. kevernek.

Conchas, *Las* (ejtsd: koncsass), kerületi székhely az argentinai Buenos Aires tartományban, a La Plata mentén, a vele vasúttal összekötött Buenos Airestől É.-ra, (1900) 4500 lak.

Conches-en-Ouche (ejtsd: koñs-añ-us), város Eure francia dép.-ban, Rouentól 55 km D.-re a Rouloir patak mellett, (1901) 2204 lak., vaskohókkal és ásványvizekkel. Egykori grófi várkastéllyal, vártoronnyal (XII. sz.), apátság romjaival, templommal (XV. sz.).

Conchifera (állat), a héjjal (házzal) biró puhatestüek *(Mollusca)* összefoglaló neve.

Conchiliologia, a lágytestü állatok (Mollusca), különösen pedig a kagylók és csigák természetrajzával, főleg azonban héjainak ismertetésével foglalkozó tan. Az ezen téren működő buvárokat *konchiológusoknak* nevezik. Ilyenek hazánkban *Bielz A. E.*, ki Erdély faunáját, *Brancsik K.*, ki Nyitra vmegye faunáját tette ezen irányban tanulmány tárgyává, ilyen volt néhai *Hazay Gy.*, aki előbb a budapesti, majd a tátrai kagyló-csigaféléket tanulmányozta. Legújabban *Soós Lajos*, a budapesti Nemzeti Muzeum segédőre foglalkozik C.-val.

Conchinin, l. *Kinidin.*

Conchiolin vagy *conchyolin*, a puhatestüek *(Mollusca)* házának szénsavas mésszel impregnált, nitrogéntartalmú, chitinhez hasonló szerves alapállománya. Az osztriga-héjakból előállított C. 50·7% szénből, 6·5% hidrogénből és 16·7% nitrogénből áll. Kémiai viselkedésében a fehérjékre emlékeztet; forró ásványi savak elbontják, forró tömény ecetsav azonban hatástalan. A nemes gyöngyöknek (l. *Gyöngy)* is C. az alapállománya.

Conchois, l. *Kagylóvonal.*

Conchos *(Rio de los C.*, ejtsd: koncsosz), folyó Mexikó É.-i részében. A Sierra Madreban ered

és 560 km. hosszú út után Presidio del Norte táján ömlik a Rio Grandeba.

Conchylis ambiguella (állat), lásd *Szőllőmoly*.

Concierge (franc., ejtsd: konszjerzs) a. m. portás, régente várnagy, porkoláb stb. *Conciergerie*, a ház- vagy várfelügyelőnek lakása; így nevezték különösen a középkorban épült tornyos várat Párisban, mely hajdan a királyi várnagy lakásául, később a parlament börtönéül szolgált, a francia forradalomban pedig mint a «nyaktiló előcsarnoka» szerepelt. A C. a Quai de l'Horloge rakparton feküdt. A vár udvarát folyosók vették körül, az épület földalatti részeiben pedig számos boltozott, sötét helyiség rejlett. Ezekben helyezték el esténkint a rémuralom idejében a halálra ítélteket, kiket aztán más napon a vérpadra hurcoltak. Azon cella helyén, melyben Mária Antoinette királynőt tartották fogva, 1816. engesztelő kápolnát épített a restauráció kegyelete, melyet azonban 1871. a commune idején leromboltak. A C. börtöneit és celláit néhány év előtt lebontották; míg az újabb nyugati részében a semmisítő törvényszék hivatalos helyisége van elhelyezve. V. ö. *Pottet*, Histoire de la C. (1887).

Conciliabulum (lat.) 1. Kisebb (zúg-) gyülekezet. 2. Minden titkos összejövetel, melynek tiltott célja van. 3. Legkisebb jogú város a római tartományokban, mely több mint a politikai tekintetben teljesen jogtalan telep, *vicus*, de kevesebb mint a *municipium*.

Concilium (lat.) a. m. gyülekezet, zsinat (l. o.); továbbá orvosi tanácskozás egy nagy nehéz beteg állapota felett. — *C. oecumenicum*, l. *Zsinat*.

Concilium bibliographicum, Zürichben működő bibliográfiai intézet, mely az állattan, anatómia, fejlődéstan és élettan köréből minden nyelven megjelent összes tudományos dolgozatokat nyilvántartja és a buvároknak ebben a tekintetben megbecsülhetetlen tanácsokkal szolgál. Az intézetet 1896., a leideni nemzetközi zoológiai kongresszus (1895) kívánságára *Field Herbert Haviland* amerikai zoológus alapította. Legfontosabb munkája *Bibliographia Zoologica* és *Bibliographia Physiologica* címen a Zoologischer Anzeiger és a Zentralblatt für Physiologie c. folyóirat mellékleteképen jelenik meg. Mostanáig megjelent 20 kötet.

Concinnus (lat.) *beszéd* vagy *stilus* a. m. takarosan és pontosan összefűzött, harmonikusan rendezett beszéd. Külső concinnitás nyilatkozik a nyelvi kifejezésmódban, belső a gondolatok gondos és szabatos rendjében. A régieknél a C. beszéd mintái Demosthenes és Cicero, nálunk Deák F. beszédei.

Concisus (lat. *szétvagdalt)* a. m. rövidre fogott, szabatos (pl. stílus). — *C.* orvosi rendelvényeken: szétdarabolt gyökér stb., gyakran a *contusus*-szal (összezúzott) kapcsolatosan.

Concius, pannonhalmi szerzetes, Fülöp, Lénárd, Henrik, a zalavári Konrád és Albert s a bakonybeli Krátó és Tázlóval együtt Szt. István idejében, Szt. Gellért által meghivatva hirdette a mostani csanádi püspökség területén a kereszténységet.

Conclamatio (lat.) a. m. hangos kiáltás, különösen jajgatás valakinek halálán; azért *conclamatum est:* vége mindennek.

Conclave (lat.), az a helyiség, amelyben a pápaválasztó bibornoki testület, a pápaválasztásnak a külső befolyásoktól ment eszközölhetése végett tartózkodni köteles. A C. intézményét X. Gergely pápa létesítette az 1274. évi lyoni zsinaton; V. Kelemen újabb rendelkezésekkel kiegészítette. A pápaválasztás gyorsítása céljából felállított szigorú étkezési és kiszolgálási szabályokat VI. Kelemen sokban enyhítette, IV. Pius a conclavistákra, vagyis a bibornokokkal együtt a C.-be lépő személyekre vonatkozó szabályokat vett fel. A C.-t rendszerint Rómában a Vatikánban rendezik be, de kivételesen más helyen is berendezhető; így XII. Leó választása alkalmával a Quirinálban, VII. Pius választásakor Velencében. A hatodik napon a C.-nak készen kell lennie. E célból a C. színhelyéül szolgáló termek deszkákkal elkülönített cellákra osztatnak, amelyek közül minden bibornoknak s conclavistának jut egy-egy a sorshúzás rendje szerint. A C. és a zárlat felett való ellenőrzést titkos szavazattal választott 3 bibornok (capita ordinum l. o.) eszközli. A pápa halála után való 11-ik napon vonulnak be a bibornokok és a conclavisták. E bevonulás után a C.-hoz vezető minden nyílást és ajtót befalaznak egyetlen elzárt ajtó kivételével, és a bent levők senkivel a C.-n kívül nem érintkezhetnek s étkeik is ellenőrzés alatt állanak. A C.-t csak betegség v. más fontos ok miatt lehet elhagyni. Az 1871. évi olasz garanciatörvény 6. és 7. §§ értelmében az olasz kormány gondoskodik arról, hogy a C.-k ne zavartassanak valamely nyilvános erőszak által és kimondotta, hogy semmiféle államhivatalnok v. közhatalmi megbizott be nem mehet a C. helyiségeibe magának a C.-nak engedélye nélkül. A választás lefolyását ill. l. *Pápa*.

Concludendo (lat.) a. m. végül, záradékul.

Concludens (lat.), l. *Konkludens*.

Conclusio (lat.) a. m. elzárás. A szónoklattanban a beszéd vége, a befejező mondat. L. *Konkluzió*.

Conclusum (lat.) a. m. hatósági határozat. 1848 előtt C. alatt értették nálunk az országgyűlési határozatot, végzést.

Concomitantia (lat.) a. m. el nem választhatóság. Kat. teol. műszó annak jelölésére, hogy ahol Krisztus teste van, ott jelen van vére is, és ahol jelen van emberisége, jelen van istensége is, mert a megdicsőült állapotban ezek el nem választhatók. S ezért az oltári szentségben a kenyér szine alatt, ámbár a konzekráló szavak (Ez az én testem) értelmében Krisztus Urunk teste lenne csak jelen, a C. erejénél fogva valóban jelen van vére is, egész emberisége és istensége is, egyszóval az egész Krisztus. V. ö. *Hurter*, Theol. Dogm. Comp. III.

Concord, 1. Merrimac county székhelye New Hampshire északamerikai államban, a Merrimac mindkét partján, (1900) 19,632 lakossal jelentékeny kocsigyártással, pamut- és gyapjufonókkal és gránitbányákkal, hangszergyártással. Legszebb épülete a parkban álló országháza s a városi könyvtár. — 2. Város Massachusetts észak-

amerikai államban Hawthorne, Emerson, Thorean szülővárosa, (1901) 5652 lak. Az angol uralommal elégedetlen É.-i szövetséges államok itt tartották meg első ülésüket (1774) és itt határozták el a fölkelést 1775 ápr. 19-én.

Concord, amerikai szőllőfajta, a Vitis labruscának egyik változata. Egyike ez az Egyesült-Államokban leginkább elterjedt szőllőknek. Fürtje igen nagy, bogyói nagyok, gömbölyüek, sötétfeketék. Alig van oly bőtermő szőllőfajta, mint ez. A filloxerának nem áll ellent.

Concordantia (lat.), bibliai egyezményes szótár, l. *Konkordáncia.*

Concordatum (lat.), a római pápa s a világi hatalmak között az ezeknek alárendelt tartományok egyházi viszonyainak rendezése tárgyában kötött egyezmény. Ilyen az 1855. évi ausztriai C. L. *Konkordátum.*

Concordia (lat.) a. m. egyetértés, melyet a régi rómaiak megszemélyesítve, szelid arcú s gazdagságot szerző nőalaknak képzeltek. Vallási tisztelete a legelső nagy pártvillongások idejében kezdődött: Kr. e. 367. Camillus (l. o.) templomot emeltetett neki a nép és a patriciusok küzdelmének megszüntekor. Ilyképen C. igen sokáig a társadalmi osztályok békés egyetértésének istenasszonya Rómában; utóbb általánosítva a legtágabb értelemben vett egyetértés védőasszonya s különösen a hispaniai, galliai és afrikai provinciákban egész városok, egyesületek, céhek ajánlották magukat oltalmába.

Concordia, a bécsi ujságirók egyesülete, alapították 1859.; célja a kartársi érdekek védelme, az ujságirók, valamint özvegyeik és árváik segítése. Alapított külön kezelt nyugdíjintézetet, valamint külön kezelt betegsegítő pénztárt.

Concordia (ejtsd: konkordia), Volkányhoz tartozó kőszénbányatelep Brassó vm. felvidéki j.-ban.

Concordia, departamento székhelye Entre-Rios argentinai provinciában, az Uruguay jobbpartján, (1905) 13,585 lak., akik bőrrel, füstölt hússal és paraguay-teával űznek kereskedést. A házak mind gyümölcsösökkel vannak körülvéve.

Concordiae formula, l. *Formula concordiae.*

Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur, közmondás Sallustiusból («Jugurtha 10») a. m.: Egyetértéssel csekély dolgok is öregbednek, egyenetlenség miatt a legnagyobbak is elpusztulnak.

Concours (franc., ejtsd: konkúr), csődülés, verseny, közreműködés. L. még *Hors concours.*

Concours hippique (franc., ejtsd: konkúr ippik), eredetileg ló- és kocsikiállítás és vásár, amelyen a legszebb lovakat és fogatokat egy jury pénz- vagy tisztelet-díjakkal és érmekkel díjazza. C.-t először Párisban rendeztek a mult század nyolcvanas éveiben; majd divatos lett Angliában, Amerikában, Orosz- és Németországban és nálunk is. A C.-t rendesen valamelyik előkelő sport-egyesület rendezi. Programmjába most már többnyire díjlovaglást, díjugratást, lovasjátékot (l. o.) stb. is vesznek fel. A C. ilyenformán most az előkelő társaság egyik érdekes ünnepsége.

Concrementum (lat.) vagy *kő*, a kiválasztó szervek s a mirigyek ürében, illetőleg csöveiben kicsapódott anyagokból képződött különböző összetételű testek, l. *Kőképződés* (betegség).

Concrescentia (lat.) a. m. összenövés.

Concretio (lat.), l. *Konkréció.*

Concretus (lat.) a. m. összenőtt, összetett, sűrű. Mint filozófiai műszó l. *Konkrét. Concretismusnak* nevezte Horváth Cyrill az ő filozófiai felfogását, l. *Horváth Cyrill.*

Concubinatus (lat.), ágyasság, törvénytelen együttélés.

Concurrence déloyale (franc., ejtsd: konküransz déloajál) a. m. tisztességtelen verseny (l. o.).

Concurrentia, *konkurrencia* (lat.), l. *Verseny.*

Concurrunt ut alant (lat.) a. m. egyesülnek, hogy élesszék (t. i. a szent tüzet). II. Rákóczi Ferenc emlékérmének felirata, melyet a «szabadságtól lelkesített vallásos egyetértés» emlékére veretett.

Concursus (lat.) a. m. csődülés; *C. actionum*, keresethalmazat (l. o.); *C. creditorum*, csőd (l. o.); *C. ad delictum*, a bűntettben való részesség; *C. delictorum*, bűnhalmazat.

Concussio (lat.) a. m. zsarolás (l. o.).

Condamine, *Charles Marie de la*, l. *Lacondamine.*

Condamnation conditionnelle (franc.) a. m. feltételes elítélés (l. o.).

Condat *(Condate*, kelta eredetü szó, összefolyást jelent), több francia helység régi neve, l. *Cognac, Cosne, Rennes, St. Claude;* előfordul *Condé* alakban is.

Condé, több helység neve Franciaországban, 1. *C.-sur-l'Escaut*, Nord dép.-ban, a Haynenek a Scheldébe ömlésénél, határerődítmény, mocsaras vidéken (zsilipek segítségével egészen eláraszthatő), (1906) 5310 lak. — 2. *C.-sur-Noireau*, Calvados dép.-ban, a Noireau és Durance összefolyásánál, Caentól DNy.-ra, (1906) 6247 lak. — 3. *C.*, v. *Vieux-C.*, falu Nord dép.-ban, *C.-sur-l'Escaut* közelében, (1901) 3603, közig. ker.-vel 7550 lak.

Condé (ejtsd: kondé), régi híres nemzetség Hennegauban, melynek ősi fészke C. városa volt (Nord département). *Geoffroi de C.*, a C. bárók ősapja, 1200 körül élt, a tőle származott ág *Jeannal* halt ki 1391. A C.-uradalom másik fele az *Avesnes* család birtokában volt és *Avesnes Marie*, Blois grófnő révén (megh. 1241) Châtillon Hugóra, Saint-Paul grófjára szállott. Ennek egyik dédunokája, *Jeanne*, C. úrnője, 1335. mint *Jacques I. de Bourbon*, La Marche grófjának (megh. 1361.) neje a *Bourbon-ház* ősanyjává lett. Másodszülött fia, *Louis de Bourbon*, Vendôme grófja, örökölte a C.-uradalmat s alapítója lett a Bourbon-ház C. nevű mellékágának. V. ö. *Aumale* herceg, Histoire des princes de C. (Paris 1885, 2. kiad. 4. köt.).

1. *Louis I. de Bourbon, C. hercege*, Charles de Bourbonnak, Vendôme hercegének legifjabb fia és Antal navarrai király öccse, szül. Vendômeban 1530 máj. 7., megh. 1569 márc. 13. Részt vett 1549—1558-ig a spanyolok és angolok elleni harcokban. A valláshábórukban Colignyvel (l. o.) együtt a hugenottákat vezényelte. Miután része volt az amboisei összeesküvésben, elfogták (1560 okt. 30.) és halálra itélték, de II. Ferencnek váratlan halála következtében kiszabadult. 1562 ápr. ismét a hu-

genották élére állott, de Guise herceg Dreux mellett 1562 dec. 19. megverte és elfogta. Szabadságát csak az Amboiseban (1563) kötött béke alapján kapta vissza. Az 1569 márc. 13. Jarnac közelében vívott csatában a megsebesült C. fogságba került s mialatt az orvosok sebeit bekötötték, Montesquieu, a svájci gárda vezére főbelőtte. C. első felesége, Eleonore de Roye, Coligny unokahuga volt (1535—1564), kitől 8 gyermeke született; második neje: Françoise, François d'Orléans leánya volt, ettől három fia született (megh. 1601 jún. 11) V. ö. Mémoires de Louis de Bourbon, prince de C. (Strassburg 1589, 3 kötet; Paris 1743, 6 kötet). Eleonóra nejéről l. *Delaborde* és *Pannier* monografiáit (Paris 1876 és 1901).

2. *Henri I. de Bourbon, C.* és *Enghien hercege,* az előbbinek legidősb fia, szül. La Ferté-sous-Jouarreban 1552 dec. 29., megh. St. Jean d'Angelyban 1588 márc. 5. Coligny és navarrai Henrik (testvéröccsének) oldalán harcolt 1570 óta a hugenották soraiban. A párisi vérmenyegző alkalmával ő is kénytelen volt katolikus vallásra térni, de IX. Károly halála után visszatért a kalvinizmusra s kieszközölte a hugenottáknak 1576. vallásuk szabad gyakorlását. 1579-ben a hugenották érdekében a németalföldiekhez és Angolországhoz fordult segélyért. 1580-ban C. kénytelen volt a fegyvert újra letenni. 1587-ben Coutras mellett legyőzte a Guiseket. Hirtelen halálát méregnek tulajdonították és hamis vád alapján második nejét, Charlotte de la Trémouille-t ártatlanul sokáig fogva tartották.

3. *Henri II. de Bourbon, C.* és *Enghien hercege,* az előbbinek fia, szül. atyja halála után St. Jean d'Angelyben 1588 szept. 1., megh. Párisban 1646 dec. 26. Az udvar kat. vallásban neveltette. 1609. egybekelt Charlotte Marguerite de Montmorency-val; de midőn észrevette, hogy IV. Henrik király a neje után leskelődik, azzal együtt Brüsszelbe, azután pedig Milanóba költözött s csak 1610., Henrik király meggyilkoltatása után tért vissza Párisba. Mint d'Ancre ellenfele, 1616. némi fogsággal bűnhődött. 1635-ben a burgundi kormányzósághoz még a lotharingiai kormányzóságot is kapta.

4. *Louis II. de Bourbon, C. hercege,* a «*Nagy Condé*», a XVII. sz. egyik legnagyobb hadvezere volt, szül. Párisban 1621 szept. 8., megh. Fontainebleauban 1686 dec. 11. 1643-ban megverte a spanyolokat Rocroi mellett és elfoglalta Diedenhofent; Allersheim mellett 1645. döntően megverte a bajorokat. 1646-ban elfoglalta Dünkirchent a spanyoloktól, akik fölött Lens mellett 1648 aug. 20. újra diadalt aratott. E közben kitört a Fronde-háború, melyben, mint az ország legelső hercegének, részt kellett vennie. Eleintén az udvar és Mazarin pártját fogta, de a féltékeny Mazarin és az udvar oly háládatlannak mutatkozott, hogy C. Mazarin ellen összeesküvést szőtt. Erre Mazarin C.-t 1650 jan. 18. testvérével, Conti herceggel, és sógorával, Longueville herceggel Vincennesbe záratta. Rövid idő mulva azonban a parlament s a Fronde fejei a hercegek szabadlábra való helyezését követelték, mire Mazarin Kölnbe menekült, míg a kiszabadított C. méltóságait ismét visszanyerte. Ámde az anyakirálynő és Retz biboros fondorlatai nemsokára távozásra birták, mire elkeseredésében a spanyolokkal szövetkezve, spanyol sereg élén Franciaországba nyomult és Párist megszállotta, melyet azután 1652. Turenne ellen sikeresen megvédett. De miután maga a lakosság cserben hagyta, okt. 13. a fővárosból elvonult és spanyol szolgálatba lépett. Az udvar erre mint hazaárulót halálra itélte, vagyonától és méltóságaitól megfosztotta. Azonban az 1659-iki béke értelmében föltétlen kegyelmet nyert. XIV. Lajos hadjárataiban újra győzelemre vezérelte a francia sereget. 1668-ban elfoglalta Franche-Comtét s 1672. Hollandiába tört; 1674 aug. 11. fényes győzedelmet aratott Seneffe mellett a szövetséges spanyolok, osztrákok és hollandok fölött, 1675., Turenne halála után pedig a felső-rajnai hadsereg fővezérletével bízták meg, mellyel Montecuccolit Hagenaunál visszavonulásra kényszerítette. V. ö. *La Coste,* Histoire de Louis de Bourbon du nom, prince de C. (Köln 1695; 3. kiad. Hága 1738); De la Brune, Turpin, Lemercier művei; *Desormeaux,* Histoire de Louis de Bourbon (Paris 1766—68, 4 kötet); Essai sur la vie du grand C. par Louis Joseph de Bourbon, son quatrième descendant (London 1806); *Roy,* Hist. du grand C. (1862): *Fizvatrick,* Great C. and period of the Fronde (2. kiadás, London 1874); *Aumale* herceg műve: Histoire des princes de C.

5. *Louis Henri de Bourbon, C.* és *Enghien hercege,* szül. 1692 aug. 18., megh. Chantillyben 1740 jan. 27. XIV. Lajos halála után a kormánytanács elnöke, 1716. pedig a hadi tanács elnöke lett és az ifjú XV. Lajos nevelését ellenőrizte. Egyúttal főudvarmestere lett. Az orléansi hercegnek 1723. bekövetkezett halála után miniszterelnök lett, de ez állásától lelkiismeretlenségével párosult tehetetlensége miatt már 1726. megfosztották.

6. *Louis Joseph de Bourbon, C. hercege,* az előbbinek fia, szül. 1736 aug. 9., meghalt Chantillyben 1818 máj. 13. 1762-ben Friedberg közelében megverte a braunschweigi herceget. Tudós társaságot gyüjtvén maga köré, többnyire Chantillyben élt. A forradalom kitörésekor (1789) elhagyta hazáját és az emigránsokból sereget gyüjtött, mellyel a szövetségesek nyomain betört Franciaországba. 1797-ben orosz szolgálatba lépett s 1799. Szuvorov alatt Svájcban harcolt a franciák ellen. 1800-ban pedig osztrák zászló alatt harcolt. A restauráció után (1814) visszatért Párisba, ahol nagy kitüntetéssel fogadták. Ő építette Párisban a Bourbon-palotát, melyben a képviselőház üléseit tartja. Megírta: az Essai sur la vie du grand C. című művet (London 1806). V. ö. *Chamballand,* Vie de Louis Joseph, duc de C. (Paris 1819—20, két köt.); *Bittard des Portes,* Hist. de l'armée de C. 1791—1801. (1896); *Zeissberg* Pichegru und C. (Wien 1898).

7. *Louis Henri Joseph de Bourbon, C. hercege,* az előbbinek fia, szül. 1756 ápr. 13., megh. 1830 aug. 27. Zabolátlan és kicsapongó életet élt. Nejétől, Louise Marie Thérèse orléansi hercegnőtől, akit a kolostorból elszöktetett volt és akitől Louis Antoine Henri, *Enghien* hercege (l. *Enghien*) született, elvált és szárnysegéde, Feuchères báró kalandor nejével, Dawes Sophie-val folytatott botrányos viszonyt. A forradalom alatt az emigránsokkal

harcolt hazája ellen. 1814-ben visszatért Franciaországba. X. Károly bukása után meghódolt Lajos Fülöp királynak. 1830 aug. 27. párisi palotájában fölakasztva találták. Beszélték, hogy gyilkosságnak esett áldozatul, de ez nem derült ki. Benne kihalt a C.-nemzetség. Óriási birtokai Aumale hercegre szállottak. Ez utóbbinak legidősebb fia, *Louis* herceg (1845—1866), a C. hercegi címet is viselte. V. ö. Histoire complète et impartial du procès relatif à la mort et au testament du duc de Bourbon C. (Paris 1832); *Calvimont*, Le dernier des C. (Paris 1832); *Billault de Gerainville*, Hist. de Louis Philippe (3. köt.).

8. *Louis Antoine Henri*, l. *Enghien*.

Condemnationalis actio, l. *Actio*.

Condensator, l. *Kondenzátor*.

Conder, *Claude Reignier*, angol Palesztina-kutató, szül. 1848 dec. 29., megh. 1910 febr. 16. Cheltenhamben. Műszaki tiszt volt s 1881—82. földmérési munkákkal foglalkozott Palesztinában. 1884—1885-ig a Becsuán-földre küldték s részt vett a transvaali határrendezés munkálataiban. Munkái: Tent work in Palestine (1889); Judas Maccabaeus and The Jewisch war of independence (1894); Heth and Moab, Syria in 1881—82 (1885); Altaic Hieroglyphs (1887); Primer of Bible Geography (1884); Palestine (1890); Tell Amarna Tablets (1893); The Bible and the East (1896); The Latin kingdom of Jerusalem (1897); The Hittities and their languages (1898); The Hebrew tragedy (1900); The first Bible (1903); The rise of man (1908); The city of Jerusalem (1909).

Condictio, kölcsönös felhívás a magistratus előtti megjelenésre a per birájának megválasztása végett. Ettől kapta nevét a legis actio per condictionem. A legis actiók után a C. alatt a szigorú jog szerint megitélendő személyes kereset értetik (stricti iuris in personam actio).

Condidit (lat.) a. m. alapította.

Condillac (ejtsd: koñdilyak), *Etienne Bonnot de Mably de*, francia filozófus, szül. Grenobleban 1715 szept. 30., megh. Flux de Beaugencyban 1780 aug. 3. Mably apát testvére, ki szintén hírnevet szerzett (l. o.). Mindkettőt az egyháznak nevelték, s apát lett. C. ifjukorában Párisba került, s kitünvén munkáival, a későbbi Parmai Ferdinánd herceg nevelőjének hívták meg. 1768-ban a francia akadémia tagjának választotta. Első filozófiai munkája 1746. jelent meg: Essai sur l'origine des connaissances humaines (2 köt. Az emberi ismeretek eredetéről), amely Locke nyomdokán haladva, mestere rendszerét reprodukálja. Következő művében azonban meghaladja Lockét s a Traité des sensations-ban (Az érzetekről, 2 kötet, Páris s London 1755) szigorú következetességgel mindent az érzetekből magyaráz, s ezzel a szenzualizmus összhangzó rendszeres kifejezését adja. Mindazáltal C. nem materialista. Az érzet székhelye szerinte nem az anyagi szervekben van, hanem a lélekben, mert az anyag kiterjedt s osztható, az érzés pedig egységes szubsztrátumot tételez föl. De C. rendszere mégis merőben antimetafizikai eredményekhez jut. C. elmélete nagy hatással volt a francia s angol filozófiára. Munkái az említetteken kívül: Traité des systèmes (2 köt., 1749); Recherches sur l'origine des idées que nous avons de la beauté (2 köt., 1749); Traité des animaux (2 köt., 1755); Logique (1781); Langue des calculs (1798); Oeuvres complètes (először 23 köt. 1798, később több izben). V. ö. *Dewaule* L., C. et la psychologie anglaise contemporaine (Paris 1892); *Saltykow*, Die Phil. C. (Bern 1901); A. *Lebeau*, C. économiste (Paris 1903); *Baguenault de Puchesse*, C. sa vie et philosophie (u. o. 1910). Újabban a Fil. Irók Tárában megj. Az érzetek, *Jancsovics* fordításában.

Con discrezione (ol., ejtsd: kon diszkrecióne), zeneműszó, a. m. mérsékelten; különösen a diszkrét kiséretre utal.

Conditio (lat.), a. m. feltétel, állapot. *C. sine qua non*, mellőzhetetlen feltétel. — *Conditionaliter*, feltételesen.

C., mint sportműszó: valamely versenyzőnek csekélyebb vagy nagyobb momentán képessége arra, hogy a versenyben a tőle telhető legjobbat produkálja. A C. időnként természetesen változik, de helyes traininggel a versenyző fokozatosan előbbre halad C.-ban, kivéve ha betegség vagy baleset hátráltatja. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy lehetetlen akár embert, akár állatot állandóan a legjobb C.-jában tartani, hanem van egy bizonyos kulminációs pont, amelynek elérése után nemsokára bekövetkezik a hanyatlás. Ezek szerint tehát valamely versenyző lehet a legjobb, jó, közepes vagy rossz C.-ban. Sportnyelven röviden úgy is szokás ezt kifejezni, hogy valamely versenyző *C.-ban van*, v. *nincs C.-ban*.

Conditor, l. *Cukrász*.

Con dolcezza (ol., ejtsd: kon dolcseddza), zenei műszó a. m. édesen, szeliden, kellemmel. Azonos a *dolce* kifejezéssel. *Dolcissimo* a. m. a lehető leggyöngédebben.

Con dolore (ol.), l. *Con*.

Condom v. *koton*, gummiból (esetleg másból) készült óvszer, melyet a hímvesszőre kell felhúzni; feladata, hogy közösülésnél az infekciót, v. a fogamzást megakadályozza. Nevét feltalálójától, Condom XVIII. sz.-beli angol orvostól kapta.

Condom (ejtsd: kondoñ), járási székhely Gers francia dép.-ban, a Gèle és Baise összefolyásánál, Bordeauxtól 112 km DK.-re a D.-i vasút mellett, (1906) 6435 lak., gyapjuszövéssel, félpamutkelmekészítéssel, üvegfestészettel, pálinkaégetéssel (armagnac); jelentékeny gabona-, bor- és egyéb szeszkereskedéssel. Említésre méltók gót stílusú székesegyháza szép keresztfolyosóval (XVI. sz.), az egykori érseki, jelenleg igazságügyi palotája. Condomois gascognei grófság fővárosa volt; a XIV—XV. sz.-ban hosszú ideig angol birtok; VII. Károly a francia koronához csatolta; a XIV. sz.-ban püspöki székhely lett.

Condominium (lat.), közös, együttes tulajdon, l. *Tulajdon*, *Coimperium*.

Condor, chilei aranyérem, a. m. 20 pezo, kb. 36 K.

Condorcet *Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, marquis de*, francia matematikus és filozófus, szül. Ribemontban 1743 szept. 17., megh. 1794 ápr. 6. Első művei matematikaiak voltak s Lagrange elismerését vívták ki számára; 1769. foglalta el helyét az akadémiában (ac. des sciences). 1777-ben az akadémia örökös titkára lett. Ugyanez évben

az üstökösök elméletével megnyerte a berlini akadémia pályadíját. 1785-ben megírta ama művét, mely magvát képezte a később bővítve kiadott nagy munkának: A valószinüségi számítás elemei s alkalmazása a szerencsejátékokra, lutrira s az emberek itéletére. Részt vett az enciklopédiában, tagja volt a berlini, szentpétervári stb. akadémiáknak. A forradalom kitörésekor ennek híveként lépett föl. Midőn XVI. Lajos szökött Párisból, a királyi méltóság mint antiszociális intézmény ellen híres beszédet mondott. A törvényhozótestületnek először tagja, csakhamar titkára, majd pedig 1792 febr. havában elnöke lett. Ő szerkesztette a nyilatkozatot a franciákhoz s Európához a királyi méltóság megszüntetéséről. A girondisták bukása után vád alá helyeztetett, de Vernet asszonynál, a híres festő közeli rokonánál menedéket talált. Itt írta meg híres művét: Az emberi elme haladásának históriai vázlata (Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain). Nem akarván veszélybe dönteni e nemes hölgyet, megszökött házából s néhány napig bolyongván, Clamartban egy vendéglőben, a hova az éhség kergette volt, elfogták. Azonnal Bourg-la-Reine-be a börtönbe hurcolták (1794 április 5.), de másnap reggel halva találták. Mérget vett be. Munkái 1804. összegyüjtve jelentek meg 21 kötetben; a matematikai művek külön jelentek meg. V. ö. C. életrajzát Aragótól az Académie des sciences-ban (1842); *Robinet*, C. (Paris 1897); *Vial*, C. et l'education démocratique (1902); E. *Caillaud*, Les idées économiques de C. (u. o. 1909).

Condori (növ.), l. *Adenanthera.*

Condotta (ol.), vezetés, átszállítás, teherszállítás.

Condottiere (ol.), így nevezték azon zsoldos csapatok vezéreit, akik a XIV. és XV. sz.-ban dúló olasz háborúkban kardjukkal a többet igérőnek zsoldjába szegődtek. Leghíresebbek voltak Carmagnola (l. o.), Sforza Francesco (l. o.) és Colleoni Bartolomeo (l. o.). Nagy Lajos királyunk nápolyi hadjáratai folyamán Wolfart Ulrik (l. o.) kapitányt fogadta zsoldjába. Franciaországban az ú. n. *compagnies grandes* hasonló szerepet vittek a XIV. sz.-ban, a százéves háború idején.

Condra, a kártolt gyapjuszövet, amint a szövőszékről lekerült; rongyos öltözék.

Condroz (ejtsd: kondró), hajdan Caesar idejében a germán condrusiktól lakott vidék Belgiumban.

Conducat sanitati (lat.) a. m. váljék egészségére.

Conductio (lat., *locatio et conductio),* l. *Bérszerződés.*

Conduite (franc., ejtsd: koñdüit), viselkedés, magaviselet, l. még *Minősítvény.*

Conduplicatio (lat.), l. *Anadiplózis.*

Condurango-kéreg (növ.), l. *Marsdenia.*

Condurrit (ásv.), tisztátalan *Domeykit* (l. o.).

Condylarthra *(Protungulata,* állat), a patásállatok (Ungulata) kihalt rendje. Az idetartozó fajok a legősibb szervezetü patásokat képviselik; ötujjú végtagjaik és teljes fogazatuk van. Legismertebb faja az északamerikai tercierből származó *Phenacodus* (l. o.), melyből a ma élő lovak, továbbá az orrszarvuak és tapirok ősalakjai könnyen leszármaztathatók.

Condyloma (gör.). Azok a bőrszövedékek, melyek a szemölcsök erős megnagyobbodásából állanak, a *papillomák.* Ezek közül azokat, melyek valamely váladék izgató hatása révén keletkeztek, C.-knak (függölyöknek) nevezzük. Különösen két C.-faj ismeretes: a kankóban vagy genyes kifolyásban szenvedők nemi részein kakastaréj- vagy karfiolszerüen burjánzó *C. acuminatum* (l. *Cimbalomszög)* és a szifilisben szenvedők összeérő bőrfelszinein, a nemi részeken, herezacskón, végbél körül, sőt a szájban (plaque muquease) fellépő *C. latum.* A C.-k ez utóbbi alakja lapos, gombafej alakú, szélein mintegy lecsiszolt, néha diónyi is lehet. A korai jelenségek közé tartozik. Valamennyi könnyen eltüntethető és csak hiányosan ápolt embereknél mutatkozik. Hasonló folyamatok más megbetegedéseknél, főleg az ú. n. pemphigus vegetansnál is előfordulnak, különösen a hónaljban és a lágyékban és itten súlyos folyamat előjelei.

Condylopoda, így nevezte *Latreille* francia zoológus az izeltlábú állatokat, amelyeket manapság *Siebold* nyomán *Arthropodáknak* neveznek. L. *Izeltlábuak.*

Condylus, anatómiai kifejezés, mely alatt Hyrtl szerint minden, a hosszú, csöves csontok végén levő gömbölyded kifejezés értendő, akár el van látva porcborítékkal, akár nem.

Condys liquid, nátriumhipermanganát oldata.

Conegliano (ejtsd: konellyáno), járási székhely Treviso olasz tartományban, a Monticano jobbpartján, (1901) kb. 5000, mint község 9796 lak., bortermeléssel és selyemtenyésztéssel, kádáriparral, műszaki és vincelleriskolával, körfalakkal, kastélyromokkal. Moncey marsallnak Napoleon a C.-i herceg címét adta. Nagy Lajos és Zsigmond magyar hadai itt több csatát vívtak a velenceiekkel.

Conejera (ejtsd: konehera), lakatlan sziget a spanyol Baleárok csoportjában Mallorca alatt. Területe 1·7 km². Nevét tengeri nyulairól kapta.

Conepatus (állat), l. *Szurilo.*

Con espressione (ol., ejtsd: kon esszpresszione) v. *espressivo*, zenei műszó, a. m. kifejezéssel.

Conestabile della Staffa, *Gian Carlo, gróf,* olasz archeológus, szül. 1824 jan. 2. Perugiában, megh. u. o. 1877 júl. 21. Mű- és régiségtani kutatásai főleg az antik Etruria emlékeire vonatkoznak; főművei: Monumenti di Perugia etrusca e romana (1855—70, 4 köt.); Iscrizioni etrusche e etrusco-latine in monumenti che si conservano nell' I. e. R. Galleria degli Uffizi di Firenze (Firenze 1858); Pitture murali a fresco e suppellettili etrusche etc. scoperte in una necropoli presso Orvieto (u. o. 1865); Ráfáel madonnája, mely ezt a nevet viseli (1871 óta az Eremitageban Szent-Pétervárott), C. bátyjának birtokában volt egykoron.

Coney Island (ejtsd: koni ájlend), kis sziget New Yorktól D.-re, a Long-Island D.-i partján húzódó homokzátonyok legnyugatibb szigete. Legszebb része *Manhattan Beach* nagy parkkal; *Brighton Beach*-csel vasút köti össze. Lakossága 3313, a fürdőévszak alatt 10 millió ember látogatja.

Confarreatio, a férji hatalom (manus) megszerzésének régi módja, mely abban állott, hogy

a jegyesek az oltárra lisztből készített apró kenyereket helyeztek (panis farreus), ebből ettek s a maradékot az oltáron megégették. Az oltár felett fogtak kezet, miközben hagyományos ünnepélyes szavakkal egybekelési szándékukat tíz tanú hallatára kifejezték. Theodosius alatt végkép eltünt a C.

Confer és *conferatur* (lat.), rövidítve *cf.*, a. m. vesd össze.

Conférence (franc., ejtsd: konferánsz), tanácskozás, értekezlet; továbbá szellemes előadás, csevegés, napi kérdések vagy általános elvek fölött; francia szokás, melyet újabban nálunk is kezdenek divatba hozni, főleg a kabarékban. Az előadó s magyarázó a *conférencier*.

Conférence à quatre (franc.), l. *Nemzetközi értekezletek.*

Conferentia (lat.), tanácskozás, értekezlet. — *C. banalis*, l. *Báni értekezlet.*

Conferva *(L.) Lagerh* (növ.), a Heterocontae moszatok génusza. Legközönségesebb faja a *C. bombycina* (Ag.) Wille, álló és folyó vizeinkben is gyakori. Sejtjei el nem ágazó, vékony, halványzöld fonalakba csoportosulnak. Alkotó része a *békanyál*-nak (l. o.).

Confervites *Brongh.*, e névvel foglalják össze a *Conferva*-féle fossilis algamaradványokat, de ezeknek túlnyomó része valószinüleg nem is alga, hanem magasabb rendű növények valami szövetrészlete. Leggyakoriabbak a harmadkorban képződött édesvizi üledékekben, mésztufákban és travertinókban.

Confessio (lat.) a. m. 1. *gyónás* (l. o.); — 2. *hitvallás* (l. o. és *Credo*); — 3. a *vértanuk sírhelye*, úgyszintén az e fölött emelt templomok és oltárok; — 4. *az oltárkő mélyedése*, amely az ereklyéket foglalja magában (sepulcrum). — 5. *C.*, a jogban beismerés. A római perjog szerint volt *a) C. in iure*, a magistratus előtti beismerés, midőn a beismerő elmarasztalás nélkül is az elmarasztaltnak sorsára jutott: confessus habetur pro indicato. *b)* Más volt az a beismerés, mely a tárgyaláson *(in iudicio)* történt, mely a bizonyítást feleslegessé teszi ugyan, de az ügyet ítélet alá tereli. — *C. fidei*, hitvallás. *C. Augustana*, ágostai hitvallás (l. o.); *C. tetrapolitana*, a négy város hitvallása (Strassburg, Kostnitz, Lindau és Memmingen) 1530; *C. pentapolitana*, l. *Pentapolitana confessio; C. Basiliensis Prior, C. Muelhusana*, l. *Baseli hitvallás.*

Confessionale (lat.) a. m. gyóntató szék, *búcsúlevél* (l. o.).

Confessionarius (lat.) a. m. gyóntatóatya.

Confessionis sigillum, l. *Gyónási titok.*

Confessio S. Petri a. m. Szt. Péter sírja, továbbá az az emlék, melyet Konstantin császár állított e helyen, s mely alá ércedényben a szt. ereklyék rejtvék; jelenti az e fölé épített oltárt is. A Konstantin-féle konfessziót a vatikáni bazilikában 1594. fedezték fel. L. *Confessio.*

Confessor (lat.) a. m. hitvalló. Az, aki Krisztust bátran megvallván, érette vérét ontotta. Igy eleinte a martir és confessor egészen egyértelmű volt. Később az üldözések után és jelenleg confessor az, aki hitét tökéletes, szent élet által vallja meg.

Confetti (ol., ejtsd: kon—), kis cukrász-árúk, valamint az apró gipsz-golyócskák és kerek papiroslapocskák, melyekkel a karnevál-meneteken, de most már egyéb mulatságok alkalmával is dobálni szoktak. Ma már gyárilag állítják elő, főképen Párisban.

Configuratio (lat., ejtsd: konfigurácló) a. m. alak, alakzat (l. o.). *Configurationes planetarum*, l. *Aszpekták.*

Confinale, *Monte*, hegycsúcs az Ortler Alpokban. A főlánctól a Val Zebru választja el; már olasz területen emelkedik, magassága 3370 m. Gyönyörű kilátása miatt Santa Caterina felől, ahonnan legkönnyebben megmászható, számos turista keresi fel.

Confinatio, l. *Belebbezés.*

Confinium (lat.) a. m. határvonal két szomszéd birtok közt.

Confino (ol. a. m. *belebbezés)*, az 1889-iki olasz büntető törvény által felállított büntetésnem, mely szerint az elítélt legalább egy hónapig s legfeljebb három évig a bűncselekmény elkövetésének helyétől legalább 60 km.-nyi távolságban levő s az ítéletben közelebbről meghatározott községben köteles tartózkodni.

Confirmatio (lat.), l. *Konfirmácio.*

Confiscatio (lat.), l. *Elkobzás.*

Confiserie (franc., ejtsd: konfizri) a. m. cukrászáru-gyár, cukorsütemények.

Confiteor (lat.) a. m. megvallom (gyónom); e szóval kezdődik a kat. egyházban bizonyos alkalmakra (szt. mise elején, áldozás, az utolsó kenet szentsége előtt stb.) előírt nyilvános bűnvallomás.

Confiture (franc., ejtsd: konfitür), cukorba főtt, konfekt.

Conflans-Sainte-Honorine (ejtsd: konflan-szent-onorin), falu Seine-et-Oise francia dép.-ban, a Szajna jobbpartján, Páristól 25 km ÉNy.-ra, az Oise torkolatánál, (1901) 3242 lak., kőbányával, bortermeléssel és szép kastéllyal.

Conflictus, *konfliktus* (lat.), összeütközés, l. *Tragikum.*

Conflux (lat.) a. m. összefolyás.

Confoederatio (lat.) a. m. államszövetség, l. *Állam.*

Confolens (ejtsd: konfolan), járási székhely Charente francia départementban, a Goire és Vienne összefolyásánál, Angoulêmetől 55 km. ÉK.-re az orléansi vasút mellett, (1906) 3109 lak., gyapjuszövéssel, papirosgyárral és malomiparral; élénk gabona-, és marhakereskedelemmel. Említésre méltók kastélyának romjai (XII. század) és régi hídja.

Conformers *(konformisták)*, így nevezték azon protestánsokat, kik az Erzsébet királynő által 1562. kibocsátott s az angol magas egyház tantételeit tartalmazó 39 hitcikket elfogadták; az ezeket el nem fogadókat pedig *nonkonformistáknak* nevezték.

Confrater (lat.) a. m. tiszttárs, különösen a szerzeteseknél. — *Confraternitas*, l. *Egyháztársulatok.*

Confrérie de la Passion (franc.), párisi polgároknak 1398. alapított egyesülete, mely engedélyt kapott a passzió-játékok előadására, és mely-

nek VI. Károly 1402. szabadalmi levelet adott. Híres volt a Mystère de la Passion. A C. először a Páris melletti St.-Maurban, majd a párisi Hôtel de la Trinitében, 1539 óta a Hôtel de Flandreban, végül a Hôtel de Bourgogneban játszott. Később parlamenti határozat megszorította, míg aztán 1615. végleg megszűnt. V. ö. *Petit de Juleville*, Les Mystères (Paris 1880).

Con fretta v. *frettando* (ol.), zenei műszó, a. m. sietve. Azonos a *stringendo*-val.

Confrontatio (lat.) a. m. szembesítés.

Confucius, a legnagyobb kinai bölcsész latin neve, l. *Konfutseu*.

Con fuoco (ol., ejtsd · kon fuoko), zenei műszó, a. m. tűzzel.

Confusio (lat.) a. m. zavar; jogi ért. l. *Egyesülés*.

Confutatio (lat.) a. m. cáfolat; így nevezik különösebben azt a munkácskát, melyet a katolikus teológusok, főként Cochlaeus (l. o.), az 1530-iki ágostai birodalmi gyűlésre (l. *Ágostai hitvallás*) benyujtott protestáns hitvallás megcáfolására a császár felhívása folytán írtak.

Congaree (ejtsd: kongeri), folyó South Carolina északamerikai államban. A Broad River és Saluda egyesüléséből keletkezik, amelyek a Blue Ridgeből erednek; a Catawbával egyesülvén, Santee nevet vesz föl.

Congé (franc., ejtsd: koñzsé) a. m. távozás, búcsu, *Pour prendre C.* (rövidítve *p. p. c.*, búcsuvétel céljából), névjegyeken szokásos formula.

Congelatio (lat.) a. m. megfagyás, l. *Fagyás*.

Congenialis (lat.) a. m. rokonszellemű.

Congenitalis a. m. együtt született, pl. együtt született elváltozás, betegség, stb.

Conger (állat), l. *Angolna*.

Congeria *Partsch* (állat). Szifó nélküli (asiphonida), különböző nagyságu záró izombenyomattal (heteromyaria) ellátott kagylónem.

Congeria-rétegek (geol.), brakkvizi rétegek a magyar és boszniai oligocén-miocén barnaszén formációban (Salgótarjánnál, Zenicánál stb.), valamint pannoniai (pontusi) korszakban a bécsi és magyar medencékben, l. *Harmadkor* (osztályozása).

Congestio (lat.), vértolulás, vérmesség, bővérűség.

Congiarium (lat.), az az edény, mely egy congius nevű mértékegység (3·27 l.) befogadására képes; annak az ajándéknak (olaj, bor, de ruha, só, hús is) neve, melyet Rómában a népnek bizonyos ünnepi alkalmakkor hatóságok avagy a császár kiosztottak.

Congius, régi római folyadékmérték, felosztva 6 sextariusra = 3·283 l. 8 c. = 1 amfora.

Congleton (ejtsd: kongltn), város Chester angol grófságban, a Dane mellett, (1911) 11,310 lak., selyem- és szalagszövéssel, ólom-, réz- és szénbányászattal.

Conglomeratum (geol.), l. *Konglomerát*.

Conglutin, l. *Konglutin*.

Congo, *állam* és *folyó*, l. *Kongo*.

Congo Belge, a Kongo állam jelenlegi hivatalos neve, l. *Kongo*.

Congo Français, 1891 óta hivatalos neve a Gabun és Kongo melletti francia gyarmatoknak, l. *Kongo*.

Congonha (növ.), l. *Villaresia*.

Con grandezza (ol., ejtsd: kon grandeddza), zenei műszó, a. m. méltósággal.

Con gravità (ol.), zenei műszó, a. m. méltósággal, komolyan, nyomatékosan.

Con grazia (ol.), zenei műszó, a. m. kellemmel.

Congregatio (lat.) a. m. gyűlés, pl. megyegyűlés. L. még *Kongregációk*.

Congregatio Resurrectionis (lat.) a. m. a feltámadásról nevezett kongregráció. Alapították 1842. Semenenko Péter és Kajsievic Jeromos lengyel áldozópapok Rómában, hitterjesztés céljából. XIII. Leó 1902. megerősítette.

Congressus (lat.), l. *Kongresszus*.

Congreve (ejtsd: kongriv), 1. *Richard*, angol filozófus, szül. Leamingtonban 1818 szept. 4., megh. 1899. Oxfordban tanult, azután személyes érintkezésbe lépett Comte-tal. A londoni pozitivisták egyik vezére. Kiadta Aristoteles politikáját (1855, 2. kiad. 1874); azután írt egy tendenciózus történeti művet a felvilágosodott deszpotizmus védelmére: The roman empire of the West (1855), s hasonló szellemben: Elizabeth of England (1862). Azonkívül Catechism of positive religion (1858) és Essays political, social and religious (1874).

2. *C.*, *William*, angol drámaíró, szül. 1670 ápr. 5. Bardseyben megh. 1729 jan. 19. Londonban. Jogot tanult Dublinben és Londonban, azután az irodalomnak szentelte tevékenységét. 17 éves korában jelent meg regénye: Incognita, or love and duty reconciled. Első vígjátéka (The old bachelor 1693) megszerezte neki lord Halifax kegyét s biztosította anyagi helyzetét. The Double Dealer-nél (1693) nagyobb sikere volt legjobb darabjának, a Love for Love-nek (1695). The mourning bride (1697) c. tragédiáját nagyrabecsülték. The way of the world (1700) sikertelensége után visszavonult a szinpadtól s csak egy álarcosjátékot (The judgment of Paris 1701) és egy operát (Semele 1703) írt a szinpad számára. Vígjátékait jellemzik a szellemes párbeszédek, az ügyesen vezetett cselekmény és a biztos kézre valló jellemzés. Költeményeit 1710. adta ki. Műveit újabban kiadta Leigh Hunt kitünő kiadása (1849) alapján A. C. Ewald (1887). V. ö. *Macaulay*, Comic dramatists of the Restauration; E. *Gosse*, Life of C. (1888); D. *Schmid*, C. (Wien 1897).

3. *C.*, *William*, sir, angol tüzértábornok, szül. Woolwichban 1772., megh. Toulouseban 1828. 1804-ben a *C.-rakétákat* (l. *Rakéta*) találta fel, melyeket az angol haditengerészet legelőször 1806. Boulogne előtt, majd 1807. Kopenhága lődözésére használt kiváló sikerrel. E rakétákat később Európa majdnem minden hadseregénél használták, egészen 1866-ig. C. 1808. az angol kir. tűzérségi szergyár igazgatója lett. 1824-ben nyugdíjba lépett s egy társaság élére állt, mely a gázvilágítást akarta a kontinensen megvalósítani, azonban belebukott. Irodalmi művei közül nevezetesek a csatorna- és zsilipépítésre vonatkozó Description of the construction and properties of the hydropneumatical lock (London 1815) s az általa feltalált rakétákat tárgyaló: Treatise on the C.-rocket system (London 1827).

Congreve-nyomás, a XIX sz. közepe táján igen fölkapott színnyomási eljárás. Különösen famet-

szetekről nyomtattak e módon. Az alapeszme az, hogy a fametszet több pontosan egymásba illő darabból áll; e darabokat minden nyomás után kiveszik s a megfelelő festékkel külön-külön megfestékezik. Ezt az eljárást már Gutenberg segítő társa, Schöffer alkalmazta az 1457. nyomtatott zsoltáros könyvben. A színes nyomásnak ez a módja az ősnyomtatók után feledésbe merült s csak hosszú idő múltán (1822 körül) találta fel újra, még pedig az említett zsoltáros könyv tanulmányozása következtében *Congreve* William angol tábornok (l. *C. 3.).* Oly fontosnak tartották akkoriban e találmányt, hogy az angol kormány a legfontosabb nyomtatványai készítését bízta Congreve-re, melyek hamisítását ezzel megakadályozni vélte. Congreve ugyan gyorssajtót is szerkesztett az ilyen módon való nyomtatásra, de ezt mégis leginkább kézisajtón kultiválták a nyomdák.

Congreve-rakéta, l. *Rakéta.*

Congrua, l. *Kongrua.*

Congruentia (lat.), l. *Szóegyeztetés.*

Con gusto (ol., zene) a. m. ízléssel.

Conisacien (geol.) a. m. *Emscherien*, a felső krétának egyik emelete, l. *Kréta.*

Conibo, a pánok ágából való perubeli indiánus törzs, Ucayali felső részén. Egyike ama kevés törzseknek, melyek a circumcisiót (pubertas-korban) ősi szertartások közben ma is gyakorolják.

Conichalcit, l. *Konikalcit.*

Conidium (növ.), a gombák ivartalan szaporodásának szerve. Rendesen a hyphafonalak végén keletkezik. Az egymásután keletkezett C.-ok gyakran még együtt maradnak és vagy láncsort, vagy fejecskét alkotnak. L. *Chlamydospora* és *Oidium.*

Coniferae (*tűlevelűek, tobzosak, toboztermők*, növ.), a Nyitvatermők *(Gymnospermae)* osztálya. Fák v. cserjék; törzsük elágazó, levelük átellenes v. váltakozó állású, keskeny, tűalakú v. pikkelyszerű, ritkán levélszerűen lapos. Másodlagosan vastagodó fájuk évenkint egy-egy évgyűrűvel gyarapodik, melyet a kambiumgyűrű működése hoz létre. Nagyrészt vermes vastagodású (udvaros gödörkés) tracheidákból áll, valódi edényei (tracheák) azonban nincsenek, áll továbbá parenchimából; elemei között sejtközti gyantajáratokat tartalmaz, mely utóbbiak a levelekben is megvannak. Viráguk egyivarú, egy- v. kétlakú. A porzós virág barkaszerű virágzathoz hasonlít s pikkelyszerű porzólevelekből (mikrosporophyllum) áll, melyek alsó oldalukon 1—2 portokot viselnek. A virágporszem gömbölyű s gyakran két repítő légzsákkal van ellátva. A termős virág, vagyis a tűlevelűek *toboza (conus, strobilus)* egy orsóból s ezen elhelyezkedő pikkelyszerű termőlevelekből (makrosporophyllum) áll. Ezek a felső oldaluk alján 1—2 v. több, egy integumentummal ellátott magkezdeményt viselnek. Ha a termőlevél 2 lapos képletre válik szét (pl. *Abies)* akkor a nagyobbik, a magkezdeményeket viselő, a *termőpikkely*, a kisebbik, a külső, a *fedőpikkely.* Az érett magnak fás héja és gyakran hártyás szárnya van, olajtartalmú magfehérjében egyenes, 2 v. több sziklevelű csirát tartalmaz. A C. főkép az északi félgömbön vannak elterjedve, ennek É.-i mérsékelt részén terjedelmes erdőket alkotva, övként húzódnak a föld körül, miközben Európában, Kelet-Szibériában, Észak-Amerikában a sarkkört is ismételten átlépik. Erdőt alkotó növényei továbbá a nagy hegységek felsőbb régiójának is a D.-i sarkövet kivéve a föld minden övében. Szavannák, steppék, sivatagok növényzetében nem vesznek részt, e vidékek száraz, kevés csapadékot juttató levegője lehetetlenné teszi tenyészetüket. A C. a fosszilis növényeknek igen jelentékeny részét teszik, maradványaik a mezofiticummal kezdődőleg egészen a legfiatalabb rétegekig feltalálhatók. A C. két családra oszlik: *Taxaceae* (l. *Tiszafafélék)* és *Abietaceae* (l. *Fenyőfélék).*

Coniferin, l. *Koniferin.*

Coniin, l. *Koniin.*

Conil, város Cádiz spanyol tartományban, az Atlanti-óceán mellett, (1900) 5579 lak., tinhal- és szardellahalászattal. Közelében kénbányák.

Conima-gyanta (növ.), l. *Gyanták.*

Con impeto v. *impetuoso* (ol.), zenei műszó, a. m. hevesen.

Coninxloo, *Gillis van*, flamand festő, szül. Antwerpenben 1544 jún. 24., megh. 1607. Gillis Mostaertnek volt tanítványa, Németországban is tartózkodott, végleg Amsterdamban telepedett le. Szenttörténeti és mitológiai alakokkal élénkített tájképei mintegy átmenetet jeleznek a németalföldi tájképfestés újabb irányára és stílusa a Bril testvérek közvetítésével az olasz festészetre is hatást gyakorolt. Jellemző művei vannak a bécsi Liechtenstein-képtárban, a drezdai és kopenhágai képtárakban.

Coniothyrium *Corda* (növ.), a Sphaeropsidales rendbe tartozó gombagénusz, melynek mintegy 150 faja közül legnevezetesebb a *C. diplodiella* (Speg.) Sacc., szőllőinknek veszedelmes ellensége, a *fakórothadás* okozója. Hazai szőllőinkben inkább a fürtöket, az amerikai szőllőfajtákon pedig a hajtásokat támadja meg. Ellene való védekezés: a beteg hajtások lecsonkozása, elégetése; az egészséges tőkék 2—3 százalékos bordói lével való megpermetezése, majd rézkénporral való megporozása. Tanácsos a szőllőt a legkisebb jégverés után is azonnal megporozni, mert a jégverés okozta sérülésekben telepszik meg ez a gomba a legkönnyebben.

Con ira, l. *Adirato.*

Conirostres (állat), l. *Kúpcsőrűek.*

Conisterium (lat.), a palaestrának (testgyakorló hely) azon része, melyben a birkózók előzőleg olajjal bekent testüket homokkal behintették.

Coniston, község Lancashire angol countyban, a festői C.-Water tó É.-i végétől 1 km., vasúti végállomás, 1200 lak., Ruskin sírjával és Ruskin-muzeummal. Az angol tóvidék (English Lake District) egyik középpontja, jelentékeny idegenforgalommal.

Coniston Water, az angol tóvidék *(English Lake District)* egyik tava Lancashireben, 44 m. tengerszín feletti magasságban. Hossza 9, szélessége 0·8 km., mélysége 79 m. Gőzhajó jár rajta.

Conium *L*, *bürök* (növ.), az Umbelliferae Ernyősök) család génusza, melynek 2 faja az

óvilág növénye. A *C. maculatum* L. (foltos bürök) utak szélén, lakások körül nalunk közönséges (l. *az ábrát*), $^{1}/_{2}$—2 m. magas, kopasz, csöves szára gyakran lilafoltos. Levele 3-szor szárnyas, sallangjai keskenyek, kihegyesedők, az alsók gyakran fűrészesek. Gallérja és gallerkája soklevelű. Virága fehér. Kettős kaszatja oldalt kissé összenyomott és 5—5 hullámos felületű bordát visel. A bürök minden részében egy folyékony, illanó alkaloidot, *coniint* tartalmaz, mely mellett még *methylconiin* és *conhydrin* is előfordul benne. A coniin a nagy mérgek közé tartozik, a mozgató idegek végződéseit bénítja s ez által az izommozgást teljesen megbénítja. Bódítja még a központi idegrendszert is, különösen a lélegzés központját. Mérgezések rendesen akkép történnek, hogy a bürköt tévedésből paszternák, petrezselyem helyett eszik meg, v. hogy ánizs közé az ahhoz nagyon hasonló (de bűzös egérszagú) bürökgyü-

Conium maculatum.

mölcsök keverednek; régente kivégzésekre is használták, így Sokratest is bürökkel ölték meg. A mérgezés szimptomái: rángó görcsök, hányás, hasmenés (de nem minden esetben), sajátságos fáradtság a lábakban, végre ezeknek és a test összes akaratos izmainak bénulása s lélekzési bénulás által halál. A kezelés izgatószerek adásában, mesterséges lélekzés alkalmazásában áll. A coniint belsőleg ma már nem adják; külsőleg borogatások v. tapasz (emplastrum conii) alakjában fájdalomcsillapító voltánál fogva idegzsábák ellen v. fájdalmas régi mirigydaganatokra néha még használják.

Conjugata, nőgyógyászati kifejezés, amely alatt a medencének bizonyos, a medialis síkba eső átmérőit értik. A C.-k méretei szülészeti szempontból rendkívül fontosak. Van C. diagonalis, externa, normalis, vera stb., l. *Medence.*

Conjugatae (növ.), zöldszínű, többnyire édesvizi moszatok, melyek spórája, az ú. n. zygospóra, két mozdulatlan sejtnek egybeolvadása útján jő létre.

Conjugatio, nyelvtani értelemben l. *Igeragozás;* állattani értelemben l. *Egybekelés;* növénytani értelemben l. *Copulatio.*

Conjugium (lat.) a. m. házasság.

Conjunctiva, a szem kötőhártyája, l. *Szem.*

Conjunctivalis reflex, az a jelenség, hogy a kötőhártya (conjunctiva) megérintése pislogást vált ki.

Conjunctivitis, l. *Kötőhártyagyuladás.*

Conjunctura (lat.), l. *Konjunktura.*

Conjunctus symbiosis, az együttélésnek az a neme, amelyben az egymással együttélés viszonyában levő növények egymáshoz szorosabban kapcsolódnak. L. még *Együttélés.*

Conjuratio (lat.), l. *Összeesküvés; conjuratores,* eskütársak.

Conjux (lat.) a. m. hitves, férj, feleség.

Conkling, *Roscoe,* északamerikai államférfiú, szül. Albanyban 1829 okt. 30., megh. 1888 ápr. 18. 1859-ben a kongresszusba választották, hol a déli államokkal szemben kiméletlen hadviselést ajánlott. 1867-ben tagja lett a szenátusnak, melyben Grant elnök politikáját védelmezte. 1876-ban mint elnökjelölt elbukott és Garfield elnöksége alatt szenátori állását is elvesztette. 1882-ben a legfőbb törvényszék tagjává nevezték ki.

Con leggerezza (ol., ejtsd: kon ledzsereddza), zenei műszó, a. m. könnyedén.

Conlie (ejtsd: konlli), falu Sarthe francia départementban, Le Manstól 24 km Ny.-ra, a Gironde patak eredeténél a Vègue mellett, (1901) 1239 lak. Az 1870—71-iki háborúban újonckiképző tábor (60 000 emberrel), amelyet a le-mansi ütközet (1871 jan. 12.) után a németek szállottak meg.

Con moto (ol.), zenei műszó, a. m. mozgalmasan. Vele azonos a *mosso* jelzés. Igen gyakran használják más szóval összeköttetésben, pl. Andante C., ami azt jelenti, hogy az illető darab gyorsabb a rendes Andante-nál.

Conn., Connecticut északamerikai állam nevének hivatalos rövidítése.

Connaissance (franc., ejtsd: konneszánsz), ismeret, ismeretség. — *C. des temps,* a jelenleg a Bureau des longitudes (l. o.) kiadásában megjelenő csillagászati évkönyv, melyet először az 1679. évre Picard adott ki 1678.

Connaissement (franc.), a tengeri hajózásban használt fuvarlevélnek francia elnevezése, l. *Hajófuvarlevél.*

Connaraceae (növ.), a kétszíküek szabadszirmú családja. 160 faja az egész tropikus öv lakója. Virágük 5 tagú. Porzó 10. Tokjuk 1 magvú, meglehetős nagy; hosszant reped fel s akkor kilátszik a magva, mely kemény, élénkszínű héjával, valamint színes, magköpenyszerű képletével csalogatója a madaraknak. Rendesen magasra felfutó cserjék, magas liánok, ritkán fák.

Connarit, l. *Konarit.*

Connaught (ejtsd: konnaot), Irország 4 provinciájának egyike az Atlanti-óceán partján 17,728 km²-nyi ter. és (1911) 609,966 (1841-ben 1.420,900) lak. K.-i része sík; Ny.-i része szép tavakban (Conn, Mask, Corrib) gazdag. A Boyle, Suck, Moy, Clare, Doggertha öntözik. Földje burgonyán és zabon kívül alig terem valamit; ezért a földhöz ragadt szegény s amúgy is műveletlen nép Ame-

rikába vándorol. A partok tagozottak. Legnagyobb öblei: a Galway-, Clew- és Blacksod Bay. C. azelőtt az ir heptarchia egyik királysága volt, 1590. lett angol birtokká és öt countyra osztatott föl; ezek: Leitrim, Sligo, Mayo, Roscommon és Galway.

Connaught, *Arthur William Patrick Albert, C. hercege,* Viktoria angol királynő és Albert szász-koburg-gothai herceg harmadik fia, szül. Londonban 1850 máj. 1. Részt vett 1882. az egyiptomi expedicióban és 1883—90-ig Indiában szolgált, ahol utóbb főparancsnok volt. 1893-ban tábornok lett s 1907. az egyiptomi és középtengeri összes angol hadierő főparancsnokává nevezték ki, mely állásától azonban már 1909. megvált. II. Vilmos császár német tábornagyi rangra emelte. Rokona, Albert szász-koburg-gothai herceg halála után (1900) koburg-gothai trónöröklési igényeiről lemondott, nehogy az angol hadsereg kötelékéből kilépnie kelljen. Jelenleg az angol hadsereg főfelügyelője és a skót gárda parancsnoka. Neje Lujza Margit porosz hercegnő (szül. 1860).

Conneaut (ejtsd: konnó), város az északamerikai Ohio állam Ashkbula kerületében, az Erie-tó partján. Élénk forgalmú vasúti csomópont és kikötőváros, (1900) 7133 lak.; bádogedénygyártással.

Connecticut (ejtsd: konnettikut), 1. az É.-amerikai New England néven ismert 6 állam egyike, az Atlanti oceán partján, New Yorktól ÉK.-re, 12,483 km² területe hegyes-völgyes s a Housatonic, C. és Thames folyók öntözik. Éghajlata mérsékelt, bár sok tekintetben hasonló a mi Alföldünk szélsőséges időjárásához. Népessége a mult század elején alig haladta meg a 200 ezret, 1910-ben pedig már 1.114,756-ra emelkedett. A lakosság nagy része idegen származású s a legtöbb közöttük az angol (380 ezer), német (35 ezer), olasz (24 ezer) és orosz (23 ezer). A közegészségügyi viszonyok igen kedvezők s 1906-ban a halálozási arányszám ezer lélekhez viszonyítva alig haladta meg a 16-ot. Vallás szerint a lakosság legnagyobb része r. kat., aztán kongregacionista, anglikán, metodista és baptista. A kötelező népiskolai oktatás 7—16 éves korig tart s 1908. C. iskoláiban 5025 tanító keze alatt 183,785 gyermek járt iskolába. Felsőbb népiskolák száma 75, középiskola van 64. Szakiskolái között legnevezetesebbek a mezőgazdasági szakiskolák és kisérleti telepek. Egyetemei: a Yale University New Havenben; a Wesleyan Univ. Middletownban; a Trinity College Hartfordban. Közegészségügyi intézményei közül fontosabbak a Fitch's Home for Soldiers and Soldier's Hospital, az őrültek háza, ipari munkások kórháza, betegsegélyző pénztárak kórházai stb. A közjótékonyság szolgálatában állanak a különböző menházak, árvaházak, internátusok, tápintezetek stb. C. mint őstermelő és ipari állam előkelő helyet foglal el a szövetséges államok között. Lakói főleg dohány, búza, árpa és kukoricatermesztéssel foglalkoznak. Bányászati termékei: a vas, gránit es márvány (1908. évi termelés e cikkekből 5·6 millió K), az ásványviz és agyagipari termékek (1908-ban 13·6 millió K). Az 1905. évi gyáripari statisztika szerint C. 3477 nagy gyára 13,523 tisztviselőt és 181,605 munkást foglalkoztatott. Az iparcikkekhez szükséges nyersanyag egy évi készlete 955 millió K értékű volt, az előállitott iparcikkek értéke pedig meghaladta az 1845 millió K-t. A gyárak közül legjelentősebbek a pamut, gyapju és selyemszövőfonó és kikészitő gyártelepek, a vasöntők és gépgyárak, kaucsuk, óra, kalap és rövidárukat készitő ipar-vállalatok. C. vasútjainak hossza 1875 km., a városi, illetve közúti villamos vasutak hossza 1900 km. 5 tengeri kikötőjében (New Haven, New London, Fairfield, Middletown és Stonington) meglehetős a hajóforgalom, bár kereskedelmét erősen megbénítja New York közelsége. Hajóállománya ez idő szerint majdnem 1000-re tehető. C. pénz- és hitelügyi viszonyait 88 takarékpénztár, 8 állami bank, 30 szövetkezet, 14 házépitő-hitelszövetkezet irányítja. 1908-ban csupán a takarékpénztárakban elhelyezett betétek összege 1260 millió K, egyéb pénzintézetek nyeresége 50 millió K. C. közügyeit a 35 tagú szenátus és a 255 tagból álló képviselőház intézi. A washingtoni törvényhozó testületbe 2 szenátort és 5 képviselőt küld. Közigazgatási tekintetben 8 county-ra oszlik. Fővárosa Hartford (98,915 lak.). C. 1908. évi állami költségvetése szerint a bevételekből 31·1 millió K folyt be, kiadásokra pedig 28·7 millió K jutott. Az államadósságok összege 4·4, az állami vagyon értéke (1904) 3960 millió kor. C. eredetileg két gyarmatból: C. és New Havenből állott. 1665-ben e kettő egyesült. C. egyike volt az első 13 amerikai államnak. V. ö. *Johnson*: American Commonwealth: Connecticut; History of C. (Boston 1887).

2. *C. (C. River),* az északamerikai New England-államok főfolyója, közel Kanada határához. A Green Mountainsben ered, 542 km. hosszú, végigfolyik Vermont és New Hampshire államok határán, Massachusetts és Connecticut államokon és a Long Island Soundba ömlik. Vízvidéke 26,500 km². Felső folyásában számtalan sellője és vizesése van (legismertebbek a Bellows Falls). Holyoke-től kezdve azonban széles völgyben folyik. Nagyobb hajók Middletownig (48 km.), kisebbek Hartfordig hatolhatnak föl.

Connecticut, külföldi, jól honosodó, nagylevelű dohányfajta változat.

Connellit (ásv.), hatszöges, átlászó szép kék prizmák. Víztartalmú bázikus rézszulfát-klorid.

Connellsville, város Pennsylvania északamerikai államban, a Youghioheny mellett, (1900) 7160 lak, vas- és rézöntőkkel, vasúti kocsigyárral, szénbányákkal.

Connemara, Irország egy vidéke Galway countyban (l. o.).

Connersville, város Indiana északamerikai államban, a Whitewater jobbpartján, fontos vasúti csomópont, (1900) 6836 lak., bútor- és kocsigyártással.

Connétable (franc.), a latin *comestabulus,* eredetileg *comes stabuli* (a. m. istálló ispánja) származéka. Ez utóbbi szóval jelölték a *frank birodalomban* már a Merovingok alatt a királyi ménesek felügyelőjét, aki a Karolingok s kivált a Capetingek korában egyre nagyobb katonai hataskörrel ruházódik fel és idővel Franciaországnak a király után első emberévé, az összes haderő főparancsnokává és a katonai igazságszolgáltatás fejévé válik; emiatt az önálló alkot-

mányjogi jelentősége miatt a C. tisztségét Richelieu a királyi abszolutizmus szilárd megalapozása érdekében 1627. el is törli. I. Napoleon 1804. névlegesen feléleszti az ősi intézményt, öccsét Lajost nevezvén ki C.-lá, utóbb pedig Berthier wagrami és neuchâteli herceget vice-C.-lá; a Bourbonok visszatérésével e méltóságok újra megszünnek. *Angliában* a franciaországi származású dinasztiák alatt fejlődik ki a *Lord High Constable*-nek a francia C.-éhoz hasonló udvari s országos tisztsége, amelyet VIII. Henrik törölt el; azonban még jelenleg is szokásban van, hogy nagy állami ünnepségek alkalmával, nevezetesen a koronázás szertartásaiban való hagyományos részvétel végett esetről-esetre kinevezik a Lord High Constablet.

Connexio (lat.), befolyás, összeköttetés.

Connexus (lat.), összefüggés, összeköttetés.

Conniventia (lat.), tiltott cselekmények elnézése, türése.

Connubium, 1. jog a római jog szerinti házasság kötésére, mely csak a civiseket illette; 2. maga a házasság.

Conocarpus *Gaertn.* (növ.), a Combretaceae család génusza; egyetlen faja a *C. erecta* Jacq. Amerika és Afrika (Guinea, Szenegambia) tropikus tengerpartjainak fája, melyet keménységénél és nehézségénél fogva asztalos munkákra használnak. Igen szépen politurozható.

Conolly (ejtsd: konnoli), *John,* angol elmeorvos, szül. Market-Rasenben 1794 máj. 27., megh. Hanwellben 1866 márc. 5. 1828—30-ig londoni egyetemi tanár, 1839. a hanwelli tébolyda igazgatóorvosa lett. Ő a Non-restraint (kényszer nélkül való kezelés) megalapítóinak egyike. Munkái: The treatment of the insane without mechanical restraintes (London 1856); Study of Hamlet (u. o. 1863).

Conon de Béthune, l. *Cuenon de Béthune.*

Conopidae, *nagyfejű legyek,* a legyek egyik családja, melyre jellemző a nagy fej és a kiálló szem. Hazánkban 39 faja él. Ismertebb nemek: *Dalmannia, Conops, Myopa, Physocephala, Oncomyia.* Sok fajnak lárvája hártyásszárnyú rovarok *(Hymenoptera)* potrohában nő fel.

Con passione (ol.), zenei műszó, a. m. szenvedélyesen.

Conquassatio v. *contusio* (lat.), l. *Zuzódás.*

Conquisitor (lat.), a rómaiaknál a toborzó tiszt neve, ki a szenátustól kiküldetvén, az egyes kerületekben felkutatta és besorozta a fegyverfoghatókat.

Conquistadores (sp.) a. m. hódítók. Igy nevezték azokat a spanyol kalandor hódítókat, akik Közép- és Dél-Amerikát úgyszólván csupán vakmerőségükkel a spanyol korona számára meghódították. Érdemeikért az udvar némelyiköket (és sarjaikat) címekkel, előjogokkal és terjedelmes birtokokkal tüntette ki, gyakran azonban rút hálátlanság volt a jutalmuk. Az amerikai benszülöttekkel szemben követett embertelen bánásmódjukkal és kapzsiságukkal a spanyol névre homályt borítottak. Ismeretesebb C.-ok: Cortez, Balboa, Pizarro, Almagros.

Conrad, 1. *Ferenc,* hötzendorfi báró, cs. és kir. gyal. tábornok, katonai író, szül. 1852 nov. 11. Penzingben. 1871-ben mint vadászfőhadnagy lépett a hadseregbe. Részt vett a bosnyák hadjáratban, azután 1887. mint vezérkari őrnagy a hadiiskola taktikatanára lett. 1891-ben mint alezredest csapatszolgálatra osztották be, s csakhamar ezredes és a törzstiszti vizsgálóbizottság tagja, 1900. vezérőrnagy, 1903. pedig altábornagy és az innsbrucki hadosztály parancsnoka lett. 1906-ban az összes fegyveres erő vezérkari főnökévé nevezték ki. 1908-ban gyal. tábornok, 1909. a 39. gyalogezred tulajdonosa lett, 1910. pedig bárói rangra emeltetett. Sokoldalú jeles munkássága és kiváló irodalmi működése nevét a külföld előtt is általánosan ismertté és becsültté tette. Legnevezetesebb munkái: Vorgang beim Studium unserer taktischen Reglements (Wien 1895); Taktikaufgaben (u. o. 1896); Zum Studium der Taktik (u. o. 1898); Die Gefechtsausbildung der Infanterie (u. o. 1902); Infanteristische Fragen und die Erscheinungen des Burenkrieges (u. o. 1903).

2. *C. Gyula,* magyar grafikus, szül. Budapesten 1877 jún. 25. Középiskoláinak elvégzése után banküzletbe került, de szabad óráiban szorgalmasan rajzolt és festett s jóformán mester nélnül fejlesztette tehetségét úgy, hogy 1906. már részt vehetett a Műcsarnok kiállításán. 1907 ben a grafikával kezdett foglalkozni, rézkarcai, fa- és linoleummetszetei hamar figyelmet keltettek s C.1906—1908-ig állami ösztöndíjjal fejleszthette tehetségét Münchenben. *Fahordás* és *Hajógyárban* c. metszetei állami díjat nyertek Budapesten, egyéb művei Milanóban elismerő oklevelet. Legújabban 6—8 színű fametszetei keltettek feltünést.

Conrad, 1. *Johannes,* német nemzetgazdasági író, szül. Nyugat-Poroszországban 1839 febr. 28. 1868-ban jenai magán-, 1870. rendkívüli egyetemi tanár lett, 1872. pedig Halleba hívták meg rendes tanárnak. 1872-től részben másokkal együtt a Jahrbücher für Nationalökonomie c. évkönyvet szerkeszti, valamint kiadja a Handwörterbuch für Staatswissenschaften (Jena 1891, több kiadás) c. művet is. 1877 óta a vezetése alatt álló hallei államtudományi szeminárium nemzetgazdasági és statisztikai értekezéseit bocsátja közre. Kisebb művein és számos értekezésén kívül említést érdemel Grundriss zum Studium der politischen Ökonomie (4 rész, 7. kiad. Jena 1910) c. műve.

2. *C., Michael Georg,* sokoldalú és fölötte termékeny német író, szül. Gnodstadtban 1846. ápr. 5., sokfelé élt mint tanár és író (Genfben, Párisban és Münchenben). Irt regényeket, költeményeket, politikai iratokat. Főjelentősége, hogy 1885. megalapította az új irodalmi irány közlönyét: Die Gesellschaft, melyben a naturalizmus elveit hirdette. — Neje: *C.-Rando Marie,* szül. 1850 szept. 8. Münchenben, 1884 óta C. neje, 1868 óta a müncheni udvari szinház elsőrangú művésznője. Irt regényeket is.

Conräder *György,* festő, szül. Münchenben 1838., megh. Abbáziában 1911. Szülővárosában Pilotynál tanult s mindjárt első nagy műve: Tilly a sirásónál (1859), feltünést keltett. 186 -ben megfestette a bajor állam számára A Müncheni Tud. Akadémia alapítását, utána Stuart Mária és Riccio-t és II. József halálát, e két utóbbit II. La-

jos bajor király vette meg. E sikerek után Budapestre költözött, hol többnyire kisebbméretü festményekkel kereste fel a Műcsarnokot. Utolsó műve a dobsinai jégbarlangot mutatja, ez Andrássy Dénes gróf birtokába került.

Conradi, *Hermann*, német író, szül. Jesznitzben 1862 júl. 12., megh. Würzburgban 1890 márc. 8. Mint lirikus, kritikus és essayista a radikális realizmus híve volt. Munkái: Lieder eines Sünders (1887); Brutalitäten (rajzok, 1886); regényei: Phrasen (1887) és Adam Mensch (1889), mely miatt erkölcstelenség címén perbe fogták, de C. még a per tárgyalása előtt meghalt.

Conrad von Eybesfeld, *Sigismund*, báró, osztrák politikus, szül. Krainbergben 1821., megh. 1898 júl. 9. Grácban. 1854-ben helytartótanácsos volt Temesvárott; azután a helytartótanács alelnöke lett Velencében, majd tartományi főnök Krajnában, 1871. Felső-Ausztria s végül Morvaország helytartója. 1880-ban Taaffe a közoktatásügyi tárcát bízta reá, melytől 1884. megvált.

Conrart, *Valentin*, francia író, szül. Párisban 1603., megh. u. o. 1675 szept. 23. Háza 1629 táján központja volt annak az irodalmi körnek, melyhez Boisrobert, Chapelain, Godeau, Habert, Maleville, Serizay s mások tartoztak. Mikor Richelieu 1634. ebből a körből a francia akadémiát alkotta, C. ez intézet titkárja lett. Keveset írt s emiatt Boileau kigúnyolta; legjobb munkái: Mémoires sur l'histoire de son temps és Lettres (Paris 1681). V. ö. *Bourgoin*, C. et son temps (Paris 1883).

Conrat (eredetileg *Cohn*), *Max*, német romanista, szül. Boroszlóban 1848 szept. 16. 1874-ben rendkívüli, 1875. rendes egyetemi tanár Zürichben. 1878-ban az amsterdami egyetemre hívták meg a római jog tanárának. 1907-ben nyugalomba lépett. Nevezetesebb művei: Zum römischen Vereinsrecht (Berlin 1873); Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts (Leipzig 1891, 1. köt., 4 részben); Breviarium Alaricianum. Römisches Recht im fränkischen Reich (u. u. 1903); Die Lex Romana canonice compta. Römisches Recht im frühmittelalterlichen Italien (Amsterdam 1904).

Conring, *Hermann*, polihisztor, szül. Nordenben (Ostfriesland) 1606 nov. 9., megh. Helmstedtben 1681 dec. 12. 1632-ben a filozófia, 1636. az orvostudományok tanára lett Helmstedtben. 1650-ben svéd Krisztina háziorvosa és a politika tanára, 1661. braunschweigi titkos tanácsos, 1669. a szász államtanács tagja lett. Mint jogász De origine iuris germanici (Helmstedt 1643) c. munkájával a német jogtörténetnek, Exercitationes de republica Imperii Germanici (u. o. 1674) c. munkájával a közjognak tört utat. Mint orvos a Harvey-féle vérkeringési elmélet egyik terjesztője; hangsúlyozta a kémia fontosságát a gyógyszerésztanban. Mint filozófus Aristotelest követi. Összegyüjtött munkáit *Göbel* Braunschweigban 6 kötetben adta ki.

Consaburum, l. *Consuegra*.

Consacramentales, l. *Esküttársak*.

Consalvi, *Ercole*, marchese, tkp. *Burnacci*, bíboros és pápai államtitkár, szül. Rómában 1757 június 8., megh. 1824 január 24. Midőn 1798. a franciák Rómát és a pápai államot elfoglalták, C.-t száműzték, aki azután csak VII. Piusszal, kinek választásánál Velencében mint titkár működött, tért vissza. VII. Pius államtitkárává nevezte ki C.-t. Mint ilyen a pápai állam pénzügyeinek rendezéséhez fogott; előmozdította a gabonavámok eltörlésével a földmívelést és mint Canovának barátja a művészeteket is minden kitelhető módon pártfogásában részesítette. Midőn Napoleon VII. Piust Savonába hurcoltatta és C. félév mulva Párisba ment, Napoleon minden lehetőt megkisérelt C. megnyerésére, mi azonban nem sikerült, s ő 1813-ig mint internált Reimsban tartózkodott. Ekkor Fontainebleauba hivatván, hogy a pápával megkötendő konkordátum tárgyalásaiban részt vegyen, újból az egyházi ügyek méltó képviselőjének bizonyítá be magát és minthogy a fogoly VII. Piusszal a levelezést abbahagyni nem akarta, Bezièresbe internálták, míg 1814. VII. Pius szabadlábra helyeztetvén, C. is szabad lett. A Bajor-, Porosz-, Lengyel-, Orosz- és Spanyolországgal, nemkülönben Württemberg, Szárdinia és Genffel kötött konkordátumok az ő művei. Emlékiratait Cretineau-Joly adta ki 2 kötetben Párisban 1864., de hitelességüket többször kétségbe vonták. V. ö. *Ranke*, Die Staatsverwaltung des Cardinals C. (Hist.-biogr. Studien 1877).

Consanguinitas (lat.) a. m. vérrokonság.

Consanguinity (geol., *vérrokonság)*, Iddings szerint valamely vulkáni terület eruptiv kőzeteinek egy közös magmától való eredete. A «vérrokon» kőzetek összetartozósága a kémiai és mineralógiai rokonságban nyilvánul.

Conscience-money (ang., ejtsd: konsenss manni) a. m. lelkiismereti pénz, névtelenül beküldött pénzösszegek, melyekkel az adókötelesek az angol income tax (jövedelmi adó) kivetése alkalmával az államkincstárt a vallomások hamis kiállítása és a jövedelmek eltitkolása által megkárosították.

Consciense, *Hendrik*, flamand regényíró, szül. Antwerpenben 1812 dec. 3., megh. Brüsszelben 1883 szept. 10. A Wiertz-múzeum felügyelője volt Brüsszelben. C. a flamand irodalom egyik megalapítója; ő volt a flamand nyelvi mozgalom vezetője a mult század harmincas éveiben. Első, e nyelven írt regényével (In't wonderjaer, 1566) nagy feltünést keltett, s a belga történelemből és még inkább a flamand népéletből vett bájos elbeszélései és jellemzései nevét csakhamar Európaszerte ismetté és népszerüvé tették. Több mint száz kötet regényt és elbeszélést írt, melyek legértékesebbjei a következők: De leeuw van Vlaanderen (1838); Hoe men schilder wordt (1843); De loteling (1850); Rikketikke-tak (1851); De arme edelman (1851); De Boerenkrijg (1853); Het geluk van rijk te zijn (1855); De geldduivel (1859); Moederliefde (18 2). Összes műveinek kiadása Antwerpenben 1867—80. jelent meg. Magyarul megjelent: Flam csöndélet, három kis elbeszélésben Diepenbrock Menyhért után németből ford. *Szabó* Imre (Pest 1858); A szegény nemes, elbeszélés, ford. *Greguss* Ágost (1894). Életrajzát megirta Pol de Mont (Haarlem 1883).

Consecratio (lat.) a. m. fölszentelés. Kétféle értelemben használatos: 1. átváltozás, a szentmiseáldozat leglényegesebb része, mikor a pap a

Krisztus által meghatározott szavakkal a kenyeret és bort Krisztus testévé és vérévé változtatja; 2. az az egyházi eljárás, mely által valamely személy vagy dolog egészen az isteni szolgálatra lesz felavatva. Az egyszerű megáldástól (benedictio) rendesen abban különbözik, hogy szt. olajjal való meg- v. fölkenés jön alkalmazásba, ami a megáldásnál sohasem történik. A püspökök C.-jára vonatkozólag megjegyzendő, hogy a javadalomba való beiktatás, az *installatio*, mely a püspököknél *inthronisationak* neveztetik, csak a felszentelés után v. azzal egyidejüleg történhetik. A püspöki jelleget, tehát a püspöki renddel járó egyházműködésre való képességet csak a C. adja meg. A C. joga a pápát illeti, ki azonban azt nem személyesen, hanem erre a célra megbizott püspök által gyakorolja, vagy a felszentelő püspököt a felszentelendőnek választására hagyja. Az apátoknak a felszentelésekhez hasonló felavatása *benedictio*-nak neveztetik és ez lehet *ad mitram* vagy *ad biretum*, aszerint, amint püspöki jelvényekkel élhetnek v. nem.

Consecutio (lat.) a. m. következés, sorrend; *C. temporum*, a grammatikában az a tan, mely az igék ideinek egymáshoz való viszonyát tárgyalja.

Conseil (franc., ejtsd: koñszely; lat. *consilium*) a. m. tanács, tanácsadó, tanácsülés.

Conseil d'État (franc.) a. m. *államtanács* (l. o.).

Conseil général (franc.), Franciaországban a département képviselőtestülete.

Conseiller (franc.) a. m. tanács tagja, tanácsos.

Consensus (lat.) a. m. egyezség, megállapodás; különösen hittani vitás kérdések felett részint egy ugyanazon felekezet tagjai, részint több rokonfelekezet között; azután így nevezik az egyezség pontjait magába foglaló iratot vagy okmányt. Ily egyezség volt a reform. egyházban a *zürichi* 1549. (C. Tigurinus), mely által a Zwingli irányú zürichiek és a kálvinista genfiek egyesültek, mely azonban kiválóbb tekintélyt soha sem nyert. Ilyen volt a *C. Genevensis* 1552. az eleveelrendelési tanra nézve; ilyen a *C. Helveticus*, melyet Heidegger zürichi és Turretin Fer. genfi tanárok szerkesztettek, főként Amyrault ellen a feltétlen eleveelrendelési tan védelmére s melyet 1675 és 1676. a helvét reformátusok nagyobb része hitszabályozónak elismert. A luther. egyházban nevezetesebb a *C. Dresdensis* 1571., mely a szász választófejedelemségben volt evangélikus lelkészek hitvallását tette a kriptokálvinista küzdelmek lezajlása után s a Formula concordiae befolyása előtt. A *C. repetitus fidei* vere Lutheranae 1655., melyet az ortodox luther. teológusok készítettek s hitszabályozó tekintélyre akartak emelni, de sikertelenül. Egyik legnevezetesebb a *C. sendomiriensis*, melyet 1570. a lengyelországi lutheránusok, kálvinisták és cseh-morva atyafiak kötöttek egymás között.—*C. gentium*, a népek közmegegyezése; *C. matrimonialis*, beleegyezés a házasságba.

Consensus patrum (lat.) a. m. az egyházatyák megegyezése valamely hit- és erkölcstani tétel igazsága fölött. V. ö. *Berthier*, Tract. de locis theol. (1900).

Consensus quinquesaecularis (lat.) a. m. az első öt század megegyezése a hit dolgában. Ezt vette a szentírás és az apostoli hitvallás mellett Calixtus György prot. theológus (l. o.) a XVII. sz.-ban a keresztény egyházak egyesítésének alapjául.

Consensus regius (lat.), királyi jóváhagyás. Hazai jogunkban nagy jelentősége volt, az adományrendszerrel függött össze s jelenti a nemesi adományi jószágok magánszemélyek között, akár élők között, akár halál esetére történt átruházásának királyi megerősítését. Célja az volt, hogy akire a jószág átruháztatott, annak adományosává azaz adományi tulajdonosává gyökeres joggal legyen, vagyis, hogy ha az átruházó családjának magvaszakadt, a korona magszakadás címén el ne vehesse a birtokot annak a családjától, akire átruháztatik. L. *Adományrendszer*.

Consensus theologorum (lat.) a. m. a hittudósok megegyezése valamely hittétel bizonyításában. Csak igazhitű és kiváló theológusok állítása bir tekintéllyel. V. ö. *Berthier*, Tract. de locis theol. (1900).

Consentes Dii (lat. a. m. együttlevő istenek), így hívták Rómában a nyilván görög eredetü rendszeresítéssel csoportosított 12 főistenséget: Juppiter és Juno, Neptunus és Minerva, Mars és Venus, Apollon és Diana, Vulcanus és Vesta, Mercurius és Ceres. Minthogy e sorban az ősrómai nemzeti istenségek közül csak azok szerepelnek, melyek görög istenségekkel azonosíthatók s minthogy tisztán görög eredetüek (pl. Apollon stb.) is felvétettek, e csoport állandósulása (a Kr. e. III. sz. vége) óta számíthatjuk a római nemzeti vallás bukását. L. *Római mitológia*.

Consentia, a bruttiumbeliek fővárosa a Krathisz forrásainak közelében, ma Cosenza. Itt halt meg s temettetett el Alarich.

Consentio (lat.) a. m. beleegyezem, helyeslem.

Conservatio (lat.) a. m. fenntartás, l. *Gondviselés*.

Conservatorium (új-lat.) a. m. zene- és szinésziskola.

Consett, város Durham angol countyban, (1911) 11,209 lak., szénbányászattal és vasművekkel.

Considérant (ejtsd: koñszidérañ), *Victor*, francia szocialista, szül. Salinsben (Jura) 1808 okt. 12., megh. Párisban 1893 dec. 27. Tanulmányait a párisi műegyetemen végezte, azután a katonai pályára lépett, de mint mérnökkari kapitány ez állásától nemsokára megvált. Minden erejét s idejét *Fourier* szocialisztikus tanainak terjesztésére fordította s a mester halála után (1837) az iskola feje lett. Számos cikket írt a Réforme industrielle-be. 1836-ban a Phalange-t szerkesztette s ez időben Young, egy gazdag angol támogatásával számos ú. n. *phalanstère*-egyesületet alapított Franciaországban. Erőlködését nem koronázta siker. 1848-ban Loiret, 1849. pedig Seine département választotta a nemzetgyűlésbe, ahol a hegy-párttal szavazott. Mint az 1849 jún. 13-iki két, a párisi népet fölkelésre csábító proklamáció aláiróját élethossziglani deportálásra ítélték; e büntetés elől azonban az Egyesült-Államokba költözött. Az új világ-

ban San Antonio közelében egy társaság támogatásával gyarmatot (La Réunion) alapított, hogy rendszerének helyességét gyakorlatilag is bebizonyítsa, de a kisérlet nem sikerült, mire 1869. családjával együtt Franciaországba tért vissza, ahol 1870. több jelentékeny politikai röpiratot adott ki. Ezekben a világnak harmónikus elvek alapján való radikális javítására törekszik. Művei közül megemlítendők: Destinée sociale, exposition élémentaire complète de la théorie sociétaire (Paris 1834—45, 3 köt.; új kiad. 1851, 2 köt.); Théorie de l'éducation naturelle et attrayante (1835, ném. Nordh. 1847); Manifeste de l'école sociétaire fondée par Fourier (1845); Principes du socialisme (1847); Théorie du droit de propriété et du droit au travail (1848); L'apocalypse, ou la prochaine rénovation démocratique et sociale de l'Europe (1849); La solution, ou le gouvernement direct du peuple (1850) etc. Névtelenül jelent meg tőle; Mexique. Quatres lettres au maréchal Bazaine (Bruxelles 1868). V. ö. *Coignet*, V. C., sa vie, son oeuvre (Paris 1895).

Consignatio (a lat. *cosignare*-ből megjelölni), kereskedelmi értelemben annyit tesz, mint valamit egy határozott célra kijelölni. Igy a könyvelésben pl. a különböző kiadásokról vagy a visszaérkezett árúkról és engedményekről szóló összeállítást nevezik C.-nak. Leggyakrabban használatos e kifejezés a bizományi ügyleteknél (l. o.), ahol a bizományi eladás céljaira küldött árúk jegyzékét nevezik C.-nak, az üzleti műveletet pedig *konszignálásnak*. — A katonaságnál C., konszignálás, a. m. a csapatoknak egybegyüjtése és készentartása a kitűzött helyen.

Consilia evangelica (lat.) a. m. evangéliumi tanácsok.

Consilium, 1. tanácskozás valakivel s vele megegyezés; 2. tanács, melyet valaki másnak ad; 3. tanácskozó testület, ilyen volt a főmagisztrátusok tanácsa, az ülnökökkel (assessores). Nagy jelentőségre emelkedett a fejedelem tanácsa, consilium principis, más neve consistorium vagy auditorium principis. Hadrianus szervezte államilag. Részt vettek benne az első rangú tisztviselők, kik az uralkodó barátai (amici), a titkos tanácsosok (arcanorum participes consiliorum) és a jogtudósok (comites consistoriani). Kormányzati és jogügyekben itt tanácskoztak, ha a fejedelem nem volt jelen, a praefectus praetorio elnöklete alatt. 4. Orvosi tanácskozás; több, esetleg különböző szakú (specialista) orvos együttes tanácskozása valamely betegség felismerése, illetőleg a követendő gyógyeljárás meghatározása céljából. *Consiliarius* a. m. tanácstag, tanácsos.

Consilium abeundi, a tanári szék tanácsa, hogy a vétkes tanuló ne várja be a kiutasítást, hanem azt megelőzőleg távozzék.

Consistentes (lat.) a. m. együtt állók. L. *Flentes* és *Vezeklés.*

Consistorium (lat.). 1. *C. principis* a római császár titkos tanácsa, ahol az ünnepélyes kihallgatásokat tartották, törvényjavaslatokról tanácskoztak, pereket intéztek el stb.; jkönyvei az acta consistorii. — 2. *C.* A katolikus egyházjogban a bíbornokok ünnepélyes gyülekezése a pápával. A C. határozatai a pápára nézve azonban csak votum consultativum (tanács) jellegével birnak. A C.-ok rendesek v. titkosak és rendkívüliek v. nyilvánosak. Az előbbiekben csak a bíbornokok vesznek részt s hatáskörébe nagyobb fontosságú egyházi ügyek formális elintézése tartozik, ilyenek pl. a bíbornokoknak, érsekeknek, püspököknek kinevezése v. megerősítése, az egyes államok egyházi viszonyainak rendezése. A nyilvános C.-ok ellenben, melyekben más főpapok, világi fejedelmek és a pápai udvarnál akkreditált követek is részt vehetnek, különös ünnepélyességek, így szenttéavatás, követfogadás s hasonlók céljából tartatnak. A C. kétségen kívül a római consistorium principis mintájára létesült.

3. *C.* Az *evangéliumi protestáns egyházban* ott, ahol az ú. n. territoriális rendszer honosodott meg, amely szerint az egyházi főhatalmat az államfő gyakorolja, vagyis az uralkodó egyszersmind főpüspök (summus episcopus): voltakép a C. az a szerv, amely által az állam feje az egyházat kormányozza. A reformátorok javaslata alapján a legelső C.-ot Wittenbergben (1542) szervezték, de ennek még csekély, mindössze csak a házassági és fegyelmi ügyekre kiterjedő hatásköre volt. A szász hercegség számára Móric herceg két C.-ot szervezett, az egyiket (1543) Lipcsében, a másikat (1544) Meissenben. Az 1555-iki ágostai vallásbéke után behozták a többi német evang. országokban is. E C.-ok utasításaikat az uralkodótól kapták s azon jogokat, amiket önállólag gyakoroltak, «iura regiminis ecclesiastici» névvel jelölték, szemben az uralkodónak fentartott jogokkal (iura regiminis ecclesiastici reservata), ahová kiváltkép a törvényhozás, diszpenzáció, az egyházi hivatalokra kinevezés stb. tartoztak. A C. jogkörébe viszont főként a tanra, a liturgiára, a lelkészi hivatalra való felügyelet, továbbá a fegyelmi ügyek, a lelkészjelöltek vizsgálata, az egyházi vagyonkezelés ellenőrzése, a lelkészek felavatása s itt-ott a házassági ügyek tartoztak. Az egyházi személyek feletti törvénykezést a XVIII. sz. közepétől fogva az állami hatalom részére kezdték követelni; s egyúttal elvonták a C.-októl a lelkészek ellenőrzését és a házassági ügyeket is, melyek mind a világi hatóságok kezébe kerültek. Ez a rendszer fejlődött ki az erdélyi protestáns felekezeteknél, s igen sokáig uralkodott is, sőt maradványai még most is megvannak, főleg az evang., s némileg a ref. egyházkerület egyes intézményeiben s eljárási módozataiban. Az erdélyi ref. egyházkerület (1871) névleg a főtanácsot (supremum C.) eltörülte s helyébe az ugyanannak jogait gyakorló igazgatótanácsot tette.

4. *C.*, nagy helyiség a frank királyok palotáiban, melyben törvényt ültek.

Consivia v. *Consiva* (lat. a. m. magvető), Ops római istennő melléknevé.

Consol (voltaképen *consolidated annuities*, vagyis konszolidált járadék), oly állami kölcsönkötvény, mely több különböző kamatozású kölcsön összevonásából ered. A C. nevet először Angliában használták, amikor 1751. az angol államadósság több részét 9.137,821 font sterling öszszegben összevonták. Azóta az angol államadóssági kötvényeket egyszerüen csak C. néven ismerik.

Az angol C. az 1888. évi nevezetes Goshen-féle konverzió óta 1903. évig $2^3/_4\%$ kamatot, 1903. éven túl pedig $2^1/_2\%$ kamatot hoz. Az új adósság 1903. évtől kezdve 20. évig újabb konverzió elől biztosítva van. Anglián kívül a C. elnevezést még a porosz és a török államadóssági kötvényekre alkalmazzák a tőzsdei forgalomban. L. még *Settling days*.

Consolato del mare, helyesebben *Libro del consolato del mare*, a középkori tengeri jog szabályainak, szokásainak az a gyüjteménye, amely alapul szolgált a mai tengerjogi törvénykönyvek alkotásánál. A gyüjtemény összeállításának idejére és helyére eltérők a nézetek. Ez a gyüjtemény nem volt kötelező erővel biró törvénykönyv, hanem igen ügyes és ép ezért a gyakorlatban nagy tekintélyre jutott összeállítása a tengeri szokásoknak és jogszabályoknak. Legutolsó szövege 1370. készült.

Console (franc., ejtsd: koñszol), kisebb díszbútor XIV. Lajos korából. Nagyobb tükröt tesznek fölé, rá pedig órakészletet (pendule), esetleg egy pár vázát vagy egyéb csecsebecsét. Főcélja a díszítés. — *C.* az építészetben, l. *Gyám.*

Con solennità (ol.), a. m. ünnepélyesen.

Consolidatio (lat.) a. m. megszilárdulás. Jogi értelemben : 1. a haszonélvezet és a tulajdon egy személyben egyesítése ; 2. különböző nemű államadósságnak egy nembe összefoglalása (l. *Consol* és *Konverzió)*, v. függő államadósságnak állandóvá átváltoztatása ; 3. bányák egyesítése.

Consommé (franc., ejtsd: koñszomé), tojássárgával sűrített erős húsleves.

Consonans (lat.), l. *Mássalhangzó.*

Con sordino (ol.), zenei műszó, a. m. a tompítóval. L. *Tompító.*

Consorteria (ol., a. m. társulat), neve azon olasz politikai pártnak, melyet Cavour alapított és melynek főcélja Olaszország egységének befejezésére irányult, mely célt azonban nem forradalmi eszközökkel, hanem inkább diplomáciai úton s különösen Franciaország beleegyezésével vélték elérhetőnek. A párt zöme a szárd kamara tagjaiból állott. 1869—76-ig az olasz képviselőházban a többséget képezték.

Consortes litis (lat.) a. m. pertársak (l. o.).

Consortium (lat.), l. *Konzorcium.* — Növénytani értelemben, l. *Együttélés.*

Consp. (lat.), a consperge (hintsd be) rövidítése ; orvosi utasítás a piluláк készítésénél.

Conspiratio (lat.) a. m. összeesküvés.

Con spirito (ol.) a. m. tűzzel, hévvel.

Constable (ang., ejtsd konsztébl, lat. *comes stabuli)*, 1. l. *Connétable.* 2. Angliában a rendőrtisztviselőnek neve. Régebben ingyenes tisztviselő volt, szükség esetében minden polgár tartozott elvállalni a rendőri tisztet (állíthatott azonban helyettest is); újabb korban katonai mintára szervezett hivatal lett. Jelenleg szolgálati viszonyai tekintetében a belügyminiszter alatt, rendőri tekintetben a békebirák alatt áll. A C. jelvénye egy 1 méter hosszú, 5 cm. vastag fapálca, felső részén a királyné címerével, és kis koronával ellátott, 10 cm. hosszú sárgaréz pálca. — *High Constable of England.* Lord, az angol főállamméltóságoknak egyike, mely azonban a felségsértés miatt elitélt Stafford duke of Buckingham (1521. VII. Henrik alatt) óta csak kiválóan nagy ünnepélyes alkalmakra, pl. a koronázás alkalmára töltetik be.

Constable, *John,* angol festő, szül. East Bergholtban 1776 jún. 11., megh. 1837 máj. 30. A londoni akadémián tanult és 1820 óta Hampsteadben élt : ennek környezete szolgált képei tárgyainak. Egyszerű, mesterkéletlen módon, a régibb tájképfestés keresettségének mellőzésével, festői szélességgel festette a magukban véve igénytelen tájakat, szántóföldeket, mezőket, patakpartokat. Különös figyelmet fordított a légkörnek, a felhőknek hű ábrázolására. C. művészetének közvetlensége úttörő szerepet játszik a XIX. sz. tájképfestőinek történetében és különösen 1825. Párisban, a francia festőkre gyakorolt erős hatást. Műveiből a londoni National Galleryben van a legnagyobb sorozat (22 darab), köztük a híres Szénásszekér (1821) ; egyéb képei a londoni Victoria and Albert Museumban, a Tate Galleryban, a párisi Louvreban és angol magángyüjteményekben találhatók. Egy szép tájképpel van képviselve a budapesti Szépművészeti Muzeumban is. V. ö. *Leslie* (London 1845, új kiad. 1896); *Holmes* (u. o. 1901—1902) ; *Henderson* (u. o. 1906) ; *Tompkins* (u. o. 1907) monográfiáit.

Constanca, l. *Constanța.*

Constans (lat.) a. m. állandó. L. *Függvény.*

Constans, 1. Nagy Constantinus három fia közül a legifjabb, szül. 320., már 13 éves korában caesari rangban, 15 éves korától fogva kormányozta Itáliát, Afrikát, az illiriai tartományt, viszont II. Constantinus a többi nyugati provinciákat, Constantius pedig a Keletet és Egyiptomot kapta osztályrészül. Az apa halála után (337) II. Constantinus Itáliát is magának követelte s a kitört küzdelmet 340. az aquileiai csata döntötte el, melyben II. Constantinus elesett s így C. maga lett a birodalom Ny.-i felének ura. Ő leginkább Galliában tartózkodott, ahol kicsapongásai elidegenítették tőle alattvalóit ; testőrségének feje, Magnus Magnentius, 350. lázadást szított ellene, melynek C. áldozatul is esett.

2. *II. C.*, keletrómai császár, III. Constantinus fia, szül. 629., megh. 668. 641-ben került trónra. Vitézül küzdött az arabok ellen, de 662. elhagyta Konstantinápolyt, mely gyűlölte kegyetlenségéért és Athénen át Itáliába vonult, hadat viselt a longobardok ellen és Róma egyházi kincseit megdézsmálta. Utolsó székhelye Szirakuza volt, hol egy szolgája 668. megölte.

Constans, *Jean Antoine Ernest,* francia államférfiú, szül. Béziersben 1833 máj. 3. Kereskedő volt és csak később lépett a jogi pályára, jogtanárként működött Toulouseban, ahol 1876. képviselőnek is választották, 1879. belügyi másodállamtitkárrá, 1880 pedig belügyminiszterré lett ; ő hajtotta végre a jezsuiták és a nem engedélyezett szerzetesrendek ellen hozott rendeleteket. 1881-ben megbukott. 1887-ben Indo-Kina főkormányzójává nevezték ki, de már 1888. ez állásról is lemondani kényszerült, 1889. újra vállalta a belügyi tárcát, mely állásban Boulanger tábornokot (l. o.) ügyesen ártalmatlanná tette és csellel élve reá birta, hogy Belgiumba szökjön, pártját pedig a választásokban összezúzta.

1889-ben szenátornak választották, 1890. kilépett a minisztériumból, de aztán nyomban maga alakított kabinetet, melyben a belügyi tárcát magának tartotta. 1892-ben botrányok kíséretében visszalépett és egyideig az elfelejtett politikusok közé tartozott, mignem 1899. konstantinápolyi nagykövetnek neveztek ki, mely állását 1910-ig megtartotta.

Constant, *Benjamin,* francia festő, szül. Párisban 1845 jún. 10., megh. u. o. 1902 máj. 26. Cabanel tanítványa. Hamlet és Már késő c. allegorikus festményeivel lépett föl, de Fortuny hatása alatt megváltoztatta irányát és a színes keleti életet választotta festményei tárgyául. E nemben legjelesebb műve a II. Mohamed bevonulását Konstantinápolyba ábrázoló festmény (jelenleg a toulouse-i múzeumban), a többiek közül megemlítendők: Az emir kegyeltjei; Heródiás leánya; Az utolsó lázadók (a párisi Luxembourg-muzeumban); Krisztus a sírban; A győztesek bevonulása; Vértörvényszék a Szerailban; Beethoven Holdfényszonátája; II. Orbán pápa bevonulása Tolouseba. Dekorativ falképeket is készített, így a párisi egyetem és a párisi városháza részére. Mint arcképfestő különösen André fiam c. festményével tünt ki.

Constanța, *Konstanca* (törökül *Küsztendzse),* kikötőváros a Fekete-tenger Ny.-i partján, Dobrudzsa tartomány fővárosa, a C. csernavodai vasút mellett, a Traján-sáncok K.-i végén, partja meredeken esik a tenger felé, (1899) 12.720 lak., kétharmadrészt románok. Román székesegyháza, templomai, mecsetei említendők. Hatóságok és több külföldi konzulátus székhelye. Romániának legelőkelőbb, igen látogatott tengeri fürdője. Élénk forgalmú új kikötőjét 50 millió K költséggel építették és 1909 okt. 10. avatták fel. Terjedelme 80 ha., két nagy medencéje van, 8 m. mély vízzel, hullámtörő gátjai 1377 és 1443 m. hosszuak. Rendszeres hajóforgalom Konstantinápoly, a Földközi- és Égeitenger kikötőivel és Hamburggal. A kivitel főleg nyerstermények (gabona, petroleum és állatok); míg a behozatal legnagyobbrészt ipari (szövöttárú, öntöttvas) és gyarmatárúk. A várost Konstantinápollyal 1905 júl. 20. óta tengeralatti kábel köti össze. A rómaiak alatt Constantiana volt a neve. Közelében volt Tomi (jelenleg Anadolköi), ahol Ovidius Kr. u. 8—17. száműzve volt; 1854. az oroszok itt a törökökkel összeütköztek.

Constant de Rebecque (ejtsd: konsztáñt d'röbek), *Henri Benjamin,* hírneves francia politikai író, szül. Lausanneban 1767 okt. 23., megh. 1830 dec. 8. A forradalom kitörése után Párisba ment és 1796. az ötszázak tanácsa előtt férfias bátorsággal védte számkivetett hugenotta földijeinek ügyét. 1799-ben a tribunátus tagjává lett s mint ilyen a képviseleti rendszer és a polgári szabadság mellett foglalt állást. Emiatt távoznia kellett Párisból, s egy ideig külföldön élt. 1816-ban visszatért és ismét beválasztották a képviselőházba, ahol keményen kikelt a Bourbonok reakciója ellen; ugyanezen szellemben szerkesztette Minerva c. lapját. 1830-ban az orléansi hercegnek alkotmányos királlyá való megválasztatása érdekében fáradozott, aki aztán az államtanács elnökévé nevezte ki. Művei: Cours de politique constitutionnelle (Paris 1817—1820, 4 köt.; 2 kiad. 1872); Mélanges de littérature et de politique (1829); Beszédei: Discours à la chambre des députés 1833. c. a. jelentek meg 3 kötetben; De la religion considérée dans sa source, ses formes et ses développements (1824—30, 5 köt.). E mű kiegészítéseül írta a Du polythéisme romain, considéré dans ses rapports avec la philosophie grecque et la religion chrétienne (1833, 2 köt.) című munkát; Mémoires sur les cent jours (1822, 2. kiad. 1829); Adolphe, regény (1816, legújabb kiadás 1879). Levelezését 1844. tették közzé, politikai iratait pedig: Oeuvres politiques cím alatt 1875. adták ki. Magyarul megjelentek: A politikai ellenhatások, ford. *Halimbai* (Perlaky) Sándor (Pest 1845); Az alkotmányos politika tana, ford. *Perlaky* Sándor (Pest 1862). V. ö. *Lauris,* B. C. et les idées liberales (Paris 1904).

Constantia (lat.) a. m. állhatatosság.

Constantia, szőllőhegy a délafrikai Fokvárostól 11 km.-re. Kitünő bora világhírű.

Constantia, 1. Aragonia királyának, II. Alfonznak leánya, 1197—1204. Imre király felesége. A menyegző Esztergomban nagy fénnyel ment végbe. Egyetlen fiuk, László, csak 3 éves volt, mikor Imre király 1204 nov. 30. elhunyt. III. Ince pápa a gyám (András) figyelmébe ajánlotta az özvegyet, aki azonban Lászlóval, a koronával és sok kinccsel, néhány főúr és a kalocsai érsek kiséretében VII. Lipót osztrák herceghez menekült. III. Lászlónak 1205 máj. 7. történt halála után C. visszament atyjához Aragoniába. 1209-ben II. Frigyes sziciliai királyhoz ment férjhez. II. András utóbb lefoglaltatta 30,000 márkányi pénzét és ékszereit, 12,000 girányi hitbérének kifizetését pedig megtagadta, mi ellen hiába tiltakozott. C. 1222 jún. 23. hunyt el Cataniában. Palermóban temették el, hol 1491. állítottak neki síremléket. — 2. *C.*, III. Béla leánya volt. Atyja 1189. Sváb Frigyessel jegyezte el, ennek Palesztinában történt halála után pedig II. Ottokár cseh királyhoz adta férjhez. Ottokár halála (1230) után visszajött Magyarországba, hol az általa épített Vöröskő várában vonult meg. — 3. *C.*, IV. Béla leánya, Danielovics Leónak, a halicsi király fiának a felesége. Ez a Leó építette a róla nevezett Lwowot (magyarosan Ilyvót, azaz Lemberget). C. 1266-ban özvegyen maradván, a sandriai zárdában apáca lett.

Constantina, város Sevilla spanyol tartományban, a Sierra Morena D.-i lejtőjén, (1900) 9975 lak., ezüstbányákkal, bor-, szesz- és ecetkereskedéssel. Konstantin császár alapította.

Constantine, 1. *départément* Algeriában, E.-on a Földközi-tenger, K.-en Tunisz, D.-en a Szahara és Ny.-on Alger határolják. Területe 87,434 km² (ebből polgári kormányzóságban 66,298 km², katonaiban 21,136 km²), (1906) 2.025,044 lak. (1 km²-re 23). Az európaiak száma 130,000. Az egész département hegyes, legmagasabb pontja az Auresz-hegységben a Djebel-Cheliah (a. m. Széliácsúcs, 2328 m.). Aránylag nagyobb vizei a Szahel, Oued-el-Kebir és a Medjerda. Fővárosa C., kerületei: C., Batna Bône, Bougie, Guelma, Philippeville és Sétif.

2. *C., fővárosa* a hasonnevű départementnak Algeriában, az é. sz. 33° 22′ alatt, 644 m. magasságban, 439 km. Algertől, meredeken emelkedő önálló, trapezalakú hegyen. melyet nagyrészt a Rumel vesz körül, DNy.-ról pedig régi várfalak és a Kudiat Ati magaslatok védik. Tengeri kikötője Philippeville, mellyel vasút köti össze (87 km.). C. főhatósági és püspöki székhely, (1906) 54,247 lak., közöttük közel 20,000 európai. Külvárosai, Mansura, S. Antoine és S. Jean, gyorsan fejlődnek. Ipara: bőr- és gyapjukelmék (haikok, burnuszok) készítése, szőnyeggyártás, malomipar és tésztakészítés. A városon uralgó citadella (Kaszba) sziklacsúcson áll; körülötte van az európai negyed. Itt vannak a hatósági középületek, kórházak stb., kiválóbb épiteszeti emlékei: a római város kapitoliuma (ez idő szerint kaszárnya), a régi bej palotája (parancsnokság székhelye), számos mecset (13), egy 25 m magas minaret és római régiségmuzeum. Vannak gazdag ásványvizforrásai (33°), kénes-, alkalikus- és vasasvizforrásokkal (Sidi Mecid), pompás fürdővel. Van külön régészeti és földrajzi társulata is. A város vizvezetékkel van ellátva, 50 km.-ről (D.-re) az Ain Mlila forrásból vezetik be a vizet. Már a rómaiaknak is volt itt vizvezetékük, melyet 1793. újjáépitettek az arabok, de 1857. részben összedőlt. C. pún eredetű város, római neve Cirta; Numidia fővárosa volt. 112-ben Kr. e. Jugurtha kiéheztette a várost; 107. Marius őt győzte le. 46. Juba király legyőzetése után Caesar a várost és környékét Sittiusnak adta és lett Sittianorum Colonia. Maxentius 311. félig lerombolta; két évvel később Constantius újjáépítette és új nevét róla kapta. Hatalmas erődítményeivel a vandáloknak is ellenállott. 710. sikerült az araboknak elfoglalniok, majd 1520. és 1535. török uralom alá került. Az utolsó bej Hadzsi-Achmed volt. Alger eleste után (1830) a franciák Vallée vezérlete alatt 1837 okt. 13. elfoglalták a várost, ezóta francia uralom alá tartozik.

Con tantinus, 1. a Nagy, teljes nevén *C. Flavius Valerius Aurelius Claudius*, szül. a moesiai Naissusban (ma: Nis) Kr. u. 274 febr. 27. v. 28. Apja, Constantius 293. a Nyugat caesárja lett, ő pedig Diocletianus udvarában kezesül maradt és hadi szolgálatot végzett. Diocletianus lemondása után (305) Galerius császár féltékenységből mellőzte, miért ő apjához Britanniába szökött és részt vett a piktek ellen viselt hadjáratban, apja halála után (306) katonái imperatornak kiáltották ki, de Galerius csak caesarnak ismerte el, mert a Nyugat augustusi címét Maximianus és Maxentius követelték. C. egyelőre a frankok és alemannok ellen szerencsésen hadakozott; apósát Maximianust azonban, ki Galeriusszal összetüzve hozzá menekült, mivel ellene lázadást szitott, 310. megölette. Időközben Galerius is meghalt és így egyelőre csak sógorával, Maxentiusszal kellett leszámolnia, kit egész Itália gyűlölt. Először Felső-Itáliában verte meg, s már ekkor lobogott C. hadsoraiban a keresztény labarum, majd Róma határában a milviusi hídnál (312), mikoron Maxentius a Tiberisbe fult. Időközben a Keleten Maximius is elpusztult Liciniusszal szemben, úgy hogy a birodalomnak most csak két császára volt: C. és Licinius, kinek C. nővére, Constantia, volt a felesége. De a sógorok közt már 314. kitört a viszály. C. Liciniust előbb Cibalaenél (Vinkovcze) megverte, majd a trákiai Mardánál is megtámadta és oly szerződést kötött vele, hogy ezentúl a Nyugaton kívül Illyria, Makedónia, Görögország és Moesia egy része is C.-é lett, Licinius pedig csak Trákiát, Azsiát és Egyiptomot tartotta meg. De kilenc év mulva (323) újra kitört köztük a háború, Licinius pedig szárazon Adrianopolisnál, tengeren Chalcedonnál vereséget szenvedett és fogságba került. C. ugyan esküvel igérte, hogy nem fogja bántani életét, 324. mégis kivégeztette Tessalonikében. C. így egyedüli ura lett a birodalomnak. Babérait azonban beszennyezte kegyetlensége, mellyel legközelebbi rokonait kivégeztette. Házasságon kívül született Crispus fiát azon ürügy alatt, hogy nejével, Faustával viszonya van, megölette, szintúgy Licinius fiát is, 327. pedig Faustát. A görög miszteriumok nem biztatták bűnbocsánattal, ezért fordult a keresztény valláshoz, melyet halálos ágyán föl is vett. Különben már régóta bámulta azt az erkölcsi erőt, mely az új vallásban megnyilatkozik; 313-iki milanói rendeletével biztosította a keresztények szabad vallásgyakorlatát, több zsinaton, így 325. Nicaeában is elnökölt, bár azért a pogányok pontifex maximusa maradt. Ő alatta egyesült az állam az egyházzal s e kapcsolat nagyrészt még ma is fennáll. A birodalom kormányzásában Diocletianus nyomát követte és abszolut hatalmát végleg kifejlesztette. Rómát sohasem szerette, hol a köztársasági szellemnek még mindig volt hagyománya; különben is a birodalmi érdekek Kelet felé tolultak, ezért választotta Bizáncot székhelyéül, melyet igen nagy méretekben újjá épített és 6 év alatt (324—330) gyönyörű fővárossá alakítva, saját nevéről *Konstantinopolis*-nak nevezett el. Birodalmában négy helyen helytartók látták el az igazságszolgáltatást és kezelték a pénzügyeket. A katonai igazgatást elválasztotta a polgáritól. Minden tisztviselőnek pontosan meg volt állapítva ügyköre és rangfokozata és a címek hosszú skálája lépett életbe. Az állami szükségletek nagyobbodtával új adókat, a kereseti és fejadót honosította meg. Germánok és gótok közt toborzott katonákat; hadseregének egy része külföldön harcolt, egy másik a belbékét biztosította. Utolsó éveiben meg akarta támadni a perzsákat, hogy az ezektől elfoglalt földterületet visszahódítsa, de ebben megakadályozta Nikomediában 337 máj. 22. bekövetkezett halála. Előzőleg három részre osztotta fel három fia közt birodalmát; C.-nak hagyta a Nyugatot; Constantiusnak az ázsiai provinciákat és Egyiptomot; Constansnak Itáliát, Illyrikumot és Afrikát. Két unokaöccsének is hagyott tartományokat, de ezek a rokonok csakhamar katonai lázadás áldozatai lettek. V. ö. *Gibbon*, History of the decline and fall of the Roman Empire (II. köt.); *Burgkhardt*, Die Zeit Konstantins des Grossen (3. kiad. Leipzig 1898); *Seek*, Geschichte des Unterganges der alten Welt (1. és 2. köt., u. o. 1895 s köv.).

2. *II. C.*, előbbinek a fia, szül. 316. Apjától örökölte Galliát, Hispaniát, Britanniát és Mauretá-

niát; öccsével Constansszal azonban Itália birtokáért viszályba keveredett és az ellene vívott csatában 340. Aquileiánál vereséget szenvedve, életét is elvesztette. — L. még *Konstantin.*

Constantius, 1. *Marcus Flavius Valerius C. Chlorus* (a. m. sápadt), Nagy Constantinus atyja, előkelő illir családból született Kr. u. 250. Kiváló katonai erényeiért Maximianus császár 293. fiává fogadta és caesárrá nevezte ki. Székhelye Trier lett, honnan Galliát és Britanniát kellett kormányoznia. Előbb a frankokat kikergette a batavusok területéről és Carausius ellen készülődött, ki a rómaiak britanniai birtokait elfoglalta. Carausius ugyan 293. meghalt, de utódát, Allectust, 296. legyőzte és Britanniát újra a birodalomhoz csatolta. Diocletianus és Maximianus lemondása után (305) C. augustus lett, és nagyon kivált szelidségével, egyszerűségével, mérsékletével, a keresztények iránt tanusított jóindulatával uralkodótársa, Galerius fölött. De már a következő 306. évben, a piktek ellen hadakozva, Eboracumban (York) meghalt.

2. *C.*, Nagy Constantinus második fia és kedvence, 317. született. A birodalom felosztásakor a Keletet és Egyiptomot örökölte, de az atyja temetésekor kitört katonai lázadást felhasználta arra, hogy az örökségben részes unokatestvéreitől (Dalmatius és Annibalius) megszabaduljon; Gallusnak és Julianusnak azonban kis koruk miatt megkegyelmezett. 353-ban az egész birodalom az övé lett, mert két testvére időközben elhalt (l. *II. Constantinus* és *Constans),* Constans gyilkosa, Magnentius pedig a szenvedett sok vereség miatt öngyilkos lett. Nem volt ily szerencsés Szapor, perzsa király ellen, mert féltékenysége miatt nem érvényesülhettek vezéreinek képességei. Minthogy fia nem volt, először Gallust tette meg caesárrá; de kegyetlenkedései miatt rangjától is, életétől is megfosztotta. Később másik unokaöccsét, Julianust (az Apostatát) tette meg caesárrá és Gallia kormányzójává. De ennek hadi sikerei annyira fölkeltették irigységét, hogy katonáinak javarészét Ázsiába rendelte. Ezek azonban vonakodtak Julianust elhagyni és császárrá kiáltották ki (360). Erre C. Perzsia határából visszavonta hadát és betegen Julianus ellen indult, de útközben a kilikiai Mopsukrénénél 361 nov. 3. meghalt. Uralma alatt keményen lépett föl a pogányok ellen; eltiltotta őket az áldozástól és templomaiktól. A keresztények vitáiban majd az ariánusok, majd az ortodoxok pártjára állott, s így még jobban szította a pártok elkeseredését. Bármily buzgó és erkölcsös ember volt tehát, katonai képességeinek hiánya, kicsinyes és ingatag gondolkozása és irigysége miatt uralma káros volt.

Constanza, l. *Constanța.*

Constellatio (lat., ejtsd: konstelláció), a csillagok állása egymáshoz (l. *Csillagzat*); általában a dolgok, viszonyok állása; *politikai és gazdasági C.*, politikai, gazdasági helyzet.

Consternatio (lat.), l. *Konsternálás.*

Constipantia (lat., *constipatio* a. m. székszorulás), dugulást okozó szerek, melyek a bél belsejét bevonják s így némely bélsáralkotó résznek fokozott bélmozgást és hasmenést okozó hatását kizárják (bismuth), vagy a belek ideges mozgató készülékét bénítják (opium), vagy pedig összehúzólag hatnak (tannin).

Constituante (franc., ejtsd: konsztitüánt), kiegészítve: *assemblée C.* a. m. alkotmányhozó gyűlés a francia forradalomban.

Constitución, kikötő és fürdő város Máule chilei tartományban; a Máule jobbpartján, annak torkolata közelében, (1900) 5000 lak. Bár kikötője egy zátony miatt nehezen hozzáférhető, gabona-, liszt-, hús-, különösen épületfa-kereskedése élénk.

Constituens (lat.), az a szer az orvosi recepten, mely a rendelt gyógyszernek a megkívántató, alkalmas formát v. összeállást megadja; folyékony orvosságoknál a C. rendesen párolt víz, de lehet az valamely forrázat, főzet, fejet stb. is; folyékony gyógyszereknél a C. *vehiculumnak* is neveztetik; poralakú rendeléseknél pedig, ahol a C. rendesen cukor, keményítő vagy más növényi por, *excipiensnek* is mondják.

Constitutio (lat.), l. *Alkotmány;* fiziológiai szempontból l. *Alkat* és *Konstitució.*

Constitutio criminalis Carolina (lat.) az V. Károly német császár parancsára kidolgozott büntetőjogi kódex, l. *C. C. C.*

Constitutio criminalis Theresiana *(C. C. Th.)*, a Mária Terézia alatt 1768. alkotott büntetőtörvénykönyv, amely a büntetést enyhítő és szigorító körülmények mérlegelésével, a büntetés következményeinek felvilágosodottabb megállapításával és általában azzal a törekvésével, hogy a birói önkényt megfékezze, az egykorú codex juris Bavarici criminalissal szemben bizonyos fokú haladást jelent.

Constitutiones Apostolorum, l. *Álapostoli gyüjtemények.*

Constitutiones Clementinae, l. *Clementinae.*

Constitutiones pontificae (lat.), másként, habár ingadozó használattal: *decretalia constituta, decretales, decreta, edicta, statuta,* oly pápai határozatok, melyek általános jogszabályt vagy rendelkezést tartalmaznak, s melyeket a pápa v. az egész egyházra, vagy egy részére kötelező szabályként bocsát ki.

Constitutiones regni Siciliae (lat.), II. Frigyes császárnak Szicilia számára készített törvénykönyve 1231-ből. Készítette a császár megbizásából kancellárja s udvari főbirája, Petrus a Vineis. Mint önálló, rendszeres törvénykönyv, a középkori kodifikációnak egyik legnevezetesebb terméke.

Constitutio Unigenitus, lásd *Unigenitus bulla.*

Constitutum debiti, a tartozás teljesítésének ismételt igérése, főleg halasztás kérésekor fordult elő. A tartozás lehet az igérőé (C. proprii) v. idegen (C. alieni). Idegen tartozás igérésével a kötelembe új adós lép, más fizetési hely, idő, feltétel állapítható meg. Történt ez vagy azért, hogy az előbbi kötelem mellett egy másik kötelem jőjjön létre (cumulatio), v. olyan célból, hogy az előbbi kötelem megszünjék (privatio). Cumulatio esetén az az igérő egyetemleges adóssá válik. Ez tehát a jótállás egyik formája. — *Constitutum possessorium,* más személy által gyakorolt birtoklás. A középkorban mondták: «elhatározom, hogy más nevében birtokolok» (constituo me possidere alieno

nomine innen a constitutum possessorium, pl. eladja a birtokát s mint haszonbérlő bennmarad a birtokban.

Constrictor (lat.), összehúzó; *C. izmok*, l. *Záróizmok*.

Constructio (lat.) a. m. szerkezet.

Consualia (lat.), ősi latin ünnep, melyet Consus isten (l. o.) tiszteletére évenként kétszer (aug. 21. és dec. 15.) cirkuszi játékokkal ültek meg s mely még a császárok korában is fennállt.

Consubstantialitas (lat.), latin neve a Homouziának, l. *Arius*.

Consubstantiatio. E középkori latin dogmatikai kifejezés magyarul: együttlényegülés, a lutheránus egyháznak az úrvacsorai kenyérre és borra vonatkozó tanát jelöli meg, szemben a kat. egyház átlényegülési (transsubstantiatio) tanával s értelme, hogy a kenyér és bor természeti szempontból kenyér és bor maradnak, de azokkal együtt vesszük és élvezzük Krisztus testét és vérét.

Consuegra, város Toledo spanyol tart.-ban, az Amarguillo partján, egy állítólag Traján idejebeli erőd lábánál, (1900) 7601 lak., környékén jáspis- és márványbányákkal. A rómaiak Consaburuma, régiségekkel és egy amfiteátrum romjaival. 1891. az árvíz rombadöntötte.

Consuetudo (lat.) a. m. szokás. *C. quasi altera natura*, a megszokás második természetünkké válik.

Consul (lat.), l. *Konzul*. — *Consulares*, a konzulságot viselt ember melléknevе a rómaiaknál.

Consularis érmek, l. *Családi érmek*.

Consulens (lat.) a. m. tanácsadó, tanácsos, különösen jogtanácsos.

Consuls sur mer (franc.) a. m. tengeri konzulok, helyesebben birák. A középkorban a jogalkalmazás terén a személyiségi elv (l. o.) lévén az uralkodó, a kereskedelmi flotta mellé az okmányok felvételével megbízott jegyzőn kívül állami biró volt rendelve. Ezt az állami birót, aki így a hajón utazott oly célból, hogy honfitársaira a hazai jogot alkalmazza, hívták C.-nek.

Consulta (ol., spany.) a. m. tanácskozó gyűlés; továbbá államtanács.

Consultatio (lat.) a. m. tanácskérés, különösen vélemény kérése jogtudóstól, továbbá a római jogban a jogszolgáltató hatóságnak a princepshez felterjesztése utasításért. «C. veteris cujusdam jurisconsulti» ismeretlen szerzőtől való becses jogi responsum (l. o.) gyüjtemény. — Orvosi értelemben egy új orvosnak a beteghez hívása, azon célból, hogy a beteg állapota, a kezelés, esetleg a betegség mivolta felől véleményt mondjon, anélkül azonban, hogy a beteg kezelését átvenné.

Consultation de nourissons, l. *Csecsemővédelem*.

Consultum (lat.) a. m. határozat, végzés.

Consummatio (lat.), összeszámítás, gyüjtemény, továbbá végrehajtás, kivitel; bevégzés, befejezés (bűncselekményeknél) ellentétben a kisérlettel (conatus). Matrimonium consummatum a. m. elhálással végrehajtott házasság (l. o.).

Consummatum est (lat.), bevégeztetett (Jézus utolsó szava a keresztfán).

Consumptio (lat.) a. m. elhasználás, fogyasztás.

Consus, ősi latin földmívelő-isten, kinek oltalma alatt helyezte el a gazda a termést a szérűben (e cselekvés latin neve *condere*, innen a C. név). Mint a legtöbb ősi latin nemzeti istenségnek, úgy C.-nak eredeti lényege is idővel elhomályosult a római köztudatban. Ebből magyarázható, hogy a latin történészek arra való tekintettel, hogy ünnepén (l. *Consualia)* cirkuszi játékok folytak, C.-t a görög Poseidon hippios-szal, a lovasversenyek védőjével azonosították.

Cont. (lat. *contunde*, v. *contundatur*), orvosi recepteken a. m. törd meg.

Conta *Vazul*, román író és államférfiú, szül. 1846. Tanulmányait a jasii nemzeti liceumban fejezte be; a jogot Párisban hallgatta. Mikor visszatért, a jasii egyetemen a közjogi tanszéket foglalta el s 1883. vall. és közokt. miniszter volt, amikor is arra törekedett, hogy az egyházi könyveket necsak a szláv cirilljegyekkel nyomtassák le. A miniszteri tárcától kénytelen volt megválni, mivel indítványa ellen, hogy a középiskolai tanításban ezentúl mellőzzék a klasszikus nyelveket, általános ellenkezés támadt. C. mint filozófiai író tünt ki.

Contact inger, l. *Érintési inger*.

Contactus (lat.), l. *Kontaktus*.

Contades (ejtsd: kontad), *Louis Georges Erasme, marquis de*, francia marsall, szül. Beaufortban 1704 okt. 11., megh. Livryben 1793 jan. 19. A hadseregbe 1720. lépett. 1758-ban az alsó Rajna mentén harcolt és Clermontnak Krefeld mellett történt veresége után ő lett a fővezér. Miután Ferdinánd braunschweigi herceget a Rajna jobbpartjára szorította vissza, marsallá nevezték ki. 1759-ben a Weserig nyomult elő, de a Minden mellett (aug. 1.) vívott szerencsétlen csata után kénytelen volt a Rajnához visszavonulni, szept. pedig a fővezérségtől elmozdították.

Contagium (lat.), elavult orvosi kifejezés, a. m. érintkezés, az orvostudományban a ragadós betegségek előidéző oka, a fertőző anyag, amely a betegről más, egészségesekre átviszi a bántalmat; a direkt testi érintkezés alapján történő átvitelt *C. fixumnak*, viszont a levegőn át történő fertőzést *C. diffusumnak* mondták a régebbi orvosok.

Contango, londoni börze-kifejezés a reportra (l. o.).

Contante (ol.), rendesen összetételben használatos, mint *C.* üzlet, amely a hitelüzlettel szemben a készpénzben teljesített üzletet jelenti. A tőzsdén a határidőüzlettel szemben az effektiv üzletet jelenti. Eredeti értelme pénz, érme, valuta; innen *C.*-arbitrázs az az eljárás, melyben azt kutatjuk, hogy vajjon mily éremmel a legcélszerűbb valamely külföldi valutában lévő tartozásunkat kiegyenlíteni. Üzletek megkötésének feltételeiben gyakran így találjuk e kifejezést: *per C.*, ami annyit jelent, hogy fizetendő készpénzben.

Contarii (lat.), a császárok korszakában azok a lovasok, kik contus-szal harcoltak, l. *Contus*.

Contarini, velencei nemes család, mely 8 dogét és sok hadvezért és írót adott Velencének. A csa-

lád tagjai közül megemlítendők: *C. Domenico* (1043—1071); a Szt. Márk templom alatta nyerte mai alakját, és ő építette Szt. Miklós kolostorát Lido szigetén. — *C. Giacomo* 1275—80-ig volt doge. Megfékezte a lázongó Triesztet és Capodistriát; szerencsével harcolt Ancona ellen és több várost hódított meg Dalmáciában és Isztriában. — *C. Andrea* 1367—82-ig doge. Véget vetett a kandiai lázadásnak. Dicsőségesen fejezte be az úgynevezett 100 éves háborút Velence és Genova között, mely Velencére nézve már is nagyon kedvezőtlen fordulatot vett, mert Genovát Nagy Lajos magyar király támogatta. A döntő pillanatban azonban C. Chioggiát (1380) megadásra birta, mire Genova (1381) békéért könyörgött. — *C. Niccolò* 1630—31-ig doge, több jeles művet írt. Megemlítendők: De rerum perfectione libri VI. (Venezia 1576); Modo della elezione del serenissimo principe di Venezia (Roma 1630); Istoria veneziana, mely 1597—1604-ig terjed, — *C. Carlo* alatt (1655—1656) Mocenigo tengernagy győzedelmesen harcolt a török hajóhad ellen a Dardanellákban. — *C. Domenico* (II.), (1659—74) öldöklő háborút vitt a a törökök ellen (1663—66) Kandia birtokáért. — *C. Simone*, szül. 1563 aug. 27., megh. 1633 jan. 10. Követ volt több olasz udvarnál, továbbá II. Fülöp, XIII. Lajos, V. Pál pápa és III. Mahommed szultán udvarában. Korának egyik jelesebb latin költője volt. V. ö. *Farsetti*, Vita di Simone C. (Venezia 1772). — *C. Lodovico*, híres államférfiú, megh. Velencében 1653. Ő hozta létre a szövetséget (1629) XIII. Lajos és Velence között, mely Ausztriát Veltlin elfoglalásában gátolta. A vesztfáliai békekötésnél ő képviselte Velencét.

C., Gasparo, bíbornok, szül. Velencében 1483., megh. Bolognában 1542. Mint Velence követe részt vett az 1521-iki wormsi birodalmi gyűlésen, békét kötött V. Károly császárral, kit Belgiumba, Angol- és Spanyolországba is elkisért. A köztársaság 1526. Rómába küldte, hol mindent megtett, hogy a pápát, VII. Kelement, a franciákkal való szövetségre birja és hogy a császár hatalmát Olaszországban minél inkább megszorítsa. Miután törekvése sikertelen maradt, Bolognában újabb békét kötött a császárral. III. Pál pápa 1535. bíbornokká tette s ez időtől fogva C. fáradhatatlanul működött az egyház érdekében, nevezetesen a németországi egyházszakadás orvoslásán. Ismételten sürgette az egyháznak alapos reformját, főleg a Consilium de emendanda ecclesia c. művében 1537. Mint a pápai széknek meghatalmazottja, a regensburgi birodalmi gyűlésen 1541. őszintén törekedett a protestánsok és katolikusok kibékítésére. Első művei többnyire bölcsészetiek, a későbbiek tisztán vallásos munkák. Legismeretesebb műve: De magistratibus et republica Veneta (Paris 1543; olaszul Velence 1591). Németországban írt követjelentései igen fontosak a reformáció történetére nézve. V. ö. *Brieger*, Gasparo C. u. das Regensburger Konkordienwerk (Gotha 1870); *Dittrich*, Regesten und Briefe des Kardinals Gasparo C. (Braunsb. 1882); u. az, G. C. (1885); *Brieger*, C. (1887); *Braun*, Kardin., G. C. oder der Reformkath. im Lichte der Gesch. (Berlin 1903).

C., Giovanni, a velencei iskolához tartozó olasz festő, szül. 1549. Velencében, megh. 1605. u. o. Csak későn kezdett festeni, Tiziant, Tintorettót, majd Palma Giovanet utánozva. Dolgozott számos velencei templomban és palotában, s II. Rudolf német császár udvarában. Történeti képeket és arcképeket festett.

Conte (ol.) a. m. gróf.

Conte, *Nicolas Jacques*, műszerész és festő, szül. St. Cénery-ben 1755., megh. Párisban 1805. 1795-ben a léggömböknek ellenséges katonaság megfigyelésére való alkalmazását javasolta és ezen javaslat megvalósítása után a németalföldi léghajózási intézet igazgatója és a katonai léghajóscsapat parancsnoka lett. C. találta fel az irónnak grafit és agyag keverékéből való készítését.

Contemplatio (lat.), l. *Szemlélődés*.

Contemporain (franc., ejtsd: koñtamporeñ) a. m. egykorú, kortárs.

Contenance (franc., ejtsd: kontnánsz) a. m. léleknyugalom, önuralom.

Content (franc., ejtsd: koñtán, a latin contentusból) a. m. elégedett.

Contenta (lat.) a. m. ami valamiben van, pl. a levélben annak tartalma; anatómiai tekintetben a belső részek s azok tartalma.

Contentieux administratif (fr.) v. *juridiction contentieuse*, röviden *le contentieux*, Franciaországban a közigazgatási jogszolgáltatás elnevezése, amely egyfelől a hatóság által elkövetett jogsértés esetében az államtanács hatáskörébe, másfelől bizonyos jogviták esetében első fokon a préfet vagy a miniszter, másodfokon az államtanács hatáskörébe tartozik. (L. *Közigazgatási hatóság* és *Közigazgatási biróság.*) V. ö. O. *Mayer*, Theorie des franz. Verwaltungsrechtes (Strassburg 1886).

Contes (franc., ejtsd: koñt), a franciáknál kisebb elbeszélések, víg v. furcsa esetekről, szerelmi kalandokról stb. A jongleurök már a középkorban adtak elő C.-okat és fabliauxkat (l. o.) a várakban és piacokon. Ujabb anyagot a keresztes hadjáratok szolgáltattak a C.-nak. A *C. de fées* a XVII. sz.-ban jöttek divatba. Ebben a nemben leghíresebbek voltak Perrault, D'Aulnoy grófnő és La Force kisasszony, kiknek munkái a Cabinet de fées-ben találhatók. Lafontaine a verses C.-okat elevenítette fel és kedveltette meg. Újabb írók közül Balzac (C. drôlatiques) és Musset Alfréd (C. en prose) a kiválóbbak.

Contessa (ol.) a. m. grófnő.

Contestani, iber nép a régi Hispania Tarraconensis-ban, Új-Karthagó mellett, É.-on egészen a Suezóig (mai Jucar) terjedőleg.

Contestatio litis (lat.), l. *Litis contestatio*.

Conti (ol.), a *conto*, számla többesszáma. A számlakönyveknek is neve.

Conti, város, l. *Conty*.

Conti, a Bourbon-Condé-család ifjabb mellékágának neve, mely név az Amiens mellett fekvő kis városkától ered. Tagjai közül nevezetesebbek:

1. *Armand de Bourbon, C. hercege*, II. Condé Henrik herceg fia s a nagy Condé öccse, szül. Párisban 1629 okt. 11., megh. 1666 február 12. Testi fogyatkozásai miatt papi pályára szánták. Midőn a Fronde-háború kitört, beállt katonának s hősiesen harcolt bátyja seregében, de 1650. bátyjával együtt fogságba került. Kisza-

badulván, kibékült az udvarral, sőt Mazarin unokahugát, Martinozzi Anna Máriát vette nőül. 1654-ben győztesen harcolt a spanyolok ellen, de az olasz hadjáratban (1657) szerencsétlenül. 1660-ban Languedoc kormányzója lett. Művei közül megemlítendő a Traité de la comédie et des spectacles (Paris 1667).

2. *François Louis, La Roche sur Yon* és *C. hercege,* szül. 1664 ápr. 30., megh. 1709 febr. 22. Bátyjával, *(C. 3.)* együtt küzdött Magyarországban a törökök ellen és azzal együtt száműzetett. A németalföldi hadjáratokban Steenkerke, Fleurus és Neerwinden mellett oly dicsőséget szerzett, hogy a lengyel nemesség egy része Sobieski halála után (1697) őt választotta meg királynak. De mikor Lengyelországba érkezett, II. Ágost szász választófejedelem a trónt már elfoglalta volt. Visszatért tehát hazájába, ahol Languedoc kormányzójává tették.

3. *Louis Armand, C. hercege, Pézenas grófja, C. 1.* legidősebb fia, szül. 1661 ápr. 4., meghalt Fontainebleauban 1685 nov. 5. Neje Bourbon Marie Anne, XIV. Lajos és Lavallière asszony természetes leánya. Hazánkban a törökök ellen harcolt, részt vett nevezetesen Érsekújvár ostromában, de már 1682. visszatért Párisba. Innen azonban a király és Maintenon asszonyra tett gúnyos megjegyzései miatt számkivetésbe kellett mennie. Gyermektelenül halt el. V. ö. *Karl* L., C. herceg Érsekújvár ostrománál, Tört. Tár (1908) és Budapesti Hirlap (1908 jún. 11.).

4. *Louis François, C. hercege,* szül. 1717., meghalt 1776 aug. 2. Belle-Isle alatt Bajorországban, 1744. Piemontban, 1746. pedig Flandriában harcolt. 1749-ben a máltai lovagrend perjele lett. Az ő tanácsával intézte XV. Lajos titkon a külügyi politika szálait. V. ö. *Boutaric,* Corresp. secrète de Louis XV. (Paris 1866, 2 köt.); *de Broglie,* Le secret du Roi. Corresp. secrète de L. XV. (1879, 2 köt.).

5. *Louis François José, C. hercege,* az előbbinek egyetlen fia, szül. 1734., megh. 1814. Barcelonában. Atyja haláláig a *de la Marche* grófi címet viselte és 1757. Németországban harcolt. A forradalom alatt 1797. száműzték. Benne kihalt a C.-család, melynek birtokai a Condé-családra szállottak.

6. *Louise Marguerite de Lorraine,* François de C. herceg neje, Henri de Guise herceg leánya, szül. 1574 körül, megh. 1631 ápr. 30. 1605-ben egybekelt C. herceggel, ennek halála (1614) után pedig titokban Bassompierre tábornaggyal. De midőn ez a Bastilleba került, a hercegnőnek is vissza kellett vonulnia az udvartól. Kalandos életet élt. Művei közül ismert volt: Adventours de la cour de Perse (1829) allegorikus regénye; Histoire des amours du grand Alcandre c. műve IV. Henrik szerelmeiről szól, megjelent Leidenben 1663. s Párisban 1786. két kötetben, de újabban kétségbe vonták, hogy ő írta.

Conti, 1. *Agostino,* olasz filozófus, szül. Villa di San Pieróban, Toscanában, 1822., megh. 1905 márc.-ban. Jogot tanult s mint ügyvéd élt Firenzében. 1848-ban részt vett az osztrákok elleni háborúban, azután San Miniatóban mint ügyvéd s a filozófia tanára működött. 1867 óta a firenzei Istituto di studii superiori-ban a filozófia tanára. Rendszere ekklekticizmus, mely a vallást meg-akarja egyeztetni a tudománnyal. Az igazság kriteriuma szerinte a nyilvánvalóság (evidentia) a «sensus communis» s a szent hagyomány. A filozófia feladata Istent, mint a dolgok rendje végső okát ismerni föl. Főbb művei: Il bello nel vero (1872, 2 köt.); Il buono nel vero (1873, 2 köt.); Cose di storia e d'arte (1874); Il vero nell' ordine (1876, 2 köt.); L'armonia delle cose (1878, 2 köt.); Esamo della filosofia epicurea (G. Rossival, 1878). Nehány drámát is írt. V. ö. *Werner* K., Die ital. Phil. des 19. Jahrh. (3 köt. Wien, 1885).

2. *C., Niccolò de,* velencei kalmár. A XV. sz.-ban ő volt az egyetlen európai utazó, aki Elő-Indiába és Hátsó-Indiába jutott. Tudott arabul és perzsául, áttért a mohamedán vallásra és ezáltal sikerült neki Damaszkuszon, Bagdadon, Ormuzon és Ománon át déli Elő-Indiába, Ceylonba és Szumatrába eljutni. Onnan a Gangesz vidékére, azután az Iravaddihoz, Bangkokba, Borneóba, Javába és a Banda-szigetekre ment és Szokotra, Aden és Dzsidda érintésével jött vissza Európába. C. legjobb útleirását Poggio tette közzé: De varietate fortunae (1723) c. alatt.

Contich (ejtsd: kontis), község Anvers belga tartományban, Anverstől D.-re 9 km., (1910) 6110 lak., tégla- és sörgyárral, bőr- és kalapgyártással, mezőgazdasági eszközök készítésével.

Contignatio (lat.) a. m. gerendázat; emelet.

Contiguité (franc., ejtsd: kontigité) a. m. határország, szomszédság. Értik alatta a nzkjban azt az állítólagos elvet, hogy a partszegélyt hatalmában tartó államjogokat nyer e partszegély mögötti területekre. L. *Hinterland.*

Continens (új-lat.) a. m. összefüggő, határos. L. *Kontinens.* — C. jelenti továbbá a mértékletest, azt, aki szenvedélyeinek parancsolni tud.

Continental Currency (ang., ejtsd: kontinentel körrenszi), az a 20 millió dollárnyi papirpénz, amelyet az északamerikai angol gyarmatok a *Continental Congressus* határozata értelmében 1774. bocsátottak ki. Körülbelül másfél évig állandóan parin állottak a papirosok, de később a folyton tartó kibocsátás mellett értékök csökkent és 1780. már csak 40 papiros dollárért lehetett kapni 1 ezüst dollárt. 1781-ben, amikor már 300 millió papirdollár volt forgalomban, az ezüst dollár értéke úgy állott a papiréhoz, mint 1000: 1. Ekkor a kongresszus kimondotta, hogy a papirpénzzel adót stb. nem lehet fizetni, s ezzel a C. kiment a forgalomból, a papirpénz-tulajdonosok azonban semmi kárpótlásban sem részesültek.

Continentalis, l. *Kontinentális.*

Contingens (lat.), l. *Kontingens.* — Contingentálás, l. *Kontingentálás.*

Continuatio (lat.) a. m. folytatás.

Continuitas (lat.), l. *Folytonosság.*

Continuo (zene), l. *Basso continuo.*

Continuum (lat.) a. m. folytonos, összefüggő dolog.

Contio (lat.) a. m. népgyűlés.

Conto (ol.) a. m. számla, l. *Konto* és *Számla.* — *C. a metà* l. *Közös ügylet.* — *C. corrente,* l. *Folyószámla.* — *C. finto,* l. *Költött számla.* — *C. loro* és *C. mio,* l. *Konto loro.* — *C. nuovo,* l. *Előírás új számlára.* — *C. prodiversi,* l. *Külön-*

félék számlája és *Többek számlája.— C. vecchio,* l. *Régi számla.*

Conto *de reïs*, Portugáliában és Braziliában 1000 milreis, vagyis 1 millió reis. *C. de C.-s* = 1 millió C. de reïs.

Conto finto (ol.). Az exportőr gyakran jön abba a helyzetbe, hogy oly területekre óhajtja árúit kivinni, ahol még nem ismeri teljesen az üzleti viszonyokat. Megbíz tehát egy ottani kereskedőt, hogy állítson össze részére egy képzelt üzletről szóló eladószámlát különös tekintettel az eladással kapcsolatban felmerülő költségekre. Ezt a számlát nevezik *pro forma* számlának vagy *C.-nak.* Ezen az alapon végzi azután az exportőr kalkulációit arra nézve, vajjon jövedelmező volna-e részére a tervezett kivitel.

Contorneati v. *conturneati.* A római érmeknek egy neme, akkorák mint a császári korból való medaillonok, szélükön belül bemélyített kör van és néha ezenkívül a szélük emelkedő, talán azért, hogy a rajtuk lévő veretet a kopástól megóvja. A C.-t nem verték, hanem öntötték. A C.-nak első lapján rendesen fej v. mellkép látható, a hátsó lapon cirkuszi, szinházi v. amfiteátrumi jelenetek v. jelvények ábrázoltatnak és ez a körülmény arra enged következtetni, hogy a C. ilyen nyilvános mulatságok emlékére, illetőleg az azokban díjat vagy kitüntetést nyert egyének tiszteletére készültek.

Contorni (ol.), valamely város környéke.

Contorsio (lat.) a. m. csavarodás.

Contortae *(Sodortszirmuak,* növ.), a forrtszirmú kétszikűek sorozata. Virága rendesen 5 tagú. A párta a bimbóban össze van sodorva, néha azonban hiányzik. A porzó a párta aljával többnyire összenőtt. A levelek rendesen átellenesek, osztatlanok, pálhák nincsenek. Fák és füvek. Ide tartozó családok: *Oleaceae, Loganiaceae, Gentianaceae, Apocynaceae, Asclepiadaceae.*

Contorta-rétegek (geol.), azonos értelmű a rhätiai emelet-tel, az *avicula contorta* után elnevezve, l. *Triasz.*

Contouche (franc., ejtsd: kontus), térdig érő köpenyegszerű női öltöny, mely Franciaországban az orléansi herceg régenssége idejében volt divatos. (Magyarosan *kantus.)*

Contour (franc., ejtsd: kontúr) a. m. valamely tárgynak körvonala. — *C.* a nyomdászatban a kép körvonala többszínű nyomáshoz készített kliséknél. Míg a többi klisé minden körvonal nélkül csak felületét fedi a nyomandó képnek, mindig készítenek egy körvonalakat feltüntető klisét is, melyet egyszerűen C.- v. körvonal-klisének neveznek. L. *Színes nyomás.*

Contour-lemez, l. *Olajnyomás.*

Contra (lat.) a. m. átellenes, ellentett; összetételben gyakran fordul elő. L. még *Kontra.*

Contra-arbitrium (lat.) a. m. ellenvélemény.

Contrabasso (Contrebasse, Duble bass, Contrabass, Violone), l. *Nagybőgő.* Az orgonában Violonbass, Violdagambenbass.

Contra capitano (növ.), l. *Farkasalma.*

Contractilis (lat.), az ami összehúzódásra képes, l. *Izom.*

Contractilis vacuola, l. *Vacuola.*

Contractilitas (lat.), összehúzódó képesség, pl. izmoknál.

Contractio (lat.), összehúzódás, l. *Kontrakció.*

Contractura, akaratlan, állandó megrövidülése valamely izomnak, melynek oka lehet az izom megbetegedése (myopathiás C.), az idegrendszer betegsége (neuropathiás C.) vagy azon csontok rendellenes állása, melyeken az izom ered, illetőleg tapad (arthrogen contractura). A C. lehet továbbá aktiv, ha az izom fokozott működése az ok, vagy passziv, ha az izom zsugorodik. Beszélnek az izületek C.-járól is, melynek oka vagy valamely hajlító izom C.-ja, vagy valamely izületi szalag, az izületi tok zsugorodása, v. az izületi csontfelszineknek összenövése lehet, l. *Izületi bántalmak.*

Contractus. Szerződés, a felek megegyező akaratának jogviszonyt szabályozó nyilvánítása, beperlési alappal ellátva. L. *Causa* és *Szerződés.*

Contractus aestimatorius, eladási megbizás, melynél fogva az árút megbecsülve úgy veszi át a bizományos, hogy azért bizonyos időn belül vagy a becsárt szolgáltatja, vagy az árút épségben adja vissza. A vételárnak a becsáron felüli részét megtarthatja. Aki a bizományba vevést kérte, vagy azt hivatásszerüen üzi, pl. a könyvkereskedő, viseli a veszélyt.

Contractus socidae (lat.), l. *Admodiatio.*

Contradictio (lat.) a. m. ellenmondás, a közönséges életben állítás s tagadás, melyek kölcsönösen lerontják egymást; a logikában C. van oly itéletben, melynek alanya s állítmánya nem fér meg egymással, pl. a kör négyszögletes, ami ha ilykép fejezzük ki: a négyszögletes kör, *C. in adjecto*-nak neveztetik. Logikai kifejezése ennek az elvnek: azonegy alanynak nem lehet két ellenmondó tulajdonítmánya. Principium contradictionis. C. lehet két itélet közt is, ha az egyik valamit egyetemesen állít v. tagad, amit a másik részlegesen tagad v. állít. A néger alacsonyabban álló faj, mint a kaukázusi; némely néger minden tekintetben vetekedhetik a kaukázusi emberrel — két ellentmondó itélet, melyek közül az, amely igaz, lerontja a másikat. L. még *Kontradiktorius.*

Contrados (lat.), l. *Antidos.*

Contrafagott, bass-búgósíp, l. *Fagott.*

Contraindicatio (lat.) a. m. ellenjavallat, l. *Javallat.*

Contraire (franc., ejtsd: kontrér), ellenkező, ellentétes. — *C. sexuel* (franc.) a. m. homosexuális, fajtalan. — *Au C.*, megfordítva.

Contrajerva (növ.), l. *Dorstenia.*

Contra jus clarum in thesi a. m. nyilvánvaló jogszabállyal ellentétesen.

Contr' alto (ol.), l. *Alt.*

Contraposto (ol.), festészeti és szobrászati mesterszó, jelenti az emberi test oly mozdulatát, midőn annak egyes részei (pl. a lábak és a törzs, v. a törzs és fej) ellentétes irányba vannak beállítva. Már a görög szobrászok használták a C.-t a mozdulat élénkítésére, leghatalmasabban érvényesül azonban az olasz renaissanceban Sansovino (Jézus keresztelése), de főkép Michelangelo művein (a Szt. család képen a térdelő Mária lábai jobbfelé, törzse szembe, feje s karjai balra vannak irányítva).

Contra principia negantem disputari non potest (lat.) a. m. aki az alapelveket tagadja, azzal nem lehet vitatkozni, azaz előbb meg kell győződnünk, hogy azonegy alapon állunk az ellenféllel, csak azután vitatkozhatunk vele.

Contrapunctus (lat.), l. *Ellenpont.*

Contraria (a lat. contrariumból) a. m. ellentétek; így *C. contrariis curantur,* az ellentét ellentéttel gyógyíttatik, a homöopaták által az allopatiáról állított alapelv.

Contraria actio (lat.), a terhelés nélküli jogügyletekből pl. a haszonkölcsönből (commodatum) első sorban az egyik fél, aki a dolgot oda adta, van keresetre jogosítva (directa actio), de esetleges ellenköveteléseit a másik fél is érvényesítheti. Erre szolgál a C., mely mindig az ellen indítható, aki directa actiót indíthatna.

Contraria inductio (lat.), l. *Anteizagogé.*

Contra sextum (lat.) a. m. a hatodik parancs ellen való vétkezés.

Contraste (franc.), l. *Kontraszt.*

Contrastimulus (lat.) a. m. elleninger; szándékos fájdalom-okozás valamely testrészen, hogy így valamely ingernek hatását egy másiknak alkalmazása által gyengítsük; *contrastimulantiák* (ingertelenítő szerek), a Giovanni Ratori által felállított orvosi gyógyítás-szisztéma szerint azon szerek, melyek a sztenikus betegségek ellen alkalmazandók (kéksav, gyűszűvirág, hánytató borkő stb.). — *Contrastimulismus,* ugyanennek és John Brown angolnak orvosi tana (XVIII. sz.).

Contrasto, párbeszéd alakjában írt régebbi olasz vitatkozó költemény.

Contratenor, l. *Alt.*

Contrat social (franc.), társadalmi szerződés, *Rousseau* (l. o.) egyik híres munkájának a címe.

Contre (franc., ejtsd: koñtr), a latin *contra* szóból, a. m. ellen; összetételekben gyakori.

Contre-amiral (franc.), ellentengernagy.

Contre-approche (franc., ejtsd: kontrápros), l. *Erődítészet* és *Várharc.*

Contrebande (franc.) a. m. dugárú (l. o.).

Contre-batterie, l. *Ostromüteg.*

Contre-carré (franc.), az osztrák-magyar hadtengerészetben használatos, bár nem hivatalos elnevezése a hadapródi étkezőnek.

Contrecarrer (franc., ejtsd: kontrkarré), valamit meggátolni, ellene gáncsot vetni.

Contre-coeur (franc., ejtsd: kontrkőr), ellenző, a kandalló hátsó fala; *à C.* a. m. kedvetlenül, vonakodva, nem szívesen.

Contre-couleur (franc., ejtsd: kontrkulőr), ellenszín, l. *Trente et quarante.*

Contre-coup (franc.), orvosi értelemben ellenütődés v. ellencsapódás okozta koponyasérülés, midőn a csontrepedés vagy törés nem az erőbehatás helyén, hanem a koponyaalapon vagy a koponyatetőnek a behatás helyével szemben levő részén következik be. Gyakran a direkt tompa ütés vagy odaütődés helyén egyáltalában semmi változást sem találunk.

Contrectatio (lat.) a. m. lopás.

Contredanse, l. *Française* és *Quadrille.*

Contrefait (franc., ejtsd: koñtrfé), a középkori contra-factum szóból, arckép, képmás, utánzat, mely az eredetihez annyira hasonlít, hogy attól nem lehet megkülönböztetni.

Contrefait-érmek, többnyire egyoldalú, szalagon v. láncon nyakban viselhető érmek, uralkodók v. más főurak arcképével, akik ezzel híveiket ajándékozták meg. A mai érdemrendek elődei voltak.

Contrefort (franc.), támasztó pillér (l. o.).

Contre-garde (franc.), a vár vagy erőd főfala előtt épített gát, melynek lerombolása nélkül nem lehet rést lőni. L. *Vár* és *Ellenzőgát.*

Contremaître (franc.), munkavezető, pallér.

Contremander (franc., ejtsd: koñtrmañdé) a. m. a már kibocsátott illetve adott paranccsal, utasítással ellenkező parancsot, utasítást kibocsátani, illetve adni. Az üzleti forgalomban a C.-nek ott, ahol tiszta meghatalmazási viszony forog fenn, mindig helye van, de természetesen csak addig, míg az utasítottnak módjában áll, az ellenutasításnak megfelelni, s annak értelmében eljárni, mert ha a nyert eredeti utasítás szerint már ügydöntőleg intézkedett, a C. lehetősége ki van zárva.

Contremarche (franc.), l. *Kontramars.*

Contremarque (franc., ejtsd: kontr'mark) a. m. jegy, mely valamely előadásnak, hangversenynek egyszeri elhagyása után a visszatérésre jogosít. *C.* a numizmatikában a forgalomban lévő érmek felülbélyegzésére használt jegy. A magyar érmészetben legnevezetesebb a II. Rákóczi Ferenc libertásain használt ellenjegy (Szűz Mária), melylyel az értékcsökkenést szenvedett rézpénzek egyrészét jelölték. Magyar aranyak a XVI. sz.-ban gyakran el voltak látva Riga, Danzig városok bélyegével, hol rendes forgalmi eszközül szolgáltak.

Contremine (franc., ejtsd: kontr'min, a. m. ellenakna), a tőzsdei forgalomban a spekulációnak az a neme, mely az árfolyamok csökkenéséből igyekszik hasznot húzni. A C.-üzletek abban a föltevésben történnek, hogy valamely értékpapir, gabona, vagy árú ára esni fog, ezt «in bianco» eladják, hogy később, ha az árcsökkenés csakugyan bekövetkezett, az illető árút vagy papirt megveszik, illetőleg fedezik. A C. a határidőüzlet minden képzelhető ágában előfordul és a kikötött határidőn belül bármikor fedezhetők az «in bianco» előre történt eladások. Az értékpapirüzletben, ahol ezek a határidők rendszerint rövidek, ha a határidőn belül nincs alkalom a haszonnal való lebonyolításra, az illető papirok kikölcsönzésével szokták a műveletet meghosszabbítani. Az ily kikölcsönzésért járó díj deport-nak neveztetik (l. o.). — *Contremineur* az, aki az árfolyamok csökkenésére spekulál.

Contre-ordre (franc., ejtsd: kontr'ordr) a. m. ellenparancs, kiadott rendeletet hatályon kívül helyező, vagy lényegesen módosító rendelet, nevezetesen csekk v. kereskedelmi utalvány kibocsátója által az intézvényezetthez intézett az a meghagyás, hogy a kiadott csekkre, utalványra fizetést ne teljesítsen; a csekk visszavonását a mi csekktörvényünk is megengedi bizonyos korlátok között (1908. LVIII. t.-c. 15. §.), ellenben postatakarékpénztári csekket visszavonni nem lehet (3314/95. eln. sz. KM. rend. 25. §. 3. bek.).

Contre-parade, l. *Parádé.*

Contre-pente (franc., ejtsd: kontrpant), külső árokfalat pótló lejtő; 1866 előtt épített váraknál

ugyanis némelykor,Carnot tanácsára, az ároknak az ellenség felől levő oldalán nem építettek árokfalat, hanem ehelyett oly lejtőt készítettek, amelyen kitörések alkalmával mind a három főfegyvernem támadásra előrehaladhatott.

Contreras, 1. *Juan Senen de*, spanyol tábornok, szül. Madridban 1760., megh. 1826. Katonai célból beutazta Közép- és Kelet-Európát s 1788.részt vett a törökök ellen indított osztrák-orosz hadjáratban, melynek történetét is megírta. 1808-ban a sevillai junta megbízásából a népfölkelést szervezte és feltartóztatta Junot francia tábornokot; Tarragonát ellenben át kellett adnia a franciáknak, akik a bouilloni kastélyba vitték, honnan 1812. Londonba menekült. Itt írta jelentését Tarragona ostromáról. (Megjelent a Mémoires relatifs aux revolutions de France et d'Espagne 3. köt.-ben.) VII. Ferdinánd kiséretében C. is visszatért Spanyolországba.

2. *C., Juan*, spanyol tábornok, szül. Pisában 1807., megh. 1881. 1833—42-ig a Krisztinapártiak táborában harcolt, azonban később esküdt ellenfele volt Izabella királynőnek, ki ellen több ízben összeesküvést szőtt; 1868 szept. (Izabella bukása után) Prim elnök C.-t Catalonia főkapitányává nevezte ki. Visszahívása után (1873) a federalisták táborába ment át s a Cartagenában szervezett forradalmi kormány elnökévé választatta magát. A federalisták bukása után 1874. Algeriába menekült s a francia hatóságnak adta meg magát.

Contrescarpe (franc., ejtsd: kontreszkárp), sáncároknak a gáttal szemközt fekvő fala. L. *Escarpe* és *Vár*.

Contrexéville (ejtsd: kontrekszevill), falu Vosges francia dép.-ban, a Vair partján, Nancytól 60 km DNy.-ra, (1901) 937 lak., kő- és gipszfejtőkkel, vas-, kén- és szénsavasmeszes ásványvízforrásokkal, évente 100,000 palacknál többet küldenek szét. Látogatott fürdőhely.

Contributio (franc. *contribution)*, l. *Adó*.

Contritio (lat.), teol. műszó a tökéletes bűnbánat elnevezésére, amelynél a szívbeli szomorúság és fájdalom az elkövetett bűnök miatt az Isten iránt való tökéletes szeretetből származik. A C. és az attritio (l. o.) megszerzik a bűnök bocsánatát a bűnbánat szentségének felvétele alkalmával; életveszedelemben azonban maga a C. is elegendő, ha a bűnbánat szentsége fölvételének szándékával van összekötve.

Contrôle (franc., ejtsd: konïtról) a. m. ellenőrzés.

Controlling interest (ang.), Észak-Amerikában törvényes és megegyezésszerű tilalom, melynél fogva nem szabad a különböző vasúttársaságoknak egymás részvényeiből annyit összevásárolniok, hogy a részvényesek közgyűlésein a többség egy más versenyző vasúttársaság kezében legyen.

Controra (a latin *contra* és *hora*-ból), Dél-Olaszországban a nyári délutáni 2—4-ig terjedő időnek neve, mikor a hőség miatt minden forgalom szünetel; *meriggiata*-nak is nevezik.

Controversia (lat.) a. m. ellenkezés, vitapont; így status controversiae, a perben a tulajdonképeni vitapontok felállítása.

Contubernium, 1. kamarások együttélése, akik ugyanabban a sátorban élnek; 2. állandó nemi együttélés házasság nélkül, ilyenben él a rabszolga férfi és rabnő egymással, vagy egy szabad emberrel.

Contucci, *Andrea*, olasz szobrász, l. *Sansovino*.

Contumacia (lat.) a. m. makacsság, a birói idézés elleni engedetlenség, meg nem jelenés, l. *In contumaciam, Makacsság* és *Mulasztás*. — *C.* annyi is, mint vesztegzár.

Conturneati, l. *Contorneati*.

Contus (lat.) a. m. lándzsa; a császárok korszakában a római lovasság egy része ezzel a hosszú, vashegyű lándzsával volt fölfegyverkezve.

Contusio (lat.), l. *Zuzódás*. — *C. cerebri*, agyvelőzúzódás v. roncsolás, l. *Agyvelősérülés*.

Contutores, a végrendelkező a maga serdületlen gyermekének egynél több gyámot is nevezhet ki. Ezek a gyámtársak a C., kik közül mindenik teljes szabadsággal rendelkezik, amennyiben társai nem korlátozzák.

Conty (ejtsd: konïti), város Somme francia dép.-ban a Celle partján, Amienstől D.-re, vasút mellett, (1901) 1247 lak., papirosgyártással, régi templommal (XV. sz.). Az egykori Conti hercegség székhelye.

Conurus (állat), l. *Papagály-félék*.

Conus, l. *Kúp;* a növénytanban a tűlevelű fáknak száraz toboztermése; l. *Toboz*.

Conus (állat), az elülkopoltyús csigák (Prosobranchiata) rendjének Conidae családjába tartozó csiganem. A héj kettős kúpalakú, a tekercs alacsony kúp. A szájnyílás hosszú, keskeny; külső ajaka éles s a varratvonal alatt néha bemetszéssel van ellátva, a belső ajak síma. A kréta-szisztemától kezdve maig találhatók kövülve a tengeri üledékeinkben. Legnagyobb virágzásuk ma van. Számos alnemre osztják *(Dendro-C., Chely-C.* stb.). Főkép a hazai felső mediterránkorú üledékeinkben gyakoriak, mint pl. a *C. ponderosus, Mercati, canaliculatus, Dujardini*, stb., amelyek a hasonlókorú ausztriai és olaszországi stb. rétegekben is előfordulnak. A ma élő fajok száma ötszáznál jóval több, l. *Kúpos csiga*.

Convalescentia, l. *Lábadozás*.

Convallaria *L.* (növ.), l. *Gyöngyvirág*.

Con variazioni (ol.), zenei kifejezés, a. m. változatokkal.

Convenae, iber nép, melyet Cn. Pompejus a Garumna (mai Garonne) partjaira telepített át. Nevüket csak hajdani fővárosuk, Lugdunum Convenarum, a mai St. Bernard de Cominge őrizte meg. Nyomuk a történelemben nem maradt.

Convenientia (lat.), megegyezés, megállapodás, hagyományos tekintet a rang- v. vagyonbeli megegyezésre stb.; ebből *konvenienciális házasság*, melyet érdekmegegyezés alapján, nem kölcsönös hajlandóságból kötöttek.

Conventio (lat.), 1. eredetileg a. m. coitio, pl. a menyasszony átmegy a férj hatalma alá (manus); 2. megegyezés, szerződés.

Conventio Kollonicsiana, l. *Kollonics*.

Conventionalis (*konvencionális*, a lat. conventio szóból), aminek nem valódi, hanem csak megegyezés folytán létrejött jelentősége és értéke van.

Convention nationale (francia, ejtsd: konvaňszjoň naszjonal) a. m. *nemzeti konvent*, neve az 1792. megválasztott francia népképviseleti tes-

tületnek, mely 749 tagból állott. Fennállott 1792 szept. 21-ikétől 1795 okt. elejéig.

Conventuales (lat.), l. *Konvent.*

Conventus (lat.), l. *Konvent.*

Convergentia (lat.), biológiai mesterszó, az eredetileg különnemű szervek vagy szervezetek másodlagosan szerzett hasonlatosságának jelzésére. Pl. C.-jelenség, hogy a korallok virágos növényekhez, a Foraminiferák héjai csigák és cefalopodák héjaihoz, egyes szervek más állatokhoz, vagy növényi testrészekhez stb. hasonlítanak. V. ö. *Entz* Géza, Álmimicry (Természettud. Közlöny, 1905., 37. köt., 98—121. lap).

Conversano, város, állítólag az etruszkok alapítása, Bari olasz tart.-ban, az Adria közelében, (1901) 13,685 lak., olaj-, bor-, mandula- és lenkereskedéssel, püspöki székesegyházzal.

Conversations-lexikoni pör, nevezetes irodalmi vita 1830. az Aurora-kör és Döbrentei köre közt. Wigand pesti könyvárus 1830. egy 12 kötetes magyar lexikont készült megindítani; szerkesztőül Döbrentei Gábort szemelte ki, aki a munkatársak összeállításában pártoskodásból mellőzte az Aurora-kör tagjait, kik pedig az irodalom legjobb erői voltak. Mikor a lexikon prospektusa néhány mutatványcikkel és a munkatársak névsorával megjelent, Bajza József a Felső Magyarországi Minervában és a Tudományos Gyüjtemény mellékletéül egy *Figyelmeztetést* adott ki, melyben éles birálat alá veszi a tervrajzot, mutatványokat és a munkatársak névsorát. A röpirat nagy feltünést keltett, s most már Döbrentei szállt síkra, beismerve, amit eddig nem tett, hogy a lexikont ő szerkeszti. Bajza erre egy rendkivül erős és friss gúnnyal megirt *Válasz*-ban nevetségessé tette Döbrentei vaskalaposságát s lerombolta tudományos és írói hitelét. Erre Döbrentei gr. Dessewffy Józsefet kérte fel a maga védelmére, aki «Az országszerte ösméretes flatal Zajbaj úrhoz» c. személyeskedő röpiratával próbálta Bajzát nevetségessé tenni. Bajza erre *Eszrevételek* a C.-höz gróf Dessewffy József ellen c. röpiratában elismerve a grófnak közéleti érdemeit, kíméletlenül rávilágított irodalmi dilettantizmusára és elfogultságára és visszautasitotta a születési tekintély érvényesülését a szellemi köztársaságban. Az irói világ és a közönség szemében a győztes Bajza és az Aurora-kör, s ez által a haladás elve lett a maradiság és elfogultság ellen.

Conversazione santa (ol.), szent társalgás. Igy nevezik azokat a festményeket, melyek a gyermek Jézust ölében tartó Máriát ábrázolják, de nem egyedül, hanem tőle jobbra és balra egy-egy, vagy két-két szent alakja áll. L. *Madonna* és *Szent család.*

Conversio, l. *Konverzió* és *Megtérés.*

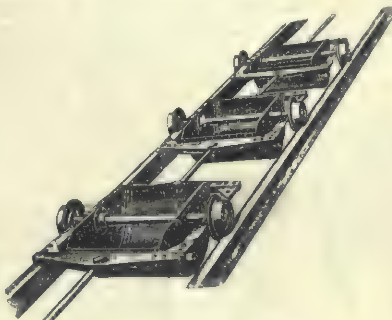
Convertiták, l. *Konvertiták.*

Conveyer, *conveyor* (ang., ejtsd: konvejer, konvejor), továbbító szerkezet. Lényegében kétféle, ú. m. tengelyre erősített, csigaszerüen hajlított lapátszerkezet, neve: továbbító csiga (l. az *1. ábrát*) s használják malmokban a búza és liszt, nemkülönben félig kész malomtermékek (félgyártmányok) vízszintes irányban való szállítására. A másik C.-szerkezet síneken futó lánc, amelynél az egyes láncszemeket az árú felvételére szolgáló kovácsolt vasserlegek alkotják (l. a *2. ábrát).* E serlegek tengelyük körül elfordulhatnak, miért is mind vízszintes, mind függőleges irányban úgy

1. ábra. Továbbító csiga.

fel-, mint lemenet a serleg szája felfelé néz s a benne levő anyag nyugodtan pihen s bármely irányban való szállításra alkalmas. A C. újabb

2. ábra. Serleges conveyer.

időben nélkülözhetetlen szállító eszköze kazánházaknak, gázgyáraknak, használják továbbá érc, cement, festék stb. s különféle darabárú szállítására.

Convictio (lat.) a. m. meggyőzés.

Conviction intime (franc.), l. *Esküdtszék.*

Convict prisons (ang.), bűntett miatt elítéltek számára rendelt fegyintézetek. *Convict* a. m. bűntett miatt elítélt.

Convictus, l. *Konviktus.*

Convivium (lat.) a. m. lakoma.

Convocatio (lat., ejtsd: konvokáció), összehívás.

Convocation (ang., ejtsd: konvokésn), az angol államegyház tartományi zsinatainak a neve, amelyeknek 1717. megszünt tevékenysége 1852 óta újra jelentékennyé vált. A canterburyi és a yorki érseki megyékben van egy-egy ilyen C., melyek évenként háromszor jönnek össze és pedig, éppen mint a parlament, két házban; a felsőházban ülnek az érsek és a püspökök; az alsóházban a dékánok, a fődiakonusok és a káptalanok és az alsó klérus képviselői. Minden új parlamenttel új C.-ok keletkeznek, s az egyházi törvényhozás és kormányzás ügyeiben tanácskoznak és határoznak és pedig vagy a kormány részéről jövő előterjesztések (letters of business) alapján, vagy saját iniciativára. Új egyházi törvények kibocsátásához a két C. megegyező határozata és királyi megerősítés szükséges, s a parlament hozzájárulását csak akkor kérik ki, ha a kibocsátandó egyházi törvény tárgyát valamely államtörvény szabályozza. — A *C.* szónak az angol egyetemek életében igen fontos jelentősége van. A cambridgei egyetemen rendkívüli tanácsülést jelent, amely mindig rendes üléssé (congregation) alakul át.

Convoi (franc., ejtsd: koñvoá, ang. *convoy)*, a. m. több együtt haladó szekér (szekéroszlop); hajó; vasúti vonat, katonai kíséret (gyász-, biztossági stb.). — A nzkjban értik C. alatt a kereskedelmi hajók kíséréset hadihajók által. Eleinte arra szolgált, hogy a kereskedelmi hajókat biztosítsák a tengeri rablók támadásai ellen. Később az a célja, hogy a semleges hajókat biztosítsák az átkutatási jog (l. *Hajóátkutatási jog)* ellen. Ezt a védelmi eszközt először svéd Krisztina alatt 1653. használták az angol-németalföldi háború alkalmából. L. *Hajókiséret, Hadi dugárú.*

Convolutus (lat.) a. m. összegöngyölt, v. i. összekötött, összegöngyölt iratcsomó, levelek stb.

Convolvulaceae, *szulákfélék* (növ.), a forrtszirmú kétszíkűek családja a Tubiflorae sorozatban. Mintegy 1100 faja, a leghidegebb tájakat kivéve, az egész földön elterjedt, azonban mégis két gócpontjuk jelölhető meg: Ázsia és Amerika tropikus része. Viráguk (lásd *az ábrát)* csészéje 5 levelű, pártája rendesen tölcséres, csöves vagy harangalakú s a bimbóban jobbra csavarodott. A porzók alja a párta alapjával összenő. Sok esetben felfutó, balracsavarodó füvek, ritkábban cserjék v. fák, gyakran tejnedvet tartalmaznak. E családnak 3 génusza közönséges nálunk: a *Convolvulus* (szulák), a *Calystegia* és a *Cuscuta* (aranka).

A Calystegia virága hosszmetszetben.

Convolvulin, l. *Konvolvulin.*

Convolvulus *L., szulák, folyóka* (növ.), a Convolvulaceae (Szulákfélék) család génusza; 200 faja főkép a mérsékelt övben honos, különösén a Földközi-tenger vidékén és Keleten, trópusi tájakon ritkák. Nagyrészt felfutó, heverő szárú vagy felálló füvek, a többi félcserje v. cserje. Levelük legtöbbször szíves, nyilas, dárdás. Viráguk többnyire nagy, pártája harang v. tölcséralakú, igen különféle színű. Viráguk magános v. gazdag virágzattá csoportosul. Hazánkban több faj közönséges. A *C. arvensis* L. (apró szulák) levele nyeles, tojásdad, nyilas, virága egyenként áll a levelek hónaljában, illatos, pártája fehér, rózsaszínű. Parlagon, vetés közt, kerítés mentén nő, kertben kellemetlen gyom, gyökere 3 m.-ig is lehatolhat a talajba s így nehezen irtható. A *C. scammonia* L. Kis-Ázsiában honos, becses orvosi növény. Szára felfutó, levele nyilas, virága zöldes-sárga, redői pirosak. Húsos rhizomája megvágás után tejnedvet bocsát, melynek hashajtó hatású gyantája *scammonium* név alatt kerül Szmirnából a kereskedelembe. A *C. scoporius* L. és a *C. virgatus* Webb. szárának alsó része volt valamikor az ú. n. *lignum rhodium,* melyből desztilláció útján az erős szagú, illanó *rózsafaolajat* állítják elő még ma is. Mindkét faj a Kanári-szigeteken honos. Több felfutó külföldi C. fajt szép nagy virágáért kertbe ültetnek. L. még *Calystegia.*

Convoy, l. *Convoi.*

Convoyer (franc., ejtsd: koñvoajé) a. m. kisérni, fegyveresen kisérni, l. *Convoi.*

Convulsio, l. *Görcs.*

Convulsionarius (új lat.), a jansenisták üldözése következtében 1730. Franciaországban keletkezett rajongó vallásos felekezet, melynek tagjai úgyvélt isteni ihlet befolyása alatt, avagy bűnösségük tudata által kinoztatva, istentiszteletük v. bármely vallásos összejövetelük alkalmával görcsös rángásokba estek, jajgattak, vonaglottak. Gyülőhelyük Páris egyik külvárosában a Szt. Medárd temetőben volt, hol az 1727. elhalt Párisi Ferenc sírjánál tartották, fentjelzett módon, összejöveteleiket. Rajongó maguktartása oly fokra emelkedett, hogy a kormány 1732. befalaztatta a sír bejáratát. V. ö. *Mathieu,* Histoire des miraculés et des C. (Paris 1864).

Conway (ejtsd: konvé) vagy *Aber C.,* város Caernarvon countyban, Walesben, a C. torkolatának balpartján, (1901) 5242 lak., parti hajózással. Normann erődjének romjai I. Edward idejéből valók. A C. folyón a vasút csőhídon visz keresztül.

Conway, 1. *Hugh, Fargus* Frederick John (l. o.) írói álneve.

2. *C., William Martin,* ang. műtörténetíró, utazó és alpinista, szül. Rochesterben 1856 ápr. 12. Cambridgeben tanult s 1885—88-ig Liverpoolban művészettörténetet adott elő. 1889-ben beutazta Egyiptomot, Szíriát, Kis-Ázsiát és Görögországot. 1892-ben átkutatta a Karakorum-hegységet és megmászta a Pioneer-Peak-et (7010 m. a tenger színe fölött), a legmagasabb pontot, ameddig ember valaha eljutott. Ezért az útjáért, melynek eredményeiről Climbing and exploration in the Karakorum Himalayas (1894) című művében számolt be, nemességet kapott. 1896—97-ben a Spitzbergák belsejének felkutatásával foglalkozott. Kitűnő utazási kézikönyvei: Climber's guide to the Central and Eastern Pennine Alps (1891); Lepontine Alps; The Alps from end to end (1895). Beutazta a boliviai, argentinai és tűzföldi alpokat.

Conyb., természettudományi neveknél *Conybeare* W. D. angol geológus és zoológus (1787—1857) nevének rövidítése.

Conybeare (ejtsd: kónniber), *Frederick Cornwallis,* örmény irodalomtörténész és tudós, szül. 1856. Coulsdon. Tanulmányait Oxfordban végezte. Az örmény irodalom terén szerzett érdemeiért a velencei örmény akadémia tagjává választotta. Munkái: The ancient Armenian texts of Aristotle (London 1892); Key of truth, a manual of the Paulician church of Armenia (1898); Rituale Armenorum (1905); The Armenian version of Revelation (1907).

Conydrin v. conhydrin, l. *Konidrin.*

Conyza *Less.* (növ.), a Compositae család génusza; 50 faja az ó- és újvilág tropikus és szubtropikus tájain honos. Egyéves v. évelő füvek.

Conz, falu, l. *Konz.*

Conz, *Karl Philipp,* német író, Schiller gyermekkori barátja, szül. Lorchban 1762 okt. 28., megh. 1827 jún. 20. mint a klasszika filológia egyetemi tanára Tübingenben. Előbb Stuttgartban és Ludwigsburgban lelkész volt. Költeményei 1792., 1819. és 1824. jelentek meg. Kleinere prosaische Schriften 1821, 2 köt. és 1825. Görög drámaírókat és lirikusokat is fordított.

Conze, *Alexander,* kiváló német archeológus és műtörténész, szül. Hannoverben 1831 dec. 10. Előbb Bécsben s azután 1877. Berlinben egyetemi tanár, a kir. múzeumnak igazgatója, a német arch. intézet vezértitkára; most hivatalaitól visszavonulva él Berlinben. Számos jeles munkával gazdagította szakmáját és több tud. expedicióban vett részt a görög szigetvilágon. Fontosabb művei: Auf den Inseln des thrakischen Meeres (1860); Melische Thongefässe (1862); Reise auf der Insel Lesbos (1865); Bedeutung der klassischen Archäologie (1869); Beitr. zur Geschichte der griech. Plastik (1869); Zur Gesch. der Anfänge der. griech. Kunst (1870—73); Heroen- u. Göttergestalten d. griech. Kunst (1874); Arch. Unters. auf Samothrake (1875); Ergebnisse der Ausgrabungen in Pergamon (1880—82). A pergamoni kutatások megindításában nagy része volt; kiadta: Die attischen Grabreliefs c. nagy munkát (Berlin 1890—1906).

Cook, *Mount C.* (ejtsd: maunt kuk), vagy *Aorangi,* New-Zealand D.-i szigetének legmagasabb csúcsa (3764 m.), öt nagy glecsere van, köztük a 16 km. hosszú Tasman-glecser. 1882-ben az angol Green mászta meg először.

Cook (ejtsd: kúk), 1. *Frederick Albert,* sarkkutató-utazó, szül. Callicoonban, New York államban, 1865 jún. 10. Pearyt második expediciójában Grönlandba kisérte, De Gerlache (1897—98-iki) belga délsarki expediciójában pedig mint orvos és antropológus vett részt. Ez az expedició telelt át elsőül az Antarktiszon. C. írta le az expediciót a Through the first antarctic night 1898—99. c. műben (London 1900, németül A. Weber, Kempten 1903). 1903. és 1906. Alaskában végzett geogr. kutatásokat s állítása szerint megmászta Észak-Amerikának legmagasabb hegyét, a Mount Mac Kinley-t s útját The Top of a Continent (1908) c. művében le is írta. Ám utóbb több támadás érte, hogy nem is járt fenn a Mc. Kinleyn. Hirhedtté tette C.-ot északsarki expediciójának az a szakasza, amelynek folyamán állítása szerint elérte az Északi sarkot, s ott ép az Északi sark felé igyekvő Pearyt megelőzve, 1908 ápr. 22. kitűzte az amerikai lobogót. Ápr. 23. már visszafelé indult, dél felé. Kemény viaskodás indult meg C. és Peary között, mert az utóbbi a saját jelentése szerint 1909 ápr. 6. csakugyan elérte az Északi sarkot. Kund *Rasmussen,* dán sarkkutató-utazó cáfolt reá különösen C.-ra. Rasmussen a C.-ot állítása szerint kisérő eszkimóktól megtudta, hogy C. Ellesmere-földjétől el sem indult É. felé. L. *Sarkvidéki kutatások.*

2. *C., James,* angol hajós és fölfedező, szül. Martonban 1728., megh. Havaïban 1779 febr. 14. Ifjú korában hét évig szenes hajón szolgált, azután nagyobb utazásokat tett és 1759-ben a hajóhadba vették föl. Quebec ostromakor a franciák szemeláttára fontos mélységméréseket végezett a Szt.-Lőrinc folyamon. 1762—1763-ig Ujfundland partjait térképezte. 1768-ban rábizták azon hajó vezetését, amelyet Tahiti szigetére küldtek ki, hogy ott a Vénus csillagnak a Nap előtti elvonulását figyeljék meg. Megbizatásának teljesítése után pontosabban térképre vette a szomszédos szigeteket és a londoni tudós társaság tiszteletére Társaság-szigeteknek nevezte el. 1769 aug. fedezte föl Rurutea (Oteroah) szigetet, a kis Tubuai-csoport első szigetét és a d. sz. 40°-ig nyomult elő. Azután New-Zealand felé fordult, amelyet Tasman Ábel óta az ismeretlen D.-i szárazföld (Ausztrália) szélének tartottak. C. körülhajózta a kettős szigetet, nagyjában térképezte és megszüntette az eddigi tévedést. Onnan 1770 ápr. 9-én elérte Ausztrália K.-i partját és mellette É.-ra vitorlázva, azt az öbölt is fölfedezte, amelyet az ott talált új növények sokaságáról Botanybaynak nevezett el. A Port-Jackson neve is tőle származik. A nagy Barrière-zátony szirtjei léket ütöttek hajóján, melynek kijavítása végett jún. 17. egy folyó torkolatába kellett vonulnia, amely C. hajójának nevét (Endeavour) viseli. Onnan kihajózott a szabad oceánra és a Torres-szoros D.-i részén vitorlázott át, amiből az tünt ki, hogy Uj-Guinea sem kapcsolatos Ausztrália szárazföldjével. Onnan Batáviát és a Jóreménység-fokát érintve tért vissza 1771 jún. Angliába. Ott mindjárt második utazására készült és 1772 július 12-én indult utnak. Utazásának főcélja volt megtudni, hogy Ausztrálián kívül van-e még szárazföld a Déli-sark felé. Visszatértekor mind a kormány, mind a tudósvilág nagy kitüntetésekben részesítette. Mikor azután a parlament 20,000 font sterlinget tűzött ki annak, aki Amerika É.-i oldalán átjárást talál az Atlanti-oceán és a Csendes-oceán között, C. ajánlkozott a kutató-expedició vezetésére. A rendelkezésére bocsátott két hajó, a Resolution a saját, a Discovery pedig Clarke vezetése alatt 1776 júl. 12-én indult el Plymouthból. A Jóreménység-fokát, Kerguelen földét, Tasmaniát, New-Zealandot meg Tahitit érintve, sok kisebb szigetet és végre 1778 január a Havaï-szigeteket födözte föl, amelyeket Sandwich-szigeteknek keresztelt. Itt azonban C.-t néhány matrózával együtt megölték. Az expediciót Clarke, annak halála után pedig Gore vezette tovább. — Csak C. utazásai döntötték el azt a kérdést, hogy a földgömb tengerei nagyobbak-e v. szárazföldjei. C. első utazásáról szóló naplóját Hawkesworth adta ki (1773). Második utazását C. maga írta le: A voyage towards the south pole and round the world (1777). Ehhez Forster Györgytől pótlék jelent meg: A voyage round the world c. alatt (1777). C. harmadik utinaplója, melyet halála után King folytatott, 1784. jelent meg. Magyarul megjelent: C.-nak, ama híres anglius hajóskapitánynak a föld körül utazása, melyet Banks és Solander tudósok társaságában tett 1768—71. Németből ford. *Horváth* Zsigmond (Pest 1810). C. részletes életrajzát megírták Wiedmann, Kippis, Lichtenberg, Barrow (1890) Müller K. és Besant. V. ö. *Steger,* Cooks drei Reisen um die Welt (3. kiad. 1874, 2 köt.).

3. *C., Thomas,* szül. 1808. Melbourneben, megh. 1892-ben. Ő alapította Angliában az első utazási irodát, amelyet társasutazások szervezésével nyitott meg. Ezek részére ugyanis először kért és kapott kedvezményt a közlekedési vállalatoktól. Később más országokban is nyitott utazási irodákat. A német vasútegylet összeállítható jegyeinek (körutazási jegyeknek) életbeléptetésével, valamint az utazási irodák nagymérvű elszaporodásával monopóliumszerű helyzete megszűnt

és mint új üzletágakat, a nílusi hajózási vállalatot és a vezuvi vasutat alapította. C. szervezte először a most már számos utazási iroda által is forgalomba hozott szállószelvényeket (l. *Cook-féle utazási iroda).*

Cooke (ejtsd: kúk), 1. *John Esten*, amerikai író, szül. Winchesterben 1830 nov. 3., megh. Boyceban 1886 szept. 27. Műveinek tárgyát főkép hazájának, Virginiának történetéből merítette. A jelentékenyebbek: The Virginia comedians (1855); Henry St. John (1858); Surry of Eagle's Nest (1866); Hilt to Hilt (1869); The Maurice Mystery (1885). Irt költeményeket és történeti műveket is (Virginia, historical and social, 1859).

2. *C., William Fothergill*, sir, szül. Ealingban 1806., megh. 1879 jún. 25. Párisban és Heidelbergben anatómiát és fiziológiát tanult. Noha semmi fizikai ismerete sem volt, valószinüleg a heidelbergi fizikai szertárban levő telegráf mintájára, melyet b. Schilling talált föl, egy telegráfot készített, majd Wheatstone-nal együtt az első gyakorlatilag használható telegráfot szerkesztette (1837), amelyben a jeleket vízszintes tengely körül forgó mágnestűk adták, készüléke tehát a Morse-félétől lényegesen különbözött. 1869-ben lovagi rangra emelték.

Cookeit (ásv.), a lepidolittal rokon csillám.

Cook-féle utazási iroda, a mult század negyvenes éveiben alakult és társas utazások rendezésével kedveltté tette a kéjutazásokat. Nevezetes ujítása volt a C.-nak a *körutazási jegyek* kiadása, melyek 1841. Angliában, 1856. Franciaországban, 1863. Svájcban és Olaszországban, 1870. Németországra, Belgiumra és Hollandiára kiterjedőleg is kiadattak, azóta kiterjesztettek Ausztriára, Magyarországra, Svéd-, Norvég- és Dánországokra, Oroszországra és a Keletre. A jegyek 30-120 napi érvényüek és többnyire 25 kg. podgyászszabadsúlyra adnak jogot. Kiad szállószelvényeket is, melyekkel 10—15 koronáért az összes nagyobb szállókban teljes napi ellátást lehet kapni. A C.-nak az öt világrész minden nagyobb városában van fiókja, azelőtt nálunk is volt, ez idő szerint azonban csak az Idegenforgalmi és Menetjegyiroda, valamint újabban a «Világjárás» utazási iroda működik e téren.

Cook-Inlet, tengeröböl Alaska D.-i partján az Alaska és Kenai-félsziget között. Beléje torkollik a Suchitna folyó.

Cookstown, város Irországban, (1901) 3530 lak., élénk kereskedéssel és vászonszövő iparral.

Cook-szigetek a Csendes-oceánban (d. sz. 20°; ny. h. 160°). Területük 368 km. Szigetei: Aitutaki, Fenua-iti, Atiu, Mitiero, Mauki, Auotu, Palmerston, Rarotonga és Mangaia. A két utóbbit kivéve, mind alacsony és zátonyokkal van körülvéve. Kókuszpálma, kenyérfa, pamut, kávé, narancs és gyapot a főterméküik. A legnagyobb (81 km²) és legtermékenyebb a Rarotonga, körülbelül 37 km hosszú. Lakói polinéziaiak, keresztények és 1888 óta brit protektorátus alatt állanak. Közigazgatásilag New Zealandhoz tartoznak. Érintkezési nyelv az angol, fizetési eszköz az angol pénz. A szigetcsoport két szigetét 1773 szept. 23., 3 másikat pedig 1777 márc. 30. és ápr. 4. Cook fedezte föl.

Cook-szoros, tengerszoros, amely New Zealand két szigetét választja el egymástól. Legkeskenyebb pontján 25 km. széles. Cook fedezte föl 1770. A két sziget között kábel van lefektetve a tengerben.

Cooktown (ejtsd: kuktaun), város Queensland ausztráliai gyarmatban, az Endeavour É.-i partján, a Palmer-river menti aranymezők kikötőhelye, (1901) 1940 lak., vámházzal, 1873. alapították.

Coolgardie (ejtsd: kulgardi), város Ny.-Ausztráliában, vasút mellett, víz nélkül szűkölködő vidéken, (1901) 4213 lakossal. Az 1892-ben alapított város a Yilgarn aranytermő medencéjében fekszik, és a környékbeli Broad Arrow és Kalgoorlie aranymezők termelésével együtt Nyugat-Ausztrália aranyérctermelésének majdnem 70%-át szolgáltatja.

Coolgardit (ásv.), sárgás szürke vaskos tömeg; $(Au,Ag,Hg)_2Te_3$. Lelőhelye: Coolgardie, Ausztrália.

Coolie, l. *Kuli.*

Coolus (ejtsd: kolüsz), *Romain*, igazi nevén *René Weil*, francia író, szül. Rennesben 1868 máj. 25. Egy ideig középiskolai tanár volt Párisban, 1901 óta kizárólag az irodalomnak él és főleg ügyesen bonyolított szinműveivel arat számottevő sikereket. Főbb drámái: L'enfant malade (1897); Lysiane (1898); Les amants de Sazy (1901); Antoinette Sabrier (1903, a budapesti Nemzeti Szinházban előadták 1907. májusában); Coeur à coeur (1907); Quatre fois sept, vingt-huit (1909).

Coom *(comb*, ang., ejtsd: kám, kóm), űrmérték száraz tárgyak részére Angliában, a. m. 4 bushel régebben = 140·95 l., újabban 145·39 l.

Coomans (ejtsd: ku—), 1. *Jean Baptiste*, belga író, szül. 1813 dec. 6., megh. 1896 júl. 26. Ügyvéd volt, később a La Paix szerkesztője és klerikális képviselő. Főbb munkái: Histoire de la Belgique (Gent 1836); Richilde ou épisodes de l'hist. de la Flandre (1839, 6. kiad., 1864, 2 köt.); J. Goetgebuer, chronique brabançonne du XIVe siècle (1854); La bourse et le chapeau de Fortunatus, roman philosophique (1858); Portefeuille d'un flâneur (1863—75, 8 k.).

2. *C., Pierre Olivier Joseph*, belga festő, szül. Brüsszelben 1816 jún. 18., megh. 1890 jan. 3. Antwerpenben Keyzer és Wappers vezetése alatt történeti festészettel foglalkozott és A keresztesek elfoglalják Jeruzsálemet és Az askaloni csata c. képeivel sikert aratott. Miután a franciák algeriai hadjáratában részt vett, keleti tárgyú történeti és tájképeket, majd Pompejit meglátogatva, kizárólag az antik életből vett képeket festett.

Coomassie, város, l. *Kumasszi.*

Cooper (ejtsd: kúper), 1. *Astley Paston*, sir, angol sebész, szül. Brookeban (Norfolk) 1768., megh. 1841. Clinenek, a híres londoni sebésznek volt tanítványa, 1800. nagybátyjának, C. Vilmosnak helyébe a Guy-kórház sebészévé választották. 1825-ben sebészi iskolát alapított a Guy-kórházban. 1828-ban a király udvari orvosává nevezte ki, mely állását IV. Vilmos alatt is megtartotta. C. kitünő sebész volt, jellemzi őt a diagnózis biztossága és az egyszerű terapia alkalmazása. Sok sebészi munkát írt. Nagyobb művei: A treatise on dislocations and fractures of the joints; The lectures on the principles and practice of surgery (London 1824—27); On the anatomy of the breast, stb.

2. *C., James Fenimore,* amerikai regényíró, szül. Burlingtonban 1789 szept. 17., megh. Cooperstownban 1851 szept. 14. Jogot tanult, tengerészeti szolgálatba lépett, majd író lett. Beutazta Európát, amerikai konzul volt Lyonban, hazatérve Cooperstownban telepedett le. The Spy (1821) c. regénye tette híressé. Számos regénye (több mint 30 kötet) a tengeri életet és az indiánusok életét festi s «Bőrharisnya» történetei az egész világon ismertté tették. Legkitünőbb tengerészeti regényei: The Pilot (1823); The red rover (1828); az indiánus történetek közül: The Pioneers (1823); a világhírű Last of the Mohicans (1826); The Prairie (1827); The Pathfinder (1840); The Deerslayer (1841). Egyéb nagyszámú elbeszélő műveken kívül írt több kötet útleírást (Gleanings in Europe 1830—32), egy vigjátékot (Upside down) és több történeti munkát. V. ö. *Lounsbury,* Life of James Fenimore C. (1883). Magyarul megjelentek: A kém. Ford. *Cserey* József (Budapest 1876); Utmutató. Az ifjuság számára átdolgozta *Mikes* Lajos (u. o. 1904); Bőrharisnya. Ford. *Kárpáti* Károly (u. o. 1903); Vadölő. Ford. *Mikes* Lajos (u. o. 1905); Az utolsó mohikán. Ford. *Mikes* Lajos (u. o. 1905); Vadfogó. Ford. *Mikes* Lajos (u. o. 1905). — Leánya: *C. Fenimore Susanna,* szül. 1813., megh. 1894. Művei közül említésre méltók: Rural hours (1850); Country rambles (1852); Mount Vernon to the children of America (1858); Rhyme and of Reason of country life (1854).

3. *C., Peter,* amerikai iparos, szül. New-Yorkban 1791 febr. 12., megh. u. o. 1883 ápr. 4. Kezdetben bognár, majd műasztalos volt, később enyvgyárat rendezett be. 1830-ban Cantonban, Baltimore mellett nagy gépgyárakat alapított, amelyekből Amerika első mozdonya került ki. New-Yorkban lemez- és hengerműveket létesített; 1845. ezeket a műveket Trentonba (New-Jersey) helyezte át és itt készítette az első hengerelt vasgerendákat. 1850-ben New-Yorkban 800,000 dollár költséggel a munkások és szegényebb néposztály művelésére és ingyenes oktatására az ú. n. *Cooper-intézet*-et alapította. Az intézetnek gazdag könyvtára, olvasóterme, laboratoriuma és modell-gyüjteménye van. Az intézetben a tudomány különböző ágai köréből népszerű előadásokat tartanak, külön osztály van nők számára az iparművészet köréből és esti tanfolyamokban kiterjeszkedik a zene művelésére is. 1874 és 1876-ban C. a kongresszus tagja volt.

Cooper aranya, az a szivós ötvény, melyet 16 rész vörösrézből, 7 rész platinából és 1 rész vastól mentes cinkből készítenek. Színe a 18 karátos aranyhoz csalódásig hasonlít, a salétromsav is csak nehezen támadja meg.

Cooperatio (lat., ejtsd: kooperáció) a. m. együttműködés, különböző tényezők együttműködése valamely közös cél elérésére.

Cooperative stores (ang., ejtsd: kópperetiv sztórsz), Angolországban a fogyasztási szövetkezetek boltjai és raktárai.

Cooperator (lat.) a. m. segédlelkész, káplán, ha a vallásalapból fizettetik.

Cooper tükörféme, 35 rész vörösréz, 15·5 rész ón, 6 rész platina, 2 rész cink és 1 rész arzén ötvényéből áll, jól fényezhető, jól beválik reflektoroknak és fémtükröknek.

Coordinata, l. *Koordináta.*

Coorg, tartomány Brit-Indiában, l. *Kurg.*

Coornhert, *Dirk Volkertszoon,* holland tudós, szül. Amsterdamban 1522., megh. Goudában 1590 okt. 29., eleinte nevelő, később Haarlemben intézettulajdonos volt; C. mint költő s bölcsész nagy tekintélynek örvendett s kitünő rézedző és zenész is volt. Vallásos dolgokban Arminius Jakab úttörője volt s határozott ellensége a Kalvin- és Béza-féle predesztináció szigorú tanának. Műveinek összes kiadása Amsterdamban (1630) s Goudában (1632) jelent meg. V. ö. *Heppe,* Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reform. Kirche (Leiden 1879); *Moorrees,* Dirk Volkertszoon C. (Schoonhoven 1887); *Ten Brink,* D. V. C. en zijn wellevenskunst (Amst. 1860).

Copaifera *L.* (növ.), a Hüvelyesek Caesalpinioideae alcsaládjába tartozó génusz. 16 faja közül 8 Amerika tropikus részén, 8 Afrikában honos. Párosan szárnyas levelű fák, viráguk apró, csészéje 4 levelű fehér, szirmai nincsenek, porzója 8—10. Hüvelyük többnyire elliptikus, nyeles. Az amerikai fajok legtöbbje szolgáltat *copaiba* vagy *copaiva-balzsamot (balsamum copaivum,* l. *Copaiva-balzsam).* Nevezetesek e tekintetben: *C. officinalis* Jacq. Dél-Amerika É.-i részén, a neve *canime; C. guyanensis* O. Ktze és *C. multijuga* O. Ktze. az Amazon vidékén; *C. Langsdorffii* O. Ktze. és *C. coriacea* O. Ktze. Braziliában. Csak száraz, forró helyeken tenyésznek. Törzsük a balzsamot hosszú, gyakran 2 cm.-nél is tágabb csövekben tartalmazza, rendesen igen nagy mennyiségben. A törzs megvágásával szokás kifolyatni; a legtöbbet az Amazonmelléki erdőkben nyerik. Nyugat-Afrikában a *C. copallifera* O. Ktze. (kobo-tree-C.-fa) szolgáltat hasznos gyantát és kellemes szagú fát. *C. bracteata* Benth. (Gujana), l. *Amarantfa.*

Copaiva-balzsam (növ.), több délamerikai *Copaifera* faj kérgéből — bevágás után — kifolyó különös aromás-terpentines szagú balzsam *(Balsamum copaivum* v. *brasiliense);* orvosilag is, de főleg a lakk és firnász készítéséhez s a másolópapir előállítására használják. L. *Balsamum.*

Copal (növ.). E névvel jelölnek minden természetes, kemény, magas hőmérsékletnél olvadó, külsejében a borostyánkőhöz közelálló gyantát. A lágyabb fajtáit *anime*-nek is nevezik, mely név az angol kereskedelemben a C.-gyantákra egyaránt használatos. A C. nevezetű gyantákat szolgáló fák száma nem csekély, de ezeknek csak egy része ismeretes botanikailag biztosan. A leggyakoribb jó C.-fajták, így a nyugatafrikai kemény C.-ok, mint újkori fossziliák, a földben találtatnak, a növényzet pedig, melytől származtak, ott már elpusztult. Az összes C.-ok között a *Zanzibari* (keletafrikai) *C.* a legkeresettebb és nagyobb átlátszó darabjai a borostyánkő módjára dolgoztatnak fel; a C.-ok egyébként a lakkok és firnászok készítésére való legfontosabb nyerstermények közé tartoznak. Kloroformban vagy benzolban oldott C. mint hideg lakk a fotografozásban használatos.

Copalin, a borostyánkőhöz hasonló ásatag gyanta.

Copan, l. *Kopan.*

Cope, 1. *Charles West,* angol festő, szül. Leedsben 1811 júl. 28., megh. 1890 aug. 21. Londonban és Olaszországban tanult. Az angol parlament új épületében festett történeti freskókon kívül történeti és genreképek nagy számával tette ismertté nevét. Képeinek tárgyait gyakran merítette Shakespeare műveiből.

2. *C., Edward Drinker,* amerikai paleontológus, a Haverford College (Pennsylvania) természetrajztanára s a philadelphiai természettudományi akad. titkára, szül. Philadelphiában 1840 júl. 28., megh. 1897 ápr. 12. u. o. Különösen nagy érdemeket szerzett azzal, hogy Kansas, Wyoming, Colorado, New-Mexiko, Texas, Oregon, továbbá Honduras, Peru és Braziliában végzett földtani s paleontológiai kutatásai alkalmával nagyon sok ásatag gerinces állatot gyüjtött és e téren a legnagyobbszerű gyüjtemények egyikét hozta össze. Nagyobb munkái a Wheeler- s a Hayden-féle jelentésekben láttak napvilágot. Legfontosabbak: The Vertebrata palaeontology of New-Mexico (1877); The Vertebrata of the cretaceous formation, of the palaeozoic and mesozoic formations and of the tertiary formation (1882, 3 kötet); Synopsis of the extinct Batrachia and Reptilia of North America (1869—71).

Copeland (ejtsd: koplend), *Ralph,* angol csillagász, szül. Woodplumptonban (Lancashire) 1837 szept. 3., megh. Endinburghban 1905 okt. 27. 1888 óta Skócia királyi csillagásza s az edinburghi obszervatórium igazgatója volt. Számos csillagászati értekezést írt.

Copelatae (állat), l. *Zsákállatok.*

Copepoda, a rákfélék (Crustacea) osztályának egyik rendje. L. *Evezőlábuak.*

Copernicia *Mart.* (növ.), a Pálmák génusza; 6 faja közül 1 Dél-Amerikában, a többi az Antillákon és Mexikóban honos. Magas v. ritkábban alacsony törzsű fák, nagy legyezőalakú, tövises nyelű levelekkel és hosszú kocsányú, kétivarú torzsavirágzattal, tojásdad, sárgás bogyókkal. A *C. cerifera* Mart. a délamerikai faj *(carnaubapálma),* 16—32 m. magas. Egyike a leghasznosabb pálmáknak. Fája kemény, tartós, építőfának kitünő. Levele kékeszöld, mindkét oldalát pikkelyek alakjában viasz borítja, melyet a fiatal levelekről főzéssel elválasztanak, miközben a tiszta viasz a víz felszinén úszik. Ez a *carnaubaviasz* szalmaszínű merev anyag. 1882 óta európai piacra is szállítják. Faggyúval v. méhviasszal keverve puhább lesz; gyertyát öntenek belőle, firnászba teszik v. a talpbőrt fényesítik vele. Nem olyan jó, mint a méhviasz. A levele fonásra is alkalmas. Virágzati torzsája és bogyói ehetők.

Copernicus, l. *Coppernicus.*

Coperto (ol., ejtsd: ko—) a. m. fedett; a zenében használják és pedig különösen a fedett üstdobok (tympani coperti) jelzésére; ilyenkor az üstöket (pl. gyászszertartáson) posztóval vonják be, aminek következtében hangjuk tompul.

Copf (eszt.), a középkorban a női hajviselet jellemző formája (a német *Zopf* hajfonadékot jelent). Később a férfiak körében is elterjedt s a XVIII. sz.-ban a porosz katonaságnál kötelezővé lett. A század második felében más állású férfiak is mindenfelé annyira kedvelik, hogy használata majdnem általánosnak mondható. A weimari udvar költői köre, a herceg s a fiatal Goethe (még olasz útja után is) viselte, Kantnak, Voltairenek, nálunk Orczynak, Gvadányinak stb. képein ott látjuk. Csak a XIX. sz. elején megy ki a divatból s tünik el lassankint. A *C.-stilus* a XVIII. sz. második felének művészi izlése. Franciaországban XVI. Lajos udvarában támad s innen indul európai körútra, mint az elhanyatló rokokó ellenáramlata s utóda. Annak játszi könnyedségével szemben bizonyos merev szabályosság és hideg, pedáns józanság jellemzi.

Copf-stilus, l. *Copf.*

Copia (lat.) a. m. bőség; sokszorosítás; másolat (l. o.); *copialia* a. m. a másolat elkészítésének díja. *Cornu copiae,* a bőség szaruja.

Copiapit (ásv.), víztartalmú ferriszulfát a következő összetétellel: $2Fe_2O_3.5SO_3 18H_2O$, sárga rombos rendszerbeli kristályokban. Lelőhelye Chile: Copiapó. Vele azonos a Jánosit, melyet Böckh Hugó Vashegyen fedezett fel és új ásványnak tartott. Nevét Böckh Jánosról nyerte.

Copiapó *(San Fernando de la Selva de C.),* Atacama chilei provincia fővárosa, vasút mellett, 82 km.-nyire Calderától, (1905) 8935 lak., bányásziskolával, ezüst- és rézolvasztókkal, érczúzóművekkel, kórházakkal és felsőbb iskolákkal. A várost földrengések sokszor elpusztították, s a házak többnyire fából építvék. A bányásziskola előtti tért Godoi Juannak, a várostól 80 km.-nyire fekvő chañarcillói ezüstbányák fölfedezőjének bronzszobra ékesíti. 10 km.-nyire K.-nek emelkedik a 6000 m. magas C. tűzhányó.

Copland (ejtsd: koplend), *James,* angol orvos, szül. Deernessben, az Orkney-szigetek egyikén, 1791., megh. 1870. Orvosi diplomáját Edinburghban szerezte, azután az afrikai hadsereghez ment, de innen megtámadott egészsége miatt kénytelen volt hazájába visszatérni. 1835. docens lett. Nagyszámú művei között legnagyobb: A dictionary of practical medicine (Lond. 1833—58. új kiad. 1865).

Copley, *John Singleton,* amerikai festő, szül. Bostonban 1737 júl. 3., megh. 1815 szept. 9. Olaszországban tanult, 1776. Londonban telepedett le. Nagy történeti festményei, mint Lord Chatham halála, Pierson őrnagy halála, Gibraltar fölmentése (mindhárom a londoni National Galleryben), mozgalmasságukkal, természetességükkel nagy befolyást gyakoroltak az angol történeti festészet fejlődésére.

Cop-Marlet (ejtsd: csop), *Mara,* német-horvát írónő, szül. Károlyvárosban 1858. Jelenleg Zágrábban él. Horvát-szerb vonatkozású elbeszéléseket és szindarabokat írt német nyelven.

Coppa amatoria (ol.), a szerető kupája, mely a vele megajándékozottnak arcképével és néhány udvarias szóval, vagy a szerelem jelképeivel volt díszítve.

Copparo, község Ferrara olasz tartományban, a Po di Volanót a Bianco-csatornával összekötő mellékcsatorna mellett, (1901) kb. 6000, mint község 39,267 lak.

Coppée (ejtsd: kopé), *François* (tkp. *Francis Edouard Joachim),* francia költő, szül. Párisban 1842 jan. 12., megh. u. o. 1908 máj. 23. Egy ideig

kishivatalnok volt, mint az atyja, majd a Patrie c. napilap kritikusa lett. Mikor 1884. az akadémia tagjának megválasztották, szakított az ujságírással s kizárólag a szépirodalomnak élt. 1883-ban Petőfi szobra leleplezésekor Budapestre jött s elszavalta A Petőfi c. ódáját. Petőfi több költeményét is átdolgozta prózai fordítások alapján. A műértők figyelmét már első versköteteivel: Le reliquaire (1866) és Les intimités (1868) magára vonta, de igazán ismertté Le passant (1869) című szép versekben írt egyfelvonásosa tette nevét. E sikeren felbuzdulva, a háború után több izben dolgozott a szinpad számára s habár eneműn művei szerkezet és jellemrajz dolgában nem is egészen sikerültek, nemes dikciójával és hatásos jeleneteivel gyakran magával ragadta a közönséget. Legnevezetesebb szinművei: Le luthier de Crémone (1876), melyet Hubay Jenő operának is feldolgozott; Severo Torelli (1883) és Pour la couronne (1894). C. a széppróza terén is szép sikert aratott a realista éles szemeivel megfigyelt s a hitben megnyugvást találó idealista szivével átérzett apró történeteivel, melyeket Contes en prose (1882), Vingt contes nouveaux (1883), Contes rapides (1888), Contes de Noël (1893), Longues et brèves (1893) stb. címen gyüjtött kötetbe. Hosszabb elbeszélése: Henriette (1899); önéletrajzi adatokban gazdag: Toute une jeunesse (1890); egyetlen regénye: Le coupable (1896). De legtisztább fényben C. tehetsége a költészetben ragyog, melybe új hangot és szint vitt. A kisemberek poétája, az ő apró tragédiákban gazdag életüknek mindennapi élményeit jeleníti meg bámulatos közvetlenséggel. Nyelve egyszerű és tárgya sokszor igen közel sodorja a prózaisághoz. A parnasszisták között C. az egyetlen igazán népszerű költő. La grève des forgerons c. költeményét világszerte szavalják. 1910-ben Párisban emlékszobrot állítottak neki. Legfontosabb verskötetei: Les poèmes modernes (1869); Les humbles (1872); Olivier (1875); Récits et élégies (1878); L'arrière saison (1887); Les paroles sincères (1890). Magyarul megjelentek: A kovácsok sztrájkja, ford. *Ozorai* Árpád (Pest 1873); Kisebb szinművek, ford. *Csiky* Gergely (Olcsó könyvtár, 1873 és 1897); Severo Torelli, ford. u. a. (1878 és 1898); Két fájdalom, ford. *Szász* Béla (Olcsó könyvtár, 1891); Szerelmes levelek (1892, az Ország-Világban); Idyll a háború alatt, ford. *Molnár* Gyula (1893 és 1898); Henrietta, ford. u. a. (1893 és 1898); A hajótörött, névtelen ford. (1893 és újabb kiad. é. n. A hajótörés c.); Az élet harcai, ford. *Zempléni* P. Gyula (1894); Nyolc beszély, ford. *Tauszikné* Fenyvessy Szeréna (1894); A koronáért, ford. *Ábrányi* Emil (1897, előadták a Nemzeti Szinházban 1898 márc. 11.); A kovácsok sztrájkja és más elbeszélő költemények, ford. *Radó* Antal (1897); Az igazi gazdagok, ford. *Tábori* Róbert (1897); C. költeményeiből, ford. *Bogdánfy* Lajos (1898); Henriette, ford. *Bottlikné Tölgyesi* Margit (1899); Adós fizess!, ford. *Tóth* Béla (1899); A bünös, ford. *Lyka* Károly (1899, 2 köt.); Üdvözítő szenvedés, ford. *Becker* Hugó (1903); Az igazi gazdagok, névtelen ford. (1904). V. ö. G. *Druilhet*, Un poète français, C. (Paris 1902); *Schven*, Fr. C., l'homme et le poète (Paris 1909).

Copperas, l. *Vasgálic.*

Copperheads (ejtsd: kopperhedsz), a mérges mokaszin vipera feje, átvitt értelemben az amerikai Egyesült-Államok azon lakói, kik az 1861—65-iki polgárháborúban a Déli államok pártján állottak. Különösen sok ír csatlakozott e párthoz, mely 1863 júliusban fölkelést is szervezett. Az 1864-iki elnökválasztáskor pedig azokat nevezték C.-nek, kik a Déli államok erőszakos és feltétlen meghódítását kárhoztatták.

Coppermine River, folyó Kanada É.-i részében; több apró tóból ered, keresztülfolyik a Providence és Point tavakon és számos vizesés után az Északi jeges tenger Coronation öblébe ömlik. Az indiánusok felfedeztetésük előtt a folyó környékén található rézből készítették eszközeiket.

Coppernicus, *Nicolaus*, híres csillagász, szül. Thornban 1473 febr. 19., megh. Frauenburgban 1543 máj. 24. A krakói egyetemen teológiai és orvosi tanulmányai mellett matematikával és asztronómiával is foglalkozott. 1496-ban Bolognába ment jogot hallgatni; itt Novar Domenico csillagásznál asztronómiát is tanult. Időközben kinevezték Frauenburgba kanonoknak. 1500-ban Rómában nyilvános előadásokat tartott a matematikáról és asztronómiáról. 1503-ban Ferrarában a kánoni jog doktorává avatták. Hazájába 1505. tért vissza. Élete következő hat évét a Heilsberg nevű püspöki rezidenciában töltötte, hol alapvonalaiban kidolgozta élete fő művét, az új világrendszert, mely nevéhez fűződik és ezt halhatatlanná tette. 1517—21-ig Allensteinben a káptalani terjedelmes birtokokat igazgatta, 1522—29-ig mint a káptalan képviselője szerepelt a porosz diétán. Orvosi tudományát gyakorlatilag is érvényesítette. Főgondja szakadatlanul az ő világrendszerének kiépítése volt. De erre vonatkozó vizsgálatait élete utolsó éveiig sem tartotta befejezettnek, és ezért 1516-ban nem fogadta el a laterani zsinat meghívását a naptárreform bizottságába. Csak tudós barátaival közölte új és merész tanát, amely szerint a Föld és a többi bolygók a Nap körül mint középponti test körül keringenek, holott az eddig szentesített aristotelesi tan szerint a Föld mozdulatlanul áll a világ középpontjában és a többi égitestek mind körülötte keringenek. Egy rövid, kéziratos ismertetés «Commentariolus» révén nagy híre terjedt a tudós frauenburgi kanonok művének. 1536-ban Schönberg kardinális a nagy mű leiratát kérte, 1539. pedig Rheticus Joachim wittenbergi matematikus Frauenburgba zarándokolt, hogy ott az új tanba beavattassék. Végül barátai folytonos unszolására C. elhatározta művének kiadását, miután 36 éven át dolgozott rajta. A művet Nürnbergben Rheticus és Osiander felügyelete alatt nyomtatták. Osiander önhatalmulag előszót csatolt a könyvhöz, amelyben teljes ellentétben C. határozott és minden kétséget kizáró kijelentéseivel az új héliocentrikus világnézletet puszta hipotézisnek minősíti, mivel félt Luthertől és Melanchthontól, kik a Föld mozgásának tanát visszautasították. C. már nem tudta felemelni tiltakozó szavát Osiander szószegő eljárása ellen; műve első nyomtatott példányát már csak halálos ágyán láthatta. A könyv 1616. indexre került, amelyből

csak 1757. törültetett. Az első kiadás 1543. Nürnbergben jelent meg «De revolutionibus orbium coelestium libri VI» címen. (Más kiadások: 1566 Basel, 1617 Amsterdam, 1640 u. o., 1854 Varsó, legutóbb 1873. a thorni C.-társulat által nemrég megtalált eredeti kézirat nyomán.) A C.-féle v. héliocentrikus világnézlet alapgondolatát már a görögöknél, pl. számoszi Aristarchosnál és a pythagoreusoknál találjuk. De C. kétségtelen érdeme, hogy amit a régiek csak sejtettek, azt tudományos igazság erejével állította az emberiség elé, mely két évezreden át ragaszkodott a geocentrikus világnézlethez. Természetes, hogy C. óta a tudomány sokat haladt, és így C. nézetei nem egyeznek teljesen mai ismereteinkkel. C. pl. még azt hitte, hogy a bolygók pályái a Nap körül excentrikus körök, ma tudjuk, hogy ellipszisek. C. tanában a lényeges haladás Ptolemaiosszal szemben az, hogy megmutatta, mennyivel egyszerűbekké válnak az égitestek látszólag bonyolult mozgásai, ha azokat nem a Földről, hanem a Nap középpontjából szemlélve gondoljuk. Ptolemaios csak a földi megfigyelőre van tekintettel és ennyiben helyesen írja le ő is az égitestek mozgásait. A modern asztronómia óriási haladását azonban csakis C.-nak köszönjük. C. legjobb életrajza *Prowe* L.-é (Berlin 1883—84, 2 köt.).

Coppet (ejtsd: koppé), falu Waadt svájci kantonban, a Genfi-tó Ny.-i partján, (1910) 581 lak., szőllőtermeléssel és órakészítéssel. Kastélyáról híres, amely 1670—72-ig Bayle francia filozófusnak, a mult század végén Neckernek, és később leányának, Staël asszonynak szolgált lakóhelyéül; ez utóbbiak itt is vannak eltemetve. Jelenleg a kastély Staël asszony unokájának, Haussonville asszszonynak tulajdona. V. ö. *Rey*, Genève et les rives du Léman (3. kiad. Paris 1875).

Coppi, *Antonio*, olasz író, szül. Andezenóban 1782 ápr. 12., megh. Rómában 1870 febr. 24. Gazdasági és történelmi studiumokkal foglalkozott. Munkái: Sulla servitù e libera proprietà dei fondi (1840); Sulle finanze di Roma nei secoli di mezza (1855); Continuazione degli Annali d'Italia del Muratori dal 1750 stb.

Coppino, *Michele*, olasz államférfiú és irodalomtörténetíró, szül. Albában (Piemont) 1822 ápr. 1., megh. 1901 aug. 25. u. o. 1861 óta Torinóban az olasz irodalom tanára volt, 1867—88-ig pedig négy izben választották meg képviselőnek. 1848-ban adta ki Parole al popolo italiano c. munkáját.

Coppo, 1. régi gabonamérték Olaszország északi részében, különböző nagyságban; — 2. Luccában mint olajmérték 96·325 l. volt; — 3. a deciliter olasz neve.

Copra, l. *Kopra* és *Kókuszpálma*.

Copraol, könnyen olvadó, alkotó részeitől elkülönített kókuszolaj. Op. 30°. A kakaóvaj helyett gyógyszerül használják.

Coprinus *Pers.* (növ.), l. *Téntagomba*.

Coprophaga (állat), a födelesszárnyú rovarok *(Coleoptera)* rendjébe tartozó bogarak. L. *Ganéjbogarak*.

Coprophagidae, l. *Ganajtúró bogarak*.

Cops (ang.), szelfaktoron (l. *Fonógép*) készült fonalgombolyag. A fonal ugyanis folytonosan kúpfelületen gombolyíttatik (csévéltetik), de a kúp helyzete minden fonalréteggel emelkedik, miért is a telt cséve(cops) hengeres alakú és csak a vége kúpos. Vetülékfonalak kisebb méretű C.-ban csévéltetnek s ezek a *pin-C.-ok*; láncfonalak nagyobb méretűekben s ezek a *war-C.-ok*.

Coptis *Salisb.* (növ.), a Ranunculaceae (Boglárkafélék) család génusza; 8 faja főkép Japánban és Észak-Amerika csendesoceáni részén van elterjedve, a *C. trifolia* (L.) Salisb. azonban sarki és szubarktikus tájakon Európában is (Közép-Oroszországig), a *C. teeta* Wall. pedig a Himalajában. Az előbbinek rhizomája Észak-Amerikában *golden-thread* név alatt officinális, az utóbbié a *mamira* v. *mishmee* (mismi)-*keserű* nevű drógot szolgáltatja. A rhizoma berberintartalmú.

Copula (lat., tkp. a. m. kapocs): így, v. magyarul kapcsoló igének nevezték ezelőtt a grammatikában a *van* igét, ha állítmányi alanyeset is van a mondatban (más névvel állítmányi névszó v. névi állítmány), t. i. főnév v. melléknév; pl. aquila avis *est*; Gott *ist* allmächtig; Mátyás igazságos *volt*. Ma ezt nem hívjuk többé C.-nak, hanem «*igazságos volt*» együtt a mondatnak állítmánya, ebben a puszta állítmány «*volt*», az «*igazság*» pedig formai nyelvtani szempontból az állítmánynak kiegészítője (ilyen kiegészítők ezen az állítmányi alanyeseten kívül még a tárgy és a határozók). — A magánjogban *C.-elmélet* az az elmélet, amelynek értelmében a házasságot, a házasságra irányzott akarattal eszközölt testi egyesülés, C. köti meg.

Copulatio (lat., ejtsd: kopuláció) a. m. páronkint összekötni; *egyházi* értelemben esketés. — *C.* az alsóbbrendű állatokra vonatkozóan, l. *Egybekelés*, a magasabbrendű állatokra vonatkozóan, l. *Párosodás*. — *C.* v. *conjugatio* növénytani értelemben a megtermékenyülési folyamatnak egy módja, amikor a párosodó sejtek, az ú. n. *gameták* nagyságban és alakban egymástól lényegesen nem különböznek. A szaporodási szervek *gametangiumok*. A gameták kétfélék: mozgékonyak *(planogameták)* és mozdulatlanok *(aplanogameták)*. A párosodás eredménye a *zygospora*, C.-val szaporodnak a moszatok közt a Conjugatae, a gombák közt a Zygomycetes-félék.

Copway (ejtsd: kopvé), *George*, keresztény vallásra tért indiánus az ocsibvé törzsből, szül. 1820. Az indiánusok erdei életére vonatkozó művei: Recollections of a forest life (New-York 1847); Traditional hist. and characteristic sketches of the Ojibway Nation (1850, saját törzsének jellemzése).

Copyholders (ang.), Angliában oly birtokosok, akiknek birtoka valamely uradalomhoz (manor) tartozik úgy, hogy az ingatlan birtokában való minden változásnak az uradalmi udvari bíróság (court baron) előtt kell ünnepélyesen végbemenni, amiről jegyzőkönyvet vesznek fel. A jegyzőkönyv másolata szolgál a tulajdonos igazolására, innét származik az elnevezés. Minden elidegenítésnél a földesúrnak bizonyos illeték jár; ezenkívül vannak még a szokásjog által megállapított bizonyos terhek is. Az 1887. évi törvényhozás (Copyhold Act) nagyon megkönnyítette az ilyen birtoknak teljesen szabaddá tételét.

Copyright (ang., ejtsd: koppirájt), l. *Szerzői és kiadói jog*.

Coq à l'âne (franc., ejtsd: kokálán), a régibb francia irodalomban kedvelt műfaj, melyben a szerző szatirikus célzattal hetet-havat összehordott. A burleszk költészetnek ezt a faját Clément Marot, Rabelais és Collé mívelték a legtöbb sikerrel. Rokon vele a középkori fatrasie.

Coquand, *Henri,* francia geológus és paleontológus, szül. 1813. a provençei Aix-ben, megh. 1881. Marseilleben. Mint Besançonban és Marseilleben a geológia tanára, Dél-Franciaország és Észak-Afrika geológiai s paleontológiai kikutatása körül hervadhatatlan érdemeket szerzett. Nagyobb munkái Charente környékének viszonyairól (1858), Dél-Franciaország krétarétegeiről (Marseille 1862) és Konstantin afrikai gyarmat geológiájáról (1862) szólnak, azonkívül megírta Spanyolország krétarétegeinek monográfiáját (1865), az Ostrea-génusz monográfiáját (1869), továbbá Oláhország és Moldva petróleumtartó vidékét (1867), valamennyit francia nyelven. Nagybecsű paleontológiai gyüjteményét halála után 1892. *Semsey* Andor vette meg és a m. k. földtani intézetnek ajándékozta. A gyüjtemény 10,000 fajnál többet foglal magában, mintegy 30,000 kövületpéldánnyal s ma a m. k. földtani intézetnek egyik világszerte ismert nevezetessége. V. ö. *Papp* Károly, A C.-féle őslénytani gyüjtemény (Muzeumi Vezető).

Coquelin (ejtsd: koklen), 1. *Benoit Constantin,* kiváló francia szinművész, szül. Boulogneban 1841 jan. 5., megh. 1909 jan. 27. Pont-aux-Damesban. Két izben volt a Comédie Française tagja, ahol azonban sohasem érezte jól magát. Többször beutazta a világot s éppen olyan tipikus képviselője volt a francia szinjátszásnak, mint Sarah Bernhard. C. zömök és nem szép arcú ember volt, akinek minden ereje és varázsa a beszédjében rejlett, melynek ezerféle modulációjával tudta elragadni a közönséget, úgy, hogy a legapróbb monológjait is csak olyan hatással adta elő, mint a legnagyobb szerepeit. Legjelentékenyebb sikere Rostand nevéhez fűződik. C. kreálta Cyrano de Bergerac-ot, amelyet körülbelül ezerszer játszott (1903. Budapesten is) s bár sem alakja, sem kora nem felelt meg a szerepnek, s bár sem igazán hősies, sem igazán érzelmes nem tudott lenni: káprázatos beszédtechnikájával mindenütt diadalra vitte. Irt egy munkát L'art et le comédien (A művészet és a szinész) címmel, amelyben a szinjátszás önálló, művészi mivoltát vitatja. Egy másik munkáját: L'art de dire le monologue, közösen írta öccsével. Pont-aux-Damesban, az általa alapított szinészotthonban szobrot állítottak emlékének; 1911. pedig Boulogne-sur-Merben állítottak közös emlékszobrot neki és öccsének (l. *C.* 2.).

2. *C., Ernest Alexandre,* C. Constantin öccse, akit csak C.-Cadetnak (ifj. C.) hívtak, szül. 1848. máj. 16. s 1909 febr. 8. halt meg az őrültek házában. A Comédie Française egyik legkiválóbb tagja lett. A busenvali ütközet után vitézségi érmet kapott, utóbb a becsületrend lovagja lett s Pisonette név alatt tömérdek humoreszket írt.

Coquerel, *Athanase,* szül. Amsterdamban 1820 jún. 16., meghalt 1875 júl. 15. 1850-ben lett Párisban ref. lelkész, 1862. Guizot hatása alatt az ortodoxok hivatalából elmozdították s azóta a szabad teológia egyik vezére volt a francia protestantizmus kebelében. Teológiai művei közül említendők: válogatott egyházi beszédei (Leipzig (1866); Des premières transformations historiques du christianisme (Paris 1866). Közzétette Voltairenek a vallási türelemről írt (Paris 1863) kiadatlan leveleit, megírta: Jean Calas et sa famille (u. o. 1857, 2. kiadás 1870). Magyarul megjelent: A gazdag és szegény találkozása. Három préd. Ford. *Hetesy* Viktor (Kecskemét 1870). 1871—1872 telén felolvasásokat tartott Észak-Amerikában. Életrajzát *Stroehlin* E. írta meg (Paris 1885).

Coques *(Cocx,* ejtsd: kókss), *Gonzales,* flamand festő, szül. Antwerpenben 1618 dec. 8., megh. 1684 ápr. 18. III. Brueghel Pieter és Ryckaert D. tanítványa volt; a korabeli antwerpeni gazdag polgárok életét családi képeiben kitűnően állítja elénk. Csekély terjedelmű képein az egyes személyeknek olyan egyéni és mégis előkelő fölfogása, a festésben olyan finomság és erő, a színezésben olyan gazdagság nyilatkozik, hogy joggal nevezték el «kis van Dyck»-nek. Művei közül pl. a drezdai képtárban, londoni Buckingham-palotában levő családi képei emelendők ki, főleg azonban a budapesti Szépművészeti Muzeumban Jacques van Eyck antwerpeni polgármesternek és családjának képe, mely szellem és finomság dolgában talán valamennyi között első helyen áll.

Coquetteria, a nőnek tetszeni vágyása, melylyel azonban nem csak a férfit igyekszik lebilincselni, hanem egyszersmind társai között kitünni is akar. Ezt a művelt nő arcjátékával, taglejtéseivel, ruházatával éri el, míg műveletlen népeknél sokkal primitivebbek a módok. A pár-szerzésnek egyik atavisztikus eszköze.

Coqui (állat), az antillai béka *(Hylodes martinicensis* Tschudi) neve hazájában. L. *Hylodes.*

Coquilhatville (ejtsd: kokijjavil), a Belga Kongo állambeli Aequatoria district főhelye. Meteorologiai megfigyelő állomással.

Coquilla-dió (növ.), a Braziliában honos *Attalea funifera* nevű pálma termésének belső csonthéjas része, melyet úgy, mint a kokuszdió hasonló részét, különféle esztergályos munkákra használnak. L. még *Attalea.*

Coquille (franc., ejtsd: kokily) a. m. kagyló csigaház.

Coquilles de St. Jacques (állat), l. *Fésűkagyló.*

Coquimbit *(Blakeit,* ásv.), víztartalmú ferri-szulfát a következő összetétellel: $Fe_2(SO_4)_3 + 9\,H_2O$; fehér, sárgás, barna, kékes hatszöges rendszerbeli kristályokban. Chile: Coquimbo tartomány.

Coquimbo (ejtsd: kokimbo), provincia Chilében a Csendes-oceán, Atacama, Aconcagua provincia és az Andok közt, 34,852 km² területtel, (1907) 175,149 lak. Nagyobbára hegyek takarják (Doña Ana 4669, Cerro Porongos 6252, Cerro del Volcan 5590 m). Rendkívül száraz az éghajlata; azért csak a folyóknak, a Rio de C.-nak, Limarinak, Choapanak völgyeiben termékeny. Ujabban azonban mesterséges öntözéssel javítják a talajt s elég jó terméseredményt ád a búza, takarmány, szőllő és a füge. Állattenyésztésből is szép hasznot húznak. Főgazdagsága

azonban arany-, ezüst- és rézérceiben van és amióta vasutak szelik keresztül-kasul a tartományt, ipara is fellendült. Fővárosa *La Serena*, amelynek kikötője *C.*

Coquin (franc., ejtsd: kokeñ) a. m. kukta, kópé, gazember; *coquine*, kéjnő; *coquinerie*, gazság.

Coquito v. *koquito* (növ.), l. *Jubaea*.

Cor (lat.) a. m. szív (l. o.).

Cor, l. *Kürt*. — *Cor anglais*, angol kürt (l. o.).

Cora, város, l. *Cori*.

Cora, *Guido*, olasz geográfus, szül. Torinóban 1851 dec. 20. 1873-ban a Cosmos c. földrajzi folyóiratot alapította. 1874. és 1876. Korfuban, Epirusban és Eszak-Afrikában utazott. Művei: Da Brindisi a Suez (1869); Ricerche storiche ed archeologiche sul sito d'Auaris (1870); Spedizione italiana alla Nuova Guinea (1872); Cenni generali intorno ad un viaggio nella Bassa Albania ed a Tripoli di Berberia (1875); Note cartografiche della reggenza di Tunisi (1881). 1884-ben kezdte kiadni az Annuario geograficót.

Coraciae (állat), a rikácsolók *(Coraciaeformes)* rendjének egyik alrendje, melybe 32 ismert faj tartozik és melyek egytől-egyig az óvilágban honosak. Hazánkban egy faja él: a szalakota (l. o.).

Coraciaeformes (állat), a madarak egyik rendje, l. *Rikácsolók*.

Coracias *L.* (állat), l. *Szalakota*.

Coracit (ásv.), tisztátalan uránszurokérc. Lelőhelye: Lake Superior.

Coracoideum *(Os coracoideum)*, hollóorrcsont.

Corail végétal (növ.), l. *Adenanthera*.

Corallien *(Coralian, Coralrag*, geol.), az angolországi middle oolite legfelső rétege, amelyet a Cidaris florigemma előfordulása jellemez. E rétegek a középeurópai felső jura (malm) alsó rétegeivel egykoruak, l. *Jura*.

Corallina *(Tourn.) Lamx.*, l. *Korállmoszat*.

Coralliorrhiza *R. Br.* *(kláristő*, növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza; mintegy 12 faja az É.-i mérsékelt övben honos. Nálunk a *C. innata* (L.) R. Br. ismeretes. Rhizomája korallszerüen ágazik, erről erednek gyökérszálai. Az egész növény halványsárgás, szárán pikkelylevelek vannak, virágzata gyérvirágú. Főkép fenyvesek talaján élő szaprofita növény.

Corallium (állat), a korallok egyik neme. L. *Nemes korall*.

Coram (lat.) a. m. előtt. *C. populo, C. publico*, a nép, a nyilvánosság előtt. Magyarosan ejtik s írják le a C.-ból eredő koramizálás szót: mely «előttemezést» jelent, vagyis okiratnak tanukkal aláírását.

Corato, város Bari olasz tartományban, vasút mellett, (1901) közig. kerületével 41,573 lak., olaj-, borkő- és bőrgyártással, a Frigyes császár alapította Castello del Monte romjaival; közelében egy emlék megörökíti ama győzelmet, amelyet a Prospero Colonna vezérelte 13 olasz a Bayard vezérelte 13 francia fölött kivívott.

Corax (állat), l. *Holló*.

Corba, régi gabona- és bormérték Bolognában, körülbelül 78·6 liter.

Corbassière, glecser, l. *Combin*.

Corbavia, l. *Korbavia*.

Corbea *Tivadar*, brassói születésű román író a XVII. század végén s a XVIII. század elején. A zsoltárokat fordította versben románra, azonban bizonytalan, vajjon e munka megjelent-e nyomtatásban. *Cipar* T. birtokában volt egy írott, 309 oldalra terjedő példánya, melyről tulajdonosa azt hiszi, hogy az eredeti, mert benne 1715-ből kelt jegyzet van.

Corbeil (ejtsd: korbej), járási székhely Seine-et-Oise francia départementban a Szajna és Essonne összefolyásánál, Páristól 30 km DDK.-re, (1906) 9902 lak., óra-, gép- és papirosgyárakkal, rézolvasztókkal, vászon- és pamutszövéssel; van kereskedelmi törvényszéke. Saint-Spire templomát 950-ben alapították, a XII. sz.-ban újjáépítették. Grófság székhelye volt, 1120. egyesítették a francia koronával.

Corbeille (franc.) a. m. kosár, kosárka; *C. de mariage* vagy csupán C., az a kosár, melyben, francia szokás szerint, a vőlegény, ékszer- vagy egyébből álló ajándékát menyasszonyának megküldi.

Corbeny (ejtsd: korbeni), falu Aisne francia départementban, Reimstől 28 km ÉNy.-ra, (1901) 769 lak. Középkori neve *Corbiniacum*. Frank királyi kastélyában Nagy Károly királlyá emeltetett. 900-ban a reimsi St. Rémy barátoknak engedték át, kik ide templomot építettek, melybe a francia királyok felszentelésük után elzarándokoltak.

Corbett, *Cecily Dean*, angol feminista, Sussex grófságban szül. 1885. Az angol nőmozgalom egyik leglelkesebb és legtevékenyebb harcosnője. Az oxfordi Sommerville College-ben végezte tanulmányait, majd 1907. a dublini Trinity Collegen a modern történelemből doktorátust szerzett. Azóta kizárólag mint szónok agitál a nők választói jogáért. Ügyvezető titkára az International Women's Franchise Club for Men and Women nevű klubnak, mely gyülekező helye a női választói jogért küzdő nők és férfiak minden árnyalatának. A Magyarországi Feministák Egyesülete meghívására 1910. Budapesten, Kaposvárott, Pozsonyban és Szombathelyen tartott előadást a nők szavazati jogáról.

Corbie, város Somme francia départementban, a Somme jobbpartján, Amienstől 16 km K.-re, (1906) 4200 lak., gyapju- és gyapotszövéssel, tőzegtelepekkel, gót székesegyházzal (XVI. sz.), az itten bencésapátságot alapított Bathilde királynő szép szobrával. A korai középkorban C. neve Corbeia. A longobardok utolsó királyát, Dezsőt, 774-ben Nagy Károly ide száműzte. 1636-ban elfoglalták a spanyolok, de a franciák nemsokára visszavették.

Corbières (ejtsd: korbjer), hegytömeg Aude és Pyrenées-Orientales francia département határán. A Col de Saint Louis választja el a Pireneusoktól A nagyobbára krétakori mészkőből álló hegytömeg rendkívül szaggatott és kopár. Legmagasabb csúcsa a Puy de Bugarach (1231 m.).

Corbigny (ejtsd: korbinyi), 1. város Nièvre francia départementban, Clamecy járásban, a lyoni vasút mellett, a Longuison mellett, (1901) 2200 lak., gyapjuszövés, fa- és borkeresdelem, régi apátsági romok. — 2. *C.*, l. *Philippeville*.

Corbinianus, szent, szül. Chartresban 680 körül, megh. 730. Meránban. 22 éves korában elvonult a világtól s remeteéletet élt. Később Rómában püspökké szentelték. Grimoald hercegtől kényszerítve Freisingben püspökséget alapított, melynek első püspöke lett. Emléknapja szept 8., ill. nov. 20.

Cor bovinum, ökörszív, a szívizomzat igen nagyfokú hypertrophiája és a szívüregek erős tágulása folytán létrejött igen nagy mértékű szívmegnagyobbodás. Gyakran szokott fellépni idült vesebaj kiséretében.

Corbula *Brug.* (állat). A kagylók *(Lamellibranchiata)* osztályába, a *Myidae* Desh. családba tartozó kagylónem. A triasz-kortól kezdve élnek napjainkig. 66 élő és 120 kihalt faj ismeretes. Az európai tengerpartokon közönséges a *C. gibba* Olivi; hossza 0·9—1·5 cm., magassága 0·65—1·25 cm.

Corbulo, *Gnaeus Domitius*, kiváló római hadvezér. kit Claudius császár Kr. u. 47-ben az alsó Rajnához küldött, hogy a chaukusok és frizek ellen harcoljon, de sikerei felébresztették féltékenységét és nem engedte meg neki a háború befejezését. Nero 54-ben keletre küldötte Armenia visszafoglalása végett és ő Vologesest meg Tigranest hódolatra kényszerítette. Azonban Nero is megijedt sikereitől, visszahívta Görögországba, és 67-ben halálra ítéltette. C. ezért Kenchreiben, Korinthos kikötőjében kardjába dőlt.

Corchorus *L.* (növ.), a Tiliaceae (Hársfafélék) család génusza, melynek 50 faja a trópusokon és kis részben Ausztráliában honos. Molyhos füvek és félcserjék, levelük osztatlan, váltakozó, fűrészes. A *C. olitorius* L. egyéves fű, hazája Kelet-India, de a trópusokon rostjáért, mely a *jutá*-t szolgáltatja, valamint főzeléknek ehető leveléért és hajtásaiért mindenütt termesztik, nemkülönben a *C. capsularis* L.-t is, melynek jutarostja elsőrendű; hazája szintén Kelet-India, ahol a legtöbb jutát termelik, s melynek átlagos évi kivitele 60 millió kg. L. még *Juta*. *C. japonicus* Thunb, l. *Kerria*.

Corcovado, 2300 m. magas tűzhányó hegy Chileben, amelyet a tengerről is látni, a C.-i öbölnél.

Corcyra, sziget, l. *Korfu*.

Corcyra nigra, sziget, l. *Curzola*.

Cord (ang.), a magyar ölnek megfelelő angol és amerikai tüzifamérték; Angolországban 126 köbláb = 3·568 m³, Észak-Amerikában 128 köbláb = 3·624 m³.

Corda (ol.) a. m. húr. *Una C.* (egy húron), a zenében utasítás, hogy a zongorázó használja a baloldali pedált, aminek következtében a kalapácsütések csak *egy* húrt érintenek; *due corde* (két húron) jelzés, hogy a klaviatura csak félig tolandó el, amikor két húrt érint a kalapácsütés; *tutte le corde* (valamennyi húron), amikor a mechanizmus egyáltalán nem tolandó el. *Corde à jour* (vagy *à vide)* jelzés, hogy a vonós hangszereknél az üres húr használandó.

Corda, *August Karl Joseph*, osztrák botanikus, szül. Reichenbergben (Csehország) 1809 okt. 22., egy hajó elsülyedése alkalmával az Atlanti-oceánon 1849 szept. tengerbe veszett. C. az elsők egyike, aki a fosszil növények anatómiai szerkezetét pontosabban vizsgálta. Főképen gombászati művei és ezek rajzai kiválóak. Munkái: Monographia Rhizospermarum et Hepaticarum (Prag 1829); Icones fungorum hucusque cognitorum (Prag 1837—1854, 6 köt.) és Prachtflora europäischer Schimmelbildungen (Leipzig 1839; franciául u. i. 1840); Beiträge zur Flora der Vorwelt (Prag 1845) és Anleitung z. Studium der Mykologie (u. o. 1842); Sturm: Deutschlands Flora-ja; Sternberg: Flora der Vorwelt.

Corda fratres, l. *Diákegyletek*.

Cordaianthus, *Cordaites* Ung. (növ.), *Cordaitaceae*.

Cordaitaceae (növ.), a Nyitvatermők kihalt családja. Fajai 20—30 m. magas elágazó fák voltak, törzsük másodlagosan vastagodott, de edényeket nem tartalmazott. Gyakran 1 m. hosszú, többnyire szálas leveleik az ágak végén csomóban, spirálisan állottak, erezetük párhuzamos, hónaljukból egy tengely emelkedett, ezen állottak a füzérek, amelyek számos murva között egyivarú, csupasz virágokat tartalmaztak. Az egyes részeket külön találva, külön névvel illetik: a törzs *Araucarioxylon* (l. o.), a törzs kőbele, ennek felülete rendesen csavarosan barázdált *Artisia*, a virágzat *Cordaianthus*, a mag *Stephanospermum* és *Cardiocarpus* stb. E maradványok a szilurtól a permig fordulnak elő, legnagyobb mennyiségben a karbonban; gyüjtőnév alá foglalva *Cordaites* Ung. *(Pycnophyllum* Brongn.). a génusznevük. V. ö. *Tuzson*, A balatoni fosszilis fák monografiája (Budapest).

Cordatus *Konrád*, a magyarországi reformáció történetéből ismert protestáns lelkész, szül. Weisskirchenben, Morvaországban, 1475 vagy 1476., megh. Stendalban 1546 febr. Bécsben tanult, hol 1505. pappá szentelték. Innen Ferrarába ment, hol licenciátus lett. Rómában is járt. Azután Magyarországba került, s a reformációnak Magyarországon a legelső terjesztői közé tartozott; ebben az időben körmöczi pap volt. 1523-ban Mária királyné udvari papja lett, majd 1524. Felső-Magyarországba ment, ahol azután — főleg Körmöczön, Beszterczebányán és Zólyomban — ő és *Kreisling* János, a budai György-templom plébánosa, a reformáció szellemében prédikáltak. A beszterczebányai plébános följelentésére azonban Szalkai primás már 1525 tavaszán börtönbe záratta őket s csak 1526. elején szabadultak ki. C. ekkor elhagyta Magyarországot s Nürnbergben és Liegnitzben tanár, majd zwickaui lelkész s végül stendali szuperintendens lett. 1529-ben írta ilyen című művét: Ursach warum Ungarn verstöret ist und jetzt Österreich bekrieget wird. — V. ö. *Götze* L. által írt életrajzát a Jahresbericht des Altmärkischen Vereins für vaterländ. Geschichte 14., 1864. évi folyamában.

Corday (ejtsd: kordé), *Michel*, francia író, szül. Párisban 1869 szept. 12. Egy ideig utász-tiszt volt, de 1897 óta kizárólag az irodalomnak él. Első műve: Scènes de la vie d'officier (1894) kellemes előadásmodorával keltett figyelmet. Meglehetős kényes témát tárgyal Vénus (1901); Les embrasés (1902) stb. c. regényeiben, míg újabban a társadalmi és lélektani problémák foglalkoz-

tatják, e csoportba valók: Les frères Jolidan (1904); La mémoire du coeur (1906); Monsieur, Madame et l'Auto (1907) és Le mariage de demain (1908).

Corday d'Armans (ejtsd: kordé d'armañ), *Marie Aline Anne Charlotte,* Marat gyilkosa, szül. St. Saturinben (Caen mellett) 1768 július 27. s a nyaktiló alatt vérzett el 1793 júl. 17. C. régi nemesi családból származott. A rémuralom utálattal töltötte el az ideális szabadságért rajongó lelkét, amiért arra határozta el magát, hogy hazáját megmenti a legnagyobb zsarnoktól, Marattól. 1793 júl. havában Párisba utazott. Július 13. este bebocsáttatást nyert Maratnál, aki a fürdőben fogadta. C., amíg az állítólagos caeni összeesküvőket diktálta s a fürdőkádban ülő Marat egy papirlapra írta a neveket, nagy konyhakéssel leszúrta őt. Nyugodtan követte ezután a rendőröket a börtönbe, a forradalmi törvényszék előtt és a vérpadon méltóságteljesen viselkedett. Ponsard tragédiában rajzolta C. sorsát (1850). Frenzel K. egyik regényének hősnője. V. ö. *Dubois,* Charlotte C. (Paris 1838); *Chéron de Villers,* Ch. de A. (1856); *Vatel,* Charlotte C. et les Girondins (1872, 3 köt.); *Focke,* Ch. C. (Leipzig 1895); *Almeras* H., Ch. C. (Paris 1910).

Cordeiro (ejtsd: kordejro), 1. *João Ricardo,* portugál drámairó, szül. Lissabonban 1836 márc. 5., megh. 1882 febr. 12. A Conselho de Beneficencia titkára volt s ilyen minőségében 1863–77. kitünő jelentéseket irt a szegény-ügyről. Később Luciano de Castro miniszterelnök titkára volt. Irt néhány értékes színdarabot; ilyenek: Fernando (1857); O arrependimento salva (1858); Amor et arte (1860); A sociedade elegante (1862); Um cura d'almas (1866); Entre o jantar e o baile (1868); A familia (1869); Os paraizos conjugães (1882). Ő alapította a Futuro c. folyóiratot (1858) és munkatársa volt a Diario de Noticias c. lapnak.

2. *C., Luciano,* portugál író, szül. Mirandellában 1844 június 21., megh. Lissabonban, 1900 dec. 24. Eleinte tengerész volt, de aztán a politikai hírlapírásra adta magát. Sokáig szerkesztette a Revolução de Septembro c. hírlapot, egyike volt a lissaboni földrajzi társaság megalapítóinak, amelynek haláláig főtitkárja volt. Munkái: De la part prise par les Portugais dans la découverte de l'Amérique (1875); L'Hydrographie africaine (1878); Memorias do ultramar (1881); A questão do Zaire (1883); Primeiro livro de critica; Segundo livro de critica; Dos bancos portuguezes; Viagens; A sciencia dos Pequeninos; Soror Marianna a freira portugueza (Lissab. 1889); A Senhora Duqueza (1891); A segunda Duqueza (1882).

Cordel v. *cuerda* (sp., a. m. kötél), a régi kasztiliai hosszuságmérték, kb. 7 m.

Cordeliers (franc., ejtsd: kordelyé) a. m. kötélhordók, így hívják Franciaországban a reguláris ferencrendű barátokat. A francia forradalomban pedig azt a politikai klubot nevezték így, mely 1790 óta Párisban a C. kolostorában tartotta összejöveteleit, s a mely csakhamar elhatalmasodván, túlment a jakobinusok erőszakoskodásain is. Vezérei voltak Danton, Desmoulins, Hébert, Chaumette és a közben meggyilkolt Marat. Robespierre 1794 tavaszán a klub tagjait a vérpadra vitette.

Cordevole, folyó az olasz Belluno tartományban. A déltiroli dolomitokban ered s 78 km. hosszú út után Mel közelében szakad a Piaveba.

Cordia *Linn.* (növ.), a Borraginaceae család génusza; 180 faja mindkét félgömb melegebb vidékein honos, legnagyobb számmal Amerika tropikus részén. Fák v. cserjék váltakozó, osztatlan, épszélű v. fogas levelekkel, tölcséres v. harangalakú fehér v. sárga virágokkal, különféle bogas v. füzéres virágzattal. A *C. myxa* L. 6—10 m. magas fa, melyet Egyiptomtól Délkelet-Ázsián át a maláji szigetekig ültetnek. Tojásdad, 2 és fél cm. hosszú, szárazon csaknem fekete termése belül puha, nyálkás, édes. Ezelőtt *sebestenae, myxae v. fekete mellbogyó* név alatt mint köhögés elleni orvosság volt ismeretes; Kelet-Indiában e célra még most is használják, itt eszik is. (Ugyanilyen használatú a *C. sebestena* L. termése Nyugat-Indiában.) Más fajokéval együtt fája *(rózsafa)* értékes építő- és szerszámfa. Egyes keletindiai fajok *(C. gharaf* Ehrenb. és *C. obliqua* Willd.) háncsát felhasználják. Az amerikai *C. gerascanthus* Jacq. fája szép rózsaszínű, kereskedelmi neve *bois de Cypre, bois de Rhodes, Spanish Elm.* A legtöbb faj termése kellemes gyümölcs; nevezetes különösen a *C. abyssinica* R. Br. abesszíniai kerti gyümölcsfa *(vanza). C. Boissieri* A. DC., l. *Anakahuitafa.*

Cordiani, l. *Sangallo.*

Cordicolae (lat.) a. m. szív-tisztelők, a XVIII. sz.-ból eredő gúnyneve a «Jézus szíve» tisztelőinek.

Cordier (ejtsd: kordjé), *Charles,* francia szobrász, szül. Cambraiban 1827 okt. 19. Fauginetnek és Rudenek volt tanítványa. Művészetére döntő hatást gyakorolt Afrikába tett útja, melynek hatása alatt egész sorát alkotta meg a különböző keleti néprajzi tipusokat ábrázoló szobroknak, mellszobroknak, csoportoknak, utóbb gyakran különböző színű anyagok polichromiai összetételével. Tőle való Gérard marsall emlékszobra Verdunben, Columbusé Mexikóban. — Fia *C. Louis Henry,* szobrász, szül. 1853., atyja nyomdokait követve főleg szintén etnográfiai ábrázolásokkal foglalkozik.

Cordierit (ásv.), rombos rövid, közel hatszöges átmetszetü prizmák. Színtelen, de többnyire kékesfehér, kékesszürke, indigó, sárgás, átlátszó, áttetsző, igen feltünő trichroizmussal. Összetétele $(Mg,Fe)_2Al_4Si_5O_{18}$, Bodenmais; gyakori az andezitekben, a biharvármegyei aluminiumércekben. Sokféle mállási terméke van. A Szabó Józseftől felsorolt magyarországi C. előfordulások még közelebbi vizsgálatra szorulnak.

Cordierit-gneisz, a gneisznek az a válfaja, mely cordieritben igen gazdag. A granulitokban és a kontaktpalák között otthonos.

Cordilleras, hegység, l. *Andok* és *Kordillerák.*

Cordite, Angliában használatos, kevés füstü lőpor neve, mely körülbelül olyan összetételű, mint a Nobel-lőpor. Színe barnás, alakja hosszú fonálszerű, s a töltényekbe való berakásnál bizonyos meghatározott hosszuságú szálakra vagdalják ki. E formájától kapta nevét is.

Córdoba *(Cordova)*, 1. *tartomány* Spanyolországban (Andaluzia), Ciudad Real, Jaen, Granada, Sevilla és Badajoz tartományok között. Területe 13,727 km², (1910) 490,647 lak. (33 lak. 1 km²-re); a Guadalquivir két részre osztja; az É.-i a Sierra, a D.-i a Campiña; a Sierra hegyes, a Campiña sík vidék. Öntözőcsatornák hiánya miatt nagy része terméketlen.

2. *C.* tartomány *fővárosa*, 104 m. magasságban, a Guadalquivir jobbpartján, a Sierra de C. D.-i lábainál, főbb vasúti vonalak csomópontjában, (1910) 65,160 lak. A Guadalquiviron a rómaiak építette és az arabok által (719-ben) rekonstruált kőhid (16 egyenlőtlen nagyságú ívvel) visz át a Campo de la Verdad külvárosba. A város környéke termékeny; éghajlata egészséges, de a nyári forróság nagy. Az arabok alatt állítólag 1 millió lakosa volt, valamint 200,000 ház, igen sok palota, 900 fürdő, 600 karaván-szeráj és 300 mecset állott itt; volt egyeteme és 600,000 kötetes könyvtára. A mai város jóval kisebb, és a régi helyét kertek és romok foglalják el. A várost körülvevő falakat tornyok ékesítik. A Guadalquivir D.-i partján a Carahola nevű erősség védi a hidat. A hídtól Ny.-ra, narancs- és gránátfa ligetben áll a mór királyok régi palotája. Mellette vannak az Alkazar-tornyok (ezekben egykoron az inquizició székelt) és a Paloma-torony (a kalifák fürdőivel). Legkiválóbb s egyike a legszebb műemlékeknek a 786—794-ből való régi mecset, amelyet az 1523-ban beleépített székesegyházzal részben elrontottak. A mecset külseje disztelen, egy 10—20 m. magas fal, tornyokkal. A folyosókat alkotó 850 (eredetileg 2000) oszlop, amelyeken kettős sorban boltívek nyugosznak, márványból, porfirból és jáspisból stb. készült. Belsejében van a páratlan szépségű szentség v. mihrab. Ujabb épületei közt csak a püspöki palota említendő (szép kerttel és nyilvános, 20,000 kötetes könyvtárral). A város utcái nagyobbára szűkek és szabálytalanok, a magánházak nagy részét kert veszi körül. Legszebb utcája a Calle Real, legszebb tere a Plaza mayor. Arany- és ezüstművessége, lótenyésztése, a hajdan híres bőripara (kordován) jelentéktelenné vált. Számos tudományos intézete van, állatorvosi és gazd. főiskolája. Tartományi és püspöki székhely. C.-ban született Seneca, Lucanus és Averroes. Állítólag a föniciaik alapítottak itt várost Karta-Tuba (a. m. nagyváros) néven, az ókorban a karthagóiak Cordubat városa, amelyet 152-ben Kr. e. Marcus Marcellus foglalt el Róma számára. A Munda melletti ütközet után, mivel Pompejus pártján állott, sokat kellett szenvednie; a későbbi időkben is Hispania egyik legkiválóbb városa maradt. 571-ben a gótok, 711-ben a mórok foglalták el. Az Omajjádák uralma (755—1031) alatt érte el virágzását. I. Abdurrahman 756-ban székvárossá tette; csakhamar a Nyugat Mekkája lett. Az Azzahra királyi palota 4300 márványoszlopával a mesék országába tartozott. A spanyolok birtokába 1236. jutott. 1589-ben erős földrengés szinhelye. 1808-ban a franciák foglalták el.

3. *C.*, Argentina egyik provinciája, Santiago, Santa Fé, Buenos Aires, de la Pampa, San Luis, Rosario és Catamarca tart.-ok között, területe 160,989 km², (1909) 572,894 lak., Ny.-ra lankásan emelkedik és a hosszú Sierra de C. lánc egyes pontjaiban 2000 m.-nél nagyobb magasságot ér el (Cerro Gigantes 2550 m., Cerro Campagni 2050 m.); a Ny.-i terület kopár, sivár, a K.-i termékeny. Éghajlata nyáron száraz és forró, télen nagy hőmérsékleti ingadozások fordulnak elő. C. fővárosa évi közép hőmérséklete 16·2°, csapadéka 690 mm. Folyóvizei nagyobbára a mocsarakban vesznek el, kivéve a Rio Tercerót (Carcaraña), amely a Paranába torkoll. A lakosság nagyrésze kiterjedt bányászattal (gyapot, ezüst, arany, réz, vas, ólom, mész, porcellánföld) és sótermeléssel foglalkozik. Mezőgazdasága (kukorica, len, búza) és állattenyésztése magas fokon áll. C.-ban 1900-ban 183 telepítvény volt 57,138 telepessel. Vasutainak hossza 1700 km., távirója 3000 km. 25 kerületre oszlik.

4. *C.*, előbbinek *fővárosa* 20 km.-nyire a Sierra de C.-tól, 439 m. magasságban, a Primero völgyében, (1909) 70,380 lak., porcellán-, karbid-, cipőgyártással, mészégetőkkel, vasúti műhelyekkel, akadémiával, collegioval, obszervatóriummal, egyetemmel (1613 óta), tanítóképzővel és több emberbaráti intézettel. Élénk kereskedelme van. A várost 1573. Cabrera alapította. A spanyol uralom alatt Tucuman fővárosa, a jezsuiták működésének és Dél-Amerikának tudományos középpontja volt.

5. *C.*, *járási székhely* Veracruz mexikói államban, a veracruz-mexikói vasút mellett, 928 m. magasságban, termékeny vidéken, (1895) 7974 lak., gazdag kávétermelő telepekkel.

Córdoba *(Cordova)*, 1. *Gonsalvo Fernandez de C. y Aguilar*, spanyol hadvezér, szül. 1443. Cordobában, megh. 1515 dec. 2. 1495-ben a nápolyi király kérelmére segélyhadat vezetett a franciák ellen, akiket Dél-Itáliából gyorsan kiűzött, amiért a nép a *nagy kapitány*-nak nevezte. 1502-ben elfoglalta Nápolyt és meg is védelmezte a franciák ellen, kiknek vezérét, Nemours herceget Cerignola mellett 1503. teljesen megverte. Erre mint alkirály vette át Nápoly kormányát, de népszerűsége miatt a féltékeny Ferdinánd 1506. visszahívta.

2. *Gonsalvo Fernandez de C.*, maratrai herceg, spanyol tábornok, megh. 1645 febr. 16-án. 1622 május 6. Tillyvel egyesülve Wimpfennél legyőzte a bádeni őrgrófot, Fleurus mellett pedig aug. 29. Mansfeld és braunschweigi Keresztély fölött aratott diadalt. 1628-ban milanói kormányzóvá nevezték ki. A mantovai örökösödési háboruban elfoglalta Montferratót.

3. *Luis Fernandez de C.*, spanyol tábornok, szül. Cadizban 1799., megh. Lissabonban 1840 ápr. 29. Ellenezte az 1812-iki alkotmány kihirdetését s 1820 júl. 7. a királlyal egyetértve a testőrség fölkelését idézte elő; de a csiny nem sikerült s C.-nak Párisba kellett menekülnie. 1824 óta mint VII. Ferdinánd kegyence fokról-fokra emelkedett: 1825. párisi, 1827. kopenhágai, 1828. berlini és 1832. lissaboni követ lett. VII. Ferdinánd halála után Krisztina királynő érdekeit védte don Carlos ellen s az északi hadsereg fővezére lett 1835. De mivel 1836. a miniszter-

válságkor mellőzték, bosszuból 1838 november havában Narvaezzel együtt a sevillai fölkelés élére állott, de megveretvén, kénytelen volt Portugáliába menekülni.

Cordon, l. *Kordon.*

Cordon bleu (franc., ejtsd: kordón blő) a. m. kék szalag, melyen Franciaországban a Szentlélek-rendet viselték, s ezért magát a rendet és lovagját így nevezték; azután jó szakácsok és szakácsnők tréfás elnevezése.

Cordon bleu (franc.), a díszpintyek közé tartozó *Uraeginthus phoenicotis* Swns. kereskedelmi neve.

Cordouan (ejtsd: korduañ), *La Tour de,* sziklasziget Bordeauxtól 110 km.-nyire a Gironde torkolatában, 63 m. magas és fényét 50 km.-re vető világító toronnyal, amelyet 1584. építettek. A szigetet azelőtt Antrosnak hívták és régente összefüggött a szárazfölddel.

Cordova, l. *Córdoba.*

Corduanbőr, l. *Kordovánbőr.*

Corduene (v. *Gordyäa),* így hívták a régiek a Kentrites folyó középső és alsó folyamterületét, a méd karduchok középpontját (l. *Kurdok).* A vidék tulajdona felett sokáig huzakodtak az örmény és a pártus királyok. Traianus alatt a rómaiak foglalták el, de Hadrianus alatt önként visszaadták. Másodizben a rómaiak Diocletianus alatt foglalták el Kr. u. 297., de a Jovianus által Kr. u. 363. a perzsákkal kötött lealázó békében a tartomány ismét s ezúttal már végképen elveszett a rómaiakra nézve.

Cordula *(Cordyla).* Igy nevezi Strabo és Plinius a fiatal hallárvákat.

Cordus, *Cremutius,* római történetiró, l. *Cremutius Cordus.*

Cordus, *Euricius,* német orvos és humanista, szül. Simshausenben (Felső-Hessen) 1486., megh. mint városi orvos Brémában 1538 dec. 24. Lelkes híve volt Luthernek. Latin epigrammái (Erfurt 1520; újabban a berlini Lat. Litteraturdenkmälerben, Berl. 1892) igen elevenek, tiszta formájuak. Szatirikus ere meglátszik Liber de urinis (1543) c. orvosi könyvében is, melyben az orvosi babonák ellen küzd. Botanologiconja (1594) első tudományos kisérlet a füvészet terén Németországban.

Cordyceps *Fries* (növ.), a Pyrenomycetes gombák génusza, melynek mintegy 70 faja részint a bogarakban és azok lárváiban, részint a föld alatti gombákban él. A gomba eleinte a bogár testében conidiumokkal szaporodik, majd a bogár elpusztulása után előtör testéből. Ilyenkor többé-kevésbbé buzogányalakot ölt, mely eleinte conidiumokat (l. *Isaria),* majd tömlősspórákat fejleszt. Említendő a *C. militaris* (L.). Link, él a bogarak lárváin és a lepkék bábjain; a *C. cinerea* (Tul.) Sacc: szintén rovarokon; a *C. Wittii* P. Henn. pókokon és a *C. Engleriana* P. Henn. (L. az *Élősködő növények tábláját.)* A *C. clavulata* (Schw.) Ellis et Everh. az ákácfa pajzstetvét pusztítja.

Cordylia, hanghullámok felfogására módosult tapogatók. Számos meduzánál fordulnak elő s hallóköveeskéket (otolith) tartalmaznak; valószínüleg halló- v. még inkább helyzetérző érzékszervek.

Cordyline *Comm.* (növ.), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza; 10 faja közül 1 Amerikában, a többi az óvilág melegebb tájain honos. Fák, egyesek félcserjék kardalakú hosszukás levelekkel, sokvirágú bugával s 1 v. kevés magvú bogyóval. A *C. terminalis* Kunth. a trópusokon számos változatban kultivált szép, szobai félcserje. Kultiváltak még: *C. australis* Hook f. (Új-Zéland), *C. rubra,* Hügel (l. *Díszlomb).*

Cordylit, l. *Kordilit.*

Cordylophora (állat), a hidrozoák *(Hydrozoa)* osztályába tartozó állatnem. Legismertebb faja a *buzogányos polipocska (C. lacustris* Allm.) gazdagon elágazó kb. 4—8 cm. magasra növő, vörösesszürke színű teleppel, melynek gyökérszerű fonadéka kövekhez, kagylóhéjakhoz, cölöpökhöz nő hozzá. Eredetileg a félig sós- (brak-) vizek lakója volt, hovatovább azonban teljesen alkalmazkodott az édesvizekben való élethez. Jelenleg a Hydra mellett egyesegyedül a C. képviseli az édesvizekben a csalánzó állatokat *(Cnidaria).*

Coregonus (állat), l. *Maréna.*

Coreidae (állat), a földi poloskák *(Geocores)* egyik családja. Hazánkban 26 nemük és 47 fajuk él. L. *Földi poloskák.*

Corella (állat), a kakadupapagály *(Calopsittacus novae-hollandiae* Gm.) ausztráliai neve. L. *Papagály-félék.*

Corella (ejtsd: korellya), város Navarra spanyol tart.-ban, az Alhama mellett, (1900) 6793 lak., mezőgazdasági terményekkel, közelében kőszénbányákkal.

Corelli, 1. *Arcangelo,* olasz hegedűművész és zeneszerző, szül. Fusignanóban, Imola mellett (Bologna kerületében) 1653 febr. 12., megh. Rómában 1713 jan. 10. A bajor választófejedelem szolgálatában állt 1681-ig. Rómába visszatérve, Ottoboni bíbornokban buzgó pártfogóra talált, ki saját házában adott neki lakást és házi zenekara igazgatójává tette őt. Hétfői hangversenyeinek magas műbecse híressé lett. C.-t bálványozták, új Orpheusnak nevezték: «il virtuosissimo di violino e vero di nostri tempi»; a nápolyi király is többször meghívta. Rómában a Pantheon rotundájában, vagy a St. Lorenzo in Damaso templomban temették el, sírjáról azonban a Museo Capitolinóba vitték át a Fülöp Vilmos pfalzgróf rendelte mellszobrát. 48 szonátája és hangversenydarabja jelent meg 1683—1712-ig.

2. *C., Augusto,* olasz festő, szül. Rómában 1855. A római San Luca akadémián Guerra vezetése alatt képezte ki magát. Az olasz népéletből vett, rendkívül jellemző és kitünő szinezésü olajfestményeket és akvarellképeket fest. Fő művei: Mosónők az Abruzzókban; Előkészületek a körmenethez; Hazatérés a mezőről (a milanói Brera-muzeumban); Szegény Mária (akvarell, mellyel a művész az 1886-iki berlini kiállításon a nagy aranyérmet nyerte); Az aratók esti imája stb.

3. *C., Mary,* kedvelt angol regényirónő, szül. 1864.; sokat tartózkodott Franciaországban, jelenleg Stratford on Avonban él. Első műve: A romance of two worlds (1886). Újabban jelentek meg: The sorrows of Satan (1895); Jane (1897)

Boy (1900); The Master Christian (1900); Temporal power, a study in supremacy (1902); Holy Orders (1909). Magyarul megjelentek: A hatalmas parány (1902); Földi hatalom, ford. özv. *Csepreghy* Ferencné (1903); A sátán keservei, ford. *** (*Vokné Rákosi* Lenke, Budapest 1906) és *Papp-Szász* Lajosné *Szontagh* Mária (Szeged 1906); Egy halott története (Egyetértés 1887—88. évf.); Ziska (Pesti Hirlap 1898. évf); Abszint (Pesti Hirlap 1903 évf.).

Coremans, *Eduard*, belga konzervativ politikus, szül. Antwerpenben 1835 febr. 1. 1863 óta a flamand mozgalom előharcosa; ő vitte keresztül, hogy a flamandot hivatalos nyelvvé emelték és hogy a tisztekre nézve kötelezővé tették a flamand nyelv ismeretét (1888).

Corentyne (ejtsd: korintein), folyó Guayanában, amely az angol és hollandi birtokokat választja el. 3 m. mély járatu hajók Orcoláig (75 km.-nyire) mehetnek föl rajta. Torkolata 27 km. széles, de elhomokosodott.

Corenzio, *Belisario*, olasz festő, szül. 1558 Achaiában, megh. 1643. Nápolyban. 1580—85-ig Velencében tanult Tintorettónál, majd Nápolyba került, ahol a Spagnoletto naturalisztikus modorában kitünő készséggel számos falfestményt készített, így a S. Paolo Maggiore, S. Marcellino, S. Severino e Sosio stb. templomban. A források összeférhetetlen természetünek mondják; cselszövései miatt kellett Annibale Carraccinak és Guido Reninek Nápolyt elhagynia.

Coreodes (állat), l. *Poloskák*.

Coreopsis *L.* (növ.), a Compositae (Fészkesek) génusza; mintegy 70 faja nagyrészt Amerikában, ezenkívül Afrika tropikus részén és a Sandwich-szigeteken fordul elő. Egyéves v. évelő füvek, félcserjék, cserjék. Több faj kedvelt dísznövény, így a legismertebb a *C. tinctoria* Nutt. (*Calliopsis bicolor* Rchb.) Észak-Amerikából. Németország kertjeiben 1820 óta terjed, hozzánk is hamar eljutott. Virágfészke kétszínű, sugárvirágai élénk sárgák, a tövön pedig sötétbarna, bársonynemű foltja van.

Corfe-Castle (ejtsd: korf kászl), város Dorset angol countyban a Purbeck nevű félszigeten (1911) 1878 lak. Edward királyt 918. itt végezték ki. Hatalmas várának romjai még megvannak.

Corfinium, az ókorban a pelignok városa Szamniumban; a szövetséges háborúban 90-ben Kr. e. a Róma helyébe a szövetkezett államoktól tervezett és megalapítandó «Itália» főhelyévé kiáltatott ki s ezért Italica (most Pentina) névvel tisztelteteтt meg; romjai láthatók.

Corge (ang., ejtsd: kords), darabszámmérték kézműáruknál Kelet-Indiában a. m. 20 db, Singaporéban jávadohánynál a. m. 40 kosár.

Corholás (ném. *Scheren*). C.-nak nevezi a cserzővarga azt a műveletet, amellyel a meszesből v. izzasztóból kikerülő bőrökből az ezeken még meglevő izomrostokat és zsirszöveteket levágja. A cserzővarga ezt a műveletet a corholó vassal v. corholó kaszával (Schereisen), egy egyenes, éles pengéjü, kétnyelű késsel a corholó bakon végzi. L. *Cserzővargaság*.

Cori, város Róma olasz tart.-ban, a Lepini hegy DNy.-i lábánál, (1901) 7363 lak., jelentékeny dohány-, olaj- és déligyümölcs-termeléssel. C. a rómaiak Cora-ja. Régi falai, Hercules-temploma és ciszternafal-maradványai említendők.

Coria, 1. *járási székhely*, Caceres spanyol tartományban, az Alagon jobbpartján, püspöki székhely, (1900) 3142 lak., bor- és citromtermeléssel, régi körfalakkal a rómaiak idejéből, régente Caurium; gótikus dómmal, régi 7 íves híddal, papnevelővel. 876-ban az arabok és aszturiaiak csatájának szinhelye. 1706-ban a portugálok elfoglalták. — 2. *C.* (del Rio), *község* Sevilla spanyol tart.-ban, a Guadalquivir jobbpartján, (1900) 6101 lak., jelentékeny cserépedénykészítéssel (olajoskorsók, régi amforák).

Coriander (növ.), l. *Coriandrum*.

Coriandrum *L.* (növ., *koriándrom, cigánypetrezselyem*), az Umbelliferae (Ernyősök) génusza; 2 faja a mediterrán és K.-i vidéken honos. Egyéves, fehér virágú füvek, zöld részeik és termésük erős szagúak a bennük levő éterikus olajtól. Termésük gömbölyded, kemény, a két kaszat a középvonalban szorosan függ össze egymással, mindkettőn 5 hullámos borda van. Levelük 1—3 szárnyas. A *C. sativum* L. Európa D.-i részéről ered, gyakran kertben termesztik, de el is vadul. Termése frissében poloskaszagot terjeszt, szárítva vagy éretten jobb illatú és fűszeres ízű (semina Coriandri) s mint a köménymag Európában is használatos. A cukrászok ánizsszemecskéi v. ánizsgolyócskái tulajdonképen jól megcukrozott C.-termés. Orvosi célra a C. termése (fructus coriandri) használatos, melyben mintegy fél % illatos olaj ($C_{10}H_{18}O$) és 13% zsíros olaj van (oleum coriandri). Hatása a köménymagéhoz hasonló, de ritkábban veszik igénybe; forrázatát régebben a külső hangvezetékbe fecskendezve mint fájdalomcsökkentő szert használták, szintúgy váltóláz ellen és étvágyjavító gyanánt is. Ma rendesen mint szélhajtót rendelik, szélhajtó víz *(aqua carminativa)* v. illatos szesz *(spiritus aromaticus)* alakjában.

Coriariaceae (növ.), a kétszikűek szabad szirmú családja. Egyetlen génusza, a *Coriaria L. (csermirtusz)* 5 fajával a két mérsékelt öv egyes vidékein honos. Kopasz cserjék, ritkán egyéves füvek, száruk szögletes, levelük szívalakú v. lándzsás, épszélű; átellenes vagy 3-as örvökben áll. Viráguk 2 és 1 ivarú, 5 tagú, sugaras. 5—10 termőlevelük szabadon helyezkedik el a virágtengely vége körül s a húsos pikkelyalakú szirmok ezek között helyezkednek el. Az egész virág apró, zöldes és vagy magánosan vagy sűrű fürtben áll. A C.-fajok hasznos növények, nagy mennyiségű cserzőanyagukat cserzésre és fekete festék előállítására használják. Viráguk és termésük *coriariin*-t tartalmaz; egy csípős, narkotikus, kristályosodó, mérges vegyületet. Cserzőanyagot különösen a *C. myrtifolia* L. szolgáltat, (ez Nyugat-Mediterrán faj) fekete festéket pedig az Új-Zélandon a Kermadec és a Chatham-szigeteken, valamint Chilében elterjedt *C. ruscifolia* L. Ez utóbbinak húsos szirmából Új-Zéland benszülöttei iható nedvet sajtolnak. Termése nagyon mérges.

Coriariin (növ.), l. *Coriariaceae*.

Corigliano Calabro (ejtsd: korillyáno), város Cosenza olasz tart.-ban, 5 km.-nyire a Tarantói-öböl-

től, a Sila hegység É.-i lejtőjén, (1901) 13,320 lak., kitünő olaj- és mannatermésssel. Régi kastéllyal és vízvezetékkel. 1806-ban a franciák feldúlták.

Corindon a. m. korund (l. o.).

Corinth, Alcorn county székhelye Mississippi északamerikai államban, (1900) 3661 lak., vasúti csomópont. Az északamerikai rabszolgaháborúban fontos strategiai pont és megerősített hely volt, amelyet a szövetségesek csapatai 1862 május havában ostrommal vettek be.

Corinth, *Lovis,* német festő, szül. Tapiauban (Kelet-Poroszország) 1858 júl. 21. Kezdetben a königsbergi művészeti akadémiát látogatta, majd Münchenbe ment és a híres Löfftz-iskola növendéke lett, míg 1884. Párisba utazott, ahol a Julien-akadémián tanult 1887-ig Bouguereau és Fleury mellett. Hazájába visszatérve, néhány évig Königsbergben, később pedig Münchenben működött; jelenleg, 1900 óta, a berlini szecesszió egyik vezetője. Képeinek tárgyköre meglehetősen tág, fest vallásos kompoziciókat, mitológiai jeleneteket, aktokat, képmásokat, csendéleteket stb. Nevezetesebb művei: Önarcképe a csontvázzal; Pietà; Hárem; Levétel a keresztről; Perseus és Andromeda; Salome; Boszorkányok; Önarckép a modellel; Rudolf Rittner mint Florian Geyer; Mészárszék; Hölgy a bikával; Bacchánsok; Harisnyakötő; Páris almája; Zeus gyermeksége; Pokol; Szent Antal kisértése; Peter Hille; dr. Kerr arcképe stb. Valamennyit a biztos, széles ecsetkezelés, erőteljes jellemzés és a húsrészek pompás megfestése tünteti ki, felfogásának nyersesége és gyakran gúnyos hangsúlya azonban sokakra nézve visszariasztó. Képeinek egy része Budapesten is ki volt állítva Könyves Kálmán szalonjában. Mint író is működik: Das Erlernen der Malerei (Berlin 1908); Legenden aus dem Künstlerleben (u. o. 1908); Walter Leistikow (u. o. 1911). V. ö. Rudolf *Klein,* Lovis C. (u. o. 1908).

Corinthia, l. *Korintus.*

Corinthian, örökös vándordíj; ezüst serleg, melyet a Magyar Atlétikai Club ajánlott fel a Magyar Labdarúgó Szövetségnek. A M. L. Sz. évenként egyfordulós labdarúgó mérkőzéseket rendez. A díjat a győztes egyesület kellő biztosíték mellett egy évre birtokába veheti, de a reákövetkező év döntő mérkőzése előtt 10 nappal a M. L. Sz.-nek vissza kell szolgáltatnia.

Coriolano (eredetileg *Lederer), Cristoforo,* nürnbergi származású, olasz fametsző a XVI. sz. második felében és a XVII. sz. elején. C. készítette a fametszeteket Aldovrandi Ulisse 1509—1603-ig megjelent nagy ornitológiai művéhez és valószinűleg ő metszette fába a Vasari-féle életrajzok második kiadását (1568) diszítő arcképeket is. Fia v. unokaöccse, *C. Bartolomeo,* aki Bolognában élt 1630—47. körül, színes fametszeteivel különösen Reni Guidó festményeit reprodukálta igen hatásos módon.

Coriolanus, *Gnaeus Marcius,* római patricius, ki már mint ifjú kitünt bátorságával a volszkus Corioli város ostrománál, melyet nagyrészt az ő vitézsége juttatott római kézre. Innen kapta a C. nevet. Kr. e. 491. Rómát éhinség lepte meg, mit a szenátus külföldi gabona vásárlásával igyekezett ellensúlyozni. De a büszke C. csak úgy volt hajlandó beleegyezni a gabona kiosztásába, ha a plebejusok lemondanak a tribunusok választásának jogáról. A tribunusok ezért bevádolták a népgyűlésnek, mely C.-t az apák kérelme ellenére elítélte. A büszkeségében megsértett patricius Róma ellenségeihez, a volszkusokhoz ment Antiumba, kik szívesen fogadták és Attius Tulliusszal együtt sereg élén Róma ellen küldötték. Az ellenség most a patriciusok birtokait kimélve, a plebejusok földjeit pusztította, kik gyanakodva, hogy C. a patriciusokkal szövetkezett, nem akartak az ostromló volszkusok ellen fegyvert fogni. A szenátus ezért kénytelen volt C.-szal alkuba bocsátkozni, de követségük, valamint a papoké, eredménytelenül tért vissza. Végre a római nők, C.-nak anyja és felesége, Veturia és Volumnia vezetése alatt járultak az ostromló vezér elé. Az anya kérése és szemrehányása megtörte a dacos patriciust, ki e szavakkal: «Rómát megmentetted, anyám, de elvesztetted fiadat» jelt adott a visszavonulásra. Egyik hagyomány szerint C.-t a volszkusok ezután megölték; más hagyomány szerint számkivetésben igen magas kort ért el.

Corioli, a volszkok hajdani fővárosa s fegyverhelye Latiumban, a pontini mocsarak nyugati oldalán; 493-ban K. e. Coriolanus teljesen elpusztította.

Coriolis, *Caspar Auguste,* francia matematikus, szül. Párisban 1792., megh. u. o. 1843 szept. 19. Főképen arról nevezetes, hogy a munka mechanikai fogalmát ő állapította meg, a relativ mozgásokra vonatkozó egy tétel is az ő nevén ismeretes. Kiváló műve: Traité de la mécanique des corps solides et du calcul de l'effet des machines (1829, 2me édit. 1844) c. alatt jelent meg. Más nevezetes munkája: Théorie mathématique des effets du jeu de billard (Páris 1835).

Corippus, *Flavius Cresconius,* Afrikából való latin grammatikus és költő Kr. u. a VI. sz.-ban, később udvari tisztviselő. Két történeti epost írt: Johannis (seu de bellis Libycis), mely 8 könyvben krónikásan adja elő Patricius Johannes mór háborúját (548) és az In laudem Justini Augusti Minoris (565—578), mely 6 könyvben zengi II. Justinus dicséretét. Kiadta: *Partsch* (Berlin 1879) és *Petschenig* (u. o. 1886). Mindkét műből fontos adatokat merített Gibbon.

Coris (állat), l. *Szivárványhal.*

Corispermum *L.* (növ.), l. *Poloskamag.*

Corium (lat.), irha, más neve *cutis* és *derma.* A bőrnek belső, kötőszöveti, igen fontos rétege, melyet kívül egész kiterjedésében a hám (epidermis) borít be és belül a bőr alatti kötőszövet (subcutis) fűz a testtel össze. Főtömegében finom rostok összefonódásából áll; gazdagon el van látva vér- és nyirokerekkel, idegekkel, izmocskákkal, veríték és faggyúmirigyekkel, szőrtüszőkkel és idegvégkészülékekkel. Külső felszínén parányi szemölcsök (papilla) ülnek és fúródnak a fölöttük levő hámrétegbe szabályos sorokban, amely sorok, pl. az ujjak hegyén szabad szemmel is kivehetők és a daktyloskopiánál felhasznált rajzokat alkotják. A corium a bőr legfontosabb rétege; igen sokféle betegség támadhatja meg (l. *Bőr).*

Cork (ejtsd: kork), 1. county Irország D.-i partján, Munster ir provinciában. Területe 7480 km², (1911) 391,460 lak. Vizei: az Allua, a Blackwater, a Lee, a Bandon és az Arrigadeen. A legnagyobb magaslat a Hungry Hill (686 m.). Földje kevéssé termékeny. Az állattenyésztés jelentékeny. Vas-, réz-, ólom- és szénbányái nem gazdagok. Fővárosa: *C.* — 2. Előbbinek *fővárosa*, a Cork Harbour (kikötő) végében, a Lee torkolatánál, kat. és anglikán püspök székhelye, (1911) 76,632 lak., vászonszövéssel, gyapju- és gyapotfonással, szénégetéssel és keztyükészítéssel. Az újabb részei tágas szép utcákból, a régiek szűk sikátorokból állanak. Legjelentékenyebb épületei a Lee szigetén: a törvényszéki épület, a városház, a börze; a déli parton van az angl. székesegyház és egy 97 ha. területű park. C. Irország azon városa, melynek Dublin után a legtöbb iskolája és jótékony intézete van; a legkiválóbbak: a Queen's College, a C. Institution csillagvizsgálóval, muzeummal és műgyüjteménynyel. Legfontosabb a városra nézve a kereskedelme, amelyet pompás kikötője tesz lehetővé. C. Harbourt földünk egyik legszebb kikötőjének tartják; felső és alsó részre oszlik: az utóbbi a szigetek, különösen a Great Island által majdnem teljesen védve van minden vihar ellen. A bevitel (főképen gabona, cukor és petroleum) 1908-ban 28·8 millió K, a kivitel pedig csak 760,000 K volt. A kereskedelem újabban inkább Queenstown felé húzódik. C.-ot állítólag már a VI. sz.-ban alapították. A IX—XI. sz.-ban a dánok birtokában volt. 1170-ben itt szállottak partra az angolok, hogy Irországot elfoglalják. 1689-ben II. Jakab pártján küzdött, a miért Marlborough 1690. ostrommal volt kénytelen elfoglalni.

Corkwood (növ.), l. *Cimetalma.*

Corleone, város Palermo olasz tart.-ban, Szicilia szigetén, a Belici partján, a Cardellia lábánál, (1901) 14,803 lak., gazdag székesegyházzal és 2 kastély romjaival.

Corliss-gép, feltalálójáról elnevezett szelepcsapos vezérművű gőzgép. A C. vezérművű gőzgépekkel elért sikerek vetették meg az alapját a szabadon járó preciziós vezérművű gőzgépeknek. Bővebben l. *Gőzgép.*

Cormaggiore (ejtsd: kormaddzsóre), franc. *Courmayeur* (ejtsd: kúrmajőr), falu Torino olasz tart.-ban, 1215 m. magasságban a Mont Blanc lábánál, az Allée-Blanche és Val-Ferret egyesülése alatt, a Dora Baltea balpartján, (1901) 1137 francia lakossal, szénsavas és kénesforrásokkal, fürdőkkel. Klimatikus gyógyhely, kultivált turistavidékkel.

Cormeilles-en-Parisis (ejtsd: kormejaňparizi), helység Seine-et-Oise francia dép. versaillesi j.-ban, a Szajna jobbpartján, egy magaslaton, Páristól 17 km. ÉNy.-ra, (1901) 2438 lak., gipszégetéssel, gótikus templommal. Daguerres szülőhelye.

Cormenin, *Louis Marie de la Haye, vicomte de*, francia publicista, szül. Párisban 1788 jan. 6., megh. u. o. 1868 máj. 6. 1828-ban képviselő lett és azok közé tartozott, akik Lajos Fülöp megválasztása ellen óvást emeltek. 1831-ben *Timon* álnév alatt heves harcot kezdett a kormány ellen. Lettres sur la liste civile-jét 10 év alatt 25-ször adták ki, de Oui et non, au sujet des ultramontains et des gallicans (1845), valamint Feu! Feu! (1845) c. munkái sokat ártottak neki. 1848-ban a nemzetgyűlésbe választották, melynek alelnöke, és az alkotmányi bizottság elnöke lett. Dacára, hogy Napoleon Lajosnak a nemzetgyűlésbe való belépését ellenezte s az 1851 dec. 2-iki államcsiny ellen óvást emelt, 1852. belépett az államtanácsba. 1855-ben az Institut tagja lett. Egyéb munkái: Questions de droit administratif (1852); Études sur les orateurs parlamentaires (1836; Livres des orateurs, 18-ik kiad. 1869); Dialogues de Maître Pierre (1845); Entretiens de village (1846).

Cormon (tkp. *Fernand Piestre)*, francia festő, szül. Párisban 1845 dec. 22. Cabanel, Fromentin és Portaels voltak mesterei. Festményei közül legismertebbek azok, amelyek valamely megrázó történelmi v. bibliai jelenetet ábrázolnak. Ilyenek: A nibelungok násza; Vérengzés a szerályban; Ravana, Lauka királyának halála; Jairus leányának feltámasztása; Kain és családja menekül a Jehovah átka elől (a párisi Luxembourg-muzeumban); Themistokles visszatérése a Salamisi ütközetből; Les grenadiers de la garde à Esslingen stb. A párisi École des beaux arts tanára.

Cormons (ejtsd: kormonsz), város az osztrák tengerparton, Gradiska ker. kapitányságában, az olasz határ közelében, a Triest—C., és a C.—udinei vonalon, (1900) 3972, mint község 6796 lak., bor-, selyemtermeléssel, selyem- és gyapotfonással, bútorkészítéssel és déligyümölcskereskedéssel. 1866-ban Ausztria és Olaszország itt fegyverszünetet kötöttek. 1903-ban I. Miksa császárnak szobrot emeltek.

Cormontaigne (ejtsd: kormoňtény), *Louis de*, franc. várépítész, szül. 1695., megh. 1752. Hadmérnökkari tiszt lett s mint ilyen Vauban erődítési rendszereit több tekintetben módosította. Franciaország keleti határán több várat épített s hat várnak ostromlását igazgatta. Erődítési rendszere szerint épült Theresienstadt, Csehországban, 1780-tól 1790-ig. Az Architecture militaire par un officier de distinction (Hag 1641, s azóta többször kiadva) című műve a vontcsövű ágyuk alkalmazásáig általánosan használt kézikönyv volt, l. *Erődítési rendszerek.*

Cormus, számos állat- vagy növényegyénnek testi összefüggésen alapuló állandó társulása. Az állatvilágban ilyen társulás fordul elő a véglények, szivacsok, csalánzó állatok, mohállatok és zsákállatok körében. Keletkezésének oka tökéletlen osztódás, illetve bimbódzás; e két utóbbi ivartalan szaporodásmód útján keletkező új egyének ugyanis nem válnak le az anyaállat testéről, hanem egymással és az anyaállat testével szorosan összefüggésbe lépve, állandóan együttélnek. Az együttéléssel járó munkamegosztás oly különbségeket létesít az ekként együttélő egyének sorában, hogy egyéni voltuk alig vehető észre s úgy szerepelnek, mint valamely egységes szervezet egyes szervei. L. még *Állattelep.* — *C.* továbbá növénytani értelemben a. m. szár, a száras növények teste, vagy a földalatti gumótörzs (l. o.).

Corn., Cornwall nevének rövidítése.

Cornaceae (növ., *Somfafélék)*, a kétszikűek szabad szirmú családja. 115 faja főkép az É.-i

félgömbön van elterjedve, az óvilágban nagyobb számmal mint Amerikában. Viráguk 2, ritkán 1 ivarú, 4—5 v. sok tagú, virágtakaró levelei többnyire aprók. Porzó annyi, ahány szirom v. sok. Magházuk alsó állású, 1—5 üregében 1—1 függő magkezdeménnyel. Termésük bogyó vagy csonthéjas. Cserjék vagy fák, levelük osztatlan váltakozó v. átellenes. A virágok magánosak, de többnyire bugában állanak, ritkábban apró ernyőben vagy fejecskében. Ide tartozik pl. a *Cornus (somfa,* l. o.), *Aucuba* (l. o.) stb.

Cornalia-féle testecskék, l. *Nosema.*

Cornamusa (ejtsd: kornamuza), régibb olasz fafúvóhangszer, egy neme a pásztorsípnak, de a C. az alsó végén *fedve* volt, úgy, hogy a hanghullámok csak a hanglyukakon át terjeszkedhettek. A *dudát* is így nevezik.

Cornaro *(Corner)*, tekintélyes patricius család Velencében. Megemlítendők: 1. *C. Katalin* (Caterina), szül. Velencében 1454., megh. u. o. 1510 júl. 10. Dédunokája volt *C. Marco*-nak, aki Kréta meghódítását befejezte. Katalin II. Jakabnak, Ciprus királyának volt jegyese, de az esküvőt Jakab mindaddig halogatta, míg Velence szenátusa százezer aranyat nem biztosított Katalinnak hozomány fejében, s a köztársaság fogadott leányának nyilvánította. Midőn Jakab 8 hónappal az esküvő után meghalt, Velence maga vette kezébe Ciprus kormányzását s arra birta a szép, fiatal, dúsgazdag özvegyet, hogy Ciprusról szülővárosa javára lemondván, hazájába visszatérjen. Visszatérése alkalmával Velencében fejedelmi pompával fogadták (mely jelenetet utóbb Makart festményén megörökítette), kárpótlásul pedig a gyönyörű Asolo birtokot kapta, hol Katalin költők és tudósok társaságában idilli életet élt, melyről unokaöccse *Bembo* P. (l. o.) Gli Asolani c. művében magasztalva emlékezik meg. Katalin síremlékét a San Salvatore templomban Contino faragta 1580. V. ö. *Carrer* L., C. életrajza (1838); *Herquet,* Carlotta von Lusignan und Caterina C. (Regensburg 1870).

2. *C., Frederico,* velencei követ a bécsi udvarnál, szül. 1638 ápril 15., megh. 1708 aug. 24. 1660-ban II. Károly angol király udvarába, 1670. Madridba, 1683-ban Bécsbe ment követnek, 1690. pedig prokurátor lett. 1707-ben kinevezték a tüzérség felügyelőjévé. Budavár 1686. évi ostromáról és bevételéről írt jelentései nagybecsű adalékok hazai történetünkhöz. C. maga ugyan nem volt jelen a szinhelyen, de unokaöccse, *Grimani,* ki az ostromban részt vett, pontos híreket közölt vele, melyeket C. a dogéhoz juttatott. E kútfőt *Bubics* Zsigmond kassai püspök adta ki (Budapest 1891).

3. *C.,* (II.) *Giovanni,* szül. 1647.; 1709—22-ig doge volt.

4. *C., Lucrezia Elena* (Piscopia), szül. 1646., megh. 1684.; híres volt mint nagy tudós, 1678. Padovában a filozófiából doktori címet kapott, de kiadott iratai (Parma 1688) nem bizonyították tudós volta mellett.

5. *C., Luigi,* szül. 1467., megh. Padovában 1566.; kezdetben kicsapongó életet élt, hanem azután visszatért a józan életrendhez és nagy kort ért el. Ezt le is írta Discorsi della vita sobria cím alatt (Padova 1558), melyet sok idegen nyelvre lefordítottak. Irt a lagunákról is: Trattato delle acque (u. o. 1560).

Cornbrash (ang., ejtsd: korn-bres), a középjura, pontosabban a felső dogger egyik emeletébe tartozó vastartalmú homokos mészkőpadok Angliában és Németország több helyén. L. *Jura.*

Cornea (lat.), a szem szaruhártyája, l. *Szem.*

Cornealis reflex, a cornea érintésére bekövetkező pislogás.

Corned Beef (ang., ejtsd: kórnöd bif), szelencébe rakott besózott marhahús; *corned pork* sertéshús.

Corneille, 1. *Pierre,* francia drámaíró, szül. Rouenban 1606 jún. 6., megh. Párisban 1684 szept. 30. Középiskoláit a jezsuitáknál végezte, majd jogot tanult s már 18 éves korában letette az ügyvédi esküt. Első vígjátékát, mely állítólag személyes élményeken alapult, Mélite címen 1629. adták elő nagy sikerrel. Ezt követték Clitandre (1632) c. tragédiája; La veuve (1633); La galerie du palais (1634); La suivante (1634) és La Place Royale (1634) c. vígjátékai. Ez időtájt vonta magára Richelieu bíbornok figyelmét, aki bevonta udvari költői közé. A jó viszony csakhamar felbomlott közöttük, állítólag mivel C. változtatni mert Richelieu egy tragédiájának a tervezetén. E közben került szinpadra Médée (1635) c., Seneca és Euripides után írt tragédiája és a páratlan sikerű L'illusion comique (1636) c. vígjátéka. Ugyanez év novemberében adatta elő a Guillem de Castro Las mocedades del Cid c. szinművéből merített «tragikomédiáját», a Cid-et, mely korszakot alkot a francia szinműírás történetében s óriási sikert aratott, dacára Georges de Scudéry (1637) és Chapelain (1638) gáncsolódó kritikáinak. Ez utóbbi az akadémia égisze alatt jelent meg s Richelieu parancsára készült. C. tehetsége tetőpontjára érve, gyors egymásutánban írja meg remekműveit: a Horace (1640); Cinna (1640); La mort de Pompée (1642) és Polyeucte (1643) c. tragédiáit s a magasabb rendű vígjáték első képviselőjét, Le menteur-t (1642, Alarcon nyomán), melynek folytatása: La suite du menteur (1643, Lope nyomán) ismét visszasülyed a helyzet-komikum szinvonalára. Későbbi művei közül említést érdemelnek még: Rodogune (1644); Théodore (1645); Héraclius (1647); Don Sanche d'Aragon (1650); Nicomède (1650) és Pertharite (1652), melyek mind kevesebb sikert arattak, úgy, hogy C. elkedvetlenedve hátat fordított a szinpadnak s visszavonultságában a De imitatione Christi verses fordításán, valamint elméleti tanulmányain (Examens, Discours du poème dramatique) dolgozott. Hat évi hallgatás után Molière barátsága és Fouquet miniszter kegye ismét visszatérítették a szinpadhoz. Ez időben írt tragédiái közül azonban csupán Oedipe (1659); Sertorius (1662) és Othon (1664) aratott valamelyes sikert; a többi (La toison d'or, 1660; Sophonisbe, 1663; Agésilas, 1666; Attila, 1667; a Racine-nal vetélkedő Tite et Bérénice, 1670; Pulchérie, 1672; Suréna, 1674) költői tehetségének erős hanyatlásáról, sőt teljes kimerültségéről tanuskodik. C., aki 1647 óta volt tagja az akadémiának, csupán 1662. költözködött Párisba. Utolsó éveit igen szűkös viszonyok közt élte le, mivel amúgy is rendetlenül fizetett kegy-

díját 1674. végkép megvonták tőle. C., noha az olasz és spanyol irodalomnak, az ókoriról nem is szólva, igen sokat köszönhet, teljesen nemzetivé tette a francia tragédiát. A kötelességtudás költője: ennek tragikus összeütközéseit festi az érzelmekkel és a külvilággal. A szerelem nála csak másodrangú szerepet játszik. Nyelve sokszor homályos és keresett, de ép oly gyakran emelkedik a nemes pátosz régióiba is, a kiélezett párbeszédeknek pedig utolérhetetlen mestere. Dicsérték történeti érzékét, habár kétségtelen, hogy részletekben, sőt egész korszakok és személyek megítélésében is sokszor vét a valóság ellen. A híres hármas egységet nehezen képes betartani s nem egyszer töri át szűk korlátait. C. műveinek végleges teljes kiadását ő maga 1682. adta ki utoljára, azóta számtalanszor újra kiadták. A legjobb kritikai kiadás a Marty-Laveaux-é (Paris 1862—1868, 12 köt., új kiad. 1889 óta). Magyarul megjelentek: Cid, ford. gr. *Teleki* Ádám (Kolozsvár 1773); A Horatziusok és Kuriatziusok, ford. *Zechenter* Antal (Pozsony 1781); Cid, ford. *Greguss* Ágost (Szarvas 1847 és új átdolgozásban Budapest 1873); Cinna, ford. *Pajor* István (Budapest, Olcsó könyvtár 1887. és 1898); Cid, ford. *Radó* Antal (u. o. 1889 és 1898. Iskolai kiadások: C. Cidje magyarázta *Alexander* Bernát (u.o. 1880); u. a. magy. *Pekár* Károly (u. o. 1901); Horace magy. *Pekár* Károly (u. o. 1903).

Irodalom. E. Picot, Bibliographie C.-ne, Paris 1876; Le Verdier és Pelay, Additions à la bibliographie C.-ne, u. o. 1908; Guizot, C. et son temps, u. o. 7. kiad. 1880; Taschereau, Histoire de la vie et des ouvrages de P. C., 3. kiad. 1863; Bouquet, Points obscurs de la vie de C., u. o. 1888; Faguet, C., 6. kiad. 1892; Lanson, C., 1898; Huszár, C. et le théâtre espagnole, 1903; Miklós F., A drámai hármas egység, Budapest 1901; Haraszti, C. és kora, u. o. 1906; Schmid K. H., C. und die deutsche Literatur, Esslingen 1910.

2. *C., Thomas*, francia drámaíró, előbbinek öccse, szül. Rouenban 1625 aug. 20., megh. Andelysben 1709 dec. 8. Jóval kisebb költői tehetség volt mint bátyja, akit megkülönböztetésül már a kortársak is «nagy»-nak neveztek. Mintegy 40 szindarabot: vígjátékot, tragédiát és operát írt, főleg spanyol források alapján, melyek nyelve pongyola s jellemzése gyönge. Aránylag a legjobbak: Thimocrate (1656); Ariane (1672) és Le comte d'Essex (1678). Prózai művei közül említhető: Observations sur les remarques de Vaugelas (1687, 2 köt.). Szinműveinek teljes kiadása 1722. jelent meg (5 köt.). V. ö. G. *Reynier*, T. C., sa vie et son oeuvre (Paris 1893).

Cornelia, P. Cornelius Scipio Africanus Maior leánya, Tiberius Sempronius Gracchus neje, férjének halála után gyermekei nevelésének szentelte életét és még Ptolemaios egyiptomi királyt is kikosarazta, aki nőül akarta venni. 12 gyermeke közül csak három maradt életben: Sempronia, ki az ifjabb Scipiónak lett neje, és a két híres Gracchus (l. o.), Tiberius és Gaius, akiknek tragikus sorsát nagy lelki erővel viselte el. Nemcsak mint a «Gracchusok anyja» tett szert nagy hírnévre, hanem mint nagyműveltségű asszony is, kinek leveleit nemes tartalmukért és nyelvükért nagy becsben tartották a régiek. Két levéltöredék, mely ifjabbik fiát vissza akarta tartani forradalmi törekvéseitől, máig fennmaradt.

Cornelisz *(Cornelissen)*, 1. *Cornelis*, hollandi festő, szül. Haarlemben 1562., megh. 1638 nov. 11. Amsterdamban tanult, Franciaországban is járt, majd antwerpeni tartózkodása után 1583. Haarlemben telepedett le és Karel van Manderrel együtt festőakadémiát alapított. Művei közül mitológiai és bibliai tárgyú «történeti» képei, mint pl. a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő két képe (1597 és 1614) erősen modorosak, míg képmásai, nevezetesen a haarlemi lövészcéh elöljáróit ábrázoló két képe (1583 és 1599-ből, haarlemi muzeum) e jellegzetes hollandi műfaj történetében fontos tényezők.

2. *C., Jakob*, hollandi festő és grafikus, szül. Oostranenben 1470 körül, megh. 1533. Amsterdamban élt. Festményeivel (pl. Madonna, a berlini Frigyes császár-muzeumban; Noli me tangere, kasseli képtár stb.) egyes renaissance-motivumok mellett is a régi iskola hívének mutatkozik. Sok rajzot készített fametszetekhez (jelzésük I. A.); két Passio-sorozaton kívül szentképeket stb.

Cornelius, római nemzetség neve, mely több patricius és plebejus eredetű családnak volt a tulajdona. A legkiválóbbakat l. *Cinna*, *Dolabella*, *Gallus*, *Lentulus*, *Scipio*, *Sulla* és *Tacitus*. — *C. Nepos*, l. *Nepos*.

Cornelius, római püspök 251 márc.—253 jún., kit a karthagói Cyprián az ellenpápával Novatianussal szemben jogos pápának ismert el. Állítólag vértanuhalált szenvedett.

Cornelius, 1. *Karl Adolf*, német történetíró, szül. Würzburgban 1819 márc. 12., megh. 1903 febr. 10. Münchenben. 1846—49-ig a történelem tanára volt Braunsbergben, 1848—49-ig tagja a frankfurti nemzetgyűlésnek; 1852—56-ig a boroszlói, 1856-tól haláláig a müncheni egyetemen működött. 1871-ben az ó-katolikus mozgalomhoz csatlakozott. Művei: Die Münsterschen Humanisten und ihr Verhältniss zur Reformation (Münster 1851); Gesch. des Münsterschen Aufruhrs der Wiedertäufer (Leipzig 1855—60, 2 kötet); Studien zur Geschichte d. Bauernkrieges (München 1861); Kurfürst Moritz v. Sachsen (u. o. 1867); Die niederländischen Wiedertäufer während der Belagerung Münsters (u. o. 1869); Die Verbannung Calvins aus Genf (1886); Rückkehr Calvins nach Genf (1889); Die Gründung der calvin. Kirchenverfassung in Genf (1892); Die ersten Jahre der Kirche Calvins (1896); Histor. Arbeiten über die Reformationszeit (1899).

2. *C., Karl Sebastian*, német fizikus, szül. Ronshausenben 1819 nov. 14., megh. 1896 nov. 5. Halleban, ahol a mechanika, fizika, geográfia és meteorológia tanára volt. Számos ezekre vonatkozó, továbbá filozófiai tartalmú könyve jelent meg.

3. *C., Peter von*, német festő, szül. Düsseldorfban 1783 szept. 23., megh. 1867 márc. 6. Miután Goethe Faustjához készített és rézmetszetekben elterjedt rajzaival első sikert aratott, 1811. Rómába ment és az ú. n. *nazarénus festőkhöz* (l. o.) csatlakozott. Társaival együtt freskókkal díszítette a Bartholdy porosz konzul birtokában levő Casa Zuccarit (a freskók 1886 óta a berlini Nationalgalerieben vannak), majd a Villa Mas-

simit, újabb rajzokat is készít a Fausthoz, továbbá a Nibelungénekhez és Shakespeare Romeo és Juliájához. 1819-ben hazatért Németországba, a düsseldorfi akadémia igazgatója lett, de egyidejüleg az újonnan épült müncheni Glyptothek freskókkal való díszítésére is megbízást nyert. 1825. a müncheni akadémia vezetését vette át, végre 1840. a berlini akadémiának lett igazgatója. A Glyptothek két termének freskósorozata, a homerosi istenek és hősök képeivel (1820—30), mint C. későbbi művei, erősen monumentális felfogásuak, mély gondolatokban bővelkednek, de nagyon is elárulják a nagy olasz mesterek, főleg Signorelli, Rafael, Michelangelo és Giulio Romano hatását és a természet fogyatékos ismeretét, technikailag pedig — C. tanítványainak erős közreműködése folytán is — gyöngék. Az új Pinakothek loggiájának festménysorozatát is, mely szellemes sorozatban mutatja be a művészet fejlődésének történetét, C. tervei nyomán Zimmermann Klemens festette. 1830—40-ig készültek a müncheni Ludwigskirche híres freskói, köztük a szentély falát borító óriási Utolsó itélet, melynek kivitele magától C.-tól való, nagyszabású, de tudákos és tökéletlenül festett mű. Berlinbe költözése óta haláláig foglalkoztatta C.-t a berlini régi dóm mellé tervezett, de föl nem épült temetőcsarnok nagy freskósorozatának előkészítése. A vázlatok (weimari muzeum) és kartonok (Berlin, Nemzeti képtár), melyek Krisztus és a kereszténység történetét, az emberiség megváltását hatalmas ciklusban foglalják össze, C. legérettebb művei és a mester nagyszerű felfogása, mély gondolatai tisztábban jutnak kifejezésre bennök, mint a tanítványai segítségével festett festményekben. E rajzok, melyek közül különösen az apokalipszis lovasait ábrázoló karton C. leghíresebb műve, a XIX. sz. német művészetének legfontosabb emlékei közé tartoznak, de azt is elárulják, hogy hagyományok híján C. magasröptü szellemének sem sikerült a monumentális festészetet új életre kelteni. C. művészetének túlbecsülését ma már igazságos megitélés váltotta föl. V. ö. *Förster,* Peter C. (Berlin 1874); *Koch,* C. (Stuttgart 1905); *Eckert,* Peter C. (2. kiad. Bielefeld és Leipzig 1906).

4. *C., Peter*, német zene- és versköltő, a nagy festőnek unokaöccse, szül. Mainzban 1824 dec. 24., megh. u. o. 1874 okt. 26. Berlinben tanult, főleg Dehnnél; nagy filológiai készültségre tett szert, míg egészen a zenéhez fordulván, Liszt Ferenchez csatlakozott és Wagner Rikárdnak öntudatos követője lett. 1859—62-ig Bécsben élt, 1863 óta Münchenben a kir. zeneiskolában tanárkodott. Művei: A bagdadi borbély, Cid és a töredékben maradt Gunlöd (operák), dalok s karénekek. Versei először Lieder cím alatt Pesten jelentek meg (Heckenast G.-nál, 1861); írói művei együttes kiadásban 4 köt. C. sokat fordított németre barátjának, Lisztnek francia iratai közül. Életírói: *Kretzschmar* (Leipzig 1880) és *Sandberger* (u. o. 1887).

Cornell University, l. *Ithaca.*

Cornemusa, l. *Duda.*

Corner (ang., a. m. sarok), jelenti a közgazdasági életben a vevőnek sarokbaszorítását, a vevő számára teremtett kényszerhelyzetet. Vállalkozók összevásárolják mindazon árukészleteket, amelyek valamely árúcikkből valamely piacon beszerezhetők, hogy ez úton árúhiányt és ennek nyomán áremelkedést okozzanak. A felhalmozott árúcikkeket azután drága áron értékesítik és így nagy nyereségre tesznek szert. Az eladóknak a cseregazdaság minden korszakában meg volt az a törekvésük, hogy egyedáruságot teremtsenek. Ez az irány ma kartellek és trösztök képében jelentkezik, amelyek kiterjeszkednek a termelés és értékesítés minden részletére. A régi rómaiaknál és görögögnél ismételten történtek kisérletek az összes beszerezhető gabonakészletek felhalmozására, hogy azután az árakat a vállalkozók kénye-kedve szerint lehessen felcsigázni. A középkorban Augsburg, Köln, Nürnberg kereskedelmi hatalmasságai alakítottak C.-eket, amelyeknek hatása oly súlyos volt, hogy a törvényhozásnak kellett ismételten beavatkoznia. A C.-t akár egy vállalkozó is megcsinálhatja, minthogy azonban az egész árúmennyiség fölötti hatalom megszerzéséhez igen nagy tőke kell, a C. megalakításához általában több vállalkozónak egyesülése szükséges. A C. keresztülvitelére összeállt vállalkozók egyesülését *ring*-nek nevezik. C. ma már ritkábban fordul elő és az eredménye is kétségesebb, mert forgalmi eszközeinknek mai fejlettsége a legtávolabb eső kereskedőknek is lehetővé teszi, hogy a ringgel versenyre keljenek.

Cornet, l. *Cornetto.*

Cornet, *Georg*, német orvos, szül. Eichstättben 1858 júl. 27. Beutazta az olasz és és délfrancia téli üdülőhelyeket. 1885-ben asszisztens lett Görbersdorfban, közben Koch Róbert intézetében dolgozott. 1886 óta fürdőorvos Reichenhallban. C. irodalmilag főleg a tuberkulózissal foglalkozik, sok munkája és monográfiája felöleli a gümőkórság kérdését minden irányban. Pathologie und Therapie der Tuberkulose c. két kötetes munkája eddig két kiadást ért meg.

Corneto Tarquinia, város Roma olasz tartományban, a Marta balpartján emelkedő meredek magaslaton, 19 km.-nyire Civitavecchiától, (1901) 7219 lak., több középkori palotával. C. közelében volt Tarquinii etruszk város, amelynek maradványait a gótok, vandalok stb. megsemmisítették, csak az etruszk temető maradt meg, amely mintegy 5 km.-nyi hosszú. Az újabban kiásott régiségeket az 1874. alapított Museo etrusco municipale-ban őrzik.

Cornette (franc.), Franciaországban azelőtt a. m. lovassági zászló. — *C. blanche royale,* a francia király kiséretének zászlója. — *C. blanche,* a Colonel General könnyü lovasezrednek zászlója, amely előtt a francia hadsereg valamennyi zászlóját meg kellett hajtani. A francia hadtengerészetben a hosszu, villaszerüen két hegyes ágra oszló lobogót is C.-nek nevezik.

Cornetto (ol.; franc. *Cornet,* ném. *Zink,* lat. *Lituus, Liticen),* elavult fúvóhangszer. C. (kürtöcske) az orgonában két, egymástól teljesen különböző regiszterfaj, t. i. oly regiszterek, melyek a cinkek hangját utánozták; C. az orgonapedálban jelentékeny nyelvszerkezet, erős, világos hanggal. Az ú. n. *C. à pistons* elterjedt réz-

fúvóhangszer, melynek hangolása magasabb mint a trombitáé.

Cornicen (lat.), a rómaiak kürtöse, aki *cornu* nevű kürtjével adta a jeleket. A római kürtösök másik neme a *tubicen* volt, aki rövid, egyenes kürttel volt felszerelve. (L. az *ábrákat.*)

Tubicen. Cornicen.

Corniche (fr., ejtsd: kornis) a. m. párkány. Az alpokban a turisták így hívják a kiálló hópárkányokat is.

Corniche, La (ejtsd: la kornis, ol. *Cornice),* annak a gyönyörű útnak neve, amelyik a Riviera di Ponente mentén, a tengeri Alpok lábánál (l. *Riviera),* Nizzától a sziklás tengerpart mellett Mentone-ig (tágabb értelemben egész Genováig) húzódik. A rómaiak építették és I. Napoleon jóval kiszélesíttette. A nizza—genovai vasút párhuzamosan halad vele.

Cornichons de caprier (növ.), l. *Capparis.*

Cornides *Dániel,* történettudós, szül. Liptószentmiklóson 1732 júl. 1., megh. Pesten 1787 okt. 4. Tanulmányait Pozsonyban, a híres Bél Mátyás vezetése alatt és Németországban, az erlangeni egyetemen végezte. Visszatérve, egy ideig báró Wesselényi István gyermekeinél nevelősködött és a kolozsvári ref. kollégiumban tanította a német nyelvet. Onnét gr. Teleky Józsefhez ment titkárnak, majd II. József egyetemi tanárnak és könyvtárőrnek nevezte ki Pesten 1784. E működésében érte őt utól a halál. C. egyike volt a leglelkiismeretesebb és legbuzgóbb gyüjtőknek, de mint kritikus is számottevő. Részt vett a pannonhalmi alapító oklevél kora és hitelessége fölött folytatott harcban. Főművei a Commentatio de religione veterum Hungarorum (1791), a Bibliotheca Hungarica (1792) és a Vindiciae anonymi Belae regis notarii, melyet 1802. Engel adott ki. Ez a névtelen jegyző híres művének első igazán tudományos taglalása. Gazdag gyüjteményeinek nagy hasznát vette Fejér György a Codex diplomaticus kiadásában.

Cornides-kódex, 1510 és 1521 közt készült magyar kézirat. Az a különös sors érte, hogy egyes részeit a budapesti egyetemi könyvtárban szétválasztották és öt külön kódexet csináltak belőle. Ezek a következők: 1. a ma is C. nevű prédikációs és legendás gyűjtemény, mely a Nyelvemléktár VI. kötetében látott napvilágot. Összeírója, ill. másolója a 368. lap tanusága szerint Ráskai Lea margitszigeti domés apáca volt, ugyanaz, kinek kezeírásában Szt. Domonkos és Szt. Margit életét, továbbá a Horvát-kódexet és a Példák Könyve első felét is örököltük. 2. A *Példák Könyve,* mely vallási szabályokat és *Herolt János* XIV. sz.-beli dominikánusnak Promptuarium Exemplorum c. munkájából fordított erkölcsi történeteket foglal magában (nyomt. megj. a Nyelvemléktár VIII. köt.). 3. *Könyvecske* a szent apostolok méltóságáról (u. o.). 4. A *Sándor-kódex* (Nyelvemléktár II. köt.). Tartalma: oktatások, látomások s a 21—31. l. *Hrosvita* apáca Dulcitius c. drámájának átdolgozása. 5. A *Bod-kódex* (u. o.), az ember 3 fő ellenségéről s a halálról szóló két rendbeli oktatással.

Cornificius *Quintus*-nak tulajdonítja Quintilianus a különben névtelenül fennmaradt kiváló retorikai kézikönyvet, az Auctor ad Herennium-ot, melyet sokáig a Ciceróénak hittek. C. Ciceróval baráti levelezést folytatott.

Cornigliano Ligure (ejtsd: kornillyáno), város Genova olasz tartományban, a tenger közelében, (1901) 9456 lak., számos nyaralóval. A Palazzo Filippo Durazzo-ban természetrajzi gyüjtemények.

Cornill, *Karl Heinrich,* német ev. teológus, szül. Heidelbergben 1854 ápr. 26. 1878-ban marburgi, 1888. königsbergi, 1898. boroszlói, 1910. hallei egyetemi rendes tanár. Művei: Das Buch des Propheten Ezechiel (Leipzig 1886); Einleitung in das alte Testament (Freiburg 1891, 3. kiad. 1896); Der israelitische Profetismus (Strassburg 1894, 4. kiad. 1903); Geschichte des Volkes Israel (Chicago u. Leipzig 1898).

Cornimont, helység Vosges francia départementban, (1901) 5463 lak., borkereskedéssel, élénk iparral.

Corning, község New York északamerikai államban, Steuben countyban, a Tioga River partján, (1900) 11,061 lak., vasolvasztókkal, élénk szén- és fakereskedéssel.

Cornish-bronz, 77·83 réz, 9·6 ón és 12·40 ólom ötvénye. Csapágynak használják.

Cornish diamond (ang., *cornwalli gyémánt),* Cornwallból való átlátszó kvarc, amelyet ékkőnek csiszoltak.

Cornish Heights, lekopott gránit tönk az angol Cornwall countyban. Meredek, majdnem függőleges falakkal emelkedik ki a tengerből, s az egész félszigetet borítja puszta, fátlan, sötét hegyeivel és völgyeivel. Domináló csúcsa, a Brown Willy 415 m. magas.

Cornish nyelv, a kelta nyelvcsalád egyik ága, Cornwall ősi lakóinak nyelve. L. *Kelta nyelvek.*

Cornish stone, Cornwallis területén előforduló, mállott pegmatit, mely kvarcból, földpátból és kaolinból áll. A C. tartalmazza tehát mind a három, a faience- és a porcellán készítésére szükséges anyagot és így fontos nyers anyaga az angol agyagiparnak. Hasonló összetételű fehér rhyolit Magyarországon is előfordul (l. *Rhyolit).*

Corno (ol.), l. *Kürt. — C. di bassetto,* l. *Kajlakürt. — C. inglese,* l. *Angol kürt.*

Corno, *Monte,* l. *Gran Sasso d'Italia.*

Cornoldi, *Giovan Maria,* olasz író és bölcselő, szül. Velencében 1822., megh. 1892 jan. XIII. Leo titkárául a Vatikánba hívta és megtette az aquinói Szt. Tamás-féle akadémia tanárának. Iratainak legnagyobb része az aquinói Szent Tamás-féle bölcselet diadalának bizonyításával foglalkozik. Kitünő műve még: La Divina Commedia di Dante Alighieri, col commento (Roma, Befani, 1888). Több lapot is alapított és szerkesztője volt a Civiltà Cattolica-nak.

Cornouaille (ejtsd: kornuálly), a francia Bretagneban a Montagne Noire-tól (Fekete-hegy) D.-re a

tengerig terjedő vidék neve. Nevéről, ép mint az angoloknál Cornwall, a gall föld legszélsőbb vidékét jelölik. Fővárosa Quimper volt. Jelenleg Finistère départementhoz tartozik.

Cornu (lat.) a. m. szarv; *C. cervi*, szarvasszarv, l. *Agancs-szaru*. *C. copiae*, bőség szaruja, v. tülökje, l. *Amaltheia*. — Az anatomiában is használják csontok és lágyrészek szarvalakú függelékeinek megjelölésére. *C. Ammonis* a. m. *Ammonszarv* (l. o.); *C. cutaneum* (bőrszarv), a bőr stratum corneumának (l. *Bőr*) a bőr felületéből kiemelkedő, szarvszerű megvastagodása.

Cornu (ejtsd: kornű), 1. *Hortense* (szül. *Lacroix*), francia írónő, III. Napoleon tejtestvére, szül. Párisban 1812., megh. Longpontban 1875 máj. 16. Sébastian Albin álnév alatt írta: Ballades et chants populaires de l'Allemagne (Paris 1841) s Goethe et Bettina, correspondance inédite (u. o 1843) c. munkáit.

2. *C., Marie Alfred*, francia fizikus, szül. 1841 márc. 6. Châteauneufben, megh. 1902 ápr. 11. Montmorencyben. A l'École polytechnique-on 1867 óta a fizika tanára, a Bureau des Longitudes tagja stb. Munkássága legnagyobb részt a fénytanra vonatkozik; a fény terjedési sebességének Fizeau módszerével végzett, valósággal mintaszerű meghatározásán kívül, amelyért az akadémia Lacaze-díját kapta (1878), egész sereg maradandó értékű elméleti és kisérleti vizsgálatot végzett a fényelhajlásra (C.-féle spirális), a fény hullámfelületére a kéttengelyű kristályokban, az interferencia csíkok achromatizálására, a Nap színképére, a légkör optikai tulajdonságaira stb. Baille-lel együtt igen gondos mérésekkel meghatározta a Föld sűrűségét s azt 5·53-nak találta.

3. *C., Maxime*, botanikus, szül. 1843. Orléansban, megh. 1901. Párisban. 1884 óta «Professeur de culture» és a botanikus kert igazgatója volt. Munkássága a gombák fejlődéstörténetében a filloxéra tanulmányozásában és a francia gyarmatok növénykultúráinak fejlesztésében jelentős. Fő művei: Monographie des Saprolégniées (Paris 1872); Etudes sur le Phylloxera vastatrix (1878).

Cornubianit, többé-kevésbbé palás kőzet, mely csillám-, földpát- és kvarc elegyrészekből áll. A gneiszok és kontaktpalák között otthonos.

Cornus (növ.), l. *Somfa.*

Cornuti *Balduin*, 1348. a Jánoslovagok vránai perjele, 1352—77-ig pedig a Jánoslovagok magyar- és tótországi, rendi tartományának fejedelme. Nagy szolgálatokat tett a Dalmátország visszaszerzéséért folytatott háborúban, s az 1358-iki velencei béke megtartásáért a magyar király részéről ő volt az egyik kezes. I. Lajos királyunknak kedves embere lévén, attól rendje számára sok kedvezményt nyert.

Cornutin, az anyarozs hatóanyaga. L. *Ergotoxin.*

Cornutus (latin, *szarvas*), logikai műszó, szarvas okoskodás értelmében (l. *Dilemma*). Az egyetemeken C.-nak nevezték az újonnan fölvett deákot, akinek bakszarvakkal ellátott kalapot kellett viselni.

Cornutus, *Lucius Annaeus*, római filozófus a sztoikus iskolából, Leptisben, Afrikában született a keresztény időszámítás első századában. Nero Gyaros szigetre száműzte, ahol meghalt. Tanítványaihoz tartozott Lucanus és Persius, kinek ötödik szatirája neki van ajánlva s aki, midőn meghalt, ráhagyta könyvtárát. Görög művet írt az istenek természetéről, mely Phurnutus neve alatt több kiadást ért. A népszerű mitológiát allegorikus módon magyarázza benne. Ujabban Osann adta ki (Göttingen 1844).

Cornwall (ejtsd: kornval), 1. county Anglia délnyugati végében, az Atlanti-oceán és La Manche-csatorna közt. A grófság itt két félszigeten végződik; a szárazföld felől pedig Devon grófság határolja, amelytől a Tamar folyó választja el. Területe: 3513 km², lakóinak száma: (1911) 328,131. A partokat számos kikötő teszi szaggatottá. Dombvidék. A folyók kicsinyek; legnagyobb a Tamar. Az éghajlat aránylag nagyon szelid és egyenletes; a föld azonban nem termékeny. Bányatermékei: ón, réz, ólom, ezüst-antimonércek, kaolin. A lakosságon a kelta tipus még ma is észrevehető. Fővárosa Bodmin. C.-hoz tartoznak a Scilly-szigetek is. — 2. *C., város* Ontario tartományban, Kanadában, a St.-Lawrence északi partján, a Long Soult nevű zuhatag alatt, (1901) 6704 lak., élénk gabona- és lisztkereskedéssel.

Cornwall-gép, l. *Gőzgép*.

Cornwallis, sziget a Csendes-oceánban, l. *Johnston.*

Cornwallis (ejtsd: kornuallisz), 1. *Charles Mann*, C. marquis és utóbb gróf, lord Brome, angol tábornok, szül. 1738 dec. 31. Londonban, megh. Ghazipurban 1805 okt. 5. 1763-ban ezredes lett és az alsóház tagja, atyja halála után pedig a felsőházba lépett. Az északamerikai háború elején elfoglalta Philadelphiát és Camden mellett megverte Gates tábornokot (1780); de 1781 okt. 19. Washington Yorktown-nál oly ügyesen bekerítette, hogy C. 8000 emberével együtt magát megadni kényszerült. 1786-ban mint főkormányzót Indiába küldték, hol 1791. Tipu Sahib szultánt legyőzte. 1798-ban Irország alkirályává neveztetvén ki, elnyomta az irek felkelését és megszalasztotta a Humbert tábornok vezérlete alatt kikötött franciákat. 1801-ben aláírta az amiensi békét. 1805-ben újra India főkormányzója lett. V. ö. Correspondence of Lord C. (kiadta Ross, London 1859. 3 köt. 2. kiadás).

2. *C., William Mann*, gróf, angol tengernagy, az előbbinek öccse, szül. 1744 febr. 25., megh. 1819 jún. 5. Hosszabb ideig harcolt (1765) a franciákkal; hol a csatornában, hol Jamaikán. 1781 óta pedig a keletindiai francia birtokokat hódította meg sorra. 1793-ban legyőzte a francia hajórajt az indiai vizeken, 1799. tengernaggyá nevezték ki; azután a csatornában állomásozó hajórajt vezényelte egészen az amiensi béke megkötéséig (1802).

Cornwallit (ásv.), sötétzöld rézarzenát (Cornwallból): $5\,CuO.As_2O_5.3\,H_2O$.

Cornwall-kazán, belső fűtésű nagy vízterületü gőzkazán, mely egy kb. 6—7 m. hosszú és 1·3—2·0 m. átmérőjű hengerből áll, belsejében egy vagy két 0·8 m. átmérőjű s az egész kazánon végighúzódó fűtőcsővel bír. Ezekben a fűtőcsövekben helyezkedik el a szén felvételére való rostély, tűzpest és a hamutér. A rostélyon elégett

fűtőanyagból fejlődött meleg gázok a csövön végighúzódva, melegségük nagy részét átadják a fűtőcsövet körülfolyó víznek, azután a kazán alsó részén alkotott falazott csatornákon a külső kazán lemezét érintve, visszahúzódnak és midőn melegségüket teljesen leadták, a fűtőcsatornán keresztül a kéménybe és onnan magasra emelkedve a szabadba ömlenek.

Coro v. *Santa Ana de Coro,* város Falcon venezuelai államban, 2 km.-nyire a C.-i öböltől, síkságon, forró és egészségtelen vidéken, mintegy 9500 lak. (közöttük sok indiánus és mesztic). A C.-i kikötő, Vela de C., leginkább Curaçao szigettel űz kereskedelmet. 1527-ben alapították a spanyolok. Mig a spanyol gyarmathatalom székhelye volt, nagyon fölvirágzott, de midőn Caracast tették fővárossá, aláhanyatlott.

Coroa, régebben 5000, újabban 10,000 rei értékű pénz Portugáliában = 48 K.

Coroados (sp.) a. m. nyírott koronás, gyüjtőnév, főleg a ges (l. o.) ágból származó puri törzsek jelölésére tonsuraszerüen kinyírt hajuk (coroa) miatt. E viseletnek hódolt braziliai népek javarésze már kihalt. Utódaik elszórtan St. Lorenzo és Cayapo partvidékein laknak, mint vadászok és földmívelők.

Corocoro, város La Paz boliviai departamentóban, 4070 m. magasban, a Desaguadero felé hajló fensikon, 9000 lak., réz- és ezüstbányákkal.

Corolla (lat.) a. m. koszorucska, a növénytanban a. m. *párta* (l. o.).

Corolla personata és *C. ringens* (növ.), l. *Ajak.*

Corollarium (lat.), a logikában oly tétel, mely valamely előbbiből közvetetlenül, tehát minden további bizonyítás nélkül következik. A geometriában és filozófiában használatos műszó. A rómaiaknál arany vagy ezüst koszorúcska (corolla), melyet a fizetésen fölül ajándékba adtak jó szinésznek stb.

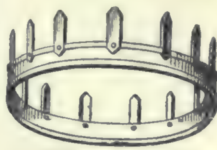
Corolliflorae (növ.), *De Candolle* rendszerében a forrtszirmuak nagyobb csoportja, amelyeknek rendesen nagy és könnyen szembetünő szirma a magház alatt ered. Porzójuk rendesen a párta (corolla) csövének belsejéhez nőtt.

Coromandel-lakk, sajátságos faja a lakkmunkáknak, melynél a fekete alapba a díszítmények rajza be van vésve, s aztán különböző szinüre festve. Bútorok díszítésére szolgál és valószinüleg a Coromandel partvidék valamelyik városából, Madraszból vagy Pondicseriből került Európába.

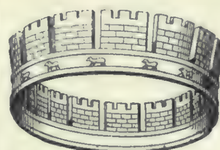
Corona (lat.) a. m. koszorú, az ókori római hadsereg tagjainak adott érdemjel. Volt *C. civica (1. ábra),* aranyból készített tölgylevélkoszorú, melyet annak adtak, aki római polgár életét mentette meg; e koszorúra ki is vésették az «ob civem servatum» (polgárnak megmentéseért) féle felirást; a kitüntetett e C.-t ünnepélyek alkalmával viselte, megjelenésekor a nép felkelt s az illető a szenátorok mellett foglalt helyet. Aki elsőnek nyomult az ellenség táborába vagy sáncára, az *C. castrensis*-t v. *C. vallarist (2. ábra),* aki az első volt ellenséges várfal megmászásakor, az arany C. *muralis*-t *(3. ábra),* aki ellenséges hajót elfoglalók közül az első volt az ellenséges hajó fedélzetén, az C. *navalis*-t kapott. C. *rostrata*-t *(4. ábra)* — több hajóorral díszített C.-t — csakis Varro kapott Pompejustól és Agrippa Augustus császártól. Az ellenségtől körülzárt római tábor v. város felmentőjének, a felmentett helyiségen nőtt fűből készített C. *graminea* v. *obsidionalist* adták *(5. ábra),* s ezt a rómaiak a legnagyobb kitüntetésnek tekintették, amit katonának adni lehetett. A győzedelmes hadjárat után triumfusra méltónak

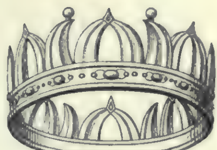
1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

nyilvánított vezér arany babérlevelekből kötött C. *triumphalist* viselt *(6. ábra),* míg az ovációra érdemesnek talált vezér C. *ovalist* tett a fejére. Az ókori rómaiak azt a céltáblát is C.-nak nevezték, amelyre az íjászok *célba* lőttek. — C. *az építészetben* a klasszikus stílusok koszorúpárkányát jelenti. — *C.* l. még *Korona*; a Nap C.-ját l. *Nap*; a zenében l. *Nyugvójel.*

Corona australis (lat.), *déli korona,* csillagkép az ég déli félgömbjén, 29 szabad szemmel látható csillaggal.

Corona borealis (lat.), *északi korona,* csillagkép az ég északi félgömbjén, 31 szabad szemmel látható csillaggal.

Coronadit (ásv.), finom rostos vaskos tömeg, külsőleg igen hasonlít a barnakőre, fekete fémfényű (Mn,Pb) Mn_3O_7. Clifton (Arizona).

Coronado, *Carolina,* spanyol költőnő, szül. Almendralejoban (Badajoz) 1820., megh. 1911 elején. Költői tehetségéről már a 15 éves korában írt: A la palma c. ódája tanuskodott, melynek révén a madridi irodalmi körökbe juthatott. Egyéb lirikus költeményeit, melyek a különböző madridi lapokban jelentek meg, a közönség és az írók

egyaránt nagy tetszéssel fogadták. Összegyüjtve e költemények Poesias címen jelentek meg. Irt még C. egy vigjátékot: El Cuadro de la Esperanza és egy történeti drámát: Alfonso IV de Aragon. Ezeken kivül több regény és novella: Paquita, La Luz del Tajo, Adoracion, Jarilla, Sigea, La Rueda de desgracia, útirajz: Del Tajo al Rheno és irodalmi értekezés jelent meg tőle.

Corona medullaris (növ.), l. *Bélöv.*

Coronariae (növ.), *Endlicher* rendszerének egy osztálya, melybe *Liliomféléket* sorolt.

Coronation-sziget, délsarkvidéki sziget 60° 50′ déli sz. és 45° 50′ ny. h. alatt. Hossza 60 km, magassága 1600 m. A South Orkney szigetcsoporthoz tartozik.

Coronatus-rétegek (geol.), Amm. coronatus Qu. után elnevezve a középső jurában fordulnak elő, l. *Jura.*

Corona Veneris (lat.), vöröses vagy barnás, koronányi foltok és papulák, melyek sziflis folyamán a homlokon, halántékon, a hajas fejbőrszélen szoktak fellépni, és összefolyva koszorúszerüen övezik a fejet. Könnyen gyógyítható jelenségek; hasonló alakok más betegségeknél is előfordulnak.

Corone corone *L.* (állat), fekete varju. L. *Varjú.*

Coronel, kikötőváros Concepción chilei provinciában, az Arauco-öbölnél, (1902) 5959 lak., a közeli kőszénbányák fő exportáló helye.

Coronella (állat), nálunk is közönséges, nem mérges kigyónem. L. *Sikló-félék.*

Coronelli, *Marco Vincenzio,* olasz történet- és földrajziró, szül. Velencében 1650., megh. u. o. 1718-ban. Papi pályára lépett és 52 éves korában a minoriták generálisa lett. XIV. Lajos udvarába hívta a tudós főpapot, kit nagy ég- és földgömbök készítésével bizott meg, melyeket jelenleg Párisban a nemzeti könyvtárban őriznek. Utóbb a földrajz tanára lett szülővárosában. Ő alapította az ottani Argonauta akadémiát s valami négyszáz térképet hagyott hátra (magyarázó jegyzetekkel). Egyéb művei közül megemlítendők: Storia veneta dall' anno 421 al 1504 (3 köt.); Roma antica e moderna (1716) és a Bibliotheca universalis sacro-profana című 28 kötetes enciklopédiai munka, melyből azonban csak 7 köt. jelent meg nyomtatásban.

Coroner (ang.), a legrégibb angol közhivatalnokok egyike; így nevezik, mert leginkább oly ügyekkel foglalkozik, melyek közvetlenül a koronát érdeklik. Minden grófságban (county) a földbirtokosok közül élethossziglanra választatnak. A C. hivatali teendői részint biróságiak (judicial), részint közigazgatásiak (ministerial), biróságiak leginkább erőszakos vagy rögtönös halálesetekben megindítandó nyomozás, esküdtek közreműködésével. Ezenkívül a C. hatásköréhez tartozik a hajótörés és kincstalálás esetében teljesítendő nyomozás.

Coronilla *L.* (növ.), a Papilionatae (Pillangósviráguak) génusza; 20 faja Észak- és Közép-Európában, az egész Földközi-tenger környékén, a Kanári-szigeteken, különösen pedig Nyugat-Ázsiában elterjedt fű v. cserje. Levelük páratlanul szárnyas, viráguk sárga, ritkán piros v. fehér s hosszú nyelű, levélhónalji ernyőben áll. Európában, Elő-Ázsiában nagyon közönséges a *C. varia* L. Tarka virága 10—20-ával gömbölyded ernyővé egyesül; vitorlája rózsaszínű, a többi szirma fehér, a csónak csúcsa biborszínű. Napos lejtőkön, vetésekben, utak szélén terem. A *C. emerus* L. 1—2 m. csinos cserje, az Illyr és Mediterrán flórakerületben honos, dísznek máshol is ültetik.

Coronini, község, l. *Koronini.*

Coronini-Cronberg, osztrák grófi család, mely 1548. kapta a lovagi, 1687. a grófi méltóságot. Jelenleg 3 ágban virágzik: a *cronbergi, tolmeini* és *sankt-peteri* ágban. Említendők:

1. *C., Franz*, gróf, osztrák politikus, fia C. Johann Baptist gróf táborszernagynak (l. *C. 2.*), aki Ferenc József császárt és királyt nevelte, szül. 1833 nov. 18., megh. 1901 aug. 25. Görzben. Ő és gf. Taaffe együtt nevelkedtek Ferenc József királlyal. 1850-ben egy dragonyos ezredbe lépett, kitünt a königgrätzi csatában és mint ezredes vonult 1867. nyugalomba. Görzben telepedett le, s 1870. tartományi főnök és a tartománygyülés tagja lett, 1871. pedig a birodalmi gyülésbe választották. 1879-ben a képviselőház elnökévé választották, állásáról azonban 1881. lemondott és a Reichsrathban egy a kormányt támogató középpártot, a Coronini-klubot szervezte. 1897 óta az urakházának volt tagja.

2. *C., Johann*, gr., osztrák táborszernagy, Magyarország hadi parancsnoka, szül. Görzben 1794 nov. 16., megh. u. o. 1880 júl. 26. Mint hidásztiszt 1814-ben a francia háboruban Olaszországban szolgált és 1824-ben a modenai seregbe lépett át. Onnét visszatérve 1836-ban Ferenc József főhercegnek lett második nevelője. Az 1848. olasz háborúban ismét aktiv részt vett, midőn a Tirolba átvezető szorosok őrizete volt reá bízva. A béke után hadi s polgári kormányzója lett az újonnan alakított, Magyarország földéből kiszakított szerb vajdaságnak és a bánságnak. A nagy keleti háború idején ő volt a török határon felállított figyelő hadtestnek parancsnoka, és annak élén megszállotta a dunai fejedelemségeket, melyekből azonban a párisi béke után, 1856-ban ki kellett vonulnia. Mint táborszernagy 1859—66-ig horvát bán volt, 1860. pedig Pestre jött hadi parancsnoknak.

Coro pieno a. m. teljes kar, vagyis nem csupán férfi vagy női (ill. gyermeki) hangok, hanem mind együtt: szoprán, alt, tenor, basszus. — Orgonán C. a mellékregiszterek (mixtura, cornett, cymbalum stb.) összekötése.

Corossol (növ.), l. *Cachiman* és *Cimetalma.*

Corot (ejtsd: koró), *Camille,* francia festő, szül. Párisban 1796 júl. 17., megh. u. o. 1875 febr. 22. Egyike a XIX. sz.-i francia festészet nagy mestereinek. Az ú. n. barbizoni festők köréhez tartozik, de épúgy, mint a csoport többi vezető tagja, teljesen különálló, sajátos művészi egyéniség. Nagyszámú festményeinek túlnyomó része rendszerint igen egyszerű motivumokból szerkesztett tájkép (l. a *képmellékletet),* melyek nem annyira a valóságot utánozzák, mint a művész költői elmerengését, természetimádatát tükrözik. Ezért írták róla bírálói: «ce que Corot peignait, c'était moins la nature que l'amour qu'il avait pour elle» (amit C. festett, az nem annyira a természet, mint a sze-

Corot cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

COROT CAMILLE: TÁJKÉP
(LEVER-GYŰJTEMÉNY)

relem, amelyet az iránt érzett). Az ő tájképei a szó szoros értelmében vett hangulatképek. Hol erdő, hol mező, benépesítve muzsikáló, táncoló nimfákkal vagy egyszerű földmíves emberekkel, — de semmi sem határozott, világosan körülhatárolt formában, éles színellentétekkel, hanem minden ezüstösszürke vagy aranyosbarna tónusú fényködbe burkolva. C. festményeivel a francia közönség csak lassan barátkozott meg. Sokan szemére hányták a mesternek, hogy képei elhamarkodottak, vázlatszerüek és rosszul, felületesen megrajzoltak. Ez az állítás némely művére nézve tényleg megállja a helyét, de akik ezt C.-ra általában vonatkoztatták, azok félreértették a művész tulajdonképeni szándékát és valószinüleg nem ismerték alakos festményeit és szintanulmányait, amelyek a legbiztosabb rajztudásról, az emberi és természeti formák tökéletes ismeretéről tesznek tanuságot. A vagyonos szülőktől származó művész festészeti tanulmányait Michallon és V. Bertin oktatása mellett kezdte meg. 1825-ben Olaszországba ment s onnét küldött be először képet az 1827-iki párisi Salonba: Le pont de Narni. 1828-ban hazajött, később még ismételten fölkereste az olasz félszigetet, de 1844 óta már állandóan otthon maradt és szünet nélkül megjelenik képeivel a Salon kiállításain. Festői stilusának kialakulása 1850-re tehető. Festményeiért a mult század közepén még alig adtak egy-két ezer frankot, ám értékük azóta szinte hihetetlen összegekig emelkedett, így pl. a Lutz-gyüjteményből származó Garda-tóért 1902-ben 231,000 frankot fizettek. Képeit, melyekből úgyszólván minden nyilvános francia műgyüjteménynek jutott egy-két darab, igen hosszadalmas volna névszerint felsorolni. A rézkarcolással és az ú. n. *verre bichromaté*-ra vagyis vegyileg preparált üvegre való rajzolással is nagy sikerrel foglalkozott. Az utóbbi művei közül néhány lap a Szépművészeti Muzeum grafikai gyüjteményében is megvan. V. ö. *Dumesnil*, C., souvenirs intimes (Paris 1875); *Rousseau*, Camille C. (u. o.); *Roger-Milès*, C. (u. o. 1891); *Hamel*, C. et son oeuvre (u. o. 1905); *Moreau-Nélaton*, Histoire de C. et de ses oeuvres (u. o. 1905); *Meier-Graefe*, C. und Courbet (Leipzig 1905); *Gensel*, C. und Troyon, (Bielefeld u. Leipzig 1906); *Delteil*, C. (Paris 1910).

Coroza, l. *Carocha.*

Corozál, város Colombiában, 240 km.-nyire Cartagenától, 8000 lakossal, nagy marhatenyésztéssel. Itt készítik az ország legjobb gyapotkelméjét.

Corpora (lat.) a. m. testek, a *corpus* (l. o.) többesszáma. — *C. aliena* v. *peregrina* (orv.), l. *Idegen testek.* — *C. amylacea* v. *C. amyloidea* a. m. *amiloid testek* (l. o.).

Corporale (lat.), négyszögű, összehajtható vászonterítő, melyen — az oltárkövön szétterítve – a Szt. mise alatt az átváltozástól áldozásig az oltári szentség nyugszik. Jelképezi azokat a gyolcs-ruhákat, melyekbe az Üdvözítő a keresztről levételkor takarva volt. Gyakorlati jelentősége az, hogy az oltári szentségről leváló részecskék szét ne szóródjanak. — Kis alakú C. a betegek ellátásánál használatos. — Az összehajtott C.-n áll a monstrantia és a ciborium.

Corporalis res, testi tárgy a *dolog*, a személyt kivéve mind az az anyag, amely hatalmunk alá vethető része a külvilágnak, s térben úgy van határolva, hogy környezetétől megkülönböztethető. *Res incorporales*, testetlen jogtárgyak az anyagtalan javak, pl. név, hitel, szerzői jog.

Corpora oryzoidea (lat.), rizstestek. Az izületek és inhüvelyek idült, főleg gümős gyuladásakor az izzadmányból képződő, rizsszemekre emlékeztető testecskék, amelyek egynemű áttünő hyalinos anyagból állanak s szabadon úsznak az izületi nedvben. L. *Izületi gyuladás.*

Corporatio (lat.) a. m. testület.

Corps (franc., ejtsd: kor), test, testület. — *C. de ballet*, szinházi táncosok testülete. — *C. de bataille*, harcra fejlődött seregrésznek derékhada. — *C. de garde*, őrség. — *C. de logis*, várkastélynak lakásra szolgáló épülete. — *C. de place*, a vár főgátja által bekerített terület. — *C. diplomatique*, valamely kormánynál tartózkodó követek és követségi személyzetek összesége. — *C. francs*, szabad csapatok. — *C. législatif*, törvényhozó testület. — *C.*, hadseregünkben a. m. hadtest; *C.-commando* a. m. hadtestparancsnokság.

Corpus (lat., többesszámban *corpora*), test, testület, innen *in corpore*, testületileg. — Az orvostanban *C. callosum* a. m. kérges test, az agyvelő két féltekéjét összekötő, harántul fekvő rostköteg, l. *Agyvelő.* — *C. ciliare* a. m. sugártest, l. *Szem.* — *C. vitreum* a. m. üvegtest, l. *Szem.* — A nyomdászatban *C.* (garmond) betünem; így neveztetik, mivel ezelőtt a C. juris-t ezzel nyomták. L. még *Corps.*

Corpus adiposum, l. *Zsírtest.*

Corpus Catholicorum és **Corpus Evangelicorum** (lat.), a katolikus és evangélikus vallást követő német birodalmi rendeknek szabad egyesülésén alapuló külön szervezetek, amelyek azon célból létesültek, hogy az illető vallásfelekezetet megillető jogok fenntartása és épségben maradása felett ügyeljenek.

Corpus Christi (lat.) a. m. Krisztus teste, Urnapja, az az ünnep, melyen az Oltári szentséget mennyezet alatt körülhordozzák s a négy világtájnak megfelelően négy oltárnál az egész világ elé állítják imádás végett. Ünnepe a pünkösd nyolcadát követő csütörtökön.

Corpus Christi, Nueces county székhelye Texas északamerikai államban, a C.-öböl nyugati partján a Nueces torkolata közelében, (1900) 4703 lak., bőr- és gyapjukereskedéssel. A C.-öblöt homokzátonyok és szigetek választják el a nyilt tengertől.

Corpuscula (lat., *corpusculum*, testecske többesszáma), 1. így nevezték régebben a nyitva termők archegoniumát. — 2. *C.*, Thomson szerint a negativ elektrón tömege; mintegy 1700-szor kisebb, mint a hidrogénatóm tömege.

Corpuscularis elemek a. m. alakos elemek valamely testi váladékban levő szilárd, v. félszilárd alakkal biró alkatrészek; pl. a vérben a vértestek, vérsejtek.

Corpus delicti (lat.) a. m. bűnjel.

Corpus doctrinae (lat.), főként a lutheránus egyházban oly tan- és hitvallási iratok összesége, melyek a szigorúbb lutheri és az enyhébb

melanchthoni hitpártok között előállott versengések megszüntetése céljából állíttatván egybe, a német lutheránus állami egyházakban 1560 óta mint a hit- és tanélet normái szerepeltek. A *református egyházban* a genfi Corpus et syntagma fidei 1612 c. gyüjtemény nyert itt-amott C.-hoz hasonló jelentőséget.

Corpus Evangelicorum, l. *Corpus Catholicorum.*

Corpus inscriptionum, l. *Föliratok.*

Corpus juris canonici, a legisták nyelvhasználatának megfelelőleg a kanonisták által a Corpus juris civilishez hasonlóan használt kifejezés valamely lezárt kánonjogi gyüjtemény jelzésére. Már a XII. sz.-ban Gratian dekrétumát, később a glosszátorok által recipiált jogkönyveket nevezték így. XIII. Gergely 1850 júl. 1. «Cum pro munere» konstituciójában hivatalos C.-nak nevezi a törvénykönyvek, törvénygyüjtemények s jogkönyveknek azt a gyüjteményét, amelynek hivatalos római kiadását ő adta ki s amely gyüjteményt s változó tartalmú kiadásait értjük azóta általában e kifejezés alatt. E gyüjtemény állandó részei: Gratian dekrétuma; IX. Gergely Dekretalesei; a Liber Sextus; V. Kelemen Konstituciói, a Clementinák (l. *Clementinae)*; Extravagantes Joannis XXII és az Extravagantes Communes. A különböző kiadásokban található eltérő tartalmú részek közül említhetők: a különböző indexek; rokonsági és sógorsági fokokat feltüntető családfák; Lancelotti Pál Institutiones juris canonici-ja, Petrus Matthaeus Liber septimusa. A C. kiadásai közül említhetők az 1499—1505 között megjelent párisi; a Correctores romani által elkészített 1582. évi hivatalos római kiadás; Böhmer kiadása 1747.; Richter kiadása 1839. s Friedberg kiadása Lipcse 1879—81. A C. a maga egészében nem bír törvényerővel, csak a Gregoriana, a Liber Sextus s a Clementinák lévén törvénykönyvek, illetőleg hiteles törvénygyüjtemények. A C.-t a protestáns egyházra nézve is subsidiarius jogforrásnak tekintik. Tartalmát tekintve, a későbbi egyházi s világi jogfejlődés — így nálunk — sok részében derogált a C. kötelező jogszabályainak.

Corpus juris civilis, a glosszátorok, vagyis a bolognai egyetemi tanárok Kálmán és IV. Béla királyaink idejében a justinianusi törvényeket (instituciók, digeszták, kódex, novellák) egységes egésznek, egységes testnek, corpus jurisnak nevezték s öt kötetbe (volumen) foglalták. A három első kötetben vannak a digeszták (vetus, infortiatum, novum), a negyedik kötet a kódex kilenc első könyve. Az ötödik kötet neve volumen parvum, benne vannak az instituciók, a kódex három utolsó könyve (tres libri) és a novellák kilenc kollációban. Hugolinus ide csatolta a lombard hűbérjogot, később oda csatolták I. és II. Frigyes császár némely rendeleteit. Első nyomtatott kiadása a velencei (1476). Corpus iuris cím alatt először Dionysius Gothofredus (1549). Becses kiadás újabban a Mommsen-féle.

Corpus juris Hungarici (lat.). A magyar törvények hivatalos gyüjteménye. A XVI. sz. közepén magánosok kezdték összegyüjteni és lemásolni a különböző királyok alatt hozott régibb és újabb törvényeket. A magánosok által készített kézirati gyüjtemények közül legnevezetesebb az Ilosvay István egri préposté, amely 1544 táján keletkezett, ez a gyüjtemény magva a C.-nak. Ezt használta fel Sámboky János, híres magyar humanista (latinosan: Sambucus), midőn Bonfinius magyar történeti munkáját kiadva, ahhoz függelékül először adott ki összegyüjtött magyar törvényeket. A magyar törvényeknek önálló, első kiadását az Ilosvay-féle kézirat alapján annak a kibővítésével Mosóczi Zakariás és Telegdy Miklós püspökök készítették el és adták ki 1584. Ennek a törvénygyüjteménynek második ú. n. bécsi kiegészített kiadása 1628. jelent meg, még pedig úgy, hogy a Verbőczy Hármaskönyvvel (l. o.), amelyet szintén felvett a törvények közé, kezdődik. A későbbi kiadások közül fontos Szentiványi Márton kiadása (1696), amely először használja a Corpus Juris Civilis és Canonici (l. o.) mintájára a Corpus Juris elnevezést. Mária Terézia 1743. a Jézus-társaságnak adta a C. kizárólagos kiadási jogát, mely azután a rend eltörlésével az egyetemre szállott. A magánúton készült törvénygyüjteményt tehát a százados gyakorlat hatása alatt hivatalos jelleggel ruházták fel. Ilyen, már királyi kiváltság alapján készült kiadás a Szegedi Jánosé (1751), amely azért fontos, mert tőle származik a törvényeknek cikkekre (articuli) és szakaszokra (§§) való felosztása. A régi Corpus Juris-nak utolsó, 1848 előtti kiadása az 1844—1846-iki budai. A törvények nyelve egész az 1832—36-iki országgyűlésig a latin; az 1832—1836-iki törvényeké hasábosan latin és magyar; az 1840-ből valók és a későbbiek csak magyar nyelven hozattak. A régi Corpus Juris kiadásaiba a törvényeken kívül az egyes kiadók belefoglaltak oda nem tartozó anyagot is, ezek a törvénygyüjtemény ú. n. toldalékai (ilyenek pl. Kitonich Directio Methodica c. munkája, ugyancsak Kitonichnak a Hármaskönyv ellenkező vagy kétes helyeit magyarázó munkája; a régi, azaz római jogi, egyházi és hazai jogszabályok; különféle esküminták, névsorok stb.). A Corpus Juris úgy lett egységes egésszé, amint századokon át használták, a törvények nem mind és nem is eredeti hiteles alakjukban, hanem azzal a szöveggel mentek át a közhasználatba, amelyben a kiadók őket a feledéstől megmentették: a régi Corpus Juris zárt testet (Corpus Juris clausum) alkot. A Corpus Juris a százados gyakorlat, a szokásjog által jutott önálló erőhöz. Ezért a később felfedezett törvényeket a Corpus Jurisba belefoglalni nem lehetett. Kovachich Márton György és fia József Miklós elévülhetetlen érdemeket szereztek a magyar törvényhozás történetének felderítése körül, munkálkodásuk azonban a Corpus Juris kiadására nézve, bár egyébként tudományos, jogtörténeti szempontból bármily értékes is, csak annyiban volt hatással, hogy az 1844—46-iki kiadásból a toldalékok kihagyattak és a törvények tárgymutatóját ők készítették. A régi Corpus Juris Szent István törvényeitől kezdődőleg az 1848. hozott törvényekig terjed. Az 1848 után hozott törvények gyüjteménye, az Országos Törvénytár szintén viseli a Corpus Juris nevét; hivatalos jellegű, mint a régi, sőt amint az 1848 előtti jog-

Correggio cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

CORREGGIO: MADONNA SZENTEK TÁRSASÁGÁBAN (IL GIORNO
(PARMA PINACOTECA)

életben csak kiváltság útján nyerhette valaki a jogot a törvények gyüjteményének kiadására, úgy ma is a Törvénytár kiadása az állam kizárólagos joga (1880. LIII. t.-c. 1. §). A puszta törvényszöveget magánosok csak hivatalos felhatalmazással adhatják ki, tudományos v. gyakorlati magyarázatokkal ellátott törvénygyüjteményt bárki is közzétehet. (Ilyenek pl. a Magyar törvények Grill-féle kiadása, a Térfi szerkesztette Közigazgatási törvények gyüjteménye, a Dárday-féle Igazságügyi és Közigazgatási Törvénytár, a Codex Hungaricus stb.) A régi Corpus Jurisnak legújabb kiadása az ú. n. millenniumi emlékkiadás (Márkus D. szerkesztésében Nagy Gy., Kolozsvári S., Óvári K., Tóth L., Csiky K. közreműködésével 1899-ben). Szent István, Szent László és Kálmán törvényeinek idézése a király nevével, a törvény számával és a fejezet kitételével történik, a többi törvényeknél elég az esztendő és a cikk megjelölése; némely törvénynél szükséges kitenni az országgyűlésnek a helyét is pl. 1518 tolnai vagy bácsi. Az 1608. törvényeknél kor. e. (koronázás előtt) vagy kor. u.-i megjelölés is szükséges; ha az országgyűlés több évig tartott, megkezdésének és befejezésének évszáma törtalakban egybevonandó, pl. 1790/91. V. ö. *Illés* J., Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története (Budapest 1910).

Corpus luteum (lat.), a sárgatest, l. *Hószám*.

Corpus separatum (lat.), l. *Fiume*.

Corr., növénynevek mellett *Correa de Serra* J. F. (szül. Serpában Portugáliában 1751 jún. 5., megh. Caldasban 1823 szept. 11.) diplomata és botanikus nevének rövidítése. Műve: On the fructification on the submersen Algae 1796.

Corral, Valdivia (l. o.) kikötője.

Corrales (sp.) a. m. udvarok, a spanyol szinházak neve, amíg nagy épületek udvarát használták ily célra.

Corrales, szigetcsoport a Nicaragua-tóban (l. o.).

Corrasio (geol.), l. *Korrázió*.

Corr. corr. impr., nyomdai műkifejezés, rövidítése ennek: correctis corrigendis imprimatur, azaz: kijavítván a kijavítandókat, nyomtatható.

Correa *Sm.* (növ.), a Rutaceae család génusza; 6 faja Ausztráliában honos. Molyhos cserjék v. kis fák, tojásdad v. hosszúkás, átellenes nyeles levelekkel, meglehetős nagy fehér, zöld, sárga v. vörös virágokkal, ezeknek szirma forrt. A *C. speciosa* Ait. 2 m. magas szép cserje, melyet a *C. alba* Andr.-val együtt sok változatban kultiválnak.

Correa de Serra, l. *Corr.*

Correalitas (lat.), adóstársi viszony, melyben több adós (rei stipulandi) áll úgy, hogy mindenik ugyanazzal az egész osztatlan szolgáltatással tartozik, de az csak egyszer teljesítendő. A hitelezők (correi credendi) közt is lehet C. úgy, hogy a kötelem egész tartalmát bármelyik hitelező társ behajthatja, de az csak egyszer hajtható be. A C. a felek megegyezésén alapul.

Correctio (lat.) a. m. javítás; C. a retorikában *visszavétel* (l. o.); *C. fraterna*, a harmadik böjthét keddje.

Correctionalisatio (lat.), l. *Korrekcionalizáció*.

Corrector, l. *Korrektor*.

Correctores Romani (lat.), bíbornokok és szaktudósokból álló az a bizottság, amelyet V. Pius pápa 1566. létesített a Gratián dekretuma hiteles szövegének megállapítása végett.

Corregens, l. *Kormánytárs*.

Correggio (ejtsd: korredzso), város Reggio Emilia olasz tartományban, a Póhoz vezető csatorna mellett, (1901) 14,437 lak., szülővárosa a C. néven ismeretes Allegri Antonio festőnek.

Correggio (ejtsd. korredzso), tkp. *Antonio Allegri*, olasz festő, szül. vsz. 1494. Correggióban (innen művészi neve), megh. 1534 márc. 5. u. o. Késői forrásoknak első tanítóira vonatkozó jelentései megbizhatatlanok. Ezek szerint szülővárosában az Antonio Bartolotti, Modenában Francesco Bianchi-Ferrari, s végül Bolognában Francesco Francia tanítványa lett volna. Valószinübb, hogy nagybátyja, Lorenzo Allegri, közepes correggiói festő irányította első lépéseit. Fejlődésére döntő befolyást gyakorolt Mantovába menetele (1511), ahol Mantegna, Costa és Dosso hatása alá került. Első ismert műveinek, így a firenzei Uffizibeli Madonnának (zenélő angyalokkal) és a drezdai képtárban őrzött ú. n. Madonna del S. Francescónak elrendezése Mantegnára, formavilága Costára, színezése Dossora vezethető vissza. Egyénisége teljes erővel csak Parmában bontakozik ki, ahol kevés megszakítással 1518—30-ig működött s legjelentékenyebb műveit alkotta. 1518-ban a S. Paolo zárdában az apátnő szobáját díszítette a Diana-mitoszból vett jelenetekkel; 1520—24-ig a S. Giovanni Evangelista templomban dolgozott, a kupolában Krisztus mennybemenetelét ábrázolva; 1526—30-ig pedig a székesegyház hatalmas nyolcszögű kupolájára Mária mennybevitelét festette. Ez időben számos oltárképet is készített, melyek nagy része ma a pármai képtárban van, mint a Madonna della Scodella, a Madonna del S. Girolamo, másképp Il Giorno (l. *a képmellékletet*), Krisztus sírbatétele, S. Placidio, S. Flavia, Eutichio és Vittorino vértanuhalála. E korszakába tartozik a Szoptató Madonna, melynek eredetije Rómában Torlonia hercegnél, több ismétlésének egyike a budapesti Szépművészeti Muzeumban van. 1530 végén visszatért szülővárosába s ott maradt élete végéig, mitológiai tárgyú képeket festve a mantuai herceg számára, amilyenek Danae a római Borghese-képtárban, Léda a hattyuval a berlini Kaiser Friedrich-Museumban, Jupiter és Io s Ganymedes a bécsi udvari képtárban, stb. A C. formáit kecses báj jellemzi, kifejezése lirai az ellágyulásig, amit drámai tárgyú műveibe is belecsempész. Alakjait ködös fényhomályba (chiaroscuro) burkolja, s csudás festőiséggel kezelt meleg színeit aranysárga tónusba foglalja. A Leonardo da Vincitól előkészített festői chiaroscuro kifejlesztésével, s kivált kupola-festményein hatalmas lendületü mozdulatok és merész rövidülések alkalmazásával a barok festészet egyik megindítójává lesz. Bár közvetlen tanítványa kevés volt, egyénisége az olasz s első sorban a felsőolaszországi festészet sorsába döntőleg folyt be. V. ö. *Pungileoni*, Memorie istoriche di Ant. Allegri detto il C. (3 köt., Parma 1817—21); Jul. *Meyer*, C. (Leipzig 1871); C. *Ricci*, Ant. Allegri da C. (Lon-

don és Berlin 1896); H. *Thode*, C. (Bielefeld 1898); G. *Gronau*, C. (Stuttgart 1907).

Corregidor (sp.; portug. *corregedor)*, Spanyolországban az új községi szervezet életbelépte előtt a király által kinevezett igazságszolgáltatási s közigazgatási hivatalnok. — Portugáliában a C. tisztán közigazgatási hivatalnok birói hatáskör nélkül.

Correlatio (lat.), kölcsönös viszony, melyben egyik tárgy v. fogalom a másikat föltételezi. — A szervezet részeinek kölcsönhatása, mely abban nyilvánul, hogy a test valamely szervének megváltozása más szervek megváltozását is maga után vonja.

Correlativus (lat.) a. m. kölcsönös viszonyban álló.

Correlatum (lat.), oly dolog vagy fogalom, mely egy másikkal oly viszonyban áll, hogy egyik a másik nélkül nem képzelhető.

Corrente (ol.) tánc, l. *Courante.*

Correnti, *Cesare*, olasz államférfiú, szül. Milanóban 1815 jún. 3., megh. Rómában 1888 okt. 4. Már mint ifjú részt vett azon összeesküvésekben, melyek Olaszország felszabadítását célozták, szintúgy az 1848-iki fölkelésben; ennek elfojtása után Piemontba menekült, ahol szóval, mint hirlapíró, költő s mint parlamenti tag Olaszország egysége és szabadsága érdekében küzdött. 1867. és 1869–1872-ig olasz közoktatásügyi miniszter volt. Behozta az általános iskolai látogatási kényszert. 1886 óta a szenátus tagja volt. Művei: L'Austria e la Lombardia (1845); La fede di un giovane; Le dieci giornati di Brescia; Nipoto del Vesta verde; Scritti scelti (4 köt., 1891—94). V. ö. *Massarani* T., C. C. (Róma 1890).

Correpetitor, l. *Korrepetálás.*

Correr, *Museo*, képtárat és iparművészeti gyüjteményt tartalmazó muzeum Velencében, a Canale Grande partján, az egykori Fondaco dei Turchiban, alapítója, C. Teodoro (1750—1830) után elnevezve.

Correspondance (franc., ejtsd: korreszpoñdáñsz), levelezés, levélváltás.

Correspondant (franc.), levelező, a nagyobb pénzintézetekben, kereskedőházakban, gyárakban alkalmazott tisztviselő, aki a levelezéseket végzi; egyszersmind vidéki vagy külföldi hírlaptudósító.

Correttori (ol., ejtsd: korrettóri) a. m. helyreigazítók, a velencei köztársaság öt vizsgáló-bírája, kik a doge halála után annak a megvizsgálásával voltak megbízva, hogy megfelelt-e az elhalt doge működése a törvényeknek vagy nem. Ha mulasztást tapasztaltak, pénzbirsággal sujtották a doge örököseit. Megvizsgálták továbbá, vajjon a törvényeket nem kell-e módosítani stb.

Correus (lat.) a. m. bűnrészes; *C. debendi*, adóstárs; *C. credendi*, hitelezőtárs. L. *Correalitas, Egyetemlegesség.*

Corrèze (ejtsd: korréz), 1. folyó a francia C. départementban, mely a Millevaches fensík peremén ered és a Vézère-be ömlik. Hossza 88 km.

2. *C.*, *département* Franciaország DNy.-i részében, északon Haute-Vienne és Creuse, keleten Puy-de-Dôme és Cantal, délen Lot és nyugaton Dordogne département határolják. Területe 5887 km², (1906) 317,430 lak., népsűrűség 1 km²-re 54. C. départementban vannak: Tulle, Ussel, Brive járások és 288 község. Fővárosa: Tulle. C. É.-i részén van a Limousin-hegy és a Millevaches fensik, itt erednek a Vézère, C. és a Triouzonne. Legmagasabb pontja a Mt. Besson csúcsa (984 m.). Főleg mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglakoznak, van több ércbányája, ipara nem virágzó.

Corrib, *Lough*, nagyon szabálytalan alakú tó Connaught ir provincia Mayo és Galway countyjában. Közepén úgy összeszorul, hogy csaknem két tóvá oszlik. Felső részében számtalan sziget van.

Corridas, a bikaviadalok spanyol neve, l. *Bikaviadal.*

Corridor, l. *Folyoso.*

Corrientes, 1. provincia Argentina délamerikai köztársaságban, Chaco, Paraguay, Brazilia, Uruguay és Entre-Rios közt 84,379 km² területtel és (1909) 325,268 lak. Sík, csak DK.-i részében halmos, keskeny vidék, amelyet a Parana és Uruguay számos mellékvize öntöz. É.-i részében sok a laguna. Földje termékeny, de kevésbbé művelik. Az állattenyésztés virágzó. A külkereskedelembe csak fa és állati termékek jutnak. — 2. *C.*, az ugyanily nevű tartomány *fővárosa* Argentinában, a Parana balpartján, 25 km.-nyire a Cerrito sziget alatt, (1909) 23,904 lak., húsbesózókkal és ácsiparral, élénk kereskedéssel. C. jól épült város, amelynek házai körül sok a narancs-, fügeés datolyafa. A paraguayi háborúban mint élelmezési központ és fegyverraktár jelentékeny szerepet játszott. — 3. *C.*, fok Kelet-Afrikában (d. sz. 24°), valószinüleg eddig hatoltak el a középkori arabok hajói.

Corrigenda (lat.), nyomdászati mesterszó, a. m. kijavítandó. L. *Corr. corr. impr.* és *Korrektura.*

Corriger la fortune (franc., ejtsd: korizsé la fortün) a. m. «a szerencsét megjavítani», átvitt értelemben hamisan játszani.

Corroborantia (lat.) a. m. erősítőszerek.

Corroboratio (lat., korroboráció), a. m. megerősítés; a test megerősítése edzéssel, a lábbadozó szervezeté gyógyszerekkel, erősítő életmóddal; nyelvtanilag bizonyos kifejezéseknek erősebb jelentésű kifejezésekkel való helyettesítése, a bizonyításnak döntőbb bizonyítékkal való megerősítése.

Corrodentia *(corrosiva* lat.), a. m. maró-, étetőszer; *corrosio*, marás, étetés.

Corrodentia (állat), a szárnyas ősrovarok *(Archiptera)* rendjének egyik alrendje. Legismertebb képviselői a termeszek (l. o.). L. *Szárnyas ősrovarok.*

Corrodi, 1. *Arnold*, svájci festő, szül. Rómában 1846., megh. 1874. Genreképei közül különösen a Szerelmes pár gondolában (baseli muzeum) és a Szerelmi vallomás (zürichi muzeum) tűnik ki; a legnagyobb sikert azonban történeti jeleneteket ábrázoló patetikus képeivel aratta, melyek reprodukciókban világszerte elterjedtek. Ilyenek: Szt. Pál Félix helytartó előtt; Titus császár bevonulása Rómába; Catilina összeesküvése; Marino Faliero elitélése.

2. *C.*, *August*, svájci író, szül. Zürichben 1826 febr. 27., megh. u. o. 1885 aug. 16. Rajztanár volt

Winterthurban. Legismertebbek svájci nyelvjárásban írt humoros munkái: Lieder (1853); De Herr Professer, idyll (1872); De Herr Vikari (1858); Der Sang vom Aerger (1881); Ein Buch ohne Titel (1855); továbbá vigjátékok: De Ritchnecht (1873); Die Maler (1875); Wie d'Warret würkt (1884). Fordított Burnsból is svájci nyelvjárásban (1870).

3. *C., Hermann,* festő, C. 1. bátyja, szül. Rómában 1844., megh. 1905 jan. 29. Párisban tanult. Keleten utazott, élete nagy részét Rómában töltötte. Többnyire olaszországi és keleti tájképei széles, dekorativ hatásuak.

4. *C., Salomon,* festő, C. 1. és 3. atyja, szül. Zürichben 1810., megh. 1892 júl. 4. Fiatalon Rómába ment és itt letelepedve a történeti irányú német tájképfestők hatása alatt festette vízfestményeit, melyek többnyire római és velencei látképeket ábrázolnak.

Corrosio, l. *Corrodentia* és *Korrozió.*

Corrosio anatomica (lat.), az a boncolástani művi eljárás, amely gyantás anyagoknak v. felolvasztott fémkeverékeknek (cinn, ólom stb.) a vérerekbe, mirigyekbe, v. más üreges szervekbe való befecskendezésében áll, aztán a megmerevedés után a szervek lerothasztás céljából vízbe v. valamely savba pl. sósavba tétetnek, amely a lágyrészeket lemarja, minekutána a befecskendezett üregrendszerek kiöntvénye marad meg. Ezen eljárást Hyrtl emelte nagy tökélyre; erre vonatkozó munkájának címe: Die Corrosionsanatomie etc.

Corrosiv a. m. szublimát, Hydrargyrum bichloratum, Mercurichlorid, l. *Szublimát.*

Corrosiva (lat.), l. *Corrodentia.*

Corruptio, l. *Korrupció.*

Corry, város Erie countyban, Pennsylvania északamerikai államban, a C.-tó közelében, (1900) 5369 lak., fakereskedéssel és iparral.

Corsaire (franc.) a. m. kalózhajó (l. o.).

Corselet (franc., ejtsd: korszlé) a. m. könnyű mellvért.

Corsham (ejtsd: kórszem), város Wilt angol grófságban, Chippenhamtól DNy.-ra, (1901) 7664 lak. Mellette fekszik *C. Court,* Methuen lord nyaralója, melyben szép képtár van.

Corsica, sziget, l. *Korzika.*

Corsicana, Navarro county székhelye Texas északamerikai államban, Dallastól D.-re, (1900) 9313 lak., élénk kereskedéssel és fejlődő iparral.

Corsini, előkelő firenzei patricius-család. Az egyháznak a család egy pápát adott, *Lorenzót: XII. Kelemen* (1730—40), aki a C.-családot hercegi rangra emelte. Felemlítendők: 1. *C. Andrea,* fiesolei püspök (1302—73); VIII. Orbán 1629. szentté avatta. — 2. *C., Gherardo,* 1342. Firenzében gonfaloniere di giustizia (legfelsőbb biró). — 3. *C., Tommaso,* don (1767—1856), 1809—14. tagja a római szenátusnak; 1845-ben szenátor, 1848. az ideiglenes kormány, s 1851. az apostoli kamara tanácsosa. — 4. *C., Neri, don* (1771—1845); a direktórium alatt Párisban Toscana képviselője, a bécsi kongresszuson Toscana követe. III. Ferdinand és II. Lipót alatt államtitkár, 1844. miniszterelnök. — 5. *C., Andrea,* casiglianói *herceg,* don Tommaso fia (1804—1868, 1849—1856. toscanai külügyminiszter. — 6. *C., Neri, don,* lajaticoi *marchese* (1805—59), Livorno kormányzója; 1848. alkotmányos külügy- s hadügyi miniszter lett. 1859-ben az ideiglenes kormány tagja. Négy fia közül a legidősebb *C. Tommaso,* sismanói herceg, szül. 1835 febr. 28., a család feje, firenzei polgármester és szenátor. V. ö. *Passerini,* Genealogia et storia della famiglia C. (1858).

Corsit (geol.), l. *Korzit.*

Corso (ol., ejtsd: korszó) a. m. futás. Olaszországban a lovak versenyfutása (lovas nélkül); továbbá díszes fogatokon lassú átvonulás valamely város főutcáin, mint pl. a karnevál alkalmával, mely szokásnak Olaszország csaknem minden városában egy-egy utca köszöni a nevét; legismertebb a római C. Ugynevezett tavaszi vagy *virág-C.*-t rendeznek most a fővárosok nyilvános kerteiben, Budapesten 1893. először a hírlapirók rendeztek ilyet a tűzkárosultak javára; azóta többször kísérleteztek vele, de nálunk nem sikerült meghonosítani.

Corssen, *Wilhelm,* német nyelvtudós, szül. Brémában 1820 jan. 20., megh. Lichterfeldeben 1875 jún. 18. Berlinben tanult, 1846. tanár Schulpfortában, 1866. visszavonult a Berlin melletti Lichterfeldébe. A latin nyelv kiváló kutatója. Fő műve: Über Aussprache, Vokalismus und Betonung der latein. Sprache (Leipzig 1858., 1868—1870., 2 köt.); Kritische Beiträge zur lateinischen Formenlehre (u. o. 1863) és hozzá Nachträge (1866); Über die Sprache der Etrusker (u. o. 1874—1875., 2 köt.) c. művében ki akarta mutatni az etruszk nyelvnek az itáliai nyelvcsaládhoz tartozását.

Corswarem, l. *Looz-Corswarem.*

Cort, 1. *Cornelis,* hollandi rézmetsző, szül. Hoornban 1530., megh. 1578. Eleinte Antwerpenben Cock Hieronymus műkiadó számára dolgozott, azután Velencébe ment, ahol Tizian több festményének sokszorosításával bízta meg, végre Rómában telepedett le és sok metszetet készített Rafael, Michelangelo, Barocci, a Zuccariak, Floris Frans, Spranger Bartholomaeus és mások festményei után. Tanítványai közé tartozott állítólag Carracci Agostino is.

2. *C., Frans de,* flamand költő, szül. Antwerpenben 1834 jún. 21., megh. Brüsszelben 1878 jan. 18. Vidám és pajkos költeményei ép oly népszerüek, mint mélyérzésű, a nyugodt otthon és családi kör boldogságát utolérhetetlen kedvességgel zengő énekei. Költeményeinek gyüjteményei: Liederen (Antwerpen 1857—59); Zing-Zang (Bruxelles 1866); Liederen (Groningen 1868); lefordította Burns szebb dalait (Bruxelles 1862); 1861-től kezdve szerkesztette a De Toekomst c. lapot.

Cort., orvosi recepteken *Cortex* (l. o.) rövidítése.

Cortan *(cuartan),* 1. régi olajmérték, Barcelonában = 4·128 l., Buenos Ayresben 7·125 l.; — 2. régi gabonamérték Barcelonában 5·793 l.; — 3. régi bormérték = 7·536 l., másutt 8·665 l.

Cortanovci, adók. Szerém vm. ópazuai j.-ban, (1900) 1073 horvát-szerb lak., vasútállomás, u. p. és u. t. Beška.

Corte (ejtsd: kort), Corse francia dép. járási székhelye, Korzika sziget belsejében, a Tavignano és Restonica összefolyásánál, az Ajaccióba vezető vasút mellett, (1906) 4839 lak., makaroni- és posztógyárral, cserépedény-készítéssel, szőllőtermeléssel, márványbányával. A várost a régi kormányzói palota, a Vincentello d'Istria által épített (XV. sz.) erősség, Paoli, Arrighi és Bonaparte József szobrai ékesítik. 1761—69-ig Paoli alatt a sziget fővárosa volt.

Corte (ol.), jogi értelemben bíróság megjelölése, mint a latin curia, a francia cour, az angol court stb., pl. *C. d'apello,* fölebbezési bíróság; *C. di cassazione,* semmitőszék, *C. dei conti,* számvevőszék.

Cortège (franc.) a. m. kiséret, díszkiséret.

Cortemaggiore (ejtsd: kortemaddzsóre), község Piacenza olasz tartományban, az Arda partján, (1901) 4706 lak., a Pallavicini-család mauzoleumával és a minorita templomban Pordenone freskóival.

Cortenuova, falu Bergamo olasz tartományban, a Serio partján, (1901) 1160 lak., ismeretes azon győzelemről, amelyet II. Frigyes 1237 nov. 27-én a lombard városok hadain kivívott.

Cortes (sp., *corte* a. m. udvar többes száma), Spanyolországban és Portugáliában a képviselőház neve.

Cortese, *Jacopo,* francia festő, l. *Courtois.*

Cortex (lat.) a. m. kéreg. Az anatomiában az agyvelő szürkeállományát jelölik meg vele, l. *Agyvelő.* — *C. aurantiorum,* l. *Citrus.* — *C. canellaealbae,* l. *Winterana.* — *C. chinae,* l. *Kinafa.* — *C. cinnamomi,* l. *Cinnamomum.* — *C. dicypellii seu caryophillatus,* l. *Dicypellium.* — *C. fedegozo,* l. *Cassia.* — *C. (rhamni) frangulae,* l. *Benge.* — *C. Geoffroyae,* l. *Andira.* — *C. malabathri,* l. *Cinnamomum.* — *C. mezerei,* l. *Daphne.* — *C. salicis,* l. *Füz.* — *C. Sebipira,* l. *Bowdichia.* — *C. simarubae,* l. *Simaruba.* — *C. Winteranus spurius* és *verus,* l. *Drimys.* — *C. xanthoxyli,* l. *Xanthoxylum.*

Cortex margosae (növ.), az *Azadirachta indica* A. Juss. (Meliaceae) nevű, Kelet-Indiában (Cejlon és Jáva szigetén is) elterjedt fa keserű, összehúzó kérge, mely láz elleni orvosság. E fának magvai a keserű *nim-* vagy *margosa*-olajat szolgáltatják, mely szintén orvosság s más, technikai tekintetben is jelentékeny.

Cortez, kikötő, l. *Puerto Cortez.*

Cortez, *Hernando,* Mexikó meghódítója, szül. Medellinben, Estremadurában 1485., megh. Sevilla mellett Castilleja de la Cuestában 1547 dec. 2. 1504-ben Nyugat-Indiába hajózott. 1511-ben Velasquez kormányzóval Cuba-szigetre ment és ott annak titkárává lett. Velasquez, miután kétszer sikertelenül próbált Mexikóba behatolni, C.-t bízta meg tervének végrehajtásával, aki 1519 febr.-ban 11 hajóval és 670 emberrel előbb Tabasco városát vette be rohammal, majd tovább vitorlázván, 1519 ápr. 21. Veracruz táján kötött ki, ahol a benszülöttek barátságosan fogadták, de Mexikó királya, Montezuma, nagybecsű ajándékokkal igyekezett őt távozásra birni, amelyek még inkább fölizgatták C. kincsvágyát. Hogy kiséröit is maradásra késztesse, felégette hajóit és aztán Mexikó felé vonult, ahol Montezuma őt nov. 8. fogadta és egy palotába szállásolta be, ahol C. ágyúit is fölállította. Néhány spanyol katona meggyilkoltatásának hirére nov. 17. elfogatta a királyt és kegyetlenül bánt vele. Névleg azonban tovább engedte uralkodni és utóvégre arra kényszerítette, hogy ismerje el I. (V.) Károly császár, spanyol király fönhatóságát és évi adó fizetésére kötelezze magát. Annak hirére, hogy a féltékeny Velasquez csapatokat indított az ő elfogatására, C. 1520 máj.-ban maroknyi haddal azok ellen indult és meglepetéssel el is fogta őket; a diadal után pedig visszasietett a fővárosba, ahol a spanyoloktól kirabolt lakosság fegyvert ragadván, C.-t és embereit ostrom alá fogta. Montezuma megöletése után C. 1520 jún. 30. rettenetes éjjeli harc közt menekülni volt kénytelen. Óriási veszteségek árán érte el júl. 8. a hű Tloscalát, ahonnan új segédhadakkal megerősbödve, újra Mexikó ellen indult. Bevette Tezcucót s a tóparti városokat, azután 1521 ápr. 28. Mexikó ellen intézett rohamot. Véres harcok után csak júl. 27. sikerült a romba döntött városba jutnia, mire Guatimozin királyt és főnökeit kivégeztette. C. azután csakhamar az egész országot elfoglalta és I. Károly őt «Új-Spanyolország» fővezérének és főkormányzójának nevezte ki. C. fölépíttette a fővárost és az országot rendezte. Nemsokára azonban a Velasquez-párt új vádakat emelt ellene Károlynál és mikor ez 1526. vizsgálóbirákat küldött Mexikóba, C. önként Spanyolországba ment. A király ezután mint fővezért és alkirályt többé nem alkalmazta. Az elkeseredett C. erre mint magánember tért vissza Mexikóba és nagy fáradalmak után 1536. Kalifornia félszigetét fedezte föl. Azután visszatért Spanyolországba, de ott hidegen fogadták, követeléseire nem hallgattak és végre testben, lélekben megtörve, falusi magányba vonult. Mexikóban temették el; de holtteste 1823. eltünt. C. fiának, *don Martinónak* címei és birtokai utóbb a nápolyi Monteleone hercegi családra szálltak. V. ö. *Prescott,* Geschichte der Eroberung von Mexiko; *Folsow,* The dispatches of Hernando C. (New York 1843); *Helps,* Life of Hern. C. (London 1871, 2 köt.); *Castillo Bernal Diaz,* Cortez kiséröje írta meg Mexikó meghódítását. L. tov. *Solis* művét: Hist. di conquista de Mexico. Magyarra ford. *Brózik* K.; *Winsor* és *Bancroft* műve: Narrative and critical history of Amerika.

Corthum, kék csemegeszőllőfajta, mely nevét C. német szőllőmívelő után nyerte; fürtje középnagy, laza; bogyója gömbölyű, középnagy, sötétkék, fehéren harmatolt. Igen édes, leves, korán érő.

Corti, *Luigi,* gróf, olasz államférfi, szül. 1823 okt. 24., megh. Rómában 1888 febr. 19. Előbb Piemontot, 1870 óta Itáliát szolgálta külföldi udvaroknál. 1878-ban külügyminiszter volt. A berlini kongresszuson képviselte Itáliát.

Corticalis, valaminek a kérgét alkotó, valaminek a szélén, v. a kérgében lévő testnek, vagy állománynak megjelölésére szolgál; pl. substantia C. a. m. kéregállomány, stb.

Corticelli, olasz festő, l. *Pordenone.*

Corti-féle szerv, a hallás szervének perifériás része, a belső fülben van elhelyezve, a csigában, l. *Hallószerv.*

Cortin *(cuartin)*, régi kataloniai bormérték = 1/2 cortan, Malorka szigetén = 20·28 l.

Cortina (ol.), a szinpadi függöny régi elnevezése.

Cortina d'Ampezzo, l. *Ampezzo.*

Cortland, az ugyanily nevű county főhelye New York államban, gyáriparral, (1900) 9014 lak.

Cortlandtit (ásv.), amfiból-peridotit, lényegében amfibolból és olivinből áll. Előfordul Schriesheimnél az Odenwaldban és sokféle változatban (járulékos ásványokkal) a Hudson-folyó mentén New Yorkban.

Cortona, város Arezzo olasz tartományban a Val di Chiana fölötti magaslaton, püspöki székhely, (1901) 29,343 lak., szőllő- és olajfaültetvényekkel, közelében szép márványt szolgáltató bányákkal. A szűk és kanyargó utcákból álló város körfalai meglehetős épségben vannak, úgyszintén régi erőssége is. Hat szép temploma közül székesegyházát Luca Signorelli festményei, úgyszintén a San Domenicot is több értékes kép teszi kiválóvá. Régiségei közül a Bacchus-templom és a mozaikkal ékesített fürdő romjai a jelentékenyebbek. Az 1726. alapított Accademia etruscaban etruszk régiségeket őriznek. C. a 12 etruszk város egyik legkiválóbbika volt; a rómaiak Crotoná-nak hívták. A XI. sz.-ban a barbárok által összerombolt város újra fölvirágzott. A Casale-család birtokából a nápolyi királynak, 1142. pedig a firenzeieknek birtokába került.

Cortona, *Pietro (Berrettini) da*, olasz festő és építész, szül. Cortonában 1596 nov. 1., megh. 1669 máj. 16. Comodi Andreának volt tanítványa és kezdettől fogva, először a római Palazzo Barberiniban, majd a firenzei Palazzo Pittiben (1640 kör.), továbbá a római Chiesa Nuovában, S. Carlo al Corso templomban, a Palazzo Pamfiliban rendkívül pompás, fejlett barok művészetü díszt alkotott, sokszor megkapó együttes hatásban olvasztva össze a festményeket és stukkóműveket a termek és templomok falain, de különösen mennyezetein. A C. által kifejlesztett díszítési mód a barok művészetben uralkodóvá vált. A rendkívül termékeny művész festményeinek értéke dekorativ hatásukban rejlik; egyes függő képei, oltárképei fölületesek, modorosak. Építészeti művei közül a legkiválóbbak a római S. Martino e Luca templom, a C. halála után befejezett Sta Maria in Via Lata templom, de főleg a Sta Maria della Pace templomnak erős távlati hatásra számított híres homlokzata. Bernini és Borromini mellett C. a római barok művészet legnagyobb mestere.

Coruna (cseh) a. m. korona, ország: *C. česka*, a cseh birodalom.

Coruña (ejtsd: korunya), 1. Spanyolország legészaknyugatibb tartománya, Galiciában, az Atlanti-oceán, Lugo és Pontevedra tartományok közt, 7902 km² területtel, (1910) 657,281 lak. A majdnem egészen hegyekkel borított tartomány partjai nagyon szaggatottak. Az alacsony hegyek közt a legmagasabb a Cabo de Serpe (832 m). Az esőben gazdag vidéken bő, de rövid folyócskák vannak; köztük a legnagyobbak a Sor, a Nera, Jubia és az Ulla. Az éghajlat Spanyolország egyéb részeihez képest hűvös és esős. A földmívelés és állattenyésztés virágzó; sok szarvasmarhát visz ki, különösen Angolországba. A halászat is sok embert foglalkoztat. Vas-, rézérceit és szenét alig bányásszák. A legismeretesebb ásványvízforrása az Arteijó és Carballo (29—36°). Az ipar főképen a halbesózással, hajóépítéssel, üveggyártással és porcellánkészítéssel, kötélgyártással, vasolvasztással, gépgyártással és dohánygyártással foglalkozik. — 2. *C. (La C.)*, az ugyanily nevű tartomány *fővárosa*, az El Orzán és La Bahai öböl között kinyúló földnyelven, az Atlanti oceán partján, vasút mellett, (1910) 45,650 lak., a városon kívül fekvő nagy dohánygyárral (a La Pallozával), és egy nagy üveggyárral. C. elsőrangú tengeri erősség, 5 erőssége közül a legnagyobbak a San Antón és a Sta Cruz. Ujabb része, a Pescaderia alacsony félszigeten fekszik. Legkiválóbb épületei: a Santiago székesegyház a XII. sz.-ból, a Santa Maria del Campo, a katonai épületek és a börtön. A teljesen biztos kikötőnek igen élénk a forgalma, különösen Angliával, ahová főképen élő állatokat szállítanak. A kikötő világító tornya, a 23 m. magas Hercules-torony, állítólag a karthagóiak idejéből való; Trajanus idejében Caius Severus Lupus javította ki. C. a rómaiak Brigantiuma, a középkorban Caronium nevet viselt, 1588. II. Fülöp itt gyüjtötte össze a győzhetetlen armadát.

Corundellit (ásv.), azonos a margarittal (l. o.).

Corundophilit, l. *Korundofilit.*

Corundum, l. *Korund.*

Corvée (franc.), elnevezés alatt az osztrák-magyar hadtengerészetben azon szolgálati viszony értetik, melyben minden fedélzeti őr- és ügyeleti szolgálatban volt személy ennek végezte után még a végzett szolgálat tartamára van. A C. szolgálatbeliek felváltójuk esetleges pótlására, némelyek a hajón kívül teljesítendő szolgálatokra is hivatvák. Pl. befutó hadihajók üdvözlésére a C. tiszt küldetik ki.

Corvey, l. *Korvey.*

Corvidae (állat), az éneklő madarakhoz tartozó madárcsalád. L. *Varju-félék.*

Corvin, *Toldy* Ferenc (l. o.) írói álneve.

Corvina, l. *Korvinák.*

Corvina (állat), l. *Hollóhal.*

Corviniello. Igy nevezik a galvanoplasztikai úton készített berakott munkát, feltalálója, *Corvin* után. A gyártás jogát *J. P. Kayser et Sohn* crefeldi gyáros szerezte meg. A bevonandó fémlapra aszfaltlakkal ráragasztják a gyöngyházból, kőből, porcellánból, teknősbékacsontból, fémből v. más efféléből készített díszítményt és az alapfémnek azt a részét, hová fémet ejteni nem akarnak, beolajozzák: a betétdarabok bevonandó részeit pedig grafitporral beporozzák, vagy metallizálják, hogy vezetővé váljanak. Ha az így elkészített tárgyat a fürdőbe függesztjük, a galvánáram a fürdő fémjét a begrafitozott vagy metallizált részekre és a fémlap olajtól mentes részeire rakja le, úgy hogy a fém a nem fémmel teljesen összeforrt egészet alkot. Ily úton ma már asztallapokat, könyvtáblákat, bútorrészleteket, tálakat és egyéb használati és luxuscikkeket készítenek.

Corvinus (lat.), a Hunyadi-család mellékneve, a címerében levő hollótól (corvus). Mátyás királyt is többször említik Corvin Mátyás, vagy Hollós

Mátyás néven. Általánosan e nevet azonban csak Corvin János használta (l. *Korvin*). — *C.* mellékneve Valerius Maximus *Messala*-nak (l. o.).

Corvinus, *Jakob*, álnév, l. *Raabe* Wilhelm.

Corvin-Wiersbitzki, *Otto Julius Bernhard von*, német író, szül. Gumbinnenben 1812 okt. 12., megh. Wiesbadenben 1886 márc. 2. Eleinte katonai pályán működött, csak később adta magát az irodalomra. 1841-ben Lipcsében egy kemotipiai intézet igazgatója volt, s mint ilyen találta fel a *Corviniello*-t (l. o.). 1848-ban egyik vezére volt a badeni forradalomnak, miért hat évi fogságot szenvedett Bruchsalban. 1861-től kezdve az északamerikai harctérről írt tudósításokat az augsburgi Allg. Zeitungnak, 1870—71-ig pedig a francia-német háborúból a Neue Freie Presse-nek. Munkái: Herzog Karl u. die Revolution in Braunschweig (1832); Abriss der Geschichte der Niederlande (1841); Historische Denkmale des christl. Fanatismus (1845); Geschichte der Aurora von Königsmark (1847); Illustrierte Weltgeschichte (1844, 1888); Erinnerungen aus meinem Leben (1861); Die goldene Legende (1875); Aus dem Zellengefängniss, Briefe 1848—1856 (1884); 1848—1871, Geschichte der Neuzeit (1882).

Corvus *corax L.* (állat), l. *Holló*. — *C. cornix* L. a. m. *Corone cornix* (L.) szürke varju. L. *Varju*. — *C. frugilegus* L. (a. m. *Trypanocorax frugilegus* [Linné]), vetési varju. L. *Varju*. — *C. monedula* L. (a. m. *Lycus monedula* [L.]), közönséges csóka. L. *Csóka*.

Corvus (lat.), *holló*, csillagkép az ég déli félgömbjén, 26 szabad szemmel látható csillaggal, köztük három másodrendű.

Corydalin (növ.), l. *Corydalis*.

Corydalis *DC.* (növ., *keltike)*, a Papaveraceae (Mákfélék) család génusza; 90 faja nagyrészt Közép- és Északkelet-Ázsiában, továbbá a Földközi-tenger mellékén és Közép-Európában él. Füvek v. kórós növények. Viráguk 4 szirmú, az egyik szirom sarkantyus, virágzatuk fürt, termésük becőszerű, levelük többször hármas. Nálunk erdőkben, gyepükön gyakori: *C. cava* Schweigg. et Körte (odvas keltike). Gumója üres, murvája tojásalakú, épszélű. A *C. solida* Sw. (ujjas keltike) gumója tömör, murvája ujjasan hasadt, különben hasonlít az előbbihez. Hegy- és dombvidéken, erdős cserjés helyeken nő. Az előbbi faj gumója és a *C. fabacea* Pers. gyökere *corydalin* tartalmával, mely csípős, kristályosodó, el nem párolgó alkaloida ($C_{18}H_{19}NO_4$), officinális. Néhány C.-faj kerti virág.

Coryfin, *aethylglykolsavmethylester*, színtelen, alig szagos folyadék. Vízben alig, szeszben és éterben bőségesen oldódik. A bőrön, illetőleg a nyálkahártyán menthol keletkezése közben lassan elbomlik, miért is fejfájásnál, náthánál stb., úgyszintén viszketést megszüntető és antiszepszises hatású gyógyszerül használják.

Coryllis (állat), l. *Papagály-félék*.

Corylopsis *Sieb. et Zucc.* (növ.), a Hamamelidaceae család génusza; 6 faja közül 4 Japánban honos; a *C. spicata* Sieb. et Zucc. Kiangsziban és Nagazaki hegyvidékén, a *C. himalayana* Griff. Butánban és a Khasiahegységben. E két utóbbit Európában mint korán virító cserjét ültetik. Viráguk színe és illata olyan, mint a kankaliné és levélhónalji csüngő füzérré egyesül, mely lombfakadáskor jelenik meg. A viráguk alját előlevél takarja, a füzér alján pedig több meddő, színes murvalevél áll.

Corylus *L.* (növ.), l. *Mogyorófa*.

Corymbus (növ.), l. *Sátor*.

Corypha *L.* (növ.), a pálmák génusza; 6 faja Kelet-Indiában, Ceylonon és a Szunda-szigeteken honos. Magas törzsű fák, tetejükön gyönyörű levélkoronával, mely hatalmas legyezőalakú, tövises nyelű levelekből áll. E fölé, egyszer a növény életében, óriási virágzati torzsa emelkedik, melyen a bugaszerű virágzati ágak helyezkednek el egymás fölött, a virág apró, fehér v. zöldes és kétivarú. Törzsük egy silányabb fajta szágót szolgáltat, levelüket megfonják. A *C. umbraculifera* L., *(tallipotfa)* Ceylon szigetén és a Malabár parton, egyike a leghasznosabb pálmáknak. Gyökerének és torzsájának leve orvosság, fiatal levele kitünő főzelék, levele egészben ernyőnek, széthasogatva papirosnak alkalmas.

Coryphodon *Owen* (paleont.). A fosszil Amblypodák egyik neme, l. *Ungulata* (őspatások). E nemből kerültek ki az eocénben, kivált Amerikában, a legnagyobb emlősök.

Corythaix *(bóbitásmadár)*, a pizangevő-félék *(Musophagidae)* családjába tartozó madárnem. Legismertebb faja a fehérarcú bóbitásmadár *(C. leucotis* Rüpp.); Abessziniában honos; hossza 45, szárnya 17—18, farka 21—22 cm. hosszú. Állatkertekben gyakori a *nyugatafrikai bóbitásmadár (C. persa)*.

Corytholoma *Den.* (növ.), a Gesneraceae család génusza, melynek 50 faja főkép Dél-Amerikában, s itt is leginkább Braziliában honos. Gumós növények. Levelük átellenes v. 3-as örvökben áll. Viráguk többnyire vörös, gyakran foltos; ilyen virágú pl. a *C. maculatum* (Mart.) Fritsch, melyet gyakran ültetnek.

Coryza, l. *Nátha*. — *C. avium*, l. *Baromfinátha*.

Corzan Avendano *Gábor*, főgimnáziumi igazgató, szül. Szomolnokon, Szepes vmegyében, 1827 aug. 20., megh. 1903 jún. 14. Budapesten. 1850-ben Bécsbe ment a műegyetem hallgatására; itt töltött aztán két évet s u. o. a tanári vizsgálatot 1854. a mennyiségtanból és a természettanból letette. E közben 1853. a kassai főgimnáziumnál lett helyettes és 1855. rendes tanár. 1858-ban Pestre jött a kir. kat. (most V. ker.) főgimnáziumhoz, s 1866. u. o. helyettes és 1867. rendes igazgatóvá neveztetett ki. Az akadémia 1864. választotta levelező taggá. Számos matematikai és természettudományi értekezésen kívül a középiskolák számára matematikai tankönyveket írt és példatárakat szerkesztett; egyéb művei: *A Föld őstörténelme* (1868); *Földünk őstörténelme* (1875); *A mennyiségtan alapelvei* (1880).

Cos., a cosinus rövidítése, l. *Trigonometriai számok*.

Cosa (ol.) a. m. dolog. A középkori algebrában az ismeretlen mennyiségnek a neve. Innen *Regula cosa* (regola della cosa) maga az algebra, *cossista* pedig még a XV., XVI., sőt XVII. sz.-ban is annak a neve, aki algebrával foglalkozik.

Cosa, régi etruszk város a tengerparton a Mons Argentarius mellett, melynek hatalmas városfala még tekintélyes maradványokban látható a mai *Ansedonia* (Ansidonia) mellett. Mint hadászatilag fontos helyet megerősítették, s ezen erődítések poligonális bástyáinak fennálló részei a római épitészet ilynemű legjobb emlékei közé tartoznak.

Cosa, *Juan de la*, spanyol tengerész, szül. Santonában; Kolumbusnak első útján kisérője volt, azután maga tett több utat Amerikába, míg ott 1510. a benszülöttek megölték. A felfedezésekről térképet szerkesztett, a Mapa mundi-t 1500., melyet a madridi tengerészeti muzeumban őriznek. Élete történetét kiadta a Mapa mundi másolatával *Vasano* 1892. Madridban.

Cosack, *Konrad*, német jogtudós, szül. Königsbergben 1855 márc. 12. 1882-ben berlini egyetemi magán-, 1885. rendkívüli tanár lett; 1889. rendes tanár Giessenben, 1893. Br. Freiburgban, 1896. Bonnban. Monográfiáin kívül nagyobb művei: Lehrbuch des Handelsrechts (Stuttgart 1886); Lehrbuch des bürgerlichen Rechts auf der Grundlage des Bürgerlichen Gesetzbuchs für das Deutsche Reich (2 köt. 5 részben, Jena 1897—1900). A Bekker és Fischer által kiadott polgári törvénykönyvtervezethez a dologjogi részt írta meg.

Cosala, Fiuméhoz tartozó alközség, (1900) 3630 lak.; u. p. és u. t. Fiume.

Cosala, bányaváros Sinaloa mexikói államban, Culiacantól délre, 75 km. távolságra, 4000 lak., ezüstbányákkal.

Cosalit *(Bjelkit*, ásv.), ólom, bizmut és kén vegyülete következő összetétellel: $Pb_2Bi_2S_5$. Fajsúlya 6·2—6·33. Mexikó: Cosala a termőhelye. Nálunk Rézbányán előfordul egy tisztátalan válfaja, amelyet Rézbányitnak neveztek.

Coşbuc (ejtsd: kosbuk) *G.*, román költő, szül. Hordón (Beszterce-Naszód vm.) 1866., jelenleg Bukarestben lakik. Költeményei eleinte a nagyszebeni Tribuna c. lapban, később a Convorbiri literare s más folyóiratokban jelentek meg. Fordított Catullusból, Vergiliusból (Aeneis) s Terentiusból (Eunuchus); átültette a Sakuntalát, több részletet a Rig-vedából, a Ramayanából s a Mahábharátából, aztán Lord Byron Mazeppáját. Költeményei közül egy kötetre valót magyarra fordított *Révai* Károly (Budapest 1905, Alexics György előszavával).

Coscile (ejtsd: kosile, a régi *Sybaris)*, Cosenza olasz tartománynak egyik folyója, a Monte Pollinon ered és a Cratiba ömlik, nem messze annak a Tarentói-öbölbe való torkolásától.

Coscinomantia, l. *Szitajóslás.*

Cosec. a. m. cosecans. L. *Trigonometriai számok.*

Coseguina (ejtsd: kozegina), 1158 m., borzalmas tűzhányó Nicaragua középamerikai köztársaságban, a Fonseca félszigeten. Ismeretes 1835-iki nagy kitöréséről, amidőn hamuja 2000 km.-nyire szóródott el a tengeren.

Cosel, 1. *Anna Konstanze*, grófnő, szül. Deppenauban 1680 okt. 17., megh. Stolpen várban 1765 márc. 31-én. 1703-ban Hoymb szász miniszterhez ment férjhez, aki féltékenységből birtokain rejtette el. De midőn egyszer ittas állapotában neje bájait feldicsérte, Ágost választófejedelem rávette, hogy feleségét az udvarba hozza. C. nemsokára elvált a férjétől s Erős Ágoston szeretője lett, aki őt 1707. grófnő rangjára emelte. Miután C. roppantul meggazdagodott, a király kiűzette Drezdából (1716) és Stolpen várba vitette, ahol C. Ágoston halála után is önként megmaradt. Kora egyik legszebb és legkellemesebb asszonya volt. Egy fia és két leánya maradt. Fia, *C. Friedrich* gr. (1712—70) a gárda-hadtest főnöke volt.

2. *C., Charlotte von* (álnéven *Adelheid* v. *Auer)*, német írónő, szül. 1818 jan. 6., mint egy tábornok leánya Berlinben. Munkái: Novellen (1858); Neue Novellen (1860); regények: Modern (1868); Fusstapfen im Sande (1868); Die barmherzige Schwester (1870); Achtzig Stufen hoch (1871); Im Labyrinth der Weltstadt (1879); Luftschlösser (1882) stb.

Coseley, Wolverhampton külvárosa (l. o.).

Cosenza, 1. olasz *tartomány* (1871-ig Calabria citeriore), Potenza, Catanzaro, a Tarantoi-öböl és a Tirreni-tenger közt, 6651 km² területtel, (1910) 495,611 lak., Ny.-i határán az Apenninek D.-i ágai (legmagasabb csúcs a 2271 m. magas Dolcedorme), K.-i részében a Sila húzódik el; közepén a Crati egészségtelen völgye terül el. A Cratin kívül a Coscile, a Savuto Neto és Trionto öntözik. Földje egyes részeiben termékeny; rizst, gabonát, olajat, bort és déligyümölcsöt terem. Az állat-, különösen a juhtenyésztés virágzó. A Sila bányái cint, ólmot és alabástromot szolgáltatnak. — 2. *C.*, az ugyanily nevű olasz tartomány *fővárosa*, a Busento és Crati összefolyásánál, a két folyó mindkét partján, érseki székhely, (1901) 21,545 lak., fayence- és késgyártással, selyem-, bor-, déligyümölcs-, manna- és lenkereskedéssel. A dombon épült, fő utcáját kivéve szűk és kanyargós utcákból álló városban van szép székesegyház, lelencház, pompás igazságügyi palota, két akadémia, szinház és egy allegorikus szabadságszobor. A dombon, amelynek lejtőin a város épült, egy erősség romjai láthatók. C. egykor Bruttiumnak volt fővárosa. Alarik gót király 410. a falai alatt halt meg s a monda szerint a Busento medrében van eltemetve. A várost több izben (1638., 1783., 1870) földrengések pusztították.

Cos Gayon, *Fernando*, spanyol jogtudós és államférfiú, szül. 1825., megh. 1898 dec. 20. Mint belügyminisztériumi hivatalnok, cenzor, az államnyomda vezetője és a hivatalos Gazeta de Madrid-nak szerkesztője működött. 1880-ban pénzügyminiszterré nevezték ki, mely állásában 1881 febr. megmaradt. 1890—93-ig előbb pénz-, majd igazságügyi miniszter volt. Műve: Historia de la administracion publica de España (1850). Több rendbeli monográfiát is írt.

Coshocton, az ugyanily nevű county főhelye Ohio államban, a Muskingum River mellett, vas- és acélművekkel, (1900) 6473 lak.

Cosi fan tutte (ol.) a. m. így tesznek mind (a nők); Mozart egyik operájának címe (a dalmű szövege Lorenzo da Pontetól), amelyet 1790. adtak először Bécsben, később különböző címeken Németországban és Párisban; ma minden szinpadon az eredeti címen szerepel.

Cosihuiriachic *(Santa Rosa de C.)*, város Chihuahua mexikói államban a Bufa de C. lábánál, hajdan virágzó ezüstbányákkal, most csak 3000 lakossal.

Cosimo, *Pietro di (di Lorenzo)*, olasz festő, szül. Firenzében 1462., megh. 1521. Rosselli Cosimónak volt tanítványa és részt vett azoknak a falképeknek elkészítésében, amelyeket mestere a római Sixtus-féle kápolnában festett, de különösen Botticelli és némileg Leonardo da Vinci is hatást gyakorolt fejlődésére. Műveit a mester sajátságos, költői, olykor fantasztikus fölfogása, festői jellege, a tájképi elem nagy szerepe tünteti ki. C. korának legegyénibb érzésű művészei közé tartozik. Festményei közül különösen kiemelendők: Mars és Venus; A pásztorok imádása (Berlin, Frigyes császár muzeum); Angyali üdvözlet (Firenze, Uffizi-képtár); a Perseus és Andromeda történetét ábrázoló színpompás képek (u. o.); Prokris halála (London, National-Galery); Hylas elrablása (London, Benson-féle gyüjtemény); férfi és női képmások (hágai muzeum, chantillyi képtár stb.). V. ö. *Knapp*, Piero di C. (Halle 1899).

Cosimo de Medici, l. *Medici*.

Cosinus, *C. versus*, l. *Trigonometriai számok.*

Cosmaesthesia (gör.), l. *Aesthesia.*

Cosmas, 1. *szent*, vértanú, *Damianus* testvérével együtt Arábiából eredt s mindketten Ciliciának Egea nevű városában mint orvosok működtek. A Dioclietianus-féle üldözés idején hosszú kinzás után lefejeztettek Kr. u. 303. C. és Damianus az orvosok és orvosi fakultások védőszentjei. Emléknapjuk szept. 27.

2. *C., a jeruzsálemi* (Hierosolymitanus), a keleti egyház legjelentékenyebb költője. Damaszkuszi Szt. János fogadott testvére, kivel együtt lépett be a jeruzsálemi Szt. Sabbas kolostorba, s 743. Palesztinában majumai püspök lett.

3. *C., a prágai*, Csehország legrégibb történetírója, szül. 1039 körül, megh. 1125 okt. 21. Arra a korra nézve, amelyben élt és írt, e sokat utazott pap nagy műve, a Chronica Boemorum, gazdag és fontos forrás, egyebek közt Könyves Kálmán királyunkról is mint szemtanú beszél. Legújabb kiadásai a Monumenta Germaniae-ban (Scriptores 9. köt., Hannover 1851) és Fontes rerum Bohemicarum c. vállalatban (Prága 1874, 2. köt.) találhatók.

Cosmas, olasz művész-család Rómában és környékén a XII. század második felétől a XIV. századig; különös mozaik-technikát művelt, melyhez a színes köveket és márványt antik épületek romjai szolgáltatták. Szentélykorlátokat, ambókat, szószékeket és gyertyatartókat díszítettek. Legjobb munkáik VIII. Bonifác idejéből valók (1294—1303). Nevezetesebbek Durandus püspök, Gonsalvo kardinális és Stefano de Surdi síremlékei.

Cosmetica, a test ápolása, a szépség emelése céljából használt szerek és eljárások. L. *Kozmetika.*

Cosmia (állat), az Orthosiidae családba tartozó éjjeli lepkenem. Hazánkban 3 faja *(C. paleacea* Esp., C. abluta Hb. és *C. contusa* Frr.) él.

Cosmos *Cav.* (növ.), a Fészkesek génusza 15—20 fajjal Amerikában. A *C. diversifolius* Otto *(Bidens atrosanguineus* Ortg.) Észak-Amerikában honos.

Cosne (ejtsd: kon), v. régente Condate, j.-i székhely Nièvre francia dép.-ban, a Loire jobbpartján, a Nohain torkolatánál, Orléanstól 94 km. DK.-re, (1906) 8437 lak. Kés- és reszelőgyártással, gyapjufonással, gyapju- és bőrkereskedéssel, malmokkal. Legérdekesebb épülete a Saint Jacques templom (XV. sz.).

Cospoli, Konstantinápoly nevének a Keleten szokásos rövidítése.

Cossa (ejtsd: kossza), 1. *Francesco*, olasz festő, szül. 1435 táján Ferrarában, megh. 1477. Bolognában. Atyjának, Cristoforonak tanítványa volt, művészi fejlődésére legnagyobb befolyást Cosmè Tura gyakorolta. 1470-ben Bolognába költözött. Cosmè Tura és Ercole de' Roberti mellett a ferrarai iskola első korszakának főmestere. Műveit azokéihoz hasonlóan a formák részletes megfigyelése, nyers plasztikai kidolgozása és tompa színezés jellemzi. Dolgozott a ferrarai Palazzo Schiffanoia freskóin. Legnevezetesebb függőképei: Angyali üdvözlet, a drezdai képtárban (fiatalkori műve), az Ősz allegoriája, a berlini Kaiser Friedrich-Museumban és Trónoló Madonna (1474) a bolognai Pinacotecában.

2. *C., Luigi*, olasz nemzetgazdaságtani író, szül. Milanóban 1831 máj. 27., megh. Paviában 1906 máj. 10. 1858-ban a paviai egyetemen a nemzetgazdaságtan tanára lett, később a milanói műegyetemen is adott elő. Művei: Guida allo studio dell' economia politica (3. kiad., Milano 1892); Primi elementi di economia politica (1. köt. Economia sociale, 2. kiad. Milano 1899; 2. köt. Politica economica, 8. kiad. 1888; 3. köt. Scienza delle finanze, 6. kiad. 1893); Saggi di economia politica (u. o. 1878).

3. *C., Pietro*, olasz szinműíró, született Rómában 1830 jan. 24., megh. u. o. 1881 aug. 31. Részt vett az 1859. és 1860-iki olasz háborúban, aztán Dél-Amerikába ment, honnan néhány évi időzés után tért vissza hazájába. Első szinművével (Mario e i Cimbri, Puskin, Beethoven, Sordello) csak mérsékelt sikert aratott, annál nagyobb feltűnést keltett 1871. előadott Nerone artista-ja, mely a hős jellemzésével, valamint Nero korának rendkívül hatásos rajzánál fogva az újabb ol. irodalomnak legkiválóbb történelmi tragédiája, mindamellett hogy nem annyira egységes drámai akcióból, mint inkább frappáns képek sorozatából áll. Hasonló modorban, erősen realisztikus színekkel dolgozta ki Messalina és Cleopatra c. tragédiáit, melyeket egy kevésbbé sikerült vigjáték követett: Plauto ed il suo secolo. Nagy sikere volt erővel teljes I Borgia-jának, valamint Cecilia c. történelmi drámájának és I Napoletani del 1799 c. drámai korrajzának is. Összes művei Torinóban jelentek meg.

Cossard (ejtsd: kosszár), *Jacques*, hirneves francia gyorsíró. Ő írta a legelső francia gyorsírási munkát ily cím alatt: Méthode pour escrire aussi vite qu'on parle (Paris 1651).

Cossidae *Fabr.*, a pikkelyesszárnyuak — lepkék — (Lepidoptera) rendjébe, a fafúrólepkék

(Xylotropha) családjába tartozó lepkenem. Legismertebb faja a *Cossus ligniperda* Fabr. Feje, tora sárgásszürke; szárnyai barnásszürkék, szürkésfehér hullámvonalakkal, azonkívül a mellsőkön harántirányban haladó barnásfekete sávokkal díszítettek, a potroh fehéren gyűrűzött. Jún.-júl.-ban este és éjjel rajzik s a nőstény 150—200-ával csomósan rakja petéit a fák repedéseibe. A kikelő hernyók befurakodnak a fába és azt keresztül-kasul fúrják. Két telelés után nőnek ki teljesen, elérik a 80—90 mm. testhosszat, majd fás részekből gubót készítenek s abban lesznek bábokká; alma-, dió-, nyár-, fűz-, hárs-, kőris-, éger- stb. fában él, sőt a szőllőtő fejében is.

Cossio, helység, l. *Bazas*.

Cossista, l. *Cosa*.

Cossmann (ejtsd: kosszman), *Bernhard*, német gordonka-virtuóz, szül. Dessauban 1822 máj. 17., megh. Majna-Frankfurtban 1910 máj. 7. Kummer Frigyes Ágoston képezte ki 1840. Drezdában, honnan C. még az évben a párisi olasz operához szerződött. Liszt hívására 1850—66-ig Weimarban élt, 1866—70-ig Moszkvában, s hangversenykörút után 1871. a Hoch-féle frankfurti konzervatóriumon tanár. Maga is írt virtuózdarabokat, amellett a kamarazenében is mester volt.

Cosson, *Ernest*, francia botanikus, szül. Párisban 1819 júl. 22., megh. u. o. 1889 dec. 31. 1852—58-ig felkutatta Algéria flóráját,azután alelnöke lett a franciaországi növénytani társaságnak, majd az akadémia tagja. Főbb munkái: Flore descriptique et analytique des environs de Paris (Páris 1845, 2. kiad. 1861); Compendium florae atlanticae (u. o. 1881—87); Illustrationes florae atlanticae (1—7. füzet, u. o. 1883—97).

Cossus volt a neve a régi rómaiaknál egy a tölgyekben élő nagy rovarlárvának (valószinüleg a szarvasbogár lárvájának), melyet csemege gyanánt élveztek. L. még *Farontó pille*.

Cossyrit (ásv.), a háromhajlású amfibolsornak egyik tagja, előfordul a Pantellaria szigeti vulkáni kőzetekben.

Costa, l. *Borda*.

Costa (ejtsd: koszta), 1. *Andrea*, olasz szociálista képviselő, szül. 1851. nov. 30. Imolában, megh. 1910 jan. 19. u. o. Politikai meggyőződése miatt sok üldözést szenvedett, mígnem Imolában polgármesterré, 1882. pedig Ravennában a képviselőházba választották, melynek ő volt első szocialista tagja és rövid ideig alelnöke.

2. *C., Isaak da*, németalföldi költő, szül. Amsterdamban 1798 jan. 14., megh. 1860 ápr. 28. Portugál zsidó családból származott, szülővárosában és Leidenben jogtudományt hallgatott, 1822. kikeresztelkedett és mint a szabad skót templom szemináriumának tanítója és igazgatótársa működött. Költői művei közül kiemelendők: Prometheus (1820); Poezij (2 köt., 1821—22); God met ons, himnusz (1826); Feestliederen (1828); Vijfen-twintig jaren (1840); Wachter, wat is er von den nacht (1848); Hagar en Elisabeth (1852). Több teológiai és históriai művet is írt, így: Bezwaren tegen den geest der eeuw (1823); Israël en de volken (1849) stb. Összes költői műveit Hasebroek adta ki (3 köt., Haarlem 1861—63), leveleit Groen van Prinsterer (Amsterdam 1872—76).

3. *C., Karl*, bécsi humorista, lapszerkesztő, színműíró és egyideig a Józsefvárosi szinház igazgatója, szül. Bécsben 1832 febr. 2., megh. u. o. 1907 okt. 11. Ismeretesebb vígjátékai és bohózatai: Ein Blitzmädel, Ihr Korporal, Leichte Cavallerie (melyhez Suppé írta a zenét), Cis- und Transleithanien, Von Stufe zu Stufe, Bruder Martin stb. Paródiái: Frou-Frou, Fernande, Die Fälle des Clemenceau. Az előbbieket legnagyobbrészt magyarra is lefordították. — Felesége a 60. és 70-es években mint soubrette szerzett hírnevet.

4. *C., Lorenzo*, olasz festő, szül. 1460. Ferrarában, megh. 1535 márc. 5. Mantuában. Cosmè Tura és Ercole Roberti tanítványa volt Ferrarában. 1483-ban Bolognába költözött, ahol stílje a Francesco Francia hatása alatt megváltozott, összefoglalóbbá, líraiabbá lett. Egyideig Franciával közös műhelyt tartott, s részt vett a bolognai mester nagyszámú tanítványának oktatásában. 1507-ben a Bentivoglio-családnak Bolognából való kiűzetése után Mantuába ment, s élete végéig ott működött, mint a Gonzagák udvari festője. Legkiválóbb műveit Bolognában alkotta, így a S. Petronio templom Társas Madonnáját (1492); a S. Giovanni in Monteben Mária koronáztatását (1497); a S. Giacomo Maggiore Bentivoglio kápolnájának (1488) és az Oratorio di S. Cecilia (1506) falképeit. Mantuai korszakának legjelesebb alkotása, Gonzaga Isabella udvarának allegorikus ábrázolása ma a Louvreban van. C. kitünő arcképeket is festett.

5. *C., Michele*, olasz zeneszerző, szül. Nápolyban 1806 febr. 3. (más forrás szerint 1810 febr. 4.), megh. Brightonban 1884 ápr. 29. Zingarelli hívására 1829. Birminghambe, majd Londonba ment, hol végkép letelepedett; itt nagyon megszerették a kitünő karnagyot, ki második dalművével (Don Carlos1884), Eli (1885) és Naman című oratóriumaival mindinkább növelte népszerűségét. Sikerült megalapítania egy második olasz operatársaságot elsőrangú énekesekkel, s az Exeter-csarnokban egy Sacred Harmonic Society vallásias zeneelőadásait; 1846 óta a filharmóniai, majd az udvari hangversenyeket is igazgatta, 1871. a Her Majesty's Theater karnagya. Ő az első zenész, ki angol lovagi rangra emelkedett.

6. *C., Paolo*, olasz író, szül. Ravennában 1771 jún. 13., megh. 1836 dec. 21. Ellensége volt a romantikus iskolának. Kiadta jegyzetekkel Dante Divina Commediáját (Bologna 1819); részt vett a Crusca szótárának reviziójában (1819—20), fordította Anakreon-t, Homerost, Schiller-t; írt novellát, vígjátékot és ékesszólástant. Összes művei (Opere) Bolognában jelentek meg 1826., Firenzében pedig 1829—30.

7. *C., Pietro*, olasz szobrász, szül. 1849. Génuában, megh. 1901 márc. Rómában. Szülővárosa akadémiáján tanult, majd Firenzébe költözött, ahol élete javát töltötte. Számos nagy emlékszobrot készített, így II. Viktor Emánuelét Turin, Mazziniét Génua, Francesco Redi orvosét (megh. 1697) a firenzei Uffizi és Lavalle tábornokét Buenos Ayres számára.

Costa Cabral (ejtsd: koszta kabrál), *Antonio Bernardo da*, tomari gr., portugál államférfiú, szül. Fornos de Algoodresban, 1803 máj. 9., megh. 1889

szept. 1. 1835-ben a cortes tagja lett, hol előbb az ellenzékhez csatlakozott, de hamar az udvari párthoz szegődött. Jutalmul 1838. Lissabon polgári kormányzója, 1839. pedig igazság- és vallásügyi miniszter lett. Ezen állásában, és mint belügyminiszter, a királyi hatalmat korlátlanná akarta tenni és erőszaktól sem riadt vissza. Önkénye, az állami pénzek elpazarlása, a nyomasztó adók oly gyülöletessé tették, hogy több ízben zendülés tört ki ellene és 1846 máj. kénytelen volt külföldre menekülni, de 1847. visszatért, 1849-ben pedig a király megint miniszterré, sőt miniszterelnökké nevezte ki. Ujból tönkre tette Portugália pénzügyét. 1851. Saldanha felkelése megint menekülésre kényszerítette, de 1852. újra visszatért. 1859-től 1861-ig követ volt Braziliában.

Costachi (ejtsd: kosztaki), *Veniamin*, román főpap, szül. 1768., előbb husii püspök, 1796-tól románi püspök, 1803 márc. 18-tól egész 1842 jan. 28-ig metropolita; megh. 1846 dec. 18. 1803-ban alapítja Jasiban a socolai szemináriumot, hogy benne az ország papjainak fiai tanulhassanak. 1809-ben nyomdát állít föl Neamcuban. Sturdza Mihály vajda száműzte a slatinai kolostorba. Művei többnyire egyházi könyvek, melyek egy része kéziratban maradt s a socolai szeminárium könyvtárában találhatók.

Costa de Beauregard (ejtsd: koszta de bóregár), *Charles de*, marquis, francia történetíró, konzervativ politikus és akadémikus, szül. 1835 máj. 24. Lamotte-Servolexben, megh. 1909 febr. 15. Párisban. Számos régi francia család levéltárát kutatta át és több munkát írt a középkori nemességről, valamint Károly Albert piemonti királyról. E munkáit ismerik legjobban, nevezetesen: Le jeunesse du roi Charles Albert és Epilogue d'un règne; Les dernières années du roi Ch. A. Utolsó munkái: Le roman d'un royaliste (1892); Étudé de l'histoire de Napoléon I. (1893) és Masséna (1898).

Costa Rica (sp. *gazdag part)*, középamerikai köztársaság Nicaragua és Panama között. *Területe* mintegy 47,700 km². *Felszine* nagyobbrészt hegyes. A Cordillerák két lánca vonul végig ÉNy.-ról DK.-ig. A Ny.-i lánc (Chiripo Grande 3900 m.) régi eruptivus és kristályos kőzetekből, a K.-i fiatalabb vulkáni kőzetekből épült. Működő vulkánjai: a Poas (2711 m.), Irazu (3414), Turialba (3325 m.). A hegység ÉK.-i lejtője menedékes, DNy. felé azonban, ahol egyközű láncok is húzódnak, meredeken bukik alá. Ehhez képest a partvonal a Csendes-óceán felől erősen tagozott (Elena-, Culebra-, Coronada-, Dulce-öböl), az Atlanti-óceán felől tagozatlan. *Folyói* közül a Rio San Juan (a határfolyó Nicaragua felől) és néhány mellékfolyója, továbbá a Rio Frio és Tempixque részben hajózható.

Éghajlata, kivéve a parti mangrovés mocsarak vidékét, egészséges. A lapályokon forró (évi közép 26°), a hegyek oldalában és a fensíkokon enyhe. San José főváros környékén (1135 m.) örök tavasz virít, évi közép 19·6, dec. 18·7, máj. 20·4°. Az *esőzés* az Atlanti-óceán vidékén állandó, a Csendes-óceán környékén jan.-ápr. száraz. Évi csapadék San Joséban 1754 mm.; júl. 400, febr. 2 mm.

Növényzete és állatvilága. L. *Közép-Amerika.*

Lakossága (1910) 368.780 (1 km²-re 7·8), ebből kb. 3500 indiánus, a többi kevés kivétellel spanyol. A nem C.-i állampolgárok száma (1902) 6289; ebből 831 spanyolországi, 634 a nyugatindiai brit gyarmatokról, 622 olasz, 342 német, 246 angol, 204 északamerikai. A bevándorlás (1909) 8871, kivándorlás 8316. Legsűrűbben lakott vidék a San Joséi fensík és a Rio Grande völgye.

A lakosság **főfoglalkozása** a földmivelés. Legfontosabb termékek: a banána és a kávé. Egyéb termékek: kukorica, cukornád, kakaó, kaucsuk, rizs, burgonya, bab. Az erdők cédrus, mahagóni és egyéb értékes fát szolgáltatnak. *Állattenyésztése* jelentékeny, (1909) 361,045 szarvasmarha, 59,173 ló, 111,540 sertés, sok öszvér, juh és kecske. Az állatbőrökből és teknősbékahéjból kivitele van. *Bányászata* nyers arany és ezüstre szorítkozik (Abangarca, Barranca és Agnacate vidékén, 6 bánya).

Közlekedés, kereskedelem. A C.-i kikötőkbe érkezett (1909) 682 hajó, 1.274,129 t. tartalommal. Limonnal (Atlanti-óceán) 7 külföldi társaság (2 brit, 1 német, spanyol, francia, olasz, amerikai), Punta Arenas-szal (Csendes-óceán) 2 társaság tart fenn rendes járatokat. C.-nak 2 kereskedelmi hajója van, 551 t. tartalommal.

Vasútjai San José fővárost kötik össze mindkét oceán partjával és a Nicaragua-tóval; összes hossza, (1909) 650 km.; San Joséban 8·5 km. villamos városi vasút.

Postahivatalainak száma (1909) 197; összes forgalma 6.939,712 darab. *Táviróhivatala* (1909) 119; feladatott 505,375 távirat. *Távíróvonalainak* hossza 2148, *tefefon* 320 km. Limon és a panamai Boca del Toro között (100 km.) szikratávíró létesíttetett.

Pénzegység az arany *colón*, amely 100 részre oszlik; értéke kb. 2·23 K. Az amerikai aranydollárok forgalomban vannak. A méterrendszer hivatalos. Régi súlymértékek a *libra, quintal, arroba;* ürmérték a *fanega.*

A *kivitel* (1909) 38 millió K. Főbb cikkek: banána 20·9, kávé 12·7, nyers arany és ezüst 3·8, állatbőrök 0·5, kaucsuk 0·34, kakao 0·26, fa 0·1, teknősbékahéj 0·05 millió K. A kivitel megoszlása: 60% Egyesült-Államok, 37% Nagy-Britannia és Irország, 3% Német- és Franciaország stb.

A *bevitel* (1909) 28·4 millió K. Főbb cikkek: gyapotáruk 3·3, liszt 2·2, gépek és vasuti alkatrészek 1·6 millió K. A bevitel 60%-a az Egyesült-Államokból, 20%-a Nagy-Britannia és Irországból, 14%-a Német-, 5%-a Francia és 1%-a Spanyolországból jön.

Műveltségi állapot. Az államilag támogatott elemi oktatás ingyenes és kötelező. Irni-olvasni tudott (1909) a lakosság 34%-a, csak olvasni 15%. Az elemi iskolák száma (1909) 324; 949 tanító, 28,246 beírt tanuló (iskolába járt 20,000). A középfokú oktatást szolgálja a provinciális iskolákon kívül 3 kollégium (Cartago, Alajuela, Heredia) és a san-joséi fiú-liceum (241 tanulóval) és egy leánykollégium (268 tanulóval). Főiskolai jellegű a fővárosi orvosi fakultás, jogi, gyógyszerészi és fogorvosi iskola. Nemzeti könyvtára San Joséban.

Államvallás a r. kat., de az alkotmány vallásszabadságot biztosit.

Igazságszolgáltatása, bár a bűnesetek száma jelentékeny, a halálbüntetést nem ismeri.

Kormányzás és közigazgatás. C. 1821 óta független (l. alább: *Történet*). Az alkotmányt 1870. hirdették ki, tényleg azonban csak 1882 óta van életben. Törvényhozótestülete a 4 évre választott 32 tagú képviselőház. A végrehajtó hatalom a köztársaság elnökének a kezében van. A minisztérium 4 tárcára oszlik: belügy-, rendőr- és közmunkaügy; külügy, közoktatás-, igazság- és vallásügy; pénzügy és kereskedelem; hadügy és tengerészet.

Állami bevételek a legutóbbi évben (1910—11): 16·7, kiadások 16·2 millió K. Idegen államadósság (1910) 76, belföldi 22 millió K.

C. 5 provinciára és 2 *comarcára* oszlik. Provinciák: San José (1904 végén 104,375 lak.), Alajuela (78,979), Cartago (52,514), Heredia (39,220), Guanacaste (26,768); comarcák: Punta Arenas (17,085), Limon (12,399 lak.).

Fővárosa: San José (1910-ben 29,660 lak.). Egyéb városai: Heredia (7511), Cartago (6018), Alajuela (5861), Limon (5269) Punta Arenas (4696).

Hadereje a tényleges szolgálatban 6845, tartalékban 1470, nemzetőrség 520. Háború esetén a 18 és 50 év közti férfiakból 150,000 főnyi hadsereget állithat. *Hadihajói:* 1 torpedóhajó és 1 ágyúnaszád. *Lobogója*; kék, fehér, vörös, fehér, kék (vízszintes sávok). *Címerét* l. *Címer* alatt.

Története. K.-i partjait 1502. Kolumbus, Ny.-i partjait 12 évvel későbben Espinoza fedezte föl. A spanyolok ezután gyorsan meghódították. 1520 körül már fennállottak San Joséban s Cartagóban a Solano Juan s Alvaro de Acuña alapította gyarmatok. Az első gyarmatosok nagyobbára Spanyolországnak Galicia nevű tartományából származtak. Az indiánusok uralmuk ellen több izben föllázadtak, különösen a XVII. sz. végén és a XVIII. elején. Míg C. spanyol uralom alatt állott, Guatemalának volt része. 1821. függetlenségének proklamálása után a középamerikai konfederáció tagja maradt 1838-ig. Azóta független köztársaság; a függetlenné tétel Carillo elnök műve. Az úgynevezett federáltak pártja megkisérlette ugyan 1842. Morazan vezérlete alatt a hatalmat kezébe ragadni s Carillot számüzetésbe küldte; de még ugyanazon évben José Maria Alfaro legyőzte és Morazant kivégeztette. Nagyon emelte jólétét Juan Rafael Mora elnök kormányzata; az ő vezérlete alatt C. jelentékeny részt vett 1856—57. az angol kalóznak, Walkernek elűzésében. Morát 1859. a liberálisok és a velök egyesült idegenek elűzték és az országnak új alkotmányt adtak. 1860-ban Mora megkisérlette uralmának visszaállítását, de legyőzetett, fogságba esett és agyonlőtték. 1882-ben az alkotmányt újra módosították. 1885-ben Soto Bernardo elnöklete alatt C. részt vett Nicaragua és San Salvador szövetségében a Barrios guatemalai elnök ellen inditott harcban, aki a középamerikai köztársaságokat egyesíteni akarta. 1887-ben Nicaraguával kötött szerződést, amelynek értelmében jogot nyert a tervbe vett interoceanikus csatorna fölött felügyeletet gyakorolni. 1888-ban az Egyesült-Államok elnökének itélete a Nicaragua felőli határát végleg szabályozta. 1889-ben Rodriguez lett az elnöke. Alatta a francia köztársasági elnök választott birói itélete alapján végleges rendezést nyert a vitás határkérdés C. és Columbia között. 1905-ben Panama törekedett uniót létrehozni C.-val, de a terv meghiusult. A középamerikai unió kérdését Nicaragua és Honduras újra fölvetették, főleg az Északamerikai Egyesült-Államok egyre sűrűbben ismétlődő beavatkozásai miatt, de C. továbbra is távol tartotta magát e mozgalomtól. 1908-ban a középamerikai államok mindamellett közös választott bíróság felállításában egyeztek meg s annak székhelyéül C.-ban Cartago városát jelölték ki. 1908 máj. 8-án Ricardo *Jimenez* lett a köztársaság elnöke.

Irodalom. Anuario de 1908, San José 1909; Barrantes, Elementos de Historia de C., u. o. 1892; Biolley, C. and her Future, Washington 1889; Calvo, The Republic of C., Chicago 1890; Camphius, C. The Country for Emigrants, London; Keane, Central and South America, u. o. 1909; Anales del Instituto fisico-geográfico nacional, publicado bajo la direccion del Enrique Pittier, San José; Barrantes, Geográfia de C., Barcelona 1892; Thiel, Lenguas y dialectos de los Indios de C., San José 1882; Wegener, Reisen im westindischen Mittelmeer, Berlin 1904; Segarra és Julia, C., San José 1907.

Coste, *Jean Victor*, francia természetbúvár, szül. Castriesben 1807 máj. 10., megh. mint a természettudományi muzeum tanára Párisban 1873 szept. 19. Különösen a halászat és az osztrigatenyésztés körül szerzett érdemeket. Művei: Recherches sur la génération des mammiféres et la formations des embryons (Paris 1834); Cours d'embryogénie comparée (u. o. 1837); Ovologie du kanguroo (u. o. 1838); Histoire générale et particulière du développement des corps organisés (u. o. 1847—59); Instructions pratiques sur la pisciculture (u. o. 1853, 2. kiad. 1856); Voyage d'exploration sur le littoral de la France et de l'Italie (u. o. 1855, 2. kiad. 1861).

Costello, *Louisa Stuart*, angol írónő, szül. 1799 febr. 10., megh. 1870 ápr. 24. Soká élt Párisban, hazatérve Moore-nak ajánlotta Specimens of the early poetry of France (1835) c. művét. Nagy sikere volt a következő műveinek: A summer amongst the bocages and the vines (1840); Pilgrimage to Auvergne (1841); Béarn and the Pyrenees (1844); The falls, lakes and mountains of North-Wales (1845). Történeti regényei: Catherine de Medicis (1841); Gabrielle (1843); Clara Fane (1848) stb. Említésre méltók még: Mémoirs of Mary, duchess of Burgundy (1853) és Anne of Brittany (1855). — Öccse, *C., Dudley,* szül. 1803., megh. 1865 szept. 30., ismert utazási- és regényíró volt (Italy from the Alps to the Tiber 1861).

Coster, 1. *Lourens Janszoon*, a hollandusok a könyvnyomtatás feltalálójának tartják, ki *Junius* szerint (Batavia, Leyden 1588) mint egyházfi élt Haarlemben. Először csak a könyv lapjainak egyik oldalára nyomtatta volna betűit és azután két lapot a hátoldalán egymáshoz ragasztott. 1441. azonban állítólag egy *Johannes* nevű ember felszerelését ellopta tőle és azokkal Mainzban kezdett dolgozni. Miután Juniusnak ezt az állítását a hollandusok közül többen erélyesen védelmezték, C.-nek 1722. Haarlemben emléket is állítottak és mikor Koning a feltalálás évét 1423.

állapította meg, ugyanakkor C.-ünnepélyt is rendeztek, sőt 1856. Haarlemben ércszobrot is állítottak C.-nek. Későbbi kutatások azonban bebizonyították Junius állításainak tarthatatlanságát és meséjét csupán legendának minősítik.

2. *C.*, *Samuel*, hollandus drámaíró, kb. 1580—1650-ig élt Amsterdamban. Vígjátékai: Teeuwis de Boer men er Juffer van Grevelinckhuysen (1612); Tijsken van der Schilden (1613); Spel van de Rycke man (1615); szomorujátékai: Ithys (1615); Isabella (1618); Iphigenia (1617); Polyxena (1630). Monográfiát írt C.-ról Rössing (Leiden 1875).

Costetti, *Giuseppe*, olasz szinműíró, szül. Bolognában 1834 szept. 13. A közoktatásügyi minisztérium egyik osztályfőnöke volt Rómában. Társadalmi szinműveiben sikerülten utánozta a modern francia drámát. A legjobbak: La fossa dei leoni, I dissoluti gelosi, Le Mummie, Libertas, Solita Storia, mely utóbbi a budapesti Nemzeti Szinházban is szinre került: *Mindennapi történet* címmel (ford. Radó A.). Confessioni című emlékiratai kora szinházi viszonyairól igen sok érdekest mondanak el.

Costin, 1. *Miron*, román krónikaíró, szül. 1640 táján, lefejezték 1692 dec. Több vajda alatt szolgált, kik tanácsát és alapos tanultságát gyakran használták. Lupul Vazul vajda követségbe küldte Potockihoz, a kamenicai sztárosztához, hogy segélyezze őt Stefan György ellen, aki magyar csapatokkal tört be Moldvába, hogy a trónt magának elfoglalja (1653). Lupul Vazul utóda, Stefan György ugyancsak őt küldte el Havasalföldre Basarab Konstantinhoz, hogy nyerje meg a fejedelmet ama szövetségnek, melyet Rákóczival kötött a török ellen. Cantacuzin Demeter alatt kétszer járt Lengyelországban, hogy a törökök s lengyelek közt fenforgó ügyeket rendezze (1675). Testvére, Veliceico összeesküvést szított Kantemir fejedelem ellen, de az összeesküvést fölfedezték s Veliceico a hóhér keze alatt halt meg. A Cupăreşti bojár-család intrikájára Costin MMviront is elfogták s lefejezték. Művei: Krónikák; van ezenkívül több más apróbb verse is román nyelven, továbbá egy kiadatlan krónikája Magyarországról. Costin Miron munkásságáról s életéről írt *Oprisa* Pál (Budapest 1892).

2. *C.*, *Miklós*, román író, az előbbinek fia, szül. 1660 táján, megh. 1711. Művei: Istoria ţăreĭ Moldoveĭ, amelyben atyjának befejezetlen krónikáját folytatta. Ceasornicul Domnilor. Despre Ludovic, craiul ungurese şi leşesc, stb.

Costinescu *Emil*, román politikus, szül. Jasiban, 1844. Mint szedő kezdte pályáját. Idővel a Romanul korrektora, majd szerkesztője lett. 1884-ben átvette a Voinţa Naţionala szerkesztését. 1876 óta képviselő. Aztán a nemzeti bank és később a Banca Generale élére került. 1902-ben pénzügyminiszterré nevezték ki.

Costume (franc., ejtsd: kosztüm), szinpadi elnevezése a szinpadon használt női és férfi jelmezruháknak. L. *Kosztüm*.

Costus *L.* (növ.), a Zingiberaceae (Gyömbérfélék) család génusza; 40 faja a trópusokon honos, legnagyobb számmal Amerikában. Tekintélyes nagyságú, vastag rhizomájú füvek, leveles száruk végén szépvirágú, füzérszerű virágzat fejlődik. Levelük kerekded v. széles lándzsás. Több faj igen kedvelt, melegházi növény, ilyen a fehér virágú *C. afer* Ker. Sierra Leonából, a narancsszín virágú *C. igneus* N. E. Brown Braziliából, a fehér virágú *C. speciosus* Sm. Kelet-Indiából stb. Ennek rhizomája volt a régiek *radix costi*-ja, mely keserűbb a gyömbérnél s gyomorfájás ellen használták. A nyugatindiai *C. spicatus* Sw. állítólag fekete festőanyagot szolgáltat.

Cosyra, l. *Pantelleria*.

Cot. a. m. cotangens. L. *Trigonometriai számok*.

Cota, *Rodrigo* (más néven *el Tio)*, spanyol költő a XV. sz.-ból, szül. Toledoban. Munkái: Las Coplas de Mingo Revulgo (szatira II. Jánosra); Dialogo entre el Amor y un viejo, Spanyolország első drámai kisérletei közé tartoznak. Kétségbe vonják azonban azt, hogy a Celestina első felvonását ő írta volna.

Cotangens, l. *Trigonometriai számok*.

Cote (franc., ejtsd: kót), mértékjelzés rajzon v. térképen, l. *Kóta*.

Côte, *La* (ejtsd: lá kót), a Genfi-tó kb. 20 km. hosszú partvonala Ny.-on, Rolle, St. Prex között. A magaslatok szőllővel vannak beültetve és termőhelyei a tüzes La Côte nevű fehér boroknak.

Côté (franc.), oldal, *c. droit*, jobboldal, *c. gauche*, baloldal (v. párt).

Cote d'amour (franc.), eredeti jelentése szerelmi szám; Franciaországban gúnyosan így hívják azokat a titkos megjegyzéseket, melyeket a katonatisztek minősítvényi táblázatára a parancsnokok szoktak írni s melyek döntők lehetnek az illető tiszt jövőjére.

Côte d'Or (ejtsd: kót dór), 1. hegysor K.-i Franciaországban, a Centrális platónak felmagasodó pereme. Magassága 630 m. körül, A Charolais-tól a Canal du Centre sülyedése, a Mont Tafelot-tól a Burgundi csatorna választja el. A nagyobbára júramészkőből álló hegység lejtőin terem a híres burgundi bor. A bortermő vidék három részből áll, u. m. Côte de Beaune, Côte de Nuits és Côte de Dijon. 28,000 ha. területén másfél millió hektoliternél több bor terem.

2. *C.* a hasonnevű hegylánc után elnevezett département keleti Franciaországban, É.-on Aube és Haute-Marne, K.-en Haute-Saône és Jura, D.-en Saône-et-Loire, Ny.-on Nivernais és Yonne départementok határolják. A régi Bourgogne (Burgundia) É.-i részéből hasították ki. Területe 8786 km², (1906) 357,506 lakossal (1 km².-re jut 41 lakos). C. D.-i részén van a C. hegység, É.-on a Plateau de Langres fensík. Itt ered a Seine; DK.-i szélén átszeli a Saône, áthalad a dép.-on a Bourgogne-csatorna. *Fővárosa: Dijon.* Járásai (arrondissement): Dijon, Beaune, Châtillon-sur-Seine és Semur. V. ö. *Garnier*, Le Bourgogne. La C. (Paris 1892).

Cotelette (franc., ejtsd: kotlett), felszeletelt oldalas részei a disznó-, borju- v. juhhusnak, melyeket sózás után többnyire lisztbe, tojásba és zsemlyemorzsába mártva, avagy csupán sózva forró zsírban gyorsan sütnek meg.

Cotentin (ejtsd: kotañteñ), félsziget, a francia Manche département É.-i és Ny.-i része, a La Manche csatornába nyúlik a Seine és S. Malo

öble között. Legészakibb pontja a de-la-Hague fok. Az egykori Normandia egyik vidéke, fővárosa Coutances volt. V. ö. *Dupont*, Hist. du C. (Caen 1875).

Côte-Rôtie (ejtsd: kót róti), Rhône francia dép.-ban Lyontól D.-re a Rhône jobbpartján végighúzódó dombsor, kitünő vörös bort termő vidék.

Cotes, *Roger*, angol matematikus, szül. Burbachban 1682., megh. Cambridgeben mint a csillagászat tanára 1716 jún. 5. Életében csak két értekezése jelent meg, de több becses kéziratot hagyott hátra, melyeket Smith Róbert nevű barátja ily címmel adott ki: Harmonia mensurarum sive Analysis et Synthesis per rationum et angulorum mensuras promota: accedunt alia opuscula mathematica (Cambridge 1772). Newton Principia c. művének második kiadását (1713) is C. rendezte sajtó alá.

Côte-Saint-André, *La* (ejtsd: la kót-szeñ-andré), város Isère francia dép.-ban, Lyontól 52 km. DK.-re, (1901) 3230 lak., bőr-, likőr- és szalmakalapgyártással, Berlioz szülővárosa, régi kastéllyal.

Côtes-du-Nord (ejtsd: kót-dü-nór, É.-i partok), département Franciaország ÉNy.-i részén a La Manche mellett. Szakadozott partvidéke alkalmas kikötőhelyeket nyujt: Port-de Rieux, Frenay, S.-Brieuc, Paimpoli stb. Alacsony dombvidék (Mené, Montagne-d'Arrée, Montagne-Noire), legmagasabb pontja a Bélair (340 m.). Folyói részben É.-nak (a La Mancheba), részben D.-nek (az Atlanti-oceánba) folynak. A dép. fővárosa Saint-Brieuc; járásai: Saint-Brieuc, Dinan, Guincamp, Lannion és Loudéac; községe 390 van.

Cotes tétele. Osszák az $A_0, A_1, A_2, \ldots, A_{2m-1}$ pontok az a sugarú kör kerületét $2m$ egyenlő részre, továbbá vegyünk fel a körnek A_0A_m átmérőjén egy tetszőleges O pontot s jelöljük ennek a kör középpontjától való távolságát x-szel; akkor C. szerint:

$$\overline{OA_1} \cdot \overline{OA_3} \ldots \overline{OA_{2m-1}} = x^m + a^m$$
$$\overline{OA_0} \cdot \overline{OA_2} \ldots \overline{OA_{2m-2}} = x^m + a^m$$

Megjegyzendő, hogy x pozitiv vagy negativ aszerint, amint O és A_0 a kör középpontjától ugyanazon, illetve ellentett oldalon vannak.

Cothurnus, l. *Koturnus*.

Cotiledonok, a méhlepény (placenta) egyes lebenyei, l. *Pete*.

Cotillac (franc., ejtsd: kotillyak), női ujjatlan felsőruha, melynek felső része testhez álló, alsó része ráncokba van szedve, oldalt pedig fel volt vágva; régebben Franciaországban viselték.

Cotillon, l. *Füzértánc*.

Cotin (ejtsd: koteñ), *Charles*, francia költő és hitszónok, szül. Párisban 1604., megh. u. o. 1682. Jelesen képzett teológus és orientálista volt, de a précieuse szalonokban kedvelt költeményei üresek és mesterkéltek. Nevét halhatatlanná nem e művei, hanem Boileau s főleg Molière szatirái tették. Ez utóbbi Les femmes savantes c. vígjátékában Trissotin néven vitte a szinpadra. La critique désinteressée c. röpiratát P. L. Jacob újra kiadta (Paris 1883).

Cotinga (állat), l. *Kotinga-félék*.

Cotingidae (állat), a rikácsolók (*Clamatores*) egyik családja. L. *Kotinga-félék*.

Cotinus *Tourn.* (növ., *szömörce*), az Anacardiaceae család génusza; 2 fajjal. A *C. coggygria* Scop. (*Rhus cotinus* L., *Perrückenstrauch*, ol. *scotano*) Dél-Franciaországban és a mediterrán vidék száraz részein van elterjedve, de megvan Bécs, Budapest környékén, a Bánságban, Erdélyben, Szerbián át Arméniáig is, Afganisztántól pedig a Himaláján át Kináig. Egy alfaja Alabama (Amerika) hegyi erdeiben honos cserje. Levele hosszas kerekded v. tojásdad, épszélű, kopasz. Terebélyes bugáján a legtöbb virág meddő, a virág szirma sárga. Termése apró, a 3 bibeszál maradványa díszíti. Sárga fája (*sárgafa, fiseth-fa*), furnirnak használatos, sárga festéket szolgáltat, mellyel különösen bőrt kitünően lehet festeni. Kérgét kinakéreg helyett használják; leveléből aromás torokvizet készítettek s vele is, meg a gyökérrel is festenek. Ágaival cserzenek. Bugája sokáig tartó dísz, ezért kertbe is ültetik, különben pedig napos, sziklás domblejtőkön nő.

Cotocachi (ejtsd: kotokacsi, 4690 m. magas vulkán Ecuadorban, Quitotól É.-ra.

Coton (franc., ejtsd: kotoñ) a. m. gyapot, karton; *cotonnerie*, gyapotültetvény.

Cotoneaster *Medik.* (növ., *madárbirs*), a Rosaceae család génusza; 20—30 faja az északi félgömbön él. Közepes, részben törpe cserjék v. kis fák, legnagyobb részük örök v. félig örökzöld. Viráguk fehér v. piros; apró, kemény almatermésükön a csésze megmarad. A *C. vulgaris* Lindl. (Európa, Szibéria) lombhullató. Ültetve 2 m. magasságig megnő. Levele tojásdad épszélű, visszáján eleinte fehéren, majd zölden molyhos; apró csüngő virágai halványpirosak. Hegyvidéken nő, különösen meszes talajon. A *C. pyracantha* (L.) Spach örökzöld, levele finoman fűrészes, termése bíborpiros. A keleti mediterrán vidéken és a Kaukázusban honos, Nyugat-Európában falakra ültetik (Buisson ardent).

Cotopaxi (ejtsd: kotopahi), földünk legmagasabb működő tűzhányója az Andok láncában, 70 km.-nyire Quitótól. Két csúcsa közül az egyik 5943, a másik 5922 m. Krátere 800 m. széles. Ismeretes kitörései közül az 1768-iki volt a legnagyobb és az 1877 május 9-iki a legújabb. 1872-ben Reissnak sikerült megmásznia, miután ezt előzetesen Humboldt s mások hiába kisérlették meg. V. ö. *Reiss*, Besteigung des C. (Zeitschr. der Ges. f. Erdkunde. Berlin 1873.)

Cotrone, járási székhely Catanzaro olasz tartományban, 9 km-nyire a Lacinio-foktól, püspöki székhely, (1901) 9610 lak., búza-, olaj-, bor- és selyemkereskedéssel. Jó karban levő erősség védi. Tőle D.-re II. Ottó császár vereséget szenvedett 982-ben az araboktól. C. a régiek Kroton-ja (l. o.).

Cotswold Hills, az Armorikai hegyrendszerhez tartozó lekopott rög DNy.-i Angliában. A 86 km. hosszú termékeny gloucesteri völgy határolja. Vízválasztó a Temze és a Severn között. Legmagasabb pontja a Cleeve Hill, 346 m. magas.

Cotswold-juh, Angolország egyik kiváló hízó juhfajtája, amely régi idők óta ismeretes nemcsak Angliában, de Európaszerte, különösen azért, mert hizodalmassága kiváló, ámbár sok faggyut termel. Mar magassága 75—80 cm., far magassága 85—86 cm. Élősúlya a kihízott ürünek 130

kg., a 6 hónapos báránynak 75—80 kg. Durva, de fényes gyapjuja 25—30 cm., s állatonként 6—8 kg.-ot nyom mosatlan állapotban.

Cotta, egyházi öltöny, l. *Karing.*

Cotta, német könyvkereskedő-család Stuttgartban. A könyvkereskedés alapítója Tübingenben *Brunn* Philipp, kinek özvegyét 1659. elvette *C. Johannes Georg* (szül. 1631., megh. 1692.), őt hasonnevű fia és unokája követte. Az üzletet 1787. átvette *C. Friedrich báró* (von Cottendorf), szül. 1764 ápr. 27. Stuttgartban, megh. 1832 dec. 29. Münchenben. Alapította 1798. az Allgemeine Zeitung-ot s utóbb számos folyóiratot és lapot. Ő volt a német klasszikus és későbbi kor költőinek kiadója, barátságban állt Goethevel és Schillerrel is és kiadói üzlete nagy hírre tett szert. Az üzletet 1811. Stuttgartba tette át. Megalapította 1824. Augsburgban a Cottaische Verlagsexpedition-t s 1827. Münchenben a Literarisch-artistische Anstalt-ot. Levelezését Schillerrel Vollmer adta ki. Utóda lett 1832. fia, *C. Georg* (szül. 1796., megh. 1863.) és leánya, *C. Ida* (szül. 1806., megh. 1862.). Az üzletet 1889. a Kröner testvérek vették meg, de nevét meghagyták. V. ö. *Schäffle,* Cotta (1895); *Proelsz,* Das junge Deutschland (1892); *Roth,* Das Büchergewerbe in Tübingen (1880).

Cotta, 1. *Bernhardt,* német geológus, szül. Zillbachban (Szászország) 1808 okt. 24., megh. Freibergben 1879 szept. 14. Tanulmányai befejeztével a freibergi bányászati akadémián ugyanott a geológia tanára lett. Ránk nézve tudományos működése annyiban bir különösen nagy fontossággal, mert 1855—1865-ig két ízben utazta be hazánkat és tüzetesen tanulmányozta nevezetesebb bányavidékeink ércfekvőhelyeit; erre vonatkozó terjedelmesebb munkái: Die Erzlagerstätten Ungarns u. Siebenbürgens (Freiberg 1862); Ungarische u. Siebenbürgische Bergorte (Leipzig 1862); Erzlagerstätten im Banat u. in Serbien (Wien 1864). Egyéb nevezetesebb művei: Gangstudien (1847—62); Die Lehre von den Erzlagerstätten (két kötet, Freiberg 1855. Második kiadás 1859—61); Der innere Bau der Gebirge (Freiberg 1851); Geologische Fragen (Freiberg 1858); Entwickelungsgesetz der Erde (Leipzig 1867). Magyarul A földfejlődés törvényéről, *Rónay* Dezső fordításában (Arad 1871). Rokon tárgyú ezekkel a már 1835. közrebocsátott Geologisches Glaubensbekenntniss, Ideen c. munkája; Der Altai. Sein geologischer Bau u. seine Erzlagerstätten (Leipzig 1871); Geologische Briefe aus den Alpen (u. o. 1850). Legismertebb s legnagyobb hatást keltett népszerű munkája: Die Geologie der Gegenwart (u. o. 1866), melyet a freibergi akadémia százéves fennállásának ünnepére adott ki (magyarul: A jelen geológiája, ford. Petrovics Gyula, kiadta a Term. Tud. Társ. Budapest 1873). A Hauer-féle földtani térkép megjelenése alkalmából írta hazánk geológiai alkotásáról szóló értekezését (Transleithaniens Bodenbau), mely fordításban a Term. Tud. Közl. 1874. évf.-ban is megjelent. 1876-ban az Auslandban szólott hozzá a geológiai kormeghatározás kérdéséhez (magyarul Term. Tud. Közl. 1877. évf.) és u. a. évben fogott hozzá a geológia történetének megirásához, melyből azonban csak a Geologisches Repertorium (Leipzig 1877) látott napvilágot, a történelmi résznek megirásában betegsége gátolta meg, mely két évig kötötte ágyhoz. Számos kitüntetésben részesült, egyebek között akadémiánknak is külső tagja volt, a Kir. M. Természettudományi Társulatnak külföldi levelező tagja, a Magyarhoni Földtani Társulatnak pedig tiszteleti tagja. (V. ö. Cotta emlékezete. Természett. Közl. 1880.)

2. *C., Heinrich,* német erdész, szül. Klein-Zillbachban 1763 okt. 30., megh. Tharandban 1844. okt. 25. A jenai egyetemen tanult, 1795. atyja helyét foglalta el mint erdőmester, mely állásában erdészeti magántanintézetet állított, mely célra a zillbachi kastélyt és parkot rendelkezésére bocsátották. 1810-ben mint az erdőmérnöki hivatal főnöke Tharandba (Szászország) költözött, hova 1811. erdészeti tanintézetét is áthelyezte, mely 1816. állami erdészeti akadémiává lett. A nagy hírre jutott akadémia első igazgatója lett C. s ez állásában haláláig maradt. Tharandban szobrot emeltek neki. Nagyszámu szakművei közül kiemelendők: Syst. Anleitung zur Taxation der Waldungen (Berlin 1804); Anweisung zum Waldbau (Dresden 1817, 8. kiadás 1856); Anweisung zur Waldwerthberechnung (Drezda 1817, 4. kiadás 1849); Die Verbindung des Feldbaues mit dem Waldbau (Dresden 1813—22, 4 füzet); Anweisung zur Forsteinrichtung u. Abschätzung (Dresden 1820); Grundriss der Forstwissenschaft (Dresden 1832, 6. kiad. 1871). Fiai *August* és *Wilhelm* szintén jeles erdészek lettek s atyjok műveit annak halála után javítva kiadták.

Cottage-rendszer (ang., ejtsd: kottédzs). Munkaadók azon eljárása, hogy úgy az ipari, mint a mezőgazdasági munkásoknak apró kis családi házakat építtetnek s aztán ezeket egy kis telekkel együtt átadják v. bérbeadják nekik. A bérösszeg, vagy a vételár törlesztési részletét időről-időre a munkás béréből tartják vissza. Kapzsi és rosszakaratú munkaadó ez úton a munkást kezei között levő tőkéje által nagy mértékben korlátozhatja egyéni szabadságában, ezért számos író elítéli e rendszert. — C.-t, mint a lakásmódnak a bérkaszárnyáktól eltérő rendszerét, l. *Lakáskérdés* alatt.

Cottah, területmérték Bengáliában = 66·889 m².

Cottbus, l. *Kottbus.*

Cotte (ejtsd: kott), *Robert de,* francia építész, szül. Párisban 1656., megh. 1735 júl. 14. Sógorának, Jules Hardouin Mansartnak volt tanítványa és befejezte az általa megkezdett versaillesi kastélykápolnát és a Grand Trianont. 1699-ben az építészeti akadémia igazgatója, 1798. a király első építésze lett. A «régence» idejének legkiválóbb építésze, kinek műveiben már jelentkezik XV. Lajos korának, a francia rokokónak könnyed szelleme. A párisi St. Roch templom homlokzata még a régibb, szigorú irányra vall, míg az általa átépített Hôtel de la Vrillière (ma Banque de France) aranyos csarnoka a rokokóművészet szeszélyes formáit tünteti föl. A párisi Notre Dame templom számára készített pompás márvány- és bronzdekorációjából csak kevés maradt fönn. C.-től való a verduni püspöki palota és a lyoni Place Bellecour.

Cotte de mailles, l. *Ingvért.*

Cotte-hardie (franc., ejtsd: kott ardi), v. csak *Cotte*, középkori újabb köntös, melyet minden rangú asszony és férfi hordott. A XII. században a C. férfiaknál hosszú, a térden alul nyúló, elől kissé felhasított s csaknem mindig övezetes volt. A XIII. sz.-ban sokszor csuklyával látták el, a XIV. és XV. sz.-ban szűk, a mellen erős bélésű, elül begombolt ruhává vált, mely a comb felén túl ritkán ért. Az asszonynál a C. a X. és XI. században vászon alsó ruha, felső ing-féle volt, de második ruhaképen a köpönyeg alatt övezve is viselték. A XIII. sz.-ban a C. valóságos ruhává lesz (l. az *ábrát)*, a kézcsuklónál szoros ujjakkal, uszállyal, s vagy övezetes, vagy övezetlen volt, mignem a XIV. és XV. sz.-ban ismét alsó ruhának vették.

Cotte-hardie.

Cottereau, *Jean*, l. *Chouans.*

Cottet (ejtsd: koté), *Charles*, francia festő, szül. Le Puyben (Gironde départ.) 1863 júl. 12. Párisban tanult Rollnál és Puvis de Chavannesnál, aztán Olaszországban és Egyiptomban utazott. Képeinek tárgyát a Keletről és Bretagneból szereti választani. Nevezetesebb festményei: Pour le Pardon; Enterrement en Bretagne; Départ des marins; Deuil marin; Vieux cheval sur la lande; Nuit de la Saint-Jean; Jour de la Saint-Jean; Jour de fète; Soleil couchant à Pont-en-Royans; Douleur stb. Művei a Luxembourg-muzeumon kívül láthatók még Philadelphia, Helsingfors, Padua és más városok gyüjteményeiben.

Cottidae (állat), l. *Páncélosarcú halak.*

Cottin (ejtsd: koten), *Marie Sophie*, szül. *Risteau*, francia írónő, született Párisban 1770 márc. 22., meghalt u. o. 1807 aug. 25. Érdekfeszítő és mély érzésről tanuskodó regényei: Claire d'Albe (1799); Malvina; Amélie de Mansfield, s különösen Elisabeth ou les exilés de Sibérie (1806) nagy sikert arattak. Ez utóbbit *György* Aladárné fordította le magyarra (Budapest 1879). V. ö. G. *Rössler*, Beiträge zur Kenntnis von Mme C. (Leipzig 1908).

Cottingham, Hull város É.-i külvárosa Yorkshire-ben (Anglia) nyaralókkal, (1911) 3752 lak.

Cottius, liguriai törzsek királya a róla nevezett Cottusi Alpok területén, melynek fővárosa Segusio (ma: Susa) volt. Önként meghódolt Augustusnak, ki mint a vidék prefektusát meghagyta uralmában. Fia, szintén C., örökölte ez állást, sőt Claudius császár a király címet is megadta neki. Csak ennek halála után (66) vált birtoka római provinciává. C. uralmának emléke a susai diadalív, melyet Kr. e. 9. Augustus tiszteletére emelt.

Cotton (ang.) a. m. gyapot.

Cottonolaj, l. *Gyapotolaj.*

Cotton-waray (növ.), l. *Albizzia.*

Cottrau (ejtsd: kotró) *Giulio*, olasszá lett zeneköltő, szül. Nápolyban 1836., *C.* Guillaume francia zeneszerzőnek fia. Operái közül Griseldis a legismeretesebb, mely Itálián kívül, így hazánkban is, Pozsonyban (1898) sikert aratott. A világhírű Santa Lucia dalt C. írta. Atyja, a francia Guillaume C. (1797—1847) számos olasz népdalt gyüjtött (Eco del Vesuvio).

Cottunni *(Cotunni, Cotugno v. Cotugni), Domenico*, olasz orvos, szül. Ruvoban 1736 jan. 29., megh. 1822 okt. 6. Nápolyban, ahol egyetemi tanár volt. Hirét megalapította De aquaeductibus auris humanae internae (Napoli 1760) c. művével, amelyben a róla elnevezett Aquaeductus Cottunnii (a halántékcsontban lévő C.-féle vízvezetők) vannak leírva. Irt még: De ischiade nervosa commentarius (Napoli 1765) és De sedibus variolarum syntagma (u. o. 1769). Ő fedezte fel a vesebetegek húgyában a fehérjét.

Cottus (állat), l. *Kölönte.*

Cottusi Alpok, l. *Alpok.*

Cotunnit (ásv.), ólomklorid ($PbCl_2$), apró, fehéres v. sárgás, rombos tűszerű gyémántfényű kristályokban a Vezuv lávájában. Chile. Fumarola-termék.

Coturnix (állat), l. *Fürj.*

Cotyledon (növ.) a. m. sziklevél (l. o.). L. *Csiranövény.* — *C.* L., a Crassulaceae (Varjuhájfélék) család génusza, mintegy 100 faja Afrikában, különösen D.-i részén, Európa és Ázsia mérsékelt övében, számos faj Amerikában van elterjedve. Igen különféle termetü pozsgás füvek v. félcserjék, levelük ülő v. nyeles, gyakran nagyon vastag. Virágzatuk fürtös v. bogas. A virág csészelevelei rendesen szabadok, a szirmok pedig csővé nőttek össze. Termésük tüsző. Csak két fajukat ültetik gyakran dísznövénynek: *C. gibbiflora* (DC.) Schönld. var. *metallica* Baker és *C. roseata* Baker. Mindkettő mexikói. A *C. umbilicus* L. (és néhány rokon faja) állítólag epilepszia elleni szer. Tropikus Afrikában, a mediterrán vidéken Nyugat-Európában van elterjedve. Jelenleg az *Echeveria* DC. génuszt is a C. alá sorolják.

Cotylorhiza tuberculata *Ag.* (állat), a korongos meduzák *(Discomedusae)* rendjébe tartozó meduzafaj, nyolc gyökérszerüen elágazó tapogatóval, melyeken számos szívókorong van.

Couche (franc., ejtsd: kus), mint indulatszó: feküdj le! Főképen kutyáknak elhallgattatására használják. Mint főnév: fekvőhely, fekvés, ágy. *Les C.*, gyermekágy, szülés; *fausse C.* (ejtsd: fossz), koraszülés v. elvetélés.

Couché (franc., ejtsd: kusé), nyomott v. préselt mintázatú bársony.

Coucheron-Aamot, *William*, norvég író, szül. 1868. jan. 29. Stavangerben; eleintén a norvég tengerészetnél, később a kinainál szolgált, beutazta Kinát és Japánt s tapasztalatait következő útleírásaiban írta meg: Fra den kinesiske Mur til Japans hellige Bjerg (1893); Li-Hung-Chang's Faedreland och Ostasiens Historie (1898).

Couckelaere (ejtsd: kuklére), falu Nyugat-Flandria belga tartományban, (1900) 5480 lak., vászon- és csipkegyártással.

Coucy (ejtsd: kuszi), *Châtelain de*, francia költő, aki 1186—1201-ig várnagy volt Cucyban (Vermandois) s mint a IV. keresztes háború lovagja 1203. halt meg a hajón. Mintegy 15 lirai költeményét ismerjük, melyekben főleg a tavaszt s a madáréneket dicsőíti (kritikai kiadásuk Fritz Fath-tól, Heidelberg 1883). Egy XIII. sz. verses-regény szerint, melynek Jakemon Sakesep a szerzője, az ő szeretője volt Fayel asszony, akivel a féltékeny férj meg akarta etetni C. szivét s aki inkább éhen veszett.

Coucy-le-Château (ejtsd: kussi lö sátó), község Aisne francia dép.-ban, Laontól 22 km. Ny.-ra, (1901) 683 lak. Erődítményei (XIII. sz.) romokban hevernek. A XIII. sz.-ban a Coucy-család építette kastély romjai Franciaország legszebb középkori emléke, 55 m. magas tornya még áll. Erődítményeit Mazarin (1752) leromboltatta.

Coudée (franc., ejtsd: kudé), régi francia mértékegység. A keletindiai francia gyarmatokban 51·97 cm., Szenegambiában (covado) 48·73 cm.

Coudekerque et Branche (ejtsd: kudekerk é brañs), két község Pas-de-Calais francia dép.-ban, a belga határon, a csatornától 6 km.-re, (1906) 6271 lak., erősségekkel.

Coudenhove, *Karl*, gróf, osztrák helytartó, szül. Bécsben 1855 febr. 8. Taaffe alatt kezdé pályáját mint ker. kapitány Karlsbadban. 1893-ban a csehországi helytartóságnál lett alelnök. 1894. Sziléziába került mint tartományi főnök, 1896-tól kezdve több éven át Csehország helytartója volt.

Couder (ejtsd: kudé), *Auguste*, francia festő, szül. Párisban 1790 ápr. 1., megh. 1873 jún. 23. Davidnak volt tanítványa, 1837. Münchenben a német monumentális festészetet tanulmányozta és hazatérte után a párisi Madeleine és St. Germain l'Auxerrois templomokat díszítette freskókkal. A versaillesi történeti muzeumban tőle valók a lawfeldi ütközetet, Yorktown ostromát, Lerida bevételét, az États Généraux megnyitását és a Labdaházi esküt ábrázoló festmények.

Couëron (ejtsd: kueroñ), város Loire-Inférieure francia dép.-ban, a Loire torkolatánál, Nantestől 12 km. Ny.-ra, (1906) 5862 lak.

Couillet (ejtsd: kuillyé), község Hainaut belga tartományban, Charleroy mellett, a Sambre partján, (1910) 10,896 lak., nagy vaskohókkal, fémiparral, szénbányákkal, üveg- és tükörgyártással.

Coulage (franc., ejtsd: kulázs), angolul *Leakage*, az a hiány, apadék v. veszteség, amely folyékony áruk szállítása közben az áruk, ill. csomagolásuk minden sérülése nélkül csepegés, beszáradás v. elpárolgás következtében beáll. A különböző szállító vállalatok szabályzata és a vasuti szállításokról szóló nemzetközi megállapodás folyadékonként és %-okban állapítja meg azt a hiányt, melyért a szállító kártérítéssel nem tartozik.

Coulant, l. *Kuláns.*

Coulé (fran., ejtsd: kulé), zenei ékítés, kétszeres, háromszoros, négyszeres előke, amelynek hangjai fokozatosan (másod-intervallumokban) haladnak egy irányban, rendszerint alulról fölfelé. A régi zongora-irodalomban a felülről játszott lassú előke neve (jele <).

Couleur (franc., ejtsd: kulőr) a. m. szín, különösen a kedvelt szín. C.-nek nevezik a smalte-, őrlött kobálttal festett kék üveg finomabb nemeit. C.-nek hívják a német egyetemek ifjusági egyesületeinek szineit s magukat az egyesületeket is. L. még *Versenyszín.*

Couleur au feu (franc., ejtsd: kulőr o fő), kerámiai festékek, melyeknek színe csak a tűzben, magas hőfoknál fejlődik (tűzálló festékek); szorosan véve minden kerámiai festék annak mondható. L. *Kerámiai festékek.*

Coulin *Artúr*, festő, szül. 1869 szept. 20. Nagyszebenben. Művészeti tanulmányait a gráci iparművészeti iskolában és Münchenben kezdte, 1899. a budapesti képzőművészeti főiskolán és Nagybányán folytatta. Stílusára azonban elhatározó befolyással volt hosszú olaszországi tartózkodása (1900-tól), ahol kivált a régi primitiv mesterek tanulmányozása révén sajátos a rajzot erősen hangsúlyozó előadást fejlesztett képein. Rajzai közül néhány Szépművészeti Muzeumunk tulajdona.

Coulis (franc., ejtsd: kuli), liszttel sűrített, párolt, fűszeres húsleves. Aszerint, amint a lisztet vajban erősen vagy gyengén pirították, megkülönböztetnek fehér és barna C.-t. Mindkettőt mártás készítésére használják.

Coulisse (franc., ejtsd: kulissz), magyarosan *kulissza:* 1. a. m. *szinfal* (l. o.).

2. *C.*, eredetileg a párisi tőzsdeteremnek az a része, hol a hites ügynökökhöz nem tartozó tőzsdeközönség szokta egymás között, tehát ügynökök közvetítése nélkül ügyleteit megkötni. Átvitt értelemben C. alatt a tőzsdelátogatóknak azt a részét értik, amely maga számára köti az ügyleteket. *C.-értékek* (Valeurs en banque) azok az értékpapirok, amelyek jobbára a C.-ben köttetnek, ellentétben a sorompóértékekkel, melyek jobbára az állampapiroknak s állami garanciát élvező vasutak részvényeinek fenntartott sorompón belül köttetnek. Ma már minden tőzsdén használják a C. kifejezést és általában a játékpapirokra vonatkoztatják. *Coulissier* az, aki játékpapirokban üzérkedik s C.-ügyletek az olyanok, melyek hites alkusz közvetítése nélkül ily értékekben köttetnek.

3. *C.*, keretszerű géprész, mely bizonyos változtatható hosszuságú mozgás létesítésére alkalmas. Ilyen kell pl. a lokomotivok és bányagőzgépek tolattyuinak mozgatására, Stephenson, Goock Allon-Trik stb. vezérművek tolattyuinak kapcsolására az excenterrúddal.

Coulman-sziget, délsarkvidéki sziget Viktorialand-tól K.-re 73° 36′ d. sz. és 170° 2′ k. h. alatt, vagy 30 km. hosszú.

Coulmiers (ejtsd: kulmjé), falu Loiret francia dép.-ban, Orléanstól 18 km. Ny.-ra, (1901) 162 lak. A francia-német háborúban 1870 nov. 9.-én a Loire-i hadtest győzelmet aratott itt a bajorok felett. Elesett francia részről 1500 ember, bajor részről 54 tiszt, 1112 ember.

Couloir (franc., ejtsd: kuloár) a. m. folyosó, különösen használják a szinházak, tőzsdék, parlamenti épületek folyosói jelzésére; a turisztikában a hegységnek olyan szűk szakadékát jelenti, melynek alja hóval, jéggel v. törmelékkel van födve.

Coulomb (franc.), gyakorlati elektromos mértékegység, jelenti az elektromosságnak azon

mennyiségét, mely egy ampère erősségű áramban a vezetőnek keresztmetszetén egy másodperc alatt áthalad.

Coulomb (ejtsd: kulon), *Charles Augustin de*, híres francia fizikus, szül. Angoulêmeben 1736 jún. 14., megh. Párisban 1806 aug. 23. Tanulmányait Párisban elvégezve, a műszaki hadtestbe lépett s Martinique szigetén a Bourbon-várat építette; a forradalom kitörésekor ezredesi rangjáról lemondott s tisztán a tudománynak élt. 1804-ben az Institut tagja, 1806. a közoktatás főfelügyelője lett. A sztatikára vonatkozó vizsgálatai mellett, melyekkel akadémiai díjat is nyert (1781), legnevezetesebbek azok, amelyekben a drótok csavarási rugalmasságának törvényeit állapította meg. E törvények birtokában lévén, a *csavarási mérleg* az ő kezében a kicsiny erők mérésére mindmáig legpontosabb és számtalan alkalmazást nyert eszközzé lett, amellyel kimutatta, hogy az elektromos testek közötti vonzó v. taszító erő egyenesen arányos az elektromos tömegekkel s fordítva a köztük lévő távolság négyzetével s ugyanilyen törvény érvényes a mágneses erőre is. Ez a *C.-féle törvény* lett az alapja s kiinduló pontja az elektromosság és mágnesség elméletének.

Coulomb-féle mérleg, l. *Csavarási mérleg.*

Coulomb-számláló, l. *Elektrotechnikai ellenőrző készülékek.*

Coulomb törvénye, l. *Coulomb* és *Elektrosztatika.*

Coulommiers (ejtsd: kulommié), járási székhely Seine-et-Marne francia dép.-ban, a Grand-Morin mindkét partján, Páristól 55 km. K.-re, (1906) 6891 lak., jelentékeny bőrgyártással, malmokkal, bőrcserzéssel; Brie-i sajtkereskedéssel, kastélyromokkal, régi templommal, régiség-muzeummal.

Coumarouna *Aubl.* (növ.), l. *Dipteryx.*

Council (ang., ejtsd: kaunszil) a. m. gyülekezet, amelynek feladata állami v. községi ügyekről tanácskozni; Privy C. a. m. Concilium Ordinarium, az angol király tanácsa. Az országos főtisztviselőkből és a király által kinevezett tagokból álló tanács, amely kivételes bírói hatóságot is gyakorolt; belőle keletkezett a Csillagkamara (l. o.). Tagjainak nagy számánál fogva a kormányzás céljaira nem volt alkalmas s ezért szokássá vált a tanácsból egyeseket kiválasztani és ezek lettek a korona meghittjei a kormányzatban: ezekből alakult meg a Cabinet C.

Council Bill (ang., ejtsd: kaunszil bill), v. teljesebben *India C.*, az angol kincstárnak az indiai kormány pénztárára kibocsátott váltója. India ugyanis évenkint 16—17 millió font sterlinget fizet Angliának kamatok, nyugdíjak stb. fejében, amely óriási összegnek behajtására legnagyobb részben C.-t használnak. Az angol kincstár a kibocsátott váltókat leszámítoltatja a londoni piacon s ilyenkor a londoni kereslet a C. felé fordul, mert az angol kereskedők e váltókkal egyenlítik ki az indiai árúk s nyers termények bevitele után fennálló tartozásaikat.

Council Bluffs (ejtsd: kaunszil blöffsz), Pottawattame county székhelye Jowa északamerikai államban, a Missouri mellett, melyen át két 838 és 890 m. hosszú nagyszerű híd visz; vasúti csomópont, (1900) 25,802 lak., mezőgazdasági eszközök gyártásával és jelentékeny fa-, gabona-, marha- és bőrkereskedéssel. C.-t 1846. a mormonok alapították.

Counsel (ang., ejtsd: kaunszel), az angol ügyvédeknek (t. i. barristerek és sergents at lawknak) elnevezése, akik egyedül jogosítvák a feleket a bíróságok előtt képviselni. — *King's* (Queen's) *C.* a. m. királyi C., cím (mint Ausztriában a Hofadvokat), mely bizonyos elsőbbséget ad a kartársak között, s jogot a selyemtalár (silk-gown) viselésére.

Count (ang., ejtsd: kaunt). Idegen grófok címe Angliában. Az angol gróf neve *earl*, de nejét szintén *countessnek* címezik, mint az idegen grófnékat.

Count-out (ang., ejtsd: kaunt-aut), a ház határozatképességének megállapítására a jelenlévők megszámlálása.

Country (ang., ejtsd: könntri) a. m. vidék, haza; továbbá a várossal ellentétben: a vidék, a provincia.

County (ang., ejtsd: kaunti, franc. *comté*, lat. *comitatus*). Angliában s Észak-Amerika Egyesült-Államaiban a mi vármegyéinknek megfelelő politikai felosztás. A felosztás Angliának a normannok által történt meghódítása idejéből származik. A C. egyértelmű az angolszász bevándorlás óta divatozó «shire» szóval. A felosztásnál eredetileg igazságügyi szempontok voltak irányadók, mert a C. egyik főhivatalnoka: a sheriff, a C. bírája is volt. Most a sheriff inkább közigazgatási tisztviselő. A C. élén a korona által kinevezett Lord-lieutenant áll. A kinevezés élethossziglani vagy «quamdiu se bene gesserit». A Lord-lieutenantnak, ki mindig a C. főnemességéből vétetik, hatásköre az állandó miliciára és katonai dolgokra terjed ki. A Lord- és helyettese (deputy-lieutenant) alatt állanak a békebirák.

Countyborough (ejtsd: kauntiborró), Angliában az 1888-iki közigazgatási törvény (Local Government Act) szerint azon városok, amelyek a grófi azaz megyei hatóságok alól ki vannak véve; bennük a legfőbb közigazgatási hatóság a Municipal Corporation, amely maga választja a mayort és az aldermaneket.

County Councils (ejtsd: kaunti kaunszilsz), Angliában az 1888-iki Local Government Act által létrehozott megyei kormányzat szervei.

County Court (ejtsd: kaunti kúrt, megyei törvényszék), 1846. év óta Angliában felállított alsóbbfokú bíróságok. A felebbezés a főtörvényszékhez megy.

County Hall (ejtsd: kaunti hal) v. *County House* is, a county-hatóságoknak székhelye Angliában s az északamerikai Egyesült-Államokban.

Coup (franc., ejtsd: kú) a. m. ütés, dobás, lövés; továbbá csiny; innen *C. d'éclat*, főcsiny; *C. d'état*, államcsiny; *C. de main*, hadi csiny, egy erős helynek gyors, merész megtámadása. — *C.* a lóversenysportban ravasz fogás, mikor egy ló igazi képességeit tulajdonosának sikerül eltitkolnia s azután valamely kiszemelt versenyre alaposan lefogadni.

Coup d'assurance (franc., ejtsd: kú dassüránsz) alatt értjük azt a vaktöltéssel alkalmazott ágyulövést, amellyel egy hadihajó felhív egy

kereskedelmi hajót arra, hogy zászlóját húzza fel. Ugyanaz az értelme a *coup de semonce*-nak is.

Coup de milieu (franc., kú dő milyő), olyan ital, melyet nagy ebédeken az assiette és a pecsenye közt étvágygerjesztés végett szoktak felszolgálni; többnyire füszeres, jeges puncs vagy ritkábban igen finom cognac.

Coup de semonce (franc., ejtsd: kú dő szömonsz), l. *Coup d'assurance.*

Coup d'état (franc.), államcsiny.

Coup de théâtre (franc., ejtsd: kú dő teátr) a. m. szinpadi csiny, váratlan fogás, mely a cselekvénynek hirtelen fordulatot ad anélkül, hogy ezt helyesen indokolná s annyira meglepi a nézőt, hogy a hatalmas benyomás alatt nem gondol a megokolás fogyatékosságára.

Coup d'oeil (franc., ejtsd: kú d'öly) a. m. gyors áttekintéssel a helyzetnek helyes megbirálása.

Coupe (franc., ejtsd: kúp) a. m. vágás; továbbá ivócsésze (kupa); a kártyajátékban az emelés.

Coupe (ejtsd: kúp), hajdan több országban, de főleg Genfben használt ürmérték, leginkább gabonamérték, kb. 77·6 liter.

Coupé (franc., ejtsd: kupé) a. m. metszés; a vasúti kocsi rekesze; kétüléses zárt kocsi.

Couperin (ejtsd: kupren), francia zenészcsalád, három testvér nyomán ágazik el: *Louis*, szül. 1630., megh. mint orgonás és XIII. Lajos hegedüse 1665. Maradtak kéziratban művei. *Charles*, szül. 1638 ápr. 9., megh. szintén mint st.-gervais-i orgonás 1669. Fia, a család dísze: a «nagy»-nak nevezett *François*, szül. Párisban 1668 nov. 10., megh. u. o. 1733. 1701 óta kamara-zongorajátszó és az udvari kápolna orgonása volt. A zongorajátékban is újító volt. Kéziratban maradt számos motettje: Jeremiás siralmai, világi kántáte, számos fuga orgonára, zongoraiskola (L'art de toucher le clavecin, 1717); 4 kötet suite (zongorára; köztük sok programzene); versenyművek zongorára, hegedü-hármasok. Ezeket Bach Sebestyén is nagyrabecsülte, a courante-okból sokat tanult is. C. F. leányai: *Marianne*, apáca, a Mont-buisson kolostor orgonása; *Marguerite Antoinette*, az első női kir. kamaravirtuóz. *François* Sieur de Cronilly címet nyert, szül. 1631., megh. 1698. mint St. Gervais orgonása. Orgonára szerzett műveket hagyott hátra. Fia és állásának örököse volt *Nicolas* (1680—1748); ennek fia *Armand Louis*, szül. Párisban 1725., megh. 1789., mint orgonajátszó és orgonaértő tett szert nagy hírnévre.

Couperus (ejtsd: kupérusz), *Louis*, németalföldi író, szül. Hágában 1863 jan. 10. 1893-ban a De Gids folyóirat társszerkesztője lett, először költeményeivel lépett a nyilvánosság elé: Een Lent van Vaerzen (Utrecht 1884) és Orchidacen (Amsterdam 1886), de legeredetibb teremtőképességét a beszély- és regényirodalom terén mutatta be. Kiválóbb művei: Eline Vere, een Haagsche Roman (3 köt., Haag 1891); Noodlot (Amsterdam 1890, magy. ford. Ignotus Végzet címen 1893); Extase (u. o. 1892), Majesteit (u. o. 1893); Wereldvrede (Világbéke u. o. 1895); Hooge Troeven (1896); De stille Kracht (1899); Kleine Zielen (1901).

Couple (ang., ejtsd: kapl) a. m. pár; mint ige összekapcsol, párosít (németül *koppeln*). A lóversenysportban olyan fogadás, amely több verseny eredményétől függ. C. (gekoppelt) fogadásnak nevezik még azt is, amidőn a fogadó ugyanabban a versenyben két vagy több lovat jelölhet meg, amelyek közül bármelyik győz, a fogadást — természetesen alacsonyabb odds (l. o.) mellett — megnyeri.

Couplet (franc., ejtsd: kuplé, a lat. copulából), eredetileg két, párhuzamban álló ritmikai tétel összekapcsolása egy strófába, általában pedig vidám dalstrófa, könnyű és új dallammal s rendszerint élces vagy tréfás refrainnel. Különösen a könnyebb fajta szinművek: bohózatok, vaudevillek, operettek dalstrófáit, s a szinészeknek e strófák dallamára s refrainjével készített rögtönzéseit nevezik C.-nek, melyek különféle aktuális célzásaik révén olykor gyorsan elterjednek.

Coupon, l. *Szelvény* és *Értékpapir.*

Coupure (franc., ejtsd: kupür), erődművek és az azokban vezető közlekedési vonalaknak félbeszakítása azon célból, hogy azokat szakaszonként védelmezni lehessen. Csakis régibb várakban fordul elő.

Cour (franc., ejtsd: kúr) a. m. udvar, udvari összejövetelek. A franciában törvényszéket is jelent. — *Faire la C.*, udvarolni, szépelegni.

Courage (franc.) a. m. bátorság.

Courant (franc., ejtsd: kurán), *monnaie courant* a. m. folyópénz; valamely ország törvényes fizetési eszközéül szolgáló az az érepénznem, amelyet fizetéseknél korlátlan összeg erejéig fogadnak el, ellentétben a kereskedelmi és váltópénzzel. Ilyen az Osztrák-magyar birodalom területén ezidőszerint a húsz- és tízkoronás arany és az egyforintos (kétkoronás értékű) ezüstérem. L. még *Érmeügy.*

Courant ascendant (franc.), a felszálló légáramlat.

Courante (franc., ejtsd: kuránt, ol. *Corrente)*, egy régibb, a suitebe (l. o.) is besorozott táncforma $^{3}/_{2}$ vagy $^{3}/_{4}$ ütemben, melynek jellemző vonása: egyenlő hangokban való élénk mozgás volt; így találjuk legalább a C.-t az olaszoknál (Corelli), míg a német és a francia zeneszerzők a C.-nak szenvedélyesebb kifejezést adtak. A C. XVI. Lajosnak kedves tánca volt.

Courbaril (növ.), l. *Hymenaea.*

Courbet (ejtsd: kurbé), 1. *Amédée Anatole Prosper*, francia tengernagy, szül. Abbevilleban 1827 jún. 26., megh. a Halász-szigetek mellett 1885 jún. 11. 1849-ben beállt tengerésznek, 1866. hajóskapitány, 1873. Uj-Kaledonia kormányzója, 1884. altengernagy lett. 1883-ban a tonkingi hadsereg főparancsnokául nevezték ki s ő kényszerítette Anam királyát a békére. 1885-ben hatalmába kerítette a Halász-szigeteket, de nemsokára a láz elragadta. Holttestét 1885. Párisba vitték s a Pantheonban temették el. Halála után megjelent levelei nagy feltünést keltettek, mert bennük a köztársasági kormányt és parlamenti többséget erősen megtámadta. V. ö. *Ganneron*, L'amiral C., d'après les papiers de la marine et de la famille (Paris 1885); *Gervais*, L'amiral A. C. (u. o. 1885); *De la Faye*, Hist. de l'amiral C. (u. o. 1891); *Loir*, L'escadre de l'amiral C. (6. kiad. 1892).

2. *C., Gustave*, francia festő, szül. Ornansban, Besançon környékén 1819 június 10., megh. a

Courbet cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

COURBET GUSTAVE: BIRKOZÓK

svájci La Tour-de-Peilzben 1877 december 31. Kezdetben a jogi pályára készült, de utóbb teljesen a festészetre adta magát. Párisban Hesse, Steuben és David d'Angers voltak a mesterei, ám legtöbbet nem ezeknek a művészeknek, hanem a Louvreban kiállított régi spanyol és hollandi festők remekműveinek köszönhet, amelyeket rendkívüli szorgalommal tanulmányozott. Különösen az ezen képek felfogásában megnyilatkozó egészséges naturalizmus kötötte le figyelmét, mert, mint a természet mélyrelátó megfigyelője, ő is arra törekedett — néhány korai, még a klasszikus és a romantikus iskola körébe tartozó művétől eltekintve — hogy a dolgokat úgy adja vissza, mint azok tényleg vannak, minden szépítés és hízelgés nélkül. Miután azonban művészetének ez az iránya merőben különbözött a korabeli összes festők műveitől, kiállított képeivel nagy feltűnést és még nagyobb megbotránkozást keltett, amit növelt az a körülmény is, hogy C. népi eredetének megfelelően szociálistának vallotta magát és a francia társadalmi forradalom vezérembereivel, így Proudhonnal és Zolával szoros érintkezésben állott. Demokratizmusa és művészi önérzete oly nagyfokú volt, hogy mikor a második császárság idején a becsületrenddel akarták kitüntetni, azt a következő szavakkal utasította vissza: «Halálom után majd kénytelenek lesznek rólam azt mondani, hogy ez az ember soha semmilyen iskola, egyház, intézmény, akadémia, mindenekelőtt pedig semmilyen kormányhoz nem tartozott». Az 1871-iki párisi commune eseményeiben mint a művészeti bizottság elnöke vett részt és ő volt az, aki a Vendôme-oszlop lerombolását elrendelte. Később emiatt pörbefogták és hat hónapi fogságra és több százezer frank kártérítésre ítélték, amely büntetés elől a művész kénytelen volt Svájcba menekülni, ahol csakhamar elhalálozott. Az utókor, amelyet a művész emberi gyarlóságai, modorának, fellépésének nyersesége nem bánthatnak, egészen másként gondolkozik C.-ről, mint a kortársak, és a mester ma már a műtörténelemben úgy szerepel, mint a XIX. sz. egyik legnagyobb festője, akinek hatása — Franciaországban kivált Cézanne-on, míg Németországban leginkább Leiblen keresztül — még ma sem szűnt meg irányítani a festészet fejlődését. Festményei tárgyuk szerint négy csoportba oszthatók: tájképek (állat és emberi staffage-zsal vagy anélkül), genreképek, arcképek és csendéletek; nevezetesebbjeik: Ebéd után Ornansban; Visszatérés a lelkipásztori tanácskozásról; Flagey-i részeg parasztok; Kőtörők; Temetés Ornansban; Fürdő nők; Cirkuszi birkózók (l. a *képmellékletet)*; Műterem; Hölgy papagállyal; Leányok a Szajna partján; Falusi kisasszonyok; Fekvő nő; Tenger partján; Szarvasok harca; Pihenő szarvasok; Tengeri vihar, továbbá nagyszámú önarcképei. Festményei közül igen sok bekerült már a Louvreba is. V. ö. H. *d'Ideville,* Gustav C., notes et documents sur sa vie et son oeuvre (Paris 1878); A. *Estignard,* Gustave C., sa vie et ses oeuvres (Besançon 1897); J. *Meier-Graefe,* Corot und C. (Leipzig 1905); *Riat,* Gustave C. (Paris 1906); B. *Lázár,* C. et son influence à l'étranger (Paris 1911).

Courbevoie (ejtsd: kurbővoá), város Seine francia dép.-ban, a Szajna balpartján, Páris mellett, (1906) 31,191 lak., vászonfehérítőkkel, vegyiiparral és vaggongyártással. Szép avenueje a Pont de Neuilly-n át a Champs-Elyséesbe vezet.

Courbière (ejtsd: kurbjér), *Guillaume René de l'Homme de C. báró,* porosz tábornok, szül. Maastrichtban 1733 febr. 25., megh. 1811 júl. 23. Graudenzben. Kivándorlott hugenotta család sarja s előbb hollandi, 1757. pedig porosz szolgálatba lépett. Kitűnt 1760. Drezda ostrománál, Liegnitz és Torgau mellett. A francia háborúkban a porosz gárdacsapatokat vezérelte, 1797. gyalogsági tábornok, 1798. pedig Graudenz kormányzója lett, mely várat 1807. hősiesen védelmezte a franciák ellen. Elismerésül tábornaggyá és nyugati Poroszország kormányzójává nevezték ki. Tiszteletére Graudenz várát 1893 óta C.-várnak nevezik.

Courcelles (ejtsd: kurszell), 1. francia eredetű falu Metz mellett; az 1870 aug. 14. vívott csatát a franciák erről a faluról, a németek pedig Colombey-Nouilly-ról (l. o.) nevezik. — 2. *C.*, város Hainaut belga tartományban, szénbányákkal, vasiparral, (1910) 18,098 lak.

Courcelle-Seneuil (ejtsd: kurszel-sz'nöly), *Jean Gustave,* francia nemzetgazdaságtani író, szül. Seneuilben (Dordogne) 1813 dec. 22., megh. Párisban 1892 jún. 29. Eleinte kereskedő volt, később nemzetgazdaságtani tanulmányokkal foglalkozott és számos folyóiratba írt. 1853—63-ig Santiago de Chile-ben a nemzetgazdaságtan tanára volt. Nevezetesebb művei: Traité théorique et pratique des opérations de banque (Paris 1852); Traité des entreprises industrielles, commercielles et agricoles (1854); Traité d'économie politique (1859); Cours de comptabilité (1867, 4 köt.); La société moderne (1892).

Courcy (ejtsd: kurszi), *Marie René Roussel, marquis de C.*, francia diplomata és történetíró, szül. 1827. Követségi titkár volt Kinában, Athénben és Karlsruheban. 1860-ban visszavonult. Művei: L'empire du Milieu (1866); La coalition de 1701 contre la France (1886, 2 köt., pályadíjas munka); Rénonciation des Bourbons d'Espagne au trône de France (1889); L'Espagne après la paix d'Utrecht (1891, szintén pályadíjat nyert).

Cour d'appel (franc.) a. m. felebbezési biróság.

Cour d'assises (franc.) a. m. esküdtbiróság.

Cour de cassation (franc.) a. m. semmitőszék.

Cour des comptes (franc.) a. m. számvevőszék.

Courier de Méré (ejtsd: kurié—), *Paul Louis,* francia író, szül. Párisban 1772 jan. 4., megh. Véretzben, Tours mellett 1825 ápr. 10., mint orgyilkosság áldozata. A szabadelvű polgárság előharcosa volt a Bourbon-restauráció ellenében. Röpiratai, melyek stilisztikai remekművek, elfogult, gyűlölettől izzó támadások a nemesség és papság ellen. Mint fordító, jeles hellenistának bizonyult. Műveit Oeuvres complètes c. 1830. adták ki 4. köt. V. ö. *Kreyssig,* Béranger und C. (Nord und Süd 1884. évf.).

Courir sus, *Ordre de* (franc., ejtsd: ordr dő kurir szüsz) a. m. rendelet a rajtarontásra. Értik

alatta azt a rendeletet, amelyet az államhatalom kiadott, hogy polgárai az ellenséges hatalom polgáraira, ill. a tengeri rablókra kimélet nélkül rárontsanak (courir sus aux pirates, aux ennemis). L. *Hadiszabályok.*

Courmayeur, l. *Cormaggiore.*

Couronne, l. *Nyugvójel.*

Couroupita *Aubl.* (ejtsd: kuru—, növ., *ágyúgolyófa),* a Lecythidaceae család génusza; 9 faja Dél-Amerika É.-i részén honos fa. Levelük hosszukás, ékalakú, viráguk fürtben áll és 6-tagú, ebben a sok porzószál rövid csővé nőtt össze, az egyik oldalán ez a cső egy lemezzé terül ki, mely sisakszerüen borul a termő fölé; termésük gömbölyű, fás tok. A *C. guianensis* Aubl. nagy fa Guayanában, de az Antillákon is ültetik. Cukros, kellemes borízű gyümölcsét eszik, hűsítő italt csinálnak vele, de orvosságnak s gyümölcse héját edénynek is használják.

Cour permanente d'arbitrage (franc.), l. *Hágai állandó választott biróság.*

Courpière (ejtsd: kurpjér), község Puy-de-Dôme francia departementban, a Dore partján a Couzon torkolatánál, Clermonttól 34 km. K.-re, (1901) 3655 lak., tésztanemű- és paszomántgyártással, fakereskedéssel, hideg vasas ásványvízforrásokkal. Román stílusú temploma a XI. sz.-ból való.

Courrier (franc., ejtsd: kurié) a. m. futár, hirnök; továbbá levélposta. *Par le retour du C.* a. m. forduló postával.

Courrières (ejtsd: kurjér), város Pas-de-Calais francia département Béthune kerületében, Lilletől 20 km. D.-re, (1901) 3390 lak., cukorgyárral, gazdag kőszénbányával. Templomában Montmorency János síremléke. 1906 márc. 10. nagy bányaszerencsétlenségnek szinhelye volt, midőn robbanás következtében közel 1400 bányász lelte halálát.

Cours (franc., ejtsd: kúr) a. m. folyás, lecke, évfolyam, futtatás, lóverseny, versenypálya; tengerészeti értelemben: a hajó menetiránya.

Cours (ejtsd: kúr), falu Rhône francia départementban, a Trambouze partján, a Beaujolais hegység Ny.-i oldalán Lyontól 55 km. ÉNy.-ra, (1906) 5716 lak., vászon és gyapjutakaró (beaujolaise) készítéssel.

Coursan (ejtsd: kurszañ), város Aude francia dép.-ban, Narbonnetól 7 km. ÉK.-re, az Aude mellett, (1901) 3556 lak., bortermeléssel és pálinkaégetéssel; ásványvízforrással, gótikus templommal.

Coursblatt (ném.), l. *Árlap.*

Cours d'amour, l. *Szerelmi törvényszékek.*

Cours des poisons, l. *Chambre ardente.*

Course (franc.) a. m. *kalózkodás* (l. o.).

Courseulles-sur-Mer (ejtsd: kurszöly-szür-mer), falu Calvados francia dép.-ban, a Seulles jobbpartján, a torkolat közelében, (1901) 1315 lak., nagy osztrigatenyésztéssel, tengeri fürdővel, csipkekészítéssel, hal, fa- és szénkereskedéssel. Kikötőjében világító torony áll.

Courson (ejtsd: kurszóñ), *Aurélien de,* francia történetíró, szül. Port Louisban 18 1 dec. 25., megh. 1889 nov. 6., mint a Bibliothèque nationale főtisztviselője Párisban. Főbb művei: Essai sur l'histoire, la langue et les institutions de la Bretagne armoricaine (1840); Histoire des origines et des institutions des peuples de la Gaule armoricaine et de la Bretagne insulaire jusqu'au V. siècle (1843); Histoire des peuples bretons dans la Gaule et dans les îles britanniques (1846, 2 köt.); Mémoire sur l'origine des institutions féodales chez les Bretons et les Germains (1847).

Court (ang., ejtsd: kórt) a. m. udvar, különösen törvényszék; továbbá pálya, játéktér, pl. tenisz-tér.

Courtage (franc., ejtsd: kurtázs) a. m. *alkuszdíj* (l. o.).

Courtaud (franc., ejtsd: kurtó), olyan kutya, melynek füle és farka meg van csonkítva.

Courteille de Pavet, l. *Pavet de Courteille.*

Courteline (ejtsd: kurtlin), családi nevén *Moinaux Georges,* francia író, szül. Toursban 1860 jún. 25. Első sikerét a katonai életből vett jóízű humoreszkjeivel: Les gaîtés de l'escadron (1886) aratta. 1893-ban egyik novelláját, a Boubourochet a szinpadra vitte s azóta vagy magában v. másokkal: Pierre Véberrel, Jules Lévyvel, P. Wolffal társulva számos nagysikerű szinművet írt, melyeket szellemes ötletek s jókedvű szatira jellemeznek. A legjobbak: Un client sérieux (1896); La paix chez soi (1903); La conversion d'Alceste (1905) versben, Molière Mizantropjának utójátéka gyanánt stb. Egyik P. Wolffal írt darabját Meguntam Margitot címen Budapesten, a Várszinházban is előadták *Gábor* Andor fordításában (1910 nov.). V. ö. R. *Le Brun,* G. C. (Paris 1906).

Courtenay (ejtsd: kurtné), város Loire francia départementban, a Bied partján, Orléanstól 86 km. K.-re a lyoni vasút mellett, (1901) 1920 lak., kalap- és bőrgyártással, gabonakereskedelemmel. C. fontos középkori uradalom volt, amelytől a *Courtenay* (l. o.) francia nemzetség vette nevét.

Courtenay (ejtsd: kurtné), régi francia nemzetség. Nevét ama vártól nyerte, melyet Hatto, a château-renardi várnagy fia, 1010 körül épített. *C.* (II.) *Josselin,* Hatto unokája, részt vett az első keresztes hadjáratban és I. Balduin királytól a Tiberias uradalmat kapta (1115), II. Balduintól pedig 1119. Edessza grófságát. Megh. 1131. Fia, *III. Josselin* a szeldzsukok fogságába esett, akik 1144. Edessza fővárosát is elvették tőle. Aleppóban halt meg 1149., mint fogoly. *C. Peter,* konstantinápolyi (latin) császár volt 1216—1219-ig. E Péter egyik leánya, Jolánta, II. Endre királyunknak lett második neje. Egy másik leánya Laszkarisz Tódor niceai császár neje volt, Mária leányukat II. Endre legidősebb fiával, Béla herceggel jegyezte el. Péter fiai: *C. Robert* 1219—1228-ig és *Balduin* 1237—61-ig uralkodtak. *C. Robert* 1299. reimsi érsek lett; megh. 1323. *C. Louis, C. herceg* szül. 1610., igényt emelt a francia trónra. *C. Louis Charles,* szül. 1640 máj. 25., megh. 1723 ápr. 28. XIV. Lajos seregében szolgált. Ifjabb fiában, *Charles Roger*-ban kihalt a C.-ház férfiivadéka, 1730.

Courtens, *Franz,* belga festő, szül. Termondeban 1853 febr. 15. Főleg tájképeket fest a francia impresszionisták nyomdokain haladva. Nevezetesebb képei: Kivonuló juhnyáj; Jácintmező (a müncheni Neue Pinakothekban); Nyáj viharban; Keresztút; Homokpart; Reggeli miséről; Tengeri

farkasok (kártyázó matrózok); Aranyeső (a Szépművészeti Muzeumban). A Könyves Kálmán szalonjában 1909 május havában mintegy 30 műve volt kiállítva.

Courthézon (ejtsd: kurtézón), város Vaucluse francia dép.-ban, a Rhône közelében, Avignontól 17 km. É.-ra a lyoni vasút mellett, (1901) 2142 lak., selyemtermeléssel, kötél-, papiros- és seprőgyártással. Új kastélya, régi sáncai és vártornyai nevezetesek.

Courthope (ejtsd: kort-hóp), *William John*, angol író, szül. Lewes (Surrey) mellett 1842. Harrowban és Oxfordban nevelkedett; dolgozott a Quarterly Reviewba s megalapította a National Review-t. Első művei csinos versek voltak (The Paradise of Birds, 1878). Kitünt mint a XVIII. sz. irodalomtörténetírója. Megírta Addison és Pope életrajzát, ez utóbbinak műveit is kiadta (Elwynnel együtt). Kiváló művei még: The liberal movement in English literature (1885); History of English Poetry (1895—97); Life in poetry, law in taste (1901).

Courtier (franc., ejtsd: kurtjé) a. m. *alkusz* (l. o.).

Courtine, magyarosan *kurtina*, l. *Bástya*.

Courtisan (franc., ejtsd: kurtizán) a. m. udvari személy, udvaronc; *courtisane*, udvarhölgy; továbbá előkelő félvilági hölgy; ezelőtt különösen a római udvar erkölcstelen dámáira alkalmazták ez elnevezést.

Courtmans-Berchmans (ejtsd: kúrtmansz-), *Joanna Desideria*, flamand írónő, szül. Oudegendben, Kelet-Flandriában 1811 szept. 6., megh. Maldegemben 1890 szept. 22. 1836-ban Gentben nőül ment Courtmans tanítóhoz és csatlakozott a flamand irodalmi mozgalmakhoz. 1856-ban özvegységre jutván, Maldegemben nevelő-intézetet nyitott. Műveit (regények, novellák, versek) gyakran tüntették ki díjakkal. Munkái: Anna de Bloemenmaegd (Gent 1862); Het geschenk van den jager (u. o. 1864); De zwarte Hoeve (u. o. 1864); Moeder Daneel (Antwerpen 1868); De Koewachter (Dordrecht 1873); De Hoogmoedige (Gent 1882).

Courtney (ejtsd: kórtni), *Leonard Henry*, angol politikus, szül. 1832 júl. 6. 1872-ben a közgazdaságtan tanára lett a londoni University College-en, 1880-ban államtitkár a belügyminisztériumban, 1881-ben a gyarmatügyi minisztériumban, 1882. pedig a kincstári hivatal (pénzügyminisztérium) politikai államtitkára. 1889 óta a titkos tanács tagja. 1906-ban *Penwith lord* címen peer-ré emelkedett. Műve: The working constitution of the United Kingdom and its out growths (London 1901).

Court of arbitration, l. *Békéltető bizottságok*.

Court of Arches, l. *Arches Court*.

Courtois, 1. *Bernard*, francia salétromgyáros, szül. Dijonban 1777., megh. Párisban 1838 szept. 27. Ő fedezte fel 1811. a *jódot*.

2. *C., Edme Bonaventure*, francia forradalmár, szül. 1756. Arcis-sur-Aube-ban, megh. 1816 dec. 6. Brüsszelben. Tagja volt a törvényhozó gyülekezetnek, a konventnek, részt vett Robespierre megbuktatásában s a konvent őt bízta meg Robespierre iratainak megvizsgálásával, amiről érdekes jelentésben számolt be. Egyik fő vezetője volt annak a pártnak, mely Napoleonnak államcsinyét (1799 brumaire 18.) előkészítette. A tribunátusból azonban állítólagos zsarolása miatt kizárták. Fontos iratait 1814. Decazes miniszter elkoboztatta. Töredék gyanánt jelentek meg belőlük: Papiers inédits trouvés chez Robespierre et Saint Just (Paris 1828).

3. *C., Gustave*, francia festő, szül. Puscyben (Haute-Saône départem.) 1852 márc. 18. Gérôme tanítványa. A történeti és arcképfestészet terén működik. Festményei közül megemlítendő: Archimedes halála; Orpheus; Narcissus (a párisi Luxembourg-muzeumban); Laïs kéjhölgy az alvilágban; Dante és Vergilius az alvilágban a hazaárulóknál; Bajadér; Atala temetése; Macskákkal játszó fiatal firenzei nők; Madonna a gyermekkel; Dionysios; Madrilène. A párisi Odéon-szinház előcsarnokában néhány dekorativ falképe látható. Igen szép vízfestményei is vannak.

4. *C. (Cortese, Bourguignon, il Borgognone), Jacques*, francia festő, szül. St. Hippolyteben 1621 február 12., megh. 1676 november 14. Rómában tanult és állandóan ott is élt. Cerquozzi Michelangelo és részben Rosa Salvator hatása alatt is festette híres, annak idején ünnepelt csataképeit, melyekben különösen a lovasok mozgalmas tömegeit megkapó, festői módon olvasztotta egybe a környezettel. A csataképfestés, a XVII. és XVIII. sz.-ban igen kedvelt műfaj, fejlődésére nagy befolyást gyakorolt. Művei a párisi Louvreban, római és egyéb gyüjteményekben elég gyakoriak. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is képviselve van lovascsatákat ábrázoló két képpel.

Courtoisie (franc., ejtsd: kurtoází) a. m. finom, udvarias magaviselet, lovagiasság, főleg nőkkel szemben.

Courtoisie internationale (franc.), l. *Comitas gentium*.

Courtrai (ejtsd: kurtré), flamandul: Kortrijk (l. o.).

Courtry (ejtsd: kurtri), *Charles Louis*, francia rézkarcoló, szül. Párisban 1846 márc. 11., megh. u. o. 1897 nov. 1. Gaucherel és Flameng tanítványa. Nagyszámú, 600-nál több rézkarcát régi és modern festők alkotásai után készítette, különös gondot fordítva azok színhatásainak érzékeltetésére. Leginkább Rubens, Rembrandt, Holbein, Meissonier, Munkácsy (Milton és leányai), Menzel, Dupré és Chartran műveit karcolta.

Courts jours (franc., ejtsd: kúr zsúr) a. m. rövid lejárat (váltóknál).

Courvoisier (ejtsd: kurvoázjé), *Walter*, svájci zeneköltő, szül. a Basel melletti Riehenben 1875 febr. 7. Orvos volt, de 1902. zeneelmélettanár lett Münchenben s itt 1907 óta a Kaim-zenekar népies szimfonikus hangversenyeit dirigálja. Számos dalt, zenekari képet stb. szerzett.

Coury-les-Bains (ejtsd: kuri-le-beñ, kurui fürdők, törökül *Dag-Hamamlar* vagy *Ilidzse)*, gyönyörű fekvésű fürdőhely Iszmid (ettől 10 km.-nyire) kisázsiai török kerületben, 18 km.-nyire a Márványtenger partján épült Gemliktől, az Erdős Szamanlidag egyik völgyében.

Couseranit (ásv.), elmállott wernerit Couseranból (Pireneusok).

Cousin (franc., ejtsd: kuzeñ) a. m. unokatestvér, nagybátya; *Mon C.* azelőtt a francia királyoknak más fejedelmekhez intézett megszólítása levélben.

Cousin (ejtsd: kuzeñ), 1. *Jean,* francia építész, szobrász, festő és grafikus, szül. Soucyban 1500 v. 1501., megh. 1590 v. 1591. Korának legtekintélyesebb, legtöbboldalú francia művészei közé tartozott. Mint üvegfestő kezdte meg pályáját. Tárgyilag is érdekes üvegfestményei a sens-i székesegyházban, a párisi St. Gervais templomban, a vincennesi és a Sens m. Fleurigny-kastély kápolnájában maradtak fönn. Egyetlen hiteles festménye a párisi Louvreban levő híres Utolsó ítélet, mely az olasz művészet erős befolyása mellett beható anatómiai tanulmányait árulja el. Nagy tekintélynek örvendtek művészek számára kiadott tankönyvei, a Livre de perspective (1560), Livre de portraieture, (1571), melyeket szép fametszeteivel díszített. V. ö. *Didot,* Jean C. (Paris 1872).

2. *C., Victor,* francia filozófus, szül. Párisban 1792 nov. 28., megh. Cannesban 1867 január 12. Atyja szegény kézműves volt; mint az École Normale kitünő tanulóját: tanárai, Royer-Collard és Maine de Biran a filozófiába vezették be. 1814-ben ez iskolának tanítója, a következő évben Royer-Collard helyettesítője lett a Sorbonneban, hol a skót filozófia szellemében adott elő. 1817-ben Németországba ment, ahol Hegellel, 1818. Schellinggel is megismerkedett. Szabadelvü szelleme miatt a kormány 1821. eltiltotta sorbonnei előadásaitól s midőn 1822. az École Normale-t is feloszlatták, C. állás nélkül maradt. Ekkor nevelőnek ment, majd 1824. második németországi útjára indult. Drezdában a porosz kormány kivánságára, mely karbonárinak tartotta, elfogták és Berlinbe vitték. Visszatérvén Párisba, az új kormány visszahelyezte tanszékére. Ekkor szerzett előadásaival rendkívüli népszerüséget és befolyást. 1830-ban az akadémia tagja, majd államtanácsos, a közoktatás főfelügyelője, az École Normale igazgatója és 1832. Franciaország kinevezett pairje. 1831-ben a kormány megbizásából beutazta Németországot, hogy ennek tanügyéről hivatalos jelentést tegyen, ez út gyümölcse: De l'instruction publique dans quelques pays de l'Allemagne et particulièrement en Prusse (3 kiad. Paris 1840). Magyarra fordította *Bártfay* Kálmán (Pest 1844). Hasonló célból járta be később Hollandiát s írta meg De l'instr. publique en Hollande c. munkáját (u. o. 1837). Thiers minisztériumában 1840. márc. 1. átvette a közoktatásügyi tárcát, de már okt. lemondott s ezután csak tudományának s az írói pályának élt. Művei között említést érdemelnek Proklos (5 k. 1820—25) és Abelard (2. kiad. 1849—59) munkáinak kiadása. Plato (8. kiad. 1825—40); Descartes (6 k. 1824—26) s Tennemann német filoz. tört.-nek (2. k. 1831) fordítása, részben kiadása; továbbá Fragments philosophiques (1826); Nouveaux Fragments (1829); Étude sur Pascal (6. kiad. 1877); Cours de philosophie (1836). Két főműve: Le Vrai, le Beau et le Bien (1817, 23. kiad. 1881) és Cours de l'histoire de la philosophie moderne (8 k. 1841, 7. kiad. 1866). Összes műveit kiadta 22 köt.-ben (1846—47), ebből tisztán filozófiára tartozik 12 köt. Rendszerét ő maga eklekticizmus-nak mondja; feladatának tekinti, közvetíteni a skót irány közt, mely metafizikát nem ismer és a német irány közt, mely a priori metafizikát hirdet. Igen nagy hatása volt a közszellemre, a közoktatásügyre és a filozófiai tanulmányokra, főleg a filozófia-történetiekre. Öreg korában különösen a XVII. sz. társadalmával és előkelő női alakjaival foglalkozott; ekkor írta: Me de Longueville (1853); Me Sable (1854); Me d. Chevreux (1856); La société française au XVII. s. (2 k. 1858) stb. — Róla újabban *Janet* Paul írt: Victor C. et son oeuvre (Paris 1885); továbbá Jules *Simon,* V. C. (1887); *Barthélemy Saint-Hilaire,* Victor C., sa vie et sa correspondance (1895, 3 köt.).

Cousine (ejtsd: kuzin) a. m. unokanéne, unokahug; nagynéne.

Cousinéry (ejtsd: kuzinéri), *Esprit Marie,* francia numizmatikus, szül. Marseilleben 1847 jún. 8., megh. 1883 jan. 17. Mintegy 10,000 drb, addig ismeretlen, többnyire görög pénzt gyüjtött.

Cousinia *Cass.* (növ.), a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza; 210 faja Ázsia Ny.-i részén honos, főképen Perzsiában és Turkesztánban s innen tovább terjedve Szibériáig, a Volgamenti steppékig, az Altai hegységig és Kelet-Indiáig. Egy-kétéves v. évelő füvek, ritkábban félcserjék, többnyire szúrós, a száron lefutó levelekkel.

Cousin-Montauban (ejtsd: kuzeñ-moñtobañ), *Charles Guillaume Marie Apollinaire Antoine, Palikao gróf,* francia tábornok, szül. Párisban 1796 jún. 24., megh. u. o. 1878 jan. 8. 1831—57-ig Algeriában állomásozott, hol 1847. lovasezredével Abd el Káder-t (l. o.) elfogta. 1860-ban rábízták a Kinába rendelt hadsereg vezényletét, mely az angolok szövetségében megkezdte az úgynevezett ópium-háborút. C. Palikiaho falu mellett (szept. 21.) diadalt aratott a kinaiakon, de a császár nyári palotáját is kifosztotta. III. Napoleon szenátorrá nevezte ki és a Palikao grófi címmel tüntette ki, de a törvényhozótestület a fosztogatás miatt megtagadta tőle a Napoleon kérte évi 50,000 frank járadékot. 1870 aug. 10., az Ollivier-minisztérium bukása után, mikor már a poroszok több csatában győztek, Eugénia császárné a föltétlenül megbizható bonapartista-kabinet élére állította, melyben C. a hadügyi tárcát is vállalta. A császárság bukása után (szept. 4.) C. külföldre menekült, ahonnan csak a háború lezajlása után tért vissza. 1871-ben adta ki saját igazolására az Un ministère de la guerre de vingt-quatre jours c. munkát.

Coussemaker (ejtsd: kuszmáker), *Charles Edmond Henri de,* francia zenei író, szül. Bailleulben 1805 ápr. 19., megh. Bourbourgban 1876 jan. 10. Lilleben élt mint a Nord département főtanácsának, a régészeti társulatnak és a belga akadémiának tagja. C. legérdemesebb művei: Oeuvres complètes du trouvère Adam de la Halle (Lille 1872); Notices sur les collections musicales de la bibliothéque de Cambrai et d'autres villes du départem. du Nord (1843); Chants populaires des Flamands de France (1856); a Didron-féle Annales Archéologiques-ban: Essai sur les instruments de musique

en moyen-âge, képekkel; Mémoire sur Hucbald et ses traités de musique (Douai 1841); Histoire de l'harmonie au moyen-âge (Paris 1852); L'Harmonie au moyen-âge (u. o. 1857); Les harmonistes des XII. et XIII. siècles (u. o. 1869); Les harmonistes du XIX. siècle (u. o. 1869); Drames liturgiques du moyen âge (Rennes 1860) stb. Irt zeneműveket is (miséket stb.). Nem zenei tárgyú könyve: Troubles religieux du XVI. siècle dans la Flandre maritime 1560—1570 (Lille, 4 kötet).

Cousser *Zsigmond János* (Kusser-nek is írták), karnagy, szül. 1660 febr. 13. Pozsonyban, hol atyja ev. orgonajátszó és kántor volt, megh. Dublinban 1727. Nyugtalan természete lévén, 19 éves korában elhagyta hazáját és Európa majdnem minden nagyobb városát beutazta. Párisban 6 éven át Lully tanítványa volt; onnan beutazta Németországot és rövid idő n át mint karmester működött Wolfenbüttelben és Stuttgartban; Hamburg operaszinházát bérelte és igazgatta 1693-tól 1697-ig, Matthisonnal és Kaiser Reinharddal az első állandó német operát alapította meg. Operáinak nagy részét ott is adatta elő: Erindo (1693), Porus (1694), Pyramus és Thisbe (1694), Scipio Africanus (1695) és Jason (1697). Később négy éven át Olaszországban tartózkodott, majd Londonban hangversenyeket adott és igen keresett zenetanár volt. 1700-ban a dublini székesegyház karnagya lett. Nyomtatásban több alkalmi szerzeménye jelent meg.

Coustou (ejtsd: kusztú), 1. *Guillaume*, id., francia szobrász, szül. Lyonban 1678., megh. 1746 febr. 20. Nagybátyjának, Coysevoxnak volt tanítványa és az ő vezetése alatt bátyjával, C. Nicolas-szal együtt nagy része volt a Louvre, a versaillesi és marlyi kir. kastélyok szobrászati díszítésében. Ágaskodó lovakat fékező lovászokat ábrázoló két mozgalmas csoportja — egykor Marlyban, most a párisi Champs Elysées bejáratánál — a XVIII. sz.-i francia szobrászat legkiválóbb művei közé tartozik. Töle való a Juno képében ábrázolt Leszcynszka Mária királyné márványszobra a párisi Louvreban.

2. *C., Guillaume*, ifj., francia szobrász, az előbbinek fia és tanítványa, szül. Párisban 1716 márc. 20., megh. 1777 júl. 13. Legismertebb művei a Marsot és Venust ábrázoló szobrok Sanssouciban (Potsdam).

3. *C., Nicolas*, francia szobrász, C. 1. bátyja, szül. Lyonban 1658 jan. 9., megh. 1733 máj. 1. Coysevox és római tanulmányainak hatása alatt alkotta Párisban, Versaillesban és Párisban dekorativ és monumentális műveinek hosszú sorát, melyek közül a francia forradalom többet elpusztított. Különösen kiemelendők: Rhône és Saône folyók csoportja, eredetileg Versaillesban, most a párisi Jardin des Tuileriésben, XV. Lajos és Julius Caesar márványszobrai a Louvreban, játszó gyermekeket ábrázoló friz a versaillesi kastély Oeil de Boeuf termében stb.

Coutances (ejtsd: kutañsz), j.-i székhely Manche dép.-ban, a csatornázott Soulle jobbpartján, 10 km.-nyire a tengertől, (1906) 6824 lak., gyapotszövéssel, csipkekészítéssel, zongora-, orgona-, kocsi- és papirosgyártással, márványbányával, szarvasmarha- és vajkereskedelemmel. C. püspöki székhely, van keresk. törvényszéke, tanítónőképzője, botanikus kertje. Említendők a gót stílusú Notre-Dame (XIII. sz.) temploma, a régi vízvezeték romjai, Lebrun és Piacenza hercegének szobra. A várost a Sienne folyóval az 5·6 km. hosszú *C.-csatorna* köti össze; évi forgalma 5400 t.

Coutarea *Aubl.* (növ.), a Rubiaceae család génusza, mintegy 5 faja Amerika tropikus tájain honos Mexikótól, Nyugat-Indiától Paraguayig. Lonicerához hasonló kis fák v. cserjék. Legelterjedtebb a *C. hexandra* (Jacq.) K. Sch, melynek keserű kérge az ú. n. *quina do Pernambuco.*

Couthon (ejtsd: kuton), *Georges*, a francia rémuralom egyik főembere, szül. Orcetben (Auvergne) 1756., kivégeztetett 1794 júl. 28. 1790-ben a clermonti törvényszék elnöke. 1791-ben a nemzetgyűlés tagja, a konventben pedig Robespierre híve s a jóléti bizottság tagja volt. A zsarnokuralom ellen fellázadt Lyon városon rettenetes boszút vett. Thermidor 9-én, Robespierre bukása után, miután nem sikerült magát tőrével megölni, elfogták és lefejezték.

Coutras (ejtsd: kutrá), város Gironde francia dép.-ban, a Dronne mellett, közel annak az Islebe való torkolatához, Bordeauxtól 43 km. ÉK.-re, az orléansi vasút mellett, (1901) 4062 lak., hajóépítéssel, bor-, szesz- és lisztkereskedéssel, hajózással. Romokban heverő kastélyában (XVI. sz.) laktak egy ideig Medici Katalin és IV. Henrik, aki 1587 okt. 20-án győzelmet aratott itt a Joyeuse herceg vezérelte királysági hadseregen.

Coutumes (franc., ejtsd: kutüm), Franciaországban egyes vidékeknek, városoknak, községeknek királyi privilégiumokon, statutumokon, nagy részben szokáson s törvénykezési gyakorlaton alapult partikuláris jogai. Jelentőséget különösen a XV. sz. óta nyertek. — Azt is mondják *us et coutume.* Az *us* szó az *usage* szinonimája. — Ezeknek a szokásoknak gyüjteményét is C.-nek hívják, pl. C. de Normandie, de Bretagne stb.

Couture (ejtsd: kutür), *Thomas*, francia festő, szül. Senlisben 1815 dec. 21., megh. kastélyában, Villiers-le-Bel-ben, 1879 márc. 30. Gros és Delaroche tanítványa. A mult század 40-es éveiben igen nagy és sok tekintetben meg is érdemelt tekintélynek örvendett a párisi festők körében, úgy, hogy még az olyan kiváló talentumok is, mint Manet vagy Feuerbach, hozzá mentek tanulás végett. Főműve az 1847. évi Salonban páratlanul ünnepelt Hanyatláskori rómaiak (jelenleg a Louvre-ban); a többiek közül megemlítendők: Fiatal velenceiek egy orgia után; Tékozló fiú; Aranyimádás (a toulousei muzeumban); A kéjnő diadala; Solymár (a berlini Ravené-gyüjteményben). Igen szép arcképeket is festett, továbbá kiadott egy két kötetes pamfletszerű művet: Entretiens d'atelier (1867—69).

Couvade (ejtsd: kuvád, franc., a. m. *kiköltés, gyermekágy)*, a népszokások között az etnológia azt a különös, hagyományos eljárást érti e műszó alatt, midőn a gyermekszületés eseményekor a családban nem a nő fekszik gyermekágyba, hanem a férfi, az apa. Mikor az anya megszülte gyermekét, mely eseményen az egyszerű, elmaradt népek női könnyen átesnek, nyomban utána végzi otthoni rendes munkáját, míg az apa ágyba fekszik, mellé

veszi a gyermeket, a rokonok őt ápolják, mintha ő szült volna. A különös eljárás sok népnél szokásban volt, részben van. A régi *iberekről* Strabo jegyezte fel (3., 4.), a *korzokról* Diodorus Siculus (V. 14.); a Ny.-i Pyrenéusok *baszk* lakossága a mult század közepéig ismerte, a *szárdok* a középkor elejéig követték. Ma is ápolják e szokást a nyugatkinai *miao-tse* népek, Dél-Amerikában az *aravak,tupi,perui* és *paraguay* indiánusok, Észak-Amerikában a *kaliforniai, oregonmelléki* és *sosoni* indiánusok; É.-on a *kamcsadálok*, az *ainók* és *eszkimók*, a maláji *Niász* lakói, a *dajákok* Borneón, az andamán *minkopiék*; Afrikában a *dzsaggi* és *bazúto* négerek; végül a *dravidák* és *déli indus* törzsek. Ez elterjedtség s a szokásnak helyenkint különféle formája nem egy helyről kölcsönözöttnek mutatják a sajátságos eljárást, hanem, úgy látszik, valamely társas átalakulási forma népenkint önállóan föllépő jelenségeinek. A rejtélyes és képtelen szertartásnak magyarázatát majd minden etnológus megkockáztatta, több-kevesebb elmeéllel és tudással. Bizonyos telepatikus hatást, babonás átszuggerálást vesznek fel okul többen (Tylor, Liebrecht, Southey, Westermarck), amely az apa egészségét, hatalmát, erejét így adja át az újszülöttnek. Mások szerint abból az egyszerű, reális élettani okból keletkezhetett (Hellwald, Friedrichs, Müller Miksa), hogy a családban ilyenkor az anya, könnyű szülése dacára, egy ideig munkaképtelen s a primitiv asszony megerőltető házigondjait nem végezheti el, ura vadászzsákmányát nem dolgozhatja fel, emiatt a férj tétlenségre van kárhoztatva, otthon marad, amihez babonás formák járultak. Ismét mások (Lafitau, Lippert, Achelis) szerint vallásos alapja van. Az újszülöttet mint adományt kapja az apa az istenektől s ezért neki önmegtartóztatással, böjttel, visszavonultsággal kell ezt meghálálni. A kérdés véglegesen tisztázva ma sincs, de legelfogadottabb az a nézet (Lubboch, Bastian, Giraud-Teulon), amely a matriarchátusból (l. o.) patriarchátusba átmenő társadalmi átalakulás emléktöredékének tartja. Kezdetleges társadalmakban az anya lévén csak biztos, a vérségi leszármazás s ez alapon az öröklés rendje is az anyai ágon tartatott nyilván; ebből az anyára és annak rokonaira bizonyos jogok háramlottak a gyermekekkel szemben (ha flú volt, későbbi zsákmánya őket illette, ha leány, ennek vételára volt az övék, stb.), ebből a gyermek fölött való tulajdonjog is olykép alakult, hogy az az anyáé v. ennek legidősebb férfirokonáé lett. Midőn a külső védelem és táplálékszerzés tiszte a férfinemet fontossá tette s ez alapon a főnökség (l. o.) intézménye kifejlett, ennek mintájára az egyes családokon belül az apa lett a főnök, a rendelkező, a tulajdonos. Tulajdona lett a gyermek is, amelyet ünnepélyesen az övének kellett elismernie. Az anyajog idején az anya tulajdonjogának szertartásos elismerése a gyermekágy babonás ceremóniáiban nyilvánulván meg, e formákat mint hagyományokat vette át az apa, midőn gyermekét a magáénak azzal ismerte el, ha a szülés ismert formáit maga részéről végigcsinálta. A matriarcha társas forma a világ minden népénél megvolt (egyetlen tagadója Westermarck), ebből különféle eljárásmódjai származtak a későbbi apai tulajdonjogba való beiktatásnak, melyek között a legtanulságosabb és legérdekesebb ősi csökevényként a C. maradt fenn különféle, egymástól elszigetelt népeknél.

Irodalom. Bachofen, Das Mutterrecht, Stuttgart 1861, 26—42 ; Cordier. Le droit de famille aux Pyrénées, Revue historique de droit français et étranger, Paris 1859, 285. sk. l.; Bastian, Die Rechtsverhältnisse bei verschiedenen Völkern der Erde, Berlin 1872, 196 sk. l.; Westermarck. The history of human marriage, Helsingfors 1889, 60—72; Lafitau, Moeurs des sauvages amériquains comparées aux moeurs des premiers temps, Paris 1723, I. 557. sk. l.; Morgan, The Systems of Consanguinity and affinity in the human family, Washington 1871, 140. sk. l.; Lubbock, A történelem előtti idők, I. k. Budapest 1876, 12—15; Letourneau, L'évolution du mariage, Paris 1874, 347; Achelis, Moderne Völkerkunde, Stuttgart 1896, 427; Schurtz, Urgeschichte der Kultur, Leipzig 1900., 190; Crawley, The Mystic Rose A study of primitive marriage, London 1902; Frazer, The Golden Bough, u. o. 1901.

Couvert (franc.) a. m. asztalteríték. A németek C.-nak hívják még hibásan a levélborítékot is, melynek francia neve *enveloppe*. L. *Boríték*.

Couverture (franc., ejtsd: kuvertür), födő, ágyterítő; kötés (a könyvön); fedezet (pénz).

Couveuse (franc., ejtsd: kuvőz), 1. költőkemence, l. *Költés*. — 2. Az a készülék, amelyben a koraszülötteket nevelik.

Couvreur (ejtsd: kuvrőr), 1. *Auguste*, belga író és politikus, szül. Gentben 1827 okt. 24., megh. Brüsszelben 1894 ápr. 23. 1848—54-ig francia tisztviselő volt, 1854. az Indépendance Belge szerkesztője lett. 1864-ben a képviselőházba választották, melynek 1884-ig volt tagja. 1884 óta, mint már a 60-as években is, társadalompolitikai kongresszusokat rendezett és része volt a Ligue de l'enseignement alapításában.

2. *C., Jessye Huybers*, angol regényírónő, az előbbinek neje, szül. Londonban 1848., megh. Brüsszelben 1897 okt. 25. Irói munkásságát kisebb beszélyekkel és költeményekkel kezdte meg, melyek 1872-től kezdve Tasma álnéven a melbournei hirlapokban jelentek meg. Házassága óta (1886) Brüsszelben élt. Első nagyobb regénye: Uncle Piper of Pipershill (1887); ezután jelentek meg: In her earliest youth (1888); The Penance of Portia James (1891); Knight of the white feather (1893); Not counting the cost (1895). Regényeit a gyarmatélet kedves és hű jellemzéséért kedvelték.

Čovac, adók. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1900) 524 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Okučani.

Covado, régi portugál hosszuságmérték = a méter kétharmad részével; Braziliában = 68 cm. Marokkóban 53·3 cm.

Covariáns, l. *Invariáns*.

Cove, város, l. *Queenstown*.

Covellin (ásv.), rézszulfid: CuS. Romboéderes, izomorf a cinnabarittal, táblás, lemezes, vesés, szemcsés tömegekben. Indigókék. Lelőhelyei: Sangerhausen, Badenweiler, Vezuv-láva, Chile és Bolivia, ausztráliai aranymezők.

Covenant (ang., ejtsd: kavnent), azon szövetkezések neve, melyeket a presbiteriánus skótok részint fejedelmeikkel (így pl. 1580. I. Jakabbal), részint maguk között kötöttek protestáns vallásuk fenntartására a katolikusok s a püspöki egyház hívei ellen (l. *Skót egyház*). I. Károly a C. tagjait, a covenantereket, mint lázadókat elítélte, de a forradalom alatt ezek diadalmaskodtak, szövet-

ségre lépvén az angol parlamenttel. A kétségbeesésében hozzájuk menekült királyt elfogták és kiadták az angoloknak. Csak a Stuartok restaurációja után, II. Károly idejében tüntek el.

Covent Garden, London legnagyobb szinháza,ezidőszerint kizárólag opera-szinház. 1732-ben nyilt meg, mint drámai szinház s a híres Garrick (l. o.) is játszott benne. A XIX. sz. közepéig a legjelentékenyebb drámai szinház volt Londonban, miután 1808. leégett s Kemble, a híres tragikus újra fölépíttette. 1848-ban lett operaházzá, 1856. újra leégett s 3 és fél millió korona költséggel építették föl újra. Azóta csak annyiban változott meg a jellege, hogy magánszinigazgatók kezéből részvénytársaságok tulajdonába ment át. A C. Európa egyik legnagyobb szinháza, több mint 3000 ülőhellyel s napi bevételi képessége meghaladja a 40,000 koronát.

Coventry (ejtsd · kovntri), 1. régi város Warwick angol countyban, (1911) 106,377 lak., óra- és selyemszalaggyártással (amely iparágaknak Angliában középpontja), trikó- és posztószövéssel. Kiválóbb épületei a Szt. Mihály templom, 92 m. magas toronnyal, a Szt. János templom III. Eduárd korából, a Szt. Háromság templom, a városháza a XV. sz.-ból, érdekes üvegfestményekkel és a Bablake kórház 1350-ből. C.-t 1044. lady Godiva, Leofric gróf neje alapította mint bencés kolostort, amelyből csak a cellák romjai maradtak meg. A lady Godiva körmenetet nagy középkori pompával még maig is minden évben megtartják, l. *Godiva.* — 2. *C.*, város az északamerikai Rhode Island állam Kent countyjában, pamutszövéssel, (1900) 5070 lak.

Covert (ang., ejtsd : kóvöt) a. m. menedékhely, búvóhely. A falkavadászatnál (l. o.) a nádasokat, vagy a bokrokkal, cserjékkel sűrűn benőtt területeket nevezik különösen C.-nek, ahol az üldözött róka menedéket keres.

Čovići, adók. Lika-Korbava vm. otocsáni j.-ban, (1900) 1538 horvát-szerb lak., u. p. Lešće, u. t. Otočac. Helyén Avedone római város állott, melyből sok régiség került napfényre.

Covilhao (ejtsd: koviljau) vagy *Covilha,* város Castello-Branco portugál kerületben, a Siera d'Estrella K.-i lejtőjén, (1900) 17,500 lak., a portugál posztószövés középpontja. Közelében meleg ásványvízforrások vannak.

Covington (ejtsd: kovingtn), Kenton county székhelye Kentucky északamerikai államban, az Ohio balpartján, Cincinnativel szemben, amellyel 1867. befejezett függőhíd köti össze, (1900) 42,938 lak., jelentékeny vasiparral és dohánygyárakkal. K.-en a Licking választja el Newporttól. 1 km.-nyire van az árnyas Linden Grove-temető, 7 km.-nyire a Latorna forrásai, amelyeknek szép környékét nyáron sokan fölkeresik. C. püspöki székhely, középületei közül nevezetesebbek a városháza, a törvényszék, árvaház és kórházak.

Covinnus (lat.), ókori kocsi, eredetileg a galliai törzsek hadi szekere, melyet azonban a rómaiak Itáliában is meghonosítottak és könnyű, gyors utazó-alkalmatosságul használtak.

Covolo *(Kofel),* hegyszoros Belluno olasz kerületben, Tirol határán, amelyen át a Brenta mentén a Tirolból Olaszországba vivő nagy utak egyike vonul. Hajdan igen erős határvárát I. Miksa császár 1509., Augereau 1796. elfoglalta; a vár most romokban hever.

Covurluiu, kerület Romániában, Galac fővárossal, 2800 km² területtel, (1899) 143,784 lak.

Cowboy (ang., ejtsd : kauboj), csordás az Egyesült-Államok nyugati országaiban; lovon őrzik csordáikat, rendkívül ügyes és bátor lovasok.

Cowdee (ejtsd : kaudi), kauri-kopál, l. *Dammarafa.*

Cowdenbeath (ejtsd : kaudenbisz), kőszénbányáiról és vasiparáról nevezetes város a skótországi Fifeshire countyban, (1911) 14,029 lak.

Cowell (ejtsd: kauel), *Edward Byles,* angol orientálista, szül. Ipswichben 1826 jan. 23., megh. 1903. Tanult Oxfordban, sokáig élt Indiában és 1867 óta a szanszkrit nyelv professzora volt Cambridge-ben. Ő adta ki a legnagyobb buddhista mesegyüjtemény angol fordítását (The Jâtaka, or stories of the Buddhas former births Cambridge 1895 s köv.), továbbá Colebrooke (l. o.) kisebb tanulmányait és Vararuchi prakrit nyelvtanát (Prákrita-Prakása) teljes kiadásban, jegyzetekkel és angol fordítással (London 1868).

Cowen (ejtsd: kauen), *Frederic Hymen,* angol zeneszerző, szül. a jamaica-i Kingston-ban 1852 jan. 29. 1882 óta az edinburghi zeneakadémiát igazgatja. Híres lett Skandináv szimfóniája (6 közül a III.); egy-egy sikerét jelenti négy dalmű: Paulina, Thorgrim, Signa (Milano 1883), Harold; 2 operett; 4 oratórium, zenekari és kamarazeneművek, zongorakoncert stb.

Cowes (ejtsd: kausz), a Medina folyam két partján fekvő város az angol Wight sziget É.-i részén. *West C.,* (1911) 9635 lak., szűk utcákkal, biztos kikötővel, melynek bejáratánál egy ósvár emelkedik, és látogatott tengeri fürdővel. *East C.,* (1911) 4660 lakossal, az előbbinek külvárosa, jelentékeny tengeri halászattal, melynek közelében fekszik Osborne House, a királyi család kastélya. C. székhelye 1815 óta a Royal Yacht Squadronnak, a legrégibb vitorlás csónak-versenyeket rendező egyesületnek, l. *Osborne.*

Cowley (ejtsd: kauli), *Abraham,* angol költő, szül. Londonban 1618., megh. Chertseyben 1667 júl. 28. Már tanuló korában kezdett verselni (Poetical blossoms), Cambridgeben tanulva írta The Guardian c. vígjátékát. 1643-ban, a purinátoktól elűzve, Oxfordba ment: itt írta The puritan and the papist c. szatiráját. Irt elégiákat Vergil, szerelmi verseket Anakreon, ódákat Pindar mintájára, töredéknek maradt époszt Dávidról (Davideïs). 1656-ban mint királypártit elfogták s csak Cromwell halála után bocsátották szabadon. A restauráció után visszavonult s a természettudományoknak élve írta meg Liber plantarum (1672) c. latin költeményét; írt több essayt is. Művei megjelentek 1669., újabban 1881 (Grosart).

Cowper (ejtsd: kauper v. kúper), 1. *William,* angol orvos, szül. Alresfordban 1666., megh. 1709 márc. 8. Kitünő sebész és anatómus volt. Ő írta le először a nevéről nevezett C.-mirigyeket. Fő műve: Myotomia reformata or a new administration of all the muscles of the human body, melyet önmaga készítette kitünő rajzokkal illusztrált. V. ö. *Wright* T., The life of W. C. (London 1892

2. *C.*, *William*, angol költő, szül. Great-Berkhampsteadben 1731 nov. 26., megh. East-Derehamben 1800 ápr. 25. Gyermekkorától fogva zárkózott, félénk természetü volt, többször követett el öngyilkossági kisérletet, mélabús lett s végül elborult az elméje. Methodista ájtatosságban keresett vigaszt Olneyban, Unwin lelkésznél, majd ennek özvegyénél, aztán az evangélikus, szigoruan vallásos John Newton hatása alá került s neki írta Hymns of Olney-t (1767—79). 1782-ben adta ki első versgyüjteményét (Truth, the Progress of Error), mely nem keltett feltünést. Lady Austen befolyása érezhető híres víg balladáján, John Gilpin-en és legnagyobb művén, a didaktikus Task-on, mely Thomsonra emlékeztet a falusi élet festésében. C. leforditotta Homert is rímtelen ötös jambusokban. Műveiben már az átmenetet látjuk és érezzük a következő korszak költészetéhez, a hidegség és merev formatökély helyett érvényre jut az érzés és a fantázia. Műveinek kiadásai közül legjobbak a Globe edition (1874) és Griffithé (Clarendon Press 1874). Életét újabban megirták: *Wright* (1892), *Harland*(1899). V. ö. *Neve*, Concordance to the poetical works of C. (London 1887).

Cowper-féle mirigy, 6—8 mm. nagy páros mirigy, mely a harántgátizom nyalábjai között fekszik a húgycsőhagymán (bulbus urethrae); kivezető csöve aránylag hosszú, kb. 3—4 cm.; a húgycső alsó falán nyílik oly kis nyilással, hogy szabad szemmel alig ismerhető föl. Váladéka nyúlós, áttetsző; élettani szerepe még nincsen tisztázva. Nőben a C.-nek megfelel a glandula Bartholini, melyet Duverney-féle, sőt helytelenül C.-nek is neveznek. A hüvelytornác barlangos testének (bulbus vessibuli) alsó végén feküsznek a nyálkahártya és a szeméremfűző izom (musculus constrictor pudendi v. cunni) között. Valamivel nagyobbak mint a C.; kivezető csövük a hüvelybemenet oldalán nyílik, a szűzhártya előtt. Néha a női kankónak makacs székhelyét képezik (Bartholinitis), melynek gyógyítása olykor csak operativ úton (a mirigy széles feltárása v. kiirtása) érhető el. — *Cowperitis*, e mirigy lobosodása, leginkább a húgycsőkankó következménye.

Cowreegyanta, *kaurigyanta* a. m. *kauri-kopál* (l. o.).

Cowri (ang., ejtsd: kauri), kaurikagyló, lásd *Cypraea*.

Cox, 1. *David*, angol festő, szül. Birminghamben 1783 ápr. 29., megh. 1859 jún. 7. Eleinte szinházi díszletfestéssel foglalkozott, azután akvarellfestő lett és angliai, németalföldi és franciaországi tájakat festett igen hatásos, ragyogó technikával. Az akvarellfestésre vonatkozó elméleti művei: Treatise on landscape painting and effect in water colours (London 1814, 1816, 1839); A series of progressive lessons intended to elucidate the art of painting in water colours (u. o. 1845).

2. *C.*, *George William, sir*, angol író, szül. 1827 jan. 10. Benaresben, Oxfordban tanult teológiát. Első munkája: Poems, legendary and historical (1850). Legfontosabbak mitológiai és történeti munkái: Tales from Greek mythology (1861); Tales of the gods and heroes (1862); Tales of Thebes and Argos (1863); Mythology of the Arian nations (1870); Introduction to mythology and folklore (1883). Főbb történeti munkái: A concise history of England and the English people (1886); History of Greece (1878); The Athenian empire (1876); British rule in India (1881); Life of Bishop Colenso (1888). Magyarul megjelentek: A mythologia kézikönyve (1877); Görög regék (1884).

Coxa, l. *Csipő* és *Csipőizület*.

Coxalgia, csipőfájdalom. Régebben minden csipőizületi bántalmat így neveztek, később a csipőizületi gyuladásokat különválasztották s ma C. alatt csak az izület zsábáját értjük. E baj leggyakrabban hiszteriás egyéneknél szokott előfordulni (C. histerica). Tünetei: igen nagy fájdalmak, amelyek miatt a beteg az illető izületben végtagját nem mozgatja. Gyakran contractrurák is jönnek létre, amelyek valóságos izületi gyuladás képét utánozhatják. A megkülönböztetés nem mindig könnyű. Gyógyítása az alapbetegség gyógyításában áll.

Coxarthrokace, l. *Csipőizületi gyuladás*.

Coxe (ejtsd: koksz), 1. *Henry Octavius*, angol tudós, szül. 1811 szept. 20., megh. 1881 júl. 8. A Westminster-iskolában és Oxfordban tanult, hol 1838. a Bodleyanában alkönyvtárnok és 1860. főkönyvtárnok lett s mint ilyen halt meg. Nevezetes kiadványai: Roger de Wendover, Cronica sive flores historiarum (5. köt., 1841—44); The Black Prince, an Historical Poem, written in French by Chandos Herald, with a translation (1842); Gowers Vox clamantis, a Roxburghe Club részére (1850) stb. Művei: Catalogus Codicum Mss. qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur (1852—54); Catalogus codicum Mss. qui in Bibliotheca Bodleiana adservantur. Pars I. Codices Graeci. Pars II. Codices Laudiani, Pars III. Codices Graeci et Latini Canonicianis (1853—1854) stb. V. ö. *Burgon*, Lives of 12 good men. (1888).

2. *C.*, *William*, angol utazó és történetiró, szül. Londonban 1747 márc. 7., megh. Bemertonban 1828. A papi pályára lépett és nagy utazásokat tett. Munkái: Travels in Switzerland (London 1789, 3 köt.); Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark (u. o. 1784); Memoirs of Horatio Lord Walpole (1802); History of the house of Austria (1807); Memoirs of the kings of Spain of the house of Bourbon (1813); Memoirs of John Duke of Marlborough (1817, 3 köt., ném. Wien 6 köt.); Correspondence of the Duke of Shrewsbury (1821); Memoirs of the Pelham administration (1829, 2 köt.).

Coxie (ejtsd: kokszje, másképp *Cocxie, Coxcyen*), *Michiel van*, flamand festő, szül. Mechelnben 1499., megh. u. o. 1592 márc. 10. Először Berent van Orleynek volt tanítványa, azután hosszabb időt töltött Olaszországban és ott különösen Ráfael műveit tanulmányozta és utánozta. Olaszországból hazatérve Mária magyar királyné, Németalföld helytartója és II. Fülöp spanyol király számára sokat dolgozott. Művei közül legismertebbek a II. Fülöp számára készitett másolatok a van Eyck-féle genti oltár egyes részei után (berlini, müncheni, genti képtárakban). Festményei

teljesen olaszos izüek, modorosak. A római S. Maria dell Anima templomban levő freskókon kívül említést érdemelnek a brüsszeli Ste Gudule templomban és képtárban, a genti, brüggei, löweni képtárakban stb. levő festményei. C. utódai, több nemzedéken át, a XVIII. század elejéig többé-kevésbbé elismert festők voltak. A legnevesebb köztük Coxie fia, *Coxie Raphael* (1540—1616).

Coxitis, l. *Csipőizületi gyuladás.*

Coxwell, *Henry Tracey,* angol léghajós, szül. Wouldhamben 1819., megh. Tottenhamben 1900. Katonának készült, később fogorvos lett, majd Green léghajós befolyása alatt léghajózással kezdett foglalkozni. 1844 aug. 19. szállt föl először léghajóban s utóbb mintegy 700 fölszállást végzett Európa különböző városaiban, melyek közül Glaisher meteorológussal 1862—63. években tett tudományos légi utai tették ismertté nevét; egy izben állítólag 11,000 m. magasságra emelkedtek. 1870—71-ben a porosz katonai léghajócsapatot képezte ki. Emlékeit My life and ballon-experiences (2 köt., London 1887—89) címen adta ki.

Coyang, indiai mérték, l. *Kojang.*

Coypel (ejtsd: koápl), francia festő-család a XVII. és XVIII. sz.-ban. Kiválóbb tagjai:

1. *C., Noël,* szül. Párisban 1628 dec. 25., megh. 1707 dec. 24. Quilleriez tanítványa. 1663-ban a művészeti akadémia tagja, azután a francia művészeti akadémia vezetője Rómában, 1695. pedig a művészeti akadémia igazgatója lett. Mint Lebrun, C. is nagy, allegoriai-mithológiai, dekorativ képeket festett, főleg a versaillesi kastély kápolnája és a párisi Tuileries számára. A párisi Louvreban antik tárgyú festményeinek egész sora látható.

2. *C., Antoine,* C. 1. fia és tanítványa, szül. Párisban 1661 ápr. 11., megh. 1722 jan. 7. Atyja vezetése alatt Rómában tanult. 1681-ben a művészeti akadémia tagja, 1716-ban kir. festő lett. Tetszetős, de modoros, többnyire dekorativ rendeltetésű festményei és a tervei után készített gobelinek rendkívüli kedveltségnek örvendtek. A párisi Louvreban egész sorozattal van képviselve. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is van egy mennyezetfestményhez készített csinos vázlata.

3. *C., Charles Antoine,* C. 2. fia és tanítványa, szül. Párisban 1694 júl. 11., megh. 1752 jún. 14. 1715-ben a művészeti akadémia tagja, 1747. kir. festő lett. A rokokó korának kedvenc, termékeny festője volt. Művei közül kiemelendő a compiègnei kastélyban levő festménysorozat, tkp. gobelinminták, Don Quixote történetét ábrázoló jelenetekkel.

Coysevox *(Coyzevox,* ejtsd: koázvó), *Antoine,* francia szobrász, szül. Lyonban 1640 szept. 29., megh. 1720 okt. 10. Párisban tanult, azután Fürstenberg herceg, strassburgi érsek számára Zabernben dolgozott, 1671-től pedig Lebrun vezetése alatt igen nagy része volt a versaillesi kastély szobrászati díszítésében. Tőle való pl. a versaillesi «hadi teremben» a lovas XIV. Lajost ábrázoló hatalmas stukkó-dombormű. C. XIV. Lajos korának legkiválóbb és legtermékenyebb szobrásza. Műveiben a kor hivalkodása, túlzásai mellett is tökéletes tudás, rendkívüli dekorativ izlés, francia szellem és — kivált kortársait ábrázoló sok mellszobrában — megkapó jellem tünik fel. Legnagyobb művei síremlékek: Mazarin bíborosé (Paris, Louvre), Colberté (Paris, St. Eustache templom), Lebruné (St. Nicolas-du-Chardonnet templom), Marquis de Vaubruné (Serrant, Angers mellett).

Cózer, Egyiptom királya, a szakkarai lépcsőzetes piramis felépítője.

Cölesztin (ásv.), stroncium-szulfát ($SrSO_4$), rombos izomorf a súlypáttal (barit); a két ásvány könnyen összetéveszthető, régebben tényleg baritnak tartották. A kristályok leginkább oszloposok, mi a baritnál ritkább, ellenben a C.-nél ritkábbak a táblás kiképződésű kristályok. Az erősen megnyúlt kristályok tűalakuak. Éppen úgy hasad, mint a barit, igen jól a véglap, elég jól a dóma szerint; keménysége (3—3·5) is ezével egyezik, úgyszintén számos egyéb tulajdonságában; fs. 3·9—4. Találni még szálasan, rostosan, szemcsésen s héjas kiképződéssel. Legtöbbször szintelen vagy fehér, ritkán sárga vagy vörös; legszebbek az égkék színüek (innen a C. elnevezés). Igen szép kék C. terem nálunk Urvölgy telléreiben, találni továbbá Rézbányán, Stájerlakon, Koppándon (Torda mellett), Kolozsvár mellett (Bácsi torok). Ott, ahol nagyobb mennyiségben terem, bányászatnak tárgya, mert stronciumsókat gyártanak belőle, melyeket tűzijátékokhoz vesznek és a cukorgyártásnál is felhasználnak.

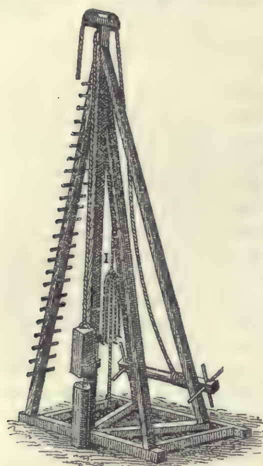
Cölin, l. *Cörulein.*

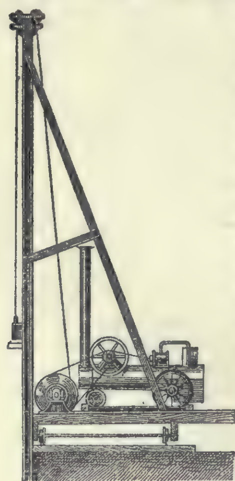
Cölömp. Vízszint úszó szálfadarab, mely a vízbe vetett horgonyra, valamely elsülyedt tárgyra, elhagyott hajómalom-karóra stb. kötve, annak hollétét jelöli és a hajósokat óvatosságra, vagy a megjelölt hely elkerülésére figyelmezteti.

Cölöp, az ágaitól és kérgétől megtisztított egyenes fatörzs, amelyet alkalmas szerszámmal (sulykolóval) vagy verőgéppel a talajba bevernek abból a célból, hogy C.-alapozást létesítsenek (l. *Alapozás),* vagy hogy valamely fahíd járomszerkezetében vagy állványban alátámasztásul szolgáljon. A bevert C. teherbirása rendszerint attól a *súrlódástól* ered, amellyel a körülfogó talaj a C.-öt tartja s további behatolásának ellenáll; ritkább az az eset, hogy a C. teherbirása nem e súrlódástól van, hanem egészen vagy túlnyomóan attól, hogy az alsó vége szilárd talajréteget ért el, amelyre támaszkodik. Az alapozásokban használt C.-ök vagy alap-C.-ök, amelyek az építményt hordják, vagy pedig csak az alapzat körülzárására szolgálnak (anélkül, hogy ők maguk az építményt hordanák); ily körülzárás vagy úgy készül, hogy négyszögű (ácsolt) C.-öket szorosan egymás mellé vernek, s így zárt C.-falat létesítenek, vagy pedig csak ú. n. vezér-C.-öket vernek le egymástól bizonyos távolságban, s két-két ilyen C. között pallók leverésével zárt pallófalat készítenek (l. *Szádfal).*

Tengerparti építkezésekhez (kikötő-hidakhoz, parti rakodókhoz) régtől fogva vas-C.-öket is használnak, újabban azonban ezek helyett inkább vasbeton-C.-öket alkalmaznak. Körülzárásokhoz (szádfalakhoz) a hengereltvasból való C.-ök és a vas szádfalak ma is használatosak.

A C.-öket rendszerint beveréssel (besulykolással) sülyesztik a talajba. Hogy ezt megkönnyítsék, az alsó végét hegyesre faragják, s C.-saruval megvasalják. A beverésre szolgáló szerszámok és gépek (C.-verők) különfélék a C. méretei s a talaj minősége szerint. Vékony és rövid C.-ök leverésére elégséges az úgynevezett kézi v. gyalogsulyok, ami nem egyéb, mint egy kb. 50 kilogr. nehéz tölgyfatuskó, melyet az oldalaihoz erősített markolóknál fogva 3—4 munkás felemel és a C. fejére lever. A gépi verőszerszámok között legegyszerübb az *istrángos verő (1. ábra),* amelynél a kötelen lógó öntöttvas kos felemelése úgy történik, hogy a munkások a koshoz kötött vastag kötelet, amely a verőbak tetején levő csigában jár, a hozzája kötött istrángokkal (I) meghúzzák, minélfogva a kos felemelkedik s az istrángok eleresztésével a C. fejére leesik. Nehezebb (400 kg.-nál súlyosabb) kost már előnyösebb valamely gépi emelőberendezéssel felhuzatni; így pl. a *2. ábra* szerinti berendezésben a kos emelése úgy történik, hogy a hozzákötött kötél motolla dobjára tekerődzik fel; — a dob forgatását v. az ábrán jelzett gőzgép (lokomobil) vagy másfajta mótor végzi, vagy pedig a kosnak kisebb súlya esetén — esetleg fogaskerékhajtással kézi erővel is történhetik. Amint a kos a kivánt magasságra felért, ott kikapcsolódik a kötélből (vonóláncból) s lezuhan a C.-re. Ez a berendezés a kosnak nagy magasságra való felemelését, vagyis nagy ütések kifejtését teszi lehetővé. Fontos még a *gőzsulyok,* amelynél közvetlenül a gőz nyomása emeli fel a kost; itt ugyanis maga a belül üres, vastagfalú nehéz kos a gőzhenger, amely — a helytálló dugattyú fölé vezetett gőz által felemeltetvén — a gőz kifutása után visszaesik a C.-re. A gőzsulyoknál a kos felemelése nem történhetik nagy magasságra, ezért a kos súlyát veszik nagyra (egész 4—5000 kg.-ig). Főelőnye, hogy az ütések gyorsan követhetik egymást (percenkint 40—80 ütés), aminek némely talajnem, pl. finom homok esetében nagy fontossága van, minthogy az ily talajban egymást lassan követő ütések alatt, ha azok még oly nagyok is, gyakran megállapodik a C., míg ellenben gyors ütésekkel újból lejebb verhető.

1. ábra.

2. ábra.

Valamely C. teherbirását abból ítéljük meg, hogy bizonyos számú és nagyságú ütések következtében mennyivel sülyed. Hogy később is bármikor a végrehajtott C.-özésről hiteles adatok álljanak rendelkezésre, minden fontosabb C.-özésről *C.-lajstromot* kell vezetni, amelybe minden egyes C.-nek az eredeti hosszát, a bevert hosszát, az utolsó ütéssorozatok (fogások) alatti behatolását stb. fel kell jegyezni.

Olyan talajban, amelyet vízsugárral könnyen fel lehet lazítani, mint pl. a homok és a finom kavics, a C.-ök lesülyesztése az öblítő eljárással (vízi vájással) is lehetséges. Ez abban áll, hogy a C.-pel együtt s közvetlenül mellette egy vagy két vascsövet is sülyesztünk a talajba úgy, hogy az utóbbiakba felső végükön át szivattyúval vizet nyomunk; az alul a C. hegye mellett kiömlő vízsugár a talajt fellazítja, úgy, hogy a C. esetleg már magától (a saját súlya alatt) lesülyed, vagy pedig gyenge ütésekkel könnyen beverhető. A talajnak a fellazulása azonban nem állandó, mert a vízöblítés megszüntével a finom szemű talajok csakhamar ismét tömören lerakódnak s a surlódás a C. és talaj között ismét helyreáll.

A fa-C.-ök alkalmazhatóságára nézve fontos a fának az az ösmert tulajdonsága, hogy állandóan víz alatt nem korhad, míg ha időnkint kiszárad s újból nedvesedik, vagy ha nedves földdel érintkezik, aránylag gyorsan megrothad. Ez okból az alap-C.-ök felső végének a legkisebb vízállás (a talajvíz legmélyebb szintje) alatt kell maradnia, illetőleg a beverés után a felső végüket ezen mélységig el kell távolítani, hogy az alapzat farészei a legmélyebb vízszin alatt maradjanak.

Újabban *Hennebique* kezdeményezésére sikerrel alkalmazzák a *vasbetont* is (l. o.) C.-ök előállítására. A fával szemben a vasbeton-C. nagy előnye, hogy nem kell vele a talajvíz szintje alatt maradni, minélfogva a bevert C. felső vége s vele az építmény (falazat) talpa is magasabbra helyezhető, mint fa-C. esetén, ami rendszerint az alapozó munkák végrehajtása s így a költségek szempontjából is előnyös. A vasbeton-C. előállítása faformában történik, a keresztmetszete rendszerint négyzetes, a hosszanti vasbetétei az alsó végén vascsúcsba futnak össze és sűrű keresztkötésekkel vagy csavarmenetes kötéssel hasonló módon vannak összefogva, mint a vasbetonoszlopok vasai. A beton kellő megszilárdulása után a beverésük nehéz, 1500—3000 kg. súlyú verőkosokkal történik, kis esőmagassággal (80—150 cm.).

A betont legújabban még más módokon is alkalmazzák az alapozásokban és pedig C.-alakú beton-*oszlopok* formájában, amelyeket azonban nem előre elkészítve sülyesztenek (vernek) be, hanem a talajban a C. számára készült lyuknak betonnal való kitöltése (kicsömöszölése) által állítanak elő. A beton megszilárdulása tehát a *talajban* a végleges helyén megy végbe. A részletek-

4. Őskori szárazföldi cölöpépítmény (terramara) maradványai Parmában.

5. Punt országi cölöpépítményeket ábrázoló festett dombormű
a Kr. e. XVI. századból Deir el Bahriban.

1. Négyszögű kunyhókból álló cölöpépítmény.

2. Kerek kunyhókból álló cö

«Cölöpépítmények» cikkhez.

6. Cölöpökön álló ház udvara Gornja Dolinában.

7. Cölöpökre épített major Gornja Dolina mellett, Gradiska vidékén Boszniában.

…ítmény egyik nikobari szigeten.

3. Cölöpépítmény Singapore vidékén.

ben többféle eljárásmód lehetséges aszerint, hogy a talajban a lyuknak az előállítása hogyan történik, hogy a lyuk falát a beomlás ellen vasbádog béléssel biztosítják-e, miképen sülyesztik a bélést s bent hagyják-e, vagy pedig a beton besulykolása alatt fokozatosan ismét kihúzzák-e a talajból. Az eddig alkalmazott megoldások közül a *Compressol-*, *Simplex-*, *Strauss-* és a *Konus-* (Stern)-C. néven ösmeretesek jól beváltak, egyes esetekben az alapozás költségei szempontjából is nagy előnnyel.

Cölöpárkok, l. *Limes*.

Cölöpépítmények *(képmelléklettel)*. Tavak fölszine, folyók árterülete, mocsaras vagy bozótos síkok fölé cölöpökre emelt emberi lakások. A cölöpökre építés nyomait már az őskorban fölleljük, keletkezése fejlettebb igények föllépésében leli magyarázatát. Főleg mocsaras vidékeken éreztette kellemetlen hatását az őskori lakások régibb alakja: a földbe vájt putri, amelyhez hasonlítva a cölöpépítmény nemcsak több kényelmet nyujtott lakóinak, de az egészségi, tisztasági és védelmi követelményeknek is jobban megfelelt.

Az őskori C. felé 1853. fordult a szakkörök figyelme, amidón a Zürichi-tó a rendkívüli szárazság miatt nagyon leapadt és felszínre kerültek az őskori falvak cölöpjei és a tó fenekét a falvak helyén borító kultúrréteg. A következő évben mutatta be Aepli János a zürichi régészeti társulatban az obermeileni leleteket s ezzel megindult a kérdés tudományos vizsgálata. Keller Ferdinánd, Messikomer, a két Forel, Colomb, Desor, Schwab, Troyon, Gross, Heierli kutatásai nemcsak azt bizonyították be, hogy a cölöpökre építkezés általánosan elterjedt szokás volt a svájci tavak vidékén, de nem várt éles világításba helyezték a kőkor és bronzkor életmódját. A tavak iszapja helyenként bámulatos épségben őrizte meg a legromlandóbb anyagokat, fából készült kisebb-nagyobb tárgyakat, len- és gyapjuszöveteket, növényi magvakat. A kép teljessége, amelyet a C. leletanyaga ekként, a szárazföldi telepekkel ellentétben, az őskori életről nyujt, nemcsak a szakkörök, de a közönség előtt is népszerüvé tette a C.-et s az általános érdeklődés tette egyszersmind lehetővé jelentékeny anyagi áldozattal járó kutatásukat.

Magában Svájcban 200-at is meghaladja az eddig ismert C. száma, de elterjedésük határai úgyszólván egész Közép-Európát felölelik. Az a nagy összefüggő terület, amelyen C.-et észleltek, hosszában Franciaországtól hazánkig, széltében a bajor tavak vidékétől az Apennini- és a Balkán-félsziget É.-i részéig terjed. Ezen elterjedési terület közvetlen szomszédaiként Olaszországban a Po mellékén a szárazföldi C. egy neme, az ú. n. terramárák (l. o.) és Magyarország, valamint Bosznia azon folyóparti őstelepei csatlakoznak, amelyeknek kultúrrétegeiben tömegesen észleltek cölöpöket; sajátképeni C. hazánkban nem ismeretesek. A Fertő állítólagos cölöpépítményeinek létezése nincs beigazolva, a szepesbélai tőzeglápon pedig nem történtek rendszeres kutatások. E nagy összefüggő területen kívül voltak még C. Németországban és Oroszországban, az előbbi helyen két csoportban, Mecklenburg és Hannover területén, ezek egy része még a kőkorban keletkezett valóságos cölöpépítmény, a másik csoport elterjedésének súlypontja Kelet-Poroszországra esik. Ezek a crannogokhoz hasonló szerkezetüek és jelentékeny részük a középkorban keletkezett. Ez az építkezésmód egyébként szokásban volt a sajátképeni C. elterjedési területén is, főleg tőzegmocsarakban találkozunk vízszintesen felhalmozott fatörzsekből álló alépítményekkel (Packwerkbau). Hollandiából ismeretes néhány cölöpépítmény, valamint Nagy-Britanniában is vannak a crannogok mellett valóságos C. is.

Az őskori C. cölöpjei erősen voltak a tó földjébe beverve, némelykor kőrakásokkal megerősítve, ez természetes, mert igen nagy súlyt kellett vinniök; maga a gerendázat, amely sűrűn egymásmellé rakott hántatlan fatörzsekből állott, úgy, amint Niederwylben teljes épségben maradt meg, igen súlyos volt s egy lábnyi vastag moha és agyagborítás födte. A kunyhók némelykor magánosan állottak, máskor egy közös terraszon voltak elhelyezve; a különálló kunyhókat egymással és a szárazfölddel padlók kötötték össze. A házak rendszerint négyszögű alaprajzuak, sokszor igen nagy méretüek voltak, egy schussenriedi ház hossza 10 m., szélessége 7 m. volt; két helyiségből, konyhából és szobából állott. A boszniai C.-ben kétféle tüzhelyet észleltek, kemencéket és kerek katlanokat, az utóbbiak némelykor agyagból készült hamuhullajtó rostéllyal is el voltak látva. A C. lakói nem voltak pusztán halászatra és vadászatra utalva élelmük beszerzésénél, voltak háziállataik és földmívelést is űztek. Agyagiparuk meglehetős fejlett volt s többféle szövet elkészítéséhez is értettek.

A legrégibb C. az újabb kőkorban keletkeztek, de a C. fénykora Közép-Európában a bronzkor. A vaskori kultúra föllépésével gyérül a C. száma, a boszniai C. virágzása azonban erre az időre esik s talán még léteztek Herodotos korában is, amikor a Balkán-félsziget déli részén is voltak ilyenek. Ez utóbbiak a Prasias taván (ma Tachino) emelkedtek s Herodotos részletesen leírja lakóiknak, a Paionoknak életmódját s elmondja, hogy ezeket nem sikerült — valószínüleg éppen tavi lakásaik miatt — Megabazosnak leigázni. Ezekről a C.-ről Aeschylos Perzsák című szinművében is történik említés. A Fekete-tenger keleti partvidékén is voltak az őskorban C., Hippokrates írja le a Phasis (ma Rion) folyó mocsaras partvidékén lakók életmódját. A C. helyenként még tovább fönmaradtak, a Traján-oszlopon is látunk ilyeneket ábrázolva. Velence és Amsterdam alépítményeit leszámítva, ma már jóformán csak Boszniában, főleg Ripač környékén, a Száva vidékén vannak valóságos C. *(4. és 5. ábra)*. Pulszky még a régi határőrvidéken is ismert ú. n. csardákokat (őrház), amelyek cölöpökre voltak építve s nálunk a szokás utolsó maradványának a kukoricagórékat tekinthetjük.

Régebben tömegesen bevándorló faj emlékének tartották az őskori C.-et Európaszerte, a svájci C.-ben konstatálható is egy új faj föllépése, de nem valószínű, hogy az egész óriási területet egyazon népfaj lakta volna; ha kisebb

népmozgalmak nem tekinthetők is kizártnak, inkább hihető, hogy közös forrásból tanulták el ezt az építkezési módot, amelyről ma még nem állapitható meg, hogy hol keletkezett. A legrégibb eddig ismert C. kétségtelenül a középeurópaiak, viszont Felső-Egyiptomból már a Kr. e. XVI sz.-ból, tehát oly időből, amely az európai C. virágkorának kezdetével esik össze, ismeretes egy falfestmény, amely Hatsepszut királynő puntországi expediciójának ábrázolása közben C.-et is mutat be *(7. ábra).*

A cölöpökre építkezés elterjedt szokás még ma is a többi világrészekben mindenütt, ahol azt a talajviszonyok indokolják. Afrikában csak kisebb elszigetelt területeken vannak ilyenek, de a gabonatartók cölöpökre építése csaknem az egész földrészen általános. Nagyobb összefüggő területen van az elterjedve Ázsiában, a Perzsaöböltől Hátsó-Indiáig, legsűrűbben Hátsó-Indiában, ahol nemcsak lakóházak, de templomok és kolostorok is épülnek cölöpökre, s hogy a talajnak lázakat okozó kigőzölgésétől meneküljenek, az európaiak is átvették a szokást a benszülöttektől.

Az ázsiai és ausztráliai archipelaguson lakó malájok túlnyomó része szintén C.-ben lakik, amelyek több-kevesebb helyi eltéréssel egységes elvek szerint készülnek; lényegesen csak a Nikobárokon lévők ütnek el kerek alaprajzukkal, ami az őskorban is kivételes jelenség volt. Hátsó-India és az archipelagus építkezésmódja az egész kinai partvidék mentén, valamint Japánban is éreztette a hatását.

Észak-Amerikában csupán a földrész északnyugati részén vannak C., ezek talán ázsiai hatás alatt keletkeztek, annál gyakoriabbak Dél-Amerikában, ahol Hojeda 1449. észlelt ilyeneket, ezekről nevezve el Venezuelának (kis Velence) a földrész északi partvidékét. Venezuelán kívül még Argentinában is vannak részint lakásul, részint éléstárul szolgáló C.

Az ázsiai és egyéb Európán kívüli C. igen tanulságosak az ásatások által föltárt őskori anyag kiegészítése szempontjából, főleg ami az építkezés módját illeti.

Irodalom. J. Lehmann, Die Pfahlbauten der Gegenwart, ihre Verbreitung und genetische Entwickelung, Mitteilungen der Wiener Anthropologischen Gesellschaft c. folyóirat 4. köt.; J. Heierli, Verbreitung der Pfahlbauten ausserhalb Europas, a zürichi Antiqua 1890-iki évf.-ban; Zeppelin-Ebersberg, Was ist der allgemeine Grund und Zweck der Pfahlbauten ?, Globus 72 köt.; Heierli, Urgeschichte der Schweiz, Zürich 1901; Keller, Die keltischen Pfahlbauten in den Schweizer Seen, u. o. 1854—79; Rütimeyer, Die Fauna der Pfahlbauten in der Schweiz, u. o. 1861; His und Rütimeyer, Crania helvetica, Basel 1864; Heer, Die Pflanzen der Pfahlbauten, Zürich 1865; B. Gross, Les Protohelvètes, Berlin 1883; Lisch, Die Pfahlbauten in Mecklenburg, Schwerin 1865—67; Helbig, Die Italiker in der Poebene, Leipzig 1879; v. Tröltsch, Die Pfahlbauten des Bodenseegebietes, Stuttgart 1902; Munro, The lake dwellings of Europe, London 1890; Bella Lajos, Kimutathatók-e a Fertőben a C.? Arch. Ért. 1893; Radimszky, A ripaci C., Wissenschaftl. Mitt. aus Bosnien, 1895.

Cölöpfogazat (franc. *fraise),* sáncokra alkalmazott megközelítési akadály, amely az *escarpe* (l. o.) és az *ellenescarpe* felső végébe beásott cölöpökből áll; a cölöpök akként ásatnak be, hogy hosszuságuknak két harmada a földben van, a cölöpök *hegyezett* végei pedig rézsut kiállanak a földből. Ritkán alkalmazzák, mert az ellenségnek az árok áthidalását megkönnyíti s emellett igen sok fa kell hozzá.

Cölöp-lajstrom, l. *Cölöp.*

Cölöpös szövet vagy *paliszád-szövet* (növ.), l. *Mezofillum.*

Cölöprács, alapozásokhoz használt, cölöpökből, gerendákból és a szükséghez mérten deszkázatból készült szerkezet. Ha a talaj, melyre az építményt állítani akarjuk, nem birós, akkor 1—1·2 m. távolságú, hosszanti és keresztirányú sorokban cölöpöket verünk le, melyek tetejét hosszanti és keresztirányú süvegfákkal látjuk el s az egész szerkezetet még rendesen be is deszkázzuk. Erre a deszkázatra helyezzük aztán az építmény alapját. A mélyre levert cölöpök az építmény súlyát a birós alsó talajra viszik át, vagy pedig a környező talajhoz való súrlódásukkal állanak ellen az építmény nyomásának. Manap már ritkán alkalmazzák s helyette inkább betontalpat létesítenek (l. *Alapozás).*

Cönk, a hajó építése körül eleső vastag gerenda- és fadarabok; a hajó burkonyközeinek kitöltésére, a hajóváz egyes részeinek összekötésére, toldására, úgyszintén ászokfának használják fel. — *C.* (Zwängel), hordó megtámasztására szolgáló eszköz.

Cönnern, város, l. *Könnern.*

Cöpenick, város, l. *Köpenick.*

Cörulein *(coerulein, cölin, coelin),* világoskék ásványi festék, melyet kobaltvitriolból, ónsó és kréta hevítése által nyernek. Lényegében ónsavas kobaltoxidból, ónoxidból és gipszből áll, nagyon állandó festék, mely nappali- és lámpafénynél égszínkék szinű. Használják porcellán- és kőagyagárúk festésére és alkalmazzák az olaj- és akvarell-festészetben is.

Cörulignon *(coerulignon, cedriret),* $C_{16}H_{16}O_6$ készíthető, ha nyers faecetet v. dimetilpirogallolt krómsavas káliummal kezelünk. Acélkék tűalakú kristályokat alkot, karbolsavban oldódik és ezen oldatából a C. alkohollal v. éterrel kicsapható. Tömény kénsavban szép kék színnel oldódik. Ónnal és sósavval hidro-C.-t, $C_{16}H_{18}O_6$ ad. Ez megtalálható a nyers faecetben, szintelen kristályokat képez, mely alkoholban és ecetsavban jól, vízben nehezen oldódik. 190 C°-on olvad és oxidáló szerekkel kezelve C.-t ad. Sósavval hevítve metilklorid és hexaoxidifenil, $C_{12}H_{10}O_6$ keletkezik.

Cöslin, város, l. *Köslin.*

Cöthen, város, l. *Köthen.*

Cövekfojtás (bány.). A fúrólyukban a töltést rendesen agyagfojtással szorítja le a bányász; de némelyek azt állítják, hogy ha a fúrólyuk végére egy kis facöveket tesznek, melynek a kőzettel érintkező vége rézsut le van vágva, és csak erre adják a repesztőport: a lyukban ekképen maradt levegő fokozza a repesztés hatását. Az így felszerelt fúrólyukat cövekfojtással fölszereltnek nevezik.

Cr., a *chrom* kémiai jele, l. *Króm.*

Cr., rövidítése ennek a latin szónak: *currentis* a. m. folyó (év v. hó), valamint ennek: *circiter,* a. m. körülbelül; továbbá növénynevek mellett *Crantz* (l. o.) nevének rövidítése.

Crabbe (ejtsd: krebb), *George*, angol költő, szül. Aldboroughban 1754 dec. 24., megh. Trowbridgeben 1832 febr. 3. Több sikertelen kisérlet után The Library c. műve (1781) lehetővé tette, hogy a teológiát végezze. Ez szerezte meg neki Rutland herceg pártfogását, megnősült s végül 1814. Trowbridgeben lett pap. Főművei: The village (1783); The newspapers (1785); The parish-register (1807); The borough (1810); Tales in verse (1812); Tales of the hall (1819); ezekben a falut, környezetét írja le s megható reális képét adja különösen a falu szegényeinek. Összes művei először 1835. jelentek meg. V. ö. *Pesta*, George Crabbe (Wien 1896).

Crabben, l. *Fehérítés.*

Crabbetje, hollandi festő, l. *Asselyn.*

Crabeth, *Dirk* és *Wouter* testvérek, németalföldi üvegfestők a XVI. sz. második felében. Lambert van Noort mellett ők készítették a goudai nagytemplom pompás festett ablakait.

Crabronidae, *földi darazsak*, a hártyásszárnyúak (Hymenoptera) rendjébe tartozó rovarcsalád. Csak hím és nőstény van, dolgozó hiányzik. Fészküket többnyire mélyen a földben készítik és a lárváikat nyilt sejtekben megölt v. csak a méregfullánk szúrása által megbénított és támadó külszerveiktől megfosztott rovarokkal, pókokkal stb. táplálják és ezáltal valamennyien nagyon hasznos rovarok. Fullánkjukon nincsen visszahajló horog, szúráskor tehát nem törik le és így többször használható. Az egész világon élnek, több mint 1200 faj ismeretes; legtöbbjük a homokos földet kedveli. Hazai ismertebb fajok: *Ammophila, Bembex, Cerceris, Crabro, Nysson, Oxybelus* stb.

Cracidae (állat), l. *Hokkó-félék.*

Crack (ang., ejtsd: krek), különösen a lóversenysportban használják, abban az értelemben, hogy kitűnő versenyző: matador (l. o.), valamely nagyobb versenynek komoly jelöltje. Derby-C. olyan ló, amellyel istállója a Derbyre pályázik. Az ügető-sportban *C.-trotter* megjelöléssel illetik a legjobb ügetőlovakat. A C. kifejezés alkalmazásra talál az embersportban is, így pl. a lövészetnél is a mester-lövést *C.-shot*-nak hívják. — *C.-jockey*, nagyobb istállók első jockey-ja, aki a nagy versenyekben az istálló C.-jét lovagolja.

Cracovia, latin neve Krakónak (l. o.).

Cracovienne, tánc, l. *Krakoviak.*

Cracow, *Georg*, német jogász és államférfiú, Melanchthon barátja, szül. Stettinben 1525 nov. 7., megh. 1575 márc. 16. 1547—49-ig Greifswaldban a görög nyelv tanára volt. 1554-ben Wittenbergben lett a római jog tanára. Ágost választófejedelem tanácsosává tette s több izben mint szász követ a birodalmi gyűlésben is részt vett; 1574. azonban politikai okokból elfogták és élethossziglani fogságra ítélték, sőt kínozták is a lipcsei Pleissenburg-fogházban, ahol rövid idő mulva meghalt.

Craesbeeck (ejtsd: krázbik), *Joos van*, flamand festő, szül. Neerlinterben (Délbrabant) 1606 körül, megh. 1654 után. Kezdetben pék volt, 1634. a festőcéhbe lépett, bár a pékmesterséget is tovább folytatta, 1651. Brüsszelbe költözött és itt maradt élete végeig. C. teljesen Brouwer hatása alatt állott és mint az, ő is többnyire tivornyázó, verekedő parasztokat festett. Műveit legjobban Bécsben lehet tanulmányozni: a művészettört. udv. muzeumban, az akadémiai gyüjteményben és a Liechtenstein-képtárban.

Crag (geol.), az angolországi legfiatalabb (pliocén) harmadkori rétegek számára általánosan használt név, l. *Harmadkor.*

Craig (ejtsd: krég), *Edward Gordon*, volt szinész, a modern szinpad egyik reformátora s a legkiválóbb díszlettervezők egyike, Ellen Terrynek (l. o.) fia, szül. London mellett 1872. Sokáig játszott Ellen Terry és Irving mellett. 1900-ban szinrehozta Purcell régi operáját Dido és Aeneast olyan szinpadi, festői, világítási és rendezésbeli újításokkal, amelyek azóta, kivált a német Reinhardt s az orosz Stonislavsky révén, minden nagyobb európai szinpadon alkalmazást nyertek. C. német szinpadokon és Oroszországban is működött. Kiállításai legkülönbözőbb nagyvárosokban nagy hatással jártak. Könyve: The Ast of the Theatre majdnem minden európai nyelven megjelent. 1907-ben Firenzében egy szinészeti szaklapot alapított The Mask címen.

Craik (ejtsd: krék), 1. *George Lillie*, angol író, szül. 1799. Kennowayben, megh. 1866 jún. 25. Belfastban. 1849-ben Belfastban az angol nyelv és irodalom tanára lett. Fontosabb munkái: The pictorial history of England (1837—41); Sketches of literature and learning in England from the Norman conquest (1844—45); ennek átdolgozása a History of English literature and the English language (1861); nagyon elterjedt az előbbiből kivonatolt kézikönyve. Irt Spencerről (1845); Baconról (1845); Shakespeare-rel foglalkozó munkái közül legfontosabb: The English of Shakespeare (1856). Sok kiadást ért Outlines of the history of the English language (1851).

2. *C. George Lilliené*, leánynevén *Mulock Dinah Maria*, angol regényírónő, szül. 1826. Stoke-upon Trentben, 1865. férjhez ment Craik G. L. nevű kereskedőhöz, megh. 1887 okt. 13. Londonban. Első novellája The Ogilvies (1849); főművei: John Halifax, gentleman (1856, ném. újabban 1894); A woman's thoughts about women (1858); King Arthur (1886) rendkívüli népszerűségre tettek szert. Műveit egyszerűség, finomság, ügyes meseszövés jellemzik. V. ö. *Parr*, The Author of John Halifax, gentleman, a memoir (London 1897).

3. *C., Georgiana Marion*, angol írónő, C. 1. leánya, szül. 1831. Londonban, megh. 1895 nov. 14. Már 20 éves korában kezdett írni Dickens Household Words-ja számára. Igen sokat írt, regényei közül legnépszerűbbek a Lost and won (1859); Theresa (1874); Diana (1889).

Crailsheim, *Friedrich August Ernst Gustav Christof Krafft*, báró, 1901 óta *gróf*, bajor államférfiú, szül. 1841 márc. 15. 1865-ben állami szolgálatba lépett, 1870-ben a kereskedelmi minisztériumba, később a kir. ház és a külügyminisztériumba helyezték át. 1880-ban a kir. ház minisztere lett, 1890 máj. 31. pedig miniszterelnök. 1903 febr. visszalépett.

Crajova v. *Krajova*, város, Doljiu román kerület székhelye a Jiu (a magyar Zsil) jobbpartjától 5 km.-re, a budapest—verciorova—bukaresti

vasút mellett, (1899) 45,438 lak., gabonakereskedelemmel, mezőgazd. gépgyárral, kályha- és gőztéglagyárakkal, bőrcserzőkkel. C.-ban sok a templom, van prefektura, törvényszék, kat. parancsnokságok, felsőbb iskolák és hadapródiskola, és miután sok a magyar nyelvű lakó, van magyar elemi iskolája is. Említendő szép fürdője, a régi monostor (Óbedeanu) és a Szt. Dömötör klastrom romjai. Közelében sóbányák vannak. A románok szerint C.-t Radu Negru 1220 körül alapította. Hunfalvy Pál bebizonyította, hogy vagy valamelyik magyar, vagy Jónás kún király volt az alapító. 1397-ben Mircea oláh vajda Bajazid török szultán serege egy részén itt győzelmet aratott. Oláhország régi fővárosa és a XVII. sz. az oláh bán székhelye, 1577. Mihály vajda megveri a mehedentii bojárokat, 1858 okt. 31. az orosz-török háború egyik ütközetének szinhelye. A város a régi idők kolerajárványai alkalmával sokat szenvedett. V. ö. *Hasdeu*, Originile Craiovei (Bucuresci 1878) és *Hunfalvy* Pál, C. eredete. Századok XX. (Budapest 1886).

Cram., pillangók latin neveinél *Cramer* Pieter hollandi entomológus nevének rövidítése. Munkája: De uitlandsche Kapellen Papillons exotiques (Amsterdam 1779—91, 42 táblával).

Crambe *L.* (növ.), a Cruciferae (Keresztesek) család génusza; 20 faja nagyrészt a keleti mediterrán vidéken, de Belső-Ázsiában, Nyugat-Európában, Makaronéziában és Patagoniában is honos. Egyéves v. évelő füvek, félcserjék, száruk gazdagon elágazik. Becőkéjük csak elülső, gömbölyű részében termékeny, 1 magvú, héja síma, kemény. A *C. maritima* L. Európa tengerpartjain termő, indás fű. Fiatal és halvány hajtásait úgy eszik, mint a spárgát; már febr. és márc.-ban lehet fogyasztani. A *C. tataria* Jacq. húsos, édes gyökerét *(tatárrépa)* Kelet-Európában meghámozzák, karikára vagdalják s főzeléknek v. salátának készítik el. Nálunk is előfordul.

Crambe repetita (lat.) a. m. fölmelegített káposzta; Juvenalis egy verse után lett szállóigévé, mely a tanítók nyomoruságos ellátását panaszolja: Occidit miseros crambe repetita magistros, megöli a folyton újra melegített káposzta a szegény tanítókat.

Cramer, 1. *Gabriel*, szül. 1704 júl. 31., megh. 1752 jan. 4., a genfi egyetemen a matematika és filozófia tanára volt. Kiadta Bernoulli Jakob és Johann műveit és Bernoulli Johann és Leibniz levelezését, foglalkozott fizikai témákkal is. Legnevezetesebb műve: Introduction à l'analyse des lignes courbes algébriques (Genf 1750).

2. *C.*, *Johann Andreas*, német hitszónok és egyházi dalköltő, szül. Jöhstadtban, a szász Érchegységben 1723 jan. 27., megh. 1788 jún. 12. Kielben. Lelkész volt Kröllwitzben, Quedlinburgban, Kopenhágában. 1765-ben a teológia tanára u. o., 1771. szuperintendens Lübeckben és 1774. a teológia első tanára Kielben, 1784. az egyetem kancellárja és gondnoka. Az első tanító-szemináriumot alapította Schleswig-Holstein számára. Művei közül a legismertebbek: Sämmtliche Gedichte (1782, 3 köt.) és Hinterlassene Gedichte, melyekből sokat átvettek az énekeskönyvek. Lessing kedvezőtlenül ítélt róluk, de a kortársak nagyra becsülték, mivel Klopstock túlzott pátosza és Gellert száraz moralizálása közt helyes középúton haladtak.

3. *C.*, *John Anthony*, angol filológus, szül. Mitlödiben (Svájc) 1793., megh. Brightonban 1848 aug. 24. Tanulmányait Londonban végezte, 1822. binsey-i plébános, 1842-ben az oxfordi egyetemen az újabbkori történet rendes tanára lett. Munkái: Dissertation on the passage of Hannibal over the Alps (Wickhammel együtt, Oxford 1820); Description of ancient Italy (London 1826); D. of ancient Greece (u. o. 1828); D. of Asia minor (u. o. 1832); Anecdota Graeca e codicibus manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium descripta (u. o. 1835—37, 4 köt.); Anecdota Graeca e codicibus manuscriptis bibliothecae regiae Parisiensis (u. o. 1839—1841, 4 köt.); Catenae Graecorum patrum in Novum Testamentum (1838—44, 8 köt.); Letter on Study of modern History (1843).

4. *C.*, *John Baptist*, németből angollá lett zongoraművész, szül. Mannheimban 1771 febr. 24., megh. London melletti Kensingtonben 1858 ápr. 16. Atyjától, William C. hegedüművésztől korán tanult Londonban, hol még Schröter és Clementi is tanították, de az elméletben önmaga volt mestere. 1788 óta a kontinenst többször beutazta. 1828-ban Addisonnal a ma is virágzó s főleg a klasszikusokat kiadó C. és társa zeneműkiadó céget alapította Londonban, hol állandóan élt (kivévén 1832—45. Párist). Nagyszámú szerzeményeit túlélte a nagybecsű Nagy Zongoraiskola.

5. *C.*, *Karl Eduard*, német botanikus, szül. Zürichben 1831 márc. 4., megh. u. o. 1901 nov. 24. 1882 óta a zürichi növénykert igazgatója. Munkái: Pflanzenphysiol. Untersuchungen (Nägelivel együtt, Zürich 1855—58); Untersuchungen über die Ceramiaceen (u. o. 1863); Fossile Hölzer der arktischen Zone (1868); Über die verticillirten Siphoneen (1887 és 1890); Über Caloglossa Lepricorii (1891) stb.

6. *C.*, *Karl Friedrich*, német író, szül. Quedlinburgban 1752 márc. 7., megh. 1807 dec. 8. Párisban, hol 1795. könyvkereskedést nyitott, miután a francia forradalom iránt nyilvánított rokonszenve miatt kieli egyetemi tanszékét, melyen a görög s keleti nyelveket tanította, elveszítette. Főművei: Klopstock, Er und über ihn (1779—92, 5 köt.); Tagebuch aus Paris (1880, 2 köt.); Übersicht der Geschichte der französischen Musik (1786). Sok francia munkát fordított németre s több német művet (pl. Klopstocknak Hermannsschlacht és Schillernek Orleansi szüz című drámáit) franciára. Érdemes folyóirata: Musikalisches Magazin (1780—98). Tehetséges és tanult, de rajongó s túlzó író, kinek Klopstock-műve csupa dicsőítés; párisi naplója azonban becses adatokban gazdag forrás.

7. *C.*, *Karl Gottlob*, német regényíró, szül. Pödelitzben 1758 márc. 3., megh. 1817 jún. 7. Meiningenben, hol 1795 óta erdészeti tanácsos és tanár volt. Első regénye: Karl Saalfeld oder Gesch. eines relegierten Studenten (1782), melyet még vagy 50 kalandos lovag- és rémregény követett (pl. Der deutsche Alcibiades 1790, Hasper a Spada 1792, Paul Ysop 1792 stb.), melyeket a kortársak a legnagyobb érdeklődéssel olvastak. Legjobb regénye: Leben und Meinungen, auch

seltsame Abenteuer Erasmus Schleichers, eines reisenden Mechanikus (1789—91, 4 köt.). Gazdag képzelettel megáldott író, aki azonban kizárólag az olvasó tömeg izlésére számított, melyet képtelen alakokkal s eseményekkel, de többé-kevésbbé érzéki rajzokkal is meghódított.

Crâmignon, vallon tánc, amelyet dallal kísértek, innen az ilyen szerkezetü dalt magát is C.-nak nevezik.

Cramlington, város Northumberland angol countyban, Newcastle mellett, kőszénbányákkal, (1911) 6376 lakossal.

Crampas, tengeri fürdő Rügen szigetén (a Keleti-tengerben), Sassnitz mellett, (1900) 1186 lakossal.

Crampel, *Paul,* franc. Afrika-utazó, szül. 1864., megh. 1891-ben. 1886. a francia Kongóba ment s 1888. szerencsés expediciót vezetett Madivilletől a fanok földjére. A következő évben a Comité de l'Afrique française megbizásából a Csád-tóhoz indult. Ez útjában azonban emberei, ötnek kivételével, mind elhagyták s mielőtt hátrahagyott őrseit magához vonhatta volna, ápr. közepén El-Kuti közelében a szenusszik megölték. Társa, Lauzière már előbb meghalt; másik társát, Biscarrat-t a mohamedánok gyilkolták meg s csak harmadik társa, Nébout maradt életben, aki 1891 júl. végén érkezett vissza a kongói Brazzavillebe.

Crampus (lat.), l. *Lábikragörcs.*

Cran (ang., ejtsd: krén), angolországi térfogatmérték, amelyet halak mérésénél használnak. Friss halaknál 1 C. = 45 gallon, v. i. 204·456 l., a kizsigerelt és sózott halaknál ellenben 1 C. = $37^1/_2$ gallon, v. i. 170·38 l.

Cranach (tkp. *Müller* v. *Sonder*), *Lukas,* német festő, szül. Kronachban 1472 okt. 4., megh. 1553 okt. 16. Mesterét nem ismerjük; nyilván a dunavidéki iskola befolyása alatt fejlődött ki. Egyik korai és általában legkitünőbb képe, a berlini Frigyes császár muzeumban lévő híres Pihenés az Egyiptomba való menekülés közben (1504), bensőségével, tájképi szépségével, színpompájával, költői hangulatával Altdorferre emlékeztet. 1505-ben Bölcs Frigyes szolgálatába lépett, Wittenbergben műhelyt alapított, melyben csakhamar sok segéd szinte mesterségszerüen űzte a festést, amellett fölkarolta a fametszést is. Igen nagy tekintélynek örvendett. A fejedelem 1508. nemesi rangra emelte és a címerében levő szárnyas kígyó ezentúl gyakran fordul elő képein, különféle változatban. 1537—44-ig Wittenberg polgármestere volt. Mint a reformáció lelkes híve, állandó összeköttetésben állott Lutherrel és a reformátorokkal, kiknek arcképeit megfestette, fába metszette és eszméiket is fametszetsorozatokkal és festményekkel terjeszteni igyekezett. 1550-ben műhelyét fiának és segédjének, *ifj. C. Lukasnak* (1515—86) adta át és a fogoly János Frigyes választófejedelemhez ment Augsburgba, majd Weimarba, hol meghalt.

A C.-féle műhelyből óriási számmal kerültek ki festmények. Minden nagyobb gyüjteményben találhatók. Művészi elmélyedést kevés mutat. Ugyanazok a jellegzetes C.-féle tipusok mindig ismétlődnek. Tárgykörük igen bő: vallásos és antiktárgyú ábrázolások, arcképek és sokszor erotikus genreképek. A különböző tárgyak kimerítő, könnyen érthető, a polgári izlésnek megfelelő ábrázolásával vált C. népszerüvé. Utódai alatt folytatódik a műhely üzeme: tárgyban és tipusban hozzá csatlakozó, de mind üresebb, modorosabb képeket termel. Sajátkezű művei szinte elmerülnek a tömeges produkcióban és egyes kedvelt képek vajmi sok ismétlésben fordulnak elő. Mint jellemzők különösen kiemelendők: Dávid és Bethsabé, Az ifjuság kútja (Berlin, Frigyes császár muzeum); A forrás nimfája (drezdai képtár); Az istenfélő halála (Lipcse, városi muzeum); Lucretia, Luther, Melanchthon és Bölcs Frigyes arcképei (München, Alte Pinakothek); Luther szüleinek arcképei (Wartburg); Brandenburgi Albrecht bíboros a feszület előtt (augsburgi képtár); Venus és Ámor (schleissheimi képtár); Herakles és Omphale (braunschweigi képtár); a weimari városi templom nagy oltárképe, C. és Luther alakjával, mely utóbbi kiindulási pontja a későbbi Luther-ábrázolásoknak, stb. A budapesti Szépművészeti Muzeumban C. és műhelye egész sor képpel szerepel. A legkiválóbb köztük C. legkomolyabb műveinek egyike, a Szt. Katalin eljegyzése. V. ö. Lucas C.'s des Älteren Leben u. Werke (Leipzig 1851—71); *Woermann,* Verzeichnis der Dresdener C.-Ausstellung v. 1899 (Dresden 1899); *Flechsig,* Tafelbilder C'.-s d. Ält. u. sein. Werkstätte (Leipzig 1900); u. a., C.-studien, I. (u. o. 1900); *Worringer,* Lukas C. (München u. Leipzig 1908); *Friedländer,* C. (Berlin 1911).

Cranberry (növ.), l. *Vaccinium.*

Cranbrook (ejtsd: krennbruk), *Gathorne Hardy, earl,* angol konzervativ államférfiú, szül. Bradfordban 1814 okt. 1., megh. 1906 okt. 30. Londonban. 1856-ban megválasztották az alsóházba, melyben mint a tory-párt egyik kiváló szónoka gyorsan hírnevet szerzett. 1856-ban államtitkár lett. 1867—68-ig belügyminiszter, 1874—78-ig hadügyminiszter volt és újjászervezte a hadsereget. 1878—80-ig keletindiai miniszter volt s ugyanakkor *C. viscount* címmel peer-ré és a felsőház tagjává nevezték. 1880-ban beadta lemondását. 1886—92-ig a titkos tanács elnöke volt Salisbury kabinetjében, ennek lemondása után earl-lé nevezték ki.

Crane (ejtsd: krén), *Walter,* angol festő, illusztrátor, iparművészeti tervező és művészeti író, szül. Liverpoolban 1845 aug. 15. Atyja, *Thomas C.* miniaturarcképfestő és Linton fametsző tanítványa. Festményei közeli rokonságban vannak az ú. n. praerafaelisták műveivel, akikkel baráti viszonyban is volt. Nevezetesebb olajfestményei: Vénusz születése; Proserpina elrablása; A szirének; A siető sors; Az élet hídja; A búvár; Rohanó órák; Napkelte; Pandora; A szfinksz talánya; Neptun paripái stb. Mint akvarellfestőt is sokra becsülik (egyik vízfestménye: A sherwoodi erdő c. a Szépművészeti Muzeum modern képtárában függ), de legnagyobb sikereit képeskönyvek illusztrálásával aratta. Ezek közül megemlítendők: Toy-Books; The Baby's Opera; Pan pipes; Household Stories; Flora's feast; The Sirens Staree; Echoe's of Hellas; Queen Summer. Emellett rendkívül sokirányú tevékenységet fejt ki műipari tervezeteivel, melyeket üvegfestmények,

tapéták, szőnyegek, himzések, könyvtáblák, címlapok stb. számára készít; továbbá igen termékeny művészeti író és előadó is. Irodalmi művei: Renascence, a book of verse (London 1891); The claims of decorative art (1892); Of the decorative illustration of books old and new (1896); The basis of design (1898); Line and form (1900, magyarul: Vonal és forma, ford. Mihalik Gyula, Budapest 1911). Műveiből 1900 okt. Budapesten az Iparművészeti Muzeumban kiállítást rendeztek, amely alkalommal maga a művész is, feleségével és két fiával, kik mindannyian foglalkoznak iparművészettel, eljött hozzánk. V. ö. *Schleinitz*, Walter Crane (Bielefeld 1902); *Konoely*, The art of Walter Crane (London 1902). Könyvillusztrációit *Czakó* Elemér ismertette a Magyar Könyvszemlében.

Crangon *Tab.* (állat), l. *Garnélák.*

Crangonidae (állat), l. *Garnélák.*

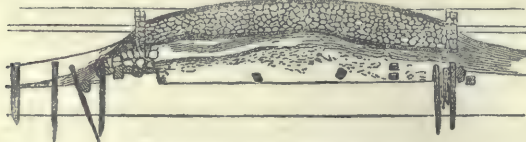
Crania *Retzius* (állat), l. *Pörgekaruak.*

Craniota vagy koponyások (állat), a lándzsahal (Amphioxus lanceolatus) kivételével az összes többi gerincesek, melyeknek koponyájuk (cranium) és izmos szívük van.

Cranium, l. *Koponya.*

Cranmer, *Thomas,* az angol egyház egyik főreformátora és első protestáns canterburyi érsek, szül. Aslactonban 1489 júl. 2., megh. 1556 márc. 21. Cambridgeben tanult; 1523. hittudori címet nyert és teol. tanárrá neveztetett ki. 1528-ban VIII. Henrik angol király ismeretségébe jutott s királya elválhatása ügyében külön követségben Rómába ment, de itt kevés eredményt tudott elérni; 1532. canterbury-i érsekké nevezték ki. C. magas egyházi állásában könnyen kivitte a királyi pár házassága elválasztását, s összeeskette a királyt Boleyn Annával 1533 május 28. Közreműködött a szent iratoknak angol nyelvre fordítása és terjesztése érdekében, s mikor VIII. Henrik halálával ő is egyik régensévé lett az országnak, ekkor és Eduárd király uralma alatt, nagyban előmozdította a protestantizmusnak Angliában való elterjedését. Közreműködött az istentiszteletet szabályozó angol szolgálati könyvnek s a vallási artikulusoknak (Articles of Religion) készítésében. Mária trónraléptével Londonban börtönbe vettetett. 1554 március havában Oxfordba hurcolták s közönséges börtönbe vetették, hol gyöngesége annyira ment, hogy élete megmentése végett hatszor tagadta meg addigi elveit. De mert ellenségei minden áron halálára törtek, máglyán égették meg.

Crannog (crann a.m. fa gyökből, kelta). Nagy-Britannia tavaiban és mocsaraiban észlelt mesterséges szigetek neve. Rendszerint vízszintesen lefektetett fatörzsekből készültek, amelyeknek közét rőzsével, földdel, kövekkel töltötték ki. A C.-ot kerületén gerendákkal összefoglalt cölöpökből álló gyűrű fogta körül. Kemény talajon, ahol cölöpöket beverni nem lehetett, a C. alépítményét kőből halmozták föl egész oly magasságig, míg a víz szinét el nem érte. A C.-ok erődített lakóhelyek voltak s nagy részük már a bronzkorban keletkezett, de a leletek tanusága szerint még a történelmi korban is gyakran szolgáltak menedékhelyül. A legnevezetesebb régiségleleteket Ayr, Dumfries és Wigtown grófságok (Skótország) C.-jai szolgáltatták.

Ardakillen Crannog átmetszete.

Cransac (ejtsd: kranszak), község Aveyron francia dép.-ban, az orléansi vasút mellett (280 m. magas), Rodeztől 30 km ÉNy.-ra, (1901) 4456 lak., magnézia-ásványvízforrásokkal (évi szétküldés 85,000 palack), fürdővel. Közelében égő széntelepek vannak, amelyeknek felszálló forró kéngőzeit sikerrel használják csúzos bajok ellen.

Cranston, város az északamerikai Rhode Island államban, a Narraganset-öböl partján, szövőfonó iparral és gépgyártással, (1900) 13,343 lak.

Crantz, *Jakob Joseph,* botanikus, szül. Luxemburgban 1722., megh. 1799. Eleinte orvos, majd a botanika tanára volt a bécsi egyetemen. Korának egyik jelesebb floristája, több osztrák és magyar növényt megnevezett. Főbb művei: Materia medica et chirurgica iuxta systema naturae digesta (Wien 1762); Stirpes Austriacae (u. o. 1762—67, 3 köt. 15 táblával); Institutiones rei herbariae (u. o. 1766, 2 köt.). Értékes herbáriuma tanítványa *Winterl* (l. o.) révén a budapesti tudományegyetemi növénykertbe került, ahol jelenleg különállóan őrzik.

Craon (ejtsd: kraoñ), város Mayenne francia dép.-ban, az Oudon balpartján, Angerstől 51 km. ÉNy.-ra, (1901) 3399 lak., bőrcserzéssel, fűrészmalmokkal és sertéstenyésztéssel; szép kastélya a XVIII. sz.-ból való. Volney szülővárosa. A rómaiak idejében Credonium volt a neve.

Craonne (ejtsd: kraonn), falu Aisne francia dép.-ban, a Lette forrásvidékén, Reimstől 28 km. ÉNy.-ra, (1901) 563 lak., 1814 márc. 6—7-én Napoleon itt győzelmes csatát vívott az oroszokkal.

Crapaud (franc., ejtsd: krapó), a. m. varangyos béka. Gúnynévül is használják a franciák.

Crapelet (ejtsd: kräpplé). *Charles,* francia nyomdász, szül. Bourmontban 1762 nov. 13., megh. 1809 okt. 19. Párisban Ballardnál megtanulta a könyvnyomdászatot és 1789. nyomdát alapított. Egyik művészi kivitelű kiadása volt: Histoire des grimpereaux et des oiseaux de paradis par Audebert (Paris 1802) aranynyomással. Fia, *C. Georges Adrien* (szül. 1789 jún. 13., megh. Nizzában 1842 dec. 11.) az üzletet még terjedelmesebbé tette. Ez utóbbi néhány munkát is írt. Egyik nagyobb kiadványa: Collections des anciens monuments de la langue française (1826).

Crapula (lat.), részegség, berúgás s az utána következő csömör.

Crapule (franc., ejtsd: krapül) a. m. duhajkodás; továbbá csőcselék.

Craquelé (franc., ejtsd: kraklé) a. m. repedezett. Igy nevezik a mázos agyag edényeken előforduló hajszál finomságú számos repedést, mely az edény fölszinét hálóként borítja. Kinában és Japánban szándékosan állítanak elő ily repe-

dezett árút, és hogy a hálózat még inkább lássék, a repedésekbe valami festéket dörzsölnek be. C.-üveget olyképen készitenek, hogy a fuvócsövön levő izzó üveggömböt vizbe mártják és újabb felhevítés után felfujják. A hirtelen lehűtés által össze-vissza repedezett üveg felülete aztán már nem lesz sima, hanem a hajszálrepedésekhez hasonló hálózat marad vissza. Ha az üvegfelület nagyon sűrűen repedezett, akkor az ilyen árút jégüvegnek mondjuk.

Craqueur (franc., ejtsd: krakőr) a. m. nagyzoló, kötekedő, korcsmai vagy kávéházi hős; krakéler.

Cras (lat.) a. m. holnap; *C. legam*, holnap fogom olvasni, a káros halogatás jelzése.

Cras, *Kóbor Tamás* (l. o.) irói álneve.

Crashaw (ejtsd: kresó), *Richard*, angol költő, szül. Londonban 1613 körül, megh. 1650. Loretoban. Cambridgeben tanult, majd a katolikus hitre térve, Rómába ment, innen Loretoba. Latin nyelven írta: Epigrammarum sacrorum liber (1634). Angol nyelvű vallásos költeményei, melyeket lendületes, költői nyelv jellemez, 1646-ban jelentek meg ily cimen: Steps to the temple, sacred poems; the delight of te Muses and other poems written on several occasions (legjobban kiadta Grosart 1872). Leforditotta Marino Sospetto d'Herode-jét, mesterkélt stilusának hatása C. művein is érezhető.

Craspedon, a medúzák fátyola, l. *Medúzák*.

Craspedota (állat), a fátyolos medúzák tudományos neve, l. *Medúzák*.

Crassa Minerva (lat.) a. m. egyszerű, józan ésszel, tanultság, műveltség nélkül.

Crassatella (állat), az *Astartidae* családba tartozó kagylónem. 34 élő és 80 kihalt faja ismeretes.

Crassilinguia (állat), a gyíkok rendjének egyik alrendje, rövid, vastag, ki nem ölthető nyelvvel; fogazatuk acrodont vagy pleorodont és négy lábuknak ujjai előre állanak. Az idetartozó fajok két családnak tagjai, nevezetesen az *agáma-(Agamidae)* és *leguán*-félék *(Iguanidea)* családéi. Az *Agamidae* családból figyelemre méltó a *repülő gyík-sárkány (Draco volans* L.), melynek hátulsó bordái kinőttek és bőrhártyát viselnek, amelynek segítségével az állatka egyik faágról a másikra tud átszállani; színe zöld, repülőhártyája barna; egész hossza 22—30 cm.; hazája Jáva. Az *Iguanidae* családból érdekes a *baziliskus (Baciliscus americanus* Laur.), nyakszirtjén kucsmaforma bőrkinövéssel, a hímnek hátán és farkán bőrtaraj van; 65 cm. hosszú és Guyanában él. Régen sok mesét hittek felőle. L. még *Basiliscus*.

Crassula *L.* (növ.), a Crassulaceae *(Varjuhájfélék)* család génusza; 120 faja közül a legtöbb Dél-Afrikában honos, a többi nagyrészt az egész földön elterjedt. Egyéves, de többnyire évelő, pozsgás füvek, félcserjék v. cserjék. Botanikai kertekben számos fajukat ültetik, noha dísznövényszámba nem igen mehetnek. A *C. tetragona* L. összehúzó szer.

Crassulaceae (növ., *Varjuhájfélék)*, a kétszikűek szabadszirmú családja. Fajainak legtöbbje Dél-Afrikában honos, egyesek az egész földön elszóródtak. Virágaik rendesen 2-ivarú, 3—30 tagú. Porzók 1—2 körben. Termőlevél annyi, ahány a csésze és sziromlevél, többnyire mindegyik szabad, az alapján 1—1 pikkelyalakú, mirigyes függelékkel. Termésük rendesen hártyás v. bőrnemű tüsző. Legnagyobb részük vastag, pozsgás szárú és levelű fű v. félcserje, pálhájuk nincsen. A levelek váltakozók v. tőrózsa módjára örvökben állanak. Virágzatuk többnyire bogas. Fosszilis maradványaik biztosan nem ismeretesek. Hasznuk annyiban jöhet számba, hogy dísznövények, egyesek pedig orvosszerek. Ismertebb génuszok: *Sedum* (varjuháj), *Sempervivum* (kövi rózsa), *Crassula*.

Crassus (lat. a. m. vastag), régi római plebejus családnak, a *Liciniusoknak*, melléknevе. Kiválóbb tagjai: 1. *Publius Licinius C.*, az első, ki a családban a *Dives* (a. m. gazdag) melléknevet is viselte (Kr. e. 254—183). Kiváló szónok és jogtudós volt, mint edilis szokatlanul pazarfényű játékokat rendezett. 205-ben Publius Scipióval együtt konzul volt és közreműködött abban, hogy a púnok Itáliából kivonuljanak. — 2. *L. Licinius C.* (Kr.e. 140—91), korának legkiválóbb szónoka, már 19 éves korában feltünt tehetségével; mint questor Kis-Ázsiában görög retorikai és filozófiai ismereteit melyitette; Rómába visszatérve 107-ben néptribunus, 103-ban edilis, 95-ben konzul, 94-ben galliai prokonzul és 92-ben cenzor volt. A mérsékelt optimata párthoz tartozott, mely őt tiszta lelkületéért és szónoki erejéért fejének ismerte el. Ezért védte 91-ben a szenátusban M. Livius Drusus javaslatait, melyek az ellentétes pártok közt egyezséget kivántak létesiteni. De ép e vita izgalmai okozták halálát. Cicero, «de oratore» c. művében ezt a C.-t szerepelteti Antonius mellett, és a párbeszédben vele mondatja a szerző meggyőződéseit. — 3. *Marcus Licinius C.*, a triumvir (Kr. e. 114—53), 30 éves korában a Marius-pártiak elől Hispániába menekült, de 83-ban sereggel tért vissza és fontos szolgálatot tett Sullának a porta Collina mellett vívott csatában. Az akkori proskripciókat kapzsi módon oly nagy gazdagság gyüjtésére használta fel, hogy a hagyomány szerint 40 millió K-t érő vagyona volt. 81-ben questor volt, 71-ben mint pretor leverte a Spartacus vezérlete alatt fellázadt rabszolgasereget. 70-ben Pompejusszal együtt konzullá választották, és nagy népszerüségre tett szert gazdag ajándékaival. De társának növekvő hire mindinkább fölkeltette irigységét és Caesarhoz közeledett, kinek sikerült őt Pompejusszal kibékiteni és így megalakitották 60-ban az első triumviratust. C. Rómában maradt és 55-ben Pompejusszal együtt újra konzul lett, Szíriát 5 évre provinciául kapta azzal a joggal, hogy a parthusok ellen háborút indithasson. 54-ben meg is inditotta hadát, de kevésre becsülte a parthusok erejét és egy arab törzsfőnöknek sikerült őt az Eufráteszen átcsalni, hol egy víztelen sivatagban a parthusok körülfogták és Publius nevű fiát szemeláttára megölték. C. elcsüggedve, Karrhaebe menekült és egy alkudozás alkalmával parthus tisztek orvtámadásának lett áldozata.

Crataegus *L.* (növ.) a. m. *galagonya*, l. *Mespilus*.

Crataeva *L.* (növ.), a Capparidaceae *(Kaprifélék)* család génusza; kb. 10 faja mindkét félgömb forró tájain honos. Hármas levelű cserjék vagy fák, nagy virágokkal és bogyókkal. A *C. tapia* L. amerikai (tropikus) fa. Kérge láz elleni szer. Narancsszerű, édeses ízű, de undorítóan hagymaszagú bogyóját Braziliában *tapia*-nak hívják.

Crater (lat.), *serleg*, csillagkép az ég déli félgömbjén, 35 szabad szemmel látható csillaggal.

Craterellus *Pers.* (növ.), l. *Trombitagomba.*

Crati, körülbelül 90 km. hosszú folyó Cosenza olasz tartományban (Calabria). A Sila hegylánc nyugati lejtőjén ered és a Tarantói-öbölbe torkol.

Crato, város Brazilia Amazonas államában, a hajózható Madeira folyó mellett, kakaó-, fűszer- és déligyümölcstermesztéssel és kivitellel, kb. 6000 lak.

Crató *János Henrik*, nyomdász, erdélyi szász szülők gyermeke, 1590. kezdte meg önálló működését Nagyszebenben felállított és jól felszerelt nyomdájában. E nyomda azonban csak rövid ideig állott fenn neve alatt, mert 1596. már Fabricius János váltotta fel őt. C. vezetése alatt csakis kisebb terjedelmű munkák kerültek ki a nyomdából és éppen ezért oly felette ritkák.

Crau, *La* (ejtsd: la kró), körülbelül 200 km² területű köves síkság Bouches-du-Rhône francia départementban a Berre laguna és a Rhône deltája, a tenger és az Alpok ágai közt. C. a rómaiak Campus Lapideusa v. Campus Cravensise. Rengeteg törmelék borítja, amit a diluviális Rhône- és Isère-glecser hordott ide. A Craponne s Alpines-csatornák segítségével egyes részei kertekké, olaj- és eperfaligetekké alakíttattak; többi részeit pedig sovány fű takarja, amelyeken az év egy részében juhokat legeltetnek.

Cravate (franc., ejtsd: kravát) a. m. gallér, nyakkendő.

Craveiro (növ.), l. *Calyptranthes.*

Craven, 1. *Elizabeth Berkeley*, lady, gróf Berkeley legifjabb leánya, szül. 1750., megh. Nápolyban 1828 jan. 13. 1767-ben lord C. Vilmoshoz ment nőül, 1780. elvált tőle, beutazta egész Európát, majd újból férjhez ment Károly Sándor ansbachi őrgrófhoz. Irt verseket, drámákat és regényeket. Legjelentősebb művei útleírásai (Journey through the Crimea to Constantinople (1789) és naplója (Memoirs of the Margravine of Ansbach, formerly Lady C., written by herself 1825).

2. *C., Pauline*, francia írónő, C. Auguste neje, leánynevén *De la Ferronnays*, szül. 1820. Párisban, megh. 1891. u. o. Atyja X. Károly uralkodása alatt miniszter volt. Előkelő izlésű, finom stilusu írónő volt; írt több regényt, továbbá tanulmányokat és életrajzokat. Regényei közül nevezetesebbek: Le récit d'une soeur (1866); Fleurange (1869); Le Valbriant (1886). Magyarul megjelent: Eliane, ford. *Rada* István (1900).

Crawford (ejtsd: kráförd), 1. *Adair*, angol orvos, szül. 1749., megh. 1795. Londonban a Thomas Hospitalban volt orvos, a kémia tanára a katonai akadémiában Woolwichban és a Royal Society tagja. C. tette az első megfigyeléseket a gázok fajmelegére, az állati test melegére s a fűtőanyagok fűtőképességére nézve. Ezt tárgyalja: Experiments on animal heat and the inflammation of combustible bodies etc. London 1779.

2. *C., Francis Marion*, angol regényíró, szül. 1854 aug. 2. Bagni di Luccában, megh. 1909 ápr. 9. Sant'Agnellóban, Sorrento mellett. Soká élt Olaszországban, beutazta Európát, volt Indiában is. Első műve: Mr. Isaacs (1882) elárulja már a nagy írót, a mély gondolkodót és tudóst. Nagyszámú művei közül legtökéletesebb a modern Rómában játszó Saracinesca (1887); egyéb híresebb regényei: Dr. Claudius (1883); Zoroaster (1885); Greifenstein (1889); Sant' Ilario (1889); The Witch of Prague (1891); Casa Braccio (1895); Corleone (1897); In the place of the King (1900); Cecilia, a story of modern Rome (1902). Történeti munkái: Constantinople. Ave Roma Immortalis (1898); Rulers of the South (1900). Magyarul megjelentek: Mi a szerelem? (1895); Korleone (1895); Elérhetetlen szerelem (1898); Corona (Egyetértés 1890. évf.); Sant'Ilario (Pesti Napló 1890. évf.); Egy szegény gróf regénye (Egyetértés 1891. évf.); Arethusa (Pesti Hirlap 1908. évf.).

3. *C., Thomas*, amerikai szobrász, szül. New-Yorkban 1814 márc. 22., megh. 1857 okt. 10. 1834-től Rómában Thorwaldsen vezetése alatt tanult. A XIX. sz. első felében a legjelentékenyebb amerikai szobrászok egyike. Művei közül kiemelendők: Orpheus az alvilágban (Boston, muzeum); Beethoven bronzszobra (Boston, Athenaeum); a washingtoni Kapitólium oromcsoportja, Amerika történetének allegóriai ábrázolásával és a szabadság nagy szobra a Kapitólium kupoláján.

Crawford and Balcarres (ejtsd: kráförd end belkarsz), *Alexander William Crawford Lindsay*, C. és B. grófja, tudós és író, szül. 1812 okt. 16. Londonban, megh. 1880 dec. 13. Firenzében. Cambridgeben tanult; sokat utazott, foglalkozott asztronómiával. Főbb művei Letters on Egypt, Edom and the Holy Land (1838); Sketches of the history of Christian art (1847); On the theory of the English hexameter (1862) stb. Költői művei: Ballads, songs and poems (1841) és Argo or the golden fleece (1876).

Crawfordsville (ejtsd: krafordszvill), Montgomery county székhelye Indiana északamerikai államban, a Sugar Creek partján, (1900) 6649 lak., fűrészmalmokkal és kocsigyártással.

Crawfurd (ejtsd: kraförd), *John*, angol orientalista és etnológus, szül. Islay szigetén, Skótországban 1783., meghalt Londonban 1868. Mint orvos ment 1803. Kelet-Indiába. 1811 részt vett abban az expedicióban, melyet Jáva elfoglalására küldtek ki. A szigeten gyüjtötte az anyagot History of the Indian archipelago (London 1820, 2. köt.) c. nagy művéhez. 1817—21-ig Angliában volt, azután Sziámba és Kokinkinába küldték követségbe. 1823—26-ig Szingapur kormányzója, azután angol követ volt Birmában. 1827-ben végleg visszaköltözött Angliába. Megjelent tőle még: Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochinchina (1821); Grammar and dictionary of the Malay language (1852); Descriptive dictionary of the Indian islands (1856).

Crawl (ang., ejtsd: kraul) a. m. mászó. Az úszás egy nemét, mely hasonlít a négykézláb mászás-

hoz, nevezik C.-nak. Megkülönböztetnek ausztráliai és amerikai C.-t. Az *ausztráliai C.* csak rövid távolságra alkalmazható; a két kéz egymást felváltva gyorsan siet előre, a kar folyton hajlítva marad, a lábakat nem hajlítják be, hanem mereven nyujtva csapkodnak vele és pedig felváltva, ellenkező karral egyidőben. Hátránya, hogy roppant fárasztó s mivel folyton mellén fekszik az úszó, nehéz a lélegzetvétel. Rövid távon igen nagy sebességet lehet vele elérni. Az *amerikai C.*-nál a lábak nem maradnak nyujtva, hanem térdben behajlítva emelkednek ki a vizből. Előnye, hogy nem oly fárasztó, mint az ausztráliai, továbbá, hogy ennél egy kissé oldalt fordulhat a test, felváltva jobbra, balra, ami által megkönnyebbül a lélegzés.

Crax (állat), l. *Hokkó-félék.*

Crayer, *Gaspar de,* flamand festő, szül. Antwerpenben 1584 nov. 18., megh. 1669 jan. 27. Brüsszelben. Coxie Ráfaelnek volt tanítványa, Spanyolországban is járt és megfestette IV. Fülöp király lovasképét. 1664. Gentben telepedett le. Igen termékeny festő volt; sok, többnyire terjedelmes képe Rubens erős hatását árulja el. Nagy számmal maradtak fönn, különösen Gentben. Jellemző példák: A csudálatos halászat (brüsszeli muzeum); A Megváltó (lillei muzeum); A milanói pestis (nancyi muzeum) stb.

Crayon (franc., ejtsd: kréjon), rajzolásra használt fekete v. szines kréta. A C.-szerű metszet egy faja a rézmetszetnek, mely a krétarajznak vonásait utánozza. A XVIII. század közepén Franciaországban keletkezett.

Crazia, régi hosszuságmérték Toscanában = 4·864; egyúttal 1859-ig kisebb értékű váltópénz neve, amelynek értéke kb. 6 f.

Creadion (állat), l. *Karélyos seregély.*

Creagh (ejtsd: krég), *O'Moore,* sir, angol (ír) tábornok, szül. 1846 ápr. 2. Cahirbaneben (Irország) Az 1878—80-iki afgán háborúban különösen kitüntette magát. 1898—1900-ig parancsnokló tábornok és politikai rezidens volt Adenben. 1901—1903-ig a Kinába küldött csapatokat vezényelte, 1903-tól Indiában szolgált, 1909. Kitchener lord utódjaként az indiai hadsereg főparancsnokává nevezték ki.

Créance (franc.) a. m. hit, hitel. Használatos kifejezés a követségi jogban ily összetételben: lettres de C. (l. *Megbizólevél).* Ez az elnevezés onnan származik, hogy a megbizólevelek francia szövegében régi idők óta ez a fordulat szerepel: Je ne doute pas, que Vous ne vouliez bien ajouter une entière *C.* à ce qu'il Vous assurera (Nem kételkedem abban, hogy Ön teljes hitelt ad mindannak, amit ő Önnek mondani fog).

Creanga (ejtsd: krjángá) *János,* román iró, szül. Moldvában, Humuleştiben 1837., megh. Jaşiban 1889. Egyházi pályára lépett s mint institutor működött. Meséiben a tősgyökeres román nyelv lüktet, telve a román paraszt szájából hallott fordulatokkal, közmondásokkal. A jaşii Junimea irodalmi társaságnak volt tagja s művei e társulat közlönyében, a Convorbirĭ literareban jelentek meg. Eredetisége s jóizű humora az Amintirĭ din copilărie (Gyermekkori emlékek) c. művében nyilatkozik a legtisztábban.

Creas (a spanyol *crea* szótól), erős minőségű háromfonalas sávolykötésű fehérített pamutszövet, l. *Pamutszövet.*

Creatianismus (lat.), neve az emberi lelkek származásáról szóló tételnek, miszerint az egyes lelkeket közvetlenül Isten teremti és a testbe önti. Ezzel szemben áll az ú. n. traducianismus, jobban mondva generatianismus, mely szerint a lélek a test fogantatása alkalmával származik, mintegy a szülőktől születik. A C. kezdettől fogva általános volt a keresztény egyházban, egyedül Tertullian vallotta az ellenkezőt. A C. nem hitágazat ugyan, de nem is egyszerű vélemény, amelynek ellenkezőjét bátran lehetne védelmezni. A szentirás nem szolgáltat mellette határozott bizonyítékot, de számos hely kedvezni látszik neki. V. ö. *Hurter,* Theol. Dogm. Comp. II.

Creatio (lat.) a. m. teremtés. — *C.* a bibornokoknak megszabott ünnepies szertartások melletti kinevezése. A szertartásokhoz tartozik a vörös bibornoki süveg (biretum) és a vörös kalap (galerus) átadása, a száj becsukatása és kinyitása — Clausura et apertura oris —, a gyűrűnek átadása és külön cím kijelölése. A vidéki, nem Rómában székelő bibornokoknak csak a föveget szokás megküldeni, s ezt a fejedelem adja át az ajánlatára kinevezettnek. A kalapnak átvétele végett azonban minden vidéki bibornok egy év alatt Rómában személyesen tartozik megjelenni, mely alkalommal a kinevezést kisérő egyéb hagyományos szertartásokat is végrehajtják.

Creator (lat.) a. m. teremtő.

Crébillon (ejtsd: krébillyoñ), 1. *Prosper Jolyot de,* francia drámairó, szül. Dijonban 1674 jan. 13., megh. Párisban 1762 jún. 17. Egy ideig jogi pályán élt, majd kizárólag a szinpadnak szentelte idejét. 1731-ben beválasztották az akadémiába, 1735. cenzori hivatalt kapott. Voltaire bosszantására Pompadour marquisné s hívei egy ideig C.-t mint kora legnagyobb drámairóját ünnepelték. C. a borzalmas, sőt természetellenes helyzetekben keresi a tragikumot. A vérfertőzés, apa- v. testvérgyilkosság a kedvelt témái, melyeken azzal enyhít, hogy hősei rendesen nem ismerik a köztük fenálló rokonsági viszonyt s így kevésbbé látszanak véteni a jóizlés ellen. Legjellegzetesebb tragédiája Rhadamiste et Zénobie (1711). Műveit sokszor kiadták (legutóbb Vitu, Paris 1885). V. ö. *Dutrait,* Étude sur la vie et le théâtre de C. (Bordeaux 1895).

2. *C., Claude Prosper Jolyot de* (az ifjabb), francia regényiró, az előbbinek fia, szül. Párisban 1707 febr. 14., megh. u. o. 1777 ápr. 12. Regényei sikamlós, sőt trágár tartalmuknak köszönhetik egykori nagy sikerüket. A kényes helyzeteket nagy kedveléssel szinezi ki, de a nyers szókimondást gondosan kerüli s ezzel csak még inkább felizgatja az olvasó képzeletét. Aránylag legjobb műve: Les égarements du coeur et de l'esprit (1736), a legismertebb s legerkölcstelenebb: Le sopha, conte moral (1745). Magyarul megjelent: Egy pamlag emlékiratai. Névtelen ford. (Budapest 1905).

Crèche, l. *Bölcsőde.*

Crécy-en Ponthieu (ejtsd: kreszi-añ-poñtyö), falu Somme francia dép.-ban, a Maye partján, a La

Manchetól 25 km K.-re, (1901) 1349 lak., bőrcserzéssel és fűrészmalmokkal, kiterjedt állami erdőkkel. 1346 aug. 26. itt az angolok a franciák felett fényes győzelmet arattak, amely után Calais angol kézre került. Az angol sereg (34,000 ember) III. Edward és a 16 éves walesi herceg vezérlete alatt állott a C.-i erdők védelmében, a támadó francia sereget (68,000 ember) VI. Fülöp francia király, János a vak cseh király és Alençon grófja vezették. A franciák heves támadását az angolok visszaverték, a menekülő sereget a walesi herceg tönkreverte. Elesett a francia fejedelmi családok 11 tagja, János király is, 1600 lovag, 4000 nemes apród és 20,000 közvitéz. 1905-ben János királynak itt szobrot emeltek.

Credat Judaeus Apella, l. *Apella.*

Credé, *Karl Sigismund Franz,* német orvos, született Berlinben 1819 dec. 23., megh. Lipcsében 1892 márc. 14. A berlini egyetemen 1850. magántanárrá habilitálták, 1852. a berlini szülésznőiskola igazgatójává és a szülészeti osztály vezető orvosává nevezték ki. 1856-ban a lipcsei egyetemre hívták meg a szülészet tanárának és a szülőintézet igazgatójának, ahol mindjárt belépésével szülészeti és nőgyógyászati poliklinikát alapított. Tőle származik az ú. n. C.-féle fogás. Szerkesztője volt Siebolddal, Heckerrel, Martinnal együtt a Monatsschrift für Geburtskunde és Spiegelberggel az Archiv für Gynaekologie című folyóiratoknak. Legnagyobb műve: Klinische Vorträge über Geburtshilfe.

Credé-féle kenőcs, colloid-ezüsttel készült 10—15%-os kenőcs, mit szepszisnél, infekciónál, izületi gyulladásoknál, agyhártyagyulladásoknál használnak kétes eredménnyel bedörzsölésre.

Credentiales litterae (lat.) a. m. meghitelező levél. L. *Créance* és *Megbizólevél.*

Credi, *Lorenzo di,* olasz festő, szül. Firenzében 1459., megh. 1537 jan. 12. Verrocchiónak volt tanítványa és mesterének részletező stílusát híven követve, igen szorgalmasan, szabatosan, de kevés találékonysággal váltig ismételte még a XVI. sz. első negyedén túl is a quatrocento típusait. Többnyire ájtatossági és oltárképeket festett. Művei hosszú sorából kiválnak: A pásztorok imádása (Firenze, Academia), C. legnagyobb, tökéletes technikai kivitelű műve; Madonna (Róma, Villa Borghese); Trónoló Madonna Sz. Zenobius és Ker. János közt (Pistoja, székesegyház); Verrocchio arcképe (Firenze, Uffizi-képtár) stb.

Credit, a könyvelésben a követel (teher) rovat megjelölése. A magyarban teljesen elavult kifejezés, mellőzendő. Ebből származik az üzleti életben gyakran használt rossz szó «*kreditálni*», ami annyit jelent, mint javára írni, elismerni.

Crédit foncier (franc., ejtsd.: krédi fonszjé), oly hitelintézet, melynek célja a *földhitel* (l. o.) előmozdítása s ennek megfelelően főleg *jelzálogkölcsönök* (l. o.) kibocsátásával foglalkozik.

Creditiva, l. *Megbizólevél.*

Crédit mobilier (ejtsd: krédi mobiljé) a. m. ingóságokra adott hitel. Átvitt értelemben azokat a pénzintézeteket nevezik így, melyek üzleti tevékenysége első sorban oda irányul, hogy új, nagyobb vállalatok létrejöttét elősegítsék. Ezek magukra vállalják alakuló társaságok alaptőkéjének megszerzését, részvények és kötvények elhelyezését, sőt részvényekre és kötvényekre, különösen tőzsdei spekuláció céljaira (l. *Reportüzlet)* előlegeket is adnak. E bankok nevüket Franciaországban Napoleon idejében az ipar és kereskedelem fejlesztésére és támogatására alakult *Société générale du C.*-tól nyerték.

Crediton (ejtsd: kreditn) v. *Kirton,* város Devonshire angol countyban, a Creedy partján, közel ahhoz a helyhez, ahol az Exe-szel egyesül, (1911) 3640 lak., gyapjukereskedéssel, szép gót templommal.

Creditor (lat.) a. m. hitelező.

Credner, 1. *Hermann,* német geológus, szül. Gothában 1841 okt. 1. Eleinte bányászatot tanult, később geológiával s paleontológiával foglalkozott. 1865—1868-ig a Keleten s Észak-Amerikában tett tanulmányokat, 1869. Lipcsében a geológia s paleontológia tanára s egyúttal a szászországi földtani intézet vezetője. 1881-ben főbányatanácsossá is kinevezték. Nevezetesebb munkái: Geognostische Beschreibung des Bergwerksdistrikts Andreasberg (Berlin 1865); Die vorsilurischen Gebilde der obern Halbinsel von Michigan (1869); Die Gliederung d. eozoischen Formationsgruppe Nordamerikas (1869); Die Kreide von New-Jersey (1870); Die Geognosie und der Mineralreichtum des Alleghanysystems (1871); Nordamerikanische Schieferporphyroide (1872); Die Granulitgebirge (1880 és 1884). Elemente der Geologie c. kézikönyve 1891-ben 7 kiadást ért. A legjobb földtani kézikönyvek egyike. Első kiadása 1872. jelent meg s a legutóbbi 10. kiadás 1906.

2. *C., Karl August,* német ev. teológus, szül. Waltershausenben Gotha mellett 1797 jan. 10., megh. 1857 júl. 16. 1828-ban magántanár Jenában, 1830. u. o., 1832. pedig Giessenben rendes tanár. Jelentékenyebb művei: Beiträge zur Einleitung in die biblischen Schriften (Halle 1832—1838, 2 köt.); Einleitung in das Neue Testament (u. o. 1836, 1 köt.); Das Neue Testament nach seinem Zweck, Ursprung und Inhalt (Giessen 1841—47, 2 köt.); Zur Geschichte des Kanons (Halle 1847) és Geschichte des neutestamentlichen Kanons (Volkmar kiadása, Berlin 1850). Erős harcokat kellett vivnia az ortodoxokkal; e nemű iratainak száma igen nagy.

3. *C., Rudolf,* német geológus, *C. 1.* öccse, született 1850 nov. 27. Gothában, meghalt 1908 jún. 6. Első munkáját 1876. írta a szászországi Hainichen Grünschiefer-csoportjáról; 1878-ben a hallei egyetemen lett magántanár. 1881-ben a Keleti-tenger partján fekvő Greifswald városka hívta meg tanárnak, ahol megalapította a Greifswaldi Földrajzi Társulatot. Szűkebb hazáját: a stralsundi partvidéket, Rügen-szigetet s Pommerániát írásban és képben ismertette. Nevezetesebb művei: Die Reliktenseen (1887); Rügen, eine Inselstudie (1893) és a Das Eiszeit-Problem (1902).

Credneria *Zenker* (növ.), az Urticaceae *(Csalánfélék)* család fosszilis génusza. 7 faja a lombos fák képviselője a felső krétakorban, egyesek közülök igen el voltak terjedve. Levélmaradványaik alapján ismeretesek. Nálunk Stur Ruszkabányáról említ C.-t.

Crednerit (ásv.), mangánrézoxid ($3CuO.2Mn_2O_3$); mangánércek elváltozási terméke; vasfekete, le-

veles; talán egyhajlású. Thüringia: Friedrichroda.

Credo (lat.) a. m. hiszek. E szóval kezdődik az apostoli hitvallás, ugyszintén a niceai (325) egyetemes zsinat hitvallása, s azért jelöli is ezeket. A szent misében szintén előfordul az evangelium után (Credo in unum Deum stb.) s azért a szt. misének e részét is jelzi. L. *Mise*. — *Credo, quia absurdum*, hiszem, mert képtelen. Tertullianustól származó szálló ige.

Credulitas (lat.) a. m. hiszékenység, meggyőződés.

Cree (ejtsd: kri), indiánus törzs Észak Amerikában a Hudsonbay és Winnipeg-tó közötti területen. Két ágra oszlanak. A tulajdonképeni C. a terület belső részén, a mocsárlakók (swampics) pedig valóban a Hudson semlyékein tanyáznak. Egykor Georgiában, Alabamában is laktak, de a himlőjárvány erősen megtizedelte soraikat. Az 1814-iki küzdelmek után, melyekben sok ezer vérzett el közülök, lassan átszoríttattak a Misszisszippi folyamon s most attól nyugatra laknak. Területük javarészét az 1871-iki szerződés értelmében Canadának engedték át s ezért ruhát, élelmiszert stb. kapnak járadékul. Van írott, az amerikaihoz hasonló alkotmányuk, törvényalkotó gyűléssel. Nyelvük É.-nyugati Canada indiánus törzsei közt el van terjedve. V. ö. *Howse*, A grammar of the C. language (London 1866); *Lacombe*, Grammaire de le langue des Cris, szótárral (Montreal 1874).

Creede, helység gazdag ezüstbányával Colorado északamerikai államban (Egyesült-Államok), hol *Creede Vilmos* nevű kalandor talált először ezüstöt, ki azután Muffat vasútigazgató pénzével bányát nyitott s szárnyvasútat épített. Az 1891—1900-ig kiaknázott ezüstérc értéke 20 millió K.

Creek (ang., ejtsd: krík), kis értől vagy pataktól átszelt száraz völgy, melyben a legnagyobb szárazságban is a víz mentén üde vegetáció tenyész, gyakran állandó ér helyett apró tavak sorozatát találjuk, melyek nagyobb vagy tartósabb eső után folyóvá egyesülnek. Főleg Észak-Amerika nyugati részein és Ausztráliában fordulnak elő nagy számmal az e fajta völgyek.

Creighton (ejtsd: krétn), *Mandell*, angol történetíró, szül. Carlisleben 1843 júl. 5., megh. 1901 jan. 14. Londonban. 1866-ban a történelem tanára lett Oxfordban, 1867. embletoni lelkész, 1884. Cambridgeben az egyháztörténelem tanára, azután pedig peterboroughi püspök. Művei: Primes of Roman history (London 1872, magyarul: A római nép története, Budapest 1892); The age of Elisabeth (1876); The life of Simon of Montfort (1876); The Tudors and the reformation (1877); Primes of English history (1877); History of the papacy during the period of the reformation (1882—87, 4 köt.); The life of Cardinal Wolsey (1888); Carlisle (1889); Queen Elizabeth (1896); Historical essays and reviews (1902); Thought's on education (1902).

Creil (ejtsd: krej), város Oise francia dép.-ban, az Oise mindkét partján, az északi vasút mellett Páristól 45 km É.-ra, (1906) 9272 lak., gép-, fémárú-, fayence- és üveggyártással, kőbányával, a St. Evremont templom romjaival. Dagobert idejében Credulium volt a neve. Az Oise szigetén egy királyi kastély romjai.

Creizenach, 1. *Michael*, német zsidó tudós és író, szül. Mainzban 1789 máj. 16., megh. 1842 aug. 5. A modern zsidóság eszméinek fejlesztése és terjesztése körül, kivált mint a majna-frankfurti zsidó reáliskola tanára (1825 óta) ritka erélyt és buzgalmat fejtett ki. Főmunkája: Schulchan Aruch, oder encyclopädische Darstellung des mosaischen Gesetzes (Frankfurt 1833—40, 4 köt.), melyben hitújítási nézeteit részletesen fejtegeti.

2. *C.*, *Wilhelm*, német irodalomtörténész, szül. Majna-Frankfurtban 1851 jún 4., 1883 óta a német filológia egyetemi tanára Krakóban. Művei: Entstehungsgeschichte d. deutsch. Lustspiels (1879); Bühnengeschichte des Goetheischen Faust (1881); Die Schauspiele der englischen Komödianten (1889). Fő műve: Geschichte des neueren Dramas (1894 óta, 4 köt.).

Crell, *Nikolaus*, szász kancellár, szül. Lipcsében 1551 kör., kivégezték 1601 okt. 9. Mint Keresztély herceg nevelőjét csakhamar tanácsossá, majd 1589. kancellárrá nevezték ki. A nemesség kezdettől fogva gyűlölte s a kriptokálvinisták pártolásával, egy új katekizmus és (a C.-féle) biblia kiadásával csakhamar magára vonta az ortodox lutheránus körök gyűlöletét is. 1591-ben Keresztély herceg utóda, a lutheránus szellemben nevelt Frigyes Vilmos C.-t elzáratta, a prágai felebbezési törvényszék pedig 1601. halálra ítélte. V. ö. *Richard*, Der kurfürstlich sächsische Kanzler Nikolaus C. (Dresden 1859, 2 köt.); *Brandes*, Der Kanzler C. (Leipzig 1873).

Crelle, *August Leopold*, német matematikus, szül. Eschwerderben 1780 márc. 11., megh. 1855 okt. 6., porosz államépítészeti szolgálatba lépett és mint titkos főépítészeti tanácsos hagyta el 1849. az állami szolgálatot. Építészeti munkáin kívül egyes matematikai dolgozatokat is írt, de főérdeme a még most is róla elnevezett: Journal für reine und angewandte Mathematik alapítása 1826-ban, mely nemsokára gyüjteménye lett a német és külföldi nevezetesebb matematikusok dolgozatainak. Igy mindjárt az első kötetekben jelentek meg Abel és Jacobi epochális értekezései.

Crema, járási székhely Cremona olasz tartományban, a Serio partján, (1901) 9755 lak., kiváló kender-, len-, rizs- és jutatermeléssel; csipke-, kalapkészítéssel, vászon-, selyem- és jutaszövéssel, sajtkereskedéssel. Püspöki székhely. C.-t régi erősség és várfalak védik. Alapítói 570-ben milanói menekülők voltak. I. Frigyes 1160. földúlta, 1185. újjáépítette. 1453-ban a Viscontiak birtokából Velence hatalmába került.

Crémaillère (franc., ejtsd: krémallyér), fűrészfogakhoz hasonló alaprajzú sáncvonal ily alakban:

Leginkább régi erődítéseknél fordul elő.

Crémant (franc., ejtsd: kremáñ), könnyű, fehér v. vörös champagnei pezsgő.

Crematorium (lat.), hullahamvasztó kemence, l. *Hamvasztás*.

Crembalum (lat.) a. m. doromb.

Crème (ejtsd: krém) a. m. tejföl. Átvitt értelemben a magasabb társaság megjelölése.

Crème céleste (franc.), l. *Coldcream.*

Cremeo, helység, l. *Mesocco.*

Cremer, 1. *Hermann August*, német evang. teológus, szül. Vesztfáliában Unna helységben 1834 okt. 18., megh. 1903 okt. 4. Tanulmányait Halleban és Tübingenben végezte. 1870-ben Greifswaldban teológiai tanár lett. Prédikációin kívül (Das Wort vom Kreuze, 3. kiad. 1900) nevezetesebb munkái: Biblisch-theologisches Wörterbuch der neutestamentlichen Gräzität (Gotha 1866, 9. kiad. 1902); Die paulinische Rechtfertigunslehre (2. kiad. 1900); Das Wesen des Christentums (3. kiad., 1902); Grundwahrheiten der christlichen Religion nach D. Seeberg (1903).

2. *C., Jacobus Jan,* holland novellista, szül. Arnheimban 1827 szept. 1., megh. Hágában 1880 jún. 5. Kiválóak: Betuwsche Novellen, falusi történetek gyüjteménye (Leiden 1856). Regényei: De Lelie van 's Gravenhage; Daniel Sils; Anna Rooze (1867); Dokter Helmond en zijn vrouw (1870); Hanna de freule (1873); Tooneelspelers. Kevésbbé sikerültek drámái; legjobb darabjai: Boer en Edelman és Emma Bertholt. Regényei összegyüjtve 14 kötetben jelentek meg (Leiden 1877—91).

3. *C., William Randall, sir,* angol politikus, szül. 1838. Farehamben, megh. 1908 júl. 22. Londonban. Egyike volt az első munkásoknak, kik szocialista programmal a parlamentbe jutottak (1885). Passyval együtt megalapította a nemzetközi békekonferenciák szervezetét, amiért 1903. az egyik Nobel-díjat kapta. Titkára volt a nemzetközi békebirósági ligának.

Crémer, *Camille*, francia tábornok, szül. Saargemündben 1840 aug. 6., megh. 1876 ápr. 2. Párisban. Részt vett a mexikói hadjáratban. 1870-ben Metz átadása után fogságba került, de miután becsületére fogadta, hogy tovább a háborúban nem vesz részt, szabadon bocsátották. Ennek dacára visszatért a francia sereghez és mint hadosztálytábornok különösen Nuits mellett harcolt hősiesen. 1870-ben, midőn a kormány kinevezéseit felülvizsgáló bizottság csak zászlóaljparancsnoki minőségét akarta igazolni, durva szavak közt lemondott; sértései miatt rövid fogságot is szenvedett. Művei közül megemlítendők: Quelques hommes et quelques institutions militaires, souvenirs retrospectifs (1872); La campagne de l'est et l'armée de Bourbaki (1874).

Cremera (ma: *Fiume Valca)*, kicsiny jobboldali mellékfolyója a Tiberisnek, 8 km.-re Rómától egyesül vele. Itt pusztultak el a Fabiusok a Vejii elleni harcban, 477-ben Kr. e.

Crémieu (ejtsd: krémjö), város Isère francia dép.-ban, a Rhône balpartjától D.-re 5 km, Lyontól K.-re, (1901) 1900 lak., Fontaine rouge vasas- és Bourbouillon szénsavas forrásokkal. St. Laurent kastély romjaival (XIV. sz.). Közelében (17 km.) a híres Balme-barlang és a Fusa hegyszakadék a C. patakkal.

Crémieux (ejtsd: krémiö), *Isaac Adolphe,* francia politikus, szül. Nîmesben 1796 ápr. 30., megh. Passyban 1880 febr. 10. 1817-ben Aix-ben ügyvéd lett. 1830-ban a párisi semmítőszékhez ügyésszé nevezték ki. 1842-ben képviselő lett, heves küzdelmet folytatott a Guizot-kormány ellen és nagyban előmozdította a reformmozgalmat. 1848-ban menekülésre beszélte rá Lajos Fülöp királyt, tagja lett az ideiglenes kormánynak és az igazságügyi tárcát vette át. Midőn Napoleon herceget (III. N.) elnökké választották, a hegypárthoz csatlakozott és teljes erővel küzdött a monarchisták ellen. Az 1851 dec. 2-iki államcsiny után ügyvédi gyakorlatot folytatott. A második császárság bukása után (1870) mint Gambetta híve igazságügyminiszter lett. 1872-ben pedig szenátorrá választották. C. alapította az Alliance Israélite universelle-t. Iratai közül kiemelendők: Liberté! Plaidoyer et discours politiques d'Adolphe C. (Paris 1869); Gouvernement de la défense nationale, I. Actes de la délégation de Tours et de Bordeaux; II. Ministère de la justice (Tours 1871); En 1848, discours et lettres de M. A. C. (Paris 1883).

Cremometer (magyarul *tejfölmérő)*, így nevezik azokat a ma már alig használt tejvizsgáló eszközöket, amelyek segélyével a tejből kiváló tejföl mennyiségét megállapítják és ebből következtetnek a tejföl zsírtartalmára. E következtetés azonban nem helyes, mert a tejföl mennyisége nem mutatja pontosan a tej zsírtartalmát. Legismeretesebb a Chevalier- s a Fjord-féle C. Előbbivel csak egy, utóbbival, mely különböző nagyságban készül, 13—192 tejpróba vizsgálható meg egyszerre.

Cremona, 1. *tartomány* Olaszországban, Bergamo, Brescia, Mantova, Piacenza, Parma, Reggio és Milano között. Területe 1756 km², (1910) 331,012 lak. Gabonát, rizst, lent termő földjét a Pó, Oglio, Adda és mellékvizei öntözik. — 2. *C.* tartomány *fővárosa* a Pó balpartja közelében, (1901) külvárosaival 37,693 lak. Gép-, üveg-, agyagárú-, fáklya-, tésztaneműgyártással, gyapju-, gyapot- és selyemszövéssel; torrone nevű cukrozott gyümölcs és tésztakészítményei Olaszországban kedveltek; hegedűi (XVI—XVIII. sz.) világhírüek voltak (Amati, Guarni, Stradivarius), hegedűipara ma is van. Élénk a gabona-, len- és sajtkereskedése. Számos közép- és felsőiskolája, állami könyvtára van; püspöki és helyhatósági székhely, iparkamarával. A várost körfalak veszik körül (4 kapuval), fedett csatorna szeli át és a Cremonetta patak is átfolyik rajta. Jelentékenyebb épületei: székesegyháza (XII. sz.) márványhomlokzattal, belsejét freskók díszitik; a S. Pietro al Po (XVI. sz.), a S. Agostino e Giacomo (XIV. sz.); a Sta Agata freskókkal; a Palazzo Pubblico (1245) szép képtárral; a Pal. de Gonfalonieri; Pal. Reale muzeummal és képtárral és több más régi palota. A Porazzo nevű harangtorony Észak-Olaszországban a legmagasabb (121 m.). C.-t a gallusok alapították; 219. Kr. e. római gyarmattá lett, nagy kereskedelemmel; 69. Vespasianus lerombolta, majd újjá építtette. A XVIII. sz.-ban a franciák és osztrákok ismételten küzdöttek birtokáért, 1736-tól osztrák birtok, 1800—15-ig a franciáké, majd az osztrákoké és 1859. végleg olasz kézre került. V. ö. *Robolotti*, Storia di C. prima del comune (C. 1878).

Cremona, *Luigi,* olasz matematikus, szül. Párisban 1830 dec. 7., megh. Rómában 1903 jún. 10.,

részt vett a szabadságharcban és 1873. a római politechnikumon a matematika tanára, 1897. a szenátus alelnöke lett, majd 1898. rövid ideig közoktatásügyi miniszter is volt. Főleg geometriával foglalkozott. Legnevezetesebb művei: Le figure reciproche nella statica grafica (Milano 1879); Elementi di geometria projettiva (Torino 1873); Elementi di calcolo grafico (u. o. 1874). Kiadta az Annali di matematica pura et applicata és Beltrammal együtt a Collectanea mathematica (Milano 1881) c. műveket.

Cremonese, így nevezik *Campi* Antonio (l. o.) festőt.

Cremor tartari, l. *Borkő.*

Cremušina, 1. adók. Belovár-Körös vm. grubišno poljei j.-ban, (1900) 359 horvát-szerb lak.; u. p. Grdjevac, u. t. Grubišno polje. — 2. *C.*, adók. Zágráb vm. vrgin mosti j.-ban, (1900) 823 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Vrgin most.

Cremušnjak, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1900) 490 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Kraljevčani.

Cremutius Cordus, *Aulus*, római történetíró Tiberius császár idejében, megirta a köztársaság bukását és a monarchia megalapítását, de mivel szabad szellemben dolgozott, Brutust dicsérte és Cassiust az utolsó rómainak mondotta, felébresztette Tiberius gyanúját, a szenátusban bevádolták és a büntetés elől önkéntes éhhalállal menekült (Kr. u. 25.). Művét elégették, de leánya, Marcia, kihez Seneca vigasztaló iratot *(consolatio ad Marciam,* ford. Lévay József) intézett, állítólag megmentette, ránk azonban nem maradt belőle semmi.

Créneau (franc., németül *Zinne); fal-csipkézet, párta-koronázás (l. o.). A C.-k egész sorozata: *crénelage.*

Crenilabrus (állat), az ajakos halak *(Labridae)* családjába tartozó halnem. 13 faj ismeretes Európa és Afrika mérsékelt égövi partvidékeiről. Majdnem mindnyájan apró, vagy csak középnagyságú, de a legszebb színekben pompázó halak. Pikkelyeik és úszószárnyaik pompás szivárványszínekben ragyognak. Ismertebb fajai: *C. pavo* Brünn és *C. melops* L. Ujabban akváriumokban tartják.

Crenothrix *Cohn* (növ.), a Chlamydobacteriaceae, fonalas baktériumok génusza. A számos sejtből álló fonál hüvelyben foglal helyet. Fontos faja a *C. polyspora* Cohn, mely a kutak és a vízvezetékek vizében él. A fonalak barna színű pelyhes tömegeket alkotnak, melyek, ha nagy mennyiségben képződnek, a vízvezeték csöveit be is dugaszolhatják. Jelenléte már azért is kellemetlen, mert a vizet rozsdabarnára festi és így ivásra, sőt mosásra is alkalmatlanná teszi. Ellene való védekezésül legtanácsosabb a vízvezeték csöveit gyakrabban kimosni. Barna színe attól a vashidroxidtól van, melyet ez a szervezet a vízben foglalt vastartalomból készít és amelyet a hüvelyben kiválaszt. A mangánt is kiválasztja. Olyan vízben, mely sem vasat, sem mangánt nem tartalmaz, a C. nem él meg.

Crepare (ol.) a. m. megpukkadni, szétrepedni, elhullani, megdögleni. Innen ered a németes *crepieren* katonai kifejezés, mely a gránátnak, shrapnellnek, bombának stb. ürlövedéknek szétrobbanását jelenti.

Crepatura, hasadék a Nagy- és Kis-Királykő közt, l. *Krepatura.*

Crêpe (franc., ejtsd: krep), fodros felületü, ritka szövésű selyem szövet, fodrosságát csinozással (appreturával) állítják elő. *C. de Chine* — kinai krep — sűrűbb selyem szövet, fodrosságát a lánc- s vetülékfonal különleges sodratának köszöni, illetőleg annak, hogy mindkét fonalrendszer részben jobb, részben bal irányban sodrott. *C. vászon* — fodros vászon — a régi kalotaszegi hímzések alapszövete, tiszta kenderből, avagy lenből készült, részben jobb, részben balirányban sodrott fonalból.

Crépin (ejtsd: krepeñ), *François*, belga botanikus, szül. Rochefortban 1830 okt. 30., megh. 1903 ápr. 30. Eleinte Gand-ban a kertésziskola tanára, majd a brüsszeli növénykert igazgatója s a kir. akadémia tagja. A belga flóra és a vadon termő rózsák kiváló ismerője volt. Főbb munkái: Manuel de la Flore de Belgique (Brüsszel 1866); Revue de la Flore de Belgique (u. o. 1863); Guide du botaniste en Belgique (Brüsszel 1878); Primitiae monographiae Rosarum (u. o. 1869—82). C. neve a *Crépinia* Rchb. és *Crépiniella* E. March. génusznevekkel van megörökítve.

Crepis *L.* (növ., *zörgőfű), a *Compositae* (Fészkesek) család nyelves virágú génusza; 200 faja leginkább az északi félgömb növénye, 1 azonban Boliviában, 1 pedig a Fokföldön honos. Füvek, egyesek félcserjeszerűek. Fészkük magános v. bugában áll és rendesen sárga virágú, kaszatjuk 10—30 bordájú. Hazánkban többek között közönséges a *C. virens* L., *C. biennis* L., *C. tectorum* L., *C. rhoeadifolia* MB. stb. A jószág szívesen megeszi őket; az első és harmadik, ha nagyon elszaporodik, alkalmatlan gyom is lehet. A *C. sibirica* L.-t Oroszországban főzeléknek eszik. A *C. lacera* Ten., mely az Apennineken, az erdők alsó régiójában terem, igen mérges. A *C. rubra* L. Délkelet-Európából, kerti növény.

Crepitatio, *sercegés*, olyanszerű zörej, mint aminőt akkor hallunk, ha a fülünk körül hajszálainkat ujjunkkal morzsoljuk. Ilyen C. hallható a tüdő felett a tüdőgyulladás kezdeti és végső, oldódási szakában (C. indux és C. redux), továbbá a tüdővizenyő kezdetén, valamint a tüdő ú. n. véres infarktusánál, a capillaris bronchitisnél és a gümős tüdőbeszüremkedés bizonyos szakában is. Magyarázata az, hogy a nevezett állapotokban a léghólyagocskák fala duzzadt, sőt esetleg más savós váladékkal vagy izzadmánnyal lehet bevonva és összetapadva s a belélegzés alatt benyomuló levegőáram hirtelen számos ilyen összetapadt léghólyagocskát felpattant, innen a zörej. De C.-t hallunk akkor is, ha csonttörés után az eltört csont törési végeit egymáshoz dörzsöljük.

Crepitus ventris, l. *Felfuvódás.*

Crepuscularia, l. *Szürkületi lepkék.*

Crepusculum (lat.), alkony.

Crépy (ejtsd: krepi), több helység neve Franciaország-ban; 1. *C.-en-Laonnais* (ejtsd: anlaonné), község Aisne dép.-ban, Laontól ÉNy.-ra 11 km, (1901) 1481 lak., cukorgyárral, két érdekes (XII. sz.) templommal. 1544 szept. 18. V. Károly császár és I. Ferenc francia király itt békét kötöttek.— 2. *C.-en-Va-*

lois (ejtsd: válоá), város Oise dép.-ban, Páristól 58 km ÉK.-re, (1906) 5375 lak., üstkészítéssel, cukorrépatermeléssel, gabonakereskedelemmel. Crispeium néven Valois fővárosa volt. A 960. az Amiensi gróf alapította erőd romjai említendők, valamint egy apátsági és kastélyromok, középkori templomok és házak.

Créqui (ejtsd: kréki), *François,* herceg, francia marsall, szül. 1624., megh. Párisban 1687 febr. 4. *C. Charles* marsall fia, Flandriában vitézkedett (1640), 1669. marsallnak nevezték ki s 1670. Lotaringiát szállta meg, 1675. azonban a Rajna partján fogságba került. 1676—78-ig ismét diadalmasan harcolt, 1679. pedig a Weserig hatolt a nagy választófejedelem ellen, 1684. Luxemburgot és Triert hódította meg.

Cresc., l. *Crescendo.*

Crescendo (ol., ejtsd: kresendo), röv. *cresc.,* a. m. növekedő erővel; zenei műszó, mely azt írja elő, hogy a hangokat *fokozódó* erősséggel kell megszólaltatni. A C.-t a következő jellel is elő lehet irni: <. Ellentéte a *decrescendo* (jele >), amely fokozatos halkítást jelent.

Crescentia *L.* (növ.), a *Bignoniaceae* (Trombitafafélék) család génusza; 15 faja Amerika tropikus részén él. Kisebb-nagyobb fák, váltakozó, az ágak végén gyakran csomósan álló levelekkel, ezek egyszerüek v. hármasak. Pártájuk harangalakú. Viráguk magános v. csomókba egyesül. Termésük kemény héjú, sok magvú bogyó, a magvakat benne húsos rész veszi körül. Héjából, az igazi *kalabasszá*-ból, különféle apró edényeket készitenek, húsának nedve orvosság. Mint mellbetegség elleni orvosság igen jó hírű a mexikói *C. alata* H. B. K. bogyója *(tecomate, cuiro).*

Crescentiis, *Petrus de,* l. *Crescenzi.*

Crescentini (ejtsd: kresentíni), *Girolamo,* olasz csonkított énekes, szül. Urbinóban 1769., megh. Nápolyban 1846 ápr. 24. 1785 óta női szerepekben a római, pádovai, veronai, velencei, bécsi, lissaboni s madridi szinpadokon lépett fel. Bécsben 1805. az uralkodó család énekmestere lett; Napoleon csakhamar Párisba hívta s 80,000 frank tiszteletdijjal kamaraénekessé tette; 1813. elveszítette hangját, Bolognába költözött s 1825 óta mint énektanár működött Nápolyban. Híres énekiskolája: Raccolta di esercizj per il canto, először 1811. jelent meg Párisban.

Crescentino (ejtsd: kresentinó), város Novara olasz tartományban, a Pó balpartján, (1900) 6713 lak., selyemiparral. Régi erősség, a XVI. és XVII. sz. a spanyolok és franciák többször küzdöttek érte.

Crescentio *György,* biboros és pápai követ 1201. kibékítette Imre királyt és öccsét, András herceget, ki Horvát- és Dalmátországot kapta.

Crescentius, 1. *Giovanni,* ki *Nomentanus* név alatt is ismeretes, római patricius s a C.-ok gazdag családjának ivadéka (hihetőleg id. C. és Theodora unokája). XV. János pápa idejében (985—995) Róma világi kényura volt, Theophano császárnő pedig 989. patriciusnak ismerte el. Midőn III. Ottó császár 996. Rómába jött, C. ugyan meghódolt neki, de a császár távozása után megint bitorolta a hatalmat és az Ottó által behelyezett V. Gergely helyett XVI. Jánost tette meg pápává. Erre Ottó újra Rómában termett, az Angyalvárat C. hősies védelme dacára bevette, a pártütőt elfogta és 998 ápr. 26. lefejeztette. — Fia, *C. Giovanni,* 1012. rövid ideig szintén ura volt Rómának. V. ö. *Gregorovius,* Gesch. d. Stadt Rom.

2. *C. Zvoinimir* v. *Demetrius,* az utolsó horvát király. L. *Szvinimir.*

Crescenzi (ejtsd: kresenci), *Pietro (Petrus de Crescentiis),* az okszerű földművelés megalapítója, szül. Bolognában 1230., megh. 1310. Szülővárosában mint ügyvéd élt; de miután politikai zavargások miatt kénytelen volt szülővárosából elköltözni, Olaszországot utazta be s csak harminc év mulva tért vissza Bolognába, mely azután szenátorrá tette. A földművelés körül szerzett tapasztalatait Opus ruralium commodorum libri XII. c. híres művében tette közzé, mely mű egyúttal a nyomtatásban megjelent első könyvek egyike. (1458. Augsburg; olaszul Firenzében 1478 és 1605. [Sansovinotól], Bolognában 1784.; ném. Strassburgban 1494. és 1602.) A régibb kiadások legszebbike az, melyet Lorrain adott ki 1474. A mű legutolsó kiadását Geszner rendezte sajtó alá, a Scriptores rei rusticae c. gyüjteményben (Lipcse 1735, 2 köt.). C. művének megirásánál főleg Columellát tartotta szem előtt.

Crescimbeni (ejtsd: kresimbeni), *Giovan Mario,* olasz író, szül. Maceratában 1663 okt. 9., megh. u. o. 1728 márc. 8. Tanulmányait Rómában végezte, ahol XI. Kelemen kanonokká nevezte ki. Néhány társával ő alapította az Arkádiai akadémiát (l. o.), melynek 38 éven át elnöke is volt. Megirta az alapítás történetét is Arcadia c. munkájában, valamint tőle való: Istoria della volgar poesia (1698) és néhány római templom története.

Crescini (ejtsd: kresíni), *Vincenzo,* olasz író, szül. Padovában, 1857 aug. 10. Előbb a génuai, 1883 óta a padovai egyetem tanára. Olaszországban ő a legalaposabb ismerője a provençal nyelvnek. Fő munkái: Manualetto provenzale (Padova 1894); I principali episodi della canzone di Rolando tradolli (Torino 1896); Per gli studi romanzi (összegyüjtött értekezések, Padova 1892).

Çresimir, l. *Kresimir.*

Črešnjevec, adók. Varasd vm. klanjeci j.-ban, (1900) 1195 horvát-szerb lak.; u. p. Tuhelj, u. t. Klanjec.

Črešnjevica mala, adók. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1900) 423 horvát-szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Pitomača.

Črešnjevica velika, adók. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1900) 1068 horvát-szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Pitomača.

Črešnjevo, adók. Varasd vm. varasdi j.-ban, (1900) 625 horvát-szerb lak.; u. p. Varasd, u. t. Cerje Tužno.

Crespi, 1. *Giovanni Battista,* születési helye után *il Cerano,* olasz festő, szobrász és építész, szül. Ceranoban, Novara vidékén 1557., megh. Milanóban 1633. A Procacciniak tanítványa volt Milanóban, majd Velencében és Rómában képezte magát tovább. Fő műveit mint festő Milanóban alkotta, ahol jelentékeny szerepet játszott az udvari életben. Festményeivel a berlini, bécsi udvari, milanói Brera, stb. képtárakban találkozunk.

2. *C., Daniele,* olasz festő, az előbbinek fia, szül. Milanóban 1590 körül, megh. u. o. 1630. Atyjának

és Giulio Cesare Procaccininak volt tanítványa, s főként szülővárosában működött. Legjelentékenyebb műveit a milanói Brera őrzi, festett több freskót is, így a milanói S. Maria della Passione-templomban (1622).

3. *C., Giuseppe Maria,* máskép *lo Spagnuolo,* olasz festő és rézmetsző, szül. 1665 márc. 16. Bolognában, megh. 1747 júl. 16. u. o. Carlo Cignani tanítványa volt, majd a Carracciak, Correggio és Baroccio művein képezte magát tovább. A fény és árny festői kezelésével és könnyed technikájával tünt ki. Legtöbb műve a drezdai képtárban látható. Rézmetszeteit Lod. Carracci, Van Dyck és Lod. Mattioli festményei után készítette.

Crespo, *Antonio Candido Gonçalves,* portugál költő, szül. Rio de Janeiróban egy rabszolganőtől 1846 márc. 11., megh. Lissabonban 1883 jún. 11. Csak két kis kötetnyi verset írt: Miniaturas (1870; új kiadás 1875) és Nocturnos (1882). Feleségével, a neves D. Mária Amália Vaz de Carvalhoval gyermekek számára írta: Contos para os nossos filhos (1882).

Crest (ejtsd: kresst), város Drôme francia dép.-ban, a Rhônetól 20 km K.-re, (1906) 5660 lak., selyemtermeléssel és ipari feldolgozással, posztó-, papir-, bőr- és kötélgyártással, eperfatermeléssel, bor- és szarvasgombakereskedelemmel. Régi erődjének (XII. sz.) romjai uralkodnak a Drôme völgyén. V. ö. *Arnaud,* Histoire de C. (Grenoble 1903).

Crestien de Troyes, l. *Chrétien de Troyes.*

Crestola, olasz falu Carrara mellett. C. a legjobb minőségű fehér carrarai márvány neve.

Creston, az északamerikai Jowa állam Union kerületének székhelye, fontos vasúti állomás, vasúti kocsigyártással, (1900) 7752 lak.

Creswick, város a brit-ausztráliai Victoria-gyarmatban, Melbourne-től ÉNy.-ra, vasút mellett, (1901) 3060 lakossal. Környékén aranybányák vannak.

Čret, adók. Varasd vm. pregradai j.-ban, (1900) 1236 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Krapinske Toplice.

Creta, l. *Kréta.*

Crêt de la Neige, a francia-svájci Jurának legmagasabb csúcsa (1723 m.) Ain dép.-ban, ahonnan szép kilátás nyílik az Alpok és a Genfi-tó felé.

Crête (franc., ejtsd: kret) a. m. sáncgát taréja, l. *Sánc.*

Créteil (ejtsd: krétej), város Seine francia dép.-ban, Páris mellett, a Marne balpartján, (1906) 15,500 lak.

Crétin (franc., ejtsd: kretéñ, olaszul *cretino)* a. m. hülye. — *Cretinismus,* l. *Kretinizmus* és *Hülyék.*

Crétineau-Joly (ejtsd: kretinó-zsoli), *Jacques,* francia történetiró, szül. Fontenayban (Vendée) 1803 szept. 23., megh. Vincennesben 1874 jan. 4. 1823—28-ig Laval herceg kiséretében Rómában volt. Legelőször is több versgyüjtemény jelent meg tőle (Chants romains, Paris 1826; Les Trappistes, 1828; Inspirations poétiques, 1829), azután többféle legitimista lapot szerkesztett. Főbb történeti munkái: Histoire religieuse, politique et littéraire de la compagnie de Jésus (Paris 1844—46, 6 köt.; 3. kiad. 1851); Épisodes des guerres de la Vendée (1834); Histoire des généraux et chefs vendéens (1838); Histoire de la Vendée militaire (1840—41, 4 köt.; 5. kiad. 1865); Histoire des traités de 1815 et de leur exécution (1842); Clément XIV et les jésuites (1847); Histoire de Louis-Philippe d'Orléans et de l'Orléanisme (1863, 2 köt.); Histoire des trois derniers princes de la maison de Condé (1866, 2 köt.); Bonaparte, le concordat de 1801 et le cardinal Consalvi (1869). V. ö. *Maynard,* J. C., sa vie politique etc. (Paris (1875).

Cretin-szigetek, l. *Tami-szigetek.*

Cretio, az örökségmegszerzési akarat ünnepélyes kijelentése. A C. teljes (C. perfecta), ha a C. elmulasztását a végrendelkező kitagadással büntette, ellenkező esetben C. imperfecta.

Creton-kenyér, a megolvasztott faggyú összesajtolt hulladéka; sertések, vadászkutyák és madarak eledele. Franciaországban az ú. n. *cretonnier-k* foglalkoznak ennek összegyüjtésével.

Cretonne (franc., ejtsd: kreton), finom, sűrű, fehérített festett vagy nyomtatott pamutvászon. Sűrűsége pro cm.: $^{28}/_{24}$, fonalainak finomsága: $^{24}/_{20}$ a. sz.

Creus, *Cabo de,* Spanyolország ÉK.-i foka az é. sz. 42° 19′ 14″ és a k. h. 3° 19′ 23″ alatt, a régiek Promontorium Aphrodisiuma, világító toronnyal.

Creuse (ejtsd: krőz), 1. *folyó* Franciaországban, C. dép.-ban. A Millevache fensík É.-i lejtőjén, Féniers közelében ered, hossza 240 km., Port-de-Pilles alatt a jobbparton a Viennebe torkoll. — 2. *C., département* Franciaország középső részében. Határai É.-on Indre és Cher, K.-en Allier és Puy-de-Dôme, D.-en Corrèze, Ny.-on Haute-Vienne dép.-ok. Területe 5605 km², (1906) 274,094 lak. A dép. nagy részén a de la Marche hegység terül el. Főfolyója a C. Bányatermékei vannak; állattenyésztése, mezőgazdasága és ipara fejlett. Fővárosa Guéret, járásai: Guéret, Aubusson, Bourganeuf és Boussac.

Creusot, *Le* (ejtsd: lö krőzó) v. *Creuzot,* város Saône-et-Loire francia dép.-ban, Autuntól vasúton 30 km. DK.-re, (1906) 22,947 lak., mint község 33,437 lak. 1840-ben csak 4000 lakója volt. 1770. Charbonnière néven csak kisebb ipartelep. 1787. a sévresi üveggyárat is ide helyezték. 1836-ban a Schneider-cég hatalmas ipartelepet alapított itt, amely jelenleg Franciaországban, sőt Európában az első a maga nemében. A vidék felette gazdag kőszénbányákban és vasérctelepekben. Az ipartelepek 312 ha.-nyi területen 16,000 munkást foglalkoztatnak, 284 gép dolgozik 43,000 lóerővel, 60 gőzkalapács működik, közöttük egynek 60 tonna esősúlya van, az évi gyártás mennyisége az $^{1}/_{3}$ millió tonnát meghaladja. A telepen vannak: kohók, vasolvasztók, acél-, sodrony-, horgony-, páncéllemez-, ágyú-, mozdony- és gőzgépgyárak. Készítenek hídalkatrészeket és hadászati felszereléseket. A telepnek saját vasútja (60 km.) és külön lőtelepe van. Népjóléti intézményekben nagyon gazdag. V. ö. *Hennebert,* Les industries du C. (Paris 1890).

Creutz., rovarneveknél *Creutzer* Christian osztrák természetbúvár nevének rövidítése, aki Entomolog. Versuche c. munkát írt (Wien 1799).

Creutz, *Gustav Filip,* gróf, svéd költő, szül. Finnországban 1731., megh. Upsalában 1785 okt. 30. Ama költő-szövetkezethez tartozott, mely az

«Észak pásztornője» : Nordenflycht asszony körül csoportosult. Atis och Camilla c. pásztori époszát a gyengédség mintájának tartották a XVIII. sz.-ban. Költeményei barátja, Gyllenborgéival együtt jelentek meg Vitterhets arbeten af C. och Gyllenborg (Stockholm 1795) címen.

Creutzer *György*, ev. lelkész, szül. Késmárkon, megh. Neérén, Szepes vmegyében, 1589 vége körül. Strassburgban 1570 körül tanult és Schilticheimban lelkészkedett. Flaciushoz szított, de utóbb teljesen a Concordiae Formula-hoz csatlakozott. Mint neérei pap ő kezdte meg 1586. a svájci reformációval rokonszenvező felsőmagyarországi lelkészek elleni támadásokat, s folytatta 1587. Csepregen, hol lelkész és tanító volt. A következő évben ismét Neérén volt lelkész. Munkái: Neue Zeitung (1586); Warnung vor der Sacramentirer Zwinglianer und Calvinisten Lehre (Bártfa 1586); Proba der Calvinischen Merkzeichen (H. n. 1587); Sendbrief... (Monyorókerék 1587). V. ö. *Ráth* György, A felsőmagyarországi kriptokálvinisták hitvitázó irodalmáról. (Irodalomtört. Közlem. 1892).

Creux du Vent (ejtsd: krö dü vañ), 1467 m. magas hegy Waadt és Neuchâtel svájci kantonok határán, szép kilátással. Nevét annak az 1200 m. széles és 1600 m. hosszú sziklaüregnek köszöni, amely a főcsúcs alatt tátong, 150—200 m. magas meredek falaktól körülvéve.

Creuz, *Friedrich Karl Kasimir, Freiherr von*, német költő, szül. Homburgban 1724 nov. 24., mh. u. o. 1770 szept. 6. mint államtanácsos. Költeményei, melyeken Haller (l. o.) hatása félreismerhetetlen: Oden u. andere Gedichte (1750 és 1769, 2 köt.). Leghíresebb műve: Die Gräber (1760) c., Young befolyása alatt írt bölcselkedő költeménye, melyet a kortársak nagyra becsültek. Tragédiája: Der sterbende Seneca (1754) bölcselkedő mű, szegényes cselekvénnyel. Montesquieu ellen írta: Über den wahren Geist der Gesetze (1760) c. művét. Róla írt K. Hartmann (1891).

Creuzer, *Georg Friedrich*, német filológus és régiségbuvár, szül. Marburgban 1771 márc. 10., megh. 1858 febr. 16. Heidelbergben. Előbb a marburgi, 1804-től a jenai (közben a leideni) egyetem tanára 1845-ben történt visszavonulásáig. Nagy tudománnyal, de szinte féktelen képzelettel dolgozott; munkássága így is jelentős. Legnevezetesebb műve: Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen (Leipzig 1810—1812, 4 köt., 3. kiad. 1836—44). Az ebben kifejtett nézetek heves polémiára adtak okot, melyet G. Hermann, Lobeck s különösen Voss folytatott (Antisymbolik 1824). Egyéb művei: Die historische Kunst der Griechen (u. o. 1803); Epochen der griech. Literaturgeschichte (Marburg 1802); Abriss der römischen Antiquitäten (1824); Zur Gemmenkunde (1834); Dionysus (1808); Plotinus kiadása (1835. Wyttenbachhal együtt). Érdekes C. önéletrajza: Aus dem Leben eines alten Professors (1848) és hozzá: Paralipomena (1858). Életét megírta s munkásságát jellemezte B. *Stark* (Heidelberg 1874).

Creuziger, *Kaspar*, l. *Cruciger*.

Creuzot, város, l. *Creusot*.

Crevasse (franc., ejtsd: krövassz), hasadék, szakadék, különösen gleccserhasadék.

Crève-coeur (ejtsd: krev-kőr), falu Hollandiában Noord-Brabant tartományban, a Maas mellett, a Dierre torkolatánál. Egykori erőd, 1587. a hollandusok építették. 1599-ben elfoglalták a spanyolok, majd 1600. Orániai Móric visszavívta, 1672. Turenne vette be; 1794 okt. 2. rövid időre újból francia kézre került.

Crève-coeur tyúk (ejtsd: krev kőr), kiváló francia tyúkfajta, teste középnagy, termete zömök, lábai rövidek, de erősek, tollazata fekete. Mint gazdasági tyúkot előszeretettel tenyésztik. Gyorsan fejlődik s könnyen hízik. Szorgalmas tojó.

Crevette (franc.), l. *Garnélák*.

Crevillente (ejtsd: krevillyente), város Alicante spanyol tartományban, a Sierra de C. D.-i lábánál (580 m. magasságban), (1900) 10,726 lak., eszparto kosárfonással és szőllőtermeléssel.

Crewe (ejtsd: krú), város Chesshire angol countyban, fontos vasúti csomópont, (1911) 44,970 (1850-ben alig 4000) lakossal. Gyors fölvirágzását nagy vasúti gépgyárainak köszönheti. Szép templomokkal, gimnáziummal és díszes színházzal.

Crewe-Milnes (ejtsd: krú miln), *Robert*, gróf, angol államférfiú (előbb *Houghton)*, szül. 1858 jan. 12. Londonban. Pályáját az angol külügyminisztériumban mint titkár kezdte Granville lord alatt, 1883. Később a királyné szolgálatára beosztott attaché, 1892. Irország alkormányzója lett. Visszatérve Londonba, 1899. elfoglalta helyét a felsőházban, ahol egyik vezérférfia lett a liberális pártnak. 1905-ben a titkos tanács elnökévé nevezték ki; 1908. pedig gyarmatügyi miniszter s a titkos pecsét őre lett az Asquith-kabinetben.

Crewkerne (ejtsd: krukern), város Somersetshire angol countyban, a La Manche partjától 18 km.-nyire, a Parret mellett, (1911) 3939 lak., vitorlavászongyártással.

Crex crex *L.* (állat), l. *Haris*.

Cri (franc.) a. m. kiáltás, hívás. — *C. de guerre*, csatakiáltás.

Criadero (sp.), mexikói területmérték, kétféle nagyságban; a kis C. = 195·07 ha., a nagy C. = 438·90 ha.

Cribbage (ang., ejtsd: kribbidzs), angol kártyajáték, melyet rendesen ketten játszanak öt teljes játszma francia kártyával, de játsszák hármannégyen is, hat, illetve nyolc kártyával. Könnyű játék, de nagy figyelmet igényel; minden kis tévedést büntetnek.

Cribralis parenchyma (növ.), l. *Edénynyaláb*.

Cribrellum (lat.), szitaszerüen átlyuggatott terület a szövőpókok *(Aranea)* potrohán, itt nyílnak a szabadba a szövőmirigyek.

Cribrum Eratosthenis *(Eratosthenes szitája)*, olyan eljárás, amellyel bizonyos határon belül ki lehet válogatni a primszámokat. Ebből a célból felírjuk 3-tól kezdve a páratlan számokat. Azután minden 3-ikat a 3 után áthúzzuk. Most az 5 után álló minden 5-iket, tekintet nélkül arra, hogy esetleg már előbb is át voltak húzva. Azután a 7 után álló minden 7-iket és így tovább, azzal a korlátozással, hogy valamely áthúzott számtól nem lehet a kiindulást megkez-

deni, így pl. a 7 után jönne a 9, de ezt már előbb át kellett húzni, tehát a 11-re térünk át s az utána álló minden 11-ik számot huzzuk ki stb. Ekkor a megmaradó számok mind primszámok lesznek s ha még a 2-őt hozzájuk vesszük, megadják a kijelölt határig az összes törzsszámokat.

Cricetus (állat), l. *Hörcsög*.

Crichton (ejtsd: krájtn), *James*, kit «a csodálatra méltó»-nak (The Admirable) neveznek, angol tudós, szül. Skótországban 1560. Buchanan George (l. o.) nevelte. 20 éves korában már 20 nyelvben volt jártas, művészileg kezelt több hangszert, festett, mesterileg lovagolt és vívott. Mantovában állítólag párbajban megölte korának egyik leghirhedtebb verekedőjét, miért is Gonzaga herceg fia, Vincenzo nevelőjéül fogadta, ez azonban őt álarcos bálon orozva meggyilkolta (1583). Ainsworth W. H. egy regény hőséül szerepelteti C.-t; Urquhart Tamás Discovery of a most exquisite Jewel c. fantasztikus könyvében emlékszik meg róla.

Crichtonit (ásv.), azonos az ilmenittel (l. o.).

Cricket (ang., ejtsd: kriket), az angolok legkedveltebb s legelterjedtebb labdajátéka. Két, 11—11 tagból álló párt játssza kiegyengetett gyepes, finom kavicsos területen. Eszközei a negyedkilós bőrlabda és az ütőfa s a wicketek. Az utóbbiak egymástól 7 méternyire levert faoszlopocskák; három-három egy-egy helyen, s oly közel állanak egymáshoz, hogy a labda ép hogy átfér; e faoszlopokra egész lazán két pálcácskát, «bail»-eket fektetnek úgy, hogy végeik a középső oszlop tetején érintkeznek. A játék célja, úgy juttatni labdánkat az ellenpárt wicketjeihez, hogy azokról a bailek leessenek. A védő feladata pedig e támadást visszaverni. A kivédett támadások számától függ a győzelem.

Cricklade (ejtsd: krájkléd), ősrégi város Wiltshire angol countyban, a Temze mellett, (1911) 5830 lak.

Cricotomia (ejtsd: krikotomia), a gégecsőmetszésnek az a módja, mely a gégefő gyűrűporcogójának átmetszésével történik. L. *Gégecsőmetszés*.

Crida (közép-lat.) a. m. *bukás*.

Crieff, város Perth skót countyban, a Farn balpartján, a Grampian hegyek lábánál, (1911) 5571 lak., vízgyógyintézettel, vászon- és pamutszövéssel, kémiai iparral.

Criffel, hegység, l. *Nagy-Britannia*.

Crignane, szőllőfajta, l. *Carignane*.

Crillon (ejtsd: krillyoñ), 1. *Louis des Balbes de Berton de*, híres hadvezér, kit IV. Henrik «a vitézek legvitézebbikének» nevezett, szül. Mursban (Provence) 1541., meghalt Avignonban 1615 dec. 2. A hadművészetben Guise Ferenc volt a mestere. 1557-ben kitünt Calais ostrománál s Guines bevételénél, s a hugenottákkal küzdött Dreux, St. Denys, Jarnac és Moncontour mellett. Mint a maltai lovagrend tagja 1571. ő nyitotta meg a a harcot a Lepanto melletti tengeri ütközetben a törökök ellen. Egyetlen támasza volt a pártoktól cserben hagyott III. Henriknek s ennek halála után IV. Henrik tanácsosa lett, kinek a Spanyolország ellen folytatott háborújában sok szolgálatot tett. V. ö. *Lussan*, Vie de C. (Paris 1757 és 1781); *Montrond*, Histoire du brave C. (5. kiadás 1874). — A *C.* név *Thomas des Balbes de Bertonra*, a hadvezér harmadik öccsére szállott, az uradalmat pedig Thomas egyik utódának, *C. François Félixnek* kedvéért 1725. hercegséggé emelték.

2. *Louis des Balbes de Berton de Quiers, C.-Mahon hercege*, szül. 1718. megh. Madridban 1796. Számos háborúban szolgálta Franciaországot. 1762-ben spanyol szolgálatba ment át és a portugál háború alatt annyira kitünt, hogy első osztályú granddá és tábornokká nevezték ki. 1782-ben elhódította Minorcát (az angoloktól), s jutalmul a sziget fővárosának nevétől a «Mahon hercege» címet kapta. Emlékiratai (Mémoires) 1791. jelentek meg Párisban.

3. *François Félix Dorothée des Balbes, C. hercege*, C. 2. másodszülött fia, szül. Párisban 1748., megh. 1820 jan. 27. Mint a nemesség képviselője, tagja volt az 1789-iki nemzetgyűlésnek és a Feuillants-klub egyik alapítója. 1792—1794-ig börtönben sinylődött. 1815-ben pair lett; egyik birtoka után *Bouflers herceg*-nek nevezte magát. Fiával, *Marie Gérard* herceggel (szül. 1782., megh. 1870 ápr.) kihalt a C. nemzetség.

4. *Louis Antoine François de Paule de C., Mahon hercege*, C. 2. harmadszülött fia, szül. 1775., megh. 1832 jan. 5. Mint spanyol ezredes 1794. a franciák fogságába került. 1808-ban Bonaparte József király szolgálatába lépett s spanyol altábornagy lett. 1814-ben Franciaországba kellett menekülnie, ahol rangját elismerték.

Crime (franc. és ang.) a. m. bűntett.

Crimée, Krim-félsziget francia neve.

Crimen, 1. bűncselekmény, cselekvény vagy mulasztás, melyre a törvény vagy szokás büntetést mér; 2. a büntető üldözés pl. C. intendere, importare. Fontos volt a különbség a köz- és a magánbűntettek közt.

Crimen laesae majestatis, *C. majestatis* a. m. felségsértés (l. o.).

Crimen raptus, l. *Nőrablás*.

Crimmitzschau, l. *Krimmitschau*.

Crinan-csatorna, 14 km. hosszú csatorna Skóciában. Kintyre-félsziget É.-i részét metszi keresztül és ezáltal közvetetlen összeköttetést alkot Glasgow és a kaledoni csatornához vezető Loch Linnhe között.

Crin d'Afrique (növ.) a. m. *afrik* (l. o. és *Chamaerops*).

Crinoidea, a tüskésbőrü állatok *(Echinodermata)* egyik osztálya. L. *Tengeri liliomok*.

Crinum *L.* (növ.), az Amarillidaceae család génusza; 60 faja tropikus és szubtropikus tájak tengermellékén honos. Hagymás növények, többsoros levelekkel, nagy ernyős virágzattal, hártyás, kerekded tokkal, mely szabálytalanul reped fel. A *C. asiaticum* L. (Bengália, Molukki-szigetek) és más fajok hagymája sebekre v. mérges hal és rák élvezete esetén hánytató és izzasztó szernek használatos. Ázsiában általában olyan házi szer, mint a *tengeri hagyma* (l. *Urginea)*.

Crinum Africanum, l. *Agapanthus*.

Crin végétal (franc.; ol. *Crino vegetale*, növ.), az *afrik* v. helytelenül *afrikai lószőr* neve. L. *Afrik* és *Chamaerops*.

Crioceras, l. *Ammonitok*.

Crioceris (állat), l. *Lema*.

Criollo-ló, a délamerikai pampákon élő lófaj, mely az oda bevitt spanyol lótól származik.

Cripple Creek (ejtsd: kripl krík), város Coloradoban (északamerikai Egyesült-Államok) a Pike's Peak lábánál, három vasúti vonal találkozásánál, (1900) 10,147 lak., hatalmas aranyérczúzó- és olvasztó művekkel. 1891-ben aranybányák mellett keletkezett, melyekből 1901-ig 590 millió K értékű aranyat bányásztak.

Criseanu, l. *Hóra-lázadás*.

Crisinus, l. *Körösi Márk*.

Crispalt *(Cresta alta)*, a Glarusi Alpok DK.-i csoportja, közel az Oberalp-hágóhoz, 3080 m. magas. Közelében van a Pic Ginf 3098 m., ennek a csoportnak domináló csúcsa.

Crispi (ejtsd: kriszpi), *Francesco*, olasz liberális államférfiú, szül. Riberában (Szicilia szigetén) 1819 okt. 4., megh. 1901 aug. 11. Palermóban. Ugyvéd volt Nápolyban. Az 1848-iki fölkelés hírére otthagyta irodáját és Sziciliába sietett s ott részt vett a szabadságharcban, melynek leveretése után a Bourbonok boszuja elől Franciaországba menekült. 1860-ban részt vett Garibaldi siciliai expediciójában. 1861-ben képviselőnek, 1876. a képviselőház elnökének választották. 1877-ben ellátogatott Párisba, Berlinbe és Gasteinba, hol Bismarckkal bensőbb ismeretséget kötött. 1877—1878-ig miniszterelnök volt, de ellenségei bigamiával vádolták, mire lemondott. Midőn 1887. a Depretis-minisztérium vád alá helyezését sürgette, Depretis a belügyi tárcát bízta C.-re. Depretis halála után pedig C. lett utóda a miniszterelnökségben és egyúttal a külügyi tárcát is elvállalta. Ekkor a volt forradalmár szegre akasztotta elveit és barátja lett a hármas-szövetségnek, ismételten meglátogatta Bismarckot és Kálnokyt, 1889. pedig Umberto királyt Berlinbe kisérte; a francia szövetséggel ellenben a radikális és szocialista párt boszuságára teljesen szakított. A választások ezen egész idő alatt 1891-ig mindig C. diadalával végződtek. De midőn a képviselőház a hadügyi költségvetésből sokat törölt, C. 1891 jan. 31. beadta lemondását. Ezóta a szélsőbal padjairól intézte utódjai (Rudini, Giolitti) ellen támadásait. Miután ezeknek megbuktatásában segédkezett, újra miniszterelnök lett (1893) és az is maradt 1897-ig, dacára annak, hogy ellenfelei 1893. azzal vádolták, hogy Herz Corneliustól (l. o.), ill. Reinach bárótól 50,000 frankot kapott és viszonzásul a Szt. Lázár rendjelt eszközölte ki Herz számára. Miután 1895. az Abesszíniából Baratieri vereségéről érkező hírek a C.-kabinetet megingatták, az 1896. megejtett választásokon C. és pártja megbukott. Hívei ugyan az 1897 márc. választáskor Palermóban újból képviselőnek választották, de ellenfelei a nápolyi bank szennyes üzelmeibe őt is belemártották és keresztülvitték, hogy az ügy megvizsgálásával megbízott bizottság C.-t megrovással sujtotta. Emiatt C. politikai hatalmát nem is nyerte többé vissza. 1899 okt. 4., midőn 80-ik születésnapját ülte meg Palermóban, siciliai hívei körében, II. Vilmos császár is táviratban üdvözölte, mint a hármasszövetség volt támaszát. V. ö. Scritti e discorsi di F. C., 1849—90. (Róma 1893). Továbbá C. életrajzát (Ricci tollából 1887). *Barth* Hanns, C. (Leipzig 1893); *Fortis*, C. (Róma 1895); *Laufer*, C. bei Bismarck (Stuttgart 1894); *Margiotta*, F. C. (Grenoble 1898); *Stillmann*, Franc. C. (London 1899); L'anima di F. C. (Palermo 1911. Szemelvények levelezéséből). C. érdekes, de sokakra nézve kényes feljegyzéseit és levéltárát özvegye eladta az államnak, mely 1907. bizalmi férfiak által átvizsgáltatta. E vizsgálat kiderítette azt is, hogy a kormány mindjárt C. halála után a levéltárból számos fontos iratot eltüntetett. Palermo város Drezda városának C. bronz emlékszobrát ajándékozta, melyet 1906. állítottak föl. Olaszországban több helyen állítottak szobrot emlékének.

Crispin, régi francia vigjátéki alak, amelyet Scarron vitt be az irodalomba a XVII. sz. közepén. Minthogy a leghíresebb C., Raymond Poisson nagyon szikár ember volt, csizmában játszotta a szerepet s azóta a francia szinpad minden C.-je csizmát húzott. Csudálatos, hogy Molière szolgaalakjai között egy C. sem fordul elő.

Crispinus és **Crispinianus**, szentek. Előkelő római keresztények, kik Dioklecián s Maximián alatt az üldözés elől Soissonsba menekültek, ahol megtanulván a cipőkészítést, a szegényeknek ingyen varrták a cipőt és a keresztény hit terjesztésén buzgólkodtak. Rictiovarus helytartó válogatott kínzások után 287. lefejeztette őket. Okt. 25. van emléknapjuk. A vargák, nyergesek és timárok védőszentjei. Napjuk okt. 25.

Crisprit (ásv.), azonos a rutillal (l. o.).

Crispus, Nagy Constantinusnak legidősebb, házasságon kívül született fia, 17 éves korában caesar lett; kitünő katonai tehetsége Licinius császár legyőzése alkalmával nyilvánult meg, szintúgy a frankok és alemannok ellenében. 326-ban atyja megölette, állítólag azért, mert nejével, Faustával bűnös viszonya volt. L. *Constantinus 1.*

Crista (lat.) a. m. taréj, az anatómiában a csontokon hosszukás kiemelkedés, melyekhez izmok vagy hártyás szalagok tapadnak. L. *Csont*. — *C.*, a római ércsisak tetejére alkalmazott, tollakból összeállított forgó.

Cristallo, *Monte*, l. *Monte-Cristallo*.

Cristanus, «monetarius», egyike a legrégibb, név szerint ismert magyar ötvösöknek. Melléknevе után ítélve nyilván pénzverő is volt. 1396 körül élt Kassán.

Cristatella (állat), a mohállatok *(Bryozoa)* egyik neme. Kövekre és növényekre telepedő kis telepeket alkot, melynek egyes egyénei nyálkás anyagba vannak beágyazva. Az összes mohállatokkal szemben jellemző reá, hogy megtelepedése helyén lassan ide-oda csúszni is tud. Hazánkban egy faja, a *C. mucedo* Cuv. honos, melynek kigyószerű telepe különböző vizinövényeken található.

Cristatus, l. *Taréjos*.

Cristea *E. Miron*, gör. kel. román püspök, szül. 1868. Oláhtopliczán; teológiát Nagyszebenben, filozófiát Budapesten hallgatott. Előbb Román Miron érsekmetropolita mellett titkár volt, majd 1901. szerzetes lett; 1909 dec. 4. karánsebesi püspökké választották. Nagy munkásságot fejtett ki a román irodalom terén, magyarul pedig megírta *Eminescu és munkái* c. művét, amelyben a románok nagyhírű költőjét mutatta be.

Cristellaria *Lam.*, l. *Foraminifera.*

Crist. et Jan, zoológiai nevek mellett *Cristofori J.* és *Jan G.*, két olasz entomológus nevének rövidítése.

Cristinos, ama spanyol párt neve, mely a karlistákkal szemben Krisztina királynőt támogatta régensségének ideje alatt.

Cristobalit (ásv.), a vízmentes kovasavnak egyik módosulata, képlete tehát SiO_2 (mint a quarcé). Fénytelen oktaéderek Pachuca (Mexikó); a Niedermendig melletti lávában. A kristályok közönséges hőmérsékleten kettősen törőek; az ásvány tehát tetragonális; 176°-nál izotrop lesz.

Cristofali, *Bartolo,* l. *Cristofori.*

Cristofori (ejtsd: krisztofóri), *Bartolomeo*, a zongora egyik feltalálója (másként *Cristofali)*, szül. Padovában 1655 máj. 4., megh. Firenzében 1731 jan. 17.; itt 1716 óta Fernando Medicis hangszergyüjteményének őre volt. Ő nevezte el Pianoforte-nek a zongorát, mert ő találta fel a mai ú. n. angol gépezethez hasonló építési módját, hogy «piano» (halkan) és «forte» (erősen) lehessen rajta játszani.

Cristus, *Petrus,* németalföldi festő, szül. Baerlében 1415 körül, megh. 1472. 1444-ben Brüggében telepedett le. Jan van Eyck erős hatása alatt állott. Aprólékos kivitelű festményei közül kiválik a Szt. Eligiust mint ötvöst ábrázoló kép (1449, Köln, Oppenheim gyüjt.), mely az ábrázolt jelenet — mátkapár az ötvösnél — genreszerű bemutatásával és a részletek csendéletszerű kidolgozásával nagy hatást gyakorolt és sok utánzóra talált. Említendők még a berlini Frigyes császár muzeumban levő oltárszárnyak, az angyali üdvözlet, Jézus születése és az utolsó ítélet képeivel.

Critchett (ejtsd: krittcset), *George,* angol szemorvos, szül. Londonban 1817., megh. 1882 nov. 1. Előbb a londoni kórház fősebésze, 1876 óta pedig a szemészet tanára volt. A szemészeti operálásokban való nagy kézi ügyessége és zseniálitása révén európai hírű szemész volt. Több irodalmi dolgozatot készített, melyek közül nevezetes: A course of lectures on diseases of the eye (1854).

Criterium, l. *Kriterium.* — A lóversenyeknél rendesen a kétévesek egyes nagy versenyeit szokták ezzel a névvel illetni. Bécs legjelentékenyebb ilyen versenyének, az *Esterházy-memorialnak* neve 1897-ig *Wiener C.* volt.

Crithagra (állat), a pinty-félék *(Fringillidae)* családjába tartozó piróknem. Legismertebb faja a csíznagyságú *C. butyracea* L.; háta olajsárgászöld, alul sárga, feje olajbarna, homloka és szemöldöke sárga; Afrikában Szenegáltól Habes-ig előfordul. Nálunk kalitkákban mint díszmadarat tartják s nagyon kedvelik.

Crithmum *Tournf.* (növ.), *bacilliafű, tengeri kömény,* az Umbelliferae *(Ernyősök)* család génusza. Egyetlen faja, a *C. maritimum* L. a Kanári-szigetektől a Földközi-tenger vízlocsolta, sziklás partjain át a Fekete-tengerig van elterjedve, É.-ra pedig Angliáig; Fiume körül is gyakori; fakószín, kövér és szárnyas levelét és az ágak csúcsát salátának vagy konyhai fűszernek kedvelik. Füvét és gyökerét orvosságnak használták, ma, mint más kövér tengerparti fűből, szódát állítanak elő belőle.

Crivelli, *Carlo,* olasz festő, szül. 1430—40 tájt Velencében, megh. 1493 után. A Vivariniek tanítványa volt, de Mantegna és Giovanni Bellini is hatott rá. Szülővárosán kívül főként a Marche-vidéken (Ascoli stb.) működött. A részletformáknak nyers kiélezése mellett a gazdagon, sokszor arannyal domboruan fölrakott díszítés jellemzi művészetét. Fő művei a milanói Brerában, a londoni National Gallerie-ben (számszerint 8) és a berlini Kaiser Friedrich-Museumban vannak. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is látható egy jellemző műve.

Crivoscie, l. *Krivosije.*

Crkvena ves, közs. Zágráb vm. szentivánzelinai j.-ban, (1900) 705 lak.; u. p. Sesvete, u. t. Sveti-Ivan-Zelina.

Crkveni bok, adók. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1900) 985 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Saš.

Crkvina velika, adók. Modrus-Fiume vm. vojniči j.-ban, (1900) 628 horvát-szerb lak.; u. p. Krnjak, u. t. Vojnić.

Crljevica-planina, hegység, l. *Bosznia.*

C. R. M. a *Candidatus Reverendi Ministerii* (lelkészjelölt) rövidítése.

Crnac, 1. adók. Verőce vm. nasiczi j.-ban, (1900) 1088 horvát-szerb lak.; u. p. Moslavina, u. t. Orahovica. — 2. *C.*, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1900) 307 horvát-szerb lak.; u. p. Mošćenica, u. t. Sziszek. — 3. *C.* közs. Lika-Korbava vm. brinjei j.-ban, (1900) 570 lak.; u. p. és u. t. Jezerane.

Crnagora, l. *Montenegro.*

Crna vlast *(Vrhovine gornje)*, közs. Lika-Korbava vm. otocsáni j.-ban, (1900) 1021 lak.; u. p. Vrhovine, u. t. Otočac.

Crnavoda, l. *Csernavoda.*

Crni, szerb fejedelem, l. *Karagyorgyevics.*

Crni lug, adók. Modrus-Fiume vm. delnicei j.-ban, (1900) 899 horvát-szerb lak.; posta- és távíróhivatal.

Crni potok, 1. adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1900) 97 lak.; u. p. és u. t. Bród Sz./m. — 2. *C.*, adók. Zágráb vm. vrgin mosti j.-ban, (1900) 1018 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Topusko.

Crni vlast, Horvát-Szlavonországban, Lika-Korbava vm. otocsáci j.-ban, Otocsác város közelében fekvő régi vár, mely 1642. elpusztult; vidékén számos római régiség került napfényre.

Crni vrh, Horvát-Szlavonországban a Papuk-hegység egyik kiemelkedő orma (827 m.), Verőcze és Pozsega vm. határán.

Crnkovci, adók. Verőce vmegye alsómiholjáci j.-ban, (1900) 570 horvát-szerb lak.; vasúti állomás, postaügynökség, u. t. Valpó.

Crnkovec, adók. Zágráb vmegye nagygoricai j.-ban, (1900) 336 horvát-szerb lak.; u. p. Novo Čiče, u. t. Velika-Gorica.

Crnogovci, adók. Pozsega vmegye újgradiskai j.-ban, (1900) 319 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Staro-Petrovo selo.

Crnojević (ejtsd: —vics), szerb nemes család, mely Szerbia hanyatlása s a Balša (l. o.) család kihalása után a XV. sz.-ban Montenegró hegyei közt és partvidékén kis fejedelemséget alapított. *C. Iván* (1465—90) alapította a cetinjei kolostort; fiát *Györgyöt* Skander bég elűzte. György Velencébe menekült, hol a család 1636. kihalt.

Croatia, Horvátország latin neve.

Croccia (ol., ejtsd: kroccsa; lat. *crocea),* a bíborosok vörös ruhájának olasz elnevezése.

Croccidismus (lat.), l. *Piheszedés.*

Croce (ejtsd: krócse), 1. *Cesare Giulio,* olasz író, szül. S. Giovanni in Persicetóban, Bologna mellett 1550., megh. 1609. Kovács volt s 1568. Bolognába került, hol népköltő lett és bolognai nyelvjárásban írt s a nyilvános eseményeket megéneklő számos költeményét a gazdagok házaiban és a nép előtt hegedűszerű líra (ezért *dalla lira* volt a melléknevе) hangja mellett szokta elénekelgetni. Szegényen halt meg. A Bertoldo című népkönyvnek ő adta a folytatását. C. könyve még máig is a ponyvatermékek egyik keresett darabja. V. ö. *Guerrini,* La vita e le opere di G. C. C. (Bologna 1879).

2. *C., Giovanni,* olasz zeneköltő, szül. Velence mellett Chioggiában (innen nevezték el Il Chiozzotto-nak), 1557 táján, megh. 1609 máj. 15., mint a velencei San Marco székesegyház ünnepelt karnagya. Nagyszámú egyházi zeneművei mellett számos szerelmes madrigalt (4—5 énekhangra), sőt komikus énekeket is írt (Triacca musicale a. m. zenei gyógyszer, gondűző cím alatt).

Croceinnarancs, l. *Kroceinnarancs.*

Croceinsav, l. *Kroceinsav.*

Croche (franc., ejtsd: krós), nyolcad-hangjegy.

Crochet (franc., ejtsd: krosé), a vivóárok egyes ágainak a könyökponton túl terjedő nyúlványa, melynek alja kitérőhelynek, őrségek felállítására stb.-re használtatik fel; a C. ásásakor kihányt földdel a vivóárok ágát az ellenfél pásztázó tüze ellen födözik.

Crociata (ol., ejtsd: krocsáta) a. m. keresztes hadjárat. — *Crociati* (keresztes vitézek) volt a nevük 1848. az Egyházi államban az osztrákok kiűzésére szervezett önkéntes csapatoknak.

Crocidura (állat), a cickány-félék családjába, a fehérfogú cickányok *(Crocidurinae)* alcsaládjába tartozó emlősállatnem. 94 élő és 2 kihalt faja ismeretes, amelyek főleg Ázsiában és Afrikában honosak. Európában csak a *kisded cickány (C. etrusca* Savi) és a *házi cickány (C. russulus* Herm.) fordul elő. Az előbbi hazánkból még nem ismeretes, Dalmáciában azonban már rá-akadtak, ezért valószínű, hogy a magyar tengermelléken is megtalálják. A házi cickány hazánkban mindenütt előfordul, csak a magasabb hegyeken hiányzik.

Crocin, l. *Krocin.*

Crocker-föld, északsarki földterület, Grant Landtól Ny.-ra, az é. sz. 83° és ny. h. 103° között, amelyet 1906 jún. 24. Peary kapitány fedezett föl.

Crocodilidae (állat), l. *Krokodilus-félék.*

Crocodilus (állat), l. *Krokodilus-félék.*

Crocus *Tourn.,* l. *Sáfrány.*

Crocus, *rouge* és *kemény rouge,* mesterséges vasoxidból álló fényezőszer. Gyártására vasgálic-oldatot használnak, melyhez oxálsavat vagy savanyu oxálsavas kálit adnak, a keletkező sárga csapadék oxálsavas vasoxidul, melyet leszűrnek, jól kimosnak, ezután megrázogatnak és fémből készített üstben izzítanak. Mintegy 200 C°-nál az oxálsavas vasoxidul felbomlik és az üstben finom vasoxidpor marad.

Crocus metallorum, fémes sáfrány, e név vel jelölték a régi kémikusok némely színes fémtartalmú készítményt. Ilyen pl. *C. martis aperitivus,* ferrihidroxid; *C. martis adstringens,* ferrioxid; *C. Veneris,* cuprooxid.

Croesus, l. *Kroisos.*

Crofters, kisbérlők egy faja Skóciában; akiknek jogviszonyait az 1886 jan. 25-iki törvény szabályozza; a törvény biztosítja számukra a bérletet, míg kötelezettségeiknek pontosan megfelelnek, a bérlet a család valamely tagjára hagyható.

Crofts, *Ernest,* angol festő, szül. Leedsben 1847 szeptember 15., megh. Londonban 1911 március 20. Londonban és Düsseldorfban tanult és főleg csataképekkel tette ismertté nevét. Említendők: A megvert francia sereg visszavonulása Gravelottenál (königsbergi múzeum); A lignyi csata (1875); A waterlooi csata reggele (1876); Cromwell Marston-Moorban (1877); Wellington vonulása Waterlooba (1878); A lovag búcsúja (1889); Whitehall (1890); Napoleon és a régi gárda (1895) stb.

Croisade (franc., ejtsd: kroazád) a. m. keresztes háború.

Croisé (franc., ejtsd: kroázé), a vívásnál a pengék keresztezése. — *C.,* így nevezik a textiliparban a háromfonalas sávolykötésű gyapju- s pamutszöveteket.

Croisette (franc., ejtsd: kroázett), elhasznált hajókötelekből készült vékony papiros, kátrányszagú, citromok göngyölgetésére használják.

Croisic, *Le* (ejtsd: lö kroázikk), kikötőváros Loire-Inférieure francia dép.-ban, az Atlanti-óceán partján, (1901) 2427 lak., tengeri fürdővel, sófőzéssel és évenként 4 millió K-t jövedelmező halászattal. Bouguer fizikus szülőhelye.

Croissant-Rust, *Anna,* német írónő, szül. Dürkheimben 1860 dec. 10., 1888 óta C. Hermann katonatiszt neje. Münchenben él. Többé-kevésbbé naturalista irányú regényei és novellái: Feierabend (1893); Lebensstücke (1893); Gedichte in Prosa (1893); Der Kakadu (1896); Aus unseres Herrgotts Tiergarten (1906) stb. Szinműve: Der standhafte Zinnsoldat (1895). Népszinműve: Der Bua (1897).

Croisset (ejtsd: kroássé), *Francis de* (családi nevén *Wiener),* francia író, szül. Brüsszelben 1877 jan. 28. Jelenleg Párisban él s változó sikerrel dolgozik a különböző szinházak számára. Első nagyobb verses szinműve, Chérubin (1902), először megbukott, de 1905. Massenet által megzenésítve s új átdolgozásban 1908. mint dráma is sikert ardtott. Másokkal társulva írta meg La passerelle (1902); Paris—New-York (1907) s Arzéne Lupin (1908) c. szinműveit. A legutóbb említett bűnügyi drámát Adorján Andor fordításában a budapesti Vígszinház is szinrehozta (1909 május).

Croissy marquis, l. *Colbert,* 2.

Croix (franc., ejtsd: kroá), kereszt.

Croix (ejtsd: kroá), város Nord francia dép.-ban, Roubaix és Lille között, az északi vasút mellett, (1906) 16,439 lak., gyapjuárú-, vegyi- és csiszolópapirosgyárakkal.

Croix ou pile (franc.), l. *Capita aut navim.*

Croker, 1. *B. M.*, angol írónő, leánynevén Sheppard, Angliában nevelkedett, de férjével sokat utazott Keleten, különösen Indiában. Itt játszanak nagyrészt művei is, melyek több európai nyelvre le vannak fordítva. Főbb munkái: Jason and Other Stories (1899) és Terence (1899); nagy sikerük volt még a következőknek: Proper Pride (1882); Pretty Miss Neville (1883); Diana Barrington (1888); Mr. Jervis (1894); Village Tales and Jungle Tragedies (1894); In the Kingdom of Kerry (1896); Beyond the Pale (1897); A State Secret (1901); Angel (1901). Magyarul megjelent: A szép Neville kisasszony. Ford. *Cserhalmi* H. Irén (2 köt., Budapest 1894); Családi hasonlatosság (2 köt., u. o. 1897); A milliomos. Ford. *Sajó* Aladárné (u. o. 1899); Jasra gyöngyök (3 köt., 1904); A felség. Ford. *Lengyel* Laura (u. o. 1907); Barrington Diána (u. o. 1907); A hol a boldogság terem (u. o. 1908); A női diplomata (u. o. 1908); Ki hitte volna? (Egyetértés 1894. évf.); Van-e férjed? (Pesti Napló 1899—1900. évf.); Két tűz között (Pesti Hirlap 1900. évf.); Terence (Pesti Napló 1903. évf.); A boldogság völgye (Pesti Napló 1905. évf.); A kis Miss (Egyetértés 1910. évf.).

2. *C., Crofton Thomas*, ír népregék gyüjtője, szül. Corkban 1798 jan. 15., megh. Old Bromptonban 1854 aug. 8. Főműve: Fairy legends and traditions of the south of Ireland (1825). Egyéb nevezetesebb munkái: Researches in the south of Ireland (1824); Legends of the lakes or sayings and doings at Killarney 1829); Popular songs of Ireland (1839), s 2 humoros elbeszélés.

3. *C., John Wilson*, angol politikus és író, szül. Galwayban 1780 dec. 20., megh. 1854 aug. 8. Old-Bromptonban. Mint ügyvéd működött Dublinban, 1807. a parlamentbe választották; 1839. a reformbill ellen, valamint a katolikusok emancipálása ellen agitált. Munkái: Familiar Epistles (London 1803); An intercepted letter from Canton (1805); Songs of Trafalgar (1804); A sketch of the state of Ireland (1808); The songs of Talavera (1806) és The battles of Talavera (költem., 1809). Stories for children from the history of England c. műve Scott Walternek mintául szolgált Tales of a grandfather c. elbeszélései megírásánál. Ő alapította Scottal és Canninggel a Quarterly Reviewet (1809), melyben félelmetes birálatait közölte. Levelezését és naplóját kiadta *Jennings* (London 1884, 3 köt.).

Crola, *Hugo*, német festő, szül. Ilsenburgban 1841 nov. 30., megh. 1910 jún. 14. Berlinben tanult, majd a düsseldorfi akadémián Bendemann és Sohn tanítványa volt. Különösen az arcképfestés terén tünt ki. Janssen Péter és Bendemann festők képmásai a berlini Nationalgalerieban láthatók.

Crô-magnoni rassz. E nevet *Quatrefages* és *Hamy* a Franciaországban, a Vézère völgyében (Dordogne dép.) levő crô-magnoni barlangban 1868. talált három csontváznak adta. Felfedezőjük *Lartet* és *Christy* volt. Hasonló tipusú a la madelaine-i, kesslerlochi, schussenriedi, thayngeni, ojcowi, andernachi, gudenushöhlei, a predmosti (Prerau mellett), a lautschi (Olmütz m.), engisi, laugerie basse-i, chancelade-i és sorde-i csontlelet. Ez az emberfajta a rénkorszakban élhetett. Közép és magas termetű, széles arcú, magasabb homlokú, fejlett és hosszú koponyájú volt, már nem mutatott a ma élőknél állatiasabb vonásokat. Tipusához hasonló ember ma is akad, sőt törzs is. Ilyen törzs a berber és a guancs. A koponyajelzőik: 73—76-ig. Az agyüreg 1400—1590 kbc. A szemüreg a legkisebb jelzővel bír (61. mikrozém). Wilser szerint az északeurópaiak őse. L. *Diluvium*.

Cromarty (ejtsd: krommerrti), egyik része Ross and C. (l. o.) skót countynak és ugyanennek székhelye. A város (1911) 1928 lak.

Cromdale (ejtsd: kromdél), falu Elgin skót countyban a Spey mellett, (1911) 2887 lak. Az 1690 máj. 1. a Stuartok hívei fölött kivívott győzelemről ismeretes, amelyet The Haughs of B. c. skót népdal dicsőít.

Crome (ejtsd: króm), *John (Old C.)*, angol festő, szül. Norwichban 1769 dec. 21., megh. 1821 ápr. 22. Különösen a hollandi nagy tájképfestők hatása alatt fejlesztette ki művészetét, amely a XVIII. sz.-i angol tájképfestészet tetőpontját jelzi és tanítványai és követői révén (norwichi iskola) a XIX. sz. i. angol festészetre is erős befolyást gyakorolt. Keresetlen, finom, hangulatos tájképei közül a londoni National Galleryben van: A mouseholdi puszta; A szélmalom; Chapel Fields.

Cromer, tengeri fürdő és város Norfolk angol countyban, gyönyörű gót izlésű templommal, (1911) 4074 lak. Sziklás tengerpartja némely helyen veszedelmes szakadékokkal és magas szirtekkel van tele.

Cromer, 1. *Evelyn Baring*, lord, angol államférfi, szül. 1841 febr. 26. Előbb katona volt, 1876. pedig az egyiptomi államadósságok kezelő bizottságának angol biztosává nevezték ki. 1879—80-ig az egyiptomi pénzügyi igazgatás főellenőre, ezután Kelet-India pénzügyminisztere volt, de onnét már 1883. mint teljhatalmú miniszter és főkonzul Egyiptomba tért vissza és 24 évig intézte úgyszólván korlátlan befolyással annak kormányzását, megszilárdítván Anglia tekintélyét. 1892-ben C. *lord* címén peerré nevezték ki, 1901. earllé. Nyugalomba vonulása alkalmával (1907) az angol alsóház 50,000 font sterlinget szavazott meg neki jutalmul. 1908-ban jelent meg nagybecsű műve: Modern Egyipt. Ném. ford. Plüddemann (Berlin 1908).

2. *C., Martin*, lengyel történetíró, szül. Bieczben 1512., megh. 1589 márc. 23. Udvari titkár volt s a krakói székeskáptalanban kanonokságot kapott; ezután Zsigmond Ágost lengyel herceget kísérte utazásaiban, majd Krakóban az országos levéltár igazgatója lett és mint követ a pápai udvarhoz, később I. Ferdinánd udvarába küldetett, hol 7 évet töltött. 1574-ben püspöki helyettes, 1579. pedig püspök lett Ermelandban. Művei: De origine et rebus gestis Polonorum (Basel 1555, és gyakrabban); Polonia, sive de situ, populis moribus etc. Poloniae (u. o. 1596). V. ö. Franz *Hipler*, Monumenta Cromeriana (1892); Der Bischof M. C. (Braunsberg 1868).

Cromfordit (ásv.), azonos a foszgenittel (l. o.).

Cromlech (kőkör, a kelta *crom* a. m. kör és *lech* a. m. kő összetételekből), a megalithikus

emlékek egy faja, többé-kevésbbé szabályos, körben felállított hatalmas faragatlan kőszálakból ú. n. menhirekből (l. o.) áll; a fogalom kiterjesztésével némelykor négyszögű alaprajzú kőkerítéseket is jelölnek ezzel a névvel. Némelyek politikai vagy vallásos gyülekezetek szinhelyéül, mások fontos események emlékére emelt építményeknek tekintik ezeket, de sem építési sajátosságaik, sem a reájuk vonatkozó mondák és a velük kapcsolatos népszokások magyarázata nem nyujt elég alapot ennek eldöntésére. Az az újabb asztronómiai megfigyelés, amely szerint egyik legnevezetesebb C.-nek a salisburyi Stone-hengenek főtengelye a nyári napfordulat hajnalán felkelő nap által vetett árnyék irányával esik össze, valószinüvé teszi, hogy oly kultuszhely volt, ahol a napisten tiszteletére gyültek össze. A kisebb C.-ek átmérője 30—40 m., a legnagyobb az aveburyi C., amelynek 455 m. az átmérője, ez utóbbi 6 m. magas, 800—100 q. sulyú menhirekből áll. V. ö. *Hahne*, Das vorgeschichtliche Europa (1910); *Déchelette*, Manuel d'Archéol. préhistorique (Paris 1908).

Cromorne (fr., ol. *cormorne*, ném. *Krummhorn)*, régi, a bomharttal rokon fafúvóhangszer, melyet egy üstben levő kettős csőlap hozott hangzásba.

Crompoltz *Miklós*, kassai építész, 1497 körül említik róla, hogy ő restaurálta az odavaló székesegyházat. Előkelő szerepe lehetett, mert 1505 és 1506. ő a polgárság szószólója Kassán. V. ö. *Tutko*, Kassa város tört. évkönyve 1861.

Crompton (ejtsd: kromtn), város Lancashire angol countyban, Oldham mellett, (1911) 14,758 lak., virágzó pamutiparral.

Crompton (ang., ejtsd: kromtn), *Samuel*, angol mechanikus, szül. Firwoodban (Lancashire) 1753 dec. 3., megh. Hall in the Woodban 1827 jan. 26. Ő a *Hargreaves* által feltalált *Jenny* fonógépet javította azzal, hogy a Jenny-gép etetőcsapdáját az *Arkwright* watergépén alkalmazott nyujtóhengerekkel pótolta, amiáltal a fonógép használhatóságát fokozta. Gépét *Mule-Jenny*-nek (öszvér) nevezte.

Cromwell (ejtsd: kromuell), 1. *Oliver*, Angol-, Skót- és Irország egyesült köztársaságának protektora, szül. Huntingdonban 1599 ápr. 25., megh. Londonban 1658 szept. 3. Atyja C. Róbert; anyja (Stewart Erzsébet) révén a Stuartokkal volt rokonságban. A család szerény viszonyok között élt s a szülői házban uralkodó puritán erkölcsi szigor C.-re is átragadt. Azok az elbeszélések, melyek C. kicsapongó fiatalságáról szólanak, alaptalanok. Miután rövid ideig Cambridgeben tanult, megnősült, visszavonult falura, földjét mívelte, amellett azonban szorgalmas látogatója volt a puritánok gyűléseinek. 1628-ban Cambridgeben a parlamentbe választották, ahol az ellenzékkel tartott. A következő tizenegy évi abszolutizmus alatt ismét falusi birtokán tartózkodott. Aztán tagja lett a rövid, majd hosszú parlamentnek (1640) s rajongó beszédei általános figyelmet keltettek. A polgárháború kitörése után C. előbb mint lovas kapitány, azután mint ezredes katonai tehetségének és szívós elszántságának fényes jeleit adta. Mivel belátta, hogy a parlamentnek összeszedett gyakorlatlan hadserege a gazdag főnemesekből toborzott királyi hadsereggel nem mérkőzhetik, szilárd politikai és vallásos meggyőződéstől áthatott, föltétlen megbizható hadsereget igyekezett szervezni. Az ő puritánjai, szenteknek csúfolt emberei a táborban is megtartották szigorú életmódjukat és vallásosságukat. E mindenre elszánt csapatok élén C. Ruprecht herceg lovasait Marston-Moornál 1644 júl. 2. megverte s főrésze volt a newburyi győzelemben is (okt. 27.). A parlamentben erélyesebb hadviselést követelt (1645 ápr.) s kivívta, hogy a parlamenti tagok minden tisztségükről kénytelenek voltak lemondani, ami az eddigi tábornokok visszalépését vonta maga után. Ő maga azonban a parlament engedelmével kivételesen megtartotta a lovasság vezérletét Fairfax főparancsnoksága alatt, kivel az újra szervezett hadsereg élén Naseby mellett 1645 jún. 14. fényes győzelmet aratott és I. Károlyt Oxfordba, majd pedig a skótok táborába futamította, de a skótok a menekült királyt pénzért kiszolgáltatták az angol parlamentnek. Most azonban a presbiteriánus parlamenti többség és az independens hadsereg között éles ellentét fejlődött ki és a parlament hajlandónak látszott kibékülni a királlyal. Ekkor néhány lovaskatona, valószinüleg C. tudtával, hatalmába kerítette a királyt (1647 jún. 3.), mire C. és Fairfax a hadsereggel aug. 6. Londonba vonultak, hogy a presbiteriánusok elől a táborukba menekült puritán és independens képviselőket a parlamentbe visszavezessék. A fogoly királlyal folytatandó alkudozásokat pedig C. egy bizottságra bízta, melynek legbefolyásosabb tagja ő maga volt. Az 1648. kitört királypárti felkeléseket Fairfax és Ireton segélyével véresen elnyomta. Ő maga először a walesiek felkelését fojtotta el, azután Prestonnál megverte az Angliába betört skót hadsereget (1648 aug. 17—19). Annak hírére, hogy a parlament a Wight-szigetre menekült királlyal újra alkudozik, a királyt a hursti sziklavárba záratta, a parlamentből pedig a 96 presbiteriánus tagot dec. 6—7. szitkok között kiűzte. Ezzel a kibékülés reménye eltünt, s midőn C. Károly elfogott leveleiből azt olvasta ki, hogy a megigért térdszalagrend helyett kötelet tartogat számára, felismerte, hogy egyiküknek vesznie kell és C. nem volt hajlandó ellenfelének életét a maga fejével megváltani. 1649 jan. 25. a megrostált *csonka parlament* kebléből választott bizottság Károlyt halálra ítélte s jan. 30. kivégeztette. Egyúttal az eltörült királyság helyett köztársaságot alapítottak, melynek élére ez a vallási rajongó, lángeszű és becsvágyó politikus állott. Ő vezette a 42 tagból alakított államtanácsot mint elnök. De már néhány hónappal később Irországba kellett távoznia, hol a katolikus royalisták a walesi herceget II. Károly néven királlyá kiáltották ki. C. iszonyú szigorral verte le a felkelést és a szigetről 1650. Skóciába sietett, hol a királypártiak II. Károlyt szintén elismerték királyuknak. Szept. 3. Dunbarnál C. a skótokat is legyőzte. Midőn pedig Károly a következő évben Skóciából 14,000 emberrel Angliába tört, C. 1651 szept. 3. Worcesternél seregét teljesen széjjelverte. Időközben a fiatal köztársaság Hollandiával összeütközésbe jutott, mire C. a hollandi

tengeri kereskedelmet halálosan sujtó hajózási rendeletet bocsátotta ki. Erre (1651 okt. 9.) elkeseredett háborúra került a dolog, melyben Blake angol tengernagy Tromp és Ruyter hollandi admirálisok fölött fényes győzelmeket aratott (1653).

A skóciai hadjáratból visszatérő C. az államnak kétségkívül leghatalmasabb embere volt. Most a népet valóban képviselő új parlament összehívását sürgette s midőn a csonka parlament e tervnek ellenszegült, katonáival szétűzette (ápr. 20.) s ő maga állott az új végrehajtó hatalom élére. 1653 júl. 4. ült össze a kiválogatott independens képviselők gyülekezete, az ú. n. *Barebone parlament* (l. o.), de mert C. ezzel sem tudott megegyezni, igyekezett tőle is megszabadulni. Erre (dec. 16.) a Lambert tábornoktól kidolgozott új alkotmány lépett életbe. Ez C.-nek mint *Lord High Protector*-nak kezébe tette le a legfőbb állami hatalmat, melyet ő az államtanáccsal és az összehívandó parlamenttel együtt gyakorolt. A protektor kormánya kifelé fényes eredményeket mutatott fel: Hollandiát 1654. békére kényszerítette; Dánia és Svédországgal előnyös kereskedelmi szerződést kötött, barátságos lábra helyezkedett a svájci kantonokkal, Franciaország szövetségében pedig győzedelmes háborút folytatott a türelmetlen Spanyolország ellen. Enyhített a francia hugenották sorsán, pártfogásába vette az üldözött waldenseket és mint a protestantizmus védnöke lépett fel Európában, mely célból I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel is összeköttetésbe lépett. Megvédte vaskézzel a polgárság zömét a rendet és közbiztonságot fenyegető szélső pártok, valamint az életére törő royalisták és a tulajdon szentsége ellen forduló *levellerek* (egyengetők) ellen. Megalkotta továbbá Angol-, Skót- és Irország parlamentáris unióját. Egybehívta a hármas királyság képviselőit magában foglaló parlamentet (1653 szept. 3.), csakhogy nem bírván vele megegyezésre jutni, 1655 jan. 22. feloszlatta; a másodikkal, mely 1656 szept. 17. ült össze, csak úgy boldogult, hogy belőle 100 «rossz magaviseletü» tagot kizárt. Ez a parlament a királyi címmel és méltósággal kínálta meg C.-t, aki azonban ezt elutasította. Beérte azzal a felhatalmazással, hogy utódját kinevezhesse és felsőházat alakíthasson, amelyet azonban a radikális alsóház elismerni vonakodott, úgy hogy C. kénytelen volt az alsóházat feloszlatni. Ily ingadozó belviszonyok közepette és családi szerencsétlenségek által megtörve halt meg C., miután fiát, Richardot utódjául kinevezte. Királyi pompával kísérték ugyan sírjába, de a Stuartok visszatérése után tetemét kiásták és bitófára függesztették. A rideg puritán érdemeit csak évtizedek mulva méltatták honfitársai. Macaulay a legnagyobb fejedelemnek nevezi C.-t, ki valaha Anglia fölött uralkodott.

Irodalom. C. rendeleteit kiadta Thorloe (C. titkára). Collection of the State Papers 7. köt. és History of the Commonwealth 4. köt., Miss Everett Green (Calendar of State Papers, 14 köt.) és Gardiner, The constitutional documents of the puritan revolution 1628—60 (1890), megítélésére fontos beszédeit és leveleit Carlyle adta ki (Letters and speeches of O. C., 1845. és azóta többször). V. ö. Ranke, Englische Geschichte; Macaulay, Anglia története; I. Reinhold Pauli, Aufsätze zur engl. Gesch. I. 1869 és Neuer Plutarch I. 1874. évfolyam; Gardiner, History of England from the accession of James I. 1603—42. az utolsó 3 köt. és Hist. of the great civil war c. munkája; továbbá Historical biographies c. munkája 1884. A régibb művektől (Villemain, Carrière, Guizot, Dahlmann, stb.) eltekintve, John Forster, Picton, Harrison és Brosch munkái nevezendők. Forster, Statesmen of the Commonwealt és Essays I. köt.; Picton, Lessons from the rise and fall of Engl. Commonwealth, 1884 és O. C. 1892; Harrison, P. C., 1888; Brosch, O. C. u. die puritan. Revolution, 1886; Palgrave, O. C., 1890; Firth, O. C., 1899; Morley J., O. C., 1900. Mint hadvezért méltatja C.-t Hoenig, O. C. als Feldherr, 3 köt., 1884—88; Walford, The parliamentary generals of great civil war, 1886; Jencks, The constit. experiments of the Commonwealth, Cambridge 1891; Murphy, C. in Ireland, 2. kiad. 1885; Bourelly, C. et Mazarin, 1886; Márki S., C. és Erdély, Erd. Muzeum 1901.

2. *C., Richard*, az előbbinek legidősebb fia, szül. 1626 okt. 4., megh. 1712 júl. 12. Falusi magányban nevelkedett fel s hijjával volt minden nagyravágyásnak. Atyja halála után átvette ugyan a protektorméltóságot, de maga is képtelennek érezte magát a kormányzás feladataira. Midőn a haditanács által összehívott csonka parlament egybegyült, C. 1659 máj. 25. méltóságáról önként lemondott és falusi birtokára vonult vissza. Azóta Clark név alatt élt Cheshuntban és megérte még a Stuartok második elűzetését is. — Öccse, *C. Henry* 1654 óta Irország helytartója volt, de bátyja lemondása után ő is lemondott állásáról. Meghalt 1674. V. ö. *Guizot*, Historie du protectorat de Richard C. (2. kiad., Paris 1869).

3. *C., Thomas, Essex gróf*, angol államférfiú, szül. Putneyben 1485 kör., kivégezték 1540 júl. 28. Ifjan Wolsey bíboros udvarába került, majd maga VIII. Henrik király kegyébe hizelegte be magát, ki benne engedelmes eszközre talált. Államtitkárrá s pecsétőrré lett. Midőn Henrik a róm. kat. egyháztól véglegesen elszakadt, C.-re bizta azt a kényes és felelősséggel járó feladatot, hogy a kat. egyház hatalmának romjain prot. nemzeti (anglikánus) egyházat alapítson. C. a kat. papságot áttérésre v. lemondásra kényszerítette, az egyházi vagyont elkobozta, a kolostorokat pedig sorra bezáratta; ezért a *barátok kalapácsának* nevezték. Hogy állását a jövőre biztosítsa, Henrik királyt a protestáns Clevei Anna hercegnővel jegyezte el; ámde Anna nem tetszett urának, ki őt atyjához visszaküldötte. Ez esemény C. bukását is maga után vonta. Mint felségsértőt és eretneket ítélték el s végezték ki.

Cronaca (ejtsd: krónaka), tkp. *Simone di Tommaso d'Antonio Pollajuolo*, olasz építész, szül. Firenzében 1457 okt. 30., megh. 1508 szept. 21. Rómában az antik építészet emlékeit tanulmányozta, azután Firenzébe visszatérve, 1495. a székesegyház vezető építésze lett. C. fejezte be a Benedetto de Majano által megkezdett Palazzo Strozzit, kiépítette annak udvarát és római minták után elkészítette a palota főpárkányzatát, amelyet már kortársai fennen magasztaltak. Önálló művei közül különösen a Firenze melletti San Francesco al monte válik ki. Olasz ferencrendi templomok módjára egyhajós épület, látható fedélszékkel. Michelangelo szép parasztleánynak (la bella villanella) nevezte. A Palazzo Guadagnival fontos újításokat vitt a firenzei palotaépítésbe: a homlokzatokon a sgraffito majdnem teljesen kiszorítja a rusztikát és a legfelső emelet nyílt loggiát mutat erősen kinyúló eresz alatt.

Cronegk, *Johann Friedrich Freiherr von*, német költő, szül. Ansbachban 1731 szept. 2., megh. Nürnbergben 1757 dec. 31. Ansbachi kamarás s udvari tanácsos volt; 1752. nagyobb utat tett Olasz- és Franciaországban. A Lessing előtti korszaknak egyik legtehetségesebb drámaköltője. Vígjátékai: Der Missvergnügte és Der Misstrauische; Codrus (1757) c. szomorujátéka a berlini Nicolai által a legjobb tragédiára kitűzött pályadíjat megnyerte, de már csak halála után. Egyéb művei: tanító költemények (Die Einsamkeiten 1757, Young hatása alatt), epigrammok s vallásos dalok. Hagyatékát Uz adta ki (1760, 2 kötet). Róla írtak Henriette Feuerbach (1866) és W. Gensel (1894).

Cronenberg, l. *Kronenberg*.

Cronholm, *Abraham*, svéd történetíró, szül. Landskronában 1809 okt. 22., megh. 1879 máj. 27. Stockholmban. Lundban a történet tanára volt 1832—55-ig. Munkái: Wäringerne (Lund 1832); Fornnordiska-minnen (Északi régiségek 1833—1835, két köt.; Katolska ligan og Huguenotterna (1839); Skånes politiska historia (1846—51, 2 köt., Schonen tartomány története); Trettioåriga kriget (A harmincéves háboru, Norrköping 1847—1849). Leghíresebb műve pedig: Sveriges historia under Gustaf II. Adolphs regering (1857—72, 6 köt.).

Cronje, *Piet Arnoldus*, búr tábornok, szül. Transzválban 1835., megh. 1911 febr. elején. Már 1881. részt vett az angolok elleni háborúban, 1896. pedig Jameson kalandor csapatjai ellen küzdött s Krügersdorpnál szétverte. Az 1899-iki háborúban parancsnok volt s 6000 emberével nov. 28. a Modder folyónál, valamint dec. 11. Magersfonteinnél megverte lord Methuent. Az angol lovasság elől azonban kénytelen volt visszavonulni, Paarde mellett az angolok körülzárták s éhező embereivel a fegyvert 1900 febr. 27. kénytelen volt letenni. Az angolok őt és hadát Szent-Ilona-szigetre vitték, honnan csak 1902. térhetett vissza Transvaalba.

Cronstedtit (ásv.), ritka kloritcsillám, erősen vastartalmú; hollófekete vagy sötétzöld hatszöges rendszerbeli kristályokban. Igen közel áll hozzá, sőt némelyek szerint vele azonos a *sideroschisolith* Braziliából (Conghonas do Campo). — Cronstedt svéd mineralogus tiszteletére nevezték el.

Cronus, l. *Kronos*.

Cronüveg, a. m. koronaüveg, l. *Táblaüveg*.

Crook (ejtsd: kruk), város Durham angol countyban, szép gótizlésű templommal, kőszénbányákkal, (1911) 12,310 lak.

Crooked Islands (ejtsd: krúkd ájlendsz), Crooked, Acklin, Fortune és Castle szigetekből álló, 253 km² területű szigetcsoport a Bahamákban. Crooked Islandnak, a főszigetnek Pitt's Town nevű kikötőjében szoktak kikötni a jamaikai parti gőzösök.

Crooked Lake (ejtsd: krúkdlék), 28 km. hosszú, 2 km. széles tó New York északamerikai államban. A Seneca-tóval csatorna köti össze.

Crookes (ejtsd: krukszi), *William*, angol fizikus és kémikus, szül. Londonban 1832. 1848-ban a College of chemistrybe lépett, hol 1850—54-ig mint Hofmann August Wilhelm asszisztense működött, ezután Oxfordba ment, hol a Radcliffe-Observatorium hivatalnoka lett, 1855. mint a kémia tanára Chesterbe ment. 1859-ben a Chemical Newst alapította és azóta hivatal nélkül él Londonban. 1864 óta a Quarterly Journal of science kiadója. 1861 a spektrálanalizis segítségével felfedezte a thalliumot, melynek tulajdonságait később pontosabban megvizsgálta. Legnevezetesebbek a ritkított gázokon át történő elektromos kisülésre, nevezetesen a *katódsugarak* tulajdonságaira vonatkozó vizsgálatai (1879), amelyek természetét illetőleg a mai elektronelmélethez igen közel álló felfogást vallott, azokat az anyag negyedik halmazállapotának, sugárzó anyagnak tartván. V. ö. Strahlende Materie u. der vierte Aggregatzustand, 4 Aufl. (Leipz. 1899). Említésre érdemes továbbá a fény hatására forgásnak induló (de tényleg nem a fény nyomásán alapuló) *radiometere* (1872), s a rádium foszforeszkálást keltő hatását és az α-sugarak atomisztikus szerkezetét bizonyító *spinthariskópja*. Crookes fizikai és kémiai vizsgálatain kívül, amelyekért az 1907. évi kémiai Nobel-díjat is megkapta, spiritizmussal is foglalkozik. V. ö. Der Spiritialismus und die Wissenschaft, német ford. 3. kiad. (Leipzig 1898).

Crookes-féle csövek (ejtsd: krúksz—), a ritkított gázokon át történő elektromos kisülés, nevezetesen a katódsugarak tulajdonságainak demonstrálására szolgáló s igen erősen (körülbelül egy milliomod légköri nyomásra) ritkított gázt (levegőt) tartalmazó s beforrasztott fém-elektródokkal ellátott üvegedények (csövek), a Crookes használta, klasszikussá vált formákban. Ezekkel szemben a Geissler-csöveknél (l. o.) csak mintegy $^1/_{400}$ légköri nyomásig terjed a ritkítás. L. még *Elektromos kisülések*, *Katódsugarak*.

Crookesit (ásv.), thallium tartalmú szelénréz, Crookesnek, a thallium fölfedezőjének tiszteletére nevezte el Nordenskiöld. Lelőhelye: Skrikerum (Svédország).

Crookston (ejtsd: krúksztn), Polk county székhelye Minnesota északamerikai államban, (1900) 5359 lak. Vasúti csomópont.

Croos, *Anthony Jansz. van*, hollandi festő, szül. 1606. v. 1607., megh. 1662 körül. Hágában élt. Festményei Jan van Goyenre emlékeztetnek. Legnagyobb műve Hága nagy látképe, 20 kis képpel körülvéve, a hágai muzeumban. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is van egy folyóparti várost ábrázoló tájképe 1651-ből.

Crop (ang.) a. m. termés, különösen Észak-Amerikában a dohánytermés; *C.-s* (többes szám), az ottani ültetvényekben a leveles dohány elcsomagolására szolgáló hordók; *C.-jegyek*, a dohányküldemény súlyára, minőségére vonatkozó szállító levelek.

Cropsey (ejtsd: kropszi), *Jasper*, amerikai festő, szül. Staten Islandban 1823 febr. 18. Sokáig tartózkodott Európában, különösen Olaszországban és Angliában. Főleg őszies hangulatú tájképeket fest. Nevezetesebb művei: Grenwood-tó; Statenislandi szoros; Poseidon temploma Paestumban; Az Echo-tó Hampshireben; A Cedar-tó stb.

Croquants (ejtsd: krokan) a. m. csőcselék, a guyennei lázongó pórok gúnyneve IV. Henrik s XIII. Lajos francia királyok idejében.

Croquet (ang., ejtsd: krokket), Angolországból származott társasjáték. Eszközei: falabdák és fakalapácsok, ütők, 2 határcölöp és 8—10 vasból készült s a földbe kapu módjára beszúrható ív. Ezeket az íveket a kurta gyepes vagy finom szemcséjű kaviccsal borított játéktéren téglány, kereszt vagy más alakban szúrják le a földbe. Feladat, hogy a játszó saját labdáját minden vasív alatt áthajtsa s az ellenpárt határcölöpét érintse.

Croquette (franc., ejtsd: krokett), vagdalt borjuhúsból v. velőből készült tekercsek, melyeket áztatott zsemlye, nyers tojás és só hozzátételével liszt, tojás és zsemlyemorzsa keverékébe mártva friss zsírban sütnek ki.

Croquis (franc., ejtsd: kroki), vagy a természet után, vagy szabadon odavetett, nagyolt, be nem fejezett rajz, egy eszmének, ötletnek vázlata. L. még *Terepábrázolás.*

Crore, Brit-Kelet-Indiában 10 millió rupiányi (100 lac) összegnek neve.

Crosby *(Great C.),* kikötőváros Lancashire angol countyban a Mersey torkolatánál, (1911) 12.274 lak. Látogatott tengeri fürdő, l. *Great C.*

Crosnes francia községről, hol bőven termesztik, így nevezik a *Stachys Sieboldii* ehető gumóját. L. *Stachys.*

Cross, tulajdonkép *Henri Edmond Delacroix,* francia festő, szül. Douaiban 1856., megh. 1910. Kezdetben a lillei művészeti akadémia növendéke, majd Párisban Bonvin tanítványa. Monet műveinek hatása alatt festi képeinek egy részét, míg 1891 óta a Seurat és Signac vezetése alatt fejlődő neoimpresszionista festőiskolához csatlakozik. Ezen legutolsó korszakában készült olaj- és vízfestményeiből halála után 1910 okt. a párisi Bernheim-féle műkereskedés gyüjteményes kiállítást rendezett. Nevezetesebb képei: Coin de cuisine; Vieilles choses; Après-midi au Luxembourg; Les Moneghetti, environs de Monaco; Rèverie; Paysage de Provence stb.

Cross country (ang.), magyarul mezei verseny, 1. a futó versenyek azon neme, mely szabad mezőn, réten, bokros, dombos helyen folyik le. A futópályát csak közvetlen a verseny kezdete előtt ismerheti meg a versenyző az akkor kapott, méretezett térképről. Az út irányát elszórt papirosszeletek jelzik. A futópálya végének, mintegy 300 m. távolságban egyenesnek kell lennie s itt a cél közelsége zászlóval jelzendő. Maga a cél is feltünően jelölendő.

2. *C.*, a lósportban minden olyan verseny, amelyben nem csinált pályán, hanem a nyilt területen, árkon-bokron keresztül mennek a résztvevők. Ilyen a rókavadászat s általában a vadászversenyek.

Crossed-csekk (ang., ejtsd: krószed), leginkább Angliában honos, de legújabban a kontinens államaiban is gyökeret vert *keresztezett* csekk elnevezéssel. Mint már neve is mutatja, a csekket harántvonallal keresztezik és a keresztezés közé írják a rendelést. A C.-nél a rendelkezés többnyire azt a bankot nevezi meg, amely a csekk behajtására jogosult. Nálunk a keresztezett csekk rendelkezése legtöbbször az elszámolást köti ki, vagyis a pénztári csekket zsirócsekké alakítja át.

Crossen, l. *Krossen.*

Crossexamination, l. *Keresztkérdezés.*

Crossfell, a Pennini-hegylánc legnagyobb csúcsa Észak-Angolországban a Tees forrása mellett, Cumberland county K.-i határán; magassága 882 méter.

Crossopterygii, a vérteshalak *(Ganoidea)* egyik rendje, bojtos, archipterygiumszerű mellúszókkal. Földünk régebbi időszakaiban (paleozoos-kor: devon és karbon) számos neme és faja élt, jelenleg csak két nem *(Polypterus* és *Calamoichthys)* képviseli.

Crossoptilon (állat), l. *Füles fácán.*

Crossopus (állat), a vízi cickányoknak *Wagler* által 1832. bevezetett neve, melyet azonban az újabb művek elhagynak, mert Wagler előtt 3 évvel *Kaup* a vízi cickányokat *Neomys* névvel jelölte. L. *Cickányok.*

Cross-staff (ang.) a. m. Jákob-botja, l. *Asztronómiai műszerek.*

Crotalaria *L.* (növ.), a Hüvelyesek Caesalpinioideae alcsaládjába tartozó génusz; 200 faja mindkét félgömb tropikus és szubtropikus tájain van elterjedve. Füvek, cserjék v. félcserjék, levelük egyszerű v. tenyeres, ekkor többnyire hármas. Viráguk rendesen sárga, virágzatuk végálló buga, v. a levelekkel átellenben álló fürt. Hüvelyük felfúvódott, gömbölyded v. hosszukás. Több faj gyökere népies orvosság, de ezeknél jelentősebbek a fonórostot szolgáltatók, melyek közül a Dél-Ázsiában és a Szunda-szigeteken széltében termesztett *C. juncea* L. a legnevezetesebb. *Bengáliai* v. *Bombay-kender, sun, shanapum, szunarost* a neve. A *C. Burhia* Hamilt.-t és *C. retusa* L.-t itt-ott Kelet-Indiában szintén termesztik. E fajok szolgáltatta rostból kötelet, hálót, csomagolóvásznat, sőt papirost is készítenek. Mindezekre annál inkább is alkalmas, mert csak kis mértékben vízfogó.

Crotalinae (állat), a vipera-félék családjának egyik alcsaládja. L. *Vipera-félék.*

Crotalus (áll.), a *vipera-félék* (Viperina) családjába tartozó mérges kígyónem. L. *Csörgőkígyó.*

Crotchet (ejtsd: krotcset), a negyed-hangjegy angol neve.

Croton (ejtsd: krotn), folyó New York államban, 40 km.-nyire New York felett a Hudsonba torkollik. Vizéből táplálkozik New York vízvezetéke, amely ma naponként kb. 1150 millió liter vizet szállít.

Croton *L.* (növ.), az Euphorbiaceae (Fűtejfélék) család génusza; 600 faja legnagyobbrészt Amerikában honos; különben pedig mindkét félgömb melegebb részein van elterjedve, de Európa és Ázsia nem tropikus tájain hiányzik. Pikkelyes v. csillagszőrös fák, cserjék v. füvek. Levelük rendesen váltakozó és osztatlan. Viráguk 1—2 lakú, virágzatuk füzér. A braziliai *C. urucurana* Baill., *C. echinocarpus* Müll. Arg. és más braziliai fajok a *sárkányvér (Sangue de drago)* nevű vérvörös gyantát szolgáltatják, a mexikói *C. draco* Schlecht. szintén. A *C. lacciferus* L., Ceylon fája, szolgáltatja a *sellakk*-ot (l. o.). A *C. tiglium* L. Dél-Ázsiában honos és ültetett kis fa v. cserje. Erősen hashajtó magvából *(granatill, semen granatiglii),* mely régebben officinális volt, készítik a kövér *C.-olajat* (oleum crotonis). Ez erős méreg, már

20 cseppje halálos lehet. Csak a legmakacsabb székrekedéskor használják, a magyar gyógyszerkönyv szerint 0·05 gr.-nyi lehet a legnagyobb, egy dózisban. A Bahama-szigeteken honos *C. eluteria* (L.) *Benn.*, a *C. cascarilla* (L.) *Ben.* (u. o. és Floridán) kérge az officinális *cascarilla* (l. o.). — L. még *Codiaeum.*

Crotonchloral, l. *Butilklorál.*

Crotophaga ani, l. *Ani.*

Crotos, állatövi jegy, nyilas.

Crotoy (ejtsd: krotoá), város Somme francia départementban a Somme torkolatának jobbpartján, S.-Valeryvel szemben, (1901) 1833 lak., tengeri kikötővel és fürdővel, halászattal és hajógyártással, kastély-romokkal (XIV. sz.), Jeanne d'Arc szobrával (1430. itt volt fogva.).

Crotus Rubianus, családi néven *Jäger* vagy *Venator János,* szül. a türingiai Arnstadtban 1480. Kezdetben híve volt a skolasztikus bölcseletnek, de Mutianus, Hutten Ulrik, Luther befolyása később a humanista iránynak nyerte meg. 1520-ban erfurti egyetemi rektor lett s mint ilyen 1521. a wormsi országgyűlésre menő Luthert üdvözölte. 1524-ben megismerkedett Melanchtonnal; később Porosz- s Lengyelországba ment. 1531-ben visszatért a római egyház kebelébe. V. ö. *Döllinger,* Die Reformation I. 138. stb.; *Kampschulte,* De Croto Rubiano, commentatio Bonnae 1862. Jansen II. 37.

Croup *(álhártyás gégelob)* a. m. a gége difteritisze. A Löffler-féle bacillusok okozta gyuladásos folyamat, amelyben a nyálkahártya felületén rostonyás kiizzadás képződik. Igen gyilkos betegség, mert a rostonyás izzadmány igen könnyen kitölti a gége üregét, aminek következtében a beteg megfullad. A C. vagy úgy keletkezik, hogy a torokban lévő difteritisz leterjed a gégére, vagy kezdődhetik a folyamat mindjárt a gégében is, addig teljesen egészséges egyéneknél. Leginkább a 2—7-ik életévben fordul elő. Kétségtelenül fertőző betegség, más C.-os vagy difteritiszes betegekről származik át az egészségesre. Enyhe tünetekkel kezdődik. A gyermek kissé lázas, rekedt, időnként szárazon, ugatóan köhög, kissé szaporábban lélegzik. Ez az állapot napokig eltarthat, mégis fokozatosan súlyosbodik. A belégzés hangos, fűrészelő lesz, a beteg teljesen bereked úgy, hogy hangot sem tud adni, a köhögés igen fájdalmas, rekedten ugató jellegű. A torok erősen piros, ha nem torokdifteritiszből keletkezett a C., akkor nem lepedékes. A légzés mindinkább nehezebb lesz, az orrszárnyak kitágulnak, az összes segédizmok részt vesznek a belégzésben. Az arc duzzadt, az ajkak kékesek, a szemek kidüllednek, az arckifejezés rémületet árul el. A beteg időnként el-elszunnyad, de csakhamar felriad, köhögni kezd, majd fuldoklási rohamok kezdődnek. Időnként ilyen rohamok alatt álhártyát köhög fel és köp ki a beteg, a mi után megkönnyebbülve elalszik. De az álhártya újra képződik és a keserves vergődés újra kezdődik. A szénsavfelhalmozódás lassan eszméletvesztésre vezet és ha nem jön radikális segítség, csakhamar elpusztul a beteg. A gyógykezelés első sorban abban áll, hogy megfelelő mennyiségű difteriaellenes szérumot fecskendezünk a beteg bőre alá. Legalább 6000—10,000 egységet kell rögtön adnunk és ha az állapot nem javul, másnap még 3000—4000 egységet. A megfulladás veszélye miatt pedig intubálni kell a beteget. Az intubáció egyszerű operativ eljárás, a beteg gégéjébe a szájon keresztül kis ezüst, bronz vagy kaucsuk tubust tolunk, amelyen keresztül akadálytalanul lélegezhetik. Ha a folyamat nagyon mélyre terjed, vagy ha az intubációra nem lesz szabadabb a légzés, légcsőmetszést kell végezni. *Ál-C.* (a. m. pseudo-C., laryngitis subglottica, áltorokgyík), 2 éven felüli gyermekek megbetegedése. Tünetei: a gyermek megfázik, kissé náthás, nappal egy-kettőt köhint, estefelé lázas (37·4—38 C°), de nyugodtan elalszik. Éjjel hirtelen felébred, rendkívül nyugtalan, ugatóan köhög, nehezen légzik. A légzési nehézség sokszor oly súlyos, hogy a szülők azt hiszik, gyermekük mindjárt megfullad. Az ajkak kékek, az orrcimpák kitágulnak, a légzés reszelő, a mellkas erősen dolgozik, a gyermek ide-oda dobálja magát, levegő után kapkod. $^{1}/_{2}$—1 óra alatt javul a légzés, majd az elgyötört, elfáradt gyermek elalszik; 2—3 órai alvás után újra kezdődik minden. Reggel felébredve a beteg jól érzi magát, napközben ugatóan köhög ugyan, rekedt, de teljesen lélegzik. A következő éjjel ismét fuldoklási rohamot kap. Egy-két napig tart ez így, majd a köhögés lazává válik, éjjel nem jön több roham és a beteg meggyógyul. A bántalom lényege egyszerű gégehurut, amely neuropathiás gyermekeknél ideges alapon a gégeizmok összehuzódását és így gégeszűkületet okoz. Kezelése: melegborogatás a gégére, gőzbelégzés, izzasztóteák, belsőleg belladonna-készítmények.

Croupe (franc. ejtsd: krup) a. m. a ló hátsó része, fara, a nyereg hátulja.

Croupier (franc., ejtsd: krupjé), így nevezik a játékbank segédjét, ki a tétet a vesztőktől bevonja.

Croupos gyuladás, a savós hártyák (szívburok, mellhártya, hashártya) és a nyálkahártyák (száj, torok, gége, légző, gyomor, bél stb. nyálkahártya) felületes rostonyás vagy álhártyás gyuladása, midőn a legfelületesebb hámréteg elhal és leválik s a kiszivárgó folyékony izzadmányból az elhalt sejtek hatására fonalas rostonyatömeg csapódik ki. Az ilyenkor képződő álhártya könnyen leválasztható. L. *Croup* és *Tüdőgyuladás.*

Croûte (franc., ejtsd: krút), festészeti műszó, értéktelen, hitvány festményt jelent.

Crouth, hangszer, l. *Chrotta.*

Croûtons (fran., ejtsd: krúton), kirántott zsömleszeletek, melyeket vagy körözésre használnak, v. egyes főzelékhez adnak; esetleg fahéjas cukorral meghintve tészta gyanánt tálalnak föl.

Crouy-*család,* l. *Croy.*

Crowe (ejtsd: kró), 1. *Eyre,* angol festő, C. Joseph Archer bátyja, szül. Chelseaben 1824 okt. 3. Párisban Delaroche Paulnak volt tanítványa, azután Rómában is tanult, 1844. hazatért. Művei közül a történeti genreképek egész sora népszerűvé vált, így: Milton meglátogatja Galileit a börtönben; Virginiai rabszolgavásár; Defoe a pellengéren; Goldsmith temetése; Luther kifüggeszti tételeit a wittenbergi templom kapujára stb.

2. *C., Joseph Archer,* angol művészettörténetíró, szül. Londonban 1825 okt. 20., megh. 1896

szept. 7. Eleinte festőnek készült, azután művészettörténeti tanulmányokkal foglalkozott, sokat utazott és 1847. Németországban megismerkedvén az ol. Cavalcaselle Giovanni Battistával (l. o.), utóbb vele együtt nagy művészettörténeti munkákat írt. 1853—56-ig mint hadi tudosító vett részt a krimi háborúban, azután Bombayban a művészeti iskola igazgatója volt, majd ismét mint haditudósító vett részt az osztrák-francia-olasz háborúban, 1860—1872-ig Lipcsében, 1872—80-ig Düsseldorfban angol főkonzul. Cavalcasellével együtt írt könyvei, melyek az újabb művészettörténeti irodalom alapvető művei közé tartoznak: The early Flemish painters (London 1857, 2. kiad., u. o. 1872, németül Leipzig 1875); New history of painting in Italy (London 1864—72, új kiadás folyamatban; németül Leipzig 1869—76, olaszul Firenze 1893); The life of Titian (London 1876, németül Leipzig 1877); Raphael, (London 1883, németül Leipzig 1883). Emlékiratait Reminiscences of fifty years of my life c. (London 1895) adta ki. A magyar emigránsokkal, így Kossuth Lajossal és gr. Teleki Lászlóval benső barátságban állott. V. ö. Pester Lloyd (1897 máj. 8.).

Crown (ang., ejtsd: kraun, *korona)*, angol ezüstpénz = 5 sh. = 6 K; 1816 óta váltópénz; ½ crown (half-C.) = 2½ sh.

Crown-bőr, l. *Koronabőr*.

Crown-üveg, l. *Táblaüveg*.

Crows, l. *Varjuindiánusok*.

Croy-*család*. Magyarországban honosított francia család, melynek eredete sok vitára adott okot s a vita még ma is eldöntetlen. Ők maguk az Árpádoktól származtatják magukat, nevezetesen III. András királytól, ki állítólag Velencében való tartózkodása alatt 1278 előtt nőül vette Cumani Péter velencei szenátor Szibilla nevű leányát s ettől két fia maradt, kik Velencéből Franciaországba szakadtak; az egyik Felix, kitől a *Crouy-Chanel*, másik Márk, kitől a herceg *C.*-család származott. Ennek az állításnak nálunk különösen *Erdi* János és b. *Nyáry* Albert voltak védelmezői; történetíróink azonban általában véve tartózkodó állást foglaltak el a kérdésben. Azt kétségtelennek kell tartanunk, hogy az Árpádháznak volt egy idegenbe szakadt tagja. 1248 körül költözött Franciaországba egy András nevű magyar herceg, ki Moreri históriai szótára szerint (Amsterdam 1740), IX. Lajos francia király 1248-iki egyiptomi hadjáratában részt vett, kinek melléknevе *Sansterre*, azaz földnélküli volt. András herceg fiai közül az idősbik, Felix a Dauphinben levő alevardi kastély urainak családjába házasodott, nőül vevén Guigonne de la Chambret, kit 3 kis gyermekkel, Antal-, András- és Jánossal már 1290. özvegyen hagyott. Fiai Dauphinben a chaneli kastélyhoz tartozó nemesi birtokot örökölték s így vették fel a Chanel nevet. Közülük Antal terjesztette tovább a családot, kinek fia Vilmos (Guilelmus de Croyaco-Chanelis miles) 1346. a Crécy melletti ütközetben esett el; ennek fia János utoljára jön elő a «Hungarie dictus Chanelis alias Croy» néven (az amiensi káptalan nekrológiumában). Valószínű, hogy a család II. Géza magyar királynak Géza nevű fiától, III. Béla király testvérétől származik, de a genealógiai kapcsolat a mai adatok mellett még nem mutatható ki. Biztosabb és fényesebb történetök I. Miksa idejében kezdődik, ki Károly grófot fejedelmi rangra emelte; az akkor kapott területért 1814. a bécsi kongresszus a 300 □ km. területen 16,000 lakossal biró, de Poroszországnak alávetett Dülmennel kárpótolta a családot, mely két hercegi ágra oszlott. 1. A *Croy-Dülmen* ág javainak Németalföldön székhelyei Dülmen s a Condé mellett levő L'Hermitage. A családnak grand címe is van, mivel egyes tagjai előkelő állásokat foglaltak el Spanyolországban. 2. A *Croy-Havré* ágé volt Havré hercegség, míg a család 1839 nov. 12. József herceggel fiuágon ki nem halt. A magyar trónra igényt tartó Croy-Dülmenek közül különösen kitünt *Vilmos* (megh. 1521), V. Károly nevelője; *Fülöp*, ki Soria hercege helyett Aarschot hercege lett (megh. 1549); ennek fia *Fülöp* katolikus létére is részt vett a Németalföld szabadságáért vívott harcokban (megh. 1594). Fia *Károly* 20 éves korában (1580) nyiltan áttért a protestantizmusra s flandriai helytartó lett, 1584. azonban visszatért az ősi hitre és a spanyolok iránt való hűségre s azután a köztársaság és Franciaország ellen harcolt 1598. Ő eszközölte ki Croinak hercegségre való emelését. 1612-ben hunyt el s érdekes emlékiratokat hagyott maga után. *Károly Jenő* (szül. 1651., megh. 1702.) volt az első, ki osztrák szolgálatba lépett; mint ilyen 1687—1693. közt élénk részt vett a magyarországi török háborúkban. Ivadékai közül többen követték példáját. *C. Rudolf Miksa Konstantin* herceg, aranygyapjas vitéz, a porosz urakházának örökös tagja, szül. Dülmenben 1823 márc. 13., megh. 1902 febr. 8., leányát, *Izabella* hercegnőt (szül. Dülmenben 1856 febr. 27.) *Frigyes* főherceg vette nőül 1878 október 8-án. — *C. Lipót* herceg, cs. és kir. tábornok, szül. 1827 máj. 5., megh. 1894 aug. 15. A porosz hadseregben kezdte hadi pályáját, de már 1852. mint tiszt átlépett az osztrák hadseregbe. Az 1866-iki hadjáratban Olaszországban tünt ki, ahol őrnaggyá lett. 1884-ben altábornagy, majd a lovasság főfelügyelője, 1889. a 9. hadtest parancsnoka, 1892. mint lovassági tábornok vonult nyugalomba. A család jelenlegi feje Izabella főhercegnő testvérének, az 1906. Karapancsán elhunyt *Károly* hercegnek legidősebb fia: *Károly* (szül. 1889 ápr. 11).

Irodalom Botka, Él-e Árpád fiága? (Budap. Szemle, 1862. XIV.—XVI.) V. ö. Tud. Gyüjt. 1829. X. és 1835. X.; Fejér György, Csalódási igazítása Croy- és Rubenpréi-nemzetségnek származtatása iránt; Horváth, Magyarország története, II., 135—8. Sarrut, Les fils d'Árpád. Étude Historique, Paris 1861; B. Nyáry Albert, Az Arpádok jogai, Torino 1861 (németül Rakovszky, franciául Sarrut fordításában); Nyáry, La questione Árpád Estense, Studio Storico-Araldico, Torino 1865. Nyáry befolyásával írta Mansini: Questione di Diritto sul titulo di Marchese d'Este, Modena 1863; Jacopo Leone, I Principi di Crouy-Chanel d'Ungheria contro l'ex Duca di Modena Francesco V. d'Austria, Torino 1864; Veratti, Sopra alcune questioni genealogiche relative alle Case d'Este e d'Árpád, Modena 1863; Alcuni documenti, Modena 1863, s Intorno ad alcune questioni gen. relative alle case d'Este et d'Árpád (u. o.); Nyáry, Posthumus István és az estei örökség, Modena 1865; Coston báró, Les Crouy-Chanel et leurs adulateurs, Páris, év nélkül; Sarrut, Les fils d'Árpád et leurs détracteurs, Turin 1864, és ugyanőtőle, La lutte des fils d'Árpád, u. o., 1865; Fejér György, Crouy-nemzetségnek Árpád vére. Nemzeti Ujság, 1844, II. 47.; Majláth János gróf, u. o. II. 57.; Gróf Crouy-Chanel Henriknek a nemzethez 1857 szept. 30. intézett nyilatkozata. Magyar Sajtó, 1857, 224. sz.; Nagy Géza, A Croyak (Turul 1911).

Croydon (ejtsd: kraidn), London D.-i külvárosa, (1911) 169.559 lak., kalikó- és gépgyártással, élénk komló- és gabonakereskedéssel. Gyors fölvirágzását annak köszönheti, hogy a londoni kereskedők közül sokan ide tették át lakásukat; ezért számos benne a nyaraló és park. Közelében van az Addington-park, a canterburyi érsek kedvenc nyaralóhelye.

Crozat (ejtsd: kroza), *Joseph Antoine*, thiersi báró, tuagnyi marquis, szenvedélyes műkedvelő, szül. Toulouseban 1696., megh. 1740. A párisi parlament elnöke, maître des requêtes és a király fölolvasója volt. Egész életét és minden vagyonát festmények, rajzok, metszett kövek és hasonló műkincsek gyüjtésére fordította. Gyüjteménye 400-nál több becses képet, 19 ezer rajzot és 20 ezer válogatott kötetből álló könyvtárt foglalt magában. A műkedvelés előmozdítására 180 rézmetszetet készíttetett; e gyüjtemény kiadása 1729. indult meg s Cabinet de Cr. név alatt ismeretes. A 2. kiadást (C. halála után) Mariette rendezte, ki Description sommaire des dessins des grands maîtres du cabinet de feu M. C. (Paris 1741) c. magyarázatot is írt hozzá. A metszett kövek gyüjteménye később az orléansi herceg, a többi műkincs pedig II. Katalin cárnő birtokába került s most is Szt.-Pétervárott van.

Crozat-csatorna (ejtsd: krozá) v. *Picardiai csatorna*, Aisne francia départementban. Hossza 41½ km. 1732—38-ig Antoine Crozat a saját pénzén építtette. Összeköti az Oise-t (Chaunynál) a Somme-mal és S. Quentin mellett ér véget.

Crozet, 523 km² területű, lakatlan vulkáni szigetcsoport az Indiai-oceán K.-i részében. Nagyobb szigetei: Possession, East, Apostle és Hog (utóbbi a legnagyobb). Marion kapitány fedezte föl 1772. Brit birtok.

Crozier, *Philipp Marius*, francia diplomata, szül. 1857 jan. 31. Részt vett mint gyermekifjú betegápolóként az 1870—71-iki háborúban, befejezte a műegyetemet, rövid ideig tüzértiszt volt és azután Challemel-Lacour (l. o.) támogatásával a diplomáciai pályára lépett. 1883-ban Londonba, 1890. Bernbe, 1893. mint Introducteur des Ambassadeurs a külügyi minisztériumba, 1893—94-ig pedig Luxemburgba ment. 1894-ben felhatalmazott miniszter címen újra Londonba küldték; 1902—7-ig Kopenhágában működött, 1907 ápr. óta pedig Bécsben francia nagykövet.

Crozon, Finistère francia járás székhelye a Douarnenez-öböl mellett, élénk tengeri halászattal és kereskedéssel. Régészeti leletekben gazdag festői szép vidékét igen sok turista keresi fel. Gyönyörű gót izlésű templomát 1602. restaurálták. (1906) 8780 lak.

Crozophora *A. Juss.* (növ.) a. m. *Chrozophora* (l. o.).

Crt., a francia *Courant* szó (l. o.) rövidítése.

Crtz, botanikai nevek mellett *Crantz* (l. o.) nevének rövidítése.

Cruces, város a Cuba-szigetén fekvő Santa Clara tartományban, élénk forgalmú vasút mentén, cukornádtermeléssel és kivitellel, (1910) 5870 lakossal.

Cruciferae (növ., *Keresztesek, Keresztesvirágúak*), a kétsziküek szabadszirmú családja a *Rhoeadales* sorozatban. Ugyszólván az egész földön vannak képviselői, de 1900 faja közül a legtöbb az északi félgömb, s itt is leginkább a mediterrán vidék és a hideg öv növénye. Európa növényzetének egyik legjelentékenyebb részét teszik. Többnyire füvek és kórós növények, egyesek félcserjék. Levelük rendesen váltakozó s vagy mind tőlevél, v. följebb is megvannak a száron, felületükön egyszerű v. elágazó szőrök lehetnek. Viráguk kétivarú, sugaras. Csévéjük 4 levélből áll, 2 szembenéző alacsonyabb helyzetű, a párta 4 szirmú, 2—2 keresztben átellenes és a csészelevelekkel váltakozó. A külső porzókör (l. az *ábrát)* 2 porzója rövidebb, a belső kör 4 porzója hosszabb szálú (*Linné* rendszerében *négy főporzósak*, Tetradynamia). Magházuk 2 levélből nőtt össze, felső állású, ritkán körülálló; magkezdeményei varratmenti maglécen lógnak; választófala is lehet, mely a magléc továbbnövekedéséből lett és a termés üregét 2 félre osztja. Termésük kétüregű, 2 kopáccsal nyíló *becő* (l. o.) vagy *becőke*, a kopácsok alulról fölfelé kovadnak. Ha a becő egymás fölötti, zárt résztermésekre oszlik, *cikkes* becő a neve. A termés két főtipusa szerint osztják fel a C.-t *Becősekre (Siliquosae)* és *Becőkésekre (Siliculosae)*. Az előbbiek becője sokkal hosszabb, mint széles, az utóbbiaké aránylag rövid. Magvukban magfehérje nincs (v. csak nyomokban), a csira benne különféle elhelyezésű a sziklalevelek mellett s ez a körülmény a génuszok felismerésében is irányadó lehet. E családba több hasznos növény tartozik (káposzta, retek stb.). Fosszilis maradványaik biztosan nem ismeretesek.

A porzók és a termő helyzete a Keresztesek virágában.

Crucifixus (lat.) a. m. keresztre feszítve, l. *Feszület*.

Cruciger *(Creuziger), Kaspar*, szül. Lipcsében 1504. jan. 1., megh. 1548 nov. 16. Wittenbergben tanult és 1528-tól u. o. teológiai tanár és lelkész; Luther hű munkatársa volt. Életrajzát Gressel írta meg (Elberf. 1863). — Fia, *C. Kaspar* az ifjabb, 1525. Wittenbergben született, u. o. lett teológiai tanár, később mint titkos kálvinistát Szászországból kiutasították és Casselbe hívták; 1597 ápr. 16. halt meg mint konzisztóriumi elnök.

Crucis (lat.), az őszi kántorböjt, mely t. i. a keresztfelmagasztaltatásának ünnepe után (szept. 14.) következik.

Crucit (ásv.), azonos az andaluzittal (l. o.).

Cruda (lat. a. m. nyers), a nyomtatott, de be nem kötött raktári nyomtatványok összefoglaló elnevezése.

Cruditas (lat.) a. m. nyerseség, durvaság.

Cruikshank (ejtsd: krúksenk), 1. *George*, angol grafikus, szül. Londonban, 1792 szept. 27., megh. 1878 febr. 1. Rézkarcainak, karrikatúráinak, illusztrációinak rengeteg sorozatában mélyreható megfigyeléssel, erős szatirikus éllel ábrázolta a korabeli angol életet, különösen a londoni polgárság életét. Bátyjával, *C. Robert* festővel (1790—1856) együtt adta ki a The life in London is death (Az élet Londonban halál) c. rajzsoro-

zatot. Művei között ma a Dickens regényeihez készített illusztrációk a legismertebbek. V. ö. *Reid*, Complete catalogue of the engraved works of George C. (London 1873).

2. *C., William*, angol orvos, az anatómia tanára Londonban, azonkívül az angol tüzérség kémikusa és a Royal Society tagja volt, szül. Edinburghban 1745., megh. Londonban 1800 jún. 27. C. a használatban kényelmetlen Volta-féle galvánoszlop helyett egy annak idejében igen használatos vályukészüléket szerkesztett, mely lényegében igen hasonlít a Volta-féle pohártelephez. Fizikai és kémiai értekezésein kívül még több anatomiai és orvostudományi munkát írt.

Crumerum, római katonai állomás és táborhely a Duna jobbpartján vezető út mentén Alsó-Pannoniában, Brigetiótól (Ószőny) K.-re 18 római mérföldre, a mai *Nyergesújfalu* helyén, ahol római leletek s több föliratos kő került napfényre.

Crumpsall (ejtsd: krömpszel), azelőtt gyárváros Lancashire angol grófságban, jelenleg Manchester egyik külvárosa.

Cruor (lat.), így nevezik a véralvadékot, melyből még a vérsavó nem szorult ki. Igy nevezik még egyesek a vérből ülepítés vagy centrifugálás által nyert vértestiszapot is, l. *Vér*.

Cruralis arteria, vena, nervus (lat.) a. m. lábszári verőér, gyüjtőér és ideg.

Crus (lat.) a. m. lábszár, alsólábszár.

Crusca (olasz) a. m. korpa. — *Accademia della C.*, l. *Akadémia*.

Cruscophenol, l. *Fa*.

Crusenstolpe, *Magnus Jakob*, svéd író, szül. Jönköpingben 1795 márc. 11., megh. Stockholmban 1865 jan. 18. Élénk munkásságot fejtett ki mint publicista s a király és államtanács ellen intézett szatirikus irataiért sajtóperbe is keveredett és három évi várfogságot szenvedett; ilyen iratai: Skildringar ur det inre aft dagens historia (Stockholm 1834); 1720, 1772 och 1809 (u. o. 1836); Portefeuille (u. o. 1837); Ställningar och Förhallanden (1838). Mint regényíró igen eleven rajzoló; regényei: Morianen (Stockh. 1840—1844); Karl Johan och Svenskarne (u. o. 1845—1846); Huset Tessin under frihetstiden (u. o. 1847); Karl XIII. (u. o. 1861); Europas hof (u. o. 1853); Historiska personligheter (u. o. 1861); Ett sekel och ett år af polska frågan (u. o. 1863). Az ellenzék előtt nagy tiszteletben állt s elfogatása miatt többször történtek zavargások a fővárosban.

Crusius, 1. *Christian August*, német filozófus, szül. Leunában, Merseburg tartományban, 1715., meghalt mint a filozófia és teológia tanára Lipcsében 1775. Rüdiger tanítványa, s mint ez a Leibniz-Wolf-féle filozófia ellenfele. Kant is sokat foglalkozik vele és nagyon elismerőleg nyilatkozik róla. Főbb művei: Entwurf der nothwendigen Vernunftwahrheiten (1745); Anweisung vernünftig zu leben (1714); Weg zur Gewissheit und Zuverlässigkeit der menschl. Erkenntniss (1747). E művekben az észt és az isteni kinyilatkoztatást meg akarja egymással egyeztetni. Cáfolja az optimizmust s determinizmust. V. ö. A. *Marquard*, Kant u. Crusius (Kiel 1885).

2. *C., Otto*, német filológus, szül. Hannoverban, 1857 dec. 20. Lipcsében tanult, ott lett 1880. gimnáziumi, 1883. egyet. magántanár, 1886. tübingeni, 1898. heidelbergi egyet. tanár. 1888 óta a Philologus c. folyóirat szerkesztője. Főbb művei: Analecta ad paroemiacos Graecos (Leipzig 1883); Zur handschriftlichen Überlieferung der Paroemiographen (Göttingen 1891); Beiträge zur griech. Mythologie u. Religionsgeschichte (1886); Untersuchungen zu Herondas (1892). Kiadta és fordította Herondas mimiambusait (3. kiad., Leipzig 1901. Német ford. Göttingen 1893); kiadta Babrios meséit (Leipzig 1897—98) és Plutarchust de proverbiis Alexandrinorum (u. o. 1889. Bevezetés és kommentár 1894).

Crusoe, l. *Robinson Crusoe*.

Crusta (lat.) a. m. kéreg. *C. luctea*, l. *Ótvar*.

Crustacea (állat), l. *Rák-félék*.

Crusta petrosa (lat.), a növényevő emlősállatok foggyökerét burkoló cement.

Cruveilhier (ejtsd: krüvejjer), *Jean*, francia orvostanár, szül. Limogesban 1791 febr. 9., megh. 1874 márc. 6. Előbb a papi pályára készült, de atyja kényszerítésére később az orvosi pályára lépett. 1825-ben Párisba hívták a leíró boncolástan tanárának. 1830-ban felcserélte állását a párisi egyetemen éppen akkor alapított kórboncolástani tanszékkel, mely állásában több mint 30 évig működött. Művei: Anatomie pathologique du corps humain; Traité d'anatomie descriptive; Anatomie du systéme nerveux; Traité d'anatomie pathologique générale.

Crux (lat.) a. m. kereszt (l. o.). — *C.*, a déli ég egyik legszebb csillagképe, 2 elsőrendű, 2 másodrendű és még 25 szabad szemmel látható csillaggal.

Crux gemmata, a Konstantin korától fogva használt bizánci kereszt, melyet gemmákkal és mozaikszerűleg drágakövekkel szoktak befoglalni s ebben az alakban freskókon és szöveteken is alkalmazták.

Cruyshautem (ejtsd: kreizhotem), gyárváros Kelet-Flandria belga tart.-ban, a l'Escaut (Schelde) és a Lys (Lei) között, (1910) 6054 lak., vászongyárakkal és fehérítőkkel, régi megerősített kastéllyal.

Cruz, 1. *Ines de la*, spanyol-amerikai költőnő, szül. Mexikó közelében 1651 nov. 12., megh. Mexikóban 1695 ápr. 17. Eleinte a mexikói alkirályné udvarhölgye volt, de 17 éves korában kolostorba vonult és kizárólag tanulmányainak és a költészetnek élt. Drámái az Amor es mas labirinto és a Los empeños de una casa kivételével vallásos tárgyuak. Dalai, melyeknek révén «tizedik múzsának» nevezték és melyek nevét ünnepeltté tették, részint ó-spanyol, részint művészi olasz modorban vannak írva. Műveinek gyüjteménye Obras címmel Madridban (1714. 3. kötet) és Zaragozában (1725 és máskor) jelent meg. Válogatott lirikus költeményei a Biblioteca de autores españoles 42. kötetében vannak meg. V. ö. Georg *Ticknor*, History of Spanish literature (London 1863).

2. *C., Ramon de la, Cano y Olmedilla*, spanyol drámaíró, szül. 1731. Madridban, megh. 1799. Bár a spanyol irodalom legáldatlanabb korában élt, mégis ment tudott maradni annak francia és álklasszikus hatásától az ő szellemes bohózataiban (sainetes), felvonásközeiben (entremeses),

prológjaiban (loa) stb., amelyeknek tárgyát a nép közép és legalsó osztályából merítette. 300 darabjából legnépszerübb a Manolo, tragedia para reir ó sainete para llorar. Művei javarészét a Teatro (Madrid 1786—91) s a Coleccion de sainetes (1843) c. kiadások tartalmazzák.

3. *C., San Juan de la,* spanyol iró és költő, szül. Antiverosban 1542., mégh. az ubedai kolostorban 1591 dec. 14. A jezsuitáknál tanult, 1568. a manresai karmelita-kolostor apátja lett. 1579-ben a baezai kolostort alapította, 1581. a granadai kolostor főnöke, 1585. Andaluzia főnökhelyettese, 1588. a rend definitora lett. A renddel szemben tanusított szigoruságával C. sok ellenséget szerzett magának, akiknek azután sikerült őt az ubedai kolostorba záratni. Utóbb, 1674. XIII. Benedek pápa szentté avatta. Összes művei Obras cimen legelőször Barcelonában 1619. jelentek meg. Kiváló szónok, misztikus költő és vallásos iró volt. Az irásaiból kisugárzó hévért a Doctor extaticus nevet kapta.

Cruzada (sp.) a. m. keresztes hadjárat. Továbbá annak az adónak neve, melyet a spanyol és portugál királyok a hitetlenek ellen folytatandó háború céljaira a pápa engedelmével alattvalóiktól szedhettek, úgyszintén a spanyol és portugál királyoknak diszpenzációk után járó jövedelme, melynek egy része azonban a pápáknak jutott. V. ö. *Llamazares,* Historia de la bula de la santa C. (Madrid 1859).

Cruzado, eredetileg keresztes tallér Portugáliában és Spanyolországban. Újabban Portugáliában és Braziliában 400 reï értékű pénz. A portugáliai C. kb. 3 K, a braziliai ellenben 1·20 K.

Cruz e Silva, portugál költő, l. *Diniz.*

Crüger, *Johann,* német evang. egyházi énekszerző, szül. Gross-Breesenben, Guben mellett 1598 ápr. 9., megh. Berlinben 1662 febr. 23. Boroszlóban, Olmützben, Regensburgban s 1620 óta Wittenbergben tanult, beutazta Magyar-, Morva-, és Csehországot, 1622. Berlinben kántor lett. Művei: Neues vollkömliches Gesangbuch Augspurgischer Confession (1640); Geistliche Kirchenmelodeyen Berlin 1649); Psalmodia sacra (u. o. 1658), s egyéb elméleti s gyakorlati zeneművek; legérdemesebb köztük a Synopsis Musices (1624), mely Németországban az első rendszeres, világos összhangzattan volt s példái igen jók.

Crwth (ejtsd: krát), hangszer, l. *Chrotta.*

Cryogenin, l. *Kriogenin.*

Cryolithionit, l. *Kriolitionit.*

Cryphoeca (állat), l. *Agalenidae.*

Crypsis *Ait.* (növ., *bajuszfű),* a Gramineae *(Pázsitfűfélék)* család génusza. Egyetlen faja jellemző növény a Földközi-tenger körüli földrészek sós területein, így a Nagy- és Kis-Alföld szikesein, tócsák körül, különösen ártereken is.

Cryptina, a hártyásszárnyuak (Hymenoptera) rendjébe, a fürkészdarazsak (Ichneumonidae) családjába tartozó rovarnem. Rendszerint hernyókba vagy bábokba tojják petéiket, majd a kikelő lárvák bennük élősködve azokat megölik, miáltal nagyon hasznosak. L. még *Fürkészdarazsak.*

Cryptobranchus (állat), a farkos kétéltüek *(Urodela)* rendjébe, a halszalamandra-félék *(Amphiumidae)* családjába tartozó állatnem. Legismertebb faja az *óriás szalamandra (C. japonicus* Hoev., a. m. *Megalobatrachus maximus* Schleg.), a legnagyobb ma élő kétéltü; 1—2 m. hosszúra nő s külső kopoltyui nincsenek. Japánban él, ahol hegyi patakokban és krátertavakban található. Otromba testü, feje és törzse lapos, lábai esetlenek, az elülsők 4, a hátulsók 5-ujjuak; szemei nagyon kicsinyek, éppen így fogai is, bőre érdes, szemölcsös; háta piszkos szürkésfekete és sötét foltokkal tarkított, hasa világosabb. Húsát csemegeképen eszik. Régebben idesorozták az amerikai szalamandrát *(C. alleghaniensis* Daud.) is, melyet azonban újabban a *Menopoma* nembe osztanak. L. *Menopoma.*

Cryptocarya *R. Br.* (növ.), a Lauraceae *(Babérfélék)* család génusza, melynek 40 faja közül a legtöbb az indomaláji területen honos, másrészt pedig Amerika tropikus részén. Termésük gömbölyded, hosszant bordázott s a virágtengely teljesen körülzárja. A braziliai *C. moschata* Mart. termése az *amerikai muskátdió.* Erős illata és ize miatt a benszülöttek izesítőnek használják. A *C. obovata* R. Br. Ausztrália fája a *white sycamore* nevű hasznos fát szolgáltatja.

Cryptococcus *Ktz.,* a. m. Saccharomyces, l. *Élesztő.*

Cryptogamae v. *cryptogamia* (növ., rejtvenőszők, virágtalan növények), e névvel foglalják össze mindama növényeket, melyek a virágos v. *magvas növényektől* (l. o.) eltérőleg a növény testéről levált sejtekkel, ú. n. *spórákkal* (l. o.) szaporodnak. Ezért a C.-t *spórás növényeknek (Sporophyta)* is nevezik. Ebbe a csoportba a legegyszerübb egysejtü növényektől az *edényes virágtalanokig* (l. o., *C. vasculares)* a legváltozatosabb átmeneteket találjuk. *Linné* a C.-t a XXIV. osztályba sorozta annak alapján, hogy ivarszerveik szabad szemmel általában nem láthatók. Ide tartoznak többek közt a baktériumok, gombák, algák, zuzmók, mohák, harasztok, zsurlók (l. még *Növényrendszer).*

Cryptogamia (növ.), l. *Cryptogamae.*

Cryptogramme *R. Br.* (növ., *Allosurus* Bern.), a Polypodiaceae *(Páfrányfélék)* család génusza; mintegy 8 faja különben nagy elterjedése mellett Dél-Amerikában, Afrika nem tropikus tájain és Ausztráliában hiányzik. Nálunk, a délvidéki hegyi tájon 1 faj, a *C. crispa* (L.) R. Br. található közülök, de csak gyéren.

Cryptomer növények és állatok, Tschermak szerint olyan növények és állatok, amelyek lappangó tulajdonságokkal v. bélyegekkel biróknak bizonyulnak. Hybrid fajoknál gyakori jelenség, hogy a szüléktől átvett tulajdonságok csak lappangva vannak meg és csak alkalmilag jutnak ismét kifejezésre. Ilyképen lehetnek hybridek, amelyeket morfológiailag nem is lehet kimutatni; ezeket nevezi Tschermak Cryptohybrideknek.

Cryptomeria *Don.* (növ.). az Abietaceae (Fenyőfélék) család génusza. Egyetlen faja, a *C. japonica* Don. *(Cupressus japonica* L., japán cédrus) Japán és Kina hegyein honos, karcsú, gúlás koronájú, örökzöld fa. 40 m.-re is megnő. Tűje árszerű és felfelé görbülő, az ágon lefut, szabad része 1—2 cm. hosszú. Porzós füzére a tűk hón-

aljában, tojásdad toboza rövid ágak végén áll, mindkettő 1·5—3 cm. hosszú, az utóbbi évenkint érő. Magva 2—3 élű. Japánban erdőt alkot és könnyű, fehér, igen ellenálló fát szolgáltat. 1842-ben került először Európába. Mint csinos díszfának ma már több fajtáját ápolják. Védett helyen a telet nálunk is kiállja.

Cryptoniscus (állat), az egyenlőlábú rákok (Isopoda) rendjébe tartozó élősködő ráknem, melyet az élősködés nagyfokban eltorzított. Legismertebb faja, a *C. (Liriopsis) pygmaeus* Rathke, a remeterákon (Pagurus) élősködő Peltogaster nevű kacslábú rákon élősködik.

Cryptopentamera *(Tetramera, Pseudotetramera)*, a födelesszárnyú rovarok vagy bogarak egyik csoportja, melynél a lábfej (tarsus) öt ízből áll, de ezek közül az egyik kicsi, alig látható, minek következtében futó pillantásra csupán négy íz látszik.

Cryptophthalmus (görög-lat.), a szemnek olyan tökéletlen fejlődése, amikor csak kis csökevénye van meg a szemnek, az is elrejtve a szemgödröt takaró bőr alá.

Crypturiformes (állat), l. *Tinámuk.*

Crypturus (állat), l. *Vöcsöktyúk.*

Crystalli tartari a. m. tisztított borkő.

Cs, kettős mássalhangzó, mely *s*-ből s megelőző rövidebb *t*-féle hangból áll. De az egésznek kiejtése nem kíván több időt, mint az egyszerű hangoké, pl. az *s*-é; azért a magyar hexameterben a *cs* előtti rövid magánhangzó rövid marad, pl. *kőcsi, dicső* (v. ö. Régi di | csősé | günk). Régente egyszerű *c*-vel, aztán *ch*-val, *cz*-vel, a XVII—XVIII. sz.-ban pedig *ts*-el irták. L. *C* és *Ch.*

Cs, a caesium kémiai jegye, l. *Cézium.*

C. s., a *colla sinistra* (l. *Col)* zenei műszó rövidítése.

Csa, *csá, csálé* v. *cselő.* E szót az ökörhajtók használják, midőn azt akarják, hogy az ökör egyenes menéséből jobbra kanyarodjon. Ellentéte a *hajsz. Csálés ökör* a balfelül befogott, máskép külső ökör, *hajszos* v. belső ökör pedig a jobbfelüli.

Csáb, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 769 magyar lakossal; a járási szolgabirói hivatal székhelye, van postahivatala, u. t. Balassagyarmat.

Csaba *(Chaba, Choba, Ceba, Soba)*, régi magyar személynév (l. eredetét *Csaba-monda)*, mely nagyon el volt terjedve a középkorban úgy az előkelőbb osztálynál, mint a várjobbágyságnál.

Csaba, községek, l. *Bálványoscsaba, Békéscsaba, Piliscsaba* és *Rákoscsaba.*

Csabacsűd, Békésszentandráshoz tartozó népes puszta, Békés vm. szarvasi j.-ban, (1900) 1395 lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Csabafű, l. *Csaba íre.*

Csabaháza, kisk. Zemplén vmegye homonnai j.-ban, (1910) 552 rutén lak., u. p. és u. t. Mezőlaborcz.

Csaba íre. Charles *Clusius* (l. o.), belga tudós, ki 1573—1588-ig hazánkban Batthyány Boldizsár gróf németújvári birtokán tartózkodott, Beythe István (1528—1612) lelkész értesítése nyomán Stirpium nomenclator pannonicus c. Antwerpenben 1584. megjelent növénytani munkájában a *Pimpinella saxifraga* L. (l. o.) növényt nevezi így s a következő mondát közli e név magyarázatául. Azt mondják, hogy Chaba (Csaba) király, Attila királynak Honorius császár leányától szül. ifjabbik fia, az atyja halála után kitört testvérharc végével 15,000 sebesült vitézzel egyedül maradt meg s hogy katonáit ezzel a fűvel gyógyította. E monda régibb keletü forrásból eddig ismeretlen, Clusius-Beythe nyomán azonban gyakran ismétlődik egész Ipolyiig, ki (Magy. myth. 253) hitelt érdemlő ősi hagyományként közli. Ez ellen újabban alapos kétség merülvén föl, Fialowski Lajos a Nyelvőr XIII. kötetében beható és terjedelmes tanulmányt szentelt e tárgynak, nagy szorgalommal egybegyüjtvén régibb növénytani irodalmunk összes idevonatkozó adatait, melyekből kitünik, hogy a C. elnevezés nem egy, hanem két növény, ú. m. a Pimpinellán kívül még a *Sanguisorba minor* Scop. *(Poterium sanguisorba* L.) nevű faj neveként is használatos, de eddigelé sehol sem volt tulajdonképen népiesnek kimutatható (v. ö. Nyelvőr XIII, 205 és XXII, 151). Még jobban megingatja a Beythe mondájának eredeti hagyományon alapult voltában való hitet Szarvas G. nagyon tetszetős szómagyarázata (Nyelvőr XXII, 150 s k.), mely a C. szót oláhból kölcsönvettnek igyekszik kimutatni, a latin ciboriumból fejlődött oláh *cebare* szóban jelölvén meg a magyar C. forrását. C. tehát tulajdonkép annyi volna, mint kehelyvirág. A hozzáfűzött monda pedig alígha egyéb tudákos népetimológiánál.

Csabai rózsadohány, l. *Dohány.*

Csabak *(Telestes)*, a *pontyfélék (Cyprinoidae)* családjába tartozó halnem, melynek hazánkban tenyésző faja az *Agassiz C. (T. Agassizii* Heck), nyulánk testü, mintegy 12—20 cm. hosszú halacska. Színe hátán sötétszürke, hasán ezüstös. Biztosan eddig csak a Drávából és Szávából ismerjük. V. ö. *Herman O.*, A magyar halászat könyve II. kötet.

Csaba-monda. Hún mondáinknak Etele mellett Csaba a legkiválóbb alakja, de míg Etelénél az eredeti mondai vonásokból a nyugati krónikák adatai mellett alig maradt meg valami: ez a monda egy-két lényegtelen részlet leszámításával egészen magyar. Csaba Etelének volt a fia Honorius görög császár leányától. Etele halála után két fia, Csaba és a német fejedelemnőtől született Aladár összevesztek apjuk öröksége fölött; Csabával tartottak a hunok, Aladárral a németek, élükön a ravasz Detrével, és más idegen népek. A testvérek közt harcra került a dolog, melyben elébb Csaba győzött, de azután a 15 napig tartó sicambrai (Ó-Buda) véres ütközetben teljesen megveretett. Csaba testvéreivel és 15 ezer hunnal nagyapjához menekült Görögországba, népének egy töredéke, 3 ezer ember pedig a Chigle mezőre futott s onnan az erdélyi hegyek közé nyomult. Csaba 13 évig maradt Görögországban, de azután egy évi viszontagságos utazás után visszatért Scithiába, hol nagyapja, a még életben levő Bendekuz tanácsára Korozméniából vett feleséget, kitől két fia, Ed és a honfoglaló magyarsághoz csatlakozott Edemen, az Aba nemzetség őse született. Csaba közeledni érezvén halálát, végrendeletében meghagyta a scithiai magyaroknak, hogy ha megerősödnek, álljanak bosszut Etele ellenségein. A mondában

az avarok és frankok közti küzdelmek alatt kitört avar testvérharc emléke maradt fenn, melyben Aladár képviseli a frankpárti tudunt, Csaba pedig a középázsiai eredetü «csub» (indoszkitha: zavu, aalaji török: jabgu) nevü fejedelem alá tartozó hunn-avar elemet. Ez utóbbiak ivadékai a monda szerint a székelyek.

Csabaújfalu, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 328 oláh és magyar lak., u. p. Bálványosváralja, u. t. Kékes.

Csabb, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 542 tót lak., u. p. Assakürt, u. t. Üzbég.

Csabdi, nagyk. Fehér vm. váli j.-ban, (1910) 1228 magyar lakossal, u. p. és u. t. Bicske. Nyilván a középkori Chopol (Csopol) községnek felel meg s előbb a Csopoli-, később a Bicskei-család tulajdona volt.

Csábitás, a büntetőjogban általában valamely cselekményre reábirás, anélkül, hogy a C. büntethetősége ama cselekmény elkövetésétől függne, melyre a csábító reábirni igyekezett. Ez különbözteti meg a felbujtástól, amely büntetendő cselekményre való eredményes reábirást jelent.

A C. tulajdonképen két formában jelentkezik. Az egyik: *a nem sikerült felbujtás*, melyről akkor van szó, midőn a csábító hasztalanul törekedett a másikat büntetendő cselekmény elkövetésére birni, azaz midőn ez utóbbi még csak el sem határozta magát a bűnözésre. Ide tartozik az az eset is, midőn a csábító által kiszemelt egyén látszólag hajlik a C.-ra, de tényleg már eredettől fogva elűzi magától a bűnös szándékot. A másik eset: *az eredménytelen felbujtás*, mely akkor fordul elő, amikor a felhivott elhatározta ugyan magát a reábirás hatása alatt az elkövetésre, de utóbb vagy lemond teljesen a szándék kiviteléről, vagy csak előkészületeket tesz, illetve — ha oly vétségre történt a C., melynek kisérlete nem büntetendő — csupán kisérletet követ el.

A C. szabály szerint büntetlen (az újabb törvényhozási munkálatok — igy az 1909-iki osztrák javaslat — bizonyos feltételek mellett büntetik), de kivételkép, amennyiben a reábiró tevékenységben szubjektiv konkrét veszély rejlik, indokolt annak sui generis delictumként való büntetése.Hazai jogunkban ily esetek: 1. felségsértésre (Btk. 134. §); 2. lázitás elkövetésére (Btk. 158. §); 3. bármely bűntett vagy vétség elkövetésére való nyilvános és egyenes felhivás (Btk. 171. §); 4. a törvény, vagy hatóságoknak törvényes hatáskörükben kiadott rendelete, meghagyása, határozata elleni engedetlenségre való nyilvános és egyenes felhivás (Btk. 172. §); 5. törekvés mást bünvádi, polgári vagy fegyelmi ügyben hamis tanuzásra reábirni (az ú. n. subornatio testium, Btk. 222. §); 6. másnak kihivása párviadalra, továbbá párviadalra való egyenes buzditás, illetve megvetéssel fenyegetése annak, ki mást ki nem hiv, vagy a kihivást el nem fogadja (Btk. 293., 295. §-ok); 7. katonai behivó parancs iránti engedetlenségre C. (1890. XXI. t.-c. 6. §); 8. a hadsereg, haditengerészet vagy honvédség tagjának béke idején szökésre C.-a (Btk. 453. §); 9. közhivatalnoknak, birónak stb. ajándék vagy jutalom adása, illetve igérése avégett, hogy ez kötelességét megszegje (Btk. 470. §); 10. nyilvános felhivás a másra kiszabott pénzbüntetés fedezésére (Kbtk. 39. §); 11. nyilvános buzditás kivándorlásra (1903. IV. t.-c. 47. §); ide tartozik még: 12. az 1898. II. t.-c. 64—66. §-aiban meghatározott kihágás, melyet az követ el, aki más által elszegődtetett munkást vagy napszámost előnyösebb igéretek által munkaadójától elcsábitani törekszik, illetőleg aki sztrájkra irányuló összebeszélések létesitése céljából a munkásokat, napszámosokat vagy cselédeket szabad akaratuk érvényesitésében akadályozni igyekszik, végül, aki gazdasági munkásokat, napszámosokat arra ösztönöz, hogy munkásigazolványt ne szerezzenek, a szerződés megkötésénél a megszabott alakszerüségek megtartásától tartózkodjanak s a bármely módon létrejött szerződést ne teljesitsék; végül 13. az ú. n. kerités (l. o.). Ez utóbbi két büntetendő cselekménynél azonban az a cselekmény, amelyre a C. irányul, nem tartozik a büntetendők közé.

Csábitó (eszt.), a bájosnak érzékeinket ingerlő fajtája, mely nagy erővel hat reánk. C. az az ember is, ki — sokszor saját önző érdekeinek kielégitésére törve, — rábeszélés és igéretek által letérit utunkról és tevékenységünket rossz irányban befolyásolja. C.-k a görög mitosz szirénjei. Az első C. a kigyó volt a paradicsomban.

Csábócz, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 449 tót lak., u. p. és u. t. Szécsmező.

Csábor, Soltvadkerthez tartozó puszta, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskőrösi j.-ban, (1900) 396 lakossal.

Csábrágsomos (azelőtt *Hontsomos)*, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1910) 364 tót lak.; u. p. Csábrágvarbók, u. t. Hontnémeti.

Csábrág vára, Hont vmegyében meredek sziklabérc fölött, romjaiban hever. *Lytva vára* név alatt már a XIV. sz.-ban fennállott. 1511-ben Bakócz Tamás érsek testvéreivel és unokaöccseivel együtt örök áron megvette s 1520. nagyban kibővítette. Majd nemsokára egy garázda kalandor, Balassa Menyhért foglalta el, ki egyúttal Léva és Szitnya vára birtokában lévén, útonálló rablásaival Hont és Bars vmegye jó részében tönkre tette a közbiztonságot. Végre a pozsonyi országgyűlés 1548. elrendelte a martalóc üldözését, megbizván e feladattal gróf Salm Miklós császári vezért, ki a következő év elején C.-t kemény lövetés után elfoglalta. Az összelövöldözött várat törvényes ura, erdődi Pálffy Péter kapta vissza, kinek első gondja volt C. újraépitése és megerősitése. Ettólfogva a vár magántulajdon volt, de 1611. elején a királyi hadak elfoglalják és azontúl védelméről állandóan királyi őrség gondoskodik. 1604-ben Bocskay hadai foglalták el a várat. II. Ferdinánd 1629. C.-t a hozzá tartozó uradalommal együtt örök joggal báró Koháry Péter érsekújvári főkapitánynak adományozta, s azóta e család, illetőleg leányági utódai, a Kóburg-Koháry hercegek birják, kivévén Bethlen, I. Rákóczi György, Thököly és II. Rákóczi Ferenc felkeléseinek korát, midőn a mindig királypárti családtól elfoglalták a fölkelők. 1709-ben volt utoljára kuruc kézben. Akkor gr. Pálffy János császári tábornok egy kompánia labanc-hajdut kuruc ruhába öltöztetett és tíz meg-

kötözött német katonát kisértetett be velök C.-ba. Kovács János, a tulajdonos Bercsényi Miklós várnagya, nem sejtve a cselt, bebocsáttatá a labancokat, kik rabjaikat felszabadítva, azokkal együtt hirtelen lefegyverezték a 40—50 főből álló várőrséget. Két év mulva a szatmári béke visszaadta a várat Koháry Istvánnak, ki 1714. országbirói méltóságra emeltetvén, attól fogva állandóan itt lakott. Itt szedte rendbe, itt gyüjtötte, részben itt írta lantos verseit, s itt érte a halál 1731 márc. 29. Halála után a Koháryak örömestebb tartózkodtak az ezen uradalomhoz tartozó szentantali kastélyban, s Mária Terézia kora óta elhagyták a várat, mely azóta romlásnak indult.

Csábrágvarbók, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1910) 381 tót és magyar lak., postahivatallal, u. t. Hontnémeti. Határában a Litava patak völgyétől körülvett 346 m. magas meredek hegyen *Csábrág vára* (l. o.) romjai feküsznek. Jelenleg Koburg herceg egyik uradalmának feje.

Csábrák (török), díszes nyeregtakaró posztóból, bársonyból v. bőrből.

Csabrendek *(Sümeg-Rendek)*, nagyk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 3295 magyar lak., posta- és táviróhivatallal, takarékpénztárral, jelentékeny marhavásárokkal és takácsiparral. Környékén római sirköveket találtak.

Csacsak, város, l. *Čačak*.

Csácsbozsok, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 770 magyar lak.; u. p. és u. t. Zalaegerszeg.

Csacskamadár (állat), a pásztormadár *(Pastor roseus* L.) népies neve. L. *Pásztormadár*.

Csacskaság a. m. fecsegő, tartalmatlan beszédesség, mely titkot nem tud tartani.

Csácsó, kisk. Nyitra vm. szeniczi j.-ban, (1910) 1007 tót lak., postahivatal; u. t. Szenicz.

Csacsogó-karics *(Coracias garrula* L., állat), l. *Szalakóta*.

Csacza, kisk. Trencsén vm. csaczai j.-ban, a Kiszucza völgyében, (1910) 5177 tót, magyar és német lak., szolgabirói székhely, járásbiróság és adóhivatal; van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomás; jelentékeny forgalmi pont, ahol a kassa-oderbergi vasútból a C.-saybuschi vasútvonal kiágazik. Van felsőmagy. népbank, gazda- és iparossegélyszövetkezet, Turóczi keresk. és hitelintézet fiókja, több szeszgyár, fűrészmalom, felsőmagy. posztógyár r.-t., téglavető, élénk fakereskedés és vajkivitel.

Csád *(Cad*, az arabok nyelvén *Bahr-esz-Szalam)*, édes vizű, sekély tó Közép-Afrikában, abban a lefolyástalan medencében, amelyet a Tibeszti-hegység (2000 m.-en felül), a Marrach-hegység (1500 m.), a Kamerun-plató, a Ngaundere és Mandara-hegység határol. A környező hegyek lába 500 m. tengerszinfeletti magasságban van s nyugodtan simul el a medencére, amelynek középmagassága 325 m. Területe 24.000—21.000 km² közt ingadozik még a legújabb mérések alapján is. A medencét két nagy törésvonal három tómedencére osztja, az Iro-tó, a Frittri-tó és a C. medencéjére. A C. darabja egy hajdani vádinak, amelynek folytatása ma a Bar-el-Ghazal, a lerohanó időszakos vízfolyások azonban egy gátat épitettek, mire a víz a vádiból kiömlött és létrehozta a C. mai alakját. A C. tehát feltöltődésből származott. Vízállását igen gyorsan változtatja, úgy, hogy időnként óriási tömeg hal pusztul el, nem tudván a vízzel együtt mozogni. A francia Jean Tilho az 1907—8-iki állapotú tavon négy zónát különböztet meg: 1. az É.-i száraz zóna, agyagos, széles hasadékokkal és mélyedésekkel tarkázott síkság, amelynek hajdani szigetein kis népességű falvak tengődnek. 2. Mocsaras zóna a középső részben, amelynek nádasában víztükör nincsen s a hajózásra egyáltalán nem alkalmas. 3. A hajózható rész D.-en átlag 2—2·80 m. mély, körülbelül 570 km² területen. 4. A lagunás zóna K.-en, ezt a részt az ottlakók «bahr»-nak hívják (a. m. laguna). Megszámlálhatatlan szigetei között vannak 10—15 m. magasak, amelyeknek homokbuckáit szavannasteppe növényzet köti meg, s a buckák lábainál pálmaerdők vannak. A parttól sikér lagunák választják el. A lakott szigetek 5—8 m.-re emelkednek ki, a partoktól távolabb vannak, át nem gázolható lagunák veszik körül. Lakói, a budamanok, a fás növényekből építik falvaikat és védőfallal veszik körül.

A tó átlagos mélysége 1·50 m., a világ legsekélyebb tava; fele olyan mély, mint a Balaton; a Ny.-i és K.-i partokon egy nap akkora ingadozást hoz létre, hogy a tó alakja egészen elváltozik. Vizének $^1/_{10}$ része az esővízből, $^9/_{10}$-e a folyókból származik. A kapott vízmennyiség és az elpárolgás 1 év alatt kiegyenlítik egymást. Vízszinének ingadozását a meteorológiai törvények hiányos ismerete miatt megmagyarázni ma még nem lehet. A C.-ba ömlő folyók a Sari és a Logone, a Komadugu-Jobe és a Fasszeram. Legújabban az Alexander- és Gosling-féle expedició tanulmányozta és térképezte a tavat.

Csádaj a. m. csalitos, cserjés, ciheres erdő, tov. sáros, bozótos hely. Ezzel rokon szó: *csádé* a. m. csáté és sűrű növésű, bozótos növények tömege.

Csadir (tör.) a. m. sátor; Perzsiában hosszú, kék szövet, amelyben a perzsa nők házon kívül járnak.

Csáford, kisk. Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1910) 1430 magyar lak.; u. p. és u. t. Zalaszentgrót.

Csaga, régi magyar nőnév, mely 1210. Chaga alakban egy szolgáló neveként említtetik. (Árp. Uj Okl. I. 106.).

Csagatai (mongol) a. m. fehér szinű, Dzsingisz-khán második fia, ki atyja halála után az egész Turkesztán fölött uralkodott. Ő róla nevezték *csagataj* v. perzsásan *dzsagataj*-nak az ottani szójárást, mely némileg különbözik az özbég nyelvtől. V. ö. *Vámbéry*, A török faj (Budapest 1885), és Cagataische Sprachstudien (Leipzig 1867).

Cságosz, szigetek, l. *Chagos*.

Csagra (állat), l. *Malaconotus*.

Csaholcz, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1910) 583 magyar lak.; u. p. és u. t. Gacsály.

Csahos a. m. ugató, lármázó; átvitt értelemben *előcsahos* a. m. valamely község, társaság v. érdekközösség fő szóvivője.

Csáj, török szó, jelentése: patak, folyóvíz. Mint földrajzi név gyakran fordul elő, főleg Kis-Ázsiának folyókban gazdag földjén. — *C.*-nak nevezik a keletiek a teát is, valamint azt a Magyarországon is ismeretes orosz italt, melyet teából erős rummal, cukorral, továbbá Oroszországban

megtört és főtt kukorica levéből, cukorból és rumból készitenek.

Csajág, kisk. Veszprém vm. enyingi j.-ban, (1910) 1043 magyar lak., vasúti megálló, postahivatal; u. t. Balatonfőkajár.

Csajághy *Sándor*, püspök, egyházi író, szül. Bácson 1810 ápr. 6., megh. Temesvárott 1860 febr. 7. Pappá szentelték 1836. Bajai segédlelkészből felügyelő és az egyháztörténet helyettes tanára a pesti központi papnöveldében, 1846. Kalocsán érseki titkár s címzetes kanonok, 1850. valóságos kanonok, 1851. csanádi püspök lett. Művei: Az írás eredetéről; A gyónásról hiterkölcsi tekintetben; Párbeszéd a vegyes házasságok ügyében; A magyarhoni kat. papság védelme, stb.

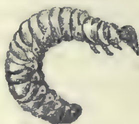
Csajka, vitorlával és evezőkkel ellátott csónak, melyet ágyúkkal s tarackokkal felszerelve a hajdani osztrák-magyar határőrvidéken a folyamhatároknak őrzésére és megvédésére használtak. E csónakok állomáshelye a Tisza torkolatánál fekvő Titel városban volt és legénysége a *csajkások* zászlóaljához tartozott, mely zászlóalj hajdan a törökök ellen viselt háborúkban nagy szerepet játszott.— *C.*-nak nevezik még azt az elől és hátul tompa, ládaalakú könnyű puhafahajót, melyet rendesen csak egy lefelé menő útra készitenek, faszögecseléssel s többnyire csak kisebb értékű nyerstermények v. cserép-anyagok szállítására használnak. Tulajdonképeni hazájuk a Dráva vidéke, onnan kerülnek le a Dunának a Drávatorkolaton alul fekvő részére. Többnyire kettesével vagy négyesével vannak összekapcsolva olyformán, mint a szálfatalpak s vezetésük is úgy történik, mint a talpaké.

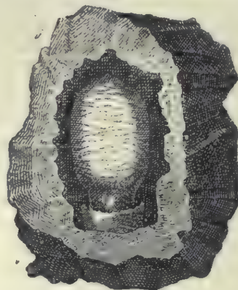
Csajkások kerülete (vagy *Titeli csajkások zászlóalja)*, azelőtt annak a péterváradi határőrvidékből kihasított szögletnek neve, melyet a Duna és Tisza összefolyása alkot Bács-Bodrog vármegyében. Hajós lakosai a katonai határőrvidék fennállásakor tartoztak a Dunán, Tiszán s Dráván katonai szolgálatokat tenni. Főhelye Titel volt. Ezen kerület Mária Terézia alatt 1763—64-ben létesíttetett, kinek rendeletére itt állandó csajkás századok szerveztettek, a dunai és szávai hajózás, továbbá a határvonal szigorú őrzése céljából. A kerületnek 1870. 907·35 km² területe és 34,358 lakosa volt. Az 1873. XXVII. t.-c. polgárosította és Bács-Bodrog vármegyébe kebelezte be. V. ö. *Iványi*, A csajkás terület 1750—1872-ig. (A Bács-Bodrog vmegyei történ. társulat 1888. évkönyvében); *Szentkláray* A dunai hajóhadak története (1886).

Csajkavirág (növ.), l. *Oxytropis.*

Csajkó *(Lethrus apterus* Laxm.), a fedelesszárnyuak — bogarak — (Coleoptera) rendjébe, az ötizesek (Pentamera) alrendjébe, a lemezes csápuak Lamellicornia) családjába, a ganajturók (Coprophaga) csoportjába tartozó rovar. A szőllő egyik leggonoszabb ellensége. Fénytelen fekete, 2—2·5 cm. nagy bogár. Feje nagy, széles; rágói igen erősek, ollószerüek, belül fürészfogasak; a csáp 11 izű, a 9. iz öblös kehelyszerű, ebben van a két kis utolsó iz; a tor széles, lapos; szárnyfedelei összenőttek, repülni nem tud. Tavasszal jelennek meg, csakhamar párosodnak, majd hozzálátnak a lyukaik megépítéséhez. Kötött talajt kedvelnek. A lyuk előbb 25—30 cm.-re rézsút halad, majd 50—90 cm. mélyre függőlegesen lefelé. Jobbra-balra 6—8 galambtojásnyi és alakú üregbölcső van. Ezekbe viszik a tápláló-labdacsot. Ez többféle növényből, főleg zsenge szőllőhajtásból készül. Lenyesi ollójával a bogár, rákmódra haladva becipeli a lyukba, ott megfonnyad, fülled, golyóvá gyúrja s a nőstény egy-egy petét tojik bele. 8—10 napra kikel a lárva s fogyasztja a táplálékot, mire ezzel elkészült, tölgymakk alakú és nagyságú gubót készít földből, saját ürülékéből és nyálkából; ebben megvedlik még egyszer, bábbá lesz, már ősszel bogárrá is, de csak tavasszal buvik ki a földből.

1. ábra. Tápláló labdacs.

2. ábra. Az álca.

3. ábra. A földgubó a földüreggel.

4. ábra. Az üres földgubó feltolt felső résszel.

5. ábra. A kifejlődött bogár (Emich után).

Csajkovci, titkos társaságok, l. *Nihilizmus.*

Csajkovszkij, *Peter Iljics*, orosz zeneszerző, szül. Votkinszkban 1840 dec. 25., megh. Pétervárott 1893 nov. 6. (kolerában). Már pénzügyminiszteri hivatalnok volt, mikor végkép a zenére adta magát s Rubinstein (l. o.) konzervatóriumába lépett. Elvégezvén tanfolyamait, 1866. a moszkvai konzervatóriumhoz nevezték ki tanárnak, mely állásában 1877-ig maradt. Azóta felváltva Olaszországban, Svájcban és Oroszországban tartózkodott. A cambridgei egyetem díszdoktorságra emelte. Nevezetesebb szerzeményei: 7 szimfónia (a 6.: Pathétique, H-moll); szimfóniai költemények (Hamlet, Romeo és Julia, Vihar, Francesca da Rimini), suite-ek, 10 opera (Jevgen Anyégin 1877, Pique-Dame, Jolanthe...), 3 ballet (Csipkerózsa, Diótörő), kamarazene (3 vonósnégyes; hármas «Egy nagy művész [Nikoláj Rubinstein] emlékének», hatos), hangversenydarab hegedüre (D-dur), zongorára (3, a B-moll a leghíresebb), számtalan kisebb, művészi zongoradarab. — Irt összhangzattant is. Életrajza (2 köt.) fivérétől, Mo-

deszttől oroszul jelent meg (ném. ford. Paul Juon).

Csajnice, város Boszniában, a sarajevói kerületben. Járási székhely, a Kovacs-hegység É.-i lábánál, a Drinába torkolló Janjina-patak mellett, (1910) 1538 túlnyomórészt mohamedán lak.

Csajta, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 894 horvát és magyar lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Csajthay *Ferenc*, hirlapiró, a Budapesti Hirlap felelős szerkesztője, szül. 1862 márc. 13. Zirczen. 1881-ben lépett a hirlapiró-pályára, előbb a Függetlenség és Budapest, 1886. a Budapesti Hirlap munkatársa lett; ez utóbbi lapnak Csukássy József halála után 1891-től felelős szerkesztője. Számos politikai és társadalmi cikket írt.

Csák (azelőtt: *Csákova, Csákovár)*, nagyk. Temes vm. csákovai j.-ban, (1910) 4382 német, oláh, szerb és magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal széke, járásbiróság, telekkönyv, csendőrörs, kórház, földmívesiskola, gör.-kel. és r. k. esperesség, ipartestület, takarékpénztár és hitelintézet, gazdasági és ipari hitelszövetkezet, népbank, tejszövetkezet, ecetgyár, hengermalom, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás. Élénk marhavásárai vannak.

Csák, ősmagyar személynév, melyet különösen az ilyen nevű nemzetség tagjai viseltek.

Csák-*nemzetség*. Ősmagyar nemzetség, melynek őse a Névtelen Jegyző szerint a honfoglaló Előd vezérnek, aki Árpádtól a Székesfehérvártól É.-ra eső Vértes-erdőt nyerte, Szabolcs nevű fiától származó unokája Csák volna. Kézai szerint Szabolcstól származik a C.-nemzetség. Egy 1265-iki följegyzés szerint a nemzetség őse, C. fia, György, I. Béla hercegnek, a későbbi királynak volt lengyelországi kísérője. Bizonyos az, hogy a nemzetség ősi fészke Fehér vmegyében Csákvár volt s hogy a nemzetségnek a XII. sz.-ban Előd és Szabolcs nevű tagjai éltek. A nemzetség nevét valószinüleg a XII. sz. második felében élt C. nevű tagjától nyerte. A C.-nemzetség oklevelesen ismert első tagja I. Ugrin volt, aki 1146. fordul elő s aki a Vértes-hegyen levő monostor kegyura volt. Ő egyúttal a Kisfaludy-ág ősének is tekinthető. A nemzetség már a XIII. sz.-ban több ágra volt oszolva, ú. m.: Darahy, Dobóczy, Dudary, Gug, Györke, Kisfaludy, Lónya, Miklós, Szaláncz, Trencsényi, Ugodi és Ujlaki ágra. Ez ágakból származnak a Darahy, Kisfaludy, Mihályi stb. családok. A nemzetség címere, mint azt Péter nádor, Ugrin országbiró és Demeter mester pecsétjei mutatják, oroszlán volt. A nemzetség történetileg ismert tagjai: 1. *C. Demeter* (I.) mester, Lukács fia, az ugodi ágból. Birta Veszprém vármegyében Ugod várát és a hozzátartozó nagyterjedelmű javakat; Fehérmegyében Boglár volt az övé, a nemzetség törzsfészke Csákvár mellett, melyet 1221. Dobokától szerzett meg, ki nyilván közelebbi vérrokona volt. — 2. *C. Demeter* (II.), Ugod ispán fia, 1281. bakonyi főispán, 1285. bán. — 3. *C. Domokos*, Péter fia, a dobóczi ágból. Testvéreivel, Simon ispánnal és Mihállyal együtt V. István leghívebb emberei közé tartozott. Kiváló érdemeket szerzett a feketehegyi, isaszegi, rábczai és szerbiai hadjáratokban, ő védelmezte meg V. István halála után Erzsébet királynét, midőn Székesfehérvárott az Aba-nembeliek a palotát még a gyermek László megkoronázása előtt megrohanták, mely alkalommal Domokos súlyos sebet kapott. Domokos bácsi, baranyai és szebeni ispán, a királyné udvarbirája, majd 1266. nádor volt. Ő szerezte a drávántúli birtokát testvérével, Póssal együtt. Megh. 1280 előtt. — 4. *C. István*, C. fia, Gúg ágából, 1243. szörényi bán, 1247. nádor és soproni főispán; Wertner 1242—44. főlovászmester és verbászi főispánnak is mondja, de ez az István a Gutkeled nembeli Dragun ispánnak volt fia. — 5. *C. István*, II. Máté fia a trencséni ágból; IV. Bélától megszerzi a hontvmegyei Palicsot, melyet halála előtt unokaöccsei kaptak meg Kún Lászlótól, mivel ő neki nem voltak gyermekei. — 6. *C. István*, Márk mester fia, az előbbi unokaöccse, 1280. bakonyi főispán; egyike azon főuraknak, kik a XIII. sz. végén s a XIV. sz. elején levő anarchikus viszonyok közt erőszakoskodásukkal tették hírhedtté nevüket; «fortissimus tirannus regni nostri» — mondja róla III. Endre 1295-iki oklevelében. — 7. *C. Izsák*, pozsonyi főispán, szerepelt a XIII. sz. második harmadában, megh. 1247—55. közt. Apja Miklós ispán, Ugrin esztergomi érseknek a testvére volt, kinek egy görög nővel kötött első házasságából származott. — 8. *C. János*. A C.-nemzetségből származó előkelő főúr és Pest, Nógrád és Hont vmegyékben a XVI. sz. elején gazdag földbirtokos. Eleintén Vencel király pártján állott, de ennek kivonulása után I. Károlyhoz csatlakozott. Ez, hogy lekötelezze, 1311—14. az országbirói méltóságra emelte. Részt vett a rozgonyi csatában. A következő évben titkon a király élete ellen tört, de szándékát szerencsére fölfedezték. Erre rokonához, C. Mátéhoz menekült. Birtokait elkobozták s ő maga mint földönfutó 1324 előtt C. Máté területén végzé be életét. Ezen János apját C.-nak nevezték s tekintve, hogy C. Máté öccsének is ez volt a neve, föltehető, hogy János úrnak Máté nagybátyja volt. — 9. *C. Lőrinc* (1231—78), Miklós ispán fia, a *Kisfaludy*-család őse (l. o.). — 10. *C. Márk*, Máté fia, István és Péter apja; élt a XIII. sz. derekán s valószinüleg egy személy az 1268. szolgagyőri főispánnal. Nem zavarandó össze a vele egy időben élt C. Márkkal, ki 1278 előtt mag nélkül halt el s Miklós ispánnak volt fia. V. ö. *Fejér* Cod. Dip. Anjoukori okmánytár I. II. — 11. *C.* (III.) *Máté*, Máté fia, a C.-nemzetség *trencséni* ágából, testvérével, Péterrel együtt a IV. Béla és V. István közti viszálykodások alatt teljes lélekkel az ifjabb királyhoz csatlakozott s a két testvér tántoríthatlan hűséggel és vitézséggel tüntette ki magát, miről úgy maga István, mint Kún László, több ízben magasztaló szavakkal emlékezik meg. Részt vettek V. István minden hadjáratában; az isaszegi diadalt is főkép Máté és Péter vitézsége nyerte el s Máté volt az 1278-iki marcheggi ütközet vezére, hol a küzdelemben két lovat öltek meg alatta. István és Kún László nem is voltak iránta hálátlanok; Máté előbb Kún László nevelője volt, majd 1270—76. erdélyi vajda, 1278—83. pedig nádor. Meghalt 1283 végén vagy 1284 elején. Gyermekei nem lévén, javait testvére, Péter örökölte.

12. *C. Máté* (Trencséni). Az Anjou-kor egyik rakoncátlan dinasztája, rabló-lovagja: egy más felfogás szerint pedig, melynek Botka T. volt a legbuzgóbb védelmezője, a nemzeti eszme tántoríthatlan bajnoka. 1260 körül született s megh. 1321 március 18-án. Atyja volt Péter nádor, nagyatyja és nagybátyja szintén Máté nevet viseltek. Független, csaknem királyi hatalmát kiterjesztette a nevéről maig is Mátyus-földnek nevezett nagy vidékre; két évtizeden át határozólag befolyt Magyarország sorsára. 1293-ban királyi főlovászmester és Pozsony vármegye ispánja. 1296 nyarán nádor lett, de már 1297. elvesztette e méltóságot. III. Endre halála után Vencel pártjára állott mint pártvezér, s ezért Vencel őt a — bár törvénytelenül és interregnum alatt elfoglalt — vág- és nyitravidéki kir. javak birtokában megerősíté. Vencel visszavonulása után nem cserélt mindjárt urat, hanem csak közvetve nyujtott segítséget volt ura ellen Rudolf osztrák hercegnek. 1307-ben Ottó és Károly Róbert közt semleges álláspontot foglalt el az ország főnemeseivel egyetértve, személyes ellenfelei — a Kőszegiek — ellen Tamás esztergomi érseket segité. 1308 nov. 10. a kékesi pálos-kolostorban Gentile bíboros fölszólítására hűséget igért Károly Róbertnek, viszont a bíboros megigérte, hogy nagy méltóságot fog neki szerezni s csakugyan tárnokmesterré nevezte ki a király. Máténak nem volt komoly szándéka igéretét beváltani; az 1308 nov. 17-én tartott országos gyűléstől, s az 1310 aug. 27. történt végérvényes koronázástól is távol maradt s ezek után is fosztogatta a királyi javakat. A figyelmeztető szóra nem hajtó Mátét 1311 ápr. előtt a király végre megfosztá tárnokmesteri hivatalától s helyébe gyűlölt ellenfelét, Kőszegi Miklóst nevezte ki. Erre Máté nyiltan föllázadt és rablóhadjárattal felelt. 1311 jún. 25. Budát is ostrom alá vette és pusztíttatta; de a király sereget küldött ellene, mely Máté fölött győzedelmeskedett. A pápai követ többszöri figyelmeztetés után 1311 júl. 6. Pozsonyban kiközösítette s vele együtt azokat, kik segítségére lesznek; egyszersmind, ha meg nem javul, az egyházi tilalmat is kilátásba helyezé számára. Az egyháztól kapott büntetésért Máté az egyház szolgáin állott boszut. Nyitra várán kegyetlen pusztítást követett el. Az esztergomi érsek és káptalan hasonlóképen járt. Néhai Amadé nádor fiainak, midőn a király 1312-ben e hatalmas család megtörésére indult, segítséget nyujtott, de a rozgonyi csatatéren I. Károly diadalmaskodott az egyesült Amadé-C. seregen. Máté a fegyverein ejtett — bár csekély — csorbát meg akarta boszulni; a hadakozás évekig tartott és nem mindig Máté sikerével. E hadakozás, de különösen a rozgonyi mérkőzés tartózkodásra figyelmeztette a két ellenfélt. A nemzet zöme királya felé kezdett húzni, de azért Máté hívei megmaradtak urok mellett, mert féltek boszujától. Ivadéka nem maradt, egy leányáról tesznek említést, ki Dezső úr felesége. Halála után Károly király egyenkint elfoglalá birtokait s ezek egy részével híveit jutalmazta meg. V. ö. *Botka*, Trencséni C. Máté és kortársai (Budapest 1874); *Pór* Antal, Trencsényi C. Máté (u. o. 1888).

13. *C. Mihály*, Péter fia a C.-nemzetség dobóczi ágából. Már ifjú korában részt vett V. István hadjárataiban. Feketehalomnál és Isaszegnél veszélyesen megsebesült, majd Béla hercegnek Uros szerb király ellen Macsó elpusztítása miatt viselt hadjáratában tüntette ki magát, midőn Uros két emberét, nevezetesen vejét és tárnokmesterének fiát is elfogta, bár ő maga újra súlyos sebet kapott. A hadi zsákmányból egy drága arany kereszt is birtokába jutott, melybe Krisztus keresztfájából volt egy darab befoglalva. Ez a kereszt nagyon megtetszett IV. Bélának s hogy megkaphassa, a fiatal Mihályt 1269. több somogy- és fehérvmegyei jószággal ajándékozta meg. (Cod. Dipl. IV. 3. 491.) 1271-ben veszprém- és tolnavármegyei főispán volt. Élt még 1292. is. — 14. *C. Miklós* ispán (megh. 1239.), Ugrin (megh. 1204.) győri püspök és esztergomi érsek öccse. Miklós ispán II. Endre kedvelt emberei közé tartozott s több izben viselt udvari főméltóságokat; mivel kortársai közt több Miklós nevű is volt, ezektől nem mindig lehet megkülönböztetni. — 15. *C. Móric*, Ottó és Károly királyok idejében élt. Mivel mást szeretett és mégis Omode nádor leányával házasították össze, a domokos-rendi szerzetbe lépett, neje pedig apácafátyolt öltött. Omode megbizta Vernher László budai birót, hogy a kolostorból hozza ki s mindaddig, míg le nem teszi a szerzetesi ruhát, fogva tartsa. De így sem sikerült őt semmiképen rábirni, hogy nejével együtt éljen, míg végre sok sanyargatás után visszatért a kolostorba. Megh. 1337. (Turul 1885. III. 56.)

16. *C. Péter*, a C.-nemzetség trencséni ágából származó Máté fia s III. Máté testvére (l. *C. 11.)*, legodaadóbb híve volt István királynak. Azokban a nehéz napokban, midőn István ellen apja, IV. Béla három sereget is küldött, ott találjuk a zsámboki Máté fiait István zászlói alatt; a második hadjáratban Ernei bán volt az öreg király vezére, de Ernei nemcsak hogy elvesztette a csatát, hanem őt magát is elfogta C. Péter, ki ez alkalommal veszélyes sebet kapott. Részt vett István királynak a bolgárok elleni hadjáratában s «úgy harcolt — mondja Kún László 1274-ben — mint erős oroszlán, melynek jelvényét zászlaján viselte». Később a csehek ellen tüntette ki magát Pozsonynál, Mosonynál s a Rábaközben, Béla herceget is ő szabadította ki a csehek kezéből. A Kún László ellen fellázadt Németújvári Henriket Péter ölte meg a Föveny melletti ütközetben 1274. s ugyancsak ő verte meg a kúnokat is Dévánál. V. István zalai és gechkei főispánná s étekfogójává tette, halála után egy időre kiesett az udvar kegyéből, de csakhamar visszanyerte azt s elébb Németújvári Iván helyett soproni főispán, 1275. pedig nádor lett, mely méltóságot 1291-ig több izben viselte, közben pedig tárnokmester volt. Kiváló szolgálataiért sok birtokot kapott úgy V. Istvántól, mint Kún Lászlótól s midőn testvére Máté halála után ennek a javait is örökölte, a leggazdagabb főurak közé tartozott, úgy hogy fia, a híres trencséni Csák Máté, valóságos kis király volt. Meghalt a XIII. sz. vége felé. Mátén kívül még az 1300 előtt elhalt C. nevű fia maradt. *(Botka* Tivadar, Trentsini Chák Máté és kortársai. Budapest 1873.)

17. *C. Ugrin*, győri püspök s esztergomi érsek, 18. *Ugrin* kalocsai érsek és 19. *Ugrin* spalatói érsek, l. *Ugrin*.

Irodalom. Nagy Iván, A Csák-nemzetség, Turul. III. 1885, 49—57, 119—122 és IV. 1886. 20—24; Karácsonyi János, A rahonczai monostor. Délmagyarorsz. Tört. és Rég. Értesítő. 1892. VIII. 1. füz. 1—10. l.; Wertner Mór, A magyar nemzetségek, I. k. 179—198., Arch. Ért. 1879. XIII. 22., Turul III. 1885. 49. Kubinyi Mon. Hist. Hung.; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek, I. 291—343; Kállay Ubul, A Csák-nemzetség zarándmegyei ága, Turul 1903. évf. 89.; Wertner Mór, A Csák-nemzetség hont-esztergomi ága, Turul 1896, 136; u. a., A Csák-nemzetség szlavoniai aga, u. o, 1896, 188; u. a., A Csák-nemzetség történetéhez, u. o. 1901, 162.

Csáka, község Szolnok-Doboka vm.-ben, most *Almáscsáka* (l. o.).

Csákán. Régi magyar személynév, miként Bicsak és Bolta.

Csákáni *Miurk*, *Vencel* és *Jakab* testvérek. Kézai szerint Magyarország uj lakosai, a morva hercegtől származtak és rokonságban voltak IV. Béla királlyal.

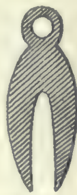
Csákány, 1. régi magyar fegyver, mely — nevét tekintve — a törökfajta elemektől került hozzánk. Általában véve keleti fegyver, mely hazánk területén már a bronzkorban feltünik, de nyugat felé már nem igen fordul elő. — 2. *C.* a mai használatában 15—20 cm. hosszú s egy keveset meggörbített hegyes ék, melynek vastagabb vége, mint egy kapa, lyukkal van ellátva a nyél számára; a lágyabb vagy laza kőzet ledolgozására szolgáló szerszám; különösen a kőszénbányászatnál nélkülözhetetlen; evvel a szerszámmal kell a kőszéntelepbe bevágni a rést és vágatékot, hogy azután a kőszenet nagyobb darabokban lehessen lefejteni. Van *kettős C.* is, melynek egyik vége hegyes, másik pedig a nyéllel keresztben álló éles ékalakú. *Malmokban* a malomkövek élesítésére szintén csákányokat használnak, melyek a legkeményebb acélból készitvék és rövid nyélre vannak erősitve. — Felépítményi tömő-C. (krampács), az a felépítményi szerszám, amellyel a vasúti munkások az új vágányok talpfái alá a kavicsot tömörítik, aláverik, illetőleg amellyel a meglevő, helyenként leülepedő vágányok talpfái alatt támadó üregeket, a talpakat fölemelve, ismét kaviccsal kitömik. Rendesen kétszárú C.-t használnak, melynek egyik szára tömő fejjel, másik szára pedig heggyel van ellátva. Ez utóbbit a vágányok felbontásánál a kavicságyazat meglazítására használják. Mellékvonalakon, ahol az ágyazat homokból is állhat, vas tömő-C.-ok helyett tompa fa-C.-okat használnak. — 3. *C.*, magyar fúvóhangszer, mely más nemzeteknél is feltalálható megközelítő formában, így pl. Franciaországban, hol *flageolet* a neve. E hangszer a bodzafa-tilinkó és a pásztorfurulyának meghoszszabbítása, körülbelül fél méter hosszuságban, feketére festett körte- vagy puszpángfából készül hat szabad lyuknyílással s újabban billentyükkel is el van látva. *Széchenyi* Istvánnak kedvelt hangszere volt, melyet maga is ügyesen kezelt.

Csákány, 1. kisk. Pozsony vm., most *Pozsonycsákány* (l. o.) — 2. *C.*, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 779 magyar lak., postaügynökség; u. t. Nemesvid. L. még *Nagycsákány* és *Osvacsákány*.

Csákányháza, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 786 magyar lak.; u. p. Ragyolcz, u. t. Fülek.

Csákány-kalapács (bány.), kézi kalapács, melynek egyik vége hegyes, a másik pedig tompa, mint egy kalapács; a kőszénbányászatnál alkalmazott bányaügyelők használják.

Csákánykapa. Kétágú kapa, mely különösen kemény, rögös, köves talaj megmívelésére alkalmas. Kertészek kisebb, a mezőn, erdős helyen való kapálásra v. szőllőmívelésre nagyobb, hol szélesebb, hol keskenyebb ágú C.-t (l. az *ábrát*) szoktak használni. *Karsztkapának* is nevezik.

Csákánykapa.

Csákberény, kisk. Fehér vm. móri járásában, (1910) 1785 magyar lak., szép kastéllyal, postaállomás; u. t. Bodajk.

Csákfalva, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 827 tót lak.; u. p. és u. t. Trencsén.

Csákháza, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 165 tót lak.; u. p. és u. t. Trencsén.

Csákigorbó, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 1315 oláh, magyar és horvát lak., szolgabirói hivatallal, jbirósággal, telekkönyvvel; van takarékpénztára, mezőgazdasági szeszgyára, posta- és távirόhivatala. A báró Jósika Sámuel tulajdonában levő kastélyban báró Wesselényi Miklós 1785. a vele egyenetlenségben álló gróf Haller János cselédségét fegyveres erővel ostromolta; gróf Haller Bécsbe menekült, Wesselényinek pedig a kufsteini fogházban kellett szilaj fellobbanásáért bünhődnie. Innen DNy. felé a kissebesi várig a római határvonal (limes) erődítésére szolgáló castrumok voltak.

Csáklya, különféle vastagságú rövidebb-hoszszabb rúd, melynek végén szigonyalakú v. kettős, széjjelhajló végű vaskampó van s a hajón kikötés vagy elindulás alkalmával kapaszkodásra v. támasztásra használják. A tűzoltók is használják a C.-t mint tetőbontó eszközt, s tűzhorog néven is ismerik.

Csáklya, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 1413 oláh lak.; u. p. és u. t. Tövis. Hazánk legfontosabb régészeti lelőhelyeinek egyike. A falu melletti kis vízesés fölött a balparton a Tyikupata és Marjucza nevű mészszirtek nyergén sok kőszerszámot (véső, fejsze, buzogány, nyilvég, lándzsa, őrlő-zuzókő) találtak. Egy kis smirgel véső tanusága szerint Naxosz szigetéig összeköttetésük volt az idevaló őslakóknak. Sok csonteszköz és fazekaskészítmény került innen konyhahulladékokkal együtt napfényre. Még kis bálványalakokat is szolgáltatott. A telep a rómaiakig lakott volt s az Érczhegység egyik őrhelye lehetett. Még a vas használatának is szép bizonyítékait szolgáltatja néhány lándzsa, szakállas nyíl, egy kis kézi üllő, kések, sarlók, fibulák, vésők, dárdák s különféle szögek alakjában. V. ö. *Téglás G.*, Az erdélyi medence őstörténetéhez.

Csáklyaháló. Olyan, mint az ághegyháló, azzal a különbséggel, hogy rúdja nincsen és hoszszabb, mint széles. Zavaros vízben a vizet meglábolva, ezzel fogják az apró halakat.

Csáklyai kő, érdekes sziklás hegycsúcs (1236 m.) Csáklya mellett, Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, szép kilátással.

Csáklyázás, *csáklyázni* (ném. *entern*, ol. *abbordare una nave nemica*, franc. *aborder*, ang. *to board an enemy's ship)* alatt a tengeri hadakozásnak az a régi módja értendő, melynél a merészebb, vállalkozóbb szellemű fél a harcnak ágyutűzzel való bevezetése után szorosan valamely ellenséges hajó mellé férkőzni igyekezett, azt bizonyos, e célra szolgáló eszközök (pl. kötél végére erősített csáklyák, vasmacskák stb.) segélyével magához kapcsolta, hogy aztán — az ágyuk folytonos tüzelése közben — kiszemelt osztagok az ellenséges hajó oldalain felmásszanak v. annak fedélzeteire közvetlenül átugorjanak és a harcot kézitusával döntsék el. Végcélja volt, az ellenséges hajót a szó szoros értelmében kézrekeríteni, elfoglalni, legénységét harcképtelenné tenni v. megadásra kényszeríteni, lobogóját bevonni. A C. ősrégi harcmód, de a gőzösök korszakában, főleg az ágyuk tökéletesítése és messzeható tüze következtében, a C. már alig fordulhat elő.

Csáklyó, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 768 tót és magyar lak.; u. p. Sókút, u. t. Varannó.

Csako *(chaco)*, az Andokban a Gran Chaco területén, a Paraguay mellékén lakó, egységes karakterü népek gyüjtőneve. Ide tartoznak a *guato, samuto* törzsek; a *maskoi* a maga számos ágazatával és a *matako* törzsek, az egykor nevezetes *guaikuru* csoport, melynek egyik ága, a *kadiueo*, függetlenségét és őskultúrája jó részét maiglan fentartotta. Ide tartoztak a kihalt *abiponok, mokovik* és *payaguák*, valamint a pusztuló *tobák* és *pilagák*. A postcolumbianus időkben ide került *tupik, guánák* és *terenók* fajilag és nyelvileg külön állanak a tulajdonképeni C. népektől. A C.-k mind vadászok és halászok. Állattenyésztésük, még inkább földmívelésük jelentéktelen. Élelmükről a sokféle pálma és a vadontermő hüvelyes növények bőségében gondoskodniok nem kell. Nyilaik és ijjaik tökéletlenek, a vasfegyver ritka, túlnyomólag fa vagy csonthegyű dárdákat használnak. Sokkal ügyesebbek az égetett agyaggolyók vetésére szolgáló ijjaik, melyek sajátos szerkezetükkel, a kettős ideggel, jellemzők a C. vadászokra. Általában ügyes lovasok, főleg a síklakók, mint nomádok. Állandó házakat és falvakat csak néhány törzsnél látni, többnyire fűből rakott méhkasalakú kalangyákban laknak. Egyeseknek fejlett keramikájuk van az ó-perui hagyományok nyomán. Ruházatuk állatbőrből való öv és házilag szőtt gyapjuból való, tógaszerüleg átvetett takaró, a vállon tövissel feltűzve. Kasztokban élnek, a főnök hatalma csak háború idején korlátlan. Hadi érdemekért nemesség kapható. Szeretik a hadifoglyokat; skalpot csak a halott ellenségről vágnak. Vallásuk manizmus. V. ö. *Ehrenreich* P., Die Ethnographie Südamerikas (Braunschweig 1904); *Frederici* G. (u. o. 1906); *Kersten* L., Die Indianerstämme d. Gr. Chaco (Leiden 1905).

Csákó, 1. katonai föveg, a mult századbeli magyar katonaság által viselt, kemény nemezből készült kalpag módosított formája, mely nap- és néha nyak-ellenzővel is el van látva, teteje közönségesen fényezett vastag talpbőr. A C.-t több seregben, köztük a mienkben is a gyalogság csak díszben, a lovasság azonban, minthogy a fejet kardvágások ellen oltalmazza, háborúban is viseli. — 2. *C.*, tolvajnyelven: bankjegy. Tulajdonképen a régi 5 forintosokat értették alatta. Ma minden papirpénzre mondják.

Csákó, kisk. Torda-Aranyos vm. felvinczi j.-ban, (1910) 638 oláh lak., vasúti állomás; u. p. és u. t. Felvincz.

Csákócz, kisközség Hont vármegye korponai j.-ban, (1910) 552 tót lakossal; u. p. Bozók, u. t. Korpona.

Csákószarv, így nevezik a szarvasmarhák legszebb szarvalakulását, amidőn a szarv a fejből oldalt, vízszintesen fejlődik ki, majd azután rézsut felfelé, s a vége előtt ismét vízszintesen kifelé áll. Csak teheneknél és ökröknél fordul elő. A magyar marhánál a nagy C., a nyugati marháknál a kis C. gyakori. A C.-hoz teljesen hasonló, de felfelé hajlásában nem rézsut, hanem csaknem meredeken haladó szarvalakulást *galyas* szarvnak nevezik.

Csákotyu *(C.-ba venni)*, jelenti azt a kötelet, illetőleg azt az eljárást, midőn a hajó mümozdulatainak könnyebbítésére a vontató kötél mellé egy segítő kötelet alkalmaznak és pedig 1. a lóvontatásnál, midőn a hajóval valamely sekélyes partrészt vagy zátonyt kell körüljárni, 2. a gőzvontatásnál, midőn a gőzös szűk helyen a víz sodrával lefelé megfordulni akar.

Csákova *(Csákovár)*, nagyk. Temes vm.-ben, most *Csák* (l. o.).

Csakra, a régi indusok egyik hajító fegyvere, melyet a sikhek ma is használnak; 12—14 cm. átmérőjű fémgyűrű, melynek külső széle élesre van köszörülve. A gyűrűt mutatóujjukon sebesen megpörgetik s aztán nagy erővel az ellenség felé hajítják. Állítólag egy csapással képes átszelni az ember nyakát. Néha lánccal egybekötött kettős C.-t is hajítottak.

Csáktornya, nagyk. Zala vm. C.-i j.-ban, a Muraköz legjelentékenyebb helye, (1910) 4900 horvát, magyar és német lakossal; a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, telekkönyv, adóhivatal, kir. közjegyzőség, pénzügyőrbiztosi állomás, ferencrendi szerzetház székhelye, lovassági és gyalogsági laktanya; van áll. tanítóképző, áll. polg. fiú- és leányiskola, iparostanonciskola; pezsgőgyára, likőr- és cognacgyára, ecetgyára, 2 takarékpénztára, C.-i tárházak részvénytársulata, vill. világítási mű és gőzmalom r.-t., élénk fa- és gabonakereskedelme s marhavásárai; az osztrák-magyar bank mellékhelyiséget tart itt fenn. 1904. Zrinyi Miklós költőnek emlékszobrot állítottak. Társadalmi életét számos egyesület élénkíti. Élénk forgalmú község, vasúti csomópont. Régi várát a XIII. sz.-ban Csák főispán építtette; Zsigmond király Cillei Hermann grófnak elzálogosítá; ezután a Hampó-, majd a Keglevich-család birtokolta, míg később a Zrinyiek birtokába került, kiknek laka fejedelmi fényben úszott; a közeli erdőben halt meg vadászat alkalmával 1664 nov. 18. Zrinyi Miklós a költő, ki itt írta meg a Zrinyiászt, s ide zárkózott Zrinyi Péter és Frangepán Ferenc Spankau tábornok elől (1670). A Spankau kezébe került vár műkincseit a zsoldosok elrabol-

ták. A Zrinyiek a pálosok templomába temetkeztek, mely a közeli erdőben feküdt. A Zrinyiek kihalta után III. Károly C. várát Althan grófnak adományozta, kinek utódaitól gr. Festetics György vette meg. 1704-ben Károlyi Sándor foglalta el kurucaival, de Pálffy János visszavette. 1848 szept. 18. Simunich császári tábornok ide gyűlést hívott egybe, melyen Muraköz képviselői kinyilatkoztatták, hogy a magyar királynak s a minisztériumnak meghódolnak, de Horvátországhoz tartozni nem akarnak; ugyanaz évi okt. 18. Perczel Mór magyar tábornok C. mellett megverte s a Muraközből kiűzte a horvátokat. Most Festetics Tasziló hercegnek van itt díszes kastélya. V. ö. *Szilágyi* Sándor, C. (Pesti Napló 1876, 71. sz.); *Zrinyi* Károly, C. monografiája (C. 1906).

Csáktornyai, 1. *János,* bán, l. *Ernuszt János.* 2. *C. Lajos, Filó* Lajos (l. o.) írói álneve.

Csáktornya-ukki h. é. vasút, l. *Dunántúli helyi érdekű vasutak.*

Csáktornya-zágrábi (zagoriai) h. é. vasút, csatlakozik a Déli vasútnak budapest-csáktornyai és a Dunántúli h. é. vasutaknak ukk-csáktornyai vonalához Csáktornyán és innen a Dráváig Zala vmegyén, onnan Varasd vmegyén, Varasdon át Pušća-Bistráig s innen Zágráb vm. területén Zaprešić-ig terjed, ahol csatlakozva a Déli vasútnak sziszek-zaprešići vonalához, azt Zágrábig közösen használja; szárnyvonala Zabok-Krapina-Tepliczen elágazva Krapináig terjed. Az említett csatlakozásokon kívül csatlakozik Zágrábban a Máv. budapest-fiumei vonalához és Varasdon a varasd-goluboveczi h. é. vasúthoz. Engedélyeztetett 1884. XXXI. t.-c.-kel s megnyílt Zaprešićtól Varasdig 1886 szept. 4., Varasdtól Csáktornyáig dec. 13. Kiterjedése 115·5 km., legnagyobb emelkedése 17‰, legkisebb sugarú kanyarodása 200 m. Befektetett tőke 9.209,000 K., elsőbbségi részvény 7.440,000 K. A Máv. a vasutat bérben bírja és üzemét saját számlájára vezeti.

Csákvár, nagyk. Fejér vm. móri j.-ban, a Vértes hegység aljában, (1910) 4431 magyar lak., kik jó fazekasok; posta- és távíróhivatallal, kiterjedt (11,927 ha.) határral. Gr. Esterházy Miklós Móricnak van itt kastélya és szép kertje, benne csúcsíves diadalkapu és oszlop (1796). A község feletti hegységben *Csákyvár* v. *Oroszlánkő* csekély romjai vannak; ez a Vértes legrégibb várai közé tartozik, a XV. sz.-ban mint a gesztesi vár tartozéka a Rozgonyi és Török nemzetség kezére került.

Csáky *(keresszegi és adorjáni)* grófi *család.* Ősrégi magyar család, melynek eredete azonban eddigelé nincs földerítve. Régebben a Csák, majd az Akos nemzetségből származtatták, újabban pedig egy kiadatlan oklevelet emlegetnek, mely a C.-akat Adorján-nemzetségbelieknek mondja. Az újabb kutatások szerint azonban a C.-ak a velük rokon Becskyekkel együtt a Zsidó nemzetségből származnak. Erre mutat az, hogy C. Miklós temesi főispán és testvére István, kik 1401. Csákot (a mai Csákovát) nyerik adományképp, 1396. mint Zsidayak említtetnek; viselték továbbá még a Mácsay nevet is. A C.-ak első hitelesen konstatálható őse, *Piliskei* Adas László a XIV. sz. közepén kezd szerepelni: egyszerre Magyarország leggazdagabb és legelőkelőbb családai közt találjuk az első C.-akat, anélkül, hogy a dúsgazdagság forrása ismeretes volna előttünk. A keresszegi és adorjáni várakat, melyekről a család előnevét vette, László fia István szerezte meg. Istvánnak négy fia maradt: *István,* a Becsky-család őse, *Miklós* erdélyi vajda, *Péter* mester (meghalt 1400 körül) és *György.* Miklós ága kihalt fiaiban; György fiai közül György (vagy Gergely) Hunyadi Jánosnak volt a komája, elesett 1448. a rigómezei ütközetben, László (meghalt 1425.) váradi kanonok volt, a családot csupán *Ferenc* (l. o.) terjesztette tovább. A család címere egy süveges, bajuszos, szakállas férfi felső testét mutatja, ami később is megmaradt a család címerének. A grófi rangot a család állítólag 1560., egy másik ága 1655. nyerte. III. Ferdinándnak 1638. évi oklevele értelmében a családot a Szepes vármegye örökös főispánja cím illeti meg. A család három főágazatra oszlik, melyek közül a második főágazat kihalt. Az I. főágazat ismét két ágra oszlik: az *erdélyi* és a *trencséni* ágra. V. ö. *Nagy* István, Magyarorsz. Csal. (III. 67—92. Pótkötet. 70—171); *Sváby* Frigyes, A körösszeghi és adorjáni gr. C.-család genealogiája (Turul, IV. 1891. 35); A címerváltozatokat l. Turul, IX. 1891. 192.); *Karácsonyi* J., A gróf C.-ak és Becskyek ősei (Turul 1893, 105.).

Csáky-család címere.

Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *C. Albin* gróf, államférfiú, C. Ágoston gróf fia, szül. Krompachon (Szepes vm.) 1841 ápr. 19. A kiegyezés után 1867—1888-ig családjának örökös főispánsági jogán Szepes vmegye főispánja volt. Mint kitűnő adminisztrátornak s nagyműveltségű főúrnak jó híre volt az országban s több alkalommal hívták meg fontosabb pozíciókra. Már 1879. a Lipótrend középkeresztjével, 1887. pedig val. b. t. tan. méltósággal tüntette ki a király. 1884-ben a főrendiházban a polgári házassági javaslat mellett szólalt fel s alkalmasint ez a szereplés terelte rá Tisza Kálmán figyelmét, ki kabinetje ujjászervezése alkalmával 1888 szept.-ben a vallás- és közokt. tárcával kínálta meg, melyet C. el is fogadott. Hivatalbalépésekor a kormány és a kat. egyház között Trefort egyházpolitikai rendeletei miatt kiélesedett volt a helyzet. C. viszont ismeretes volt higgadt gondolkodása, konciliáns és tapintatos modora által, emellett a pápai Szent Gergely rend tulajdonosa is volt s szinte teremtve látszott lenni a békéltető szerepére. Mikor azonban 1890 tavaszán kitört az elkeresztelési viszály, ez év febr. 26. C. kiadta híres rendeletét, mely egyszerre lángralobbantotta az egyházpolitikai harcokat. C. rendelete abban különbözött Trefortétól, hogy a kihágási törvény alapján 100 frtig terjedhető pénzbüntetést statuált azon esetre, ha valamely lelkész a vegyes házasságból származó gyermek megke-

resztelésérõl és átírásáról szóló bizonyítványt az illető lelkészhez át nem teszi. E rendelet egy régi abuzust szüntetett meg, de sokan támadták és kétségbevonták a megbirságolás törvényességét, kiváltképen a kat. alsópapság támadta, sőt megtagadta végrehajtását. C. e rendelete, főkép pedig Apponyi Albert gr. 1892 máj. 27. beszéde teljesen megérlelték az egyházpolitikai reformok egész komplexumának megvalósítását. C. túlélte a Tisza, valamint Szápáry kormányát s előbbi tárcáját megtartotta Wekerle kabinetjében is, hol Szilágyi Dezső oldalán a kötelező polgári házasságnak, a zsidók recepciójának és a többi egyházpolitikai reformnak ő volt legelszántabb szószólója. Miniszterségéhez fűződik a görög nyelvnek a gimnáziumokban való fakultativvá tevése, az első országos tornaverseny rendezése, az egyetemi tandíjak szabályozása, a kisdedóvó törvény stb. 1894 jún. 11. megvált tárcájától, bár tagja maradt ezután is a szabadelvü pártnak, melyet rövid időre 189*. a Bánffy-kormány parlamenti helyzetének tisztázására benyujtott Tisza-lex miatt hagyott el. Midőn a Széll-kormány megalakult, 1899. a disszidens csoporttal együtt C. is visszalépett a pártba, mely ez év máj. 16. egyik alelnökévé is választotta. A következő évben a király a főrendiház elnökévé nevezte ki, mely állásában 1906-ig maradt meg. A szabadelvü párt veresége után azok közé tartozott, kik az ortodox hatvanhetesekkel 1906—1909. visszavonultak a közügyektől s politikai vezérük gyanánt Tisza István grófot ismerték el. Ez önkéntes politikai számüzetés alatt, 1907 májusában a király kinevezte az aranygyapjas-rend lovagjává. Midőn a Wekerle-kormány megbukott, az elsők egyike volt, aki támogatta a Khuen-Héderváry-kormányt, melynek, valamint a nemzeti munkapártnak ma is egyik oszlopa és vezérpolitikusa. 1910 jún. 18. a király újra kinevezte a főrendiház elnökévé. V. ö. *Szüry* D., A miniszter; *Molnár* V., C. élet- és jellemrajza.

Neje *Bolza Anna* grófnő, csillagkeresztes- és palotahölgy, szül. Szarvason 1847 okt. 22. U. o. kelt egybe 1866. C. Albin gróffal. Az irodalomnak és művészetnek lelkes pártfogója és fáradhatatlan a jótékonyság terén. 1890-től fogva jour fixeket adott, amelyeken az irodalom és művészet előkelőségeit fogadta. Főkép az ő buzgólkodásának köszöni létrejöttét a Műbarátok Köre, amelynek egyik legtevékenyebb tagja s a kör irodalmi szakbizottságának elnöke volt. Ezenkívül a Kisdedóvó egyesület, a Budapesti Általános Poliklinika nőbizottságának elnöke volt; jelenleg a Mária-Dorothea-egyesület, az Általános Közjótékonysági és az Ingyentej-Egyesület elnöke. Tevékeny irodalmi munkásságot is fejtett ki. Számos szépirodalmi dolgozatot írt s lefordította *Dahn* Felix *Odin vigasza* c. regényét (Olcsó Könyvtár 1887).

2. *C. Ferenc*, Ulászló pártján állott, mikor Ulászló és Albert özvegye 1440. az ország felett vetélkedtek. 1448-ban a székelyek, 1461. Bihar vm. főispánja. Az ő udvarában nevelkedett Hunyadi János. Mátyás király többször küldte követségbe. Ő tartotta Mátyást keresztvízre, amiért is Hunyadi János mindig komájának nevezte.

3. *C. György* (1677—1742), azon ág alapítója, melyből C. Albin, a volt közoktatásügyi miniszter származott. A katonai pályára lépett, huszárezredes, egy lovas ezred tulajdonosa, lovassági tábornok, végre tábornagy lett. Részt vett a törökök és franciák elleni hadjáratokban, 1741. a tiszamenti fölkelő nemességnek volt a vezére.

4. *C. Gyula* gr., Szepes vm. főispánja, szül. 1839 ápr. 9. A közéletben már korán tevékeny szerepet játszott. 1872—75-ig orsz. képviselő volt; 1871—1872-ig a *Testvér* c. politikai napilapot és ennek folytatását, a *Szabad Sajtó*-t szerkesztette.

5. *C. Imre*, szül. Szepesvárában 1672., megh. Nagy-Váradon 1732., egri kanonok, pozsonyi prépost, szentgotthárdi apát, 1702. váradi püspök, 1710. kalocsai érsek, 1717. bíboros s egyúttal Bács és Bihar vmegyék főispánja. 1721-ben pápaválasztáson volt Rómában. 1722-ben ő tolmácsolta a király előtt a karok és rendek kívánságát, hogy az örökösödés a leányágra is kiterjesztessék. 1723-ban a helytartótanács tanácsosa, 1724. a hétszemélyes tábla birája lett. Számos alapítvány tartja fenn emlékét.

6. *C. István*, szül. Regeteruszkán (Abauj vm.) 1603 máj. 3., megh. Szepesvárában 1662 nov. 10. Bethlen Gábor 1625. Kolozs vmegye főispánjává nevezte ki s az maradt 1632-ig, Gábor fejedelem halála után férfias szépségével annyira meghódította az özvegy fejedelemnőt, hogy teljesen uralkodott fölötte. Ezzel sokakat irigyeivé tett, másfelől azonban, mint az ú. n. pápista párt feje, annyira fölkeltette maga ellen az ingerültséget, hogy kénytelen volt Erdélyt elhagyni s midőn Rákóczi György lett a fejedelem s megidézték, hogy Brandenburgi Katalin nála maradt kincseiről számot adjon, az idézésre meg nem jelenvén, javait lefoglalták. Ettől fogva többé Erdélyben meg nem jelent. 1633-ban Szendrő vára (Borsod vm.) főkapitánya lett, majd szepesvmegyei főispán s 1647. tárnokmester. Háromszor nősült: első neje Forgách Zsigmond nádor leánya, Éva volt, a második Perényi Mária és a harmadik Mindszenti Klára. A 30-as években grófságot kapott. Két fia közül Istvántól származik a gr. C.-család ma is virágzó ága. *(Deák* Farkas, Gr. C. István életrajza. Kemény J. önéletírása, kiadta Szalay L.)

7. *C. István* (1635—1699), Bereg vm. főispánja, szatmári és felsőmagyarországi főkapitány, főkomornokmester, végre 1687-től országbíró. Kitüntette magát Bécs védelmében. 1686-ban az eperjesi vértörvényszéken Caraffa őt is hűtlenségi gyanuba akarta hozni, de a megkinzottak közül senki sem vallott ellene. Három nejétől 25, sőt Lehóczky szerint 27 gyermeke volt; tőlük származnak a gróf C.-család mai ágazatai.

8. *C. István*, Ugocsa vármegye főispánja. Károlyi Sándorral együtt eleinte ő is a kurucok ellen foglalt állást, kiket Dolhánál 1703. szét is vertek, de csakhamar Rákóczihoz csatlakozott s 1706. a szécsényi országgyűlésen a hadi szertár és élelmezés főbiztosa lett; még ugyanezen évben őt bizta meg Rákóczi a békealkudozások folytatásával. III. Károly megkoronázásakor 1712. főpohárnokmester volt.

9. *C. Kálmán* gróf, császári és kir. kamarás, szül. Kassán 1836 nov. 6., megh. Budapesten

1894 dec. 9. Katonai tanulmányokat végzett Grácban, később jószágaira vonult vissza s 1864-től Szepes vm. közéletében mint a balközép párt híve játszott szerepet. 1868-ban a honvédség újjászervezése alkalmával mint százados aktiváltatta magát, később a 2. huszárezred parancsnoka, majd vezérőrnagy lett. 1890-ben nyugalomba lépett és 1891. mint a szabadelvű párt tagja nyert képviselői mandátumot Lőcsén.

10. *C. Károly Emánuel* gr., váczi megyés püspök, szül. Sopronban 1852 júl. 24. Középiskolai tanulmányai után a teológiát Esztergomban végezte. Pappá szentelték 1875 júl. 25. Segédlelkész volt Tardoskedden, 1876. érseki udvari káplán, 1880. esztergom-királyvárosi plébános, 1882. pápai tb. kamarás, 1885. pozsonyi, 1889. esztergomi kanonok és c. apát, 1895. curzolai vál. püspök, 1900 ápr. 18. váczi püspök, 1905 szept. 12. v. b. t. tanácsos, 1907 nov. 4. a magyar vallás- és tanulmányi alapokra felügyelő és azok kezelését ellenőrző bizottság tagja. X. Pius pápa az érseki pallium előjogával tüntette őt ki és pápai trónállóvá, római gróffá nevezte ki. Tíz évi püspöksége alatt 1 milliónál többet áldozott jótékony célokra; ez összegből templomokra 200 ezer, iskolákra 250 ezer, közművelődési és egyházi célokra 105 ezer K-t. V. ö. *Zelliger* A., Egyh. írók csarnoka; Váczi Közlöny (1910. 24. sz.).

11. *C. László* (1641—1708). Még csak 17 éves volt, midőn Barcsait elkisérte a török táborba s híve maradt Barcsainak, midőn a nagyvezér fejedelemmé tette. Apafi korában valószinüleg a lovas had kapitánya volt. Főrésze volt Bánffy Dénes megbuktatásában, kit egy személyén ejtett sérelem miatt halálosan gyűlölt. Midőn Bánffyt halálra ítélték, őt bizták meg a végrehajtással, aminek sietve eleget tett, habár időközben a fejedelem másra határozta magát. 1675-ben Doboka főispánja volt s az maradt 1678-ig, midőn Béldy Pál összeesküvésébe elegyedve, a portára szökik, hol Béldyvel együtt őt is fogságba tették, melyből csak 1683. Brankovics György közbenjárására szabadult ki. Ekkor Bécsbe ment s egy huszárezred élén 1685 végén, Veterani táborából Erdélybe küldték, bár Apafi mindenkép ellene volt, hogy az általa nótáztatott C. Erdélybe menjen. 1690-ben huszárezredével Magyarországon tartózkodott s vitézül küzdött Badeni Lajos, Lotharingiai Károly és Miksa Emánuel oldalán a török ellen. (Gr. *Lázár* M., Erdély főisp. 152. l. Tört. Tár. 1881. évf.)

12. *C. László*, az előbbi fia, II. Rákóczi Ferenc huszárezredese, majd dandárnoka s 1704. testvére István fogsága alatt Rákóczi F. által kinevezett kolozsvmegyei főispán; ő vendégelte meg Rákóczit a zsibói ütközet napján a szurduki kastélyban. (Vass György naplója. Kiadta K. Papp M. Történeti Lapok. I. 50, 66.)

13. *C. László* gr., szül. Bécsben 1820 dec. 21-én, megh. Budapesten 1891 jan. 30-án. 1842—46. Trencsén vm. tiszteletbeli aljegyzője, majd főjegyzője volt. Mint a főrendiház tagja, 1843—44-ig, valamint 1847—48-ig is az ellenzékhez tartozott. 1848-ban Szepes vm. főispánja, jún. királyi biztos Sáros vm.-ben, majd szepesi kormánybiztos lett s ez állásában működött egész a világosi fegyverletételig. Guerilla- és önkéntes csapatot szervezett, Lőcsén saját költségén fegyvergyárat alapított és 6 ágyúból álló telepet állított fel. A szabadságharc alatt tanusított magatartásáért az osztrák hatalom in contumaciam halálra ítélte. Külföldre menekült s az emigrációból 1852. jött haza; itthon a hadi törvényszék halálra ítélte, de kegyelmet kapott. 1861-ben és 1865. ismét a törvényhozás tagja volt; 1867—76-ig Nyitra vm. főispáni székében ült. Azóta egész haláláig folytonosan képviselő volt. 1880-ban valóságos belső titkos tanácsos lett. Az 1887-iki országgyűlés alelnökévé választotta.

14. *C. Miklós*, a család gazdagságának és nagyságának szerzője, 1396—1402-ig temesi főispán. Ekkor kapta beregvm.-i birtokaiért cserébe a temesvm.-i Csák helységet, s erről nevezték el őt és utódait C.-aknak (azelőtt a pestvármegyei Zsidóról Zsidayaknak vagy a szatmárvm.-i Peleskéről Peleskeyeknek hívták őket). Hatalmasan védelmezte az ország déli részét s ezért jutalmul kapta a keresszegi és adorjáni uradalmakat (innen a grófi családnak előnevei). 1401—1403-ig Marczaly Miklóssal erdélyi vajda volt s mint ilyen Nápolyi László pártjára állott. 1403 szept. havában társával együtt hatalmas sereget vezetett Buda felé s már Hatvanig jutott, midőn megtudta, hogy Nápolyi László nem jött be hazánkba. Ekkor Garay Miklós közbenjárására békét kötöttek Zsigmonddal s az ő érdemük, hogy Zsigmond általános kegyelmet biztosított a fölkelőknek. Mindamellett elveszítették az erdélyi vajdaságot és C. Miklós ezentúl 12 évig csak mint volt erdélyi vajda szerepel, 1408. kitünteti őt a király a sárkányrend tagságával. 1415. visszanyeri az erdélyi vajdaságot s birja azt 1426. bekövetkezett haláláig. A törökök beütései ellen hathatósan védte Erdélyt, de ekkor szerzett érdemeiért királya már csak fiait jutalmazhatta meg. V. ö. *Fejér*, Cod. Dip. Magyar Tört. Társ. XII. 180. Hazai okmánytár VII.

15. *C. Miklós*, szül. Biharban 1465 körül, 1491-ben nagybányai plébános, 1499. veszprémi, 1500. csanádi püspök; 1514. a Dózsa-féle lázadás áldozata lett. Mikor ugyanis Dózsa a csanádi várat ostromolta, C. egy darab ideig tartotta magát, de látván, hogy nincs menekülés, egy éjjel a Maroson át csónakon szökni akart, de a parasztok elfogták és Dózsa elé vitték, aki papi ruhába öltöztette, püspöki süvegét fejébe nyomatta és testét hegyes karóval átszuratta.

16. *C. Miklós* (1698—1757), miként bátyja Imre, ő is a papi pályát választotta, 1720. szentjobbi apát, 1723. nagyváradi kanonok, 1734. prépost, 1737. váradi püspök, 1747. kalocsai érsek és Bács vm. örökös főispánja, végre 1751. esztergomi érsek lett. Elévülhetetlen érdemeket szerzett azzal, hogy kiváló gondot fordított a köznép oktatására; az is érdemei közé tartozik, hogy megelőzve korát, jószágain gyárakat emeltetett.

17. *C. Pál*, Martinuzzinak meghitt embere, ki Szamosújvárt és abban lévő kincseit C.-ra bizta, Midőn Martinuzzit Castaldo 1551. megölette, C. a kincs egy részét magával vive, megszökött a várból. Mint János Zsigmond híve, 1562. Ferdinánd vezéreinek, Zay Ferencnek és Balassa Menyhért-

nek fogságába esett, ahonnan csak úgy szabadult ki, hogy Zay leányát nőül vette. 1575-ben Békesi híve, kivel együtt menekült Báthory István elől Magyarországba.

18. *C. Tivadar* gróf, cs. és kir. kamarás, Szepes vmegye örökös főispánja, szül. 1798., megh. Kassán 1855 márc. 8. A felvidéki magyar szinészetnek Kassán való állandósítására nagyon sok áldozatot hozott és az ottani társulat intendánsságát is elvállalta. Az 1830—31. évi kassai szintársulat népszerüsítése s szellemi szinvonalának emelése céljából *Nemzeti játékszini tudósítás* címen Kassán szinészeti szaklapot adott ki, melyben külföldi szinművészeti tanulmányait hasznosítá pártfogoltjai javára.

19. *C. Zeno* gróf, a főrendiháznak élethoszsziglan megválasztott tagja. Albin testvérbátyja, szül. Krompachon, Szepes vmegyében, 1840 márc. 8., megh. Budapesten 1905 okt. 2. Tizenhat éves korában a katonai pályára lépett, részt vett az 1859-iki olasz hadjáratban és 1864. mint főhadnagy hagyta el a szolgálatot. 1867-ben Szepes vármegye főutigazgatója lett s főkép neki köszönhető a szepesvmegyei utak kitünő állapota. Atyja halála után megvált ez állásától és átvette a családi hitbizományi javak kormányzását. 1896. Szepes vmegye főispánjává nevezték ki. 1903-ban megkapta a v. b. t. tanácsosi címet. A szász Albrecht-rendnek nagykeresztese volt.

Csáky *(mihályi)*, sopronvármegyei *család*, melynek alapítója a Csák nembeli Miklós ispán Ugrin érsek testvérének második házasságából született János vagy Thones (1232., meghalt 1275) nevű fia volt, ki az Osl nembeli Herbord leányától, Katától 3 fiut hagyott maga után; *Jánost, Domokost* és *Ugrint*. János mag nélkül halt el, Ugrin ága, mely «Mihályi» nevet viselt, a XV. sz. elején enyészett el Péterben; János fiának, Mihályi Jánosnak ismét 3 fia volt: *Domokos*, a XV. sz. közepe táján kihalt Linkóhátiak és laki Ugronok őse; *Pál*, ki «vértes-keresztúri Jungherr» nevet viselt; és *Péter*, kinek fia Ferenc «dictus Chak de Mihályi» néven fordul elő. Ennek kis unokája *István* az 1505-iki országgyülésen sopronvmegyei követ volt. Ezen Istvántól származott mihályi *Chiaky Mihály*, István fia, erdélyi kancellár. Mihály testvére *István* volt, kinek unokája *Zsigmond* 1596 okt. 26. elesett a mezőkeresztesi ütközetben s családját sírba vitte. (*Nagy* I., Magyarorsz. Csal. III.77—78.l.Pótkötet 170 l. — Turul II. 105. III. 49. — *Wertner* M., Magyarország Családai I. 197. lap.)

Csáky-Pallavicini, őrgrófi család; *Pallavicini* Roger őrgróf (1814—1874) nejének, gróf *Vay* Euláliának első házasságából született két fiát, gr. *Csáky* Zsigmondot (szül. 1842) és Hippolitot (szül. 1844) örökbe fogadta, kik 1876. legfelsőbb elhatározással jogot nyertek a Pallavicini név és címer viselésére.

Csáky szalmája, népies szólásmód, a. m. gazdátlan, bitang jószág. Régi hagyomány szerint gr. Csáky László országbiró (megh. 1655.) jószivüségből megengedte, hogy lévai uradalma szérüjéről ki-ki tetszése szerint vihessen szalmát és polyvát, aminek az lett a következménye, hogy a jobbágyok egész termését széthordták. Baróti Szabó Dávid szerint, midőn a birtok az Esterházyak tulajdona lett, s a nép folytatni akarta a szokást, a tiszttartók így intették rendre: Nem Csáky szalmája ez.

Csákyvár, l. *Csákvár*.

Csala. A főúri osztálynál nagyon elterjedt régi magyar nőnév, amely különben 1211. a tihanyi monostor udvarnokai közt férfinévnek is előfordult.

Csála *vára*, a mai csálai erdőben Aradtól nyugatra a Maros mellett feküdt. 1421—1561 közt a Kolosváryak, Benkék, Országhok, Haraszthyak, Pathócsyak, Szokolyiak, Petrovicsok, Ábrahámfyak stb. voltak gazdái s Haraszthy bán már sok török foglyot tartogatott a maig is elég ép pincéiben. 1551-ben Horváth Ferenc ostrommal foglalta el Ahmet Mihaloglitól. A XVI. sz. végén jog szerint a költő Balassa Bálintot illette ez a jószág. V. ö. *Márki*, Csála és vára (Arad 1882).

Család. Eredeti jelentése mellett az elnevezés újabban több különféle fogalomkör megjelölésére szolgál. Alapjelentése szerint a közös származású, vérségi kapoccsal egymáshoz fűzött egyének csoportját értjük alatta; szűkebb értelemben jelenti: a közel vérrokonságú és együttélésre utalt egyedek közösségét. Átvitt értelemben használatos: bizonyos közös ismertető jelekkel rendelkező természeti jelenségeknek (pl. elemek, ásványok, növények, állatok stb.) gyüjtő elnevezésére.

I. Az emberi család eredete és kialakulási formái.

Sokáig, szinte napjainkig az volt az általános felfogás, hogy a C. szolgált ősi mintául az összes, idők folytán összeállott egyébfajta társulásoknak (rokonság, törzs, nép, állam, stb.); vagyis valamennyi társas forma között ez a legeredetibb és legrégibb, amelynek szervezetét, munkafelosztását, jogrendjét utánozták később a nagyobb tömegű egyesülési formák; legszembeötlőbben pl. a patriarcha C.-fő felsőbbségét a főnöki, vezéri tisztségek. E vélekedés alaphibája, hogy csak a két legfejlettebb C.-formát vette tekintetbe: az európai *monogam* (egynejű) és az ázsiai *poligam* (többnejű) alakulatot, melyek keretén belül itt is, ott is a *férfi* C.-fő áll a C. középpontjában, mint egyedül rendelkező s a hatalom birtokosa. A többi világrészek sok egyéb fajta C.-formáit pedig, amennyiben azok töredékes maradványai ismeretesek voltak, olyan különös eltévelyedéseknek minősítette, amelyek sem általánosak, sem irányadók nem lehettek. Támogatta e nézetet a tételes vallások mindegyikében előforduló és kiinduló pontul szolgáló *ősemberpár* mondája is, amely az emberiséget egy C.-ból eredettnek tünteti fel. A mult század derekán *Bachofen* lett először figyelmessé (Das Mutterrecht, Stuttgart 1861) oly egyébfajta C.-szervezetekre, amelyek az óvilág egyes barbár népeiről maradtak emlékkép fenn s amelyek a mienktől eltérők, viszont egymás között feltünő egyezést mutatnak. Náluk a vérségi leszármazást nem a szokásos atyai, férfiágban tartották számon (patriarcha jogrend), hanem az anyai, női ágon (matriarcha jogrend). E rendszer szerint a gyermeknek csak anyját tartják nyilván, akinek törzsi csoportjához az ivadék tartozik. Egy-egy ilyen vérrokon

közösségben (matriarcha nagy-család) a vezető C.-fő az anya legidősebb fitestvére, kinek rendelkező joga a közösségben azonos a római apajoggal. Náluk a tényleges apának semmi szerepe; házasságkötés után vagy tovább is külön él és más C.-közösség tagja marad, vagy beköltözik neje törzscsoportjába: előbbi esetben időnkinti látogatója csupán nejének, utóbbiban segédmunkás szerepet visz, de ekkor is külső, szegődött ember marad csupán. Ez ókori adatokat *Morgan* egészítette ki a mai kezdetleges népek leszármazási viszonyairól összeállított bő anyaggal (Systems of consanguinity and affinity of the human family, Washington 1869), amelyből kétségtelenül kiviláglott, hogy egykor az emberiség legnagyobb része (sok nép mai napig) a matriarcha C.-rendet követte; ehhez véve végül azt a tapasztalatot, hogy a kultúrnépek töredékes szokásmaradványai szintén ide mutatnak, a nőági C.-formát valóban olyannak kell tekintenünk, amely egykor az emberi nem teljes egészére kiható érvényű volt.

E rendszert kétségkívül a nemi érintkezésnek egykori lazább, rendezetlenebb volta, az apa személyének meg nem állapítható bizonytalansága hozta létre. Ebből pedig tovább visszakövetkeztetve, közel fekvő volt a másik gondolat: a nőági rend közvetlen megelőzőjéül a nemi életnek még lazább formáját, sőt teljes szabadosságát és rendszertelenségét feltenni. Ez a Bachofen elképzelte, ú. n. *hetérizmus*, vagy Morgan szerint: a *promiszkuitás* föltételezett állapota. Az őskor legrégibb társas formája eszerint a horda, a nyáj lehetett; benne minden férfinak minden nőhöz egyenlő joga és viszont; a gyermek itt testi fejlődésének csupán első korszakában anyja ápoltja, utána a törzs tulajdona, aki később szabadon vegyül el a horda közösségében. Ez elméletnek, melyet látszólag a darwinizmus fejlődéstörvényei is támogattak, utána sok ideig teljes hitele volt s oly kiváló társadalombölcselők és etnográfusok, mint Tylor, Lubbock, Bastian, Lippert, nálunk Beöthy Leó szegődtek hívéül. Azonban a népismereti anyag szigorú megrostálásával s mélyebb betekintés után a promiszkuitásos elv tarthatatlan volta kiderült. Első megtámadója Spencer Herbert lett, végkép megdöntötte Westermark. Az őskori ember életfolyásának összes alkotó elemeit véve u. i. figyelembe s nem csupán annak nemi s a gyermekhez való viszonyát a maga elszigeteltségében, olyan tényezők közrehatását is tekintetbe kellett venni, amelyek a promiszkuitást kizárják, vagy legalább is azt tüntetik fel lehetetlennek, hogy a nőági származásrend közvetlenül a feltételezett hetérizmusból alakult légyen ki. A számos közbejátszó tényező közül legfontosabb egy újabban kiderített kétségtelen tény: az emberiség összes törzseiben tapasztalt s általános érvényűnek tekintendő *tartózkodás*, sőt irtózás a *vérfertőzéstől.* (Ez alól a kivételeket, amelyek hatalmi v. vallási célból állottak elő, l. *Testvérházasságok.*) A vérfertőzéstől való félelem fölébredését vagy az örökölt ösztön hozta létre, amely a tartósan együtt élő, együtt felnövekvő egyénekben a nemi vágyakat egymás iránt lohasztja (Westermark), vagy éles megfigyelőképessége vitte rá a primitiv embert, látván, úgy az állatvilágban, mint az emberek között a közel vérrokonok egyesülésének csenevész eredményeit (Tylor), vagy végül a nagyon korán fellépő nőrablás, egyéb rablások mintájára az idegen származású lény iránt érzett vágyat fokozta annyira, hogy ellenhatáskép a közelben lévők iránt eleinte közömbösséget, majd ellenszenvet eredményezett (Spencer); valószinű, hogy mind e tényezők egymást segítve emelték az egyvérüek egymástól való tartózkodását törvényerejű tilalommá. Ez állapot nem támadhatott mindenütt egyformán a horda közös nemi életéből, annál kevésbbé, minthogy az állatvilágban sem tapasztalható hasonló jelenség, lévén a szaporodással náluk is egyes párok összeállása egybekötve. Természetes viszont az is, hogy ideálisnak mai fogalmaink szerint az ősállapotot nem szabad tekintenünk. Minden jel arra mutat, hogy egyetlen fék, fegyelmező erő az *összeség érdeke* lehetett; végig a földkerekség társas rendszereinek egész vonalán e közös érdek irányítója és részben létrehozója az összes intézményeknek. E közös érdek pedig ép nemi és utódteremtő szempontból már a legkorábbi formákban erős féket vet az egyénre. Ezt a társas fegyelmi rendet kell a különféle C.-formák kialakulásában döntő tényezőnek tekintenünk.

A felsorolandó alakulatok elképzelésekor óvakodnunk kell olyan értelmezéstől, mintha a különfajta C.-formák fokozatain *minden* haladottabb szinvonalú népnek át kellett volna mennie (Morgan tévedése). Számos beléleti, klimatikus, gazdasági tényező közrehatása folytán emitt kedvezőbb módon, hirtelen történhetett a haladottabb, rendezett fokra való átlépés, amott a régi állapot veszteg maradhatott, sőt visszafajulhatott (pl. a bushmanoknál). Bizonyos, hogy az őskori kis létszámú törzsek, majd ennek megnövekedtével annak kisebb csoportjai (pl. az ivadékrendek, férfiszövetségek, egyvérbeli csoportok), a közéjük hozott új nőt közös birtoknak tekintették, kit tényleg, majd finomultabb formában: *jelképileg* valamennyi férfi ama kis csoportban birtokba vett (a törzscsoport képviselőjeként pl. annak főnöke, vezére, főpapja stb.; v. ö. jus primae noctis, l. o.), végül csak házassági ceremóniákban marad e vad barbarizmusnak töredékes nyoma (mennyasszonytáncok, lakodalmi lábmosás, férfivendégeket ellenértékért az ara szolgálja ki stb.). Ép úgy a szegődött férj is a csoport nőtagjainak közös birtoka az egész matriarcha rendszeren végig. E két, többnyire külön fellépő jelenség olykor együtt fordul elő s kapcsolódva létrehozza a promiszkuitáshoz csalódásig hasonlító *csoportházasságokat* (az indus tottiaroknál, ausztrál-néger törzsek nagy része, az északnyugati indiánusok stb.). A nőági C.-rendnél magasabb fokú az ennek helyébe lépő (már ott, ahol) *férfiági* leszármazás rendje: a patriarcha rendszer. Ennek kialakulását s ama másik helyébe lépését az etnológia kétféleképp is magyarázza. Valószinű, hogy egyik magyarázatnak megfelelő viszonyok itt, a másik szerintiek amott hozták a változást létre. Régebbi felfogás szerint a csoportok vezetését lassan magához ragadó főnök, vezér forgatja fel a maga állandósult

hatalmával s a szokást respektálni nem köteles tekintélyével a régi származási rendet. Újabb elmélet szerint ez sem ment ily egyszerűen, hanem számos közbeeső fejlődésréteg előkészítő alakulásai után jutott csak ide. E felfogás helyességét igazolja az a tény, hogy a főnököt, vezért, mint egyént megelőzték egyes csoportalakulások a férfiak között s csak ezek túlhatalmasodásából nőtt ki a vezér egyéni hatalma. E nevezetes jelenségnek C.-történeti szempontból való kellő méltatása *Schurtz* érdeme. Kutatásai szerint az ősi társas egységeken belül az első külön csoportosulások az ú. n. *ivadékrendek* (Altersklassen) és *férfiszövetségek* (Männerbünde), l. o. Ezek az első kasztok, amelyek a hordán belül külön vagyont, tulajdont szereztek maguknak; ez itt is eleinte a csoport vagyona, tulajdona volt, egyebek között rabolt v. hódított nők, akik nagyobb számmal lévén, széjjelosztattak s egy-egy tagnak ilyképen egyéni tulajdonaivá lettek. Az ilyen harcos ivadékrendeknek szoros szövetségét és belső kommunizmusát végre megbontják egyes olyan tagok, akik képességeik folytán túlnőnek az átlagon s tekintélyüket, melyet a szövetségben biztosították maguknak, ki képesek terjeszteni az egész törzsre. Ez az első állandó főnök, akinek magánvagyona lévén, benne támad fel a vagyon és hatalom megtartásának vágya először, ugyancsak neki van először rabnőjétől *biztos* férfiági leszármazottja, kinek számára biztosítani törekszik a szerzett vagyont és hatalmat. Törekvése keresztülvitelével már is helyettesítette a maga kis körében az anyaági rendet az apaágival. Feltűnőbb bizonyságul szolgál erre nézve az a tény, hogy harcos, hódító törzsekben patriarcha rendet találunk, míg a primitiv földmívelők megmaradtak a nőági formánál. Ugyancsak számos nép előkelő kasztjaiban apai, a nagy tömegben pedig anyai származási formát találunk. Igy kiderül, hogy a régi felfogással ellentétben a főnöki, vezéri jogkör ment át utánzásképen a kis C.-on belül az apára, aminthogy a római pater familias semmi egyéb, mint saját háznépének tirannus főnöke.

A patriarchális C.-formák között leggyengébb az apai hatalom az ú. n. *poliandrikus* (többférjű) alakulatban. A dolog természete szerint itt még számos esetben anyaági a leszármazás, de van sok patriarcha rendszerű is. Utóbbiak ama szokásról ismerhetők fel, hogy a született gyermekről mindig megállapítják, melyik apától való. Ezt vagy az anya jelenti ki, vagy a legidősebb férjnek tulajdoníttatik valamennyi, vagy sorrend szerint jelöltetnek ki a férjek apaként. Van durvább és kifinomodottabb formája: előbbiben a férjek nem rokonok egymással, utóbbiban többnyire fitestvérek. Durvább alakját az agatirszok, liburniak, ó-brit népek, germánok (gótok) követték. Ritkaság a poliandria Afrikában, gyakoribb az indiánus törzsek között és a csendestengeri népeknél (tipikus a Karolinák Mortlock csoportján), de klasszikus földje Közép-Ázsia s a délkeleti nagy szigetek. Polinéziában csak a magasrangú nők élnek több férjjel együtt, Nyugat-Afrikában is az előkelők, Tibetben az összes benszülött pásztortörzsek (toda, kurg, bhutia, khassia, nair, szingaléz-khandián stb.). A többférjüség okai: néhol a szegénység, mert csak többen tudnak egy nőt eltartani, máshol a nők aránylagos hiánya, amit az újszülött leánygyermekek elpusztítása idéz elő; legtöbbször azonban sem gazdasági, sem létszámbeli kényszer nem játszik közbe, ahol is elkorcsosult matriarcha formát kell benne látnunk.

Második fiági rendszerű C.-forma a *poligamikus* (többnejüség). Félreismerhetetlenül oly népeknél honosodott meg, amelyek nomádok, harciasak, hódítók, kényúriak voltak s a félműveltség fokáig felküzdötték magukat. Feltünő a sémi népek szinte kivétel nélküli többnejüsége; tételes vallásában kivánatosnak tartja az izlám s bevett szokás Kinában és Japánban. Az afrikai fejedelmek több ezer felesége külön amazon sereget alkot. A poligam forma is több árnyalatot mutat: az afrikai néger államok ama szokásától kezdve, amely minden nőt külön háztartással lát el, az izlám háremrendszerén át a keletázsiai formákig, ahol voltakép egy nő az úrnő és háziasszony, a többi félcseléd ágyas.

Míg a poliandrikus alakulat a nőnek kedvező: növeli tekintélyét, körülrajongottá teszi, a poligam forma a férfi hatalmi túlsúlyát képviseli. A két szélsőséget kiegyenlíti az igazi műveltségnek egyedül megfelelő *monogam-monandrikus* (egynejü-egyférjü) európai C.-forma, amely szintén sok átalakuláson ment keresztül az ó-görögök teljesen elnyomott nőhelyzetétől a még mindig kedvezőtlen római zárkózottságon át a kereszténységnek a Mária-kultusz révén keletkezett nőhódolatáig, amelynek, úgy tetszik, újabb tovahaladó fázisa gyanánt kell a mai kor nőemancipációt hirdető törekvéseit tekintenünk.

2. A család jogi jelentősége.

A rómaiaknál a C.-hoz *(familia)* tartozás és a C.-ban elfoglalt állásnak nagy befolyása volt az egyén jogi helyzetére. Eleinte a C.-hoz számították mindazokat, akik a C.-atya *(paterfamilias)* hatalma (l. *Atyai hatalom)* alatt állottak, a feleséget, gyermekeket, a fiúgyermekek leszármazóit és a rabszolgákat is, akik a C.-atyával szemben mind teljes függőségben állottak. Később a fiúági rokonokat együtt tekintették C.-nak, vagyis azokat, akik ugyanazt a C.-nevet (cognomen) viselték. Ma C.-nak tekintjük szűkebb értelemben a szülőket és a gyermeket, tágabb értelemben a vérrokonokat. Bár a vérségi összetartozáson alapuló érzelmi kapcsolat, amely a C.-hoz tartozókat természetszerűleg összefűzi, ma is alapja és irányítója az egész C.-jogi szabályozásnak (l. *Családjog)*, mégis a C., mint jogi fogalom nagyobb jelentőségét ma már annyiban elvesztette, hogy a kölcsönös jogok és kötelességek egyrészt a házastársak egymás közti (l. *Házasság)*, másrészt a szülők és gyermekek közti (l. *Atyai hatalom)* viszony szempontjából nyernek elbirálást. A tágabb értelemben vett C. jogviszonyai pedig a rokonság (l. o.) szempontjából kerülnek jogi megitélésre.

Irodalom. Maine, Ancient law, London 1861; Tylor, Researches into the Early History of Mankind, u. o. 1878; Giraud-Teulon, Les origines de la famille, Paris 1874; Lubbock, Történetelőtti idők, 2 köt. Budapest 1876; Beöthy Leó, A társadalmi fejlődés kezdetei, 2 köt. u. o. 1882; Letourneau, L'évolution du mariage de la famille, Paris 1888; Dargun,

Mutterrecht u. Raubehe, Breslau 1883; Spencer, Principles of Sociology, London 1879—96., 272—335. §-ok; Fustel de Coulanges, Az ókori község, Budapest 1879; Mucke, Horde u. Familie, Stuttgart 1897; Crawley, The Mystic Rose, A study of primitiv marriage, London 1902; Schurtz, Altersklassen u. Männerbünde, Berlin 1902; Parsons, The family, London 1906; Westermark, Az emberi házasság története, Budapest 1910.

Család, az állatok és növények rendszertanában több közel rokon állat- és növénynemnek összefoglalása. L. *Rendszertan.* — *C.* az *állattenyésztésben* nem az apa, hanem az anya után alakul; a C. feje tehát az anya, a C. tagjai pedig az anyának közvetlen utódjai s a nőnemű utódoktól származó unokák, míg a hímutódoktól származó unokák nem ide, hanem az anyáiknak megfelelő C.-okba tartoznak. C.-okat csak oly tenyészetekben különböztetnek meg, ahol törzskönyvet vezetnek az állatokról. — *C.-tenyésztés* az, midőn a C.-ot magában tenyésztik tovább, midőn tehát az egymással párosított állatok egy C.-ba tartoznak. Ez eljárást főleg akkor alkalmazzák, de csak ideiglenesen, ha a C. igen nagy, mert ekkor a rokonság a C. egyes ágai között már nem nagyon közeli.

Család, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 540 tót és magyar lak.; u. p. Pográny, u. t. Nagylapás.

Családapa, l. *Atyai hatalom* és *Család.*

Családfa, a genealógiában valamely család leszármazásának fa alakjában való bemutatása; az első ismert őst a fa törzse, a leszármazókat az ágak jelképezik.

Családfő, az a személy, aki a család élén, annak tagjai fölött áll. L. *Atyai hatalom* és *Család.* — A *javító intézetekben C.* az a részint tanítói, részint nevelői tevékenységet kifejtő egyén, aki az intézetbe utalt fiatalkorú bűntettesek egyes csoportjainak, az ú. n. családoknak élén áll. Fiú-javítóintézetben csak okleveles polgári iskolai tanító, leány-javítóintézetben pedig elemi népiskolai tanítónő alkalmaztatik C.-ül.

Családi alapitvány, l. *Alapítvány.*

Családi állapot, l. *Személyi állapot* és *Capitis deminutio.*

Családi állás *(status familiae)* az, amely valakit a családban születésénél fogva megillet. A C. a büntető törvény oltalmában részesül, a magyar Btk. 254. §-a rendelvén: aki valamely gyermeket más családba csempész, kicserél, elsikkaszt, eltitkol, rendszerint járt helyre kitesz, vagy bármely más módon családi állásától megfoszt, vagy ezen állását megváltoztatja: a családi állás elleni bűntettet követi el s egy évig terjedhető börtönnel, ha pedig a cselekményt nyerészkedési szándékból követte el, 5 évig terjedhető fegyházzal büntetendő.

Családi címer, l. *Címer.*

Családi érmek *(consularis érmek)* neve alatt a római köztársasági érmeket értjük, melyek kezdetben nagy rézérmek voltak (as és részei). A legtöbb családi érem ezüst denár s részei, quinarius és sestertius, többnyire a pénzverő főhivatalnokok (tresviri monetales, később quatuorviri) neveivel. Régebben Róma fejével s a dioskurokkal voltak ékesítve, később egyéb mitológiai alakokat s a pénzverők őseire vonatkozó ábrázolatokat találunk rajtuk. A családi érmek sora Julius Caesarral ér véget, honnan a császári kor számíttatik.

Családi ház. A bérkaszárnyákkal ellentétben olyan, rendesen kertben álló kisebb épület, melyben csak egy, néha két család lakik. Ide tartoznak az egyszerű villák, amelyekben télen-nyáron át laknak, valamint a munkáslakások is, de nem sorolandók ide a földmívesek parasztházai. L. *Munkásházak.*

Családi hitbizomány, l. *Hitbizomány.*

Családi képtár, l. *Történelmi képcsarnok.*

Családi Kör, heti szépirodalmi és divatlap, szerkesztette Emilia (Kanya Emilia, Szegfy Mórné). Megjelent Budapesten 1860 okt-től 1880 január végeig.

Családi lopás, a családtagok által egymás ellen elkövetett lopás, mely a rokoni kötelékre tekintettel a rendestől eltérő elbánásban részesül, így jelesül rendszerint csak a sértett fél indítványára üldözhető, néhol büntetés alá sem vonható.

Családi rokonság, l. *Rokonság.*

Családi szerződések, l. *Házi törvények.*

Családi telep. A magyar állam a gondozásba vett elhagyott gyermekeket megbízható családoknál, első sorban tanítóknál helyezi el (l. *Gyermekvédelem).* Rendszerint egy vagy két gyermek kerül egy családhoz, azonban 10—12 gyermeket is helyeznek el, hogy valamely különleges kiképzésben részesüljenek. Ezt nevezik C.-nek. Vannak olyan családi telepek, ahová különösebb ápolásra szoruló gyermekek, pl. hülyék vannak elhelyezve.

Családi törvények, l. *Házi törvények.*

Családjog, a magánjognak az a része, amely a családi kapcsolatra és a családi kapcsolatban állók (családtagok) jogi állására vonatkozó jogszabályokat foglalja magában. Nevezetesen felöleli a családi kapcsolat alapját tevő házasság intézményére, a házasság keletkezésére és megszünésére, a házasfelek egymáshoz való személyi (házassági személyjog) és vagyoni viszonyaira (házassági vagyonjog) vonatkozó szabályokat. A C.-nak másik tárgya: a házastársak (szülők) és leszármazóik közötti viszonynak, valamint a házasságon kívül született (törvénytelen) gyermek nemzőihez való viszonyának és az örökbefogadásnak szabályozása. Végül ugyancsak a magánjog családjogi részébe utalja a szokásos felosztás a gyámság és a gondnokság intézményének általános szabályait.

Családka, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 438 tót lak.; u. p. és u. t. Nyitraszerdahely.

Családkönyv, névjegyzék, melyet az 1886. VIII. t.-c. 2. §-a alapján az örökösjogu főrendekről két példányban vezetnek; egyiket a főrendiházban, másikat az orsz. levéltárban őrzik. A C.-ben minden tag halála, magvaszakadása is feljegyzendő.

Családnév, l. *Név.*

Családtanács. A C. intézményét hazánkban az 1877. XX. t.-c. hozta be. C.-ot végrendeleti úton, vagy a végrendeletekre előszabott alakban kiskoru gyermekei részére az atyai hatalmat tényleg gyakorló atya állíthat fel, ha összes ha-

gyatéka a terhek levonásával 200,000 K.-t meghalad. Más esetekben, midőn a kiskoruakra terjedelmes vagyon háramlott, C. felállítását az anya, a nagyszülők vagy rokonok kérelmére az illetékes gyámhatóság meghallgatásával a belügyminiszter megengedheti. Gondnokság alá helyezetteket illetőleg belügyminiszteri engedéllyel felállítható a C., ha ezt a vagyon nagysága szükségessé teszi. A C.-nak gyámhatósági jogköre van; elnöke mindig az illetékes árvaszéknek elnöke. Tagjai (4) rendszerint csak rokonok (nőrokonok is) lehetnek, akik közül lehetőleg egy-egynek az atyai és az anyai részről kell lenni. A tagok a gyámolt v. gondnokolt vagyonának fenntartásáért felelősek. A C. köteles a gyámolt vagy gondnokolt vagyoni állásáról évenkint jelentést tenni a belügyminiszternek, aki, ha ezt a gyámolt vagy gondnokolt érdekében szükségesnek találja, a C.-ot fel is oszlathatja.

Családtenyésztés *(állattenyésztés)*, l. *Család.*

Csalamádé. A takarmánynak sűrűen vetett tengeri; vidékenkint sűrű kukoricának és zöld tengerinek is mondják. (Helyenkint a keverék zöld takarmányt nevezik C.-nak.) Talajban nem válogatós, nagy termést azonban csakis a termőképességű vagy jó trágyaerőben levő talajon ad. Termése az istállótrágyával, emberürülékkel igen jelentékenyen növelhető. C.-ul bármely tengerféle vethető, a korai tengeri jobb, de kevesebb, a kései több, de nem oly jó C.-t ad. Legtöbbet terem a későn érő úgynevezett lófogú tengeri. A vetésforgóban bármely növény után következhetik, ha trágyázunk alája, különben oly növény után, amely nem igen éli ki a földet. Utána őszi gabona csak a jó erőben levő földeken termelhető, különben jobb tavaszit vetni. Vetik szórva és sorba, utóbbi esetben szűk és széles sorokban, legcélszerűbb 13—20 cm. sorokba vetni. Vetése nem egyszerre, hanem időközönkint történik, hogy hosszabb időn át legyen zöld takarmányul felhasználható. Az első vetést már áprilisban végzik, de vetik még júliusban is. A vetőmagszükséglet k. holdankint 0·5—1·5 hl. Kaszálása akkor végzendő, mikor a címerét hányja, a korábban kaszált nagyon vizenyős. Termése kat. holdankint 250—400 q. Sok vize miatt széna nem készíthető belőle s ezért vagy zölden feletetik, vagy pedig erjesztett, besavanyított takarmányt készítenek belőle. A C. mint *takarmány* elegendő mennyiségben adva, az ökröket jól táplálja, ugyanúgy a hízómarhát is, ha elegendő mennyiségű abrakot is kapnak mellette. Fejős tehenek és növendékállatok részére egymagában nem megfelelő takarmány, mert nem tartalmaz annyi fehérjét, amennyire ezen állatoknak szükségük van.

Csalán *(csanál* növ., *Urtica* L.), az Urticaceae *(Csalánfélék)* család génusza, melynek 30 faja a Ny.-i és K.-i félgömb mérsékelt tájain honos. Évelő v. egyéves füvek, levelük fűrészes v. bemetszetten karélyos. Viráguk 1—2 lakú. A porzós virág leple 4 metszetű, a termős virág metszetei kisebbek. A termés tojásdad v. hosszukás, a maradó lepel takarja. A növényt kemény fulánk *(csalánszőr*, l. az *ábrát)* borítja. E hosszú szőr egysejtű, lent a növénytest kiemelkedő részébe van mélyesztve, a hegye gömböcskével, ez pedig szúrós csúccsal végződik. A C.-szőr belsejében csípős égető nedv (hangyasav) képződik, a C. érintésekor a gömböcske csúcsa a testbe furódván és letörvén, a C.-nedv a sebbe ömlik s az ismeretes csipést v. viszketegséget okozza. Hazánkban legismeretesebb a *nagy* vagy *kétlakú C. (Urtica dioica* L.), csípős szőrein kívül egyszerű szőrei is vannak, virágai csüngő füzérben állanak. Ennek, valamint az ázsiai *Urtica cannabina* L.-nek fiatal háncsrostját megfonják, az idősebbekből papirost készítenek. Az *apró* vagy *árva (Urtica urens* L.) egylakú tojáskerek-levelű. A C. elhagyott helyeken, házak és tanyák körül stb. seregesen nő. A fiatal C. a tehén, juh és baromfi tápláléka. Fiatal hajtása főzeléknek jó, szárából vászon és hamuzsír nyerhető.

Csalánszőr.

Csaláncsattogató (állat), az ökörszem (l. o.) népies neve.

Csaláncsúcs (állat), a csipkemadár *(Pratincola)* egyik neve, mely az e nembe tartozó madaraknak ama jellemző tulajdonságára vonatkozik, hogy szeretnek valami magas gaz, főleg csalán hegyén üldögélni. L. *Csipkemadár.*

Csalánfélék (növ.), l. *Urticaceae.*

Csalánkiütés *(urticaria).* A közönséges csalán (urtica urens) levelei és szárai tudvalevőleg parányi szőrök ezreivel vannak borítva, melyek egy hangyasavas folyadékot tartalmazó hólyagból eredve, apró gömböcskében végződnek. Ha az ember a csalánhoz ér, a gömböcske csúcsa a bőrbe fúródik, letörik, a hangyasavnak egy cseppje a bőrbe jut, ott égő viszketést okoz, amit a bőr felszínén csakhamar egy sárgás-pirosas, lapos kiemelkedés, a csalánkiütés követ. Ez 1—2 napig megmarad, vakarásra kényszeríti az embert és ezáltal újabb kiütések forrásává válhatik. A C. a bőrelváltozások egy nagy csoportjának tipusa (urticaria), amelyet részben rovarcsípések, hernyószőrökkel való izgatás, részben orvosságok, mérges anyagok idéznek elő, de amely némely arra hajlamos embernél (l. *Idiosynkrasia)* már egészen csekély okokból, pl. málna, rák, dió, tojásfehérje stb. evése után felléphet. Mindezek a kiütések csak pár napig tartanak, előfordul azonban elég gyakran, hogy pl. idült bélhurutban, méhlobban, idegességben, székszorulásban stb. szenvedő embereknél minden legkisebb izgalom, felindulás, érintés, ruhadörzsölés stb. C.-eket vált ki, amelyek még le sem folytak, mikorra az illető már megint viszketés, fájdalom és sok szenvedés mellett újabb kiütéseket kapott. Ez az állapot az alapbajtól függ és így esetleg évekig is elhúzódhatik *(chronikus urticariosis)* és lázakat, egyéb bőrbajokat, fertőzéseket, mirigydaganatokat vonhat maga után. Néha eltér a vázolt képtől, hólyagokat indíthat vagy a bőr a folytonos vakarás miatt megvastagodhatik, hegekkel borított, száraz, néha barnás foltokkal tarkítva (urt. pigmentosa) lehet. A C. gyó-

gyitása friss esetekben hűsitő szerekkel (menthol, aether, alkohol, kámfor stb.) és védő kenőcsökkel történik. A hosszadalmas lefolyású esetekben az alapbajt kell kezelni és ilyenkor a bél rendbehozatala, az izzadmányok felszivatása, az idegrendszer megnyugtatása mellett a bőr bevonása, védelmezése (sűrű kenőcsök, mázok, kötések alkalmazása útján) lesz célunk. A C. kórtana a bőrkórtan legérdekesebb részeinek egyike. Kétségtelen, hogy némely esetben a kiütésnek az a közvetlen oka, hogy a méreg a vérárambau cirkulálva, a bőrbe jutott és így azt helybelileg izgatja. Más adatok amellett szólnak, hogy a kiütés tisztán ideges behatásra is felléphet, különösen hisztériásoknál v. hogy az ideges állapot legalább elősegiti a kiütés fellépését, amelyet azután minden érintés kiválthat. Ilyenkor tompa tárggyal a bőrre betüket stb. rajzolva, ezek pár perc mulva ujjnyi vastagon kiemelkednek (urticaria facticia a. m. dermographismus) ami miatt a középkorban nem egy szegény ember jutott bűbájosság és boszorkányság hírébe és veszedelmébe.

Csalánlepke *(Vanessa urticae* L.), más neve: *kis róka-pille,* a pikkelyesszárnyuak (Lepidoptera) rendjének nappali lepkék (Diurna) csoportjába, a *Nymphalidae* családba tartozó, Közép-Európában és így hazánkban is közönséges lepkefaj. Szárnyának alapszine téglavörös; a felső szárny elülső szegélyén három fekete folt, melyeket sárga foltok választanak el egymástól; a szárnycsúcsban egy fehér folt látható; a szárny közepén két kisebb s egy nagyobb fekete, emellett kifelé egy nagyobb sárga folt van; alsó szárny a tő felől a közepéig fekete. Évente két-három nemzedékben jelenik meg. Az áttelelt őszi nemzedéket a tavaszi napsütés korán előcsalja. Fekete-barna színű, sárgás zöld, hosszanti sávokkal díszitett, tüskés hernyója társasan él a csalánon és komlón. Bábja szögletes, vörösesbarna, aranyos pontokkal.

Csalánrost (növ.). A nálunk, valamint Észak-Ázsiában és Észak-Amerikában vadon termő *Urtica dioica* (a nagy csalán) szárából azelőtt kivált Németországban és Franciaország némely részében (Picardie), zöldes rostot — a C.-ot — készitettek, melyből a tisztán fehéríthető *csalánszövet* készült, de a pamutszövetek általános elterjedése óta ez már alig történik. Hasonló rostot nyernek más külföldi *Urtica*-fajoktól is, kivált a szibériai *Urtica cannabiná*-tól.

Csalánszerv *(cnida, nematocysta),* az alsóbbrendű állatok bőrében levő, védelemre és a zsákmány megszerzésére alkalmas szerv, mely a csalánzó állatokra (l. *Cnidaria)* jellemző, a többi állatoknál (pl. egyes véglényeknél és örvényférgeknél) pedig csak kivételesen fordul elő. A csalánzószervek, melyek a csalánzóállatok tapogatóin, rablófonalain stb. igen nagy mennyiségben fordulnak elő, különös alkotású sejtekben (cnidoblastok) fejlődnek. Kis tokot alkotnak, melyet mérges nedv tölt ki s melyben pörgén fölcsavart, rendesen szigonyszerű tűben végződő fonál van elrejtve. A tokocskából a felületen áralakú, merev serte, a csalánserte (cnidocil) áll ki; ennek megérintésekor a tokból kipattan a mérgező fonál s az ellenség vagy zsákmány testén sebet ejtve, a C. mérgező hatású anyagát a sebbe oltja, melytől a kisebb állatok megbénulnak. Újabban sikerült a C.-ek mérgét (hypnotoxin) tisztán is előállítani.

Csalánszőr, l. *Csalán.*

Csalánszövet (növ.), l. *Boehmeria.*

Csalány *(Csalányi) Géza,* katonai iró, szül. Pozsonyban 1848., megh. Budapesten 1907 ápr. 2. Miután 10 évig a közös hadseregben szolgált, 1876. átlépett a honvédséghez, s egy ideig a honvédelmi minisztériumban működött. 1880-ban honvédszázadosi ranggal a Ludovika Akadémia tanára lett; majd ismét visszakerült a minisztériumba, s ezután gyorsan emelkedett, 1905. már altábornaggyá nevezték ki. 1906-ban nyugalomba vonult s a következő évben «lippai» előnévvel a magyar nemességet kapta. Önálló művei: *A hadi földleírás rövid elmélete* (Budapest 1885); *Az aldunai medence hadi földleírása* (u. o. 1885); *A magyar államterület hadi földleírása* (u. o. 1885, függelékkel 1888); *Harcászat a csapattisztek számára* (3. kiad., u. o. 1890).

Csalányos, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 247 tót és magyar lak., u. p. Alsóesztergály, u. t. Rárosmúlyad-Nógrádszakál.

Csalánzó állatok, l. *Cnidaria.*

Csalapja *(Chalapya, Csalopia) Dávid* (Daud Cselebi). A «vak török császár»-nak, az egykorú Dlugoss szerint Musztafa török trónkövetelőnek, Murad szultán testvérének, Thury J. szerint I. Murad fiának, Szaudzsi bégnek fia. Atyját Murad, hogy az uralkodásra alkalmatlanná tegye, megvakíttatta, de mégis sikerült neki 1429. nejével, gyermekeivel Magyarországba szöknie. Itt családostul együtt keresztényné lőn és Zsigmond király pártfogásába vette. Fiát, a katolikus hitben nevelt Dávidot a mai Torontál vmegyébe eső szenteltszéki kún kapitánnyá tette (1443). Később Dávid hűségesen harcolt a magyarok mellett, részt vett pl. a rigómezei csatában s ő volt az, aki Hunyadinak az éjjeli támadást ajánlotta. Chalkokondylas őt ekkor Tautes (Dávid)-nak nevezi. 1451., Murad halála után, lépéseket tett a török szultánság elnyerésére, de sikertelenül. V. ö. Hazai okm. V. 228; *Szalay,* Magy. Tört. III. 106; *Thury* J. (Századok 1893, 839).

Csalár, kisk. Nógrád vármegye szécsényi járásában, (1910) 502 magyar lakossal, postaügynökség, u. t. Szécsény.

Csalárd bukás, l. *Bukás.*

Csalás. Általánosságban a megtévesztés. A büntetendő C. jogi fogalmát a Bn. 1908. XXXVI. t.-c. 50. §-a határozza meg. Eszerint C.-t követ el, aki azon célból, hogy magának vagy másnak jogtalan vagyoni hasznot szerezzen, valakit fondorlattal tévedésbe ejt v. tévedésben tart és ezáltal annak, v. másnak vagyoni kárt okoz. A büntetendő C. tehát vagyon elleni bűncselekmény. Elkövetési cselekedete a megtévesztés, tévedésbe ejtés v. tévedésben tartás. A tévedésbe ejtés v. tévedésben tartás azonban a C. alkotó elemévé csakis akkor válhatik, ha fondorlatnak az eredménye. A fondorlat az a többlet, mely a büntetendő C.-t (fraus criminalis) a magánjogi C.-tól (fraus civilis) megkülönbözteti. A fondor-

lat valótlan dolgokat a való szinében kápráztató, v. a valóságot elferdítő cselszövény, mely hazug előadás, hazug állításnak fenforgó ténykörülményekkel való kombinációja v. lényeges ténykörülménynek elhallgatása által az értelem elhomályositására és megtévesztésére alkalmas. Megitélésénél a megtévesztendő személy egyéni tulajdonságai és műveltségének foka döntők. Minthogy csupán a varázsolással, kártyavetéssel és szemfényvesztésekkel való üzletszerű foglalkozás állapit meg a Kbtk. 79. §-a értelmében kihágást: mi akadálya sincs annak, hogy e fondorlatokkal való megtévesztés a büntetőjogi C.-nak eleme lehessen. Jogtalan vagyoni haszon az, melyre a tettesnek v. részesnek, v. annak, akinek érdekében ezek cselekesznek, jogos igénye nincsen. A Bn.-nak 50. §-a 1908 okt. hó első napján lépett hatályba. Az ez időpont előtt felmerült esetekben a Btk. (1878. V. t.-c.) 379. §-a alkalmazandó, mely a megtévesztés eszközéül «ravasz fondorlat»-ot követel, vagyis a fondorlat nagyobb intenzivitását tételezi fel. A Btk. 380. §-a szerint a C., ha az okozott kár 100 K-t túl nem halad, vétség, ellenkező esetben bűntett. Tekintet nélkül az okozott kár összegére bűntett a C., ha: 1. a csaló annak elkövetése végett közhivatalnoki jelleget vagy hatósági megbízást szinlelt; 2. közhivatalnok, ügyvéd, meghatalmazott, ügyvivő vagy magánhivatalnok azt hivatala vagy megbízása körében követte el; 3. a csaló C. miatt már két izben megbüntetve volt és utolsó C.-a elkövetését megelőző büntetésének kiállása óta 10 év még nem telt el (381. §); 4. valaki azt saját biztositott vagyonának megsemmisítése vagy megrongálása által követi el (382. §., ú. n. *biztosítási C.)*. A C. vétsége egy évig terjedhető fogházzal és 1000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, a C. bűntette öt évig terjedhető börtönnel és 4000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Ha az okozott kár értéke 4000 koronát felülhalad, úgyszintén a 3., 4. alatt felsorolt esetekben a C. öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő (383. §). C. miatt hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése is megállapitandó (388. §). A Bn. 50. §-a értelmében a C. vétségének kisérlete is büntetendő. A házastársak, fel- vagy lemenő ágbeli rokonok, testvérek vagy közös háztartásban élő rokonok, a gyámolt és gyámja, a gondnokolt és gondnoka, a növendék és nevelője között elkövetett C. miatt csupán a sértett fél indítványára indítható meg a bűnvádi eljárás (389. §). Egyébként a C. hivatalból üldözendő. A Bn. hatályba lépte előtt elkövetett C. miatt az eljárás a Btk. 381. és 382. §-aiban meghatározott eseteket kivéve a sértett fél, a 384. § esetében pedig a hitelező indítványára indítható meg. A C.-nak a törvény által külön meghatározott esetei: 1. A biztosítási C. (l. o.). 2. A hitelezési C., mely csupán egy évig terjedhető fogházzal büntetendő vétség s az követi el, aki mást habár C. célzat nélkül ravasz fondorlattal tévedésbe ejt, vagy tévedésben tart a végett, hogy attól magának hitelezést vagy hitelhosszabbítást eszközöljön ki (384. §). 3. A kiskorú vagy gondnokság alá helyezett tapasztalatlanságának, könnyelműségének vagy szorultságának saját vagy mások nyerészkedési céljára való felhasználása (385. §). 4. Az adós vagyonához tartozó értéktárgyaknak a bekövetkező hatósági végrehajtás előtt a hitelezők megkárosítása céljából való elrejtése, eltitkolása, elidegenítése, megrongálása vagy ugyanevégből adósságoknak vagy jogügyleteknek koholása (386. §). 5. A hitelezőknek a Btk. 387. §-a szerint a csődnyitás esetén kívül való kijátszása, l. *Bukás.*

Csalatkozhatatlanság *(infallibilitas)*, a kat. egyház tévedhetetlensége a Krisztustól és az apostoloktól kapott tanok őrizetében, magyarázatában és előadásában. E kiváltságát a kat. egyház a Szentlélek befolyásából származtatja s Krisztus igéreteire és a dolog szükséges voltára alapítja. A C. kiterjed az explicite v. implicite kinyilatkoztatott hitbeli és erkölcsi igazságokra vagy velük összefüggő tudományos nézetekre, a krisztusi intézmények megőrzésére, a szentirás magyarázatára, teológiai vélemények megbirálására, a hitviták eldöntésére, a dogmáknak alapul szolgáló tényekre, s a szentté avatásra. Nem terjed azonban ki a vallástól független tudományos kérdésekre és világi dolgokra ; s nem jelenti az egyházi elöljárók tetteinek szentesítését v. eljárásuknak csalhatatlan helyességét, sőt még az illetők alanyi tévedésének lehetetlenségét sem. A kat. egyház kezdet óta hitte, hogy csalatkozhatatlan (romolhatatlan) az egyetemes egyház, mint a tanító és tanuló egyház összesége; továbbá hogy csalatkozhatatlan a szétszórt egyház (az össze nem gyűlt püspökök összesége), az egyetemes (de nem a részleges) zsinat és a római pápa személyesen, midőn mint pápa ünnepélyesen, mint a keresztény világ tanítója (ex cathedra) hit és erkölcs dolgában nyilatkozik. Az utóbbi pont azonban, bár azt úgyszólván valamennyi teológus és kánonjogász tanította, s az egyház 18 százados gyakorlata bizonyította, a legújabb ideig nem volt alakilag és ünnepélyesen kimondva. De a vatikáni egyetemes zsinat 1870. (Sess. IV. c. 4.) szükségesnek látta azt ünnepélyesen kinyilvánítani azért, hogyha a jövőben az egyetemes zsinat összehívása nehéz, vagy éppen lehetetlen volna is, a pápa mint elismert legfőbb tekintély és biró az egyház kritikus helyzetében minden ellenmondás és lázadás veszélye nélkül dönthessen vagy intézkedhessék. Ma azok, akik e dogmát el nem ismerik, megszűntek katolikusok lenni.

Csaldir-göl, tó a Kaukázustól D.-re, Karsz transzkaukázusi orosz provinciában, 1988 m. tengerszin feletti magasságban, 3000 m.-nél magasabb hegyek között. Hossza (É.-tól D.-re) 20, szélessége 10, területe kb. 100 km².

Csálé, l. *Csa.*

Csalétek, l. *Csalogatás.*

Csalfa (eszt.), általában az ámító, a megbízhatatlan jellemű ember. A népmese humora Csalóka Péterben s társaiban a C.-nak külön tipusát teremtette meg. Ezek az alakok éles elmével, ravaszul és lelkiismeretlenül megtréfálnak és becsapnak mindenkit, ki útjokba kerül. A népdalok tele vannak a hűtlen, C. szerető, hol panaszos, hol indulatos emlegetésével. A házasságtörést tárgyaló modern dráma- és vigjátékirodalom

szintén a szerelmi csalódás eseteit szinezi ki. L. *Cselszövény.*

Csalhatatlanság, l. *Csalatkozhatatlanság.*

Csali, gyüjtőneve amaz apró állatoknak: rovarok, legyek, giliszták, apró halak stb., amit a halász horgára húz, hogy azzal a halat horogra csalja. A C. lehet természetes és mesterséges, vagyis gyárilag készített. E csoportba tartoznak az ú. n. műlegyek.

Csali mesék, a népmesék azon alosztálya, melynek valamennyi ide tartozó példával közös jellemvonása: a felkeltett s többé-kevésbbé hosszú időn át függőben tartott várakozásnak hirtelen valamely nevetséges, v. boszantó fordulattal semmibe való feloldása, tönkresilányítása. A C. eredetüket a gyermekek telhetetlen meseszomjának köszönik s arra valók, hogy a kifáradt, vagy kedvét vesztett mesélő az elbeszéléseivel betelni nem tudó naiv hallgatóság zaklatásától szabaduljon. Példáikra minden nép meséi közt elég nagy számmal akadunk. Ezek egy része rokon az *ijesztős mesével.* Némelyek (pl. nálunk Kálmány Lajos) megkülönböztetik a pusztán *csali* mesék körétől az úgynevezett *bosszantó* meséket, amelyekben tudniillik a felkeltett várakozás meghiusulásán kívül még valami, a rászedett hallgatóra (ezenkívül is) bosszantó elem is fűződik. Magyar példák számosával olvashatók *Kálmány* népköltési gyüjteményeiben (Szeged népe, I—III. Koszorúk az alföld vadvirágaiból II.), *Arany* László eredeti népmeséi közt és az Arany-Gyulai-féle népk. gyüjteményben, valamint a Nyelvőr és az Ethnographia egyes évfolyamaiban.

Csalit a. m. cserjékkel, bokrokkal benőtt hely. Némelyütt a fákról lehullt leveleket is C.-nak hívják.

Csalkar-tenisz, lefolyástalan tó a Kirgiz steppén, Turgai középázsiai orosz provinciában, az Aral-tótól ÉK.-re (150 km.). Hossza (É.-ról D.-re) kb. 65, szélessége (K.-ről Ny.-ra) 55 km., területe mintegy 2500 km², átlagos mélysége 6 m. Beléje ömlik az Irgisz folyó.

Csall, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 667 tót és magyar lak., postaügynökség, u. t. Balassagyarmat.

Csallóköz (németül *Schütt)*, a Duna legnagyobb szigete, melynek legnagyobb része Pozsony, kisebbik része Komárom, s a *Csilizköz* (l. o.) név alatt ismeretes DNy.-i része Győr vármegyébe esik. A sziget közvetlenül Pozsonyon alól kezdődik, ahol az Öreg-Dunából a Kis-Duna (érsekújvári Dunaág) kiágazik, mely Gutánál a Vágot fölveszi s Komáromnál Vág-Duna név alatt ismét egyesül az anyafolyóval. A két Dunaág által körülfolyt hosszukás tojásalakú síkság ÉNy.-ról DK. felé terül el s hossza ezen irányban mintegy 84 km., szélessége 15—30 km. Talaja igen termékeny, de alacsony (109—128 m.) fekvésénél s a kanyargós Duna szabálytalan s lomha lefolyásánál fogva árvizek gyakran látogatják; a Duna mentén, valamint a C. délkeleti részében terjedelmes mocsarak vannak. Nagy mennyiségű gabonát, gyümölcsöt és kerti veteményt termel. A Csilizköz nélkül közel 140 község van rajta s ezekben 90,000 ember él; legnépesebb községe Guta, Dunaszerdahely, Nagymegyer és Bős; továbbá Somorja r. t. város. C.-t a dunaszerdahely-komáromi vasút szeli át. A Duna áradásai sok kárt okoztak a szigeten s a meder elfajulásánál fogva az Öreg-Dunán a hajózás is mind nehezebbé vált; ezért 1885-től a kormány 28 millió K költségen ezt a Duna-szakaszt szabályoztatta. — C. a népmitológiában, l. *Aranykert* és *Aranykor.*

Csallóközaranyos (azelőtt: *Aranyos*, l. o.), nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1910) 1834 lakossal.

Csallóközi nyelvjárás, l. *Mátyusföldi nyelvjárás.*

Csallóközkürt (azelőtt: *Kürt)*, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 912 lak., u. p. Vásárút, u. t. Albár.

Csallóköznádasd (azelőtt: *Nádasd)*, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 505 lak., u. p. Baka, u. t. Bős.

Csallóköznyék (azelőtt: *Nyék)*, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 642 lak., postaállomás, u. t. Dunaszerdahely.

Csallóközpósfa (azelőtt: *Pósfa)*, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 200 lak., u. p. Egyházgelle, u. t. Patony.

Csallóköztárnok (azelőtt: *Tárnok)*, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 423 lak.; u. p. Bácsfa, u. t. Nagylég.

Csalma a. m. török turbán. A székelyek néhol a magas kucsmát, süveget is így híják.

Csalma, közs. Szerém vm.-ben, l. *Čalma.*

Csalmatok (növ.), l. *Hyoscyamus.*

Csalogány (állat), l. *Fülemile.*

Csalogatás, a vadnak hálóba, tőrbe v. lövésre csalása hangjának utánzása, élő vagy kitömött madarak, illetőleg a vad által kedvelt csalogató falatok, *csalétek* kitevése által. Csaléteknek apróbb madarak, húsdarabok, állatok belei stb. szolgálnak.

Csalogató berendezés, a növények életében arra szolgál, hogy a növényekre hasznos állatokat oda csábítsa és általuk vagy beporzást (l. o.) vagy egyéb hasznos cselekvést közvetítsen. Ilyen a szín, a szag, az állatoknak táplálékul nyujtandó virágpor (l. o.), méz, viasz, szőr stb., amelyek mind arra szolgálnak, hogy a beporzást közvetítő állatokat a virágra csalják. A csalogató szint rendesen a szirom, de néha a porzó, a termő, a csésze v. a felső levelek öltik magukra, amelyek megfelelő feltünő alakkal is bírnak. Az apró virágoknak virágzattá (l. o.) való tömörülése (pl. napraforgó) szintén C. Az illatot v. kellemetlen szagot is vagy maga a virág, vagy egyéb növényi rész árasztja. Az illat sokféle lehet, amelyek mindegyikének valamely ily illatot kedvelő állat csalogatása a biológiai célja, amely állathoz az illető virág berendezkedése alkalmazkodik. A virágokat látogató rovarok sokszor táplálékot is nyernek a virágban, sőt éppen ezért keresik fel azokat. A táplálékot a mézfejtők (l. o.), vagy a porzók (l. o.) szolgáltatják. Vannak növények, amelyek testükön vagy testükben a hangyákat táplálják (l. *Hangyanövények)*, amelyek a növényt más veszélyes hangyák ellen megvédelmezik. A termések élénk színe és íze (cseresznye stb.) szintén arra való, hogy az állatok (pl. madarak) a termést élvezvén, az abban levő magvakat széjjelhordják és így a növény elterjedését biztosítják.

Csalogatófa, l. *Fogófa.*

Csalogató vetések, a gabonaféléket, különösen a búzát károsító rovarok (hesszeni légy, fritlégy, csikoslábú és feketelábú búzalégy) elszaporodása ellen csinált korai őszi vetéspászták, amelyekbe ezek a rovarok petéiket belerakják s mikor itt már lárvákká alakultak, a vetéspásztákat jó mélyen leszántják s így a rovarok elpusztulnak s a rendes őszi gabonavetésekbe nem mehetnek át. A C.-et mindjárt aratás után kell a tarlókon végezni, hogy aug.-szept. elején már zöld vetésünk legyen, ekkor egyéb zöld vetés hiányában a legyek ideszorulnak petéik elhelyezésére, tehát mintegy ide csalogattatnak.

Csalóhal, *Epibulus* (állat), az ajakoshal-félék *(Labridae)* családjába tartozó forrtgaratcsontú halnem. Egyetlen ismert faja a leső C. *(Epibulus insidiator* Pall.), 25—30 cm. hosszú, az Indiai-oceánban honos. Jellemző reá, hogy száját csőrszerüen meghosszabbíthatja és ismét visszahúzhatja.

Csalóka Péter, népmesei alak, paraszt legény, a ki furfangjaival mindenkit rászed. L. még *Csalfa.*

Csalóköz, l. *Csallóköz.*

Csalomia, község, l. *Kis-* és *Nagycsalomia.*

Csalomjai *István*, l. *Pajor.*

Csama. Régi magyar személynév, mely nőnévnek is előfordult.

Csamara, a cseheknél ugyanaz a ruhadarab, mint nálunk a dolmány.

Csamasz *(Chamaz, Chomos)*, régi magyar személynév.

Csamba, város a nyugatafrikai Togo német gyarmat Basari-Sokodé kerületében, a dahomei francia gyarmat határa mentén mintegy 20,000 lakossal.

Csámicsián *Mihály*, örmény történetiró, szül. Konstantinápolyban 1738. megh. u. o. 1823. Legnagyobb műve: Örményhon története a legrégibb időktől 1784-ig Velencében 1784—86-ig jelent meg 3 kötetben, több mint 3000 lapon. A keletindiai angol társaság e munkát, mely az ázsiai népek ó-történelmére nagy fényt derít, Avdál M. J.-vel angolra fordíttatta és kiadta Londonban 1827. két kötetben. Török nyelvre lefordítva egymásután 3 kiadást ért. C. írt ezenkívül örmény nyelvtant (Velence 1779).

Csanád *(Chanad, Cenad, Chonad, Sunad, Zunadi).* Hagyományos személynév az ilyen nevű ősmagyar nemzetségben.

Csanád vármegye címere.

Csanád *vármegye*, hazánk régi tiszántúli részében, a Maros jobb partján, Csongrád, Békés, Arad és Torontál vármegyék közt terül el; területe 1715 km². C. talaja végtelen róna, melyet csak apró, természetes dombok (őrhalmok vagy temetkezési dombok) tarkítanak helyenkint; a síkság K.-ről Ny. felé lassan ereszkedik alá s tengerfeletti magassága 107 és 80 m. közt ingadozik. E végtelen rónát D.-en a gyakran kiöntő Maros, odább É.-ra a Szárazér öntözi; az utóbbi tulajdonképen a Holt-Marosból jön ki; szabályozása 1889. fejeztetett be. A talaj a legtermékenyebbek egyike az országban, túlnyomóan fekete föld, keverve iszappal, feketeszíkkel és homokkal; a meddő szikes talaj ritka.

Éghajlata tipikus alföldi; télen kemény hideg, nyáron tikkasztó hőség uralkodik, a tavaszi átmenet hirtelen; az ősz ellenben tartósan szép és hosszú. Az évi közepes hőmérséklet (Mezőhegyesen) 11·8° C., a januáré —1·7°, a júliusé 21·7°. A hőmérséklet szélsőségei 35·0 és — 23·6°, abszolut ingadozása tehát 58·6° C. A csapadék évi átlagos mennyisége Mezőhegyesen 603, Makón 625 mm.

Földje általában igen termékeny; összes termő területe 164,932 ha., miből szántóföld 145,638 ha. (ugar 1249 ha.), ebből be van vetve búzával 58,843 ha. (termés 546,061 q), árpával 12,118 ha. (termés 176,684 q), kevesebb a rozs és zab, ellenben tengerit (39,701 ha.) sokat termelnek (872,666 q), úgyszintén burgonyát. Jelentékeny még a cukorrépa és dohány (3168 ha.) termelése, utóbbit 22 községben termelnek (termés 39,291 q), tov. főleg Makó vidékén a zöldség (répa, petrezselyem; vöröshagymát külföldre is szállítanak) termelése. Szőllőmívelése (610 ha.) nem jelentékeny, van azonban szőllőkivitele Németországba; Mezőkovácsházán Bereczky Máté nevezetes gyümölcstelepet létesített; Mezőhegyesen amerikai szőllőtelep létezik. A kertek területe 2000 ha., a réteké 6683, a legelőké 11,354, az erdőké csak 1122, a nádasé 235 ha.

Az **állattenyésztés** az uradalmakban és nagyobb gazdaságokban szépen fejlődött s nemcsak a lótenyésztés, hanem a szarvasmarha- és juhtenyésztés is kitünik, de a kisebb gazdák csak a lótenyésztés tekintetében tünnek ki, míg a szarvasmarhatenyésztés még sok kivánni valót hagy hátra; fejlettebb a szarvasmarhatenyésztés Makón, a lótenyésztés Nagylakon. A vármegye területén 20 fedeztetési állomás van. A szarvasmarhatenyésztés emelésén a vármegyei gazdasági egylet buzgólkodik; a baromfitenyésztés Makón és Apátfalván jelentékeny (lúd, liba). A halászat, méhészet és selyemtermelés csekély jelentőségü. Állattenyésztés tekintetében C. leghiresebb telepe a mezőhegyesi (l. o.) állami ménestelep. A házi állatok száma volt az 1911. évi összeírás szerint: 37,542 drb (főleg magyar fajtájú) szarvasmarha, 31,805 ló, 236 öszvér és szamár, 100,250 sertés, 21,522 juh, 134 kecske és (1909) 4382 méhcsalád, továbbá (1895) 480,611 drb baromfi. Ásványkincsei C. vármegyének nincsenek.

C. vmegye **lakóinak** száma meglehetős gyorsan emelkedik; 1869-ben 94,658, 1880-ban 109,011, 1890-ben 131,243, 1900-ban 140,007 és 1910-ben 144.453 lakója volt. Egy km²-re 84·5 lélek esik s így C. a legnépesebb vmegyék egyike. Lakói közül 103,242 magyar (73·2%), 1182 német (0·8%), 17,274 tót (12·3%), 13,982 oláh (10·0%) és 3981 szerb (2·8%). A tót és oláh elem a nagylaki és battonyai j.-ban, a szerb Battonyán a legnépesebb. A nem magyar ajkú népességből 17,239 egyén (47·1%) beszéli a magyar nyelvet (1880-ban 32·8%). A magyarok nagyon elütők egymástól; a makói igen munkás, szorgalmas és takarékos

nép, ritka üzleti szellemmel, az apátfalvi igen takarékos és szorgalmas, a battonyai kevésbbé. A tót eléggé értelmes, munkás, de bizalmatlan, az oláh dologtalan. Vallás tekintetében van C. vármegyében 71,610 róm. kat. (51·3%), 4520 gör. kat., 16.567 gör. kel., 18,384 ág. ev., 25,234 ref. és 3254 izraelita. Ezer lakóra esett (1909) 9·2 házasságkötés, 38·0 élveszületés és 28·6 haláleset; a természetes szaporulat tehát 1000 lélekre 9·4. *Foglalkozásra* nézve a lakosság túlnyomó része (77%) őstermelő, iparral 10·4, keresk. és hitellel 2·5, közlekedéssel 1% foglalkozik, a közszolgálatokhoz és szabad foglalkozásokhoz 2·6% tartozik, házi cseléd 2%. A tényleg kereső népesség száma (56,531) ekként oszlott meg: őstermelés 41,422, ipar 6412, keresk. és hitel 1446, közlekedés 407, közszolgálati ágak 1379, véderő 697, vagyonukból élők 677, házi cseléd 2472. Ipara és kereskedelme jelentéktelen; nagyobb gyárak Mezőhegyesen, mezőgazdasági szeszgyárak, 1 finomító cukorgyár és kenderfonógyár; Nagylakon nagy kendergyár, Makón villamostelep, amelynek hálózata az egész vmegyén átvonul és több községet lát el árammal; ezenkívül még számos gőzmalom van C. területén. Kézműipara és kereskedelme kizárólag a helyi szükséglet kielégítését tartja szemei előtt; a házi ipar nagyon hanyatlott. Nagylakon és Battonyán vásznat szőnek. A gabonakereskedés Makón fontossággal bir, óriási mennyiségű kitünő búza kerül a piacra. Nevezetesebb marhavásárok Makón, Battonyán, Nagylakon és Tornyán vannak. A hitelszükségletek kielégítésére 5 bank, 7 takarékpénztár és 23 szövetkezet szolgál, összesen 9.068,000 K betéttel az 1909. év végén. A mezőgazdaság szolgálatában pedig a vmegyei gazdasági egyesület, azonkívül csaknem minden nagyobb községben alakult gazdakörök, a méhészegyesület, a szárazéri ármentesítő és belvízlevezető társulat, a mezőhegyesi élővízcsatorna-társulat áll.

Közlekedési útjai. *Vasutai:* Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak arad—szegedi vonalának pécska—makói része 65 km. és mezőhegyes—kétegyházai vonalának mezőhegyes—megyesegyházai része 23 km., az Alföldi Első Gazdasági Vasútnak mezőkovácsháza—csanádapáczai vonala 12 km., a Békés-Csanádi H. É. Vasútnak mezőhegyes—nagymajláth—ambrózfalvai vonala 12 km., a Hódmezővásárhely—Makó—Nagyszentmiklósi H. É. Vasútnak apátfalva—gajdospusztai vonala 22·2 km. összesen 130·2 km. kiterjedésben. — A vmegye területén van 36 km. állami út, 262 törvényhatósági út (ebből kiépítve 212 km.) és 295 km. kiépítetlen községi közlekedési út; a községi közdűlőutak hossza 285 km. C. vm.-ben van 22 posta- és 36 táviróhivatal, a távbeszélőállomások száma 208.

Közoktatásügye kevéssé fejlett. A vármegye népességéből csak 54·2% (a hat éven felüli népességből 65·6%) tud írni-olvasni (1890-ben 56%) s 2265 gyermek iskolába nem jár. C. vmegyében van összesen 232 iskola, ú. m. 28 kisdedóvó és 12 menedékház 3828 gyermekkel, 106 mindennapi és 78 ismétlő elemi iskola, 4 iparos- és 1 keresk. tanonciskola, 1 polgári iskola, összesen 23,064 tanulóval (ebből 17,396 a mindennapi elemi és 203 a polgári iskolában), 1 áll. főgimnázium (Makó, mellette a Délm. Közm. Egyesület által fenntartott internátus) 354 tanulóval s 1 emberbaráti jellegű intézet 45 növendékkel, összesen 27,291 tanuló. Szakiskolák és magasabb iskolák teljesen hiányoznak.

Közigazgatás. C. vmegye 4 szolgabirói járásra oszlik és van benne 1 rend. tanácsú város, ú. m.:

Járás	Közs. száma	Népesség száma 1910	Ebből 1900-ban				Lakóházak száma
			magy.	ném.	tót	oláh	
Battonyai ...	7	33,199	25,576	392	628	3,236	4,069
Mezőkovácsházi	8	23,703	21,305	223	4,096	246	3,618
Központi ...	9	26,831	14,831	129	4,876	1,806	4,382
Nagylaki ...	4	25,833	8,241	207	7,589	8,633	5,037
Makó r. t. v.	1	34,887	33 289	231	85	62	6,591
Összesen	29	144,453	103,242	1,182	17,274	13,982	23,717

A vmegyében van összesen 1 rend. tan. város (Makó), 26 nagy- és 2 kisközs., továbbá 58 puszta és telep. Körjegyzőség csak 1 van. A községek általában véve népesek; ezernél kevesebb lakója csak kettőnek van, ellenben 5000-nél több 7-nek. Legnépesebb községek: Makó 34,887, Nagylak 13,967 és Battonya 12,990 lakóval. Székhelye *Makó*. A vm. az országgyűlésbe 3 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben C. vármegye 16 róm. kat. egyháza a kalocsai egyháztartományhoz tartozó csanádi püspökséghez (székhelye Temesvár) van beosztva; 3 gör. kat. anya- és két leányegyháza a nagyváradi, illetve a lugosi, 9 gör. kel. egyháza a temesvári és aradi püspöki egyházmegyéhez, 6 ág. ev. egyháza a bányai s 4 helv. egyháza a tiszántúli egyházkerülethez tartozik; az izr. anyakönyvi kerületek száma 2.

Törvénykezési szempontból C. a szegedi kir. itélő táblához tartozó szegedi törvényszék területéhez van csatolva; van három járásbirósága (Battonya, Makó, Nagylak), mind telekkönyvi birói hatáskörrel. Be van osztva a szegedi kir. főügyészség, pénzügyi biróság és ügyvédi kamara, a pestvidéki bányabiróság és a budapesti sajtóbiróság területébe; kir. közjegyzője Makón, Battonyán és Nagylakon van.

Hadügyi tekintetben a temesvári hadtestparancsnoksági ter. része s a központi járás és Makó városa a szegedi 46. sz., a vmegye többi része a békéscsabai 101. sz. hadkiegészítő parancsnokság alá van beosztva; az egész vmegye a Szegeden székelő 5. sz. honvédgyalogezred 2. zászlóaljához tartozik. Csendőrsége a szegedi törzs- és szárny- és a makói szakaszparancsnokság alá van rendelve.

Pénzügyi beosztását illetőleg C. vármegye a makói pénzügyigazgatóság területéhez tartozik; van 3 adóhivatala (Makó, Nagylak és Battonya) és 2 pénzügyőrsége (Makó és Mezőhegyes). Ipari és keresk. ügyekben az aradi kamara, a közutak tekintetében a temesvári kerületi felügyelő, posta- és távíró-ügyekben a nagyváradi posta- és távíróigazgatóság területének részét alkotja; államépítészeti hivatala Makón van. A vármegye területére illetékes erdészeti felügyelőlőség Szegeden székel. Mezőhegyesen méntelep-osztály van. Állategészségügyi tekintetben a temesvári fel-

ügyelői kerülethez, selyemtenyésztés tekintetében a bajai főfelügyelőség hatósága alá s végül a szegedi borászati és szőllőszeti kerület működési területéhez tartozik. Állatorvosai: egy törvényhatósági (fő), 5 állami, 2 helyhatósági állatorvos (Makó), és 8 állatorvosi körzet 1—1 állatorvossal. Kulturmérnöki hivatala és m. kir. folyammérnöki hivatala Aradon van. A vármegye területén van 25 gyógyszertár, 2 kórház 291 ágygyal, 34 orvos, 1 sebész és 135 bába.

Története. A mai C. vm. területén hajdan tenger volt. Idők folytán a tenger vize elvonult s lassankint kialakultak a történelem előtti korszakok, melyeknek nyomait a régi C. vm. területén sokhelyütt még ma is feltalálhatni. A paleolit- és neolit kor, a kő-, réz- és bronzkor embere által létesített telepekre mutatnak azon leletek, melyeket Vingán, Törökkanizsán és a régi C. vm. több helyén (Csókán, Csanádon, Hódmező-Vásárhelyen, Szentmiklóson stb.) találtak. A vármegye lakói a Herodotos által említett agatirszok, később a géták és dákok voltak, kiket követtek a vandalok, húnok, gepidák, majd az avarok s a bevándorolt különféle szláv népek. A vármegye a Maros balpartján fekvő s a már Szent István kora előtt is meglevő telepből keletkezett. Nevét Csanádtól, Achtum (Ajtony) egyik vezérétől nyerte, akinek segítségével a hagyományok szerint Szent István Achtumot legyőzte s akit hálából ezért egy nagyobb terület, a későbbi C. vm. odaajándékozásával jutalmazott meg. Achtum legyőzésével vette kezdetét a keresztény művelődés nagy munkája, melyben Szent István Gellért püspök buzgó közreműködését vette igénybe. 1030-ban püspökséget is alapított, melynek székhelye Csanádon volt. Területe ez időben a mainál sokkal nagyobb volt, amennyiben a mai Temes, Torontál, Békés és Csongrád vármegyék egy részét is magában foglalta. C. vm. az Árpádházi királyok okleveleiben többször előfordul, jórészt mint a Csanád nemzetség birtoka s gyakran volt országos jelentőségű események szinhelye. Péter és Aba Sámuel versengése a trónért, majd Endre, az Árpádházi herceg trónrajutása érdekében indított mozgalom C. vármegyét is érintette s a keresztény vallás ellen az ősi hiten lévők felkelése tette Gellért püspököt Magyarország első vértanujává. A XI. sz. végén a kúnok betörése C. vármegyét sem kerülte el s a későbbi szereplésük ez időben történt idetelepülésükkel vette kezdetét. A XII. sz. végén s a XIII. sz. elején főként az egyházi élet terén mutat mozgalmasabb életet azon számos monostor révén, melyek ez időben már fennállottak (Sajtény, Egres). Az ekkor már meglehetősen népes vármegyét teljesen tönkretette a tatárjárás (1241); a falvak elpusztultak, a lakosok elmenekültek. Az újjáalkotás nagy munkája jórészt azon nemzetségek vállaira nehezedett, melyek ekkor már C. vármegyében voltak, nevezetesen: Csanád, Ajtony s a bevándorolt Csák, Buzád, Monoszló, Kalán és Vezekény nemzetségek. Ezeken kívül más családok is költöztek a vármegyébe, melyek itt nagyobb birtokokat szereztek, minők pl. a Hasznosi, Becsei, Laczk, Petőfi, Vásári, Anthimi, Himfi, Csáki, Botos, Nagymihályi, a Csanád nemzetségből származó Telegdi és Makófalvi, a Hunyadi, Szilágyi, Dóczi, Jaksics, Keszi stb. család. A Nagy Lajos, Zsigmond és főként a Hunyadiak alatt újjá éledt és megizmosodott vármegyére újabb csapást mért a Dózsa György vezetése alatt lezajlott parasztlázadás (1514), mely az egész vármegyét feldúlta s bár az apátfalvai (C. vm.) ütközet Dózsa hadainak leverésével végződött, a vármegye a pusztulás áldozata lett. Ez alkalommal Csáky Miklós püspök is életét vesztette. A mohácsi vész (1526) után a vármegye erős hanyatlásnak indult. Buda várának elestével Erdélyhez csatolták, majd rövid idővel ezután teljesen török kézre került. A vármegye összeomlásával megkezdődött a lassú pusztulás, a másfélszázados leigázás alatt a vármegye teljesen elnéptelenedett és csak akkor kelt ismét életre, midőn Buda visszavételével (1686) megdőlt a török uralom és I. Lipót Dolny István püspököt nevezte ki a vármegye főispánjának; az ő nagy munkája s utódjának, Nádasdy László gróf püspöknek buzgó fáradozása folytán új élet támadt a vármegyében. A vármegye lassankint benépesedett, új helységek (telepítések) keletkeztek s ma már egyike az ország legnépesebb vármegyéinek. Teljesen csak a passzarovici béke után (1718) szabadult fel a török fenhatóság alól s véglegesen Mária Terézia csatolta vissza az anyaországhoz. A vármegyei önkormányzat valószinüleg csak 1731. kezdődött; ekkor tartották az első vármegyei közgyűlést, s a vmegye levéltárának anyaga is ezen időpontig nyúlik vissza. A XVIII. sz. végén a vármegye rövid időre Békés és Csongrád vármegyével volt egyesítve, majd később törvénykezési szempontból Békés vármegyéhez tartozott.

Irodalom. Milleker Bódog, Délmagyarország az őskorban, Temesvár 1894; Márki Sándor, Arad története, Arad vm. monogr. 1892; Reizner János, Makó története, Szeged 1892; Gyárfás István, A jászkunok története, Kecskemét 1870—85; Borovszky Samu, Csanád vm. története, Budapest 1896—97; Okmánytárak.

Csanád, községek, l. az összetételek alatt.

Csanádalberti, azelőtt *Alberti*, nagyk. Csanád vm. közp. j.-ban, (1910) 1370 lak., u. p. és u. t. Pitvaros.

Csanádapácza, nagyk. Csanád vm. mezőkovácsházi j.-ban, (1910) 3800 magyar lak., vasúti állomás, postahivatal és telefonállomás, népbank, Orosházai takarékpénztár fiókja, tejszövetkezet. Hajdan apácák birták, templomuknak nyomai még láthatók; a XVI. sz.-ban a Komlóssy-család tulajdona volt, de a török uralom alatt elpusztulván, 1728. a modenai hercegre s róla utóbb a koronára szállt; faluvá csak a XIX. sz. közepén lett. Lakói dohányt termelnek.

Csanádfehéregyháza, Dunavecséhez tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. dunavecsei j.-ban, (1900) 529 lak.; u. p. és u. t. Dunavecse.

Csanádi apátság, vagyis a Boldogságos Szűz csanádi monostora. Egyes oklevelek Szt. Gellért monostorának is nevezik, minthogy ő alapította és kezdetben itt pihentek hamvai. VI. Sándor pápa ezen apátság javait, melyek évi jövedelme 500 frt-ra becsültetett, a csanádi püspökséghez csatolta s az apátsági monostort és templomot

elvevén a benedekrendiektől, a koldulásból élő ferencrendieknek adta át. V. ö. *Borovszky*, Csanád vm. tört. II. k. 94—95 l.

Csanádi prépostság. Tényleg sohasem létezett. Címe a csanádi apátság és az egyházmegye védőszentjének Szt. Györgynek téves összefűzéséből származott. 1647 óta a címet állandóan adományozni szokták. V. ö. *Borovszky*, Csanád vm. tört. II. k. 96. l.

Csanádi püspökség, alapítását Szt. Istvánnak köszöni, ki a temesi bánságban uralkodó Achtum fejedelmet Csanád vezérével legyőzte, fővárosát Marosvárat Csanádnak elnevezte, s székhelyévé tette az itt megalapított új püspökségnek, melyet szokása szerint javakkal gazdagon ellátott, s melynek hatáskörét Csanád, Arad, Torontál, Krassó és Temes megyékre terjesztette ki. Első püspöke volt a velencei származású Gellért, ki nagy buzgóságot fejtett ki a görög szakadársághoz szító lakosok megtérítése és a műveltség terjesztése körül. Megh. 1046. Utódai közül kitűnnek a Győr nemzetségbeli Saul (1181—1183), II. Géza király kancellárja, a későbbi kalocsai érsek; a Lád nemzetségbeli Bulcsu, ki a tatárjárást átélte és Csanádot újra építette. A XIV. sz.-ból Antal, ki Ottó királyt megkoronázta s mellette a kir. kancellár tisztét töltötte be; a tudós piacenzai Jakab (1333—1343), Róbert Károly kedvelt házi orvosa, az ezt követő II. István (1343—1345), ki Cseh- és Lengyelországban mint a szentszék követe szerepelt, óréví Lukács, ki az óbudai egyetem alapításában vett részt. A XVI. sz.-ban Csáky Miklós (1500—14), ki a Dózsa György által vezérelt pórlázadók kezei között lelte kínos halálát, Csahli Ferenc (1514—1526), ki a gyászos emlékezetü Mohácsnál esett el a haza védelmében. Mohács után Perusich Gáspár kerítette kezébe a püspöki javak egy részét s azokat a protestantizmus terjesztésére használta föl. Majd maga I. Ferdinánd foglalta le birtokainak jó részét. A török is behatolt az egyházmegye területére. Ezek folytán a püspökök hatalma s tevékenységük tere egyaránt csökkent, annyira, hogy 1573-tól kezdve inkább csak mint cím szerepelt. E szomorú korszak legkiválóbb püspöke Martinuzzi György (1536—1539), ki főleg államférfiui nagyságával tünik ki. Megemlíthetők még: Kolosvári János (1560—1562), Dudich Endre (1563), mint a magyar egyház képviselői a tridenti zsinaton, Veranchich Faustus (1598—1680), ki püspökségéről lemondva, Rómába vonult és aki a mértani és építészeti tudományok terén működött; Lózsy Imre (1623—1625), Szelepchényi György (1634), Széchenyi György (1643), kik mindhárman utóbb az esztergomi érsekséget nyerték el. A püspökség helyreállítása Pálffy Tamás (1653—1658) idejében kezdődik, ki a püspökség hajdani javainak egy töredékét visszaszerezte. Dvornikovich Mihály (1687—1689) alatt szabadult fel a török iga alól az egyházmegye egy része Csanád és Arad városokkal. 1702-ben a püspökség székhelyéül Szegedet jelölték ki. Az itt székelő püspökök között említendő Nádasdy László gróf (1710—1730), akinek a makói határ egy része adatott át évi 2000 frttal. 1738-ban a székhely Temesvár lett. 1743. nyerte meg a püspökség a makói határ másik részét. Az utóbbi idő kiváló püspökei Lonovich József, hírneves író, szónok és államférfiú, Csajághy Sándor, buzgó apostoli szellemű főpap, Bonnaz Sándor, a nagy adakozó, Dessewffy Sándor, Szt. Gellért kultuszának felújítója. Jelenlegi püspöke Glattfelder Gyula (l. o.).

Csanádi székesegyházi káptalan (Szt. György vitézről címezve), alapítása egybeesik a püspökségével. Szt. Gellért alapítása. Kezdetben csanádi iskolájának első harminc tanítványából alkotta meg a kanonoki testületet, mely közös házban lakott és közösen étkezett. A káptalan eleintén a szegényebb javadalmazásuak közé tartozott s csak a XV. sz. folyamán kapott több magánalapítványt. A török hódítás idejében a káptalan elpusztult, javait I. Ferdinánd 1556. s 1558. világiaknak adta. Visszaállítását, melyet II. Lipót már 1687. tervezett, III. Károly valósította meg 1723 aug. 7., mikor Szegeden, mely akkor a püspökség székhelye is volt, 4 kanonoki állomást szervezett, 650—400 frt évi javadalmat rendelve nekik a kir. kincstárból. 1738-ban, midőn a püspökséggel együtt a káptalan is Temesvárra költözött, újból megállapíttattak a kanonoki javadalmak, melyeket azután még Mária Terézia és I. Ferenc is növelték. Végre 1821. minden eddigi dotáció megszünt s helyette három temesvmegyei község: Ság, Parácz és Sztancsova képezte s képezi mai napság is a káptalan jövedelmi forrását. Bonnaz Sándor püspök a kanonokok számát kettővel növelte és ezek részére alapítványt is tett. A káptalan mint Dél-Magyarország egyik elsőrangú hiteles helye működött. V. ö. *Borovszky*, Csanád vm. tört. II. k. 89—94. l.

Csanádi társaskáptalan és prépostság (az Üdvözítőről címezve). Alapítója valószinüleg maga Szt. Gellért volt. Okmányilag először találjuk említve 1332., amikor a pápai tizedszedők már az Üdvözítőről címzett papokról beszélnek. Később 1390. szerepel ismét, mikor Keresztúri János végrendeletileg neki hagyja Keresztúrt. Fennállott a mohácsi vész után is, mert 1543. védelmezte meg Izabella királynő azok ellen, akik erőszakkal akarták javait elragadni. Ez az utolsó nyom, mely róla beszél; de azért a címét mai napság is szokás adományozni.

Csanádpalota, nagyk. Csanád vm. nagylaki j.-ban, (1910) 6053 magyar lak., takarékpénztár, hitelszövetkezet, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Csanády, 1. *Gusztáv*, tanár és gazd. szakíró, szül. Battonyán (Csanád vmegye) 1837 dec. 10. A budapesti egyetemen 1860. gyógyszerészmesteri, 1861. vegytudori oklevelet nyert s 1862—67-ig Pest vmegye vegyésze volt. Később a hallei egyetemen folytatta tanulmányait, hol főleg agrikulturkémiával foglalkozott. 1870-ben a magyaróvári gazd. felsőbb tanintézethez segédtanárrá, 1871. a keszthelyi m. kir. gazd. felső tanintézethez a kémia rendes tanárává neveztetett ki és 1885-től a vegykisérleti állomás vezetője volt, s 1892. ezen intézet igazgatója lett. 1901-ben nyugalomba vonult. C. a szaklapokban és intézeti évkönyvekben számos cikket és értekezést közölt az agrikultur- s a borkémia köréből. Önállóan megjelent munkái: *A must és bor főbb alkatrészeinek meg-*

határozási módszerei (Budapest 1876); *A borászat kézikönyve* (u. o. 1885); *Adatok a must és borelemzés módszeréhez* (u. o. 1889). A term. tud. társulat megbizásából, Ulbricht R. munkájának kivonatos átdolgozása és fordítása.

2. *C. Sándor*, volt orsz. képv. szül. Nagykerekiben (Bihar vm.) 1814., megh. u. o. 1892 júl. 17. Elődei atyafiságot tartottak Bocskay István fejedelemmel, részt vettek harcaiban s a vitéz hajduknak egymásután három C. volt a főkapitányuk. Jogi tanulmányait a debreczeni főiskolában végezvén, alig húsz éves korában Bihar vmegye szolgálatába állt. 1848-ban, mint vmegyei biztos, nagy buzgalmat fejtett ki a nemzetőrök kiállításában és fölszerelésében s mint a bihari nemzetőrök századosa, ő maga is részt vett az erdélyi hadjáratban. A világosi katasztrófa után visszavonult Nagykerekibe és birtokait kezelte. Számos alapítványt tett ez időben a ref. papok özvegyeinek és árváinak támogatására, iskolák segélyezésére és népkönyvtárak állítására. Az 1861-iki országgyűlésen a berettyóújfalusi kerületet képviselte s a határozati párthoz tartozott. Azóta, rövid megszakítással, folytonosan tagja volt a képviselőháznak és a függetlenségi pártnak, melynek érdekében sokat áldozott.

Csanakfalu, kisk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban. (1910) 392 magyar lak., vasúti megálló; u. p. Ménfő, u. t. Kismegyer.

Csanakhegy, kisk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 1157 magyar lak., jó bortermeléssel, a győriek szőllőhegyeivel, vasúti megálló; u. p. Ménfő, u. t. Kismegyer.

Csanak-Kalezi (*Dardanellia, Kalé-i Szultanije*), Bigha kisázsiai török mutesszariflik székhelye a Dardanellák partján. Gőzhajóállomás. (Innen szokás fölkeresni a közeli Tróját.) Lakossága kb. 16,700, fele török, fele görög, zsidó és örmény. Cserépedényei, főleg virágos vizeskorsói híresek (C. «fazék-vár»-at jelent). Régen genovai telep volt. Tengerpartján épült Kalé-i-Szultanije vár, amelynek nevét sokszor a város helyett használják.

Csanaky *Máté*, Báthory István országbiró udvarában nevelkedett fel, kinek halála után Ausztriába és Morvaországba ment, majd a nagyszombati és sárospataki főiskolákat látogatta. I. Rákóczi György 1618. külföldre küldte tanulmányai folytatása céljából. Tiz évig volt távol és bejárta Németországot, Angliát, Belgiumot stb. 1629-ben visszatérve hazájába, Sárospatakon telepedett meg, s I. Rákóczi György fejedelem udvari orvosa lett. 1634-ben Kolozsvárra költözött s még ez évben megírta és kiadta a *Döghalálról való elmélkedés* cimű könyvét. Nagy tudományos munkásságot fejtett ki; könyveit nagyrészt latin nyelven írta. Legjelesebb munkája: Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam theologicae (1625). Halála 1630 körül esik.

Csanál, l. *Csalán*.

Csanálos, kisk. Szatmár vm. nagykárolyi j.-ban, (1910) 1749 magyar és német lak.; postaügynökség, u. t. Nagykároly. L. még *Biharcsanálos*.

Csanar (*Chanar, Chunar*), régi város és erőd Brit-India Mirzapur kerületében a Gangesz folyó mellett, egy hindu tudományos társaság székhelye, (1901) 14,500 lak. ($^2/_3$ hindu), akik élénk kereskedelmet űznek. A Gangeszből 50 m. magasságban kiemelkedő sziklán épült erőd államfogházul szolgál. Közelében van egy mohamedánus szent sírja, amelyet sok zarándok látogat.

Csandála, egyike a legmegvetettebb, már majdnem teljesen kihalt hindu-kasztnak Bengálban és Asszamban, mely nem árja eredetü, leginkább mohamedán hitü. Jelenti egy brahmán nőnek sudra férfiútól eredő sarjadékát; ma rendesen valami tisztátalan foglalkozást űző, megvetett embert: hóhért, sírásót, mészárost stb. értenek alatta.

Csandernagor (*Csandarnagar, Chandernagor* v. *Chandarnagar*), Franciaország indiai birtokaihoz tartozó város (az öt dépendance egyikének székhelye), a Hugli jobbpartján, Kalkuttától É.-ra (30 km.). Területe mintegy 10 km², lakossága (1909) 22,816. Széles, egyenes utcái, jól művelt kertjei említésre méltók. Főbb termékei: a rizs, földi dió és a *ragi*. Juta- és gyapotszövője és olajgyára több ezer embert foglalkoztat. Kereskedelme, részben a folyó eliszaposodása következtében, lehanyatlott. A franciák 1676. telepedtek itt le először. 1688-ban megvették Aurangzebtől. 1757. elfoglalta lord Clive és lerombolta az erődítményeit, 1763. visszafoglalták, 1793. újra elvesztették és 1815. végleg visszakapták a franciák. Kalkuttával vasút köti össze; állomása már brit területen van.

Csandu, a szívásra használt ópium (l. o.).

Csang, hosszuságmérték Kinában, a. m. $^1/_{10}$ yin = 3·581 m.

Csango (*chango*), másnéven *likanantai*, jórészt kihalt perui indianus törzs az Atacama-puszta területén, mely nyelvileg sem az aiamara, sem a kechua nyelvcsaládhoz nem sorozható s állítólag fajilag is külön állott. Az inkák idejében önálló kultúrája volt. Építészeti emlékei modor és építés tekintetében erősen különböznek még a legközelebbi csimuk emlékeitől is. V. ö. *Uhle*, Report of the W. Popper Peruvian Expedition (Philadelphia 1903).

Csángók a. m. vándorok, a Bukovinában és Romániában letelepedett magyarok elnevezése. Magyarországon csak a gyimesieket és hétfalusiakat nevezik C.-nak. A moldvai és havasalföldi telepek részben már II. Endre idejére nyúlnak. 1234-ben okmányilag igazolhatók, sőt a Szeret völgyében a magyarok a románoknál előbb telepíttettek le. A magyar egyháznak önálló püspöksége is volt. Az első magyar husszita biblia-fordítást, az ú. n. müncheni kódexet, Tatroson, Moldvában írták 1466-ban. Ideirányult a husszíták kivándorlása is. Későbbi időben 1490 táján sokan költöztek székely földről, különösen Csíkból s Udvarhelyből a termékeny és gyér népességű alduni lapályra. A székely határőrvidék berendezése Mária Terézia korában is számos székelyt birt kiköltözésre, különösen 1762—63-ig s József császár idejében is sűrű a panasz a kivándorlás miatt. A kivándorlók egy része az akkortájban császári kormány alá jutott Bukovinában szállott meg, s ott hét falvat alapított: Andrásfalvát, Boldogfalvát, Hadikfalvát, Istenfogadj-ot, Istensegíts-et, Józseffalvát s Magyarfalvát. Moldvában 70,000-re

lehet tenni a C. számát, Havasalföldön számuk jóval kisebb. Amott a legtöbb katolikus, úgy mint Bukovinában,emitt református.Idegen nép között, elválasztva a hazától, lassankint fölveszik az oláh öltözetet, szokást, majd a nyelvet is. Újabban különösen a Szt. László-társaság tűzte feladatául a kat. missziók fenntartása s alkalmas könyvek odaküldése által a kat. vallással együtt a nemzeti összetartás érzetének ápolását. A bukovinai C. közt a 80-as évek elején, több rossz termésű év után, erős mozgalom keletkezett a hazába visszatérés ügyében. Ugyanazon időben történt az aldunai réti földnek kiszárítása s töltésekkel való biztosítása. Ez a kincstári terület alkalmas települ kinálkozott és az 1882. Somssich Pál elnöklete alatt megalakult *Csángó-magyar egyesület* erélyesen munkába vette a visszatelepítés ügyét. Körülbelül 100,000 frt gyült össze és 1883.Odescalchi Artur herceg Bukovinába indult, hogy körülbelül 1000 munkást visszahozzon a hazába. Ezek helyett azonban több mint 3000 jelentkezett, ellátásukról nem volt kellően gondoskodva, az új falvak sem a Duna, sem a belvizek ellen nem voltak kellően megvédve és így a gyarmatosok újabb nyomoruságra jutottak. A telepítést külön kormánybiztos vezette. Három falu épült: Székelykeve Kubin szomszédságában, Sándoregyháza és Hertelendyfalva, Pancsova közelében; azután Gyorokon, Arad vm.-ben és Déván telepítettek C.-at. Maga a csángó-egyesület hosszas tengődés után vagyon és támogatás hijján 1904 febr. havában véglegesen feloszlott. Csekély alaptőkéjét (Rökk-féle alapítvány) a kultuszminiszter vette át. Legújabban Erdélyben több helyen sikerrel telepítettek vissza kisebb számú bukovinai csángót. A csángókérdésnek jelentékeny irodalma van. Történeti részét eredeti kutatások alapján a Szt. László-társaság megbízásából *Auner* Károly írta meg: A romániai magyar telepek történeti vázlata (Temesvár 1908). V. ö. még *Rubinyi* M., A moldvai C. multja és jelene, Ethnographia, 1901, Nyelvészeti szempontból u. a. Adalékok és Újabb adalékok a moldvai C. nyelvjárásához (M. Nyelvőr 1901, 1902. és Tanulmányok a romániai C.-ról (Budapest 1905); tov.: *Ballagi* A. (1888); *Szarvas* G. (1873); *Munkácsi* és *Kunos* (1880); *Horger*, A C. nép és eredete (Erd. Muz. 1905); *Erdélyi* L., Magyar Nyelv (1908), hol részletes bibliográfiai adatok olvashatók.

Csángó nyelvjárás *(Moldvában)*, a legérdekesebb magyar nyelvjárás, nemcsak azért, mert beszélői, a *moldvai csángók* a keleti székelységtől szakadtak el néhány száz évvel ezelőtt, hanem azért is, mert idegen ajkuak (oláhok) közé kerülve, régi sajátságaik közül sokat megőriztek s másrészt a nagy oláh hatás miatt sok oláh alakot is fölvett beszédük. A moldvai csángókat nyelvjárási szempontból két csoportra oszthatjuk, északi csángókra és déli csángókra. Az északiak több régiességet őriztek meg, a *Roman* nevű kerületi székváros környékén lévő falvakban laknak, a déliek állandó székely behatás alatt élnek ma is és *Bákó* környékén laknak. Legfontosabb, azaz hiteles adatokkal igazolható, de legtöbb vidékükön tünően lévő sajátságuk, hogy a *cs* helyett sok esetben *c*-féle hangot ejtenek *(cak* csak helyett, *papecka*, papocska helyett stb.) s hogy a harmadik személyi *n* igeragnak terjedelmesebb a használata, mint manapság *(mondettán*, mondta helyett, *hittin* hitte helyett, *értin* érti helyett. A tehető igét ezzel fejezik ki: «ura vagyok» s ez valóságos segédige szerepét játsza, pl. *nem uravagyok egyem:* nem ehetem stb. Foglalkoztak a moldvai csángók nyelvjárásával *Szarvas* Gábor, Magyar Nyelvőr (3. kötet); *Munkácsi* Bernát (9., 10. köt.) s újabban *Rubinyi* Mózes, ki két izben bejárta falvaikat, összegyüjtötte népköltészeti maradványaikat s ezeket két nyelvjárás-tanulmány keretében kiadta (Magyar Nyelvőr 30. és 31.kötet); ugyancsak Rubinyi megirta történetüket is: *A moldvai csángók multja és jelene* (Ethnographia, 1901). V. ö. még *Erdélyi* L., A csángók eredete nyelvük nyomán (M. Nyelvőr 1908).

Csángó szőttes, l. *Házi ipar*.

Csángótelep, Dévához tartozó telep Hunyad vm.-ben a bukovinai csángókból telepítve, (1900) 459 lak. — Kisebb *C.* Vajdahunyad mellett, 159 lakossal.

Csang-sa, Hu-nan kinai tartomány fővárosa a Sziang-kiang partján, a Ku-kiang torkolata közelében. Fal veszi körül. A falakon kivül van a Jolo nevű híres főiskola, több mint 1000 tanulóval. Lakossága (1909) 230,000. Az élénk iparűző város 1904-ben nyílt meg az idegenek előtt.

Csani, tó, Szibéria K.-i részében, a Barabasteppe legnagyobb tava; kerülete 619 km. Lefolyása nincs, vízállása erősen ingadozik, a XIX. sz. végéig apadását észlelték, 1899 óta ismét emelkedik.

Csánig, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 501 magyar lak., vasúti megálló; u. p. és u. t. Répczelak.

Csánk, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 460 tót és magyar lak.; postahivatal, u. t. Léva.

Csánki *Dezső*, történetíró, országos levéltárnok, szül. Füzesgyarmaton 1857 máj. 18. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezvén, 1881. az országos levéltárhoz neveztetett ki. 1891-ben az akadémiának levelező, 1900 óta rendes tagja és a történelmi bizottságnak elnöke. Első alelnöke a Magyar Történelmi Társulatnak és a Magyar Néprajzi Társaságnak. Főleg a Nagy Lajos korabeli gazdaságtörténelmi tanulmányokkal és a Hunyadiak korával foglalkozott. E körből való műve a pályadíjat nyert *I. Mátyás udvara* (1884), amelynek alapján az akadémiától megbízást nyert gr. Teleky József Hunyadiak kora Magyarországon félbemaradt művének folytatására. E megbízás alapján írja *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* c. művét, melyből eddig három kötet jelent meg (a harmadikat az akadémia 1902. a nagyjutalommal tüntette ki). Egyéb művei: *Rajzok Mátyás király korából* (1886); *Kőrös vármegye a XV. sz.-ban* (1893); továbbá az Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával szerkesztette: *Árpád és az Árpádok* c. díszművet, melyben *Árpád vezérről* magvas tanulmányt írt (1907); *Mátyás királyról* (1910). Azonkívül több magyar történelmi tankönyvet írt részben Baróti Lajossal. Budapest középkori történetére vonatkozó több értékes közleménye is jelent meg a Századokban (1904—1906).

Csánkizület, az állatok hátsó végtagjának azon része, amelynek alapját a csánkcsontokon kívül a combcsont alsó vége és a szárcsont felső vége képezik s alkotnak egy kevéssé mozgékony izületet, amelynek 150 fokos szögeléssel kell birnia. Az izületnek hosszunak kell lennie, szélesnek és vastagnak, de egyszersmind olyannak, amelynél a csontok élei a bőrön áttetszők; függőlegesnek kell lennie, vagyis a két csánk legyen egymással párhuzamos állású. Hibás a rövid, keskeny, vékony C., az olyan, amely általában véve is kis terjedelmű, vagy az olyan, amelyen tetemek (l. o.) vagy pókok (l. o.) vannak.

Csánkpók, lovakon a csánkizület, ritkábban a szárizom inát körülvevő hüvely (Dieckerhoff) gyuladásával kapcsolatban kifejlődő csontkinövés az izületet alkotó egy vagy több csont belső oldalán. Legtöbbször oly csánkizületeken fejlődik ki, melyek a lábak hibás állása (tehénállás, előre vagy hátrahajtott, kardállás stb.) folytán szabálytalanul fejlődöttek, úgy hogy a ferdén álló izületre a test súlya egyenlőtlenül oszlik el és főleg az izület belső oldalára nehezedik. A hajlam a betegségre ennélfogva, épúgy mint az említett hibás állások is, többnyire örökölt és azért a C.-os lovak a tenyésztésből kizárandók Külső erőművi behatások, mint alkalmi okok, ily lovakon sokkal könnyebben idézik elő a C. kifejlődését, mint jól fejlődött állatok helyes alkotású lábain. A baj legtöbbször fiatalabb, 3—6 éves lovakon fejlődik s azután az egész életen át megmarad. Némelykor hevenyes gyuladással kezdődik, máskor észrevétlenül lassankint fejlődik ki. A C. mindig a csánkizület belső oldalán, a szárcsont felső izületi végén látható és mint csontkemény dudorodás kézzel tapintható (az ugyanitt előforduló *érpók* puha és összenyomható). Miatta a ló illető hátulsó lábát járás közben sajátszerű módon hirtelen, rángásszerüen is túlmagasra emeli (kakasjárás, csöbörbelépés). Időleges javulások gyakoriak, sőt a sántítás egészen is megszünhet, de a járás ekkor is feszes marad. Az orvoslás csipős bedörzsölésekben v. égetésben, esetleg a szárizom átmetszésében áll. *Puha* C. a csánkizület tokszalagainak kitágulása annak következtében, hogy az izületben gyuladás miatt több folyadék halmozódott fel. Ilyenkor az izület belső felületén szintén látható dudorodás, de ez nem csontkemény, hanem puha és rugalmas. E baj ellen, mely főleg fiatal csikókon gyakori, a csipős bedörzsölések jó szolgálatot tesznek.

Csantabon, kikötőváros Sziam királyság partján, Bangkoktól DK.-re, 7000 lak., akik a közeli Kambodzsával és Kínával élénk kereskedést űznek. Kiviteli cikk a fa, bors és drágakövek (rubin, zafir). Bangkokba vasút visz.

Csantária, l. *Ászokfa.*

Csantavér, nagyk. Bács-Bodrog vm. topolyai j.-ban, (1910) 1181 házzal és 7543 magyar lak., takarékpénztár, csendőrörs, vasúti állomás; posta- és távirôhivatal.

Csantavéri h. é. vasút, kiindul a Máv. budapest-zimonyi vonalának Nagyfény állomásáról és Csantavérig terjed 8·4 km.-re Bács-Bodrog vármegyében. Legnagyobb emelkedése 5‰ és az ívek legkisebb sugara 300 m. Beruházási tőkéje 863,000 K.

Csány, 1. nagyk. Heves vm. hatvani j.-ban, (1910) 4129 magyar lak.; postahivatal, u. t. Hort. — 2. *C.*, kisk. Szilágy vm.-ben, most *Tasnádcsány* (l. o.).

Csányi, régi zalavmegyei *család*, mely a Buzád-Hahót nemzetségből származott. Alapította Buzád bán egyik fia: *Csák* (1234—69), zalai és nyitrai főispán, 1259. V. István ifjabb király főpohárnokmestere, 1260 tárnokmester, 1267—69-ig bán. A család későbbi tagjai közül *C. Balázs* fiai 1475. zalai, somogyi és vasvmegyei birtokaikra új adománylevelet szereznek Mátyás királytól. C. Balázs unokája ifj. *C. Balázs* 1505. a rákosi országgyűlésen Zala vm. követe volt, 1518. pedig II. Lajos király tanácsosa. *C. György* a mult század második felében Zala vmegye alispánja. A család legnevezetesebb tagja:

C. László, 1848—49-iki kormánybiztos, majd a Szemere-féle forradalmi kabinet közlekedésügyi minisztere, szül. Csányon (Zala vm.) 1790., kivégezték Pesten 1849 okt. 10. Mint huszártiszt vett részt az utolsó Napoleoni háborukban; sebesülése után birtokaira vonult s vármegyéjében, Zalában a szabadelvü ellenzék egyik vezére lett. Az 1848-iki márciusi mozgalmak alatt C. szervezte Pesten az első polgárőrséget, azután a honvédelmi bizottmány a feldunai hadsereghez osztotta be, 1849 elején pedig azzal a feladattal bízta meg Erdélyben, hogy Bem oldalán szervezze az Unió polgári kormányát és Erdélyt pacifikálja. C. megbizatásait catoi jelleméhez és közmondásos energiájához híven teljesítette. Utolsó volt, ki 1849 januárjában Windischgrätz elől a fővárosból eltávozott, miután az államnak szükséges holmikat Debreczenbe szállította. Ugyanezt júliusban is megismételte, midőn a szabadságharc kormánya Pestről Szegedre menekült az orosz invázió elől. 1849 ápr. 14. elfogadta a közmunkaügyi és közlekedési tárcát a Szemere-kormányban. Mint miniszter Görgei és Kossuth viszályában a kiegyenlítésre törekedett s azon volt, hogy a válságos idők alatt a legfőbb polgári és katonai hatalom egyetlen kézben összpontosuljon. E szempontból határozottan Görgei diktaturája mellett tört pálcát. A világosi fegyverletetel után nem gondolt menekülésre; helyén maradt s megadta magát az oroszoknak, kik viszont Haynaunak szolgáltatták ki. Pestre vitetvén, bitófa általi halálra ítélték, melyet az Ujépületben végre is hajtottak.

Csányi, 1. *Dániel*, tudós matematikus, szül. Nagybányán 1820 január 20., megh. Debreczenben 1867 jan. 20. Iskoláit Máramarosszigeten, Debreczenben és Kassán végezte, majd a bécsi műegyetemen különösen a vizépítést tanulta; 1843. a pozsonyi országgyülésen egy időre Széchenyi István gróf titkára volt; később mint Tisza-szabályozási mérnök nyert alkalmazást. 1848-ban egy székely huszárezredet szervezett, 1849. Klapka meghívására a komáromi védművek munkálatainak a vezetését vette át. A vár feladása után Debreczenbe ment, hol 1850. a főiskola fizikai tanszékére hívták meg. 1851-ben a szabadságharcban való részvéte miatt 12 évi fogságra ítélték; de 1857. kiszabadult. 1861-ben képviselő volt, az országgyűlés feloszlatása után újra elfoglalta a debreczeni kollégiumban tanszékét.

1863-ban az akadémia lev. tagjául választotta. Sok politikai s tudományos cikket írt a különféle lapokba s folyóiratokba. Munkái: *A számtan elemei* közönséges számokban. I. r. A négy első számvetési munkálatok egész- és törtszámokban. (Debreczen 1859); *Rövid tájékozás* a mértan rendszere felett (1865). Több mat. munkája kéziratban maradt.

2. *C. Gizella*, festőnő, szül. 1858 febr. 15. Kassán. Tanult Bécsben, Weimarban s Münchenben, ahonnan 1885. tért vissza Budapestre s ettől fogva rendszeresen kiállított a Műcsarnokban. Különösen arcképeket és csendéletképeket fest.

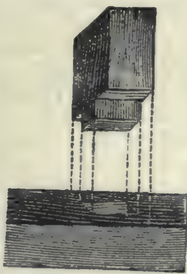
Csányi-féle galvánelem. Csányi Henrik a Bunsen-elemet némileg módosította s a világítás céljaira is alkalmas galvánelemet akart előállítani, anélkül azonban, hogy e kérdést a gyakorlat szempontjából kielégítő módon megoldotta volna. A módosítás abban állott, hogy a Bunsen salétromsavas elem gerjesztő folyadékához, a már előbb is használt salétromsavas higanysón kívül ciankálit és alkoholt is hozzá kevert. Vannak ez elemnek előnyei, de hátrányai is; s minthogy az elem egyik elektródja cink, ami fogy, a cink árát tekintve, a dinamogépekkel nem versenyezhet.

Csanytelek, nagyk. Csongrád vm. csongrádi j.-ban, (1910) 4231 magyar lak., gőzhajóállomás a Tiszán, postahivatal és telefonállomás.

Csap, 1. az ács, asztalos, kőfaragó, esztergályos, fém- stb. iparban használatos szerkezeti elem, melynek segítségével két v. több hosszukás alakú

1. ábra. Sarokcsap.

2. ábra. Egyszerű csap.

fa (léc, deszka, gerenda), kő vagy fémdarab egymással összeköthető (l. *Csapos kötés).* C. tulajdonképen rövid és megvékonyított vége valamely

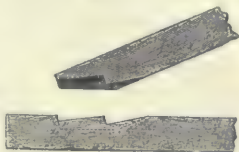

3. ábra. Ferde csap.

4. ábra. Egyszerű fészkes csap.

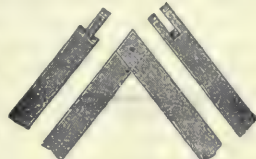
gerendának, kőnek stb., mely pontosan beillik az ehhez tartozó másik gerenda (stb.) alkalmas helyén kimélyesztett *C.-lyukba.* (A kocsikeréknél pl. a küllő alkotja a C.-ot. Egyik vége a kerékagyba, másik vége a keréktalpba van «csapolva»). Rendeltetésük és külső alakjuk szerint az ácsés részben az asztalosmunkánál megkülönböztetjük a *sarok*-C.-ot *(1. ábra)* az *egyszerű* C.-ot *(2. ábra)*, a *ferde* C.-ot *(3. ábra)*, a *fészkes*-C.-ot *(4. ábra)*, a *kettős* fészkes-C.-ot *(5. ábra)*, az *ollós* v. *villa*-C.-ot *(6. ábra)*, végül a *bél*-C.-ot (l. o.).

5. ábra. Kettős fészkes csap.

Néha a C. maga keményfából (kőszerkezeteknél vasból v. bronzból) készül, s ilyenkor az összekötésre váró mindkét fa (kő, stb.) darabban megfelelő csaplyuk készül.

2. *C.* v. *tengelycsap* a *gépészetben* egyike a legfontosabb és leggyakoribb alkatrészeknek s célja általában a forgás lehetővé tétele egy bizonyos mértani tengely körül. Eszerint a C. oly része valamely tárgynak, amely kerek alakjánál fogva foroghat egy megfelelő ágyban (C.-ágy-, persely-, hüvely- v. lyukban) vagy amely körül foroghat egy megfelelő ággyal ellátott más tárgy. Leggyakrabban a különféle tengelyekben találjuk a C.-okat, melyek egyúttal a tengely használata és terhelése szerint nyernek alakot és vastagságot. A leggyengébb C.-okat a finom óraművek kerekeinél, a legerősebbeket a gőzgépek (hajógépek) tengelyeinél találjuk s legfőbb kellékük az egyenletes sima felület, mely a megfelelő kenőanyaggal síkossá tétetik, hogy a forgás minél kevesebb munkát emésszen fel s hogy a C. melegen ne fusson, mert ez a pusztulás kezdete. A C.-nak mint forgási testnek igen fontos szerepét látjuk a szállító eszközök milliárdjainál (közúti, vasúti stb. kocsik, lokomotivok, hajók tengelyeinél), hol a kerekek forgása, gördülése s ezzel együtt a jármű haladása a C.-ok forgása útján jön létre.

6. ábra. Ollós csap.

A *szerkezethez* képest kétféle C.-ot különböztetünk meg, t. i. *hajlított* és *nyomott* C.-ot. A megkülönböztetés onnan ered, hogy a teher a C.-ot v. letörni v. hosszában összenyomni igyekszik. Tartó-C.-ja (hajlított) a vízszintes tengelynek van, nyomott az állónak. Aszerint amint a C. a tengely végén vagy azon belül fekszik, nevezzük *vég*vagy *homlok-C.-nak*, illetőleg *közbenső* vagy *nyak-C.-nak.* Alakra nézve ismerünk *henger-*, *kúp-*, *gömb-* és *fésűalakú* vagy *gyűrűzött* C.-okat, melyek viszont lehetnek *tömörek* és *üresek*; fekvésük szerint pedig *vízszintes* vagy *álló*, illetve *ferde* C.-okat. A C.-ok alakját és alkalmazását l. *Csapágy.*

Álló-C., oly tengely-C., melyet az erő a középvonallal párhuzamos irányban támad meg (l. *Tengelycsapok).* Többnyire a tengely végén van, azonban néha a tengelynek már belső pontjára esik és ilyenkor több gyűrűvel látják el, hogy a nyomás nagyobb területre osztódjék. Ez a *gyűrűs C.*

3. *C., a borászatban.* A bor, sör vagy más folyadéknak a hordóból való leeresztésére szolgáló eszköz. A C. többnyire tiszta fából készül s a hordó fenekén levő csaplyukba üttetik. Igen jók a sárga rézből készített csapok is, feltéve, hogy azon részeik, melyek a borral érintkeznek, ónozva vannak,mert ellenkezőleg réz-rozsda (Grünspan) képződik bennök, mi a bort egészségtelenné teszi.

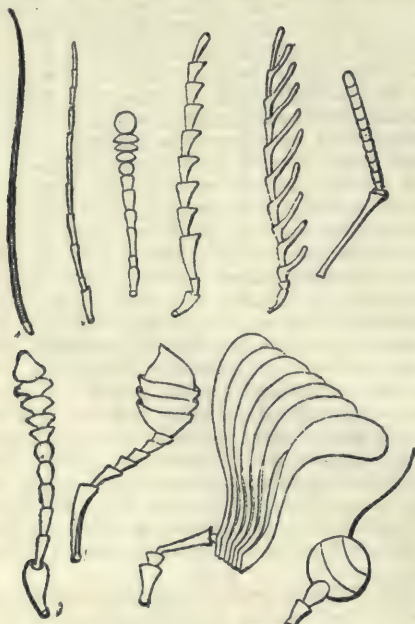
4. *C., a szőllőművelésben.* A szőllőtőkéből kinőtt venyigéket v. még ősszel, de leginkább tavaszszal, részben eltávolítják a tőkékről, részben pedig többé-kevésbbé visszametszik. Ha a tőkén maradt venyigét erősen visszametszik, úgy a visszamaradt venyigerészt C.-nak nevezik; ha az olyan rövid, hogy csak 1—2 szem (rügy) maradt rajta, akkor *rövid C.*, ha ellenben 3—6 szem maradt rajta, akkor *hosszú C.* a neve. A csap szemeiből fejlődő hajtások hordják a fürtöket. Ősszel a fürtös hajtások megérnek (megfásodnak), venyigékké lesznek; ha most ezeket a venyigéket őszszel v. tavasszal visszametszük, akkor belőlük csap lett s a tavalyi csapnak, mely a mostanit viseli, *csercsap* a neve.

5. *C.*, valamely csővezeték végének kinyitható elzárása (gőz-, víz-, gáz-C. stb.).

6. *C.*, l. *Agancs.*

Csap, kisk. Ung vm. kaposi j.ban, (1910) 2311 magyar lak., jelentékeny vasuti csomópont; itt ágaznak ki a m. kir. államvasutak budapestlawocznei vonalából az Ungvárra és Nyiregyházára vezető vonalak. Posta és távíróhivatal.

Csáp *(Antennae),* az izeltlábú állatok fején levő módosult végtag, mely legnagyobb részben tapogatásra és néha még szaglásra is szolgál. Alakja és szerkezete különösen a rovaroknál nagyon változatos, de minden esetben több-kevesebb, egymással mozgékonyan izülő izből áll. A rákoknál mindig két C.-pár van, míg a többi izeltlábuaknál csupán egy. Idegeiket a garat feletti dúcból nyerik. L. még *Tapogató.*

A csáp különböző alakjai.

Csapadék, 1. *praecipitatum,* valamely oldatból fizikai v. kémiai hatás folytán kiválott szilárd, amorf v. kristályos anyag. Igy pl. a gipsz vizes oldatából, szesz hozzáelegyítésekor, a gipsz C. alakjában kiválik, mert az híg szeszben oldhatatlan; gyanta szeszes oldatából víz kiválasztja a gyantát. C. keletkezik valamely oldat melegítésekor, ha az oldott anyag a meleg oldószerben kevésbbé oldódik, mint a hidegben; ezért válik ki a meszes vízből forraláskor a kalciumhidroxid. C. keletkezik, ha a folyadék melegítésekor az oldott anyag megváltozik, pl. a fehérje-oldatból melegítéskor a megalvadt fehérje kiválik; vagy ha az oldat melegítésekor az oldott anyag kémiailag megváltozik, pl. kemény víz forralásakor a benne oldott kalciumhidrokarbonát elbomlik szénsavra és oldhatatlan kalciumkarbonátra, amely utóbbi C. alakjában kiválik. C. keletkezik, ha oldott anyagokból bizonyos kémlőszerek hatására többé-kevésbbé oldhatatlan reakció-termékek keletkeznek; így pl. a nátriumklorid vizes oldatában ezüstnitrát-oldat hatására ezüstklorid keletkezik, amely vízben oldhatatlan lévén, a folyadékból fehér túrószerű csapadék alakjában kiválik, míg a reakció mellékterméke, a nátriumnitrát oldva marad. A C. lehet kristályos, amorf v. kocsonyás. Kiválása pillanatában a C. rendszerint rendkívül finom eloszlású; a csapadékos folyadék rázogatásakor, még inkább melegítésekor azonban a kocsonyás, vagy amorf C.-ok kristályossá válnak, a mikrokristályos pedig aránylag nagy kristályokká összetömörül. Az így összetömörült és leülepedett C.-tól a folyadék szűrés útján könnyen elkülöníthető. E végből a leülepedett C.-ról a folyadékot tölcsérbe tett és megnedvesített papiros-szűrőre öntjük, majd a csapadékot is a szűrőre gyüjtjük és ott vízzel, vagy más mosófolyadékkal kimossuk. Nagy mennyiségű C.-ot a víztől sajtolással vagy centrifugálással különítik el. Némely C. más oldott anyagot, pl. festékanyagot magával ránt, úgy, hogy némely színes folyadék C. létesítése révén elszínteleníthető. A C. kiválása annál teljesebb, minél oldhatatlanabb az. Hogy a C. lehetőleg quantitative kiváljék, a kémlőszerből csekély fölösleget alkalmazunk. A kémiai analizis során vegyületek és azok alkatrészeinek qualitativ felismerésére v. quantitativ meghatározására igen gyakran C.-ot készítünk. Oldhatatlan vegyületek gyári előállítása is C. keletkezésén alapszik.

2. *Légköri C.* Ha a levegő hőmérséklete a harmatpont alá száll (l. *Harmatpont),* páratartalmának az a része, mely telítettségi fokát meghaladja, C. alakjában válik ki. A C. nemei: eső, hó, havaseső, jégeső, ónos eső, ha a lecsapódás fölülről történik, v. dér, harmat, zuzmara, ha a talaj mentén történik. A C. keletkezésének legfőbb oka a levegő felszálló mozgásában keresendő, azért barométeres depressziókban (l. *Depresszió)* rendszerint dús lecsapódások tapasztalhatók. Ugyanezen ok működik közre, midőn a szél a levegőt hegyoldalon emelkedésre kénysze-

ríti és a szél felé fordult hegylejtőkön bő C. származik. Kevésbbé gazdag forrása a C.-nak a különböző hőmérsékletű légtömegek keveredése. Egy harmadik oka a C. keletkezésének a talaj lehülése, mely a legalsó légrétegeket is lehűti, amitől az alsó lecsapódási termékek erednek (l. *Harmat, Dér*).

A C. mennyiségét mm.-ben fejezik ki, azzal a magassággal, melyet az eső vagy megolvasztott hó vize vizszintes területen elérne, ha beszivárgás, elpárolgás és lefolyás nem volna. Az e célra szolgáló műszer az esőmérő (l. o.). A C. mint fontos éghajlati tényező, melytől valamely vidék termőképessége nagyban függ, rendszeres megfigyelések tárgya. A C. mennyiségén kívül azoknak a napoknak a száma is határoz, melyeken mérhető (legalább 0·1 mm.) C. esett. A C. mennyisége elszárazságáról szóló hírt az aránylag nagy átlagos esőmennyiség nem igazolja; vannak azonban egyes száraz esztendők (1863, 1865, 1888, 1894, 1904), melyekben a C. hiánya fölötte érezhetővé vált. Ami a C. évi eloszlását illeti, Magyarország túlnyomó részén a kora nyári esők uralkodnak. Az Alföldön, Erdélyben, a Felvidéken június a legesősebb és február (jan.) a legszárazabb hónap. Az Adria környékén más a C. évi periódusa, ott az októberi esők az uralkodók és júliusban esik legkevesebb. Hazánk C.-viszonyaira vonatkozólag részletes irodalom található Róna «Éghajlat» c. munkája II. részében (Magyarország éghajlata). E helyen tájékoztatásul közöljük néhány helynek átlagos évi és havi C.-mennyiségét az 1871—1905. megfigyelések alapján (*Hegyfoky* nyomán) valamint a C.-os napok átlagos számát (1871—1900):

A csapadék havi és évi átlagos mennyisége milliméterekben.

Állomás	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Évi
1. Árvaváralja	47	51	58	58	86	108	123	96	80	76	53	59	895
2. Selmeczbánya	54	58	62	74	97	96	81	73	72	94	74	74	909
3. Eperjes	27	23	30	51	69	93	94	77	57	55	32	34	642
4. Budapest	37	31	45	58	74	74	53	50	51	66	53	48	640
5. Szeged	31	27	35	53	68	76	61	47	52	61	44	38	593
6. Keszthely	26	28	42	63	75	73	76	70	59	78	56	38	684
7. Zágráb	46	45	54	71	89	103	78	85	81	112	81	57	902
8. Fiume	95	99	127	127	123	138	72	107	182	238	174	136	1618
9. Nagyszeben	25	24	35	54	89	120	105	78	46	46	34	29	685

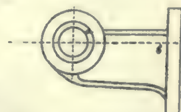
A csapadékos napok havi és évi átlagos száma.

Állomás	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Évi
1. Árvaváralja	11·9	11·3	15·0	14·7	16·4	17·4	15·7	14·8	12·9	14·2	13·6	13·6	172
2. Selmeczbánya	7·2	5·5	8·2	9·1	11·7	11·3	9·8	8·5	8·6	10·5	10·3	9·9	110
3. Eperjes	6·5	6·4	8·1	9·0	12·0	12·7	11·4	10·3	9·3	9·8	7·5	9·5	112
4. Budapest	8·4	8·0	9·1	10·3	10·6	10 8	8·6	8·2	8·1	10·0	10·1	10·8	114
5. Szeged	8·0	7·0	8·5	10·6	10·7	10·9	7·8	6·6	7·7	9·8	9·9	10·7	108
6. Keszthely	6·5	6·8	9·3	9·7	11·8	9·6	10·2	8·0	8·4	11·0	10·5	7·6	109
7. Zágráb	10·2	8·7	10·5	13·9	13·8	14·3	10·8	10·6	10·4	12·9	11·6	10·2	138
8. Fiume	10·6	9·4	11·6	14·2	13·8	14·5	9·1	10·4	11·4	15·5	14·1	12·6	147
9. Nagyszeben	8·3	8·2	10·5	12·2	15·3	15·5	12·8	10·6	9·2	9·6	9·0	9·3	131

osztva a C.-os napok számával adja a C. erősségét vagy sűrűségét, ha pedig bizonyos időszak C.-os napjainak számát elosztjuk az összes napok számával, a hányados a C. valószinűségét adja. Pl. Budapesten esik átlag egy évben 640 mm. 114 napon, a C. erőssége 5·6 mm. (annyi esik átlag egy napon), a C. valószinűsége 0·3 (átlag minden harmadik nap esik).

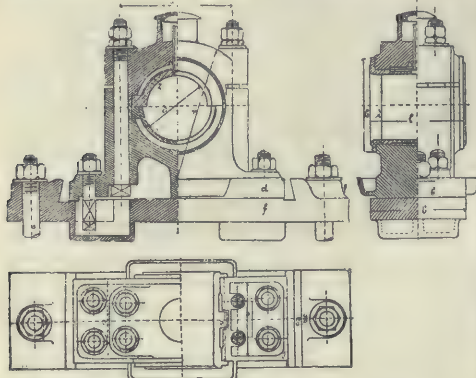
Magyarországon az évi C. mennyisége helyenkint 530 és 3000 mm. határok között változik. Legtöbb a C. a tenger mellékén. Fuzine körül van az elsőrangú esőmaximum, magában Fuzinén átlag 2750 mm.-t mérnek évente. Másodrangú esőmaximum van Máramaros vmegyében, ahol az évi C. mennyisége Németmokrán, Felsőszinevéren 1400 mm.-re emelkedik. Gazdag esőközéppontok vannak még a Moma Kodru, a Bihari-hegyekben (Menyháza 1300 mm.), a Nagy-Tátrában (Óhegy 1000 mm.). Legkevesebb esik az Alföldön, a Tisza mindkét partján elterülő mély síkságon, ahol az évi C.-mennyiség a 600 mm.-en alul marad. Ily esőben szűkölködő tájak Erdélyben is akadnak. Az Alföldtől kiindulva a C. minden irányban szaporodik a felszín emelkedésével és az Alföldet minden oldalról oly öv környezi, melyen 600—700 mm. esik évente. Az Alföld

Csapágy, olyan géprész, mely a tengely-csapot tartja és a tengelyt elmozdulás ellen védi. Rendeltetésükre nézve fekvő és álló C.-akat különböztetünk meg, több egymástól eltérő szerkezetben. A legegyszerübb C. egy belül kiesztergályozott hüvely, mely a vele egybe öntött talpánál fogva erősíthető a helyére. Kopásnak jobban alávetett v. gyorsabb forgású tengelyekhez a hüvely belsejét réz- vagy más fémkeverékből készült béléssel szokás ellátni, mely kicserélhető (l. az *1. ábrán*: *a*). A szétszedhető C.-aknál a hüvely két részből áll; az alsó rész a C.-test, a felső rész pedig a C.-fedő. E két részt alkalmas nyujtványoknál fogva csavarok kapcsolják össze és hogy oldalvást el ne mozdulhassanak, kissé egymásba vannak eresztve (l. a *2. ábrán*). Az efajta két részű C.-akat főleg karimák közt fekvő csapokhoz használják, mert utóbbiakat közönséges zárt hüvelybe nem dughatnók be. A nagyobb erők által igénybe vett, valamint a különös célokra szerkesztett C.-ak még több darabból vannak összetéve. Ezeknél a C.-test és a C.-fedő közé pontosan beillesztett

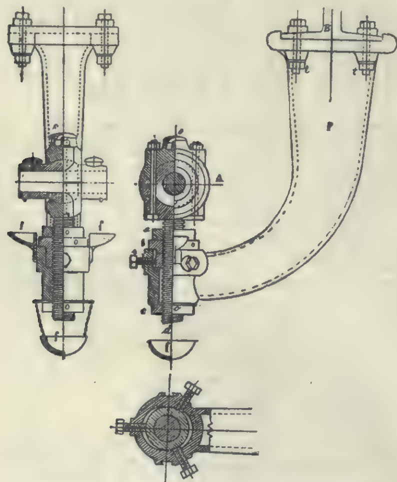
1. ábra. Bélelt *a* hüvelyes csapágy párkánytartóval *b*.

fémcsészék használtatnak. Vannak oly csészék, melyek külseje négy-, hat- vagy nyolcszögletes, végeiken pedig karima van, és olyanok, melyek kivülről is hengeresre vannak esztergályozva s középen az elfordulás ellen védő nyulványokkal birnak, melyek a test és fedő megfelelő mélyedé-

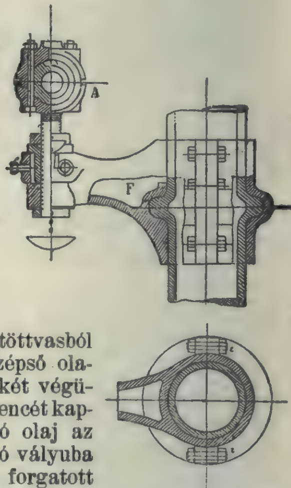
2. ábra. M. Á. V. gépgyári fekvő csapágy.

seibe illeszkednek. Ily csészék beillesztése egyszerű, mert ezek külseje és az ágyazat belseje esztergapadon készíthető el, míg a szögleteseknél a beillesztési munkát a gyalugéppel v. kézzel végezik; vannak olyanok is, melyeknek külseje kétoldali párhuzamos síkot képez, felső és alsó részei pedig ívalakuak. Hogy a csészék fekvése az ágyazatban pontosabb s a beillesztés egyszerübb legyen, szokás köztük úgynevezett munkaléceket alkal-

3. ábra. Sellers-féle állítható függő csapágy.

mazni. A *2. ábrán* egy a M. Á. V. gépgyárának szabványát képező fekvő transzmisszió-C. látható. A C.-at négy horogfejű csavar szorítja az öntöttvas C.-talphoz, ezt pedig két erősebb csavar fogja az alapkőhöz v. gerendához. Az olajtartó a C.-fedővel egybe van öntve, belsejében pedig egy kovácsolt vascső nyúlik le a csésze olajozó lyukáig és az olajat a beléje dugott gyapot-kanóc vezeti a tengelyre. Az olajozócső körül a fedő fecskefarkalakú fúróval kissé be van fúrva, hogy az olaj a fedő és csésze között szét ne szivároghasson. A talpvasban a C.-test leszorítására való csavarok fejeinek kamrái vannak, melyek a csavaroknak a C.-test jobbra v. balra való elmozdítása esetén helyet engednek. A C.-testben lévő lyukak pedig erre merőleges irányban hosszukások s a csavaroknak ez irányban engednek helyet. A talpvas két oldalán a lap egész szélességében felnyúló vállak arra valók, hogy a C.-testet, a pontosan beállított helyzetben, köztük kemény fa- v. fém-ékekkel rögzíthessük; míg a C.-test alján kétoldalt látható vályucskák a kiszivárgott olajat fogják fel. Ujabb időben közlőműveknél előszeretettel alkalmazzák a *Sellers*-féle gömbcsészés C.-akat. Ezek annyiban különböznek a közönséges C.-aktól, hogy a csésze nincs szorosan az öntöttvas-ágyazatba illesztve, hanem gömbalakú púpjával fekszik az ágyazat hasonló alakú üregében (lásd a *3* és. *4. ábrákat)*. A csésze hosszabb is, mint a közönséges C.-aké. A gömbalak folytán a csészék sokkal jobban simulhatnak a csaphoz, ha a tengely kissé meg is görbül, minek az a jó oldala, hogy a csap oly könnyen nem melegszik át. A Sellers-féle C.-ak csészéi többnyire öntöttvasból készülnek s a középső olajozó-lyukon kívül két végükön külön kenőszelencét kapnak. A leszivárgó olaj az alatta lévő olajfogó vályuba csepeg. Gőzgépek forgatott tengelyeihez erősebb szerkezetü C.-akat használnak és mivel a forgató erő az ú. n. meddő pontokon vízszintes irányban majd jobbra, majd balra löki a tengelyt, ezeknek csészéit négy darabból készítik s úgy helyezik az öntött vas ágyba, hogy a két oldalsó csészét a kopás mértéke szerint csavarokkal vagy ékekkel is beljebb tolhassák (l. az *5.* és *6. ábrákat)*. A függőlegesen álló tengelyekhez a *7. ábrából* látható C.-alakot használják általánosan. Az *a* C.-test a *b* talpra van erősítve és *c* csésze illeszkedik belé, fenekére pedig *d* keményített acéllap fekszik, mely az olaj szétosztása végett keresztbe vésett hornyolattal van ellátva. Az öntött vastalpnak itt is, mint a fentebbieknél, az a szerepe van, hogy az erőt nagyobb felületen vigye át a kő- vagy a falazott alapra. A következő *8. ábra* turbinákhoz való víz alatti álló C.-at mutat. Itt *b* a C.-test, *a* a tömörítő szelence, mely kaucsukgyürüket szorít a csap köré, hogy a víz be ne hatolhasson a szerkezet belsejébe; *d* a turbina-tengely, *c* az ebbe illesztett acélcsap, *e, f, s* pedig a csap alá helyezett kemény acélbetétek, melyek kö-

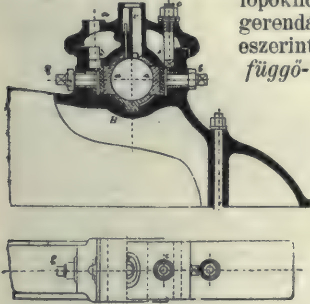

4. ábra. Sellers-féle állítható oszlop-csapágy.

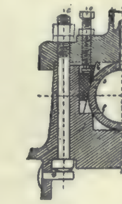
zül *s* és *f* gömbalakuan feküsznek egymásra és arra valók, hogy azon esetben, ha a csap vége kissé ferdén kopik, a tengelynek ebből származó függőleges rázásait ellensulyozzák; *e* acélkorong pedig a csap kopását és felmelegedését gátolja, mert ha a *c* csappal együtt forog, akkor *f* és *e* korongok surlódnak egymáson, míg össze nem tapadnak, ekkor *e* korong megáll és a *c* csap kezd rajta forogni, mialatt az *f* és *e* közti felület időt nyer a lehülésre s megkenődésre, úgy, hogy mire *e* és *c* közt a surlódás szintén naggyá nőtt, újra kezdődhessék az előbbi folyamat. Erősebben terhelt tengelyeken két, három, sőt több ilyen keményített acélkorongot is szokás a csap alá helyezni.

Függőlegesen álló hosszabb tengelyeket a *9. ábrából* látható C.-akban szokás vezetni; *a* egy öntött vashüvely, melynek belsejében egymással szembe állított négy pokfadarab *f* képezi a csészét s vezeti a tengelyt; ezeket a fadarabokat *c* csavarokkal nyomhatjuk a tengelyhez.

A gyári szerszámgépek hajtására szolgáló úgynevezett közlőmű C.-akat többnyire a falhoz, oszlopokhoz vagy a tetőzet gerendáihoz erősítjük és eszerint *fali, oszlop-* v. *függő-C.-ak*nak nevezzük.

5 ábra. Gőzgép-csapágy (forgattyú mellé) *bb* csavarokkal szorított csészékkel.

6. ábra. Gőzgépcsapágy szorító ékekkel.

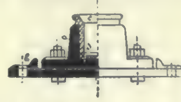
Ezen C.-szerkezetek kétféle módon készülnek, vagy úgy, hogy a C. a tartójával egybeöntött egészet képez, vagy pedig alkalmasan alakított különálló C.-tartókra erősítünk közönséges C.-akat.

A *10. ábrán* egy különálló váll-tartóra (konzol) szerelt közönséges fali fekvő C.-at látunk; a fentebb tárgyalt Sellers-féle C.-ak ábráiból pedig egy oszlopra erősített s egy vasgerendán függő tartóra szerelt C. látható. Az oszlopot két részből álló C.-tartó veszi körül.

A földhöz közelebb fekvő nehéz hajtótengelyek alátámasztására a *11. ábrából* látható v. ehhez hasonló C.-tartókat alkalmazunk.

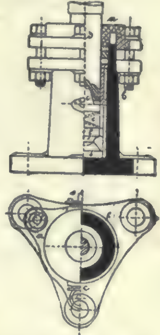
Hazánkban C.-ak gyártásával foglalkoznak főképen Gutjahr és Müller, Ganz és Társa, Röck I., Nicholson stb. gépgyárak. Forrásmunkák Reiche, Weierl, Bock, Reuleaux művei.

A C.-nak a vasúti üzemben is igen fontos szerep jutott, minthogy a sineken gördülő kerékpárok tengelyei a C.-akban forogva, ezek közvetítésével hordják a járóművek súlyát a reájuk rakott teherrel együtt. A vasúti C.-ak azonban igen változó viszonyoknak vannak kitéve (hideg, meleg, eső, por, rázkódások, lökések, változó terhelés, kisebb-nagyobb sebesség stb.), s azért helyes funkcionálásuk a legjobb szerkezet mellett is csak a legszorgosabb kezeléssel tartható fenn. Ide tartozik a C.-ak meghatározott időszakokban végzett kenése, a kenőanyagoknak az időjárás és pályaviszonyok szerinti megválasztása, a C.-ak időszakos megvizsgálása és jókarba helyezése teljes szétszedésük mellett stb.

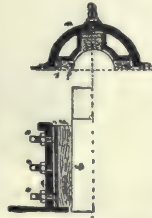

7. ábra. Közönséges álló csapágy.

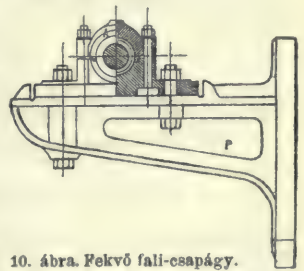

8. ábra. Vizalatti csapágy (turbinához).

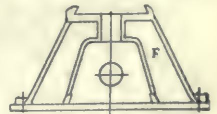
A *lokomotivoknál* háromféle C.-at különböztethetünk meg, t. i. a kerékpárok ú. n. *tengelyágyait*, a hajtó- és kapcsoló- (csatló) *rúdágyakat* s végül a kormány-*csapszemeket* (l. *Kormánymű*). A lokomotiv-tengelyágy, melynek egy alakját a *12. ábra* mutatja, három főrészből áll, ezek: a patkóalakú *ágytok (a)*, mely kovácsoltvas- (ritkán öntöttvas-) v. acélból (kovácsolva és öntve is) készül; a teknőalakú *ágycsésze* v. *fémágy (b)*, mely vörös fémből való s gyakran fehér (kemény) fémmel kiöntetik (l. *Csapágyfém*) s a szekrényalakú *ellenágy (c)*, mely öntöttvasból való. Utóbbi a leesés ellen külön szerkezettel biztosíttatik. Az ágytokban fent olajtartó üreg *(e)* van, melyből kenőbelek útján jut az olaj a csésze alá, míg lent az ellenágyban, melybe szintén olajat öntenek, kenőpárna (l. alább a *kocsi-csapágyakat*) helyeztetik el, mely alulról végzi a kenést. A lokomotivok hajtó és kapcsolt tengelycsap végei a levegőtől egy oldalról sem zárhatók el a C. által (mert a csapok nem a tengely végén vannak), minek következtében sok olaj szóródik ki a csapról s az ágy igen gyakori után-

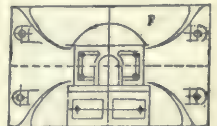

9. ábra. Fabélésü függőleges vezető C.-a.

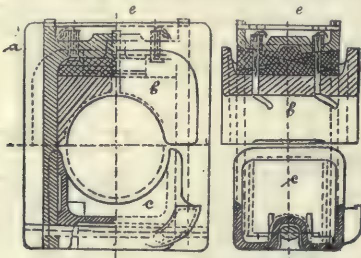
10. ábra. Fekvő fali-csapágy.

11. ábra. Csapágytartó (csapágybak).

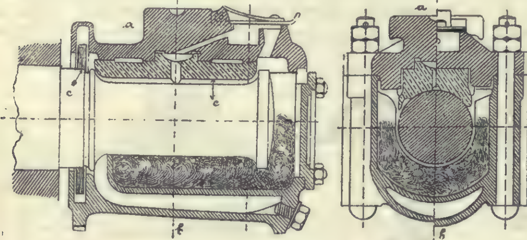
kenést igényel. Ezt némileg ellensulyozandó, szokás az ellenágyak széleit fehérfémmel leöntve és kiesztergálva a csaphoz illeszteni, vagy pedig az ellenágy két oldalán hornyokat hagyni s ezekbe egy-egy fél portárcsát tenni (l. *kocsi-csapágynál),*

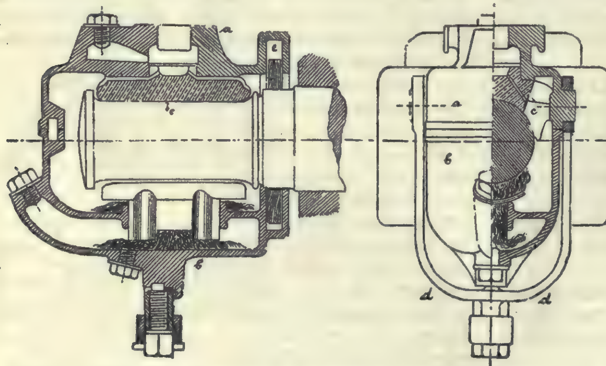
12. ábra. Lokomotiv-tengelyágy.

mely egyúttal a külső tisztátlanságok és por behatolását is akadályozza.

A hajtó- és kapcsoló- (csatló) rúdágyak (l. *Hajtórúd, Csatlórúd)* rendszerint két csésze összefoglalásából állanak s ékkel tartatnak össze a rudak fejeiben. A rudak fején van a kenőszelence is. Egyszerű kapcsolórudaknál előnyösen alkalmaztatnak ágyakul a fejek furatába illesztett perselyek is (szelence), melyek az elfordulás ellen biztosíttatnak. A rúdágyak az erős hányatás miatt szintén igen sok olajat fogyasztanak, azért szokás oly kenőszelencéket alkalmazni, melyek aszerint adnak több v. kevesebb olajat a csapra, amint a lokomotiv gyorsabban vagy lassabban mozog.

13. ábra. Vasúti kocsi-tengelyágy (Paget-rendszerű).

14. ábra. Kenőpárnás kengyelágy (vasúti kocsihoz).

A *kocsiknál* csak a kerékpároknak vannak C.-ai melyek szerkezeti elve megegyez a lokomotivtengelyágyakéval s csak alaki eltérések vannak köztük. A kocsi-tengelyágynál (l. *13.* és *14. ábrát) a* az ágyfödő v. *ágytok-felsőrész, b* az ágyalj vagy *ágytok-alsórész* és *c* a fémágy v. *ágycsésze.* Az ágytok alsó és felső része úgyszólván kizárólag öntöttvasból készül s kötőcsavarokkal vagy újabban egy csüngő kengyellel *(d)* szoríttatik egymáshoz *(14. ábra).* Utóbbi szerkezet célja a csap és a kenőkészülék megvizsgálásának könnyítése. Ha ugyanis a kengyelt alul a szorítócsavarnál fogva megeresztjük és előre fordítjuk, az ágytok-alsórész azonnal levehető. Mint az ábrákból látható, a kocsi-C.-ak homlokoldalukon teljesen elzárják a csapot a külső környezettől, hátul pedig e célból egy két részre felhasított portárcsa *(e)* van megfelelő hornyokba dugva és acéldróttal összetartva, ill. rugalmasan a tengelyhez szorítva. A kocsi-C.-akat aszerint oszthatjuk két csoportba, hogy a kenés alul-felül v. csak alulról eszközöltetik-e. Újabban mindinkább a kizárólag alsó kenésű csapágyakat alkalmazzák. A *13. ábrán* egy kétfelől kent úgynevezett *Paget-ágy* látható, melynél felül kenőbél, alul pedig olajba áztatott és betömött gyapot működik, míg a *14. ábra* egy csak alsó kenésű és pedig *kenőpárnás kengyelágyat* tüntet föl. A kenőpárnát leginkább gyapjuból készítik s lelógó fürtjei (pamutszálak) szívják fel az olajat. A párna rendesen egy lapos teknőre (fa- vagy bádogból) lesz rákötve, melyhez alul finom acéldrótrugótekercsek erősíttetnek. A rugók a párnát felfelé gyengén a csaphoz nyomják. L. még *Lokomotiv* és *Vasúti kocsi.*

Csapágy-állvány, a földről kisebb magasságban fekvő tengelyek csapágyainak alátámasztására szolgál. Bordásan vagy edényalakra öntött vasbak, mely alsó lapjával a kő- vagy téglaalapon fekszik, felső lapjához pedig a csapágy van kapcsolva. Lásd *Csapágy.*

Csapágy-csavar, a csapágyfedőnek a csapágytesthez és ennek a talphoz való kapcsolására használják. Lásd *Csapágy.*

Csapágy-csésze, öntött vascsapágyak béllelésére való réz- v. kompozició-csészék. A tengely-csapokat gondosan kidolgozott finom fémmel veszik körül, hogy forgás közben a fémek surlódása miatt minél kevesebb munka vesszen el, erre a célra *csapágyfémet* (l. o.) választanak. Ott, hol a csésze víz v. oxidáló folyadékok által erős pusztulásnak van kitéve, kemény fából készülnek a csészék. Ezen fanemek szilárdak és nem hasadnak könnyen.

Csapágyfedő, kétrészű csapágyak felső záró része, mely alkalmas nyulványokkal a csapágytestbe illeszkedik és csavarokkal szoríttatik hozzá. L. *Csapágy.*

Csapágyfém alatt a forgó géprészek csapágyának kiöntésére v. a csapágy-csészék készítésére használt ötvényeket értjük. E célra leginkább kétféle összetételt használnak. A nagy nyomásnak és lökésnek kitett csapágy-csészéket vörös rézben bővelkedő, a kis nyomásnak kitett és kevés dörzsölésre számított csapágy-csészéket pedig cinkben vagy ónban bővelkedő ötvényekből gyártják. Az elsők vörösek, az utóbbiak fehérek. A vörösszínű C. közé tartozók összetétele v. a sárgarézhez, vagy a bronzhoz hasonló, mint ezt az alábbi táblázat is mutatja:

A tárgy neve	Vörös réz	Cink	On	Olom
Excenter gyűrűk	84—90	2	14·12	—
Lokomotiv csapágyfém	82	8	10	—
Lokomotiv C.-fém 0·5% vassal	73·5	9·5	9·5	7·5
Stephenson-féle lokomotiv csapágyfém	79	5	8	8
Vasuti kocsitengelycsapágyféme	82	18	—	—
Vasuti kocsitengelycsapágyféme	84	16	—	—
Különféle géptengelyekhez vett csapágyfém	73·7	2·1	14·2	—
Ugyanaz, közép kemény	69·55	5·88	21·77	—
Ugyanaz, kemény	82	2	16	—
Ugyanaz, igen kemény	88·8	11·2	—	—
Fonógépek csapágyféme	90	—	10	—

A fehérszínű C. az alapfémen (ón) kívül kevés rezet és sok antimónt tartalmaz. Tulajdonképen ide tartozik az antifrikciós fém is. Néhány használatos összetételét az alábbi táblázat tünteti föl:

	Ón	Antimón	Ólom	Réz
Osztrák észak-nyugati vasut ...	81	12	—	4·7
Bajor vasutak	90	8	—	2
Hannoveri vasut	86·81	7·62	—	5·57
Berlin—stettini vasut, kocsitengelyek csapágyául	42·0	16·0	42·0	—
Angol csapágyfém	76·7	15·5	—	7·8
Angol csapágyfém	72·8	18·2	—	9
A berlini vasutigazgatóság szabványa	83	11	—	6

Néha az ötvényhez cinket is adnak. Ilyen az *Asberry-fém*, melyben 77·8% antimón és 2·8% cink van, továbbá az angol C., melyet 23% ón, 33% ólom, 10·6% antimón, 2·4% réz és 1·0% cink ötvényéből gyártanak. Általában főfeltétel, hogy az ötvény könnyen olvadó és puha, de mégis oly szilárd legyen, hogy a tengely nyomását kibírja, továbbá a dörzsölés a forgó géprész és a csapágyul szolgáló fehér fém között minél kevesebb legyen.

Irodalom. Krupp, Die Legirungen (1879); Ledebur, Die Legirungen (1890).

Csapágytalp, olyan széles öntött vaslap, melyet a csapágy és az alapkő közé fektetnek.

Csapágy-tartó, a falhoz v. tetőzethez erősítendő csapágyakat tartja.

Csapágy-test, a csapágy alsó részét képezi. Erre nehezedik az összes teher. L. *Csapágy*.

Csápár (török), futár, lovas posta, maga a posta is. *C.-hán* a. m. postaállomás.

Csapás, közönséges értelemben a. m. ütés, vágás, szerencsétlenség. — *C.* a *mezőgazdaságban:* 1. *marhahajtásra* szolgáló széles út. 2. Minthogy a C.-ok a község határát különböző irányban átszelik és a szántóföldtelkeket külön tagokra osztják, a C.-t gyakran a *nyomás* (l. o.) értelmében is használják. 3. *Elemi* C. általában nagy károsodás, nevezetesen tűz, árvíz, szélvész, fagy, jég, köd, rozsda, férgek, döglés stb. által okozott károk. — *C. a vadászatban* a vad lábainak olyan folytatólagos nyoma, melyen járását követni lehet. — *C.*, halászok által a nádasokba vágott és a varsák lerakására szolgáló út. — *C.* v. *dőlés*, a bányászatban az a vonal, melyben nem szintes sík a vízszintes síkot metszi; ilyen sík az *ér*, v. *telep*; csapásuk irányát avval a szöggel fejezik ki, melyet a C. a délvonallal képez. A C.-sal merőleges irányban mérik a sík dőlését, és avval a szöggel fejezik ki, melyet a dőlés vonala a vízszintes sík alatt alkot.

Csapási szolgalom, az erdőbirtokos azon kötelessége, amelynél fogva az erre jogosultak marhájának erdején az átjárást megengedni s e végből csapásutat fenntartani tartozik.

Csapat a. m. a hadseregnek egyes részei. Rendeltetése és felfegyverzése szerint seregünkben megkülönböztetnek: gyalog-, lovas-, tüzérségi-, műszaki-, egészségügyi- s vonat-csapatokat.

Csapat-főfelügyelők (ném. *General-Truppen-Inspektoren*). Az egységes kiképzés feletti felügyeletre, továbbá a kiképzés eredményének s a csapatok és parancsnokaik katonai használhatóságának, nemkülönben a csapatok szellemének és fegyelmi állapotának megítélésére 3—6 magasabb rendfokozatú tábornokot neveznek ki, akik a legfelsőbb hadvezetőség közegei s személyükre nézve közvetlenül a királynak vannak alárendelve.

Csapatgyakorlótér, l. *Gyakorlótér* és *Gyakorlótábor*.

Csapat-iskolák (ném. *Truppenschulen*), évenként az újonckiképzés befejezte után minden csapattestnél felállított iskolák, melyek a következők: *a)* legénységi és altiszti iskolák az alosztályoknál; *b)* ugyanazok különleges szolgálati ágakra; *c)* altisztképző iskolák.

Csapatjelzés, a csapatoknak rajzban való, azaz grafikai feltüntetésére általánosan használt és minden tiszt (altiszt) által ismert jelek.

Csapat-kórházak, oly állomásokon állíttatnak fel, amelyeken legalább 500 katonai egyén állomásoz, és amelyen helyőrségi kórház (l. o.) nincsen. A C. önálló katonai intézetek, melyeknek összes személyzetét azonban a csapatok vezényelik; a katonai rend és fegyelem fenntartása, továbbá a gazdászatkezelési ügyek vezetése csapattisztre van bízva. Katonai tekintetben a C. a dandárparancsnokság alá, gazdászatkezelési tekintetben pedig a hadtestparancsnokság hadbiztossága alá vannak rendelve. Rendeltetésük a megbetegedett katonai egyének gyógykezelése és sebesültvivőknek és gyógyszolgáknak a betegápolási szolgálatra való kiképzése.

Csapatnemek (ném. *Truppengattungen*), a gyalogság, vadászcsapat, tiroli országos lövészek, dragonyosok, huszárok, ulánusok, lovasított országos lövészek, tábori tüzérség, vártüzérség, utászcsapat, vasút- és távíró-ezred, egészségügyi és vonatcsapat. L. *Fegyvernemek*.

Csapatok alatt szervezett katonai haderőket értünk. Nemük szerint lehetnek tényleges, tartalék-, honvéd-, népfölkelő-, milic, irreguláris- stb. C. L. még *Fegyvernemek*.

Csapatoszlop. Az ütközetben való részvételre hivatott csapatok, utászaikkal, orvosaikkal,

gyógyszolgákkal és sebesültvivőkkel, továbbá a lőszerkocsik s a szerszámos vagy felnyergelt tartaléklovak képezik menetek alkalmával a C.-ot. A C.-ot az intézetek és vonatoszlopok (l. o.) követik.

Csapatszállítás. A vasutak a katonai csapatok tömeges szállításakor óriási feladatot teljesítenek. Ez okból szállító képességük már engedélyezésükkor is abból a szempontból lesz megszabva, hogy a véderőt tömegesen és úgyszólva egy csapásra szállíthassák az ország bármely részébe. Építményeik, illetve a kitérő állomások terjedelme, valamint a vízvételező állomások egymástól való távolsága, az ágyurakodók építése, az emelkedési viszonyok stb. olyképen választatnak, hogy a tömeges csapatfelszállás lehető legyen és mindkét irányban bizonyos számú és hosszuságú katonai vonatok akadálytalanul közlekedhessenek. De a vasutak a csapatszállításból eredő nagyon is terhelő követelménynek csakis akkor képesek megfelelni, hogyha állandó építményeiken kívül, az árúk szállítására szánt kocsikat is mindjárt akként építik, hogy kisebb pótberendezéssel a katonák avagy lovaik szállítására is használhatók legyenek. Ezt jelentik ama ismert felírások, melyeket a vasutak teherkocsijain látunk «36 ember vagy 6 ló». A katonai berendezésnek nevezett tárgyakat a gócpontokon tartják és gondozzák. Ugyancsak ilynemű pótberendezések tartatnak készletben a sebesültek szállítására berendezendő teherkocsik részére is. A csapatszállítások mikéntje és a katonai szállítmányok költségeinek elszámolása külön a katonai kincstár és a vasutak között szerződésileg megállapított katonaszállítási díjszabással van szabályozva.

Csapatszállítóházak, kiegészítési parancsnokságok állomáshelyein, továbbá oly állomásokon állíttatnak fel, melyeken katonai szállítmányok éjjelezni szoktak. A C.-ban a szolgálatot azon csapattól vezényelt tisztek és altisztek végzik, mely az illető C.-at felállította.

Csapatszámvivők (a honvédségnél *gazdászati tisztek*, l. o.), végzik a gazdászatkezelési szolgálatot a közös hadseregbeli csapatoknál s a gazdasági kezelés tekintetében önálló hadseregintézeteknél. A csapatszámvivő a parancsnok előadója, a kezelő bizottság tagja s a számvivő irodának (kezelési iroda) vezetője. Háborúban a kezelő-bizottság feloszlatása után a C. veszik át valamennyi kezelőbizottsági tag teendőit. A C. a hadi erő külön csoportját (E) képezik, amelyben 1-ső és 2-ik oszt. századosi, főhadnagyi és hadnagyi rendfokozatok vannak.

Csapatszemlék, a csapatok megszemlélése harcászati és hadműveleti szempontból elüljáró parancsnokaik részéről. L. még *Közigazgatási* és *Műszaki szemlék.*

Csapatszolgálat (ném. *Truppendienst)*, a csapat arcvonalában töltött szolgálat, ellentétben az irodákban, iskolákban, intézményeknél és különféle tanfolyamokon töltött szolgálattal.

Csapattestek (ném. *Truppenkörper)*. Minden csapatnem bizonyos számú részekre, testekre tagozódik, melyek katonai és közigazgatási tekintetben magukban teljes egészet alkotnak, azaz önállóak és C.-nek neveztetnek. Ilyenek az ezredek, a tábori vadászzászlóaljak, az ezredkötelékén kívül álló vártüzér-zászlóaljak, végül a hegyi ütegosztály s a tiroli lovasított országos lövészosztály. Több csapattest együttvéve seregtestet (l. o.) alkot.

Csapattornázás, a rendszeres tornázásnál tíztizenkét hasonló erejű s ügyességű tornázót osztanak be egy-egy csapatba. A csapat egy előtornázó vezetése alatt végzi gyakorlatait. A tornázás e módját nevezik C.-nak.

Csapat-utászok, a gyalog- és lovas-csapatoknál az utász-szolgálatra kiképzett egyének.

Csapatvonat, l. *Vonat.*

Csapázás, a vad nyomának felkeresése és követése.

Csapda, a ragadozó emlősállatok pusztítására használt alkotmány, mely a föld felett rézsut álló deszkából, dorongból v. kőlapból áll s úgy van berendezve, hogy az odacsalt vad által megérintett billentyűre lecsapódik és a vadat agyonnyomja. L. még *Csapóláda, Csapóvas.*

Csapfúró, a kádártól használt kúpos fúró a csaplyuk kifúrására.

Csapház, szelepcsapokhoz való kúpos tok, mely belülről ki van esztergályozva s belsejébe egy gondosan esztergált csapnyelv van illesztve, mellyel a közepén áthuzódó csatornát elzárják v. megnyitják. A C.-at folyós vagy gáznemű testek vezetésére való csövekhez v. ezeknek tartóedényeihez használják záró eszközül. Többnyire rézből vagy öntöttvasból készülnek.

Csapi, kisk. Zala vm. kanizsai j.-ban, (1910) 485 magyar lak.; u. p. Galambok, u. t. Komárváros.

Csapinós véső (ném. *Balleisen)*, ferde élű, kétszántú véső, mely csakis a kéz nyomása mellett vésésre szolgál. Jellemző, hogy mindig csak húzva, nyesve forgácsol és ebben különbözik a többi vésőtől.

Csaplár *Benedek (Gáspár)*, írói álnevén *Karcsanyéki*, szül. Dunaszerdahelyen 1821 jan. 3., megh. 1906 aug. 20. Budapesten. Tizenöt éves korában a piarista rendbe lépett. 1846-ban fölszentelték s azóta több helyen tanárkodott, különösen Szegeden tizennégy évig (1853—1867) működött nemcsak az iskolában, hanem társadalmi téren is. 1870-ben Pestre helyezték át a rend történeti adatainak buvárlása végett. Az Akadémia 1886. tagjává választotta. Nevezetesebb művei: *Platon munkái* (Kolozsvár 1845); *A magyarorsz. kegyes tanító-rend történetének tervrajza* (Pest 1871); *A hellén ker. archeológiai tevékenység újabb eredményei* (1900); főműve: *Révai Miklós élete*, nagy irodalomtörténeti monográfia, melyből csak 4 kötet jelent meg (Budapest 1881—89), de befejezve nincs. 1906 aug. 7. rendtársai akarata ellenére ünneppé tették aranymiséjét; néhány nap mulva, mikor alkonyatkor a rendház közelében a Dunaparton sétált, egy részeg munkás megtámadta, leütötte; sérülései következtében rövid idő mulva meghalt.

Csaplovics *János*, történeti, jogi és földrajzi író, szül. Felsőpribélen (Hont vm.) 1780 szept. 21., megh. Bécsben 1847 máj. 29. Jogot végzett és egyideig az udvari kancelláriánál szolgált. 1809-ben Szlavóniába, Pakráczba költözött, mint az ottani g. n. e. püspökség titkára. 1813-ban Schön-

born gr. jószágigazgatója lett és többnyire Bécsben lakott. Eleinte többnyire latin nyelven írt, később tótul és németül, majd magyarul is. Erős polemiába bocsátkozott 1840. és 1841. az Akadémiával, és mivel, mint a szláv, különösen a tót elem nagy tisztelője, felszólalt a magyarosítás ellen, éppen nem volt népszerű. Főműve: Gemälde von Ungarn (Pest 1829, 2 kötet), mely az ország természeti, néprajzi, kultúrai ismertetése. Leírta hasonló módon Szlavóniát (1819); sok jogi és gazdászati értekezést is adott ki. Könyvtára most Árva vármegye tulajdona, Alsókubinban van. A fölemlítetteken kívül jelentékenyebb művei: Nucleus plani tabularis (Pozsony 1814); Der Sprachkampf in Ungarn (Zágráb 1814); Enchiridion lexici corporis juris regni Hungariae (Pozsony 1816); Manuale legum urbarialium anni 1836 (Wien 1837); England und Ungarn. Eine Parallele (Halle 1842); Ungarns Industrie und Cultur (Leipzig 1843).

Csapnyelv, a szelepcsapok tokjába illesztett kúpos rúd, mellyel a csapot elzárják és megnyitják.

Csapó *(Chopov, Chopou)*, régi magyar személynév, mely a hasonló értelmű Ütő, Vágó, Vágja stb. nevekkel együtt népies eredetű neveink közé számítható.

Csapó, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1900) 863 oláh és magyar lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás.

Csapó, 1. *Dániel (kecskeméti)*, mezőgazda, szül. Győrött 1778 márc. 21., megh. Pesten 1844 aug. 5-én. 1805-ben a tolnavármegyei nemesi felkelő-seregben tiszti rangja volt, azután vmegyei szolgálatba lépett. 1827-ben Tolna vármegye első alispánjává választották s 9 év alatt a vmegyének kétszer országgyűlési követe is volt. Saját birtokát, a Tengelicz-pusztát, mintaszerűen rendezte be s minden termelési és tenyésztési ágát mintaszerűen kezelte. Híres volt juhászata. A megalakult magyar gazdasági egyesület 1839. őt választotta elnökévé, mely tisztét élete fogytáig buzgósággal töltötte be. A Magyar Gazdában néhány közleményt is közrebocsátott s a *Gazdasági kis tükör* (Buda 1843) című könyvet szerkesztette, de működésének súlyát a szakosztályokban fölvetett gyakorlati kérdések megvitatására fektette.

2. *C. József*, magyar füvész és orvos, szül. Győrött 1734 júl. 18., megh. Debreczenben 1799. Iskoláit Győrött végezvén, orvosi tanulmányait külföldön (Strassburg és Basel egyetemein) fejezte be. Nemsokára Debreczen városa főorvosának választotta s e tisztjében haláláig maradt. Művei: Disquisitio de praesentia liquidi nervei in musculo (Strassburg 1756); Dissertatio inaug. medica de febre Hungarica (Basel 1759); tov.: *Kis gyermekek ispitálja*, mely a gyermekeknek különféle nevezetesebb nyavalyáit, külső hibáit és orvoslásuk módjait hűségesen ismerteti (Nagykároly 1771); *Orvosló könyvecske*, mely betegeskedő szegénysorsú ember hasznára készült (Pozsony és Pest 1791); Valetudinarium infantile Hungaricum novum (Pest 1794). Hírnevét azonban füvészi művecskéje alapította meg, az: *Új füves és virágos magyar kert*, melyben mindenik fűnek és virágnak neve, neme, ábrázatja, természete és ezekhez képest különféle hasznai értelmesen megjegyeztettek (Pozsony 1775, a szerző rézbe metszett arcképével). Második nyomatás (u. o. 1792). Ezt a könyvet a benne közölt, majdnem ezerre menő magyar növényelnevezés végett ma is lapozgatják.

Csapóajtó v. *csapókapu*, zsilipnyílások, zúgók elzárására szolgáló ajtó, mely vízszintes v. függőleges tengely körül forog s melyet a víznyomás önműködően szorít a nyílásra, megakadályozva ily módon a víz kifolyását. A C. megnyitása rendesen mesterséges úton, emelőkészülékkel történik, de van önműködően nyíló C. is. Ilyet alkalmaznak pl. néha kisebb belvízlevezető zsilipeken, midőn a belvizet valamely változó vízállású folyóba vezetjük. Ha a belvíz szintje magasabb a folyó vízszintjénél, a belvíz a C.-t önműködően kinyitja, míg ellenkezően a folyó magasabb vizének nyomása a C.-t zárja.

Csapócölöpök, várkapuk nyílásai mögött felfüggesztett, alól hegyezett s megvasalt cölöpök, amelyeket lezuhantatni s ezzel a kaput elzárni lehetett; ha e cölöpöket keresztgerendákkal a kapu nyílásának megfelelő rácsozattá kötötték össze, akkor *csapórácsnak* nevezték; ennek felhúzására a kaputoronyban elhelyezett felhúzó készülék szolgált.

Csapod, nagyk. Sopron vm. kapuvári j.-ban, (1910) 1436 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Csapodi *István*, szemorvos, egyetemi nyilv. rendk. tanár, szül. Horpácson (Sopron vm.) 1856 dec. 25 Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte s ugyanitt avatták doktorrá 1880. Később iskolaorvosi és egészségtantanári oklevelet nyert. 1890-ben a szemvizsgálás gyakorlati módszereiből magántanár lett, s 1895. megkapta a nyilvános rendkívüli tanári címet. 1905-ben «fejéregyházi» előnévvel nemességet nyert. Művei: *Látáspróbák* (1886); *Utmutató a szemészetben*; *A szemészet kézikönyve* (1902); *Az ember szeme* (1910). Közleményei és orvosnyelvészeti cikkei orvosi szaklapokban, heti és folyóiratokban és a napilapokban jelentek meg. 1890–98-ig szerkesztette az Egészség c. folyóiratot.

Csapódó erő (ném. *Perkussionskraft)*, az az erő, amellyel a lövedék a céltárgyat éri.

Csapófa, simára és egyenesre gyalult élű fogantyús léc, mellyel gabonamérés alkalmával a mérőedénybe hányt gabonán végig húznak, hogy ekként a gabonát a mérőedény széléig egyenesre lecsapják. Sok helyen a C.-t faragásokkal díszítik.

Csapóföld. Gyengén sárgásszínű, igen kötött, zsíros tapintatú meszes agyagos márga, mely székes semlyékekben hulló porból keletkezik. A széksósvíz ugyanis feltárja a hulló por ásványszemeit, vízüvegszerű vegyületek keletkeznek, melyek e vizes területek fenékiszapját, zsíros, kötött agyagos kőzetté — C.-dé — változtatják.

Csapóháló, l. *Háló*.

Csapóhid (franc. *pont-levis*, ejtsd: poñ-levi: németül *Zugbrücke)*, egyik vége körül forgatható s ez által felemelhető s ismét lebocsátható híd, aminőt pl. a várkapuk előtti árkok áthidalására alkalmaztak; l. *Híd*.

Csapóhorog, l. *Kosztoshorog*.

Csapókapu, l. *Csapóajtó*.

Csapókert, Debreczenhez tartozó puszta Hajdu vm.-ben, (1900) 2266 lak.

Csapóláda, a vadak fogására való, deszkákból készített kisebb-nagyobb szekrény, egy vagy két oldalán feltámasztható és lecsapódó ajtóval. Különösen alkalmas a rendezett vadászterületen a tenyésztett vad téli befogására.

Csapolás (koh.), ha az olvasztó medencében a kiolvasztott fém vagy fémeskő nagyobb mennyiségben meggyűl, az előre berendezett *csapoló lyukat a csapoló vassal* megnyitják, és a megolvadt fémet vagy fémes követ a csapoló lyuk előtt levő tégelybe kibocsátják, lecsapolják; ha a megolvadt anyag mind kifolyt, a csapoló lyukba egy fenyőfa karót vernek, mely ott szénné válik, és a lyukat oly módon zárja el, hogy megnyitása nem kerül sok fáradságba, mert a lecsapoló hegyes vassal könnyen keresztül szúrható. A C. folytonos is lehet; e végre a csapoló lyukat felülről lefelé haladó irányban készítik oly módon, hogy az olvasztó medencének fenekével közlekedjék. Ha a megolvadt fém annyira meggyűl az olvasztó kemencében, hogy a csapoló lyuk felső végét eléri, itt folytonosan kifolyhat. — C. az ácsmunkákban, l. *Csap*.

Csapolcz, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 462 rutén lak.; u. p. Beregrákos, u. t. Munkács.

Csapólétra, a tűzoltói létráknak oly alakja, amely csuklós pántok segélyével több kisebb részre összerakható, hogy összerakott állapotban a szerkocsin kisebb helyet foglaljon el. Nyitott állapotában egy rögzítőszerkezet megakadályozza a csuklók becsukódását.

Csapómérleg, l. *Mérleg*.

Csapongó (eszt.), az irály egy bizonyos dagályát jelzi, mely az érzelmeknek túláradozó festésében, a fantázia rendetlen, mindent nagyító működésében áll.

Csapópad (bány.), az akna torkát elzáró erős deszkaajtó, melyet a régi szerkezetű aknáknál csak akkor nyitnak fel, midőn a zsákot vagy bödönt az aknán beeresztik vagy kihúzzák. Újabb szerkezetű aknák torkolata mindig nyitva áll és rácskorláttal van körülvéve, melynek ajtaját csak akkor nyitják meg, midőn a szállító kas oda érkezett és csillét kell betolni vagy kivonni. L. *Bánya*.

Csápor, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 941 tót és magyar lak.; u. p. Czabaj, u. t. Nyitra.

Csapórács, l. *Csapócölöpök*.

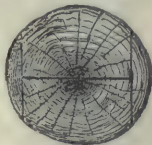
Csapórúd v. *csaptatórúd*, rudazó fa, oly egyenes rúd, melyet a szénával, szalmával v. más szálas terménnyel megrakott szekéren hosszában lefektetnek, hogy annak két végét a rudazó kötéllel a szekér aljához kössék, mi nélkül a szekér rakománya a szállítás alatt lehullana.

Csapos, olyan rendesen egyéves szarvas, melynek agancsát még csak egy-egy ág képezi.

Csapos csavar, oly csavar, melynek feje nincs, hanem mind a két vége meg van vágva. Olyan tárgyak kapcsolására használják, melyekre a tárgy alakja miatt fejes csavar nem alkalmazható, pl. a gőzgépek hengereire stb.; l. *Csavar*.

Csapos elzárás, kisebb vízfogógáton a víz kibocsátása céljából alkalmazott olyan készülék, melynél egy csapba végződő vízszintes gerenda úgy zárja el a gát vízfalán alkalmazott kis nyílást, mint a hordó szádlyukát a dugó.

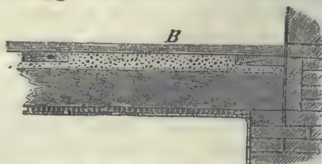
Csapos gerenda v. *köldök-gerenda*, rendesen 3 oldalán megácsolt, a felső 4. oldalán pedig csak héjától megfosztott fenyőfából készült gerenda. Több, szorosan egymás mellé téve és csapokkal vagy ékekkel egybekötve a *C.-födémet* (l. o.) alkotja. A C.-k kétfélék: *fűrészeltek* és *ácsoltak*. A fűrészeltek azok, melyeket úgy nyerünk, ha egy faderéknak két ellentétes oldalát előbb lemetszük s azután a főtörzset közepén kettéfűrészeljük (l. az *ábrát)*. Az ácsolt C.-kat úgy kapjuk, ha a fatörzset nem fűrészeljük ketté, hanem azt egyszerüen csak 3 oldalán lefaragjuk. Az ácsolt C.-knál tehát a fabél a C. közepe táján marad s azért ez utóbbiak teherbíróbbak is, mint a fűrészeltek. A C.-k méretei a helyiségek mélysége szerint változnak, de mindig magasságuk az irányadó. Fűrészelt C.-k 4·50—6·00 m. mélységig 16—21 cm. magasak, ácsolt C.-k 4·50—8·00 m. mélységig 16—28 cm. magasak. Szélességük 26—40 cm. között váltakozik.

Fűrészelt csapos gerenda.

Csaposgerenda-födém, vékonyabb és vastagabb végükkel váltakozva egymás mellé rakott csaposgerendákból (l. o.) álló mennyezetszerkezet. A gerendák végei 16 cm.-nyi széles fal-padkán feküsznek, melyre előzőleg kátrányozott lécet v. deszkát helyezünk. A falak tehát emeletsoronként felfelé vékonyítandók (l. *Ponkolás)*, ami alul feleslegesen vastag falazást tesz szükségessé. Emiatt újabban a C.-t csak a legfelső emeleten alkalmazzuk. Hogy az egyes gerendák egymással összefüggő szerkezetet alkossanak s így a födém teherbirását növeljük: két-két gerendát minden méternyi közben keményfa csapokkal, köldökökkel kötjük össze. A C.-t végül alul benádazzuk és vakoljuk, tetejére pedig 8—10 cm. vastag homoktöltésen a padlózatot helyezzük el. A C. sokkal inkább tűzbiztos, mint a vasgerendák közé épített téglafödém. *Ábráink* közül *A* egy alul héjazott, fölül pedig fapadlóval burkolt C. keresztmetszését, *B* pedig ugyanannak hosszmetszetét ábrázolja.

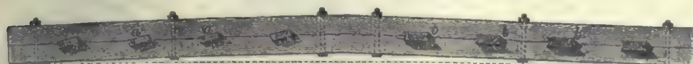
Csaposgerenda-födém keresztmetszete.

Csaposgerenda-födém hosszmetszete.

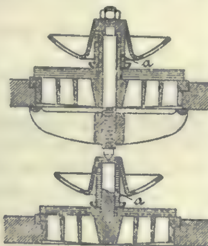
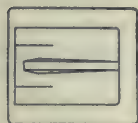
Csapos kötés. Az ácsmunkában egy síkban fekvő és egymást keresztező gerendák összekötésénél alkalmazott szerkezet. Többféle C. van, a

szerint, amint a gerendák egymásra merőlegesen vagy egymáshoz ferdén állanak és kisebb vagy nagyobb terhet visznek. Egyes nemeit l. *Csap.* C.-nek hívják a gerendák vastagításánál alkalmazott azon szerkezetet is, melynél a sokszor igen költséges fogazás helyett két gerendát egy-

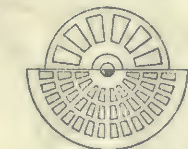

Csapos kötés.

szerüen egymás fölé tesznek és azoknak eltolódását megakadályozandó, közéjük tölgyfa-csapokat vernek és az egészet csavarokkal összeszorítják (l. az *ábrát).* A csapok keresztmetszete négyzetes parallelogramm alakú és a gerendák érintkező lapjaival v. párhuzamosan vannak elhelyezve *(b* csapok), v. a középtengely felé kissé rézsutosan emelkedik *(a* csapok). A csapos gerendafödémeknél az egyes csapos gerendáknak egymás között oldalvást csapokkal való összekötését szintén C.-nek hívják.

Csapószelep. A szivattyukban a szívó és nyomó kamráknak fölváltva kapcsolatba hozatalára és elválasztására szelepeket használnak. Ezeket úgy szerkesztik, hogy az alulról jövő nyomásnak engedve felnyílnak s a folyadékot áteresztik a felső

1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

kamrába s onnan már vissza nem bocsátják. Ezek között vannak oly C.-k, melyek vizszintesen fekvő tengelyen függenek és azért ferdén vagy függőlegesen fekvő sikra is ráfekhetnek; vannak továbbá olyanok is, melyeknek csuklóját azon bőr vagy kaucsuk lap nyujtja, melyből a szelep maga van, amennyiben ily esetben a szelepet képező bőr- vagy kaucsuklap egy része egy fémléccel a fészekhez szoríttatik, úgy hogy a szelep emelkedésekor a bőr a léc mellett meghajlik és csuklót képez. Fém C.-t az *1. ábra*, bőr C.-t a *2. ábra*, kaucsuk C.-t pedig a *3. ábra* mutat. A bőr alulról úgy mint felülről is vaslapokkal van merevítve, hogy össze ne görbülhessen. V. ö. *Hartmann*, Die Pumpen, és *Pechan*, Die Hebeapparate.

Csapótollak, l. *Madarak.*

Csapott far, l. *Far.*

Csapóvas, *kaptány, vastőr* néven a ragadozó vadak fogására s pusztítására használt eszközöket nevezik. Alkotórészeik: a «rugó», mely a szétnyitható «nyakló» vasakat csapja össze, midőn a «ravasz» a «billentyü» érintésével szabaddá válik.

Csapóvég, a halászszerszámoknak a vízbe járó vége; így a horognál a nyél a fogóvég, az ín vége pedig a C.

Csapózsinór, közönséges zsinór, melynek segélyével az ácsok a munkában levő gerendán azokat az egyenes vonalakat megjelölik, melyek irányában az ácsolás eszközlendő. A C.-t piros vagy egyéb festékkel bekenik, a gerenda két végén megerősítik s közepén felemelve, hirtelen eleresztik, minek folytán ez a gerendára egyenes vonalat ejt.

Csappantyú, népiesen *kápszli*, vörös- v. sárgarézből készített hüvelyke, melynek fenekén lobbanó anyag (l. *Gyujtószer)* van; ez a reá gyakorolt *ütés* v. *szúrás* által, vagy pedig villamos szikrával fellobbantható, s a töltény lőporát v. robbanó szerét meggyujtja. L. még *Vasalás.*

Csapszeg (ném. *Bolzen*, ol. *pirone, perno*, ang. *bolt)*, hengeralakú vas, réz, fa stb.-ből való rudacska, általában a csuklók v. csuklós szerkezetek magja, mely körül a csukló forog, amellett, hogy összetartja. A gépészetben (kormányművek, csuklós függesztések stb.) kiterjedt alkalmazásban van. Feje rendesen kerek, lapos, néha félgömb vagy négyszögletes; gyakran a végén csavarmenettel, melyre csavartok tétetik, hogy a csuklóból ki ne essék; a sima végű C.-et egy karika vagy kerek lapocska ráhúzásával és egy sasszeg átdugásával biztosítják.

C., a *hajóépítésben* az egyes részek egymáshoz erősítésénél mint szeg használtatik. Hegye többnyire nincs, a feje pedig a használathoz képest különféle alaku. Többféle C. létezik, melyek alak és minőség tekintetében egymástól különböznek, rendszerint azonban a szeg fejének alakjától kapják megkülönböztető elnevezésöket.

Csapszék, 1. a korcsma egyik szegletében rácsozattal elkerített hely, ahol a bort mérik, csapolják; 2. általában a korcsma.

Csaptatórúd, l. *Csapórúd.*

Csaracsoto (a. m. a fekete város), régi mongol város Mongolia DNy.-i részében az Edszingol folyó partján, a mongol származású torgutok földjén. Valamikor a Nyugat-Kinát és Kelet-Turkesztánt felölelő Hsihsia országhoz tartozott; 1034. kivívta függetlenségét, 1226. azonban Dzsingiszkhán bevette és feldúlta. Müveltségre valló, érdekes romjait Kozlov P. K. orosz ezredes kutatta át elsőnek 1908. és 1909.

Csárad, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 700 tót lak.; u. p. és u. t. Garamszentbenedek.

Csarada *János*, jogtudós, szül. Nyitrán 1850 máj. 15. Eleinte ügyvédeskedett. 1881-ben a budapesti egyetemen magántanár, 1896. a nemzetközi jog és a jogbölcselet rendkívüli, 1903. rendes tanára lett. József főherceget ő tanította a jogi tudományokra. 1910-ben udvari tanácsos lett. Számos hírlapi cikkén kívül munkái: *A*

tengeri zsákmányjog elvei a háboruban (Budapest 1882); *A követek menedékjogáról* (Pápa 1883); *A tételes nemzetközi jog rendszere* (Budapest 1901, 2. kiad. 1910).

Csarap (növ.), l. *Calluna.*

Csárda, pusztai korcsma, rendesen helységek közelében vagy végében, utak mentén, állással. A magyar népnek útközben kedvelt pihenő- és mulatóhelye. — *C.*, az állóbárka farán levő elzárható házféle.

Csárdás, l. *Magyar táncok.*

Csardzsui, város az orosz fenhatóság alatt álló Bokharában, 10 km. távolságra az Amu-Darja balpartjától, amelyen keresztül a transzkaspi vasútnak 1600 m. hosszú hídja vezet. Lakossága 10,000-en alul. Tőle É.-ra a híd mellett fejlődésben levő orosz város van.

Csári, kisk. Nyitra vm. szeniczi j.-ban, (1910) 1242 tót lak.; postahivatal, u. t. Kutti.

Csarikov *(Csarykov), Nikolai Valerianovics,* orosz államférfiú, szül. 1854. A diplomáciai pályára lépett, 1880. követ lett Bokharában. 1890—1896-ig Konstantinápolyban működött, 1897-ben Szófiában, azután a pápai udvarnál és később Belgrádban (a királygyilkosság idején). Miután 1905 óta Hágában is megfordult, 1907. Iszvolszky külügyminiszter mellé osztották be, 1909 májusban mint Szinovjev utóda, nagykövet lett Konstantinápolyban.

Csarka, orosz folyadékmérték = 0·123 lit.

Csarnagura, község, l. *Feketebércz.*

Csarnahó, közs. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 434 magyar lak.; u. p. és u. t. Sátoraljaújhely.

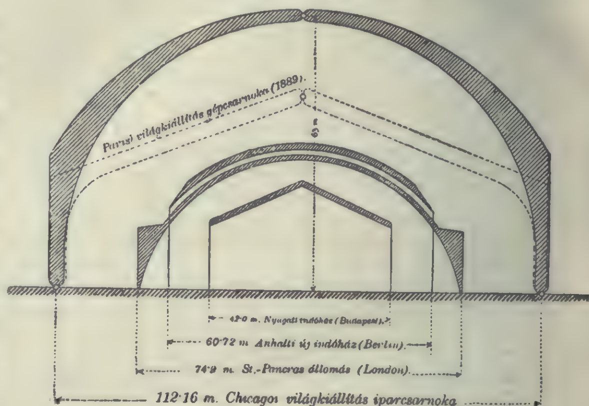
Csarnak (tenger.), l. *Hajókötélzet.*

Csarnatő, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 853 ruthén és magyar lak.; u. p. és u. t. Királyháza.

Csarnó, kisk. Sáros vm. makoviczai j.-ban, (1910) 478 ruthén lak.; u. p. és u. t. Zboró.

Csarnóháza, nagyk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 2458 oláh lak.; u. p. Jádvölgy, u. t. Bucsa, vidékén márvány fordul elő. Felette a legmagasabb csúcson — a monda szerint — Csarnó avar vezér épített várat, melyből földalatti folyosón menekült a Sebes-Köröshöz a tatárok elől. Az alagút nyomai még felismerhetők.

Csarnok (gör. *stoa,* lat. *porticus,* ném. *Halle)*. Az ó-korban és a jelenkorban más és más helyiségeket jelölünk meg e néven. A görögöknél és a rómaiaknál a C. mindig oszlopos és nem más, mint szabadon álló, vagy valamely épületnek támaszkodó födött folyosó, melynek tetejét oszlopok tartják. Sokszor egész nagy nyilvános teret szegélyeztek, vagy valamely középülethez, pl. szinházhoz, gimnáziumhoz, templomhoz építették hozzá és sétahelyül, v. előadásoknak, gyűléseknek megtartására használták. Ezen oszlopos C.-ok v. egészen nyitottak, v. részben csukottak voltak, mely utóbbi esetben az oszlopok közeit fallal nem az egész magasságban töltötték ki és azt festményekkel v. szobrászati művekkel díszítették. Belül ülések voltak. Görögországnak festményekkel díszített C.-ai közül a leghíresebb volt a stoa Poikile Athénben; mellette még a spártai perzsa C., tov. Attalos és Eumenes C.-ai Athénben említtetnek. Ha az oszlopos C. épületet (pl. templomot) köröskörül szegélyezett, akkor azt «Peripteros»-nak hívták; ha szabad teret vett körül, akkor «Peristylos» volt. A rómaiak oszlopos C.-ai, amellett, hogy a görögökéhez hasonló célokat szolgáltak, még más egyebekre is hasz-

Csarnokok szelvényei.

náltattak. Törvényt szolgáltak, szenátusgyűléseket tartottak bennök; a filozófusok (stoikusok) előadásaiknak megtartására, a kalmárok adásvevésre, képeknek és egyéb árúknak kiállítására használták. Elnevezésüket leginkább a mellettük levő nyilvános épületektől kapták, v. építőiktől. Ma C.-nak nevezünk egy nagyobb méretű fedett, sokszor egész vasszerkezetű épületet, mely vásá-

Csarnoktemplom keresztmetszete.

rok tartására, árúk kirakására v. egyéb célokra szolgál, s eszerint vannak árú-, gabona-, vásár-C.-ok, továbbá torna-C.-ok, stb.

A vasúti építkezéseknél a pályaudvaroknál alkalmazzák a C.-ot. A vesztibül rendesen nagyméretű C. s ebben van a jegykiadás, a dohánytőzsde, hirlapárusító, a postahivatal s itt tartózkodnak a málhahordók, akik az induló v. érkező közönségre várnak. Az *elő-C.* centrális elrendezésű, s ebből

jutunk a várótermekbe, az étkezőhelyiségekbe, a málharaktárba, a fogyasztási adóhivatalba stb. Nagyobb pályaudvaroknál a vasutak is fedett térre futnak be s ezek, nagy méreteiknél fogva többnyire üveggel befedett vasszerkezetű C.-ok. A mellékelt *ábrából* nevezetesebb C.-ok összehasonlító méretei olvashatók ki.

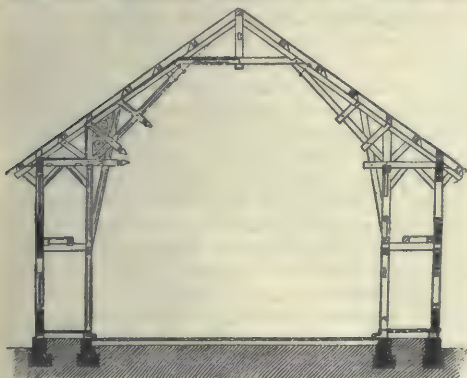
Csarnoktemplom, a templomoknak az a neme, melyekben a főhajó és az oldalhajók egyenlő magasságban vannak beboltozva *(ábránk* egy csarnoktemplom keresztmetszetét mutatja). Példa rá a bécsi Szt. István templom, hazánkban a budavári, a kassai és lőcsei plébánia-templomok stb.

Csarnoktető, nagyobb méretű helyiségek, mint termek, csarnokok (pl. tornacsarnok), templomok, csűrök stb. fölé fából, vasból, vagy fából és vasból

1. ábra. Alátámasztás nélküli csarnoktető.

szerkesztett tető, mely alatt gerendasor nincs, tehát maga a födél képezi az alatta levő nagy és üres térnek födémét. Legtöbbször függesztő és feszítő szerkezetek kombinációjából áll, lehetőleg úgy,

2. ábra. Részlegesen alátámasztott csarnoktető.

hogy a födélsík nyomása minél mélyebbre essék. Az *1. ábra* egy alátámasztás nélküli, a *2. ábra* egy alul részlegesen alátámasztott C. szerkezetét mutatja.

Csarnólak, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 529 tót lak.; u. p. Felsőszalatna, u. t. Alsóozor.

Csarnóta, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 274 magyar lak.; u. p. Gyűd, u. t. Siklós.

Csaroda, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 1040 magyar lak.; postahivatallal, u. t. Tarpa. A Csarnavodai-család származási helye, mely a XVII. sz.-ig a vmegyében előkelő birtokos volt. V. ö. *Lehoczky Tivadar:* C. (Vasárnapi Ujság 1863, 35. sz.)

Csársáf, perzsa eredetű török szó, egy női felöltő neve, melyet a mohamedán asszonyok viselnek. Eredeti jelentése lepedő, ágyterítő, takaró és átvitt értelemben használják a női felöltő megnevezésére is. Az egész ruha egy jókora nagy szövetdarabból áll, mellyel — utcára kimenve — alkalmasan beburkolhatják magokat. Csak a derék körül van némileg a testhez odaerősítve.

Csarsembe, város 15,000 lak. a Jezil-Irmak deltája körül levő síkságon, a Fekete-tenger D.-i partja közelében, Trapezund kisázsiai török vilajetben. Híresek vásárai és állattenyésztése.

Csársi, perzsa eredetű török szó, jelentése a. m. bazár, elárusító hely. A rendes utcai vásárokat inkább *pazár*-nak nevezik, míg a fedett, boltives helyek inkább *C.* néven ismeretesek. Sztambulnak két nagy C.-ja van, az egyik a híres *büjük C.* (nagy C.), mely egymaga egész városrészt alkot és amelyben kelet és nyugat legkülönbözőbb árúi vannak egymásra halmozva. A másik *Miszir csársiszi* (egyiptomi bazár), ahol főleg fűszert, festéket és egyéb ilynemű anyagot árulnak.

Császky *István*, kat. áldozópap és író, szül. Egbellen (Nyitra vm.) 1870 dec. 13. Középiskolai tanulmányai után a teológiát a bécsi egyetemen végezte. Pappá szentelték 1893 szept. 21. Azután tovább tanult a bécsi Augustineumban és a jeruzsálemi biblikus szakiskolában. 1895-ben az esztergomi érseki hatóság engedélyével a jeruzsálemi osztrák-magyar zarándokház aligazgatója, 1897. igazgatója lett. 1899-ben teol. doktor. A Szentföldről visszatérvén, segédlelkész volt Budapest VII. ker.-ben, majd 1903. esztergomi főszentszéki jegyző és csakhamar érseki titkár, 1904. pápai tb. kamarás, 1911. hercegprímási irodaigazgató. Számos cikken és értekezésen kívül, melyek nagyrészt az Egyházi Közlöny hasábjain jelentek meg, önálló munkája: *Kánaán és Izrael* (Budapest 1904).

Csarvaka, l. *Ind filozófia.*

Csarykov, *Nikolai*, l. *Csarikov.*

Császár, nagykiterjedésű állam uralkodója; a tételes közjog állapítja meg, hogy valamely állam szuverénje C.-i vagy királyi avagy egyéb fejedelmi címet visel-e. A C.-i cím a római birodalomban fejlődött ki, ahol az egyeduralkodó jelölésére a Caesar, Imperator és Augustus (l. o.) szavak szolgáltak; ezek közül a germánok és a szlávok, akiktől a magyar nyelvbe is került a szó, a *caesart* vették át, míg a román nyelvekben és az angol nyelvben az *imperator* származékai honosodtak meg. A római birodalomnak Nagy Theodosius fiai alatt történt kettéválása (395) után egy ideig két római C.-ság állott fenn; a nyugati 476. szűnt meg, a kelet-római C.-ság csak Konstantinápoly elestével (1453) ért véget. A Nyugaton azonban már régen feléledt volt a római imperium eszméje új, keresztény formában: hogy a lelkiekben a római püspök alá tartozó népek mindannyian egy *világi* főhatalom alatt is egyesüljenek. Ezt a törekvést, a frank királyoknak erre a főhatalomra való igényét jut-

tatta kifejezésre Nagy Károlynak a 800. évben római C.-rá történt koronáztatása. Unokái alatt, a verduni szerződéssel végképen önálló részekre bomolván a frank birodalom, a keresztény világnak külső, hatalmi egységére való törekvés meghiusult, az új római C.-i méltóság elvesztette az addig sem teljesen megvalósított tartalmát; a cím azonban fennmaradt és 962 óta állandóan a német királysághoz kapcsolódott, amely így római szent birodalommá (Heiliges römisches Reich deutscher Nation) emelkedett: a német királynak a pápa által Rómában véghez viendett C.-i koronázásáig *Romanorum rex*, a XVI. sz. óta, amely időtől fogva t. i. a német királyok magukat többé külön C.-rá nem koronáztatták, *electus Romanorum imperator* a neve. Habár a (német-) római C.-t a (nyugati) kereszténység világi fejének tekinteni nem lehetett, a többi keresztény uralkodók irányában való rangelsőbbsége kétségtelen volt; sőt a középkori jogászok az ő szuverénitását némileg a többi fejedelmek szuverénitásánál teljesebbnek képzelték, aminek nyomai megvannak Werbőczi Hármaskönyvében is (Prologus 16. c., II. R. 5. c.). Ugyane fogalmi talajból sarjadt az a középkori felfogás is, hogy a (nyugati) kereszténység felett csak egy C. uralkodhatik; az első monarchák, akik a római C.-on kívül a nemzetközileg elismert C.-i címmel éltek, nem is voltak nyugateurópai keresztény fejedelmek, hanem a török szultán, akinek C.-i rangját csak a požarevaci béke (1718) ismerte el, és a görög-keleti egyházhoz tartozó oroszok cárja (1721). A C.-ság középkori elméletének voltaképen csupán I. Napoleon vetett véget, midőn 1804. felvette a franciák C.-jának címét; ez az elhatározása indította II. Ferenc (német-) római C.-t (és magyar királyt) is arra, hogy mint az ausztriai örökös tartományok ura 1804 aug. 14. az osztrák C.-i címet felvegye, mit két év multán, 1806 aug. 6. a római C.-i méltóságról való lemondása követett. Az 1871. alakult új német birodalom a régi római szent birodalomból éppen csupán a C.-i címet vette át (Deutscher Kaiser). Az angol király címével 1876 óta India C.-jának címe kapcsolatos. A C.-i cím megilleti ma végül Birma, Kina, Japán és Marokkó uralkodóit; hosszabb időn át C.-ság volt Brazilia is, rövid ideig Haiti és Mexikó. V. ö. *Sybel* H., Die deutsche Nation und das Kaiserreich (1862); *Zeumer* K., Heiliges römisches Reich deutscher Nation (1910); *Nagy* Ernő, Az ausztriai C.-i cím felvétele (1897).

Császár, nagyk. Komárom vm. gesztesi j.-ban, (1910) 2369 magyar lak., vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Császár, 1. *Elemér*, tanár és irodalomtörténetíró, szül. Budapesten 1874 aug. 27. Tanulmányait Budapesten végezte, 1896. a budapesti VII., majd 1897—1908-ig az I. kerületi gimnáziumban tanárkodott, azóta a gyakorló gimnázium vezető tanára s a magyar irodalomtörténet magántanára a budapesti egyetemen. 1902—1904-ig a Philologiai Társaság másodtitkára volt, majd az Egyetemes Philologiai Közlönynek 1905 óta szerkesztője, 1909 óta a M. T. Akadémia levelező tagja. Szaktudományán kívül (újabb magyar irodalom) esztétikai és műtörténeti tanulmányokkal foglalkozik. Dolgozatai és birálatai, melyeknek száma meghaladja a háromszázat, napilapokon kívül főként a Budapesti Szemlében, az Egyetemes Philologiai Közlönyben, az Irodalomtörténeti Közleményekben, a Századokban s a Deutsche Literaturzeitung-ban jelentek meg. Önálló művei: *Firenzei prerafaelisták* (Budapest 1897); *Verseghy Ferenc élete és művei* (u. o., akadémia, 1903); *Kisfaludy Sándor* (életrajz a Kisfaludy-társaság Költők és Irók c. vállalatban, 1910), *Bessenyei akadémiai törekvései* (akadémiai székfoglaló, u. o. 1910); *Ányos Pál életrajza* (a Magyar Történelmi Életrajzok c. vállalatában, u. o. 1911). Kritikai kiadását adta Ányos Pál és Verseghy Ferenc költeményeinek (Régi Magyar Könyvtár 23. és 24. kötetében). E Lexikonnak munkatársa.

2. *C. Ferenc* (kolgyári), költő és író, szül. Zalaegerszegen 1807 júl. 9., megh. kerepesi birtokán 1858 aug. 17. Néhány évig kispap volt, de előbb a bencés-szerzet, később a veszprém vm.-i, ill. a pesti szeminárium növendékei közül is kilépvén, jogot végzett Pesten és Zágrábban. 1830—1840-ig Fiuméban működött, előbb mint gimnáziumi tanár, majd a kormányszéknél, később a váltó- és kereskedelmi és tengeri konzulátusi törvényszéknél mint tisztviselő. Jól megtanult olaszul, s az olasz irodalomnak a maga korában legkiválóbb ismerője és ismertetője lett nálunk. Az 1840-es évek elején a pesti váltótörvényszék ülnökévé nevezték ki, 1846. pedig a hétszemélyes tábla bírájává. A szabadságharc végével elvesztette állását s népes családjával nyomorba jutott; ekkor ügyvédi irodát nyitott s mint keresett ügyvéd vagyont szerzett. Mint költő, novellista, műfordító és jogi író már a 30-as évektől kezdve hírre tett szert. Az akadémia 1832. levelező, 1847. tiszteleti, a Kisfaludy-társaság 1845. rendes tagjává választotta. Versei közül, melyeket nem annyira eredetiség, mint csiszolt forma jellemzett, szonettjei és matrózdalai keltettek nagyobb figyelmet. Sok száz cikke, bírálata, szépirodalmi dolgozata jelent meg az egykorú lapokban és naptárakban; számos lapot és gyüjteményt szerkesztett; ő alapította a Pesti Naplót is 1850. Egyike volt Petőfi ellenfeleinek; elfogult támadásai a nagy költő ellen nevét egyidőre hirhedtté tették. Nevezetesebb munkái: *Szonettkoszorú* (Fiume 1831); *Költemények* (1841, 2-ik kiad. 1846); *C. beszélyei* (2 köt. 1846); Silvio Pellico értekezése az emberi kötelességekről (olaszból, 1853); Alighieri Dante Új élete (olaszból, életrajzzal, 1854, 2. kiad.); *Őszi lombok* (költemények és Dante-fordítás, 1857); *Olasz költőkből* (1857, Dante Poklának 4 első énekével). Fordította Alfieri Orestes és Sofonisbe c. szomorújátékait (1836). Számos jogtudományi kézikönyvet is írt, főleg a váltó- és csődjog köréből.

3. *C. Ferenc* (kolgyári), építész, szül. 1879. Budapesten, amelynek műegyetemén építész-oklevelet szerzett s aztán Párisban Louis Pascalnál képezte magát tovább. Mint szakiró főkép városépítési problemákkal foglalkozott (*Városok építése, Berlin.* Budapest 1908).

4. *C. György*, zeneszerző, szül. 1813., megh. 1850. A negyvenes években a Nemzeti Szinház

operájának volt tagja, azután másodkarmestere, s mint ilyen több operát írt, melyek közül azonban csak a *Kunok* című élt hosszabb ideig. Nem volt eredeti tehetség, sem gazdag fantáziáju zeneíró, inkább ügyes kompilátor, ki az akkori kevert operai stílus hatásosabb részletei után szerkesztette össze műveit. A *Kunok* is csak névleg szerepelt mint magyar opera.

5. *C. Imre*, a budapesti Nemzeti Szinház örökös tagja, szül. Kaposvárott 1864 aug. 27. 1887—1908-ig a Nemzeti Szinházban működött. 1911 júl. 1. idegbaja miatt nyugalomba vonult. Majdnem 20 éven át nagy sikerrel játszotta francia és magyar vígjátékokban a bonvivantszerepeket. 1894 óta a Szinművészeti Akadémián a szinpadi gyakorlat tanára. Irodalmilag is működött (*A művészetről, A szinész alkotása, Élet és művészet*). Fordított egy csomó Heine-verset s 1899. egy drámáját adták a Nemzeti Szinházban. Neje *C. Alszeghy* Irma (l. *Alszeghy*).

6. *C. Károly*, tanár, szül. Pesten 1842 jan. 20., megh. Budapesten 1891 ápr. 30. Mint a kegyesrend tagja, tanár volt Temesváron, Nagybecskereken, Selmeczbányán, innen Budapestre tették át, hol 1869-ig működött. 1870-ben Kolozsvárott volt tanár, hol e tanév végével kilépett a kegyesrendből s áttért a református hitre. 1871-től a budapesti IV. ker. főreáliskolában volt a mennyiségtan tanára, azonkívül több nagy bank matematikai tanácsosa. Munkái főkép a természettan, csillagászat s a mennyiségtan körébe tartoznak. Irt középiskolai tankönyveket is. Fordította *Proctor*, Más világok, mint a mienk (1875); legfontosabbak *A csillagos ég* (1870); *A közgazdasági számvetés tudománya* (1897).

7. *C. Károly*, jogi iró, szül. Budapesten 1879 márc. 22. Tanulmányai befejeztével birósági szolgálatba lépett, majd az igazságügyminisztériumba került, ahol jelenleg c. segédtitkár. Részt vett a polgári perrendtartás és a katonai bűnvádi perrendtartás parlamenti tárgyalásának előkészítésében, valamint az előbbinek életbeléptetesi munkálataiban. Különböző jogi szaklapokba írt cikkeket. E Lexikonnak munkatársa.

Császár-csatorna, 1. *Canal imperial de Aragon*, hajózócsatorna Spanyolországban, amely az Ebrót Tudelától Zaragozáig kiséri. V. Károly császár kezdte építtetni 88 km. hosszan, 18 m. szélesre, 2·5 m. mélyre. Újabban 40 km.-rel hosszabbították meg, de inkább öntözésre, mint közlekedésre szolgál. — 2. *C.*, Nagy csatorna (kinai nyelven *Jünho)*, Kina legnagyobb csatornája, valószinüleg a XIII. sz mongol császárai fejezték be. Keresztül szeli a nagy alföldet (l. *Kina)*, majdnem egész hosszában, Hang-csoutól Tiencinig (1200 km.). Nagyon el van hanyagolva, de a belforgalomra igen fontos. V. ö. *Stenz*, Der Kaiserkanal (Berlin 1904).

Császárfa (növ.), l. *Paulownia*.

Császárfa, *toronylelke, árbocfa, górfa*. Az ácsmunkában a toronytetők belsejében, középütt, valamennyi emeletsoron végig felnyúló erős faoszlop, melyhez belül az emeletválasztó gerendák vannak erősítve, kívül pedig a toronygomb, kereszt vagy egyéb dísz. A C. azelőtt a toronytetők egész belső szerkezetében végig nyúlt; újabb szerkezetekben csak a legfelső két-három elválasztó emeletsoron vezetik át.

Császárfajd *(Tetrastes bonasia* L., (állat), l. *Császármadár*.

Császárfalu, nagyk. Sopron vm. felsőpulyai j.-ban, (1910) 1019 horvát és német lak., postahivatal, u. t. Sopronszentmárton.

Császárforint, az osztrák konvenciós forintnak (a 20 frtos pénzláb egységének) más elnevezése; értéke 2·48 K.

Császárfürdő, Budapest egyik legjelentékenyebb fürdője a Szemlőhegy tövében, a Duna jobbpartján. Forrásai már a legelső magyar királyok idejében ismeretesek voltak s régi okmányokban «aquae calidae superiores» név alatt fordulnak elő. A törökök a XVI. sz.-ban nagyszerű fürdőházat építettek föléjük, melynek maradványa a mai gőzfürdő. 7 meleg (58·7—54·7° C.), egy langyos és egy hideg forrása van, melyek naponkint 275.000 hl., tehát sokkal több vizet adnak, mint a többi budai hőforrások együttvéve. A fürdő Budának a törököktől való visszafoglalása után kincstári birtok lett. 1806-ban Marczibányi István kezébe került, ki ugyanazon évben az irgalmas rendnek ajándékozta, mely a fürdő összes jövedelmét vagyontalan betegek gyógyítására fordítja. A C. Budapest legnagyobb fürdője, melyben egyszerre ezer ember fürödhet; alkotó részei a gőzfürdő, iszapfürdő, külön iszapfürdők, fedett női és nyitott férfi úszófürdő, 10 tükör-, 18 török és 35 kádfürdő, azonkívül hőlég-, szénsav- és villamos vízfürdő, a híres platános nagy gyógyudvar, szép sétányok, 200 lakószoba. A C. vizei meszes kénes hőforrások, legjobbak az Ivóforrás (59·5° C.), a Török- (28·2°) és Kápolnaforrás (61·1°); izmok, izületek csúzos bántalmai, bőrfekélyek, csontszú, görvélyes és bujakóros bántalmak ellen, az Ivóforrást a gyomor-, bél- és légzőszervek hurutjainál kitünő sikerrel használják.

Császárgalóca, l. *Galóca*.

Császárgaras, a császárforint, osztrák konvenciós forintnak huszadrésze (3 krajcár), a. m. $12^1/_2$ fillér.

Császárgyökér (növ.), l. *Peucedanum*.

Császárhalak *(Holacanthus*, állat), a pikkelyesszárnyú halak *(Squamipinnes)* családjába tartozó csontos-halnem. Oldalról összenyomott, rendesen nagyon magastestű halak tartoznak ide, melyekre jellemző, hogy elülső kopoltyufedőjük szögletén előre álló hártyás hüvelybe burkolt tüskéjük van. 36 fajuk ismeretes s ezek mind a trópusi tengerekben élnek. Legismertebb fajuk a *pompás császárhal (H. imperator* Bloch), melyet ragyogó szinei és szép mustrázata miatt újabban akváriumokban tartanak. Kénsárga fején homlokától a torkáig világoskékkel szegélyezett barnásfekete széles pászta húzódik; mellúszója fölött nagy, hosszúkás, sötétfekete, sárgán szegélyezett folt van; testének alapszíne ibolyás kék s oldalain 30—32 sárgaszínű hosszanti pászta húzódik végig; melle és hasa zöldesbarna; úszói kékesek, úszósugarai a narancsvöröstől egészen a feketéig változnak; hosszusága 30—40 cm. Kisebb és kevésbbé díszes a *herceghal (H. diacanthus* Renard). Mindkét császárhalféleség az Indiai- és Csendes-oceánban honos.

Császári, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi járásában, (1910) 313 oláh lakossal; u. p. Czege, u. t. Kékes.

Császári érmek, így nevezik a római császárság korában vert érmeket, melyek sorát Julius Caesartól számítják, ki első volt, ki saját arcképét érmeire verette. Példáját triumvir-társai: Antonius, Octavianus és Lepidus; Brutus, Sextus Pompejus is követték. A tulajdonképeni C. azonban Augustussal kezdődnek. A C. előlapjain rendesen a császár, császárné, v. a császári herceg arcképe látható, hátlapján pedig a legváltozatosabb előállítások történelmi vonatkozású feliratokkal v. jelmondatokkal, úgy hogy a C. történeti forrásokul tekinthetők. A C. arany-, ezüst-, bronz- és rézből vannak verve, melyek kezdetben teljes értéküek, később azonban, különösen az ezüstérmek, annyira rossz anyagból készültek, hogy Gallienus korában már alig különböztek a rézpénzektől. A római C. sorozata Romulus Augustulussal zárul be; azontúl bizanciaknak nevezzük.

Császári és királyi, az osztrák császári és a magyar királyi közös jelleg kidomborítására szolgáló megjelölés Ausztriát és Magyarországot egyformán illető mozzanatoknál, ahol az uralkodó közössége ezt szükségessé teszi; a megjelölés módja a két állam közös hivatalainál (külügyminisztérium, hadsereg).

Császárkék a. m. *smalte* (l. o.).

Császárkőbánya (Kaiser-Steinbruch), nagyk. Moson vm. nezsideri j.-ban, (1910) 534 német lak., postahivatallal, u. t. Királyhida. A Lajta-hegység aljában óriási kőbányái vannak, melyeknek anyaga (mediterrán mészkő ú. n. Lajta-mészkő) kitünő épületkövet szolgáltat.

Császárkörte *(Doyenné blanc; Weisse Herbstbutterbirne).* Ősszel érő, kitünően elsőrendű, középnagy vagy kisebb tompa csiga alakú, ősrégi, kedvelt és elterjedt körtefajta; hazánkban pergament-körtének, őszi pergamentnek és vajkörtének nevezik népiesen. Színe érett állapotában halvány-sárga, napos oldalán néha némi pirosassággal; húsa fehér, bőlevü, olvadó, nem kövecses, kellemes fűszeres ízű. Fája lassú növésű, de korán terem. Alkalmas befőzésre és aszalásra is.

Császárkultusz, a császároknak isteni tiszteletben való részesítése, Rómában görög mintára honosodott meg, Görögországban viszont keleti eredetű. Nagy Sándor Egyiptom meghódítása után papi segédlettel Ámon egyiptomi isten (l. o.) fiának hirdettette magát, hogy az Ámontól származtatott egyiptomi nemzeti uralkodók, a Fáraók jogos utódjának tekintessék. Perzsia meghódítása után mint perzsa uralkodó szintén az ott divó istenítésben részesült. Eleinte ugyan csak barbár alattvalóitól kívánta meg az istennek kijáró kultuszt (térdre borulást stb.), de utóbb — hogy birodalma görög és barbár lakói között e tekintetben is eltüntessen minden különbséget — minden alattvalójától megkövetelte, hogy őt istennek tekintse. Utódai, a «diadochok» fenntartották Nagy Sándor kultuszát s ezután szokássá lett, hogy minden uralkodó a maga trónralépése után gondoskodott elődje istenítésének szervezéséről (templom, szobrok, ünnep, áldozatok). A római császárok birodalmuk K.-i felében Nagy Sándor, illetőleg a diadochok jogutódjai lévén, átvették e szokást. Augustus óta (ki Caesar istenítéséről gondoskodott) a legtöbb császár egészen a IV. századig röviddel trónralépése után szenátusi határozatot provokált, melynek értelmében az előbbi császár az állami istenek sorába felvétetett (ez aktus neve latinul *consecratio,* görögül *apotheosis)* s neve mellé *Divus* (isteni) jelző tétetett. A provinciák és egyes polgárok alázatosságukban addig mentek, hogy a császárokat már életükben istenítették. Lojális udvari költők hizelgéseiből jól ismerjük e szokást, melytől az állam mindig távol állt. L. még *Clementia.*

Császármadár *(Tetrastes bonasia* L., állat), a tyúkalakuak *(Galliformes)* rendjébe, a fajd-félék *(Tetraonidae)* családjába tartozó madárnem. A hím (kakas) fölül szürkeszinű, barnával és feketével tarkázva; torka fekete, begye és oldalai barnássárgák, hasa és az alsó farkfedői fehérek, farka szürkefekete hullámvonalkákkal és széles csúcsmögötti szalaggal; csőre és lábai szarubarnák; szeme sötétbarna. Hossza 33, szárnya 18, farka 12, csőre 2, csüdje 3·5 cm. A nőstény (tyúk) hasonlít a hímhez, de valamivel kisebb s torka majdnem egészen fehér, azonkívül szinezete nem oly élénk, csőre barnább. Földrajzi elterjedése: Európa, Észak- és Közép-Ázsia. Hazánk nagyobb hegységeiben mindenütt előfordul. Állandó madár. Nagy, sötét és kevert állományú, főleg tölgyes, nyires, égeres erdőkben vagy legalább is fenyőkből, nyir-, juhar- és nyárfákból álló, délnek fekvő csendes erdőkben tartózkodik a legörömestebb, főkép ha lejtőik köves és bogyós bokrokkal borított lankás területekkel szomszédosak. Ősszel, kivált a kakasok a szomszédos kisebb erdőkbe és vágásokba is elkószálnak. Különben a C. az év egyéb szakában is változtatja helyét. *Leyen* szerint májustól júliusig főleg a kevert fáju erdőkben és az erdőszéleken él. Augusztusban a magasabb fekvésű helyekre és bogyókban gazdag vágásokba húzódik. Szeptemberben az erdők szélén, egyes bokrokban tanyázik. A lombhullás kezdetén elhagyja a lombos erdőt és a fenyvesbe vonul vissza. Végre télen ismét a vegyes erdőségben tartózkodik. Húsa nagyon izletes. Vadászatának főideje szeptember elejétől október végéig terjed.

Császármetszés *(Sectio caesarea),* a szülészeti műtétek remeke, amellyel lehetővé válik, a természetes szülőutak átjárhatatlansága esetében, a hasfalak felhasításával és a méhen ejtett sebrésen keresztül világra hozni a magzatot. Manapság a C.-nek 3 módja van gyakorlatban, amelyeknek mindegyike más és más speciális viszonyok és körülmények között ajánlatos és tanácsos. Legelterjedtebb a régi, a klasszikus C., amelyet *Sänger* juttatott diadalra szemben az ú. n. modern C.-sel, amely *Porro* nevéhez fűződik. Ezek abban különböznek egymástól, hogy a régi, a konzervativ C.-nél a méhet eredeti állapotába állítják vissza s így ujabb teherviselésre is jó marad; miglen *Porro* a méhtestet függelékeivel (tuba, ovarium) együtt kiirtja, amivel lehetetlenné teszi, hogy újabb terhesség ismét veszélybe döntse a nőt. Ez a módja a C.-nek *Sänger* föllé-

péseig jobb eredményt adott az anyákra, mint a klasszikus eljárás, amelynél akkor a méhseb helytelen összevarrásában rejlett a veszély. Ma a viszony megfordult s általánosabb a konzervativ C.; bizonyos esetekben azonban csak Porro eljárása van megengedve. A 3-ik módszer az úgynevezett *gastro-elytro-tomia*, amikor a hasfal fölhasítása után nem a méhet, hanem a hashártya ürének megkerülésével a hüvely-boltozatot nyitják meg, hogy ezen az úton húzzák ki a már megnyilt méhszáj felől a magzatot. Ez a 3-ik módszer, ha különben keresztülvihető, a legkisebb veszélyt rejti magában az anyára, mert a méh sértetlen marad és a hasür nincs megnyitva. A C. minden fentartás nélkül, akár élő, akár halott magzatnál, akkor van megengedve, sőt rendelve, ha a természetes szülőutak valamely oknál fogva annyira szűkek vagy úgy vannak összenőve, hogy azokon keresztül a feldarabolt magzat világrahozatala is merő lehetetlenség s az anyának is bele kellene halnia, mielőtt megszült volna. Fenntartással azonban meg van engedve a C. oly tágas medencéknél is, ahol korai magzat még élve, kiviselt talán csak halva, vagy feldarabolva volna a világra hozható. Ilyen esteknél a kikötés az, hogy a magzat éljen; hogy az anya jó erőben legyen; hogy a szülés az első időszakban tartson, menten minden komplikációtól és hogy az anyának és a hozzátartozóknak a C. reményeit, de veszélyeit is őszintén föltárja az orvos és megkapja tőlük a beleegyezést. A C.-t újabban *Döderlein* ajánlatára hüvelyi úton is végzik bizonyos esetekben. T. i. midőn a csontmedence üre nem oly szűk, hogy azon a magzatot ne lehessen a világra hozni. A műtét abban áll, hogy a hüvelyboltozat megnyitása után a méhnyak akár elülső, akár hátsó falát metszik át s azon keresztül a méh üregéből akár fogóval, akár kézzel kihúzzák a magzatot.

Császármondák, a német-római császárokra vonatkozó népies hagyományok, melyeket újabb költők is ismételve földolgoztak. A monda legkedveltebb alakjai: Nagy Károly (noha ez inkább Franciaországban lett egy hatalmas mondakör középpontjává), Madarász Henrik és Nagy Ottó, kik a magyarokkal harcoltak; Barbarossa I. Frigyes, ki hatalma s dicsősége magaslatán a távol keleten megdöbbentő halállal múlt ki; II. Frigyes, a középkori egyháznak leghatalmasabb ellenfele; Habsburgi Rudolf, ki főleg polgári erényeivel lett a nép kedves emberévé, és I. Miksa, az utolsó lovag. Ez alakokhoz és az általuk lakott várakhoz vagy épített templomokhoz fűződnek tarka hagyományok, melyek sokszor bizonyos, bár néha elég szerény történeti alappal birnak. Leghíresebb e mondák közül a szoros értelemben vett német császármonda, mely előbb II. Frigyesről, a mult század óta I. Frigyesről meséli, hogy nem halt meg, hanem embereivel egy hegynek (pl. a Kyffhäusernek Thüringiában, vagy az Untersbergnek Salzburg mellett) mélyébe vonult vissza, hol álomba merülve tartózkodik; de föl fog ébredni és visszatérni e földre, hogy a német államot régi dicsőségében helyreállítsa. A hegyben alvó hős voltakép Wodan (Odin), a németek főistene, a zivatar és aratás ura, aki télen megbűvölve alszik valamely hegy mélyében. E mítoszt vitte át utóbb a nép az egyes császárokra.

Császárok krónikája, XII. sz.-i német költemény, mely a római és német császárok történetét Julius Caesartól Hohenstaufi III. Konrádig és folytatásokban II. Frigyesig tárgyalja, tarka meséket, novellákat kapcsolva az egyes fejedelmek neveihez. A császárok sorrendje igen önkényes, történeti egyéniségük sokszor felismerhetetlen. E munkát, mely mint a hagyomány és monda anyagának gazdag tárháza igen fontos, költői szempontból azonban csak egyes részleteiben értékes, valószinüen egy regensburgi pap, talán a német Roland-dal (l. o.) szerzője írta, illetőleg tákolta össze 1150 körül, aki nemcsak mindenféle történeteket dolgozott bele e nagy kompilációba, hanem teljes költeményeket (pl. a szép Crescentia-legendát) is vett föl. Igen olvasott s nagyrabecsült munka volt, mit számos kézirata is bizonyít. Kiadták Massmann (1849—54, 3 köt. értékes mondatörténeti fejtegetésekkel, Diemer (1849. I., csak a szöveg) és E. Schröder (1893). Keletkezését legjobban fejtegeti Welzhofer, Untersuchungen über die deutsche Kaiserchronik, 1874. Újabban tárgyalták Debo (1877) és Nebert (1894).

Császárolaj, l. *Petroleum*.

Császárság, az a monarchikus állam, melynek uralkodója *császár* címet visel.

Császársárga, l. *Aurantia*.

Császárszakáll (növ.), l. *Árvácska*.

Császárszék, III. Henrik német császár trónszéke, melyet Goslarban a császári palotában, majd a dómban őriztek s ennek többi kincseivel együtt 1811. elárvereztek. Többszöri birtokosváltoztatás után Károly porosz herceg tulajdonába került, kinek halála után a végrendelet értelmében ismét eredeti helyére, a goslari császárházba jutott. Az ülés egy széles, alacsony homokkőkocka, mely 4 golyón nyugszik; a sarkokon egyszerű román oszlopokkal, az oldalokon faszerkesztést utánzó rámás betétekkel van díszítve. Az áttört függőleges támlák öntött és kovácsolt bronzból készültek. A C. készítésének ideje a XI. sz.-ra tehető.

Császársziget vagy *Jenő-sziget*, jelentékeny dunai sziget Pétervárad mellett, Szerém vármegyében.

Császárszilva, rendesen *milanói C. (Imperiale de Milan, Mailändische Kaiserpflaume)*, aug. második felében — szeptember elején érő, igen jó minőségű s középnagy v. nagyobb csemege- és háztartási szilvafaj. Alakja tojásdad-gömbölyű, két végén kissé belapítva. Szine: sötét-viola, apró sárgás pontokkal, kékes hamvassággal. Húsa zöldes-sárga, finom, tömött, a beszterceihez hasonlatos; bőlevű, cukros, fűszeres izzel. Magvától tökéletlenül válik; magva elég apró. Fája erőteljes növésű, edzett, korán és bőven termő.

Császártallér a régi konvenciós (20 frtos) pénzlábnak 2 forintos darabja = 4·96 K.

Császártöltés, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskőrösi j.-ban, (1910) 2854 magyar és német lak., postahivatallal, u. t. Hajós. Német lakói mecklenburgi eredetű svábok, nagyobbára állattenyésztők.

Császárvadászok, l. *Vadászok.*

Császárvár, így nevezték a régi magyarok a mai Varasd vm. zagorjairészében az ország határán Klanyec felett emelkedett várat. 1397-ben a Cilleiek kapták. A XVI. sz.-ban C. a Vitovec-családé, a XVI. sz. közepén a báró Ratkayaké volt.

Császárvirág (növ.), l. *Árvácska.*

Császárvörös, l. *Angolvörös, Fluoreszcein* és *Eozin.*

Császárzöld, l. *Schweinfurti zöld.*

Császka *György*, bácsi és kalocsai érsek. szül. Szerdahelyen (Nyitra vm.) 1826 dec. 4., megh. 1904 aug. 11. Budapesten. Iskoláit Nyitrán, Tatán, Esztergomban, a pozsonyi Emericanumban; majd Nagyszombatban, a teológiát mint pázmáneumi növendék Bécsben végezte. 1850-ben szentelték pappá. Mint nagyszombati érseki finevelőintézeti tanulmányi felügyelő s főgimn. tanár kezdte működését. 1853-ban nagyszombati szentszéki jegyző s levéltáros, 1856. helynöki titkár, 1864. pedig Scitovszky primás irodaigazgatója lett Esztergomban. 1870-ben esztergomi kanonok, 1874. szepesi püspök. E minőségben 17 évet töltött. Sokat áldozott közművelődési, egyházias és hazafias célokra, miért ő felsége v. b. t. tanácsossá, a vaskoronarend I. oszt. lovagjává, majd 1891. Haynald Lajos helyébe kalocsai érsekké nevezte ki. 1895 máj. 12. tízezer koronás alapítványt tett az akadémia alaptőkéjének gyarapítására abból az alkalomból, hogy az akadémia igazgató-tanácsának tagjává választotta. Az ezredéves kiállítás alkalmából királyi elismerésben részesült. 1900 szept. 21. ülte meg áldozópapságának ötvenedik évfordulóját, mikor a pápa áldásával, a király a Lipót-rend nagykeresztjével tüntette ki. 1901 ápr. 23. a király megengedte, hogy a budapesti tud. egyetem tiszteletbeli hittudományi doktorrá avathassa. A jeruzsálemi szent-sír-rend nagykeresztese volt. Számos latin, magyar, német és tót pásztorlevelet adott ki. V. ö. *Zelliger* A., Egyh. írók csarnoka.

Császkó (azelőtt: *Császtkó)*, kisk. Nyitra vm. szeniczi j.-ban, (1910) 736 tót lak.; u. p. Rohó, u. t. Szenicz.

Csaszlau *(Caslau)*, C. cseh kerületi kapitányság (63,288 lak.) székhelye, Prágától K.-re (75 km.), Filipshof községgel együtt (1910) 10,198, túlnyomórészt cseh lak., répacukor-, sör-, szesz- és élesztőgyárakkal. Pénzügyigazgatóság és bíróság székhelye, szép régi templommal és városházzal, közép- és felsőbb iskolákkal, gazdag muzeummal (praehist leletek), Zsiska huszita vezér szobrával. C.-t II. Ottokár alapította. 1742 máj. 17. a poroszok II. Frigyes vezérlete alatt győzelmet arattak loth. Károly osztrák csapatain.

Császló, kisk. Szatmár vm. csengeri j.-ban, (1910) 548 magyar lak.; u. p. Jánk, u. t. Gacsály.

Császlócz, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 561 magyar lak.; u. p. és u. t. Ungvár.

Császta, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 542 magyar lak.; u. p. és u. t. Szászvár. A pécsi püspökségnek itt kőszénbányája van.

Császtó (azelőtt: *Császtkócz)*, kisk. Nyitra vm. vágújhelyi j.-ban, (1910) 809 tót lak.; u. p. Csejte, u. t. Vágújhely.

Csat, nehezen oldható, erősen szorító kötés a kötéllel valamely bakra vagy coborra. Vontatásnál ily kötést használnak az egymás mögé akasztott vontató hajók utáncsatolására szolgáló szárnyu-kötélnél, v. midőn valamely kötélnek lógó végét biztosan megerősíteni akarják. L. még *Csomó.*

Csát, község, l. *Mezőcsát.*

A NAGY LEXIKON

IV. kötetének munkatársai.

Ákos István (gyógypedagógia).
Áldásy Antal dr. (genealógia és heraldika).
Alexander Bernát dr. (filozófia).
Alexics György dr. (román nyelv és irodalom).
Angyal Pál dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Antal Géza dr. (holland nyelv és irodalom).
Asbóth Oszkár dr. (északi szláv nyelvek és irodalmak).
Augusztin Béla dr. (gyógynövények).
Aujeszky Aladár dr. (állatorv. bakteriológia).
Bálint Imre dr. (balkáni ügyek).
Bálint Rezső dr. (belső betegségek).
Ballagi Aladár dr. (magyar történelem).
Balogh Ferenc dr. (ref. teológia).
Balogh Jenő dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Balogh Lóránd (építészet).
Bánki Donát (aviatika).
Bartha Richárd dr. (magánjog).
Béldy Mihály (csendőrség).
Bénárd Emil dr. (közjog, magánjog).
Benczúr Elek (rovartan).
Benedict Henrik dr. (belső betegségek).
Berinkey Dénes dr. (nemzetközi jog).
Bodnár Gyula dr. (térképek).
Bogdánfy Ödön (vízépítészet és kulturmérnökség).
Borovszky Samu dr. (akadémiai ügyek).
Börcsök Andor dr. (birtokrendezés).
Breit József (hadtudomány).
Breuer Szilárd (tüzoltás).
Bud János dr. (bűnügyi statisztika).
Bund Károly (erdészet).
Cholnoky Jenő dr. (leíró földrajz).
Colas Károly báró (boszniai ügyek).
Császár Elemér dr. (magyar irodalomtörténet).
Császár Károly dr. (jogtudomány).
Csengeri János dr. (klasszika filológia).
Cserjesi Károly (sport és játékok).
Csiky Lajos (ref. teológia és egyházi ügyek).
Czakó Adolf (anyagvizsgálat).
Czakó Elemér dr. (iparművészet).
Dalmady Ödön (vasúti biztosító berendezés).
Dalmady Zoltán dr. (fürdőterápia).
Dedek Crescens Lajos dr. (kat. egyháztörténet).
Demény Károly (posta- és távirda-ügy).
Dunay László dr. (kereskedelmi tengerészet).
Éber László dr. (művészettörténet).
Edvi Illés Aladár (vas- és fémipar).
Edvi Illés Károly (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Ekkert László dr. (kémia).
Elefánt Olga dr. (iparművészet).
Entz Béla dr. (kórbonctan, bakteriologia).
Erdős József dr. (ref. teológia).
Ernyey József (etnográfia).
Fabó Bertalan dr. (magyar zenetörténet).
Ferenczi Zoltán dr. (könyvtárügy).
Ferenczy Benő (vasúti földrajz és történelem).
Ferentzy József dr. (techn. kémia).
Feyér Gyula (fűtés, gáz- és vízvezeték).
Fiók Károly dr. (szanszkrit).
Frisch Ármin dr. (héber teológia).
Gábor Béla (bűnügyi rendészet).
Gálos Kálmán (utazási vállalatok).
Gáti Béla (elektrotechnika).
Gaul Károly id. (faipar).
Gaul Károly ifj. (munkásvédelem).
Gebhardt Ferenc dr. (orvosi történelem).
Geréb József dr. (ókori történet).
Gerevich Tibor dr. (művészettörténet).
Geszti Andor dr. (bünt. jog és eljárás).
Goldziher Ignác dr. (arab nyelv és irodalom).
Gopcsa László dr. (örmény nyelv és irodalom, gyorsírás).
Gorka Sándor dr. (állattan).
Gönczy Béla (helyi érdekű vasutak).
Görög Samu dr. (pénzek és mértékek).
Görög Sándor (vasútépítés).
Grecsák Károly dr. (keresk., váltó- és csődjog).
Gulyás Pál dr. (francia nyelv és irodalom).
Győry István dr. (kertészet).
Győry Lóránt dr. (mezőgazd. politika).
Halász Gyula (leíró földrajz).
Heil Fausztin dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Heim Pál dr. (gyermekbetegségek).
Heinrich Gusztáv dr. (német irodalom).
Hekler Antal dr. (ókori szobrászat).
Hennyey Vilmos dr. (postaügy).
Hevesi Sándor dr (színészet).
Hollendonner Ferenc dr. (növény-anatómia).
Hornyánszky Gyula dr. (mitológia, ókori vallástörténet).
Hortobágyi Béla dr. (anatómia, fiziológia).
Horváth Cyrill dr. (magyar irodalomtörténet).
Hutyra Ferenc dr. (állatorv. járványtan).
Illés József dr. (jogtörténet).
Imre Sándor dr. (pedagógia).
Jablonowski József (gazd. rovartan).
Jalsoviczky Géza (gépészet).
Jánosi Béla dr. (esztétika).

Jekel Péter dr. (gyámügy).
Jónás Géza dr. (vasúti kereskedelem).
Kadocsa Gyula (rovartan).
Kallós Ede dr. (görög mitológia).
Karkoványi Ákos dr. (gazdasági gépészet).
Kégl Sándor dr. (keleti nyelvek és irodalmak).
Kelen Béla dr. (Röntgen-sugarak és fényképészet).
Kemény Ferenc (békemozgalom).
Kemény György (leiró földrajz).
Kenessey Kálmán (belvizi hajózás).
Kereszty István (általános zenetörténet).
Klein Gyula dr. (ipari növények).
Klemp Gusztáv (bőr- és festőipar).
Klimes Gyula (államszámvitel).
Klug Péter (gyógypedagógia).
Kneppó Sándor dr. (pénzügyi jog).
Kneuzel-Herdlicska Ernő (gazdasági gépészet).
Kormos Tivadar dr. (geológia: pleisztocén).
Kovách Imre (vasúti pályafenntartás).
Kovács Zoltán (központi segédszerkesztő).
Kovácsy Béla (állattenyésztés).
Kőrösi Albin dr. (spanyol és portugál nyelv és irodalom).
Kőrösi Henrik (tanügy).
Kőrösi Sándor (olasz nyelv és irodalom).
Kunos Ignác dr. (török nyelv és irodalom).
Landgraf János (halászat).
Láng Nándor dr. (archeológia).
Lányi Bertalan dr. (bányajog).
Lasz Samu dr. (felfedező utazások).
Latzkó Hugó dr. (angol nyelv és irodalom).
Leimdörfer Joachim (ipari kémia).
Lévay Ede dr. (matematika).
Liffa Aurél dr. (ásványtan).
Litschauer Lajos (bányászat és kohászat).
Lóczy Lajos (geológia).
Lósy József dr. (antropológia).
Löw Márton dr. (ásványtan).
Lyka Károly (magyar művészettörténet).
Mágócsy-Dietz Sándor dr. (növényélettan).
Magyar Elek (lósport).
Mahler Ede dr. (assziriológia és egyiptologia).
Mangold Lajos dr. (egyetemes történelem).
Manninger Vilmos dr. (sebészet).
Marek József dr. (állatorv. belorvostan).
ifj. Márffy Ede dr. (pénzügyi jog).
Margalits Ede dr. (horvát nyelv és irodalom).
Márki Sándor dr. (magyar történelem).
Marschalkó János dr. (magánjog, birósági ügyvitel).
Márton Lajos dr. (ősrégészet).
Masznyik Endre dr. (ág. ev. teológia és egyházi ügyek).
Mauritz Béla dr. (ásványtan, petrográfia).
Melles Emil (gör. kat. teológia és egyházi ügyek).
Mellinger Vilmos (vasúti vízbeszerzés).
Mendelényi László dr. (büntetőjog).
Merse Pál (léghajózás).
Mihailich Győző dr. (hídépítészet).
Miklauzics Adolf (pénzügyi jog).
Miklós Ferenc dr. (központi szerkesztő).
Millecker Rezső dr. (leiró földrajz).
Mittelmann Nándor dr. (mértékek és pénzek).
Mocskonyi Károly (vasúti forgalmi ügyek).
Moesz Gusztáv dr. (alsóbbrendű növények).
Molnár Géza dr. (zeneelmélet).
Morvay Győző dr. (bűvészet).
Muraközy Károly dr. (árúismeret).
Nagy Géza (magyar történelem).
Nagy József (hangszerek).
Négyesy László dr. (magyar irodalomtörténet).
Nékám Lajos dr. (bőrbetegségek).
Nitsche Győző dr. (cégjog).
ifj. Novák Sándor (kereskedelem és bankügy).
Novák Tivadar (vasúti ismeretek).
Pálfy Mór dr. (bányászati geológia).
Panian Ernő (horvát ügyek).
Papp Károly dr. (geológiai életrajzok, paleontológia).
Patai József dr. (héber nyelv és irodalom).
Paull Aranka (ált. földrajz).
Paunz Márk dr. (orr-, torok-, gége- és fülbetegségek).
Pekár Mihály dr. (anatómia, fiziológia).
Pethő Sándor dr. (magyar történelem).
Petrik Lajos (agyagipar).
Petrovics Elek dr. (közigazgatási jog).
Picker Rezső dr. (urológia).
Pinterits Károly (grafológia és könyvelés).
Plósz Béla dr. (állatorv. sebészet).
Pogány Kálmán dr. (művészettörténet).
Poór Jakab (biztosításügy).
Popovits Iván (szerb nyelv és irodalom).
Raab Alajos (kertészet).
Rácz Sándor (borászat).
Radnai Mihály (nyomdászat).
Rátz István dr. (állatorv. kórbonctan).
Rázsó Imre (növénytermelés).
Rédey Miklós (közrendészet).
Reiner János dr. (egyházjog).
Rejtő Sándor (szövő- és papiripar).
Reményi Ferenc (haditengerészet).
Réthly Antal (leiró földrajz).
Réthy László dr. (éremtan).
Reuter Camillo dr. (ideg- és elmebetegségek).
Rex Sándor dr. (kémia).
Ring Izsó (vasúti forgalom).
Róbert Ödön dr. (vasúti földrajz és történelem).
Rojcsek Sándor (betétszerk. és telekkönyv).
Róna Zsigmond dr. (meteorológia).
Rózsa Dezső (angol nyelv és irodalom).
Rubinyi Mózes dr. (magyar és ált. nyelvészet).
Schafarzik Ferenc dr. (ált. geológia).
Schiffler Antal dr. (bűnügyi statisztika).
Schilberszky Károly dr. (kerti növények).
Schiller Bódog dr. (magyar és egy. jogtörténet).
Schmidt Henrik dr. (germán nyelvészet és mitológia).
Scholtz Kornél dr. (szemészet).
Schréter Zoltán dr. (geológia: paleontológia).
Sebestyén Gyula dr. (magyar történelem).
Segesváry Ferenc (mótoros kocsik).
Selényi Pál dr. (fizika).
Seltmann Rezső dr. (világtörténet).
Sidó Zoltán dr. (szociológia).
Sigmond Elek dr. (gazdasági kémia).
Simonyi Zsigmond dr. (magyar nyelvészet).
Solymossy Sándor dr. (etnológia és folklore).
Straub Sándor (elektrotechnika).
Strausz Adolf (bolgár nyelv és irodalom).
Strömpl Ferenc dr. (leiró földrajz).
Sugár Károly (vadászat).
Sulyok Imre (vasúti tarifa-ügyek).
Sümeghy Dezső (Csanád vármegye története).

Szabó Zoltán dr. (növény-morfológia; biográfiák).
Szádeczky Lajos dr. (magyar történelem).
Szana Sándor dr. (gyermekvédelem).
Székely István dr. (bibliai tudományok).
Székely Izsó (vasuti biztosító berendezések).
Szende Gyula (világtörténet).
Szerbák Elek dr. (vasúti jóléti intézmények)
Sziklay János dr. (életrajzok).
Szilágyi Oszkár dr. (boszniai ügyek).
Szinnyey József dr. (belső betegségek).
Szladits Károly dr. (magánjog).
Szőts Gyula (magyar történelem).
Szterényi József (iparügy).
Sztrókay István (vasúti műhelyek).
Takács Zoltán dr. (kinai és japán művészet).
Térfi Gyula dr. (jog- és államtudomány).
Thaisz Lajos (gazd. növénytan).
Thirring Gusztáv dr. (magyar földrajz és statisztika).
Timkó Imre (agrogeológia).
Tuzson János dr. (növénytani rendszertan).
Vámbéry Rusztem dr. (büntetőjog, börtönügy).
Vámossy Zoltán dr. (gyógyszerisme, méregtan).
Varsányi Emil dr. (malomipar).
Vágó József (tőzsde-ügy).
Vécsey Tamás (római jog).
Veress Endre dr. (magyar történelem).
Vész Béla (vasúti felépítmény).
Vig Albert (iparoktatás).
Vikár Béla dr. (finn nyelv és irodalom).
Vörös Sándor (gazdasági üzemtan).
Vörös Zoltán (vasúti szállítás).
Wildner Ödön dr. (szociológia).
Wodetzky József dr. (csillagászat).
Záborszky István dr. (szülészet, nőgyógyászat).
Záborszky István dr. (birósági épületek).
Zachár Gyula dr. (magánjog).
Zelliger Vilmos dr. (róm. kat. teológia és egyházi ügyek).
Zelovich Kornél (vasúti műszaki tárgyak).

A IV. kötet illusztrációi.

A) Képmellékletek, térképek és városi tervrajzok.

B) Szövegképek.

